

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

U. G. C. BOOKS

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामि भाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं”

U. G. C. E. C. O. K. S.

द्वितीयो भागः

तृतीयचतुर्थपञ्चमखण्डात्मकः

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००६ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्ममहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDĪNA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME II
CHAPTERS 3-5

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणगतविषयानुक्रमणिका ।

तृतीयोऽध्यायः—

श्री० विषया

पृष्ठाङ्काः । श्री० विषया

पृष्ठाङ्काः

अथ मध्यमोऽध्यायः ।

अथ ज्योतिष्टोमयागः ।

१ आदौ शान्तिनिर्माणप्रवृत्ति-दीक्षा-
इतिरपन्ताश्रित्येतिर्नव्यना-
विधानं तत्र पूर्वं शान्तिनिर्माणार्थं
देवपजनपरिमहः, तत्राति सन्त्रो-
दकूर्वप्रवरणत्वादिधर्मविशेषानु-
क्षणं, देवपजनप्राग्देशे परिमित-
प्रदेशाधिक्यस्य निषेधः, ऋषीणा-
माख्यानमुद्येन देवपजनस्य प्राचीन-
वेदात्त्वानुगतं पञ्चमतरविधानं,
प्रसंगारीकृतस्य शयनविषयक-
नियमविधानं, वृष्टपादिपरिहाराय
सर्वतः परिश्रमविधानं, तत्र-
ऋषैर्गणिकानां शूद्रादीनामभिप्राते-
निषेधः, दीक्षितस्य सर्वैः सह
वाम्यबहारास्य निषेधः, समंत्रक-
शालाप्रवेशकपनं तन्मंत्रन्याह्वयानं
चेति.

१-६

२ दीक्षासंस्कारः—तत्र पूर्वमसुरीक्षा
तस्यां च दीक्षाकालविधानं, दीक्षि-
तस्यादानविषयं सर्वाङ्गान्यनुष्ठानं,
शालोत्तरजः क्षौरार्थं परिश्रम-
विधानं, सर्वज्ञिवपनपक्षस्य निरा-
करणं, सकर्म सक्रकारकं समंत्रक
वपनविधानं, वपननिनिच्छाशुद्धि
परिहर्तुं सत्रकारकं स्नानविधानं,
सार्थवादं प्रासङ्गिकपुरुषार्थनियम-
सहितं समंत्रकमहत्तवाप्तःपरिधानं

विधानं, क्षौरानंतरं स्नानस्य भृश-
वासनो दीक्षितस्य शान्तिनिर्देश-
विधानम्, अत्राप्यनंतरं सोदरदिकमरान-
विषयकनियमानुसंधनं चेति.

६-१३

३ अत्रःप्रगपनं कृत्वा दीक्षाहभूताया
आश्रायेष्णपेठे प्रयोगविधानं, तत्र
च स्वसमृद्धितत्कामस्यादिवचरो-
वैकल्पिक विधानं, तत्रप्रसङ्गेन मार्ग-
पदस्योपतिः, सामिपेनीनां सात-
दस्य—प्रयाजानां पञ्चमह्वाकं शन-
जनुपाजानं शिर-पनीसंदाजा-
नामस्तिंत्व—सविष्टपत्रुषोऽवावधे-
त्वादिप्रयोगगतविशेषरूपणं, तयो-
दीक्षितस्य सार्थवादं सोदकमोव-
सहारं स्वर्धर्मकं नवनीताभ्यङ्ग-
विधानं, पौर्णम्यैकमसहितं सत्ताधन
सार्थवादं समन्त्रकं वैककुदेनाङ्गो-
रञ्जनविधानं, समन्त्रकं दीक्षितस्य
दर्भैः पावनविधानं, तन्मन्त्रन्याह्वया-
ने च, क्षारोराशंसनं, सक्रकारक
हस्तश्रेयऽङ्गुलीनां न्यञ्जनं तन्सा-
पनमंत्रन्याह्वयानं च, दीक्षाहृत्यर्थं
शालाप्रवेशविधानं चेत्यादि.

१३-२४

४ एवं दीक्षासंस्कारकृत्यान्तत्तस्यैन्द्र-
मगसंज्ञकानां पञ्चानां दीक्षाहृतीनां
विधानम्, एतासामुद्गमणसाधनताया
विषयापूर्वकं प्रशंसनं, प्रशसनवृत्ता-
न्तप्रदर्शनमुत्थेनेतेषां स्वर्गोद्गमण-
साधनतया उपपादनं, तद्वत्तपत्र-
संख्यायाः प्रशंसनं, होममंत्र-

श्री० विवधाः

पृष्ठाङ्काः | श्री० विवधाः

पृष्ठाङ्काः

व्याख्यानं तत्र नृतीरमत्रस्य जप्यता-
 विधानं च, होमे नृतीयमत्रस्य
 व्याख्यानम्, उक्तमंत्रजपेऽग्रे. प्रसङ्ग-
 प्रदर्शनं, तत्र प्रसिद्धदेवतानामभाव
 दर्शयित्वा देवतासिद्धिप्रतिपादनं,
 क्षत्रुष्यां आहुते. समग्रं विधानं
 तन्मंत्रव्याख्यानं च, उक्ताहुतिचतु-
 ह्यस्याध्याख्यायाः. सुवेण होम-
 विधानं, पद्यम्या आहुतेर्भौवज्येन
 सुवा होमविधाने, तस्य मन्त्रं विधाय
 प्रशंसनम्, एवं पञ्चाहुतिपक्षमुक्त्वा
 पद्यमीमेवैकां छुडुपादिति कस्यचित्प-
 क्षकयनं, अक्षरसंख्याद्वारा तन्मंत्र-
 प्रशंसनं चेति. इत्यसुरीशा

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ कृष्णाग्निदीक्षा-तस्यां चाहुवनीर-
 दक्षिणदेशे कृष्णाग्निद्वयस्य सप्र-
 कायकमस्तिरणविधानम्, एककृष्णा-
 ग्निद्वयमुक्त्वा तत्प्रशंसनं, कृष्णा-
 ग्निद्वयार्थमुपवेशनप्रकारकयनं,
 कृष्णाग्निद्वयं शुक्लकृष्णात्तन्व्यमि-
 मर्शनपूर्वकं 'कनसामयोः' इति
 मन्त्रस्य जपकरणं तद्व्याख्यानं च,
 कृष्णाग्निद्वयविधानं, मेघला-
 दीक्षाविधानं, तस्यां उपादानद्रव्य-
 कयनं, तस्यां शुभ्रशाखामिश्रितत्व-
 कयनं, केशवेणीवन्निर्माणकयनं च,
 बन्वनमन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं,
 वज्रान्तस्य समन्त्रकमुद्गुह्यकयनं,
 वामनाः शिरसि व्याघ्रादनविधानं,
 पञ्चान्ते कृष्णविधाणाव्यन्धनविधानं,
 प्रमहावृष्णविधाणोत्पत्यर्धमाख्या-

२१-२२

विकां, प्रसंगाद्वाक्विवर्किकचन
 नियमकथनं, यज्ञस्य वाचोऽभिधान-
 प्रकारः, उक्तार्थवेदितुः प्रशंसनं,
 कृष्णविधाणायां व्यन्धनप्रकार-
 कथनं, तथा भूमेरुपरि समत्रकमुद्गे-
 खनविगनं, कृष्णविधाणयां कण्डू-
 यनं प्रशंसितुं साधनान्तस्य निन्द-
 करणं, दण्डदीक्षानन्तरं मुष्टिकरण-
 वाग्यमौ कर्तव्याविति सामिप्राय
 कस्यचित्पञ्चमुपन्यस्य तत्र दोष
 प्रदर्शय च प्रायुक्तस्य स्वकीयस्य मुष्टि-
 करणवाग्यमप्योर्दोषं. पावनानन्तरं पञ्च-
 स्योपसेहारं, तत्र स्वपक्षे गुणान्तर-
 कथनं, वायमप्रयोजनं ततोपि प्राय-
 क्षितं चेति कथनम्, अप्वर्तुर्कृत्क-
 र्दक्षितवेदनविधानं, आयेदनवाक्य-
 गतत्राक्षणप्रयोजनकयनं, चेत्यादि. २३-४६

२ दीक्षासंस्कारः-तत्र वायमर्नं प्रश-
 मितुवास्यायिका, तस्यां च प्रसङ्गा-
 द्द्वयपदनिदक्ति, पञ्चपञ्चान्तरसहित
 सप्रकारकं समत्रकं वाग्मिर्नौकविधानं
 तन्मंत्रव्याख्यानं च, इतश्चवणा-
 दिकयनम्, आत्मन्येव द्रवहोमस्य
 पुरातनश्रुतान्तामिधानेन प्रशंसनं,
 तदर्थं दीक्षितस्यास्तिवोपपादनं,
 तदर्थं सम्पत्तिसम्पादनं च, प्रथम-
 द्वितीयमत्रविषयकं कस्यचित्पक्षकयनं,
 तथेतरेषां पञ्चकयनम्, अन्वै मानुष-
 कालातिक्रमेण व्रतप्रदानविधानम्,
 अर्धसुकारयितृकस्य यजमान-
 कर्तृकस्योदकरस्योम्यं विधानं, सम-
 प्रकनतपानविधानं, प्रयोजनपूर्वकं

विषयाः

पृष्ठाः । प्र० विषयाः

पृष्ठाः

सन्त्रकानामुपसर्जनविधानं, तत्र
 सर्वोपसर्जनप्रः सर्वं सर्वान्-
 निति कथनं, दीक्षितस्य पूर्वोपसर्-
 जितेविति, दीक्षितस्य स्वप्राये
 एते परंप्रदानकथनं, दीक्षितस्य
 स्वप्राये प्रथमे पुनर्दिष्टाना
 अन्तौ च सन्त्रकव्यविधानं,
 दीक्षितस्यप्रपन्नानां ह्योपसर्जने च
 प्रानक्षितकथनं, दीक्षितस्य पञ्चमं
 गान्धिविधानं वाचनस्य विधानं,
 अन्तर्निवेदिते च काले प्रथमं
 वाचनस्य द्वितीयकथनं, स्वप्राये
 स्य सर्वस्य स्वप्राये च
 निवेदकथनं च, दीक्षितस्यव्युत्प-
 पन्नं अन्तर्निवेदनविधानं च
 वसन्ति प्रतिपादनं, मनुष्या
 वाचा वदन्तिवैकथनं, एतेषु
 प्रथमं चेत्यादि । इति दीक्षितवर्णाः । ४०-६०

१ प्रायगीतिः—तत्र प्रायगीतिवै-
 विधिः, तस्मिन्वादे—प्रायगीतिका
 प्रायगीतिसर्वोपसर्जनप्रकारं प्रकृतं
 योजनं, सर्वोपसर्जनप्रकारं प्रकृतं
 पञ्चाशत्प्रकारिणोपसर्जनविधानं चतुर्णां
 प्रधानाणां चतुर्णां प्रायगीतिसर्वोपसर्जन-
 प्रकृतं च विष्णुवदन्, अस्या गान्धि-
 यप्रकारिकाया ऋषिप्रकारिकेन विद्-
 मोक्षितेविदितेन च प्रकृतं, प्रायगी-
 योपसर्जनोपसर्जनस्य वाचन-
 स्य च आदिमोः प्रायगीतिसर्व-
 प्रकृतं, प्रथमप्रायगीतिकादिप्रकार-
 विधानं देवैः प्रायगीतिसर्वोपसर्जनं प्रकृतं
 एतावत्प्रकृतं चेत्यादि ६०-६८

४-सोमकविः—उपसर्जनविधानं वाच-

त्या प्रवीरवदन्ति सोमकविधानं,
 सोमकविप्रकारस्य सोमक विधानं
 तत्र उक्तं सोमोपसर्जनस्य विधानं
 वदन्तकथनं सर्वोपसर्जनं च, तदर्थं
 सोमकविप्रकारस्य उपसर्जनं, सोमकवि-
 प्रकारं विनापूर्वकं वाचनं, सर्वोपसर्जनं
 एतावत्प्रकारं विधानं, सर्वोपसर्जनं सर्वोपसर्जनं
 काले काले इतिविधाः सोमकवि-
 गौरवस्यवदन्तकथनं एताः सन्त्रकम-
 निवेदनविधानं विनागान्धिविधानं
 च, तत्र निवेदनविधानं पदवदन्तविधानं-
 गदन्तं, एतावत्प्रकारं प्रकृतं चेत्यादि ६९-७९
 इति द्वितीयोपसर्जाः ।

अथ तृतीयोपसर्जाः ।

१-सोमकविप्रकारस्य सोमकविप्रकारेण
 तत्र सर्वं सोमकविप्रकारं गौरवकथनं-
 विधानं, पञ्चाशत्प्रकारं सर्वं परं पञ्चा-
 शत्प्रकारं, सोमक विधानविधानं
 प्रकृतं, सोमकविप्रकारं प्रकृतं, परं
 सर्वं सोमकविप्रकारं, सर्वोपसर्जनं
 परं परिकल्पितविधानं, प्रकृतं इति
 सर्वोपसर्जनं परिकल्पितविधानं, प्रकृतं
 विधानं, अन्तर्निवेदनं परंप्रकारं सर्वोपसर्जनं
 प्रकृतं इतिविधानं, अन्तर्निवेदनं सर्वोपसर्जनं-
 नैःपूर्वकं वाचनविधानं, सर्वोपसर्जनं-
 वदन्तं, सोमकविप्रकारं गौरवकथनं,
 तत्र विधानविधानं मुख्यकथनविधानं-
 वदन्तं सर्वोपसर्जनं गौरवकथनं
 च चतुर्विधविधानं कथनं चेत्यादि ८०-८९

२-अथर्वोः पत्रे पञ्चमोपसर्जनं सर्वोपसर्जनं
 इत्युक्तं कथनं, सर्वोपसर्जनं
 सोमकविप्रकारं विधानं,
 सोमकविप्रकारं सोमकविप्रकारं

भा० विषयाः

शृङ्गाः

भा० विषयाः

शृङ्गाः

पहन-उष्णीषाणामाहणस्य प्रैवकयन
 तत्रोष्णीषस्थाने विकल्पकयन, उपरवग्रदेशे
 सोमराजस्य विवेचनविधानं, क्रयदेशमा-
 म्नासु कविर्यजमानेऽजघ्वर्युर्कर्तृक यज-
 मानवाचनविधानं, ऋषिमाणस्य सोमस्य
 प्रशस्ता, विवेचितस्य सोमस्याभिमर्शन-
 विधानं, विवेचने पशान्तएतुस्यस्य
 तन्निपाकरणम् आन्वृते शतसि समत्र
 सोमस्योन्नानविधानं तत्र विधीयमानो-
 न्मानमत्रस्य देवताद्वारा प्रशस्तं मन्त्र-
 गतस्येन्द्र-प्रशस्तं च, दशकृत्व उन्माने
 एक एव मन्त्र इति प्रदर्शनम्, अगुलीनां
 क्रमादुत्सर्गो सपोजने च हतेऽयमिद्वय
 समब्रनप्रसारणनागतमानस्य बहुधा
 प्रशस्तं, मानगतस्येवाप्या. प्रशस्तं,
 सार्धवाद समत्रमुष्णीषेण प्रथिय कुर्या-
 दिति विधानं, प्रथिमभ्ये सत्रक्रक सुविर-
 कारणविधानं, सोमवगनोपक्रमश्चेत्यादि ७-९९

३ सप्रकारं सोमकयायं व्यवहारविधानं,
 तन्मन्त्रेण सोमविकेद्रम्युक्तसोममहत्वा-
 पेक्षयाऽप्यर्थो. सोमकयसाधनभूताया
 गौरधिकमहत्त्ववर्धनं तत्र व्यवहारपूर्वक-
 क्रमस्य कलाशास्त्रादिरूपपञ्चरूपण-
 नस्य च प्रशस्तं, एकहायन्या गवा सह
 देयेषु हिंस्यादिदशद्वयेषु म्रण्यहितप्य-
 दानावसरेऽजघ्वर्युर्कर्तृक यजमानवाचन-
 विधानं, समत्रक सोमविक्रयिणो-
 द्विरप्येनामिप्रकम्यनविधानं तन्मन्त्रा-
 मिप्रायकयनं च, कयाय दत्तं प्रत्य-
 ङ्गमुब्रमिनामाल्लग्याश्वयोर्भजमानवाच-
 नविधानं वाचनभ्रमवाह्यान
 च, क्रमाश्वदश्रिणाहोरनाप्रदाने
 सोमादाने च विनिपोगप्रदर्शनं, सार्ध-
 वादेऽप्याह्वानं सोमस्यादाने विधाने च

मत्रविधानं, सार्धवादं समत्र सोमकय-
 णानामनुदेशानं, दीशकाकले शृष्टस्य शिरः
 प्रावरणस्यादेशाण्यविधानम्, अघ्वर्तुर्कर्तृक
 गृहीतसोमस्य यजमानस्य वाचनविधानं,
 यजान (सोम) मादाय सभंत्रमुत्थान-
 शकटारोहणयोर्विधानं तत्रारोहणमत्रसा
 स्यायिकया प्रशस्तं च, उद्गुम्भसमीपे
 कयस्य तन्वाधनभूतस्य दशमरूपाविशि-
 ष्टस्य इत्यजातस्य प्रशस्तं चेत्यादि ९९-१०४

४ सोमानयनं तत्र शकटमभ्ये सोमविधा-
 नार्थं कृष्णाजिनस्तरणविधानं, सोम-
 स्यासादनकयनं, अघ्वर्तुर्कर्तृक सोमा-
 लम्भनपूर्वकं यजमानवाचनविधानं,
 वाचनमत्रस्य चतुर्था विभागेन व्याह्वानं,
 सार्धवादं समत्र सोमपर्याणहनेन-
 वानसा पर्याहनविधानं, कृष्णा
 जिनस्य द्वित्वपञ्च एवत्वपञ्चे च
 मत्रनर्थायैवादसहितं प्रतिनक्षविधि,
 भ्रडगादुन्नतयोः फलकयोरेतदुप रिपतसु-
 मक्ष्म्यकर्तृक सार्धवादं साभिप्रार्थं पञ्चाश-
 शाखयाऽनुप्राशन्नविधानं, मंत्रतयास्या
 नस हेतुसुषोऽननविधानम्, अनुद्वारोर्वर्ण-
 द्विरोषस्य कयनम्, देवित्वाविकल्प्याभ्येण
 सोमाय कीशाय सोमाय यजुर्दमागाय
 वाऽनुवाचनविधानम्, अघ्वर्तुर्कर्तृक यज-
 मानवाचनविधानं तन्मन्त्रव्याह्वानं च,
 सार्धवादं सप्रकारकं सुरप्रशन्दाह्वान-
 विधानं, सार्धवादं समकारकं शिला पूर्वेण
 प्रतिप्रस्थानुरोरोरोषीद पशुमादाय प्रत्यु-
 पस्थानविधानम्, अघ्वर्तुर्कर्तृक यजमानो-
 न्मानमत्रस्य कारणनिन्देपूर्वकं प्रतिविधिदयस्य निन्दे-
 उन्नं, अजे आग्ने सति तथालम्भ वाचनं
 विधानं, तन्मन्त्रार्थविवरणं च, अघ्वर्थोः
 शकटारोहणविमुब्रनपूर्वकसमत्रं शकटस्यो

श्री० विषयः

पृष्ठक्रमाः । श्री० विषयः

पृष्ठक्रमाः

सन्ततोरभ्यस्तविधानं, सम्प्रती
मन्तुनास्पातनुमुदरविधानम्, अर्ध-
पुम्यान्तं लक्ष्मणात् चतुर्गुणविधा
सार्धवद एवतन्दा क्वाणविधानं,
एवापन्दा औमुभरीवि विगुर्क प्रद-
स्य प्रन्तरूपन समरक लक्ष्मिबर्तन-
विधानं च, पञ्चमालम्बनात् प्रमुन्वदु-
र्गावृत्तिहा शालप्रवदन लक्ष्मरे चात्र
पुर्कृक मन्मानवाचनविधानं, काचन
मन्वार्धविराण तन्तर्दन्तिरूपनं च, उद
पाननिनयने कर्णमिति कम्पवित्तु
प्रतिपात तन्त्रिकरुपा चेन्दादि । १०९-११९

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ आतिपेष्टिः—तत्र तस्याऽज्ञानीरानन्त-
पविधानम्, आतिप्यशम्भनिर्वचने, एत-
पशान्तरहितं सप्तकारकं मन्त्रं कर्ण-
तन्त्रान्तरादिपुत्रं सार्धवद एवतान्ति-
व्यहृविषो म्दणविधानं, गृहीतम्
इविषो विष्णुदेवतासम्बन्धे बोधनिचा
नरकराजवहपनम्, अस्यावेष्टौ क्षाण-
पदरपरिवन-देष्ट्यौ विष्णो भास्-
धातः प्रस्तवः—अतुनावानावापुवृत्ति-
चतुर्भुगनेराम्यम्—हवीभावादाहोमन्तं
नेतिकर्तव्यताकं समरमन्त्रियने चेति
सर्वत्रुकं सौमरुतिकं प्रयेभागतसिक्तेव-
निरूपणं, सार्धवदनसा इष्टेरिकन्तव-
प्रतिपादने चेन्दादि । १२०-१३०

२ प्रवर्णकर्मणि तान्त्रिकं लक्ष्मणा-
पिका, तस्यां च तान्त्रिकस्योपेष्टिः,
आस्वयधिक्या सिद्धार्थस्य प्रकृते यो-
जने, तस्मिन्नेषु लौकिकवचनो मन्त्रस्य
च प्रमाणनिरूपणम्, उगर्धवदन्ता,

प्रवर्णकर्मणि तान्त्रिक-
यमन्त्रप्रदृश्यं समरक विधानं तन्त्र-
व्यवहारात् च, गृहीतान्तरं समर
सर्वैरुत्तरनविधानं तच्छास्त्रिकं सङ्गत
प्रदंन, तन्त्रंरुपेविराणं च, तान्त्र-
पनाम्ब सर्वे सृष्टयः सप्तवन्तर्धैव
दानवनिधि विधानं, पञ्चमालम्बना-
नोतादस्य देवेकृत मन्त्रनिति कथन
चेति । १३१-१३८

३ प्रवर्णकर्मणि प्रवर्णित्वात्प्रान्तर-
दोषा-तां विष्णुमन्त्रादिका, अवा-
नरौशकलनप्रकारवर्णनं, तस्या अवा-
न्तरदोषात्-सार्धवद विधानम्, अवान्तर-
दोषात्केन सन्निवेश्यथातस्याम्बना-
विकारुर्कं समरक विधानम्, अस्याऽत्र
मन्वार्धविराण अवान्तरदोषाःकनकपन
च, एतदवनातर्तव्यं तन्त्रं मन्त्री-
निः (एतच्छेद्यनिर्दिष्टः) संज्ञापति-
ति विधानं, मन्त्रपुनस्तर्तुर्क एवा-
पाननविधानम्, अतुत्रनदार्धकमविषने
कस्तचन क्वाणदिनयोदस्योप्राप्तनम्,
आव्यापनप्रचंला, श्वाग्निवम नकर्तुहा-
पाननस्य मरानपुक्कनरा प्रदंसनम्,
एतस्यैवागपनस्य मन्त्रात्वादिहा-
रुणे प्रसंनं, षड्भूषणप्रदाननवपनम्,
आप्यापननविधानं विनागरुम्यद-
स्यात्तं च, प्रमत्तोरितानो सन्तुदीक्य
'एषा एषः' इति मन्त्रवाक्यनिहृ-
विधानं, निहृस्य काउतिर्वाक्यरु-
वादिविवादेदरने, निहृवन्वग्नास्पातम्,
अप्युर्कृकमैवदनकपनं चेन्दादि १३८-१४०

४-विष्णुदासदिष्टः तवादी तन्त्रं प्रवर्ण-
वत्रप्रवर्णनत्तर्धैवकाउविधानं, दूती-

ब्रा० विषया.

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

राक्षसोऽनुष्टेयोऽसदोऽशिमोमविष्णुर्ना
 याज्यापुरोऽनुवाक रायक्षरकथनम्, उप
 सदो सौकत्रयत्तामन्त्वेन नाम-
 निकृतिमहितं प्रदानेन, प्रधान यागत्रयाथ
 सार्यवष्ट जुहादिष्वाम्यप्रहणप्रकार-
 कथनम्, उत्तरस्य जुष्याचारस्य निषेव
 करणम्, आश्रवणान्तमोविनी प्राकृर्वा
 होतुर्वैणोऽवेधानमन्त्विर्वाभितिकर्त-
 व्यतां निषिष्य ' सीद होत.'
 इति विशेषमात्रविधान, होता प्रमू-
 तस्मात्पर्यो. जुषोऽशानादिप्रयोग-
 सगतिदर्शनम्, अतिक्रान्तोऽनुवाचन-
 विधानं स ह्यतिक्रान्तैव समाश्रयने-
 नाश्रिमोमविष्णुर्देव्य यागत्रय साध-
 येदिनि प्रतिपादन, अन्त्यादियाग-
 प्रपन्प दण्डकृत्येन सवससत्तयोपपत्त्य
 प्रदान, सार्यवादमुपसर्द्य त्रिवं
 विधाय प्रशंसामदिन दिनत्रयेऽन्नमि
 दिर्द्विरनुष्ठानविधान, त्रिविधपशुदुप-
 सद्वाद्दशालपशस्य विकल्पेन विधान
 प्रत्यहं द्विरनुष्ठानस्य शत्रुश्रयसम्भव्या-
 नुपुत्वात्मना प्रशयने तत्सम्पत्ति-
 साम्यदर्शन सौकप्रकारनिदर्शन च,
 दिनत्रयोपसद्दोममन्त्रतदर्थकथन, इष्ट-
 शोभसचष्ट चतुधनुर्देवैकयोसददा
 यष्टव्यमिति न्यावसिद्धार्थस्य प्रदर्शन,
 ब्रतोपमदा मीमासा द्वादशोपसत्तपश्च
 मनप्रकारकथन चैवादि

१४७-१५५

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ सौमिकवेदिकरणोपक्रम दक्षिणोत्तरयोः
 प्रमाणकथन, प्राक्प्रमाण्या-
 यो, दक्षिणोत्तरपरेत्तयो.
 प्राक्प्रमाणान्त्य प्रदर्शन

पश्चान्माने पश्चान्तरकथन च प्राग्प्राया-
 मानेने प्रशसनम्, अंसयो.प्रमाणप्रशंसने,
 श्रोगिनागस्योस्त्वस्यासमासास्य इत्यत्वस्य
 च प्रशसन, सार्यवादमुत्तरवेदिनिर्माण-
 विधानम्, उत्तरवेदिन्याधारणार्थमा-
 ल्याधिककथन, तस्यां च प्रसंगात्तद्यः
 क्रीशब्दव्युत्पात्तिपुर.ससम् तदास्यप्याग-
 स्य दक्षिणाकथनम्, उत्तरवेदिव्याधारण-
 विधानम्, उत्तरवेद्या कानादिसाधनमूत-
 द्रव्यविधानम्, प्रासगिकम् किधन-
 नियमविज्ञानम् शय्यास्ययोरदानपूर्वकम्
 सप्रकारकमुत्तरदर्शङ्को. प्रयत्नक्रमे
 पूर्वोक्तोत्तर सङ्घर्ष परिरहाय वेति
 विकल्पेन, चोत्तालस्य सपदानकथनम्,
 समत्र चरवात्स्य सर्वतः परिरहेऽन्न-
 प्रकारकथन खाताया मृदधात्वाला-
 दुत्तरवेदि प्रति प्रदणोदिप्रकारसुत
 ह्येणविधानम् तन्मंत्रतदर्थविषयेण च,
 सार्यवादम् सत्रसन्धानीताया मृदने-
 वेयाकारेण शयमानविधानम्, वेद्याः
 समत्रकमनुव्यूहन (मृतप्रसारण) विधान
 तन्मंत्रतात्ययोविधान च, वेद्याः करणे
 युगमात्रीवरूपमातान्तरविधानम्, सत्र-
 योजनम् मध्ये नाभिकरणविधान, मत्र-
 गजर्वसहितवेद्या अङ्गिरस्युधगविधान
 चेति

१५६-१६९

२ उत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोगस्य सैतिकर्त-
 व्यताकम् विधानम्, तत्र रेणुगुणति-
 विषये कर्पविलयसमुत्पत्त्य स्ववच्छेद-
 परिरहापर्व प्रयोजनापावहेतुकम् तत्रिहा-
 करणम्, उत्तरवेद्या मंत्रतदर्थविवरणसहि-
 तम् सप्रकारकम् प्रोक्षणीभिः प्रोक्षणविधान
 तत्र निनयनमत्रेऽभिचारिकमत्रमेददर्शनं
 च, सत्रकारकम् समंत्रमुत्तरवेदेऽप्याधारण-

श्री० विषयाः

पृष्ठशुद्धः श्री० विषयाः

पृष्ठशुद्धः

कथनम्, मन्त्ररथविद्यारण्यद्विजित् पितृ-
दारण्यप्रतिनिधिरीयानरूपनम्, गुण्युत्तम
निर्धननादिष्वम्भारण्य समञ्जसुपनि-
बन्धनविज्ञानम् चेत्यादि १७०-१७१

३. हविर्धानकर्म-तत्र मन्त्रोद्देशविधानादिकम्
विधानं तेषां पुण्यवाक्यमभिवेशान्वरूपन
साध्यवाद सद्देहोर्विधानानिनिमित्तयुत
हविर्धानमप्य सद्देहव्यञ्ज्योद्देशवे यद्देशोत्पत्तये
ष हेतुकथनम्, मन्त्रकारकम् सद्देहविधानं-
पोर्निर्माणविधानं, सधर्मकम् मन्त्रकार्य-
युतं हविर्धानप्रवृत्तेनाप्यनुष्ठानस्य सावि-
त्राग्यहोमस्य विधानम्, सद्देहकर्म
मन्त्रमन्त्रार्थव्यवहारायुक्तकर्मस्य दक्षिण-
हविर्धानाकट्टकर्महोमस्य विधानं,
पत्न्या हृताग्ररोपेणगात्रयुरोः समञ्ज-
कमञ्जविधानं, पत्न्या, समतलः
पर्वोणपनविधानं, प्रतिप्रवेशात्क-
स्योत्तरं हविर्धानसकटवर्गहोमस्य सध-
र्मकं मन्त्रतर्क्यविवरणमद्वितं विधानं,
पूर्वपत्नीकर्तृवाञ्छनदेविधानं, मार्ग-
होमस्य रक्षणां मार्गादगमनपरिहार-
साधनत्वेन प्रथमं, पत्न्याकर्तृका-
र्म्यजनादः प्रशासनं, मन्त्रव्या-
ख्यानयुतं प्रायाश्चतरूपस्य वाच-
नस्य विधानं, हविर्धानयोः स्थापन-
प्रदेशानियमे कथायुतं पञ्चनिरूपणं,
मन्त्रतद्याज्यान्वयुतं हविर्धानयोः मि-
मन्त्रणविधानं, कनादज्युपप्रतिकर्तृ-
कस्य दक्षिणोत्तरविधानयोः रूपसत्-
म्यस्य समञ्जकविधानं, मध्यमं
उद्दिष्टुपसृष्टस्य वाचनविधानं, वाचन-
मन्त्रस्याधिपञ्चरतया म्याध्यानं,
साध्यवादं सद्देहमुपसृष्टस्य वाचन-

विधानं, उद्दिष्टां मीक्षितञ्जकप्रवृत्तिं
सद्योक्तं इतिरूपविधानं चेति- १७२-१८८
४. दारुणविधिः-सर्गोत्तरागमनस्य प्रयोग-
नदयवत्वरूपनं, मन्त्रप्रवृत्तान्तरागम-
नस्य मन्त्रार्थ समञ्जकमन्त्रादानविधानं
दारुणार्थं समञ्जकं परिशुद्धविधानं,
मन्त्रमन्त्रार्थयुतं सक्रममुपसृष्टावत्-
सन्तं प्रकारद्वयकथनं, मन्त्राणां मन्त्र-
सम्बन्धं यथागततुक्तियेविद्यमानं
मन्त्रस्य परिशुद्धरूपनं, यमानानं
सम्बन्धकामन्त्रानिगमनं, साध्यवादं ह्यो-
योत्तरपुष्टिरथयोः स्वयंदिनां विद्युत्वा-
उत्सर्गुपत्रमानयोर्भेदाद्यज्ञानसहितं।
उच्यते इत्यन्तरागमनं विधानं,
साध्यवादं समञ्जं प्रतिगमनं प्रेक्षणं,
विधानं, साध्यवादां प्रोत्रगनीष्टप्रति-
पत्तिः, साध्यवादयोः समञ्जयोर्वचनयना-
वस्तरणयोः मन्त्रकारकं विधानं, तत्राधिप-
कगयोः फलकयोः समञ्जं निगमकथनं
सपोर्षुता इत्येकयोगविधानं, समञ्जं
सहेतुकमविद्युत्वरूपमिति-अभिप्रेतमन्त्र-
मूल्यानां यजानां श्रान्तानुपसृष्टेण-
विधानं चेत्यादि १८७-१९१

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१. सद्देहो यद्देहस्तन्नुवादेन तन्मन्त्र-
देशे सम्यग्गतिकं औद्देश्यरीत्यानन्वयकम्,
समञ्जकमन्त्रादानस्यैकं सप्रकारकं सम-
न्त्रकार्योत्पत्तिसहितमन्त्रस्य समञ्जकं सद्देहस्य
पुनित्प्रत्ययवत्प्रदेशे सत्किरणम् औद्देश्य-
यजमानसमिधत्वं साधयित्वाऽप्युद्देश्ये-
स्थापनं चेतिसिद्धान्तम् औद्देश्यरीत्या-
नसाधनानामर्थं यवसाहित्यं विधाय

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ताम्रसंज्ञकं, समन्त्रकं यवादीपविज्ञानम्, समन्त्रकं यवसहितमिश्रितैरुद्भवैः प्रोक्ष्यविधानम्, प्रोक्ष्यप्रतिपत्तिविकल्पं, समन्त्र सप्रकारकम् बहिर्वस्त्राणाविधानम्, समन्त्रमौद्गन्धराधानकणम्, समन्त्रलयापदानं तस्या दर्शुणविधानं, साक्षीराधेयसम्पत्तिः सध्वजविधानं, समप्रयोजनमपामुदनिनयनविधानम्, शौद्रुन्वरीमानस्य वाचनविधानम्, मन्त्र-मन्त्रार्थमुदमौद्गन्धरीसाक्षाधेये होमस्य विधानम्, मन्त्रमउदित्निधानम् विधाप्य तदुभयत उच्यते. यस्तस्यादधि च त्रिभिः उदित्वा निधानस्य विधानम्, उदित्वा नक्तव्यसंज्ञकं, सद्म उदगाप्यत्तविधानम्, सद्मः समन्त्रकम् परिश्रवणविधानम्, सद्मो द्वयष्टाशुभ्युत्तौर्वा हविर्धाम् हविर्वाऽऽप हविर्वाऽऽपत्तौर्वा नादिकस्य विज्ञानं, समन्त्रकस्य आग्नी-ध्रिमन्त्रविधानं, तत्र पञ्चमव्यक्तीति प्रतिपादनं, समन्त्रकं लिप्यकाशीर्वाश-विमरीविधानम् मन्त्रप्रतिपापवेध-देवात्म्य कारणत्वेन समन्त्रकं, प्रसन्ना यत्रनाय किञ्चिदूर्ध्वनिषमविधानं चेष्यादि.

१९६-२०६

वेण्यददीपविधानार्थं सोमर्गिकद्व-
राह्वानम्, पराश्रित्या सुवर्णं गाव-
न्यादिऽऽमि मृत्का तत्र गावत्या द्विवः
सोमाह्वरणत्वाऽऽमन्त्रिकव्यक्तत्वादिक्-
कपनम्, सोमाह्वरणप्रसन्नसुवर्णहृष्ट-
तेन घ्राणुपयपनिहास्य सोमपासाह्व-
न्यकर्तव्यवकपनम्, सोमवारकृष्ण-
ध्वजैः प्रसन्नित्वापिकमनिषेकत्वात्,

सन्त्रणमार्गप्रदर्शने च, विष्ण्वानो
सोमरक्षकत्वमधिवापु सर्वेषां तद्रक्षकत्व-
कथनम्, सर्वेषां समरक्षकत्वे समन्त्रेऽपि
सद्मगतानां विष्ण्वानामिष कपमित-
रेषामनुदेशेन नास्तीति प्रतिपादनम्,
तत्र द्वैरूप्ये स्थानद्विविधे च कारण-
निर्देशपूर्वकं सकेतपूर्वं नामदेविष्यत्कर्तव्यं
प्रसन्नसोमपासाह्व देवमनुष्यपितृद्वारा
सर्वजगत्पितृहेतुत्वेन प्रसन्नस वेति १०७-२१५

१ सज्जन्तुमौद्गन्धराः वैसर्जननामनिवृत्ति-
पूर्वकं तत्प्रसन्नसं, अन्तरालवर्षमौ-
षोर्वायप्रयोगकथनं, तत्र पदपांसोश्च-
तुर्धा विभज्य विनियोग इति केषा-
द्विपञ्चमुपन्यस्य तभिराकरणम्,
अग्नीषोर्वाप्यमित्यवपूर्वाऽऽप्यभिह्व-
विधानम्, समन्त्रकमाह्वननिषे वैसर्जन-
होमस्य विधानं, अन्तरे द्वितीयाहुतेः
समन्त्रकं विधानम्, इष्यस्योऽऽमन्त्रमुप-
न्या उपपद्यन् च विधाप्य अग्नीषो-
ध्रिमप्रणयनतिपये विकल्पार्थं निरु-
ह्य निहन्तस्याप्यन, अग्निना सह
सोमार्थमग्नीषोर्वाप्यार्थं च सत्तवावादिक्
पदार्थकतपादस्य अप्रीतिं प्रति प्राणान-
विधयन्, तेषु सर्वेष्वप्यसु सत्यु वाचन-
विषयं तत्र निहितेऽपि समन्त्रकराग्यहोमस्य
विधानं, आर्नक्तानां प्राजादीमाह्वनी-
यसुत्तरेणासादनकथनम्, अन्वयुर्कुरु
मन्त्रकारकविष्यवेदिवाहिर्यं प्रोक्ष्यपूते-
यावात्समिह्वानानकथनं, समन्त्रकं
तुरीयवैसर्जनहोमविधानं, वैष्णव्यर्वा-
होमस्य प्रसन्नं, सार्थवादप्रासाय
सुवोऽप्युत्तरस्य रक्ष. ध्याद-विधानं
दक्षिणस्य हविर्वात्मस्य नौढे ह्यग्नाजिन-

विषयाः

घृष्टाङ्का । प्र० विषयाः

ईशाङ्काः

मन्तीर्ष्यं तत्र समंत्रकं सोमस्य विधान-
विधानं, मंत्रतदर्थयुतमनुस्यूधोपस्थान,
हविर्धानात्समंत्रके निष्क्रमणविधानम्,
एत्याहवर्नीये समंत्रके समिधोऽभ्याधा-
नविधानं, सहेतुकं वेत्तर्जनहोमपर्यन्तं
दोहितस्य नाम न गृह्णीयादिति विधे-
रन्वयनम्, अत्रावसरेऽङ्गुलीनां विसर्जन-
विधानं चेत्यादि. २१५-२२४

१ यूपसम्पादनं-तत्र यूपं मन्त्रेण वैष्ण-
व्यर्था होमं कुर्वादिति सप्रकारक
सप्रशंसनं विधानम्, आग्नेयरोषमादाय
दक्ष्या तद्दृष्टं यूपं प्रति गमनविधानं,
यूपमभिशुष्य जपविधानं, पश्चान्तरे
तिष्ठताऽभिमंत्रणं कुर्वादिति विधानं
समंत्रार्थविवरणं च, समंत्रकं कुर्वेण
यूपस्योत्पत्त्यर्थं समंत्रकं दमंतरणकेन
यूपस्य व्यवधानकरणं, समंत्रकं स्वधि-
तिना यूपे प्रहरणविधानं, सप्रयोजनं
प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपवटे प्रये-
पार्थम्यदानकथनं, यूपस्याधःपातनविषये
प्रणादिदिक्रमस्य विवक्षितेन प्रतिपादनं,
मंत्रतदर्थसहितं सप्रयोजनं प्रथमव-
धानस्य यूपस्यानुमंत्रणविधानं, मंत्रतदर्थं
सहितस्यात्रधनहोमस्य विधानं तत्प्रशं-
सनं च, सविशेषं यूपस्य परिवारसनं-
कथनं, यूपस्य मानविषये पञ्चानि-
प्रयुंति पञ्चदशानिपर्यन्तं बहुप्रकाराणां
विकल्पेन प्रदर्शनं, प्रसंगान्नाशोप-
युतस्य सप्तदशानिनिष्करणं, सका-
रणमुक्तप्रकारेणोऽभ्याधिकारोमानस्या-
म्यनुज्ञानं, संवेदकं यूपस्याष्टाश्रित-
विधानं चेत्यादि. २२५-२२२

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ अन्यादानादि बर्हिर्वस्तारणपर्यन्तं
शैतिकर्तव्यताकं समंत्रकमौदुम्बर्य-
वटवयूपावटनिर्माणविधानं तत्र यूपस्या-
तष्टो मूलभाग उपरस्तासंमितं यूपवट
कुर्वीदिति विशेषकथनम्, अत्रस्य पूर्व-
देशे प्राक्संशयं यूपनिधानं यूपामे मुष्टि-
परिमिते बर्हिषां विधाने तदुपरिष्ठात्
यूपशकलनिधानं तदुपरिष्ठात्पाथंते वा
अत्रावसरेणमिति निधाने प्रथमविशे-
धनिरूपणं च, सार्धंवाद् यूपशकलस्य
गते स्थापनविधानं, समंत्रकं शकलप्रा-
सनविधानं, सुवेणाज्यमादापावडमनि-
च्छस्य तूष्णीं होमविधानं, सार्ध-
वाद् समंत्रकं सप्तैवं यूपस्याङ्गन-
विधानं, अत्रावसरोपपतः प्रत्याङ्ग-
नदूर्वकं यूपस्योपरि समंत्रकं प्रतिमुञ्चन-
विधानम्, उक्तयूपशकलरूपत्वस्य लौकि-
कदृश्यस्य दृष्टान्तेन दृढीकरणं, पुनर-
ङ्गनविधानं, रसानावेष्टनप्रदेशे समंत्र-
क्राम्येन परिषर्जनविधानम्, उष्णयुग-
सम्प्रेषकथनं, समंत्रकं यूपोष्णयुगविधानं
ममंत्रकं यूपस्य मानकरणं, समंत्रस्या-
भियङ्गपरतया ध्यात्वाने मन्त्रस्य
त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचितमिति प्रशंसनं
च, माने विशेषकथनं, यूपमन्वारस्य
वापनविधानं, वाचनमन्त्रस्य तात्पर्य-
व्याख्यानं, मंत्रतत्त्वपर्यसहितं अत्राव-
सरोदीक्षणकथनं, रसमापरिष्वयर्था
विधाय तस्य संवेदकं प्रशंसनं, रसाना-
याः सोपपत्तिकं त्रैगुण्यत्वकथनं, परि-
ष्वयणे मन्त्रकथनं समंत्रकं सप्रकारं
सार्धंवाद् यूपशकलस्य स्तोत्रवयूहन-

इति षष्ठोऽध्यायः ।

भा० विधवाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विधवाः

पृष्ठाङ्काः

विधानं, यूपशकृत्-रसाना-चवाहानां क्रमेणोर्ध्वाभिव्यासवर्गोदोहणसोपान-
 स्वेन प्ररासन, स्वदशन्दनिर्वचन, यूपस्य
 लोहप्रयज्यात्मना प्ररासन, यूपस्य
 दूर्वादे चूरी यन्वान तस्य दण्डताम्रवतः
 कृत्वन, प्रकारान्तरेण पूर्वोर्ध्वनिमाहं
 भूपो दोहनम्, अष्टाशिवनिगमन, यूपे
 निगूडस्य स्वरोक्तरे प्रतियुक्तिकर्मत्वेन
 यूपप्रतिनिध्यात्मना होमविधानं, तत्र
 मन्त्रकथनं चेत्यादि. ११३-११४

१ अग्नीशोमीययूपप्रसंगयूपैकादशिनो
 विधानमुपेक्षाः, तत्र यूपैकादशिनोविधान
 तानिम्पद्ये इन्द्रशोषराशविधानं, तेषां
 यूपानां दक्षिणदेशे भूमी निवासा
 कृत्वा ह्यग्नीं स्थापयन्निवासात्, उपशयस्य
 रक्षोनाशकत्वेन प्ररासनेन विधानमन्त्र-
 कथनं च अक्षिप्रमुखाणां सर्वेषां यूपानां
 निबन्धनप्रदिकं सुत्यायाः पूर्वेषुः कर्तव्य-
 मित्येकैविक्रमुदस्यस्य तन्निराकारणं,
 युक्तया प्रातः परेषुः परदशरूपकाले
 कर्तव्यमिति स्वपक्षस्य निगमनम्, एका-
 दशिनोपेक्षे केन क्रमेणोच्युपगमिति
 तत्कर्मनिरूपणं, प्रसङ्गात्प्रातःप्रसङ्ग-
 प्रयोगकथनं तत्र कर्त्तव्ययूपस्वोच्युपगं
 तत्प्ररासनं च, परन्तितपरशोत्त्वयूदेव-
 तायाः प्ररासनं, स्वरोक्तैकदशरूपक-
 विशेषकथनं, पालनितपरशोदोहणपशुक्त-
 म्भवनप्रसौ पर्यग्रीकाणाम्भित्तुत्सर्वन-
 विधानं, सम्प्रपन्नोदो दोषोद्धारनं
 चेत्ये. ११५-११६

२ अग्नीशोदीक्षितयुगात्, पशुानवांजनार्थं
 सर्वेषां यूपस्यादस्यकथनं दोहयितुम्वा-
 क्वाविका, शोषवार्दं यूपशकृत्गाहो-

मन्थनयोरन्तरं यूपे पशुनियोजनविधानं,
 केवलनियोजनपशुमुदाहृत्य तत्रिकाक-
 रण, कर्ममुक्त्वा इदानीं सार्धवार्दं पशो-
 र्वाकारणविवानं, समत्रक तुणादान-
 विधानं तन्मन्त्रव्याख्यानं चेत्यादि. ११७-११८

३ नियोजनप्रकार - तत्र समत्रकं सम्प्रथम-
 कथनं, देवतानिर्देशप्रयोजनसहित
 समत्रकं पशुनियोजनं, समत्रकं पशोः
 प्रोक्षणविधानं, प्रोक्षणमन्त्रस्य परमप्रयो-
 जनकथनं, प्रोक्षणशोषस्योदकस्य पानार्थं
 पशोर्मुक्तसर्पयो धारणविधानं, समत्रकं
 पशोप्रवक्ष्यादुपोजनविधानं, सामिधेयी-
 प्रैवादिप्रवाजास्ते कर्म प्रकृतिवत्, तत्र
 विशेषस्तु उक्तप्रवाजात्प्राधान्यसंस्पर्शान्
 सुचो पुनः पर्येत्य परशोर्मुक्तस-
 र्वादिपु समत्रकमुपेक्षाकारणमितिदिव्येन
 समत्रकविधानं तत्प्ररासनं च, अथयवा-
 क्यविभेदेन मन्त्रमेदकथनं, तेषां मन्त्राणां
 क्रमेण व्याख्यानं, समप्रयेजनं द्विती-
 यस्य मैत्रावरुणस्याक्षयणविधानम्,
 अथयुक्तैकैकं यजमानप्रवरणं, यज-
 मान प्रवरश्चनिगदस्यार्थविवरणं, क्रमेण
 व्याख्यानं चेत्यादि. ११९-१२१

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

१ होहोर्होपदन्नेरेशानादिप्रयमेककथनं,
 समिधायैकादशप्रवाजानाम् 'आग्निः'
 इति संज्ञाकथनं, आग्निनापनिर्वचनं
 तस्य प्ररोहनाथ तत्पशुतिनिमित्तस्या-
 प्याग्नस्य संपावनानिरूपणम्, आधा-
 यनस्योत्तमत्वेनोपेक्षावैयक्यादाशकं
 विधानं प्ररासनं, समिदादिदशप्रवाजान-
 निर्वचनं चेत्यादि, इत्थमप्रवाजानन्तरं

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

'शासमाह' इति ह्यादिति विधानम्, पुराणकलो ज्ञायाप्रतिपाद्येन समस्य शास्यमानकाम्या समेवकं दशोक्तैकादशो-
 १५परोक्षविधानं, पुनर्युग्मकलप्याङ्ग-
 हनविधानं, शमिते शास्यप्रदानं, सुषो-
 रासादन्विधानं, सार्येबाद्मन्त्रिकेक-
 पशुप्रवृत्तौत्तौ पर्वप्रकीर्णविधानं, परवा-
 श्रयणापमुस्तुकादरणविधानम्, उन्मुक्ता-
 हरणविषये करविक्रयं सपुत्रिकमुष्पत्य
 तं निराहरणं च स्वप्रधारणविधानम्,
 उन्मुक्तस्य पुरोगमन्त्रपोजनसहितमन्त्र-
 प्रतिप्राप्यात्रभृष्टपवमानानां शामित्र
 प्रति गहनविधानं, तेवामभिप्रायस्वप्न-
 याकरणं, सेति कर्तव्यताके पशोर्वैश्वे-
 कवापादनं, वाचनविधानं तन्मन्त्रार्थवि-
 धरणं च, पशोर्विशसनप्रदोऽप्येषोः
 सप्रयोजनं समं तृणावासनविधानं,
 शानिप्राप्य पुनराहवनीयमभ्याकर्ष-
 कथनं, पशोः सञ्चरणप्रकारकथनं,
 सञ्चरणनाद्यास्वधाह होमे होमभेदेन
 स्वाहाकाप्रयोगवैपरीत्यदर्शनं तस्य
 प्रयोजनकथनेन प्रसूतनम्, एतयोर्होमपो-
 र्तुष्टाने वैश्विकत्वोपवर्णनं चेत्यादि. २१७-२१९

१ सञ्चरणानंतरमाश्रयप्रयोगकथनं, एवमे
 वाचनविधानं तन्मन्त्रन्याह्याने च,
 अग्निः पावनविधानं, सार्येबाद् संप्र-
 पानीकर्तृकं पशोः प्राप्यानामद्विदग्दस्पर्शन-
 विधानं, लक्ष्यवाचपविभेदेनोपस्पर्शन-
 मंत्रपागकथनं, पारीशिटामिरिद्विज्वहन-
 पत्न्योः पञ्चगवित्तोऽप्येत्तुविच-
 विधानम्, अनुषिक्नमन्त्रविधानं, पशोर्वैव-
 मादेभ्य संप्रयकं निनयनविधानं, सप्र-
 सञ्चकारकं पशोर्विशसनपशोर्वैश्विककथनं,

वामुत्पिद्य तथा वयाप्रप्योः समं
 प्रष्टादन्विधानं, वयाप्रप्योः क्षार्प्य-
 मदाव विषय .तत्प्रांसनं, पशोर्वैपा-
 परिवाहनम् अग्नीः पुनस्तुकादानं तेषां
 जघनेन चात्वात्तमाहवनीयं प्रत्यागमनम्-
 लक्ष्युक्तक सप्रमहाहवनीये तुगप्रासनं
 चेत्यादि प्रयोजकथनं, वयाप्रतनप्रकार-
 कथनं, दक्षिणतः प्रतितापोरगमनमार्ग-
 प्रदर्शनं, प्रतिप्रस्थाप्य वयासौ त्व-
 मानायां सुवेगाज्यमादावाचर्योर्वैश्वेरी
 संप्रय होमकरणविधानं, स्तोत्रद्वै-
 कथनं, होम स्तोत्रेभ्योऽनूप्यमानानां
 मंत्रागामोपवस्य वृष्टिसाधनावेन-
 प्रसूतनं, प्रतिप्रस्थाप्यः प्रयाजोमार्य-
 मर्ष्युं प्रति द्वैवप्रदानविधानम्, अत्य-
 प्रदानं हुत्वा प्रयाजरोषेणादौ वपानि-
 यत्य एवमप्रवृत्तान्पानियाणं चेति
 विधानम्, आदौ वृषदग्ध्याधिधारणमिति
 वरकावर्ष्युतां मत्स्य प्रत्याकरणं,
 सप्रकारक परावागविधानं, तत्र द्वैवे
 'प्रतिपत्य' इति वदे न ह्यादिति निषेध-
 करणं, दुहा वदां परस्परानिमुत्तयो-
 र्वैवाप्रप्यो.तत्रप्रवृत्तानविधानं, वपा-
 यागप्रसूतनं, चात्वाले मार्यनकरण-
 विधानं चेत्यादि. २१४-२१५

१ पशोर्वैश्विकेऽप्युपरोऽशस्य तद्वैवतायाव
 विधानं, पुरोडाशपुनर्विचारं द्वैवेमाणस्य
 पशोः सपुत्रिकेऽप्येन प्रसूतनं, पुरोडा-
 शस्य वयमंतप्येऽराहनं, पशोर्विशसन-
 विधानं, शानिपुत्रात्तानविधानं, इदया
 वदमार्यं जुहा वृषदग्धं गृहीत्वा
 शानिं प्रति गत्वा ततोऽप्युत्तमिजोः
 मन्त्रप्रतिपत्नकरणविधानं, मन्त्रप्रयोजन-

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कपन, सार्धवाद् समत्रमं इदयाभिधान-
 रणविधानम्, अभिचारणामन्त्रान्ते स्वाहा-
 कारकरणप्रतिषेधः, भवदानार्थं दक्षि-
 णतो हविराहरणमार्गप्रदर्शने दक्षिणत-
 उत्तरवाहि-सु पृष्ठाशाखासु प्रतिप्राथात्ताऽ-
 ह्नान्वयचेदिति विधान, प्रयोगशुद्धि-
 त्परिवर्तन, क्रमात्प्रधानपञ्चदश्विष्टकृद्-
 वसाहोमार्थं जुहुपसृजन्ताहोमह्वनीमवस-
 धानीषु क्राम्यमुपस्तीर्य जुहुपसृतोर्हिर-
 ष्वराकलावधानविधान, मनोसा-
 ऽनुवाचन विधाय तन्नामनिर्वचनेन-
 तत्प्रशसन, प्रनामार्थानुपमानानि
 इदयापज्ञानि तत्कर्म च
 विधाय तेषां प्रशसन, इदं चिह्नं धत्तः
 सन्पदोः पार्श्वद्वयं पक्वद्वयं श्रेयाकृतं
 शुद्धं स्थूलमध्यमागी इतिणा ज्योतिर्विले-
 कादरातां ज्योतिर्वाज्ञानामवदानविधान, इति-
 णद्वेदंशाङ्गत्वं शुद्धाद्युक्तं सन्प्राप्नोति
 सिष्टकृद्दर्यानां प्रयाणमौपश्रुतान्नाम-
 ज्ञानामवदानविधान, पूर्ववद्विष्य-
 शकलावधानमुपरिष्टाद्वाभ्याभिचारण-
 विधानं च, मन्त्रमन्त्रार्थविवरणसहितं
 वसाहोमत्रयप्रवहणविधान, तदुपरिष्टा-
 दाभ्यस्य द्विरभिचारणविधानम्, सम-
 ५८ ऋक् पार्श्वारिपनाऽसिना वा गृहीतायां
 वसायां विमजनविधान, गृहीतावशिष्टं
 वसां प्रयानावशिष्टानि इदयापज्ञानि
 क्षमवचधान्या प्रत्य पुनरुच्येन द्विरभि-
 चारणमपितौ द्विरभ्यशकलावधान-
 विधानम्, प्रधानतस्वष्टकृद्दर्पाकदानां
 समुच्चयेन प्रशसन, शिरसादीनामववे-
 द्यावस्त्रोपपुष्टयुष्मानुषुचये प्रदर्शनम्,
 अददात्तहविःप्रदानप्रकारकथनं, वसा-
 प्रवर्द्धमित्येतीत्येवेऽपि 'प्रस्थितम्'

इति पद न ब्रूयादिति निषेधकरण,
 वसाहोमस्य काष्ठविधानम्, वसाहोम-
 मत्रकथनं मवस्य वैश्वदेवस्य प्रकृतहोम-
 सगतमिति प्रतिपादनम्, वसाहोमानं-
 तर प्रधानहोमविधान, वनस्पतिवागं
 विधाय तस्य पृष्ठागं पशोः सोमश्च-
 सम्पादकत्वेन प्रशसनम्, विष्टकृदाग-
 प्रकारकथनम्, वसाहोमश्रेयेण समत्रं
 दिग्ब्याघारणविधानम्, सन्प्राप्तत्वाव-
 बस्य पशोः सम्पर्शनविधानम्, विश-
 सनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थाप्रदर्श-
 नम्, सम्पर्शने मत्रमुक्त्वा तस्य विभज्य
 व्याख्यानं चेत्वादि. २७५-२८८

४ प्राणस्य श्रेष्ठवकारणाभिधानमुत्सेनं शुद्ध-
 स्य प्रवानसिष्टकृदुपपठिष्टपर्षं त्रेधा
 विभज्य विनियोगं प्रशंस्य प्रयाजादीना-
 मितरुत्सवकथनम्, प्रसगादिकपश्चि-
 त्यसोः कृशव स्यात्तर्हि शुद्धस्य सन्पूर्णा-
 त्वावोदर्यं वासं तेन सह लिखिणीय-
 मिति निरूपणम्, अनुयाजार्थं पृषदा-
 न्यग्रहणं विधाय तत्प्रशसनम्, विहित-
 अनुयाजान्विधास्यमानेत्सपद्भिःसहपुरस्ता-
 दुपरिष्टाच्च विनास्यप्राणात्मना तत्प्रश-
 सनम्, उपवजस्य निर्वचनपुर.तर प्रशंस-
 नम्, उपवजस्यो मन्त्रानुक्त्वा तज्या-
 द्यानं चतुर्णामनुपपदद्वयोपानी विधान,
 प्रजामिष्टद्विहेतुतया तेषां प्रशसनं
 चेति. २८९-२९१

५ अनुपपयाज्येऽभिधानं पुनःसुष्टपदि-
 शुद्धितुतया तत्प्रशसनं, मन्त्रतदुपपुतं
 मुखनिर्गमनविधानम्, जाघण्यां पत्नी-
 सप्राजनविधान, जाघण्यां अपि प्रदेश-
 निरोधकथनम्, इदंवरुत्सवावसृषाय-

भा० विद्याः

पृष्ठाङ्काः । भा० विद्याः

पृष्ठाङ्कः।

नयनस्य प्रयोजनानिधानं, चरित्कर्मिणे
इदमत्रुदात्मविधानं, शुषिन्व्यामसु च
इदं परास्ततो दोषप्रदर्शनम्, उक्त-
दोषाभावावरोधापह्नयम्, यदाऽन्विष्यं
म्हानि प्राप्नुयात्तदा मूलस्य प्राप्तेश्च
उदपात्र निनीय तत्रापोदप्रदर्शनेऽंशे
समन्त्र इदमत्रुदात्मविधानम्, ईक-
दात्रै क्वपुत्रनादपां शुषिन्व्यामसुप्रनाउ-
दीर्घावर्धना च हिंसाप्रसंगोऽन्वयरो-
मयत्र हिंसाप्रतिहाराय सक्तेर प्रायैना-
कारणाविधानम्, अथर्वप्रभृतीनामभिमेक्षण-
विधानम्, कृतस्य प्रशंसने, गृह्णैतुगृह्णस्य
विषयविरोधे निषेधकरणं चेति. २९४-२९७

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

१ पञ्चेकादशिका-स्तं विनातुमाह्वयविका,
स्त्रीभद्रक्रियाः फलसहितो विधिः,
सामान्येनैकादशिकक्रियामभिधायेदानीम्
अभ्येसात्सततौल्यदौल्यवार्हैत्यप्यवैश-
देवैर्ब्रह्मसन्त्रामिस्तात्रिषादण्णाह्वयैस्ता-
नेकादशिकान्पत्न्यक्रमेण विधाय तत्फलस्य
विषय दर्शनम्, तत्र-आश्रेयपशोः
प्राप्ये कारणकथनम्, सौम्यपशोः
सात्सततान्तर्पस्य प्रशंसने, आर्हैत्याप-
॥ पौष्प्यंतेर्षे मुक्तिप्रदर्शनं, ऐश्वर्य
वैश्वेदेवान्तेर्षे कारणदर्शनम्, मुक्ति-
दर्शनेऽप्ये प्रथमोऽविधानम्, पञ्चेकादशि-
कानिधे प्रयोगविधानं, उदकनुपयनकाले
निवेचने वयामिः प्रचारेऽज्ञानी वाग्य-
सो च प्रयोगक्रमनिर्णयणं चेति. ३०८-३०९

२ सोमनिषर्वाय वसतीवरीण्य प्रहृ-
विधानं, गृह्णैतानीवसतीवरीण्यो सक्ते-
त्रपार्य विषयम्, गृह्णैतौष्वाभाषणं

विरोधण्युक्तं युक्तानिधानं, स्पन्दपाना-
नामणं प्रहृणै उदराभ्यन्तरकथने, तत्र
दिव्यद्विहृत्वाभ्यावाविभ्रकगम, अस्तत्र
यद्दर्शकावैतस्य प्रहृणस्य प्रशंसनं,
वसतीवरीण्येणाभ्यागतमये सति तद्-
प्रहृणोराभ्यकथनं, तद्गुणवासागमे उपाया-
न्तरकथनं, वसतीवरीण्ये गृह्णे मन्त्रविधानं
सदर्थविवरणं च, आहृतानामपां गार्ह-
पत्यस्य पश्चाद्गो सक्तेर सक्तेन-
धानम्, अश्रोत्रैर्भोग्यपशोः पत्नीर्नपात्रा-
न्त्वप्रतिरादनं, वसतीवरीण्यमपां वेदेः
पत्नी नयनविधानं, वैश्विभ्यपदान्-
दीक्षितान्प्रसक्त्यर्थोः ' म्युक्तामत्र ' इति
विर्षणं, इतिर्वानस्य पुत्रैरेते पञ्जा-
नस्यावस्यान्कथनं, नर वसतीवरीण्य-
दापात्पुर्वैर्दिग्दर्शनं प्रावशाभि-
व्यस्य वेपा दक्षिणप्रयोगः सादयेदिति
विधानं तत्र मत्रे प्रतिपाद्य तद्व्याह्वयान
च, ताः पुनरुहपायेण पत्नी सादय-
तीति विधिः, ताः पुनरादायावर्षोः
सर्वार्थेण निष्कम्योत्पत्तौ तासां
समंशं सद्दिनविधानं, उक्तैः परिहृता-
स्योत्तरवेदपरिहृणस्य च प्रशंसने,
वसतीवरीण्येणाप्रहृतीवसतीवरीण्येनादना-
न्तानी मन्त्राणां सत्संख्यायाः शकृती-
त्वसम्पत्त्या प्रशंसनं चेति. ३०९-३११

३ सुव्यादिवसे प्रातःऋद्धीनं सवतीव-
पश्चर्धमुत्थिवसम्प्रबोभनापुष्पासदना-
न्तप्रयोगेनिरूपणं, सार्धैवाद् सोमो-
पावहृणोविधानम्, उपावहृणमार्गोद्द-
रोने, प्राण्यां मये स्यादेन विद्याय
सप्रशंसनम्, उपावहृणे मन्त्रमुक्त्वा
तस्य विषय व्याहृयान्, उपावहृणस्य

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सोमस्य समेत्कमुपस्थावविधानं, प्रात-
 रनुवाकप्रयोगकथनं, तत्र प्रातरनुवाक-
 प्रथे ' प्रातर्यावम्यः ' इत्येतावानंशो
 न वक्तव्य इति शाखान्तरिणं मत प्रत्या-
 ख्याय वक्तव्य इति धर्मनस्य स्थानन, प्रातर-
 तुवाकोपक्रमोक्तमूलस्य समिदाधानस्य
 छन्दोदेवतानमिष्यनरूपननेन प्रसत्यन,
 होतृकर्तृकस्य प्रातरनुवाकानुवचनस्य
 छन्दसा पुनराधायनरूपत्वेन प्रशासनम्,
 वक्तव्याधायनस्य सार्यकत्वात् प्रातसारत्व
 प्रमक्तिदर्शनं, प्रातरनुवाकस्य प्रति-
 पारविषये केवाञ्जिनस्य, प्राप्तिपूर्वकमुदा-
 हृत्य तस्य निराकरणम्, एकवचनस्यान्ता-
 म्बुत्कालानामनपनार्यं प्रवरण्याज्याहुति-
 होमस्य विधानपूर्वक प्रशासनं, पुनस्तत्पै-
 बाहुतिप्रस्तारणालना प्रशासनं, होममन्त्रं
 विनाय तस्य विषय्य व्याख्यानम्, अमु
 होमार्पणपर षतुर्गुह्येतिनाउद शुद्धिवो-
 दबुमुच्य ब्रह्मनामस्य प्रैकदानकथनं,
 तत्र प्रथमप्रैवमुक्त्या तद्व्याख्यानम्,
 अन्येदादि प्रैवानं प्रदर्शनं, तेषां
 जडालपनार्यं निर्गमनमार्गकथनं, गमन-
 सक्रये पन्थाः साहित्यं विषय्य तस्या-
 ख्यानमुत्तेन प्रशासनं, प्रवरणीगृही-
 तस्याभ्यस्यास्तु होम विषय्य तत्प्रश-
 सनं, पुनस्तत्पर प्रकारान्तेण प्रशासनं,
 होममन्त्र विषय्य तुस्य विषय्य व्याख्यानं,
 इत्याद्या आहुतस्य अपस्तारणस्य समन्वकं
 विधानं, समन्वकं नैरावरुगचमसेनी-
 सवनविधानं, सतिवतुर्गुह्यं चमसेषु नैरा-

वरुणवसनस्य प्रयोजनकथनम्, अस्त-
 म्भरणानतरामनुष्ठेयस्य विधानं, केवाञ्जि-
 न्नाश्याहुदकम्स्तर्जनपशुमुदाहृत्य तदभि-
 प्राय चाभिष्कृत्य तस्यान्यघासिर्द्धिं प्रदर्शय
 निराकरणम्, अम्बिषये होतृपत्नीः प्रश्नी-
 तत्प्रदर्शनम्, अग्निहोत्रे प्रवरणीतस्यस्य
 तदमये अपरधनुर्गृहीत्याज्यास्त्याप्त्येर्वा-
 होमः—उक्त्ये मय्यामपरिषेत्पस्पर्शनम्—
 अतिराजवोउस्थादिषु केवल मन्त्रमुक्त्वा
 त्पुगीमेस्य देवयजनप्रपादनमित्येतयङ्क
 क्तुनां स्यात्कर्तृकरणविधानं तत्र मन्त्रे
 उपोतिहोत्रे मन्त्रस्याप्रेषत्वं भगवमिति
 नगद्वयान च, एकवचननामकचडगता-
 मनुमसंख्यानां विकल्पेन विधानं,
 सुग्यसत्स्यया एकवचनस्य निर्मचनं
 प्रदर्शय प्रशासनं चेति.

११२-१२०

४ निप्राप्त्या (सोमामिषव) प्रयोगोप-
 क्रमः, तत्राधिकवचनसंज्ञते द्वादशमये
 फलके पर्युपवेशनद्विरप्यबन्धनादीतिक-
 र्त्तम्यताविधानं, द्विरप्यबन्धनस्य सुत्य-
 त्वरूपेण प्रशासनम्, अनुवाहानिश्चार्प-
 मचर्वोर्वाभ्यामद्वयकथनं, प्राण्योऽ-
 वमपत्ये निषाय तत्प्रशासनम्, आदाने
 मन्त्रं विषय्य तद्याख्यानं, सार्येवाद्यं
 शाप्यमनविधानं, निप्राप्त्यास्वाहास्तु
 यजमानाय वाचनविधानं, वाचनमन्त्रा-
 नववदस्तात्पर्याविधानम्, सर्पाशुसवन-
 नाम नैरावृत्तसहित सार्येवाद् मन्त्रमार्पणमुद-
 मुर्गाशुसवने सप्तोन्मजानविधानं, वान-
 ग्गावसत्स्यमाशुसवनं, मितस्य सोमस्य

श्री० विद्याः

पृष्ठाङ्काः । श्री० विद्याः

पृष्ठाङ्काः

संबन्धमभिप्रेतविधानं, सोमस्य
सोमन्तारस्याप्यस्य कल्पविहामि-
धानं तस्यास्याधिकमुत्तेन प्रसंसन,
निप्राम्योदकैः सोमोपनेचनं विद्याय
तस्यास्याधिकया प्रसंसने, प्रसंहाभि-
प्राम्याशब्दनिर्वचनम्, उरसंचने मत्र-
मुक्त्वा तद्वाक्यान, ग्रहविषयो ईप्सस्य
सदमाषे तुगत्यानुम्मानकथनं, ग्रहणं
सन्मंत्रं च विद्याय मत्रस्य व्याख्यानम्,
अभिप्रेतये दिवं विद्याय सम्भरणनिद्या-

भोगोपनयोः संख्यया साह समुच्चय च
तत्प्रसंसनं, निप्राम्योपिनमन्य तत्प्रश-
सनं तत्र मंत्रं विद्याय तद्ग्रहणम्, सोम-
स्यानिवच (नभरणादि) प्रसंहासमान-
निर्वचनं महनामनिर्वचनम्, उरसंचनवा-
दाय सोमार्पणानुक्रमं संवाद्दर्शनं
सच मत्रनभयपरिधानं च, निप्राम्यो-
प्योऽप्यो होतृपथमेन यद् मह्यं तस्य
प्रसंसनं वेद्यादि.

१५८-१७३

इति तद्वनोऽध्यायः ।

इत्यध्वरनामकं तृतीयं काण्डम् ॥

मघमोऽध्यायः ।

१ ग्रहयागाः-सत्रादौ प्रातःसक्तीयाः चोद्य-
 हापहाः सत्राणि पूर्वे उपांशुग्रहः, कल्प-
 माण्यं नक्षिप्रं ह्यस्य च शयरोजन शर्णस्य
 बहिःसञ्चरणप्रसिद्धमन्त्रिरासमुपपादयि-
 त्तमुपरोद्धमन्त्रेनोपास्यते. प्राणरूपत्वमु-
 षंशुभ्रवन्द्यन्ते न्योनोदानाव चेति
 निरूपणम्, १ प्राणरसस्य
 मन्त्रोत्तरपूर्वकमुप, न्युत्पत्त्यां सद्-
 र्धनम्, उक्तस्य प्राणात्मकस्य सोमस्य
 शुण्डादिशिष्टग्रहणविधानं, पवित्रविरहस्य
 प्रयोजनकथनं बह्वारमशुकारणकथा-
 वनविधानं, बह्वारमस्यया अशुतामृत-
 रूपसंपादिकत्वेन लक्षणं, आशुतामि-
 श्रतां पुनरपि सोमे योमनविधानाप-
 यादिकानां जिह्वासायां भवतारणम्, उक्त-
 मन्त्रस्योत्तरत्वेन सहेतुकं समन्त्रकमुप-
 निकापविधानम्, उपांशुग्रहस्य सधमत्र-
 यामकत्वं प्रातःसवनस्य सवनत्रयाप-
 क्तवनिदरानेन द्रव्यपितृमादुवायिका-
 कथनं, विहितानिषेधवर्षाप्रयत्नयो-
 प्रथमपर्याये संख्याविशेषस्य विधानं,
 बहिष्पविदुप्रहणे मन्त्रं दिनियुज्य तस्य
 भागद्वये व्याख्यानं, शित्तोमे पर्याये
 प्रहारसंख्याविशेष मन्त्रं च निषेध-
 सत्र मन्त्रस्य भागद्वये व्याख्यानं, तुनीमे
 पर्याये समन्त्रकं प्रहारसंख्याविशेष-
 विधानं, गृहीतस्य सोमरसस्य होम-
 कारणविधानम्, अनिषेधे स्यादेवं काम्यस्य
 संख्याविशेषस्य विधानं, पर्यायप्रयेऽ-
 प्यष्टसंख्याविधेः प्रकाशसारेण लक्षणम्,

अभिषेवावृष्टिषु फलान्तराप सार्धंवादे
 संख्यान्तरविधानं, सप्रयोजनं महणा-
 नंतरमनुश्रेयस्त्वविधानं, सादितस्य
 पात्रस्य समन्त्रकं पिधानकथनं, अग्नि-
 चरता हि प्राणां व्याकुलीकर्तव्या
 इत्यस्य सप्रयोजनं विधानं, स्वाहाकारो-
 धारणानन्तरं समन्त्रकं हविर्वाताजिर्गा-
 सनकथनं, सहेतुकं अन्वयोर्वैवरणवि-
 धानं, समन्त्रकं होमं विधायां तत्र मन्त्रं
 चतुर्धा निमित्त्य तद्व्याख्यानं, होमानन्तरं
 प्रहर्ममार्जेन विधाय तदुत्तरकर्तव्यं सम-
 न्त्रकमुदमार्जेनविधानं, 'लाहृतः'
 इत्यस्य होममन्त्रस्याभिष्टवने, विहितस्य
 सादनस्योत्तरार्धे स्थानं विधातुं मन्त्रा-
 न्तरमनुप तन्नित्यं च स्वस्वमतस्योप-
 ष्ठिपूर्वकं शेषापनम्, उपांशुसवनस्य
 प्राण्य आदानविधानं, दशापविशेषं तदु-
 पस्वर्जनस्य निषेधकथनं, तत्र हेतुकथनं,
 समन्त्रकं प्राण्य आसादनविधानं
 चेत्यादि.

इत्युपांशुग्रहः ।

२ अन्तर्धर्मग्रहः-तत्र विधास्यमानस्य
 ग्रहस्य अन्तर्धर्मताम्युत्पादनायदानता-
 मन्तर्धर्मसहचारिणोरुपांशुसवनयो-
 प्राणव्ययानात्मकत्वेन समर्पणम्, उदाना-
 त्मकस्याप्यन्तर्धर्मग्रहस्य कथयेत्प्रा-
 येति समर्थयितुं पृच्छाकारणम्, सार्ध-
 वदमन्तर्धर्मग्रहस्य महणविधानम्,
 प्रस्तुतप्रास्तावत्यावच्छेदत्वविधानम्,
 व्याख्यायिकाया पवित्रेणैव सोमस्य
 शोभने कारणविज्ञासनम्, प्रतिज्ञापूर्वकं

श० विषयाः

पृष्ठद्वयः ।

श० विषयाः

पृष्ठद्वयः

इत्यस्य सोमस्योपधानेन प्रह्वेय कान्त-
 कपनम्, सार्धवादे सन्नेतुक प्रज्ञातं
 खरे सदानविनादम्, सार्धवादे सदानो-
 चन एषां सन्तर्धानरोहोमे काउन्दे-
 प्रदरुतम्, टफकावविनागम्य प्रकाउन्त-
 रेण स्रवन्, विहितमन्तर्धानमन्त-
 तत्र मन्त्र विदियुग्म च मन्त्र्य एकधा-
 विनागेन व्याप्यमानम्, गृहीतमन्त्रां-
 प्रह्व्य समन्त्रक पारोपार्थविधानम्,
 हेतुपूर्वकतुसां धन्त्यर्थमयो. एतन्नादि-
 क्तसमानचोरसादने, हेमे साउन्तर्घ-
 मन्तुपन्यस्य तवित्ये च एतन्ने विक-
 शोन तूण्यधोमन्त्रं प्रतिज्ञाय पञ्चान्तरे
 'स्वाहृतः' इत्युपसृप्तमन्त्रेण कान्तर्धान-
 प्रह्वो ह्येतस्य इत्युपसादनम्, मन्त्रो-
 चने सोमस्योचने समन्त्रमुनांती विहित-
 पोहन्मन्त्रेणोचनेः अन्तयोरेकस्यैवमि तद-
 लङ्क्यास्य विधानम्, मन्तर्धानस्य तन्-
 मन्त्र्य च विधिपूर्वका प्रकृता, सार्धानि
 सादने विशेषं विधाय तन्प्रसमनम्,
 आवादितामनुशांशान्निद्रायां तुनि-
 सवनपर्यन्तं निर्व्यासार्थनाश्रयाने
 हेतुनिरुपगं, मन्त्र्य पश्चिन्ताना
 उदाहरण एतरेणानि तन्पर्यन्तं, पुनाने-
 षां प्रयागं लोकत्रयामकत्वेनाति प्रष्ट-
 सन्तं वेत्यादि.

१५-१६

३ ऐन्द्रवापवप्रह्वः--तन्नेन्द्रवापवप्रह्वस्यो-
 पाधादित्रयमेतादन्तरेण कारणकपनम्,
 अस्य प्रह्व्य द्विदेवयोरेन्द्रवापवकान्तर्धानं
 सर्वेषां पात्राणां वादव्यनामचं वेत्यादि-
 नुपसादनिदुमाभ्यादिका तस्यां चा-
 ह्वयनिकामां विनापतः प्रवानतिहेते
 ऐन्द्रवापवे इन्द्रवापवेकदापूर्वकनि-

न्त्रस्य तु द्विदनामचं तूर्पितसाम्पा-
 यान्निवाय तयोः स्वकथिमहानगात्प्रो-
 रेण प्रह्वेयभूतमन्त्रो मन्त्राणां विनाग-
 कपनम्, स्वकथिमहोदिनागमनुप्य
 वाचषुपनिवे एदं निष्कृ एवादिति
 कपनम्, एतेऽप्ये मन्त्रपुन्यदरुतम्,
 एतन्नाद्यानिकया प्रह्व्य देवतादिकं
 प्रदर्शनं तस्य समन्त्रक प्रह्वयन्कार-
 विधानम् तन्मन्त्रार्थकपने च, तस्य
 मन्त्रद्वयंयुज पुनर्प्रह्वेयविधानम्, मन्त्र-
 मन्त्रार्थमहित गृहीतस्य सोमस्यस्य
 सादमविधानं वेत्यादि.

१६-१७

४ मैत्राविक्रमप्रह्वः--तत्र विवाहसमन्त-
 प्रह्व्य देवतायाः प्रह्वेयार्थक तस्य
 इत्येतेन्द्रवापवमन्त्रेण कारणनिरुपगं,
 इत्युपसृप्तमन्त्रेण निवाहस्योने-
 रव्यापयिमीनिकरुपवष्य सोमस्य-
 कतुपसादनम्, अथिमीनिकरुव्यापि-
 कया एतिसरुपुरःखरे मन्त्र्य द्विदेव-
 त्यवदतिसादनम्, प्रमंगाह्वेयस्य
 स्वानाविक्रमस्यस्यस्यस्यस्यस्य सदा
 मावप्येणैव इत्येतेन्द्रवापव इति
 निरुपनम्, एव मन्त्र्य द्विदेवव्या-
 दिकमनिवाह समन्त्रकं प्रह्वेयविधानम्,
 सकारण गृहीतस्य सोमस्यस्य एतदा-
 निश्रयविधानं, प्रकाउन्तरेणानि एवमा
 निश्रयस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्य
 निश्रयमन्त्र्य तत्र मन्त्रविधानं, गृही-
 तस्य सोमस्यस्य खरे सदानविधानं
 चेति

१७-१८

५ आश्विनप्रह्वः--तत्र विहितमन्त्राश्विन-
 प्रह्व्य मन्त्र्यविशुनोदिनेम श्रोत्रा-
 मन्त्रा सादनम्, आश्विनप्रह्वेयविधानी

भा० विष्वाः

दृष्टाङ्काः | भा० विष्वाः

दृष्टाङ्काः

आध्यात्मिका, आध्यात्मिकस्य वशि-
ष्वात्मनस्तत्परं चक्रविविधानं, प्रती-
ष्यन्तान्याध्यात्मिकस्य होमकाण्डविविधानं,
प्रत्यगाहसिद्धिनामसातंशदवर्गेण, मन्त्रमन्त्रा-
दंशद्वित्तं प्रदत्तविविधानं, अह्नोस्तद्वर्गोर्ष-
द्वयस्यप्रयोगान्याध्यात्मिकविकारण, दि-
ह्यन्त्याना पाशाना लक्षणाविवरणे
चेति

४०-४९

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(१) शुक्रामन्दिनीं प्रती-त्य दूर्ध्वं त्रिविम्बि-
सप्तोः शुक्रामन्दिनेर्होमोश्च शुद्धमना
मोहदुर्मोह्यात्मना च लक्षन्, अन्ध्या-
दिकया द्रष्टव्येर्होमोर्षोर्षप्रक्रियण,
स्य पाहवन्त्यन्तोरन्धासुं सन्वते,
विहिते शुक्रस्य प्रहणे शान्तिरूपमि-
मत्त मन्त्रं प्रत्याख्याय स्वानिमग्नस्य सोम-
पक्षि विनियोजनं, होमे मन्त्रं मियाय
सदाश्रितान्, गृहीत्यमोमसस्य सप्त-
शक सारत विषय मन्त्रार्थविवरण,
विहित मन्दिनी अह्नोस्तद्वर्गं तत्र मन्त्रं
विषय च तदपेक्षितं, गृहीत्य मेम-
सस्य परदिष्टैर्मिथ्यविविधानं तन्मोहा-
स्यनिन हेतुनिश्चय च, विहिते विप्रणे
मन्त्रस्य विनियोजनं, अह्नोस्तद्वर्गं
मान विषय तन्वन्त्याध्यात्मं, प्रत्या-
ख्यन्तद्विषयदूर्ध्वोर्षोर्षात्तं कर्तव्यंरक्षन्-
दानविष्टस्य विधानं, तस्यो. समप्रकं
निष्पन्नविविधानं, निष्पन्नमानलर कर्त-
व्यमार्तान्तानादिकस्य विधानम्,
अधुनाप्रतिप्रदत्तानां परितो गच्छतोः स-
मन्त्रं गपनं विषय मन्त्रार्थविवरणं, आह-
वनीत्य पथाङ्गां मन्त्रोपाच्छेदनस्य पुन-

स्मृत्वा तदवयवस्य च विधानं, मन्त्र-
त्रार्थद्वयं यूपस्य पथस्तुरगो वा लुपोः पुनर-
न्विन्वन्वर्कयन्, अयोहितस्य यूपस्य-
लस्य निरलस्य प्रोक्षितत्वाहवनीं प्रानते
च कुशदिति प्रयोक्तव्यं. तत्र तद्वर्गं
विधानं, होमस्यागच्छोर्षोर्षप्रवृत्तिमान्,
अधुनापूर्वकं द्वैविधानं, यदुक्ताप-
सोने मन्त्रमन्त्रानां होमस्य तद्वं त्पान-
विधेयस्य च कथनं, शुक्रामन्दिप्रहणे-
होमो यान्ना तद्विहितस्य विधेय-
णात् च कर्तव्य इति तद्वर्गं निष्क-
पण, विहितं मन्त्रमन्त्रयोर्षोर्षात्
आन्तर्गमिधानं, होमानन्तरं कर्तव्यमप्योः
द्वैकयनं, प्रतिप्रत्याशाऽख्युपात्तं हो-
मस्यावयवने कर्तव्यमिति विधानाख्यु-
पात्ताने सोम मन्त्रार्थ होममन्त्रेणव-
दिति कथनं, होमकाम्यं चनेताऽख्यु-
चस्य तद्वर्गं विधानं, होमकाणा
यावन्विधानं, प्रथमहोमोर्षोर्षोर्षोर्षो-
मूक्तस्य मान्यानादानन्तरं हुवाऽख्युर्षु-
मन्त्रवेदिति विधानं, मन्त्रार्थप्रयोगे होमो
सन्त्रप्रयोगस्योर्षोर्षकयनं, चमत्तदोमा-
नार सरोन्वोर्षोर्षोर्षोर्षोर्षोर्षोर्षोर्षो-
कथने कारकयनं चैवादि.

४०-४९

२ याग्रपण्यद्वयं-स्य विषयमादानस्या-
प्रथमस्य प्रोक्ताना प्रणाद्यात्मदानानु-
पादादीनायाप्रानेयुत्तमन्त्रेहोमना स्त-
वनम्, तन्वन्त्यानाऽप्य अह्नोस्तद्व-
सं चतुर्वर्गस्य श्रुत्या अह्नोस्तद्व-
विधानम्, अह्नोस्तद्व-स्य सोमपक्षि-
भूतिविविधानं, विहिते अह्नोस्तद्व-
सन्वन्त्रप्रवृत्तान्, अह्नोस्तद्व-सन्वन्त्र-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः । क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सम्यक् ग्रहस्य सवननयेऽपि श्रद्धा-
निर्मानं, पात्रास्तत्प्रातस्य सोमसम्यक् क्षुपेऽ-
स्मादेव ग्रहास्तस्य सोमसंज्ञिकं समर्थन-
कथनं सवननयेपरिनिष्पन्नतस्वेतस्या-
दुप्रदाहादिषोचनग्रहस्य ग्रहगतिर्ज्ञेयम्,
आमपणद्यान्दिने इत्यम्, आमपण्यप्रतेऽ-
प्यपेक्षावदनस्य सोमसंज्ञिकं समर्थनं,
विहिते ग्रहसंज्ञे मंत्र विषय तस्य
चतुर्थी विमोहेन व्याख्यानं, ग्रहणानेतर
दशान्विशेषेण सह ग्रहं स्वीकृत्य विदु-
र्पादिति कथनं, ततोऽप्ययोर्विशिष्टा-
साधनमूलात्प्य मंत्रशान्तिधानं, मंत्र-
शेषविधानविषये मंत्रशेषे न कृयादिति
केवाश्रिततममिषाद्य तन्प्राथम्येण
च मंत्रशेषं कृयादिति स्वमतस्या-
पनपूर्वकं मंत्रशेषविधानम्, उक्त-
मंत्रशेषे 'सुभूताय' इत्यादिपदपर्याय-
प्रदर्शनपूर्वकं 'शब्दवर्चसाय' इत्येतत्पद-
परिचयमिति परमत्र दूषयित्वा न पठि-
तमिति स्वमतपरिपरीक्षणं, गृह्णीत्य
सोमसस्य संयमकार्षणस्य कारण-
सहितं मन्त्रशेषे सादनविधानं
केयादि.

६२-६९

३ उक्थ्यप्रश्नः-तत्र विद्यास्थमानस्यो-
क्त्यग्रहस्य सूत्रमद्याश्रितानां सुनि-
कृत्वाऽऽशुभं च प्रतिपाद्य सहैतुर्कं
पृथिव्या ग्रहणाभिधानं, विहितं ग्रह-
णमनूय तस्य संशुर्गाभिधानम्, उक्थ्य-
प्रश्ने सवनमन्थानप्रकारनिरूपणम्, उक्त-
सवनसन्धानप्रकारो मास्यन्दिनमन्त्रवि-
न्युक्त्यविशेषेऽपि कर्तव्य इति प्रति-
पादनं, ग्रहस्याशुभं व्यवहारोपपत्ति-
कथनम्, अथ ग्रहस्य चतुरस्रत्वात्काम-

धेनुत्वेन प्रसंगेनम्, अस्य ग्रहस्य सोम-
पतिक्रमपुरोदक्षं ग्रहणं कुर्यादिति प्रति-
पादनं, पुरोऽन्वत्वाभावेऽप्यस्य ग्रहस्य
पुरोदक्षत्वमस्तीति समर्थनं, महमहण-
मनूय तत्र मंत्र विषय तस्य चतुर्थी-
विमोहेन व्याख्यानम्, इयं ग्रहस्य ग्रह-
णादिकं विषय होमकाले तस्यैव सम-
प्रक विमथ्य ग्रहणविधानम्, उक्तमन्त्रसा-
धने विप्रहृते ग्रहस्य साधारणत्वक्षण
दोगमुद्रान्य मन्त्रोपपत्तिप्राप्य यथादेवतं-
ग्रहं सिद्धीपादिति कथनं, यथादेवत-
सुख्यस्य पर्यायश्रये देवताप्रतिपादक-
मंत्रप्रदर्शनं, उक्तोक्त्यपर्यायप्रये शाखा-
न्तरीयमतमुद्रान्यस्य तन्निष्कर्षणं
केत्यादि.

७०-७८

४ ध्रुवग्रहः-तत्र ध्रुवग्रहमायुष्यकालवेन
विगतं प्रस्तविः, एकस्यापि ग्रहस्य
निष्पन्नमित्यतिरयानमेदाद्ग्रहवैविध्य-
कथनं, द्वितीयशोभुर्भेधानरपौर्ग्रहयोः
पूर्वं ग्रहणमिति चरकशास्त्रिमन्त्र
तयोत्पत्त्यतः शोऽपि ध्रुवग्रह एव ग्रही-
तव्य इति स्वमतं प्रतिपाद्य चरकशा-
स्त्रिणः मनेनोपशेषोः पूर्वं ग्रहणे को ध्रुवः
को भेधानरः इति विज्ञातत्वात् तत्प्रति-
पत्तिप्रकारनिरूपणं, ग्रहस्य स्यात्या
ग्रहणमुपपादयितुमायुष्यकालकथनम्,
उक्तं स्यात्या ग्रहणं पूर्णं गृहीपादिति
विधानं, प्रकृतग्रहस्य देवतासम्बन्धप्रद-
र्शनम्, उर्पाशाखा ग्रहाः प्रातःसवने
एव गृह्यन्ते तत्रैव च हूपन्ते-अयं तु
ग्रहस्तृतीयसवनेऽपि मास्यत्प्रातःकाले हो-
तव्य इति निरूपणम्, अग्निहोमस्तो-
त्रावसरे स्वल्पस्यापि सोमशेषस्यानव-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्थापनात्तदास्यावनयन्प्रसक्तौ सोमप-
त्तिक निषेधकथन, कदा तर्ह्येनमवनये-
दित्येवञ्चायामप्रिमात्प्रशमनकाले ध्रुव-
ग्रहो होतव्य इति तत्कालविधान,
तदानीं तानुध्वेयधर्मनिरूपण, तत्र
नृत्तवमेवने वाधकथन, अग्निष्टोम्पतोव-
पर्वन्त सदनस्यावस्यकर्तव्यत्वेन प्रश-
सन, तस्यैव पुनराह्वयविक्रया प्रशसन,
सोमपत्तिक सकारण गृहीतस्य सोम-
रसस्य देशविशेषसादनविधान, उक्तयो-
र्यकीर्णयोरनुपकीर्णयोर्मिनादप्रदेशयोः
प्रशसन, उपकीर्णं प्रहाणां सादनात्तनो
व्रता. प्रजाः रूपमात्मनोऽप्येव प्रणि-
तिष्ठन्तीति जिज्ञासाया शकैरिति निरू-
पणम्, अस्य महस्यापानव्यात्मक-
त्वोपपादनं, महस्य ध्रुवनामवेय-
प्राप्तेराह्वयविक्रया प्रदर्शनम्, सप्रयो-
जन मह्यमात्मस्य होमपर्वन्त्य रक्षण-
विधानम्, प्रकारान्तरेण मह्यस्य रक्षण-
प्रशसन, अज्वर्युप्रतिप्रध्यात्रोर्निर्गमना-
गमनान्या महस्य वत्सरूपताप्रतिपादनम्,
अस्य महस्यावनयन विधाय तत्र मन्त्र
विनियुज्य च तद्व्याह्वयान, मह्यमह्य-
मनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजन, विहित
सादनमनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनम्,
मन्त्रगतवैश्वानरपदप्रयोगोच्चिनिरूपण
श्लेषादि.

७९-८९

९ बहिष्पवमानस्तोत्रादीतिकर्तव्यता-
तत्र अभिव्रजाले प्रहणकाले च स्क-
न्नानां सोमत्रिन्दूना स्कन्दनप्रत्यवप-
परिहास्य सप्रयोजन विनृत्तां होम
विधाय तत्र मन्त्र विनियुज्य च तस्य
चतुर्धाविभागेन व्याह्वयान, वैशुव-

होमोत्तर बहिष्पवमानार्थमन्त्रयुगा तृण-
योशदान प्रथम विधेयमिति निरूपणम्,
अन्वयुप्रसृतीनां बहिष्पवमान प्रति
सोमपत्तिकं गमनविधानम्, यजमाने-
नान्वयुप्रसृतीनां स्थानं कर्तव्यमिति-
सोमपत्तिक विधानम्, उपासयोस्तृणयो-
रन्यतरस्य चात्वालं सप्रयोजन समं-
प्रक प्रशेषविधानम्, अवशिष्टस्य तृणस्य
विनियोगप्रदर्शनं, कालविशेषेण बहि-
ष्पवमानप्रदेशे समप्रक स्तोत्रोपाकरण-
विधानम्, प्रोक्त उपाकरणमन्त्रे पव-
मानस्तोत्रेषु चानागृह्यविधान, प्रसङ्गा-
त्पवमानस्यतिरिक्तानां स्तोत्राणामुपा-
करणे सोमपत्तिकं मन्त्रान्तरप्रदर्श-
नम्, चात्वालप्रदेशे बहिष्पवमानस्तोत्र-
सम्पादनस्य कारणनिरूपणम्, प्रकृत-
बहिष्पवमानस्तोत्रस्य नौरूपत्वं सप्रय
प्रशसनम्, उक्त नौरूपत्वमुपनीत्य सर्व-
सिन्धुऽपि निन्दित. परिहरणीय इति
प्रतिपादनं, बहिष्पवमानस्तोत्रसमाप्त्य-
नन्तरमन्त्रयोः कर्तव्यं प्रेषमन्त्रमुत्साद्य
तद्व्याह्वयान, प्रथममन्त्रस्य पञ्चमत्राङ्के-
विहितस्यधितप्रहणकालविशेषमनूय
तदुत्तरकालं यूपपरिष्पयणायुपाकरणयो-
र्विधानम्, तत्रोपाकरणमन्त्रेऽभिप्रायविशेषस्य
निर्देशः, व्याह्वयस्य पत्तोः सतत्रत्रयनादि-
व्यामिधान, प्रकृतस्य पशुदन्वस्य सोम-
पत्तिक देवतासम्बन्ध प्रदर्श्य तत्प्रसङ्गा-
दुक्त्यादिकृत्या पशुसृष्टिप्रतिपादनं
पञ्चालम्भनादुपासनं सद सप्रयान्त
प्रयोगमुपेक्ष्य तदनन्तर सवनीयपुरोडाश-
होमस्य विधानम्, उक्तहोमप्रदांसनाय
सप्रयोजनाधिकृत्यपुरोडाशतवर्जन, प्रथ-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ज्ञात्यधालम्बनसकनीयहविषां होमस्य
 च प्रयोजनाभिधानं, सर्वनायहविषां होम-
 काले देवताविशेषसम्बन्धकथनम्, पुरो-
 हाशादीनां नानान्ते कारणकथनं, उक्तानां
 पुरोहाशादीनां कामनाविषयत्वकथनेन तत्परी-
 निगमनत्वानिधानं, प्रमत्तान्माव्यन्दिन-
 सवने तृतीयसवने च पयस्याया अनाव
 सूक्ष्मिदं तत्कारणस्य वृत्ताकरण्य,
 पृष्ठस्य कालेण्य निरूपणं, तत्र स्तोत्र-
 पक्तिभूतयं प्रदर्शं इतिभक्तेः प्रदर्शनम्,
 उक्तमर्थं कारणमुपम्यस्योपमहारकरण
 चेत्यादि.

१०-१०१

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ अत्रुप्रहाः—तत्र पूर्व तावदण्युः सत्र-
 नीयपुरोहाशाकालमष्टावाकस्य पाणी
 प्रक्षिपेदिति विधानं, पाणी पुरोहाशा-
 शाकलप्रक्षेपस्य निगमनमुक्त्वनायस्य च
 सन्निपत्य कालाधिकारम्, अष्टावाक-
 कर्तृकयागस्थानन्तरकालमृत्प्रहाणा
 यागविधानं, पुनरपि तस्यैव कालस्य
 सर्वोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रशंसनम्, ऋतुप्रहाणां
 द्वादसरूपसंख्याविशेषस्य विधानं,
 तत्र पश्चान्तरेण त्रयोदशसंख्याकस्य
 निवाध सामिप्रायं पूर्वमुक्तो द्वादशपञ्च
 एवानुष्ठेय इति कथनं, सुवप्रहप्रहणा-
 नतरं धाराया विरतत्वादुक्तमस्याक्का-
 नायुत्प्रहाणां द्रोणकलशादुपहण-
 निधानं, सप्रयोजनं प्रहणसाधनपारवो-
 रमपतोमुक्त्वोपवर्णनं, प्रहणानंतरं
 प्रहवत्प्राप्तस्य खरे सदिनस्य निषेध-
 कथनम्, ऋणात्सरे कर्त-
 न्याया अनुशास्ययाः सेवपतिको

निषेधः, सर्व्वेति प्रदेतु वषट्कारानंतरं
 प्रान्त्यानुवषट्कारस्य सामिप्रायं निषेध-
 करणं, प्रपमद्वितीययोर्भेकादस्यारस-
 बोधं सकारणं सहस्रहृत्विगानम्,
 अथयुं प्रनिप्रायायोः एवायं दत्तव्यो-
 निष्कामगन्धेशयोर्विषये वाग्प्रदर्शन-
 पूर्वकं सप्रकारकं विगानं, पागहाते-
 उच्युं प्रनिप्रायायोः प्रियमन्थाशामुत्पा-
 दनशापश्रोतप्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रशंसनं,
 विदितानुत्क्रमसदितानां प्रियमन्त्राणां
 प्रकारान्तरेण प्रशंसनं, होममध्ये पात्र-
 मुत्पयोर्विप्रासविधानं, ऋतुप्रहाणां
 मध्ये प्रथमदिनेष्वप्रहयोः कर्तृमन्त्र-
 विधिष्टं प्रहणविगानं, चैत्रैशास्योर्मपु-
 माधननामवेपप्राप्तैर्दर्शनं, ज्येष्ठापादयोः
 शुक्रशुचिनामधेयप्राप्तिसदिनं तृतीय-
 ऋतुपयोः यथोक्तगुणविशिष्टं प्रहण-
 विधानं, श्रावणपादयोर्नैमोनमस्तनाम-
 धेयप्राप्तियुते एवमपद्योर्द्वैह्यविधानम्,
 आश्विनकार्त्तिकयोर्द्वैह्यविधानं, मार्गशीर्ष-
 पोषयोः सहस्रमंज्ञाप्राप्तियुते नक्षत्रशा-
 योर्द्वैह्यविधानं, कार्त्तिकशुभयोस्तत्र-
 स्तपस्यमंज्ञाप्राप्तियुते कार्त्तिकशयोर्द्वैह्य-
 विधानं त्रयोदशस्य प्रहणपक्षे तन्मंत्रा-
 विगानं, शोषोत्तरमन्त्रयोः प्रतिप्रत्या-
 तुर्वा पात्रे शोषसाधनपतनं विगानं
 सप्तवशेषस्य मन्त्रार्थमाहरणविगानम् ।
 ऐन्द्राग्रप्रहाः—तत्र कारणसहितं अन-
 त्रिनपात्रैर्गन्धारास्य प्रहणविगानम्, ऐन्द्राग्र-
 प्रहप्रहणस्य प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसनं,
 पुनः प्रकारान्तरेण तस्यैव प्रशंसनं,
 विहितं प्रहणमन्त्रं तत्र यत्रस्य विधि-

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्कः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः

धोत्रन गृहीतस्य तोषेरसस्य सधत्रकं खरे सादनविधानम् ।

वैश्वदेवप्रदः-तत्र सार्यवादं शुक्रपात्रेण वैश्वदेवप्रदस्य प्रहण विद्यते तदनुवादेन तन्मत्र विधाय च तदर्थ-विवरणं, गृहीतस्य तोषेरसस्य सधत्रकं खरे सादनविधानं चेत्वादि. १०२-११३

२ माध्यन्दिनसवनप्रदः-तत्र पूर्वमिन् माहागे ऋतुप्रदं प्राचीनैश्वदेवप्रदा विहितम्, तत्रैन्द्राश्वदेवयोर्होत्रां शक्ये शस्यमानेऽन्वयुगा प्रतिगर्ह. कर्मण्यः स्तोत्रमन्त्रिप्राप्तये कथ्यते । तत्र साकन्युर्वे प्रतिगर्हाद्यस्य निर्वचनं, प्राञ्जमानीनमन्त्र्युं प्रति शक्यमुपक्रमेतेति कथनं, प्रसङ्गात्स्तोत्रसम्प्रयो पौर्वापर्यमुपजीव्य शक्यमन्त्रस्य निर्वचनं, प्रतिगर्हवमोऽन्वयोः पर्याप्तितिविधानं, प्रतिगरेऽन्वयोः पराकल्पे वाच दर्शयित्वाकायाः पर्याप्तितेर्द्वैकारणं, विहितस्य प्रतिगरेऽन्वय-सम्प्रत्ययसत्करणे प्रशामनं, सकाट्य प्रतिगरोवाट्यभ्यावसानकृत्तणकालविधानं, प्रसङ्गात्प्रसन्नसवनादीनां कर्त्तव्ये गायत्र्यैत्रुमजागत्त्वानि प्रदक्ष्ये सवतत्रयेऽपि प्रतिगरे विशेषविवक्षया प्रस्तावकरणं, प्रहणे प्रतिगर्हसवनस्येऽपि विशेषकथनं, श्रौक्तस्य प्रतिगरेऽन्वय कालप्रदर्शनं, प्रतिगर्हस्य स्वरूपविधानं, प्रतिगरे कैशाच्छिन्नविना सोपपत्तिक मन्त्रमन्त्रा तन्निराक्षय स्वयम्भुवनिर्वाह च तन्निगमनं चेति. ११३-११८

३ शुक्रामन्त्र्यादिप्रदः-तत्र उक्त्यप्र-हन्त प्राण सवन संस्थाप्य माध्यन्दिन-

सवनाथ मोषानिषद्भ्यश्च विधानं, ततः शुक्रादिप्रदप्रहणां प्रहणस्य क्रमेण विधानम्, उक्त्यमस्तुतीययोः पौर्वापर्ये शास्त्रान्तरस्यतन्मन्त्र निराकरणपूर्वक स्वमतस्य स्थापनं, सम्भूय पञ्चानां महागां प्रहणमन्त्रं तत्प्रशक्तनं, सधत्रकीयानां प्रहणमन्त्रं कारणानि विधानम्, महागां सधत्रकीयानाम् एव प्रहणमन्त्रं तत्सहितानेन्द्राय गृह्येवादिनि विधानं, कारणान्तरोपपत्तिसनोकार्यस्य द्वाकारणं, प्रहणप्रहणासुतुपात्राम्या प्रहणविधानं, कर्मण्यं अहागां प्रहणसादनमन्त्राविधानं, तदर्थविवरणं च, ऋत्विगीयप्रहणानतरं माहेन्द्र प्रदं विधाय तस्य पापविरसनहेतुत्वेन प्रशक्तनं, पुनरपि तस्यैव माहेन्द्रप्रहणस्य यजमानस्यन्विभ्रह्मोहेतुत्वेन प्रशक्तनं, विहितं प्रहणमन्त्रं तत्र शुक्रादावपि शाक्य मन्त्रं च विनियुभ्य तद्यत्पादानं, माहेन्द्र-प्रदे पृष्टस्तोत्रोपाकरणान्तरमन्त्रयोः प्रेषरूपायां वाच उत्पादनं, स च प्रेषस्तुतीयसवनार्थं इति न्यात्पादानं, माध्यन्दिनमन्त्रे तुतीयसवनार्थाभिषद्वादि-सम्पादनार्थस्य प्रेषस्य प्रयोजननिरूपणं चेति. ११८-१२९

४ दक्षिणादानं-तत्र पूर्वं प्रयोजनमुक्त्वा प्रमगादक्षिणापरिनिर्णिकं चाभिधानं दक्षिणादानविधानं, प्रसङ्गाद्विषयं दक्षिणाकृत्येन प्रदर्श्यं प्रहणे सोमयागे दक्षिणावन्दनिकथनं, सोपपत्तिकशतदक्षिणत्वेन यज्ञस्य सप्तद्विनिरूपणं, उक्तमहागाया न्यूनकेनाविज्यं न कुर्यादिति निषेधकथनं, विहितदक्षिणायाः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

प्रकारान्तरेण प्रशस्तनम्, उक्तावा दक्षिणावा. सहोर्कार्थस्तम्बविधान, सन्तारण यासति हिरण्यबन्धनकारविशेष-सहित दक्षिणहोमविधानं, विहिते गार्हपत्याधिकरणरुहोमे मन्त्रो विधाय तपोःछन्दःप्रयोजनसहितं निर्देशं कृत्वा सदर्पविकल्पे, विकल्पेनेकाहविकल्पे द्याहुतिकल्पे वा आर्धप्रहोमस्य विधानं, विहिते होमे प्रथमाहुती मन्त्रविधाय द्वितीयाहुतेर्नैमित्तिकचतुरवर्ण्यं च तस्याः कर्त्तव्यपक्षे मन्त्रविधाय छद्मतवाजशब्दप्रयोगस्य तादृशविधानं, सेनिकर्त्तव्यताक रामन्त्रक दक्षिणापर्वात्ता गवामभिमन्त्रणविधानं तत्र मन्त्रस्य चतुर्धाविभागो न स्याद्वानं च, मन्त्रतत्तात्पर्यसहितं सद्गोममन्त्रविधानं, समन्त्रकं सदस्यैः सह सदः प्रेशग-विधाने, मन्त्रमन्त्रार्थयुत सहिरण्यमा-प्रीधंप्रति धामनविधानम्, उपसदानानन्तरं मन्त्रमन्त्रार्थयुतमप्रीधे हिरण्यदानविधानं, दक्षिणादाने आर्धस्य प्राक्विकल्पे कारणोपन्यासः, आर्धप्राप्य हिरण्यं दाता तत्र आत्रेयाय हिरण्यं दद्यादिति विधानं, आत्रेयाय हिरण्यदाने हेतुनिरूपणं, ततो ब्रह्मादिभ्यः सप्रकारकं क्रमेण दक्षिणादानविधानं, दक्षिणादानानन्तरं महत्त्वप्रहस्यानुवाक्यसम्प्रेषविधानम्, उक्तसम्प्रेषोपरणान्तरं न दद्यादित्यर्थविधाविन्यारूपामिका, विहितराजदक्षिणातिरिक्तानां चतुर्णां द्रव्याणां प्रयोजनाभिधानपूर्वकशुविशेषेषु दानविधानं, क्रमशो विहितानां हिरण्यार्दानां चतुर्णां प्रतिग्रहमन्त्राणां

प्रदर्शनं, हिरण्यादिदानानन्तरं मन्यादिदानस्य विधानम्, इच्छया दत्तस्य वस्तुनः प्रतिग्रहमन्त्रमभिधाय तस्य प्रभीतररूपार्थस्याभिधानं च, प्रतिग्रहमन्त्रे तु सत्त्वेकतावाचकप्रदोवाणस्य प्रयोगमाभिधानम्, धामिन्विषये देवतापरः नोबरेदिति केषाञ्चिन्मतनिरूपणं चत्यादि.

१२०-१२२

५. तृतीयग्रन्थप्रहाः—उत्र प्रथमदादित्यमहः—तृतीयसत्रनादाशदित्यमहयाग विगतुमुगोहातः, प्रकृताशिवमहोपदेशिण्यास्वयविका, तत्र हिदेवस्यानामनुष्यपदकारं दर्शयितुं हिदेवव्यागकाले तदुपयुक्तप्रयोगकरणं, प्रतिग्रह्यादृशतया द्वितीयाहुत्या हिदेव्यानामनुष्यपदकारसिद्धिरुपयुक्तहोमस्योत्तरार्द्धदेशकरणं, विहितस्य प्रतिनिग्रह्यस्य हिदेव्यसंज्ञाशिवोपादकत्वेन च प्रशस्तनं, सप्रयोजनं समन्त्रकं हिदेवयमहे यागाद्यनन्तरमादित्यप्रात्रेयादित्यस्यात्पाऽऽच्छादनविधानं, विहिते काले ग्रहस्य मह्याप्रागतुष्टेयानुष्ठानविशेषस्य विधानं, समन्त्रकं मह्यविधानं, तत्र मन्त्रान्ते “ उपनामगृहीतोऽस्ति ” इति शेषो न वक्तव्य इति सकारणं निषेधकरणम्, उक्तमन्त्रविशिष्टमह्यानन्तरं पात्रपयगृह्य पुनश्च समन्त्रकं ग्रहणविकल्पम्, दधिग्रहः—तत्र गृह्णति सोमस्य सार्युर्वाहं दधिग्रहणविधानं, दधिग्रहस्य स्थानविषये केषाञ्चिन्मतसुक्त्वा स्वयतस्य स्थाननम्, आदित्यग्रहस्य सम्पूर्णताहेतुत्वेन प्रशस्तनं, विहिते दधिग्रहणे मन्त्रस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विनियोजन, आदित्यग्रहस्योपासुमवना-
 ह्येन प्राज्याऽऽसोहनविधानं,
 ग्रहान्तरसाधारण्येन ग्रहणानन्तर
 प्रातस्य दशापवित्रेण मार्जनस्य सप्रयो-
 जन निषेधकरणम्, उपासुसवनेन ग्रहस्य
 विहित मेक्षणमनुष्मं सत्र मन्त्रस्य विनि-
 योजन, ग्रहणानन्तर कर्तव्यकथन, द्वार-
 पिचानापमपनानन्तर निष्क्रमणादिकस्य
 विधानम्, अथर्वो. प्रैषमुत्पाप कल-
 विशिष्टस्य होमस्य विधानं, ग्रहान्तर-
 साधारण्येन प्रातस्यानुवक्त्वात्स्य
 निषेध, पधावत्प्रतिप्रयात्रे विशेष-
 प्रदानकथनम्, आदित्यग्रहयागान्तर
 हविर्दानगमनपूर्वकमाभिषेगस्य ग्रहण-
 प्रकारविधानं, धारावपुष्टयाद्ग्रहणस्य
 प्रशासनम्, क्षम्यणस्य ग्रहणे प्रतिग्रह्याट्ट-
 क्त सप्तवासेवनमादित्यग्रहस्यानुवक्-
 ट्वात्कालाभेदेतुषेन प्रशास्य पुनः प्रका-
 रान्तरेणापि तस्य प्रशासनं चेत्वादि. { ४२-११३

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ सावित्रग्रहः-तत्र सावित्र ग्रहं त्रिधातु
 तस्य मनस्वप्राणवक्रुणेणापि विधानं,
 सोमपथिक सोमपथस्य प्रतिस्वन सत्र-
 स्तररूपेण विभावनं, तदर्थं तृतीयतवने
 सवितुः सर्वतुंरूपत्वात्कस्मिन्वास्ता-
 त्रिमहस्यापि ऋतुग्रहस्यपत्तिवत्प्रद-
 र्शनं, सकारणं सावित्रग्रहस्योपासुप्रात्रेण
 वाऽन्तर्गमप्रात्रेण च ग्रहणविधानं,
 पुनरुपदीर्गि तस्य सार्यवद्मात्रण्य-
 ग्रहणविधानं, विहिते ग्रहणे मन्त्रस्य विनि-
 योजनं, गृहीतस्य सोमस्य खरे
 उादन ॥ विषयमिति सकारणं निषेध-

कथनम्, अनुवक्त्वात्स्य आश्रावणा-
 टीतिर्न्यतासहितं होमविधानम् ।
 वैश्वदेवग्रहः-तत्र अयमितेन पात्रेण
 वैश्वदेवग्रहणविधानं, वैश्वदेवग्रहस्य
 मनोरूपस्य सवितुः कृतानुकारानुवर्त-
 त्वेन प्राणोदानत्वेन च प्रशसनं, प्रनगा-
 चुर्गस्यसवनस्य वैश्वदेवत्वमभिषेय
 वैश्वदेवग्रहस्य क्षम्यणुःसाप्रसम्बन्ध-
 प्रदर्शनं, तस्य सार्यवादपुनर्भूतो ग्रहण-
 विधानं सोपपत्तिकमपुरोक्ततया ग्रहण-
 विधानं च, विहितं ग्रहणमनुष्मं सत्र
 मन्त्रस्य विनियोजनं, गृहीतस्य सो-
 मस्य खरे सादनविधानं, होत्रा वैश्वदेव-
 शब्दे शान्यमाने द्विदैवत्वपात्राणां विमो-
 क्षणं विषयमिति कथनं, सत्र कारणा-
 पुन्यतासथेति

११४-११०

२ सौम्यश्रुतः-तत्र सौम्यस्य चरोः सोप-
 पत्तिकं प्रचरणविधानं, सौम्यस्य चरो-
 देववित्रोत्पथोर्द्विष्ट्वमुक्त्वा तनिमित्तक-
 कल्हनिरारगाय तस्य वैश्वदेव्ये तृतीय-
 सवनेऽनुवाक्यावर्तं प्रचरणविधानं,
 प्राक्श्रुत्वाद्मथतोऽन्यतरतो वाऽऽप्येन
 परियजनसहितस्य सथमकस्य सौम्यस्य
 चरोर्दोमविधानम् ।

पाल्नीद्वयग्रहः-तत्र पूर्वं प्रचरण्या सुच
 चतुर्गृहीतमात्रं गृहीत्वाऽथर्वो शाका-
 केर्णेभोर्तीर्णा यथापूर्वं निष्पानां
 न्यकारणविधानं, तदेव प्रतिप्रणयानुः
 धानीकनग्रहस्य ग्रहणविधानं तसावन-
 त्वेन यदि सावित्रो ग्रह उपासुप्रात्रेण
 गृहीतश्चेत्प्रान्तरार्थप्रात्रेण ग्रहणं यदि
 सावित्रो ग्रह अन्तर्गमप्रात्रेण गृहीतश्चे-
 दशोर्गमप्रात्रेण ग्रहणं चेति व्यवस्थित-

प्रा० विषयः ।

दृष्टाद्वा । प्रा० विषयः

दृष्टाद्वा ।

विषयवाच्यत्वविधान, समीरप्रहयन-
 पुरोहकनशा कनेत्यभिनि विधान,
 विहितं प्रहयमन्त्र तत्र मन्त्रस्य विधि-
 योजन, सार्धवाद प्रथमार्धोपेक्षात्वेन
 पानोपनयनस्य ध्वजगहनस्य (मिश्र-
 करण) कथन, प्रयोगार्थोपेक्षा विषय-
 यनस्य वा घडूविषयस्य क्रीडनस्य दापय-
 नीश्वरवोन्वयनम्, उक्तं धर्मस्य मन्त्र-
 निधान, सार्धवाद सार्धस्य समस्तं नम-
 स्वरु सत्यं च पानोपनयनस्य विधान
 तत्र प्रथे उक्त्यादिमोक्षसंभवायु विद्यवा-
 निधान चेति ।

१९०-१९१

३. **हारिषोवनप्रहः**—अत्र हारिषोवनप्रह-
 विनारित्याद्यनिका, हारिषोवनप्रह-
 स्थातिरित्यत्रनिपादानं, सकारणं प्रोग-
 कल्लोऽपुरोहकनशा मह्यविधान,
 विहितं मह्ये मंत्रस्य विनियोजन, गृहीते
 सोमस्ये सर्वत्रक धानानामावागविधानं,
 सकारण सर्वमस्तुतेऽहोविषोवनप्रह-
 होमविधानं, मध्यायं धानानां विषय
 प्रहणविधानम्, अत्र होमकृतसमस्त-
 विषये होमोपेक्ष इत्येकस्यमन्त्रस्य
 तत्रिरस्य च सर्वविधां मन्त्र इत्यस्य
 स्वमन्त्र प्रतिपादनं, सर्वविधैर्नृकं
 धानानां सर्वमर्थं प्राग्वन्तुवर्षात्कामानं
 कृत्वा वासां सकारणमुपवेदावेव निव-
 पनविधान, सार्धवाद धूर्णपात्राणां सम-
 वस्योनं विषय तत्र मन्त्रं विनियुज्य च
 पूर्णप्राप्त्यानिर्दिष्टमुद्योतस्येनविधानं
 चेति ।

१९०-१९२

४. **समिष्टपत्रुः**—तत्र ज्योतिष्टोम-
 भूतानां समिष्टपत्रुःसंज्ञकानां होमना-
 मूर्त्तौ नवसंख्याविधिः सुतेपत्तिक-

दत्तविधिः, समिष्टपत्रुःसम्यन्निर्-
 चनम्, एतेषां त्रयानां समिष्टपत्रुःसमानां
 मध्ये प्रथमस्य त्रिकस्य यजमानायापनं,
 द्वितीयस्य त्रिकस्य देवतासिर्बन्धनस्य-
 त्रिकस्य यदप्रतिपादनं चेत्तत्रोपवीचन-
 निरूपणं, विहितेषु समिष्टपत्रुःसंज्ञे
 कविः कविः प्रास्थानमदिनानां मयागां
 विनियोगप्रदर्शनं चेत्यादि ।

१७९-१७९

५. **अनृप्यस्नानं**—तत्रादिविभवतत्परस्य
 सकारणमुद्योतस्योप्ययस्यस्य स
 विधान प्रथमज्ञानव्ययानन्दनि-
 र्वचनं च, समिष्टपत्रुःसंज्ञे विधि-
 नायास्तोमस्येनो बन्मानस्य यमसा-
 युरन्तयज्ञानस्य चात्वात्तन्नि निनयन-
 विधानं, कृष्णशिवायानां केशुत्ताराधा-
 यर्षोध्यत्वात् प्राप्तनविधानं, विहिते
 प्रसने सोमस्येकं केशस्य विनियोजनम्,
 अन्वयेष्येयमात्रे “ उरुं हि ”
 इति कथस्य वाचनरूपनं, तथा प्रसने
 सत्रयोजनसामयानप्रेषदानरूपनं, तत्र
 सत्रमन्त्रेयामनिर्दंकारामृषि गेपमिति
 प्रतिपादनं तसामयंयददर्शनं च, स्थ-
 यमानमभयं यथे दत्र स्थिता नार
 सत्रदेशे उरुं निष्कस्य जयनेन चावाक-
 यियातुनप्रकारकसंचरमाणं सर्वेषां
 यजनविधानम्, अन्वयेष्येयप्रक्रमयते
 यजमानाय “ यथो वक्ष्यामि ” इति
 मंत्रस्य वाचनरूपनम्, अन्वय-
 तस्यान्वयेननुगृहीतनात्वेन समि-
 त्युक्तं सम्बन्धं सत्रयोजनमनी-
 कत्याज्याहनिहोमविधानं, चतुर्हस्तेन
 वैह्वेकेनात्वेन सकारणस्यवार्होषां चतुर्णां
 प्रयाजानामनुष्ठानविधानं, प्रयाजानन्तरं

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रधानो वादणयागस्तत्र तस्य वादण-
 स्यैकपालस्य पुरोडाशस्योत्पत्तिविधि-
 कथनं, सेनिकर्तव्यताकं प्रधानो
 वादणयागः तत्र धर्मेषु अव-
 द्यतोऽनुवाचनमिति विशेषकथनं, सेति-
 कर्तव्यताकं सौविष्टकृदाभिवरण्यो यागो
 धर्मकृतोऽवद्यतोऽनुवाचनविशेषधेति
 कथनम्, अवष्टयेष्टौ षडङ्गुतिपञ्चमभि-
 धाय तस्यैतुसंबासुरसम्भयोपपादनं
 तथा दशाङ्गुतिपञ्चमभिधाय विराड्ब्रह्म-
 सम्भयोपपादनम्, अनयोः पक्षयोः क्रमा-
 दादित्यानामाङ्गिरसानां च मार्गस्त्वमुप-
 वर्ण्य यजमानेऽथवाऽयत्तरःपक्षोऽनुष्टेय
 इति निरूपणं, सार्धवाद् ऋजीषकुम्भस्य
 समत्रक सहैतुक जले ध्रावतविधानम्,
 आह्लावित कुम्भे जले विसृज्य यजमान-
 कर्तृक समत्रक सहैतुकं तदुपपादान-
 विधानम्, अथयोर्ऋजीषकुम्भस्य समत्रकं
 त्रैतुकं जलस्याम्भर्मजनकरणविधानं,
 जालनस्योऽन्यपृष्ठप्रथावनस्यज्ञस्त परि-
 शान ब्रानकल गमनोपदिष्टसचरामागेषु
 पुनरेव यजमानस्याह्वनस्यै समत्रक
 समिनोऽन्याधान तत्प्रयोजनं केत्यादि
 शेषावष्टकर्मविधानं चेति.

१७७-१८१

इति ऋग्यजुर्वेदोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ उदयनीयेष्टिः-सत्याग्रधानभूतस्यादित्यस्य
 ऋतेरुत्पत्तिविधिः, औदयनीयमितिकर्त-
 व्यतानादं सर्वं प्रापणीयवल्कर्तव्यमिति-
 प्रतिपादनाय प्रापणीयैतिहासस्येहाति-
 देशः, प्रापणीयोदयनवपौर्दयोः प्रयो-
 जनकथनं, प्रापणीयोदयनीययोः सका-
 र्यं देवताक्रमनिरूपणं चेति.

अनुबन्धयागाः- सत्र प्रधानभूताया
 भैत्रावरुण्याया वशाया अनुबन्ध्याया उत्पत्ति-
 विधिः, उक्तस्यानुबन्ध्यायागस्य समिष्टययुगा-
 मन्ते कर्तव्यतया चोदितत्वोत्सवनीया-
 दन्यपञ्चमन्यागावस्य निरूपणम्,
 अनुबन्ध्याया वशाया भैत्रावरुणीयत्वे
 कारणप्रदर्शनम्, भैत्रावरुण्यायाया-
 गस्य प्रयोजनकथनम्, भैत्रावरुण्याया
 वशाया उत्पत्तिं वर्णयितुं कारगोपन्य-
 सत्वं, तत्प्रसङ्गेनाङ्गारेण्योऽङ्गिरसा तद-
 न्यवपश्चान्तं पञ्चवपि परिशिष्टांमुम्भो
 गर्हभस्य परिशिष्टादसाम्भैत्रावरुण्या-
 वशायाधोत्पत्तिमभिधाय तस्या अन्वयत्वे
 कारणाभिधानम् वशाया गोमेवाथे
 उध्ववशायादानकथनं च, ततो वैश्व-
 देश्यावशायास्तदन्तरं दार्हम्यया
 वशायाधोत्पत्तिवर्णनं तत्र दार्हम्यया
 वशाया धन्यत्वे कारगोपवर्णनं च, ये
 संवासरं तदधिककारु वा सह्यदक्षि-
 णाक सदधिदक्षिणाकं वा दीरिसत्र
 गवामयन्नादिकमाध्वस्तीरुके दीरिसत्रे
 एतासां सर्वासां भैत्रावरुणीयैश्वदेवीबाह्वै-
 स्यतीनां वशानामुत्पत्तिक्रमेणालमो
 विधेय इति निरूपणं चेति.

उदयसानीयेष्टिः-तत्रोदयसानीयेष्टे-
 र्ण्यतिविनिधमिधाय तत्प्रधानभूतस्या-
 ग्रेनस्य पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्य
 सार्धवाद् विधानं यजकपाख्ये कारण-
 निरूपणं च, अस्याभिष्टौ हिरण्यमन-
 द्वात्वा दक्षिणां दद्यादिति सकारण
 विधानम्, अथवोदयसानीयाख्ये पञ्च-
 वस्तुगृह्णन्नेनाग्रेण वैष्णव्यर्चाऽऽऽत्ति-
 हतिरूपेति सोपपत्तिकं विधानम्,

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

धरादि पञ्च धर्मविषयकस्यसुसारेण
दक्षिणान्तेन दशदिशि सर्वत्रक विधानम्,
उदकनानिषेधेन्यद्वारप्रदानेरेष्ये वा
सायनप्रदोषदोषविधानं सक्ताजे एव
प्रदोषदोषदोषविधानं चेन्वादि । १८७-१९२

२ अनुबन्धपानावधिर्षं-नर वसाग
हालनवादिबन्धोदानेनिकर्तव्यता-
हृद्दानानन्तरं गन्तव्यंनगरीप्रदानकथनम्,
अन्वेषणोत्तरं यदि गर्भो न उच्यते तदा
न काश्चि प्रायश्चित्तः यदि च उच्यते
तदेवा प्रायश्चित्तः कर्तव्येतिरुक्तम्,
गर्भस्य क्षामे तद्विमात्सर दोष निरूप्य
स्यात्पुण्यीययोक्तकथनकारणैरदान-
कथनं, वराप्रकरणे विषय अन्वेषण-
मालयोः पुनरुपगतविधानम्, तदुत्तर-
मन्वर्षीर्ननिरुक्तार्थकस्य प्रियद्वयदा-
नस्य विधानम्, निरुक्तगणस्य गर्भस्य
समन्त्रकं मन्वार्ययुग्ं क्षामिन्त्रगविवा-
नम्, सप्तकारके गर्भान्वेषणद्वयुत्तरस्य
प्राक्तरद्वयदवदानप्रहङ्कथनं च,
अवशालायां मेघस्य च पुनरुत्तरग
कृत्वा गर्भं चोत्तरावेणावेष्य पञ्चमन-
स्य पाश्वर्यो विधानं, मनोऽन्वयोः
सैनिकव्ययार्थं वनप्रदानयोर्विधानं
तदनु प्रतिप्रस्थातुः सैनिकव्ययार्थं
मेघदोषविधानं च, ठकं मेघदोषे क्षेत्रे
विनियुज्य व्याख्यात च तन्निम्नरे
पुनर्विवादिभिरुक्तस्य कानिञ्चाने च
उदककारवर्गनम्, अन्वयोः सैनिकव्यय-
कार्थं वानशयस्य विष्टहृत्वाज्य
विधानं तदनु प्रतिप्रस्थातुः सैनिकव्य-
यनार्थं सर्वस्य मेघस्य होमविधानं च,
ठकं मेघदोषे मन्त्रं विनियुज्य - तदभि-

प्राक्कथनं च, विष्टहृत्वाज्यस्य गर्भो-
वर्णस्य सर्वत्रकं कृते आर्धवन्धसु-
वाङ्मन्त्रहरणामुक्तेः बोधिरिय
कुर्यादिति प्रतिपत्तौ पञ्चमन कथयि-
ता सेषतुल्याहारमय दशदिशा काने
पञ्चमने शानिबेष्टो मया तदित्य-
हृद्वादिनि मोदरात्किञ्च चतुर्परेण
प्रतिरुत्तरात्मनः, हीनामके चतुर्परे
होनामर हीनप्रकारं चाभिराण मन्त्र
च विनियुज्य मन्त्रान्ते स्तःकारो न
प्रयोज्य इति क्षामिप्रायं निरुक्तम्
तुल्यं गर्भस्य सन्वयकथनस्युत्तर-
विधानं चेन्वादि । २९१-१९८

द्व्यष्टोमः ।

३ चोदशीघ्रः-नर ज्योतिष्टोमे एव
पंक्तमिष्टस्य काव्य विधानं तदपंनि-
हन्तोऽन्यात्तद्य, मंत्रोक्तोक्तिहामस्य
हृत्कारणं फलविशेष उक्तस्य
षोडशस्यपानुद्वयकृत्या हरि-
त्वयो चतुर्भुजा पावेण सौमप्रतिकं-
कृत्यविधानं, विहितं भूयं प्रायःश्रवणे
आप्यमानन्तरंरूपं वा आप्यदिन-
मन्त्रे आप्यमानन्तरंरूपं वा काष्ठं
विषय वेकलिक प्रकृतवाचनपुनःप्र-
हृदविधानं, मन्त्रोत्तरं काष्ठविष्टित्य
षोडशस्योत्तरमन्त्रकारणानुत्तरयो-
र्विधानं चेति । १९९-२०२

अथ पृष्ठपः पृष्ठो, विश्वामिदे-
यादृश ।

४ अग्निप्रासादाद्वाः-तर दूर्गं हृष्टं पदं
विधायिनि अग्निप्रासादविधाना-
रथादिना, अग्निप्रासादविधानम्,
अग्निप्रासादार्था भूयं समुचित्य फल-

न० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

न० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विधानं त्रयाणां चि तेषां प्रयेतं प्राति-
 शिवकफलप्रदर्शनं च प्रातः सवने
 आप्रयणप्रहप्रहणानन्तरं वा माध्यन्दिन-
 सवने उपप्यप्रहप्रहणानन्तरं बोधक-
 रिस्यन्यूनभृतोऽनिप्रहप्रहणगृहीयादिति-
 सकारणं पक्षपक्षान्तरेण तेषां महगा-
 वतरत्रय विधायोक्तपु पक्षेऽप्यु प्रथमपक्ष-
 स्थैव निगमनं, गृहीतानामेषामनिप्रह-
 प्रहणां माहेन्द्रप्रहहोमादनन्तरं सोप-
 शिक होमकरणविधानं, ऋषेण तेषां
 विहिते प्रहणे मन्त्रत्रयस्य विनियोजनं,
 यजमानस्य तेषां सप्रयोजनं मण-
 विधानं, पृष्ठपे षडहे यामे तानतिप्राप्त-
 ग्रहान् पूर्वे अहेऽन्वहमेकैक गृहीत्याद-
 यवोत्तरेऽन्वहमेकैक गृहीत्यादिति पक्ष-
 इपमुक्त्वा तन्मध्ये द्वितीयं पक्षं
 निषिष्य प्रथमपक्षं च सिद्धान्तीकृत्य
 पुनः यदोत्तरे एव जिपृष्ठा तदा पूर्वे
 उत्तरे च अहेऽर्थाद्गुमयं गृहीयादिति
 तेषां प्रहणप्रकारकथनं, सर्वपृष्ठे विध-
 जिति त्वेतेषां वपानुपूर्वा एकाहे एव
 प्रहणविधानं चेति,

२०१-२०६

इति पृष्ठपः षडहो, विधजिदेकाहः ।

- ५ यज्ञात्मकस्य प्रजापतेरुपाशुभ्रादिभ्यः प्रदे-
 शेभ्योऽजाविमनुष्यादयः प्रजाः प्रजापन्ते
 तेषां च पात्राणां पौनःपुन्येन प्रयोगात्ता-
 प्रजा अपि पौनःपुन्येन प्रजापन्ते यदा
 यदा चान्ते प्रजापत्याम्कषापङ्काल-
 लेशो यदन्ततो हारिषोऽजो भवति स
 तदैताः प्रजाः पालविश्रुमभिजिप्रति ।
 चरंशुपात्रिभ्यासादानेनैव सर्वाः प्रजाः
 प्रजापन्ते इत्यादिरूपेण सप्रकारकैणा-
 र्थवादेन षडसपृष्ठेऽन्यत्रादनित्येति २०७-२१०

६ अथकाशमन्त्राः-तत्र उपोतिष्टोमे एवा-
 श्विनप्रहप्रहणोत्तमेभ्युर्प्रहणक्रममा-
 जमानेनोर्वांशुदौन्प्रहणं वेक्ष्यति प्रति-
 प्रह " प्राणाय मे " इत्यायवकाश-
 मन्त्राणां प्रनिमन्त्र यजमानाय वाचन-
 दान्तर्कमिति सप्रकारकमवकाशमन्त्र-
 वाचनविधानं, ततो यजमानस्यान्वह-
 मादिकां " भूर्भुवः स्वः " इति मन्त्रेणा-
 शासनं, एतत्तत्रकाशमन्त्रवाचनं इति
 प्रियानूचानान्यतमाय यजमानाय
 कर्तव्यं नान्यस्मै इति नियमन
 चेति

२१०-२१२

- ७ उपोतिष्टोमिकं प्रायश्चित्तं-तत्र पूर्वं
 चतुर्विंशतो मन्त्रविशेषाणां व्याहृतिव-
 मुपपाय तेषां प्रायश्चित्तार्थत्वोपपादनं,
 यमद्वयो गोर्भरेणेऽदोहे चास्यां गानुप-
 सकामस्येत्पादिप्रकारेसहितं व्याहृतिभि-
 श्चतुर्विंशदोऽप्याहुनिहोमात्मकं प्रायश्चित्तं
 इत्यादिति प्रतिपादनं, सोमयामे यत्र
 इत्यादि कर्मणि सोमाहृतस्य सोमाह्रातस्य
 बोधपाते परमेष्ठपादिचतुर्विंशदाहुतीनां
 मध्ये ऋक्षणा सद्गृहीतेनाग्नयेन तत्त-
 देवस्यैकेका कालाहुतिराहवनीये होतव्या
 मुत्यासु त्वाग्नीषीये होतव्येति सौमि-
 काह्रातुपपातप्रायश्चित्तविधानं, सोमेऽ-
 भिकृतस्य सोमरसस्य रक्तन्दने रक्तम-
 द्विरुपनिनीय धेणुववाक्ष्यर्थाऽभिकृतो-
 दिनि सोपपत्तिकं सौमिकहवि रक्तन्दन-
 प्रायश्चित्तविधानम्, उक्ते प्रायश्चित्ते
 रक्तमद्विरुपनिनीय केवळं तात्कथं
 ' देवान्दिवम् ' इति मन्त्रेणामिश्रोदे-
 चेति पञ्चान्तरेविधानम्, उक्तानु काला-
 इति च त्रिभिः सहैव यजमानाय ' यज्ञस्य

श्री० विषयाः

श्रीशुद्धाः । श्री० विषयाः

श्रीशुद्धाः

श्लोः ' इति मन्त्रस्य सोमनृत्तिकं वाचन-
विधानं चेति ।

२१२-२१७

इति प्रायश्चित्तम् ।

८ गर्गात्रिराश्रमहीनम्-तत्रादौ सत्रकारकं
सहस्रा गोत्रितरेदनविधानम्, कति-
रेचनार्थाया गो पानेच्छेदायं विष्णु-
शोहिभ्युत्पत्त्याप्रवृत्तेति विष्णुग-
धनुइनाविधानम्, दक्षिणात्पनकाते
कापेहि अस्याः सहस्रा गोत्रितरेद-
स्तस्मिन्मन्त्रे नम्यमानान्यो गोभ्यः पूर्व
वाऽन्येऽहि पश्चात्प्रतिपदनविधानं,
ततोऽस्यै सहस्रस्यै गवे सत्रकारकं सत्र-
योचने समन्त्रं द्रोगकनसत्यापशान-
विधानम्, अन्याः सहस्रा गोत्रिशिगे
करो पञ्चमानकर्तृकं ' इदंने ' इति-
मन्त्रस्य जगविवर्तं तत्र मन्त्रे ' इत्तम् ' इत्यस्य स्थाने ' बोधः ' इति वि-
रिगमेदिति विधानं च, तत्पुण्याः
सहस्रा गोविदोचने विधानं तस्या-
स्वच्छन्दगमने पञ्चमानाय फलेनय-
विहानकपदनं, अतुर्वन्धनसोमोत्तर-
सुरवसानार्थाया वा होवादिभ्यः सोम-
पत्तिकं गोत्रिहर्षादक्षिणादानविवर्तं
सहितजनप्रकारकपदनं च उत्तरकारणे
दक्षिणा विनम्य दाने फलकपदनं
चेति ।

२१८-२२३

इति गर्गात्रिपत्रम् ।

९ स्यूद्धादगाहः-तत्र प्रथमं स्यूद्ध-
दशश्लोकोपतिविविः, अथगोर्हि-
स्यूरुनं विधानं हेतुस्यदशुष्यं छन्दोयूरुन-
विधानं तथागी पूर्वोन्मिस्महे स्यूद्धच्छन्द-
स्वमपदिन्द्रवदकांमं षड्महनविधानं,
चतुर्पनवनयोः स्रष्टरपनभिनगच्छवं-

षड्छन्दवयोः सुकाम्यं-संयन्नाष्टमयो-
रेन्द्रवानपञ्चवं-तदा पूर्वेषां स्यूद्धादु-
सुकाम्यनमोः स्वस्वस्थानेनात्तरने
द्विपु परिपार्जनमृत्तिं कृत्वा प्राङ्गणे
काते आत्तरने विषयं तदयत्नःतरने
दस्य द्विद्वयो विहितस्तेषां स्रितेषां
स्रिहृष्टुर्नवश्रद्धनमिति विरायन्कर-
विधानम्, नतयोन्मूलान्मृष्टयो-
दगाहनं चेत्पदि ।

२२५-२२८

इति स्यूद्धादगाहः ।

१० ऋक्ते ज्योतिष्टोमे प्राङ्गणे
वेष्टं वा यदि सोमोऽननधे-
ददा सोमेष्वेष्टयत्रैरूपविधान-
पूर्वकं पूर्वपूर्वस्यत्यने वचरोत्तरवानाई-
नदगुत्पुनरपेनइतृत्तदादाग्यापूर्वा-
हारेणकुशालां प्रचलिवानां स्रकारनन्ति-
पवविधानं, प्रतिनियुत्पुष्टने एष्टया
एव गोत्रेशिगाकेन विधानम्, अथस्युष्टये
एव ऋक्तेपदं सन्त्य पुनर्दोकां गृही-
त्वाऽनुष्टिपमेले पुनर्वेतेष्वेष्टं सोमा-
पहारेण पुनर्वेष्टयानाधिकविधानं,
इमेष्टनसवसर्नविदेष्टयनादिकपरा-
मेरे शैतिकर्त्यव्याकं प्रायश्चित्तविधानं,
तत्रगी दक्षिणादानप्रान्द्रोगकउचमे-
दने पूर्वपुनर्वेष्टयं प्रायश्चित्तविधानं
ज्योतिष्टोमिकावक्रिष्टोनादिसंयत्सु
सोमातिके प्रायश्चित्तविधानं चेति ।

२२८-२३१

इति ऋक्तेऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१-अंगुप्रहः-तत्र अंगुप्रहस्याविदेवप्रा-
प्रावन्धवनन्यान्तपाऽऽमवनवि-
स्यूद्धना सर्वोन्मूलानात् सार्जनं
सोमनृत्तिकं चतुःस्रितोर्द्विभवेण पत्रे-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

गांशुप्रहणविधानम्, अंशुप्रहसम्बन्धि-
 नोऽथानांशुनिवपनविपत्सर्बनाद्रवुपमन-
 पूर्वकसकृदमिषवनानक्रान्दवन प्रा-
 गुक्तप्रहण चेत्येतस्य पदार्थजातस्य
 तुष्णीमनुष्ठेयत्वोपवर्गन, सार्धवादनना-
 यिका यामवबद्धस्य हिरण्यास्यब्रह्मण
 विधाय औपतपरिचने रामस्य मतेनो-
 ष्ण्वसनशुप्रहो होतव्य इति विधानम्,
 आश्रतपाचेर्षुडिलस्य मतेन प्रावाण-
 मुषपैवाशुप्रह गृह्णीयात् नानिषुणुया-
 दिति सोपपत्तिकमदिषवनप्रव्याख्यान,
 याज्ञवल्क्यस्य मतेन तु सकृदभिषुणुवादेव
 मन्त्रेणोक्तत्वादिति सोपपत्तिक प्रणिपा-
 दनम्, अशुप्रहमन्वत्पिन्वा द्वादशानां
 प्रथमगार्गाणा पशौहीनां धेनुनां दक्षिणा-
 स्वेन सार्धवाद् विधानं, तत्र कौस्तु-
 मतेन ऋषमपञ्चविराभा ऋग्विंशतीनां
 प्रथमगार्गाणा पशौहीना धेनुनां हिर-
 ष्यस्य च दक्षिणास्वेन दानविधानम्,
 एतस्यांशुप्रहस्य प्रहण यजमानो
 ज्ञात्प्रियामूचानान्यतमक्षेपस्य सहस्र-
 स्रवेदसविश्वजित्-सर्वपृष्टप-वाजोव
 राजस्य-सन्नेऽ कतीन्धं नान्यत्रेति
 प्रतिपादनं चेत्पादि. २१२-२१६

१ विषुवदहः-तत्र गवामपत्तिके विषुव-
 त्यहृषेर्षोऽशुप्रहो विषुवस्य च क्रियाः
 समत्रकप्रहणरूप इति प्रदर्शनं, प्रहण-
 मन्वत् तत्र मंत्रस्य विनियोजन चेति. २१६-२१७

२ पक्षयनम्-तत्र गवामपत्तिके पक्षाळम्भ-
 विषये सवनीयविकरणाखण-तत्र प्रण-
 हमासेयादिकरुणान्ता पक्षेऋदक्षिणी
 वा, प्रत्यहपैन्द्राप्रो वा, प्रायहं स्तोत्रा-
 यनं वेति कल्पत्रयं प्रथमपशुत्वेन

निरूप्य द्वितीयः पशुः सौर्य उपा-
 लम्भ्यो वैषुवतेऽह्निः गवामपनस्यैवो-
 पान्यमहान्तास्येऽह्नि तु द्वितीयः पशुः
 प्राजापत्य उपाळम्भ्य इत्यादि विधा-
 नम्. २१७-२१८

३ महाजतीयप्रहः-तत्रादौ महाजतीय-
 प्रहस्योत्पत्ति विधाय महाजतियेति-
 सञ्चानिर्वचन, सप्रयोजन महाजतीय-
 प्रहप्रहणविधान, तत्र प्रहणम् 'इन्द्राय
 विषुधे' तर्हिगकमन्त्रेण कर्तव्यमथवा
 'वयस्वत्ये विश्वकर्मेण' तर्हिगकमन्त्रेण
 कर्तव्यमथवा 'इन्द्राय विश्वकर्मेण' तर्हि-
 गकमन्त्रेण कर्तव्यमिति सकारण विवचन
 चेति. २१९-२४१

४ प्रहोषासनम्-तत्र महाभिकात्प्रसङ्गा-
 दाध्यात्मिकानिर्मातिकप्रहणं प्रदर्शनं
 प्रहसन्दस्य निर्वचनान्तरं च, ण्योत्तिष्ठो-
 मादिवागेऽ प्रहणं मध्ये यदुप्रहस्य
 वद्वाननिमित्तपाऽऽर्षोऽऽर्तत्वं तद्वै-
 त्यप्रहस्य वास्नामात्रादिभिरुपासनं
 विधायाधिर्मातिकस्य सोमप्रहस्यापिप-
 क्षिके उपसहरणम्, अधिदैवस्य तादात्म-
 कस्य प्रहस्याभिचारिक समत्रक सम-
 कारक सकलमुपस्थानविधानं चेत्पादि. २४१-२४६

५ यज्ञोपचारः-तत्र साधुवायिकं ऋत्वि-
 त्वरिष्ठस्य ऋक्षिष्ठस्य ऋषगो दक्षिणत-
 त्तपवेशनविधानं यज्ञेऽ यत्कर्त्तव्यान-
 विशेषतया कर्त्तव्यत्वेन न चोदितं
 तत्कर्त्तव्यहारादुत्तरस्तिन्द्रेऽ दिवेयमिति
 नियमन च, प्रसंगाद् ब्राह्म-
 ण्यञ्चसिनो वरणविधानम्, इतरेषामह-
 तानां ब्राह्मणानां दक्षिणदिप्यवस्थान-
 विधानं च, प्रस्तोत्रामन्त्रितस्य ब्रह्मणः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रसन्नपविधानं मैत्रायणकर्मकृत्यप-
विधानं वेत्यादि.

२४३-२४६

- ० पुरधरणोपनिषत्-तस्यां च सौम्ये-
ऽधरे सोपपत्तिकं सफलं यथा
विधायाः प्रयुञ्जन्प्रदर्शनं, वक्ष्यमाण-
मिधुनस्योपेक्षातार्थं वेदनिर्द्धारणसदृष्टि
करणस्तानुवादकथनं, पुरधरणसदृ-
निर्वचनं, वक्ष्यमाणस्य मिधुनकथनयो-
पन्यासाधर्मनुवादकरणकथनम्, ऋक्सा-
मोर्शास्त्रं यजुषो मनसव षोपाद्य
सदृष्टि ऋक्सांमम्यामुष्ठित प्रकाशते
हविर्दानेन यजुषाऽनुष्ठितं न प्रकाशते
इत्यादि सहेतुक कथनं, देवैः प्राधि-
साया वाचः सकल प्राग्गमनपूर्वक
प्रेषानुवचनोपाकरणैर्दिग्गः प्रश्नापन-
कथनं, हविर्धाने ऋचा प्रातरनुवा-
कादेः सयुग्मवचननिरूपणं सदृष्टि
यजुषा औदुम्बर्बुध्ययणादेः सयुग्म-
वचननिरूपणं च, सार्धंवाद् सदेहविर्धा-
नयोः परिग्रहणकरणप्रतिपादनं, प्रस-
ङ्गाद्वारेण सदेहविर्धाने प्रेक्षमाणस्य
'मा प्रेक्षयाः' इति सहेतुकं निवेच-
कथनं च, ऋक्सान्नोः सोमस्यायां च
मिधुनस्यर्षिं सत्कार्यं च प्रदर्श्य तयो-
रितिहासस्य यद्दे उपसर्गं, साह्या-
पिकं सोपपत्तिकं सकारणं सार्धंवाद्
यजुर्देसाप्यकर्मण उपानुवरणलक्षण-
धर्मविशेषस्य विधानम्, अन्वयोः पुरध-
रणनिमित्तत्वरूपनम्, अन्वेष्यपि कर्म-
स्वेतस्यैव धर्मस्याङ्गु-इति मफलः
पुरधरणोपसंहारश्चेत्यादि.

२४७-२५५

- < सत्रोत्थानं-तत्र दीक्षा-निषत्-सत्र-
वासन-उपासन-सत्रायण-उत्थाने-

त्यादिसान्धानां निर्वचनं, तत्रापि दीक्षा-
शब्दस्य प्रायणीशाश्वदोषवचनत्रतानु-
ष्ठानत्वेन नेतव्यतया पुनः सत्रादीना-
सकलप्रयोगवचनस्य दर्शनं, सत्रेण दीप्ति-
क्षणमाणा यदि तस्मिन् चेष्यमाणा मरेपुस्तदा-
तेषां सर्वेषां यज्वनामग्नीनामेकीकरणाय तैः
क्षियमाणे मन्थने मन्थनमातप्रकाश-
मेदाश मन्थनोत्तर गृहपत्याहवनीये स्वसा-
म्रेद्गाद्युत्पन्नं वा जातस्य जातस्य स्वशा-
मेः सकलस्यानुग्रहणं वा गृहपतेरेवा-
रण्यार्चनियमागममिमुदिदं 'अथ नः
सर्वेषां साधारणं' इति सत्रादकरणमित्ये-
वमग्नीनां ससर्गकरणप्रकारमेदाश प्राजा
पत्यस्य पशोस्तुष्टानस्य कालविषयक-
नियमविरुध्यविशेषनिबन्धनाद्वा प्रयः
पञ्चा भवन्ति तेषां त्रयाणामपि पञ्चाणां
सैतिकर्तव्यताक सविशेषं निरूपणं
तत्रापि प्रयमपक्षस्य यज्ञवत्क्यसम्मत-
त्वप्रदर्शनं च, शाखागार्हपत्यपुरोडाशा-
पानीसवाजा एकाहवद्विषेवा इति सहे-
तुकं सफलं प्रतिपादनं वेत्यादि. १५५-१६

- ९ सत्रोत्थानप्रकरणम्-तत्रादी आहु-
तिद्वयस्योत्पत्त्यर्थमारूपायिका, ततः
प्रसङ्गपुरवार्थशाने नियमविधानं,
सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य मध्ये षो
दशरात्रस्य दशमेऽहनि सत्रोत्थानं कर्त-
व्यमिति कालविशेषं विगर्पकैकस्य
यजमानस्य सर्वेष्वह.सु वायमनपूर्वमव-
स्थानमन्वेषां तु समिदाहरणार्थं स्वव्या-
यार्थं वा कने गमनं तत्र गन्त्राऽहविच
उच्छिष्टस्यापि चासनं कर्तव्यमिति
प्रासङ्गिकं विधानम्, अपरत्र देक्षिता-
नाम उपस्यर्शनपूर्वकं पत्नीशालायां

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रवेशनविधानं, दीक्षितेषु समन्वारम्भेष्वध्वर्योः शालाद्वार्ये इहरतिरेतुपसृज-
निति चैतान्वा मन्त्राभ्या इयोऽतुहृतयोर्दो-
मकरणविधानं, दीक्षिताः ' प्राञ्च
उपनिष्कामन्ति ' इत्याहुतप्रकारेण
सत्रमार्गैर्गत्योत्तरस्य हविर्धानस्य जप-
न्याया कूर्वपासुत्तरवेदेवेत्तत्तयां शोणौ
'सत्रस्य ऋद्धिः ' इति साम गायत्रीध्वे-
दनिरूपणम्, उक्तसामगानप्रशसार्थमर्थ-
वादकथनम्, दीक्षितानां हविर्धाना-
र्त्तित्ये सद् प्रविश्य स्वस्वशिष्येषूपवेश-
नार्थं सत्रमार्गनिरूपणं तत्र सत्र-
रणे सकाणमतिच्छदसस्य ' सुकस्त-
मिन्द्रा ' इत्यस्य मन्त्रस्य विनियोगेन,
प्राजापत्यस्य वायोर्महस्य महणादनन्तर
कियमाणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य प्रशसा-
र्थमर्थवादकथनम्, तत्र स्तोत्रोपाकरण
सार्पराक्षीषु ऋक्षु स्तुर्वीतिति सविशेष
निरूपणं, होतृत्समिन्नं जानति गृहपतेर्वा

चतुर्द्वैत्रन्यास्यानशत्रुपठनविधानम्,
तत्रोक्ते ऋद्धेऽध्वर्योः प्रतिगर-
विधानम्, सर्वेषां सार्थवादं ब्रह्मोद्यवदन-
कथनम्, अस्तमिते औदुम्बरीक्षुणा-
मुपसंगम्य सर्वेषां सार्थवादं वायमन-
विधानम्, अस्तमिते सदसो निष्क्रम्य
सर्वे उत्तरवेदिमपरेणोषविशेषुरिति प्रति-
पादनं, प्रतिप्रस्थातुर्वसतीररागां परि-
हरणं विधाय सत्रार्थिकामानां वाग्वि-
सर्जनविधानं, अनेककामानां तु ' मूर्धुवः
स्व. ' इति मन्त्रेण वाग्विसर्जनविधानं,
सत्राक्षीराशासनं च, गृहपतेस्तदनुज्ञ-
याऽन्यस्य वा सुकस्तम्याद्धानविधानं
" सुकस्तम्य उप मा इयम् " इत्य-
नुज्ञा लब्धा सर्वेषां समिधोऽन्याधान-
कथनं चेत्यादि.

२६१-२७१

इत्थं उपसर्गानां सत्रोपासनम् ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति चतुर्थं ब्रह्म काण्डम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

१ वाजपेययज्ञः-तत्र वाजपेययाग-
विचारिन्याख्यादिका, तस्मादेवमुत्तराणा-
मन्योऽप्य विपर्ययेणानुष्ठानप्रकार-
वर्गनम्, वाजपेये सर्वेषां देवानां पुर-
स्ताद्वाजपेयस्यानुष्ठानेन बृहस्पतेरेव
थैष्ट्यं वसुमाजिधवावनदर्शनम्, विधा-
स्वमानसावित्रहोमार्पं बृहस्पतेरपि प्रथम
सावित्रिविषयकोदवावनदर्शनम्, व.ज-
पेययाजिनस्तद्वातीनेवोक्तमग्न सूक्तोक्ते
माश्वत्थस्तमोगात्रिकावस्तावद्विहावस्थान
तत्र जानभुपेयैः प्रत्यवरुद्धमिन्पायुनय-
स्योदपादनम्, ब्राह्मणस्याधिकारविषयानु-
सारकबृहस्पतिवृत्तान्तानन्तरं छत्रिय-
स्याप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयितुमिन्द्र-
वृत्तान्तकथनम्, एवमाख्याधिकारा
ब्राह्मणत्रयियाधिकारिणौ प्रत्यर्थदानीं
वाजपेययागस्योपसिधिविप्रदर्शनम्, सर्व-
जपेन विराडात्मकप्रकारविजयस्यानुधि-
सत्वात्तस्मात्तन्मूतो वाजपेयो भानुश्रेय-
इति पूर्वपक्षमुद्गाय्य तत्रियेष्वस्याधिकारि-
विशेषनिरूपणेन परिहरण, विद्वेष एव
पशुखं विदुषानेव वाजपेयमियुभय-
स्योदपादन, वाजपेयस्याधिकारविषयक-
पत्न, वाजपेयस्य साध्याजं कलमिति बह्वं
प्रसङ्गाद्राजस्यस्याधिकारिभेदेन कलमे-
देन वा अन्तरमिति प्रदर्शनं, वाजपे-
यस्य साध्याज्यलक्षणं कलं दर्शयित्वा तत्र
कर्मारम्भे समंत्रकं सावित्रहोमविधानम्,
सावित्रपवावनस्य वृहस्पतिसम्बन्धेन
प्रशसनं, सावित्रहोमस्य संकुचद्विवृत्ता-
प्रदर्शनं चत्यादि.

२ वाजपेये प्रहविशेषाः-तत्रानुपमं
विधाय प्राह्वतानामुर्धवायागप्रयणान्ता-
नापतिदेसकथनम्, अतिमाक्रमहान्निधाय
षोडशीमद्विधान, एवमानामिन्द्रैव-
त्वानो वाजपेयप्रहागो मन्त्रतर्द्धमहिते
मह्यविधान पञ्चमस्यायाः प्रशसनं च,
सत्रस्याणां सतदशानीं सोममहाणां
मुपप्रहाणां च विधानं, इन्द्रप-
मन्यु तयोः प्रशसनम् उक्त-
सन्त्यायाः प्रजापत्यात्मकत्वेन स्तवनं,
द्विविधप्रहाग्य संख्यां समुचित्य तत्प्र-
शसन, प्राकृतं सोमकृषणमन्यु परि-
सु-कृषणविधानं, प्रहागायासादने प्रदेश-
विशेषस्य सकारणं विधानं, वसती-
वरीणां इविर्धनिप्रवेशनमन्यु परिसु-
त्यवेशने कल्पविशेषस्य विधानं,
मह्वर्गद्वयमह्ये ऋत्विजोर्निर्गमं दर्श-
यित्वा विषयेन धारणस्य व्यस्त-
विधानं, प्रहागामन्यदेसाप्रापने सका-
रणं निषेधकथनम्, उभयप्रहाकारणे कल्प-
विशेषस्य सप्रयोजनं मन्त्रन्यायपर्य-
सहितं विधानम्, अक्षप्रदेशात्तयोः स्वस्व-
प्रदेशे समन्त्रकमवस्थापनविधानम्, अक्ष-
योर्द्विष्ययाज्येण मयुप्रमहहणं विधाय
तत्प्रसादनप्रदेशविधानं, प्राकृतातुस्य-
धुपमहो दर्शयित्वा पृथग्मह्यप्रसङ्गादि-
विप्रहागा होमकालस्य मङ्गलस्य च
विधानं, प्रमंगलमुत्तराप्रहाणां मयुप्रमहस्य
च माथ्यन्दिनसवनमप्ये विनियोगप्रद-
र्शनं चत्यादि.

३ पशुवन्त्रम्-तत्र तावद्वाजपेयस्य, सत-
सोमस्येत्यात्मकत्वं दर्शयित्वा तत्राग्निहो-

॥ विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भादिगतानामोपेयादिसवर्नामन्वृतां विधान, सनदशम्य स्तोत्राय सारखत-पशोऽलम्भनेन वाजरेवेऽनिशान्प्रान्त-मवप्रतिपादन, वाजरेवम्य वशापृथि-रुपासाभारणपशु विधाय तस्य प्रयो-जनपूर्वकोशेषगुणकमरदेवपत्वेन प्रदा-सन, प्राकृतोपेयादीनां वपाप्रचरणेन सह विवाहप्रदाने मार्त्तविवाप्रचरणे एकीयमतीदन्त्यास, पश्वदानानाम-धैकप्येन भ्रमण सिद्धान्तवितु ईविष्यस्य पूर्वपुरुतदोद्गावन, हविषामदानप्रकार-वर्णनमैतेषां दिखदान प्रचरण च प्रवाह्य पूर्वमर्वाणा पश्चात्कार्वाणां हविषां विनियोगकथन, तस्यास्य माहेन्द्रान्ने वनाभ्रचरणस्य हविषां दिशा भ्रमणस्य च पक्षे प्रत्यवर्त्य दर्शयिषोर्कैकीय-मतस्य दूषण, प्राकृतपशुवगप्रचरणकाले एव मार्त्तविवाप्रचरणस्य हविषामिक-प्येन भ्रमणस्य च विधान, देवता-सालक्षणइयविशिष्टानां पश्वन्तरागा विधान, तेषु पशुषु गुणप्रवण्य विधान, पशुतन्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमा-त्मना च स्तुत्वा तदात्मकप्रजापतेः प्राप्ति-प्रतिपादन, पशुगतां सख्यामुपजीव्य प्रशान्त्य त्परेरश्वान्यार्कपन, स्वाम्भव-नूय व्याख्याय तद्गतवर्णादित्वमालम्ब्य च प्रशसन मुष्करत्वमनूय तद्रूपेण प्रदा-सन च, निरुक्तविधियगुणानां पशुताम-सुलभं प्रतिपाद्य पश्वन्तरकथनम्, अग्निश्च पक्षे कतिपयपशुता कर्णांतर-युक्तत्वेऽपि कर्मगोऽङ्गवैकल्यस्य परिहार-कथनम्, ९केर्वां मनेन सनदशप्राजापत्य-पशुतामन्ते वाग्देवस्य सशोऽनुश्रानं कर्त-

व्यमित्यमु सोऽरत्रिन् पश्वमनूय तत्रि रसन, प्राकृतपशुवगाहविधिं. सह प्राजापत्यपशुता वशाप्रचरणस्य हविषा-गत्य च विज्ञान्यमाने होमकाले पूर्वपशु-मुद्रान्य तत्र दूषण कृत्वा सिद्धान्त-प्रतिपादनम्, एतेषां पशुस्य तद्विदुःप्रति-जोषितेन पृथक्पृथक्देवताऽन्वयेन सन-दशनक्याकालात्प्रतिशान् दाम्प्यपुरोऽ-नुवाक्याभेदमात्रवय देवैर्नकपेन सह प्रदानकालात्प्राजापुरोऽनुवाक्योऽन्वयस्य प्रतिपादनम्, अनुवाक्याराटप्रगाव्यगुणा कर्तव्येऽनुवचनैरेव विशेषकथनम्, आत्मा-वणान्तरकर्तव्ये च विशेषेण कथयित्वा होपुरत्त्वयोश्च कर्तव्यनिरूपण चेति. ११-२४

४ माध्यन्दिनसवनप्रयोगः-उत्र यज-मानाभिधेरुस्यविधानस्य च प्राधा-न्येन विधान तत्र कालविधान च, पूर्वं स्यवाहने कात्रविशेषे स्थापितमाजिग-वनाय सर्वाकर्तुं तस्य स्यस्य तस्मा-त्काष्ठादवहरणस्य मन्त्रतदर्थसहितं विधान, भूर्गुदीतस्य स्यस्य चेदिमन्त्रेऽ-न्यावर्जनस्य मन्त्रनदर्थसहित विधानम्, अश्वानां प्रोक्षणस्य तत्कालस्य च मन्त्रतदर्थसहित विधान, सनत्रक-मधेन रथयोजनविधान, सव्याश्वस्य रथे समत्रक योजनविधानम्, तृती-याश्वस्य रथे समत्रक योजनविधानं, उकारसं-गनत्रित्वसस्याप्रदमन, चतुर्थाश्वस्यानु-गमन विवायान्वयैरेव स्यप्रदानसमये तस्य रथे योजनविधानम्, उत्तार्थम्यान्यत्र राजसूयादावतिदेसकथन, सार्ववाद इव्यदेवताविशिष्टचरोर्विधानं, देवता इत्वावसंख्याविधियमनूय तत्प्रशसनं,

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्कः

सप्रयोजनं मन्त्रदर्शनमहितं रथयुक्तानाम-
श्रानामवप्रापननिधानं चेत्यादि २४-३१

५-विहितमात्रिधानमनूयं तन्प्रशस्य
च सामगानस्य यूपारोहणस्य च सार्थवादं
विधानं, जल्पनासामगानार्थं रथचक्राधि-
रोहणविधानम्, आरोहणमनूयं तत्र ब्राह्म-
णाधिकारिकपक्षे राजन्याधिकारिकपक्षे
च क्रमसो मंत्रविधानं, विहितप्रकारकर्तृक-
सामगाने निवमस्याविधानं, प्रसङ्गाद्-
ब्रह्मणो रथावरोहणविधानम्, अत्राप्यवरो-
हणे पूर्ववद्ब्राह्मणराजन्यरूपव्यजमान-
भेदेन मन्त्रमेदप्रदर्शनं, ज्ञान्प्रजापतु-
ज्जपहेतुत्वेन मन्त्रदर्शनां दुन्दुभीनां वा-
दनविधानं, सप्तदर्शनां दुन्दुभीनां मध्ये
एकस्य दुन्दुभेः समंत्रकं वादनमितरेषां
सुष्णीं वादनमिति विधानं, अत्राप्याह्वने
पूर्ववद्ब्राह्मणराजन्यभेदेन मंत्रमेदप्रदर्शनं,
ब्रह्मणराजन्यभेदेन मंत्रमेदप्रदर्शनपुरः-
सरं समन्त्रकं सप्रकारकं दुन्दुमुपावहरण-
विधानं, ततः सार्थवादं सकारणं राज-
न्यकर्तृकानां सप्तदर्शनामिदुप्रव्याधानो
विधानम्, अथयुक्तस्य रथस्य यजमान-
कर्तृकं समंत्रकमारोहणविधानम्, उक्तार्थ-
स्य बृहस्पतिदृष्टान्तेन दृढाङ्कणं, ततो-
ऽन्वयोः शिष्यकर्तृकं तद्व्यवसायिक-
कर्तृकं वा 'वाजिनः' इति यजमानवाचन-
विधायं तद्व्याख्यानं, विहितानामात्रिधा-
वनदुन्दुम्याह्वननत्रलकर्तृकसामगानानां
प्रयोगकालविधानं, वक्ष्यमाणाम्या
मन्त्राम्या हवनमनुमन्त्रणं वा विकल्पेन
कर्तव्यमित्युभयसमानार्थवादसहितं
विधानम्, उक्तोऽर्थे मन्त्रव्यविधानं, पुनः
पूर्ववद्वक्ष्यमाणेन ऋषेण हवनमनुमन्त्रणं वा

विकल्पेन कर्तव्यमित्युभयसमानार्थवाद-
सहितं विधानम्, उक्तोऽर्थे मन्त्रव्यस्य
पाठनः प्रदर्शनं, बार्हस्पत्येन चण्डा
प्रयुरस्थापय तस्य चरोः सार्थवादमुपस-
र्शनविधानं, विहिते उपसर्तने मन्त्रं
विधाय व्याख्याय च तस्य प्रजापत्यात्मना
प्रशसनम्, उपस्थापितचरमश्वानवप्राप-
येदिति समन्त्रमर्थकं सामग्राय सप्रयोजनं
विधानं, द्वितीयब्राह्मणान्ते प्रतिष्ठातस्य
सुराग्रहाणां मधुमहस्य च विनिर्वाण-
प्रकारेण प्रदर्शनं, तत्र निष्कण्य प्रदीस्य
प्रतिगृहीतानां सुराग्रहाणां त्वैच्छिक-
व्यवहारं दर्शयित्वा च क्रीतस्य मधुमहस्य
सार्थवादं दानकपनं, ब्रह्मणा प्रति-
गृहीतस्य मधुमहस्यैच्छिकव्यवहार-
प्रदर्शनं चेत्यादि.

१९-४४

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ यूपारोहणम्-तत्र प्रथममातिलिङ्ग-
कैर्मन्त्रैर्होमस्य वा यजमानवाचनस्य वा
विधानं तदुभयसमानार्थवादकपनं च,
होममनूयं तत्र द्वादशमन्त्रान्विधाय तद्गत-
द्वादशत्वमन्त्रायाः प्रशसनं, पञ्चान्तरे
बल्लितिलिङ्गकैर्मन्त्रैर्होमस्य वा यजमान-
वाचनस्य वा विधानं तदुभयसमानार्थ-
वादकपनं च, वाचनमनूयं तत्र ह्यम-
न्त्रान्विधाय तद्गतपञ्चसंख्यायाः प्रशसनं,
युग्मताष्टश्रित्स्य तद्गतसंख्यायाश्च
प्रशंगमन्त्रैर्कं यूपस्य वातसां वेष्टन
विधाय तत्र वासोमन्त्रसंख्यायाः प्रजा-
पत्यात्मना प्रशसनं, चण्डालनामकस्य
यूपशकलस्य दारुमवत्वापवादपि गोधूम-
पिष्टमथत्वस्य सार्थवादं विधानं, यूपे गर्त-

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः | श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वादिगुणविशेष विधाय तत्र गर्तस्य
 पितृलोकान्मना प्रशंसन्, यूपस्य चोः-
 कप्रस्तपरिणामापवाददाय परिष्ठाणान्तर-
 विधान, नेष्टृकर्तृक सार्धवादे मप्रकारक
 सोपपत्तिक पन्थाः कौशवान् परि-
 धानविधानम्, यूपे आरोहणार्थनिष्प्र-
 यणीत्याप्तन विधाय पूर्वोत्तरपश्चाम्यां
 श्रुपाटोहणप्रकारविधयकतिष्ठान्तोत्तरवर्गने
 अन्वयव्यतिरेकाभ्या जायासहितस्य पुंसः
 सम्भूर्गाव्यवत्प्रतिपादनपुरःसरं यूपारो-
 हणकाले जायाया भास्त्रेण विधाय
 तत्र भ्रमस्य विनियोजन, सार्धवाद गोभूम-
 भयवचालदर्शनस्य समन्त्रक विधान,
 यूपमतीय शिरस उद्गमनस्य मरुते
 समन्त्रक विधान, यूपेऽविरियतास्य यज-
 मानस्य सर्वासां दिशां समन्त्रक विधान,
 सप्तद्वाध्वयप्रयोगनदानामुपयुतान्ना
 वेत्यकर्तृक समन्त्रक सकारण सार्धवाद-
 मुक्षेपगविधान, हुहान्तिदृष्टान्तेन
 प्रशासनपुरःसरं तत्रैव यजमानस्य
 निष्प्रत्ययप्रयोगनाय समन्त्रकं भूम्यवेक्षण-
 विधान, यूपशिरस्ये इक्ष्मोत्तरे
 ब्रह्माग्निने बस्ताग्निनेतरावाभौदु-
 म्भर्वाभासन्त्यां वाऽवरोहणस्य सप्रकारक
 सार्धवाद विधानम्, आसन्त्यां बस्ताग्नि-
 मास्त्रणे सामिप्राय मत्र विनियुष्य
 तास्यं मन्त्रमन्त्रार्थमहित यजमानस्योऽ-
 वेशनविधानं चेत्यादि.

२ नैवारचरो. प्रचरणविधानं, वाजप्रसवीय-
 रोमं विधातुं सत्कालं प्रतिपाद्य होमार्थ-
 मन्तस्मरणविधानम्, अन्तस्मरणार्थं
 पात्रविशेषस्य विधानपूर्वप.मनां सम्मरण-
 विधानम्, अन्तस्मरणे सोपपत्तिकं सप्त-

३६-१६

दशान्सत्यां पूर्वोत्तरपश्चिन्वा तां निराहृत्य
 च यथोपसारं सर्वान्मन्मरणप्रकारान-
 नम् तत्रापि एकान्मन्मरणनिषेधकयने
 च, अस्मिन्नयमणानविषये किञ्चिद्वि-
 शेषविधानं, सम्भृताग्नेन सनदृष्टानीं
 वाजप्रमवीयमङ्कलादृष्टीनां सप्रकारक
 समन्त्रक होमविधान, दृष्टशेषानस्य यज-
 मानानामिषेककरणस्य विनियोग
 प्रदर्श्य तत्र मध विनियुक्तं च मन्त्रे
 पूर्वोत्तरपश्चाम्यां परमतं प्रत्याख्याय
 स्वमतं प्रतिष्ठाप्य चोहप्रकारकयत्वं,
 सामिप्रायं त्रि कृत्वाऽऽर्चनविधानम्,
 उज्ज्वलित्वा तैर्मन्त्रैः. सप्तदशानामुज्ज्वलि-
 त्वाऽऽर्चनीनां होमविधानं विकल्पेन
 यजमानाय वाचनविधानं वा, उमपत्र
 विशयानमन्त्रगतसप्तदशसत्कृत्वायाः प्रना-
 ययाम्बना प्रशासन, वेदेकप्रस्तस्य
 स्थितकृत्वागादिकस्यानुसन्धानकयन,
 स्थितकृत्वात्मनन्तपोविना कर्मणानुष्ठान-
 कयनम्, एतु कर्मसृजितिवाचनान-
 नन्तरमाहेन्द्रग्रहणं स्तोत्रशास्त्रे च कृत्वा
 स्थितकृत्वादिकं यजमानस्य पश्चाद्दर्-
 रोहणं कर्तव्यमिति कस्यचिन्नतमनस्य स-
 वृत्तित्वा अत्युपयुक्तं एक पक्षः शेषा-
 निति स्वमतप्रतिष्ठापनं चेत्यादि.

१०-११

इति वाजपेययोगः ।

३ अथ गृजसूययोगः-तत्रापि तज-
 सुयाङ्गभूते पवित्रनामके प्रथमनोमयोगोऽत्रे
 कर्मण्यस्य पूर्णाहुतिप्रभृतिवैशेषिकोत्तर-
 तन्त्रस्यविधानं, तथापि तौ मन्था
 कामनायां सेतिकाकर्मव्यताकं सप्तवि-
 षाकं पूर्णाहुतिहोमविधानम्, आरम्भ-
 णीपर्यानीपात्पवित्रत्वस्यद्विष्टोपादहः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

परस्मिन् इत्यनु. या अष्टाकारालपुरो-
डासास्य निर्वपणं-शाश्याया.
पश्चात्सुवे हविष्यान्स्य सवयन-दक्षि-
णाम्पुस्तु रुमादाय दक्षिणदिग्गमन
सरोत्सु साप्रिमात्राय सुवृत्तिनेन इत्येग
समयक समीजन नैर्ऋतहोमानुष्ठान
चेत्यादि विधान, पुनरग्न्यानुपत-
तिः प्रथमविधान, कपालगताश्च-
त्सदा गायत्रीद्वारा पृथिवीरेकेयत्वेन
अग्न्य तत्र वामोक्ता दक्षिणो विधाय
ताम्रनासन, तः परेषुः सेनिकुम्भ्यनायाः
सदक्षिणाया आग्निष्णोत्रेणैरिन्द्रांशं,
तदरोरुत्तरीयोमीयेष्टेः प्रकृतिवर्कतम्पत्वेन
प्रदर्शनं, तस्यानुसृष्टस्य गोः सार्धवाद
दक्षिणा वेन विधानं, तत्परिष्णोत्रेणैन्द्रा-
मेष्टेः सार्धवादं साम्नानुसृष्टिणासहितं
सविशेषं विधानं, तदपरेषुघप्रयोगेष्टे.
सप्रयोजनं सार्धवादं गौर्दक्षिणासहितं
सविशेषं विधानं, तत परं साम्प्रिमादं
वाजसुपाश्रत्वेन चाहुर्मास्यानां यजन-
विधानं वेति.

६९-७२

४ चाहुर्मास्यान्तर्गतानां वैश्वदेवकरणप्रया-
ससाफनेषुशुनातीरीपाणा ऋतुणामनि-
परीणां सार्धवादं सचष्टत्त प्राकृर्नष्टिक-
चाहुर्मास्यवक्तव्यतदास्य राजसुधे
चोदने, पश्चवलीयसङ्क-
होमविधानं, तत्र प्रागादिकमेग पञ्च-
त्वष्ट्रि सन्त्रकं हवनविधानं, पञ्चा-
होनेकीरुप तरिमन्पूर्वोक्तेरेव मत्रैर्हवन-
विधानं, पश्चवातीपहोमानुवादेन सार्ध-
वाद इत्यस्य विधानम्, अग्नीनां समा-
सेनानुष्ठिताहृतिपञ्चस्य प्रशंसनं, पञ्च-
वातीपहोमे त्रियुक्तस्याम्बरपस्य दक्षि-

णात्वेन विधान, आरोग्यकामस्याप्यं
होमो मवतीति पुरषार्थतयाऽस्य पञ्च-
वातीपहोमस्य सत्तत्र विधान, ततो
हविष्यतुष्ट्यामरुत्वेन्द्रतुरीयकर्मणः
साह्याधिक विधान, तस्मिन्निन्द्रतुरीये
दक्षिणाविशेषकथनं च, ततोऽगामार्ग-
होमस्य सार्धवाद सप्रकारक मन्त्र-
मन्त्रार्थसहितं विधानं, हवनोर्युक्तस्य
पालासार्धैः कृतपशुमेत्यतस्य सुवस्य
दिग्निशेधे सार्धवाद समग्र क्षेपण-
विधान, एतन्मन्त्ररुदयक पुनरागमनं
विधावानिचर्दमानस्यापि स्वो-
द्भववर्हिहापयस्यापामार्गहोमस्य विधानम्
अपिचर्दामार्गहोमे अविधावैरुदययोग-
प्रदर्शनं चेत्यादि.

७२-८१

५ त्रिपुक्तादिपागाः-तत्र पूर्वं पुरुव-
प्रातिहेतुत्वेन प्रथमत्रिपुक्तापागास्य
विधानं, प्रपाणां हविषां विभागपूर्वकं
प्रशंसनं प्रयोजनकथनं च, तत्र बाभनं
पुरुवं दक्षिणात्वेन विधाय ताम्रनासनं,
पशुप्रातिहेतुत्वेन द्वितीयत्रिपुक्ता-
पागास्य विधानम्, अत्रापि पूर्ववत्प्रपाणां
हविषां विभागपूर्वकं प्रशंसनं प्रयो-
जनकथनं च, तत्र श्यामशर्णां गौं दक्षि-
णात्वेन विधाय श्यामत्वस्योपसिद्धिर्कं
सत्या. प्रशंसनं, शस्यवर्चतप्रातिहेतुत्वेन
तृतीयत्रिपुक्तापागास्य विधानम्, अत्रापि
पूर्ववत्प्रपाणां हविषां विभागपूर्वकं प्रशं-
सनं प्रयोजनकथनं च, तत्र बभ्रुवर्गां
गौं दक्षिणात्वेन विधाय ताम्रनासनं,
तदपरस्मिन्निन्द्रादि द्विहविष्यस्य पागस्यै-
कत्वत्वेण वा पूर्वेषुर्विधानस्यो ह्यदसा-
कपालः परेषुर्विधानो यवमपञ्चहरिति

ना० वि०या.

पृ०श्लो०

ना० वि०या:

पृ०श्लो०

स्मिन्त्येग वा विधाने, प्रथमस्य
 हविषो वैधानदेवताकत्वप्रशंस्य कशा-
 लसह्यायाः प्रशंसनं द्वितीयहविषः
 प्रशंसनं च, अनयोर्हविषोः क्रमेण
 दक्षिणां विधाप तयोः प्रशंसनं चेत्वादि. ८१-८७
 इति दिग्गोऽध्यायः।

अथ हवीषोऽध्यायः ।

१ रत्नवागाः-तत्र द्वादश रत्नहवीष-
 नुदिनं क्रमेण वर्तन्वतया प्रतिपादयति
 तेषु प्रथमंऽङ्कं सकारणं सोरपचिकं
 सेनानीगृहेऽनिकवद्गुणकगौर्दक्षि-
 णाकस्य बार्हस्पत्यवरहविष्यस्य रत्नवा-
 गास्य विधानं, हवीषदिवसे सुन्वतो यजमानस्य
 गृहे अथमदक्षिणाकत इन्द्रदेवकैकादश-
 कपालपुरोडाशहविष्यस्य रत्नवागास्य
 विधानम्, चतुर्थे वासरे मध्विद्या गृहे
 सकारणं सार्धवाद् धेनुदक्षिणाकस्य-
 दित्यवरहविष्यस्य रत्नवागास्य विधानं,
 पञ्चमेऽह्नितारपिगृहे सकारणमथदक्षि-
 णाकस्य वरुणदेवकैकादशकवहविष्य-
 स्य रत्नवागास्य विधानं षष्ठे दिवसे
 प्रथमगीगृहे सकारणं सार्धवाद् पृषद्व-
 गुणकगौर्दक्षिणाकस्य मरुदेवकसप्त-
 कपालपुरोडाशहविष्यस्य रत्नवागास्य
 विधानं, सप्तमे वासरेऽन्तःपुराभ्यञ्जस्य
 गुरुगृहे सकारणं सार्धवाद् श्वेतवर्णा-
 द्वादक्षिणाकस्य सवित्रदेवकद्वादश-
 कपालपुरोडाशहविष्यस्य रत्नवागास्य-
 विधानं, अष्टमेऽङ्कं रथयोवदितुगृहे

सकारणं यमनेपेपत्तिमवानूपीनागर्ध-
 रस्यस्यमृगुणकगोयुज्जदक्षिणाकतः
 अग्निदेवत्वद्विकपठपुरोडाशहविष्यस्य
 रत्नवागास्य विधानं, नवमे दिवसे
 मण्डुपस्य गृहे सकारणं सार्धवाद्
 स्वाववर्णगौर्दक्षिणाकस्य पौष्णवह-
 हविष्यस्य रत्नवागास्य विधानं, दशमे
 दिवसे सुन्वतो यजमानस्य गृहे सोर-
 पचिकं सकारणम् सार्धवाद् रुद्रदेवस-
 गवैपुकास्यवरहविष्यस्य रत्नवागास्य
 विधानम्, एके रौद्रहनवातो शिनिवाहोः
 शितिवाकस्य वा दिरूपस्य गोः-गौर-
 स्यात्. -दशमसया प्रवहन्त्याशानन्द-
 पात्रस्यैति त्रयाणां सोरपचिकं दक्षिणा-
 स्त्वेन विधानम्, एकादशेऽङ्कं दूतगृहे
 सोरपचिकं सकारणमुदगवेष्टितयनुः-
 सेतुकाशर्मतृणः-लोहितोर्णावभेत्से-
 सवित्रदक्षिणाकस्याग्निदेवस्य चतुर्गृहीता-
 भ्यहविष्यस्य रत्नवागास्य विधानम्, एते
 धामेकादशरत्नहविषो प्रनवतार्यमर्धवाद्-
 कथनं, द्वादशे वासरे पारेऽष्टगृहे
 निक्तंतिदेवस्य नवनिर्मलकृष्णात्पुस्त-
 मयवरहविष्यस्य रत्नवागास्य सप्तमं
 विधानं, प्रसङ्गात्परेऽद्वितीयहविष्य-
 पगम्, एके नैर्कतएनयतो परिसृष्ट्याः
 पर्वारिण्याः कृष्णाया गोर्दक्षिणात्वेन
 सकारणं विधानम्, इष्टयन्ते निष्किकर्त-
 न्यस्य सार्धवाद् विधानं चेति.

८८-९१

२ उपरिवागाः-तत्र प्रथमं शुद्धवत्सायाः
 शुक्लाया गोः पयनि भूनेन चरया
 सौभारौद्रवागास्य विधानं, विहितस्य
 सौभारौद्रवागास्याप्यधिकया प्रशंसनं,
 यस्याः पयसि चरः श्रुतत्वात्वा एव

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

गोर्दक्षिणात्वेन विधानं, प्रमत्तात्कला-
न्तरायास्य मौषारीद्रयास्य बाधप्रयो
गस्य प्रदर्शनं, श्रेयात्वाहंग्यन्वचरहवि-
धयानाम्य सार्यवाद विधानं, नम्य
चरोत्पुष्टानप्रकारकपनं, वैत्रचर्चर्षं,
नाम्यकरयविधानं, देवताद्रयायं तण्डु-
लानां द्वेषाकरयपूर्वकं चरद्रयस्य पृथ-
क्युपकसप्रकारकं धरणविधानम्, एवं
पृथकच्युपगमविधाय देवताप्रदाने पुनः
साहित्यस्य विधानं चेति,

९७-१०१

१. दीक्षणीययागाः—तत्रादी द्वितीयस्या-
निषेचनीयास्यसोमयागान्याहत्वेन चोद-
कजाताया दीक्षाया अभिधानम्, उपवम-
येऽध्वरग्रीरोमीषपनुपुरोडाशाभ्यां प्रच-
र्षं देवता हविषां निरूपणं, तत्र प्रथ-
मस्य सत्यप्रसन्नगुणकृत्विष्टदेवत्वस्य
प्राञ्चरग्रीहिनाभ्याष्टारयात्पुरोडाशात्म-
कस्य हविषः सार्यवादं विधानं, द्विती-
यस्य गृहपतिव्युपगमिदेवत्व-
स्यात्पुत्रोद्दिनाभ्याष्टारयात्पुरोडाशा-
त्मकस्य हविषः सार्यवादं विधानं,
तृतीयस्य वनस्यतिगुणकृमोमेदेवत्वस्य
श्यामाकप्रकृतिकर्वात्मकस्य हविषः
सार्यवादं विधानं, चतुर्थस्य वायुवृह-
स्पतिदेवत्वस्य नैवारचर्वात्मकस्य हविषः
सार्यवादं विधानं, पञ्चमस्य अष्टव-
गुणकृन्देवत्वस्य ह्ययनचर्वात्मकस्य
हविषः सार्यवादं विधानं, षष्ठस्य पञ्च-
पतिगुणकृन्देवत्वस्य गाविषुकचर्वा-
त्मकस्य हविषः सार्यवादं विधानं,
सप्तमस्य सत्यगुणकृमित्रदेवत्वस्य नाक-
संरकनीदिप्रकृतिकचर्वात्मकस्य हविषः
सार्यवादं विधानम्, अष्टमस्य धर्मपति-

गुणकृन्देवत्वस्य यजमयचर्वात्मकस्य
हविषः सार्यवादं विधानम्, एतेषां निरू-
प्तानां हविषां प्रचरणकालस्य विधानं,
प्रानोत्तर विष्टेष्टतः पूर्वं यजमानस्य
दक्षिणबाहुमन्त्राभ्याम्बर्षोः " सविता-
त्वा-इमन्देवाः " इत्येतयोर्मन्त्रयोः परोक्ष-
प्रत्यक्षशक्तिनया जयविधानं, तत्र " इम-
न्देवाः " इत्यस्य मन्त्रस्य सत्यर्षयुक्तं
मागसो ज्ञाह्वयानम्, उक्तहविष्टेष्टकस्य
देवतानां सम्भूय नामनिर्वचनं, उक्तानां
देवतानामेकैकस्य विशेषणविशीष्या-
त्मकनामद्रवस्य द्वाहात्मना प्रशासनं,
ततः प्रकृतिविष्टकृत्वागस्य सार्यवादं
संभूचनं चर्यादि.

१०२-१०८

- ४ अभिषेचनीयानामर्षां सम्भरणम्—
तत्रासम्भरणं प्रथमस्य तदर्थं पार-
विशेषस्य सार्यवादं विधानं, अलसम्भरणे
क्रमविधानाय सारस्वतीनामर्षां सर्वप्रकं
प्रदणविधानं तन्मन्त्रस्य प्रतिपादनमनुष्य
भ्याद्वरानं गृहीतानामुदकानामभिषेका-
र्थत्वेन सरस्वत्या नद्याद्य वागात्मत्वेन
प्रशासनं च, क्रमाच्चतुर्गृहीतानान्येन
पूर्वं पूर्वं स्वाहात्वेर्षेर्देहत्वा हत्वा सत्-
रोत्तरे प्रदणमन्त्रैः क्रमविशिष्टोमिदूय-
गतानामर्षां—प्रवहन्तीनामर्षां—प्रतिजोय-
प्रवहन्तीनामर्षां—नवाः सकारादप-
स्थिष्य गच्छन्तीनामर्षां—सामुद्राणा-
मुच्छ्रच्छन्तीनामर्षां—आवर्तगानामर्षां—
स्वभ्रमन्त्यामर्षां—रुद्रस्थितामर्षां—आतप-
वर्षाणां शूमिषप्रदानामर्षां—सरस्वा-
ना-र्यां—कृष्यानामर्षां—नीहारास्यानामर्षां
मयुरूपामर्षां—गोश्वानामर्षां—पशो-
रूपाणामर्षां—शृतरूपाणामर्षां—हवनवर्ष-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मरीचीगतानामपि चेत्येतामामया सार्य-
वाद्ग्रहणविधानं, सम्भृतानामया समदृश-
सङ्घ्यां प्रजापत्या मना प्रशस्य सर्वस्वनि-
प्रवृत्तिमरीच्यन्तानमिवाभाद्वानां च
सङ्घ्यां समस्य तस्यां प्रजापत्यामना
प्रशंसनं, होमपूर्वकमया ग्रहणस्य प्रश-
स्यं, सारस्वतीमारीचिना प्रदणं होम-
स्वानां कारणाभिधानं, पृथक्पृथक्प्रा-
गुदीतानामया सम्भूतैकस्मिन्नोदुन्वरे एव
प्राप्ते समवनयनस्य सम्यक् विधानं, मत्र-
तद्यास्वानसहितं संमृष्टानामया मत्रा-
वरुणधियोप्यस्य पुरोदेशे सादनविधानं
चेत्यादि. १०२-११०

६ अभिवेकः-मान्यदिनसत्त्वे माहेन्द्र-
प्रहृष्टगणप्राक्तनक्षणलक्षणकालविशि-
ष्टस्य यज्ञगणानामिवेकस्य सार्यवाद्
विधानं, मैत्रावरुणधियोप्यस्य पुरोदेशे
तन्मत्रं व्याप्रक्ष्यंस्वदणं विधाय तस्य
सोपनिषित्वम्याख्याधिकप्रोक्षप्रदणम्,
अभिवेकस्य पुरस्तात्पश्चाच्च ह्यभजानां
पार्थहोमानां सार्यं सार्यवाद् विधानं
तेषां सङ्घ्यां सङ्घ्यो सार्यवाद् विधानं
च, अभिवेकस्य पुरस्तात्कर्तव्यं
होममनूयं मवागा सार्यवाद्
सविशेषं विधानम्, अभिवेकस्य
पश्चत्कर्तव्यं होममनूयं तन्मवागा
सार्यवाद् सविशेषं विधानम्, अभिवे-
चनीयानां पात्राणां प्रशस्त्रदेशविधानं,
तेषां पात्राणामभिवेकपूर्णविशेषेषु पात्रा-
णादिदृशकाष्ठविशेषत्वस्य सोपपत्तिक
विधानं, पवित्रकरणं विधाय तदर्थकद-
स्यानिदेशकरणं च, तयोर्दोषोर्हित्य-
प्रपन्नं विधानं ताभ्यां पवित्राभ्यामुप-

पवित्राणाम्, उपवनमनूयं मन्त्रस्य
सार्यवादानिदेशं विधानं, उपवन-
मन्त्रस्य मागशोऽनूयं सामिप्रायं व्या-
ख्यानम्, अभिवेचनीयेषु प्राप्तेष्वेता-
मामया सम्यक्कामासेचनं विधाय तन्म-
न्त्रस्य प्रतिपदमनूयं व्याख्यानं, यज्ञ-
गणानां सार्यवाद्प्राक्पवित्राणामोष्णांवागा
वामया तन्मन्त्रैः सप्रकारं संस्तुके
परिधानाभिधानं, तत्रोक्तस्योष्णांवागस्य
पूर्वदेशेऽवगृह्यं द्रष्टवितुं पूर्वपक्षं सो-
पत्तिकमनूयं च दूषयित्वा सकारणं
स्वमतस्य प्रतिष्ठापनं, सार्यवादिशानः-
परिधानस्य समुत्थित्यं प्रशसनं, पूर्वं
निहितस्य दीक्षितवन्नस्य परिप्याग-
विहितमया केषांश्चिन्मन्त्रैर्नैवा परिधा-
पितानां सार्यवादिशानया विमुक्त्याश्च
निधानं तदानीमेव दीक्षितवन्नस्य पुनः
परिधानं च पूर्वपक्षयित्वा संस्तुके
तदुपपश्य दूषणं, विहितस्य दीक्षित-
वन्नस्यवाचसुधे प्रशसनं विधाय तेषां
वामया दानकालविधानं, संप्रेषक
यन्तुष आत्तनविवर्णं, तस्य यन्तुषः
कोऽथो मन्त्रं विधानं विधानं, सम-
ग्रं धनुः प्रदानं विधापेऽनुपप्रदानविधा-
तेषामिदृशं सोऽनुपपत्त्वेन प्रशसनं
लक्षणमवश्यं. कथं च, यन्त्रप्रदान-
मनूयं सामिप्रायं यज्ञस्य विधियोजनं,
यज्ञमनापवित्रिक्कृष्णानां वाचन-
विधानं चेति. १११-

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ सद्यो मयं उपविष्टस्य केशस्य
पुरुषस्य मुखं सम्यक् सार्यवाद् ताभ-

स्वावेधनविधानं, केशववेद्यस्याख्य-
 शुकानन्तरालवर्तिवस्य सम्यगुपना-
 दननध्वसुः प्राचदशिराप्रतीप्युदी-
 भ्यूर्षा इत्येताः पत्र दिशो यजनन-
 नाक्रमपन्नाप्यादितपदिन्द्विकान्त्रा
 न्वाचपेदिनि विधानं, दिशो समतो-
 ह्यं सवस्य संवत्तपरिहानना लस्य
 प्रसंतनं, कास्तुतस्य शार्दूलचर्मेगोऽपरे
 ऽप्ये पूर्व निहितस्य संस्तपेदानीं सम-
 त्रकं पदा प्रासनविधानं, प्रसंगास्तुचि-
 दैत्यविरतः समित्त निरुत्तस्वाह्यपि-
 कानुत्तेनोपरादनं, समत्रकं सामिप्रायं
 शार्दूलचर्मादिगविधानं, रचनस्य द्यु-
 परिहारचोपरादनस्य हिमत्र, अद्वैत
 स्वागनस्य समंत्रकं विधानं गुणविशे-
 षानिधानपुस्तकं इत्यस्य समंत्रकं
 रित्तं निधानविधानं, अत्र अर्च्यप्रदेशे
 हस्तनिधानस्यापुः अष्टद्विरुपनेन प्रस-
 सने, पत्रमानस्य बाह्येद्विप्रहृगं विधानं
 तत्र पूर्ववचनेन "द्विप्यह्या" इतिप
 मंत्रं विनियुज्य च तस्य मंत्रस्याप्या-
 णिकाधिदेविकार्यं प्रविशरणं, पूर्वपत्र-
 त्वेन विनियुक्तं मंत्रं प्रविशिव्य तत्र
 सिद्धात्तया स्वमनेन "दिशोऽसि"
 इत्येतस्य मंत्रस्य सार्धवाद् विनियोजनं,
 अर्चवाहुनेनाप्रतिपत्तस्य यजनस्य
 विविधताविशेषप्रसंगमर्धवाद्-
 धेत्ति.

११८-११९

१ अर्चवाहुकस्य प्राक्तुत्तवेन स्थित्य
 यजनानां प्रोहिताभ्यां रन्यतरेण प्रा-
 णेन पूर्वमन्त्रिकः कर्तव्यः पश्चाद्वितीरि-
 त्येतद्विषयं तत्र सार्धवाद् मन्त्रा-
 निनियोजनं, विनियुक्ते मंत्रे सर्ववतु-

यजनस्य अथान्तरस्य सार्धवाद्
 विधानं, क्रियमाणातिवैकजस्य, अद्वैत
 सार्धवाद् विधानं विधानं तत्र
 मंत्रं विनियुज्य तस्य प्रयत्नरो-
 तात्पर्येतिमन्त्रं काधिदेविकार्यं प्रवि-
 रणम्, अथर्वसुः शार्दूलचर्मेयैव यजनानं
 अन्विच्युक्तमन्त्रकामपेदिति समंत्रकं
 सामिनानं विधानं, सामिप्रयं पात्रक-
 शेवाग्रे प्राक्तस्य पात्रात्तत्रै प्रकारेण
 म्यात्तेधनविधानं, संस्रवैः प्रतिकं प्रा-
 णस्य पात्रात्तत्रै रजः प्रियतनाप
 पुत्राय प्राक्तगरीरठिलमंत्रानुत्तया ददा-
 दिति विधानं, गार्हपत्यं प्रत्याप्यत्वा-
 रन्वस्य पुत्रस्य " प्रजापते म त्व० "
 इत्यनेन मन्त्रेण इवनविधानं, तत्र इत्ये
 उद्दिष्टकारं कपयित्वा सामिप्रयं इत्ये-
 विवरणं, पात्रात्तत्रात्रोपस्थाप्यैति
 तपत्तप्रदेशे सोपवत्तिकं सकलगं स-
 मंत्रकं इवनविधानं, चेत्तदि.

११९-११९

२ अभिवेकोपरापि कर्माणि-तत्र पूर्व
 मन्त्रं शतनविकं वा आइवनमनुत्तरेण
 संस्तारपेदिति परहृतिरुपाधवात्तद्वि-
 विधानं, सार्धवाद् समन्त्रकं यजनस्य
 रघोरत्तहृत्तवेधानं रदयजनानयो-
 क्रन्दानकचोपरादनं च, रदस्य अद्वै-
 विगनपुः सप्तमयोऽवनस्य समन्त्रकं
 विधानं तत्र मन्त्रे नित्रावहृत्तवाधार्प-
 प्रदर्शनं च, रदस्यात्तद्वत्तुत्तवेतत्वं
 दक्षिणागनेन गमने च विषयं संस्त-
 पनप्रदेशविधानं, यजनस्य रदरोहं
 समंत्रकं विषयं सत्यमन्त्रस्य पदशो-
 न्य म्याह्यपनं, दक्षिणमो युक्तस्या-
 हस्य समन्त्रकं अन्वतविधानं समन्त्र-

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ध्यास्थानं च, पूर्वं स्थापितानां गवां मध्ये रथस्य समन्ततः स्थापनविधानं, स्वानां स्थापितानां गवां मध्ये एकस्यां गोर्धनुष्कोटया समन्त्रक स्पर्शनविधानं, स्वानां स्थापितासु गोषु रथस्थापनस्य प्रसंसने, स्थापितानां गवां स्थापिते स्वानान्यासां तावतीनां गवां सार्धवाद् प्रतिदानविधानं, स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतोऽध्वानां स्थापनं विधाप रथ-सुदमाननवागेण नीत्वाऽन्यथात्वं देवो स्थापयेदिति समन्त्रक विधानं, मन्त्रार्थमुत्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रै रथविनीचनीय-होमस्य, सार्धवाद विधानं, सोपपत्तिकं बाधोत्थानहोमोक्तविधानं, प्रथवे-क्षमाणस्य यजमानस्य सकारणं " मा तद् इन्द्र ते " इति मन्त्रज्ञपविधानं, समन्त्रक रथादवरोहण विधाप मन्त्रस्य रथपक्षे सूर्यपक्षे चार्थं प्रदर्श्य मन्त्रगत-होमशेषस्य प्रशंसनं, प्रथमं चतु-रवस्थान सकारण विधिष्व सधन्युक्तस्य रथस्य रथवाहनेऽनसिस्थापनविधा-नम्, वाहनीयस्योत्तरतः पूर्वमिन्द्रोत्त-तयाऽनस्थानविधानं, रथवाहस्य दक्षि-णेऽथे शतमानयोः शतमानविधानं, वर्धेति औदुम्बरीः शाखाया उपगृहणविधानं, सप्रयोजनं तयोः शतमानयोरेभ्यतरथ-औदुम्बरीः शाखायाश्च समन्त्रकमुप-स्पर्शनविधानम्, एतयोर्ब्रह्मणे सार्धवाद् दानविधानं, मैत्रावरुणविष्यस्य पूर्व-भागो निरितायां व्याज्वर्धेदेवे निवा-वरुणोदवत्याया पयस्याया यजमानस्य वाहोत्तरवरोहणस्य सार्धवाद् समन्त्रकं विधानं चेति.

४ पयस्यामन्त्रारः-तत्र स्विएतः पूर्वं मैत्रावरुणो पयस्यायाः प्रवरणविधानं, सार्धवादमासन्वाहरणं विधाप तत्रा-स्यार्थं यजमानविशेषेण सादित्ववर्ध-व्युत्त्वेति गुणद्वयविशेषस्य विधानम्, वाहताया व्यासन्वा मैत्रावरुणविष्य-स्याग्ने मन्त्रमन्त्रार्थयुत निवानविधानं, समन्त्रकमधीवासुत्तरणविधानम्, अग्नीवासोत्तपयामास-सां सुन्वतो यज-मानस्य समन्त्रकमुपवेशनविधानं, यज-मानस्य इत्येदेशादिस्पर्शनपूर्वकं जप-विधानं जगयंत्रस्य प्रतिदाननमूय ध्यास्थानं च, मन्त्रमन्त्रार्थसहितं यज-मानहस्ते पञ्चाक्षावापस्य विधानं तेन पञ्चदशियजवसिद्धिर्जनिति दर्शनं, सुन्वतो यजमानस्य पृष्ठतटगुष्ठीं दण्डै-रवहनविधानं, यजमानस्य वरवरणस्या-मिधानं, यजमानो जयमिति पदं पच-ष्टव जामन्त्रयेतं च सविर्वरुणेन्द्रर-वाचनेस्त्व द्वासीजादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रत्यामन्त्रयेदितर इति साभिप्रायं विधानं, यजमानकर्तृकपञ्चमामन्त्रस्य प्रति-वचने कंचिद्विशेषं दर्शयित्वा तस्य प्रसंसनं, सुमालनाम्नो यजमानस्य " बहुकार " इति मन्त्रेणाहानं कर्त-व्यमिति विधानं, पुरोहितोऽव्यर्तुर्वा राज्ञा राजशासता सूतः रथपतिर्वा प्राणिनीः सजातधेत्येतेषां मध्ये पूर्वः पूर्वं उत्तरस्या उत्तरस्येभ्यं समन्त्रकं प्रपच्छेदिति मन्त्रार्थविवरणसहितं साभिप्रायं विधानं, 'यानादिसजातात्तेषु रथप्रदानस्य सम्भूय प्रसंसनं, मजोत-प्रतिप्रत्याजोर्ध्वस्थानकरणस्य समन्त्रकं

श्री० विद्या

पृष्ठांशु । श्री० विद्या

४३५

मन्त्रिण्य विमान-मं गणपुत्रोत्था
 विमित्तकरम्विमानम्, चक्षयो-
 श्वगुर्वनिनाशेनां दिवसे दिव्यविमान
 पूर्वक समन्वक होम्यगविमानम्,
 तत्र विमित्तुनिनाश समन्वक विमान
 सोपतिक, हस्य देवतात्पर्यक-द्वि-
 शनम्, देवतादे गाने च पर्वद्वय "
 दीव्यजम् " इति श्रेय चोक्त्वा राम-
 सुपरेमं विदुः पर्याप्तो गामान्तर
 तादृशेति विमान, दुर्वाश्विवाह्येमेव-
 दुर्होष्टनकर्मणो दक्षिणावन मन्त्रो
 प्रदानकथन, पयस्वाश्विदक्षिणा-
 कथयता प्रदर्शन, मन्त्रैव प्रदान-
 म्बिदृष्टदत्तान्तेऽनुष्ठितस्य देवतादिभ्य
 प्रजापतिमन्त्रान् गनरूपेण प्रजासम
 चंपादि.

१११-१७५

५ अत्र दशसंपारानि-संस्थाहवींषि
 दशपेयात्पमोमयागस्य व्रीक्षाः-
 उपमयागः-ऋत्विग्विशेषेण दक्षि-
 णाश्च त्रिधीयन्ते-तत्रादौ हवींषि
 विश्वमुपोदधाना, इतिनामनिर्वचन
 द्वेना दशपेयशब्दनिर्वचन च, विनामा
 दशागमप्रमदधानेन सद प्रमर्षण कर्त्त-
 व्यमिति पूर्वदशयिक्त्वा तदुपयिक्त्वा च
 सवित्रोदिदशदेवताः सम्यग् सदप्रम-
 र्षण कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ततया स्वमत
 प्रतिष्ठाप्य तस्य वक्ष्यदुक्त्वात्तेन प्रदासन,
 समृन्वद्वाच्यद्विनिर्वाणकालप्रदत्तेन,
 सवित्रो द्वादशाष्टान्यतररपाळ. पुरो-
 दासाः- सारसिनधर -त्वाष्ट्रो दश-
 कपालः पुरोडाशः-पौष्णधरः ऐन्द्र
 एकादशकपालः पुरोडाशः-बाह-
 रस्यधर -वाष्णो यजमयधरः-हवी-

त्या रक्तिं प्रपदं रत्यमम्य माध
 वाद विजग वन्त्यमि विजगम्,
 तेऽसां हविः प्रथममं क पुऽ
 गुरु प्रथममिनिविगन च, दशाग्य
 मान इन्द्रगुण्ड(सिंमरसद्विनिमो-
 कपाया दशपेयस्य दीक्षाया सवि-
 त्वा विमान, पुष्टविगमदमदवाया
 सम्भूय मनामन्मन्मनामना प्रदा
 सन, एतन्न कीर्त्तयात्पुष्टानमना
 प्रम्यपयगाविमाना, मन्मन्मोऽ
 द्विनिमोत्पुष्टेयनात्पुष्टान्मिनि
 तेन समृत्पया मये उक्तमाना आग्ने-
 योऽष्टाकाल पुरोडाश-सौम्यधर
 वैष्णवधर,पाल पुरोडाशधरर्वा-इये
 तेषां व्रतान् उपमप्रतिनिमित्तेन
 निर्वार पूर्वगयिक्त्वा त दूपयिक्त्वा च
 म्यमाष्टमनमदिनेऽ प्रथममेकामुप-
 सदमदुष्टाय त्पुष्टते अग्नेमौम्यदेष्ण-
 वान प्रमर्षा सधुगृह्विर्वा निर्वार-धनम्,
 उपमदेवताह्विथ आग्नेयादिमद्युष्टविशं
 चान्त्रोऽन्य संतेरुक ममर्षणविमान, दश-
 पेयस्य मोक्षमन्यारूपवोवर्षण, द्वाद-
 शाना गर्द्विर्वा मवा दक्षिणा वेन दान
 विधात तदुक्त्वायाः संत्याया सांभूय
 सबसरावन्ना प्रकारदितेन प्रदसने,
 ऋत्विग्विशेषेण दक्षिणाविशेषस्य दान-
 विमानम्, एतासा विशिष्टदक्षिणाणां
 सम्भूय सन्मन्मनामना प्रदासन
 चंपादि.

१७२-१८

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

पञ्चविंशत्यध्यायः-तत्र आग्ने-
 योऽष्टाकालः पुरोडाशः-ऐन्द्र एका-

भा० विषयाः

पृष्ठानुः

भा० विषयाः

पृष्ठानुः

दशकपालः पुरोडासाःसौम्यधर्वा-
 देद्यदेवधरः-मेरावृणीपवस्था-बाह-
 स्यवधरः-इत्येतेषां पञ्चहविषमेकस्यां
 पात्र्यां प्राणादिकमेव मध्ये आसा-
 दनविधानम्, एतेषां आसादनविशो-
 धेण पञ्चविलम्बितव्यमवनात्पञ्चविल-
 म्बितव्यकर्मणम्, एतेषां पञ्चविलम्बितां
 करणे प्रयोजनाभिधानमकरणे प्रायश्चा-
 याभिधानं च, एतेषां पञ्चविल-
 हविषां क्रमेण निष्कयणसाधनत्व-
 विवरण, प्रत्येकद्विः-प्रश्नात्पश्चात्
 बाहस्ये धरी संस्रवामयनविधान,
 बाहस्ये धरी ऋतुर्णां हविषा संस्रवा-
 नपनस्य सम्भूयान्नापसम्पादनरूपेण
 प्रशासनम्, आग्नेयादिहविषाणामिन्द्रो-
 येभ्यो हिरण्यादिदक्षिणादानं विद्याय
 तेषामृत्विशेषाणां हिरण्यादिदक्षिणाणां
 च प्रशासनम्, एतस्य पञ्चविलम्बिताः-
 पञ्चकस्यान्नापकामिनया राजसूयाद्विः
 पुत्रवार्धतया स्वातन्त्र्येण प्रयोगस्य
 सार्थवादं विधानं चेति. १८१-१८५

२ द्वादश प्रमुजां हवीषि-तत्र प्रथम
 सार्थवादं प्रमुजविषां विधान, तेषां
 सख्यां विधाय प्रतिमासं यजन् पूर्व-
 पञ्चत्वेनोपन्यस्य पश्चान्तरेण हविःषड्त्वे-
 कीकृत्य यागकरणेऽपि कश्चिद्विशेषं
 पूर्वपञ्चत्वेनैवोपन्यस्य च सं पक्ष दूष-
 यित्वा पूर्वस्य हविःषट्कस्य समान-
 तन्त्रेण यजनं सिद्धान्तकीकृत्य तदीय-
 देवताः प्रशास्य च पूर्वस्मिन्हविःषट्के
 पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहोर्दक्षिणात्वेन विधा-
 नम्, उक्तहविःषट्कस्यापि सषानन्त्रत्वं
 प्रदर्शयं तदीयदेवताः प्रशास्य चापिमु-

त्तपद्केऽपि पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहोर्दक्षि-
 णान्तेन विधानं तेषां पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहा
 दक्षिणात्वस्य सम्भूय प्रशासनं च,
 उक्तद्वादशप्रमुजविःकरणस्य ऋतुप्रयो-
 गस्य क्रुस्यबालवृत्तान्तामुत्पेन दृढीक-
 रणम्, उक्तानां द्वादशप्रमुजविषां इष्य-
 नामम्यामुदेशः, अदिदिदेवत्वधेतावि-
 चित्रागर्माःसुबन्ध्यादभ्यकपञ्चतुःशतस्य
 मरुदेवत्वपुत्रतीविचित्रागर्माःसुबन्ध्या-
 इष्यकपञ्चतुःशतस्य च शाकृतेतिकर्तव्य-
 तातिदेशसहितं स्वगुणविशिष्टपामि-
 द्रव्यदक्षिणासहितं च विधानम्, उक्तस्य
 पञ्चविलम्बितस्य शाखाभेदेन आदित्य-
 विश्वेदेवरूपदेवतान्तरसम्बन्धप्रदर्शनं
 चेत्यादि. १८६-१९०

३ केशवपनीयोऽतिरात्रः-तत्र पूर्वमभि-
 वेचनीयनागादनन्तरं सकारणं केशवप-
 नीययागविधानं, कारणत्वेनाभिहितस्य
 केशवपनीयकरणलक्षणम्तुस्याधिकार
 प्रदर्शनं केशवपनीयशाब्दस्य निर्वचनं,
 तत्रोद्गातपुत्रवर्गेभिर्मानसोत्रेषु ऋदकेन
 प्रातःसवनादिषु त्रिहृदिस्तोमिनां प्रातो
 तानपवदितुमेकविंशदिस्तोमविशेषाणां
 सार्थवादं विधानं, प्रकृती माप्यदिन-
 सन्नेन रथन्तरं गृहसाधं वा पृष्ठतोर्दं
 विकल्पेनेतेकं तन्मन्त्रादत्रैकस्य रथन्तर-
 पृष्ठस्य नियमनम्, अस्य केशवपनीय-
 सोमयागस्यातिरात्रसंस्थात्वस्य प्रतिष्ठा-
 ल्पना प्रशासनम्, अस्य यागस्य केश-
 वापनवसिसर्जनार्थमगुह्यत्वात्तदन्ते कर्तव्ये
 केशवायै कस्यचिद्विशेषस्य विधानं,
 सुन्वतो यजमानस्य केषाचिन्निपमानो
 प्रदर्शनं चेति. १९०-१९५

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

४ चरकसौत्रामणिः—तत्र देवतासम्बन्धविशिष्टस्य पञ्चमस्य विधानम्, उक्तपशुपु न्स्तिक्तगुणानामसंभवं मत्वा तदन्तरे गुणान्तरविधानम्, अत्रत्रयपक्षे आधिनपक्षोः करपचिद्रगुणविशेषस्य शिखानम्, एतेषा पशूना सौत्रामणीसम्बन्धप्रदर्शनं, सौत्रामण्या सुवामेन्द्रसम्बन्धस्याधिसरस्वतीसम्बन्धस्य तत्रोपयुक्तद्रव्यादेर्भास्पायिकमुषेन प्रदर्शनं, तत्र मुलवमनपक्षे प्रायश्चित्तिर्वास्तीनि प्रदर्शनम्, इन्द्रियेभ्यः सौमद्रवणकाले नासिकादिस्तस्य सिंहाद्यस्मन्नेपतेः प्रदर्शनं, सौत्रामणीसम्बन्धस्य विवर्चने, प्रसङ्गादन्यस्य सौत्रामणीस्याप्यस्या एतेष्टेः प्रदर्शनम्, एषाऽप्यीष्टी राजसूयमाजिना कर्तव्येतिविधानं, आधिनसारस्वतैन्द्रपशुविधि पृथक्पृथगनूय ताम्रशंसन, विधास्यमाने परिसुस्तन्याने सिंहकृन्व्यात्रलोमसंसर्जनं सिद्धान्तयितुं शास्त्रान्तरीयं पक्षं सोरपत्तिकमनूय तं निराकृत्य च स्वमतप्रतिष्ठापनं, परिसुस्तन्यानेषु समन्त्रकं विधानं, परिसुस्तप्रचरणे कारणसहितमग्निद्रयोद्घरणं प्रतिपाद्य प्रचरणकालस्य विधानं परिसुतो दर्भैः समन्त्रकं षावनविधानं, परिसुति कुवलकैर्नक्षुवदरसक्तुत्रयस्य निवपनविधानं, ग्रहग्रहणं विधाय तत्रैकस्यैव सोरपत्तिक ग्रहणाभिधानम्, ग्रहग्रहणमनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनं, ग्रहत्रयस्य ग्रहणपक्षेऽप्ययमेव मन्त्र इति प्रतिपाद्य

तत्रोपयामेत्यस्मिन्नन्ते विशेषरूपनम्-अनुबदनप्रैषे विशेषकथनं च, होतामनूय्याधिसरस्वतीन्द्रप्रतिपादकमन्त्रस्याभिधानं, यजुर्वेदे देवताशंसन विधाय देवताचयप्रतिपादिकाया यागवापापठनविधानं, हेम्वर्षवृत्कारोऽप्यर्षोर्दिहवनं महाहरणं ग्रहत्रयपक्षेऽनुहोमं परिशुद्धोमी होतृग्याविन्यादेर्विधानं, परिशुच्छेषासंकर्णं स्वनमन्त्रं शातच्छिद्रं नवच्छिद्रं दक्षिणाहवनीयोपरिषे शिक्ये निर्दिष्टं स्रवन्तं कुम्भं सोमवदादिविगुणात्रिभिरनूयैरपदिष्टेति विधानम्, उपस्थाने मन्त्राणां प्रदर्शनं रिच्यमन्त्रैस्वरयानस्य प्रशंसनं च, पशुपुरोडाशार्थं सावित्रवारुणैर्दसंहनहविश्रितयस्य विधानं पुरोडाशदेवतानां प्रशंसनं च, अनुपाशदनन्तरं सुगन्धुहनापूर्वं पश्चादा निरुहहविश्रितयस्य प्रचरणं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षित्वाऽस्मिन् पक्षे प्रचरणकालविशिष्टं हविस्तारविधानं, तदुपयमपि ॥ कर्तव्यमिति पूर्वपक्षं निराकृत्य स्वमतप्रतिष्ठापनं, तस्य दक्षिणात्वेन नृपुंसकस्य गो रथवासा वडनाया वा सोरपत्तिक विधानं चेत्यादि.

१९१-१०९

५ त्रैधातवीसंज्ञिकोदवसानोपेष्टिः—तत्र राजमूयान्ते कर्तव्यायात्रिधातव्युदवसानोपेष्टेर्देवताविशिष्टस्य हविषो विधानम्, एतदिष्टिसिधातवकारणनिर्देशपुरन्तर देवतासम्बन्धप्रशंसापं

नामानि	अ. भा. क.	नामानि	अ. भा. क.
चतुर्थकाण्डे-		राम औभतस्विनिः (ऋषिः)	६१११९
अद्विः	४१६।२० इत्यादि.	वाचस्पतिः	६१११९
अच्छाशाक्.	३११	वैश्वदेवमहः	३१११२९, ४१११८
अत्रि	३१४।२१	वैश्वदेवशत्रुम्	४१११११
आत्रेयः	३१४।२१	वैश्वानरमहः	२।४।१
आश्वतराधि. (वेवाश्रपय)	६।२।९	राण्डामर्कौ (राक्षसौ)	२।१।४ इत्यादि.
अकथ्यमहः	२।३, ३।३।२	शर्यानः (मानव.)	१।९।२ इत्यादि.
अलेता	४।३।८, ५।८।१३	शेतकेतु. (औदारुकिः)	२।५।१९
क	५।६।४	सुकन्या (प्यवनर्वैः पत्नी)	१।५।६
कुरक्षेत्रम्.	१।९।१३	हरिवान् (इन्द्र.)	५।३।४
कौटुम्भ. (कडकपत्त)	६।१।१३	होत्रक. (मैश्रावरणो, श्रावणाच्छसी, अष्टाशाह)	२।३।१२
कामानयनम्	६।२		इति।
कामानुम्	३।४।२२		
कथनमार्गव (आगिरस)	१।५		
कथ.	३।४।१५		
कृतीयमवनम्	३।५, १।१।१३	पञ्चमकाण्डे-	
कथ्य (आयर्वण.)	१।५।१८	अनुमतिः	२।३।२, ५
कावाशुयिबी.	२।२।१३	अप्राविष्णु.	२।३।६, २।९।२
केश.	४।२।१७-१८	अग्निमित्राः (देवा.)	२।४।६
कृष्ण स्वप्ति	५।१।३-४	अग्निशुषा.	२।९।९
कृत	६।९।१३	अग्नीशोमी.	२।३।७, २।९।९-१०
कृतिहर्ता.	३।४।२२		२।३।१
कृत सत्रम्	५।९।२, १।१।८	अग्नीश्राह	४।५।२२
कृत्वि. (अश्वतराधि. वेवाश्रपय) (ऋषि.)		अर्जुन (इन्द्र)	४।३।७
	६।१।९	अर्चक.	३।१।२, ५।१।२२,
कामभा-उमो.	६।६।५		३।५।९।
कानोना	५।२।८	अरा	३।५।९.
कान्यामह	३।६. २।१, ३।३।२	आर्णव	५।९।१४
कान् इन्द्र (श. र्मो)	२।१।४	आग्नीव (अर्थान्)	४।५।२२,
कान् इन्द्रमह	४।१।२१		५।१।८, १८
कान् इन्द्रमह	३।३।१६-१७	आग्नीध्र	४।२।१०
कान् इन्द्रमह	१।५।१०, १।४	इन्द्र-शुषा.	२।५।५
कान् इन्द्रमह	३।१७, ६।१।१०,	इन्द्रासोम	२।५।९
	६।८।७	इन्द्रतुरीयम् (ऋषिः)	६।४।११, १३

नामानि	अ. नं. क.	नामानि	अ. नं. क.
इन्द्राविष्णु.	२।५।३, ५।५।१	पृथ्वी (वैश्व) राजा.	२।५।४
उदध्यपाग	१।३।१	प्रमोता.	४।५।२२
उदध्यग्रह	१।२।१९	प्रतिप्रभ्याता	४।४।२१, ४।५।२२
ओरात्रिः (जानधुनेयः) (ऋषि)	२।१।	बर्हस्पत्यः (पुरोडासाः)	१।४।१२-१३
	५, ८		२।१।२५, २।२।१
कुरपञ्चाल (देव)	५।२।९	बृहस्पतिसङ्घ (याग.)	२।१।१९
केनावपनीयः (याग.)	५।३	मन्मथाष्टमी	४।५।२२
भ्रामरी	३।१।१६, ४।४।१८-१९	याग. (देवता)	३।५।९
दमिक्य.	१।५।१९	भद्रसेन. (अजाननशत्रवः)	५।५।१४
दमिकावा.	१।५।२०	मरुता.	४।४।१
दशमेयः (याग)	४।९	मित्रघृहस्थनी	३।९।४
दिनिरदितिध.	४।१।१५	याज्ञवल्क्यः	१।९।१४
मनुविः (अमुद.)	४।१।९, ५।४।२५	वन्धमन्त्रासा (याग.)	२।४।२
सूतः	३।५।१३, ४।४।१७-१८	वरगासव (याग.)	२।४।१२, ४।३।२१
सोमनेत्राः (देवाः)	२।४।६	वसु	४।३।२२
सोमा-रुद्र.	३।२।१-२	विश्वरूप	५।४।२
नेष्टा.	१।३।१६, २।१।८, ४।	वैश्वदेव	२।४।२
	५।२२	श्रीनिप	४।४।५
पार्थानि (अश्विनामानि)	३।५।८	शुक्रमहः	४।४।२०
पुरोहितः	२।१।२, ४।२।१, ४।४।१५	शुनासीरीयः (याग.)	२।४।४
पैशा. (ऋषिगु)	४।५।२२	सरस्वती (नदी)	२।४।३
		स्वर्गानु (अमुद.)	३।२।२

इति विशिष्टनाम्नां सूची ।

इति
शतपथब्राह्मणस्य विशिष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेणावृत्तीयपञ्चमकाण्डान्ता
सूची
समाप्ता ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिषाद्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

—ॐ—ॐ—ॐ—

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

तृतीयं काण्डम् ३ ।

—ॐ—ॐ—ॐ—

Blank

श्रीः ३३३ ।

अथ पञ्चवदानानि ।

—०१३३०—

सत्रादी लक्षणश्लोकाः ।

हस्तमनुजुगाकारं छादितं तदुत्तीरका । कुमुन्मवर्गत्रेण यदम्बको प्रदीपते ॥ १ ॥
विहा मनिदाक्रोडे ॥ मध्यमापिनपादपोः । मसिद मन्वाभरादस्य पृथ्वीपाञ्चान्धस्तवत् ॥ २ ॥
सकिय च दक्षिणात्पादाद्वाहनापभृतं हि तत् । पार्श्वे दक्षिणवर्तिषु मास्ये पार्श्वोत्पन्नम्भवे ॥ ३ ॥
कटिकृष्णां हि कालेषु बहुदिग्भाभिर्भाषते । पृथुदुष्कोः स्थिती वृद्धी पञ्चज्वलमलिनी ॥ ४ ॥
सूत्रभाषे सुदं शेषं पञ्चवसेककृतितम् । तस्युत्पन्नपद्मिने मयं जीह्वसुत्पने ॥ ५ ॥
तदेवैतभृतं सूत्रमवर्षं तत्रिणा कृतिः । पार्श्वान्ते दक्षिणे पादे शीतिलमवति जीह्वी ॥ ६ ॥
सत्या त्वीनभृती शेषेत्पञ्चवदानविनिर्णयः । नाम्बमे श्यंयुक्ते भावः सुदमन्मना वना ॥ ७ ॥
भाषेत् लिङ्गनभृती वनिष्ठु शउचविका । विजुतीं तु तन्मुपदक्षेता स्पञ्जलनादिका ॥ ८ ॥
उपनिहा सूत्रं धीर्हं पुरीतनु निरुदितम् ॥ ९ ॥

इयमदलकृष्णभवेत् ।

अर्धमां विरेकः ।

१०-गुदम्-अत्र रज्जुद्वयं सूत्ररूपं मकरान्नं येन सहस्रैर्निर्गच्छति मन्व मन्व विपमो मयमो मागः । (लोके 'पोन्ई' इति गणिते) ॥

११-दक्षिणा श्रेणिः-दक्षिणस्य पश्चान्पादस्योपरिवर्तमानो मासुः प्रदेस कश्चिन्नवाच्यः । " कटो ना श्रेणिकच्छत्रं कटि श्रेणि ककुम्भी " इत्यत्र १ (लोके 'काशिगणीचा पन्था' इत्युच्यते) ॥

एवमेकादशवदानानि बहुभुत्तन्त्रवानि प्रधानयागमाग्नादीनाम् ।

इति जौहरानि ।

अधोपभृतानि ।

१-दक्षिणसापिण्डं पूर्वनङ्गः-दक्षिणस्य वारो पूर्ववदन् असाद्रोगतमानं वात्सारेभागः । (लोके 'चपु' इति) ॥

२-गुदवृत्तीयामिष्टं-गुदस्य वृत्तीयो विपमो मागः सूदयोऽतिदृशः । इति ॥

३-नन्द्याश्रेणिः-सत्यस्य पश्चान्पादस्योपरिवर्तमानो मासुः प्रदेस कटिसन्त्रवाच्यः । (लोके 'काशि-छणीचा पन्था' इति प्रसिद्धम्) ॥

एव श्रीयज्ञदानानि उपभृत्तन्त्रवानि स्वित्कृत्यागमावधानात्पर्यम् ॥

इत्युपभृतानि ।

अथान्यान्यसदानानि ।

१-वैपिष्टं-गुदस्य वरिष्ठो भागप्रवृत्तीयो विपमः स्थूलभाग उपयुज्य उपयुष्टोमार्गः ॥

२-वनिष्टु-इत्युक्तं, इति कर्कान्तदेवदायिका । अगत्रकश्चिदि रामः । (युक्ता ' इति लोके प्रसिद्धम्) ॥ परन्तु तस्य ह्यन केनापि नोर्गदित्तमतः सन्निवेशेन्युक्तं इयानमुच्यते । अत्रस्यो गुदेकदेशो गुदपर्यायवाचक एव । स्थूलान् इत्युक्तं गुदे मलावारं, तन्व्यान तु अपानत्प्रलम्प इत्यन् । उपरि-मानो मृदुल्युत्तरपरिमितमक्षी श्वेनपर्यायदेशीत्यर्थेयुक्तं धेतुपरं सरलं सपुतां, अपानत्प्रभदेशा-द्गुदस्य वनिष्टुमागपर्यन्तं यावदीर्गं रज्जुस्य प्रायो हस्तमात्रं लम्बायमानं स्थूलान् वनिष्टु इत्यभिधी-यते । तद्वनिष्टुमागप्रानलेखी गुदवनिष्टुमागप्रदेशात्पश्चिदयं तदन्धे जन्मानेकेन विपुणैश्च कृत्वा तदुक्तान्तरं बोधयेत् । एतद्वनिष्टु मागप्रदेशेऽस्त्यन्तौ मलागत्प्रान्थिपर्यन्तं प्रागुक्तत्रिविधो गुद-माग इति त्रिवेकः ॥

३-जाघनी-अपानप्रदेशे मवा जाघनी प्रविद्धेति कर्कः । अपानप्रदेशे पुच्छमल्लया इति श्रीभ्रतन्तः । पशोः पुच्छकाण्डमिति देवदायिकमिदान्तः । (लोके 'दुमगवा' इति प्रथिता) ॥

४-होमा-सत्प्रभं गलनादिका इति कर्कः । होमा-उद्यो जलाधारः । ' इत्यस्य दक्षिणे पञ्च होमा, वामे त्रीणि पुंसुमथ ' इति वेदः क्षीरत्वामी । एवमेव उक्तमदीराम्यायपि व्याख्यातम् । " तिलकं होम " इत्यमरः । कर्कद्विधेने होमन्शब्दः पुमाञ्चान्तथ । अमरमिहमेने तु कडीवो नान्धेति । (लोके- ' गलनाद्यं पुंसुस ' इति प्रथ्यात) ॥

५-ह्रीदा-कुलिकाकार इत्यदक्षिणमागस्य लम्बायाम् । इत्यवयवमो विधिने मासिमागः पुण्ड्रतंत्रकं ह्युपरमदीपरी । त्रीहाश्वदोऽपि पुमाञ्चान्तथ । " गुल्मसु 'त्रीहा पुंस्यति " इत्यमरान् ॥

६-अभ्यूमी-उपःप्रदेशस्योपरि मवतीति कर्कः । उपस उपरि समपुटः प्रसिद्ध इति श्रीभ्रतन्तः । अभ्यूमी

रत्नपुत्र इति वा कर्त्तुः । अन्धश्री विद्वन्मिति रत्न । एतदेव गृह्यते यादिकैः । (तत्र लोके ' बाला शिष्य ' इति प्रतिदत्तम्) ॥

७-पुरीतत्-इत्यस्य प्रपञ्चादक कौमुद्वर्णनं मन्त्रम् । (' पञ्चा ' इति लोके निगद्यते) ॥
इत्यन्यान्पञ्चदशानानि ।

तत्रैतन्वक्त्रेण इत्य सप्तमा कृत्वा अन्धश्रिये सन्पद्येत् । तत्राप्युत्तरवदानद्वयं जुहोति अथवात्तरपमिहापात्र्यां, अथ-
दानद्वयं च प्राशित्ये कृत्वा अथशिशुः सम्मर्दानार्थं स्थेत् । एव जिह्वा क्रीडा दृष्टुं शुक्री च सन्धसक्रियपार्थे
दक्षिणाश्रीणां इत्येतेषामिहापात्रे न । गुदवर्णनं द्वेषा कृत्वा जुह्वाम् । दक्षिणसकृत्पञ्चदशानद्वयमुपसृष्टि । गुदवर्ण-
नपार्थे द्वेषा कृत्वा च, सन्धश्रीनेरवदानद्वयं चोपसृष्टि । अथशिशुः सम्मर्दानार्थं स्थापयेत् इति ॥

अथोक्तविधेकमदर्शककोष्ठकानि ।

अथ जौह्वकोष्ठकम् १ ।

	जौह्वकानि	इत्य	जिह्वा	क्रीडा	स. न.	क. र्थे.	वह	रुहो	गुद	द. शो.	सक- लनं.
१	पुत्रः	२	२	२	२	४	२	४	२	२	२२
२	प्राशित्यहरणे.	२	२	२	२	४	२	४	०	२	२०
३	इहापात्री.	२	२	२	०	०	२	४	०	०	१२
४	शेषः	१	१	१	१	२	१	०	१	१	१०
	संकलनया.	७	७	७	५	१०	७	१४	२	५	६४

इति जौह्वकानि ।

अथोपशृतकोष्ठकम् २ ।

	उपशृतानि.	द. न.	गुद	स. शो.	सक- लनं
१	उपशृतम्	२	२	२	६
२	प्राशित्यहरणे	०	०	०	०
३	इहापात्री.	०	०	०	०
४	शेषः	१	०	१	२
	संकलनया.	३	२	३	६

इत्युपशृतानि ३

अर्थावधिनियोगकोष्ठकम् ३ ।

	अर्थावधि.	विनियोग.	संकलन
१	वर्षेष्टम्.	उपपद्दोमार्थ.	१
२	वनिष्टु.	अन्तीधे.	१
३	जायन्ती.	पत्नीसपाजार्थ.	१
४	होमा.	रक्षणे.	१
५	हृदि.	यजमानाय.	१
६	अष्टौरी.	होत्रे.	१
७	पुरीतम्.	अष्टौरीधे.	१
			७

इत्यवधिनियोगः ।

अथ तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ॐ । देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वृषिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन्यदन्यद्भू-
मेर्नाभिश्शयीत्वातो वै देवा दिवमुपोदक्रामन्देवान्वाऽएष उपोत्क्रामति यो
दीक्षते स सदेवे देवयजने यजते स बुद्धान्यद्भूमेरभिश्शयीत्वावरतरऽइव हेष्टा
स्यात्तस्माद्यदेव वृषिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

अथ ज्योतिष्टोमव्यागाधिकारः ।

तत्रादावग्निष्टोमे देवयजनम् ।

देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वृषिष्ठं स्यात्—तज्जोषयेरन् । यद्भूमेर्नाभिश्शयीत् । अतो वै देवा दिव-
मुपोदक्रामन् । देवान्वा एष उपोत्क्रामति—यो दीक्षते । स सदेवे देवयजने यजते । स यदान्यद्भूमेरभि-
श्शयीत्—अवरतर इव हेष्टा स्यात् । तस्माद्यदेव वृषिष्ठं स्यात्—तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रमिन्तं वेदा यो वेदेभ्योऽङ्घ्रिष्ठिज्जगद् । निम्सि तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेभ्यम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् । चातुर्मासानि च पञ्चार्दितोषे काण्डे रीरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयकाण्डे प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते । तत्र तृतीयकाण्डस्य
प्रथमाध्याये शास्त्रनिर्माणप्रवृत्तिर्दीक्षाहृत्निर्णयतः प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शास्त्रनिर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते—
देवयजनं जोषयन्ते इति । देवा इत्यन्तेऽप्रति ' देवयजनम् ' । अधिकरणे स्युद् (पा. सू. १ । १ । १११)
प्रार्थनवशमदोहविर्दानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनस्यानम् । तत् ' जोषयन्ते ' सेवन्ते (धा. पा. जु. १०१)
सापिको गिच् । परिगृह्णीयुर्वजमानपुरुषाः । तस्य विशेषमाह—स यदेव वृषिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन् इति ।
' सः ' इति प्रसिद्धौ मण्डूकविशेषणमेतत् । प्रसिद्धं ' यद् ' देवयजनम्, ' तत् ' ' वृषिष्ठम् ' अतिशयेन
इदम्, उच्यते, जोषयित्वाभिव्यक्त्यर्थः । वृषिष्ठमित्येतत् स्पष्टयति—यद्भूमेर्नाभिव्यक्त्यादिना । ' यद् ' यस्या उपरि
गृहीतव्याः ' भूमेः ' ' अन्यत् ' परितरस्यलं ' नाभिश्शयीत् ' अतिशयित्वा, अतिशयितमुच्छ्रितं न च तद् वृषिष्ठ-
मित्यर्थः । उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति—अतो वा इति । ' अतः ' अस्माद् यदित्युक्तलक्षणात् ' देवाः '
' दिवम् ' ' उपोत्क्रामन् ' उक्तान्ताः, प्राप्ताः । उक्तान्नु नाम, ततः किमु ! इत्यत आह—देवान्वा इति ।
यस्मात् ' एषः ' दीक्षितोऽपि ' देवान् ' उपोत्क्रामति, तस्माद् यादृशेन देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं
युनेन् ' सः ' दाक्षिणः ' सदेवे ' एव ' देवयजने ' ' यजते ' इष्टवान् भवति । अनेवत्रिधस्य परिग्रहे दोष-
माह—स यदेति । किञ्च देवयजने ' इष्ट्वा ' स्वयमेव ' अवरतर इव ' अत्यन्तं नां च एव ' स्यात् ' । तस्मादि-

(रंस्त) तद्दुष्मं सुत्समुत्थं स्यात् । (त्त) समर्थं सद्विभ्रंशंशि स्याद्-
विभ्रंशंशिसत्प्राक्प्रवणं स्यात्प्राचीं द्वि देवानां दिग्धोऽब्दकप्रवणमुदीची
द्वि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यादेवा वै दिक् पितृणांश्च स
यद्दक्षिणाप्रवणं स्यात्क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह युजमानो
ज्योर्जीवति तस्माद्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥

(छ) नु पुरस्तादेवयजनमात्रमतिरिच्येत । द्विपुन्तर्थं हास्य तद्भ्रा-
तृव्यमभ्यतिरिच्यते कामर्थं ह दक्षिणतः स्यादेवमुत्तरत् एतद्ध त्वेव
समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते क्षिप्रे ह वै नमुत्तरा
देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तद्दुष्मं मत् समं स्यात् । समं मद्-अविभ्रंशि स्यात् । अविभ्रंशि सत् प्राक्प्रवणं स्यात् । प्राचीं
हि देवानां दिक् । अथो उद्दक्प्रवणम् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव
स्यात् । एवा वै दिक् पितृणांश्च । स यद्दक्षिणाप्रवणं स्यात्-क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोकमियात् । अथो
ह युजमानो ज्योर्जीवति । तस्माद्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्तादेवयजनमात्रमतिरिच्येत-द्विपुन्तं हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । कामं ह दक्षिणतः
स्यात्, एवमुत्तरतः । एतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनम्-यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते । क्षिप्रे
ह वै नमुत्तरा देवयज्योपनमति । इति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

सुनमहार । अत्र कात्यायनः सौमिकमृत्विजवरणमभिधायाह-“ देवयजन जोषयन्ते, उच्चतम् ” (का.
श्री. सू. १० । १० । ११) इति ॥ १ ॥

अन्यान्पि धर्मविशेषानाह-तद्दुष्मेति । ‘ धर्म ’ उच्चतम् ‘ मत्, ‘ तत् ’ देवयजनं ‘ मन स्यात् ’ ;
विषमस्य त्रिनघ्रादरांनात् तदमन्वाय तत् समं कर्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन ‘ अविभ्रंशि ’ अपि स्थल प्राचीनप्रव-
णम् उदीचीप्रवणं वा भवेत् ; पृष्ठपक्षेन देवानाम्, यष्टत्वेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवाद्गुणसम्ब-
न्धिन्योर्दिशोऽप्यतरस्यात् । प्रवणत्वाभिधानमित्यभिप्रायः । उद्दक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धिं दक्षिणोक्तत्वम्, तदाह-
दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिवेति । विषमत्वाद्यमुक्तेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति-एवा वा इति । ‘ क्षिप्रे ’ अचिरे-
णैव कालेन ‘ अमु ’ परलोकम् । ‘ तथोह ’ पूर्वोत्तरप्रवणत्वस्ये ज्योक् चिरकालम् (आर्. श्री. सू. १० । १० । ११) ॥ २ ॥

अथ देवयजनप्रादेशो देवयजनान्तरापरिमितप्रदेशस्याधिक्यं निषेधति-न पुरस्तादिति । स देशातिरेको
पनमनत्रानुव्यापितेकाय भवति । तथा चापलम्बः-“ न प्राचीन देवयजनादेवयजनमात्रमुच्छिषेत् ”- (आप.
श्री. सू. १० । १० । १०) इति । दक्षिणोत्तरयोस्तिरेकत्वौच्छिष्टं कत्याह-कर्मं हेति । पश्चाद्भागो पुनरन्यस्य
देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकरमित्याह-एतद्ध त्वेव समृद्धमिति । प्रतिपाद्यमर्थं निगमयति-
इति नु देवयजनस्येति । स्वक्षिरिति शेषः । अत्र कात्यायनः-“ सममृत्विभ्रंशि अभितो देवयजनमात्रदेश
पुरस्तादर्थम्, प्राक्प्रवणमुदन्वा ” (का. श्री. सू. अ. ७ । ११-१२) इति ॥ ३ ॥

१-दक्षिणतः अत्रमुदीचीनाकन्तं प्राक्प्रवणं वा देवयजनम् इति ।

तद् होवाच ब्राह्मवल्क्यः । (लक्यो) व्याष्णाय देवयजनं जोपयितुमैम
उत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सुर्वा वाऽइयं पृथिवी देवी देवयजनं यत्र वाऽअस्ये
कच यजुषेः परिगृह्य याजयेदिति ॥ ४ ॥

(लृ) ऋत्विजो ह्ये देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽंशोऽब्रुवाता
विद्वाऽंशो याजयन्ति सेवाह्वलेतुत्रेदिष्टतमामिव मन्यामहऽइति ॥ ५ ॥

तच्छालां वा विमितं वा प्राचीनवर्षं मन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक्पु-
स्ताद्रे देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राद्विष्टुर्होति ॥ ६ ॥

तद् होवाच ब्राह्मवल्क्यः व्याष्णाय । देवयजनं जोपयितुमैम । तद् सात्यपतोऽब्रवीत्—'सर्वो
या इयं पृथिवी देवी देवयजनम्, यत्र वा अस्ये क च पशुषः परिगृह्य याजयेत्—इति ॥ ४ ॥

'ऋत्विजो ह्ये देवयजनम्—ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽंशोऽब्रुवाता विद्वाऽंशो याजयन्ति—सेवाह्वला, एत-
न्नेदिष्टतमामिव मन्यामहे—' इति ॥ ५ ॥

तच्छालां वा विमितं वा प्राचीनवर्षं मन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक्पु-
स्ताद्रे देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्ताः । तस्मात्तेभ्यः प्राद्विष्टुर्होति ॥ ६ ॥

अथर्वीणामाह्वानमुत्तेन देवयजनस्य पशुपशुत्वात्—तद् होवाचेति । वर्णपूर्वि 'याज्ञवल्क्य उवाच' ।
यदा वयं देवयजनपरिग्रहणं कृत्वा, तदानीं 'सायणम्—' आह । "एतावती वै वृषिणी, यावती वेदिः—"
इत्यादिभ्युतेः (ते. सं. २ । १ । ४ । २) वेपथुऽश्रुतदेवयजनस्य देवतात्मन्मन्वापृथिवीरूपात्वम्, अतो 'यत्र
क च' मन्वेण परिग्रहे सति तदुक्त्याऽणमेव मन्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणऽश्विर्केऽश्विन- परिग्रह- एवोत्तल्लक्षणेदेवयजनपरिग्रह- इत्याह—ऋत्विजो ह्येति ।
'शुश्रुवाः' धृगशास्त्राः । 'अब्रुवाताः' गार्हपत्यवनाभ्येकारः । 'अह्वला' दोषरहिताः । अर्थापहरा
परिगृहणीयात् । ऋत्विजोऽपि धृगान्वयनादिरत्यज्ञा मनेषुत्पत्त्यमर्थोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यपोत्तदेवयजने यत्कर्त्तव्यं गृह तन् 'प्राचीनवर्षा कर्त्तव्यमि याह—तच्छालां वेति । 'शाला' दीर्घेषुरस्य
गृहम् । विमितं तत्रैतः समपरिमाणम्; अर्धेवोरन्त्यरत् 'प्रागंशम्' प्रागप्रवेश मितुयात् । प्राद्विष्टः प्रसंसार्य-
मर्थवादमाह—प्राची हीति । परमात् प्रथमऽग्न्याऽश्विजयजमानान् प्रापि पुरोरेशाद्विर्भोजनाः देवाः प्रत्यह्मुरो-
पावृत्ताः, 'तस्मात्' 'तत्रैव' 'देवेभ्यः' 'प्राद्विष्टुर्होति' । तस्मात्प्राचीनवर्षस्त्वमुपपद्यते । (का.
श्री. सू. ७ । ११-१८) ॥ ६ ॥

१-अथर्वीणे वर्णपूर्वोऽश्विर्भवेति । सायणपुरीः । (का. १४ । ४ । १ । ८) वर्णपूर्वः । इत्याह्वारत्वं वर्णः । इति
निघांतदुभिविचिता मिताल्ल । गृह इत्यादिभि वर्णपूर्वो मरान्मे एवमेति । सायणयो धृगिरेव । १ । १ । १० । इया नाम
कचिद् । तस्य पुत्री वर्णः । तस्य नाम वर्णः इति सायणवार्त्ता ॥ २- 'वर्णवार्त्ता' सायणवार्त्ताः ११ । इत्येवमिच्छेऽप्येते विमितं
उच्येति १४ । प्रागंशं १५ । पुस्तानुपपत् १६ । प्राद्विष्टुर्होति १७ । इत्यर्थः ॥ १८ । वर्णो वा १९ । २-विमितपरिमाणं
अथवायनमुपावृत्तिरेति । विमितं यत्कुर्यात्संभारान्निग्रहणतः इति । सायणवार्त्ता कश्चिदप्युपावृत्तिरेति । विमितपरिमाणं
अथवायनमुपावृत्तिरेति । विमितं यत्कुर्यात्संभारान्निग्रहणतः इति । सायणवार्त्ता कश्चिदप्युपावृत्तिरेति । विमितपरिमाणं

तस्माद् ह नु प्रतीचीनशिराः ज्ञयीत । नेद्देवानभिप्रसार्थं श्रयाऽऽइति
या दक्षिणा दिक्सा पितृणां वा प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्चक्रमुः
सैपाऽहीना योदीची दिक्सा मनुष्याणां तस्मान्मानुषऽउदीचीनवर्थासामिव
शालां वा विमितं वा मिवन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव
प्राचीनवर्थासा नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वाऽएतां परिश्रयन्ति । नेदभिवर्पादिति न्वेव वर्षा देवान्वाऽएषु
ऽउपावर्तते यो दीक्षते सु देवतानामेकां भवति तिरंऽइव वै देवा मनुष्ये-
भ्यस्तिरुऽइवेतद्यत्परिश्रितं तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्वेऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि
यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सुवर्णेव संवदेत । देवान्वाऽएषु उपावर्तते यो दीक्षते सु देव-
तानामेको भवति न वै देवाः सुवर्णेव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा

तस्माद् ह न प्रतीचीनशिराः ज्ञयीत । 'नेद्देवानभिप्रसार्थं श्रये' इति । या दक्षिणा दिक्-सा
पितृणाम् । या प्रतीची-सा सर्पाणाम्-यतो देवा उच्चक्रमुः-सैपाऽहीना । योदीची दिक्-सा मनुष्या-
णाम् । तस्मान्मानुष उदीचीनवर्थासामिव शालां वा विमितं वा मिवन्ति । उदीची हि मनुष्याणां दिक् ।
दीक्षितस्यैव प्राचीनवर्थाः नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा एतां परिश्रयन्ति । 'नेदभिवर्पाद्' इति । न्वेव वर्षा । देवान्वा एष उपावर्तते-यो दीक्षते । स
देवतानामेकां भवति । तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यः । तिर इवेतद्यत्परिश्रितम् । तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्वे इवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा । ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान् वा एष उपावर्तते-यो दीक्षते । स देवतानामेको भवति । न वै

प्रातर्दिक् दीक्षितस्य शयने कश्चिन्नियमाह-तस्माद् ह इति । 'अभिप्रसार्थं' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रा-
न्तार्थं द्विविभागस्यार्थकत्वाद्माह-या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवा' 'यजमानादीन्' इति 'उच्चक्रमुः' 'सा'
प्राथं' 'अहीनाः' समुद्रा । उदीच्या मनुष्यमाविवन्व तेषामुदरवशात्कारिणाणां प्रतिद्वमित्याह-
तस्मान्मानुष इति । (का. श्रौ. सू. ७ । १९) 'मानुषे' मनुष्याहं कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्रायश्च-
र्यमेव, अन्यथा तु उदीचीनवर्थासामिति व्यक्त्या ॥ ७ ॥

सर्वेन परिश्रयण निवर्तते-तां वा एतामिति । वृष्ट्यादिवर्षाहाद्य परिश्रयण कर्तव्यम्, दीक्षितस्य माविमात्या
देवानां मध्य एकवान्मानुष्येभ्यः सम्यगादेवानां निरोधनांशुणां परिश्रयणवस्य च निगृह्यतान्तर्हितत्वात्वा-
दीक्षितस्येतेभ्यो व्यवहारोप च परिश्रयण कर्तव्यमिति परिश्रयणमुक्ति । (जाव. श्रौ. सू. १०।१।१) ॥ ८ ॥

तपरिवर्णिकानां शार्दानामभिप्राशं निवर्तते-तन्न सर्वे इवाभिप्रपद्येतेति ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वे. सह वाच्यवहार निवर्तते-स वै नेति । सर्वेणैव संवदेत्यह-ब्राह्मणेन वैवेति ।

व्येद्येन वा ते हि यज्ञियास्तस्माद्यद्येन^१ श्रुष्टेण संवाडो विन्देदेतेपा-
मेतेकं ब्रूयादिममिति विचक्ष्वेममिति विचक्ष्वेत्येषऽ उ तत्र दीक्षितस्यो-
पचारः ॥ १० ॥

(गुंऽया) अयारुणी पाणी कृत्वा । शालामध्यवस्यति स पूर्वार्धे^२
स्थूणाराजमभिपुद्येतश्रुजुगुहेडमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासोऽ-
अजुपन्त विश्वेऽइति तदस्य विश्वेश्व देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः
शुश्रुवा^३सोऽनुचाना यदहास्य तेऽक्षिभ्यामीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवा^४स-
स्तदहास्य तेजुष्टं भवति ॥ ११ ॥

देवाः सर्वेणैव संवदन्ते । ब्राह्मणेन चैव गजन्येन वा वेष्येन वा । ते हि यज्ञियाः । तस्माद्यद्येन
श्रुष्टेण संवाडो विन्देद्—एतेषामेतेकं ब्रूयाद्—‘इममिति विचक्ष्व’—इममिति विचक्ष्व—इति । एष उ तत्र
दीक्षितस्योपचारः ॥ १० ॥

अयारुणी पाणी कृत्वा, शालामध्यवस्यति । स पूर्वार्धे स्थूणागजमभिपुद्य-
“ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुपन्त विश्वे ”—(वा. सं. ४ । १ ।
इति । तदस्य विश्वेश्व देवैर्जुष्टं भवति, ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांमोऽनुचानाः—पदहास्य तेऽक्षिभ्यामी-
क्षन्ते । ब्राह्मणाः शुश्रुवांसः—तदहास्य तेजुष्टं भवति ॥ ११ ॥

‘ तस्माद् ’ ब्राह्मणादिवर्णप्रत्यय यद्वाहत्वाद् । ‘ यदि ’ ‘ श्रुष्टेण ’ मत्र ‘ संवाडो ’ ‘ विन्देद् ’ लभ्यक्षं
‘ एतेषां ’ प्रैवर्णिकानां मये ‘ एकम्, ’ ‘ इमम् ’ श्रुष्टम् ‘ इति ’ एवं भवेदानीमुक्तप्रकारेण ‘ विचक्ष्व
श्रुष्टीति ’ स्वयं ‘ ब्रूयाद् ’ वीक्षया सर्वोऽपि वचनप्रकारः पणिगूढान् । ‘ एषः ’ ‘ उपचारः ’ व्यवहारा
(का. श्रौ. सू. १ । ९८) ॥ १० ॥

समन्त्रकं शालामध्येन विचरेत्—अयारुणी पाणी कृत्वेति । ‘ अयवस्यति ’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैत
देवयजनमिति निबिन्दुयादित्यर्थः । अयवमानप्रकारमाह—स पूर्वार्धे^१मिति । ‘ स्थूणाराजः ’ मेघे ह्यस्य
उन्नतमन्मः, तस्य ‘ पूर्वार्धम् ’ ‘ अभिपुद्य ’ गृह्णन्वा “ एदमगन्म ”—इति ‘ यजु. ’ श्रुवाद् (भाष. श्रौ.
सू. (०. ३. ४) । अत्र कात्यायन —“ समारोणाग्नौ शालामन्म पूर्वार्धे^२ गृह्णन्वाऽरणिपाणिगृहेदमगन्मेति ”-
(का. श्रौ. सू. ७ । ३०) इति । मन्त्रस्य द्वितीया पादं देवशब्दात्पाप्याभिधानेन व्याचष्टे—तदस्य विश्वेति
श्रुतायववद्विर्वायणः । ‘ अक्षिभ्यां ’ ‘ यन् ’ ‘ ईक्षन्ते ’ ‘ तन् ’ ‘ तेः ’ ‘ विश्वेदेते. ’ ‘ श्रुष्टम् ’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१-‘ मन्त्रेणैतः ’—१० पा० । २-अत्र ह्येतिमिति—पूर्वो भाषः कात्यायनः पूर्वार्धे । पूर्वार्धे अत्र पूर्वार्धे । अदनी स्थूणः
स्थूणाराजः । तमभिपुद्य प्राण्य ह्यनेनलम्ब एतजुगुहेति इति ॥ कात्यायनाभुनिरपि—जवास्थवत्कनि—या याऽपि कर्तिता पूर्वार्धे
सालम्पूया भवति तमभिपुद्य अण्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति ॥ भाष्येनोपेयि । प्रामाण्यं अयव स्थूणागजमालम्ब
चरन्तीति वाचयनेवइति ॥ अतः कामस्य पूर्वार्धमभिपुद्येति व्याहृतमनुक्तमिति व्यवहारात् ॥

यद्वाह । यत्र देवासोऽञ्जुपन्त विश्वेऽइति तदस्य विश्वेर्द्वैर्जुष्टं भवत्सू-
क्तामाभ्याथँ संतुरन्तो यजुर्भिरित्यूक्तामाभ्यां वै यजुर्भिर्यजुस्योह्यं गच्छन्ति
गच्छन्ति यजुस्योह्यं गच्छन्तीत्येतेदाह रायस्योपेण समिषा मदेमेति
भूमा वै रायस्योपः श्रीर्वँ भूमाऽऽशिपमेवैतदाशास्ते समिषा मदेमेतीपं
मदतीति वै तमाहुः श्रियमश्रुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ १ ॥

अपराद्धे दीक्षित । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्कामयेत तदश्रीयाद्यद्वा
सम्पद्येत व्रतुं ह्येवास्यातोऽज्ञानं भवति यद्यु नाशिशिपेदपि कामं
नाश्रीयात् ॥ १ ॥ [शतम् १४००] ॥

यद्वाह—यत्र देवासो अञ्जुपन्त विश्वे—इति तदस्य विश्वेर्द्वैर्जुष्टं भवति । “ ऋक्तामाभ्यां सन्त-
रन्तो यजुर्भिः ”—(वा० सं० ४ । १) इति । ऋक्तामाभ्यां वै यजुर्भिर्यजुस्योह्यं गच्छन्ति ।
“ यजुस्योह्यं गच्छानि ” इत्येवैतदाह । “ रायस्योपेण समिषा मदेम ”—(वा० सं० ४ । १)
इति । भूमा वै रायस्योपः । श्रीर्वँ भूमा । आशिपमेवैतदाशास्ते । समिषा मदेम—इति । इपं मद्-
तीति वै तमाहुः—यः श्रियमश्रुते, यः परमतां गच्छति । तस्मादाह—समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥

अथ तत्रादौ दीक्षासंस्काराः ।

अपराद्धे दीक्षित । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्—यत्कामयेत—तदश्रीयाद् । यद्वा सम्पद्येत । व्रतं ह्येवा-
स्यानोऽज्ञानं भवति । यद्यु नाशिशिपेद्—अपि कामं नाश्रीयात् ॥ १ ॥

यद्वाहति । एतौप वाद व्याप्ये—ऋक्तामाभ्यामिति । ‘ यजुर्भिः ’ कियमाणं यजुस्वरूपम् ‘ ऋक्ता-
माभ्या ’ लोत्ररात्राम्या ‘ सन्तरन्तः ’ पार प्रापयन्तः इति मन्त्रमागत्सार्थं । यजुषा ऋक्तामाभ्या च ये
शरन्ति ते यजुषोदृचमेव परिसमाप्तिं गच्छन्ति । अत एतेन यज्ञस्य ‘ उदच ’ परिसमाप्तिं प्राप्तेर्भित्युक्तवान् भवति ।
यद्युर्यपदस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—रायस्योपेणेति । ‘ भूमा ’ बहुवचन एव ‘ रायस्योपो ’ धनपुष्टिः, च
‘ भूमा ’ साक्षात् ‘ श्री ’ एव तस्माद् ‘ एतद् ’ माग्याते ‘ आशिपन् ’ एव आशशास्ते । तद्विदित्यामागस्य
सात्पर्यमाह—समिषेति । ऋके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘ इपम् ’ अन्नं ‘ मदीति ’ मोदत इत्याहुः
अतो मन्त्रे समिषेति मद्यमाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति अग्निायणाचार्यविरचिते माधवीये नैदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे तृतीयकाण्डे

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३—१—१ ॥

अथ दीक्षाकाल निषेधे—अपराद्धे इति । ‘ अपराद्धे अहस्तृतीये मागे (वाय. श्रौ. सू. १०।१२।१) ।

१—दीक्षणाकालम् इति वा । इदमनुर्द्वैर्जुष्को—एतद्वैर्जुष्को—अपराद्धे दीक्षेतेति प्रथमकालिकायानुक्तं ॥ वा. ।
नक्षिपुः कर्तुं शक्यते, नक्षिपुः मित्रत—एतद्वैर्जुष्को, दक्षिणहस्तस्य प्रथमकालेति । ० । ॥ १॥ । नापि कर्तुं शक्यते इति
अथर्तुनेयानि निन्दन्तइत्यर्थः ।

(द) अयोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिदधति तत्रापित
 उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च व्युपते नद्यानि च निकृन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्या-
 मेध्यं बुत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वाऽअस्य नद्येषु चापो नोप-
 तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्युपते नद्यानि च निकृन्तते मेघ्यो भूत्वा
 दीक्षाऽइति ॥ २ ॥

तद्वैके । सुर्वऽएव व्युपन्ते सुर्वऽएव मेघ्या भूत्वा दीक्षिष्यामहऽइति
 तदु तया नु कुर्याद्यद्वै केशश्मश्रु च व्युपते नद्यानि च निकृन्तते तदेव
 मेघ्यो भवति तस्माद् केशश्मश्रु च व्युपते नद्यानि च निकृन्तते ॥ ३ ॥
 स वै नद्यान्वेवाग्रे निकृन्तते । दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य वाऽअग्रे मानुषेऽ-
 यैव देवत्राऽङ्घ्रियोरैवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वाऽअग्रे मानुषेऽयैव देवत्रा ॥ ४ ॥

अयोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिदधति । तत्रापित उपतिष्ठते । तत्केशश्मश्रु
 च व्युपते, नद्यानि च निकृन्तते । अस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं—यत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते । केशश्मश्रु च
 वा अस्य नद्येषु चापो नोपतिष्ठन्ते—तद्यत् केशश्मश्रु च व्युपते, नद्यानि च निकृन्तते—'मेघ्यो
 भूत्वा दीक्षे' इति ॥ २ ॥

तद्वैके—सर्व एव व्युपन्ते—'सर्व एव मेघ्या भूत्वा दीक्षिष्यामहे' इति । तदु तया न कुर्यात् । यद्वै
 केशश्मश्रु च व्युपते, नद्यानि च निकृन्तते—तदेव मेघ्यो भवति । तस्माद् केशश्मश्रु च व्युपते,
 नद्यानि च निकृन्तते ॥ ३ ॥

स वै नद्यान्वेवाग्रे निकृन्तते दक्षिणस्यैवाग्रे, सव्यस्य वा अग्रे मानुषे । अयैव देवत्रा । अंगुष्ठयो-
 रेवाग्रे, कनिष्ठिकयोर्वा अग्रे मानुषे । अयैव देवत्रा ॥ ४ ॥

अय दीक्षिणाशनविषये सर्वाङ्गमन्वजान्नाति—यत्कामयेनेत्यादिना । सपेटनोवने उपरदिनाह—अतं ह्यंवास्यात
 इति । 'अतः' अस्मात्तुक्तमोत्रात्पूर्वकाले 'अनम्' 'एव' मन्त्र केवले ऽपःपाननेव; अत इदानीं पयंष्टं
 शुद्धीत । तथा चातस्तम्बः—'तथाशिनः स्याद्यथा ततो दन्त्यासु कर्तव्यः—कर्तव्यो अतनुदेवत्' (आ. श्रौ. सू. १०. १. ७-१०) इति । इत्युपाऽशानानवगमनयाह—यदीति । कात्यायनः—'अत्रमुदकस्यस्त्रे
 हविष्यमनामन् ०—० अत्राङ्घ्रियोरैवमुदकं वा न वेति' (का. श्रौ. सू. ७।१२।३३।३४) ॥१॥

शालाया उच्छ्रमणे क्षीरार्थं परिश्रयन् विषये—अयोत्तरेणेति । तत्रान्निद्रुदङ्घ्रियोरैव देवो 'मानुषः'
 निवेत्तेत् । तत्र केशश्मश्रुवने नद्यनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्याङ्घ्रियोरवनाह—अस्ति वा एति ।
 अनेष्यानां केशनद्यानां निरवशेषं मुक्त्वाद्येन उदङ्घ्रिसन्निवनेन मविनयन्निचयः (आ. श्रौ. सू. ७।१२।१६) ॥२॥

उत्तरेणानुमन्स्य निराद्ये—तद्वैके सर्व एवेति । सर्वेभ्यो देहे केशश्मश्रुवनेव प्राजुर्गेन कृतव-
 सम्वात्तत्रावनेनैव सर्वेभ्यो मेघ्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्—'उत्तरे परित्तन उदङ्घ्रिसन्वयसु दीक्षा,
 मानुष उदङ्घ्रियोरैव'—इति (का. श्रौ. सू. ७।१२।३६) ॥ ३ ॥

मानुषवत्त्वाङ्घ्रियोरैवसत्त्वेन नद्यान्नेव, तत्रानि याम्यनादिप्रादक्षिण्यं तत्राङ्घ्रियोरैवेति श्रान्ता प्रादक्षिण्यनाह—
 सर्वे नद्यान्वेव यादिता । 'देवत्रा' देवेभ्यु, देवसम्बन्धिकर्तव्येभ्यु कर्तव्यनिर्गमः (का. श्रौ. सू. ७।१६।१।३६) ॥४॥

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वाऽअग्रे मातृपुंऽथैतुं देवत्रा ॥ ५ ॥
 स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमभ्युनक्ति । (स्त्री) इमाऽआपः शुभु मे सन्तु
 देवीरिति स यदाहेमा आपः शुभु मे सन्तु देवीरिति वृज्रो वाऽआपो
 वृज्रो हि वाऽआपस्तस्माद्येनेता युन्ति निभ्रं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते
 निर्दहन्ति तच्छदेतुमेवेतद्व्यथं शमयति तयो हैनमेप वृज्रः शान्तो न
 हिनस्ति तस्मादाहेमा ऽआपः शुभु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति । (त्यो) ओपथे त्रायस्वेति वृज्रो
 वै क्षुरस्तुथो हैनमेप वृज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिन्निदधाति स्वधिने

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वा अग्रे मातृपुं । अथैवं देवत्रा ॥ ५ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमभ्युनक्ति—“ इमा आपः शुभु मे सन्तु देवीः ”—(वा. सं. ४।१।) इति । स यदाह—इमा आपः शुभु मे सन्तु देवीरिति । वृज्रो वा आपः । वृज्रो हि वा आपः तस्माद्दु-
 येनेता युन्ति निभ्रं कुर्वन्ति, यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति । तच्छदेतुमेवेतद्व्यथं शमयति । तयो हैनमेप
 वृज्रः शान्तो न हिनस्ति । तस्मादाह—इमा आपः शुभु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति—“ओपथे त्रायस्व”(वा. सं. ४ । १) इति । वृज्रो वै क्षुरः । तयो

वपने दक्षिणस्य मागस्य प्रायस्यमाह—स दक्षिणमेवेति । ‘ गोदान ’ नाम कर्गस्वयोरिप्रदेशः तं
 ‘ वितारयति ’ विमवेत् । यस्य चाग्रे वपनम्, तस्यैव चोन्दनत्रायस्य युक्तम् ॥ ५ ॥

समन्त्ररु वपनमाह—इमा आप इति । ‘ आपः वा सन्तु ’—इति शान्तिप्रार्थनायाः कौर्षप्रमङ्गं दर्शयति—
 वृज्रो वा आप इति । एतन्प्रायस्यत्रयात् (वा. सं. १।१।१।१०) ॥ ६ ॥

क्षुरविदारणपरिहारस्य केवानामुगारि दर्भतरुणस्य समन्त्रमाह—अदेति । दर्भतरुणकुमन्त्यादि । दर्भपाणि-
 रित्यर्थ (७।३८) । क्षुरस्य हिमकब्जात् ततः पालनप्रार्थनात्तत्र समन्त्रकं क्षुरिनि रानमाह—अथ क्षुरेणेति (७।३९) ॥ ७

१—गोदानं दक्षिणं विारयति । त्वयि शुचिर्वा दीप्य इति बोधानम् इति ध. धो सूत्र ७। ३० मन्त्रे कर्त्तव्यं ।

२—दक्षिणं गोदानं वितारयति इति भाष्ये इति ।— ३—एतन्प्रायस्यत्रयात् ४—कुम्भे चामिमेति ५—क्षुरविदारणे मातृपुंऽथैतुं देवत्रा ६—सुभुमे सन्तु देवीः ७—इमा आपः शुभु मे सन्तु देवीः ८—वृज्रो वा आपः ९—वृज्रो हि वा आपः तस्माद्दुयेनेता युन्ति निभ्रं कुर्वन्ति १०—यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ११—तच्छदेतुमेवेतद्व्यथं शमयति १२—तयो हैनमेप वृज्रः शान्तो न हिनस्ति १३—तस्मादाह—इमा आपः शुभु मे सन्तु देवीः १४—अथ दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति १५—ओपथे त्रायस्वेति वृज्रो वै क्षुरस्तुथो हैनमेप वृज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिन्निदधाति स्वधिने १६—वृज्रो वै क्षुरः । तयो वपने दक्षिणस्य मागस्य प्रायस्यमाह—स दक्षिणमेवेति । गोदानं नाम कर्गस्वयोरिप्रदेशः तं वितारयति विमवेत् । यस्य चाग्रे वपनम्, तस्यैव चोन्दनत्रायस्य युक्तम् ॥ ५ ॥ १७—समन्त्ररु वपनमाह—इमा आप इति । ‘ आपः वा सन्तु ’—इति शान्तिप्रार्थनायाः कौर्षप्रमङ्गं दर्शयति—वृज्रो वा आप इति । एतन्प्रायस्यत्रयात् (वा. सं. १।१।१।१०) ॥ ६ ॥ १८—क्षुरविदारणपरिहारस्य केवानामुगारि दर्भतरुणस्य समन्त्रमाह—अदेति । दर्भतरुणकुमन्त्यादि । दर्भपाणिरित्यर्थ (७।३८) । क्षुरस्य हिमकब्जात् ततः पालनप्रार्थनात्तत्र समन्त्रकं क्षुरिनि रानमाह—अथ क्षुरेणेति (७।३९) ॥ ७

मैनध्वं हिंसीति वृज्रो वै क्षुरस्तयो हेनमेप वृज्रः क्षुरो न दिनस्ति ॥७॥
 प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भ-
 तरुणकुमन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥८॥
 (त्य) अय नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स वडा
 केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

(त्य) अय स्नाति । (त्य) अमेध्यो वै पुरुषो वदनृतं वृदाति तेन
 पूतिरन्तरतो मेघ्या वाऽआपो मेघ्यो भूत्वा दीक्षाऽऽति पवित्रं वाऽआपः
 पवित्रपूतो दीक्षाऽऽति तस्माद्दे स्नाति ॥ १० ॥

स स्नाति । (त्या) आपोऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येतद्ब्रह्माह शुन्ध-
 यन्त्विति घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै सुपूर्तं यं घृतेन पुनंस्तस्मा-
 दाह घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति विश्वध्वं हि रिपुं प्रवहन्ति देवीरिति
 अद्वै विश्वध्वं सुर्वं तद्युदमेध्युध्वं रिपुं तत्सुर्वध्वं ह्यस्मादमेध्युं प्रवहन्ति
 तस्मादाह विश्वध्वं हि रिपुं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

हेनमेप वज्रः क्षुरो न दिनस्ति । अय क्षुरेणाभिनिधायति । “ स्वधित्ने मैनं हिंसीः ” (बा. सं.
 ४।१) इति । वज्रो वै क्षुरः, तयो हेनमेप वज्रः क्षुरो न दिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति । तूष्णीं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति ।
 तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अय नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स वडा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अय स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो—वदनृतं वदति । तेन पूतिरन्तरतः । मेघ्या वा आपः । ‘ मेघ्यो
 भूत्वा दीक्षे ’ इति । पवित्रं वा आपः । ‘ पवित्रपूतो दीक्षे ’ इति । तस्माद्दे स्नाति ॥ १० ॥

स स्नाति—“ आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु ” (बा. सं. ४।२) इति । एतदपाह शुन्ध-
 यन्त्विति “ घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ”—(बा. सं. ४।२) इति । तद्वै सुपूर्तं—यं घृतेन पुनंस्त-

प्रच्छिद्येति स्पष्टम् (७।४०) । उत्तरं गोदानोदनादिकमन्त्रकनिषाह—तूष्णीमेवेति (७।४१) ॥ ८ ॥

अय नापितायेति । स्पष्टम् (७।४०—४१) ॥ ९ ॥

ज्ञानं विधानं प्रशंसति—अय स्नातीति । एतद्भ्रनोत्पन्नार्धवाद्वाह्यवद् ब्याहयेयम् ॥ १० ॥

ज्ञानमन्त्रमाह—स स्नातीति । आपो अस्मानिति (७।४४) । ‘ मातरः ’ ओषधिवनस्पत्यादिसकल-
 निमोत्र्यः ‘ घृतेन ’ पात्रपन्ति, तस्मै न सुदूतत्वाद् घृतेन पुनन्त्विति प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । तयोर्नानात्वं तात्पर्यमाह—
 विश्वं हीति । “ रतो रिपुनिनि । पान्नमनो मवतः ” इति निहकम् ४।१।१। ‘ दद् विश्व ’ तन् सर्वं दुष्यते,
 ‘ वदनेष्यन् ’ ‘ तद् रिपुन् ’ अतो देहगतं मात्स्न्यमन्मनो पात्रं सर्वं दीनमाना आतः ‘ अस्ताद् ’ यत्रना-
 नत्वं अयमपन्ति यतः, अत एवमाह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्पु) अथ प्राङ्घ्रियोदङ्कुत्कामति । (त्पु) उदिदाभ्यः शुचिरा पूत
एमीत्युद्ध्याभ्यः शुचिः पूत एति ॥ १२ ॥

(त्पु) अथ व्यासः परिषत् । सर्वत्रुयैव स्वासेवास्मिन्नेतत्त्वं दधाति
या ह वाऽइयं गोस्त्वक्पुरुषे ह्येषाऽयऽवास ॥ १३ ॥

ते देवा अन्नवन् । (नौ) गौत्राऽइदं सर्वं विभर्ति हुन्त येयं पुरुषे त्वंगु-
व्येतां दुधाम त्रयेषा व्यर्पन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यतऽइति ॥ १४ ॥
तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वचमदधुस्तयेषा व्यर्पन्तं तया हिमं तया
घृणिं तितिक्षते ॥ १५ ॥

(त्रैऽव) अवच्छितो हि वै पुरुषः । (स्तु) तस्मादस्य अत्रेव क च कुशो

स्मादाह घृतेन नो घृतत्वः पुनन्विति । " विश्वे हि रिमं प्रवहन्ति देवीः " (वा. सं. ५।२)
इति । यद्दे विश्वं-सर्वं तत् । यस्मैष्यं रिमं क्तु । सर्वं-तस्मादमेष्यं प्रवहति । तस्मादाह-विश्वं हि
रिमं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

अथ प्राङ्घ्रियोदङ्कुत्कामति- " उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि " (वा. सं. ४।२) इति ।
उद्ध्याभ्यः शुचिः पूत एति ॥ १२ ॥

अथ वासः परिषत्ते सर्वत्वयिव । स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वं दधाति । या ह वा इयं गोस्त्वक्-पुरुषे
ह्येषाऽय आस ॥ १३ ॥

ते देवा अन्नवन्-गौत्रां इदं सर्वं विभर्ति । हुन्त येयं पुरुषे त्वक्-गव्येतां दुधाम । त्रयेषा
व्यर्पन्तम् । तया हिमम् । तया घृणिम्, तितिक्षिष्यत इति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुः । त्रयेषा व्यर्पन्तम्, तया हिमम्, तया घृणिम्, तितिक्षते ॥ १५ ॥
अवच्छितो हि वै पुरुषः । तस्मादस्य यत्रैव क्वच कुशो वा यद्वा विक्रन्तति तत् एवं लोहितमुत्पत्ति ।

उदिदाभ्य एति यस्मैष्यत्त्वं घृण् विनियोगेनाह-अथ प्राङ्घ्रियोदङ्कुत्कामतीति । ' आभ्यः ' अन्नपः
सफासात् शुद्ध एव सन् उद्ध्यामीति तस्मैष्यः ॥ १२ ॥

वास परिषत्त विषय प्रशसति-अथ वास इति (वा. श्री. सू. ७।४९) । ' परिषत्तम् ' उपसंन्यासम्,
तद्वाप्य सर्वस्वैव दीक्षितत्वं ' सर्वत्वयिव ' न त्वतिरिक्तं कश्चिदिशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो यतोभारगेन
' विश्वेन ' घृतवान् भवति यस्मात् तत् एतद्वारणनः सर्वत्वमित्यर्थः । उपसंन्यासग्रन्थः सर्वोऽभ्येतस्यैवोपपत्तकः ।
इदानीं गम्यादिति ' इयं ' त्वक् ' अने ' पुरा ' पुरुषे ' आस ' श्रियता ॥ १३ ॥

ते देवा इति । ' देवा ' विभर्षामिष्य त्वक् पुरुषे बतते, गोभ्यु बद्रूपकारवती, अतस्मा त्वच तत् आदाय गति
स्यापयामो वृष्टिहिमादिकं पर्वहरन्विति पुराद् गति अथारत्नम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अवच्छित इति । पुरादायामे निद्रमाह-तस्मादस्येति । कुशोऽनुपगतो इति एतन्मावददर्शनम् ' देवैस्त्वचो '.

वा अद्रा विक्रन्ति तत एव छोदितमुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वचमदधुव्वांसि
एव तस्मान्नान्यः पुरुषाडासो विभर्त्येतां ह्यस्मिंस्त्वचमदधुस्त्वस्माद्
• सुवासा एव बुभूषेत्स्वया त्वचा समृध्याऽऽइति तस्मादप्यशीलं सुवाससं
दिदक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । (डे) व्येद् ह गोरहमस्य त्वचं विभर्मीति सा
विभ्यती प्रसति त्वचं मऽआदास्यतऽइति तस्माद् गावः सुवाससमुपैव
निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वाऽएतस्य व्याससः । (सोऽग्नेः) अग्नेः पर्यासो भवति व्यायोरनु-
च्छादो नीविः पितृणां सर्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तुन्तव आरोका
नुज्ञत्राणामेव हि वाऽएतत्सुर्वे देवा अन्वायतास्तस्माद्दीक्षित-
धुसनं भवति ॥ १८ ॥

तस्मिन्नेतां त्वचमदधुः—वास एव । तस्मान्नान्यः पुरुषाडासो विभर्ति । एतां ह्यस्मिंस्त्वचमदधुः ।
तस्माद् सुवामा एव बुभूषेत्—स्वया त्वचा समृधये इति । तस्मादप्यशीलं सुवाससं दिदक्षन्ते ।
स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । वेद् ह गौः अहमस्य त्वचं विभर्मीति । सा विभ्यती प्रसति त्वचं म
आदास्यते इति । तस्माद् गावः सुवाससमुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा एतस्य व्याससः । अग्नेः पर्यासो भवति, वायोरनुच्छादः, नीविः पितृणाम्, सर्पाणां प्रघातः,

विकर्तनं सिद्धमित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निहवन्त्वारोहराण्य भक्षणकल्पयन् । तस्मात्तेषामेवासाधारणमभूत् ।
यत्नेन च सम्भूयितो भवति । तथा च लौकिका आहुः—'वन्न पुरयस्थालङ्कारः' इति श्लोके निन्दितमपि सुवा-
ससं समाजादौ सम्यक् पश्यन्ति ॥ १६ ॥

पुरयस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत्किमर्थमिति प्रमत्तान् कवित् कञ्चित् पुरुषार्थनियममाह—नो हान्त
इति । कदाचिदपि गोसमंगे विवामा न भवेत् । यस्मात्तु मा 'अस्य त्वचं धारयामीति जानीतेत्यनो ' न नमः
स्यात् । जानातु नाम का हानिरित्यत आह—सा विभ्यतीति । पुनस्तवगपच्छेदमवात् 'प्रसति' मीत्या
कथ्यते । तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

निर्दिष्टं कर्त्तुं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रदासति—तस्य वा इति । 'तस्य' वक्षस्य, 'पारितः' तिर्यक् अस्य इति
'पर्यासः' तिर्यक्तनुसन्दर्भः । सः 'अग्नेर्भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽग्निमन्यत इत्यर्थः । 'अनुच्छादः' अनु-
लोममाच्छाद्यत इति । सः 'वायो' भवति । 'नीवि' आद्यन्तप्रदेशः । स 'पितृणाम्' । 'प्रघातः' सर्वहननास्थानं
निविडोभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण, 'विश्वेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मर्याच्छिद्राणि ।
सन् 'नुज्ञत्राणाम्' । 'तस्मात्' सप्तलदेकयन्वान् 'दीक्षितवमनम्' अवश्यं भवितव्यम् ॥ १८ ॥

१—'मन्त्रो द्वायेन शान्कोपयन्नेन ॥ प्रहाः' इति तै. म. १।२।१, ६।१।१ सा. अ. १२—'कथं चिद्वदामि' ६० पा. १

तद्वाऽऽहृतं स्यात् । (६) अयातयामताये तद्वे निष्पेष्टवे श्रूयाद्युडे-
 वास्यात्रामिष्यमा कृणुति वा व्ययति वा तुदस्य मेध्यमसदिति युयुऽऽहृतं
 स्यादद्विदुभ्युक्षेन्मेध्यमसदित्यथो बुदितुं स्नातवस्यं त्रिहितमपल्यूतन-
 कृतं भवति तेनो ह्यपि दीक्षेत ॥ १९ ॥

तत्परिषत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्युदीक्षितस्य वाऽअस्यैपाऽग्रे तनूर्भ-
 वत्ययात्र दीक्षातपसोस्तनूमादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति तां त्वा

विशेषां देवानां तन्वत्, आरोग्यं नक्षत्राणाम् । एवं हि वा एतत्तर्वं देवा अन्वापत्ताः तस्मादीक्षित-
 वसुर्न भवति ॥ १८ ॥

तदा अहृतं स्यात्—अयातयामताये । तद्वे निष्पेष्टवे श्रूयात् यदेवास्यात्रामेध्या कृणुति वा व्ययति
 वा तुदस्य मेध्यमसदिति । यद्यु अहृतं स्याद्—अद्विदुभ्युक्षेत्—मेध्यमसदिति । अथौ यदिदं स्नातवस्यं
 त्रिहितं अपल्यूतनकृतं भवति—तेनो ह्यपि दीक्षेत ॥ १९ ॥

तत्परिषत्ते—“दीक्षातपसोस्तनूरसि” (वा.सं. ४।२) इति । अदीक्षितस्य वा अस्यैपाऽग्रे

तस्य वक्ष्यन् नूनन्व विवसे—तद्वा अहृतमिति । ‘अयातयामताये’ अशिक्षितवाच ‘तत्’ ‘अहृतम्’
 वक्षं ‘निष्पेष्टा’ क्षान्तिप्रमन्व ‘श्रूयात्’ । ‘अस्य’ वक्षस्य ‘यन्’ ‘अमेध्यम्’ ‘आठगति’ आठ-
 पाति, आश्लिष्ट करोति निर्माणकाले, संवत् ‘वयति’ च । ‘अहृत’ चेन् अम्युक्षणेन कर्तव्यम् । तत्रयो-
 जनं ‘मेध्यमसदिति’ मेध्याहं मवेदिति साधनम् ॥

पद्यान्तादाह—अथो यदिदमिति । स्नातव पुनरेगाच्छीयत् चार्धम्, ‘अपल्यूतनकृतं’ ह्याप्यनसहितेनाधी-
 सेत् ; (७।१७) प्रलिटिन प्रक्षाम्य अद्वं धार्यते, तद्वित्यर्थः । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

तत्रविषत्स्य वामस्य सन्तक परिषत्स्य विवसे—तस्य परिषत्स्य इति । दीक्षातपसोस्तनूरसीति ।

१—अथायत्नं, ‘ह्येनं वसुं निष्पेष्टां श्रूयादहृतं’ ७ । ४५ । वेदद्विरप्युत्सव । ७ । ४६ । आयातयामतायेति विविशेत्
 मयुर्गोवत्सु ईक्षेत्तद्विदुः ४७ । ६ ह्येन्मयोऽयं । (अथ) “ अथो स्नातुमाहुरवे ” त्वयात् । अहृतमवसेदिति कर्त्तुः । देव-
 वाश्लिष्टम्—वामस्य वरणात् । परिषत्तेन एतेन वा मयति । अदीक्षितमवदिदमप्यहृतं वेत्साह । निष्पेष्टवे—विषत्सुर्वाणि यत् । तेन कं
 हस्ताभ्यां श्लिष्टमिति शेषार्थः । तत्रथ मन्त्रान्मन्त्रार्थान्मेध्यात्माह श्लिष्टमिवाह । अहृतं वेदद्विरप्युत्सव वा परिषत्ते । इति वाट्-
 क्षान्तादिः (प्युत्सवार्थे) इत्य । अथायत्नं—सातेन प्रत्यहं कृत्वातेन एतेन वक्ष्यते । तदा परिषत्स्यैव यदायत्नमप्युत्सव । तदमो-
 क्षेत्तमप्युत्सवमिति । त्रिपिनकेन विविशः निष्कमिना केना अन्वापत्तिविशेन आयातयामताये चेन्नुभवमपि विविशकेन मया-
 तित्तवमिन्नुत्सवम् ।

वसुर्गो व वसुः कश्चिदहृतः । तत्रान् धुतिः । “ तस्मादेतर्त्तुर्वाकं तदहृतं ५. स्नातव्यात्तुनूरस्यं निष्पेष्टां श्रूयात् ” इति ६
 ह्येन्मदिमन्तु एक वसुः परिषत्स्यैवमहृतः । तत्रादि । तत्रेभ्यश्च । अथैतेकवदहृतम् । अथैतेकवदहृतम् । अथैतेकवदहृतम् । अथैतेकवदहृतम् ।
 “ तस्य वा एतस्य वामस्य ” वेदित् दक्षिणवक्त्रं परिषत्स्यं “ अथो श्लिष्टवसुमत्सु ” अथैतं परिषत्स्यमिति, इति ॥ अथैते-
 कर्त्तुं एतदे । तथा—दक्षिणैर्दक्षिणैर्दक्षिणैः । “ तत्रान्ते वामादी परिषत्स्येते ” इति । तत्रान् “ अथैतं वामादि परिषत्स्य-
 चर्त्तुं ” इति वसुत् वसुवक्त्रमेव दक्षिणैः । तेन निष्कमिना निष्कमिना—तत्राथोवामस्य इत्यात् । संवत्दीर्घनात् । अथो दीक्षितवसुनादि-
 त्वेति एतेदमप्यहृतं तत्राथोवामस्य । कश्चित्कश्चिन्नुत्सवस्ये तत्राथोवामस्येति वसुत्तुना योवतिद्व । तथा च—अथैतेवामा-
 दिनिष्कमिना वसुत्तुना दक्षिणैर्दक्षिणैः ७ । १९ । तत्राथैतन्मूले कर्त्तुः । तत्राथैतन्मूले कर्त्तुः । तत्राथैतन्मूले कर्त्तुः । तत्राथैतन्मूले कर्त्तुः ॥

शिवायुं शर्मा परिदधऽइति तां त्वा शिवायुं सार्ध्यां परिदधऽइत्येवेतदाह
भद्रं वृष्णं पुष्यञ्चिति पापं वाऽएषोऽग्रे वृष्णं पुष्यति यममुमदीक्षितोऽयात्र
भद्रं तुस्मादाह भद्रं वृष्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

(त्पु) अथैनर्थां शालां प्रपादयति । स धेन्वे चानडुहश्च नाश्रीयाद्धेन्व-
नडुहो वाऽइदर्थं सुर्वं विभृतस्ते देवा अह्ववन्धेन्वनडुहो वाऽइदर्थं सुर्वं
विभृतो हुन्त यदन्येषां वयसां वीर्यं तुद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां
वयसां वीर्यमासीत्तद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्माद्धेतुश्चैवानडुहोश्च भूयिष्ठं
भुङ्क्तुद्धेतत्सर्वार्थमिव यो धेन्वनडुहयोरश्रीयात्तन्तगतिरिव तर्थाद्वाद्भुत-
मभिजनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति पापमकडिति पापी कीर्तिस्तस्मा-
द्धेन्वनडुहयोर्नाश्रीयात्तु होवाच याज्ञवल्क्योऽज्ञाम्येवाहुर्मत्सलं चेद्भव-
तीति ॥ २१ ॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥

तनूर्भवति-अयात्र दीक्षातपसोः । तस्मादाह-दीक्षातपसोस्तनूरसीति । “ तां त्वा शिवां शर्मां
परिदधे ”-इति (वा. सं. ४।१) । तां त्वां शिवां सार्ध्यां परिदध इत्येवेतदाह । “ भद्रं वृष्णं पुष्यन् ”-
(वा. सं. ४ । १) इति । पापं वा एषोऽग्रे वर्णं पुष्यति-यममुमदीक्षितः-अयात्र भद्रम् । तस्मादाह-
भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स धेन्वे चानडुहश्च नाश्रीयात् । धेन्वनडुहो वा इदं सर्वं विभृतः ।
ते देवा अह्ववन्-धेन्वनडुहो वा इदं सर्वं विभृतः । हुन्त यदन्येषां वयसां वीर्यम्-तद्धेन्वनडुहयोर्दधा-
मेति । स यदन्येषां वयसां वीर्यमासीत्-तद् धेन्वनडुहयोरदधुः । तस्माद्धेतुश्चैवानडुहोश्च भूयिष्ठं भुङ्क्तुः ।
तद्धेतत्सर्वार्थमिव-यो धेन्वनडुहयोरश्रीयात् अन्तगतिरिव । तं वाद्भुतमभिजनितो जायायै गर्भं
निरवधीदिति पापमकडिति । पापी कीर्तिः । तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तद् होवाच याज्ञवल्क्यः-
अश्राम्येवाहुर्मत्सलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥

‘ आह ’ मन्त्रमगाः । द्वितीयभागे शान्तामिति तनूः सस्पृष्टत्वतनूः । ‘ अग्रे ’ प्राक् ‘ अदीक्षितस्यैवा तनूः ’ आसीत्,
‘ अय ’ शदानां ॥ दीक्षितदण्डकृष्णाग्निधारणनवनीताम्यज्ञादिसाध्यः संस्कारः, तपोऽशनवर्जनादिजन्यकेश-
सहनानकनः, तदुभयमनेन प्राप्तत्वाद् । दीक्षातपसोस्तनूरसि-इतिशब्दस्य सात्पर्यमाह-सार्ध्यामिति । ब्रह्मस्य
तनुत्वाभिधानात् स्त्रीङिङ्गता । तृतीयभागमनूय न्याचष्टे-भद्रं वर्णं पुष्यन्निति । मद्रत्वसमर्थनाय पूर्वत्राभद्रं
प्रमज्जयति-पापं वा एष इति ॥ २० ॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नानस्य श्रुतवाससः शालाग्रवेशं विधत्ते-अथैनमिति । ‘ प्रपादयति ’ गमयेदध्वर्युः (का.
श्री. मू. ७।७१) । अस्याप्यशनकालत्वाद्वाशने कश्चिन्नियममाह-स धेन्वे वेति । धेनोः क्षीरादिकम्, अनडुहः सम्बन्धि
कर्षणमाप्यमित्यर्थः । सद्रुमयं ‘ नाश्रीयात् ’ धेन्वनडुहयोः सर्वजगद्गुणकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति-ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकारकत्वं विज्ञाय देवैः वयसाम् ’ अन्येषां च परानां वीर्यं,

१-‘ वाग्यत् प्रवेशयत्वाद्देवनीयमाहंश्रवानन्तरेण ’ इति ।

अपुः प्रणीय । (या) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्य-
 अग्निं सुर्वा देवताऽअग्नी हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निं यजुस्याव-
 गुध्यां विष्णुः पशुर्व्यस्तत्सुर्वाश्रुवैतदेवताः परिगृह्य सुर्व्व च यजुं परि-
 गृह्य दीक्षाऽइति तस्मादाग्नावैष्णव ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १ ॥
 तद्वैके । (कऽ) आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पृथुदितमिवाष्टौ

अपुः प्रणीय, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । अग्निं सर्वा देवताः । अग्नी
 हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति । अग्निं यजुस्यावगुध्यां, विष्णुः पशुर्व्यः । तत् सर्वाश्रुवैतदेवताः
 परिगृह्य, सुर्व्व च यजुं परिगृह्य, दीक्षा इति । तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १ ॥
 तद्वैके—आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति । तदस्ति पृथुदितमिव । “ अष्टौ पुत्रासौ अदिनेयं जाता-

सारमाह्वानं वेत्तदगृह्योः स्थापितवान् तदभ्रत सर्वास्तं भवति । तस्य च आग्नायाः गर्भमन्मवे सति तन् सर्वा-
 श्वन स रौतौत्सेना परिणत 'गर्भ' हित्यात् । तन् पादकर्ति. त्यात् । तदुभयोस्ते 'नाश्रीवान्' । तत्र वाङ्मन्त्र-
 पञ्चमाह—तद्गृह्योवावेति । चेदिति यस्मादर्थे । यस्यादुभयोरस्ते शरीरम् 'अंमंलं भवति' । तस्मात् 'अन्मन्महं'
 तनोरजनध्रिमानेवैष्यं । एकदशपदप्रत्ययान्वहयना गावो वयसि, तद्वैष्णवत्वेवापिवाँतान् । अत्र कात्यायनः—
 “वेत्तदगृह्योर्वाश्रुवान्, पुरुषयो वा सम्भवान्, अंमन्मोत्रे वा” का. श्रौ. सू. ७।१।१—१३—इति ॥ २१ ॥
 इति ब्रह्मिण्यगाधर्मवैष्णवे माधर्मि वेदायंप्रकाशे मान्वादिनशनरपकाक्षगमाय्ये तृतीयाकाण्डे

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-१-२) ॥

अत्र प्रथममन्तर दीक्षापूर्व्वतया आग्नावैष्णवे प्रथोने विवसे—अपुः प्रणीयाग्नावैष्णवामिति । 'निर्व्व-
 पति' निर्व्विष्टुति विधि । तत्र जवनमि प्रकृतनि—अग्निवां इति । अग्निवच्यर्थ. अवपदं पूर्वाहं मव आदिम
 इत्यर्थ. । 'विष्णु परद्वारं' निहित., परोऽग्निं "परवपवनम्"—(पा. सू. ३।१।५) इत्यादिना यत् । “एते वे
 दव्यान्ते तन्वी ” इत्येतेपञ्च (ऐ. ब्रा. १।१।११) “अग्निमुक्तं प्रथमो देवतायां सन्नानामुपगतो विष्णुराहंन्”
 (भा. सू. १।२।१) (ने. ब्रा. १।१।१।१) इति । यद्यन्वेवनानापत्त चानिवादाहुनःस्पवत् । मयवा
 व्याख्यायं “ मूर्त्तिरौतौत्से” (ऐ. ब्रा. १।१।५) इति, अन्तिमे मरुचनीपशात्रे “ विष्णोर्तुक्तम् ”—
 (ऋ. स. १०।१६४।१) इति, यद्व्याचल्लोरीमेर्विष्णोश्चानिवात्तारवराभ्यंरवन्व द्रष्टव्यम् । यद्वा
 दीक्षामिष्टावाग्नावैष्णोर्वात्तिसम्भवाद्देवतामीष्टवयमाने वैष्णवर्गात्तेर्वावमनेरिनिर्वाधान्वापयोर्दृष्टोश्च यद्-
 स्वायन्तवाहुकानिचममाविष्णो । तस्मादिनि । प्रतिपादितायोर्नहात् ॥ १ ॥

अत्रानिचयवनी मन्मूर्त्तिरौतौत्से विवसे—तद्वैके इति । ' आदित्येभ्यः ' अदिनेः पुत्रेभ्यः धान-

१- अग्नें विदंते वयं च वयम् । अग्नी च यदुक्ते, तौ पुत्रेभ्योऽपि अत्र इति विदोवदुदादि. अर्द्धेभ्योऽपि च य
 इत्येते. " अर्द्धेभ्यो वयं च " इति हि (पा. सू. १।२।१०) अन्मन्मव. " अन्मन्मव मर्द्धेभ्यः " इति वयं
 १।६।४८। २- " एते वेदव्यान्ते तन्वी " इति अग्निं वयं च " इत्येते (ने. ब्रा. १।१।१।१) अन्मन्मवः
 मन्मन्मवः. ३- ' अग्निवच्यर्थ ' इति अग्निवच्यर्थ, अन्मन्मव अयो मन्मन्मव इत्येते स्पन् । ४- आदित्येभ्यो वा
 यदुक्ते । ५।१५। ५- वेद इति वाच्यं. तद्वैके आदित्येभ्यश्च निर्व्वपन्ति चममिती चममः इति. । तत्र यमर्ष-
 मिह. । अदिनेभ्यः. अर्द्धेभ्यो वा च वेदं विवसे, अग्नेभ्यश्च एकदशकपालं अर्द्धेभ्यो एतेने ॥

पुत्रासोऽश्रुदितेषु जातास्तन्वस्परि ॥ देवा रे ॥ ऽउप त्रेतसप्तभिः परामा-
र्ताण्डमास्यदिति ॥ २ ॥

(त्य) अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । (र्या) आस्तेतदेवा ऽआदित्या इत्या-
चक्षते सप्त हेव तेऽविकृत^१ हाष्टमं जनयाचकार माताण्ड^२ संदेशो देवास
आवानेवोर्ध्वस्तावांस्तिर्यङ् पुरुषसंमित ऽइत्यु हेक^३ आहुः ॥ ३ ॥

(स्तुऽ) तुऽउ हेतुऽऊचुः । (दे) देवा ऽआदित्या अदस्मानन्वजनि मा
तदमुषेव भूङ्गन्तेमं विक्रुवामेति तं विचक्रुर्धथाऽयं पुरुषो विकृतस्तुस्य
यानि मांसांनि संकृत्य संन्यासुस्ततो इस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न इस्तिर्न
प्रतिगृहीयात्पुरुषाजानो हि इस्तीति अमु इ तद्विचक्रुः स विवस्वाना-
दित्यस्तुस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥

स्तन्वस्परि । देवा रे ॥ ऽउप त्रेतसप्तभिः परामानाण्डमास्यत- " इति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः—मांस्तेतदेवा आदित्या इत्याचक्षते । सप्त हेव ते अविकृतं हाष्टमं जन-
याचकार माताण्डम् । संदेशो देवास । आवानेवोर्ध्वस्तावांस्तिर्यङ् । पुरुषसंमित इत्यु हेक आहुः ॥ ३ ॥
त उ हेत ऊचुः—' देवा आदित्या यदस्मानन्वजनि मा तदमुषेव भूत्, हन्तेमं विक्रवाम ' इति ।
तं विचक्रुः—यथाऽये पुरुषो विकृतः । तस्य यानि मांसांनि संकृत्य संन्यासुः—ततो इस्ती समभवत् ।
तस्मादाहुः—न इस्तिर्न प्रतिगृहीयात् । पुरुषाजानां हि इस्तीति । यमु इ तद्विचक्रुः, स विवस्वाना-
दित्यः । तस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥

र्यमादित्य- सप्तम्यः केवलादिकामाः ' निर्वपन्ति ' । ' तन् ' तत्र ' पर्युदितयिव ' परिवारदध ' अस्ति ' । तं
परिवारद मन्त्रोद्गाहरणेन प्रदर्शयति—अष्टौ पुत्रासः (ऋ. स. १० । ७२ । ८) इति । अपमर्यः—' अदितेः '
देवमातुः ' तन्व. ' तनो. ' परि' परितः उत्पन्ना. ' अष्टौ पुत्रासः ' अष्टौ पुत्रा. धारादिविषयवन्ताः । तेऽ
मप्ये ' सप्तभिः ' पुत्रैः सह ' देवान्, उपमत् उपागात्, ' माताण्ड ' मृताण्डसम्बन्धिनमष्टमन् ' आस्यन् '
परितत्यानेति ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे—अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ' सप्त हेव ' विवस्वद्व्यतिरिक्ताः । ' अविकृतम् ' कारवणादि-
विकाररहितम् । ' माताण्ड ' ' जनयाचकार ' जनयामासुः । व्यत्ययेनैकत्वचनम् । ' सन्देशः ' सन्देशः,
सम्पुण्यपचितदेहः, सर्वतः सप्त एवासीन् । केचिन् पुरुषवद्भवेत्त्वमात्रविशिष्टोऽमूर्त् ' इत्याहुः ' ॥ ३ ॥

त उ हेत इति । अथ ' तं ' सप्त पुत्राः, ' अस्मान् ' पूर्वमुपजान् पादच्छिन्नान् न पश्येन्, किन्तु
विकृत कारवामित्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृतः, तथाऽऊर्चन् । विकरणाय च्छिन्नं मांसजान ' इस्ती ' सम्भूव

१- ' माताण्डः ' ऋ. स. २ । ३ । ४ । १० । ७२ । ८, ९ । सा. प. वा. २४ । १२ । ६ । महाभाष्य १ । २ । १३ । पूर्व-
" न सत्यय धनोऽयस्य इति श्लोचमाश्रय । अष्टवक्त्रकपालास्मान्माताण्ड इति चोच्यते ॥ " इति इतिरथे । भाष्यवस्तुताने ५ ।
२ । ४४ । माताण्डेपुत्राणि ७० । १ । १०१ । ९; १०६ । १९ ।

सु होवाच । राष्ट्रवान्मे सु प्रजायां य एतमादित्येभ्यश्चक्रुं निर्वपाडिति
राश्रोति ह्येव य एतमादित्येभ्यश्चक्रुं निर्वपत्ययं त्वेवाग्रविष्णवः प्रजातः॥५॥

(स्तु) तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्तु) उपाशुंशु देवते
यजति पुत्र प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्व्वत्वा-
यैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुगु यजुस्य
सश्रंस्याया ऽभुन्तं गुच्छानीत्युन्तो हि यजुस्य समिष्टयजुः ॥ ६ ॥

स होवाच—' राष्ट्रवान्मे स प्रजायां, य एतमादित्येभ्यश्चक्रुं निर्वपाद् ' इति । राश्रोति ह्येव—
एतमादित्येभ्यश्चक्रुं निर्वपति । अयं त्वेवाग्रविष्णवः प्रजातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते यजति । पञ्च प्रयाजा भवन्ति । त्रयोऽनुयाजाः ।

तस्या यवित्पटावमत्रात् । अत्र एव ' पुरुषाजानः ' पुरुषप्रकृतिकः, अनुष्ठानसंवेगोपकृतादस्तिनः प्रति-
मई न इत्येत् । स च तैः विकार गमितो विवस्वसन्नोऽभूत् । तत्र सर्वाः ' रमा. प्रग. ' उपाशा इति ॥४॥

उपोद्घातसुस्वोपोद्घातिकर्मणमाह—स होवाचेति । ' स. ' विवस्वत्, ' दे ' मम ' प्रजाया. ' प्रजासु
मये ' य' कश्चित् ' आदित्येभ्यः ' ' वर ' ' निर्वपाद् ' निर्वपति, ' सः ' तु ' राष्ट्रवान् ' भूपाद् ' इति
' उवाच ' । अत्र एतस्यादित्यचरोनिर्वापयिना स्वयमपि ' राश्रोति ' । देवैः सर्षितेन विवस्वता सप्तदि-
शुनेन दत्तवाद्यमपि चर' समृद्धिकृत्क इत्यर्थः । अत्र एव समृद्धिफलत्वेन काम्यन्वादित्यभिप्रायः । अथाग्रा-
वैष्णवमन्त्रोक्तवस्तैरुक्त्यमाह—अयं त्वेवेति । ' प्रजातः ' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टेधोदकत सामिधेनांशुस्ये प्राप्त आह—तस्य सप्तदशेति (आय० श्रौ० सू० १०।४।९) ।
' देवते ' प्रधानसम्बन्धिन्वी अह्नाविष्णु ' उपाशु ' यजेत् (का० श्रौ० सू० ७ । १८-१० । आय० श्रौ०
सू० १०।४।९।११) प्रयानुयाजनेपि सामिधेनैव वैशेषिकसत्याप्रस्तावाह—पञ्च प्रयाजा
इति । दीक्षणीपेष्टेरविमाह—संयाजयन्ति पत्नीरिति । इष्टेयैक्याय पत्नीसयाजनेव इति । तदुत्तरं तु
' समिष्टयजुर्न ' जुहोति (का० श्रौ० सू० ७ । १६।१७ । आय० श्रौ० सू० १०।४।७) । तदपि
किं न क्रियत इति तत्रोक्तमिमाह—नेदिति । दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञममातिपर्यन्त धारण कर्तव्यम् ;
मध्य एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्तोत्तराग्नौमेव वसनस्य त्याग. कर्मण्यो यजेत् ; तस्मिन् हुते सति
सोमप्राणमामौर्धराय समवेत् । अतः पुरा कृच्छस्य यज्ञस्य समाप्तोदन्त नैव प्रात्रवागोप्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न
जुहोति । ननु समिष्टयजुषोऽत्र कथं यज्ञाङ्गम् ; सस्मिन् हुते वर समाप्येतेति, नराह—अन्तो हीति । अस्य
सम्यगिति एव यज्ञस्यावमानादित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१-इत्यन्वायना यजुषां सिद्धम् । कल्याणम् । स इ ममिष्टयजुषु करोति । ७ । १६ । समिष्टयजुर्न ३।४।१७ ।
अत्र कर्त्तुं । दाक्षिणांशु इति ३ । १७ । इत्यन्वाय यज्ञस्य स ममिष्टयजुषु यजति १६ । समिष्टयजुषु वा न जुहोति । सर्व-
व्यापेन सामिष्टयजुषेन न जुहोति चकार । अतएव वरिष्ठेभ्यश्च यजनेन एव । प्रयानुयजुषु यजति । समि-
ष्टयजुषु सामिधेनैव । तस्मिन् हुते वर समाप्येतेति । नराह—अन्तो हीति । अस्य

(१) अग्रमेण शालां विप्रश्नभ्यङ्के । (इत्थेऽ) अरुर्वे पुरुषोऽवच्छिन्नो-
ऽनरुर्वेवैतद्भवति अद्भ्यङ्के गवि वै पुरुषस्य त्वर्गोऽर्वाऽएतन्नवनीतं भवति
स्वयैवैनमेवत्वचा समर्षयति तस्माद्वाऽद्भ्यङ्के ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं चै देवानां फाण्डं मनुष्याणामुपैतच्छाहेव घृतं
नो फाण्डं स्यादेव घृतं स्यात्फाण्डमयातयामतायै तदेनमुपातया-
न्निवापातयामानं करोति ॥ ८ ॥

तमुभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्रऽआ प्रादाभ्यामनुलोमं महीनां प्रयोऽर्हीति मुद्ब-
इति ह वा एतासामेकं नाम चद्गवां तासां वाऽएतत्प्रयो भवति तस्मा-

संयामयन्ति पत्नीः सर्वत्रायैव । समिष्टयजुरेव न जुहोति । नेदिर्दं दीक्षितवसनं परिषाप पुरा यत्तस्य
संस्याया अन्तं गच्छानीति । अन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः ॥ ६ ॥

अग्रमेण शालां विप्रश्नभ्यङ्के । अरुर्वे पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुर्वेवैतद्भवति—मद्भ्यङ्के । गवि वै पुरु-
षस्य त्वक् । गोर्वा एतन्नवनीतं भवति । स्वयैवैनमेवत्वचा समर्षयति । तस्माद्वा अभ्यङ्के ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानाम्, फाण्डं मनुष्याणाम् । अपैतत्राहेव घृतम्, नो फाण्डम् ।
स्यादेव घृतम्, स्यात्फाण्डमयातयामतायै । तदेनमुपातयान्निवापातयामानं करोति ॥ ८ ॥

तमुभ्यनक्ति—शीर्षतोऽग्रं आपादाभ्यामनुलोमम् । “ महीनां प्रयोऽर्हीति ”—(वा. सं. ४ । ३)
इति । मद्ब इति ह वा एतासामेकं नाम—यद्गवाम् । तासां वा एतत्प्रयो भवति । तस्माद्वाह-

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मकर्मभ्यङ्कं विधत्ते—अग्रमेणेति । शाङ्गनाः पुरोदेते तिष्ठन् सर्वाहे नवनीताभ्यङ्कनं
जुर्वादिति विविष्टविधिः (का. श्रौ. सू. ७ । ११) । अभ्यङ्कप्रयोगमाह—अरुर्वे इति । ‘ अवच्छिन्नः ’
त्वचा निर्वृत्तः ‘ पुरुषः ’ ‘ अरुर्वे ’ ऋगात्मकः खड्ग, तदेतेनाभ्यङ्केन परिहृयति । एतदेव विराट्पुनरादयति—
गवि वा इति । पुत्रवत्त्वो गवि धारणं वासपरिधानार्थवादे सष्टनुकम् (वा. प. कां. ३. अ. १. भा. २
क. ११—१२) । गोर्वावनीतोऽपतिः सुप्रसिद्धा । अतो गोसम्बन्धिनवनीतवार्तते स्वकीरत्ववैरं पशुहो
भवति । अत एव स्वत्वचः पुनः प्रातेऽजगत्वमस्याभ्यङ्काय नवनीत इदं मवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्कं प्रशंसति—तद्वै नवनीतमिति । एतस्य योग्यनिषाह—घृतं वै देवानामिति । नवनीतयाया-
त्प्राणारस्यार्द्रं इन्न्यं ‘ फाण्डम् ’, यस्मान्नवनीतं फाण्डघृतयोरेतत्तत्त्वत्त्वात् तदल्पतदल्पं भवति तस्मान्म-
नुष्यदेवताभ्यामन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद्युक्तित्यर्थः । अत एव पूर्वोक्तमावात् मद्भ्यङ्कप्रकारद्वयान्या-
मवना तेनाभ्यङ्कनेनाप्यर्चुर्दीक्षितमपि ‘ अयातयामानं करोति ’ ॥ ८ ॥

अभ्यङ्कस्वोक्तकर्मोत्सहारो विधत्ते—तमुभ्यनक्तिति (का. श्रौ. सू. ७ । ११) । अथमुत्सहारस्याना-

१—‘ अवर्षयति ’ ‘ छो छेतेन ’—इति प. इत्यस्य निवृत्तं रूपम् “ शच्छोऽन्वयात्सम् ”—इति (वा. प. ७. ४. ४१ सू.) निवृत्तम् ।
२—‘ एतां पूर्वैः विप्रश्नभ्यङ्के जुषेव नवनीतं गोर्वाऽप्यनुलोमं एतादृकी महीनामर्चोऽर्हीति ’ इति ॥

दाह महीनां पयोऽसीति व्वर्चोऽा असि व्वर्चो मे देहीति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ ९ ॥

(स्त्य) अथाक्ष्यावानक्ति । (तयु) अर्ह्वे पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति
इ स्माह धाह्ववल्कयोदुरक्ष इव हास पूयो देवास्य दूर्वाका तेऽप्वैतदनरु-
ष्करोति युक्ष्यावानक्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः । (५) असुररक्षसानि अघुस्तुच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ्-
पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश सु एष कनीनकः कुमारक इव परिभा-
सते तुस्माऽप्वैतद्यजमुपप्रयुन्सर्व्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्यज्ञानम् ११

महीनां पयोऽसीति । “ व्वर्चोऽा असि व्वर्चो मे देहि ”—(वा. सं. ४ । ३) इति । नात्र
तिरोहितमिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति । अर्ह्वे पुरुषस्याक्षि, प्रशान्ममेति इ स्माह धाह्ववल्कयो दुरक्ष इव हास पूयो
देवास्य दूर्वाका । ते एवैतदनरुष्करोति—यक्ष्यावानक्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवा असुररक्षसानि जघ्नुः—नच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ्पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश ।
स एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते । तस्मा एवैतद्यजमुपप्रयत् सर्व्वतोऽश्मपुरां परिदधाति ।
अज्ञानं ह्याज्ञानम् ॥ ११ ॥

दवरोहाम्यन्ने सति आनुलोभ्य स्यात् । तत्र मन्त्रमाह—महीनामिति । मन्त्रस्य पूर्व्वभागं ध्यायन्ते—मह्यं इतीति ।
“ एते रन्ते ”—इत्युपक्रम्य “ महि विशुनि ”—इत्यन्तानि अग्निषे नामानांति तैत्तिरीयकयुतेर्गङ्गा महीति नाम
(सं. स. ७ । १ । १ । ८) स्पष्टमप्यत ॥ ९ ॥

अज्ञानेन विषये—अथाक्ष्यावानक्तीति (का. श्री. सू. ७ । १२ । आप श्री. सू. १० । ७ । ११) ।
अत्रात्रपत्रमहाशान्महिष्पुन्वात् ‘ अक्षि ’ ‘ अरुः ’ अगो भवति । ‘ मम ’ ‘ प्रशान् ’ प्रशान्मेतिपत्रनं कर्त्तव्य-
मिति । ‘ पाह्ववल्क्यः ’ ‘ आह ’ शूने इति । अक्ष्योर्द्वेषणरूपस्य सम्पादयति—“ दुरक्ष ” इत्यादिना ।
नेत्रमाक्षिभ्यमेवात्, तस्मात्तद्यजमुपप्रयत्नमिति । ‘ दूर्वाका ’ नेत्रयोर्बलम्, सा ‘ अस्य ’ पुरुषस्याक्ष्योर्भूय एवंव्यधे-
दुरक्षन्नेव, दनोऽनेन तत्राज्ञानमिति ॥ १० ॥

अज्ञान प्रकारान्तरेण प्रथममिति—यत्र वा इति । असुरत्वममये ‘ शुष्णः ’ ‘ प्रत्यङ् ’ गत्वा, तद्व्यात् पुरु-
षाणाम् अश्ममय प्रविश्य, कनीनिकाह्वयेण ‘ कुमारकः ’ सन्वन्ते । ‘ तस्मै ’ तस्य ‘ यजम् ’ उपाच्छन् ‘ सर्व्वतः
अरमपुरोश्चार्थं हनवान् भवति । अस्मन्नान्दार्थमाह—अज्ञानं ह्याज्ञानमिति । तदिकामन्वत् ॥ ११ ॥

१—आत्रयन्मिपर्व्वित्तयानि—इते रन्ते इत्ये कस्ये अदे श्मेनेऽस्ति सन्वन्ते महि विशुनि । एता ॥ अथे नामानि देवेभ्यो
वा सुरत मन्त्र । (१०१३) इति मन्त्रानि प्रष्टिदन्नेव ॥ १—‘ शोका ’ इति वा शूनेऽु सर्व्वत दूर्वाका ह्येव ।

त्रैककुटुं भवति । यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तुस्य यदक्ष्मासीत् गिरिं त्रिक-
कुदमकरोत्तत्रैककुटुं भवति चक्षुष्यैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुटुं
भवति यदि त्रैककुटुं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात्समानी ह्येवाञ्ज-
नस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयाऽऽनक्ति । वृत्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वाऽ-
इदमुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति यथाऽयं पुरुषोऽमूलऽ-
उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तथस्तूला भवति विरक्षस्तायै १३
स दक्षिणमेवायऽऽनक्ति । सव्यं वाऽअग्रे मानुषेऽयैवं देवत्रा ॥ १४ ॥

त्रैककुटुं भवति । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन्-तस्य यदक्ष्मासीत् । तं गिरिं त्रिककुदमकरोत् । तद्
त्रैककुटुं भवति-चक्षुष्यैतच्चक्षुर्दधाति । तस्मात्त्रैककुटुं भवति । यदि त्रैककुटुं न विन्देद् अप्यत्रै-
ककुदमेव स्यात् । समानी ह्येवाञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयाऽऽनक्ति । वृत्रो वै शरः । विरक्षस्तायै । सतूला भवति । अमूलं वा इदमुभयतः परिच्छिन्नं
रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः । परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तथस्तूला
भवति-विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिणमेवायऽऽनक्ति । सव्यं वा अग्रे मानुषे । अयैवं देवत्रा ॥ १४ ॥

अञ्जनं विशिनष्टि-त्रैककुटुमिति । त्रिककुटुर्वतः त सम्पन्नि त्रैकुटुम् । शिष्ट स्पष्टम् । तदमात्रं त्रैक-
कुदादप्यदपि माह्वन् । ' अञ्जनस्य ' बन्धुता बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा ' समानो " अर्हं
पुरुषस्यापि " इत्यादिकं ब्राह्मणं त्रैककुदात्रैककुदयोः समानमित्यर्थः । (का० श्रौ० सू० ७ । १२
आप० श्रौ० सू० १० । ७ । ११) ॥ १२ ॥

तात्ताधनं विधत्ते-शरेपीकयेति । शरस्त्रणवितोषः, तस्य मण्यशलाका ' शरेपीका ' । ' विरक्षस्तायै ' विर-
क्षस्ता विगताराधुसमावत्तस्मै तत्परिहाराय । साऽपि ' सतूला ' कर्तव्या । सतूल्यस्य प्रयोजनमाह-अमूलमिति ।
' उभयतः ' मूले अग्रे च, द्विविं तृथिव्यां चेत्यर्थः । ' परिच्छिन्नम् ' इदं ' रक्षः ' राजसजातिः, अमूलं सन्
' अन्तरिक्षमनुचरति ' खड्ग, एवम् ' उभयतः ' परिच्छिन्नः ' परिच्छिन्नः, ' अमूलः ' सन् ' पुरुषः '
अपि ' अन्तरिक्षमनुचरति ' । तस्मान् पुरुषसमानदेववति रक्षोनिर्हणाय शरेपीका ' सतूला ' कर्तव्या
(का० श्रौ० सू० ७ । ११) ॥ १२ ॥

स दक्षिणमिति । ' देवत्रा ' देवेषु । एवं दक्षिणप्रायम्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

१- ' शरेपीकयेति ' इति या. दे. । २- ' तदकत्रे ' इ. पा. ३- अत्रैव दत्तमहाशिवकाम्याम् । ४- ' इत्यप्येवमप्य-
नक्ति त्रैककुदादनेन ' लम. वे. ५- ' तस्य शलाका शरेपीका ' इति पा० । ६- ' शरेपीकया कामया ' इति ।

स आनक्ति । वृत्रस्यासि कर्त्रीनक इति वृत्रस्य ह्येष कर्त्रीनक-
श्चक्षुर्दा ऽअसि चक्षुर्मे देहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणं सकृद्यजुषा ऽऽनुक्तिः सकृच्चूष्णीमथोत्तरं सकृद्यजुषा ऽऽनुक्ति
द्विस्तूष्णीं तदुत्तरमेवैतदुत्तगुवत्करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऽऋतवः संव-
त्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्व ऽऽनक्ति ॥ १७ ॥

(स्यु) अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । (त्य) अमेध्यो वै पुरुषो यद-
नृतं वदति तेन पृतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽऽइति पवित्रं
वै दर्भाः पवित्रप्रूतो दीक्षा इति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽऽएकं स्यात् । (डे) एको ह्येषार्यं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मा-
डेकं स्यात् ॥ १९ ॥

स आनक्ति—“वृत्रस्यासि कर्त्रीनक”—(वा. सं. ४-३) इति वृत्रस्य ह्येष कर्त्रीनकः “चक्षुर्दा
असि चक्षुर्मे देहि”—(वा. सं. ४ । ३) इति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणं सकृद्यजुषा ऽऽनुक्तिः, सकृच्चूष्णीम् । अथोत्तरं सकृद्यजुषा ऽऽनुक्तिः, द्विस्तूष्णीम् ।
तदुत्तरमेवैतत्—उत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य स पञ्चभिरा-
प्नोति । तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो—यदनृतं वदति । तेन पृतिरन्तरतः । मेध्या वै
दर्भाः—मेध्यो भूत्वा दीक्षा इति । पवित्रं वै दर्भाः—पवित्रप्रूतो दीक्षा इति । तस्मादेनं दर्भपवित्रेण
पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा एकं स्यात्—एको ह्येषार्यं पवते । तदेतस्यैव रूपेण । तस्मादेकं स्यात् ॥ १९ ॥

स आनक्तीति । तत्र मन्त्रमाह—वृत्रस्येति । ‘कर्त्रीनक’ अशिमन्थकाल्पर्यम् । ‘वृत्रस्य ह्येष कर्त्रीनक’ ।
तथा वाच्यम्—“इन्द्रो वृत्रमन्, तस्य कर्त्रीनिका परापतत्, तदाङ्गनमयवत्” इति—(ली. सं. ६ । १ । १९) ॥ १५ ॥

स दक्षिणमिति । ‘यजुषा’ उक्तम्नेत्रेण । उत्तरस्याङ्गो दक्षिणाश्रितोऽपि एकराराधिक्यकरणेन ‘उत्तरं’
पञ्च. ‘उत्तरावत्’ उक्तम्नेत्रेण कृत्वान् मवति ॥ १६ ॥

अङ्गोऽङ्गोऽङ्गी मिलित्वा प्रसंगति—सप्तत् पञ्चकृत्व इति । हेमन्तशिखिरयोर्दिक्यात् । (ऐ. भा. १ ।
१ । १) सप्तम् पञ्चर्तुः । अत एव सप्त्याऽपि सप्तसंभेदाप्नोति ॥ १७ ॥

तद्य दर्भे पावन विवर्त्त—अथैनमिति । लीके वापवित्र पवित्रीनियते, कोऽपि वापवित्रवप्रसङ्ग इति तदर्थो-
यति—अमेध्यो वा इति । दर्भे पावनसामर्थ्येन वाच्यस्य पावनेऽर्थान्तराद्युद्दिभवति । दर्भान् स्तौति—मेध्या वा
इति । यज्ञार्थं मेध्यत्वम्, अङ्गुदानो शोषकत्वं पवित्रमिति विवेकः । (नि. ५ । ३ । १) ॥ १८ ॥

तद्वा एकमिति । पावनमाचनदर्भेष्वेकादिपञ्चा आश्रित्याः । ‘अयं वायुः एकः’ एव ‘पवते

(३) अयोऽपि त्रीणि स्युः । (३) एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरु-
पेऽन्तः प्रविष्टेषा विहितः प्राण उदानो व्यान उडिति उदेतस्थेऽत्र
मात्रां तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

(३) अयोऽपि सप्त स्युः । सप्त वाऽइमे शीर्षं प्राणास्तस्मात्सप्त
स्युः सप्तान्येव स्युरेकविंशतिरेपेव संपत् ॥ २१ ॥

(३) तु ॐ सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पतिर्मा पुनात्विति प्रजाप-
तिर्वे चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवेतदाह व्याकपतिर्मा पुनात्विति
प्रजापतिर्वे व्याकपतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवेतदाह देवो मा सविता
पुनात्विति तद्वे सुपूतं श्रं देवः सविता पुनात्तस्मादाह देवो मा सविता
पुनात्वित्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वाऽभयं पवतऽप्पोऽच्छिद्रं पवित्रमे-
तनेतदाह सूर्यस्य रश्मिभिर्इत्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिर्इति ॥ २२ ॥

अयो अपि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पवते । सोऽयं पुरुपेऽन्तः प्रविष्टेषा विहितः—प्राण उदानो
व्यान इति । तदेतस्यैवानुमात्राम् । तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अयो अपि सप्त स्युः । सप्त वा इमे शीर्षं प्राणाः । तस्मात्सप्त स्युः । त्रिःसप्तान्येव स्युः ।
एकविंशतिः, एतेव संपत् ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति । “ चित्पतिर्मा पुनात् ”—(वा. सं. ४।४) इति । प्रजा-
पतिर्वे चित्पतिः । प्रजापतिर्मा पुनात्—इत्येवेतदाह । “ व्याकपतिर्मा पुनात् ”—(वा. सं. ४।४)
इति । प्रजापतिर्वे व्याकपतिः । प्रजापतिर्मा पुनात्—इत्येवेतदाह । “ देवो मा सविता पुनात् ”—
(वा. सं. ४।४) इति । तद्वे सुपूतं—यं देवः सविता पुनात् । तस्मादाह—देवो मा सविता पुना-

पवतिर्मातिकर्मा; (नि. २।१४।१०८) अन्तरिक्षे गच्छति (नि. १।२।११) । ‘ तस्मात् ’
पवित्रमपि ‘ एक ’ स्यात् ॥ १९ ॥

अयो अपि सप्तेति । ‘ सः ’ एव ‘ अयं ’ वायुः ‘ एक एव ’ पुरुषे पुरुषस्य ‘ अन्तः प्रविष्टः ’ प्राणादिभेदेन
‘ त्रैषा ’ त्रिमक्तः, अथ ‘ त्रीणि स्युः ’ ॥ २० ॥

अयो अपि सप्तेति । ‘ शीर्षं ’ शिरसि मन्त्राः, मुग्धादिच्छिद्रगताः, ‘ एकविंशतिः स्युः ’ इति । तत्र त्रिः-
सप्तान्येव इति सप्तमध्याया एकादशौ ‘ एषेव ’ सप्तमध्याया उक्तिः ‘ सप्तद् ’ इत्यर्थः । यदा ‘ एषेव ’
पुरुषरूपेण ‘ सप्तद् ’ इत्यर्थः । “ दश इत्या अंगुलयो दश पया आत्मैर्ज्विषाः ”—इति श्रुत्यन्तरत्
(त. सं. १।१।१।८) ॥ २१ ॥

तं सप्तभिरेति । एकविंशतिपत्रे एकविंशतिं दर्शान् त्रैषा त्रिमन्त्र ‘ सप्तभिः—सप्तभिः ’ “ चित्पतिर्मा, ”

तस्य ते पवित्रपतऽडुति । पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्र-
पूतो हि भवति अत्कामः पुने तुच्छकेयमिति यज्ञस्योद्धृचं गच्छानी-
त्येवैतुदाह ॥ २३ ॥

(हा) अथाशिपामारम्भं व्वाचयति । (त्या) आ वो देवास ईमहे व्वाप्तं प्रयुत्य-

त्विति । “ अच्छिद्रेण पवित्रेण ”—(वा. सं. ४।४) इति । यो वा अयं पवते—एषोच्छिद्रं
पवित्रम्, एतेनैतदाह । “ सूर्यस्य रश्मिभिः ”—(वा. सं. ४।४) इति । एते वै पवितारो—यत्
सूर्यस्य रश्मयः । तस्मान्नाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

“ तस्य ते पवित्रपते ”—(वा. सं. ४।४) इति । पवित्रपतिर्हि भवति । “ पवित्र-
पूतस्य ”—इति । पवित्रपूतो हि भवति । “ यत्कामः पुने तुच्छकेयम् ”—(वा. सं. ४।४)
इति । यत्स्योद्धृचं गच्छानीत्येवैतुदाह ॥ २३ ॥

अथाशिपामारम्भं वाचयति । “ आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास
आशिषो यज्ञिषासो ह्वषामहे ”—(वा. सं. ४।५) इति । तस्यै स्वाः सतीर्प्रतिज आशिष
आशासते ॥ २४ ॥

“ वाचयतिर्ना, ” “ देवो मा ” इति त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पारयेत् । “ अच्छिद्रेण पवित्रेण ”—इति
मन्त्रशेषः सर्वशानुपपन्ने । तत्राप्यप्य विभागा—सतामि. प्रथममन्त्रेण नामित आरम्भोर्चमुत्सृज्यात्, पुनश्च
सतमिर्द्वितीयमन्त्रेणान्येवम्, अवशिष्टै. सतमिस्तृतीयेन मन्त्रेण नामितेष आरम्भात्सृज्यात् । तथा च कात्या-
यन.—“ सतामिः सतामिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपारि नाम्युत्सृज्य प्रदक्षिणं सद्धर्वाद्, एकेन
विधिः सतमिरेकाविंशतिभिर्वा—” (का. श्रौ. सू. ७।६७।६) इति । अगस्त्यस्तु विस्पतिल्लेति पावकस्य,
विस्पतिर्मेति पार्थिवानस्य च विभज्योमयमप्युक्तवान् (आप. श्रौ. सू. १०।७।५—१४) सर्वशेषभूत-
स्याच्छिद्रेणेत्यार्यामह—अच्छिद्रेणोति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् ‘ एषः ’ वायुः ‘ अच्छिद्रं पवित्रम् ’ ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे—तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः शोभकत्वात् (निर. १।२।१) । अग्निः
पवित्रपतिः (निर. १।२।१) तत्पाठप्रस्वरूपमपि ‘ पवित्रपतिर्भवति ’ खड्ग । स्पष्टमन्यत् । ‘ उद्धृचं ’
उपारिमाविनी कर्क उद्धृक् । अनेन च समासिर्भवते । तेन यज्ञस्थान्तं प्राप्रवान्तीत्यर्थः । अनुसर्ष्यम् ‘ एतद् ’
एतेन “ तुच्छकेयम् ”—इति अनेन, मन्त्र ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथाशिपामिति । “ आ वो देवास ” इति मन्त्रस्य ‘ आशिषामारम्भः ’—इति नाम, माथाशिषामस्या-

१-यद्यपि कात्यायने “ एकविंशतिभिर्वा ” इति सर्वशानुपपन्ने, तथापि चोद्यन्ता—सम्पन्नपन्थयात्सुद्धितस्यैकमाथ्य-
करवाच्यतेतन्मै तु “ सतामिर्वा ” इति पठनेनैवकालेति । २-कर्मोपायां सुतो नवहत्त पावन-तथा च श्रुति—र्न
नवहत्तो नव वे प्राणाः प्राणा इ वै पवित्र-तस्याप्रवहत्त पावनमिति । नवहत्त, पावनस्य सूत्रमनुष्ठायोपपत्तिः कर्मभाष्ये ।
वितानिमेतत्प्राग्दिमिमेतै सा-शामेक पावनमुपारि मासि । तथा द्वितीयम् । एवमेव सद्धर्वाधेति । एव वाप्यातापेक्षया नवहत्तव
पावनकर्तृत्वात्सर्वं मरते । अ-शानुपपन्नेषुवा च द्विशपत्तमि सद्धर्वाधेति च मूळ वेद्यमिति । ३-तथाहि—“अनेनपुत्रोप
महि मावदशात् रश्मिभुजे. पारयते—एकवदश्या वेधा विभक्त्या सतामि. सतमिर्द्विरुर्चं नयेत्यर्थः सद्धर्वाद् ।—अनेनपित्तवा
युद्धिचैतेः प्रोपान्तमोच्छिद्रेण पवित्रेणैति शक्योपपत्तिः । किरणित्वां पुष्यतु वाक्प्राप्त्यां पुतपु देवो मा सविता पुनातिवदि
पश्यमानो अपानि ”—इत्यादि । ४-“रश्मयः पवित्रमुत्सृजे”—इत्यहद्विदित्यम् । ५-“अग्निः पवित्रपुञ्जते” इत्यादि निरुक्तम् ।

ध्वरे ॥ आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो इवामहऽडिति तुदस्मै स्वाः
सर्वीक्रेत्विज ऽआशिष ऽआशासते ॥ २४ ॥

(त्रेष्या) अयाद्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मनसऽडिति द्वे स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादिति द्वे स्वाहा घावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहा व्यातादारभऽडिति
मुष्टीकरोति न वै यज्ञः प्रत्यक्षमिवाउभे यथाऽयं दण्डो वा व्यासो वा परो-
ऽक्षं वै देवाः परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनसऽडिति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरन्तरि-
क्षादिति तुदन्तरिक्षादारभते स्वाहा घावापृथिवीभ्यामिति तुदाभ्यां
घावापृथिवीभ्यामारभते ययोरिदं सुर्वमधि स्वाहा व्यातादारभ
ऽडिति व्यातो वै यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥

अयाद्गुलीर्न्यचति । “ स्वाहा यज्ञं मनसः ”—(वा. सं. ४ । ६) इति द्वे; “ स्वाहो-
रोरन्तरिक्षाव ”—(वा. सं. ४ । ६ । १) इति द्वे; “ स्वाहा घावापृथिवीभ्याम् ”—(वा. सं.
। ६) इति द्वे; “ स्वाहा व्यातादारभे ”—(वा. सं. ४ । ६) इति मुष्टीकरोति । न वै
यज्ञः प्रत्यक्षमिवाउभे । यथाऽयं दण्डो वा व्यासो वा । परोऽक्षं वै देवाः । परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥

स यदाह—स्वाहा यज्ञं मनस इति—तन्मनस आरभते । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति । तदन्तरिक्षादारभते—
स्वाहा घावापृथिवीभ्यामिति—तदाभ्यां घावापृथिवीभ्यामारभते—ययोरिदं सर्वमधि । स्वाहा व्याता-
दारभे इति । व्यातो वै यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥

रम्भरूपत्वान् । मन्त्रपाठस्य प्रयोजनमाह—तदस्मा इति । ‘ तन् ’ तेन आशिषामारम्भवाचनेन सर्वासामाशिषा-
मादावेव यजनानेन परिगृह्यतेत्वान् । स्वा. ’ स्वर्क्षाया एव ’ सर्क्षाः ’ ता एव ’ आशिषः ’ ‘ ऋत्विजः ’
एतन्मन्त्रेण यजनानार्यमादास्ये (का. श्रौ. सू. ७ । ७०) ॥ २४ ॥

अयाद्गुलीरीति । ‘ न्यचति ’ सङ्कोचपर्यायार्थः । तन्प्रकारमाह—स्वाहेत्यादिना । एकैतेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि
कामिटिकादिक्रमेण द्वे-द्वे अंगुली न्यचनार्थार्थः । एवं करद्वयागुलिन्यचनक्रमेणोचनेन मन्त्रेण पागी मुष्टी-
कुर्यान् (का. श्रौ. सू. ७ । ७१) “ उचानेन मुष्टी कृत्वा ”—(का. श्रौ. सू. ७ । ७२) इति सूत्रम् । तत्रप्रयोजन-
माह—न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवहस्ते पारयितुमशक्यत्वान्; अत एव परोऽक्षमन्त्रेण मुष्टिबन्धन-
मेव प्रत्यक्षधारणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । व्यातादारभे—इति । वक्तेन प्रागेन व्यात्रि-
यमागत्वात् ‘ व्यातो यज्ञः ’ । ‘ वै ’—शब्देन “ व्यातो यज्ञः प्रयुज्यतान् ”—इत्यादिमन्त्रप्रतिद्विधौत्यने ॥ २६ ॥

(त्रेऽय) अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमे-
वेतुदात्मन्धत्तेऽत्रोऽएव ध्वाचं यच्छति ध्वाग्ने यज्ञो यज्ञमेवेतुदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥

(त्रेऽये) अथैनं शालां प्रपादयति । स जघनेनाह्वनीयमेत्यग्नेण गर्ह-
पत्युधुँ सोऽस्य संचरो भवत्यासुत्याये तद्यदस्यैषु संचरो भवत्यासुत्याया
ऽअग्निर्वं धोनिर्धत्तस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै धोनिं गर्भः संचरति स यत्स
तत्रैजति त्वत्परि त्वदावर्तते तस्मादिमे गर्भा ऽपुजन्ति त्वत्परि त्वदावर्तन्ते
तस्मादस्यैषु संचरो भवत्यासुत्याये ॥ २८ ॥

इति प्रथमपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ यत्— 'स्वाहा स्वाहा' इति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञमेवेतदात्मन्धत्ते । अग्नौ
एव ध्वाचं यच्छति । ध्वाग्ने यज्ञः । यज्ञमेवेतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स जघनेनाह्वनीयमेति—अग्नेण गर्हपत्युधु । सोऽस्य सञ्चरो भवति—
आसुत्याये । तद् यदस्य सञ्चरो भवति—आसुत्याये । अग्निर्वं धोनिर्धत्तस्य । गर्भो दीक्षितः ।
अन्तरेण वै धोनिं गर्भः सञ्चरति । स यत् स तत्रैजति त्वत्, परि त्वदावर्तते । तस्मादिमे गर्भा
पुजन्ति त्वत्, परि त्वदावर्तन्ते । तस्मादस्यैषु सञ्चरो भवति—आसुत्याये ॥ २८ ॥

इति दीक्षासंस्काराः ।

अथ यत्स्वाहेति । हविस्त्यगाम्य यज्ञवान्, स्वाहाकारेण च हवि प्रदानान्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता ।
अनन्तर वायवत विधेते—अथ ध्वाचं यच्छतीति (का. श्रौ. सू. ७ । ७१) । ध्वाग्नेवहारमन्त्ररूपेण
यज्ञनिधत्ते ' ध्वाक् यज्ञः ' । तस्या बहिर्निर्ममनकृत्वा आत्मनि निरमान् ' यज्ञमेव ' आत्मनि
पुनवान् भवति ॥ २७ ॥

शालायां फलोद्देशे यजमानस्यास्यजनादिकमुक्तम्, तस्य दीक्षाद्वत्यर्थं शालाप्रवेशानं विधेते—अथैनमिति ।
(का. श्रौ. सू. ७ । ७९) । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थं सञ्चरनिर्देशमाह—स जघनेनेति । ' आह्वनीय जघ-
नेन ' तत्पश्चारेण, ' गर्हपत्यमग्नेण ' तयोर्मध्यपथि कर्मार्थं गच्छति (का. श्रौ. सू. ७ । ७९) । ध्यमेव
' अस्य ' ' सञ्चरो भवति ' (का. श्रौ. सू. ७ । ७६ । आप. श्रौ. सू. १० । ८ । १ ।) । उक्तसञ्चर
प्रशंसति—अग्निर्वा इति । यस्माद्भुत्यन्ते स धोनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य ' यज्ञस्य ' ' धोनिः ' ' अग्निः ' ।
मातृपदेहगतित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहेषुकेतनसम्पृक्तो दीक्षितः । ' गर्भः ' । अललात्र धोनित्वेन सत्सु-
तनोरन्धोत्पत्तेराळे सञ्चरो युक्तः । उक्तमर्थमिदानीन्तनगर्भवर्जनेन द्रवयति—तस्मादिमे गर्भा इति । त्वच्छब्द
एकदाऽप्यर्थायः । एकदेत्यर्थः । अथवाऽप्यसिद्धि चार्थे । ' यत् ' यस्मान् ' सः ' गर्भैःस्युक्तो यजमानः । ' एजति
त्वत् ' भवति च, ' पर्यावर्तते त्वत् ' परिभ्रमति च, ' तस्मान् ' इदानीन्तना गर्वा अप्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमातृणाकार्यविरचिते माध्वविये वेदार्थप्रकाशे मान्यन्दिनीप्रस्तावपत्रब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमभाष्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-१-३)

सुर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूर्ध्व्यौद्रमणानि । (न्यु) उद्भृणीते
वाऽएपोऽस्माहोकादेवलीकमभि यो दीक्षतऽएतेरेव तद्यजुर्भिरुद्भृणीते
तस्मादाहुः सुर्वाणि दीक्षाया यजूर्ध्व्यौद्रमणानीति तत एतान्यवान्ति-
राम्नाचक्षतऽऔद्रमणानीत्याहुतयो ह्येता ऽआहुतिर्हि यजुः परोऽक्षं वै
यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोद्गृणीतेऽस्माहोका-
देवलीकमभि ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्यापीतयजूर्ध्वपीत्याचक्षते सप्रद-
एव कामाय चतुर्थ्यं ह्येत्यथ वृत्पञ्चमुष्टं सुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष-
मौद्रमणमनुष्टुभा हि तजुहोति व्वाग्यनुष्टुवाग्यि यजुः ॥ २ ॥

अथ औद्रमणहोमः । दीक्षाहुतिः ।

सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूर्ध्व्यौद्रमणानि । उद्भृणीते वाऽएपोऽस्माहोकादेवलीकमभि-यो
दीक्षते । एतेरेव तद् यजुर्भिरुद्भृणीते । तस्मादाहुः-सर्वाणि दीक्षाया यजूर्ध्व्यौद्रमणानीति ।
तत एतान्यवान्तिराम्नाचक्षते-औद्रमणानीति । आहुतयो ह्येताः । आहुतिर्हि यज्ञः । परोऽक्षं वै यजु-
र्जपति-अथैव प्रत्यक्षं यज्ञो-यदाहुतिः । तदेतेन यज्ञेनोद्गृणीते-अस्माहोकादेवलीकमभि ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति-तान्यापीतयजूर्ध्वपीत्याचक्षते । सम्प्रदएव कामाय चतुर्थ्यं ह्येत्यथ ।
अथ पत्यञ्चमं सुचा जुहोति-तदेव प्रत्यक्षमौद्रमणम् । अनुष्टुभा हि तजुहोति । वाग्म्यनुष्टुभं ।
वाग्यि यज्ञः ॥ २ ॥

अथ दीक्षाहुतीर्विधानुमाह-सर्वाणि ह वा इति । यजुस्सम्बन्धादीक्षासम्बन्धीनि ' यजुषि ' औद्रम-
णानि । तदुद्गमणत्वमेव इत इति तदर्थपत्ति-उद्गृणीते वा इति । ' तद् ' तदा ' एतैः ' एव
दीक्षाभूतैः सर्वैः ' यजुभिः ' एवमेतौ ' दीक्षायाः ' प्रकरण उक्तानि ' सर्वाणि ' अति ' यजुषि ' ' औद्रम-
णानि ' औद्रमहणानीति (का. श्रौ. सू. ७ । ७९) । " इमहोमः "-(पा. ८ । १ । १२ सू. वा. १)
इति मन्त्रः । ततः ' तेषु यजुःतु मध्ये ' एतानि ' एव दीक्षाहुतिसापनानि आह्वान्यादीनि ' औद्रम-
णानि ' उद्गमणेऽन्त सभिहितानार्थः । तद् कथयति, उच्यते-आहुतयो हीति । तावता श्रेष्ठं किमा-
यातमिति तत्राह-आहुतिर्हि । जयानां होम्यानां च तारतम्यमाह-परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासामनुष्टुभहणसाधनतां विमज्ज दर्यायन् प्रशवति-ततो यानीति । ' यति ' आदितः ' त्रीणि ' ' यजुषि ' ' सुवेण जुहोति ' , ' तानि ' ' आर्षित-यजुषि ' आधानलिङ्गानि; तन्त्रेष्वाधानमगारलिङ्गसंवात् ।
' सम्प्रदे कामाय ' । सम्प्रद इति ' सम्पत् ' काम्यत इति ' कामः ' , सम्पापय स्वर्गदत्तय चेत्यर्थः । अय-
मभिप्रायः-यथा लोके किञ्चित् फल तिषाथयिष्युदौ तज्ज्ञाना पश्चात् कामयित्वा तत्साधनमनुष्ठान्ते तद-
मते; एवं विधिः स्वर्गदत्तमाव्याय चतुर्थेन तत्साधनमनुष्ठाय पश्चमेन तदुद्गृह्यतयान् मन्त्रानि । अथ चतुर्थस्य
होमसाधनानभिधानेनापि प्रथमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थमपि सुवेणैवेति वेदितव्यम् । पश्चमस्य साक्षादुद्गम-
साधनत्वं तन्त्रेष्वाधानमनुष्टुभे तिङ्गित्याह-अनुष्टुभा हीति । ' अनुष्टुभा ' वाचा, मन्त्रेण सम्पत्तत् ' वाग्-
यज्ञः ' । " अनुष्टुभं चतुर्थमपि ह्यन्तःसुदपादयन् " इति सामवाहगेऽभिधानाद् आचक्षतेऽनुष्टुभं ॥ २ ॥

(जु) यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युषैपामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्दयेषुः-विदुहा यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् यथाऽयं यज्ञः सम्भृतऽएवं वाऽएष यज्ञं सम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथातो होमस्यैव । (वा) आकृत्यै प्रयुजेऽप्रये स्वाहेत्या वाऽभुमे कुवते यजेयेति तद्देवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ६ ॥

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युः-येपामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्दयेषुः-विदुहा यज्ञं, यूपेन योपयित्वा-तिरोऽभवत् । अथ यदेनेनायोपयन्-तस्माद् यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः-एवं वा एष यज्ञं सम्भरति-यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य । तं पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव । " आकृत्यै प्रयुजेऽप्रये स्वाहा "-(वा.सं. ४ । ७) इति । आ वा अमे कुवते-पजेयेति । तद् देवात्र यज्ञस्य-तदेवैतत् संभृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

अथ पुराणवृत्तान्तप्रदर्शनमुन्मैनेतेषां स्वर्गाद्महर्षे सावनेतन्मुपपादयति-यज्ञेन वा इति । एतद् प्रथम-काण्डे पञ्चमप्राणकादावाग्नेयपुरोडासार्थवादे (ध. १. का. १ अ. ६. मा. २ कं. १) व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

तद्वा इति । यथाऽपमिति । येन प्रकारेण देवालुष्टिप्रकारं जानि-र्कषिभिः ' अथ यज्ञः ' औदुमणहोमेन सम्भृतः, ' एतद् ' एतेषामनुष्ठानेन ' एषः ' यजमानोऽपि ' यज्ञं ' सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्यायं प्रशंसति-तानि वै पञ्चेति । (का. श्री. सू. ७ । ७९) ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याहृषयन्त इति शेषः । ' अमे ' यजमानानात् पूर्वम् ' आकुरुते ' शब्दु । ' कुवते ' शब्देन तत्प्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । ' यजेय ' इति सकलव्ययनिश्चयः । अतो ' यज्ञस्य ' देवर्षीत्यभिप्रायः ' संभृत्य ' सम्भृत्य ' सकल्प्यात्मेनकीदृश्य स्वर्गानि ' कुर्वन् ' रथायवेति ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति युजेयेति तद्य-
देवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति । (त्य) अन्वेवैतदुच्यते नेतु ह्ययते ॥ ८ ॥
सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग्रे सुरस्वती व्याग्यज्ञः पशवो वै
पूषा पुष्टिवै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य
तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । (३) अनद्धेवैता ऽआहुतयो ह्यन्तेऽप्रतिष्ठिता ऽअदेवका-
स्तत्र नेन्द्रो न सोमो नामिरिति ॥ १० ॥

“मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा”-(वा.सं.४।७) इति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति-युजेयेति ।
तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवैतत् सम्भृत्यात्मन्-कुरुते ॥ ७ ॥

“दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा”-(वा.सं.४ । ७) इति । अन्वेवैतदुच्यते, नेतु ह्ययते ॥ ८ ॥

“सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा”-(वा. सं. ४ । ७) इति । व्याग्रे सुरस्वती । व्याग्यज्ञः ।
पशवो वै पूषा । पुष्टिवै पूषा । पुष्टिः पशवः । पशवो हि यज्ञः । तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवै-
तत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः-अनद्धेवैता आहुतयो ह्यन्ते-अप्रतिष्ठिता, अदेवकाः । तत्र नेन्द्रो, न सोमो
नामिरिति ॥ १० ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यमाह-मेधायै मनस इति । मेधयेति । सङ्कल्पितत्वार्यस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा तथा,
'मनसा' च साधनेन उभाभ्याम् 'अभिगच्छति' । यथा कश्चित् प्रथममिदं सत्यगिति सङ्कल्प्य तासाधन-
प्रकारविशेषमनुदपते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ ज्योतामाह-दीक्षाया इति । 'अनु उच्यते एव'-इति, एव-
कारतात्पर्यमाह-नेत्तिविति । अत्र एव कात्यायनः-"तृतीयां जपत्येव"- (का. धी. सू. ७ । ८०)
इत्युक्तवान् ॥ ८ ॥

होमे तृतीयां मन्त्रं व्याचष्टे-भरस्वत्या इति । पशवो वा इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषान्तपुष्टिधर्मसङ्गा-
त्वात्; पूष्णेऽपि पोषकत्वम् "पोषो अयुष्मन्"- (टी. सं. ७ । १ । ९ । १ । श. प. का. १४ । ४)
२ । २९ । निक. १२ । २ । ९ । श. प. ९ । ९ । ९ । ७) इत्यादिश्रुतेः सिद्धम् । पशुगणक्षीरदि-
साध्यत्वात् 'पशवो यज्ञः' ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रप्रयोगेऽपि 'अग्नये' बदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तदर्शयितुमाह-तदाहुरिति । 'अनद्धेव'
अप्रत्यक्षमिव 'एताः' तिस्रः 'आहुतयः' 'ह्यन्ते' । अस्तु को दोष इति तत्राह-अप्रतिष्ठिता इति ।
किमर्थमप्रतिष्ठिततेति, तत्राह-अदेवका इति । यद्यपि सन्त्याहृत्याया, तथापि ताम्यं देवतात्वेन प्रसिद्धप्रभा-
वादिन्द्रादिना भवितव्यमिति प्रदर्शयति-तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

(त्या) आकृत्यै प्रयुजेऽभ्युये स्वाहेति । नत ऽपुकं चुनाग्निर्वाऽअद्दे-
वाग्निः प्रतिष्ठितः स अदग्नी जुहोति तन्नैवेत्ता ऽअद्देव तेन प्रतिष्ठिता-
स्तस्माद् सुर्वास्त्रेवाग्नेये स्वाहेति जुहोति तत ऽएतान्वाधीतयजूंश्-
पीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

(तुऽ) आकृत्यै प्रयुजेऽभ्युये स्वाहेति । (त्या) आत्मना वाऽअग्रऽ-
आकुवते युजेयेति तमात्मनऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते तेऽअस्यैतेऽआत्मन्देवतेऽ-
आधीते भवत आकृतिश्च प्रयुक्च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽभ्युये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति युजेयेति
तेऽअस्यैतेऽआत्मन्देवतेऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽभ्युये स्वाहेति । नत एकं चन । अग्निर्वा । अद्देवाग्निः प्रतिष्ठितः । स अदग्नी
जुहोति—तन्नैवेत्ता अद्देव । तेन प्रतिष्ठिताः । तस्माद् सुर्वास्त्रेव—अग्नेये स्वाहेति—जुहोति । तत एतान्वा-
धीतयजूंशीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽभ्युये स्वाहेति । आत्मना वा अग्र आकुवते युजेयेति । तमात्मन एव प्रयुङ्क्ते-
यत्तनुते । ते अस्यैते आत्मन्देवते आधीते भवतः—आकृतिश्च प्रयुक्च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽभ्युये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति—यजेयेति । ते अस्यैते आत्मन्देवते
आधीते भवतो—मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

तत्र प्रसिद्धदेवतानाम्मार्गं दर्शयितुमनुवदति—आकृत्या इति । नत एकश्चनेति । 'अतः' अस्माद्
आकृत्या एषेयमादिक्ताद् वाक्यादेकमपि रुद्रादिक देव नोपलभामहे । इति अदतोऽयमभिप्रायः—तेषु मन्त्रेषु
आकृतिमेवादिः प्रशस्तित्वेनाग्निमतिविहायमायमाक्षेप इति । अनद्देवपरंरक्षणाद्—अग्निर्वा इति । 'सः' वज-
मानः 'यत्' यस्माद् 'अग्नी' प्रत्यक्षेण 'जुहोति' अत एव 'अग्निः अद्देव' इत्येवमिति, अन एव
'प्रतिष्ठितः' च, 'तेन' लङ् 'एता' तिस्रोऽपि 'अद्देव' 'प्रतिष्ठिताः' च । तत एतानीति । एत
लृकरीत्याऽन्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्यभक्तिं प्रशस्त्यावशिष्टाकृतिप्रयुगग्निदेवतात्रयमाप्त्यानामन्वेषेण
प्रशस्तति—तत एतान्वाधीतयजूंशीति—इति ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुज इति । 'अग्ने' प्रथमम् 'आत्मना' नुवर्धेव 'यजेयेति' । 'आ कुवते' सङ्कल्प-
यन्ति । 'तम्' तन्नैवेत्तितम् 'आत्मन एव' निस्तीर्थं 'प्रयुङ्क्ते' (मनः) । प्रयुज्यत इति 'प्रयुक्' ।
उपयोगेण नुद्धिविषयमावद्धुमे अपि 'देवते' आत्मनिप्रयुजी, 'अस्य' वजमानस्य 'आत्मन्' आत्मनि
'आधीते' आत्मानेन विषयीकृतौ भवतः । आधीतप्रतिपादकत्वात् 'आधीतयजूषि'—एत्युच्यन्ते । एकमुचर-
वाक्यान्वयि योन्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽश्रये स्वाहेति । व्वाग्ने सुरस्वती व्वाग्यज्ञः साऽस्येपा-
ऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति व्वाक्पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः
पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैतुऽआत्मन्पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैतु
ऽआत्मन्देवता ऽआधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि नाम ॥ १४ ॥

(मा) अय चतुर्थी जुहोति । (स्या) आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावा-
पृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष ॥ बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो
यज्ञस्यापां हि कीर्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्षेति
लोकानां हि कीर्तयति बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै
बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो ईषा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

(स्या) अय यां पञ्चमीं सुवा जुहोति । सा हेव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा
दि तां जुहोति व्वाग्यनुष्टुवाग्यि यज्ञः ॥ १६ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽश्रये स्वाहेति । व्वाग्ने सुरस्वती । वाग्यज्ञः । साऽस्येपाऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति-
वाक् । पशवो वै पूषा । पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः । पशवो हि यज्ञः । तेऽस्यैतु आत्मन्पशव आधीता
भवन्ति । तद्यदस्यैता आत्मन्देवता आधीता भवन्ति-तस्मादाधीतयजूंषि नाम ॥ १४ ॥

अय चतुर्थी जुहोति-“आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष ॥
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा”-(वा. सं. ४।७) इति । एषा ह नेदीयो यज्ञस्य ।
अपां हि कीर्तयति । आपो हि यज्ञः । द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्षेति । लोकानां हि कीर्तयति ।
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एतेनो ईषा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

अय यां पञ्चमीं सुवा जुहोति । सा हेव प्रत्यक्षं यज्ञः । अनुष्टुभा दि तां जुहोति । वाग्यनुष्टु-
वाग्यि यज्ञः ॥ १६ ॥

सरस्वत्यै पूष्णा इति । अत्र ‘पूषन्’ शब्दवाच्यतां पशुनां बहुत्ववृत्तिर्निर्दिश्यते । पशवो वा इत्यादि ।
प्राग् व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

इत्यमर्षितात्वतमानवर्षसम्भवादाद्भूतित्रयं पृथक्विधाय, प्रत्यास च चतुर्थीमाहति तन्मन्त्रं च विधत्ते-अथ
चतुर्थीमित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे-एषा हेति । ‘एषा’ ऋणित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’
‘नेदीयः’ अत्यन्त सन्नद्धितम् । कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कीर्तयति’ तस्मान्नेदीयः । तत्कीर्तनेन यज्ञं
प्रति कथं नेदीयत्वमिति तत्राह-आपो हीति । अमिषवसंपक्नादिसापनज्वापां यज्ञत्वम् । स्पष्टमन्यम् ॥

उक्ताद्भूतिचतुष्टयस्याज्यस्यात्याः सुषेण होमः । तथा च सूत्रम्-“औद्गमयानि जुहोति स्यात्याः
सुषेणाहुर्त्य प्रतिमन्त्रम्” (का. श्रौ. सू. ७।७९) इति ॥ १५ ॥

अय यां पञ्चमीमिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

(ब्रा०) अथ सुद्धवायामाज्यं परिशिष्टं भवति । त्वद्ध्वाभ्यनयाति त्रिः सुवे-
णाज्यविलापन्याऽअधि जुह्वां गृह्णाति अचृत्वीयं गृह्णाति उत्सवमभिपूरयति १७
स जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सस्यम् ॥ विश्वो राय इपु-
ष्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं
मृतो वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नं हि बृहस्पतिः
पुष्यसऽहुति पौष्णम् ॥ १९ ॥

अथ पद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति-तद्गृह्णामानयाति । त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या अधि जुह्वां
गृह्णाति । पचृत्वीयं गृह्णाति-उत्सवमभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति-“ विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सस्यम् । विश्वो राय इपुष्यति द्युम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहा ”-(का. सं. ४ । ८) इति ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवम् (१) । नेतुरिति सावित्रम् (२) । मृतो
वुरीतेति मैत्रम् (३) । द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यम् (४) । द्युम्नं हि बृहस्पतिः । पुष्यसे इति
पौष्णम् (५) ॥ १९ ॥

पञ्चमस्य द्रव्यमाह-अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टमित्यादिना । अपमर्षः । दीक्षणीवैद्यैः सम्बन्धि
'पदाज्यम्' 'ध्रुवस्याम्' अवरिताश्च, 'तद्' पञ्चमाहुत्यर्थं 'जुह्वा' अवनयेत् । एतदेकमवतत् । अयाज्य-
स्थान्याः सक्रायात् 'सुवेणं' जुह्वामुपारि 'त्रिः' निर्दिशति । एते चतुरस्र मरति । तत्र 'पद्' 'तृतीये' ,
'तद्' 'आज्यविलापन्या अधि' जुह्वा उपरि उत्तमं सुच निषाम यथा पूर्णं मरति तथा जुजस्वामित काज्येन
शुष्येत् । तथा च सूत्रम्-“ जुह्वा धीममानिष्य द्विष्य स्थात्याः सुवेण तृतीये जुजसमभिशूयति विश्वो देवस्येति ”-
(का. श्रौ. सू. ७ । ८१) इति ॥ १७ ॥

पञ्चमस्य मन्त्रमाह-स जुहोति विश्वो देवस्येति । (का. श्रौ. सू. ७ । ८१) ॥ १८ ॥

॥ प्रवृत्तिः-सैषा देवताभिः पङ्क्तिः । “ पञ्चाश्व पङ्क्तिः ” (तै. ब्रा. ३ । ७ । १० । १)-इति श्रुतेः
पञ्चमस्य पञ्चमस्याम् 'एषा' 'पङ्क्तिर्भवति' । तयोऽवति-विश्वो देवस्य इति । विश्वदेवराष्ट्रध्वजगात् 'इ' ।
मन्त्राज्यं 'वैश्वदेव' । नयनस्य सवितृज्यापारत्वात् 'मैत्र' -सन्देशवर्णात् 'सावित्रम्' । 'मृतो वुरीत'
इत्येतेन मनुष्यैर्गर्णयन्वादिनाम् 'मैत्रम्' ; निजस्य हि वरणीयत्व प्रसिद्धम् । मैत्रत्व बार्हस्पत्यमन्त्रे
'द्विष्यसे इति विषम्' -इति शुभ्रमयनाद्यैस्व द्रविणस्य दाने बृहस्पतिस्तन्वत्प्रध्वजगात् शुभ्र वृणीत-इत्यनेन
बार्हस्पत्यम् । 'पुष्यसे' -इति पौष्णपर्यध्वजगात्- 'पौष्णम्' इति ॥ १९ ॥

१- 'विटवर्त' । इति क. वा. ।

(५) सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । प्राङ्को यज्ञः प्राङ्कः पशुः पञ्च-
देवः संवत्सरस्यैतन्नेत्रयाऽऽप्नोति षडेवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याघ्राऽअनुष्टुभ्याग्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति २१

तदाहुः । (१) एतामैवेकां जुहुयाद्यस्मै कामायेतरा ह्युन्तऽएतयेव तं
काममाप्नोतीति तां वै यजेकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयात्सर्वं वै पूर्णम् सर्व-
मेवेनपेतदाप्नोत्यय युत्सुभभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहो-
त्यन्वेवेतदुच्यते सुव्यास्त्वेव ह्युन्ते ॥ २२ ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्सत्येकत्रिंशदक्षरा भवति दश
पाण्याऽअष्टगुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मेकत्रिंशो यस्मिन्नेवे प्राणाः
प्रतिष्ठिताऽएतावान् वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसंमितो यज्ञः स एवानेव यज्ञो

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । प्राङ्को यज्ञः । प्राङ्कः पशुः । पञ्चदेवः संवत्सरस्य । एतमेवेतपाऽऽप्नोति-
षडेवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति । व्याघ्रा अनुष्टुभ् । व्याघ्रतः । तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति ॥ २१ ॥

तदाहुः—एतामैवेकां जुहुयात् । यस्मै कामायेतरा ह्युन्ते—एतयेव तं काममाप्नोतीति । तां वै
यजेकां जुहुयात्—पूर्णां जुहुयात् । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमेवेनपेतदाप्नोति । अयं मत् सुवभभिपूरयति—
सुचं तदभिपूरयति । तां पूर्णां जुहोति । अन्वेवेतदुच्यते । सर्वास्त्वेव ह्युन्ते ॥ २२ ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्सत्येकत्रिंशदक्षरा भवति । दश पाण्या अष्टगुलयः, दश
पाद्याः, दश प्राणाः, आत्मेकत्रिंशः—यस्मिन्नेवे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान् वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः ।

सैषेति । देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । ततः किमन्यत् आह—प्राङ्को यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

अयं एतदोक्षरा प्ररसति—तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

शयं पशानामाहुर्तानां समुच्चयममुकेत्वा एवमामैवेकां जुहुयादिति केवाचित् एतमाह—तदाहुर्इति । एत-
राप्तो यत् फल तस्यैकैव सिद्धेरकामे 'एतामेव' 'जुहुयात्' तत्रापि पूर्णां कृत्वा 'जुहुयात्' पूर्णादिति
उच्यते इत्यर्थः । यत् 'पूर्णम्' तदनुपूर्वत्वेन 'सर्वम्' अतस्तान सर्वं फलमाप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णादिति तन्मये
'सुवम्' अग्निपूरयेत्, 'सु' सदा, सुवेगैश्च होममकृत्वा आन्वेन 'सुवम्' अग्निपूरयेत् । तथा कृत्वा
'ताम्' आहुति पूर्णादिति कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—'एतामेव तां पूर्णां जुहुयात्'—(का. धी.
सू. ७ । ८२) इति ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा त मन्त्रं प्ररसति तं वा अनुष्टुभेति । दश प्राणाः इति । त्रीर्षगतासत्प्रिद्वयः सप्त
प्राणाः, अवाची द्वौ, इत्यसाधारण्यं नरः, सुव्याग्रण्यत्वेकः, इति प्राणानां दशत्वम् । 'अतामा' देहः । 'एकत्रिंश'

आवत्यन्य मात्रा तावन्तमेवैनयेतुदाप्रोति यदनुष्टुभैकत्रिंशदक्षरया
जुहोति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ४ ॥

पुरुषसंमितां यज्ञः । स यावानेव यज्ञो, यावत्स्य मात्रा—तावन्तमेवैनयेतुदाप्रोति—यदनुष्टुभैकत्रिंश-
दक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ इत्यीहप्रभणक्षेमः ॥

पुरः । 'तावान्' एकत्रिंशदक्षरम् । 'पुरुः' यज्ञ 'इत्यस्योदयादनम्—पुरुषसंमिनो यज्ञ इति । महस्य
पुरुषसंमिन्त्वमुपरिहाद् वक्ष्यते (श. ५. का. ३ अ. ९ ब्रा. ३ क. १-६) 'यावानेव यज्ञः' इत्यस्य
विशेषण—यावत्स्य मात्रां प्रति । 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा' । यथैतन्न इति मात्रा, अत्रयवसप्तमष्टिः, एकत्रिंश-
दादिका । अनया " विश्वो देवस्य "—(श. ५. का. ३ अ. १ ब्रा. ४ क. १८) इत्यनया 'तावन्तमेव' यज्ञम्
'आप्नोति' ॥ २३ ॥

इति श्रीमान्णाचार्यविरचिते माध्वसिं वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये अष्टुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-१-४)

वेदार्थस्य प्रकाशने समो हृद् निवारयन् । पुनर्वाचतुरो देवादिचार्त्तार्थमेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहल कनकहृत्पुष्पाङ्गुली स्वर्णगर्भं,

सप्तार्ध्वान् पञ्चसंस्त्रिंशदशानश्लेषतुमौर्गाधूर्वा ।

रुनोन्मा इकतवाजिद्विभित्तयौ सायणि निष्प्रणापौ,

न्यभ्रार्णान्निश्चक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं षट्श ॥ १ ॥

घान्यादिं धन्वन्मा निलम्बमनुलं स्वर्णज वर्णतुल्यं,

कार्पासियं कृपामानं शुट्कनमजजो राजन् राजतुल्यः ।

आज्योदेयं प्राण्यजन्मा त्वण्यजमकृष शार्करं चार्कितवरं,

रुनादयो रनरुप गिरिमकृतं मुदा पात्रमाग्निह्वणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजयशोभरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजनाभास्यपुराणधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वसिं वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीय-काण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिनेऽपस्तृणाति । तयोरेनमुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनुयोलोकयो रूपं तदेनमनुयोलोकयोऽपि दीक्षयति ॥ १ ॥

संबद्धान्ते भवतः । संबद्धान्ताविषु हीमौ लोकौ तर्घसमुत्ते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्युऽप्यकं भवति । तदेपां लोकानां रूपं तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरया यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव वभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेनमेषु लोकेष्वपि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिनदीक्षा ।

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणाति । तयोरेनमधिदीक्षयति । यदि द्वे भवतः— तदनुयोलोकयो रूपम् । तदेनमनुयोलोकयोऽपि दीक्षयति ॥ १ ॥

संबद्धान्ते भवतः । संबद्धान्ताविषु हीमौ लोकौ । तर्घसमुत्ते पश्चाद्भवतः । तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमधिदीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु एकं भवति—तदेपां लोकानां रूपम् । तदेनमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति । यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपम् । यानि कृष्णानि तान्यस्यै । यदि वेतरया—यान्येव कृष्णानि—तानि दिवो रूपम् । यानि शुक्लानि तान्यस्यै । यान्येव वभ्रूणीव हरीणि—तान्यन्तरिक्षस्य रूपम् । तदेनमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति ॥ ३ ॥

अथ निधत्तितं कदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिण जगत् । निर्गमे, तमह वन्दे त्रिधातीर्थवदेधत् ॥ १ ॥

दीक्षाङ्गीविज्ञापय कृष्णाजिनदीक्षामाह—दक्षिणेनाहवनीयमिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आसीत् ' तयोरेधि ' ' एन ' पञ्चमान ' दीक्षयति ' तद्वत् द्विभू प्रशंसति—यदि द्वे भवत एति ॥ १ ॥

संबद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्ध्यन्तप्रदेशे भवतः । आस्तरणप्रकारं कात्यायन आह— " आहवनीय दक्षिणेन कृष्णाजिने मांससहिते स्यूतान्ते तर्घसु पश्चादासन्नवती निदधाति"—(का. श्रौ. सू. ७ । ८२) इति । तर्घसमुत्ते इति । यद्योऽप्येकमांसप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति, यथा च तर्घनप्रदेशेषु पश्चाद्भागं ' उते ' ' परस्परं स्यूते भवतः, तथैकस्वोर्ध्वपरमाहण्यत् । तयाऽऽपस्तम्बोऽपि— " अन्तर्मांसान्यां बहिलोमस्याम्"—(भाष. श्रौ. सू. १० । ८ । १२) इति ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपशुमुक्त्वा प्रशंसति—यद्यु एकमिति । ' तद ' ' एकम् ' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम्; अत एकेनापि दीक्षयेत् । ' दिवः ' योक्तमानत्वेन शुद्धरोमांशस्तद्वपं भवति । पृथिव्याः क्षयात्वात् कृष्णान्यै

स यदाह । ते व्याभारम ऽहुति ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह ते मा पात-
माऽस्य यज्ञस्योहव ऽहुति ते मा गोपायत माऽस्य यज्ञस्य सर्थेऽस्थाया
इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

(हा) अय दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति । शर्मांसि शर्म मे यच्छेति चर्म
वाऽपतत्कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषम् शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मांसि
शर्म मे यच्छेति नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीरिति श्रेयांसं वाऽप
उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाग्निं तस्माऽप्रवेतयत्राय निरुते
तयो हेनमेप यज्ञो नु दिनस्ति तस्मादाह नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीरिति ८

स वै जघनार्धं इवेवाम आसीत् । (ता) अय यद्य एव मध्य उपविशेत्-य चनं तत्रानुष्ठयाहरेत् ।
ऽएनं तत्रानुष्ठयाहरेद्द्रष्टव्युति वा प्र वा पतिष्यतीति तया हेतु स्यात्त-
स्माज्जघनार्धं इवेवाम आसीत् ॥ ९ ॥

स यदाह-ते व्याभारम इति । ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह-“ ते मा पातमाऽस्य यज्ञस्यो-
हवः”-(वा. सं. ४ । ९) इति । ते मा गोपायत-मास्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अय दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति-“शर्मांसि शर्म मे यच्छ”-(वा.सं.४ । ९) इति । चर्म वा
एतत् कृष्णस्य । तदस्य तन्मानुषम् । शर्म देवत्रा । तस्मादाह-शर्मांसि शर्म मे यच्छेति । “नमस्ते
अस्तु मा मर हिंसीः”-(वा. सं. ४ । ९) इति । श्रेयांसं वा एष उपाधिरोहति-यो यज्ञम् । यज्ञो
हि कृष्णाग्निम् । तस्मा एवेतयत्राय निरुते । तयो हेनमेप यज्ञो न दिनस्ति । तस्मादाह-नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्धं इवेवाम आसीत् । अय यद्य एव मध्य उपविशेत्-य चनं तत्रानुष्ठयाहरेत् ।
द्रष्टव्युति वा म वा पतिष्यतीति । तया हेतु स्यात्तस्माज्जघनार्धं इवेवाम आसीत् ॥ ९ ॥

एत्येते । तथा धेनुपेयम्-“ पुनर्वा एतमृन्वित्रो गर्भं कुर्वन्ति य दीश्रपन्ति ”-इति (ऐ. भा. १ । ११२) ।
' अन्नांसि ' गायत्र्यादीनि । ' न्यक्राद्गुण्डिः ' सुटीकरणेन सत्त्वविद्यागुण्डिः । उक्तत्वात्पुनरेतानं प्रतिद्व-
गर्भमाश्रयेन द्रव्यनि-न्यक्राद्गुण्डय इव हीति ॥ ६ ॥

स यदाहति । उहव-शब्दार्थमाह-आस्य यज्ञस्येति । संस्थाया इत्यर्थः । उहमा ऋक् ' उहक् ' तेन
संनिर्दिश्यत इति ह्यनुरुक्तम् (वा. प. कां. ३ । १ । १ । १२ माथे का. ३ । १ । १ । २९ माथे) ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाग्निनाहोरात्रेण विभक्तं-अय दक्षिणेनेति । चर्म वा इत्यादि । अनुष्येत् पद ' चर्म्- ' इति
प्रतिद्वयम्, ' एतद् ' ' देवत्रा ' देवेतु मुम्बहेतुत्वात् ' शर्म ' -शब्दाभिप्रेयम् ; अने वेदिनेन स्वरूपेण शर्मासीति
कृष्णाग्निस्त्य स्युतिः । हिंसायविद्यायर्माकिं दर्शयन्ति-श्रेयांसिक्त्वादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽनिक्रमगापराध-
प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स जघनार्धं इति । ' स. ' आशुटः ' जघनार्धं ' कृष्णाग्निस्त्य पश्चाद्गणे एव ' अग्रे ' प्रथमं ' आसीत् ' ।

(त्रा) अथ मेखलां परिहरते । (तेऽङ्गि) अङ्गिरसो ह वै दीक्षिता न वल्यमविन्दंस्ते नान्यद्ब्रतादशनमवाकल्पयन्त्सु एतामूर्जमपश्यन्त्सुमासिं तां मध्यतु ऽआत्मन ऊर्जमदधत सुमासिं तथा सुमामुर्वंस्तथोऽपुवेषु ऽएतां मध्यतु ऽआत्मन ऊर्जं धत्ते सुमासिं तथा सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति । मृद्वसदिति न्वेषु शाणी यत्र वै प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यज्ञेदिप्रमुल्वमासीञ्जे शणास्तुस्मात्ते पूतयो व्वान्ति बुद्रस्य जराव्यासीत्तुदीक्षितवसनमुन्तरं वा ऽबुल्वं जगुयुणो भवति तुस्मादेपाऽन्तरा व्वाससो भवति स यथेवातः प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेवमेवोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥

अथ मेखलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षिता न वल्यमविन्दन् । ते नान्यद्ब्रतादशनमवाकल्पयन् । त एतामूर्जमपश्यन्-समासिम् । तां मध्यत आत्मन ऊर्जमदधत-समासिं, तथा समाम्बुवन् । तयो एवैव एतां मध्यत आत्मन ऊर्जं धत्ते-समासिम्, तथा सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति-मृद्वसदिति न्वेषु शाणी । यत्र वै प्रजापतिरजायत-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् । तस्य यज्ञेदिप्रमुल्वमासीत्-ते शणाः । तस्मात्ते पूतयो वान्ति-यद्रस्य जराव्यासीत्-तदीक्षितवसनम् । अन्तरं वा अबुल्वं जगुयुणो भवति । तस्मादेपाऽन्तरा वाससो भवति । स यथेवातः प्रजापतिरजायत-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्-एवमेवोऽतो जायते-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥

(का. प्रौ. मू. अ. ८०) । विषये वामाह-अथ यद्म इति । 'य' 'एवम्' मय्यप्रदेशमाकृतं भूयात् अन्यः 'इत्यपि' इत. इतिगणानिर्भविष्यति तत. पतिष्यति चेति ॥ ९ ॥

अथ मेखलादीक्षामाह-अथ मेखलामिति । ' परिहरति ' मय्ये परितो वेद्युदेदिस्पर्ध. । पुरावृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशसति-आङ्गिरस इति । ' वन्य ' वनाहं वलनर वन्तु ' नाविन्दन् ' दीक्षित्ये कारणमाह-ब्रतात् तस्मान्नात् पयस अन्यन् ' अशन ' नावाकल्पयन् ' धत्त, अत इत्यर्थः । ' ते ' ' एताम् ' ' ऊर्जम् ' । ' ऊर्ज् ' वल तस्मात्प्रवल्ननेखला ऊर्जिष्युष्यते । ऊर्जिति विशिनाष्टि-समासिमिति । सन्य-गाव्याधने वन्मनरेति समासिमंखला ॥ १० ॥

तस्या उपदानत्रयमाह-सा वै शाणीति । ' सा ' समासि ' शाणी ' राणमयी मवेत् । ' मृद्वी ' मुख-सस्यशा ' अमन् ' भवेत् । ' इति न्वेव ' अनेन ऋचमिप्रायेण, गर्भोर्णं मार्वव्यापेक्षितत्वादित्यर्थः । राण-वाममोक्ष्यतिमाह-यत्र वा इति । ' यत्र ' यमिन् काले ' प्रजापति. ' यद्रमसशतदुपपन्नः. ' तस्य ' प्रजापते-गर्भभूत्वम् ' नैदिष्टम् ' अत्यन्तामरिहित ' यदुल्वमासीत् ' ' ते ' ' शणा. ' अमवन् । ' तस्मात् ' गर्भ-

१-यत्र वै सर्वत्र मृत्पुल्लङ्गेयु- ' अविन् ' -इत्वेन षट्त्वस्य ष्येन्दन्-इति सात्वयम्मत सार्वःपात्र ।

२-१ वेदिकाःपुत्राऽऽर्जुहते-समासीति तेवस्तेऽपरेऽने ।

(त्सा) सा वै त्रिवृद्धवति । त्रिवृद्धद्यन्नं पशवो ह्यद्यन्नं पिता माता यज्ञायते
तृत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्गोनान्वस्ता भवति । वृज्रो वै शरो विरक्षस्ताये स्तुकासुर्गं^१
सृष्टा भवति सा सुप्रसलवि सृष्टा स्याद्यथेडमन्या रजवो मानुषी स्याद्यद्व-
पसलवि सृष्टा स्यात्पितृदेवत्या स्यात्तस्मात्स्तुकासुर्गं^१सृष्टा भवति ॥ १३ ॥

सा वै त्रिवृद्धवति । त्रिवृद्धपशुम् । पशवो ह्यन्नम् । पिता, माता, यज्ञायते—तत् तृतीयम् । तस्मा
त्त्रिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्गोनान्वस्ता भवति । वृज्रो वै शरः । विरक्षस्ताये । स्तुकासुर्गं सृष्टा भवति । सा यत्
प्रसलवि सृष्टा स्यात् । यथेडमन्या रजवो मानुषी स्यात् । यद्वपसलवि सृष्टा स्यात्—पितृदेवत्या स्यात्
तस्मात्स्तुकासुर्गं सृष्टा भवति ॥ १३ ॥

माडिन्दिसम्भवादु ' ते ' शणाः पूतयो वानि ' दृग्न्धा भवन्ति । उल्बं नाम पटसदृशं गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्
" स उल्बाहृतो गर्भो भवति "—(ऐ. ब्रा. १ । १ । ३ । नि. १ । १ । ७) इत्येतदाख्यम् । प्रनिर्दिष्टं
वृत्तवचनं शरणपशुम् । जरासुर्वेष्टनम् । प्रजापतेः मन्त्रवि तन् दाक्षितेन धार्यं कन्नमभूत् । उभे अत्र
गर्भरूपप्रजापतिवदीक्षितस्यापि गर्भन्वाह्यं अभूताम् । मेखलाया यमनादान्तस्व विधत्ते—अन्तरं वेति । ।
यदेवेत्यादि । सप्तम् ॥ ११ ॥

सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूपमर्गं पितृमानुषात्मना ' त्रिवृद् भवति ' यतः अतन्नादान्तकत्वान्ते
काऽपि त्रिगुणा कर्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जवासानिश्चिन्तव्यं विधत्ते—मुञ्जवल्गोनान्वस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वाद् रशोविवामकृत्वम्
तदा च तीक्ष्णवक्रम्— " इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रादरत् स श्रेया व्यमवत् " (ते. स. १ । २ । १ । २
इत्युपक्रम्य " वेऽन्त-शरा आशीर्कितं ता शर्करा अमवन्, तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः—(नि. .
१ । २ । १ । २) इति * । मेखलायाः कैशवंगीवनिर्माणं विधत्ते—स्तुकासुर्गं सृष्टा भवतीति । ' स्तुक
केशवंगी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उत्तमप्रकारं प्रसम्भितुं प्रक्षारान्तरयोर्दोषमाह—सा प्रस
लवीति । ' सा' मेखला ' यत् ' यदि ' प्रसलवि सृष्टा ' दक्षिणपाणेर्वापारेण निर्मिता स्यात्, तदा ' यथा
येन प्रकारेण ' अन्याः ' लौकिकवचनः, यथादिवन्धनरजवो मानुष्या भवन्ति । एवमियमपि मानुष्येभ्यो भवेत् ।
' यत् ' यदि ' अपसलवि सृष्टा ' मन्त्रपाणिनोपारे व्यावृत्तेन निर्मिता स्यात्, तदा ' पितृदेवत्या स्यात् ' ।
तस्मात् स्तुकासुर्गं सृष्टेःसुप्रसलः ॥ १३ ॥

१-अन्ये इतिर्यङ्कादे १ । अ. २।१।२ । इदो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रददत् । स यद्वत्पशुर्दोषमवत् । तस्य मन्त्रमृतीष
वा यावद्वा सुप्रसलवि वा यावद्वा । सप्तमृतीष वा यावद्वा । अथ यत्र प्रादरत्सदृशोऽशीर्कितं । स पतित्वा शरोऽभवत् । तस्माच्छरं
नाम वदतीत्यतः । इत्यु स पशुर्दोषमवत् । १ ।

तां परिहरते । (तऽ) ऊर्ध्वस्याङ्गिरसीत्यङ्गिरसो ह्येतामुर्जमपश्यन्पूर्वमदा
ऊर्ध्वं प्रथि घेहीति नात्र तिर्योहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

(स्तु) अथ नीविमुद्ग्रहते सोमस्य नीविरसीत्यदीक्षितस्य वाऽ-
अस्येषाम्ने नीविर्भवत्यथात्र दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य
नीविरसीति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ प्रोर्णते । गर्भो वाऽस्य भवति सो दीक्षते प्रावृता वै गर्भाऽ-
उल्बेनेव जगयुणेव तस्माद्दे प्रोर्णते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णते । विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येत्युभयं वाऽस्योऽत्र भवति
यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदुद् दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यजते तद्य-
जमानस्तुस्मादाह विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥

तां परिहरते । “ ऊर्ध्वस्याङ्गिरसी ”- (वा. सं. ४ । १०) इति अङ्गिरसो ह्येतामुर्जम-
पश्यन् । “ ऊर्ध्वमदा ऊर्ध्वं प्रथि घेहि ”- (वा. सं. ४ । १०) इति । नात्र तिर्योहित-
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीविमुद्ग्रहते-“ सोमस्य नीविरसि ”- (वा. सं. ४ । १०) इति । अदीक्षितस्य वा
अस्येषाम्ने नीविर्भवति, अथात्र दीक्षितस्य सोमस्य । तस्मादाह-सोमस्य नीविरसीति ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णते । गर्भो वा स्य भवति-यो दीक्षते । प्रावृता वै गर्भाः-उल्बेनेव, जगयुणेव ।
तस्माद्दे प्रोर्णते ॥ १६ ॥

॥ प्रोर्णते-“ विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य ”- (वा० सं० ४ । १०) इति । यजमे वा
एषोऽत्र भवति-यो दीक्षते-विष्णुश्च यजमानश्च । यदुद् दीक्षते तद्विष्णुर्भवति । यजते तद्यज-
मानः । तस्मादाह-विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥

यजतेनत्र विशय व्याचष्टे-तां परिहरत इति । अङ्गिरसो ह्येतामुर्जमिति । अत्र ‘ हि ’-शब्देन
दुष्कारे प्रमिदिराविक्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्-“ अङ्गिरसः सुरार्णं लोहं मन्त ऊर्ध्वं व्यमजन्त ”- (टी. सं.
१ । ४ । २ । ३) इत्यादि । अत्र काल्याणम्-“ मेखलां वधति केणी विवृत शणमुष्मिप्रामन्तर्षं वासस
ऊर्जनीति ”- (का. प्रो. सू. ० । ८८) इति ॥ १४ ॥

यजमानस्य मन्त्रसमुद्ग्रहणमाह-अथ नीविमिति (नीवि उल्बेने सोमस्य नीविरसि का. प्रो. सू. ७ ।
८९) । अथ ‘ सोमस्य नीवि ’-अदीक्षितस्य । इदानीं तु “ दीक्षितस्य ‘ सोमस्य ’ सोमशान्कर्तृत्वाद्
दीक्षितो यजतरेण सोमं दद्यात्तरे ॥ १५ ॥

यजमानो अङ्गिरसं विवृतं-अथ प्रोर्णते इति । ऊर्णते आच्छादयति ॥ १६ ॥

स प्रोर्णते इति । आच्छादयति-विशयः इति । अङ्गिरसः-“ शिरः प्रोर्णते विष्णोः शर्मासि ”- (का.

(त्सु) अय कृष्णविषाणां सिचि बध्नीति । देवाश्च वाऽअमुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितृर्दायसुपेयुर्मन एव देवाऽउपायन्वाचमसुरा यज्ञमेव तदेवा उपायन्वाचमसुरा अमूमेव देवाऽउपायन्निमामसुराः ॥ १८ ॥

(स्त्रे) तु देवा यज्ञमह्वन् । (न्यो) योषा वाऽइयं व्याशुपमन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा द्वैक्षत योषा वाऽइयं व्याशुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति तामुपामन्त्रयत सा हास्माऽआरकादिवैवाग्रऽआसूयत्तस्माद्दुर्गा पुष्ट्योपमन्त्रिताऽऽरकादिवैवाग्रेऽसूयति स होवाचारकादिव वै मऽआसूयादिति ॥ १९ ॥

अय कृष्णविषाणां सिचि बध्नीति । देवाश्च वा अमुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितृर्दायसुपेयुः । मन एव देवा उपायन्, वाचमसुराः । यज्ञमेव तदेवा उपायन्, वाचमसुराः । अमूमेव देवा उपायन्, इमामसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यज्ञमह्वन्—' योषा वा इयं वाक् । उपमन्त्रयस्व । ह्वयिष्यते वै त्वा ' इति । स्वयं वा द्वैक्षत । योषा वा इयं वाक् । उपमन्त्रयै । ह्वयिष्यते वै मेति । तामुपामन्त्रयत । सा हास्मा आरकादिवैवाग्र आसूयत् । तस्माद् दुर्गा पुष्ट्योपमन्त्रिता—आरकादिवैवाग्रेऽसूयति । स होवाच—आरकादिव वै म आसूयात्—इति ॥ १९ ॥

श्री. सू. ७ । १०) इति । विष्णुशब्दः पुरुषोत्तमे प्रसिद्धः । अथाभिमतमर्थमाह—उभयं वा एव इति । दीक्षणीपेष्टौ आत्राविष्णवे हविषि विष्णुर्देवंतति तन्त्कारसक्ततो यज्ञमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मन्ते कृष्णविषाणावन्धनमाह—अय कृष्णविषाणामिति । सिचि सिग् ब्रह्मन्तस्त्र बध्नीवान् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थमाहयादिकाःमाह—देवाश्च वा अमुराश्चेत्यादिना । ' प्राजापत्याः ' प्रजापतेः पुत्राः । ' पितृर्दाय ' पितृक वनम् । इन्द्रियेभ्य मध्ये ' मन एव देवाः ' प्राजा, ' वाचन् ' वाग्निन्द्रियम् ' अमुराः । सया यज्ञमेव ' देवाः ' उपायन्नाः । ' वाचम् ' इन्द्रियरूपाम् ' अमुराः ' ' अमूम् ' दिवमेव ' देवाः ' ' इमाम् । मृषिर्वाचन् ' अमुराः ' ॥ १८ ॥

ते देवाः इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वार्थान्त्वकरणाय ' यज्ञम् ' ' एवम् ' अनुवन् '—यज्ञ । ' इयं वाक् ' ' योषा ' स्त्री, त्वं तु पुमान् ; तस्मात् ताम् ' उपामन्त्रयस्व ' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय । सापि ' त्वा ' त्वां ह्वयिष्यते आकारविष्यति ' इति अनुवन् । तत्तद्वृत्तान्त जानन्ति श्रुतिर्नृति—न केवल तेषा वधनमेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' वाशब्दार्थे, यज्ञः स्वयमपि 'ऐश्वर्य' विचारितवान् । ईक्षणप्रकारमनुवदति—योपेति ।

१—कृष्णायन । कृष्णविषाणा निवन्ति पर्ववालि बोतापत् दशाया बध्नीति इति ७ । ११ । अत्र कर्कः । सामर्थ्यादेमापित्वाशो-
चारसिचि बध्नीति इति नोष्कमिति । तत्तद्योतनीयमाने दशाया कृष्णविषाणावन्धनमिति तान्यर्थम् । काण्डश्रुतिरपि । अथेत्तरसिचि
कृष्णविषाणां बध्नीति इति ।

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुषामन्त्रयत
सा हास्मे निपलाशमिवोवाद् तस्माद् स्त्री पुंशोपमन्त्रिता निपलाशमि-
वैव वदति स होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । (५) उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुषा-
मन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमांश्सथं इयतऽपवोत्तमर्थं स
होवाचाहृत वै मेति ॥ २१ ॥

हे देवा ईशांचकिरे । योषा वाऽइयं व्याग्यदेनं न युजितंहैव मा तिष्ठन्त-
मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां प्रतिप्रभूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्त-
मभ्येयाय तस्माद् स्त्री पुमांश्सथंस्सथंस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति ताथं हैभ्य
आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वाऽआगादिति ॥ २२ ॥

ते होचुः—उपैव भगवो मन्त्रयस्व, ह्वयिष्यते वै त्वा—इति । तामुषामन्त्रयत । सा हास्मे निपलाश-
मिवोवाद् । तस्माद् स्त्री पुंशोपमन्त्रिता निपलाशमिवैव वदति । स होवाच—निपलाशमिव वै
मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः—उपैव भगवो मन्त्रयस्व । ह्वयिष्यते वै त्वा—इति । तामुषामन्त्रयत । सा हैनं जुहुवे ।
तस्माद् स्त्री पुमांश्सथं इयत एवोत्तमम् । स होवाच—आहृत वै मेति ॥ २१ ॥

हे देवा ईशांचकिरे—योषा वा इयं वाक् । यदेनं न युजिता—इहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहि—इति ब्रूहि ।
तां तु न आगतां प्रतिप्रभूतादिति । सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय । तस्माद् स्त्री पुमांश्सथं
तिष्ठन्तमभ्येति । तां हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाच—इयं वा आगादिति ॥ २२ ॥

‘ सा ’ नामपि ‘ ह्वयिष्यते ’ अत्र ‘ उपमन्त्रयि ’ अहमिति । उपमन्त्रिता ‘ सा ’ ‘ अग्रे ’ प्रथमवारम् ‘ आर-
काद् ’ आरमेव आरकम् । ते न च आरकाग्रेण व्यथिता इत्यर्थः । आम्यन् आरकाप्रतुको बलीवर्द्ध-
दिविषामुषामकरोदित्यर्थः । तन्मादिति लोकादुत्पत्तकथन स्पष्टम् । जात वृत्तान्त देवेभ्यो निवेदयति—
स होवाचेति ॥ १९ ॥

ते होचुरिति । अथ पुनरैवेर्यान्वयमानो यद् ‘ तामुषामन्त्रयत ’ । ‘ सा ’ अपि ‘ निपलाशमिव ’
निपलितवर्णं वृणादिवन्निव, तत्रया केवळ कथने, एव शिरश्चालिते ‘ उवाच ’ इत्यर्थः । अथवा पन्दाशनिप-
दन्निव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । तस्मादित्यादि । पूर्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

हे देवा इति । तृतीयवारे त्वाहृतवती । आह्वानवृत्तान्तं ज्ञातवन्तो ‘ देवाः हि ईशांचकिरे ’ कथम् ।
‘ इयं वाक् योषा ’ यद् । अस्तु नामेयत आह—यद् ‘ यस्मान् ’ ‘ एन ’ यद्म् ‘ न युजिता ’ न मिलितवती,
अतो न विधत्तित्येवर्थः । एवमीदृश्या हे यद् । त्वान्तिके कथं गच्छामि । किन्तु हे वाक् । त्वं ‘ इह ’
स्थाने ‘ तिष्ठन्त ’ ‘ सा ’ माम् अभिगच्छ ‘ इति ब्रूहि ’ इत्युक्त्वा । तथा तामुषायां ‘ वाच ’ न ।

तां देवाः । (५) अमुरेभ्योऽन्तरायंस्ताथुं स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुतमशुह्वुगुहुतिर्हि देवानाथं स आमेवामूमनुष्टुभाऽशुह्वुस्तुडेवैनां तदेवाः स्व्यकुर्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽल्वो हेऽल्व इति व्वदन्तः परावभूवुः ॥ २३ ॥

(स्तु) तत्रैतामपि व्याचमूदुः । (रु) उपजिज्ञास्याथं सु म्लेच्छस्तु-
स्माशु ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्था हेपा व्यागेवमेवैष द्विपताथं सपत्नानामादत्ते
व्याचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति शुएवमेतद्देव ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याचमभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति ताथं संवभूव ॥ २५ ॥

तां देवा अमुरेभ्योऽन्तरायन् । तां स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य-सर्व्वहुतमशुह्वुः । आहुतिर्हि देवा-
नाम् । स-यामेवामूमनुष्टुभाऽशुह्वुः-तदेवैनां तदेवाः स्व्यकुर्वत । तेऽसुरा आत्तवचसो-हेल्वो हेल्व
इति वदन्तः परावभूवुः ॥ २३ ॥

तत्रैतामपि वाचमूदुरुपजिज्ञास्याम् । स म्लेच्छः । तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । अमुर्यां हेपा
वाक् । एवमेवैष द्विपतां सपत्नानामादत्ते वाचम् । तेऽस्यात्तवचसः परा-भवन्ति-य एवमेतद्देव ॥ २४ ॥
सोऽयं यज्ञो वाचमभिदध्यौ-मिथुन्येनया स्यामिति । तां संवभूव ॥ २५ ॥

अस्माकं प्रतिप्रभूतात् ' निवेदयतु ' इति ' थ अमुवन् । सायाकारिता ' तदेव ' तत्र सङ्केतप्रदेशे निष्ठन्त-
मेव यज्ञमभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाथ ॥ २२ ॥

तां देवा इति । ' ता ' वाचं ' देवाः ' ' अमुरेभ्यः ' ' अन्तरायन् ' तथा वार्जितानुर्ज्वन् ।
' स्वीकृत्य ' चाभिमुखमन्तरेण स्वमेधायामेतात् ' अग्नावेव ' ' तात् ' वाचम् ' अनुष्टुमा ' ' विश्वो देवस्य
नेतुः " -इत्येतया कृत्वा यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ' अशुह्वुः ' । केवला हि न स्वीकृ-
तेत्यत आह-आहुतिर्हितीति । आहुतिरूपेणाग्नौ दत्तमेव देवानां प्रियमित्यर्थः । अथ ' ते असुराः ' ' आत्त-
वचसः ' देवैः स्वीकृतवचसः " हे अरयः हे अरयः " -इत्युच्चारयितुमशक्ता " हेऽल्वः हेऽल्वः " ' इति
वदन्तः ' पराभूता ॥ २३ ॥

प्रसङ्गान् कश्चिद् वाचिष्य नियममाह-तत्रैति । ' उपजिज्ञास्या ' ज्ञातव्यां सन्दिग्धां वाचम् ' ऊचुः ' उक्त-
वन्तोऽसुराः । ' म्लेच्छः ' सन्दिग्धार्थस्यापन्नशरूपस्य वचसो भाषणं यन्, तन्म्लेच्छमित्यर्थः । यत्र य
ईदृशी वाचं वदति स म्लेच्छः । ' तस्मात् न म्लेच्छेत् ' म्लेच्छो ॥ भवेत्, तदीयामपार्थिको माषो नञ्पादि-
त्यर्थः । ' अमुर्यां ' अमुरेष्याहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति-एवमेवैष इति । ' अस्य ' सपत्ना, अनेन ज्ञात्रा
अपहृतवचसः सन्तः ' परामवन्ति ' ॥ २४ ॥

यदर्थमाख्यायिका प्ररदिता, तमयं विधातुमाह-सोऽयं यज्ञ इति । अभिध्यानप्रकारः प्रदर्शयति-मिथुनीति ।
' संवभूव ' सङ्गतोऽभूत् ॥ २५ ॥

१-आत्तवचन ' -इति वैदिकपाठपुस्तके पाठः । २- ' पातञ्जलिमहाभाष्ये एतद्यथा तु हेऽल्वो-देऽल्व ' इति पाठो दृश्यते ।

(वे) इन्द्रो ह वाऽईक्षां चके । महद्वाऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च युन्मा तन्नाभिभवेदिति सऽइन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्षां चके । महावीर्या वाऽइयं योनिर्या मामु-
दीधरत यद्वै मेतो महदेवाभ्वं नानुप्रजायेत युन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्टयाच्छिनत् । (तां) तां यज्ञस्य शीर्षन्प्रत्यदधाद्यज्ञो
हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं योषा योनिः सा कृष्णविषाणाऽथ
यदेनामिन्द्रऽआवेष्टयाच्छिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवातऽइन्द्रोऽजायत गर्भो
भूत्वैतस्मान्मिथुनादेवमुवैपोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात् ॥ २८ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्षां चके—महद्वा इतोऽभ्वं जनिष्यते—यज्ञस्य च मिथुनात्, वाचश्च—यन्मा तन्नाभि-
भवेदिति । स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्षां चके । महावीर्या वा इयं योनिः या मामुदीधरत । यद्वै मेतो महदे-
वाभ्वं, नानुप्रजायेत, युन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्टयाच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्प्रत्यदधात् । यज्ञो हि कृष्णः । स यः स
यज्ञः—तत्कृष्णाजिनम् । योषा योनिः सा कृष्णविषाणा । अथ यदेनामिन्द्र आवेष्टयाच्छिनत् ।
तस्मादावेष्टितेव । स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनाद्—एवमुवैपोऽतो जायते गर्भो
भूत्वैतस्मान्मिथुनात् ॥ २८ ॥

इन्द्रो ह वा इति । ' इतः ' अस्मात् ' मिथुनात् ' अन्वम् ' अल्प यज्ञवाचोर्द्विथुनात् ' यत् ' ' जनि-
ष्यते ' ' तत् ' तस्मात् ' मा ' वा ' नाभिभवेत् ' इति । एवमीदृश्या अन्योपनिषदात् ' सः इन्द्रः एव '
वायोन्मा स्वयं ' गर्भो ' भूत्वा प्रविष्टः ॥ २६ ॥

स ह संवत्सर इति । तत्र सवत्समुचिन्वा अजायत । प्रामुदीधरतेति । स्वसामर्थ्यान्विकारणम्, तत्र
योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते । एतस्मान्मिथुनात्तस्मान्मिथुनात् अन्वम्—महत् ' अन्वम् ' अल्प नोत्पद्येत तद्युत्पद्येत
तन्नाभिभवेदिति विचार्य ॥ २७ ॥

तां परामृशयेति । प्रतिपरामृशयेति । ' प्रतिपरामृशय ' योनिदेशो किमुपादकमिति विचार्य ' ताम् '
' आवेष्टय ' हस्तेनावेष्टन कृत्वाऽऽच्छिनत् ' अद्वात् ' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । यज्ञसन्दर्भमाह—यज्ञो हि
कृष्ण इति । ' हि '—इन्द्रेण ' यज्ञो देवेषु निजायत कृष्णो रूप कृत्वा "—इत्यादि धृतिप्रतिद्विरभिधीयते ।
अन. प्रमिदो ' य. ' ' कृष्ण. ' मृगोऽस्ति, ' स ' एव निदानेन ' यज्ञ. ', ' तत् ' एव यनमानेन धार्यं ' कृष्णा-
जिनम् ' तस्या वाचो ' योनि ' । ' सा कृष्णविषाणा ' यद्विन्वा । कृष्णविषाणाधारणे लिङ्ग दर्शयति—यदेनामिति ।
उक्तार्थे प्रथमनि—स यथैवात इति ॥ २८ ॥

(तां) तां वाऽऽत्तानामिव वध्नाति । (त्यु) उच्चानेव वै योनिर्गर्भं विभ-
त्यथ दक्षिणां भ्रुवमुपसृष्वपरि ललाटमुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य
ह्येषा योनिऽतो वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मा-
दाहेन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥ [शतम् १९००]

(त्य) अयोहिसति । सुसस्याः कृषीस्कृषीति यज्ञमेवैतज्जनयति यदा वै
सुपमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तुहर्वात्मने च
नालं भवति तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ न दीक्षितः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वाऽएष
भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्नि-
त्येत्ततो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वाऽअनु उताथंसि ततो उताथंसि

तां वा उच्चानामिव वध्नाति । उच्चानेव वै योनिर्गर्भं विभति । अथ दक्षिणां भ्रुवमुपसृष्वपरि ललाट-
मुपस्पृशति । " इन्द्रस्य योनिरसि "—(वा. सं. ४ । १०) इति । इन्द्रस्य ह्येषा योनिः । अतो
वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशति । अतो वा जायमानो जायते । तस्मादाह—इन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥

अयोहिसति—“ सुसस्याः कृषीस्कृषि ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । यज्ञमेवैतज्जनयति । यदा
वै सुपमं भवति—अथालं यज्ञाय भवति । यदो दुःषमं भवति—न तुहर्वात्मने च नालं भवति ।
तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत । गर्भो वा एष भवति—यो दीक्षते । यो वै
गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेद्—अपास्यन्नित्येत् । ततो दीक्षितः पामनो भवितोः । दीक्षितं

तस्या बन्धने ऊर्ध्वमुपलब्धं विधत्ते—तां वा इति । योनिर्गर्भोमुत्तं गर्भं त्रिभुपात्, तदा पतेदेव, अन
उच्चानमरणं सिद्धम्; तत्साधर्म्यं तां ' उच्चानाम् ' वध्नाति । बन्धनप्रकारस्याह—' दक्षिणां भ्रुवम् '
आरम्य ललाटस्येवदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्—“ कृष्णविषाणां त्रिवर्ति पञ्चवर्ति वीचानां दशापां
वध्नाति, तथा कण्डूयनम्, उपस्पृशत्येनवा दक्षिणस्यां भ्रुव उपरोन्द्रस्य योनिरसि ”—(का. श्रौ. सू. ७ ।
९१—९२—९३) इति । मन्त्रं न्याष्ये—इन्द्रस्येति । ' अतो हि ' अस्या योनिः सकारात् खडु ' प्रविशति '
गर्भरूपेणैन्द्रः । अतो गर्भप्रवेशनिर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनिर्त्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूतेरपरि समन्त्रमुत्तेजनं विधत्ते—अयोहिसतीति । (का. श्रौ. सू. ७ । ९४) ' कृषीः ' कृष्ट-
स्पृष्टीः समृद्धसस्याः ' कृषीति ' मन्त्रार्थः । कृषीस्कृषि—इत्यत्र कस्कादित्वात् पत्वम् (पा. ५ । ८ । १ । ४८)
' एतत् ' एतेनेर्देखनेन । सप्तम्यत् । यदा वा इति । ' यदा ' खलु सुपमं कृष्णादिसम्पत्त्या ' सुपमं '
सुखप्रदः सः सरो ' भवति ' तद्वै यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा उत्तमैवर्गत्वेन ' दुःषमं दुःखहेतुः संवत्सरो
भवति तदा ' आत्मने ' स्वशरीररक्षणायैव न प्रभवति, का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रसंसनार्थं सायणान्तरं निन्दति—अथ न दीक्षित इति । ' यः कश्चिद् ' गर्भस्य '

पामनानि जुनितोः स्वा वै योनी रेतो नु हिनस्त्येपा वाऽपुतस्य स्वा योनि-
र्भवति घृत्कृष्णविषाणा तयो हैनमेपा नु हिनस्ति तस्मादीक्षितः कृष्णविषा-
णयैव कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

(५) अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृत्रो वै दण्डो विरक्षस्तापे ॥ ३२ ॥

(याऽओ) औदुम्बरो भवति । (त्यु) अन्नं वाऽऽगुदुम्बुर उजोऽग्रा-
द्यस्यावरुद्धयै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसंमिता भवति । (त्ये) एतावद्वै वीर्यं स यावदेव वीर्यं तावांस्तु-
द्भवति मुन्मुखसंमितः ॥ ३४ ॥

(स्त) तमुच्छ्रयति । (त्यु) उच्छ्रयस्व वनस्पतऽऊर्ध्वो मा पाहयुधुहसु

वा अनु रेतांसि । ततो रेतांसि पामनानि जुनितोः । स्वा वै योनी रेतो न हिनस्ति । एषा वा ष्टस्य
स्वा योनिर्भवति—यत्कृष्णविषाणा । तयो हैनमेपा न हिनस्ति । तस्मादीक्षितः कृष्णविषाणयैव
कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृत्रो वै दण्डः । विरक्षस्तापे ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऊर्कं उदुम्बुर ऊर्जः । अत्राद्यस्यावरुद्धयै । तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥
मुखसंमितो भवति । एतावद्वै वीर्यम् । स यावदेव वीर्यं-तावांस्तद्भवति यन्मुखसंमितः ॥ ३४ ॥

तमुच्छ्रयति—“ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यं हसः । आस्य यज्ञस्योद्वचः ”—

(वा. सं. ४।१०) इति । ऊर्ध्वो मा गोपाय आस्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवंतदाह ॥ ३५ ॥

इति कर्मणि वृत्तिः । गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत, तदा स ' गर्भः ' अपाण्डुन् शृतिं प्राप्नुयात् ततोऽप्यस्य सा-
नस्य दृष्टत्वात्केन विकर्षमाणः ' दीक्षित पामनो जुनितो ' । ' पामनो ' विचरिका, मवर्षयो न' (पा. सू.
१ । १ । १००) तन्नन् मविनु समर्थो मवनीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितः स्वमेव पामनो भवति किन्तु
तदुत्पन्ना पुत्रा अपि तादृशा यन्त्रायाह—दीक्षितं वा अन्विषि । विपश्ने दोषस्तृत्वा स्वपश्ने तदमात्र दर्श-
यितुमाह—स्वा वा इति । कृष्णविषाणाया योनिव्याप्तौ, दीक्षितस्य गर्भवात्, दिग्माभावात् ' कृष्णविषाणयैव '
कण्डूयेत इति विधिः (का. श्री. सू. ७ । १२) ॥ ३१ ॥

अथ दण्डेन वीक्षा विकर्षेत्—अथास्मा इति । प्रारस्ताभनवाहण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवतीति । ' ऊर्कं ' कन्करसम्बन्धम् ' अन्नम् ' उदुम्बरस्योत्करूपत्वात् तैत्तिरीयिक आभातात्
“ देवा वा ऊर्जं व्यमजन्त तन्न उदुम्बर इदतिष्ठन् ” इति (तै. ब्रा. १ । १ । २ । १०) ॥ ३३ ॥

मुखसंमितं स्यादिति (का० श्री० सू० ७ । १५ । १) इत्यम् । मुखस्यन्तम् । प्रत्ययो विदितसम्भवात्
ततोऽपि काष्ठादिममितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उच्छ्रयोऽऽप्यण समन्त्रक विपश्ने—तमुच्छ्रयतीति (का० श्री० सू० ७ । १६) । उदकउदस्य समाप्ति-

१—उच्छ्रया नु पाम पामा विकर्षिकेभ्यः । इति उदुम्ब-उदुम्बरोत्पत्त्यर्थः (कोशमन्त्र) इति उच्यते । २—मुखसंमितं-
दुम्बरा दण्डस्य उच्छ्रयः । ३—उच्छ्रयत्वेनेमुच्छ्रयते ।

आस्य यजुस्योदृच ऽडृत्यूर्ध्वो मा गोप्रायास्य यजुस्य सथंस्थया
इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

(हा) अत्र ह्येके । (केऽह्नु) अङ्गुलीश्च न्यचन्ति व्याचं च यच्छन्त्यतो
हि न किंच न जपिष्यन्भवतीति व्यदन्तस्तदु तथा न कुर्वाद्यथा पराञ्चं
धावन्तमनुलिप्सेत तं नानुलभेत इत्यर्थं इ स यज्ञं नानु लभते तस्मादमुत्रै-
वाङ्गुलीर्न्यचेदमुत्र व्याचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

(इ) अथ यदीक्षितः । (ऽ) ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरत्य-
भिस्थिरमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्यचेदमुत्र व्याचं
यच्छेत् ॥ ३७ ॥

(इ) अथ यद्वाचं यच्छति । व्याग्वै यज्ञो यज्ञमेवैतदान्मुन्यजेऽथ यद्वाचं-
यमो व्याहरति तस्माद् द्वै विस्मृष्टं यज्ञः पुराह्वावर्तते तुत्रो द्वैष्णवी-

अथ ह्येके अङ्गुलीश्च न्यचन्ति, वाचं च यच्छन्ति, अतो हि किंच जपिष्यन्भवतीति वदन्तः ।
तदु तथा न कुर्वीह । यथा पराञ्चं धावन्तमनुलिप्सेत-तं नानुलभेत-एवं इ स यज्ञं नानुलभते ।
तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्यचेद्, अमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यदीक्षितः ऋचं वा यजुर्वा साम वा व्याहरति-अभिस्थिरमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते ।
तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीर्न्यचेदमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञः । यज्ञमेवैतदान्मुन्यजेत् । अथ यद्वाचंयमो व्याहरति । तस्माद्

वाचकवप्रकारोऽमरुद् प्रदर्शितः अ० प० ३ । १ । १ । १२ भाष्ये तथा श० प० ३ । १ । ३ । २१,
भाष्ये ॥ ३६ ॥

दर्भः पावनान्तरं मुष्टाकरणवाग्यमात्रेण । स एव स्वाभिमानः कालः । स्वाभिमतत्त्वज्ञानं ' वाचं च यच्छन्ति'
इति चकारेणान्तरमेव, दण्डदीक्षानन्तरं तयो काल इतमि केवाश्रित् पक्षमुपन्यस्य तेषामभिप्रायनाशिकृत्य
स्वपक्षमुपसहरति-अत्र ह्येक इत्यादिना । ' अतो ' हि ' अस्मादप्यमरणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ' न जपि-
ष्यन् भवति ' जपस्य च सर्वत्र पूर्वमेव निष्पन्न वादिति भावः । यथा पराञ्चमिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं
पराहृत्य पुनर्मरणं दुर्घटमिति । ' अमुत्रैव ' प्रागुक्तेः (श. प. ३ ब्र. १ अ. ३ ब्रा २५-२७ क) काचं,
दर्भपावनान्तरमेव कर्तव्यमिति यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वपक्षे गुणान्तरमाह-अथ यदीक्षित इति । चात्रत्यकारणस्य न्यर्थवचसो नियमितत्वेन क्रमादिमन्त्र-
मिव्याहरणसमयस्यैव स्थयोपादानान्मन्त्रोच्चारणस्यैव न वाङ्मनिस्य मद्ग इति प्रागेव कर्तव्यम् । कायाव्रतन्तु
दण्डवाहणानन्तरं वाग्यमनमपि विकल्पेनोक्तवान् ' अत्रेवा मुष्टिकरणवाग्यमने "-(का.श्रौ.सू. ७।९८) इति ॥ ३७ ॥

गुणैर्वचनं पुनर्वाग्यमनमपि प्रावृत्तमिति वाङ्मनस्य प्रयोगनमाह-अथ यदिति । ' वैष्णवीमुच्यन् '

मृचं वा युजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तु यज्ञं पुनरुभते तस्यो ह्येषा
प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

(२) अथैक उद्ददति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति
निवेदितमंवेनमेतस्मन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं
युष्मान्कोऽभूत्तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥

(जोऽ) अथ युद्धाहण इत्याह । (हा) अनद्वेव वाऽअस्यातः पुरा जानं
भवतीत्युं ह्याह रक्षांति योपितमनुसचन्ते तदुत रक्षांस्थेव रेते
ऽआदधतीत्यथाप्राज्ञा जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि
राजन्त्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते
तस्मादाहुर्नु सवनकृतं हन्यादेनस्वी हेतु सवनकृतेति ॥ ४० ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ५ ॥ (२ । १)

प्रथमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११४ ॥

ह्येष विष्टो यज्ञः पराङ्गवर्तते । तत्रो वैष्णवीमृचं ॥ यजुर्वा जपेत् । यतो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुन-
रुभते । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्ददति—दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति । निवेदितमंवेनमेतस्मन्तं देवेभ्यो
निवेदयति । अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । अयं युष्मान्कोऽभूत्—तं गोपायत इत्येवैतदाह ।
त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥

अथ यह ब्राह्मण इत्याह । अनद्वेव वा अस्यातः पुरा जानं भवति । इदं ह्याहुः—रक्षांति योपित-
मनुसचन्ते, तदुत रक्षांस्थेव रेते आदधतीति । अथाप्राज्ञा जायते—यो ब्रह्मणो—यो यज्ञाज्जायते ।
तस्मादपि राजन्त्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयात् । ब्रह्मणो हि जायते—यो यज्ञाज्जायते । तस्मा-
दाहुः—न सवनकृतं हन्यात्—एनस्वी हेतु सवनकृतेति ॥ ४० ॥

“ इदं विष्णुविक्रमं ” (क० स० १ । २२ । १७ । वा. म. ९ । १५ । १) इत्येवमादिकाव ॥ ३८ ॥

अथयुर्कर्तृक दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति । ‘ एकः ’ अन्त्युं ‘ उद्ददति ’ उद्देवतेत्यति ।

‘ अथ ब्राह्मणः दीक्षितः ’ दीक्षणीयेच्छिष्टाग्निनादिदीक्षाम्भक्तेण मन्त्रेण ‘ रतिः ’ । ‘ अथ महावीर्यं ’
इत्येतद् पूर्वं व्याख्यातम् । मूले तु अथयुर्जनितेतेषु कर्मा अक्तेनमुक्तम् । “ अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
धिरवे ”—(का. श्रौ. सू. ७ । १०४) रतिः । “ अन्यस्यान्तोऽप्ययुर्जनिकर्तृतावर्थव्ययमानान्थानवत्तान् प्रति-
प्रथमात्पर, उद्देवतेनेन बानुगशुभम् सूचिनः ”—रति रक्षांताव्यापेन व्याख्यातम् । नस्य वाचेऽनवाक्यस्य
प्रिारहितं निरते—त्रिष्कृत्व रति ॥ ३९ ॥

आवेदनात्प्राप्तमयं ब्राह्मणस्य प्रथोक्तमाह—अथ युद्धाहण रति । ‘ अन ’ अस्या । दीक्षायाः
‘ पुरा ’ ज्ञानम् ’ जन्म ‘ जनडेव ’ अविनिधिलयिव ‘ भवति ’ अतन्वाच्ये काण्यमाह—इदं ह्याहुर्गिति । ‘ इदं ’

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

व्याचं यच्छति । सु व्याचंयमुऽआस्तुऽआस्तमयात्तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥
यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्थेपामियं जितिस्ते होचुः कथं नऽ-
इदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुथुं स्यादिति तु यज्ञस्य उरुं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा त्रिरोऽभवन्नथ यदने-
नायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्याऽयं यज्ञः सुम्भृतऽएवं
त्राऽएषु यज्ञं सुम्भरति यो दीक्षते व्याग्वै यज्ञः ॥ ३ ॥

(स्ता) तामस्तमिते व्याचं विस्मृजते । संवत्सरां वै प्रजापतिः प्रजा-
पतिर्धृजोऽहोरात्रे वै संवत्सरऽ एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सौऽहन्न-

अथ दीक्षितधर्माः ।

वाचं यच्छति । स वाचंयम आस्ते-आस्तमयात् । तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः-र्थपामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य उरुं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः-विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा
त्रिरोऽभवन् । अथ यदनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं ममभन् । यथाऽयं यज्ञः मम्भृतः-एवं वा एष यज्ञं मम्भरति
यो दीक्षते । वार्षं यज्ञः ॥ ३ ॥

तामस्तमिते वाचं विस्मृजते । संवत्सरां वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्धृजः । अहोरात्रे वै संवत्सराः ।

वक्ष्यमाणम् ' आहु. ' अभिज्ञा । यतो गन्धमा त्वियम अनुवचन्ते अनुवचन्ति गर्भाधानसमये ' रेतः ' ' व ' आद्वति, ' अतो योमितो जन्वने । ब्राह्मण इत्यस्य न्यासवान्-इत्यादिनि । यज्ञस्यभिधेयाऽऋषीणां
जातत्वाद् ' ब्राह्मण ' -अप्यवधारः । अत एव राजन्वैद्ययोरेपि दीक्षितयोः " दीक्षितोऽयं ब्राह्मण " -
(का. श्री. सू. ७।१०५) इत्येव श्रूयते । यज्ञस्यप्रसक्तार्थं कश्चिन्नियमनात्-न म्वनकृतमिति । ' सवनकृत ' -
अभिषेकनंतरं यद्यत्रै वैर्वाग्वैदेव्यन्यतमपरिस्पर्ध । ' सवनकृता ' सवनकृता निमित्तेन, तदर्थेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमायगावर्धनिरचिते माध्वस्ये वेदार्थप्रकाशे भाव्यन्दिनसततयदाहणभाष्ये तृतीयाकाण्डे
द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-२-१)

गृहंतम्य वचमो विमर्गाकालविधानाय पुनरनुवदति-वाचं यच्छतीति । (का. श्री. सू. ७।१०६) ॥ १ ॥

अथयत्नं प्रवर्तितुमाह्याधिक्यमाह-यज्ञेन वै देवा स्तादित्वा (उ. ऋ. सू. १।१।१) इत्यत्राह
व्याख्यानम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वाग्विमोह विवर्ते-तामस्तमिते वाचमिति (का. श्री. सू. ७।१०७) । कस्तमयत्नत्वरभाषिण्ये वाग्विमो-

१-अथवा इत्येव वैदिकग्रन्थेषु श्रूयते । २-अथवायज्ञात् यच्छति । ३-अथामिते दक्षिण वाचं विस्मृजते पक्षे
वाचं विस्मृजते प्रिणः ।

दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानिवु यज्ञो यावत्स्यस्य मात्रा तावन्तमेवेतदाप्त्वा
व्याचं विमुञ्जते ॥ ४ ॥

तद्येके । नक्षत्रं दृष्ट्वा व्याचं त्रिसर्जयन्त्यत्रानुष्ठयाऽस्तमितो भवतीति
व्युदन्तस्तदु तथा न कुर्वात्क तु स्युर्ध्वमेघः स्यात्तस्माद्युक्तेवानुष्ठयाऽस्त-
मितं मन्येत तदेव व्याचं त्रिसर्जयेत् ॥ ५ ॥

(४) अनेनो ह्येके व्याचं त्रिसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति यज्ञमाप्याय-
यामो यज्ञात्सुदध्म इति व्युदन्तस्तदु तथा न कुर्वात्त इ सु यज्ञमाप्याय-
यति न सुदधाति यु एतेन व्याचं त्रिसर्जयति ॥ ५ ॥

(त्य) अनेनैव व्याचं त्रिसर्जयेत् । (द्व) व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतामि-

एते ह्येते पारिष्वाग्नेयं कुरुतः । सोऽद्वितीक्षिष्ट, स रात्रिं प्रापत् । स यावानेव यज्ञो, यावत्स्यस्य मात्रा-
तावन्तमेवेतदाप्त्वा वाचं विमुञ्जते ॥ ४ ॥

तद्येके-नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं त्रिसर्जयन्ति-अत्रानुष्ठयाऽस्तमितो भवतीति व्युदन्तः । तदु तथा न
कुर्वात्-क तु स्युः-ध्वमेघः स्यात् । तस्माद्युक्तेवानुष्ठयाऽस्तमितं मन्येत-तदेव वाचं त्रिसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो ह्येके वाचं त्रिसर्जयन्ति-भूर्भुवः स्वरः-इति । यज्ञमाप्याययामः, यज्ञं सुदध्मः-इति
वदन्तः । तदु तथा न कुर्वात् । न इत्ययज्ञमाप्याययति, न सुदधाति-य एतेन वाचं त्रिसर्जयति ॥ ५ ॥

अनेनैव वाचं त्रिसर्जयेत्-“व्रतं कृणुत, व्रतं कृणुतामिर्वाग्नेयं यज्ञो वनस्पतिर्वाग्नेयः”-

काव्य प्रशस्तौ-सर्वस्वमे वा रति । ‘ एते ’ एव ‘ अहोत्रे ’ ‘ पारिष्वाग्नेयं ’ पुन. पुनरावर्तमाने ‘ एत ’
नवम्बर ‘ इत्यतः ’ निष्पादयत् । ‘ स. ’ उत्कलभय. ‘ प्रजापति. ’ पुरा स्वयम्भवे ‘ अहन् ’ अहति
‘ अतीक्षिष्ट ’ इत् (पा म. १ । १ । ११०) दीक्षितवान् । इत्येव. ‘ स ’ प्रजापति, ‘ रात्रिन् ’
‘ प्राणन् ’ प्राणवान् । दाक्षिणात्येऽङ्गिणा वाच रात्रिपर्यन्तमन्ववर्तयदित्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तं वायमन् इवेन्
दीक्षितो ‘ यावान् ’ ‘ यद्. ’ मन्वन्तर-प्रजापत्यायकोऽग्नि, ‘ अहन् ’ च ‘ यावती ’ ‘ मात्रा ’ पारिन्तिरिति.
‘ तावन् ’ स्वयत्समि ‘ एतन् ’ एतेन निरनेन ‘ आत्वा ’ ‘ वाच ’ विमुष्टवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्नेयमेतं केवाग्नेयमह-तद्वैक इति (आ. श्रौ. मू. १० । १६ । ३) । ‘ अत्र ’ नक्षत्रदर्शन-
काण्डे । ‘ अनुष्ठया ’ स्यादित्यर्थः । सर्वैः प्रदातव्येन सूः ‘ दाम्निनितो भवतीति ’ ‘ वदन्तः ’ । नदिम
नक्ष दूषयति-तदु तयेति । ‘ ते ’ तथाऽनुष्ठयातो यदि ‘ देव ’ नक्षत्रा-द्विदक. ‘ स्यात्, ’ ‘ रात्रिं ’ इत् ध्यु
इव वाग्निर्वाक्येनारो महेषु । ‘ तस्माद् ’ ‘ यत् ’ कान्ये ‘ अस्तमितम् ’ ‘ अनुष्ठया मन्वत्-प्रजाप ’ ‘ मन्येत ’
तदेव पारिष्वाग्नेयं, न नक्षत्रोदये वाग्निर्वा. ॥ ५ ॥

मन्ववितये केवाग्नेयं पदमन्वय निरवष्टे-अनेनो ह्येके इति (‘ दूमेव. भवति वा ’ का. श्रौ. मू. ७ । १६) ।
वाग्नेयान्मन्वानां पारिष्वाग्नेयं कुरुतमितिमात्र ‘ न ह ’ इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अतः स्वामिर्वाग्नेय-अनेनैवेति । अत्र मने कृणुतेत्यस्य वनस्पत्यायं च सावर्ष्यादनेवेत् । वीन्त्या तत्

ब्रह्माऽग्निर्ह्येज्ञो वृनस्पतिर्यज्ञियऽडृत्येषु ह्यस्यात्र यज्ञो भवत्येतद्भविर्यथा
पुराऽग्निहोत्रं तद्यज्ञैवेतद्यज्ञं सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन
यज्ञं संतनोति संततं ह्येवास्तेतद्ब्रतं भवत्यां सुत्याये विष्कृत्वऽआह
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

106436

(ज्ञोऽथा) अयाग्निमभ्यावृत्य व्याचं विसृजते । न ह स यज्ञमाप्याय-
यति न संदधाति योऽतोऽन्वेन व्याचं विसृजते स प्रथमं व्याहरन्त्सत्यं
वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

(त्य) अग्निर्ह्येति । (त्य) अग्निर्ह्येवं ब्रह्माऽग्निर्ह्येज्ञऽडृत्यग्निर्ह्येषु यज्ञो
वृनस्पतिर्यज्ञियऽ इति वृनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन्यद्-
नस्पतयो न स्युस्तस्मादाह वृनस्पतिर्यज्ञिय इति ॥ ९ ॥

(वा. सं. ४ । ११) इति । एष ह्यस्यात्र यज्ञो भवति, एतद्विः-यथा पुराऽग्निहोत्रम् । तद् यज्ञो-
र्नैवेतद्यज्ञं सम्भृत्य, यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं संतनोति । संततं ह्येवास्तेतद्ब्रतं भवति-
आमुत्पार्ष । विष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

अयाग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह स यज्ञमाप्याययति, न संदधानि-योऽतोऽन्वेन वाचं
विसृजते । स प्रथमं व्याहरन्-त्सत्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ह्येति । अग्निर्ह्येवं ब्रह्म । अग्निर्ह्येज्ञ इति । अग्निर्ह्येवं यज्ञः । वृनस्पतिर्यज्ञिय इति । वृनस्पतयो
हि पतिपाः । न हि मनुष्या यजेरन्-यद्ब्रतस्य न स्युः । तस्मादाह वृनस्पतिर्यज्ञिय इति ॥ ९ ॥

द्विर्वादिपर्ययः कथितः । अग्निर्ह्येत्यादिः पृथग्मन्त्रो वाग्विमर्शनार्थः । तथा च सूत्रम्-“अग्निमभ्यावृत्य वनं कृणुतेति
वाग्विमर्शने त्रिरुक्वाऽग्निर्ह्येति च सट्ठदिति”-(का. श्रौ. सू. ७ । १०८) इति । उक्तकरणं प्रसंसति-एष
हीनि । ‘एवः’ वताद्यन्वः पदार्थः ‘अत्र’ दीक्षाकाले ‘यज्ञो भवति’ । तथा ‘एतन्’ एव वनं ‘हविः’ अपि भवति ।
‘यथा’ ‘पुरा’ दीक्षादिवसापूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्,’ ‘यजमिदमभ्याग्निहोत्रप्रत्याजाय एकेत्यर्थः । यथाहप्रसन्त्यः-“न
त्वेन न मनयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”-(आ. सू. १० । १११) इति । अत एतद्ब्रतान्त्येन ‘यज्ञेन’ प्रवर्त-
मानेन चित्तं चिंतं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञम्’ वताद्यन्वं ‘सम्भृत्य’ एकीकृत्य तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोम-
मेनेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञमन्वानसम्भवादयं पञ्च एव श्रेयानित्यर्थः । विहितव्रतं
सुत्यादिवसापर्यन्तं कर्तव्यमित्याह-सन्ततमिति ॥ ७ ॥

वाग्विमर्शोऽयमिमुष्ं कर्तव्यं इत्याह-अयाग्निमिति (का. श्रौ. सू. ७ । १०८) । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण
प्रसंसति-न हेति । ‘अतोऽन्वेन’ मूषुर्वः स्वार्थेन्येन । मन्त्रादानि व्यावष्टे-स प्रथममिति । वाग्विमर्श-
स्यादावग्निर्ह्येति भुवनं सत्यमेवोक्तवान् भवति; “सत्यं ब्रह्म” इति श्रुतेः (श्रु. आ. उ. १ । १११) ॥ ८ ॥

अग्निरिति । वृनस्पतर्वैज्ञाह्यं श्रुतिरेवोपादयति-न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथास्मै व्रतयन्ति । देवान्वाऽएषु ऽउत्पावर्तते यो
द्वीक्षते सु देवतानामेको भवति श्रुतं वै देवानाथ हविर्नाश्रुतं तस्माच्छ्र-
पयन्ति तदेपु ऽएषु व्रतयति नाश्रो जुहोति तद्यदेपुऽएषु व्रतयति नाश्रो
जुहोति ॥ १० ॥

यजेन वै देवाः । (५) इमां जिति जिग्युषीषामियं जितिस्ते होचुः कथं
न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यथुं स्यादिति ते यज्ञस्य उंसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धेयेषु विदुहय यज्ञं श्रुपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदनेना-
योपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वाऽश्रुपीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञथं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सुभृत ऽएष
वा ऽभुत्र यज्ञो भवति वां द्वीक्षतऽएषु ह्येनं तनुतुऽएषु ऽएनं जनयति
तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धेयं यद्धिदुग्धं तद्वैतत्पुनरुप्याययति मुदेषु ऽएषु
व्रतयति नाश्रो जुहोति न द्वाप्यापयेद्यदश्रो जुहुयाञ्चुद्दु ह्येनं मुन्यत
नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

अथास्मै व्रतं श्रपयन्ति । देवान्वा एष उत्पावर्तते-यो दीक्षते । न देवतानामेको भवति । श्रुतं
वै देवानां हविः-नाश्रुतम् । तस्माच्छ्रपयन्ति । तत्रैव एव व्रतयति, नाश्रो जुहोति । तद्यदेपु एव
व्रतयति, नाश्री जुहोति ॥ १० ॥

यजेन वै देवाः इमां जिति जिग्युः-षीषामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्या-
रोह्यं स्यादिति । ते यज्ञस्य उंसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्धेयेषुः । विदुहय यज्ञं श्रुपेन योप-
यित्वा तिरोऽभवत् । अथ यदनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्-यथाऽयं यज्ञः सुभृतः । एष वा भवति यज्ञो भवति-
यो दीक्षते । एष ह्येनं तनुते । एष एनं जनयति । तद् यदेवात्र यज्ञस्य निर्धेयम्, यद्धिदुग्धं-तद्वै-
तत्पुनरुप्याययति मुदेषु ऽएषु व्रतयति नाश्रो जुहोति न द्वाप्यापयेद्यदश्रो जुहुयाञ्चुद्दु ह्येनं मुन्यत
नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

अथास्मा इति । श्रुतं वा श्रुतिः । 'श्रुतम्' एकम् । 'वै' इत्येनं श्रुत्यन्तरपरिच्छिद्यविवरणे । तदा
च त्रितिरियेकम्-''३ श्रुतं न संवेदनम्यादितिदत्त्वा श्रुतह्यय सर्वव्याज' --(ब. ॥, ५, ११, ११, १४) इति
'श्रु' श्रुतं होरिष 'एष' दीक्षित एव । त्रिवेति (का. श्रौ. सू. ७ । ११२) एवकारव्युत्सवीयमात्र-
नाप्रानिति ॥ १० ॥

आमन्येव रोम पुरातनवृत्तान्नामिषानेन प्रथमनि-यजेन वा इति । (श. प. वा. १।१।२।१ भाष्ये)
गणम् । देवैरानुश्रितमपि योपयन्त्य नद्वयानुश्रुतिः पूर्वोक्तविधिं सम्भृत्यादनेनपि सम्पन्नमपि-न्यर्थः ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणामिति । अनु सर्वेषु होत्राणां च हवते, त्रिपितृ धीमन् इत्यादिद्वयं दीक्षितम्यावन्निवसु-
-

(दि) इमे वै प्राणाः । (०) मनोजाता मनोयुजो दक्षकतवो वृषे-
वाग्निः प्राणोदानो मित्रावरुणो चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा एतासु
हेवास्यैतदेवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रतऽउभौ व्रीहियवावावपन्त्युभाभ्याम् उसाभ्यां यदेवात्र
यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुषं तत्पुनराप्यायाम इति वृदन्तो यद्यु व्रतदुषा
न दृहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुषदितुद्दु ह्येवास्यैताऽउभौ
व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न कुर्यात् इ स यज्ञमाप्या-
यति न संदधाति य उभौ व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवावपेद्-
विष्याऽअस्यैताऽउभौ व्रीहियवो भवतः स यदेवास्यैतो हविर्भुवतस्तु-

वैतद् पुनराप्यायति । यदेष एव प्रत्यति, नाम्नां जुहोति । न हाप्याप्येद्-यदग्नी जुहुयात् ।
जुहु इव मन्येत-नातुहत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः-मनोजाता मनोयुजो दक्षकतवः । वाग्नेवाग्निः । प्राणोदानो मित्रावरुणो ।
चक्षुरादित्यः । श्रोत्रं विश्वेदेवाः । एतासु हेवास्यैतदेवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके-प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्ति । उसाभ्यां रसाभ्याम्-यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतम्
यद्विदुषं-तत्पुनराप्यायाम-इति वदन्तः । यद्यु व्रतदुषा न दृहीत-यस्यैवातः कामयेत-तस्य
व्रतं कुर्यात् । एतद् ह्येवास्यैता उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति । तदु तथा न कुर्यात् । न ह
स यज्ञमाप्यायति, न संदधाति-य उभौ व्रीहियवावावपति । तस्मादन्यतरमेवावपेत् । हविर्वा

पादपति-एष वा अग्नेति । ' यद् ' -ह्यन्देनात्राग्निर्मिधीत्ये यज्ञोपादकत्वाभिधानात् । अतः स्वामाग्नौ
होमेन ' यज्ञस्य ' ष्योतिष्टोमस्य ' यद् ' ' निर्धीतम् ' निर्यतिम् अनुष्ठानेन विफलम्, ' यद् ' च ' विदुषं '
विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् इत्यम्, ' तद् ' ' पुनः ' आयायितवान् भवति । व्यतिरेके दोषमाह-न हेति ।
जुहु इव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनामावात् कथं तादृशी मतिरुपपद्यत इत्यत आह-इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन
प्राणशब्दव्यवहारस्य ' इमे प्राणाः ' वागादयः ' मनोजाता. ' मनसः सकासादुत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण हत-
स्ततः प्रहृत्यमावात् । ' मनोयुजः ' च स्वस्वग्यापारेण मनसः कर्तृत्वात् । ॥ एवं ' दक्षकतवः ' दक्षाः प्रहृष्टाः
स्वत्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विमज्ज्य योजयति-वाग्नेवाग्निरित्यादिना ।
" अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् " इति श्रुतेः (ऐ. २. आर. ४. अ. २. खं) इन्द्रिय-तदभिमानिदेवत-
योमेदेव्यवहारः । यस्मात् ' एतासु ' ' देवतासु ' प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वामिनि ' हृतं
भवति ' । यद्वा अग्नी चन्देकस्मिन्नेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति
व्याख्येयम् । तस्मान्जुह्वन्मन्येत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमदिवस (देव) व्रतविषयकमेकेषांशिर्यज्ञमाह-तद्वैके इति । ' प्रथमे व्रते ' प्रथमव्रताहं क्षीरे निर्द्वीत-
विदुष्ययोः-तद्वैकेषांशिर्यज्ञमाह-तद्वैके इति । ' प्रथमे व्रते ' प्रथमव्रताहं क्षीरे निर्द्वीत-
विदुष्ययोः-तद्वैकेषांशिर्यज्ञमाह-तद्वैके इति । ' प्रथमे व्रते ' प्रथमव्रताहं क्षीरे निर्द्वीत-

देवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो ब्रह्म अतदुघा न दुहीत अस्यैवातः कामयेत
तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

(त) तद्धैके । प्रथमे व्रते सर्वोपघुं सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि दीक्षित-
मार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिपज्येद्यथा व्रतेन भिपज्येदिति
तदु तथा न कुर्यान्मानुषुं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तुद्यज्ञस्य अन्मा-
नुषं नेद्रचृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत
तेन भिपज्येत्सुमामिह्यैव पुण्या ॥ १५ ॥

अस्यैता उभौ ग्रीहियरी भवनः । स यदेवास्पितौ हविर्मवतः—उदेवास्पितावन्वारब्धौ भवतः । यद्
प्रतदुघा न दुहीत—यस्यैवातः कामयेत—सस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्धैके—प्रथमे व्रते सर्वोपघं सर्वसुरभ्यावपन्ति । यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्—यैनेवातः कामयेत—
तेन भिपज्येत्—यथा व्रतेन भिपज्येदिति । तदु तथा न कुर्यात् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति ।
वृद्धं वै तद् यज्ञस्य—अन्मानुषम् । नेद्रचृद्धं यज्ञे करवाणीति । यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्—यैनेवातः
कामयेत—तेन भिपज्येत् । समाभिर्ह्येव पुण्या ॥ १५ ॥

मभिप्रायं । तन्निषेधनि—तद्धैके । उभयान्नस्याप्रयोजकतामाह—न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति तत्राह—तस्मा-
दन्त्यतरमिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वावम् । कथं सिद्धयतीति तत्राह—हविर्वा अस्येति । दर्शपूर्णमासयो-
र्ग्रीहियवयोर्मयोरिति हविष्करणान् तत्रैवान्वारब्धौ भवतो न नूतने । अतोऽप्रयोजकत्वाद्भयदोरेवावापोऽनयो-
क्षित इत्यर्थं । अतदुघुत्समावे किं कुर्यादित्यत्र आह—यस्य इति । यतो ग्रीहियवान्वारब्धौ ' अतः '
अनयोर्ग्रीहियवयोर्मध्ये ' यदेव ' अतः ' कामयेत ' ' तस्य ' एवम् ' अतः ' कुर्यात् ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषयं पञ्चमेवा पञ्चमाह—तद्धैके इति । क्वचित् प्रथमव्रत एव यन् ' सर्वोपघम् ' ग्रीहियव-
भियगुगोष्मादिकं, यच्च ' सुरभि ' सुगन्धि शिपल्यादि, तन् सर्वम् ' आवपन्ति ' । तथा सत्युत्तरं दीक्षित-
स्थाने सत्या दाद्याया अर्धैर्द्वैविधमिति आहर्षितं, कामयेत, तन् क्षिरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा
सति प्रथमव्रते सर्वोपघनान्वारब्धत्वाद् अनाविरोधेनैव विक्रिन्ता कृत्वा भवतीति तेषामभिप्रायः । तन्निषे-
धे—तद्धैके । तथा सति यथा मनुष्या औपय क्षिरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतन्त्यात् । तच्च यच्चविरुद्धम् ।
अतो यद्यप्य प्रतिक्रिया कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् तस्मात् समाप्तिः ' यामगन्तुः ' ' पुण्या ' इष्टा, तस्मा-
दन्वारब्धेनावीषेन भिपज्येदित्यर्थः । अनेनैवातर्कमात्रेण सर्वोपघयो निरस्तः आर्तेविषेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षे-
पामयेदिति तस्मात्प्रमाणम् । अत्र सूत्रम्—' प्रथमे व्रते ग्रीहियवयोर्न्यत्रस्मात्प्रत्युभावेकं, पूर्वतरव्रतमदोहे,
सर्वोपघ सर्वसुरभि चैके "—इति । आवपेदिति शेषः ॥ १५ ॥

१-प्रथमे व्रते ग्रीहियवयोर्न्यत्रस्मात्प्रत्युभावेकं । का. श्री. सू. ७ । ११४ । २-अत्रमदोहे । का. श्री. सू. ७ । ११५ ।
३-सर्वोपघ सर्वसुरभि चैके । का. श्री. सू. ७ । ११६ । ४-तत्रमदोहे इति चोक्तवा-हरहृत्प्रत्ययानुसृतं का.
श्री. सू. पुनर्कं सूत्रम् इत्यन्तरं इत्येव ।

(ण्याऽ)अथास्मै व्रतं प्रयच्छति।(त्य)अतिनीय मानुषं कालं^१स्रायं दुग्ध-
मपरात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णे व्याकृत्याऽएव देवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति १६

(त्य)अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नपऽनुपस्पर्शयति । देवीं धियं मनामहे सुमृडी-
कामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं^२सुतीर्या नोऽअसदृशऽइति मानुषाय वाऽ-
एष पुराऽज्ञानायावनेनिकेऽथात्र देव्ये धिये तस्मादाह देवीं धियं मनामहे
सुमृडीकामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं^३सुतीर्या नोऽअसदृशऽइति स याव-
त्क्रियञ्च व्रतं व्रतयिष्यन्नपऽनुपस्पृशेदेतेनेवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

(वृ) अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवस्त्रे
नोऽयन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा व्युपद्रुकृतं^४इतुमेतुमस्यै-
तुद्रवति ॥ १८ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति-अतिनीय मानुषं कालम् । रायं दुग्धमपरात्रे, प्रातर्दुग्धमपराह्णे
व्याकृत्या एव देवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति-“देवीं धियं मनामहे, सुमृडीकामभिष्टये वचोधां
यज्ञवाहसं सुतीर्या नो असदृशे ”-(वा. सं. ४।११) इति । मानुषाय वा एष पुराऽज्ञानाया-
वनेनिके । अयात्र देव्ये धिये । तस्मादाह-देवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं
सुतीर्या नो असदृश इति । स यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेत् । एतेनेवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति-“ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवस्त्रे । नोऽयन्तु ते नः पान्तु
तेभ्यः स्वाहा ”(वा. सं. ४ । ११)-इति । तद्यथा व्युपद्रुकृतं इतुम्-एवमस्यैतद् भवति ॥ १८ ॥

अथास्मा इत्यादि । मानुषकानानिक्रान्ती की कानाविति, ती दर्शयति-सायणदुग्धमित्यादिना । व्याकृत्या
यवेति । ‘ व्याकृतिः ’ व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अप्यर्कुरापिदुर्कं पत्रमानकर्कमुदकोपस्पर्शनं विधत्ते-अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्निति । लौकिकारानाय
हस्ताग्नेजनव्यापृतये मन्त्रेणाग्नेजनं युक्तम्, तत्रापि पयोव्रतस्य दंशितविषयत्वेन देवाहानात् “ देवीं
धियम् ” इति मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणत्वं पयोव्रत एव हस्तप्रशालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्नो सर्वव्रतावने-
जनसाधारणतामाह-स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते-अथ व्रतं व्रतयतीति । मनोजातादयो व्याख्याताः । यथा अन्यत्र यामो वषट्-
कारेण दक्ष हविर्हितं भवति, एवमस्य समन्त्रकं व्रतं स्वाहाकृतत्वादुतमेव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१-कालं प्रयच्छत्यनुत्सिक्मपराहणे सायणोहमपराहणे प्रस्ताह । का. धो. सू. ७ । १११ । २-देवीं धियमिति व्रतयो-
स्पर्शनं यस्मात्तने । का. धो. सू. ७ । १२० । अस्पर्शनमाचमनमिति कः । अस्पर्शोपस्पर्शनमाचमनमिति सप्रत्ययः । हस्तिवामि-
नस्तु उपस्पर्शनपदेन स्पर्शमात्रमाहुः । अथप्ये धियेनोपस्पृशेत्तदर्थं प्रयोगादिति । ३-ये देवा इति ध्यतपत्यमृश्यन्ने । लोदे
का. धो. सू. ७ । १२१ । ४-व्युपद्रुकृतं इतुम् इति मन्त्रेण प्रयोगेण प्रयोगेण प्रयोगेण प्रयोगेण ।

(त्य) अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिसुपस्पृशते श्वात्राः पीता भवत यूय-
 मापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवा
 ऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधऽइति देवान्वाऽएष उपावर्तते यो
 दीक्षते स देवतानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवान्वाथं हविरेतद्भ्रतप्रदो मिथ्या
 करोति व्रतमुपोत्सिञ्चन्नं प्रमीणाति तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तथोदास्येतञ्च
 मिथ्या कृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह श्वात्राः पीता भवत यूयमा-
 पोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः
 स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधऽ इति स आवत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा
 नाभिसुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत्कस्तद्देवः उद्भ्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत् ॥१९॥
 (व) अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति । तत्कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीष्टं
 ते यज्ञिया तन्वृतिर्तीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या
 तस्याऽपतद्दुद्गृह्येषु यज्ञियां तन्नमुयायज्ञियर्थं शरीरमभिमिहत्यपो

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिसुपस्पृशति—“श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे
 सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधः”—
 (वा.सं ४।१२) इति । देवान्वा एष उपावर्तते यो—दीक्षते । स देवतानामेको भवति । अनुत्सिक्तं वै
 देवानां हविः । अथैतद् भ्रतप्रदो मिथ्या करोति । व्रतमुपोत्सिञ्चन्नं प्रमीणाति । तस्यो ह्येषा प्राय-
 श्चित्तिः । तयो हार्षितञ्च मिथ्या कृतं भवति, न व्रतं प्रमीणाति । तस्मादाह—श्वात्राः पीता भवत
 यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृता
 ऽऋतावृध इति । ॥ यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिसुपस्पृशेत् । एतेनैवोपस्पृशेत् । कस्तद्देव-
 यद्भ्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत् ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति—तत् कृष्णविषाणया लोष्टं वा, किञ्चिद्वोपहन्ति। “इष्टं ते यज्ञिया तन्नः”
 (वा.सं ४।१३) इति । इष्टं वै पृथिवी देवी देवयजनी । सा दीक्षितेन नाभिमिह्या । तस्याऽपतद्दुद्गृह्येषु

अथ व्रतं व्रतयित्वेति । समन्त्रकाम्युपसर्जनस्य प्रथोमनाह—देवान्वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः
 स्कन्दनायोन्यात् दीक्षितस्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदमेऽप्यन्वयोः प्रमादाद् स्कन्दनादेः सम्भवाद् यद्देवः सम्भा-
 व्येत, तस्याय मन्त्रं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे पयसामितसतः पयसराहित्येन ईष्वरिणात्वस्योदरान्त-
 प्रवेगस्य च प्रार्थनात् उदकेनित्यसर्जनमन्त्रवन्नाभ्युपसर्जनमन्त्रस्यापि सर्वत्रतसाचारण्यमाह—स यावत्क्रियादिति ।
 नाभ्युपसर्जनानामत्राप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्तव्यत्वे कारणमाह—इत्यादिति । ‘उपोत्सिञ्चेत्’ सर्वतो विक्रितेत् ॥ १९
 दीक्षितेन यज्ञोत्सर्गे विशेषमाह—अथ यज्ञेति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे ‘मेक्ष्यन्’ सूत्रमेकं कारिष्यन्
 भवति । ‘किञ्चिद्वा’ लोष्टमात्रे तन्मन्त्रिण मृदादिकं वा ‘कृष्णविषाणया’ ‘उपहन्ति’ उपाददिते-

मुञ्चामि नु प्रजासित्युभयं वाऽभुत ऽएत्यापश्च उेतश्च सुऽएतदपऽएव
मुञ्चति नु प्रजामर्थोमुचः स्वाहाकृताऽइत्यर्थेहस ऽइव ह्येता मुञ्चन्ति
अदुदरे गुष्ठितं भवति तस्मादाहार्योमुचऽ इति स्वाहाकृताः पृथिवी-
माविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

(ह्य) अथ पुनर्लौष्टं न्यस्याति । पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी
देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू-
मुपायज्ञियर्थं शरीरमभ्यमिक्षतामेवास्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥

(त्य) अथाग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वाऽएपऽ उपावर्तते यो
दीक्षते सु देवतानामेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्युनवरुद्धो वाऽएतस्या-

याज्ञियां तनूं-अयापज्ञियं शरीरमभिमेहति । "अपो मुञ्चामि न प्रजाम्"-(वा. सं. ४ ।
१३) इति । उभयं वाऽभुत एति अपश्च रेतश्च । एतदप एव मुञ्चति, न प्रजाम् । "अंहोमुचः
स्वाहाकृताः"-(वा. सं. ४ । १३) इति । अहस इव होता मुञ्चन्ति-अदुदरे गुष्ठितं भवति
तस्मादाह-अंहोमुच इति । "स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतः"-(वा. सं. ४ । १३) इति ।
आहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लौष्टं न्यस्याति-"पृथिव्या सम्भवेति"-(वा. सं. ४ । १३) इति । इयं वै पृथिवी देवी
देवयजनी । सा दीक्षितेन नाभिमिह्या । तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनूं-अयापज्ञियं शरीरमभ्य-
मिक्षत्-तामेवास्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति । तस्मादाह-पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥

अयाग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वा एव उपावर्तते-यो दीक्षते । स देवानामेको भवति । न वै

स्वर्गः । "लोष्ट वा किञ्चिद्वा"-इति ध्रुवात् । तत्र मन्त्रमाह-इयं स इति । स्वावष्टे-इयं वा इति । पृथिव्या
देवयजनार्हत्वं कृतवान् मरुतीत्यर्थः । मेहनमन्त्रमाह-अपो मुञ्चामीति । 'अतः' अस्मन्मूषहारात्
अत्रेतसोहमयोरेति निर्गमसम्भवात् एव मुञ्चामि न प्रजामेवापदकं रेत इति मन्त्रेणोप्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन
मूषं दुर्यादिति विधिस्तेषः । तथा च कात्यायनः-"अपो मुञ्चामीति मेहति" इति (का. श्रौ. सू. ४ ।
११९) । द्वितीयभागे स्वावष्टे-अंहोमुच इति देहान्तर्गतेन पात्रेण सहैवेता मूषस्ता अपो मुञ्चन्ति एत
मूषपितारः तस्मादाहोमुच इति पठेत् । "स्वाहाकृताः"-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

अथ पुनरिति । स्वीकृतस्य लोष्टस्य पुनः प्रक्षेपमन्त्रप्राप्त्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्वीकृतलोष्टे । त्वं
'पृथिव्या' 'सम्भवे' राहुतो भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन वा पूर्वं यज्ञिया तनूं स्वीकृता, सा पुनः-
स्वापिता भवति ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदानमाह-अथाग्नये इति । 'परिदानं' रक्षणार्थं दानम् । परिदाते

१-मेहनन् इत्यविराजवा लोष्टे किञ्चिदप्यत इव त इति । का. श्रौ. सू. ० । ११९ वा १-पृथिव्यासंयतोऽप्यारं निरुपति ।
का. श्रौ. सू. ० । ११९ ।

स्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्माऽप्रवैतुत्परिदाय स्वपित्युमे
त्वष्टं सुजागृहि वयं सु मन्दिपीमहीत्युमे त्वं जागृहि वयुष्टं स्वप्स्याम
ऽइत्येवैतदाह उक्षाणोऽअप्रयुच्छिति गोपाय नोऽप्रमत्त इत्येवैतदाह
प्रबुधे नः पुनस्कृषीति बुधेतः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुध्यामहाऽएवं नः
कुर्वित्येवैतदाह ॥ २२ ॥

(ह्य) अयं यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति । तद्वाचयति पुनर्मनः पुन-
रायुर्मऽआगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआ-
गच्छिति सर्वे इ वाऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तेष्वेवैतुस्तुप्त्वा
पुनः संगच्छते तुस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्मऽ आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा
मऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् ॥ वैश्वानरोऽ अदन्धस्तनृषा
ऽअग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्या-
कर्म तुस्मात्तः सर्वेस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तुस्मादाह वैश्वानरो
ऽअदन्धस्तनृषा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति ॥ २३ ॥

देवाः स्वपन्ति । अतश्चक्षुः वा दृक्स्वास्वप्नो भवति । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः । तस्मा एवैतत्परि-
दाय स्वपिति । “ अग्ने त्वं सुजागृहि, वयं सु मन्दिपीमहि ”—(वा. सं. ४। १४) इति ।
अग्ने त्वं जागृहि, वयं स्वप्स्याम—इत्येवैतदाह । “ उक्षाणो अप्रयुच्छन् ”—(वा. सं. ४। १४)
इति । गोपाय नोऽप्रमत्तः—इत्येवैतदाह । “ प्रबुधे नः पुनस्कृषि ”—(वा. सं. ४। १४) इति ।
मयैतः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुध्यामहे—एवं नः कुरु—इत्येवैतदाह ॥ २२ ॥

अयं यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति—तद्वाचयति—“ पुनर्मनः पुनरायुर्मऽआगन्, पुनः प्राणः
पुनरात्मा मऽआगन्, पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् ”—(वा. सं. ४। १५) इति । सर्वे इ वा एते

प्रमत्तं दर्शयति—देवान्वा इत्यादिना । अत्र “ अग्ने त्वम् ”—इत्येतन्मन्त्रात् एव परिदन्म् । पूर्वार्द्धस्य
स्वप्नो भवति—अग्ने त्वमिति । हे ‘ अग्ने ! ’ ‘ त्वं ’ ‘ सुजागृहि ’ निद्राणस्य मम भवपरिहारय सुषु विन्द्रो
मवेत्यर्थः । ‘ मन्दिपीमहि ’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘ स्वप्स्यामः ’—इति । स्वारविशाले सति मोदस्तीवा-
मावादेव प्रार्थने । ‘ अप्रयुच्छन् ’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—‘ अममत्तः ’—इति । “ युच्छ प्रमादे ”—
(वा. पा. म्वा. ५. २। ४) । यथेत इति । ‘ इत्. ’ अस्मात् स्थानात् स्वापानन्तरं ‘ स्वस्ति ’ क्षेमेण
नरशितोत्थपादिगृहियेन यथा ‘ प्रबुध्यामहे ’ तथा ‘ कुर्विति ’ मन्त्रमार्गः ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दीक्षितस्य स्वापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं चय दिवसे—अयं यत्रेति । ‘ यत्र ’
यस्मिन् काले ‘ तन् ’ तदा मनवादे पुनः प्राप्तिरुपर्येनाय । तदपगमनप्रमत्तं दर्शयति—सर्वे ॥ वा इति ।

(त्व) अथ युद्दीक्षितः । (तोऽ) अच्रत्यं वा व्याहरति कुप्यति वा तुन्मिथ्या करोति च्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितस्यामिष्वं देवानां च्रतपतिस्तुमेवैतदुपधावति त्वमग्रे च्रतपा असि देवऽआ मृत्येष्वा ॥ त्वं यज्ञेष्वीड्यऽइति नुस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तयो हास्येतश्च मिथ्याकृतं भवति न च्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्वमग्रे च्रतपा असि देवऽआ मृत्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्य इति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ युद्दीक्षितायाभिहरन्ति । तस्मिन्वाचयति रास्वेयत्सोमा भूयो भोति सोमो ह वाऽअस्माऽएतद्युते युद्दीक्षितायाभिहरन्ति स यद्वाह

स्वपतोऽपकामन्ति, प्राण एव न । तरेवैतत्सुत्वा पुनः संगच्छते । तस्मादाह—पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्, पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगन्, पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् । “बैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरिताश्चयात्” —(वा. सं. ४।१५।) इति । तद् यदेवात्र स्वमेन वा येन वा मिथ्याऽकर्म तस्मान्नः सर्वस्मादग्निर्गोपायतु—इत्येवैतदाह । तस्मादाह—बैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरिताद्वचादिति ॥ २३ ॥

अथ यद्दीक्षितः—अग्रत्यं वा व्याहरति, कुप्यति वा तुन्मिथ्या करोति । प्रतं प्रमीणाति । अक्रोधो होव दीक्षितस्य । अग्निर्वं देवानां प्रतपतिः । तमेवैतदुपधावति—“ त्वमग्रे च्रतपा असि देव आ मृत्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ” —(वा. सं. ४।१६) इति । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः । तयो हास्येतश्च मिथ्या कृतं भवति, न प्रते प्रमीणाति । तस्मादाह—त्वमग्रे च्रतपा असि देव आ मृत्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्य इति ॥ २४ ॥

अथ यद्दीक्षितायाभिहरन्ति—तस्मिन् वाचयति—“ रास्वेयत्सोमा भूयो मर ” —(वा. सं. ४।१६)

‘ प्राण एव ’ ‘ न ’ अपकामतीति शेषः । प्राणस्याप्यपगमे सर्वस्मिन्ना मृत्युप्रसङ्गात् प्राणस्यानपगमाभिधानम् । ‘ प्राणः ’ प्राणोन्द्रियम् । ‘ आत्मा ’ बुद्धिः । द्वितीयमागस्य तात्पर्यमाह—बैश्वानर इति । ‘ स्वमेन वा ’ साधनेन ‘ येन वा ’ अन्येन्द्रियद्वारा मठनिर्गमनादिनिमित्तेन ‘ मिथ्या ’ अशास्त्रीयम्, ‘ अकर्म ’ कृतवन्तः स्म । स्पष्टमन्येत् ॥ २३ ॥

अथ यदित्यादि । ‘ अग्रत्यं ’ अत दीक्षा प्रतविरोधि व्यर्थं बधनमभिवेदत्, क्रोधं करोति ‘ वा, ’ ‘ तत् ’ तेनोमयेन ‘ मिथ्या ’ यज्ञविरोध्येव ‘ करोति ’ । तावता को दोष इत्यत आह—‘ प्रत प्रमीणाति ’ द्विषति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यतामाह—अक्रोधो हीति । अग्निर्वा इत्यादि । मर्तहिंस्रसमाधानाय—‘ एतत् ’ एतेन “ त्वमग्रे च्रतपाः ” —इत्यनेन साक्षाद् मनपतिम् ‘ तमेव ’ अग्निमेव ‘ उपधावति ’ रक्षणाय प्रसवान् भवति । अत्र सूत्रम्—“ त्वमग्रे इत्याह कुन्दा अत्रत्य वा व्याहृत्य—” इति ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थमादिघनलभे वाच्य मन्त्र निषेचे—अथ यद् दीक्षितायेति । ‘ अभिहरन्ति ’ घनं प्रय-

१-अग्निमभ्यासत विपुमरात्स्वर्ना पुनर्मन इति वाचयति । का. श्रौ. सू. ७।१२८। २-का. श्रौ. सू. ७।१२५। ३-अन्यमालम्ब वाचयति एत्येवदिति । का. श्रौ. सू. ७।१३०। अथान्येऽभिपत्तय । का. श्रौ. सू. ७।१३१।

रास्वेपत्सोमेति गुस्व न ऽड्यत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता वृसोर्दाता व्यस्वदाडिति त्रयो हास्मा
ऽएतृत्सवितृप्रसृतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दीक्षित व्याचं यच्छेति तामुस्तमिते व्याचं विभृजते
पुरोदयादाह दीक्षित व्याचं यच्छेति तामुदिते व्याचं विभृजते संतत्याऽ-
एत्राहरेवैतद्वाज्या संतनोत्यहा गृत्रिम् ॥ २६ ॥

(त्रि) नैनमन्यत्र चरन्तमभ्युस्तमियात् । (त्र) न स्वपन्तमभ्युदियात्स यदेन-
मन्यत्र चरन्तमभ्युस्तमियाद्वात्रेरेनं तुदन्तरियाद्यस्त्रपन्तमभ्युदियादह्णऽ-
एनं तुदन्तरियाद्वात्र प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगृप्यमेवैतस्मान्न पुराऽवभृथाडपो-
ऽभ्युवेयात्रैनमभिवर्षेद्वनवकलृत्तर्ह तद्यत्पुराऽवभृथाडपोऽभ्यवेयाद्युद्वैनम-

इति । सोमो ह वा अस्मा एतद्युते—यदीक्षितायाभिहरन्ति । स यदाह—रास्वेपत्सोमेति । रास्व न इय-
त्सोमा—इत्येवैतदाह । आ भूयो भरेति । आ नो भूयो हरेत्येवैतदाह । “देवो नः सविता वसोर्दाता
वस्वदाट—” (वा. मं. ५११६) इति । तयोर्हास्मा एतद् सवितृप्रसृतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह—दीक्षित वाचं यच्छेति । तामुस्तमिते वाचं विभृजते । पुरोदयादाह—दीक्षितं वाचं
यच्छेति । तामुदिते वाचं विभृजते—सन्तत्या एव । अहरेवैतद्—राज्या सन्तनोति, अह्ना रात्रिम् ॥ २६ ॥

नैनमन्यत्र चरन्तमभ्युस्तमियात् (१) । न स्वपन्तमभ्युदियात् (२) । स यदेनमन्यत्र चरन्त-
मभ्युस्तमियात्—रात्रेरेनं तुदन्तरियात् । यत् स्वपन्तमभ्युदियात्—अह्न एनं तुदन्तरियात् । नात्र प्राय-

ब्रह्मन्ति । ‘वाचपति’ प्रथर्यु । दाने सोममन्वयस्य कं प्रसह इति तत्राह—सोमो ह वा इति । ‘अस्मै
दीक्षिनाय’ ‘एतन्’ धन खड्ग ‘युने’ मिश्रयति ‘यत् तदिति’ प्रदेय धन हन्नेनापि (भि)नीयते । द्विर्नाप-
भाग्य तात्पर्यमाह—आ नो भूय इति । न केवलमियत्परिमितमेव किन्तु तन्ते ‘भूयः’ अन्यदपि ‘आह्र’
इति, मन्त्र. ‘आह’ इत्यर्थ. । देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्राऽभ्यनुहातत्वात्किञ्च धन दक्षि-
णाहं भवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदेयकालवो. प्रतिदिवस वाग्यमनाय तत्र. प्रागेव “दीक्षित । शच
यच्छ”-इति समीपमध्वर्युर्न्यान् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विमर्जेनपिति सान्नेत्यप्रदर्शनम्-
अहरेवैतदिति । (का. श्रौ. सू. ७. १. ११०) ॥ २६ ॥

अन्यमयोदेयकाले दीक्षितस्य स्वग्यानादन्वत्र सञ्चार स्वाय च निषेधति—नैनमिति । विपक्षे वार्षमाह—स
यदिति । रात्रेरेह्यस सायग्राहकान्योम्ययोस्यन्नमरूपत्वादन्यत्र सञ्चारत्वापयो. कारणे कृच्छ्र्योरेपि तयो. सकाशा-

१-‘एतन्मन्त्रवर्णनम्’-इति कं वा । २-अन ऊर्ध्वमासुदितिसर्गादनलमिनेऽनुदिने च विराह दीक्षितं वाचं यच्छ इति
यत्र यच्छेति । ३-‘देवम्’-इति कं वा ।

भिषुर्बुध परिहालं व्याचं वदति नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिहालं व्याचं
वदति नु मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्बेषामियं जितिस्त्वे होषुः कथं न
इदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुः स्यादिति ते यज्ञस्य उरुं धीत्वा यथा मधु मधु-
कृतो निर्घयेयुर्विदुह्य यज्ञं यपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायो-
पयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

तद्वाऽऽर्चुषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं यं सुमभरन्पुयाऽयं यज्ञः सुभृतऽएवं
वाऽएष यज्ञं सुमभरति ओ डीक्षते व्याग्ने यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्घीतिं

अचिरस्ति । प्रतिगुप्समवेत्तस्मात् । न पुराऽऽर्चुष्यादपोऽभ्यवेयात् (३) । नैनमभिवर्षेत् (४) ।
अनवकल्पते इ तत्-यत्पुराऽऽर्चुष्यादपोऽभ्यवेयात् । यदैनमभिवर्षेत् । अथ परिहालं वाच वदति (५)
न मानुषीं प्रसृताम् । तद्यत्परिहालं वाचं वदति, न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः-येषामियं जितिः । ते होषुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य उरुं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्घयेयुः-विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा
तिरोऽभवत् । अथ यदेनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

तद्वाऽऽर्चुषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । ययाऽपि यज्ञः सम्भृतः । एवं वा एष यज्ञं सम्भरति-

दपमन्तरितो मन्तौत्पर्यः । न प्रायश्चित्वास्तीति । प्रायश्चित्तस्य निर्वेदेन सद्यस्त्वापरोर्निषेधस्यावश्यकत्वमुक्तं
भवति । यस्मादेव तस्मान्, ' एतस्मात् ' सद्यस्त्वापरोर् ' प्रतिगुप्येन ' श्चगं कर्तव्यमेवेपर्यः । दक्षिणस्याव-
सृष्टपर्यन्तं जलावगाहनमभिमर्शनं च वर्जनीयमित्याह-न पुराऽऽर्चुष्यादिति । यत्तान्नेऽनुष्ठेयस्य भवद्युषान्निषे-
कस्य दक्षिणस्याविमोचनार्थत्वात् तत्र प्रागेव जलावनेचनस्य दक्षिणस्यावगाहनात् ' तन् ' अनवकल्पम् ।
अचिरस्तिपर्यः । अभिवदनप्रसृते सत्यपि दैवीमेव वाचं वदेत् मानुषीमित्याह-अथ परिहालमिति ।
' परिहालम् ' परिगतिं संस्तनामित्यर्थः । " हल हल-संचरणे " (म्वा. प. ८०७ । ८०८) ।
' प्रसृताम् ' सर्वत्र व्याप्तान् । ' मानुषीं ' केवलतर्वमनुष्यसाम्राणीं तादृशीं न वदेत् । तथा चानुसम्बः-
" परिगयेन मानुषीं वाचं वदति "-(आन. श्रौ. सू. १० । १२ । ९) इति ॥ २७ ॥

एतदेव प्रशंसितुमुग्नेहातमाह-यज्ञेन वा इत्यादिना । एतदमकृद् गणम् (श. प. भा. १ । १ । १ । १)
कं. भाष्ये (श. प. भा. २ । २ । २ । २, २८) ॥ २८ ॥

तद्य इति । औनेदुघातिकमाह-एवं वा इति । यज्ञान्याधनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिहालव्याख्यतद्वाहः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

१-पाठसमाप्तौ अचिरवेदोः ७ । ११५ । अथवाऽऽर्चुष्यात् ११६ । अथवाऽऽर्चुष्यात् । श. श्रौ. सू. ७ । ११७ ।
२-एतदेव प्रशंसितुमुग्नेहातमाह-यज्ञेन वा इत्यादिना । एतदमकृद् गणम् (श. प. भा. १ । १ । १ । १)
कं. भाष्ये (श. प. भा. २ । २ । २ । २, २८) ॥ २८ ॥

यद्विदुग्धं तद्वैतत्पुनराप्याययति यत्परिहालं व्याचं व्वदति नु मानुषीं
प्रसृतां न द्वाप्याययेद्यत्प्रसृतां मानुषीं व्याचं व्वदेत्स्मात्परिहालं व्याचं
व्वदति नु मानुषीं प्रसृताम् ॥ २९ ॥

(७) स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्याग्धी-
क्षितो ह वै नामैतद्यदीक्षित इति ॥ ३० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ १ ॥ (२ । २)

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा इ वाऽभस्यां यज्ञं तन्वाना
ऽहमां यज्ञादन्तरीयुः सा हेपामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथं नु मयि यज्ञं
तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तथै ह यज्ञं न प्रजहुः ॥ १ ॥

यो धीक्षते । वागै यज्ञः । तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतम्, यद्विदुग्धम्-तद्वैतत्पुनराप्याययति-यत्परि-
हालं वाचं व्वदति, न मानुषीं प्रसृताम् । न द्वाप्याययेत्-परप्रसृतां मानुषीं वाचं व्वदेत् । तस्मात्परि-
हालं वाचं व्वदति, न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते । वाचे हि धीक्षते । यज्ञाय हि धीक्षते । यज्ञो हि वाक् । धीक्षितो ह वै नामैतत्
यदीक्षित इति ॥ ३० ॥ इति दीक्षितधर्माः ॥

अथ प्रायणीपेष्टिः ।

प्रायणीयदेवताविधिः ।

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा इ वाऽभस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः ।
सा हेपामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार-कथं नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति । तं ह यज्ञं
न प्रजहुः ॥ १ ॥

वाच यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति-स वै धीक्षत इति । प्रतज्ञादीक्षितस्यै निर्वर्ति-धीक्षितो ह वा इति ।
' यद् ' यस्मात् ' दीक्षित इति नाम ' सादृशां दीक्षा वास्तस्येति वास्तुतिः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् (३-२-१) ॥

एव वायमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः, अथशिशुसु दीक्षणांशेषु अनुश्रेयां प्रायणीपेष्टिं सविधये-(का.
श्री. सू. ७।१०)-आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति । अदिभिर्देवता अन्वयेति आदित्यं, न त्वादित्यो
देवता अन्वयेति, एतन्न-दिनां सत्यमन्त्रवात् । " दित्यश्चित्वादित्य " इति साऽस्य देवतेत्पर्यं प्राग्दीक्ष्य-
तांयो ष्वः (का. सू. ४।१।२४, ४।१।८३-८५) प्रेष्टिं प्रारम्भत अनेन सौमिक कर्मेति प्रायणीयः । तथा
च तैत्तिरीयकम्-" अमां वा एतन्न लोक्ष्मुरप्ररन्ति यत् प्रायणीयस्तन् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम् "-(ते. का.
१।१।१) इति । अत्र तद्विदुग्धं यद्यत्तद्व्यदेवतानुक्त्वान्ययानुपान्त्वा वागै पारिकल्प्ये सति दत्तराज्ञत्वा-

१- ' अथशिशुसु वेदास्तदुक्ता ' इति ' दीक्षणांशेषु ' इति च क. पा. । २- दीक्षिति प्रायणीयमदित्ये चरुं निर्वपति ।
३- अत्रैतदेवकर्मिणे वाऽ. ' ' यज्ञं वा ' इत्येतन्न तत्रैव उक्तम् ।

(स्ते) ते होचुः । (र्थ) बुन्वस्यामेव यज्ञमुतर्ध्स्मदि कथं नु नोऽमुह-
त्कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । (र) अस्यामेव यज्ञं तन्वाता ऽइमां यज्ञादन्तरगाम सा नऽ-
इयमेव यज्ञममूमुहदिग्रामेऽपधायामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । (र्थ) यद्यु त्वय्येव यज्ञमुतर्ध्स्मदि कथं नु नोऽमुहत्कथं न
प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

ते होचुः—बुन्वस्यामेव यज्ञमर्तस्मदि—कथं नु नोऽमुहत्—कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः—अस्यामेव यज्ञे तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम, सा न इयमेव यज्ञममूमुहत्, इमां-
मेवोपधायामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः—यद्यु त्वय्येव यज्ञमर्तस्मदि, कथं नु नोऽमुहत्, कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

बोदकप्राप्तस्य निर्वाणस्य निर्वाणित्तुवादः, “ शीर्षं चर्षं निर्वाणम् ”—इतिषत् । न च इत्यदेवतायोस्त्वयोभेदि
विधाने विधेयैरिष्याद् वाच्यमेव इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुपपत्तिशिक्षस्य तदर्थं विधेयत्वात् ।
यत् “ आग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्युक्ते तत्रदेव इत्यदेवताविशिष्टस्य विधानादेकत्वात्पतेति । अत्र कात्यायनः—
“ दीक्षान्ते प्रायणस्यमदित्यै चर्षं निर्वाणम् ” इति का. औ. सू. ७-१४० । उक्तमदितिदेवताकत्वमाह्यादिक्रिया
प्रतिपादयितुं श्रुतिः । तदुपदेवतात्वेन तथा क्वं मोहमुगन्वसति—देवा इ वा इत्यादिना । यज्ञं तन्वाना
इत्यादि । अत्रेदमा त्निहिततत्त्ववर्णनार्थात् तद्वर्जनतन्निहिता पृथिवी परमृश्यते । ‘ अस्यां ’ पृथिव्यां यज्ञं
विस्तारयन्तो ‘ देवाः ’, ‘ इमां ’ पृथिवीं ‘ यज्ञम् ’ ‘ अन्तरीयुः ’ अन्तरीतां मागदित्याम् अर्चन् । ‘ सा ’ ‘ इयम् ’ पृथिवी
‘ एवम् ’ देवानाम् ‘ यज्ञं मोहयाककार ’ यज्ञविकथं मोहं जनयामास, यज्ञो यथा देवेर्न ज्ञायते तथा कृतवती-
त्यर्थः । कथं नु मयीत्यादि, तासां अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहते सति ते च देवास्तं यज्ञं न प्रजानन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारयुतः तत्र तदप्रज्ञानकारणं निर्वाणितम्, तद्वर्णयति—ते होचुरिति । अर्तस्मदिति । अत-
निष्पद्ये, तदनमकार्थेत्यर्थः । “ तनु विस्तारे ”—(पा. पा. त. उ. १) इत्यस्मान्मुक्तिं ष्टान्दस इदमाद्यः ।
‘ कथं नु ’ केन तदु क्कारणेन ‘ नः ’ अस्माकं यज्ञः ‘ अमुहत् ’ मुग्धः, अज्ञोऽमूदित्यर्थः । छकि प्रवा-
दित्वाद् (पा. सू. १ । १ । १९९) ॥ २ ॥

ते होचुरिति । अन्तरगामेति । अन्तरितामहृष्यदि “ इतो गा छकि ”—(पा. सू. २ । ४ । ४९)
इति गादेशः । “ गातिरथा ”—(पा. सू. २ । ४ । ७७) इति शिषो छक् । सा न इति । ‘ सा ’ ‘ इयम् ’
पृथिवी ‘ एव ’ कृतापराधार्ता ‘ नः ’ अस्माकं ‘ यज्ञम् अमूहत् ’ यज्ञविकथं मोहयमानं प्रायवदित्यर्थः । मोह-
यतेर्छकि—“ पिथिद्रुमुस्यः ”—(पा. सू. १ । १ । ४८) इति च्छेभ्यश्चदेशः । ‘ इमांयं ’ पृथिवीम्
‘ उपधायाम ’ क्लृप्तेन हविर्मग्नेनोपगम्योऽमेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । ‘ यत् ’ यस्माद् हे अदिते । त्वय्येव यज्ञमर्तस्मदि । ‘ कथं नु ’ कस्माद् कारणात् ‘ नः ’
अस्माकम् यज्ञः ‘ अमुहत् ’ मोहविकथोऽमूहत्, कथं च विकारणं ‘ न प्रजानीमः ’ । इति—‘ त्वय्यः-
प्रभ्रतामासी ॥ ४ ॥

सा होवाच । मध्येषु यज्ञं तन्वाना मां यज्ञान्दन्तरगात् सा बोऽहमेव
यज्ञमभूमुहं भागं नु मे कल्पयताय यज्ञं द्रक्ष्यथाय प्रश्नास्ययेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । (वंस्तु) त्वेषु प्रायणीयस्तुबोदयनीय इति
तस्मादेषु आदित्यऽ एव प्रायणीयो भवत्यादित्यऽ उदयनीयऽ इत्युच्यं
श्चेद्वादितिस्ततो यज्ञमपश्यंस्तमतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा
क्रीणानि तुं तनवाऽऽइति तस्मादादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै
त्रिरुतथं इविद्यासीदुनिष्ठा देवता ॥ ७ ॥

सा होवाच—मध्येषु यज्ञं तन्वाना मां यज्ञान्दन्तरगात्, सा बोऽहमेव यज्ञमभूमुहम्, भागं नु मे कल्प-
यत—अयं यज्ञं द्रक्ष्यय—अथ प्रश्नास्ययेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । तेषु प्रायणीयस्तुबोदयनीय इति । तस्मादेषु आदित्य एव प्रायणीयो
भवति—आदित्य उदयनीयः । इयं होवादितिः (१) । ततो यज्ञमपश्यन्—तमतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै । यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि—तं तनवा इति ।
तस्मादादित्यं चक्रं प्रायणीयं निर्व्वपति । तद्वै त्रिरुतं इविरासीत् । अनिष्ठा देवता ॥ ७ ॥

सा होवाचेपादि । हे देवा ! यय ' मा ' यज्ञात् अन्तरगात् ' अन्तरगात् ' मागदरितां मां कृतवन्तः ।
यत एवम् भूतः कारणान् ' अहमेव ' ' व ' युष्माकम् ' यज्ञम् ' ' अभूमुहम् ' मोहं प्रापयम् । येन मागेन
' यज्ञम् ' ' द्रक्ष्यय, ' त ' मागम् ' मर्दयं कल्पयत । ' अथ ' अनन्तरम् । एव मोहगतत्वात् एते द्रक्ष्ययः
यदा यैव दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अथानन्तर त प्रकषेण द्वास्तेषु इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एवमदितिदेवतपोकैर्देवैः कृता मागस्तुति दर्शयति—तथेति । देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाह्वयो सोम-
यागस्य पुस्तानुपारिष्टाचानुष्टेरी यागी तत्र मागन्वेतास्माभिर्दत्तादित्यर्थः । उपश्रितमर्धमुपसहस्रति—तस्मादेष
इति । अत्रेदानीययागस्यादितिदेवताकृतप्रतिपादनं प्रायणिकम् । ननु देवाः वा अस्याभिन्यादी (श. प.
भा. ३ । २ । ३ । १) ' इद ' इत्येनं पृथिवीं निर्दिष्टा, तत् कथमदितिवेदेवतात्ववर्णनमित्यत आह—
इयं होवादितिर्नि । इति खण्डनं न विचयेऽस्यापि व्युत्पत्तेः ' इयमेव ' पृथिवी ' अदिति '—इत्यन्-
वाध्या । अत एव पृथिवीनामसु मास्तेन परिपठितम्—' अदितिः इला निर्कृतिः ' इति (नि. प. १ ।
१४ । १५ । १६) । अत एव तैत्तिरीयके—' इय वा अदितिः '—इति । यन्पूर्वपि—' अदिति '—इत्यस्य
निर्व्वचनमाश्रित्य ' स यदरेवाऽयं स चन्द्रमग्नियत, सर्वं वा अतीति तददिनेरेदितित्वम्—' (श. प.
भा. १० । १ । ५ । ५) इति तत्तत्प्रकारेण ब्रह्मविषयम् । स्वात्मनि जातमेव शिवनस्ययादिकं पार्थिवं
सर्वमतीत्यदितिर्निर्दिष्टं योऽनोयम् । एवमदितियामो सति देवानां यज्ञप्रतिज्ञानेत्यह—ततो यज्ञमपश्यंस्तमत-
न्वन्ति । ' ततः ' तस्मात्, अदितिवैश्वानरकल्पनात् । एतन्मन्वात् ॥ ६ ॥

अनयाऽऽख्यायिकया प्रायणीयस्य चोर्ण्यदर्शनदेवत्वमुपपाद्य प्रश्ने योजयति—स यदिति । यदेतत् प्राय-

(ब्रा०) अथैभ्यः पृथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तामयजन्वाग्वै पृथ्या स्वस्तिर्वृत्तियज्ञस्तुद्यजुमपश्यंस्तुयतन्वत ॥ ८ ॥

(ब्रा०) अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तुमयजन्त्स अदामेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्वद्वि शुष्कं यज्ञस्य तदामेयं तदपश्यंस्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः पृथ्या स्वस्तिः प्रारोचत (२) । तामयजन् । वाग् वै पृथ्या स्वस्तिः । वाग् यताः । तद्दु यतमपश्यन् । ततन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत (१) । तुमयजन् । स यदामेयं यज्ञस्यासीत्—तदपश्यन् । यद्द्वै शुष्कं यज्ञस्य तदामेयम् । तदपश्यन् । तदतन्वत ॥ ९ ॥

धीययागस्यनुष्ठानं तद् अयामेद्विपयतामानस्य कृत्वास्व ' यज्ञस्य ' दर्शनाय सम्पद्यते । तद्दर्शनमपि किमर्थ-
नित्यत आह—यज्ञे इद्वेति । सोमसाध्यं ' यज्ञम् ' प्रथमं ' दृष्ट्वा ' पश्चात्तत्सायनं सोम ' क्रीणानि ' सोम-
विक्रयिणः सकारात्,—' तं वै ते क्रीणानि ' इत्यादिवश्यमाणप्रकारेण, (श्र. प. भा. ३ । ३ । १ । १)
स्वीकाराणि । तेन च क्रमेण सोमेन ' त ' सोमसाध्यं यज्ञे ' तन्वै विस्तारयाणि । ' इति—शब्दो
वाक्यसमाप्ती । एवं यद्दर्शनस्य सप्रयोजनतां प्रतिपाद्यं तद्वैतुभूतं प्रायणीयवामं निगमयति—इहमादादित्य-
मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुमाप्यमादित्यवामं विधावान्वाधतुरो यामान् विधिसुस्तेषां काष्ठमाह—तद्वा इत्यादि ।
निदुसमिति, इति.सत्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य इतिचो निर्वाणप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः सत्कारः कृतः
मन्वेयुः । प्रधानदेवता च ' अनिष्टा ' अकृतयागा मवति । तस्मिन् काले यज्ञमाणाभतसो देवता यष्टव्या
इत्यर्थः (पृ. भा. १ । १ । २) ॥ ७ ॥

अथ तान् यामान् पूर्ववदाख्यायिकया विधिसुस्तत्र प्रथमयागस्य विधिमर्थसादेनोत्रपति—अथैभ्य इति ।
अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । ननु प्रायणीयानामाज्यमागी न स्तः, अत एवाधुनायनेऽप्यसूत्रपत्—' शंभन्तेयमना-
ज्यमागा ' इति (भा. श्र. श्र. सू. ४ । ३ । २ । १) । अथैवानान्ययागपश्वस्य विद्वानपस्तन्वेनारि दक्षि-
तन्—' सिष्टकृत यज्ञम् ' इति (भा. श्र. सू. १० । २ । १ । १२) । यदि द्वाज्यमागी स्यातां तदा पृथ्या-
स्वल्पादयः पञ्चेति सिष्टकृतयः स्यात् । नैव दोषः; वाजलनेशिक्षाखान्तराभिप्रायेणाज्यमागतज्ञात्वात् । अत
एव कात्यायनेन सूत्रितम्—'आज्यमागाविष्टाऽऽज्येन देवताधर्तसो यजति, पृथ्या स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारं'—
(का. श्र. सू. ७ । १४१) इति । पृथ्या स्वस्तिरिति । ' एभ्यः ' इति " इत्यर्थानां प्रीयमाणः"—(पा.
सू. १ । ४ । ३३) इति चतुर्था । ते च देवाः ' सोम ' ' पृथ्या स्वस्तिम् ' ' अयजन् ' । मन्त्ररूपा
वाक् एव ' पृथ्या स्वस्तिः—' इत्युच्यते । पथोऽनपेता ' पृथ्या ' । " धर्मपथपर्यन्थायादनपेता"—(पा. सू.
४ । ४ । २३) इति यत् । ' स्वस्तिः ' शोभनरूपेति । ' पृथ्या—स्वस्ति '—शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्
(नि. १ । १ । ४ । ११) । सा च वाग् यज्ञात्मिका । अतस्तास्या दर्शनेन ' यज्ञम् ' एव ' अयजन् ' । एवं
पुरश्चरप्रतिपादनेन पृथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अयामेयस्य दितारंयागस्य विधिसुत्रपति—अथैभ्योऽग्निरिति । ' आमेयम् '—इति सामान्योक्तस्य विवर-

(ताऽ) अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तुमयजन्तस्य वृत्सोम्यं यज्ञस्यासीञ्ज-
दपश्यन् यद्वा ऽआर्द्रं यज्ञस्य वृत्सोम्यं तुदपश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

(ताऽ) अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तुमयजन्पशवो वै सविता पशवो
यज्ञस्तुद्यज्ञमपश्यंस्तुमतन्वत्राय अस्यै देवतायै हविर्निरुतमासीत्तामयजन् ११

(जंस्ता) ता वाऽएताः । पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्धऽ-
आसीत्पाङ्को वै स ऽआसीत्तमेताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत (४) । तमयजन् । स वृत्सोम्यं यज्ञस्यासीत्—तदपश्यन् । यद्वा आर्द्रं
यज्ञस्य—वृत्सोम्यम् । तदपश्यन्, तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत (५) । तमयजन् । पशवो वै सविता । पशवो यज्ञः । तद् यज्ञमप-
श्यन् । तमतन्वत । अथ यस्मै देवतायै हविर्निरुतमासीत्—तामयजन् ॥ ११ ॥

ता वा एताः पञ्च देवता यजति । यो वै स यज्ञो मुग्ध आसीत्—पाङ्को वै स आसीत् । तमे-
ताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

णम्—यद्दे शुष्कमिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि ' शुष्कम् ' नीरम समिदादि इत्यम्, ' तद् आग्नेयम् ' ।
अन्यत् समान पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सोमस्य तृतीयपण्यं विधिसुजयति—अथैभ्यः सोम इति । स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धि-
घोक्त । ' सोम्यम् ' सोमदेवत्वम् । " सोमाद्रयम् "—(पा. सू. ४ । १ । १) । ' यत् ' खलु यज्ञ-
सम्बन्धि ' आर्द्रम् ' रमयुक्तम् सोमादिद्रव्यम् ' तत् सोम्यम् ' शुष्कार्येयोर्होतीषोयावभिमामिदेवते । एतच्च
प्रागप्याजानम्—' इय मा इदं न तृतीयमत्पार्द्रैश्चैव शुष्कैश्च "—(श. प. भा. १ । १ । ३ । २१ माष्ये)
इत्यादिना ॥ १० ॥

अथ सावित्रस्य चतुर्थपण्यं विधिसुजयति—अथैभ्यः सवितेति । सवितुः प्रेरकत्वात् पशूनां च तत्पर्य-
त्वात् प्रेर्यप्रेरकयोरेव विबक्षित्वा ' सविता पशवः '—इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च पशुप्रेरकत्व—' देवो
यः सविता प्रार्थयतु ' इति (वा. स. १ । १ । ४) अन्ववर्णादिवाग्यते । ते च पशवो हृदयापवदानद्वारेण
पयःप्रवृत्तिद्रव्यापदानकेन च यज्ञमका । यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्वा यज्ञमपश्यन्, एता वाङ्-
र्षन्, तस्मादिमाद्यतवो देवताधिकोर्षितायज्ञस्य प्रथमं आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एवमान्यहविष्का-
श्चतुः प्रधानभागान् कृत्वा प्रथमनिरुतेन हविषा अदितिर्वष्टवेत्याह—अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेव
देवा पञ्चभिर्मदितिमयजन् तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यज्ञसमये अदितिपण्यं यजन् कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥
पञ्चसङ्ख्यामानस्य प्रधानमिति—ता वा इति । ' एताः ' पञ्चास्यवत्पञ्चात् । ' मुग्ध आसीत् ' मोहविषयोऽयम-

१—यथाहोतुं प्रधानत्वेऽपि तदव्यक्तत्वात्—होताग्नेः प्राणवीर्यमिति चैव निर्वैश्वोति ७ । १४-१ । सूते—वक्ष्यह्येन न कर्तव्यम् ।
अदिते च यज्ञस्यप्रायः हनुष्कत्वात् । कर्तव्यं वा । यतो ब्रह्मणोऽप्यजानन्तम् । अदिते च यज्ञस्यप्रायः निर्वैश्वोति वचनात् । एकं
च यन्मादीनां तदपदानादंतये इति अथवाऽपूर्व—इति कर्तव्यत्वात् । एतच्चदितेवचनोपेतये प्रयोक्तव्यम् । न यथादीनामन्तराये-
इति कल्पितार्थः ।

(ऋ) ऋतवो सुग्धाऽभासन्पुञ्ज । तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् १३

(ऋि) ऋिशो सुग्धा ऽ भासन्पुञ्ज । ताऽएताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः
प्राजानन् ॥ १४ ॥

(छु) उदीचीमेव ऋिशम् । पुष्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तप्रा हि
वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा व्याग्येषा निदानेनोदीचीं पुंश्येतया ऋिशं प्राजा-
नसुदीचीं ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥

ऋतवो सुग्धा आसन् पञ्च-तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

ऋिशो सुग्धा आसन्पुञ्ज । ता एताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीचीमेव ऋिशं पुष्यया स्वस्त्या प्राजानन् । तस्मादत्रोत्तप्रा हि वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा ।
वाग्वयेया निदानेन । उदीचीं ह्येतया ऋिशं प्राजानन् । उदीचीं ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥

दित्यर्थः । अस्तौहं ऋि “ अस्तिचोऽपुके ” (पा. सू. ७ । ३ । ९९) इतीद् । पाङ्को वा इति ।
पञ्चपदा पक्तिः तद्वाचिना पंक्तिशब्देन पञ्चसंख्या लक्ष्यते, तद्योगार्थं ‘पञ्चः पांक्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्ट-
भाषातः—“ घानाः कर्मणः परिवायः पुरोडासाः षडस्या तेन पक्तिरुच्यते, तद् पञ्चस्य पांक्तवन् ”—(तै. सं.
१ । १ । ११ । १) इतरेषुके तु तद् पांक्तवन् “ यो वै यद् द्विवर्तिकं वेद ”—(दे. भा. २ । ३ । ९)
इत्यादिना बहुरा भाषातम् ॥ १२ ॥

ऋतुपरिब्रान्तहेतुत्वादिपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—ऋतवो सुरवा इति । हेमन्तशिशिरावेकौष्ठ्यं ऋतुनां पञ्च-
त्वम् । तथा चैतरेपकं प्रायुदाहृतम्—“ हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” इति (दे. भा. १ । १ । १) । ऋतुपरिब्रान्तभावो
हि वसन्तादिकालरात्रौ यद्वा विकलः श्यात् । अतस्तत्परिहरणायैतद्योग्यकानुष्ठानमिति सृतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—ऋिशो सुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव
सदुपयुक्ताः प्राच्यायाः ‘पञ्च दिशः’ ‘सुग्धा आसन्’ व्याख्या अमकम् । मतमन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र क्रीडया देवतया कतमा दिक् प्रकृतित्वात्प्रकृत्य प्रथमदेवतया इति दिशं प्रदक्ष्योपपादयति—उदीची-
मेवेति । यस्मादेवं पथ्यास्वस्त्याह्वयया प्रथमदेवतया उदीचीं दिक् देवैः प्रकृता, तस्मात् ‘अत्र’ अस्मिन् लोके
कुरुपञ्चालस्येन जनपदेऽं ‘सत्तपः’-सत्तपरा ‘वाग्’ ‘वदति’ मृशं शब्दापत्ते अत्युत्तमभाषणाय तत्रोद-
रुम्भात् । “ देवमनुष्य ”—इत्यादौ—(पा. सू. १ । ४ । १९९) परिगणनाभावेऽपि बहुलप्रदशात् कुरुपञ्चालशब्दादपि
प्राग्व्ययः । ननु वाच सत्तपदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह—वाग्धीति ।
‘एषा’ ‘पथ्या’ स्वस्तिः यस्मात्, ‘निदानेन’ कारणेन निरूपयमाणा सर्वा ‘वाग्’ एव “वाग्ने पथ्या स्वस्तिः”—
इति हुकम् (कौ. भा. ७ । १ । १) अत उत्तरस्यां दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति मयः । ‘हि’ यस्मादेवम्
‘एतया’ ‘उदीचीं दिशं’ देवाः ‘प्राजानन्’ । तस्मात् ‘एतस्यै’ वक्ष्यते चतुर्थी, (पा. सू. २ । ३ । १ । १)
एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः ‘उदीचीं’ दिक् ‘सम्भूता ॥ १५ ॥

(क) प्राचीमेव दिशम् । (म) अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्च-
मुद्धृत्योपासते प्राचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन्प्राचीं ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

(गृ) दक्षिणामेव दिशम् (११) सोमेन प्राजानंस्तस्मात्सोमं क्रीतं
दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवस्यः सोम इति दक्षिणां ह्येतेन
दिशं प्राजानन्दक्षिणां ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

(कप्र) प्रतीचीमेव दिशम् (१२) सवित्रा प्राजानन्नेपं च्ये सविता तु एष
तपति तस्मादेष्टु प्रत्यद्भेति प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन्प्रतीचीं
ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

(गू) ऊर्ध्वमेव दिशम् । (पु) अदित्या प्राजानन्त्रियं वाऽधृदितिस्त-
स्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्तऽऊर्ध्वा वृणस्पतय ऊर्ध्वां ह्येतया
दिशं प्राजानन्मूर्ध्वा ह्येतस्य दिक् ॥ १९ ॥

प्राचीमेव दिशमग्निना प्राजानन् । तस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्चमुद्धृत्योपासते । प्राचीं ह्येतेन दिशं
प्राजानन् । प्राचीं ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणामेव दिशं सोमेन प्राजानन् । तस्मात्सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति । तस्मादाहुः-पितृ-
देवस्यः सोम इति । दक्षिणां ह्येतेन दिशं प्राजानन् । दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीचीमेव दिशं सवित्रा प्राजानन् । एष वै सविता-एष तपति । तस्मादेष्टु प्रत्यद्भेति ।
प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् । प्रतीचीं ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वमेव दिशमदित्या प्राजानन् । इयं वा अदितिः । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्ते ।
ऊर्ध्वा वृणस्पतयः । ऊर्ध्वा ह्येतया दिशं प्राजानन् । ऊर्ध्वा ह्येतस्य दिक् ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रकृता दिशमुपन्यस्यति-प्राचीमेवेति । यस्माद्दिशि प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः,
तस्मात् 'पश्चात्' अवशिष्यन् 'अग्निं' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्चमुद्धृत्योपासते' अग्निहोत्रदोमादिरूपमुपा-
सन् ऊर्ध्वानि । यस्मात् देवाः 'प्राचीं दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्' तस्मात् 'एतस्य', अग्ने
'प्राचीं दिक्' स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यत्राज्यते-"प्राचीं दिशमिदं कृता" (को.श्र. ७।६) इति ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रकृता दिशमुपन्यस्यति-दक्षिणामेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन
परिजता' तस्मात् 'एष तपति' 'सोमं' महत्त्वेदेदक्षिणोऽनया 'परिवहन्ति' । "दक्षिणा-
दाहुः" (पा. सू. १।३।२६) इत्याहुः प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणादिप्रवर्तनाद्देवतोः बर्हीरूपः
'सोमः' 'पितृदेवस्यः' । पितृदेवताकदक्षिणादिवशमेः सोमस्य पितृदेवस्यैव सुक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रकृता दिशमुपन्यस्यति-प्रतीचीमेवेति । 'एषः' 'सर्वः' 'प्रत्यद्भेति' प्रत्यद्भुवो
गच्छति । स्पष्टमन्त्रेण ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमदेवतया प्रकृता दिशमुपन्यस्यति-ऊर्ध्वमेवेति । यस्मात् 'मूर्ध्वा' 'वृणस्पतयः' ओषधिविषयतस्तस्यः

(विष्ट) शिरो वै यत्स्यातिथ्यम् । वाहू प्रायणीयोदयनीयावभितो वै शिरो वाहू भवतस्तत्समादभितः आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥ तदाहुः । (य) यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति तां स्वालीं सुशामकर्षा प्रमृज्य भक्षणं निदधाति य एव प्रायणीयस्य ऽत्विजो भवन्ति त उदयनीयस्य ऽत्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन वाहू सदृशो तेन सरूपो ॥ २१ ॥

शिरो वै यत्स्यातिथ्यम् । वाहू प्रायणीयोदयनीयो । अभितो वै शिरो वाहू भवतः । तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः—प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः—यदेव प्रायणीये क्रियेत—तद् उदयनीये क्रियेत । यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति—तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति । तदपोद्धृत्य निदधाति । तां स्वालीं सुशामकर्षा प्रमृज्य भक्षणं निदधाति । य एव प्रायणीयस्यात्विजो भवन्ति—त उदयनीयस्यात्विजो भवन्ति । तद् यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते—तेन वाहू सदृशो—तेन सरूपो ॥ २१ ॥

उर्ध्वमुखा एव बर्हन्ते, तस्मादित्यभिधानाया भूम्याः सकाशात्पूर्वदिग्परिवानं युक्तमित्यर्थः । इत्येव पञ्च दिग्ब्यामोहपरिहारोन्वयसमुच्चैः प्रायणीयेष्टी एव देवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयः—कर्तव्य इत्यभिधानुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुद्वयस्यतामातिथ्यायाः शिरोरूपतावाह—शिरो वै यत्स्यात्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन—प्राधान्यात्किरस्वव्यवहारः । ' एते हविषी ' एतौ यागावित्यर्थः । यागस्य हविःप्राधान्यात्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दरंशनात्, आतिथ्यस्य शिरस्वभिधानात्, बाहुरयानीययोरनुष्ठानं युक्तम् (श. प. भा. ३।१।३) ॥ २० ॥

लेपः—कर्तव्यमित्यर्थः । उक्तयोः ऋ—(श. प. भा. ३.१.३) इति—विज्ञानात् । सत्वम्—
' भक्षणम् ' इतिभ्यांदानमाधेन आच्छेत् । (श. प. भा. ३.१.३) इति—(१.३.३) । प्रमृज्य—
लेपविशेषोऽप्येतेषां सः विद्वेषादयर्थे—(श. प. भा. ३.१.३) इति—(१.३.३) । प्रमृज्य—
बाहोः स्पर्शविधौ प्रायणीयोदयनीयोदयनीयोरित्यस्य निधेयनिर्दिष्टत्वात्—तद्यदेतदिति—सादस्यमेकदेशोदयनी भवतीति
तद् विद्वेषते—सरूपोदिति—(श. प. भा. ३.१.३) इति—(१.३.३) इति—
(१.३.३)

तद् तया न कुर्यात् । (त्का) काममेवैतद्बर्हिस्तुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्भिज्य
स्यालीं निदध्याद्यऽएव प्रायणीयस्यऽत्विजो भवन्ति तऽउदयनीयस्य-
ऽत्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरप्यन्यऽएव स्युः स यद्वै समानी-
देवता यजति समानानि हवींषि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशी
तेन सुरूपो ॥ २२ ॥

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता यजति । पुञ्चोदयनीये तस्मात्पुञ्चेत्यादङ्-
ल्लयः पुञ्चेत्यानुच्छ्रंष्यन्तं भवति न पुत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्धं वाऽअ-
न्वात्मनो बाहू पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभिर्मुंस्करोति तस्माच्छ्रंष्यन्तं भवति
न पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ २ ॥ (२ । ३)

तद् तया न कुर्यात् । काममेवैतद्बर्हिस्तुप्रहरेत् । एवं मेक्षणं निर्भिज्य स्यालीं निदध्यात् । य
एव प्रायणीयस्यात्विजो भवन्ति—त उदयनीयस्यात्विजो भवन्ति । यद्यु ते विप्रेताः स्युः—अप्यन्य एव
स्युः । स यद्वै समानीदेवता यजति—समानानि हवींषि भवन्ति । तेनैव बाहू सदृशी—तेन सुरूपो ॥ २२ ॥

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता यजति, पुञ्चोदयनीये । तस्मात्—पुञ्चेत्यादङ्गुल्लयः, पुञ्चेत्यात् ।
तच्छ्रंष्यन्तं भवति । न पुत्नीः संयाजयन्ति । पूर्वार्धं वा अन्वात्मनो बाहू । पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभि-
संस्करोति । तस्माच्छ्रंष्यन्तं भवति । न पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥

उक्तौ बर्हिर्वापैकरूप्यको न नियत इत्याह—तद् तयेति । एवं मेक्षणमिति । बर्हिर्बद्रौ प्रहरेदित्यर्थः ।
' स्याली ' निर्भिज्य ' क्षामकर्षणमपि प्रामाण्यं कश्चिदामेव च नियममङ्गीकृत्य, तेषामपि केनपिभित्तौन
विगने सति तदेकत्वमपि नियमेन भविष्यमित्याह—य एव प्रायणीयस्येति । ' विप्रेताः स्युः ' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तयोक्तत्वात् किञ्चिन्नममित्याह—स यदिति । ' यद्वै ' यदेव बर्हिर्वापैकरूप्यं स्वरूपम् । अतन्तयो-
रैकरूप्यमेव नियमेन भवितव्यमित्यर्थः । ' तेनैव—' इति एवकारेण पूर्वोक्त बर्हिर्वापैकरूप्यं ध्यावर्त्येति । तेनैव
इत्येवमैक्येन कारणेनैवैतानीमपि मनुष्याणां ' बाहू सुरूपो ' भवत इत्यर्थः । तथा च कात्यायनोऽपि—
' यन्मेषाण्यर्हानिदधान्युदयनीयायै, सलेष चरु प्रमुष्ट मेक्षण, प्रधाक्यति वा चरुम्, अनुप्रहरतीत्यरे, त एव-
त्विजो, विप्रेतेष्वन्येऽपि ' (का. श्रौ. सू. ७ । १३२—१३७) इति । ' इतरे ' बर्हिर्मेधणे ॥ २२ ॥

देवैक्याभिधानप्रसङ्गेन पुञ्चसङ्ख्यां प्रशस्तति—स वा इति । ' सः ' अन्वर्थुः । ' तस्मात् ' देस्तान
पञ्चत्वादेतो ' इत्या ' इत्यम् अनेन वदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण । ' पुञ्चाङ्गुल्लयः ' लभ्यन्ते । हस्तारव-
मभिर्नय प्रदर्शनीय द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् साकस्येकानुष्ठानप्रसक्तौ तद् प्रतिषेधति—
तच्छ्रंष्यन्तं भवतीति । अन्तर्ग्रहणेन सिद्धातुवारंत्नाङ्गनिषेधो नित्यानुवादतया पुनर्निषिद्धपते—न पुत्नीः संया-
जयन्तीति । प्रायणीयोदयनीययोर्बाहूत्वनिरूपणाद्पुञ्चोदयत्वात् न कर्तव्यमित्याह—पूर्वार्धं वा अन्वात्मनो

दिवि वै सोमऽआसीत् । (३) अवेद देवास्ते देवाऽमकामयन्तानः सोमो
नष्टेतेनागतेन यजेमहीति तुऽपते मायेऽवसृजन्त सुपर्णी च कद्रुं च
तद्विष्ण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युया तडास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोममुच्छापतत् । (४) तस्याऽआहरन्त्ये गन्धर्वो

अय सोमऋषणदिविः ।

दिवि वै सोम आसीत्—अवेद देवाः । ते देवा अकामयन्त—आनः सोमो गच्छेत्, तेनागतेन
यजेमहीति । तऽपते माये असृजन्त—सुपर्णां च कद्रुं च । तद्विष्ण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते—सौपर्णी-
काद्रवे—यथा तडास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोममुच्छापतत् । तस्याऽआहरन्त्ये गन्धर्वो विश्वामसुः पर्षमुष्णात् । ते देवा
अविदुः—अच्युतो वै परस्तात्सोमः—अय नो नागच्छति—गन्धर्वो वै पर्षमोपिपुरिति ॥ २ ॥

वाहू इति । ' आत्मनः ' शरीरस्य ' पूर्वर्द्धमेव ' ' बाहू ' वंति न सर्वान्, अतः ' एतन् ' एतेन तदुभयप
शोषन्तालुद्वारेण यद्यस्य ' पूर्वर्द्धमेव ' ससृकतं मयति ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माह्वन्दिनसप्तपञ्चाङ्गणमाह्वे तृतीयकाण्डे

द्वितीयाह्वये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१ । २ । ३) ॥

सोमऋषं विधत्तुमाह्वयिकामाह—दिवि वै सोम इत्यादिना । दिवि वा इति । ' वै '—वापदेन " तृतीयस्वा-
मितो दिवि सोमः"—(तै. स. १ । १ । ७ । १) इत्यादिभ्रुवन्तप्रसिद्धिर्येष्यते । ' वाहू ' भूमौ ' देवाः '
आसन्निति शेषः । सोमगमनप्रयोजनम्—तेनागतेन यजेमहीति । त एव इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी
शक्तिः ' माया ' । ' ते ' देवाः ' एते ' हे मयामिरूपे त्रियं सोमरक्षकणां गन्धर्वानां व्यामोहाय सृष्टवन्त
इत्यर्थः । तथा भोक्तृजात्रास्वते—“ त एते माये असृजन्त सुपर्णां च कद्रुं च वागेव सुपर्णां च कद्रुः ”—
(श. प. भा. ३ । १ । २ । २) (तै. स. १ । १ । ६ । १) इति । होत्रैत्रावहणादीनां संसनप्रदेशोऽ
पुरतः स्थापिता ज्ञानयो विष्ण्याः होत्रिमादयः । ते खड्ग पुण दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे आहते सति तेन
सह मृदावागत्य देवेभ्यो लभ्यवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणाय विष्ण्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्टाद् वक्ष्यते—
“ तस्मै गन्धर्वः सोमरक्षां सुगुपुरिमे विष्ण्या इमे होत्राः ”—(श. प. भा. ३ । १ । २ । ९) इति ।
तेषां ' विष्ण्यानाम् ' ' ब्राह्मणे ' ' व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम् ' सुपर्णीकाद्रवोर्होतान्तः सर्वोऽपि विवरीष्यत
इत्यर्थः (श. प. भा. ३ । १ । २ । ७) । तत्र हि मायामयोः सुपर्णीकाद्रवोर्होतान्तः तयोर्मिषः कद्रुः,
परस्परव्यपराजयनिमित्तकः समपकम्बः, ततः कद्रुऋषः, पञ्चजितायाः सुपर्ण्याः स्वायत्तिकयाय सोमोत्साहरणार्थं
छन्दसां सुपर्ण्याः सकादादुत्पत्तिर्गमन्या च सोमहरणम्,—अपेवमदपोऽर्षो अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमपाठकान्ते
“ विजामानो देवास विष्ण्याः ”—इत्यानुपक्रम्य, “ दिवि वै सोम आसीदवेद देवास्ते देवा अकामयन्त ”—
इत्यादिना आम्नायते—(श. प. भा. ३ । १ । २ । १—१९) ॥ ३ ॥

तेभ्यो गायत्रीति । ' तेभ्यः ' देवेभ्योऽर्षोय सुपर्ण्यां विविक्षा ' गायत्री '—अपूर्वेस्ता पद्विरूपेण दिवि

१—छन्दसं भवति ७ । १४८ । अथर्ववेदे पूर्वप्राप्तेः १४९ । अग्निर्वेदानुतेः १५० । उत्तरं वा महत्त्वमुक्त्यानुप्राप्त्यादिरित्येवम् ।
१५१ । माह्वन्दिनसप्तः १५२ । संवत्सुर्येण १५३ । तिस्रानुवाचोऽनुवाचयतिवेकः । ७८ । सौ. सु. ७ । १५४ ।

विश्रावसुः पर्यमुष्णात्ते देवाऽऽजविदुः प्रच्युतो वै पंडस्तात्सोमोऽय नो नोर्म-
च्छति गन्धर्वा वै पर्यमोषिपुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । (यौ) योषित्कामा वै गन्धर्वा वाचमेवैभ्यः प्रहिण्वाम सा
नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो वाचं प्राहिण्वुत्सैनान्त्सह सोमे-
नागच्छत् ॥ ३ ॥

(ते) ते गन्धर्वा अन्वामुत्पाह्वन् । (न्तसो) सोमो युष्माकं व्यग्रेषां-
स्साकमिति तथेति देवाऽऽजब्रह्मिहो चेदागान्मेनामभीषहे व नैष्ट विह्वया-
महाऽऽइति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । (०) वेदानेव प्रोचिरऽऽइति वै व्युं विभ्रति व्युं
विभ्रति ॥ ५ ॥

ते होचुः-योषित्कामा वै गन्धर्वाः । वाचमेवैभ्यः प्रहिण्वाम । सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति ।
तेभ्यो वाचं प्राहिण्वन् । सैनान्त्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा अन्वामुत्पाह्वन्-सोमो युष्माकम्, वामेवास्पाकमिति । तथेति देवा अह्वन्
इहो चेदागात्, मेनामभीषहे व, नैष्ट, विह्वयामहा इति । तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः वेदानेव प्रोचिरे । इति वै व्युं विभ्र-इति व्युं विभ्र-इति ॥ ५ ॥

स्थितम् 'सोमम्' 'अच्छ' अभिमुखमगन्तम् । 'आहृत्त्वे' आहृत्त्वास्तस्या. स्वभूते सोमम्, षडर्थे चतुर्थी,
(पा. सू. २ । १ । १२ व. १) 'विश्रावसु' नाम 'गन्धर्व' 'पर्यमुष्णात्' अपजहार । ततः 'ते
देवाः' 'अविदुः' । कितिनि 'पुरस्तात्' 'पुलोकात्' 'सोम. प्रच्युतः', 'अय' 'न' 'अस्मान्' 'आग-
च्छति', 'गन्धर्वाः' 'विश्रावतोर्भृत्याः' 'वै' 'भूतं' 'पर्यमोषिषुः' 'सोममकारु' 'इति' ॥ १ ॥

ते होचुरिति । योषित्. कामयन्त इति 'योषित्कामाः' । 'एष्य' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं'
'प्रहिण्वाम' प्रेषयाम । वाचं प्रेषयन्तमिष्याय-सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा इति । सोममुपायेनमयन्ती स्वयमपि प्रतिनिवर्तयिष्यन् इति 'सोमो युष्माकं वामेवास्पाकम्'
अस्त्विति । अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैरेष्ट वाग्वाभीषाय दर्शयति-इहो चेदागादित्यादिना । प्रेषयामो वा
वाचं सोमैरिह 'आगात्' आगच्छेत् । 'उ' 'शुन्देऽनर्क' । 'ते गन्धर्वाः' । 'एनाम्' 'एह' आगन्तव्य
'अभीषहे' । 'व' 'इति वाग्वाअह्वारे । अभिषहनमभीषय, अभिमवः । तत्र चलाकारेण 'मा नैष्ट' वा
प्रहाष्ट । 'न माद्वेषो' "(पा. सू. १ । ४ । १४) इत्यह्वयान् । 'विह्वयामहे' यूप वप च वाच
विषिपमाकारयाम ॥ ४ ॥

एव निर्वः एवमे इत गन्धर्वोपायादानप्रकारोह-तस्यै गन्धर्वा वैदानेवेति । प्रोचिरे प्रवचनमकुर्वन् ।
तस्या वाचो वयमिदमामेति होचः । एवमिह-ब्रह्मतां तेवामिदमाम-इति वै व्युं विभ्रति ॥ एवं चतुः शतः
स्वार्थमन्वकणोनायं जन्तव इति, अन्वुरावः इवेवा स्वर्गोपानामभिनव इति प्रदर्शयितुं वासवाऽभिधानम् ॥ ५ ॥

(स्य)अयं देवाः।(०)वीणामेव सुहाव्वावृन्तोः निगायन्तोः निपेदुइति वे
 ते व्ययं गास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति सा देवानुपावर्वत सा वै सा
 तन्मोचमुपावर्वत या स्तुवाम्यः शशंसाम्यो नृचं गीतमुपावर्वत तस्मादप्ये-
 तर्हि मोचसंश्रिताएव योपाएवश्रि व्वागुपिर्वर्तत त्वासु हयन्या अनु यो-
 पास्तुस्माद्य एव नृत्यति वो गायति तुस्मिद्येवेता निमिश्रतमा इव ॥ ६ ॥
 तद्वाएतदुभयं देवेष्यासीत् । (स्यो) सोमश्च व्याक्त्र स युत्सोमं कीणा-
 त्यागत्याएवागतेन यजाइत्यनागतेन इ वै स सोमेन यजते यो-
 ऽकीतेन यजते ॥ ७ ॥

अयं देवा वीणामेव सुहा, वादयन्तो निगायन्तो निपेदुः इति वै ते व्ययं गास्यामः इति ।
 त्वा प्रमोदयिष्यामहे इति । सा देवानुपावर्वत । सा वै सा तन्मोचमुपावर्वत - या स्तुवाम्यः शशंसाम्यो नृचं
 वर्तत । त्वासु हयन्या अनु
 त्वा स्माद्य एव नृत्यति
 वो गायति
 तुस्मिद्येवेता
 निमिश्रतमा इव
 तद्वाएतदुभयं देवेष्यासीत् । (स्यो) सोमश्च व्याक्त्र स युत्सोमं कीणा-
 त्यागत्याएवागतेन यजाइत्यनागतेन इ वै स सोमेन यजते यो-
 ऽकीतेन यजते ॥ ७ ॥

देवैः स्वीकृतं वाचः स्वीकरणमायमाह-अयं देवा वीणामेवेति । वीणा वादयन्तः निषादादिस्वराद्युक्त्येन
 अनिमित्तवादिपद्यन्तः तदनु स्वयं गायन्तः निपेदुः उपसन्नाः इति वा इति । एव खड्डः । ते स्वर्ग्यं
 शान्त्याय । न कदाचिद्दिने शान्त्याय क्तिन्न च संजयेते । सं । यथा । यदि । यथायथागेण सडु

वाह
 गीतम्
 यनेवे-
 तिकमे-
 नर्तनं
 रणकी-
 त्विति

शब्द (५, शि. १ (५, ११) प्रत्ययतः ॥ ६ ॥

इदानीं गानतिद्वयपरमनुर सोमकृत्य विदधानि-तदा एतदुभयसिद्धि । यस्मान् सोमो देवान् ध्वज्यते
 तस्मात् आगत्या एव सोमप्राप्त्या एव सोमं कीर्त्यात् कीर्णीयान् । अन्वयैवेत्वाद् यच्छन्दसनाट्य
 विधिः कल्पयित्तम् । आगत्या येषि प्रयोजनमाह-आगतेन यजा इति । अकीतस्य यामानइतामाह-अत्राम-
 सेनेति । आगतीऽपि सोमः अयनंकीर्णात्तानागतवैदानात् श्युच्यते ॥ ७ ॥

यजमेवतोरयम्

(हेऽय) अयं सुब्रह्मस्यामान्यं परिशिष्टं भवति । तुच्छां चतुष्कृतो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयुथुं हवामिरेतसम् ॥ ८ ॥

(१३) स हिरण्यमुवदधाति । (त्ये) एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चः ऽइति वचो वाऽपतद्यद्विरण्यं तथा सम्भव आजं गच्छेति स वडाह तथा सम्भवेति तथा सम्पृच्यस्वेत्येवेतदाह आजं गच्छेति सोमो वै आह सोमं गच्छेत्येवेतदाह ॥ ९ ॥

अयं यद्दुष्टास्यामान्यं परिशिष्टं भवति—उह जुहां चतुष्कृतो विगृह्णाति । बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्या अवधाय जुहोति—कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति । समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं च । उभयं हवामिरेतसम् ॥ ८ ॥

स हिरण्यमुवदधाति—“ एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चः ”—(वा. सं. ४।१७) इति । वचो वाऽपतत्—यद्विरण्यम् । “ तथा सम्भव आजं गच्छ ”—(वा. सं. ४।१७) इति । स वडाह—तथा सम्भवेति । तथा सम्पृच्यस्वेत्येवेतदाह । आजं गच्छेति । सोमो वै आह । सोमं गच्छेत्येवेतदाह ॥ ९ ॥

सोमक्याद् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्दोमं विदधाति—अपेति । ‘ हुवास्यामान्यं परिशिष्टम् ’ प्रायण्यार्थमुप-सुग्यं यद्दुष्टं हुवास्यामवशिष्टम् ‘ तत् ’ ‘ जुहां ’ ‘ चतुष्कृतः ’ ‘ चतुर्वारं गृहीत्वा ’ ‘ बर्हिषा ’ हर्मण ‘ हिरण्यं ’ ‘ प्रबुध्या ’ ‘ उवाच ’ ‘ अवधाय ’ आधाय जुह्वयत् । तथा च कात्यायनः—“ शालाह्वराम्यपिधाय धीमं जुहां चतुर्विगृह्णाति, बर्हिस्तुणेन हिरण्यं ब्रह्म्याऽवदधात्येवा त इति ” (का. श्रौ. सू. ७।१५२।१६०) इति । हिरण्यावधानप्रयोजनम्—कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः । सति हिरण्यस्य पयस्त्वे ‘ मन्-स्वेव काल्पेयम् । तदेव कृतं हयत आह—समानजन्म वा इति । पयश्च हिरण्यञ्च इति वल्लुङ्गं ‘ समानजन्म ’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पत्तिकमित्यर्थः । कथं समानत्वं जन्मनः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ उभयम् ’ अपि ‘ जग्मिरेतसम् ’ अग्ने रेवो बर्हि यस्तोमपस्य तत् तयोक्तम् । यस्यादेव तस्मादित्यर्थः । “ अन्नतन्तान्तुंस्तकच्छन्दति ”—(वा. सू. ९ । ४ । १०३) इति अनुप्रथयः समासात्तः । पयसोऽग्निरेतसत्वं द्वितीयकान्धे उक्तम् । तथाहि—गोस्तसि प्रस्तुत्य—“ ताम् हाग्निरेतस्यौ । मित्रुयेनया त्यामिति तां सम्भूय तस्या रेतः प्रासिद्ध । तद् यवोऽम्भत् ”—(शा. प. भा. २ । १ । ४ । १९) इति । हिरण्यस्याप्यग्निरेतसत्वं तैत्तिरीये—“ आपो-वल्गस्य पत्न्य आसन्, ता अग्निरेत्याप्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परमतत्, तद्विरण्यमवत् ”—(तै. भा. १ । १ । ३ । ८) इति ॥ ८ ॥

अन्वमनिधाय पुनरुवदति—स हिरण्यमिति । ‘ स. ’ अन्वयुः । हिरण्यनिधायमन्त्रं त्रेधा विपज्य व्याचष्टे—एषां च इत्यादिना । हे ‘ शुक्र । ’ ‘ एषा ’ एतेहिरण्यं ‘ ते ’ तनूः शरीरम् । तन्वपेक्षया क्षीणिलता, अथवा ‘ एषा ’ शुद्धरिति व्याचष्टेयम् । ‘ एतद् ’ एवाज्यं तव ‘ वर्चः ’ तेजः । शिष्टेऽनादौनेव व्याचष्टात् । व्याचष्टेव-भाग्यदयुषादाय प्रथमभागस्य ‘ सम्भव ’—शब्दस्वार्थमाह—यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘ यदाह ’ अन्व, ‘ एतद् ’ एतेन ‘ तसा सम्पृच्यस्व ’ इत्येवाह । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘ आह ’—शब्दार्थमाह—सोमो वै

तां ध्येवावो देवाः । प्राहिष्वन्सोममुच्छैत्रुमेवैनामेष्ट एतत्प्राहिणोति
सोममुच्छ व्याघ्रे सोमकृपणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया
सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति । जूरसीत्येतद् वा ऽअस्या ऽएकं नाम यज्जूरसीति धृता
मुनसेति मुनसा वाऽइयं व्याग्धृता मनो वाऽइदं पुरस्ताद्वावु ऽइत्यं अवु
भेत्तद्वादीदित्यल्लमिव इ वै व्याग्वदेधन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११ ॥

तां ध्येवावो देवाः प्राहिष्वन्-सोममुच्छ-एवमेवैनामेष्ट एतत्प्राहिणोति-सोममुच्छ । वाग्ने सोम-
कृपणी निदानेन । तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति । प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति-"जूरसि"- (वा. सं. ४।१७) इति । एतद् वा अस्या एकं नाम यज्जूरसीति ।
"धृता मनसा"- (वा. सं. ४।१७) इति । मनसा वाऽइयं व्याग्धृता । मनो वाऽइति पुर-
स्ताद्वावः । इत्यं वद, भेत्तद्वादीदिति । अल्लमिव इ वै वाग् वदेद्-यन्मनो न स्यात् । तस्मा-
दाह-धृता मनसेति ॥ ११ ॥

प्राहिणोति । आजमानत्वाद् 'आद्' सोमः । अतः आम्नं प्राजं गच्छेति भुवती धृतिः, सोमं गच्छेत्पु-
कणीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदित्यन्व-हिरण्यसंस्तुताग्न्यहोमः सोमकृपणार्थः, स च केनन्यसोमार्थ इति
विहितमाहुति सोमकृपणीप्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयन् तदर्थः ॥ ९ ॥

तदर्थं सोमकृपणानयनप्रयोजनप्रकारमाह-तां ध्येवेति । 'अद्' व्यबहितकाले 'ताम्' वाचं
'प्राहिष्वन्' गन्धर्वापहता प्रति प्रागमयन् । 'एवमेव'-अर्च्युः एतेन सोमकृपणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति ।
तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह-वाग्ने सोमकृपणीति । 'निदानं' वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होमन्त्र पत्रथा विमज्ज व्यावष्टे-स जुहोतीति । जूरसीत्यादिना प्रासंगेनैव मन्त्रस्य साकस्येन व्याख्या-
तत्वात्तास्मान्मिर्वाह्यातः । 'जू'-इति सौत्रो बाहुग्ल्यर्थः । जबति सोमं प्रति गच्छतीति 'जू' ।
'अस्याः' बाहुपायाः सौत्रकृपणाः प्रतिज्ञानं । मनसो वागाधारत्वमुपपन्त्या साचपलि-मनो वा इदं पुर-
स्ताद् वाच इति । मनः पूर्वस्वरूपम्, वागुपरस्वरूपम् । मनो वा इति । 'वै'-शब्देन "यदे मनसा व्यापति
तद्वावा वदति"- (श. प. भा. १२।९।१।१३) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्न्यते । घाणप्रकारं दर्श-
यति-इत्यं वदेति । यस्मिं हिमोदेष्टृवन्मनो न वाग्व्यापारं करोति, तयार्पाद् वक्तव्यमिदं नेति गुणदोष-
विकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्निधिनियेषकर्तृव्यवहातः । व्यतिरेकदोषोपन्यासेन मनोव्यापारेकत्वं द्रवयति-
अल्लमिवेति । 'अल्लमिव' अल्लमिव वक्तव्यपदार्थेन सहाससृष्टमिवः इदमपूर्वकत्वामावात् ॥ ११ ॥

१-जूरसीति जुहोति । वा. सं. सू. ४।१७ । जूरसिन् सूत्रे कर्क-वाचणीयात्वेनपुनरुक्त्याऽऽर्धवमश्रुतिः सोमकृपणा । एवं हि
अनुष्टे । आम्ने सोमकृपणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति । एवं च इति वदन्तीत्यादी न मनसीति ॥

हयेतुदमृतमशीत्यमृतम् ॥ हयेतुद्वैश्वदेवमशीति ॥ वैश्वदेवम् ॥ हयेतुप्रसुष्य
तृणं वाईप्यपिसृजति सूत्रेण विरप्यं प्रवधीते ॥ १४ ॥

(तेऽया) अयापरं चतुर्हृदिमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाऽन्वा) अन्वारमत्स
यजमानेत्याद्वापशुवन्ति शालायं द्वारे दक्षिणतः सामकुर्यण्युपतिष्ठते । तत्सु-
हितामवनामनुत्सती प्रादपीद्वाग्नि सामकुर्यणी निदानेन जामतयाऽऽहुत्या-
ऽऽपुपात्प्रातुर्या साम क्रीणानीति ॥ १५ ॥

अमृतमशीति । अमृतं होतु । वैश्वदेवमशीति । वैश्वदेवं होतु । प्रसुष्यं तृणं वाईप्यपिसृजति ।
सूत्रेण विरप्यं प्रवधीते ॥ १४ ॥

सर्वाद्वादकम् । अति अमृतम् अमरणयमकम् अति अन्वन्तामिमयोगेऽसि विनाशदशनात् ।
प्रागेव
नेन यमता
यदेव
हिरण्यमाप
अपि-
निदवति

अयापरमिति । प्रोक्तप्रायणामशवादेवान्तः चतुर्हृदिमाज्यं गृहीत्वा यजमान अन्वारमत्स
रति त्रयात् । अन्वपितुस्त्राऽन्वारम् । शालायं शालायाः अपशुवन्ति द्वाराणीति शपः । सुव-
कारेण शालाया द्वारोपनिवार्यं समुक्तवत् (का. श्रौ. सू. ७।१९९) । एवं विहितानि द्वाराणि
साम-
रतेनाव-
अपवा
रतेनाव-
ति । सामे-

(त्य) अयोपनिष्कम्पाभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासीति चितं वाऽइदं मुनो
 व्यावृत्तुवदति धीरसि इक्षिणेति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युषन्त्य-
 श्रुक्तेनेव प्रकामोद्येनेव ग्रायाभिरिव तस्मादाह धीरसीति इक्षिणेति इक्षिणा
 ह्येया इक्षियाऽसि यक्षियाऽसीति इक्षिया ह्येषा यक्षिया ह्येषाऽदितिरस्यु-
 भयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानं जुद्धिपशंसं व्युदति यदुपरं तत्पूर्वं
 करोति यत्पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशीर्ष्णीं तस्मादाहादितिरस्युभयतः-
 शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

अयोपनिष्कम्पाभिमन्त्रयते-“ चिदासि मुनासि ”-(वा. सं. ४ । १९) इति । चितं
 वाऽइदं मुनो वागवृत्तुवदति । “ धीरसि इक्षिणाऽसि ”-(वा. सं. ४ । १९) इति । धियाधिया
 ह्येतया मनुष्या जुज्युषन्ति । अश्रुक्तेनेव, प्रकामोद्येनेव, ग्रायाभिरिव, तस्मादाह-धीरसीति । इक्षि-
 णेति । दक्षिणा ह्येया । “ इक्षियासि यक्षियासि ”-इति । इक्षिया ह्येया, यक्षिया ह्येया ।
 “ अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीं ”-(वा. सं. ४ । १९) इति । स यदेनया समानं अदितिरसि
 वदति । यदपरन्तूर्वं करोति, यत् पूर्व-तदपरम् । तेनोभयतःशीर्ष्णीं । तस्मादाह-अदितिरस्युभयतः-
 शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

व्युदति । ‘ तं वाग्नां सोमकृपाणां यस्याय ‘ एतया ‘ पूर्वविहितया ‘ पूरसि ’-एत्वादिमन्त्रदेवतया ‘ अ-
 धीम् ’ लक्ष्युः प्रेरितवान् । कया बुद्धया ? ‘ प्रीतिपा ’ तुमया ‘ सोम शीर्ष्णीति ’ ॥ १६ ॥

तस्या अमिमन्त्रणं विवृते-अयोपनिष्कम्पाभिमन्त्रयत इति । ‘ उपनिष्कम्प ’ शाब्दात् । निर्गन्धः ।
 अमिमन्त्रणमर्थं विमज्ज व्यावृष्टे-चिदसि मुनासीत्यादिना । अन्वयाक्यानि तु ब्रह्मणेनैव साफल्येन व्याख्या-
 ताः कर्त्तव्यं वास्तुमिर्बलमिति । ‘ इदम् ’ इदानीं सर्वविदितप्रकारेण ‘ चित ’ ‘ मनः ’ ‘ मन्त्रता ’ ‘ मन्त्र-
 तुवदति, ’ ‘ पिपेते ’ शानम् । मन्त्रा मन्त्रेवार्थं वाक् प्रकाशमतीत्यर्थः । अतो हे सोमकृपाणि ! त्वं वेदमन्त्र-
 रूपाया सती ‘ चिदसि ’ तथा मन्त्रेण ‘ मना ’ अति ‘ असि ’ । धीरस्येवसमर्थवत्-धिया धियेति । ‘ धिया ’
 इत्यं बहिष्कृतीति बुद्धया चित्तवदभिवदनरूपेण कर्त्तव्या वा । धीरिति कर्मनाम (निर्व. १ । १ । ११) ।
 ‘ जुज्युषन्ति ’ जीवितुमिच्छन्ति मनुष्याः । “ जीव प्राणधारणे ”-(वा. पा. म्वा. प. १११) इत्यस्यस्य-
 क्तान्ठि क्ते रूपम् । तथा जीवन्मपकारं स्वयमेव दर्शयति-अमूर्त्तेनेवेत्यादिना । ‘ अमूर्त्तेन ’ अमूर्त्त-
 नेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘ प्रकामोद्यम् ’ इच्छया सौमिकमाद्यम् । ‘ ग्राया ’ ग्रायणग्रायिण्यादिक्या ।
 सर्वत्र इव-वाच्यो वाक्यालङ्कारार्थः । एवविधैर्वाग्भिरुपैर्वतो जीवितुमिच्छन्ति, अतो धीरसीवृत्तम् । सोम-
 विक्रयिण आनन्तर्यं दयिमामन्त्रात् साहाय्यं इक्षिणाणि खल्वेषा वस्तुनो भवति । अत्र बलं तदईतीति
 ‘ इक्षिया ’ गो । पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकतत्वं सिद्धम् । अथवा अत्र सोमः “ सोमो वे एवा ”-
 (ऐ. भा. १ । १ । १, २ । ३ । १) इति सर्वत्र राजशब्देन स्पृहारात् । न यद्द्वयोपेन्द्रात्वं किन्तु
 राजन्व नाम इक्षियत्वमित्युक्तम् । अथवे च-“ यन्मैतात्रि देवतया इक्षियात्तन्द्रो बहूनाः सोमो इवः पर्वण्यः ”-
 (ऋ. प. भा. ४ । ४ । २ । २३-२७) इत्यादि । अतस्तस्मिन्वाह्यं इक्षियेनेषा । यक्षियत्वे तु सिद्धये ।

१-चिदसिमुनासिचिदसि । वा. सं. ४ । १९ । १६

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येथीति । सुप्राची न ऽएधि सोमं नोऽच्छेद्दीत्ये-
वेतुदाह सुप्रतीची न ऽएधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतुदाह तस्मादाह
सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येथीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीतामिति । वरुण्या व्याऽएषा यद्रजुः सा यद्रज्ज्वा-
ऽभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्ग्ननिभिहिता स्याद्यतेव स्यादेतद्वाऽअवरुण्यं
युन्मैत्र्यं सा यथा रज्ज्वाऽभिहिता अतैवमस्येतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा
पदि बध्नीतामिति ॥ १८ ॥

“ सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । सुप्राची न एधि, सोमं
नोऽच्छेद्दीत्येवैतुदाह । सुप्रतीची न एधि, सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतुदाह । तस्मादाह—सा
नः सुप्राची सुप्रतीच्येथीति ॥ १७ ॥

“ मित्रस्त्वा पदि बध्नीताम् ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । वरुण्या वाऽएषा यद्रजुः—सा
यद्रज्ज्वाऽभिहिता स्याद् वरुण्या स्यात् । यद्ग्ननिभिहिता स्याद्—अथतेव स्याद् । एतद्वाऽअवरुण्यं—युन्मै-
त्र्यं । सा यथा रज्ज्वाऽभिहिता यथा । एवमस्येतद्भवति । यदाह—मित्रस्त्वा पदि बध्नीतामिति ॥ १८ ॥

अदितिरसीति । हे सोमक्रयणि ! बलुतो बालूपा लम् ‘ उभयतः शीर्ष्णी अदितिरसि ’ प्रदेशरूपशितो-
क्तुक्त बलुष्पनीया गौरिति । कृत एतदित्यत आह—स यादिति । ‘ सः ’ बला ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ एनया ’
अदित्या उभयतःशिरस्त्वा निमित्तभूतया ‘ समामम् ’ एकमेव ‘ छद् ’ वाक्यं ‘ विपपत्तिम् ’ व्यत्यासेन
‘ कदति ’ तथाहि—‘ मुहूर्त्वं देवदत्तं । तिष्ठ विष्णुमित्रं । ’—इत्यादौ ‘ यदेवापरं ’ बध्नेन देवदत्तेष्वेवमादि
‘ तदेव पूर्वं करोति ’ उक्तविपरीत्येन; यत् पूर्वं मुहूर्त्वेत्यादिकम्, ‘ छद् ’ ‘अपरम् ’ ‘ देवदत्तं । मुहूर्त्वं ’—
इत्यादिरूपेणापरं च ‘ करोति ’ । तस्माद् बालूपा सोमक्रयणीम् ‘ उभयतःशीर्ष्णी अदितिरसि ’—‘ इत्याह ’
मन्त्रः । तैत्तिरीयके तु सोमयामस्यान्तभूतयोः प्रायणीशियेदपनीययोः शिरोव्यप्रवानभूतयोर्बर्तमानपरीदिति-
द्वैवत्तऽस्ति साऽऽसीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीत्यह—यदेवादित्यः प्रायणीवो
पन्नामादित्य उदपनीयः ’—(तै. सं. १ । १ । ७ । ९) इति ॥ १९ ॥

“ सा नः ” इति मन्त्रमग्रे न इत्यस्य ‘ नः सोमम्-’ इत्यर्थ इति व्याचष्टे—सा नः सुप्राचीति । सोम-
क्रयणावसरे ‘ सुप्राची ’ मव पुनर्व्यञ्जानग्रहृष्टात्पवसरे कृतेन सोमेन सह ‘ सुप्रतीची ’ मव । यथा देवप्रेरिता
वाक् सोमेन सह पुनरगता, तदात्मकत्वात्त्वमपि सोमक्रयं सावयित्वा कृतेन सोमेन सह पुनरत्तत्त्वेत्यर्थः ॥ १७

मित्रस्त्वेत्यादि । मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति—वरुण्या वा इति । पारास्य वरुणात्पामिकत्वात्
वरुणदेवताका ‘ रजुः ’ । ‘ यत् ’ यदि तथा ‘ अभिहिता ’ बद्धा यदि स्यात् । तदा वरुण्या स्यात् ।
सोमार्यता न स्यात् । यत् यदि वा ‘ अनभिहिता स्यात् तदा ‘अयता’ अस्वाधीना स्यात् । तदा अवरुण्या
स्यात् । अत एव तदोपपरिहारस्य मन्त्रे मित्रकर्तृकगद्बन्धनमित्याह—एतद्वा अवरुण्यमिति । सा यथेति ।
एतन्नेन मन्त्रमागतामानाद् बन्धनं भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पूषाऽध्वनस्पात्विति । (ती) इयं वै पृथिवी पूषो अस्य वाऽह्यमुध्वन्लोष्वी
 भवति तस्य न का चणं ह्यत्रा भवति तंस्मादाह पूषाऽध्वनस्पात्विति ॥१९॥

(ती) इन्द्राग्राप्यक्षयेति ॥ स्वधुशोऽसंडित्यवेत्तदाह सदाहुन्द्राग्राप्य-
 क्षयेत्यनु त्वा माता मन्यतामुतु-पिताऽनु भ्राता संगभ्योऽनु सुता सुयुष्य
 इति साऽनुत्तेऽनुत्तं वेन नोऽनुमताऽसोममुच्छेदीत्यवेत्तदाह शिवा देवि
 देवमुच्छेदीति देवी ह्येषा देवमुच्छेति सद्राक्सोमं तस्मादाह शिवा देवि
 देवमुच्छेदीतीन्द्राय सोममितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतोऽतस्मादाहुन्द्राय
 सोममिति रुद्रस्त्वाऽऽवतयत्वित्यप्रणाशयेत्तदाह रुद्र इति प्राति पश्यः
 स्वस्ति सोमसखा पुनरेदीति स्वस्ति न सोमेन सह पुनरेदीत्यवेत्तदाह ॥२०॥

तां यथेवाद्देवाः । प्राहिष्वन्त्सोममुच्छ सेनान्त्सह सोमेनागच्छदेव-
मुवैनामेपुएतत्प्राहिणोति सोममुच्छ सेन सह सोमेनागच्छति ॥२१॥

तां यथेवाद्देवाः (०) । व्यह्वयन्ते गन्धर्वैः सा देवानुपारवर्ततुमुवैनामे-
तद्यजमानो विह्वयते सा यजमानमुपारवर्तते तामुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची-
दि मनुष्याणां द्विसोऽएव यजमानस्य तस्माद्दुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥

इति द्वितीयंप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ (२-४) -

तां यथेवाद्देवाः प्राहिष्वन् सोममुच्छ-सेनान्त्सह सोमेनागच्छन् । एवमेवैनामेप एतत्प्राहि-
णोति-सोममुच्छ । सेन सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां यथेवाद्देवा व्यह्वयन्ते गन्धर्वैः सा देवानुपारवर्तत-एवमेवैनामेतद्यजमानो विह्वयते । सा
यजमानमुपारवर्तते । तामुदीचीमत्याकुर्वन्ति । उदीची दि मनुष्याणां दिक् । सोऽएव यजमानस्य ।
तस्माद्दुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥

शेषः । अतो ' देवमण्डोहीति ' पूर्वब्रह्मण्यः । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति । ' यज्ञस्य ' तत्साधनस्य सोमस्य
' एन्द्रो देवता ' । तथा ' तैत्तिरीयकम्-'' इन्द्राय रि सोम आहिष्यते ''-(वै. स. ६ । १ । ७ । ७) इति ।
उद्गस्त्वारवर्तपतिविति । रुद्रस्य पथधिपतिचात् स्वयमगृह्णन् पुनरुवर्तयतिवित्यभिधानं तस्या अग्रणाशयं भवति ।
कथं हिसाप्रसङ्ग इति तत्राह-रुद्रो हीति । ' नाति ' वर्तन्त इति शेषः । स्वस्ति सोमसखेति । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम-इति निवृत्तम् । (निर. ६ । ४ । ४) उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः क्षेपेण 'सोमसखा' तेन सहित्वा
पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २० ॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां, विमर्शं तात्पर्यमभिव्यायेदानीं कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यमाह-तां यथेवाद्देवा इत्यादिना ।
सोमकपण्या वस्तुतो बागात्मकत्वात् तस्या, सोमकपप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवेः कृत्वा सोमानपनार्थवाक्येवैवहृत्पात्नी-
यन् । पुनरागमनप्रार्थनस्तु देवानां पुनर्वागाहान्स्थानीयमिति सङ्गमर्थः ॥ २१ ॥

तां यथेवाद् इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्वमित्यर्थः । ' गन्धर्वैः ' -सोमराजैः विधावमुपमृत्तिभिः साकं
' व्यह्वयन्ते ' -विविधमाह्वयन् । गन्धर्वैरेवेतिप्रदेशेदेवस्यावा सोमकपण्याः उद्गं प्रापणम् सार्थमाह- विषये-
तामुदीचीमिति । ' उदीचीमत्याकुर्वन्ति ' उद्गमुखातदस्यध्वज्यः मुखे यन्ति-अध्वज्यमुखाः । ' सो एव '
सैव मनुष्यन्तर्जातत्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचितेन माववीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनीपञ्चतन्त्रेयमहासंग्रहणार्थं
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-२-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्त्वि निवारयन् । पुनर्याच्यते देवाद् विद्वतीर्षयैश्चरः

१- ' इन्द्राय रि सोम आहिष्यते ' इति क. पा. २- उदीचीमितीयमानमुपगच्छत्ये व्यह्वयन्ति ३- ३ । १ । ६ । २- तामुदीचीमिति उद्ग-
नवमिति । उदीचीमिति उद्गमुखा कुर्वन्ति-अभिमुखीकुर्वन्ति-अतिक्रमयति यत्र उद्गमुखाः । अथ यद्युव यजमानो एवहृत्पात्नीय-इति
इतिवृत्तिः । उदीचीमिति उद्गमुखा कुर्वन्ति-अभिमुखीकुर्वन्ति-अतिक्रमयति यत्र उद्गमुखाः । अथ यद्युव यजमानो एवहृत्पात्नीय-इति

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सप्त पदान्यनु विक्रामति । वृद्धेऽएवैनामेतत्तस्मात्सप्त पदान्यनु वि-
क्रामति यत्र वै वाचः प्रजातानि च्छन्दांसि सप्तपदा वै तेषां पदार्था
शकरी ताम्रैवतुत्पुस्ताद्वर्वाची वृद्धे तुस्मात्सप्त पदान्यनु विक्रामति ॥ १ ॥

सप्त पदान्यनु विक्रामति । वृद्धेऽएवैनामेतत् । तस्मात्सप्त पदान्यनु विक्रामति । यत्र वै वाचः
प्रजातानि च्छन्दांसि-सप्तपदा वै तेषां पदार्था शकरी । ताम्रैवतुत्पुस्ताद्वर्वाची वृद्धे । तस्मात्सप्त पदा-
न्यनु विक्रामति ॥ १ ॥

ब्रह्मण्ड गोसूत्रम् वनकायतुकाङ्गुली स्वर्गगर्भं सप्तान्वीन् पञ्चमीरिखितदशनस्फुतावेतुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्सा रत्नवानिदिपनेदितरपी सायणि. सिङ्गणायो व्यश्राणीविश्वदक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त षट्श ॥१॥
धाम्याद्रि धन्यजन्मा निलम्बमतुल. स्वर्गत्र वर्णभूयः कार्पासीव कृपावान् शुभ्रजम्बजडो राजत राजभूयः ।
आश्वोप प्राश्वजन्मा स्वर्गजम्बजः शार्करि वाक्यैना रत्नादयो रत्नस्य गिरिवज्जल मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ३
इति श्रीमद्राजाधिराजपत्नेश्वरैदिकमार्गप्रवर्तकार्ष्णिहिरैरुत्तरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे शाश्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्याय. समाप्तः ॥१॥१॥

एव निश्चित वेदो यो वेदेऽप्येवमित्थं जगत् । निश्चये, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तुनीयाध्याये सौमिकपञ्चतुंगामातुपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । सत्र, सोमकृपण्या अनुक्रमण विधये-
सप्त पदान्तीति । अनुविक्रामतीति । सा वदा प्रथम पद निष्क्रामति तदा सत्तु अन्वर्षु. स्वपनेपि प्रथम पद
निष्क्रामेत्, द्वितीयमनु द्वितीयम् । यत्र वृद्धे केवलोऽपि वृजिराष्ट्रुर्वो द्रष्टव्यः अन्वर्जितवान् भवति । सप्तसद्वर्षा
प्रसंसति-यत्र वा इति । 'यत्र' छन्दसामुपात्तिकावे 'वाच.' सुपर्णारूपेणानस्थितयाः सकाशाद् 'प्रजा-
तापि' यानि च्छन्दांसि । वाच. सकाशाच्छन्दसामुपात्तित्वात् " वागे सुपर्णा " इत्यभिप्राय " तथेति
सा च्छन्दांसि सप्तमे " -इत्याश्रया (श. घ. आ. ३ । ६ । २ । २-८) । तेषां छन्दसां ' पराद्वर्षा
शकरी' । परार्थे उपरिममे मवा परार्था । " परावराधमोत्तमपूर्वाव " - (पा. सू. ४ । ३ । १) इति यत् ।
शकरीः सप्तपदत्वं प्रथितम् + (तै. स. १ । १ । १ । १) " परस्ताद्वर्वाची वृद्धे " -इति । पदादिक्रमेण
' परस्ताद् ' अवस्थितो गायत्र्यापत्तमपिने सर्वच्छन्देऽस्ती शकरीम् ' अर्वाची वृद्धे ' आष्ट्रुस्त्वानिमुत्तमा-
वर्जितवान् मवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१-अनुविक्रामतीति-अनुविक्रामन्-परोपरि पदनिघण्टु । यत्र सोमकृपणी यद् निरुच्यति तत्र इवो-पदयोर्निघण्टुम् । इति
कात्तरिनिघण्टुभाष्येने होमनामशोभिताः । २-यद् पदसप्तपदेषु सप्तसु पूर्णविक्रमिदि । का. धो. सू. ४ । १ । १ । १ । पूर्णविक्रमं च अन्वय-
मान्यनुविक्रमिदिगणयन्ति अनेन श्लोके कर्तव्यः । ३-इत्यानां यत्तपञ्चतुः । सप्तपदा वै कर्तव्येति । अन्वयकार अ. १. ३. १. १ ;

स वै वाचु ऽ एव रूपेणानुविक्रामति । वृष्यस्वदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि वृष्यस्वदिति ह्येषाऽदिति ह्येषाऽदित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा वृहस्पतिश्चा सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै वृहस्पतिर्वृहस्पतिश्चा साधुनाऽऽवर्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वसुभिर्वाचकेऽइत्यप्रणाशयेतदाह रुद्रं हि ज्ञाति पशवः ॥ २ ॥

(बोऽथ) अय सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे निषाय जुहोति न वाऽअनप्रावाहुतिर्ह्यतेऽभिरतसं वै हिरण्यं नुथो हास्येषाऽग्निमुत्पेडाहुतिर्हुता भवति वृज्रो वाऽआज्यं वृज्रेणैवेतदाज्येन स्पृणुते ताथुं स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

स वै वाच एव रूपेणानुविक्रामति । “वृष्यस्वदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि”- (वा. सं. ४।२१) इति । वृष्यो ह्येषा । अदितिर्ह्येषा । आदित्या ह्येषा । रुद्रा ह्येषा । चन्द्रा ह्येषा । “ वृहस्पतिश्चा सुम्ने रम्णात् ”- (वा. सं. ४ । २१) इति । ब्रह्म वै वृहस्पतिः । वृहस्पतिश्चा साधुनाऽऽवर्तयतु-इत्येवैतदाह । “ रुद्रो वसुभिराचके ”- (वा. सं. ४।२१) इति । अप्रणाशयेतदाह । रुद्रं हि ज्ञाति पशवः ॥ २ ॥

अय सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे निषाय जुहोति । न वाऽअनप्रावाहुतिर्ह्यते । अभिरतसं वै हिरण्यम् । तयो हास्येषाऽग्निमुत्पेडाहुतिर्हुता भवति । वृज्रो वाऽआज्यम् । वृज्रेणैवेतदाज्येन स्पृणुते । तां स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

अनुक्रमण मन्त्रक कर्तव्यमित्याह-स वै वाच इति । अनुक्रमणमन्त्रे सोमहयण्यवस्थादिरूपत्वानिधानं न सुत्पर्यमित्याह-वृष्यो ह्येषेत्यादिना । वसुन्द्रादित्याः सवनत्रपदेवताः । ‘ अदितिः ’ प्रायगीचोदपनीयदेवता । चन्द्राभ्येनाकाशकत्वादिहे सुवर्णम् । हे सोमकपणि ! तव वस्त्रादीनां स्वरूपमसि । तदपेक्षितसोमदाननत्वात् ‘ वृष्यो ह्येषा ’-इत्यनिधानम् । ‘ रम्णात् ’ रमयतु । “ वसु कीर्तायाम् ” (वा. पा. म्वा. आ. ८।११) न्यन्येन आ (पा. सू. ३ । १ । ८१) । वृहस्पतिस्त्वैत्यवधार्यमाह-ब्रह्म वै वृहस्पतिरिति । ‘ वृहस्पतिः ’ वृज्रो मन्त्रस्य पालयिता । तदभिमानिदेवता गच्छतीं त्वा ‘ सुम्ने ’ सुखकरे । यत् सुखकर तत् साधुः अतः ‘ सुम्ने रम्णात् ’ इति यदाह तेन ‘ साधुना ’ मार्गेण ‘ आवर्तयत्वित्येवाह ’ । रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमकपणि ! तव सुखः वसुभिः सहितो रुद्रः ‘ आचके ’ कामयते इति मन्त्रमागस्त्यार्थः । रुद्रो-रसुह्यप्रार्थनाया उपयोग दर्शयति-अप्रणाशयेति । शिष्टे गतम् (श. प. भा. ३।१। २० कं० माथ्ये) ॥१॥

अय सप्तमं पदमिति । यजमानशितराश्वत्थेजोऽपेक्ष्य ‘ पर्युपविशन्ति ’-इति बहुवचनम् । ‘ पारं ’ पारतः सतमपदस्य स्वर्दिह । ‘ सः ’ अभ्यर्षुः । होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति-न वा अनप्राविति । हिरण्यस्याभिरतसत्वं प्रशंसन् । होमसाधनमागं प्रशंसति-वृज्रो वा इति । “ वृत्तं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममन्त्रम् ” (श्रु. १० । १ । १५ । १-४. जी. सू. ७।१११ ।

सु जुहोति । (त्य) अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि वे पृथिव्यदिति-
 रस्ये हि मूर्धन्नुहोति देवयजनेति पृथिव्याऽहुति देवयजने हि पृथिव्ये
 जुषोतीवायास्त्वमसि घृतवत्स्वाहेति गोर्वाऽहुडा गोहि पदे जुहोति
 घृतवत्स्वाहेति घृतवद्ध्येतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ स्पयमादाय परिलिखति । वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणैवेतत्परिलिखति
 त्रिष्कृतः परिलिखति त्रिवृतेवेतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स जुहोति— " अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि " — (वा. सं ४। २५) इति । इयं वै पृथिव्य-
 दितिः । अस्यै हि मूर्धन्नुहोति । " देवयजने पृथिव्याः " — (वा. सं ४। २२) इति । देवयजने
 हि पृथिव्ये जुहोति । " इवायास्त्वमसि घृतवत्स्वाहा " — (वा. सं ४। २२) इति । गोर्वा-
 ऽहुडा । गोर्हि पदे जुहोति । घृतवत्स्वाहेति । घृतवद्ध्येतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्पयमादाय परिलिखति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैवेतत्परिलिखति । त्रिष्कृतः परिलि-
 खति । त्रिवृतेवेतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स १। १। १। ४) (श. व. भा. १। ४। ४। १) एवादि श्रुवन्तस्मिन्निर्वज्रो वा इति । ' वै '
 शब्देन घोष्यते । ' सृणुते ' हिनस्ति ' ता ' पदप्रदेशस्था मृदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे सम्पन्नक होम विधत्ते—स जुहोत्यदित्या इति । अयमर्थः । हे आज्य ! ' जुहा ' त्वाम् । ' अदित्याः ?
 पृथिव्याः ' मूर्धन् ' मूर्धनि ' आजिघर्मि ' सर्वतः क्षरयामि, जुहोमि । " घृ क्षरणदीप्तयो " — (वा. पा. छ. प. १४) अथ
 क्षरणमर्थः । कोऽश्वे । पृथिव्या अत्रयवभूते देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनम् । " घृतवत् " घृतोपेतम् ।
 ' इवायाः गोः । इदंति गोनामं (निघ. २। १। ७) । तस्याः सामकृत्याः ' पद ' पादनिभानमस्ति । अत इदं
 ' स्वाहा ' स्वाहात्मन्तु । इडापदस्य श्रुतोभेदात् तैत्तिरीयके श्रुतम्— " ईदेवास्वै पदाद् घृतमपीडवत तस्मादेवमाह " —
 (तै. सं. १। १। ८। २) इति । मन्त्र व्याचष्टे—इयं वै पृथिव्यदितिश्चिन्वादिना । " घृतवत्स्वाहा " —
 इत्यस्य तादर्थ्यमाह—घृतवद्ध्येतदिति । ' एतम् ' एतेन मन्त्रमागपाठेन घृतवृत्तमेव सत् पुनराग्नेन वापि
 मंसुक्तं स्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

पदस्य परिलेखन सार्धकार विधत्ते—अथ स्पयमादायेति । स्पयस्य वज्रत्वं तैत्तिरीये स्पष्टमाज्ञातम्—
 " वज्रो वृक्षाय वज्रं ग्राहन् । स त्रेधा व्यभवत् स्पयलून्य, श्यस्ततीय, मृतलून्ययम् " — (तै. सं. १। १। १।
 ३। ३) इति । पारिलेखन्या निराहति विधत्ते—त्रिष्कृतः इति ॥ ५ ॥

स परिलिखति । (त्य) अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवैतदाहाय समुल्लिख्य पदं स्याल्याथं संवपत्यस्मे ते बन्धुरिति यजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

(हा) अयाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै सुनन्तः कूरीकुर्वन्त्य-पघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति तद्भिः संदधाति तस्मा-दप उपनिनयति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति पशवो वै रायस्तुपि पशवऽइत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि पशवऽइत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स परिलिखति—“ अस्मे रमस्य ”—(वा. सं. ४।२२) इति । यजमाने रमस्वेत्येवैतदाह । अथ समुल्लिख्य पदं स्याल्यां संवपति । “अस्मे ते बन्धुः”—(वा. सं. ४।२२) इति । यजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अयाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खगन्तः कूरीकुर्वन्ति—अपघ्नन्ति । शान्तिरापः । तद्भिः शान्त्या शमयति । तद्भिः संदधाति । तस्मादप उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति—“ त्वे राय ”—(वा. सं. ४।२२) इति । पशवो वै रायः । त्वमि पशव इत्येवैतदाह । तद् यजमानः प्रतिगृह्णाति । “ मे रायः ”—(वा. सं. ४।२२) इति । पशवो वै रायः । मयि पशवः इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

परिलेखनमन्त्र विधत्ते—स परिलिखतीति । ‘ अस्मे ’—इत्यत्र वात्येवैतदाह—यजमाने इति । ‘ अस्मे ’ अस्मदीये ‘ यजमाने ’ । सप्तमादपासौ स्थान्या स्यात्तु समन्त्रक विरुचे—अथ समुल्लिख्येति । हे पदंभो ! ‘ ते ’ तत्र ‘ बन्धुः ’ ब्रह्मण्यु ‘ अस्मे ’ अस्मदीये ‘ यजमाने ’ अस्त्विति मन्त्रार्थः । “ सुरा सुदर ”—(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्युनपव सप्तम्या. होमान ॥ ६ ॥

अयापे इति । परिलिखितप्रदेशे अथा निनयन विधान, प्रथमति—घट्टेत्यादिना । एतन्न हि हिंसात्मक-त्वान् कूरीकरणम्, अपान्तवीर्यनिवृत्तकृत्वा-शान्तिरप्यत्र प्रथमम् । अतः ‘ शान्त्या अत्रि ’ शान्तिरूपाभिरद्भिः तत् क्रौर्य शानितवान् भवति । निनयनस्य पशोर्जन्तवस्त्व—तद्भिः इति ॥ ७ ॥

अथ यजमानायैति । पदं प्रयच्छन्तीति (का.श्री. सू. ७।१।७३) । ‘ पदं ’ स्यात्संन्य पदंभुम् । ‘ १ ’—शब्दार्थमाह—पशवो वै राय इति । ‘ मे ’ इत्येवम् सप्तम्यन्तमिति न्यायेण—त्वमि पशव इत्येवैतदाहति । अथर्षुदत्तस्य पोसो समन्त्रक प्रतिग्रह विधत्ते—तद्यजमान इति । ‘ मे रायः ’ इति पूर्ववद् न्यायेनम् ॥ ८ ॥

१—घट्टेत्य पदं स्यात्संन्य पदंभुम् । का.श्री. सू. ७।१।७३ । उद्वल हिरण्यम् । घट्टेत्य हिरण्यमिति वचनादिने कर्त्तुः । कर्त्तव्य हिरण्यमिति कर्त्तव्यम् । अत्रात्रादे ७ । ३ । ७४ । घट्टेत्य हिरण्यमिति स्यात्संन्य पदंभुम् । अथर्षुदत्तस्य पोसो समन्त्रक प्रतिग्रह विधत्ते—तद्यजमान इति । ‘ मे रायः ’ इति पूर्ववद् न्यायेनम् । २—अप. उपने नि वेत्य वज्रमन्त्रे पदं प्रयच्छति त्वे राय इति । का.श्री. सू. ७।१।७३ । ३—मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् । का.श्री. सू. ७।१।७३

(द्वा) अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा व्वयुषं रायस्पोषेण व्वियो-
प्सेति तृथो द्वाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

(त्र्य) अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तुदृष्ट-
हेप्सेवेनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति । त्तोतो राय इत्युथेनाथं सोमक्रयण्या संख्यापयति
वृषा वै सोमो योषा पत्न्येष वाऽअत्र सोमो भवति अत्सोमक्रयणी मिथुन-
मेवैतत्प्रजुननं क्रियते तस्मादेनाथं सोमक्रयण्या संख्यापयति ॥ ११ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । “ मा ध्वं रायस्पोषेण व्वियोष्प ”—(वा. सं. ४ । २२)
इति । तयो द्वाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा । तद्गृहेप्सेवेनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मात्पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति—“ तोतो रायः (वा. सं. ४ । २२) ” इति । अथेनां सोमक्रयण्या संख्यापयति ।
वृषा वै सोमो—योषा । पत्नी एष वाऽअत्र सोमो भवति—अत्सोमक्रयणी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं
क्रियते । तस्मादेनां सोमक्रयण्या संख्यापयति ॥ ११ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमिति । ध्वं व्वियोष्प इति । पूर्वार्थं बहुवचनम् । व्वियुक्ता मूत्रा मा योषेति ।
‘ यु मिथुनामिथुनयोः ’—(वा. पा. अ. प. २२) इत्यस्य छुदि माह्वर्योषादइमाव’ (पा. सू. १ । ४ । ०४) ॥ ९ ॥

अथ पत्न्या इति । ‘ प्रतिपराहरन्ति ’ प्रवन्त्रेयुर्द्वयार्थः । तथा च कात्यायनः—“ एता पत्न्यै पदं प्र-
च्छति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । १०६) इति । पत्नी खलु प्रतिष्ठा निरूपनरूपा । गृहाणां बहुत्वैऽपि प्रतिष्ठाया
पक्षत्वादिकवचनम् । गृहं यथा घाल्यादिनिक्षेपस्थानमेव पत्न्यर्थोक्त्यर्थः । स्पष्टमन्यम् ॥ १० ॥

तां नेष्टेति । ‘ तां ’ गृहीतगन्तुपत्नीम् । ‘ तोत. ’ इति तौकमप्रानार्थः । ‘ रायः ’ घनानि ‘ तोतः ’
पुत्र, स्त्रीस्त्रीस्त्रियर्थः । यद्वा ‘ तोत. ’ स्वयं, त्वयि रायः सन्ति इति शेषः । अथेनां सोमक्रयण्येति ।
‘ पना ’ पत्नी ‘ सोमक्रयण्या ’ ‘ सङ्ख्यापयति ’ ‘ नेष्टा ’ सोमक्रयणी मेव तथा पत्नीमनैऽनन्त्रेण दर्शयेत् ।
गतिवृद्धपापर्याभावात् (पा. सू. १ । ४ । १२) सोमक्रयण्या. कर्मत्वाम्बवः । सङ्ख्यापयनं प्रसंसति—
वृषा वा इति । “ वृषा वै सोम ” इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसंस इति तत्राह—युष वा अत्रेति ।
‘ अत्र ’ सोमक्रयणप्रलावे सोमक्रयण्याः सोममप्यन्त्यर्थोवात् । सैव ‘ एष सोम ’ । सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्ग-
श्रवणमेवैव इति उंलिङ्गात् । अतः ‘ एतन् ’ एतेन उयवोः सम्बन्धेन तत्पादनसमर्थं ‘ मिथुनमेव ’
न्येपादितं भवति ॥ ११ ॥

स संख्यापयति । सुमन्त्रे देव्या धिया सं दक्षिणयोऽक्षसा । मा मऽ-
आयुः प्रमोषीर्मांऽअहं त्व वीरं विदेय त्व देवि संदशीत्याशिप्रमेवेतडा-
शास्ते पुत्रो वै वीरः पुत्रं विदेय त्व संदशीत्येवेतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमकृपणी यत्र वाऽऽन्द्राविष्णु त्रेधा सहस्रं
व्यैरयेतां तदेकाऽन्त्यरिच्यत तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा
सहस्रं व्याकुयडिकेऽतिरिच्येत ॥ १३ ॥

स संख्यापयति " समरूपे देव्या धिया सं दक्षिणयोऽक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीर्मां
अहं त्व वीरं विदेय त्व देवि संदशि"—(वा. सं. ४।२३) इति । आशिप्रमेवेतदाशास्ते ।
पुत्रो वै वीरः । पुत्रं विदेय—तत्र संदशि—इत्येवेतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी सा सोमकृपणी । यत्र वाऽऽन्द्राविष्णु त्रेधा सहस्रं व्यैरयेताम्, तदेकाऽन्त्य-
रिच्यत । तां त्रेधा प्राजनयताम् । तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्माद्—एकैवा-
तिरिच्येत ॥ १३ ॥

स संख्यापयतीति । सत्याग्रमन्त्रं पठति—समरूपे देव्येत्यादिना । अत्र कात्यायनः—“ एतां वाच-
यति सोमकृपणा र्थं समीक्ष्यमाणां समरूप इति ”—(का. धी. सू. ७ । १७७ । १७८) इति मन्त्रस्याप-
मर्षः । अहं 'धिया देव्या' धीर्देवी हि सोमकृपणी प्रागुक्ता (वा. प. भा. १ । २ । ४ । १९ भाष्ये) अतो
वाङ्मूला सोमकृपणा समरूपे दृष्टा भवामीत्यर्थः । “ एता प्रकृपणे ”—(पा. पा. भ. प. १०) इत्यस्य
सुदृढमैकवचने “ अत्यतिरिच्यति ”—(पा. सू. १ । १ । १२) इत्यादिना अहं कर्मणि द्रष्टव्यः । अत्र
एतामनेत्यम् । “ दक्षिणासि वडिपासि ”—(वा. प. भा. १ । २ । ४ । १९) इति प्रागुक्तायां दक्षि-
णाऽपि सोमकृपणी । अतः ' उरुक्षसा ' प्रभूतदर्शिनया तथा समरूपे । अथ प्रपञ्चाद्यः । हे सोमकृपणि !
' मे आयुः मा प्रमोषीः ' । ' मा ऊ अहम् ' अहमि ' तत्र ' आयुः मा प्रमोषियम् । हे ' देवि ' । ' त्व ' ।
' संदशि ' तन्दर्शने तसि ' वीरं ' पुत्रं ' विदेय ' लभेय । अयं मन्त्र आसीत्पर इत्याह—आशिप्रमेवे-
त्तदिति । ' वीर '—शब्दार्थमाह—पुत्रो वै वीरः—इति ॥ १२ ॥

सोमकृपणा कृपाणमभिधत्तुमाह—सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षीत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमकृपणी श्रेष्ठस्य-
भिधत्तुमाह यासि तामाह—यत्र वेति । गोसहस्रदक्षिणाभिमाणसमये ' सहस्रं ' त्रेधा ' व्यैरयेताम् ' विमज्य प्रेति-
साम्नी । ' ताम् ' अतिरिक्तां ' त्रेधा ' बह्वक्षरतोद्दिष्टीरूपेण त्रिभिर्धा ' प्राजनयताम् ' उदपादयताम् ।
उदपादनप्रकारस्तीतिरीवरेऽपि स्पष्टमाह्वतः—“ ताम्भु प्राणेशयन्सोमायोदेहीति सा रोदिणी विह्वलेनदा-
यनी रूपं ह्येता प्रवर्धिताता च त्रिभिश्च शतैः महोदेत् ”—(ती. सं. ७ । १ । १ । २) इत्यादिना ।
अतः ' एतर्हि ' इदानीमपि ॥ १३ ॥

सा या वधुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयण्युथ वा रोहिणी सा वार्त्रमी यामि-
दधुं राजा संभ्रातुं जित्वोदाकुरुतुऽय या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या
यामिदं पितृभ्यो घृन्ति ॥ १४ ॥ [शतम् १६०० ॥]

सा या वधुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयणी स्याद्यदि वधुं पिङ्गाक्षी न
विन्देदरुणा स्याद्यन्नरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रमी स्याद्रोहिण्ये ह त्वेव
श्येताक्ष्याऽशां नेयात् ॥ १५ ॥

(त्सा) सा स्यादप्रवीता । ध्वाग्वा ऽप्या निदानेन युत्सोमक्रयण्ययात-
याम्नी वाऽइयं वागुयातयाम्न्युप्रवीता तुस्मादप्रवीता स्यात्सा स्याद-
बण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णाऽलक्षिताऽससशफा सा ह्येकरूपैकरुपा हीयं
व्याक् ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ४ ॥ (३११)

सा या वधुः पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी । अथ वा रोहिणी सा वार्त्रमी । यामिदं राजा संभ्रातुं
जित्वोदाकुरुते । अथ वा रोहिणी-श्येताक्षी-सा पितृदेवत्या-यामिदं पितृभ्यो घृन्ति ॥ १४ ॥

सा या वधुः पिङ्गाक्षी-सा सोमक्रयणी स्यात् । यदि वधुं पिङ्गाक्षीं न विन्देत्-अरुणा स्यात् ।
अथरुणां न विन्देद्-रोहिणी वार्त्रमी स्यात् । रोहिण्ये ह त्वेव श्येताक्ष्या आशां नेयात् ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता । वाग्वाऽप्या निदानेन-यत्सोमक्रयणी । अयातयाम्नी वाऽइयम् वाग् ।
अयातयाम्न्युप्रवीता । तुस्मादप्रवीता स्यात् । सा स्यादबण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णाऽलक्षिताऽससशफा ।
सा ह्येकरुपा । एकरुपाहीयं वाक् ॥ १६ ॥

निविधानालस्या गो मुह्यानुकल्पमेदेन सोमक्रयण्येन प्रदर्शयितुं तद्विषयमाह-सा येति । ' वधुः '
' वार्त्रमी ' । पिङ्गे पिङ्गले अक्षिणी यस्या सा ' पिङ्गाक्षी ' ' सा ' सोमदेवताहेत्वान् ' सोमक्रयणी ' । ' रोहिणी '
रोहितवर्णा, सा ' वार्त्रमी ' वृत्रहा इन्द्र, तदेवया । इदानीन्तनो ' राजा संभ्रातुं जित्वा ' परकीयाद् राष्ट्रान्
' यां ' रोहिणीम् ' उदाकुरुते ' स्वीकरोति सा वार्त्रमीत्यर्थः । ' श्येताक्षी ' कृष्णलोचना । सा पितृदेवत्या ।
' इदं ' इदानीम् ' पितृभ्यो ' अर्थाय घृन्ति ॥ १४ ॥

इयं विधानस्वरूपमिधाय निविष्टोपप्रकारमाह-सा येति । वधु-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्य्या । तदभाव
' अरुणा ' अव्यतरामा । तदभावे ' रोहिणी ' । सा यदि श्येताक्षी स्यात् सादस्या ' आशाम् ' अपि
' नेयाम् ' न दुर्गाम् । तत्र कात्यायन- " सोमक्रयणी निश्रव्यलक्षिताऽप्यङ्गाऽप्रवीताऽऽनुबद्धा वधुः पिङ्गा
पिङ्गलभावे अरुणा अरुणामात्रे रोहिण्येऽश्यात् । " - (का. श्रौ. सू. ७ । १६६) इति ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भान् प्राप्नुवन्त्यान् सार्यशब्द विधये-सा स्यादप्रवीतेति । " वी गतिन्यास्तिप्रबनकान्य-
सन्सखानेत् " - (धा. धा. अ. प. ३८) अत्र प्रबनगमर्थः । ' अप्रवीता ' अगृहीतगर्भेत्यर्थः । ' अयातयाम्नी '

पदुं समुप्य पाणीऽअवनेनिके । तद्यत्पाणी ऽअवनेनिके वृज्रो वा
ऽआज्यथं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमथं हितसान्तीति तस्मा-
त्पाणीऽअवनेनिके ॥ १ ॥

(क्लेऽथा) अधास्याथं हिरण्यं वर्धते । द्वयं वाऽइदं न तृतीयमस्ति
सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा ऽअनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यथं
सत्येनाथंशुनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वाऽअस्याथं
हिरण्यं वर्धते ॥ २ ॥

पदं समुप्य पाणी अवनेनिके । तद् यत्पाणी अवनेनिके । वृज्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः ।
नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनयानीति । तस्मात्पाणी अवनेनिके ॥ १ ॥

अथास्यां हिरण्यं वर्धते । द्वयं वा इदम्, न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः,
अनृतं मनुष्याः । अग्निरेतसं वै हिरण्यम् । सत्येनांशुनुपस्पृशानि, सत्येन सोमं पराहणानीति ।
तस्माद्वाऽअस्यां हिरण्यं वर्धते ॥ २ ॥

अन्तरसा । बहुभिरसहृदुष्यमानाया अपि वाचोऽग्नत्सन्व प्रसिद्धन् । अतः सोमकृपस्या वापूरत्वादमात-
याम्ना मन्वितम्भम् (तै. स. ६ । १ । ७ । २ ।) अन एकहायनीपरिग्रहे गर्भरूपसतिर्गामाभावाद्वाग्लु-
गुण्यं भवति । तस्मादप्रवीणा मवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेषनभिधाने अङ्गवैरुप्यामावमाह—अवण्डाऽङ्कुटेति ।
' वण्डा ' वधिभ्युः, ' अवण्डा ' तन्निपरीता मवेत् । इवमुत्तराणि । ' वृडा ' एकशृङ्गा । ' कागा ' एकाश्री ।
' कर्णा ' छिन्नकर्णा । ' लक्षिता ' तसायःशलाकया विद्धिता, ' समरगता ' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन
हीना; उत्कटोवर्जिता । ' एकरूपा ' उत्कटोवर्जितान्वमेवेत्कृत्यम्, सङ्गर्गावरेवेत्यर्थः (तै. सं. ६ ।
१ । ७ । २) ॥ १६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वैदार्थ्यप्रकाशे मान्वादिब्रह्मरतपयवासागमनाथे
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमः श्रवणम् ॥ (१-१-१) ॥

प्रामङ्गिकमभिधायैदानीमन्वयोः पात्रे पात्रुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विद्यते—यदुं समुप्येति । अवनेनवमुदकेन
शोधनम् । उक्तान्वेज्जं सोमहवनपरिहासत्वेन प्रदसति—तद्यत्पाणी इति । " घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम-
मन्नम् "—(तै. स. ६ । २ । २ । ४ । स. प. श. २ । ४ । ४ । ६) इति भूतेः । आज्यस्य वज्र-
त्वम् । सोमस्य योगसाधनद्वारेण नवीश्यात्त्वेनाज्ञाशास्त्रतया च सर्वत्रगदृषाऽऽकर्त्तव्येति स्वम् । एतस्य हिंसा-
नईत्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघानक्षत्वात्, सोमहनिपातंहाग्यान्नेज्जं कर्त्तव्यमिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अन्वयोः स्वांशुन्या हिरण्यवन्धनं विधाय प्रदसति—अथास्यामिति । ' अन्व्यान् ' इत्यनामिकांशुल्याम-
भिनयेन प्रदर्शनम् । हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सन्त्रवाग्भिधानात् सन्त्रवृत्तद्वैविध्याभिधानम् । उक्तं हिरण्य-

(हेऽय) अय सम्येष्यति । सोमोपनुहनमाहर सोमपर्षाणुहनमाहरोष्णीष-
माहरोति स अदेवु शोभनं तुत्सोमोपनुहनथं स्याद्वाहो हयस्यैतद्ववति
शोभनुथं हयेतस्य च्यासः स थो हैनथं शोभनेनोपचरति शोभते हाय
च आह अदेव किञ्चेति अद्धेव किञ्च भवति तुत्साह्यदेव शोभनं तुत्सोमो-
पनुहनथं स्याद्यदेव किञ्च सोमपर्षाणुहनम् ॥ ३ ॥

अय सम्येष्यति । सोमोपनुहनमाहर, सोमपर्षाणुहनमाहर, उष्णीषमाहरोति । स यदेव शोभनं
तुत्सोमोपनुहनं स्यात् । वासो ह्यस्यैतद्ववति । शोभनं ह्येतस्य वासः । स यो हैनं शोभनेनोपचरति-

स्वाहितस्त्वम् (का १, ब्रा. १ । ३ । ४ । ८) । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् । तेन 'अनुपपरु-
शानि' अभिवाचनार्थादिषु । तेन 'सोम' 'प्राप्त्यानि' व्यापार्याणि । उपस्पर्शोपुपरोगाय हिरण्यं चावेदि-
त्यर्थः । *अग्निष्वेत्कालविकल्पं कात्यायनो दर्शयति*—“हिरण्यं च्छातिस्नामिकायामप्यापनाभिषवात्प्र-
दायेत वा ॥”—इति ॥ १ ॥

सांभार्यनध्यर्थं सम्येष दर्शयति—अय सम्येष्यतीति' । सोम उपनयते येन तत् 'सोमोपनुहनम्' सोम-
व्यवनतजम् । 'सोमपर्षाणुहनम्' शकटेन सह सोमस्य पारतो न्ययनवान् । 'उष्णीष' सोमोपनुहने स्थापि-

०-पारोपचार्य-वा इत्यत्रम् अथवास्त्वाम् । तथाहि देववाञ्छिका-प्रहास्यं पानी हिरण्यं च्छातिस्नामिकायामुपुष्यते
हिरण्यव्यवहारोपनिषुगुडीकयत् । *अथवास्त्वामिषवात्-चदायेतु च । सोमप्राप्ते सोममिषवे अनुपहस्ये अथाभ्यवहस्ये*
चात्तमिकायां हिरण्यं च्छातिस्त्वम् । चातिप्रदाने तत्र अनुहस्ये । तस्य इतिचैतत् । अथाप्यदिषु उपप्राप्यात् । सोम-
*प्राप्ते हिरण्यवधनं चाकातरात् । अग्निष्वेत्कालविकल्पे । अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । ३-१-४-१ । अनुपरे अथाप्यात्-
हिरण्यं च्छाति इति । अथाप्ये च अय हिरण्यमभ्यवित्प्रदावे रनुपदिशि । यदि वाचं चापिप्राप्त्यामपि अभिनय मवेत् तदा
हिरण्यवधनं च्छाति । न च्छाति च्छाति । न च्छाति च्छाति । च्छाति- विपुभूत्वात्वात्तैवेदेव अथाप्यात्कालवित् ।*

अथवास्त्वामिषवात् । अथाप्यात् पानी हिरण्यं च्छातिस्नामिकायामिति सूत्रं व्याख्यात-अपे चाप्यायेदनुच्यते । अथाप्यामि-
षवात्-अथवेत् । अथवेत् समनतर हिरण्यवधनं च्छाति । न च्छाति पारिप्राप्त्यामिति । ननु एतावदनुच्यते पूर्वाप्राप्त्याम-
न च प्रवृत्त्यां पारिप्राप्त्यामपि हिरण्यवधनं च्छाति । अथ तेन हि कालमानविययो अगाति-वप्राप्यात् । प्रवृत्ते भवनत् ।
प्राप्त्यामनं पूर्वाप्राप्त्यामिति नियम्यते । यत्र त्वेकस्य नियमे न तत्र पूर्ववत्प्रवृत्त्यामप्याप्यात् । अतएव धृतौ पारिप्रा-
प्त्यामिति हिरण्यवधनं प्राप्ते व प्रवृत्ते आध्यात्मिकप्रवृत्त्यामिति । अग्निष्वेत्कालविकल्पे । अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । अ-
थवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथ हिरण्यमभ्यवित्प्रदावे । अथानुपहस्ये अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । अ-
थवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति ॥

अय च्छातिर्पानी । अथाप्यात् पानी हिरण्यं च्छातिस्नामिकायामिति सूत्रं व्याख्यात-अपे चाप्यायेदनुच्यते । अथाप्यामि-
षवात्-अथवेत् । अथवेत् समनतर हिरण्यवधनं च्छाति । न च्छाति पारिप्राप्त्यामिति । ननु एतावदनुच्यते पूर्वाप्राप्त्याम-
न च प्रवृत्त्यां पारिप्राप्त्यामपि हिरण्यवधनं च्छाति । अथ तेन हि कालमानविययो अगाति-वप्राप्यात् । प्रवृत्ते भवनत् ।
प्राप्त्यामनं पूर्वाप्राप्त्यामिति नियम्यते । यत्र त्वेकस्य नियमे न तत्र पूर्ववत्प्रवृत्त्यामप्याप्यात् । अतएव धृतौ पारिप्रा-
प्त्यामिति हिरण्यवधनं प्राप्ते व प्रवृत्ते आध्यात्मिकप्रवृत्त्यामिति । अग्निष्वेत्कालविकल्पे । अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । अ-
थवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथ हिरण्यमभ्यवित्प्रदावे । अथानुपहस्ये अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । अ-
थवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति ॥

अय च्छातिर्पानी । अथाप्यात् पानी हिरण्यं च्छातिस्नामिकायामिति सूत्रं व्याख्यात-अपे चाप्यायेदनुच्यते । अथाप्यामि-
षवात्-अथवेत् । अथवेत् समनतर हिरण्यवधनं च्छाति । न च्छाति पारिप्राप्त्यामिति । ननु एतावदनुच्यते पूर्वाप्राप्त्याम-
न च प्रवृत्त्यां पारिप्राप्त्यामपि हिरण्यवधनं च्छाति । अथ तेन हि कालमानविययो अगाति-वप्राप्यात् । प्रवृत्ते भवनत् ।
प्राप्त्यामनं पूर्वाप्राप्त्यामिति नियम्यते । यत्र त्वेकस्य नियमे न तत्र पूर्ववत्प्रवृत्त्यामप्याप्यात् । अतएव धृतौ पारिप्रा-
प्त्यामिति हिरण्यवधनं प्राप्ते व प्रवृत्ते आध्यात्मिकप्रवृत्त्यामिति । अग्निष्वेत्कालविकल्पे । अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । अ-
थवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथ हिरण्यमभ्यवित्प्रदावे । अथानुपहस्ये अथाप्यात्-हिरण्यं च्छाति इति । अ-
थवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति । अथवास्त्वामिषवात्-हिरण्यं च्छाति इति ॥

१ मेयेने च सोमोपनुहनमाहर सोमपर्षाणुहनमाहरोष्णीषमाहरोति । वा. यो. सू. ० । १ । १ । १ ।

सुद्युष्णीपं विन्देत् । (दु) उष्णीपः स्याद्युद्युष्णीपं नु विन्देत्सोम-
पर्याणहनस्यैव ब्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वाऽवकृन्तेदुष्णीपभाजनमध्वर्युर्वा यज-
मानो वा सोमोपनुहनमादत्ते य एव कश्च सोमपर्याणहनम् ॥ ४ ॥

(म) अथाग्रेण गुजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भु उपनिहितो भवति
तद्ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

शोभते इ । अथ य आह—यदेव किञ्चेति । यदेव किं च भवति । तस्माद्यदेव शोभनं—तत्सोमोपनुहनं
स्यात् । यदेव किं च सोमपर्याणहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीपं विन्देत्—उष्णीपः स्यात् । यद्युष्णीपं न विन्देत्—सोमपर्याणहनस्यैव द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं
वाऽवकृन्तेद्—उष्णीपभाजनम् । अध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनुहनमादत्ते । य एव कश्च सोम-
पर्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति । तद्ब्राह्मण उपास्ते । तदभ्या-
यन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । ' यद् ' बन्धं ' शोभनम् ' बहुवचन्यम् तत्, ' एव ' सोमोपनुहनं कर्तव्यम् ।
तथा च कात्यायनः—“ शोभन सोमोपनुहनम् ” (का. श्रौ. सू. ७ । १८१) इति । भाद्रलम्बस्तु क्षीमं
तत्कर्तव्यमित्याह—“ क्षीमं वासो द्विगुणं त्रिगुण वा ”—एत्यादिना (आ. श्रौ. सू. १० । ७) । शोभनत्वे उप-
पत्तिमाह—वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन मरितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्तपि शोभन-
बन्नादिना स्वयं शोभते । विपर्यये क्षेपमाह—अथ य आहेति । यद् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमयानयेति हुक्नु, स्वयं
यद् किञ्चिद् मरति लौकैरविदित्तांमासो मरतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं नियम इत्याह—यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीपस्थाने विकल्पमाह—यद्युष्णीपं विन्देदिति । उष्णीपस्य स्वीकारः कर्तव्य इति शेषः । कात्तल-
बन्नाशः ' उष्णीपभाजनम् ' उष्णीपस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीताना मध्ये सोमऋपस्थानं प्रति सोमोपनुहनस्या-
दानमध्वर्युपयजमानदोरन्यतरेण कर्तव्यमित्याह—अध्वर्युर्विति । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः ॥ ४ ॥

अथाग्रेणेति । ' अग्रेण ' प्राचीनवराह्ये पुरेदेशे, उपरवप्रदेशे इत्यर्थः । ' विचिन्वन्ति ' साधयन्ति,
अनुवादभासामयनपत्ति । ' तद् ' तत्र ऋपप्रदेशे निहितोदकुम्भस्य सर्वाणि ' ब्राह्मणः ' सोमविक्रयी निवसेत्,
' तद् ' स्थानं प्रस्वमिगच्छन्ति । ' प्राञ्चः ' सोमऋपप्रदेशामिमुखाः ॥ ५ ॥

१—“ वानोमः प्रमनयेति ” इति वा. १२—“ लौकैरविदित्प्रमासो ” इति क. वा. ३—अन्वेषाभावे सोमपर्याणहनात् द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं
योष्णीपस्यावहन्तीति । का. श्रौ. सू. ७।१८४ । कल्पयुक्तिस्तु—स यद्युष्णीपं विन्देत्तुः स एव स्याद्युष्णीपं न विन्देत्तु सोमपर्या-
णहनस्यैव त्र्यङ्गुलं वा तदुष्णीपभाजनम् इत्यादिनि । ४—अध्वर्युर्वयजमानो वा सोमोपनुहनम् इत्यन्व इतरे । वा श्रौ. सू. ७।१८५।
५—सोमं मच्छदयेव ॥ इति वाचयन्ति । का. श्रौ. सू. १०।१८६ । कल्पयुक्तिस्तु तौ श्रान्तौ अकथयित एव ते गायत्रो भाग इति ।

(स्तु) तुदायत्सु वाचयति । (त्यं) एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु ते ब्रूतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां छात्रान्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वाऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते च्छन्दसामेव राज्याय च्छन्दसां साम्राज्याय ध्रुन्ति वाऽएनमेतद्व्यदभिपुण्वन्ति तुमेतदाह च्छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि च्छन्दसां साम्राज्याय नु व्यवधयेत्यथेत्य प्राहुपविशति ६ सोऽभिमृशति । (न्या) आस्माकोऽसीति स्वऽइव ह्यस्येतद्ववति यदागत-

तदायत्सु वाचयति—“एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । एष ते ब्रूतो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतात् ”—(वा.सं.४।२४) इति । एकं वाऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते—छन्दसामेव राज्याय, छन्दसां साम्राज्याय । ध्रुन्ति वाऽएनमेतत्—यदभिपुण्वन्ति । तुमेतदाह—च्छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि, च्छन्दसां साम्राज्याय—न व्यवधयेति । अथेत्य प्राहुपविशति ॥ ६ सोऽभिमृशति “ आस्माकोऽसि ”—(वा.सं.४।२५) इति । स्व-इव ह्यस्येतद्ववति—यदागतः

तदायत्सु । ‘ आयत्सु ’ ऋत्विज्यजमानेऽपदेशे सप्तम्यच्छसु अर्ध्वर्युर्जमानम् “ ऐव ॥ ”—इति अमु ‘ वाचयति ’ वाचयेन् । अयमर्थ—हे सोम ! ‘ ते ’ तव ‘ गायत्र ’ प्रातस्सवनो गायत्र्याः सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रतिरर्थ एव तव कथो न वचार्थ इत्यनिर्णयः । ‘ इति ’ एवैरूपं सोमस्तुत्यात्मकं ‘ मे ’ वचन सोमार्थं ब्रूतात् हे अर्ध्वर्षे ! ब्रूहि । एवमुत्तरयोऽपि ब्रूष्यन् । “ गायत्र प्रातःसवनम्—” ब्रूतुम माष्यन्ति न भवन्त्—(तै. म २ । २ । ९ । १९ । ऐ. मा. ६ । १ । १०) इत्यादि-ध्रुत्या प्रातस्सवनादीनां गायत्र्याद्यभिमानात्सम्बन्धकारिणा गायत्र्यादिसम्बन्धः । ‘ छन्दोमाः ’ चतुर्विंशत्तुष्षचा-विंशत्यष्टचत्वारिंशत् । नैषां ‘ छन्दोऽणम् ’ ‘ साम्राज्यं गच्छ ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्साम्राज्याद् गायत्र्या-दप ‘ छन्दोमा ’ नैषां साम्राज्यप्रतिनीमं सवनत्रयप्रतिरिच । ‘ गायत्र प्रातःसवनम्—” इत्यादिध्रुनेः । सवनत्रयप्रतिरिच नैषां साम्राज्यप्रतिरिचार्थः । सिष्ट ईवैव ॥

एतन् प्रशमति—एकं वा एष इति । ‘ एष ’ ‘ क्रीयमाण ’ कथेण सत्यात्मानः सोम ‘ एक वे ’ एकं सत् प्रयोजनम् ‘ अभि ’—अथ क्रीयते ‘ विक्रीयते, अन्विषयादिना स्मात्मना सक्रियते । किं तद्विक्रयिते, तदुच्यते—‘ छन्दसा राज्याय ’ न प्रापये । न केवराय राज्याय, किन्तु ‘ साम्राज्याय ’ । प्रोन्माहृत्यार्थ-वत्सर्प वाचप्रनक्ति दर्शयति—ध्रुन्ति वेति । वयन् एव सत्यपि सोममन्विषयमाय ‘ तम् ’ सोमं प्रति ‘ एतद् ’ छन्दसां साम्राज्यमिति वक्ष्यमाह—किमिति । ‘ छन्दसामेव राज्याय त्वा क्रीणामि इत्याह, न व्यवधयेति ’ । अथेत्यादि । ‘ नथ ’ नोन्म् ‘ एव ’ ‘ प्राहु ’ प्राहुमुख ‘ उपविशति ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशतीति । “ आस्माकोऽसि ”—इत्यादिना सोममभिमृशेत् । हे सोम ! त्वम् ‘ आस्माकोऽसि ’

१-‘ मे गेमथ वा ’ इति वा । २-‘ यदावित्वागच्छेऽसीति सोमवसवने । वा. सौ. सू. ४ । १८० । वाच्युतिष्ठ १४ अनेन वाच्युतिष्ठेण वाच्युतिष्ठेण ।

स्वस्मादाहास्त्राकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रहव इति शुक्रुं हवस्माद्ग्रहं ग्रही-
प्यन्भवति विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति सर्व्वत्रयैतदाह ॥ ७ ॥

(ह्र) अत्र ह्रैक । तृणं वा काष्ठं वा वित्त्वाऽपास्यन्ति तदु तथा उक्त्वात्
क्षत्रं वै सोमो विडन्याऽओपथ्योऽन्नं वै शत्रियस्य विद स युया प्रसित-
मनुद्धायाच्छिद्य परास्येदेवं तत्तस्माद्भ्येत्तु मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति
तद्यऽपुवास्य विचेत्तारस्तुऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

(न्यु) अय व्यासः । (सो) द्विगुणं वा त्रुगुणं वा प्राग्दशं वोद्गद्शं
ओपस्त्वणाति तद्वाजानं मिमीते स वद्वाजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु
मात्रो वो व्याप्यन्त्या मात्रा ॥ ९ ॥

तस्मादाह-आस्त्राकोऽसीति । “ शुक्रस्ते ग्रहः ”- (वा. मं. ४ । २४) इति । शुक्रं हवस्माद्ग्रहं
प्रशीप्यन्भवति । “ विचितस्त्वा विचिन्वन्तु ”- (वा. मं. ४ । २४) इति । सर्व्वत्रयैतदाह ॥ ७ ॥

अत्र ह्रैक-तृणं वा काष्ठं वा वित्त्वापास्यन्ति । तदु तथा न कुपांत् । क्षत्रं वै सोमः विडन्या
ओपथ्यः । अन्नं वै शत्रस्य विद । स यथा प्रसितमनुद्धायाच्छिद्य परास्येद् एवं तद् । तस्माद्भ्येव
मृशेद् । विचितस्त्वा विचिन्वन्ति । तद्य स्यास्य विचेत्तार-त एनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अय वामो द्विगुणं वा त्रुगुणं वा प्राग्दशं वोद्गद्शं ओपस्त्वणाति । तद्वाजानं मिमीते । स
वद्वाजानं मिमीते-तस्मान्मात्रा मनुष्येषु, मात्रो वो व्याप्यन्त्या मात्रा ॥ ९ ॥

अस्त्राकं सम्भवति । “ तन्निग्रजि व सुभाःकामाकौ ”- (वा. मं. ४ । २ । २) इत्यन्तु, तन्निग्रजे-
नाम्नाकादेशात् । “ एतन् ” एतेन पाठेन “ स एव ” य एव “ भवति ” “ शुक्र ” सुराणाम् “ ते ” “ मदाः ”
प्राणानाम् । “ प्रत्यतिमां प्रवे ”- (वा. मं. २ । १ । १८) इति भद्राच्यरिति प्रवेत्तुः कर्त्तुः ।
मात्र इत्यर्थः । “ अनायोदमि शुक्रस्ते ग्रहः ”- (वै. न. १ । २ । १६ । १) इति वैश्वानरम् । “ विचितः ”
विचयनस्य शोषनस्य कर्त्तार “ ते ” यत् “ विचिन्वन्तु ” शौचम्, विचिन्वन्तिरेव विचेत् सति वैश्वानरस्यैव
सर्व्वत्रयैतदाह ॥ ७ ॥

विचिन्वते विचये दृशन्तास्तुन्दम्य निरावष्टे-अत्र ह्रैक इति । “ अत्र ” सोमविचयविचये सोमस्यजानं
‘ तृणं वा काष्ठं वा ’ ‘ वित्त्वा ’ सोमनकृत्वाद् मेदं इत्यः क्विः प्रक्षिपति । अत्र वैतं दोषमद्-क्षत्रं वै सोम
इति । सोमस्य भुवत्तं हूने-“ वाप्येताजि देव्या सुवर्णप्रियो वरुणः सोमो ह्यः ”- (रा. १ । ११ । १ । २२)
इत्यादिना । इय प्रसितः “ क्षत्रं वै ”-इति वैश्वानरं दन्त्ये । “ प्रसितम् ” प्रसत्ये, सुचितम् । “ अनुद्धाया ”
गृहोवा “ आच्छिद्य ” प्रपथ्यन् परास्येद् बहिः प्रक्षिपेत् । यस्मिन् सोमान्त्येनै तृयादिकं सोमस्यैव, तस्मात्
स्वयमविचयन् यजन्तोलोऽप्यजन्तस्यैव कुर्मः शोचन्थन्तु “ विचिन्वन्ति ” एते । अत्र सूच-“ माह्वुव
वाविरास्त्राकोऽसीति सोमन लभने व विचिनोपवत्सु-काऽपस्यन्तेके ” इति (कल्प ७ । १८७ । १८८) ॥ ८ ॥

अय वाम इत्यादि । “ वामः ” सोमोद्भूतार्थं दशा वक्त्रम् । प्राग्दशं वा, उद्दशं वा प्रागन्तुर्दशं

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता तुषो हास्माऽएषु सवितृ-
प्रसूत एषु क्रयाय भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अतिच्छन्दसा मिमीते । (तेऽए) एषा वै सुर्वाणि छन्दांसि यद-
तिच्छन्दास्तुषो हास्येष सुर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति तस्मादतिच्छ-
न्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । (तेऽभि) अभि त्सुं देवेषुं सवितारमोष्योः कविक्रतुमर्चामि
सत्यसवर्थं रत्नधामभि प्रियं मत्तिं कविम् ॥ ऊर्षा सुस्यामतिर्भा अद्वि-
द्युतत्सुर्वीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुकृतुः कृपा स्वडिति ॥ १२ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता । तयो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति । ०
अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तयो हास्येष सर्वैरेव छन्दो-
भिर्मितो भवति । तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते—“ अभि त्सुं देवं सवितारमोष्योः, कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि
मिपं मत्तिं कविम् । ऊर्षा यस्यामतिर्भा अद्विद्युतत्सुर्वीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
सुकृतुः कृपा इवः ”—(वा. सं. ४।२५) इति ॥ १२ ॥

केचप । आस्तुते दासिन् सोमोन्मान विषये—सोमज्ञाने मिमीते (वा. श्रौ. १० । १९०) इति । ' ह्य '
एत्र दासिनि । ' तम्यात् ' सोमोन्मानात् हेतोः ' मनुष्येऽ ' ' माया ' वण्णवपुस्त्वयादित्वा इदानीं वर्तते
दुष्यर्ष । माया वैवाज सोमे ह्य मनुष्येऽ सोमस्याल्लिङ्गजगत्कारणत्वात् । न केचन मनुष्यगतीव अपि तु ' यो
चापि ' यैव लड्ड ' अन्मा ' पक्षिमृगादृशादिगता साऽपि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

विषयिमासोन्मानमन्त्रं देवनादात्त प्रशस्तति—सावित्र्या मिमीत इति । ' देवानां मध्ये ' प्रसविता '
सर्वकर्मविषयातुराद्रद. ॥ १० ॥

मन्त्रान् छन्द्. प्रशस्तति—अतिच्छन्दसेति । अद्विद्युतिच्छन्दस्वास्त्य छन्द्ः अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । तस्मिन्
छन्दसि वनुर्णा वनुर्णामञ्जराणा परिव्यागोनाघस्यनाना छन्दनामुत्पत्तेः सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विवृते—स मिमीतेऽभिर्त्सुं देवमिति । मन्वस्थापमर्थः । ' त्व ' तं ' सवितारं ' ' देवम् '
' अन्वर्चामि ' इति सम्बन्धः । कर्दुराम् ? ' ओष्यो ' अविश्वोः दावापृथिव्योर्मेत्ये वर्तमानमित्यर्थः ।
' कविक्रतु ' शान्ताकर्माणम् ' सत्यसवम् ' सयानुवम् । ' रन्वचा ' रमणीयाना फणिना धारकम् ' अभि '
अभित ' प्रियम् ' ' मत्तिं ' मन्त्रमन्त्रम्, ' कविम् ' शान्तप्रज्ञम् । ' यस्य ' सवितुः ' अमतिः ' अन्वेषाम-
विषया मनिरमति, ' माः ' वः अथवा अमतिविशेषणम् । माम्माना सा ' ऊर्षा ' ' अद्विद्युत् ' योमने ।
विमर्थम् ' ' सुर्वीमनि ' प्रसवे निमित्तमृतं हनि, अनुज्ञार्थमित्यर्थः । तादृशः ' स्वर्णः ' शोमनाश्रयः
आदित्य ' कृपा ' कृपया ' हिरण्यपाणि. ' स्त् ' ' अभिर्मति ' मिमीते सोमोन्मानं करोति करोतित्यर्थः ॥ १२ ॥

१-अन्विन्वाम मिमीते इत्यन्वोऽभिर्मिति । २-अन्विन्व-नाविमिति । इति कर्त्तव्यवर्त्तुम्. १११८।५।
वनु-वपुस्त्वया १० अतिच्छन्दसेति । अतिच्छन्दा मिमीते जनवद्वत्सकृद्विद्युत्सु-व-अद्वैत-वर्ण-च्छन्द इति नामान्तरं कोच्यम् ।

(त्ये) एतया सुर्वाभिः । (रे) एतया चतसृभिरेतया तिसृभिरेतया द्वाभ्यामेतयैकयैतयैकयैतया द्वाभ्यामेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सुर्वाभिः समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति ॥ १३ ॥

स ब्राह्मणं न्याचं मिमीते । स यदुदाचं न्याचं मिमीतइमा ऽपुवैतद-
द्गुलीर्नानाजानाः कराति तस्मादिमा ज्ञाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभि-
मिमीते सुधुंश्रिष्टा इव द्वेषमा जायेरंस्तस्माद्ब्राह्मणं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

एतया सर्वाभिः, एतया चतसृभिः, एतया तिसृभिः, एतया द्वाभ्याम्, एतयैकया । एतयैकया,
एतया द्वाभ्याम्, एतया तिसृभिः, एतया चतसृभिः, एतया सर्वाभिः । समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति ॥ १३ ॥
॥ ब्राह्मणं न्याचं मिमीते—स यदुदाचं न्याचं मिमीते—इमा एतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति ।

दशहृत्त्व लन्नादेश्यमेव मन्त्र इत्यारि समानप्रकार दर्शयति—एतया सर्वाभिरिति । ' एतया '
" अभित्य देवम् "—इत्यनर्थेव ' सर्वाभिः ' अङ्गुलीभिः पञ्चभिर्मिति । ' एतया ' एव ' चतसृभिः '
अथङ्गुलीभिर्मिति । एवमवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गोपबन्धवार मन्त्रा पुनरपरोहक्रमेणैकैकाङ्गुलितयोजनेन
पुनरेतयैवर्षा पञ्चवार मिमीते । एवं दशवारमुन्माय अनन्तर पाणिद्वयम् ' समस्य ' अञ्जलिं कृत्वा तैनेकवारमभि-
मित्य सोमस्योरारि ' आवपति ' । शिष्ट सर्वं प्रक्षिणेत । अत्र सूत्रम्—' सर्वाभिः प्रथमम्, अङ्गुल्युत्सर्गं
चैकोत्सर्गम्, द्विः कनिष्ठिकाया, एकोत्सर्गम्, अञ्जलिना दशमम्, अन्यद्वाभ्यावापुनेः' (का, श्री,
सू, ७ । १९१—१९९) इति । मानस्य दशमस्यया स्तूयमानत्वादाधिक्ये सति दशसङ्ख्याविरोधात् सूत्रकारेणा-
ञ्जलिना दशममन्त्रेण विकल्पितम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीना क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते षोडशसिद्धौ मानविषयः समबनप्रसारणमायः, तमनूय बहुषा
प्रशंसति—स वा उदाचं न्याचमित्यादिना । ' उदाचं न्याचम् ' अङ्गुलीः समस्य प्रनार्थं चेत्यर्थः । ' तेन '

१—सहित्वाभिः मिमीते इत्यङ्गुलिभिरिति । का. श्री. सू. ७ । १९० ॥

● मन्त्रस्य सूत्रकारः कार्यापनो वैदद्विकल्पयति । किन्तु अथावापभूत्या समनश्च दशहृत्त्वो मालाद्द्वैकादश तूर्णमितानक्य-
मथावाप भवति । तथा यात्र याज्ञिकार्कतदेवाः । " अन्यद्वाभ्यावापभुतेः "—दशभ्योऽन्यदिदमेकादशं मनस्यवापयो-
ऽञ्जलिना । कुतः । अथावापभुतेरेव । अपिद्युत्सर्गावपनोऽधिक्यवचनो वा । न चाप्योरारिमायः । अन्तररत्नमावापः । तेन
सोमस्याकाशेर्नानादेकव रार्श्वित्याञ्जलिना युद्धैकाधिक्ये मित्यादापनार्थेऽर्थः । तथाच—अधिकः स्याददा दशहृत्त्वो माला-
दन्वदत्तपन इत्यत्र । तस्मादेकादश एवाध्यावापः । यदा चोपरिमावस्तदापि निकृताच्छ्रोत्रोकादधिकं तदुपर्येव वर्तत एकदशैका-
दशमेव । ननु एतया सर्वाभिः समस्याञ्जलिनाऽध्यावपतिं सामानाधिक्यत्वेन दशममेव प्रतीयते । तथाच । सर्वं मनसि-
धावोप्यते । अपि दशहृत्त्वो मिमीत इति । तेन दशममेव युक्तम् । अत्रोच्यते—एतवर्षा सर्वाभिरित्वाभ्यं दशमात् पुनरेतया
सर्वाभिरित्युक्ते मितं तु इत्यनेन मितोऽङ्गुलीनाम् । तेन मंत्रयुत्सर्गं दश मालाभिः । नस्येवोपयऽप्येकादश इत्यो मिमीत इति
सपदानार्थं परानुपपत्ते । अथावापस्य तत्रापिपञ्चत्वेनामानरूपत्वात् परिगणनम् । तेनधिकमेव । अपि च । एतयैकया सर्वेन
मिमीत इत्यनेन शतसंख्यात्वात्प्रायासात्वेन मन्त्राकाशः । ततोऽध्यावापस्य तत्राप्याप पूर्वैकैकान्यता । ततोऽप्यधिक्ये
दृष्टौ च । एतयैकयैवपारः । दशहृत्त्वोऽभित्यमिते वापनान्तरवशात् । इति सिद्धं चान्तरात् दशहृत्त्वोऽभ्यावपतेरुः ।
कर्त्तव्यार्थानामयमेव भिदति । अप्यदस्यदेकदशमञ्जलिना कर्त्तव्यम् । तेन एतया सर्वाभिरित्युक्ता समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति-
त्यात् । यदुपनश्च दश हृत्त्वोऽभित्यमिते । तन्मन्त्रेणागिसम्पत्ते । दश हृत्त्वोऽभित्यमित्यनेन त्रयेण । तस्मादेकादशोऽध्यावाप इति ॥

युद्धेवोडाचं न्याचं मिमीते । (तऽ) इमा ऽपुवैतज्जानावीर्याः करोति
तस्मादिमा ज्ञानावीर्यास्तुस्माद्वाऽउडाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

युद्धेवोडाचं न्याचं मिमीते । विराजमेवैतद्वर्वाची च पराची च युनक्ति
पराच्युद् देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्यव्याची मनुष्यानवति तुस्माद्वाऽउडाचं
न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

(त्रैऽथ) अथ युद्दज्ञं कृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोम-
स्तुस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

(त्रैऽथ) अथ सोमोपनुद्दनस्य समुत्पार्श्वान्तात् । (तु) उष्णीषेण विग्र-
भाति प्रजाभ्यस्त्विति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स युद्धेवैद् शिरश्चांती
चान्तरोपेनितमिव तुदेवास्येतत्करोति ॥ १८ ॥

तस्मादिमा नाना जायते । अथ यत्सद् सर्वाभिमिमीते-संक्षिष्टा इव इवेमा जायेत् । तस्माद्वा
उडाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

युद्धेवोडाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतज्जानावीर्याः करोति । तस्मादिमा नानावीर्याः । तस्माद्वा
उडाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

युद्धेवोडाचं न्याचं मिमीते । विराजमेवैतद्वर्वाची च पराची च युनक्ति । पराच्युद् देवेभ्यो यज्ञं
वति, अर्वाची मनुष्यानवति । तस्माद्वाऽउडाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युद्दज्ञं कृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमः-तस्माद्दश कृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

अथ सोमोपनुद्दनस्य समुत्पार्श्वान्तात् उष्णीषेण विग्रभाति-“ अजाभ्यस्त्विति ”-(वा.सं.४।२५)
इति । प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति । स युद्धेवैद् शिरश्चांती चान्तरोपेनितमिव-तदेवास्येतत्करोति ॥ १८ ॥

तेनोक्तप्रकारानेन ‘ अद्गुली ’ ‘ नानाजाना. ’ ‘ पृथक्-पृथक्-अन्वयत्प ’ ‘ करोति ’ कर्मफलमोर्गार्थत्वात्
सृष्टेः । व्यतिरेके दोषमाह-अथ यत्सदेति । ‘ सर्वाभि- ’ सहस्राभिरङ्गुनीभिः दशवारसि मात यदि कुर्यात्,
तथा सति संक्षिष्टा परस्परसहता एवाद्गुलयो ‘ जायेत् ’ ॥ १४ ॥

युद्धेवोडाचमिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘ नानावीर्याः ’ पृथक्-पृथक् कार्यमर्थ्या. ‘ करोति ’ ॥ १५ ॥

युद्धेवैति । विराजमेवैतद्वर्वाची च पराची च युनक्तीति । ‘ एतन् ’ एतेन अर्वाक्-परम् गतेन विराट्
उद्देवैतमेव सध्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् मन्वन्वयुः । सा सोमयुक्ता विराट् । पराच्युद्देति ।
‘ अद्- ’ इति विनिग्रहापो निपात । (निघ० १ । २।४) । ‘ पराची ’ पराम्भूता ऊर्ध्वमुखी नती उद्दमन-
सामर्थ्येन ‘ यज्ञं ’ सोमस्य ‘ देवेभ्यः वहति ’, तथैव ‘ अर्वाची ’ अत्राद्गुन्वी सती, ममश्चनमापर्थेन ‘ मनु-
ष्यान् ’ कृत्विगादीन् ‘ अवति ’ ॥ १६ ॥

मानपत्तत्त्वात् प्रसासति-अथ युद्दं दशकृत्त इति । विराजो दशाक्षरस्य प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दश-
मह्याकैर्दशैः क्रीयमाणत्वेन सस्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् ‘ वैराज. ’ ॥ १७ ॥

अथ सोमोपनुद्दनस्येत्यादि । ‘ अन्तान् समुत्पार्श्वं ’ अथ प्रपारितस्य वक्षस्य पर्यन्तपरदेशानेकत्र उच मह्युद्द

(त्व) अथ मध्येऽह्न्युल्याकाशं करोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति तमु-
यतीव वाऽएनमेतस्माद्यच्छन्नप्राणमिव करोति तुस्येतदतऽएव मध्यतः
प्राणमुत्सृजति तं तुतः प्राणन्तं प्रजाऽअनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्त्विति तुष्टुसोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुनरस्यैव ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ५ ॥ (२, २.) ॥

स वै राजानं पणते । स ब्रह्मजानं पणते तुस्मादिदं स कृतसर्वं पुण्यं
सुऽआह सोमविक्रयिन्स्यस्ते सोमो राजा ३ इति क्रुष्यऽ इत्याह सोम-
विक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणा-
नीति भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽहतीत्याह सोमविक्रयी भूयऽएवातः सोमो
राजाऽहतीति महौस्त्वैव गोर्महिमुत्यध्वरुः ॥ १ ॥

अथ मध्येऽह्न्युल्याकाशं करोति । “ प्रजास्त्वानु प्राणन्तु ”—(वा. सं. ४।२५) इति । तमयतीव
वाऽएनमेतस्माद्यच्छन्नप्राणमिव करोति । तस्येतदत एव मध्यतः प्राणमुत्सृजति । तं ततः प्राणन्तं
प्रजा अनुप्राणन्ति । तस्मादाह—प्रजास्त्वानु प्राणन्त्विति । तं सोमविक्रयिणे प्रयच्छति । “अध्वान्तः
पणनरूपैश्च” ॥ १९ ॥

स वै राजानं पणते—स ब्रह्मजानं पणते तस्मादिदं स कृतसर्वं पुण्यम् । स आह—सोमविक्रयिन् ।
क्रयस्ते सोमो राजा ३ इति । क्रय इत्याह सोमविक्रयी । तं वै ते क्रीणानीति । क्रीणीहि, इत्याह

‘ उर्गीरेण ’ प्रथि उर्गीर् । सत्र मन्त्र—प्रजाभ्यस्त्विति । ‘ प्रजाभ्य ’ सत्ररेण्य. ऋत्विभ्यः । उर्गीरेण
प्रथन प्रथामति—स यदेवेदमिति । शिरस अमशोभान्तरालप्रदेशोभया विलग्न एव वर्णने, एव प्रथिकरणेन
कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रथिमस्ये सुवि स मन्त्रक वि रणे—अथ मध्ये अह्न्युल्पेति । मध्ये सोमप्रथिमस्ये सुविरप्रदानेन ‘ प्राणन्त’
न ’ त्वा ’ सर्वा ’ प्रजा ’ अपि ‘ अनुप्राणन्तु ’ इति । ‘ तमायच्छन् ’ अन्तान् मनुहुन् ‘ तम् ’ ‘ अयतीव ’
श्लाघयतीव ‘ अप्राण ’ सोम प्राणगीतम् ‘ इव ’ करोति, अथ एव उपद्रवम्पत्रादेनोः तत्परिहाराय देहमध्ये
उच्छ्वासास्त्रयम् ‘ प्राणन् ’ उद्रमयति । ‘ तस्मान् ’ प्रजास्त्वेष्यादिमन्त्र पठेत् । स सोमोरेतदहनवञ्चै, वदं सोम
‘ सोमविक्रयिणे प्रयच्छति । ’ अथात. पणनस्यैव ’ विधिरूप्यत इति शेषः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधववैवे वेदार्यप्रकाशे मान्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-३-२ ॥

सोमस्यार्थं व्यवहारं त्रिपलं—स वा इति । ‘ पणते ’ व्यवहरेत् । ‘ तस्मान् ’ सोमस्य व्यवहारमृतवान्

१-अन्तान्तरालप्रदेशेन कर्त्तव्यं प्रथम्यान्वेति । का० श्लो० सू० ४।१९७ । २-अनुप्राणनं मध्ये विद्यतेति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति
का० श्लो० सू० ७।११।८ । ३-न विक्रयिणे प्रयच्छति । का० श्लो० सू० ७।१९९ । ४-एव कृत. मने पणने । का० श्लो० सू० ७।२०१

(गौं) गोवँ प्रतिधुक् । (ऋ) तुस्ये शृतं तुस्ये शरस्तुस्यै दधि तुस्ये
मस्तु तुस्याऽआतश्चनं तुस्ये नवनीतं तुस्ये घृतं तुस्याऽआमिक्षा तुस्ये
व्वाजिनम् ॥ २ ॥

(थँ) शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह
सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजाऽर्हति महोस्त्वेव गोर्माहिमेत्यध्वर्यु-

सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हति-इत्याह सोमविक्रयी । भूय
एवातः सोमो राजाऽर्हति, महोस्त्वेव गोर्माहिमा-इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

गोवं प्रतिधुक्, तस्यै शृतम्, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतश्चनम्, तस्यै
नवनीतम्, तस्यै घृतम्, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम् ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह-सोमविक्रयी । भूय एवातः सोमो

' इदम् ' इदामामि ' सर्वं ' दधिमप्यादि वस्तु ' सहन् ' ' पयम् ' लोके पणितव्य भवति । व्यवहारप्रकारं
दर्शयति-स आद्रेऽपादिना । ' स ' अन्वयः, " कल्पन्ते सोमो राजा "-इति वृच्छेत् । ' कल्पः ' क्रयार्थं
प्रवारितः । " कल्पस्वदर्थे " (पा. सू. १।१।८९) इति ' कल्प ' शब्दो निरूपितः । प्रयार्थं प्लुतिः
(पा० सू० ८।२।१००) ' कल्प दति सोमविक्रयी ' प्रतिश्रुवात् । ' तत् ' तर्हि ' ते ' स च स्वभूत
सोम ' क्रीणानि ' ' इति ' अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन सोमविक्रयिणा ' क्रीणाहि ' ' इति ' उक्तोऽध्वर्युः कलया
गोरेकदेशेन ' ते ' स च मन्थन्धन सोम ' शृणानि ' ' इति ' ब्रूयात् । स शिखरा ' मनः ' अस्मात् कला-
लक्षणान् ' भूयः ' प्रभूतमत्रिकमूल्यमर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्माह्वनाविक्ररोति-
महोस्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्यमर्हति तर्हि कृत्वा गोर्दान्तव्या भवति-तथा सति ' गोर्माहिमा
महान् ' ' इति ' श्रुवार्ह ॥ १ ॥

कथ महानमिति तदर्थमिति-गोर्वा इत्यादिनां । ' गोः प्रतिधुक् ' तयो दुग्धम् इदमेकं दीर्यम् ।
' तस्यै ' तस्या ' शृतम् ' एक पयः । ' शरः ' एकधृतिरप्योपरिमाभूतम् । घनीभूतमम्लास्याद् वस्तु दधि ।
दधिमव सातभूतमुदक ' मस्तु ' । ' आमिक्षाम् ' दधि । दधिमवकामणम् । तसं पयसि दद्यान्तने सति यद्
घनीभूत वस्तु जायते सा ' आमिक्षा ' । इत्यमरः नत् वाजिनम् । एव दशविधाभि गोवैर्माणि प्रदद्यात्पेत ॥२॥

शफेनेति । दिनीयकारक्ये ' शफेन ते क्रीणानीति ' ब्रूयान्ते । ' दाकः ' यदाप्रमार्हमागः । ' भूयो वा
अत ' -इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिश्चन पूर्ववद् व्याख्येयम् । ' अन्वयः ' ' एतान्येव दश वीर्याणि ' इति प्रतिधुग-

१-५ आह सोमविक्रयेत् कल्पन्ते सोमो राजा ३ इति । का. धी. सू. ७।१०१।३-कल्प इत्याह सोमविक्रयी । का. धी. सू.
७।१०१।४ वै ते क्रीणानीति । ७।१०१।३-क्रीणाह्वेत्याह सोमविक्रयी । का. धी. सू. ७।१०१।४ कलया ते क्रीणानीति ।
का. धी. सू. ७।१०१।५ भूयो वा अतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह सोमविक्रयी । का. धी. सू. ७।१०१।५-भूय एवातः सोमो
राजाऽर्हति महोस्त्वेव गोर्माहिमेत्यध्वर्युः प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तुस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतश्चन तस्यै नवनीत
तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम् । का. धी. सू. ७।१०१।५-एतेनो एतेन शफेन यदाऽर्हते तथा । का. धी.
सू. ७।१०१।६-भूय एतेनोः यदति चतुष्यर्जवति । का. धी. सू. ७।१०१।६

रेतान्येव दुग्धूर्वाप्युदास्यायाह पृथा तेऽप्येन ते गवा ते क्रीगामीति
क्रीतः सोमो रात्रेत्याह सोमविक्रयी व्युपाथसि प्रवृहीति ॥ ३ ॥

सुऽआह । चन्द्रं ते वृद्धं ते छागा ते धेनुस्ते मियुर्गो ते गावो तिष्ठ-
स्तेऽन्या इति स बुदाव्वक्त्रिपुगन्ते परः सम्पादयन्ति तुस्मादिदृष्टुं सङ्घ-
त्सुर्वं पुष्यमव्वक्त्रिपुगन्ते परः सम्पादयन्त्यय बुदव्वयुरेव गोव्वूर्वाप्यु-
दात्रुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमोऽयैतदव्व-
वूर्गो महयति तुस्य पुश्यन्वूर्वापि क्रीपाडिति तुस्मादव्वयुरेव गोव्वूर्वा-
प्युदात्रुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥

गवाऽइति, महास्त्वेव गोर्वाहिना-इत्यधुः । मतान्येव उम बीर्वाभ्युदास्यायाह-पृथा ते । अथेन ते ।
गवा ते क्रीगामीति । क्रीतः सोमो गवा-इत्याह सोमविक्रयी । व्युपाथि प्रवृहीति ॥ ३ ॥

स आह-चन्द्रं ते, वृद्धं ते, छागा ते, धेनुस्ते, मियुर्गो ते गावो, तिष्ठस्तेऽन्या इति । न यद्-
चोक्तं पमाने-परः सन्नादपन्ति । तस्मादिदं सङ्घत्सुर्वं पुष्यमव्वक्त्रिपुगन्ते परः सन्नादपन्ति ।
अथ यद्भवयुरेव गोव्वूर्वाप्युदात्रुष्टे-न सोमस्य सोमविक्रयी । महितो वै सोमः । देवो हि सोमः ।
अथैतदव्वयुरेवो महयति । तस्यै पदपन् वीर्वापि क्रीपाडिति । तस्मादव्वयुरेव गोव्वूर्वाप्युदात्रुष्टे-
न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥

दिक्रान्तिर्पयः । एताप्यवरे गोः 'पदा ते' इति श्रुत् । चतुर्धारे 'अथेन ते' इति श्रुत् । सूर्यो वा
इत्यादि पूर्ववत् । पवनवरे 'गवा ते क्रीगामि' इति श्रुत् । एतन्ने 'नोयो रागा' तथा 'क्रीतः'
'इत्याह' उचितव्यस्य दक्षवत् । अथ 'वसति प्रवृष्टि' इति 'सोमविक्रयी' श्रुत् ॥ ३ ॥

स आहैति । 'वः'-उभयार्थे खननेक-चन्द्रं व इत्यदिः । 'हेन चन्द्र' इति हिरण्यमनु
पाठवत् 'चन्द्र' आह्वयकारे हिरण्यत् । 'चन्द्रे ते' इति । 'सुके नेति त्रिरागन्तव्य वाचयति'-इति
कालापनः (७ । १ । ४) । 'अन्याः तिनः', ग इति शीतः ॥

अथश्रुत्वेकं कर्म प्रसंगेति-स यद्वापिनि । 'अव्व' सन्नादवत् प्रक् अन्तरं क्त्वा 'पत्'
पत्त्वात् 'सन्नादपन्ति' । अथग 'वक्त्रि' अथनेव अन्तरकाले अन्तरति सन्नादनकाले तु 'पत्'
देनं सृचननेकं क्त्वा । 'तलन्' 'इद' इदानीति 'सर्वं पयं' वस्तु 'सल' 'इकार' ।
'वक्त्रि' ल' 'पः' 'सन्नादपन्ति' ॥

गोव्वूर्वाप्युदास्यायाह सोमविक्रयी-पुराह्यात्मानि, तथा कर्त्तव्ये कर्त्तव्यम्-अथ दृष्टव्युर्गो
गोव्वूर्वाप्युदास्यायाह । 'महिः' मह्यतेः सञ्ज सोमः । तद् कपन् ! वस्तुनो द्विवि सञ्ज द्विवि कर्त्तव्यम्
चन्द्रस्य सोमविक्रयेण परंगमन्, "दिवि वै सोमं अन्ति"-(श. प. वा. ३ । २ । १ । १)

१-अथने प्रसंगे । श. बी. सू. ० । १११ । २-ते कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम् । श. बी. सू. ० । ११० । ३-चन्द्रं सोमं
चन्द्रव्ये वक्त्रि प्रवृष्टिह सोमविक्रयी । श. बी. सू. ० । ११२ ।

(अथ) अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽक्र-
तयः संवत्सरस्य तं पञ्चभिरामोति तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥

(तेषु) अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामीति शुक्रं
ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रं
ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येनामृतममृतेनेत्यमृतं ह्येतदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येन ॥ ६ ॥

(ननु) अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयति । सम्मे ते गौरिति यजमाने ते
गौरित्येवैतदाह तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्यत्वस्मे ते चन्द्राणीति सु-
आत्मन्येव वीर्यं धत्ते शरीरमेव सोमविक्रयी हरते तत्ततः सोमविक्रय्यादत्ते ७

अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वाऽक्रतयः संवत्सरस्य । तं पञ्चभि-
रामोति । तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति—“ शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । शुक्रं
ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन । “ चन्द्रं चन्द्रेण ”—(वा. सं. ४ । २६) इति ।
चन्द्रं ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन । “ अमृतममृतेन ”—(वा. सं. ४ । २६) इति ।
अमृतं ह्येतदमृतेन क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयति—“ सम्मे ते गोः ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । यजमाने
ते गौरित्येवैतदाह । तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्यति । “ अस्मे ते चन्द्राणि ”—(वा. सं. ४ । २६)
इति । स आत्मन्येव वीर्यं धत्ते । शरीरमेव सोमविक्रयी हरते । तत्ततः सोमविक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

इत्युक्तवान् । अतो हेतो सोमस्यानपेक्षितवान् । ‘ अर्जु ’ ‘ गा महवति ’ पूजयति । ‘ ता पश्यन् ’ ‘ तस्यं ’
तस्या ‘ वीर्याणि ’ प्रणिशुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोममनया क्रीणानां अभिप्रायेण । तस्मादिन्द्रसंहारः ॥ ४ ॥

काञ्चाकादिरूपं यजमानं प्रकम्पयति—अथ यत् पञ्च कृत्व इति । स्पष्टमेतन् ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये इति । एकहास्या सह देवेषु हिरण्यवस्तु-उपादिदशसु उच्येयु मजे ‘ हिरण्ये ’ दीपमाने सति
यजमाने ‘ वाचयति ’ ‘ शुक्रं त्वा ’ इति मन्त्रन् । मन्त्रस्वापसर्ग-हे सोमे । ‘ शुक्रं ’ दीपमानम् ‘ त्वा ’
त्वा ‘ शुक्रेण ’ दीपने ‘ हिरण्येन ’ ‘ क्रीणामि ’ तथा ‘ चन्द्र ’ त्वा ‘ चन्द्रेण ’ आह्लादकेन ‘ हिरण्येन ’ ।
‘ अमृतम् ’ अमरणवर्माणं त्वान् ‘ अमृतेन ’ ‘ हिरण्येन ’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि
पूर्वायान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयास्तानि सोमस्येति वाचये-शुक्रं त्वा शुक्रेणोपादिना । स्पष्टोऽर्थः ।
अथ सूत्रम्—“ स आह चन्द्रं ते वक्ष्ये ने छणा मे वेलुप्ते नियुनी मे गावो निवस्मनेऽन्याः शुक्रं त्वेति ।
हिरण्यमात्मन्य वाचयति ” (का. श्रौ. सू. ७ । २२२-२२४) इति ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रक सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पयन् विवृत्ते—अथ सोमविक्रयिणमिति । ‘ अभिप्रकम्पयति ’

(त्रैऽथा) अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति । त्वपसस्तनूरसीति त्वपसो
ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता बुदजा तस्मादाह त्वपसस्तनूरसीति प्रजापते-
र्वर्षणं ऽइति सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्षणः परमेण
पशुना क्रीयसऽइति सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमः पशुः सह-
स्रपोषं पुषेयमित्याशिपमेवैतदाशास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छान्ती-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति—“ त्वपसस्तनूरसि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति ।
त्वपसो ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता—बुदजा । तस्मादाह—त्वपसस्तनूरसीति । “ प्रजापतेर्वर्षणः”—
(वा. सं. ४ । २६) इति । सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते—तेन प्रजापतेर्वर्षणः । “ परमेण पशुना
क्रीयसे ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते—तेन परमः पशुः । “ सह-
स्रपोषं पुषेयम् ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । आशिपमेवैतदाशास्ते । भूमा वै सहस्रम् । भूमानं
गच्छान्तीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

हिरण्येन प्रलोभयति । मन्त्रमन्त्रं ‘ सम्म ’—यद् व्याचष्टे—यजमाने ते गौरिति । ऋत्विधिः सह गच्छति तत्त-
त्कर्मस्विति ‘ सम्मो ’ यजमान, तस्मिन् । हे सोमविक्रयिन् । ते गौरस्तु । “ सम्मे त इति सोमविक्रयिण
हिरण्येनाभिकम्पयति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २१९) इति सूत्रम् ।

सद्यजमानमिरयादि । ‘ तत् ’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय “ अस्मे ते ”—इति मन्त्रेण
रथापयेत् । ‘ अस्ते ’ अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य बीर्यरूपत्वात् सस्विकारेणात्मनि बीर्यधारणं कृतं
भवति । मंत्रसामर्थ्येन बीर्यस्य स्वाकारभिर्यं हिरण्यशरीरमात्रमेव सोमविक्रयी हरते । ततो यजमानसमर्पणा-
न्तरं सद्यजमानसमीपे न्यस्तं हिरण्यं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “ सोमविक्रयेतदादये ” (का. श्रौ. सू. ७ ।
२१७) इति सूत्रम् ॥ ७ ॥

अथाजायामिति । ऋषयः दक्षामजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अन्वयुस्तामालम्ब्य स्थित यजमानं “ त्वपसस्त-
नूरसि ” इत्यादिमन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम् “ अजां प्रत्यङ्मुखीमालम्ब्य वाचयति त्वपसस्तनूरसीति ”
(का. श्रौ. सू. ७ । २१८) इति । मन्त्रस्यावमर्थः । हे अजे । त्वं ‘ प्रजापतेस्तपसः । ‘ तनुः ’ शरीरमसि ।
तत्परीणामरूपत्वात् । ‘ प्रजापतेः कर्णोऽसि ’ “ सवत्सरो वै प्रजापतिः ”—(दे. भा. १ । १ । २ । १९, १९, २)
इति श्रुतेः । संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा सुवत्सररूपप्रजापतिशरीरत्कारूपत्वात्
प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । सम्वत्सरे त्रिर्जायमानादेवेतत्पशोरपुत्कर्णान् अजा ‘ परमः पशुः, ’ तेन क्रीयसे ।
हे सोम । अतोऽहं तवानुग्रहत् ‘ सहस्रपोषं ’ पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधपुष्टिं प्राप्त्वान्ति ॥

तस्मिन् मन्त्रं विमज्य न्याचष्टे—त्वपसस्तनूरसीति । मन्त्रश्चतुर्थभागस्याशीःपरतायाह—आशिपमेवैतदिति ।
आशासनप्रकारमेव दर्शयति—भूमा वै सहस्रमिति ॥ ८ ॥

स वाऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । (त्य) अनेन गुजानमादत्तऽआजा ह वै नामैषा यदजा । एतया द्वेन-
भन्तन आजति । तामेतत्परोऽक्षमनेत्याचक्षते ॥९॥

(हेऽथ) अथ गुजानमादत्ते । मित्रो नऽपुहि सुमित्रध इति शिवो नः शान्त
ऽएहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिणऽऊरौ प्रत्युह्य व्यासो निदधाती-
न्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमित्येव वा ऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहे-
न्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमित्युशुश्रुश्रुन्तमिति प्रियः प्रियमित्येवैतदाह स्योनः
स्योनमिति शिवः शिवमित्येवैतदाह ॥ १० ॥

स वाऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजानमादत्ते । आजा ह वै नामैषा यदजा । एतया द्वेन-
भन्तन आजति । तामेतत्परोऽक्षमनेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजानमादत्ते—“मित्रो न एहि सुमित्रधः”—(वा. सं. ४ । २७) इति । शिवो नः
शान्त एहीत्येवैतदाह । तं यजमानस्य दक्षिणऽऊरौ प्रत्युह्य व्यासो निदधाति । “ इन्द्रस्योरुमा-
विश दक्षिणम् ”—(वा. सं. ४।२७) इति । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति—यद्यजमानः । तस्मादाह—
इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमिति । “ दशानुशन्तम् ”—(वा. सं. ४।२७) इति । प्रियः प्रियमित्ये-
वैतदाह । “ स्योनः स्योनम् ”—(वा. सं. ४।२७) इति । शिवः शिवमित्येवैतदाह ॥ १० ॥

वाम-दक्षिणवाह क्रमेण अजाप्रदाने सोमादाने च निर्दिशति—न वा अनेनेति । अनेन राजानमादत्त—इति ।
यद्यत्र विशेषेण न ध्यते तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्—“ सन्धेनाज प्रयच्छन्—” मित्रो न—इति दक्षिणेण सोम-
मादायागत उचिष्टति वा” । (का.श्री.सू. ७।२।१९) इति । अजाप्रदानेन सोमादानेन तत्रिर्वचनद्वारेण प्रशंसति—
अजा ह वा इति । मस्मात् ‘ एतया ’ अजाया ‘ एनम् ’ सोमम् एकारानि द्विरुपादिकप्रद्वय्याणाम् ‘ भन्ततः ’
‘ आदत्तु ’ अभिमुखेनागच्छति । आजानमादानत्वात् ‘ आजा ’ वस्तुतः, ‘ ता ’ परोक्षेण ‘ अजेत्याक्षते ’ ॥९॥

सोमस्यादाने मन्त्र विधत्ते—अथ राजानमादत्ते मित्रो न एहीति । ‘ हं सोम । त्व ’ ‘ सुमित्रध ’
द्योमनयजमानधारक, स्व ‘ मित्र. ’ मित्रभूत. प्रियभूत सन् आगच्छेत्सर्वम् । अस्मिन् मन्त्रे मित्रदानार्थ-
माह—शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘ शान्त ’ इति । तं यजमानस्येति । ‘ दक्षिणे ’ ‘ ऊरौ ’
ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्भवति ‘ वास. ’ ‘ प्रत्युह्य ’ प्रमार्य तत्र सोम निदध्यात् ॥

निधत्ते मन्त्र विधत्ते प्रशंसति—इन्द्रस्योरुमिति । ‘ अत्र ’ अस्मिन् सोमप्रवर्तनेणि यस्मात् यजमानः
एव ‘ इन्द्रो ’ भवति स्तन्नन्त्रत्वात् ‘ तस्मात् ’—“ इन्द्रस्योरुम् ” इति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयमागतात्पर्यमाह—उशुश्रु-
श्रुन्तमिति इति । “ वश कप्तौ ”—(भा. वा. अ. १. ७०) । काम्यमानस्त्व काम्यमानमूर्त्तमाविशेति मन्त्र-
मागम्यार्थः । य. कामनाविषय, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘ उशानुशन्तम् ’—इत्यनेन ‘ प्रियः
प्रियम् ’—इति ‘ आह ’ मन्त्रः । एव—स्योनः स्योनमिति । स्योनमिति सुवचनाय; (निघ. २ । १ ।
१५) सुउप्य शिवःशिवत्वात् ‘ शिवः शिवम् ’ इति व्याख्यातम् । “ दीक्षितेभ्यो दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधा-
तीन्द्रस्योरुमिति (का. श्री. सू. ७ । २२०) ॥ १० ॥

(हा) अयं सोमकृयणाननुदिशति । स्वान भ्राज्राह्वारे बम्भारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमकृयणास्तत्रक्ष्वं मा वो दभञ्जिति धिष्ण्यानां वाऽएते भ्राजनेनैत्रानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एतद्वन्दिशत् ११

(द) अथात्रापोर्णुते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते प्रवृता वै गर्भा उल्वेनेव जगुयुणेव तमुत्राजीजनत तस्मादुपोर्णुतऽएष वाऽभ्रुत्र गर्भो भवति तस्मात्परिवृतो भवति परिवृताऽइव हि गर्भा उल्वेनेव जगुयुणेव १२

अयं सोमकृयणाननुदिशति—“ स्वान भ्राज्राह्वारे बम्भारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमकृयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दभञ्ज”-(वा. सं. ४।२७) इति । धिष्ण्यानां वाऽएते भ्राजने-
नैत्रानि वै धिष्ण्यानां नामानि । तान्येवैभ्य एतद्वन्दिशत् ॥ ११ ॥

अथात्रापोर्णुते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते । प्रवृता वै गर्भा उल्वेनेव जगुयुणेव । तमुत्रा-
जीजनत-तस्मादुपोर्णुत । एष वाऽभ्रुत्र गर्भो भवति । तस्मात्परिवृतो भवति । परिवृता इव हि गर्भा-
उल्वेनेव जगुयुणेव ॥ १२ ॥

अयं सोमकृयणाननुदिशतीति—(का. श्रौ. सू. ७ । २२१) । हे स्वानभ्राज्राह्वार. ‘ वः ’ सुष्माकम्
‘ एते ’ ‘ सोमकृयणाः ’ । मतः तीर्थादिभिः सोम. क्षीयने अत. ‘ तान् ’ कृपसाधनपदार्थान् ‘ रक्षध्वम् ’ ।
रक्ष सम्बन्धिनः तान् ‘ मा इन्नन् ’ मा हिंतिष्ठाः ॥

अनुदेवान् प्रदासति—धिष्ण्यानां वा एते भ्राजनेनेति । भावयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपा-
यिता ‘ एते ’ स्वानादयो ‘ धिष्ण्यानाम् ’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्ण्यसम्बन्ध इति तत्राह—एतानि वै
धिष्ण्यानां नामानितीति । स्वानादयो धिष्ण्यानां (निह. ८ । १ । ४) नामान्येव, पर न तदतिरिक्ताः ।
अथवा अनुदेवानार्हा ‘ एते ’ गम्भादिपदार्थाः ‘ धिष्ण्यानाम् ’ एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः; अतस्तेषा-
मेव ‘ एते ’, न धिष्ण्यानामिति, तत्राह—एतानि वा इति । तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति—“ तनेने गन्धर्वाः सोम-
रक्षा जगुषः, इमे धिष्ण्या इमाः होत्रा ”-(शं. प. भा. ३ । १ । २ । ९) इति । ‘ तान्येव ’ दश
कृपद्रव्याणि ‘ एतन् ’ एतेन ‘ एते व. सोमकृयणाः ’—इति पाठेन ‘ एभ्यः ’ धिष्ण्यभूतेभ्यः स्वानादिभ्यः
‘ अन्वदिशत् ’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः (धा. पा. तु. उ. १) “ शल इगुयुषा० ”-(पा. सू. १ । १ ।
४९) इति न्तः । अत्र सूत्रम्—“ स्वान भ्राज्रेति जगति सोमविक्रमिणमक्षिमाण इति ” । (का. श्रौ. सू.
७ । २२१) ॥ ११ ॥

दीक्षामये एतस्य शिरःप्रावरणस्यापवारणं निषेधे—अथात्रापोर्णुत इति । एतस्य शिरःप्रावरणस्यापवारणं
विधाय प्रदासति—उल्वेनेव जगुयुणेनेति । उभयत्रैव-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । “ उल्वं ” गर्भस्थान्तराभावरणम्,
‘ जगुषु ’ बाह्यभावरणम् । तथा च प्रागाह्वारम् । “ अन्तरं वा उल्वं जगुयुषो भवति ”-(शं. प. भा. १ ।
२ । १ । ११) इति । स्पष्टम्भ्यत् । ‘ तं ’ गर्भभूतं यजमानम् ‘ अत्र ’ अस्मिन् सोमविक्रपसमनन्तरकाले

(वा) अयं व्याचरति । परि माग्ने दुश्चरिताद्वाचस्त्वा मा सुचरिते भजे-
त्यासीनं वाऽएनमेव ऽआगच्छति स आगत ऽऽत्तिष्ठति तुन्मिथ्या करोति
ध्वतं प्रभीणाति तुस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तुयो हास्यैतश्च मिथ्याकृतं
भवति न ध्वतं प्रभीणाति तुस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद्वाचस्त्वा मा
सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥

(त्यु) अयं राजानमादायोत्तिष्ठति । (त्यु) उदायुषा स्वायुषोदस्थाम-
ममृता ॥ ऽऽन्वित्यमृतं वाऽयुषोऽनृत्तिष्ठति यः सोमं कीतं तुस्मादाहो-
दायुषा स्वायुषोदस्थाममृता ॥ ऽऽन्विति ॥ १४ ॥

(त्यु) अयं राजानमादायारोहणमभिधेति । प्रति पुन्यामपन्नहि स्वस्ति-
गामनुहसम् । युन द्विश्वाः परि द्विपो वृणक्ति विन्दते व्यस्त्रिति ॥ १५ ॥

अयं व्याचरति—“परि माग्ने दुश्चरिताद्वाचस्वा मा सुचरिते भज” —(वा. सं. ४।२८
इति । आसीनं वाऽ एनमेव आगच्छति । स आगतऽऽत्तिष्ठति—तन्मिथ्या करोति—ध्वतं प्रभीणाति
तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः । तयो हास्यैतश्च मिथ्याकृतं भवति—न ध्वतं प्रभीणाति । तस्मादाह—परिमां
दुश्चरिताद्वाचस्वा मा सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥

अयं राजानमादायोत्तिष्ठति—“उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताः अनु” —(वा. सं. ४।२८
इति । अमृतं वाऽयुषोऽनृत्तिष्ठति—यः सोमं कीतम् । तस्मादाह—उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताः
अन्विति ॥ १४ ॥

अयं राजानमादायारोहणमभिधेति । “प्रतिपुन्यामपन्नहि स्वस्तिगामनेहसम् । ये
विश्वाः परि द्विपो वृणक्ति विन्दते वसु” (वा. सं. ४।२९) इति ॥ १५ ॥

‘अर्थावगत’ प्रादुरागतम् अन्वयुः । इत्यन्वयविरणयोस्तन् अन्वयं मुक्तमित्यर्थः । इत्थं सति प्रादुरागेषु
द्वयवत्तु पुन्यते, तदेव इत्थ इत्यत आह—एष वा अत्र गर्भं दद्यादिना ॥ १२ ॥

अयं व्याचरतीति । अन्वयुः “परि माग्ने दुश्चरिताम्”—इति अमु यन्त्र यत्रमानं वाचकेन । अयमर्थः
‘मा’ मा दुश्चरिताम् सकाशात् ‘परिचरन्’ आचरन्नेत्यर्थः । ‘मा’ मा ‘सुचरिते’ उदाचरे ‘आनन
जीमानन । अथवा सुचरिते वर्तमानं माग्ने ‘आचरन्’ अनुगृह्यते । अन्वयवत्तुमाह—आसीनं वा एतन्मिति
‘एतन्’ यत्रमानम्, ‘एषः’ सोमो यज । श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोच्यतेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यादि
व्याकरणेन, तेष ‘वर्त’ कर्म ‘प्रभीणाति’ प्रक्षिप्ति, तदन्ते यन्त्रवाचकेन समाधीनत इति ॥ १५ ॥

अयं राजानमादायति । इत्यन्वयवत्तुमाह—‘आयुषा स्वायुषा’ य एह तन्वाचकेन वा आयुष-
रत्नेन सोमेन ह्ये ‘उदस्थाम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अयववत्तेषुवा बहुवचनम्
सोमोऽमृतम्—‘अनु’—इत्य ‘उदस्थाम्’ । अमृतान्वाचकेन तावत्त्वमाह—अमृतं वा एषोऽनृत्तिष्ठति य
सोमं कीतम् इति । अन्वयवत्तुमाह—येषः ॥ १६ ॥

अयं राजानमादायारोहणमभिधेति । आरोहन्नेति ‘आरोहणं’ छन्दश्च । अग्निमन्त्रस्या

देवा इ वै यज्ञं तन्वाताः । (स्ते) तेऽपुररज्ञस्येभ्य आसङ्गादिभयांचक्रु-
स्त्वएतद्युः स्वस्त्युयनं ददशुस्त्वएतेन यजुषा नाम्ना उक्षाध्स्व्यपहृत्यै
तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति समानुवत तयोऽष्टेषु एतेन
यजुषा नाश उक्षाध्स्व्यपहृत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सम-
श्रुते तुस्मादाह प्रति पन्थामपद्मिहि स्वस्तिगामनेदुसम् । येन विश्वाः
पुरि द्विपो वृणक्ति विन्दते ज्वस्विति ॥ १६ ॥

तं वाऽडति हरन्ति । (न्यु) अनुसा परिवहन्ति महुयन्त्येवैनमेतत्तस्मा-
च्छीर्णा वीजधं हरन्त्युनसोडावहन्ति ॥ १७ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वाताः । तेऽपुररज्ञस्येभ्य आसङ्गादिभयांचक्रुः । तऽएकयुः स्वस्त्युयनं
ददशुः । तऽएतेन यजुषा नाम्ना उक्षाध्स्व्यपहृत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति समानुवत । तयो
एवैष एतेन यजुषा नाम्ना उक्षाध्स्व्यपहृत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति समानुवते । तस्मा-
दाह-प्रति पन्थामपद्मिहि स्वस्तिगामनेदुसम् । येन विश्वाः पुरि द्विपो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १६ ॥
तं वाऽडति हरन्ति अनुसा परिवहन्ति । महुयन्त्येवैनमेतत् । तस्माच्छीर्णा वीजं हरन्ति, अनु-
सोदावहन्ति ॥ १७ ॥

यमर्थः । यज्ञं ' यन्था ' यन्थानं ' मद्मपद्मिहि ' प्रतिपदेमहि । कीदृशम् ? ' स्वस्तिगामनेनानु ' अनेन-
सम् ' ' अयापन् ' ' येन ' यथा महुयन् पुरुषो ' विश्वाः ' ' द्विपः ' ' वृणक्त्वा ' ' परीवृणक्ति ' परिवर्षयति,
' वसु ' धनं च ' विन्दते ' कल्पे त प्रतिपदेमहीति ॥ १६ ॥

अनुं मन्त्रमाह्वयिकानां प्रारंभानि-देवा इ वा एति । पुरा किञ्च ' देवाः ' देववशात् ' एतं तन्वाताः '
अपुरायास्तत्रैव भीमाः तपारिहारोदायनेन क्षेमप्राप्तकम् ' एतत् ' ' यजुः ' एवं मन्त्रं दृष्ट्वा प्रयुज्य, ' नाष्टा
रक्षासि ' नाशकारिणो यजुषान् यान्तिना, एतन्मपस्यविति मद्मपद्मिहि, नारादिषु, ' बौतवहिते स्थाने
अविनाशकानां क्षेम प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्वज्रप्रयोगोक्तान् क्षेमं प्राप्नोति । यस्मात्स
मन्त्रस्य सान्निध्यैर्देवैर्दियम्, तस्मात्तद्वज्रसमीपं महुयन् " प्रति पन्थाम् " इति मन्त्रे महुयन्त्यर्थः । महुयन्त्येवैनमेतत्
हस्तास्वार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

तं वा इति । हत्यनारोडभिन्विते । ' इति ' अनेन प्रकारेण तिरस्ता धूनेर्धर्मः । ' हरन्ति प्रथमं
कृषात् ' प्राग् पर्वतात्, पश्चात् ' अनुसा परिवहन्ति ' अनेन सोमं ' महुयन्ति ' साकुर्वन्ति । यस्मात् इति-
मैत्रं कृषात् ' तस्मात् ' इदानीन्तनि आश्वरसमये कृष्टश्रेयं प्रति ' वीजं शीर्णा हरन्ति ' पश्चात् कृषियानामा-
नपनसमये ' अनुसा ' ' उदाहरन्ति ' उदानमन्ति । अत्र सूत्रम्-" शीर्णं सोमं कृष्या परिश्रान्तर्वापि
प्रतिपन्थामिपयोऽभ्येति, दक्षिणतस्मिन्प्रथमं समङ्गि यौतम्, प्रउगाबोद्धे कउठे, कृष्णादिभिनमस्मिन्नासुगा-

१- ' यजुषोः ' - इ. क. पा. । २- ' वृणक्ति ' - तं वा हारोवह-तस्माच्छीर्णं वीजं हरन्तीति महुयन्त्येव । ३- ' यजुषोः ' -
०- ' यजुषोः ' - इ. क. पा. । ४- ' वृणक्ति ' - तं वा हारोवह-तस्माच्छीर्णं वीजं हरन्तीति महुयन्त्येव । ५- ' यजुषोः ' -

(न्यु) अयं बुद्धयान्ते क्रीणाति । उतो वाऽध्यायः सुरसमेवुत्कीर्णात्यय
 चद्विरम्यं भवति सुशुकमेवुत्कीर्णात्यय बद्रासो भवति सुत्वचसमेवु-
 त्कीर्णात्यय बुद्धजा भवति पुनपसमेवुत्कीर्णात्यय बुद्धेनुभवति साशिर-
 मेवुत्कीर्णात्यय अग्निपुनो भवतः सुमिपुनमेवुत्कीर्णाति तं वै दशभि-
 रेव क्रीर्णायाद्दशभिर्दशाज्ञरा वै विरुद् वैराजः सोनत्तत्त्मादशभिरेव
 क्रीर्णायाद्दशभिः ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ६ ॥ (३, ३)

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्ठिकासंख्या १२८ ॥

अयं बुद्धयान्ते क्रीणाति । उतो वाऽध्यायः । सुरसमेवुत्कीर्णाति । अयं चद्विरम्यं भवति-स-
 सुशुकमेवुत्कीर्णाति । अयं बुद्धजा भवति-पुनपसमेवुत्कीर्णाति । अयं बुद्धेनुभवति-साशिर-
 मेवुत्कीर्णाति । अयं अग्निपुनो भवतः-सुमिपुनमेवुत्कीर्णाति । तं वै दशभिरेव-क्रीर्णायाद्-
 दशभिः । दशाज्ञरा वै विरुद् । वैराजः सोम ।
 तत्त्मादशभिरेव क्रीर्णायाद्-दशभिः ॥ १८ ॥

सद्विरम्यं भवति" (ब० अं. ३ । १० । १) तल्लिखितेन निरुपपत्तियै मर (ब० अं. ३ । १० । २)
 इति"-(ब० अं. सू. ७ । २२०-२३०) इति ॥ १७ ॥

बुद्धयान्ते क्रीणाति-अयं बुद्धयान्ते । सद्योर्ध्वे । शिरसि-द्विरम्यं भवति-अयं
 चद्विरम्यं भवतीत्यादिना । अत्र ' शिरसि भवति ' इति ' इत् ' ' इत् ' इतेन सौमं
 ' सुशुकम् ' इत्येव दौण्ड्या सहेतुं सप्तं क्रीतवन् भवतिः शिरसस्त उच्यते । अत्र
 सप्तवत्, तेन कर्त्तुं क्रीतं सप्तं क्रीतवन् भवति । अत्र सप्तवत्, अत्र क्रीतं सप्तं क्रीतं
 क्रीतं सप्तं क्रीतं क्रीतं क्रीतं । अत्र सप्तवत्, अत्र क्रीतं सप्तं क्रीतं क्रीतं क्रीतं
 क्रीतं । ' अयं अग्निपुनो भवतः ' इति सप्तम् । अत्र सप्तवत् । अत्र सप्तवत् । अत्र सप्तवत् ।
 तं वै दशभिरेव क्रीर्णायाद्, दशभिः" इति । सद्योर्ध्वे ॥ १८ ॥

इति ब्राह्मणस्य षष्ठं ब्राह्मणम् । अयं बुद्धयान्ते क्रीणाति । उतो वाऽध्यायः । सुरसमेवुत्कीर्णाति । अयं
 चद्विरम्यं भवति सुशुकमेवुत्कीर्णाति । अयं बुद्धजा भवति पुनपसमेवुत्कीर्णाति । अयं बुद्धेनुभवति साशिर-
 मेवुत्कीर्णाति । अयं अग्निपुनो भवतः सुमिपुनमेवुत्कीर्णाति । तं वै दशभिरेव क्रीर्णायाद् दशभिः ।
 दशाज्ञरा वै विरुद् वैराजः सोम । तत्त्मादशभिरेव क्रीर्णायाद् दशभिः ॥ (१-१-१) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

नीडे कृष्णाजिनमास्त्रणाति । (त्य) अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव
बन्धुर्येनमासादयत्यदित्ये सुद ऽआसीडेतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं
प्रतिष्ठा तुदस्यामुषेनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्ये सुद
ऽआसीदेति ॥ १ ॥

(त्य) अर्थेवमभिपद्य वाचयति । (त्य) अस्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽन्न-
रिक्षमिति देवा इ वै यज्ञं तन्वान्नास्तेऽसुररक्षसंभ्य ऽआसक्रुद्रिभयां-
चक्रुस्तुऽएनमेतज्ज्यायात्समेव व्युचक्रुषदाहास्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽ
अन्नरिक्षमिति ॥ २ ॥

अथ सोमानयनम् ।

नीडे कृष्णाजिनमास्त्रणाति—“अदित्यास्त्वगसि”-(वा. सं. ४ । ३०) इति । सोऽसावेव
बन्धुः । अर्थेनमासादयति—“अदित्ये सुद आसीद्”—(वा. सं. ४ । ३०) इति । इयं वै पृथिव्य-
दितिः । सेयं प्रतिष्ठा । तदस्यामुषेनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । तस्मादाह अदित्ये सुद आसीदेति ॥ १ ॥
अर्थेवमभिपद्य वाचयति—“अस्तभ्नाद् द्यां वृषभोऽन्नरिक्षम्”—(वा. सं. ४ । ३०) इति ।

शाकटमये सोमस्यापनाय कृष्णाजिनास्तरण मन्त्रक विरले—नीडे कृष्णाजिनमिति । “ उदने प्रदाये
फलके मधः ” (श. प. भा. ३ । ३ । ४ । ९) इति वक्ष्यति । तदुदनेप्रदायफलकद्रपोरेतस्यासो
' नीडे ' । परितः प्राचन. शाकटमय्यदेशो नीडम् अस्मिन् ' कृष्णाजिनम् ' प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन । त्वम्
' अदित्याः ' भूम्याः त्वपूजम् ' असि ' यद्यद् भूम्या उपरि स्तूय तत् सर्वं तस्यास्त्वकृष्णाजिनायमित्यर्थः । दर्श-
पूर्णमासगते कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम् (श. प. भा. १ । १ । ४ । ९) अत्रातिदिशति—सोऽसावेव
बन्धुरिति । योऽनी भवहृत्नप्रस्तावगणः—“ इयं वै पृथिव्यदितिलस्याऽअर्धे त्वग् यदिदमम्यामि किञ्च
तस्मादाहादित्यास्त्वगसिति ”-(श. प. भा. १ । १ । ४ । ९) इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः ' सः ' एकस्य
' बन्धुः ' समानार्थकः, ब्राह्मणमित्यर्थः । अर्थेनमिति । ' एन ' सोमम् ' आसादयति'—अदित्ये सुद इत्य-
मेन मन्त्रेण ' अदित्ये ' अदित्याः सम्पत्तिः ' सदः ' सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वोपशब्देन प्रतिष्ठात्वम्,
' तस्माद् ' प्रतिष्ठात्मकत्वम् इति भावनाया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति,
यतः अतोऽसु मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

अर्थेनमिति । ' एन ' सोमम् ' अभिपद्य ' आलम्ब्य ' वाचयति ' अध्वर्युः । “ अन्नभ्राद् याम् ” इति

१-अर्थेनम् इति शक्यमत्रः पाठः । २-कृष्णाजिनमभिपद्यत्तुष्णदित्यास्त्वगसिति । वा. सं. सू. ७ । २१९ । १-सम्पत्तिः
निदयदित्येव इति वा. सं. सू. ७ । २१० ।

(त्यु) झमिमीत व्वरिमापं पृथिव्या इति । तदेनेनेमोहोकात्रास्पृ-
पोति तत्स्य द्वि न इन्द्रास्ति न वधो येनेमे लोका ऽत्रास्पृतास्तस्मादा-
ह्यामिमीत व्वरिमापं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥

(त्या) आसीदद्विधा भुवनानि सम्राडिति । तदेनेनेदर्थं सुर्वमास्पृ-
पोति तत्स्य द्वि न इन्द्रास्ति न वधो येनेदर्थं सुर्वमास्पृतं तस्मादा-
ह्यासीदद्विधा भुवनानि सम्राडिति ॥ ४ ॥

देवा इ वै वरं वक्त्राणाः । तज्जुगत्तनंभ्य आसद्गाद्विभयाञ्चक्रुः । त एतमेतज्ज्यापांयमेव वधाञ्चक्रुः ।
पदाह—अन्वन्माद् धां वृषमोऽन्वन्तिसामिति ॥ ३ ॥

“अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः”—(वा.मं.४।३०) इति । तदेनेनेमोहोकात्रास्पृपोति । तस्य
द्वि न इन्द्रास्ति । न वधः—देनेने लोका आस्पृताः तस्मादाह—अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥

“आसीदद्विधा भुवनानि सम्राड्”—(वा.मं.४।३०)—इति । तदेनेनेदं सर्वमास्पृपोति । तस्य
द्वि न इन्द्रास्ति—न वधः—देनेदे सर्वमास्पृत्तं । तस्मादाह—आसीदद्विधा भुवनानि सम्राडिति ॥ ४ ॥

(मन्त्र) सोमं न चन्द्र मन्त्रनि” (वा. श्रौ. सू. ७ । २११) इति सूत्रम् । मन्त्रस्यानन्तर्यः । ‘ वृषन् ’ अत्र
वर्षिता सोम । अथवा वृषन्—अथ श्रेष्ठवाची, उर्वरेऽश्रेष्ठः सोमः । ‘ वरते ’ ‘ धाम ’ दिवन् ‘ जगन्नात् ’
सर्वजागित्तृणार मन्त्रितवन् । तथा ‘ अन्तरिक्षम् ’ अन्वन्वत् । किञ्च ‘ पृथिव्याः ’ ‘ वरिमाणम् ’ पृथि-
माणमन्वन्वन्ति ‘ अमिमीत ’ इत्यत्र पृथिवीति मन्त्र इत्यन्वत् । स वदध्याः ‘ सम्राट् ’ सन्नाम्नावननः सोमो
‘ विधा ’ विधन्ति ‘ भुवनानि ’ भूवनाणानि ‘ आसीद् ’ अपिबन्धिन्वेनापिष्ठिलवन् । ‘ वानि ’ इत्यत्र
‘ विधा ’ विधन्ति सर्वानि ‘ इन् ’ अन्ति ‘ मन्त्रानि ’ आहुतान्मन्त्रादिकर्तानि ‘ वरणम् ’ पारनिवारकम् सोम-
देवस्य सम्बन्धानि, सर्वे देवदमोऽदुमत्स्योऽन्वन् ॥

अनु मन्त्र चतुर्दा विभक्त्यं व्यावष्टे—देवा इ वै यजमिन्पादिना । पुत्र ‘ देवा. ’ ‘ एतन् ’ ‘ एव ’ सोमन्
‘ एतन् ’ एतन्मिन् प्रस्तुति कर्तव्यं ‘ वक्त्रम् ’ असुरस्य ह्योदेगान्, तन्पारिहास्य ‘ ज्यत्पातं ’ प्रकृत्यवर्
श्रेष्ठ वृषुः । ‘ पदाह ’ मन्त्रः ‘ अन्वन्माद् धा वृषमोऽन्वन्तिसामिति ’ स पूर्वनेत्राऽन्वन्तिसामिति देवैः कृतत्वा-
दाहेत्यर्थः । एतन् मन्त्रमन्त्रो श्रेष्ठवाक्कृष्टमन्त्रस्य श्रेष्ठान् ॥ ३ ॥

अमिमीतिति । ‘ तन् ’ तन्मन्त्रं सोमं पृथिव्या मितवन्, ‘ एनेन ’ वक्त्रकायकमन्त्रशब्देन, अथवा
‘ एनेन ’ पृथिव्यामन्त्रकर्मो सोमं ‘ इमन् ’ वीजनि ‘ लोकाञ्च ’ ‘ आस्पृपोति ’ सर्वतो वटिनः कारपति ।
सोमस्य वक्त्रं चन्द्रोऽन्वन्त्या इत्यस्ति—तस्य हीति । हन्तुर्हन्तस्य च लोकेऽवन्तपाठित्वान् तस्य वैतदपार्याय-
मित्यर्थः । आस्पृताः वटिनः कृताः । यस्मादेवं ‘ तस्यम् ’ ‘ अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति ’ मन्त्रनाग-
मन्त्रम् ‘ अह ’ । अथवा ‘ तस्मात् ’ त मन्त्रनागं क्रुत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

आसीदद्विदि । एतांपरादस्यापि मन्त्रकाशनकर्तृत्वान् त्वनिगद्वाङ्मनेवात्र पुनः पठितम् ; “ तदेने-
नेमोहोकात्रा ”—इत्यस्य स्थाने “ तदेनेदेदसर्वम् ” इति विशेषः ॥ ४ ॥

विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानीति । तद्स्मा ऽइवर्त्तुं सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किं च न कुं चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानीति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाद्या उक्षांस्ति प्रमृशानिति गर्भो वाऽएष भवति तिरऽइव वै गर्भास्तिरऽइवैतद्यत्पर्याणहं तिरऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरऽइवैतद्यत्पर्याणहं तस्मादे पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु हीडमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु व्याजमूर्ध्वत्सु पय उषियास्त्विति वीर्यं वै व्याजाः पुमांस्त्रोऽर्ध्वन्तः पशुंस्त्रैवेतुदीर्यं दधाति पय उषियास्त्विति पयो हीडमुषियासु हितुं

“विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानि”-(वा. सं. ४।३०) इति । तद्स्माऽइदं सर्वमनुवर्त्मकरोति यदिदं किं च, न कुं चन प्रत्युद्यामिनम् । तस्मादाह विश्वेत्तानि ब्रुणस्य व्यतानीति ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाद्या रक्षांसि प्रमृशानिति । गर्भो वाऽएष भवति । तिर-इव वै गर्भाः-तिर इवैतद् यत्पर्याणहम् । तिर-इव वै देवा मनुष्येभ्यः । तिर इवैतद् यत्पर्याणहम् । तस्मादे पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्याणह्यति-“वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान”-(वा. सं. ४।३१) इति । वनेषु हीडमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु । “वाजमूर्ध्वत्सु, पय उषियासु”-(वा. सं. ४।३१) इति । वीर्यं वै व्याजाः, पुमांस्त्रोऽर्ध्वन्तः ।

विश्वेत्तानीति । अनुवर्त्ममाह-तद्स्मा इदं सर्वमनुवर्त्म करोतीति । ‘ इद सर्वम् ’ भूतजातम् ‘ अनुवर्त्म ’ तदधीनस्थितिक कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिवृत्तौयोगः, तन्कर्तारम् ‘ प्रत्युद्यामिनम् ’ ‘ न करोति ’ इति साम्बन्धः ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टनसाधन वासः ‘ पर्याणहनम् ’ पर्याणहनप्रयोजनकथनम्-नेदेनं नाद्या रक्षांसितीति । ‘ नेद ’ इति परिभये । तथा च यास्कः-“नेयेव इदियेतेन सप्रयुग्यते परिभये ” इति (निव. ३।१।१) यदि पर्याणहनं न कुर्यात् तदा ‘ नाद्या ’ नाशकराणि रक्षांसि ‘ एन ’ ‘ प्रमृशान् ’ प्रमृशेषुः, एतत्तु भयकारम् । तस्मात् तत्परिहारय पर्याणहनमित्यर्थः । पर्याणहन प्रकारान्तरेण प्रसंगति-गर्भो वा एष भवतीति । ‘ तिर इव वै गर्भाः ’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः । यस्माद् गर्भाणां तिरोधानमपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रसंगति-स पर्याणह्यतीति । वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यादिना । ‘ वनेषु ’ ‘ वृक्षसमूहेषु ’ ‘ अन्तरिक्षं ’ ‘ विततान ’ समेते विस्तारितवान् । तद् यद् ‘ वाजं ’ वेगं बलं वा ‘ अर्ध्वत्सु ’ अरण्यसु

हस्तु क्रतुं चरुणो विद्वस्मिमिति हस्तु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो
विद्वस्मिमिति विद्वु ह्ययं प्रजास्वभिर्दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति द्विवि
ह्यसौ सूर्यो दितः सोममद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्यम-
दधात्सोममद्राविति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । (स्तु) तयोरन्यतरत्प्रत्यान-
हयति प्रतीनाहभाजनं यद्युऽप्युक्तं भवति कृष्णाजिनप्रीवा एवावकृत्य
प्रत्यानहयति प्रतीनाहभाजनं^१ सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्षणः कर्त्वीनकम् ।
यज्ञेशोभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्यमैवेत्तुपुऽस्तात्करोति सूर्यः
पुऽस्तात्राद्रा उक्षा^२स्यपमृत्नेत्यथाभयेनानादृष्टेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

पूर्वैवेत्कीर्यं दधाति । पय उल्लियास्विति । पयो हीदप्रस्त्रियासु दितम् । “ हस्तु क्रतुं चरुणो
विद्वस्मिन् ”—(वा. सं. ४।३१) इति । हस्तु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टः । विद्वस्मिमिति । विद्वु
ह्ययं प्रजास्वभिः । “ दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रो—”(वा. सं. ४।३१) इति । दिवि ह्यसौ
सूर्यो दितः । सोममद्राविति । गिरिषु हि सोमः । तस्मादाह—दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति ॥ ७ ॥
अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरत्प्रत्यानहयति—प्रतीनाहभाजनम् । यद्यु एकं भवति—
कृष्णाजिनप्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानहयति—प्रतीनाहभाजनम् । “ सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्षणः
कर्त्वीनकम् । यज्ञेशोभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितः ”—(वा. सं. ४ । ३१ इति । सूर्य-
मैवेत्तुपुऽस्तात्करोति । सूर्यः पुऽस्तात्राद्रा रक्षास्यपमृत्नेत्यथाभयेनानादृष्टेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

पुष्येऽप्यम् । ‘ अदधात्—’ इति सर्वत्र सम्बन्धे । ‘ उल्लिया ’ (विध. २ । ११ । २) इति गीताम् ।
साहु ‘ पयः ’ । ‘ हस्तु ’ इति प्राणिनद्वारेणवा बहुवचनम् । तत्र ‘ हस्तु ’ ‘ क्रतु ’ सङ्घट्टम् । ‘ विद्वु ’
प्रजासु भद्रिन् मुक्तस्याज्जपानस्य पाकसाधनमग्निम् । ‘ दिवि सूर्यम् ’ । ‘ अद्रो ’ जातानेकवचनम् (पा.
सू. १ । १ । १८) पर्वतेषु ‘ सोमम् ’ । ‘ वरुणः ’ पापविनाशकः । सोमो देवः ‘ अदधात् ’ स्थापितपा-
मिति अन्वर्थः । ‘ वन ’—उपदेशान्तराजम् व्युत्पन्नम् । बनेष्वन्तरिष्विस्तरणं लोकस्तिद्धमित्याह—वनेषु हीदं
विततमन्तरिक्षं वृक्षाप्रेष्विति । यद्यपि सर्वान्तरिक्षं निवसत् तथापि पामच्छेषा साम्प्रहृष्टामेषु पटास्तरणवत्
प्रतिमत्सादेवमुक्तम् । ‘ अर्वेत्तु ’ पुनर्वचनम्वात् वाचस्य दीर्घत्वत् ‘ एतत् ’ एतेन “ वाजमर्कसु—” इति
पाठेन पुष्येव वीर्यं स्थापितवान् भवति । उल्लियाहृदादिषु पयः कृत्वादिस्थितेर्लोकप्रसिद्धिः ‘ पयो हीदम् ’
‘ हस्तु ह्ययं क्रतुः—’ इत्यादि ‘ हि—’ कारेण बोध्यते ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे इति । दीक्षायां ‘ यदि ’ ‘ द्वे कृष्णाजिने ’ स्वीकृते तयोः ‘ एकं ’ कृष्णाजिनम् ‘ प्रति-
नाहभाजनम् ’ भवति । नदस्य पुरोदेशप्रसारितो अजः प्रतिनाहः; यज्ञानन्तर्गत्यानीयं भवतीत्यर्थः । द्वितीया-
कामे उपायमाह—यद्यु एकं भवति, कृष्णाजिनप्रीवा एवावकृत्येति ॥

प्रतीनाहन्तः—सूर्यस्य चक्षुरिति । तथा च सूर्यम्—“ कृष्णाजिनं पुऽस्तात्करोति सूर्यस्य चक्षुरात्पावनयो-

(त्यु) उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः । (स्त) तदन्तरेण विष्टन्त्सुनक्ष्ण्यः
प्राजति श्रेयान्वाऽऽपुपोऽभ्यारोहाद्भवति को ह्येतमुर्द्धत्यभ्यारोहुं उस्मा-
धुन्तरेण विष्टन्प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । इव वै गायत्री सोममच्छापतनुदस्याऽबाहु-
रन्त्याऽअपाडस्ताभ्यायुत्यं पर्णं प्रविच्छेद् गायत्र्यै वा सोमस्य वा गुह्य-
स्तुत्पतित्वा पुणोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदि-
हाप्यसदिति तस्मात्पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः । तदन्तरेण विष्टन्त्सुनक्ष्ण्यः प्राजति । श्रेयान्वाऽपुपोऽभ्यारोहाद्-
भवति । को ह्येतमुर्द्धत्यभ्यारोहुम् । तस्मादन्तरेण विष्टन्प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । इव वै गायत्री सोममच्छापतनुदस्याऽबाहु-
रन्त्याऽअपाडस्ताभ्यायुत्यं पर्णं प्रविच्छेद् गायत्र्यै वा सोमस्य वा राहः । तत्पतित्वा पुणोऽभवत् । तस्मात्पर्णो नाम ।
तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तम्, तदिहाप्यसदिति । तस्मात्पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

एवमत्र, एकं वेदं मया अग्रहय ”—(का. श्रौ. सू. ७ । १११ । १११) इति । मन्वसात्यर्थः ।
हे कृष्णाग्नि । त्वं 'सूर्यस्य' 'बभ्रुः' बभ्रुःस्थानीयम्, प्रकाशनायानमिदर्थः । उपरि हि सूर्यः प्रकाशते,
अतस्त्वन्नमति ऊर्ध्वदिशामारीहेत्यर्थः । तथा 'अग्नेः' देवस्यपुनः सम्बधि 'कनीनकम्' अग्निभ्यगतः
कृष्णमेदेतः कनीनिका तान् 'अरोहे' । 'अग्नेरुणाः' कनीनिकारयानमन्तारिभ्यम्, नीले नभ इति प्रसिद्धेः ।
अनम उपर्यारीहे सति एतदुभयरोहेण सम्पद्यते । 'यत्र' यस्मिन्तारोहे सति 'एतरोभिः' 'अग्नेः' 'ईषति'
गच्छति 'विपश्चिता' मेधादिना सोमेन सह 'प्राब्रजानः' दीप्यमानः सन् ॥

एतन्मन्वायं प्रसंसति—सूर्यमेवैतत्पुरस्तादिनि । मन्वे 'सूर्यस्य बभ्रुः' इत्यभिधानेन 'सूर्यमेव' शोमस्य
'पुरस्तात्' इत्यत्रन् भवति । ततश्च किमप्यह—सूर्यः पुरस्तात्ताहेति । 'नाम्' 'नाहूगि' यज्ञनाराकादि
'स्थाति' हिसन् पुरो गच्छति तस्मिन् सति 'अमवेन' नाराकारहितेन मार्गेण सोमे 'परिवहति' ॥ ८ ॥

उद्धते प्रउग्ये फलके भवत इति । 'प्रउग्ये फलके' प्रउगसम्बन्धिफलके 'उद्धते' प्रउगादधुन्तरेण,
पुनुकृमयागे' भवतः । अत एव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेते फलकरोर्द्धत्यं सूच्यमानस—“प्रुगादधुद्धते
फलके भवतः—”(का. श्रौ. सू. ७ । ११८) इति । तदन्तरेणेति । 'तद्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण'
मध्ये 'सिद्धं हुवकल्पः' । भूवित्र एव सन् 'प्राजति' प्रेषयति अनर्द्धते । अथः स्थिती प्रसंसति—
श्रेयान्वेति । कारितृणाप्यारुडस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्त्वदभ्यारोहेत्सु सोमेः 'धेनन्' भवति । अतस्त-
दभितो राकटम् 'अभ्यारोहे' कः कर्हति' न कोऽपीति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजतीति । भूविज्ञात्वेन प्राग्जयोप्यसु सतोभ्यन्यराखसु पलाशशाखयाः कोऽतिशय
इति विज्ञातानां तस्याः सोमस्य सम्बन्धे दर्शयति—इव वै गायत्रीति । व्याख्यातमिदम् (रा. प. भा. १ । ७ ।

(त्प) अपानद्वाहावाजति । तौ यदि कृष्णो स्यातामन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषमः पर्जन्यो वृष्टिमान्भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

(मु) अथ युनक्ति । (त्त्यु) उन्नावेतं धूर्वाहावित्युसौ हि भवतो धूर्वाहाविति धूर्वाही हि भवतो युज्येषामनश्रूऽइति-युज्येते ह्यनश्रूऽइत्युनाताविति तदवीरहणावित्युपापकृताविति तद्भ्रश्रुदनाविति ब्रह्मश्रुदनी हि भवतः स्वस्ति युजमानस्य गृहान्गच्छतमिति युथेनावन्तगु नाद्वा उक्षाशंसि नु हिशंस्युरेवमेतदाह ॥ १२ ॥

अपानद्वाहावाजति । तौ यदि कृष्णो स्याताम्-अन्यतरो वा कृष्णः । तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषम पर्जन्यः । वृष्टिमान्भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति-“ वस्त्रावेतं धूर्वाही ”-(वा. सं. ४।३३) इति । उसौ हि भवतो धूर्वाहाविति । धूर्वाही हि भवतः । “ युज्येषामनश्रू ”-(वा. सं. ४।३३) इति । युज्येते ह्यनश्रूऽइत्युनाताविति तत् । “ अवीरहणी ”-(वा. सं. ४।३३) इति । अपापकृताविति तद् । “ ब्रह्मश्रुदनी ”-(वा. सं. ४।३३) इति । ब्रह्मश्रुदनी हि भवतः । “ स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छतम् ”-(वा. सं. ४।३३) इति । युथेनावन्तरा नाद्वा रक्षांसि न हिंस्युरेवमेतदाह ॥ १२ ॥

१ । १ ।) ‘ ददेव ’ ‘ सोमस्य ’ अङ्गम् ‘ न्यक्तम् ’ अवाङ्निपतितमासीत् ‘ तद् ’ अङ्गम् ‘ दशापि अस्मिन् सोमे एव ’ अतद् मन्वेदिति पञ्चाङ्गशास्त्राया प्राञ्जनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनश्रुदनीर्गविशेषमभिधातु पुनरनुवदति-अपानद्वाहाविति । ‘ आजति ’ युगबहनाय प्रेरयति । उभयो-इत्यनस्य वा यदि कृष्णान् उच्येत, ‘ तत्र ’ पर्जन्यवर्गसाभ्यात् अतदुक्तकृष्णावेन निमित्तेन ‘ पेषमः ’ अस्मिन् सक्तन्ते ‘ पर्जन्यः ’ बहुवृष्टिप्रदो भवति । ‘ इति एतद् उ विज्ञानम् ’ वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रकमुवपोजन विषये-अथ युनक्त्युस्त्रावेतमिति । मन्त्रस्वायम्बर्यः । हे ‘ उसौ ’ अनद्वाहौ युवौ बहनाय ‘ एतम् ’ प्रत्यागच्छतम् । कीदृशो युगम् । ‘ धूर्वाही धुर सोढु सन्धा । तादृशो युवान् ’ युज्येषाम् ’ स्वयमेव युक्तो भवतम् । तौ विशिष्येते-‘ अनश्रू ’ अश्रुदहिती, अन्यथावित्यर्थः । ‘ अवीरहणी ’ शृङ्गाप्रेण वीरगमा पुत्रादिनामहन्तारी । ब्रह्मश्रुदनी । ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एवमनद्वाहौ प्रत्यास्पेदानीं प्रयोजनमाह-स्वस्ति युजमानस्येति । ‘ स्वस्ति ’ अग्निनाशेन युजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥

अमु मन्त्र विमज्य व्याचष्टे-उसौ हि भवत इत्यादिना । उसाविणावनयोर्गौगावित्युसौ । एषा प्रसिद्धिः ‘ हि ’ शब्देन दोष्यते । धूर्वाहावित्यस्य तावर्थ-धूर्वाहाविति । आर्तिव्युपास्य गृहत्वात् ‘ अनश्रू ’ इत्य-

१-अनश्रुदनी पुनरनुवदतिमिति युगपद्वचनमात् । १०-जी० सु० ७-२३४ । भेदे अवाङ्निः साविपतित्यात् । ७-११५ । इति सुत्रेण भेदेनानश्रुदनीर्गौगावित्येव विद्वन् । । न युज्येदिति । कर्कशाभ्यो युतिस्त्वुदकृता । दक्षिणा युगमेवमेव युनक्तव्यं सव्या-युगमिति । काव्यीययुतिरेवमेव । स दक्षिणमेवमेव युनक्ति । अथसव्यमिति । एतन्मुने काव्यानां युग्यीयोरनम् । तावधिमन्त्रयोरेवमेव धूर्वाहाविति काव्ययुत्या कव्यानेनमिति कवेनानश्रुदनीर्गौगावित्येवमिति कव्यानां निरुपेयत्वं ।

(द्वा) अय पश्चात्परिक्रम्य । (म्या) अपालम्बमभिपद्याद् सोमाय
 त्रितापानुब्रूहीति सोमाय पर्षुहृष्टमाणायेति व्वाऽतो यतऽथा कामयेत ॥ १३ ॥

(त्वा) अय व्वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइति भद्रो
 ह्यस्यैव भवति तस्मान्नान्यमाद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा ऽव्वागच्छन्ति
 पूर्वां राज्ञोऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व
 भुवस्पतऽइति भुवनानां ह्येष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्युद्गानि वै
 विश्वानि धामान्युद्गान्येवेतुडभ्याह मा त्वा परिपठिणो विदन्मा त्वा
 परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदश्रिति अयेनमन्तगु नाप्रा
 उक्षाधंसि नु विन्देयुरेवमेतदाह ॥ १४ ॥

अय पश्चात्परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याद्-सोमाय त्रितापानुब्रूहीति सोमाय पर्षुहृष्टमाणायेति
 वा । अतो यतऽथा कामयेत ॥ १३ ॥

अय वाचयति-“भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते”-(वा. सं. ४।३४) इति । भद्रो ह्यस्यैव
 भवति । तस्मान्नान्यमाद्रियते अप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति-पूर्वां राज्ञोऽभिवदति । भद्रो
 हि भवति । तस्मादाह-भद्रो मेऽसीति । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइति । भुवनानां ह्येष पतिः । “विश्वान्यभि
 धामानि”-(वा. सं. ४।३४) इति । अद्गानि वै विश्वानि धामान्युद्गान्येवेतुडभ्याह-“ मा

स्वामातीविति व्याख्यानम् । वीरहत्यायाः पापसाधनत्वान् ‘अपठनी’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’
 “उत्सावेतम्” इति मन्त्रेण इदानीं योऽमानत्वाद् ब्रह्मचोदनाप्रसिद्धिरित्यभिप्रेयम् “ब्रह्मचोदनी हि भवतः”
 शशुक्म् । “स्वस्ति यत्रमानसम्” इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्रायमाह-यथैवावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एतौ’ अन्वयाद्वाही
 ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गे ‘नाट्टः’ हिंसाः न हिंस्युः तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतकानित्यर्थः ॥ १२ ॥

अय पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अय इत्यत्र आलम्बयत इति ‘अपालम्बः’ शक-
 टस्य पश्चाद्भागः । तमात्मन् ब्रूयान्-“सोमाय त्रिताय”-“सोमाय पर्षुहृष्टमाणाय”-इति वा । अनुवचन-
 विकल्पस्यायमभिप्रायः-सोमे कृतिं सति अनन्तरं यत्कर्तव्यम्, तद्वीरहत्यायाः, तत्र कृपालन्तरमावृत्त्यन्यतरो-
 पादान्नेऽन्यतरस्याप्यासिद्धिरिति । ऐतरेकेषु तु समुच्चयोदेश उक्तः-“सोमाय त्रिताय प्रोक्ष्यमाणापानुब्रूहीत्याहा-
 ध्यर्चुरिति ” (ऐ. भा. १ । ३ । २) । अयं विकृतो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह-अतो यतऽथा
 कामयेतेति । ‘अतः’ अन्वयोः पञ्चपदेभ्यः । अत्र काल्यायनः-“पश्चात्पर्योत्पापालम्बे गृह्णात्वा सोमाय त्रिता-
 पानुवाचयति पर्षुहृष्टमाणायेति वा” (का. श्रौ. सू. ७ । २३७) इति ॥ १३ ॥

अय वाचयतीति । अयर्चुर्यजमानम् “भद्रो मेऽसि” इत्यादिकमित्यर्थः । मन्त्रैवायमर्थः-हे सोम ।
 त्वं भद्रोऽसि कल्याणकरोऽसि सुखो वा । हे ‘भुवस्पते’ भुवनानां पालक । त्वं ‘प्रच्यवस्व’-प्रागच्छ ।

१-अपालम्बस्येव पश्चाद्भागं रज्जुभिर्विधत्ते । अथाऽन्तरात्प्रः प्रकर्त्तव्यं विचारयते इति कर्कः पश्चाद्भागेन संभक्तं काष्ठमपा-
 लम्बकरोतेत्येते । वेनोर्ध्वपर्यं प्रचलतः शकटस्य कर्त्तव्यं नावेति इति हरिस्यानिनः । २-पौष्टिच्यन्तारायते । का. श्रौ. सू. १।
 २३। निरुच्यार्त्वा माह्वयत्पर्युत्पापालम्बं कालं यजति । ७ । २३९ । अतो य इति वाचयति । ७ । २४० ।

इयेनो भूत्वा पुरापतेति व्ययऽ एवेनमेतद्भूतं प्रपातयति यद्वाऽऽस्रं
तत्राद्या रक्षांश्चि नान्बुवयन्त्येतद्वै व्ययसामोनिष्ठं बलिष्ठं बुच्छयेनस्त-
मेवेतद्भूतं प्रपातयति यद्वाह इयेनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

(त्यु) अय शरीरमेवान्बुवहन्ति । अजमानस्य गृहान्गच्छ तत्रो सश्रं
स्कृतमिति नात्र तिष्ठेदितमिवास्ति ॥ १६ ॥

त्वा परिपरिणो विदन्, मात्वा परिपन्थिनो विदन्, मा त्वा वृका अघायवो विदन्"—
(वा. सं. ४ । ३४) इति । अयेनमन्तरा नाद्या रक्षांसि न विन्देयुमेतदाह ॥ १५ ॥

“ इयेनो भूत्वा पुरापत ”—(वा. सं. ४ । ३४) इति । अय एवेनमेतद्भूतं प्रपातयति ।
यद्वाऽऽस्रं—तत्राद्या रक्षांसि नान्बुवयन्ति । यतद्वै अपसामोनिष्ठं बलिष्ठं—बुच्छयेनः । तमेवेतद्भूतं प्रपात-
यति—यद्वाह इयेनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

अय शरीरमेवान्बुवहन्ति । “ अजमानस्य गृहान् गच्छ तत्रो संस्कृतम् ”—(वा. सं. ४ ।
३४) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

‘ विश्वानि ’ ‘ अग्नि ’ ‘ वायानि ’ इत्यजान्बुविल्लव्य ‘ त्वा ’ त्वा ‘ परिपरिणो मा विदन् ’ उपर्ववस्यतातो
मा विदन् । तस्य त्वा ‘ परिपन्थिनः ’ प्रतिशुद्धाः शत्रवः ‘ मा विदन् ’ । “ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ
पर्यवस्यताते ”—(ए. सू. १ । २ । ८९) इति ‘ इति ’—प्रत्ययान्तो निपातितः । तथा ‘ अघायवः ’ अघयि-
च्छन्तो ‘ वृकाः ’ विकर्णनदीकाः ‘ मा विदन् ’ मा जानन् । किञ्च ‘ श्येनः ’ शंसनीयगमनः पक्षी स ‘ भूत्वा ’
स एव बलिष्ठोपेतनशक्तिः सन् ‘ पुरापत ’ उद्गच्छ, अजमानस्य गृहान् गच्छ, ‘ तत् ’ तत्र ‘ नो ’ ज्ञाप्योः
तत्र एव मम ए ‘ संस्कृतम् ’ सर्वोपकरणसंयुक्त स्थानं विपते, तद् गच्छेति ॥

“ यदो मेऽज्ञि ”—अयस्य मद्रशब्दस्य तात्पर्यमाह—अद्रो ह्यस्यैव भवतीत्यादिना । ‘ अस्य ’ अजमानस्य
‘ एवः ’ सोमः तस्माद् ‘ यदो भवति ’ तस्मान्मन्त्रमात्र एवमाह । यतोऽस्तामेव अजमानस्य मद्रकारी
‘ तस्माद् ’ ‘ अन्ये ’ सोमस्यतिरेकम् ‘ अग्ने ’ यदग्निः, ‘ न आदियते ’ आदरे न करोति । अन्व-
शब्दार्थे विशिनष्टि—अयस्य राजान इति । ‘ समागाः ’ इत्यनेन राज्ञामनानि क्रमणीयावयुक्त भवति ।
अग्निः सम्भवात्तान् । “ मयुर्केमहरेद्रेक्षे चाधर्मत्विकल्पनशकप्रियातिथिश्चतुःसप्ततानाद्य ” इति सम्भवात्तानो
मयो राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रेष्ठपापमाहितपुण्योपलक्षकत्वेन ‘ अयस्य राजान ’ इति निर्देश इति मन्तव्यम् ।
राज्ञे आगमनात् स्वयमग्र एव सन् ‘ पूर्वः ’ ‘ तेभ्यः ’ प्रमेव ‘ अभिवदति ’ वाक्यवहारं करोति । किमिति—
यदो हि भवतीति । तस्माद् ‘ यदो मेऽज्ञीति ’ युक्तम् । सुवसात इत्यत्र ‘ भू ’ शब्देन सर्वोपधि मुवनानु-
पलक्षितानो नि व्याचष्टे—मुवनानां होषे पतिरिति । याम्यन्वत्तत्पर्यमाह—अज्ञानि वै विश्वानि धामानीति ।
अजज्ञानि मद्रश्मसादोनि; अयमदेऽष्टादशमन्त्रस्य तदर्थत्वात् । परिपरि—परिपन्थिभृकरान्द्रानामव्यवर्धमेदे सत्यपि
पर्यवसितार्थ एव एवंमाह—अयेनमन्तरा नाद्या रक्षांसि न विन्देयुमिति ॥ १५ ॥

इयेनो भूत्वेति । मन्त्रमागाणस्य तात्पर्यमाह—अय एवेनमेतद्भूतं प्रपातयतीति । एतेन पाठेन पक्षि-
रूपमेव सन्तं प्रापितव्यम् भवति । ‘ रक्षांसि ’ ‘ नान्बुवयन्ति ’ इत्थं नालुगच्छन्ति । एतदमन्त्रम् ॥ १५ ॥

अय शरीरमेवान्बुवहन्तीति । यदि प्रमादम् सोऽयं रक्ष-आदित्वात् तदानीं इयेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन

(स्तु) अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्त्स्याजान्ब्रूयादि-
त्येव वः पक्तास्मीत्येवमेतदेवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्यो ३ १
सुब्रह्मण्यो ३ मिति ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व ऽआहं
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥

(५) इन्द्रागच्छेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रा-
गच्छेति हरिष आगच्छ मेधातिथेर्मपवृषणश्वस्य मेने ॥ गौरावस्कन्दिष्ट-
इत्याये जाड्रेति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैनेमेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्त्स्यात्—तान्ब्रूयाद्—इत्येव वः पक्तास्मीत्येवमेवैत-
देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति । सुब्रह्मण्यो ३ य, सुब्रह्मण्यो ३ य—इति । ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति ।
त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥

“ इन्द्रागच्छेति ”—इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्रागच्छेति । “ हरिष आगच्छ

इयेनाम्नादुपादेयस्य सारंशस्यैवव्याभावात् इत्ता श्वेनशारंशेवानुगम्य हन्ति नात्मानमित्यर्थः । ‘ यजमानस्य
गृह्णन् गच्छ तन्नो संकृतम् ’ इति मन्त्रमागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह—नात्र विरोद्धितमिवास्तीति ॥ १९ ॥

अथ सुब्रह्मण्यामित्यादि । ब्रह्म देवानामाह्वानमाधनो मन्त्रः, शोभनं ब्रह्म ‘ सुब्रह्म ’, तदर्हतीति ‘ सुब्रह्मन्वा ’
काचन देवता तां “ सुब्रह्मण्यो ३ य ” इत्यादिनिगृह्णेनाह्वयेत् । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ सुब्रह्मण्यो ३ मिति
त्रिष्कृत्वा सहस्रिगृह्यम् ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २४१) इति । निम्नपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात्
जात्मानमित्यादिपाठे ॥

आह्वानं प्रशंसति—यथा येभ्य इति । ‘ यथा ’ लोके ‘ येभ्यः ’ अर्थात् ‘ पश्यन् ’ पाकं कर्तुमिच्छन्
मवति ‘ तान् ’ मोक्तुन् ‘ ब्रूयात् ’ इत्येव न पक्तास्मीति । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते; इतो त्रितमि-
ऽहनि तृतीयेऽहनीति रूपेणैत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेगाहनेऽपि कथमिन्द्र आगच्छतीत्यत आह—ब्रह्म देवान् प्रच्यावयतीति । ‘ हि ’—शब्दो
“ वायवायाहि दर्शत ”—(अ. सं. १ । २ । १) इत्येकमादिमन्त्रगतो देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं योतयति ।
सुब्रह्मण्यप्रत्यय पाठमिदं त्रिराहृषि प्रशंसति—त्रिष्कृत्व आह्वेत्यादि । यज्ञस्य त्र्याहृषिरूपत्वं सवनत्रयानेक्षयेति
अह्वयम् (दे. भा. १ । २ । १) ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेतीति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “ हरिष आगच्छ ”—इत्यादि “ अह्वेत्याये जाड ”
इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य सङ्गृह्य तात्पर्यमाह—हरिष

१-‘ सारंशस्य वापानावाद् ’—३०. ३०. ३० । २-सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यो ३ य सुब्रह्मण्यो ३ मिति त्रिष्कृत्वा-स
कृषिर्देव वायवदे इत्यादि तयाह । का. श्रौ. सू. ७ । २४१ । ३-अह्वेत्याये जाड इति—संज्ञायादर्थेन तु—एतः कथायाः कथितत्वात्प्राक्कृत-
मेव सिद्धयति । तथापि—तत्राहृषि विदेह इत्येव । वे. सू. १-१-४२-४४ । अथिदरवे । सविनेवाह्वनि सविमानतया एते-
इत्यादिनां चर्यायाः सवप्रमकबलदेहेत्याहृषि-वीर्यत्वमादत्तेन बोद्धिते न वेत्तव्यत्वात् न चर्यते । न पराश्रम्यत्वात्—इति ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्वद्वैतदारुणिनाऽधुनोपज्ञातं
सद्गौतम ब्रुवणेति स यदि कामयेत ब्रुयादेतदृशु कामयेत्तापि नाद्रिये-
तेत्यदे सुत्यामिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति । तुदेवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेतेर्हृत्त्रोभयैर्यो
भवति सुदेवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

(आ) अय प्रतिप्रस्थाता । (तृप्ते) अग्रेण शालामग्रीपोमृषियेण पशुना
प्रत्युपतिष्ठतेऽहृद्योमौ वाऽएतुमन्तर्जम्भऽआदधाते यो दीक्षतेऽभामा-
वैष्णवुर्ध्व ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा
ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते तुदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते तुत्पशुना-
ऽऽत्मानं निष्क्रीणति ॥ २१ ॥

मेधातिथेमंभृत्पणस्य मेने । गौरायस्कन्दिन् ब्रह्महाये जारेति”-सह पान्येवास्य चर-
णानि-तेनेमेतत्प्रमुमादयिचति ॥ १८ ॥

“ कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति ”-अश्वद्वैतदारुणिनाऽधुनोपज्ञातम्-यद्गौतम ब्रुवा-
णेति । स यदि कामयेत-ब्रुयादेतद् । सद्य कामयेत-अपि नाद्रियेत-“इत्यदे सुत्यामिति”-
यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

“ देवा ब्रह्माण आगच्छतेति ”-सह देवांश्च ब्राह्मणांश्चाह । एतेर्हृत्त्रोभयैर्यो भवति पदे-
वैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

अय प्रतिप्रस्थाता-अग्रेण शालामग्रीपोमृषियेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते । अग्नीषोमी वा एतमन्त-
र्जम्भऽआदधाते-यो दीक्षते । आश्रवैष्णवं ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भवति । यो वै विष्णुः सोमः सः ।
हविर्वाभ्य देवानां भवति-यो दीक्षते । तुदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते-सत्पशुनाऽऽत्मानं निष्क्रीणति १ ।

आगच्छ मेधातिथेमंभृत्पणस्य । सघान्येवास्य चरणानि तैर्देवेनेतत् प्रमुमादयिचति । 'तृ'
तथा ष्टि 'अन्' इन्द्रस्य 'यन्त्रे' चरणानि चरित्राणि पूर्ववत्परपशुऽहृद्योमृषियेणस्य सत्पशुना हृत्त्रं
मेधातिथेः कान्वापनेमेने भूत्वा इत्यम्-स्येवमार्दनि; 'तेव' 'एनम्' प्रयोदेतिदुमिच्छति ॥

हविर्वाभ्येति पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यास्यति (सा. भा. १ । १ । २) ॥ १८ ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण ष्टि । अनयोऽप्यन्तर्जम्भ-सदेवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति । "अत्र" अस्मिन् यदे 'उभयैः'
द्वित्रिवैः 'देवांश्चैव' यत्पण्येन यावदहेत च 'अर्थः' प्रयोजनं यद्विदितिः यत्रमनस्य 'यदति' ताने-
देतन् 'देवा' ब्राह्मणाः-इति पदद्वयमाह-अतएवित्यर्थः ॥ २० ॥

अय प्रतिप्रस्थातेति । 'अग्नीषोमीनेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थातो' सत्पशुनाः पुरोदेशे अग्नीषो-
मीति पदमन्तर गच्छतेः सोमस्यान्विभुर्त्वं स्यात्पर्येतित्यर्थः । अग्नीषोमीत्यस्यतिथिं यत्रमनस्य अयतिथ्यम्-

१-सः इति सतिपण्ये-अर्थोमेने सत्पशुना हृत्त्रं इत्यन्वयं मेधातिथेः कान्वापनेत्यर्थः । सा. भा. सू. ० । २०५ ।
११४

तद्धेके । (कऽ) आहवनीयादुल्लुकमाहरन्त्ययमग्निरयथं सोमस्तु-
भ्याथं सदसद्भ्यां निष्केष्यामहऽइति वृद्धन्तस्तद्दु तथा न कुर्वाद्यत्र
वाऽएतौ क च तुत्सुहैव ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोऽसमदे कृष्णसारंगः
स्यादित्याहुरेतद्धयेनयो रूपतममिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदयोऽत्रि
ऽत्रपि लोहितसारङ्गः स्यात् ॥ २३ ॥

(जु) तुस्मिन्वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय

तद्धेके आहवनीयादुल्लुकमाहरन्ति-अयमग्निः, अयं सोमः । ताभ्यां सहमग्रां निष्केष्या-
महे-इति वदन्तः । तद्दु तथा न कुर्वात् । यत्र वाऽएतौ कच-तत्सुहैव ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति । देवतयोऽसमदे । कृष्णसारंगः । स्यादित्याहुरः ।
तद्दयेनयो रूपतममिवेति । यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदयोऽत्रि लोहितसारंगः स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन्वाचयति-“ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदतं सपर्यत ॥ इरे-

रुणेन प्रशंसति-अग्नीषोमी वा एतमिति । 'एतन्' दक्षिणन् 'अन्तर्जन्ने' अन्तर्गतत्वात् जन्मः,
दन्तर्गतत्वात् एतन् इत्यर्थः । एतदेवोऽसमदपति-आप्राविष्यात् इति । यन्मदस्य पवनतस्य 'मदः'
विप्रकृष्टे काले दीप्यते इति 'इतिः' अयत् । अथ किं तत्र इत्यत्र आह-यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णु-
रिति योऽसि 'स सोमः', सोमस्य यानिर्वर्णकत्वेन पञ्चत्वात्, " यद्वा वै विष्णुः-" (श. प. ब्रा. १ ।
१ । २ । ११) इति जुनेः । यद्वाप्य विष्णोः सोमचन् 'दीप्यते' संस्कारः दीप्यते इति संस्कृतत्वादेव
दीप्यते इति देवतयोर्हविष्यत् 'एतं' जन्मे स्थितम् । अतो जन्मत् विनोद्यत् अग्नीषोमीत्वं दत्त्वा अन्तर्गतत्वात्
इत्यत्र महर्णत्वर्थः ॥ २१ ॥

तद्धेके इति । 'अयम्' उल्लुकरूपः 'अग्निः', 'अयं सोमः' । 'ताभ्यां' सकारादात्मनः 'निष्के-
ष्यामहे' इत्युल्लुकरूपार्थेऽपि प्रागः । अमुं पञ्चं निष्करोति-तद्दु तथा नेति । तर्हि कयं सहमात्रं वदन्त्य
इति, तत्राह-यत्र वा एतौ क च तत्सुहैवेति । 'एतौ' अग्नीषोमी 'यत्र कच' स्थाने सह वसेति 'तत्'
तादृक्त्वात् स्थितित्वात् सहमात्र इत्यर्थः । एतकारेण संयोजना म्युदत्तत्वे ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवतीति । 'सः' अग्नीषोमीतिः पञ्चः । द्विरूपे कारणानिवाचनम्-द्विदेवत्यो इति ।
द्विरूपसिद्धयेऽपि वर्गावाह-कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरिति । 'सारङ्गः' शरजर्जः । 'एतन्'
कृष्णत्वं शरज्ज्वलं च 'एतयोः' अग्नीषोमीयोः 'रूपतममिव' अन्तर्गतत्वात् इत्यर्थः । अग्नेयः कृष्ण-
र्णवः"- (वा. सं. २४ । १; ४, ९, ९, ४ । २८-२८) इत्यादौ अग्नेः कान्त्यस्य अग्नेयत्वात् तदेव
तदुचितं रूपम्, सारङ्गत्वेन सोमरोमन्वदिति आस्तावत्या दृश्यम् । तद्वत्त्वादेऽपि वा 'लोहितसारङ्गः'
स्यात् लोहितस्याग्निर्गोमयं प्रतिदम् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयतीति । 'तस्मिन्' अग्ने, आग्ने इति शेषः । नमो मित्रस्येति । 'नमो मित्रस्ये-
नमत्तस्य वाचयति' इति कत्यापनः (वा. श्रौ. सू. ७ । २४१) ॥

तद्वत्^१ सपर्यत । दूरेदृशो देवजाताय केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंशलेति
नुम एवास्माऽएतत्करोति मित्रधेयमैवेनेनेतत्कुरुते ॥ २४ ॥

(तोऽथा) अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । वरुणस्योत्तम्भनमस्त्रीत्यु-
पस्तम्भनेनोपस्तम्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति शम्भेऽनुह-
हति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्वेषु ऽएतर्हि
भ्रवति यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥

(तोऽथ) अथ चत्वारो राजासन्दीमाददते । द्वौ वाऽअस्मै मानुषाय उग्र
ऽआददातेऽभ्येतां चत्वारो योऽस्य सकृत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

दृशो देवजाताय केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंशत ॥—(वा. सं. ४ । ३६) इति । नम
एवास्माऽएतत्करोति । मित्रधेयमैवेनेनेतत्कुरुते ॥ २४ ॥

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति—“वरुणस्योत्तम्भनमसि”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । उपस्तम्भनेनो-
पस्तम्नाति । “वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । शम्भे अनुहति स
यदाह—वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । वरुण्यो ह्वेष एतर्हि भवति—यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दीमाददते । द्वौ वाऽअस्मै मानुषाय उग्रऽआददाते । अथेतां चत्वारो
योऽस्य सकृत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

मन्त्रस्यायमर्थः । ‘मित्रस्य’ मिलेच्छाना मित्रं सूर्यं, वरुणस्यो निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः ।
‘नमः’ नमस्कारं प्रदीमानं, अस्तु । अथवा “मित्रं वा अहर्वाङ्मि रात्रिः” (वा. सं. १ का. १ प्र. १
वा.)—इति श्रुत्यन्तरादहर्वाङ्मिनिदेवाय, रात्र्यमिमादिदेवाय सूर्याय नम इत्यर्थः । ‘चक्षसे’ सर्वस्य द्रष्टुं नमः ।
‘महो देवाय’ महते देवाय च नमः । स्वयं नत्वेतरेभ्योऽप्युपदिशति—हे प्राणिनः ! भूयसि ‘तत्र’ प्रसिद्धम्,
मत्त इत्यभूत् आदित्याह्वयं वसु । ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरेदृशे’ दूरे दर्शनाय ॥ २४ ॥

अथाध्वर्युरिति । उपस्तम्भनेनोपस्तम्नातीति । उपस्तम्भने प्रतिवष्यने इति ‘उपस्तम्भ.’ शकटा-
प्राधारकाष्टम् । तेन ‘उपस्तम्नाति’ शकटाष्टम् । हे काष्ठ ! त्वं वरुणस्य ‘उपनद्य श्यापितस्य सोमस्य
‘उत्तम्भनमसि’ । शकटस्योत्तम्भकलाद् तद्द्वारा वरुणास्यानुत्तम्भकत्वम् । “उदः स्यात्सम्भो. पूर्वस्य”-
(वा. सू. ८ । ४ । ११) इति सकारलोपः ॥

शम्भयो. सपन्त्रकमुदरण विधत्ते—वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । ‘वरुणस्य’ सोमस्य तदाधारभूत-
स्यानमोऽहस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ स्रष्टृषौ ‘स्थः’ तादृशौ युवामुद्गमानीत्यर्थः ॥

अमु मन्त्र व्याचष्टे—वरुण्यो ह्वेष एतर्हि । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् कृतावसरे सोमो वरुण्यः भवति ।
“तयोर्दाहिनी च च्छन्दसि”—(वा. सू. ६ । ३ । २०) इति एतच्छन्दस्य हिम् ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दीमाददत इति (का. श्रौ. सू. ७ । २४८) । चत्वारोऽत्राध्वर्युप्रतिप्रत्याजादयो-

१—‘दृ’ दर्शनीयम् ।—इ. का. वा । १—अर्चयतेऽत्र वरुणाप्योत्तम्भनेनोपस्तम्नातीति वरुणस्योत्तम्भनमिति । का. श्रौ. सू. ७ । २४८ ।
२—शम्भे अनुहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । का. श्रौ. सू. ७ । २४७ । ४—अहोदृशो देवाय नमिमादिदेवाय सूर्याय नम इत्यर्थः ।

(६५) औदुम्बरी भवति । (त्यु) अन्नं वाऽऽर्जुमुदुम्बर ऊर्जोऽष्टायस्या-
वरुद्धये तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । (त्यु) अन्नं वाऽऽर्जुनं प्रतिप्रतिप्रत्यन्नं सोमस्तुस्मा-
न्नाभिदद्या भवत्यन्नोऽएव रेतस आशयो उेतः सोमस्तुस्मात्तन्नदद्या भवति २८

तामभिमृशति । वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसीत्युय कृष्णाजिनमास्तृणाति
वरुणस्य ऽऋतसुदनमसीत्युयैनासादयति वरुणस्य ऽऋतसुदनमासी-

औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऽर्जु । उदुम्बर ऊर्जः । अत्रायस्यावरुद्धये । तस्मादौदु-
म्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । अन्नं वाऽऽर्जुनं प्रतिप्रतिप्रति, अन्नं सोमः । तस्मान्नाभिदद्या भवति । अन्नो-
ऽएव रेतस आशयोः । रेतः सोमः । तस्मादन्नदद्या भवति ॥ २८ ॥

तामभिमृशति—“ वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसि ”—(वा. सं. ४।३६) इति । अयं कृष्णाजिन-

ऽऽर्जुवर्ण्य एव । तथा चापलम्बः—“ ता सर्वेऽऽर्जुवर्णोऽपेण प्राग्वंशं एवन्दोर्गुणमान उदुम्बरन्ति ”
(वा. श्रौ. सू. १० । २९ । ७) इति । व्यनिरेकप्रदर्शनमुपेन क्वचित्स्वतुष्टं प्रशंसति—द्वौ वा अस्मी
मात्रुपाम राते आद्दृते इति । आन्दोलिकामित्यर्थः । ‘ यः ’ ‘ अस्य ’ प्रतीरमानस्य ‘ सर्वस्य ’ अपि
जगत्तः ‘ मरुत् ’ उपायेनैव ‘ ईष्टे ’ ईश्वरो भवति, ‘ अयं ’ ‘ एताम् ’ एतदीयामासन्दी ‘ चत्वारः ’ ‘ आद्-
दते ’—इति पूर्वत्रान्वयः ॥ २९ ॥

वासन्त्या औदुम्बरीव विधाय प्रशंसति—औदुम्बरी भवत्यर्जु वा ऊर्जुमुदुम्बर इति । “ देवा इवमूर्जं
व्यमन्त तत उदुम्बरः समभवत् ”—(ऐ. ब्रा. १ । ४ । ९) इति ह्युत्पत्तप्रसिद्धिर्वै-शब्देन चोत्पत्ते ॥

ननु इदम् “ ऊर्जोऽन्नायस्यावरुद्धये ”—इति उदुम्बरस्य फलविधानम्; कुतः ‘ अवरुद्धये ’—इति चतुर्थ्या
फलत्वप्रतिमानात् । अत ऊर्जोऽन्नायस्यावरुद्धये फलायैदुम्बरं कर्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नादौदुम्बरी भवतीति
विधिरूपलक्ष्येण, वर्तमानव्यपदेशान्; अर्जुनादेनैव स विधिरक्षेपः; अतोऽत्र तस्योदुम्बरत्वस्य विधत्तुमाकरत्वात्
कल्पेदं फलं स्यात् । ननु स्तुतिश्च करोतु, फलमपि विद्यात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः ।
अत इदं केवलं स्तावकमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवतीति । नाभिप्रमाणा मवेत् । “ प्रमाणेद्वयसञ्-दन्नञ्-मानव. ”—(पा. सू. १ । २ ।
३०) इति दन्नञ्-प्रत्ययः । अन्नं वा अन्नमिति । ‘ अन्न ’—इति नाभिभेदशस्याभिनयः । अन्नस्य नाभि-
प्रतिष्ठितत्वे सोमस्य किमायातमिन्द्राय आह—अन्नं सोम इति । प्रकाशन्तरेण नाभिदन्नत्वं प्रशंसति—अन्नो एव
रेतस आशय इति । ‘ अन्नो एव ’ अत्रैव च । ‘ अन्नदद्या ’ नाभिदन्नेत्यर्थः । अन्नं कात्यायनः—“ औदु-
म्बरीमासन्दी नाभिदन्नामरतिनात्राङ्गीभूतामहन्ति चत्वारः ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २४८) इति ॥ २८ ॥

तस्या अभिमर्शनं समन्त्रक विचये—तामभिमृशतीति । ‘ ताम् ’ आसन्दीमित्यर्थः । वरुणस्य ऽऋत-

उेति स यदाह वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथैनर्षं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन्वाचयति आ त्रे धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यानिति गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येतेतदाह ॥ ३० ॥

मास्तृणादि-“ वरुणस्यऽऋतसदनमसि ”-(वा. सं. ४ । ३७) इति । अथैनमासादयति-
“ वरुणस्यऽऋतसदनमासीद् ”-(वा. सं. ४ । ३९) इति । स यदाह-वरुणस्यऽऋतसदन-
मासीदेति । वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति । “ या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ”-
(वा. सं. ४।३७) इति । गृहा वै दुर्याः । गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येतेतदाह ॥ ३० ॥

सदन्यसीसीति । हे आसन्दि । एवं ‘ वरुणस्य ’ सोमस्य ‘ ऋतसदनम् ’ ऋतमिति यज्ञनाम । “ सत्य वा यज्ञं वा ” (निर. ४ । १ । १) इति याज्ञकः । यज्ञार्हं स्थानमसीत्यर्थः ॥

आसन्दीनां कृष्णाग्निस्वापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीत्पद्येनमन्त्र एव कृष्णाग्निस्ताप्येऽपि विनियुक्तः । सोमासादनमन्त्रे तासीदेति विशेषः । अतो न मन्त्रा. पूषभ्याख्यानाहार्हाः । स यदाह वरुणस्येत्यादि । एतन्म ॥ २९ ॥

अथैनं शालामित्यादि । प्राग्ब्रह्मण्य पुरोदेहो आसन्त्यां स्थापित सोमयासन्त्या सह प्राचीनवरा गमयेदित्यर्थः । प्रपादनसमये “ या ते धामानि ” इति मन्त्रं यजमान वाचयेत् । अन्वयोः प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘ प्रपादयति ’-इत्येक्यपनम् । यस्तुतस्तु श्वाचः प्रपादयन्ति । तथा च सूत्रकारः-“ शाला प्रवेशयन्ति दीक्षित-सञ्चरणे, या त इति वाचयति, आहमनीम दक्षिणेन स्थापयन्ति-” (का. श्रौ. सू. ७ । २९२-२९३) इति ॥

मन्त्रस्यान्वयर्षः । ‘ हे सोम ’ । ‘ ते ’ ‘ वा ’ यानि ‘ धामानि ’ स्थानानि नामानि जन्मानि च व्रीन्पि (निर. ९ । ३ । ७) ‘ धाम ’ शब्दवाच्यानि ‘ हविषा ’ ‘ यजन्ति ’ ‘ ते ’ तव सम्बन्धीनि ‘ ता ’ तानि ‘ विश्वाणि ’ सर्वान्पि । ‘ यज्ञम् ’-इति क्तिञ्चत्ययः । अयं यज्ञः ‘ परिभूः ’ परितो भावयिता ‘ अस्तु ’ इव च ‘ गयस्फानः ’ पद्मपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, ‘ प्रतरणः ’ अपत्यद्वयः प्रकर्षेण तारयिता, ‘ सुवीरः ’ शोभनवीरोमेतः, तद्वद इत्यर्थः, ‘ अवीरहा ’ पुत्रादेरन्ता य सन्, ‘ दुर्यान् ’ गृहान् ‘ प्रचर ’ प्रकरोषि । एतर्षपादगतदुर्व-शब्दार्थं भुक्त् कृष्णमन्त्रतात्पर्यमाह-गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३० ॥

१-कृष्णाग्निमस्यामस्तृणादि यज्ञमन्त्रे यदाह वरुणस्येति । का. श्रौ. सू. ७ । २९१ । तस्मिन्कृष्णे निदधासि वरुणस्य यज्ञमन्त्रमस्मिन् । का. श्रौ. सू. ७ । २९१ ।

(द्वाऽत्र) अत्र ह्येके । (कऽ) उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञऽभ्यागतायो-
दकुमाहरेदेवमेतदिति वृन्दन्तस्तदु तथा नु कुर्वान्मानुषः ह ते यज्ञे कुर्वन्ति
व्यूद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्व्यूद्धं यज्ञे कउवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ३ ॥
इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १ ॥ [३.४.] इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अत्र ह्येके उदपात्रमुपनिनयन्ति । यथा राज्ञऽभ्यागतायोदकुमाहरेदेवमेतदिति वदन्तः । तदु तथा न
कुर्वात् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति । व्यूद्धं वै तद्यज्ञस्य-यन्मानुषम् । नेद्व व्यूद्धं यज्ञे कउवाणीति ।
तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३ ॥

अत्र ह्येक उदपात्रमुपनिनयन्तीति । भेनुष्योऽचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोऽचारः सति
सदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् ' यज्ञं व्यूद्धम् ' अनो मानुषन्वारिहास्य उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयोऽध्याये अत्रुपं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमयांश्चतुरो देवादिपालार्थमदेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोलहम कलकल्पनुलायुषो स्वर्गगर्भं,

सताम्बिन् पञ्चसिधिरिन्द्ररातरत्नतापेनुमीवर्गमूषी ।

रत्नोष्ठा रक्ववाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,

भ्यग्राणीद्विध्वक्कं प्रथितविधिमहाभूलयुक्त घटत्र ॥ १ ॥

धान्यार्द्रि घन्यजन्मा तिलभवमतुल्यः स्वर्णवं वर्णमुस्त्यः,

कार्पासीयं कृमावान् शुडह्रिमज्जो रजतं राजतुज्यः ।

आभ्यर्षेयं प्राभ्यजन्मा लवणजम्बुतुणः शार्करं चाक्तेवाः,

रत्नाढयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रताम्बिङ्गणार्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमन्ब्राह्मणविद्याजपनेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाध्वान्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

१-उदपात्रमुपनिनयन्तीति । का. शी. सू. ७ । १५५ ।

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

९० —————

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । (याव) अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादाभितः आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीय-
श्रोदयनीयश्च ॥ १ ॥

(आ) अथ यस्मादातिथ्यं नाम । (मा) अतिथिर्वाऽएष एतस्यागच्छति यत्सोमः क्रीतस्तस्माऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जं वा पचेत्तदहं मानुषं हविर्देवानामेवमस्माऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायन्ति कृष्यति वै सु तत्र तथा हापचितो भवति ॥ ३ ॥

अथ आतिथ्येष्टिः ।

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्—बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । अभितो वै शिरो बाहू भवतः । तस्मादाभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः—प्रायणीयश्रोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम । अतिथिर्वाऽएष एतस्यागच्छति—यत्सोमः क्रीतः । तस्माऽएतद्—यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जं ॥ पचेत्—तदहं मानुषम्, हविर्देवानाम्, एवमस्माऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः—पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति । यत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायन्ति—कृष्यति वै न तत्र । तथा हापचितो भवति ॥ ३ ॥

यस्य निःश्रमित वेदा यो वेदैर्योऽखिलं जगत् । निर्गमे, तमहं बन्दे विचारिष्यमहेस्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विवक्षे—शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति । व्याख्यातमिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिरं हविष्यतिथ्यं तस्य सोमस्य कथमतिथिलमिति निर्बचनप्रदर्शनद्वारेण तदर्थमिति—अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मात्प्रमितादानिथ्यमिति हविषो नाम अत उच्यते इति शेषः । ' एतस्य ' पञ्चमानस्य मन्वति यः ' अतिथिः ' सन् यस्मात् ' आगच्छति, ' न विद्यते प्रतिनिमित्ता तिथिर्यस्य सोऽतिथिरित्यर्थः । तस्मान्दतिथये सोमाय ' एतद् ' हविः निरुच्यते इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथिलम्पुत्रजीव्यातिथ्यमवश्यं कर्तव्यमित्याह—यथा राज्ञ इति । राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेदि । राज्ञः = गौर्भक्षुपर्कः स्यात् त्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा "—इति स्मृतेः सिद्धः (आप. श्रौ. सू. १ । १ । ८) । ब्राह्मण्यः श्रोत्रियोऽभिनवः । " महोक्षं वा महार्जं वा श्रोत्रियापोपकल्पयेत् " (याज्ञ. सू. १ । १ । १०८) इति स्मृतेः । ' तदहं मानुषम् ' अतिथ्यमिति शेषः । हविर्देवानामिति । देवानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः । एवमस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि । सोमम् 'अतीत्य' पृथक् कृत्वा, स्वयं ततः ' पूर्वः ' सन् पूर्वमागत्य

१—आतिथ्यं निर्बचयति अत्रैव न चकथाम् । अथ श्रौ. सू. १ । १ । २—एतदर्थे—अहं इत्येवाप्युक्तम् इत्यर्थः— १० क. वा. ।

तद्वा ऽअन्यतरोऽएव विमुक्तः स्यात् । (द) अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृही-
यात्स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

(स्तु) तद् तुया न कुर्यात् । (द्वि) विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयाद्यथा वृ-
देवानां चरणं तद्वाऽअनुमनुष्याणां तुस्मान्मानुषे यावच्च विमुञ्जते नैवास्मै
तावदुदकं ह्रन्ति नापचिति कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव
विमुञ्जतेऽथास्माऽउदकं ह्रन्त्यथापचिति कुर्वन्ति तर्हि हि स आगतो
भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् ॥ ५ ॥

तद्वाऽअन्यतर एव विमुक्तः स्यात्—अन्यतरोऽविमुक्तः । अथ गृहीयात् । स यदन्यतरो विमुक्तस्ते-
नागतः । यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

तद् तुया न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् । यथा वै देवानां चरणम् । तद्वाऽअनुमनु-
ष्याणाम् । तुस्मान्मानुषे यावच्च विमुञ्जते—नैवास्मै तावदुदकं ह्रन्ति, नापचिति कुर्वन्ति । अना-
गतो हि स तावद्भवति । अथ यदैव विमुञ्जते—अथास्माऽउदकं ह्रन्ति, अथापचिति कुर्वन्ति ।
तर्हि हि स आगतो भवति । तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् ॥ ५ ॥

हविः ' गृहीयात् ' । विपक्षबाधपुर.मं हविर्मह्यं मंत्रं सति—यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्तीति । ' अर्हन्तं'
पूर्वं गृहम् ' आगतम् ' आगतमात्रम् ' न अपचायन्ति ' । चायतेर्लेटपश्चात्—छान्दसः (पा. सू. १।४।९४)
(वा. पा. म्वा. उ. २०९) पूर्वां न इर्युः; ' सः ' ' तत्र ' तस्मिन्नपचिनिविषये ' कृत्पति ' । ' तथा ह'
तथा सति सोमप्रवेद्यात् प्रागेव हविर्मह्ये सति ' अपचिनो मवति ' ॥ ३ ॥

अपचिनिश्च द्वेषा सम्भवति—अन्यतरानहुद्रिमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरं च; तत्रान्यतरविमोकानन्तर-
पशुमुपन्यस्यति—तद्वा अन्यतर एवेति । एतदेवोपासति—स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि
लोकै मनापचिमोकै सति आगमनिश्चयो न भवेत्; इह त्वन्यतरानहुद्रिमोकै तन्निश्चयो भवति । अन्यतरस्वावि-
मोकै तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

अनु पशं निपचष्टे—तद् तुया न कुर्यादिति । ईदानीं स्वाभिमतं पक्षमाह—विमुच्यैव प्रपाद्य गृही-
यादिति । ' विमुच्यैव ' उभात्रपक्षयोः । एकारं विमोष्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमन सम्भाव्येत् ।
' प्रपाद्य ' सोमं शालां प्रवेद्य । लौकिकातिथ्यच्छान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकारकं प्रतिनिपादयित्वा-
स्मयविमोकापशं समर्पयते—यथा वै देवानां चरणमिति । ' यावन् न विमुञ्जते ' प्रयागसाधनं यानादिकं
न परित्यजति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

१—एकविमुक्ते वा । का. श्रौ. सू. ८ । २ । २—तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्वान्वयतोऽविमुक्तोऽव गृहीयादिति ध्रुवः—तद्
तथा न कुर्यात् विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति च । अतो विहितमतिविहृतत्वाद्देवस्य इति देववाग्देवः । यतरो विमुच्यैवः ।
एतन्मि दि भुवते । विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति कर्त्तव्यत्वात् ।

(त्त) स वै संत्वरमाण इव गृहीयात् । (३) तुया द्वापचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युहयमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र पत्न्युभयुत प्रवे-
तुन्मिधुनेनान्वारभते यत्र वाऽअर्द्धभागच्छति सर्वगृहस्थाऽइव वै तत्र
चेष्टन्ति तुया द्वापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वाऽअन्येनैव ततो यजुषा गृहीयात् । (४) येनो चान्यानि इवीथंष्येकं
वाऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसाभेव राज्याय छन्दसाथं
साम्राज्याय तस्य छन्दाथंस्वभितः साचयानि युथा राज्ञोऽराजानो
राजकृतः सूत्रग्रामण्य एवमस्य छन्दाथंस्वभितःसाचयानि ॥ ७ ॥

स वै संत्वरमाण इव गृहीयात् । तथा द्वापचितो भवति । तत्पत्न्यन्वारभते । पर्युहयमाणं वै यज-
मानोऽन्वारभते । अथात्र पत्नी । उभयव एवैतन्मिधुनेनान्वारभते । यत्र वाऽअर्द्धभागच्छति । सर्व-
गृहस्था-इव वै तत्र चेष्टन्ति-तथा द्वापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वाऽअन्येनैव ततो यजुषा गृहीयात् । येनो चान्यानि इवीथि । एकं वाऽएष भागं क्रीयमाणो-
ऽभिक्रीयते । छन्दसाभेव राज्याय, छन्दसां साम्राज्याय । तस्य छन्दसांस्वभितः साचयानि । यथा
राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूत्रग्रामण्यः-एवमस्य छन्दांस्वभितः साचयानि ॥ ७ ॥

स वै संत्वरमाण इति । संत्वरण्या जगत्वे अनादरः प्रतिपत्तिः, अतस्वरण्या गृहीयात् । निर्गते
पत्न्यन्वारम्प विधापि प्रथतति-तत्पत्न्यन्वारभते पर्युहयमाणं वै यजमान इति । ' तन् ' तेन आदौ
परिवहणकाले यजमानान्वारम्पणेन ' अत्र ' सोमार्थहविर्निर्वाणकाले ' उभयतः ' उभयोः पार्श्वयोरेपि ' मिधु-
नेनान्वारभते । ' आयापनी ' मिधुनमन्ये एकत्वान्वारम्पे अपरस्य तदविनाभूतस्यापि निजत्वादित्यभिप्रायः ।
यत्र वा अर्द्धभागच्छति । ' सर्वगृह्या इव ' गृहे स्थिता सर्वे पत्नीणां अत्यर्थमनिर्वाद्याः, ते सर्वगृह्याः ।
' तत्र ' तस्मिन् जगत्तन्ने निमित्ते सति शाह्यास्तितृष्टन्ति ॥ ६ ॥

स वा अन्येनैत्यादि । ' तत्. ' तस्मात् प्राहणाविवर्तयन्मन्त्रान् ' अन्येन यजुषा '—' अग्नेन्नुत्ति '—
इत्यादिना । तत्र इत्यर्थार्थमाह— येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारणमाह—एकं वा एष भागमिति । ' एषः '
' क्रीयमाणः ' आतित्येन प्यायमानः सोमः । ' एकम् ' मयानम् ' ' भागम् ' ' जमि-सस्य ' ' क्रीयते ' ।
छन्दसां राज्यायेति । यथाऽसौ ' छन्दसा ' राज्य साम्राज्य च प्राप्नोति; तथा सम्पादनायेत्यर्थः । कथं छन्द-
सान्वन्व इति तत्राह—तस्य छन्दांसीति । ' अभितः साचयः ' पुरः पश्चात् सहजान्ताः प्रधानपुरवा
इत्यर्थः । ' यथा राज्ञोऽराजानः '—इत्यत्र अराजान इति अकाप्रक्षेपः । ते के ' राजकृतः ' राजत्व-
सम्पादकाः पशुभिर्विकृत्य कर्तारः, ' सूत्रग्रामण्यः ' सूत्रग्रहः ॥ ७ ॥

१-पत्न्यन्वारम्पण्यम् । का. प्रो. सू. ८ । २ । २-अग्नेनेत्यन्व ' इति क. पाठः ।

न ये तद्वक्त्रकल्पते । मच्छुन्दोभ्य इति केवलं एहीयाद्यत्र वाऽभृते प्रचन्ति
तुदभितः सायुयोऽन्याभक्ता भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतमामण्यस्त्रस्मा-
द्यत्रैवेतस्यै एहीयाद्यदेव च्छुन्दाथंस्वन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

(छ) सु एहाति । (त्य) अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यभिर्द्वौ गायत्री
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं विष्टुमत्रिष्टुभम-
न्वाभजति ॥ १० ॥

न वै तद्वक्त्रकल्पते—मच्छुन्दोभ्य इति केवलं एहीयात् । यत्र वाऽभृते पचन्ति—तदभितः साय-
योऽन्याभक्ता भवन्ति—अराजानो राजकृतः सूतमामण्यः । तस्माद्यत्रैवेतस्यै एहीयात् तत्रैव छुन्दा-
स्वन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स एहाति । “ अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ९।१) इति । अभिर्द्वौ गायत्री ।
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥

“ सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ९।१) इति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रं
विष्टुम् । तत्रिष्टुभमन्वाभजति ॥ १० ॥

निर्वाणे सोमभाष्यारम्भे सूचयित्वा असमर्थेऽपि निर्वाणकह—न वै तद्वक्त्रकल्पत इत्यादिना । अयमर्थः । यदि
प्रधानस्योत्सर्जनानाम् चरारी प्रतिवर्तिषु बुवांश्च तदा प्रधानस्य प्रतिवर्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्य
आमन्त्रणे सति अग्रप्रस्ता अचनाहृता एव तत्पुनराहन्ति, एवं सोमार्थनिर्वाणेषु छन्दसापि प्रसङ्गतिरेत्यापन्नमे
तिवमिति सोमस्यैव निर्वाणं बुवांदिदार्थः ॥ ८ ॥

इतिर्ध्वेने मन्त्रं विधत्ते—स एहात्म्येस्तनूरसीति । हे निरुच्यमाज्जीदित्दार्थं । ‘ त्वं अतोः तनूरति ।
स्वं शरीरे मयति । शरीरोत्सर्जने तुलात्वात् तनूराम्नादकथात्वात् तनूरम् । ‘ यो वै विष्णुः सोमः स. ’—(वा. प. १.
भा. १।१।१।१) इति श्रुतेः, सननवन्वात्रिणां सोमो विष्णुः, अतो ‘ विष्णवे त्वा ’ इति सोमस्य विष्णु-
त्वेन निर्वाण उपपत्तेः । अथवा “ विष्णवे हि गृह्णति यो यज्ञाय गृह्णाति ” (वा. प. भा. १।१।१।१४) इति
श्रुतेः त्वा यज्ञाय गृह्णतिर्ध्वेनेः । मन्त्रगतमन्त्रिणं गवन्वन्वापत्तिताभन्वेन प्रसंसति—अभिर्द्वौ गायत्रीः-
दिना । अग्नेर्गौवत्रीरूपत्वं प्रजापतिगुणात् सद्गोपमः चार्द्रहन्त्रम्—“ त्वभिर्द्वौ वताऽन्वयस्यत्वात् गायत्रीऽन्वः ”
(टी. सं. ७।१।१।१४) इति ॥ श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रावन्वयस्यपि व्याप्त्वेत्यादि ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसीत्यादि । सोमस्याकन्वेन साध्यान्वर्तिरेवध्वेने तुलात् तनूरम् । सोमस्य एवः क्षत्रम्-
रहन्तम् । अग्रवनेवसतो वाहुनाम् राजन्वेन सह विष्टुमोऽनुत्पत्तेः क्षत्रम् (टी. सं. ७।१।१।१४) ॥ १० ॥

(त्य) अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेति । सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धारोऽष्टमस्यैषुऽऋते च्छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

इयंनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वेति । तद्गायत्रीमन्त्राभजति सा यद्गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्तेन सा इयेनः सोमभूतेनैवेनामेतद्दीयेण द्वितीयमन्त्राभजति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्रये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति । पशवो वै रायस्पोषः पशवो जुगती तज्जगतीमन्त्राभजति ॥ १३ ॥

(त्य) अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च

“ अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवेत्वा ”—(वा. सं. ५ । १) इति । सोऽस्योद्धारः—यथा श्रेष्ठस्योद्धारः । षष्ठमस्यैषः । ऋते च्छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

“ इयेनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ५ । १) इति । गायत्रीमन्त्राभजति । सा यद्गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—तेन सा इयेनः सोमभूत् । तैवेवेनामेतद्दीयेण द्वितीयमन्त्राभजति ॥ १२ ॥

“ अग्रये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ५ । १) इति । पशवो वै रायस्पोषः । पशवो जुगती । तज्जगतीमन्त्राभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य । तं पञ्चमि-

अतिथेरातिथ्यमसीति । अत्रातिथिराहस्य तात्पर्यमाह—सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उरुमिपते असाधारण्येन विमज्जत इत्युद्धारः प्रतिश्रियतभग्नः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वामजनरूपतया इयेनाय प्रशंसति—इयेनाय त्वेति । इयेनरूपमात्पाय सोमाहणाद् गायत्री सोमभूत् इयेन । एतदेव दर्शयति—सा यद् गायत्री इयेनो भूत्वेति । ‘ तेनैव धीयेण ’ हेतुना ‘ एनो गायत्री ’ द्वितीयं भागं प्रति ‘ मन्त्राभजति ’ अर्चयति; एतद्गायत्र्योपदेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्रये त्वेति । ‘ अग्रये ’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय ‘ रायस्पोषदे ’ वनपोषप्रदात्रे ‘ विष्णवे ’ सोमाय हे इति । ‘ त्वा ’ त्वाम् गृह्णामीत्यर्थः । जगत्पञ्चमजनरूपतया मन्त्रमागं प्रशंसति—पशवो वै रायस्पोष इति । सर्वमानधनरूपत्वं पशुनामेवेति ‘ पशवो वै रायस्पोषः ’ इत्युक्तम् । पशवो जगतीत्वं जगत्त्वा सोमाहरणसमये आहणावाहकृत्यम्—तथा च तैत्तिरीयकम्—“ सापशुमिथ्वदोषुष्या चराच्छदिति ”—(तै. सं. १।१।१।२) ॥ १३ ॥

प्रकृतौ यत् कृत्वो गृह्णादत्रापि चोक्ततस्तस्यान्वये पञ्चसङ्ख्यां विधाय प्रशंसति—अथ यत्पञ्चकृत्वं इति ।

१—निर्धेयसंस्तुतिं यत्र इत्यत्र अतिथ्यम् । का. श्री. सु. ८ । २ । अतिथिरितिः धूमिविद्येदाज्यम् । का. श्री. सु. ८ । १ । सविश्वधर्मव्यवस्थाय त्वेत्यत्र अत्र ०३०३ इत्युक्तम् । एव च चोक्तमाह । अत्रेतिनृसंज्ञकस्यो मंत्रा. मत्वस्यभूतिबोदितः । एतद् इतिस्वामिपितृभूतकर्मोपाययाज्ञिकमन्त्रवदवत्सङ्घिकदिशोऽप्यहोमते प्रथमद्वितीयागुणावप्रथमनेषु (छपुषवधुतेः) इत्येवोक्तमाह—यद्येतेषु सप्तमोः सप्तमस्य । अथयद्येतेषु सप्तमस्य ०३ । सप्तमस्यभूतिबोदितस्येव आहारे सप्तमस्ये. ७ । स इत्यत्र चोक्तम् । एतेनैव एतौ दत्ताः पूर्वाकारः । एते चान्वापि इतीत्यर्थेति । इति सर्वसाम्यकत्वम् । परं एतेनैवैतत्पदेन—इतिस्वामिपितृभू-

त्राऽऽरुतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्रोति तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णात्यथ यद्वि-
ष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे द्वि गृह्णाति त्रिं यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै
गायत्र्यष्टौ तानि ध्यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्ध एव यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

रानोति । तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । अथ यद् विष्णवे त्वा, विष्णवे त्वेति गृह्णाति । विष्णवे हि
गृह्णाति-यो पत्राय गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । नवाक्षरा वै गायत्री । अष्टौ तानि-
धान्यन्वाह । प्रणवो नवमः । पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्ध एव यज्ञस्य । तस्मान्नवकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १५ ॥

(का. श्री. सू. ८ । १) । यज्ञस्य संवत्सरमभितत्त्वं गन्धामयनादिसत्रमपस्य यज्ञस्य सवत्सरसाध्यन्वाहा
(ऐ. ब्रा. २ । १ । १ । ते. स. ७ । ४ । ७) संवत्सरमपत्रजापतिसम्भितन्वाहा, (ऐ. ब्रा. २ । १ । ७)
“ द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि ”-इति श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यायां सवत्सरमाध्याहा द्रष्टव्यम् । प्रहणमन्त्रेषु सर्वत्र
विष्णुशब्दोदाहानं प्रथममिति-अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति । यत्र यत्र हविर्गृह्णाते, तत्र तत्र पदार्थात्
नियमस्तोमस्य हविष्टेन यज्ञार्थान्वाह सर्वत्र ' विष्णवे-विष्णवे ' इति प्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाश इति । नवसु कपालेषु सक्तानो नवकपालः । नवकपालस्यातिथ्याहत्वमाह-शिरो वा
इति । ध्यान्यन्वाहिति । ' यानि ' अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले श्रुते तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले
“ प्रणवष्टेः ” इति (पा. सू. ८ । १ । ८९) प्रयुज्यमानः । ' प्रणवः ' एव ' नवमः ' । ' गायत्र प्रातस्त-
वनम् ’ (ती. मं. २. २. ९.) इति श्रुतेः । ' यज्ञस्य पूर्वार्धो गायत्री ' ; तस्माद् गायत्र्यानुगुण्याय ' नव-
कपालः ' कर्तव्यः ॥ १५ ॥

-अन्तर्देवदेववाक्चिन्मने-विरोहसंवाचिन्मने त्वासायन्वाहस्य निवृत्तिः । सित्पूतिर्कर्त्तव्यमने तु सा नेति । तत्रादि-पूर्व
चोदकमासः । पञ्चात्मन्यस्यमिष्ट इति । उष्टश्चन्दस्य चोदक्यासोऽपि देवतादेवतुत्तर एव भवति । मन्त्रान्तेवमेव दृष्टवान् । सावित्रस्य
तु प्रहणत्रय एव प्रयोगः । प्रहृती दृष्टवान् । नोत्तरयोः । उष्टश्चन्दस्य वेति कर्त्तव्यम् । तत्रय मन्त्राते द्वैविध्यम् । ॐ देवस्य
सवितुः प्रहृतेऽभिर्नोत्तराभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् । अन्तेस्तानुपि विष्णवे त्वा उष्ट श्वाभिति प्रथमम् । १ । देवस्य सवितुर्गित्यादि-
नामस्य तन्वृति विष्णवे त्वा उष्ट श्वाभिति द्वितीयम् । २ । ॐ देवस्य सवितुर्गित्यादि-अतिवेष्टातिथ्यमपि विष्णवे उष्ट
श्वाभिति तृतीयम् । ३ । ॐ ज्येताय त्वा सोमशुते विष्णवे त्वा श्वाभि-इति चतुर्थम् । ४ । ॐ अमये त्वा रायरोषदे
विष्णवे त्वा श्वाभिति ५ । एकोऽयं पद्यः । अथस्तु । ॐ देवस्य त्वं सवितुर्गित्यादित्वावितिष्टो मन्त्रः ।
परस्तु सर्वं समन्म् इति ।

१-आतिथ्य निर्वापि देवस्य नवकपालम् । का. श्री. सू. ८ । १ ।

कार्पर्म्यमयाः परिधयः । (यो) देवा इ वाऽएतं वृनस्पतिषु राक्षोर्धं
ददशुर्धत्कार्पर्म्यं शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छुरो यज्ञस्य नाश उक्षा-
थंसि हिनसन्निति तस्मात्कार्पर्म्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

(न्या) आश्ववालः प्रस्तरः । (यो) यज्ञो इ देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो
भूत्वा पराङ्गाववर्त तस्य देवा अनुद्वाय ब्यालानभिपेदुस्तानालुपुस्ता-
नालुप्य सार्धं संन्यासुस्तत एता ऽओपधयः समभवन् यदश्व-
वालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्धो बालाऽ उभयत ऽपैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदा-
श्ववालः प्रस्तरो भवति ॥ १७ ॥

(त्यै) ऐक्षुव्यो विधृती । नेद्वर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याताऽइत्यथोत्पूया-
ज्यं चतुर्गृहीतान्याग्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति १८

कार्पर्म्यमयाः परिधयः । देवा इ वाऽएतं वनस्पतिषु राक्षोर्धं ददशुः—यत् कार्पर्म्यम् । शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यम् । नेच्छुरो यज्ञस्य नाश उक्षांसि दिनसन्निति । तस्मात्कार्पर्म्यमयाः परिधयो भवन्ति १६

आश्ववालः प्रस्तरः—यज्ञो इ देवेभ्योऽपचक्राम । सोऽश्वो भूत्वा पराङ्गाववर्त । तस्य देवा अनुद्वाय
बालानभिपेदुः । तानालुपुः । तानालुप्य सार्धं संन्यासुः । तत एता ओपधयः समभवन्—यदश्व-
वालाः । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । जघनार्धो बालाः । उभयत एतद्यज्ञं परिगृह्णाति—यदाश्ववालः
प्रस्तरो भवति ॥ १७ ॥

ऐक्षुव्यी विधृती । नेद्वर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याते—इति । अयोत्पूत्याग्यम्, सर्वाण्येव चतुर्गृहीता-
न्याग्यानि गृह्णाति । न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

कार्पर्म्यमयाः परिधय इति । ' कार्पर्म्यं ' अक्षरणीं तन्मया एव ' परिधयः ' कर्तव्या । प्रकृतौ पलाश-
वैकङ्कतारीनामैच्छिकावादन नियमविधिः । देवा इ वा इत्यादि । कार्पर्म्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तर इति । आश्ववालश्च तन्नामनिबन्धनद्वारेण प्रशसति—यज्ञो इ देवेभ्य इति । ' तान् '
आश्ववालात् ' आलुपुः ' " लुच्छेदेने "—(वा. पा. तु. उ. १०) चिच्छिदुः ' सार्धं संन्यासुः ' एकीकृत्य
सम्पत् मूमा प्रविष्टिषु । तेन्यः ता ' एता ' आश्ववालाहवा. ' ओपधयः ' सङ्घाताः । आश्ववालाना-
मतिष्येष्टियोग्यत्वमाह—शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्, जघनार्धो बाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथममनुष्ठेयत्वेन
शिरोस्वान् तस्मादात्मनुष्ठितत्वान्नपनाहर्निहितवर्णपरिणामरूपम्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अयगतस्य यज्ञस्य
' उभयत ' परिधयः कृतो भवति ॥ १७ ॥

ऐक्षुव्यी विधृती इति । नर्हिःप्रन्तस्वोत्तराले निषक्प्रतार्यमाणौ दर्शो ' विधृती ' ते अत्र ह्युपत्रक्ये

१—कार्पर्म्यमयाः परिधय आश्ववालः प्रस्तरः—यज्ञो इ देवेभ्योऽपचक्राम । सोऽश्वो भूत्वा पराङ्गाववर्त । तस्य देवा अनुद्वाय
बालानभिपेदुः । तानालुपुः । तानालुप्य सार्धं संन्यासुः । तत एता ओपधयः समभवन्—यदश्व-
वालाः । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । जघनार्धो बाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथममनुष्ठेयत्वेन
शिरोस्वान् तस्मादात्मनुष्ठितत्वान्नपनाहर्निहितवर्णपरिणामरूपम्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अयगतस्य यज्ञस्य
' उभयत ' परिधयः कृतो भवति ॥ १७ ॥

(न्या) आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वाऽऽनमेतद्यन्मन्यन्ति शीर्षतो वाऽअग्ने जायमानो जायते शीर्षतुऽप्वैतदग्ने यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सुर्वा देवताऽअग्नी हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं शीर्षतुऽप्वैतद्यज्ञं सुर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति तुस्मादाग्निं मन्यति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन् शकलमादत्ते । (त्तोऽग्ने) अग्नेर्जनित्रमसीत्यत्र ह्यग्निर्जायते तुस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । जनयन्ति वाऽऽनमेतद्यन्मन्यन्ति । शीर्षतो वाऽअग्ने जायमानो जायते शीर्षत । एवंतदग्ने यज्ञं जनयति । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नी हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । शीर्षत एवंतद्यज्ञं सर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति । नस्मादाग्निं मन्यति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन् शकलमादत्ते । “अग्नेर्जनित्रमसि”-(वा.सं. ५।२) इति । अत्र ह्यग्निर्जायते । तुस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥

स्याताम् । ‘ सद्भ्योति ’ पञ्चमकारः । सन्धोमनाङ्गुलीमात्रे मिश्रणम् । उह्ययाद् ‘ ऐश्वर्यी ’ (तै. स. १। २ । १) कर्तव्ये इत्यर्थः । अयोत्पूषाम्यमित्यादि । उत्पन्न प्रकृतिवत् कर्तव्यम् । ‘ सर्वाण्येव ’ उह्ययाद्भुखाण्येव पात्रेव गृह्यमाणानि ‘ आश्वानि ’ ‘ अश्वगृहीतानि ’ एव ऊर्वाद् । प्रकृतिवदेतत्पयोधतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत्र उपपृति अष्टगृहीतत्वमित्यर्थमेवाभिधानम् । तत्र अश्वगृहीत-वे उर्वात्ति श्रुतिरेवाह-न ह्यभानुषाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

अग्निमन्यन् तत्कृत विधत्ते-आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति । आतिथ्यायामेवाग्निमन्यने को विशेष इत्यत्र आह-दिगो वै यज्ञस्येति । जनयन्ति वा ऽनमेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘ एतद् ’ एतेन मन्यन्ततेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादान्युत्पादनमेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकृतान्तरेणातिथ्यायामग्निमन्यने प्रसक्तति-अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य शिरोभूतायामातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वातामपि देवतानामुत्पत्तेर्यज्ञ-प्राप्ते एव सर्वदेवैर्ज्ञ सप्तद कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन् शकलमिति । यत्तदग्नेरुत्पद्यतेऽथारण्ये अथः स्यात्प्रमन्. शकलः ‘ अधिमन्यन्शकलः ’ यस्पोदरि मप्यते; तमादत्ते । तत्र मन्त्र-अग्नेर्जनित्रमसीति । हे शकल ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘ अग्नि ’ । कथमस्य जनित्रत्वमिति, तत्राह-अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अथारण्येव्यवहिते शकल इत्यर्थः ॥ २० ॥

१-आसादाग्निमन्यनेमाहोमत्करोति । का. श्रौ. सू. ८।१२। आसादाग्निमन्यन् । का. श्रौ. सू. ९।२७। २-अग्नेर्जनित्रमसि इति शकलमादाय तूष्णीं त्वया निधानम् । का. श्रौ. सू. ५।२२।

(त्य) अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति तद्यावेवेमौ स्त्रिये साकंजावेतावेवैतो ॥ २१ ॥

(तावु) अथाधरारणिं निदधाति । (त्यु) उर्व्वश्यसीत्यथोत्तरारण्याऽऽज्य-
विलापनीमुपस्पृशत्यायुरसीति तामभिनिदधाति पुरुखाऽअसीत्युर्व्वशी
वाऽअप्तराः पुरुखाः पतिरथ यजुस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेखुमेवैषु
ऽएतुस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयत्युपाहाभ्रये मध्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति—“ वृषणौ स्थः ”—(वा. सं. ५।२) इति । तद्यावेवेमौ स्त्रिये साकंजी—“ एतावेवैतो ” ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति—“ उर्व्वश्यसि ”—(वा. सं. ५।२) इति । अथोत्तरारण्याऽऽज्य-
विलापनीमुपस्पृशति—“ आयुरसि ”—(वा. सं. ५।२) इति । तामभिनिदधाति—“ पुरु-
खा असि ”—(वा. सं. ५।२) इति । उर्व्वशी वाऽअप्तराः । पुरुखाः पतिः । अथ यत्
तस्मान्मिथुनादजायत—तदायुः । एवमेव एतस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयति । अथाह—“ अत्रये मध्य-
मानायानुब्रूहि ” इति ॥ २२ ॥

अथ दर्भतरुणके इति । ‘दर्भतरुणके’ कोमरी परस्परसदो दर्भौ, तौ अथो निदध्यात् “ वृषणौ स्थ. ”
इति तत्र मन्त्र । हे दर्भौ ! युवा वृषणौ अभिप्रणवलवर्चकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ प्रशसिते—तद्यावेवेमौ
स्त्रिये साकंजावेतावेवैतावेति । ‘स्त्रिये’ स्त्रिया सकाशात् ‘साकंजी’ सहोपनी ‘यावियौ’ परस्पर-
सदोपुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव’ युपनीपुत्रावथ । रूपद्रोमन्यासेनापन्तमाहृश्यमभिममिति ब्रह्मण्यम् ॥ २१ ॥

अथाधरारणिमिति । तत्राधरारणिनिशने मन्त्र.—उर्व्वश्यसीति । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्व्वश्य’
भर्तृभि । आज्य विलापने यस्या सा आज्यविलापनी स्थाली । ताम्, उत्तरारण्या सप्यसं कुर्यात् ‘आयुरसीति’
मन्त्रेण । तानुत्तरारणिं ‘पुरुखा असिति’ तस्या त्वरि निदध्यात् ॥

अरथोत्तरारण्याविलापनीयाथ बहुवृश्यात्सकलम्, तत्—अथ प्रशसितु पृष्टवृत्तदृष्टान्ताह—उर्व्वशी ॥ अप्तरा
इत्यादि । ‘उर्व्वशी’ अप्तरा’ पत्नी अमवन्, ‘पुरुखा’ ‘पति.’ अमवन्, ‘तस्मान्मिथुनात्,’ ‘आयुः’
नाम पुत्र ‘अजायत’ । एतत्सर्वमथे समाधायते—‘उर्व्वशी हासरा पुरुखममवेल चरमे’ इति । (वा. प.
म. ११।५।१।१—१७) । “एवमेव—” इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । “यत्र जनयति यज्ञसाधनत्वाद्-
पश्यामिद्युधते । ‘अथ’ अरथोत्तरारणानन्तरम् “अत्रये मध्यमानायानुब्रूहि” इति हेतात्त्वं ‘आह’ ॥ २२ ॥

१-वृषणविति वृषणलो तमिन्व । वा. भौ. सू. ५।२२ । २-उर्व्वश्यसिक्वरासि उयो । वा. भौ. सू. १।५।२४।

२-आयुरसिमुत्तरारण्याऽज्यविलापनी-स-उर्व्वश्य पुरुखा इत्यभिनिधानं तथा । वा. भौ. सू. ५।२५।४-अत्रये मध्यमानायानु-
कारयति । वा. भौ. सू. ५।२६ ।

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्यामि त्रेष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्यामि
जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्यामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्यति च्छन्दा ऋषि
मध्यमानापान्वाह च्छन्दाऋष्येवेत्यजन्वायातयति यथाऽमुमादित्यु
रदमुयो जातायानुब्रूहत्याह वदा जायते प्रहियमापायेत्यनुप्रहृदन् ॥ २३ ॥

(न्तो) सोऽनुप्रहरति । भवतं नः समनसो सचेतसावरेपसो । मा वज्रु
हिऋषिसिष्टं मा यजुपतिं जातवेदसो शिवो भवतमद्य न इति शान्तिमेवा-
भ्यामेतद्ब्रूदति यथा त्राऽन्योऽन्युऋषिऋष्याताम् ॥ २४ ॥

स मन्यति—“ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्यामि, त्रेष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्यामि,
जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्यामि ”—(वा. सं. ५ । २) इति । तं वै छन्दोभिरेव मन्यति ।
छन्दांमि मध्यमानापान्वाह । छन्दांस्त्रैवेत्यजन्वायातयति—यथाऽमुमादित्यु रदमपः ।
जाताया-
नुब्रूहि । इत्याह—यदा जायते । ‘प्रहियमापाय’—इत्यनुप्रहरन् ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति—“ भवतं नः समनसो सचेतसावरेपसो । मा यज्ञं हिंसिष्टम्, मा यज्ञ-
पतिम्, जातवेदसो शिवो भवतमद्य नः ”—(वा. सं. ५ । ३) इति । शान्तिमेवाभ्यामे-
तद्ब्रूदति—यथा नाऽन्योऽन्युऋषिऋष्याताम् ॥ २४ ॥

मन्त्रकं मन्यन् विवर्ते—स मन्दरीति । गायत्रेण त्वा च्छन्दसेपादि । तं वै छन्दोभिरेवेति । यद-
प्यन्यैः साचनैः मन्यति, तदपि “ गायत्रेण त्वा च्छन्दा ” इत्यादिमन्त्रकान्येन छन्दोभिरेव साचनैर्मन्यन्
छनवन् मन्त्रार्थैः । अन्वन्, छन्दः किं फलं, जातवेदसा आशुक्त्वाः फलं वदति—छन्दांस्त्रै-
वेत्यजन्वायातयतीति । छन्दस्तनुनेद्यं न केवञ्छन्दोऽङ्गैर्केनैरेत्यनन् मयति, अरि उ वन्ति
काने होवा छन्दस्तनुवचनदति मन्त्रान्यह—छन्दांमि मध्यमानापान्वाहेति । इति वि संः । निरनेनातु-
प्रवेत्ते द्यन्तः—यथाऽमुमादित्यमिति । ‘रदमपः’ अन्वत्वा इति संः । प्रहियमापायेत्यनुप्रहरति ।
‘प्रहियमापाय’ आहवर्गि प्रहियमापाय, अनुब्रूहिः अनुब्रूहि ॥ २३ ॥

समन्त्रकमनुप्रहरणं विवर्ते—सोऽनुप्रहरतीति । “ म्वतं नः ”—इत्यादिमन्त्रकान्येन । हे आह-
वर्गनिर्दिष्टो वचनार्थः । “ नः ” अन्वत्कं, “ समनसो ” समन्तस्योऽन्वत्कान्येन विवर्ते समनेनसो ‘भवतं’ ।
अथवा परस्परं कटहन्कृत्वा समनसो भवतन् । “ सनोक्तो ” समन्तस्यो, “ अरेपसो ” अन्वत् । एवन्ती
सुगं “ वज्रु ” मदीमन् “ मा यजुपतिम् ” । तथा “ यज्ञं हिंसिष्टम् ” यज्ञानं च ना हिंसिष्टम् । हे “ जातवेदसो ”
जातव्रूहि ! सुवन् “ अद्य ” नः “ अन्वत्कम् ” शिवो सुवत्कम् “ भवतन् ” । मन्त्रस्य द्यन्तनिह-
शान्तिमेवाभ्यामेतद्ब्रूदतीति । “ एतद् ” मन्त्रकम् “ अन्यम् ” अनेनान् “ शान्तिमेव ” “ वदति ”
नत्यनर्थनिर्णयः । अत्र द्यन्तः कः प्रहृ इति द्यह—यथा नाऽन्योऽन्यमिति ॥ २४ ॥

(म) अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम् । (म) अग्निमभिक्षुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽअभिशास्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेद् देवेभ्यो हव्यं सुदमप्रयुच्छन्त्स्वाहेत्याहुत्यैवा ऽष्टमजीजनत तमेतयाऽऽहुत्या-
ऽग्नीं तस्मादेवमभिक्षुहोति ॥ २५ ॥

तद्विद्वान्तं भवति । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वाद्यो वै शिरः पूर्वाधिमवैतद्यज्ञस्याभिसुप्रंस्करोति स यद्दानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्वाहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत्रस्माद्विद्वान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥
इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥३॥२॥ [४११] ॥

अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम्, अग्निमभिक्षुहोति—“ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽअभिशास्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेद् देवेभ्यो हव्यं सद्रममयुच्छन्त्स्वाहा ”—(वा. सं. ५।४) इति । आहुत्यै वाऽष्टमजीजनत । तमेतयाऽऽहुत्याग्नीं तस्मादेवमभिक्षुहोति ॥ तद्विद्वान्तं भवति । नानुयाजान्यजन्ति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । पूर्वाद्यो वै शिरः । पूर्वाधिमवैतद्यज्ञस्याभिसंस्करोति । स यद्दानुयाजान् यजेत्—यथा शीर्षतः पर्वाहृत्य पादौ प्रतिदध्यात्—एवं तत् । तस्माद्विद्वान्तं भवति । नानुयाजान् यजन्ति ॥ २६ ॥ इत्यातिथ्येष्टिः ॥

अनुप्रहणे अग्नी समन्त्रक होम निवृत्ते—अथ स्रुवेणोति । ‘ उपहृत्य ’ अवशय ‘ अग्निमभि ’ प्रहृत्य अग्नेयसि श्रुत्यान् । अन्त्रत्यायमर्थः । ‘ अग्नी ’ आत्वनीये । अग्निः । निर्मथितः प्रविष्टः तन् । ‘ चरति ’ इत-
स्तौ ज्वालामि । सञ्चरति । कर्षिताः । ‘ ऋषीणां पुत्रः ’ मन्त्रेणोपहृत्यमानत्वात् । ‘ अभिशास्तिपावा ’ अभिशास्तौर्नैदातः सकाशात् पाता । “ आपो मन्त्रि ”—(पा. सू. ३ । २ । ७४) इति वनित् । ‘ स ’ तादृशः त्व ‘ न ’ अस्मदर्थे इह ‘ हव्यम् ’ इतिः ‘ सुयज ’ शोभनेन यज्ञेन यज, सद्रमयेत्यर्थः । केन्यः । ‘ देवेभ्यः ’ । कदा । ‘ तद् ’ सदा, सर्वदा । ‘ अमयुच्छन् ’ अग्रयागन् वदितेषु देवेषु कमप्यपरित्यज्येत्यर्थः । ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं स्वाहुतेभ्यः । आहुत्यै वा ष्ठमिति । ‘ अजीजनत ’ अदपादपत्, अप्यर्षुः; ‘ अग्नीं त् ’ तर्पितवान् भवति ॥ २६ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिकस्यभयान्नप्रसक्तावाह—तद्विद्वान्तं भवतीति । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराह्ननिषेधे पुनर्नित्यात् वादतया दादपंयानुवदि—नानुयाजानिति । इदन्तत्त्वं प्रसक्ति—शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति । उच्यते—
यात् स्वप्नुष्टान् दोषोभ्यासेन समर्थयते—स यद्दानुयाजान् यजेदिति । ‘ यथा ’ कश्चित् ‘ शीर्षतः ’ शीर्षात्, सार्वभित्तिकस्तसि (पा. सू. ५ । १ । १४) । ‘ पादौ ’ पर्याहृत्य ‘ प्रतिदध्यात् ’ ‘ एवं ’ ‘ तन् ’ अनुयाजानाद्यज्ञसिभ्युहितं सद् भवति आतिथ्यस्य शिरस्त्वात् तस्माद्विद्वान्तं इति ॥ २६ ॥

इति श्रीसत्यानाचार्यविरचिते माधवसिधे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसप्तपत्रास्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयोऽध्याये अथर्व ब्राह्मणम् ॥ (२-४-१)

आतिथ्येन वै देवा इद्वा । तान्त्समद्विन्दते चतुर्धा व्यद्रवन्त्योऽ-
न्यस्य थ्रियाऽअतिष्ठमानाऽअग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्व्यसुभिः आदित्यैरिन्द्रो
मरुद्भिर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यु हेकऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्निद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेपुः ॥ १ ॥

(स्ते)तेऽविदुः । प्रापीयाऽसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्दि-
पुद्रो वै रथ्यामो हुन्त संजानामहाऽएकस्य थ्रिये तिष्ठामहाऽइति त इन्द्रस्य
थ्रियाऽअतिष्ठन्त तुस्मादाहुरिन्द्रः, सुव्याऽदेवताऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥२॥

अथ प्रवर्ग्यकर्मणि तानूनच्यम् ।

आतिथ्येन वै देवा इद्वा, तान्त्समद्विन्दत् । ते चतुर्धा व्यद्रवन् अन्योऽन्यस्य थ्रियाऽअतिष्ठमानाः ।
अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः, इन्द्रो मरुद्भिः । वृहस्पतिर्विश्वेदेवैः-इत्यु हेकऽआहुः ।
एते ह त्वेव ते विश्वे देवाः-ये ते चतुर्धा व्यद्रवन् । तान्निद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेपुः ॥ १ ॥

तेऽविदुः-प्रापीयासो वै भवामः । असुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुः । द्विपुद्रो वै रथ्यामः । हुन्त
संजानामहे । एकस्य थ्रिये तिष्ठामहाऽइति । त इन्द्रस्य थ्रियाऽअतिष्ठन्त । तस्मादाहुः-इन्द्रः सर्वो
देवताः, इन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥ २ ॥

अथ तानूनच्यं विधातुमाप्त्याधिकामाह-आतिथ्येन वै देवा इद्वा, तान्त्समद्विन्दद्विन्द्यादिना । पुरा किल
देवाः ' आतिथ्येनेष्टा व्यद्रवन् ' इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रमहः । इति तं दर्शयति-तान्त्समद्विन्ददिति ।
तस्मिन् समये ' तान् ' देवान् ' समन् ' कथः ' अविन्दत् ' प्राप्तवान् । समच्छन्दः संग्रामवाची । " सङ्गे
समासु इयहा " (अ. सं. १०।१२३।१) " येनाममसु सामहः " (अ. सं. ११-३९) इत्यादौ समच्छन्दः
सङ्ग्रामे प्रसिद्धः । ते देवाः ' एतदां ' व्यद्रवन् ' वृषभ्रूताः । किमर्थम् ? ' अन्योऽन्यस्य थ्रिया आतिष्ठमानाः '
' थ्रिये ' उद्योतिष्टोमकल्पादि आःमनोऽभिप्रायमप्रकाशयन्तः साममहता इत्यर्थः । " प्रकाशनेयेपाद्ग-
योश्च " (पा. सू. १।३।२३) इति निष्ठनेऽमनेऽयम् । " आहृद् " (पा. सू. १।४।२४) इति
श्रिया आतिष्ठन्निद्रुतान्चतुर्धा । विद्रवणप्रकारं विमथ्य दर्शयति-अग्निर्वसुभिरित्यादि । शाकन्तप्रसिद्धं (तै.
सं. १।१।२१) पञ्चमं गणमुद्रवत्य सोपपत्तिकं पठपठे-वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्युहेक आहुरिति । तत्रो-
पपत्त्यभिप्राय-एते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवन्ति । ' तान् विद्रुतान् ' परस्परं विद्रिष्टान्
असुररक्षसान्यायमस्तर इति निश्चित्यानुवाताः ॥ १ ॥

तेऽविदुरिति । एतत् । ' असुररक्षसानि वै ' नः ' अनुव्यवागुः ' अनुगताः । एतेर्लुङि गादेतः (पा. सू. २।
४।४९) । ' द्विपुद्रो वै रथ्यामः ' रथ्यतिर्विशमनकर्मा, (नि. १।१।४) यत् प्राप्ता इत्यर्थः । हुन्त सङ्ग्रा-
मावाहा इति । शयुत्रोपाप्यदिक्महर्षयोतानयो ' हुन्त'-शब्दः । " अकर्मकाश्च " (पा. सू. १।१।२९) इति
कर्मकत्वं चान्तेऽमनेऽयम् । सङ्गता मयैव, एकस्य प्राप्तामनेत्यर्थः । तदप्रकारमाह-एकस्य थ्रिये तिष्ठामहा
इति । स इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि । एतत् ॥ २ ॥

तस्माद् इ न स्वाऽऋतीयेरन् । (न्यु) युऽर्षां परस्तऽमिव भवति तु
ऽएनाननुव्यवेति ते प्रियं द्विपत्तां कुर्वन्ति द्विपद्भ्यो रथ्यन्ति तस्मान्नऽर्षीये-
रन्त्स यो हेवं विद्वान्नऽर्षीयतेऽप्रियं द्विपत्तां करोति न द्विपद्भ्यो रथ्यति
तस्मान्नऽर्षीयते ॥ ३ ॥

ते होचुः । (हुं) हुन्तेदं तथा करवामहे अथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्ष-
मसदिति ॥ ४ ॥ [शतम् १७००] (अर्ष प्रपाठकः)

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं सप्रवददरे ते
होचुरेतेन नः स नानाऽसदेतेन विपुष्यद्भ्यो नऽ एतदतिक्रामाडिति कुस्यो-
पद्रुप्रुडिति त्वननुरेषु शाकरस्येति यो वाऽअयं पुवतऽएष तन्ननुपाच्छाकुरः
सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्ट्वाविमो प्राणोदानो ॥ ५ ॥

तस्माद् इ न स्वा ऋतीयेरन् । य ष्पां परस्तरामिव भवति—स एनाननुव्यवेति । ते प्रियं द्विपत्तां
कुर्वन्ति । द्विपद्भ्यो रथ्यन्ति । तस्मान्नऽर्षीयेरन् । स यो हेवं विद्वान्नऽर्षीयते । अप्रियं द्विपत्तां करोति ।
न द्विपद्भ्यो रथ्यति । तस्मान्नऽर्षीयते ॥ ३ ॥

ते होचुः—हुन्तेदं तथा करवामहे—यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्षमसदिति ॥ ४ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददरे । ते होचुः—एतेन नः स नानाऽसद, एतेन

तस्माद् इ न स्वा ऋतीयेरन्निनि । तस्माद् देवानां परविशेषात् शत्रूणामभिमवः प्राप्तः, 'तस्माद् इ' तस्मात्
लुप्तु कारणात् । 'स्वा' शतपथ. परस्तर न ऋषीयेरन् वैश्वेन विशेषेण न कुर्वुः । "ऋतीयेरन्" (पा. ८.
१ । १ । २८) । विशेषेण को दोष इति उक्तम्—य ष्पां परस्तरामिव भवतीति । 'पः' शत्रुः 'एवाम्' विभि-
ष्टानाम् 'परस्तरामिव' अत्यन्तदूरदेशस्यो 'भवति' 'सः' 'एताम्' शत्रून् 'विभ्रष्टान्' 'अनुच्येति'
'अनुप्रविशति' 'तस्मान्' 'द्विपत्ताम्' अन्वकाशप्रदानेन स्वयमेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विपद्भ्यः' शत्रुभ्यो
'रथ्यन्ति' यत्र प्राप्नुवन्ति 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' 'मेद्' न गच्छेत् । उक्तार्थस्य कश्चिदुक्तार्थनियम
विघट्टे—स यो हेवं विद्वानिति । य. कश्चिदेवं इत्यान्त देवेषु मनुष्येषु च दष्ट जानन् 'न ऋतीयते' 'मेद्' न गच्छेत्
अथवा परैरत्यादितो, ज्ञानिभेद् एकविदि न प्रवर्तेत इत्यर्थः । अत एव 'द्विपत्ताम्' अपि 'अप्रियं करोति'
सद्वेद्यावकाशस्यासम्भवात् 'न द्विपद्भ्यः' 'रथ्यति' यथा याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयते' ॥ ३ ॥

प्रान्निकम्पुनून्वा प्रष्टतमनुसरति—ते होचुरेतेदं तथा करवामहे, यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्षमस-
दिति । 'यथा' 'नः' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आप्रदिवम् एव' पुत्रोक्तावहित्यवसानम् 'अजर्षम्' ।
"अजयं सगन्तम्"—(पा. ४. १ । १ । १०५) इत्यनेन निष्पत्त्ये, 'अविवाश्यम्' 'असत्' 'संघेद्',
'तथा करवामहे' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अन्तर—ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियमृताः 'तन्' स्वस्वमृताः । अस्य व्याख्यानम्—
प्रियाणि धामानीति । 'प्रियाणि धामानि' अभिमतानि योग्यतनानि 'सार्धम्' एकत्र 'समवददरे'

तस्मादाहुः । (मुं) मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा संकल्पयति
तत्राणमपि पद्यते प्राणो व्यातो व्यातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

(स्तु) तस्मादेतदपि पा ऽभ्यवृत्तम् । मनसा संकल्पयति तद्वातमपि
गच्छति ॥ व्यातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुष ते मन ऽइति ॥ ७ ॥

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवदद्रे ते शेषु-
स्तेन नः स नानासदतेन खिष्वद्व्यो न ऽपवदतिक्रामाडिति तद्देवा ऽभ्ये-

विष्वद्-यो न पवदतिक्रामाडिति । कस्योपद्रष्टरिति । तन्ननुदेव शाङ्करस्येति । यो वाऽअपं पवते-
श्च तन्ननाच्छाङ्करः । सोऽप्यं मजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः । ताविमी प्राणोदानो ॥ ६ ॥

तस्मादाहुः-मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीनि । मनसा संकल्पयति-तत्र प्राणमपि पद्यते, प्राणो
वातम्-वातो देवेभ्य आचष्टे-यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदपि पा ऽभ्यवृत्तम्-“मनसा संकल्पयति तद् वातमपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य
आचष्टे यथा पुरुष ते मनः”-(ऋ. सं. १२।४।४) इति ॥ ७ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवदद्रे । ते शेषुः-एतेन नः स नानासदत्, एतेन

विनश्य स्यादिवलयः । तस्मिन् काठे एवमवृत्तं 'एतेन' स्यादितेन शरीरिण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः'
समयातिक्रमकारी 'माना' 'अपन्' विना मनेन् । एतदेव व्याचष्टे-एतेन विष्वदिति । 'विष्वद्' सर्वतो
मन्तं विद्युर्गो मवत्किन्त्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह-यो न पवदतिक्रामाडिति । 'एतन्' सङ्केतकम् 'अतिक्राम-
मान्' अतिक्रमेन् । कस्योपद्रष्टरिति । 'उपद्रष्टा' साधु, 'कस्य' 'तस्य पुरस्तादिदं मवेदिति शेषः ।
एव प्रकृत्यगम्य तैरिवेदमुत्तरमुक्तम्-तन्ननुदेव शाङ्करस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः
'तन्ननुमा' (दे. भा. १।४।७।) (भा. श्रौ. सू. १।१।१-२) । अपवा सर्वेननुत्तमा
प्रजापतिः तस्याकाशः पुनः, तन्पुत्रो वायुरिति सः 'तन्ननुमा' स च 'शाङ्करः' शक्तः सर्वं कर्तुम् । तस्य
पुरस्तादित्यर्थः । सः कः । इति, तं विशिनष्टि-यो वा अपं पवत इति । 'योऽप्यम्' 'पवते' गच्छति,
वायुरित्यर्थः । शाङ्कस्य वायोः पुराविस्तद्वृत्तं कर्षं घटते । इति, तत्राह-योऽप्यं मजानामुपद्रष्टा प्रविष्ट इति ।
प्रविष्टस्य कर्षं नोपकल्प्यतेति तत्राह-ताविमी प्राणोदानाविति । 'इतो' प्रसिद्धो यो 'प्राणोदानो'
'तो' एव स इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्तेऽप्यं शौकिकवचनं प्रमाणवति-तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कर्षं
मनुष्यविलासिज्ञानमित्यासाद्देव तद्वाद्यारिऋषेति दर्शयति-मनसा सङ्कल्पयति, तत्राणमपि पद्यत इत्यादि ।
प्राणप्रकृतयोः परस्परविनाशान्मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । बाह्यत्वयोरेव तयोऽप्येतेन प्राणत्वात् "प्राणो
वातः" इत्युक्तम् । अपिपद्यते सङ्कल्पितार्थविशिष्टः संश्लेषेति मातः । स च 'वातः' सर्वप्राप्तिरुत्तमगतिवत्
देवेभ्यः आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः कर्त्ते । पुष्ये पापे वा कर्त्ते, तमनतिह्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

उत्तेऽप्यं मन्त्रं प्रमाणवति-तस्मादेतदिति । मनसा सङ्कल्पयति, तद्वातमपि गच्छतीत्यादि । एतदेऽर्थः ॥ ७ ॥
विशेषाभिधानाय पूर्वैकं तान्तन्तमनुवदति-ते देवा जुष्टास्तनूत्यादिना । तद्देवा इति । 'तन्'

तर्हि नातिक्रामन्ति के हि स्युर्बदतिक्रामेयुर्नृत्तथं हि वुदेयुरेकथं इ वै देवा व्रतुं चरन्ति सत्यमेव तस्माद्देवां जितुमनपजस्यं तस्माद्यज्ञः ऽपवृथं ह वाऽअस्य जितुमनपजस्यमेवं यज्ञो भवति य एवं विद्वान्तसत्यं वुदति तदेतत्तानूनध्वं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं सप्रवददित्-
ऽथैतऽञ्जान्यान्वेव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं सप्रवदन्ते
तस्माद् इ न सर्वेणैव समभ्यवेयात्रन्मे जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्धं समभ्यवापानिति येनो इ समभ्यवेयात्रास्मै ब्रह्मवेदिदधुं ह्याहुर्न
सतानूनध्विणे द्रोग्धुव्यमिति ॥ ९ ॥

विषयः—यो न एतदतिक्रामादिति । तदेवा अप्येतर्हि नातिक्रामन्ति । के हि स्युर्बदतिक्रामेयुः । अनृतं हि वदेयुः । एकं इ वै देवा व्रतं चरन्ति—सत्यमेव । तस्माद्देवां जितुमनपजस्यम्, तस्माद्यज्ञः । एवं इ वाऽअस्य जितुमनपजस्यम्, एवं यज्ञो भवति—य एवं विद्वान्तसत्यं वदति । तदेतत् तानूनध्वं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः, प्रियाणि धामानि, सार्धं सप्रवददित् । अर्धतऽञ्जान्यान्वेव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं सप्रवदन्ते । तस्माद् इ न सर्वेणैव समभ्यवेयात् । नेन्मे जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समभ्यवापानिति । येनो इ समभ्यवेयात्—नास्मै ब्रह्मवेदिदधुं । इदं ह्याहुः—न सतानूनध्विणे द्रोग्धुव्यमिति ॥ ९ ॥

“ एतेन नः स नानाऽसन् ”—इत्युक्तमित्यर्थः । “ अप्येतर्हि ” इदानीमिति । अतिक्रमे वापमाह—के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः तर्हि के स्युः । उपप्रथिमाह—अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्वमतिहाय अनृतवदतात् कृत्स्नता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वमित्येव सति (ऐ. ब्रा. १ । १ । १९) अनृत हीत्यर्थं दोषः स्यात् । स एव तेषु उक्त इत्यत आह—एकं इ वै देवा व्रतमिति । सत्यवाद्दक्षत्वाद्—तस्माद्देवां जितुमनपजस्यमिति । यत् ‘ अनपजस्य ’ जेतुमनपजस्यम् (पा. सू. १ । १ । ८१) तत् ‘ जितम् ’ भवति । तस्माद् यज्ञ इति । प्राञ्चवन्तीति दोषः । अथवा यशोरूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “ एव ह ”—इत्यादिना उक्तार्थप्रवृत्तत्वात्—तदेतत् तानूनध्वं निदानेनेति । स्वस्वधारीसमवदानपूर्वकं शपथकर्म तानूनध्वम् (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ७) । “ तत् ” इदानी-
मनुष्ठीयमानं ‘ तानूनध्वम् ’ आज्यमह्वयस्पर्शनात्मकं कथमेतद् भवेत् इत्यत्र—“ मिदानेन ” कारणेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानमेव दर्शयति—ते देवा इत्यादिना । देवा आज्यानि गृह्णन्त एव स्वतन्त्ररूपि आभ्येन ‘ सार्धं ’ सप्रवददित् । अत इदानीन्तनैरपि तानूनध्वमेव समवदातव्यमित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गम् किञ्चित् पुरुषार्थमाह—तस्माद् इ न सर्वेणैवेति । ‘ सर्वेण ’ बह्वचनेन सह समवर्गति शपथ-
पूर्वकं समयं ‘ न ’ इत्यत । तदोपमाह—नेन्मे जुष्टास्तनू इति । ‘ वे ’ यम् ‘ जुष्टाः ’ अत्यन्तं प्रियमूताः

(त्य) अयातो गृह्णात्येषु । (वा) आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति यो वाऽअयं पवतऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्माऽऽ हि गृह्णाति तुस्मादाह आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्ते शाकरायेति । यो वाऽअयं पवतऽएष तनूनप्ता शाकऽऽएतस्माऽऽ हि गृह्णाति तुस्मादाह तनूनप्ते शाकरायेति ॥ ११ ॥

शकनऽओजिष्ठायेति । (त्ये) एष वै शकनोऽजिष्ठ एतस्माऽऽ हि गृह्णाति तुस्मादाह शकनऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥

अयातो गृह्णात्येव—“ आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि ”—(वा. सं. ५ । ५) इति । यो वाऽअयं पवते—एष आ च पतति, परि च पतति । एतस्माऽऽ हि गृह्णाति । तुस्मादाह—आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

“ तनूनप्ते शाकराय ”—(वा. सं. ५ । ५) इति । यो वाऽअयं पवते—एष तनूनप्ता शाकरः । एतस्माऽऽ हि गृह्णाति । तुस्मादाह—तनूनप्ते शाकरायेति ॥ ११ ॥

“ शकनऽओजिष्ठाय ”—(वा. सं. ५ । ५) इति । एष वै शकनोऽजिष्ठः । एतस्माऽऽ हि गृह्णाति । तुस्मादाह—शकनऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥

‘ तन्वः ’ प्रियवान्मूनाः सर्वैः साकम् ‘ नेत् समन्ववायान् ’ नैव सन्नना मर्षेपुरिति । ‘ नेत् ’ परिपतये । अन्व-वृत्तदित्तैर्लेद (पा. सू. ३ । ४ । ७) । “ अयापि नेत्येव इदित्येतेव सप्रयुज्यते परिपतये ” (निरु. १ । ३ । ५) इति हि निरुक्तम् । ‘ येनो ह ’ येनापि ह्यलु स्य अशक्यत्वात् ‘ अन्ववेवात् ’ तस्मै द्रोहो न कुर्यात् । तथा च लौकिका अपि ‘ इदम् ’ आहुः । ‘ किम् ’ इति—‘ सनान्त्वन्निगे ’ सम्भूयरापयकारिणे ‘ नद्रोषेध्वजम् ’ इति ‘ द्रोहो न कर्तव्य इति । “ कृषट्टहेर्ष्या—” (पा. सू. १ । ४ । ३७) । इत्यादिना चतुर्थी ॥ ९ ॥

अयं तानूनव्यार्थमाज्यग्रहणं समन्त्रक विवक्षे—अयातो गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति । अत्र गृह्णामीत्यन्त एको मन्त्रः । तनूनप्ते शाकरायेति शिगीयः । शकन ओजिष्ठायेति तृतीयः । अस्मिन् पक्षे ‘ गृह्णामि ’—एषयमुत्तरयोरोपि मन्त्रयोरनुब्रज्यते । तत्र सुवेग सर्वस्य घौषान्पस्यैकवारं प्रदद्यात्, स्यात्स्याः सुवेग विर्महणम् । अथवा “ तनूनप्ते शाकराय ”—“ शकन ओजिष्ठाय ” । इत्येते पूर्वमन्त्रयोश्च । तथा सत्येक एव मन्त्रः ॥

अत्र ब्राह्मणम्—“ अयेत आज्यान्वेव गृह्णाना जुष्टास्तनुः ” इति प्रत्येकमाज्यग्रहणस्य युक्तत्वात् सर्वं गृहीयुः । तथा च कात्यायन—“ प्रौढ व्रतप्रदाने गृह्णात्याप्तय इति, द्विध स्यात्स्याः सुवेग तनूनप्ते शाकरायेति, शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकारुत्वात् पूर्वोशेषो वीचरी ” (का. यो. सू. ८ । १४—१७) ।

“ प्रतिपुरुषं च ग्रहणमाज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः ” इति ॥

मन्त्रस्याथमर्थः—‘ आपतये ’ आ अभिमुखं पनन्यागच्छतीति ‘ आपतिः’, परिपततीति ‘ परिपतिः ’ वायुः धान्य ! त्वं तस्मै ‘ गृह्णामि ’ ॥ १० ॥

तनूनप्ते इति । उक्तार्थी तनूनभूशाकरसन्दौ (स. प. भा. ३ । ४ । २ । ५) । ‘ शकने ’ सर्वत्र शकन्य, ‘ ओजिष्ठाय ’ अनिरायेन बलवते । “ यो वा अयं पवते ”—इत्यादि ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

(त्व) अथातः समवमृशन्त्येव । (वै) एतद् देवा भूयः सुमामिरेऽइत्यं
 नः सोऽमुयासद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति तयोऽपुवैतुऽएतत्सुममन्तऽइत्यं
 नः सोऽमुयासद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्ति । (न्त्य) अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजऽइत्यना-
 धृष्टा द्वि देवा ऽआसन्ननाधृष्ट्याः सहसन्तः समानं वृदन्तः समानं दध्राणा
 देवानामोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्युनभिःशस्त्य-
 भिशस्तिपा ऽअनभिःशस्तेन्यमिति सुर्वांश्च द्वि देवा ऽअभिःशस्ति तीर्णा
 ऽअभसा सत्यमुपगेपमिति सत्यं वृदानि मेदमुतिकमिपमित्येवैतदाह स्विते
 माऽधा ऽइति स्विते द्वि तुदेवा ऽआत्मानमुदधत युत्सत्यमुवदन्त्युत्सत्यमु-
 कुर्वन्स्तस्मादाह स्विते माऽधा इति ॥ १४ ॥

अथातः समवमृशन्त्येव । एतद् देवा भूयः सुमामिरे-इत्यं नः सोऽमुयासद्यो न एतदति-
 क्रामादिति । तयो एवैत एतत्सुममन्ते-इत्यं नः सोऽमुयासद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्ति-“ अनाधृष्टमस्यनाधृष्ट्यं देवानामोजः ”-(वा० सं० ९। ५) इति ।
 अनाधृष्टा द्वि देवा आसन्न, अनाधृष्ट्याः, सहसन्तः, समानं वृदन्तः, समानं दध्राणाः । देवाना-
 मोज इति । देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि । “ अनभिःशस्त्यमिवास्तिपा अनभि-
 शस्तेन्यम् ”-(वा० सं० ९। ५) इति । सर्वा इि देवा अभिःशस्ति तीर्णाः । “ अब्रसा
 सत्यमुपगेपम् ”-(वा० सं० ९। ५) इति । सत्यं वृदानि, मेदमुतिकमिपमित्येवैतदाह ।
 “ स्विते माऽधाः ”-(वा० सं० ९। ५) इति । स्विते द्वि तुदेवा आत्मानमुदधत-यत् सत्य-
 मवदन्, यत् सत्यमुकुर्वन्-तस्मादाह-स्विते माऽधा इति ॥ १४ ॥

गृहीतस्यान्यस्य सर्वैरवमर्शन विधत्ते-अथातः समवमृशन्त्येवेति । स्वर्शकाले देवेः कृतमन्यसङ्केत दर्श-
 यति-एतद् वै देवा भूयः सुमामिरे इति । ‘ एतद् ’ वक्ष्यमाण ‘ भूयः सुमामिरे ’ पूर्वोक्तसंकेतमन्तरंग
 पुनस्तद्गता अवमन् । “ अम गृत्वादिषु ”-(वा० पा० म्वा० प० ४११) ‘ यः ’ ‘ नः ’ अस्माकं
 मन्ये ‘ एतद् ’ अतिक्रामात् अतिक्रामेत् । ‘ सः ’ ‘ इत्यं ’ देवमूल एव सन् ‘ अमुया ’ अन्यथा प्रकारेण
 ‘ असत् ’ देवभावाद विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानामेवायं सङ्केतः, किन्निवदानोत्तानानुष्ठानुगामित्यह-
 तयो एवैत इति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्वस्थापमयः । हे आज्य । त्व पूर्वापरैः ‘ अनाधृष्टम् ’ आदर्शनप्रसंगे
 भवति । तथा अनाधर्षणमिषमप्यसि । ‘ देवानाम् ’ ‘ ओजः ’ बलरूपमसि । ‘ अनभिःशस्ति ’ निन्दकरहितम् ।
 कर्तारि किञ् (पा. सू. ३। ३। १७४) । न केवल तादगेव, किन्तु ‘ अभिःशस्तिपाः ’ । तिङ्शब्दात्पयः
 (पा. सू. ३। ३। ८९) । अभिःशस्तेर्निन्दायाः स्फाशात् पातु असि । ‘ अनभिःशस्तेन्यम् ’ अहि-

(त्यु) अय यास्तुदेवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्धं समव-
ददरे तदिन्द्रे संन्यदयतौष वाऽइन्द्रो यु एष तपति नु ह वाऽएषोऽप्ये तताप
यथा द्वेदमन्यत्कृष्णमेवुं हेवास तेनेवैतदीषेण तपति तस्माद्यदि बहवो
दीक्षेन्त्यहपतयऽएष व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषामिन्द्रभाजनं
भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत युजमानायैव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयु-
रिदं ह्याहुऽइन्द्रो युजमान इति ॥ १५ ॥

अय यास्तुदेवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्धं समवददरे-तदिन्द्रे संन्यदयत । एष वाऽ-
इन्द्रो-य एष तपति । न ह वाऽएषोऽप्ये तताप-यथा द्वेदमन्यत्कृष्णमेव हेवास । तेनेवैतदीषेण
तपति । तस्माद्यदि बहवो दीक्षेन्त्यहपतय एव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः । स हि तेषामिन्द्र-
भाजनं भवति । यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत-युजमानायैव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः । इदं ह्याहुः-
इन्द्रो युजमान इति ॥ १५ ॥

सन् । इत्यर्थे केच-प्रथमैः न (पा. सू. ३ । ३ । १४) । अथवा अनिगतस्य स्वादि-
प्रदन्त्वेन सम्बन्धसि । यत्र एवं महात्मने त्वत् 'अवसा' श्युगेन मुक्तया इत्या 'सत्वं'
यथार्थस्वरूपम् 'उदगेव' उपलब्धम् । " गत् गतौ "- (वा. पा. मा. का. ९७९) इत्यस्य 'तिष्ठति
वे'-(पा० सू० १ । ३ । ७) " तिष्ठतिष्ठन् "- (पा० सू० ३ । १ । ३४) इति क्त्वं च ।
तेन सत्वेन 'स्तिने' सुष्ठु प्रती 'मा' क्त्वं 'अथाः' धारण ॥

मन्त्रं विमन्य व्याघटे-अनाघृष्टा हि देवा आसन्नानाघृष्ट्या इति । पूर्वैर्कैरन्यत्रुष्टा अग्नि देवाः पर-
स्परपरिगोत्रवर्माविषया अग्नि सन्तः, पश्चात् सङ्केतार्थे किनाऽप्यहृष्टेन स्वर्गपरिगत्यवर्तन्तः पुनः 'अनाघृष्ट्या
भासन्' अतन्वमनाघृष्टानः पुनरनाघर्षेतिवात् सद्गुणनि । " सङ्कन्तः "-इत्यादि पदप्रयत्नाभ्याम्बे हेतु-
त्वेन निर्दिष्टम् । " सहसन्तः "-परस्परिक्रम्येन वर्तमानाः; तथा 'सनातं कन्तः' परेको ब्रूते, तदप्ये-
ऽप्यनुवर्तन्तः 'सनातन्' एकमेव कार्यं मनसि 'दशानाः' धारयन्त्याः । द्वितीयमागत्य सत्पदेमह-देवा-
नामोज इति । ओजोऽस्मान् द्विवचनानाम्बे स्थानम् । अनिगतस्य दिग्दर्शनस्यैव कृतत्वं परितो ह-
सर्वा हि देवा अभिशस्तिं दीर्णा इति । 'सत्यनुगेव' -इत्येतस्य सत्यमतेः प्रतिबलरूपत्वेन वनात्म-
कत्वात् 'सत्वं वदानि'-इत्येवंरूपा सत्यप्रतिबला । तदेव सत्वं 'वेदम्'-इत्यत्र 'इ' -उभेन
निर्दिष्टम् । 'स्तिने मन्त्राः'-इत्यत्र 'स्तिने' इत्यर्थमह-स्तिने हि तदेवा इति । सुष्ठु प्रथमं लिट्पदः
सदत्र सत्वेन वदन्तीति प्रतिबन्धार्थकं सद्गुणननेकेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानुत्तमानाम् सर्वैः सृष्टनि सद् यजमानादेव दातव्यमिति विषयमह-अय यास्तुदेवा इति । इन्द्र-
सन्ध्याय विवक्षितवर्षमह-एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रोऽप्येव प्रती कोऽपि त्वो उच्य इति तत्रह-
न ह वा एष इति । तत्रकृतया, न तत्रानेत्यर्थः 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परिष्कृतानं तपन् ।

१-वेदं कृष्णो रक्तोऽयनो बभूव । इत्यत्र १-अपठते अत्यर्थे रक्षितेन प्रकथ्यति । यद्यु इत्यन्ते । क. पा. सू. १. १. ३१. ११

(त्व) अथ यास्तुदेवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्द्धं
समवददिरे तत्सार्धं संजग्मे तत्सामाभवत्तस्मादाहुः सत्यं घाम
देवजं सामेति ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ [४. २.]

आतिथ्येन वै देवा इहा । तान्समदविन्दजे तानूनप्त्रैः समशाम्यस्तु
एतस्य प्रायश्चित्तिमैच्छन्पुन्योऽन्यं प्रापमुवदन्नाह पुराऽवभृथात्पुनर्दी-
क्षामवाकल्पयंस्तु एतामवान्तरं दीक्षामपश्यन् ॥ १ ॥

अथ यास्तुदेवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि घामानि सार्द्धं समवददिरे, तत् सार्धं संजग्मे । तत्सामाभवत् ।
तस्मादाहुः—सत्यं साम, देवजं सामेति ॥ १६ ॥

अथ प्रवर्ग्यकर्मण्यवान्तरदीक्षा ।

आतिथ्येन वै देवा इहा, तान् समदविन्दत् । ते तानूनप्त्रैः समशाम्यन् । त एतस्य प्रायश्चित्ति-
मैच्छन्—यदन्योऽन्यं प्रापमुवदन् । नाह पुराऽवभृथात् पुनर्दीक्षामवाकल्पयन् । त एतामवान्तरं दीक्षा-
मपश्यन् ॥ १ ॥

सार्द्धं कथमाह । ' कृष्णम् एव ' कृष्णहृणमेव ' मास ' । तस्मान् ' तेनैव ' तानून-त्रान्यस्वीकारजनितेनैव
' वीर्येण ' दुर्द्धैर्ब- सन् ' तपति ' इत्यर्थः । " तस्माद् यदि बहव- " इत्यादि प्रकृतपर्ववसानवाक्य स्पष्टम् ।
' अम्युत्सिध्य' उपारे तदान्यमासिष्य । स हि तेषामिन्द्रभानने भवतीति । ' इन्द्रमाजन्म् ' इन्द्रस्थानोपः ।
फलस्य साम्येऽपि गृहपतिभ्येन बरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । यद्यु दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणावतेनै-
काहादिना सामयानेन दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन शिदमाणस्य सामेऽप्यस्य देवैः कृतं साम गूलमित्याह—अथ यास्तुदेवा जुष्टास्तनूरित्यादिना ।
' तन् ' अन्त ' सार्द्धम् ' ' संजग्मे ' । तदाभ्येन साक प्रक्षिप्तशरीरकदम्बकम् सहसनेकमभूत्, ' तत् सामा-
भवत् ' देवानां सत्येनोपजन्वात् ' सत्य देवजम् ' च ' साम ' ॥ १६ ॥

एति श्रीनाप्रगाद्याविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतस्यशास्त्रणभाष्ये तृतीयपाठके
धृत्याध्याय्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (३ । ४ । २) ॥

अवान्तरदीक्षां विधातुमाह—आतिथ्येन वै देवा इहा, तानिति । ' तै ' ' एतस्य ' तानूनप्त्रस्य शशपात्म-
फलस्य दोषपरीहाराय । तानूनप्त्रस्य निन्दितत्वमाह—यदन्योऽन्यं प्रापमुवदन्निति । " सत्यं यदानि, वेदप्रतिक्रि-
यम् " इत्येवकृतमित्यर्थः । " नाह पुरा " इत्यनेन दोषपरिहारात्प्रापयित्वा उक्तम् । स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथपर्वन्ता-
नुवर्तने सति प्रागतस्य पापवदनस्य परीहारे भवति, सा चतुष्टयिर्न तै- कृतोत्पर्थः; अन्ये दीक्षामरित्यागादिति-
माव । यदा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीमप्यपरित्यागात् कर्मभ्ये नूतनां ' दीक्षा ' ' पुनः ' ' न ' ' अवा-
कल्पयन् ' किन्तु प्रकृतदीक्षाया अनिरोधिनीम् ' अवान्तरदीक्षाम् ' ' अपश्यन् ' ॥ १ ॥

(इयंस्ते) तेऽग्निनेव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । तपो वाऽअग्निस्तपो दीक्षा तुदवान्तरां दीक्षामुपायंस्तद्यदवान्तरां दीक्षामुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यन्त तयोऽप्येष एतद्यदवः प्राचीनमवत्यं वा करोत्यवत्यं वा वृद्धति तस्यैवेतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनेव त्वचं विपल्याङ्गयते । तपो वाऽअग्निस्तपो दीक्षा तुदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तरामङ्गुलीराञ्चते सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यते प्रजामु ह्येव तदेवा उपायन् ॥ ३ ॥

(इयंस्ते) तेऽग्निनेव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । (न्ता) अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तुप्रजामुपायन्तसन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त सन्तरां मेखलां तुप्रजामात्मन्नकुर्वन्त तयो एवेषु ऽएतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥

तेऽग्निनेव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । तपो वा अग्निः, तपो दीक्षा । तदवान्तरां दीक्षामुपायन् तद् यदवान्तरां दीक्षामुपायन्—तस्मादवान्तरदीक्षा । सन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यन्त । तयो एवेषु एतद्—यदवः प्राचीनमवत्यं वा करोति, अवत्यं वा वृद्धति । तस्यैवेतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनेव त्वचं विपल्याङ्गयते । तपो वा अग्निः, तपो दीक्षा । तदवान्तरां दीक्षामुपैति—सन्तरामङ्गुलीराञ्चते, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यते । प्रजामु ह्येव तदेवा उपायन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निनेव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपायन् । सन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त, सन्तरां मेखलाम् । तत्प्रजामात्मन्नकुर्वन्त । तयो एवेषु एतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—तेऽग्निनेव त्वचामिति । ' विपल्याङ्गयन्त ' विविधं ' परि ' परितः ' आङ्गयन्त अनेष्टयन्तु; अग्निमेव त्वचमकुर्वन्निवर्धेः । अग्नेस्त्वग्नाये क. सन्वन्ध इति, तत्रोच्यते—तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्नि ' तप. ' ' दीक्षा ' तु क्लेशात्मकत्वादेव ' तपः ' । अवान्तरदीक्षा नाम निर्वचनेन प्रदासति—तद्यदवान्तरामिति । सन्तरामित्यादि । ' सन्तरामाञ्चन्त ' अनिरायेन, संक्षिप्ताङ्गुलीरुर्ध्वन् । तथा मेखलाम् अपि पूर्वा शिथिलवत्त्वात् पुनः सल्लामाङ्गुर्वन् ॥ तदेवाह—पर्यस्तामेवेति । ' पर्यस्तामेव ' परितः क्षिप्तमेव । ऋतमर्हतीति ' ब्रह्मम्, ' तद्विरोधि ' अनत्यं ' । ' तस्य ' ' एतत् ' अवान्तरदीक्षास्यं कर्म ' प्रायश्चित्तम् ' तस्य पापस्य निर्हरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थमाह—दीक्षामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, तामिदानीं विचचे—सोऽग्निर्नैवेति । ' सः ' यजमानः शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीक्षा प्रजासाधनत्वेन प्रदासति—प्रजामु ह्येवत्यादिना ॥ ३ ॥

तेऽग्निनेव त्वचामिति । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्तेति । न्यूवत्येषुमीमांसास्याग्निस्त्वप्येषुत्वान्मिथुनकर्ताऽग्नि-

सोऽग्निर्नैव त्वयं विपुल्यङ्गयते । (तेऽग्नि) अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता
प्रजनयिता तत्प्रजामुपैति सन्तप्रमद्भ्युलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा-
मात्सुन्कुरुते ॥ ५ ॥

देवानामु इ स्म दीक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा विसृ-
ज्यते त्रुं इ स्मेतरस्यैवेतरश्च रूपेणैतरस्यैतरमसुररक्षसानि जिघांश्-
सन्ति ते इ पापं वृद्धन्त उपसमेयुः इति वै मां त्वमधिकीर्षी इति मा-
जिघांश्शीरितिर्षिर्ह्येव तथा नान्यमुवादाग्निं तथा नान्यः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते होबुः । (३) भृपीत्यन्त्वामग्नेऽवादिपू ३ इति त्रैवाहुमन्यं न
मामन्य इति ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्नैव त्वयं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता । तत् प्रजामुपैति । सन्तराम-
हुलीरुचते, सन्तरां मेखलाम् । तत्प्रजामात्सुन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवानामु इ स्म दीक्षितानां यः समिद्धारो वा, स्वाध्यायं वा-विसृज्यते । तं इ स्मेतरस्यैवेतरं
रूपेण-इतरस्यैतरमसुररक्षानि जिघांमन्ति । ते इ पापं वृद्धन्त उपसमेयुः-इति वै मां त्वमधिकीर्षीः
इति । मा जिघांशीरिति । अग्निर्वै तथा नान्यमुवाद्-अग्निं तथा नान्यः ॥ ६ ॥

ते होबुः-अपीत्यं त्वामग्नेऽवादिपूः ३ इति । त्रैवाहुमन्यं न मामन्य इति ॥ ७ ॥

व्यते । सा प्रनिदि, ' वै ' -शब्देनोक्ता । अग्निर्नैवतयो' शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण
परिणामस्य भ्रान्त्यधीनत्वम् ' प्रजनयिता ' । अथवा कथम् ' अग्निर्मिथुनस्य कर्ता ' यतोऽसौ ' मिथुनस्य
प्रजनयिता ' इति व्याख्यानान्वाक्येयमात्रो द्रष्टव्यः । देवानां प्रवार्थत्वमुक्त्वा इदानीन्तनपञ्चमालस्यापि तदर्थत्व-
माह-तयो ध्रुवै एतत्प्रजामुपैतीति । ' एतत् ' एतया अरान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षाकारेण नमिदाधान विधास्यते, तन्मध्ये " या तनूरेषं सा मदि " इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्दा-
तत्वेनाह्मणिकामाह-देवानामु इ स्म दीक्षितानामित्यादिना । ' समिद्धारो वा ' समिधं हर्ततीति ' समिद्धारः '
" हर्ततेऽनुपदेऽच् " (पा. सू. ३।२।८) इत्यनुपदेय इति पूर्वुदासाताऽशोचननस्य सम्प्रदायादा-
न्येन प्राप्त. " कर्मव्यण् " (पा. सू. ३।२।१) इत्यण् । स्वाध्यायं वा विसृजत इति ।
' विसृजते ' नोच्चारयति कश्चित् । ' त इ ' समिदाहर्तारं वा कालिञ्ज वा मन्त्रोत्सृष्टारं वा । उपलक्षणमेतत् ।
ऋत्विजा मध्ये य कश्चिन् न्याहृतम्, तम् । ' इतरम् इतरस्य रूपेण ' इतरम् इतरस्य रूपेण ' समिदाहर्त-
रूपेण प्रवचनकर्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्तारमित्यर्थः । एवम् ' असुररक्षसानि ' असुराश्च रक्षांश्च य
' त्रिव्यसन्ति ' इत्यभिष्टन्ति । तथा सति देवाः ' इति ' खलु ' मात्स्यम् ' ' अचिकीर्षीः ' कर्तुमिच्छः ' इति ।
' मा ' भो ' जिघांशी ' इत्यभिष्टः, ' इति ' । ' पापं वृद्धन्तः ' ' उपसमेयुः ' अन्योऽप्यं प्राप्नुवन्ति ।
विमग्निरपि तादृशिवद्वाहन् । नैवाद्-अग्निर्वै तथा नान्यमित्यर्थः । ' उवाद् ' उदितवान् ॥ ६ ॥

ते होबुः इति ! ' ते ' असुरैरभिभूता देवाः । ' अग्ने ! ' ' त्वामग्निं ' इत्यण् ' अनेन प्रकारेण अस्मा-

तेऽविदुः । (२) अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपमसाम तेन उक्षांशं
स्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकं समश्नुविष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूपम-
भवंस्त्वेन उक्षांशं स्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तयोऽप्येषु
एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन उक्षांशं स्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकं
समश्नुते स वै समिधमेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥

सु समिधमभ्यादधाति । (त्य) अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यभिहितं
देवानां व्रतपतिस्तस्मादाह्राग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूरियं
सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि ॥ सह नौ व्रतपते व्रतानीति
तुदग्निना त्वचं विपल्यङ्गयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तप-
स्पतिरिति तुदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तग्रमङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां
पर्वस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यस्यते ॥ ९ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमः—अस्यैव रूपमसाम—तेन रक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे—तेन स्वर्गं लोकं
समश्नुविष्यामहे—इति । तेऽग्नेरेव रूपमभवत्, तेन रक्षांस्यत्यमुच्यन्त । तेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत ।
तयोऽप्येषु एतदग्नेरेव रूपं भवति, तेन रक्षांस्यतिमुच्यते, तेन स्वर्गं लोकं समश्नुते । स वै समिधमेवा-
भ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥

स समिधमभ्यादधाति—“ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपाः ”—(वा. सं. ९ । १ । १) इति । अभिहितं
देवानां व्रतपतिः । तस्मादाह—अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति । “ या सव तनूरियं—सा मयि । यो
मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते ! व्रतानि ”—(वा. सं. ९ । १) इति । सह अग्निना त्वचं
विपल्यङ्गयते । “ अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम् । अनुतपस्तपस्पतिः ”—(वा. सं.
९ । १) इति । तुदवान्तरां दीक्षामुपैति । सन्तरामङ्गुलीरुचते, सन्तरां मेखलां पर्वस्तामेवैना-
मितत्सतीं पर्यस्यते ॥ ९ ॥

निव किम् । ‘ अवादिबुः १ ’ । (वा. सू. ८ । २ । १००) प्रश्ने ष्युतिः । तस्योत्तरम्—‘ नैवाहमन्यम्, नमा-
मन्यः ’ ॥ अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

तेऽविदुरिति । ‘ अयम् ’ अग्निः ‘ नः ’ आत्माकं मध्ये ‘ विरक्षस्तमः ’ विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिरायेन
विरक्षाः । ‘ विरक्षस्तमः ’ । “ अस्यैव रूपमसाम ”—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखलाहृन्पात्रिनधारणादिकमपि
दीक्षाङ्गम्, तथाप्यभ्यादधदवान्तरदीक्षां समिधमेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥
स समिधमभ्यादधातीति । “ अग्ने व्रतपा इत्यादिः समिधदानमन्त्रः । हे ‘ व्रतपा अग्ने ’ । ‘ त्वे ’
त्वयि व्रतस्य पातारि सति, अहं ‘ व्रतपाः ’ व्रतस्य पालयिता, भूयस्तमित्यर्थः । सप्तम्याः शे आदेशः ।

(त्रुष्ये) अथैनमतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति तपो वा अग्निस्तपो मुदन्त्य-
स्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

(न्त्यु) अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य । राजानमाप्याययन्ति तद्यन्मुदन्तीरुप-
स्पृश्य राजानमाप्याययन्ति वृजो वा आज्यथ् देतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन
देतः सोमथ् द्विनुसाग्नेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । (") अस्मात्सुतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यथ् सोमाय तुमे-
वाग्रऽआप्याययेयुः सुधावान्तरदीक्षामथ तानूनन्त्रार्णोति तदु तथा न कुर्वाथ-

अथैनमतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तपो वा अग्निः, तपो मुदन्त्यः । तस्मादेनं मुदन्तीभि-
रुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति । तद् वृजो यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति,
वृजो वा आज्यम्, देतः सोमः । नेद्वज्रेणाज्येन देतः सोमं दिननामेति । तस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य,
राजानमाप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । अस्मात्सुतदाप्यायनं क्रियते—आतिथ्यं सोमाय—तमेवाग्रऽआप्याययेयुः—अथावान्तर-

(पा. सू. ७।१।१९) । अथवा ' प्रनयाः ' मवमि ' ले ' स्वम् । " अग्निर्हि देवानां प्रतपति । " इत्यत्र ' हि'-
शब्देन " त्वमग्ने वराणां अग्नि देव आ मर्थेभु "—इत्यादि (ना. स. ४। १६) श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरित्यने ।
' या तव ' तेजोमयी ' तन् ' अग्नि ' सा ' ' इव ' ममाग्नि मवतु, तथा ' या मम ' इत्येवम् ।
इति ' प्रतपते ' अग्ने ! ' नो ' आवा ' सह ' ममाग्नि ' चरिष्याव. इति शेषः । ' तन् ' तेन तन्मुदन्तिममेन
मन्त्रमनेन । " अतु मे दीक्षाम् " इति मन्त्रमामो ' दीक्षा '—शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रमगपठेनावान्तरदीक्षा
प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षादुत्पन्नतर पुनरंगुन्दादिसमञ्जनस्यानिधानाद्दीक्षादिति. कर्त्तव्यापश्चात् समञ्जनमिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ दद्यथ वरानस्य तत्तन्मुदन्तीभिः कर्त्तव्यमिति विधत्ते—अथैनमतो मुदन्तीभिरिति (का. प्रौ सू. ८।२४) ।
एन सोमं यजमान वा । ततो आगो ' मुदन्त्यः ' । अग्नेर्मुदन्तीनाञ्च सन्त्यापकृत्वान् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मुदन्त्युपसर्जनदूर्क राजाप्यायन विधत्ते—मुदन्तीभिरुपस्पृश्य राजानमिति । वृजो वा आज्य-
मिति । " धृत् वे देवा वज्र कृन्तु सोमयजन् "—(तै. स. ६। २। २। ४) इति धृतेरुप्येव वज्र-
त्वम् । सोमस्य सर्वोप्यनुप्रेवेशात्रेणनधोवचिजन्वैत्वान् रेतस्व सोमस्य । अथवा " पञ्चप्यामाहुतावापः पुरु-
वचनां भवन्ति "—(छा. ब्रा. ७। ९। १। ३. प. १४। ९। १। १९) इति आहुतिरूपस्य सोमस्य
कषेण वेतोरूपेण परंप्रामात्रेणत्वम् ॥ ११ ॥

अनुद्वेषनदार्थकमविषये किञ्चिद् अथवादिनधोऽनुद्वेषयन्ति—तदाहुयेस्मात्सुतदाप्यायनं क्रियत इति

१-मदन्तीरुपस्पृश्य वरानपठतः सोममन्त्रं यजन्त्येव श्रुयन्ति । का. ब्रा. सू. ८।२६। २-सोमधोऽनुद्वेषयन्ति इति का. पा।

जुत्य वा ऽएवं कर्मात्रं वा ऽएवान्तस्समुद्रविन्दुत्वे सप्तशतमेव पूर्वमुपायत-
यावान्तरदीक्षाप्रयाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तमुदाप्यायन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोमं वाती-
तुत्येतच्छरीरं इन्द्रियो बडङ्मानस्तुडेपोऽज्ञाना नागौर्गविर्वापित इति
इ स्नाह श्वेतकेतुर्गुहालकित्वामेतुदाहृत्याभिपुञ्जन्ति तां दीक्षोपत्रदि-
स्तानूनजैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति तयोऽप्युपनामेतु ऽप्युपदीक्षोपत्रदि-
स्तानूनजैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारवमिति वा आहुः । (य) मजो इ वै मधुसारवमुपेतुऽप्यु सऽयो

दीक्षान्—अथ तानूनजैराप्यायने । तदु तथा न कुर्वन् । एतस्य वा एवं कर्म । अथ वा एतन्मन्त्र-
विन्दुः । ते मंत्रान्मेव पूर्वमुपायन्—अथावान्तरदीक्षान्—अथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद् यदाप्यायन्ति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः वृत्रो वै सोमं वातीति । तस्मैऽच्छरीरम्—
शरीरयो, यद्दङ्मानः । तदेवोऽज्ञाना नागौर्गविर्वापिते—इति इ स्नाह श्वेतकेतुर्गुहालकः । तन्नेनःऽह-
त्याभिपुञ्जन्ति । तां दीक्षोपत्रदिस्तानूनजै- आप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति । तयोऽप्युपनामेव एत-
दीक्षोपत्रदिस्तानूनजैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारवमिति वा आहुः । यज्ञो वै मधु सारवम् । अथैव एव मन्त्रो मधुहृतो यदन्वितः ।
तयथा मधु मधुहृत आप्यायनेषु—एतन्नेनःऽज्ञानाप्यायन्ति ॥ १४ ॥

‘ यस्मै सोमं एतन्नेनः किन्ने ’ तन्ने ’ अने ’ आप्यायनेति— मजो मधुम् । सोमस्यन्व-
प्रयोगे चोद उदायिते यामन्त्राद्येन दन्तेति—एतस्य वा एवं कर्मेति । एतन्मन्त्रान्प्रति कर्मजानं
यद्यस्य सद्यु क्रियन् इत्यर्थः । ‘ अथ ’ मधु ’ एतन् ’ मधुम् कर्मतः ‘ यद्विन्दुः ’ मन्त्रो ‘ हे ’ व
देवोः ‘ पूर्व ’ मन्त्रानेवोपायन् ‘ कर्माद्येनानन्वयं तन्मन्त्रं ने हृत्स्वन् इत्यर्थः । अथावान्तरदीक्षाति ।
साधनवर्तिदोषादिशुद्धयं मननत्वेन अवान्तरदीक्षं कार्यं । अतः परितोष इत्यन्वयान्ने निवेश इति ॥ ११ ॥

तमुदाप्यायन्तीति । आप्यायन इत्यन्ते—देवो वा इति । सोमस्य देवस्य समर्पणे—दिवि हीति ।
कर्मजैर्वा सोमस्य, सोमस्य आप्यायने क्रियतेत्यन्वयं आहुः—वृत्रो वा इत्यर्थः । तद्विन्दुस्य ह्येव यद्यं ह्यन्वये-
पीतमोक्षोयस्य ह्यन्वयेत्यन्तेः सोमस्य ह्यन्वयम् । ‘ तस्य ’ इत्येव ह्यस्य ह्यस्य ‘ शरीरं ’ ‘ तिर्येऽज्ञानः ’
‘ वातवन् । सोमस्य बन्धने सोमशरीरवृत्तेषु निर्दिष्टं कर्मेति । ‘ तद् एव ’ ‘ अथानदेव ’ ‘ अथैवः ’ ‘ अथैव ’
‘ इति ’ एव ‘ श्वेतकेतुः ’ दीक्षालकः अहम् । अथ ‘ तन्नेन ’ इत्युपनामेव इत्यन्वयान्ना यद्यन्वयः
अभिपुञ्जन्ति, न साधुत्वं ‘ सोमम् ’ । अतः ‘ तन् ’ अथैवो दीक्षोपत्रदिः मन्त्रोः सद्युत्वं ‘ सोमं कुर्वन्ति ’
तयो एतन्नेन इत्यादि । सत्यम् ॥ १३ ॥

अथैव मन्त्रान्कर्तव्यमप्यायनं सारवमधुस्यकर्मणः प्रशानति—मधु सारवमिति वा आहुतिरप्यायि ॥ १४ ॥

१—मधुसारव इति यानक्या इति व. क. घ. । २—साधनमुदाप्यायन इति क. सारवमधुस्यकर्मणः इति क.
सारवमधुस्यकर्मणः इति व. क. घ. ।

मधुकृतो यद्वृत्तिजस्तद्यथा मधु मधुकृत ऽवाप्याययेयुरेवमेवैतद्यज्ञ-
नाप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । (०) इमां जितिं जिग्युषेपामिषं जितिस्ते होषुः कथं
न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुषुं स्यादिति ते यज्ञस्य उंसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदनेना-
योषयस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत
ऽएवं वा ऽएष यज्ञं सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य
निर्घातिं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै वदभूत्वाऽऽप्याययन्ति । पद् वा ऋतव ऽऋतव ऽएवैतद्भूत्वाऽऽप्या-
ययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽवाप्याययन्ति । (न्य) अर्शुरर्शुष्टे देव सोमाप्यायतामिति
तदस्यार्शुर्शुमेवाप्याययन्तीन्द्रायेकधनविदऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाइन्द्रायेत्येकधनविदऽइति शतं शतं ह स्म वा एष
देवान्प्रत्येकैकऽएवार्शुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्यमिन्द्रः प्याय-
तामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा वै यज्ञस्य देवता

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युषेपामिषं जितिः । ते होषुः—कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य उंसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं यूपेन योषयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यदननायोषयन् । तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः—एवं वा एष यज्ञं सम्भरति-
यो दीक्षते । वाग् वै यज्ञः । तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्घातिं, यद्विदुग्धं—तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै वदभूत्वाऽऽप्याययन्ति । पद् वा ऋतवः । ऋतव एवैतद् भूत्वाऽऽप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त आप्याययन्ति—“ अर्शुरर्शुष्टे देव सोमाप्यायताम् ”—(वा. सं. ५.१७) इति । तदस्यां-
शुर्शुमेवाप्याययन्ति । “ इन्द्रायेकधनविदे ”—(वा. सं. ५.१७) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता ।
तस्मादाइन्द्राय इति । एकधनविदऽइति । शतं शतं ह स्म वा एष देवान्प्रत्येकैक एवांशुः । एक-

एतदेवाप्यायन गतसात्त्वपरिहासामना प्रवृत्तमि—यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युषित्वादिना । यदेवात्र
यज्ञस्य निर्घातिं यद्विदुग्धं तदेकैव पुनराप्याययन्तीत्यनेन एतदसकृद् व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

ते वै वदभूत्वाऽऽप्याययन्तीत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

त आप्याययन्तीति । आप्याययन्त्यस्य प्रथममाग्न्याचष्टे—अर्शुरर्शुष्टे देवेत्यादि । यद्यथाप्यायने सोमस्य
सर्वोऽनुनाप्यायते, सपामि मन्त्रे “ अशुशुः ” इति वीष्मामिधानस्तामर्थ्येनैव प्रवृत्तु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

तुमेवैतद्वाप्याययत्या त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधा-
त्याप्याययास्मान्सखीन्त्सन्त्या मेघयेति स युत्सन्नोति तत्तदाह युत्सन्त्येत्यथ
यदनुब्रूते तद् तदाह युत्सन्त्येति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयित्येका
वा ऽप्येतामाशीर्भवत्सृष्टिवृत्तं च युजमानस्य च यजस्योदृचं गच्छेमेति
यजस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

(ह्य) अथ प्रस्तारे निहवते । (तऽ) उत्तरतउपचारो वै यज्ञोऽथैत-

यनानाप्यायते, दश-दश वा । "आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व"-(वा. सं.
५।७) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । ना धेव यज्ञस्य देवता-तामेवैतद्वाप्याययति । आ त्वमिन्द्राय
प्यायस्व इति । तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधाति । " आप्याययास्मान्सखीन्त्सन्त्या मेघया "-
(वा. सं. ५।७) इति । स युत्सन्नोति-तत्तदाह यत्सन्त्येति । अथ यदनुब्रूते । तद् तदाह-यत्सन्त्येति ।
" स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय "-(वा. सं. ५।७) इति । एका वा एतेषामा-
शीर्भवति-भ्रूतिर्वा च यजमानस्य च " यजस्योदृचं गच्छेत् "-इति । यज्ञस्योदृचं
गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तारे निहवते । उत्तरतउपचारो वै यज्ञः । अथैतद् दक्षिणोऽन्वित्याप्याययति । अग्निं

इन्द्रायैकधनविद् इति । अत्रेदशान्तरापर्यमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्येति । एकधनानाप्यायते दश दश वेति ।
एक एव सोमादित्यो हविःपदाश् एव धन वेर्षाते देवाएकधनाः; तान् इन्दयि यज्ञे सोमनापि लभत रत्नीन्द्रः
'एकधनविद्' । ' तस्मात् ' एकैक एवांशुः घतशो दशसो वा ' एकधनान् ' देवान् ' आप्यायते ' वर्धयति,
शरीरोपचयं करोति, अतः उत्तरप्रकारेण सोमाह्वयैकधनेन देवानामेकधन शान्मन्तः ' इन्द्रायैकधनविदे ' इति ।
'आह' इत्यर्थः । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामिति । हे सोम ! 'युत्स' इत्यर्थेत्वां पातुं स इन्द्रः मयर्थो भवति ।
पञ्चमाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थवाङ्ममादिन्द्रस्यैवाप्यायनं ह्यन भवतात्यर्थः । आ त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति ।
अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थवाङ्ममेष्टमिन्नेवाप्यायनं दधातांशुत्सम् । आप्याययास्मान्सखीन्त्सन्त्या मेघयेति ।
अनेन मन्त्रमार्गेण धनमेषां दिक्षया प्यायनायामसखिभूतानाम्त्रिविक्रामाशामन क्रियते । अत्र ' सनि-मेग ' -
शब्दयोस्तन्मयं धनमनुवर्चनार्थं मन्त्रादिकं चार्थं शक्याह-स यत् सन्नोति तत्तदाह यत्सन्त्येतीति । ' मन्वा ' -
' इति ' एवरूपेण शब्देन यदाह्वयैकताम् ' तद् ' यत् सन्नोति ' धनं यज्ञेन यजमानः, ' तदाह ' इत्यर्थः ।
एवमुत्तराक्यमपि योजयम् । पूर्वाभ्रभूतस्यानुवर्चनस्य मेष्टमन्त्रेणाम्भवाङ्ममेष्टमन्त्रस्यानुवर्चनमर्थ इति व्याख्या-
त्मम् । स्वस्ति ते देव सोमेति । ' हे सोम ! ' तव 'शक्ति' विनाशाम्भवः शेषः, अस्तिरिति शेषः । अहं त्वदनु-
प्रसाद ' सुत्याम् ' सोमानिधनम् 'अशीय' आमुषाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तत्पर्यमाह-एको वा एतेषामाशी-
र्भवतीति । यज्ञस्योदृचमिति । उंयमित्येति शब्द ' उच्छृ ' तवा समाप्तिर्भवते ॥ १८ ॥

आयमनमिधाय निहवमाह-अथ प्रस्तारे निहवत इति । प्रस्तारोपरि वागी सम्पुटीत्यर्थः 'एषा रायः'-

१-यदनुपरिवर्तिनी । इ० पा० । २-अत्रयमत्क केवाऽप्येदः शेषवन्त्येवममत्कानिचर्येवपक्षेच प्रस्तारे निहवत इत्यत्रान्ता
रथिभोत्तान्नेऽप्य इति । वा० शो० सू० । ८-२० ।

दक्षिणेवाश्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्टतः कुर्वन्ति तन्मिथ्या
कुर्वन्ति देवेभ्य ऽआवृक्ष्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरुग्रभन्ते तस्यो
हेपा प्रायश्चित्तिस्तुथो हेपामेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृक्ष्यन्ते
तस्मात्प्रस्तरे निहुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः । (१) अक्ते निहुवीरा ३ ननक्ता ३ इत्यनक्ते हेव निहुवीरन्न तु
प्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निहुवते । (तऽ) पृष्टा रायः प्रेषे भृगाय ऋतमृतवादिभ्य इति सत्युं
सत्यवादिभ्य ऽडुत्येवैतदाह नमो आवापृथिवीभ्यामिति तदाभ्यां आवापृथि-
वीभ्यां निहुवते ययोरिदं सर्वमपि ॥ २१ ॥

यज्ञः । तद् यज्ञं पृष्टतः कुर्वन्ति । तन्मिथ्या कुर्वन्ति, देवेभ्य आवृक्ष्यन्ते । यज्ञो वै प्रस्तरः । तद्
यज्ञं पुनरुग्रभन्ते । तस्यो हेपा प्रायश्चित्तिः । तयो हेपामेतन्न मिथ्याकृतं भवति । न देवेभ्य
आवृक्ष्यन्ते । तस्मात् प्रस्तरे निहुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः—अक्ते निहुवीरा ३ ननक्ता ३ इति । अनक्तं हेव निहुवीरत् । न तु प्रहरणं दोषाक्तस्य ॥ २०
ते निहुवते । “ पृष्टा रायः प्रेषे भृगाय ऋतमृतवादिभ्यः ”— (वा. सं. ९ । ७) इति ।
सत्यं सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह । “ नमो आवापृथिवीभ्याम् ”— (वा. सं. ९ । ७) इति । तद्
आभ्यां आवापृथिवीभ्यां निहुवते; ययोरिदं सर्वमपि ॥ २१ ॥

(वा. सं. ९ । ७ ।) इति मन्त्रवचो निहुव । निहुवशब्दोऽप्यलारे प्रसिद्धो लोके, इह देवानां नमस्कार-
दिना साम्बन्धन विहितम् । निहुव सोमाप्यायनकाले सम्पादितस्वानिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति—उत्तर उप-
चारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधान साम्बन्धनयोरेवामिप्रायेण । अग्नेर्व-
हत्वमृषिजा दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागमित्यस्य गार्हपत्यस्य पृष्टतः करण भवति, तेन ‘ मिथ्या ’
अकृतं कुर्वन्ति, अग्ने सर्वदेवायकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिहुवेन कथं समाधानमिति,
ननाह—यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निहुवस्य काल निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिना विचार दर्शयति—तदाहुस्ते निहुवीरा ३ ननक्ता ३ इतीति ।
किमु ‘ अक्ते ’ प्रस्तरे निहुव कर्त्तव्यः उत्तानक्ते । इति विचार्यमाणत्वात्—(वा. सं. ८ । २ । २७) । इतिः
अक्तस्य अनिहुवेनात्रो प्रहरणादन्त एव प्रस्तरे कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

ते निहुवत पृष्टा रायः प्रेष इति । (त. सं. १ । २ । २ । १) निहुवमन्त्रस्याप्यर्थः । हे ‘ पृष्टः ’ ।
उत्तनस्य सम्बुद्धिः । धन यजमानार्थमिच्छन् अन्ते ! अत्र ब्रह्मणे सोमाप्यायननिहुवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव
प्रसाधः । ‘ रायः ’ धनानि, प्रयच्छन्ति शेष । किमर्थम् । ‘ हे ’ अनाय, ‘ भृगाय ’ सोमराय च ।

(घ्य)अवाह समुल्लुप्य प्रस्तुम् । (म)अग्नीन्मदन्त्यापा ३ इति मदन्ती-
त्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपपुष्युपर्थ्यग्निमितिहरति स अन्नानुप्रहृत्येतेन द्युत
ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवत्युय यदुपपुष्युपर्थ्यग्निमितिहरति तदेवास्यानु-
प्रहतभाजनं भवति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीश्रिदधाति ॥ २२ ॥

इति तृतीयपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥३॥ (४ । ३)

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः शिरः प्रवुग्येः । (स्तु) तस्माद्यदि प्रवुग्येवा-
न्भवति प्रवुग्येण प्रचर्याथोपसुद्रिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः श्रुतिदधाति ॥ १ ॥

अवाह समुल्लुप्य प्रस्तासुः अग्नीन्मदन्ति-आपा ३ इति । मदन्तीत्यग्नीदाह । ताभिरेहीत्युप-
पुष्युपर्थ्यग्निमितिहरति । स अन्नानुप्रहृत्येतेन द्युत ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवति । अथ यदुप-
पुष्युपर्थ्यग्निमितिहरति, तदेवास्यानुप्रहतभाजनं भवति । तमग्नीधे प्रयच्छति । तमग्नीश्रिदधाति ॥२२॥

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः । शिरः प्रवुग्येः । तस्माद् यदि प्रवुग्येवाभवति । प्रवुग्येण प्रचर्यं,
अर्थापसुद्रिः प्रचरति । तद् ग्रीवाः मतिदधाति ॥ १ ॥

तथा ' अतवादिभ्यः ' सायवादिभ्योऽस्यस्य ' अत प्रपच्छ ' कियमाणं कर्म यथा न कृपां स्यात्, तथा
इतिभ्यः । ' सर्वदेवाग्रयाम्या ' ' यावापृथिवीभ्यां ' ' नमः ' अल्लु । अन्नानुप्रहृत्येतेन द्युत ऊर्ध्वान्यहानि-
सत्यवादिभ्य इतीति । यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निहव इत्याह-यावापृथिवीभ्यामेव निहवत इति ।
अल्लु नमस्कारेण तपोनिहवः, इतरेषां देवानां स कथं इतः स्यादिति, तत्राह-यपोरिदं सर्वमधीति । यस्माद्
तपोरेणः ' इदम् ' परिहृत्यमाने सर्वम् ' अग्नि ' स्थितमिति शेषः । तस्मादित्यर्थः । अथवा ' अग्नि ' इति
सतस्यार्थानुवारी तपोरेणं सर्वमिति ॥ २२ ॥

अथर्वकर्मकं प्रैषं दर्शयति-अवाह समुल्लुप्य प्रस्तारमग्नीन्मदन्त्यापा ३ इतीति । ' प्रस्तारं ' ' समु-
ल्लुप्य ' ' सन्त्याहयेमर्षः । हे ' अग्नीध्र ' । ' आपः ' किम् ' मदन्ती ' मदन्त्यः ताताः किमासन्नित्यर्थः ।
' ताभिरेहि ' इति, ' आह ' इति शेषः । तं प्रस्तारम् ' अग्निम् उपसुदपारि ' अग्नेरर्थात्प्रयत्ने ' अतिहरति '
अनुप्रहृतं । अनुप्रहरणस्य प्रयोजनमाह-इतेन ह्यत ऊर्ध्वान्नीति । ' एतेन ' आतिष्वार्थमस्तरेण । उपसु-
दपारि प्रहरणस्य प्रयोजनमाह-तदेवास्यानुप्रहतभाजनं भवतीति । ' तम् ' अथर्व्युगा दत्तं प्रस्तारम्, ' अग्नीध्र '
आग्नीध्रः सुराहिते देवे ' निदधाति ' स्थापयेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते शाध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयपाठके
चतुर्थाध्याये तृतिं ब्राह्मणम् ॥ ३-४-२ ॥

इति तृतीयपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥३॥ ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः । शिरः प्रवुग्येः । तस्माद् यदि

१-मुपा-६. क. पा. १-२-मुल्लुप्य प्रस्तारमग्निमदन्त्यापा ३ इति । मदन्तीत्यग्नि । का. श्री. सु. ६. ११-१० ।
२-४ प्रस्तार इति क. पा. । ३-ताभिरेहि श्रुतमवाहनीत्वर ह्यवाऽनुप्रहृत्येतेन द्युत ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवति । का. श्री. सु. ६ । ३३ ।

तद्याः पूर्वार्हेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे याज्या आ याज्यास्ता
ऽअनुवाक्यास्तद्व्यतिपजति तस्मादिमानि श्रीवाणां पूर्वाणि व्यतिपक्ता-
नीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वाऽअमुराश्च । (ओ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तत्रोऽसुराऽ-
एषु लोकेषु पुरश्चकिरेऽयस्मयीमेवास्मिँडोके रजतामन्त्रिक्षे हरिणीं दिवि ॥ ३
तद्वै देवाऽअस्पृष्वत् । तस्पृताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्युप्रासीदंस्तस्मा-
दुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दत्रिमाँड्योकान्प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं
जयन्तीति यदहोपासते तेनेमां माजुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

तद् याः पूर्वार्हेऽनुवाक्या भवन्ति; ता अपराह्णे याज्याः । या याज्यास्ता अनुवाक्याः । तद्
व्यतिपजति । तस्मादिमानि श्रीवाणां पूर्वाणि व्यतिपक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वाऽअमुराश्च, उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । तत्रोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे—अयस्मयी-
मेवास्मिँडोके । रजतामन्त्रिक्षे । हरिणीं दिवि ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वत् । तस्पृताभिरुपसद्भिरुपासीदत् । तद् यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम । ते

प्रवर्षवान् भवति, प्रवर्षेण प्रवर्षीयोपसद्भिः प्रचरन्तीति । ' तत् ' तेन प्रवर्षानन्तरमुपसत्प्रवर्षानेन
' श्रीताः ' अवपराह्णेऽया अङ्गवचनम् । ' प्रतिदधाति ' शिरसा सह योजितवान् भवति । " न प्रपमये
प्रउज्यात् "—इति त्रिवेदसम्भवाद् ' यदि प्रवर्षवान् " इत्युक्तम् । आश्वलायनेऽपि प्रपमयेनेके
धर्मन् " इति (धा. सू. ३ । ८ । १९) ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वार्हेऽनुवाक्या भवन्ति ता अपराह्णे याज्याः—इति "अग्निर्वाणि अहुवद्"—"य तप इव
सर्षहा"—(ऋ. स. १ । १६ । ३४ ३९ ।) " त्वं सोमासि सत्पतिः"—" गवस्तानो अमीवहाः"—
(ऋ. स. १ । ११ । ६, १२) "इदं विष्णुर्विचक्रमे"—" त्रीणि पदा विचक्रमे"—(ऋ. सं. १ । २३ ।
१० । १८) इति त्रीणि युगलानि क्रमेणान्वितोर्विष्णुना याज्याः पुरोऽनुवाक्याः । (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ८)
तेष्वाम्ना प्रातः कार्हीरसादि पुरोऽनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्या, सायङ्कालीनोपसदि तत्र द्वितीया पुरोऽनु-
वाक्या प्रथमा यस्या इत्यर्थः । श्रीवाणामुत्थित्व् प्रमिद्वर्षीयावात् ' अस्थीनि ' इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकत्रयसाधनत्वेन प्रवर्षति—देवाश्च वा अमुराश्चेत्यादिना । 'अयस्मयीम्' इत्यत्र " अयस्मया-
रीनि प्ठन्दति"—(षा. सू. १ । ४ । २०) इति मसञ्जायं पदसञ्जाया बाधोदुत्वाभावात् । हरिणीं दिविती ।
हरिणवर्णां पुरम्, सुवर्णवर्णमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वत्तेति । ' तत् ' पुरत्वम् ' अस्पृष्वत् " " स्य हिसापान् " (धा. पा. सा. ५ । ११)

१-प्रवर्षीयवचनम् । ऋ. श्रौ. सू. ८ । ३३ । २-अयस्मयी वाऽअयस्मयी । षा. श्रौ. सू. ८ । १५ । १-श्रीवाणानां ३-अग्नि-
र्वाणि जपन् । ४ इव इव सर्वदा । ५-सोमवर्षाणि । सोमवर्षाणां ६-२ । ४ पूर्वार्धे वेचये न सर्षहे । तमु स्तोत्र
पूर्वेषु यथा विद्वत् । ७ इति क्रमेणान्वितोर्विष्णुना युगलानि त्रीणि । ८-योत्यापर्वेष्वहं हिसार्धत्वात् सादृश्यात् इति ।

(न्त्ये) एताभिर्बुधैः देवा ऽउपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निर्माँल्लोकान्प्राजयं-
स्तुयोऽप्येषु ऽएतन्नाइवास्माऽजस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुतु ऽइमुजैवे-
तल्लोकान्प्रभिनुत्तीर्माँल्लोकान्प्रजयति तुस्मादुपसद्भिर्जते ॥ ५ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणा-
ज्येन पुरः प्राभिन्दन्निर्माँल्लोकान्प्राजयंस्तुयो ऽप्येषु ऽएतेन वज्रेणाज्येने-
र्माँल्लोकान्प्रभिनुत्तीर्माँल्लोकान्प्रजयति तुस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुडां गृह्णाति । चतुरूपभृत्ययो इतउयाऽऽहुश्चतुरेव
कृत्वो जुडां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

पुरः प्राभिन्दन् । इर्माँल्लोकान्प्राजयन् । तस्मादाहुः—उपसदा पुरं जयन्तीति । यदरोपासते तेनेमां
मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ५ ॥

एताभिर्बुधैः देवा उपसद्भिः पुरः प्राभिन्दन् । इर्माँल्लोकान्प्राजयन् । तयोऽप्येषु एतन्नाइवास्माऽ-
जस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुते । इमान्वैतल्लोकान्प्रभिनत्ति । इर्माँल्लोकान्प्रजयति । तस्मादुप-
सद्भिर्जते ॥ ५ ॥

ता वाऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वाऽआज्यम् । एतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन् ।
इर्माँल्लोकान् प्राजयन् । तयो एवैष एतेन वज्रेणाज्येनेर्माँल्लोकान्प्रभिनत्ति । इर्माँल्लोकान् प्रजयति ।
तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्वो जुडां गृह्णाति, चतुरूपभृति । अयो इतरयाऽहुः—चतुरेव कृत्वो जुडां गृह्णीयात्-
अष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

हितितवन्तः ते ' देवाः ' यस्मात् ' एताभिः ' त्रिभिराग्नेयादीष्टिकर्मभिः सामर्थ्येनैत्यर्थः । ' उपासीदन् '—
अमुराग्नेयमिन्द्रप्रतिबन्धात् त्रीणि पुराण्याहृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसदनसाधनत्वादातामुपसन्नाम सम्पन्न-
मित्यर्थः । उक्तमुपसदा जयसाधनत्वं लोकप्रतिरूपा द्रवयति—तस्मादाहुःउपसदा पुरं जयन्तीति । ' आहुः '—
अभिज्ञाः कप्रयन्ति, ' उपसदा ' उपसदनदुर्गिष्टनेन । अभिज्ञानामभिधानेन गृभेत्याह—यद्देहि । ' उपासते '—
उपेत्याहृष्यन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्बुधैः देवा इति । तयो एवैष एतदिति । एतया उपसदा ' एषः ' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनत्ति,
जयति चेति शेषः । न केवल पुरस्य जयः अपि तु जेतव्यपुरमेव न भवेदित्याह—नाइवास्मा अस्मिँल्लोके
कश्चन पुरः कुरुत इति (तै. सं. ६।२।३) (ऐ. भा. १।४।९) ॥ ५ ॥

" तयो एवैष एतत् "—इति यत् सङ्ग्रहेणोक्तम् तदेव स्पष्टयति—ता वा आज्यहविष इत्यादि ।
स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानपागात्रयार्थमाज्यमहणप्रकारमाह—स वा अष्टौ कृत्वो जुडां गृह्णाति चतुरूपभृतीति । ' अष्टौ कृत्वः '
अष्टवाराहत्या ॥ ७ ॥

स वा ऽवष्टावेव कृत्वो जुहुवां गृह्णाति । चतुरूपमति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन वृत्रेणाभिभारेणैर्मौल्लोच्छान्त्रभिनुत्तीर्मौल्लोकान्प्रजयति ॥ ८ ॥

(त्प) अग्नीषोमी वै देवानां सयुजो । ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति विष्णवः ऽएकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधारयति यत् सुवेण प्रतिक्रामति वाऽऽत्तऽ-
माधारमाधार्याभिजित्याऽअभिजयतीति तस्मादन्यतरमेवाधारमाधार-
यति यत् सुवेण ॥ ९ ॥

(णा) अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । सीद होतऽित्येवाहोपविशति होता होतृपदन ऽउपविश्य प्रसीति प्रसूतोऽश्वर्षुः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स वाऽवष्टावेव कृत्वो जुहुवां गृह्णाति, चतुरूपमति । तद्व ज्रमभिभारं करोति; तेन वृत्रेणाभि-
भारेणैर्मौल्लोकान्प्रभिनचि । इर्मौल्लोकान्प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमी वै देवानां सयुजो; ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति । विष्णवःऽएकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधार-
यति । यं सुवेण । प्रतिक्रामति वाऽऽत्तरमाधारमाधार्याभिजित्याऽअभिजयतीति । तस्मादन्यतर-
मेवाधारमाधारयति यं सुवेण ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते—सीद होतऽित्येवाह । उपविशति होता होतृपदने । उपविश्य
प्रसीति । प्रसूतोऽश्वर्षुः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुहुवामिति । अत्र 'एव'-कारणे "अयो हतरयाऽऽहुः"—इति केषाञ्चित्पदो निर-
स्यते । तद्यज्ञमभिभारे करोतीति । 'तत्' तेन जुहुवामष्टौ कृत्वो अहणेन आश्वस्य वज्रवान्, तस्य च मुखत
एवाह्वारमहणात्, वज्रनेव मुखप्रदेशमारयुक्त कृतवान् मयति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुहुवामष्टौ कृत्वो अहण प्रसतति—अग्नीषोमी वै देवानां सयुजो, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति;
विष्णवः ऽएकाकिने इति । गृह्णातीति शेषः । अहतिप्रदाधारद्वयप्रसक्तो सुव्यां द्वितीयमाधारं निवेचति—अन्य-
तरमेवाधारमिति । 'य सुवेणाधारयति' तमन्यतरमित्यर्थः । अभिजयसाधकत्वेनान्यतरमाधारं प्रसतति—
प्रतिक्रामति वेति । उत्तरमाधारान्तरं प्रतिक्रमणसम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् वेदव्याभिजयाय ह्यौचमेवा-
धारमाधारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते इति । अश्वर्षुराह—'अश्राव्य' इत्युक्त्वा, "अग्निदेवो दीनो होता"
इत्यादि—"अतो मानुष" इत्यन्तं—न क्वादित्यर्थः—किन्तु "सीद होतः" इत्येव श्रुत्वात् । तथा चाश्वलायनः—
"ईक्षितः सीद होतारिति वोक उपविशेत्"—इति । होता होतृपदन उपविश्य प्रसीतीति । वेदेऽहोप
श्रीणिहोतृपदनम् । "धृतकतीयज्यो सुचमात्सल"—इत्यनुजर्श्यादित्यर्थः । "सुवो" उद्वपद्यती ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नप्रयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आश्राव्याहासिं यजेति
व्युपद्रुकृते जुहोति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथाह सोमायानुब्रूहीति । (त्या) आश्राव्याह सोमं यजेति
व्युपद्रुकृते जुहोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अयं यदुपभृत्याज्यं भवति । तुत्समानयमान आह विष्णवेऽ-
नुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति व्युपद्रुकृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत्समानत्र तिष्ठञ्जुहोति । न ययेदं प्रचरन्त्सञ्चरति अभिजित्याग्निभिजयानीति । अयं
यदेता देवता यजतिः यज्ञमेवेतत्सुष्ठुंस्करोत्यग्निमुनीकथं
सोमथं शल्पं विष्णुं कुल्मलम् ॥ १४ ॥

स आहातिक्रामन्-अप्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-अग्निं यजेति । व्युपद्रुकृते जुहोति ॥ ११ ॥
अथाह-सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह-सोमं यजेति । व्युपद्रुकृते जुहोति ॥ १२ ॥
अयं यदुपभृत्याज्यं भवति; तुत्समानयमान आह-विष्णवेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-विष्णुं
यजेति । व्युपद्रुकृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोति । न ययेदं प्रचरन्त्सञ्चरति । अभिजित्याग्निभिजयानीति । अयं
यदेता देवता यजतिः यज्ञमेवेतत्सुष्ठुंस्करोत्यग्निम्-अनीकम्, सोमम् शल्पम्, विष्णुं कुल्मलम् ॥ १४ ॥

स आहातिक्रामन्-इति । ' अतिक्रामन् ' आहवचोरस्य दक्षिणभागं प्रतिगन्तुं वैदिकक्रमं कुर्वन्
" अप्रयेऽनुब्रूहि " - इति होमार्थम् ' आह ' । अग्नेर्नार्गार्थमनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनरुप्रायग्न्याश्रावण-
नन्तरम् " अग्निं यज " - इति आह । याज्यां यजेति ब्रूयादित्यर्थः । ' व्युपद्रुकृते ' होत्रा " वीर्यं " -
इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णवेऽनुवचनकालमाह-अयं यदुपभृत्याज्यं भवति तत्, समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीतीति
(का. श्लो. सू. < १४९) । ' समानयमान ' जुहां प्रतिपेत् ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति । ' अत्र ' एकस्मिन्वाहवचनीरदक्षिणदेशे । न ययेदं प्रचरन्
सञ्चरतीति । दर्शयामासेऽथां ' ययेदं ' देव मार्गेण गतः तेनैव पुनरपि हविरवदालयं गच्छति, तथाऽत्र न
कर्तव्यमित्यर्थः । तत्राविधे एकत्रैव होमः ' अभिजित् ' भवति । अतः ' अभिजयानी ' - इति एकत्रैव तिष्ठन्
पुत्रपत् । प्रकृतियत् प्रतिपगमक्रमग्न्याक्रमणे न कार्यं; अपि तु सङ्घट्टेवतिरूप्यं त्रीन् यागान् कुर्यादिति
तान्यर्थोऽर्थः । अन्वयादिपलाकं प्रतीकति-अयं यदेता इति । कपनेतास्तो यस्मिन् यज्ञः संसृतो भवतीति तदि-

१-अनुप्रेऽतिक्रामन्नेऽनुवचनम् । का. श्लो. सू. < १४९ । २-अर्द्धं इत्या होमार्थं स्मिन्ने सञ्चरतीति । का. श्लो. सू. < १४९ ।
३-अत्रं तत्पर्यायः सुवचुरावर्ते-अनुप्रेऽतिक्रामन्नेऽनुवचनम् । अर्द्धं इत्या होमार्थं स्मिन्ने सञ्चरतीति तदि-
होमार्थं सुवचुरावर्ते-इत्येवम् । अतिक्रामन्नेऽनुवचनम् सुवचुरावर्ते-इति तदर्थं अत्रावर्ते-इत्येवम् । अत्रावर्ते-
इति-इत्येवम् । अत्रावर्ते-इत्येवम् । अत्रावर्ते-इत्येवम् । अत्रावर्ते-इत्येवम् । अत्रावर्ते-इत्येवम् । अत्रावर्ते-इत्येवम् ।

(२५) संवत्सरो हि वृत्रः । (ओऽग्नि) अग्निर्वाऽबुधः सोमो रात्रिरथ
यदन्तरेण तद्विष्णुरेतद्दे परिप्लवमानश्च संवत्सदुं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृत्रः । (५) एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृत्रेण पुरः प्राभि-
न्दन्निर्मालोकान्प्राजयन्स्तुथोऽप्यवैप एतेन संवत्सरेण वृत्रेणैर्मालोकान्प्राभि-
नुत्तीर्मालोकान्प्राजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद् उपेयात् । (३) त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्स्रुंस्करोति द्विकया प्रच-
रति द्विकया ॥ १७ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं
क्रियते संवत्सरमेवैतत्स्रुंस्करोति ॥ १८ ॥

संवत्सरो हि वृत्रः, अग्निर्वाऽबुधः, सोमो रात्रिः । अथ यदन्तरेण, तद् विष्णुः । एतद्दे परि-
प्लवमानं संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृत्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृत्रेण पुरः प्राभिन्दन्, इर्मालोकान्प्राजयन् । तयो
प्यवैप एतेन संवत्सरेण वृत्रेणैर्मालोकान्प्राजयति, इर्मालोकान्प्राजयति । तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥
न वै तिस्र उपसद् उपेयात् । त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य, संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते । संवत्सरमे-
वैतत्स्रुंस्करोति । द्विकया प्रचरति द्विकया ॥ १७ ॥

ताः पद सम्पद्यन्ते । षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य; संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते । संव-
त्सरमेवैतत्स्रुंस्करोति ॥ १८ ॥

भवनं दशैपनि-अग्निमनीकमित्यादिना । ' अनीकम् ' वृत्रस्य सुप्रभवेः । ' शक्य ' तत्पूर्वो मागः । ' इत्म-
कम् ' तत्पुच्छभागः (तै. स. ६।२।३।१।१०. भा. १।४।८) ॥ १४ ॥

उक्तं वृत्रत्वमवत्सरोपयोग्याय प्रशंसति-संवत्सरो हि वृत्रोऽग्निर्वाऽबुधः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण
सद् विष्णुरिति । महो रात्रेव योऽन्तगतः काळः, न विष्णुरित्यर्थः । पूर्वोऽन्तरोभवकाकम्पादित्यादिति भावः ।
' एतन् ' अथ ' परिप्लवमान ' पुनःपुनरावर्तमान ' संवत्सर ' निष्पादयति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृत्र एति । स च ' मवत्सर ' ' वृत्र ' ; वृत्ररूपाग्नादित्रयादृतिरूपत्वात् । तस्मादेता देवता
यजन्तीति । उपसहारः ॥ १६ ॥

उपसद् इति विधाय प्रशंसति-स वै तिस्र उपसद् उपेयात् त्रयो वा ऋतव इत्यादिना । द्विकया
प्रचरतीति । आग्नेयादिवागत्रयस्य व्यापकत्वमन्तया एकस्मिन्निदि ' द्विः प्रचरति ' अनुतिष्ठेत् । तथाविधा-
नुष्ठानस्य दिनत्रयकर्मव्यता बोधायन्ये ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽग्निं दिदित्नुष्ठानं प्रशंसति-ताः षड् सम्पद्यन्त (तै. स. ६।२।३।४) इत्यादिना ॥ १८ ॥

१-एतद्विष्णुपदको इत्यत्र वा । का० प्र० सू० ८-५४ । २-द्विकया अथैव सुप्रभवे इत्यर्थे च । का० प्र० सू० ८-५४
पूर्वे सायणव्याख्याद्वयान् । तथा पूर्वोऽन्तरोभवकाकम्पादित्यादिति भावः । इति सुतो १।४।१।१० अथवाऽप्युपसद् ।
इति निवृत्तिः ।

यद्यु द्वादशोपसद् उपेयाद् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर-
स्यैवैतद्रूपं कियते संवत्सरमेवैतत्सुश्रुंस्करोति द्विकेकया प्रचरति
द्विकेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते संवत्सरमेवैतत्सुश्रुंस्करोति ॥ २० ॥

स यत्सायम्प्रातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते स यत्पूर्वाह्ने प्रच-
रति तुज्यत्यथ यद्दपराह्णे प्रचरति सुजितमसदित्यथ यजुहोतीदं वै पुरं
युद्धयन्ति तां जित्वा स्वाश्रुं सर्तां प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

स यत्प्रचरति । तद्युध्यत्यथ यत्सन्तिष्ठते तुज्यत्यथ यजुहोति स्वामे-
वैतुत्सर्तां प्रपद्यते ॥ २२ ॥

यद्यु द्वादशोपसद् उपेयाद् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते । संवत्सर-
मेवैतत्संस्करोति । द्विकेकया प्रचरति । द्विकेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः; संवत्सरस्यैवैतद्रूपं कियते ।
संवत्सरमेवैतत्संस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति; तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते । स यत् पूर्वाह्नेः प्रचरति; तज्ययति ।
अथ यद्दपराह्णे प्रचरति सुजितमसदिति । अथ यजुहोति । इदं वै पुरं युद्धयन्ति; तां जित्वा
स्वां सर्तां प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

स यत् प्रचरति तद्युध्यति । अथ यत् सन्तिष्ठते । तज्ययति । अथ यजुहोति स्वामेवैतद्
सर्तां प्रपद्यते ॥ २२ ॥

त्रिलपञ्चदशोपसद्दशोपसद्मपि विकल्पयति—यद्यु द्वादशोपसद् इति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनमुपसद्दो-
र्धिर्यलुष्ठान विधत्ते—द्विकेकया प्रचरति द्विकेकयेति । यीसा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

'द्विकेकया' इत्युक्तं दिर्यलुष्ठानमन्युः शत्रुजयसम्पत्त्यानुश्रुत्यात्मना प्रशंसति—ताश्चतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ १० ॥
॥ यत् सायम्प्रातरिति । सम्पत्तिसाम्यं विमज्य दर्शयति—स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः
शत्रुजयमात्ररूपः, अपराह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयामक इत्यर्थः । आग्नेयादियामत्रपवर्वाहोमरूपं कश्चिदुपसद्दोमं
विधत्ते—अथ यजुहोति । अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छन्दतिस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहितमुपसद्दोमं पूर्वयोगो-
क्तिस्तस्य स्वाधीनीकरणत्वेना प्रशंसति—इदं वै पुरं युद्धयन्ति तां जित्वा स्वां सर्तां प्रपद्यन्त इति । इदं हि
लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धयन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितां च पुनः
'स्वाम्' आत्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विमज्य दर्शयति—स यत् प्रचरतीति । 'प्रचारः' आलुपूर्व्येण समातिपर्यन्तो
यागप्रयप्रयोगः स एव युद्धस्पर्धायाः । कृत्स्नमापन्नं, तज्ययथानीयम् । योऽप्युपसद्दोमः, स जितस्य स्वाधी-
नत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

॥ जुहोति । युया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति आ तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचोऽअपावधीत्त्वेपं वृचोऽअपावधीत्स्वाहेत्येवुर्हूपा हि साऽऽसीदयस्सुयी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥

(६) अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति आ तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचोऽअपावधीत्त्वेपं वृचोऽअपावधीत्स्वाहेत्येवुर्हूपा हि साऽऽसीद्रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥

(७) अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति आ तेऽअग्ने हरिशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचोऽअपावधीत्त्वेपं वृचोऽअपावधीत्स्वाहेत्येवुर्हूपा हि साऽऽसीदुरिणी हि साऽऽसीद्युचं द्वादशोपसुदऽ उपेयाञ्चतुरहमेकया प्रचरेञ्चतुरहमेकया ॥ २५ ॥

न जुहोति यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति । “ या तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचोऽअपावधीत्त्वेपं वृचोऽअपावधीत् स्वाहा ”-(वा. सं. ५।८) इति । एवंरूपा हि साऽऽसीदः अयस्सुयी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति । “ या तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचोऽअपावधीत्त्वेपं वृचोऽअपावधीत् स्वाहा ”-(वा. सं. ५।८) इति । एवंरूपा हि साऽऽसीद् रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवति । “ या तेऽअग्ने हरिशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वृचोऽअपावधीत्त्वेपं वृचोऽअपावधीत् स्वाहा ”-(वा. सं. ५।८)

प्रथमदिनोदसदोमे मन्त्रे विधातुमाह-स जुहोति यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन्भवतीति । उक्तानुसङ्गी-
र्तनमुपमयागबद्रुपसदोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्तव्य इति ज्ञानार्थम् । मन्त्रस्यायमर्थः । हे अग्ने ! ‘ ते ’
सव या ‘ तन् ’ ‘ अयःशया ’ अयमि शेते इत्यवःशया अथोरूपेत्यर्थः । ‘ वषिष्ठा ’ उक्तया ‘ गह-
रेष्ठा ’ गह्वरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्तमाना अग्निः, सा तन्ः मम ‘ उग्रं ’ ‘ त्वेपं ’ ‘ वृचः ’ अपावधीत् ।
उपत्वेपयोरर्पेर्लृत्तिरित्येके इष्टमात्रान्-“ अयानायापिपासे इ वा उग्रं वृचः, एनञ्च वैरहत्यञ्च त्वेपं वृचः ”-
(तै. स. १।२।११ सायणभाष्ये) इति मन्त्रे यादृश्या तनूर्निर्दिष्टा, सा न तुल्यर्पेत्याह-एवंरूपा
हि साऽऽसीदिति ॥ २३ ॥

एव दितायदृतायोमसन्मन्त्रमपि व्याख्येयौ ॥ २४ ॥

एवमुपसदस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्ये न्यायमिदमर्थं आह्वयं स्वयमेव विस्तृत दर्शयति-
यद्यु द्वादशोपसद् उपेयाञ्चतुरहमेकया प्रचरेञ्चतुरहमेकयेति । अथ-ज्ञानेवेतन्मन्त्रसाध्या एकोदसद् तादृशी

(याऽया) अयातो व्रतोपसुदामेव । परउर्वीर्त्र्यां अन्या उपसुदः
 पुरोऽह्वीरन्याः स यासामेकं प्रथमाहं दोग्ध्यय द्वावुय त्रींस्ताः परउर्वीरुय
 यासां त्रीन्प्रथमाहं दोग्ध्यय द्वावथेकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः
 परउर्वीर्याः परउर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

(स्त)उपसा वै लोळं जयन्ति । तुदस्येतत्परःपर एव वुरीयस्तुपो भवति
 परःपरः श्रेयाश्च लोळं जयति वृसीयातु हेवास्मिंल्लोळं भवति य एवं
 विद्वान्पुरोऽह्वीरुपसुदऽउपेति तस्माद् पुरोऽह्वीरुवांपसुदऽउपयाद्यद्य द्वाद-
 शोपसुदऽउपयात्त्रीश्वतुरहं द्वादशेष्टौ चतुरदमुकं चतुरदम् ॥ २७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ (३-४)

तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति । एवंरूपा हि साऽऽहीद् हरिणी हि साऽऽहीद् । यद्यु द्वादशोपसुद उपयातुः चतुरदमेकया
 मचरेन्नतुरदमेकया ॥ २६ ॥

अयातो व्रतोपसुदामेव-परउर्वीर्त्र्यां अन्या उपसुदः । पुरोऽह्वीरन्याः । स यासामेकं प्रथमाहं
 दोग्ध्यय । अय द्वौ । अय त्रीनुः ताः परउर्वीः । अय यामां त्रीन् प्रथमाहं दोग्ध्यय । अय द्वौ ।
 अयेष्टम् ; ताः पुरोऽह्वीः । या वै पुरोऽह्वीस्ताः परउर्वीः । याः परउर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तामा वै लोळं जयन्ति; तद् अस्म्येतत् परः-पर एव वुरीयस्तुपो भवति । परःपरः श्रेयाश्च लोळं
 जयति । वसीयातु हेवास्मिंल्लोळं भवति; य एवं विद्वान् पुरोऽह्वीरुपसुद उपेति । तस्माद् पुरोऽह्वीरुवो-
 पसुद उपयातु । यद्यु द्वादशोपसुद उपयातुः त्रीश्वतुरहं द्वादशेष्टौ चतुरदम् । एकं चतुरदम् ॥ २७ ॥

चतुरदसु आकर्तयेत् । पुनश्च द्वितीयमन्त्रमात्रयाऽपि चतुर्दिनमाकर्तयेत् । तृतीययाऽप्येकम् । एवं द्वादश
 मन्त्रायाः । कोऽयं उक्तो भवति ? अयःशयादानीं त्रयाणां मन्त्राणां मन्त्रे एकैकम् मन्त्रम्येकैकोगमदं गत्वा
 चतुर्दिनेषु प्रथमं " या ते अग्नेऽय जया " इति मन्त्रमाकर्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्दिनेषु मन्त्राणां
 मन्त्रमाकर्तयेत्, ततो तस्मादिषु चतुर्दिनेषु हरिजयेति मन्त्रमाकर्तयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अयातो व्रतोपसुदामेवत्यादि । यास्तुपसुदु यत्रमानो जयति परः, ताः ' मन्त्राणां ' । तासां मन्त्राणां
 क्रियन् इत्यर्थः । ' परउर्वीः ' उपसुदार्ति एकयादिमन्त्रकृत्वा व्रतशुद्धिर्वास्त्यन्ति ताः ' परउर्वीः ' उपसुदः ।
 ' ताः ' केवनानुष्टुभाणां चतुर्दिनीति शेषः । उक्तरीपरीत्युक्ताः ' पुरोऽह्वीः ' उपसुदार्ति द्वितीय इत्यर्थः ।
 ' ताः ' केवनानुष्टुभाणां चतुर्दिनीति । तद् द्विदिनामनुष्टुभाणां मन्त्राणां विचार्यमाणे तद्वेत्तानुष्टुभा-
 ण्यान् वस्तुतो मेदोऽपि ॥ २६ ॥

अयाति पुरोऽह्वीर्त्र्यां चतुर्दिनेषु, तस्मादिषु चतुर्दिनेषु तत्राह-अयमा वै लोळं जयन्तीति । पुरोऽह्वीर्त्र्यां उपसुदार्ति

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं । पञ्चमाध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तद्य ऽस्य पूर्वाद्द्वयोर्व्यपिष्ठः स्यूणाराजो भवति । तस्मात्प्राद्प्रकामति
त्रिन्विक्रमास्तच्छृङ्कुं निदन्ति सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥

तद्य एव पूर्वाद्द्वयोर्व्यपिष्ठः स्यूणाराजो भवति । तस्मात् प्राद्प्रकामति त्रीन् विक्रमान्
शच्छृङ्कुं निदन्ति; सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥

स्तनदासेन पयोद्वासात् शयोर्द्विर्युर्पुरं भवति, तथा लोकमयुर्पुरं जयति तथा पटवर्षांशे स्तनदाह्वय-
सम्पदेन शोणैश्चपाभावाच्चिरकालं मूलोके 'वर्षयानेव' वसुपत्नर एव 'वर्षति' । दादशोयस्यस्यो मय-
प्रकारः कथयति, तत्राह-सद्यु द्वाद्द्वयोः । प्रथम 'चतुरह' प्रथमेऽ चतुर्द्विनेऽ प्रतिदिन 'त्रीन्' ।
मनान् 'दोहपत्' द्वितीये चतुरे 'द्वौ-द्वौ' तृतीये च 'एकम्' (तै.स. १।१।१।१।१) इति ॥ १० ॥

इति श्रीलायणाचार्यविरचितं माध्वसिं वेदार्यप्रकाशे माध्यन्दिनरातयभ्राह्मणमाध्वे तृतीयकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१-४-४) ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन समो ह्यहं निवारयन् । पुमयोश्चतुरो देवद् विधानीर्यमहेधत् ॥ १ ॥
ब्रह्मण्ड गोमहकं कलकश्यतुलाह्वयी स्वर्गार्गं समान्नीन् पञ्चसीरीन्द्रिदशदशरतावेतुसीवर्गभूमीः ।
रानोसां इकमत्राजिदिनमहिगयी सायणि- निहृग्यार्गे व्यत्रार्गदिधचकं प्रथितविधिमहाभूतुक्त घट्टा ॥ १ ॥
घट्टादिं घट्टाभ्यां तिलमममगुलः स्वर्गं बर्गमुद्गः कार्पासीय कृपावान् गुडकृममवडो उजर्गं उजभूय ।
माज्योप्य प्राज्यजना खगजमवृणः शार्करं चाकृतित्रा र्नादयो र्नाकरं गिरिमह्य मुदा पात्रसात्सिहृणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाविरचनरामेश्वरैरुक्तमाध्यन्दिनरातयभ्राह्मणमाध्वे तृतीयकाण्डे चतुर्थेऽध्याये सप्ततः ॥ १ ॥ ४ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेष्वोऽप्यिह जगन् । निर्गमे समह वन्दे विद्यार्थमहेधत् ॥ १ ॥

कादिप्यां सान्तुत्रे ॥ होमाचार्यननिहवो । उपसन्वेति पञ्चार्थेऽध्यायेऽत्र निरूपिताः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरण्यादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—“ औपवसथ्यापूर्वेऽह्नि पूर्वा-
द्विष्या प्रवथ्य वेदिं मिर्मति—” (का. श्रौ. सू. ८ । १०) इत्यादिः तदेतदाह—तद्य एव पूर्वाद्द्वयोर्व्यपिष्ठः
स्यूणाराजो भवति, तस्मात् प्राद् प्रकामति त्रीन् विक्रमास्तच्छृङ्कुं निदन्तीति । 'य एवः' स्यूणा-
राजः 'पूर्वाद्द्वयः' 'पूर्वाद्द्वयमर्हन्ति' पूर्वोद्द्वयः । प्राचीनवशात् पूर्वभागे वाहनीयपुरोदेशे वर्तमानः पृथुमन्वेऽस्ति
'तस्मात्' 'तस्मात्' 'प्राद् प्रकामन्' प्रकामति त्रीन्' । 'तन्' सव तृतीयप्रक्रमवसाने 'शृङ्कुं' निद-
न्यात्, स्यात्पत्' 'सोऽन्तःपातः' 'ऐदिकवेदेर्मावेदेऽन्तरात्सप्ततः ॥ १ ॥

१-विरचितं काण्डवित्ते । ८-१० । एव यद्वी सम विषये । का० श्रौ० सू० ८-१० । २-स्तनदाविति । का०
श्रौ० सू० ८-११ । ३-पूर्वाद्द्वयमर्हन्ति पूर्वोद्द्वयः । प्राचीनवशात् पूर्वभागे वाहनीयपुरोदेशे वर्तमानः पृथुमन्वेऽस्ति । का०
श्रौ० सू० ८-११ ।

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छब्दकोः । (दं) दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छब्दकोः । (ङ) उदङ्पञ्चदश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सुोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छब्दकोः । प्राङ्पदत्रिंशत् विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सु पूर्वार्धः ॥ ४ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छब्दकोः । (दं) दक्षिणा द्वादश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽध्रुसः ॥ ५ ॥

(स्तु) तुस्मान्मध्यमाच्छब्दकोः । (ङ) उदङ्द्वादश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽध्रुसः ऽप्या मात्रा ध्रुदेः ॥ ६ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोः—दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रकामति । त्व् अङ्कुं निहन्ति—सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोः—उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रकामति तच्छब्दं निहन्ति श्रोणिः ॥ ३ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोः—प्राङ् पदत्रिंशत् विक्रमान् प्रकामति । तच्छब्दं निहन्ति स पूर्वार्धः ॥ ४ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोः—दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रकामति । तच्छब्दं निहन्ति स दक्षिणोऽध्रुसः ॥ ५ ॥

तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोः—उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रकामति । तच्छब्दं निहन्ति स उत्तरोऽध्रुसः । अप्या मात्रा ध्रुदेः ॥ ६ ॥

दक्षिणाश्रोणिप्रमाणम्—तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोर्दक्षिणेति । मध्यमच्छब्देदक्षिण पञ्चदशविक्रमान् १५ शब्देषु । ' सा दक्षिणा श्रोणिः ' मर्शका मतिः ॥ २ ॥

एवमुत्तरश्रोणिवारमति—तुस्मान्मध्यमाच्छब्दोर्दक्षिणस्यादि ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागवति प्रदत्तं

भ्रुकामतीति ॥ ४ ॥

(३) अथ त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद्भवति । त्रिंशदक्षरा वै विग्रह-
विग्रजा वै देवा ऽअस्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन्त्यो ऽपुवेषु ऽएतद्विग्रजैवास्मिँ-
ल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथोऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । (स्रु) त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विग्रहद्विग्रजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ यत्पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । पुत्रिंशदक्षरा वै
बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवतु तथो ऽपुवेषु ऽएतद्
बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समाश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ चतुर्विंशतिविक्रमा पुस्त्याद्भवति । चतुर्विंशत्य-
क्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽप्यु यज्ञस्य तुस्मा-
च्चतुर्विंशतिविक्रमा पुस्त्याद्भवत्येषा मात्रा ष्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा वै विराट् । विराजा वै देवाऽअस्मिँल्लोके मत्स्य-
तिष्ठन् । तयोऽप्येषु एतद्विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथोऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराट् । विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । पुत्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
समाश्नुवतु । तथोऽप्येषु एतद् बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समाश्नुते । सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यत् चतुर्विंशतिविक्रमा पुस्त्याद्भवति । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य
गायत्री, पूर्वार्द्धं यज्ञस्य । तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुस्त्याद्भवति । एषा मात्रा ष्वेदेः ॥ १० ॥

अथ विहित वेदिमान क्रमेण प्रशिक्षितुरादी पथान्मान प्रशस्तति—अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भव-
तीति । त्रिंशत्यक्षे, विराज, प्रतिपाद् दशाक्षरात् त्रिंशदक्षराणि । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चात्माने पश्चान्तस्माद्—अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्स्युरिति । 'अथो' शब्दः पञ्च व्यावर्तयति—'न
वा एकैनाक्षरेण छन्दसि विपन्ति'—(ऐ. भा. १ । १ । ११) इति श्यावात् । प्रतिपादमेकैकाक्षिण्येन
विराजत्रयस्त्रिंशदक्षराणाम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागापामन्येयत्तौ प्रशस्तति—अथ यत्पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षराणामन्य-
यत्पुत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षराणामन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिव्यतिष्ठतपोरमयोः प्रमाणं मिच्छन् प्रशस्तति—अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुस्त्याद् भवतीति ।
पुस्त्यात् 'पूर्वार्द्धं दिशि विन्तारैर्ग ' चतुर्विंशतिविक्रमा भवति । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्येति । 'यज्ञस्य'
पश्चाद्भव, वेदित्स्वरस्य 'एष पूर्वार्द्धः' इत्यर्थः । गायत्र्या. पूर्वार्द्धेन "गायत्रे वै प्रातस्तवनम्"—(ऐ.
भा. १ । १ । १२) (नि. ७ । २ । १) इति श्रुतेः सिद्धम् ॥ १० ॥

(३) अथ यत्पश्चाद्दरीयसी भवति । पश्चाद्दरीयसी पृथुश्रोणिरिति वै
श्रोणां प्रशार्शन्ति युद्धेऽत्र पश्चाद्दरीयसी भवति पश्चादेवैतदरीयः प्रजननं
करोति तस्मात्पश्चाद्दरीयसः प्रजनादिभ्यः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका इ वा ऽएषा यज्ञस्य अदुत्तरवेदिः । (३) अथ अदेनामुत्तरां
वेदेरुपकिरुति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वय्यो इ वा ऽइदमग्रे प्रजा आसुः । (रा) आदित्याश्चैत्राङ्गिरसश्च तत्रो-
ऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञं सुभर्भस्ते यज्ञं सम्भृत्योच्चरन्निमिषां नः स्व-
स्त्यामादित्येभ्यः प्रहृद्भवनेन नो यज्ञेन याजयतेति ॥ १३ ॥

अथ यत् पश्चाद्दरीयसी भवति । पश्चाद्दरीयसी पृथुश्रोणिः । इति वै श्रोणां प्रशार्शन्ति । यदेव
पश्चाद्दरीयसी भवति । पश्चादेवैतदरीयः प्रजननं करोति । तस्मात् पश्चाद्दरीयसः प्रजननादिभ्यः
प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका इ वा एषा यज्ञस्य-यदुत्तरवेदिः । अथ अदेनामुत्तरां वेदेरुपकिरतिः तस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वय्यो इ वा इदमग्रे प्रजा आसुः, आदित्याश्चैत्र, अङ्गिरसश्च । तत्रोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञं सुभर्भन् ।
ते यज्ञं सम्भृत्योच्चरन्निमिषां नः स्वस्त्यामादित्येभ्यः प्रहृद्भिः । अनेन नो यज्ञेन याजयतेति ॥ १३ ॥

श्रीगणिनागस्योक्तमंसमागस्य ह्यस्त्वत्पदस्ति तत्प्रतीति-अथ यत्पश्चाद्दरीयसी भवतीति । श्रीगणिनागस्य
त्रिराजप्रकृतोक्तैः, असमागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्दरीयस्यम् । यस्मात्त्रोक्तं 'पृथुश्रोणि, श्रोणा' प्रशार्शन्ति
तस्मात् वेदाः पश्चाद्भागस्यो गणिनागत् पृथुश्रु युक्तमित्यर्थः । श्रीगणेश्वरं कुशोरुपुंशे इति, तदुपयोगमाह-
तस्मात् पश्चाद्दरीयस इति । प्रजाय-तेऽनेन 'प्रजननं' पश्चाद्भागे उक्तं यत् तत् 'पश्चाद्दरीयः' ।
तादृक् प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्दरीयसत्वं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्यवत्तदुत्तरवेदिनिर्माणं विवक्षे-नासिका इ वा एषा यज्ञस्येति । नासिकायां मुत्तप्रदेशादपि समुच्छ्रित-
त्वाद्दुत्तरवेदेर्दृशोच्छ्रितता कर्तव्या । उच्यते यमुत्तरवेदिनामनिर्बचनद्वारेण प्रशस्तनि-अथ अदेनामुत्तरां वेदेरुप-
किरतीति । यस्मात् 'वेदेः' सौमित्रैः 'उत्तरम्' अयुजताम् 'उपकिरति' शृद्भिः श्रियति 'तस्माद्'
वेदेः प्रणवयवभूतस्य प्रदेशेऽनेनतरत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिन्यायारणविषयमालोचयित्वा-द्वय्यो इ वा इदमग्रे प्रजा आसुरिति । 'अग्रे' सुद्वेः
पूर्वम् 'द्वय्यः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसुः' अभवन् । कास्ताः ? 'आदित्याश्चैत्राङ्गिरसश्च' । ते
'अङ्गिरसः' । 'पूर्वं' आदित्येभ्यः पूर्वमावितः सन्तो 'यज्ञं' सम्भृत्यन्तः । सम्भृत्यज्ञाः 'ते' 'अग्निम्'
शप्यन् 'उच्युः-हे यज्ञे ! त्वं 'नः' अ-माहं 'भ्याम्' 'स्व-स्त्या' परेषुः क्रियमाणमभिषवम् 'आदि-
त्येभ्यः प्रहृद्भिः' त्वमपि 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयति' । एवमुक्तोऽङ्गिरादित्येभ्यः पूर्व-
मावितः इत्यन्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऽऋतुः । (६) उपजानीत यथा वाऽस्मानेवाङ्गिरसो वाज्र-
याञ्च व्ययमुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । (७) न वाऽन्येन यज्ञादपक्रमणमस्त्यन्तरामेव सुत्यां
धियामहाऽइति ते यज्ञार्थं सञ्जहस्ते यज्ञार्थं सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै
त्वमस्मभ्यमग्ने प्रावोचोऽय व्ययमद्य सुत्यामेव तुभ्यं प्रभूमोऽङ्गिरोभ्यश्च
तेषां नस्त्वर्थं होताऽसीति ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिष्युः । (३) अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वा-
गत्य बुक्रुधुरिव कथं नु नो ब्रूतश्चरद्यु प्रत्याहयाऽइति ॥ १६ ॥

ते हादित्या ऋतुः । उपजानीत यथा वाऽस्मानेवाङ्गिरसो वाज्रयात् । न वयम् अङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः—न वाऽन्येन यज्ञादपक्रमणमस्ति । अन्तरामेव सुत्यां धियामहाऽइति । ते यज्ञं संजहुः
ते यज्ञं सम्भृत्योचुः ; श्वः सुत्यां वै त्वमस्मभ्यमग्ने प्रावोचः । अद्य वयमद्यसुत्यामेव तुभ्यं प्रभूमः,
अङ्गिरोभ्यश्च, तेषां नस्त्वं होताऽसीति ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिष्युः अङ्गिरसः—अच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य, बुक्रुधुरिव—कथं नु नो
ब्रूतश्चरन् न प्रत्याहया इति ॥ १६ ॥

ते हादित्या ऋतुरिति । त हादित्या आहूता इत्य व्यधारयन् । कथम् इ ' यथा ' पेन प्रकारेण ' अस्मा-
मेव ' अङ्गिरसः ' ' वाज्रयात् ' वाज्रमेव । ' वय ' तु ' न ' तात् वाज्रयामः । तत्प्रकारं विदित्यतीति ॥ १४ ॥

ते होचुः इति । विचार्येत्यर्थः । न वा अन्येन यज्ञादपक्रमणमस्तीति । ' अन्येन ' वक्ष्यमाणान्
हाप्यङ्गिरसोऽस्मान् अन्येन ' यज्ञात् ' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानान् आग्नेयम् ' अपक्रमणमस्ति, ' अत ' सुत्यामन्तरा-
मेव ' अङ्गिरसो सुत्यातः पूर्वमेवामाकं सुत्याम् ' धियार्थं ' व्ययमद्यपिष्यामः । ' इति ' विचारितवन्तः ।
' ते ' ' यज्ञ ' सुत्यालक्षणं ' सम्भृत्य ' अग्निम् ' ऊचुः । ' त्वम् ' अग्नेयम् ' श्व सुत्या ' ' अग्ने । '
प्रावोचः । ' अद्य '—शब्दन्वये । ' वय ' तु ' तुभ्यम् ' ' अङ्गिरोभ्यश्च ' अद्यसुत्या ' अद्य क्रियमाणा सुत्या
अद्यसुत्या, तां ' प्रभूमः ' । ' तेषां ' नः ' तथा कर्तव्यं मानः ' त्व ' होता ' भव ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिष्युरिति । एवमुक्तत्वात् ' अङ्गिरसः ' एतदुक्तान्तावबोधनाय अग्निगतिनिषिद्ध
' अन्यम् ' प्रतिष्यु । " हि गतो वृद्धो च "—(धा. पा. स्त. प. १०) प्ररयन् । ' ने ' अङ्गिरसः
' अग्नयेऽन्वागत्य ' ' बुक्रुधुः ' । " कृषद्वरेष्वां "—(धा. प. १ । ४ । २३) इषादिना ऋषि भे चतुर्थी । कथं
नु नो ब्रूतश्चरन् इति । क्रोधप्रकार उक्तः । ' न १-४-२३ ' आदरस्य प्रत्याहर न कृतवानिति ॥ १६ ॥

सु होवाच । (चा) अनिन्द्या वै माऽवृषत सोऽनिन्द्येर्वृतो नाशकमुपक्रमितु-
मिति तस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत् ऽएतेन सद्यःक्रियाऽङ्गिरस
ऽआदित्यानयाजयन्त्सु सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥

(स्ते) तेभ्यो व्याचं दक्षिणामानयन् । (यंस्तां) तां न प्रत्यगृह-
न्हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्यामऽइति तद्दु तद्यज्ञस्य कुर्म न व्यमुच्यत
यद्दक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥

(इ) अथैभ्यः सूर्ध्वं दक्षिणामानयन् । (यंस्तं) तं प्रत्यगृहंस्तस्माद्दु
ह स्माद्दुऽङ्गिरसो व्ययं वाऽआर्त्विजीनाः स्मो व्ययं दक्षिणीया ऽअपि
वाऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो यऽएष तपतीति तस्मात्सद्यःक्रियोऽश्वः
श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

स होवाच । अनिन्द्या वै माऽवृषत । सोऽनिन्द्येर्वृतो नाशकमुपक्रमितुमिति । तस्माद् हानिन्द्यस्य
वृतो नापक्रामेत् । त एतेन सद्यःक्रियाऽङ्गिरस आदित्यानयाजयन्, स सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥

तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन्, तां न प्रत्यगृहन्; हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । तद्दु तद्य-
ज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत; यद्दक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्ध्वं दक्षिणामानयन्, तं प्रत्यगृहन्, तस्माद्दु ह स्माद्दुः अङ्गिरसो वयम्, वाऽआर्त्वि-
जीनाः स्मो, वयं दक्षिणीया अपि वाऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति । तस्मात् सद्यः-
क्रियोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

अप्रेषणम्-स होवाचानिन्द्या वै माऽवृषतेत्यादि । प्राप्तङ्गिकं किञ्चिद्वैशेष्यं विधत्ते-तस्माद् हानि-
न्द्यस्य वृतो नापक्रामेदिति । ' सः ' सद्यःक्रीः ' एकाहः सोमयागः । ' एतेन अङ्गिरसः आदित्यान-
याजयन् ' । दक्षिणामानयन् इति सद्य एव क्रियमाणत्वात् ' सद्यःक्रीः ' इति नाम ॥ १७ ॥

तेभ्यो वाचं दक्षिणामिति । तेभ्यः सायणकृत्यजकेभ्यः ' वाचम् ' एव दक्षिणत्वेन प्रादुरीत्यर्थः । वाद-
क्षिणाया निराकरणस्याभिप्रायमाह-हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । ' यदि ' स्वीकारिष्यामः, तर्हि
' हास्यामहे ' इत्यस्यामहे, दक्षिणोचरत्कालमपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यद्दोऽदक्षिणः स्यात् अस्तु, को
दोष इत्यत आह-यद्दक्षिणमासीदिति । दक्षिणासम्बन्धि ' दक्षिणं ' कर्म । ' तद् ' ' यज्ञस्य ' सम्बन्धि
' कर्म, ' न व्यमुच्यत ' विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नामवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्ध्वमित्यादि । स्पष्टम् । तस्माद्दु ह स्माद्दुरिति । ' आद्दुः अङ्गिरसः ' स्वयं भुवते-' आर्त्वि-
जीनाः ' (पा. सू. १ । १ । ७१ ।) ' सः ' सम्पृगृजिकत्वयोभ्याः सः । तथा ' दक्षिणीयाः '
दक्षिणायोभ्याः । आर्त्विजिनत्वदक्षिणीयत्वयोभ्योरपि हेतुरुच्यते-अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थ-
माह-य एष तपतीति । प्रसङ्गान्न सायणकृत्य दक्षिणामाह-तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति । अद्यः

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तुदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति युद्धश्च^१ श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तुदेतस्य रूपं क्रियते यऽएष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध । केन मदेप श्रेयान्बन्धुना रेकेनारे युदेतं प्रत्य-
ग्रहीष्ट न मामिति सा हेभ्योऽपचक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्तुंयत्ता-
न्सिंही भूत्वाऽऽददाना चचार तामुपैव देवाऽऽमन्त्रयन्तोऽसुरा अभि-
रेव देवानां दूतऽभ्रास सहुरक्षाऽदृत्यसुररक्षसामसुराणाम् ॥ २१ ॥

(२१) सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच । अद् उपावर्तेय किं मे ततः स्यादिति

तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवति । तद् एतस्य रूपं क्रियते; य एष तपति । यद्यथं श्वेतं न विन्देत्,
अपि गौरेव श्वेतः स्यात् । तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवति । तद् एतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध—केन मद् एष श्रेयान्, बन्धुना रेकेना रे यद् एतं प्रत्यग्रहीष्ट; न मामिति ।
सा हेभ्योऽपचक्राम । सोभयानन्तरेण देवासुरान् संयत्तान् सिंही भूत्वाऽऽददाना चचार । तामुपैव
देवाऽऽमन्त्रयन्त, उपासुराः । अभिरेव देवानां दूत आस, सहुरक्षा इति असुररक्षसामसुराणाम् ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच । यद् उपावर्तेय किं मे ततः स्यादिति । पूर्वमिव त्याग्रेण इति:

सर्वप्रतिनिधिनेन क्षीयते । सर्वस्याश्वत्थेनामनाविधानात् (श. प. भा. १० । १ । ४ । १) अघोरन-
साम्याच्च सर्वस्याश्वत्थलोपचक्राम् (नि. १ । ४ । १ । २ । ७ । १) । सोऽपि वर्गोनाभ्याय श्वेतो भवेत् ॥ १९ ॥

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवतीति । तस्य पूर्वदेशे ' रुक्मः ' हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत् । यद्य-
मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वागिवादि । ' तेभ्यः ' अङ्गिबोभ्यः । ' वाक् ' इयितवत्यामीत् । केन मदेप श्रेयान् बन्धुना रे
इति । ' केन रे ' इति असूयार्थे षुति. (पा. सू. < १ । २ । १०३) । ' मद् ' मयः सकाशात् । ' केन '
बन्धुना, बन्धनातीति बन्धु. विशेषगुणः; केन विशेषगुणेन ' एवः ' सूर्यः ' श्रेयान् ' अतिशयेन प्रसास्यः ।
प्रसास्यदेवभूतानां सर्वगुणानामभिधानाय पुनः ' केना रे— ' इति ग्रहणम् । ' युदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । ' यत् '
येन अतिशयेन ' एतय ' आदित्यम् ' अन्त्यग्रहीष्ट, ' न माम् ' । अन्त्यविद्यमानः कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ।
न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । ' सम्यग्र सयत्तान् देवासुरान् ' परस्पर—कलहायोपयुक्तान् देवानसुरश्च ' अन्तरेण '
मये ' सा ' अङ्गिरोभ्योऽपचक्राम् वाक् । ' सिंही भूत्वा ' आददाना ' त्रिवंत्सया समीपपर्यं सर्वं स्वीकृती
' चचार ' । तदानीम् ' अतिरेव देवानां दूतः ' अमवत्; असुरार्थज्ञानाय सहुरक्षोनामकोऽसुरो दूतो-
ऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

सा देवानिति । तयैरप्याहूता सती श्वेतं देवान् प्रत्येव उपावर्तमाना, आगमनेनोपचक्राम् किञ्चित्

१- अथ विद्वान्तः इति वा । १- विद्वान्ता इति क० पा० ।

पूष्वमिव त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीत्यथ हेपा देवानुवाच यां मुया काश्चा-
श्रियमाशासिष्युध्वे सा वः सुवा सुमर्दिष्यत इति सैवं देवानुवाचवर्त ॥२२॥

स बुद्धार्थमाणेऽग्नेः । (आऽउ) उत्तरवेदिं व्यापारयति बुद्धैनामग्ने देवाऽ-
अबुवन्पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति बुद्धैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुतिः
प्राप्नोति वाग्ध्येषा निदानेनाथ बुद्धत्तरवेदिमुपकिरति अत्रस्थेव सर्वत्राय
वाग्धि यज्ञो वाग् ह्येषा ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्पेन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति शुम्पया यतो हरन्ति
युगशम्पेन वै योग्यं युञ्जन्ति सा बुद्धेवाहुः सिध्दो भूत्वा शान्तेवाचर-
द्वैनामेतुद्यन्ते युनक्ति ॥ २४ ॥

प्राप्स्यतीति । अथ हेपा देवानुवाच-तां मया काश्चाश्रियमाशासिष्युध्वे सा वः सता समर्दिष्यत
इति । सैवं देवानुवाचवर्त ॥ २२ ॥

स पदार्थमाणेऽग्नेः उत्तरवेदिं व्यापारयति । यद्वैनामग्ने देवा अबुवन्-पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः
प्राप्स्यतीति । तद्वैनामेतत् पूर्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति । वाग्ध्येषा निदानेन । अथ यदुत्तरवेदिमुप-
किरति-यज्ञस्थैर सर्वत्राय । वाग्धि यज्ञः वाग् ह्येषा ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्पेन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति, शम्पया यतो हरन्ति युगशम्पेन वै योग्यं
युञ्जन्ति । सा यद्वेवाहुः सिद्धी भूत्वा शान्तेवाचरत्-तद्वैनामेतद्यन्ते युनक्ति ॥ २४ ॥

धर्मपामास । ते च देवाः अग्नेः द्वाभ्याश्चिन्ताग्राह्याभ्यामनोसयित्वा प्राहुः । 'सा' 'देवान्' इदम्
'उवाच' । हे देवाः । 'यां कां च आश्रियम्' 'आशासिष्युध्वे' इत्यथ, 'सा' सतीव्यासीः 'वः'
पुष्पाकं 'समर्दिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ताऽऽसीत् ॥ २२ ॥

इदानीमुत्तरवेदिव्यापारणं विधत्ते-स यद् बुद्धार्थमाणेऽग्नेराहुत्तरवेदिं व्यापारयतीति । अत्र उत्तर-
वेदिहरि धर्ममाणे सति तानुत्तरवेदिं व्यापारयतिर्धर्मः । यद्वैनामेतत्प्रादि । एतद्व्यापारणेन ता
आहुतिः अनहुताय वेदिरूपायै वाचै देवी कश्चिदा, सा कृता भवति; अतो व्यापारयतिर्धर्मः । उत्तरवेद्या-
पारणेन वाचः किमावात्मन्यप्यत् आह-वाग्ध्येषा निदानेनेति । अत एव वागात्मकात् उत्तरवेदिप्रवेशस्थाय-
गताया वाघोऽवेरोत्तररूपत्वात् उत्तरवेद्यापारणेन यज्ञः सक्रतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्या मानादिसाधनं प्रथमे विधत्ते-तां वै युगशम्पेनेति । युगेन शम्पया चेत्पर्यः । युगरभ्यम्पया
अपि साधनचमत्किराह-युगेन यत्र हरन्तीति । 'यत्र' यस्मिन् देवे 'युगेन हरन्ति,' 'यतः' यस्मात्
तत्र 'शम्पया' अपि 'हरन्ति'; अतो युगशम्पयाया अपि हर्षाकिपात्मन्धोऽऽदेवेत्यर्थः । तन् बुद्ध इत्यथ
आह-युगशम्पेन ॥ इति । 'योग्यम्' योग्यतामिधम् । 'अतः' विप्रकृत्यात्, देवाहृत्योर्द्विकाले 'सा'

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृहीयात् । (त्ति) सिध्दी हेनं भूत्वा क्षिणोति नो हासा कुर्वति सिध्दी डैवेनं भूत्वा क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यत्रात्मनः कुर्वीत तस्माद्योऽस्यापि पापुऽइव समानबन्धुः स्यात्तस्माऽएनां दद्यात्स यद्ददाति तदेनथं सिध्दी भूत्वानु क्षिणोति यद्दु समानबन्धवे ददाति तद्दु नान्यत्रात्मनः कुरुतऽपुपो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥२५॥

(द्याऽथु) अथ शम्प्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्यऽएषु पूर्वार्द्धर्यं ऽउत्तगुद्धर्यः शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ्प्रकामति त्रीन्विक्रमास्तञ्जात्वालं पुरिलिषति सा चात्यालस्य मात्रा मात्रमात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मुनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं तञ्जात्वालं पुरिलिषेत् ॥ २६ ॥

तस्मात् निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृहीयात्—सिद्धी हेनं भूत्वा क्षिणोति, नो हासा कुर्वति, सिद्धी डैवेनं भूत्वा क्षिणोति, नो हान्यस्मै दद्यात्, यज्ञं तद्दु अन्यत्रात्मनः कुर्वीत । तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात् तस्माऽएनां दद्यात् । स यद्ददाति तदेनं सिद्धी भूत्वा न क्षिणोति । यद्दु समानबन्धवे ददाति तद्दु नान्यत्रात्मनः कुरुते । एषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

अथ शम्प्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्दु य एष पूर्वार्द्धर्यं उत्तरार्द्धर्यः शङ्कुर्भवति, तस्मात् प्रत्यङ्

यज्ञस्य सम्पन्विनी वाक् ' सिद्धी भूत्वा ' ' अशान्ता ' कुरा सती ' अवस्त् ' । ' तन् ' तत्र पुगेन शम्पया च मानेन ' एना ' वाचम् ' एतन् ' इदानीन् ' यज्ञे ' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

प्रामाणिक कश्चिन्नियम विधत्ते—तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृहीयादिति । अन्वयेन परित्यक्ता दक्षिणा । नो इ अमा कुर्वति । ' अमा ' सह स्वामनेत्यर्थः । ' नो इ ' नैव कुर्वति । ' क्षिणोति ' हिनस्ति । ' शिषु हिमापात् ' (धा, पा, त, उ, ४) । नो हान्यस्मा इत्यादि । स्पष्टम् । ' अत्य ' यज्ञमानस्य समानबन्धु एकविविकवन्, एकविषय इत्यर्थः । ताद्योऽप्य, ' पाप एवापि स्यात् ' पापीयदि भवेत्, ' तस्मै दद्यात् ' । तादन्विषय दाने उत्तरोपद्वयराहित्य दर्शयति—स यद्ददाति तदेनमित्यादिना । ' एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ' निवृत्तदक्षिणाया एवा गतिरित्यर्थः । अथवा यज्ञमानबन्धुरेव तस्या आप्सदमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ शम्प्याञ्चेति । ' य एष ' शङ्कु ' पूर्वार्द्धर्यः ' मन्त्रि ' उत्तरार्द्धर्य ' भवति । सौमिकवेदेशतत्प्राप्तस्य शङ्कुर्भवत्यर्थः । ' तस्मात् ' शङ्को सकाशात् ' प्रयङ् ' प्रयङ्मुव्व, ' त्रीन् ' ' विक्रमान् ' प्रक्रमान् ' प्रक्रमति ' । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ' सा चात्वालस्य मात्रा ' । यत्रोत्तरेदेशत्ता, सेवेत्यर्थः, चात्वालखननोपनयैव मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह—नात्र मात्राऽस्तीति ॥

१—' अन्वयेन परित्यक्ता दक्षिणाममा सह स्वामनेन न कुर्वति '—इति क पा. । २—' अथ यद्दद्यात्तस्याऽप्येदं पदे पात्वात्स्य । का श्री सू. ८ । १८ । अत्र प्रथमद्वयपरिमाणं दर्शयितुं कर्कः । तथा च श्रुत्ये कस्त्वामन—आचाने पदिकः प्रोक्तः सोमे उ शिवरो भेदः । अतो तु शिवरो हेव एतत्कर्मकञ्जम् ॥ इति । एवं द्वादशकुलमिति च श्रुत्ये । कस्यवाचन—यत्रास्तिर्दशवितस्ति-रित्यव्युत्पन्नः पुत्र्य इत्येतान्शङ्कुर्भवतीत्युच्यते तत्र च शम्पयात्कथमेति च यज्ञमानस्येति । का. श्री सू. ५ । ३ । १९ ।

(त्सु) सु वेद्यन्तात् । (बु) बुदीचीथं शुभ्यां निदधाति स परिलिखति तन्नायनी मेऽसीतीमांवेतदाहास्याथं हि तप्त एति ॥ २७ ॥

(स्यु) अथ पुरस्तात् । (बु) बुदीचीथं शुभ्यां निदधाति स परिलिखति विज्ञायनी मेऽसीतीमांवेतदाहास्याथं हि विविदान एति ॥ २८ ॥

(न्यु) अधानुवेद्यन्तम् । (म्या) प्राचीथं शुभ्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा नाथिताद्वितीमांवेतदाह युत्र नाथै तन्माञ्जतादिति ॥ २९ ॥

प्रकामति ग्रीन् विक्रयान् । तच्चात्वालं परिलिखति । सा चात्वालस्य मात्रा । नात्र मात्राऽस्ति, यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताप्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

स वेद्यन्तात् उदीचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “तन्नायनी मेऽसि”-(वा. सं. ५।९) इति । इमामेवेतदाह । अस्यां हि तप्त एति ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् उदीचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “विज्ञायनी मेऽसि”-(वा. सं. ५।९) इति । इमामेवेतदाह । अस्यां हि विविदान एति ॥ २८ ॥

अधानुवेद्यन्तं प्राचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “अवतान्मा नाथितात्”-(वा. सं. ५।९) इति । इमामेवेतदाह । यत्र नाथै तन्माञ्जतादिति ॥ २९ ॥

उत्तरादर्षाङ्कोः प्रथमप्रकमे षाञ्चाल इति यः पञ्च उक्तः, तेन सह विकल्पितं पञ्चमाह—दयैव स्वयं मनसा मन्येताप्रेणोत्करमिति ॥ २६ ॥

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्राद्य दर्शयति—स वेद्यन्तादुदीचीं शुभ्यामिति । दक्षिण-धोगिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः । ‘स परिलिखति’ शम्भ्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पञ्चादविविधैः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः—तन्नायनी मेऽसीति । हे भूमे ! त्वं ‘तन्नायनी असि’ तप्तः पुमान् यस्यामिति तन्नायनी, तद्ग्रा भवति । मन्त्र व्याचष्टे—इमामेवेतदाहेति । ‘हि’ यस्मात् ‘तप्तः’ पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिस्तथनेच्छया ‘एति’, तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तादित्यादि । स्पष्टम् । अस्यां हि विविदान एतीति । ‘विविदानः’ धनादिकं लभयान् पुरुषः पुनः ‘अस्याम्’ एव खलु ‘एति’ गच्छति अतो ‘विज्ञायनी’ इति भूम्यभिवानं युक्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अधानुवेद्यन्तमिति (वा. श्री. सू. ५।१७) । ‘अनुवेद्यन्तं प्राचीं शुभ्यां निदधाति’ अनेन चात्वालस्य दक्षिणमीमोष्यते । तत्र खननमन्त्रस्थापयर्थः । ‘मा’ मां ‘नाथितात्’ याचिताद्विरण्यादिरुपादर्षाद् भूमे । ‘अवतात्’ रक्ष । यत्र नाथै तन्माञ्जतादिति । ‘यत्र’ यस्मिन् विषये ‘नाथै’ याधै धनादिकम् ‘तत्’, तस्मान् त्वं माम् ‘अवतात्’ अव रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१-यथोक्तं वा । ८।६९। यथोक्तमिति—पूर्वोत्करं उत्तरादर्षाङ्कोः कर्तुः । २-शम्भ्यापुदीचीं निदधाति पुरस्तात् ५।१५। शम्भ्यापुदीचीं शुभ्यां-न्यायोऽत्रः कर्तव्येति । द्वाविचद्वयित्यर्थः । वा. श्री. सू. ५।३२ । स्पष्टेयमेव विदिततायतीति प्रतिमन्त्रम् । वा. श्री. सू. ५।१८।३-“दक्षिण-माचिदुत्तराय” वा. श्री. सू. ५।१६६।

(त्यु) अयोत्तरतः । प्राचीर्धुम्न्यां निदधाति स प्ररिलिखत्युदताम्ना
व्यथितादितीसाम्नेवेतदाह यत्र व्यये तुन्माऽवतादिति ॥ ३० ॥

(त्यु) अय हरति । यत्र हरति तदग्नीदुपसीदति स वाऽअग्नीनामेव
नामानि गृह्णन्हरति यान्वाऽअमून्देवाऽअग्नेऽग्नीन्दोत्राय प्रवृणत ते प्राघ-
न्वस्तु इद्माऽएव पृथिवीरुपासर्पन्निमामुहैव द्वेऽअस्याः परे तेनैवैत-
न्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

स प्रहरति । विद्वेदग्निर्नभो नामाग्नेऽअङ्गिरऽ आयुना नाम्नेद्गीति स
वात्प्राघन्वस्तदायुर्दधाति तत्समीरयति योऽस्यां पृथिव्यामसीति योऽस्यां
पृथिव्यामसीति हत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध-

अयोत्तरतः प्राचीं धुम्न्यां निदधाति । स प्ररिलिखति । “अवतान्मा व्यथितात्” — (वा. सं. १. १. २) इति । इमामेवेतदाह । यत्र व्यये तुन्माऽवतादिति ॥ ३० ॥

अय हरति यत्र हरति तद्—अग्नीदुपसीदति । स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरति । यान्
वाऽअमून् देवाऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रवृणत । ते प्राघन्वन् । त इमा एव पृथिवीरुपासर्पन् इमामहैव
द्वेऽअस्याः परे । तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

स प्रहरति । “विद्वेदग्निर्नभो नामाग्नेऽअङ्गिरऽ आयुना नाम्नेद्गी” — (वा. सं. १. १. १) इति ।
स यद् प्राघन्वस्तदायुर्दधाति । तत् समीरयति । “योऽस्यां पृथिव्यामसीति” — (वा. सं.
१. १. १) इति । योऽस्यां पृथिव्यामसीति हत्वा निदधाति । “यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन

अयोत्तरत इति । चान्वाऽअमून् देवाऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रवृणत इति मन्त्रः । तस्य
व्यथितादितीसाम्नेवेतदाह । “अय” इति तुन्मादिदिवये ‘व्यये’ काभोदापमजानानो व्यथितः
सत्त्वं ‘तद्’ लकारे सकारात् ‘अवतात्’ अत्र ॥ ३० ॥

इत्याद्या मुद्दबन्वालादुत्तरवेदि प्रति हरणं विधत्ते—अय हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ एत उच्यते-
‘अग्नीदुपसीदति’ उपविशति अग्निम् । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’ इत्यमरानि (वा. प. भा. १।
१।२।२।) ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सन्तु अग्निं चत्वात्प्रदेते तन्नामग्रहणमुपपद्यते, ॥ एवात्र अय
एतदाह—यान् वा अमून् देवाऽअग्नेऽग्नीन् इति । ‘होत्राय’ होत्रनिष्पादनाय हविर्वहनाय ‘प्रवृणत’ प्राह-
न्वन् । ‘प्राघन्वन्’ अन्वतिर्गतिकर्मा (वा. पा. श्वा. प. १. १८) । ‘इमा’ ‘अहैव’ । अहेति विनि-
महादीपः (निच. १।२।१) । इमा पृथिवीं परिद्विष्य अमुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतद्’
एतेन ‘निदानेन’ मूलकारणैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

स प्रहरतीति । ‘सः’ शूद्रो हर्ता अप्वयुः सन्नेन ‘प्रहरति’ खनेम् । मन्त्रस्यापमर्थः—हे ‘अङ्गिरः’
अङ्गिरेणमकार्षण्य ! ‘अग्ने’ ! त्वय । “येऽङ्गारा आसलेऽङ्गिरसोऽमन्” (वे. भा. १।१।१०)

धृति यत्तेऽनाधृष्टं रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधऽदृष्ट्यैवेतदाहानु त्वा-
पेपुषीतयऽदृति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वाजुष्टां हरामीत्यैवेतदाह तां वै
चतुःस्रक्तेभ्रात्वालादरति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्यऽपुवैनामेतद्दिग्भ्यो
हरति ॥ ३२ ॥

(त्पु) अधानु व्यूहति । सिध्ं ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्वेति
सा अडेवादः सिध्ंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तडेवैनामेतदाह सिध्ं ह्यसितीति

स्वाऽऽदधे ”-(वा. सं. ५।९) इति । यत्तेऽनाधृष्टं रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इत्यैवेत-
दाह । “ अनु त्वा देवधीतये ”-(वा. सं. ९।५) इति । चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टं
हरामीत्यैवेतदाह । तां वै चतुःस्रक्तेभ्रात्वालादरति । चतस्रो वै दिशः, सर्वाभ्यऽपुवैनामेत-
द्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अधानु व्यूहति । “ सिद्धासि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व ”-(वा. सं. ५।१०)

(निर. १।१।१)-“ इति धृतिः । अग्निः आहुत्याधारभूतः । ‘ नमो नाम विदेत् ’ । न मातीति ‘ नमः ’,
एतत् ‘ नाम ’ विन्देदित्यर्थः । यद्वा, नमो नामाग्निरिति ‘ विदेः ’ जालीया इत्यर्थः । तत्र ‘ आयुना ’ एत-
दत्सना ‘ नाम्ना ’ अभिधानेन युक्तः ‘ एहि ’ आगच्छ । स यदित्यादि । आयुर्दधातीति । ‘ आयुः ’-
शब्दः सामान्येन धृतिः । ‘ तत् ’ अवधारितं ‘ समीरयति ’ उचरत्वेदि प्रति सम्यक् प्रेरयति । तत्र मन्त्रः-
षोऽस्त्वां प्रथिव्यामतीति । ‘ वः ’ त्वम् ‘ अस्यां ’ चात्वालङ्काराणां ‘ प्रथिव्यां ’ मूल्यां ‘ अस्ति ’ भवति स त्वना-
युना नास्तीति साम्प्रत्यः । अथवा यो मृत्निवदरूपस्त्वे अस्यां खातायां भूम्यां भवति तं त्वां समीरयामित्यर्थः ॥
आनीताया मृदो वेदाकारेण स्वपन्नं समन्त्रक विवृते-इत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टमिति । मृदा
एकामृत । यत् ते मृदा हे तिरोहितमिति विष्टे मृद । ‘ यत् ’ ‘ ते ’ ‘ अनाधृष्टे ’ रजोभिर्दृष्ट्यम्,
‘ यज्ञियम् ’ यद्वाहं ‘ नाम ’, ‘ तेन ’ नाम्ना ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ आदधे ’ स्थापयामि । “ षोऽस्त्वा ”-इति
मन्त्रेण त्रिवारं हरत् ॥

चतुर्थवाहरणमन्त्रस्याप्यर्थः-हे आहुतिमाणापदार्थ । ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ अनु ’ पूर्वं हरणप्रथमनुकृत्य आह-
रणीति शेषः । किमर्थम् ? ‘ देवधीतये ’ देवा न्यन्ति हविर्मध्यन्ति अत्रेति देवनीतिर्यज्ञस्तदर्थम् ॥

अर्धसिद्धमनूप प्रधांसति-तां वै चतुःस्रक्तेरिति । अतस्त. ऋक्तयो यस्य चात्वालस्य स तपोक्तः, चतुर-
स्रत् साकल्येन हरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अधानुव्यूहतीति । अनुक्रमेण न्यूहनं व्युत्सारणं कुर्यात् । “ सिद्धासि ”-इति न्यूहनमन्त्रः । हे अनु-

१-मन्त्र विन्देदित्यत्र पुण्यस्त्वयेन ‘ विदेः ’ इति भाष्यकारो व्याजहार । २-‘ त्वयगीरयति ’-इति ६० पा० ।
३-अथ अदिर इति प्रथि २ हरति इत्येन च । ५।७० । षोऽस्त्वामिति निवृत्तौ पूर्वार्द्धे षडुच्यते । ५।७१ अर्धसिद्धमनूपानी-
कः । वा. सं. सू. ५।७१ । ४-एव द्विपरं शिनीयत्वां तृतीयस्यामिसे विवृतेः । वा. सं. सू. ५।७२ । ५-अनुवेति चतुर्थं
व्युत्सारणम् । वा. सं. सू. ५।७५ । ६-विष्टवतीति न्यूहनप्रकारेण । वा. सं. सू. ५।७६ ।

सप्तसाहीति त्वया व्यष्टुं सप्तनान्पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः
कल्पस्वेति योषा वाऽऽत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यः कल्पयति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वा सर्वतः करोति । युजमानस्य वा दशदश पदानि
दशाक्षरा वै विराड्वाग्ने विराड्वाग्यज्ञो मध्ये नाभिकामिव करोति समा-
नत्रासीनो व्याघारस्याणीति ॥ ३४ ॥

तामद्भिरभ्युक्षति । सा यदेवादः सिध्दी भूत्वा शान्तेवाचरच्छान्ति-

इति । सा यदेवादः सिद्धी भूत्वा शान्तेवाचरत्, तदेवेनामेतदाह-सिद्धासीति, सप्तनसाहीति । त्वया
वयं सप्तान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह-देवभ्यः कल्पस्वेति । योषा वाऽऽत्तरवेदिस्तामेवैतदे-
वेभ्यः कल्पयति ॥ ३३ ॥

सा वै युगमात्री वा सर्वतः करोति, यजमानस्य वा दश-दश पदानि । दशाक्षरा वै विराड् ।
वाग्ने विराट् । वाग्यज्ञः । मध्ये नाभिकामिव करोति; समानत्रासीनो व्याघारस्याणीति ॥ ३४ ॥

तामद्भिरभ्युक्षति-सा यदेवादः सिद्धी भूत्वा शान्तेवाचरत् शान्तिरपस्तामद्भिः शमयति । योषा
वाऽऽत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यो हिन्यति । तस्माद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

श्रुतमाने वेदे । त्व ' सिद्धी भूमि ' प्रागुक्तप्रकारेण सिद्धी भवति । कीदृशी ' सप्तनसाही शत्रूनामभि-
मन्विनी । तादृशी एव ' देवेभ्यः ' तेषामर्पाय ' कल्पस्व ' योषारूपा सती भोगनायने मन्वेत्यर्थः ॥

निदानीति मन्त्रनामात् तत्पदार्थमाह-सा यदेवादः सिद्धी भूत्वेति । उक्तः सिद्धीमात्रः । सप्तनसाहीत्यस्य
तत्पदार्थमाह-त्वया वयं सप्तनानिति । देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्-योषा वैत्यादि ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वेत्यादि । षड्शीत्यङ्गुक्षरिमिता ' युगमात्री ' । दिक्चतुष्टयापेक्षया " दश-दश " -
इति वीक्षा । युगमात्रस्य पूर्वमभिरितत्वात् तन् परित्यज्य दशपदपञ्च प्रथमनि-दशाक्षरा वै विराडिति ।
सर्वत्र विराजमानत्वाद् वाचा उद्यार्थमाणावाच ' विराट्-वाक् ' । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ' वाग्-
पद् ' अतो द्वाद्द्वारिकया यज्ञसम्बन्धान् दशमङ्कया युज्यत इति स्तुतिः । मध्ये नाभिकामिव करोतीति ।
अस्या नाभिर्नाभिका । तस्या निर्माणप्रयोजनमाह-समानत्रेति । एकत्र स्थिता सर्वत्रोत्तरेषाः व्याघारणस्या-
वाक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

योषा मद्भिरभ्युक्षणं विधत्ते-तामद्भिरभ्युक्षतीति । अभ्युक्षणस्य प्रयोजनद्वयम्-सिद्धी भूत्वा अद्यान्तायाः

१-अन्वमात्रीं विन्दुर्द्विप्रपरिमिता युगमात्रीं यजमानदशपदां वा । का. धौ. सू. ५. १. ७६ । २-वेदे वेदोत्तरे श्रुतकृत्वा-
धुतेसमवाच । का. धौ. सू. ५-७७ । ३-मध्ये नाभिं करोति प्रादेस्यमां चतुस्तपि । का. धौ. सू. ५. १. ७८ । युगमान
द्वान्ने कात्यायन वदतीत्युक्तं ८६ युगमेति । युगमात्रीं क्वाडि' स्वाद्युक्तानि चतुर्दश इति । ॥ १४ अगुण ।
यजमानस्य वा दशदश पदानित्यत्र कर्त्तव्यं परेनादिकस्यानुष्ठाने-दशदशपदा शतपदस्यैवकृतका इत्यर्थो भवति । सोमे
वेदोत्तरे श्रुतकृत्वाधुतेसमवाचोति इत्यां कात्यायनेन अद्यपदेत्येवमर्थोऽस्ति । श्रुत्वापरिधिद्वारात्-यजमानदशपदां वा-
हृद्वेतात्पदेव श्रुतकृत्वाधुते-दशपदस्यैवकृतकात्तद्वचनं श्रुदे । यद् निर्णयमानो विराट् वाचंमानी तस्य-
एवम् । तस्यैवकृततीति । विराट् वाचंमानी तु-वि. अथवा नवकृततीति-इति श्रुत्वात् । वि. अथवा कल्पी तु-४६ अं. १८. १. १ तु ।
४-शेकतुत्तरवेदिः सिद्धाच भूमिः सिद्धी भूमिः इति मन्त्रम् । का. धौ. सू. ५-७६ ।

ग्रपस्तामष्टिः शमयति योषा वाऽऽत्तरवेदिस्ताम्वेतदेवभ्यो द्विन्वति
तस्माद्द्विभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिधुं ह्यसि सपत्रसाही देवभ्यः शुन्धस्वेत्युय सिहना-
भिरनुविकिरत्यलङ्कारो नैव सिक्ता भ्राजन्तइव हि सिक्ताऽअग्नेर्वाऽ-
एतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिक्ताऽअग्निं वाऽअस्यामायास्थुन्भवति तुषो
हेनामग्निं हि द्विन्वति तस्मात्सिक्ताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिधुं-
ह्यसि सपत्रसाही देवभ्यः शुम्भस्वेत्युयेनां छादयति सा च्छत्रेताथ
शान्तिं ध्वसति ॥ ३६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकं प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥ (५ । १)

सोऽभ्युक्षति । “ मिश्रासि सपत्रसाही देवभ्यः शुन्धस्व ”-(वा. सं. ५ । १०) इति ।
अथ सिक्ताभिरनुविकिरति; अलङ्कारो नैव सिक्ताः, भ्राजन्तइव हि सिक्ताः, अग्नेर्वाऽएतद्वै-
श्वानरस्य भस्म यत्सिक्ताः। अग्निं वाऽअस्यामायास्थुन् भवति; यथा हेनामग्निं दिनन्ति । तस्माद्
सिक्ताभिरनुविकिरति । सोऽनुविकिरति । “ मिश्रामि सपत्रसाही देवभ्यः शुम्भस्व ”-
(वा. सं. ५ । १०) इति । अग्नेनां छादयति; सा छत्रेनां शान्तिं ध्वसति ॥ ३६ ॥

शान्तिरंशु प्रयोजनम्, शिवमानेन स्मिर्गतिरभवत्; तदुभयमुच्यते-भा यदेवाद् इत्यादिना । तानेहेतदेवभ्यो
द्विन्वतीति । द्विन्वतिः प्रीणनकर्ता (वा. पा. स्वा. ५. १९२) । तथा अनुचयेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्पणं
भवति; योषात्वेनाभिधानात् । योषया अलङ्कारेण पशु-प्रीतिर्भवतीति सुप्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥

सोऽभ्युक्षतीति (का. शौ. सू. ५ । ७८) । अभ्युक्षगमन्त्रः-मिश्रामीति । अर्थं शशार्थः । सिक्ता-
तानां प्रीणनस्यैतदङ्काररूपत्वं मनर्थयते-भ्राजन्त इव हि सिक्ता इति । अतिवक्तव्याद् भ्राजन्तानां
भवति । वैचलङ्कारत्वेन प्रथस्य अद्वितीयोगेऽतन्नाऽपि कर्तव्येन प्रथमति-अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मे-
त्यादिना । अभ्यवयवभूतानामेव सिक्ताणामनुचयेऽवशकवमप्यदनेन भूमेः स्वःस्य स्वान्मरात्कृत्वाभावाद्दिना-
परिहार इत्यभिप्रायः । सिक्ता-प्रकिरणमन्त्रार्थम् अनुच्यते ॥

अयोऽरवेर्देविपृच्छमात्कया प्रच्छादम विवने-अर्थेनां छादयतीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमत्सग्याचार्यविरचिते माध्वसि वैदार्थ्यब्रह्मणे भाष्यदिनस्तनयप्रब्रह्मणभाष्ये
तूर्वाशिकपाठे पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (३-६-१) ॥

इध्ममभ्यादधति । (त्यु) उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्यमधिथ्रयति सुवं
च सुवं च सम्माष्ट्र्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृहीते यदा प्रदीत
इध्मो भवति ॥ १ ॥

(त्यु) अथोद्यच्छन्तीधमम् । (मु) उपयच्छन्त्युपयमनीरुथाहाश्रये
प्रहियमाणापानुब्रूह्येकस्फययाऽनूदेर्हीत्यनूडेति प्रतिप्रस्थातेकस्फययैतु-
स्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्षु एष वेदेर्जघनार्थे भवति तद्गृहेश्वान्तःपातेन
गार्हपत्यस्य द्वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्धैके । (कऽ) ओत्तरवेदेरनूदायन्ति तद् तु तथा न कुर्वातेवैतस्मान्मध्य-
माच्छङ्कोरनूडेयात्तऽश्रायन्त्यागच्छन्त्युत्तरवेदिम् ॥ ३ ॥ (शतम् १८००)

इध्ममभ्यादधति । उपयमनीरुपकल्पयन्ति, आज्यमधिथ्रयति । सुवं च सुवं च सम्माष्टि । अयो-
त्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृहीते । यदा प्रदीत इध्मो भवति ॥ १ ॥

अथोद्यच्छन्तीधमम् । उपयच्छन्त्युपयमनीः । अथाह— ' अश्रये प्रहियमाणापानुब्रूहि । एकस्फ-
याश्रुदेहि ' इति । अनूदेति प्रतिप्रस्थातेकस्फयया । एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्षु एष वेदेर्जघनार्थे भवति ।
तद् तु यदेवाश्रान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति—तदेवैतदनु सन्तनोति ॥ २ ॥

तद्धैके ओत्तरवेदेरनूदायन्ति । तद् तु तथा न कुर्वात् । एवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात् । कऽ-
आयन्ति, आगच्छन्त्युत्तरवेदिम् ॥ ३ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणमिथाय अथोत्तरवेद्यामिप्रणयनप्रयोगे उच्यते—इदमभ्यादधतीत्यादिना । आहवनीयेऽग्नी
प्रणीयमानानामङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसङ्ग्रह इथापयेतुर्गर्भः । उपयमनीरित्यादि । ' उप ' अप्रेरस्तात्
पन्थन्ते इत्युपयमन्त्यः, सिकता । न्यावारणार्थम् ' आजम् ' अग्ने ' अधिथ्रयति ' विलापयेत् । आगम्युत्त-
रत्वा सुवेण सुचि पञ्चवारं गृहीयात् ॥ १ ॥

अथोद्यच्छन्तीति । इध्मे प्रथमं सति ' अय ' अनन्तरमेव ' इध्मम् ' अत्रारत्ना प्राप्तमूर्ध्वं वारयेत् ।
इध्मात्रशायः । ' उपयमनी ' उपयच्छेत् । ' अश्रये प्रहियमागाय ' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय तदनुकूलं
शुक्तं पठेति होतारः त्रयात् । ' एकस्फयया ' एकः स्तब्धो वस्या रेखाया सा तथोक्ता, तथा मापतुगच्छः इत्येव
रेखां प्रवेत्तुगच्छेति प्रतिप्रस्थाताः ब्रूयात् । एकस्फालुममनस्यावविभाह—आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्षु एष
वेदेर्जघनार्थे भवतीति । ' वेदे ' सीमित्याः । ' जघनार्थे ' ' य एषः ' शकुर्वन्वति । स्थूणाराजात् प्रक्रम-
नितये यः शङ्करन्तःपातः इत्यन्ति, स एव मध्यमशंक्रुः ; तावत्यर्न्तमित्यर्थः । गार्हपत्यस्य वेदेरिति । ' यतः
प्रगेयति स गार्हपत्यः '—इति न्यायादाहवनीयाहत्तरवेदिं प्रति प्रणयनशोकात्वात् आहवनीय एव गार्हपत्य
एत्युच्यते । रेखाकर्मोन्नान्तःपात्यरूपो व्यवच्छेदः पार्वन्तो मनेति ॥ २ ॥

रेखाकर्मोन्नान्तःपात्यरूपो व्यवच्छेदः पार्वन्तो मनेति ॥ २ ॥
रेखाकर्मोन्नान्तःपात्यरूपो व्यवच्छेदः पार्वन्तो मनेति ॥ २ ॥

१—अग्नी मणवतिभ्याम्यमुन्यन्व । का. श्रौ. सू. ५-८१ । २—आज्योत्तरेभ्यमन्वः प्री चामिभ्याः प्रहियमान्मध्यमनूद्ये-
कस्फययाः इति का. श्रौ. सू. ५-८१ । ३—प्रतिप्रस्थाता एतदेव लिख्यवावेदिकं वेदतत्त्वैर्वा । का. श्रौ. सू. ५-८० । ८८ ।

प्रोक्षणीरध्वर्युंरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्ने प्रोक्षत्युदङ्गतिष्ठन्निद्रघोपस्त्वा
व्यसुभिः पुरस्तात्पात्वितीन्द्रघोपस्त्वा व्यसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वि-
त्यैवेतुदाह ॥ ४ ॥

(हा) अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति प्रचेतास्त्वा
रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्यैवेतुदाह ॥ ५ ॥

(हा) अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः
पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्वित्यैवेतुदाह ॥ ६ ॥

(हा) अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्विति
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्यैवेतुदाह ॥ ७ ॥

(हा) अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । तद्येऽएते पवं सक्ती तयोर्था
दक्षिणा तान्यन्तेन बहिर्वेदि त्रिनयतीतुमहं तप्तं च्यार्वादिद्धां यज्ञाग्निःसृजा-

प्रोक्षणीरध्वर्युंरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्ने प्रोक्षति-उदङ्गतिष्ठन् । “ इन्द्रघोपस्त्वा व्यसुभिः
पुरस्तात्पात्तु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति । इन्द्रघोपस्त्वा व्यसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्विर्त्यैवेतदाह ॥ ४ ॥
अथ पश्चात्प्रोक्षति । “ प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्तु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति मयेता-
स्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्यैवेतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । “ मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्तु ”-(वा. सं. ५ । ११)
इति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्विर्त्यैवेतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । “ विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्तु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति ।
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्यैवेतदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते-तत्र ये एते पवं सक्ती-तयोर्था दक्षिणा-तान्यन्तेन बहिर्वेदि
त्रिनयति । “ इदमहं तप्तं च्यार्वादिद्धां यज्ञाग्निःसृजामि ”-(वा. सं. ५ । ११ ।) इति । सा

प्रोक्षणीरध्वर्युंरित्यादि । अथर्वेण । प्रोऽप्यादानविधानान् अग्निप्रोक्ता अग्निदेव ‘ अग्ने ’ उत्तरादिभ्यः
पूर्वम् ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्या दिति ‘ प्रोक्षति ’ ‘ उदङ् ’ उदङ्मुल्लिष्ठम् ॥

प्रोक्षणात्मन्त्यान्यर्थः । रुद्र इति ध्रुवते सन्त्ये इति ‘ इन्द्रयोः ’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘ व्यसुभिः ’
सदितः ‘ पात्तु ’ रश्नु, अमुल्लिभ्यः सकृत्पात्तु ‘ गोपायत्तु ’ इत्यर्थः । ‘ प्रचेता. ’ प्रकृतप्रज्ञो ब्रह्माः ।
‘ तितरः ’ अग्निश्चाग्निप्रोक्ता । ‘ मनोजवा. ’ मनोर्धेनोऽग्नेः । ‘ विश्वकर्मा ’ विश्वविश्वं कर्म यस्य स
एतन्नामदो देवः । निन्तन्याथाः दक्षिणपूर्वसक्तेः स्पष्टप्रदर्शनान् पूर्वदिग्मानस्यन्तिद्रोयन्पातः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्य इति । सा न्यन्तेनेति । ‘ ता. ’ प्रोक्ष्यगीः ‘ न्यन्तेन ’ अन्त्यन्तन्तदेशान् । तत्राग्नि

मीति सा यदेवाद्ः सिध्दी भूत्या ज्ञान्तेवाचरत्तामेवास्याऽएतच्छुचं बहिर्डा
 यज्ञाग्निःसृजति युटिनाभिचरेद्युऽअभिचरेडादिशेदिदमडं तप्तं वारसुमभि
 निःसृजामीति तुमेतया शुचा विध्यति स शोचनेवासुं लोकमेति ॥ ८ ॥

॥ यद्धार्यमाणेऽग्नौ । (माऽउ) उत्तरवेदिं व्याधारयति यदेवैनामदो देवा
 अन्नवन्-पूर्वा स्वाऽग्नेडाहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेडाहुतिः
 ग्रामोति यदेवा देवानुब्रवीद्यां मया काश्चाशिपमाशासिष्यं चै सा वः सुर्वा
 समर्द्धिष्यतऽहुति तामेनयाऽत्रत्विजो यजमानायाशिपमाशासते साऽस्मै
 सुर्वा समृद्धयते ॥ ९ ॥

तदाऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति । यदुत्तरवेदिं व्याधारयत्यथ येषां मध्ये
 नाभिकेव भवति तस्ये ये पूर्वे सन्ती तुयोर्वा दक्षिणा ॥ १० ॥

यदेवाः सिंधी भूत्या ज्ञान्तेवाचरत्-तामेवास्या एतच्छुचं बहिर्डा यज्ञाग्निःसृजति । यदि नाभि-
 चरेद् । यद्युऽअभिचरेडादिशेदिदमडं तप्तं वारसुमभि निःसृजामीति । तमेतया शुचा विध्यति ।
 स शोचनेवासुं लोकमेति ॥ ८ ॥

स यद्धार्यमाणेऽग्नौ उत्तरवेदिं व्याधारयति-यदेवैनामदो देवा अन्नवन्-पूर्वास्वाऽग्नेरुतिः प्राप्स्यतीति ।
 तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेरुतिः ग्रामोति । यदेवा देवानुब्रवीत्-यां मया काश्चाशिपमाशासिष्यं चै-सा वः
 सर्वा समर्द्धिष्यतऽहुति । तामेनयाऽत्रत्विजो यजमानायाशिपमाशासते । साऽस्मै सर्वा समृद्धयते ॥ ९ ॥

तदाऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति-यदुत्तरवेदिं व्याधारयति । अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवति-
 तस्ये ये पूर्वे सन्ती-तयोर्वा दक्षिणा ॥ १० ॥

सकल्पन्ते प्रोक्षणये शेषनिनयनप्रमत्तावाह-बहिर्वेदीति । निनयनमन्त्रस्याग्रमर्त्यः । ' इत् ' प्रोक्षणशेष 'ततश्च'
 ' येषाः ' सिद्धीरूपाया, कौर्यव्युत्पादनत, तस्मिन् सन्तापशातेः सम्भवादवशिष्टमभस्तत मवति तथाविधं वा;
 " अह " यज्ञाद् " यज्ञसापनाद् वेदिदेशान् ' वहिः नि सृजामि ' । सा यदेवाद् इत्यादिनिनयनार्थवादः स्पष्टः ॥

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छ्राद्धोऽप्यविवक्ष्वाह-यदि नाभिचरेदिति । ' यदि उ ' यद्यपि धर्मिचारं
 कर्तुमिच्छेत्, तदा ' यज्ञाद्बहिः ' इत्यने ' अमुमभि निःसृजामि '-इत्यादिशेत् । अमुमित्यत्र द्वेषस्य नाम
 गृहीयात् । ' स ' अभितप्त, ' शोचनेवासु लोकमेति ' दुःखेन प्राणान् चरतातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्रासावमरत्वाद्ब्रह्मचारणमाह-स यद्धार्यमाणेऽग्नाविति । आग्नेयेण उत्तरवेदेरुपरि देशे ' अग्नौ
 धार्यमाणे ' सत्यध्वर्युर्वाधारयति । यदेवैनामद इत्यादिकमुत्तरेदेविष्ययोऽस्याधिकप्रमत्ते व्याख्यातम् (श.
 प. का. ३ । १ । १ । १२३) । यस्मात्प्रक्रान्ताया वाचः प्रलिनितृचये देवेभ्योऽवारणं दत्तम्, तस्मादेवाप्येत-
 स्कन्धमित्यर्थः । यस्मान् व्याधारणार्थितृष्टया वाचा सर्वादीःसमृद्धिरूपस्य वरस्य देवेभ्यो दत्तत्वाद् यजमा-
 नार्यमुक्तिभिराशास्यमानाशिषीं समृद्धये शोचनेदिव्यावारणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तदा एतदेकमेति । ' एकम् ' उत्तरवेदिव्याधारणं कुर्वन् ' द्वयं करोति ' व्याधारणं यजमानाशीरुत्पातने

तस्यामाचारयति । सिद्धसि स्याहा स्वाहेत्यथापरयोऽन्तरस्याऽसिद्धस्यथा-
दित्यग्रनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याऽसिद्धस्यथा ब्रह्मग्रनिः क्षत्रग्रनिः
स्वाहेति बह्वी वै यजुःप्राचीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाज्ञास्तऽऽग्नेर्व्यं ॥ ११ ॥
(येंऽऽ) अथ पूर्वयोऽन्तरस्याम् । (११) सिद्धस्यथा सुप्रजावनी राय-
स्पोपग्रनिः स्वाहेति तत्प्रनामाज्ञास्ते यदाह सुप्रजावनिष्ठिति रायस्पोपग्र-
निष्ठिति भूमा वै रायस्पोपस्तद्भूमानमाज्ञास्ते ॥ १२ ॥

(स्तुऽऽ) अथ मध्यऽऽचारयति । सिद्धस्यथायद् देवान्यजमानाय
स्वाहेति तद्देवान्यजमानायावाहयत्युय मुचमुचच्छति भूतंभ्यस्त्विति प्रजा
वै भूतानि प्रजाभ्यस्त्वित्येतेतदाह ॥ १३ ॥

तस्यामाचारयति । “ सिद्धसि स्याहा ”—(वा. सं. ५ । १२) इति । अथापरयोऽन्तरस्याम् ।
“ सिद्धस्यथादित्यग्रनिः स्याहा ”—(वा. सं. ५ । १२) इति । अथापरयोर्दक्षिणस्याम् ।
“ सिद्धसि ब्रह्मग्रनिः क्षत्रग्रनिः स्याहा ”—(वा. सं. ५ । १२) इति । बह्वी वै यजुःप्राचीः ।
तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाज्ञास्ते—ऽग्नेर्व्यं ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयोऽन्तरस्याम् । “ सिद्धसि सुप्रजावनी रायस्पोपग्रनिः स्याहा ”—(वा.
सं. ५ । १२) इति । तत् प्रजामाज्ञास्ते—यदाह—सुप्रजावनिष्ठिति । रायस्पोपनिष्ठिति । भूमा वै
रायस्पोपः । तद् भूमानमाज्ञास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्यऽऽचारयति । “ सिद्धस्यथायद् देवान्यजमानाय स्वाहा ”—(वा.
सं. ५ । १२) इति । तद्देवान्यजमानायावाहयति । अथ मुचमुचच्छति । “ भूतंभ्यस्त्विति ”—
(वा. सं. ५ । १२) इति । प्रजा वै भूतानि । प्रजाभ्यस्त्वित्येतेतदाह ॥ १३ ॥

शेषयः । उत्तरेदिग्भ्यस्तत्प्राथम्यं मन्त्रोत्तरनामैर्दक्षिणा आचारप्रकार उच्यते—अथ येषां मध्ये नाभिर्देव
मवतीत्यादिनां । ‘ वै पूर्वं यती ’ इत्यादिप्रदिग्गते, ‘ तयोः ’ म-ये ‘ दक्षिणा ’ सन्निराग्नेदिग्गता, ‘ तस्यां ’
“ सिधसि स्याहा ” इति । आचारयति । अथापरयोऽन्तरस्यामिति । नामैः पश्चादिगतानामे- ‘ उत्त-
रस्यां ’ वायवदिग्गतायां सप्तम्यामित्यर्थः । आश्विनान् यजमानार्थं वनति मज्ज इति ‘ आश्विन्यनिः ’,
‘ प्राची ’ ‘ दक्षिण्यनिः ’ इत्येते स्ताहुतामनु । ‘ अथ ’ ‘ अपरयोः ’ ‘ दक्षिण्यनिः ’ नेर्कततोऽग्रे इत्यर्थः । अत्र
‘ अथ ’ शोभनाशासननाभिप्राप्त्याह—बह्वी वै यजुःप्राचीरिति । ‘ यजुः ’ आशी.परेषु प्रायेण ‘ बह्वी
प्राची. ’ वदति सन्ध्याशासनानुपलम्बन्ते । अतो युक्तमित्यर्थः । ‘ अथ ’ ‘ पूर्वोदत्तरस्याम् ’ ईदामनस्यार्था
‘ सुप्रजावनिः ’ शोभनपुत्रादित्येषामप्रनाममपत्तिः, ‘ रायस्पोपग्रनिः ’ रायस्पोपो वनगुष्टिः ॥ १०—१२ ॥

अथ मध्य आचारयति । नाभिर्मध्यव्यापारणमन्त्रः—“ सिधस्यथायद् देवान् ” इत्यादिः । एतदर्थः ।

१-नाम्याः शोभनाशासनाभिर्प्राप्त्याह—बह्वी वै यजुःप्राचीरिति । अथ येषां मध्ये नाभिर्देव मवतीत्यादिनां । वा. सं. सू. ५।११ ।

(हा) अथ परिधीन्परिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्वेति मध्यं ध्रुव-
क्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेति उक्षिपमच्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वेत्युत्तरमग्नेः पुरी-
षमसीति सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्वेत्वाप ॥ १३ ॥

शरीरं देवास्ये प्रीतुदारु । तद्यत्प्रेतुदारवाः परिषपो भवन्ति शरीरे-
पुत्रेनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

मार्धं सुधुं देवास्य गुत्युलु । तद्यद्युत्युलु भवति मार्धं सुधुं पुत्रेनमेतत्स-
मर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति—“ ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट ”—(वा. सं. ५।१३) इति—मध्य-
मम् । “ ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट ”—(वा. सं. ५।१३) इति—दक्षिणम् । “ अच्युत-
क्षिदसि दिवं दृष्ट ”—(वा. सं. ५।१३) इति—उत्तरम् । “ अग्नेः पुरीषमसि ”—(वा.
सं. ५।१३) इति—सम्भारानुपनिवपति । तद्यत्सम्भारा भवन्ति—अग्नेरेव सर्वेत्वाप ॥ १३ ॥

शरीरं देवास्ये प्रीतुदारु । तद्यत् प्रीतुदारवाः परिषपो भवन्ति—शरीरेणैवैतत्सम्भारं कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

मार्धं देवास्य गुत्युलु । तद्यद्युत्युलु भवति—मार्धं सुधुं पुत्रेनमेतत्समर्द्धयति—कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

‘ अथ ’ ‘ ध्रुवम् ’ ‘ दृष्ट्वेति ’ ‘ मध्यं ’ ‘ पृथिवीम् ’ ‘ अच्युत-
मन्त्रा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधातीति । तन्मन्त्रस्वार्थः—दे परिते । त्वं यस्मात् ‘ ध्रुवोऽसि ’ अतः ‘ पृथिवीं ’
‘ दृष्ट ’ एवा दृष्ट । अनेन मध्यमवर्धि परिदधाति । ध्रुवमविषयं क्षिपति निवसतीति ‘ ध्रुवक्षिन् ’ । अच्युतं
परिष्यावित् यथा न षडति तथा क्षिपतीति ‘ अच्युतक्षिन् ’ । अच्युतं दिव्यनिदेशो गुण्युत्पुत्रेणैवैतन्मन्त्र-
सम्भारप्रदानं समन्त्रकं विषये—अग्नेः पुरीषमसीति । सम्भारानुपनिवपतीति । स च सम्भारनिदायः ‘ अग्नेः ’
‘ सर्वत्रयं ’ कृत्स्नत्वाय सम्पदति गुण्युत्पुत्रेणैवैतन्मन्त्रवदवत्वं स्वयमेव वदयति,—अतस्तेषामग्निना सपोवनेन स
सर्वैः सधुर्गो भवति ॥ १३ ॥

शरीरं देवेति । ‘ अथ ’ अग्नेः ‘ प्रीतुदारु ’ उदुम्बरविशेषः । “ स यो वनस्तिष्ववसतां प्रीतुद्री ”
(वै. सं. १।२।८।४) इति च वैतित्थीयके ब्रह्मण्यु प्रीतुद्रीशोऽग्नेः शरीरवन् ॥ १५ ॥

मार्धं देवास्येति । “ दन्तीन्सुधुं तद्यद्युत्युलु ” इति (वै. सं. ५।२।८।४) अतः शुभ्रलोके-
मार्धवन् ॥ १६ ॥

१-सुधुं सुधुं कृत्स्नं करोति । वा. सं. ५।१३। २-मार्धं सुधुं पुत्रेणैवैतन्मन्त्रवदवत्वं स्वयमेव वदयति । वा. सं. ५।२।८।४ । ३-अग्नेः पुरीषमसि निवपति गुण्युत्पुत्रेणैवैतन्मन्त्रवदवत्वं स्वयमेव वदयति । वा. सं. ५।१३।

गन्धो ह्येवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत्सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैन-
मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नुं करोति ॥ १७ ॥

(त्य) अथ यद्गुणोः स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणेऽन्तरेणा-
ग्निरेकार्थं रात्रिमुवास तद्यदेवात्राग्निरेकं तदिहाप्यसदिति तस्माद्गुणो
स्तुका भवति तस्माद्वा शीष्णो नैदिष्ठं स्यात्तामाच्छिद्यहरेद्यु तां
न विन्देदपि यामेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति गुप्त्याऽएव दूऽइव
ह्येनमुत्तरे परिधय आगच्छन्ति ॥ १८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥४॥२॥(५॥२॥)

गन्धो ह्येवास्य सुगन्धितेजनम् । तद् यत् सुगन्धितेजनं भवति-गन्धेनैवैनमेतत् समर्द्धयति,
कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् गुणोः स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणाग्निरेकां रात्रिमुवास । तद्
यदेवात्राग्निरेकं-तदिहाप्यसदिति । तस्माद् गुणोः स्तुका भवति । तस्माद्वा शीष्णो नैदिष्ठं
स्यात्-तामाच्छिद्यहरेत् । यद्यु तां न विन्देदपि यामेव काञ्चाहरेत् । तद् यत्परिधयो भवन्ति-
गुप्त्याऽएव । दूऽइव ह्येनमुत्तरे परिधय आगच्छन्ति ॥ १८ ॥

गन्धो ह्येवास्तेति । " यामोवधीड तां सुगन्धितेजने-" (तै. सं. १।२।८।४) इति श्रुतेः
सुगन्धितेजनाख्योवधिविशेषे अग्निरेकरात्रिणासादग्नेर्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्कान्तः । तदुपवादेन अग्नेर्गन्धाख्या-
यास्य पुनर्पोजना । अतः कृत्स्नत्वमग्नेः ॥ १७ ॥

अथ यद्गुणोः स्तुका भवतीति । इच्छिमेव, तस्य स्तुका रोम । स्तुकाया अग्न्यवयववमुपपादयति-
वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति । " वां पशुड तां पेलस्यान्तए शृङ्गे-" (तै. सं. १।२।८।४)
इति तैत्तिरीयकम् ॥

वा शीष्णो नैदिष्ठं स्यात् तामाच्छिद्यहरेदिति । वृष्णेरनामे कपनित्यत आह-अपि यामेव कां
आहरेदिति । तद्वान्तरजानित्तन्वन्धामपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं तदाश्विरोपत्वं चोक्तम्, इदानीं तदाव-
स्त्वन्धमाह-तद् यत् परिधयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ' उत्तरे ' उपारे क्रियमाणाः ' परिधयः ' ' दूरे '
दिग्दृष्टकाले होमकाले ' आगच्छन्ति ' अतोऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्यन्तमपेक्षिता; तस्मादिदानीमवश्यं कर्तव्य-
नित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-५-२)

१-शीष्णो इति क. ए. क. म्नेदप्रि ' शीष्णो ' इत्येव । २- सुगन्धितेजनाख्योवधिविशेषे ' इत्येव उपपत्तियु० बा० ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युद्धेन पुरुषस्तनुत् ऽएष वै तायमानो
यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

शिर ऽपुत्रास्य हविर्दानम् । अेष्वं देवतयाय युद्धस्मिन्सोमो भवति
हविर्वै देवानार्थं सोमस्तस्माद्धविर्दानं नाम ॥ २ ॥

सुखमेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति युया सुख ऽआसिञ्जेदेवं तद्दे
(स्तु) स्तुपु ऽपुत्रास्य यूपः । (पो) बाह्वु ऽपुत्रास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

अथ हविर्दानकर्म ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञः—यद्धेन पुरुषस्तनुते । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्
विधीयते । तस्मात् पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

शिर एवास्य हविर्दानम्—वैष्णवं देवतया । अथ यद्गस्मिन् सोमो भवति । हविर्वै देवानार्थं सोमः ।
तस्माद्धविर्दानं नाम ॥ २ ॥

सुखमेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति—यथा सुख आसिञ्जेत्; एवं तद् ॥ ३ ॥

स्तुपु एवास्य यूपः । बाह्वु ऽपुत्रास्याग्नीध्रीयश्च, मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

इत्यत्र (इ. प. ब्रा. १।१।३।७) लदेहविर्दानं द्विक विनाम्यते, तदुपमेयत्वेन तेषां पुरा-
कारेणैकैकान्तम्—पुरुषो वै यज्ञ इत्यदिना । अथ यद्गस्मिन् तदावैष्णवः लदेहविर्दानं द्विक तप्यते ।
प्रतिपत्तेः पुरास्ते हेतुना—पुरुषस्तेन यज्ञ इति । 'तेन' कारणेन 'यज्ञः' 'पुरा.' इत्यर्थः । हेतु
विद्योति—यद्धेन पुरुषस्तनुत् इति । यन्मन् पुरास्तेन यद्गस्मिन्ने, तेन यज्ञः पुरा इत्यर्थः । तद् किं पु-
त्रेन तप्यन्तं तदिति पुत्रः । तेषां—एष वै तायमानो, यावानेव पुरुषः, यावान् विधीयते इति ।
पुरास्तेन तप्यन्तं यज्ञ इत्यर्थः ॥ १ ॥

शिर एवास्येति । हविर्दानस्य यदित्येवैकैकान्तम्—वैष्णवं देवतयेति । तदुपमेयत्वेनैकैकैर्निर्गन्त-
कत्वं, वैष्णवत्वं । विष्णोः सर्वदेवतानुत्पन्नत्वं, तित्तोऽप्यहेतुत्पन्नत्वं पुत्रं हविर्दानं तित्तत्वं ।
हविर्दानं तप्यन्तं तदिति—अथ यद्गस्मिन्नेति ॥ २ ॥

सुखमेवास्याहवनीय इति । कर्त्तव्यस्य सुखत्वं दर्शयति—स युदाहवनीये जुहोति । अथ
प्रदेहत्वं तदुत्पत्तिरर्थः ॥ ३ ॥

स्तुपु एवास्य यूप इति । 'यूप एव' 'यज्ञ' 'यूप' 'यूप' 'यूप' इत्येव, 'यूप' इत्येव । हविर्दान-
सांख्यम्—अर्द्धेति 'हविर्दानं' 'अर्द्धेति,' इत्येव 'यूप' 'यूप' इत्येव; यन्तः यन्तवती यदु-
त्पत्तौ ॥ ४ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांशोऽनू-
चानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विप-
श्चित्तुमेवैतदभ्याह विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इदिति वि हि होत्रा
दधते यज्ञं तन्वाना महो देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं
प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

“ विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ”—(वा. सं. ५ । १४) इति । ये वै ब्राह्मणाः
शुश्रुवांशोऽनूचानास्ते विप्राः । तानेवैतदभ्याह । ‘ बृहतो विपश्चित ’—इति । यज्ञो वै बृहन् विप-
श्चित् । यज्ञमेवैतदभ्याह । “ विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इति ”—(वा. सं. ५ । १४) इति ।
वि हि होत्रा दधते—यज्ञं तन्वानाः । “ महो देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ”—(वा.
सं. ५ । १४) इति । तत्—सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अन्यविपश्चितः, असौ तु ‘ यज्ञो बृहन् विपश्चित् ’ अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । सं यज्ञ सवित्र-
प्रसूतः मनः ‘ पियः ’ सुदीध ‘ युजते ’ अन्तः करणस्य मनसः पृथक् निर्देशात् ‘ धी ’—शब्देन तत्पू-
र्विका वागुच्यते । तथा ‘ होत्रा ’ बृहदार्णवः सन होत्रराध यज्ञविषये सवित्राऽनुज्ञाता एव मनो विपश्च-
‘ विदधे ’ विदधते, जुहोति । “ ओषध आग्रजेपदेत् ”—(वा. सू. १७ । १ । ४१) इति तत्तोरः । इत
इदमाहास्य सवितुरिति, तत्राह—यस्मान् सवित्रा ‘ एक इन् ’ एक एव ‘ व्युनाविन् ’ । व्युनमिति प्रज्ञानाम
(निर. १ । ९ । १०) प्रज्ञानानि यर्थः । यज्ञा वीषणे गम्यन् इति व्युन, यज्ञमार्गाः । “ व्युन धेतेः ”
इति निदन्त् (निर. ५ । १ । ९) । तस्य वेदिना एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘ परिष्टुतिः ’ ‘ महो ’
महती ‘ स्वाहा ’ स्तुतिरूपमिदं द्रव्यं स्वाहुतमस्तु ॥

मन्त्र आचष्टे—मन्त्रा य वै वाचा चेपादिना । ‘ धी ’—शब्दस्य विश्वित्तमर्थमाह—उत युञ्जते पिय
इति । तद्वार्चं युनक्तीति । ‘ पिया-पिया ’ यदा यदा मुदिर्जायते तदा—तदा खलु ‘ एतया ’ वाचा
‘ युञ्जति ’ जीवितुमिच्छति । अतः केवलमुद्वेज्जीवनमाधनत्वाभावेन वाचोऽपेक्षितत्वात् ‘ धी ’—शब्देन
तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसासनवनेर विदादयति—अनूक्तेनेवेति । ‘ अनूक्त्वा ’ अनुवचनम्, अप्यवगादिकम् ।
‘ प्रकामः ’ स्वैच्छिकलौकिकमापणम् । ‘ गाथाः ’ गन्धर्वाभिराः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रस्यान्दध्याभिमतमर्थमाह—ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज
इत्यर्थः । ‘ एतत् ’ ‘ विप्राः ’—इति पदम्, ‘ तानेव ’ ब्राह्मणानेव ‘ अभ्याह ’ कृते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चि-
त्याम्ना महो विश्वयत इत्याह—यज्ञो वै बृहन् विपश्चितिनि । ‘ होत्रा ’—शब्देन यज्ञरुर्गारोऽभिमतः ।
‘ दधे ’—इत्येतद् ‘ दधते ’—इत्यस्य बहुवचनस्य स्थाने इति व्याचष्टे—वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति ।
तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “ सवितुर्देवस्य ”—इति सवित्रा देवः क्ष्यते, ‘ तत् ’
तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘ सावित्र ’ होम ‘ प्रसवाय ’ जुह्वयान् ॥ १२ ॥

(तु) तयोः समववृत्तयोः । (इच्छ) छदिरधिनिदधति यदि च्छदिर्नु विन्दे-
युच्छदिः सम्मितां भित्तिं प्रत्यानहन्ति एष्टयां परिश्रयन्त्युच्छ्रायीभ्यां
छदिः पश्चादधिनिदधति च्छदिः सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

(मु) अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति
सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूताय यज्ञं तनवामहाऽइति तस्मा-
त्सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

सु जुहोति । युञ्जते मनः उच्यते युञ्जते धियऽइति मनसा च वे ध्वात्रा च
यज्ञं तन्वते स यद्वाह युञ्जते मनऽइति तन्मनो युनक्तयुत्त युञ्जते धिय इति
तद्वाचं युनक्ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युपन्ति-अनुक्तेनेव प्रकामोद्ये-
नेव गाथाभिरिव ताभ्यां सूक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

तयोः समववृत्तयोः छदिरधिनिदधति । यदि छदिर्नु विन्देयुः-छदिः सम्मितां भित्तिं प्रत्यान-
हन्ति । एष्टयां परिश्रयन्ति । उच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति, छदिः सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति । सविता वै देवानां प्रस-
विता । सवित्रमसूताय यज्ञं तनवामहाऽइति । तस्मात् सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । “युञ्जते मनः उच्यते युञ्जते धियः”- (वा. सं. ५ । १४) इति । मनसा च वै
वाचा च, यज्ञं तन्वते । स यद्वाह-युञ्जते मनऽइति-तन्मनो युनक्ति । उच्यते युञ्जते धिय-इति-तद्वाचं
युनक्ति । धिया-धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युपन्ति-अनुक्तेनेव, प्रकामोद्येनेव, गाथाभिरिव ।
ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

तयोः समववृत्तयोरिति । ‘ समववृत्तयोः । ‘ अधि ’ उपरि ‘ छदिः ’ तुल्यमयं कर्म उभयतः स्थापयेत्
सदमवे ‘ भित्तिम् ॥ ’ प्रत्यानहन्ति । तथा च कात्यायनः “ वर्षीयो दक्षिणं तपसेछदित्पत्पति भित्ति वा-
ऽनते” (का. श्रौ. सू. ८ । ७१-७५) इति । ‘ एष्टया ’ हविर्दानयोर्मुखप्रदेशे उच्छ्रायीभ्यां तौलकाष्टा-
भ्यामनाशले परिश्रये ‘ पश्चात् ’ पृष्ठमगोऽपि ‘ छदिः ’ ‘ अधि ’ निदधत् । तदमवे ‘ भित्तिः ’
पूर्वम् कर्तव्या ॥ ९ ॥

हविर्दानप्रवर्तनाभ्यनुष्ठानाय सावित्रं होम विपचे-अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । व्यापारणायाज्यं महति पूर्वमाहवनीयं प्रति गतवान् ‘ पुनः प्रपद्य ’-
इत्युच्यते । तस्मिन्नेषु देवेषु सवित्रे विमर्षं ह्यत एतत् वाह-सविता वै देवानामिति । देवानां मध्ये
सविता अनुष्ठाकर्ता ॥ १० ॥

होममन्त्रमाह-स जुहोतीति । मन्त्रस्यापकर्षः-‘ विद्याः ’ वेदाग्निः, वाचर्वुपमुखा, अग्निः । ‘ विद्यास्य ’
विश्वेदेवामिमताफलरूपकस्य प्रापकस्य ‘ बृहत् ’ महत्, ‘ विप्रशितः ’ वेदाग्निः, यज्ञस्य । इतरे विप्रशितो-

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवाभ्युत्सोऽनु-
चानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विप-
श्चिद्यज्ञमेवैतदभ्याह विद्योत्रा दधे व्युनाविदेक इडिति वि हि होत्रा
दधते यज्ञं तन्वाना महती देवस्य सवितुः परिष्टितिः स्वाहेति तत्सावित्रं
प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

“विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः”-(वा. सं. ५ । १४) इति । ये वै ब्राह्मणाः
शुश्रुवाभ्युत्सोऽनुचानास्ते विप्राः । तानेवैतदभ्याह । ‘बृहतो विपश्चितः’-इति । महती वै बृहन् विप-
श्चित् । यज्ञमेवैतदभ्याह । “विद्योत्रा दधे व्युनाविदेक इडिति”-(वा. सं. ५ । १४) इति ।
वि हि होत्रा दधते-यज्ञं तन्वानाः । “महती देवस्य सवितुः परिष्टितिः स्वाहा”-(वा.
सं. ५ । १४) इति । तत्-सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अनुविपश्चितः, अतो तु ‘यज्ञो बृहन् विपश्चित्’, अतः पदप्रवृत्तामर्षाद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्र-
प्रसूत ‘मनः’ ‘पियः’ शुद्धीध ‘सुश्रुते’ अन्तः करणस्य मनसः प्रपह् निर्देशात् ‘धी’-शब्देन तादृ-
शिका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ बृहद्गर्गः सप्त होत्रात्तथ यज्ञविषये सवित्राऽनुहता एव मनो विपश्च
‘विदधे’ विदधते, इति । “लोक्त आत्मनेपदे”-(वा. सू. ७ । १ । ४१) इति तन्नोरः । इत
ईदमाहास्य सवित्रिति, तत्रह-यस्मान् सविता ‘एक इन्’ एक एव ‘व्युनाविन्’ । व्युनिति प्रज्ञानान
(निर. १ । ९ । १०) प्रज्ञाननिर्गमः । यद्वा बीरो गभ्यत इति व्युन, यज्ञमर्ता । “व्युने वेतेः”
इति निश्चत् (निर. ९ । १ । १) । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवित्रदेवस्य ‘परिष्टितिः’ ‘मही’
महती ‘स्वाहा’ स्तुतिरूपमिदं द्रव्यं श्राद्धमस्तु ॥

मन् व्यापटे-मनसा च वै वाचा चोपादिना । ‘धी’-शब्दस्य विशदितमर्थमाह-उत सुश्रुते पिय
इति । तद्वाचं युनक्तीति । ‘पिया-पिया’ यदा यदा मुदिर्जायते तदा-तदा लज्ज ‘एतया’ वाचा
‘व्युच्यन्ति’ जीविर्मुच्यन्ति । अतः केचनमुदेजीवनसापनःनाभावेन वाचोऽप्युच्यते । ‘धी’-शब्देन
तादृशिका वागुच्यते । जीवनसापनःशब्दे विशदयति-अनुक्तेनेवेति । ‘अनुक्तम्’ अनुचनम्, अप्युच्यते ।
‘प्रकामः’ स्तुतिकलौकिकमावणम् । ‘गाथाः’ गण्यवाचिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतमर्थमाह-ये वै ब्राह्मणा इति । ऋचिज
हायर्थः । ‘एतत्’ ‘विप्राः’-इति पदम्, ‘तानेव’ भाष्यानेव ‘अभ्याह’ श्रुते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चित-
शब्दात्तथा यज्ञो विपश्चित इत्याह-यज्ञो वै बृहन् विपश्चितिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमताः ।
‘दधे’-दधतेत् ‘दधते’-दधत्येव बृहन्वचनस्य स्थाने इति व्यापटे-वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति ।
तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “सवित्रदेवस्य”-इति सविता देवः श्रुते, ‘तत्’
तस्मादेन मन्त्रसायं ‘सावित्र’ होमं ‘प्रसवाय’ श्राद्धम् ॥ १२ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वी) उपनिष्कामति दक्षिणया द्वारा पूर्णां निष्कामयन्ति स दक्षिणस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्याथं हिरण्यं निघाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाशुरे स्वाहेति सथंस्त्रवं पुन्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाधोपतमिति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सुचं चाज्यः विल्लापर्णां च पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्याथं हिरण्यं निघाय जुहोतीरावती धेनुमुती डि भूतथं सूयवहिनी

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा उपनिष्कामति । दक्षिणया द्वारा पूर्णां निष्कामयन्ति । स दक्षिणस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्यां हिरण्यं निघाय जुहोति । “ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाशुरे स्वाहा ”—(वा. सं. ५।१५, इति । संस्त्रवं पुन्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । “ देवश्रुतौ देवेष्वाधोपतम् ”—(वा. सं. ५।१७) इति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे—सुचं च आज्यविलापर्णां च । पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा प्रतिप्रस्थाता उत्तरस्य हविर्दानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्यां हिरण्यं निघाय

अथापरंमित्यादि । दक्षिणहविर्दानशकटवर्त्मनि होमार्थमन्यत्, ‘ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ’ प्राचीनवर्णा-
दुपनिष्कामेत् ; ‘ पत्नी ’ च अश्वधुरान्यञ्जनयाम् ‘ दक्षिणया द्वारा ’ निष्कामयेत् । ‘ सः ’ अर्घ्युः । ‘ दक्षिणस्य ’ ‘ हविर्दानस्य ’ शकटस्य दक्षिणबकरेलायां ‘ हिरण्यं ’ ‘ निघाय ’ अर्घ्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्याय हगृहीतोऽर्थः—‘ रद ’ विश्वं ‘ विष्णुः ’ त्रिविक्रमावतारवाती ‘ विचक्रमे ’ विक्रान्तवान् । विक्रमगप्रकारमाह—‘ त्रेधा ’ त्रिप्रकारेण त्रिषु स्थानेषु द्वित्यादिषु ‘ पद ’ ‘ निदधे ’ स्थापितवान् । ‘ मस्य ’ विष्णो ‘ पाशुरे ’ रजोयुक्ते पदे लोकात्रयं ‘ समूढम् ’ गृहीत सम्मितमरतोदित्पर्यः । ‘ स्वाहा ’ इदं सुहृतमस्तु । ‘ संस्त्रवं ’ जुहोतिम् । ‘ सा ’ पत्नी संस्त्रवेणाज्येन ‘ अश्वस्य ’ ‘ सन्ताप ’ सन्तप्यते चक्रसङ्घर्षेणैति सन्तापः, चक्रबल्यमहरात्प्रदेशः । चक्रद्वयम् ‘ उपानक्ति ’ अनुलोमान् कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणिमार्तयेत् । तथा च कात्यायन—‘ पत्नी पाणिन्या शेष प्रतिगृह्णात्तुपुपानक्ति परम् देवश्रुताविति—’ (का. श्रौ. सू. ८। ८९) इति ॥

आञ्जनमन्त्रस्यायमर्थः—‘ हे ’ देवश्रुतौ ! देवन् श्रावयत इति देवश्रुतौ, अश्वयोरावात्प्रदेशौ । युवा ‘ देवेषु ’ मध्येऽपमान्, ‘ आधोपनम् ’ ते सम्यग् यजन्तीति शब्दे कृतम् ॥

पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी—इति । दक्षिणहविर्दानाञ्जनावन्तरप्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘ जघनेन ’ आहवनीसिगार्हपत्ययोः पश्चाद्भागेन पत्नी ‘ पर्याणयन्ति ’ पारतो गमयन्ति ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यमिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्दानस्य दक्षिणवर्तन्त्यां ‘ हिरण्यं निघाय ’ ‘ रणवती ’

१-अपरं दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणत्वमको हित्वं निघायान्जुहोतीदं विष्णुर्विच । का. श्रौ. सू. ८।८१।२-‘ निष्कामेत् ’ इति ॥

मृगवे दशस्या ॥ व्यस्कम्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्थं पृथिवीमभितो
मयूखैः स्वाहेति सध्रंस्रवं प्रत्य्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति
देवश्रुतौ देवेष्व्यापोपतमिति तद्यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद्रिभया-
श्चकुर्व्वत्रो वाऽऽज्यं त्वाप्तेन वृत्रेणाज्येन दक्षिणतो नाद्रा उक्षाध्रंस्यु-
वाभंस्तुथैपां नियानुं नान्ववायंस्तयोऽष्टवैष ऽप्तेन वृत्रेणाज्येन दक्षिणतो
नाद्रा उक्षाध्रंस्युवहन्ति तयास्य नियानुं नान्ववयन्ति तद्यद्रेष्णवीभ्या-
मृग्भ्यां जुहोति वैष्णवध्रं हि हविर्दानम् ॥ १५ ॥

श्रुतेति—“ इरारक्षसी घेतुमस्ती हि भूतं सुयवसिनी मृगवे दशस्या । व्यस्कम्ना रोदसी
विष्णवेते दाधुर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ”—(वा. सं. ५।१९) इति । संस्रवं पत्य्यै
पाणावानपति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । “ देवश्रुतौ देवेष्व्यापोपतम् ”—(वा. सं. ५।१७)
इति । तद् यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद्रि विमयाश्चकुः । वत्रो वा ऽभ्याम्पु ।
स ऽप्तेन वृत्रेणाज्येन दक्षिणतो नाद्रा रक्षास्यवहन्ति, तथैपां नियानुं नान्ववायन् । तयो ऽष्टवैष
ऽप्तेन वृत्रेणाज्येन दक्षिणतो नाद्रा रक्षास्यवहन्ति, तयास्य नियानुं नान्ववयन्ति । तद् यद्रेष्णवीभ्या-
मृग्भ्यां जुहोति, वैष्णवं हि हविर्दानम् ॥ १५ ॥

इति मन्त्रेण चतुर्गोमनामं श्रुत्वात् । मन्त्रस्तान्मर्थः—हे दावाश्रुतिगो । युवां ‘ मृगवे ’ मनुष्याय यजमानाय
‘ इरारक्षी ’ अनवत्यौ ‘ घेतुमती ’ बहुवेतुयुके च ‘ मूलम् ’ मवतम् । तथा ‘ सुयवसिनी ’ शोभनपातयुक्ते,
‘ दशस्या ’ दशस्यौ अग्निमन्त्रलदास्यौ मवतम् । एवं महत्तमावे एते रोदसी हे विष्णो ! त्वं ‘ व्यस्कम्नाः ’
विविधं स्कन्धितवानसि । तथा वितोत्रेण ‘ पृथिवीम् ’ ‘ अन्वितम् ’ सर्वतः मयूखैः मयूखान् सन्तपैर्विस्तेजोनिर्वा
‘ दाधुर्थं ’ फालेपि । तादृशान् तुम्यन् इत्युत्तरहविर्दानं—दक्षिणवक्रगामं हृषमानमवे ‘ स्वाहा ’ सुदृढमस्य ॥
संस्रवन्त्यादि पूर्वम् । तद्यदेवं जुहोतीति । ‘ यद् ’ यद् एवं कर्मदये श्रुतेति, ‘ तद् ’ तद् ‘ संस्रवं ’
‘ पत्य्यै ’ पत्य्याः ‘ पाणौ ’ इति पूर्वत्र समन्वयः ॥ १४ ॥

विहित मर्गद्वयं रक्षसा मर्गास्तुग्मनोवहिरस्तावनत्वेन प्रसंसति—देवा ॥ वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना ।
आज्यस्य दशस्य अक्षरत्वं निमित्तयेति नियानो मर्गः । सप्तमन्वत् । मन्त्ररोषिभ्युदेवतासुत्वं हविर्दाननोक्षवित-
नित्याह—तद्यद्रेष्णवीभ्यामिति । हविर्दानस्य वैष्णवत्वं शिर एवास्व हविर्दानमित्यत्रोक्तम् (श. १. भा. ३ ।
५ । ३ । २) ॥ १५ ॥

(मु) अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । प्रजननमेवेतत्क्रियते यदा वै स्त्रिये च पुंशश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते-तत्रतः प्रजायते परागुपानक्ति पराग्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्दानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ वाचयति । प्राचीं प्रेतमध्वरुं कल्पयन्तीऽडृत्यध्वरो वै यज्ञः प्राचीं प्रेतं यज्ञं कल्पयन्तीऽडृत्येवेतदाहोर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतमित्यूर्ध्वमिमं यज्ञं देवलोकं नयतमित्येवेतदाह मा जिह्वरतमिति तुदेतस्माऽ-अह्वलामाशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुर्ध्वथा नोत्सर्जेतामसुर्ध्वा वाऽप्याव्याग्याऽक्षे नेदिहासर्वा वाग्यदाडिति बुधुत्सर्जेताम् ॥ १७ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपानक्ति-प्रजननमेवेतत्क्रियते । यदा वै स्त्रिये च पुंशश्च सन्तप्यते-अथ रेतः सिच्यते, तत् ततः प्रजायते । परागुपानक्ति । पराग्येव रेतः सिच्यते । अथाह-‘ हविर्दानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहि ’ इति ॥ १६ ॥

अथ वाचयति “ प्राचीं प्रेतमध्वरुं कल्पयन्ती ”-(वा. सं. ५ । १७) इति । अध्वरो वै यज्ञः । प्राचीं प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती इत्येवेतदाह । “ ऊर्ध्वं यज्ञं नयतम् ”-(वा. सं. ५ । १७) इति । “ मा जिह्वरतम् ”-(वा. सं. ५ । १७) इति । ऊर्ध्वम् इमं यज्ञं देवलोकं नयतम् इत्येवेतदाह-मा जिह्वरतम् इति । तत्-एतस्माऽअह्वलामाशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुः-यथा नोत्सर्जेताम् । असुर्ध्वा वाऽप्याव्याग्याऽक्षे नेदिहासर्वा वाग्यदाडिति यद्युत्सर्जेताम् ॥ १७ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्येत्यादि । सन्ताप्यमानस्याक्षस्योपाजनमेव प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्मोक्षणकाले सन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवत्पत्न्यात् सन्तापोपाजनकरणम् । उपाजनस्य परागुपानक्ति विधाय प्रशसति-परागुपानक्तिरिति ॥ १६ ॥

अथ वाचयतीति । अथ प्रेषानन्तरं हविर्दानयोः प्रवर्तनकाले ‘ वाचयति ’ । मन्त्रन्यायमर्थः-हे हविर्दाने ‘ प्राचीं ’ प्रागजने प्रगच्छतम् ‘ अध्वरुं ’ सोमयाग ‘ कल्पयन्ती ’ कल्पयन्तमर्थं कर्तुं शक्ते । ‘ यज्ञम् ’ सोमयागम् ‘ ऊर्ध्वं ’ स्वर्लोकं ‘ नयतम् ’ प्राणयतम् । ‘ मा जिह्वरतम् ’ चठवर्षं मा कुर्वतम् ॥

अध्वरो वै यज्ञ इति । “ ध्वरतिर्हिसाहर्मा । ” (निह. १ । ३ । ३ ।) हिता नास्तीत्यध्वरः स ‘ यज्ञः ’ नयतमित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षया तद्दर्शयति-ऊर्ध्वमिमं यज्ञं देवलोकं नयतमिति । इहा चन्दाम् (घा. पा. भा. प. ८०७) सदमावः, ‘ अह्वला ’ तयोः प्रवर्तनकाले ‘ समुद्गृह्येव ’ सम्यगुद्धृतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्-यथा नोत्सर्जेतामिति । दुष्टध्वनिनिर्घर्षा. यथाऽत्यन्तकर्षणे च ध्वनिर्नोत्पद्येतामित्यर्थः । अशब्दनेः श्रवणकटुत्वादसुर्ध्वत्वम् ॥ १७ ॥

(मे) एतद्वाचयेत् । (त्स्व) स्वङ्गोष्ठमावदत्तं देवी दुष्येऽआयुर्मा
निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमिति तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

(स्तु) तदाहुः । (रु) उत्तरवेदेः प्रत्यङ्प्रक्रामेर्द्वान्विक्रमांस्तुद्दविद्धानि
स्थापयेत्सा हविर्दानयोर्मात्रेति नात्र मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत
नाहैव सत्राऽत्यन्तिके नो दूरे तुस्थापयेत् ॥ १९ ॥

(त्ते) तेऽअभिमन्त्रयते । (तेऽत्र) अत्र रमेथां वृष्मन्पृथिव्याऽङ्गि
वृष्मन् ह्येतत्पृथिव्ये भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति नभ्यस्थे करोति
तद्धि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

एतद्वाचयेत्—“ स्वङ्गोष्ठमावदत्तम् देवी दुष्ये आयुर्मा निर्वादिष्टम्, प्रजां मा निर्वा-
दिष्टम् ”—(वा. सं. ९ । १७) इति । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः—उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामेत, त्रीन् विक्रमांस्तद्विधानि स्थापयेत्, सा हविर्दानयोर्मिति ।
नात्र मात्राऽस्ति । यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत । नाहैव सत्राऽत्यन्तिके, नो दूरे—स्तु स्थापयेत् ॥ १९ ॥

तेऽअभिमन्त्रयते—“ अत्र रमेथां वृष्मन् पृथिव्याः ”—(वा. सं. ९ । १७) इति । वृष्मन्
ह्येतत् पृथिव्ये भवति । दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति । नभ्यस्थे करोति । तद्धि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

एतद्वाचयेदिति । प्रमादाद्भ्रान्त्युपत्तौ “ स्व गोष्ठम् ”—इति ‘ एतद् वाचयेत् ’ हे ‘ देवी ’ हवि-
र्दानि । हे ‘ दुष्ये ’ गृहेषु साधुरूपे । युवां ‘ स्व ’ यजमानस्य स्वभूतं ‘ गोष्ठ ’ गर्वा स्थानम् ‘ आवदत्त ’ सर्वतः
शब्दपतन् पशवः सन्तुहाः स्युरिति श्रुतमित्यर्थः । ‘ आयुः ’ अस्मद्युवं ‘ मा ’ ‘ निर्वादिष्टम् ’ ‘ प्रजां ’
पुत्रादिरूपा च ‘ मा निर्वादिष्टम् ’ । ‘ तस्य ’ धनेरसुर्यस्य ‘ एषा ’ मन्त्रोच्चारणरूपा ‘ प्रायश्चित्तिः ’ ॥ १८ ॥

हविर्दानयोः स्थापनप्रदेशे पञ्चान्तरमभिधातु केषाञ्चिन्महाह—तदाहुरिति । ‘ उत्तरवेदेः ’ पश्चात्समराय
विक्रमत्रयं परित्यज्य यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘ सा हविर्दानयोर्मात्रा ’ स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपस-
माह—नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति शेषः । मनसा यत्र मन्येतेति विहितमि—नाहैवेति । ‘ सत्रा ’ अभिमन्त्र-
देशोऽपि अनिदूरमतिस्मृतिभङ्ग विद्युज्य मध्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—“ पश्चादुत्तरवेदेऽपि प्रक्रमेत्
मत्या वा ”—(का. श्रौ. सू. ८ । १० ।) इति ॥ १९ ॥

ते अभिमन्त्रयति इति । स्थापनानन्तरं हविर्दानि अभिमन्त्रयेत्—अत्र रमेथामिति । ‘ पृथिव्ये ’ पृथिव्याः
‘ वृष्मणि ’ शरीरे अत्र च देशे हविर्दानि ‘ रमेथाम् ’ रतिं कुरुत् । दिवि ह्यस्येति । एतद्विधानस्य पृथि-
व्ये हेतुः । यस्मादुपरिमाण उक्तवेदिरूपः ‘ आहवनीयः ’ बुलोकस्यानार्यः, अतस्तदधोनातिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं मुच्यते । ‘ नभ्यस्थे करोति ’ यथा नाम्याचारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । “ नाभि

१—स्व गोष्ठमिति च सर्वत्रेति । का. श्रौ. सू. ८ । ११ । १—अत्र मूलपुस्तकेषु सर्वत्र निर्वादिष्टमित्येव स्पष्टते । भाष्ये तु निर्वादिष्ट-
मिति । महीशरत्तु (वा. सं. ५ । १०) मन्त्रमात्रे निर्वादिष्टम् शक्येव पाठमत्रकम्ब्य ‘ निरुक्तम् ’ इति व्याख्यानो ।
२—अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । ८ । १० ।

(म) अयोत्तरेण पश्चैत्याध्वर्युर्दक्षिणं हविर्दानमुपस्त-
भ्नाति विष्णोर्नुकं व्रीर्ष्याणि प्रवीचं यः प्रार्थिवानि विममे उजाथंसि ।
योऽअस्कभायदुत्तरथं सप्रस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वेति
मेयीमुपनिहन्तीतिऽतस्ततो यद् च मानुषे ॥ २१ ॥

(प्रेऽय) अथ प्रतिप्रस्थाता । (त्रौ) उत्तरथं हविर्दानमुपस्तभ्नाति दिवो
वा विष्णोऽसत्त वां पृथिव्या महो वा विष्णोऽउत्तरोन्तरिक्षात् । उभा हि
हुस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादौत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेयी-

अयोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युर्दक्षिणं हविर्दानमुपस्तभ्नाति—“ विष्णोर्नुकं व्रीर्ष्याणि प्रवीचं
यः प्रार्थिवानि विममे उजासि । योऽअस्कभायदुत्तरं सप्रस्यं विचक्रमाणस्त्रेधो-
रुगायो विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ६ । १८) इति । मेयीमुपनिहन्तीतरतः, ततो यद्
च मानुषे ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता उत्तरं हविर्दानमुपस्तभ्नाति—“ दिवो वा विष्णोऽसत्त वा पृथिव्या महो

मम च ” (वा. सू. १ । १ । २ । ग. सू. ९९) इति यव्यत्वयोमे नमादेशः । उत्तरत्र प्रदेशस्य भूल्ले
श्रेयाः कदाचिद् ममेत्, अत एव तत् ' क्षेपस्य रूपम् ' मथति ॥ २० ॥

अयोत्तरेण पर्येत्येति । दक्षिणहविर्दानस्योक्तम् । ' परीत्य ' पुरोदेशं गत्वा ' दक्षिणं हविर्दानम् ' उप-
स्तभ्नाति । यथाऽथो न पनेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्र—“ विष्णोर्नुकम् ”—इति । ' विष्णोः ' विक्रियमानतारस्य ' व्रीर्ष्याणि ' ' प्रवीचम् ' प्रवर्षामि ।
कानि तानि । तदुच्यन्ते—' यः ' विष्णुः ' प्रार्थिवानि ' पृथिवीविकारम्, ' उजासि ' " लोका त्वास्तुप्यन्ते "
(निघ० ४ । ३ । ३) इति निरुक्तम्, लोकात् विविधं परिच्छिन्नम् । ' यः ' च ' उत्तरम् ' उपरितनं ' सप्रस्यं '
सहस्रान् शुकोकम् ' अस्कभायत् ' स्तम्भित्वम् । किं कुर्वन् ? ' त्रेधा ' त्रिकारेण ' विश्वं ' ' विश्वनाथः '
विविधं क्रममागः सन्, ' उरगायः ' बहुभिर्महामभिर्बहुविधं वा श्रुत्यादिमुच्येन गीयमानः । यो विष्णुरेव-
मकरेण तस्य शीर्षाणि प्रवीचम् इति ॥

विष्णवे त्वेति मेयीमुपनिहन्तीति । हे ' मेयी ' स्तन्न ! ' विष्णवे ' हविर्दानमुपस्तभ्नात् ' त्वा ' त्वान्
उपहर्षन्त्यर्थः । कस्मिन् देशे निहन्त्यादिति उभाह—इतरतस्ततो यद् च मानुषे इति । ' मानुषे ' शकट-
धारणे ' यत् ' स्थाननीचमितरमागः तदुत्तरं ' मेयी ' स्तम्भं निहन्त्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उपयोत्तरे
दक्षिणतो निहन्तस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणमात्मन् " उमे वा दक्षिणतः, इतरतस्ततः, यद् च मानुष इति
श्रुतेः (का. श्रौ. सू. ८ । ९६—९७)—इति ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थातेति । दक्षिणहविर्दानोत्तम्भनमन्त्रस्याध्वर्युः । हे ' विष्णो ' । ' दिवः ' पुलोकात्

१-उत्तरेण दक्षिणमुपस्तभ्नाति—विष्णोर्नुकमित्येति । वा. श्रौ. सू. ८ । ९१ । २—दक्षिणतः स्तम्भमुपनिहति विष्णवे
येति । वा. श्रौ. सू. ८ । ९२ । १—दिवो केऽुत्तरं प्रतिप्रस्थाता । का. श्रौ. सू. ८ । ९२ ।

मुपनिहन्तीतस्ततो बुद्धु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्बुधुर्भिरुपचरन्ति
वैष्णवैर्बुद्धि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

(म)अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुधु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि
विश्वेतीदृशुं हेवास्यैतच्छीर्षकपालं बुद्धिदुमुपरिष्टादुर्धुव ह्येतद्विष्णुन्त्य-
न्यानि शीर्षकपालानि तुस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

षा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना घृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणा-
द्यौत सव्याद्विष्णवे त्वा ”-(वा. सं. ५ । १५) इति । मेयीमुपनिहन्तीतरतस्ततो यद्
च मानुषे तद् यद्वैष्णवैर्युर्भिरुपचरन्ति वैष्णवैर्बुद्धि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति-“ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुधु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ”-(वा. सं. ५ ।
२०) इति । इदं हेवास्यैतत् शीर्षकपालम्-यद् इदमुपरिष्टात् । अर्धव ह्येतत् शिष्यन्त्यन्यानि
शीर्षकपालानि । तस्मादाह-अधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

‘ वा ’ अपवा ’ पृथिव्याः ’ सकाशात् हे ’ विष्णो । ’ महः ’ महतो गुणात् ’ उतोः ’ विस्तीर्णात्
‘ अन्तरिक्षात् ’ वा उभौ हस्तौ ताम्रकौ ’ वसुना ’ घनेन ’ घृणस्व ’ रूप । सतो ’ दक्षिणात् ’ हस्तात्, अपि
चोत्तरात् ‘ भा ’ सर्वतः ‘ प्रयच्छ ’ पूर्णं वसु यजमानार्थम् ॥

‘ विष्णवे त्वा ’-इति उत्तरहविर्दानस्य मेयी प्रतिप्रस्थाता उपहन्यात् “ इतरतस्ततो ” इति पूर्ववत् (वा.
प. भा. १ । ५ । १ । २१) ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरित्यादि “ सयोः समवृत्तयोरेददिरधि निदधाति ” इति छदिः प्रागुक्तम् (वा. प. भा.
१ । ५ । १ । १०) । तत् ‘ उपस्पृश्य ’ “ प्रतद्विष्णुः ”-इति वाचयेत् ॥

तत्सार्थः-‘ विष्णुः ’ ‘ वीर्येण ’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमित्तेन ‘ प्रस्तवते ’ प्रभूयते । वीर्येण रूप-
मानात्वे दृष्टान्तः-‘ मृगो न इति । ‘ कुचरः ’ कुचितं हिंसन् सन्नरत् ‘ भीमः ’ सब्राणिमीतिजनका,
‘ गिरिष्ठाः ’ गिरिस्थायी ‘ मृगो न ’ सिंहतुल्यः । ‘ यस्य ’ विष्णोः, ‘ उरुधु ’ लोकात्रयव्यापकत्वेनाविस्तृ-
तेषु ‘ त्रिषु ’ ‘ विक्रमणेषु ’ ‘ विश्वा ’ सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ लोकाः ‘ अधिक्षियन्ति ’ अधिनिवसन्ति ॥

अथवा प्राक्षणात्सारेणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया न्याहयेकः । ‘ विष्णुः ’ हविर्दानाह्वयः, तस्य यदुपारे वर्त-
मान मध्यमं छदिरस्ति, तत् स्तूयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमणेष्वतीतेषु निर्वायमानस्य यस्य
उपरिशीर्षकपालमयानि मध्यमं छदिरस्ति, तस्य ‘ अत्रि ’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति । भुवनानि
उपरिशीर्षकपालमयानि अन्यानि छदीषि क्षियन्ति निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रमाग न्याचष्टे-इदं हेवास्यैतच्छीर्षकपालमित्यादिना ॥ २३ ॥

(८) अथ रराटचामुपस्पृश्य वाचयति । विष्णो रराटमसीति लडा-
टधुँ हेवास्यैतदुधोच्छ्रयाऽउपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्रुत्रे स्थ इति
स्रुके हेवास्यैतेऽअथ युदिदं पश्चाच्छदिर्भुवतीदुधुँ हेवास्यैतच्छीर्षक-
पालं युदिदं पश्चात् ॥ २४ ॥

(९) अथ लस्पृजन्त्या स्पन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः स्यूरसीत्युय
ग्रन्थि करोति विष्णोर्ध्रुवोऽसीति नेद्वयवपद्याताऽइति सं प्रकृते कुर्मन्वि-
प्यति तुथो हाध्यर्षु वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तछिष्ठितमभिमृ-
शति वैष्णवमसीति वैष्णवधुँ हि इविद्धानम् ॥ २५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥ (५ । ३)

अथ रराटचामुपस्पृश्य वाचयति—“ विष्णो रराटमसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । लडाटं
हेवास्यैतत् । अथोच्छ्रयाऽउपस्पृश्य वाचयति—“ विष्णो श्रुत्रे स्थः ”—(वा. सं. ५ । २१) इति ।
स्रुके हेवास्यैते । अथ यत् इदं पश्चाच्छदिर्भवति इदं हेवास्यैतत् शीर्षकपालं—यदिदं पश्चात् ॥ २४ ॥
अथ लस्पृजन्त्या स्पन्दया प्रसीव्यति । “ विष्णो स्यूरसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति ।
अथ ग्रन्थि करोति । “ विष्णोर्ध्रुवोऽसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । नेह व्यवपद्याताऽइति ।
सं प्रकृते कुर्मन् विप्यति । तथो हाध्यर्षु वा युजमानं वा ग्राहो न विन्दति । तछिष्ठितमभिमृशति ।
“ वैष्णवमसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । वैष्णवं हि इविद्धानम् ॥ २५ ॥

अथ रराटचामुपस्पृश्येति* । ‘ रराटपाथ् ’ रराट्रीमित्यर्थः । ‘ अस्य ’ हविर्दानस्य ‘ एतत् ’ रराटपा-
थमन्तु ललाट खड्ग ‘ अथ ’ अगः ‘ उपस्पृश्यी ’ द्वाग्नाथे द्वाग्नाथोभयार्थवार्तिनी तृणादिनिमित्ते प्रावण्ये,
तौ ‘ उपस्पृश्य ’ वाचयति—विष्णोरिति । ‘ विष्णोः ’ हविर्दानस्य ‘ श्रुत्रे ’ स्रुकिणी, ओष्ठसन्धी ‘ स्थः ’
मवयः । अत्रशब्दार्थमाह—स्रुके हेवास्यैते इति । पश्चाच्छदिष्व स्थान प्रशस्तति—अथ यदिदं पश्चाच्छदि-
रिति । ‘ इदं पश्चाच्छदिः ’ हविर्दानस्यस्य यद्गशिरसः पश्चात्, कर्मान्स्थानीयमित्यर्थः ॥

अथ मन्वच्छदिष्व उपरिमन्तानि श्रीग्वधि छद्दीषि उदगगाणि कर्तव्यानिः क्रयागामपि प्रागाप्रीकरणे पश्चाच्छदि-
रिति ह्यमाण पश्चादित्युक्तं न युज्येत । तथा च कात्यायन—“ उदगगाणि च्छद्दीषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेः ”
इति (का. श्रौ. सू. ८ । १०२) ॥ २४ ॥

अथ लस्पृजन्त्या स्पन्दयाः प्रसीव्यतीति* । ‘ लस्पृजन्ति ’ नाम नीत्तनमाधनम्त्यादिः तत्र सन्ध्रव्या
रज्ज्वेत्यर्थः । द्वाग्नाथो दर्भेतापेष्टव रज्ज्वा “ विष्णोः स्यूरसि ”—इति मन्त्रेण सन्ध्रयेत् । हे द्रायं ! यद्वा
हे रज्जो ! त्वं विष्णोः हविर्दानस्य ‘ स्यूर ’ स्यूरप्रदेशः ‘ असि ’ । हे प्रयत्नमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः
हविर्दानस्य ‘ ध्रुव ’ अयुताक्यत्वं ‘ असि ’ । अतस्त्वं प्रयागमीर्षी* ॥

१—“ निष्पन्ने त्वा ” इत्यधिको गन्धमयः साहेतायाम् । २—विष्णोः स्यूरसि रराटपाथम् । का. श्रौ. सू. ८ । १०० । १—द्वाग्नाथः
प्रीणादिति लस्पृजन्ति त्वेतावत्तन्निष्णोः स्यूरसीति का. श्रौ. सू. ८ । १०० । १—विष्णोर्ध्रुवोऽसि इति करोति का. श्रौ. सू. ८ । १०० । १

द्वयं वाऽऽभ्युपस्थाः खायन्ते । शिरो वै षडस्य हविर्दानं तद्यऽऽमे
शीर्षिश्चत्वारः कूपाऽऽमात्रुह डाविमौ द्वौ तानेवंतत्करोति तुस्मादुपरखान्
ननति ॥ १ ॥

देवाश्च वाऽऽमसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसु-
राऽऽपु लोकेषु कृत्यां बलगात्रिचस्नुकृतैश्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवाऽऽमस्पृष्वत् । तऽऽण्तेः कृत्यां बलगानुदखनन्यदा वै कृत्यामुत्ख-
नन्त्यथ साऽऽलसा मोघा भवति तयोऽप्येषु ऽएतद्यद्यस्माऽऽभ्र कृश्विद्-

उपरखविधिः ।

द्वयं वाऽऽभ्युपस्थाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्दानम् । तद् यऽऽमे शीर्षिश्चत्वारः कूपाः
इमावह द्वौ, इमौ द्वौ । तानेवंतत् करोति । तस्मादुपरखान् ननति ॥ १ ॥

देवाश्च वाऽऽमसुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां बलगान् निच-
स्नुः, उतैर्वाश्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवाऽऽमस्पृष्वत्, तऽऽण्तेः कृत्यां बलगानुदखन् । पदा वै कृत्यामुत्खनन्ति-अथ साऽऽलसा

प्रण्यकरणाप्रयोजनमाह-नेद्ध्यवपद्याता इतीति । अवाग् विधिं नैव पतेदित्येवमर्थमित्यर्थः । तं प्रण्य
' कर्मन् ' कर्मणि ' प्रहते ' प्रकर्षेण छते परिसमाते ' निष्पति ' विमुञ्चेत् । तत्र ऊर्ध्वमपि बन्धने सति
तदपरावेन ' अन्वयु ' ' यजमान ' च ' प्राहः ' गृह्णाति विश्लेचे सति न न भवतीत्यर्थः । निष्ठितमभिमृ-
शति वैष्णवमसीतीति (का. श्रौ. सू. ८ । १००) । ' विष्टित ' सीवनेन मुनिभ्यमथ । स्पष्ट-
मन्यन् ॥ २९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (३-५-३) ॥

सोमामिधनापोपरवाणां खनन विवशुः खननस्योभयार्थतामाह-द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वयमभिलक्ष्य खायन्त
इत्यर्थः । प्रथम प्रयोजनमाह-शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मान् शिपि ' चत्वारः कूपाः ' कर्मविष्टे द्वे,
नीसिकादिद्वे इति ' चत्वारः ' ' कूपाः ' कूपनिघण्टुप्रदेशाः । ' इमौ ' इति अभिनयोक्तिः । हविर्दान-
स्यापि यज्ञशिरोरूपत्वान् सत्र चतुरः ' उपरखान् ' खनेन् ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजनमाह-देवाश्च वा अमुराश्चेति । द्वेष्यवार्थां श्रुयौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ' बलगाः '
तान् निखातवन्तः ' उत ' ' एवञ्चित् ' एवमपि युद्धेनाद्यनुवन्तः । अनेनायुषायेन ' देवान् अभिमवेम '
' इति ' तेषामभिप्रायः ॥ २ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वतेति । ' तत् ' अयुरैः क्त खननाख्यम् ' अस्पृष्वत् ' देवाः तदुत्खननेन हिंसितवन्तः ।

१-सामने प्रयुवति । का. श्रौ. सू. ८ । १०५ ॥ निष्पत्य वैष्णवमसीत्यात्मने । १०० । २-दक्षिणस्थानशेषः प्रथम
खननुराखन् । का. श्रौ. सू. ८ । १११ । यज-ईषद्वयस्येवमप्येव ।

द्विपन्धात्त्व्यः कृत्यां बलगान्निखनति तान्नेवैतदुत्किरति तस्मादुपरखान्शनति स दक्षिणस्य हविर्दानस्याऽघोऽघः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समानऽएतस्य यजुषो बन्धुषोषो वा ऽएषा यदभिस्तुस्मादाह नार्यसीति ॥ ४ ॥

तान्प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । (ती) इदमहर्षे उक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तामीति वुञ्जो वा अभिवुञ्जैणैवेतन्प्राष्ट्राणां उक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तति ॥ ५ ॥

मोघा भवति । तयोऽध्वेष एतद् । यद्यस्माऽअत्र कश्चिद् द्विपन् आत्त्व्यः कृत्यां बलगान् निखनति, तान्नेवैतदुत्किरति । तस्मादुपरखान् खनति । स दक्षिणस्य हविर्दानस्याघोऽघः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां, पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसि”—(बा. सं. ५।२२) इति । समान एतस्य यजुषो बन्धुः । योषो वा एषा—यदभिः । तस्मादाह—नार्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति—“इदमहर्षे उक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि”—(बा. सं. ५।२२) इति वुञ्जो वा ऽअभिः । अत्रैणैवेतन्प्राष्ट्राणां उक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

हिंसाप्रकारमाह—त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तरमेव ‘सा’ कृत्या ‘अलसा’ स्वभ्यापारं हनन कर्तुमसहमाना, अत एव ‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एव मनुष्येषु अयं कृत्यापारिहारोपाय इत्याह—तद्यो ध्वेष प्रतदिति । खननप्रदेशमाह—स दक्षिणस्य हविर्दानस्येति । ईचाइयमयोवनप्रदेशः ‘प्रदगम्,’ तस्य ‘अधोऽघः’ सभिहिमाघ.प्रदेशे । ‘अधोऽघः’ शब्दयोगात् प्रउगमिति द्वितीया (पा. सू. ३।३।१ ॥ १।४।४८।वा. ३) ॥ ३ ॥

खननीयाज्यादान समन्त्रकं विषये—सोऽभिमादत्त इति । “देवस्य त्वा” इति । “नार्यसि”—इति मन्त्रान्तरम् । नरत्वापत्य स्त्री ‘नारी’ । हे अश्वे ! त्वं नारी जति । इत्यपि स्तुतिः । यद् प्राक् “देवस्य त्वा”—इत्यस्य ब्राह्मणमुक्तं, (श. भा. १।१।२।२०) उदजातिदिशति—समान एतस्य यजुषुरिति । ‘एतस्य’ ‘यजुषः’ देवस्य त्वेतस्य यजुर्मन्त्रण्येत्यर्थः । आदीपमानाया अज्या—स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्देनाभिरभिहितेत्याह—योषा उ वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति । मध्ये—मध्ये प्रदेशमात्रान्तरान् विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽजटान् प्रादेशमानान् परिलिखेदित्यर्थः । इदमहमिति लेखनमन्त्रः ॥ ५ ॥

१—अ इत्यादि कर्षेयवटवदपरलेखनान् । का. भौ. सू. ८।११२ । २—देवस्य त्वेवभिमादाव । का. भौ. सू. ६।४।

३—प्रदिशमानान् चतुरान् । का. भौ. सू. ८।११८ ।

रक्षोहणं बलगहनमिति । रुक्षसाष्टं ह्येते बलगानां बधाय सायन्ते
वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्दाने वाक् ॥ ९ ॥

(क्ता) तान्यथाखातमेवोत्किरति । (ती) इदमहं तुं बलगमुत्किरामि
युग्मे निष्ठयो यममात्यो निचखानेति निष्ठयो वा वाऽअमात्यो वा कृत्यां
बलगाश्चिखनति तानुवेतदुत्किरति ॥ १० ॥

(ती) इदमहं तुं बलगमुत्किरामि । युग्मे समानो यमसमानो निचखानेति
समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां बलगाश्चिखनति तानुवेतदुत्किरति ११

(ती) इदमहं तुं बलगमुत्किरामि । युग्मे सवन्धुर्षमसवन्धुर्निचखान-
नेति सवन्धुर्षा वाऽअसवन्धुर्षा कृत्यां बलगाश्चिखनति तानुवेतदु-
त्किरति ॥ १२ ॥

“ रक्षोहणं बलगहनम् ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । रक्षसां ह्येते बलगानां बधाय सायन्ते ।
“ वैष्णवीम् ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । वैष्णवी हि हविर्दाने वाक् ॥ ९ ॥

सान् यथाखातमेवोत्किरति । “ इदमहं तुं बलगमुत्किरामि युग्मे निष्ठयो यममात्यो
निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । निष्ठयो वा वाऽअमात्यो वा कृत्यां बलगान् निखनति
सानुवेतदुत्किरति ॥ १० ॥

“ इदमहं तुं बलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ”—(वा. सं. ५ ।
२३) इति । समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां बलगान् निखनति तानुवेतदुत्किरति ॥ ११ ॥

“ इदमहं तुं बलगमुत्किरामि, यं मे सवन्धुर्षमसवन्धुर्निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३)
इति । सवन्धुर्षा वाऽअसवन्धुर्षा कृत्यां बलगान् निखनति । तानुवेतदुत्किरति ॥ १२ ॥

मन्त्र चतुर्धा विभज्य न्याचष्टे—बृहस्पति बृहद्देवा इत्युपस्तौत्यवनानित्यादिना । प्रत्यस्तौ बृहच्चतुर्द-
शबधोः प्रतीतिरुत्पत्तिविधानमित्यर्थः । सा च प्रिन्मत्त्यत आह—महयत्येवेति । इन्द्रो वा इत्यादि ।
“ इन्द्राय ” इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविर्दानस्योत्पत्त्याचारमूलस्य सेन्द्रव कृतवान् भवतीत्यर्थः । रक्षोहण-
मित्यादि । स्पष्टम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

खाताया बृह उदपनेऽपि खननकम् एवेत्याह—तान् यथाखातमेवेति । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः ।
“ यं मे निष्ठयो यममात्यो निचखान ” इति प्रथममन्त्रं । “ यं मे समानो यमसमानः ” इति द्वितीये । “ यं
मे सवन्धुर्षमसवन्धुः ” इति तृतीये । “ यं मे सजातो यमसजातः ” इति चतुर्थे । “ इदमहं तुं बलगा-
मुत्किरामि ”—इति, “ निचखान ”—इति च सर्वशेषः ॥

‘ इदं ’ श्रुत्वात्प्रकारेणैवाह तम्, निष्ठवेनामात्येन वा खानम्, बलगाङ्ग्याविशेषम्, मृद्व्याजेन ‘ उत्किरामि ’
उर्ध्वं प्रकिरामि । ‘ तम् ’ इत्युक्तम्, कमित्याह—यमित्यादि । ‘ निष्ठयः ’ अस्यतो नीचः । ‘ समानियंश्च

(ती) इदमहं तुं व्वलगमुत्किरामि । अम्भे सजातो यमसजातो निच-
खानेति सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां व्वलगान्निखनति तान्ने-
वैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्ततऽउद्वपति उत्कृत्यामुत्किरति ॥ १३ ॥
तान्बाहुमात्रान् खनेत् । (ड) अन्तो वाऽएषांऽन्तेनुवैतुकृत्यां मोहयति
तानक्षण्या सन्तृन्दन्ति यद्यक्षण्या न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे
प्राणाः परः सन्तृष्णाः ॥ १४ ॥

(स्तु) तान्यथाखातमेवावमर्शयति । स्वगुडसि सपत्नहा सत्रगुडस्यभिमा-
तिहा जनगुडसि रक्षोहा सर्वगुडस्यमित्रहेत्याशीरेवैपेतस्य कर्मणऽभा-
शिपुम्वैतडाशास्ते ॥ १५ ॥

“ इदमहं तं व्वलगमुत्किरामि, यं मे सजातो यमसजातो निचखान ”—(वा. से. ५ । २३) इति । सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति । तान्वैतदुत्किरति । “ उत्कृत्यां किरामि ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । अन्तत उद्वपति । तत् कृत्यामुत्किरति ॥ १३ ॥
तान् बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वाऽएषां, अन्तेनुवैतु कृत्यां मोहयति । तानक्षण्या सन्तृ-
न्दन्ति । यद्यक्षण्या न शक्नुयात्—अपि समीचः । तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृष्णाः ॥ १४ ॥
तान् यथाखातमेवावमर्शयति । “ स्वराडासि सपत्नहा, सत्रगुडस्यभिमातिहा, जन-

निष्ठयः (अ. स. १० । १२३ । ५) ”—इत्यादिमन्त्रवर्णाश्रीचार्यता ‘ निष्ठय ’—गन्धस्य । ‘ अमात्यः ’ मह
वर्तमानः । ‘ अमा ’—शब्द सहवचनो गृहवचनो वा तत्र मत्रोऽमात्यः । “ अन्वयात्परम् ” (पा. सू. ४ । २ ।
१०४) एकगृहवासीर्लभ्यः । तयोरेव कन्धस्य सम्भावितत्वात् । सहोपलो वा । निखानवान् । तमुत्किरतीति
सम्बन्धः । निष्ठयो वेत्यादि प्रथमस्योत्किरणम् । निष्ठयामात्ययोर्बलगोत्किरणरूपमित्यर्थः । समानः सद्यः बन्धुः
‘ सन्धुः ’ समानवन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये भ्यापारवानित्यर्थः । ‘ सजातः ’ सहोत्पन्नः । स्पष्ट-
मन्वत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणमाह—तान् बाहुमात्रानिति । अंगुलिप्रादेशायवेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात् ततोऽधिका-
प्रादेशान् मृदुरागस्थाशक्यत्वाद्बाहुमात्रस्थान्तत्वम् । उद्घाणामन्तरप्रदेशसन्तर्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते—तान-
क्षण्या सन्तृन्दन्तीति । पूर्ववैर्देशिणस्यापरयोर्द्वयस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयोरप्युक्तं भवति ।
अपि समीच इति (का. श्री. सू. ८ । १२३) । कस्तस्याश्वनयत्वे समीचेराभितृष्णात् । तस्मादेति ।
अर्थवादः पञ्चदशसंभारणः । यस्मादेतेऽन्तः सन्तृष्णाः ‘ तस्मात् ’ ‘ इमे ’ ‘ प्राणाः ’ मुखच्छिद्राणि
अन्तः सन्तृष्णानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखातमेवावमर्शयतीति । ‘ अवमर्शयति ’ अन्तःप्रदेशस्य निम्नोन्नतत्वरिहासय सम्भूदोत् ।

(स्तेऽथा) अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्यु-
र्भुवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति भद्र-
मित्याह तन्नो सहेत्युपाश्रुध्वर्युः ॥ १६ ॥

(१) अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः
पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमित्याह तन्म इति यजमानस्तद्वदेतुः सम्मृ-
शेते प्राणानुषेतत्सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्वेऽथ यत्पृष्टो
भद्रमिति प्रत्याह कल्याणमेवेतन्मानुष्ये व्याचो ध्वदति तस्मात्पृष्टो
भद्रमिति प्रत्याह्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य वन्धुमुच्यानुषेतत्करोति १७।

राहसि रक्षोहा, सर्वराहस्यमिब्रहा ”-(वा. सं. ५ । २४) इति । आशीरिविपैतस्य कर्मणः-
आशिपमं वैतदाशास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । अपरयोरुत्तरे यजमानः । सो
ऽध्वर्युः पृच्छति-यजमान ! किमत्रेति ? भद्रमित्याह । तन्नो सह-इत्युपाश्रुध्वर्युः ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोरुत्तरे यजमानः । स यजमानः पृच्छति-अध्वर्यो ! किम-
त्रेति ? भद्रमित्याह । तद् गच्छति यजमानः । तद् यदेवं सम्मृशेते प्राणानुषेतत् सयुजः कुरुतः
तस्मादिमे प्राणाः परः संविदे । अथ यत् पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह-कल्याणमेवेतन्मानुष्ये वाचं
ध्वदति । तस्मात् पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य वन्धुः-मैष्याने-
वैतत्करोति ॥ १७ ॥

तन्मन्त्रचतुष्टयस्मार्यः-स्वयमेव राजन् इति वा स्वर्कायमेव राजन्मयेति वा 'स्वराद्' । हे उपरन् ! ताह्
स्वन् 'असि' । 'सप्तन्' मन्त्र । अस्मानपि सप्तन्मन्त्र शरीर्यनेन स्वराजं कुर्वति भावः । 'सरा' मन्त्र,
एकथा एकोपोगेन राजन् इति 'सप्तन्' । अग्निरो हिसक्तोऽग्निमाति, तस्य हत्या 'अग्निमानिहा' ।
सर्वेऽप्य राजन् इति 'सप्तन्' मित सम्राज्ञात् ज्ञाता 'मित्र' अतथाभूत्, 'अग्नि' । अत्र पात्यापन-
"स्वरादिभ्यवमर्शयति यथाज्ञान प्रतिमन्त्रम्" (का० श्रौ० सू० ८ । १२४) इति ॥ १५ ॥

'अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते'-परस्पर हस्तनम्यर्शं कुर्यातामिन्वये । तयोर्दक्षे व्यवस्थापयति-
पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति, अपरयोरुत्तरे यजमानः-इति । सोऽध्वर्युश्च किमत्र प्रियत इति पृष्टो यजमानो
भद्रमिति प्रतिब्रूयात् । " तन्नो सह- " इति ' 'स्वराद्' ' वदतोऽध्वर्योरस्मभिराथ-वन्नसत्पृष्टं यद्वत्
पादम्, तस्य सर्वस्य यजमानान्कानि कृत्वाहुर्बैरिनिधानमधुर्वमिति ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वमिन्नु सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः पृच्छेत, अथ तु यजमान इति विशेषः ।

१-अध्वर्युर्भुवति सम्मृशेते पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति यजमानः । का० श्रौ० सू० ८ । १२५ । १-अध्वर्युः पृच्छति यजमान-
किमत्रेति । भद्रमित्याह । तन्नो सह-इत्युपाश्रुध्वर्युः । का० श्रौ० सू० १२६ । १२७ । १२८ । ३-पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे
यजमानो यजमानं पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमित्याह । तन्नो सह-इति यजमानः । का० श्रौ० सू० ८-१२६ ।

स प्रोक्षति । रक्षोहणो वो व्वलगहन इति रक्षोहणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति व्वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥

(त्रैपथ) अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । त्राऽअवटेष्वुवनयति तद्या इमाः प्राणेष्वुपस्ताऽण्वैतदधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमाऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहणो वो व्वलगहनोऽवनयामि व्वैष्णवानित्यथ वर्हीषिपि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि तान्यवैतदधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥२०॥

ग मोक्षति । “रक्षोहणो वो व्वलगहनः”—(वा. सं. ५। २५) इति । रक्षोहणो ह्येते, व्वलगहनो ह्येते । “ प्रोक्षामि व्वैष्णवान् ”—(वा. सं. ५। २५) इति । व्वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते—ता अवटेष्वुवनयति । तद् या इमाः प्राणेष्वुपस्ता—ता एवैतदधाति । तस्मादेषु प्राणेष्विमाऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । “रक्षोहणो वो व्वलगहनोऽवनयामि व्वैष्णवानिति”—(वा. सं. ५। २५) इति । अथ वर्हीषि प्राचीनाग्राणि च उदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति । तद् यानीमानि प्राणेषु लोमानि—तान्यवैतदधाति । तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

यजमानस्य स्वामियेन स्वात्मन्यादृष्टुं दृष्ट्वापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “ त-मे ” “ इति ” सूत्रान् । सम्भर्तानं प्रागर्थवोगेतुयत्वेन प्रसंगनि—तद्यदेवमिति । सह युजते इति ‘ सयुजः ’ अन्तरेकीयत्वात् कृतवन्तौ भवतः । अत्र स्वामीन्तना मनुष्यशिरसाः प्राणाः ‘ सवित्रे ’ संविद्रते सद्गता भवन्ति । “ लोदरत आत्मने-पदेयु ”—(वा. सू. ७। १। ४१) इति ‘ त ’—लोपः । “ वेतेर्विभाषा ”—(वा. सू. ७। १। ७) इति इत् । ‘ मद्रग् ’—‘ इति ’ प्रतिभदनं यदिति, तद् ‘ एतन्मातृष्ये वाचः कल्याणं वदति ’ हस्यसंस्पर्शन-कालेन भद्रवचनप्रतिबन्धनमित्यर्थः । तस्माद्वीक्रिकवचनेषु भद्रत्वात् अक्षरं भद्रवचनं फलव्यम् ॥

अथ मोक्षतीति । प्रतिगर्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणम् मेध्यवचनप्रणोऽर्धवाद्ः सारिकविध एवेत्याह—एको वै मोक्षणस्य सन्धुरिति ॥ १७ ॥

सामन्त्रक प्रोक्षणं विधत्ते—स प्रोक्षतीति । ‘ रक्षोहणः—’ इति सट्टवचननिर्देशात्तदप्रोक्षणम् । पृथग्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः । तथा च क्रमवाचनः—“ प्रोक्ष्येनान् रक्षोहण इति, भेदे च मन्त्रावृत्तिः सन्निपातिः—” (का. धी. सू. ८। १६०—१६१) इति । मन्त्राणां क्रियासहावर्तनत्वेन न्यविचारादिसर्वम् । सत्त्वपक्षे सट्टवचनमौपचारिकम् । एतेषु मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्य इति । अवटेषु प्रोक्षणैस्तेष्वुवनयने प्रसंसति—तथा इमाः प्राणेष्वुप इति । ‘ प्राणेषु ’ कर्गनासादिविबोऽं ‘ वाः ’ ‘ आपः ’ सन्ति ‘ ता एव ’ ‘ एतन् ’ एतेष्वुवनयनेन यद्विचारात्प्राणेष्वुप इत्यपि तत्रान् भवति । तस्मादित्यादि । ‘ एषु प्राणेषु ’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

सोऽवनयतीति । एतेष्वुवनयनमन्त्रः । अवटेषु अन्तर्वाहिःस्तरणविधित्थैवात्तमन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहणो वो व्वलगहनोऽवस्तृणामि व्वेष्णवानित्यय
वर्हीधुंषि तनूनीवोपरिष्ठात्प्रच्छादयति केशा ह्रैवास्प्येते ॥ २१ ॥

(त्रुऽधा) अथाधिपवणे फलकेऽउपदधाति । रक्षोहणो वां व्वलगहना
ऽउपदधामि व्वेष्णवीऽइति हुनू ह्रैवास्प्येते ऽउथ पृथूहति रक्षोहणो वां
व्वलगहनो पृथूहामि व्वेष्णवीऽइति वृधुंहत्येवने ऽएतदृशिथिले
करोति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथाधिपवणं परिकृतं भवति । सर्वरोहितं जिह्वा हुगस्येपा
तद्यत्सर्वरोहितं भवति छोहिनीषु हीयं जिह्वा तन्निदधाति व्वेष्णवमर्षीति
व्वेष्णवधुं ह्येतत् ॥ २३ ॥

सोऽवस्तृणाति । “ रक्षोहणो वो व्वलगहनोऽवस्तृणामि व्वेष्णवान् ”—(वा. सं. ५।२५)
इति । अय वर्हीषि तनूनीवोपरिष्ठात् प्रच्छादयति । केशा ह्रैवास्प्येते ॥ २१ ॥

अथाधिपवणे फलकेऽउपदधाति । “ रक्षोहणो वां व्वलगहनाऽउपदधामि व्वेष्णवी ”—
(वा. सं. ५।२५) इति । हुनू ह्रैवास्प्येते । अय पृथूहति—“ रक्षोहणो वां व्वलगहनो पृथू-
हामि व्वेष्णवी ”—(वा. सं. ५।२५) इति । इदमेवने एतद् । अशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिपवणं परिकृतं भवति । सर्वरोहितम् । जिह्वा ह्रैवास्पेपा । तद् यत् सर्वरोहितं भवति—छोहि-
नीव हीयं जिह्वा । तन्निदधाति । “ व्वेष्णवमसि ”—(वा. सं. ५।२५) इति । व्वेष्णवं ह्येतत् ॥ २३ ॥

अवनयनावलरणोन्म्याय प्रोक्षणवत् । “ अवनयनावलरणे चावटवन्—”(का. श्रौ. सू. ८।१३२) इति
दि सूत्रम् । सूत्रावटवदनयान्तारणे कार्ये इत्यर्थः । अवटानमुपरि सृग्माणां बर्हिषामाच्छादनं विषये—
अय वर्हीषि तनूनीति । केशा ह्रैवास्प्येते इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि वर्हीषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्य-
मानकेशापेक्षया ‘ एते ’—इति पुंलिङ्गता ॥ २० ॥ २१ ॥

अथाधिपवणे फलके इति । ‘ अधि ’ उपरि सूयते सोमोऽननोरिति ‘ अधिपवणे ’ हे ‘ फलके ’
उपदध्यात् । ‘ रक्षोहणो वा व्वलगहनो ’—इत्युपधानमन्त्रः । स च स्वार्थः । ‘ ते ’ च ‘ अस्व ’ हविर्दान-
नस्य शिरसः इदुर्यानीये । अथ कान्यायनः—“ अथाधिपवणे फलके इष्युगुलान्तरे प्रश्राडिते प्राची जगति-
माने सन्त्पणे वीमदधाति ”—(का. श्रौ. सू. ८।१३३) इति ॥

अय पृथूहतीति । फलके परिच्छाति परितो मृदा दृढीकृतात् ॥ २२ ॥

अथाधिपवणमिति । सर्वरोहितमित्यादि । एतच्च स्वर्वाण्या जिह्वयाः स्थाने भवति । तच्च “ व्वेष्णव-
मसि—” इति मन्त्रेण ‘ निदध्यात् ’ अधिपवणफलकयोस्परि स्यात्पदेत् ॥ २३ ॥

१-तदुपगारे कुण्डम् इत्या । का. श्रौ. सू. ८।१३१।३-पृथूहति च रक्षोहणो रक्षोहणमिति । का. श्रौ. सू. ८-१३३।
३-उपरोचनाधिपवणं परिकृतम् सर्वरोहितं निदधाति व्वेष्णवमसिति । का. श्रौ. सू. ८।१३४।

(६) अयं ग्रावण उपावहरति । दन्ता देवास्य ग्रावाणस्तद्यद्ग्रावभि-
रभिपुण्वन्ति यथा दद्विः प्सापादेवं तत्ताश्चिदधाति व्यैष्णवाः स्थेति
व्यैष्णवा ह्येतु एतद्दु यजुस्य शिरः सुधुंस्कृतम् ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ (५५४)

अयं ग्रावण उपावहरति । दन्ता देवास्य ग्रावाणः । तद् यद् ग्रावभिरभिपुण्वन्ति-यथा दद्विः
प्सापात्-एवं तत् । तान् निदधाति । " व्यैष्णवा स्थ "-(वा. सं. ५ । २५) इति । व्यैष्णवा
ह्येते । एतद्दु यजुस्य शिरः संस्कृतम् ॥ २४ ॥

अयं ग्रावण इत्यादि । अभिषवणचर्मणि अभिषवसाधनान् पावाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ' ग्रावाणः ' ।
' अस्य ' ' दन्ता. ' दन्तस्पर्शावाः । तदेवोपपादयति-तद्यद् ग्रावभिरिति । दद्विः प्सापात्-एवं तादिति-
यथा दन्तैर्भक्षयति एव तत् । " प्सा मक्षणे " (वा० पा० अ० प० ४५) इति धातुः । एतद्दु यजुस्येति ।
" पुरयो वै यजुः " -इति प्रतिज्ञाय " शिर एवास्य हविर्दानम् " -इति यद्विद्विर्दानस्य शिरस्त्वं । निदिष्टम्,
(श. प. मा. ३ । १ । ३ । २ । १, २) तदिदं यजुस्य शिरः संरक्षेत् । मय्यमच्छेदितादि-सौमाभिषव-
प्रावान्तानां पञ्चाङ्गानां शिरोललाटादिदन्तान्तकल्पनया हविर्दानस्य शिरस्त्वं साधितमित्यर्थः । केवलं-
प्रयोगज्ञातमानुस्यूतैर्नाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाऽभिधीयते, तेन तत्तद्गुणैर्नातत्तदवयवव्ययानैर्नानुप्रीयमानं
सन्महते कलाप भवतीत्युक्तं भवति (तै. सं. ६ । २ । ११) ॥ २४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माकवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशातपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३ । १ । ४ ॥-

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्त्त निवारयन् । पुमर्थाधतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसङ्घं कनकहथतुलाङ्गुली स्वर्णगर्भं सत्पान्तिन् पञ्चसिरीश्विरदत्तसलताभेनुसौवर्गभूमिं ।

रत्नोत्ता रुक्मवाजिद्विपमहितरथी सायगिः मिह्मगावो भ्यश्राणीदिश्वक्त्रं प्रथितविधिं महामूर्तयुक्तं पट्टभां ॥ २ ॥

धान्यादि धन्यजन्मा तिलमजमनुलः स्वर्गजं वर्गमुत्पः कार्पासीनं कृपावान् शुद्धतममजो राजतं राजदूर्यः ॥

आज्योथ प्राजदजन्मा लज्जजमवृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाटयो रत्नक्य गिरिमिहत्तमुद्रा पात्रसोसितङ्गायः ॥

इति श्रीमन्नाथिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकभीषीरहहिरमटाराजमाध्वान्युत्पत्तरेण सायणाचार्येण विरचिते
माकवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशातपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ १ ॥

सोऽभिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामाददे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्बोपो वा एषा
यदभिस्तुस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

(त्य) अथावदं परिलिखति । (ती) इदमहं रक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्ता-
मीति व्यञ्जो वा अभिर्वज्रेणैतन्नाश्रणां रक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तति ॥५॥

(त्य) अथ स्नति । प्राश्नमुत्करमुत्करति यजमानेन सम्मायीदुम्बरीं
परिवासयति तामग्रेण प्राचीं निदधात्येतावन्मात्राणि वर्हीषिऽप्युपरिष्टा-
दधिनिदधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । (न्त्या) आपो ह वा ओपधी-
नार्थं उस्तुस्मादोपधयः केवल्यः खादिता नु धिन्वन्त्योपधयऽ उ हापाथं

सोऽभिमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
नार्य्यसि ”—(वा. सं. ६ । २६) इति । समान एतस्य यजुषो बन्धुः । योपो वा एषा-
यदभिः । तस्मादाह—नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

अथावदं परिलिखति—“ इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि ”—(वा. सं० ६ । २६)
इति । वज्रो वा अभिः । वज्रेणैतन्नाश्रणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ ५ ॥

अथ स्नति । प्राश्नमुत्करमुत्करति । यजमानेन सम्मायीदुम्बरीं परिवासयति । तामग्रेण प्राचीं
निदधाति । एतावन्मात्राणि वर्हीषि उपरिष्टादधिनिदधाति ॥ ६ ॥

अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह वा ओपधीना रसः । तस्मादोपधयः केवल्यः

अवटखननार्यमरुपारानं समन्वकं विधत्तं—सोऽभिमादत्ते देवस्य त्वेति । न्यास्यात्तेतन् ॥ ४ ॥

अथावदं परिलिखतीति । अवटपारंटेखनमन्त्रस्यापमर्षः—‘ इदम् ’ एतेन परिलेखनेन ‘ रक्षसां ’ ग्रीवाः ‘
कण्ठपमवान् ’ अपिकृन्तामि ’ ङित्ति । वज्रवतीद्वगवास्त्वाद्विर्वज्रत्वेन सृपते । ‘ नाश्रणां ’ नाशकानाम् ।
स्पष्टमन्वत् ॥ ५ ॥

अथ स्नतीति । ‘ उत्कर ’ एतान् मृत्विचरं ‘ प्राश्नम् ’ अवटस्य सर्षपे प्रादेशे ‘ उत्करति ’ । ‘ यजमानेन
सम्मानं ’ यजमानप्रमाणं कृत्वा ‘ परिवासयति ’ अवशिष्टमसं ङित्ति । ‘ ताम् ’ औदुम्बरीमात्राम् । ‘ अग्रेण ’
अवटस्य प्रादेशे ‘ प्राचीं ’ प्राग्भागां स्थापयेत् । ‘ एतावन्मात्राणि ’ औदुम्बरीप्रमाणानि । ‘ वर्हीषि ’ उपरिष्टाद् औदु-
म्बरीं उपरि ‘ निदधाति ’ आन्लादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसामानानामगं यवमत्यस्य विधानं प्रकथयति—अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्तीति ।
उक्तमा रस्वन्ं युक्त्या समर्थयते—तस्मादोपधयः केवल्य इति । ‘ तस्मात् ’ गतसत्वात् । ‘ न धिन्वन्ति ’ न

१-अहमादि कर्त्ते यवमत्यस्य । का. धौ. सू. ८-११९ । देवस्यैव अभिमादत्तं सू. २६ । अतिस्वपदिमदमित्याहवतीत्य
पुरस्तादात्तवर्षेणम् । का. धौ. सू. ६-४१ । २-उरस्वमित्यं खनने । श. कः का. २ सु. १२५१ का. धौ. सू. ६।४२।४२ ।

उसस्तुस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ब्रह्मैवोभ्यः सुष्टुंष्टुष्टा
भ्रवन्त्युषेव धिन्वन्ति तर्हि हि सुरसा भवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षणीति ॥७॥
देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो
देवेभ्यः सर्वाऽएवौपधय ईदृश्वर्षवा ह्वैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

(स्त) तद्दे देवा ऽअस्पृष्वत् । तऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोपधीर्युवत
यद्युवत तुस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । (इ) इन्त यः सर्वासामोपधीनाथं उसस्तं यवेषु उयामेति
सु यः सर्वासामोपधीनाथं उसऽआसीत्तं ब्रह्मैवदधुस्तुस्माद्यत्रान्या
ऽओपधयो म्हायन्ति तुदेते मोदमाना वर्धन्तऽएवष्टुंष्टोपु उसमुदधुस्तथोऽ-
एवैपुऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोपधीर्युते तुस्माद्यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति १०

खादिवा न धिन्वन्ति । औपधय उदा अयां रसः । तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति । ब्रह्मैवो-
भ्यः संष्टुष्टा भवन्ति—अथैव धिन्वन्ति—तर्हि हि सुरसा भवन्ति । सुरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥
देवाश्च वाऽअसुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततो देवेभ्यः सर्वा एवौपधय ईदृश्व-
र्षवा ह्वैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्दे देवा अस्पृष्वत् । तऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोपधीर्युवत, यद्युवत, तुस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥
ते होचुः—इन्त यः सर्वासामोपधीनां रसः, तं यवेषु दधामेति । स यः सर्वासामोपधीनां रस आसीत्
तं यवेष्वदधुः । तस्माद्यत्रान्या औपधयो म्हायन्ति, तुदेते मोदमाना वर्धन्ते । एवं ह्येषु रसमदधुः ।
तथोऽएवैव एतैः सर्वाः सपत्नानामोपधीर्युते । तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

प्राजापन्ति । केवल्यगृहलभयणे कृनेरदर्शनान् । " धिन्विष्टण्योर च " इत्युपलव्यः (पा. सू. ३।१।८०)
तत्सन्निधौ न ब्रह्मैवोभ्यः प्रोक्षणीति । ओपधीनां प्रतिज्ञानमन्त्रमुसुराद्यपि—तस्मादापः पीताः केवल्य इति ।
'यदा' 'उपध' 'ओपध' 'आप' 'समृष्टा' इत्यु. 'अय' तथा सति 'धिन्वन्ति' 'तर्हि' तथा सति 'सुरसा'
'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेणेत्यह—सुरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

अथ शन्द्व्युपधिप्रदर्शनमुक्तं यवान् प्रकलति—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव औपधयः
इत्यु' देवेभ्यः संक्षारान् प्रकलितः ॥ ८ ॥

तद्दे देवा अस्पृष्वतेति । 'अस्पृष्वन्' 'सर्वा ओपधीनां' इत्युवत् । तदेव विरादपि—त एतैः सर्वाः
सपत्नानामोपधीर्युवतेति । 'ते' 'एत' 'यदे' 'अयुवत' 'अभिदधन्' । 'तस्माद्' 'यवनमाभननाद्'
'यवा' इति सत्प्रामाण्येन । गतानां ओपधीनां यवनमाभनना, समृष्टा इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

ते होचुर्गिति । सर्वोपधीनां यवेषु इत्युवत् प्रदर्शनमात्रेण इत्युवत्—तस्माद् यत्रान्या औपधयो
म्हायन्तीति ॥ १० ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिउं-
हितमिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य वन्धुर्मेघ्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्ये त्वेतीमान्वैतल्लोकान्ना
उसेन भाज्यत्येषु लोकेषूर्जथँ उंसं दधाति ॥ १२ ॥

(त्य) अय याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । ताऽअवटेऽवनयति शुन्धन्तां
लोकाः पितृपदनाऽडुति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तुमेवैतन्मेघ्यं करोति १३

(त्य) अथ बर्हीश्रुंषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चारस्तृणाति
पितृपदनमस्तीति पितृदेवत्यं वाऽअस्याऽएतद्भवति यद्विखातथँ सा यथा
निखातोपाधिषु मिता स्यादेवमेतास्त्रोपाधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

स यवानावपति—“ यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः ”—(वा. सं. ५ । २६) इति ।
नात्र निरोहितमिवास्ति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य वन्धुः—मेघ्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥
स प्रोक्षति—“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्ये त्वा ”—(वा. सं. ५ । २६) इति । इमान्वैत-
ल्लोकान्नाऽसेन भाज्यति । एषु लोकेषूर्ज रसं दधाति ॥ १२ ॥

अय याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते—ताऽअवटेऽवनयति—“ शुन्धन्तां लोकाः पितृपदनाः ”—
(वा. सं. ५ । २६) इति । पितृदेवत्यो वै कूपः खातः, तमेवैतन्मेघ्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चारस्तृणाति—“ पितृपदनमसि ”—(वा. सं. ५ । २६)

स यवानावपेतीति । यवानावे मन्त्रमह—यवोऽसि मवयेति । हे यवपश्य ! नः ‘ यवोऽसि ’ पृथक्कर्त्ता-
ऽसि, अन ‘ यवय ’ अम्मत्तो द्वेषून् पृथक् इत् । तथा ‘ अराती ’ अदानर्त्तात्कान् ॥

अथ प्रोक्षतीति । औदुम्बरी । एको वै प्रोक्षणस्य वन्धुरिति । यत्र यत्र प्रोक्षणमस्ति तस्य सर्वस्यानि
मेघ्यमेतन् करोतीति एवरूपं ब्राह्मणमेकमेवैतन्मेघ्यं ॥ ११ ॥

स प्रोक्षतीति । हे उदुम्बरदात्राप्र ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ दिवे ’ पुरोक्षाय तदूरीभावाय प्रोक्षतीति शेषः । एवमुत्तर-
वाक्येऽपि योग्यम् ॥ १२ ॥

अय माः प्रोक्ष्यर्थे इति । शुन्धन्तानिति मन्त्रेण प्रोक्ष्यतीति मन्त्रेऽवनयेत् । पितर सीदन्त्येव इति ‘ पितृ-
पदना ’ भूम्यवोवातिनो लोकाः प्रायेण गर्तस्य निच्यकार्येषु दर्शनाद्भवत्स्य पितृपदनवन्न, तदेवाह—पितृदेवत्यो
वैकूपः खात इति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीषीणां च । सुविशदम् । सा यथा निखाता ओपाधिषु मिता स्यात्, एवमेतास्त्रोपाधिषु
मिता । भरतीति वने ‘ अक्षिजाना ’ इत्यग्रा स्वमावेनोप्यन्ता ‘ यथा ’ ओपधिषु भद्रोपधिषु तुण्युत्सादिषु मय्ये
‘ मिता ’ भवति, सर्गहोके भर्ते ‘ मिता ’ शाब्दानि ‘ एव ’ मन्त्रैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

१—यवोऽसिन्वेषु यवलोष्य । का. धो. सू । ५ । ४८ । २—प्रोक्षत्यथम अग्राणि दिवे त्वेति मन्त्रिमन् । का. धो. सू । ५ । ४८ ।
३—मैशासांति मयन साक्षात्प्रावत् । का. धो. सू । ५ । ४९ । ४—अवटे वेपमास्त्रिचते शुद्धन्तानिति । का. धो. सू । ५ । ५० ।
५—बर्हीषि प्राचीनाग्राणि च आस्ताति भित्पदनमतीति । ५—५९ ।

तामुच्छ्रयति । (त्यु) उड्विषं स्तभानान्तरिक्षं पृण इह स्व पृथिव्याभित्तीमान्नेषुल्लोकानूर्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोति यो वाऽऽर्ष्यं पवतऽएष द्युतानो मारुतस्तुदेनामेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानो वै मित्रावरुणो तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ पर्युहति । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्युहामि इति बह्वी वै वज्रुःप्याशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाज्ञास्तऽवभुे र्वीर्षं रायस्पोषवनीति भूमा वै रायस्पोषस्त्वद्भूमानमाज्ञास्ते ॥ १७ ॥

इति । पितृदेवत्वं वाऽऽ अस्या एतद्भवति । यन्निस्वातम् । सा यथा निस्वातौपधिषु मित्रा स्यात्-एवमेतास्वोपधिषु मित्रा भवति ॥ १४ ॥

तामुच्छ्रयति-“ उड्विषं स्तभानान्तरिक्षं पृण इह स्व पृथिव्याम् ”-(वा. सं. ५।२७) इति । इमानेवैल्लोकानूर्जा रसेन भाजयति । एषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति-“ द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोति ”-(वा. सं. ५। २७) इति । यो वाऽऽर्ष्यं पवतः-एष द्युतानो मारुतः । तुदेनामेतेन मिनोति-“ मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा-(वा. सं. ५। २७) इति । प्राणोदानो वै मित्रावरुणौ । तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥

अथ पर्युहति-“ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्युहामि ”-(वा. सं. ५। २७) इति । बह्वी वै वज्रुःप्याशीः । तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाज्ञास्ते । उभे र्वीर्षं । रायस्पोषवनीति । भूमा वै रायस्पोषः । तद्भूमानमाज्ञास्ते ॥ १७ ॥

तामुच्छ्रयतीति' । 'उच्छ्रयति' उर्ध्वं स्यापयेत् । तन्मन्त्रस्यापवर्षः-हे उदुम्बरशाखे । तवाभवागेन ' दिवम् ' उतमान् उतप्यन इरु, शरीरस्योन्वेन ' अन्तरीक्ष ' ' पृण ' पूरणः ' पृथिव्यां ' ' इह स्व ' इहा भर, पृथिवीमणि इहा उर्ध्वत्यर्थं, पृथिव्या. शेषित्ये शाखाया अपि दादर्पायोगात् । ऊर्ध्वपत्न्युदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धादङ्गोत्तमस्थानेन कृतं भवति । स्पष्टमन्त्रत्वं ॥ १५ ॥

अथ मिनोतीति' । औदुम्बरीमानमन्त्र- ' द्युतान. ' दीप्यमानः, एतज्जापको वायुर्देवः, ' मारुतः ' मरुता देवाना वायुता सम्यग्धी, स. ' मिनोति ' अन्धे प्रविशति । तथा ' मित्रावरुणौ ' देवौ ' ध्रुवेण ' अक्षि-पलितेन ' धर्मणा ' धारणेन मितुनाम् । स्पष्टमन्त्रत्वं । मित्रावरुणस्योपवर्षसह-प्राणोदानो वै मित्रावरुणाविति । एतदधिदेवत्वम्; अहोरात्रामिमानो देवाविति (ऐ. भा. ४। २। ४) अस्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रक पर्युहणं विधत्ते-अथ पर्युहति ब्रह्मवनि त्वेति । हे शाखादिव्य । ' त्रयवनि ' ब्रह्मणः सम्यक्- ' त्वा ' त्वाम् ' पर्युहामि ' प्रक्षिपामि । एवमुत्तरवाक्यान्पि योज्यानि ।

१-उदुम्बरशाखेऽपि । का. धौ. सू. ८।१४०।२-द्युतान इति मिनोति । का. धौ. सू. ८।१४१।

२-ब्रह्मवनि त्वेति पाठस्तुते पर्युहति का. धौ. ८।१४१।

(स्तेऽथ) अय पृथ्वीति । अद्वा दृष्टं ह, क्षत्रं दृष्टं ह्यायुर्दृष्टं ह, प्रजां दृष्टं हे-
त्याशीरिवैतस्य कर्मणः आशिपम्वैतदाशास्ते समम्भूमि पर्यर्पणं
करोति गर्तस्य वाऽऽपरिभूम्यथैवं देवत्रा तथा हागर्तमिद्भवति ॥ १८ ॥

(त्यु) अयापुऽपनिनयति । यत्र वाऽऽस्यै खनन्तः कूरीकुर्वन्त्य-
पन्नन्ति शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति तुदग्निः सन्द्धाति तुस्मा-
दपुऽपनिनयति ॥ १९ ॥

(त्यु) अयेवमभिपद्य वाचयति । ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽयं बुजमानोऽस्मिन्ना-
यतने प्रजया भूयादिति पशुभिर्इति वैवं वं कामं कामयते सोऽस्मै कामः
सृष्ट्वयते ॥ २० ॥

अय पृथ्वीति—“ अद्वा दृष्टं, क्षत्रं दृष्टं, आयुर्दृष्टं, प्रजां दृष्टं ”—(वा. सं. ९ । १७) इति ।
आशीरिवैतस्य कर्मणः । आशिपम्वैतदाशास्ते । समम्भूमि पर्यर्पणं करोति । गर्तस्य वाऽऽपरि
भूमि । अथैवं देवत्रा । तथा हागर्तमिद्भवति ॥ १८ ॥

अयापुऽपनिनयति । यत्र वाऽऽस्यै खनन्तः कूरीकुर्वन्ति अपन्नन्ति । शान्तिरापः, तद् अग्निः
शान्त्या शमयति । तुदग्निः सन्द्धाति । तस्मादप उपनिनयति ॥ १९ ॥

अयेवमभिपद्य वाचयति—“ ध्रुवाऽसिध्रुवोऽयं यजनानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयाद ”—

सन्तं व्याचष्टे—अङ्गी का इति । प्रायेण ‘पञ्च पु’ मन्त्रे ‘यादी’ बर्ही परिच्छन्ते । अतोऽत्र अङ्गुली-
मन्त्रं फलमाशास्यते । “ भूमा वै रायस्तोष इत्याद्यमहद् गतम् ” (श. प. ब्रा. ३।१।१।११) ॥ १७ ॥

अय पृथ्वीति । ‘ पृथ्वीति ’ परितः सहृदयेत् । “ कथं गतौ ७—(वा. पा. तु. प. ७) इति
षातुः । अत्र दृष्ट्यादिर्दृष्ट्यामन्त्रो यजनानोऽस्मिन्नायतने कर्मणस्तस्य प्रतिपादक इत्याह—आशीरिवैतस्य कर्मणः
इति । ‘ एतस्य ’ शाखादृष्ट्याकर्मणः फलरूपाऽऽशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । परिच्छन्तं—परिर्वगन्, भूमिदनाप-
मग्निः कर्तव्यमित्याह—समम्भूमि पर्यर्पणमिति । भूम्या सयं ‘ समम्भूमि ’, ‘ पर्यर्पण ’ भूमिचमं
‘ करोति ’ । व्यतिरेकमाह—गर्तस्य वा इति ॥ अथैवं देवत्रेति । ‘ अथ ’—शब्द उक्तैरेवद्वयस्योपनयार्थः ।
एवं सान्ये सति ‘ देवत्रा ’ देवेषु अश्वितो मवतीत्यर्थः । तथा हागर्तमिद् भवतीति । ‘ तथा ॥ ’ तथा
सति, भूमिसाम्ये सति ‘ अगर्तमिद् ’ अगर्तमिता मवति । निनोतेः कर्मणि क्ति ॥ १८ ॥

अथाप उपनिनयतीति । ‘ उपनिनयति ’ मृत्परमणुना सञ्चयान् ‘ अस्मै खनन्तः ’ अस्या भूम्याः माया
विदारयन्तः, तानेव भूमिम् । अकृष्य ‘ कूरीकुर्वन्ति ’ । ‘ आशः ’ तु शमनहेतुत्वात् ‘ शान्तिः ’ अतः ‘ तद् ’
तेन ‘ अग्निः ’ ‘ शान्त्या ’ शान्त्येरेकत्वादिकवचनम् । ‘ कौरीशमनमदष्टं प्रजोवनम् ’ अग्निः सन्धानं तु संहति-
हेतु दृष्टं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

अयेवमभिपद्येति । ‘ अभिपद्य ’ शाखाभ्याम्, एवं ‘ वाचयति ’ ध्रुवामित्येवप्रकारेण । हे शाखे !

१—अत्र ८८ वेंत मैत्रावरुणद्वयेन समन्त दिः पृथ्वीति । वा. भौ. सू. ६ । ६४ । २—समा भूमि इत्यादिद्विहानिष्य । वा.
भौ. सू. ६ । ६९ । ३—पृथ्वीण्योपवेचनञ् इत्या ध्रुवाऽस्मां व्याचष्टेः षोडशस्य प्रथमा भूयादिति पशुभिरेति वा ।
वा. भौ. सू. ८ । १४२ ।

(तेऽय) अयं ह्येवोपहृत्याज्यम् । त्रिष्टुपनाभि जुहोति घृतेन द्यावा-
 पृथिवीं पूर्वैयासिति तदिमे द्यावापृथिवीऽञ्जो रतेन भाजयत्यदुयोऽ-
 च्छुंरुसं द्यावि । ते उक्तवत्या ऽऽपनीवन्तिय ऽऽमाः प्रजाऽऽपनीवन्ति ॥ २१ ॥

(न्त्यु) अयं अदिरधिनिदधाति । (ती) इन्द्रस्य अदिरधीत्येन्द्र-
 हि तदो विश्वजनस्य अद्येति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्नाज्ञाणाऽऽज्ञाते तदु-
 भयत अदिरधीऽऽपदधात्युत्तस्तस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति त्रिवृद्धे
 चो नव वै त्रिवृत्त्वात्तव भवन्ति ॥ २२ ॥

(वा. सं. ७।२८) इति । " पद्युभिः " - (वा. सं. ७।२८) इति । वा एवं यं कर्म कल्पये-
 संऽऽत्तं कल्पयन्तुदन्ते ॥ २० ॥

अयं ह्येवोपहृत्याज्यं त्रिष्टुपनाभि जुहोति - " घृतेन द्यावापृथिवीं पूर्वैयाव " - (वा. सं.
 ७।२८) इति । तदिमे द्यावापृथिवीऽञ्जो रतेन भाजयति । अदयोऽश्च रते द्यावि । ते उक्तवत्या
 ऽऽपनीवन्तिय ऽऽमाः प्रजा उक्तवन्ति ॥ २१ ॥

अयं अदिरधिनिदधाति - " इन्द्रस्य अदिरधीति " - (वा. सं. ७।२८) इति । इन्द्रं हि तदु-
 भयत - " विश्वजनस्य द्यावा " - (वा. सं. ७।२८) इति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्नाज्ञाणाऽऽज्ञाते । तदु-
 भयत अदिरधीऽऽपदधाति - उत्तस्तस्त्रीणि, परस्त्रीणि, तानि नव भवन्ति । त्रिवृद्धे चो नव वै
 त्रिवृत् । तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवश्वसुदो भवति । प्राचीनवश्वसुदो इविद्धानमेतद्वै देवानां
त्रिष्केवल्यं युद्धविद्धानं तस्मात्तत्र नाश्रन्ति न भक्षयन्ति त्रिष्केवल्युद्ध
ह्येतद्देवानां स यो ह तत्राश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपते-
दुथेते मिथे यदाश्रीं च सुदश्च तस्मात्तपोरश्रन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिथे
ह्येते ऽडुदीचीषु मनुष्याणां दिक् तस्मादुदीचीनवश्वसुदो भवति ॥२३॥

तदुदीचीनवंशं सुदो भवति । प्राचीनवंशं इविद्धानम् । एतद् देवानां त्रिष्केवल्यं-युद्धविद्धानम् ।
तस्मात्तत्र नाश्रन्ति, न भक्षयन्ति । त्रिष्केवल्यं ह्येतद्देवानाम् । स यो ह तत्राश्रीयाद्वा, भक्षयेद्वा-
मूर्द्धा हास्य विपतेत् । अर्थेते मिथे-यदाश्रीं च, सुदश्च । तस्मात्तपोरश्रन्ति, तस्माद्भक्षयन्ति ।
मिथे ह्येते । उदीची वै मनुष्याणां दिक्, तस्मादुदीचीनवंशं सुदो भवति ॥ २३ ॥

तस्याच्छादरुमि तथा ' विश्वजनस्य छापाडमि ' विद्यंणं सदसि स्रियतामा जननां छापाकारो भस्ति । एतयो-
र्मन्त्रभागयोर्जादणो राष्ट्रे । उभयत्तच्छदिषी उपदधातीति (' परपूर्व ' का. थौ. सू. ८ । १ ।) मध्यमस्य
च्छदिवः ' उभयतः ' दक्षिणोत्तरयोः-तानि मध्यमच्छरीषि श्रीयसि प्रमाय, तेषाम् ' उच्छरतः श्रीणि ' छदीषि
उपदध्यात्, तथा ' पर. ' परस्माद्दक्षिणोत्तरादि ' श्रीणि ' ' उपदधाति ' ॥

छदिषां नवत्र प्रशसति-तानि नव भवन्तीति । त्रिहस्तोमशास्त्राद् नवत्र त्रिहस्तम् ॥ च ' त्रिहस्त-
स्तोमो ' नव वै ' नवम्नोत्रियात्मकः सन्तु; " तिमृषो दिङ्करोति स एकया " (अ. ३ अ. १) इत्यादिनाम-
ताण्डवशास्त्रगतप्रकारेण त्रिहस्तोमे तिमृषामूर्द्धा नवत्रम्पादनात् । तस्मात् छदिषां नवत्र सुकम् ॥ २२ ॥

मदस उदगायनत्र विधत्ते । तदुदीचीनवंशं सुदो भवतीति । सदस उदीचीनवश्वसुदो प्रशसितु इविद्धान-
नस्य सदोमेच्छरण दर्शयति-प्राचीनवंशं इविद्धानमिलादिना । ' एतत् ' इविद्धानं ' देवानां त्रिष्केवल्यम् '
मनुष्यलक्षणामावेन नि शोदैश्व देवानां केवच भवति । " मरे छन्दसि " (पा. सू. ४ । ४ । ११०)
इति पत् । तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्षयन्तीति । ' नाश्रन्ति ' पुरोडाशादिकम्, न मक्षयन्ति सोमम् ।
प्रमादाद्भक्षणे दोषमाह-मूर्द्धा हास्य विपतेदिति । उच्छरतस्यमात्रप्रनदत्तोर्दशयति-अर्थेते मिथे इति ।
' एते मिथे ' स्तोत्रशास्त्रादिपाठाश्रयवाद् देवम्, भक्षणनम्नान्मानुष चेति ' मिथे ' मयतः । उदीची वै
मनुष्याणां दिगिति । प्रायेणोदीचीषु दिशि मनुष्यद्विदर्शनात्मनुष्यमन्त्रव्ययनदेशः । सदोनिर्माणप्रकारं
सूक्तकार आह-"नोभिदत्त सदः, मया वा, उदग्वंशम्, अष्टादशारति, एकमिदंशतिभनुभिशतिर्वा, नव तिर्यक्,
अर्धायापो वा, औदुम्बरी मये, वृष्टयामेके, इन्द्रस ऽडिगिति मध्यम छदिसतोत्पापर्यै च, त्रिर्वा चोत्तरत् ॥"
(का. थौ. सू. ८ । १४९-१५२) इति । अष्टादशरत्यादयश्च पञ्चाः उदगायामविधये विकसिताः;
तिर्यक्प्रमाणविधये नवविद्विन्वमात्रोमार्णवतीमागता च विकसिताः । उच्छरतमागे नर्दति औदुम्बरो मया भवति,
वृष्टया दर्शयतः स्रियता वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

१- ' अर्धोत्तरमागताम्'-२. क. पा. । २-दोऽप्ये-३. यदा इ-४. एतुर्मया भवति एतुर्दक्षिणत्. मिथे औदुम्बरी मया भवति
मया वृष्टया एतुर्मया भवति तेषान्तरस्य वृष्टयैत्यर्थः. १-२. क. पा. ।

स्यात्कनीयो वहिर्व्वेद्यथो ऽऽपि सुव्वमिवान्तर्व्वेदि स्यात्तच्छिष्टितमग्नि-
मृशति वैश्वदेवमसीति द्वयेनेतद्वैश्वदेवं यदास्मिन्पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे देवा व्वसती-
पुरीषूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसद्गाद्विभयाञ्चकु-
स्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्तसदसो जिग्युस्तेपामेतान्धिष्ण्या-
नुदापयाञ्चकुर्यु ऽऽप्तेऽन्तःसदसम् ॥ २७ ॥

(११) सर्वे इ स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । यथाऽऽप्यमाहवनीयो यथा गार्ह-
पत्यो यथाऽऽग्नीध्रीयस्तद्यत ऽएनानुडवापयंस्ततऽएवैतन्न ज्वलन्ति तानाग्नी-
ध्रमभि सुध्रुरुधुस्तानुप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवा ऽमृत-
त्वमुपाजयंस्तस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥

वेदि । अयोऽभपि भूयोऽर्द्धाद् अन्तर्वेदि स्यात्, कनीयो वहिर्वेदि । अयोऽभपि सर्वमेवान्तर्वेदि स्यात् ।
तत्रिष्टितममिमृशति—“ वैश्वदेवमसि ”—(वा. सं. ६। २०) इति । द्वयेनेतद्वैश्वदेवम्, यदास्मिन्
पूर्व्वेद्युर्विश्वेदेवा वसतीपुरीषूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद्विभयाञ्चकुः । तान् दक्षिणतोऽसुररक्षसान्या-
सेजुः । तान्तसदसो जिग्युः । तेपामेतान् धिष्ण्यानुदापयाञ्चकुर्यु—य एतेऽन्तःसदसम् ॥ २७ ॥

सर्वे इ स्म वा एते पुरा ज्वलन्ति—यथाऽप्यमाहवनीयो, यथा गार्हपत्यो, यथाऽऽग्नीध्रीयः । तद् एत
एनानुडवापयंस्तत एवैतन्न ज्वलन्ति । तानाग्नीध्रमभिसंरुधुः, तानुप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युः । ततो
विश्वेदेवा अमृतत्वमुपाजयन्, तस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥

देवाः, तत्र ' आग्नीध्रम् ' आग्नीधीयं मग्दं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पञ्चाः । आग्नीधीयस्य यावत् परिमाणं
तस्यार्द्धं सौमिरवेद्या उच्यते तस्यै स्वीकुर्यादित्येकः पञ्चः । अर्द्धादधिकमंदा वेद्याः स्वीकुर्यादिति द्वितीयः ।
सर्वमपि सौमिकवेद्यामिति तृतीयः । तदेतत् पञ्चमयन्—तस्यार्द्धमन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । ' निष्ठित '
निष्पन्नमाग्नीधीयन्, " वैश्वदेवमसि "— इति ' मन्त्रेण अभियुजोत् । अस्य वैश्वदेवस्य कारणद्वयेन ।
तत्र प्रथमं कारणमाह—यदास्मिन् पूर्व्वेद्युरिति । ' वसतीर्ष्यः ' लोमानिवशार्था जायः; तासु विश्वेदेवाः
सुन्पादिनापूर्व्वेद्युर्विश्वसन्ति अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा शोपरिष्टादाप्राप्त्यते—“ ता आग्नीध्रे सद्दपति विश्वेदेवानां
मागधेयी ह्येति ”—इति (श. प. भा. २। ९। २। १६क.)। तदासु विश्वान् देवान् संश्लेषयतीत्यतो विश्वेदेवां
देवानामाश्रयभूतानामपामाधारभूतत्वाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

द्वितीयं कारणमाह—देवा इ वा एत्यादिना । तान्तसदसो जिग्युरिति । ' तान् ' सदोनिविष्टान् देवान्
' सदसः ' सकारान् वितवन्तः, ततो निष्कालितवन्त इत्यर्थः । न केवलं तानेव देवान्, अपि ॥ ' अन्तस्त-
दसं ' सदोमध्येऽवस्थितान् ' विष्ण्यान् ' अग्नीध्रमाश्रयन्, तेपामग्नीध्रं तत्र सद्दम एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत्कथं ज्वलन्तीत्याह—सर्वे इ स्म वा एत इति । तानाग्नीध्रमभि संरुधुरिति ।

तान्देवाः प्रतिसमिन्धत । यथा प्रत्यवस्येत्तस्मादेनान्त्सवनेसवनऽएव
प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स ऽआग्नीध्रं कुर्व्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचान-
नः स समृद्धस्तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां न्युन्यतो हि विश्वे देवा-
ऽअमृतत्वमप्राजयंस्तस्माद्यं दीक्षितानामवल्यं विन्देद्वाग्नीध्रमेनं नयतेति
ब्रूयात्तदुनात् तन्नारिष्यतीति तद्यजतो विश्वे देवा ऽअमृतत्वमप्राजयं-
स्तस्माद्विश्वदेवम् ॥ २९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ (६. १.)

चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ॥

तान् देवाः प्रतिसमिन्धत—यथा प्रत्यवस्येत् । तस्मादेनान्त्सवने सवनऽएव प्रतिसमिन्धते ।
तस्माद्यः समृद्धः स आग्नीध्रं कुर्व्यात् । यो वै ज्ञातोऽनूचानः—स समृद्धः । तस्मादग्नीधे प्रथमाय
दक्षिणां नयति । अतो हि विश्वेदेवाः अमृतत्वमप्राजयन् । तस्माद् यं दीक्षितानामवल्यं विन्देत्—
' आग्नीध्रमेनं नयत '—इति ब्रूयात् । तदनार्तम्, तन्नारिष्यतीति । तद् यदतो विश्वेदेवा अमृतत्व-
मप्राजयन्—तस्माद् विश्वदेवम् ॥ २९ ॥

सर्वो लिख्यमाना आग्नीध्रविष्टा तत्राप्यसुरैः मरद्वा, ते देवा आग्नीध्रिष्यन्त्यानत्याग्नेः ' अर्द्ध ' सर्वानि
प्राप्य ' तान् ' असुरान् ' किन्तु ' । ' एत ' आग्नीध्रत्याग्ने नामधेयौ ' विश्वेदेवा ' ' अमृतत्वम् ' असुर-
इन्द्रिभरहितान् प्राप्ता इत्यर्थः । ' तस्मान् ' विश्वेदेवा देवानामप्रदत्वाद् ' विश्वेदेवम् ' विश्वेदेवम् ॥ २९ ॥

तान् देवा इति । ' तान् ' उदादिभ्यश्चिञ्चान् ' देवा. ' ' प्रतिसमिन्धत ' पुनरुदीचरन् । ' यथा '
येन प्रकारेण ' प्रत्यवस्येत् ' प्रतिविष्टेत् । यथा प्रत्यवसानं भोजनम् ; यथा बाहुत्यापारो मनेत् ; तथा सर्व-
न्वत् । तस्मादेनामिति । स्पष्टम् । तस्माद्य इति । ' तस्मान् ' आग्नीध्र्य विश्वेदेवा देवाना जपरेदुभ्याम्
' य समृद्ध ' ; ' स ' ' आग्नीध्र ' आग्नीध्र्य कर्त्त ' इत्याम् । यो वा इति । ' यो वै ' ' एत ' ' अत्र '
अत्र स्थापयति विहित, ' अनूचान ' सान्प्रवक्तव्यानी ' समृद्ध ' । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठर दक्षिणाप्राप्य-
आह्वयेन स्पर्धयन्—तस्मादग्नीधे प्रथमायेत्यादि ।

अथ पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । षष्ठाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

विजामानो देवास्य पिप्प्याः । (५) इमे समङ्गा ये वै समङ्गास्ते
विजामान एतुऽउ देवास्येतुऽआत्मानः ॥ १ ॥

(नो) दिवि वै सोमऽआसीत् । (इ) अयेह देवास्ते देवाऽअकाम-
यन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तुऽएते मायेऽअमृजन्त सुपर्णी
च कद्रूं च व्युगेव सुपर्णीयं कद्रूस्तुभ्याथं समदं चक्रुः ॥ २ ॥

(स्ते) ते हऽर्त्तीयमाने ऽऊचतुः । (र्यं) यतरा नो दवीयः पुरापश्यादा-
त्मानं नो सा जयाडिति तयेति सा ह कद्रूवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

विजामानो देवास्य पिप्प्याः । इमे समङ्गाः । ये वै समङ्गास्ते विजामानः । एतुऽउ देवास्येत
आत्मानः ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत्—अयेह देवाः । ते देवा अकामयन्त—आ नः सोमो गच्छेत्; तेनागतेन यजे-
महीति । तुऽएते मायेऽअमृजन्त—सुपर्णी च कद्रूं च । वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः । ताभ्यां समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हऽर्त्तीयमाने ऽऊचतुः—यतरा नो दवीयः परापश्याद्—आत्मानं नो सा जयाडिति । तयेति । सा
ह कद्रूवाच—परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

विष्ण्वर्षेणोक्तविधानार्थमाख्यायिकामाह—विजामानो देवास्येत्यादिना । ये ' पिप्प्याः ' ते ' अस्य '
पहस्य ' विजामानः ' आतरः, वाग्धवाः । इत इयत् आह—' इमे ' ' समङ्गाः ' ममानविहाः, यत् एव-
मनो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नानां ब्राह्मणे वार्ति दर्शयति—ये वै समङ्गास्ते विजामान इति । ' एत
उ ' एते खडु ' अस्य ' परम्य ' आत्मानः ; अतो विजामान इत्येतदुपपन्नम् । तस्मान् सोमयागे विष्ण्याः
कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रार्थेनोक्त विगदयितुमाह—दिवि वै सोम आसीदयेह देवा इत्यादिना । ' इह ' भूयोके ' त एते माये '
वस्तुत अतयाभूते । सुपर्णीवज्रोन्नयोः किं वास्तव रूपमिति तदर्शयति—वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति ।
' ताभ्याम् ' ' तयोः समदं चक्रुः ' परस्परं कद्रूस्तुभ्यादयन् ॥ २ ॥

ते हऽर्त्तीयमाने इति । ' क्लीयमाने ' परस्परं कलहायमाने । ' कलि ' सौत्रो घातुः । (पा. सू. ३।१।२९)
' ऊचतुः ' । कयम् ? ' नो ' अत्र रोमंज्ये ' यतरा ' ' दर्वीयः ' अत्यन्तं दूरं ' परापश्यात् ' पश्येत् ।
' सा ' दूरदर्शिनी । सुपर्णी दूरम् ' ईश्वर ' ' इति ' ' उवाच ' ॥ ३ ॥

१- आत्मन ' इति पाठो लक्षप्रसङ्गदेव । ' अत्यात्मः ' इति पाठो सार्धत्वात् भाष्यवचनस्य । २- ' विष्ण्यांशराजपदार्थं ' इति क. पा. । ३- ' अतर ' इति क. पा. ।

सा ह सुपुण्युवाच । (चा) अस्य सलिलस्य पादेऽश्वः श्वेतु स्थाणौ
सेवते तुमहं पश्यामीति तुमेव त्वं पश्यसीति तथं हीत्युय ह कद्रूवाच-
तस्य ब्वाल्लो न्यपञ्चि तुममुं व्यातो धूनोति तुमहं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा अत्सुपुण्युवाच । (चा) अस्य सलिलस्य पार ऽइति वेदिर्वेत्तं सलिलं
वेदिमेव सा तदुवाचाश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवतऽइत्यग्निर्वा ऽश्वः श्वेतो
यूप स्थाणुः यत् कद्रूवाच तस्य ब्वाल्लो न्यपञ्चि तुममुं व्यातो धूनोति
तुमहं पश्यामीति रज्ञता हेव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाच । (चे) पुहीदं पुताव वेदितुं यतरा नो जयतीति
सा ह कद्रूवाच तुमेय पत त्वं वेन आत्यास्यसि यतरा नो जयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्युवाच-अस्य सलिलस्य पादेऽश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवते-तमहं पश्यामीति । तमेव त्वं
पश्यसीति । तं हीति । अय ह कद्रूवाच-तस्य बालो न्यपञ्चि । तममुं बालो धूनोति । तमहं
पश्यामीति ॥ ४ ॥

ना यत् सुपुण्युवाच-अस्य सलिलस्य पार इति । वेदिर्वेत्तं सलिलम्, वेदिमेव सा तदुवाच । अश्वः
श्वेतः, स्थाणौ सेवतऽइति । अग्निर्वाऽश्वः श्वेतः । यूपः स्थाणुः । अय यत् कद्रूवाच-तस्य बालो
न्यपञ्चि, तममुं बालो धूनोति, तमहं पश्यामीति-रज्ञता हेव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाच-एहीदं पुताव वेदितुम्, यतरा नो जयतीति । सा ह कद्रूवाच-त्वमेव पत ।
त्वं वेन आत्यास्यसि-यतरा नो जयतीति ॥ ६ ॥

सा हेति । ' सा ' दूर पश्यन्ती ' सुगर्णी ' ' उवाच ' । किञ्चित् । उच्यते- ' अस्य सलिलस्य पादे अश्वः
श्वेतः स्थाणौ सेवते, तमहं पश्यामि इति ' । अन्वयार्थं श्रुतिरेवाधिकारिष्यति । ' तमेव ' मया इदं श्वेताश्वमेव
हे कद्रु ! ' त्वत् ' अग्नि ' पश्यति ' - इति ' न्तु तत्रोऽनितरेकम् । सा कद्रुः दूरं विभोक्त्य ' तं हि ' - इति ।
' उवाच ' । तमश्च उच्यते त्वं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽधिकमपि दृष्ट्वा कद्रुः पुनर्व्रजे । किञ्चित् उच्यते- ' तस्य
बालो न्यपञ्चि, तममुं बालो धूनोति, तमहं पश्यामि इति ' । ' बालः ' पुच्छं ' न्यपञ्चि ' स्थाणौ निवसतमभूत्,
' तं ' बाल ' बाल ' बालु ' धूनोति ' कस्यपि ॥ ४ ॥

सुपुण्युवाच-अस्य सलिलस्य पादेऽश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवते-तमहं पश्यामीति । अस्य सलिलस्येत्यादि ।
' सलिल ' समग्रदित्तमस्य यथा अनन्तित्वेन भवति, एवं वेदिरप्येति सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः सुकृमात्वर-
त्वात् तत्रोऽनितरेकश्च श्वेतकल्पेन । यूपस्य स्थाणुर्वेत्तं साध्यदेव । कद्रुः यद्रुक् तस्य बाल इत्यधिकम्,
एहीदं पुताव इति-अय यत् कद्रुर्वादिना । रज्ञता हेव सेति । बालवदग्निदेवोऽनुपपदेतिना रज्ञता
बलनिवृत्तये ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाचेति । सा ह कद्रुर्वादि । सुगर्णी श्वेताश्वमेव रज्ञता हेव कद्रुः । सुगर्णी स्वच्छस्य
कस्य सुनिवृत्तम् ' तमेव ' उवाचऽऽनो. यत्ना जय इति श्रुतिर्वचः ॥ ६ ॥

सा इ सुपर्णा पपात् । तद् त्र्येवास युया कद्रुरुवाच तामागतामभ्यु-
वाद त्वमनेर्षी ३ रहा ३ मिति त्वमिति होवाचेतद्द्रवाख्यानं सौपर्णा-
काद्रवमिति ॥ ७ ॥ (शतम् १९००)

सा इ कद्रुरुवाच । (चा) आत्मानं वे त्वाऽनेपं दिव्यसो सोमस्तुं देवेभ्य
ऽआहर तेन देवेभ्यऽआत्मानं निष्क्रीणीष्वेति तयेति सा छन्दार्थसि
ससृजे सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥

(द्वि) हिरण्मध्योर्हं कुशपोरन्तरवहितऽआस । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं
निमेषमभिसन्धत्तो दीक्षातपसो हेव ते ऽआसतुस्तुमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा
जुगुपुरिमे धिष्ण्याऽइमा होत्राः ॥ ९ ॥

सा इ सुपर्णा पपात् । तद् त्र्येवास-युयाकद्रुरुवाच । तामागतामभ्युवाद-त्वमनेर्षी ३ रहा ३
मिति । त्वमिति होवाच । एतद्द्रवाख्यानं सौपर्णाकाद्रवमिति ॥ ७ ॥

सा इ कद्रुरुवाच-आत्मानं वे त्वाऽनेपम् । दिव्यसो सोमः-तं देवेभ्य आहर । तेन देवेभ्य
आत्मानं निष्क्रीणीष्वेति । तयेति । सा छन्दांसि ससृजे । सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मध्योर्हं कुशपोरन्तरवहित आस । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेषमभिसन्धत्तः । दीक्षातपसो
हेव तेषामानुः । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिः । इमे धिष्ण्याः, इमा होत्राः ॥ ९ ॥

सा इ सुपर्णा पपातेति । एवमुक्ता सुपर्णा । गत्वा कद्रुकं वास्तवमवाप्य पुनः ' आगतं ' ' तां '
सुपर्णा कद्रुः ' उवाद '—' त्वमनेर्षी ३ रहा ३ मिति ' । प्रथे ष्युतिः (पा. सू. ८ । २ । १००) । तथा
पृष्ठा सुपर्णा ' त्वमनेर्षीः ' ' इति ' उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्करणाय नाम कतेति-एतद्द्रवा-
ख्यानमिति । ' एतद् ' दिने वे सोम आमीदित्यादि होवाचेत्येतदन्वित्यर्थः (तै. स. ६ । १ । १११)
(ऐ. ब्रा. ३ । ३ । १ । २ ; ६ । ३ । ६) ॥ ७ ॥

सा इ कद्रुरुवाचेति । परञ्जितया सुपर्णा गायत्र्यादिच्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि सियं सोममाह्वय
देवेभ्यः सकाशादात्मनिष्कपण इत्यमित्यर्थः ' सा इ कद्रुरुवाच आत्मानं वे त्वाऽनेपम् ' इत्यादिनोकः ॥ ८ ॥

" सा गायत्री दिवः सोममाहरत् " - इति यत् सप्रहेणोक्तम्, तद्विहास्यति-हिरण्मध्योर्हं कुशपोरित्या-
दिना । हिरण्मध्योः कुशपोः आयुवयो ' अन्त ' ' अवहितः ' आच्छन्नः सोमोऽभूत् । " जानपद० " (पा. सू.
४ । १ । ४२) इत्यादिना अपोविकारायात् कुशशब्दमात् बीष् । ' ते ' इत्यौ क्षुरपवी क्षुरपारे इव तीक्ष्णाप्रे
' निमेष-निमेष ' सर्वदेत्यर्थः । ' अभिमन्वत्तः ' यथाऽन्यो नापहरेदेव रक्षत इत्यर्थः । कुशपोर्वस्त्वस्वरूपमाह-
दीक्षातपसाविति । तमने गन्धर्वा इति । ' सोमरक्षा ' सोमरक्षका ' एते गन्धर्वाः ' ' तं ' सोम ' जुगुपुरिः ' ।
ते के ? ये इमे ' सद्यमि वर्तमानाः ' धिष्ण्याः, ' इमा होत्राः ' इमे होत्रकाः, होत्रवर्जैर्जावरुगादयः ॥ ९ ॥

(स्तु) तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तथा देवाऽऽबदीक्षन्त ॥ १० ॥

(न्नाय) अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ तत्तपस्तुया देवास्तपश्चुपायश्चुपसुदस्तपो-ह्युपसुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात्खदिरो यदेनेनासिदत्तस्मात्खादिरो यूषो भवति खादिरुः स्फ्योऽच्छावाकस्य हेनं गोपनायां जहाउ सोऽच्छावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी ऽभुसमतनुताम् । प्रजानां प्रजास्ये तस्मादैन्द्राग्नी-
ऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ । सा दीक्षा । तथा देवा अबदीक्षन्त ॥ १० ॥
अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ । तत्तपः । तथा देवास्तप उपायन् उपसुदः ।
तपो ह्युपसुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात् खदिगे-यदेनेनासिदत् । तस्मान् खादिरो यूषो भवति ।
खादिरुः स्फ्यः । अच्छावाकस्य हेनं गोपनायां जहाउ । सोऽच्छावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी अभुसमतनुताम्-प्रजानां प्रजास्ये । तस्मादैन्द्राग्नीऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेदेति । गायत्री ' ता ' लिखा च ' देवेभ्यः ' ' प्रददौ ' । ' तथा देवा
अबदीक्षन्त ' ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । गायत्र्या लिखा द्वितीया कुशी देवेभ्यो दत्ता, सा तरोनामोपसुद उपाह-तपो
ह्युपसुद इति ॥ ११ ॥

खदिरेण इति । सोमं ह्युपसुदने खदिरेण्यग्निमास्वात् । त सायन इन्द्र सोम यद्विनवती, अथ खद्वन-
सायनत्वात् खदिरे इति नाम मय्यग्रम् । अथ खदिरेण सोमाहुर्योनोमोमान् सोमपामे यूष इत्यथ खादिरो
कर्मव्यौ । ' अच्छावाकस्य ' ' गोपनायाम् ' । हेनिकायानेव मोक्षरुद्रकान्तर्वरुद्रवत्पृच्छताहात्प्यो हेनेतो
इति संशयश्चेत् सोमं खदिरेण, तथा गायत्री ' गायः ' अथ ' अच्छावाकः ' ' अहीयत ' हीनो निवृष्टोऽभूत् ।
अथ खदिरेणोपसुदः प्रथमत एव मत्प्रवेगमिति (न) मय्यग्रम् ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी इति । ' त ' हीनवच्छावाकम्, ' इन्द्राग्नी ' ऐन्द्राग्रवराग्रयेन मन्नुष्टी, ' अनुसम-तनुताम् '
सन्नुसमत्परोऽभूत् इति । अथ ' अच्छावाकः ' ' ऐन्द्राग्नी ' इन्द्राग्निदेवताम् । तथा खदिरेण च उपाह-
तपोऽभूत् इति । अत्रापि (न. प. ब्रा. ४ । ३ । १ । १, २ ।) - " अहीयत च अच्छावाकमि-
न्द्राग्नी " - इति ॥ १३ ॥

(स्तु) तस्माद्दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । नेत्रोऽपहरान्ति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद्ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान्पशून्नेत्रोऽपहरान्ति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह तेनेतेन सुपर्णा देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान ऽइति ॥ १५ ॥

(त्वृ) ऋणुं ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्योरात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत्सुपर्णा देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीति यमवेषु ऽएतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीति ॥ १६ ॥

तेन देवा ऽअयजन्त । तुमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा ऽअन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याश्रवणनु नो यज्ञऽआभजत मा नो यज्ञादन्तर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्यामुत्र गोतारोऽभूमैवमेवास्यापीह गोतारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति-नेत्रोऽपहरान्ति । तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति । हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद्ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान् पशून्नेत्रोऽपहरान्ति । तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति । हीयते ह । तेनेतेन सुपर्णा देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत । तस्मादाहुः-पुण्यलोक ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते । म यद् यजने-यथैव तद् सुपर्णा देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत-यमवेषु एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीति ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुः । तेष्वन्वागत्याश्रवण-अनु नो यज्ञ आभजत, मा नो यज्ञादन्तर्गाता, अस्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः-किं नस्ततः स्यादिति । यथैवास्यामुत्र गोतारोऽभूम-एवमेवास्यापीह गोतारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तस्माद्दीक्षिता राजानमित्यादि । औषोद्धानिहं वाक्य सप्तम्य । 'अपहरान्' अपहरेयुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सोमरक्षणप्रमद्वान् सुपर्णादृष्टान्तमुनेन मृत्युभवपानेहारण सोमभागस्यावश्यकव्यतामाह-ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते इत्यादिना । 'जायमान एव मृत्यो' ऋणमावे जननमेवोपाधिरित्यर्थः । इत्युक्तं प्रतिमान्वावदन्यत आवात न भवति, किन्तु स्वत एवापातमित्येवमर्थमाह-'आत्मना'-इति ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त इत्यादि । 'तेन' गावज्याहनेन । अनु नो यज्ञ आ भजतेति । 'नः' अस्मानपि

तथेति देवा ऽब्रुवन् । (न्तो) सोमकृयणा व इति तानेभ्यऽ एतत्तो-
मकृयणानुद्विशत्यधेनानब्रुवंस्त्वृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न
सौम्याऽपहृतो हि सुप्तसोमपीषस्तेन सोमाहुतिं नाह्वेति सैनानेषा
वृतीयसवनस्यैव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति न सौम्या वृच्छालाकैर्द्विष्ण्यान्व्या-
घाटयति ॥ १९ ॥

(तु) अयं यद्दमो होष्यन्ति । तद्गोऽविष्यतीति स यद्दमो जुहति
तदेनानवत्ययं यद्गः सोमं विभ्रत ऽउपसुंपरि चरिष्यन्ति तद्गोऽविष्य-
तीति स यदेनान्तसोमं विभ्रत ऽउपसुंपरि चरन्ति तदेनानवति तस्माद्-
ध्वंशुः समया प्रिष्ण्याभ्रातीयादध्वंशुर्हि सोमं विभ्रति तुमेते व्यात्तेन
प्रत्यासृते सऽपतेषां व्यात्तमापयेत तमाभिर्वा भिदहेद्यो वाऽयं देवः पशूना-
सीष्टे तु वा हेनमभिमन्येत तस्माद्यच्चवोः शालायामर्थः स्यादुत्तरे-
वामीध्रीयं सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमकृयणा व इति । तानेभ्य इत्त् सोमकृयणानुद्विशति । अर्थान-
ब्रुवन्—वृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति, न सौम्याः अपहृतो हि सुप्तसोमपीषः । तेन
सौम्याहुतिं नाह्वेति इति । सैनानेषा वृतीयसवनस्यैव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति, न सौम्या । वृच्छालाकैर्द्वि-
ष्ण्यान् व्याघाटयति ॥ १९ ॥

अयं यद्दमो होष्यन्ति—तद् गोऽविष्यतीति । स यद्दमो जुहति—तदेनानवति । अयं यद् वः सोमं
विभ्रते उपसुंपरि चरिष्यन्ति—तद्गोऽविष्यतीति । स यदेनान् सोमं विभ्रते उपसुंपरि चरन्ति—तदे-

अस्मिन् ' यहे ' ' अन्वानवन ' अन्वमावन, हविर्मासुकान् सुन्मालत्मानि भागिनः । इत्त । इत्तैर्परीत्य-
प्रतिषेध—मा नो यज्ञादिनि । ' अन्तात ' अन्ततेनन् मा काष्टे । " एते मा हवि "—(पृ. सू. १ । ४ । १९) इति गादेते, " गानिस्था "—(पृ. सू. २ । १ । ७७) इति निषो दद् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तथेतीति । सोमकृयणा व इतीति । सोमः क्रियते कर्मण्यर्वादिभिः, ते ' सोमकृयणा ' ; ' वः ' सुनाकं
' तान् ' मामान् एतस्मिन् सोमकृयकाटे ' एव्य ' शन्वर्वेभ्यः, विष्णुरेणवतिथेनेभ्यः ' अनुदिरान् '
अनुदिरात्, एते सुप्तस्य मग्न इति कृत्वा । घृतेनवा ' घृत्या ' घृत्नात्वा, ' सा ' ' वृतीयसवने ' सुप्तान्
' प्राप्स्यति ' ; ' न सौम्या ' ; ' अपहृतो हि सुप्तसोमपीष ' इति । पान्थः सोमः ' सोमपीषः ' सोमत्या-
स्पर्दमवाहनवादिपर्य । वृच्छालाकैर्द्विष्ण्यान् व्याघाटयतीति । ' यद् ' अथ आहुत्या ' शालाकैः '
एतान्मूत्रै विष्टान् ' विष्ण्यान् ' घृतेन ' व्याघाटयति ' सैषा घृतेति ॥ १९ ॥

अयं यद्दमो होष्यन्तीति । ' अयं ' प्रशंसनान्तरम्, ' अमो ' प्रशंसि, अस्तिविपर्ययः । ' होष्यन्ति ' ;
' तद् ' अन्व ' वः ' सुप्तान् ' अविष्यति ' तद्विष्यति ' इति ' देववाक्यम् । तत्तापने धुनिः स्वपनेव

(त्ते) ते वा ऽपते । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्तऽबाह्वनीयः पुरस्ता-
न्मार्जालीयो दक्षिणतऽभाग्रीश्रीयऽउत्तरतोऽयं ये सदसि ते पश्चात् ॥ २१ ॥

(त्ते) तेषां वाऽअर्द्धानुपकिरन्ति । (न्त्य) अर्द्धानुदिशन्त्येतुऽच
हैवैतद्दधिरेऽर्द्धानु उपकिरन्त्वर्द्धानुदिशन्तु तथा यस्माल्लोकाद्वागताः
स्मो दिवस्त्वया तं लोकं प्रति प्रज्ञास्यामस्तुया नु जिह्वा ऽएष्याम इति ॥ २२ ॥
स वाऽनुपकिरन्ति । तेनास्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्ययं वानुदिशन्ति
तेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

नानशति । तस्माद्ध्ययुः समया विष्वान्नातीपात् । अध्वर्युर्दे सोमं विभक्तिं । तमेते ध्यात्वेन
प्रत्यासते । स एतेषां व्यस्तमापयेत् । तमग्निर्वाभिदहेत्, यो वाऽयं देवः पशूनामीष्टे-स वा हिनमभि-
मन्येत । तस्माद् यद्यध्वर्योः शालापामर्यः स्यात्-उत्तरेणाग्नीश्रीपं सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्ते-आह्वनीयः पुरस्ताद्, मार्जालीयो दक्षिणतः, भाग्रीश्रीयः
उत्तरतः अयं ये सदसि-ते पश्चात् ॥ २१ ॥

तेषां वाऽअर्द्धानुपकिरन्ति, अर्द्धानुदिशन्ति । एत उ ईवद् दधिरे-अर्द्धानु उपकिरन्तु, अर्द्धानु-
दिशन्तु । तथा यस्माल्लोकाद्वागताः स्मो दिवः-तया तं लोकं प्रतिप्रज्ञास्यामः । तथा न जिह्वा
एष्याम इति ॥ २२ ॥

स वाऽनुपकिरन्ति-तेनास्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति । अयं वानुदिशन्ति-तेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं
भवन्ति ॥ २३ ॥

दर्शयति-स यद्मौ लुहनीति । तद् ईं सोमादितिः कथं सन्त्य इति तत्रो-अयं यद् वः सोमं विभक्त
उपयुपरि चरिष्यन्ति, तद् वीऽविष्यतीति । स्पष्टमन्यद् । सोमधारकस्वाध्वर्योर्देभ्यातिङ्गनं प्रसक्तं निवे-
यति-तस्माद्ध्ययुः समया विष्वान्नातीपादिति । तमेते ध्यात्वेन प्रत्यासत् रूपादि । 'तन्'
अप्यनुम् ' एते ' सोमरक्षकाः विष्वान्नात्यः ' व्यात्वेन ' विश्वेनास्वेवेरजश्विनाः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति ।
'सः' कति विष्वान्नातिङ्गनन् ' एतेषां ' ' व्यात्वेन ' विङ्गनं मुञ्चं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह-
तानग्निर्वाभिदहेद् यो वाऽयं देवः पशूनामिति । स वा हिनमभि मन्येदेति । अग्निमनो हितेऽग्नौ । तद्
सञ्चरेत्सोमोऽङ्गिते क उच्यते इति तं दर्शयति-तस्माद् यद्यध्वर्योः शालापामिति । 'ददि' ' अर्थः स्यात्
शालानां ' प्रामंशो प्ररोचनं भवेत् ॥ २० ॥

विष्वानां सोमरक्षकत्वमभिधानं सर्वेषां तद्व्यकत्वनाह-ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सदमेतानां विष्वानानि कथमित्येषामनुदेशने नार्त्तमित्यत आह-तेषां वा अर्द्धा-
नुपकिरन्त्यर्द्धानुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्वानन्यार्थ एव मन्त्रादि निर्देशः । अन् एव, ह-
नानादौ तद्व्यवहारेण " सवाञ्जलि कृशतुः "-(वा. सं. १। १२। ८) एवात्युदेशः कृपते । अर्द्धा
विष्वानाः कर्त्तव्याः, केचन अनुदेशा इति विधित्वोपपत्ते । ईरूपे कारणाह-तया यस्मादिति । 'तया'
०१३

ते वै द्विनामानो भवन्ति । (न्त्ये) एत ऽउ ह्वेवेतुदधिरे न वा ऽएभि-
र्नामभिररात्म येपां नः सोममपाहार्पुर्दन्त द्वितीयानि नामानि कऽवामहा-
ऽइति ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन्त्यानुपहृतसोमपीथान्तसतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभर्जस्तुस्माद्द्विनामानस्तुस्माद्ब्राह्मणोऽनृद्धयमाने द्वितीयं
नाम कुर्वन्त राधोति ह्ये य एवं विद्वान्द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति । तदेवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यत्सदासि भक्ष-
यन्ति तुन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्त्यथ बुद्धविद्भान्योनारोश-
थंसाः सीदन्ति तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतऽउ ह्वेवेतु दधिरे । न वाऽएभिर्नामभिररात्म-येपां नः सोममपा-
हार्पुः, हन् द्वितीयानि नामानि करवामहाऽइति । ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वन्त । तैरराधुवन् । यान-
पहृतसोमपीथान् सतोऽथ यज्ञऽआभर्जन् । तस्माद् द्विनामानः । तस्माद्ब्राह्मणोऽनृद्धयमाने द्वितीयं
नाम कुर्वन्त । राधोति ह्ये-य एवं विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति-तदेवेषु जुहोति । तस्माद्देवाः सन्ति । अथ यत्सदासि भक्षयन्ति-तन्मनुष्येषु
जुहोति । तस्मान्मनुष्याः सन्ति । अथ यद्बुद्धविद्भान्योनारोशंसाः सीदन्ति,-तत्पितृषु जुहोति ।
तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

सति, भिष्मनिवापामावे सति यदोक्तं पूर्वमवस्थितं सुलोक ' प्रति प्रकृत्वात्मान ' जानीम इति, ' तथा न जिह्वाः
एषाम इतीति ' । सुलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ इतिनिवासात्वा पुनर्पुण्यमने सति जिह्वाः स्यात् । सर्वेषां
केवलमनुदेशाने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थमुभयथाकरणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

यथा स्थानदैवित्वाद्, एव नामदैवित्यमपि, तत्तु सद्देवपूर्वकमित्याह-ते वै द्विनामानो भवन्त्येत उ ह्वे-
तदधिरे इति । नामान्तरधारणविषये मर्ति चक्रुस्त्वियर्ष' । पूर्वेषां नामाभिवर्गितोके कारणमाह-न वा एभिर्नाम-
भिररात्ममेति । ' न अरात्म ' समृद्धा न नवाम । येषामित्यदि, स्पष्टम् । " विनूरति प्रवाहण. " -
(वा. स. १ । ३१) इत्याद्यन्तुपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्ता सद्देहि दर्श-
यति-यानपहृतसोमपीथान्तसतोऽथ यज्ञ आभर्जन्ति । यज्ञमगन्तु " तुनीयसवने वो धृत्याऽऽइतिः
प्रापयति " इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ प्रमद्वान् सोमयाग देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्त्रिभिरिहेतुरिति प्रशस्तति-स यदग्नौ जुहोतीति । अग्नौ
तददेवोदेतेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ' तस्मान् ' यज्ञमगन्तुमात् ' देवाः ' ' सन्ति ' आमान
उमने, इदानीमपि ' अयराधूता ' अविनष्टा वर्धन्त इत्यर्थः । एव मनुष्यपितृवाक्ये अपि दोग्ये । अथ
यद्बुद्धविद्भान्योनारोशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति । हविर्दानसकटस्य दक्षिणमार्गे चमसेत्
(अ. स. १० । ११८) ये सोमा इत्यादिशिक्षा मक्षिताः पुनराप्याथिनाथ वर्धन्ते, ते नारायणाः, देव
पितृदेवत्याः । तत्र स्थानेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजाऽ-
 उपराभूतास्तु यज्ञेऽआभजति मनुष्यानुषु पशवो देवानुषु वृषाँस्यो-
 पययो वृणस्पतयो यदिदं किञ्चेदमु तत्सुर्वं यज्ञेऽआभक्तं ते ह स्मेतु
 ऽऽभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिवन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म दृश्यमानाऽ-
 एव पुरा सुम्पिवन्त ऽनुतेतर्ह्युदृश्यमानाः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ (६-२)

सुर्वं वा ऽप्योऽभिदीक्षते । यो दीक्षते यज्ञं ह्यभि दीक्षते यज्ञं ह्ये
 वेदं सुर्वमनु तुं यज्ञं सम्भृत्य यमिममभिदीक्षते सुर्वमिदं विसृजते ॥ १ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः—पराभूता वै ताः । एवमेवैतद्—या इमाः प्रजा अपराभूताः—ता यज्ञे-
 आभजति । मनुष्यानुषु पशवः, देवानुषु वृषाँसि, ओषधयः, वनस्पतयो—यदिदं किञ्च । एवमु-
 त्तत्सर्वं यज्ञे आभक्तम् । ते ह स्मेतुऽऽभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिवन्ते । सैषा सम्पा । ते ह स्म
 दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिवन्ते, उत्तैतर्ह्युदृश्यमानाः ॥ २६ ॥

वेसर्जनहोमः ।

सर्वं वाऽप्योऽभिदीक्षते यो दीक्षते—यज्ञं ह्यभिदीक्षते । यज्ञं ह्येवेदं सर्वमनु । तं यज्ञं सम्भृत्य—
 यमिममभिदीक्षते—सर्वमिदं विसृजते ॥ १ ॥

या वै प्रजा इति । ' या वै प्रजाः ' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिजाः, ' ताः ' ' पराभूताः '
 विनष्टा अभवन् । याप्येव पूर्वमानान् परमा च । ' एतद् ' इदानीमपि, ' अपराभूताः ' ' याः ' सन्ति,
 ' ताः ' देवायाः ' यज्ञे ' ' आभजति ' । अस्तु तेषां यज्ञभागः, तदितरेषां पशुशक्तिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुभवेश
 इति, तत्प्रकारमाह—मनुष्यानुषु पशव इति । षण्णामन्तारेक्षमन्तारसाभ्येन देवानुषुवैशाभिधानम् । ओषध्या-
 दीनां यज्ञसाभ्येन देवादीनस्वितिकत्वम् । उभये देवमनुष्याः पितर इति । देवमनुष्य एको राशिः, पितर-
 श्वेकः, ईदारपमापना समयेऽपि ' सुम्पिवन्ते ' साहित्येनैकाभावेन सह पाने भुवन्ति । ' सैषा ' ' सम्पा ' सह-
 पीतिः । ' आतधोसर्ग'—(का. सू. ३ । १ । १३६) इति भावे अक् । प्रथमं देवैरग्निमुषेन पानम्, पश्चा-
 त्तमनुष्यैः सदिति शंभपानम्, पश्चात्प्राशाशतेन पितृणां, इत्येवस्मानुसंभयेःपर्यः । तेषामागमनत्वेन न दृश्यते,
 इतः सहपानमिति, तत्राह—ते ह स्म दृश्यमाना एवेति (का. श्रौ. सू. ८ । १९६—१९४) ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयपाठे षष्ठाध्याये द्वितीयां ब्राह्मणम् ॥ (३-६-२) ॥

वेसर्जनीयानि विधातुमाह—सर्वं वा अप्योऽभिदीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वा-
 भिति, तत्राह—यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । मन्त्रय कथं सर्वत्वमिति, तत्राह—यज्ञं ह्येवेदं सर्वमन्विति । ' इदं
 सर्वं ' ' यज्ञम् ' ' अनु '—सूय उत्पन्नम्; कर्मफलं वा सर्वस्य जगत् । ' यमिम ' सर्वं भूतं ' यज्ञम् '
 १-धिष्यन्तिवस्तुदत्तादीहिते पुत्रिकामेवति शन्ये नाञ्चःस्तु वदइतुवित्तव विभूतयति प्रतिमत्र, धाम्नीधीयं पूर्वं, निवृत्ता-
 थोपरि, रीदेवेति सर्वत्र, पद्मद्वयि, श्रयणमुक्तो द्वाप्यपरेण हेतुः, दक्षिणपूर्वोद्दिश्यती येश्वरवपणय, हीनुधिष्यमुत्तरेण चतुरा
 समन्तरवत्प्राज्ञपाच्छ २-सिद्धेवृन्देच्छावकामिन्, कर्मीप्रदक्षिण २-सम्पति—नेप्यन्ते दक्षिणामुखे शान्त्यर्थम् ॥ इति ॥

यद्वैसर्जनानि जुहोति । स अदिदथुं सर्वं विसृजते तस्माद्वैसर्जनानि नाम तस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्सोऽन्वारभेत यद्युऽभन्यत्र चरेद्वाद्रियेत यद्वै जुहोति तदेवेदथुं सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यद्वैव वैसर्जनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे वैपामियं विक्रान्तिरिदुमेषु प्रथमेन पदेन पस्पागुथेदुमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमनेत्ताम्बेषु ऽपतस्मै विष्णुर्धज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते अज्जुहोति तस्माद्वैसर्जनानि जुहोति ॥ ३ ॥

यद्वैसर्जनानि जुहोति । स यदिदं सर्वं विसृजते—तस्माद्वैसर्जनानि नाम । तस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्—सोऽन्वारभेत । यद्युऽभन्यत्र चरेद्वाद्रियेत । यद्वै जुहोति—तदेवेदं सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यदेव वैसर्जनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः, स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे—वैपामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पात्, अपेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेन । एताम्बेषु ऽपतस्मै विष्णुर्धज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते—अज्जुहोति । तस्माद्वैसर्जनानि जुहोति ॥ ३ ॥

‘अग्नि—’ इत्य ‘इति’ने ‘ त ’ यद् ‘ सम्पृत्त्य ’ वैसर्जनहोमान्त प्राचीनयज्ञनात कृत्वैतर्प्यः । कृष्णाजिन-
मेखलादिक तदिदं ‘ सर्वं ’ ‘ विसृजते ’ । इदं ऋतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं ऋतपरित्यागः ॥ १ ॥

यद्दु वैसर्जनानि जुहोतीति । निवर्जनमाधनत्वाद् वैसर्जनीतीति याव सम्पन्नम् । ‘ तस्माद् ’ विसर्जन-
सम्बन्धित्वाद् ‘ योऽपिब्रतः स्यात् ’ न्न भोजन, यजमानेन सह प्रातर्भोजनः स्यात्, कन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः ।
‘ समविभ्रतान् ह्यप्यभिति संप्रभ्रति—’ (भा. श्रौ. सू. १।१।१।११) इत्यामस्तम्भेनोक्तम् ।
‘ स. ’ यजमानं, ‘ अन्वारभेत ’ । यथापि कश्चिद् ‘ अन्यत्र ’ देशान्तरे वर्त्तते, ‘ तनाद्रियेत ’ संस्थाऽऽहृतम्
इति युधि त कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—“ अग्निजनाधान्वापरन्ते यजमान, वाससाऽऽच्छादयन्पेनात्, चरन्तु
माद्रियेन ”—इति (भा. श्रौ. सू. ८।१।७८—१।८०) ‘ यद् वै ’ यदेव जुहोति वैसर्जनानि, ‘ तदेवेदं ’
‘ सर्वं ’ न्न ‘ विसृजते ’ विभ्रमेत्येत् ॥ २ ॥

वैसर्जनहोम प्रकारान्तरेण प्रस्तासति—यदेव वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना (ते. स. १।३।२।१५)
विक्रान्तिं विशिनष्टि—वैपामियं विक्रान्तिरिति । वैपामिदानीं परित्यज्यमानप्रकाशं स्वाचीनलोकत्रयरूपा
‘ विक्रान्तिः ’ इति एष यज्ञाद्यो ‘ विष्णुः ’ एतस्यै ‘ यजमानाव ’ विक्रमते । विष्णोर्विक्रमणं कुतो
सम्भव इति तद् दर्शयति—अज्जुहोतीति । आहवनीयधीन्द्रोत्तरवेदिरूपेऽत्र विष्णु स्थानेऽहोम एवात्र यज्ञालपस्य
विष्णोर्विजमानार्पभूषादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद्वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः (ते. सं १।३।२।१५) ॥ ३ ॥

१-वैसर्जनानि इति इति पठः । २-‘ अपिब्रतः स्यात् ’ इत्यनेन केषां चरन्तु इति । एवायेनविभ्रत इति
विष्णुः । अपि. इत्यर्थः । यत्तन्मिती इत्येवाह । अत्र सप्तम्या कर्म केषांते अग्निः । अग्निः कर्त्तव्यः, ते सोऽनेनापि इति इत्यादि-
कर्म सर्वं “ अग्निः इति ” इति इत्येवाग्निः ।

सोऽपराहे वेदिं स्तीर्त्वा । (त्वांऽर्द्धं) अर्द्धं चतुर्भुजं प्रशय सभ्यपद्यन्त
 ऽऽध्ममभ्यादपत्युपयुमनीरुपकल्पयन्त्यान्यमभिश्रयति सुचः सुम्नाष्टर्यु-
 पत्ये राजानं वृजमानः कुरुतेऽय सोमकृप्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परि-
 किरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या ऽएव ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति उत्राहवनीयमुद्धरन्ति तामुपयुमनीषु चतुर्भाग-
 मुक्तं चतुर्भागोपाञ्चन्त्येतामुपयुमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतु-
 र्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

तदु तया न कुर्वति । (त्वा) साहमेव परिकिरेजघनेन गार्हपत्यमु-
 योत्पूषास्यं चतुर्गृहीत्ते जुष्टां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पूषदास्यं

सोऽपराह्वे वेदिं स्तीर्त्वा, अर्द्धं चतुर्भुजं, सभ्यपद्यन्ते । ऽध्ममभ्यादपत्ये । उपयुमनीरुपकल्पय-
 न्ति । आन्यमभिश्रयति । सुचः सुम्नाष्टैः । उपत्ये राजानं वृजमानः कुरुते । अय सोमकृप्यै
 पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति । पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्याऽएव ॥ ४ ॥

तद्वैके चतुर्धा कुर्वन्ति । उत्राहवनीयमुद्धरन्ति । तामुपयुमनीषु चतुर्भागं चतुर्भागोपाञ्चन्ति ।
 चतुर्भागोपाञ्चन्त्ये चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

तदु तया न कुर्वति । साहमेव परिकिरेत् । जघनेन गार्हपत्यम् । अयोत्पूषास्यं चतुर्गृहीते

इयं वैचर्यानि विवाय तद्वैकेकालं मन्त्रं च विवायन्तु अन्तःकालेननरीयोनिपयगोमनह-सोऽपराह्वे
 वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना । ' अऽपराह्वे तृशंसनने दिनत्यापराह्वकावे सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । अर्द्धं चतुर्भुजं प्रशयेति ।
 तस्मिन् दिने एकहवनम्, अगार्हपत्यं प्रातर्जगर्धनुपुक्त्वादर्द्धं प्रशयेत्पुनर । एतन्नन्द । अय सोम-
 कृप्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमकृप्यकाले च एकदावत्याः सतमपदास्तुरीयः (श. प.
 भा. ३ । ३ । १ । ३-१०) च प्राथमिकं सतमपदाहवनीयस्य पञ्चमगे प्रक्षिपेदित्यर्थः प्रक्षेपं प्रशंसति-
 पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या इवेति । परस्मैकदासोः प्रतिशक्तान्न न हवनीयवक्ता, अर्द्धं चतुर्भुजं प्रशयेत्पुनरिति
 स्यात्पदं वृजमानस्य ' पदा ' प्रतितिष्ठतिवन्ति; अतः स कोऽः ' प्रतितिष्ठति ' सन्पद्यते ॥ ४ ॥

पदासोः चतुर्धा विनम्य विनियोगः केवाभिन् पदम्, तदुत्तरहस्य निरापद्ये-तद्वैके चतुर्धा कुर्वन्ती-पदा-
 दिना । एतामुपयुमनीषु चतुर्भागं । अग्नीषोमीयाद्यपनकालोत्सित्यर्थः । अनेनैवमिदमेव-अपनेन सोमकृप्यै
 पदासोविनियोगो भोक्तः कायापनेन । अत्र " अग्नीषोमीयावेदेः स्तरणमग्रहणं प्रस्तरणपदोऽर्द्धं चतुर्भुजं " -
 इत्यादि, " शाखाद्वारनररोग सोमकृप्यैगर्द्धं प्रक्षिपति चतुर्भुजं " - इत्यन्ते सूत्रगतं दृश्यन् ॥ ५ ॥

तदु तयेति । अग्नीषोमीयाद्यास्यपुषदास्यपौषिह्यं विवाये-अयोत्पूषास्यं चतुर्गृहीतनि । पूषदास्य-

१-इम निव कर्त्तव्योऽपराह्वे स्तरणमग्रहणं प्रस्तरणपदोऽर्द्धं चतुर्भुजं प्रशयेत्पुनरिति । का. भा. सू. ६।१।१-१।३
 २-अग्नीषोमीयावेदेः स्तरणमग्रहणं प्रस्तरणपदोऽर्द्धं चतुर्भुजं प्रशयेत्पुनरिति । अयोत्पूषास्यं चतुर्गृहीतं पुनः
 वेदुषानि इत्या शाखाद्वारनररोगे वृजमाने वस्ये सोमकृप्यै । शाखाद्वारनररोगे सोमकृप्यैपदं परिकिरति । चतुर्भुजं अर्द्धं चतुर्भुजं-
 स्तौपयुमनीषु चतुर्भागं प्रशयेत्पुनरिति । का. भा. सू. ६।१।१-१।३ ३-अयोत्पूषास्यं चतुर्गृहीतं पुनः प्रशयेत्पुनरिति । का. भा. सू. ६।१।३

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाथं समिद्धिति विश्वदेवथं हि पृष-
दास्यं धारयन्ति सुषो यदा प्रदीन इष्मो भवति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ जुहोति । त्वथै सोम तनूकृशो देवोभ्योऽप्यकृतभ्यऽरु-
यन्ताऽसि वरुच थं स्वाहेति तदन्तेनेवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठि-
ष्टन्येनेमं लोकं स्पृशते ॥ ७ ॥

(त्वथा) अथातवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति । जुषाणोऽ बहुपृथ्व्यस्य
वन्दु स्वाहेत्यपु स ईवेतदुवाच उज्ञोभ्यो वे विभेमि अथा माऽन्तरा नाद्वा
उज्ञार्थसि न द्विपुत्रेणं मा कुनीयार्थमेव अथ्यात्कृत्वाऽतिनयत स्तोत्र-
मेव स्तोत्रो ह्यवुरिति तुमेतत्कुनीयार्थमेव अथ्यात्कृत्वाऽत्यनयन्स्तो-
क्रमेव स्तोत्रो ह्यवु उज्ञोभ्यां भीषा तस्मादतवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥८॥

जुषां सोममति व पृहाति । पञ्चरुतिं पृषदास्यन् । “ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां
समित्”-(वा.सं. ५।३५) इति । विश्वदेवं हि पृषदास्यं धारयन्ति । सुषो-यदा प्रदीन इष्मो भवति ॥६॥

अथ जुहोति-“त्वं सोम तनूकृशो देवोभ्योऽप्यकृतभ्यऽरु यन्तासि वरुचं स्वाहा”-
(वा. सं. ५।३५) इति । तदन्तेनेवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिष्टि, एतेनेमं लोकं स्पृशते ॥ ७ ॥

अथातवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति-“ जुषाणोऽन्तराऽपत्य वेतु स्वाहा ”-(वा. सं. ५ ।
३५) इति । एव उ ईवेतदुवाच-’ ग्नाभ्यो वे विभेमि-यथा माऽन्तरा नाद्वा रसाति न दिनमन्,

(तु) लुप्यच्छन्तीधम् । (सु) लुप्यच्छन्त्युपयमनीरुथाहाभ्रये प्रहि-
युमाणाप्रालुहृदि सोमाय प्रणीयमानायेति वाऽभ्रये प्रहियुमाणाप्रालुहृदीति
त्वेडु ह्यात् ॥ ९ ॥

(वु) आददते ग्राह्यः । (व्णो) द्रोणकलशं वायुव्यानीधुं कार्म-
स्वमुयान्परिधीनाश्वालं प्रस्तउमैत्रुव्यौ चिधृती वृद्धिर्ह्रस्वपुत्रद्वं भवति
व्यपाश्रुपण्यो रश्नेऽरुणीऽधिमुन्यनः शुक्लो वृषणी तुत्समाश्राय
प्राञ्चऽश्रायन्ति सु ऽ एष ऊर्ध्वो वज्र एति ॥ १० ॥

एवं मा कनीयांसमेव वपात् कृत्वाप्रतिनयत्, स्तोत्रमेव-स्तोत्रो ह्यनुः इति । तमेव कनीयांसमेव
वपात्कृत्वाप्रतिनयत्-स्तोत्रमेव-स्तोत्रो ह्यनुः । रश्नोभ्यो मीषा । तस्मादनन्वं द्वितीयानाहुतिं जुहोति ।
उप्यच्छन्तीधम् । उप्यच्छन्त्युपयमनीः । अथाह् अभ्रये प्रहियुमाणाप्रालुहृदि सोमाय प्रणीय-
मानाय-इति वा । अभ्रये प्रहियुमाणाप्रालुहृरीति त्वेव ह्यात् ॥ ९ ॥

आददते ग्राह्यः, द्रोणकलशम्, वायुव्यानि, इधम्, कार्मस्वमनयत् परिधीन्, आश्ववालं प्रस्त-
रम्, ऐत्रुव्यौ चिधृती । तद् वृद्धिर्ह्रस्वपुत्रद्वं भवति, व्याश्रुपण्यौ, रश्ने अरुणी, अधिमुन्यनः शुक्लः
वृषणी । तत् समाश्राय भाञ्च आपन्ति । स एव ऊर्ध्वो वज्र एति ॥ १० ॥

आज्यस्य ' लुप्यागः ' प्रसिक्तानाः ' वेतु ' मङ्गलु आज्यम्, ' रश्ना ' सुहृत्पत्तु । मन्त्रनापर्यमह-एव उर्ध्वेति ।
' एवः ' मन्त्रः एव, ' एवर् ' बह्वनान्त् ' उवाच ' । एतच्छन्दार्पणह-रश्नोभ्यो वा श्पादिना । यथा
माश्रुतेति । प्रजनकाले मध्यमां शाक्तनुर्वानहविर्दानोरत्नगच्छे श्वर्पः । कनीयांसमेव वपात्कृतेति ।
रश्नःकालः ' वपात् ' हेतोः ' कनीयांसं कृत्वा ' । कनीयांसद्वयार्पणह-स्तोत्रमेवेति । स्तोत्रो
ह्यनुतिष्यादि । सङ्घ ॥ ८ ॥

उप्यच्छन्तीधमिति । उप्यच्छन्त्युपयमनीरिति । श्पादिनादेवमन्त्रकृत्तार्पणं तु हने (स. प. भा.
३ । १ । २ । १) प्रसिक्तानात् अङ्गिन् ' उदगन्ति ' उर्ध्वं धारयेत् । तदागच्छे नमिनः निकृत्त
अति ' उदगन्ति ' अथो धारयेत् ॥

वृद्धिर्ह्रस्वपुत्रद्वं भवति विकल्पार्थं निरुद्धम् ' अभ्रये प्रहियुमाणा ' इति पञ्च विकल्पानि-
अथाहाभ्रय श्पादिनां ॥ ९ ॥

आददते ग्राह्यं श्पादि । ' मन्त्रः ' सोमनिषकर्मन् पाकान्त् । ' द्रोणकलशः ' सेनाग्रः प्रभूः
एवविद्योः । ' वायुव्यानि मन्त्रः, वायुदेव्यानि सेनाग्रणि । " मन्त्रो वायुव्यानि " (तै. सं. ६ । ३ ।

१-अभ्रये प्रहियुमाणाप्रालुहृरीति त्वेव उर्ध्वो वज्र एति क. घ. सू. ८ । १०१ । २-आददते वृद्धिर्ह्रस्वपुत्रद्वं भवति विकल्पार्थं निरुद्धम् ' अभ्रये प्रहियुमाणा ' इति पञ्च विकल्पानि-अथाहाभ्रय श्पादिनां ॥ ९ ॥
३-ऐत्रुव्यौ चिधृती मन्त्रः कर्माः कर्णे वेदुः, कर्णेपरी श्वर्पः एवमेव । इति क. घ. सू. ८ । १०४ विनन्दन् । ४-नव
श्वर्पण्ये, इव श्वर्पः, ऐत्रुव्या, कृत्वाये, ऊर्ध्वे, वायुव्यानि, वायुव्यानि, वदता, सेनाग्रन्ते, इवेव इति ।

तदायत्सु वाचयति । (त्य) अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् ॥ युरोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधे-
मेत्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्ताद्वाद्वा रक्षात्स्यपद्मनेत्यथा-
भयेनानाद्येण हरन्ति तऽआयन्त्यागच्छन्त्यग्नीध्रं तमाग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥
स निहिते जुहोति । (त्य) अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुरऽ
एतु प्रमिन्दन् ॥ अयं व्याजाक्षयतु व्याजसाताव्ययं शत्रूक्षयतु जर्हपाणः
स्वाहेति तदेतैरेवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतेनैतल्लोकं
स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदायत्सु वाचयति—“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव व्युनानि विद्वान् ।
युरोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ”—(वा. सं. ५ । १६) इति ।
अग्निमेवैतत् पुरस्तात्करोति । अग्निः पुरस्ताद्वाद्वा रक्षात्स्यपद्मनेति । अथाभयेनानाद्येण हरन्ति । तऽ-
आयन्ति । आगच्छन्त्याग्नीध्रम् । तमाग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति—“अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोतु । अयं मृधः पुर एतु प्रमिन्दन् ।
अयं व्याजान् जयतु व्याजसाताव्ययं शत्रून् जयतु जर्हपाणः स्वाहा ”—(वा. सं. ५ । १७)
इति । तदेतैरेवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतेनैतल्लोकं स्पृणुते ॥ १२ ॥

२ । ३) इत्यादिश्रुतेरेव पात्राणां वाचन्यत्वम् । ‘ इत्यम् ’ । कार्मण्यरिप्याशाः पध्व्याः तद्ग्रीहीरुपसन्नं
भवतीति । आतिप्यायामास्तीर्णमित्यर्थः, “यदातिप्याया बर्हिस्तुवपसदसः, तदाग्नीरोमिपस ” (रे. भा.
१ । ४ । ८ । २९ । सर. भा.) इति श्रुतेः । ‘ वराग्रन्थी ’ पशुवपायाः अणमावाके कार्मण्यशाखे । ‘राने’
युरपध्वं द्वे । अरणी द्वे ‘ अविमन्थन’ शकुरुः । उत्तरारणेरथम्वान् स्वाप्य । ‘ इष्वी ’ इष्वणायान्वी
दमी । एतान् सोमार्थान् आग्नीध्रेणियाघांश्च समादानं ‘ प्राञ्चः ’ ‘ आपन्ति ’ गच्छेयुः । ॥ एष उध्वो
यज्ञ इतीति । अज्युप्रमुत्तेर्भक्षाद्गानामुपमवाद् ‘ यजः ’ एव ‘ ऊर्ध्वः एति ’ ऊर्ध्व गतो भवति ॥ १० ॥
तदायत्सु वाचयतीति । तेषु सर्वेषु ‘ आयत्सु ’ = अग्ने नय —इति ‘ वाचयति ’ अर्चयति । तस्यायमर्थः—
हे ‘ अग्ने ’ ! ‘ देव ’ ! ‘ नय ’ प्रापय ‘ अस्मान् ’ ‘ राये ’ धनार्थं ‘ सुपथा ’ शोभनेन मार्गेण । त्वं ‘ विश्वानि ’
‘ व्युनानि ’ मार्गान् ‘ विद्वान् ’ ज्ञानम् । किञ्च ‘ जुहुराण ’ कौटिल्यम्, आचरतः ‘ एनः ’ पाप इदित्त
चेत्युपयम् ‘ क्षमन्त ’ अस्मत्त. ‘ अग्नेति ’ पृथक् इव । ‘ ते ’ तस्य ‘ सूयिष्टाम् ’ अतिप्रभूता ‘ नमउक्तिं ’
‘ विधेम ’ कर्तव्येति ॥

अग्निमेवेत्यादि । स्पष्टम् । त आचरतीति । ते प्राञ्चो गता आगच्छेयुः । उत्रागच्छेयुः । आग्नीध्रमागच्छन्ति ।
सौमिकत्वेदेवत्तरेण मार्गेण । त्वं ‘ आग्नीध्रे निदधाति ’ त प्रणमिमग्निर्म् ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोतीति । ‘ स ’ अज्युः ‘ निहिते ’ अग्ने स्यातिने । तत्र होममन्त्रोऽयम्—अयं नो

१—कार्मण्यमवाः परिचय आचपाकः प्रस्तर ऐक्यो विभूतां बर्हिषः । वा. सं. सू. ८ । १० । २—अग्ने नयेति वाचयति ।
वा. सं. सू. ८ । १८ । १—अचरेण अग्ने इत्याग्नीध्रेऽग्निं निदधाति । वा. सं. सू. ८ । १८ । १—अयम् इति जुहोत्यस्मिन् ।
वा. सं. सू. ८ । १८ । १

तदेव निदधाति श्रावणः । (व्यो) द्रोणकलशं व्यायुव्यान्ययेतरमादापा-
यन्ति तदुत्तरेणाहवर्तीयमुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

श्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इष्यमेवाग्रे श्रोक्षत्युय ज्वेदिमुयास्मै वार्हिः प्रय-
च्छन्ति तत्पुस्तुताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विष्वथं स्य ग्रन्थि-
माश्ववालः प्रस्तुत उचसुन्नद्वौ भवति तुं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तुतमेकवृ-
द्धिस्त्वृणाति स्तीर्त्वा वार्हिः कार्पर्यमयान्परिधीन्परिदधाति परिधाय
परिधिन्समिधावभ्यादधात्यभ्याघाय समिधौ ॥ १४ ॥

(धाव) अय जुहोति । (त्यु) वरु विष्णो विव्रमस्त्वोरु क्षयाय नस्कृषि ।

तदेव निदधाति श्रावणः, द्रोणकलशम्, वायुप्र्यानि, अयंतरमादापायन्ति । तदुत्तरेणाहवर्तीय-
मुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

श्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इष्यमेवाग्रे श्रोक्षति, अय वेदिम्, अयास्मै वार्हिः प्रयच्छन्ति, उत्तर-
स्ताद्ग्रन्थ्यानादपति, वरुणोत्प्रेषणीनीय विष्वस्य ग्रन्थिन् । आश्ववालः प्रस्तुत उचसुन्नद्वौ भवति ।
तं गृह्णाति । गृहीत्वा प्रस्तुतमेकवृद्धाः स्तृणाति । स्तीर्त्वा वार्हिः कार्पर्यमयान् परिधीन् परि-
दधाति । परिधाय परिधीन् समिधावभ्यादधाति । अभ्याघाय समिधौ ॥ १४ ॥

अय जुहोति—“ वरु विष्णो विव्रमस्त्व, वरु क्षयाय नस्कृषि । धृमं धृतयोने पिब

अग्निरिति । तन्मन्त्रार्थः—‘अयन्’ ‘अग्निः’ ‘वः’ अस्मकं ‘वर्तवः’ धन ‘करोतु’ । तथा
‘अयन्’ एव ‘दृवः’ संज्ञामान् ‘अग्निन्दन्’ ‘पुर एतु’ । तथा ‘अयं’ ‘आवताजौ’ संज्ञाने ‘वयन्’
‘अयन्तु’ अन्तर्यन् । ‘अयं’ ‘वर्षाणाः’ पुनः पुनः इष्यन् ‘इत्तु वरु’ । ‘तदा’ वृष-
मत्तु इदमान् ॥

सद्वेनेपादि । एतत्तुर्वीमाग्नेयिभ्योत्तरेदीन्यं क्रमेण सूयादितोक्तव्यापकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘इत्तुने’
पाठपति ॥ १२ ॥

सद्वेर् निदधातीति । स्वयन्नेद् प्राग्दिक्त्वात् । ‘इत्तुन्’ इष्यन्वैरुदिकन्, अग्नेर्निर्वायन् । उत्तरे-
णाहवर्तीयमुपसादयन्तीति । उत्तरेदिस्त्वैवद्वर्तमानत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तं इति । श्रोक्षणीरध्वर्युः अयं श्रोक्षति । “श्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इष्य-
मेव श्रुं श्रोक्षति” इत्यादिना प्राक्त्वः प्रमेणः पुनरुक्तिर्व्यतिः, तत्र तत्र विशेषविकल्पार्थं प्रस्तारं वृषान्त्वैवा
वर्हिस्त्वृणाति स्तृणाति । “वर्हिस्त्वृणाति एव इत्तु सायणं पश्चादोत्तरक्रेः”—इति हि सूत्रम् (अ. धी. सू. ८ ।
१२२) ॥ १४ ॥

अय जुहोतीति । ‘अयं’ आत्रालसन्निर्वायन्त्यन्ते पश्चर्यन्तुत्तं कृत्वा, पश्चाद् वैचर्यन्तेनं होतं इत्येवं

१-वर्तवः अस्मकं अयन्ति । अ. धी. सू. ८ । १२० । २-वर्तवः अयन्ति अस्मकं अयन्ति । अ. धी. सू. ८ । १२१ । ३-इष्यन्ते इति इति अ. धी. सू. ८ । १२१ । ४-अयन्ति अस्मकं अयन्ति । अ. धी. सू. ८ । १२१ । ५-अयन्ति अस्मकं अयन्ति । अ. धी. सू. ८ । १२१ ।

घृतं घृतयोने पिब शुभ यज्ञपतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवेतस्यां दिवि
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतेनैतं लोकं स्पृणुते अदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युद्धेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीपाथ्सं वा एनमेतद्द्रवात्कृत्वात्पनैषु
स्तोकमेव स्तोत्रो ह्यसुस्तुमेतदुभयं प्राप्य य एषेव तं करोति यज्ञमेव
यज्ञो हि विष्णुस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

(त्य) अथासाद्य सुचः । (चोऽप) अप उषस्पृश्य राजानं प्रपादयति तद्य-
दासाद्य सुचोऽप उषस्पृश्य राजानं प्रपादयति वृत्रो वाऽआज्यं रेतः
सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हितुसानीति तस्मादासाद्य सुचोऽप
उषस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

प्रम यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”- (वा. सं. ५ । ३८) इति । तदेतेनैवेतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रति
तिष्ठति एतेनैतं लोकं स्पृणुते-यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यद्धेव वैष्णव्यर्चा जुहोति कुनीपासं वा एनमेतद्द्रवात्कृत्वात्पनैषु-स्तोकमेव । स्तोको ह्यसुः ।
समेतदुभयं प्राप्य-य एषेव तं करोति-यज्ञमेव । यज्ञो हि विष्णुः । तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः, अप उषस्पृश्य, राजानं प्रपादयति । तद्रूपदासाद्य सुचः, अप उषस्पृश्य
राजानं प्रपादयति । वृत्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः । नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हितुसानीति । तस्मा-
दासाद्य सुचः, अप उषस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

‘ जुहोति ’ ‘ उह विष्णो-’ इति मन्त्रेण । अथ मन्त्रार्थ-‘ हे ’ विष्णो ! यज्ञमक ! स्वम्, ‘ उह ’
प्रभूत पुलोकीरपन्त विक्रमव विक्रमण ऊह । विक्रमणप्रयोजनमाह-‘ क्षयाय ’ अस्माक निवासाय ‘ उह ’
विनाशं ‘ हृषि ’ उह । ‘ घृतयोने ’ अग्रे । ‘ घृत ’ द्रुत ‘ पिब ’ । ‘ यज्ञपतिं ’ यज्ञमानं ‘ प्रति-’
प्रपूर्वस्तिरितिर्बन्धेन वतंते । ‘ स्वाहा ’ सुद्वतमनु । तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत् ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णव्यं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्यैतत्प्रकारेणैव स्वाभाविकरूपप्राप्तिरुपायैर्न प्रशान्ति-
यद्धेव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना । समेतदुभयं प्राप्य य एषेव तं करोतीति । ‘ एतत् ’ एतेन वैष्णव-
त्वकरणेन ‘ अभय ’ नाशकारिरक्षोभयरहित कृत्वा ‘ एष ’ सोम. पूर्व ‘ य एव ’ यादव्यङ्गरूप, ‘ त ’ तादृशं
‘ करोति ’ । विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वामाविरूपप्राप्तिरिति तत्राह-यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचोऽप उषस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘ आसाद्य ’ उत्तरवेदेः पश्चादेते बर्हिषि ‘ सुच-’
आसाद्य ‘ राजान ’ सोम ‘ प्रपादयति ’ हविर्दानं प्रविशयति । उदकोनस्पर्शानं प्रशयति-तस्मादासाद्ये पादिनाः
यज्ञो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यानम् (रा. प. ब्रा. ३ । ४ । १ । ११ ॥ १७ ॥

१- प्रमनुषोद पादरूपे ’ इति वा सू. ८ । १ । ६ । प्रमन्त्रस्य द्वित्वम् । २-तच्च सोमानवत यजमानकर्तृकं यज्ञकर्तृकं
चा मरति-’ इति च सोममादायावितिनेति ” “ यज्ञमानो वा यज्ञो ह्यदेत् ” इति श्रुत्यावयोके ऽथा भो.सू. (११११११११)

स दक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे कृष्णाग्निमास्तृणाति । तदेनमासा-
दयति देव सवितरेषु ते सोमस्तृणं रक्षस्व मा त्वा दमश्चिति तदेनं
देव्यापेवु सवित्रे परिददाति गुप्त्ये ॥ १८ ॥

(प्याऽधु) अध्यानुसृज्योपतिष्ठते (तऽ) एतत्त्वं देव सोमं देवां देवा ३॥
उपागा इदमहं मनुष्यान्ताह रायस्यांपेणेत्यग्नीप्रांमो वाऽएतमन्त-
र्जम्भऽध्यादधाते यो वीक्षतेऽआम्रापेष्णवुथं ह्यदं वीक्षणीयथं हवि-
र्भुवति यो वेत्तिष्णुः सोमः सु हविर्व्याऽएषु देवानां भवति यो वीक्षते
तदेनमन्तर्जम्भऽध्यादधाते तत्प्रत्युशथं सोमाग्निमुच्यते यद्विद्वेत्त्वं देव
सोमं देवां देवा ३ ॥ उपागा इदमहं मनुष्यान्ताह रायस्यांपेणेतु भूमा ये
रायस्यांपः सह भून्नेत्येवेतुदाह ॥ १९ ॥

स दक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे कृष्णाग्निमास्तृणाति । तदेनमासादयति—“ देव सवितरेषु
ते सोमः, तं रक्षस्व । मा त्वा दमन्— ”—(वा० सं० ५ । ३९) इति । तदेनं देवापेव
सवित्रे परिददाति गुप्त्ये ॥ १८ ॥

अध्यानुसृज्योपतिष्ठते—“ एतत्त्वं देव सोमं देवां देवा ३ ॥ उपागा इदमहं मनुष्या-
न्ताह रायस्यांपेण ”—(वा. सं. ५ । ३९) इति । अग्नीप्रांमो वा एतमन्तर्जम्भ आदधाते—यो
वीक्षते । आम्रापेष्णं ह्यदं वीक्षणीयं हविर्भुवति । यो वेत्तिष्णुः—भोमः सः । हविर्व्याऽएषु देवानां
भवति—यो वीक्षते । तदेनमन्तर्जम्भे आदधाते । तत्प्रत्युशं सोमाग्निमुच्यते । यदाह—एतत्त्वं देव
सोमं देवां देवा ३ ॥ उपागाः । इदमहं मनुष्यान्ताह रायस्यांपेणेतु । भूमा वे रायस्यांपः । सह
भून्नेत्येवेतुदाह ॥ १९ ॥

स दक्षिणस्येति ' दक्षिणस्य ' ' हविर्दानस्य ' ' नीडे ' परिददेते मध्यप्रदेते कृष्णाग्निगोपारे सोमं निद-
ध्यात् । " अत्वात्प्राग्गानि दक्षिणेऽग्नि कृष्णाग्निमाम्नीर्षं सविमन् सोमं निदधाति देव मातिपरिति "—(का.
श्री. ग. ८ । १०. ५) इति मन्त्रः । " देव सवितरेषु ते "—शयत्प्रादजमन्त्रः । शयत्प्रादः । हे सोम । त्वं मा
दमन् ' मा विधिः ॥ १८ ॥

अध्यानुसृज्योपतिष्ठते इति । ' अनुसृज्य ' शिज्ये-वर्षः । तथा च का-गायनः—“ एतापिमिति शिज्य-
ज्योपतिष्ठते—” (का. श्री. ८ । १०. ९) इति । मन्त्रमार्थः—हे ' सोम देव । ' ' एषु ' इदानी ' देवान् ' ।
' उपागाः ' प्रातोऽग्नि, ' अहम् ' अथ मनुष्यः सन् ' एतन् ' इदानी ' मनुष्यान् ' अस्मिन्नीयान् ' उपागाः ' ।
उपागं प्रातोऽग्निं देवे केवचः अहमेति किन्तु ' सवितरेषु सह ' भवतोऽग्निगोपारे एव । यत्रमानस्याग्नीपो-
मयोऽग्निमानुसृज्येतेन सवितरेषु सवितरेषु अनुसृज्येतेन, इदानीं निर्गमगाह्यमपेक्षितम् । " अग्नीप्रांमो वा एत-
मन्तर्जम्भे "—शयत्प्रादः, एतत्प्रत्युशम्, " अथ प्राग्प्रस्थाता अग्नेयं शान्तामग्नीप्रांमिणेण पशुना"—शयत्
आदधातम् (वा. प. भा. २ । ३ । ४ । २१) । तत् एतत्त्वं देव सोमं देवां देवां उपागा इदमहं
मनुष्यान्—रायसि शानेन ' प्रायश्चाम् ' एव ' सोमाद् ' शिज्यते ॥ १९ ॥

(द्वा) अथोपनिष्कामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य प्राशान्मुच्यऽद्भुति
वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तुत्प्रत्युक्षं वरुणपाशाञ्चि-
र्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य प्राशान्मुच्यऽद्भुति ॥ २० ॥

(य) अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति । (त्य) अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतऽ-
पाद्भुत्यग्निर्हि देवानां व्रतुपतिस्तुस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति वा
तुव तन्नूर्म्मस्त्वभूदेपा सा त्वयि यो मम तन्नूर्स्त्वभूदियं थं सा मयि ।
यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमंस्तानु तपस्त-
पस्पतिरिति तत्प्रत्युक्षमग्नेर्हिर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तुस्मादस्या-
त्राश्रन्ति मानुषो हि भवति तुस्मादस्यात्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भव-
त्यथ यत्पुरा नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तन्नूर्मादीक्षि-
तस्य नाश्रीयादध्यात्राङ्गुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-२ (६. ३.) ॥

अथोपनिष्कामति । “ स्वाहा निर्व्वरुणस्य प्राशान्मुच्ये ”—(वा. सं. ५। ६९) इति ।
वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवति—योऽन्यस्यासन् । तत्प्रत्युक्षं वरुणपाशाञ्चिर्मुच्यते । यदाह स्वाहा
निर्व्वरुणस्य प्राशान्मुच्यऽद्भुति ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति “ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपाः ”—(वा. सं. ५। ४०) ।
इति । अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः । तुस्मादाह—अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति । “ या तव तन्नूर्म्मस्त्व-
भूदेपा सा त्वयि । यो मम तन्नूर्स्त्वभूदियं सा मयि । यथायथं नो व्रतपते व्रतान्यनु
मे दीक्षां दीक्षापतिरमंस्तानु तपस्तपस्पतिः ” (वा. सं. ५। ४०) इति । तत् प्रत्युक्षमग्नेर्हि-
र्मुच्यते । स स्वेन सतात्मना यजते । तुस्मादस्यात्राश्रन्ति । मानुषो हि भवति । तुस्मादस्यात्र नाम
गृह्णन्ति । मानुषो हि भवति । अथ यत् पुरा नाश्रन्ति—यथा हविषोऽहुतस्य नाश्रीयात् एवं तत् ।
तन्मादीक्षितस्य नाश्रीयात् । अयात्राङ्गुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥

एविर्दानान् समन्त्रक निष्कामण विधत्ते—अथोपनिष्कामतीति । स्वाहा निर्व्वरुणस्येति । “ स्वाहा निर्व्वरु-
णस्य ”—(का. श्रौ. सू. ८। १९७) इति सूत्रम् । अग्ने वरुणपाशाप्रसङ्गं दर्शयति—वरुणपाशो वा
एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति । समिधमेवाभ्यादधत्वात्तदीक्षा उपैति “ अग्ने व्रतपाः ”—
इति । नत्र स्वशरीरप्रधानेन सत्याप्य अग्निशरीरस्य स्वस्मिन्वात्पणुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन यथायथ शरीर-

युषं व्रक्ष्यन्नेष्ण्यञ्जुं जुहोति । ज्येष्ठां दि वृषस्वस्माद्रेष्ण्यञ्जुं
जुहोति ॥ १ ॥

युद्धे व्रक्ष्यन्त्या जुहोति । यज्ञो वै त्रिष्णुर्यज्ञेनेतद्रूपमुच्छेति तस्मा-
द्रेष्ण्यञ्जुं जुहोति ॥ २ ॥

स यदि मृजु जुहोति । चतुर्गृहीतमाग्यं गृहीत्वा जुहोति युयु मृजुण
मृजुषेवापहृत्य जुहोन्मुकु त्रिष्णो त्रिक्रमस्वारु धुषाय नस्कृधि ॥ घृत्
घृतयानं पितृ प्र यजुपतिं निर स्वाहेति ॥ ३ ॥

अथ यूपमस्यादनम् ।

युषं प्रक्षयन् वैष्णव्यां जुहोति । वैष्णवां दि युषः । तस्माद्रेष्ण्यञ्जुं जुहोति ॥ १ ॥
यद्धे वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै त्रिष्णुः । यज्ञेनेतद्रूपमुच्छेति । तस्माद् वैष्णव्यां जुहोति ॥ २ ॥
स यदि मृजु जुहोति-चतुर्गृहीतमाग्यं गृहीत्वा जुहोति । ययु मृजुण-मृजुषेवापहृत्य जुहोति-
“ उरु विष्णो त्रिक्रमस्वारु धुषाय नस्कृधि । युषं युतयानं पितृ प्र यजुपतिं निर
स्वाहा ”-(वा. मं. ५ । ४१) इति ॥ ३ ॥

स्वीकार इति शिष्ये । स एवं गतान्मना यत्र न इति । पुंसस्यपामना गता, इत्यादी ' गेन ' यत्रमाना-
त्मना गता ' यत्रने ' । सप्तमीस्य पुनः प्राप्तवान् । दीक्षितान्त्रिंशोऽस्मात्प्राप्तवान् यत्रनेति प्राप्त इत्याह-
तस्माद् वैष्णव्यां जुहोति । तस्मादिति तेषु शिष्यांस्त-मातृणां इति नामकरणेणापि मानुषात् एव; अथोऽ-
र्थाद् वैष्णवैरक्षयान्नेने दीक्षितस्य नाम न गृहीतादिति शिष्यात्पदे । यथा इतिशोऽनुस्य नार्थीपादेने
हृदिनि । ' अहने ' यथा देवतादिषु मनुष्यो ' नार्थीपात् ' ' एष तद् ' इति मरति; यत्रयापि यत्रमानेन
एव प्रकृत्यादिप्रतिपत्तयः । " नामप्रकरणोऽने अथल. जुहोति " (वा. श्रौ. सू. ८।२००) इति सू. ॥ २१ ॥

इति अक्षयव्यायाद्योऽभिधेने सायनि वेदावप्रज्ञाने माष्यदिस्वज्जायत्राक्षयव्याये
तुर्वापि तस्माद् यज्ञायानं तुर्वाय मन्त्रम् ॥ (३-१-३)

अथ यूपयोग उच्यते-युषं प्रक्षयन्त्रिष्णवित्वा । ' ययन् ' छेत्तन् । ' वैष्णव्यां ' भाद्रवर्षादे तुह-
नार्थं । " मास्य देवा "-(वा. सू. ३ । २ । २३) इत्यम् । " इति मा ष्येतिष्णवित्वा मा हिग्निः
युषित्वा मन्त्रम् "-(वा. सू. ५ । ४३) इति मन्त्रम् । मन्त्रादी सांख्य्याक्रमणशोऽनेन शिष्णुत्वा-
द्रेष्ण्यप्रमत्तदवैष्णव्युषो वैष्णव्यं युषम् ॥ १ ॥

अथो वैष्णव्यं प्रकृत्य-यद्धे वैष्णव्या जुहोति । यज्ञेनेतद्रूपमुच्छेति । यद्धेने युषमन्त्रिष्य
गतान् मरति ॥ २ ॥

स यदि मृजुषोऽपि । अयम् । उरु शिष्णविति । एष मन्त्रो वैष्णवैरक्षयान्नेन ष्येष्ण्यलः, अथ
एव मन्त्रो नैव ष्येष्ण्यलः । अथ युषम्-" युषाहृति जुहोति अतुर्गृहीतं युषं वांदि शिष्णविति ' ;
(वा. श्रौ. सू. १ । ४१) इति ॥ ३ ॥

यद्वाज्यं परिशिष्टं भवति । तद्वादेते यजुश्णः शुद्धं भवति तत्तद्वा-
देतेतऽआपन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तुमेवु मभिमृश्य जपति । पश्चाद्देव प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयतेऽत्यन्या ३ ॥
ऽअगुं नान्या ३ ॥ ऽउपागामित्युति ह्यन्यानुति नान्यानुपति तस्मादाहा-
त्यन्या ३ ॥ ऽअगुं नान्या ३ ॥ ऽउपागामिति ॥ ५ ॥

(त्य) अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य इति । (त्य) अर्वाङ्घ्येन
पुरेभ्यो वृश्चति युऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परोऽवरेभ्य इति परो ह्येन-
सवरेभ्यो वृश्चति युऽएतस्मादर्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहावर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्यो
ऽविदं परोऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तुं त्वा जुषामहे देव ध्वनस्पते देवयज्यायाऽऽइति । तद्यया बहूनां मध्या-
त्साधुषु कर्मणे जुषते सु रातुमनास्तस्मै कर्मणे स्यादेवमुषेनमेतद्बहूनां
मध्यात्साधुषु कर्मणे जुषते सुरातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

यदाभ्यं परिशिष्टं भवति-तदाऽपि । यत्तज्जः शश्रं भवति-तच्छाऽऽदे । स आपन्ति । स यं
पूर्वं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तमेवमभिमृश्य जपति । पश्चाद्देव प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते-“ अत्यन्या ३ ॥ ऽअगाम्,
नान्या ३ ॥ ऽउपागाम् ”-(वा. सं. ६ । ४२) इति । अत्रि ह्यन्यानेति, नान्यानुपति । तस्मा-
दाह-अत्यन्या ३ ॥ ऽअगाम्, नान्या ३ ॥ ऽउपागामिति ॥ ५ ॥

“ अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदम्, परोऽवरेभ्यः ” (वा. सं. ६ । ४२) इति । अर्वाङ्घ्येने
पुरेभ्यो वृश्चति-य एतस्मात्पराञ्चो भवन्ति । परोऽवरेभ्य इति । परो ह्येनमवरेभ्यो वृश्चति-यऽएत-
स्मादवाञ्चो भवन्ति । तस्मादाह-अर्वाङ्क्त्वा पुरेभ्योऽविदम्, परोऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

“ तुं त्वा जुषामहे देव ध्वनस्पते देवयज्याये ”-(वा. सं. ६ । ४२) इति । तद् यया-
बहूनां मध्यात्साधुषु कर्मणे जुषते, ॥ रातुमनास्तस्मै कर्मणे स्यादेवमुषेनमेतद् बहूनां मध्या-
त्साधुषु कर्मणे जुषते, स रातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

यद्वाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अर्वाङ्क्त्वापि अर्वाङ्घ्येन युग्मदत्ते । यत्तज्ज इति । ‘ यत् ’ तज्जकस्य ‘ शश्रं
भवति ’ वासिनिगान तिष्ठती । जोषयन्ते य युरयान्ति, स अत्यनानि सर्वन्व ॥ ४ ॥

तमेवमभिमृश्य जपतीति ‘ तत् ’ यूनृ ‘ एवन् ’ ‘ अभिमृश्य जपति ’ “ अत्यन्यानाम् ”-
इत्येवहोरेण्यर्थः । अथवा अतिवर्तने न कर्तव्यम्, ‘ पथत् ’ “ प्राङ् ” “ तिष्ठन् एव ” ‘ अभिमन्त्रयते ’ ।
अत्र ॥ यूननिवृत्त्यर्थमिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पश्चात् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते ”-इत्यादि सूत्रे

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति । तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे
जुषान्ते तस्मादाह देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥

(त्पु) अयं सुवेणोपस्पृशति । विष्णवे त्वेति वैष्णवो हि यूपो यज्ञो
वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृश्चति तस्मादाह विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥

(त्पु) अयं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति (त्यो) ओषधे त्रापस्वेति वज्रो
वै परशुस्तयो ह्येनमेव वज्रः परशुं हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते

“ देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ताम् ”—(वा. सं. ९ । ४२) इति । तद्वै समृद्धं—यं देवाः
साधवे कर्मणे जुषान्ते—तस्मादाह—देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥

अयं सुवेणोपस्पृशति—“ विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ९ । ४२) इति । वैष्णवो हि यूपः । यज्ञो
वै विष्णुः । यज्ञाय ह्येनं वृश्चति । तस्मादाह—विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥

अयं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति—“ ओषधे त्रापस्व ”—(वा. सं. ९ । ४२) इति । वज्रो वै

प्रहृष्यन् (वा. सं. ९ । १-१०) । मन्त्रम्यादनर्पः—हे पुरोहितपत्न्याद्यारिरूपवृद्ध । तत्र प्रोतेः
पूर्वन् ‘अन्यान्’ यूप्यादि नानाजालीयान् वृश्चन् ‘अन्यान्’ अतिक्रम्य त्वां प्रानोऽस्मि । एवम्
‘अन्यान्’ ब्राह्मणोऽतिरिक्तानितः परमर्षि ‘नोगामान्’ नोगाप्सामि । ‘त्वा’ त्वान् ‘परम्यः’ त्वत्तो-
ऽप्युर्ध्वं वर्तमाना ये सन्ति, तेषाम् ‘अर्वाङ्’ अथस्तात् प्रपन्नं वर्तमानान् ‘अविदन्’ । तथा ‘अवरोम्यः’
पूर्वनाविम्यः सहायान् त्वां ‘परः’ परस्ताद् वर्तमानान् ‘अविदन्’ । आदन्तवोर्मेर्धमालां वाततरादिहृत्-
दोषनम्भवात् निहृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्तमानं त्वान्नेव निर्दोषपदैर्दन्तिपर्यः । हे ‘देव । वनस्ते’
‘त’ तारां वर्तमानं यूपार्हं ‘त्वा’ त्वां ‘देवयज्यायै’ यगार्थं ‘जुषामहे’ इति । मन्त्रनागम्य तावदमह-
तप्रयेति । ‘यथा’ ‘बहुनां’ पुरुषाणां ‘मम्यान्’ एकमेवकथ्यं ‘साधवे’ शोभनान् ‘कर्मणे’ ‘जुषेत’
सेवेन, ‘सः’ जोष्टा ‘रातमनाः’ ददचित्तः, कर्नोर्धमप्रीष्टजननक्तः स्मृत् ‘तस्मै कर्मणे’ तत् कर्म कर्तुं
मवेन्, अपवा ‘कर्मणे रातमनाः’ इवात् ‘कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेर्यथः । ‘एवमेवेतन्’ इति दार्ष्टान्तिका-
निधानमुक्तार्थम् ॥ ९-७ ॥

देवास्त्विति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रनोवनमह—तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे
जुषान्ता इति । ‘जुषान्ते’ जुषेरन् ॥ ८ ॥

अयं सुवेणेति । “ विष्णवे त्वा ”—इति । मन्त्रेन ‘सुवेण’ ‘उत्तरवृत्ति’ वृत्तम् । ‘विष्णवे’ यूप-
दत्तपर्यः । यज्ञान्ति शेषः । कथं यूपस्य विष्णुवृत्तिः, तत्रह—वैष्णवो हि यूप इति । ‘यूः’ ‘वैष्णवो
हि’ विष्णुदेवस्यः सन्तु । तदेव कथयति, तत्रह—यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञ्यानि विष्णुवे यूपस्य किमा-
पायमिच्छत आह—यज्ञाय ह्येनं वृश्चतीति ॥ ९ ॥

अयं दर्भतरुणकुमिति । “ ओषधे त्रापस्व ”—इति । इतरुणेन यूपं व्यपहितं वृन्तम् । हे ‘ओषधे !’

१-युगेधेणुज्जि विष्णवे त्वेति । वा. सं. ९ । ११ । १-ओषध इति कुञ्जलं विष्णवे स्वयं इति यज्ञुना
प्रहृष्टि । वा. सं. ९ । १२ ।

मैनधं हि२क्षीरिति वृजो वै परशुस्तयो हेनमेप वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमधं शुकलमपच्छिनत्ति । तमादत्ते तं वाऽअनशस्तम्भं वृक्षे-
दुत्त ह्येनमुनसा वृहन्ति तयोऽनो न प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं ग्राञ्चं पातयेत् । ग्राची हि देवानां दिग्गुणो बुदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां
दिग्गुणो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिनिवाधिपेतेषा वै द्विर्विपनुषां
तस्मादेनं दक्षिणायै दिशः परिनिवाधिपेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हि२क्षीः पृथिव्या
सम्भवेति वृजो ध्याऽएषु भवति यं सृषाय वृक्षन्ति तस्माद्ग्रात्रप्रच्यव-
मानादिमे लोकाः सुधृषेजन्ते तदेभ्युऽपुषेनमेतुल्लोकेभ्यः शमयति तुषे-
माल्लोकाञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

परशुः । तयो हेनमेप वृजः परशुर्न हिनस्ति । अय परशुना प्रहरति—“ स्वधित्ते मेनं हिंसीः ”—
(वा. सं. ५. १४२) इति । वृजो वै परशुः । तयो हेनमेप वृजः परशुर्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमं शुकलमपच्छिनत्ति—तमादत्ते । तं वाऽअनशस्तम्भं वृक्षेद्—उत्त ह्येनमनसा बहन्ति-
तयोऽनो न प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं ग्राञ्चं पातयेत् । ग्राची हि देवानां दिक् । अशो उदञ्चत् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् ।
अशो प्रत्यञ्चत् । दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिनिवाधिपेत । एषा वै दिक् विनुषाम् । तस्मादेनं दक्षि-
णायै दिशः परिनिवाधिपेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते—“ द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भव ”—

‘ न प्रहारयथायान् ‘ एन ’ वृक्ष ’ ग्रायम्ब ’ । ‘ वृजो वै परशु ’ छेदकवान् परतोर्वज्रवत् । “ स्वधित्ते
मेनम् ”—इति छेदनमन्त्र स्पष्ट एव ॥ १० ॥

स यं प्रथममिति । प्रथमच्छिन्नं शुकलं सृषावते प्रनेपार्यमाददीनं । तं वा अनशस्तम्भमित्यादि । न
शित्ने ‘ अशस्व ’ शुकलाद्गन्धं स्तम्भो यस्मिन् प्रथमकर्मणि, ‘ तम् अनशस्तम्भम् ’; अशमस्यतां यथा न
स्यात्, एव सर्वं वृक्षेदित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—उत्त ह्येनमनसेति । (पठे) अन्तां दानमा सृष नयेतुः, नदा
अश मा वाधिष्टेति ॥ ११ ॥

सृषाम्याय पाननविषये प्राणादिदिक्रत्र विकल्पयति—तं ग्राञ्चं पातयेदित्यादिना । अग्न्या दिशि पाननं
निषेधति—दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिनिवाधिपेतेति । ‘ एन ’ सृष दक्षिणायै दक्षिणस्याः । ‘ दिशः ’
परिवाधक कारयितुमित्येदित्यर्थः, तस्याः विन्दुदेवत्वान् ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते इति । ‘ प्रच्यवमानम् ’ अथ. पतन्तमित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—वृजो वा

१-प्रथमं शुकलं निदधति । का. धी. सू. ६. ३. १३ । २-अशस्वमम व्यत्ति । एकत्र । का. धी. सू. ६. १४१. १५ ।
३-न दक्षिणावते । का. धी. सू. ६. १४१. ४-दाम्य लेखीरिति एतन्मन्त्रवचने । का. धी. सू. ६. १११ ।

स यदाह । द्यां मालेखीदिति दिवं मा हिंसीदित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिंसीदिति तत्र तिरोहितमिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सज्जानी-
ष्वेत्येवैतदाहायथं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाये-
त्येषु ह्येनथं स्वधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥ १४ ॥

(त्य) अथावध्वनमभिशुहोति । नेदतो नाश रक्षाथंस्वनूत्तिष्ठानिति
द्वुत्रो वाऽआज्यं तद्वज्रेणैतन्नाश रक्षाथंस्वववाधते तथातो नाशर-
क्षाथंस्ति नानूत्तिष्ठन्त्यथो रेतो वाऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आवध्वनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

(वा. सं. ५ । ४३) इति । वज्रो वाऽएष भवति—यं यूषाय वृश्चति । तस्माद्भ्रात्रच्यवमानादिमे
लोकाः संरेजन्ते । तदंभ्य एवैनमेतल्लोकैभ्यः शमयानि । तयेर्नाल्लोकाञ्छान्तो न दिनस्ति ॥ १३ ॥

न यदाह—“ द्यां मा लेखीः ” इति । दिवं मा हिंसीदित्येवैतदाह । अन्तरिक्षं मा हिंसीः—इति ।
नाश तिरोहितमिवास्ति । “ पृथिव्या सम्भव ” इति । पृथिव्या सज्जानीष्वेत्येवैतदाह—“ अयं हि
त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय ”—(वा. सं. ५ । ४३) इति । एष
ह्येनं स्वधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥ १४ ॥

अथावध्वनमभिशुहोति—नेदतो नाश रक्षाथंस्वनूत्तिष्ठानिति । वज्रो वाऽआज्यम् । तद् वज्रेणैवै-
तन्नाश रक्षाथंस्वववाधते । तथातो नाश रक्षांसि नानूत्तिष्ठन्ति । अथो रेतो वाऽआज्यम् । तद्
वनस्पतिष्वेवैतद् रेतो दधाति । तस्माद्रेतस आवध्वनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते ॥ १५ ॥

एष भवतीति । “ इत्यस्तुनां, स्थानुनां, यूरानुनां ” (ति. सं. ५ । ३ । ६ । २) इति ध्रुनेः । वज्रा-
वपववाद् यूरस्य वज्रानम् । अतो वज्रान एव यूरार्थवृश्चानतः । लोकः संरेजन्त इति । “ स्पन्दे रेतस
इति मयवेनयो ”—(निर. ३।४।४) इति यास्क ॥ १३ ॥

स यदाहिति । “ पृथिव्या सम्भव ”—इत्यस्य तापर्यमाह—सज्जानीष्वेत्येवैतदाहिति । ननु रेतोऽज्यं
प्रदुर्वात्यर्थं । अयं हि त्वेति । सूत्रान्तः पूर्वमन्त्रोपवेन स्वातन्त्र्येण चेति प्रविकल्पेनोक्तवान् । ‘ अयं
खड्ग स्वनिः ’ छेदनाभवनरसु ‘ तेतिजानः ’ निश्चितो भवन् ‘ महते ’ ‘ सौभगाय ’ मुभगात्वाय, अथा-
दृषयाकाशप्रयणादि मुभगात्वे, अथवा मुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थत्वात् प्रणयनस्य । ‘ प्रणिनाय ’
प्रणयनं दृशतान्, पृथक् कृतवानितिर्थः । छेदनाभावे प्रणयनान्भवत् पूर्वोपचरणे परशुना यथाथं छिन्नस्त्रं
लोकत्रयमरीचयन्तः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगश्चेत् उक्तलक्षणं त्वां शोधयामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आवध्वनमेव विधाय प्रशसति—अथावध्वनमभिशुहोति नेदतो नाश्रेत्यादिना । अथ समन्ताद् अवध्वनम्
‘ आवध्वनम् ’, तदभि तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—“ अतस्त्वमित्यावध्वनेऽभि-
जुहोति, यूपे वा तसंस्कारत्, स्थागो श्रुतोष ” इति (का. श्रौ. सू. ६ । २०—२२) होमतावनस्याज्यस्य

(द) अष्टारत्रिं परिवासयेत् । (द) अष्टाक्षरात्रे गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धे एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्रिं परिवासयेत् ॥ २० ॥

(त्र) नवारत्रिं परिवासयेत् । (त्रि) त्रिवृद्धे यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नवारत्रिं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

(डे) एकादशारत्रिं परिवासयेत् । (डे) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्जो यूपस्तुस्मादेकादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

(डा) द्वादशारत्रिं परिवासयेत् । (डा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वृत्रो वृत्रो यूपस्तुस्माद्द्वादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

(ड्य) त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् । (ड्य) त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वृत्रो वृत्रो यूपस्तुस्मात्त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृत्रो वृत्रो यूपस्तुस्मात्पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

अष्टारत्रिं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्द्धे एष यज्ञस्य । तस्मादष्टारत्रिं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नवारत्रिं परिवासयेत् । त्रिवृद्धेः यज्ञः । नव वै त्रिवृत् । तस्मान्नवारत्रिं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्रिं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्जो यूपः । तस्मादेकादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्रिं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वृत्रः । वृत्रो यूपः । तस्माद्द्वादशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वृत्रः । वृत्रो यूपः । तस्मात्त्रयोदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृत्रः । वृत्रो यूपः । तस्मात्पञ्चदशारत्रिं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

अष्टारत्रिं परिवासयेदिति । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति-साक्षादवयवत्वेन 'गायत्री' प्राप्तस्मन्तसन्वत्सरात् यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धः' एषः यूपोऽपि प्रस्तावनीयमानत्वात् 'पूर्वार्द्धः' ॥ २० ॥

नवारत्रिमिति । त्रिवृद्धे यज्ञ इति । त्रिवृदादिस्त्रोमसाध्यत्वात् सवनमेदेन त्रिवृत्त्वाद्, 'यज्ञस्त्रिवृत्' । स च 'त्रिवृत्' स्त्रोमः 'नव वै' स्त्रोत्रियन्नकल्पत्वात् ॥ २१ ॥

एकादशारत्रिमिति । वृत्रस्त्रिष्टुभिमिति । त्रिष्टुभा सह प्रकथयते सकाशादुत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिरिन्द्राद्यवेदितव्या (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) ॥ २२ ॥

द्वादशारत्रिमिति । उक्त संवत्सरस्य वृत्र वम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्रिमिति । पञ्चदशो वै वृत्र इति । एतदपि "उरसो वावृम्यां पञ्चदश निरमिमीत, तमिन्दो देवताऽवसृज्यत" - (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) इति श्रुतेः । पञ्चदशारथेन्द्रमन्वत्त्वाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

सप्तदशारत्रिर्वाजपेययूपः । (पौऽप) अपरिमित एव स्यादपरिमितेन वा
ऽएतेन वज्रेण देवाऽअपरिमितमजयंस्तुयो ऽएवैषुऽएतेन वज्रेणापरिमि-
तेनैवापरिमितं जयति तुस्मादपरिमितऽएव स्यात् ॥ २६ ॥

त्स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै षड्भुस्य
गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५।३ ॥ (६।४.)

सप्तदशारत्रिर्वाजपेययूपः, अपरिमित एव स्यात् । अपरिमितेन वाऽएतेन वज्रेण देवा अपरिमित-
मजयन् । तयोऽएवैष एतेन वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति । तुस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥
स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य ।
तुस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

सप्तदशारत्रिर्वाजपेययूपं इति । अतोऽत्र स न गृह्यते । एवं बहून् पक्षानुपन्यस्यातोऽप्यधिकमप्युन्मा-
ममनुजानाति-अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारणमाह-अपरिमितेन वेति । वज्रस्यापिन्यमहिमत्वाद्
देवानां प्रयोजनानुसारेण सप्तमणालीकाराद् यूपोऽपपरिमितो मवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि (का. श्रौ. सू. ६।२७) एष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चारत्यादिपञ्चान्
विकल्पयामास-“पञ्चार्त्ति. पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशसप्तचतुर्दशवर्त्मपरिमितो ॥”-(का. श्रौ. सू. ६।
२९) इति ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वब्रह्म वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये षतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३-६-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तत्रो ह्यर्हं विवाचयन् । पुमयोश्चतुरो देवादिवाताीर्यमहेष्टः ॥

भद्राण्ड गोमहस्र ब्रह्मकदम्बतुलाशुक्लौ त्वर्णगर्भ,
समाग्नीन् पञ्चसर्गिश्चिद्वरस्तस्त्ववावेतुमौर्वर्णभूमीः ।
शनोन्मा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ माषणि' सिङ्घणार्थो,
व्यग्रार्णादिश्वकक प्रथिनविधिगहाभूतयुक्त घटत्र ॥ १ ॥
धान्यादिं धन्यजन्मा निलम्बवतुलः स्वर्गज वर्णमुष्ट्यः
कौर्णमीष कृषावान् शुडङ्गनमन्त्रो राजन् राजपूज्यः ।
लाज्योक्त्य प्राज्यजन्मा लज्जजमन्त्रा शार्द्धं चास्तिजाः
रत्नादशो रत्नरूप गिरिमहन मुदा पात्र्यान्तिस्तृणार्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपद्मेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीनीलंकरहरमहाराजसायण्यवुरस्यधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वरीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ६ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

—००५६००—

अग्निमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समानऽप्तस्य यजुषो बन्धुर्द्यौपो वा ऽप्या यदः-
प्रिस्तस्मादाह नार्यसीति ॥ १ ॥

(त्वु) अयावदं परिहितति । (ती) इदमहर्षे रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ता-
मीति ब्रह्मो वा ऽअग्निर्व्यत्रेणैत्राश्रणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥

(त्वु) अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्करित्युपरेण सम्प्रायावदं खनति
तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हस्पित्युपरिष्टादधिनिदधाति
तदेवोपरिष्टाद्यूषशकलमधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चपालमुपनिदधात्यय
यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽग्नावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारतीति नात्र तिग्रे-
हितमिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुमुंच्यमेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

अग्निमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
नार्यसीति ”—(वा. सं. ६ । १) इति । समानऽप्तस्य यजुषो बन्धुः । यौपो वाऽप्या—यदः
प्रिस्तादाह—नार्यसीति ॥ १ ॥

अयावदं परिहितति—“ इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि ”—(वा. सं. ६ । १) ।
इति । ब्रह्मो वाऽअग्निः । बन्नेणैत्राश्रणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्करित्युपरेण सम्प्रायावदं खनति । तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधाति ।
एतावन्मात्राणि बर्हस्पित्युपरिष्टादधिनिदधाति । तदेवोपरिष्टाद्यूषशकलमधिनिदधाति । पुरस्तात्पार्श्वत-
श्चपालमुपनिदधाति । अयं यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति—सोऽग्नावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

स यवानावपति—“ यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारतीति ”—(वा. सं. ६ । १) इति ।
नात्र तिग्रेहितमिवास्ति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—येष्यमेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

एष्य निःश्रमिन् वेदा यो वेदेष्योऽहिते जगत् । निर्ममे तपहं वन्दे विद्यार्त्तार्थमदेश्वरम् ॥

अग्निमादत्ते देवस्य त्वा (१ कण्टिका)—इत्यादिकम्, स ययानिसात ओषधियु मितः स्यादेवमेता-
स्तोषधियु मितो भवति । (७ कण्टिका)—इत्यन्तत्र धन्यजानमोदुम्बर्षाः अकटनिर्माणविधानेनैव व्याख्यान-
प्राम् (अ. प. ब्रा. ३ । १ । १ । ४—१४) उपरेण सम्प्रायेति । यूपस्थानद्वयो मूलमाग उपरः
दाह-परिमितं यूपवत् कुर्यात् । एतावन्मात्राणीति । मुष्टारिमितानि यूपे निदध्यात् यूपशकलं च (का.
श्री. सं. ६ । ४१—४६) ॥ १—७ ॥

१—देवस्य त्वा अग्निमादत्तं यूपवदं परिहितति—इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि इति । ब्रह्मो वाऽअग्निः । बन्नेणैत्राश्रणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥
अथ खनति, तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति, तदग्रेण यूपं निदधाति, तदग्रेण यूपं निदधाति । इति ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति ब्रजो वै सूप एषां
लोकानामभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवेतदाह ॥५॥

(द्वा) अय याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । त्वा अवद्रे ऽवनयति शुन्धन्तां
लोकाः पितृपदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः स्वातस्तुमेवैतन्मेध्यं करोति ॥६॥

(त्यु) अय वर्हीषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति
पितृपदनमसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्येतद्भवति यद्विस्वातर्षे स यथानि-
स्वात ओपधिषु मितः स्यादेवमेतास्त्रोपधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

(त्यु) अय सूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्द्वनस्पतीनां ब्रह्माद्या
शकलस्तुस्माद्यद्वा बाह्याशकलमपतक्षुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्वेषा
मेतत्तद्यूपशकलं प्रास्यति सृतेजसं मिनवानीति तद्युदेष एव भवति
नान्य ऽएष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । (त्यु) अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामिति पुरस्ताद्वा ऽअस्मा-

स प्रोक्षति—“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ”—(वा. सं. ६ । १) इति । ब्रजो
वै सूपः । एषां लोकानामभिगुप्त्यै । एषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवेतदाह ॥ ५ ॥

अय याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते—त्वा अवद्रेऽवनयति—“ शुन्धन्तां लोकाः पितृपदनाः ”—
(वा. सं. ६ । १) इति । पितृदेवत्यो वै कूपः स्वातः । तमेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अय वर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति—“ पितृपदनमसि ”—(वा.
सं. ६ । १) इति । पितृदेवत्यं वा ऽअस्येतद्भवति—यत्रिस्वातम् । स यथा निस्वात ओपधिषु मितः
स्याद्—एवमेतास्त्रोपधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अय सूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वाऽएतद्द्वनस्पतीनां—यद् बाह्याशकलः । तस्माद्यद्वा बाह्या-
शकलमपतक्षुवन्ति—अथ शुष्यन्ति । तेजो होपामेवम् । तद् यद्यूपशकलं प्रास्यति । सृतेजसं मिन-
वानीति । तद् यदेव एव भवति, नान्यः । एष हि यजुष्कृतो मेध्यः । तस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥
म प्रास्यति—“ अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणाम् ”—(वा. सं. ६ । २ ।) इति । पुरस्ताद्वा

यूपशकलस्य गर्ते स्थापन सार्ववाद विषये—अय सूपशकलं प्रास्यति तेजो ह वा एतदित्यादिना ।
सृतेजसं मिनवानीति—समर्पकने—तस्माद् यदा वाह्याशकलमित्यादिना । “ अपतक्षुवन्ति ”
तक्षणेन लज्जुवन्ति । “ तन्करणे तक्ष ”—(वा. सं. ३ । १ । ७६) इति श्रुः । एष एव भवतीति । युग्वागात्मक
एव भवेत् नान्यं सत्त्वं । अत्र शकलनिषेधे कारणमाह—एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति । यजुषा
“ स्वधितं मेतम् ”—इति मन्त्रेण नियामितं, अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्राप्तन समन्त्रक विषये—म प्रास्यति अग्नेणीरसिति । डिग्मानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्ने नांयन इति

१—अयस्यशकलं निषेधेति । वा. सं. सू. ६ । १४६ । २—“ यजुषात्मकम् ” इति श्रुः । ३—अयस्यशकलं अग्नेणीरसिति वा. सं. ६ । १५२ ।

देपोऽपच्छिद्यते तस्मादाहमेणीरसि स्वावेशेऽन्नेतृणामित्येतस्य वित्ता-
दधि त्वा स्यास्यतीत्यधि ह्वेनं तिष्ठति तस्मादाहंतस्य वित्तादधि त्वा
स्यास्यतीति ॥ ९ ॥

(त्व) अयं सुवेणोपहत्याज्यम् । (म) अवटमभिजुहोति नेदधस्ता-
न्नाद्वा उक्षार्थं स्युपोत्तिष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं तद्ब्रज्रेणैवं नाद्वा उक्षार्थं
स्युववाधते तथाप्यस्तान्नाद्वा उक्षार्थं नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात्परीत्यो-
दद्द्वासीनो यूपमनक्ति सु आह यूपयाज्यमानायानुब्रुहीति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वानवित्त्विति सविता वै देवानां प्रसविता
युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्रूपः सुर्वं वा ऽइदं मधु इदिदं क्रिञ्च

अस्मादेपोऽपच्छिद्यते । तस्मादाह-अमेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामिति । " एतस्य वित्तादधि
त्वा स्यास्यति " - (वा. सं. ६ । २) इति । अधि ह्वेनं तिष्ठति । तस्मादाह-एतस्य वित्तादधि
त्वा स्यास्यतीति ॥ ९ ॥

अयं सुवेणोपहत्याज्यम् । अवटमभिजुहोति । नेदधस्ताद् नाद्वा रसांस्युपोत्तिष्ठानिति । वज्रो
वा आज्यं तत् वज्रेणैवं नाद्वा रसांस्यववाधते । तथाप्यस्तान्नाद्वा रसांसि नोपोत्तिष्ठन्ति । अयं
पुरस्तात्परीत्योदद्द्वासीनो यूपमनक्ति । स आह- ' यूपयाज्यमानायानुब्रुहीति इति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति- " देवस्त्वा सविता मध्वाननु " - (वा. सं० ६ । २) इति । सविता वै

' अमेणीः ' यूपान्यवभूत इत्यर्थः । यद्वा अमेऽवधिनो युरोऽवट प्रति नीयत इति ' अमेणीः ' पुरस्तात्
इत्यर्थः । यस्त्वम् अमेणीरसि, स त्वम् ' उन्नेतृणाम् ' ऊर्ध्वं नेतृणाम्पर्वणाम् ' स्वावेशः ' यूपवटे सुखेन तैरा-
विश्यत इति स्वावेशः । ॥ त्व हे यूपशकल ! ' एतस्य ' कर्मणः ' वित्तान् ' । " विद् ह्वेन " (वा. पा.
अ. प. ९४) । कर्मणि षष्ठी । विदिविदितार्था मवति । कर्म कृतवान् न भवति । अधि त्वा स्यास्यतीति ।
अर्थाद्युपारिभाषे । हे यूपशकल ! ' त्वामधि ' त्वोपरि युरः ' स्यास्यति ' तस्यावस्थानं वित्तात् । अमेणीरित्यस्य
तात्पर्यमाह-पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः ' अस्माद् ' युरात् ' पुरस्ताद् ' अरि तिष्ठतेः
अस्य प्रथमशकलत्वात्, युरान् प्रथम नीयमानत्वात् ' अमेणीः ' स्वावेश इत्यर्थः । ' एतस्य ' सम्पन्नन्धने
वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अयं सुवेणोपहत्याज्यमिति । ' आज्यम् उपहत्य ' सुवेण आदाय, ' अवटमभि ' तूर्णी ' जुहोति '
" सुवेणवटे जुहोति तूर्णान् " (का. श्रौ. सू. ६ । १२) इति सूत्रम् । आग्रधनतोमार्धवादे " नेद-
धस्ता " इत्यादिकम् । (श. प. श्र. ३ । ६ । ४) १९) व्याख्यातम् । अयं पुरस्ताद् परीत्येति ।
अवटस्य ' पुरस्ताद् ' परीत्य ' शकलम् ' उदङ् ' उदङ्मुखः ; ' अर्धमनः ' अर्धयुर्व्रजमानो वा ' यूपम-
नक्ति ' " पुरस्तात्परीत्य-अर्धयुर्व्रजमानो वा यूपमनक्ति उदङ्मुखरिय " (का. श्रौ. सू. ६ । १४) इति
सूत्रानुवचनम् । शकलायां युराग्रन-पः ॥ १० ॥

सोऽनक्तीति (" देवस्त्वा सविति " का. श्रौ. सू. ६ । १६) " देवस्त्वा " - इत्यन्नमन्त्रस्य तात्पर्ये-

उदेनमनेन जुष्येण सुष्टुस्पर्शयति उदस्मै सवित्रा प्रसविता प्रतौति तुस्ना-
दाह देवुस्त्वा सविता मघानक्स्त्रिति ॥ ११ ॥

(तु) अय चप्राणमुभयतः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपिप्पलाभ्यस्तत्रौ-
पधीभ्य इति पिप्पलथं हेवास्येतत्तद्यन्मध्ये सुइसृहीतमिव भवति
तिर्गन्धाऽइदं वृक्षे पिप्पलमाहृतथं स उदेवेदथंस्तम्बन्धनं चान्तरोपेनित-
मिव उदेवैतत्करोति तुस्नान्मध्ये सुइसृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥

(त्या) भान्तमभिष्टान्तकि । वृजमानो वाऽभ्यग्निष्टा उस आन्यथं उसेनैवैत-
द्यजमानमनक्ति तुस्नादान्तुनभिष्टामनत्तयथ परिव्ययणं प्रति समन्तं
पुरिवृशत्युपाहोश्चरिपमापायानुहृहीति ॥ १३ ॥

देवतां मनविदा । यजमानो वाऽप्य निदानेन-यसूयः । सर्वं वाग्दं मधु यदिदं किञ्च । उदेनमनेन
सर्वेण संस्पर्शयति । उदस्मै सवित्रा मघविदा प्रतौति तुस्नादाह-देवुस्त्वा सवित्रा मघानक्स्त्रिति ॥ ११ ॥

अथ चप्राणमुभयतः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति-“ सुपिप्पलाभ्यस्तत्रौपधीभ्यः ”-(सं. वा. ६
२ ।) इति । पिप्पलं हेवास्येदह-यन्मध्ये संसृहीतमिव भवति । तिर्गन्धाऽइदं वृक्षे पिप्पलमाह । तु-
स यदिदं स्तम्बन्धनं चान्तरोपेनितमिव-उदेवैतत्करोति । तुस्नान्मध्ये संसृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥

आन्तमभिष्टान्तकि । यजमानो वाऽभ्यग्निष्टा । उस आन्यथं उसेनैवैतद्यजमानमनक्ति । तुस्ना-
दान्तमभिष्टान्तकि । अथ परिव्ययणं प्रतिमुञ्चति । अदाह- उच्छ्रीयनाणा-
शुहृति इति ॥ १३ ॥

कह-अस्ति वै देवानामिवादिष्य । यजमानोपस्यन् सान्य यूतेरि निपत्तवात्, अस्तिद्विन्वाद्
यजमान एव यूतेनोत्तन्ते । “ इयं पृथिवी सर्वेषां दूताणां मधु ”-(वा. १. वा. १४ । १ । १ ।)
इत्याहुःअकवेम । सर्वेतिदं मधु । “ तसः ” “ एतः ” यूतेरे, यूतेरेण “ अनेन सर्वेण ” मधुयूतेन
यजमानेन अज्यहमेण “ उत्तरन्ति ” ॥ १३ ॥

अथ चप्राणमुभयतः प्रत्युज्येति । देवानो यूतेरारं प्रतिमोक्तयोऽप्युत्तरित्ये सप्तो बर्हः
तत् “ अयन ” “ आर्जन ” “ प्रयज्य ” “ प्रति मुञ्चति ” एतरे कश्चिन् । मन्त्रार्थस्वेक-हे चरन् ! न्यं
“ सुपिप्पलाभ्यः ” शौमन्तमन्य “ औपधीभ्यः ” एतान्तयति, अन्तिष्ठान्ति षोः । अथ यूयम् चप्राणं
मुपिपेन लह, तत्राणं मधुं संसृहीतमिव करोत्य् ।

एतं यूतेरुत्तरन्तं लोकेकहृष्ट-शक्तं इदमिति-विषमवा इदमिति । “ अह्ना ” स्तम्बद, “ यदिदं
स्तम्बदन्ते ” नन्दवन्तवाजने कृत्वा क्वं च, “ कन्तत् ” कृत्वाउदेवेभ्ये “ एतेनेदमिव ” “ एतेनित् ”
अयजमानेण मित्ते, “ एतत् ” “ एतत् ” एतेन चप्राणोर्जितेन कृत्वात् भवति । “ तन्मध्ये ” इद-
मिच्छुत्तरहत् ॥ १३ ॥

पुनराहन् विदते-आन्तमभिष्टामनन्तीति । “ अस्ति, आन्तमिच्छुत्तरि, एतम् “ अस्ति, “ अन्तम् ”

१-११ अमुयत् । ६. अ. सु. ११० । २-अथ प्रतिमुञ्चति सुपिप्यन् इति । अ. अ. सु. ११०

स उच्छ्रयति । धामग्रेणास्पृक्ष्यऽन्तारिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणा-
दृष्ट्वीति वृजो वै यूप एषां लोकानामभिमित्यै तेन वृज्रेणैर्माँल्लोका-
न्त्स्पृणुत्स्पृभ्यो लोकेभ्यः सपत्नास्त्रिर्भजति ॥ १४ ॥

(त्य) अय मिनोति । या ते धामान्युद्मसि गमथ्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गाऽअयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि ”-(वा. सं. ६ । १) इति ।
एतया त्रिष्टुभा मिनोति । वसस्त्रिष्टुप । वज्रो यूपः तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

॥ उच्छ्रयति—“ धामग्रेणास्पृक्ष्यऽन्तारिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृष्ट्वीः ”—
(वा. सं. ६ । २) इति । वज्रो वै यूपः । एषां लोकानामभिमित्यै । तेन वज्रेणैर्माँल्लोकान्त्स्पृणुत्स्पृ
भ्यो लोकेभ्यः सपत्नास्त्रिर्भजति ॥ १४ ॥

अय मिनोति—“ या ते धामान्युद्मसि गमथ्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गाऽअयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि ”—(वा. सं. ६ । १) इति ।
एतया त्रिष्टुभा मिनोति । वसस्त्रिष्टुप । वज्रो यूपः तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

उपरिप्रदेशापर्यन्तम् ‘अनक्ति’ । “ सोमस्यप्रिशादेरामस्तरो ” (का. श्रौ. सू. १।५९)—इत्यादि च सूत्रम् ।
‘सोमस्य’ उपरसहितम् । अग्निस्तन्निधिसाम्यात् ‘अग्निशाः’ यजमानः । अय परिष्वपणमित्यादि । ‘परि-
ष्वपणं’ परिष्वपणो रदानावेष्टनप्रदेशः । तं ‘प्रति’ ‘सपन्तम्’ आन्येन ‘परिकृशति’ परिकृशोत् ।
“ उच्छ्रयिमाणापानुर्हति ”— इति ‘सम्प्रेषणुचवा ॥ १९ ॥

स उच्छ्रयति धामग्रेणैर्त्यादि । “ धामग्रेण ”—इति मन्त्रेण उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप । ‘याम्’ अन्त-
रिक्षम् ‘अग्रेण’ अग्रमार्गेण ‘अस्पृक्षः’ स्पृष्टवानसि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यमार्गेण ‘अन्तारिक्षम्’ आ-
‘अप्राः’ आहूतवानसि, ‘पृथिवीन्’ उपरेण ‘भूमौ’ स्थाप्यो मया उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृष्टीः’ दृष्टमस्तरोः ।
“ वज्रो वै यूपः ”—इत्यादि छठसाम्प्रदायम् ॥ १४ ॥

अय मिनोतीत्यादि । “ या ते ”—इति मन्त्रेण यूपं मितुयान् । हे विष्णोः ; ‘ते’ ‘या’ यानि
‘धामानि’ स्थानानि ‘गमद्वै’ गमनाय प्राप्तये ‘उद्मसि’ कामपामदे, ‘यत्र’ देव्यु धामसु ‘गावः’
रस्यपः ‘भूरिशृङ्गाः’ प्रभूतोर्द्धुप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो रस्यपः, तं पारिवेयं हे विष्णो ! ‘अत्रा’
एव स्थानेषु ‘उरुगायस्य’ प्रभूतवाग्मीयमानस्य, ‘विष्णोः’ व्यासस्य, तव भुक्ति-स्मृति-प्रतिद्वं ‘परमम्’
उत्कृष्टं ‘पदम्’ ‘भूरि’ प्रभूतम् ‘अवभारि’ सर्वदा प्रकृत्यते, तन् प्रार्थयामह इति शेषः । अयमविश्वेवः
सङ्ग्रहणोक्तार्थः ॥

अप्या प्रहृतेऽधिपज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पत्रे ‘विष्णोः’ सवनवदव्यासस्य, यज्ञस्य धामानीत्यादि
पूर्वपदः ; अत्रोत्पादस्य विष्णोस्ते ‘परमं’ परद्वर्षं ‘पदं’ यूपस्यमवमतीति ॥”

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचितमिति प्रशंसति—एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

१-परिष्वपणप्रदेशे १ समसं परिष्वपणवर्तुमानस्युद्देशपर्यन्तव्यप्यः । इति सूत्रं शंभुः । का. श्रौ. सू. १ । ५९ । २-उच्छ्रयिमाणा-
पानुचवा इति । का. श्रौ. सू. १ । ५० । ३-अग्रेणैश्चुच्छ्रयति । का. श्रौ. सू. १ । ५९ । ४-या त इति निनेत्यत्रिणां सम्पत्ना-
द्वर्तनयम् । का. श्रौ. सू. १ । ५२ ।

(त्य) अयं चण्डमुदीक्षते । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरा-
सूरयः । दिवीव चक्षुरासूरयः इति चक्षुरासूरयः श्राद्धार्थो ब्रह्मसूरयः ।
यत्तां विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्येतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः ॥ दिवीव चक्षुरासूरयः ॥ १८ ॥

(त्य) अयं परिव्ययति । (त्य) अनग्रताये नैव परिव्ययति तस्माद्-
त्रैव परिव्ययत्यत्रेव हीदं व्राता भवत्यद्याद्यमेवास्मिन्नेतद्व्याप्त्यत्रेव हीदं-
मुत्रं प्रतिविष्टति तस्माद्त्रैव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्धयुत्रं पशुवो ह्युत्रं पिता माता यत्रायते तत्र-
तीयं तस्मात्त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

अयं चण्डमुदीक्षते—तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरा-
सूरयः—(का. सं. १. ५.) इति वज्रं वायव्यं श्राद्धार्थं—सो ब्रह्मसूरयः । तां विष्णो-
र्विजितिं पश्यते—इत्येतदाह—तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुरासूरयः ॥ १८

अयं परिव्ययति । अनग्रताये नैव परिव्ययति । तस्माद्त्रैव परिव्ययति । अत्रैव हीदं व्राता
भवति । अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति । अत्रैव हीदं मुत्रं प्रतिविष्टति । तस्माद्त्रैव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्धयुत्रं पशुवो ह्युत्रं पिता, माता, यत्रायते तत्रतीयं ।
तस्मात् त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

अयं चण्डमुदीक्षते तद्विष्णोर्विजितिं । ' तद्विष्णोः ' उच्यते । ' विष्णोः ' पश्यन् ' तत् ' ।
' परमं पदं ' पश्यन् इति परं सूत्रं, त ' सदा पश्यन्ति ' ' सूरयः ' विष्णोः । कांश्रयः ? ' दिवि ' ।
आकाशे निवसन्ति ' आकाशं ' प्रकृतम् ' ' चक्षुरासूरयः ' । अत्रैव तद्विष्णोर्विजितिं—पश्यन्ति सूरयः चक्षुरासूरय-
सूरयः इत्येतदाह, तद्विष्णोर्विजितिं पश्यन्ति सूरयः, तद्विष्णोर्विजितिं ' पश्यन्ति ' ।
' इति ' मन्त्रं ' काह ' इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एतन्नाश्रयणं विना प्रकृतम्—अयं परिव्ययतीति । परिव्ययन्नेतद्विष्णोर्विजितिं निदिशति—' अत्रैव ' ।
नानिदिशते इत्यर्थः । " कानिदिशते प्रकृतम् " इति तैत्तिरीयम् (तै. सं. १. १. ४) । तद्विष्णोर्विजितिं
लोकतियं हेतुकारोति—अत्रैव हीति । तत्रैव हि मन्त्रेदेव सद्रं ' इदं ' वचनं ' भवति ' ; तस्मादित्यर्थः ।
अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति । एतन्नाश्रयणं अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्तिमुत्पद्यति इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतन्नाश्रयणं अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्ति (का. सं. सू. १. १. ५) । अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्तिमुत्पद्यति इत्यर्थः ।
यति—पशुवो ह्युत्रं इत्यर्थः । कांश्रयः त्रिवृद्धयुत्रं पशुवो ह्युत्रं पिता माता यत्रायते । तद्विष्णोर्विजितिं
अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्तिमुत्पद्यति इत्यर्थः ॥ २० ॥

१-चक्षुरासूरयः । का. सं. सू. १. ५. १ । २-परिव्ययन्नेतद्विष्णोर्विजितिं निदिशति—' अत्रैव ' ।
नानिदिशते इत्यर्थः । का. सं. सू. १. १. ४ । ३-अत्रायतेवास्मिन्नेतद्व्याप्तिमुत्पद्यति इत्यर्थः । का. सं. सू. १. १. ५ ।

स परिच्ययति । परिबीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां प्रीमं यज-
मानथं गृयो मनुष्याणामिति तद्यजमानायाशिपमाशास्ते यदाह प्रीमं
यजमानथं गृयो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥

(त्प) अथ यूपशकलमवगृहति । दिवः सूनुरसीति प्रजा देवास्यैषा
तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्स्वधुं स्वमेवावगृहेदविपर्यासं तस्य हैषा
मुग्धानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो विपर्यासमवगृहति न स्वधुं स्वं तस्य हैषा
मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तस्माद्दु स्वधुं स्वमेवावगृहेदविपर्यासम् ॥ २२ ॥

(११) स्वर्गस्यो हैषु लोकस्य समारोहणः क्रियते । यद्यूपशकल इयुधुं
रक्षता रक्षतायै यूपशकलो यूपशकलाक्षपालं चपालात्स्वर्गं लोकं
मुमश्नुते ॥ २३ ॥

स परिच्ययति—“ परिबीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां प्रीमं यजमानं रायो
मनुष्याणाम् ”—(वा. सं. ६।६) इति । तद् यजमानायाशिपमाशास्ते—यदाह प्रीमं यज-
मानं रायो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥

अथ यूपशकलमवगृहति—“ दिवः सूनुरसि ”—(वा. सं. ६।६) इति । प्रजा देवा-
स्यैषा । तस्माद् यदि यूपैकादशिनी स्यात्—स्वं स्वमेवावगृहेद्—अविपर्यासम् । तदपि हैषा मुग्धानु-
व्रता प्रजा जायते । अथ यो विपर्यासमवगृहति—न स्वं स्वम् । तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा-
जायते तस्माद्दु स्वं स्वमेवावगृहेदविपर्यासम् ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैषु लोकस्य समारोहणः क्रियते यद्यूपशकलः । इयं रक्षता । रक्षतायै यूपशकलः ।
यूपशकलाक्षपालम् । चपालात्स्वर्गं लोकं मुमश्नुते ॥ २३ ॥

स परिच्ययतीति । परिच्ययणे मन्त्रमङ्ग— परिबीरसीति । हे यूप । त्वं ‘ परिबीरसि ’ परितो रक्षन्त्या
वेष्टितोऽसि । ‘ देवी विशो ’ देवमन्वन्विष्य प्रजा त्वा ‘ परिच्ययन्ताम् ’ वेष्टयन्तु । तथा ‘ स यजमानम् ’
एव ‘ मनुष्याणाम् ’ शतरेवा मन्त्रे ‘ राय धनानि परिच्ययन्तु ॥ २१ ॥

अथ यूपशकलमवगृहतीति । ‘ यूपशकल ’ स्वल्पं अवगृहेत् रक्षतामन्त्रे । तस्माद् ‘ स्वरोर्यूपरूपान्वात् ।
एव सर्वेषुऽवगृह्णीयत्वान् यूपैकादशिवपक्षेऽपि स्वसथूपानतिक्रमेणैवावगृहेत् । ‘ अविपर्यासम् ’ विपर्यासायाः
कर्मणोऽपहणान् । दोषाविषानेनाविपर्यासं प्रशंसति—तस्य हैषा मुग्धानुव्रतेत्यादिना । अनुभवाद्—‘ अनुव्रता ’
यजमानव्यापारानुव्रता । विपर्यासपक्षे उत्तमैरतोऽन्व व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल—रक्षता—चपालाना कर्मणोर्व्याख्यात् स्वर्गारोहणसोपानत्वेन प्रशंसति—स्वर्गस्यो हैषु लोकस्य
समारोहणं ह्यादिना ॥ २३ ॥

नऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुष्टस्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा बुधा मधु
मधुकृतो निर्द्वयेयुःविदुह्य यज्ञं मूपेन योपयित्वा त्रिरोऽभवन्नय बुदेनेना
योपयस्त्वस्मात्पूपो नाम पुरस्ताद्धै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मात्पूर्वाद्धै
मिनोति ॥ २७ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वाद्धै वै यज्ञस्य गायत्री ।
पूर्वाद्धै एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तुष्टुं ह स्मेतुं देवा अनुप्रहरन्ति । बुधेदमप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति
देवा अकुर्वन्निति ततो रक्षांशंसि यज्ञमनूदयिष्यन्ति ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्युममुषन् । (न्यू) यूपशकलमेव जुहुषि तदाहैप स्वगाकृतो
भविष्यति तयो रक्षांशंसि यज्ञं नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै वज्र ऽबुध्यत इति ॥ ३० ॥

स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्द्वयेयुः—विदुह्य यज्ञं मूपेन योपयित्वा
त्रिरोऽभवन् । अथ बुदेनेनायोपयन्—तस्मात्पूपो नाम । पुरस्ताद्धै प्रज्ञा । पुरस्तान्मनोजवः । तस्मा-
त्पूर्वाद्धै मिनोति ॥ २७ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । पूर्वाद्धै वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वाद्धै एष यज्ञस्य ।
तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तं ह स्मेतुं देवा अनुप्रहरन्ति । बुधेदमप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति—देवा अकुर्वन्निति । ततो रक्षांसि
यज्ञमनूदयिष्यन्ति ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्युममुषन्—यूपशकलमेव जुहुषि, तदा हैप स्वगाकृतो भविष्यति, तयो रक्षांसि यज्ञं
नानूत्पास्यन्ते—अयं वै वज्र उच्यते इति ॥ ३० ॥

ब्रा. १ । १ । २ । १) । देवेहितोभाषितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषामनुष्ठानाणां प्रहापकवत्, प्रधानकस्य पुर-
स्तान्नाशित्वदर्शनायुषोऽपि पुरस्तादेते स्यान्त्य इत्यर्थः । ' मनोजवः ' मनसो वेगः । यूपस्य देवेराष्टादशित-
यज्ञस्य प्रहापकस्य तैत्तिरीयकेऽयुक्तम्—' यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमायन् ; तैऽमन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वाभवि-
ष्यन्तीति, ते मूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् । तमुषयो मूपेनैवप्रमाणानन्, तद् यूपस्य यूपवम्"—
(तै. स. १ । ३ । ४ । ७) इति ॥ २७ ॥

स वा अष्टाश्रित्विति । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

यूपे' निगूढस्य स्वरोग्गत्तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिष्यात्मना होमयभिधानुमाह—तं ह स्मेतमित्यादिना ।
बुधेदमप्येतर्ह्येक इति । ' अप्येतर्ह्ये ' इदानीमपि, ' एके ' अनुष्ठानात्, ' इदम् '—इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेष-
णम् । देवा यथा, तथा अनुप्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीमपि अनुप्रहरणमेव कुर्वन्ति । देवा अकुर्वन्निति । न
साजद् यज्ञस्थानंशित्य यूपस्य दमप्यत्वेन नापकाभावात् यथाकामम् ' उदयिष्यन्ति ' ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । (यू) यूपशकलमेवाजुहोत्तडहेषु स्वगाकृतऽआसीन्नथो
रक्षांशंसि यज्ञं नानूदपिचन्तायं वे वृत्रऽ उच्यत इति ॥ ३१ ॥

तयोऽपुवेपुऽ एतत् । (यू) यूपशकलमेव जुहोति तडहेषु स्वगाकृतो
भवति तयो रक्षांशंसि यज्ञं नानूदपिचन्तेऽयं वे वृत्र उच्यत इति स
जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्यांतिः पृथिवी भस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ (७ । १)

यावती वे वेदिस्तावती पृथिवी । वृत्रा वे यूपास्तदिमासेतुत्पृथिवी-
मैतर्वृत्रैः स्पृणुतेऽस्ये सपत्नाग्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश
उपशयो भवति वित्तएस्तुं दक्षिणतुऽ उपनिदधाति तद्यद्वादश उप-
शयो भवति ॥ १ ॥

सोऽध्वर्युर्यूपशकलमेवाजुरोत् । तद् रेष स्वगाकृत आसीत् । तयो रक्षांसि यज्ञं नानूदपिचन्त
अयं वे वृत्र उच्यत इति ॥ ३१ ॥

तयोऽपुर्वेप एतद् यूपशकलमेव जुहोति । तदर्थं स्वगाकृतो भवति । तयो रक्षांसि यज्ञं नानूदपि-
चन्ते-अयं वे वृत्र उच्यत इति । स जुहोति-“ दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्यांतिः । पृथिवी
भस्मना पृण स्वाहा ”-(माध्य. सं. ६।२१) (तै. सं. ६।३।३।४) इति ॥ ३२ ॥

यावती वे वेदिस्तावती पृथिवी । वृत्रा वे यूपाः तद् इमासेतुत् पृथिवीमैतर्वृत्रैः स्पृणुते । अस्यै
सपत्नाग्निर्भजति । तस्माद् यूपैकादशिनी भवति । द्वादश उपशयो भवति वित्तएः । तं दक्षिणत
उपनिदधाति । तद् द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ' तद् ' तेनेव गड्ड ' एषः ' यज्ञः ' स्वगाकृतः ' एवं स्थानं प्राप्तः, कृतप्रति-
पत्तिक ' आसीत् ' । स्पष्टमन्त्रम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमान्णाकार्यविरचिते माध्वर्यवे वेदार्यप्रकाशे माध्वपन्दिनशतप्रबन्धप्रथमभाष्ये

तृतीयकाण्डे समभाष्यायै प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-७-१)

अग्नीषोमीययूपशकलमेवाजुहोत्तडहेषु स्वगाकृतऽआसीन्नथो रक्षांशंसि यज्ञं नानूदपिचन्तायं वे वृत्रऽ उच्यत इति ॥ ३१ ॥
पृथिव्याः " (माध्य. सं. २३।६२) (अ. सं. १ । १।१४ क. ३५) " वेदिमातुः परमन्तं पृथिव्याः " (माध्य. सं. २३।६२) (तै. सं. ७ । ३।१।८।२) इत्यादिभूतेः । ' इमा ' पृथिवीम् ' एतैः ' यूपैः ' वृत्रैः ' स्पृणुते ' बन्धनीकरोति । अतोऽप्यन्तदादयान् यूपैकादशिनी कर्त्तव्या । अत्र यूपैकादशिनीविधानं " यूपै-
कादशिनी केत् रयात्तमात्रायन्तराग्निं " (का. श्रौ. सू. ८।२।१०-२।७) इत्यादिभूतेषु दृश्यम् ।

१-यूपैकादशिनीवेदिमातुः, नानूदपिचन्ते । यूपैकादशिनी । यूपशकलमेवाजुहोत्तडहेषु । स्वगाकृतऽआसीन्नथो । रक्षांशंसि यज्ञं नानूदपिचन्तायं वे वृत्रऽ उच्यत इति ॥ ३१ ॥
मन्त्रं पार्थिव्योत्तरं इति च माध्यकाण्डेनानुसृतम् । अत्र तद्वैश्वदेवोक्तम् । अत्र तदाप्यन्तदादयान् कर्त्तव्यम् । का. श्रौ. सू. ८।२।१०-२।७ ॥ रयात्तमात्रायन्तराग्निं । अत्र तदाप्यन्तदादयान् कर्त्तव्यम् । अत्र तदाप्यन्तदादयान् कर्त्तव्यम् । अत्र तदाप्यन्तदादयान् कर्त्तव्यम् ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वाताः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्यऽ आसद्गाद्विभयाश्च-
कुस्तद्यऽ एत ऽऽच्छ्रिता यथेपुरस्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते
यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ युऽ एष द्वादश
ऽऽपशयो भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यतमुप्रहृतमेवमेव च्चत्र ऽऽद्यतो
दक्षिणतो नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्ये तस्माद्द्वादश ऽऽपशयो भवति ॥२॥

तं निषदाति । (त्ये) एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति
पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्यमेव पशूनामनुदिशति तेनो ऽएष पशु-
मान् भवति तद् द्वयं यूपेकादशिन्ये सम्मयनमाहुः श्वः सुत्याये ॥ श्वेवैके
सुम्बन्ति प्रकुन्द्रताये चैव श्वः सुत्याये यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वाताः, तेऽसुररक्षसेभ्य आमद्गाद् विभयाश्चकुः । तद् य एतं ऽऽच्छ्रिता-यथेपुर-
स्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते । यथा दण्डः प्रहृतः तेन वै स्तृणुते वा, न वा स्तृणुते ।
अथ य एष द्वादश उपशयो भवति । यथेपुरायतानस्ता, यथोद्यतमुप्रहृतम्, -एवमेव च्चत्र उद्यतो
दक्षिणतो नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्ये । तस्माद्द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निषदाति । " एष ते पृथिव्यां लोक, आरण्यस्ते पशुः " - (वा, सं. ६ । ६) इति ।
पशुश्च वै यूपश्च । तदस्माऽआरण्यमेव पशूनामनुदिशति । तेनोऽएष पशुमान् भवति । तद्द्वयं यूपेका-
दशिन्ये सम्मयनमाहुः । श्वः सुत्याये ह श्वेवैके सम्बन्ति । प्रकुन्द्रताये चैव श्वः सुत्याये यूपं
मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

सत्सिन् पदे ' उपशय ' यूनानां सर्वाणि श्वेते इत्युपशयोऽन्वो यूप, (कै० न ९ । १ । ४) ॥ ' द्वादशो
भवति ' स च, ' विसष्ट. ' विशेवेणोपरपदेशोऽपि तष्टः । ' त ' यूनानां दक्षिणदेशे भूमी निष्काल क्वा
तूष्णीं स्थापयेत् ॥ १ ॥

उपशय रक्षोनाशकारेण प्रशमनि-देवा ह वै यज्ञं तन्वाता इत्यादिना । यथा मुक्तेयुः प्रहतो दानिदण्डो
वा यदा कर्तुर्गच्छति, तदा लक्ष्य विधायि, न चेन्न, एव यूपोऽपि उपशयसहितः स्थापितः सत्यतनाशङ्कया
अपगतत्वाद्वेदेनां यूपविश्व मय जोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपशयन्वे सति मुक्तेयुस्त्वं यदोपशयाह्य वज्रमुप-
चरन्तीति रक्षत मयमुत्पद्यते । तस्मादुपशयः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह-तं निषदास्येव ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरितीति । हे उपशय ! यूप !
यूनानां दक्षिणप्रदेश. ' पृथिव्या ' ' ते ' तव ' लोक ' स्थानम्, अतो न मूयामन्तमिनामीत्यर्थः । तदोऽस्य
कः पशुः ! इत्याकाशाय ॥ दशोपनि-आरण्यस्ते पशुरिति । अरण्ये मयः ' आरण्यः ' व्याप्रादिरिति निर्दिशेत्
पृथिव्यां स्थापयेत् । तथा च सूत्रम् " विलष्ट द्वादश निषदास्येव इति " (का० श्रौ० सू० ८ । २२६) इति ।

तद् तु या न कुर्यात् । (६) अग्निष्टमेवोच्छ्रयेदिदं वै यूपमुच्छ्रित्याव्यर्षु-
 रापरिव्ययणाश्रान्वर्नत्यपरिवीता वा ऽप्लु ऽप्लुताथै गुत्रि वसन्ति सा न्वेव
 परिचक्षा पशवं वै यूपमुच्छ्रयन्ति प्रातर्व्ये पशूनालभन्ते तस्माद् प्रातरं-
 वुच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

(त्त) स य उत्तरोग्निष्टात्स्यात् (तु) तुमेषाम् ऽवुच्छ्रयंत्यु इति षिण-
 मयोत्तरं दक्षिणाद्धर्ममुत्तमं तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

नद् तु या न कुर्यात् । अग्निष्टमेवोच्छ्रयेत् । इदं वै यूपमुच्छ्रित्याव्यर्षुगपरिव्ययणाश्रान्वर्नति
 अपरिवीता वा प्ले । प्लो गात्रि वसन्ति । सा न्वेव परिचक्षा । पशवं वै यूपमुच्छ्रयन्ति । प्रातर्वे
 पशूनालभन्ते । तस्माद् प्रातर्वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोग्निष्टात्स्यात्—नमोत्तरं ऽवुच्छ्रयेत् । अय दक्षिणम् । अयोत्तमम् । दक्षिणाद्धर्ममुत्त-
 मम् । तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

यूपस्य सर्वथा पशूनालभन्ते इत्याह—पशुश्च वै यूपश्चेति । अग्निनाभूतातिपर्यः । ' ३ ' शब्द इतर-
 यूपानां पशुसम्बन्धनिवमप्रतिविधानार्थः । ' तद् ' तस्मादप्यभिप्रायम् । तद् यूपमिति । यूपेहादग्निना ' सम्भ-
 वन् ' ' इव ' इति विनिर्णयः । ' आतुः ' विकल्पे अभिज्ञा ॥

पश्वेत्तयादिन् पशुमाह—अथः सुत्यायै ह त्वेवैकं मम्मिन्नन्तीति । ' थ. ' परंजु. श्रियमाणायाः सुत्यायाः
 पूर्वस्मिन् दिने अग्निष्टप्रमुखात् सर्वान् यूपान् निगमन्ति ॥ ३ ॥

सं पश्च निगच्छेत्—तद् तु त्वेति । तस्मिन् काठे ' अग्निष्टम् ' एरुम् एव उत्तरवेदेः पुरोदेशम्यमेकाप्रीयो-
 मीयपश्चर्यम् ' उच्छ्रयेत् । इति पशुमिति पूर्वोच्छ्रयणं दीपमाह—इदं वा इत्यादिना । ' इदं ' कथ्यमाणं मा-
 तातिपर्यः । आ परिचक्षणात् ' पशुनापरिव्ययणाश्रान्वन्तम्, ' अव्यर्षुः ' बाल्वर्तेति ' नैव इत्यस्य स्वयं परिच्य-
 जेत् । अतौऽग्निष्टातिरिक्तानां परिच्ययणस्य ' प्रातः ' परंजुः पशुसङ्गच्छाते कर्तव्यत्वात्कृच्छां ' तस्मिन् ' ' अपरिवीता ' मन्ना वसन्ति । ' सा न्वेव ' मैव, उत्कल्लङ्घयेव ' परिचक्षा ' पूर्वोच्छ्रयणमात्रपश्चत्य निष्ठा ॥

प्रातर्वे युक्तिमाह—पशवं वै यूपमुच्छ्रयन्तीति । ' तस्मात् ' ' प्रातर्वे ' परंजुगे उच्छ्रयणे इति युक्तिरिति
 निगमने ॥ ४ ॥

एकादशिनोपशुं केन क्रमेणोच्छ्रयामिति, तमाह—स य उत्तरोग्निष्टात्स्यादिति । अग्निष्टमध्यमर्षि कृत्वा
 तत् उत्तरव. प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत्र उत्तरवत्तृतीयम्, ततो दक्षिणतपशुपेक्षितेचमुपशोः
 पार्श्वोत्तरप्रायण्येन पश्च पश्च यूप उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणादे मवम् ' उत्तमं ' कुर्यात् । ' तथा ' ' मति ' उदीची भवति ' उत्तरोत्तमा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१-शो वा दक्षिणोत्तरप्रायण्येन पशुनालभन्ते इत्याह—पशुश्च वै यूपश्चेति । अग्निनाभूतातिपर्यः । का. शो. सू. ८ ।
 २-१/२—अग्निष्टेवपश्च पशुनाः परिचक्षेत् इत्यादिना । अन्वयवत्तृतीयं कर्तव्यं । यथावत्तृतीयं कर्तव्यं । अग्निष्टो दक्षिणोच्छ्रयणं इति ।
 तीव्यं कुर्यादिति प्रातर्वे । यथावत्तं त्वेदिकर्तव्यम् । का. शो. सू. ८ । २-१/२—२४६ ।

(त्य) अथो ऽइतरयाहुः । (ई) दक्षिणमेवाग्नेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदद्योत्तरमुथ
दक्षिणमुत्तराद्वर्चमुत्तमं तुथो हास्योदगेव कूर्मानुत्तन्तिष्ठत ऽइति ॥ ६ ॥
स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणाद्वर्चः स्यात् । (इ) अथ हसीयानुथ हसीया-
नुत्तराद्वर्चो हसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्राय स्वेव पत्नीयूप
मुच्छ्रयते तत्त्वाहुं पशुमालभते त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति तदेव
यवैवृत्सिक्तं रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येव वै प्रजनयिता मुष्कर-
स्तस्मान्मुष्करो भवति तन्न सुश्रुंस्थापयेत्पुर्वमिहृतमेवोत्सृजेत्स यत्सश्रुं
स्थापयेत्प्रजायै हान्तमियात्प्रजामुत्सृजति तस्मान्न सुश्रुंस्थापयेत्पुर्व-
मिहृतमेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५।५॥ (७।२) ॥

अथोऽइतरयाहुः । दक्षिणमेवाग्नेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेत् । अथोत्तरम् । अथ दक्षिणम् । उत्तराद्वर्चमुत्त-
मम् । तथो हास्योदगेव कूर्मानुत्तन्तिष्ठतऽइति ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठः—स दक्षिणाद्वर्चः स्यात् । अथ हसीयान् । अथ हसिमानुत्तराद्वर्चो हसिष्ठस्तयो-
दीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्राय स्वेव पत्नीयूपमुच्छ्रयते । तत् त्वाहुं पशुमालभते ।
त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति । तदेव यवैवृत् सिक्तं रेतो विकरोति मुष्करो भवति । एष वै
प्रजनयिता—पुष्करः । तस्मान्मुष्करो भवति । तन्न संस्थापयेत् । पुर्वमिहृतमेवोत्सृजेत् । स
पत्नींस्थापयेत्—प्रजायै हान्तमियात् । तत्प्रजामुत्सृजति । तस्मान्न संस्थापयेत्—पुर्वमिहृतमेवो-
त्सृजेत् ॥ ८ ॥ इति यूपसम्पादनम् ॥

अथो इतरयाहुरिति । “ दक्षिणमेवाग्ने ” इत्यादिक पूर्ववाक्यवैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो हास्येति ।
एव इवेत. कर्म ' उदगेव ' आनुत्वेण ' सन्तिष्ठते ' समाच्ये । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपकनः, द्वितये उद-
गपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठ इति । तेषामुत्तरे ' यः वर्षिष्ठः ' ' सः दक्षिणाद्वर्चः स्यात् ' अथ हसीयानित्यादिना ।
दक्षिणोपक्रममुदाहरणम् । प्रथमं वर्षिष्ठमनुष्ठितं तन्न. परमीषदुच्छ्रयित्वेन क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा एति
सर्वेषामुत्तरात् ' हसिष्ठ ' अतिक्रमेण हसो भवति ॥ ७ ॥

प्रसह्यत् पात्रवितपशुमिहोत्सृजेत्—अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्तीति । ' पत्नीयूपम् ' इति पात्रीवत-

१- ' यूपयोजनयाद ' इति ॥ भा. २-युक्तेकद. सिन्धा वपःपवाभार्वर्जित इत्या हाकाइतिपत्नीयूपोक्ष्यण नामिमात्प्रत्य. ३-वि-
कारपथवत्तत्. सादन्वैस्यप्यभिर्भक्त्याविषयकानि कृत्वात्स्यवादि करोति । (वाचस्पत्य-पर्ययिहृतमुत्सृजेत्) ॥ १०. ८।५।४।१-१५६।

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्पशुमालभन्ते कदाचन तद्यज्या
 न ह वा ऽएतस्मा ऽऋते पशवश्चक्षमिरे षडन्नमभविष्यन्त्येदमन्नं भूता
 यथा हेवायं द्विपात्पुरुष उच्छ्रित एवर्षं हेवु द्विपाद् उच्छ्रिताश्चेरुः ॥ १ ॥
 (स्तु) ततो देवाऽएतं व्यन्नं ददद्गुः । (सी) यन्नूपं तमुच्छ्रियुस्तस्माद्भीपा
 प्राञ्चीयन्त ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्नमभुवन्त्येदमन्नं भूता एतस्मै
 हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्मान्नूपऽएव पशुमालभन्ते नत्तं यूपान्कदाचन ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशुयागः ।

पशुश्च वै यूपश्च । न वाऽऋते यूपान्पशुमालभन्ते । कदाचन । तद्-यज्या । न ह वाऽएतस्मा-
 ऽऋते पशवश्चक्षमिरे । यदन्नमभविष्यन्-यथेदमन्नं भूता । यथा हेवायं द्विपात् पुरुष उच्छ्रितः ।
 एवर्षं हेवु द्विपाद् उच्छ्रिताश्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एतं व्यन्नं ददद्गुः-यूपम् । तमुच्छ्रियुः । तस्माद् भीपा प्राञ्चीयन्त । ततश्चतुष्पादा
 अभवन् । ततोऽन्नमभवन्-यथेदमन्नं भूता । एतस्मै हि वाऽएतेऽतिष्ठन्त । तस्माद् यूपऽएव पशु-
 मालभन्ते । नत्तं यूपान् कदाचन ॥ २ ॥

यूपस्य सञ्ज्ञा, तं ' पत्नीभ्यः ' अर्थाय उच्यते । एतत्प्रासनि-सर्वं त्वाय निवि । तत्प्राग्निःप्रादि ।
 (का. श्री. सू. ८ । २४१) ' तत् ' सत्र यूपे ' स्वाद् ' स्वष्टृदेवताक ' पशुम् ' आलभेत । देवता प्रस-
 सनि-स्वष्टा वै सिकृते रेत इति । ' वै ' शब्देन " यावच्छो वै रेतसः सिकृत्स्य स्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्प्रजापते- " (छ. सं. १ । १ । १२) इत्यादि श्रुत्यन्तरप्रतिद्विषोत्यते । विशेषमाह-मुष्करो
 भवतीति । ' मुष्करः ' प्रकृष्टमुष्कः । " उवमुषि- (पा. सू. १-१-१०७) " इत्यादिना स्प्रत्यय ।
 इतरपशुवत्सञ्ज्ञनप्रसक्तावाह-त्तं न संस्थापयेत्, पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति । ' संस्थापनम् ' पशुतञ्जन-
 नम् । ' एव ' शब्दो निम्नक्रमः । उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपर्ये दोषमाह-स यत्संस्थापयौदिति ।
 ' प्रजापे ' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादिरूपायाः ' अन्तम् ' अवसानम् ' इवाद् ' प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजननेन
 पित्रृत्वोपन्यासात्सञ्ज्ञनमयुक्तेम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीये-

काण्डे सप्तमाध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ (१-७-१) ॥

पशुनिर्वाजनय सर्वथा यूपैरेव मवित्त्वामित्यमुषमर्षमाह्वानमुत्वेनेगपदयति-पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना ।
 अविनामृतवित्पर्यः । अस्ति दर्शयति-न वा ऋत इति । यतो यूपं विना पशुमालम्बो नास्ति, केनापि
 प्रकारेण न तथा स्वाद्, यथा पशोयूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तद् प्रदर्शयति-न ह वा इत्यादिना ।
 ' एतस्मै ' बक्ष्यमाणाय देवानामन्नावाय ' ' ' ' चक्षमिरे ' क्षममाणान् भवन्ति, ' असमपरिष्वजिति ' ' दत् '
 अस्ति, तस्मा इत्यर्थः । ' यथा ' ' इदम् ' इदानीं यूपनिष्कृताः ' अन्नं भूता ' अन्नमभवन्, तथा यूपारूप-
 वज्जोशिताया रहिते काठे इत्यर्थः । अन्नमात्रमात्रे कारणमाह-यथा हेवायं द्विपात्पुरुष इति ॥ १ ॥

ततो देवा इति । ' स यूपम् ' ' उच्छ्रियुः ' उच्छ्रयणमकुर्वन् । ' तस्मात् ' मयाद्वेतोः ' प्राञ्चीयन्त '
 १- ' सञ्जनमयुक्तः ' इति क. पा. ।

(नृ) अयोपाकृत्य पशुम् । (म) अग्निं मथित्वा त्रियुनक्ति तद्यत्तया नृ ह वा ऽएतस्मा ऽभ्युप्रे पशुवश्शमिरे बुद्धविरुभविष्यन्त्येनानिदुर्द्वि-
र्भूतानग्नौ जुहति तान्देवा उपनिरुरुधुस्तु ऽपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (न) न वा ऽइमेऽस्य ग्रामं विदुर्बुद्धग्नौ हविर्जुहति
नेतां प्रतिष्ठासुपकृद्ध्यैव पशूनाग्निं मथित्वाप्रावाग्निं जुहवाम ते वेदिष्यन्त्येष
वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुहतीति ततोऽभ्यवे-
ष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यतीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । (न) अग्निं मथित्वाप्रावाग्निमजुहवुस्तेऽविदुरेष
वै किल हविषो यां त एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुहतीति ततोऽभ्यवा-
यंस्ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

अयोपाकृत्य पशुम्, अग्निं मथित्वा त्रियुनक्ति । तद्यत्तया । न ह वाऽएतस्माऽभ्युप्रे पशुवश्श-
मिरे । यद्बविरुभविष्यन्-यथैनानिदं हविर्भूतानग्नौ जुहति । तान् देवा उपनिरुरुधुः । तऽपनि-
रुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वाऽ इमेऽस्य ग्रामं विदुः-बुद्धग्नौ हविर्जुहति । नेतां प्रतिष्ठासुपकृद्ध्यैव पशूनाग्निं
मथित्वाप्रावाग्निं जुहवाम । ते वेदिष्यन्ति-एष वै किल हविषो ग्रामः, एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल
हविर्जुहतीति । ततोऽभ्यवेष्यन्ति । ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून्, अग्निं मथित्वा, अप्रावाग्निमजुहवुः । तेऽविदुः-एष वै किल हविषो ग्रामः,
एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ततोऽभ्यवायन् । ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

प्रकर्षेण ज्वीना अवचनीया अभवन् । 'ततः' हेतो मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः पश्चात् 'चतुष्पादा
अभवन्' ॥ ३ ॥

ग्रामजिक श्रुतिकादतिनीपशु परिमनाय प्रश्रुतमग्नीवोमीयपशुपयोगमाह-अयोपाकृत्य पशुमिति । परत्पा-
कारणानन्तरम् अग्निमन्थनामन्तरेव पशु यूरे त्रियुनीत । पशुनियोगस्य अग्निमन्थनामन्तरकालं प्रशंसति-
तद्यत्तया नृ ह वा एतस्मा अभ्युप्रे पशुव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवचनप्राप्त्येवम् । 'नोपावेयुः'
नोपाता. पशवः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशवः 'बुद्धग्नौ जुहति' । यतः 'अस्य' नियोजनस्य 'ग्रामं'
प्रापन्, अग्नौ होमलक्षणं 'न विदुः' न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि-नेतां प्रतिष्ठासिति । 'एतां'
होमलक्षणां 'प्रतिष्ठां' अन्वयात्पशुमनसस्थितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्ये 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष
वै किल'-इत्येवच्छब्दार्थमाह-अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । 'अभ्यवेष्यन्ति' अवगतिं प्राप्स्यन्ति ।
'आलम्भाय' 'रातमनस' दत्तमनस्ताः । 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्ट एतार्थम् ॥ ४-६ ॥

(वंस्तु) तयो ऽपवैष एतत् । (इ) उपरुद्धयैव पशुमग्निं मथित्वाग्नाग्निं जुहोति स व्वेदेष वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवेति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा त्रियुनाक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः । (नो) नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रशनाग्नेवादायाजसोपपरेत्याभिधाय त्रियुञ्ज्यादिति तद् तया न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चया चिकीर्षेदेवं तज्जस्मादेतदेवानुपुरीयात् ॥ ७ ॥

(इ) अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवाग्निरुणधा ऽहुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्ते । (तऽ) उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान् देवीर्विशः प्रागुति देव्यो वाऽपृता विशो अत्यज्ञोऽस्त्यपत देवेभ्य इत्येवेतदाह यदाहोप देवान् देवीर्विशः प्रागुति ॥ ९ ॥

तयोऽपवैष एतदुपरुद्धयै पशुमग्निं मथित्वा अग्नाग्निं जुहोति । स वेद एष वै किल हविषो ग्रामः एषा मथित्वा । अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । ततोऽभ्यवेति । ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा त्रियुनाक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः—नोपाकुर्यात्, नाग्निं मन्येद्, रशनानेवादायाजसोपपरेत्याभिधाय त्रियुञ्ज्यादिति । तद् तया न कुर्यात् । यथा—धर्मं तिरश्चया चिकीर्षेद्—एवं तत् । तस्मादेतदेवानुपुरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवाग्निरुणधाऽहुति । द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्ते—“ उपावीरसि ”—(वा. सं. १ । ७) इति । उप हि द्वितीयोऽवति । तस्मादाह—उपावीरसीति । “ उप देवान् देवीर्विशः प्रागुः ”—(वा. सं. १ । ७) इति । देव्यो वाऽपृता विशो—अत्यज्ञः । अस्त्यपत देवेभ्य इत्येवेतदाह—यदाह—उपदेवान् देवीर्विशः प्रागुति ॥ ९ ॥

केवलनिरोधनप्रसूराहय निराशे—तदाहुर्नोपाकुर्यादिति । उपरुद्धयैव ह्यत्र प्रथमत एव ‘ रशनानादाय ’ साम्प्रत्येन पूर्वसमीपे गत्वा ‘ अनिधाय ’ पशुं बद्ध्वा ‘ त्रियुञ्ज्यात् ’ त्रियुञ्जति ॥ ७ ॥

क्रममुक्त्वा रदानीं सार्धवाऽपुपाकृत्यं विधत्ते—अथ तृणमादापेति । तृणादानस्य प्ररोधननाह—द्वितीयवानिति । ‘ निरुण्ये ’ पशोनिरोधं करवाणि । तावता किमानस्तनिष्ठत आह—द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । अतहाहस्य अनादाराधुमत्वं लोकेतिदम् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्त इति । तृणादानमन्वसापमर्थः—हे तृण । त्वम् ‘ उपावीरसि ’ सर्वस्ये स्थित्वा रक्षकोऽसि,

(त्वु) उशिजो बृह्णितमानिति । विद्वांशुंसो हि देवास्तस्मादाहोशिजो
बृह्णितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे पशवो वसु त्रानेतद्देवा
अतिष्ठमानांस्त्वष्टारमनुवन्नुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥
हव्या ते स्वदन्तामिति । यदा वा ऽपतु ऽपतुस्मा ऽभुध्रियन्त बुद्धविरु-
भविष्यन्स्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्तामिति ॥ १२ ॥

“ उशिजो बृह्णितमान् ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । विद्वांसो हि देवाः । तस्मादाह—
उशिजो बृह्णितमानिति ॥ १० ॥

“ देव त्वष्टर्वसु रम ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे । पशवो वसु ।
त्रानेतद् देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टारमनुवन्—उपनिमदेति । यदाह—देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

“ हव्या ते स्वदन्ताम् ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । यदा वाऽपतुऽपतुस्माऽभुध्रियन्त,
यद्भविरभविष्यन् । तस्मादाह—हव्या ते स्वदन्तामिति ॥ १२ ॥

एक. कार्यकरोऽनीत्यर्थः । “ अविष्णुम् ”—(पा. सू. उ. ३ । ४१९) इति ई—प्रत्ययः । ‘ देवो विशः ’
पशुलक्षणया देवत्वमभिधाय प्रजा. ‘ देवान् ’ ‘ उपप्रागु ’ प्राप्ताः देवताधेनुपरिचिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उशिजो बृह्णितमानितीति देवान् निशिनष्टि । ‘ उशिजः ’ मेधाविनामेतद्, विद्वांस इत्यर्थः । ‘ बृह्णित-
मान् ’ बौद्धमान् ॥ १० ॥

देव त्वष्टरिति । ‘ त्वष्टः ’ देव । ‘ पशुस्वामिन् ’ ‘ वसु ’ वस्वालयधनं ‘ रम ’ रमण, निवोजयेत्यर्थः ॥ ११ ॥
हव्या ते स्वदन्तामिति । हे पशो ! ‘ ते ’ ‘ हव्या ’ हवीषि ‘ स्वदन्ताम् ’ रेवती रमणमिति ।
‘ रेवती ’ रेवती गणः पशवः ‘ रमणं ’ सङ्कीर्णम् । हे गृहसते ! गृहत् परिगृहणकर्मणः स्वामिन् ।
त्व ‘ वसुनि ’ पशुलक्षणानि ‘ धारय ’ अत्र स्थापय ॥

मन्त्र आचष्टे—उप हि द्वितीयोऽनीत्यादिना । ‘ ऋ ’ शब्दो लोकप्रसिद्धिरोत्तरार्थः । लोक एकः
कर्म कर्तुमशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन तमवतीति प्रसिद्धम् । देवीविशः इत्यस्य तात्पर्यमाह—दैव्यो
वा ष्टा विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिन् पुष्पन्ति, एव पशवो हविषा पुष्पन्तीति
तेषां प्रजाकृपावोचकारः । अस्थियत देवेभ्य इतीति । तेषामर्थोयात्मान प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ।

“ प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ”—(पा. सू. १ । ३ । २३) इत्यात्मनेपदम् । उशिजोऽर्थात्माह—
विद्वांसो हि देवा इति । त्वष्ट. प्रार्थनयाः कारणमाह—त्वष्टा वै पशूनामित्यादिना । ‘ वै ’ शब्दः

“ त्वष्टा वै पशूना मियुजाना रूपकम् ”—(तै. स. ६ । ३ । ६ । २) (श. प. ११ । १ ।
८ । ७) ; इत्यादिशुष्पन्तरप्रसिद्धिरोत्तरार्थः । “ देव त्वष्टर्वसु ”— इति ‘ मन्त्रप्रागो ’ यदाह, ‘ अतिष्ठ-
मानान् ’ पशून् प्रति ‘ त्वष्टार ’ ‘ देवा. ’ ‘ उपनिमद् ’ ‘ इति ’ यन् ‘ अनुवन् ’ ‘ एतद् ’ एव ‘ आह ’
इत्यर्थः । ‘ उपनिमद् ’ असमत्प्राप्ते निषत् सादयेति तस्यार्थः । अपवा ‘ यन् ’ अवर्धुणा ‘ देववष्टः ’
इवभिवानम्, तद्, पुत्र यद् देवैरुक्तवन्न त्वष्टृप्रार्थनमुक्तम्, तस्यस्वीयमित्यर्थः । एवविधेय वाक्येषु सर्वत्रैव

उेवती उमध्वमिति । रेवन्तो हि पशवस्तुस्मादाह उेवती उमध्वमिति
बृहस्पते धाउया व्वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो व्वसु तानेतद्देवा
ऽअतिष्ठमानान्ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुः । तस्मात्पायन् । तयोऽप्वैनानेषु
ऽपुतद्ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तज्जातियन्ति तुस्मादाह बृहस्पते धाउया
व्वसूनीति प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ६ ॥ (७।३)

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । (त्वृ) ऋतुस्य त्वा देवहविः प्राशेन प्रतिमुञ्चा-
मृति व्वरुण्या वा ऽएषा यद्ब्रह्मस्तुदेनमेतद्वहस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति
तयो हैनमेषा व्वरुण्या उज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

“ रेवती रमध्वम् ”- (वा. सं. ६।८) इति रेवन्तो हि पशवः । तस्मादाह-रेवतीरमध्व
मिति । “ बृहस्पते धारया व्वसूनि ”- (वा. सं. ६।८) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । पशवो
व्वसु । तानेतद्देवा अतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुः । तस्मात्पायन् । तयोऽप्वैनानेषु
ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तज्जातियन्ति । तस्मादाह-बृहस्पते धारया व्वसूनीति । प्राशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चति । अथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । “ ऋतस्य त्वा देवहविः प्राशेन प्रति मुञ्चामि- ” (वा.
सं. ६।८) इति । व्वरुण्या वाऽएषा यद्ब्रह्मः । तदेनमेतद्वहस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति । तयो हैन-
मेषा व्वरुण्या उज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

व्याहयेयम् । इत्या ते स्वदन्तामिति । अद्याभिप्रायमाह-यदा वा एत इति । यद्यप्युपकारणकाले हविषा-
मनिष्यतेः स्फुरन् नोपपत्ते, तथापि पलायनमकृत्वा यदागता भवन्, तदेव हविर्मविष्यतीर्थः । अत एव-
मभिधानमुपपत्ते ॥ १२ ॥ (९-१२)

रेवन्तो हि पशव इत्यादि ब्राह्मण इष्टम् । ‘ ब्रह्मणैव ’ ‘ परस्तात् ’ परे देशे ‘ पर्वदधुः ’ परितो
अधारयन् । अथातो नियोजनस्यैवेति । विधानमभिधीयत इति शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवविये वेदार्थप्रकाशे मास्यन्दिनसप्तम्यब्राह्मणभाष्ये

तृतीयपाठके सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-७-३) ॥

समन्त्रकं संबन्धनमाह-प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति । प्राशाभाष्य्या सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितरममं बहिः
प्रसार्य, बहिर्गतं प्राशाभाष्य्य, यथा शिरो न गतति, तथा कृत्वा यत्रीयात् ॥

ऋतस्य त्वेति । हे ‘ देवहविः ’ परतो । त्वाम् ‘ ऋतस्य प्राशेन ’ ‘ प्रतिमुञ्चामि ’ । ‘ यानुवः ’ अहं
केवलं ‘ धर्वा ’ धर्मण्यर्मा । व्वरुण्यादि । यजामाति संबन्धनस्यैवो व्वरुणाभिमानिकत्वात् । तत्साधनभूताया
व्वरुणासम्बन्धिरजोः तत्त्वम्, तमपि परिहाय मन्त्रेण बन्धे सति ऋतप्राशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

१ दिग्गतराज्या द्विष्यायवा कोट्या वतां कृत्वाऽपर-... ॥ देवस्यैव त्वेति । वा. सं. सू. ६।७।३।३

धर्षा मानुष इति । न वा ऽएतमुग्रे मनुष्यो ऽधृष्णोत्स युदैवर्त्तस्य
प्राशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा
मानुष इति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामग्नीपोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मीति तद्यथैवाडौ देवतायै हविर्गृह्ण-
न्नादिशत्येवमेवैतद्देवताभ्यामादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य वन्धुमेध्य-
मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । (त्य) अत्र्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत
एवैतन्मेध्यं करोतीदृष्टं हि यदा व्यर्पत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जि-
ग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति उसाद्रेतो उेतसः पशवस्तद्यत ऽएव
सम्भवति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

(त्यु) अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेति स हि मातृश्राधि पितृश्च जायते

“ धर्षा मानुषः ”—(वा. सं. ६।८) इति । न वाऽएतमुग्रे मनुष्योऽधृष्णोत् । स यदैव-
य प्राशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चति—अथैनं मनुष्यो धृष्णोति । तस्मादाह धर्षा मानुष इति ॥ २ ॥

अथ नियुनक्ति । “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नीपो-
माभ्यां जुष्टं नियुनज्मि ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद् यथैवाडौ देवतायै हविर्गृह्णन्नादि-
शति—एवमेवैतद्देवताभ्यामादिशति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य वन्धुः—मेध्यमेवैतत्करोति ॥

स प्रोक्षति । “ अदृग्भ्यस्त्वौषधीभ्यः ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद् यत एव सम्भ-
वति—तत एवैतन्मेध्यं करोति । इदं हि यदा व्यर्पति—अथौषधयो जायन्ते । औषधीर्जिग्ध्वा, अपः
पीत्वा, तत एष रसः सम्भवति । उसाद्रेतः । उेतसः पशवः । तद् यत एव सम्भवति, यतश्च
जायते—तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

“ अनु त्वा माता मन्यतामनुपिता ”—(वा. सं. ६।९) इति । स हि मातृश्राधि

धर्षा मानुष इतीति मन्त्रभाष्ये तात्पर्यमाह—न वा एतमुग्रे इत्यादिना । यस्यात् पशुर्गणसामर्थ्यं
मनुष्यस्य देवकृतपादादिमोक्षापत्तम्, जनो मन्त्रो “ धर्षा मानुषः ” “ इति ” श्रुत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवताभिर्देवस्य प्रयोजनमाह—यथैवाद् इति । ‘ यथैव ’ ‘ अदः ’
अनुमिन् दर्शयन्मातृतायामे हविर्जिर्वापे देवतादर्शनम्, ‘ एवम् ’ इदानीमपि प्रोक्षतीति । “ एको वा ”
इत्यस्यैव गतम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणमन्त्रमाह—स प्रोक्षतीति । अत्र्यस्त्वौषधीभ्य इतीति । ‘ अत्र्य- ’ च ‘ ओषधीभ्यः ’ च सम्भूतं
त्वा ‘ प्रोक्षामि ’ । मेध्यं करोतीति । सञ्ज्ञपनार्थं प्रोक्षमाणं त्वा मात्रादिस्त्वुमन्यताम् ‘ सार्थ्यः ’ समाने उदरे

तद्यत एव जायते तत एवेतन्मेध्यं करोत्यनुभ्राता सगर्भ्यांऽनुस्रुखा
सयूष्य इति स युत्तेज्जन्म तेन त्वानुमतमारभ ऽड्युत्यैवैतदाहारीषोमाभ्यां
त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देवताभ्यामारभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥६॥

(त्य) अयोपगृह्णाति । (त्य) अपाम्पेरुरसीति तदेनमन्तरतो मेध्यं
करोत्यथाप्रस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वाचं चित्सुदेवहविषिति
तदेनथै सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथाहाप्रये समिद्ध्यमानायानुब्रूहीति । स उत्तरमाचारमाघार्या-
संस्पर्शयन्त्वृचां पर्येत्य जुद्धा पशुथं समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर

पितृश्च जायते । तद् यत एव जायते—तत एवेतन्मेध्यं करोति । “ अनु भ्राता सग-
र्भ्यांऽनुस्रुखा सयूष्यः ”—(वा. सं. ६।९) इति । स यत्ते जन्म तेन त्वानुमतमारभे—इत्ये-
वैतदाह । “ अमीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद् याभ्यां
देवताभ्यामारभते—ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अयोपगृह्णाति । “ अपाम्पेरुरसि ”—(वा. सं. ६।१०) इति । तदेनमन्तरतो मेध्यं
करोति । अयाधस्तादुपोक्षति । “ आपो देवीः स्वदन्तु स्वाचं चित्सुदेवहविः ”—(वा.
सं. ६।१०) इति । तदेनं सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाह—‘अप्रये समिध्यमानायानुब्रूहि’ इति । स उत्तरमाचारमाघार्यासंस्पर्शयन्त्वृचां पर्येत्य

भवः, ‘ अनुस्रुखः ’ समानइयान, ‘ सयूष्यः ’ समानपूधे भवः, सर्वैरुपतं त्वान् ‘ अमीषोमाम्यन् ’
अर्थाय ‘ प्रोक्षामि ’ ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजनमाह—तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताम्यः सःसाहान् पाशासम्भव इति, तद्गुणवाद-
यति—इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपधौषधयद्योपादानकारणम्, मातापितृवाग्रपत्न्येन निमित्तकार-
णम् । अतस्तत्सकाशांमेध्यं करोति । सगर्भ्यादीनामपि जन्मतन्वन्धसम्भवाद् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादीनाऽनु-
मन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥ ९ ॥

अयोपगृह्णातीति । प्रोक्षणशेषं पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे पशो ! त्वन् ‘ अया ’ जलानां
‘ पेश ’ पानशीलोऽसि । ‘ तत् ’ तस्योद्दकस्यान्तं प्रवेशान् ‘ एनं ’ पशुम् ‘ अन्तरतः ’ मेध्यं करोति ।

अयाधस्तादिति । अयाधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याप्यमर्यः—हे ‘ आपो देवीः ’ आपो देव्यः ! ‘ स्वदन्तु ’
स्वादयन्तु । तथा स पशुः ‘ स्वाचं ’ सुप्तु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते—‘ देवहविः ’ देवतयोर्हविर्भूतमिति
स पशुः स्वाचं च भवतु ॥ ६ ॥

अथाहाप्रये समिध्यमानायामिति । समिधेन्वर्षं संप्रैषं ऊर्गान् । स उत्तरमाचारमाघार्यादिति । द्वितीय-

१-अयापेशोऽप्याह ऋगृह्णाति । का. श्लो. सू. ६।८२। २-आपो देवीतित्यवस्तादुपोक्षति । का. श्लो. सू. ६।८३।
३-इत्येवैतदाहारीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । का. श्लो. सू. ६।८४। ४-उत्तरमाचारमाघार्यां पशु पूर्व्वं पशुनाकि सत्कार्यं संप्रैषितुं संत
इति प्रतिमनम् । का. श्लो. सू. ६।८५।

आधार ऽएष वा ऽअत्र यज्ञो भवति युत्पशुस्तुद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रति-
दधाति तस्माद्बुद्धा पशुधं समनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे समनक्ति । मन्ते प्राणो व्यातेन गच्छतामिति समद्भानि
यजत्रैरित्युत्सयोः सं यज्ञपतिराशिपेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु-
मालुभन्ते तत्प्राप्नुहीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सङ्गप्यमानस्य । प्राणो व्यातमपिपद्यते तत्प्राप्नुहि युते
प्राणो व्यातमपिपद्यता ऽइत्येवैतदाह समद्भानि यजत्रैरित्यङ्गेर्वाऽअस्य
यजन्ते तत्प्राप्नुहि यत्नेऽङ्गेर्भ्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह सं यज्ञपतिराशिपेति
यजमानाय याऽएतेनाशिपुमाशासते तत्प्राप्नुहि यत्तुया यजमानायाशिप-
माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह साडयति सुचावुथ प्रवरायाथावयति सोऽसा-
वेव वृन्धुः ॥ ९ ॥

बुद्धा पशुं समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आवागः । एष वाऽअत्र यज्ञो भवति-यत्पशुः । तद् एव
एवैतच्छिरः प्रतिदधाति । तस्माद्बुद्धा पशुं समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति । “ सन्ते प्राणो व्यातेन गच्छताम ”-(वा. सं. ६ । १०) इति ।
“ समद्भानि यजत्रैः ”-(वा. सं. ६ । १०) इत्यंसयोः । “ सं यज्ञपतिराशिषा ”-
(वा. सं. ६ । १०) इति श्रोण्योः । स यस्मै कामाय पशुमालुभन्ते-तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सङ्गप्यमानस्य प्राणो वातमपिपद्यते । तत्प्राप्नुहि-यत्ने प्राणो वातमपिपद्यति-
इत्येवैतदाह-समद्भानि यजत्रैरिति । अङ्गेर्वाऽअस्य यजन्ते । तत्प्राप्नुहि-यत्नेऽङ्गेर्भ्यजान्ते-इत्येवै-
तदाह । सं यज्ञपतिराशिपेति । यजमानाय वाऽएतेनाशिपुमाशासते । तत् प्राप्नुहि-यत्तुया यज-
मानायाशिपमाशासान्ते इत्येवैतदाह । साडयति सुची । अय प्रवरायाथावयति । सोऽसावेव वृन्धुः ॥ ९ ॥

नित्यर्थ । ‘ सुची ’ शतपथ्युक्ते ‘ अमरपर्यायम् ’, पुनरुच्यते. ‘ परैस्व ’ ‘ बुद्धा ’ इतराधारावशिष्टेनाख्येन
‘ पशुम् ’ ‘ अनक्ति ’ आर्जफोति । तन् प्रथमनि-शिरो वै यज्ञस्योत्तराधार इति । प्रथमत्वात् ‘ पशु-
र्धत् ’, तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिषस्त्वम् । अत आचारशेषेणाञ्जनेन ‘ यज्ञे ’ ‘ शिरः ’ रथादितत्वात् भवति ॥ ७ ॥

अवयवत्रयपरिभेदेन मन्त्रमेवमाह-स ललाटे समनक्ति मन्ते प्राण इति । (का. श्रौ. सू. ६ । ८९)
वाद्यवातस्यैव शरीरान्त प्रवेशेन प्राणत्वान् तस्य वातप्रान्तिर्युक्ता । ‘ अद्भानि ’ ‘ यजत्रैः ’ यज्ञो ‘ सङ्ग-
न्ताम् ’ । तथा ‘ यज्ञपतिः ’ यजमान ‘ आशिषा ’ ‘ सङ्गच्छाम् ’ । एतेन ‘ श्रोण्योः ’ अनक्ति । अय
वृत्त्वनाख्यं यज्ञविषया आशीर्षिकेयाह-स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्यापश्ये-इदं वै पशोर्गिवाति । ‘ इदं ’ वक्ष्यमाणम्, लोक्षप्रतिबन्धित्वं । सामान्येनोक्त
विशेषण क्रमेण-ततः प्राप्नुहीति । यज्ञनिमित्तेन प्राणो वातमपिपद्यते, तन् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः ।

(२) अथ द्वितीयमाश्रावयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मंत्रावरुणा-
याहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते ऽग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेत्य-
ग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यजमानो
मनुष्याणामिति तथैहि सोऽन्वद्धो भवति अस्मिन्नद्धे यजते तस्मादाहायं
यजमानो मनुष्याणामिति तयोस्त्यूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतथँहिमाद्वायु
ऽइति तयोऽनुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

गृधार्थंसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति । गृधार्थस्येव सम्पृञ्चार्था
नापि तन्नृत्पित्वेवैतदाह तौ ह यत्तन्नृत्पि सम्पृञ्चीयात्तां प्राग्निर्पजमानं दहेत्स
यदग्नौ जुहोति तदेपोऽग्नये प्रयच्छत्यथ यामेवावर्त्तिजो यजमानायाग्निप-
माशासते तामस्मै सुवर्षामग्निः सुमर्दयति तद्गृधार्थस्येव सम्पृञ्चाते नापि
तन्नृत्सुत्समादाह गृधार्थंसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥

इति पद्यप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमाश्रावयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः । स मंत्रावरुणायाहैवाश्रावयति । यजमानं
त्वेव प्रवृणोते । “अग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एता”-इति । अग्निर्ह देवतानां मुखम् । तस्मा-
दाह-अग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेति । “अयं यजमानो मनुष्याणाम्”-इति । तं हि सोऽन्वद्धो
भवति-अस्मिन्नद्धे यजते । तस्मादाह अयं यजमानो मनुष्याणामिति । “तयोस्त्यूरि गार्हपत्यं
दीदयच्छतं हिमाद्वायु”-इति । तयोऽनुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

“गृधार्थां सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व”-इति । गृधार्थस्येव सम्पृञ्चार्था
नापि तन्नृत्पित्वेवैतदाह । तौ ह यत् तन्नृत्पि सम्पृञ्चीयाताम् ; प्राग्निर्पजमानं दहेत् । स
यदग्नौ जुहोति-तदेपोऽग्नये प्रयच्छति । अथ यामेवावर्त्तिजो यजमानायाग्निपमाशामने-तामस्मै
सुवर्षामग्निः सुमर्दयति । तद् गृधार्थस्येव सम्पृञ्चाते, नापि तन्नृत् । तस्मादाह-गृधार्थंसीत्सम्पृ-
ञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥

गतश्रावणम् । अत्र सूत्रम्-“आ प्रधावेभ्य उक्तागारमावर्षां गन्तुं पूर्वं समनक्ति क्त्वाः सप्रोन्वि सन्त
रनि प्रतिमन्त्रम्”-इति । (का. श्रौ. सू. १ । ८४-८५) । सादयति स्रुचावय प्रवरायाश्रावयतीति ।
इहाम्भौ सादयित्वा प्रवराभ्यावपेत् । आश्रावणार्थंवाद् प्रकृतिगणत्रयादिशानि-मोऽन्वावेव चन्पुरिति ॥९॥

अथ द्वितीयमाश्रावयतीति । मंत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति । “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः” इत्युक्तम् ।
द्वितीयाश्रावणं निमर्षन्विद-स मंत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति । ‘सः’ अर्चयुः । यजमानं त्वेवेति ।
‘एव’-कारेणाविवां प्रवरा निविचते ॥

१-अथ मन्त्रः प्रवरेणैवैतदाह । १-अथैव होतारोऽन्वद्धो देवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणां
मुखं त्वेव प्रवृणीते । अग्निर्ह देवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणामिति तथैहि सोऽन्वद्धो भवति अस्मिन्नद्धे यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणामिति तयोस्त्यूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतथँहिमाद्वायु ऽइति तयोऽनुनात्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याकर्मर्षे—‘अग्निः’ खलु ‘देवीनां विश्वः’ देवमन्वन्धिर्नाना प्रमाना ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनुष्याणां विश्वः’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्य । सर्वेऽपि प्रागितस्तमनुमृत्य भवन्ती-
त्वर्थे । ‘तयोः’ अग्निवज्रधानयो ‘गार्हपत्य’ गृहपतिकर्म ‘अभ्युरे’ अनाशनम् । शतवर्षपर्यन्तं हि
दर्शानुयष्टम्यन्वेन अग्नेस्तत्र यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधासि इत्’ अजान्येव ‘सम्पृञ्चानौ’ मिश्र-
यन्तौ । ‘तन्व’ तन्वः ‘असम्पृञ्चानौ’ शतोरसम्पृक्तौ यथा न स्वस्तु, शतोरसम्पृक्तं दाहं स्वान् ॥

क्रमेण व्याचष्टे—आग्निंश्चेत्यादिना । तं हि सोऽम्बद्धौ भवति, यस्मिन्नर्द्धे यजन इति । ‘यस्मिन्’
‘अर्द्धे’ राष्ट्रौ अथ यजमानो ‘यजते’ ‘सोऽम्बद्धौ’ ‘न हि’ नमनु । “रंनि”-(पा, सू १।४।३६)
इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘अभ्युरे’-अच्छाद्यमाह-अनात्तानि गार्हपत्यानीति । ‘राधासि’-इत्येतद्
विभज्य व्याचष्टे—राधास्येवेत्यादिना । इच्छब्द एवायं । तेन निमन-नीयमाह-नापि तन्वगिति । विपक्षे यथक-
माह-सौ इ यत्तनूरपीति । ननु “न राधासि सम्पृञ्चानौ”-इत्युक्तम्, सन्धकंश्च पत्न्यरप्रदानसव्यपेक्षः कथ-
मत्र सम्भवतीति, तदुपपत्त्ययमि-मं यद्ग्रा जुहोतीति । यद्ग्रा प्रदानम्. यथ तदग्री सन्धकं, ऋचिभिः
यजमानार्थमाशास्यमानानां कल्पना नुष्टेनाग्निना दानमग्नि, तदेवाग्नेर्वज्रमानसम्पृक्तं । ‘तन्व’ तेन प्रतिपादित-
प्रकारेण सौ ‘राधासि सम्पृञ्चानौ’ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवमीमे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
सनमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ३ । ७ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हारं निवायेन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विशान्तोर्यमहेक्षरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र फलकहृत्पुलाकूषवौ स्वर्णगर्भं सनाब्धीन् पञ्चमीरीस्त्रिदशलक्ष्मणाधेनुसीवर्णभूर्मी ।
रत्नोक्ता रुक्मवानिद्रिपमाहितरथी सप्तणि भिङ्गुणाथो व्यश्रणीदिश्वक्क प्रथितविधिमाभूत्पुक्त वटश्च ॥ २ ॥
धान्याद्रि पन्थजन्मा तिलमधमनुक. स्वर्णञ्च वर्णमुद्यः कार्पासीथ कृपावान् गुटकममडो राजत राजपूज्यः ॥ ३ ॥
आज्यौघ प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्कर चार्कतेवा रत्नादयो रत्नक्य गिमेकहृन् मुदा पात्रमार्तिसङ्गार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राधाधिराजवरमेश्वरवैदिनमार्गप्रवर्णकश्रीविग्रहरिहरमहाराजनाम्नाश्रयपुराणेश्वरेण सायणाचार्येण विरचितं
माधवमीमे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे मममोऽध्याय समाप्तः ॥ ३-७ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृपदन उपविशति । तदुपविश्य प्रसीति
प्रसृतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

(चेऽथा) अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्यदाग्नीभिश्चरन्ति सुर्वेणैव वा ऽएष
मनसा सुर्वेणैवात्मना यज्ञं सुम्भरति सुञ्च जिहीषति यो दीक्षते तस्य
रिश्चान्तु इवात्मा भवति तमेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति
तस्मादाग्नीभिराग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वाऽऽमे पुरुषे प्राणा
आत्मैकादशो अस्मिन्नेतु प्राणाः प्रतिष्ठित्वा ऽएतावान्यै पुरुषस्तुदस्य सुर्वे-
मात्मानमाप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

तद् यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृपदन उपविशति । तद् उपविश्य प्रसीति । प्रसृतोऽध्वर्युः
सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद् यदाग्नीभिश्चरन्ति । सर्वेणैव वाऽएष मनसा सर्वेणैवात्मना यज्ञं सुम्भ-
रति, मञ्च जिहीषति । यो दीक्षते—तस्य रिश्चान्तु इवात्मा भवति । तमेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति ।
तद् यदाप्याययन्ति—तस्मादाग्नीभिराग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वाऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वाऽऽमे पुरुषे प्राणाः—आत्मैकादशः—अस्मिन्नेते
प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान्यै पुरुषः । तस्य सर्वमात्मानमाप्याययन्ति । तस्मादेकादश
प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

एष निश्चमिन् देश यो वेद्रेभ्योऽपि च जगत् । निर्ममे तमह वन्दे विचारार्थमहंधरम् ॥

होता इति प्रवरगान्तत्माविन प्रयोगमाह—तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृपदन उपविशतीत्यादिना । होतृ-
पदन वेद्रेणरा श्रोति । ' तत् ' तत्र ' उपविश्य ' ' प्रसीति ' ' अग्निहोता वेत्ते ' इत्यादि सुगाशापनम् । निग-
देतनुत्रनाति—' घृत्ववर्तान्-वर्षो सुचमात्यम् ' (श. प. ब्रा. १ । १ । २ । १) इत्येवंरूपेण ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्तीति । अस्मिन्नेतुपादित्यादेकादश प्रयाजा आश्रियः (नि. ऋ. ८।२।१-७) नामनिर्व-
चनेनाग्निं प्रसामितु तद्यत्रैतिलिखित्याप्याययन्त्य सम्भावनमाह—सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञं सुम्भरतीत्यादिना । ' एष ' दीक्षित ' सर्वेणैव मनसा ' ' सर्वेणैवात्मना ' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादि-
सङ्गान्तं, सर्वेषा तत्रैवोपनीयकवान् अतः ' सजिहीषति ' सत्सुमिच्छति । ततो ' रिश्चान्तु इव ' रिक्तः
स्य इव ' आत्मा भवति ' ' तस्मात् ' आप्याययन्ताम्नावात् ' आश्रियः ' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्याययन्ताम्नावात् तमेवोपनीयकवान् इति प्रसंशति—ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । मत्त
शार्धत्या, द्वावपानी, नाभिर्दशमी, सेयामाचारो देह एकादश इति तद्विद्वेकः ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे
समानयमानो दशभिः प्रयाजेश्वरति दश प्रयाजानिद्वाह शासमाहरेत्यसिं
वे शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ यूपशकलमादत्ते । तावये जुडा अक्ता पशोर्ललाटमुप-
स्पृशति घृतेनाक्तौ पशून्त्रायेथामिति व्यज्रो वै यूपशकलो व्यज्रः शासो
व्यज्र आज्यं तमवेतुत्कृत्स्नं व्यज्रं सम्भृत्य तमस्याभिगोम्राडं करोति
नेदेनं नाद्या उक्षाशंसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकलमुपगृह्यतेषु ते प्रज्ञाता-
शिरस्त्रित्याह शासं प्रयच्छन्सादयति सुचौ ॥ ५ ॥

स आश्राव्याह-समिधः प्रेष्येति । प्रेष्य प्रेष्येति । चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः
प्रयाजेश्वरति । दश प्रयाजानिद्वाह शासमाहरेति । असिं वे शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकलमादत्ते । तावये जुडा अक्ता पशोर्ललाटमुपस्पृशति-“ घृतेनाक्तौ पशू-
न्त्रायेथाम् ” (वा. सं. ६ । ११) इति । व्यज्रो वै यूपशकलः । व्यज्रः शासः । व्यज्र आज्यम् । तम-
वेतुत् कृत्स्नं व्यज्रं सम्भृत्य तमस्याभिगोम्राडं करोति । नेदेनं नाद्या उक्षासिं हिनसन्निति । पुनर्यूप-
शकलमुपगृह्यति । ‘ एषा ते प्रज्ञाताशिरस्तु ’ इत्याह-शासं प्रयच्छन् सादयति सुचौ ॥ ५ ॥

स आश्राव्याहृत्यादि । समिधाया एव ‘ समिधः प्रेष्य ’ इति एव ज्ञ्यात् । तन्तुपान्त्रानां ‘ प्रेष्य
प्रेष्य ’ इति एव नाम निर्दिशन् । चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमान रति । जुडातेनाज्येन प्रयाज-
त्रय कृत्वा, पुनरुपस्पृशति स्थितमान्वयमप चतुर्धादिसतमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय पुनरुक्षायेकादशान्तप्रयाज-
चतुष्टयार्थमष्टमवनेत्यर्थः । दशप्रयाजानन्तर ‘ शानम् ’ अस्तिम् ‘ आहार ’ इति ज्ञ्यात् । ‘ शसु
हिमायाम् ” (वा. पा. म्वा. ५. ७२९) शस्यते हिंस्यते अनेनेति ‘ शास- ’ अस्ति । शासशब्दस्यप्रसि-
क्तस्य प्रतिद्वार्थतामभिप्रेत्य भ्याचष्टे-असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

अथ यूपशकलाविति । यूपशकलो जुडा अग्रगतेनाज्येन समज्य ताभ्यामकान्थ्या पशोर्ललाटमुपस्पृशति ।
तन्मन्त्रस्याथमर्थः-हे घृतेनाक्तौ स्वरस्ववितो ! युवं पशून् त्रायेथाम् । अत्र सूत्रम्-“ (वृत्नादात्वात्त्वोमो
जुद्धमे साम्नां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तविति ” (का. श्रौ. सू. ६ । १२) इति ॥ व्यज्रो वा इत्यादिः ।
यूपशकलादीनां व्यज्रव प्रागुक्तम् (श. प. ब्रा. ३ । ७ । १ । ३०-३२) । “ एषा ते ”-इति सुक्त्,
‘ शासम् ’ उक्त्यन्तोऽस्य हविषोःकदानाय ‘ प्रयच्छन् ’ । ‘ एषा ’ अष्टाभिः हे शमितः । ते ‘ प्रज्ञाता
अस्तु ’- इति आह ॥ ५ ॥

(चाव)अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । (त्यु)उल्मुकमादायाग्रीत्पर्यग्रिं करोति तद्यत्पर्यग्रिं करोत्यच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाप्रा उक्षा-
थँसि प्रमृशानित्यग्रिंहिं उक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्यग्रिं करोति तद्यत्रैनथँ
श्रुपयन्ति तदभि परिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकथँ हरेदथात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनथँ
श्रुपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै बुदस्मिन्नशृतथँ श्रुपयेयु-
स्तस्मै वा ऽएष बुदस्मिच्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (बु) बुथा वै असितमंत्रमस्येतद्भवति बुदेनेन
पर्यग्रिं करोति स बुथा असितमनुहायाच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तजस्मा-
देतस्मैबोल्मुकस्याङ्गाराग्निमृद्य तस्मिन्नेनथँश्रुपयेयुः ॥ ८ ॥

अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । उल्मुकमादायाग्रीत्, पर्यग्रिं करोति । तद् यत्पर्यग्रिं करोति-अच्छि-
द्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति । नेदेनं नाप्रा उक्षांसि प्रमृशानिति । अग्निं हं उक्षसामपहन्ता । तस्मा-
त्पर्यग्रिं करोति । तद् यत्रैनं श्रुपयन्ति-तदभि परिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः-पुनरेतदुल्मुकं हरेत्-अथात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं श्रुपयेयुः । आहवनीयां वाऽ-
एषः । नवाऽएष तस्मै-बुदस्मिन्नशृतं श्रुपयेयुः । तस्मै वाऽएष-बुदस्मिच्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै असितम्-एवमस्येतद्भवति-बुदेनेन । पर्यग्रिं करोति । स यथा
असितमनुहायाच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेद्-एवं तत् । तस्मादेतस्मैबोल्मुकस्याङ्गाराग्निमृद्य तस्मि-
न्नेनं श्रुपयेयुः ॥ ८ ॥

अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । 'अथ' नञो. सादानन्तरम्, 'पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्रिं
करोति' पशोः परितः अग्निं करोति, उल्मुकेनाग्निं द्रमः । 'अच्छिद्रमेवैनम्' इत्याद्यर्थवाद. स्पष्टार्थः ।
अत्र तन्त्रम्-"सादयित्वा सुवी चावाल्मुकस्येभ्यः श्यामित्रापोऽग्निं कृति, पर्यग्रयेऽनुवाचपति, आहवनीयेऽनुकमा-
दाय आग्नीन् विः समन्तं पर्येति, पश्चाज्यशामित्रदेहः द्यूपचात्वालाहवनीयान्, आम्पपशुगामित्रान् वा" इति ।
(का. श्रौ. सू. १-२९।२८) तदुर्गर्भेनं श्रुपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । 'यत्र' श्यामित्रोत्तरमाने 'एन
पशुं' श्रुपयन्ति 'नत्' ग्याजम् 'अग्नि' -उक्ष्य 'एनम्' उल्मुकं पाकार्यमाहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकप्रणविषये केषाञ्चित्पशुं, तदुक्तिभेदेभ्यस्य निराहृत्य स्वपशुं त्यागयति-तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं
हरेदयात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं श्रुपयेयुरित्यादिना । 'पुनः' पर्यग्रिकरणानन्तरम् 'एतत्
उल्मुकम्' 'हरेत्' आहवनीये त्यागयेत् । आहवनीयो वा एष इति । यतोऽहवमाहवनीयः, अतः शृतहोमार्थ-
एषः, सूतश्रवणाय नाहतीति तेषामभिप्रायः ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यादिति । पर्यग्रिकरणदेवाय यजुस्तेनाग्निना अहितोऽभूत्; अतो मुखस्यं हविः पुनराकृत्य
पुनर्मन्थनाग्री श्रुपादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्माद् तथा पशो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(१) अथोत्सुकमादायाप्रीत्युस्तात्प्रतिषद्यते । (तेऽग्नि) अग्निमेवैतु-
त्पुरस्तात्करोत्याग्निः पुरस्तात्प्राज्ञा रक्षार्थं स्यपद्यन्नेत्यथाभयेनानाद्रेण पशुं
नयन्ति तं वषाथ्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्यु-
रध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

(स्तु) तद्वाहुः । (नै) नैप यजमानेनान्वारभ्यो मृत्युषे ह्येतं नयन्ति
तस्मान्नान्वारभेतुति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतं मृत्युषे नयन्ति यं यज्ञाय
नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद् हुँवात्मानमन्तरियाद्यन्वान्वाउभेत
तस्मादन्वेवारभेत तत्परोक्षमन्वारब्धं भवति वषाथ्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता
प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ स्तीर्णापि वेदेः । (द्वे) द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते तु आश्राव्याहो-
पप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् द्वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥

अथोत्सुकमादायाप्रीतं पुरस्तात्प्रतिषद्यते । अग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोति । अग्निः पुरस्तात्प्राज्ञा रक्षो-
स्यपद्यन्नेति । अथाभयेनानाद्रेण पशुं नयन्ति । तं वषाथ्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते । प्रति-
प्रस्थातारमध्वर्युः । अध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तद्वाहुः—नैप यजमानेनान्वारभ्यः । मृत्युषे होतं नयन्ति । तस्मान्नान्वारभेतिति । तदन्वेवारभेत ।
न वाऽएतं मृत्युषे नयन्ति—यं यज्ञाय नयन्ति । तस्मादन्वेवारभेत । यज्ञाद् हुँवात्मानमन्तरियाद्-
द्यन्वान्वाउभेत । तस्मादन्वेवारभेत । तत् परोक्षमन्वारब्धं भवति । वषाथ्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता ।
प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युः । अध्वर्युं यजमानः । एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णापि वेदेः तृणेऽअध्वर्युरादत्ते । न आश्राव्याह—उपप्रेष्य । होतर्हव्या देवेभ्य इति ।
एतद्द्वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥

अथाग्नीप्रतिप्रस्थातारमध्वर्युपिनमानानां शास्त्रं प्रति गमनमाह—अथोत्सुकमादायाप्रीदित्वादिना । उत्सु-
कस्य पुरोगमनप्रयोजनमाह—अग्निमेवैतदिदि । तन्मथ किमिष्यत आह—अग्निः पुरस्तादिति । अस्यनुगमन
न युक्तमिति ॥ ९ ॥

तद्वाहुर्गिति । तेषामग्निप्रार्थनमवधयति—न वा एनमिति । केवलहनतायं नयनं चेत् मृत्युषे नयति ।
यज्ञाय नयनं पशो रक्षार्थं प्रात्यर्थात्तत्र मृत्युषे नयनमिति स्वपशुं शङ्कितं दाधं परिरुह्य विपक्षे वापमाह—यज्ञाद्
हुँवात्मानमिति । तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वषाथ्रपणीभ्यां वषाथ्र्यमयोभ्यां पशुम् अन्वारभते, तमद् अध्वर्युः
अन्यभ्याम्या न्यवधानाद् प्रियमागम्य पशो न माहादन्वारभ्यो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णापि वेदेः तृणे अध्वर्युरादत्त इति । अन्वारभ्यमयमे वेदास्तीर्णं वाह्वि, तृणः प्रमादाय

१—“ आह्वर्युः उत्सुकमादायाप्रीतिं हसन्तं पश्यति पश्चाज्जहायिवदेत्तन्पशुवहताजहाहवन्वीर्यम् । अन्यपशुनामित्रान्ता । प्रति-
प्रस्थात्सुकं तत्रावतिषद्यति ” इति । का. धी. सू. ६।१०-११ ।

२—यजमानादद् मातृगणं । पशुवान्वाह । प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत एव वषाथ्रपणीभ्यां वषाथ्र्यमयोभ्यां विशाः साऽवित्ता-
सात्तम् । तन्मध्वर्युं यजमानोऽध्वर्युम् । अग्निं तृणेऽअध्वर्युरादत्ते वाऽश्राव्याहोतप्रेष्यर्हव्या देवेभ्य इति । का. धी. सू. १००-१०४ ।

(शाब्) अयं व्याचपति । रेवति यजमान इति व्याख्ये रेवती सा यद्वा-
ग्वद् बहु वृद्धति तेन व्याख्येयती प्रियं धा आविशेत्पुनार्तिमाविशेत्पुनैतदाहो-
रोरन्तरिक्षात्सजृद्धेन वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु उक्षश्चरत्यमूलमुभयतः
परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल ऽचभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति
तद्वातेनेन थं संविदानान्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात्सजृ-
द्धेन वातेनेति ॥ १२ ॥

(त्य) अस्य हविषस्तन्वा यजेति । व्याचमेवैतदाहानार्त्स्यास्य
हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति व्याचमेवैतदाहानार्त्स्यास्य
हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

अयं व्याचपति—“रेवति यजमाने” —(वा. सं. ६।११) इति । वाग्दे रेवती । सा यद्वाग्
बहु वृद्धति—नेन व्याख्येयती । “ प्रियं धा आविश ” —(वा. सं. ६।११) इति । अनार्त्तिमा-
विशेत्पुनैतदाह—“उरोरन्तरिक्षात् सजृद्धेन वातेन ” —(वा. सं. ६।११) इति । अन्तरिक्षं
वाऽअनु उक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नम्—यथायं पुरुषोऽमूलमुभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति ।
तद्वातेनेन संविदानान्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह—यद्वाह—उरोरन्तरिक्षात्सजृद्धेन वातेनेति ॥ १२ ॥

“ अस्य हविषस्तन्वा यज ” —(वा. सं. ६।११) इति । व्याचमेवैतदाह—अनार्त्त्स्यास्य
हविष आत्मना यजेति । “ समस्य तन्वा भव ” —(वा. सं. ६।११) इति । व्याचमेवैतदाहः
अनार्त्त्स्यास्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

अन्वामने । ‘ म ’ तृणाश्रिता अर्धव्यु आश्रितगमुक्ता, प्रपथ, “ होतृद्व्या देवेभ्यः ” —‘ इति ’ आह ।
होतृद्व्यान्पुदिस्य, देवेभ्य उपदेभ्य, मंत्रावरणप्रिषादनन्तरमर्धव्युर्प्रेषं पठतीति तस्यार्थः । अत्र ‘ देवेभ्यः ’—
इत्यभिधानादेव पशोर्बैश्वदेव्युपादानम् ॥ ११ ॥

अयं व्याचपतीति । रेवतीति । हे ‘ रेवति ’ रयिमति धनवति वाग्देवने ‘ यजमाने ’ ‘ प्रियन्
अभिमनम् अनार्त्तिलक्षणं ’ धाः ‘ वेहि । दधातेर्दुक्ति तिचो लुकि रूपम् । यदा दधानेः क्वि । धारयित्री
रन्म आविशदिन्द्रियमिति सम्बन्धः, अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्त्स्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्य-
माणवान् ‘ प्रियन् ’ अनार्त्तिं कर्तुं पशानावित्येवार्थः । हे वाग्देवि । ‘ उरोः अन्तरिक्षात् ’ विशांर्गादन्तरी-
क्षान् ‘ वातेन ’ ‘ सजृद्धेन ’ समानप्रातिः सप्तो यजमानम् अन्तरेऽग्नौ, ‘ गोपाय ’—इति शेषः । किञ्च ‘ अस्य
हविषः ’ यद्वाग्वुल्लक्षणस्य हविषः ‘ तन्वा ’ आत्मना, स्वरूपेण ‘ यज ’ । ‘ अस्य ’ ‘ पशोः ’ ‘ तन्वा
सम्भव ’ शारद्रेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय यामं साधयेत्यर्थः । अत्रत्येवैतीशब्दस्य
वाग्वाचकत्वमुपपादयति—सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन वाग् रेवतीति । उपदेशित दानादिधनार्जनं लोक-
प्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थमाह—अनार्त्तिमाविशेति । न विद्यने आर्त्तिर्यस्मितित्यन्वात्तिः, प्रियः पदार्थः । उरो-

१-रेवति यजमान इति व्याचपति । आर्त्तिव नार्त्तवान् । आर्त्तिवैऽपि नित्यवति । निर्मल्येके । वा. श्री. सू. ६।१०५-१०६

तद्यज्ञेनं विश्वसन्ति । तत्पुस्तानृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपति धा इति बर्हिरेवास्मा ऽएतत्स्त्वृणात्युत्कृन्नथं हविरसदिति तद्य-
देवास्मात्र विश्वस्यमानस्य क्षिञ्चित्स्कन्दति तदेतस्मिन्प्रतिप्रतिप्रति तथा
नामुया भवति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्त्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्या-
ध्यक्षा जुतामेति तस्य न कूटेन युध्नन्ति मानुपथं हि तन्नो ऽएव पश्चात्कर्ण
पितृदेयुत्पथं हि तदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति च्वेष्कुं वा कुर्वन्ति तत्राह
जहि मारयेति मानुपथं हि तत्सञ्ज्ञपयान्वगञ्चिति तच्छि देवत्रा स यदा-
हान्गञ्चित्येतेहि ह्येष देवाननुगच्छति तस्मादाहान्वगञ्चिति ॥ १५ ॥

तद् यज्ञेनं विश्वसन्ति-तन् पुस्तानृणमुपास्यति । “वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपति धाः”-
(वा. सं. ६ । ११) इति । बर्हिरेवास्मा ऽएतत् स्त्वृणाति । अस्कन्नं हविरसत्-इति । तद् यदेवा-
स्यात्र विश्वस्यमानस्य क्षिञ्चित् स्कन्दति-तदेतस्मिन् प्रतिप्रतिप्रति-तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्त्यासते नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति । तस्य न कूटेन
युध्नन्ति । मानुपं हि तत् । नोऽएव पश्चात्कर्णम् । पितृदेवत्वं हि तत् । अपिपृष्ट वैव मुखं तमयन्ति ।
च्वेष्कुं वा कुर्वन्ति । तत्राह जहि मारय-इति । मानुपं हि तत् । सञ्ज्ञपय, अन्वगन्-इति । तदि
देवत्रा । न यदाह-अन्वगञ्चिति । एतर्हि होष देवाननुगच्छति । तस्मादाह-अन्वगञ्चिति ॥ १५ ॥

स्वर्गादिपिभिरानन्व प्रयोजनमाह-अन्तरिक्षं वा अनु रक्षधरतीत्यादिना । ‘अमूल’ मूलसम्बन्धरहितम् ।
न केवलममूलमेव, किन्तु ‘तमयनः’ उपरि अवन्तान् ‘परिच्छिन्नम्’ समेष्वरित सद्रक्षधरति । तत्र
पृष्ठान्-पथार्थं पुरुष इति । ‘नन्’ त्वेन, अन्तरिक्षे रक्ष.मन्त्रकारणेनेतस्माद् वातादन्तारिक्षाद् गोरापना-
स्याह मन्त्रः । अल्प हविश्चमना यज्ञ-इत्यभ्याभिप्रायमाह-वाचामेवैतदाहेति । एतत्त्वमेव विश्वदमति-
अनासृत्स्यास्येति । एतद्वर्षोत्सव सन् देवान् प्रीयान्तरिष्यन् । एवमुत्तरवाक्यमिति व्याख्येयम् ॥ १५ ॥ १५ ॥

तद्यज्ञेनं विश्वसन्तीति । (“पुस्तानृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति” का.श्रौ.सू. ६।१०९) वर्षीयसीति ।
विश्वसन्प्रदेशेऽप्युक्तं नृणामशब्धिति-हे तृण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रकृत एव ‘वर्षीयसि’ मन्त्रे ‘यज्ञपति’
‘धा’ स्थापय । एतद्वर्हिरेवास्मात् स्थापनीयमिति स्वोक्ति-बर्हिरेवास्मात् पृत्तित्वादिना । ‘अस्मि’ पदार्थः ।
सदपि किमर्थमिति आह-अस्कन्नं हविरसदिति । तद् विश्वस्यति-तद् यदेवेति । ‘तद्’ अन्वय
पत्तिनामपि ‘एतस्मिन्’ केवलवर्हिरेवा ‘प्रतिप्रतिप्रति’ । तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते इति अन्वय
पत्तिनामपि ‘अमुश’ अमुश, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे ‘न भवति’ न विनश्यत्वोत्तर्यः ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयमिति । पुनराहवनीयमभ्यावृत्त्यासत्याभिप्रायमाह-नेदस्येति । ‘अत्यक्षाः’ न
भ्रामेति, सन्निहिता सन्तो वा रक्षितारो न भ्रामेति । न कूटेनेति । ‘कूटेन’ शृङ्गेण सञ्चनेन, दृष्ट गृहीत्वा,

तद्यत्रैनं निविध्यन्ति तत्पुरा सञ्ज्ञपनाञ्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ
 यदा ग्राह सञ्ज्ञतः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात्स्वाहा
 कृतयो वा ऽन्ये देवा ऽपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति तु
 ऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये
 ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि त्राद्रियेत ॥१६ ॥

इति पद्यपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६।२ ॥ (८।३)

तद् यत्रैनं निविध्यन्ति, तत्पुरा सञ्ज्ञपनाञ्जुहोति—“स्वाहा देवेभ्यः”—(वा. सं. ६।११)
 इति । अथ यदा ग्राह—सञ्ज्ञतः पशुरिति—अथ जुहोति—“देवेभ्यः स्वाहा”—(वा. सं. ६।११)
 इति । पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वाऽन्ये देवाः, उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये । तानेवैतत् प्रीणाति
 स एनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । ते वाऽएते परिपशव्येऽइत्याहुती । स यदि काम-
 येत—जुहुयादेते । यद्यु कामयेत—अपि त्राद्रियेत ॥ १६ ॥

न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भागप्रमाणं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘सुरप्रविष्टम्’ स्थानं कुर्यात् ।
 ‘वैष्णं’ मुखवेष्टने च शब्दाभावान्न कुर्यात् ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“तस्मिन्नेन निप्रति प्रथमिष्ठरममुदक्यात्, प्राक्किष्ठरस वा, तद्गुणं मुखं
 समन्दपवाद्दमनम्, वैष्णं वा, एत्याहवनीयमाह्वयत्तते, सञ्ज्ञपयान्त्वग्नित्वेव कुर्यात्”—इति । (का. श्रौ.
 सू. ६।१।१०—१।१९) ‘अहि’ ‘मारय’ इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचनं न कुर्यात्, किन्तु हे शपितः ।
 ‘मञ्जवय’ असौ तु ‘अन्वगन्’ अनुगतोऽभूत् । तद्धीत्यादि । स्यत् ॥ १९ ॥

तद्यत्रैनं निविध्यन्तीति । ‘सञ्ज्ञपनात्’ प्राक् “स्वाहा देवेभ्यः” इति जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं
 “देवेभ्यः स्वाहा” इति जुहुयात् । होममेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैयर्थ्यम् । प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति—
 पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादेना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति—ते वा एते परिपशव्ये इत्या-
 हुती इति । उक्ते द्वे आहुती ‘परिपशव्ये’ परित आज्यं तपोः पशोर्हितं यत्, अतः ‘परिपशव्ये’ इति
 नामत्रये इत्यर्थः । “उगवादिभ्यो यत्”—(पा. सू. ९।१।२) इति यत्, “अर्गुणः”—(पा.
 सू. ६।४।१४६) इति मसञ्ज्ञकस्य गुणः । एतयोस्तुष्टने ऐच्छिकत्वमह—स यदि कामयेतेति ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधववैये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनसतपयब्राह्मणभाष्ये तृतीये काण्डे
 अष्टमाध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ ३-८-१ ॥

१-स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति । २-देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति का. श्रौ. सू. ६।१२०-१२१ । ३-वैते जुहुयात् । का.
 श्रौ. सू. ६।१२१ ।

यदा ग्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरिति । (त्य) अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नीमुदान-
येत्युदानयति नेष्टा पूर्वा पात्रेजनं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । नमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआतानो यज्ञश्च हि तन्वते
तेन यज्ञ आतानो जघनाद्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं
प्रसादयिष्यन्भवति तस्मा ऽएवेतद्यज्ञाय निहते तयो देनामेष्ट यज्ञो न
दिनस्ति तस्मादाह नमस्त ऽआतानेति ॥ २ ॥

(त्य) अनर्वा प्रेहीति । (त्य) असपत्नेन प्रेहीत्येवेतदाह घृतस्य
कुल्या ऽउपऽऽरुतस्य पृथ्या ऽअन्विति साधूपेत्येवेतदाह देवीरापः शुद्धा
व्वाद्वै सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्ययं परिवेष्टारो भूयास्मेत्यप एवेत-
त्पावयति ॥ ३ ॥

यदा ग्राह-सञ्ज्ञप्तः पशुरिति । अथाध्वर्युराह-नेष्टः पत्नीमुदानयति । उदानयति नेष्टा पूर्वा-
पात्रेजनं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । “ नमस्तऽआतान ”—(वा० सं० ६ । १२) इति । यज्ञो वाऽआतानः ।
यज्ञं हि तन्वते-तेन यज्ञ आतानः । जघनाद्धो वाऽएष यज्ञस्य-यत्पत्नी । तामेतत् प्राचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यद् भवति । तस्माऽएवेतद्यज्ञाय निहते । तयो देनामेष्ट यज्ञो न दिनस्ति । तस्मादाह-
नमस्तऽआतानेति ॥ २ ॥

“ अनर्वा प्रेहि ” (वा० सं० ६ । १२) इति । असपत्नेन प्रेहीत्येवेतदाह । “ घृतस्य
कुल्याऽउपऽऽरुतस्य पृथ्याऽअन्व ” (वा० सं० ६ । १२) इति । साधूपेत्येवेतदाह । “ देवीरापः
शुद्धा व्वाद्वै सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्ययं परिवेष्टारो भूयास्म ” (वा० सं० ६ । १२)
इति । अप एवेतत्पावयति ॥ ३ ॥

मन्त्रपदानन्तप्रयोगात्-यदा ग्राह मञ्ज्ञप्तः पशुरित्यध्वर्युराहेत्यादिनां ॥ १ ॥

तां वाचयतीति ‘ता’ पशु प्रति आगच्छतीं कर्त्ता ‘वाचयति’ ‘नमस्ते आतान’ इति । आसमन्तान् तन्वत
इत्यातानो ‘यज्ञ’ हे आतान !-‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ ! त्वम् ‘अनर्वा’ अन्वपत्नः सन् प्रेहि । ‘घृतस्य कुल्याः’
शुद्धादिषु बह्विधमम्भवात् । ता विश्विनष्टि-‘ कृतस्य पृथ्याः ’ इति । पयिमवा पृथ्याः । ताः कुल्याः ‘अनु’
[लक्ष्य] ‘उप’ प्रेहीति सम्बन्ध । इत्य यज्ञ प्रणाप्य, अयाप, प्रसाधयति ‘ सुपरिविष्टाः ’ पात्रेषु परि-
वृष्टिता ‘ देवी चोत्तमाना ’ अयः । ‘ शुद्धाः ’ स्वभावतः संस्कारेण च विमुक्ताः मयो ययं ‘ देवेषु ’ विषय-
भूतेषु पशुम् ‘ वेदेषु ’ अपठत् । ‘ व्ययं ’ च देवेषु मध्ये सुपरिविष्टाः, देवानां ‘ परिवेष्टारः ’ । नमस्कारवचनं

१-इह महिषाय “ नारिभूर्वा शुद्धाः ” (अ ६ । १२) इति मन्त्रोऽनिक पठ्यते । २-यज्ञत पशुरितिप्राक्के सेनामुपूर्व-
मित्यादिप्रयोगे । वा धीं सू ६ । ११० । प्रतिमन्त्रात् पत्नीमुदानवेत्याहनेतांस्तिप्राक्के । वा. धीं सू ६ । १२० । ३-पात्रे-
जनदत्तः पत्न्यवति नयत्यम्भजालमिति । वा धीं सू । ६ । १२१ ।

(त्यु) अय पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुप-
स्पृशति जीवं वै देवानाथं हविर्मृतममृतानामुभयेतत्पशुं प्रन्ति
यत्सन्धप्रयन्ति यद्विशसत्यापो वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान्श्राणान्दधाति
तुथैतुर्जीवमेव देवानाथं हविर्भुवत्यमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥

(मु) अय यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः
भुजायन्ते तुदेनमेतस्यै योषायै भुजनयति तुस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

श्रोपस्पृशति । श्रावं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके
बुधुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णां नाभिं ते शुन्धामीति
बोऽयमुनिरुक्तः प्राणो मुदं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति बोऽयं

अय पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति । जीवं वै देवानां हविः,
अमृतममृतानाम् । अयं तत् पशुं प्रन्ति । यत् मन्त्रप्रयन्ति, यद्विशसति । आपो वै प्राणाः । तद-
स्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति । तर्पणजीवमेव देवानां हविर्भुवति, अमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥

अय यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी । योषायै बाध्माः प्रजाः मतायन्ते । तद्वदनमेतस्यै
योषायै भुजनयति । तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

श्रोपस्पृशति । " श्रावं ते शुन्धामि "—(वा. सं. ६ । १४) इति मुत्तम् । " प्राणं ते
शुन्धामि "—(वा. सं. ६ । १४) इति नासिके । " बुधुस्ते शुन्धामि "—(वा. सं. ६ । १४)

यज्ञादिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति—जघनार्ह इति । यज्ञस्य जघनार्हं पत्नीशालाग्रामवस्थिता पत्न्यति जघनार्हं इत्यु-
च्यते । 'तां प्राह नयति,' तस्मिन् यज्ञमजने जघननिह्वनहता भवति । घृतइत्याद्युपस्थातः, आगमनानुष्ठान-
प्रदर्शनापेक्षितं व्याचष्टे—सोपस्पृशति इति । उपस्पृशति इति । अयं पशुः प्राणान् दधाति । तद्वदनमेतस्यै
योषायै भुजनयति । तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

अय पशोरित्यादि । प्राणानुपस्थातः प्राणान् दधाति—पशोः पत्नी ' उपस्पृशति ' प्रशंसति इत्यर्थः । अना-
मृतममृतानामिति । देवाः अमृताः अमृतममृताः, जघनममृतं मृतिरहितम् ; अतो योषायां देवानां जघनं
सुज्यते । संज्ञपनविधानेन उभे अरि हननामके, अतो हेनोस्तस्य पुनः प्राणानुपस्थात्, अतो च " आगमन-
प्राणः "—इति भुनेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वनां प्रशंस एव प्राणानुपस्थातः इत्यर्थः । तद्यच्च देवानां सर्वाभे
हविर्भुवति ॥ ४ ॥

आगमनानुपस्थातः प्राणान् दधाति, पत्नीकृतं च प्राणान् दधाति—अयं यत् पत्न्युपस्पृशति ; योषा वा इत्यदिना ॥ ५ ॥

अयं यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः मतायन्ते । तद्वदनमेतस्यै
योषायै भुजनयति । तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

१—पशोः प्राणान् दधाति इति । वा. सं. ६ । १२१ । २—मुखं नासिके बुधुस्ते कर्णां नाभिं देव पशुं पत्नीं इत्यु-
च्यते ते शुन्धामीति इति । वा. सं. ६ । १२४ । ३—यज्ञस्य जघनार्हं इति । वा. सं. ६ । १२४ । १२५ ।

पश्चात्प्राणस्तुत्प्राणान्दधाति तत्सुमीरयत्यथसंशुद्धत्य पदुश्चरित्रांस्ते
शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्याऽएव तदेनं प्रतियुपयति ॥ ६ ॥

(त्वु) अथ या आपः परिशिष्यन्ते । (न्तेऽर्धा) अर्द्धा वा यावत्यो वा
साभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुपिञ्चतस्तुत्प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तस्तु
चैनमुतः समीरयतः ॥ ७ ॥

(स्त) तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतस्तुदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

(त्ता) तावुनुपिञ्चतः । (तो) मनस्तुऽआप्यायतां वाक्तुऽआप्यायतां
प्राणस्तुऽआप्यायतां चक्षुस्तुऽआप्यायतांश्च श्रोत्रं तऽआप्यायतामिति

इति अक्षयो । “ श्रोत्रं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४) इति कर्णो । “ नाभिं ते शुन्धामि ”
(वा. सं. ६ । १४) इति—योऽप्यमनिरुक्तः प्राणः । “ मेढं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४)
इति वा, “ पापुं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४) इति—योऽप्यं पश्चात्प्राणः । तत् प्राणान्
दधाति । तत् समीरयति । अथ संशुद्धत्य पदः—“ चरित्रांस्ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४)
इति । पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठत्याऽएव । तदेनं प्रतियुपयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते—अर्द्धा वा, यावत्यो वा । साभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुपिञ्चतः ।
तत् प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तः । चैनमुतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद् यत् कूरीकुर्वन्ति—यदास्थापयन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयतः, तदद्भिः ।
सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावुनुपिञ्चतः । “ मनस्तुऽआप्यायतां, वाक्तुऽआप्यायतां, प्राणस्तुऽआप्यायतां,
चक्षुस्तुऽआप्यायतां, श्रोत्रं तऽआप्यायताम् ”—(वा. सं. ६ । १६)—इति । तत् प्राणान्

वदनम् । हे पदो ! ‘ ते ’ प्राणं प्राणनय, नामिकाभ्यामुपयमानं प्राणवायुम् ‘ शुन्धामि ’ विशुद्धं करोमि
एवमुत्तराणि योज्यन् । चक्षुः श्रोत्रे दर्शनश्रवणरसतीन्द्रिये । “ नाभिं ते शुन्धामि ”—इति ‘ अनिरुक्तम् ’
अनभिव्यक्तप्राणम्, अथवा किमनिरुक्तं प्राणेन ? “ मेढं ते ”—इति ह्रस्वान् । ‘ पश्चात्प्राणः ’ अथवा
कर्तमानोऽस्मान्, न तत्र पाथो स्यादित्यन् भवेति । ‘ अथ संशुद्धत्य पदः ’ पादान्तोऽस्मिन् “ चरित्रांस्ते
शुन्धामि ”—इति ‘ पादान्तोऽस्मिन् शोभयेत् । पदतोऽनं शमयि—पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते इति । परिशिष्टानि अस्माभिरुपवीर्याभिर्यो यजमानं पत्नी च पदोः
दर्शयति प्रथमं तदास्य निविञ्चतः, ‘ तौ ’ पर्यायजमानौ ‘ तत् ’ तेन निविञ्चनेन ‘ पदो ’ ‘ प्राणान् ’ धत्तः
शमयतः । ‘ तत् तेन ’ एनं पशुम् ‘ अतः ’ अस्मात् स्थानान् ‘ समीरयतः ’ ॥ ७ ॥

तद् यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ आस्थापयन्ति ’ सन्धत्तवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तावुनुपिञ्चत इत्यादि । तदेव कूरीकृत्य ‘ तौ ’ पर्यायजमानौ ‘ अनुपिञ्चतः ’ शिरसि अवशिष्टं रू-

तुत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयतो युत्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽध्याप्यायतां
निष्टचायतामिति ॥ ९ ॥

तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमय-
तस्तुदद्भिः सुन्धत्तस्तुत्ते शुष्यत्विति तन्मेध्यं कुरुतः शमहोभ्य इति
जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥

(स्त) तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वुशान्तान्यहोरात्राण्य-
सञ्चिति तस्माच्छमहोभ्य इति जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥

(त्तोऽथो) अथोत्तानुं पशुं पर्यस्यन्ति । स तृणमन्तुर्दधात्योपथे त्राय-
स्वेति वृज्रो वा ऽसिस्तुथो ह्येनमेप वृज्रोऽसितुं हिनस्त्युथासिनाभिनि-

धत्तः, तत् समीरयतः । “यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तऽध्याप्यायतां निष्टचायताम्”-
(वा. सं. ६ । १५)-इति ॥ ९ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्ति-यदास्थापयन्ति । शान्तिरापः । तद्भिः शान्त्या शमयतः । तद्भिः
सन्धत्तः । “तत्ते शुष्यतु”-(वा. सं. ६ । १५)-इति । तन्मेध्यं कुरुतः । “शमहोभ्यः”-
(वा. सं. ६ । १५)-इति । जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्ति-यदास्थापयन्ति । नेदेतदन्वुशान्तान्यहोरात्राण्यसञ्चिति । तस्माच्छमहोभ्य
इति । जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥

अथोत्तानुं पशुं पर्यस्यन्ति । स तृणमन्तुर्दधाति । “ओपथे त्रायस्व”-(वा. सं. ६ । १५)-

स्विकदेशेनादुविबन्त कुर्याताम् । शिरसेष्वनमन्त्रमाह-मनस्त रति । मन आदिपञ्चकम्प शिरःस्थानात् तैः पञ्चभि-
र्मन्त्रैः शिरो निषिद्धत । तत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयत इत्याप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । इतराहनिषेकमन्त्र-
माह-यत् क्रूरं ते यदास्थितमिति । “यत्ते क्रूरम्”-इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्या
सम्कृतिः, शयुक्तम् । न हि सम्कृपनप्रत्यत् क्रूरमस्ति । ‘तत् ते व्याख्यायताम्’, क्रोऽर्थः ? ‘निष्टचायताम्’
सहत् मवत्तिपर्यः ॥ ९ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठितमङ्गं शुद्धवत् मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

तद्यत्कूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनार्कस्य समन्त्रक निनयन विषये-शमहोभ्य इतीति । जघनेनेति । पशो-
र्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानमेदेन मन्त्रमेद सूत्रकार आह-“शेषेण यत्रमानस्य शिरःप्रसृत्यनुविबन्तः, मनस्त
इति शिरः-यत् ते कूरमिपङ्गानि, शमहोभ्यः इति पश्चात् पशोर्निषिद्धतः”-इति (का. थो. सू. १२५
१२७) । मन्त्रे अहावेषय यस्मिन्प्रार्थनमस्ति, तत्र कारणमाह-यत्कूरीकुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

विश्रामन्त्रप्रयोगमाह-अथोत्तानमिति । अग्निनाभिनिष्ठाति । अत्रातेः कर्ममूलस्य कारणबोधचारेण
तृतीया ॥ १२ ॥

१-मनस्त इति शिरः । अनुर्विचत इति पूर्वप्राप्तवृत्तते । द्विवचनव्यवहारः । पशो व । का० थो० सू० ६ । १२५ । २-यत्ते-
कूरमित्यपानि । का. थो. सू. ६ । १२५ । ३-जघनेभ्य इति पञ्चत्वपदानिषिद्धतः । इदस्यावयुष्यतमं प्रयच्छन्निहा ते प्रज्ञाता
धैर्यसि रति । का. थो. सू. ६ । १२७ । ४-उत्तान पशु इत्यप्येव नामि तुष विद्यवत्त्वोपध इति । का. थो. सू. ६ । १२८ ।

दधाति स्वधिते मेनथं हिथंसीरिति वज्रो वा ऽअसिस्तुथो हेनमेप वज्रो-
ऽसिर्नु हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञावाग्निः । (स्तु) तुयाभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्या
तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ यदुग्रं तद्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्राच्छयति । अत एतल्लोहितमुत्पतति तदुभयतोऽनक्ति रक्षसां
भागोऽसीति रक्षसाथं ह्येषु भागो यदुग्रम् ॥ १४ ॥

(क्त) तदुपास्याभितिष्ठति । (ती) इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामि इदमहं
रक्षोऽववाथ इदमहं रक्षोऽधमन्तमो नयामि ति तद्यज्ञेनैवैतन्नाद्या
रक्षाऽस्त्यववाथते तद्यदमूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा इदमुभ-
यतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति अथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परि-
च्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तुस्मादमूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

इति । वज्रो वाऽअसिः । तयो हेनमेप वज्रोऽसिर्नु हिनस्ति । अथासिनाभिनिदधाति-
“ स्वधिते मेनं हितीः ”- (वा. सं. ६ । १५)-इति । वज्रो वाऽअसिः । तयो हेनमेप वज्रो-
ऽसिर्नु हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रज्ञावाग्निस्तुयाभिनिदधाति । सा हि यजुष्कृता मेध्या । तद् यदग्रं तृणस्य-तत्सव्ये
पाणौ कुरुते । अथ यद् उग्रं-तद् दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्राच्छयति, अत एतल्लोहितमुत्पतति-तत् उभयतोऽनक्ति । “ रक्षसां भागोऽसि ”-
(वा. सं. ६ । १६)-इति । रक्षसां ह्येषु भागो-यदुग्रम् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । “ इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामि । इदमहं रक्षोऽववाथे । इदमहं
रक्षोऽधमन्तमो नयामि ”- (वा. सं. ६ । १६)-इति । तद् यज्ञेनैवैतद् नाद्या रक्षास्त्यववाथते ।

सा या प्रज्ञावाग्निरिति । ‘ या ’ पूर्वं पञ्चप्रनापानीत्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति,
तथा स्थापयित्वा तिन्यादाभिनिधान छेदनोरत्तवृणतया मरितव्यमिति । अत्र हेतुमाह-सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

स यत्राच्छयतीति । तदुभयतोऽनक्तीत्यादि । ‘ तत् ’ तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम्, तत् तव्ये
पाणौ गृहीत्वा; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादत्तम्, ‘ यत्र ’ यस्मिन् प्रदेशे ‘ आच्छयति ’ आच्छिनति, तत्र
प्रदेशे ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ लोहितमुत्पतति ’ ‘ तत् ’ तत्र मूलतृणस्य ‘ उभयतः ’ मूलमग्रम् ‘ अनक्ति ’ “ रक्ष-
साभिति ” मन्त्रेणति ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठतीति । ‘ तत् ’ दर्भोपम् । इदमहमिति-यनमानोऽनिकापति । ‘ इदम् ’ इदानीम् अनेन

१-इह संहितायां ‘ निष्पन्न २. एषः ’ इत्यधिकं पठन्ते । २-स्वामिन इति महालक्ष्मणभिनियोगादितिवाच्यं २. एष्ये इत्यादि दक्षिणेन
मूलमुभयतोऽनक्ति कोटिर्नैव रक्षसाभिति । का. श्री. सू. ६ । १२५ ॥ ३-विरक्तमित्यन्वयः । कन्दे इति शेषः । रक्षितं
रक्षणीति कर्म । इदमहमित्यभितिष्ठति यन्मानः का. श्री. सू. ६ । १२५-१२६ ।

(त्यु) अयं वषामुत्तिवदन्ति । तया वषाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावा-
पृथिवी प्रोर्णवायामिति तदिमे द्यावापृथिवीऽऽर्जाः उसेन भाजयत्यनुयो-
रुर्जं रसं दधाति ते रसवत्याऽऽपजीवनीयेऽऽमाः प्रजाऽऽपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्प्यमयम्यौ वषाश्रपण्यौ भवतः । (तो) यत्र वै देवा अग्रे पशुमा-
लेभिरं तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेघः पपात स एष वनस्पतिरजा-
यत तद्वृक्ष्यमाणस्यावाङ्पतत्तस्मात्कार्प्यमयम्यौ वषाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तद् यद्दृष्टमुमयतः परिच्छिन्नं भवति । अमूलं वाऽद्दुमयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति-
यथायं पुरुषोऽमूल उमयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तस्मादमूलमुमयतः परिच्छिन्नं भवति १६ ॥

अयं वषामुत्तिवदन्ति—तया वषाश्रपण्यौ प्रोर्णोति । “ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णवायाम् ”—
(वा. सं. ६ । १६)—इति । तदिमे द्यावापृथिवीऽऽर्जाः उसेन भाजयति । अनयोर्रुर्जं रसं दधाति ।
ते रसवत्याऽऽपजीवनीयेऽऽमाः प्रजाः उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्प्यमयम्यौ वषाश्रपण्यौ भवतः । यत्र वै देवा अग्रे पशुमालेभिरं—तद् उदीचः कृष्यमाण-
स्यावाङ्मेघः पपात । स एष वनस्पतिरजायत । तद् यत् कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्—तस्मात्
कार्प्यमयम्यौ । तन्नैवमेतन्मेघेन समर्द्धयति—कृत्स्नं करोति । तस्मात्—कार्प्यमयम्यौ वषाश्र-
पण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

दर्शकमन्याजं ' रक्षः ' ' अभितिष्ठामि आक्रमामि । तथा ' अधम तमः ' निष्ठकन्धकार भूनेत्थस्तादृर्ष-
मानं तप एव प्रापयामि । गतमन्थत् ॥ १६ ॥

अयं वषामुत्तिवदन्तीति । तया वषाश्रपण्यौ प्रोर्णोतीति । ' तथा ' उद्भूतया वषया वषाश्रपण्योः
शाखयोस्तरं ' प्रोर्णोति ' प्रच्छादयेत् । घृतेनेत्यादि, तत्र मन्त्रः । हे ' द्यावापृथिवी ' वायानृथिवी । युवां
वषाश्रपण्योश्चाच्छादयतुसा ' घृतेन ' दीपमानेन वषाश्रपण्येन ' प्रोर्णवायाम् ' प्रकर्षेणाच्छादयेयाम् । यद्वा विन्त-
स्ताद् वषाश्रपण्योर्वै द्यावापृथिव्यादित्युपचरति । “ तदिमे द्यावापृथिवी ”—(शं. ए. वा. ३।६।१२१। मा.)
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

वषाश्रपण्योः कार्प्यमयम्यं विधाय प्रशंसति—कार्प्यमयम्यौ वषाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे
पशुमालेभिरं इत्यादिना । पशोः कर्षणसम्बन्धस्य मेघस्य कार्प्यरूपेण्येनपतेः तस्य पशोः सम्बन्धेन
पशुः कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्प्यमयम्यौ इति नाम सम्बन्धम् । पशोः कर्षणसम्बन्धादि
कार्प्यं प्रशस्तमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

(स्तां) तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तयो हास्यात्रापि शृता भवति पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति तऽत्राय-
न्यागच्छन्त्याहवनीयम् स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्यायो ध्वेः
स्तोकानामिति स्तोकानाम्हेषा समित् ॥ १८ ॥

(वृ) अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । (त्य) अत्येभ्यन्वाऽप्योऽग्निं
भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्यंस्तस्मा ऽप्वैतश्चिह्नते तयो हैनमेपो-
ऽतियुन्तमग्निं हि नस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

तामुन्तरेण यूपध्वामिं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीं-
थंषि हरन्ति नेदुशृतया समया ब्रह्मं प्रसुजायेति युदु ब्राह्मणेन न हरन्त्य-
त्रेण यूपं ब्रह्मिर्द्धा इ ब्रह्मात्कुर्वंस्तस्मादुन्तरेण यूपं चामिं च हरन्ति दक्षि-
णतः परित्य प्रतिप्रस्थान्ना श्रपयति ॥ २० ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति । तयो हास्यात्रापि शृता भवति । पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते
ते जघनेन चात्वालं यन्ति । तऽत्रायन्ति । आगच्छन्त्याहवनीयम् । स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये
प्रास्यति । “व्यायो ध्वेः स्तोकानाम्”-(वा. सं. ६।१६) इति । स्तोकानां हेषा समित् ॥ १८ ॥
अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येभ्यन्वाऽप्योऽग्निं भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्यन् ।
तस्मादप्वैतश्चिह्नते । तयो हैनमेपोऽतियुन्तमग्निं हि नस्ति । तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥
तामुन्तरेण यूपध्वामिं च हरन्ति । तद् यत्समया न हरन्ति-येनान्यानि हवींषि हरन्ति । नेदु-

तां परिवासयतीति । ता तपोश्रयस्तथा ‘ परिवासयति ’ पशोः सकाशात् उच्यते । जिष्वा ‘ ता ’
‘ पशुश्रपणे ’ पशु श्रप्यते परित्यग्नी स पशुश्रपण. तत्र, “ प्रतपति ” । ‘ तथा ’ सति ‘ अस्य ’ पशोर्वेषा
‘ अत्रापि ’ ‘ शृता ’ स्यादित्यभिप्रायः । ‘ अत्रापि ’-इत्यपिशब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । पुनरु-
त्सुकमग्नीदादत् इति । प्रगाहत्सुकमश्रपणार्थमपहत्तत्कार पुनरग्नीदादत् सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्वा-
ग्नादाहवनीये प्रास्यन्तु । तत्राध्वर्युरेतत्पुत्र सव्ये धृत तृणाग्रमाहवनीये “ व्यायो ध्वेः ”-इति प्रास्येत् । अत्र
काल्याणः-“ परिवास्य चात्वालेऽत्रमिष्य चामिं प्रतपति, चामिं च करेणमाहवनीये, प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाम
चाध्वर्युर्यायेवेरिति ”-(का. श्रौ. सू. ६ । १३३-१३६) इति । हे ‘ व्यायो ’ । ‘ स्तोकानाम् ’ वयाया
एपरि आन्वभिषारणकालेऽत्र पतिता विन्दव स्तोका, तेषाम्, आ-वात्स्वनेनेदं तृणाम समिन्स्यानांय ‘ वे ’
विद्धि, अग्निं गमय वा ॥ १८ ॥

अथोन्तरेण यूपध्वामिं च हरन्ति । एकं उच्यते प्रतित्यक्त्वं, एपरि तपन दक्षिणतः प्रतितपनाथो यः प्रति-
प्रस्थातुरश्रपयिष्यन्तम, तस्माधानार्थमिन्वर्थ ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातुरागमनमात्रं दर्शयति-तामुन्तरेण यूपमिति । तद्यदिति । ‘ समया ’ समीपे, वेदि-

(न्यु) अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् . (न) अथ सुवेणोपहृत्याज्यमि-
गुज्यस्य धेतु स्वाहृति तयो हास्पेतुं स्तोत्राः श्रुताः स्वाहाकृता आहुतयो
भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

(न्यु) अथाह स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आग्नेयी स्तोत्रेभ्योऽन्वाह
तद्यदाग्नेयी स्तोत्रेभ्योऽन्वाहृतःप्रदाना वै वृष्टिरिति हवप्रिवृष्टिं वनुते
सु एतैः स्तोत्रैस्तान्मन्त्राञ्चानुते तु ऽएतुं स्तोत्रां वर्पन्ति तस्मादाग्नेयी
स्तोत्रेभ्योऽन्वाह यदा श्रुता भवति ॥ २२ ॥

श्रुतया ममया यतं प्रमज्जायेति । यद्वाद्येन न दग्न्ति । अग्नेण यूपम् । वरिदा इ यत्तात् ऊर्धुः ।
तस्मादन्तेण यूपं चाग्निं च दग्न्ति । शसिगतः परित्य प्रतिप्रस्थाता श्रययति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यमध्वर्युर्वेणामभिजुहोति-“ अग्निराज्यस्य धेतु स्वाहा ”-(वा० सं०
६ । १६) इति । तयो हास्पेतुं स्तोत्राः श्रुताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह-स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति । म आग्नेयी स्तोत्रेभ्योऽन्वाह । तद्यदाग्नेयी स्तोत्रेभ्योऽन्वाह ।
इतःप्रदाना वै वृष्टिः । इतो वृष्टिर्हृष्टि वनुते । न एतैः स्तोत्रैस्तान्स्तोत्राञ्च वनुते । त एते स्तोत्रा
वर्पन्ति । तस्मादाग्नेयी स्तोत्रेभ्योऽन्वाह-यदा श्रुता भवति ॥ २२ ॥

मन्वदेते ' न इति ' । वेनाग्निप्रयेण ' अस्य दशोक्तता ' वदया ' ममया ' नाम्मुहयेनैव सामीयेन
' यद्वा ' आहवनीयेनैव ' प्रमज्जाय ' प्रकर्षेण मराभ्रमः ' इति ' । प्रमज्जने प्रमज्जम् । आहवनीयान् पुरोदे-
शिनो हरणेऽपि यूनान्बर्हिन् इन्, ' वदान् मन्त्रान् ' बर्हिन् ' इत्यन् मन्त्रानि यदावयवत्वान् उत्तरतः
प्रमज्जनमध्वर्युर्कर्तृकम् ; विदोवाभवत्वात् ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यमिति । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थातः वनाया तयमः नया सुवेणोऽनुपहृत्याज्यं वरोति
अध्वर्युर्हृष्ट्यात् " अग्निराज्यस्य धेतु " इति । " आज्यस्य ' आज्ये ' धेतु ' अध्वर्युः ' स्वाहा ' इदं सुदत्तमसु । तयो
हेत्यादि । ' अन्व ' वनाद्रज्यस्य, वनाद्वाता तसोर्वा । ' स्वजाकारेण वा वदृकारेण वा देवेभ्योऽन्न हृष्टये " -
(दे. वा. २ २-३) इति श्रुतेः । ' स्वाहाकृताः ' स्वाहाकारेण इते इति ' आहुतयः ' मन्त्राण्यर्थः ॥ २१ ॥

अथाह स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीतीति । तयो हास्पेतुं स्तोत्राः श्रुताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥
इतःप्रदाना वै वृष्टिः । इतो वृष्टिर्हृष्टि वनुते । न एतैः स्तोत्रैस्तान्स्तोत्राञ्च वनुते । त एते स्तोत्रा
वर्पन्ति । तस्मादाग्नेयी स्तोत्रेभ्योऽन्वाह-यदा श्रुता भवति ॥ २२ ॥

१-मन्वदेते सुवेणोपहृत्याज्यमिति । वा. धी. मू. ६-१३०. २-स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति । वा. धी. मू. ६-१३०. ३-स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति । वा. धी. मू. ६-१३०. ४-स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति । वा. धी. मू. ६-१३०.

(त्य) अयाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । हुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्यपद्रुते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्यपामेवाग्नेऽभिघारयति । (त्य) अथ पृषदाज्यं तद् ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिघारयन्ति प्राणः पृषदाज्यमिति व्यदन्तस्तद् ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहारैवं कुर्वन्तं प्राणं वा ऽअयमन्तरगादध्वर्युः प्राण एनथं हास्यतीति ॥ २४ ॥

■ ह स्म वाह् ऽअन्ववेक्ष्याह । (हे) इमौ पलितौ वाह् क स्विद्ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै हविर्वज्र उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्नेऽभिघारयति तस्ये हि प्रथमाष्टाज्यभागौ होप्यन्भवति वर्षां वा ऽअत्र प्रथमाथं होप्यन्भवति तस्माद्द्वपामेवाग्नेऽ-

अयाह—प्रतिप्रस्थाता—श्रुता प्रचरेति । हुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह—स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति । व्यपद्रुते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वपामेवाग्नेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यम् । तद् ह चरकाध्वर्यवः—पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिघारयन्ति—प्राणः पृषदाज्यमिति वदन्तः । तद् ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनुव्याजहार—एवं कुर्वन्तम् । प्राणं वाऽअयमन्तरगात् अध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

स ह स्म वाह् ऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ वाह् क स्विद् ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति । न तदाद्रियेत । उत्तमो वाऽएष प्रयाजो भवति । इदं वै हविर्वज्र उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्नेऽभिघारयति । तस्ये

अथाह प्रतिप्रस्थातेति । अनन्तर ' प्रतिप्रस्थाना ' तद्वपारिपुकार्मीत् अतः ' अन्वयो ' प्रचार इति शनि कृत्वा । ' प्रेष्य ' शट् प्रयोगप्रकारः, स्वाहाहृतयोऽन्वयप्रयोजकत्वात् सन्ति ॥ २३ ॥

हुत्वा वपामेवेति । अन्वयप्रयाज हुत्वा ' अग्ने ' पृषदाज्यात् प्राक् ' वपामेव ' प्रयाजोपेणाभिघारयेत् । ' अथ ' पश्चात् अनुयाजापर्यं ' पृषदाज्यम् ' । चरकाश्रुतोक्ताऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः ' चरकाध्वर्यवः ' । ' पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिघारयन्ति ' । दधिभिश्चामज्यं पृषदाज्यम् । प्राणवद् गवायन्तर्वैश्वानरत्वात्, प्राणं पृष्टिः, सहेतुत्वात् पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । ' तद् ' तस्मिन्निघारणप्राथम्यविषये ' याज्ञवल्क्यम् ' ' अनु ' लक्ष्योक्त्यं ' व्याजहार ' उक्तान् । अनुव्याजहारः शरणं । याज्ञवल्क्य विशिनष्टि—एवं कुर्वन्तमिति । पृषदाज्यमतिक्रम्य वपामेवादावभिघारयन्तम् ' अयमध्वर्युः ' पृषदाज्यमतिक्रमन् ' प्राणं खल ' अन्तरगात् ' अतः ' एनम् ' अध्वर्युः ' प्राणो हास्यति '— इति ' याज्ञवल्क्य सम्बन्धे क्त्वा अध्वर्युः साधारण्येनाह ॥ २४ ॥

स ह स्मेति । एवमधिक्रमः ' सः ' याज्ञवल्क्य ' ह ' ' वाह् ' ' अन्ववेक्ष्य ' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय ' इमौ वाह् ' ' पलितौ ' जरसा युक्तौ शुद्धीभयुक्तावभूताम् । अयमभिप्राय—एतावान् कालो वपप्रथमा-

भिचारयेदथ पृषदाज्यमुथ युत्पशुं नाभिघारयति नेदुशृतमभिघारयाणी-
त्येतदेवास्य सर्वः पशुरभिघारितो भवति यद्रूपामभिघारयति तुस्मा-
द्रूपामेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

(म) अथाज्यमुपस्तृणीते । (तेऽय) अथ हिरण्यशकलमुवदधात्पुथ
व्वपामवद्वन्नाहार्ग्रीपोमाभ्यां छागस्य व्वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्युथ हिरण्य-
शकलमुवदधात्पुथोपरिष्ठाद्विरुज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । (तो) घृन्ति वा ऽएतत्पशुं यद्रूपी
जुह्वत्यमृतमायुर्द्विरण्यं तुदमृत ऽअयुपि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा
सञ्जीवति तुस्माद्विरण्यशकलावभितो भवत आश्राव्याहार्ग्रीपोमाभ्यां
छागस्य व्वपां मेदःप्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति व्वप-
दकृते जुहोति ॥ २७ ॥

हि प्रथमावाज्यमागी होष्यन् भवति । वपां वाऽअत्र प्रथमां होष्यन् भवति । तस्माद्रूपामेवाग्रेऽभिघा-
रयेत् । अथ पृषदाज्यम्, अथ पत् पशुं नाभिघारयति । नेदुशृतमभिघारयाणीति । एतदेवास्य सर्व-
पशुरभिघारितो भवति—यद्रूपामभिघारयति । तस्माद्रूपामेवाग्रेऽभिघारयेत्—अथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्यमुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकलमुवदधाति । अथ व्वपामवद्वन्नाह—अर्ग्रीपोमाभ्यां छागस्य
व्वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । अथ हिरण्यशकलमुवदधाति । अथोपरिष्ठाद् द्विरुज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः घृन्ति वाऽएतत् पशुम्—यद्रूपी जुह्वति । अमृतमायुर्द्विरण्यम् ।
तद् अमृतऽआयुषि प्रतितिष्ठति । तथा उदेति । तथा सञ्जीवति । तस्माद्विरण्यशकलावभितो
भवतः । आश्राव्याह—अर्ग्रीपोमाभ्यां छागस्य व्वपां मेदः प्रेष्येति । न प्रस्थितमित्याह—प्रसुते प्रस्थित-
मिति । वपदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

भिघारणेनैव गतः, अयापि प्राणश्च न निर्गत इति स्वयमपि चरकाचर्युवत् परीक्षणेनैव ज्ञे—‘ ब्राह्मणस्य ’
चरकाचर्योः ‘ वदः ’ प्राण एव हस्यनीत्येतदान्तरम् ‘ क वमूव ’ नावगतित्यर्थः । तस्मान् ‘ तद् ’
वचने नादत्तमित्युपसंहारः । हविषो समानेऽपि पशोरेनभिघारणस्याभिप्रायमाविष्करोति—नेदुशृतमिति । अभि-
घारणं होतव्यमिति सम्कारः । अशृतस्य होमानर्हत्वाद् अभिघारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि सक्तास्यास्य
पशुमभ्यर्श एव नोपलभ्यत इत्यादाहूय तत्प्राप्त्युपायमाह—एतदेवास्वेति ॥ २५ ॥

वपायागमाह—अथाज्यमुपस्तृणीते इति । तमयतो हिरण्यशकलस्यानमप्राणस्य पशोः सप्राणत्व-
सम्पादनाय ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । अयामृतावात्मना सौति । घृन्ति वा एतत् पशुं यद्रूपी जुह्वती-
त्यादिना । वपां मेद इति । मेदो नाम माससारभूतमह तदात्मना वपोच्यते । सारस्वतसगदनाय वपा मेदः
प्रेष्यति । “ प्रेष्यनुवोर्द्विषो देवतासम्प्रदाने ” इत्यत्र, (पा० सू० २।३।६१) ‘ हविषो ऽप्रस्थितस्य

१—वपाया चरिष्यद्रूपस्तर्हि हिरण्यमवदधात् व्वपामवद्वन्नाह इत्यादिभ्यां छागस्य व्वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति का. धो. सू. १६।१४१ ।
इति निहरेप्रैः । “ अर्ग्रीपोमाभ्यां छागस्य व्वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति का. धो. सू. ६।१४३ सौमिकेऽयमेव । हिरण्यमवदधाय
द्विरभिघारणं २ सोमि । का. धो. सू. १६।१४२ । आश्राव्याहार्ग्रीपोमाभ्यां छागस्य व्वपां मेदःप्रेष्येति । का. धो. सू. ६।१४६ ।

हुत्वा वषाश्रुसर्माच्यो । वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति स्वाहाकृते
ऽऊर्ध्वनभसम्मरुते गच्छतमिति नेदिसे ऽअमुया सतो ब्राभ्यां वषामुशि-
श्रपामेति ॥ २८ ॥

नद्यद्रपया चरन्ति । युस्यै वै देवतायै पशुमालभन्ते ताम्भैतुदेवतामेतेन
मेधेन प्रीणाति मेषा देवतेतेन मेधेन प्रीणा शान्तात्तराणि हवीश्रुंषि श्रप्यु-
माणान्युपरमति तस्माद्रपया चरन्ति ॥ २९ ॥

(न्यु) अथ चान्वाले मार्जयन्त । क्रूरी वा ऽएतन्कुर्वन्ति श्रुत्सञ्ज्ञपु-
यन्ति यद्विश्रामति श्रान्तिगुपञ्चुर्द्विः श्रान्त्या शमयन्त तुद्विः सुन्दधते
तस्माञ्चान्वाले मार्जयन्त ॥ ३० ॥

इति पञ्चप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ (८१२)

हुत्वा वषा सर्माच्यो वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति-“ स्वाहाकृते । ऊर्ध्वनभसं माहृतं
गच्छतमम् ” (वा सं ६ । १६) इति । नेदिसेऽमुया सतो वषाभ्यां वषामुशि-श्रपामेति ॥ २८ ॥

नद्यद्रपया चरन्ति । युस्यै वै देवतायै पशुमालभन्ते-तामेवतदेवतामेतेन मेधेन प्रीणाति । मेषा
देवतेतेन मेधेन प्रीणा शान्तात्तराणि हवींषि श्रप्यमाणान्युपरमति । तस्माद्रपया चरन्ति ॥ २९ ॥

अथ चान्वाले मार्जयन्त । क्रूरी वाऽएतन् कुर्वन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति, यद्विश्रामति । शान्तिरायः
तद्विः श्रान्त्या शमयन्त । तद्विः सुन्दधते । तस्माञ्चान्वाले मार्जयन्ते ॥ ३० ॥

प्रश्नोऽथे वन्य ' र नूनम् । अत घटी प्रतिशोधयितव्य प्रयोगे प्रमे प्रतिकल्पिते-न प्रस्थितमित्याहिति ।
सर्वत्राप्यथप्रमर्शो सर्वत्राप्यथो पुन प्रमर्शयति-प्रमुते प्रस्थितमिति । इत्यादिनि शेषः । ' प्रमुते '
अन्वये हुते सति यो वषाश्रुषण्येति ॥ २० ॥

हुत्वा वषा सर्माच्यो वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यतीति ' सर्माच्यो ' परस्परामिभुवे । तथा च सूत्रम्-
“ वषाश्रुषण्यो वषाश्रुषण्यो प्राग्वा विष्वाग्वा प्रतीचीमिततम् ” (का० श्रौ० सू० ६ । १४९) इति ।
' स्वाहाकृते ' स्वाहाकृते उच्यते, रिकीत्यर्थे । अन्य प्राम्ने मन् - ऊर्ध्वनभसमिति । ' ऊर्ध्व ' उपरि
भूत ' नभः ' अन्तरिक्ष इत्ये वाचो स तथोक्त, नभ ' ऊर्ध्वनभसम् ' त माल्म वायुम्, हे वषाश्रुषण्यो । युषो
' गच्छतम् ' । ' वान्या इत्याद्या ' वषाम् अतिश्राम ' वषाश्रुषण्यमन्वये ' इमे ' ' अनुया ' अनुग्र,
मनुग्रपरतिने शतमिमेते देवे प्रणष्टे ' न ' यत्क श्रुतिश्रुतेषाम्नी प्रण्यत् ॥ २८ ॥

वषायां प्रमामि-तद्व यद् वषया चरन्तीति । अथ वषायागो विष्कृष्टकान्योत्पद्युवापस मयव्यव-
धानेन सुवाग्या देवताया अवात्तराश्रुतिवर्षेतेन क्रोशान्तिहेतुमित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ चान्वाले मर्जयति । मर्जय ॥ ३० ॥

इति शतपथब्राह्मणवर्षिचिने मा-र्वाये वेदायप्रकाशे मास्यदिनायतनपथब्राह्मणमाथ्ये

तृतीयःऽष्टमऽष्टमान्यायं द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३०८-२)

१-वषाश्रुषण्यो वषाश्रुषण्यो कृत्वानुग्राम्यति-“ स्वाहाकृते । ऊर्ध्वनभसं माहृतं गच्छतमम् ” (वा सं ६ । १६) इति । नेदिसेऽमुया सतो वषाभ्यां वषामुशि-श्रपामेति ॥ २८ ॥
२-प्रस्थित-
प्रमुते । का श्रौ सू ६।१४९।३-वान्या इत्याद्या ' वषाम् अतिश्राम ' वषाश्रुषण्यमन्वये ' इमे ' ' अनुया ' अनुग्र,
मनुग्रपरतिने शतमिमेते देवे प्रणष्टे ' न ' यत्क श्रुतिश्रुतेषाम्नी प्रण्यत् ॥ २८ ॥

वदेवत्यः पशुर्भवति । तदेवत्यं पुरोडाशमनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश-
मनुनिर्व्वपति भुवेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद्वीक्षियवो तंमेवेनमेतन्मेधेन
समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्पुरोडाशमनुनिर्व्वपति ॥ १ ॥

(त्य) अथ यद्वपया प्रचर्य । (ये) एतेन पुरोडाशेन प्रचरति मध्यतो
वा ऽइमां व्यपामुत्सिदन्ति मध्यतुऽपुवेनमेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति तस्माद्वपया प्रचर्यतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवेतस्य वन्द्यव्यञ्जक
चेष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते ॥ २ ॥

(त्वेऽथ) अथ पशुं विज्ञास्ति । त्रिः प्रच्यावयताग्निः प्रच्युतस्य हृदय-
मुत्तमं कुरुताडिति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥

वदेवत्यः पशुर्भवति, तदेवत्यं पुरोडाशमनुनिर्व्वपति । तद् यत्पुरोडाशमनुनिर्व्वपति । सर्वेषां वाऽएष
पशूनां मेधो यद्वीक्षियवो । तंमेवेनमेतन्मेधेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मात्पुरोडाशमनु-
निर्व्वपति ॥ १ ॥

अथ यद्वपया प्रचर्य-एतेन पुरोडाशेन प्रचरति, मध्यतो वाऽइमां व्यपामुत्सिदन्ति, मध्यत एते-
नमेतेन मेधेन समर्द्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्माद्वपया प्रचर्यतेन पुरोडाशेन प्रचरति । एष न्वेव-
तस्य वन्द्युः-यत्र क चेष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते ॥ २ ॥

अथ पशुं विज्ञास्ति । त्रिः प्रच्यावयता(त्) त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताड्-इति । त्रिवृद्धि
यज्ञः ॥ ३ ॥

अथादुनिर्वाप्यपुरोडाश तद्वपया च त्रिभो-वदेवत्य इति । या देवता पशोः पुरोडाशोऽपि तदेवताक-
कर्त्तव्यः । पुरोडाशानुनिर्व्वप्य पूर्णमासस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति-सर्वेषां वा एष पशूनामिति ।
सर्वपशूनां मेधस्यवमेगरेपत्राज्ये " पुरुष मे देवा पशुमान्भवन्त, तन्मादात्तन्धाम्मेध उदयामत " (दे. भा.
२ । १ । ८) इत्यादिना प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वानन्तव्यं प्रशंसति-अथ यद्वपया प्रचर्येति । पशुपुरोडाशस्य पशुश्चिद्रूपरूपपशुवरोत्तमं
सर्वेषु पशुत्वतिदिशति-एष न्वेवेतस्य वन्द्युरिति ॥ २ ॥

अथ पशुं विज्ञास्तीति । (भा. पा. ऋ. ९. ७२७) । शमित्वा । तदा शमितुरेवमनुदासनं कुर्यात्-
हे शमितः । ' त्रिः प्रच्यावय ' प्रथानस्त्रिष्टुहृदयपद्मेदेन त्रिविधानानि त्रिविधिद्वानि यथा स्युः, तथा प्रच्या-
वय ' त्रिः प्रच्युतस्य ' पशोः । ' हृदयम् ' अवयवम् ' उत्तमम् ' उपरिमाव्यं ' इस्तात् ' इति । यद्वा

१-अमर्षोमीवोऽतःपशु । सर्वेषां पशुपुरोडाशः । भा० धी० सू० ८-२-३१२०३ पशुवेतवै पुरोडाश एकादशकपालः ।
भा. धी. सू. १ । ११४ । अमर्षोमीवोऽतःपशोःदेवात् । भा. धी. सू. १ । ११५ । २-विज्ञास्तिपशुत्वन्वः । वदेवत्यां वेदोऽ-
मर्षतत्पशुत्वमिरे । वपयाद्वपया । विद्वयी तस्य इत्यप्येवम् । भा. धी. सू. १ । १४७-१५० । ३-त्रिः प्रच्यावयतात्
इति मूलपाठः ।

(जोऽथ) अथ शमितारथं स्रुंशास्ति । स्रुत्वा पृच्छ्याच्छ्रुतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्येव ब्रूतात् श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य । (त्या) अष्वर्षुरूपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्याह तद्देवानामित्युपाश्वर्षुः ॥ ५ ॥

(स्त) तद्यत्पृच्छति । श्रुतं वै देवानार्थं हविर्नाश्रुतं शमिता वै तद्देदुप्रदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत्पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणीति तद्यद्यश्रुतं भवति श्रुतमेव देवानार्थं हविर्भवति श्रुतं अजमानस्यानेनाऽऽष्वर्षुर्भवति शमितार तडेनो भवति

अथ शमितारं संशास्ति—यच्चा पृच्छात्—श्रुतं हविः शमिताः ३ इति—श्रुतमित्येव ब्रूतात् न श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ॥ ४ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य, अष्वर्षुरूपनिष्क्रम्य, पृच्छति—श्रुतं हविः शमिताः ३ इति । श्रुतमित्याह । तद्देवानामित्युपाश्वर्षुः ॥ ५ ॥

तद् यत्पृच्छति—श्रुतं वै देवानां हविः, नाश्रुतम् । शमिता वै तद्देदु यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥ तद् यत् पृच्छति—श्रुतेन प्रचराणीति । तद् यद्यश्रुतं भवति—श्रुतमेव देवानां हविर्भवति, श्रुतं

‘ त्रि. प्रच्यावय ’ अवयवान् यथाहानि त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा पाक इव । ‘ त्रिः प्रच्युताम् ’ पक्त्व ‘ हृद्य ’ श्लाघेण पक्वम् ‘ उत्तमम् ’ उपरिर्वर्तमान इव । प्रपावनस्य त्रित्व प्रशसति—त्रिवृद्धि यज्ञ इति । उक्तं त्रिवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ शमितारं संशास्तीति । अनुरासन्नं कुर्यात् । यत् यदा हे शमितः—स्वा त्वां पृच्छात् पृच्छेत् । प्रश्न प्रकारान्तरे—श्रुतं ह विः शमिता ३ इति प्रश्नार्थे पठत । तदा श्रुतं चेच्छ्रुतमित्येव ब्रूतात् । अश्रुतं वेत् ३ मन्वादिदार्ढ्यामपि न श्रुतमिति ब्रूतात् । प्रमादात् श्रुतस्य श्रुतत्वाभिधानमतीता प्रथमत एव सशस्तिवत् ॥ ४ ॥

अथ जुह्वेति । अथ पाकान्तरं जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य । जुह्वां पृषदाज्यं हृद्यशब्दानार्थमादाय शमितं प्रति गत्वा ‘ शमितार ’ ‘ श्रुत हविः ’ ‘ ३ इति ’ पृच्छेत् । ‘ श्रुतम् ’ ‘ इति ’ प्रत्युक्तं ‘ तद् देवानाम् ’ ‘ इति ’ ‘ उपाश्रु ’ श्रूयान् ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रश्नोक्तमाह—तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे ‘ अश्रुतम् ’ इति । ‘ श्रुतं वा ’ स्वान् । तत्र रीद नैर्कतं च मन्वेत्, न देवम्, “ यो विदध्व स नैर्कतो योऽश्रुतः स रीदो यः श्रुतः ॥ देव ” (ते स. ३ । १ । ३ । ४) इति हि तैत्तिरीयस्मृत्यः । अनः श्रुताश्रुतविभागं शमिता जानानिति “ श्रुतं हविः शमितं ३ ” इति प्रश्नो मुच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् श्रुतमपि मन्वेत् । ‘ यद्यमानस्य श्रुतं भवति ’ श्रुते

१—शमितारं संशास्ति त्रिः प्रच्यावयवत् त्रिः प्रच्युतम् इत्यनुप्रासं कुलाश्वत्थोऽश्वत्थः हविः शमिता ३ इति श्रुतं मन्वेत् ब्रूतात् श्रुतमभवत् श्रुतम् इति । त्रिः प्रच्युते हृद्यशब्दानार्थमादाय । अतः चाश्रुतोः । अश्रुतं पृषदाज्यस्योपहृत्योपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्याह । अतः तद्देवानामित्युपाश्वर्षुः ॥ ५ ॥ अथ यो सू ६ । १७८-१८३ -- एव -- १० ब० ५० ।

त्रिष्कृत्यः पृच्छति त्रिवृद्धियज्ञोऽथ यदाह तद्देवानामिति तद्धि देवानां
यच्छ्रुतं तस्मादाह तद्देवानामिति ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्नेऽभिधारयति । (त्या) आत्मा वै मुनां हृदयं प्राणः
पृषदाज्यमात्मन्व्येतेन्मनसि प्राणं दधाति तुयेतुर्बीजमेव देवानां इवि-
भ्रंत्वममृतममृतानाम् ॥ ८ ॥

(७) सांऽभिधारयति । सु ते मुनो मनसा सुं प्राणः प्राणेन गच्छता-
मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुतिरुद्रासंयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

यज्ञमानस्य । अनेनाः—अध्वर्युर्भवति । शमितरि तदेनो भवति । त्रिष्कृत्यः पृच्छति, त्रिवृद्धि पक्षः ।
अथ यदाह—तद्देवानामिति । तद्धि देवानाम्—यच्छ्रुतम् । तस्मादाह—तद्देवानामिति ॥ ७ ॥

न हृदयमेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मुनां, हृदयम्, प्राणः पृषदाज्यम् । आत्मन्व्येतेन्मनसि
प्राणं दधाति । तर्जनिमेव देवानां इतिर्भवति—अमृतममृतानाम् ॥ ८ ॥

मौऽभिधारयति—“सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम्” —(वा. सं. ६।१८)
इति । न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुतिः, उद्रासंयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

यन् फलं तदधिकृतं भवतीत्यर्थः । अथ एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपासः ‘भवति’ ; शमितार-
भेन ‘तदेनः’ आश्रयति । त्रिः कृत्स्नः इत्यादि । सष्टम् ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्नेऽभिधारयतीति । इत्याभिधारण प्रशंसति—आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतद् हृदयकल्प-
मद्रम्, तन्मन आन्वयकः ‘आत्मा’ सट्टुः ‘एतं मनोमयमात्मन्नुपसंक्रामति’—(तै. उ. म. व. अनु. ८)
इत्यादौ आत्मन्व्यवहारान् । अथवा मनउपाधिकः ‘आत्मा’ सट्टुः, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीव-
मात्, मनस्य उपाधिकत्वात् । उक्तं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् अतः एतेन हृदयाभिधारणेन आत्मन्मते मनसि प्राण
स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयज्ञस्य प्राणप्रकृत्योः स्थापितत्वात् ‘देवानाम्’ इदं मन्त्रं ‘इवि’ सम्पद्यते ।
अप्रसन्द्युर्नः सामर्थ्यादितरस्य ह्यन्यमपि पश्चादाज्येनाभिधारयेत् ॥ ८ ॥

मौऽभिधारयतीत्यादि ! मन्त्रस्यार्थः—हे अभिधार्यमाण हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्द्वन्द्व-
स्यानात् आश्रयश्रवणविशेषेणान् ‘ते’ मनः इति स्वस्वामिमात्मन्व्येतेनारः । ‘मनसा’ पृषदाज्यस्येन ।
पृषदाज्यस्य मनोऽनुष्णत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरविशेषेणान् पृषदाज्यमपि मन इत्युच्यते । तेन ‘सङ्गच्छताम्’
सङ्गत्वं भवतु । तथा ‘ते’ ‘प्राणः’ ‘प्राणेन’ पृषदाज्यस्येन ‘सङ्गच्छताम्’ । यदाह—‘पशो’ ! ‘ते’
यो मनःप्रणी अपासती, ताम्यां मनःप्राणाभ्यां हृदयकल्पेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छतामित्यर्थः । न ह्येषाहुतिरिति ।
अभिधारणकल्पेनाहुतिर्नस्कारत्वात् स्वन आहुतिवामावाहान् स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

तुं जघनेन चात्वालमुन्तरेण यषं चाग्निं न हरन्ति । तद्यत्समुया न हरन्ति
 येनान्यानि हवींषि हरन्ति शृतथं सुन्तं नेदङ्गशो विवृतेन कुरी-
 कृतेन समुया यज्ञं प्रमजामेति यदु वाहयेन न हरन्त्यग्रेण यूपं वहिर्द्धा
 इ यज्ञात्कुर्युस्तस्मादन्तरेण यषं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रति-
 प्रस्थातावद्यति पुक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति त्वा अध्यवद्यति तद्यत्पुक्ष-
 शाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः । (५) अग्रे पशुमालेभिरे तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवागो-
 तैव चिष्टालभेरन्निति त्वष्टाहं पशवः सुऽप्युशीर्षन्मस्तिष्कोऽनूकयश्च मजा
 तुस्मात्सु व्वान्तु इव त्वष्टा ह्येतमभ्यवमत्तस्मात्तं नाश्रीयात्त्वपुह्वैत-
 वृगिवान्तम् ॥ ११ ॥

तं जघनेन चान्वालम्-अन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । तद् यत्समुया न हरन्ति-येनान्यानि
 हवींषि हरन्ति-शृतं सन्तं नेदङ्गशो विवृतेन कुरीकृतेन समुया यज्ञं प्रमजामेति । यदु वाहयेन न
 हरन्ति-अग्रेण यूपम्-वहिर्द्धा इ यज्ञात् कुर्युः । तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो
 निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति । पुक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति । ता अध्यवद्यति । तद् यत्पुक्षशाखा
 उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः अग्रे पशुमालेभिरे, तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवाग-उत्तैवं चिष्टालभेरन्निति । त्वष्टाहं
 पशवः । स एव शीर्षन् मस्तिष्कोऽनूकयश्च मजा । तस्मात् ॥ वान्तु इव । त्वष्टा ह्येतमभ्यवमत् ।
 तस्मात्तं नाश्रीयात् । त्वष्टाहं तदभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तं जघनेनेत्यादि ("वनिष्टजाधनो चावद्यति" का. श्रौ. सू. ६ । ११८) । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसर्जनस्य
 निवेद्येऽप्येतिद्वये हविषः कृतात्माह-नेदङ्गश इति । अङ्गशः अङ्गद्वयम् । "सद्वपैकमपनाथ वीत्सायान्"-
 (पा. सू. ६।४।११) इति शम् । दक्षिणत आहृत इति. 'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत् । पुक्षशाखा उत्तर-
 वर्हिर्भवन्तीति । इहिव उपविभूताः स्तुः । वर्हिष उपारे हविषामवदन्तार्थमा-उदयेत्, तासामुपरि अवद्येत् ।
 पुक्षशाखाः प्रशसन्ति-तदु यत् पुक्षशाखा स्यादिनां ॥ १० ॥

यत्र वै देवा इति । पुत्र देवानां पश्चालम्भनसाम्ये 'त्वष्टा' देवः, एतस्वामी । एतस्वैतलरकालेऽपि आल-
 म्भन कारिष्यति, स न मवेदिति पशुशिरसि बभन कृतवान्, स उच्छिष्टपदार्यः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परि-
 षतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसंसर्जनान् " स एवः शिरःसम्बद्धो " मस्तिष्कः । कपालः, 'अनूकयश्च'
 तस्मात्सम्, 'मजा' तदाश्रितः सार इत्यमरव्योक्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाद्भ्रमेधः पपात । सु ऽएष वृनस्पतिरजायत तं देवाः प्रापश्यन्तु-
स्मात्प्रख्युः प्रख्यो ह वै नामैतद्यत्पुत्र इति तेनैवैनमेतन्मेषेन समर्हयति
कृत्स्नं करोति तस्मात्पुत्रशाखा उत्तरवर्द्धिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्य) अथान्यमुपस्तृणीते । जु_ां चोपभृति च वसाहोमहवन्त्याथं
समवत्तथान्यासुथ हिरण्यशकलावदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

(चा) अथ मनोतार्यै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनोतार्यै हविषोऽनु-
वाच आह सुर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते मम नाम
ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाथं हि देवतानाथं हविः पशु-
स्तासाथं सुर्वासां देवतानां पशूनां मुनाथंस्थितानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति
तयो हामोघाय देवतानां मुनाथंस्थुपसङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनो-
तार्यै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

तस्यावाद्भ्रमेधः पपात । स एष वनस्पतिरजायत । तं देवाः प्रापश्यन् । तस्मात्प्रख्युः । प्रख्यो ह
वै नामैतद्-परपुत्र इति । तेनैवैनमेतन्मेषेन समर्हयति । कृत्स्नं करोति । तस्मात् पुत्रशाखा उत्त-
वर्द्धिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथान्यमुपस्तृणीते-जुह्वां चोपभृति च वसाहोमहवन्त्यां समवत्तथान्याम् । अथ हिरण्यशकलाव-
दधाति-जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतार्यै हविषोऽनुवाच आह । सद्यन्मनोतार्यै हविषोऽनुवाच आह । सर्वा ह वै देवताः
पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते-मम नाम ग्रहीष्यति, मम नाम ग्रहीष्यतीति । सर्वासां हि देवतानां
हविः पशुः । तासां सर्वासां देवतानां पशूनां मुनास्थितानि भवन्ति । तान्येवैतत् प्रीणाति । तयो हामो-
घाय देवतानां मुनास्थुपसङ्गतानि भवन्ति । तस्मान्मनोतार्यै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

तस्यावाद्भ्रमेध इति । ' तस्य ' देवमालभ्यमानस्य पशोः सक्रासादेव अवाद् मध्ये ' मेघः ' तु अपः
' पपात ' । पतितो वृक्षोऽमृत् । वृक्षमेनाम्युत्पन्न ' त ' ' देवाः ' ' प्रापश्यन् ' अतो देवैः प्रपश्येणात्पानात्
' प्रख्युः ' इत्युत्पत्ते । इदानीं य. ' पुत्रः इति ' उप्यते, ॥ वस्तुन. ' प्रख्युः ' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथान्यमिति । जुह्वन्ति ' उपस्तृणीते ' । ' जुह्वन् ' प्रधानपञ्चदशदानार्थम् । ' उपभृति ' स्विकृत-
र्थम् । वसाहोमायं वसाहोमहवन्त्याम् । ' समवत्तथान्याम् ' समवत्तथानी इडापात्रम् । जुह्वन्ति नोर्हिरण्यशकलम-
वधापात्रदीपमानस्य हविषः मन्वि-अर्थे मनोतार्यैवत्यै अनुवचनार्थं होतारं ज्ञात्वा । मनोतार्यैवत्यैवत्यै नदनु-

१-अथान्यः चरित्युपस्तृणीते हिरण्यशकलमवधापात्रम् । हिरण्यशकलमवधापात्रम् । इति शकलमवधापात्रम् । का. अ. सू. ६ । १४१-१४२
२-जुह्वन्ति नोर्हिरण्यशकलमवधापात्रम् । वसाहोमहवन्त्यां वाचा च मनोतार्यै हविषोऽनुवद्विमानस्यानुवद्विनीतुं शक्योत्पत्तिः यथोक्तं हिं ।
अथैवैव गुदतार्यै । अथैवैवद्विमानम् । का. अ. सू. ६ । १८५-१८७ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो
वे हृदयमुतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति प्राणो वै पशुर्वाबुद्धयेव प्राणेन
प्राणिति तावत्पशुरय बुदास्मात्प्राणोऽपक्रामति दावेव तर्हि भूतोऽ-
नर्धुः शेते ॥ १५ ॥

हृदयमु वै पशुः । (स्तु) तदस्यात्सुन ऽएवाग्रेऽवद्यति तुस्माद्यदि
किञ्चिद्वदानं हीयेत न तदाद्रियेत सुर्वस्य हेवास्य तुत्पशोऽवत्तं
भवति यद्दृश्यस्याग्रेऽवद्यति तुस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्युथ
यथापूर्वम् ॥ १६ ॥

(मु) अथ जिह्वयै । सा हीयं पूर्वाद्वात्प्रतिष्ठत्युथ वृक्षसस्तद्धि ततोऽ-
थैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोः तुनिम्नोऽथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद् यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति । प्राणो वै हृदयम् । अतो
ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति । प्राणो वै पशुः । तावत्पशुः प्राणेन प्राणिति-तावत्पशुः । अथ यद्दृश्यात्
प्राणोऽपक्रामति-दावेव तर्हि भूतोऽनर्धुः शेते ॥ १५ ॥

हृदयमु वै पशुः । तस्यात्सुन एवाग्रेऽवद्यति । तस्माद्यदि किञ्चिद्वदानं हीयेत-न तदाद्रियेत ।
सर्वस्य हेवास्य तद् पशोरवत् भवति-यद् हृदयस्याग्रेऽवद्यति । तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽव-
द्यति । अथ यथापूर्वम् ॥ १६ ॥

अथ जिह्वयै । सा हीयं पूर्वाद्वात्प्रतिष्ठति । अथ वृक्षसः । तद्धि ततः । अथैकचरस्य दोष्णः ।
अथ पार्श्वयोः । अथ तनिम्नः । अथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

वचनं प्रशंसति-तद्यन्मनोताया इत्यादिना । 'ओतानि' सम्बदानि मनासि यस्याम् । अत्र "त्वं ५ धात्रे प्रथमो
मनोताः" (ऋ ४, १, १११) इति मन्त्रवर्णात् 'अग्निः' 'मनोता' पशोर्मनस्मन्मन्थः । सम्बन्धस्य
निपिचमाह-सर्वासां देवानामिति । 'पशौ' शान्धवत्प्रिषत्वसाधारण्यात् 'तानि' 'मनानि' 'ओतानि' ।
'एतन्' 'एतेन आग्नेयेनानुवचनेन । एतन्मन्थन् ॥ १६ ॥ १४ ॥

प्रमानार्थवदमानाङ्गानि तत्काले च विचार्य प्रशंसति-स हृदयस्यैवाग्रे इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं
विशिनष्टि-तद्यन्मध्यतः सत इति । 'सतः' देहमध्यप्रदेशे वर्तमानस्य । हृदयस्य प्राणोऽवत् तदुत्पत्तिस्थान-
त्वेनेत्याह-अतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरतीति । प्राणपशुवत्प्राणं प्राण्यारूपात् । अत एव प्राणस्या-
माने पशुत्वाभावाद्दृश्यस्य प्रथमं सम्बन्धेन सति हृदयस्यतिरिक्तानामङ्गानामवदानमपि सम्बन्धम्, यदि प्रमा-
दात् किञ्चिदेवाङ्गमपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपञ्चवदानं सम्पद्यत इत्यर्थः । तस्माद्दृश्यमेवाग्रेऽवद्येत् 'अथ'
' यथापूर्वम् ' पशोः पूर्वमङ्गमनतिक्रम्य ॥ १६ ॥ १६ ॥

सहस्रहेतोर्लोकं विशणोति-अथ हि इया इति । जिह्वयाः सकामास्ता खलु जिह्वा पूर्वाद्वात्पूर्वादिं प्रतिष्ठिता ।
अतः पूर्वस्य पूर्वमवदानाय जिह्वायाः 'रे' । अथ जिह्वानन्तरं यद्यपि पूर्वादिं प्रतिष्ठति । 'तद्धि ततोऽय' ।

(गुं) गुडं त्रेधा करोति । स्यविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वा-
 ऽवद्यत्युणिम व्यङ्गेप्यथैकचतुर्थे श्रोणेरेतावञ्च जुह्वाभवद्यति ॥ १८ ॥

(त्यु) अयोपभृति । व्यङ्ग्यस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति
 व्यङ्ग्यायै श्रोणेरुथ हिरण्यशकलावदघात्यथोपरिष्ठाडाज्यस्याभि-
 धारयति ॥ १९ ॥

गुदं त्रेधा करोति । स्यविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यति । अणिम व्यङ्गेपु । अथैक-
 चतुर्थे श्रोणेः । एतावन्तु जुह्वाभवद्यति ॥ १८ ॥

अयोपभृति । व्यङ्ग्यस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति । व्यङ्ग्यायै श्रोणेः । अथ हिरण्यशकलाव-
 दघाति । अयोपरिष्ठाडाज्यस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अधाति बधोनन्तरम्, ' दूरांदात् प्रतिष्ठति ' । ' एकचतस्य दोष्णः ' सव्यादित्यर्थः । ' अथ ' ' तनिन्नः ' यकृतः इत्यर्थः । तस्य चातिकोमलत्वात् तनिमिभम् । ' इजः ' इजं इत्यनुमपपार्थरथमाग्नकलाकारं मांसद्रवम् । एवं इद्वारीनि नव संपन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं बकुमाह—गुदं त्रेधेति । शिषाकृतेऽ गुदं गुदाङ्गे यदतिस्यूत तद्रूपपानार्थमवयेत् । मध्यमं शुद्धं
 प्रधानहोमार्थं शिषाकृत्वाऽवयेत्, यदवपुतरं व्यङ्गेऽ, तेनभ्ये अवयेत् ॥

एकादशं दर्शति—गुदं त्रेधा करोतीति । अथैकचतुर्थे श्रोणेति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 शिषाकृद्दर्शमाह—अयोपभृति अङ्गस्त्वेति । श्रीणि अङ्गानि यथेति व्यङ्ग्यं, सौशिक्षितं इति । तान्येवाह—
 दोष्ण इति । सव्यस्य प्रधानार्थविहितत्वाद् दक्षिणस्य दोष्णः सकारादित्यर्थः । ' गुद ' गुदस्वाद्युभाग
 ' द्वेधा कृत्वा ' उपभृति शिषाकृद्दर्शम् ' अवद्यति ' अवयेत् । ' व्यङ्ग्यायै श्रोणेः ' शिषाकृद्दर्श्याः श्रोणेः
 सकारात्, सव्यायाः श्रोणेरित्यर्थः । प्रधानस्य इकावाभावादानं प्रत्यङ्गं द्विदिः कुर्यात् । " सुषोरवद्यति यथोक्तं
 द्विदिः " (का. श्री. सू. १-१८९)—इति सूत्रम् ॥

अथ हिरण्यशकलाविति । शुद्धमुपभृति तस्योपरि हिरण्यशकली स्थापयेत्, अधाभिधारयेत् ॥ १९ ॥
 अथ बसाहोमं गृह्णातीति । रेडतीति बसाहोमं गृह्णीयतः इत्यत इति यत् होमद्रव्यम्, तद् बसाहोम-
 इवम्पां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्यापमर्थः—हे बसाद्रव्ये । इ ' रेडति ' हिसन्मति विधेर्हि सार्थस्य विधि रूपपभृणो रेडिति रूपम् ।
 (धा. पा. (१९)) आह्वानलुगुण आवाडिक इत्या ' डेलवा '-रूपम् । डेलयेवेति । इवद्रव्यत्वात् इत-
 स्ततश्चलनं निबन्धितं स्यादघातम् । ताडशं ' त्वा ' त्वाम् ' अग्निः ' ' श्रीणालु ' भयपतु, तेन सह मिश्रयतु
 ॥ । ' आयत्सवा समरिणम् ' ' वीं गभिरिवणयोः ' (धा. पा. प. २८)—इत्यस्य लुङि रूपम् । उदकानि
 त्वां समतारनित्यर्थः । उदकेः सह सार्वाङ्ग्यो निस्तुतात्वात् । ' वातस्य ' वायोः ' धान्ये ' गत्ये गृह्णामि ।

१- ' व्यङ्गेपु मध्ये ' इति क. पा. । २- ' अथैकचतुर्थे ' इति क. पा. ।

३-अगमव्यवहारमन्त्रः । इदं चिदांशुद सव्यताभिपर्युक्तं काथं वदुदो गुदस्य व्यङ्गेणिरिति जोहवामि । दक्षिणासनेष-
 पूर्वनेदकं गुदं शोभाणि २ सव्यश्रोणेरित्येव यद्यतामि । अथैकमुपयद्भ्यः । अवदानकालेयभक्तः । अविभक्त्यवनीधारयति ।
 अगम्योद्दण्डोपुत्तते ये १७८ । रेडतीति बसाहोमं गृह्णीयतः । का. श्री. सू. १-१९८ । ४-आह्वये तु तां कृत्वा वर्षे-
 चाग्नेन त्रिषोक्तं इत्या डेलयेवेति । इ. पा. ५- ' शिषाकृत्वा ' इति क. पा. ।

(त्यु) अथ वसाहोमं गृह्णाति । रेडसीति लेलुयेव हि वृस्तस्मादाह रेडसीत्यग्निद्वा श्रीणात्वित्याग्निहोतच्छ्रपयति तस्मादाहाग्निद्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा सुमरिणन्नित्यापो ह्येतमुद्गेभ्यो उस्तथ सम्भुरन्ति तस्मादाहापस्त्वा सुमरिणन्निति ॥ २० ॥

व्यातस्य त्वा ध्रान्या ऽडुति । (त्यु) अन्तरिक्षं वाऽअयमनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह व्यातस्य त्वा ध्रान्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रुध्रेह्या ऽडुति । (त्ये) एष वै पूष्णो रुध्रेहिरेतस्मा ऽडु हि गृह्णाति तस्मादाह पूष्णो रुध्रेह्या ऽडुति ॥ २२ ॥

(त्यू) ऊष्मणो व्यथिपदिति । (त्ये) एष वा ऊष्मेतस्मा ऽडु हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिपदित्युधोपरिष्टाद्दिगज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णाति । “ रेडसि ”—(वा. सं. ६।१८) इति । लेलुयेव हि वृस्तस्मादाह—रेडसीति । “ अग्निद्वा श्रीणात् ”—(वा. सं. ६।१८) इति । अग्निहोतच्छ्रपयति । तस्मादाह—अग्निद्वा श्रीणात्विति । “ आपस्त्वा सुमरिणन् ”—(वा० सं० ६।१८) इति । आपो ह्येतमुद्गेभ्यो नमं सन्भुरन्ति । तस्मादाह—आपस्त्वा सुमरिणन्निति ॥ २० ॥

“ व्यातस्य त्वा ध्रान्या ”—(वा. सं. ६।१८) इति । अन्तरिक्षं वाऽअयमनुपवते । योऽयं पवते । अन्तरिक्षाय वै गृह्णाति । तस्मादाह—व्यातस्य त्वा ध्रान्याऽडुति ॥ २१ ॥

“ पूष्णो रुध्रेह्या ” (वा. सं. ६।१८) इति । एष वै पूष्णो रुध्रेः । एतस्मा उ हि गृह्णाति—तस्मादाह—पूष्णो रुध्रेह्या इति ॥ २२ ॥

“ ऊष्मणो व्यथिपत् ” (वा. सं. ६।१८) इति । एष वाऽऊष्मा । एतस्माऽडु हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिपदिति । अथोपरिष्टाद् दिगज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

सथा ‘ पूष्णः ’ - ‘ रुध्रे ’ वैष्णव गृह्यामि । वा-वाटिल्वयोत्तर्त्वाभ्रकवाङ्कानिरद्योत्सारिरूपरतया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । ‘ ऊष्मणे व्यथिपत् ’ इति क्माविशेषणम् । ऊष्मा, नन मरुताद् व्यथयतीति व्यथिपत्; तादृक् स्वमिति । ताऽत्र त्वा गृह्यामि ॥

‘ रेड् ’ शब्द व्याचष्टे—लेलुयेव हि वृष्टिः । यौति मिश्रयतीति सू क्त्वा, मा ‘ लेलुयेव ’, चलनेन च इत्-स्ततो गमनमुपमीयते । श्रीणात्वित्यस्य पाठार्थ इति व्याचष्टे—अग्निहोतच्छ्रपयतीति । व्यातस्य ध्रान्या, पूष्णो रुध्रेह्यान्तरिक्षपदिति व्यचष्टे—अन्तरिक्षं वा अयमनुपवते इत्यादिना । ऊष्मणोऽन्यन्तरिक्षपर इत्याह—एष वा ऊष्मेतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

(न्यु) अथ पार्श्वेन वाऽऽसिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति तत्राद्वा एवै-
तद्रक्षास्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

(न्यु) अथ यद्दूषपरिशिष्यते । तुत्समवत्तधान्यामानयति तद्दुदयं प्रा-
स्यति जिह्वां व्यक्षन्नुनिम मतस्त्रे वनिष्टुमथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभि-
घारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । (तो) म्रन्ति वा ऽएतत्पशुं मुदमो
जुह्वत्यमृतमायुर्द्विरण्यं तदमत ऽआयुपि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा
सुश्रीवति तस्माद्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

(तोऽथ) अथ मुदक्षण्यावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणायाश्च श्रोणे-
र्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हर-

अथ पार्श्वेन वामिना वा नर्षाति । “ प्रयुतं द्वेषः ” (वा. सं. ६ । १८) इति । तत्राद्वा
एवैतद्रक्षास्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्दूषपरिशिष्यते—तत् समवत्तधान्यामानयति । तद्दुदयं प्रास्यति । जिह्वां, वक्षः,
तनिम, मतस्त्रे, वनिष्टुम् । अयोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्दूषद्विरण्यशकलावभितो भवतः । म्रन्ति वाऽएतत् पशुम्—पदमो जुह्वति । अमृतमायु-
र्द्विरण्यम् । तदमृतऽआयुपि प्रतितिष्ठति । तथात उदेति । तथा सुश्रीवति । तस्माद्विरण्यशकला-
वभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्षण्यावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो, दक्षिणायाश्च श्रोणेः, दक्षिणस्य च दोष्णः
सव्यायाश्च श्रोणेः । तस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हरति । अथ यत् सम्यगवद्येत्—समीचो ह्येवयं

अथ पार्श्वेनस्यादि । “ प्रयुतं द्वेषः ”—‘ इति’ मन्त्रेण ‘ पार्श्वेन ’ पार्श्वाम्बिना ‘ अमिना वा ’ गृह्णातां
वतां विमनति । ‘ द्वेषः ’ अनिष्टेभ्यः सकाशात् ‘ प्रयुतं ’ पूयकं ह्यन भवति ॥ २४ ॥

अथ यद्दूषपरिशिष्यते इति । गृह्णातावशिष्टा वमा ‘ समवत्तधान्याम् ’ रजापःश्याम् आनयेत् ।
इदार्थं तत्र प्रशानावशिष्टानि हृदयार्थानि प्राप्य पुनर्द्विरभिघारयति । ‘ मतस्त्रे ’ वृक्षौ । तनिमादयः
प्राग्भाष्यानाः ॥ २५ ॥

अत्र मूत्रकारेण “ वपावद्विरण्यम् ”—(का. श्रौ. सू. ६ । १८०) इति हविषामुपयतो द्विरण्यप्रक्षेप
उक्तः, ॥ प्रशानतिः—तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपाया न्याम्यातम् ॥ २६ ॥

प्रशानतिश्चदुदयं षट्शानम्, तन् ममुचिष्य प्रशंसति—अथ यदक्षण्यावद्यति सव्यस्य च दोष्ण
इत्यादिना । ‘ सव्यम् ’ ‘ दोष्णः ’ सुवस्य ‘ दक्षिणायाः श्रोणेः ’ प्रशानावदानसमये, ‘ दक्षिणस्य च

१-प्रयुतमिति पार्श्वेन सं. सूत्रवर्तिना च । ४:० धी० सू० ६ । १८८ ।

२-वोपमित्यन्वयस्य सिद्धे अत्रमनस्येति च प्रास्येति धोषिवर्जम् । कपनी मुद निवाव । का. श्रौ. सू. ६ । १८१ । १९० ।

त्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो ह्यैवायं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्षणायावद्यत्यथ यत्र
शीर्ष्णोऽवद्यति त्राशंसयोर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

(३) असुरा इ वा ऽअग्ने पशुमालेभिरे तद्देवा भीषा नोपवेयुस्तान्हेयं
पृथिव्युवाच नैतदाहृद्महं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथावथैतु ऽएतेन
चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । (चा) अन्यतरामेवाहुतिमुहोपुरन्यतरां पर्यंशिपन्निति स उां
पर्यंशिपन्नंस्तानीमान्वबदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते ज्यङ्गण्युपाभजं-
स्तस्माज्यङ्गण्यथासुरा अवाद्यन्शीर्ष्णोऽसयोर्नूकस्यापरसक्ययोस्तस्मा-
त्तेषां नावद्येद्यथैव त्वष्टानूकमभ्युवमत्तस्मादनूकस्यनावद्येद्यथाहाग्नीषो-
माभ्यां छागस्य इविष्योऽनुब्रूहीत्याश्रव्याहाग्नीषोमाभ्यां द्युगस्य इविः
प्रेष्येति न प्रुस्थितमित्याह प्रुसुते प्रुस्थितमिति ॥ २९ ॥

पशुः पदो हरेत् । तस्मादक्षणायावद्यति । अथ यत्र शीर्ष्णोऽवद्यति, नांसयोः, नानूकस्य नापर-
सक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा इ वाऽअग्ने पशुमालेभिरे । तद् देवा भीषा नोपवेयुः । तान् हेयं पृथिव्युवाच-नैतदाह-
रुम् । अहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि-यथा यथैतदएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच-अन्यतरामेवाहुतिमुहोपुरः, अन्यतरां पर्यंशिपन्निति । स उां पर्यंशिपन्-तानीमान्व-
बदानानि । ततो देवाः स्विष्टकृते ज्यङ्गण्युपाभजन् । तस्माज्यङ्गणि । अथासुरा अवाद्यन्-
शीर्ष्णोः, असयोः, अनूकस्य, अपरसक्ययोः । तस्मात्तेषां नावद्येत् । यथैव त्वष्टानूकमभ्युवमद-

दोष्णः ' सन्वापा' क्रोणेति स्विष्टकृताःस्यैवमजदान सम्पद्यते । उक्त्यन्तर्गतमवदान प्रतिहृत्सोर्भेदक्षणाया पाद-
सञ्चरणा तन्मूलमिति प्रदासति-तस्मादयं पशुरक्षणाया पदो हरेतीति । ' अक्षणा' पादभ्रोष्योर्भत्यासेन ।
उक्तं प्रदपति-अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो ह्यैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरसादीनामवदे-
त्सोऽपचिमास्यानमुखेन प्रदर्शयति-अथ यत्र शीर्ष्णोऽवद्यति नांसपोरित्यादिना । असौ बाहोलेपरिप्रदेशी ।
अनूको दहन्वयाथार, आयत. पृष्टास्थिविशेष । तत्रत्वमपि मांसं नावदेयम् । तथा ' अपरसक्ययोः '
ऊर्ध्वोऽपरिभूतो ऊर्ध्वस्तावपदौ सक्यौ ॥ २७ ॥

असुरा इ वा रति । असुरा किल पशुमालभन्ते, तदालभन् देवा- ' नोपवेयुः ' नोदगता, तदा
' पृथिवी ' उवाच ' एतत् ' मयमासुर ' सा हृद्भव ' आदरं मा कार्ध ' अह ' वः ' युष्मदर्थम्
' एतस्य ' पश्चालभस्य ' अध्यक्षा ' उपद्रष्टा ' भविष्यामि ' यथा ' येन प्रकारेण ' एते ' असुराः ' एतेन '
पशुना ' चरिष्यन्ति ' इति उक्त्वा, तथैव सम्पगवगत्य ॥ २८ ॥

सा होवाचेति । तस्मात्सा सम्पगवगत्येवाह । तेषुः ' अन्यतरामेवाहुतिमुहोपुरः ' प्रथानमेव हुतवन्तः,
' अन्यतरां ' स्विष्टकृतमाहुति ' पर्यंशिपन् ' परित्यक्तवन्तः । परिशिषा का इ इति, तां स्वय श्रुतिः प्रदर्शयति-

(त्यु) अन्तरेणाद्धञ्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति । (ती) इतो वा ऽअयमूर्ध्वो मेध बुत्थितो यमस्या इमथ् उतं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाञ्चिनिं दिवो उसो वै वसाहोमो उसो मेधो उसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयथ् उसोऽद्यमानो नु क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । (णा) अर्द्धञ्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्ध-
चौऽसो द्यौरर्द्धचोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमन्तरिक्षाय वै जुहोति
तस्मादन्तरेणाद्धञ्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

तस्मादनुकस्य नारयेत् । अथाह—‘अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुवृद्धि’ इति । आश्राध्याह—
अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः श्रेष्येति । न प्रस्थितमित्याह । मसुते प्रस्थितमिति ॥ २९ ॥

अन्तरेणाद्धञ्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इतो वाऽअयमूर्ध्वो मेध उदितः; यमस्या इमं रसं
प्रजा उपजीवन्ति, अर्वाञ्चिनिं दिवः । रसो वै वसाहोमः । रसो मेधः । रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति ।
तस्मादयं रसोऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेणाद्धञ्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इयं वाऽअर्द्धचः, असी द्यौरर्द्धचः । अन्तरा वै
द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षाय वै जुहोति । तस्मादन्तरेणाद्धञ्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

ज्ञानीमानीति । ‘दक्षिणं दो’ सव्याधोणिः, शुद्धं तृतीयं चेति त्रीणि । ‘ततः’ तस्मादसुरपरित्यक्तत्वेनादुष्टत्वात्
‘स्यद्वाणि’ । ‘देवाः प्राप्ताः । अथ यस्मात् धिर आदीनि’ अवाचन्, ‘तस्मात्’ सैवचत्वेन दुष्टत्वात् तानि
‘नारयेत्’ । अनुकस्य प्रकृतान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽनुपलक्षणं गतम्, समानत्वान् ॥

इत्यमबदानप्रकारमुक्त्वा प्रदानप्रकारमाह—अथाग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादि । वपामैषवदग्नीषोमस्यहोम-
प्रवेशपि प्रस्थितपद निवेशति—न प्रस्थितमित्याहेति ॥ २९ ॥

वसाहोमस्य कालमाह—अन्तरेणाद्धञ्चौविति । प्रथमाद्वृत्तियाज्यायाः पूर्वार्द्धवसाने प्रतिप्रस्थाता ‘वसा-
होमं जुहोति’ अर्द्धचयोरूर्ध्वमावित्वं प्रशंसति—इतो वा अयमूर्ध्व इत्यादिना । पूर्वोत्तरार्द्धचौं पुष्टयिभ्या-
त्मकौ; तथा सति ‘इतः’ पृथिव्याः सकाशात् उत्पन्नो ‘मेधः’, ‘यं’ साराङ्गवसेत्यादिरूपमूर्ध्वमुद्रतं
मनुष्याः उपभुञ्जते, तथा ‘दिवः’ सकाशात् उदितमुदकारमकमपो निर्गतमुपभुञ्जते । एवं स लोकत्रयसार-
स्थान्तरेषु उपभोक्तव्यत्वेनावस्थानाद्दर्द्धचयोऽन्तरालहोमेन द्यावापृथिव्योः ‘रसेन’ ‘एतत्’ वसाहोमं ‘रसं’
‘तीव्रीकरोति’ । होमस्थान्तरिक्षार्यत्वाच्चाद्धञ्चयोऽन्तरालं कृतवान् भवति । अतस्तांत्रिसोत्पादकत्वात् होमः
कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१-अर्द्धेनाभ्यां छागस्य हविषोऽनुवृद्धौति । का. धी. सू. ६।११० । आश्राध्याहैनाभ्यां छागस्यं हविः श्रेष्येति । प्रस्थित-
मिति च मसुते । का. धी. सू. ६ । १११ । ११२ । २-अर्धचान्तरे याज्यायै वसेकदेश जुहोति श्रुतं कृतपादानः इति । का. धी.
सू. ६।११३ ।

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिबत वृसां वृसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणुत्यश्वोदन्त्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवं व्युपदकृते जुहोति यानि जुहामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

(न्यु) अथ जुहा पृषदाज्यस्योपमन्नाह । वृनस्पतयेऽनु ब्रूहीत्याथा-
व्याह वृनस्पतये प्रेष्येति व्युपदकृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येते-
वैतद्वृत्रं सूर्यं भाग्निं करोति सोमो वै वृनस्पतिः पशुमेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभे
ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

स जुहोति—“ घृतं घृतपावानः पिबत, वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हवि-
रसि स्वाहा ” (वा. सं. ६ । १९)—इति । एतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति । वैश्वदेवं वाऽअन्त-
रिक्षम् । तद् यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणुत्यश्वोदन्त्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति—तेन वैश्वदेवम् । व्युपदकृते
जुहोति—यानि जुहामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुहा पृषदाज्यस्योपमन्नाह—‘वनस्पतयेऽनुब्रूहि’ इति—आध्याव्याह—‘वनस्पतये प्रेष्ये’ इति ।
व्युपदकृते जुहोति । तद् यद्वनस्पतये जुहोति । एतमेवैतद्वृत्रं सूर्यं भाग्निं करोति । सोमो वै वन-
स्पतिः । पशुमेवैतत्सोमं करोति । तद् यदन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति—तथोभयं व्याप्नोति । तस्मा-
दन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

वसाहोमन्त्रमाह—स जुहोति घृतं घृतपावान इति । ‘घृत’ क्षरणस्य रसात्मकमिदं हविः हे ‘घृत-
पावान’ घृतस्य रसद्रव्यस्य पातर सर्वे देवाः सूर्यं ‘पिबत’ । एतदेव विशितश्चि—वसां वसापावान इति ।
हे वसाद्रव्यं । त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हविरसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाध्रयत्वादस्यापि तदर्थत्वाद् अन्तरिक्षस्य
देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्टम् । अत्र सूत्रम् । “ अर्द्धेर्वान्तरे यान्याथे वसोभेऽहोमन्त्रमाह—
श्री सू. १ । १९३) इति ।

मन्त्रस्य वैश्वदेवेन प्रकृतहोमसङ्गतमित्याह—एतेन वैश्वदेवेनेति । अत्र बहुत्वतिहाद् वैश्वदेवत्व यजुषः ‘अन्त-
रिक्षम्’ अपि सर्वासा देवाना प्राणोदानव्यापारपोषणयत्नेन ‘वैश्वदेवम्’, अन्तरिक्षार्थं च वसाहोम’, ‘तेन’
होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्वदेवेन यजुषश्च युज्यते इत्यर्थः । मध्ये होतव्य वसाहोममभिप्राय प्रधानहोममाह—
व्युपदकृते जुहोति यानि जुहामित्यादि ॥ ३३ ॥

अथ जुहोति । ‘अथ’ वसाहोमानन्तर ‘जुहा’ जुहोति ‘पृषदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपमन्’
अवयन् ‘वनस्पतयेऽनुब्रूहि’—‘इति’ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिर्ब्रूयाभिमानी देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

(त्व) अथ ग्रान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समानयमान ऽआहाश्रये स्विष्टकृतेऽनुहृतीत्याश्राव्याहाश्रये स्विष्टकृते प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति ॥ ३४

(त्व) अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याचारयति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै वसाहोमः सर्वा स्वैवेतद्विभु उसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

(तेऽथ) अथ पशुं सम्मृशति । (त्वे) एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ अतपुरा संमृशति अऽइमु ऽचपतिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त ऽइति शुद्धमानो बुधु विमायात्र शुद्धेतात्रैव संमृशेत् ॥ ३६ ॥

अथ ग्रान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति—तानि समानयमानआह—‘ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुहृति ’—इति । आश्राव्याह—‘ अग्रये स्विष्टकृते प्रेष्ये ’ इति । वषदकृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते—तेन दिशो व्याचारयति । “ दिशः प्रदिशः आदिशो विदिशो उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा ”—(वा. सं. ६। १९) इति । रसो वै वसाहोमः । सर्वा-स्वैवेतद्विभु रसं दधाति । तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुं सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालः । अथ यत् पुरा सम्मृशति—अऽइमुऽचपतिष्ठन्ते—ते विमथिष्यन्ते—इति शत्रुमानः । यत् विमायात्—नशङ्केतः अत्रैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

वनस्पतियागं यूपानां पशो सोमत्वमभ्यादकृत्वेन च प्रशसति—तद्भनस्पतय इत्यादिना । सोमस्यामानस्यायं वनस्पतिषु वासान् सोमस्यामिकृत्वात् वनस्पति सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिन पशुं सोम कृतवान् भवति । ‘ तत् ’ तस्मात् ‘ यत् ’ यथा ‘ अन्तरेण उभे आहुती ’ उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘ जुहोति ’, ‘ तथा ’ ‘ उभयं ’ दैवत सौविष्टकृतं च यथाहुत्वा न्यासोति ॥ ३३ ॥

स्विष्टकृत्ययोगप्रकारमाह—अथ ग्रान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समानयमान आहेत्यादिना । अग्रयेऽप्येवमपि बहवचनम् । ‘ समानयमानः ’ जुहोति प्रशिष्यन् ॥ ३४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्भ्यावाऽत्र विधत्ते—अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते तेन दिशो व्याचारयतीति । वसाहोमस्य द्रव्यस्य दिशः प्रदिशः, इत्यादिका मन्त्राः । दिशो व्याचारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैक-दिगर्थः । ‘ दिशः ’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा; ‘ प्रदिशः ’ दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ आदिशः ’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ विदिशः ’ उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ उदिशः ’ उर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ दिग्भ्यः ’ सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘ स्वाहा ’ । वसाहोमो ‘ रसो वै ’ द्रवद्रव्यात्मक सल्लः दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

सम्यग्गतवपेक्षस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते—अथ पशुं सम्मृशतीति । ‘ अथ ’ दिग्बोमानन्तरम् ‘ एतर्हि ’ एतस्मिन् काले पशुसम्मर्शनं कुर्यात् ॥

१—इत्यप्यमानोयं सौविष्टकृतम् । वा. धी. सू. ६। १९६ । २—अन्तरेण वा दिशोऽप्येवमपि बहवचनम् । अन्तरेणोपेयन्वाजिनम् । सर्वे उदोति । वा. धी. सू. ६। १९७ । १९८ । वाचिष्यवद्वसाहोमं अग्रयेऽप्येवमपि बहवचनम् ।

(दे) ऐन्द्रः प्राणः । (पोऽ) अङ्गेऽअङ्गे निदीष्यदैन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीत इति युद्धशो विकृतो भवति तत्प्राणोदानाभ्यां सुन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुष्टं स मेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवतीति कृत्स्नवृत्तमेवे-
त्तकरोति देवत्रा युन्तमवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्ति इति तद्य-
त्रेनमुद्दीपीतदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोक-
ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥

इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ६ ॥ ४ ॥ (८-३)

“ ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे निदीष्यत् । ऐन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतः ”—(बा० सं० ६ । २०) इति । युद्धशो विकृतो भवति—तत् प्राणोदानाभ्यां सुन्दधाति । “ देवत्वष्टर्भूरि ते संसमेतु सलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवति ”—(बा. सं. ६ । २०) इति । कृत्स्नवृत्तमेवेत्तकरोति । “ देवत्रा युन्तमवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्तु ”—(बा. सं. ६ । २०) इति । तद्य त्रेनमुद्दीपीत—तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति । सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोकऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥

विशसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थो दर्शयति—अयं यत् पुण्य सम्पृदातीति । ‘ ये ’ च राक्षसाः ‘ एते ’ मदीनं पश्यन् ‘ उपनिष्ठन्ते ’ प्राप्नुवन्ति, ‘ ते ’ पशुं ‘ विमथिष्यन्ते ’ ‘ इति ’ ‘ शङ्कमान. ’ चेत्, पूर्वस्मि-
न्नेव काले सम्पृशेत्, अतःप्राप्तत्वेन अत्रैव दिव्यमानन्तरकाले सम्पृशेत् । अत्र सूत्रम्—“ ऐन्द्रः प्राण इति पशु न-मृशति ’ अवदाय वेदा प्राक् प्रदत्तात् ”—(का. श्रौ. सू. ६ । १९९-२००) इति ॥ ३६ ॥

सम्मर्शने मन्त्रमाह—ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गे निदीष्यदिनि । ऐन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी ‘ ऐन्द्रः ’ ‘ प्राण ’ इति पशो । ‘ ते ’ अङ्गे अङ्गे सर्वैवाङ्गे ‘ निदीष्यत् ’ नितरं दीप्तो मरुत्, दीव्यत् ॥ एव व्यानो-
ऽपि । अत्र सर्वत्र अपानाभ्यां उदानव्यवहारः । हे ‘ त्वष्ट. ’ पशुरूपकर्तृ ! ‘ देव ! ’ “ त्वष्टा वै पशुना मिथुनानां रूपकन् ”—(मे. म. ६ । ३ । ३ । १ । १ । १) इति श्रुतेः । ‘ ते ’ तत्र पशो, ‘ यत् ’ अङ्गं छेदनेन ‘ सलक्ष्म ’ अत्र एव ‘ विपुरुष ’ ‘ मवाति ’ मवति, तन् ‘ ते ’ त्वस्त्वन्वि ‘ सम् ’ सम्यक्, पूर्वस्मादिति ‘ भूरि ’ प्रनूत ‘ समेतु ’ सद्गतो भवतु । एवं वादशसवेदोनाविशिष्टं तादृशतत्वेन विशिष्टं मवेदितिः प्रष्टु नवविषयैः । विष्टं ‘ देवत्रा ’ देवैः प्रमये ‘ वन्त ’ गच्छन्तन् । विमथं ? ‘ भवते ’ अस्माकं रक्षणाय, देवता प्रीत्ये वा यन्तं त्वां सगिप्रप्रभृतम्. ‘ अनुमदन्तु ’ सायु जातयिनि कथयन्निवर्त्यर्थः ॥

अमेण विमथ्य व्याचष्टे—युद्धशो विकृत इत्यादिना । “ कृत्स्नवृत्तमेवेत्तकरोतीति । ‘ एतत् ’ पशु-
द्रव्यम् । वदा ‘ एतन् ’ एतेन “ देव त्वष्ट ”—इति मन्त्रेण वायुवातरणसामर्थ्येन कृत्स्नैरङ्गैः एतं व्यात-
करोति, ‘ यत् ’ एतिभ्यं प्रदेशे ‘ एन ’ पशुम् ‘ अहोर्वात्, तत् तेन ‘ एनं कृत्स्नं कृत्वा ’ विकृतः सकल-
वृत्ता ‘ अनु समस्यति ’ गतप्राणेषु त्वगस्थिमासेन सह प्राणान् अङ्गानि चतुक्रमेण सङ्गृह्य कृतवान् भवति ।
तेन ‘ स. ’ पशुः “ अमुष्मिन् ” स्वर्गं लोके सामां सर्वादीं भवति ॥ ३७ ॥

इति श्रीप्राणव्याचष्टे विमथिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मान्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाथे
नृनीयकण्ठे षष्ठ्याख्याये तृतांय ब्राह्मणम् ॥ (१-८-३) ॥

त्रीणि ह वै पञ्चोरेकादशानि । (न्ये) एकादश प्रयाजा एकादशानु-
याजा ऽएकादशोपयजो दश प्राण्या ऽमहगुलयो दश प्राद्या दश
प्राणाः प्राण उदानो व्यान ऽइत्येतावान्वै पुरुषो यः पराद्वयः पशूनां
यत् सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

(स्तु) उदाहुः । किं उद्यजे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः
शिव इति ॥ २ ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वेगुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तुमयं प्राणोऽनु-
सञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयद्भ्यस्तृतीयं जुह्वा तृतीयमुप-
भूति तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥

त्रीणि ह वै पञ्चोरेकादशानि—एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः । दश
प्राण्या अंगुलयः, दश प्राद्याः, दश प्राणाः, प्राण उदानो व्यानः—इत्येतावान्वै पुरुषो—यः पराद्वयः
पशूनाम्—सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः—किं तद् यजे क्रियते—येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वेगुदः । सोऽयं प्राङ्गततः । तमयं प्राणोऽनु सञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयद्भ्यः, तृतीयं जुह्वा, तृतीयमुपभूति । तेन प्राणः
सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकारणमिदानीमुक्तेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टदुपपद्विष्टपर्वं त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रसक्तं प्रया-
जादीनामित्यङ्गत्वमाह—त्रीणि ह वै पञ्चोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च एकादशोरेकादश प्रसिद्धाः,
अनुयाजानन्तरं यद्व्या एकादशोपयाना उपरिष्टादाप्रास्यन्ते, एकादशत्रयं मिलित्वा प्रपरिश्रितं सम्पद्यन्ते । पशु-
शूकश्वस्य पुण्यस्य शिवात्मशोभेति शीर्षव्याः प्राणाः स्तः, अत्राद्यौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः' । ते च
पाणिपादगर्भशिवगुलिनिः सहिताः त्रिसद्व भवन्ति; प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंश-
देव सन्ति यज्ञज्ञानि ॥ १ ॥

तदाहुरिति । 'शिवः' श्रेष्ठः । पुरुषपञ्चोर्हस्तपादांगुल्यः प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तयाच मुख्यप्राणस्यापि
शतसंगुलिन् साशस्त्रमेव प्राप्तम्, त्र श्रेष्ठत्वम्; अतो यजे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रका-
रेण कृतमिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योक्तस्यन्ते—यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादिना । तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः—इत्यन्तेन प्राणो वे
गुदः । तस्मान् प्राणमब्रह्माविष्टमेवमात् 'प्राणः' एव गुद इत्युक्तम् ॥ कथं गुदस्य प्राणत्वमिति तदुपपाद-
यति । सोऽयं प्राङ्गतत इति । गुदः प्राङ्गततः शरीरमध्यं ब्रह्मरूपवन्तं ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सन्वर्तते तं गुदमन्वयं
प्राणः संचरति । अतः प्राणमब्रह्माविष्टमन्वाद्याण एव गुदः । तस्य प्रधानस्त्रिष्टदुपपद्वेदेन त्रिषु स्थानेषु
विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सु ह त्वेषु पशुमालभेत एनं मेघमुपनयेद्यदि कृशः स्याद्यदुदुर्घस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गृहे न्यूपेत्प्राणो वै शुद्धः सोऽयं प्राङ्गतस्तमयं प्राणोऽनुसञ्चरति प्राणो वै पशुर्वावृद्धयेव प्राणेन प्राणिति तावत्पशुः यदास्मात्प्राणोऽपक्रामति दाव्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

शुद्धो वै पशुः । (मुं) मेदो वै मेघस्तुदेनं मेघमुपनयति यद्युऽभंसलो भवति स्वयमुपेत एव तर्हि मेघं भवति ॥ ६ ॥

(त्वु) अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदं सपिंशेव दधि च इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननं मिथुनमेवेतत्प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

स ह त्वेषु पशुमालभेत—ए एनं मेघमुपनयेत् । यदि कृशः स्यात् पशु उदरस्य मेदसः परिशिष्येत स ह शुद्धे न्यूपेत् । प्राणो वै शुद्धः । सोऽयं प्राङ्गतः । तमयं प्राणोऽनु सञ्चरति । प्राणो वै पशुः यावद्दधेव प्राणेन प्राणिति—तावत्पशुः । अयं यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति—दाव्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

शुद्धो वै पशुः । मेदो वै मेघः । तुदेनं मेघमुपनयति । यद्युऽभंसलो भवति—स्वयमुपेत एव—तर्हि मेघं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । इयं वाऽइदम—सपिंशेव दधि च । इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननम् । मिथुनमेवेतत् प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ शुद्धस्य प्राणवेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कथञ्चित् तत्पशो कृशश्च स्यात्, तर्हि शुद्धस्य सन्पूर्णत्वाय उदरं मांसतेन सह मिश्रणमित्याह—स ह त्वेषु पशुमालभेनेत्यादिना । 'स' 'एव' 'पशुमालभेत' 'य' 'पजमान' 'एत' 'मेघ' 'मेर्गार्हम्' प्रष्टवमित्यर्थः । पशुम् 'उपनयेत्' उपगच्छेत्, प्राप्नुवात् नवविषयपूर्णमेव पशुमालभेत न कदा पशुम्, अथमेव मुख्यः पशुः । 'यति' पशु 'कृतो लब्धः स्यात्' तदा अक्षरमात् करणस्य श्रेष्ठत्वात् बक्ष्यमाणप्रकारं वृथात् । 'उदरस्य' उदरे भवमुदरस्य, तस्य 'मेदसः' सकारादिद्वयमुदरस्य यन्मास 'परिशिष्येत्', 'तत्' आदाय अनीरमि 'शुद्धे' 'न्यूपेत्' निगमयेत्, तेन त प्रवर्द्धयेदित्यर्थः । प्राणो वै शुद्ध इत्यादि, व्याख्यानम् ॥ ५ ॥

शुद्धो वै पशुरिति । 'यद्यु' यद्यपि पशुः 'अन्तः' प्रष्ट्वात्, पुष्टमो(न) मक्त्वा, 'तर्हि' स्वयम् 'एव' 'मेघ' प्राप्तवान् भवति ॥ ६ ॥

अतुराजाय पृषदाज्यप्रहण विधाय प्रशंसति—अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना । 'इद' बक्ष्यमाण इयं सद्युः 'इन्द्रम्' । इदंशब्दार्थमाह—सपिंशेव दधि चेति । अल्ल इयम्, ततः किमिष्यत आह—इन्द्रं वै मिथुनमिति । तव 'प्रजुननम्' अन्यत्रोपाहकम् । अतः पृषदाज्यप्रहणेन प्रजुननमिथुनमेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

१—पुषदाः पुमान्, पृषदाज्यप्रहणं दधिपिष्टं यद्युद्धीतं य्कोदित्वांशे समिद्धेन । अतुराजाय इत्यर्थः । का. श्री. ६. ५. १०२। १०४ ।

तेनानुयाजेषु चरति । पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तृप्तशु-
 च्चैवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो हितं प्राणो हि पृषदाज्यमुन्न^१ हि
 पृषदाज्यमुन्न^२ हि प्राणः ॥ ८ ॥

(स्ते) तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणस्तमे-
 वैतदधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात्प्राणस्तमेवैतदधाति त्रा-
 विमा ऽउभयतः प्राणो हितो युश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

त्त) तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति । (त्य) अर्ध्वयुवे च युश्चेषु
 उपयजत्यथ यश्च जन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नाम्नाय युदुपयजति प्रैवै-
 तुजनपति पश्चाद्दुपयजति पश्चाद्दि योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशवो वाऽअनुयाजाः, पयः पृषदाज्यम् । तत् पशुचैवैतत्पयो दधाति ।
 तदिदं पशुषु पयो हितम् । प्राणो हि पृषदाज्यम् । अन्नं हि पृषदाज्यम् । अन्नं हि प्राणः ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणः—तमेवैतदधाति । तेन पश्चादुपयजति । स
 योऽयं पश्चात्प्राणः—तमेवैतदधाति । ताविमाऽउभयतः प्राणो हितो—पश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥
 तद्वाऽएतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति—अर्ध्वयुवे च, यश्च उपयजति । अथ युदुपयजन्तमुपयजति—
 तस्मादुपयजो नाम । अथ युदुपयजति—मैवैतजनपति । पश्चाद्दुपयजति । पश्चाद्दि योपायै प्रजाः
 प्रजायन्ते ॥ १० ॥

तेनानुयाजेष्विति । ' तेन ' पृषदाज्येन ' अनुयाजेषु ' चरति ' अनुसजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशं-
 सति—पशवो वा अनुयाजा इति । अनुयाजाना फलोपयोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयोविकारत्वात् ' पृषदाज्यम् '
 एव ' पयः ' ; ' तत् ' तेनानुयाजानुष्ठानेन ' पशुषु ' ' एव ' पयःस्थापनम् ' भवति ।

विहिताननुयाजान् विधास्यमानिरुपयजिः सद् पुरस्तादुपरिष्टात् विधास्यन् प्राणरमना प्रशंसति—प्राणो हि
 पृषदाज्यमिति । ' हि ' शब्दस्यैवा प्रसिद्धिमुपादयति—' पृषदाज्यं तावत् ' अन्नम् ' तत् ' अन्न ' अन्वय-
 स्यतिरेकानुविधापित्वान् ' प्राणः ' ; अतः ' पृषदाज्य प्राणः ' ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादिति । उपयज्यः ' पुरस्तात् अनुयाजेषु ' पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्—प्राणं मुखस्थप्राणं अत्राने
 पशौ निहितवान् भवति ; ' पश्चात् ' उपयजन्नुष्ठानस्य पश्चात्—' प्राणान् ' उदानाद्यं पशौ स्थापितवान् भवति ।
 निष्ठित्वा ' यः ' ' अयम् ' प्राणेषु ' उपरिष्टात्वावस्ताव ' प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

तद्वा एतदित्यादि । ' एकः ' होता, ' द्वाभ्याम् ' ' अर्ध्वयुवे ' ' उपयज्ते ' प्रतिप्रस्यन्ते ' च, ' प्रया-
 जायंम् ' उपयज्यागायं च ' यद् ' कुर्यात् ॥

उपयज नामनिर्वचनेन प्रशंसति—अथ युद् यजन्तम् उपयजति, तस्मादुपयजो नामेति । ' यजन्तम् ',
 अर्ध्वयुम् ' उप ' लक्ष्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्यन्ता ' यजति ' इति पश्चात्पठ्या उपयज ' विशुषे छन्दसि ''
 (वा. सू. १ । २ । ७२) इत्यर्थः ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्रऽआपो देतो देत एवे-
तुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

(त्य) अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । (त्य) अन्तरिक्षं वा ऽअनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवुँसवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
एवैतत्प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानुवे-
वैतत्प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

(त्य) अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । (त्य) अहोरात्रे वाऽअनु प्रजाः प्रजा-
यन्तेऽहोरात्रेऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

स उपयजति—“ समुद्रं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६। २१) इति । आपो वै समुद्रः । आपो
रेतः । रेत एवेतस्मिञ्चति ॥ ११ ॥

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६। २१) इति । अन्तरिक्षं वाऽअनु प्रजाः प्रजा-
यन्ते । अन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

“ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६। २१) इति । सविता वै देवानां प्रसविता ।
सवितृप्रसूत एवेतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

“ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६। २१) इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ
प्राणोदानुवेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६। २१) इति । अहोरात्रे वाऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ।
अहोरात्रेऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

अयं यदुपयजति एवैतत्प्रजनयतीति । शुपदान्यरूपीत्पुत्राणि । प्रजननस्य कृतत्वादुपयजिर्जनयति । कथमेतेन
प्रजनयति ? उच्यते—पश्चादुपयजतीति । योशयाः पथाद्गमने प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

स उपयजतीति । “ समुद्रं गच्छ—” इत्याद्ययं उपयज्यागमन्त्राः । हे शुदान्यवरूप हविः । त्वं ‘ समुद्रं ’
समुद्रामिमानि देव ‘ गच्छ ’ ‘ स्वाहा ’ इदं इन्द्रं मुद्गमस्य । एवमुत्तरापि द्रष्टव्यम् । एतु मन्त्रेषु मध्ये
यत्र देवता सप्त न प्रतिभाति, तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥ उपयाजना प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् तदनुकूल-
प्रयत्नरत्नया मन्त्रान् व्याचष्टे—आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्तु सप्त एव ॥

अत्र कात्यायन—“ शाभिन्नादङ्गारानाह्वय वेदिश्रोण्या निवपत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीवाहा—सोमे होतृषिष्ये,
प्रतिप्रशानोपयजति शुद्धतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् प्रतिवपद्कारय—” (का. श्रौ.
सू. १। २०६-२०८) इति ॥ ११-१७ ॥

छन्दांस्ति गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छन्दांस्ति सप्त ग्राम्याः पशवः
सुप्ताख्यास्तुलिवैतदुभयान्प्रजनयति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथि-
वीभ्यां पर्वगृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽष्टवैपुऽ एत-
त्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्य) अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेद्यावत्यो हेवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा-
स्तावत्यो हेव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रवैतजनयति तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्तते प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

इति षष्ठप्रपाठके षष्ठमं ब्राह्मणम् ॥ ६-६ (८. ४.) ॥

इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ।

“ छन्दांस्ति गच्छ स्वाहा ”—(वा. मं. ६।२१) इति सप्त वै छन्दांस्ति—सप्त ग्राम्याः पशवः
सुप्ताख्याः तान्वैतदुभयान्प्रजनयति ॥ ॥ १६ ॥

“ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा ”—(वा. मं. ६।२१) इति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता
द्यावापृथिवीभ्यां पर्वगृह्णात् । ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीताः । तयोऽष्टवैप एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेत् । यावतो हेवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा—तावत्यो हेव स्युः—न प्रजा-
येरन् । अथ यद् अत्युपयजति—प्रवैतजनयति । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तते प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

अयुपयजं विभक्ते—अथात्युपयजतीति । अयुपयजनामकाधन्वरा उरयागाः सप्तकान्तनन्तमोधिकर्तव्यं
षष्ठ्या । विहितानत्युपयजन्तन्वरायतिरेकान्वां पुन पुनः प्रजाभिर्दृष्टेत्तया प्रसंसति—त यन्नात्युपयजे-
द्यावत्यो हेवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा इत्यादिना ॥ १८ ॥

इति श्रीनायगाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनव्रतपञ्चाङ्गग्रन्थे तृतीयांशके
अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-८-४) ॥

१-अयुपयजं विभक्ते—अथात्युपयजतीति । अयुपयजनामकाधन्वरा उरयागाः सप्तकान्तनन्तमोधिकर्तव्यं
षष्ठ्या । विहितानत्युपयजन्तन्वरायतिरेकान्वां पुन पुनः प्रजाभिर्दृष्टेत्तया प्रसंसति—त यन्नात्युपयजे-
द्यावत्यो हेवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा इत्यादिना ॥ १८ ॥

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । अष्टमाध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो उेतो उेत एवे-
तुत्तिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । उतो वै सोमो उेत एवेतुत्तिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नभो गच्छ स्वाहेति । (त्या) आपो वै दिव्यं नभऽआपो उेतो
उेत एवेतुत्तिञ्चति ॥ ३ ॥

(त्य) अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । (ती) इयं वै पृथिव्याग्नि-
वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमानुवेतुत्प्रतिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तयो होपयष्टात्मानं
नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

सोऽत्युपयजति—“ यज्ञं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै यज्ञः आपो-
रेतः । रेत एवेतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

“ सोमं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । रेतो वै सोमः रेत, एवेतत् सिञ्चति ॥ २ ॥

“ दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै दिव्यं नभः आपो
रेतः । रेत एवेतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

“ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । इयं वै पृथिव्याग्निवैश्वानरः ।
सेयं प्रतिष्ठा । इमानुवेतत्प्रतिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे—“ मनो मे हार्दि यच्छेति ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । तयो होपयष्टात्मानं
नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

आत्युपयजति—विधाय पुनः सृष्ट्यग्निं ब्रह्मिहेतुतया प्रथमं—सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना ।
“ यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो हुत्वागः प्रविशेत् ” (श. प. ३. ९. २.१)—इति वक्ष्यमाणात्वाद
यज्ञरसानुप्रवेशेन यज्ञस्याहुत्वम् ॥ १ ॥

सोमं गच्छेति । सोमस्य रसप्रभवत्तद्वैश्वानरवैश्वानरत्वत्वात् रेतस इति वा सोमस्य रेतोत्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नभ इति । ‘दिव्यं नभः’ लोके; ततो वृष्टयुत्पत्तेस्तस्याहुत्वम्; अविष्टानाभिष्टाजोरप्येदोश्चाराणाम् ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरमिति । एवं पृथिव्याग्निवैश्वानरः (निरु. ७ । २१-२१) इत्युच्यते, तस्याः सर्वगतत्वेन
प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे मनो मे हार्दित्येति । मुखविपरिणमन्त्रस्यापमर्षः—हे प्राणरूपं मुद ! मे ‘ हार्दि ’

(त्त्यु) अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै जाघनी जघनाद्धौ योपायै प्रजाः प्रजायन्ते नृत्प्रेवेतुञ्जनयति यञ्जापन्या पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

(त्य) अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति । (त्य) अन्तरतो वै योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ऽपरिष्टादग्नये गृहपतये ऽपरिष्टाद्दे वृषा योपामधिद्रवति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ हृदयशूलेनावभृद्यं यन्ति । पशोर्हं वा ऽभालभ्यमानस्य हृदयं शुक्रसमभ्यवेति हृदयाद्दृदयशूलमथ युच्छृतस्य परितन्दन्ति तदलक्ष्यं तस्माद् परिचृद्यैव शूलाकुर्वाजिन्निः प्रच्युते पशो हृदयं प्रवृह्योत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै जाघनी जघनाद्धौ योपायै प्रजाः प्रजायन्ते । तद् प्रवेतुञ्जनयति—जघन्या पत्नीः सं याजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति । अन्तरतो वै योपायै प्रजाः प्रजायन्ते—उपरिष्टादग्नये गृहपतये । उपरिष्टाद्दे वृषा योपामधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृद्यं यन्ति । पशोर्हं वाऽभालभ्यमानस्य हृदयं शुक्र समभ्यवेति । हृदयाद्दृदयशूलम् । अथ युच्छृतस्य परितन्दन्ति, तदलक्ष्यम् । तस्माद् परिचृद्यैव शूलाकुर्वात् । तत् विप्रच्युते पशो हृदयं प्रवृह्योत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

हृदयमन्वन्धि ' मनो ' ' वच्छ ' । यद्वा ' हार्दि ' हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य विच्छिद्य होमान् उपपद्युः मनोऽपि प्राणाग्निनाभूत् अगन्तुति, अत एव प्राप्यति । तथा होषयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । जाघनी बालदण्डः तथा ' पत्नी पत्युपलक्षिताः सोमवप्राया देवताः संयाजयेत् । जघनाद्धौ वै जाघनीत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

जाघन्या अपि प्रदेशविशेषमाह—अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यतीति । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, सामामर्याय । ' अन्तरतः ' ऊर्ध्वमुत्थितस्य बालस्य ' अन्तरत ' अलोकप्रदेशादित्यर्थः । उपरिष्टादग्नये गृहपतये इति । सरोमेके वागप्रदेशे ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेन्यादि । हृदयशूलम्यावभृद्यनयनस्य प्रयोजनमाह—पशोर्हं वा इति । सुखदुःखयोर्हृदये-ऽनुभूयमानान्निवृत्त्यासस्य पशोः शुक् शोको हृदयमभिगन्तुति हृदयाद्दृदयशूलमभिगच्छति । तन्प्रकारमाह—अथ यदिति । शृतस्य पक्षस्य । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्दने ' तत् ' जोपाय मक्षणाय ' अलं ' पर्याप्तं भवति; श्रुगनुविद्वत्वात् यामार्हं स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकान् पूर्वं शूलं ' परितुष्य ' पाकं कुर्यात् । " शूलात्

१-जाघन्या पत्नीसंयाजयन् । का. श्रौ. सू. ६ । २११ । २-उत्तानाया देवता पत्नीभ्योऽवद्यति । इति च । परितर्ष्याग्नये गृहपतये उत्तरे च । आग्नेने पूर्वं । सर्वोपाजापान्नाशविशेषात् । का. श्रौ. सू. ६ । २११-२१० । ३-वर्हिर्दुःखोऽभिगच्छति हृदयशूलमादाय । का. श्रौ. सू. २१० । २११ ।

(त्य) अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येव्राप्सु स युत्पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतीश्वेषा शुक्प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक्प्रविशेत्तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

(प्सु) अप एवाभ्यवेत्य । यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगृहेद्यद्यु ऽभ्यग्रायनाय ग्ल्यायेदग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगृहति मापो मौपधीर्हिर्त्सीशिति तथा नापो मौपधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो व्वरुण नो मुञ्च ॥ यदाहूरम्या इति व्वरुणेति उपामहं ततो व्वरुण नो मुञ्चेति तदेनर्त्तं सुर्वस्माद्रुणपाशात्सुर्वस्माद्रुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येत्, नाप्सु । स यत् पृथिव्यां परास्येद्-ओषधीश्च वनस्पतीश्वेषा शुक् प्रविशेत् । यदप्सु परास्येद्-अप एषा शुक् प्रविशेत् । तस्मात्त्र पृथिव्याम्, नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्-तदुपगृहेत् । यद्यु ऽभ्यग्रायनाय ग्ल्यायेद्-अग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति-तदुपगृहति । “मापो मौपधीर्हिर्त्सीः”-(वा. सं. ६।२२।) इति । तथा नापो मौपधीर्हिनस्ति-“ धाम्नो धाम्नो

पाके ” (वा. सू. ६।१।१९।) इति ज्ञानन्तः । अतः पाकात् पूर्वं शूलेन परितर्कनात् ‘शुक्’ इत्यशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘त्रि प्रयुते पशो’ पापोत्तरकाल ‘हृदयं’ शूलान् ‘प्रवृ’ ‘उत्तम प्रयत्नवधाति’ इतरावयवानामुपरि त्यागरेत् ॥ ८ ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति । परेरुर्मणि प्रयच्छति । ■ ‘तन्’ शूलं ‘पृथिव्यात्’ ‘अप्सु’ च ‘न परास्येत् । परास्यतो दोषमाह-ओषधीश्चेति । ‘ओषधीश्च वनस्पतीश्च एषा शुक् प्रविशेत्’, ‘पस्’ यदि ‘पृथिव्या परास्येत्’ । तस्मात्पुनरेषोऽविबन्धनस्य त्रि प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

उक्तदोषमात्रोपायमाह-अप एवेति । ‘अप’ सम्प्राप्य तन्सर्गिण ‘वज्र’ देशे अतीवारस्तः सरसध न मरति, ‘तन्’ तत्र ‘उपगृहत्’ । अपामेवातिदूरे उपोषावन्तस्माह-यद्यु इति ।

यदाश्विनये ग्लानिं प्राप्नुवान्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिर्गम कृत्वा, तत्रापीषदाग्नेदेशे उपगृहेत् । सद्य मन्त्र-“ मापो मौपधीर्हिर्त्सी ”-इति । हे शूल ! अजामोर्वीनाश्च हिंसा मा वृष । ईषदाग्नें उपगृहनादप हिंसाप्रसङ्गं, पृथिव्यामुपगृह्णन्त तदीयौषधीना वायव्यमङ्गं, अतस्त्रयोभ्यत्र हिंसाराहेरारः प्रार्थति ॥

तत्र मन्त्र-धाम्नो धाम्नो राजन्नि । निगृहन्त्य वन्धनरूपत्वान्, तस्य वरुणाधिष्ठानरूपत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्-हे ‘राजन्’ वरुण ! यस्मिन् पापरूपवन्धने अवत्यागि बद्धाः स्म, ‘तत्.’ तस्मात् धाम्नो बन्धवत्यानात्

१-अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रस्यो हृदयशूलमुपगृह्णति धाम्नो तदभिधेयं सोऽभ्यात् द्वेते यत्र व्यय द्विषो मापो मौपधीशिते च ।
 दो सू. ६।२२- । २-अतस्त्रयोभ्यत्र निबिन्ध पृथिव्यं वृष वरुणमुपगृह्णति । का. प्रो. सू. ६।२२।

(त्य) अथाभिमन्त्रयन्ते । सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्ययं द्विष्म इति सूत्रं वाऽएतेन
प्रचुरन्त्यापश्च ह वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभि-
मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते
स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य वशायाऽएवानूवन्ध्याये
ताथ हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्तिष्ठतुऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्ने-
यस्य च हृदयशूलेन चरितं भवति अद्रश्याश्चरन्ति ॥ ११ ॥

इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १ ॥ (८ । ५)

राजंस्ततो वरुण नो मुख । यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुख”-
(वा. सं. ६ । २२ ।) इति । तदेनं सर्वस्माद्वरुणपाशात्, सर्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अयाभिमन्त्रयते-“ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु, दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु-यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि, यं च व्ययं द्विष्मः ”-(वा. सं. ६ । २२)-इति । यत्र वाऽएतेन प्रचरन्ति । आपश्च
ह वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति । तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते । तयो हैनं ताः पुनः प्रवि-
शन्ति । एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते । स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति, नाग्नेयस्य । वशायाऽ-
एवानूवन्ध्याये । तां हि सर्वोऽनुयज्ञः सन्तिष्ठते । एतदु हास्याग्नीषोमीयस्य च पशोराग्नेयस्य च
हृदयशूलेन चरितं भवति-यद् वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ इत्यग्नीषोमीयपशुयागः ॥

‘ नः ’ अस्मान् ‘ मुख ’ पापेन विमुक्तान् इव । किञ्च ‘ यत् ’ यस्मिन् आगति सम्भाविते, आगतकारिणोऽपि
‘ अघ्न्याः ’ अहन्तव्या, रक्षणीयाः ‘ वरुण ’ इति ‘ वयमित्याहुः ’ मनुष्याः वयमपि इत्येवं प्रकारेणा-
राधीनोऽप्यघ्न्याः वयं किं तु पालयितव्या इति शपामहे आक्रोशाम् । ततोऽपि नोऽस्मान्मुख । तत्ते न धात्रो
धात्र इत्यादि मंत्रपाठेन वरुण्यादिति पुनरभिधानात्पाशव्यतिरिक्तात्सर्वस्मान्पाशादिमोक्षः प्राप्यते ॥ १० ॥

अयाभिमन्त्रयन्त इति । अथर्वप्रसृतयः । सुमित्रिया न इति । ‘ नः ’ अस्मदर्थम् ‘ आपः ओष-
धयः ’ च ‘ सुमित्रियाः ’ शोमनमित्रेभ्यः साधवः ‘ सन्तु ’ मित्रवदितकारिण्यो भवन्तु । ‘ यः ’ अस्मान् द्वेष्टि
अस्मान् द्वेषमाचरन्ति ‘ य च व्ययं द्विष्मः ’ तस्मै तदर्थं दुर्मित्रियास्तु द्वेषिष्यो भवन्तु । अत्र सूत्रकारः-“ सुमित्रिया
न इत्युपसृशान्वयः, उपगृह्णन्तोषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणवोत्तरेण ”-(का. श्रौ. सू. ६ । २२२-२२४) इति ॥
एतत्प्रशंसति-यत्र वा एतेनेति । ‘ एतेन ’ हृदयशूलनिगृह्णेन ‘ आपश्च ’ ‘ ओषधयश्च ’ ‘ अस्मात् ’
स्यानात् ‘ अपक्रम्य ’ अपसृत्य ‘ इव ’ तिष्ठन्ति । ‘ तदु ’ तस्मादेव कारणात् ‘ ताभिः ’ सह “ सुमि-
त्रिया ”-इति पाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पृष्टमन्यत् ॥

शूनेगृह्णन् विषयविशेषे निषेधति-स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना । ‘ स वै ’ सोऽप्यर्थः
“ न सोमेऽनूवन्ध्यावर्जम् ”-(का. श्रौ. सू. ६ । २२५) इति । सूत्रम् ॥ ११ ॥

इति मीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
सुतमिकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ३-८-६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याश्चतुरो देवादियातीर्यमहेष्टः ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्व्यं प्रजाः समृजानो रिरिचानु इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः
प्रजा ऽआसुनास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्मिन्ने ॥ १ ॥

सु ऐक्षतारिश्युहम् । (सु) अस्माऽनु कामायासृक्षि नु मे स कामः
समाद्धिं पराच्यो मत्प्रजा अभूवन्न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायास्थिपतेति ॥२॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मानमाप्याययेयोप मा प्रजाः समा-
वृत्तोरंस्तुष्टेऽग्ने प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

अथ पथेकादशिनो ।

प्रजापतिर्वं प्रजाः समृजानो रिरिचान इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुः । नास्य प्रजाः
श्रिये अन्नाद्याय तस्मिन्ने ॥ १ ॥

स ऐक्षत- 'अरिश्युहम् । यस्माऽनु कामायासृक्षि 'न मे स कामः समाद्धिं, पराच्यो मत्प्रजा
अभूवन्-न मे प्रजाः श्रिये अन्नाद्यायास्थिपत इति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः-कथं नु पुनरात्मानमाप्यायेष, उप मा प्रजाः समावृत्तेरन्, तिष्टेऽग्ने प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्याय इति ॥ ३ ॥

महाऽऽ गोमहं कनकहयतुलाऽश्वौ स्वर्गार्भं सततन्वीन् पञ्चसीरिभिदशतल्लताधेनुसौवर्गभूमी ।

रुनोसा स्वन्नागिदिपमहितरथो सायणि मिङ्गणार्थो व्यघ्राणादिधक्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्ते षट्त्र ॥ २ ॥

धान्यादि धन्यजन्मा तिलभज्जगुल, स्वर्गज वर्णमुख, कार्पासीर कृपावान् शुद्धकृतपञ्चो रावनं राजदूम्य ॥ ३ ॥

जाज्योय प्राज्यजन्मा लवणजमृग, शार्करं चार्थेजा रत्नादयो रत्नकण गिरिपट्टन मुदा पात्रसास्तिङ्गार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु ब्रह्मसंहितासु अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ ८ ॥

माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्विन्दिरानपयब्राह्मणमाथ्ये तृतीयकाण्डे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ ८ ॥

पस्य नि भूमिन् वेदा यो वेदेभ्योऽलिलं जगत् । निर्भमे तमह वन्दे विघातार्थमहेक्षरम् ॥

पथेकादशिनो विघातुमाध्यायिकामाह-प्रजापतिर्वं प्रजाः समृजान इत्यादिना । 'रिरिचान इवामन्यत'

आमान रिक्तानिवायुद्वयत । इत इत्यत आह-तस्मात् पराच्यः प्रजा आसुरिति । 'तस्मात्' प्रजापतेः

सकाशात् 'प्रजा' 'पराच्य' पराङ्मुखा एव अभवन् । रिक्तानिवायुद्वयत-नास्य प्रजा इति । लोके यथा

बहुप्रब कश्चिन् सामिरजैर्नैर्नादिभिः त्र्यम्बुक्तोऽन्नाद्याया भवति, एवमस्य तथा न स्थितकम्प इत्यर्थः ॥ १ ॥

स ऐक्षतेति । विचार कृतवान् 'अरिदि' अतिरिक्तोऽभूवत् । रिचेर्लुङ्चयैः कवचने रूपम् । तदेव विशद-

मति-अद्वयस्मा उ कामायासृक्षिणि । अह यस्मै कामाय 'अन्त्रि' प्रजासृष्टिप्रकार्यम् । 'अ कामो न मे'

'समाद्धि' समृद्धियुक्तोऽभूत् । तमेव विदित्वा-न मे प्रजाः श्रिये चान्नाद्यायैति । प्रजास्य सकाशात्

श्रीलामोऽन्नाद्याय तस्य काम इत्यर्थः ॥ २ ॥

स ऐक्षत इति । अयं स एव प्रजापतिः केनोपायेना एन आप्यायन् अरोदि तदयं 'अर्वन्' आमान एत-

यन् बुद्धिचात्रस्यानिकर्त्तव्यं विचारं त्याग्यमेवावद्भूजा, तदर्थं 'ग्राम्यन्' आमानं वेदयन् 'विचार' अयमेवो-

पायः इति । विचारविषया बुद्धिं प्रमादितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । सु ऽएतामेकादशिनीमपश्यत्सु ऽ एका-
दशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्तेपेनं प्रजाः समावर्तन्ता-
तिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाघाय स वृसीयानेवेष्ट्वा भवत् ॥ ४ ॥

(च) तस्मै कमेकादशिन्या यजेत । (तै) एवुथुं हेव प्रजया पशुभिराप्या-
यत उपेनं प्रजाः समावर्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाघाय स वृसी-
यानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै कमेकादशिन्या यजेत ॥ ५ ॥

सु ऽआग्नेयं प्रथमं पशुमालभते । (तंऽग्नि) अग्निर्व्युं देवतानां मुखं
प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु ऽऽएव यजमानस्तुस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एतामेकादशिनीमपश्यत् । स एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः
पुनरात्मानमाप्याययत-उपेनं प्रजाः समावर्तन्त-अतिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाघाय-स वृसीयाने-
वेष्ट्वा भवत् ॥ ४ ॥

तस्मै कमेकादशिन्या यजेत । एवं हेव प्रजया पशुभिराप्यायते, उपेनं प्रजाः समावर्तन्ते, तिष्ठन्ते
ऽस्य प्रजाः श्रियेऽज्ञाघाय-स वृसीयानेवेष्ट्वा भवति । एतस्मै कमेकादशिन्या यजेत ॥ ५ ॥

स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते । अग्निर्वि देवानां मुखम्, प्रजनयिता, स प्रजापतिः, स ऽऽएव
यजमानः । तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छिति । यदा वाप्यापारेणैव ' अर्चन् ' ' श्राम्यन् ' तत् । ' चचार ' इत्यर्थः । स एतामिति ।
' स ' च एव कृत्वा बहुत्वाय पक्षेकादशिनीन् ' अपश्यत् ' प्रजाप्राप्तिसाधकत्वेन ज्ञातवान् । एकादशिन्येष्ट्वा
प्रजापतिरित्यादि स्पष्टम् । वृसीयानेवेष्ट्वा भवदिति । ' वृसीयान् ' वसुमत्तर ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरैकादशिनीप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तनमपि तत्फलतदनुष्ठानाद्भवतीत्याह-
तस्मै कमेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । कमिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजेते, ' तस्मै ' आश्रायनादि-
कामाय । स यजमानः ' प्रजया पशुभिः ' आप्यायते ' प्रवर्द्धते । आश्रायनेन ' एव ' यजमानः ' प्रजाः '
पुत्रभृत्यादिरूपाः ' समावर्तन्ते ' प्रतिनिवर्तन्ते । आगन्त्य च तदाप्यायनाय ' श्रिये शक्यायान ' च ' प्रजाः '
' तिष्ठन्ते ' आत्मानं प्रकाशयन्ति, अनेन श्रिया चाप्यायनं प्रतिदत्तम् ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्यैरेकादशिन्याः फलमभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विमञ्च्य दर्श-
यति-स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अथ स आग्नेय पशु, तस्य, ' प्रथममाल-
भते ' । सस्वनेरुदंभनाभेत् प्रथममाग्नेयेन मथितन्यमिदंस्मिन्नर्थे कारणमाह-अग्निर्वि देवतानां मुखं प्रजन-
यितेति । यः परिपारुतेतुल्येन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स ' देवतानां मुखम् ' एतद् । देवता प्रजुपात्रम्
" अग्निर्वि देवानाममम् " (ऐ. भा. १ । १ । १) इति, " अग्निमुष्मा वै देवाः " (ता. ब्रा. २९ । १९ ।
४)-इति-श्रुयन्तराव निदम् । अथवा देवानां मुखे अग्निरेव ' मुखम् ' प्रजनयिता, मुखत्वेनोपादकः,

(त्व) अथ सारस्वतम् । वाग्ने सुरस्वती वाचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् वागेनमुपसमावर्तत वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत वाचो एवैष एतदाप्यायते वागेनमुपसमावर्तते वाचमनुकामात्मना कुरुते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ सौम्यम् (म) अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्त्रात्रमेनमुपसमावर्ततात्रमनुकामात्मनोऽकुरुतात्रेनोऽएवैष एतदाप्यायतेऽन्नेनमुपसमावर्ततेऽन्नमनुकामात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद्दत्तसारस्वतमनुभवति । वाग्ने सुरस्वत्यन्नं सोमस्तुस्माद्यो वाचा प्रजाम्यन्नादो हेव भवति ॥ ९ ॥

अथ सारस्वतम् । वाग्ने सुरस्वती । वाचैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, वागेनमुपसमावर्तत, वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत । वाचो एवैष एतदाप्यायते, वागेनमुपसमावर्तते, वाचमनुकामात्मना कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम् । अन्नं वै सोमः । अन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, अन्नमेनमुपसमावर्तत, अन्नमनुकामात्मनोऽकुरुत । अन्नेनोऽएवैष एतदाप्यायते, अन्नेनमुपसमावर्तते, अन्नमनुकामात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् दत्त सारस्वतमनुभवति । वाग्ने सुरस्वती । अन्नं सोमः । तस्माद्यो वाचा प्रजामि-अन्नादो हेव भवति ॥ ९ ॥

" तामग्निरेण्यते, सोमो रेनो दधात्मन, सविता प्राजगमत् "—इत्यादौ अग्नेरेण्यत्वदर्शनात् । 'स' अग्नि-प्रजापतिना समत्वान् ' प्रजापतिः ' । ' म एव ' अग्निः ' यजमानः ' च गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानान्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्याद्वा यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलामाय वाग्नेयः पशु, कर्त्तव्यः ॥ ९ ॥

अथ सारस्वतमिति । अन्नमेव इति शेषः । या 'सुरस्वती' अग्नि सा ' वाग्ने ' वाग्ना उच्यते । ' वाचैव ' द्वितीयपशोरेवत्या स्वातिरेक स्वात्मान ' पुनराप्याययत् ' । ' वाग् ' वाग्ना प्रजा एव प्रजापतिम् उपाहृतया ' समावर्तत ' । ' वाचमनुकामात्मनः ' अनुकामश्च इत्यनुका अनुकूला अकरोत् । ' वाचम् ' ' अतु ' ' एव ' ' एष ' यजमानः, ' आत्मनः ' कामनादिक करोति ॥ एवमुत्तरेषा पर्यायं ब्राह्मणानि [च] व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ८ ॥

सौम्यम् पशो सारस्वतानन्तरं प्रशस्तति—तद्दत्तसारस्वतमनुभवतीति । वाग्ने सुरस्वत्यन्नमिति । सोमस्यैवप्यधिगतत्वात् तत्स्वरूपमधिदैवम्, देवैरयमानत्वादधिगूतम्, औषध्यान्मत्त्वात्तदन्नमिति । ' तस्माद् ' ' य. ' पुमान् ' वाचा ' ' प्रजामि ' अत्यर्थः, स. ' अन्नादो भवति ' । वाचोऽनसाधनेत्वात् सारस्वतानन्तरं सोमो युक्तः ॥ ९ ॥

१-अग्निरेव प्रयत्नकर्येणम् । इति क. पाठः । २-अथोऽग्नि २-अथोऽग्निरेण्यते एतत्त्वमेव वाग्नेयत्वमेव वाग्नेयत्वमिच्छति । का. थो सू. ८ । ३-२९ । ३- ' अत्यर्थः ' इति क. वा.

(त्व) अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् पशव एनमुपसमावर्तन्ते पशूनुकानात्मनोऽकुरुत् पशुभिर्वैषेषु एतदाप्यायते पशव एनमुपसमावर्तन्ते पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

(तेऽथ) अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते ब्रह्मानुकमात्मनोऽकुरुत् ब्रह्मणोऽप्येषु एतदाप्यायते ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते ब्रह्मानुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद्ब्राह्मणः पशून्भिधृष्युतमः पुराहिता ह्यस्य भवन्ति सुख एवाहितास्तस्माद्दुत्सर्व्य इत्वाजिनवासी चरति ॥ १२ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा । पशुभिरेव तत्-प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, पशव एनमुपसमावर्तन्ते, पशूनुकानात्मनोऽकुरुत् । पशुभिर्वैषेषु एतदाप्यायते, पशव एनमुपसमावर्तन्ते, पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवेतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते, ब्रह्मानुकमात्मनोऽकुरुत् । ब्रह्मणोऽप्येषु एतदाप्यायते, ब्रह्मेनमुपसमावर्तन्ते, ब्रह्मानुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा । ब्रह्म बृहस्पतिः । तस्माद् ब्राह्मणः पशून्भिधृष्युतमः । पुराहिता ह्यस्य भवन्ति-सुख एवाहिताः । तस्माद्दुत्सर्वे इत्वाजिनवासी चरति ॥ १२ ॥

अथ पौष्णमिति । ' अथ ' सौम्यानन्तर ' पौष्ण ' इवदेवताक पशुमालभते । पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्वम् ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यमिति । ' बार्हस्पत्य ' बृहस्पतिदेवताक पशुमालभते । बृहस्पतेर्ष्वन्तर्भाष्यमितिदेवताद् ब्रह्मत्वम्, अथवा ' बृहस्पतिः ' ' ब्रह्म वै ' ब्रह्मणवाणिः खद्यु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तरे युक्तिमाह-तद् यत् पौष्णमनु भवतीति । पूषाः पूषात्रिदेवत्वान् पशूनां पोषकत्वान् पूषा पशवः । ' तस्मात् ' बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्वादेतो. ' ब्राह्मणः ' ' पशून् ' ' अभिधृष्युतमो भवति ' अत्यन्तवर्षको भवति । ' अथ ' एवमनेगानुष्ठानुर्ष्वजमानस्य ' पुराहिता. ' पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः ' भवन्ति ' पशवः । तदेव व्याघ्रेषु-सुख एवाहिता इति । यस्माद्ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामित्वमस्ति ' तस्माद् ' तस्मादेव कारणान् ' सर्वे ' ब्राह्मणेषु ' दत्त्वा ' ' अजिनवासी ' अजिनमाच्छाद्य ' सञ्चरति ' ।

१-'मन्त्राविदेवताद्'-६. पं. । २-'पूषामिमानित्वम्' इति ख । ३-'पुरोहिताः'-सुख इत्यन्वयस्य इत्यर्थम् । कश्चित्. माह-पुरोहिता इति ।

(त्यु) अथ वैश्वदेवम् । (११) सुर्व्वे वै विश्वे देवाः सुर्व्वेणैव तत्प्र-
जापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् सुर्व्वमेनमुपसमावर्तत सुर्व्वमनुकमात्स-
नोऽकुरुत् सुर्व्वेणोऽष्टवेष एतदाप्यायते सुर्व्वमेनमुपसमावर्तते सुर्व्वम-
नुकमात्सुनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्द्वद्वाहस्पत्यमनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः सुर्व्वमिदं विश्वे देवाऽ
अस्येतत्सुर्व्वस्य ब्रह्म सुखं करोति तस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

(मु) अथैन्द्रम् । (मि) इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्घेण
प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतेन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततेन्द्रियं वीर्य-
मुकमात्सुनोऽकुरुतेन्द्रियेणोऽष्टवेष एतद्दीर्घेणाप्यायतऽइन्द्रियमेनं वीर्य-
मुपसमावर्ततऽइन्द्रियं वीर्यमुकमात्सुनः कुरुते ॥ १५ ॥

अथ वैश्वदेवम् । सर्व्वे वै विश्वे देवाः । सर्व्वेणैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, सर्व्वमेन-
मुपसमावर्तत, सर्व्वमनुकमात्सुनोऽकुरुत् । सर्व्वेणोऽष्टवेष एतदाप्यायते, सर्व्वमेनमुपसमावर्तते, सर्व्वमनु-
कमात्सुनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्द्वद्वाहस्पत्यमनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । सर्व्वमिदं विश्वे देवाः अस्यैवतत् सर्व्वस्य
ब्रह्म सुखं करोति । तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्यम् । इन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्घेण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, इन्द्रि-
यमेनं वीर्यमुपसमावर्तत । इन्द्रियं वीर्यमुकमात्सुनोऽकुरुत् । इन्द्रियेणोऽष्टवेष एतद्दीर्घेणाप्यायते,
इन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्तते, इन्द्रियं वीर्यमनु कमात्सुनः कुरुते ॥ १५ ॥

सर्व्वम्वदक्षिणांके वि०ऽत्रि०ऽदौ सर्व्वस्य दत्त्वा अत्रिनवामोधारण नामब्राह्मणं प्रपञ्चेनाज्ञानम् (सा. ब्रा. ११ ।
४।१।१) आपन्नस्योऽपि—“उदकस्यैव रोहिण्ये दक्षिणोऽदौ” —इति प्रकृत्य, “अश्विनोऽपि परिक्षाय” —इति ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवमिति । ब्राह्मणान्तरं वैश्वदेवः पशुमात्मने । वैश्वदेवस्य ब्राह्मणान्तरं पश्चात् । इत्यर्थः ॥ ३

तद्द्वद्वाहस्पत्यमनु भवतीति । अस्यैवतत् सर्व्वस्य ब्रह्म सुखं करोतीति । ‘अस्य’ ‘सर्व्वस्य’
अपि जगत् ‘एतत्’ एतेन सर्व्वस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मनेव बृहस्पतिः । पुरोमाविष्मन्प्राद्वनेन
‘ब्रह्म सुखं करोति’ ब्राह्मणजातिनेव सुखं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

अथैन्द्रमिति । ‘इन्द्र’ पशुमात्मने । सप्तमस्य पशोऽश्वेना इन्द्रोऽस्ति, तम् । इन्द्रियं वै वीर्यमिति ।
इन्द्रेण इन्द्रः इन्द्रियम्, तत्र वीर्यं वीर्यात्मकम्, मन्वन्तशूरोऽमेदान् इन्द्रः एवेन्द्रियम्; शक्तिशक्ति-
मतोऽमेदान् इन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

तद्यद्वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा अन्नाद्य-
मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्करोति ॥ १६ ॥

(त्य) अथ मारुतम् । विशो वै मरुतो भूमो वै विद्भूमौव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मानमाप्याययत भूमैनमुपसमावर्तत भूमानमनुकमात्मनोऽ-
कुरुत भूमो ऽएवैष एतदाप्यायते भूमैनमुपसमावर्तते भूमानमनुक-
मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यद्वैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो
विश्वैवेतत्क्षत्रं परिवृथंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

(म) अथैन्द्राम् । (न्ते) तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र उभाभ्यामेव
तद्दीर्घाभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययताम्भे ऽएनं वीर्यं ऽउपसमा-
वर्तताम्भे वीर्यं ऽअनुके ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बैषु एतद्दीर्घाभ्या-
माप्यायत ऽउभे ऽएनं वीर्यं ऽउपसमावर्तते ऽउभे वीर्यं ऽअनुके
ऽआत्मनः कुरुते ॥ १९ ॥

तद् यद् वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । विशो विश्वे देवाः । अन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुर-
स्तात्करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम् । विशो वै मरुतः । भूमो वै विद् । भूमैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत
भूमैनमुपसमावर्तत, भूमानमनुकमात्मनोऽकुरुत । भूमोऽएवैष एतदाप्यायते भूमैनमुपसमावर्तते,
भूमानमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद् यद्वैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वा इन्द्रः । विशो विश्वे देवाः । विशो वै मरुतः । विशो वैतत्क्षत्रं परि-
वृंहति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राम् । तेजो वाऽअग्निः । इन्द्रियम् वीर्यमिन्द्रः । उभाभ्यामेव तद्दीर्घाभ्यां प्रजापतिः पुन-
रात्मानमाप्याययत, उभेऽएनं वीर्यंऽउपसमावर्तताम् । उभे वीर्यंऽअनुकेऽआत्मनोऽकुरुत । उभाभ्या-
म्बैषु एतद्दीर्घाभ्यामाप्यायते । उभेऽएनं वीर्यंऽउपसमावर्तते, उभे वीर्यंऽअनुकेऽआत्मनःकुरुते ॥ १९ ॥

तद्यदिति । इन्द्रस्य देवं मध्ये अत्रियजतिन्वमनहृदुक्तम्, विश्वा देवाना ॥ तदधीनत्वाद् बहुत्वसाभ्याद्
विशो क्तत्वम्; अत एन्द्रस्य वैश्वदेवानन्वकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्वाविनो विशाः क्तत्वात्
ह्यने भवति ॥ १९ ॥

अथ मारुतमिति । 'अथ' ऐन्द्रान्तरं 'मारुतं' मरुदेवताकं पद्मपालपते ॥ १७ ॥

तद्यदिति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढमिति । पूर्वेन विश्वदेवान्यिकाया विशा, उत्तरेण मरु-
दूपयेति इत्यम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्रामिति । 'अथ' मारुतान्तरम् 'ऐन्द्राम्' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

(त्रैऽथ) अथ सावित्रम् । (११) सविता वै देवानां प्रसविता तयो हास्माऽएते सवितृप्रसूताऽएव सुर्वे कामाः समृद्धयन्ते ॥ २० ॥

(त्रैऽथ) अथ वारुणमन्त आलभते । तदेनथं सुर्वस्माद्गुरुपाशात्सुर्वस्माद्गुरुपात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि पूर्वेकादशिनी स्यात् । (दा) आग्नेयमेवाग्निष्टे नियुञ्ज्यादयेतरान्व्युपनयेयुर्वथापूर्वम् ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनी स्यात् । (दा) आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन्नयेतरान्वथापूर्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति । (न्त्या) आग्नेयमेव प्रथमं नयन्त्ययेतरान्वथापूर्वम् ॥ २४ ॥

अथ सावित्रम् । सविता वै देवानां प्रसविता । तयो हास्माऽएते सवितृप्रसूताऽएव सर्वे कामाः समृद्धयन्ते ॥ २० ॥

अथ वारुणमन्त आलभते । तद् एनं सर्वस्माद्गुरुपाशात् सर्वस्माद्गुरुपात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥ तस्माद्यदि पूर्वेकादशिनी स्यात्-आग्नेयमेवाग्निष्टे नियुञ्ज्यात् । अयेतरान्व्युपनयेद्युः-यथापूर्वम् ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनी स्यात्-आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन् । अयेतरान् यथापूर्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति । आग्नेयमेव प्रथमं नयन्ति । अयेतरान्वयथापूर्वम् ॥ २४ ॥

अथ सावित्रमिति । आलभते । सावित्रवारुणयोर्त्रिभिरे स्पष्टे ॥ २० ॥ २१ ॥

तस्माद्यदीति । ' तस्मान् ' पशुनामेकादशावात् ' यदि स्यादेकादशिनी ' स्यादेकादशयुपसम्मानम्, तदा प्रतिपद्युपसम्मानम् ' अग्निष्टे ' पूर्वेगुणिताने मध्ययुगे ' आग्नेयमेव ' प्रथम ' एतु ' नियुञ्जीत, ' अथ ' ' इतान् ' पशुः ' यथापूर्व व्युपनयेद्यु ' यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतिपद्युप पृथक् पृथक् नियुञ्जीतित्यर्थः । त च क्रम-स उच्यतेऽग्निष्टात् स्यात्, तमेवाग्ने उच्यतेऽथ दक्षिणमयोत्तरमित्यादिना प्राङ्निर्दिष्टः (वा, प. भा. ३ । ७ । ३ । ९) ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनीति । ' यद्यु ' यद्यपि ' पश्चेकादशिनी स्यात्, यूपान्वेक एव, तदा ' आग्नेयमेव प्रथम यूपे आलभेरन्, ' अथ ' ' इतान् ' सौम्यादिकम् ' यथापूर्वम् ' तस्मिन्नेकयुगे नियुञ्जीत सम्बन्धनार्थम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्तीति । उदङ्मनयनकालेऽपि ' आग्नेयमेव प्रथम नयेन्, अयेतरान् ' इदानीमुक्त्वा क्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

१-पश्चेकाद शिनी द्विविध-पश्चिमोत्तर एव एतन्मन्त्र अ, इत्यादि ८१८१२० । काठकप्रवृत्तः इत्यम् ।

२-एकयुगे पश्चिमोत्तरादिभिः नियुञ्ज्यात् तस्मिन्नेकयुगे नित्यस्मिन् । ३-अत्रेव प्रथमो मन्त्र-यन्त्रागर्धोऽनुपूर्व्या इति । का. भा. सु. ८ । १२०४ ३३१ ।

तान्यत्र निविध्यन्ति (न्या) आग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणाद्दर्पं निविध्यन्त्यु-
धेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र वपाभिः प्रचरन्ति । (न्या) आग्नेयस्यैव प्रथमस्य वपाया
प्रचरन्त्ययेतरेषां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥

तैर्यत्र प्रचरन्ति । (न्या) आग्नेयैरेव प्रथमेन प्रचरन्त्ययेतरैर्यथापूर्वम् ॥ २७ ॥
इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ ॥ (९-१)

यत्र वै यज्ञस्य शिशोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैव तद्रसेनापः
स्यन्दन्ते तमेवैतद्रसं स्पन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणाद्दर्पं निविध्यन्ति । अयेतरानुदीचोऽतिनीय
यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र वपाभिः प्रचरन्ति—आग्नेयस्यैव प्रथमस्य वपाया प्रचरन्ति । अयेतरेषां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥
तैर्यत्र प्रचरन्ति—आग्नेयैरेव प्रथमेन प्रचरन्ति । अयेतरैर्यथापूर्वम् ॥ २७ ॥

इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

यत्र वै यज्ञस्य शिशोऽच्छिद्यत—तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश । तेनैव तद्रसेनापः स्पन्दन्ते,
तमेवैतद्रसं स्पन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

तान्यत्र निविध्यन्तीति । सन्नाप्यानप्य ' आग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणाद्दर्पं निविध्यन्ति, पीडयेत् ॥ २५ ॥
तेषां यत्र वपाभिः प्रचरन्तीति । एव वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपा प्रथमं प्रचरेत् । किं बहुना
अत्रानां पागावसरेऽप्याग्नेयप्राणि प्रथमं यजेत्, ' अयेतरेषाम् ' अद्धानि ' यथापूर्वम् ' ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीमातृगार्वापरिचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माय्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमीभाष्ये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-९-१)

अथ सोमाभिश्चवार्थं कर्त्तव्यं विद्यामाह—यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य
विष्णोः देवताना यदा आद्वयं गतव्यो वचार्थं देवैः प्रेषिता उपदिक्ता तत्कृतवन्तुर्गर्वाच्छेदनेन तच्छिरः
विच्छिद्यतुः, स काले " यत्र वै यज्ञस्य " इत्यनेन परामुद्रपते । तत्प्रकारः प्रवर्षे प्रपञ्चितः (स. प. ब्रा.
१४ । १ । १) पुनः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' यज्ञस्य ' ' शिरः ' ' अच्छिद्यत ' ' उक्षमभूत्, तस्मिन्
काले शिरशिरसो पञ्चस्यस्तोऽद्रवत् । ' रसः ' ' द्रुत्वा ' धात्रिन्वा अपः तद्रसानि ' प्रविवेश, ' तेनैव रसेन ' ' एतत् ' इदानीमपि यथापूर्वमस्यन्दनस्वभावाः ' आपः ' ' स्पन्दन्ते ' । ' तमेव ' शिरशिरस्काद् यज्ञद्रुत्-
मेव ' रसम् ' इदानीमसु ' स्पन्दमानं प्रवहन्ते ' मन्यन्ते ' अभिज्ञाः ॥ १ ॥

१-दक्षिण च निप्रन्द्वैरमुषस्युत्तमैतच्छ्रुत् । २-समानमुषस्यै परीषद्व्यो स्वधन्यान्वन्त् मोक्षमुषसासिषावेतद्रसं स्पन्दन्त्ये-
दस्तोऽयमेवचामिन्नयायनत्वाद्दन्वन्त्सिषिषिष्यद्विषादिन्यापारत् ३-समासिच्य प्रभूत्वात् । अ. श्रौ. सू. ८ । २२२-२२३ ॥

स यद्दसतीवरीरच्छेति । तमेवैतद्दसमाहृत्य यज्ञे दधाति उसवन्तं यज्ञं
करोति तुस्माद्दसतीवरीरच्छेति ॥ २ ॥

ता वै सर्वेषु सुवनेषु विभजति । सर्वेष्वेवैतत्सुवनेषु रसं दधाति
सर्वाणि सुवनानि रसवन्ति करोति तुस्मात्सर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥
ता वै स्युन्दमानानां गृह्णीयात् । (द्वि) ऐद्धि सु यज्ञस्य उसस्त्वस्मात्स्युन्द-
मानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

(त्रि) गोपीयाय वाऽष्टा गृह्यन्ते । सर्व्यं वाऽद्दमन्यदिलयति यदिदं
किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैत्रा एषु नैलयन्ति तुस्मात्स्युन्दमानानां
गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स यद्दसतीवरीरच्छेति-तमेवैतद्दसमाहृत्य यज्ञे दधाति, रसवन्तं यज्ञं करोति । तस्माद्दसती
वरीरच्छेति ॥ २ ॥

ता वै सर्वेषु सुवनेषु विभजति-सर्वेष्वेवैतत्सुवनेषु रसं दधाति । सर्वाणि सुवनानि रसवन्ति करोति
तस्मात्सर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्युन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि स यज्ञस्य रसः । तस्मात् स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥
गोपीयाय वाऽष्टा गृह्यन्ते । सर्वं वाऽद्दमन्यदिलयति-यदिदं किञ्चापि योऽयं पवते । अयंता
एषु नैलयन्ति । तस्मात्स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

अथ बमनीवरीरक्षणं विवक्षते-स यद्द दसतीवरीरच्छेतीति ' अच्छेति ' अपिसुखं गच्छति ' तमेव रसं
पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति ' बसतीवरीरग्रहणकालः सूत्रे उक्तः-“ अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते बसतीवरी-
ग्रहणम् ” (का. श्रौ. सू. ८ । १४८) इति ॥ २ ॥

गृह्णीयात् सवनप्रथमं विभजति-ता वै सर्वेषु सुवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विधिनष्टि-ता वै स्युन्दमानानामिति (का. श्रौ. सू. ८ । २४८) ' हि ' यस्मात्
' स ' पश्यतः । ' एत ' अश्वत्थ, अथ ततो गच्छन्तीनामेवा सा चान्विधनी. ' गृह्णीयात् ' ॥ ४ ॥

स्युन्दमानग्रहणे उदकान्तरग्रहणं-गोपीयाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ' अन्यत् ' प्रवाहोदकान्यतिरिक्त
' सर्वम् ' ' इलयति ' इतस्तत्रयत्ननि । ' इद ' अन्वयं विधिनष्टि-यदिदं किञ्चेति । ' यत् किञ्च ' ' इद '
परिदृश्यमानं जगत् । इदं शब्दोक्तानां अन्वयं प्रसिद्धं विधिद्विहोदकैरिति-अपि योऽयं पवते इति । ' योऽय '
वायुः ' पवते ' गच्छति, सोऽपि नियतकालमावत् । ' एत एव ' ' नैलयन्ति ' न प्रतिनिवर्तन्ते । यद्यपि
स्युन्दमानानामितरेषां च पदार्थानां अन्वयं साधारणम्, तथापि स्युन्दमानानां व्याहृतेरपेक्षितत्वादित्यन्वयमिदं स्त-
वन्त्य विवक्षितम् । ' स्युन्दमानानाम् ' एकरूपेण प्रवहन्तीनामेषां तथाविधवाचात्यानामात् ' गोपीयाय
स्युन्दमाना गृह्णीयात् ' ॥ ५ ॥

(द्वि) दिवा गृहीयात् । (त्र्य) पश्यन्पुत्रस्य रसं गृह्णातीति तस्माद्-
द्विवा गृहीयादेतस्मै वै गृह्णाति अ एप तुपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो
गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तुस्माद्द्विवा गृहीयाद्विवेव वा एप तस्मा-
द्देव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥

(द्वे) एतद्देवै विश्वे देवाः । (वा) युजमानस्य गृह्णान्नागच्छन्ति स अः
पुरादित्यस्यास्तमयाद्दसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथे-
नोपक्लृतेनोपासीतैवं तत्तुऽएतद्देविः प्रविशन्ति तुऽएतासु वृषतीवरी-
पूपवसन्ति स ऽउपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात् । (तु) तुत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते युदि

दिवा गृहीयात् पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । तस्माद् दिवा गृहीयाद् एतस्मै वै गृह्णाति य
एप नरति । विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः । तस्माद्दिवा गृहीयात् ।
दिवेव वा एपः । तस्माद्देव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥

एतद्देवै विश्वे देवा यजमानस्य गृह्णान्नागच्छन्ति । स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्दसतीवरीर्गृह्णाति-
यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृतेनोपासीतैवं तत् । त्ऽएतद्देविः प्रविशन्ति । त्ऽएतासु
वमतीवरीपूपवसन्ति । स उपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्-नत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते । यदि पुरेजानः स्यात्-निनाद्याद्-

दिवा गृहीयादिति । दिवाप्रहणस्याभिप्रायमाह-पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकमहणे
सति पश्यन्त्य परित्ज्ञानत्वात् तथाविधाभिरङ्घ्रिः क्रियमाणोऽभिषवः साज्ञो मन्वीत्यभिप्रायः । दिवाप्रहणस्य
प्रयोजनान्तरमाह-एतस्मै वै गृह्णानि य एप तपतीति । कथमेतदर्थेतेति तत्र हेतुमाह-विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीति । हि तस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तस्मादेतस्मै गृह्णाति । तेषामत्र कथं सम्भावनेति
तत्राह-रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषा देवाना रश्म्यामनावर्या-
नादित्यभिप्रायः । अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषा देवानाम्, तदविषतेः सवितुश्च दिवैव सम्पवाद् दिवैव गृहीया-
दित्यर्थः । किञ्च आदित्यो दिवैव प्रकाशमनो भवति, तस्मादपि दिवैव गृह्णायात् ॥ ६ ॥

अन्तमयाद् पूर्वकालीनं प्रहणं प्रशंसति । एतद् वा इत्यादि । अप्रीतिरित्येऽपि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रात-
र्यप्रथ्वत्वात्, तद्पूर्वम् यजमानगृहं प्रत्यागमनमभवात् । श्रेयस्यागमिष्यतीति । यथा लोके गुर्वादेः पूष्य-
स्यागमनादूर्तम् । ' उपक्लृतेन ' सम्पन्नेन ' आरभ्येन ' आरभ्यमानात्सत्यानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोप-
करणसुपरम्पर्यं, तस्मात्सती, तेन सत्कारोक्तिं न पूजोपकरणेन सम्भावयति । ' एतद्देवै ' एतद् उक्तं अनिधि-
भूतानां विश्वेषां देवानामागमनान् पूर्वं यदि चैव ग्रहणमस्ति, 'तत्' तत्स्थानीयमित्यर्थः । शब्दनिर्वचनं दर्शयति-एत-
द्देविः प्रविशन्तीति । सोमरश्मिष्वनुपवेशाद्देविः सम्पन्ने । प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति-त एनासु
वमतीवरीपूपवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वमनोवर्षेण देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥७॥

वमतीवरीपूपवसन्तीति-स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः

१- ' सूर्येवैवैवत्वात्तद्विभूतिना ' इ. पा. ।

पुरेजानः स्यान्निनाह्वाद्गृहीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति
 यद्युऽअनीजानः स्याद्य एनमीजान उपावसितो वा पथ्वसितो वा
 स्यात्तस्य निनाह्वाद् गृहीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥८॥

यद्युऽएतदुभयं न विन्देत् । (दु) उत्कुर्षीमेवाद्यायोपपुरेयानामुर्ष्व-
 परि धारयन्गृहीयाद्धिरण्यं वोपुर्ष्वपरि धारयन्गृहीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते
 य एष तपति ॥ ९ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा ऽआप इति यज्ञस्य ह्यासु
 रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्माऽऽविवा-
 सतीति हविष्मानह्येना युजमान आधिवासति तस्मादाह हविष्माऽऽवि-
 वासतीति ॥ १० ॥

गृहीयात् । दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति । यद्युऽअनीजानः स्याद्-य एनमीजान उपावसितो
 वा पथ्वसितो वा स्यात्-तस्य निनाह्वाद् गृहीयाद् । दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥८॥
 यद्युऽएतदुभयं न विन्देत्-उत्कुर्षीमेवाद्यायोपपुरेयात् । तामुपुर्ष्वपरि धारयन् गृहीयात् । हिरण्यं
 वोपुर्ष्वपरि धारयन् गृहीयात् । तदेतस्य रूपं क्रियते-य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ हविष्मतीरिमा आपः ”-(वा. शं. ६ । २३ ।)-इति । यज्ञस्य ह्यासु
 रुसः प्राविशत्-तस्मादाह-हविष्मतीरिमा आप इति । “ हविष्माऽऽविवा-
 सतीति ”-(वा.

क्रियत इति । प्रायश्चित्तिमिदिवाग्रहणाकरणे दोषप्रशमनादौ । क्रियत इत्यर्थः । तत्प्रकारे, प्रशस्यते-
 यदीति । स यजमानो ' यद् ' ' पुरेजान , इत्ययमसौत्रयागः ' स्यात् ' ' ' निनाह्वात् ' ' स्वगृहीत-
 प्रभूतयदादे सकारात् ' ' गृहीयात् ' ' ता ' आप ' पुरा ' अस्मयान् पूर्व तस्य ' गृहीता भवन्ति ' , प्रथमा-
 नुदानेऽस्मयान् पुरा गृहीतवादिभ्यमिप्राय ' । स्वयम् ' अनीजान ' ' वेद् ' , ' गृ ' ' एन ' यजमानम् ' रजान ' ,
 इत्यन् , अन्य ' ऐराजमित ' समीरे गृहे अवस्थित , ' पथ्वसितो वा ' दूरगृहीतो वा रजान , ' स्याद् ' ,
 ' तस्य ' ' निनाह्वाद् ' घटादेः सकाराद् ' गृहीयात् ' । एव तस्मिन् ताः पुरा दिवा परिगृहीता भवन्ति । “ प्रायणो
 वयुवाजी तस्य इष्म्याना गृहीयात् ”-(तै. शं. १।४।२।२) इति श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

तदुभयपथमन्वे आह-यद्यु एतदुभयं न विन्देद्विद्यादिना । ' उत्कुर्षीम् ' उत्कामिन्यर्थः । ' एतस्य '
 ' स्य व्याख्यानम्-य एष तपतीति । उत्कामा हिरण्यस्य च सूर्यवर्णनाम्वात्तद्रूपकरणम् । अत्र सूत्र-
 स्मितधेत् निनाह्वात्पुरेजानधेत् । अनीजानोऽन्यस्यापि समीक्यामित्यस्य पुरेजानस्य । उभयामाद्युऽअनीजान
 वोपुर्ष्वपरि धारयन् हविष्मतीरिण्येन मयेण गृह्णाति ” (का. श्रौ. सू. २४९-२९१) इति ॥ ९ ॥
 गम्य मन्त्र विधत्ते-अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति । ' इमा ' गृह्यमाणा , ' आपः '

वलिः ' ६. ४. १-अस्मिन्नेवेनान्तात्पुरेजानधेत् । का. श्रौ. सू. ८ । २४९ । निनाह्वात्पथिह इति ४६ः ।

हविष्मान्देवो ऽअध्वर इति । (२१) अध्वरो वै यज्ञस्तदुस्मे यज्ञाय
गृह्णाति तथुं हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान्देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

हविष्मां ऽअस्तु सूर्य इति । (त्ये) एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति
विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह
हविष्मां ऽअस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यथं सादयति । (त्य) अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य
मुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनात्तगृहस्य मुदसि सादयामीत्येवंतदाहाय
यदामीपामीयः पशुः सन्तिष्ठतेऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाग्रेण हवि-
ष्मानि बुजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

सं. ६ । २३) इति । हविष्मान् इना यजमान आविवासाते । तस्मादाह-हविष्मां आवि-
शान्तीति ॥ १० ॥

“ हविष्मान् देवोऽअध्वरः ”- (वा. सं. ६ । २३) इति । अध्वरो वै यज्ञः । तयस्मै
यज्ञाय गृह्णाति-तं हविष्मन्तं करोति । तस्मादाह-हविष्मान् देवो अध्वर इति ॥ ११ ॥

“ हविष्मां ऽ अस्तु सूर्यः ”- (वा. सं. ६ । २३) इति । एतस्मै वै गृह्णातिः य एष
तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति । रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः । तस्मादाह-हविष्मां ऽ अस्तु
सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यं सादयति-“ अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य मुदसि सादयामि ”-
(वा. सं. ६ । २४) इति । अग्नेर्वोऽनात्तगृहस्य मुदसि सादयामीत्येवंतदाह । अथ यदामीपामीयः
पशुः सन्तिष्ठते-अथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याह । अग्रेण हविष्मानि यजमान आस्ते । ता आदत्ते ॥ १३ ॥

‘ हविष्मां ’ धर्मिभूयमानेन मन्त्ररूपेण हविषा, स्वसु प्रविष्टेन पशुसन्देशेन हविषा वा तद्व्यस्य । पृताधि-
निष्पन्नेन सोमेन हविषा ‘ हविष्मान् ’, ‘ यजमानः ’ ‘ आविवासाति ’ पशुभ्यानि दत्ता वसतां वसते ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो अजग इतीति । ‘ देवः ’ दोषमलः ‘ अजगः ’ हितवरिणः ‘ यज्ञः ’ गृह्यनानिर्गतनी-
पतौल्यनिर्गमिनिः ‘ हविष्मान् ’ मयति ॥ ११ ॥

हविष्मां ऽ अस्तु सूर्य इतीति । प्रहस्य विश्वेदेवादेवान्, विश्वेभ्यो देवाना रश्मिरूपत्वात्, तद्वत्
सूर्योऽपि गृह्यनानिर्गमनोत्पत्त्येन हविष्मिहविष्मान् मयति । मन्त्र प्रतिपादं विमन्त्र व्यापये-हविष्मतीरिमा
आप इति यज्ञस्य ह्यस्तु रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिना । ‘ आसु ’ अन्तु ॥ १२ ॥

आहृतानामसं गार्हपत्यस्य पशुभ्यानि सादनं तन्मन्त्रं च विपत्ते-ता ओइत्येति । अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति ।
‘ अपन्नगृहस्य ’ अपनिष्पन्नस्य, अनात्तगृहस्येत्यर्थः । तस्य ‘ अग्नेः ’ ‘ मुदसि ’ स्थाने ‘ सादयामि ’ ।

स दक्षिणेन निष्कामति । ता दक्षिणायाथं श्रोणौ सादयतीन्द्राग्न्योर्भा-
गधेयी स्थेति विश्वेभ्यो हवेना देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः
पुनराहृत्याग्नेण पत्नीथं सादयति स जघनेन पत्नीं पर्वेत्य ता आदत्ते ॥१४॥

स उत्तरेण निष्कामति । ता उत्तरायाथं श्रोणौ सादयति मित्रावरुणयो-
र्भागधेयी स्थेति नैवथं सादयेदतिरिक्तमेतन्नैवथं सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्रा-
ग्न्योर्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात्तदेवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

स दक्षिणेन निष्कामति । ता दक्षिणायां श्रोणीं सादयति । " इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति "-
(वा. सं. १ । २४) इति । विश्वेभ्यो हवेना देवेभ्यो गृह्णाति । इन्द्राग्नी हि विश्वे देवाः । ताः पुन-
राहृत्याग्नेण पत्नीं सादयति । स जघनेन पत्नीं पर्वेत्य ता आदत्ते ॥ १४ ॥

॥ उत्तरेण निष्कामति । ता उत्तरायां श्रोणीं सादयति । " मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति "-
(वा. सं. ६ । २४) इति । नैवं सादयेत् । अतिरिक्तमेवत् । नैवं सम्पत्सम्पद्यते । इन्द्राग्न्यो-
र्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात् । तदेवानतिरिक्तम् । तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

'अथ यद्वाग्नीरोमीय पशु सन्निष्ठते' परिसयाजान्तः समाप्तो भवति । 'अथ' तदा 'परिरहति' बसेती-
वरोवेदि परितो नयेत् । वेदिमध्ये म्यिता दीक्षिताः । 'भ्युक्तापत' 'इत्याह' अथ्यर्पुर्विर्भूयान् । 'भ्युक्तापतोत्पाद-
त्रिः' इति कात्यायनः । 'हविर्दाने' हविर्दानस्य पुरोदेशे 'यजमानः आस्ते' । " उत्तरेदिमपरेण यजमान
उपर्ये मोम ऊवा"-(का. श्रौ. सू. ८ । १९६) इति सूत्रम् ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्कामतीति । अथ 'ताः' अथ्यर्पुरादयः, 'दक्षिणेन' द्वारेण प्राग्देशान्निष्कम्य उत्तरेणा
दक्षिणश्रोणौ ' सार्वसि ' " इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति "- इति ' भागधेयी । मन्त्र भ्याचष्टे-विश्वेभ्यो हवेना
इति । " तं देवा विन्त्योर्दधि प्राविशन् तस्मादाहुरग्निं सर्वा देवताः " इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः (तै. सं.
१ । ८ । १ । साय. मा.) अथैव काण्डे-"देवानामुह स्व दीक्षितानाम्"- (श. ब्रा. ३ का. ४ अ. ३ भा.
६ क.) इत्यत्र "ते विदुस्य वे नो विरक्षन्मोऽस्वैव ह्यमत्तान्" (श. ब्रा. ३ सं. ४ अ. ३ भा. ८ क.)
इति देवानामग्निरूपधारणसाधारण्यस्योक्तवाचाभ्यां सर्वदेवमपत्यम् । इन्द्रस्य ॥ देवाधिपतित्वं प्रतिहरत् ।
अत इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेन्यनिधानम् ॥

ताः पुनराहृत्याग्नेण पत्नीं सादयतीति । पत्न्या. पश्चारेणेन ' पर्वेत्य ' पत्न्या. पुरोदेशेऽवतिपत्ताः ' ताः'
वत्नीवशतः ' आदत्ते ' (का. श्रौ. सू. ८ । २६० । २६१) ॥ १४ ॥

आदाय, ' उत्तरेण ' मर्गेण ' निष्कामति ' । निष्कम्य, उत्तरेदेशेऽश्रोणौ सादयेत् । उत्तरश्रोणौ सादये
कश्चिन्मन्त्र निर्दिश्य तस्य कथंकाणसम्पदनिर्दिश्य प्रातिवृत्त्यमभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्रमेव सम्पदनु-
बुल्ल्वान् सिदान्तापति-मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवं सादयेदित्यादिर्ना । ' एव ' यस्मादर्थं मन्त्रः
' अतिरिक्तः ' अधिकः, अतो वश्यमगणा सप्तपदोत्तशकटोऽन्द्र-प्राप्तिलभणा ' सम्पत् ' ' ॥ सम्पद्यते '
" इन्द्राग्न्यो " -इत्यनेनैव चेदतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

१-यद्वाग्नीरोमीय पशु सन्निष्ठते-परिहरति । २-दक्षिणश्रोणौ भागधेयी श्रोणीमिति ३-इत्याह भ्युक्तापतोत्पादत्रिः ।
४-मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति-मिदं कर्तव्यमिति । ५-अथैव काण्डे इत्यत्र निर्दिशति । का. श्रौ. सू. ८ । १९६-१९९ । १-४ अ. ३ भा.
६ क. इति । ६-तान् परिरहन्तीत्यर्थम् । का. श्रौ. सू. ८ । १९६ । १-१ । मित्रावरुणयोर्भागेति वा । का. श्रौ. सू. ८ । १९६ ।

गुप्त्य वा ऽ एताः परिहियन्ते । (न्तेऽग्निः) अग्निः पुरस्ताद्व्येताः समन्तं
पत्यङ्गयन्ते नाश्रा उक्षाशंस्यपद्यन्त्यास्ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां
भागधेयी त्थेति तदासु विश्वान्देवान्त्सुवेक्षयत्येते वै वसतां वरं तस्मा-
द्दसतीव्यो नाम वसताश् ह वै वरं भवति अ एवमेतद्देव ॥ १६ ॥

तानि वा ऽ एतानि सप्त यजूर्थेषु भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णात्येकेन जघनेन
गार्हपत्यश् सादयत्येकेन परिहरत्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यत्र वै वाचः
प्रजातानि छन्दांसि सप्तपदा वै तेषां पयुद्धर्था शुक्रवैतामभिसम्पुदं तस्मा-
त्सप्त यजूर्थेषु भवन्ति ॥ १७ ॥

इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ (९. २)

गुप्त्यं वाऽएताः परिहियन्ते । अग्निः पुरस्तात् । अयेताः समन्तं पत्यङ्गयन्ते नाश्रा रक्षास्यप-
प्रत्यः । सा आग्नीध्रे सादयति । “ विश्वेषां देवानां भागधेयी इत्य ”—(व. सं. ६ । २४)
इति । तदामु विश्वान् देवान्त्सुवेक्षयति । एते वै वसतां वरम् । तस्माद्दसतीव्यो नाम । वसतां ह
वै वरं भवति । य एवमेतद्देव ॥ १६ ॥

तानि वाऽएतानि सप्त यजूर्थेषु भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णाति, एकेन जघनेन गार्हपत्यं सादयति,
एकेन परिहरति, एकेनाग्नीध्रे । तानि सप्त । यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसि । सप्तपदा वै तेषां
पराद्धर्था शकरी एतामभिसम्पुदम् । तस्मात्सप्त यजूर्थेषु भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वतः परिहण्युत्तरवेदेऽपरिहण्यत्र प्रशंसति—गुप्त्यं वा एताः परिहियन्त इति । अथा वज्रत्वेन रक्षो-
विघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन महस्य रक्षस्तकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साऽश्राद्भोदेविणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्तमान-
त्वान् तदपेक्षा, पुरस्ताद् परिहारपेक्षा नास्ति । ‘ पत्यङ्गयन्ते ’ परितोऽङ्गयन्ते, हियन्त इत्यर्थः । ‘ ता आग्नीध्रे ’
इति । उच्यतेऽपि तदादाय आग्निभ्रमन्त्ये ‘ विश्वेषां देवानामिति ” अन्त्रेण सादयेत् । ‘ तत् ’ तेन, ‘ विश्वेषां
देवानाम् ”—इति मन्त्रपाठेन । अवेगनप्रसङ्गाद् वसतां वरं इत्येव निर्वाक्ये—एते वै वसतां वरं तस्माद् वसतीव्यो
नामेति । ‘ वसतां ’ कचित् कचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये ‘ एते ’ उल्लेखे देवाः ‘ वरम् ’ एतेषां वासो वर
श्रेष्ठ इत्यर्थः । वसता देवानां श्रेष्ठत्वापादकत्वाद् वसतां वरं इति नाम निष्पन्नम् । यदा एतेऽ ‘ एताः ’
भाष्यः ‘ वसतां ’ विश्वेषां देवानां ‘ वरम् ’ उल्लेखं स्थानमिति वसतीव्यं इति नम्र । उक्तार्थेण प्रशंसति—
वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतां वरं प्रहण्युत्तरानामाग्नीध्रमाह्वानान्ताना मन्त्राणां या सप्तसङ्ख्या, ता शकरीत्वमभ्युपया प्रशंसति—तानि
वा एतानि सप्त यजूर्थेषु भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सप्तपदाविभागस्तु सप्त एव । यत्र वै वाचः
प्रजातानि छन्दांसि । वाचः सकृत्ताण्डसप्तपदाभिः सोमाह्वणप्रस्तावे “ नगो व सुवर्गो ”—इत्युक्त्वा-

तान्तस्मप्रबोधयन्ति । तेऽप्य उपस्पृश्यग्नीद्विमुपसमायन्ति त ऽअग्न्यानि
गृह्णन्तं गृहीत्वान्यान्यापन्त्यासाद्याग्न्यानि ॥ १ ॥

(न्यु) अथ राजानमुपावहरति । (ती) इयं वै प्रतिष्ठा जनुराक्षां प्रजाना-
मिमाम्भैतत्प्रतिष्ठामभ्युपावहरति तमस्यै तनुते तमस्यै जनयति ॥ २ ॥

(त्यु) अन्तरेणेपेऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तन्त्रेषु यज्ञान्त्र चर्हिर्द्धा
करोति यावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति क्षत्रं वै सोमो विशो ग्रावाणः क्षत्रे-

तान्तस्मप्रबोधयन्ति । तेऽप्य उपस्पृश्यग्नीद्विमुपसमायन्ति । तऽअग्न्यानि गृह्णन्ते । गृहीत्वान्या-
न्यापन्ति । आसाद्याग्न्यानि ॥ १ ॥

अथ राजानमुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनुराक्षां प्रजानाम् । इमाम्भैतत् प्रतिष्ठामभ्युपावहरति ।
तमस्यै तनुते । तमस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेपेऽउपावहरति । यज्ञो वाऽअनः । तन्त्रेषु यज्ञान्त्र चर्हिर्द्धा करोति । यावसु सम्मुखेष्वधि-

“ तथेति सा छन्दानि सवृजे ”—(श. प. ब्रा. २ । १ । २-८) इति प्राक् प्रतिपादिता । ‘तिया’ मध्ये
‘ परार्था ’ परार्थे भवा श्रेष्ठा ‘ शकरो ’ सप्तपदा भगमिः पारिश्येता । परादूर्ध्वं प्रधानभूमिना सप्तपदाना-
मुपरि भावितम् । एता सत्यादाता शकरोप्राप्तिरक्षणा न्यपदमभिरुच्य सम भग्नाः कृता भवति । तस्मान्मनेनि
निगमनम् । एतान्त्रेव न्यपदमभिप्रेत्य प्राक्सम्पत्ति - मत्तदमद्रावरूपा ऋक् निर्दिता ॥ १७ ॥

एति श्रीमत्पण्डितार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (३-९-३) ॥

अथ मुत्पादितमे प्रात कार्त्तम मवतीवपार्थं प्रयोगमाह—तान्तस्मप्रबोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ ऋत्विजः
रात्रेपरमार्गे प्रबोधयैयुर्नवर्थव । “ अपररात्रे ऋत्विजं प्रबोधयन्ति ”—(का. श्री. सू. ९ । १) इति
सूत्रम् । उदप्रोपशर्शन विहितकर्मण उपलक्षणम् । गृहीत्वान्यान्यापन्तीति । अन्तरेदिसमीपम् । अथ प्रयोग
उक्त सूत्रे—“अप उपस्पृश्य शकटाद्रौपरिस्तरणवाचमसादन्प्रोक्षणाग्नीनिर्दपणाभिप्रयणम्सम्मानेनोद्गातना-
वैश्वानानि छत्वाग्नीद्वि उप्युपधाग्यप्रणम्, आग्नाग्यादाव सोम चार्थववाहवशीव इभ्यप्रोक्षणादि करोति,
अग्नीनोनीवपत् स्तरणम्, आग्नामदनाम् इवेषान्दरेणाईसोभमद्रियु सम्मुखेषु निरधानि इदे त्वेति ”—
(का. धी. सू. ९ । २-९) इति ॥ १ ॥

तदिद सोमोपावहरण सम्यक् विधे—अथ राजानमुपावहरतीति । अत्रिवचनसंभोगप्रदेश प्रति
अपो नयेत् । अथ प्राण प्रशसति—इयं वै प्रतिष्ठा जनुरिति । ‘आनाम्’ उन्पत्तिमानां सर्वासा परिद्वय-
मानानां प्रजानाम् ” इव ‘छल भूमि’ प्रतिष्ठा । अथ इदं ‘जनुः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तः-
पातित्वात् ‘इमा’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपावहरण कृतवान् भवति । तथा
मति ‘त’ सोमम् ‘अस्यै’ अस्या मन्काद्याम् ‘तनुने’ विभारितवान् भवति, ‘अस्यै’ अस्याः सना-
शान् उत्पादितवाच भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गमाह—अन्तरेणेव इति । ‘इधे’ आवेती शकटद्वारौ । यदमाधनमोमाश्रयत्वात् ‘अननः’

१-“ अन्त्यां ऋत्विजं ” इत्यप्रतिबन्ध इहाभेदः सहित्याम् । २-“ आवादे ” इति क. प. ।

वैतद्विश्व्युहति तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वमेवैतत्सम्मुखां क्षत्रियमभ्यु-
विवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यैतत्क्रामायाह हृदयेन
हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे
त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति
सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छे-
त्यध्वरो वै यज्ञ ऊर्ध्वमिसुं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

निदधाति । क्षत्रं वै सोमः । विशो ब्राह्मणः । क्षत्रमेवैतद् विश्व्युहति । तद्व्युह्यत्सम्मुखा भवन्ति-
विशमेवैतत्समुखां क्षत्रियमभ्युविवादिनीं करोति । तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति । “हृदे त्वा मनसे त्वा”- (वा. सं. ६ । २५ ।) इति । यजमानस्यैतत्क्रा-
मायाह । हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते-यत्काम्या यजते । तस्मादाह-हृदे त्वा
मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

“दिवे त्वा सूर्याय त्वा”- (वा. सं. ६ । २५ ।) इति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह-यदाह-
दिवे त्वेति । सूर्याय त्वेति । देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह-ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेति ।
अध्वरो वै यज्ञः । ऊर्ध्वमिसुं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

शकटस्य पङ्कत्वम् । तपोरन्तरालादधः सुपञ्चरोहणेन ‘यज्ञाद्’ हविर्दानिद् बाह्य न कृतवान् भवति ।
प्राण्यां मध्ये स्थापन विद्याय प्रशंसति-प्रावसु सम्मुखेष्विति । सोमस्य वेदेषु क्षत्रियजातिवत्सकृदुक्तम् ;
प्राण्यां तु ब्रह्मत्वात् शीघ्रत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत् सर्वप्रायसाम्मुख्यम्, तद्
प्रशंसति-तद्यत्सम्मुखा भवन्तीति । ‘क्षत्रियम्’ क्षत्रियजातिं ‘अभि’-लक्ष्य विशोषम् ‘अविवादिनीम्’
अविवादिनीशक्तिं ‘करोति’ ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकारमभिवाच्योपावहरणे मन्त्रमाह-स उपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वेति-(का. धी. सू. ९ । ९) । हे सोम ! त्वा ‘हृदे’ हृदि । दूरस्थं विषयमिति विषयामिसुखं स्वोपहितमात्मानं हृतीति वा ।
हृदयमन्त-फलम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पालम्बक मनः, यजमानसम्बन्धिनोस्तपोरुपयोर्द्विषयोर्द्वयं कामः,
तस्य वाच्यार्थम् ‘उपावहरति’ । कर्मकारकस्य द्विरात्प्रत्ययानुपावहरतीति द्विरन्वातः; अतो वाक्यद्वयम्; न
व्याख्यान न्यारूपेयमात्रः ॥ ४ ॥

तथा ‘दिवे’ देवलोकाय त्वाम् । ‘सूर्याय त्वा’ एतदस्मिन्ताना देवानामुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरणीति
योज्यम् । किञ्च हे सोम ! ‘ऊर्ध्वम्’ उपरि, सायमानत्वेनोक्तम्, ‘२म्’ सोमयागं ‘दिवि’ युलोके ‘देवेषु’
‘यच्छे’ ; ‘होत्राः’ होत्रव्यश्च देवेषु यच्छन्तिवत्यर्थः ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तुदेनमात्रां प्रजानाम्नाधिप-
त्याय राज्यायोप्रावहरति ॥ ६ ॥

(त्य) अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उप्रावरोहन्वित्युयथा-
यथमिव वा उप्रत्करोति यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै
सोमस्तुत्पापवस्यसुद्धरोति तुद्वेदमनु पापवस्यसं क्रियतेऽथात्र यथायथं
करोति यथापूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तुदेनमाभिः
प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद्दु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा विशः प्रत्य-
वरोहन्ति तुमयस्तादुपासते ऽबुपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन् भवति ॥७॥

“सोम राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ”-(वा. सं. ६ । २६) इति । तुदेनमात्रां
प्रजानामधिपत्याय राज्यायोप्रावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । “ विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ”-(वा. सं. ६ । २६) इति ।
अथयायथमिव वा उप्रत्करोति-यदाह-विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहेति । क्षत्रं वै सोमः । तद् पापवस्यसं
करोति । तुद्वेदमनु पापवस्यसं क्रियते । अथात्र यथायथं करोति-यथापूर्वम्-यदाह-विश्वास्त्वां
प्रजा उपावरोहन्विति । तुदेनमाभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति । तस्माद्दु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा
विशः प्रत्यवरोहन्ति । तमयस्तादुपासते । उपासन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

तदर्धं हे 'सोम राजन् ।' 'त्वं' 'विश्वाः प्रजा' 'उप' 'लक्ष्य' 'अवरोह' इति ॥ ६ ॥

उपावरोहन्तु विमञ्च व्याचष्टे-इद्रे त्वा मनमे त्वेति यममानस्यैतत्कामापेयादिना । सूर्याय त्वेत्यत्र
सूर्याय-सर्वदेवतौलक्षक इति व्याचष्टे-देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहेति । “रमणो सत्य विश्वे देवाः”-इति
(श. ब्रा. का. १, अ. ९, ब्रा. २ क. १ इत्यत्र) प्राणुक्तादित्यभिप्रायः । ऊर्ध्वमिममित्यादेर्जासण स्पष्टम् ॥ ६ ॥

उपावरोहन्तु सोमस्य समन्त्रकस्तुपरधानमाह-अथानुसृज्योपतिष्ठते इति । 'अनुसृज्य' वेष्टित बध्न
विसृज्येत्यर्थः । विश्वास्त्वामिति । मन्त्रार्थः स्पष्टः । अथयायथमिव वा इत्यादि । उपावरोहणे यो विश्वास्त्वामिति
मन्त्रोप, तत्र विश्वाः प्रजा उदिश्य तुच्छजनवत् परिचात्कपुरवनिष्पादितावरोहणमन्तरेण स्वतः प्रजावरोहणस्य
प्रजा प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीतिः । तस्याथ क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वाद् विश्वास्त्वामित्यभिवा-
नेन 'अथयायथम्' यथास्वरूपस्य यदुच्यते तस्य तद्वैपरीत्यं कृतं भवति । 'तन्' च 'पापवस्यसं' पाप च
बर्नापथ पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मन्त्रवेनेदानीमपि जनैः 'पापवस्यसं क्रियते' । जन उक्तत्रैक-
श्रण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वामित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वाद्, अत्रानस्त
प्रति विश्वासा प्रजानां स्वस्वस्थानादवनरणस्योक्तत्वाद् नोक्तदोषात्काशः । पूर्वमिन्वया 'अवरोहन्तु' अवरोह-
यन्वित्यर्थः । 'तस्माद्' त्वामवरोहन्विति विधानाद् हेनो 'यजान प्रति' प्रजानामुपश्रयित्वात्तस्यादना-
दिदानीमपि समन्त्रकस्तुपरवरोहन् 'क्षत्रिय' सर्वा- 'प्रजाः' पतिवोरूपाः 'अवरोहन्ति' । यदा 'आपन्त'

(त्यु)अय सामिधमभ्यादघदाह । देवेभ्यः प्रातर्घ्यावभ्योऽनुब्रूहीति च्छन्दा-
थंसि वै देवाः प्रातर्घ्यावाणश्छन्दाथस्यनुयात्रा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति
वा अनुयाजेश्वरन्ति ॥ ८ ॥

तदु द्वैक आहुः (द्वे) देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दाथंसि
वै देवाः प्रातर्घ्यावाणश्छन्दाथस्यनुयात्रा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा
अनुयाजेश्वरन्ति तस्माद् ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्घ्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥

(वा) अय अत्सामिधमभ्यादघाति । छन्दाथस्यैवेतत्सामिधयेऽय वद्धोता
प्रातरनुवाकमन्वाह च्छन्दाथस्यैवेतत्पुनगुप्याययत्ययातयामानि करोति

अय सामिधमभ्यादघदाह । देवेभ्यः प्रातर्घ्यावभ्योऽनुब्रूहीति । छन्दांसि वै देवाः प्रातर्घ्यावाणः
छन्दास्यनुयात्राः । देवेभ्यः प्रेष्य, देवान्यजेति वा अनुयाजेश्वरन्ति ॥ ८ ॥

तदु द्वैक आहुः—देवेभ्योऽनुब्रूहीति । तदु तथा न ब्रूयात् । छन्दांसि वै देवाः प्रातर्घ्यावाणः ।
छन्दास्यनुयात्राः । देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वाऽनुयाजेश्वरन्ति । तस्माद् ब्रूयाद्—देवेभ्यः प्रात-
र्घ्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥

अय यत् सामिधमभ्यादघाति । छन्दास्यैवेतत्सामिधये । अय यद्द्वौता प्रातरनुवाकमन्वाह—

‘प्रति’ सर्वाः प्रजाः स्वस्वस्थानाद् ‘अभरोहन्ति’, ‘तदनन्तरं राजानमुपारं कृत्वा ‘अथस्ताम् उपसस्ते’ प्रजाः ।
यदेदं वृषणं वा शम्भम्,—‘तम्’ एव तीर्णम् ‘अथस्तात् उपासते’ ऋत्विजोऽप्यनुप्रमुखाः ॥ प्रातरनुवाक-
प्रयोगमाह—उपसन्नो होते वादि । ‘हंता’ ‘उपसन्नः’ स्वमूर्वोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकरूपाने उपविष्टः ।
अय होतृपुंसने सति स एव प्रातरनुवाकमभ्येयकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अय सामिधमभ्यादघाति । “ देवेभ्योऽनुब्रूहि ”—इत्येवात्, किन् “ प्रातरर्घ्यावभ्यः ”—इति विशेषणे-
नेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—छन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यन्ति यद् गच्छन्तीति ‘ प्रात-
र्घ्यावाणः ’ । ते चानुयाजरेवाधोमयेऽपि “ छन्दांसि ” एव, गात्रादिगण्डोक्तैः । एवं च सति अनुयाजश्छन्दो-
देवानां प्रैवानुवचनसमये “ देवेभ्य प्रेष्य देवान् यत्र ”—इति सर्वत्र केचनदेवराज्येन स्ववहारादत्रापि तथैव
प्रेषे सति, अत्रापि “ छन्दोदेवान् यत्र ”—इति प्रैवानुयाजरेवताश्छन्दांसि आगमिष्यन्तीति तदप्यवर्तनात्
“ देवेभ्यः प्रातरर्घ्यावभ्यः ”—इति विशेषणेन मवितन्मितिर्नार्थः ॥ ८ ॥

तदु द्वैक आहुः । अत्र देवेभ्य इत्येवात् किं प्रातरर्घ्यावभ्य इति विशेषणेनेति ‘ एके ’ शादिनो मुक्ते ।
‘ तदु ’ ‘ तथा ’ उक्तप्रकारेण ‘ न ब्रूयात् ’ । तथा मलातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजस्याहवितिसिरेवेत्याह—
छन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—“ देवेभ्यः प्रातरर्घ्यावभ्योऽनुब्रूहीति सामिधमादघात्, देवेभ्य,
इत्येके ” (का. धौ. १।१०।११) ति ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोरमाहभूतं सामिधमभ्यादघाति छन्दोदेवानासमिधमभ्यादघातेन प्रशसति—अय यत्सामिधमभ्यादघातीति ।

यातयामानि द्वे देवैश्छन्दार्थसि च्छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं सप्तमाशु-
 वत न वाऽअत्र स्तुवते न शर्षन्ति तच्छुन्दार्थस्यैवैतत्पुनराप्याययत्यु-
 यातयामानि करोति तैरुयातयामैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमुवाह ॥
 तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वैवाध्वर्युरुपासीत स यु-
 न्निमिपति सु द्वैवास्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामश्च-
 स्वप्यास्त युन्न होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्रचरणीति सुम्भवति
 तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

छन्दार्थस्यैवैतत्पुनराप्याययति । अयातयामानि करोति । यातयामानि द्वे देवैश्छन्दामि । छन्दोभिर्हि
 देवाः स्वर्गं लोकं सप्तमाशुवत । न वाऽअत्र स्तुवते, न शर्षन्ति । तत् छन्दार्थस्यैवैतत् पुनराप्याययति
 अयातयामानि करोति । तैरुयातयामैर्यज्ञं तन्वते । तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमुवाह ॥ १० ॥

तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति । जाग्रद्वैवाध्वर्युरुपासीत । स यन्निमिपति-स द्वैवास्य
 प्रतिगरः । तदु तथा न कुर्यात् । यदि निद्रायात्-अपि कामं स्वप्यात् । स यन्न होता प्रातरनुवाकं
 परिदधाति-तत्रचरणीति सुम्भवति; तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

होतृकर्तव्यं प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दसा पुनराप्यानरूपत्वेन प्रससति-अथ यद्दोता प्रातरनुवाक
 मन्वाहेति । तेनाप्याननेन ' छन्दामि ' एव ' अयातयामानि ' अगतसारणि ' करोति ' ।
 उक्त्याप्यानस्य सार्थकत्वात् गतसारणप्रसक्तिं दर्शयति-यातयामानि वा इति । देवैः कृतातीति शेषः ।
 छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकामिनि । स्वर्गार्थमुपयुक्तत्वात् तेषां पानपामत्वप्राप्तिः तदेव यातयामानं
 प्रातरनुवाकस्य स्तुतयत्वाभिधानेन समर्थयते-न वा अत्रेति । स्तीति शसति बोधयोगात् । अनुवचन-
 मिवानाथ निगमयति-तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमुवाहेति ("सुप्रख्या च प्रेषति" का. श्रौ. सू. २।११) ॥ १० ॥

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगरविषये केषाञ्चिन्मन प्राप्तिपूर्वकमुदाहृत्य निराचष्टे-तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति ।
 केचन महथः एव स्तुवते, -हेतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्र. सनिमेषं करोति । सनिमेषव्यापार एव
 प्रतिगणक्रियान्वाप्रतिगरस्यामीय इति । " तदु तथा न कुर्यात् " निद्रामक्त्त निमेष च न कुर्यादित्यर्थः ।
 तर्हि किं कुर्यात् । ' यदि निद्रा आयात् ' निद्रामान्न इच्छेत्, ' अपि कामं ' स्वप्यात् ' यथेच्छ स्वाय
 कुर्यात् । अत्र सूत्रम्-" प्रातरनुवाकं जगद्गुपासीताध्वर्युः, स्वप्यात् "-(का. श्रौ. सू. २।११।१४) इति ॥
 अत्र मध्ये-" अग्निदिन्द्रभेकादत्रकपालम् " इत्यादि-(का. श्रौ. सू. २।११) सूत्रेक. सदनीय
 निर्वाण., यद्वचमसपानागामासादनप्रयोगस्य दृष्टव्यं. ॥

१-अग्निदिन्द्रभेकादत्रकपालं निर्वपति हरिश्वां पानाः पूष्णे करम् २. सरस्वत्यै इति विनायकान्यां पयस्वाम् । इत्याय वा हरिपु-
 त्तान्तिमित्राण्यपनेत पालाशं च पापकम् ३. अत्र-पातयोजनम् । अथेतासुर्व्याहं अथ-पयस्यामयो. । दक्षिणमुपाय. शोः । तद-
 पणं दिन्दन्यानि प्रत्येव । श्रुतावभैदनायकम् अत्रकपालं यैत्रकम् । अत्रकपालिनम् । दक्षिणमुपाहं अत्रकपालिनो. । दक्षिणं २. अत्र-
 स्वप्यात्पामकोमये । दक्षिणोक्त्यस्यार्थो तत्रापि । तयादितिवस्थानुत्तर । अत्रकपाले पूर्वं अत्रकपालादतां वमयतो मुखे कार्यमये
 माचत्ये वा । अर्धवैतराले प्रादेशकालानि मन्वसत्तर्हीयानि । आषट्कालादपि पाठेनात्रकपालेऽप्योऽस्य प्रत्येव शोण-

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य उसो द्रुत्वाऽऽपः प्रविवेश तुमदः
पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिर्गृहृत्यय योऽत्र यज्ञस्य उसः परिशिष्टस्तमेवैत-
दुच्छैति ॥ १२ ॥

युद्धेवैतामाहुतिं जुहोति । (त्ये) एतमेवैतद्यज्ञस्य उसमभिप्रस्तृणीति
तमारुन्धे ग्राम्य उ चैवैत्रां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति
ता अस्मै वृष्टाः प्रीता ऽएतं यज्ञस्य उसं सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥ इतम् ॥ १२०० ॥
स जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे ऽइति शृणोतु मऽइदमग्निऽतु

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश-तमदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिर्गृहृति ।
अथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टः तमेवैतदुच्छैति ॥ १२ ॥

यद्धेवैतामाहुतिं जुहोति-एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीति । तमारुन्धे । ग्राम्य उ चैवैत्रां
देवताभ्य आहुतिं जुहोति-ता एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मै वृष्टाः प्रीता एतं यज्ञस्य रसं सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥
स जुहोति-"शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे"- (वा सं. ६।२६) इति । शृणोतु मऽइद-

एकधनाख्यानामुदकानामानयनार्थं यः प्रचरणा होमेऽस्ति, तं विषय प्रशंसति-स यत्र होतेति ।
'यत्र' यस्मिन् समये 'स होता' 'त प्रातरनुवाकं' 'परिदधानि', परिधानीयान् "अभूदुवा" (अ.
सं. १।७६।९।कं.) इत्येतां श्रुत्या, 'तन्' तदा 'प्रचरणी' । प्रचरन्वयना ह्युपभृतोर्वापार-
दशायामिति 'प्रचरणी' । सा 'सुगु मवति' । 'तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा' 'जुहोति' 'जुह्यात्' ।
प्रातरनुवाकपरिधानप्रचरणीहोमयोरभिनकर्तृकत्वात् कालार्थसम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

होमं प्रशंसति-यत्र वै यज्ञस्येति । 'द्रुत्वा' गत्वा 'रसः' यज्ञरसः सः 'अपः' 'प्रविवेश' । यः
प्रविष्टो यज्ञरसः 'पूर्वेद्युः' वसतीवर्षश्रेणावशिष्टोऽस्ति, 'तमेव' रसम् 'अच्छ' अभिसुखीकृत्याभिगच्छति ।
पशुहोमामावे यज्ञरसहरणार्थगमनःसम्भवात् प्रचरण्याज्याहुतिर्होम एव यज्ञरसाभिमुखगमनमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रस्तृणाःमनापि प्रशंसति-यद्धेवैतामाहुतिं जुहोतीति । 'यद् एव' यदैव । एतद् 'एतेन
होमेन 'एतमेव' अवशिष्टमेव 'यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीति' रसस्य स्तरण कृतवान् भवति । तेन च
'तमारुन्धे' स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवलमेतावदेव, अपि च 'ग्राम्यो देवताभ्यः' अन्वादिभ्यः 'एता-
माहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतन्' एतेन होमेन 'प्रीणाति' । ता. 'रस' 'सुन्नमन्ति' प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्र विच्छिद्यान्तु व्याचष्टे-स जुहोति शृणोत्वग्निस्तित्यादिना । (का. श्री. सू. ९।३७) ।

-कल्याणप्रोपयुपर्वस पवित्रमस्मिन् कथंति । शुद्ध बोधोर्जायम् । वनयोदेव वारिष्ठव्याम् । पूर्वोपस्तमनमुतर प्रुवस्थादीमन-
तर्हिती । पुरी प्रचरणीम् । पूर्वोणासुपुरारि घृतमृगम् । परेणाचवर्दिम् । प्राणस्यद्वन्द्वचमन्सम्भूतान्च. मत्प्रयेकधनानुगुम्हातुदहरणा-
ग्निप्रस्तावदशम्योऽभूदुवा इत्यन्यत्रित्युज्जमाने चतुर्गृहीतं प्रचरणा जुहोति शृणोत्वग्निर्पठति । का. श्री. सू. ९-१५-३० ।

(आश्वलायनानां तु अभूदुवास्तत्पशुदग्निमिच्छत्येवः । इति ।) (अथोर्विवां शृण्यन्मूदोधोदसावपत्यो २ ए । इति ।) ।

(धाद्यावदानां प्रातरनुवाकपरिधानीया अभूदुवास्तत्पशुदग्निमिच्छत्येवो बोधित्वा इत्यन्वम् । एषोदसाचमसोर्माधीमम्
शुतोदयो २ ए । इति ।

१- 'तदा चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा' इति क. ।

मे जानात्वित्येवैतदाह शृण्वन्त्वापो विषुणाश्च देवीमिति शृण्वन्तु मऽइद-
मापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह श्रोता प्रावाणो विदुषो न यज्ञमिति
शृण्वन्तु मऽइदं प्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञमिति
विद्वांसो हि प्रावाणः शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहेति शृणोतु म
ऽइदं देवः सवित्तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रसविता
तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रसमुञ्छेति ॥ १४ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वो) बुद्धप्रयन्नाहापु ऽइष्य
होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह तद्यदतो ह्येतान्वाहैतमुवैतद्यज्ञस्य
रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्ध ऽएतानु उवैतदनुतिष्ठते तेदेनानन्तरा नाप्रा
उक्षाधंसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

मग्निः-अनु मे जानातु-इत्येवैतदाह-“ शृण्वन्त्वापो विषुणाश्च देवीः ” (वा. सं. ६।२६)
इति । शृण्वन्तु मऽइदमापो-अनु मे जानन्तु-इत्येवैतदाह-“ श्रोता प्रावाणो विदुषो न यज्ञम् ”
(वा. सं. ६ । २६) इति । शृण्वन्तु मऽइदं प्रावाणो-अनु मे जानन्तु, इत्येवैतदाह-“ विदुषो न
यज्ञम् इति । विद्वांसो हि प्रावाणः-“ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा ” (वा. सं. ६ । २६)
इति । शृणोतु मऽइदं देवः सविता-अनु मे जानातु-इत्येवैतदाह । सविता वै देवानां प्रसविता ।
तत्-सवितृप्रसूत एवैतद् यज्ञस्य रसमुञ्छेति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाद् बुद्धप्रयन्नाह-अप इष्य होतरिति । अप इच्छ होतरित्येवैत-
दाह । तद् यदतो होतान्वाह-एतमुवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते । तमारुन्धे । एतानु उवैतदनुतिष्ठते ।
तेदेनानन्तरा नाप्रा रक्षांसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

“ अग्निः ”, “ आपः ”, “ विषुणाः ” वाचः, “ देवीः ” देव्यः, “ विदुषो न प्रावाणः ”, “ सविता ” च, मे
“ हवम् ” आह्वानं “ यज्ञमिदं शृण्वन्तु ”-इति सप्रहार्थः । अत्र सर्वत्र “ शृणोतु ” “ शृण्वन्तु ”-इति,
“ अनुजानातु ” “ अनुजानन्तु ”-इति चार्थपरतया न्यास्त्वानम् । “ श्रोता प्रावाणः ”-इत्यत्र “ इष्योऽत-
न्निदः ”-(पा. सू. ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । “ विदुषः ”-इत्येतद् भावविशेषणतया न्यादष्टे-
विद्वांसो हि प्रावाण इति । प्रथमाद्बहुवचने छान्दस्य द्वितोयावहुवचनम् । चत्वारो सवितृप्रसूतप्रयोगस्य
सादर्थमाह-सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमिति । पूर्वमेकत्राप्रप्रणस्तोक्तत्वात्प्रणित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि प्रणानि यन्मा-
ज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् । अप्तु होमार्थं गृहीत्वा तद्बुद्धिमात्रं गच्छन् ब्रह्मभानं प्रवान् ब्रूयात् ॥

१-इतोऽप्ये-“ शृण्वन्तु मऽइदं प्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञमिति ” इति पठत्यु क पुनके विवेकं न
प्रमादिक । २-अत्र इत्येवैतदाह इच्छाहापु इष्य इति । वा थो. सू. ५।२८ ।

(त्पु) अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयवेदि नेष्टः पत्नीरुद्रा-
नष्टैकधनिन एताग्नीञ्जात्वाले व्वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठसै होतृचमसेन
चेति सम्प्रेष्य एवैषः ॥ १६ ॥

(प त) त उदधो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमुपेणाग्नीद्वयं स
यस्यां उतो दिश्यापो भवन्ति जुषन्ति ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह
पत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

अथ सम्प्रेष्यति-मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयो ! एहि । नेष्टः ! पत्नीरुद्रानय । एकधनिनः ! एत ।
अग्नीत् । चात्वाले व्वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठसै । होतृचमसेन चेति । सम्प्रेष्य एवैषः ॥ १६ ॥

त उदधो निष्क्रामन्ति-जघनेन चात्वालम्, उपेणाग्नीद्वयम् । स यस्यां उतो दिश्यापो भवन्ति-
त्यन्ति । ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति । तद् यत्सह पत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

तत्र प्रथमश्रेयमुक्त्वा न्याचष्टे-अथ इष्य होतृरिति-एत्यादि । हे ' होतः ! ' ' अयः ' प्रति ' इष्य ' इच्छ, अयः प्रतिगमनोचित " प्रदेवता " (ऋ. स. १०।३०।३०) इति अपतेनश्रीर्मनुभूहोत्वर्थः । (दे. भा. २।३।१) इष्यतेरिच्छतिरर्थ इति व्याचष्टे-अथ इच्छ होतृस्त्वैवैतदाहेति परं व्यख्याय तात्पर्यमाचष्टे-तद्यदतो होतृन्वाहेति । ग्नोऽर्थः । " एता उ चैवेतदाहेति । ' उ ' -शब्दोऽप्यर्थे । अपि च ' एताः ' एकयनाख्या अप उरिद्वय ' एतत् ' अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह-नेदेना इति । ' एता. ' अयः । ' नाश्रु ' नाशकानि ' रक्षति ' ' हिनस्त् ' हिंस्युः । नेदिति परिभवे । ' ने-येव इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते पांशवे " - (निरु १।३।५) इति नेरुक्तम् । अतस्तातो हिंसा माधुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अप्यात् प्रेषान् दत्तापति-अथ सम्प्रेष्यतीति । " मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयवेदीति । दत्ता चमसाध्वयवः चमसप्रयोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयुः, स सम्प्रेष्यते । ' एहि ' उदकानयनार्थमांग्ष्टेति ॥

नेष्टः पत्नीरुद्रानयेति । हे ' नेष्टः ! ' त्वं ' पत्नीः ' पत्नेवनेष्टकाहरणार्थम् ' उदानय ' एकधनिन् एतेति । एकधना उदकानि, तेषां धारकाः कुम्भा वा, प्रत्येकधनान्युपमानिष्ठासादनाभिधामातः तेषां मही-
सारः ' एकधनिनः ' ' एत ' आगच्छत ॥

अग्नीञ्जात्वाले इति । हे ' अग्नीत् ! ' त्वं पूर्वैर्युग्हीताभिः व्वसतीवरीभिः, ' होतृचमसेन ' ' च ' युक्तः सन्, चात्वालदेशे पात्रद्वयानयनं ' प्रति ' ' उपतिष्ठसै ' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः । एतेन मन्त्राधेद् व्याख्यातव्याः विधयधेत् त्तोतया इत्याशङ्क्याह-सम्प्रेष्य एवैष इति । ' एषः ' " मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयो " - इत्यारिकः कर्तव्यः ' सम्प्रेष्य एव ' त्रिस्मृतिपरिहारार्थं प्रेरणामिपर्यः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमर्गमाह-त उदधो निष्क्रामन्तीति । अग्नीद्व्यात्वालयोत्तरारुद्धेन उदग्-

१- ' इमां श्रेयमर्गो सदित्तानं वनाः । २-अपतेनश्रीर्मनुभूहोत्वर्थः इति ऋ. स. १०।३०।३० । ' अपतेनश्रीर्मनु ' इति क. पा. । ३-सम्प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयवेदि नेष्टः पत्नीरुद्रानयनेकधनिन एताग्नीञ्जात्वाले व्वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठसै होतृचमसेन चेति । का. श्रौ. सू. १-३१। ४- ' श्रेयम् ' - २० क० पा० ।

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य उसो द्रुत्वापः प्रविवेश तमेते गन्धर्वाः-
सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

(स्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रि) इयमु न्वेवेह नाश्रा यदिमे गन्धर्वा कथं
न्विममभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाहरिष्येति ॥ १९ ॥

ते होचुः । (यो) योषित्कामा वै गन्धर्वाः सुहेव पत्नीभिरयाम ते पत्नी-
ष्वेषु गन्धर्वा गर्दिष्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरियुः । (स्ते) ते पत्नीष्वेषु गन्धर्वा जगृधुः अथैतमभये-
ऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाजहुः ॥ २१ ॥

(स्तु) तुथो ऽयुवेषु एतत् । (त्सु) सुहेव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेषु गन्धर्वा
गृद्धचन्त्यथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाहरति ॥ २२ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत-तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥
ते ॥ देवा ऊचुः- ' इयमु न्वेवेह नाश्रा-यदिमे गन्धर्वाः-कथं न्विममभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य
उसमाहरिष्ये' इति ॥ १९ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वाः । सुहेव पत्नीभिरयाम । ते पत्नीष्वेषु गन्धर्वा गर्दिष्यन्ति ।
अथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरियुः । ते पत्नीष्वेषु गन्धर्वा जगृधुः । अथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाजहुः ॥ २१ ॥
तयोऽयुवेषु एतत् सर्वे पत्नीभिरेति । ते पत्नीष्वेषु गन्धर्वा गृह्णन्ति । अथैतमभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य उसमाहरन्ति ॥ २२ ॥

वेदान्त । यत्र नो गन्धर्वान्ते कथमित्यत्र आह-स यस्या ततो दिशीति । निर्गमने एव उदङ्निघ्नत् । गमनसमये
पत्नीनास्त्वियं त्रियार तदाभ्यासमुपेन प्रशमन्ति-महपत्नीभिर्विन्तीभि ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्ये-नादि । पुत्रा इति देवैर्ब्रह्मिणो उदङ्निघ्नो रस एवाभ्य अप्सु निघ्नत् , त रस गन्धर्वा सोम-
पालका ररु ॥ १८ ॥

ते ह देवा इति । ' ते देवा ऊचु ' - ' इमे गन्धर्वा ' एव ' नाश्रा ' नाश्राकृपाः, ' कथम् ' ' अनाष्ट्रे '
नाश्राश्रिते देवा ' रस ' पञ्जरम् ' आहरिष्ये ' इति ॥ १९ ॥

एव त्रियार्ये-ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा गोषित्त्रियाः, तद्वय पत्नीभिः सहिता एव गन्धर्वान्, ते
च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये कथमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य उसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरियुः इति । तामिः सह गताः । ते च सर्वेन तास्वत्कालां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः
पञ्जरम् ' अजहुः ' ॥ २१ ॥

तथो एवैष एतदिति । यथा पुत्रा, इदानीमपि तथैव । तदेतेन पत्नीभि सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु
कांक्षा कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अवाधितस्थले रसमाहृतवान् भवन्ति ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । (त्ये) एताथं ह वा ऽआहुतिथं हुतामेव यज्ञस्य
उस ऽवपसमेति तां प्रत्युत्तिष्ठति तुम्वेतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

युद्धेवेतामाहुति जुहोति । (त्ये) एतुम्वेतद्यज्ञस्य उसमभिप्रुस्त्वृणीते
तमारुन्धे तुमपो याचति ग्राम्य च चुवेतां देवताभ्य आहुति जुहोति ता
एवेतत्प्रीणाति ता अस्मे तृप्ताः प्रीता ऽएतं यज्ञस्य उसथं सन्नमन्ति ॥२४॥

स जुहोति । देवीरापो ऽअपान्नपादिति डेव्यो ह्यापस्तुम्मादाद् देवीरापो
ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्मिर्हृदिय्य इति यो व ऊर्मिर्हृदिय्य इत्येवेतदाद्दे-
न्द्रियावान्मदिन्तम इति व्यीर्यवानित्येवेतदाद् यदाद्देन्द्रियावानिति मदि-
न्तम इति स्यादिष्ट इत्येवेतदाद् तुं देवेभ्यो देवता दत्तेत्येतदेना अया-
चिष्ट यदाद् तुं देवेभ्यो देवता दत्तेति शुक्रपुंभ्य इति सत्यं ये शुक्रथं
सत्यपुंभ्य इत्येवेतदाद् येषां भागः स्य स्वाहुति तुंपामु ह्येषु भागः ॥२५॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एतां ह वाऽआहुतिं हुतामेव यज्ञस्य रस उपगमेति । तां प्रत्युत्तिष्ठति ।
तुम्वेतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्धेवेतामाहुति जुहोति । एतमेवेतद् यज्ञस्य उसमभिप्रुस्त्वृणीते तमारुन्धे । तमपो याचति ।
ग्राम्य उ चवेतां देवताभ्य आहुति जुहोति-ता एवेतत्प्रीणाति । ता अस्मे तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य
रसं सन्नमन्ति ॥ २४ ॥

स जुहोति । “ देवीरापोऽअपान्नपाद् ”-(वा. सं. १ । २७) इति । देव्यो ह्यापः । तस्मा-
दाद्-देवीरापोऽअपान्नपादिति-“ यो व ऊर्मिर्हृदिय्यः ”-(वा. सं. १ । २७) इति । यो व
ऊर्मिर्हृदिय्य इत्येवेतदाद्-“ इन्द्रियावान्मदिन्तमः ”-(वा. सं. १ । २७) इति । धीर्यवा-
नित्येवेतदाद्-यदाद्देन्द्रियावानिति । मदिन्तम इति । स्वादिष्ट इत्येवेतदाद्-“ तुं देवेभ्यो देवता

प्रपत्न्यागृहीतव्याम्यस्तासु होमं विधाय प्रशंसति-सोऽपोऽभिजुहोतीति । ‘इतामाहुतिम्’ अनुग्रह्य ‘एषा’
अनुप्रतिष्ठः ‘ यज्ञस्य रसः ’ ‘ उपगमेति ’ अभिमुगः समागोति । एतस्यैव व्याख्यान-तां प्रत्युत्तिष्ठतीति ।
‘ तमेव ’ रसम् । एतन् । एतेन होमेन ‘ आशिष्कृत्य ’ उदकेननुपविष्टं प्रादुर्भावं गृहीतव्याद् भाति ॥ २३ ॥

प्रघ्रापंतरेणां प्रशंसति-यद्धेवेतामाहुति जुहोतीति । न केचन रसामं प्रघ्रापन् किन्तु तं प्रार्द्धन्तं
रसमारुन्धन् भाति । किञ्च ‘ तम् ’ अवेदितं यज्ञस्यम् । अयः । उदकानि । यवति । ‘ उ ’ अपि च
‘ ग्राम्यः ’ देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति । ‘ ता एव ’ ‘ एतन् एतेन ’ प्रीणाति । ‘ तृप्ताः ’ ‘ प्रीताः ’
च ‘ ताः ’ ‘ अस्मे ’ यजमानाय । एत यज्ञस्य रसं ‘ सन्नमन्ति ’ सन्नमयन्ति, यजमानाभिन कुर्वन्ति ॥२४॥

मन्त्रं विधाय विष्टियं व्याचष्टे-स जुहोतीति । देवीराप इति । हृदिय्य इति पदं व्याचष्टे-यो व ऊर्मि-
र्हृदिय्य इति, यो व ऊर्मिर्हृदिय्य इत्येवेतदाद्देहि । हृदिय्येन तस्मात्पो यज्ञो न्यवे, द्रव्यदेवतावेदि

(गोऽथ) अथ मैत्रावरुणचमसेनेतामाहुतिमुपप्रावयति । कार्ष्णिस्तीति
यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेवमेपाहुतिरेतया देवतया प्साता
भवति गुत्रानं वा ऽएताभिरद्धिरूपस्रक्ष्यन्भवति वा एता मैत्रावरुणचमसे
व्वज्रो वा ऽअज्यथं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमथं हिनसादीति
तस्माद्वा ऽअपप्रावयति ॥ २६ ॥

दत्त ११—(वा. सं. ६। २७) इति । एतदेना अयाचित—यदा—त्तं देवभ्यो देवत्रा दत्तेति ।
“ शुक्रपेभ्यः ”—(वा. सं. ६। २७) इति । सत्यं वै शुक्रम् । सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह—“ येषां
भागस्थ स्वाहा ”—(वा. सं. ६। २७) इति । तेषामु ह्येष भागः ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनेतामाहुतिमुपप्रावयति । “ कार्ष्णिस्ति ”—(वा. सं. ६। २८) इति ।
यथा वाऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्याद्—एवमेपाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति । राजानं वाऽएताभि-
रद्धिरूपस्रक्ष्यन् भवति—वा एता मैत्रावरुणचमसे । वज्रो वाऽअज्यम् । रेतः सोमः । नेद्वज्रेणा-
ज्येन रेतः सोमं हिनसानीति । तस्माद्वाऽअपप्रावयति ॥ २६ ॥

यहस्वरूपत्वात् । इन्द्रियस्यैतस्य वीर्यमर्थ इति व्याचष्टे—इन्द्रियावान् मन्दिन्तम इति वीर्यवानिरपेवैतदा-
हेति । एतमेतत् । तत्रैव वाक्ये मन्दिन्तमन्दिन्त्यर्थमाह—मन्दिन्तम इति, स्वादिष्ट इत्येवैतदाहेति । यत् स्वद-
न्तमुन्नादपत्नीनि व्याहिरर्तान् । “ त देवेभ्यः ”—इति मागत्य प्रार्थनायां सात्पर्यमिति व्याचष्टे—“ एतत् ” एतेन
‘ अयाचित ’ ‘ यदाह त देवेभ्यो दैवत्रा दत्तेति ’ । “ लोट् च ”—(पा. सू. ३। ३। १६२) इति लोटो विप्यं-
शेषेषु मध्ये प्रार्थनायाः सम्भवात् ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रभागेन ‘ एनाः ’ अर्धः ‘ अयाचित ’ देवतार्थं याचितवान्
भवति । “ देवेभ्यः ”—इत्यस्य यत् “ शुक्रपेभ्यः ”—इति विशेषणम् । तस्य सात्पर्यमाह—सत्यं वै शुक्रम्,
सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति । शुक्र इति रसाज्यं ननु, तत् सत्यम् । सोमदारेण सत्यस्यामृतत्ववर्मेत्य साधनत्वान्
सत्यमित्युच्यते । तादृशास्य पाठस्य इत्येवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्यमाहेत्यर्थः । “ येषां भागः स्य स्वाहा ”—
इति चर्मभागत्य सात्पर्यमाह—तेषामु ह्येष भाग इति । ‘ एषः ’ अर्धं शुक्रसंख्यो भागः, ‘ तेषामु ’ तेषां
शुक्रानामा देवानां ‘ भागः ’ प्रतिनिधत्वात्, छन्द, अतो येषामिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्याप्यर्थः—
हे ‘ देविः ’ देव्यः । ‘ आयः ’ । हे ‘ अपात्प्रयात् । ’ न पातयति तत् (निघ. १०। २। ५) । ‘ यः ’ अयं
‘ वः ’ युष्माक सम्बन्धी ‘ ऊर्मिः ’ प्रवृद्धः ‘ हविष्यः ’ रसः, ‘ इन्द्रियावान् ’ “ मन्त्रे सोमाधेन्द्रिय—
इत्यादिना (पा. सू. ६। ३। १२१) दीर्घः, इन्द्रियावान्, ‘ मन्दिन्तमः ’ मादधितृत्वतः, ‘ ■ ’ रस ‘ देवता
“ देवमनुष्ये ” (पा. सू. ५। ६। १६) इत्यादिना—सप्तम्यर्थे प्रा-प्रत्ययः । देवेषु मन्त्रे ‘ शुक्रपेभ्यो देवेभ्यः ’
‘ दत्त ’ प्रयच्छत । हे आयः । यूयं ‘ येषां ’ देवानां ‘ भागः ’ ‘ स्य ’ मवय, तदर्थं ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं
स्वाहुतमस्त्विति ॥ २५ ॥

इताया आहुत्या अपसारण सम्भ्रमक विषये—अथ मैत्रावरुणचमसेनेति । तत्र मन्त्रः—“ कार्ष्णिस्तीति ” ।
हे इताज्यपदार्थं । त्वं ‘ कार्ष्णिः ’ कृषेदेवतायाः, कर्णस्य मध्यस्थ वा सम्बन्धी ‘ अस्ति ’ । अतस्त्वां ‘ समु-

(त्पु) अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽवुन्नयाभीत्यापो वै समुद्रो-
ऽप्यवेवैतदक्षितिं दधाति क्त्वादाप ऽएतवति भोगे भुज्यमाने च क्षीयन्ते
तदन्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पाञ्चजनाव् ॥ २७ ॥

(नास्त) तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽप्राक्का-
मत्तमेतद्देवाः प्रैपुरेव प्रैपुमुच्छन्पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्निविष्टिन्यविदपंस्तस्मा-
न्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

अथ गृह्णाति । " समुद्रस्य त्वाक्षित्याऽवुन्नयामि " - (वा. सं. ६।३८) इति । आपो वै
समुद्रः । अप्यवेवैतदक्षितिं दधाति । तस्मादापप्रापनात् भोगे भुज्यमानं न क्षीयन्ते । तदन्वेकधना-
नुन्नयन्ति । तदनु पाञ्चजनाव् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽप्राक्कामत्-तमेतद्देवाः प्रैपुरेव प्रैपुमुच्छन्,
पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्, निविष्टिन्यविदपन् । तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

इत्य ' समुद्रस्य त्वाक्षित्याऽवुन्नयामि ' कश्चित् ' अक्षीयन्ते ' वा ' त्वा ' त्वाव ' अन्नयामि ' अन्नयामि । उक्त-
स्यापसारणस्य प्रयोजकं स्यात्कामत्-यथा वा अन्नारोऽग्निना प्यातः स्यादिति । ' कातः ' पश्चि-
' अक्षिता ' अक्षितः ' सहातः ' ' यथा ' कर्तव्यमेतत् स्यात्ने मयति, ' एव ' ' एवा गृह्णातिः ' ' एवना '
अन्वेकधना ' सहा मयति । तस्मैहिताः प्रैपुरेव प्रैपुमुच्छन्ति परिपक्वमिपन्-भोजाने वा एवाभीरति ।
' मैत्रावरुणचमसे ' ' याः ' ' एताः ' एतान् गृह्णन्त्या अत्र सन्ति, ' एतानिः ' अग्निः ' उन्नयन् '
अभिषेककालं सोमस्य सर्वां करिष्यन् ' मयति ' अत्र एव " अन्नयामि मन्ववयति " - (वा. सं. १।
९।३।२०) इति वक्ष्यते, आश्वनीमे संतुष्टस्तेदेतस्य तस्मैकेन संतुष्टनामवन् । ' वज्रो वा अन्नयन् ' -
ब्रह्मादि, प्रागमन्द् न्याह्वयान्, (इ. प. भा. १।१।३।४) " वृष सत्र वै देवा वज्रं कृत्वा "
(ई. सं. १।२।७।१।९) इत्यादिप्रसंगेन ॥ २६ ॥

समन्त्रक मैत्रावरुणचमसेनोन्नयन् निरन्ते-अथ गृह्णाति समुद्रस्य त्वेति । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न
श्रुतम्, तथापि " समुद्रस्य त्वेति त्वेन गृह्णाति " - (वा. सं. १।१२) । इति सूत्राद् गम्यते । कर्त्तुं
सहातामकत्वात् समुद्रस्य " यातो वै समुद्रः " - इत्येकदेशस्य इत्यप्यत्रा सृष्टिः । ' एव ' ' एतेन
" समुद्रस्य त्वाक्षित्ये " - इति पाठेन ' अप्यु एव ' ' अक्षितम् ' ' अन्नयामि ' इति ' दधाति ' स्यादित्यत्र
मयति । ' तस्मात् ' ' अक्षितौ " - इत्युपपत्त्यात् ' एतावति भोगे भुज्यमाने ' स्यात्तस्मात्तदन्वेकधनानु-
न्नयन्ते । भोगे सर्वभुज्यमानेऽपि ' न क्षीयन्ते ' अथ न प्राप्नुवन्ति, अन्नं प्रदहन्त्येव । तदन्विष्यति । हेतुत्ववत्त्वय-
मानन्तरेकधनानुन्नयन् पाञ्चजन्या चतुर्कर्मभोजनार्थं एकधनाः सोमान्निहृदयार्थं तदन्विषयोः प्राप्नुवन्ते-
प्रदेशो लक्ष्यते । इत्या उक्त्वाऽन्नसाधनोदकविषयाः पालेवनाः । ताः पत्न्यो गृह्णन्ति । तेषां सूत्रम् ।
" पालेवनांश्च पत्न्यो " इति (वा. सं. १।१४) ॥ २७ ॥

सत्त्वितरीषां अन्वेति किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत्र अह-तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति । तस्माद् देवेभ्योऽप्राक्कामत्
यद्यप्यु एतेन मैत्रावरुणास्मैवोन्नयन् ' प्रैपुः ' तद्विद्विगमनसावनेः ब्रह्मन्वाप्योः ' प्रैपु ' यद्यप्य मन्वयन्,

त ऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीञ्जात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च सु उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च समापो ऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीरिति युश्चासौ पूर्व्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो युश्चाद्याहृतस्तमेवैतदुभयं सुसृजति ॥ २९ ॥

तद्वेके । (कऽ) ऐव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु युश्चासौ पूर्व्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो युश्चाद्याहृतस्तमेवैतदुभयं सुसृजाम इति व्यदन्तस्तदु तथा तु कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समवनुपति तत्रैषु चभयो यज्ञस्य उसः सुसृज्यतेऽथ होतृचमसे वसती-

तऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठते अग्नीञ्जात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च सु उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति-वसतीवरीश्च, मैत्रावरुणचमसं च । " समापोऽअद्भिरग्मत । समोषधीभिरोषधीः "-(वा. त. १।२८) इति । युश्चासौ पूर्व्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो, यश्चाद्याहृत-स्तमेवैतदुभयं सुसृजति ॥ २९ ॥

तद्वेके-आ एव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्ति । आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु । यश्चासौ पूर्व्वेद्युराहृतो यज्ञस्य उसो, यश्चाद्याहृतः-तमेवैतदुभयं सुसृजाम-इति वदन्तः । तद्

' रेच्छन् ' ' निबिद्भिः ' निवेदनसाधनैः " अग्निर्वेदः "-(वे. भा. २।१।२ ।) इत्यादिनिर्वाक्यैः ' न्यवेदयन् ' परस्परं निवेदितवन्तः ' पुरोरुभिः ' पुरः ' यान्जानुवाक्याभ्यां पुस्तान् ' रुचिन् ' इच्छं जनयन्ति देवताया इति पुरोरुषो " वासुरमेगाः "-(वे. भा. ३।१।९)-इत्याद्याः, ताभिः ' प्रारोचयन् ' प्रारोचनामजनयन् । अतो मैत्रावरुणस्य प्रेषादिसाधनत्वाद् तदीयधमसः प्रकृता इत्यर्थः । तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

असाम्प्रदानन्तरमनुष्ठेयं विधत्ते-त आयन्तीति । पुनर्देव्यजनं प्रति आगच्छेद्युः । ' अग्नीत् ' च निर्गमनकाले सम्प्रेषितप्रकारेण ' चात्वाले ' ' वसतीवरीभिः ' अद्भिः ' होतृचमसेन च ' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता-"प्रत्येव चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सस्पर्शयति समाप इति, शतैरग्निन् ध्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथमम् (का. औ. सु. ९।३१-३९) इति । तदिदं सर्वं विधत्ते-स उपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति, वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् । तत्र चन्द्रमाह-समापो अद्भिरिति । ' आप. ' मैत्रावरुणचमसगता', ' अद्भिः ' होतृचमसस्याग्निरवसतीवरीभिः ' समग्मत ' सङ्गता समवन् । तथा ' ओषधी ' ओषध्यः, वर्द्धनीयाः ब्राह्मणादिरूपाः, ' ओषधीभिः ' ऋष्यादिरूपाभिः ' समग्मत ' । यद्वा, उभयत्र ओषधिच्छन्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते-यश्चासौ पूर्व्वेद्युरित्यादि स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अथ केवाभिसाक्षाद्बुद्धकर्मसर्वजनपक्षमुदाहृत्य तदभिप्रायमन्याविच्छृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निरवष्टे-तद्वेक इति । ' ऐवं नयन्ति ' इति सम्बन्धः, आनयन्त्येतेत्यर्थः । ' आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु ' उप-

वुरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्युदुपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयत्यतो वै
 देवा दिवमुपोदक्रामंस्तद्यजमानमेवैतत्स्वर्ग्यं पन्थानमनुसङ्घ्यापयति ॥ ३० ॥
 त आयन्ति । तथं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इत्युविदोऽपा ३
 इत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्युविदमयो मेऽनथं सतेत्येवैतदाह ३ ॥
 स युद्यग्निष्टोमः स्यात् । (द्यु) युदि प्रचरण्याथं सथं सवः परिशिष्टोऽलथं
 होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यु जुालथं होमाय स्यादपरं चतुर्गृहीतमाज्यं

स्या न कुर्यात् । यद्वाऽआधवनीये समवनपति-यदेव उभयो यज्ञस्य रसः सं सृज्यते । अथ
 होतृचमसे वसतीवरीर्गृह्णाति-निग्राभ्याम्यः । तद् यदुपर्युपरि चात्वालं संस्पर्शयति । अतो वै देवा
 दिवमुपोदक्रामन् । तद् यजमानमेवैतत् स्वर्ग्यं पन्थानमनु सङ्घ्यापयति ॥ ३० ॥

त आयन्ति । तं होता पृच्छति-“अध्वर्योऽवेरपा ३ऽ” इति । “अविदोऽपा ३ऽ” इत्येवैतदाह ।
 तं प्रत्याह-“उतेव नन्नमुः” इति । अविदम् । अयो मेऽनसत् इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स पद्यग्निष्टोमः स्यात्-यदि प्रचरण्यां संसवः परिशिष्टोऽं होमाय स्यात्-तै जुहुयात् । यद्यु
 नां होमाय स्यात्-अपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति-“यममे पृच्छु मर्त्यमवा धाजेऽु

सर्गवशात्पन्थानमनुसङ्घ्यापयति । एवं कुर्वतां पूर्वपुराहृतस्य यज्ञस्य, अघाहृतस्य च संसर्ग एवेनेक्षितः स उपरि-
 ष्ठात् आधवनीये समवनपनाद् भविष्यति; अतः ‘तत् स्या न कुर्यात्’ इत्यर्थः । यदुक्तम्-“होतृचमसे
 वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रदच्छति निग्राभ्याः” (का. श्रौ. सू. ९ । ३७) इति, तदेतदाह-अथ
 होतृचमस इति । आग्निहोतृस्य होतृचमसमध्वर्युपादाय पूर्वपुराहृता ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः गृह्णाति । कस्मै
 उपयोगाय । ‘निग्राभ्याम्यः’ होतृचमसे निग्राभ्यामागतात् ‘निग्राभ्या’-इति सञ्ज्ञा; निग्राभ्यासु ध्यावयति,
 निग्राभ्यासु सतिष्ठति, इत्येवमर्थाय । पूर्वं यदुक्तम्-“यथासौ पूर्वपुरित्यादिना वसतीमरिमेऽब्रावरणचमसयोः
 ससर्गार्थवाद उक्तः । इदानीं तस्य ससर्गस्य चात्वालोपरिमाविच्छ्वम्, तत् प्रशंसति-तद्यदुपर्युपरि चात्वाल-
 मिति । ‘अतः’ अस्माच्चात्वालोपरिप्रदेशात् ‘देवा दिवमुपोदक्रामन्’ ‘तत्’ तस्मात् कारणात् ‘एतत्’
 एतेन चात्वालोपरि संस्पर्शेन ‘यजमानम्’ अथ स्वर्गस्य पन्था इति ‘पन्थानम्’ ‘अनुसङ्घ्यापयति अनुक्रमेण
 सङ्घ्यापयति सम्यक् प्रख्यापयतीति प्रकाशयतीति यावत् ॥ ३० ॥

त आयन्तीति । अपाध्वर्युमुदिशान्विचयं हेतुः प्रभ्रमवतारयति-तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३
 इति । ‘तन्’ अध्वर्युं हेतुः ‘पृच्छति’, हे ‘अध्वर्यो !’ ‘अपः’ उदकादि ‘अवेः’ लन्धवानसि । “स्रुतिः
 प्रभ्रार्ये” (पा. सू. ८ । १ । १००) । “अवेः”-इत्यस्य ‘अविदः’ इत्यर्थे इति व्याचष्टे-अविदोऽपा ३
 इत्येवैतदाहोति । अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचनमाह-तै प्रत्याहोतेव नन्नमुरिति (का. श्रौ. सू. ९ ।
 ३८) वयमिदानीं न केवलमपो लन्धार एव, अपि च ‘नन्नमुः’ अत्यर्थमानता अमन् । प्रतिवचनस्य
 तात्पर्यमाह-अविदमयो मेऽनसतेत्येवैतदाहोति । ‘अविदम्’ अयो लन्धवानसि ‘अयो’ अपि च मे
 अपः ‘अनसत्’ आनता आगता अपूवन् ‘इत्येव’ ‘एतत्’ उत्तरत्वं वाक्यम् ‘आह’ ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रेण-“प्रचरणीसंस्ववग्निष्टोमे जुहोत्यमावे चतुर्गृहीतं यज्ञ इति, । उक्त्ये प्रथमं परिधिगतस्ये,

१-संस्पर्शो होता वेद । अध्वर्यवे शीरसा । इत्यन्वयं पृच्छति । आत्वालानवेद । अवेरपोऽध्वर्यो इत्यन्वयं पृच्छति । एत-
 यवे तु अध्वर्योऽवेरपा ३ इति पृच्छति । का. सूत्रार्थमात्रे तु अवेरपोऽध्वर्यो इति ।

गृहोत्वा जुहोति यमग्रे पृत्सु मृत्युमवा व्युजेषु थं जुनाः ॥ स धुन्ता
शुश्वतीरिषः स्वाहुत्याग्नेश्या जुहोत्यग्निव्यां ऽअग्निष्टोमस्तदश्रावग्निष्टोमं
प्रतिष्ठापयति मूर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोमऽएवं जुहुयादश्रावग्नि-
ष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

(छ) युष्टुकथ्यः स्यात् । (न्य) मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत्त्रयः परिधय-
स्त्रीण्युकथान्येतरे हि तर्हि यज्ञः प्रतिष्ठिषति यद्यु ऽअतिरात्रो वा
पोडशी वा स्यान्नेव जुहुयाद् मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत्समुद्येव तूष्णीमित्य
प्रपद्येत तद्यथायथं यज्ञक्रतून्व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

“ यं जुनाः न यन्ना झाश्वतीरिषः स्वाहा ”—(का. सं. ६।३९) इत्याग्नेय्या जुहोति ।
अग्निवाऽअग्निष्टोमः । तद् अग्रावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति । मूर्त्तवत्या । पुरुषसम्मितो वाऽअग्निष्टोमः ।
एवं जुहुयाद्—यथाग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

पयुकथ्यः स्यात् । मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत् । त्रयः परिधयः—त्रीण्युकथानि । एतै ह दि तर्हि
यज्ञः प्रतिष्ठिषति । यद्युऽअतिरात्रो वा पोडशी वा स्यात्—नेव जुहुयात् । न मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत् ।
समुद्येव तूष्णीमित्य प्रपद्येत । तद् यथायथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

प्रविशत्येवाव्यत्र ”—(का. श्रौ. सू. ९।४९, ९०, ९१) इति, तदेतद् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोममाह—
स यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । ‘ स ’ कर्मणः कतुरग्निष्टोमस्यभेत् ‘ प्रवरण्या ’ यः ‘ सस्रवः अवशिष्टः
‘ होमाय ’ ‘ अलम् ’ पर्याप्तम् ‘ स्यात्, ’ तदा ‘ तम् ’ एव जुहुयात् ‘ मो वेत् पुनश्च ’ कतुर्गृहीतमान्य
‘ गृहीत्वा ’ ‘ यमग्रे पृत्सु ”—इति मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्वापमर्षः—इे ‘ अग्रे ! ’ ‘ यम् ’ ‘ मर्ष्यं ’
मन्त्रं ‘ पृत्सु ’ मन्त्रांशुः ‘ अवा ’ रक्षसि, तथा ‘ वावेयु ’ अत्रेयु निमित्तभूतेषु ‘ यम् ’ मर्ष्यं ‘ जुनाः ’
जवतिर्गन्धर्षः । प्रातवानसि, ‘ स ’ एतयविश्वो जनः ‘ शश्वतीः ’ शश्वतीः ‘ ह्य- ’ अश्वानि ‘ यन्ता ’
प्रातवान् भवति; ‘ स्वाहा ’ सुदुतमस्तु । मन्त्रस्वाग्नेय्यं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गतमिति व्याकृष्टे—ओग्नेय्या-
जुहोतीति । अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यद्यप्यग्नीयस्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात् अग्निष्टोमोऽग्निः; ततो-
ऽन्यायमकर्मिष्टोममाग्नेय्या होमेन ‘ अग्रे ’ एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे यन्मर्ष्यं विद्वक्तव्यम्, तन् प्रशो-
सति—मूर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति । “ द्वौ स्तोमौ प्रातश्चक्रव वहतो यथा प्राणधापानश्च ”
इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके “ पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञः ” (तै. सं. ७।१।१।१) इति श्रुतत्वात् पुरुष-
सम्मितत्वमस्य यत्., अत एवैतया मूर्त्तवत्या होमो युक्त इत्यर्थः । निम्नवर्ति—एवं जुहुयात् तद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ ३२ ॥

उत्पत्तंश्रवाणु शु कथमित्यत आह—यद्युकथ्यः स्यान्मध्यमं परिधिसुपस्पृशेदिति । (का. श्रौ. सू. ९।१०)
अग्रेः परितो निर्वाणमाना परिधयः । प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधिवात् ते त्रय एव । ‘ उक्थयति ’ अग्नि-
ष्टोमादुपारि उत्पत्तंश्रवे क्रतो स्तोत्रव्यानि “ त्रीणि ” उत्पत्तौत्रयणि । अस्तु त्रित्वम्, किं तद्य द्यत आह—

(त्य)अयुङ्गा ऽअयुङ्गा ऽएकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा षष्ठ वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादशं वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमह मिथुनं प्रज्जननमथ य एष एकोऽतिरिच्यते स दुजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो अजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्वदेपां सधनं तुस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥

इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ । ४ ॥ (९. ३.)

अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा । पञ्च वा सप्त वा । सप्त वा नव वा । नव वा एकादश वा । एकादश वा त्रयोदश वा । त्रयोदश वा पञ्चदश वा । द्वन्द्वमह मिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते—स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते । स वा एषां सधनम्—यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते । तद् यदेषां सधनम्—तस्यादेकधना नाम ॥ ३४ ॥

एतैरु हि तर्हीनि । यतः ' एतैः ' उक्थेः बहः ' प्रतितिष्ठति ', अतस्त्रिषु परेत्रिषु ' मय्यम परंभिः ' पश्चादिभ्यन्तं प्रचरण्या ' उपस्पृशेत् ' अतिरात्रवोऽदिशिनोस्तु कथमित्यत आह—यद्यु अतिरात्रो वा पौडशी वा, स्यात् (का. श्रौ. ब. ९ । ११ ।) इति तत्रोभयत्र होममुपस्पर्शनं व न कर्तव्यं, किन्तु ' सनुधैव ' यममे पृष्ठु "—इति मन्त्रमुक्तवैव ' तूष्णीमेत्य ' देवपजन ' प्रपद्येत् । ' तत् ' तथा सति ऋचिहोमः क्वचित् पारिथिसस्पर्शः, क्वचित् तूष्णीमिति ' यथायथ ' पृथक्पृथक्प्रकारेण ' यज्ञकल्त्र ' अग्निष्टोमादिकान् ' व्यावर्तयति ' परस्परव्याहृतान् करोति । तथाच तैत्तिरीयकम्—' यद्यग्निष्टोमो जुहोति ययुक्थः परेधौ निर्माष्टि यपतिरात्रो यहुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञकल्त्रा व्याहृथे "—(तै. सं. ६ । ४ । २ । ९) इति । कात्यायनस्तु अनिरात्रवोऽदिशिनौ प्रति विकल्पमुक्तवान्—' रराटपालमन वा बोऽदिशिनि, छदिरतिरात्रे " (का. श्रौ. २ । १२)—इति ॥ ३२ ॥

इदानीमेकधननामधेयानामयुग्मसङ्गवाविकल्पमाह—अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणत्रिपञ्चादिपञ्चद्वत्वाभिप्रायेण बीसा । ' अयुङ्गा. ' त्रि पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदाहरति—त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येकोऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा शासादनप्रस्तावे कात्यायनः—' प्रत्येकजनानयुग्मानुदहरणास्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशानः "—(का. श्रौ. सू. ९ । ३७) इति ॥

अथ युग्मसङ्गया एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—द्वन्द्वमह मिथुनं प्रजननमथ य एष एकोऽतिरिच्यत इत्यादिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वयैक इन्द्र त्रयोवोऽतिरिच्यते; यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चवोऽतिरिच्यते । एव सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्तपि योज्यम् । तत्र यत् ' द्वन्द्व ' तत् ' मिथुनम् ', तच्च यजमानस्य पुत्रवैत्रादिप्रजननरूपम्; ' य एषोऽतिरिच्यते ' कृत्विादिकः ' सः ' सर्वोऽग्नि ' यजमानस्य ' श्रियम् ' ' अभि ' लक्ष्य ' अतिरिच्यते ' । ' स वै ' सोऽतिरिक्तः ' एषा ' विकल्पितानां युग्मानां ' सधनम् ' समानमेकमेव धनम्; तदन्तःपातित्वात् । यस्मादेषा सधनमासीत् अतिरिक्तः ' तस्मात् ' अयुग्मसङ्गयाका उदकविशेषा एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्गयाका एकधनाः प्रशस्ता इति स्तुतिः ॥ ३४ ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधववैवे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीये काण्डे

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-९-३ ॥

अथाधिपवणे पर्युपविशन्ति । (न्य) अथास्याथँ हिरण्यं बध्नीते द्रयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अपिरेतसं वै हिरण्यथँ सत्येनाथँ शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वा इअस्याथँ हिरण्यं बध्नीते ॥ १ ॥

(त्रैऽथ) अथ ब्राह्मणमादत्ते । ते वाऽऽपतेऽश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम इआसीनुस्यैतच्छरीरं बुद्धिरयो वइ इमानस्तच्छरीरेणैवेनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममुया भवन्ति धृन्ति वाऽएनमेतद्बुदभिषुष्वन्ति तुमेतेन धृन्ति तथातऽबुदेति तथा बुजीवति तस्मादश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति ॥ २ ॥

अथ निप्राभ्यामयोगः ।

अथाधिपवणे पर्युपविशन्ति । अथास्यां हिरण्यं बध्नीते । द्रयं वा इदं न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः, अनृतं मनुष्याः । अपिरेतसं वै हिरण्यम् । सत्येनांशूनुपस्पृशानि, सत्येन सोमं पराहणानीति । तस्माद्वाऽअस्यां हिरण्यं बध्नीते ॥ १ ॥

अथ ब्राह्मणमादत्ते । ते वाऽऽपतेऽश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः । वृत्रो वै सोम आसीत् । तस्यैतच्छरीरम्—बुद्धिरयो, यदश्मानः । तच्छरीरेणैवेनमेतत्समर्द्धयति—कृत्स्नं करोति । तस्मादश्ममुया भवन्ति । धृन्ति वाऽएनमेतद्बुदभिषुष्वन्ति । तुमेतेन धृन्ति । तथा त बुदेति, तथा बुजीवति । तस्मादश्ममुया ब्राह्मणो भवन्ति ॥ २ ॥

इत्यमनिषवसाधनात्सामर्था मह्यमभिषाय अथ सोमामिषवप्रयोगे बहुसुपकृते—अथाधिपवणे पर्युपविशन्तीति (का. श्रौ. सू. ९।१९) । ' अथि ' उपरि स्येते इत्यधिपवणे दादमये फलके, तपोत्पारि सै ' उपविशन्ति ' । उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः—' उत्तरतोऽध्वर्युपजमानो, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण पटीयेतरे प्रपः देवस्य त्वेत्यादिना (का. श्रौ. सू. ९।१५-१९) । ' इतरे ' अथ्वर्युपुह्वा इत्यर्थः । हिरण्यबन्धने विषाय, तद् सत्यस्यत्वेन प्ररंसति—अथास्यां हिरण्यं बध्नीते द्रयं वा इदं न तृतीयमस्तीत्यादिना । ' अस्याम् ' अनामिकांगुल्यामित्यर्थः । ' इयं वा ' इत्यादि । प्राग्भक्तद् न्यास्यात्तम् (श. प. ब्रा १।१।१।४) ६।३।१३ के.) अत्रैतत्सं हिरण्यस्येत्यं श्रूयते—' आपो बहणस्य पतय आसन, ता अपिरन्यप्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, वदिरण्यमभवत् ' इति । (तै. सं. १।१।४।१) अथर्वो-र्भुष्यत्वेनादृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतसो हिरण्यस्यानामिषवसामये स्पर्शनेनाभूतवापात् ' सत्येन ' ' अश्वत् ' सोमोऽश्वत् ' उपस्पृशानि, ' सत्येन ' ' सोमम् ' पराहणानि' अभिषुणोर्भित्तयभिप्रायेण हिरण्यं बध्नीयात् ॥१॥

अपेति । ' अथ ' अनुप्राहात्सामिषवार्थम् लघ्वर्युः ' ब्राह्मणमादत्ते ' । अमिषवसाधनस्य ब्राह्मणोऽश्ममपत्वं विषाय प्ररंसति—से वा एत इति । सोमस्य देवत्वसमर्पणाय दिवि हीति । ' हि '—शब्दः ' तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ' (तै. सं. ३।१।७।१) इत्यादिश्रुत्यन्तःप्रसिद्धपर्यः । तस्य सुस्यस्य सोमस्य वृष्यप्रकारः प्रामाणितः (श. प. ३।१।३।१३) । तस्य वृजीवृतस्य सोमस्य ' शरीरं ' परिष्पमान्याः

तस्मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या-
आददे गवासीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवित्प्रसूत एवैनमेतदा-
दत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां
पूष्णो हुस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हुस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां
वृत्रो वा ऽएष तस्य नु मनुष्यो भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

(तऽ) आददे गवासीति । यदा वा ऽएनमेतेनाभिपुष्वन्त्याहुतिर्भवति
यदाहुतिं जुहोत्यय दक्षिणा ददात्येतद्व्येष द्वयथं गसत ऽआहुतीश्च
दक्षिणाश्च तस्मादाह गवासीति ॥ ४ ॥

तमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यामाददे
रावासि ”—(वा. सं. ६।३०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । तत् सवित्प्रसूत एवैनमेतदा-
दत्ते—अश्विनोर्बाहुभ्यामिति—अश्विनावध्वर्युं । तत् तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते—न स्वाभ्याम् । पूष्णो हुस्ता-
भ्यामिति । पूषा भागदुघः तत् तस्यैव हुस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्याम् । वृत्रो वाऽएष तस्य न मनुष्यो
भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । यदा वाऽएनमेतेनाभिपुष्वन्ति—अयाहुतिर्भवति । यदाहुतिं जुहोति—अय
दक्षिणा ददाति । एतद्व्येष द्वयं रासते—आहुतीश्च दक्षिणाश्च । तस्मादाह—रावासीति ॥ ४ ॥

‘ गिरयः ’ तदवयवाः ‘ अद्मानः ’ । अतः ‘ एतद् ’ एतेन प्राण्यामस्ममपत्वकरणेन ‘ एन ’ सोमं समृद्धं
कृतवान् भवति । न हि स्वशरीरं स्वस्य वायकं भवति, अतस्तेनाभिषेवेषाणि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावय-
विनौ विहितविदानीं सोमाभिषेवेषाज्जेन सम्बन्धयन् सोमं ‘ कृत्स्नं ’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिषेवो
मामास्य दयः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अस्ममया प्रावाणः तदवयवत्वात् ‘ न प्रन्ति ’ न हिंसन्ति । ‘ अतः ’
‘ अस्मात् ’ अभिषेवस्यानात् सोमः ‘ उदेति ’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘ सञ्जीवति ’ च पुनः सम्यग्जीवो-
पेतो भवति । तस्मादिति पुनरप्यसहारः ॥ २ ॥

अय तत्र मन्त्रे विधाय व्याकृष्टे—तमादत्ते देवस्य त्वेत्यादिना । गतमेतद् । पूषा भागदुघ इति ।
“ हुडेः कम्बध ”—(वा. सू. १।२।७०) इति कम्, धकारश्च । किं कारणं सवित्रायभिधानम् ।
उष्णते—वृत्रो वा एष इति । ‘ एषः ’ प्रावाणेषोपसाधनत्वसाम्यात् सारवत्त्वाच्च ‘ वृत्रः ’ । अतः ‘
‘ तस्य ’ अस्य देवः ‘ मर्ता ’ स्वामी ‘ न मनुष्यः ’; यत एवमत्रः ‘ सं ’ प्रावाणम् ‘ एताभिः ’ सवित्रादिभिः
‘ देवताभिः ’ ‘ आदत्ते ’ अध्वर्युः ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । मन्त्रमग्रे प्रावाणं सम्बोध्य त्वं रावासीति मन्त्रोऽभिषे, तस्य तत्वात् कृत इत्याशङ्क्ये-
परपरया मविष्यतीत्युपपादयति—यदा वा एनमेतेनाभिपुष्वन्तीत्यादिना । अभिषेवामावे आहुत्यसम्भवात्,
आहुत्यमावे दक्षिणानामप्रसक्तेः ‘ आहुतीश्च दक्षिणाश्च ’ इति ‘ एतद् ’ इयम् ‘ एषः ’ प्रावा ‘ रासते ’

गभीरमिममध्वरं कृषीति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञो महान्तमिसं यज्ञं कृषीत्येवेतदाह्नेन्द्राय सुपूतममितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाह्नेन्द्रायेति सुपूतममिति सुमुतममित्येवेतदाहोतमेन पविनेत्येव वा उत्तमः पविर्यत्सामस्तुस्मादाहोतमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति उत्तमन्तमित्येवेतदाह यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य

“ गभीरमिममध्वरं कृषि ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति । अध्वरो वै यज्ञः । महान्तमिसं यज्ञं कृषीत्येवेतदाह । “ इन्द्राय सुपूतमम् ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्रायेति । सुपूतममिति । सुमुतममित्येवेतदाह । “ उत्तमेन पविना ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति एव वाऽऽत्तमः पविः—पत्तोमः । तस्मादाह उत्तमेन पविनेति । “ ऊर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् ”—(वा. सं. ६ । ३०) इति । रसवन्तमित्येवेतदाह—यदाह ऊर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्वाद्भिभयाश्चक्रुः । ते होतुः—उपांशु यज्ञाम्, वाचं यच्छामेति । तऽऽर्वांश्वयज्ञम्, वाचमयच्छन् ॥ ६ ॥

ददाति । अतो 'रसत इति रावेति, रासनेर्दानार्थात्' (निर० ३ । २२ । ९) रावशब्दो दिव्यत्र इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ' रावसीति आह ' इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीरमिममध्वरमिति मन्त्र व्याचष्टे—योऽध्वम् ' अध्वरः ' सः ' यज्ञः ' ' वै ' एव, उभौ शब्दौ पर्यायादित्यर्थः । यदतिगुणिकत्वेन महत्, तद् ' गभीरम् ' इति लोके व्यवहियते । अतो गभीरे महत्दर्शनात् ' इमम् अध्वर महान्तं कृषि ' ' इत्याह ' मन्त्रः । सुपूतममित्यत्र सुमुतममिति वक्तव्ये सकारलोपो दीर्घश्चाण्डन इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—सुपूतममिति सुमुतममित्येवेतदाहोति । पविशन्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वाद्द्वय सोमार्थ इति व्याचष्टे—एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति । पवितिर्गतिर्कर्मा (निर. ९ । १४ । १०८) पवति, दद्यात्पित्रे स्वर्गंति पविः सोमः । अथ वा पविर्वृष्यत्पत्वात् पविः सोमः । सोम ' इति ' यदति, ' एषः ' सोमः ' उत्तमः ' पविः ' खड्ग, सोमपानेन प्रबलस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधप्रवणादत्र मधुरसदानां वाचका ये ऊर्ज-मनु पय-शब्दा, तेषां नात्यर्थतो रम एवार्थ इति व्याचष्टे—ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्तमिन्द्रादिना । अतोऽत्रमनुपपन्ना रमविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपादिति भावः । नैते माधुर्याप्यतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एव सङ्गच्छन्त इत्यस्या आशङ्क्या अपनोदेनाथ, पुनानिर्देशः कृत—यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति । मन्त्रस्वायमर्थ—हे प्राञ्च ! त्वं ' रावसि ' , अतस्त्वा ' सवितुः देवस्य ' अनुज्ञाय सत्याम् ' अविनोवाङ्म्याः ' ' इष्यो हन्नान्वात् ' च ' आदरे ' । उक्तो वाहुस्त्वभिमानः । ' इदम् ' ' अध्वर ' यज्ञं ' गभीरम् ' महान्तं ' कृषि ' कुरु । ' इन्द्राय ' इन्द्रार्थं ' सुपूतम् ' सुमुतमिदम् कुरु । ' उत्तमेन पविना ' सोमेन युक्तं चेममध्वरम् ऊर्जादेराश्रयभूतरसोपेन कृषिति ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छतीति । वाग्मनार्थवादे देवा ह वा इत्यादिः, प्राञ्च्याख्यातः । वाग्मनस्यावधिः

आसङ्गादिभ्याञ्चक्रुस्ते होचुरुपांशु यजाम व्वाचं यच्छामेति तु-
 ऽउपांशुश्चयजन्वाचमयच्छन् ॥ ६ ॥

(छु) अय निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत-
 स्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत बुभुमं तर्पयत
 श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे
 तर्पयत गणा मे मा विवृत्पञ्चिति उसो वा ऽआपस्तास्वेवेतामाशिपमा-
 शास्ते सूर्यं च म ऽआत्मानं तर्पयत प्रजामि तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे
 तर्पयत गणा मे मा विवृत्पञ्चिति स शु एष उपांशुसुवनः स विवृत्पञ्चिना-
 दित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥

अय निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्वाचयति—“निग्राभ्यास्थ देवश्रुतस्तर्पयत, मा मनो
 मे (६।३०।) तर्पयत, व्वाचं मे तर्पयत, प्राणं मे तर्पयत, बुभुमं तर्पयत, श्रोत्रं मे तर्पयत,
 आत्मानं मे तर्पयत, प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत, गणान्मे तर्पयत, गणा मे
 मा विवृत्पञ्चि”-(वा. सं. ६ । ३१) इति । रमो वाऽभाषः । तास्वेवेतामाशिपमाशास्ते । सर्वं
 मऽआत्मानं तर्पयत, प्रजामि तर्पयत, पशून्मे तर्पयत, गणान्मे तर्पयत, गणा मे मा विवृत्पञ्चिति । स
 य एष उपांशुसुवनः—स विवृत्पञ्चिनादित्यो निदानेन । सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥

सुवे दर्शितः—“ देवस्य त्वेन्द्रिमादाय, वाचं यच्छति प्राग्निहोतृत् ”-(का. श्रौ. सू. ९ । ९९) इति ॥ १ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता—“ निग्राभ्या मुवाचयति उरस्येना निग्राभ निग्राभ्याः स्थेति ” (का. श्रौ. सू. ९ । ११) तदिद-
 माह—अय निग्राभ्या आहरति, तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत इत्यादिना । ‘ तामु ’ आग-
 तामु ‘ एन ’ यजमानं ‘ निग्राभ्याः स्थ ’ इत्यादि-मन्त्रं ‘ व्वाचयति ’ अच्युः । हे आप । ‘ देवश्रुतः ’
 देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूय ‘ निग्राभ्याः स्थ ’ इन्द्रेणोरणि गृहीतव्यात् । वश्यति हि—“ तयदेना उरसि
 न्यगृहीत, तस्मान्निग्राभ्या नाम ”—इति । तादृशो यूय ‘ मा ’ मां ‘ तर्पयत ’ प्रणिपत ॥

सङ्गोक्तमवयवशोऽभिज्जे—मनो म इत्यादिना । ‘ आत्मानं ’ शरीरम् । ‘ प्रजा ’ पुरादिकात् ।
 ‘ गणान् ’ बन्धुभ्रात्यादीन् । युष्माभिस्तर्पिता अन्मदीयाः ‘ गणाः ’ ‘ मा विवृत्पञ्चि ’ विवृत्पञ्चिना मा भूवन् ।
 आपः स्वल्पमेव तर्पणसाधन इत्यम्, तर्पणित्यप्यप्यु बहव, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्क्या-
 माह—रसो वा आपस्तास्वेवेतामाशिपमाशास्त इति । अपो ‘ रसरूपत्वात् तास्वेवेतां तृप्तिरूपामाशिप-
 माशास्ते; अनः सारवतामाशासनं युक्तम् । मन अदिक सर्वमपि सङ्गृह्यानुवदति—सर्वं च म इति ।
 आत्मानमित्यादिर्विधिष्यानुवाहः ॥

“ उपांशुसुवने सोम मिमीत इन्द्राः त्वा वसुमत ” इत्यादिसूक्तस्य दर्शयति—य एष उपांशुसुवनः,
 स विवृत्पञ्चिनादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यान इति । उपांशुप्रहार्यः सोमोऽभिपूयते येन, स ‘ उपांशु-

(स्तु) तुमभिमिमीते । भ्रुन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिपुण्वन्ति तुमेतेन भ्रन्ति
तथात् उदेति तथा सुञ्जीवति यद्देव भिमिमीते तुस्मान्मात्रा मनुष्येषु मांशो
यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

सु भिमिमीते । (तऽ) इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तुस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवत इति तदिन्द्रमेवानु वसुंश्च
रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजती-
न्द्राय त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपन्नो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपन्न
ऽइत्येवैतदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धारः एवमस्यैष ऽऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

तमभिमिमीते । भ्रन्ति वाऽएनमेतद्-यदभिपुण्वति । तुमेतेन भ्रन्ति । तथा त उदेति, तथा
सुञ्जीवति । यद्देव भिमिमीते-तस्मान्मात्रा-मनुष्येषु । मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

स भिमिमीते-“ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते ”-(वा. सं. ६।३२) इति । इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता । तस्मादाह-इन्द्राय त्वेति, वसुमते रुद्रवत इति । तदिन्द्रमेवानु वसुंश्च रुद्रांश्चाभजति ।
“ इन्द्राय त्वादित्यवते ”-(वा. सं. ६।३२) इति । तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजति ।
“ इन्द्राय त्वाभिमातिघ्न ”-(वा. सं. ६।३२) इति । सपन्नो वाऽअभिमाति । इन्द्राय त्वा
सपन्नइत्येवैतदाह । सोऽस्योद्धारो-यथा श्रेष्ठस्योद्धारः-एवमस्यैष-ऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

सवनः पाषाणः, 'सः' 'निदानेन' मूलकारणविचारेण विवस्वत्सञ्चक आदित्य एव । तस्यैवैतदात्मनाप-
स्यात्मा । 'स एषः' 'अस्य' यज्ञस्य 'ध्यानः'; प्राणापानरूपपोष्यांश्चन्तर्पोमयोर्मध्ये स्यात्पत्वात् ।
“ नय यः प्राणापानयोः सन्धिः स ध्यानः ”-(छा. ब्रा. १।३।३) इति श्रुतेरस्य ध्यानत्वम् । उपाशु-
सवन इति वैदिकी सज्ञा न्यवहाराद्या, तदुपाशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

तमभिमिमीत इति । 'तम्' उपाशुसवनम् 'अभि' तस्योपरि सोमं 'मिमीते' ऋषिकालीनमाग्ने-
सोम संस्क्रुर्वात् । " भ्रन्ति वा " इत्यादिरूपोपाशुसवनरूपोपरिमाग्निर्यवादवद् ध्यात्वायमानस्य प्राणोपरि-
माव प्रसत्वेदानीं मान प्रसत्तिति-यद्देव भिमिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येष्विति । 'उ' शब्दोऽचर्यः । वाऽपि
मात्रा सोमे कृता, 'सपन्नम्' सोमस्य पितृत्वात् 'मनुष्येषु' व्यवहार्यं प्रस्य-ऋद्राहकद्रोणादिका 'मात्रा'
सम्पन्ना । " यो चापि "-इत्यत्र उकारः प्रलेषः । 'अपि च' 'या उ' 'व' 'अन्या मात्रा' एकद्विज्यादि-
सङ्ख्याप्रयुक्ता, सापि सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमेनेमाने मन्त्रं विधाय व्यावष्टे-स भिमिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते इत्यादिना । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्दे-
शस्य वसुरुद्राणां तद्विशेषणतया निर्देशस्य च प्रयोजनमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादिना । 'यज्ञस्य' सोम-
याप्तस्य 'इन्द्रो देवता'; "प्रातःसुतमपिबो हयश्याम्यन्दिनें सवनं केवल ते । ससुतुभिः पितृव रन्धेभिः"-
(ऋ. सं. ३।३२।७) इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् " इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता "-

इयेनाय त्वा सोमभृत ऽडिति । तद्गायत्र्यै मिमीतेऽश्रये त्वा रायस्पोपद
 ऽडित्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्र्यै मिमीते स बुद्धायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोम-
 माहरत्नेन सा इयेनः सोमभृतेनैवास्या एतद्दीर्घेण द्वितीयं मिमीते ॥ १० ॥
 (त्वेऽथ) अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितां वै बहूः पञ्च वा
 ऽऋतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥
 तमभिमृशति । युक्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां बुदुरावन्तरिक्षे ।
 तेनास्मै यजमानायोरु राये कृडुथधि दात्रे व्योच ऽडिति सुत्र वा ऽएपोऽये

“ इयेनाय त्वा सोमभृते ”—(वा. सं. ६ । ३२) इति । तद् गायत्र्यै मिमीते । “ अन्नये
 त्वा रायस्पोपदे ”—(वा. सं. ६ । ३२) इति । अग्निर्वै गायत्री । तद् गायत्र्यै मिमीते । सा
 यद् गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—त्नेन सा इयेनः सोमभृत । तेनैवास्या एतद्दीर्घेण
 द्वितीयं मिमीते ॥ १० ॥

अथ यत् पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितां वै यतः । पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य । तं
 पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पञ्चकृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

तमभिमृशति—“ यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमाना-
 ह्युक्तम् । ‘ वसुमते रुद्रवतं ’ इत्यादौ ब्रह्मर्षिरेन्द्रशेखरप्रतांतेः इन्द्रप्रधानभूते मुख्य मागिनं कृत्वा ब्रह्मा-
 दीनिषि ‘ अन्नामजति ’ पथाद्भागिनः कर्तोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृन्वन् मवर्तति यावत् । “ इन्द्राय त्वाभि-
 मातिमे ”—इत्यत्राभिमातिशब्दः सनात्मभिश्च इत्याह—सपत्नो वा अभिमातिरिति । “ इन्द्राय त्वाभिमा-
 तिमे ”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुषं प्रशंसति—सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिविमागसमये
 मुख्यस्य राज्ञो देवो मागः प्रातिशिवकः, ॥ प्रथममेवापोमृत्यु पश्चात् ॥ स्वयं विमजन्ति, देव रुद्रवत्स्वि-
 न्द्रेभ्यः देवतान्तरसम्बन्धवन्तरेण केचन उदार कृतो भवति । श्रेष्ठत्वं वाचमभिमातिहेतुत्वम् । यतोऽपमभिमा-
 तिहाः, अत उदारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इयेनाय त्वेति । ‘ इयेनाय त्वा ’—‘ अन्नये त्वा ’—इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यमाह—तद्गायत्र्यै मिमीत
 इति । ‘ सोमभृते इयेनाय ’ इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याद्यत्र तदुपपादपनि—स यद्
 गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति । आन्वयमित्यस्य, गायत्र्यर्थत्वं ॥ एतत्त्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् ।
 तत्रैवमेवावगन्तव्यम्—“ अग्नेर्गायत्र्यमवत् ”—इति भन्ववर्णात् गायत्र्या निदानमग्निः; अतो जन्मजनकयो-
 रमेदेरेवारेण गायत्र्यर्थता स्यादित्यभिप्रेत्य “ तद्गायत्र्यै मिमीते ”—इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानवत्पञ्चकृत्वा प्रशंसति—अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीत इति । “ एकमन्त्राणि कर्माणि ” इति न्याय-
 स्यैस्सामिभिरान्त्राणां पञ्चत्वान्मानमपि पञ्चकृत् इत्यर्थसिद्धम् । गनात्मपनादिसत्रस्य संवत्सरसम्मितायत्नं प्रति-
 रम् । ‘ तस्मात् ’ ‘ पञ्च कृत्वः ’ मानं प्रशंसत्यम् । “ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ”
 (वा. थौ. सू. ९ । ६२) इति सूत्रम् ॥ ११ ॥

मित्यस्य सोमस्य समन्त्रकमभिमतानं विधत्ते—तमभिमृशति यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति । (“ यत्ते इति

१-‘ उदारवत् ’ इति वा. पु. पाठः २-‘ संवत्सरसम्मितायाः संवत्सरसम्मिताः । अतो मानवत्पञ्चकृत्वाद्वादेन पञ्चार्थात्पञ्च
 संवत्सरसम्मिता इत्यभिप्राये । इति वा. पु. पाठः ।

देवानां हविर्भवत् तद्धेक्षाञ्चक्रे मेव सर्वेणैवात्मना देवानां हविर्भवमिति
स एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वत् । तेऽस्यैतेनैवास्तास्तनूराभुवन्त्स कृत्स्न एव देवानां
हविरभवत्तथो ऽयुवास्येषु ऽएतेनैवास्तास्तनूराप्रोति स कृत्स्न एव देवानां
हविर्भवति तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥

(त्य)अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । (त्या)आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्विं-
णापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते ता इ स्वमेव
व्यश्चेरुः कुस्मै नु व्ययं तिष्ठेमहि आभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सुर्वं वा
ऽइवमिन्द्राय तस्थानुमास युदिदं किञ्चापि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

योरु राये कृञ्चयधि दात्रे बोधः—(वा.सं.६।३२) इति । यत्र वाऽएषोऽग्ने देवानां हविर्भवत् ।
तद्धेक्षाञ्चक्रे—मेव सर्वेणैवात्मना देवानां हविर्भवमिति । स एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वत् । तेऽस्यैतेनैवास्तास्तनूराभुवन्त्स कृत्स्न एव देवानां हविरभवत् । तयोऽएवा-
स्येष एतेनैवास्तास्तनूराप्रोति । स कृत्स्न एव देवानां हविर्भवति । तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुः । तेनैवैतद्विंणापः स्यन्दन्ते । तस्मादेनाः

मिताळम्भनम्” इति का.श्री.सू. २।६३) हे सोम । ‘ते’ तव ‘यत्’ ‘ज्योतिः’ युतिमर्धं ‘दिति’ अस्ति,
‘यत्’ ‘युयिन्यां’ ऽपोति, बहुलरूप. सोम. ‘यत्’ अपि ‘उरो’ विसर्गेण ‘अन्तरिक्षे’ बोधशकलामकः,
‘तेन’ सर्वेण तव स्वरूपेण सहितः सन् ‘अस्मै’ अग्निपुण्वते ‘यत्रमानाय’ ‘राये’ तस्य धनार्थम् ‘उर
कृषि’ प्रभूत कुर । तव शरीरमिति शेषः । ‘दात्रे’ हवि.प्रदात्रे ‘अभिवोवः’ यत्रमानेन वचनमभिवचनम्,
मदीपोऽय सर्वेषा अनुप्रादा इति प्रवृत्तिर्व्यर्थः ।

सोमस्य लोकान्तरस्थान्यादास्य यत् परिग्रहमिधानम्, तदाख्यायिकामुखेन प्रशंसति—यत्र वा एषोऽग्ने
देवानामित्यादिना । ‘यत्र’ यत्काले ‘अग्ने’ शब्दे. प्राक् ‘देवानां’ ‘हविः’ बभूवत् ‘सोमः’ ‘ता’ तदा
अह ‘सर्वेणामना’ ‘देवानां’ ‘हविः’ ‘मा भूवम्’ न भवामि ‘इति’ विचार्य, ‘पु’ त्रिषु ‘लोकेऽ’
स्वा. ‘तनूः’ विन्यधत् ‘विमज्य’ स्थापितवान् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृष्वत् इति । ‘तद्’ कृतान्तं ‘देवाः’ ‘अस्पृष्वत्’ । “स्यु प्रीतिवलययोः” (धा.
पा. स्वा. प. १३) मलोत्तरुद्धितन्यापार कृतवन्तः, ज्ञातवन्त इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’
लोकत्रयस्थिताः ‘तनूः’ ‘एतेन’ “यत् ते सोम दिति ज्योतिः”—इत्यदिमन्त्रेण ‘आप्नुवन्’ प्राप्तवन्त.
‘सः’ ‘कृञ्च एव’ अविकल एव ‘देवानां हविरभवत्’ । तयो एवेत्यादि, स्थान्तावाक्यवद्गपाल्येयम् ।
तस्मादेवमिति निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुः । तेनैवैतद्विंणापः स्यन्दन्ते । तस्मादेनाः

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (त्सु)सुर्व्वं वै म ऽइदं तस्थानं यदिदं किञ्च तिष्ठध्वमेव
म ऽइति ता होचुः किं नस्ततः स्यादिति प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य गुह्य
इति तथेति ता अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृहीत तद्-
देना उरसि न्यगृहीत तस्मान्निष्प्राभ्या नाम तथैवेना एतद्यजमान उरसि
निगृहीते सु आसामेष प्रथमभक्षः सोमस्य गुह्यो यन्निष्प्राभ्याभिरुपसृजति १५

स्पन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते । ता इ स्वमेव वशं चेहः । फस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभि-
र्वृत्रो हत इति । सर्वं वाऽइदमिन्द्राय तस्थानमाप्त—यदिदं किञ्च—अपि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । सर्वं वै मऽइदं तस्थानम्—यदिदं किञ्च तिष्ठध्वमेव । मऽइति । ता होचुः—
किं नस्ततः स्यादिति । प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य राज्ञ इति । तथेति । ता अस्माऽअतिष्ठन्त ।
तास्तस्थाना उरसि न्यगृहीत । तद् देना उरसि न्यगृहीत । तस्मान्निष्प्राभ्या नाम । तथैवेता एत-
द्यजमान उरसि निगृहीते । स आसामेष प्रथमभक्षः सोमस्य राज्ञः, यन्निष्प्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

निष्प्राग्माख्यामुखेन प्रशामति—आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्त्वियादिता । ' तेनैव वीर्येण ' केनाप्यवध्यो
वृत्रोऽस्माभिर्हत जयेवमत्स्येन ' एतत् ' इदानीमपि ' अहः ' ' स्पन्दन्ते ' वगेन गच्छन्ति । यस्मादेव
तस्मात् ' स्पन्दमाना. ' ' एनाः ' आप. ' न किञ्चन ' वस्तु, लोष्टकाष्ठपाषाणदिकं ' प्रतिधारयति ' प्रति-
यत्नानि, किन्तु, ' ताः ' आराः ' स्वमेव वश ' स्वतन्त्र यथा मवति तथा विश्रम्भेण ' चेहः ' अगच्छन् । तथा
स्वातन्त्र्ये कारणमाह—कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इतीति । सर्वस्यापि लोकस्य घातको
वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्वीर्यतः, अतो ' वय ' ' कस्मै ' अन्यस्मै ' तिष्ठेमहि ' आरमान प्रकाशयेमेति । इत्यमप,
स्वातन्त्र्य प्रतिपाद्य, तासामिन्द्राधीनत्व प्रतिपादयति—सर्वं वा इदमिन्द्राय तस्थानमासेति । ' तस्थानम् '
इति तिष्ठतेः कानचि रूपम् । (पा. सू. ३ । २ । १०९ । १०९ सू.) कैमुतिकन्यायसिद्धपर्यमाह—अपि
योऽयं पवते इति । ' योऽय ' दुर्बलत्वेन प्रसिद्धो वायुः ' पवते ' सोऽपि इन्द्राधीनः स्थितशान् किल, किमु
वक्तव्यमेतत् सर्वमिन्द्रवशे स्थितमिति ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अयं ' स इन्द्रः ' एवम् ' अब्रवीत् ' । ' यत् ' ' किञ्च ' ' इदं ' भूतजात
' मे ' मर्द्य स्थितम्, अतो यूयमपि ' तिष्ठध्वमेव ' न गच्छत ' इति । अय तेन तथोक्ताः ' ताः ' आपः,
वयं तिष्ठेमहि, ' नः ' अस्माकं ' ततः ' ' किं ' लब्ध ' स्यात् ' ? ' इति ' अब्रुवन् । अथ तासामिन्द्रः
' सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्षे ' इतरेभ्यो देवेभ्यः प्राक्, अभिषक्काले ' एव ' ' व. ' अस्तु ' इति ' प्रादात् ।
' ताः ' अस्तु ' तथेति ' अङ्गीकृत्य अस्मै ' इन्द्राय ' अतिष्ठन्त ' ॥

प्रसङ्गात् निष्प्राग्माख्यनिर्वचनमाह—तास्तस्थाना उरसि न्यगृहीत इति । इन्द्रशोरसि निगृहीतत्वात्
' निष्प्राग्माः ' इति तासामेषां नाम सम्प्रत्ययम् । " इन्द्रहोर्मच्छन्दसि " (वे. प्र. ३ । १ । ८४ वा १.) इति इकारस्य
मत्वम् । निष्प्राग्मा इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवेताः एतद्यजमान उरसि निगृहीत इत्यर्थः । अत्र
विधिरुक्त्यो निगृहीत्यादिति । न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याद्यङ्गश्च अभिषक्काले ताभिः ससर्गे एव भक्ष इत्याह—
स आसामेष इति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । श्वात्रा स्य वृत्रतुर इति शिवा ह्यापस्तुस्मादाह श्वात्रा
 स्थेति वृत्रतुर इति वृत्रं ह्येता अग्रद्वयो गूर्ताऽवमृतस्य पत्नीऽित्य-
 मृता ह्यापस्ता देवीर्द्वित्रेभ्यं यज्ञं नयतेति नात्र तिरोहितमिवास्त्युपहृताः
 सोमस्य पिबतेति तदुपहृता एव प्रथमभक्षार्थं सोमस्य गुह्यो भक्षयन्ति ॥१६
 (न्यु) अथ प्रहरिष्यन् । (न्यु) अं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा ऽअहं
 प्रहरामि न तुभ्यमिति यो न्वेवेसं मानुषं ब्राह्मणं हन्ति तं न्वेव परिच-

स उपसृजति—“ श्वात्रा स्य वृत्रतुरः ”—(वा. सं. ६।३४) इति । शिवा ह्यापः । तस्मादाह—
 श्वात्रा स्थेति वृत्रतुर इति । वृत्रं बोना अग्रन् । “ रायो गूर्ताऽवमृतस्य पत्नीः ”—
 (वा. सं. ६।३४) इति । अमृता ह्यापः । “ ता देवीर्द्वित्रेभ्यं यज्ञं नयत ”—(वा. सं. ६।३४)
 इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ उपहृताः सोमस्य पिबत ”—(वा. सं. ६।३४) इति ।
 तद् उपहृता एव प्रथमभक्षे सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्—यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेद्—अमुष्माऽअहं प्रहरामि, न तुभ्यमिति । यो न्वेवेसं
 मानुषं ब्राह्मणं हन्ति—तं न्वेव परिचक्षते अथ किम्—य एतम् । देवो हि सोमः । अग्निवाऽप्यनेतद्—

उपसृजति—स उपसृजति श्वात्राः स्य वृत्रतुर इत्यादिना । श्वात्र—शब्दस्याभिप्राय-
 माह—शिवा ह्याप इति । यद्यपि “ श्वात्रमिति श्वित्रनाम् (नि. ४।१।१४) आसु भतन भवति ”—
 (नि. १।१।३) इति निरुक्तम्, तथाप्यक्षरसोमस्याभिर्नृवाहितिन्यापेन श्वात्रशब्दविलेखनेन शिवशब्द-
 प्रतिमातादाय च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः “ श्वात्राः स्य ” इत्यभ्युक्तमित्यर्थः । यस्मात् ‘ एताः ’ आपः
 वृत्रमग्रन् ’ तस्माद् वृत्रतुरः । इति ’ मन्त्रो मूले । तुवीं हिसार्यः (वा. प्र. स्वा. १. १०१) । वृत्र
 त्वन्ति प्रन्तति वृत्रतुरः । ‘ अमृतस्य ’ ‘ पत्नी ’ पालयित्र्यः । यदि स्यादमुष्मा न भवेत्, तर्हि
 तादानीनामपि स्वामिचमेव नोपपद्यत इत्यनया प्रमादया “ अमृता ह्यापः ”—इति ब्राह्मणम् । प्रतिशिवायक
 विश्वम्माह—ता देवीर्द्वित्रेति । मन्त्रमागस्य स्वार्थतामाह—नात्र तिरोहितमिवास्तीति । इदानीन्तन
 सोमनालविषयमुपहृताम् “ उपहृताः सोमस्य पिबतेति ” मन्त्राभिप्रायानुयायतमिति दर्शयति—उपहृता एव
 प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति । मन्त्रान्यायमर्थः सम्पन्न—हे निशान्वा आपः । यज्ञं श्वात्राः स्य
 शिवा मवथ, ‘ वृत्रतुरः ’ वृत्रस्य हिसका. स्य, ‘ रायः ’ धनस्य ‘ गूर्ताः ’ उपपयित्र्यः । “ एतौ उपपन्ने
 (वा. प्र. सु. आ. १९) “ नक्षत्रमित्यत्र—” इत्यादिना निरुक्तितो मूर्त्त-शब्द (पा. सू. ८।१।१९) । ‘ अमृतास्य
 ‘ पत्नी ’ पालयित्र्यः स्य । अतस्तादृशदिशोपेता ‘ देवीः ’ हे देव्यः । ‘ देववा ’ देवान् प्रति ‘ इम वज्र
 सोमामक ’ नपत ’ प्रापयत, ‘ उपहृताः ’ अनुज्ञानाः सत्यो यज्ञं ‘ सोमस्य ’ सोम पिबतेति मन्त्रार्थः । “ श्वात्रा
 स्थेत्याश्रितिति निशान्वाः ”—(वा. श्री. सू. ९।६९) इति कात्यायनः ॥ १६ ॥

यदुक्तं तेन “ प्रहरिष्यन् देव्य मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति । अमृते तृणम् । मा
 मेरेति प्रहरति । एव त्रिः—(का. श्री. सू. ९।६९—६९) इति, तद्विदवाह—अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना ।

१—“ अविद्यमाने सामान्येऽव्यवसरेऽव्यवसायानिर्णयान्तेव विदुषाश्च ” इति नि. २।१।१ । २—अविद्यमानेऽव्यवसरेऽव्यवसायानिर्णयान्तेव विदुषाश्च ।

क्षतेऽथ किं यत्तुं देवो हि सोमो मृन्ति वाऽएनमेतद्युदभिपुण्वन्ति तमे-
तेन मृन्ति तथा त इदेति तथा सुर्जीवति तथाऽनेनस्य भवति युद्यु नु
द्विष्यादपि तुणमेव मनसा घ्यायेत्तयोऽनेनस्य भवति ॥ १७ ॥

स प्रहरति । मा भेर्मा संविकथा इति मा त्वं भेर्पीर्मा संविकथाऽअमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्यमित्येवेतदाहोर्न घत्स्वेति उंसं घत्स्वेत्येवेतदाह
धिपणे वीह्वी सती वीह्वयेथामूर्जं दधाथामितिमे ऽपुवैतत्फलके आहु-
वित्युहुक ऽआहुः किञ्च तत्र योऽप्येते फलके भिन्द्यादिसे इ वे द्यावापृथिवी
ऽएतस्माद्ब्राह्मणतात्सुर्जेते तुदाभ्यामेवेनमेतद्द्यावापृथिवीभ्याथं
शमयति तुयेमे शान्तो नु दिनस्त्यूर्जं दधाथामिति उंसं दधाथामित्येवतु
दाह पाप्मा इतो न सोम इति तुदस्य सुर्वं पाप्मानथं इन्ति ॥ १८ ॥

यदभिपुण्वन्ति । तमेतेन मृन्ति । तथा त इदेति, तथा सुर्जीवति, तथाऽनेनस्य मृन्ति । यद्यु न
द्विष्याद्-अपि तुणमेव मनसा घ्यायेत् । तयोऽनेनस्य भवति ॥ १७ ॥

स प्रहरति-“ मामेर्मा सं विकथाः”-(वा. सं. ६ । १५) इति । मा त्वं भेर्पीः, मा सं
विकथाः, अमुष्माऽअहं प्रहरामि-न तुभ्यम्-इत्येवेतदाह-“ ऊर्जं घत्स्व ”-(वा. सं. १ । १५)

‘ अमुष्मे ’ हेहे; अत्र सोमशर्मण इति हेहेर्नाम मनसा गृहीत्यान्, प्रहरामि प्रक्षिपामि, पाषाणरूपं वज्रमिति
शेषः । हे सोम ! ‘ न तुभ्यमिति ’ नैव प्रहरणं चेत् को वाच इति, तत्राह-यो न्वेदेमं मानुषं ब्राह्मणमिति ।
अत्यन्तदौर्भाविकरूपमितीमं ब्राह्मणमिति विशेषितम् । ‘ त ’ आह्वयण्य इत्यात्, परिचक्षते ’ ‘ नैव ’ छत्वेव ।
‘ परिचक्षते ’ दृष्टत्वेन वर्जनम्, ‘ अथ ’ ‘ कि ’, वक्तव्यमिति शेषः । ‘ एतं ’ माहात्म्यवन्त पुरोवर्तिन वो
इन्ति, ॥ परिचक्षत इति किमुत्तर्यर्थः । कैमुतिकस्यामस्य ब्रह्मवाह-देवो हि सोम इति । हि-वान्दो “ देवो
वे सोम ”-इत्यादिश्रुतिप्रतिद्विवोतवार्थः । अस्तु तथा, यदि इन्तिः स्यात्, सैवात्र कुत इत्यत आह-
मृन्ति वा एनमिति । प्रमूष्याह्वयतिमिदम् । ‘ एते ’ शत्रुनामग्रहणपूर्वकमभिपुण्वन्तः ‘ त ’ सोम ’ न मृन्ति ’
‘ तथा ’ द्रष्टव्यत्वमावनायां स्थापनात् । ‘ अतः ’ अस्माद्धननमकाशात्, अस्मात्- स्थानात् । ‘ तथा ’ सति
अभिपुण्वन्तोऽध्वर्योः ‘ अनेनस्य भवति ’ न विद्यते एनः पाप यस्य सः अनेनाः, तस्य मावः अनेनस्य मवति ॥

द्वेष्यामेवे तत् कथमित्याशङ्क्याह-यद्यु न द्विष्यादपि तुणमेव मनसा घ्यायेदिति । अमुष्मे तुणाम
वज्रं प्रहरामि, हे सोम ! न तुभ्यमिति व्ययेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरणमेतद् मन्त्रं विषयं व्याचष्टे-स प्रहरति मामेर्मित्यादिना । मा मेर्मिति एद व्याचष्टेनैव द्रष्टव्यत्वमाव-
नायां एत प्रयोजनं प्रागुक्तम्, एदेव मामेर्मिति मन्त्रमागस्यापि तादृश्यमिति व्याचष्टे-माभेर्मा संविकथा
इति, मा त्वं भेर्पीर्मा संविकथा अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्यमित्येवेतदाहिति । ‘ एतद् ’ मामेर्मिति
मन्त्रवाक्यम् । ऊर्जं घत्स्व इत्याह्वयनामसु पाठात् (निर्व. २ । ७ । १५) अत्रावतारो रमो विवक्षित इति
व्याचष्टे-रसं घत्स्वेत्येवेतदाहिति । “ धिपणे वीह्वी ”-इति मन्त्रमागस्य विकणफलके अर्थ इति केवात्रि-

स वै त्रिरभिपुणोति । त्रिः सुम्भरति चतुर्निग्राभमुपैति तदृश दशाक्षरा
वै विराट् वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

इति । गं धत्स्वेत्वेतदाह । “ धिषणे वीह्वी सती वीह्वयेथामूर्जं दधायाम् ”—(वा. सं. ६ । ३५) इति । इमेऽप्येवत् फलके आहुः-इत्यु हैकऽआहुः । किं नु तत्र-योऽप्ये फलके भिन्द्यात् । इमे इ वै द्यावापृथिवी । एतस्माद्ब्राह्मण्यतात्पर्येते । तदाभ्यामेवेनमेतद् द्यावापृथिवीभ्यां शमयति तथेमे । शान्तो न हिनस्ति । ऊर्जं दधायाम्-इति । रसं दधायामित्येवैतदाह । “ पाप्मा हतो न सोमः ”—(वा. सं. ६ । ३५) इति । तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्ति ॥ १८ ॥
स वै त्रिरभिपुणोति, त्रिःसम्भरति, चतुर्निग्राभमुपैति-तदृश । दशाक्षरा वै विराट् वैराजः सोमः । तस्माद्दशकृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

दाधारणा भतम् ; तन्मत विराकर्णुमुदाहरति-इमे एवेतत् फलके आहुःइत्यु हैक आहुःइत्यादिना । प्रप-
मम् ‘आहु’ इति शब्दस्य पदानि ‘ धिषणे ’ इत्यादीनि । ‘ एतत् ’ एतस्मिन् वासने ‘ इमे ’ सोमाधारभूते
‘ फल्के ’ कुर्वन् इत्यर्थः । ‘ इति ’ अनुमर्षमेकशक्तिन आहुः । ‘ नु ’ प्रस्ने । ‘ किं ’ ‘ तत्र ’ न्दधि-
मने, विपत इति शेष । विपत एवेत्याहुःपाह-योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति । यथेते च द्वे त्वाता, तर्हि
कदाचिदपि भग्ने स्थाताम्, अतः किल तत्रेभ्यर्थः । इदानीं स्वाभिमतमर्थं सोपपत्तिकं दर्शयति-इमे इ वै
द्यावापृथिवी इत्यादिना । अत्र विषणे अन्वये, तथोर्दाकर्णमाशास्यते, तत्र सति शैथिल्यकारणे उपरयते,
अतस्तत्प्रमत्तिमाह-एतस्माद् ब्राह्मण्यतात्पर्येते इति । ब्रह्मर्षिसकान् अभिषवायीयतर्हसकाशात्
‘ इमे द्यावापृथिवी ’ सरेजेते ‘ फल्पेते । ‘ द्यावापृथिवीम्याम् ’ इति चतुर्धादिबन्धनम् । ‘ एतत् ’ इदानीम्,
आम्यामर्षाय ‘ एन ’ येह्वं शमयति ’ शान्त करोति, यथासौ उल्हेकावक्षेयाया द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति
तथा करोति । ‘ तथा ’ सति, “ धिषणे वीह्वी सती वीह्वयेथाम् ”-इत्यभिधाने सति ‘ शान्तः ’ अमी पत्र इति
‘ इमे ’ द्यावापृथिव्यौ ‘ न हिनस्ति ’, प्रोक्ताहनेन तयोर्दृष्टव्यस्य प्राप्तत्वादिति भावः । गत उगार्थशब्दः ।
“ पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिक फल मा या सन्तासन्ति च देवताभूतस्य
सोमस्याभिषवकपो कथोऽन्वयेष्वि सम्पावित इति तर्पयेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्त काल्याणनेन-“ एव त्रिरभिपुणोति ”-इति, तस्मिन् त्रिव विराट् सम्भरणनिर्वाहोपायनयोः सहस्रया
सद् समुच्चित्य प्रथमति-स वै त्रिरभिपुणोतीत्यादिना । ‘ त्रिः सम्भरति ’ त्रिः मन्त्रिर्दयति । निरापोपायनम्
प्रामपादित्यादि मन्त्रव्य, तत्रतुर्वारं कर्तव्यम् । ‘ तत् ’ मिश्रित्वा ‘ दश ’ सम्भवन्ते; विराट्कृतस्य दशा-
क्षराणि, सोमोऽपि वैराजः विराट्सम्भर्त्वा, पञ्चहत्तो यज्ञया मिमोने पञ्चकृत्वस्पर्णाविति दशसहस्रया मिलत्वात्;
अतो वैराजस्य सोमस्य समन्वाद्य अभिषवादिगता दशसहस्रया प्रशस्त्या । ततोऽत्र सम्भरणत्रित्वत् निरापोपा-
यनचतुष्टयस्य च विधिनिर्देशादेव द्रष्टव्यं. (श. प. १।१।१४-१६) ॥ १९ ॥

१-‘ अनुभवा ’ इ क. पा । २-‘ वीह्वी ’ इत्यादिषु पाठ-कचित् । ३-‘ द्यायाम् ’-इ क. पा । ४-‘ द्यावापृथिवी-
सकाशात् ’ इ क. पा. । ५-‘ वज्र ’ इ क. पाठः । ६-एव त्रिरभिपुणोतीत्यादि निरापोपायनम् । क. पा. सू. १।१९।
७-‘ निष्पद्यति ’ इ क. पा. । ८-अहत्त्व एवदृष्टव्यं द्यावकृतत्वं । सन्तं चतुर्धाः चतुर्धास्यत्कर्णो मन्त्रवर्तकामस्य ।
१८. को. सू. १।१०-११ ।

(त्यु) अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव
तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुधुंस्पृशेयेति
तमेतद्देवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन्त्यन्निग्राभमुपायं-
स्तुथो ऽएवैनमेप एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुधुंस्पृशयति
यन्निग्राभमुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपागुदगधरुक्सर्व्वतस्त्वा दिश ऽआधावन्तिवृति तदेन-
माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुधुंस्पृशयत्यम्ब निष्पर समरीर्विदा-
मिति योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तुस्मादाहाम्ब निष्परोति समरीर्विदा-
मिति प्रजा वा ऽअरीः सम्प्रजा जानतामित्येवेतदाह तुस्माद्या ऽअपि
विदूरमिव प्रजा भवन्ति समेव ता जानते तुस्मादाह समरीर्विदामिति ॥ २१ ॥

अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वाऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव-तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावा, आभिर्दि-
ग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशेयेति । तमेतद्देवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्श-
यन्-यन्निग्राभमुपायन् । तयोऽएवैनमेपएतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पर्शयति-
यन्निग्राभमुपैति ॥ २० ॥

स उपैति-“ प्रागुपागुदगधरुक् सर्व्वतस्त्वा दिश आधावन्तु ”-(वा. सं. ६ । ३६)
इति । तदेनमाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पर्शयति । “अम्ब निष्पर समरीर्विदाम्”-
(वा. सं. ६ । ३६) इति । योषा वा ऽअम्बा । योषा दिशः, तस्मादाह-अम्ब निष्परोति । सम-
रीर्विदामिति । प्रजा वाऽअरीः । सम्प्रजा जानतामित्येवेतदाह । तस्माद् या अपि विदूरमिव प्रजा
भवन्ति समेव ता जानते । तस्मादाह-समरीर्विदामिति ॥ २१ ॥

अथ निग्राभोपायनमन्य प्रसंसति-अथ यन्निग्राभमुपैति, यत्र वा एषोऽग्रे देवानां हविर्बभूवेत्या-
दिना । इमा दिशोऽभिदध्याविति ! अभिष्यान् मैथुनविवर्धनम् । अभिष्यान्प्रकारमाह-आभिर्दिग्भि,
रिति । ‘ मिथुनेन ’ तद्योगेन, ‘ प्रियेण ’ दिशामभिमतेन, ‘ धाम्ना ’ अथ शतरेण ‘ सस्पृशेयेति ’ । यद्वा,
दिग्भिः मिथुनेन प्रियेण धाम्ना दिशा मिथुनाह्येन प्रियेण धाम्ना शतरेण सस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एव
कामयमानस्य सांमस्य निग्राभोपायनेन ‘ देवाः ’ ‘ आभिर्दिग्भिः ’ स. ‘ मिथुनेन प्रियेण धाम्ना ’ ‘ समस्पर्शयन् ’
सयोगमकारयन्, निग्राभोपायनमेव सस्पृशे इत्यर्थः । तथो यद्देवैरिति । दार्ष्टान्तिकं वाक्यं दृष्टान्तवद्
व्याख्येयम् । यद्वा पूर्व्वं सङ्घातविधिः सः, यन्निग्राभमियत्र तु यत्तद्भूमिपुंस्य विधिरवगन्तव्यः ॥ २० ॥

तत्र मन्त्र विषय प्रसंसति-स उपैति प्रागुपागित्योदिना । अयावतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् ।
अधरागिति, उदकप्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते (“ अजर्लुक् ” इति । पा. सू. १ । ३ । ३०)
पधात्पुरस्तादधरादुदकादित्यादिषु तथा दर्शनात् । प्रागाद्या दिशान्दक्षिणामिन्वो देवता हे सोम त्व सर्व्वतः

(त्य) अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽण्योऽग्रे देवानाथं हविर्भूवत् तद्वेक्षाञ्चक्रे मेव सुव्येणेवात्सुना देवानाथं हविर्भूवन्निति तस्य वा जुष्टतमा-
तनूरुस तामपनिदधे तद्वै देवा अस्पृष्वत ते होचुरुपैवेतां प्रवृहस्व
सुहोव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपश्रावृहत स्वा वै म ऽप्येति
तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥

(मा) अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्दभिषुण्वन्ति तद्दुदेनं
तन्वते तुदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स युञ्जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो
इ वै नामेतद्दुद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वाऽण्योऽग्रे देवानां हविर्भूवत् । तद्वेक्षाञ्चक्रे-मेव सुव्येणेवात्सुना
देवानां हविर्भूवन्निति । तस्य वा जुष्टतमा तनूरुस-तामपनिदधे । तद्वै देवा अस्पृष्वत । ते
होचुः-उपैवेता प्रवृहस्व सुहोव न एतया हविरेधीति । ता दूरऽइवोपश्रावृहत-स्वा वै मऽप्येति ।
तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्-यद्भिषुण्वन्ति । तद्दुदेनं तन्वते-तदेनं जन-
यन्ति । स तायमानो जायते । स यत्र जायते तस्माद्यज्ञः, यज्ञो इ वै नामेतद्-यद्-यत्र इति ॥ २३ ॥

सर्वस्मात्प्रधानान्, आङ्गबन्तु सम्भोग्यंमङ्गात्तन् । दे अन्व हे सोमे निष्पर नितय मोमस्य कामे पूर्वोऽ-
परस्पर बुवागा इत्यर्थः । तथा अरा अर्ध प्रजा, पुत्रादिरुना सविदा विप्रकृष्टमदि सोम विददा संजान-
तानित्यर्थः । प्राणपानिज्यादेभेप्रप्रथममास्य तात्पर्यमह- ' नदेवमाभिर्दिग्भिर्मथुनेन प्रियेण धात्रा सपरशय-
तांति ' । तत्तेन मन्त्रपादेन । गन्तव्यन् । अथ निष्पेत्यन्व तात्पर्यमाह- ' योषा स अयेति ' । अन्वेति
मातरि प्रनिदे । स्वनिमग्नोर्विन्माद्यन्वस्योऽर्धं च्क । समोच्चिदामिष्येत्स्व्याचष्टे । प्रजा वा अरौरेत्या-
दिना । अनेदि च्क इति पुत्रादिप्रजात्पत्तेः प्रजात्पत्तेः । प्रजा सविदां नवानताभित्येनदारेनि
वाऽनेदि रूपमिति शशङ्क भवति । सञ्जानतः सऽन्वमेकमतस्य च प्रचुरन्वित्यर्थः । उक्तमर्थमिदानीज-
न्वद्वारप्रतिदद्या मन्त्रयति । तस्माद्य अदि विदुरन्वित प्रजा भवति तमेव जानत इति । यस्मान्मन्त्र एवमुक्त
तस्मात्पिपुविदुरन्वित दूरेदेऽर्धे प्रजा भवति ता मजानत एव ॥ २३ ॥

अथ सोमस्यानिषवप्रनगात्तनामनिर्वचन दर्शयति-अथ यस्मात्सोमो नाम यत्र वा ऽण्योऽग्र इत्यादिना ।
एतानोमानिभेनमत्राद्वेदवद्वेषाहयेनम् । अपि निदधे अगमप्यान्वच स्थानितयत् । एतामपरतारितां तन्
उपप्रवृहस्व तत्र स्मोः प्रोचन । एतया तन्वा सहेव नो हविरेधि मत्र । एवमुक्तः सोमः ता दूरतर इव अत्यत
दूरदेशे प्रवोयद्रावृष्टत एवमप्रयत् । किं कुर्वन् इ स्वा वै म ऽप्येति वदन् । एषा तद् मे मम स्वा स्वसोषा
वार्मायेतिवदन् । ' स्वा मं ' एवमुक्तनामसोमनाम सम्पन्नम् । वृषेदेरादिवाऽभिमनरूपमिदि- ॥ २२ ॥

अथ सोमान्यानिषवमभ्यर्णोदिरापहात्तनामनिर्वचन दर्शयति-अथ यस्माद्दु यज्ञो नामेति । ' यस्माद् '
प्रतिनिष्पित्वाद् यद्भव ' यद् ' इति ' नाम ' अयम् । तस्योत्पत्-घ्नन्तीत्यादि । ऊभिषक्तेन हतन
, एन ' सोम ' तन्वते ' सम्मन्त्रयन्तरेमादिना विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुदादनम् । ' सः '
सोम ' तायमान ' तन्व ' जायते ' अतो ' यन् ' परस्मैसा आहृतिमान गच्छन् ' जायते ' पुनः पुन सम्म-
वति । अतो यन् जायत इति ' यद् ' । अतो वस्तुतो ' यद् ' इति तस्य ' नाम, ' तद्दु इति ' परो-
श्रेण व्यवहति (निर. ३ । ४ । २) ॥ २३ ॥

ग्रहान् विगृह्णते । तदा ' तेनैव ' शृत्रवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ' एतत् ' एतेन निगमाम्याम्यो ' ग्रहान् विगृह्णते ' । तत्र
ग्रहणं होतृचमसतकाशाद् मन्त्रिः होतृचमस दशापवित्रस्त्रोषारं धारयित्वा, तत्र सोमरसप्रातिष्य, घातं सप्याप
ग्रहमहणात् । ' योषा वै ' स्त्री खलु ' ऋक् ' सैव ' होता ' ऋचः शस्त्राद्यवयरूपायाः होतृप्रयोज्यत्वाद्-
मेदविवक्षया ऋग्योतेति सामानाधिकार्यम् । तदेनमेतस्या इति । ' एतस्यै योषायै ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा.
सू. २ । ३ । १२ । सू. ब्य. १) । एतस्या योषायाः ऋग्योतृलक्षणायाः सम्बन्धितया ' एन ' सोमम् ' एतद् '
एतेन होतृचमसाद् ग्रहणेन ' प्रजनयति ' पुनस्तयादधति । तस्माद्दोतृचमसादिति पुनर्निर्गमनम् । तस्मा-
न्निगमाम्योदकैर्होतृचमसेन ग्रहान् गृह्णियादिति विधिः ॥ २५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३-९-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽधुरो देवाद् विवातार्थमध्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्मणो गोतहस्रं कनकहृद्यतुलाङ्गुली स्वर्णगर्भं सप्तान्वीन् एजसीरीखिदरातल्लताधेतुमीवर्गभूमीः ।
रजोन्ना द्रवमवाज्जिदिपमहितरथौ सायणि' भिक्षुणार्यो व्यग्राणदिक्ष्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त धटञ्च ॥ १ ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवमनुलः स्वर्णज वर्णमुल्लय. कार्पातीय ऊपावान् शुद्धकृतमवडो रागतं राजपुन्य. ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमनुण' शार्कर चार्कतेजा रत्नाढबो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥१॥

इति श्रीमद्भानुविराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीरत्नहरिहरमहाराजसाक्षाज्यपुरन्दर्रेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३-९ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
अध्वरं नाम तृतीयं काण्डं
समाप्तम् ।

ॐ

श्रीमद्राजसनेपिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

— ❖ ❖ ❖ —

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

चतुर्थं काण्डम् ४ ।

— ❖ ❖ ❖ —

अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

—२०३—

ओम् । प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः । (व्या) व्यानु ऽवपांशुसुवनऽ
सदानु ऽवुवान्तर्नामः ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मयागाः ।

तत्रादौ प्राक्तःसवनीयाः षोडश प्रहाः । तत्रापसुपांशुप्रहः ॥

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः, व्यानु उपांशुसवनः, उदान एवान्तर्नामः ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्धमहेश्वरम् ॥ १ ॥
प्रायुपाशुप्रहाकाण्डे तृतीये यस्मिन्वसितम् । तदादिसोमरोषो यधतुर्ये स निरुप्यते ॥ २ ॥

एकाहाहीनसत्रागमनां सोमयागानां प्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षिणीषाद्युपांशुप्रहात् प्राक्तन प्रयोगाना-
मभिहितं तृतीये काण्डे । उपांशुप्रहादिकः सरुक्तः सोमशेषधनुर्धेऽभिर्धस्यते । उपाशुप्रदमन्त्रेष्वपि “आददे”
इत्यारभ्य—“वाचस्यतये” इत्यतः प्राक्तना मन्त्रान्तृतीयकाण्ड एव विनियुक्ता व्याख्याताश्च । “वाचस्यतये”—
इति मन्त्रो बहिष्पवित्र उपांशुप्रहणे विनियुज्यते । बहिर्प्रहणस्य च प्रयोजनं प्राणस्य बद्धिः सत्रप्रारम्भिन्यन्विरास
पश्यति ‘सोऽस्यायं परादेव’ इति । तदुपपादनायोपोद्गातत्वेनोद्गारो प्राणत्परतामाह—प्राणो ह वाऽअस्यो-
पांशुरिति । ‘अस्य’ सोमयागस्यादौ गृह्यमाणः योऽयम् ‘उपांशुः’ एषोऽस्य क्रतोः सकलस्य वा लोकस्य
प्राणत्वेन प्रसिद्धः । ‘ह वा’ इति निपातद्रव्य्य प्रतिद्विद्योतकत्वेनापीनरुक्त्यम् “तत्रप्रयोगवसेयत्वाद्वाद्वाच्यस्तेषां
स गम्यते । समुपपादिरर्थात्मा वाच्य एव गवादिकः ॥” इति प्रपठय, उक्तं हि निपातानां द्योतकत्वम्—
“ब्रह्ममावाद्सत्रोक्तेरेकातुक्तेः पारिरिधने । गुणामावात्सृतेष्वेषा द्योतकत्वं सुनिश्चितम् ॥” इति । यावता हि
तन्तुनातेन यः षटो निष्पादितः स एव तन्वन्तरेनै निष्पाद्यत इति स्वतन्त्राणामुपादानानामसमुच्चयो युक्तः । यः
एव षटः एकेन दीपेन प्रकाश्यते स एवान्यैर्वहुभिरेपि दीपैरिति निरपेक्षसाधनेष्वपि योर्नरेषु समुच्चयो न विरुध्यते ।
अथवा ह्यस्योक्तं शास्त्रान्तरगतप्राणत्वप्रसिद्धिं वैशम्भः स्मारयति । उक्तं हि तैत्तिरीयके—“प्राणो वा एष
यदुपाशुः”—(तै. सं. ६।४।५) इति । उक्तमुपांशो प्राणत्व इदं वितुम् उपाशुसहचारिणः उपाशुसवनस्य
अन्तर्यामस्य च व्यानेद्रानतामाह—व्यानु उपांशु इति । अन्तर्यामस्य चेतसद्रूपसाहचर्येण उपाश्वन्तर्यामयोर्मध्ये
उपाशुसवनस्योमयसत्परोनासाप्रदानविधानम् । यदाह कात्यायनः—“उपांशुसवनं पाणिना प्रयुज्योदं ब्रह्मव्यानाप
त्वेति सस्पृष्टम्, उपविष्टयो रमिषुष्वन्तिचत्वारः पर्युपवेदनसामर्थ्यात्” (का. श्रौ. सू. ९।१२।१३)
इति । तैत्तिरीयके च—“यं कामयेत प्रमायुक्तः स्वादिद्यसस्पृष्टौ तस्य सादयेद्ब्रह्मानेनैवास्य प्राणापानी
विच्छिन्नचि ताहास्य प्रमीयते । यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्ब्रह्मानेनैवास्य प्राणापानी
सन्तनोति सर्वमायुरेति”—(तै. सं. ६।४।६) इति ॥ १ ॥

(सो) अथ यस्मादुपाशंशुर्नाम । (मा) अशंशुर्वे नाम ग्रहः स प्रजा-
पतिस्तुस्येपु प्राणस्तद्यदस्येपु प्राणस्तुस्मादुपाशंशुर्नाम ॥ २ ॥

तुं बहिष्पवित्राद्गृह्णाति । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सोऽस्यायं पुरा-
डेवु प्राणो निरर्दति तमशंशुभिः पावयति पूतोऽसदिति पद्भिः पावयति
पद्भ्याऽऋतुव ऋतुभिरेवेनेतत्पावयति ॥ ३ ॥

अथ यस्मादुपाशुर्नाम । अंशुर्वे नाम ग्रहः । स प्रजापतिः । तस्यैव प्राणः । तदुपदस्यैव प्राणः-
तस्मादुपाशुर्नाम ॥ २ ॥

तं बहिष्पवित्राद्गृह्णाति । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । सोऽस्यायं पुराडेव प्राणो निरर्दति ।
तमंशुभिः पावयति—पूतोऽसदिति । पद्भिः पावयति । पद् वाऽऋतवः । ऋतुभिरेवेनेतत्पावयति ॥ ३ ॥

उक्तमुपाशो. प्राणस्य प्रशुर्वैकमुपाशुनामस्यु पत्याऽपि स्वर्धितुं पृच्छति—अथ यस्मादुपाशु-
र्नामेति । यस्मात्प्रवृत्तिमिच्छादयमुपाशुरिति प्रसिद्धः किं तदिति ? ' अथ ' शब्दपोषितप्रक-
पदान्नाहारेण वाच्यं पूरणायम् । उत्तरमाह—अंशुर्वे नामेति । गुरतेऽनेनेति कर्णव्युत्पत्त्या ' ग्रहः ' दास्ययं
पात्रमशुनामकम् । तस्य यज्ञसाधनाद्येन यज्ञोपेयचारात्, यज्ञस्य च " यज्ञो वै प्रजापतिः " (तै. भा. १ । १ ।
१०) इति प्रजापति-वप्रसिद्धे, स ग्रहः, प्रजापतिस्तस्य प्रजापत्यात्यकस्य ग्रहस्य प्राणवदन्तश्चरति तेनैव सोम-
स्तः प्राण । तस्योपरमात्मक इत्येवमादध्याशुपरात्मकप्रत्ययतरेष उक्तोपपादनः प्राणस्तस्मादुपगतोऽशु-
मिति सिग्यम् " अथादयं कृष्णत्वाद्ये द्वितीयवा " इति—(पा. सू. १ । ४ । ७९ वा. ९) द्वितीयात्ममाहा-
दुपाशुनामकवमित्यर्थः । यद्वा अशु गृह्णातीति विहितं, सोमग्रहोऽशु, ॥ चानिश्कतया प्रजापत्यपा गृह्यत
इति प्रजापत्यात्मकः, ॥ प्राणरूपेणोपगतो ह्य उपाशु । शिष्ट समानम् । ननु प्राणत्वे नामव्युत्पत्ति-
हेतुरियुक्तम् । नाभि च प्राणस्य हेतुरधुनोऽन्यत इति विपरीतम् । न नामनिष्पत्तौ प्राणत्वं हेतुरधुनेतः ।
निष्पन्न तु नाम प्राणत्वज्ञाने हेतुः, प्राणुक्तः । कास्करावकपोश्च हेतुहेतुपक्षधैपरीत्यं श्रूयमाणेव न श्रूयणम् ।
यतोऽभिर्त्स्योपत्तौ हेतुः, पृथक्प्राणं हेतुरिति ॥ २ ॥

उक्तस्य प्राणात्मकस्य सोमस्य गुणविशिष्ट ग्रहण विधत्ते—तं बहिष्पवित्राद् गृह्णातीति । ' ॥ ' प्रकृतं
प्राणात्मक सोमस्य, पवित्रात् दशापवित्रात् ' बहिः ' श्रूयक पवित्रमन्तरेण गृह्णातीत्यर्थः । अविधाना-
दर्थसिद्धे. पवित्रविरहो नान्तदिश इतिवन्नि यप्रप्तोऽन्यत्वे । नित्यप्राणत्वेन च कात्यायनेन बहिर्हेन सूचितम् ।
आपस्तम्बेन ॥ अर्थसिद्धमपि विशयार्थं सूचितम् । " पवित्रमुत्पामः सादन च न विद्यते " इति । पवित्र-
विरहस्य प्रयोजनमाह—पराश्वमेवेति । ' एतद् ' इति निधानक्रियाया विशेषणम्, तस्याधास्यातामिधेयां
मावता प्रति कर्मत्वादेतदिति तद्विशेषणे दिगीया । ' अस्मिन् ' प्रहास्ये प्रजापतौ ' बहिः ' सुखस्यारक्षम-
प्राणकर्मकमेतन्निरागं करोति । एव चास्य प्रजापतेस्तत्पृष्टतया वा तदात्मकस्य सकललोकस्य ' सोऽयं '
पवित्रयमानः ' प्राणः ' बहिर्गतिः ' निरर्दति ' निर्गन्तव्ये १ " अर्दन्तौ यान्ते, च " (प्या. १. १८ । १)
ननु प्रत्ययान्तरेवावतिष्ठते प्रत्ययमात्ररूपत्वं ह्यभिचारकर्मफलतया प्रतिकूल श्रूयते—" अभिचरता प्रतिलोम
हंतः प्राणानेतास्य प्रतांचः प्रतिलोमि "—(तै. स. ३ । ४ । ८) इति । ततश्च आसपश्चासप्रतिबन्धो न

तदाहुः । (अं) अदंशुभिरुपांशुं पुनाति सुर्वे सोमाः पवित्रपूताऽ
अथ केनास्यांशवः पूता भवन्तीति ॥ ४ ॥

तानुपनिवपति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय

तदाहुः—यद् अंशुभिरुपांशुं पुनाति । सर्वे सोमाः पवित्रपूताः । अथ केनास्यांशवः पूता
भवन्तीति ॥ ४ ॥

तानुपनिवपति । “ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ”—

कदाचिद्भवतीत्यर्थः । पवनसाधनदशापवित्राद् बहिर्भवे विहितं ग्रहणममृतस्यैव रथात् । तथा मा भूदिति । पावन-
मशुक्लणक विधत्ते—तमश्शुभिः पावयतीति । पृथोऽसदिति । इकारलोप (वा. सू. ३ । ४ । ९७)
“ छेटोऽडाटौ ” (३ । ४ । ९४) इत्यङ्गाम । विलस्योर्गरे अशु निषाय तत्र रसावनयनेन ‘ त ’ रसं
शोधयेदित्यर्थः । अतोतानाममृता धिनियोगेणमवादाद्यसिद्धमादानमिति ब्राह्मणे न पृथग्विहितम् । विसृष्टीकरणार्थं
तु सूत्रकारेण उच्यते—“ प्रतिप्रस्थानाश्शुभ्यडादत्ते ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ६४) इति कात्यायनः । “ पडा-
शानमृत्सञ्छिद्यानादाय चर्मणि निषाय ” इत्यापस्तम्ब, शौ. सू. । अशुभिरित्युक्तस्य बहुत्वसामान्यस्य
तद्विशेषे पर्यवसानमाह—पङ्क्तिः पावयतीति । विहितं यद्भवमस्या अशुनाशुत्वरूपसम्पादकत्वेन स्तूपते—
पङ्क्तिं ऋतव इति । सोमरसकर्मकमेतत्पावनमशुत्वरूपैरेवाशुभिः कृतवान् यथेदित्यर्थः । आत्मानां षण्णाम-
शना मध्ये बभ्रुमागेषु एपाशुप्रहणपर्यायेषु त्रिध्वन्यैकैरुभिन्यर्वाये द्वौ द्वावश्च महविले निदप्यात् । यदाह
कात्यायनः—“ आत्मानां च द्वौ द्वावन्तर्दधाति ग्रहणमेदात्, मन्त्रलिङ्गाव ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ७७ । ७८,
इति । महणपर्यायाणां त्रिवद् “ एष्णो अश्शुभ्यामिति ”—(वा. स. ७ । १) महणमन्त्रगतद्विवचनलिङ्गावे-
त्युदाहृतमत्रत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे पर्यायप्रयत्नाशुभद्वया सङ्कलन्य “ पङ्क्तिः ” इति ब्राह्मणे षट्त्वं द्रष्टव्यम् ।
“ अशुभ्यां सोम पावयति ” मन्त्रव्याख्यानब्राह्मणमाशुद्वित्वपरामर्शादपि ‘ पङ्क्तिः ’ इति बहुवचन संकलनाभि-
प्रायमेवेति गम्यते । एकैकमिन्द्रं महणपर्याये अशुचदुविधिर “ पङ्क्तिः पावयति ” इति । ब्राह्मणब्राह्मणमिति
तु मत्वा कात्यायनेनोक्तम्—“ षड्वा श्रुतिसामर्थ्यात् ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ७९) इति “ अशुभ्याम् ” इति हि मन्त्रे
द्विवचने लिङ्गम्, अशुभ्यां सोम पावयतीति तद्व्याख्यानं, ब्राह्मणब्राह्मणं च यथावस्थितमन्त्रार्थाविष्करणमाश्रयः न तु
द्विवविधिर, हीति च प्रसिद्धिर्मन्त्राभिप्रायविवक्षयेव । इत्य मन्त्रलिङ्गाद्वित्वं, “ पङ्क्तिः ” इति विधियुक्त्या तु
बहुवचम् । श्रुतिश्च लिङ्गाद्वैकमर्था यथा “ कदाचनस्तपीरनि ” इति (वा. सं. ३ । ३४) ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इत्यत्र कात्यायनस्याभिप्रायः । “ पङ्क्तिः पावयति ” इति वाक्यस्य प्रथमकृतव्याख्यानमनुसृत्य आपस्तम्बेनाप्युक्तम् ।
“ अथ प्रतिप्रस्थानोपाशुपात्र धारयजुषात्तानामुपरं द्वावश्च अन्तर्दधाति ” (भाष. श्रौ. सू.) इति ॥ ३ ॥

आत्मानामंशुना पुनरपि सोमे योजनविधानाय याज्ञिकानां जिज्ञासामवतारयति—तदाहुरिति । ‘ तत् ’
तस्मिन् अंशुविषये किञ्चित् ‘ आहुः ’ जिज्ञासन्ते याज्ञिकाः । ‘ यत् ’ यस्मात् कारणदुपांशुसोमरस आस्ते,
षड्भिरंशुभिः पूयते । अन्तर्यामादिदोमास्तु दशापवित्रेण पूयन्ते न च तृतीयं पावनसाधनमस्ति । अत एते
अशवः केन पूयन्त इति ॥ ४ ॥

उक्तप्रश्नस्योत्तरत्वेन समन्त्रकमुपनिवाप विदधाति—तानुपनिवपतीति । ‘ तान् ’ षडंशुभन्तर्वामाद्यर्थं

स्वाहेति तदस्य स्वाहाकारेणैवाशुवः पूता भवन्ति सर्वे वाऽएष ग्रहः
सर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्ग्राह्मिभयां-
चक्रुस्ते होचुः सुधुंस्थापयाम यज्ञं युधि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सुधुं-
स्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥

ते प्रातःसवनोऽएव । सर्वे यज्ञं सुमस्थापयन्नेतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः
प्रथमे स्तोत्रे सामतः प्रथमे शम्भुऽऋक्तस्तेन सुधुंस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञे-

(बा. सं. ७ । २) इति । तदस्य स्वाहाकारेणैवाशुवः पूता भवन्ति । सर्वे वाऽएष ग्रहः ।
सर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्ग्राह्मिभयाञ्चक्रुः । ते होचुः-संस्थापयाम यज्ञम्-
यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः, संस्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥

ते प्रातःसवनोऽएव सर्वे यज्ञं सुमस्थापयन्-एतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः, प्रथमे स्तोत्रे सामतः, प्रथमे

समिद्धिने सोमे ' यज्ञे ' इत्यनेन मन्त्रेण विपतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु- ' हे सोम ! ' स्वदीय ' यत् ' ' ताम् ' शत्रुभिः अदाम्यम् अतिरक्तार्थं ' जागृवि ' जागरुकं हे ' सोम ' ' तस्यै ' सोमाय ' ' ते ' तादन्तोभ्यनामधारणे तुभ्यदिदं सोमाद्युदय ' स्वाहा ' स्वाहूनमस्त्विति क्षेपे च सति तैरेवान्तर्वागिदितोभैः सह प्रक्षितानामशून्यामपि बसन्तीवरीसम्भोऽभिषयो दशारवित्रेण पवनमिति मस्कारा मस्मिन्विति, तदिदमह-तदस्य स्वाहाकारेणैवाशुवः पूता भवन्तीति । ' तन् ' तथा सति ' अस्य ' उर्वाशोरेन्तर्वागार्याः ' अशुवः ' अपि स्वाहेति त्रियते पस्मिन् प्रक्षेपे तेन प्रक्षेपेण पूता भवन्ति इति योजना ॥

उर्वाशोरेन्तर्वागार्याः शृङ्गात्तानामशुता सवनत्रयसम्बन्धिनि सोमे पुनः प्रक्षेपे हेतुमाह-सर्वे वा इति । अयं ' ग्रहः ' सकलसोमपागात्मकः, यतः सवनत्रयरूपमिह दृश्यते । अतः सवनत्रयात्मकेतद्ग्रहसम्बन्धिनो-मशुता सवनत्रयसम्बन्धिनि सोमे योजनमुचितमिति भावः । अस्य ग्रहस्य सवनत्रयात्मकत्वमभिव्यक्तिधिरङ्गारणे स्पष्टीभविष्यति ॥ ६ ॥

उपाशुप्रहस्य सवनत्रयात्मकत्वं प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्मकत्वंनिदर्शनेन इदधितुनास्यायिकामाह-देवा ह वा इति । आ सत्यमनुष्टीपमाने यज्ञे असुरा राक्षसा ज्ञात्वा आसक्ताः सन्तो अजुरिति ॥ ६ ॥

प्रातःसवन एव सवनत्रयात्मकं यज्ञं समस्थापयन् । ऋग्यजु साममन्त्रैर्हिसवनत्रयात्मकं कर्म सम्यचते । अतः प्रातःसवने उपाशुप्रहगतयजुर्मन्त्रैरेव यजुष्टुविरोधान् मवनान्तरवर्तियजु-गाव्यमपि कर्म सम्यचत् । एव प्रथम-स्तोत्रशम्भुगताम्यामुक्त्वासायामिषिति सप्रहणे समिधते एव तु द्वितीयतूर्णपसवने पुनर्विन्मारेणावन्तिष्ठति ॥

अत इदानीमपि तथा अतो यथा प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्मकत्वम्, एवमुपाशुप्रहस्यादीति । असुराद्य रक्षसि च ' असुररक्षसानि ' " अनमन्तात्रपुमन्नान्दमि " (पा. सू. ६ । ४ । १०२) इति

१-यत इत्यादिस्तोमे निदर्शते । का. शी. सू. ९ । ८० । २-अपिनेव प्राहणेऽहो कल्पेऽनारत्ये योऽशुवः अशुवः-
पर्वन्मिषयवन्त्याम्यम् ।

नाचरन्त्स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठतऽएतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः प्रथमे
स्तोत्रे सामतः प्रथमे शङ्खऽऋक्स्तेन सुश्रुंस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन चरति ७ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्योऽभिपुणोति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवनमुपैतुत्क्रियते ॥ ८ ॥

स गृह्णाति । वाचस्पतये पवस्वेति प्राणो वै वाचस्पतिः प्राण एष
ग्रहस्तुस्मादाह वाचस्पतये पवस्वेति वृष्णो ऽअश्रुंशुभ्यां गृभस्तिपूत इति
सोमांश्रुभ्यां ह्येनं पावयति तुस्मादाह वृष्णो ऽअश्रुंशुभ्यामिति गृभ-
स्तिपूत इति पाणी वै गृभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥

शङ्खऽऋक्तः । तेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेनाचरन् । स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते-एतस्मिन्नेव ग्रहे
पशुष्टः, प्रथमे स्तोत्रे सामतः, प्रथमे शङ्खऽऋक्तः । तेन संस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन चरति ॥ ७ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्योऽभिपुणोति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवन-
मेवैतद्विक्रियते ॥ ८ ॥

स गृह्णाति । “वाचस्पतये पवस्व”-(वा. सं. ७।१)-इति । “वृष्णोऽश्रुंशुभ्याम्”-
(वा. सं. ७।१) इति । सोमांश्रुभ्यां ह्येनं पावयति । तस्मादाह-वृष्णोऽश्रुंशुभ्यामिति । “गृभ-
स्तिपूतः”-(वा. सं. ७।१) इति । पाणी वै गृभस्ती । पाणिभ्यां ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥

समाप्तान्तः (४९) । अमुररक्षसानां तदामङ्गस्य च मयहेतुत्वेन “मीत्रार्थानाम्” (पा. सू. १।४।१९)
इत्यपादानतपोमयत्र पवर्द्धी ॥ ७ ॥

“स प्रहरति त्रिरभियुगोति” इति विहिताभिषवर्षावयत्रयमध्ये प्रथमवर्षाये प्रहारमंष्ट्राविशेषं विधत्ते-
॥ वाऽअष्टौ कृत्योऽभिपुणोतीति । ‘अभियुगोति’ प्रहरति । सख्यासामान्येन प्रहारस्य गायत्र्यात्मकत्वात्पदा-
त्मकप्रातःसवनरूपमेतत् कर्म सन्त्यनमित्यर्थः । प्रातिपदिकाद्विहितस्य (पा. सू. ९।४।१७) ह्यत्वमुच-
पदाद्भुत्वतिर्बिमक्यलोप्ये छान्दसो ॥ ८ ॥

बहिष्प्रविश्राद्गृह्णातीति विहितं प्रहणं स गृह्णातीत्यनूय मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे-स गृह्णाति वाचस्पतये
पवस्व इत्यादिना गृभस्तिपूतः इत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रथमवर्षाये गृह्णातीत्यर्थः । मन्त्रं विमज्ज क्रमेण व्याचष्टे-
प्राणो वा इति । ‘वै’-इन्द्रः प्रसिद्धी” एष एव वृहस्पतिर्वाभवे वृहतां तस्या एव पतिस्तस्माद् वृहस्पतिः”
(वृ. उ. १।३।२०) इति वृहस्पतिपदनिर्वचने वागादिमर्कां वृहतीं प्रति प्राणस्य पतित्वाभिधाना-
द्वाचस्पतित्वं प्राणस्य प्रसिद्धम् । उपांशुराग्रे गतस्य च सोमसस्य प्राणत्वं प्राणुकम् “प्राणो ह वा अत्येति”
(श. प. ४।१।१।१) हे सोमस त्वं वाचस्पनिवाय प्राणवाय पूतो मरेति मन्त्रमगमार्थः ॥

शिवोपमाया व्याचष्टे-वृष्णो अंशुभ्यामिति । वर्षणि रसमिति वृषा सोमः, तस्य ‘अंशुभ्यां गृभस्तिपूत
इति’ इति । अत्र पात्रपात्रेण पाण्योः कारणत्वं सङ्गच्छन्तर्दानेन तु सोमांशोरिति द्वारभेदादेकस्मिन्नपि पात्रे पाण्यो-
रशोभं न विकल्पः ॥ ९ ॥

(त्य) अथैकादश कृत्वोऽभिषुणोति । (त्ये) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुष्वैषुभं
माध्यन्दिनं सुवनं माध्यन्दिनमुवेतत्सुवनं क्रियते ॥ १० ॥

सु गृह्णाति । देवो देवेभ्यः पवस्वेति देवो ह्येष देवेभ्यः पवते येषां
भागोऽस्मीति तेषामु ह्येषु भागः ॥ ११ ॥

(गोऽ) अथ द्वादश कृत्वोऽभिषुणोति । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगतं
तृतीयसवनं तृतीयसवनमुवेतत्क्रियते ॥ १२ ॥

सु गृह्णाति । मधुमतीर्न इपस्कृषीति इसमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वदृपत्येवै-
नमेतद्देवेभ्यस्तुस्मादेप हतो न पूयत्यथ यजुहोति सुंस्थापयत्येवैन-
मेतत् ॥ १३ ॥

अथैकादश कृत्वोऽभिषुणोति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुषु, त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिन-
मुवेतत्सवनं क्रियते ॥ १० ॥

स गृह्णाति । “ देवो देवेभ्यः पवस्व ”- (वा० सं० ७ । १) इति । देवो ह्येष देवेभ्यः
पवते । “ येषां भागोऽस्मि ”- (वा० सं० ७ । १) इति । तेषामु ह्येष भागः ॥ ११ ॥

अथ द्वादश कृत्वोऽभिषुणोति । द्वादशाक्षरा वै जुगती, जुगतं तृतीयसवनम्, तृतीयसवन-
मुवेतत् क्रियते ॥ १२ ॥

स गृह्णाति । “ मधुमतीर्न इपस्कृषी ”- (वा० सं० ७ । २) इति । इसमेवास्मिन्नेतद्दधाति ।
स्वदृपत्येवैनमेतद्देवेभ्यः । तस्मादेप हतो न पूयति । अथ यजुहोति-गंस्थापयत्येवैनमेतत् ॥ १३ ॥

द्वितीये प्रहणपर्याये प्रहारतस्याविशेष विग्रहे-अथेति । सख्याभ्यामान्येन प्रहणं त्रिष्टुषुशामकमाध्यन्दिनसवन-
मेवेतत् कर्म मन्वर्तनीयम् ॥ १० ॥

द्वितीयप्रहणपर्याये मन्त्र विनियुजानः क्रमेण तद्भागौ व्याचष्टे-स गृह्णातीति । शुक्रप्रतिपदादितियिषु षड-
शकैककलाब्रह्मी सोमस्तथा एकैक परमुपगतं, कृष्णप्रतिपदादिषु षड्भ्यैकैकलाहासे सोमस्तथा एकैक
एव निपततीति सुश्रुतोदी प्रतिद्वय । अतोऽयं सोमधन्द्रमस्तथा ‘ देवः ’ सा प्रसिद्धिर्हि सन्देशेनोच्यते-देवो
हीति । येषां भागोऽस्मीति । तेषामु ह्येष भाग इति । ‘ तेषा ’ देवानाम् ॥ ११ ॥

तृतीये प्रहणपर्याये प्रहात्मस्याविशेष विग्रहे-अथ द्वादश कृत्व इति । अत्रापि पूर्ववन्तस्त्वयासामान्यात्
तृतीयसवनमकृत्वम् ॥ १२ ॥

तृतीयपर्याये प्रहणमनुय मन्त्र विनियुक्तं-स गृह्णाति मधुमतीर्न इपस्कृषीति (का. श्रौ. सू. २ । ७६) ।
हे ‘ सोम ’ त्व ‘ नः ’ अम्नामम् ‘ इप ’ अत्रानि ‘ मधुमती ’ मधुपरिगताः कुडिभ्यः । अर्थात्त्रयपि
देवानामनामक. स्वादुर्भवेति गम्यते । तदाह-इसमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वदृपत्येवैनमेतद्देवेभ्यस्तस्मा-
देप हतो न पूयतीति । एतन्मन्त्रवाक्यम् । ‘ तस्मात् ’ स्वादूकरणात् अभिषुतो रसान्तर नापचने ॥

गृह्णाति सोमस्तस्य हेम विवृते-अथ यजुहोतीति । यत्र ‘ एतत् ’ होमाख्यं कर्म एतदुपाश्रय-
भ्यामारण्यैरुपाश्रयेन अर्यानुदृयादिति गम्यते ॥ १३ ॥

(द) अष्टावष्टौ कृत्वः । (त्वो) ब्रह्मवर्चसकामस्याभिपुणुयादित्याहु-
रष्टाक्षरा वै गायत्री ब्रह्म गायत्री ब्रह्मवर्चसी हेवु भवति ॥ १४ ॥

तत्रतुर्विंशतिं कृत्वोऽभिपुतं भवति । चतुर्विंशतिं संवत्सरस्या-
र्धमात्राः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
मात्रा तावन्तमेवैतत्संस्थापयति ॥ १५ ॥

पञ्च पञ्च कृत्वः । पशुकामस्याभिपुणुयादित्याहुः प्राङ्गाः पशवः पशून्
हेवावरुण्ये पञ्च वाऽऋतुवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापति-
र्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्संस्थापयति
सोऽष्टौ मीमांसुर्वैतत्संवेतुं त्वेषु क्रियते ॥ १६ ॥

अष्टावष्टौ कृत्वो ब्रह्मवर्चसकामस्याभिपुणुयादित्याहुः । अष्टाक्षरा वै गायत्री, ब्रह्म गायत्री,
ब्रह्मवर्चसी हेवु भवति ॥ १४ ॥

तत्रतुर्विंशतिं कृत्वोऽभिपुतं भवति । चतुर्विंशतिं संवत्सरस्यार्धमात्राः, संवत्सरः प्रजापतिः,
प्रजापतिर्यज्ञः, स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्संस्थापयति ॥ १५ ॥

पञ्च पञ्च कृत्वः पशुकामस्याभिपुणुयादित्याहुः प्राङ्गाः पशवः, पशून् हेवावरुण्ये । पञ्च वाऽऋतुवः
संवत्सरस्य, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्
संस्थापयति । सोऽष्टौ मीमांसुर्वै । इतरं त्वेषु क्रियते ॥ १६ ॥

अभिषेचं काम्यं सख्याविशेषमाह—अष्टावष्टौ कृत्वो ब्रह्मवर्चसकामस्याभिपुणुयादित्याहुः इति । प्रति-
पर्यायमष्टावष्टौ कृत्वोऽभिपुणुयादित्यर्थः । अत्र (पा. सू. ५ । ४ । १०) कृत्वसुक्ताऽभिषेचस्याकृत्वस्य उच्यन्ते ।
आष्टाविंशतिस्तु सङ्ख्याऽष्टाविंशति परेण । ढकसङ्ख्याया आहुतेः पर्यायत्रयसम्बन्धो बीजसोपपत्तेः । “ इत्याहुः ”
इति परोक्तिरप्यस्यविषयव्याप्तिपरैव । विधेयामष्टमह्या ब्रह्मवर्चसफलसम्बन्धप्रदर्शनेन स्तौति—अष्टाक्षरा वै
गायत्रीति । “ ■ मुद्यतश्चिद्वृत्त निरममीन समभिर्देवताऽन्वस्रज्यत गायत्र्याऽन्दः ” (तं० सू० ७ । १ । १) इति
श्रुतेः । सगुणप्रलयः प्रजापतेर्मुक्तादुत्पन्नब्राह्मण्यया ब्रह्मत्वम् “ गायत्री ब्रह्मवर्चसम् ” (तं. मं. ७ । १ । १ । ४)
इति श्रुतेः । गायत्र्यात्मकब्रह्मवर्चससम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पर्यायत्रयेऽप्यष्टसङ्ख्याविधिं प्रकारान्तरेण स्तौति—तत्रतुर्विंशतिं कृत्व इति । “ संवत्सरः प्रजापतेरात्मा ”
इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापत्यात्मकत्वम् । “ यज्ञो वै प्रजापतिः ” (तं. ब्रा. १ । ३ । १०) इति श्रुतेः प्रजा-
पतेर्वैश्वम् । “ अयं यज्ञस्य ‘ मावती ’ परम्परया सम्बन्धिनां ‘ मात्रा ’ परिच्छेदिना चतुर्विंशतिसङ्ख्या तयोर्गाद्
पाठस्यैः तावतः सफलस्यैव यज्ञस्यैतत् परिपूर्णमिति पुराणप्रवर्तित्विभिरभिपुताऽऽह्वयश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यानित्यन्तेः
प्राशस्त्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिषेचवृत्तित्तु फलान्तराय सद्गमन्तर त्रिवेत्—पञ्च पञ्च कृत्व इति । सद्गमन्तरस्यैवो व्याख्याताः ।
पक्तिगतां पञ्चत्वसंख्यां प्रशंसति—प्राङ्गाः पशव इति । चतुर्भिः परिच्छेदेन शरणा च पञ्चसङ्ख्यायोगात्पञ्चा-
क्षरपंक्तिच्छन्दःसाध्यत्वात्पशूनां पाठत्वम् । तामेव पञ्चसंख्यामप्यथापि स्तौति—पञ्च वा कृत्व इति । हेमन्त-
शिशिरयोः समसेन कृत्वम् पञ्चत्वम् । इत्याहुः इति परोक्तिः सूक्तानुष्ठानस्या नेतव्य स्वमतमिति प्रतीयते, तदि-

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्व्यवश्चोतदिति तं न सादयति प्राणो ह्यस्यैव
तस्मादयमुसन्नः प्राणः संचरति षडीत्त्वभिचरोऽयैतत् सादयेदमुष्य
त्वा प्राणुं सादयामीति तथा ह तस्मिन्न पुनरस्ति बुद्धानुसृजति तेनो
ऽअध्वर्युश्च युजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि, नेद्व्यवश्चोतदिति । तं न सादयति, प्राणो हार्षेयः । तस्मादयमुसन्नः
प्राणः संचरति । षडीत्त्वभिचरोऽ, अयैतं सादयेत् । “अमुष्य त्वा प्राणं सादयामि”-
(का० श्रौ० सू० ९-८२) इति । तथा ह तस्मिन्न पुनरस्ति, यन्नानुसृजति । तेनो अध्वर्युश्च
युजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥

शब्दमाह—सोऽएषा मीमांसैवेति । प्रशम्बविचारवक्तो मीमांसाशब्दः । सा चात्र विशेषणभूता प्रशसामेव लक्ष-
यति यथा “ नमस्तुङ्गं शिरस्तुवि ” इत्यत्र तुषेर्बहुवचनयोगाच्चिनो धातोरूपकः तुविशब्दः सशोगमात्र लक्ष-
यति । अतस्त्रिभ्यपि पर्यायेषु पञ्चत्वाष्टत्वाद्योः पञ्चवक्ष्यते फलमिति धत्परोक्त्या प्रतीयते न सन् फल, किन्तु
तयोः सङ्घपयोः प्रशसैव सैवार्थः । तत् किं त्रिभ्यपि पर्यायेषु अष्टत्वं पञ्चत्वं वाऽनुष्टेपमेव नेत्याह—इतरं त्वेव
क्रियते इति । “ नेतराच्छन्दसि ” (पा० सू० ७ । १ । २६) इत्यदृढमावः । फलादितरसङ्घातासाम्यं सङ्घपा-
देष्वप्यकल्पेनानुष्टेपमेवेत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके—“ अष्टौ कृत्वोऽप्रेऽभिपुणोत्वेण विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च ”
इति सङ्घपासाम्यं विधायैकादश कृत्वो द्वितीय द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति नित्यप्रयोगे सङ्घपावैषम्यं द्विविधं
च तत्रैव प्रयोगो—“ अथो सत्वाहुरिति ”—वैकल्पिकपञ्चान्तरत्वेन “ तस्मादष्टावष्टौ कृत्वोऽभिपुण्यम् ” इति
सङ्घातासाम्यं विहितम् । अत एवास्तत्त्वे “ अष्टौ कृत्वोऽप्रेऽभिपुणोत्वेण विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च ” इति सङ्घपा-
साम्यं विधाय तत्रैव “ अपि वैकादश कृत्वो द्वितीयमभिपुणोति द्वादश कृत्वस्तृतीयम् ” इति सङ्घपानाम्येन सह
सङ्घपावैषम्यं विकलितमाह । काम्यायनस्तु नित्ये प्रयोगे सङ्घपावैषम्यं- विधाय सङ्घपानाम्यं काम्यनेवाह-
“ श्वामेन्द्र निप्राप्त्या, अष्टद्वय एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः, सर्वे पञ्चवर्गाः पञ्चकामस्याष्टवर्गा प्रकवर्षसकामस्य ”
इति (का. श्रौ. सू. १९ । ६९ । ७१) । अस्मिन् पञ्चे त्राहणे “ श्वाहुरिति परोक्तिकथनं नानुष्यापि-
प्राप किन्तु सर्वेषामपि सम्मतत्वेन सङ्घपसाम्यस्य काम्यत्वं युक्तमेव इत्येवपरम् । तस्मिन् परोक्त्यभिप्राये
श्रुति स्वयमेव विदुषोति—सोऽएषा मीमांसैव इति । सा त्वेषा परोक्तिः ‘ मीमांसा ’ सर्वसमस्या काम्यत्वस्य
प्रशसैव न पुनरनुष्येत्यर्थः । अरचिन्नाह्वा तु तैत्तिरीयके नियतदर्शनात् । यदि सफलत्वेन प्रशस्तं सङ्घपा-
साम्यं तत् किं सङ्घपावैषम्यमनुष्टेपमेव; तत्राह—इतरं त्वेव क्रियते इति । इतरं सङ्घपावैषम्यं तु नित्यप्रयोगे
गुणफलमनपेक्षमागैः क्रियते एवं-वर्षः ॥ १६ ॥

मह्यपानन्तरकृत्यमाह—तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । तत्र प्रयोजनमाह—नेद्व्यवश्चोतदिति । अपरिमार्ष्टे
इतो विश्वेतेत नेत् ततो महद्वयमित्यर्थः । नेदिति परिमये निपातः (निरु. १ । ३ । ९) यथा नेत्या-
म्भानं मृत्युमन्ववायानीति । न्यवश्चोतदिति “ छन्दसि छुद्-छुद्-छिटः ” “ छिदर्थे छेद् ” (पा. सू.
३ । ४ । १-७) इति छिदर्थे इतो छेद् । अत्राप्याविद्योतनापसङ्गादेतोमित्यर्थः । प्रहन्तरसाम्यादत्र

(त्रोऽ) अयो ऽमुष्येवैनं दध्यात् । (द) अमुष्य त्वा प्राणमपि दधा-
मीति तथा ह तुस्मिन्न पुनरुस्ति यन्न सादयति तेनो प्राणाञ्च लोभयति ॥ १८ ॥

स वाऽअन्तरेव सन्त्स्वाहेति करोति । देवा इ वै विभयांचक्रुर्वष्टै नः
पुरैवास्य ग्रहस्य होमादसुररक्षसानीमं ग्रहं नु हन्युरिति तमन्तरेव सन्तः
स्वाहाकारेणाजुहवुस्तुं हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथो ऽपुवैनमेप एत-
दन्तरेव सन्त्स्वाहाकारेण जुहोति तुं हुतमेव सन्तमग्ना जुहोति ॥ १९ ॥

अयोऽअप्येवैनं दध्यात् । " अमुष्य त्वा प्राणमपिदधामि" — (का. श्रौ. सू. ९ । ८३)
इति । तथा ह तस्मिन्न पुनरुस्ति, यत्र सादयति । तेनो प्राणान् लोभयति ॥ १८ ॥

त वाऽअन्तरेव सन्त्स्वाहेति करोति । देवा इ वै विभयाञ्चक्रुः—यद् नः पुरैवास्य ग्रहस्य होमाद्
असुररक्षसानीमं ग्रहं न हन्युरिति । तमन्तरेव सन्तः स्वाहाकारेणाजुहवुः । तं हुतमेव सन्तमग्ना-
जुहवुः । अयोऽअप्येवैनमेप एतदन्तरेव सन्त्स्वाहाकारेण जुहोति । तं हुतमेव सन्तमग्ना जुहोति ॥ १९ ॥

शङ्कितस्य सादयतिविधानादेव सिद्धमनाव तुल्या द्रव्यवितुमनूय स्तौति—तं न सादयतीति । ' अय' प्रजा-
पत्यामकल्प ग्रहस्य 'एव' सोमसः 'प्राणः' इति काण्वादी (श. भा. ४ । १ । १) प्रसावितन् । तां प्रतिदि
'हि'—शब्दो षोडशति, ' तस्मात्' प्राणात्मकसोमरसानासादनात्, 'अतन.' अन्तरे वा शरीरैः लोकानां 'प्राणः'
वहिः ' सञ्चरति ' इत्यर्थः । अभिचरतो मन्त्रविशिष्ट सादनमाह—यदीर्ष्वभिचरोद्दिनि । महगमन्वेनं ग्रहन्
' अविजुजन्' सादयन् । हे सोम ! अमुकनाभः शत्रोः प्राणरूपं त्वां विशीर्षयवसन्नं वा करोमीति मन्त्रार्थः ।
सादयसादनफलमाह—तथा ह तस्मिन्निति । तथा कृते ' तस्मिन्' शत्रो ' पुनः ' स प्राणो न तिष्ठति किं
ए तत्रैव विशीर्षित्यवसीदति वा यतः पात्रं न विजुजति । विजुजति वेदवसतः श्वातो निर्गच्छेदिति तेन
पात्रोवसादनेनैव निर्यद्रवावप्युपयजमानो चिरञ्जीवतः ॥ १७ ॥

सादितस्य पात्रस्य समन्त्रकं पिधानमाह—अयो अपीति । अयो एनं ग्रहम् " अमुष्य " इत्यादिमन्त्रेण
' अपि दध्यात् ' आच्छादयेत् ' एव ' आच्छादने च ' तस्मिन्' प्राणो ' न ' तिष्ठेत् । सादनाविधानसो-
रकाले बाधकमाह—यत्र सादयतीति । " न लोभयति ' न विमोहयेत्, वा नाकुलीकुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अभिचरता हि यतु प्राणा आजुलीकर्तव्याः इति विषये—स वा अन्तरेवेति । हविर्दानमप्ये वर्तमान एव
सन्त्स्वाहा' इत्युच्येदित्यर्थः । तयोच्चारणस्य प्रयोजनमाह—देवा इ वै विभयांचक्रुर्दिव्यादिना । होमात्
प्राणसुररक्षसकर्तृकं ग्रहस्य विषातं परिहर्तुं देवा हविर्दानमप्ये स्थितमेव सोम स्वाहाकारात्प्राणेषु इत्यादि हुतमेव
सन्तं ग्रहं " स्वाहेतः" (वा. सं. ७ । ३) इत्यादिमन्त्रेणाग्नावजुहवुः । अत इदानीमपि तथा कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

१-अभिचरन्तः दयेदविजुजन्मुष्य त्वा प्राणमपिदधामि इत्यन्तर्वागमम् । का. श्रौ. सू. ९ । ८२ ।

२-वाग्निना वापिदधाममुष्य त्वा प्राणमपिदधामि इत्यन्तर्वागमम् । का. श्रौ. सू. ९ । ८३ ।

(त्व) अयोपनिष्क्रामति । (त्व) उर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यन्तरिक्षं वाऽ-
अनु रुक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः
परिच्छिन्नाऽन्तरिक्षमनुचरत्येतद् अजुर्ब्रह्म रक्षोहा सु एतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्ष-
मुभयमनाष्टं कुरुते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ वरं वृणीति । ब्रह्मवद्ध वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेषन्ति
तेऽस्माऽएतं वरं सुं समर्पयन्ति क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुहवदिति तुस्माद्दरं
वृणीति ॥ २१ ॥

अयोपनिष्क्रामति । “ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ”—(वा० सं० ७ । २) इति । अन्तरिक्षं वा
अनु रुक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नम् । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति ।
एतद् अजुर्ब्रह्म रक्षोहा, स एतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्षमुभयमनाष्टं कुरुते ॥ २० ॥

अथ वरं वृणीते । ब्रह्मवद्ध वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेषन्ति । तेऽस्माऽएतं वरं समर्पयन्ति
क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुहवदिति । तस्माद् वरं वृणीते ॥ २१ ॥

शाङ्करोच्चारणान्तरं हविर्धानाग्निर्भवमाह—अयोपनिष्क्रामतीति । तत्र मन्त्रमाह—उर्वन्त-
रिक्षमन्वेमीति । विस्तीर्णान्तरिक्षपथेनाहमाहवनीयं गच्छामि, न मूलपथेनाहमाहवनीयं गच्छामि, न भूपथेन
इति मन्त्रार्थं भावयन् गच्छेत् । तथा मन्त्रेण कारणमाह—अन्तरिक्षं वा इति । मूले भूलोकेन, अग्रे च स्वर्ग-
लोकेनेति ‘ उभयतो ’ लोकरूपेण परिच्छिन्नेन अल्पेन भुव ‘ रक्षश्चरति ’ इति प्रसिद्धम् । मृतोयादी कर्मप्रव-
चनेनानुपपद्यमानं स्पृशन् अन्तरिक्षमिति द्वितीया । येनोक्त्युपेणान्तरिक्षपथेन ‘ अथ पुरुषश्चरति ’ । तत्र मन्त्रा-
त्मकमिदं ‘ यजु ’ रक्षोजानि हन्ति । मया तति ‘ सः ’ अन्वधुर्नाष्टाणा रक्षसामभावेन ‘ अन्तरिक्षमभय ’
‘ कुर्वन् ’ इत्यर्थः । वासावस्य यथाशब्देनैवाभिधानात् “ नित्यवीर्यस्यो ” (पा० सू० ८ । १ । ४ ।)
इति न द्विर्भावः । सादृश्यं च यथार्थं नित्यस्वावर्षीभावद्वन्द्वसः (पा० सू० २ । १ । ७) । पुरुषरूप-
स्यामूलमुभयतः परिच्छिन्नं भावनात्प्रसिद्धादपि तादृगन्तरिक्षपथेन गमनत्स्पृशत्यं चान्तरेऽभागात्स्थोनाग-
तया मूलवत् । ब्रह्मादेर्योगो हि मूलम्, उपरिभागाश्चरामिति ॥ २० ॥

वरवरण विवर्त—अथ वरं वृणीते इति । निष्क्रामान्तरं वरप्रार्थनाहेतुमाह—ब्रह्मवद्ध वै देवा इति । ‘ एतस्य ’
उपाहुनोमरसस्य ‘ होमं ’ देवाः अन्यन्तमिच्छन्ति । इत्यर्थः ‘ अस्मै ’ अन्वयेनैव त यजमानार्थं वृत्तं वरं स्पृशं
कुर्वन्ति । समर्पयन्त च देवानामयमाद्यः—समुद्दिगभिलषयन्वजमानोऽन्वयेन वरं ददात्, दत्तवधात्पर्युत्पृष्ट-
सन् अस्माकम् ‘ इमं ’ उपाहुनमहमसुरसमागमात्प्रामोव त्वरया जुहोत्विति । देवानां च त्वराकारणं सवन-
प्रदानमेकं अस्मिन् यज्ञे असुरसमागमात्प्रोक्तं विप्र इते त्वति सभूमौ यज्ञो न. सम्पन्नः स्वादिति यस्मादेवहृता
समुद्दिगिऽन् यजमानोऽन्वयं दास्यति । तस्मादन्वयुर्वरं वृणीति ॥ २१ ॥

१-एतदेतुशब्देनैवाभिधानेति निष्क्रामम् । का. थो. सू. १।८।१।१-अथ प्रकल्पेऽन्वयोमावस्यत्पुत्रोऽन्वयमानात्पुत्रोऽन्वयकारणं
उपाहुनवितो न गच्छन्ते । ३-वरं वृत्वा दत्तानि च । का. थो. सू. ५ । ८ । ४-प्रदे इति का. पा० ।

सु जुहोति । स्वांकृतोऽसीति प्राणा वाऽअस्येष ब्रह्मः सु स्वयमेव कृतः
स्वयं जातस्तस्मादाह स्वांकृतोऽसीति विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्य इति सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जातः । मन-
स्त्वाऽद्भु ”-(वा. सं. ७।३) इति । प्रजापतिर्व मनः, प्रजापतिष्वाऽश्रुतामित्येवेतदाह । “स्वाहा
त्वा सुभव सूर्यापेति तदवरथं स्वाहाकारं करोति पुरां देवताम् ॥ २२ ॥

(म) अमुष्मिन्वाऽएतमहोपीत् । (इ) य एप तुपति सुर्वं वाऽएप
तदेनथं सुर्वस्येव पगर्ष्य करोत्यथ चदवरां देवतां कुर्यात्पुरां स्वाहा-
कारथं स्याद्दु हेवामुष्मादादित्यात्पुरं तस्मादवरथं स्वाहाकारं करोति
पुरां देवताम् ॥ २३ ॥

रा जुहोति । “ स्वांकृतोऽसि ”-(वा. सं. ७।३) इति । प्राणो वाऽअस्येष ब्रह्मः । स
स्वयमेव कृतः, स्वयं जातः । तस्मादाह स्वांकृतोऽसीति । “ विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्यः ”-(वा. सं. ७।३) इति । सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जातः । “ मन-
स्त्वाऽद्भु ”-(वा. सं. ७।३) इति । प्रजापतिर्व मनः, प्रजापतिष्वाऽश्रुतामित्येवेतदाह । “स्वाहा
त्वा सुभव सूर्यापेति तदवरथं स्वाहाकारं करोति, पुरां देवताम् ॥ २२ ॥
अमुष्मिन् वाऽएतमहोपीत् य एप तुपति । सर्वं वाऽएपः । तदेनं सर्वस्यैव पगर्ष्य करोति । अथ
यद् अवां देवतां कुर्यात्, परं स्वाहाकारम् । स्याद् उ हेवामुष्मादादित्यात्पुरम् । तस्मादवरं
स्वाहाकारं करोति, पुरां देवताम् ॥ २३ ॥

समन्त्रं होम विधे-स जुहोतीयादिना । तत्र “ स्वांकृतः ” श्रुत्याः, “ सूर्यापे ” शप्यो मनः ।
तं चतुर्धा विभाग्य प्रथमं माग व्याख्यानमाह-“ स्वांकृतोऽसीति । व्याचष्टे-प्राणो वा इति । ‘ अस्य ’
सोमयागस्य सम्बन्धी ‘ एषः ’ उपांशुपतः श्रुत इति न्युत्पत्त्या सोमसः, स प्राणो वै । “ स प्रजापति-
स्तास्यैव प्राणः ” इति हि प्रागुक्तम् (श. प. ४ । १ । १ । २) । प्राणश्च शिल्प्यगर्भः परं मत्त एव कर्षन्तरा-
मावात् स्वात्मैव कृतम् । श्रुते हि-“ तदात्मान स्वयमद्भुत्सु ” (तै. उ. भा. व. अनु. ७) इति । स्वात्मना कृतं स्वयं
जातमेव । स्वयंकृत इत्यत्र आन्देसेयलोने सर्वगर्भान्निचे च स्वांकृत इति जातम् । द्वितीयं मागमाह-विश्वेभ्य
इति । व्याचष्टे-सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जात इति । दिव्यानि यानि देवानामिन्द्रियाणि पार्थिवानि च
मनुष्याणां तेषां तत्पर्ययः सोम इति । “ वाऽदेवां जुषाणा सोमस्य तृप्यतु-” इति (वा. म. ८।१७) मन्त्रे प्रविद्धः ।
साप्रविद्धिः ‘ हि ’-शन्देनोत्पत्ते । तृतीयमाह-मनस्त्वाऽद्भुति । व्याचष्टे-प्रजापतिर्व मन इति । ‘ मन इ
॥ प्रजापतिः ’ इति श्रुत्यन्तरान्मनसः प्रजापतिवत् । चतुर्थमाह-स्वाहा त्वा सुभव सूर्यापेति । तं व्याचष्टे-
तदवरं स्वाहाकारमिति । अग्रे स्वहेत्यादिषु ि मन्त्रेषु प्रथमं देवतापदं, परमं च स्ताहापदम्, एह तु
तद्वैरीत्यं, तत्रावन्नेतुः ‘ य एषः ’ सूर्यः ‘ ताणि ’ सर्वात्मनो हि सः, ‘ अमुष्मिन् ’ सूर्ये एप उपांशुपहो
इत्यने एप च परादत्तया सर्वस्योपां न्यवर्तन्त्य, स्ताहाकारे पुनश्चात्र प्रयुज्यमाने स न्यवहारो न स्यादिति ।

(मु) अथ हुत्वोर्ध्वं ब्रह्मुन्मार्ष्टि । पराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो-
त्तानेन पाणिना मध्यमे परिधीं प्रागुपमार्ष्टि पराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति
देवेभ्यस्त्वा मरीचिषेभ्य इति ॥ २४ ॥

(त्य) अमुष्मिन्वाऽएतं मण्डलेऽहोपीत् । (छ) यु एष तपति तस्य
ये रश्मयस्ते देवा मरीचिपास्तानेवैतत्प्रीणाति तुऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं
लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥

तस्य वा ऽएतस्य ब्रह्मस्य । नानुवाक्याऽस्ति न याज्या तं मन्त्रेण जुहो-

अथ हुत्वोर्ध्वं ब्रह्मुन्मार्ष्टि, पराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । अथोत्तानेन पाणिना मध्यमे
परिधीं प्रागुपमार्ष्टि, पराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । “ देवेभ्यस्त्वा मरीचिषेभ्यः ”-
(वा० सं० ७ । ३) इति ॥ २४ ॥

अमुष्मिन्वाऽएतं मण्डलेऽहोपीत्, य एष तपति । तस्य ये रश्मयः । ते देवा मरीचिपास्तानेवै-
तत्प्रीणाति । तुऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥

तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मस्य नानुवाक्याऽस्ति । न याज्या । तं मन्त्रेण जुहोति । पतेनो हास्यैपोऽनु-
वाक्यवाग्भवति, पतेन याज्यवान् । अथ यद्यभिचरेत्, योऽस्यांशुराच्छिष्टः स्याद्-चाद्दोषो, उरति
इय च हे उपाशुसोमदेव । मनुष्याणां सर्वेन्द्रियतृन्पर्यं प्राणान्यकृताया त्वं स्वात्मनेव निर्मितोऽसि अतः सर्व-
न्द्रियसहकारी मनोरूपः प्रजापतिरपि ‘ त्वा ’ त्वम् न्यानेत् । हे शोभनवर्गम् ! सोम जुहोति त्वां सूर्यविति
मन्त्रार्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

होमानंतरं कर्तव्यं विधत्ते-अथ हुत्वोर्ध्वं ब्रह्मुन्मार्ष्टि । होमोत्तरकाले ‘ अथ ’ अनन्तरमविलम्बमानः
ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थित ‘ ब्रह् ’ मूलन आख्याप्रपर्यन्तं गृह्णादित्यर्थः । होममार्जनयोः पौर्वापर्यं कदाप्रत्ययेनोच्यते, तत्र
तयोः कालम्यवधानेऽपि भवति, तथा ॥ भूदित्यन्वयवानम् ‘ अथ ’-शब्दार्थः । मार्जनस्योत्पुञ्जतां स्तौति-पराञ्च-
मेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधातीति । ‘ एनम् ’ उन्मार्जनम् ‘ अस्मिन् ’ यजमाने ‘ प्राणम् ’ अप्रतिबद्धोर्ध्वसञ्चारं
करोति । उन्मार्जनात्तरं कर्तव्यं विधत्ते-अथोत्तानेनेति । ‘ प्राक् ’ प्रागपवर्गे तिर्यक् प्रुज्यात् । स्तौ ति-
पराञ्चमेवेति । उन्मुगस्य प्राणस्य वहिःसञ्चारप्रतिबन्धनिस्सनमुपमार्जनस्य फलम् । तत्र मन्त्र विधत्ते-देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिषेभ्य इतीति ॥ २४ ॥

न्याये-अमुष्मिन्वा इति । ‘ य एष. ’ आदित्य. ’ तपति ’ अमुष्मिन् ‘ मण्डलरूपेण स्थिते ‘ एतम् ’
उपाशुम् ‘ अहोपीत् ’ “ स्वाहा त्वा शुभं स्वर्गम् ” इति । तत्सम्बन्धिनो ‘ ये ’ रश्मयः. ‘ देवाः ’ ते
मरीचय एव सन्तः सङ्घतिरित्यादयो याज्यान् निवन्तीति ‘ मरीचिषाः । ‘ एतम् ’ मध्यमपरिधीं सोमलेपस्ती-
मार्जनं ‘ तान् ’ देवान् ‘ प्रीणात्वेव ’ ‘ प्रीताश्च ’ ‘ ते ’ ‘ एन ’ यजमानं ‘ स्वर्गं ’ प्रागपयति । श्रुती-
“ देवेभ्यः ” इत्यादिमार्जनमन्त्रः ॥ २५ ॥

“ स्वाकृतः ” इत्यादिहोममन्त्रमपुना स्तौति-तस्य वा एतस्य ब्रह्मस्येति । शुक्रामन्त्यादिब्रह्म-
होममन्त्रो हि सः प्रथमः, सङ्घतिरित्यादयो याज्यानुवाक्ये अपेक्षन्ते । “ स्वाकृतः ” इत्यानुपांशुहोम-

त्येतुनो हास्येपोऽनुवाक्यवान्भ्रवत्येतेन युज्यवानथ युधभिचुरेद्योऽस्याथं-
शुगच्छिष्टः स्याद्वाहोर्वोरसि वा व्याससि वा तं जुहुयाद्विवाथंशो यस्मै
त्वेडे तत्सत्यमुपरिभृता भङ्गेन हतोऽसौ फडिति यथा ह वै हन्यमानाना-
मपधावेदेवमुपोऽभिपूयमाणानाथं स्कन्दति तथा ह तस्य नैव धावन्नाप-
धावत्परिशिष्यते यस्माऽएवं करोति तथुं सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो
ह्यस्येषुः ॥ २६ ॥

(पु द) दक्षिणार्धे हेके सादयन्ति । (न्ये) एताथुं ह्येष दिशमनु संञ्चरतीति

वा, वाससि वा, तं जुहुयात् । “ देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यम् । उपरिभृता भङ्गेन हतो-
ऽसौ फट्”- (वा. सं. ७ । ६) इति । यथा ह वै हन्यमानानामपधावेदं, एवमेपोऽभिपूयमा-
णानां स्कन्दति । तथा ह-तस्य नैव धावन्नापधावत्परिशिष्यते । यस्माऽएवं करोति तं सादयति ।
“ प्राणाय त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३ ।) इति । प्राणो हास्येषः ॥ २६ ॥

दक्षिणार्धे हेके सादयन्ति-एतां ह्येष दिशमनु संञ्चरतीति । तद् तया न कुर्यात् । उत्तरार्धेऽए-

मन्त्रस्य याज्यानुवाक्ये अनपेक्ष तच्छ्रवणमपि स्वयमेव करोतीति प्रशस्त इत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य सन्ध्यां ‘ एषः’
ग्रहः ‘ एतेन ’ एव मन्त्रेणोपयवान् भवति । ‘ अनुवाक्यवान् याज्यवान् ’ इति । “ द्यस्योः संज्ञाछन्दसो-
र्वहन्म् ” (वा० श्रु० ६ । ३ । ६३) इति आगो इत्यन्वम् । अभिचरतो वाहादिलिङाशुहोमवाह-यद्यभिचरे-
दिति । तत्र होमन्त्रः । “ देवांशो यस्मै त्वेडे तत् स यमुपरिभृता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ” इति । हे ‘ देवांशो’
हे सोमासो । ‘ यस्मै ’ शत्रुवधाय ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ ईडे ’ स्तुवे ‘ तद् ’ वधकर्म ‘ सत्यम् ’ अस्तु
‘ मङ्गलं ’ अभिषामर्देन ‘ उपरिभृता ’ उपरिभावाय वाऽऽपतेन त्वा ‘ अतो ’ एतन्नामा शत्रुः ‘ हतः ’ सन्
‘ फट् ’ विशर्पिताथ । “ त्रिफला विशरणे ” (वा. पा. १ । १८) इत्यस्य क्विपि लङ्घोर्भेदश्चाह्वसः । अभि-
चारे त्वाहाकारस्य स्थाने ‘ फट् ’ इति प्रयुज्यते एव । “ वषट्कव्ये षडुवाटे फट् इत्येव पौष्टिके स्वधा ”
इति वचनात् । एतन्मन्त्रकरणक विहित होमं स्तौति- यथा ह वा इति । ‘ हन्यमानानां ’ शत्रूणां मध्ये
‘ यथा ’ यः कश्चिदेकः ‘ अपधावेन् ’ एतामेव तद्दत्तं ‘ अभिपूयमाणानां ’ सोमांशूनां मध्ये ‘ एषः ’ वाहादि-
लगांशुः ‘ स्कन्दति ’ अद्गापजति ‘ यथे ’ पुनर्यजमानाय ‘ एवम् ’ उत्कमन्त्रकं स्फनाशुहोमं करोति
‘ अस्य ’ मन्त्रमात्रस्य तथा होमदेवते व्यभिचुरे (सोमे स्थितो वा एवमपधावन्वा कोऽंशुर्न परिभ्रियन्
इति । खरे सादन विधत्ते-सं सादयतीति । तत्र मन्त्रः-प्राणाय त्वेति । ‘ प्राणाय ’ ‘ त्वा ’ त्वा साद-
यामि इति शेषः । व्याख्ये-प्राणो हास्येष इति । ‘ अस्य ’ सोमयागस्य ‘ एषः ’ उपांशुग्रहः प्राणो हि
प्रायुक्तस्य रसस्य धारणात् अतस्तत्सादनस्य प्राणनार्यता मन्त्रेणोच्यते इति हि शब्दः ॥ २६ ॥

विहितस्य सादनस्योत्तरार्धे स्थानं विधानं मतान्तरमनूय निरस्य स्वाभिमतं दधाति-दक्षिणार्धे हेके साद-
यन्तीति । ‘ एके ’ याञ्चिन्वा होमानन्तरमेतं ग्रहं खरस्यं दक्षिणयागे ‘ सादयन्ति ’ तत्रोपरिदि ष तं कथ-
यन्ति ग्रहणात् प्राक् खरे पात्राणाम्सादानकाळे ‘ एषः ’ ग्रह उपांशुत्सुत्तरार्धप्रीतिमन्त्रसादानाय खरं

तदु तथा नु कुर्यादुत्तरार्धेऽपुवेनथं सादयेद्यो ह्येतस्या आहुतेः काचन पशुऽस्ति तथुं सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २७ ॥

(प्रोऽथो) अथोपाथंशुसुवनमादत्ते । तं नु दग्धाभिर्नु पवित्रेषोपस्पृशति बुधा ह्यग्निः प्रणिक्रमेवं तद्युधथंशुगृक्षिष्टः स्यात्प्राणिनेव प्रध्वथं-स्योदञ्चमुपनिपादयेद्यानाय त्विति व्यानां ह्यस्यैषः ॥ २८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥

वेनं सादयेत् । नो ह्येतस्या आहुतेः काचन पशुऽस्ति । न सादयति । “ प्राणाय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३) इति । प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २७ ॥

अथोपांशुसुवनमादत्ते । नं न दग्धाभिर्नु पवित्रेषोपस्पृशति । यथा त्वग्निः प्रणिक्रमेवं तत् । पर्वशुगृक्षिष्टः स्यात्, प्राणिनेव प्रध्वंस्वोदञ्चमुपनिपादयेत् । “ व्यानाय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३) इति । व्यानो ह्यस्यैषः ॥ २८ ॥ इत्युपांशुसुवदः ।

प्रत्यानीयमानम् ' एष ' दक्षिणा दिशम् ' अनुपचरति ' गच्छतीति । तथा चामन्मन्त्र-“ दक्षिणेऽह उपाशुपात्रम् ” इति । ' तन् ' नु सादयत ' तथा ' दक्षिणाशे ' न कुर्यात् ' इति परमत्र नित्यम् उत्तरभागे प्वेत प्रा सादयेदिति स्वमतविधिः । विहितमुच्यते स्मौति-नो ह्येतस्या इति । ' एतस्या ' उपाशुनेमाहुतेः ' एष ' प्रवाग्ना ' न ' काचिदशुति ' अग्निः । मन्त्रवर्षा मका शंषमित्युक्तम् । अतस्तदीयपारात्मदत्तम् उत्तरभागे बुधाः, सोऽग्निं नहिं प्रकल्पन् “ तस्मादुत्तरार्धेऽन्तेऽग्निवत् ” इति श्रुतेः । सादये विहितं मन्त्रं स्मोतु-मनुवदति-तं सादयति प्राणाय त्वेति । स्मौति-प्राणो ह्यस्यैष इति । यत् ' अथ ' पात्रस्य सध्वन्धी ' एष ' सोमः ' प्राणः ' । अग्नोऽव्यानेन मन्त्रेण सादनं प्रदात्मनिर्ययः ॥ २७ ॥

उपाशुसुवनमादत्त विषयं-अथोपांशुसुवनमादत्ते इति । उपाशुसुवमादत्तानन्तरमुपाशुसुवनं प्राधान्यमाददीत् । सोमं प्राणोदाय प्रमत्तं दग्धापवित्रेषोपस्पृशत विषयं-तं न दग्धाभिर्नु । एतन्मात्रेण तन्त्रेण तद्ग्राभिर्वा सोमं प्राणोदाय ' त ' पात्राण ' न ' उच्यन्ते । ननुपस्पृशेत् प्राणमात्रं-यथा त्वग्निः प्रणिक्रमेवमिति । ' प्रणिक ' प्रमाहित-“ शिञ्जि शौचोपपन्नो ”-(भा. पा. ब्र. प. ११) “ उपमर्गादुत्तमाक्षेऽपि शोच-शयम् ” (पा. सू. ८ । ३ । १४) इति शब्दः । यथा सादयेत् त्रेतेन शान्तिं वस्तु जलकेपापनो-दाय न पुन जलकप्रयोगेन न्यायेत् । जलकेषु शुद्धेनान् । ' एष ' सोमोपश्रित ' तद् ' प्राक्सत्स्यम् । सोम-शेषश्चापि पवित्रश्चातिशयः । तन् किं सोमोपश्रितः प्राणो नमिं सोमाशुसुवति नाशनेयः ' अर्पनीय वा स प्राणोः मकाशादानात्मन्मात्मन्नाह-यत्रैशुसुवति । अथन्नाशंमत्तंमादत्तानोत्तरकाके सादित्तोपश्रितान्ताशंमयो-र्भवे उदात्तं स्थारयेत् । तथा च कल्प्याय-“ उपाशुसुवनं प्राणिना प्रष्टु-रोदत्तं व्यानाय त्वेति मरुष्टम् , उपविष्टयो ” (का. शी. म. ९ । ९० । १०३) इति ' उपविष्टयो ' सादित्तोपश्रितान्ताशंमयोर्भवे तदुपयत्तस्यैष इति मूर्यायः । प्राक्सादने मन्त्र-“ व्यानाय त्वा ” इति । हे प्राक् ! वक्ष्य ' व्यानाय ' व्यापाराय त्वादिह सादयति । आकटे-व्यानां ह्यस्यैष इति । प्राणापानात्मन्प्रद्वयसन्धी वर्धयानत्वाद्वा प्राणो व्यानत्वम् । तदुपयत्तस्यैषैवमन्त्र-“ व्यानाय त्वा ” इति । यथ य. प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः ” इति उद्वेगोपनिषदि (छा. उ. १ । ३ । ३) श्रियति ' ति ' शब्द जाह ॥ २८ ॥

इति श्रीभारण्याचार्यविरचिते मातृवर्षे वेदार्थप्रकाशे मातृवर्षेऽन्यतपथब्राह्मणमाथ्ये चतुर्थकाण्डे

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-१ ॥

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः । (व्यां) व्यानु उपांशुसुवन उदान एवा-
न्तर्यामः ॥ १ ॥

(मो) अथ यस्मादन्तर्यामो नाम । यो वै प्राणः स उदानः स व्यान-
स्तमेवास्मिन्नेतत्पराशं प्राणं दधाति अदुपांशुं गृह्णाति तमेवास्मिन्नेत-
त्प्रत्यक्षमुदानं दधाति अदन्तर्यामं गृह्णाति सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्य-
तस्तद्यदस्यैपोऽन्तरात्मन्यतो अद्वैनेनेमाः प्रजा यतास्तस्मादन्तर्यामो
नाम ॥ २ ॥

तुमन्तः पवित्राद्गृह्णाति । प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति सोऽस्यायु-
मुदानोऽन्तरात्मन्निहन् एतेनो हास्याप्युपांशुरन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति

अन्तर्यामग्रहः ।

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः, व्यान उपांशुसुवनः, उदाने एवान्तर्यामः ॥ १ ॥

अथ यस्मादन्तर्यामो नाम । यो वै प्राणः स उदानः स व्यानः । तमेवास्मिन्नेतत्पराशं प्राणं
दधाति, अदुपांशुं गृह्णाति—तमेवास्मिन्नेतत्प्रत्यक्षमुदानं दधाति अदन्तर्यामं गृह्णाति । सोऽस्यायमुदानो-
ऽन्तरात्मन्—यतस्तद्यदस्यैपोऽन्तरात्मन्—यतः । यद्वाएनेनेमाः प्रजा यतास्तस्मादन्तर्यामो नाम ॥ २ ॥
तुमन्तः पवित्राद्गृह्णाति । प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति । सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्

विधास्यमानस्य ग्रहस्य अन्तर्यामताम्युत्पादनाद्युदानतामन्तर्यामसद्वारिणोऽपांशुसुवनयोः प्राणव्या-
नामकार्येण समर्थयते—प्राणो ह वाऽअस्योपांशुरिति । उदानस्य प्राणव्यानसद्वारिणोऽपांशुसुवनसमादि-
त्यादन्तर्यामस्यैवोदानात्मकतेः पर्यः ॥ १ ॥

उदानात्मकस्याप्यन्तर्यामग्रहस्य कथमेतन्नामेति समर्थयितुं शक्यते—अथ यस्मादन्तर्यामो नामेति । यस्मात्
द्वारप्रवृत्तिनिमित्तात् 'अन्तर्यामः' इति 'नाम' भवति किं तदित्यर्थः । ततः समर्थयते—यो वै प्राणः ॥
उदान इति । प्राण एक एव हि सन् प्रवृत्तिभेदात् प्राणोदानव्याननामभिर्न्यवद्विष्यते । तत्र पराग् श्रुतिः प्राण-
स्येव नामस्योपांशुसुवहेन यथा पृष्ठप्रतिबद्धमयारो निधीयते । एवं प्रत्यग्श्रुतिरुदानस्तदात्मकान्तर्यामग्रहेण
अन्तर्निधीयते । निहितश्चान्तर्निष्पन्ते यतोऽन्तर्निष्पन्तं अत उदानस्यान्तर्याम इति नाम । उदानाप-
कत्वाद् ग्रहत्वापि तन्नाम । एवमन्तर्दश्यते इति कर्ममात्रयोऽन्तर्यामशब्दो व्युत्पादितः । 'यद्वा' अनेने-
दानेन अन्तर्निधीयमानेन सता 'इमाः' 'प्रजाः' यथा न विद्यन्ते तथा निवमिताः । अतोऽन्तर्निष्पन्तेऽनेनेति
करणसाधनं योदानस्यान्तर्यामनाम, उदानात्मकता च महत्त्वर्थः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं विधत्ते—तुमन्तः पवित्राद्गृह्णातीति । 'तम्' अन्तर्यामनामकं सोमसं दशापित्रस्यान्तःप्रदेश-
द्वारारूपेण सक्तं गृह्णीयात् । अन्तःपवित्रादित्येकस्तौति—प्रत्यक्षमेवास्मिन्निति । अन्तर्यामसोमस्य यदेत-
दन्तःपवित्रेदेशप्राणमन्, एतदुदानस्य सर्वविभन् जने प्रत्यग्भूमतया स्थापनं भवति । अतः 'अयमुदानः'
सर्वजनस्य शरीरमध्ये निहितो द्रव्यते । अन्तर्यामस्यान्तःपवित्रदेशमन्यथा स्तौति—एतेनो हास्येति ।

समानुं ह्येतद्यदुपांश्वन्तर्यामि प्राणोदानौ ह्येतैनो देवास्येषोऽपीत्तरेषु
ग्रहेषुनाशिद्भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पात्रयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं
बृहस्पतिं जिज्यौ तस्मै पुनर्ददौ तेन स्रुंशशाम तस्मिन्पुनर्ददुष्यासैवा-
तिशिष्टमेनो यदीश्रून् ब्रह्मज्यानायाभिदध्यौ ॥ ४ ॥

हितः । एतेनो हास्याप्सुपांशुगतः पवित्राद्गृहीतो भवति । समानं स्वेतद्-यदुपांश्वन्तर्यामी-
प्राणोदानौ हि । एतेनो देवास्येषोऽपीत्तरेषु ग्रहेष्वनाशिद्भवति ॥ ५ ॥

अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पात्रयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं बृहस्पतिं जिज्यौ तस्मै पुनर्ददौ ।
तेन संशशाम । तस्मिन्पुनर्ददुषि । आसैवातिशिष्टमेनो यदीश्रून् ब्रह्मज्यानायाभिदध्यौ ॥ ५ ॥

‘ स ’ इत्यवधारणे ‘ ह ’ इति प्रसिद्धौ । ‘ एतेन ’ अन्तर्यामिन्पुनःपवित्रदेशप्रापणेनैव ‘ अथ ’ यजमान-
स्योपाश्रुतो वहि पवित्राद् ‘ गृहीतोऽपि ’ अन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति इति प्रसिद्धम् । ‘ तपाश्वन्तर्यामी ’
नाम ‘ यद्दुगडम् ’ एतद् ‘ समानम् ’ एक वस्तु ‘ हि ’ यत्. एतौ ‘ प्राणोदानौ ’ सौ वैकः प्राण एव ।
सद्चित्तैवत्वादित्यनन्तरमुक्तम् । प्रपुनःशशामावस्याविच्छेद निबन्ध-एतेनो देवेति । ‘ इतरेष्वपि ’ ऐन्द्रशाय-
व्यादिप्रोक्तुं प्राशाम्य ‘ अथ ’ सोमरत्नम् ‘ एतैश्च ’ इत्यादिपवित्रेण क्रियमाण ‘ एव. ’ पापलाभः
‘ अनाश्रित् ’ अविच्छिन्न. कर्त्तव्य । तदाहापन्त्यम्.—“ सन्तताया आस्तावपितन्प्राया घातया अन्तर्यामि
गृह्णाति, सर्वांशानो महानमुषुवान् ” इति ॥ ३ ॥

पवित्रेणैव सोमस्य शोचने कारणं जिज्ञासने—अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पात्रयतीति । ‘ यस्मात् ’
कारणात् ‘ पवित्रेण पात्रयति ’ तत् ‘ किं कारणमित्यर्थः । आख्यायिकया कारणमाह—यत्र वै सोम इति ।
‘ यत्र ’ यस्मिन् काले यदेतत्सर्प. अत्र कालस्य समनिव्याहारादिमिर्लामाद्विकरणमात्रविषयत्वात् सत्पदा
अद्वयम् । कान्तस्यापि श्रुत्येनोपमानविवक्षान्तः “ सर्वैकान्यादिप्रसक्तः काले दा ” (पा. सू. ९। ३। १५)
इति श्रुत्येनोपमानो दास्यथः स्यात् । ‘ सोम. ’ चन्द्र-स्यैव ‘ पुरोहित ’ बृहस्पतिं ‘ जिज्यौ ’
दारपदहरेण मानसोत्सुकतेन । “ यथा वयोहानी ”—(क्वा. प. २८) “ निद्रव्यामस्योमयेषाम्—”
(पा. सू. १। १। १७) इत्यस्यास्य संश्रमास्यम् । वयोहानिवचनोऽपि जिज्ञासिते हि दानिमात्रं उक्त-
यति । सा ॥ इतिरिह मानस्येति प्रकरणादवगम्यत । अप्यनन्तं दास्यन् इन्द्रबृहस्पत्यादिदेवानां वचनमना-
स्य युदे च शक्तिवति तै. प्रार्थमानमान् दास्यन् ‘ पुनः ’ बृहस्पतये ‘ ददौ ’ । ‘ तेन ’ दानेन स बृहस्पतिः
सम्पत्केकान्तददौऽमून् । दास्यन्पुनर्ददुष्यतये ‘ ददुषि ’ दत्तकयति ‘ तस्मिन् ’ सोमे दास्य एव गताः । ‘ ब्रह्मजा-
नाय ’ ब्रह्मणमानदानाय विनित्यनिनिषन्, तन् ‘ एतः ’ पापम् ‘ अतिशिष्टं ’ स्थितम् ‘ आय ’ वस्तु एव ॥ ४ ॥

तुं देवाः पवित्रेणापावयन् । (न्त) स मेघ्यः पूतो देवानां हविरभवत्तयो-
ऽपनेनमेप एतत्पवित्रेण पावयति स मेघ्यः पूतो देवानां हविरभवति ॥२॥

तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तऽ) इयं वाऽद्भ्यदितिस्तुस्या अद्भ्यः
प्रायर्थाय च हविरसुवादित्यश्चरुस्तद्वैतत्पुरेव सुत्याये सा हेयं देवेषु
सुत्यायामपि त्वमीपेऽस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग इति ॥ ६ ॥ •

ते ह देवा ऊचुः । (व्या) व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञस्तुयैव ग्रहा गृह्यन्तां
देवताभ्यो ह्यन्तामिति तथेति सोऽस्या एव प्रसुते भागः ॥ ७ ॥

तं देवाः पवित्रेणापावयन् । स मेघ्यः पूतो देवानां हविरभवत् । तयोऽपनेनमेप एतत्पवित्रेण
पावयति । स मेघ्यः पूतो देवानां हविरभवति ॥ ५ ॥

तद् यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वाऽद्भ्यदिति । तस्या अद्भ्यः प्रायर्थाय हविः—असावादित्यश्चरुः ।
तदेतन् पुंश्च सुत्याये । सा हेयं देवेषु । सुत्यायामपि त्वमीपे अस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग इति ॥६॥

ते ह देवा ऊचुः—व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञः तयैव ग्रहा गृह्यन्ताम्, देवताभ्यो ह्यन्तामिति ।
तथेति । सोऽस्या एव प्रसुते भागः ॥ ७ ॥

इयं पापिनं वन्दं सोमश्चरुसकलं विद्याप दद्यात्पवित्रेण असावयन् तथा पापिनश्चन्द्रः 'दूत.' सन् 'देवानां'
' हविः ' अमून् । एषावासाव्याविका पुषांगु प्रनिद्रा । ' तथैव ' ' एतः ' यजमानः । ' एतन् ' अनियुक्त-
सोमरमम् ' एतत्पवित्रेण ' एनेन दद्यात्पवित्रेण ' पावयति । ' स ' च सोमरमो ' देवानां ' हविर्भाव्य
सोमो ' भवति ' ॥ ५ ॥

पवित्रेण पावने कारणमुक्तम्, दूतस्योपयामेन षड्भे कारणं वक्तुं प्रतिबर्तनं—तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते
इति । उपपच्छति सोममि युपयामो दासपात्रं तेन दासपात्रेण सोमरमो गृह्यन् इति यन् तत्रापि वक्ष्यमाणो
हेतुर्गिन्यर्थः । कोऽयन् ? तमाह—इयं वा अद्भ्यदिति । " उपयामः पृथिवी " इति वक्ष्यति । सेपसुगयामा-
दिना पृथिव्यादिनिर्देवता प्रायर्थायैष्टिसम्बन्धित्विराम्यतो यः चरुः " अयो " आदित्यः अदिष्टिदेवताक इति
प्रतिबन्धम् । अत्रोपयामात्सामिका पृथिव्यैव भवति । तदेतद्भविः सुत्यादिवत्प्रानेव दर्शानन्तरं प्रथमो-
पयामेन क्रियते । " संप्रम् ' अदिष्टिः सुत्यादिवत्सोऽपि देवानां मध्ये ' अपि च ' चरुत्पात्रादित्यं सोमरुदं
मागन् ' इयं ' इयैव । इयैवत्येवमनैपदम् । ' त्व ' चन्द्रोऽकारणतः सर्वनामस्त्वयर्थायः । " ततो त्वस्यै
तन्त्रं विमले " (न. सं. ८ । २ । २३) इति हि श्रुतं । अदित्या एतदाक्यम् । ' प्रसुते ' अनियुक्ते
सोमे पूर्तं चरुं र्भक्षितव्या अपि मम मागोऽस्त्वैवेति ॥ ६ ॥

'ते ह देवाः' ऊचुः, आङ्गः 'अयं' 'यज्ञो' 'देवताभ्यो' विषय्य 'व्यादिष्टः' दत्तः अनः सर्वे सोमरमाः 'त्वयैव' 'गृह्य-
न्ताम्' । तथैव 'देवताभ्यो' 'ह्यन्ताम्' । एतावतैव त्वं सोमे लब्धमाणा मदिष्यसीति । सा च तथाऽदित्यपाह ॥ ७ ॥

(स्त) तद्ब्रह्मपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तऽ) इयं ब्राह्मपयामु इयं ब्राह्मपयामुपयच्छति पशुभ्यो मनुष्येभ्यो वृनस्पृतिभ्य इतो ब्राह्मर्षिर्वा देवा दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥

(स्त) तद्ब्रह्मपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तेऽनु) अनुयैव तद्ब्रह्मपयामेन यद्योनौ सादयतीयं ब्राह्मस्य कुर्वस्य योनिरस्यै ब्राह्मिः प्रजाः प्रजाताः ॥ ९ ॥

(स्तं) तं ब्राह्मपयामेनो भूतं सोममृत्विजो विभ्रति यद्ब्राह्मयोनी रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयतेऽथ यद्योनौ सादयत्यस्यामेव तुत्सादयति ॥ १० ॥

प्राणोदानौ ह ब्राह्मस्यैतौ ग्रहौ । तयोर्दितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरं प्राणोदानयोर्व्याकृत्यै प्राणोदानोर्बुवेतद्व्याकरोति तुस्मादेतौ समानोवेव सुन्तौ नानेवाचक्षते प्राण इति चोदान इति च ॥ ११ ॥

तद्ब्रह्मपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं ब्राह्मपयामः । इयं ब्राह्मपयामुपयच्छति-पशुभ्यो मनुष्येभ्यो वृनस्पृतिभ्यः । इतो ब्राह्मर्षिर्वा देवाः । दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥

तद्ब्रह्मपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । अनुयैव तद्ब्रह्मपयामेन । अथ यद् योनौ सादयति-इयं ब्राह्मस्य सर्वस्य योनिः । अस्यै ब्राह्मिः प्रजाः प्रजाताः ॥ ९ ॥

तं ब्राह्मपयामेनो भूतं सोममृत्विजो विभ्रति । यद्ब्राह्मयोनी रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयते । अथ यद्योनौ सादयति अस्यामेव तुत्सादयति ॥ १० ॥

प्राणोदानौ ह ब्राह्मस्यैतौ ग्रहौ । तयोर्दितेऽन्यतरं जुहोति-अनुदितेऽन्यतरम् । प्राणोदानयो-

तद्ब्रह्मपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते इति । ' यत् ' एष तस्या अद्विषि मागो माम पृथिव्याश्च ' उपयाम ' इति नाम प्रसिद्धम् । यत् ' एव ' श्रुयिषी पश्चादिन्वस्तृणादिरूपमत्र प्रपण्यति । मृगयशरत्वादिताग्रे-नोपयामनाम क्रोधं पात्ररूपापयैव च पृथिव्या नोमप्रते अथ हेतुः । यत् ' रतः ' ' ऊर्ध्व ' स्वर्गे ' देवाः ' वर्तन्त इति ॥ ८ ॥

ग्रहाणां खरे सादनमभिवात् स्तौति-अथ यद्योनौ सादयतीति । ' योनौ ' खरे ग्रहान् ' सादयति ' इति यत्, तथाऽय हेतुः- ' इयं ' खरात्मिका भूमिः ' अस्य ' ' सर्वस्य ' जगत उत्पत्तिस्थानम् । यतः पृथिव्याः सकारात् ' प्रजा ' ' प्रजाता ' इत्यत्र पृथिव्यात्मकत्वात् खरप्रदेशः । सतासततया रेतोयत् ' रेतो-भूतम् ' ' रत ' ' सोमम् ' ' कृत्विजः ' ' विभ्रति ' खरात्मिकाया भूम्या उद्धृतं कुर्वन्ति । यदि हि सत्य-स्थत्र साधेत तदा ' योनौ ' रेतः मितः रेतोभूतः स सोमः स्वप्रयोजनप्रसवात् समर्थो न भवेत् । खरे सादनं यद्येतावेव सादनम् । नाथ दोषः ॥ ९ ॥ १० ॥

उपाश्रन्तर्पामयोहेमि कालमेदं ह्यनुस्मिन्वते-प्राणोदानौ ह वा इति । ' अस्य ' सोमपामस्य सम्बन्धिनी

(चा) अहोरात्रे ह वाऽअस्यैतौ ब्रह्मौ । तपोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदिते-
ऽन्यतरमहोरात्रयोर्व्याकृत्याऽअहोरात्रेऽपुर्वैतद्व्याकरोति ॥ १२ ॥

(त्य) अहः सन्तमुषांशुम् । (न्त ११) तथं रात्रौ जुहोत्यहोर्वैतद्वात्रौ
दधाति तस्मादपि सुतमिस्त्रायामुषैव किञ्चित्स्त्रायते ॥ १३ ॥

रात्रिं सन्तमन्तर्षामं तमुदिते जुहोति । रात्रिमेवैतदहन्दधाति तेनो
हासावादित्य उद्यन्नेवेमाः प्रजा न प्रदहति तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥

व्याकृत्यै । प्राणोदानांर्षैतत्राकरोति । तस्मादेतौ समानावेव सन्ती नानेवाचक्षते-प्राण इति
चोदान इति च ॥ ११ ॥

अहोरात्रे ह वाऽअस्यैतौ ब्रह्मौ । तपोरुदितेऽन्यतरं जुहोति, अनुदितेऽन्यतरम् । अहोरात्रयोर्व्या-
कृत्यै । अहोरात्रेऽपुर्वैतद् व्याकरोति ॥ १२ ॥

अहः सन्तमुषांशुम्, तं रात्रौ जुहोति । अहरेर्षैतद्वात्रौ दधाति तस्माद्-व्यापि सुतमिस्त्राया-
मुषैव किञ्चित् स्त्रायते ॥ १३ ॥

रात्रिं सन्तमन्तर्षामं, तमुदिते जुहोति । रात्रिमेवैतदहन्दधाति । तेनो हासावादित्य उद्यन्नेवेमाः
प्रजा न प्रदहति । तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥

‘ एतौ ’ उपांश्वन्तर्षामप्रहौ क्रमेण प्राणोदानात्मको यतः, अतः ‘ सयोः ’ ‘ अन्यतरम् ’ अन्तर्षामं पूर्वं
‘ उदिते ’ जुहुयात् । ‘ अन्यतरं ’ चोपाशुम् ‘ अनुदिते ’ । एव हि कालमेदहप्राणोदानावसकौर्णो दिवा
कृतौ मवतः । अनेन हि कालभेदेन तावुनो विभक्तौ करोति । विभगादेव च ‘ एतौ ’ समानरूपावपि ‘ मन्तौ ’
एकं प्राण इति, अपरं उदान इति भेदेन न्यबहरन्ति ॥ ११ ॥

न केवलं प्राणोदानविभागः । अहोरात्रव्याहृतिरपि प्रयोजनमित्यनन्तरमेव विधिमनुष्य स्तौति-अहोरात्रे
ह वा इति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

उक्तं कालविभागमन्यथापि स्तौति-अहः सन्तमुषांशुमिति । एकस्यैव सतः प्राणस्य वृत्तिभेदात्
प्राणोदानव्यवहार इत्युक्तम् । सूर्यश्च प्राणात्मकः । अग्निवाग्वादित्वान्प्रकृत्य ध्रुयते हि-“ ॥ एष प्राण-
क्षेषा विहितः ” इति । सूर्यश्च उपरि सञ्चरो दिनम् । अथः सञ्चरो रात्रिः । अतः सूर्यात्मक-
प्राणस्यापि ऊर्ध्वगमनात्मिका प्राणवृत्तिरहः । अथःसञ्चारात्मिका उदानवृत्ती रात्रिः । इति स्थिते प्राण-
वृत्तिरूपतया अहरात्मकस्योपांशो रात्रिशेषे होमेन अहरेव रात्रौ दत्त मवति । अहो रात्रौ दानादेव निविड-
समस्कारायामपि च रात्रौ उदयसर्गमे किञ्चिद्विद्यकाशो जायते । एवमथानवृत्तिरूपतया रात्र्यात्मकस्यान्तर्षामस्य
अहस्यक्रमे होमेन रात्रिरहनि दत्ता मवति । अतः प्रभाते मव्याह ह्य नातितायः । तेनाहोरात्रव्यत्यासेनाहरा-
दावपि शैत्याद्रात्रिशेषेऽपि प्रकाशान्मुख्यव्यवहारसम्पन्ना प्रजाः पारित्राताः । अत उक्तः कालविभागः
प्रशस्त इति विहितं ॥ १३ ॥ १४ ॥

(५) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसीत्युक्त उपयामस्य बन्धुरन्तर्षच्छ मघवन्पाहि सोममित्तिन्द्रो वै मघवान्निन्द्रो यज्ञस्य नेता तस्मादाह मघवन्निति पाहि सोममिति गोपाय सोममित्येवैतदाहोरुप्य राय एषो यज्ञस्वेति पशवो वै रायो गोपाय पशून्तित्येवैतदाहोपो यज्ञस्वेति प्रजा वाऽह्वयस्तु एवेतद्यायजूकाः करोति ता इमाः प्रजा युजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥

(न्य) अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । (म्य) अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ॥ सजूर्देवेभिरवरेः परैश्चेति तदेन वैश्वदेवुं करोति तद्यदेनेनाः प्रजाः प्राण-

अथातो गृह्णात्येव । "उपयामगृहीतोऽसि" - (वा० सं० ७ । ४) इति । उक्त उपयामस्य बन्धुः । "अन्तर्षच्छ मघवन्पाहि सोमम्" - (वा. सं. ७ । ४) इति । इन्द्रो वै मघवान्, इन्द्रो यज्ञस्य नेता । तस्मादाह-मघवन्निति । पाहि सोममिति । गोपाय सोममित्येवैतदाह । "उरुप्य राय एषो यज्ञस्व" - (वा. सं. ७ । ४) इति । पशवो वै रायः । गोपाय पशून्तित्येवैतदाह । इषो यज्ञस्वेति । प्रजा वाऽह्वयः, ता एवेतद्यायजूकाः करोति । ता इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥

"अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरेः परैश्च" - (वा० सं० ७ । ५) इति । तदेन वैश्वदेवं करोति । तद् यदेनेनाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनस्यश्चान्त-

विहितमन्तर्षामग्रहणमन्य तत्र मन्त्र विनियुज्य पशुषा विमाणेन व्याचष्टे-अथातो गृह्णात्येवेति । मन्त्रस्तु- "उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्षच्छ मघवन्पाहि सोमम्, उरुप्य राय एषो यज्ञस्व, अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्ष, सजूर्देवेभिरवरेः परैश्चान्तर्षामे मघवन् मादयस्व" (वा. सं. ७ । १५) - इति ग्रहणादिधारासादनान्तप्रयोगकथनानन्तरं । यतो विहितमग्रहणं तत्साधनमन्त्राण्येष्टा, अतो यद् गृह्णातीति ग्रहणमन्य तत्र "उपयाम" - इत्यादिमन्त्र. सावन विधीयते । "उपयामगृहीतोसि" इति मन्त्रस्य प्रथमो भागः । हे सोम ! स्वम् उपयायेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । व्याचष्टे-उक्त उपयामस्य बन्धुरिति । बन्धुते नियमेन प्रयुज्यते स्वार्थे शब्दो येन तत् प्रवृत्तिनिमित्तं 'बन्धु' । "तद्यदुपयाम" - इति तत्रोक्तम् । "इव वा उपयामः" - (श. प. ४ । १ । २ । ८) इत्यत्र । द्वितीयां भागः- "अन्तर्षच्छ मघवन् पाहि सोमम्" - इति । व्याचष्टे-इन्द्रो वै मघवानिति । 'मघवन्' इत्यनेन इन्द्र उच्यते । तस्य यज्ञं प्रति नेतृत्वेन सोमस्यान्तर्नियमेन स सम्बोध्यते । 'पाहि' - इत्यादि सशब्दम् । तृतीयभागः- "उरुप्य राय एषो यज्ञस्व" - इति । व्याचष्टे-पशवो वै राय इति । उरुप्यतां स्तार्याः कण्टारिकाण्यन्तः । इच्छन्ति स्वर्गादिफलानि 'इवः' । 'प्रजाः' 'यज्ञस्व' इत्यन्तर्मात्रित्यर्थः । 'यामजूकाः, यज्ञशोळाः कुले चित्तुमवति- 'ता इमा' इत्यादि ॥ १५ ॥

चतुर्थो भागः- "अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षं, सजूर्देवेभिरवरेः परैश्च" इति । व्याचष्टे- तदेन वैश्वदेवं करोतीति । "तद्" 'तेन' मन्त्रपठनेन 'एनं' गृह विश्वदेवोपकारकं करोति । कथ-

त्यश्चोदनुत्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवोऽन्तरिक्षे मघवन्मादय-
स्वेतीन्द्रो वै मघवान्तिन्द्रो यज्ञस्य नेता तस्मादाह मघवान्तिवथ यदन्तरिक्ष-
प्रिति गृह्णात्यन्तस्त्वाऽऽत्सुन्दयऽडुत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तुं हीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वयवश्चोतदिति तं नु सादयत्युदानो ह्यस्येप
तस्मादयमुसन्न उदानः संचरति यदीत्त्वभिचरेड्येन १ सादयेदमुप्य त्वो-
दानुं सादयामीति ॥ १७ ॥

स यद्युपांशुं सादयेत् । (ड) अथेन १ सादयेद्युपांशुं नु साद-
येन्न १ सादयेद्युपांशुं मपिदध्याडप्येन दध्याद्युपांशुं नापिदध्या-
न्नैनापिदध्याद्युपांशुंः कुर्म तुथेतस्य समानुं ह्येतद्युपांशुं श्वन्त-
र्यामो प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥

रिक्षमनुचरन्ति—तेन वैश्वदेवः । “ अन्तर्यामि मघवन् मादयस्व ” — (बा० सं० ७ । ९) इति ।
इन्द्रो वै मघवान्, इन्द्रो यज्ञस्य नेता । तस्मादाह—मघवानिति । अथ यदन्तरिक्षरिति गृह्णाति ।
अन्तस्त्वाऽऽत्सुन्दयऽडुत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वयवश्चोतदिति । तं न सादयति । उदानो ह्यस्येपः । तस्मादयमुसन्न उदानः
संचरति । यदीत्त्वभिचरेड्येन—अथेन सादयेद् । अमुप्य त्वोदानं सादयामीति ॥ १७ ॥

स यद्युपांशुं सादयेत्—अथेन सादयेत् । यद्युपांशुं न सादयेत्—नेन सादयेत् । यद्युपांशुमपि-

मिति चेत्, लोकरूपस्य तदन्तर्बर्तिपरारदेवानां च एतद्ग्रहमप्ये स्मरणान्तेन निधानेन ते पराश्रावराश्च सर्वे
देवा अग्न्याह्नतप्राणोदानवृत्तयो यतोऽन्तरिक्षेण शुक्लिनश्चरन्ति । अतो विश्वेदेवोरकारकताऽस्य प्रहस्य । “ यतीपार्ये ”
(पा. सू. १ । ४ । ८९) इत्यनुः कर्मप्रवचनार्थः । तयोगाद् ‘ अन्तरिक्षम् ’ इति द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ८) ।
पञ्चमो मागः “ अन्तर्यामि मघवन् मादयस्व ”—इति । आचष्टे—इन्द्रो वै मघवानिति । अथ यदन्तरिक्षे ।
‘ मघवन् ’ इत्यनेनेन्द्र उच्यते । तस्य वडं प्रति नेतृत्वेनात्मनः प्राणने स सम्बोध्यते । अत्र च समले मन्त्रे
सोऽयं ‘ अन्तः ’ ‘ अन्तः ’ इत्यसकृत् संप्रयोगः । तेन हे सोमान्मक उदान । त्वामस्मानि अन्तः स्थापयामीत्यु-
च्यत इत्यर्थः । इत्थं च उदानम्मेक हे सोम । त्व पात्रेण गृहीतोऽसि । हे मघवन् । उदानान्मक त्वमिमं सोम-
मन्तरे नियमय रक्ष च अस्मिन् यज्ञे प्रत्यर्पयस्व च पयसो दोधीर्गोश्च रक्ष यथा च लोकाः सर्वेऽमुना सोमेन
यजन्ते तथा नुरु । हे सोम ! त्वयैव लोकत्रयं प्रणिधानेन स्थापयामि । हे मघवन् स्वर्गमर्त्यलोकवार्तिभिर्वैवैः
सह अस्मिन्नन्तर्यामि महे स्वाग्मानं तर्पयेति समस्तस्य मन्त्रस्यार्थः ॥ १६ ॥

परिमार्जनं विपत्ते—तं गृहीत्वा परिमार्ष्टिति उपांशुमहे गतमेतत् । (श. प. ४ । १ । १ । १७) तत्रत्य-
प्राणपदस्थाने अत्रोदानपदमित्येव विशेषः ॥ १७ ॥

उपांशोरभिचारे सादनविधानं च नान्यत्रैर्युक्तम् । उभयमन्तर्यामिऽपि तथेत्याह—स यद्युपांशुं सादयेदिति ।

ता ऽह ह चरकाः । (का ता) तुनिव मुन्वाभ्यां जुहति प्राणोदानो वा-
ऽक्षस्येतो नानावीर्यां प्राणोदानो कुर्म इति वृदन्तस्तद् तुया न कुर्यान्मो-
हयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानावपीडाऽएनं तूष्णीं जुहुयात् ॥१९॥

(त्त) स वद्वाऽटपाध्शुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्वेषोऽपि मन्त्रेण हुतो
भवति किमु तत्तूष्णीं जुहुयात्समानुं ह्येतद्यदुपाध्श्वन्तर्वासां प्राणो-
दानो हि ॥ २० ॥

स येनेवोपाध्शुं मन्त्रेण जुहोति । तेनेवैतं मन्त्रेण जुहोति स्वाङ्कतोऽसि
विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मुनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा सुभव
सूर्यायित्युक्तो यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥

दध्यात्-अप्येनं दध्यात् । यद्युपांशुं नापिदध्यात्-नेनमपिदध्यात् । ययोपांशोः कर्म-तथैतस्य ।
समानं होतइ-यदुपांश्वन्तर्वासी-प्राणोदानो हि ॥ १८ ॥

ताऽह ह चरकाः-जानैव मन्त्राभ्यां जुहति । प्राणोदानो ॥ अस्वैतं नानावीर्यां । प्राणोदानो
कुर्म इति वदन्तः । तद् तुया न कुर्यात् । मोहयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानो । अपीडाऽएनं
तूष्णीं जुहुयात् ॥ १९ ॥

स यद्वाऽटपांशुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्वेषोऽपि मन्त्रेण हुतो भवति । किमु तत्तूष्णीं जुहुयात् ।
समानं होतइ-यदुपांश्वन्तर्वासी-प्राणोदानो हि ॥ २० ॥

स येनेवोपांशुं मन्त्रेण जुहोति । तेनेवैतं मन्त्रेण जुहोति । "स्वाङ्कतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो
दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मुनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय"- (वा. सं. ७।६) इति ।
उक्तो यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥

यदुक्तुपांशोः स्वाहेत्युक्त्वा निष्क्रम्य वरकण च- (श. प. ३।१।१।१९-२१ व.) तदभ्यन्तरे
समानेनित्याह-ययोपांशोः कर्म तथैव तस्येति । तत्र ह्ये-समानं होतइति ॥ १८ ॥

होने शाखान्तरमतमुपन्यस्यति-ताऽह ह चरका इति । चरकनामानः केचित्प्रकृतितः 'ती' उपा-
श्वन्तर्वासीमहो निक्षान्यां ' मन्त्राभ्यां ' ' जुहति ' । तथा जुहनामन्त्राहायः । ' एतौ ' अहौ ' कस्य ' यत्र-
मास्य ' प्राणोदानो ' । तौ च मिलन्यापारी निर्गमनकर्मो प्राण, प्रवेशकर्मो चोदान इति । निक्षमन्त्र-
करणेन एतौ महौ स्वयं प्राणापानान्तकौ ' कुर्म इति वदन्तः ' । तथाविधं च तत्र कर्म तत्र कुर्यात् । ' यतः '
ते ' यजमानस्य ' ' प्राणोदानो ' ' मोहयन्ति ' व्याकृतोर्बन्धित । एकस्थैव सत् प्राणस्य वृत्तिमैदाक्षानामनोः
प्राणोदानयोः नानामन्त्रकरणेन स्वरूपमेदजननाय फलीकरणमपि अयजननात् व्याकृतोऽकरणं यत् द्रष्टव्यकरणम् ।
स्वमतसाह-अपीडा एनमिति । ' अपि ' ' वा ' ' एनम् ' ' इत् ' इत्येव । इत्येव विदुगोति ।
' तूष्णीं ' ' जुहुयात् ' । अयमर्थकर्मप्रशङ्कोऽपि विकल्पः ॥ १९ ॥

स येन मन्त्रेकताया होमस्य वैकल्पम् । उपासोर्भ्यन्तरेनेवासायि तांसिद्धः । किञ्च यद्युपांशुमन्त्रान्-
मन्त्रेणान्तर्वासीः किञ्चेत तथायुपांशुमन्त्रेण हृत एक-अनयोर्भ्यात् । यद्वा त्वमन्त्रकः किञ्चेत तदा

(२) अथ हुत्वाऽवाञ्चं ग्रहभ्रवमार्ष्टि । (र्षी) इदं ब्राह्मणार्ष्टिं हुत्वाऽवाञ्चं हुत्वोर्ध्व-
मुन्माष्टयथाऽवाञ्चं भ्रवमार्ष्टिं प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ नीचा पाणिना । मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टिदं वा उपाञ्चं-
शुभ्रं हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्रागुपमार्ष्टयथात्र नीचा पाणिना
मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टिं प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति देवेभ्यस्त्वा
मरीचिपेभ्य इति सोऽसावेव वन्द्युः ॥ २३ ॥

(स्तु) तुं प्रत्याक्रम्य सादयति । (त्यु) उदानाय त्वेत्युदानो ह्यस्येप
तानि वै सुश्रुष्टानि सादयति प्राणोदानानुवैतत्संस्पृशयति प्राणोदा-
नान्तसुन्दधाति ॥ २४ ॥

अथ हुत्वाऽवाञ्चं ग्रहभ्रवमार्ष्टि । इदं ब्राह्मणार्ष्टिं हुत्वोर्ध्वमुन्माष्टि । अथावाञ्चं भ्रवमार्ष्टि । प्रत्यक्ष-
मेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥

अथ नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि । इदं ब्राह्मणार्ष्टिं हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे
परिधौ प्रागुपमार्ष्टि । अथात्र नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि । प्रत्यक्षमेवास्मिन्नेतदुदानं
दधाति । “ देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः ”—(वा. सं. ७ । ६) इति । सोऽसावेव वन्द्युः ॥ २३ ॥

तं प्रत्याक्रम्य सादयति । “ उदानाय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ६) इति । उदानो ह्यस्यैप ।
तानि वै संस्पृष्टानि सादयति । प्राणोदानानुवैतत्संस्पृशयति । प्राणोदानान्तसुन्दधाति ॥ २४ ॥

विरोधिमन्त्रान्तरामाजनेनैव मन्त्रेण कृत इति किमु वक्तव्यम् । एक एव हि ॥ ग्रह इत्युक्तं, प्राणोदानात्मक-
त्वात् । तयोर्धकप्राणवृत्तिभेदात्प्राणमन्त्रादिति । यदि तु अमन्त्रकत्वानुशयपरिहाराय मन्त्रेणैवाप्यपि
कर्तव्य इति विनिर्दिष्टः । तर्हि येनैवोपास्तुः क्रियते, तेनैव—“स्वरुतः” इत्यादिना मन्त्रेणायमपि त्रियता-
मिति । अस्य च वक्ष्ये उपास्तुमहत्क्षणात्कार्येन सह यो वन्द्युसम्बन्ध उक्तः ; एव प्राणद्वारा तदात्मकत्वा-
न्तर्यामस्वार्थमिति पृथगतुक्तोऽप्युक्त एवेति मन्तव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

उपास्तौ उपास्तौ उपास्तौ यथा विहिते तद्वैलक्षण्यमन्तर्यामि सोपपत्तिः विधत्ते—अथ हुत्वेति । ‘ हुत्वा ’
अन्तर्यामन्—‘ अवमार्ष्टि ’ इति । यदस्योपास्तुवैलक्षण्यार्थं तत्र हुन्मार्जनमुक्तम् । इदञ्चान्तर्यामस्यावमार्जने प्रयो-
जनम् । यदुदानस्य प्रत्यग्विधानमिति । ‘ मध्यमे परिधौ ’ अवाङ्मुत्ताने पाणिना ‘ प्रन्दम् ’ अन्तर्यामि उप-
भ्रज्यात् । यत एतद्विपरितमुपाशास्तुवमार्जनमिति । प्रयोजनान्तरं चान्तर्यामि परिधौ प्रत्यगुपमार्जने उदानस्य
प्रत्यक्त्वाविधानं नाम । उपमार्जने मन्त्रः—देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः इति । अस्य मन्त्रस्योपास्तुवमुक्तं ब्राह्मण-
मतिदिशति (श.प. ४ । १ । १ । २४) इति । सोऽसावेव वन्द्युरिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तर्यामस्य तन्मन्त्र च विधाय स्तोत्रि—तं प्रत्याक्रम्येति । यतोऽन्तर्याम उदानः, अतस्तदासादने—“उदा-

१-मध्यमे च मुन्नेन पाणिना प्रत्यक् । का. धौ. सू. ९ । १२० ।

२-वगा २ उपवनम् २ छटस्योदानाय स्वेति पात्रासादन्म् । का. धौ. सू. ९ । १२० ।

तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे । (२५आ) आ तृतीयसवनात्तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते तेषनिशिताश्वराचय यज्ञस्यैवेतद्विधामनु व्यय इव ह वै यज्ञो विधीयते तस्योपाश्वन्तर्षामावेव पक्षावात्मोपाश्वशुसवनः ॥२५॥

(स्तु) तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे । (२५आ) आ तृतीयसवनात्ता-
यते यज्ञ प्रति वै तद्यत्तायते तस्मादिमानि ब्रुयाथ्सि विगृह्य
पक्षावायुवानानि पतन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मा-
दिमानि ब्रुयाथ्सि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति यज्ञस्यैवेतद्विधा-
मनु ॥ २६ ॥ (शतम् २३०० ॥)

तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे—आ तृतीयसवनात् । तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति । तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते । तेषनिशिताश्वराचरा यज्ञस्यै-
तद्विधामनु । व्यय इव ह वै यज्ञो विधीयते । तस्योपाश्वन्तर्षामावेव पक्षौ । आत्मोपाश्वशुसवनः ॥२५॥

तानि वाऽअनिद्ध्यमानानि शेरे—आ तृतीयसवनात् । तायते यज्ञः । एति वै तद्—यत्तायते । तस्मादिमानि यथासि विगृह्य पक्षावायुवानानि पतन्ति । तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमानि यथासि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति । यज्ञस्यैवेतद्विधामनु ॥ २६ ॥

नाथ त्वा " इति मन्त्र इत्यर्थे । सादने विशेष विधाय स्मृति—तानि वा इति । उपाश्वन्तर्षामोपाश्वशुसवनानि परस्परं यथा ' सरपृष्ठानि ' भवन्ति तथा सादयेत् । एतद् संस्पृष्टासादने प्राणोदानव्यादान् सदा संस्पृष्टान् करोति । तस्य च प्रयोजनं प्राणोदानव्यादानां सदासांगव्याहृत्ययानम् । प्राणोदानयोः सन्ध्याभक्तया ध्यातोऽपि तान्यामेव श्रूयते—इति उपेक्षया ' प्राणोदानम् ' इति बहुवचनम् । तस्य तदुभयमपि व्युत्पत्ता च स्पृष्टो-
रन्नायते—' अथ पं प्राणादानयोः सन्धिः स न्यायः " (छा. उप. १ । ३ । ३) इति ॥ २४ ॥

आसादितानां प्रयाण्य तृतीयसवनपर्यन्तमन्यापरं तत्र हेतुमाह—तानि वा अनिद्ध्यमानानीति । ' तानि ' ' अनिद्ध्यमानानि ' अन्याप्रियाणानि ' शेरे ' शेरे ॥ लोपल आत्मनेपदे " (पा. घ. ७ । १ । ४) इति तलोः । ' पुन ' ' च ' तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते ' इति यत् । तत्रायं हेतु—' तस्माद् ' ' इमे ' मनुष्याः क्रियन्तमपि काल ' सुत्वा प्रबुध्यन्ते ' । स्वापपनीश्राय ' तेषनिशिताः ' अनलयाः व्याप्रियन्ते । मनुष्याणां च यो स्वापप्रवेष्टी तौ यज्ञस्य प्रकाशमुत्स्य सण्णौ । कथमिति चेत्—वप इव ह वै यज्ञ इति । दत्तो ' यज्ञो ' ' व्यय इव ' पक्षौ । पक्षिणो हि यथा पक्षौ मध्यमागच्छ । एवं यज्ञमकस्य पक्षिणः ' उपाश्वन्तर्षामौ ' ' पक्षौ ' । ' उपाश्वशुसवनः ' च । मध्यमाग । अत एकरूप-वादुपाश्वान्धादित्रयातुवि-
धानमेव उक्तानुवचपुर सरमुक्तम् ॥ २६ ॥

यज्ञस्य पक्षिरुतवामुदाहरणान्तरेणापि निष्टम्बयनि—तानि वा इति । उपाश्वान्धादिनि तृतीयसवनात्पर्यन्तं निवृत्ताराणि निष्टन्ति । तस्यान्वयस्य यज्ञस्य सातः । तृतीयसवने च तेः तानिः ॥ ' यज्ञस्यते ' निवृत्ता-

(न्वि) इयुं ह वाऽऽपार्थशुः । प्राणो ह्युपाथशुरिमाथं ह्येव प्राण-
न्नभिप्राणित्यसुत्रेवान्तर्यामं उदानो ह्यन्तर्यामोऽमुथं ह्येव लोकमुद-
न्नभ्युदित्यन्तरिक्षमेवोपाथशुसवनो व्यानो ह्युपाथशुसवनोऽन्तरिक्षं
ह्येव व्यनन्नभिव्यनिति ॥ २७ ॥

इति प्रथमप्रपाठकं द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२)

इयं ॥ वाऽऽपार्थशुः । प्राणो ह्युपाथशुः । इमां ह्येव प्राणन्नभिप्राणिति । असावेवान्तर्यामः । उदानो
ह्यन्तर्यामः । अमुं ह्येव लोकमुदन्नभ्युदिति । अन्तरिक्षमेवोपाथशुसवनः । व्यानो ह्युपाथशुसवनः ।
अन्तरिक्षं ह्येव व्यनन्नभिव्यनिति ॥ २७ ॥

येते । यश्च यश्च विस्तार प्रबुद्धः । यज्ञपक्षिणो गमनं—यज्ञविस्तारसमये पात्राणि नैकप्रासादितानि
निवृत्ति, किन्तु तत्र तत्र व्याप्रियन्ते । तदेतद्यज्ञपक्षिणो लौकिकपक्षिण् प्रबोधानन्तरं ' पक्षी ' विश्वित्य
पक्ष्यनरमङ्गलं विपुक्तं विपति विश्वम्भेण गमनम् । अनायुवानानीति । " यु निव्रणामिब्रणयोः "—
इति (पा. धा. अ. प. २३) मित्रणे मेरुने वर्तमानात् । व्यत्ययेन शानच् (पा. सू. ३।१।२४) ।
साष्टीत्ये वा चानर् (पा. सू. ३।२।१९९) तानि पुनः ' तुनापसवने ' कार्यनित्यस्वनन्तरं खरे
' प्रयुज्यन्ते ' सह सायन्ते—तदेतद्विशदयति । ब्रान्तस्य पक्षिणः पक्षी संश्लिष्य पुनः स्वनिवासगमन
पक्ष्यपक्षिणः खरे सह पात्रसादनमिह भवति । ' समास ' समस्य संश्लिष्येत्वर्थः इत्वं यज्ञपक्षिणम् ' अनु '
विधत्ते लौकिक पक्षी ॥ २९ ॥

आसादितानामुपांथादीनां त्रयाणां लोकत्रयप्रकल्पनेनापि प्राशस्त्यबाह—इयं ॥ वाऽऽपार्थशुरित्यादि । तत्र
' उपाथशुः ' भूलोकात्मकः, स हि प्राणात्मक इत्युक्तम् (श. प. ४ । १ । १ । १ । १) । सुषमाश्लिष्यैव सर्वे
प्रागटि, अतो भूरपि प्रागात्मिका यतः—अन्तर्यामोऽल्लोकात्मकः, स ह्युदानात्मक इत्युक्तम् (श. प. ४ । १ । १ । १ । १) ।
उदानश्चावागृहितया प्राणोन्नमप्रतिबन्धकत्वेन जीमन्हेतुः । जीमन्तश्च सर्वे बाह्यानादिभिः ' अमु ' लोक
साधयाम इत्येव जीमन्ताति । अनुमेव लोक लक्षयित्वाऽऽनन्तरित्यसौ लोक उदानात्मकः । उपाथशुसवनोऽन्तरिक्ष-
लोकात्मकः । स च प्राणोदानसटि-रूपो व्यानात्मक इत्युक्तम् । व्यानव्यापारणां च शक्तसामाभिऽप्याहारादि-
मन्थनादिसरणरट्टधनुराभ्यनानादिमप्राणतऽऽनवन्तत्वं च । द्विषमाणानामन्तरिक्षलोकमाश्रित्यैव निपत्येः ।
अन्तरिक्षलोकोऽपि व्यानात्मको यतः । इत्युपांथादित्रयस्य लोकत्रयप्रकृतया प्राशस्त्यपिति । " अभिरामो " (पा. सू. १ । ४ । ९४) इति । " अन्तर्लक्षणे " कर्मप्रवचनोपपत्तम् । तद्योगात् ' इमाम् अमुं अन्तरिक्षं '
इति द्वितीया ॥ २७ ॥

इति त्रिसायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतरपत्रालयभाष्ये

चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२) ॥

व्याघ्र वाऽअस्येन्द्रवायवः । (५) एतन्वघ्यात्ममिन्द्रो ह यत्र वृत्राय
वृत्रं प्रजहार सोऽवलीयान्मुन्यमानो नास्तृषीतीव विभ्यन्निलयाश्चके
तुदेवापि देवाऽअपुन्यलयन्त ॥ १ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (न) न वै हतं वृत्रं विद्म न जीवथँ हन्त न एको
व्येत्तु यदि हतो वा वृत्रो जीवति वेति ॥ २ ॥

ते व्यायुमब्रुवन् । (ब्र) अयं वै व्यायुर्षोऽयं पवते व्यायो त्वमिदं विद्धि
यदि हतो वा वृत्रो जीवति वा त्वं वै न आशिषोऽसि यदि जीविष्यति
त्वमेव क्षिप्रं पुनरुगमिष्यसीति ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ।

वायव वाऽअस्येन्द्रवायवः । एतन्वघ्यात्मम् । इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वृत्रं प्रजहार । सोऽवलीयान्
मुन्यमानो ' नास्तृषि ' इतीव विभ्यन्निलयाश्चके । तदेवापि देवा अपुन्यलयन्त ॥ १ ॥

ते ह देवा ऊचुः—न वै इतं वृत्रं विद्म, न जीवम् । हन्त न एको वेत्तु—यदि हतो वा वृत्रो
जीवति वेति ॥ २ ॥

ते व्यायुमब्रुवन् । अयं वै व्यायुर्षोऽयं पवते । व्यायो त्वमिदं विद्धि—यदि हतो वा वृत्रो जीवति
वा, त्वं वै न आशिषोऽसि । यदि जीविष्यति—त्वमेव क्षिप्रं पुनरुगमिष्यसीति ॥ ३ ॥

उपाधादित्रयप्रयोगान्तरमैन्द्रवायवस्य प्रयोगमभिधात्वन् तस्य तदानन्तर्ये कारणमाह—वायव वा अस्येन्द्रवायव इति । प्राणादाभ्यानात्मक हि तत्रयम् । न्यानकार्या च वाक् सन्कार्यतया तद्गामकर्मैन्द्रवायवो
व्यानात्मकोमानुभवानुष्ठयन्तमेव स्पष्टम् । अग्रे युक्त तस्य तदानन्तर्यमित्यर्थः । ' ह '—शब्दः प्रसिद्धो ।
' वै '—शब्दस्या स्मारपत्तिः । तथा हि तैत्तिरीयके—“ प्राणापानान्यामेवोपाधन्तर्तामी निरिमीनी । व्यानादुपाधु-
सवन, वाच ऐन्द्रवायवम् ”—(ति. शा. अ. १।१।४) इति । देहाद्विस्फलयमानस्यैन्द्रवायवस्य देहान्तर्वर्तिकामिन्द्रिया-
त्मकता कथमिति तत्राह—एतन्वघ्यात्ममिति । द्विविधोऽैन्द्रवायवः, आधिभौतिक आप्यायिकश्चेति । पौ बहिः
स आधिभौतिक । परस्वेषे नाम्ना आध्यात्मिक इत्यर्थः । आत्मनि ' जघ्यात्मन् ' निरुक्तपर्ये अपेः “ अन्य
निमक्ति ” (पा. सू. २।१।१६) इत्यादिनाऽऽवधीभावः । “ अवध ” (पा. सू. ४।१६।१०८) इति उक्-
तमानन्त । “ नाभ्यर्थभावाद् ”—(पा. सू. २।४।८३) इति शिभतेर्लुगमावोऽमादेशश्च । विधास्थमाने
ग्रहे वायोः प्रथमवपदकारः । तस्य द्विदिकेत्यस्त्वम् ऐन्द्रवायवनाम सर्वेषां पात्राणां वायव्यनामेत्यादिव्युत्पादनार्थ-
माख्यायिका कारणते—इन्द्रो ह यत्र वृत्रायैत्यादि । ' इन्द्रो ' इत्र हतु ' वज्र ' विशेष । ' वृत्राय '
इति—“ क्रियायोगपदस्य च कर्मणि स्यान्निनः ” (पा. सू. २।३।१४) इति चतुर्थी । ' प्रजहार ' इति
प्रकरणे हेतुः प्रक्षेपो लक्षणे । ' स ' इन्द्रः कृतप्रहासो न बलवान् । अतो नूनमनेनाह इत्र ' तारुषि ? न
इतवान् इति मन्यमानस्तदाममनान् मीतः सन् निस्त्रीवोऽभूत् । ' निलयाचके ' इति आम्—प्रत्ययः (पा.
सू. २।१।१६) । ' तन् ' तस्माद् मयादेव कारणात् ' देवाः ' अपुन्यलयन्त । न्यलयन्त इति व्यत्य-
येन (पा. सू. २।२।१२४) कर्त्तु ॥ १ ॥

इत्रहन्तसंशये इत्रो हतो जीवति वेति वा ज्ञयते, अन्धाकमेको गत्वा जन्माचिन्ति ते देवा उक्त्वा, देव-

स होवाच । किं मे ततः स्यादिति प्रथमवपदकार एव ते सोमस्य गुञ्ज इति तथेत्येयायु व्यायुर्देवतं वृत्र यँ सु होवाच हतो वृत्रो यद्धते कुर्यात्-
त्तकुरुतेति ॥ ४ ॥

ते देवा अभ्यसृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एव यँ स यमेकोऽलभत
स एकदेवत्योऽभवद्यं द्वौ स द्विदेवत्यो यँ बहवः स बहुदेवत्यस्तद्यदेनं
पात्रैर्व्यगृह्णतु तस्माद्ग्रहा नाम ॥ ५ ॥

स एषामापूयत् । (त्सु) स एनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ स नालमाहुत्या
ऽञ्जास नालं भक्षाय ॥ ६ ॥

ते देवा व्यायुमब्रुवन् । (न्वा) व्यायविभुं नो विवाहीभुं नः स्वदयेति स होवाच

स होवाच—किं मे ततः स्यादिति । प्रथमवपदकार एव ते सोमस्य राह इति । तथेत्येयायुः व्यायुर्देवतं
वृत्रम् । स होवाच—हतो वृत्रः । यद्धते कुर्यात्—त्तत् कुरुतेति ॥ ४ ॥

ते देवा अभ्यसृज्यन्त—यथा वित्तिं वेत्स्यमानाः—एवम् । स यमेकोऽलभत—स एकदेवत्योऽभवत् ।
यं द्वौ—स द्विदेवत्यः । यं बहवः—स बहुदेवत्यः । तद् यदेनं पात्रैर्व्यगृह्णत—तस्माद्ग्रहा नाम ॥ ५ ॥

स एषामापूयत् । स एनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ । स नालमाहुत्याऽञ्जास, नालं भक्षाय ॥ ६ ॥
ते देवा व्यायुमब्रुवन् । वायो ! इमं नो विवाहि । इमं नः स्वदयेति । स होवाच—किं मे ततः
स्यादिति । स्वपैतानि पात्राण्याचशीरमिति । तथेति होवाच—युपं तु मे सस्युपवायेति ॥ ७ ॥

राशुनस्त्वेन शार्पु मियुक्तो वायुस्तानो गमनात्मे किं फलं स्यादिति वर वत्रे । सोमसिद्धिर्नास्य हविषः सम्-
विनि पत्तिन्द् देवश्रावणप्रहे प्रथमं वपदक्रियते स ' प्रथमवपदकारः ' सोमशस्तव माम इति । ' तथा '
एतुक्त्वा वायुः देवेभ्यो निरगच्छत् । " आह स्वार्थे " । इत वृत्रं च प्राप । पुनरगत्य ' हतो वृत्रः ' इति
च यद् विमज्जनाय सोमग्रहविमज्जादिकं कर्त्तव्यं ' तत् ' कुरुत ' इति देवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ १ ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ देवाः ' अभि ' सोममभिलक्ष्य ' असृज्यन्त ' अन्तरिक्षं गतवन्तः—' सुव विसर्गे "—(धा. पा. दि.
आ. ७२) देवादिकोऽनुदाशेत् । विद्यते लभ्यत इति वित्तिः, प्रातम्पोऽर्थः, स वेत् प्रकारेण विमज्जन्ते
' एवं ' हि ' सः ' सोमग्रहविभाग इति । अतो ' य ' ग्रह महेन्द्रादिः ' एकः ' अलमत ' ' सः ' माहेन्द्रादिः
' एकदेवत्यः ' ' यं ' ' द्वौ ' स आश्विनादिः ' द्विदेवत्यः ' । ' यं ' ' बहवः ' ' स ' वैश्वदेवादिः ' बहुदेवत्यः '
इति—' देवतान्तात्पर्ये " (पा. सू. १ । ४ । २४) इति यत् । तदा ' एवं ' सोमं यस्मात्कारणात्
' पात्रैः ' विमज्ज देवा ' अगृह्णत ' तस्मात् ' तानि पात्राणि ' भद्राः ' इति प्रतिज्ञाः । " ग्रहवृत्तिविभागश्च"—
(पा. सू. ३ । ३ । ५८) इति करणे अयं ॥ ५ ॥

' एषा ' सम्बन्धी ' सः ' गृहीतः सोमः प्रतिसृज्योऽभवत् । ' तः ' पर्युषितः पूतिगन्धः ' एषान् ' देशान्
प्रत्यागम्य आहृत्यर्षं इतश्चिष्टमक्षुण्णार्थं वा दुर्गन्धत्वेन ' सः ' मोक्षरतो योग्यो नामीत् ॥ ६ ॥

' देवाः ' ' वायु ' सोमं ' विवाहि ' विगतदुर्गन्धं कुरु अस्मन्मिमं रोचयेत्युचुः । तेन च वरे इते तन्नाम्ना

किं मे ततः स्यादिति त्वयैवेतानि प्राजाण्याचक्षीरद्विति तथेति होवाच सूर्यं
तु मे सच्युपर्वावेति ॥ ७ ॥

तस्य देवाः । (ग्रा) यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुः पशुष्वदधुः स
एष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात्कुणपगन्धात्प्रापिगृहीत सोमस्य ह्येष राज्ञो
गन्धः ॥ ८ ॥

(न्यो) नो ऽएव निष्टीवेत् । (ज) तुस्माद्यद्यप्यासक्त इव मन्येताभिवातं परी-
याच्छ्रीर्वि सोमः पाप्मा युक्ष्मः स बुया श्रेयस्यायति प्रापीयान्प्रत्यवरोहे-
देवधुं हास्माद्युक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

(त्य) अथेतरं वायुर्व्यवात् । (तु) तुदस्वदयत्ततोऽलमाहुत्याऽ-
आञ्जालं भक्षाय तुस्मादेतानि नानादेवत्यानि सन्ति वायुन्यानीत्या-

तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुः, तं पशुष्वदधुः । स एव पशुषु कुणपगन्धः । तस्मात्
कुणपगन्धात्प्रापिगृहीत । सोमस्य ह्येष राज्ञो गन्धः ॥ ८ ॥

नोऽएव निष्टीवेत् । तस्मात् यद्यप्यासक्त इव मन्येत-अभिवातं परीयात् । श्रीर्वि सोमः पाप्मा
युक्ष्मः, स यथा श्रेयस्यायति प्रापीयान्प्रत्यवरोहेद्-एवं हास्माद्युक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

अथेतरं वायुर्व्यवात् । तदस्वदयत् । ततोऽलमाहुत्या आस, अलं भक्षाय । तस्मादेतानि

प्राजाण्यां व्यवहारं प्रापच्छन् 'तथा' 'इति'-अङ्कित्य 'यु' 'ने' सर्वे 'सवि' सहायका. स्थिता यज्ञोपका-
रिणे व्यासारे कुण इति आह ॥ ७ ॥

'तस्य' सोमस्य सम्बन्धिनो 'गन्धस्य' यावन्त दोषासं 'देवाः' अपनीतवन्तः 'तं' 'पशुषु'
प्रापिषु स्थापितवन्तः । 'स एव' प्रापिषु दृश्यमानः स्वेदादिनिबन्धनो दुर्गन्धः । तद् किं । प्रप्रेमामथे
स्वेदादिनिबन्धने तस्मिन् गन्धे श्रुत्वा कृता सा वायुका । अतोऽसौ पशुषु क्षितोऽपि क्षेपात् प्राक् सोमस्य
गन्धो जातः । तदनाशायाय ब्रह्मादिना नासिका आच्छादनीया । मुष्णतस्य परिहाराय निष्टीवेदिति ।
नानि गृह्णीयात् । न निष्टीवेत् । अपिपूर्वो गृह्णातिरच्छादने कर्त्तव्ये । यथा तस्मादीक्षितेनादिगृह्णा ष्ठीवितन्य
ह्वात्तद्विप्रहणनिष्टीवनाभ्यां हि तस्मिन् गन्धे श्रुत्वा कृता ह्वात् । स वायुका । यतः पशुषु क्षितो-
ऽपि क्षेपात् प्राक् सोमस्य राज्ञो गन्धः । अतः पिबाननिष्टीवनाभ्यां सोम एवावहत्तः स्यात् । अतोऽपवित्रेण
गन्धेन 'आ' सम्भृतात् सक्तं व्यास्रमात्मानं 'मन्येत' तदा तत्परिहाराय पक्षिण इव प्रवृत्तप्रदेशमासेवेत् ।
तेन च तत्रपनीय प्रयुञ्जति । न पुनस्तत्रपवित्रगन्धं सहमानैव प्रयोगो निष्पादनीयः । यतः साक्षाच्छीरुपः
सोमः । अपवित्रगन्धं पुनर्न्याषिरुपः पाप्मा । यथा च प्रशास्तवरे राजादवागच्छति सति उन्नतं पर्वङ्गप्रासादा-
दिकमालय स्थित. प्रापीयात्-एव सोमे राजन्यागच्छति सति प्रवृत्ततेवया श्रोपितो भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनन्तरमेवनीताद्गन्धात् 'इतर' स्थितं सोमं 'वायुर्व्यवात्' स - 'सामन्धादियुक्तो भवति तथा'
च्यप्रेते । "आ गतिगन्धनयो."-(घा.पा.अ.प्र.४०) इति । तेन च तं सोमं दवाभ्यां स्वादुमकरोत् । ततश्च स

चक्षते सोऽस्यैषु प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य गुञ्ज एतान्यु ऽएनेन पात्रा-
ण्याचक्षते ॥ १० ॥

(त इ) इन्द्रो ह वाऽईक्षांचके । वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्यस्य
प्रथमवपद्कारश्च सोमस्य गुञ्ज एतान्यु ऽएनेन पात्राण्याचक्षते हुन्ता-
स्मिन्नपितृमिच्छाऽइति ॥ ११ ॥

सु होवाच । व्यायज्ञा माऽस्मिन्ग्रहे भजेति किं ततः स्यादिति निरुक्त-
मेव व्यावदेदिति निरुक्तं चेद्वाग्वदेद्वा त्वा भजामीति तत एष ऐन्द्रवायवो
ग्रहोऽभवद्वायुव्यो ह्येव ततः पुरा ॥ १२ ॥

नानादेशत्वानि सन्ति वायव्यानीत्याचक्षते । सोऽस्यैष प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य राज्ञः । एतान्यु-
ऽएनेन पात्राण्याचक्षते ॥ १० ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षांचके—वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्य-यस्य प्रथमवपद्मारश्च सोमस्य राज्ञः ।
एतान्युऽएनेन पात्राण्याचक्षते, हुन्तास्मिन्नपि त्वमिच्छाऽइति ॥ ११ ॥

स होवाच—वायो ! आ माऽस्मिन्ग्रहे भजेति । किं ततः स्यादिति । निरुक्तमेव वाग्वदेदिति ।
निरुक्तं चेद्वाग्वदेद्—आ त्वा भजामीति । तत एष ऐन्द्रवायवो ग्रहोऽभवत् वायुव्यो ह्येव ततः पुरा ॥ १२ ॥

सोमो होमस्य इति शिष्टमङ्गणाय च वायो जातः । यतो वृत्रविनाशविशयप्रियवार्ताकथनेन सोमस्य स्वाहू-
कारणैव च लम्प्यवस्त्रयो वायुः, 'तमाम्' हेतोः 'एतानि' पात्राणि देवताधेनया तत्तरेष्वेव स्वरदेशान्ति 'सन्ति'
अपि कथमेवैतन्नरतया 'वायव्यानि' इत्युच्यन्ते । 'स एवः' इदानीं कियमागः 'प्रयत्नवर्द्धकारश्च' 'अस्य' वायोरेव
जातो—न केवलं तत्तरेवैः सोमग्रहायतया सोमैर्न व्यग्रदेशार्होऽपि सन्ति तानि 'पात्राणि' च तेन वायुनेव
वायव्यानीत्याचक्षते यादिकाः । "उन्दसि इच्छुञ्जिः"—(पां. सू. १ । ४ । १)—इति वर्तमाने लृट् ।
एवं वायोः प्रथमवपद्काररूपवरदानाय महो वायव्योऽस्तु कथयित्वा । चेत्, उच्यते—वायावेवं दत्तरे 'इन्द्रः'
'ईक्षांचके' पर्यालोचिनवान् । अस्मिन्नि अमुष्मिन् पञ्चे वायोर्वा शुद्धात् यदस्मत्सु ज्ञापयसु स्थितेषु वस्य
वायोः क्लीपतः प्रथमो भागः । अस्मन्नामप्यनयो पात्राणामपि वायव्यानीति वायुनाम्ना व्यग्रदेशवेति
साहि किं कर्तव्यमिति कर्तव्यार्थोऽलम्प्यनिबन्धनो ह्यर्थो 'इत्' इति । यदि नाम ऐन्द्राग्रे अग्निना सद् भागोऽस्ति ।
यद्यपि वायुः परस्त्वर्थात्वाद् नैवैवतात्पर्यो भागोऽस्ति । तथाऽपि त्वं तेष्वोऽन्यं भागम् आस्मिन् प्रयत्नवर्द्धेति
अह ' इच्छे' इच्छतेर्न्यस्येनाहमनेदे लोडुत्तमैकवचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥

इत्यमिच्छिवा च 'सः' इन्द्रः हे वायो ! 'महे' 'मा' मीं 'मय' मय भागं देहीति 'उवाच' ।
'ततः' तत्र भागप्रदानम् 'किं' फलं स्यादिति च वायुनोके वरमिन्द्रो दर्शयति । 'निरुक्तमेव वाग्व-
देत्' इति । तं च वरं वायावर्द्धिर्देविति सति तद्व्यदानम् पूर्वं वायुर्व्यव्योऽपि 'ग्रहः' इन्द्रसम्बन्धेन 'ऐन्द्र-
वायवः' अववत् । 'निरुक्तं' नाम निःशेषमुक्तं वित्पटनित्यर्थः । अत एव देवताविशेषरूपस्याप्यस्या-

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (६) अर्घं मेऽस्य ग्रहस्येति तुरीयमेव तऽडिति वायु-
रथमेव मऽडतीन्द्रस्तुरीयमेव तऽडिति वायुः ॥ १३ ॥ [अर्घप्रपाठकः ॥

६८ कंहिकाः] ॥

तौ प्रजापतिं प्रति प्रथमेयतुः । स प्रजापतिग्रहं द्वेषा चकार स होवा-
चेदं वायोऽस्तिथय पुनरर्घं द्वेषा चकार स होवाचेदं वायोऽस्तिथिदं तवे-
तीन्द्रं तुरीयमेव भाजयांचकार यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तुत एष ऐन्द्रतुरीयो
ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥

(७) तुस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य । द्वे पुरोरुचौ वायुव्येव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा
द्वेऽभतुवाक्ये वायुव्येव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा द्वौ प्रेषो वायुव्य एष पूर्व ऐन्द्र-
वायव उत्तरो द्वे प्राज्ये वायुव्येव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरमेनं तुरीयं तुरीयमेव
भाजयांचकार ॥ १५ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्—अर्घं मेऽस्य ग्रहस्येति । तुरीयमेव तऽडिति वायुः । अर्घमेव मऽडतीन्द्रः । तुरीय-
मेव तऽडिति वायुः ॥ १३ ॥

तौ प्रजापतिं प्रति प्रथमेयतुः । स प्रजापतिग्रहं द्वेषा चकार । स होवाच इदं वायोऽस्ति ।
अथ पुनरर्घं द्वेषा चकार । स होवाच—इदं वायोऽस्ति, इदं तवेति । इन्द्रं तुरीयमेव भाजयांच-
कार । यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयम् । सत एष ऐन्द्रतुरीयो ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥

तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य द्वे पुरोरुचौ—वायव्येव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । द्वेऽभतुवाक्ये-
वायव्येव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । द्वौ प्रेषो—वायव्य एव पूर्वः, ऐन्द्रवायव्य उत्तरः । द्वे प्राज्ये—वाय-
व्येव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । एवमेनं तुरीयं तुरीयमेव भाजयांचकार ॥ १५ ॥

प्रत्यमेवाविराष्टमा शब्दः प्राजापत्यमन्वयं श्रूयते—“ अनिरुक्त्वा प्राजापत्यपा गृह्णाति ” इति । अथवा
पा, पन्ना, मन्मा, ऐन्नी, त्वेवं चतुरस्रया वागवतिष्ठते । तत्र पूर्वोत्पिन् वागवत्येते उत्तरोत्पिन्या-
वाजन् मावशापचन् । वैश्वानो व पृथग्देवां विवृणोषामि सप्तोष निःशेषान्निष्ठवन् ॥ १९ ॥

प्रजापतिर्हते ऐन्द्रवाक्ये इन्द्रवाक्येऽर्घं मेऽस्य इन्द्रोऽब्रवीत् इत्युत्तरात्तस्य तुरीयस्यार्थं वाह—स इन्द्र
इत्यादि । ‘ अर्घं ’ इत्यादिनेभ्योर्वाहः । एवं विवदयन्ता ऐन्द्रवाक्यं प्रजापतिं वृच्छत इति तत्प्रतीतिग-
मत्तत् । ‘ सः ’ च ‘ प्रजापतिः ’ न ‘ ग्रहः ’ विनाज्य ‘ इन्द्र ’ चतुर्थेऽर्थेन माग्निमदत्ते, अग्निर्हते
तु वातु । ‘ तुरीयम् ’ इति अनुसन्धिर्वाहः । “ चतुरस्रमन्वयव्युत्तरात्तस्य ”—(पा. सू. १।२।१९ व.)
इति इन्द्रवचने आतिवर्गयोरेव तुरीयस्यनुत्पत्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रवचनोः सप्तोषवद्वेऽभतुवाक्येण गृह्णातुवामामि मन्वानां विवदयन्त इत्यस्य वाऽएतस्येत्यादि ।
पुरोरुचयविति । “ टागमगृहीदिति ” (अ. प. ४ । १ । १ । १९) इत्यन्तान् पूर्वैन्द्रवाक्येण तद्विद्वान् इति

सु होवाच। तुरीयं तुरीयं चेन्मामचीमजुः-तुरीयमेव तर्हि वाञ्छिनुरुक्तं वदि-
प्यतीति तदेतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं युन्मनुष्या ब्दन्त्युयेतत्तुरीयं वाचोऽ-
निरुक्तं यत्पश्या ब्दन्त्युयेतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यदयात्सि ब्दन्त्यु-
येतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यदिदं सुदृष्टं सरीसृपं वदति ॥ १६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यवृत्तम् । (च) चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि
द्विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा शीणि निहिता नेद्भयन्ति तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्तीति ॥ १७ ॥

स होवाच-तुरीयं तुरीयं चेन्मामचीमजुः-तुरीयमेव तर्हि वाञ्छिनुरुक्तं वदिप्यतीति । तदेतत्तु-
रीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यन्मनुष्या वदन्ति । अर्थतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यत्पश्या वदन्ति ।
अर्थतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यदयात्सि वदन्ति । अर्थतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्-यदिदं सुदं सरी-
सृपं वदति ॥ १६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यवृत्तम्-“ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये
मनीषिणः । गुहा शीणि निहिता नेद्भयन्ति तुरीयं वाचोमनुष्या वदन्ति ॥ ” इति ॥ १७ ॥

देवताये करोतीति पुरोक्तम् । ष्यन्तात् किय् (पा. सू. ३ । २ । ७९), गितोपे (पा. सू. ९ । ४ । ९१)
“ संज्ञापूर्वको विधिरानिवः ”-इति गुणो न भवति । अथवा अन्तर्भावित्वात् कियि रूपम् । पुरोम्नादीनां
पूर्वा वाग्व्या एव, अथारुचैन्द्रवायवा इति सर्वत्रन्दस्य चतुर्थांशप्राक्त्वमेव जातम् ॥ १९ ॥

स्त्रीपग्राहादिमागानुसारेण वाचध्वगुर्धमेव निरुक्तं स्वादित्याह-स होवाचेत्यादि । ग्राहारी सर्वत्र चतुर्थ-
मागस्यैव मदीयवद्वागानि चतुर्थमागमेव माग निष्पद्यते वदिष्यति । वाचो रित्वाष्टध्वगुर्धं मागं कैवरी वदन्
इत्यर्थः । पर-यस्यन्ता-मेष्यमा-कैवरीत्येव चतुरस्रस्या वागवतिष्ठते । तत्र परादीनां तिङ्गणां देहम-व एवावस्थानेन
परश्रोत्रप्रहणयं इत्यतामवादादिप्रकारेणम् । कैवरी पुनः परश्रोत्रगुणितेतिवाहितार्थप्रथमे च समर्था भवति-इति
विहासैरर्थः । ‘ मर्बामवन् ’ मन्वतेर्ष्यन्ताञ्छुद्धि चङि रूपम् । यत इन्द्रेण वैवर्षामक बायुमनु जातम् तदिदानीं
मनुष्यादिभिन्नेदेव अत्रक्षिपत इत्याह-तदेतत्तुरीयमित्यादिना । मनुष्यादय इदानीं यद्वापुं वदन्ति तदिन्द्रेणा-
म्यनुब्रान विस्पष्टं चतुर्थं वाग्ममित्यर्थः । सुदृ २सरीसृपमिति । पुनः पुनस्तानेव गच्छन्त्यन् प्राणिजानमित्यर्थः ।
सरीसृपमिति । सुपेत्सि ‘ यञोऽचि च ’ (पा. सू. २ । १ । ७४) इति यदो लृक् । “ सन्यङोः ” (भा.
सू. १ । १ । ९) इति द्विचनम् । उपवादिकाश्च “ रभिकौ च लुकि ” (पा. सू. ७ । १ । १९) इति रीगागमः ।
अन्यापेक्षया गुणे प्राते-“ न घातुलोम आर्द्धवातुके ” (पा. सू. १ । १ । ४) इति प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

उक्तं इयं मन्त्रमवाहं दर्शयति-तस्मादेतद्विषयादि । इन्दो वाचध्वगुर्धमागं विस्पष्टमन्वजानात् । तस्मा-
देतदुक्तमर्थकपमनुसृत्य ‘ ऋषिणा ’ मन्त्रेणैवमुक्तम् । वाच. ‘ पदानि ’ पगपदन्तित्यादयोऽवस्थानेदाः

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वा) आ वायो भूष शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं व्यापुवे त्वेति ॥ १८ ॥

अथातो गृह्णात्येव । “ आ वायो भूष शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्-वायवे त्वा ”-(भा. सं. ७।७) इति ॥ १८ ॥

‘चवारि परिमिता’ परिमितानि यतः चवारि जनः परिच्छिन्नः नीचवर्षः । अथवा ‘वाक्’-परिमितानि ‘चवारि’ ‘पदानि’ परिच्छिन्नराशयस्याभेदरूपचतुष्पदात्मिका । पूर्वस्मिन् पक्षे-“ सुपा सुदृक् ” (पा. सू. ७।१।१९) इत्यादिना वक्ष्या सति वागित्येतरूप मवति । “ परिमिता ” इति “ शेरुद्धति इदुद्धम् ” (पा. सू. १।१।७०) इति (अमादेशस्य) शेरुद्धः । ‘ ये ’ मनीषिणः ‘ विद्वंसस्तो ‘ ब्राह्मणः ‘ तानि ’ वाचः पदानि जानन्ति । ‘ मनीषिणः ’ इति ब्रीह्यादित्वादिनिः (पा. सू. ९।२।१११) अथवा “ शिखादिभ्य इनिर्नाम्प्ये ” इति । तेषां मध्ये ‘ जीणि’ पदानि पठयवस्याभेदरूपानि शरीरसम्बन्धस्योपगृह्याय निहितानि ‘ निष्कयन्ति ’ न चेटन्ते न विस्पष्टीभवन्तीत्यर्थः । गुरोति पूर्ववत् “ सुपामिति ” (पा. सू. ७।१।१९) सप्तम्या लुक् । आकारादेशो वा । चतुर्थमेव रूपं वैखर्यात्मकमेदानीं मनुष्या वर्द्धन्ति । मनुष्या स्येतेत् पश्चादीनामनुदलक्षणार्थम् । पश्चादरोऽपि चतुर्थं वापूर्यं वर्द्धन्तीति ॥ १७ ॥

इत्यमाह्याविक्रया ग्रहस्य देवतादिकं प्रदत्तं तस्य सम्पन्नकं ग्रहणसंस्कारं विद्यते-अथात् शवादि । ‘अथात्’ इत्यनेनान्तर्यामप्रदानन्तर्यं द्योत्यते । प्रकृतत्वाद्देन्द्रवायवं प्रदत्तम् “आ वायो भूष” इत्यादिना गृह्णीयात् । एतन्मन्त्र-करणकेन प्रदत्तेन सोमं सङ्कुर्यादित्यर्थः । नच ग्रहणवाक्ये इन्द्रदेवतासम्बन्धदर्शनापगमविधायकत्वं प्रतीयते । यथा “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमवास्यायां वा ” (तै. सं. ३।१।३) इति ताकुतः संस्कारो विधीयत इति । न “ सोमेन यजेत ” इत्यनेनैव यागस्य विहितत्वात् । ननु “ यदाग्नेय ” इत्यादिभिर्वाक्यैर्विहितानां यागानां यथा विद्वत्त्वमनुवादकं, तथा ग्रहणवाक्यविहितं नां यागानामेदत् “ सोमेन ” इत्यादि वाक्यमनुवादकं मविष्मतीति चेत् (न) अनुवादसम्भवात् । सति हि पुरोवादेऽनुवादः सम्भवति । न चान् पुरोवादी ऽस्ति सोमेन यजेतप्यनेन प्रतीतस्वार्थस्य ग्रहणवाक्येभ्यः प्रतीतिः । न च ग्रहणं यजन्तं भवति नापि तद्विहितप्रत्येकी रतः सोमदत्ता । न च वाक्यं स्वर्नामार्थं विहितस्तद्विहितः प्रकृतं मूते, न तु रसविति । “ अन्तः पवित्राद्गृह्णाति ” इति (सप्तैव प्रकृतत्वात् । अगोऽनुवादसम्भवात् सोमेनत्येतस्य विधायकत्वम् । विहिते ॥ तस्मिन् आग्नेयादि-वाक्यानि ॥ संस्कारस्य विधायकानि “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्यादिषु ॥ वाक्येषु इन्द्रदेवतासम्बन्धान्ययमनुवादस्योपगमः कल्प्यत इति पुरोवादेऽनुवादसम्भवाद्दिद्वान्ययमनुवादकं भवति । न चैवं व्यत्यासेन विद्वद्वाक्यं यागस्य विधायकम् । विहितं तस्मिन् आग्नेयादिवाक्यानि गुणविधायकानीति शक्यमियम् । विहितवागनुवादेन नानागुण-विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम् “ प्राप्ते कर्मणि नामेको विधायु शक्यते गुणः । अप्राप्ते ॥ विधीयन्ते बहुवैधेयैकपान्तः ” (तत्र बार्हिक अ. ३) इति ॥ तस्मादेव ग्रहणवाक्येन सोमस्य देवताविशिष्टी ग्रहणसंस्कारो विधीयते ॥ नचैवमपि ग्रहणस्य गुणकर्मत्वं न सम्भवति गुणकर्मत्तु गुणरहितत्वात्, प्राधानकर्मत्तु गुणकर्मत्वात् । तथा हि सूत्रकृता कर्मणां भेदस्तदनुष्यं च सूत्रितम्-“ तानि द्वेष गुणप्रधानयूतानि । यैस्तु द्वेषं विकीर्ष्यते गुण-

(त्यु) अयापगृह्य पुनरुनयति । (ती) इन्द्रवायुऽश्मे सुता उप प्रयो-
भिरुगतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । उपयाम्गृहीतोऽसि व्वायुवऽइन्द्र-
वायुभ्यां त्वेषु ते योनिः सज्जोपोभ्यां त्वेति सादयति स यदाह सज्जो-
पोभ्यां त्वेति यो वै व्वायुः स इन्द्रो य इन्द्रः सुव्वायुस्तुस्मादाहैषु ते योनिः
सज्जोपोभ्यां त्वेति ॥ १९ ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-३ ॥

अयापगृह्य पुनरुनयति । “ इन्द्रवायुऽश्मे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वा-
मुशन्ति हि । उपयाम्गृहीतोऽसि व्वायुवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वेषु ते योनिः सज्जोपोभ्यां
त्वा ”—(वा० सं० ७ । ८) इति सादयति । स यदाह—सज्जोपोभ्यां त्वेति, यो वै वायुः स
इन्द्रो य इन्द्रः स वायुः । तस्मादाह—एष ते योनिः सज्जोपोभ्यां त्वेति ॥ १९ ॥

सत्र प्रतीयते, तस्य द्रव्यप्रधानत्वान् । येषु द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ।
इति । यैः कर्मभिर्द्रव्यं चिकीर्षते उपाद्रवितुं सक्तुं चेन्नते तानि गुणद्रव्याणि । येषु न तथा क्रियते
तानि प्रधानकर्माणि । तथा च सति यूपं मश्वतीत्यादौ यूपदिकस्योत्पादयितुमिष्टत्वात् ब्रीहीनवहन्तीत्यादौ
ब्रीह्यादिकस्य सक्तुमिष्टत्वाद् गुणकर्मत्वम् । प्रयाजादियुक्तवैरिण्यात्, प्रयाजादिवन् प्रधानकर्मत्वम् । एवं च,
सत्यवघातेन यथा ब्रीहीणश्च तुषविरमोको दृष्टः संस्कारः तथा ग्रहणेन सोमरसे न कधिद्विशेष उत्यघने, अतोऽव-
घातवैश्यात्प्रयाजादिवत्प्रयानकर्मत्वमिति चेन्न । “ इन्द्रवायवम् ” इति द्वितीया कर्मकारके विरिता । कर्मत्वं चेन्नित-
तमथै मवति, “ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ” (पा० सू० १ । ४ । ४९) इति कर्मब्रह्मविधानात् । अस्ति च सोमरसस्ये-
त्तिततमत्वं, यागसाधनत्वात् । अतः सोमरसः प्रधानभूतः । तथा सति ग्रहणक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवत्त-
सिद्धम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं ग्रहणवाक्येषु । ग्रहणमन्त्रलोचमान्नायते—आ वायविति । यदि सोमरसे दृष्टोऽति-
घाते न स्यात्, तर्ज्युर्ब कल्पनीयम्, तस्माद् ग्रहणस्य गुणकर्मत्वम् । हे ‘ वयो ! ’ ‘ युविषाः ’ शुद्धस्य सोमस्य
पातः ‘ नः ’ अस्माक समीपे ‘ आमूप ’ अलङ्कृत “ भूष अलङ्कृतो ” (घा. ज्वा. वा. प. १८ । १) हे विश्वस्य
न्यायक ! ‘ ते ’ तव सत्वसंख्याः नियुतो (निघ. १ । १९ । ८) बाह्वानि सन्ति, तद्दृशस्य च तव सन्बन्धि
मदनोर्यं—“ गदमदचरयमधानुपसर्गं ”—(पा. सू. ३ । १ । १००) इति यत् । ‘ अन्धः ’ अजं सोमरसा-
त्पक्वम् । ‘ उषो ’ उप ‘ अयामि ’ उपगमयामि । ‘ अय गतो ’ (म्वा. प. ४७६) हे ‘ देव ! ’ योत्तमान
वापो ! यस्य सोमस्य ‘ शूरेयव ’ प्रथमवचत्कारलक्षणं प्रथमगानं ‘ दनिषे ’ धारयति । “ उन्दति छुह्वह-
डिः ” (पा. सू. ३ । ४ । ६) इति टिट् । हे सोमरस ! ‘ त्वा वायवे ’ गृह्णामीति मन्त्रस्यार्थः ॥ १८ ॥

पुनर्ग्रहणं विघते—अयेति । वायव्यग्रहणानन्तरमपच्छिद्य पुनर्येन्द्रवायव्यम् ‘ आनयति ’ गृहीयादित्यर्थः । तत्रे
ग्रहणे मन्त्रः—“ इन्द्रवायुऽश्मे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि, उपयाम्गृहीतोऽसि वायवऽइन्द्र
वायुभ्यां त्वा ” (वा. सं. ७ । ८)—इति । हे ‘ इन्द्रवायु ! ’ यस्मान् कारणात् ‘ श्मे ’ सोमाः ‘ सुता. ’ अभियुताः

कुतुडसो इ वाञ्छस्य मित्राक्षरूपो । (पात्रे) एकत्रवध्यात्मर्षे स बुदेव
 मुनसा कामपनऽइदं मे स्याद्विदुं कुर्वीषिति सु एव कुतुरय बुदत्सै उत्त-
 मृष्यते स इक्षो मित्र एव कुतुर्वरुणो इक्षो इक्षैव मित्रः क्षत्रं वरुणोऽभिमु-
 न्त्वेव बुद्ध कर्त्ता शश्वियः ॥ ५ ॥

(स्ते) तु हेतेऽग्र्ये नानेवासतुः । (ब्रु) ब्रह्म च क्षत्रं च ततः शश्यात्
ब्रह्म मित्र ऋते क्षत्रादरुणात्स्यातुम् ॥ २ ॥

तु क्षत्रं व्वरुणः । (५) ऋते ब्रह्मणो मित्राद्यद्भिं च व्वरुणः कर्म चक्रे-
ऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण नु हेवास्मै तत्सुमानृषे ॥ ३ ॥

ते हेतेऽग्र्ये नानेवासतुः—ब्रह्म च क्षत्रं च । ततः शश्यात् ब्रह्म मित्र ऋते क्षत्रादरुणात्स्यातुम् ॥ २ ॥
न क्षत्रं व्वरुण ऋते ब्रह्मणो मित्रात् । यद् किञ्च व्वरुणः कर्म चक्रे—अप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण—न हे-
वास्मै तत्सुमानृषे ॥ ३ ॥

‘अपदानम्’ आनानि । विनियोगेऽन्वयिभावः (पा. सू. २ । १ । १) । “अनघ ” (पा. सू. १ । ४ । १०८) इति ट्च् सप्ततान्तः । तत्रानानि विपराननोर्निवस्यतानोः रूपम् ‘एतद्’ वक्तव्यत्वात्परिचयः । ऋतुदशरथस्योर्ध्वं विदुर्गोति—सु यदेवेत्यादि । ‘सः’ लोकाः ‘इ’ प्रोक्तोर्ध्वं ‘भे’ ‘त्यात्’ मन्त्रम् । ‘इदं वृषीर्ध्वंति’ मनसाऽभिलषयतीति यत् ‘सः’ ‘ऋतुः’ संकल्प इत्यर्थः । तत्सकलितं ‘अस्मै’ लोकात् पते ‘समृद्धयते’ ‘सः’ ‘दक्षः’ । “दक्ष इवो” (भा. पा. भा. भा. १०९) ऋतुदशरथेति कर्मो विवक्षित इत्याह—मित्र इवेत्यादि । मित्रावस्त्वोराभिर्नैतीकरूपं सोमस्यैकनाह—ब्रह्मैवेत्यादिना । ‘ब्रह्म’ इति ब्रह्मण्यजातिः, सोम ‘मित्रो’ देवः । अविन्दजातिरेव, ‘वरुणो’ देवः । ‘अभिगन्ता’ अभिगमनशक्तिः । अन्तरात्तुक्त इत्यर्थः । ‘कृष्ण’ क्रियशक्तितुक्तः । उभयत्राणि तापुर्मित्ये तन् प्रथमः (पा. सू. १ । १ । ११९) । यतो मित्रावरुणौ ऋतुदशरथाभिवेषज्ञानक्रियामातिरूपौ, ब्रह्मण्ये च ज्ञानक्रियामातिरूपौ, अत आभि-
मौनिकनिरावरुणरूपवचनयोर्द्वयमेव इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्योर्ध्वकर्मेशभिर्मौलिकरूपमाह्वानिकरुणा इडाह्वर्त्नं कृत्वा द्विदशपञ्चमाह—ते हेतु इत्यादिना । ‘कर्म’ इत्वं ‘ते हेतु’ ब्रह्म च क्षत्रं च विभिन्ने अभूयान् । तयो विभेदानन्तरं निरुक्तकं ‘ब्रह्म’ वदन्नातकेन क्षत्रेण विनापि स्वयं एवं स्थितुं शक्नुमभूत् । तथा वरुणानके क्षत्रं निगम्यकेन ब्रह्मणा विना स्वयं एव स्थितुं न शक्नु-
मभूत् । तयो ब्रह्मण्ये क्षत्रं ‘यद् किं च’ ‘कर्म’ ‘चक्रे’ तत् सर्वं ‘मित्रेण’ ‘ब्रह्मणा’ ‘अप्रसूयम्’ । अन्तरात्तानमनुर्दिष्टमित्यर्थः । तथाविधेष्वकारोत्तु । ततः ‘तद्’ ह्येव कर्म ‘अस्मै’ क्षत्राय न समृद्धमभूत् । यस्मान् स्वयं एव क्षत्रं कर्म न समृद्धम् अतः स्थितुं न शक्नुमभूत् । तयो वरुणरूपं क्षत्रं यत् किञ्चित् कर्म चक्रे तत् सर्वं मित्रेण ब्रह्मणा अप्रसूयमनुत्कृतं शश्यातेति इत्येव स्पन्द्यः । ‘अन्वय’ इति “ऋतु इवो”—
(भा. पा. भा. प. २९) इत्यस्यैति (पा. सू. १ । १ । ११९) द्विर्वचने (पा. सू. १ । १ । १२) उरवादिर्कर्म (पा. सू. ७ । १ । ११९) “अत आदेः”—(पा. सू. ७ । १ । ७०) एते दावै च—
“तत्सुमानृषिभ्यः” (पा. सू. ७ । १ । ७१) इति नुमागमः । ननु अन्वयेत्तदन्वयइति इति कर्म नुमागमो विधीयते—उच्यते—नुमुपि विहादेसविमानेषु कृत्वापतिविधानं कर्त्तव्यमिति अकारात्सप्तानि रेतस्य हत्वेनानृषिभ्यो वक्तिव्यने कानं वक्तिव्यनि ॥ २ ॥ ३ ॥

सु क्षत्रं वरुणः । (णो) ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रय्यांचक्रऽवुप माऽऽवर्तस्व सुष्टु-
सृजावहे पुरस्ता करवे त्वत्प्रसूतः कुर्म करवाऽइति तथेति तौ समसृजेतां
तत एष मैत्रावरुणो ब्रह्मोऽभवत् ॥ ४ ॥

(त्तो) सो एव पुरोधा । तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां
कामयेत् सुष्टुहृष्येवैतो सृजेते सुकृतं च दुष्कृतं च नोऽएव क्षत्रियः सर्वमिव
ब्राह्मणं पुरोदधीत् सुष्टुहृष्येवैतो सृजेते सुकृतं च दुष्कृतं च स यत्ततो
वरुणः कुर्म चक्रे प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण सुष्टु देवास्मे तदावृषे ॥ ५ ॥

सु क्षत्रं वरुणो ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रयाञ्चक्रे—उप माऽऽवर्तस्व, संसृजावहे, पुरस्ता करवे, त्वत्प्रसूतः
कुर्म करवाऽइति । तथेति तौ समसृजेताम् । तत एष मैत्रावरुणो ब्रह्मोऽभवत् ॥ ४ ॥

नोऽएव पुरोधा । तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत् । संसृजेते—सुकृतं
च दुष्कृतं च । नोऽएव क्षत्रियः सर्वमिव ब्राह्मणं पुरोदधीत् । सं । संवेनी सृजेते—सुकृतं च दुष्कृतं
च । स यत्ततो वरुणः कुर्म चक्रे प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण—सं देवास्मे तदावृषे ॥ ५ ॥

सतम्बरुणामक ' सत्रम् ' अशक्त सन् मित्रात्मक ब्रह्माऽऽमन्त्रयाचक्रे । हे ब्रह्म ! त्व गमदुवर्तस्व,
आथा संसृष्टौ मवाव ' संसृजावहे ' इति व्यन्वयेनशब्देनैवम् (पा. सू. १ । १ । ८५) । एव ' पुरः '
परिप्यामि त्वयोपदिष्टमेव कर्म करिष्यामीति । तवाऽऽश्विनिति ब्रह्मण्यङ्गीकुर्वेति सति ' तौ ' ब्रह्मण्यङ्गीकौ मित्रा-
वरुणौ समसृजावृषताम् । तत ससृजावृषताम् ' ब्रह्मो ' मित्रावरुणावे दिदेवयोऽभवत् ॥ ४ ॥

सतो वरुणं सद्युष्टत्वाद्ब्राह्मणजगत्यात्मको मित्रश्च क्षत्रियवर्षायकस्य वरुणस्य पुरोहितोऽभूत् । अत्र
ब्रह्मण्यङ्गीकौमवाव क्षत्रस्य सामर्थ्याभावात्पुरोहितस्य पुनश्चतुष्पदमात्रं तयोः समगोऽभिहितः । तस्माद्ब्रह्म संसृज्यामावे
न संसृजेति क्रिया निर्यादयितुम् । अतोऽनयोन्नाःसद्युष्टत्वात्तत्क्षत्रकामित्रावरुणयोःसद्युष्टितौतिकरूपस्यसुरपदत
इति भावः । यतोऽत्र मित्रोऽभूत्स्य पुरोहितोऽभूत् वरुणधातुत्वात् संजाः अतो लोकेऽपि पुरोहितेन राज्ञा
चानुरूपान्नामेव भवितव्यमिति दर्शयति—तस्मान्न ब्राह्मण इत्यादिना । यस्मात्पुरोहितो ब्राह्मणक्षत्रियौ
' सुकृतं दुष्कृतं ' च ' संसृजेते ' संसर्वयतः । यत्रिस्त्वनर्मावितव्यर्थः । तस्माद्ब्राह्मण. अत्रिक्षेपेण ' संसृज्य '
' क्षत्रियस्य ' ' पुरोधां ' पुरोहितस्य ' न कामयेत् ' किं नु स्तानुरूपं सुकृतिनमेव क्षत्रियं कामयेत्यर्थः ।
' पुरोधां ' इति दर्शने सत्यादादित्युक्तो भावः किम् । ' क्षत्रिय ' अविष्णुमनुरूपमेव ब्राह्मण ' पुरोदधीत् '
पुरोहित इति । ब्रह्मणे अनुरूपपुरोहितस्य मित्रस्य ससृजावृषे प्राप्तं ब्रह्मण्यह—स यद्विद्याति । ' ततः '
ससृजावृषताम् ' स. ' वरुणो ' ' यन् ' ' कर्म चक्रे ' तन् ' मित्रेण ' ब्रह्मणोऽदिष्टमिति ' आमी '
वरुणाय सद्युष्टमभूत् ॥ ५ ॥

तत्तदवकलतमेव । ब्रह्माह्नणोऽराजन्यः स्याद्यद्यु राजानं लभेत समृद्धं
 तुदेतुद्ध त्वेषानवकलतं यत्क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति यद् किं च कर्म कुरुते
 ऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न ह्येवास्मै तत्समृष्यते तुस्माद्दु क्षत्रियेण कर्म
 करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः सुधुं ह्येवास्मै तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्मऽर्ष्यते ॥

(तेऽथा) अथातो गृह्णात्येव । (वा) अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम
 ऋतावृषा ॥ ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरु-
 णाभ्यां त्वेति ॥ ७ ॥

तत् तदवकलतमेव—यद् ब्राह्मणो राजन्यः स्यात् । यद्यु राजानं लभेत—समृद्धं तद् । एतद्वत्त्वेवानव-
 कलतम्—यद् क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति । यद् किं च कर्म कुरुते—प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न ह्येवा-
 स्मै तत्समृष्यते । तस्माद्दु क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः । सं ह्येवास्मै तद्
 ब्रह्मप्रसूतं कर्मऽर्ष्यते ॥ ६ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृषा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥
 उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा”—(वा. सं. ७ । ९) इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मणस्य स्वामाविक्रानशक्तिसम्भवात् क्षत्रियस्य तदमात्रं क्षत्रियेण ब्राह्मणोऽनुसरणीय इत्याह—तत्तद-
 वकलतमित्यादि । एस्माद्ब्राह्मणस्य स्वामाविक्रानशक्तिमत्त्वा अन्वय उपदेशापेक्षा नास्ति तस्माद्ब्राह्मणो यदि
 राजन्यो भवेत् । अपवा पुरोहितो भूत्वा राजानं लभेतेति यत् ‘ तदवकलतं ’ ‘ युक्तम् । तेन कृतं तत् कर्म समृद्धं
 भवेदिति । ‘ क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति ’ इत्येतदुक्तम् । ब्राह्मण. सन् ‘ यत् ’ ‘ किञ्च ’ क्विचित् ‘ कर्म कुरुते ’
 सन्निवृत्त्येन ब्रह्मणा नोपदिष्टं स्यात् । तथा च तदस्मै न समृद्धं भवति । क्षत्रियस्य पुरोहितकृत्यज्ञान-
 सम्भवेऽपि स्वामाविक्रानाभावात्तत्कर्म समृद्धं न भवतीत्यभिप्रायः । ब्राह्मणस्य प्रजापतेर्मुखतः उत्पन्नत्वादुपदेशकत्वे
 स्वामाविक्रम्, क्षत्रियस्य बाहुम्यामुच्यन्त्वात् कर्तृत्वे स्वामाविक्रम् । तथा च श्रूयते—“स मुखतस्त्रिष्टुभं निरमिमीत्”
 इत्यारम्भ, ०—“ब्राह्मणो मनुष्याणामन्नः पशूनां तन्मासे मुख्या मुखतो हामृज्यन्त ” (तै. सं. ७ । १ । १)
 इति, तथा—“उरसौ बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत्” इत्यारम्भ, ०—“राजन्यो मनुष्याणाम् ” (तै. सं. ७ । १ । १)
 इति । अन्यत्राप्याम्नापते—“ब्रह्मणोऽस्य मुखमासीद्दिह राजन्य. क्त. ”—(वा. सं. ३ । १ । १) इति । तस्मात्
 पुरोहितकृत्यविदारि क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेन ब्राह्मण एवोपसरणीयः । तथा च सति तनोपदिष्टत्वात्
 तत्कृतं कर्म समृद्धपत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं ग्रहस्य द्विदेत्रत्यत्वादिक्रमविशेष समन्वयं ग्रहण विषये—अथात् इत्यादि । ऐन्द्रवायवग्रहनन्तरम्—
 “अयं वाग् ” इत्यादिना मन्त्रेण ग्रहन मेघावरणग्रहं गृहीतम् । हे ‘ मित्रावरुणा ’ “ सुधां सुद्धक् ”—
 (पा. सू. ७ । १ । १९) इत्यादिना आकाशदेवताः । हे ‘ ऋतावृषा ’ ऋतस्य यज्ञस्य बर्द्धयितारो पूर्ववदा-

तं प्रयसा श्रीणाति । तद्यत्प्रयसा श्रीणाति बृत्रो वै सोम आसीत्तं यत्र देवा अग्रंस्तुं मित्रमब्रुवंस्तमपि हृथ्सीति स न चकमे सुर्वस्य वाऽअहुं मित्रमस्मि नु मित्रथं सुत्रमित्रो भविष्यामीति तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम इत्यहमपि हन्मीति होवाच तस्मात्प्रज्ञोऽपाक्रामन्मित्रथं सुत्रमित्रोऽभूदिति सु पशुभिर्व्यार्ष्यत तमेतदेवाः पशुभिः समार्षयन्त्यप्रयसाऽश्रीणंस्तुथोऽपुवैनमेपु एतत्पशुभिः समर्षयति यत्प्रयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥

तदाहुः । शुश्वद् नैव चकमे हन्तुमिति तद्यदेवात्र प्रयस्तुन्मित्रस्य सोम-
एव वरुणस्य तस्मात्प्रयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥

सं प्रयसा श्रीणाति । तद् यत्प्रयसा श्रीणाति-बृत्रो वै सोम आसीत्-तं यत्र देवा अग्रन्-तं मित्रमब्रुवन्-तमपि हृसीति । स न चकमे, सर्वस्य वाऽअहुं मित्रमस्मि । न मित्रं सत्रमित्रो भविष्यामीति । तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम इति । अहमपि हन्मीति होवाच । तस्मात्प्रज्ञोऽपाक्रामन्-मित्रं सत्रमित्रोऽभूदिति । स पशुभिर्व्यार्ष्यत । तमेतदेवाः पशुभिः समार्षयन्-यत्प्रयसाऽश्रीणन् । तयोऽपुवैनमेपु एतत्पशुभिः समर्षयति-यत्प्रयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥

तदाहुः-शुश्वद् नैव चकमे हन्तुमिति । तद् यदेवात्र प्रयः-तन्मित्रस्य, सोम एव वरुणस्य । तस्मात्प्रयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥

कारणैः । “अन्वेचामदि ह्यवते” (पा. सू. १।३।१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । युवाभ्याम् ‘अव’ ‘सोम.’ अभिप्रायः । ‘इ’ यजमानानां मध्ये ‘म’ एवाहान् शृणुयत् । ‘इदित्यवधारणे । ‘हवम्’ इति-“माषेऽदुरनर्गस्य” (पा. सू. ३।३।७५) इत्यप्रत्यय-सत्रमारणं च । ‘भ्रुवन्’ इति लोटि-“बहुल छन्दसि”-(पा. सू. ५।२।१२२) इति शपो लृक् । इं सभ्रत् ! त्वम् उपपानेन ‘गृहीतोऽसि’ एवं ‘मित्रावरुणाभ्यां’ गृह्णामि शेषः ॥ ७ ॥

गृहीतस्य सोमसस्य प्रयसा मित्रेण विवने-तं प्रयसा श्रीणातीति । ‘श्रीणाति’ मित्रपति अनेकार्थ-त्वाद्वाप्राप्तमिति श्रीणातिरेह मित्रगार्थः । विहितस्य मित्रगम्य आस्थापिकरा हेतुमाह-तद्यदित्यादिना । प्रयसा श्रीणातीति यन् तन्कारणमुच्यते-‘बृत्रो’ नाह कश्चिदसुर सोमो बभूव । ‘त’ इत्र यदा ‘देवाः’ भवन्तिगृह्णन्तां ‘त्वमपि’ जहीमि ‘मित्रप्रभुवन्’ । एवमुक्तः ‘स’ ॥ इत्तुं नाभिलषाय । अनभिलषणे तस्याप्रमादाय-‘अह’ ‘सर्वस्य’ लोहस्य ‘मित्रम्’ दष्ट एव भवामि । तादृशोऽहपकारेण शत्रुर्न ‘मविष्यामीति’ । एव तर्हि त्वा यज्ञे माग्हान् करिष्याम इति देवैक-स मित्रो माग्लोमात् ‘अहमपि’ ‘हन्मीति’ अङ्गीचकार । ततोऽप्याश्रितत्वात् पशु-व्यगतेषु स्वयं पशुनिर्हन्तोऽभवत् । ततो देवा एतद्वागं प्रयसा श्रीणा एन ‘पशुभिः’ समर्षयन्तुवन् । अन् द्दानामपि ‘प्रयसा’ सोमसस्य मित्रेण ‘एन’ मित्रमेव ‘पशुभिः’ समर्षयन्तुवन् मन्वांन्वर्ष्य- ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रयसा मित्रगम्यावप्य-रुक्काशह-तदाहुर्गित्यादि । ‘तन्’ तन्मित्रं मित्रविषये वदन्ति

सु श्रीणाति । राया व्युष्टं ससवाष्टसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ॥
 तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमुनपस्फुरन्तीमेषु ते योनि-
 ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति स यदाह-ऋतायुभ्यां त्वेति ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म
 हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एवायुः संवत्सरो हि वरुणः संवत्सर आयु-
 स्तस्मादाहैषु ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-४ ॥

स श्रीणाति-“ राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
 मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमुनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा”-
 (धा० सं० ७ । १०) इति सादयति । स यदाह-ऋतायुभ्यां त्वेति । ब्रह्म वा ऋतम् ।
 ब्रह्म हि मित्रः । ब्रह्मो ह्यृतम् । वरुण एवायुः, संवत्सरो हि वरुणः, संवत्सर आयुः । तस्मा-
 दाह-एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति ॥ १० ॥

याज्ञिकः । पुनः पुनरेवेत्येतेषु मित्रः सर्वथा मोमं ह्यनु नैव चकमे यत्तस्मादत्र ग्रहे ‘यत्’ ‘पयः’
 ‘तदेव’ ‘मित्रस्य’ भागः ‘सोमः’ तु वरुणस्यैव भागः । अत एव ग्रहं मित्रार्थं पयसा मिश्रयेदित्यर्थः ॥१॥

विहितं पयसा मिश्रणमनूप मन्त्रं विधत्ते-स श्रीणातीति । राया वयमित्यादि । हे मित्रावरुणी । यथा
 ‘हव्येन’ ‘देवाः’ हव्यन्ति । यथा ‘यवसेन’ (यवस) ह्येन ‘गावः’ हव्यन्ति । तथा च
 ‘वयं’ ‘यथा’ येन धेनुलोके धनेन ‘ससवांसः’ संमताः । “ वन वणु सभक्तौ ”-(धा. पा. म्वा. प.
 ४११) इत्यस्मात् ऋतुप्रत्ययः (पा. सू. ३ । २ । १०७) । अनुनासिकञोपरञ्छान्दनः । तथाविधाः सन्तो
 इष्टा मशमः । ‘युव’ युवां ‘प्रथमावाध’ (पा. सू. ७ । २ । ८८) इत्यादि न भवति । माशायामिति
 वचनात् । ‘विश्वाहा’ सर्वदा विश्वानि च तान्यहानि चेति कर्मधारयः । तत उच्यते सतमीबहुवचनस्या-
 देशात् शिलोपः । अनपगच्छन्ती ‘तां धेनुं’ ‘नः’ अस्यम्य धन दत्त सर्वदा अनन्यगामिनी सर्वा यथा
 अस्मान् निवसति तथा संशयतमिष्यर्थः । गृहीतसोमसस्य खरे सादनं विधत्ते-एष इत्यादिना । सादन-
 मन्त्रमागतम् “ ऋतायुभ्याम् ”-इत्येतत्पदं व्याचष्टे-स यदाहेति । ‘ऋत’ सत्यं तदात्मकं ‘ब्रह्म’
 इति प्रसिद्धम् । ब्रह्म च मित्र इति प्रायुक्तम् (श. प. ४ । १ । २ । १) । ब्रह्मैव मित्र इति दिव्यः
 शास्त्रान्तरप्रसिद्धया पानुभवप्रसिद्धया चोच्यते । ‘आयुः’ इति-प्राणिनां जीवनकालः । तदात्मकः
 ‘संवत्सरः’ । ‘वरुणः’ च संवत्सररूपः । तथा च ‘ऋतायु’ शब्दाभ्यां मित्रावरुणावभिधेये, तस्मात्
 मन्त्रे ऋतायुपदप्रयोगो सुगम इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ (४-१-४)

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । (स्तु) तुस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति सर्वतो ह्येतेन श्रोत्रेण शृणोति सुत्र वै भृगवो वाङ्मिरसो वा स्वर्गं लोकं समाश्रुवत तच्च्यवनो वा भार्गवश्च्यवनो वाऽङ्गिरस्तस्तुदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे ॥ १ ॥

शर्षातो ह वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तुदेव प्रतिवेशो निविविशे तस्य कुमाराः क्रीडन्तऽइमं जीर्णिं कृत्यारूपमुनर्थ्य मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः ॥ २ ॥

सु शायतिभ्यश्चक्रोध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार पितैव पुत्रेण युयुपे भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्षातो ह वाऽईक्षां चक्रे । वत्किमुकरं तुस्मादिदमापडीति सु गोपालांश्चाविपालांश्च सुप्रह्वयितवाऽऽवाच ॥ ४ ॥

आश्विनमहः ।

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । तस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति, सर्वतो ह्येतेन श्रोत्रेण शृणोति । सत्र वै भृगवो वाङ्मिरसो वा स्वर्गं लोकं समाश्रुवत । तत् च्यवनो वा भार्गवः, च्यवनो वाऽङ्गिरसः । तुदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे ॥ १ ॥

शर्षातो ह वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तुदेव प्रतिवेशो निविविशे । तस्य कुमाराः क्रीडन्त इमं जीर्णिं कृत्यारूपमुनर्थ्य मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः ॥ २ ॥

स शायतिभ्यश्चक्रोध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार । पितैव पुत्रेण युयुपे, भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्षातो ह वाऽईक्षां चक्रे—वत् किमुकरम्, तस्मादिदमापडीति । स गोपालांश्चाविपालांश्च सुप्रह्वयितवाऽऽवाच ॥ ४ ॥

उपाधारीना महानां विद्यात्पदानाम्नां प्राणात्मकत्वेन यथा प्रशस्ता विहिता तद्वदपि विहितानि आश्विनो-महो महानविष्णुपयोगित्वेन श्रोत्रात्मना ल्युपते—श्रोत्रं हेत्यादि । 'अप्य' यदस्य 'आश्विनः' 'श्रोत्रम्' इति प्रतिशब्दः । 'श्रोत्रादाश्विनम्'—(तै.शा. [१५।४] इति तदुत्पत्तिबुद्धेः । अतः श्रोत्रस्य 'सर्वतः' आहूकत्वात्प्रशान्त-माश्विनं 'सर्वतः' परिहृत्य मञ्जयेत् । 'परिहारम्' आश्विनोऽपि (पा. सू. ३।४।२२) इति शब्दो प्रत्ययः । अथैतमाश्विन मः विद्यात्पुपोद्गतत्वेनाख्यायिकामन्वतारयति—यत्र वा रत्यादि । पुत्र सङ्घ-सङ्गणामगिरसा वा स्वर्गोपमने मार्गवः, 'आगिरसो वा' जीर्णः, 'कृत्यारूपः' अग्निवादेवतारूपः स्वर्गो-रोहेणमये च्युतस्तैस्त्वत्तोऽभूत् । अत्रोपययायुपाख्यान्वार्थस्य सप्तमवाद्वाशब्दप्रयोगः ॥ १ ॥

तदा स्वर्गोपययानि सह सुत्र चरतः सर्पावनाम्नो यत्रः शिविरे तत्र निविष्टे तजुमात् अन्वयमान्त्वा एनं 'लोष्टैर्विपिपिपुः' । अर्थादानपेतोऽप्यो हितं, स न मङ्गलान्वयः । 'धर्मोप्यर्थन्यासादननेते' (पा. सू. ४।४।९) इति यत् । ततः कुद्देन तेनेत्यदिताः परस्परम् अयुष्यन्त ॥ २ ॥ ३ ॥

ततः 'शर्षात' 'यदकर' तत् किं 'तस्मादिदं' प्राक्तनिति विचार्य 'गोपालान्' 'अगिरात्मन्'

सु होवाच । को बोधेद् किञ्चिद्द्राक्षीदिति ते होतुः पुरुष ऽपुवार्यं
जीर्णिः कृत्यारूपः शेते तुमन्वर्थं मन्यमानाः कुमारा षोष्ट्यर्थपिसदिति
स विडांचकार स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा । सुकन्याथं शार्यातीमुपाधाय प्रसिप्यन्द् सऽञ्जानगाम
वज्रर्षिणस तत् ॥ ६ ॥

(सु) सु होवाच । (५) ऋषे नुमस्ते यत्रावेदिषं तेनादिष्टंतिपमियुं
सुकन्यातया तेऽपहवे संजानीतां मे ग्रामऽइति तस्य इ तुत एव ग्रामः
संज्ञे सु इ तुतऽएव शर्यातो मानवऽयुयुने नेदुपरथं हिनसातीति ॥ ७ ॥

(त्य) अश्विनो इ वाऽइडं भिपन्यन्तो चेतुः । (स्तौ) तौ सुकन्यामुपे-
यतुस्तुत्यां मियुनुमीपाते तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

स होवाच—को बोधेद् किञ्चिद्द्राक्षीदिति । ते होतुः पुरुष एवार्यं जीर्णिः कृत्यारूपः शेते,
तुमन्वर्थं मन्यमानाः कुमारा षोष्ट्यर्थपिसदिति । स विडांचकार—स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा सुकन्यां शार्यातीमुपाधाय प्रसिप्यन्द् । स आनगाम यत्रावेदिष—वत् ॥ ६ ॥
स होवाच—ऋषे ! नमस्ते, यत्रावेदिषन्—तेनादिष्टंतिपमि । इयं सुकन्या, तथा तेषां हवे, सं-
जानीतां मे ग्राम इति । तस्य इ तुत एव ग्रामः संज्ञे । स इ तुत एव शर्यातो मानव उयुयुने-
नेदुपरं हिनसातीति ॥ ७ ॥

अश्विनो इ वाऽइडं भिपन्यन्तो चेतुः । तौ सुकन्यामुपेयतुः । तस्यां मियुनुमीपाते । तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

व्याज्जिद । ' वः ' मन्त्रं मये किय ' व्याज्जिद ' इत्युक्त्वा तन्नुवाद् इतरक्तं इत्यन्तं श्रुत्वा दवात्मकम्
इत्यवगतम् । अकार्त् एति—' इत्युक्त्वादिभ्यश्च' (पा. सू. ३।१।१९) इत्यद् । ' अश्विनो ' इति—
' इत् इत्युक्त्वादिभ्यश्च' (पा. सू. ३।१।१९) ॥ ७ ॥

ततः स रथं युक्त्वा सुकन्यातया शर्यातीमे मता व्याज्जिद ' तन्नुवादि ' मन्त्रे कस्तु । अन्वया
कन्या तया एवमन्वयादि, मन्त्रोक्तः परंपरितो अश्विनो तन्नुवादिभ्यश्च । तन्नुवादि
शर्यातीमे मताः तदुक्त्वादिभ्यश्च ' नेदिषि ' (नि. १।३।९) निवृत्तः परे-
मये वरति ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतन्निर्गमने सुं विवस्ती ' निवस्ती ' ' कृत्वादिभ्यो कृ '—(पा. सू. ३।१।२०) तौ
' अश्विनो ' इति कन्यातया ' तया ' ' निवस्ती ' मियुनुमन् ' इत्ये । ' इ इत्युक्त्वादि '—(पा. सू.
३. ६. ७०) अन्वयात्तन्नेदु (पा. सू. ३।१।८९) अन्वयात् तन्न विद्वे ॥ ८ ॥

तौ होचतुः । सुकन्ये कमिमं जीणिं कृत्यारूपमुपशेषञ्जावामनुप्रेहीति सा होवाच सुस्मै मां पित्राऽदाञ्छेवाहं तं जीवन्तं हास्यामीति तद्वाय-
मृपिराजज्ञौ ॥ ९ ॥

सु होवाच । सुकन्ये किं त्वैतदवोचतामिति तस्माऽएतद्व्याचक्षे सु
ह व्याख्यात उवाच यदि त्वैतत्पुनर्भूवतः सा त्वं ब्रूतान्न वै सुसर्वाविव
स्थो न सुसमृद्धाविद्याय मे प्रति निन्दय इति तौ यदि त्वा ब्रुवतः केनाव-
मुसर्वा स्वः केनासमृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्प्रति नु मे पुनर्भूवाणं कुरुत-
मय वां वक्ष्यामीति तां पुनरुपेयतुस्तां हेतुदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच । न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविद्याय मे प्रति निन्दय
इति तौ होचतुः केनावमुसर्वा स्वः केनासमृद्धाविति सा होवाच प्रति नु
मे पुनर्भूवाणं कुरुतमय वां वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः । (रे) एतत्तु हृदमभ्यवहर स येन व्यसा कमिष्यते तेनो-
देष्यतीति तत्तु हृदमभ्यवजहार स येन व्यसा चक्रमे तेनोदेयाय ॥ १२ ॥

तौ होचतुः—सुकन्ये ! कमिमं जीणिं कृत्यारूपमुपशेषे । जावामनुप्रेहीति । सा होवाच—पस्मै
मां पित्राऽदात्, नैवाहं तं जीवन्तं हास्यामीति । तद्वायमृपिराजज्ञौ ॥ ९ ॥

॥ होवाच—सुकन्ये ! किं त्वैतदवोचतामिति । तस्माऽएतद्व्याचक्षे । स ह व्याख्यात उवाच—यदि
त्वैतत्पुनर्भूवतः सा त्वं ब्रूतात् । न वै सुसर्वाविव स्थः, न सुसमृद्धाविव । अय मे प्रति निन्दय इति ।
तौ यदि त्वा ब्रुवतः—केनावमुसर्वा स्वः, केनासमृद्धाविति । सा त्वं ब्रूतात्—प्रति नु मे पुनर्भूवाणं
कुरुतम्—अय वां वक्ष्यामीति । तां पुनरुपेयतुः । तां हेतुदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच—न वै सुसर्वाविव स्थः, न सुसमृद्धाविव । अय मे प्रति निन्दय इति । तौ होचतुः—
केनावमुसर्वा स्वः, केनासमृद्धाविति । सा होवाच—प्रति नु मे पुनर्भूवाणं कुरुतम् । अय वां
वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः—एतत् हृदमभ्यवहर । स येन व्यसा कमिष्यते—तेनोदेष्यतीति । तं हृदमभ्यवजहार ।
स येन व्यसा चक्रमे—तेनोदेयाय ॥ १२ ॥

ताभ्यां पत्न्यो जगत्पुत्राद्य स्वाभिरस्य सुवृद्धामुना नैतं ' जीवन्त ' इत्यु पुत्तमित्युवाच । तत्र एतद् शत-
मता ऋषिणा वृष्टा सर्वमकथयत् । स पुनः ' व्याख्यातः ' उक्तः सज्जाच—तावामय ' पुनः ' अपि ' त्वा '
 ' यदि ' ' ब्रुवतः ' इत्य. " बहुल छन्दसि—" (पा. सू. २ । ४ । ३०) इति शशो छगमान् । तदेवं श्रुति
युवाभ्यमगूर्णा असमृद्धौ ' अय ' अपि मदीयं प्रति ' निन्दय इति ' ' केन ' कारणेनावामेवं बभूविति वृष्टे
मदीयस्य पत्न्युदीकं ह्ये ' वक्ष्यामीति ' । तथैव सर्वमपि समन्वि ॥ ९—११ ॥

दत्तज्ञौ तदिष्टवयः प्रश्नो वस्तिभिर्द् हृदे ब्रह्मसुपायं प्रदर्शय पुनरात्मैकत्वमयाष्टम् । ' इत्येव ' य

तो होचतुः । सुकन्ये केनावसर्वो स्वः केनासमृद्धाविति तो हृषिरेव प्रत्युवाच कुरुक्षेत्रेऽग्नी देवा यज्ञं तन्वते ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति तेनासर्वो स्यस्तेनासमृद्धाविति तो इ तत ऽपवाशिनो श्रेयतुस्तावजग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्स्तुते वहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तो होचतुः । (क) उप नो ह्यध्वमिति ते इ देवा ऽकचुर्न वासुपह्वयिष्यामहे बहु मनुष्येषु संघृष्टमचारिष्टं भिपज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तो होचतुः । (विं) विशीष्णां वै यज्ञेन यजध्वऽइति कथं विशीष्णोस्तुप नु नो ह्यध्वमथ यो वक्ष्याव इति तथेति ताऽ उपाह्वयन्त ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृहंस्तावध्वर्यं यज्ञस्याभवतां तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघतां तददस्तद्विवाकीत्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते यथा तद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधुस्तस्मादेप स्तुते वहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते स्तुते हि वहिष्पवमानऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥

तो होचतुः—सुकन्ये ! केनावसर्वो स्वः, केनासमृद्धाविति । तो हृषिरेव प्रत्युवाच—कुरुक्षेत्रेऽग्नी देवा यज्ञं तन्वते; ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति—तेनासर्वो स्वः, तेनासमृद्धाविति । तो इ तत एवाशिनो मेषुः । तावाजग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्—स्तुते वहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तो होचतुः—उप नो ह्यध्वमिति । ते इ देवा ऊचुः—न वासुपह्वयिष्यामहे । बहु मनुष्येषु संघृष्टमचारिष्टं भिपज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तो होचतुः—विशीष्णां वै यज्ञेन यजध्वऽइति । कथं विशीष्णोति । उप नु नो ह्यध्वम्, अथ यो वक्ष्याव इति तथेति । ताऽ उपाह्वयन्त । ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृहन् । तावध्वर्यं यज्ञस्याभवताम् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यघताम् । तददस्तद्विवाकीत्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते । यथा तद् यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतुः । तस्मादेप स्तुते वहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते । स्तुते हि वहिष्पवमानऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥

तन्वाना देवाः ' वा ' यज्ञिनष्टौ कुर्वन्ति ' तेन ' उक्तं मन्वतोर्वैकल्पमिति । ऋषिरेव प्रत्युवाच—एतस्ती वहिष्पवमानस्तोत्रानन्तरं देवानगमताम् । आवां मन्वत्सर्मणे ' ह्यध्वमिति ' अर्वाचता च । मन्वतोश्चिरं ' मनुष्येषु ' संघृष्टत्वान्नोपह्वयिष्यान इति देवैस्ते शिरोहनेन ' यज्ञेन ' ' यजध्वन् ' इत्युच्यते । ' कथं ' विशिष्यन्मिति तैस्ते तान् ' उपह्वयध्वम् ' पश्चाद् ' वक्ष्याव ' इत्यवोचताम् । ततः ' ताम्यां ' ग्रहमगृहन् । ' ताभ्यध्वर्यं सूत्रा यज्ञस्य शिरः ' प्रत्यघताम्, शिरसः प्रतिघानप्रकारस्तु प्रवर्षमन्त्रब्राह्मणे व्याख्यायते इति मात्र प्रपञ्च्यत इत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥

रथमाहवायिकया धश्चिनोर्भद्रप्राप्तिः प्रदर्शिता । " अयंनो गृह्णाति " इति ग्रहोऽपि विधास्यते, तदनुचरंनत्र कालो विधीयते—तस्मादित्यादि । वहिष्पवमानानन्तरमेव तथोरामप्रनात्तत्र ' ग्रहं ' गृहीयत् ॥ १५ ॥

१—उपवाचनम् ' उप वाचम् ' इत्यादि, वाक्यविशेषात् २—एतत् ' इत्यन्तः पञ्चम्यावात्मको मन्वतो देवाकीर्त्युच्यते । तस्याह्वयान्तरं ब्राह्मणमपि तथैवार्थेनार्थोक्तमित्युच्यते । तत्र ब्राह्मणं प्रवर्षमन्त्रोऽस्ति । ३—तद्व्याख्यायते मन्वतोर्भद्रप्राप्तिः इति चोक्तम् ।

तो होचतुः । (सुं) मुख्यो वाऽऽवावां यज्ञस्य स्वो द्यावध्वर्युऽइह नाविमं
पुरस्ताद्ग्रहं पर्वाहरताभि द्विदेवत्यामिति त्राभ्यामेतं पुरस्ताद्ग्रहं पर्वाज-
ह्वरभि द्विदेवत्योस्तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वपदक्रियतेऽय
यदश्विनावितीमे इ वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविसे हीदृर्त्सर्वमाशु-
वातां पुष्करस्त्रजावित्यग्निरेवास्यै पुष्करमादित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥

(प्याऽज) अयातो गृह्यात्येव । या वां कशा मधुमत्यश्विना सनुता-
वती ॥ तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेषु ते
योनिर्माध्विभ्यां त्वेति सादयति तं वै मधुमत्यऽर्चा गृह्याति माध्वीभ्यां
त्वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यर्चा गृह्याति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥१७॥

तो होचतुः-मुख्यो वाऽऽवावां यज्ञस्य स्वः-द्यावध्वर्युः । इह नाविमं पुरस्ताद् ग्रहं पर्वाहरत-
अभिविदेवत्यामिति त्राभ्यामेतत्पुरस्ताद्ग्रहं पर्वाजहुग्भिद्विदेवत्यान् तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते ।
तृतीय एव वपद क्रियते । अथ यदश्विनाविति । इमे इ वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनी । इमे
हीदृर्त्सर्वमाशुवातां पुष्करस्त्रजाविति । अग्निरेवास्यै पुष्करम्, आदित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥

अयातो गृह्यात्येव । “ या वां कशा मधुमत्यश्विना सनुतावती । तथा यज्ञं मिमि-
क्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्या । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्या ”-(वा. सं. ७ ।
११) इति सादयति । तं वै मधुमत्यर्चा गृह्याति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति । तद् यन्मधुमत्यर्चा
गृह्याति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ १७ ॥

ग्रहण इति काल विवर्ते-सो होचतुरित्यादि । अन्वर्थत्वेन ‘ आवा ’ ‘ यज्ञस्य ’ मुख्यो इति । ‘ द्विदेव-
त्यान् ’ अभिलक्ष्यावयो ‘ ग्रह ’ पूर्वमेव समर्पयत इत्युक्ते देवान्मधुमत्यमितिष्ठन् । द्विदेव-यादित्रयवचन प्रसिद्धरथेषु ।
अथ पश्चात् ‘ दशमो ’ गृह्यमाणोऽपि द्विदेवत्याना तृतीय एव सन् हृष्यते । अश्विनोरात्रिनामप्रानिरगुर्वक दर्शयति-
अथेत्यादि । “ अश्विनी ” इति ‘ धन् ’ नाम तत् कथमित्यर्थः । ‘ इमे ’ इत्येवमेव ‘ द्यावापृथिवी ’ द्यावापृथिव्यो
साक्षाद् ‘ अश्विनौ ’ देवौ-“ वा ह्यन्दति ” (पा. सू. ६ । १ । १०२) इति पूर्ववर्णदोषः । द्यावापृथिव्यो कृत्स्न
प्याद् व्याप्तुन अतन्मदामकयोराश्विनोरपि व्यापकत्वादुच्यन्ते । ‘ पुष्करमर्चौ ’ इति अश्विनवचन समर्थते ।
अश्विनोः पुष्करमर्चत्र कश्चिदश्विनमेव अन्वयते-“ येषां वै अश्विनानुवावावया पुष्करमर्चौ ”-इति (पा.
ग. सू. १ । ३ । १९) ॥ १६ ॥

समन्त्रक ग्रहण विवर्ते-अयात इत्यादि । अथ ‘ अयात ’ इत्यनेन बहिष्कृतमानमनोमन्तर्पणे योष्यते ।
ननु मन्त्रावस्थाग्रहणैर्द्वयापवात्सन्तर्पणं पाठान् तद्ग्रहणवाक्ये-“ अयात ” इत्यनेन पर्येष्टत्रयापवात्सन्तर्प
योष्यते, तथाचापि मन्त्रावस्थानन्तरपाठान्तरदानन्तर्पणं वाच्यं योष्यतेति चेन्न, “ म्बुने बहिष्कृतमाने
दशमो गृह्यते ” इति श्रुत्या विरहितत्वात् । एवं ताहि यथा श्रुतिः अन्नबोधप्रमाणम्, तथा पाठोऽपि ।

द्व्युद् इ वाऽआभ्यामायवर्णः । (जो) मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः
प्रियं धाम तदुद्येनयोरेतेनोपगच्छति तुस्मान्मधुमत्यर्चां गृह्णाति माध्वीभ्यां
त्वेति सादयति ॥ १८ ॥

तानि वाऽएतानि । शृङ्गानि पात्राणि भवन्ति रास्त्रावमैन्द्रवायवपात्रं
तत्रस्य द्वितीयं रूपं तेन तद्विदेवत्यमजकारुं मैत्रावरुणपात्रं तत्रस्य
द्वितीयं रूपं तेन तद्विदेवत्यमोषुमाश्विनपात्रं तत्रस्य द्वितीयं रूपं तेन

द्व्युद् इ वाऽआभ्यामायवर्णो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम, तदेवैनयोरेतेनो-
पगच्छति । तस्मान्मधुमत्यर्चां गृह्णाति, माध्वीभ्यां स्वेति सादयति ॥ १८ ॥

तानि वाऽएतानि शृङ्गानि पात्राणि भवन्ति । रास्त्रावमैन्द्रवायवपात्रम् । तत् तस्य द्वितीयं
रूपम् । तेन तद्विदेवत्यम् । अजकारुं मैत्रावरुणपात्रम् । तत् तस्य द्वितीयं रूपम् । तेन तद्विदेव-

सन्धिर्भेदजननीत्यादौ पाठस्य क्रमबोधप्रमाणवेनार्त्ताकारान् । तथा च सप्युमयोः प्रमाणयोः सम्-
बन्धान् फटाविर्मैत्रावरुणप्रहणान्तर प्रहणं कदाचिद्दृष्टियवयानान्तरमिति ऐच्छिकक्रमोऽस्ति चेत्
नैवमपि शङ्क्यम् । पाठ. साञ्जान् क्रमस्य न विषयकः, किन्तु अन्वयानुपगम्या कल्पयति ॥ धुनिरु साञ्जदेव
क्रममभिचक्षे, अतः प्रत्यक्षेण प्रावच्यन् श्रुत्या पाठो वाचनोपः । तथा च सप्येव "अयात" इत्यनेन बहिष्पन्मा-
नानन्तरं दोग्यत इति—उक्तं तदुपपन्नं भवति । प्रहणमन्त्रस्यायवर्णः—हे 'अश्विना 'अश्विनो' सुरयोः सोमना
'कृतावती' मधुव्राह्मणवती च 'वा' 'कृता' (नियं १ । ११ । ४३) वागमि 'तया' वाचा विमिश्रत
प्रतं सैन्धुमिच्छतम् "मिह सेचने"—(धा. पा. न्या. प. १०१७) हे सोमस्य । उपपादेन 'गृहीतोऽपि'
त्वाम् 'अश्विन्यां' गृह्णामीति शेषः । विचते—तद्यदित्यादि । प्रहणनादने—एष त इत्यादि । हे सोमस्य ।
'माध्वीभ्यां' मधुव्राह्मणमभिनन्दनपामश्विन्यामित्यर्थः । माध्वीशब्द "कल्पयत्यन्वयः"—(पा. सू. १ ।
४ । १०९) इति निपातितः । उक्तमर्थकारणमभिधायिसुखुवदिति—तं वा इत्यादि । अनुर कारणमाह—तद्यदि-
त्यादि । प्रहणनादनयोरनयोश्चमयोः मधुसब्दप्रयोगस्यापामभिप्रायः ॥ १७ ॥

अयवर्णः पुत्रो 'द्व्युद्' नाम शब्दः 'मधु' 'ब्राह्मणम्' अनयोः उपरिदेशः । "अन्"—(पा.
सू. १ । ४ । ११७) इति प्रकृतिमात्रात् "नन्प्रदिते" (पा. सू. १ । ४ । १४४) इति टिलोपो
न भवति । 'तत्' ब्राह्मणमनयोः 'प्रियं' स्वानम् । अतो प्रहणसादनयोर्मधुसब्दप्रयोगेण तदेव ब्राह्मणं
सम्पादितं भवतीति ॥ १८ ॥

तद्विदेवत्यपात्राणां लक्षणत्वाद्—तानि वा इत्यादिना । 'शृङ्गानि' श्रिङ्गानि एकशृङ्गाणीत्यर्थः ।
ऐक्यरूपे द्विदेवत्यवाचनिसिद्धेस्तादनुसारेण द्वैरूप्यसिद्धये ऐन्द्रवायवपात्रं 'रास्त्रावम्' रास्त्रा रशना,

१-वर्दीक्षेण द्व-मधुमती' मधु मया तदानी, मधुव्राह्मणेनविषयमन्त्रेणतथा तथा 'मधुव्राह्मणी' प्रियं तत्त्वं च-
सुखं तदानी, श्ववशिवचनोनेनसुखम् ।

प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् द्वितीयेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चक्षुषीह वाऽअस्य शुक्रामन्विनी । तद्वाऽएष ऽएषु शुक्रो य ऽएष पति
तद्यदेष ऽएतत्पति तेनषु शुक्रश्चन्द्रमा ऽएषु मन्थी ॥ १ ॥

तथै स्रुभिः श्रीणाति । तुदेनं मन्थं करोति तेनो ऽएषु मन्थ्येतो
ह वाऽआर्षा प्रजानां चक्षुषी स यद्धेतो नादियातां उ ह्येह स्त्री चतु
षाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥

(स्तु) त्रयोऽज्ञेयान्यतरः । (ऽ) आद्योऽन्यतरोऽज्ञेय शुक्र ऽआद्यो
मन्थी ॥ ३ ॥

त्रयोऽज्ञेयान्यतरमनु । (न्या) आद्योऽन्यतरमन्युत्तैषु शुक्रमन्थाद्यो
मन्थिनमनु तौ वाऽअन्यस्मै गृह्येते ऽअन्यस्मै ह्येते शण्डामर्कादित्यसुर-
रक्षसे त्राभ्यां गृह्येते देवताभ्यो ह्येते तद्यथा ॥ ४ ॥

शुक्रामन्विनीं प्रहो ।

चक्षुषी ह वाऽअस्य शुक्रामन्विनी । तद्वाऽएष एव शुक्रः-य एव पति । तद् पदेप पतत्पति
तेनेह शुक्रः । चन्द्रमा एव मन्थी ॥ १ ॥

तं स्रुभिः श्रीणाति । तुदेनं मन्थं करोति । तेनोऽएष मन्थी । एतौ ह वाऽआर्षा प्रजानां चक्षुषी ।
स यद्धेतो नादियाताम-न ह्येह स्त्री चतु षाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥

तयोरसैवान्यतरः, आद्योऽन्यतरः । अथैव शुक्रः, आद्यो मन्थी ॥ ३ ॥

तयोरसैवान्यतरमनु, आद्योऽन्यतरमनु । अथैव शुक्रमनु, आद्यो मन्थिनमनु । तौ वाऽअन्यस्मै
गृह्येते, अन्यस्मै ह्येते । शण्डामर्का-दित्यसुररक्षसे । त्राभ्यां गृह्येते । देवताभ्यो ह्येते तद्यथा ॥ ४ ॥

एष्य नि.धत्तितं वेदा यो वेदेष्वोऽखिलं जगत् । निमंमे तमह ऋदे विषानीर्षेमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आश्विनं मरु विराय शुक्रामन्विमहो विषातुं चक्षुरात्मना स्तोति-चक्षुषी ह वा रथादि । शुक्रथ मन्थी
य ' शुक्रामन्विनी ' । मान्यस्य यज्ञस्य ' चक्षुषी ' गच्छ । एकमेवानयोश्चक्षुः प्रतिपादयति-तद्वा रथादिना ।
' तद् ' तव ' एष ' दृश्यमानस्तपति ' एष ' एव ' सूर्यः ' शुक्रः ' ब्रह्म ' तस्यि ' । शोचने दीप्यने इति तस्य
शुक्रनामभेदम् । ' मन्थी ' ' चन्द्रमा ' ' एव ' ' स्रुभिः ' यश्चूर्णैर्मिश्रितस्य सोमस्याऽदि मन्थयात् तद्वा-
गिनोऽस्य मन्थियत्म् । अनयोः सूर्योश्चन्द्रसौख्यदये ' प्रजानां ' स्वर्गीययोस्मि पारथोरदर्शनात्तदुदये तत्सम्प-
वाच्चक्षुषीमिति तद्वत्तमो शुक्रामन्विनामि चक्षुरात्मनित्यर्थः । प्रजापतेश्चक्षुः सकाशादुपजायावानयोश्चक्षु-
ष्टम्, तथा च धूपते-' चक्षुषः शुक्रामन्विनी ' (ते. शा. १ । १ । ४) इति ॥ १ ॥ २ ॥

चक्षुरात्मना एतौ शुक्रामन्विनी पुनर्मर्कमोषात्मना स्तोति-तयोरित्यादिना । ' तयोः ' शुक्रामन्विनी-

यत्र वे देवाः । (५) असुररक्षसान्यपजग्निरे तुदेतावेव नु शेकुरपहन्तुं
यद्द स्म देवाः किं च कुर्म कुर्वते तद्द स्म मोहयित्वा शिश्र एव पुन-
रुपद्रवतः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रु) उपजानीत युषेमावपहुनामहाऽऽति ते होचुष्टे-
हाष्टेवाभ्यां गृह्याम तावभ्यवैप्यतस्तौ स्वीकृत्यापहनिष्यामहऽ इति ताभ्यां
ग्रहो जगृहुस्तावभ्यवैतां तौ स्वीकृत्यापाग्रत तस्माच्छण्डामर्काभ्यामिति
गृह्येते देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥

(तेऽक्ष) अपि होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) नो स्विदेवताभ्य एषु
गृह्यामा ३ विजितरूपमिव हीदमिति तद्वै स तुन्मीमांसांमेव चक्रे
नेतु चकार ॥ ७ ॥

यत्र वे देवाऽअसुररक्षसान्यपजग्निरे तद्द-एतावेव न शेकुरपहन्तुम् । यद्द स्म देवाः । किञ्च कर्म
कुर्वते-तद्द स्म मोहयित्वा शिश्रएव पुनरुपद्रवतः ॥ ५ ॥

ते ह देवा ऊचुः-उपजानीत-युषेमावपहुनामहाऽऽति । ते होचुः-ग्रहावेवाभ्यां गृह्यामः । तावभ्य-
वैप्यतः । तौ स्वीकृत्यापहनिष्यामहऽऽति । ताभ्यां ग्रहो जगृहुः, तावभ्यवैताम् । तौ स्वीकृत्या-
पाग्रत । तस्माच्छण्डामर्काभ्यामिति गृह्येते, देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥

अपि होवाच याज्ञवल्क्यः-नो स्विदेवताभ्य एव गृह्यामा ३ विजितरूपमिव हीदमिति । तद्वै
स तन्मीमांसांमेव चक्रे नेतु चकार ॥ ७ ॥

रभ्यतरः ' भक्ता ' भोक्ता अन्वतरश्च ' आयो ' भोग्यस्त्वयोर्भोक्तृभोग्यरूपसर्वचन्द्रमत्वेन स्तुतत्वात् । अर्च-
येति । तस्मैव विशेषः । पत एवमनयोर्भोक्तृभोग्यत्वमतो लोकेऽपि भोक्तृवर्गस्तयोरेत्यन्तर सर्वात्मकं शुभमनुदीप्य
मन्ते । शुकेऽन्तर्भूत इत्यर्थः । भोग्यवर्गेऽप्यन्तर चन्द्रमत्तमेव मन्थिनमनुसृत्य वतने । चन्द्रानके मन्थि-
न्यन्तर्भवति । ग्रहयोर्ग्रहणोर्भौदृशपति-हो वा अन्यस्मा एवादि । सूरविरोधिनौ तद्यत्तौ ' असुररक्षते '
" भनमन्ताक्षपु० "-(पा. सू. १ । ४ । १०३) इत्यादिना टच् । " ताम्यां शण्डामर्काभ्यां ' गृह्येते ' ।
होमस्तु ' देवताभ्यः ' क्रियते । ग्रहणे शण्डामर्कयोर्देवतात्वेनोत्तिष्ठन्वात् " देवताइन्द्रे च "-(पा. सू. ७ । १ । २१) इति
पूर्वपदस्थानादेशाः । ग्रहणे शण्डामर्कयोः स्वीकारस्य, होमे तत्परित्यागस्य च हेतु दर्शयिष्यनाहयायिकां प्रस्तौति-
तद्यत्तया यश्चेति । ' तान् ' ' तथा ' ग्रहणकारण ग्रहणे शण्डामर्कस्वीकरणमिति यत् तदुच्यत इत्यर्थः ।
पुरा खण्ड देवा असुररक्षसान्यपहननसमये शण्डामर्की ' हन्तु ' न शक्तवन्तस्तौ सर्व देवकृतं कर्म तिरस्कृत्या-
गच्छताम् । तस्मै देवा एतयोर्हिनोराय विचारयतेऽयुक्त्वा ग्रहग्रहणेन तावामिष्यतः, पश्चात् ' तौ '
' स्वीकृत्य ' हनिष्याम इति पर्यालोच्य तथैवाचरन् । यत् एकमकुर्वन्, अत इदानीमपि शण्डामर्कावुदिस्येव
ग्रहणम् । होमास्तु ' देवताभ्यः ' क्रियन्ते ' अपजग्निरे - हूयेवमादौ सर्वत्र शण्डान्तसमात्मनेपदम् ॥ ३-६ ॥

शण्डामर्कावुदिस्येव गृह्यत इति वक्ष्यतिपादितं तदेव दद्वयनि-अपि होवाचैत्यादि । याज्ञवल्क्योपेयनुवाच ।

(रे) इमामु द्वैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । (न्त्य) अयं वेनश्चोदय-
त्पृथिगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमानऽइति तुदेतस्य रूपं कुर्मो धु ऽएप
तपतीति यदाह ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥

(ती) इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात् । (त्तं) तं प्रत्रया पूर्वथा विश्व-
थेमया ज्येष्ठतातिं बर्हिषदथं स्वर्विदमित्यत्रा ह्येतमुन्वत्ता हि ज्येष्ठस्तु-
स्मादाह ज्येष्ठतातिं बर्हिषदथं स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजुनं दोहसे
धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु चर्षसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेषु ते
योनिर्वीरतां पाहीति सादयत्यत्रा ह्येतमुन्वत्ता हि वीरस्तुस्मादाहेषु
ते योनिर्वीरतां पाहीति दाक्षिणार्थं सादयत्येताथं ह्येष दिशमुनु
संचरति ॥ ९ ॥

इमामु द्वैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । “ अयं वेनश्चोदयत्पृथिगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो
विमाने ”—(वा० सं० ७ । १६) इति । तदेतस्य रूपं कुर्मो य एप तपतीति यदाह—
ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥

इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात्—“ तं प्रत्रया पूर्वथा विश्वथेमया ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं
स्वर्विदम् ”—(वा० सं० ७ । १२) इति । अत्रा ह्येतमनु । अत्रा हि ज्येष्ठः । तस्मादाह—
ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् । “ प्रतीचीनं वृजुनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु
चर्षसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेषु ते योनिर्वीरतां पाहि ”—(वा० सं० ७ । १२)

अथवा अस्मदीयान्यो देवताम्य एव नो गृहीयाम उत गृहीयाम इति । “ सप्रथ ” (पा. सू. ३ । ३ ।
१११) इति लिट् । “ विचार्यमाणानाम् ” (पा. सू. ८ । २ । २७) इति प्लुतः । एतदेवतोदेवेन
ग्रहग्रहण विजयरूपं खल्विति । एव संप्रधार्य स याज्ञवल्क्यस्तत्र विचारमेव ‘ चक्रे ’, ‘ न ह्यु चकार ’ । ततः
श्लोक एव पठोऽनुष्टेय इति भावः ॥ ७ ॥

विरिति शुक्रस्य ग्रहणे स्वाभिमत मन्त्र विवित्सु शाखान्तरमत्तं स्वस्थानभिमतमुपन्यस्यति—इमामु हेत्यादिना ।
पुत्र रोचयतीति पुरोदत् “ अथ वेन ” इत्येतामृच ‘ पुरोरुचं ’ कुर्वतामप्यमारायः—मन्त्रे ‘ ज्योतिर्जरायुः ’
इत्यस्योच्चारणेन उभयतोऽस्य सूर्यस्य रूपं सम्पाद्यत इति । एतच्चैतितोयक-शाखात्मकम् । तत्र हि मन्त्रकाण्डे
उर्वासादीनां ग्रहणां ग्रहण मन्त्रपाठानन्तरं शुक्रस्य क्रमे “ अयं वेन ” इत्यस्य पाठान् । अत एव बोधायनः—
“ अयं वेनश्चोदयत् इति शुक्रं गृह्णत्वा ” इति ॥ ८ ॥

स्वाभिमतं पठं सौगण्डिकमाह इमां त्वेवेत्यादि । तं प्रवयेति । ‘ इमां ’ ऋचमेव कुर्यात् न पुनः शाखा-
न्तरमतप्रामित्यर्थः । अत्रयमुपपत्तिः—सूर्यस्य भोक्तृत्वं तदान्यकत्वं च लौकिकभोक्तृजातस्य प्रागुक्तम्—“ अत्रैव

(त्यु) अयं मन्थिनं गृह्णाति । (त्यु) अयं धेनुश्चोदयत्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममप्राथं संगमे सूर्यस्य शिशुं न त्विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वेति ॥ १० ॥

इति सादयति । अचा होतमनु । अचा हि वीरः । तस्मादाह-एष ते योनिर्गतां पाहीति । दक्षिणादेर् सादयति एतां होष दिशमनु संचरति ॥ ९ ॥

अयं मन्थिनं गृह्णाति-“ अयं धेनुश्चोदयत्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममप्रां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न त्विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ”-(ब्रा० सं० ७ । १६) इति ॥ १० ॥

शुक्रः, अचैव शुक्रमनु” इति । भोक्तृभोग्ययोर्भोक्ता प्राधान्येन ज्येष्ठः । “ अतोऽत्र ज्येष्ठानिन् ” इति ज्येष्ठशब्देन भोक्ता शुक्रात्मकः सूर्यः प्रकाश्यते इति, शुक्रग्रहणे इयमेव पुरोद्वार्येति । होममन्त्रे-“ तस्मा इन्द्राय ” (वा. सू. ७ । १९) इति निर्दिशद्देवता एन्द्रो देवता । शारङ्गदत्तप्रसिद्धत्वात्वा लुम इति शेषः । प्रत्येत्यादौ “ प्रत-पूर्व-” (पा. सू. ९ । २ । २६) इत्यादिना धत्प्रत्ययः । अनोऽयमुपमार्थयि । प्रता (निघ ३ । २७ । १) पुगातना. शुक्रादय इव, पूर्व विप्रादय इव, विश्व इव, समस्ता अवशिष्टा ऋचव इव, ‘ इमया ’ इमे इदानीन्तना यजमाना इव, एवा लुम । फांश “ ज्येष्ठवति ” प्रशस्त “ वृकाज्येष्ठान्या ” (पा. सू. ६ । ४ । ४१) इति स्वाधिकस्तादिरप्रत्ययः । स्नीर्णं वादिनि पद्ये स्थितं स्वर्गं लज्जन्त प्रत्यगात्मभूत त्वां लुमः । एव च ‘ धुनिम् ’ अस्मान् कम्पन्म् ‘ वृजन ’ वर्जनीय पाप ‘ दोहसं ’ क्षारपमि, विनाशयनीत्यर्थः । ऋ पुनः स्त्रीर्णं ‘ वासु ’ क्रियासु क्रिप्रमन्यान् यजमानान् ‘ जयन्त ’ यजमान वर्द्धयते तासु लुम. इति पूर्वेषु सम्बन्धः । हे सोमयस ! ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ एवा ‘ शग्दाय ’ गृह्णाति । मन्त्रस्य मन्त्रस्य “ अचा हि ज्येष्ठः ”-इत्येतद्भ्रज्जगानुसारेण सूर्यपत्न्यमगम्यते-तन् कथमिन्द्रपत्न्येन व्याख्यानमिति । उच्यते-इन्द्रोऽपि सूर्यात्मकमनुमितिमेवाकात् । तथा च श्रुयते-“ चाता चार्थमा च अरशब्ध मगश्च इन्द्रश्च विवत्वाक्षेपेते ” (तै. ब्रा. उ. १-१२) इति । तथा मन्त्रशास्त्रेऽपि इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्व प्रसिद्धम्-“ चाता चार्थमनिवा वरुणाशमगा विवत्वाक्षेपेते । पूवाहयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ता ॥ ”-इति । अत इन्द्रपत्न्येन व्याख्यानमुपपद्यते ॥

गृहीतस्य सोमस्य समन्त्रक सादन विधाय ध्याचष्टे-एष ते योनिर्गतां पाहीति । योक्तृवर्गः सूर्यरूपः शुक्रात्मकः अत एव समर्थः । तस्मात्प्रजावां सावर्ष्यं ‘ पाहि ’ पाठयेति मन्त्र आहोत्यर्थः । पात्रप्रयोगकाले दक्षिणमार्गे प्रयुज्यत इति सत्रैव सादयेत् । तथा च कात्यायन-“ दक्षिणशुद्धिं शुक्रामन्थितोर्दक्षिणं शुक्रत्वं ” (का. ब्रा. सू. ९ । २४ । २९) इति ॥ ९ ॥

विहित मन्थिनोर्ग्रहणमनु मन्त्र विधत्त-अयेत्वादि । मन्त्रस्यायमर्थः-अत्र पूर्वोर्द्धे अथिदेवतमवस्थितः सोम स्तुयते । उच्यते अत्रियङ्गम् । ‘ यतः ’ कान्त । “ धेनो केनतेः कान्तिकर्मणः ” इति वाक्कः । (मित. १० । ४ । १) “ निन कान्ती ” इत्यमोदजन्ता । ‘ जरायु ’ इति गर्भघटनम् । ‘ ज्योतिः ’ एष

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तद्यत्सक्तुभिः श्रीणाति वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाशि प्रतिपिपेप । तदश्वयत् । ततोऽश्वः समभवत् । तद् यच्चञ्चययात्समभवत्-तस्माद्दुधो नाम । तस्यासु प्रास्कन्दत् । ततो यवः समभवत् । तस्मादाहुः-वरुण्यो यव इति । तद् यदेवास्यात्र चक्षुषोऽमीयत तेनेवेनमेतत्समर्षयति कृत्स्नं करोति तस्मात्सक्तुभिः श्रीणाति ॥ ११ ॥

सु श्रीणाति । मनो न येपु ह्वनेषु तिग्मं विपः शुच्या वनुयो द्रवन्ता । आ यः शर्पाभिस्तुविनृम्णोऽस्त्याश्रीणाता दिशं गुभस्ताविषु ते शोनिः प्रजाः पाहीति सादयत्याद्यो ह्येतमुन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तस्मादाहेषु ते शोनिः प्रजाः पाहीति ॥ १२ ॥

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तद् यत्सक्तुभिः श्रीणाति । वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाशि प्रतिपिपेप । तदश्वयत् । ततोऽश्वः समभवत् । तद् यच्चञ्चययात्समभवत्-तस्माद्दुधो नाम । तस्यासु प्रास्कन्दत् । ततो यवः समभवत् । तस्मादाहुः-वरुण्यो यव इति । तद् यदेवास्यात्र चक्षुषोऽमीयत-तेनेवेनमेतत्समर्षयति, कृत्स्नं करोति । तस्मात्सक्तुभिः श्रीणाति ॥ ११ ॥

स श्रीणाति-मनो न येपु ह्वनेषु तिग्मं विपः शुच्या वनुयो द्रवन्ता । आ यः शर्पाभि-

जराद्युर्वेष्टने यस्य सः तथोक्तः । ' रजसः ' उदकस्य ' विमाने ' निर्माणस्थाने आकारा इत्यर्थः । तस्मिन् 'अपं' सोमः ' वृत्रिगर्भा ' आदित्यगर्भा अत्रः ' चोदयत् ' चोदयेत् । " लिङ्गं छेद् " (पा. सू. ३ । ४ । ७) " इतश्च लोप. परस्मैपदेषु " (पा. सू. ३ । ४ । १७) इत्कारलोपः । बहुलप्रहणान् (पा. सू. ३ । १ । १४) सिन्ध्रप्रत्ययो न भवति । अपामादित्यगर्भत्वम् " आप सूर्यं समाहिता. " (ति. भा. उ. १-८.) एति श्लोके । अपाविषकं सोमः स्तुते- ' इमं ' सोमम् ' अयां ' सूर्यस्य ' च सपरिपूर्णाहीताभिर्वसन्वितैरिभिरभियुत ' विप्राः ' मेधाविनः क्षीरदिना ' शिशुं न ' शिशुमिव ' मतिभिः ' मतिपूर्वकाभिः श्रुतिभिः ' रिहन्ति ' अर्चन्ति । रिहति-रर्चाकर्मसु पठितः (निर. ३ । १४ । ११) ॥ १० ॥

गृहीतस्य सोमसस्य यवविष्टमिश्रण, तस्योपाख्यानं हेतु साह-तं सक्तुभिरित्येदिना । तद्यदिति । ' सक्तुभिः श्रीणाति ' इति यत् तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । ' अश्वयत् ' प्रष्टवमभूत् । " दुभोधि गतिद्वयोः " (धा. पा. म्वा. १. १०३९) इति चातुः । ' श्वययात् ' इति (इ) उकारस्य न्ययवेनाकारः । वरुण्य इति । " मयं छन्दसि " - (पा. सू. ४ । ४ । ११४) इति यत्प्रत्ययः । तद्यदिति । ' अस्य ' सोमस्य ' यजुषः ' सकाशात् देवांशरूपम् ' अर्मयत ' अपगतमभूत् । यदेतेन यवविष्टमिश्रणेन ' तेनैव ' अंशेन ' एनं ' सोमं ' समर्षयति ' तेन च ' कृत्स्नं ' संपूर्णं करोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

विहित मिश्रणमनृतमन्नं विधत्ते-स श्रीणातीति । मनो न येष्विति । हे ' विपः ' विपश्चिताः ।।

द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः । (तो) द्वावप्रोक्षितौ प्रोक्षितं त्रैवाध्वर्यु-
रादत्तेऽप्रोक्षितं चैवमेव प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं त्रैवादत्तेऽप्रोक्षितं च शुक्रमे-
वाध्वर्युरादत्ते मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥ १२ ॥

सोऽध्वर्युः । (२) अप्रोक्षितेन यूपशकलेनापमार्ष्ट्यपमृष्टः शुण्डऽडुत्येव-
मेव प्रतिप्रस्थातापमृष्टो मुर्कऽडति तदाददानवेवासुररक्षसेऽपमृष्टो देवा-
स्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्वित्येवाध्वर्युर्निष्कामति देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणय-
न्त्वितिप्रतिप्रस्थाता तदेतौ देवताभ्यऽएव प्रणयतः ॥ १४ ॥

स्तुविनृष्णोऽस्याग्नीणीतादिशम् । गमस्तावेष ते योनिः प्रजाः पाहि—” (वा. सं. ७-१७)
इति सादयति । आयो ह्येतमनु । आयो हीमाः प्रजा विशः । तस्मादाह—एष से योनिः प्रजाः पाहीति १२

द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः, द्वावप्रोक्षितौ । प्रोक्षितं त्रैवाध्वर्युरादत्ते, अप्रोक्षितं च । एवमेव
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं त्रैवादत्तेऽप्रोक्षितं च । शुक्रमेवाध्वर्युरादत्ते, मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥ १३ ॥

सोऽध्वर्युर्मोक्षितेन यूपशकलेनापमार्ष्ट्य-“ अपमृष्टः शुण्डः” (वा. सं. ७।१२)—इति । एवमेव
प्रतिप्रस्थाता—“ अपमृष्टो मुर्कः ” (वा. सं. ७।१७)—इति । तदाददानवेवासुररक्षसेऽपमृष्टः—
“ देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु ” (वा. सं. ७।१२) इत्येवाध्वर्युर्निष्कामति । “ देवास्त्वा
मन्थिपाः प्रणयन्तु—वा. सं. ७।१७) ” इति प्रतिप्रस्थाता । तदेतौ देवताभ्य एव प्रणयतः ॥ १४ ॥

प्रातिपदिकेकदेशः । सलोपशब्दतः । ‘येषु’ होमेषु ‘तिग’ ‘मनो’ ‘न’ तीव्र धन । एव
(निघ. १।१।१) इत्यन्ती—“ सुषां सुखम् ” (पा. सू. ७।१।३९) इत्याकारदेशः । शुक्रा-
मन्थिनौ ‘शध्या’ कर्मणा निमित्तेन ‘वनुषः’ प्राणुन । मन्थयेन मन्थयपुरुषः (पा. सू. ३।१।८५)
(सकारात्) देवाशभूतेषु होमेषु प्रसो ‘यः’ ‘तुविद्वान्’ (निघं. ३।१।२) बहुबलो (निघ. २।१।९)
मन्थयति । ‘अस्य’ इम मह ‘गमस्तौ’ पाणी पृत्वा ‘शम्भोभिः’ त्वाद्युलीभिः ‘आदिशं’ प्रतिदिशं
यवपिष्टैः । ‘आग्नीणीत’ निश्रयत । गमल्लिवाब्दः पाणिपचन, “ पाणी वै गमस्ती ” इति श्रुतेः । महस्य
सादनं सवन्त्रं विषय व्योचते—एष एव इत्यादि । आयो हीति । ‘आयो’ मोषवर्गाः, चन्द्रात्मकस्य
मन्थिनोऽप्रस्थाते इत्युक्तम् (छ. प. ४।२।१।२-३) । प्रजाश्च मोषपाः, अतश्चन्द्रात्मकस्य मन्थिनौ
भोम्यप्रदारणकार्यं मन्थ भ्राह्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गाध्वर्युकाप्रतिपद्यर्थोर्मिकाळे कर्त्तव्यमनुष्ठानविशेष विधत्ते—द्वौ प्रोक्षितौविति । आह—अपमार्ष्ट्येति ।
अह्मन मूल्यादिकमपभ्रंसयेत् । तदित्यादि । एतेन खरोषध्वसनेन महो ‘आददानौ’ स्वीकर्त्तव्यौ । ‘एव’
‘असुररक्षसे’ सुरविरोधिनी यज्ञसावपसार्यं ‘हतो’ हिंस्र इत्यर्थः ॥

तथर्षोर्निष्कामग समन्त्रकमाह—देवास्त्वैत्यौदि । हे शुक्रमह ! ‘शुक्रपाः’ शुक्रमहस्य पातारो देवास्तर्ष

१-प्रोक्षितौ यूपशकलादापमार्ष्ट्येन प्रोक्षितान्प्रामप्यार्षेणमार्ष्ट्येनापमृष्टः शुण्डस्त्वैत्येवमेव मुर्क इति प्रतिप्रस्थाता ।
का०-मं० ५।११।१-देवास्त्वैति निष्कामतो अपमृष्टिम् । का०-मं० सू० ५।१।१५ ।

(स्तौ) तौ जघनेनाहवनीयमरत्री संवत्तः । (स्तु) ताऽउत्तरवेदौ साद-
यतो दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः सादयत्युत्तरार्या प्रतिप्रस्थाताननुसृज-
न्तावेदानाधृष्टासीति तद्भक्षोभिर्देवैतदुत्तरवेदिमुनाधृष्टां कुरुतो विपर्येष्यन्तौ
त्राऽएतावन्नि भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्माऽएवेतास्त्रिह्रवाते तयो हनौ विपरि-
यन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युः पयेंति । सुवीरो वीरान्प्रजनयन्पुरीहीत्यज्ञा ह्येतमुन्यत्ता द्वि-
वीरस्तुस्मादाह सुवीरो वीरान्प्रजनयन्पुरीहीत्यग्निं रायस्पोषेण युज-
मानमिति तद्युजमानायाश्चिपसाशास्ते बडाहाग्निं रायस्पोषेण युज-
मानमिति ॥१६ ॥

तौ जघनेनाहवनीयमरत्री संवत्तः । ता उत्तरवेदौ सादयतः दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः
सादयति, उत्तरार्यां प्रतिप्रस्थाता अननुसृजन्तावेव । “ अनाधृष्टासि ”—(वा. सं. ७ । १२)
इति । तद्भक्षोभिर्देवैतदुत्तरवेदिमुनाधृष्टां कुरुतः । विपर्येष्यन्तौ वाऽएतावन्नि भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्मा-
ऽएवेतास्त्रिह्रवाते । तयो हनौ विपरिपन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युः पयेंति—“सुवीरो वीरान्प्रजनयन् परिहति”—(वा. सं. ७ । १३) इति । अथा
श्वेनमु युक्ता हि वीरः । तस्मादाह—सुवीरो वीरान्प्रजनयन्पुरीहीति । “अग्निं रायस्पोषेण युज-

‘ प्रणयन्तु ’ एव सिंघवा पागः क्रियते तं देवं प्रारंभेन्निबन्धयः । एवमुत्तरवारि मन्त्रयोदना । तदिति । ‘ तत् ’
तेन मन्त्रोच्चारणेन हेवतार्यमेव एतौ प्रहो प्राणयतः । शण्ड्यामकार्यं गृह्यमाणायपि न तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

निष्क्रमणानन्तरं कर्तव्यमग्निं संधानादिकं विवक्षे—तौ जघनेनेत्यादि । ‘ आहवनीयं ’ ‘ जघनेन ’ आहव-
नीयस्य पश्चाद्भागो । ता उत्तरवेदाविति । ‘ तौ ’ शुक्रावग्नियग्रहो, “ सोऽयं शाकन्यस्य ”—(पा. सू. ८ ।
२ । १९) इति वकारलोपः । ‘ अननुसृजन्तौ ’ अपरित्यजन्तौ दक्षिणस्यां श्रोणौ ‘ अध्वर्युः ’ उत्तरस्यां
‘ प्रतिप्रस्थाता ’ सादयन्तु । तत्र “ अनाधृष्टासि ” इति मन्त्रः । हे उत्तरवेदि । “ अनाधृष्टासि ” अनाधृष्टता
अर्हिनित्येत्यर्थः । “ आदित्य ”—(पा. सू. ७ । २ । १९) इत्याज्जावः । ‘ तत् ’ इत्यनेन ‘ रक्षोभिः ’
‘ उत्तरवेदिम् ’ अर्हन्तितां ‘ इकृतः ’ । किं च श्लोमार्यामुत्तरवेदेः प्रत्यग्देशान्तकाभादाहवनीयं ‘ विपर्ये-
ष्यन्तौ ’ विविधं दक्षिणत उत्तरतश्च परितो गमिष्यन्ताविति व्यतिक्रममेव करिष्यमाणौ भवतः । अत एतेन
वेदिश्रोणयोर्प्राहासादनेन अतिक्रमणरूपममराधं ‘ तस्मा ’ ‘ अग्रये ’ ‘ अपह्रवाते ’ अपनयतः कार्यार्थं गमिष्यथो
न तु स्वामतिक्रमिष्याथ इत्येतत्सूचयित्वां अग्निर्ननुसृतो भवति । अतः पश्चात् ‘ तथा ’ गच्छन्तावपि ‘ अग्निः ’
न हिनस्ति इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः परितो गच्छन्तोर्गमनं समन्त्रकं विदधानो व्याचष्टे—“ सोऽध्वर्युरित्यादिना ।

१-अपरितोत्तरवेदिमरत्री संवत्तौत्तरवेदिश्रोणोर्ननुसृतोऽपिभक्तो दक्षिणस्यामन्त्रयुक्तत्वात् प्रतिप्रस्थाताऽनाधृष्टासीति । का०
भा० सू० १ । १ । ११ । १-सुवीर इति दक्षिण गृह्येदं मन्त्रध्वर्युः सुवरा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम् । का० भा० सू० १ । ११ । १

(त्वु) अथ प्रतिप्रस्थाता पुर्येति । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहीत्या-
द्यो ह्येतन्मुन्वाद्या हीमाः प्रजा विशः तस्मादाह सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्प-
रीहीत्यग्निं रायस्प्रोषेण यजमानमिति तद्यजमानायाशिपमाशास्ते यदा-
हाग्निं रायस्प्रोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥

तावपिधाय निष्कामतः।(स्ति)तिरुऽएवैनावेतत्कुरुतस्तस्मादिमौ सूर्या-
चन्द्रमसौ प्राञ्चौ युन्तौ न कुश्चन पश्यति तौ पुरस्तात्परीत्यापोर्णतः पुर-
स्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतऽआविरेवैनावेतत्कुरुतस्तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ
प्रत्यञ्चौ युन्तौ सर्वे एव पश्यति तस्मात्पराग्नेतः सिच्युमानं न कुश्चन
पश्यति तद् पश्चात्प्रजायमानं सर्वं एव पश्यति ॥ १८ ॥

मानम्"—(वा. सं. ७ । ११) इति । यजमानायाशिपमाशास्ते—यदाह अग्निं रायस्प्रोषेण
यजमानमिति ॥ १६ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पुर्येति—“ सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि ”—(वा. सं. ७ । १८) इति ।
आद्यो ह्येतन्मु । आद्या हीमाः प्रजा विशः । तस्मादाह—सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहीदि ।
“ अग्निं रायस्प्रोषेण यजमानम् ”—(वा० सं० ७ । १८) इति । तद् यजमानायाशिप-
माशास्ते । यदाह—अग्निं रायस्प्रोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥

तावपिधाय निष्कामतः । तिर एवैनावेतत्कुरुतः । तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्राञ्चौ युन्तौ न
कुश्चन पश्यति । तौ पुरस्तात्परीत्यापोर्णतः, पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतः—आविरेवैनावेतत्कुरुतः ।
तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रत्यञ्चौ युन्तौ सर्वे एव पश्यति । तस्मात्पराग्नेतः सिच्यमानं न कुश्चन
पश्यति । तद् पश्चात्प्रजायमानं सर्वं एव पश्यति ॥ १८ ॥

“ सुवीरो वीरान् ” इत्यनेनाश्वयुः परीयात । अत्र मोक्षुर्वाः सूर्यात्मकस्य शुक्रस्यावश्यामेदः । मोक्षा
श्च वीरः । अतः सुवीरो वीरानिति मन्त्रभाग आह—‘ रायस्प्रोषेण यजमानम् ’ इत्यस्य मन्त्रभागसोच्चारणेन
यजमानस्याग्नीं सम्पाद्यत इत्यर्थः । इत्यमन्त्रस्याप्यमर्थः—हे शुक्रमह । लोके ‘ वीरान् ’ मोक्षुन् उत्पादयन्
तौ सुवीरस्य धनसन्तुष्ट्या सह यजमानं परिगच्छेति ॥ १६ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाते त्यजाप्येवं योजम् । (का. श्री. सू. ९ । ११७) “ आद्यो ” मोक्षुर्वाश्च चन्द्रात्मकस्य
मन्थिनोऽवश्यामेदः । प्रजायमाना ‘ विशः ’ च मोक्ष्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

आहवनीयस्य पश्चाद्भागो महयोराश्वयुजं, पुरस्ताद् भूत्वा तदपनयनं च विभक्तं—तावपिधायेत्यादि ।
अथानन्तरमेवोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिदध्याताम् । विधानस्य तु प्रयोजनं महयोः
प्राग्गमनमप्ये लोकेऽनुपलभ्याश्च तिरोवानम् । शुक्रामन्थिनौ सूर्याचन्द्रात्मकौ, तयोश्च प्राग्गतिर्न केनचिदुपल-
भ्यते, अतस्तदागमयोर्नयोर्बह्वयोरपि प्राग्गत्या लोकेऽनुपलभ्येवैव मवितन्पथितिः । ‘ पुरस्तात् ’ तिपत्वा

तौ जघनेन यूपमरत्नी संघतः । (तो) युद्याग्निर्नोद्वाधेत शुद्धऽअग्निरुद्वाधे-
ताप्यग्नेणैव यूपमरत्नी संदध्याता संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशो-
चिपेत्प्रेषाच्चर्तुः संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिपेति प्रति-
प्रस्थाता चक्षुषोर्वैतेऽआरमणे कुरुतश्चक्षुषीऽप्यवैतत्संघतस्त्रस्मादिमे
ऽअभितोऽस्थिनी चक्षुषी सुधुंहिते ॥ १९ ॥

तौ जघनेन यूपमरत्नी संघतोः—यद्याग्निर्नोद्वाधेत । यद्युऽअग्निरुद्वाधेत—अप्यग्नेणैवयूपमरत्नी
सन्दध्याताम्—“ संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा ”—(वा. सं. ७ । ११)
इत्येवाध्वर्युः । “ सं जग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा ”—(वा. सं. ७ । १८)
इति प्रतिप्रस्थाता । चक्षुषोर्वैतेऽआरमणे कुरुतः चक्षुषीऽप्यवैतत्सन्धतः । तस्मादिमेऽअभितो-
ऽस्थिनी चक्षुषी संहिते ॥ १९ ॥

आऽअदन्म् अपोर्लुतः अपनयत । तस्य च प्रयोजनं ग्रहयोराविष्करणं; सूर्याचन्द्रमसौ च प्राग्गतौ सर्वे-
द्वरपेते, अतस्तदामकयोरेनयोर्ग्रहयोरेपि प्राग्गतौ प्रकाशनमुपपद्यत इत्यर्थः । अत एव शाखान्तरेऽप्येवमा-
न्नायते—“ अतो वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थपिगुद्य प्राची तिष्कामतस्तस्मात् प्राची यन्तो न पश्यन्ति
प्रत्यग्वाहृत्य शुद्धस्तस्मान् प्रत्यगौ यन्तो पश्यन्ति ” (वा. सं. १ । ४ । १०) इति । ननु सर्वेषां ग्रहणार्थं
प्रत्यग्गतित्वेन प्रतिज्ञा न तु प्राग्गतिः, अतः सूर्याचन्द्रमसोः प्राग्गतिरिति यदुक्तं तदनुपपन्नमिति चेत्,
उच्यते—यदा सूर्यश्चन्द्रमाध यस्मिन् नक्षत्रे तिष्ठति तदा तेनैव सह प्रत्यग्गच्छति । तत्र प्रवहणवायुवशेन
दक्षिणक्षत्रे पुरतः दक्षिणं नीयमाने सति स्वयं पश्चाद्दीयते । स तथाविधः सन् ततः प्राचीनेन नक्षत्रान्तरेण
युज्यते । सैव प्राग्गतिः । सा तु न केनचिदच्युतलभ्यते । तथा च ज्योतिःसिद्धान्तौऽभिहितम्—“ पश्चाद्-
मजन्तोऽतिनवानक्षत्रैः सप्ततं ग्रहाः । नीयमानास्तु लभन्ते गुणमेव स्वमार्गमाः ॥ प्राग्गतिस्त्वनतस्तेषां भगणैः
प्रत्यहं गतिः ॥ ”—(सूर्यसि. म. प्र.) इति । अथ च प्राग्गतितौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रत्यागतं गत्वा पुनः प्राग्-
दयाप प्रत्यक्तः सकाशात् पाताले प्राग्गच्छतः । तथा गच्छन्तौ तौ न दृश्येते, भूभागव्यवधानात् । तावैव तु
प्राग्गुदं गतौ दृश्येते । प्राक्तस्तु प्रत्यग् गच्छन्ताव्यवहितत्वात् सर्वैरेव दृश्येते । अतस्तदामनोर्ग्रहयोरेपि
प्राग्गतिसमये सकलाम्नां विधानम् । प्रत्यग्गतिसमये तदपनयनं किञ्चित्, यस्मात् प्राग्गमनसमये ग्रहयोरा-
चन्द्रमसु पुरतो गत्वा तदपनयनं कृतम् । ‘ तस्मात् ’ लोकेऽपि ‘ पराक् ’ पराचीनं ‘ सिध्यमानं ’ ‘ रेतः ’
‘ न ’ कश्चिदपि ‘ पश्यति ’ ‘ पश्चात् ’ प्रत्यग्गमिमुखं ‘ जपमानं ’ तत् ‘ सर्व एव ’ ‘ पश्यति ’ ॥ १८ ॥

यूपस्य पश्चात् पुरतो वा तयोः पुनरभिसन्धानं समन्त्रकार्हा—तौ जघनेनेत्यादि । उद्वाधेत इति द्वाहृदि-
त्यर्थः । सन्वानमन्त्रस्यापमर्थः—‘ दिवा ’ पुल्लिङ्गेन पृथिव्या च ‘ संजग्मानः ’ सङ्गच्छमानः, “ समो
गमृच्छी ”—(पा. सू. १ । ३ । २९) इत्यादिना—आरमणेपदविधानात्किन्तुः कानजदेसाः (पा. सू. ३ ।
२ । १०९) द्विर्वचनम् (पा. सू. १ । १ । १८) । “ गमहन् ” (पा. सू. १ । ३ । २८) । इत्यादिना—उपवाकोः ।
तथाविधः शुक्रग्रहः शुक्रदेवतासम्बन्धिना तेजसा रक्षसाम्पवातं करोतिविति शेषः । एवमुत्पत्त्यादि मन्त्रे

तौ वै वृषदकृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयन्ते । (५) एतेनो द्वैतौ तदुदशु-
षाते युदेनौ सुर्वथं सुवनमनु हूयते यद्देवैतौ सुर्वथं सुवनमनु हूयतऽएतौ
वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां चक्षुषी ह्येतौ सत्यं वै चक्षुः सत्यथं हि प्रजापति-
स्तुस्मादेनौ सुर्वथं सुवनमनु हूयते ॥ २६ ॥

सु जुहोति । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा सु प्रथमो वरुणो मित्रोऽ-
धमिः । सु प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तुस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत
स्वाहुति ॥ २७ ॥

तौ वै वृषदकृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयन्ते । एतेनो द्वैतौ तदुदशुषाते—यदेनौ सर्वं सुवनमनु हूयते ।
यद्देवैतौ सर्वं सुवनमनु हूयते—एतौ वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमाम् । चक्षुषी ह्येतौ । सत्यं वै चक्षुः ।
सत्यं हि प्रजापतिः । तुस्मादेनौ सर्वं सुवनमनु हूयते ॥ २६ ॥

सु जुहोति—“ सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा । स प्रथमो वरुणो मित्रोऽधमिः । स
प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तुस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ”—(वा. सं. ७ ।
१४, १५) इति ॥ २७ ॥

उक्तः शुक्रामन्त्रिप्रहोर्होमः समन्त्रकः कर्तव्य इत्याह—तौ वा इत्यादि । ‘ तौ ’ ‘ वृषदकृतौ ’ ‘ सन्तौ ’
वृषदकारेण याम्योपलक्ष्यते, तथा दीपमानावपि मन्त्रेणाहूयेताम् । इतरेषां प्रहाण्य होमः कैवलं पाप्यपैव,
अन्योस्तु तदभिरिक्तेन मन्त्रेणापि कर्तव्यं । उक्तेऽर्थे हेतुं दर्शयति—एतेनेत्यादिना । ‘ एनौ ’ महौ व्यल्पयैनादेरा ।
(पा. सू. १ । १ । ८५) ‘ सर्वं सुवनमनु ’ सर्वस्मिन् सवने प्रातःसवने माध्यन्दिनसवने चेत्यर्थः । इन्द्र-
वाषावापो महा एकस्मिन्नेव सवने हूयन्ते; एतौ प्रहौ पुनः सवान्तरदेशि हूयन्ते इति, तदभिरापेणात्र सर्वयाम्य-
प्रयोगः । ‘ एतेन ’ व्याप्तिनिबन्धनेन ‘ एतौ ’ शुक्रामन्त्रिणी ‘ तत् ’ समन्त्रकहोमरूपं गौरव प्राच्यतः ।
‘ एतौ वै प्रजापतेः ’ इत्यादिना सवनद्वये होमस्य हेतुः प्रतिपाद्यते । प्रत्यक्षतमामिति । अतिशयेन सखि-
च्छेदी । स च सखिकर्ष, प्रजापतेश्चक्षुरूपे तद्ग्रहणोश्च सत्यत्वाभिधानात् प्रत्यक्षमिति । “ ऊहणेनाभिप्रती
आभिमुख्ये ”—(पा. सू. २ । १ । १४) इत्यव्यभिभावसमासः । “ अतिशयेन ताम् ”—(पा. सू. १ । १ । १५)
“ किमेत्तिङ्—” (पा. सू. १ । ४ । ११) इत्यादिना आम् प्रत्ययः । स्वरादित्वादन्यत्पत्म् (पा. सू. १ । १ । २७)
अभ्युपन्यासात् न ष्यतीति ‘ सत्यम् ’ । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ चक्षुर्वै सत्यमद्राक्षम् इत्याह—अदर्शमिति ।
तत् सत्यम् ” इति । प्रजापतेश्च कृत्वाप्रपञ्चहेतुत्वेन नित्यत्वात् सत्यत्वम् ॥ २६ ॥

“ मन्त्रेण हूयन्ते ” इति होमे यो मन्त्रः सामान्येन निर्दिष्टत्वं होमास्तुवादेन दर्शयति—स जुहोतीत्यादि ।
मन्त्रस्यापमर्ष—यस्वेन्द्रस्यार्थं “ सा देवि देवमच्छेद्देन्द्राय सोमम् ”—(वा. सं. ४ । २०) इत्यादिना

—सात्वात् । अर्पितोऽस्य यदकृतो, कोऽपार्थिव इति । अतश्च तेषामुक्तिविषयन कार्यं न भवतीति कर्षः । देवयाङ्किरापि अत्रैव
सूत्रे अतश्चर्षित्वस्यार्थेऽप्युपपन्नत्वात्तदुक्तत्वं चर्षित्वस्यैव तदुक्तत्वात्तदभिरापनार्थत्वात्तदुक्तत्वात्तदुक्तत्वात्तदुक्तत्वात्तदुक्तत्वात् ।
अतश्चसात्वात्तदुक्त्वात् न कल्पमिति ॥

स युञ्जुहोति । सा प्रथमा स प्रथमऽइति शुश्वद् वै उेतसः सिक्तस्य चक्षुपीऽएव प्रथमे संभवतस्तस्मान्जुहोति सा प्रथमा स प्रथमऽइति ॥२८

(त्य) अयं संप्रेष्यति । प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानां होवाणां चमसाच्चर्वय उपावर्तध्वश्च शुक्तस्याभ्युन्नयध्वमिति संप्रेषुऽएवेषु पर्येत्य प्रतिप्रस्थाताच्चर्योः पात्रे स एष्वभवनपत्यन्नऽएवैतदाद्यं वलिष्ठं हारयति तमच्चर्युहोतृचमसेऽभवनपतिभक्षाय वपद्गर्हि भक्षः प्राणो वै वपद्गारुः साऽस्मादेतद्रपद्गर्हितः पराङ्गिवाभूत् प्राणो वै भक्षस्तुत्प्राणं पुनरात्मन्वत्ते ॥ २९ ॥

स यन्जुहोति सा प्रथमा, स प्रथम इति । शश्वद् वै उेतसः सिक्तस्य चक्षुपी एव प्रथमे सम्भवतः । तस्मान्जुहोति—सा प्रथमा, स प्रथम इति ॥ २८ ॥

अयं संप्रेष्यति—प्रेतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातृणाम्, प्रयजमानस्य, प्रयन्तु सदस्यानाम्, होवाणां चमसाच्चर्वय उपावर्तध्वम्, शुक्तस्याभ्युन्नयध्वम् इति । संप्रेष एवैषः । पर्येत्य प्रतिप्रस्थाताच्चर्योः पात्रे संप्रभववनपति—अन्नऽएवैतदाद्यं वलि हारयति । तमच्चर्युहोतृचमसेऽभवनपति—भक्षाय । वपद्गर्हि भक्षः प्राणो वै वपद्गारुः । सोऽस्मादेतद्रपद्गर्हितः पराङ्गिवाभूत् । प्राणो वै भक्षः, तत् प्राणं पुनरात्मन्वत्ते ॥ २९ ॥

मन्त्रेण सोमस्य क्रूररूपा या सऽष्टनिः शिष्ये 'सा' 'प्रथमा' अभिपवादिमन्त्राणां तदनन्तरमात्रित्वात् । 'विधवात्' विधे समसैर्कृत्विमिर्वरणीया । 'स' एव प्रथमसंस्कृतः सोमः बरुगादयो देवा । 'स' एव 'विधवात्' अभिगो घृत्पतिरिति, इति सर्वदेवायना सोम मूर्धने । हे अर्चयन् । 'तस्मा रग्दाव' 'सुनम्' अन्विद्वन् इमं सोमं स्वाहाकारेण 'भातुगेन' होममाहाप्यत । "तननमनपनाध" (पा. सू. ७ । १ । ४५) इति तस्य तज्जद्वेनादिच्चाट्टम् ॥ २७ ॥

अस्मिन् मन्त्रे प्रथमसन्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—स यन्जुहोति सा प्रथमा स प्रथम इत्यादि । 'शश्वद्' सर्वदा 'सिक्तस्य' 'रेतसः' सकाशात् चक्षुषोरेव प्रथमोपलब्धसंस्कृतयोः शुक्तामन्यिप्रद्वोहोममन्त्रेऽपि तन्प्रायमिदं चमसूचनाय 'सा प्रथमा स प्रथमः' इति प्रथमसन्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होमानन्तरं कर्तव्यमन्त्रयोः प्रथमाह—अयं संप्रेष्यतीति । 'प्रेष्यति' तत्कर्तव्येति निविपुक्ते 'प्रेतु' इति—“एवेययुद्रसु” (पा. सू. ६ । १ । ८२) इति “एडिपत्कृत्” — (पा. सू. ६ । १ । २४) इत्यस्यापवादत्वेन वृद्धिः । होवाणांमिति । मेवावरुणो, वातगान्धर्वा, पोता, नेश्व, आग्नीधेयेते होवासान्देन विवक्षिताः । होवासान्दोऽपि निरतर्हीच्छिन्नः । शुक्तस्याभ्युन्नयध्वमिति । आपस्तम्बेनापि—“तस्मै चमसाच्चर्वयः इत्यत्र चमसद्रोगकृतसादस्युज्जीव हृष्टिः” (आष. श्रौ. सू.) इत्युक्तम् । चमसाच्चर्वयः सचेतना इति तद्भागोऽयं

१-मेवति च । प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्यानां होवाणां चमसाच्चर्वय उपावर्तध्वश्च शुक्तस्याभ्युन्नयध्वमिति । का० धी० सू० १ । २९१ । २२७ ।

(जु०५) अथ यद्वेदे प्रतीची पात्रे न हरन्ति । हरन्त्यन्यान्ग्रहांश्चक्षुषी ह्येते सत्सवमेव होतृचमसेऽवनयति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । हुतोच्छिष्टा वाऽप्येते सत्सवा भवन्ति नालमाहुत्यै तानुवैतत्पुनराप्याययन्ति तथालमाहुत्यै भवन्ति तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥

अथ यद्वेदे प्रतीची पात्रे न हरन्ति, हरन्त्यन्यान्ग्रहान् । चक्षुषी ह्येते । सत्सवमेव होतृचमसेऽवनयति ॥ ३० ॥

अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । हुतोच्छिष्टा वाऽप्येते संसवा भवन्ति-नालमाहुत्यै । तानुवैतत्पुनराप्याययन्ति-तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति । तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥

संप्रैषोऽस्तु, चमसानामचेतनत्वेन प्रेषावधारणसामर्थ्यविरहात् तद्गणोऽष्टादश इत्येता शक्नां निरस्तितुमाह-संप्रैष एवैव इति । पचपि ते अचेतनास्तथापि तद्गणारेण तेषां नयने नियुक्तः पुरुषा लभ्यन्ते, यथा-“ कुम्भाः प्रविशन्तु ” इति । तस्मादेव सर्वोऽपि संप्रैष इत्यर्थः । प्रतिप्रस्थात्राऽप्ययुपात्रे होषस्यावनयन विषये-पर्येत्य प्रतिप्रस्थातेति । ‘ पर्येत्य ’ परि आहवनीयस्य पश्चाद्भाग गत्वा । ‘ सत्सवम् ’ शेषम् । ‘ एतद् ’ एतेन शेषावनयनेन ‘ अत्रे ’ भोक्तृकार्ये ‘ आद्य बर्हि ’ भोगरूपा पूजा ‘ हस्यति ’ मन्थिप्रहस्य भोगरूपस्य चन्द्रात्मकत्वादित्यर्थः । अन्धजुपात्रगत सोम मध्यार्थं होतृचमसेऽवनयेदित्याह-तमन्धजुंरित्यादिना । वषट्कारुंहीति । वषट्कारुं होतुं मक्षणं प्रमिद्धम् । “ वषट्कारो प्रथमः सर्वमन्त्रमक्षयति ”-(दे. ब्रा. १।१२) इति श्रुतेः । प्राणा वा इति । वषट्कारस्य प्राणत्वमेतरेषु श्रूयते-“ वाक्च वे प्राणायानौ वषट्कारः ” (दे. ब्रा. १।८) इति । पराङ्घ्रिवेति । पराङ्मुखो निर्गतोऽभूदित्यर्थः । मक्षणस्य तु प्राणत्व प्राणपुष्टिहेतुत्वात् ॥ २९ ॥

पूर्वस्मिन् दावये-“ होतृचमसेऽवनयति मक्षाय ” इत्यनेन शुभ्रामन्थिप्रहयोः सदः प्रति गमननिवारितत्वं सदोगमनस्य मक्षणार्थंवाद्, मक्षणस्य होतृचमसेमैव सिद्धत्वादिति तदन्वयं तत्रोपपत्तिमाह-अथ यद्वेदे इत्यादिना । ‘ अन्धान् ’ ऐन्द्रवायवादीन् ग्रहान् सदः प्रति-“ हन्ति ” । ‘ एते ’ ‘ पात्रे ’ ‘ प्रतीची ’ ‘ न हरन्ति ’ सदः प्रति न हरन्त्यर्चयन् इति यत्, तत्कारणमुध्वने-अत्र पात्रोन्धेन तदन्तर्वर्तिनौ शुक्रामन्थिप्रहौ ऋशुभ्रामन्थिप्रहौ, “ चक्षुषी ह वा अस्य शुक्रामन्थिनौ ”-(श. प. ४।२।१।१) इति । तथा चक्षुषोः पुस्त एवावस्थानात् तदात्मकयोरेपि पुस्त एवावस्थानं युक्तम्, न तु प्रत्यगमनम् । मक्षणं होतृचमसे शेषस्यावनयित्वान् सिद्धवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

होतृचमसे शेषावनयनानन्तरं होतृचमसान् चमसानभ्युन्नयनं सहेतुकमाह-अथ होत्राणामित्यादि । संसवा इति । सयावर्गिणाः प्रतिप्रस्थाः, अतस्तादृशाः मन्तः ‘ आहुनी ’ ‘ नाल भवन्ति ’ न पर्याता मवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(न्यु) अय होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा इ वै युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति
ता एवैतत्संतर्पयन्ति तृप्ताः प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहन्निति तस्माद्धोत्राः
संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥

सु प्रथमायां वा होत्रायाम् । (मि) इष्टायामुत्तमायां वाऽनुमन्त्रयते तृ-
म्पन्तु होत्रा मुष्यो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा इति होत्राणा-
मेवैषा तृप्तिर्येत्य प्रत्यङ्ङुपविशत्ययाङ्ग्रीडित्यग्रीद्वयत्र यजतामुत्तमः सं-
यजति तस्मादाहायाङ्ग्रीडिति ॥ ३३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-६ । (४-२-१) ॥

प्रथमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

अय होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा इ वै युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति-ता एवैतत्संतर्पयन्ति, तृप्ताः
प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहन्निति । तस्माद्धोत्राः संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥

स प्रथमायां वा होत्रायामिष्टायामुत्तमायां वाऽनुमन्त्रयते-“ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा
याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा ”-(वा. सं. ७ । १५) इति । होत्राणामेवैषा तृप्तिः । अथेत्य
प्रत्यङ्ङुपविशति । “ अयाङ्ग्रीड् ”-(वा० सं ७ । १५) इति । अग्रीद्वयत्र यजतामुत्तमः
संयजति । तस्मादाह अयाङ्ग्रीडिति ॥ ३३ ॥

होत्रकाणां याजनं विधत्ते-अय होत्रा इत्यादि । यमसाम्बुध्नयनानन्तरं होत्राः होत्रकान् मैत्रावरुणादीन्
' संयाजयन्ति ' अर्चयन्ती वाजयेयु । मैत्रावरुणादयो नियुक्ताः सन्तो देवार्थं यज्ञं वहन्ति, तेषां यागवापरादिना
यज्ञनियन्तर्पणमाहफल्वात् । एतान् एतेन सवाकनेन तानेव मैत्रावरुणादीन् ' संतर्पयन्ति ' तृप्तान् कुर्वन्ति ।
यजमानेन तेषां सोमशेषमभ्रणस्य सन्पादनात् । (पा. सू. ३ । ४ । १७) तर्पितां चारणः- ' तृप्ता. ' तृप्तिं
प्राप्ताः ' प्रीताः ' इष्टाः ' देवेभ्यो यज्ञं वहन्तिविति । ' वहान् ' इति छेद् । " छेदोऽडाटी "-(पा. सू.
३ । ४ । १४) इत्यादागमः । " इतथ लोमः परस्मैयदेशु " (पा. सू. ३ । ४ । १७) इतोऽारलोपः । " संयो-
गान्तलोपः " (पा. सू. ८ । २ । ३२) ॥ ३२ ॥

प्रथमहोत्रकस्योत्तमहोत्रकस्य वा याज्यापाठानन्तरं इत्याङ्ङुर्ध्वन्त्रयेदित्याह-स प्रथमायांमित्यादि ।
' प्रथमायां ' होत्रायामिष्टायाम् ' प्रथमे होत्रके बषट्कृते यागे सति सुमन्त्रयेर्ध्वयुः । तथा च कात्यायनः-“ प्रथमं
इत्योत्तमं ॥ तृम्पन्तिविति जपति ” (का. श्रौ. सू. २ । २ । ३२) इति । मन्त्रस्वायमर्थः-‘पत्’ पत्सात् मया
' स्वाहा ' स्वाहाकृतम् अतो मद्राया ' सुहुताः ' सुप्रीताः ' ' स्विष्टाः ' च ' याः ' होत्राः ' ताः ' मध्वः ' मधुवन्मधुररसस्य सोमस्य सकाशात् ' तृम्पन्तु ' तृम्पन्तु " तृपत्कृत् तृती " (धा. पठ. तु. प. २८) इति ।

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

— — — — —

आत्मन् यणमहः ।

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः । सोऽस्यैव सुर्वमेव सुर्वथ ह्ययमात्मा
तस्मादनुया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्यात्स्या ह्येनं गृह्णाति सुर्व
वाऽइयथ सुर्वमेव ग्रहस्तुस्मादनुया गृह्णाति ॥ १ ॥

आत्मन् यणमहः ।

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः । सोऽस्यैव सर्वमेव । सर्वं ह्ययमात्मा । तस्मादनुया गृह्णाति ।
अस्यै हि स्थाली भवति । स्यात्स्या ह्येनं गृह्णाति । सर्वं वाऽइयथ, सर्वमेव ग्रहः—तस्मादनुया
गृह्णाति ॥ १ ॥

यातुः । मन्त्र इति नुमनावपक्षे “ सत्रापूर्वको विधिरन्वियः ” (पा. सू. १ । ४ । १—१४१ प. ९४) इति
‘विदिति’ (पा. सू. ७ । ३ । १११) इति गुणो न मवति । ओकारश्च प्रसंगेऽप्येवमितिमाह—होत्राणामेवेति । एका
अभिहिता ‘तुति’ ‘होत्राणामेव’ नान्वेषाम् । होत्राशब्दो मन्त्र उच्चारित इत्यर्थः । यमहोमानन्तर
सदो गवोवदिसोदित्याह—अयेत्यादि । अयाडग्रीदिनि । एतद्वाऽयमुक्त्वा प्रयत्नसुख उपविशेदित्यर्थः ।
‘अयाद’ इति यजेत्तुम् । “ बहूल उन्दमि ” (पा. सू. ७ । ३ । १९७) इति इडागमामात्र, “ तिचि इदि ” (पा.
सू. ७ । ३ । ११) “ ह्यो ह्येति ” (पा. सू. ८ । ३ । २९) इति तिचो लोपः । त्रधादिना काल अक्षरं च (पा. सू.
८ । ३ । ३६ ॥ ८ । ३ । ३९ ॥ ८ । ४ । ९९) नेत्राकरुणादिपरित्यागेनाग्रीधकर्तृकयागसमाधिकपने
कारणमाह—अयाडग्रीदिनि । ‘यजताम्’ अस्मिन् प्रस्तावे याज्या पठतां मन्त्रे आग्रीध एव उच्यते । अन्तिमो
यजति, अन्त्याकर्तृकयागसमाधिकपनेन एवञ्चिन्ना होत्रोवमशुणावस्तवनाद्वर्षमुत्पादयति । अत
एवापस्तम्ब—“ अयाडग्रीदिनि समग्र्य कर्षो न तोम पायविष्यन्तीतरे प्रत्याहः ” इति । अत. ‘अयाडग्रीध’
इत्येतेनैव ह्युपादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनायणाचार्यविरचिते माचकीये वेदार्थप्रकाशे
ब्राह्मणविरचिते प्रथम ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥

गण्डे ब्राह्मणेषु एषां भादयो ग्रहाः प्राणावात्मकावेन विहिताः । अत्र तेषां प्राणादीनामाश्रयो यो मन्त्रदेह-
स्तदात्मना विशालमानमाश्रयण स्वीति—आत्मा ह वा इत्यादि । ‘आश्रयण’ इत्यत्र प्रजापतेर्मन्त्रदेह तदुत्पत्ति-
स्तीतिगणके श्रुत्ये—“ आत्मन् आश्रयणम् ” (वै. शा. १ । १ । ४) इति । प्रजापतिरिति यज्ञ एव, “ यज्ञो वै प्रजापतिः ”
(वै. शा. १ । ३ । १०) इति श्रुतेः । अगोऽस्य यज्ञस्याश्रयणः—आत्मा ह ये मन्त्रदेह इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत
सत्तेनात्मनाऽस्य ग्रहस्य उच्यते सर्वत्वमाह—सोऽस्यैव इत्यादि । यस्मात् ‘अय’ इत्यमानो लौकिकानां मन्त्रदेहः ।
‘आत्मा’ ‘सर्व’ शरीरम्, अन्तर्दात्मक एव आश्रयणोऽपि यज्ञस्य यजमानस्य वा सर्वं शरीरम् । तन्तं सर्वत्व-
शुभान्वयं पृथिव्या ग्रहस्य ग्रहण विधत्ते—तस्मादित्यादि । ‘अनना’ इति पृथिव्येत्यर्थः । ननु पृथिव्या ग्रहस्य

पूर्णं गृहाति । सर्वं वै पूर्णं सर्वमेव ग्रहस्तस्मात्पूर्णं गृहाति ॥ २ ॥
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृहाति । सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वमेव ग्रहस्तस्मा-
 द्विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृहाति ॥ ३ ॥

सर्वेषु सवनेषु गृहाति । सर्वं वै सवनानि सर्वमेव ग्रहस्तस्मात्सर्वेषु
 सवनेषु गृहाति ॥ ४ ॥

स यदि राजोपदस्येत । (त्त) तमुत ऽएषु तन्वीरुतः प्रभावयेयुरात्मा वा-
 ऽआग्रयणु ऽआत्मनो वाऽऽइमानि सुवर्षाण्यङ्गानि प्रभवन्त्येतस्मादन्ततो
 हारियोजनं ग्रहं गृहाति उदात्मन्येवास्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः
 प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै पूर्णम्, सर्वमेव ग्रहः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वेदेवाः, सर्वमेव ग्रहः । तस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति ॥ ३ ॥

सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । सर्वं वै सवनानि । सर्वमेव ग्रहः । तस्मात्सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति ॥ ४ ॥

स यदि राजोपदस्येत—तमुत एव तन्वीरन्, अतः प्रभावयेयुः । आत्मा वाऽआग्रयणः ।
 आत्मनो वाऽइमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति । एतस्मादन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति । तदा-
 त्मन्येवास्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

ग्रहणं न सम्भवति, अत्राप्यत्रादेतदनुपपन्नमित्याह—अस्मि हीत्यादि । अस्या इति षष्ठ्यर्थे ऋतुर्षी
 (पा. सू. २।३।१२ वा. १।) अस्याः पृथिव्याः सकारात् 'स्याली' 'मवति' उत्पद्यते । अतस्तादृश्या
 स्यात्प्राग्ग्रहस्य ग्रहणे पृथिव्यैव ग्रहणं भवति । ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणे तदीयं सर्वस्वकारणमुक्तम्, तत् कथमिति
 उदाह—सर्वं वा इयमित्यादि । 'इयं' पृथिवी 'सर्वं' सर्वप्रभृता 'एव.' आग्रयणग्रहश्च मध्यदेहात्म-
 स्त्वेन सर्वेषामङ्गानामाग्रयः । अतस्तस्य तेषां ग्रहणमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

निहितं ग्रहणमन्यु तस्य ग्रहणस्य भूयिष्ठं सोपपत्तिकं विधेत्—पूर्णं गृह्णातीति । ग्रहं 'इयं' पात्रान्तराग्रे
 यथा किञ्चिदप्यवकाशो न सम्भवति तथा गृह्णीयात् । लोके यत् किञ्चित् पूर्णं तत् सर्वं ह्यस्मिन् भवति यतः,
 अतोऽस्य सर्वशरीरत्वादिमं ग्रहं पूर्णं गृह्णीयात् ॥ २ ॥

विहितं ग्रहणे देवतासम्बन्धं दर्शयति—विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वं वै विश्वेदेवा इत्यादि । विश्वे-
 देवाः इति काश्चन देवतास्ताः सर्वदेवताः । तासां सर्वदेवतात्मकत्वं विश्वेदेवा इत्येतन्नामधेयेनैवावगम्यते ।
 तत्र सर्वशब्दार्थस्य विश्वशब्दस्य सद्भावेन साधारण्यावगमान् । न ह्यन्यादयं शब्दाः तथा साधारणानि
 नामधेयानि । तस्माद्विरुद्धेदेवाः सर्वदेवतात्मका इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमेव सर्वस्वमवकाशस्य ग्रहस्य सवनत्रयेऽपि ग्रहणमाह—सर्वेषु सवनेष्वित्यादि । सर्वं वै सवनानीति ।
 प्रातःसवनानीति त्रीणि सवनानि 'सर्वं' यज्ञस्य सकलं शरीरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पात्रान्तरगतस्य सोमस्यस्य क्षये जस्मादेव ग्रहात्तं समर्पयेदित्याह—स यज्ञित्यादि । 'तन्वीरन्' ।

(लृ) अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं श्रावणमाददानो व्याचं
वृच्छत्यत्र वै साग्रेऽवदत्तत्सात्राऽग्रेवदत्तस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥

श्रोभ्यो वै तां भीषा व्याचमयच्छन् । (न्य) पद्वाऽअतः प्राचो गृहान्-
हात्यथैषु सप्तमः पद्वाऽअनुवः संवत्सरस्य सुर्वे वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं श्रावणमाददानो वाचं वच्छति-अत्र वै साग्रेऽवदत् ।
तद्वा यत्सात्राग्रेऽवदत् । तस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥

श्रोभ्यो वै तां भीषा वाचमयच्छन् । पद्वाऽअतः प्राचो गृहान् गृह्णाति । अथैष सप्तमः ।
पद्वाऽअनुवः संवत्सरस्य । सर्वे वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

विस्तारयेयुः समर्द्धयेयुरध्वर्यवः । अतः प्रभावयेयुरिति । अतः अस्मात्प्रहात् पुनस्तदादयेयुः । ' आत्मा
वा ' इत्यादिनोक्तत्पार्यत्येषपतिः । प्रदन्त्येते- ' आत्मनो ' मध्यदेहादि ' सर्वांगिभ्यानि ' करचरणादीनि
' अङ्गानि ' ' प्रभवन्ति ' उत्पद्यन्ते । " मुवः प्रभवः "-(पा. सू. १।४।३१) । इत्यपादानसंज्ञापान्
" अपादाने पञ्चमी (पा. सू. २।४।२८) अतस्तदात्मकाणां सोमानसुत्यादनमुपपन्नम् । सप्तमत्र-
परितमाच्यन्तन्तर्मात् अस्माद् प्रहादाभियोजनं गृह्णीषादित्याह-पतस्मादित्यादि । तद्वात्मन्येवेति । ' तन् '
तेन प्रदनेन ' आत्मनि ' स्वकीयमन्त्रदेहलक्षणाया प्रतिष्ठाया ' यज्ञः ' उपाशुप्रहादिरूपः प्रतिष्ठितो भवति ।
मन्थशरीरं हि सर्वेषां गृह्णीषां प्रतिष्ठा ॥ ६ ॥

प्रहस्याग्रयण शयेतन्नामधेय प्रप्रपूर्वकं निर्वक्ति-अथ यस्मादित्यादि । ' यस्मात् ' शब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-
दाग्रयणशब्दो प्रहस्य नामधेय, तत् ' अथ ' कितित्यर्थः । ' अथ ' -शब्दः प्रभे (अवर, ३।३।२४६)
यं ' श्रावणम् ' उपाशुत्तवनाह्वयम् । ' आददानः ' या वाचम् ' अयच्छत् । ' सा ' वाक् ' अत्र ' समयं
' अग्रे ' पुरस्तात् ' अवदत् ' । अत्र वदतेर्मध्यर्थे पर्यवसानम्, ' तस्मात् ' कारणात् अग्रे वाचः अयनम्
अग्रयणम् । शक्रन्वादिस्वात् पररूपम् (पा. सू. १।१।६४) । अग्रयणस्य सम्बन्धी आग्रयण इति
प्रहस्य नामधेयमित्यर्थः । आग्रयणशब्दस्य अग्रे वाच आग्रयण प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः तैत्तिरीयके द्रूयते-
" साऽग्रयण वागन्त्यन्ति वै मेति साऽग्रयण प्रत्यागच्छन्तदाग्रयणस्राग्रयणत्वम् " (श्रौ. सं. १।४।११।
२) इति ॥ ६ ॥

श्रोभ्यो वा इत्यादिना वाच्यजनस्य हेतुरभिधीयते । भीषेति । " भीषा " मयहेतुन्यापारेणेत्यर्थः ।
नि भी मये "-(पा. पा. नु. प. २) इत्यस्माणिचि (पा. सू. ३।१।२९) " भियो हेतुमये शुक् "
(पा. सू. ७।३।४०) इति पुगागमे किषि (पा. सू. ३।२।७६) रूपम् । यतो प्रहस्याग्रयण-
नामधेयन्युत्पादने वाचो वचनं निरूढवक्तव्यामिहितम् । " अत्र वै साग्रेऽवदत् " इति, अतस्तेनैवाध्वर्योरग्रयणे
वाच्यदनं प्रातम् । तज्जानन्तरेण क्रमेणोपपत्तिमाह-पद्वा अतः प्राच इत्यादि । सर्वे वै संवत्सर इत्यादि ।
सर्वोऽपि कालः सबत्सरात्मक इति सर्वस्वः ॥ ७ ॥

(स्तु) तां देवाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचमवदंस्तुथो
ऽपुवेषु एताथुं सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचं वदति ॥ ८ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश
स्थ ॥ अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ उप-
यामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति वाचमेवैतदुयातयार्त्नी करोति
तस्मादनया समानुं सद्रिपर्षासं वृदत्यजामितायै जामि ह कुर्याद्य-
दाग्रयणोऽस्याग्रयणोऽसीति गृहीयात्तस्मादाहाग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति ९ ॥

पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमिति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यज्ञमिति

— तां देवाः सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचमवदन्—तयोऽपुवेषु एतां सर्वस्मिन्विजितेऽभये-
नाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचं वदति ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सु-
क्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम्”—(वा. सं ७। १९) “उपयाम-
गृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः”—(वा. सं. ७। २०) इति । वाचमेवैतदुयातयार्त्नी
करोति । तस्मादनया समानं सद्रिपर्षासं वदति—अजामितायै । जामि ह कुर्याद् यदाग्रयणोऽस्या-
ग्रयणोऽसीति गृहीयात् । तस्मादाह—आग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति ॥ ९ ॥

“ पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्”—(वा. सं. ७। २०) इति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह—गोपाय

सर्वे देवाः ' सर्वस्मिन् ' संवत्सरे ' विजिते ' स्वापत्ते ' अभयेऽनाष्ट्रे ' नारासिद्ध रक्षःप्रवृत्ति नाष्ट्रं
सद्रहिते सति ' अभये ' पुरस्तात् ' तां ' ' वाचमवदन् ' । अतः ऋतुचक्ररूपसत्त्वसरत्तमे महष्टु गृहीते सति
सर्वं विजितमनमनाष्ट्रं भवतीति सद्रन्तरामाग्रयणमहे देवानुसारोणाध्वर्युः, ' एतां ' वाचमुदितमन्ववति,
तस्मादाग्रयणमहेऽप्यवर्षोर्वावदन्मुग्रपतिमिति भावः ॥ ८ ॥

महस्य विहिते महणमन्य मन्त्रं चतुर्था कृत्य विदधानो मन्त्रस्य प्रथमे मागे " आम्रयणोऽसि स्वाग्रयणः " इत्येतद्वाक्यस्याभिप्रायमाह—अथात इत्यादिना । ' वाचमेवैतदिति । ' एतन् ' एतेन आम्रयणोऽसि स्वाग्रयण इत्येवमुच्चारणेनोक्तस्यां वाचमयातयार्त्नीम् अनयात्तत्तार्थं ' करोति ' यदि आप्रयणोऽस्यग्रयणोऽसि इत्युक्त्वा गृह्णीयात् तर्हि ' जामि ' नैरत्यं हि कुर्यात् । वाचमवदयेनाप्येकरूपसत्त्वरत्त प्रतीतेर्यत्रिंशोऽनयमनाष्ट्रं वाचो नैरत्यम् । ' तस्मादनया ' आम्रयणोऽसि स्वाग्रयण इत्येवविधया क्त्वा ' समानन् ' एकरूपं सन् ' अग्नि सोमद्रव्यं ' विरपर्यसि ' विपर्ययान्तरात्तस्मात्तद्वर्षोर्वावदति । विपर्ययमिति बहुवचनान्तरात्तद्वर्षोऽसि ऋतुत्तपरः (वा. सं. १। १। ८९) एवं च स्वाग्रयण इत्यत्र सु इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगार्थं त्रिंशोऽनयमनेनैरत्यं न भवतीत्यर्थः । मन्त्रस्य त्रितीयं मागमुपादानं व्याचष्टे—पाहि यज्ञमित्यादि । वाचमेवैतन् इति यद्वाक्यं ' गोपाय यज्ञम्

पाहि यज्ञपतिमिति व्वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह गोपाय यजमानमिति यजमानो
हि यज्ञपतिर्विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाहीति व्वाचमेवेतदु-
त्सृष्टामाह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्त्वां वीर्येण गोपायत्विति विष्णुं त्वं
पाहीति व्वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह यज्ञं त्वं गोपायेत्यभि सुवनानि पाहीति
तुदेतं ग्रहमाह सर्वाणि ह्येष सुवनानि प्रति ॥ १० ॥

यज्ञमिति । पाहि यज्ञपतिमिति । व्वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह—गोपाय यजमानमिति । यजमानो हि यज्ञ-
पतिः । “ विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाहि ”—(वा. सं. ७ । २०) इति ।
व्वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्तां वीर्येण गोपायत्विति । विष्णुं त्वं पाहीति ।
व्वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह—यज्ञं त्वं गोपायेति । “ अभि सवनानि पाहि ”—(वा. सं. ७ । २०)
इति । तदेतं ग्रहमाह । सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रति ॥ १० ॥

इति ' लसृष्ट ' ' व्वाचमेव ' सम्बोध्यः, न स्वाप्रयणमिति मावः । प्रथमपाठस्य व्याख्यानं यजमानो
पाहि यज्ञपतिमिति पुनरवध्वस्योपादानम् । एव सर्वत्र पुनरवध्वस्योपादानेऽङ्गान्तस्यम् ।

तृतीयं भागं व्वाचष्टे—विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण । यज्ञो वै विष्णुरिति । व्याख्यानं ' विष्णु ' यज्ञ
व्यापकं वाद्विष्णुरिति व्यपदिश्यते । ' वै '—शब्दोऽत्र यज्ञस्य इत्येव । प्रथमपक्षेति योत्तरमिति । अथवा “ तेनाप-
शीर्ष्णा यज्ञेन यजमान ” इति क्वचिद् सुवना तत्र “ इदं तेषां मय्य वेण्या यदा आसीत्—” इत्यादिना
महानोपाख्यानं विष्णुविषय एकार्थो वाग्येन, अतस्त्वय प्रवृत्तत्वाद्वाशीर्ष्णा यज्ञेन विष्णुरेवाभिहित । तानेता
प्रतिद्विष्यन्तो ' वै—' इत्य सूचयति ।

चतुर्थं भागं व्वाचष्टे—अभि सवनानि पाही—यादिना । ' त्व ' तेनोक्तेन वाक्येनाव्युत् । ' एतं '
ग्रहमाप्रयण ' ग्रहमाह—' न तूत्सृष्टा व्वाचमेव—' इति इत्यत्र अष्ट—सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रदीति ।
' एव ' चाप्रयणग्रह ' सर्वाणि ' ' सवनानि ' ' प्रति ' प्रानगदीनि त्रीणि सवनानि ' प्रति—' इत्य छन्दो
यत्, अतोऽभिमवतन्तां यादिकावयमाप्रयण प्रत्येव प्रयुक्तमित्यर्थ । हे देवाय ! ' देवा ' " आजनेरमुहू ”
(पा. सू. ७ । १ । १०) ' दिवि ' सुलोके ' एकादश स्थ ' एकादशमहृत्पाका मवथ । ' वृद्धिनामि '
उपारे ' एकादश स्थ ' ये च देवा ' अत्युक्ति ' ' असु ' इत्यन्तविज्ञ नाम (नि. १ । ३ । ८)
मत्र हि ते निवसन्त । “ त्रि विवाङ्गात्थो ” (धा. पा. तु. प १२६) इति धातु. ' एकादश स्थ ' ।
' महिना ' मृष्टिना, मरुदश्लोकाऽऽह्वस । महिनेत्येतत्त्रिंशन्नि सम्बन्ध । " ते ' सर्वे देवा बृहन् ' इव '
' यज्ञम् ' आपनगलक्षणं जुषन्म् । हे ऋत ! त्वम् उपयानेन गृह्णोऽसि, आपनगनामसि, अतः ' स्वाप्र-
यण ' शोभनमेव वाच अवनगगमन स्य ताऽशोऽसि । हे वाह ! ' यज्ञ ' ' पाहि, ' यज्ञेति पाहिक
च पाहि ' विष्णु ' यज्ञ ' त्वाम् ' ' इन्द्रियेण ' वीर्येण ' पातु ' त्वं च ' विष्णु पाहि ' । हे आपनगत्त !
त्वं सवनानि अन्विन पाहि ' इति इत्यन्तस्यन्वयार्थ । यद्यन्त केचित् पाहिं यज्ञेति पाहिरि ग्रहमेव
सम्बोध्य व्वाच इत्ये तेषां ' व्वाचमेवेतदुत्सृष्टामाह ' इत्येनाङ्गानुसारेण व्याख्यानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

(त्य) अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेति । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहास्मै सुन्वते
यजमानाय पवतऽडुति तद्व्यजमानायाह ॥ १२ ॥

तदाहुः । (रे) एतावदेवोक्त्वा सादयेदेतावद्वाऽइदं सुर्वं आवद्ब्रह्म
क्षत्रं विडिन्द्राग्नी वाऽइदं सुर्वं तुस्मादेतावदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥

तदु ब्रूयादेव भूयः । (५) इपुऽऊर्जे पवतऽडुति च्वृष्टये तदाह यदाहेप-
ऽडुत्यूर्जऽडुति यो च्वृष्टादूर्जसो जायते तस्मै तदाहाह च ओपधीभ्यः पवत-
ऽडुति तद्व्यष्टौपधीभ्यश्चाह द्यावापृथिवीभ्यां पवतऽडुति तदाभ्यां द्यावा-
पृथिवीभ्यामाह बुयोरिदं सुर्वंमुधि सुभृताय पवतऽडुति साधुवे पवत-
ऽडुत्येवेतदाह ॥ १५ ॥

निरह्वन्-तामेवेतस्त्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्टेऽन्न निराह । तामाविष्करोति । तस्मादाह-सोमः
पवतऽडुति ॥ १२ ॥

“अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय”-(वा० सं० ७ । २१) इति । तद् ब्रह्मणे च क्षत्राय चाह ।
“अस्मै सुन्वते यजमानाय पवते”-(वा० सं० ७ । २१) इति । तद् यजमानायाह ॥ १२ ॥

तदाहुः-एतावदेवोक्त्वा सादयेत् । एतावद्वाऽइदं सर्वम् । यावद्ब्रह्म क्षत्रं विद् इन्द्राग्नी वाऽइदं
सर्वम् । तस्मादेतावदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥

तद् ब्रूयादेव भूयः । “इष ऊर्जे पवते”-(वा० सं० ७ । २१) इति । वृष्टये-तदाह-

रक्षस्यो ' भीषा ' भयेन ' यामम् ' वाच न नितुवन् नावोक्तु । न्यत्ययेन (पा. सू. ३ । १ । ८५)
बहुवचनम् । ' एतत् ' एतेन ' सोम ' पवते ' इत्यस्मिन्वाचनेन ' सर्वस्मिन् ' स्वापये सति ' ता ' वाचं
' निराह ' । अथैव व्याख्यानं तामाविष्करोति इति । तस्मादेवमुवाचयेत् । तथा चापन्तन्त्र-“ आश्रयणं
गृहीत्वा विहिंश्कृत्य वाचं विमुञ्चते ” (भाष. श्रौ. सू.) इति । सोमः पवते ”-इत्यस्य पुनस्वापणे मया-
पगमसूचनार्थम् । कात्यायनोऽपि सोमः पवत इत्यस्य त्रिवारण्यसूत्रायत्-“ विहिंश्कृत्य सोमः पवत इति
सकृच्छेषम् ” (का. श्रौ. सू. ९ । १३९) इति ॥ १२ ॥

मन्त्रे द्विर्नापिमागस्तोययोगाद्-अस्मै ब्रह्मणे इत्यादि । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहेति । आश्रयणवातेः
क्षत्रिपजानेन ससृष्टये नून इत्यर्थ-“श्वम् ' अस्मै ' सुन्वते ' इत्यादिष्वन्वन्त्यम् । मन्त्रस्यैव विधातुमात्मनो-
ऽनभिमत केषांश्चिन्मतमुन्नत्यस्यति-तदाहुः इत्यादिना । ' तत् ' तत्र मन्त्रे ' एतावदेव ' उक्तमेव मन्त्रमार्गं
पठित्वा सादयेदिति केचिदाहुः । तथा वदता चाप्यमाश्रयः-“ अत्र क्षत्रं विट् ब्रह्मक्षत्रातिष्का भजावती ' एताव
देव ' ' इदं ' एतन् समस्तं अहु ' इन्द्राग्नी ' हि प्राथिन्येन सर्वस्मकौ तौ च ब्रह्मक्षत्रयोरेभिदेवते अतस्त्वयो-
स्तादृपकत्वेन सर्वात्मकत्वात् ” अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय ” एतावदेवोक्त्वा ' सादयेदिति ॥ १२ ॥ १४ ॥

स्वमतमह-तदु ब्रूयादेव भूयः इत्यादि । तत्र पुनश्च " इष ऊर्जे पवते " इत्यादि ' ब्रूयादेव '

तदु हुँकऽवाहुः । (त्रं) ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति तदु तथा न ब्रूयाद्यद्वा-
ऽआदास्मे ब्रह्मणऽइति तदेव ब्रह्मवर्चसायाह त्रिश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएप
ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽइति सादयति त्रिश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो
गृह्णाति तं वै मुच्ये सादयत्यात्मा ह्यस्यैप मुच्यऽइव ह्ययमात्मा
उक्षिणोक्थ्यस्याली भवत्युत्तराऽऽदित्यस्याली ॥ १६ ॥

इति द्वितीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥ (२-२) ॥

यदाह-इपश्चि । ऊर्जऽइति । यो वृष्टाङ्गो जायते तस्मै उदाह । “अद्य ओपधीभ्यः पवते”-
(वा. सं. ७।२१) इति । तद्ब्रह्मपधीषिभ्यमाह “ यावापृथिवीभ्यां पवते”- (वा. सं. ७।२१) इति । तदाम्नां यावापृथिवीभ्यामाह योऽरिदं सर्वमपि । “ सुभूताय पवते ”-
(वा० सं० ७।२१) इति । सापवे पवतऽत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

तदु हुँकऽवाहुः-ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति । तदु तथा न ब्रूयात् । यदाऽआह-अस्मै ब्रह्मणऽ-
इति-तदेव ब्रह्मवर्चसायाह । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः”-
(वा० सं० ७।२१) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति । तं वै मध्ये सादयति ।
आत्मा ह्यस्यैप, मध्यश्च ह्ययमात्मा दक्षिणोक्थ्यस्याली भवति, उत्तराऽऽदित्यस्याली ॥ १६ ॥

यद्यपि ब्रह्मणो सर्वात्मने इति तावदेव पर्याप्तम् तथापि ब्रह्मणे क्षत्राय चेत्युक्तेः तपोरेव समुद्रपर्यमिति प्रतीयेत;
अत “ इव ऊर्जे ” इत्यादि ब्रूयादेवेत्यभिप्रायः । ‘ इवे ’ इति यदाह-तत् ‘ वृष्टपै ’ इदित्यन्तं
(निघं. २।७।१९) तत्सायनस्य वृष्टेऽपि तत्कार्यकारणभेदविशेषया इदिति व्यपदेशः । तथा ‘ वृष्टाद् ’
वृष्टेः सकाशात् “ ननुमके मावे क्तः ”- (पा. सू. १।३।११४) ‘ ऊर्क् ’ अन्तरतो ‘ जायते ’ तत्समु-
द्भवे ‘ ऊर्ज ’ इति वचनम् । योऽरिदं सर्वमपि । ‘ ययो. ’ यावापृथिव्योः इदं इत्यमानं सर्वमप्या-
श्रितं तस्मात् “ यावापृथिवीभ्यां पवते ” इत्युक्ते तदाश्रितस्य समस्तवगतः समुद्रये मवतीत्यर्थः । सुभूत-
पदस्यार्थमाह-सापवे पवत इत्यादि । लोके यः कश्चन न्यायवर्ती जनस्तस्मै पवत इति मन्त्र आह ॥ १५ ॥

मन्त्रे ब्रह्मवर्चसायेत्येतन्परं केचित् पठन्ति तत् पदमानुशोभनमित्यभिव्यक्त्य निराकरोति-तदु हुँक
इत्यादि । ब्रह्मणे पवन इति यत्, ‘ तत् ’ ‘ ब्रह्मवर्चसाय पवत ’ इत्युक्तं भवति । तस्मात् ‘ तत् ’ पद ‘ न
ब्रूयात् ’ । ब्रह्मवर्चसम् इति वृत्तस्याव्ययनस्य समृद्धिः । “ स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताव्ययनाथं. ” (अम. को. २।७।१८)
इत्यभिधानात् । “ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्षस. ” (पा. सू. ९।३।७८) इत्यच् समासान्तः । मन्त्रे वाग्निमुच्यते;
तथा च पूर्वं ग्रहणमन्त्रोद्गाह्याने “ वावमेवैतद्ब्रह्मणमाह ” इति यदुक्तं तदनुपवनमिति चेत्, तत्र मक्षि-
द्वाग्निर्ज्वलनाभिप्रायेयोगोक्तवादिनि । ननु च पूर्वमेवेत्यपि मन्त्रागामान्तात्वात् कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं ताहि

अयुश्चै ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा यदुक्थ्यः । सोऽस्यैष आत्मै-
वात्मा ह्ययमनिरुक्तः प्राणः सोऽस्यैष आयुरेव तस्मादनुया गृह्णात्यस्यै हि
स्थाली भवति स्थाल्या ह्वेनं गृह्णात्यनुया द्वीयममृताऽजुग्धं ह्वमृतमायु-
स्तस्मादनुया गृह्णाति ॥ १ ॥

उक्त्यग्रहः ।

अयं ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा, यदुक्थ्यः, सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा ह्ययमनिरुक्तः
प्राणः । सोऽस्यैष आयुरेव । तस्मादनुया गृह्णाति । अस्यै हि स्थाली भवति । स्थाल्या ह्वेनं
गृह्णाति । अजरा द्वीयममृता, अजरं ह्वमृतमायुः । तस्मादनुया गृह्णाति ॥ १ ॥

“ वाच पचति ” इत्यनेनोपासुष्यनिर्विषयते—“ वाच विद्वज्जत ”—इत्यनेनोच्चैर्बनिः । यत् एव तैदित्येकै
रुपासुष्यस्वकाण्डे समासायने—“ यान् प्राचीनिमाप्रयगाद् प्रहान् गृह्णाषात् तानुपासु गृह्णाषात्, यानूर्वास्तात-
पन्दिमत् ”—(तै स. ३ । १ । ९) इति । गृहीत्य सोमस्तस्य समन्त्रक सादनं विधत्ते—विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य इत्यादि । हे आप्रयण त्वा ‘ विश्वेभ्यो ’ ‘ देवेभ्यो ’ गृह्णामि ‘ एषः ’ खरप्रदेशस्तत्र स्थानम्,
अतस्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य सादयामीति मन्त्रस्वार्थः । मन्त्रे विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यस्योच्चारणमुपपन्न इत्यह—
विश्वेभ्यो हीति । विहित सादनमनुस्य मन्त्रदेशा तत्रामादने कारणं चाह—तत्रै वै मध्य इत्यादि । ‘ अस्य ’
यज्ञस्वाप्रयणमह आग्नेयुक्तम् । “ आत्मा ह वा अम्वाप्रयण ”—(श. प. ४ । २ । १) इति । ‘ आत्मा ’ च
‘ मध्य इव ’ हि मध्यभाग इत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारो । यथा सादितस्य प्रहस्य ‘ उक्त्यस्त्याली दक्षिणा’
‘ उत्तरा ’ च ‘ आदित्यस्थाली ’ ‘ भवति ’ तथा मध्यशरीररूपमाप्रयण मन्त्रे सादयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

द्वितीयाध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥

पूर्वमिदम् ब्राह्मणे आम्रयणग्रहो यज्ञस्य स्थूलशरीरमना सुखा विहितः । अपात्रोक्त्यग्रहः विश्वत् सुभ-
शरीरमना स्तूपने—अयं ह वा अस्यैत्यादि । ‘ उक्त्य ’ इति ‘ यन् ’ ‘ एषोऽस्य ’ यज्ञस्य ‘ अनिरुक्त आत्मा’
अग्निगृष्ट आत्मा सुभशरीरमनिरुक्त्यर्थः । अयमित्यभिनयेन निर्देशः । सोऽस्यैष इति । ‘ म ’ ‘ एष ’ ग्रहो यज्ञस्य
‘ आर्जन ’ सुभशरीररामनात्वात्साम्प्रयणमनुवर्तमानस्य आत्मा च स्थूलशरीरम् प्रतिजन्म दिनश्च आम्रयण्यर्थः ।
उ- सुभशरीरस्यामत्र प्रतिपादनमिति—आत्मा हीति । प्राण आत्मा इति लोके प्रतिपत्, अतः सुभशरीर-
स्यापि प्राणात्मरूपेणोक्त्यभिनयर्थः । सोऽस्यैति । ‘ स ’ ‘ एष ’ सुभशरीररामको ग्रहः ‘ जस्य ’ यज्ञस्य
‘ आयुरेव ’ भवति । आयुर्मेति जीवनकाल उक्तमायुष्टमवलम्ब्य ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणमाह—तस्मादित्यादि ।
यानुष्टु पृथिव्या ग्रहणे इयं हेतुरस्त्वत्वात्—अजरा हीति । ‘ आयु ’ च अक्षर ‘ अमृत ’ भवति ।
यत् यज्ञशरीरमिति तावत् अनुषो जय शैथिल्य तद्भाव- अमृतत्वमनष्टत्वं च भवति ॥ १ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्वत्पूर्णांश्च सर्वं तद्यथायुस्तस्मात्पूर्णं
गृह्णाति ॥ २ ॥ (शतम् २४००) ॥

तस्यास्रावेव ध्रुव आयुः । (गु) आत्मेवास्येतुन सुष्टुहितः पृथ्वाणि
संजतानि तद्वाऽअगृहीत एवेतस्माद्च्छावाक्यापोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ गुजानमुपावहरति । तृतीयं वृषतीवृषीणामुवनयति तत्पूर्वं
समेति प्रथममहोत्तरस्य सुवनस्य करुत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सुव-
नस्य तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वस्य तुदुत्तमं तद्व्यतिपजति तुस्मादिमानि
पृथ्वाणि व्यतिपक्तानीदमित्यमतिदानमिदमित्युम् ॥ ४ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तत्-पत्पूर्णेम् । सर्वं तत्-यथायुः । तस्मात्पूर्णे गृह्णाति ॥ २ ॥
तस्यामावेव ध्रुव आयुगर्भेव । अस्यैवेन महिदः, पृवाणि मंदत्रानि । तद्वाऽअगृहीत एवेतस्मा-
दच्छावाक्यापोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥

अथ राजानमुपावहरति । तृतीयं वमतीवृषीणामुवनयति । तत् पूर्वमर्वादि प्रथममहोत्तरस्य सुवनस्य
करोति, उत्तमं पूर्वस्य । न यदुत्तरस्य सुवनस्य तदूर्वं करोति, यत्पूर्वस्य तुदुत्तमम्-उत्तमनिवृत्ति ।
तस्मादिमानि पृवाणि व्यतिपक्तानि । इदमित्यमतिदानमिदमित्युम् ॥ ४ ॥

मिदिप्रह्मदुरादेन तस्य स्मृत्यंशः विरचे-तं वै पूर्णं गृह्णातीति । 'सर्वं यथायुः' इति यद् यद् सर्वं
सकलं नैकदेश आतुरन्त्यर्थः ॥ २ ॥

तत्रने प्रह्म आतुरन्त्यनिर्वीचने आत्मेति च पूर्वमुक्तम्-“अत्रं ह वा अस्यैवेतिदिव्य आत्मा” (इतरां कृत्तिकारां)
श्री । तथा च स्यादयमुक्तममरः स्यादित्यत्र आह-तस्यामावेव ध्रुव इत्यादि । 'अनी' इत्युत्पत्ति
शान्ते विवाच्यमतो भुवरा एव पश्यायुः । 'एते' इत्यर्थेन 'आत्मे' मूलस्यैवैतत्तः 'महितः'
संज्ञोक्ति । सत्रं यजमानस्य एव मरति न पुनस्तदुक्त इत्यर्थः । आतुरेति व्यत्ययस्तु आत्मतयावार्थवादान-
पत्त इत्युक्ते वक्ष्यते । “तदर्थेनैवमा महितेनैवमैव आयुः” (इतरां कृत्तिकारां) इति । एतेषां ग्रहो
यजमाना अतोऽदेन यजस्य पूर्वस्य सुवनस्यैवमिति मरित्वानि पत्तरं संश्लिष्टानि कार्वाणि । प्रत्यक्षेण
इत्येवोपज्ञानं पृवाणि सन्निभानि । तत्रैव सन्निभानकारं विरचे-नष्टा अगृहीत एवेतस्मादिदं सति । उत्तर-
प्रत्येकं विरच्य हूयते; तत्र प्रथमं उत्तरप्रत्येकं मंत्रवचनः शब्दं पठति । द्वितीयं आत्मागर्भेण । तृतीये
अच्छावाकः । एवं सति तस्मात्पूर्वस्यैव तद्वत्पूर्णांश्च सर्वं तद्वत्पूर्णांश्च सर्वं तद्वत्पूर्णांश्च सर्वं तद्वत्पूर्णांश्च सर्वं
सुवनस्य सौमनस्यस्यैव स्यस्येत् । 'यजमानस्य' च 'तृतीये' मन्त्रस्येवने 'तत्' तथा सति
'एवं' मन्त्रस्येवने मन्त्रस्येवने सति । यत्रः 'तद्वत्पूर्णांश्च सर्वं' 'सुवनस्य' 'उत्तमम्' एवं अच्छा-
वाक्येव्यतिप्रहोमेत्यं पश्यान् करोति । अतः परस्परं सजदं मन्त्रोच्यते । उत्तरसुवनस्येवनेः प्रथमस्यैव
पूर्वस्येवने पूर्वसुवनस्येवने चत्विमिदमित्युम् पश्यान् करोति । अतः परस्परं सजदं मन्त्रोच्यते । उत्तरसुवनस्येवनेः प्रथमस्यैव

(मे) एवमेव माध्यन्दिने सवने । (५) अगृहीतऽप्येवैतस्मादच्छावाकापो-
त्तमो ग्रहो भवत्युथ ततीयं व्यसतीवरीणामुवनयति तत्पूर्वं समैति प्रथम-
महोत्तरस्य सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं
करोति यत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिपन्नति तुस्मादिमानि पूर्वाणि व्यति-
पक्तानीदमित्यमतिहानमिदमित्यं तद्व्यदस्यैतेनात्मा संहृतस्तेना-
स्यैषऽआयुः ॥ ५ ॥

सैषा कामदुर्षेवेन्द्रस्योद्धारः । (छि) त्रिभ्यऽप्येवं प्रातःसवनऽउकथेभ्यो
विगृह्णाति त्रिभ्यो माध्यन्दिने सवने तत्पदकृत्वः पद्भ्याऽऋतुव ऽऋतुवो
द्याऽइमान्सर्वान्कामान्पचन्त्येतेनो ह्येषा कामदुर्षेवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥

एवमेव माध्यन्दिने सवने अगृहीत एवैतस्मादच्छावाकापोत्तमो ग्रहो भवति । अथ एतीयं
वसतीवरीणामुवनयति । तत् पूर्व समैति । प्रथममहोत्तरस्य सवनस्य करोति, उत्तमं पूर्वस्य । स यदु-
त्तरस्य सवनस्य तत् पूर्व करोति, यत्पूर्वस्य तदुत्तमम्—तद्व्यतिपन्नति । तस्मादिमानि पूर्वाणि
व्यतिपक्तानि । इदमित्यमतिहानमिदमित्यम् । तद्व्यदस्यैतेनात्मा संहृतः, तेनास्यैष आयुः ॥५॥

सैषा कामदुर्षेवेन्द्रस्योद्धारः । त्रिभ्य एवेवं प्रातःसवनऽउकथेभ्यो विगृह्णाति, त्रिभ्यो माध्य-
न्दिने सवने—तत् पदकृत्वः । पद्भ्याऽऋतुवः । ऋतुवो वाऽइमान्सर्वान्कामान्पचन्ति । एतेनो ह्येषा
कामदुर्षेवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥

मवन्तीत्याह—स यदुत्तरस्येत्यादि । इदमित्यमित्यादि । ' इत्' उपरितनमद्भ्यम् ' इत्यम्' अनेन प्रकारेण
' अतिहानन्' अतिगमन्युक्तम्, ' इदं' वाऽभस्तनमद्भ्यम् ' इत्यम्' इत्यभिनयेन दर्शयति ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्तं सवनसन्धानप्रकारो माध्यन्दिनमन्वन्धिन्युक्त्यभिप्रेतेऽपि कर्तव्य इत्याह—एवमेव माध्यन्दिने सवने
इत्यादि । अत्र कार्यायनः—'प्रागन्धानाकविप्रहासोमोमावहरणम्, वसतीवर्षं चामिन्न्यापवन्दीये'—
(का० श्रौ० सू० ९ । ३ । ९, ३२० ।) इति ग्रहभ्यायुर्वे व्यवहारोपपत्तिमाह—तद्व्यदस्यैतेनारमेत्यादि ।
उक्त्यग्रहस्य पञ्चसन्ध्याग्रहसन्धानार्थत्वात् ' आयुः' इति व्यथहार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतं ग्रहं प्रकसति—सैषेत्यादि । ' इन्द्रस्योद्धारः' साधारणो ग्रहो योऽयमुक्त्यग्रहः ' सैषा' ' काम-
दुर्षेव' कामधेनुवे । " इहः कन्वथ"—(पा. सू. ३ । २ । ७०) इति कर्णवयः । यद्युक्त्यभिप्रेते
देवतान्तरसम्बन्धोऽस्ति तयोर्पिन्द्रस्य प्रागान्यान्याध्यन्दिनसवने तस्यैव देवतात्वमेन्द्रस्य माग इत्युक्तम् ।
उक्तैर्ग्रहं कारणमाह—त्रिभ्य एवेनमित्यादि । उक्त्यमिति स्तुतस्यद्विरोपनामधेयम् । प्रातःसवने उक्त्य-
थयार्थम्, माध्यन्दिनसवने चोक्त्यत्रयार्थम् इति तदग्रहणं ' पदकृत्वः' सवने । पदमस्याका ' ऋतुवः'
' सर्वान्' ' इमान्' ' कामान्' ' पचन्ति' याक प्रापयति तन्मोगधोभ्यान् कुर्वन्ति । कालस्य सर्वोपदिप-
निमित्तकाल्पनादित्यर्थः । अतः तद्व्यासमान्येन विगृह्यमाणस्योक्त्यग्रहस्य कर्तुरूपत्वात्कामधेनुत्वम् ॥ ६ ॥

१—' विषेदा अथ इन्धो वस्त्रमभिवन्दिन्नि सवने न च एवमुक्त्य निश्चयो भवत्यो नव देवान्—सुमनो
त्वानेति' सूत्रेण ॥

(स्तं) तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । (त्यु) उक्थर्थं हि पुरोरुग्मिषु पुरोरुग्म्यु-
क्थर्थं साम ग्रहोऽथ यदन्यञ्जपति यद्युजुस्ता हैता ऽअभ्यर्घुं एवाग्रऽक्रग्म्य
आसुरभ्यर्घो यजुभ्योऽभ्यर्घः सामभ्यः ॥ ७ ॥

तं वा अपुरोरुक्कं गृह्णाति । उक्थं हि पुरोरुक् । ऋग्मिषु पुरोरुक् । ऋग्म्युक्थम् । साम ग्रहः ।
अथ यदन्यञ्जपति-तद्यजुः । ता हैता अभ्यर्घुं एवाग्रऽक्रग्म्य आसुः, अभ्यर्घो यजुभ्यः,
अभ्यर्घः सामभ्यः ॥ ७ ॥

मन्वेन्द्रवायवादिग्रहाणाम् "आवायो" (वा.स. ७।७) इत्यादयः पुरोरुको जाताः । का पुनरस्य ग्रहस्य पुरोरुगित्यत
आह-तं वा इत्यादि । ग्रहणात् पूर्वो रोचनित्वात् मन्त्रविरोधः पुरोरुक्, तदहितमेव 'तम्' एतमुक्थ्यग्रहं
'गृह्णाति' । ननु यदि ग्रहणे अपुरोरुक्त्वं होमे वा का पुरोरुगित्यत आह-उक्थं हीति । "उक्थम्"
शब्दं 'हि' होमात् पूर्वमेव प्रयुज्यमानं होमदेवतायै हवी रोचयतांति तेन शब्देण होमः सपुरोरुक्कः । तर्हि
"उपयामगृहीतोऽस्तीन्द्राय त्वा"-इत्ययमपि मन्त्रो ग्रहणात् पूर्वमेव ग्रहोप्यवाणं हविर्देवतायै रोचयतांत्यस्यापि
पुरोरुक्त्वात् कथं ग्रहणमपुरोरुक्कमित्यत आह-ऋग्मिषु पुरोरुगिति । न पुरोरुचयित्वात् पुरोरुक्-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, किन्तु पादबद्धत्वेऽनुक्तेन ऋगात्मकत्वेन विशिष्टम् । न चेह पादबद्धत्वमसि, उक्थ्य-
शब्दस्य तु ऋगात्मकत्वेन युक्तमनन्तरोक्तं पुरोरुक्त्वमित्याह-ऋग्म्युक्थमिति । उक्थशब्दस्य ऋगात्मकत्वात्सु
पुरोरुक्त्वम् । उक्थस्तोत्रस्य तु कथं न हि तद्गतात्मकम्, किन्तु सामात्मकमित्यत आह-साम ग्रह इति ।
गृह्यतेऽनेनाभिव्यज्यते इति ग्रहः प्रगीतो मन्त्रः सामेत्युच्यते । न च गानमात्रेण तस्य ऋकरं व्यावर्त्यते ।
पादनिबन्धनं हि तत् । उक्तं तल्लुप्तं जैमिनिना-"तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" (जै. सू. २।।१९)
इति । तेषामृग्यत्रार्थं प्रगणित्वानि ऋत्तल्लुप्तमेवैव ऋक्त्वात्, ऋत्वि पुरोरुगित्यनेनैव प्रगीतोऽपि सङ्गृहीष्यते ।
प्रगीतमन्त्रात्मकस्य साम्नोऽप्युक्त्वे सत्यग्नि-"ऋक्ः सामानि यजुषि, ऋक्साने वै देवेभ्यः" (साम. तां. ब्रा.)-
इत्यभेदेन व्यन्द्धारः प्रगीतप्रगीतत्ववैलक्षण्यमात्रनिबन्धनो भविष्यति । यदपि जैमिनिवै सामलक्षणं "गीतिश्च
सामाख्या" (जै. सू. २।।१।३६) इति, तत्रापि गीयत इति गीतिरिति कर्मणि क्तिता (पा. सू. २।२।
९४) मन्त्रो विधीयते । मन्त्रभेदा एव हि तत्र लक्षणीयतया प्रस्तुताः । मन्त्राश्च विवक्षितार्था इति प्रपञ्चितं
मन्त्राधिकरणे (जै. सू. २।।१।३०।३१) । न च गीतिक्रियाऽर्थावती । अथु "ऋष्यव्यूहं साम
गायति र्वेति इषुवारवन्तीयं कवतां तु रथन्तरम्" (साम. ता. ब्रा.)-इत्यादिषु गीतिक्रियामाने सामादि-
पदं व्यन्द्धानमिति मन्यते, तर्हि गीतिक्रियाया अर्थानवबोधकत्वेन पुरोरुक्त्वान्तर्हीकारादेव कथं पुरोरुक्त्वमिति
प्रश्नानवकाशः । अस्मिन् यज्ञे "साम ग्रहः" इति श्रुतौ ग्रहशब्दो गृह्यते । ऋगाभ्युप्यभिव्यज्यन्तेऽनेनेति
कल्पसाधनो गानक्रियामेव विधत्ते-उद्ग्रह्यकस्य साम्नोऽर्थानवबोधकत्वादेव पुरोरुक्त्वामावात् ऋग्मिषु पुरोरुगिति
न गृह्यते । एतु प्रगीताप्रगीतरूपाणां ऋचोऽन्यत् "उपयाम" इत्यादि तत् पुरोरुचयित्वात्वेऽपि न पुरो-
रुक्, किन्तु यजुरेव केवलमिति । प्रकृतमग्रहस्यापुरोरुक्त्वे चोपपत्तिरित्याह-अथ यदन्यदिति । पुरोरुचयि-
तुगाभ्युपयामेत्यादीनामनुक्त्वेन पुरोरुक्त्वामावे सति अग्रेणापि केनचनसाधारणेन विशेषेण भवितव्यम्, न
यजुर्मात्रसाधारण्येन गणनं युक्तमिति चेत्, तत्राह-सा हैता इति । सत्यम्, अत एव ता 'एताः' उपया-
मेत्यादयः पुरोरुचयिष्वो मन्त्रवातयः, 'अग्ने' पूर्वस्मिन् काळे ऋयजुः साममात्रेष्वो मन्त्रेभ्यः पुरोरुचयित्वात्वे-

दाह तुस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्येष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्विति सादयत्युक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥

तदाह—यदाह—वृहदते वयस्वतः इति । “ उक्थार्यं गृह्णामि ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति । “ यत्तद्इन्द्र वृहद्वयः ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । यत्तद् इन्द्र वीर्यमित्येवंतदाह । “ तस्मै त्वा विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । यत्तस्य ह्येन-मौपुषे गृह्णाति । तस्मादाह—तस्मै त्वा विष्णवे त्वेति । “ एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ”—(वा. सं. ७ । २२) इति सादयति । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥

पूर्वमुक्तम्, “ सीवा कामदुधैर्वेन्द्रस्योदारः ”—(श. प. ४।१।३।६) इति । अथवा सोमस्य मानमन्त्रेषु “ इन्द्राय त्वा वृत्रो ” (अ. स.) इत्येवमादिषु सर्वत्र इन्द्र एव देवतावेन निर्दिष्टः । अतः प्रथान्यात् स एव यज्ञस्य देवता । तस्मात् “ इन्द्राय त्वा ” इति मन्त्रप्रमुपपन्नम् । वीर्यवत् इत्येवंतदित्यादि । ‘ वीर्यवतः ’ इति तेनैवामिमापेयैतत्, “ वयस्वत ” इति “ वृहदत ” इति च पदमन्त्रपुराह । अत्र ‘ वृहदत ’ इति, वृहदिति वृहत्ताम, पञ्च वीर्येण सृष्टत्वादीर्मन्त्रम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ उरसो बाहुन्याम् ” इति प्रक्रम्य—‘ वीर्यवत्-सृजन्त ” (तै. स. ७-१-१)—इति । ‘ वयस्वत ’ इत्यत्रापि अतिशयने मनुष्य (पा. सू. १-१-२४) । मनुष्यादयः प्रत्यया अस्तिविबधायामेव भूषादिष्वधेऽु मवन्ति । तथा चोक्तम्—“ भूषणित्वाप्रशस्तासु नित्यपेरो-उतिशयने । संसर्गेऽपि विबधायाम् मवन्ति मनुष्यादयः ” ॥ (पा. सू. १ । २ । १४ । वा. २१८९) इति । तथा च तानि ‘ वयः ’—शब्देनायातिशयि यौवनलक्षणं व्योऽभिधीयते । तत्र वीर्यस्य हेतुः । अतो वीर्यवत् इत्येतदभिप्रायेण ‘ वयःस्वत ’ इत्युक्तमित्यर्थः ।

मन्त्रस्य द्वितीयं भागं न्यावष्टे—उक्थार्यमिन्यादि । उक्थेभ्यो ह्येनमिति । उक्थामि चाल्लोकाणि तेः सृष्टिं सन्धादधितुम् ‘ एनं ’ महे ‘ गृह्णाति ’ अतः ‘ उक्थार्यम् ’ इत्युक्तम् । अत्रतिः (निघं. १।१४।११) अत्र मत्वर्थो गृह्यते । उक्थार्यमिति गण्डतोऽनुक्थार्योः, तम् । “ अश्विनूस्तुतिरमर ईः ” (उगादि पा. १) इति ईकाप्रत्ययः । अथवा उक्थार्यम्यः मन्त्रस्यः । “ ऋत्नोऽर्थात् ”—(पा. सू. ३ । १ । १२४) इति । सृष्ट्यं हि सृष्टिसाधनेन गम्यते ।

तृतीयं भागं न्यावष्टे—यत्तद् इत्येत्यादि । अत्रापि वृहदस्य इत्यनेन वीर्यमभिहितमित्यर्थः ।

चतुर्थं भागं न्यावष्टे—तस्मै त्वेत्यादि । यज्ञस्य ह्येनमिति । अत्र आयुरिति निद्रशरीरभिधीयते, निद्र-शरीररूपामसन्धानार्थात्सायुष्मन्वृष्यवहार इति पूर्वमुक्तत्वात्तदर्थमस्य प्रहणात्—“ विष्णवे त्वा ”—इति अर्च्यु-त्वात् । “ वयो वे विष्णुः ” (शत. का. १।१।२।१२) इति श्रुतेः विष्णुरिति यज्ञ उच्यते । हे उक्थार्यमहे ! ‘ उपवागेन ’ इत्यस्या गृहीतोऽसि, वृहत्तामयुक्त्या ‘ यौवनलक्षणं योऽनुक्त्या ’ इन्द्रायोऽप्यशरणागामिनं त्वा गृह्णामि । हे इन्द्र ! ‘ वत् ’ परमात्, ‘ वृहत् ’ महत्, ‘ वयो ’ यौवनलक्षणं तस्मात् इन्द्राय तुभ्यं त्वां महं गृह्णामि । इन्द्रार्थे महे इन्द्रत्वमुपपद्यते । हे मह ! त्वां विष्णवे च गृह्णामीति कृत्स्नमन्त्रस्यार्थः । प्रहस्य सप्तत्रयं तादृशं विषये—एष त्वा इत्यादि । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णातीति । उक्थेः स्तोत्रशब्देः सृष्टिं सन्धादधितुमस्य प्रहस्य प्रहणामन्त्रे ‘ उक्थेभ्यः ’ इत्यस्य शब्दस्य प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥ १० ॥

तं विगृह्णाति । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीति प्रशासनं
सु कुर्याद्य एव कुर्याद्यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

(निम्न) मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येषु मैत्रावरुणाय
मैत्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते मैत्रावरुणीरनुशंसति मैत्रावरुण्या यजति १२
(ती) इन्द्राय त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येषु ब्राह्मणाच्छंसि-
न्ऽपेन्द्राय हि तस्मै स्तुवतऽपेन्द्रीरनुशंसत्येन्द्रया यजति ॥ १३ ॥

तं विगृह्णाति—“ देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामी ”—(वा. सं. ७ । ११)
इति । प्रशासनं स कुर्यात् य एवं कुर्यात्—यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

“ मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामी ”—(वा० सं० ७ । २३ ।) इत्येव
मैत्रावरुणाय । मैत्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते । मैत्रावरुणीरनुशंसति । मैत्रावरुण्या यजति ॥ १२ ॥

“ इन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामी ”—(वा. सं. ७ । २३) इत्येव ब्राह्मणाच्छंसिने ।
येन्द्राय हि तस्मै स्तुवते । ऐन्द्रीरनुशंसति । ऐन्द्रया यजति ॥ १३ ॥

इयं ग्रहस्य ग्रहणादिक विधाय होमकाण्डे तत्त्वेव समन्त्रक विमज्य ग्रहण विपत्ते—तं विगृह्णातीत्यादि ।
उक्तप्रहस्य विमज्य इत्येव । अत एव कात्यायनः—“ उक्तं विगृह्णाति त्रैषम् (देवेभ्यस्त्वेतिसर्वेभ्यम्) ”—(का. श्रौ. सू.
१ । ११०) इति । तथा च तस्मिन् पर्यायत्रयेऽपि “ देवेभ्यस्त्वा ”—इत्यनेनेव मन्त्रेण विमज्य गृहीयादित्यर्थः ।

उक्तमन्त्राधाने विग्रहणे ग्रहस्य साधारणलक्षण दोषमुद्भावयति—प्रशासनं स इत्यादि । योऽप्ययुरिवमुक्तमन्त्र-
साधनक विग्रहणं कुर्यात् । “ स ” प्रशासनं ग्रहस्य प्रकर्षेणात्यन्त शासन विनियोजनं कुर्यात् । मन्त्रे ‘ देवेभ्यम् ’ इति
सर्वदेवतासाधारणस्य शब्दस्य प्रयोगादिति भावः । यत एकम्, अतस्तत्तदेवतानुसारेण ग्रहं विगृह्णीयादित्याह—
यथादेवतमित्यादि । देवतामनतिक्रम्य इति विग्रहे “ यथाऽस्ताइत्ये ”—(पा. सू. २ । १ । ७) इति पदार्था-
व्यतिरेके यथाऽस्त्यन्वययोगात् । “ अव्ययीभावश्च ”—(पा. सू. १ । १ । ४१) इति नपुंसकत्वे “ इत्यो
नपुंसके ”—(पा. सू. १ । १ । ४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ ११ ॥

देवताप्रतिपादक मन्त्रमाह—मित्रावरुणाभ्यामिति । अनेनैव मन्त्रेण ‘ मैत्रावरुणाय ’ उक्तं विगृह्णीयात्,
न पुनः “ देवेभ्यस्त्वा ” इत्यनेनेत्यर्थः । हे उक्तप्रह । ‘ देवाव्यं ’ देवे रक्षणीयं गन्तव्यं ‘ त्वा ’ त्वाम्
‘ यज्ञस्यायुषे ’ मित्रावरुणाभ्यां । ‘ गृह्णामी इति मन्त्रार्थः । न केवलं तस्य मन्त्रस्य ग्रहताधारण्यपरि-
हाः प्रयोजनम्, अपि तु एतदुक्त्यविग्रहमन्त्रविधानं मन्त्रान्तरागमात्तद्व्यवहारोऽप्युक्तिवत्—मैत्रावरुणीभिरित्यादि ।
‘ तस्मै ’ मैत्रावरुणसम्बन्धिने उक्त्यविग्रहाय मैत्रावरुणसम्बन्धिनांशु “ आ नो मित्रावरुणा ”—(वा. सं.
२ । १ । ८) इत्यादिषु “ स्तुवते ” उद्गातारः । मैत्रावरुणश्च “ मैत्रावरुणीसु ” मैत्रावरुणीभिर्कर्मिभिः । “ आ नो
मित्रा ”—इत्यादिभिरेव “ संसति ” स्तौति । अनोस्तूर्त्वार्ये कर्मप्रवचनीयत्वात् “ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रीतिया ”
(पा. सू. ३ । १ । ८)—इति द्वितीया । तथा यजमानमपि “ आ नो मित्रावरुणा ” इति मैत्रावरुण्येनेति सर्वत्र
मन्त्रेण मित्रावरुणसम्बन्धादिग्रहणे साधनभूतोऽपि मन्त्र इत्यन्तरागमात्तद्व्यवहारोऽप्युक्तिवत्—मैत्रावरुण एव कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वितीयतूर्त्वार्येऽप्युक्तिवत्विग्रहणे साधनभूतोऽपि मन्त्र इत्यन्तरागमात्तद्व्यवहारोऽप्युक्तिवत्—मैत्रावरुण एव कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥
इन्द्राय त्वा देवाव्यमित्यादित्वा । येन्द्राय इति । “ आ यादि सुब्रह्मण्य ऐन्द्रः ”—(श्रौ. सू. १ । १११) इत्यादि

(ती) इन्द्राग्निभ्यां त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येवाच्छावाकायै-
न्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवतऽएन्द्राग्नीरनुशुभ्रुस्त्येन्द्राग्न्या यजतीन्द्राय त्वेत्येव
माध्यन्दिने सवनऽएन्द्रं हि माध्यन्दिने सवनम् ॥ १४ ॥

(न्त) तद् इ चरकाध्वर्यवो विगृह्णन्ति । (न्तु) उपयामगृहीतोऽसि देवे-
भ्यस्त्वा देवाव्यमुक्त्रेभ्यऽउक्याव्यं मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येते
योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति १५

(त्तु) उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यमुक्त्रेभ्यऽउक्याव्यमि-
न्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येते योनिरिन्द्राय त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति
स्थालीमभिमृशति ॥ १६ ॥

“ इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ”- (वा. सं. ७ । २३) इत्येवा-
च्छावाकाय । ऐन्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवने । ऐन्द्राग्नीरनुश्रवति । ऐन्द्राग्न्या यजति । इन्द्राय त्वा
इत्येव माध्यन्दिने सवने । ऐन्द्रं हि माध्यन्दिने सवनम् ॥ १४ ॥

तद् इ चरकाध्वर्यवो विगृह्णन्ति-“ उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा देवाव्यम् । उक्येभ्य
उक्याव्यम् । मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वा ”-इति
सादयति । “ पुनर्हविरसि ”-इति स्थालीमभिमृशति ॥ १५ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि, देवेभ्यस्त्वा देवाव्यम् । उक्येभ्य उक्याव्यम् । इन्द्राय जुष्टं
गृह्णाम्येते योनिरिन्द्राय त्वा ”-इति सादयति । “ पुनर्हविरसि ”-इति स्थाली-
मभिमृशति ॥ १६ ॥

“ आ वाहि ”-इत्यादय एव । ऐन्द्रा इति । “ इन्द्र क्रतुविद सुतम् ” (अ. स. २।३।१)-इत्यनया ॥ १३ ॥

ऐन्द्राग्नीषु हि इत्यादि, “ इन्द्राग्नी भागत सुतम् ” (वा. स. ७ । ३१)-इत्यादय ऐन्द्राग्न्य क्वचः ।
ऐन्द्राग्नी इति । ता एव ऐन्द्राग्न्येति । “ इन्द्राग्नी भागतम् ” इत्यनपेक्षेत्पर्यः प्रमद्वान्नाम्नसवननेऽपि
उक्याविप्रहाणा मन्त्रं तत्रोपयति चाह-इन्द्राय त्वेत्यादि । ऐन्द्रं हि इति । “ माध्यन्दिने ” “ सवने ” केवलम्
“ ऐन्द्रम् ” इन्द्रदेवतायमेव खलु । तथा च दासताय्यां कश्चिन्मन्त्र आत्रायने-“ ज्ञात सुतमपिवोहर्षेण माध्यन्दिने
सवने केवलं ते ” (अ. स. ३।७।६) इति । अत उक्यपर्यायत्रयेऽपि “ इन्द्राय ” इत्येव विगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्ते उक्यपर्यायाणां त्रये शास्त्रान्तरमन्त्रं निरसितमुक्त्यस्यति-तद् इत्यादिना तूर्ण्यो तृतीयं निद-
धाति इत्यनेन । “ तत् ” तस्मिन् उक्याविप्रह्ने “ चरकाध्वर्यवः ” चरकशालाध्यायिनोऽध्वर्यवः वक्ष्यमाणेन

१-इन्द्राव्यम्ना त्वेत्यादि, इन्द्रगृह्णामीत्या त्वेत्यादि, इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यादि च मन्त्रत्रयमधिक सहितायाम् ।
२-उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा इत्यादिः, “ पुनर्हविरसि ” इत्यादिषु मन्त्रसङ्घः सहितानां न पठयते, पठयते च
“ इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा ” इत्यादि एतां क मन्त्रमित्यम् । ३-तूर्ण्यं सादयम् । अ. श्रौ. सू. ५ । ३१३ ।

(त्नु) उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यमुकथेभ्यऽउकथाव्यमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृहाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयति ज्ञात्र पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशतीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवने-
ऽपेन्द्रं हि माध्यन्दिने सवने द्विहं पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । (ज्ञ) न योनौ सादयेदुग्रे ह्येषैषुऽउपयामेन गृहीतो भुक्त्पुग्रे योनौ सन्नोऽजामितायै जामि इ कुर्याद्येनमत्राप्युपयामेन गृहीयाद्ययोनौ सादयेदुय यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्हस्यै ब्रह्मं ब्रहीष्यन्भवति न तदाद्रियेत तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥४-२-२॥ [२.३.] ॥

" उपयामगृहीतोऽसि, देवेभ्यस्त्वा देवाव्यम् । उकथेभ्यऽउकथाव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृहाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा " इति सादयति । नात्र पुनर्हविरसि इति स्थालीमभिमृशति । " इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवने । पेन्द्रं हि माध्यन्दिने सवनेम् । " द्विहं पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति । तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । न योनौ सादयेत् । अग्रे संवेद उपयामेन गृहीतो भवति, अग्रे योनौ सन्नः । अजामितायै । जामि इ कुर्याद्-येनमत्राप्युपयामेन गृहीयात् । मयोनौ सादयेत् । अथ यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्हस्यै ब्रह्मं ब्रहीष्यन्भवति । न तदाद्रियेत । तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥

प्रकारेण ' विगृह्णन्ति ' विमज्य गृह्णन्ति । मैत्रावरुणब्राह्मणेष्वस्येष्वस्यैकतन्वन्थिनामुकथ्यविप्रहाणाम् " उपयामगृहीतोऽसि " इत्यादिना क्रमेण विप्रहाणादि प्रार्थ्यते । तृतीये पर्याये " पुनर्हविरसि " इति ' स्थाली ' मभिमृशेत् । माध्यन्दिनेऽत्रमस्यैन्द्रदेवत्वान्वात् । तत्र ' इन्द्राय ' इत्येव विगृह्णीयात् । योनौऽप्यर्च्युः प्रातः सवने प्रथमद्वितीययो द्वि स्थालीमभिमृशति । तृतीयेपर्याये तूष्णीं स्थालीमभिमृशेत् ब्रह्मं निदधाति, अतोऽत्रापि माध्यन्दिने सवने तेषैव कुर्यादित्यर्थः ॥ १७-१७ ॥

उपयाम शाखान्तरमन-निरुत्पत्ति-तै वै नेत्यादि । ' तत् ' एतमुकथ्यविप्रहम् ' उपयामेन ' ' उपयाम गृहीतोऽसि " इत्येतदुक्तार्थ- ' न ' ' गृह्णीयात् ' । " एष ते योनिः " इत्यनेन खरे सादनं योनौ सद्दन्तं तदनि ' न ' कुर्यात् । " वि ' यस्यात् ' अग्रे ' पूर्वं ब्रह्महोणमथ एव ' एष ' ब्रह्मः उपयामराभ्योवापणेन ' गृहीतः ' । " एष ते योनिः " इत्यादिना च खरे सादिनः, अतोऽत्र न तदुक्तारण कुर्यात्, एवमेतत् तया- ' करणम् ' अजामितायै ' अनाउत्पत्त्याय भवति । आत्मन्प्रसक्तिं दर्शयति-येनमित्यदि । " उपयामगृहीतोऽसि " " एष ते योनिः " इत्यनयोर्ब्रह्मणसमये प्रयुक्तत्वात्, अत्रापि पुनस्तयोर्ब्रह्मणं विरोधमापन्नत्वात्

अयुष्टं ह वाऽअस्येषु प्राणः । (जो) योऽयं पुरस्तात्स वै वैश्वानरु
एवाय योऽयं पश्चात्स ध्रुवस्तो ह स्मेती द्वावेवाग्ने ग्रहो गृहन्ति ध्रुववैश्वान-
नराविति तपोरयमप्येतुर्ह्यन्यतऽऽएव गृह्यते ध्रुवऽएव स यदि तं चरकेभ्यो
वा यतो वाऽनुब्रवीत युजमानस्य तुं चमसेऽवनयेदुथैतुमेव होतृचमसे ॥ १ ॥

ध्रुवप्रदः ।

अयं ह वाऽअस्येषु प्राणः—योऽयं पुरस्ताद् । स वै वैश्वानर एव । अथ योऽयं पश्चात्स ध्रुवः । तौ
ह स्मेती द्वावेवाग्ने ग्रहो गृहन्ति—ध्रुववैश्वानराविति । तपोरयमप्येतुर्ह्यन्यतर एव गृह्यते—ध्रुव
एव । स यदि तं चरकेभ्यो वा यतो वाऽनुब्रवीत—युजमानस्य तुं चमसेऽवनयेत्, अथ तमेव
होतृचमसे ॥ १ ॥

कल्पत इत्यर्थः । अकाराभ्यर्णान् अने 'पुनर्हरिति' (मंत्रा, स.) इत्यत्र मन्त्र उच्यतेत्याख्यभिमर्शने विनिपुज्यत
शयुक्तम् । तन्मन्त्रेण श्यादरा अभिमर्शने तथामुपप्रतिमाह—अथ यत्पुनरित्यादि । 'अस्यै' 'स्थान्यै' श्यादराः
सकाशाद् 'प्रदं' 'प्रहीण्यन्' 'भवति' यत्, अतः 'पुनर्हरिति' इति 'स्थालीम्' अभिमृशेत् ।
'अस्यै' इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी (पा० सू० २।१।१२ वा १०) शरदभिराकरोति—न तदाद्रियेतेति ।
'तूणी' श्यादी मन्त्रेणानभिमुद्देशेन प्रदं 'निदभ्यात्' 'पुनर्हरिति' इति श्यालीमभिमुशतानमवाशयः—एकस्मिन्
पर्याये गृहीतभ्यैव हविष्ट्वम्, श्यादीमात्मन् सोमस्तो न हविष्ट्वयोग्यः किन्तु प्रतिवर्षहः, अवशिष्टत्वात् इति
शङ्का श्यात्, न तदर्थं प्रयत्नित्यम् । प्रहणकाले प्रहस्य सपूर्णगृहीतत्वात् सर्वस्यापि हविष्ट्वसिद्धौ
पश्चादियमप्यग्रहणेऽवहविष्ट्वशङ्का न सम्भाव्यत इति । सन् समन्त्रकथभिमर्शने नाद्रियेतेति ब्राह्मणस्याभिप्रायः ।
अत एव कात्यायनेन श्यादभिमर्शने न सूत्रितम् ॥ १८ ॥

इति श्रीभाग्यार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिशतपयब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ ४-२-३ ॥

व्याख्यातानां प्रहाणां प्राणायामवैवात्मकत्वात्, आख्यणोत्थयोः स्थूलगूढमरीरदयात्मकत्वात्, तद्विधानेन
वृत्तमिति पत्रशरीर निष्पादितम्, आयुर्विषेधविशिष्टमेव हि शरीर कार्यजनकत्वेन सार्यकं भवति; अतस्त-
स्यार्थरत्वात् आयुषः सन्नादनीकत्वात्, तत्संशयान् वेदान्तीभिर्मन्त्राणां तदात्मरूपेण ध्रुवप्रद विधानं प्रस्तोति—
अयं ह वा इति । 'अयं' षष्ठ्यर्थे 'एव' षष्ठ्यर्थो प्रदः—'अयं' सर्वेषां प्रत्ययः प्राणः खलु । अत्र प्राणशब्देन
आयुर्विषयने । आयुषः प्राणशरीरमन्वन्नामकत्वात् एतन्नोत्तर—'सोऽग्नेव आयुरेव' (द्वितीयस्यां कटिकायां) इति
स्वयमेव निरस्त्यादर्कत्वत् । 'ह वा'—इत्यनेन इत्यान्तरप्रतिद्वियेतेति । अत एव तेति शरीरकम्—'आयुर्विषयस्य
पद्भुव'—(ते, म. ६।९।२) इति । प्राणस्य मूलाधारे निष्पत्तिः । निष्पत्तयश्च तस्य मुख-
नामानिरेणाभिव्यक्तिः, ततश्चेकस्यापि निष्पत्तिभिव्यक्तित्वात्तन्मन्त्रीकृत्य तदनुसारेण प्रद्रेविष्यमाह—योऽयं
पुरस्तादिति । 'योऽयं' मुखनासाविवरेणाभिव्ययमानः 'प्राणः' 'ह' 'एव' 'वैश्वानरः' तदा-
त्मको वैश्वानरप्रदः । 'योऽयं' प्राणः 'पश्चात्' मूलाधारे निष्पद्यते, 'स' एव ध्रुवप्रदः । 'तौ' 'एतौ'

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) तुदस्येषु आत्मनुः सोऽस्येष आयु-
रेव तुस्मादनया गृह्णात्यस्ये हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजुः
हीयममृताऽजुः^१ ह्यमृतमायुस्तुस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णं^२ सर्वं तद्यथायुस्तुस्मात्पूर्णं
गृह्णाति ॥ ३ ॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः—तद् अस्मैष आत्मनः—सोऽस्येष आयुरेव । तस्मादनया गृह्णाति ।
अस्ये हि स्थाली भवति । स्थाल्या ह्येनं गृह्णाति । अजग हीयममृता । अजरं ह्यमृतमायुः ।
तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णम् । सर्वं तद् यदाऽयुः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ ३ ॥

उक्तप्रकारेण द्विमङ्गपाकौ ध्रुववैश्वानरस्यौ 'ग्रहो' पूर्वं गृह्णाति, इति केषाञ्चिच्छाखिनोऽम्मतमनुवदति—तौ
इ स्मैताविति । यद्यपि प्राणस्य मेदनिवन्धनो मेदोऽस्ति, तथापि न स्वस्वरनिवन्धन इति, तन्मैकत्वात्पदा-
त्मक 'तयोरेत्यनर' 'एव' ग्रहो ग्रहीतव्य इति । स्वमतमाह—तयोरस्यमिति । 'तयो.' अपि 'अप-
मन्वता' 'एव' एतस्मिन् फाडे 'गृह्णाते' । अयमिति सामायेन निर्दिष्टार्थः प्रदर्शयते—ध्रुव एवेति ।
मुञ्जनासावित्रेण व्यङ्गमाल. प्राणो मूलाग्रगद्दुत्पन्न 'एव' इति तदात्मकध्रुवप्रहणेन वैश्वानरग्रहणमपि सत्या-
दित भवतीति 'ध्रुव' 'एव' इत्युक्तम् । नदेवैदमेतच्छाखाभ्येतिना—द्वावेवापे यक्षे गृह्णातीति सूचितम् । तदुप-
ग्रहणनिपादकचरकादिशास्त्राभ्यामिना पुनरुपयोगेपि ग्रहणात् कथं तत्रप्रतिपत्तिरिति, तत्राह—स यदि तमिति ।
चरका नाम केचन शास्त्रिनः । तस्यः 'यतो वा' अन्येभ्यो वा शास्त्रिभ्य इदं प्रतिपादक ब्राह्मणं यद्यप्येवमित
तदा 'तम्' वैश्वानरग्रहोमकाडे 'यजमानस्य' 'अमृतेऽजवपेत्' । एव ध्रुवग्रह तु हीनृचमम एव
'अदनदेत्' तयोरेत्यनर एव गृह्णाते, "ध्रुव एव" इति स्वेनेतोरादानात् "एतम्" इति ध्रुवस्य प्रपञ्च-
निर्देशः, तदमावात् 'तम्' इति वैश्वानरस्य परोऽन्निर्देशः ॥ १ ॥

ग्रहस्य स्थाल्या ग्रहणमुपगादयितुमायुःकत्वमाह—यद्वा अस्मैष । 'अस्य' यद्यस्य 'माभेः' अयमानं
यच्छरीरं, यथात्मनस्तच्छरीरेमेतस्य 'एवः' ध्रुवग्रहः, 'तत्' तस्य प्राणात्मकत्वात्, अत एव 'अस्य'
यद्यस्य 'स' अयं ग्रह आयुःसत्त्वकः । प्राणशरीरसम्बन्धात्प्रकृत्वादायुष इति (अत्रैव ? कण्डिकाभाष्ये) प्राण-
सत्त्वम् । यतः एवमुक्तप्रकारेण ग्रहस्यायुः 'तस्मात्' 'एव' ग्रहम् 'अनया' पृथिव्या गृहीयात्
इति । ननु चायं स्थान्यत्र गृह्णते तत् कथमुप्यने पृथिव्या गृहीयादित्यत आह—अस्ये हि स्थालीति ।
कार्यकारणयोपेदान् स्थाल्या ग्रहणेन पृथिव्यैव ग्रहणमस्तु, तथाऽपि ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणे कथमायुः हेतु-
रित्यत आह—अजरा हीति । अरा शैथिल्यम्, मरण स्वरूपनाशः, आयुषश्च न तदुपयम्—यस्य यावद्
'आयुः' तावदिति तस्मिन् तदुपयमावात् ॥ २ ॥

अमाकल्पेनापि ग्रहणे ग्रहणविधिधारितार्थं स्थाल्यावायेनाह—तं वै पूर्णमिति । 'तम्' 'वै' पूर्णत्वं
सर्वविमुपयवकादामावात् । आयुस्तु यस्य यावद् 'आयुः' तस्य तावदविकल्पमेवेति ॥ ३ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः । संवत्सरऽआयुस्तस्माद्वै-
श्वानराय गृह्णाति ॥ ४ ॥

सु प्रातःसवने गृहीतः । (५) एतस्मात्कालाद्दुपशेते तदेनं सुर्वाणि
सवनान्युतिनयति ॥ ५ ॥

तं नु स्तूपमानेऽवनयेत् । (६) नु इ संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेद्यत्स्तू-
यमानेऽवनयेत् ॥ ६ ॥

(७) तथुं शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशतुं स्तोत्रमुतिनयति
तथा परम्परमायुः समश्नुते तयो ह यजमानो ज्योर्जीवति तस्माद्ब्राह्म-
णोऽग्निष्टोमस्तस्यादेतस्य होमाम्न संपन्नं प्रस्त्रावयेत् तथा सुर्वमायुः सम-
श्नुतऽआयुर्वाऽभस्यैप तथा सुर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः । संवत्सर आयुः । तस्माद्वैश्वानराय
गृह्णाति ॥ ४ ॥

स प्रातःसवने गृहीत एतस्मात्कालाद्दुपशेते । तदेनं सर्वाणि सवनान्युतिनयति ॥ ५ ॥

तं न स्तूपमानेऽवनयेत् । न इ संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेत्-यत्स्तूपमानेऽवनयेत् ॥ ६ ॥

तं शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशं स्तोत्रमुतिनयति-तथा परम्परमायुः समश्नुते-तयो ह
यजमानो ज्योर्जीवति-तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निष्टोमस्तस्यात् । एतस्य होमाम्न संपन्नं, न प्रस्त्रावयेत्, तथा
सर्वमायुः समश्नुते । आयुर्वाऽभस्यैपः । तथा सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

प्रथमप्रहस्य देवतासम्बन्धं दर्शयति-वैश्वानरायेति । 'वैश्वानरो' नाम समस्तजनहितोऽग्निर्त्यते । तस्य
च संवत्सर्वे सवसत्सर्वेन्तमुखाया निष्पादितत्वात् । संवत्सर आयुरिति । प्रागशरीरसम्बन्धकालः
'आयुर्विहितकालो वा' इत्यभिधानात्, (अम. २ । ८ । १२०) ॥ एव च कालः उपाधिविशेषवशाद्दहोरात्र
पञ्चमासर्वपनसवत्सरादिभिः शब्दैर्न्यगदिश्यत इति सवत्सरोऽयामुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपाध्याया प्रहाः प्रातःसवन एव गृह्णन्ते तत्रैव च हूयन्ते, अग्न्यु प्रहो न तथेत्याह-स प्रातःसवन
इति । 'एतस्मात् कालात्' इत्येनच्छब्देन तृतीयसवने द्वाग्निमास्तशस्त्रकालोऽवधित्वेन निर्दिश्यते । तदेनमिति ।
वपावस्थानेन तस्य 'सर्वाणि' 'सवनानि' अनिनीतत्वादाद्युत्पत्त्यमुपपादितं भवतोत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्तोत्रावसरे स्वल्पस्यापि सोमशेष-यानवस्थापनात्तदाऽस्यावनयनप्रसक्तौ सोपगतिकं निवेदयति-
तत्र स्तूपमान इति ॥ ६ ॥

कदा तर्ह्येनमवनयेदिति तत्राह-तं शस्यमान इति । तदेनमिति । अग्निमास्तशसनकाले द्वादशानामपि
स्तोत्राणां समापितत्वेन द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य साकल्येन तदात्मकस्योत्तरोत्तरस्यायुषः प्राप्या 'यजमानः'
किञ्चिन्निर्दिश्यते । यतोऽग्निष्टोमस्तोत्रे समापिते द्वादशमासात्मकः संवत्सरः साकल्येन प्रथम इति तदेव

यद्वाऽअस्यावाचीनं नामेः । (स्तु) तुदस्यैषुऽआत्मनः स अत्पुरेतस्य
होमात्सर्पेद्वा प्र वा स्रावयेत् ध्रुवः १ ह्रावमेहेद्देध्रुवमवमेहानीति तस्माद्वा-
ऽअग्निष्टोमसुद्भवति तद्वैतद्यजमान एव यजमानस्य ह्येष तुदात्मनः ॥८॥

स वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति । यज्ञो वै सोमस्तुस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च
नोभावेवागच्छतो यज्ञाऽएवैतद्दृष्टमागच्छन्ति तद्वाऽएतद्यज्ञो ब्राह्मणाः संप्र-
सृप्यात्मन्दधते सुद्भक्षयन्ति सु ह यज्ञ एव भवति सु एवं विद्वान्भक्षयति ॥९॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नामेः—तदस्यैष आत्मनः । स यत्पुरेतस्य होमात्सर्पेद्वा, स वा स्रावयेत्-
ध्रुवं ह्रावमेहेद्-मेद्दृष्टमवमेहानीति । तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति । तद्वै तद् यजमान एव, यजमा-
नस्य ह्येषः तुदात्मनः ॥ ८ ॥

स वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति । यज्ञो वै सोमः । तस्माद् यश्च सोमे लभते, यश्च न—उभावेवागच्छतः ।
यज्ञ एवैतद्दृष्टमागच्छन्ति । तद्वाऽएतद्यज्ञो ब्राह्मणाः संप्रसृप्यात्मन्दधते—यद्भक्षयन्ति । स ह यज्ञ
एव भवति । य एवं विद्वान्भक्षयति ॥ ९ ॥

ध्रुवग्रहो द्रुपते । अगस्त्योऽग्नयन्तं तत्रैव तिष्ठेत् । न त्वन्यत्र गच्छेदित्याह—तस्माद्वाऽआगच्छति इति । अत्र ब्राह्मण-
शब्देन दीक्षितान्स्त्रैवर्णिका अप्युच्यन्ते । तदाह्यपत्नम्बः—“ ब्राह्मणो वा एव जायते यो दीक्षते ततोऽस्माद्वा-
जन्ववैस्त्वावपि ब्राह्मणः ” इत्येवावेदवति, न केवलमायुषोऽनन्तरत्यान्ध्रं गमनं न कार्यम् अपि तु यज्ञमपि
नो कार्यमित्याह—न प्रस्रावयेतेति ॥ ७ ॥

ननु ध्रुवग्रह आदुत्तराण्यकोऽस्तु, मृशारक्षेत्रे तु तस्य को वाच इत्यत आह—यद्वा अत्येति । ध्रुवग्रहो वक्ष्य
कार्मरषस्त्वन शरीरमिःसुकम् । अत एव तस्य होमात्पूर्वमन्यत्र गमने मृशारक्षेत्रे वा ध्रुवमेवावसिञ्चेत् । नैद्दृष्टव-
मवमेहानीति । नाह ध्रुवमवसिञ्चानीति अन्यत्र न गच्छेत्वापि यत्रमवसिञ्चेत्, किन्तु तावत्पर्यन्तं तत्रैव तिष्ठेदित्यर्थः ।
ननु यजमानेन मृतस्य क्षेत्रे यद्गर्भसम्बन्धी ध्रुवग्रह निवृत्त इत्येतदनुपपन्नमित्यत आह—तद्वै तदित्यादि ।
'स्तु' एतत् 'कर्म' यजमान एव' अतः 'तदात्मन' 'यजमानस्य' सम्बन्धी भवत्येष ध्रुवग्रह एषुक-
मुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमन्तोऽग्नयन्तं सदनमावश्वकर्णव्यवाय प्रजन्ति-स वा अग्निष्टोम इत्यादि । यज्ञो वै सोम इति ।
सोमश्च यज्ञोऽस्तु तैत्तिरीयके द्रुपते—“ सोमो वै यज्ञ, य एव विद्वान् सोममागच्छति यज्ञ एवैनमृच्छति,
तस्मादाह, यश्चैव वेद यश्च न, सावयी सोममागच्छतः ” (ते. शा.) इति । सोमे लभत इति ।
सोमपानो दक्षिणां ' लभते ' इत्यर्थः । यज्ञ एवैतोदिति । दक्षिणावास्तुद्व्यतिरिक्तथ यज्ञोऽस्तु सोप दृष्टमा-
गच्छति । अदक्षिणावानपि आगच्छन्तीत्यनेन सोमस्य यज्ञास्तु समर्थं भवति । ' आगच्छन्ति ' इति—“ वृत्त
छन्ति ” (पा. सू. २।४।७६) इति बहुवचनम् । संप्रसृप्येति । सन्दीप्य गत्वा । “ अग्निः प्रायश्चित्तं
इत्या प्रायश्चित्तं परेत्य सदाति मक्षयन्ति ” (ते. स. ६।२।११) इति श्रुतः ॥ ९ ॥

ते वाऽएते । सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्ये तद्यज्ञः संनिधाय सर्पन्ति ते पुराञ्चो-
ऽयज्ञसो भवन्ति तदेषु परिग्रह्यैव पुनरात्मन्यज्ञो घते तेषां हेयुऽपव
यशस्वितामो भूत्वा प्रैति य एवं विद्वानग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरऽएतस्मिन्यज्ञे
प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ११
ततो देवाः । (५) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुस्त-
ऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सुर्वं यज्ञं सुमवृञ्जन्तान्तरायद्यसुरान्यज्ञान्यो
ऽपवेषु एतेनाग्निष्टोमसद्येन सुर्वं यज्ञं संवृङ्केऽन्तुरेति सपुत्रान्यज्ञान्-
स्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥

ते वाऽएते सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्ये तद्यज्ञः संनिधाय सर्पन्ति । ते पुराञ्चोऽयज्ञसो भवन्ति ।
तदेषु परिग्रह्यैव पुनरात्मन्यज्ञो घते । तेषां हेय एव यशस्वितामो भूत्वा प्रैति । य एवं विद्वान-
ग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥

देवाश्च वा असुराश्च, उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरै-एतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सुरे
अस्माकमयं भविष्यति, अस्माकमयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥

ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । तऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुः । तऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं
यज्ञं समवृञ्जन्त । अन्तरायद्यसुरान्यज्ञान् । तयोऽपवेषु एतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं संवृङ्के । अन्तरेति
सपुत्रान्यज्ञान् । तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥

ते वा इत्यादि । 'ते' एते ब्राह्मणाः सर्वतसमाप्तौ गच्छन्त 'एव' 'अग्निष्टोमसद्ये' अग्निष्टोमसद्येन घत्सदं
तदग्निष्टोमसद्यम् । मावे ष्यन् प्रत्ययः (पा. सू. ३ । १ । १२४) । "सधपूर्वरुपे विवेरनित्यत्वाद्" (पा.
सू. १ । ४ । १४१ । न. ९४) इत्यमरः । तस्मिन् तत्र स्वायत्त सोमरूप 'यज्ञो' निधाय गच्छन्ति । अयज्ञस इति ।
अतोऽनो लुगमावच्छान्दसः । ते तदागे गच्छन्तो यज्ञोहीना भवन्ति, अतोऽग्निष्टोमसद्येन यजमानः पुनरपि
तद्यज्ञः स्वार्थनीकुर्वते । पश्चाद्यज्ञसमाप्तौ तेषां मध्ये यशस्विताम एव भूत्वा प्रतिगच्छति । अतोऽग्निष्टोमसद्येन
सोमरूपयज्ञसः प्राप्तिरेत्यनेन प्रशस्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

पुनरप्याख्यायिकया तदेव स्तौति—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि । एतस्मिन्यज्ञ इति । 'यज्ञे' इति
पदरूपे सर्वतसमाप्तौ 'पितरि' विषये 'अयमस्माकमयमस्माकम्' इत्येवत्येव 'पस्पृधिरै' सर्वा कृत-
वन्तः । यज्ञस्य सर्वतसमाप्तौ कथन साकल्यसूचनार्थम् । सर्वतसमाप्तौ मूढमसिगतदशशतवसुध्याविशिष्टैः
स्तोत्रैः शस्त्रैः कृतस्य यज्ञस्य समाप्तवान् । पस्पृधिर इति । 'अपस्पृधेर्याम्' (पा. सू. १ । १ । ३६)
इत्यस्य छन्दसि सद्देतेत्यलक्षणार्थत्वाल्लिटवमि संप्रसारणम् ॥ ११ ॥

ततो देवा इत्यादि । 'ततः' स्वर्गान्तरं ते देवाश्च 'अर्चन्तः' पूजयन्त. 'श्राम्यन्तः' तपस्यन्तश्च 'चेरुः'
ततः स्वर्गोपतप.प्रमाणेन यज्ञप्राप्तौ 'अग्निष्टोमसद्य' साधन 'ददशुः' ततस्तेन समस्तं यज्ञं 'समवृञ्जन्त' असुरैर्म्यो-
ऽपच्छिद्य स्वायत्त कृतवन्तः । अतः 'असुरान्' 'यज्ञान्' 'अन्तरायान्' अन्तरितान् यज्ञहीनान्कुर्वन् । तस्मा-
च्च यैव 'अग्निष्टोमसद्येन' यजमानोऽपि सर्वं यज्ञं स्वायत्तं कुर्वते, 'सपुत्रान् च यज्ञहीनान् कुर्वत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुं गृहीत्वोत्तरे हविषानि सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा नेत्राणाम्मोहयानीत्यु-
पकीर्णं वा ऽडुतरान्यद्ब्रह्मासादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १३ ॥

ब्रह्मा ऽअस्योर्ध्वं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैतु ऽआत्मनऽ उपरीव वै तद्य-
दूर्ध्वं नाभेरुपरीवैतद्यदुपकीर्णं तुस्मादुपकीर्णं सादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं
चनान्तर्धाय ॥ १४ ॥

ब्रह्मा ऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैष आत्मनोऽधु ऽइव वै तद्य-
दवाचीनं नाभेरधु ऽइवैतद्यद्व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय तुस्मादेतं व्युह्य
न तृणं चनान्तर्धाय सादयति ॥ १५ ॥

(त्ये) एष वै प्रजापतिः । (धुं) धु एष ब्रजस्तायते अस्मादिमाः प्रजाः
प्रजाता ऽएतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते स चानुपकीर्णं सादयति तुस्मा-
द्यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतिष्ठन्ति वा वै

वै गृहीत्वोत्तरे हविषानि सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा, नेत्राणाम्मोहयानीति । उपकीर्णं वाऽडुतरान्
ब्रह्मासादयति । अथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १३ ॥

पद्माऽअस्योर्ध्वं नाभेः—तदस्यैतमआत्मनः । उपरीव वै तद् यदूर्ध्वं नाभेः । उपरीवैतद्यदुपकी-
र्णम् । तस्मादुपकीर्णं सादयति । अथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १४ ॥

पद्माऽअस्यावाचीनं नाभेः—तदस्यैष आत्मनः । अध इव वै तद् ब्रह्मवाचीनं नाभेः । अध इवैतद्
व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय सादयति ॥ १५ ॥

एष वै प्रजापतिः—ए एष ब्रजस्तायते । अस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ।
॥ चानुपकीर्णं सादयति—तस्माद् व्यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रति-

गृहीतस्य मोमसस्य देवविशेषनादन तत्रोपपत्तिब्रह्म—सै गृहीत्वैत्यादि । प्राणा वै ब्रह्मा इति । ' ब्रह्माः '
' प्राणाः ' इन्द्रियानका, इन्द्रियाणां प्राणत्वव्यवहारः "तस्माद्धो द्वौ प्राणाः" (तै. सं. १।४।९) एतेष्वग्नि-
द्विभे । प्राणात्कैर्ह्रैः सहपात्रात्मकध्रुवग्रहस्य सादनेऽपानवाय्वनुसारेण वर्तमानत्वात् प्राणा भूता भवेयुः । अतो
नैव प्राणान् मोहयामीत्युत्तरहनिर्दाने सादयेदित्यर्थः । प्रहान्तरसादनवैलक्षण्येनेतत्सादनप्रदेशस्य विशेषमाह-
उपकीर्णं वा इत्यादि । ' इतधन् ' उपाध्यादेर्न् ' ग्रहन् ' ' उपकीर्णं ' वासुभिर्न्युमत्तरप्रदेशे सादयेत् । ' एतम् '
ध्रुव ग्रहन् ' व्युय ' सादनस्थानगत यन्त्रिभिदपसार्थं तत्र तृणमात्रमयन्ववहितं कृत्वा सादयेत् ॥ १३ ॥

अन्तेऽर्थे कारणमुक्तव्यसति—ब्रह्मा अस्त्यैत्यादि । ' नाभेः ' ऊर्ध्वभागस्य पुरुषस्योपरिभागत्वात्प्राणत्वा-
त्प्राणदिरुपाणां प्रहणामुच्छ्रिते कुरे सादन प्रयुज्यते । नान्यथोपागच्छस्य ऋ ध्रुवग्रहस्य तृणमयन्तर्धायार्थो-
भागो पृथिव्यामेव सादन युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उत्तादुपकीर्णं चानुपकीर्णं ब्रह्मासादनप्रदेशी प्रजापतिः—एष वै प्रजापतिरित्यादि । ' एषः ' ' ब्रजस्तायते ' विस्तारिते
' एषः ' ' प्रजापति ' इति प्रसिद्धम् " यत्र वै प्रजापतिः " (तै. भा. १।३।१०)—इत्यादिश्रुतेः । अतो ' यस्मात् '

शुक्रैः प्रतितिष्ठन्ति त्वाऽवन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्त्यथ युदेतं व्युत्सम
न तृणं चुनान्तर्थाय सादयति तस्माद्याऽएतमुनु प्रजाः प्रजायन्ते त्वा
आत्मनेवास्यां प्रतितिष्ठन्ति मनुष्याश्च श्रापदाश्च ॥ १६ ॥

तद्वाऽएतत् । (६) अस्य एवान्यदुत्तरं करोति यदुपकिञ्चि स यानु-
पकीर्णं सादयति तस्माद्यास्तानुनु प्रजाः प्रजायन्ते त्वा अन्येनात्मनोऽस्यां
प्रतितिष्ठन्ति शुकैः ॥ १७ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत् । (दा) आहवनीये जुहति पुरोडाशं घानाः करम्भं
बुध्यामिक्षामिति तद्यथा मुखऽआसिञ्जेदेवं तदुभेपऽएकरूपऽडपज्ञेत-

तिष्ठति । या वै शुकैः प्रतितिष्ठन्ति-त्वा अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति । अथ युदेतं व्युत्सम न तृणं
चनान्तर्थाय सादयति-तस्माद् यानुपमनु प्रजाः प्रजायन्तेऽता आत्मनेवास्यां प्रतितिष्ठन्ति-मनु-
ष्याश्च श्रापदाश्च ॥ १६ ॥

तद्वाऽएतदस्या एवान्यदुत्तरं करोति-यदुपकिञ्चित् स यानुपकीर्णं सादयति । तस्माद्यास्ता-
ननु प्रजाः प्रजायन्ते-ताः अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति-शुकैः ॥ १७ ॥

तद्वाऽएतदाहवनीये जुहति पुरोडाशम्, घानाः, करम्भम्, दधि, आमिक्षामिति । तद्-यथा मुख

यद्वाद् ' इमाः ' ' प्रजाः ' पूर्वमपि ' प्रजाताः ' । ' एतर्हि ' ' अपि ' अस्मिन् काष्ठेऽपि ' एतम् ' यद्-
नैवानुत्स्य ' प्रजायन्ते ' । यच्च प्रहामकः ' तस्माद् ' उपकीर्णवृत्त्यदेशे ' यान् ' प्रहान् सादयति
' प्रजाः ' ' तान् ' प्रहान् अनुत्स्य ' प्रजायन्ते ' ' ताः ' ' आत्मनः ' ' अन्येन ' वधुना ' अस्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठिता मवन्ति । ता एव प्रदर्शने-या वै शुकैरित्यादिना । गवाधायः ' शुकैः ' प्रतिष्ठिताः
' प्रजाः ' शुकशब्देनात्र शकामाणि विकल्पन्ते, तेनात्र छेदनेऽपि न व्यपत् इत्यात्मनोऽप्यवम् । ' अथ
यस्माद् ' एनं ' ध्रुवं ग्रहं ' व्युत्स ' ' तृणम् ' अप्यन्तर्द्वारं पृथिवीतल एव सादयन्ति ' तस्माद् ' ' एतम्
ध्रुवं ग्रहमनुत्स्य याः ' प्रजाः ' ' प्रजायन्ते ' ' ताः ' ' आत्मनैव ' आत्ममन्वन्धिनाऽङ्गेनैव ' अस्याम्
भूमीं प्रतिष्ठिता मवन्ति, न त्वन्येन ताश्च प्रजाः ' मनुष्याः ' ' श्रापदाश्च ' ज्यामादयो वनचराः श्रापदाः ।
अनोऽत्रोपकीर्णानुपकीर्णवोपकीर्णमादनप्रदेशयोर्विश्वसोमयत्रिवप्रजासृष्टौ साधनत्वान् प्रसक्तत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपकीर्णं प्रहानां भादनाद्यनो जाताः प्रजाः कथमात्मनोऽन्येन प्रतितिष्ठन्तीत्यत आह--तद्वा इत्यादि ।
' उपकिञ्चित् ' खराकारेण फंमूत् विधिगणितं यत्, ' तदस्याः ' पृथिव्याः । सक्ताशान् ' एवान्यदुत्तरम् '
उत्थंरूपं फञ्चान्तरं ' करोति ' । ' तस्मान् ' तत्र सादितेभ्यो ग्रहेभ्यः ' प्रजाताः ' ' प्रजाः ' ' आत्मनः '
' अन्येन ' प्रतिष्ठिता मवन्ति । शुकैरिति, अन्येनेत्यस्य विशेषः । अन्येनेति यत्किञ्चिदुपगतया सामान्य-
निर्देशत्वादेकवचनम् ॥ १७ ॥

घानान्वात्मकावादस्य ग्रहस्य पृथिवीतल एव सादनात्ततो जाताः प्रजा आत्मनैव प्रतिष्ठिता इत्युक्तम् । तत्र
यद्यं ग्रहोऽनात्मकः स्यात्तदेवं भवत्, न चासात्वानात्मक इत्युक्तमनुपपन्नमित्यत आह--तद्वा एतदित्यादि ।

ऽआप इवेव तस्माद्दनेन मुखेन नानारूपमज्ञानमश्नात्यथैतेन प्राणैर्तेकरूप-
मेव प्रस्त्रावयतेऽपु इवेवाथ सुस्माद्ध्रुवो नाम ॥ १८ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वालाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसद्भ्याद्विभर्था-
चक्रुस्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तेपामेतान्दक्षिणान्यहानुजमुऽप्येत-
दक्षिणार्थं हविर्धानमुजमुऽप्येतमेव न शेकुःकृद्दन्तुं तदुत्तरेमेव हविर्धानं दक्षि-
णार्थं हविर्धानमदृष्टं हतमुदेतं न शेकुःकृद्दन्तुं तस्माद्ध्रुवो नाम ॥ १९ ॥

सं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएषु ऽएतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश
स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि तत्रतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री

ऽआसिञ्चेत्—एवं तत् । अथैव एकरूप उपशेते आप इवेव । तस्माद्—यदनेन मुखेन नानारूप-
मज्ञानमश्नाति—अर्थेतेन प्राणैर्तेकरूपमेव प्रस्त्रावयते—अथ इवेव । अथ यस्माद् ध्रुवो नाम ॥ १८ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्भ्याद्विभर्थाचक्रुः । तान् दक्षिणतोऽसुररक्षसान्या-
सेजुः । तेपामेतान्दक्षिणान्यहानुजमुऽप्येतमेव न शेकुःकृद्दन्तुं । अथैतमेव न शेकुःकृद्दन्तुं ।
तदुत्तरेमेव हविर्धानं दक्षिणार्थं हविर्धानमदृष्टं । हतमुदेतं न शेकुःकृद्दन्तुं—तस्मात् ध्रुवो नाम ॥ १९ ॥

सं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएषु एतस्यै गायत्र्यै । यज्ञो वै गायत्री । द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश

‘ तद् ’ ‘ एतद् ’ पुरोडाशपानादिकम् ‘ आहवनीये ’ जुहति ’ प्रक्षिपन्ति । ‘ तत् ’ तेन हेतुना यथा सुख-
मभ्ये ‘ आसिञ्चेत् ’ प्रक्षिपेद् ‘ एवम् ’ आतेचनप्रकारः ‘ तत् ’ क्षेत्रणम् ‘ अप ’ ‘ आप इव ’ ‘ एषः ’
ध्रुवप्रदोऽवतिष्ठते पतः ‘ तस्माद् ’ अनेन ‘ मुखेन ’ बह्विधम् ‘ अज्ञानमश्नाति ’ । ‘ अथ ’ अनन्तरम्
‘ एतेन ’ अर्वाचीनेन ‘ प्राणेन ’ ‘ अप इव ’ ‘ एकरूपमेव ’ मूत्र ‘ प्रस्त्रावयते ’ । तस्मादेकरूपस्य ध्रुव-
प्रदस्यैकरूपमूर्त्तिसंज्ञानकरणभूतापानवाप्यात्मत्वाद्दुत्तमुष्णप्रमिति मावः ।

महस्य ध्रुवनामधेयप्राप्तिमाह्वायिकया दर्शयति—अथ यस्माद्भ्यादि । ‘ यस्मात् ’ कारणान् ध्रुवराश्या
महस्य नामधेयम् तद् कारण किमित्यर्थः । अथ शब्देनात्र प्रश्नः प्रस्तुयते ॥ १८ ॥

तान् दक्षिणत इत्यादि । ‘ दक्षिणतो ’ दक्षिणामार्गे । समन्वर्थं तसि । (पा. सू. १।१।८) तत्र ‘ असुररक्षमानि ’
‘ तान् ’ देवान् ‘ आसेजुः ’ आनता ननु । बहुलवचनेन “ दत्तसत्त्ववशा शशि ” (पा. सू. १।४।२९) इति ।
शशमवेऽपि नकारलोपे कृते एवास्यासलोपी (पा. सू. १।४।२०) । ‘ तेषाम् ’ असुररक्षमानामर्थे ‘ एतान् ’
दक्षिणतविर्दानगतान् ‘ प्रष्टन् ’ ‘ उज्जुन् ’ प्रनित्युपु । अत्र हिंसायैर्न हन्तिना तदर्थः प्रक्षेपो लक्ष्यते । न
केवल प्रस्तात्र प्रक्षिप्तं ‘ दक्षिणम् ’ ‘ हविर्दानम् ’ ‘ अपि ’ प्रनित्युपु । पश्चाद् ‘ एत ’ प्रष्टन्मुद्व्य प्रक्षेपु-
मुमुक्तास्तया कर्तुं न शक्नुवन्त । अत्र उत्तरस्य ‘ हविर्धानम् ’ ‘ दक्षिणम् ’ ‘ हविर्दानम् ’ प्रति
‘ अदृष्टम् ’ दृष्टमनूत् । ‘ तस्माद् ’ अस्य महस्योद्भूतमशक्तत्वाद् ध्रुवनामधेयम् । ॥ गतिरथैर्ययोः ”—
(पा. पा. त्र. प. १।१५) एवस्मात्सथैर्वचनान्तं पश्चाच्चि “ सशम्वर्त्तनो विधिरनित्यः ” (पा. सू. १।४।१४९।
प. ९४) इति गुणे निवृत्ते उच्यते (पा. सू. १।४। ७७) ‘ ध्रुवः ’ इति भवति ॥ १९ ॥

विभवे—सं वै गोपायन्तीति । मह्यनामस्य होमपर्यन्तं श्लेषुवित्यर्थः । ‘ गोपायन्ति ’ इति “ गुर्गुर—”

तस्या ऽएष शिरः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तुस्माद्योऽर्षस्य श्रेष्ठो
भक्त्युत्सावमुप्यार्षस्य शिर इत्याहुः श्रेष्ठो ह व्ययेत यदेव व्ययेत युजमानो
वै श्रेष्ठो नेद्युजमानो व्ययताऽइति तुस्माद्दे गोपायन्ति ॥ २० ॥

वत्सो वाऽएषः । (५) एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि
द्वादश शस्त्राणि तत्रतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या-
ऽएषु वत्सस्तं यज्ञोपायन्ति गोपायन्ति वाऽइमान्वत्सान्दोहाय बुद्धिं प्रयो
बुद्धिः एवमियं गायत्री युजमानाय सर्वान्कामान्दोहाताऽइति तुस्माद्दे
गोपायन्ति ॥ २१ ॥

शस्त्राणि-तत्रतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । तस्याऽएष शिरः । श्रीर्वै शिरः । श्रीर्हि वै
शिरः । तस्माद्योऽर्षस्य श्रेष्ठो भवति । असावमुप्यार्षस्य शिर इत्याहुः । श्रेष्ठो ह व्ययेत । यदेव
व्ययेत । युजमानो वै श्रेष्ठः । नेद्युजमानो व्ययताऽइति । तस्माद्दे गोपायन्ति ॥ २० ॥

वत्सो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै । यज्ञो वै गायत्री । द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश शस्त्राणि-तत्र-
तुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । तस्या एष वत्सः सं यज्ञोपायन्ति-गोपायन्ति वा इमान्व-
त्सान्दोहाय-बुद्धिं प्रयो बुद्धे । एवमियं गायत्री युजमानाय सर्वान्कामान्दोहाताऽइति ।
तस्माद्दे गोपायन्ति ॥ २१ ॥

(पा. सू. ३।१।२८) इत्यादिनाऽऽयमवयवः । रक्षणे प्रयोजनमाह-शिरो वा इत्यादि । श्रीर्वै शिर इत्यादि ।
'शिरः श्रीः' इति प्रतिबन्धिनि लोकेप्रसिद्धमभिधानम् । 'श्रीर्हि वै शिरः' इत्यग्निषेन रथाने च प्रतिबन्धिः प्रचक्षते ।
'तस्याद्' शिरसः श्रीरूपरनाद् 'यो' यस्य 'अर्षस्य' भागस्य 'श्रेष्ठः' शिष्या प्रशस्ततरो भवति । 'असा-
वमुप्यार्षस्य शिरः' इति वा मे लोका वदन्ति । लोके च श्रेष्ठस्य समृद्धिमन्ये न सहन्त इति तपो विमेति ।
अतोऽयं श्रेष्ठत्वादेव महो 'व्ययेत' इति, (एतत्) एतेन लोके श्रेष्ठ एव व्यपते । तथा च सत्यत्र युजमा-
नस्य श्रेष्ठत्वात्स्यापि व्यया स्यात् । अतो नैव युजमानो व्ययतामिति तदर्थं भुवमह गोपायेयुरित्यर्थः । "व्यय मय-
संयजनयोः" (पा. पा. श्वा. भा. ७।६।६) " लिङ्ग्ये षेद् " (पा. सू. ३।४।७ " षेटोऽडाटौ ")
(पा० सू० ३।४।९४) इत्यङ्गमः । " एत ऐ " (पा० सू० ३।४।९३) इत्यकारादेशः ॥ २० ॥

प्रकाशन्तरेण महस्य रक्षणं प्रशंसति-वत्सो वा एष इत्यादि । बुद्धिं प्रयो इत्यादि । वत्सानां रक्षणेन
गौयया ' इदम् पयः ' ' बुद्धे ' बुद्धे । " लोकात् आत्मनेपदेद् "-(पा. सू. ७।१।४१) इति
उकारलोपः । " बहुल छन्दसि "-(पा. सू. ७।१।८) इति रुद्रागमः । ' एवमियम् ' यज्ञरूपा
' गायत्री ' वत्सरूपस्य भुवमहस्य रक्षणेन ' युजमानाय ' सर्वान् ' कामान् ' ' दोहाता इति ' तदर्थं
भुवमहं चके रथेयुः । भुवमहरक्षणस्य सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वत् प्रशस्तत्वम् ॥ २१ ॥

(न्यु) अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । निश्च कामतः प्र च पद्येते
यथा बद्धवत्सोपाचरेद्देवमेतं गृहमुपाचरतस्तमुवनयति गायत्रीमिवैतत्प्रस्ना-
वयति प्रतेयं गायत्री यजमानाय सुर्वान्कामान्दोहाताऽइति तस्माद्वा
ऽऽवनयति ॥ २२ ॥

सोऽवनयति । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामीति गृहामीति
वाथा न इन्द्र इन्द्रिशोऽसपत्नाः समनसस्करदिति यथा न इन्द्र इमाः प्रजा
विविशः त्रिये यज्ञसेऽन्नाद्यायासपत्नाः संमनसस्करुवदित्येवैतुदाह ॥ २३ ॥

अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च निश्च कामतः प्र च पद्येते । यथा बद्धवत्सोपाचरेद्-एवमेतं
प्रदमुपाचरतः । तमुवनयति । गायत्रीमिवैतत्प्रस्नावयति । प्रतेयं गायत्री यजमानाय सर्वान्कामान्दो-
हाताऽइति । तस्माद्वाऽऽवनयति ॥ २२ ॥

सोऽवनयति—“ ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि ”—(वा० सं० ७ । २५)
इति । गृहामीति वा । “ अथा न इन्द्र इन्द्रिशोऽसपत्नाः समनसस्करत् ”—(वा० सं० ७ । २५)
इति । यथा न इन्द्र इमाः प्रजाः विशः त्रिये यज्ञसेऽन्नाद्यायासपत्नाः संमनसः करुवदित्ये-
वैतुदाह ॥ २३ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्निर्मनागमनायाः गृहस्य बत्सरूपता प्रतिपादयति—अथ यदध्वर्युश्चेत्यादि । ‘ निश्च
कामतः ’ गृहगानन्तर निष्कामतः । “ व्यवहिताध ”—(पा. सू. १ । ४ । ८२ ।) इति निश्च-
कारात्पूर्वं प्रयोगः । ततो ह्यमकाले मह ‘ प्रपद्येते च ’ अत्रापि पूर्ववत् प्रशब्दस्य प्रयोगः । इत्यत्र ‘ यथा बद्धवत्सो ’
गौरित्वा पश्चाद् बत्सम् ‘ उपोचरेद् ’ कालसमीपमागच्छेत् । ‘ एवम् ’ तावध्वर्यु बत्सरूप ध्रुवप्रदमुपाचरितवन्ती भवत
इत्यर्थः । गृहस्यावनयन विधये—समवनयतीत्यादि । “ तं यजमानेऽवनयति ” (श. प. ४ । २ । ४ । ७)
“ अथैतमेव होतृवमसेऽवनयति ” (श्रु. ४ । २ । ४ । १) इति, कालस्य होतृवमसस्य च विहितत्वाद्भि-
मान्नशास्त्रासनशाले होतृवमसे ध्रुवप्रदमानिषेत् । गायत्रीमिवैतदित्यादि । ‘ प्रस्नावयति ’ इति प्रस्तुत करोति ।
दोहायं पयःपरिश्रुतित्तनामल. यमधुरणात् धारयन्ती प्रस्तुता । प्रजा इति । प्रदत्तमुपकान्ता ॥ २३ ॥

विहितमवनयनमन्यत्र मन्त्र विधानो व्याचष्टे—सोऽवनयति ध्रुवमित्यादि । गृहामीति वेति । ‘ अव-
नयामि ’ इत्यस्य स्थाने ‘ गृहामी ’ इति शब्दो ‘ वा ’ प्रथोक्तस्य इत्यर्थः । अत्र एव कालायनः—“ अवर्नयामि-
स्थाने गृहामीति च ” । अथात् इत्यत्र मन्त्रभागप्रयोगेऽप्यमभिप्रायः—‘ न ’ अस्माकम् ‘ विश. ’
‘ प्रजा. ’ ‘ द्विरे. ’ ‘ यज्ञसे. ’ ‘ अन्नाद्याय ’ ‘ अस्तपन्ना ’ ‘ शत्रुहिता. ’ ‘ समनसः. ’ इन्द्र एव करोत्विति ।
हे प्रह ! ‘ ध्रुवेण ’ ‘ एकाग्रेण ’ ‘ मनसा वाचा ’ मन्त्रोच्चारणेन च होतृवमसगत सोम प्रति त्वाम् ‘ ध्रुवम् ’
अवनयामि । ‘ अथ ’ ‘ इन्द्र ’ ‘ एव ’ ‘ न ’ अस्माकम् ‘ विश. ’ ‘ अस्तपन्ना. ’ ‘ समनसः ’ करोत्विति
मन्त्रस्वर्याः ॥ २३ ॥

१-अथ मन्त्र. संहितायां “ गृहस्य दिव ” इत्युत्तरमन्त्रार्थं कथयते । २-‘ इन्द्र ’ एतत्वे इति (वा. सू. अ. ७ क. २५)
मात्वे करोतिः । ३-नेदं सूत्रं कर्त्तव्यमिति कथयति । ४-पर्वतपर्वतभाष्ये मात्वं तु इत्येते । अत्र सूत्रं भाष्येनैव मतव्यम् ।

(हा)अयातो गृह्णात्येव । मूर्धानं दिवोऽभरति पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् ।
 कविं सस्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ।
 उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवपाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युत-
 क्षित्तमऽ एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति सादयति व्युह्य न तृणं चनान्त-
 र्घाय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-३ ॥ [२, ४.]

अयातो गृह्णात्येव—“ मूर्धानं दिवोऽभरति पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् ।
 कविं सस्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ”—(वा० सं० ७ । २४) उप-
 यामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवपाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः, एष ते
 योनिर्वैश्वानराय त्वा ”—(वा० सं० ७ । २५) इति सादयति । व्युह्य न तृणं चनान्तर्घाय ।
 वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

ग्रहस्य महगमद्वय मन्त्रं विवचे—अयातो गृह्णात्येव मूर्धानं दिव ईत्यादि । अत्र मन्त्रे सर्वात्मा वैश्वा-
 राग्निः स्फुरते । ‘ दिवः ’ पुलोक्य ‘ मूर्धानम् ’ सूर्यात्मनाऽवस्थितम् ‘ पृथिव्याः ’ पृथिवीशब्दोऽप्रान्त-
 रिध्रुवचनः (निर्घ. १ । ३ । ९ ।) तस्य ‘ अरतिं ’ परासयति तदभिमानिनीं देवतान् । वायुररुवा-
 म्रपाद् । वारोधान्तरिस्तलोकानिमानि च श्रूयते—“ वायुर्वा अन्तारिक्षस्थाप्यथाः ” इति । मूर्ध्नी च तृतीये
 पदे ‘ आजातम् ’ अरभ्योस्तपन्नम् ‘ वैश्वानरम् ’ विश्वेनां नराणां सम्बन्धिनम् ‘ अग्निम् ’ ‘ कविम् ’
 मत्प्रगात्मेन कान्तदर्शनम् ‘ सस्राजम् ’ सस्यमानमानम् । ‘ जनानाम् ’ यजमानलभ्रगानाम् । ‘ अतिथिम् ’ ।
 अथ एवातिथ्येष्टौ “अप्रेरतिथ्यमसि विष्णवे त्वा” (इत. ३।४।१।११) इत्यतिथिरुक्त्याप्ये निर्वापः क्रियते ।
 योऽप्युक्तयो वैश्वानरोऽभिस्तम् ‘ देवाः ’ इन्द्रादयः ‘ आसन् ’ आसति आस्ये । आस्यराप्तस्य “ परमो-
 पात्तुः ”—(भा. सू. १ । १ । १३) इत्यादिनाऽऽस्यदेशः । ‘ पात्रम् ’ पानसाधनमानिमुक्त्वेन ‘ जनयन्त ’
 “ बृहत् छन्दस्यमाहोपोऽसि ” (भा. सू. १।१।७९) इति अडागमावावः । अक्षिना प्रारितः सोमो देवैः पीयत
 स्यन्तेः पानसाधनचम् । तथा च श्रूयते—“ अभिमुखा वै देवाः ” (भा. सू. १. १. १३) इति । हे सोमस्य ! स्वम्
 उपमानेन स्याजीकरोय गृहीतोऽसि । त्वान् ‘ वैश्वानराय ’ अग्ने गृह्णाति । किञ्च ‘ ध्रुवोऽसि ’ ध्रुवनामकोऽसि ।
 अंत एव ‘ ध्रुवक्षितिः ’ दिवसनिवासोऽसि । लोके ‘ ध्रुवागाम् ’ मध्ये ‘ ध्रुवतमः ’ अनिरासेन ध्रुवोऽसि ।
 कस्यैव व्याख्यानम् ‘ अच्युतानामच्युतक्षित्तमः ’ इति । अथ ‘ एनम् ’ ‘ व्युह्य न तृणं चनान्तर्घाय ’
 ‘ सादयति ’ इति सादनं विहितम् । तदनुश्रुति मन्त्रं विवचे—एष ते योनिरित्यादि । मन्त्रे वैश्वानर-
 प्रणेस्त्वोभयदिनाह—वैश्वानराय हीति । “ उपयामगृहीतोऽस्यमे त्वा वैश्वानराय ” इति गृह्णाति-
 त्वत्तस्य सादयेऽसि वैश्वानरम् प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसप्तमब्राह्मणमाधे
 चतुर्थकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४ । २ । ३) ॥

ग्रहान्गृहीत्वा । (त्वो) उपनिष्कम्य विष्टुषां होमं जुहोति तद्यद्विष्टुषां
होमं जुहोति याऽपुवास्यात्र विष्टुषु स्कन्दन्ति ताऽपुवेतदाहवनीये
स्वगा करोत्याहवनीयो ह्यग्राहुतीनां प्रतिष्ठा तुस्माद्विष्टुषां होमं जुहोति ॥ १ ॥

स जुहोति । यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽअंशुः श्रुति शो वै स्तोत्रः
स्कन्दति स द्रप्सस्तजमाह यस्तेऽअंशुः श्रुति तदंशुमाह श्रावच्युतो
धिषण्योरुपस्थादिति श्राव्या हि च्युतोऽधिषवणाभ्यां स्कन्दत्यध्व-
र्योर्वा परि वा श्रुः पवित्रादित्यध्वर्योर्वा हि पाणिभ्यां स्कन्दति पवित्राद्वा
तुं ते जुहोमि मनसा व्यपदकृतं स्वाहोति तद्यथा व्यपदकृतं हुतुमेवमस्यै-
तुद्वधति ॥ २ ॥

ग्रहान्गृहीत्वा उपनिष्कम्य विष्टुषां होमं जुहोति । तद् यद्विष्टुषां होमं जुहोति । या पवास्यात्र
विष्टुषुः स्कन्दन्ति-ता एवेतदाहवनीये स्वगा करोति । आहवनीयो ह्यग्राहुतीनां प्रतिष्ठा । तस्माद्
विष्टुषां होमं जुहोति ॥ १ ॥

स जुहोति-“ यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽअंशुः ”-(वा. सं. ७ । २६) इति । सो वै
स्तोत्रः स्कन्दति स द्रप्सस्तज-तमाह । यस्तेऽअंशुः श्रुति । तदंशुमाह । “ श्रावच्युतो धिषण्यो-

गतेऽ ब्राह्मण्ये मात.सवनिकाममुपाग्यादीनां ग्रहाणां ग्रहणं विहितम् । तदनन्तरकर्तव्यं बहिष्पवमानस्तो-
त्रादिकर्मसिद्धं ब्राह्मणेऽभिधीयते । तत्र तावदभिषेककाले ग्रहणकाले च स्वस्त्वानीं सोमदिन्दुना स्कन्दनप्रत्यक्ष-
परिहारण विष्टुषां होमं विधत्ते-ग्रहान्गृहीत्वोपनिष्कम्य विष्टुषां होमं जुहोति इति । “ उपनिष्कम्य ”
हविर्दानानिर्गत्य “ विष्टुषाम् ” अर्थे तत्र स्कन्दनप्रत्यक्षित्वेन होमं कुर्यादित्यर्थः । यद्यन्त्र “ जुहोति ”
इत्यनेनैव होमं कुर्यादित्ययमर्थो लभ्यते । तदाचत्र “ होमन् ” इति पृथगुपात्तबाहुहोतिनैकदेशलक्षणया
करोत्यर्थो लक्ष्यते । यथा “ वाचमवोक्तम् ” इत्यत्र । विहितस्य होमस्योरयोगमाह-तद्यद्विष्टुषां होम-
मित्यादि । “ विष्टुषां होमं जुहोति ” इति यत्, तत्कारणमुच्यते । “ अस्य ” शोपस्य “ विष्टुषुः ” अत्र “ स्कन्दन्ति ”
विशीर्षा भवन्ति । “ ताः ” एतेन विष्टुषुमेत “ आहवनीये ” “ स्वगा करोति ” स्वस्थानमाहवनीये गच्छ-
न्तीति स्वगा, तादृशी. लवगन् भवति । यत्र आहवनीयः सर्वासां “ आहुतीनाम् ” “ प्रतिष्ठा ” आचारः ।
अत उक्तं होमेन विष्टुषामाहवनीयप्रति प्रापणात् स्कन्दनप्रत्यक्षवयो न भवतीत्यर्थः । “ स्वगा ” इति “ अन्ये-
ष्वपि दृश्यते ” (पा. सू. ३ । २ । १०१) इति उपन्ययः । ततः छीष्टिहारा दिग्यावदुचनस्य “ सुवां
सुदक् ” (पा. सू. ७ । १ । २९) इत्याकारदेशः ॥ १ ॥

विहितहोमे मन्त्रं कर्तुं विभज्य विनिष्ठाणो मन्त्रस्य प्रथममामो दक्षतदस्याप्यमाह-स जुहोति यस्ते
द्रप्स इत्यादि । सो वै स्तोत्र इत्यादि । “ स्तोत्रः ” लृपो विन्दुः स द्रप्सश्चन्द्रार्थः । अतोऽत्र “ तत् ”
द्रप्सपद “ तत् ” स्तोत्रम् “ माह ” इत्यर्थः ॥

१-अभ्युपनिषत्वात्परा.सु.गृह्येऽन्वयः कथंवात्या निष्कम्यति । अन्वयैः प्रथमो वपार्थस्त्वमितरे । का. श्री. सू. ५-
१५०-१५१ । २-इथा वा नमनाऽहं । वक्ष इत्ये विष्टुषां होमं लक्षति । अन्वयैः जुहोति । का. श्री. सू. ५१५१-१५५४

(त्यु) अथ स्तीर्णायै वेदेः । (द्वे) द्वे तुणेऽअध्वर्युदादत्ते प्राणान्मांश्च्युतो प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्याथ प्रस्तोता व्यागेव यज्ञस्यापोश्चात्रात्मेषु प्रजापतिर्यज्ञस्याथ प्रतिहर्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥

तान्वाऽएताम् । पुञ्चऽर्त्विजो यजमानोऽन्वारभतऽएतावान् सवो यज्ञो

रूपस्यात् ॥—(वा० सं० ७ । २६) इति । प्राञ्जा हि च्युतोऽभिषवणाभ्यां स्फन्दति । “अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्” —(वा० सं० ७ । २६) इति । अध्वर्योर्वा हि पाणिभ्यां स्फन्दति, पवित्रात् । “सं ते जुहोमि मनसा बषट्कृतं स्वाहा” (वा. सं. ७ । २६)—इति । तद्वृषया बषट्कृतं हुतम्—एवमस्यैतद्भवति ॥ २ ॥

अथ स्तीर्णायै वेदेः द्वे तुणेऽअध्वर्युदादत्ते । तावध्वर्युं प्रथमो प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्य । अथ प्रस्तोता वागेव यज्ञस्य । अपोहाता आत्मैव प्रजापतिर्पितास्य । अथ प्रतिहर्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥

तान्वाऽएताम् पञ्चऽर्त्विजो, यजमानोऽन्वारभते । एतावान् सवो यज्ञो—यान् एते पञ्चर्त्विजो भवन्ति । पाहो वै यज्ञः । तद् यज्ञमेवैतद्यजमानोऽन्वारभते ॥ ४ ॥

द्वितीयं मां व्याचष्टे—प्रावच्युत इत्यादि । अभिषवार्थेन मा (आ) वाऽभिषवणयोरेभिषवफलकयोश्च्युत-स्ततोऽपि सोमसम्बन्धी ऋत्विजोऽनुच पतति यतः, अतोऽस्य मन्वस्योच्चारणम् ।

द्वितीयं मां व्याचष्टे—अध्वर्योर्वेत्यादि । ‘अध्वर्योः’ ‘पाणिभ्याम्’ ‘पवित्रात्’ ‘स्फन्दति’ इत्यनेनाभिषवणाभ्यांवेत्यादि प्रयुक्तम् ।

चतुर्थं व्याचष्टे—सं ते जुहोमित्यादि । अत्र ‘बषट्कृतम्’ इत्येतदुच्चारणस्य सवर्द्धकारो होम एव मवर्त्तयार्थः । हे सोम । प्राञ्जदच्युतः अभिषवणयोश्चस्याव’ च्युतेः । अध्वर्योर्वा पवित्रात् च्युतो ‘वस्तोऽनु-र्त्विषव’ ‘ते’ तत्र सम्बन्धिनं तमंस्तु ऋत्विं च मनसा ‘बषट्कृतं’ तमं च जुहोमि । । इदं द्रव्यं स्वाहुत-मस्तु । इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

वैश्वहोमानन्तरं बहिष्पवमार्थमध्वर्युणा तुणयोहादाने प्रथमं विषये—अपोत्यादि । (वेदितुणेऽध्वर्युदा-दत्ते प्रहा उर्द्धो गच्छन्ति । का० श्रौ० सू० ९ । ११४ ।) ‘स्तीर्णायै’ इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. छ. २ । १ । ६२ । वा. १) स्तीर्णायैः ‘वेदेः’ सकारात् ‘तुणे’ आदर्शित्वेत्पर्यः । बहिष्पवमानांसाध्वर्यु-प्रसृतानां गमनम्, तेषां (तत्र) चानन्तरं विषये—तावध्वर्युं प्रथमादित्यादि । ‘तौ’ ‘यज्ञस्य’ प्रागा-पनामकावध्वर्युप्रतिप्रसृतारौ ‘प्रथमौ’ ‘प्रतिपद्येते’ गन्तुमुच्चारणतः । एवमुत्तरव वाक्येष्वपि योजनम् । अपोहातेति, यज्ञस्योप्येते । उद्गाता च यज्ञाह्त्वात् ‘प्रजापतिः’ । स च ‘यज्ञस्य’ ‘जान्वा’ मध्य-राशौ । अत्राध्वर्युप्रसृतानां यज्ञसम्बन्धिप्राणावात्महृत्वरूपनेन यज्ञस्य मुख्यगङ्गं बहिष्पवमानं प्रति गन्तु-नेत्येता प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

यजमानेनाध्वर्युप्रसृतानां स्वर्गं सोरपचित्क विषये—तान्वा इत्यादित्यादि । ‘एते’ ‘पञ्चर्त्विजो’

आवन्तऽपते पृथर्विजो भवन्ति प्राज्ञो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतद्युजमानो-
ऽन्वारभते ॥ ४ ॥

(तिऽया)अथान्यतरक्षुणम् । (ञा)ञात्वालमभिप्रास्यति देवानामुत्क्रमणम-
सीति युत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तऽएतस्माञ्जात्वालादूर्ध्वाः
स्वर्गं लोकमुपोदकामंस्तद्युजमानमेवैतत्स्वर्ग्यं पुन्यानमनुसंख्यापयति ॥५॥

(त्यु)अथान्यतरक्षुणम् । (पु)पुरस्तादुद्रातृणामुपास्यति तूष्णीमेव स्तोमो
द्याऽएष प्रजापतियुदुद्रातारः सु इदं शुर्वं युतऽइदं शुर्वं शुं संभवति
तस्माऽएवैतक्षुणमपिदधाति तयो हाध्वर्षुं न युते नैनं शुं सम्भवत्यथ यदा
जुपन्ति जुपन्ति ह्युत्रोद्रातारः ॥ ६ ॥

अथान्यतरक्षुणं चात्वालमभि प्रास्यति—“ देवानामुत्क्रमणमसि ”—(वा. सं. ७ । २६) इति ।
यत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत, तऽएतस्माञ्जात्वालादूर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदकाम् ।
तद्युजमानमेवैतत् स्वर्ग्यं पुन्यानमनुसंख्यापयति ॥ ५ ॥

अथान्यतरक्षुणं पुरस्तादुद्रातृणामुपास्यति—तूष्णीमेव । स्तोमो वाऽएष प्रजापतिः—यदुद्रातारः ।
स इदं सर्वं युते, इदं सर्वं सम्भवति । तस्माऽएवैतक्षुणमपिदधाति । तयो हाध्वर्षुं न युते, नैनं
सम्भवति । अथ यदा जुपन्ति । जुपन्ति ह्युत्रोद्रातारः ॥ ६ ॥

‘ यावन्तो ’ ब्रह्मपरीमाणयुक्ता । ‘ सर्वो यज्ञः ’ अपि ‘ एतावान् ’ एतत्परिमाणयुक्तः । एते पृथर्विज एव
सकलो यज्ञः, तेषां यज्ञसम्बन्धिप्राणाद्यात्मकत्वेनाभिधानादित्यर्थः ॥ ४ ॥

विश्वे—अथैत्यादि । (“ अन्यतरक्षुणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति ” का० श्रौ० सू० ९ । ११९ ।)
‘ अथ ’ अथर्थादिगमनान्तस्वुपाद्यपोलुण्योरेत्यतरं ‘ चात्वालमभि ’ चात्वाले “ देवानाम् ” इत्यादिना
मन्त्रेण ‘ प्रास्यति ’ प्रक्षिपेत् । हे चात्वाल ! त्वम् ‘ देवानामुत्क्रमणमसि ’ स्वर्गं प्रत्युत्क्रमणसमयेऽधिकरण-
मसि । चात्वाले तुणप्रक्षेपयोश्चोद्गमाह—यत्र वा इत्यादि । तद्युजमानमिति । ‘ तत् ’ तेन “ देवाना-
मुत्क्रमणमसि ” इति मन्त्र समुच्चयं चात्वाले तुणप्रक्षेपेण ‘ यजमानमेव ’ ‘ स्वर्गम् ’ स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतम्
‘ पुन्यानमनुसंख्यापयति ’ ज्ञापयति । सङ्ख्यानेस्व ज्ञानार्थंवाद् “ गतिबुद्धि—” (पा. सू. १ । ४ । १२)
इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अवशिष्टस्य तुणस्य विनियोगं दर्शयति—अथान्यतरादित्यौदि । स्तोमो वह, इति । स्तोत्रमापन्नभूतानामृषां
सङ्घः ‘ स्तोमः ’ । तेन च यज्ञो निष्पद्यत इति ‘ स्तोम ’ एव ‘ एषः ’ प्रजापतिः ‘ यज्ञः । स्तोमनिष्पा-
दकानामुद्रातृणामपि कार्यकारणभेदविबलया स्तोमत्वम् । तेन प्रजापत्यात्मकत्वम् । प्रजापतिः स इदं ‘ सर्वम् ’
प्रपन्नं ‘ युते ’ मिश्रयति एकीकरोति । “ यु मिश्रणामिश्रणयोः ” (वा. पा. अ. प. २३) इति पातुः ।

(रु०५) अथ स्तोत्रमुपाकरोति । सोमः पवतऽइति स वै पुरागेव स्तोत्र-
मुपाकरोति पुराञ्च स्तुवते देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि यत्पुव-
मानाः पुराञ्चो ह्येतदेवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत तस्मात्पुरागेव स्तोत्र-
मुपाकरोति पुराञ्च स्तुवते ॥ ७ ॥

अथ स्तोत्रमुपाकरोति । " सोमः पवते " (वा० सं० ७ । २४) इति । स वै पुरागेव
स्तोत्रमुपाकरोति, पुराञ्चः स्तुवते । देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि—यत् पुरमानाः ।
पुराञ्चो ह्येतदेवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत । तस्मात्पुरागेव स्तोत्रमुपाकरोति, पुराञ्च स्तुवते ॥७॥

एकीकृत्य च ' इदम् ' एव ' सर्वम् ' स्वयं ' सम्भवति ' । एतत् सर्वमात्मन्येव निधाय कारणात्मनाऽवतिष्ठत
इत्यर्थः । ' तस्मात् ' कारणादेतच्छृणुप्रभेगेण प्रजापत्यात्मकानामुद्भूतानामात्मनश्च मध्ये व्यवधानं सम्पादयति ।
एवञ्च प्रजापतिः ' अप्सर्वम् ' ' न ' मिश्रयति । ' न ' अपि ' एनम् ' ' सम्भवति ' । तेन तां नैकीं भवति,
तस्य स्वरूपानां न भवतीत्यर्थः । कालविशेषे स्तोत्रोपाकरणं समग्रकं विधत्ते—अथ यद्वा जपन्तीत्येति ।
' यदा ' यस्मिन् काठे ' जपन्ति ' तदा " सोमः पवते " (वा. सं. ७ । २१) इत्यनेन स्तोत्रमुपाकर्तुं
आरम्भयेत् । ' जपन्ति ' ह्यत्रोद्गातारः ' इत्यनेन बहिष्कृत्यमानप्रदेशे जपं प्रसिद्ध इति दर्शयति । यत्रो जप-
श्चापर्यं सोमः पवते, अतस्तं पवमानं सोमस्याप्यो समर्द्धयितुमुपाकरणमप्यित्यर्थः । अत एव " उपासी गायता
नरः पवमानान्येन्द्रे " (वा. सं. ११ । ६२)—इति श्रूयते । मन्त्रभाष्यणब्राह्मण एव (वा. प. ४ । १ ।
२ । १२) व्याख्यातः ॥ ६ ॥

उक्तं उपाकरणमन्त्रे पवमानस्तोत्रेण जानादिति विधत्ते—स वै पुरागेवेत्यादि । ' पुरागेव ' अनाहृषैव
' स्तोत्रम् ' उपाकर्तुं, स्तोत्रोपाकरणार्थं मन्त्रमुच्चारयेत् । तथाऽनाहृषैव पवमानस्तोत्राणि निधात्येयुः ।
मन्त्रं पराञ्चोऽनाहृषा एव चावाक्यं भव्यं स्तुवत इति पराञ्चं स्तोत्राण्येव विधीयते, तदनुपपन्नम् । उक्तं
स्तोत्रं पराञ्चमिति । नञ्च पराञ्च इति स्तोत्राणां पराञ्चविधानेनेतन्न्यायस्तोत्राण्यपि पराञ्चं विहितमभव-
तीति । अत एव शीतिरियमे श्रूयते—" पराञ्चो हि यन्ति पराञ्चीभिः स्तुवते " (ति. सं. ३।१।१०) इति नाऽनाहृषि-
प्रसक्तानाहृषित्विभक्तौ शक्यते, कथमत्र तदप्रसक्तिरिति । उच्यते—नञ्च च तदन् " सोमः पवते सोमः पवतेऽस्यै
ब्रह्मणे " (वा. सं. ७।२१) इत्यादिरत्रोपाकरणमन्त्र आम्नायते—अथञ्च मन्त्र आम्नयण्यहं प्रदानन्तर्वायिसंज्ञेने विनि-
युक्तः । " अथाह सोमः पवते " (वा. प. ४।२।२।१२) इति । तद्देवानापि " सोमः पवते "—इत्येतस्य पदस्या-
इतिः प्राप्तेऽनाहृषित्वविधीयते । पवमानस्तोत्राणामपि स्तोत्रस्थास्येनेनस्तोत्रवद्राहृत्या गानं प्राप्तमि यत्रानाहृषि
विधीयते एत, अत एव बहिष्कृत्यमाने त्रिष्टुस्तोमस्य विनायकं ब्राह्मणवाच्यमेवमाम्नायते । " त्रिष्टुः हो द्विष्टुरोति
स पराञ्चीभिस्तिस्र्यो हो द्विष्टुरोति स पराञ्चीभिः " (साम. तां. भा.) इति । विहिते पराञ्चं कारणादाह—देवान्वा

१-अत्रमुपसोमः पवत इति पवमानं उपसोमं प्रलोचने तुल्ये पश्यन् । सम्पुं । अत्रो वा कुचमुं वा । मोलस्यस्योत्वं निधत्तः ।
विष्णु । यत्तत्तवपुष्पमिति कर्त्तुः । अत्रस्तुष्पा उच्यन्तः पुस्तकविधौ यत्रमानः । विष्णुवाच्यमुः प्रतिश्रवणात् । ये तं यदः ।
एवमलं यत्रोऽत्रयसंवेदं पश्चिमपक्षे च दृष्टव्यमित्येति । सामयित्तिशेषः । वा. अ. सं. ११४-१११ ।

(तऽऽ) उपावर्तध्वमिति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि । (ण्य) अभ्यावर्त धूर्ध्वं स्तुवत इमाऽवै प्रजा एतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तास्तुस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथ) अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । (त्रिऽत्र) अत्र ह वाऽअसा-
वुप्रऽआदित्युऽआस तमृतवः परिगृह्यैवातऽऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदका-
मन्त्सुऽएष ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति तयो एवैतदृत्विजो यजमानं परि-
गृह्यैवात ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोत्कामन्ति तस्मादत्र बहिष्पवमा-
नेन स्तुवते ॥ ९ ॥

उपावर्तध्वम् इति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि, अभ्यावर्त धूर्ध्वं स्तुवते । इमा वै प्रजा एतानि स्तोत्रा-
ण्यभ्युपावृत्ताः । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । अत्र ह वाऽअसावप्रऽआदित्य आस । तमृतवः परिगृह्यै-
वात ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदकामन् । स एष ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति । तयोऽएवैतदृत्विजो यजमानं
परिगृह्यैवात ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोत्कामन्ति । तस्मादत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते ॥ ९ ॥

इत्यादि । पवमानस्तोत्राणि देवानभिलक्ष्यान्पुराणैश्चवाहितः । परमाभूतानि यतश्च ' देवाः ' ' एतैः ' स्तोत्रैः
' पवाहः ' अताहृता एव ' स्वर्गं लोकम् ' प्राप्नुवन् ' तस्मात् ' उपकरणमन्त्रे पवमानस्तोत्रेषु च
पवाहमितिर्पर्यः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राणामुपाकरणे मन्त्रान्तरं सोपपत्तिकं दर्शयति—उपावर्तध्वमिति वा,
इत्यादि । पुर्वशब्देनात्र पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राण्यभिधीयन्ते । तेषां यदनिर्बाहकत्वात् । पुन पुनराहृति
कृत्वा स्तुवते । पतः प्यन्ताद् " आमीत्ये गमुल् च "—(वा. सू. ३ । ४ । २२) इति गमुल्प्रत्ययः ।
द्विर्वचनमात्रशब्दान्तसः । अतस्तेषां स्तोत्राणामुपाकरणे " उपावर्तध्वम् "—इति मन्त्रः । " उपावर्तध्वम् "
इत्यत्र अन्तर्भावितपर्ययस्य अत्रहृत्त्वात् पुनः पुनराहृति कृत्वा लुप्तमित्यर्थः । अथ काव्यायन— " स्तोत्रमुपा-
करोति गुणान्यां प्रहृत्पुस्तृप्त्योपावर्तध्वमिति । एव पुर्वेषु सर्वत्र "—(का. श्रौ. सू. ९ । १०९, १०७) इति ।
अस्तु तैरभ्याहृति कृत्वा स्तवने " उपावर्तध्वम् "—इति मन्त्रेणोपाकरणम्, सा चाम्याहृतिस्तेषां कृत इत्यत
आह—इमा वै प्रजा इत्यादि । ' एतानि ' पवमानव्यतिरिक्तानि ' स्तोत्राणि ' अभिलक्ष्य ' रमाः ' ' प्रजाः '
' आहृताः, यत एवम् ' तस्माद् ' इदानीं ' प्रजाः ' मृत्वाणि पुनरभ्याहृत्य ' प्रजायन्ते ' तस्माद् प्रजानां
तयोपपत्तिरितिर्पर्यं धूर्ध्वस्तोत्राणामाहृतिः कार्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

चाकारप्रदेशे बहिष्पवमानस्तोत्रसम्पादनस्य कारणमाह—अथ यदत्रेत्यादि । ' अत्र ' प्रदेशे ' बहिष्पवमा-
नेन ' ' स्तुवते ' इति यद्, ताकारणमुपपत्ते—असाविति । अद्.शब्दो विप्रहृष्टपर्यदाधी । पुशोकगतोऽसा-
वादित्यः पूर्वस्मिन् प्रदेशेऽभूत् । समादित्यभूतवः स्वीकृत्यैतस्माद् मृदेशाद् ऊर्ध्वां. ' स्वर्गं ' ' लोकम् ' भातेहन्त ।
अतः एव आदित्य इदानीमृतुष्वेव प्रतिष्ठितस्तपति तस्मादत्र प्रदेशे बहिष्पवमानसम्पादनेन ऋत्विजो यजमान-
भ्यम् स्वर्गं लोकमारोहतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नोर्ह वाऽप्या स्वर्ग्या । बृहदिष्यमानं तुस्या ऋत्विजऽएव स्वर्ग्याश्वा-
 त्रिणाश्च स्वर्गस्य लोकस्य सम्पारणास्तुस्याऽएकऽएव मजयिता य एव
 निन्द्यः स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्जयेदेवुथुं हेनाथं तु मजयति तद्वै सुर्व
 एव यज्ञो नोः स्वर्ग्या तुस्माद् सुर्वस्मादेव यज्ञाद्विन्द्यं परिविवाधिपेत ॥ १०

(ता) अथ स्तुतऽप्यां वाचं वदति । (त्यु) अग्नीदग्नीन्विहर बर्हि-
 स्तृणीदि पुरोडाशाः ॥ अलंकुरु पशुनेहीति विहरत्यग्निदग्नीन्सुमिन्द्रे एव-
 नानेतुस्तृणति बर्हिः स्तीणै बर्हिषि सुमिन्द्रे देवेभ्यो जुह्वान्नीति पुरोडा-
 झाः ॥ अलंकुर्विति पुरोडाशैर्बर्हिः प्रचरिष्यन्भुवति पशुनेहीति पशुथुं
 ह्युपाकारिष्यन्भुवति ॥ ११ ॥

नोर्ह वाऽप्या स्वर्ग्या-बृहदिष्यमानम् । तस्या ऋत्विज एव स्वर्ग्याश्च अत्रिणाश्च स्वर्गस्य
 लोकस्य सम्पारणाः । तस्या एक एव मजयिता-य एव निन्द्यः । स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्ज
 येद्-एवं हेनां स मजयति । तद्वै सुर्व एव यज्ञो नोः स्वर्ग्या । तस्माद् सुर्वस्मादेव यज्ञाद्विन्द्यं
 परिविवाधिपेत ॥ १० ॥

अथ स्तुतऽप्यां वाचं वदति-“ अग्नीदग्नीन्विहर । बर्हिस्तृणीदि । पुरोडाशाँ १ ॥ अल

प्रकृतं बर्हिष्यमानस्तोत्रं नौरूपत्वसम्प्रादनेन प्रशसति-नोर्ह वा इत्यादि । ‘ बर्हिष्यमानम् ’ ए
 ‘ स्वर्ग्या ’ स्वर्गप्राप्त्यर्हा ‘ नोः ’ । “ छन्दसि च ”- (पा. सू. १ । १ । १७) इत्यर्थायै यदुपपन्न्यः
 नावच कैश्चित्सावनैर्मवितम्प्यम् । अतो बर्हिष्यमानानामिकाया नाव. ‘ ऋत्विज एव ’ ‘ स्म्याश्च ’ ‘ अत्रि-
 षाश्च ’ मवन्ति । ‘ तस्याः ’ इति स्म्याकाराः केचन तरणसावनविशेषाः । ‘ अत्रिणाः ’ इति तरणसावन-
 भूता वशाः । ते च ‘ स्वर्गस्य ’ ‘ लोकस्य ’ ‘ सम्पारणाः ’ ‘ स्वर्गलोकस्य प्रारकाः । “ पार तौर कर्मसमाप्ती ”
 (पा. पा. सु. उ. १७८) इत्यस्मात्करणे (पा. सू. ३ । ३ । ११७) स्पृष्ट प्रत्ययः । अतो बर्हिष्य-
 मानानां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् प्रशंसामित्यर्थः ॥

उक्तं नौरूपत्वमुपजन्तव्यं सर्वस्मिन् यज्ञेऽपि निन्दितः परिहरणीय इत्याह-तस्या एक एवेत्यादि । ‘ यः ’ जनः
 अत्राधिकारणात् ‘ निन्द्यः ’ ‘ सः ’ ‘ एव ’ ‘ तस्याः ’ ‘ बर्हिष्यमानानामिकाया नावः ’ ‘ मजयिता ’ नाशयित्वात्पर्यः ।
 ‘ यथा ’ लोकेऽनिन्द्यैः ‘ पूर्णाम् ’ नावम् ‘ आरुह्य ’ निन्द्यो ‘ मज्जयेद् ’ अत्रगाहयेन्नलस्यावः प्रारयेत् ।
 रत्नलगादिभिर्निन्द्यैरारुह्य नोर्मज्जयति प्रतिद्वयम् । तद्वदत्रापि निन्दितो मज्जयेत् । न केवलं बर्हिष्यमान-
 स्तोत्रे निन्द्यस्य परिहरणम्, किन्तु कृत्स्नस्यापि यज्ञस्य प्राप्ती नौरूपत्वात् ‘ सर्वस्माद् ’ ‘ यज्ञाद् ’ ‘ निन्द्य ’
 ‘ परिविवाधिपेत ’ इति परिविवाधितुमपसारवितुमिच्छेत् । अपसारणे-ऽप्या अपसारण्यभयोन्नलत्वात्पसारवे-
 दित्यर्थः ॥ १० ॥

बर्हिष्यमानस्तोत्रसमाप्त्यनन्तरमन्वयोः कर्त्तव्यं प्रेषमन्मस्ताव न्यावष्टे-अथ स्तुतऽप्यां वाचं वदतीति ।

१-स्तोत्रादि वेदव्यवहारेण विरर बर्हिष्यमानं पुरोडाशैः । अलंकुरु मज्जयति । अ० नो० सू० १ । ११२ व

(त्यु) अय पुनः प्रपद्य । (या) आश्विनं ग्रहं गृह्णात्पाश्विनं ग्रहं गृही-
त्वोपनिष्कम्य सूपं परिव्ययति परिवीय सूपं पशुमुपाकरोति उत्समेवास्मि-
न्नेतदधाति ॥ १२ ॥ [अर्घप्रपाठकः] ॥

सु प्रातःसवनञ्जालव्यः । (५) आत्तीयसवनाच्छ्रुप्यमाणञ्जुपशते
सर्वस्मिन्नेवेतदधाते रसं दधाति सर्वं यज्ञं उत्सेन प्रसजति ॥ १३ ॥

ङ्कुरु । पशुनेहि ११-इति । विहरत्वग्नीदग्नीन्, समिन्ध एवेनानेतत्, स्तृणाति बाहूः । स्तीर्णे
वर्हिषि, समिद्धे देवेभ्यो जुह्वानीति । पुरोडाशौ २॥५ अलंकुर्विति । पुरोडाशौर्हि मध्वरिष्यन्भवति ।
पशुनेहीति । पशुं मुपाकरिष्यन्भवति ॥ ११ ॥

अय पुनः प्रपद्य आश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कम्य सूपं परिव्ययति ।
परिवीय सूपं पशुमुपाकरोति । रसमेवास्मिन्नेतदधाति ॥ १२ ॥

स प्रातःसवनञ्जालव्यः, आ र्तीयसवनाच्छ्रुप्यमाण उपशते । सर्वस्मिन्नेवेतदधाते रसं दधाति ।
सर्वं यज्ञं रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेति । ' अग्नीन् ' इति आग्नीदीधेत् सत्कासादग्नीन्, विमन्त्र होत्रिवादिभु विष्ण्वेभु पद्मप्रक्रमं
निबन्धेत् । एतेन तेषपनेनैतानिष्कम्यन् ' समिन्धे ' प्रज्वालितवान् भवति । विष्ण्वानामभ्यात्मकरव सैत्तिरीपके
भूयते—' अग्नेो वा अय विष्णिग्या । ' (स. स. १।३।१) इति । आग्निं एव ' बाहूः ' दृष्टपादा उपरि
स्तृणीयात् । महावेदेनेभ्ये निनायमादा रज्जु पृथरा । अत्र कात्यायन—' यथा न्युन विष्ण्वेषाग्नीध्राद्वाप्राणि-
वसति, अनुपृष्टया वर्हिभृगाणि १—(का० श्रौ० सू० ९।१६३, १६४) इति । ' स्तीर्णे वर्हिषि १—
इत्यादिना ' अग्नीदग्नीन्विहरे वर्हिभृगां हि ' इति सम्प्रत्यतोऽप्यवोरनिप्रायः प्रदश्यते । पुरोडाशानलंकुर्वि-
त्यादि । स्वधार्पन् ॥ ११ ॥

प्रपमाभ्यापस्य पद्मप्रक्रमेण आश्विनग्रहस्य ग्रहणकालविशेषोऽपि विहितः—' अयातो गृह्णाति दा बाहू-
शोनि १—(श. प. ४।१।११) । ' स्तुने बहिष्पवमाने ऋदो गृह्णाते १—इति च (श. प. ४।
१।१।११) । तदवनप्रमाण विशेषवितरितयाऽनुवदति—अय पुनः प्रपद्येत्यादि । अन्त्य तदुत्तरकाले
भूयस्य परिव्ययण विधत्ते—आश्विनं ग्रहं गृह्णात्स्वेत्यादि । सूपं परिव्ययतीति । रसनया सूपपरिणो वेष्टयेत् ।
भूपरिव्ययणानन्तरं पशुपाकरण विधत्ते—परिवीय सूपं पशुमुपाकरोतीति । विहितमुपाकरण प्रशसति—रस-
मेवेत्यादि । ' अग्निन् ' पशौ ' रसमेव ' स्यादमेव ' एन्द् ' उपाकरणेन कृतवान् भवति । अत्रायमभिप्रायः—
उपाकरणमिति देवतायं विदेश । तेन पशोर्देवत्वयोभ्यत्वसूचनात्तत्रोभ्यतायाश्च रसवत्त्वान्तरेणानुपपत्तेरुपाकरणमेव
रसनियानेहेतुरिति । अत एवेभाकरणमन्त्रे—' हव्या ते स्वदन्ताम् १—(वा स. ६।७) इत्याभ्यायते ॥ १२ ॥

आलन्वश्च पशोः सवनत्रयन्यायित्वपाह—स प्रातःसवन इत्यादि । सर्वं यज्ञमित्यादि । सवनत्रयमेव सर्वं

१-आश्विनं गृह्णात्स्वेत्यादि वा य इति । का० श्रौ० सू० ९।१६५ । भूपरिव्ययण इत्युपाकरणमिति करोति रसवत्त्वमुप
२-अग्निं ५० श्रौ० सू० १।१।११ ।

तुस्मादाग्नेयमग्निष्टोमऽब्राह्मणभेत । तद्धि सुलोम युदाग्नेयमग्निष्टोमऽब्राह्मण-
भेत युष्टुकथ्यः स्यादैन्द्राग्रं द्वितीयमालभेतैन्द्राग्रानि ह्युक्त्यानि युदि
षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतैन्द्रो द्विषोडशी युद्यतिरात्रः स्यात्सा-
रस्वतं चतुर्थमालभेत व्याग्वै सरस्वती घोषा वै व्याग्वोषा गुत्रिस्तुद्यया-
ययं यज्ञकृत्स्न्यावर्तयति ॥ १४ ॥

तस्मादाग्नेयमग्निष्टोमऽब्राह्मणभेत । तद्धि सुलोम-यदाग्नेयम् अग्निष्टोमऽब्राह्मणभेत । युष्टुकथ्यः
स्यात्-ऐन्द्राग्रं द्वितीयमालभेत । ऐन्द्राग्रानि हुक्त्यानि । यदि षोडशी स्यात्-ऐन्द्रं तृतीयमालभेत ।
इन्द्रो हि षोडशी । युद्यतिरात्रः स्यात्-सारस्वतं चतुर्थमालभेत, वाग्वै सरस्वती । घोषा वै व्याग्व-
घोषा रात्रिः । तद् यथाययं यज्ञकृत्स्नं व्यावर्तयति ॥ १४ ॥

यज्ञः । तत्र पशोर्वस्यनेन पशोश्च रसात्मकत्वात्, तेन ' रतेन ' सकलम् ' यज्ञम् ' ' प्रसजति ' प्रहजयति
मिश्रयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रकृतस्य पशुद्रव्यास्य देवतासम्बन्धं सोपपत्तिक्रमाद्-तस्मादाग्नेयमिति । अग्निष्टोम इति । अग्निष्टोमस्तोत्रं
' यज्ञा यज्ञा वो अग्रयं ' (बा० सं० २७ । ४) (ऋ० सं० ४ । ८ । १)-इत्यादिकम् । तेन उवाच्य-
त्वापडोऽपि ' अग्निष्टोम ' इति व्यपदिश्यते । तस्मिन् " आग्नेयं पशुमालभेत " -इति यत्, ' तद् ' अग्निदेवस्य पशु-
कथनम् ' मर्तोम ' अनुलोममुचितम् । अग्निष्टोमसाम्ना क्रतोर्न्यपदेशादिति भावः । ' तस्मादाग्नेयमालभेत ' ।
प्रसज्यादुक्त्वादिक्त्वात् पशुकृत्स्नमाह-यष्टुकथ्यः स्यादित्यादि । आग्नेयमालभ्य कथ्य ' द्वितीयमालभेत-
लभेत ' । ऐन्द्राग्रानि हुक्त्यानि त्वेनेन्द्राग्रपशुमालभन्ते कारणमभिधीयते । ' उक्त्यानि ' शब्दानि तेषाम्-इन्द्राग्रम्
' एष्टुपत्रवाणि ते ' (बा० सं० २१ । १३)-इत्यादिष्विन्द्राग्निसम्बन्धात् इति ब्रह्मण्यम् । इन्द्रो हि
षोडशीति । " असावि सोम इन्द्र ते " (ऋ० सं० १ । १६ । १)-इत्यादिकं षोडशिशस्त्रम्, तेषाम्-सम्बन्धात् ।
षोडशिसंख्यायाम् ' ऐन्द्रम् ' पशुमाग्नेयैन्द्राग्रयोः ' तृतीयमालभेत ' । वाग्वा इति । सरस्वत्या रात्रे च श्री-
सम्बन्धादिति ब्रह्मण्यम् । रात्रेः सरस्वतदिव्यं पशुम् उक्त्यानि पशुनाम् ' चतुर्थमालभेत ' । एवं च ' यज्ञकृत्स्नम् '
इत्यन्ते देवा एनिरिति यज्ञाः, यज्ञाश्च ते कतवश्च यज्ञकतवः । तानग्निष्टोमादीन् ' यथाययम् ' यथाययम् ।
यस्य यो यो विशेषस्तमनतित्रयम् ' व्यावर्तयति ' व्यावृत्तान् परस्परविलक्षणान् करोति । अत एव ऋषिर्-
यके वान्येऽग्निष्टोमादियज्ञकत्वबोधः स तद्वावर्तकपशुसम्बन्धात्-इति श्रूयते । " ब्रह्मादिनो कृन्ति-
नाग्निष्टोमो नोक्तयः, न षोडशी नातिरात्रः, अथ कस्माद्वाजयेये सर्वे यज्ञकतवोऽवश्यन्त इति, पशुनिरिति
श्रूयात् । आग्नेय पशुमालभेत । अग्निष्टोममेव तेनावृत्त्वे । ऐन्द्राग्नेयकथ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोत्रम् । साह-
स्वतेनातिरात्रम् " - (वै, भा. १ । ३ । ४ । १) इति ॥ १४ ॥

१-आग्नेयमालभेत इत्यर्थः पशुमालभेत इति । ऐन्द्रो यज्ञः षोडशिनः पशुनाम् ' चतुर्थमालभेत ' इति ।
२-इन्द्रो षोडशीति । (वै, भा. १ । ३ । ४ । १) इति ॥ १४ ॥

(१५) अथ सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
 गृध्रो वै सोम आसीत्स्येतच्छरीरं अद्रिउयो यदश्मानस्तुडेपोशाना-
 माम्नोपधिर्जायत इति इ स्माह श्वेतकेतुगोदालकिस्तामेतदाहत्वाग्नि-
 पुष्पन्तीति ॥ १५ ॥

स अत्पशुमालभते । उप्तमेवास्मिन्नेतदधात्यथ अत्सवनीयैः पुरोडाशैः
 प्रचरति अथमेवास्मिन्नेतदधाति तयो हास्यैष सोम एव भवति ॥ १६ ॥

अथ सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः । गृध्रो वै सोम आसीत् ।
 श्वेतकेतुशरीरं पाद्विरयो, यदश्मानः । तदेवोशानानामोपधिर्जायते-इति इ स्माह श्वेतकेतुरोदा-
 लकिः । तामेतदाहत्वाग्निपुष्पन्तीति ॥ १५ ॥

स अत्पशुमालभते-रसमेवास्मिन्नेतदधाति । अथ यत्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति-नेधमेवास्मि-
 न्नेतदधाति । तयो हास्यैष सोम एव भवति ॥ १६ ॥

पश्चात्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो गृध्रो वै सोम आसीत् । अत्र पुरोडाशो याना. कारम्भो दध्यामिक्षेति सवनीयानि एव हवीषि तेषां पुरोडाशलिङ्गत्वत्वात् प्राणवृत्त्यायेन पुरोडाशैरिति व्यपदेशः । तथा श्लोकम्-“ तस्मिन्दिवातिराकृत्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । श्वमिः सर्वत्र शब्दानां गीगी इति. प्रकल्पिता ॥ ” इति । सवनीयपुरोडाशानां होम प्रशंसितु तत्प्रयोजनमभिधि-
 त्तयोरोक्तात्तमाह-देवो वै सोम इत्यादिना । ‘दिवि’ स्वर्गे ‘सोमः’ ‘आसीत्’ इति प्रसिद्धम् । “ दृतीवस्या-
 नितो दिवि सोम आसीत् ”-(तै. स. ३।१।७) इत्यादिश्रुतेः । अतो पुलोक्तसम्बन्धात् ‘सोमः’ ‘देव’ । अनेन सोमस्य महत्त्वमभिहितम् । स एव सोमो वृत्रासुरः ‘आसीत्’ । सोमस्य वृत्रासनोपपत्तिवद्वृत्ते श्रूयते-“तस्य
 यद्व्यतिष्ठत् तत्त्वष्टाऽह्वनीयमुपप्रावर्त्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वैश्व इति यदवर्त्तयत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” (तै. स. २-१-२)
 इति । तस्य वृत्रासुरस्य पर्वता. पाषाणान्ध ‘शरीरम्’ ‘तत्’ तत्र ‘उत्तानानाम’ ‘एषा’ इदानीं यदे उप-
 सुम्पन्ता ‘ओपधिर्जायते’ । तत्र बलनीति तस्या ओपधेरुत्थापेति नामधेयम् । “ वस निवासे ”-(वा.
 पा. भा. प. १०३०) इत्यस्मात् कानजन्तः (वा. सू. २।३।१०९) ‘उपाया’ शब्दः ।
 ‘एतत्’ एतस्मिन् काले ‘ताम्’ ‘आह्वन्याग्निपुष्पन्तीनि’ उदालकस्यापत्यम् ‘औदालकिः’ ‘श्वेत-
 केतुः’ उवाच । अनेनेदानीन्तनस्य सोमस्य सोमरूपवृत्रासुरे गिरिपाषाणजन्तत्वात् परम्परया सोमत्व-
 न्निष्पत्तिमायः ॥ १५ ॥

एवमुपोदातमभिधाय प्रसङ्गपश्चात्सवनीयहविषा होमस्य च प्रयोजनमभिधत्ते-स अत्पशुमालभत
 इत्यादि । ‘रसम्’ स्वाद रुचिमिष्यर्थः । मेव एति सारंदा. । तयो हेति । ‘तयो’ ‘एव’ रचिसारयोरेव
 विधाने छेतेऽस्य यजमानस्य पर्वतसकाशादाहता ओपधि ‘एव’ “देवो वै सोमो दिवि हि सोमः”-रसुक्तः
 सोम एव भवति । ‘एव’ इति विधेयसोमस्येधया उक्तिज्ञत्वम् ॥ १६ ॥

सुर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति । (न्ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मात्सुर्वेऽ-
रेन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥

(न्त्यु) अयं यत्पुरोडाशः । (शो) घानाः करम्भो दुष्यामिधेति भवति
या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निति ॥ १८ ॥

(ती) इदं वाऽअपूपमशित्वा कामयते । घानाः सादेयं करम्भमश्रीयां
दुष्यश्रीयामाशिक्षामश्रीयामिति ते सुर्वे कामा या यज्ञस्य देवतास्ताः
सुप्रीता असन्नित्युथ यदेषा प्रातःसवनुऽएव मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलसा
भवति नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

सर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मात्सर्वेऽरेन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥

अयं यत्-पुरोडाशः, घानाः, करम्भो, दुषि, आमिधेति भवति-या यज्ञस्य देवता-ताः
सुप्रीता असन्निति ॥ १८ ॥

इदं वा अपूपमशित्वा कामयते-घानाः सादेयम्, करम्भमश्रीयाम्, दुष्यश्रीयाम्, आमिधामश्री-
याम्-दुषि । ते सर्वे कामा-या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निति । अयं यदेषा प्रातः सवनुऽ
एव मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलसा भवति, नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

सवनीयानां हविषां होमकाले देवतानिरोपसम्भवमाह-सर्वे रेन्द्रा भवन्तीति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देव-
तेति । इन्द्रस्य प्राधान्यादित्यर्थः । अत एव सुप्रसन्न्याह्वाने-“ त्र्यधे सुप्रसन्न्याह्वयन् ”(शाम. तां. वा.)-
इत्येवमिन्द्र एवाहूयते ॥ १७ ॥

पुरोडाशादीनां नामानि कारणाह-अयं यत्पुरोडाशो घाना इत्यादि । ‘ याः यज्ञस्य ’ सवनीयपुरो-
डाशीः कर्तव्यस्य यज्ञस्य ‘ याः ’ देवता निर्वापकाले निर्दिष्टा इन्द्रादयः । ‘ ताः ’ ‘ सुप्रीताः ’ सुपु वृत्ताः
सन्निवृत्ति पुरोडाशादयो निरूप्यन्त इत्यर्थः । ‘ असन् ’ इति छेद् । “ छेदोऽसदौ ”-(पा. सू. १।४।९.४)
इत्यङ्गानाम् । “ इत्थं लीयः परसमैपदेयु ”-(पा. सू. ३।४।९७) इतीकारलोपः ॥ १८ ॥

उक्तानां पुरोडाशादीनां कामनानिरोपसम्भवमेव लक्ष्मिप्रतिपादनम्-इदं वा अपूपमशित्वेत्यादि ।
लोके यः कश्चिज्जनः ‘ इदम् ’ ‘ अपूपम् ’ गिष्टनिर्मितं मक्ष्यं मक्षयित्वा एव ‘ कामयते ’ । ‘ घानाः ’ वृष्ट-
यवस्ताः, ‘ सादेयम् ’, ‘ करम्भम् ’ आश्वमिधं मन्थम् ‘ अश्रीयाम् ’, सुश्रीयाम् । ‘ दुष्यश्रीयाम् ’ ‘ आमि-
धाम् ’ अश्रीयामिति । अतोऽत्रापि ‘ याः ’ ‘ यज्ञस्य ’ ‘ देवताः ’ ते सर्वेऽपि देवा एव बहूनि वस्तूनि कामयन्ते ।
अतस्तासां प्रीत्यर्थं पुरोडाशादिबहुहविर्निर्वास इत्यर्थः । प्रसन्नान्माष्यन्दिनसवने दृतीयसवने च पयस्याया
अमां सूचयितुं तत्कारणं पृच्छन्-अयं यदेषेत्यादि । ‘ एषां ’ हविषां मन्थे ‘ मैत्रावरुणी ’ आमिधा ‘ प्रातःसवनम्
एव ’ ‘ अवकलसा ’ युक्ता ‘ नेतरयोः ’ ‘ सवनयोः ’ इति यत् तद् ‘ अयं’तत्कारणं किमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(गी) गायत्री वै प्रातःसवनं ब्रह्मति । त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनथं सुवनं जुगती
तृतीयसवनं तद्वाऽअनेकाकिन्येव त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनथं सुवनं ब्रह्मति
गायत्र्या च ब्रह्मत्या आनेकाकिनी जुगती तृतीयसवनं गायत्र्योष्णिहककु-
भ्यामनुष्टुभा ॥ २० ॥

गायत्र्येवैकाकिनी प्रातःसवनं ब्रह्मति । सेताभ्यां पक्ष्मिभ्याथं स्तोत्र-
पङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च चत्वार्षान्यानि बहिष्पवमानं पञ्चमं पक्षपदा
पक्ष्मिः सैतया स्तोत्रपङ्क्त्याऽनेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं ब्रह्मति ॥ २१ ॥

(त्री) इन्द्रस्य पुरोडाशः । (शो) इर्योर्षानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै
दधि मित्रावरुणयोः पयस्या पक्षपदा पक्ष्मिः सैतया हविष्पङ्क्त्याऽनेका-

गायत्री वै प्रातःसवनं ब्रह्मति, त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनं सवनम्, जुगती तृतीयसवनम् । तद्वा अनेकाकि-
न्येव त्रिष्टुम्भाध्यन्दिनं सवनं ब्रह्मति-गायत्र्या च ब्रह्मत्या च अनेकाकिनी । जुगती तृतीयसवनम्-
गायत्र्योष्णिहककुभ्यामनुष्टुभा ॥ २० ॥

गायत्र्येवैकाकिनी प्रातःसवनं ब्रह्मति । सेताभ्यां पक्ष्मिभ्यां-स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च ।
चत्वार्षान्यानि, बहिष्पवमानं पञ्चमम् । पक्षपदा पक्ष्मिः । सैतया स्तोत्रपङ्क्त्याऽनेकाकिनी गायत्री
प्रातःसवनं ब्रह्मति ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशः, इर्योर्षानाः, पूष्णः करम्भः, सरस्वत्यै दधि, मित्रावरुणयोः पयस्या । पक्ष-

काणमाह-गायत्री वै प्रातःसवनमित्यादिना । तद्वा इत्यादि । ' तद् ' तत्र सवनेऽ त्रिष्टुप् ' अने-
काकिन्येव ' एकाकिनी, न मवतीत्यनेकाकिनी सहस्रमुक्तेरर्थः । कया अनेकाकिनी । ' गायत्र्या '
' ब्रह्मत्या ' चेति । तत्र माध्यन्दिने पवमाने-“ उवा ते जातमन्वसः”-(वा. सं. २१ । ११) (ऋ. सं.
७ । १ । १९) “ पुनात. सोमवारया-” ऋ. सं. ७ । १ । २५) “ प्रतुहवपरिकोशविमिव्य-” (ऋ. सं.
७ । १ । २१) एतेषां प्रथमां तृचाना क्रमेण गायत्रीवृहतीत्रिष्टुप्छन्दोयुक्तत्वात् । तथा जुगतीच्छन्दोऽपि तृतीयसवनं
गायत्र्यादिभिः ससहान सद् “ ब्रह्मति ” तत्र तृतीयसवने आर्भवापवमाने “ स्वादिष्ठया ” (वा. सं. २१ । २५)-
(ऋ. सं. १ । ७ । १९) इत्येव तृचो गायत्रीच्छन्दाः । “ पवस्वमपुमत्तमम् ” (ऋ. सं. ७ । १ ।
१७) “ इन्द्र सोम ” (ऋ. सं. ७ । ७ । १०) इत्येतौ कङ्कच्छन्दाः । “ पुरोमिती वो
अन्वसः ”-(ऋ. सं. ७ । १ । ११) इत्येषाऽनुष्टुप्छन्दा । ' गायत्री ' तु ' एकाकिनी ' असहाया
' एव ' प्राप्त सवन ' ' ब्रह्मति ' तत्र छन्दोऽन्तरस्थमिवावात् । ' सा ' एषा गायत्री ' स्तोत्र-
पङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च ' इति ' एताभ्यां पक्ष्मिभ्याम् ' ' अनेकाकिनी ' सती ' प्रातःसवनं ब्रह्मति '
इति पोथना । चत्वार्षान्यानि इत्यादिना स्तोत्रपक्ष्मिस्वरूपं प्रदर्शयति । स्तोत्रपक्ष्मिः । स्तोत्रपङ्क्त्या ।
काम् । पक्ष्मिच्छन्दः सम्बन्धित्वात्प्रत्ययसम्बन्धात् पक्ष्मिरेति व्यपदेशसिद्धेः ॥ २० ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाश इत्यादिना हविष्पक्ष्मिः प्रदर्शयति । ननु च “ सर्व एन्द्रा मवन्ति ” इति सक्ती-

किनी गायत्री प्रातःसवनं वहत्येतस्या एव पशुः सम्पदः कुमायप्रातः-
सवनं ऽपुवैषामैत्रावरुणी पयस्याऽवकलप्ता भवति नेतरयोः सवनयोः ॥२२॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-४ ॥ (२.५)

पदा पङ्क्तिः । सैतया हविष्पङ्क्त्यानेऽङ्गाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति-एतस्या एव पशुः सम्पदः
कुमाय । प्रातःसवनं ऽपुवैषामैत्रावरुणी पयस्याऽवकलप्ता भवति, नेतरयोः सवनयोः ॥ २२ ॥

पुरोडाशानामिन्द्र एव देवतेरयुक्तम् । तत्कथमत्र-“ इन्द्रस्य पुरोडाशः ” इत्यादिनेन्द्रादयो देवता निर्दिश्यन्त
इति । उच्यते-“सर्वं ईन्द्रा मवन्ति ” इत्यनेन होमकाले इन्द्रो देवतात्वेन विधीयते । “ इन्द्रस्य पुरोडाशः ”
इत्यादिना तु निर्वापकाले इन्द्रादयो देवता विधीयन्त इत्यविरोधः । यद्यपि निर्वापकाले वा देवता होमकालेऽपि
तथैव भवितव्यम् । तथाचत्र निर्वापकालीना देवता स्वकोवैर्विभिर्भिन्द्रेण विचिकिम्भितवतीतीन्द्र एव होमस्य
देवता । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते-“सोऽप्रवीन् सतद्ग्रेण द्वियमाणो ष्यलेशिषि । भिषज्यत मा इति । समभिनौ
धानामिरभिषज्यताम् । पूषा करम्भेण, भारती परिबाषेण, मित्रावरुणौ पयस्यया; तदाहुः-यदभिन्यां धानाः ।
पूषाः करम्भः । भारत्यै परिबाषः । मित्रावरुणयोः पयस्या । अथ कस्मादेतेषां देविषामिन्द्रमेव पजन्ति इति ।
एता ह्येन देवता इति भ्रूवात् । एतैर्विभिर्भिषज्यन्तस्मादिति ” (टी.शा. १११११) इति । होमकाले देवता-
पनपस्येपमैवावस्था । क्विद्रूप्येदेवतामैदात्तु शाखाभेदादुपपद्यते । उक्तमर्थं कारणमुपन्येस्योरसंहरति-इत्यस्या
एव पशुः सम्पदः कुमायेत्यादि । ‘ एतस्या एव ’ हविष्पङ्क्तेः ‘ सम्पदः ’ सम्पादनस्य ‘ क्वचन्य ’
काम इच्छा तत्सिद्धय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति व्रीह्यापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसतपयज्ञाक्षगमाध्ये
चतुर्थकाण्डे द्वितीयाम्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥४-२-५॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाक्षतुरो देयाद् विद्यार्तीयमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलायूक्ष्वौ स्वर्गगर्भं सप्तान्धीन् पञ्चसीरीद्विदशतस्लताधेनुमौवर्गभूसीः ।
रत्नोक्तां रत्नमवात्रिद्विपमदितरयो सायणिः तिह्रणाप्यौ न्यत्राणीदिशश्चक्रं प्रथितविधिमाहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलमभमणुलः स्वर्गजं वर्णमुक्षुयः कार्पासीय कृपावान् शुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लज्जजमकृणः शार्करं चाकृतेजा ख्वाहपो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसास्तिह्रणार्थः ॥२॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरामहाराजसाध्याज्यपुरोधेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसतपयज्ञाक्षगमाध्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥४-२॥

१-४६ संहितायामरकाण्डमन्त्रा एकादश पठयन्ते, ततो होमकृतश्रावणसमयतो जपनोयमन्त्रश्च । त इत्थं त्रयोदश मन्त्राः षष्ठ-
पथेऽभिन्नाह्नो अग्निःमयोऽग्नि-ऽपुष्यवहाधिकारोऽप्य वगैर्यद्वर्त्तयन्त्या निर्दिश्यन्ते ।

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

भक्षयित्वा समपहूताः स्म इत्युक्तवोत्तिष्ठति । पुरोडाशवृगलमादाय तद्यत्रैतदुपसत्रोऽच्छावाकोऽन्वाह तदस्मै पुरोडाशवृगलं पाणावावुषदाहाच्छावाक व्वदस्व अत्ते व्वाद्यमित्यहीयत वाऽअच्छावाकः ॥ १ ॥

(स्तु)तुमिन्द्राग्नीऽअनुसमतनुताम् । (ग्र) प्रजानां प्रजात्ये तस्मादैन्द्राग्नीऽच्छावाकः सु ऽएतेन च हविषा अदस्माऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावावुषात्येतेन चाप्येण अदेतदन्वाह तेनानुसमश्रुते ॥ २ ॥

ऋतुमहाः ।

भक्षयित्वा ' समपहूताः स्मः '—इत्युक्तवोत्तिष्ठति पुरोडाशवृगलमादाय । तद् यत्रैतदुपसत्रोऽच्छावाकोऽन्वाह—तदस्मै पुरोडाशवृगलं पाणावावुषदाह—' अच्छावाक । वदस्व—यत्ते वायम् ' इति । अहीयत वाऽअच्छावाकः ॥ १ ॥

तुमिन्द्राग्नीऽअनुसमतनुतां प्रजानां प्रजात्ये । तस्मादैन्द्राग्नीऽच्छावाकः ॥ एतेन च हविषा अदस्माऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावावुषाति, एतेन चाप्येण—अदेतदन्वाह—तेनानुसमश्रुते ॥ २ ॥

यस्य निःशक्तिं वेदा यो वेदेभ्योऽल्लिख जगत् । निर्ममे तमह वन्दे विद्यार्तीर्षमहेधरम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये शुक्रामन्व्यादिमहणादिक प्रयोगऋतमभिहितम्, अत्र तृतीयाध्याये सोमरोषमक्षणानन्तरमावि कर्तव्यमुदादिश्यते । तत्र तावदर्थ्युः सवनीयपुरोडाशकल्पमच्छावाकस्य पाणी प्रक्षिपेदिति विषये—भक्षयित्वेत्यादि । ' पुरोडाशवृगलं ' पुरोडाशस्य शकलम् ' आदाय ' ' समुपहूताः स्मः ' इत्युक्तवोत्तिष्ठेत् । सवनीयपुरोडाशमक्षणानन्तरे पुरोडाशस्य शकलमच्छावाकार्यं विज्ञानव्यम् । अत एव कात्यायन—“पुरोडाशाभ्यामैन्द्रवायवे प्रात्यनि परस्वा मैत्रावरुण आश्विने घाना。” (का. श्रौ. सू. १. २. ४७) इति। अत्र समुपहूता इत्येतदत्र सोमरोषमक्षणार्थे अनुज्ञाते प्रयुज्यते । तथा च सति सोमस्य वृक्षिहेतुत्वात्प्रयोगेण सोमरोषमक्षणानुज्ञानार्थेन त्वेषां सोमरोषमक्षणसूचनाम्नोर्हर्षप्रकटनं कृतं भवति । सोममक्षणस्य तुल्यार्थत्वं “ वायु जुषाणा सोमस्य वृष्यतु हिन्य मे गात्रा इतिव. ” इत्येवमादिनाऽप्राम्यन्ते । उच्यते च “ यत्र ' यस्मिन्प्रदेते ' उपसत्रोऽच्छावाकः ' ' तन् ' ' एतत् ' निगदस्वरूपमन्वाह । तत्र ' अस्मै ' अस्य अच्छावाकस्य ' पाणी ' पुरोडाशशकलं प्रक्षिपन् ' अच्छावाकः । ' वदस्व ' ' यत्ते वायम् ' इति न्यायित्वात् । पाणी पुरोडाशशकलप्रक्षेपस्य निगदानुवचनार्थस्य च सप्रैवस्य कारणमाह—अहीयत वाऽअच्छावाक इत्यादिना । मैत्रावरुणादीनां होत्रकाणां यागसमये अच्छावाकस्याभावात्तस्य. ' अहीयत ' रीनोऽपन्दिन्नोऽमूर्त्तः ॥ १ ॥

तम् अपन्दिन्नमच्छावाकम् ' इन्द्राग्नीं अनुसमतनुताम् ' तै. सह सयोज्याशासतु । तत्र सयोजनमिन्द्राग्निस्वन्वाहच्छावाकस्य मियुज्वले ' प्रजानां ' ' प्रजात्ये ' उत्पत्तौ भवति । ' तस्मात् ' ' अच्छावाकः ' ॥

१-पुरोडाशकल्पमादाय समुपहूताः स्म इत्युक्तवोत्तिष्ठति का. श्रौ. सू. १-२६० । २-अच्छावाकवेनत्यच्छावाकहाच्छावाकवदस्व वेत मायनिति । का. श्रौ. सू. १-२६१ ।

स वै सत्रेऽच्छावाकं । (कऽ) ऋतुग्रहेश्वरति तद्यत्सुत्रेऽच्छावाकं ऋतु-
ग्रहेश्वरति मिथुनं वाऽ अच्छावाकं ऽपेन्द्रामो ह्यच्छावाको ङी हीन्द्राङ्गी
द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननं सु ऽपत्स्मान्मिथुनात्प्रजननादृतूत्संवत्सरं
प्रजनयति ॥ ३ ॥

युद्धेव सत्रेऽच्छावाकं । (कऽ) ऋतुग्रहेश्वरति सुर्वं वाऽऋतुवः संवत्सरः
सुर्वमुवेतत्प्रजनयति तुस्मान्सुत्रेऽच्छावाकं ऋतुग्रहेश्वरति ॥ ४ ॥

तान्वै द्वादश गृहीयान् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तुस्मा-
द्द्वादश गृहीयादुथाऽपि त्रयोदश गृहीयादुस्ति त्रयोदशो मास इति द्वादश
स्त्वैव गृहीयादुपैव सम्पुन् ॥ ५ ॥

त वै सत्रेऽच्छावाके ऋतुग्रहेश्वरति । तद् यत्सत्रेऽच्छावाकं ऋतुग्रहेश्वरति । मिथुनं वाऽअच्छा-
वाकः । ऐन्द्रामो ह्यच्छावाकः । ङी हीन्द्राङ्गी । द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम् । स एतस्मान्मिथुनात्प्रजनना-
दृतूत्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ३ ॥

यद्देव सत्रेऽच्छावाके ऋतुग्रहेश्वरति । तर्ब वाऽऋतुवः संवत्सरः । सर्वमवेतत्प्रजनयति । तुस्मा-
त्सत्रेऽच्छावाकं ऋतुग्रहेश्वरति ॥ ४ ॥

तान्वै द्वादश गृहीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद्द्वादश गृहीयात् । अयोऽपि
त्रयोदश गृहीयात्—भास्ति त्रयोदशो मास इति । द्वादश त्वेव गृहीयाद्—एवैव सम्पत् ॥ ५ ॥

' ऐन्द्राम् । ' इन्द्राग्निदेवताकः । न केवलं वचनवर्तिगन्धाम् ; किन्तु ' यत् ' ' एतत्पुरोडाशाद्वाक्यं पागावाद्-
वाति । ' एतेन ' य' यदेतदच्छावाकः अग्निमित्यादिति गदस्वरूपमन्वाद् ' एतेन ' 'अप्येव' कर्त्तव्येदस्तासभ्यग्निना
निगदान्केन मन्त्रेण चैन्द्राम् । तस्मिन्निगदे " इन्द्राग्निम्यो सोमं बोधत " इति श्रवणमागवात् । पुरोडाश-
शकल धृत्वा इन्द्राग्निमिपादकस्य निगदस्यानुवचनात् पुरोडाशशकलपारणेनाप्येन्द्राम् । ' तैत् ' ऐन्द्राम्-
निगदानुवचनेन ' अनुमममुते ' पश्चात्पच्छिद्योऽपि पुनस्तीर्होषकैः सङ्गतो मकर्त्तव्यः ॥ २ ॥

अच्छावाकर्त्तव्यमास्यानन्तकालप्रमुखायां वागो विवर्ते—स वै सत्रेऽच्छावाक इत्यादि । ' यत्र ' इति
सदनस्य पागार्थत्वात् कुनगाः इत्यर्थः । विविनमृनुग्रहणकालं सर्वसरोत्पत्तिमाषमन्त्रेण प्रभवति—तद्यत्सत्रे-
ऽच्छावाक इत्यादि । स एतस्मादिति । ' तः ' अर्चयुः ' एतस्मात् ' ' प्रजननात् ' ' प्रजोपत्तिनाभनाच्छा-
वाकत्वात् ' मिथुनात् ' ' ऋतून् ' ' मन्त्रं ' इत्यादि । इत्यादि वा संवत्सरमुत्पादितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुनरपि तमेव यान् सर्वोत्पत्तिनुत्वेन प्रसप्तमि—यद्देव सत्रेऽच्छावाक इत्यादि । सर्वं वा ऋतुवः
संवत्सर इति । ऋतुवःस्य नवनरस्य सर्वोत्पत्तिमित्यकारणत्वात्सर्वानुवचनम् ॥ ४ ॥

" ऋतुग्रहेश्वरति " इति मङ्गल्यदिगेनानुपादानेन सामान्येन विज्ञानात्प्रमुखायां मङ्गल्यविशेष विवर्ते—तान्वै
द्वादश गृहीयादित्यादि । द्वादश वै मासा इति । ऋतुमहीनामृतूत्संवत्सरस्य । तस्मैव मन्त्रावयवभूतमास-

१-ऋतुग्रहेश्वरतो द्वादशपादुपमासमङ्गल्योऽपि मन्त्रे त्वेति द्वादश शतवचनम् । चत इति द्विवचनेनदेवताव्यतिरिक्तत्वात् ।
इतिहासादिनि शिष्यो वचनम् । द्वादशमङ्गल्य द्वादशमनुत्पत्तिसर्वोत्पत्तिम् । ननु तद्वचनेनकेन कः । भाष्येनैव पूर्वः
पूर्वो मन्त्रः । इति इतराः शक्तिवचनम् । का. शौ. सू. १ । २०—२०१ ।

(द्रो) द्रोणकलशाद्गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः तुऽएतस्मात्प्रजापतेर्ऋतून्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥

(त्यु) उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तो येऽउभयतोमुखे तुस्माद्युमनन्तुः संवत्सरः परिप्लवते तं गृहीत्वा न सादयति तुस्मादयमुसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥

द्रोणकलशाद् गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः । स एतस्मात्प्रजापतेर्ऋतून्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥

उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तो-येऽउभयतोमुखे । तस्माद्युमनन्तुः संवत्सरः परिप्लवते । तं गृहीत्वा न सादयति । तस्मादयमुसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥

गतद्वादशात्तद्द्वैतेषां प्रहणां युज्यत इत्यर्थः । अत्रैव पश्चान्तरं तोपपच्छिकमाह-अयो ऋषीति । ' अयो ' ऋषि ' इत्ययं निपातसमुदायः पञ्चमन्तरं । ' प्रयोदशः ' ऋषिको मासः ' अस्ति ' इति हेतोः ' प्रयोदश ' प्रहन् ' गृहीत्वात् । ऋषिक्रमात्तन्मन्त्रमप्यत्र दर्शितम्-“ असङ्क्रान्तानेकवर्षे द्वौ वेत्सतर्था भादितः । सममासो द्विसङ्क्रान्तः स चार्षस्यसङ्क्रान्तः ॥ ” इति । पूर्वमभिहितो द्वादशपत्र एवानुष्ठेय इत्याह-द्वादश स्वे-स्यादि । यदेतद् द्वादशानां प्रहणम् ' एषेव ' मयत् ' सम्पत्तिः एवातन्वित्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः-पात्रमासपत्रे वाचाभिरप्य भवति, सौमनासपत्रे तु मेघादिराशीनां द्वादशालाद्वादशैव मासा इति तत्रैवाधिको मासोऽन्तर्भवतीति द्वादशपत्र एव पर्याप्त इति, एव च पञ्चो द्वादशमन्त्रेणैव नियम्यते । प्रयोदशमपि प्रद्वित्पदीच्छेत्तदा प्रयोदशमपि गृहीयादेव । अनेनैवाभिप्रायेण कात्यायनेन सूत्रितम्-“ प्रयोदश गृहीयादिच्छत् ” (का. ब्री. सू. ९ । १८१) इति ॥ ६ ॥

सुषमप्रहणानन्तरं धारणां विरक्तत्वाद्दुक्तसङ्ख्याकारणप्रहणम्-द्रोणकलशाद्गृह्णातीति । अत्राण्यहाणां द्रोणकलशाद्प्रहणमापन्नम्वेन सूत्रितम्-“ द्रोणकलशाद्धारणा प्रहा. परिप्लवनेवा गृह्यन्ते ”-इति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलश इति । ' प्रजापतिः ' समस्तस्य अगतः कारणम् । द्रोणकलशमपि सर्वेषां प्रहणां कारणम्, तदा एव तेषां प्रहणात् । तस्माद् ' द्रोणकलशः ' प्रजापतिरुच्यते । अतः प्रजापत्यारम्भकारणं ' द्रोणकलशात् ' कतु-प्रहणां प्रहणे प्रजापतेः सकाशादेवर्चात्मकः ' संवत्सरम् ' उत्पादितवान्भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रहणकारणे पात्रे उभयतोमुखे भवत इत्याह-उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णातीति । उभयतोमुखत्वस्य प्रयोजनमाह-कुतस्तयोरन्त इत्यादि । कतुप्रहणपात्रयोरेकमथतोमुखत्वे प्रथममाहुरप्रयानसानस्यानावाद्युप्रहणमकः ' संवत्सरः ' ऋषि ' अन्तः ' अन्वतानः सन् पर्यावर्तते । प्रहणानन्तरं प्रहृतं प्राप्तं उरे सादनं निवेशति-तं गृहीत्वा न सादयतीति । तस्मादिति । ' तस्मात् ' अमद्दनाद् ' अय ' ' संवत्सरः ' यस्यतः ' अविर्ता भवति ॥ ७ ॥

(रो)नानुवाक्यामुन्वाह । इयति वाऽअनुवाक्ययाऽऽगतो ह्येवापृमृषुर्षदि
 दिवा युदि नक्तं नानु वृषदकरोति नेदतूनपवृणजाऽऽइति सुहेव प्रथमो ग्रहो
 गृहीतः सहोत्तमाविदुमेवैतत्सुर्व्वं^१ संवत्सरेण परिगृहीतस्तदिदं^२ सु-
 र्व्वं^३ संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥

नानुवाक्यामुन्वाह । इयति वाऽअनुवाक्यया । आगतो होवापृमृषुः । यदि दिवा । यदि नक्तम् ।
 नानु वृषद करोति—नेदतूनपवृणजाऽइति । सदैव प्रथमो ग्रहो गृहीतः । सहोत्तमो । इदमेवैतत्सर्व्वं
 संवत्सरेण परिगृहीतः । तदिदं सर्व्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥

ग्रहणावसरे कर्तव्यामनुवाक्यां सोपराच्छिदं निवेधति—नानुवाक्यामित्यादि । अनुवाक्याऽनुवचनं हविः-
 स्वीकाराय देवताह्वानार्थं भवति, प्रकृतग्रहणां तु देवता ऋत्वात्मिका, 'ऋतुः' च 'यदि' 'दिवा' 'यदि'
 वा 'नक्तं' भवति; तदा सर्व्वदा 'अग्रतः' 'एव' । ऋत्वात्तद्भूतस्याहोरात्रस्याभावात् । तस्मात्तदाह्वाना-
 र्थम् 'अनुवाक्या' अनुवाचनीयं न करणीयमित्यर्थः ।

सर्व्वेषु ग्रहेषु वृषदकारानन्तरं "सोमस्याग्नेर्वीहो वीषद्"—इत्यनेन पुनरपि स्विष्टकृद्दयं हविःशेषो ह्यपते
 सोऽनुवचदकारः; तन्न प्रसन्नं निवेधति—नानु वृषद करोतीत्यादि । अनुवचदकारस्याकरणे अपमभिप्रायः 'नेदन्-
 नपवृणजे' अपवर्जयानीति । अनुवचदकारे कृते देवतान्तरस्य स्विष्टकृतोऽग्नेः स्वीकारात् प्रकृता ऋत्वात्मिका
 देवताः परित्यक्ताः स्युः, तथा मा भूदिति । अथवा अनुवचदकारस्य यागावसानरूपत्वापरिभ्रूनामप्यवसानं
 स्यात्, अतस्मात्मा भूदिति नानुवचदकार इवादित्यर्थः । प्रथमद्वितीयपरेकादशसप्तदशसोमेभ सह ग्रहणं विधत्ते—
 सहैवेत्यादि । द्वितीयमपि प्रथमतन्निर्कर्त्तुं प्रथमत्वमुपकर्षते, तथेकादशस्याप्युत्तमत्वम् । अनेन प्रथमोत्त-
 मानां सहग्रहणविधानेनैव मध्यपानिनां ग्रहणार्थं पर्यायेण ग्रहणमित्यवसीयते । सहग्रहणस्य कारणमाह—इदमेवै-
 तादित्यादि । तदेतेन सहग्रहणेन अन्वयुप्रतिप्रस्थातारौ 'इदमेव' 'सर्व्वं' जगत् संवत्सरेण 'परिगृहीतः'
 'परितो गृहीतः' । 'तन्' तस्मात् 'इद सर्व्वम्' 'संवत्सरेण' 'परिगृहीतम्' परितो व्याप्तं दृश्यते ।
 यत एव सर्व्वं संवत्सरेण परिगृहीतं परितो व्याप्तं दृश्यते, तस्मात्तद्विषये आदावन्ते च सह गृहीयतामित्यर्थः ।

ननु चानु संवत्सरग्रहणं संवत्सरेण सर्व्वस्य परिग्रहणे हेतुत्वेनोपन्यस्तम्, तथा परिग्रहणमपि सहग्रहणस्य
 हेतुत्वेनोपन्यस्तमित्यन्यान्याग्रपणार्थिरोध इति चेत्, न । कारकज्ञापकयोर्हेतुहेतुमद्भाववैपरीत्यमनुबलमेव न तु प्रति-
 बलम्, यथा धूमस्माग्निः कारकहेतुः, अग्नेश्च धूमो ज्ञापकहेतोरिति । तद्वन्त्रापि अज्ञोः सहग्रहणं कारकहेतुः,
 संवत्सरेण जगत. परिग्रहणं ज्ञापकहेतुरित्यविरोधः । एवमेनादृशेषु विषयेषु सर्व्वत्रागन्तव्यम् ॥ ८ ॥

१-यद्वाचं कृत्यावतः "ऋतुमहा द्विदेवन्वा च न पालीनग्रहाः । अग्रदित्यवृषावित्रा एते ऋतुवचदृशदाः ॥" इति ।
 २-पुनरप्यप्रमो गृहीतं वृषदो च श्वत्वात्तम् । मध्ये प्रचरणं च सर्व्वेषाम् । का. श्रौ. सू. ५ । २०३ ।

(तद्धि) निरेवान्यतरः क्रामति । प्रान्यतरः पद्यते तुस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्त्युय युद्धुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पूयगु द्वेवेमे मासाऽईयुस्तस्माच्चिरेवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते ॥ ९ ॥

तौ वाऽऋतुनेति पद प्रचरतः । (स्तु) तुद्देवा अहरसृजन्तऽर्तुभिर्इति चतुस्तद्वात्रिमसृजन्त स अद्देतावदेवाभविष्यद्वात्रिर्द्देवाभविष्यन्ते व्यवस्त्यत् ॥ १० ॥

(तौ) तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्भिश्चरतः । (स्तु) तुद्देवाः परस्तादहरवदुःस्तस्मादिदमव्याहरउय रात्रिउय श्रोऽहर्भविता ॥ ११ ॥

निरेवान्यतरः क्रामति, प्रान्यतरः पद्यते । तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्ति । अय युद्धुभौ वा सह निष्क्रामेताम्, उभौ वा सह प्रपद्येयाताम्—पूयगु द्वेवेमे मासा ईयुः । तस्माच्चिरेवान्यतरः क्रामति, प्रान्यतरः पद्यते ॥ ९ ॥

तौ वाऽऋतुनेति पद प्रचरतः । तद् देवा अहरसृजन्त । ऋतुभिर्इति चतुः । तद्वात्रिमसृजन्त । स अद्देतावदेवाभविष्यद्—रात्रिर्द्देवाभविष्यन्त व्यवस्त्यत् ॥ १० ॥

तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्भिश्चरतः । तद् देवाः परस्तादहरवदुः । तस्मात् इदम् अघाहः । अय रात्रिः, अय श्रोऽहर्भविता ॥ ११ ॥

अन्वर्षुप्रतिप्रस्थात्रोर्निष्क्रमण प्रवेशश्च पर्यायेण कर्तव्यात्त्रिणाद—निरेवान्यतरः क्रामतीत्यादि । 'अन्व-रः' 'निष्क्रामति' 'अन्यतरश्च प्रपद्यते' प्रविशति । तस्मादिदिति । यत् एव पर्यायेण कृतमहण निष्क्रमणं प्रवेशश्च सम्पन्नति, 'तस्मात्' 'तदात्मका' 'मासाः' 'अपि' 'अन्वञ्च' 'अनु पर्यायेणाञ्चन्ति' 'गच्छन्तीत्यन्वञ्चः' तादृशा भवन्ति । विपक्षे वाच प्रदक्षोत्तमेन निष्क्रमणप्रवेशप्रकार उच्यति—युद्धुभौ वा सह निष्क्रामेतामित्यादि । पूयगु द्वेवेति । 'इमे' 'मासा' 'पूयगोव' 'ईयु' । परस्परमसन्वद्धा 'एव' मयेपुरित्पर्य, ॥९॥

प्रागाकाले अन्वर्षुप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रानुत्पादयन्महोरात्रसृष्टिहेतुत्वेन तान् प्ररंशति—तौ वा ऋतुनेत्यादि । 'तौ' अन्वर्षुप्रतिप्रस्थात्रोर् 'ऋतुना' प्रैष्येति 'षट्' कृत्वः प्रचरत । अय एव नैजिरीयके श्रुयते—'ऋतुना प्रैष्येति षट्कृत्व आह'—(तं. म. १।१।२।२) इति । अत्र प्रथमनृतीयपदमेव अन्वर्षुः प्रचरेत्, द्वितीयचतुर्थपेशु प्रतिप्रस्थात्रा प्रचरेदित्येवं षट्कृत्वः प्रचरणम् । 'तद्' 'तेन' ऋतुना प्रैष्येत्यनेन च षट्कृत्व प्रचरणेन 'देवा' 'अहःसृष्टि' कृत्वन्त । पुनश्च 'ऋतुभिः' प्रैष्येत्यनेन चतुर्वारं प्रचरतः । अथपि नक्षत्रमन्त्रोत्पत्त्युः, अष्टमदशमयोः प्रतिप्रस्थात्रा । तेन रात्रिर्इति कृतवन्तः । 'एतावदेव' ऋतुभिर्इति चतुर्वारं प्रचरणान्तमेव यदि 'अमविष्यत्' तदा 'रात्रिः', 'एव' 'अमविष्यत्' । तथा च 'रात्रिः' ।

१-निष्क्रामेताः प्रतिप्रस्थात्र । यत्-यत्-प्रतिप्रस्थात्राऽऽन्वञ्चन्त । का० मी० सू० ९।२०५, २०५ । २-ऋतुनेति षट्कृत्वः । का० मी० सू० १।१।२०८ ।

(न) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्येवाध्व-
र्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातेत्तावेव व्यासन्तिकौ
स यद्बसन्तऽओषधयो जायन्ते व्वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हेतो मधुश्च
माधवश्च ॥ १४ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । शुक्राय त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतो-
ऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातेत्तावेव श्रेष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेनो
हेतो शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । नभसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातेत्तावेव वार्षिकामृतो वै दिवो वर्पति तेनो
हेतो नभश्च नभस्यश्च ॥ १६ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इत्ये-
वाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इति प्रति-
प्रस्थाता । एतावेव वासन्तिकौ । स यद्बसन्तऽओषधयो जायन्ते, वनस्पतयः पच्यन्ते । तेनो हेतो
मधुश्च माधवश्च ॥ १४ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उप-
यामगृहीतोऽसि शुचये त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०)—इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव श्रेष्मौ ।
स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति—तेनो हेतो शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा ”—(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उप-

इत्यमुद्राहाणा हौमरालमहृषाविद्योवादिस्मृषिषावेदानीं प्रथमदिनायप्रहयो. कर्तुमन्त्रविशिष्टं प्रहण विषत्ते-
अथातो गृह्णात्येवैत्यादि (का. श्रौ. सू. ९ । २७०—२७२) । मधुमाधवाविति श्वश्वैश्चाखौ, मधुप्रहाणा
चन्द्रायो मासाः देवता । तस्माद्धतुप्रहवान्मधुमाधवमासास्यं गृह्णातीति मन्त्रार्थः । एवमुचरन्नापि ।

चित्रशैशाखयोर्मधुमाधवनामवेद्यथासि दर्शयति—एतावेवेति । ‘ एतो ’ उक्तौ मामौ ‘ वासन्तिकौ ’ । “ वसन्तः च ”
(पा. सू. ४ । ३ । २०) इति ठक् प्र-पथः । ‘ वसन्ते ’ च ‘ ओषधयः ’ माधुर्यसहेतुभूता जायन्ते ।
‘ वनस्पतयः ’ च ‘ पच्यन्ते ’ स्वत एव परिपक्वा भवन्ति । कर्मकर्तारि रूपम् (पा. सू. ३ । १ । ८७) ।
परिपक्वे च माधुर्यसौषधेदशमोषोष्णा भवन्ति । तस्मात्तस्मन्वी मासो ‘ मधुः ’ । ‘ माधवः ’ इति । मधु-
रेव माधव इति स्वारधिकोऽणु प्रत्ययः । अथवा मधुमाम्स्याय माधव इति—“ तम्येदन् ”—(पा. सू. ४ । ३ ।
१२०) इत्यणु । मधुमासानन्तरमर्षिप्रार्थः ॥ १४ ॥

यथोक्तगुणविशिष्टं तूर्नायचतुर्थयोर्बलिष्ठं विषत्ते—उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । एतावेवेति । ‘ एतावेव ’
मामौ ‘ श्रेष्मौ ’ प्रथमर्षुमन्त्रविनौ । एतयोर्मसियोः सुषोऽपि ‘ वलिष्ठम् ’ अत्यन्तं ‘ तपति ’ शोचते यतः,
तस्मादेतयोः ‘ शुक्रः ’ ‘ शुचिः ’ इति नामधेयम् ॥ १५ ॥

पञ्चमवष्टयोर्बलिष्ठं विषत्ते—उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । एतावेवेत्यादि । वार्षिकामृतेति । “ वर्षाम्यदहू ”—

(श्रौ) उपयामगृहीतोऽसि । (सी) इषे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतो-
ऽस्यूर्जे त्वेति प्रतिप्रस्थ्यातेत्तावेव शारदो स युच्छराध्वर्युसऽओपधयः पच्यन्ते
तेनो हेताविपश्चोर्जश्च ॥ १७ ॥

(श्रौ) उपयामगृहीतोऽसि । सुहसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
सहस्राय त्वेति प्रतिप्रस्थ्यातेत्तावेव हेमन्तिको स युद्धेमन्तु इमाः प्रजाः
सुहसेव म्यं वृशमुपनयते तेनो हेतो सुहश्च सहस्यश्च ॥ १८ ॥

(श्रौ) उपयामगृहीतोऽसि । तपसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थ्यातेत्तावेव शैशिरो स युर्दतुयोर्जलिष्ठं श्यायति
तेनो हेतो तपश्च तपस्यश्च ॥ १९ ॥

यामगृहीतोऽसि नमस्याय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव
वार्षिकी, अमुनो वै दिवो वर्षति-तेनो हेतो नमश्च नमस्यश्च ॥ १६ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि इषे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति ।
“ उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव शारदो ।
स युच्छराध्वर्युसऽओपधयः पच्यन्ते-तेनो हेताविपश्चोर्जश्च ॥ १७ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति ।
“ उपयामगृहीतोऽसि सहस्राय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एता-
वेव हेमन्तिको । स युद्धेमन्तु इमाः प्रजाः सुहसेव म्यं वृशमुपनयते-तेनो हेतो सुहश्च सहस्यश्च ॥ १८ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) । इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति ।

(पा. सू. ४ । ३ । १८)-इति ठक् प्रथयः । अनयोर्मानयोः ‘ अमुन. ’ ‘ दिवः ’ नमसः सहाशार्द
‘ वर्षति ’, ‘ तेन ’ मातावति नमोनम्याविति व्यपदिश्यते । नमस्य इति । नमोऽमानन्तरं मवतीति
नमसः । “ मये छन्दमि ”-(पा. सू. ४ । ४ । ११०)-इति थक् । अथवा “ वसुशन्दास्कार्ये षट्
वक्तव्यः ” इत्यत्र वसुशब्दस्य मन्त्रार्थानामुक्तशुणार्थत्वात्स्वार्थिको षट्प्रथयः । एव सत्यम्भाष्य इत्यत्रा-
प्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

सप्तमाश्रमयोर्ग्रहणं विधत्ते-उपयामगृहीतोऽसि त्वेति । उर्जसान्द्वीवार्षिकपनम्-ओपधयः पच्यन्ते
इति अनेनाश्रमयोर्विधिः सूच्यते । दुर्जनं तदस्मिन्नस्मिन्ति श्वः । उर्कशन्दाभिधयोऽन्नमध्यास्मिन्नस्मिन्तुर्जः । मन्-
वर्षीयोऽकारप्रथयः । ग्रहणमन्त्रयोः ‘ श्वे ’ ‘ उर्जे ’ इति यश्चतुर्थ्यन्तनिर्देशः, स तु निमित्तनिमित्तिकप्रदेशवि-
वक्षार्या मन्वर्षीयाकारप्रथयामावाहुःपचते ॥ १७ ॥

नमसदाश्रमयोर्ग्रहणं विधत्ते-उपयामगृहीतोऽसि सहस्र इत्यादि । हेमन्तिकोऽसि । “ हेमन्ताह ”-(ए. सू. ४ । ३ । ११) इति छन्दमि ठक्प्रथयः । स्ववृशमुपनयत इति । स्वर्ज्यं वृशम् स्ववृशं नयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकादशश्रमयोर्ग्रहणं विधत्ते-उपयामगृहीतोऽसि तपस इत्यादि । श्यायतीति । ‘ श्यायति ’
तपति ध्रुप्यनोत्यर्थः ॥ १९ ॥

(श्रौ) उपयानुगृहीतोऽसि । (त्यथै) अथैहसस्पतये त्वेति त्रयोदशं
 ग्रहं गृह्णाति यदि त्रयोदशं गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे सस्रंश्व-
 नुवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे सस्रंश्वनुवनयत्याहरति भक्षम् ॥ २० ॥

(मु) अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण । (षे) ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति
 तद्यदभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति न वाऽऋतुग्रहणामनुवपदकुर्वन्त्ये-
 तुभ्यो द्वाऽऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्यैन्द्राग्रेऽनुवपदकृता
 भवन्ति ॥ २१ ॥

बुधैवेन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सुर्वं त्रुऽइदं श्राजीजनयु ऋतुग्रहानुग्रहीत्सु
 इदथ सुर्वं प्रजनस्येदुमेवेतत्सुर्वं प्राप्नोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिदथै

“ उपयामगृहीतोऽसि तपस्याए त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एकावेव
 शीशिर्वा । स पदेवपोर्बलिहं श्यायति-नेतो ह्येतौ तपस्य उपस्यथ ॥ १९ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि अहसस्पतये त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३०) इति त्रयोदशं
 ग्रहं गृह्णाति-पदि त्रयोदशं गृह्णीयात् । अथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे भक्षयवदयति । अध्वर्युर्वा
 प्रतिप्रस्थातः पात्रे संश्ववमवनयति । आहरति भक्षम् ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । तद् बुधभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं
 गृह्णाति । न वाऽऋतुग्रहणामनुवपदकुर्यात् । एतेभ्यो वाऽऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तदस्यैन्द्राग्रे-
 नैवानुवपदकृता भवन्ति ॥ २१ ॥

पुधैवेन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सुर्वं त्रुऽइदं श्राजीजनयु-ए ऋतुग्रहानुग्रहीत् । स इदं सर्वं प्रजनस्ये-

प्रयोजनप्रहयत्रे मन्त्रम्-ह-उपयामगृहीतोऽस्येहसस्पतये त्वेति (वा. श्रौ. सू. ९ । २८१) इति
 नन्तरमध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थातुर्वा पात्रे भक्षयवदयति-अथ प्रतिप्रस्थातेति (वा. श्रौ. सू. ९ । २८२) । सन्ध-
 योपराहृति-भक्षयति । यस्मिन् 'पात्रे' शेषोऽन्वयेते मन्त्र-नन्तरं शेषं सः प्रप्राहरत्यर्थम् ॥ २० ॥

महाहरणानन्तरमिन्द्राग्रस्य भक्षं विधत्ते-अथ प्रतिप्रस्थातेति । अभक्षितेनेति । पात्रगमन्य सोमशेष-
 स्वामशितवात्सामानमशितमि-युवकम् । अमशितपात्रेऽन्वयेते वाऽऋतुग्रह-उपयामगृह-उपयामगृह-उपयामगृह-
 अनुवपदस्ये इति अनुवपदस्येऽपि इति । तेषां अनुवपदस्ये इति । “ अनु वद करोति, सेदन्तर-
 एणैव ” (वा. श्रौ. सू. ९ । १ । १८) इति । नन्तरं यद्यपि सन्धयित्वा अनुवपत् । ऐन्द्राग्रेन ऐन्द्राग्र-
 म्भक्षयानुवपदस्येऽपि अनुवपदकृता भवन्ति इति । ‘ एतेभ्यः ’ ऋतुभ्यः ‘ ऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहोष्यन् भवति ’
 तपस्यैन्द्राग्रेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति ॥ २१ ॥

ऐन्द्राग्रस्य भक्षं प्रयोजनप्रहयत्रे मन्त्रम्-ह-उपयामगृहीतोऽस्येहसस्पतये त्वेति । ‘ वः ’ अध्वर्युः ‘ अनु-

सुर्व प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविभे हि द्यावापृथिवी
प्राणोदानावनुयोर्द्वादधुं सुर्व प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

युद्धेन्द्राग्रं युद्धं गृह्णाति । सुर्व वाऽइदं प्राजीजनद्य ऽऋतुप्रदानप्रहोत्सु
इदधुं सुर्व प्रजनुस्वास्मिद्युवैतत्सुर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति त्राविमाव-
स्मिन्सुर्वस्मिन्प्राणोदानौ हितौ ॥ २३ ॥

(ताव) अयातो गृह्णात्येव । (वु) इन्द्राग्नीऽऽगत्य सुतं गीर्भिर्नभो
ववुरेण्यम् ॥ अस्य पातं पियेषित्वा ॥ सपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेषु
ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

दमेवैतत्सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति । तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितम् । इन्द्राग्नी हि प्राणो-
दानौ । इमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानौ । अनयोर्द्वादधुं सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

युद्धेन्द्राग्रं प्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनत्-य ऋतुप्रदानप्रहोत्सु । स इदं सर्वं प्रजन-
य्यास्मिन्नेवैतत्सर्वंस्मिन्प्राणोदानौ दधाति । ताविनावास्मिन्त्ववैतत्सुर्वं प्राणोदानौ हितौ ॥ २३ ॥

अयातो गृह्णात्येव—“इन्द्राग्नीऽऽगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं पिये-
षित्वा”-(वा. सं. ७।३१) इति । “सपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां-त्वा”-(वा. सं. ७।३१)
इति सादयति । इन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

प्रदानप्रहोत्सु । ‘सः’ इदम् । ‘मर्धम्’ ‘प्राजीजनत्’ उदयप्रदन् । ऋतुप्रदानं इत्यत्र ऋतुप्रदानप्रहोत्सु
प्रतिष्ठितम् । “सर्वमेवैतत्प्रजनयति”-इदं सर्वं प्रजनयन् । “ऋतु” इन्द्राग्रप्रहोत्सु प्रदानप्रहोत्सुः प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मादिदानीमिति प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितं वक्षते ॥

ननु कथं प्राणोदानयोर्द्वादधुं प्रतिष्ठितम् । नात्र प्राणोदानसम्बन्धं प्राणोदानयोः विवक्षितौ । किन्तु
इन्द्राग्नीन्द्राग्निदत्ता मरुचत् द्यावापृथिवीन्द्राग्निदत् । द्यावापृथिवीन्द्राग्नेः सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मादिन्द्राग्रस्य
प्रहोत्सु द्यावापृथिवीः कृत्वाऽऽगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् ॥ २३ ॥

इन्द्राग्नीन्द्राग्रं प्रहं प्रकाशयति प्रजनयति—युद्धेन्द्राग्नीन्द्राग्निदत् । ताविनावास्मिन्त्ववैतत्सुर्वं प्राणो-
दानौ दधाति । तस्मादिन्द्राग्रस्य प्रहोत्सु द्यावापृथिवीः कृत्वाऽऽगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं पिये-
षित्वा”-(वा. सं. ७।३१) इति । “सपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां-त्वा”-(वा. सं. ७।३१)
इति सादयति । इन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

विहितं प्रदानप्रहोत्सु सर्वं विहितं—अयातो गृह्णात्येन्द्राग्नीन्द्राग्निदत् । हे इन्द्राग्नी ! ‘सुतम्’
कनिष्ठानम् । ‘गीर्भिः’ स्तुतिरूपान्तिर्वाग्भिः ‘वरेण्यम्’ वरणीयम् । ‘नभः’ तुल्योन्नतमण्डलम् । ननु इव
आदित्यस्य (निर. २।४।२) गीर्भिर्वरेण्यमिदं नोयं प्रति ‘आगतम्’ आगतम् । “वहुं
उद्धमि”-(पा. सू. ६।१।२६) इति विकरणस्य लृङ् । आगतं च ‘विता’ कन्मदीयता

१-२२ मन्त्र इन्द्राग्नीन्द्राग्नेः विहितः । वरुं तु अर्द्धवर्णस्य महो विवक्षिते तदा “वासास्ये अग्निदत्तये” इत्यदिन्द्रा-
ग्रप्रहोत्सुता वरेण्यता कथयति ।

(त्पु) अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सुर्व्वं वाऽऽहृदं प्राजीजनद्य ऽऋतु-
ग्रहानुग्रहीत्स युद्धैतुवदेवाभविष्यद्यावत्यो देवाग्ने प्रजाः सृष्टास्तुवावत्यो
हेवाभविष्यन्न प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥

(त्ना) अथ युद्धैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । (ती) इदुमेवैतत्सुर्व्वमिमाः प्रजा यथायथं
व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्ते प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष
वे शुक्रो य एष तुपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तस्माच्छुक्र-
पात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येष । (वी) ओमासश्वर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत ।

वैश्वदेवग्रहः ।

अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽहृदं प्राजीजनत्-य ऋतुग्रहानुग्रहीत् । स यद्देतावदेवा-
भविष्यत्-यावत्यो देवाग्ने प्रजाः सृष्टाः-तावत्यो हेवाभविष्यन् । न प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥

अथ यद्द्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति-इदमेवैतत्सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति । तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्तन् प्रजायन्ते । शुक्रपात्रेण गृह्णाति । एष वै शुक्रो, य एष तपति । तस्य ये रश्मयः-
ते विश्वेदेवाः । तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥

अथातो गृह्णात्येष-“ ओमासश्वर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत । दाश्वतो दाशुपः

सुदपा ' श्विता ' (पा. सू. ७ । १ । २९) । अन्वेरितौ प्रार्थितौ युवात् ' अस्व ' सोमन्ध ' पातम् '
सोम पिबतम् । अजापि विकरणस्य लृङ् (पा. सू. ६ । ४ । २९) । हे सोम । उपयामेन दाशुपात्रेण
गृह्णातोऽपि । त्वाम् ' इन्द्राग्नि-शाम् ' गृह्णातीति शेषः । गृह्णातस्य सोमसस्य समन्त्रं खरे सादन विधत्ते-
एष ते योनिगिम्पादि । इन्द्राग्निभ्यां हीति । इन्द्राग्नी आगमिन्पादिनेन्द्रामन्धं गृह्णातवादेव ते योनि-
रिन्द्राग्निन्वामिन्पिनेन सादन युज्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ऐन्द्राग्रप्रहस्य प्रहणानन्तर वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहण सार्थवाद विधत्ते-अथ वैश्वदेवं गृह्णातीत्यादि । स यद्दे-
तावदिति । ' प्तावद् ' ऋतुग्रहणान्तमेव, यदि ' व्यभिष्यन् ' तदा ' अग्ने ' पूर्वं ' यावत् ' ' प्रजाः ' ' सृष्टाः ',
' तावत्यः ' एवाभविष्यन् ' न ' तु परम् ' प्राजनिष्यन्त ' ॥ २५ ॥

अथ वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणेन ' इदमेव ' ' सर्वम् ' ' यथायथम् ' यथात्मम् ' व्यवसृजति ' विशेषेण प्रजा
वत्पादपति । वैश्वदेवस्य सर्वदेवत्वत्सर्वप्रजासृष्टिहेतुत्वम् । तस्मादिमाः प्रजा पुनरभ्यावृत्त्युत्पद्यन्ते ॥

विहिते ग्रहणे साधनतया शुक्रपात्रं विधत्ते-शुक्रपात्रेण गृह्णातीत्यादि । " एष वै शुक्रः " इत्यादिक
निगम्याख्यानम् ॥ २६ ॥

ग्रहणानुवादेन मन्त्र विधत्ते-अथातो गृह्णात्येष ओमासश्वर्षणीधृत इति ; मन्त्रस्यायमर्थः-

१-वैश्वदेवग्रहे विकल्पेन प्रयोग्यौ द्वौ मन्त्रौ कर्तव्यावाक्यभावेन । इदं तु ब्राह्मणे सर्वत्रैक एवमन्त्रो न द्वितीयः । स च मन्त्रः
' श्वेदे देवस्य आगत ' इत्येवमादिर्दृष्टव्यः । २-नक्षत्रकृतानिवासात् इत्यादि श्वेदेव गृह्णाति । शुक्रपात्रेण इति इन्द्राग्नि-
वैश्वदेव इति । १ । २०२ । १०२ ।

दाशुपुंसो दाशुपः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽडुति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं
देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-५ ॥ (३. १.)

गृणाति ह वाऽएतद्धोता यच्छुंसति । तुस्माऽएतद्गणते प्रत्येवाध्वर्यु-
गृणाति तुस्मात्प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥

तं वै प्राश्नमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः प्राश्नऽआर्त्विज्यं
कुर्वन्ति तयो हास्यैतत्प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥

सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः, एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः"-(वा. सं. ७।३३।) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥

अथ भाष्यान्दिनसञ्चनप्रज्ञाः ।

गृणानि ह वाऽएतद्धोता-यच्छंसति । तस्माऽएतद्-गृणते प्रत्येवाध्वर्युरगृणाति । तस्मात्
प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥

तं वै प्राश्नमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः प्राश्न आर्त्विज्यं कुर्वन्ति, तयो हास्यैतत्
प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥

'ओमासः' अक्षतेर्मन्त्रप्रत्यये = ऋत्वर - (पा. सू. १।४।२०) इत्यादिना ऊटादेशे गुणे अमुक्ति
(पा. सू. ७।१।१०) य एते जमि "ओमासः" इति । निपातनात् क्वन्तस्य रूपम् " दाशुप " इति ।
दानशीलास्तादृशाः ' विश्वे देवा. ' यूनं ' दाशुपः ' यागदानादिकरणशीलस्य पञ्चमानस्य ' सुतम् ' अभिपुत्रं
सोमं प्रति ' आगत ' आगच्छत " बहू ल छन्दसि " (पा. सू. २।४।७६) इति विकरणस्य छह् ।
है सोम ! त्वम् ' उपयामगृहीतोऽसि ' - इति त्वान् ' विश्वेभ्यः ' ' देवेभ्यः ' गृह्णाति । गृहीतस्य सोमस्य खरे
सादनं समन्त्रकमाह-एष ते योनिरित्यादि ॥ २७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यान्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थेऽध्याये तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-१)

प्रथमे ब्राह्मणे ऋतुमहेन्द्राग्नेश्वदेवप्रश्ना विरिताः । तत्रैन्द्राग्नेश्वदेवयो होत्रा शक्य पठनायम् । तत्रैवाध्वर्युणा
शंसनकाले प्रतिगारु कर्तव्यम् । स्तोत्रं द्वितीये ब्राह्मणेऽभिधीयते । तत्र तादृशस्य प्रतिगारं विदधानस्तादृशं
निर्वक्ति-गृह्णाति ह वा इत्यादि । होत्रा शंसतीति । ' यन् ' एतत् ' गृणाति ' ' ह ' ' वै ' शब्दायते ।
' तस्मै ' होत्रे ' अध्वर्युः ' ' एतत् ' प्रत्यागृणीष्यात् प्रतिशब्दायम् । अतः प्रतिगारशब्दो न्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ १ ॥
प्राश्नमासीनमध्वर्युं प्रति शक्यमुपक्रमेतेत्याह-तं वै प्राश्नमित्यादि । आह्वयत इति । शोऽस्तावमित्येष आह्वयः
शक्यस्तोत्रक्रमे प्रमुच्यते तमुच्चारयेदित्यर्थः । सर्वे वा इति । उद्गातृव्यतिरिक्ताः ' सर्वे ' ' प्राश्नः ' एव

(तो) यातयामानि वै देवैश्छन्दांसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकमुं
समाद्भुवत मुदो वै प्रतिगरो यो वाऽऽचि मुदो यः सामवृत्तो वै स तच्छ-
न्दःस्वैतद्रुसं दधात्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यजुं तन्वते ॥ ५ ॥

तस्माद्यद्यर्चशः श्रुंसेत् । (द) अर्धर्चैऽर्धर्चं प्रतिगृणीयाद्यदि पच्छः
श्रुंसेत्पदेपदे प्रतिगृणीयाद्यत्र वै श्रुंसेत्प्रवानिति तदसुररक्षसानि यजु-
मन्वुवचरन्ति तत्प्रतिगरेण संदधाति नाष्ट्राणां रक्षसामुनन्ववचाराय
यजमानस्यो चैवेतद्भ्रातृव्यलोकं छिनत्ति ॥ ६ ॥

यातयामानि वै देवैश्छन्दांसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समाद्भुवत । मुदो वै प्रतिगरो ।
यो वाऽऽचि मुदो, यः सामवृत् । रसो वै सः । तच्छन्दःस्वैतद्रुसं दधाति-अयातयामानि करोति ।
तैरयातयामैर्यजुं तन्वते ॥ ५ ॥

तस्माद्यद्यर्चशः शंसेत्-अर्धर्चैऽर्धर्चं प्रतिगृणीयात् । यदि पच्छः शंसेत्-पदे पदे प्रतिगृणीयात् ।
यत्र वै शंसेत्प्रवानिति-तदसुररक्षसानि यजमन्ववचरन्ति । तत् प्रतिगरेण सन्दधाति-नाष्ट्राणां रक्षसा-
मनन्ववचाराय । यजमानस्यो चैवेतद्भ्रातृव्यलोकं छिनत्ति ॥ ६ ॥

प्रतिगरेऽन्वयोः पराक्त्वे बाधमुपन्यासेन पर्यायैति ब्रह्मयति-अयं यत्पराडित्यादि । सम्पञ्चा उ इति ।
पर्यायैः स्यात् ' मय्यजो ' परस्परं सामुख्ये वर्णनानौ ' एव ' ' रेत. ' ' प्रजनयतः ' । तस्यञ्चा उ चैवेति
" तोय. शाकल्यस्य " (पा. सू. ८ । ३ । १९) इति बकारलोपः । " पूर्वशासिदम् " (पा. सू. ८ । २ । १)
इति बकारलोपस्यापि ब्रह्मवादाद्गो न भवति ॥ ४ ॥

विहितं प्रतिगरं छन्दःसम्बन्धिरसक्येण प्रशंसति-यातयामानि ॥ इत्यादि । छन्दोभिर्हि । ' छन्दोभिः '
सायणेः ' देवा. ' ' स्वर्गं लोकम् ' प्राहुवन्निति प्रसिद्धम् । " छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकमापन् " -
(न. सं. ९ । ३ । ३) इति श्रुतेः । सामान्निभि- " सुवा सुदुक् " - (पा. सू. ७ । १ । ३९) शपादिना
सम्पञ्चा छन्दः । ' रसो वै सः ' इति मद्रशब्दस्यार्थकथनम् ॥ ५ ॥

प्रतिगरस्य कालं त्रिचं-तस्मादित्यादि । ' यद्वर्चशः ' अर्धर्चमर्धर्चं शंसेत् । तदा अर्धर्चं प्रतिगृणी-
यात् । ' यदि पच्छः ' यद ' शंसेत् ' तदा ' पदे पदे प्रतिगृणीयात् ' । अर्धर्चस्य पच्छ इति " तद्भवेत्-
वचनात् बोधायानम् " (पा. सू. ९ । ४ । ४३) इति शस्त्रप्रत्ययः । अत्रसानेषु प्रतिगरेष्वारण्य कारणाद्-
यत्र वै शंसेन्निति । ' यत्र ' च ' चरन्ति ' अनुप्रविशन्ति । नाष्ट्राणामिति । नाशकानां ' रक्षसाम् '
अननुप्रवेशाय । एवम् ' यजमानस्य ' ' एव ' शत्रुजनप्रवेशनिवारणादपहन्ति । तस्माद्धेना यत्रान्येषु सत्र-
प्रतिगृणीमादित्यर्थः ॥ ६ ॥

चतुरक्षराणि ह वाऽशुभ्रे छन्दास्स्यासुः । (स्तु) तुतो जुगती सोम-
मुच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वाऽऽजगाम तुतस्त्रिष्टुप्सोममुच्छापतत्सै-
कमधुरश्च हित्वाऽऽजगाम तुतो गायत्री सोममुच्छापतत्सैदानि चाक्षराणि
हरन्त्यागच्छत्सोमं च तुतोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्तस्मादाहुःष्टाक्षरा
गायत्रीति ॥ ७ ॥

तुया प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद्गायत्रं प्रातःसवनं तुयैव माध्यन्दिनश्च
सवनमतन्वत तां ह त्रिष्टुबुवाचोप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरेषु मा-
ऽऽह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गा इति तथेति तामुपाह्वयतु तुत ऽपुकादशा-
क्षरा त्रिष्टुबभवत्तस्मादाहुस्त्रिष्टुभं माध्यन्दिनश्च सवनमिति ॥ ८ ॥

तुयैव तृतीयसवनमतन्वत । तां ह जुगत्युवाचोप त्वाऽहमायान्येकेना-
क्षरेणोप माऽऽह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गाऽइति तथेति तामुपाह्वयत तुतो
द्वादशाक्षरा जुगत्यभवत्तस्मादाहुर्जुगंतं तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥

चतुरक्षराणि ह वाऽशुभ्रे छन्दास्स्यासुः । ततो जगती सोममुच्छापतत् । सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा-
ऽऽजगाम । तत्रस्त्रिष्टुप्सोममुच्छापतत् । सैकमधुरं हित्वाऽऽजगाम । ततो गायत्री सोममुच्छापतत् ।
सैदानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत् सोमं च । ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् । तस्मादाहुःष्टाक्षरा
गायत्रीति ॥ ७ ॥

तुया प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद् गायत्रं प्रातःसवनम् । तयैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत । तां
ह त्रिष्टुबुवाच-उप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरैः, उप माऽह्वयस्व, मा मा यज्ञादन्तर्गा इति । तथेति
तामुपाह्वयत । तत्र एकादशाक्षरा त्रिष्टुबभवत् । तस्मादाहुः-त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८ ॥

तयैव तृतीयसवनमतन्वत । तां ह जुगत्युवाच-उप त्वाऽहमायान्येकेनाक्षरेण, उप माऽह्वयस्व ।
मा मा यज्ञादन्तर्गा इति । तथेति तामुपाह्वयत ततो द्वादशाक्षरा जुगत्यभवत् । तस्मादाहुर्जुगंतं
तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥

प्रसङ्गप्रमाणं सर्वनाम्ना भवेत्तद्गायत्र्यशुभ्रवृत्तानि प्रदर्शयन् सवनवयेऽपि प्रतिगारे विशेषं वक्तुं प्रसूति-
चतुरक्षराणि ह वा इत्यादि । सोममुच्छापतदिनि । 'सोमम्' धमिन्त्वाऽऽगच्छत् । उप त्वाऽह्वयस्व इति ।
'अह्व' त्वाह 'उपायानि' त्वसर्मायम् आगमिष्यामि 'त्रिभिरक्षरैः' युक्तं माम् 'उपाह्वयस्व' मन्त्रव्यस्र ।
'मा' माम् 'यज्ञात्' 'मा' 'अन्तर्गाः' यज्ञादन्तर्गा मा कार्षीरेत्यर्थः । 'तप.' त्रिष्टुबाह्वयान्तर-
म् 'गानत्री' त्रिष्टुभमन्त्रिभिरक्षरैर्युक्तं सती 'त्रिष्टुबभवत्' । 'तस्माद्' 'माध्यन्दिनम्'
'सवनम्' 'त्रैष्टुमम्' -इत्याह । यद्यत्र गायत्र्या प्राधान्यात्तयैव व्यपदेशो युज्यते । तथापि त्रिष्टु-
बभूवत्तन्वादाय त्रिष्टुप्सं सति विशेषेण व्यपदेशो भवतीति त्रैष्टुममिति व्यपदिश्यते । एतेन 'आगमं
तृतीयसवनम्' इत्यत्रापि ॥ ७-९ ॥

तदाहुः । (गां) गायत्राणि वै सुव्राणि सुवनानि गायत्री ह्येवैतदुपसृ-
जनानिदिति तस्मात्सुव्रांसिद्धं प्रादःसवने प्रतिगृणीयात्सुव्रांसिद्धा हि
गायत्र्यागच्छत्सकृन्मद्रन्माध्यन्दिने सवने ऽएकं हि साक्षरं हित्वा ऽऽग-
च्छत्सेवनामेतत्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्रत्तृतीयसवने त्रीणि हि साक्षराणि हित्वा-
ऽऽगच्छत्सेवनामेतत्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥११॥ [शतम् २५००॥]

यत्र द्वावापृथिव्यं शस्यते । (तऽ) इमे ह वै द्वावापृथिवी ऽऽमाः
प्रजा ऽऽपजीवन्ति तदनुयांसेवतद्द्वावापृथिव्यो रुसं दधानि ते उसवत्याऽ-
ऽपजीवन्तीयेऽऽमाः प्रजाऽऽपजीवन्ति स वाऽओ ३ मित्येव प्रतिगृणीया-
त्तद्दि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥

तदाहुः—गायत्राणि वै सुव्राणि सुवनानि । गायत्री ह्येवैतदुपसृजनानिदिति । तस्मात्सुव्रांसिद्धं प्रादः-
सवने प्रतिगृणीयात् । संसिद्धा हि गायत्र्यागच्छत् । सकृन्मद्रन्माध्यन्दिने सवने । एकं हि साक्षरं
हित्वाऽऽगच्छत् । सेवनामेतत्समर्धयति—कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्रत्तृतीयसवने । त्रीणि हि साक्षराणि हित्वाऽऽगच्छत् । सेवनामेत-
त्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥

यत्र द्वावापृथिव्यं शस्यते । इमे ह वै द्वावापृथिवी ऽऽमाः प्रजा उपजीवन्ति । तदनुयांसेवतद्
द्वावापृथिव्यो रुसं दधानि । ते उसवत्याऽऽपजीवन्तीयेऽऽमाः प्रजा उपजीवन्ति । ता वै " ओ ३म् "
इत्येव प्रतिगृणीयात् । तद्दि सत्यम् । तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥

तदाहुर्विति । यतो ' गायत्रां ' ' एव ' इन्दोऽन्तरमवन्विविरिअरैर्यस्य सती ' देव ' सवनान्तरं प्रादोत् ।
तस्मात्सुव्राणि सुवनानि संभूय गायत्राण्येव्याहुरित्यर्थः । इत्यमुपोद्गतमुक्त्वा प्रकृते प्रतिगमनत्रयेऽपि
विशेषवाक्य—तस्मादित्यादि । यतो ' गायत्री ' ' सानिद्धा ' सेमाहरणार्थं गत्वा स्वकोपान्यस्यैवाप्यपारित्यज्या-
विहता सर्वा ' आगच्छन् ' । ' तस्मान् ' कारणान् गायत्रे ' प्रातःसवने ' ' संसिद्धम् ' अविच्छितं विशाल्य-
मानम् " ओ ३म् " इत्येव ' प्रतिगृणीयात् ' । माध्यन्दिने सवने तु प्रतिगमस्याने ' सकृन् '
एकवारम् ' मद्रन् ' मदिधातुकुक्तं मद्रामो देवेति प्रतिगमः । ' एतन् ' एतेन ' एव ' हीनेनाकारेण ' एनाम् '
विष्टुमन् ' समर्धयति । ' अस्मिन् व्याख्यानम् ' कृष्णा करोति—इति पृ. १०५

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्त इति । अनेनेकोक्य प्रतिगमस्य काठः प्रदस्यते । अत्र कात्यायनः—' जनिष्ठा उप
सवनेत्या मद्रामो देवेति प्रतिगमः सकृन्, " " तस्याने विहृती"—(का. श्रौ. सू. १० । ७२-७३) इति ।
' जनिष्ठा उप ' इत्येषा विष्टुर् (वा. सं. ६३ । ६४)—' त्रिमद्रत् ' इत्यादिक विलासार्थम् ॥ ११ ॥

यत्रैत । ' यत्र ' द्वावापृथिव्यां शस्यते । तत्र मद्रामो देवेति त्रिः प्रतिगृणीयादित्यर्थः । अत एव
कात्यायनः—' प्र द्वावा वद्वैरित्येतासु मद्रामो देवेति त्रिः प्रतिगमः"—(का. श्रौ. सू. १० । ११९) इति ।

(स्त) तद्धेके । (कऽओ) ओयामो देव वागिति प्रतिगृणन्ति वाक्प्रतिगरऽएतद्वाचमुपाप्नुमऽ इति वृदन्तस्तद् तुया न कुर्वाद्यथा वै कथा च प्रतिगृणात्पुपाप्नुवास्य व्याग्भवति व्याचा हि प्रतिगृणाति तस्मादो रे मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तुद्देवा विदुः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकं षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-६ ॥ (३. २.) ॥

इहा रेऽइहा रेऽइत्यभिपुणोति । (तुं) इन्द्रमेवैतदाच्यावयति बृहद्बृहदितिन्द्रमेवैतदाच्यावयति ॥ १ ॥

तद्धेके—ओयामो देव वागिति प्रतिगृणन्ति । वाक्प्रतिगरः । एतद्वाचमुपाप्नुम इति वदन्तः । तद् तुया न कुर्वाद्य । यथा वै कथा च प्रतिगृणाति—उपाप्नुवास्य व्याग्भवति । व्याचा हि प्रतिगृणाति । तस्माद् “ओ३म्” इत्येव प्रतिगृणीयात् । तद्धि सत्यम् । तद्देवा विदुः ॥ १३ ॥

शुक्रः, मन्थी, आमयणः, मरुत्वतीयः, उक्थ्यः ।

“इहा रेऽ इहा रेऽ” इत्यभिपुणोति—इन्द्रमेवैतदाच्यावयति । बृहद्बृहदिति—इन्द्रमेवैतदाच्यावयति ॥ १ ॥

इत्य प्रतिगारस्य कालादिक विधाय तत्स्वरूप विधत्ते—स्त वा ओमित्येवेति । तद्धि सत्यमिति । ‘ तद् ’ ‘ ओम् ’—इत्येतदक्षर ‘सत्यम्’ अविनाशर ब्रह्मेति प्रसिद्धम् । ‘ तद् ’ अथ ‘ देवाः ’ ‘ विदुः ’ जानन्ति । तस्माद्ब्रह्मरूपेण प्रशान्तात्वादोमिति तत्प्रतिगृणीयादित्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके उपासनाकाण्डे श्रूयते—

“ ओमिति ब्रम्, ओमित्यध्वर्युं, प्रतिगर प्रतिगृणाति ” (तै. जा. शी. ४.) ॥ १२ ॥

प्रतिगरे देवाभिप्रायिना संपत्तिक मन निराकर्तुमनुबदति—तद्धेके इत्यादि । एतत्तस्मिन्प्रतिगरे ‘ ओयामो देव वागिति प्रतिगृणन्ति ’ ते चात्रैवामुपति वदन्ति । ‘ एतद् ’ ओयामो देवैत्येतद्वाक्यं वाक् शब्दपुत्रत्वाद् ‘ वाक्प्रतिगरः ’ अत्रो ‘ वाक्म् ’ प्राप्नुम इति ॥

उपन्यन्त मन निराकृत्य स्वमत निगमयति—तद् तुया न कुर्वादित्यादि । यथा वै कथा च । ‘ यथा ’ ‘ कथा ’ येन केन प्रकारेण प्रतिगृणीयात् । न तु वाक्शब्दस्युक्तं, प्रतिगर एवेति नियमः । एतो वाचैव प्रतिगरः कर्तव्यः । वाचमन्तरेण प्रतिगरनिगमशाक्यत्वात् अतस्तेनैव ‘ अस्य ’ अन्वयेन ‘ वाक् ’ ‘ उपाप्ना ’ ‘ भवति ’ । ‘ तस्माद् ’ ब्रह्मात्मकत्वेन प्रशान्तात्वाद् ‘ ओ३म् ’ इत्येव प्रतिगृणीयात् । कथत्यापनस्तु अत्र निराकृत वाक्प्रतिगरपक्ष शाखात्प्राप्तत्वादिकल्पेन सूत्रवामास—“ ओयामो देवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयो, ओमिति वा, शस्त्रान्ते नियम, वागन्तो वापूर्व,—(का.श्री.सू. ९।२९४-२९७ ।) इति । १३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीयं केदार्वप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमध्वे

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-२) ॥

ऐन्द्राप्रथेक्षदेवमदौ विधाय सत्रत्वयोः शक्यो प्रतिगम्येक्षया तत्प्रकारो गते ब्राह्मणेऽभिहितः । वैश्वदेव-प्रधानन्तरमुत्प्ययागो विधान्त्यः । स तु ब्रह्मण्यप्रयत्नपूर्वमेवाऽभिहितः । अत उक्थ्यप्रहन्तं प्रातःसवन सन्तिष्ठते ।

सु शुक्रामन्यिनो प्रथमो गृह्णाति । शुक्रबुद्धयेतत्सवनम् अयाप्रयणम् । सर्वेषु द्वेषसवनेषु गृह्यते । सुर्वेषु ह्येषु सवनेषु गृह्यतेऽथ मरुत्वतीयमुद्योक्त्यमुक्त्यानि ह्यत्रापि भवन्ति ॥ २ ॥

तद्वैके । (कऽ) उक्त्यं गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति तदु तया न कुर्वाणमरुत्वतीयमेव गृहीत्वाऽथोक्त्यं गृहीयात् ॥ ३ ॥

स शुक्रामन्यिनो प्रथमो गृह्णाति । शुक्रबुद्धयेतत्सवनम् । अयाप्रयणम् । सर्वेषु द्वेषसवनेषु गृह्यते । अथ मरुत्वतीयम् । अयोक्त्यम् । उक्त्यानि ह्यत्रापि भवन्ति ॥ २ ॥

तद्वैके—उक्त्यं गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति । तदु तया न कुर्वाणम् । मरुत्वतीयमेव गृहीत्वाऽथोक्त्यं गृहीयात् ॥ ३ ॥

तत्समाय माष्यन्दिनसवनाय सोमाभिव्रवं विधत्ते—इहा ३ इहा ३ इत्यभिपुणोतीति । अनिपरस्रते 'इहा ३ इहा ३' इत्युच्चार्य अभिपुणुयात् । तथा च सत्यागच्छेतीन्द्रं प्रत्युत्तवादेतेन 'इन्द्रमेव' आग्न्यावपति' आगमवपति । आगच्छेत्परिमन् पदेऽप्याहते सति 'इहा' इति एतदेव वाक्यं संपद्यते । एवं च "वाक्यस्य षटेः प्लुत उदात्तः" (पा. सू. ८ । २ । ८२) "इहाइते च" (पा. सू. ८ । २ । ८४) इति प्लुतो भवति । तथात्तरमपि 'इहा' इति पदे वाक्यं संपादनीयम् । इन्द्रस्य विप्रहृष्टत्वात्पशुवर्गाय वाक्यं द्वि-
षावपति । द्वितीयपर्यायसवनेऽभिव्रवं 'बृहद्' 'बृहत्' 'इति' द्विवायुवारयेत् । 'एतद्' बृहच्छब्दो-
च्चारणेन अनिपरमहत्त्वरय सूचितत्वादिन्द्र आगमिष्यतीति इन्द्रवेशागमयतीत्यर्थः । अत्र कात्यायनः— "इहा इहा इति प्रथमः पर्यायः । अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णमूर्तीयः । अविलम्बितस्यैव उपमे बृहद्बृहदिनि ।" (का. श्रौ. सू. १० । १-८) आपस्तम्बस्तु बृहच्छब्दोच्चारणस्य स्थानान्तरस्याह— "संराषपन्तश्चाभिपु-
ष्वन्तीहा इहेति उचमस्याभिव्रवस्य मध्यमे पर्याये बृहत्स्येति बृहद्बृहदिनि" (आप. श्रौ. सू.) इति ॥ १ ॥

अनिपरानन्तरं शुक्रादीनां पञ्चानां महानां प्रहस्य क्रमेण विधत्ते—स शुक्रामन्यिनावित्यादि । शुक्रबुद्धये-
तत्सवनमिति । 'एतद्' माष्यन्दिन 'सवनम्' 'शुक्रवद्' सारवद् इति प्रसिद्धम् । तथा च तैत्तिरीयके धृतिः—
"तस्माद्दे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माष्यन्दिनं च" (तै. सं. १ । १ । १४) इति । सर्वेषु द्वेषसवनेषु
गृह्यत इति प्रसिद्धम्— "सवने सवनेऽभिगृह्णाति" (तै. सं. १ । १ । ११) इति धृतेः । उक्त्यानि ह्यत्रापि
भवन्तीति 'अत्रापि' माष्यन्दिनसवनेऽपि 'उक्त्यानि' 'स्तोत्राणि' 'भवन्ति' । तस्मादुक्त्यं
गृहीयात् ॥ २ ॥

उक्त्यमरुत्वतीयायोः पौर्वापर्ये शास्त्रान्तरमतमनुज, निरुक्त्य, स्वमतमेव निगमयति—तद्वैके उक्त्यं गृहीत्वे-
त्यादि । अत्र प्रातःसवने आमन्यन्तान्तरमुक्त्यप्रहस्य मह्येन तत्समत्वादत्रापि तदनन्तरं मह्यं प्रशुकमिति
शास्त्रान्तरप्राणामभिप्रायः । प्रातःसवनमह्येनकाले तथाविधकामाङ्गीकारेऽपि सत्रः चाष्यन्दिनसवने मरुत्वतीयास्य
प्रहस्य होमः प्राथमिकः । उक्त्यप्रहस्य तु पश्चादिति होमानुसारेण मह्यमपि मरुत्वतीयास्य प्रथममेव महितुमर्ह-
तीत्येतन्नक्षत्रस्यमिप्रायः ॥ ३ ॥

(त्ता) तान्वाऽएतान् । (न्य) पञ्च ग्रहान्गृह्णात्येष वे वृत्रो यन्माध्यन्दिनः पवमानस्तुस्मात्पञ्चदशः पञ्चसामा भवति पञ्चदशो हि वृत्रः स एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पञ्च वाऽऽमाऽअद्भुतयोऽद्भुतलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥

(व्री) इन्द्रो वृत्राय वृत्रं प्रजहार । स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा निनाय तस्मादुप्येतां हि यदुर्वैतेन माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुवतेऽथ विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नीयन्ते तयोऽप्येषु एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विपते भ्रातृव्याय वृत्रं प्रहरति स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नयति तस्माद्वाऽएतान्पञ्च ग्रहान्गृह्णाति ॥ ५ ॥

तद्यन्मरुत्वतीयान्गृह्णाति । (त्ये) एतद्वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यं सवनं

तान्वाऽएतान् पञ्च ग्रहान्गृह्णाति । एष वै वृत्रो-यन्माध्यन्दिनः पवमानः । तस्मात्पञ्चदशः पञ्चसामा भवति । पञ्चदशो हि वृत्रः । स एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः । पञ्च वाऽऽमाऽअद्भुतयोः । अद्भुतलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्राय वृत्रं प्रजहार । स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा निनाय । तस्मादुप्येतां यदुर्वैतेन माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुवते-अथ विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नीयन्ते । तयोऽप्येषु एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विपते भ्रातृव्याय वृत्रं प्रहरति । स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाद्रे दक्षिणा नयति तस्माद्वाऽएतान्पञ्च ग्रहान् गृह्णाति ॥ ५ ॥

तद् यन्मरुत्वतीयान् गृह्णाति । एतद्वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यं सवनम्-यन्माध्यन्दिनं सवनम् । तेन

सम्भूय पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहणमनुच प्रशंसति-तान्वा एतानित्यादि । माध्यन्दिनः पवमान इति । 'एष' एषः 'वृत्रो वै' 'तस्माद्' 'वृत्रत्वद्' 'पञ्चदशः' 'पञ्चदशस्तोमः' । "स्तोमे इतिधिः" (पां. सू. १ । १ । १८ वा. । पञ्चदशवै) -इति उपन्ययः । वृत्रो हि पञ्चदशत्वकः । "पञ्चदशो वृत्रो ब्राह्मणमिभूत्यै" (तै. सं. १ । ३ । ३) इति श्रुतेः । एतैः प्रकृतेः पञ्चभिर्ग्रहैर्हेतुना स माध्यन्दिनः पवमानः 'पञ्चसामा भवति' । इमा अद्भुतलय इति । ताभिः 'प्रहरति' इति च प्रत्यक्ष प्रतिबन्धम् । तस्माद् पञ्चसहस्रत्याका एतेऽपि प्रहास्तत्पहरणसाधनभूताः 'अद्भुतलयः' ते च सद्व्यासामान्यान् सामरूपाः सन्तः पञ्चामनेन माध्यन्दिनपवमानेन सम्बध्यन्ते ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्राय हत्यादिना दक्षिणा नीयन्ते इत्यन्तेव पञ्चसाम्. पञ्चदशस्तोमकस्य माध्यन्दिनपवमानस्य वृत्रत्वमेव प्रदर्शयति । तयो एवैष इति । 'तयैव' 'एषः' 'अध्वर्युः' 'पञ्चभिः' 'ग्रहे' 'अद्भुतलिभिः' 'अद्भुतलि-रथार्थभिः' 'द्विपते' 'द्वेष कुर्वते भ्रातृव्याय' 'वृत्रम्' 'माध्यन्दिनपवमानरूपम्' इव 'हत्वा' 'विजिते' 'शत्रौ' 'अप्येष' 'अनाद्रे' 'गारुकागोव' 'दक्षिणा नयति' 'तस्माद्' 'माध्यन्दिनपवमानरूपवृत्रप्रक्षेपसाधनाद्भुतलि-रथान्तेन पापरूपत्वेन पापरूपवृत्रविक्रातहेतुत्वात्प्रशस्तमेतेषां पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

कारणमिति सया मरुत्वतीयानां ग्रहणमनुबन्धि-तद्यन्मरुत्वतीयान् गृह्णातीति । "तेन्य एतौ मरुत्वतीयो"

अन्माध्यन्दिनं सुवनं तेन वृत्रमजिघांसते व्यजिगीषत मरुतो वाऽ-
इत्यश्वत्येऽपक्रम्य तस्युः क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो
बलवान्भवति तुस्मादाश्वत्येऽऋतुपात्रे स्यातां कार्म्यमये त्वेव भवतः ॥ ६ ॥

(स्ता) तानिन्द्रऽपमन्त्रयांचक्रे । (ऋऽ) उप माऽऽवर्तध्वं युष्माभिर्वलेन
वृत्रं हनानीति ते होचुः किं नस्ततः स्यादिति तेभ्यऽएतौ मरुत्वतीयौ
ग्रहावगृह्यात् ॥ ७ ॥

(जे) ते होचुः । (र) अपनिधायैनमोजऽउपावर्तामहाऽइति तुऽएनमपनिधा-
यैवोजऽउपाववृत्तस्तद्वाऽइन्द्रोऽस्पृणुतापनिधाय वै मौज उपावृत्त्रिति ॥ ८ ॥

सु होवाच । सुहैव मौजसोपावर्तध्वमिति तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहा-
णेति तेभ्यऽएतं तृतीयं ग्रहमगृह्यादुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसऽइति

वृत्रमजिघांसत् । तेन व्यजिगीषत । मरुतो वाऽइत्यश्वत्येऽपक्रम्य तस्युः । क्षत्रं वाऽइन्द्रः, विशो
मरुतः । विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति । तस्मादाश्वत्येऽऋतुपात्रे स्याताम् । कार्म्यमये
त्वेव भवतः ॥ ६ ॥

तानिन्द्रऽपमन्त्रयांचक्रे—उप माऽऽवर्तध्वम्, युष्माभिर्वलेन वृत्रं हनानीति । ते होचुः—किं नस्ततः
स्यादिति । तेभ्य एतौ मरुत्वतीयौ ग्रहावगृह्यात् ॥ ७ ॥

ते होचुः—अपनिधायैनमोज उपावर्तामहाऽइति । स एनमपनिधायैवौज उपावृत्तः । तद्वाऽइन्द्रो-
ऽस्पृणुत । अपनिधाय वै मौज उपावृत्त्रिति ॥ ८ ॥

स होवाच—सहैव मौजसोपावर्तध्वमिति । तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहाणेति । तेभ्य एतं तृतीयं
ग्रहमगृह्यात्—“ उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ”—(वा. सं. ७ । ३६) इति । स एनं

ग्रहावगृह्यात्, तेभ्यो वै मरुत्वतीयं ग्रहं गृहाण ” । (श. प. ४ । ३ । ३ । ७-९) इति ब्रह्ममाण्वात्
“ श्रीमरुत्वतीयागृह्याति ” इति यत्—तत्कारणमुच्यते इत्यर्थः ।

अश्वत्येऽपक्रम्य मरुत्वतीयास्य मह्यमभिरितम्, तन्कव त्रयागामप्यनुवादः सम्पत्तीति । एव तर्जनेन सिद्ध-
त्वात्तुनादनेतरमोर्प्रहोरेषि विशिल्लेयः । कारणमाह—एतद्वा इन्द्रस्येत्यादिना । “ निष्कैवस्यम् ” निष्कृष्य
केन इन्द्रो देवता यस्य तनिष्कैवस्यम् । मरुतो वा इत्यश्वत्य इति । “ इति ” शब्देनापक्रमणप्रकारो-
ऽभिव्यक्तिं प्रदर्शयति । तस्मादिति । ऋतुपात्रायामेव मरुत्वतीयानां ग्रहणात्, मरुता आश्वत्ये स्थितत्वात्, तदवा-
रोवाय “ आश्वत्ये ऋतुपात्रे स्याताम् ” नैतदादरण्यम्, किन्तु “ कार्म्यमये ” “ एव ” “ ऋतुपात्रे ”
“ भवतः ” न आश्वत्ये स्याताम् । कार्म्येणैव नाम कश्चिद् वृक्षविशेषः । तत्रायमाशयः—“ वृत्रमजिघांसत् ”
इति वृत्रस्य जिघांसितत्वाद्भोवान्कृत्वेन कार्म्येणैव, तन्मये एव पात्रे भवत इति । मरुतामवरोवस्तु “ इन्द्रस्य
मरुत्वती ” (श. प. ४ । ३ । ३ । १०) इतीन्द्रेण सह मरुतां निर्देशादेव सेत्तपत्ति । कार्म्येणैव रक्षोघातकत्वं
तेजिषेयके दृश्यते—“ यत्कार्म्येणैवमयाः परिषयो भवन्ति रक्षतामपहन्ते ” (तै. सं. ६ । २ । १) इति । एतद्
“ आश्वत्ये ” इत्यादिकम् “ आश्वत्येऽपक्रम्य तस्युः ” इत्यस्य प्रसङ्गादभिहितम् । “ उपावर्तः ” इति

तुऽएन^{११} सुहेत्रो जसो प्रावर्तन्त तैर्व्यजयत तैर्वृत्रमहन्सत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति उत्क्षत्रुऽपुवैतद्वलं दधाति तस्मान्मरुत्वतीयान्दृष्टाति ॥ ९ ॥

स वाऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । (द्या) नापि मरुद्ग्रहः स यद्वापि मरुद्ग्रहो गृहीयात्प्रत्युद्यामिनी^{१२} इ क्षत्राय विशं कुर्यादुधैतदिन्द्रमेवानु मरुतऽ आभजति उत्क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात्नापि मरुद्ग्रहः ॥ १० ॥

(द्रयोऽप) अपक्रमाद्दु द्वेषामेतद्विभयांचकार । युदिमे मुत्रापक्रामेयु-
र्भ्रान्युद्विषेरद्विति त्रानुवैतदनुपक्रामिणोऽङ्कुरुत तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते
गृहीयात्नापि मरुद्ग्रहः ॥ ११ ॥

सौरीजसो प्रावर्तन्त तैर्व्यजयत तैर्वृत्रमहन् । सत्रं वाऽइन्द्रः, विशो मरुतः । विशा वै क्षत्रियो बल-
वान्भवति । तत् सत्रायैवैतद्वलं दधाति । तस्मान्मरुत्वतीयान् गृह्णाति ॥ ९ ॥

स वाऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्ग्रहः । स यद्वापि मरुद्ग्रहो, गृहीयात्-प्रत्युद्या-
मिनी इ क्षत्राय विशं कुर्यात् । अथैतदिन्द्रमेवानु मरुत आभजति । तत् क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानु-
करामनुवर्त्मानं करोति । तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्ग्रहः ॥ १० ॥

अपक्रमाद्दु द्वेषामेतद्विभयांचकार । युदिमे मन्नापक्रामेयुर्भ्रान्युद्विषेरद्विति । तानेवैतदनुपक्र-
मिणोऽङ्कुरुत । तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्ग्रहः ॥ ११ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सु. ३।१।८९) । स्वष्टार्थमन्यत् । ' उपाहृतम् ' इति " युद्धो लुक् " (पा. सु. ३।३।९१) इति परस्मैपदम् । स्वष्टार्थमन्यत् ॥ ६-९ ॥

ग्रहाणां मरुद्ग्रहत्वस्य कथितत्वात्तेनैव एव ग्रहणे प्राप्ते तत्सहितान्येन्द्राय गृह्णीयादिति विषये-स वा इन्द्रायै-
वेति । मरुद्ग्रह एव ग्रहणं दीर्घ-तात्कारितायेन्द्राय ग्रहणे गुण च प्रदर्श्य तदेव निगमयति-स यद्वापि मरुद्ग्रह
इत्यादि । ' क्षत्राय ' ' प्रत्युद्यामिनीम् ' प्रातिकूल्येनोद्यतां ' विशम् ' प्रजां ' कुप्यति ' । अयेन्द्रमेवानुलुप्त्य
' मरुतः ' ' आभजति ' माग्निः करोति । तेन ' क्षत्राय ' ' विशं ' ' कृतानुकराम् ' करोति ' क्षत्रायपचां
करोति । सर्वतदनुहृत्वेन यथा वरोति साऽऽग्निम् ' अनुवर्त्मानम् ' अनुगच्छत्यर्थानं ' करोति ' । ' तस्मात् '
' मरुत्वते ' ' इन्द्राय ' ' गृहीयात् ' ॥ १० ॥

कारणान्तरान्यस्योक्तमर्थं द्रष्टव्यं-अपक्रमाद्दु हेत्वादि । ' एषाम् ' मरुद्ग्राम् ' अपक्रमादेवेन्द्रो ' विष-
यांचकार ' । ' भर्द्वाइहवां अनुवृत्तम् ' (पा. सु. ३।१।३९) इति अमप्रत्ययः । मतिश्च ' यत् '
येनोपायेन मत्तः सकाशाद् ' इमाः ' प्रजाः ' नापक्रामेयुः ' येनोपायेनान्यत्र ' न द्विषेरद्विति ' विचार्य्यः
येनोपायेन ' तान् ' मरुतः ' अपक्रामिणः ' अनुपक्रामणशीलानामन्यत्र सङ्गतानेव ' अङ्कुरुत ' । यत् एवम्,
' तस्मात् ' मरुत्सहितान् ' इन्द्रायैव ' ' गृहीयात् ' । ' न ' केवलं ' मरुद्ग्रहः ' ॥ ११ ॥

(५) ऋतुपात्राभ्यां गृह्णाति । (त्य) ऋतुवो वै संवत्सरो यज्ञस्तेऽऽः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्पन्ते बुद्धुप्रहान्गृह्णात्यथेतत्पत्रोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्पन्ते बुद्धुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति विशो वै मरुतोऽन्नं वै विशोऽऽऽः सर्वमघ्राद्यं पचन्ति तस्माद्दुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्य) अयातो गृह्णात्येव । (वै) इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्पतिः सुतस्य । तुव प्रणीती तुव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वतऽएषु ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १३ ॥

ऋतुपात्राभ्यां गृह्णाति । ऋतुवो वै संवत्सरो यज्ञः । तेऽऽः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्पन्ते-यद्दुप्रहान्गृह्णाति । अयैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्पन्ते-यद्दुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान् गृह्णाति । विशो वै मरुतः, अन्नं वै विशः । ऋतुवो वाऽऽऽः सर्वमघ्राद्यं पचन्ति । तस्माद्दुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान् गृह्णाति ॥ १२ ॥

अयातो गृह्णात्येव-“ इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्पतिः सुतस्य । तुव प्रणीती तुव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वतऽएषु ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते”-(वा० सं० ७।३५) इति ॥ १३ ॥

ग्रहणग्रहणाद्दुपात्राभ्यां प्रदत्तं विषते-ऋतुपात्राभ्यां गृह्णातीति । ऋतुवो वा इत्यादि । तत्र प्रयोजन-मभिधीयते-“ ते ” पठमकस्तरामका. ‘ ऋतुवः ’ ‘ प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्पन्ते ’ अवकल्पताः स्वापचा मरुति । यस्माद् ‘ ऋतुमहान्गृह्णाति ’ । ‘ अय ’ ‘ माध्यन्दिने सवने ’ ‘ परोक्षम् ’ ‘ अवकल्पन्ते ’ । ‘ बुद्धुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति ’ । अत्र ऋतुमहाभावेन ऋतुयानसम्बन्धाद्दुपात्रोपरोक्षत्वकल्पति । तदर्थमुत्त-पात्राभ्यां प्रथमम् । किञ्च ‘ मरुतः ’ ‘ विशः ’ इति । “ मरुतो वै देवाना विशः ” (ते. स. १।४।७) इति धृतेः । ‘ विशश्च ’ ‘ अन्नम् ’ इत्यादिना तात्पर्याद्दनात् । ‘ मरुतः ’ च ‘ इदम् ’ पुरोवाद्, ‘ अजाद्यम् ’ अद्यमन्त् ‘ पचन्ति ’ उपयोगयोग्यं कुर्वन्ति । ऋतुवो सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणात्वात्, अतो मरुतामृत्ना च सम्बन्धा-दनि ऋतुपात्राभ्याम् ‘ मरुत्वतीयान् ’ गृह्णातीत्यादिर्यथः ॥ १२ ॥

क्रमेण महानां ग्रहणसादनमन्त्रानाह-अयातो गृह्णात्येवेन्द्र मरुत्व इत्यादि । तत्र प्रथममरुत्वतांग्रहण-मन्त्रस्याप्यर्थः-“ इन्द्र मरुतः ” । मरुतोऽस्य सन्ति इति मरुत्वान् तस्य सम्बुद्धौ “ मरुत्वतो ह सम्बुद्धौ छन्दसि ” (पा. सू. ८।३।१) इति कत्वम् । ‘ इह ’ यज्ञे ‘ सोम ’ ‘ पाहि ’ विव । “ मरुत् छन्दसि, ” (पा. सू. २।४।७६) इति शपो लुकि पित्रदेशामने विषते रूपम् । कथं पार्हति-शार्पतिर्मन्त्रः, तास्यास्य शार्पतिः, तस्मिन् ‘ दद्या ’ ‘ मुनस्य ’ अविश्रुतस्य सोमभ्यांराद्यम् ‘ अयिवः ’ पीतवानिति । किञ्च

१-मरुत्वतीयमन्त्रस्य प्रयो मन्त्रः साहित्यात् पठ्यते । इह त्वेक एव ।

२-मरुत्वतीयमन्त्रस्योत्पत्त्युपात्राभ्यां मरुत्व इति । का. धी. सू. १।१०।१२ ।

मरुत्वन्तं वृषभुम् । (स्वा)न्वावृषानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वा-
 साहमवसे नूतनायोग्यं सहोद्रामिह नृपं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
 त्वा मरुत्वतेऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि
 मरुतां त्वौजसऽडुति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति ॥ १४ ॥

(त्सु) अय माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वाऽएतदिन्द्रः सुष्टुंष्टुष्टो-
 ऽभूद्यद्विशा मरुद्भिः स यथा विजयस्य कामाय विश्वा समाने प्रात्रेऽश्रीया-
 देवं तद्यद्दस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमुगृहन् ॥ १५ ॥

“मरुत्वन्तं वृषभं वावृषानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोमं
 सहोद्रामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
 मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे”-(वा.सं. ७।१५) इति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति १४

माहेन्द्रमहः ।

अय माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वाऽएतदिन्द्रः संवष्टोऽभूद्-पद् विश्वा मरुद्भिः । स यथा
 विजयस्य कामाय विश्वा समाने प्रात्रेऽश्रीयाद्-एवं तद्-पद्दस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमुगृहन् १५

हे इन्द्रः 'दव' 'मृगोमी' मृगोम्या, तृतीरैकवचनस्य ईकारादेशः । त्वच्छब्देन प्रगणनेन 'सुनडाः'
 कल्याणवशां 'कनर' कान्तरदर्शना । 'सर्गन्' इत्यने गृहे पशुगृहे 'वव' 'काविकल्पति' त्वं
 विवातति । विवाततिः पतिवर्णनात् (निरं० ३ । १ । १०) । हे महः उपयानेन गृह्णोऽसि 'इन्द्राय'
 मरुत्वते त्वा गृह्णामीति हेव । अत्रदेवत्वव 'योनिः'त्यानमनोऽन त्वान् 'इन्द्राय' 'मरुत्वते' सादृश्यात्
 सादृशमन्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

मरुत्वन्तानिषेव द्वितीयमस्त्वर्णनमहन्तस्य अन्त्रत्वात्पानमर्थः- 'मरुत्वन्तन्' मरुद्भिः सहितम् 'इवन्' 'इवन्त'
 वाचितात्, अष्ट वा 'वाहयानन्' वर्द्धननाम् 'अकवारिन्' अङ्गुष्ठितारुतिव, यथा राजवोऽप्यङ्गुष्ठिताः,
 'दिव्यन्' दिविनवन्, 'शावन्' रानितारन्, 'विश्वासाहन्' सहितिनिवर्षाः । स्वधर्मपुण्य सर्वसा-
 मिभितारन्, 'उपन्' उद्गुणवजन् 'सहोद्रान्' वरुत्स दानारन्, सति यभूतमिन्द्रमाहुः 'तन्'
 इन्द्रं 'द्वानार' नवीनभूतार 'अवसे' अवनावापत्तिर्न्ये 'इह' यज्ञगृहे, 'हुवेम' आहवना ।
 उपयानमगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यानम् ।

उपयानेत्यादिना मन्त्रेण तृतीयं मरुत्वानं गृह्णामाह । हे मह ! उपयानेन दास्यसे गृह्णोऽसि । त्वं
 मरुतामोदते गृह्णामीति मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

मरुत्वानामहन्तरं माहेन्द्रं ग्रहं विषते-अय माहेन्द्रमित्यादि । विहितं माहेन्द्रमहं पादभिरसनेहेतुनेन
 प्रसंसति-पाप्मना वा एतदित्यादि । 'मरुद्भिः' 'विशा' मरुदेवताकल्पया विश्वा 'संवष्ट' एति; एते-
 नेन्द्रः 'पाप्मना' 'पानेन' समुष्टोऽभूद् । यथा 'अप्ये' इन्द्राय 'मरुद्भिः समानन्' साधारणनेनम्
 'महन्' 'अगृहन्' इति वन्; 'तद्' एवकारो भवति । 'यथा' विजयकामार्थं 'विशा' 'उह

१-दिव्यं मरुतांमवसे अहन्तमिति । ४२. अ. सु. १०।१००। २-उपयानेन मरुत्वानेन उपयानेन मरुतामोदते
 अतो लोचयति । ४२. अ. सु. १०।१११।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वेति सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥

(त्व) अधोपाकृत्यैतां व्याचं वदति । (त्व) अधिपोतारोऽधिष्णुतोऽखलानुद्वादयताग्रीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ते वै तृतीयसवनायाग्रीदाशिरं विनयति तृतीयसवनाय सौम्यं चरुश्रुपयत्येते वै शुक्रवती रसवती सुवने सुत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सुवनमुपैतद्विधीतशुक्रं अतृतीयसवनं तदवैतस्मान्माध्यन्दिनात्सवनाद्विधीमितीति तृथो दास्यैतच्छुक्रवद्रसवनात्तृतीयसवनं भवति तस्मादेतासुत्र व्याचं वदति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-७ ॥ (३. ३.)

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ २ ॥

अस्मद्यग् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ”-(वा० सं० ७ : ३९) इति । सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥

अधोपाकृत्यैतां व्याचं वदति- अधिपोतारोऽधिष्णुतोऽखलानुद्वादयताग्रीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति । ते वै तृतीयसवनायैव यन्ति । तृतीयसवनायाग्रीदाशिरं विनयति । सुवने सुत्प्रातःसवनं च, माध्यन्दिनं च सवनम् । उपैतद्विधीतशुक्रं-यत्तृतीयसवनम् ।

गिप्ता । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः सेवकाश्चलप्रदानेन शूचति तद्वत् । “ उत ” किञ्च “ दिवर्हाः ” इयोरपि स्थानयोर्मध्यमस्थाने उच्यते च वर्हाः । बृहदारिष्टदः अथवा ह्ययोः प्रकृतविकृतिरूपयोर्वर्हो शृद्धिर्वासात् । “ दिवर्हाः ” “ सहोभिः ” इति । “ अग्निः ” अमितोऽपरिमितवत् इत्यर्थः । अथ वा शत्रुसम्बन्धिभिर्वर्हैः । “ अग्निः ” अहिंसितः । “ अस्मद्यक् ” अस्मदभिमुखतया गन्ता । “ महाग्निन्द्रः ” वाह्ये “ वर्द्धताम् ” किमर्थम् “ वीर्याय ” वीरकर्मणे । किञ्च अस्मदीयेः “ कर्तृभिः ” स्तूपमानः “ उरुः ” विस्तारेण “ पृथुः ” प्रागेन “ सुकृतः ” शोभनवद् “ मूढ ” (पा. सू. ६ : ४ : ७६) मूयात् । उपयामेवादि व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

माहेन्द्रप्रदे पृथरतोऽधोपाकृत्यान्तरमन्वजोः शैवरूपं वाचमुपादयति-अधोपाकृत्येत्यादि । “ उपाकृत्य ” उपावर्तयम् ” इत्यनेन मन्त्रेण पृथरतोऽधोपाकृत्येत्यर्थः । अत एव कात्यायनः-“ पृथुमुपाकृत्य प्रेषत्यधिपो-

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् तृतीयाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ध्रुन्ति वाऽएतद्यज्ञम् । युदेनं तन्वते युन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति तजं प्रन्ति
यत्पशुं संज्ञपयन्ति विशासति तजं भन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुप-
लाभ्याथ हविर्यज्ञं प्रन्ति ॥ १ ॥

सु एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं

तदेवैतस्मान्नाध्यान्दिनास्तस्वनाभिर्मिमीते । तयो हास्यैतच्छुक्रवद्रमवतृतीयमवत् भवति । तस्मादेता-
न्न वाचं वदति ॥ १९ ॥

दक्षिणादानम् ।

ध्रुन्ति वाऽएतद्यज्ञम्—युदेनं तन्वते । युन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति—तत् तं प्रन्ति, यत्पशुं संज्ञप-
यन्ति, विशासति—तत् तं प्रन्ति, उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं प्रन्ति ॥ १ ॥

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन् । तद् युदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्

कार्येभिर्युत —(का. श्रौ. सू. १० । ७९) इति । मान्दिनमवनमध्ये प्रयुक्तत्वादस्य प्रैषस्य तदर्थता
सान् । अनसृदीपसवनाथोऽयं प्रैष इति व्याचष्टे—ते वै तृतीयसवनाथैवेत्यादि । ' उलूखलमुसलाभ्यां
हविर्यज्ञं हननकार्त्तानोदृष्टुसन्नोदृष्टनस्त्याभिधनात्स्वनाधिपुरोडाशस्य्यादनं कथ्यते । 'आशिरन्' विनयति'
श्रीवर्षाहने सोमैऽवनेतुमाशिरं संस्करोति । " आशिरन् " इति टपत्रसयदिवसस्य सायङ्काले पञ्चमालस्य
त्रयुक्तो गोः परो दुग्धा दधि क्षिपते तदुच्यते । मान्दिनसवने तृतीयसवनाथमिषवादिस्म्यादानार्थस्य
प्रैषस्य प्ररोचनमाह—एते वै शुक्रवती इत्यादि । ' रस्वनां ' इति, ' शुक्रवती ' इत्यस्यैव व्याख्यानम् ।
' निर्वाणुक्त्वा ' निष्पत्तिरसन्, पञ्चरुगा गापत्री तृतीयसवनार्थं सोमं मुखेनाहस्त्वयिबदिति प्रतिदम् ।
नेन तृतीयसवने नीत्सन् । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते—' पदयां द्वे सवने समगृहान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह-
परचनन् तस्माद्दे सवने शुक्रवती प्राण.सवनं च मान्दिनं च तस्मात्तृतीयसवने श्रीवर्षमभिपुण्वन्ति
ध्रुन्तिव हि मन्वन्त आशिरमवनमिति समुक्त्वाव —(तै० सं० ६ । १ । ६ । ४, ५) इति ।
तदेवैतस्मादिति । ' तद् ' तेनैवामिषवादिस्म्यादानेनैव ' तस्माद् ' शुक्रवतो रस्वनां ' मान्दिन-
सवनात् ' तृतीयसवनम् ' ' निर्ममंति ' इत्यादयति । सन्नोदृष्टादस्य सोमाभिधवादेरेव नम्यादानादित्यर्थः ॥ १९ ॥

एति श्रुत्वायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनस्यप्रथमब्राह्मणपाठे

चतुर्थपाठे तृतीयान्याचं तृतीयं ब्राह्मणम् (४-२-३) ॥

शुक्रामप्यादिमहाप्रसङ्गादितोयत्तोयमस्त्वनाथनाहेन्द्रप्रहायं प्रहगमभिषयं तत्र शुक्रामन्दिप्रहायानन्तरं
अन्वन् दीङ्गादानादिकं विर्गपते, तत्रादाहुरयोगमभिदधन्तिः प्रनङ्गादक्षिणादनिर्वचने च प्रदर्शयन् दक्षिणादानं
विषये—ध्रुन्ति वा एतद्यज्ञमित्यादिना । ' एनम् ' यज्ञं ' तन्वते ' विस्तारयन्तीति यत्, एतेन ' पत्रं प्रन्ति '
' ये कथं विस्तारेण हननमित्याह—यन्वेवेति । ' एतु संज्ञपयन्ति ' मारयन्तीति यत्, तत् ' विशासति '
इत्यन्ति । अतस्तदधि हननम् ' उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याम् ' वा हननपेवणयोः स्म्यादानात् ' हवि-

दक्षिणाभिरुदक्षयंस्तुस्माद्दक्षिणा नाम तद्दक्षयं यज्ञस्य हतस्य व्ययते तदे-
वास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्धऽएव यज्ञो भवति तुस्माद्दक्षिणा ददाति २
तद्वै पद्दद्दक्षयेषु हवियंते ददति । न ह त्वेवाशतदक्षिणः सोम्यो-
ऽध्वरुः स्यादेव वे प्रत्युक्षं यज्ञो यत्प्रजापतिः पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टुं सो-
ऽयुष्टुं शतायुः शततेजाः शतवीर्यस्तुं शतेनैव दक्षयति नाशतेन तुस्मा-
द्दक्षिणाशतदक्षिणः सोम्योऽध्वरुः स्यान्नो हेवाशतदक्षिणेन यजमानस्यऽर्त्वि-
क्त्स्यात्तद्दक्षिणाक्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥

दक्षिणा नाम । तद् यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्ययते—तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयति—अथ समृद्ध एव
यज्ञो भवति । तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

तद्वै पद्दद्दक्षयेषु हवियंते ददति । न ह त्वेवाशतदक्षिणः सोम्योऽध्वरुः स्यात् । एव वै प्रत्युक्षं
यज्ञो—यत्प्रजापतिः । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टम् । सोऽयं शतायुः शततेजाः शतवीर्यः । तं शतेनैव
दक्षयति—नाशतेन । तस्मान्नाशतदक्षिणः सोम्योऽध्वरुः स्यात् । नो हेवाशतदक्षिणेन यजमानस्यऽर्त्वि-
क्त्स्यात् । नेदस्यात्क्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव—न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥

पद्दम् । अपहन्ति । तस्मान् ' स ' ' एव ' ' यज्ञ ' इत्त्वान् ' न ददक्षे ' न समृद्धोऽभूदिति ' देवा दक्षिणाभि-
रुदक्षयन् ' । अग्रे दक्षयत्साधनकारं ' दक्षिणा ' इति नामनेयम् । " हुदक्षिण्याभिवन् "—(दण्ड, सू. १.१००)
श्रौतौगादिक दण्डप्रत्यय । तत्र ' अथ ' ' हतस्य ' ' यज्ञस्य ' ' यद् ' अङ्गम् ' न्ययने ' दीश प्राप्नोति
' तद् ' ' दक्षिणाभिर्दक्षयति ' समर्भवति । तथा च ' यत् ' ' एव ' ' समृद्धो भवति ' । ' तस्माद् ' यज्ञस्य
समृद्धये दक्षिणा दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रमृद्वाहविरंते क्षीरंशतदक्षिणाकर्मणि दर्शयन् प्रष्टने सोमयागे दक्षिणाकल्पनिमात्र—तद्वा न्यादिना । न ह
त्वेवेति । ' सोमोऽध्वरु ' अशतदक्षिण ' ' न ' ' एव ' ' स्यात् ' । किन्तु शतदक्षिण इत्यर्थः । तत्र शत-
मिति गवा शत विवद्व्यने " गवा शत द्वादश वा " (का. श्रौ. सू. १० । ३९)—इति कल्पानुवचनात् ।
" गवा सङ्ख्या भवति "—उद्यापान्त्ववचनात् ।

शतदक्षिणं तत्र यज्ञस्य समृद्धिर्भवतीत्येवमितिमात्र—एव वै प्रत्यक्षमित्यादि । ' प्रजापतेर्नेदिष्टम् ' इति
नेदिष्ट यथा भवति तथा वर्तते । तत्र एवेत्येवमितिमात्र इत्यर्थः । ' शततेजा ' ' शतवीर्यः ' इति आयुर्लुप्तये
तेजोवीर्ययोरपि शतस्य द्रष्टव्यम् ।

दक्षयत्स्यया न्युदधेर्नास्तिवच्च त कुर्वादित्याह—जो ह्वेयादि । ' अशतदक्षिणं ' यज्ञेन हेतुना ' यजमान-
स्य ' ' न ' क्वचित् ' स्यात् । आश्रित्य कुर्वतोऽयमाश्रयः— इये ' यजमानस्यऽश्रित्येन पुत्रा ' ' वं ' ' यज्ञम् ' हनिष्यन्त्येव ' एत च न न समर्हयन्ति । ' अथ ' ' यज्ञस्य अक्षिभू ' अक्षिणतो द्वेष्यो निव भवानिति ।
अभिपनादिसम्पन्नानाहतस्य यज्ञस्य शतमद्दक्षिणाभिर्दक्षिणाभिः समृद्धिर्भवतीत्युक्तम्, तथा च सति शत-
दक्षिणाभावेऽसमृद्धो यज्ञो भवतीति तस्मात्तत्र कुर्वतो यज्ञीकृत्येन वाचा स्यात् । तस्माच्छतदक्षिण एव क्वचित्
स्यादिति मात्रः ॥ ३ ॥

१—' वापति क्वचित् ' इति सूत्र संक्षेपः ।

द्वया वै देवा देवाः । (५) अद्देव देवाऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाभ्युत्सो-
ऽनूचानास्तु मनुष्यदेवास्तेषां द्वेषा विभक्तऽएव यज्ञऽआहुतयऽएव देवानां
दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव
देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणान्शुश्रुवुषां नूचानांस्तुऽएनमु-
भयं देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ ४ ॥

ता वाऽएताः । (५) ऋत्विजामेव दक्षिणाऽअन्यं वाऽएतऽएतस्यात्मा-
नं संस्कुर्वन्त्येतं यजुर्मृद्मयं यजुर्मयं साममयमाहुतिमयं सोऽस्या-
मुष्मिँल्लोकात्मा भवति तद्यं माऽजीजनन्तेति तुन्मादत्विग्भ्य एव
दक्षिणा दद्याद्दानृत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥

(गभ्यांऽथ) अथ प्रतिपदुत्य गार्हपत्यम् । (न्दा) दाक्षिणानि जुहोति स दशा-
होमीये वाससि हिरण्यं प्रयुष्यावधाय जुहोति देवलोके मुऽप्यसदिति वै

द्वया वै देवाः । देवाऽअद्देव देवाः, अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाभ्युत्सोऽनूचानाः—ते मनुष्यदेवाः ।
तेषां द्वेषा विभक्त एव यज्ञः । आहुतय एव देवानाम्, दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषा-
मनूचानानाम् । आहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति, दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणान्शुश्रुवुषां नूचानान् ।
तस्मिन्मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ ४ ॥

ता वाऽएता ऋत्विजामेव दक्षिणाः । अन्यं वाऽएतऽएतस्यात्मानं संस्कुर्वन्ति—एतं यजुर्मृद्मयं
यजुर्मयं साममयमाहुतिमयम् । सोऽस्यामुष्मिँल्लोकात्मा भवति । तद् येमाऽजीजनन्तेति—तस्मा-
दत्विग्भ्य एव दक्षिणा दद्यात्, नानृत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिपदुत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोति । स दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रयुष्यावधाय

विदितदक्षिणां प्रकारान्तरेण प्रदंमि—द्वया वै देवा इत्यादिना । ' देवाः ' ' द्वया वै ' द्विविधा. प्रमिदाः ।
" प्रथमचरणयोः "—इत्यादिना (पा. सू. २ । १ । २२) जनि सर्वनामज्ञाया विरूपेण विगनात्तद-
मावक्षे रूपम् । द्विविधमेव प्रदंमि—अद्देव देवा इति । ' देवाः ' ' अद्देव ' स्वत एव स्वर्गं विद्यमाना ये
देवास्तै एकविधा देवाः । ' अथ ये ब्राह्मणाः ' कीदृशाः ' अनूचाना ' साङ्गं वेदे अर्पीतः । " उपेथिवाननाथा-
नूचानथ " (पा. सू. २ । २ । १०९) इति अनूचानशब्दो निपातितः । " शुश्रुवांसः ' अथगन्तो
शानन्तः । " क्वमुथ "—(पा. सू. २ । २ । १०७) इति ऋसुः । " मनुष्यदेवाः ' इति द्विविधा देवा
इत्यर्थः । ' तेषां देवा विभक्तः ' इत्यादिक तु निगदव्याख्यातम् ॥ ४ ॥

उक्तया दक्षिणाया ऋत्विक्सम्बन्धं महोक्त विधत्ते—ता वा इत्यादि । अन्यं वा इति । यत् ऋत्विजः
' एतत् ' यजमानम् ' अन्यम् ' ' आत्मानम् ' इयमानशरीरव्यतिरिक्त शरीरं ' संस्कुर्वन्ति ' । एतं यज्ञ-
मृद्मयमिति । तद्ये मेति । ' तत् ' तस्मात्प्रत्ययशरीरान्तरेण्यदनायजमान इमे ऋत्विजो माम् ' अजीजनन्त
इति ' मन्वते । ' तस्मादत्विग्भ्य एव ' ' दद्यात् ' तद्व्यतिरिक्तेश्चो न दद्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

दाक्षिणहोमं विधत्ते—अथेत्यादि । दक्षिणां दित्सुना कर्तव्यानि ' दाक्षिणानि ' । होमे विशेषमाह—स दशा-

युजते यो युजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति उदन्वृची दक्षिणा यां
ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य युजमानः ॥ ६ ॥

(श्रु) चतस्रो वै दक्षिणाः । (०) हिरण्यं गोर्वासोऽथो न वै तद्वक्-
करूपते यदश्वस्य पादमवदध्याद्यद्वा गोः पादमवदध्यात्तस्माद्दशाहोमीये
व्वाससि हिरण्यं प्रब्रध्यावधाय जुहोति ॥ ७ ॥

सौरिभ्यामृग्भ्यां जुहोति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः स एतेन
ज्योतिषा तमोऽपहत्य स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति तस्मात्सौरिभ्यामृग्भ्यां
जुहोति ॥ ८ ॥

सु जुहोति । उदु त्वं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः ॥ दृशे विश्वाय
सूर्वर्थं स्वाहेत्येतया गायत्र्या गायत्री वाऽइयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा उदस्या-
मेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

जुहाति । देवलोकं मेऽप्यसदिति वै यजते-यो यजते । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति । तत्
अन्वृची दक्षिणा । यां ददाति सैति । दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः-हिरण्यम्, गोः, वासः, अश्वः । न वै तद्वक्करूपते यदश्वस्य पादमवदध्यात्,
यद्वा गोः पादमवदध्यात् । तस्माद्दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रब्रध्यावधाय जुहोति ॥ ७ ॥

सौरिभ्यामृग्भ्यां जुहोति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः । एतेन ज्योतिषा तमोऽपहत्य
स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति । तस्मात्सौरिभ्यामृग्भ्यां जुहोति ॥ ८ ॥

न जुहोति-“उदु त्वं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्वर्थं स्वाहा”-
(वा. नं. ७ । ४१) इत्येतया गायत्र्या । गायत्री वाऽइयं पृथिवी । सेयं प्रतिष्ठा । तदस्यामेव
प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

होमीय इति । वाससि हिरण्यवचनस्य कारणमाह-देवलोकं इत्यादि । तदन्वृची दक्षिणेति । त यदश्वस्य
करूपते गच्छतीति ‘अन्वृची’ तादृशी भवति । तस्माद् ‘याय’ दक्षिणाम् ‘ददाति’ ‘ना’ स्वर्गं प्राप्नोति ।
‘दक्षिणामन्वारभ्य’ अक्षरभ्यः ‘यजमानः’ अपि स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ६ ॥

‘यज्ञे हिरण्यादयः’ चतस्रः ‘दक्षिणाः’ दानन्या हि । तत्र यदि ‘अश्वस्य’ ‘गोः’ वा पादे ‘हिर-
ण्यम्’ ‘अवदध्यात्’ तदा तदक्षरान्पात्स्वर्गं प्राप्नु न शक्नोति । वाससि तु प्रचक्ष सदैव गन्तुं शक्नोति ।
‘तस्माद्’ ‘हिरण्यम्’ स्वर्गं प्राप्नोति । ‘वाससि’ ‘प्रब्रध्यात्’ जुहोति ॥ ७ ॥

विहिते गार्हपत्याधिकरणे होमे मन्त्रो विधने-सौरिभ्यामिति । “सूर्वतिष्ठ ०”-(वा. सू. ९ । ४ ।
१४९) इत्यादिना परास्वलोः । ‘तमसा वै’ इत्यादिनोक्तयोर्मन्त्रयोः सूर्वदेवस्यैव हेतुस्त्वन्यस्यते ॥ ८ ॥

विहितयोर्मन्त्रयोः प्रथमं दर्शयति-सु जुहोति । उदु त्वं जातवेदसमिति (का. श्रौ. सू. १० । २९) ।
उत्तरत्र एतन्मन्त्रगतस्य गायत्रीऽन्वृचस्य प्रयोगेन दर्शयितुम् । एतया गायत्र्या ‘इति वर्णितम् । मन्त्रस्वायमर्थः-
‘केतवः’ इत्ययं । ‘त्वम्’ त्वम्, स्वच्छन्दस्यैव त्वम् । ‘जातवेदसम्’ जानं वेत्ति, वेदयति वा जातवेदास्तं

(त्व) अथ द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य
वरुणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत-
स्तस्थुपश्च स्वाहेत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपयेति ॥ १० ॥

(त्व) अथाग्नीध्रे । द्वे वैकां वा जुहोति तद्यद्वावाग्नीध्रे द्वे वैकां वा
जुहोत्यग्निर्वै पशूनामीष्टे तुऽएनमभितः परिणिविशन्ते तुमेतयाऽऽहुत्या
प्रीणाति सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते तेनानुमत्तान्ददाति ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति—“ चित्रं देवानामुदगादनीकं । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुपश्च स्वाहा”—(वा. सं. ७।४२)
इत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपयेति ॥ १० ॥

अथाग्नीध्रे द्वे वैकां वा जुहोति । तद्यद्वावाग्नीध्रे द्वे वैकां वा जुहोति । अग्निर्वै पशूनामीष्टे
तुऽएनमभितः परिणिविशन्ते । तुमेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति । सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते । तेनानुमत्तान्
ददाति ॥ ११ ॥

सर्वज्ञम् ' देवम् ' दानादिगुणयुक्तम् ' सूर्यम् ' विश्वाय ' विश्वस्य जगतः ' दृशे ' दर्शनाय समस्तस्य
लोकस्य दर्शनादिष्वपहारमिद्वर्षम् ' उद्-वहन्ति ' ऊर्ध्वदेश प्रापयन्ति । उक्तमन्त्रगतस्य गापत्रीछन्दसः
प्रयोगेन दर्शयति—गापत्री वा इत्यादि । गापया अग्निना सतोत्पत्तिराम्बाना—“स सुवन्नश्चिद्वन निरमिमीन
तमग्निर्वैताऽनुमन्यते गारत्रो छन्दः” (न. म. ७।१।१) इति । अग्निश्च पृथिव्यभिमानीनो देवता, अतस्तत्सम्बन्धा-
द्गापत्याः पृथिवीवन् । अत एव श्रूयते—“गापत्री वै पृथिवी ” इति ॥ ९ ॥

द्वितीयादुत्तमन्त्रे दर्शयति—अथ द्वितीयां जुहोति चित्रं देवानामिषोदि । अत्रापि पूर्ववत्प्रयोजनाभिधि-
त्तया ' एतया त्रिष्टुभा ' इत्युक्तम् । ' चित्रम् ' चपनीय पूजनीयम् ' देवानाम् ' ' अनीकम् ' सपातरूपं
मण्डलम् ' उदगात् ' । उदगादिभिः “छन्दसि लुक्लृङ्छिट्ः” (पा. सू. ३।४।६) इति लुक् । “गातिरथा”—
(पा. सू. २।४।७७) इत्यादिना विचो लृक् । कौट्या मन्त्रस्य ' मितस्य वण्णस्याग्नेः ' चक्षुःस्थानी-
यम् । उपश्रुणु वेद । सर्वेषां देवानां चक्षुःपम् । क्रियतमण्डलानर्गत । ' सूर्यः ' कौट्याः ' जगतः '
जन्तवः । ' तन्भुवः ' स्यावश्य च ' आत्मा ' । ' द्यावापृथिवी ' । द्यावापृथिव्यौ । ' वा च्छन्दसि ”—
(पा. सू. ९।१।१०६) इति पूर्वसर्वर्णद्वयः । ' अन्तरिक्षम् ' च ' आप्रा ' आहूयति । पुरवच्यवयः
(पा. सू. ३।१।८५) । अदादित्वात्छो लृक् (पा. सू. २।४।७२) । मन्त्रगतस्य त्रिष्टुछन्दसः
प्रयोगेन दर्शयति—लोकमेवेति । ' एतया त्रिष्टुभा ' ' लोकम् ' ऊर्ध्वलोकमभिलक्ष्य प्रगच्छति । त्रिष्टुछन्द-
सौर्ध्वलोकसम्बन्धः कविदाम्नाग्ने—“ त्रिष्टुमन्तारिक्षम् ” इति ॥ १० ॥

विशन्ते—अथाग्नीध्रे इत्यादि । आग्नीध्रमग्नीध्रो गृहम् । “ आग्नीधः शरणे रणं च इति—” (पा.
सू. ४।२।१२० वा. २) इति रण् प्रत्यय । तत्रत्ये अग्नौ ' द्वे वा एका वा ' आर्तुन जुहुयात् । विहित-
मर्थमनूय तत्र कारणमाह—तद्यद्वावाग्न्यादि । अग्निर्वै पशूनामीष्ट इति । अग्निरेभि रुद्रः । एतव तैत्तिरीयेके
श्रूयते—“ देवासुता. नवदा आसन् तं देवा विजयमुपवन्दोऽग्नौ वाप वसु सन्धयधनेदसु नो भविष्यति यदि नो

१-चित्रं देवतामिति द्वितीयात् । वा. ध्ये. सू. १०।२०।२—“आव्यव चपा उपवेदयत् । उद्वज्ज्वर स्वनवदा नव तमो
रन्ति, भन्त्ये. श्वेः शोषादत्त इत्यधर्वम् ” इति षड्विधः ।

सु जुहोति । (त्य) अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव व्युनानि
विद्वान् । ध्रुयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहे-
त्यथ यद्युशं युक्तं वाऽयुक्तं वा दास्यन्त्स्यादथ द्वितीयां जुहुयाद्यद्यु
न नाद्रियेत ॥ १२ ॥

सु जुहोति । (त्य) अयं नोऽअग्निर्वीरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु
प्रभिन्दन् ॥ अयं व्वाजाअयतु व्वाजसातावयथं शुत्रूअयतु जर्हपाणः
स्वाहेति व्वाजसा ह्यशुः ॥ १३ ॥

स जुहोति—“ अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान् । ध्रुयो-
ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । ४१)
इति । अथ पद्यशं युक्तं वाऽयुक्तं वा दास्यन्त्स्यात्—अथ द्वितीयां जुहुयाद्—यद्यु न नाद्रियेत ॥ १२ ॥

स जुहोति—“ अयं नोऽअग्निर्वीरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं
व्वाजाअयतु व्वाजसातावयथं शुत्रूअयतु जर्हपाणः स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । ४४)
इति । वाजसा ह्यशुः ॥ १३ ॥

जेष्मन्तीति । तदग्निर्म्यकामयत सेनापक्रामपदेवा विजित्वावस्तमाना अन्वापन् तस्य सहसाऽदिस्तन् तोऽरो-
दीयदरोदीतहुदस्य रुद्रत्वम्” (तै.स. १।५।१) इति । रुद्रश्च पशूनामविपतिः । “ रुद्रः पशूनामधिपतिः ”—(तै.सं.
१।२।४) इति श्रुतेः । तस्मादग्निः पशूनामिति “अथर्षार्थदयेसा कर्मणि” (पा. सू. ३।३।५२) इति षष्ठी । ‘ते’
पशव ‘एतम्’ स्वामिनमग्निम् ‘अभित्’, ‘पारिणिविशन्ते’ पारिदेष्टन्ते । “ नेदिशः ” (पा. सू. १।३।१७)
इति आत्मदेशदन् । पर च ‘एतयाऽऽहुत्वा’ प्रीणिणोऽग्निं स्वर्कायान् पशून् ‘अस्मै’ यजमानायानु-
जानाति । पश्चात्तदनुशातानेव ‘ददाति’ ॥ ११ ॥

विहितं शोममनुष मन्त्र विरुचे—स जुहोत्यग्ने नयेत्यादि । हे ‘अग्ने !’ ‘ विश्वानि ’ ‘ व्युनानि ’
श्वानानि ‘ विद्वान् ’ त्वम् ‘ अस्मान् ’ ‘ राये ’ धनाय ‘ सुपथा ’ शोभनेन मार्गेण । “ न पूजनात् ”—(पा.
सू. ५ । ४ । १९) इति समासान्तो निषिष्यते । ‘ नय ’ प्रापय । किञ्च ‘ जुहुराणम् ’ इडित्त्वं
‘ एन ’ पापन् ‘ अस्तन् ’ आसत् ‘ सुयोधि ’ पुत्रकू डुर । “ वा छन्दसि ”—(पा. सू. १ ।
४ । ८८) इति सिवादेशस्य हेरतिञ्च विकल्पितम् । तथा च पितृपथे अडित्वाद् “ अडितश्च ”—(पा.
सू. १ । ४ । १०३) इति विशदेशः । नय च ‘ ते ’ ‘ भूयिष्ठां ’ नमउक्तिम् ‘ नमस्कारम् ’ ‘ विधेम ’
दुषाम । ‘ विध विधाने ’ (धा. पा. तु. प. ३४) इति । ‘ स्वाहा ’ इद इतिः स्वाहुतमस्तु ।

द्वितीयाहुतेर्नैमित्तिकप्रमाह—अथ यद्युशमिष्यादि । ‘ युक्तम् ’ एवे विनियुक्तम् ‘ व्युक्तम् ’ अवि-
नियुक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाहुते, कर्तव्यश्रेष्ठे मन्त्रमाह स जुहोत्ययं नो अग्निर्वित्यादि । आग्नीवीयः ‘ अग्नि ’ ‘ नः ’
भग्नाकम् ‘ अग्नि ’ धनम् ‘ उणोन् ’ सम्पादयतु । “ अवि हिम्यकरणात् ”—(पा. गा. म्वा. प. ९४) “ विन्वि
कल्पेदेव च ” (पा. सू. ३।१।८०) इति उपश्रय, अकारभान्तादेश । नय ग्यानिवृत्तमाहुत्वाद्युशुणो न भवति ।

*—अ.शार्.वे.अ. नयेति । का. श्रे. सू. १० । ३१ । २—अथय दपयमच सेनुक एवत्युक्तं वा । का. श्री. सू. १०.३१।

(श्रुऽथ) अथ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति । दक्षिणेन च्छेदिं दक्षिणा उपतिष्ठन्ते सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते रूपेण वो रूपमभ्यागामिति न ह वाऽअग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे तेऽपनिधाय स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त तानेतद्देवाः स्वैरेव रूपैर्षज्ञस्यार्धाहुपायन्ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन्ते रातमनसोऽलं दानायामभवंस्तथोऽप्येनानेषु एतत्स्वैरेव रूपैर्षज्ञस्यार्धाहुपति ते स्वानि रूपाणि जानानाऽ अभ्यवायन्ति ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥

अथ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति—दक्षिणेन वेदिम्—दक्षिणा उपतिष्ठन्ते । सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते—“रूपेण वो रूपमभ्यागाम्” —(वा. सं. ७ । ४५) इति । न ह वा अग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे । तेऽपनिधाय स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त । तानेतद्देवाः स्वैरेव रूपैर्षज्ञस्यार्धाहुपायन् । ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन् । ते रातमनसोऽलं दानायामभवन् । तयोऽप्येनानेषु एतत्स्वैरेव रूपैर्षज्ञस्यार्धाहुपति । ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन्ति । ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥

न केवलमप धनमेव करोतु किन्तु ‘मृथ’ समाप्तान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुरस्ताद्’ ‘एत’ गच्छतु । किञ्च ‘अयम्’ ‘वाजमाली’ वाजोऽन (निघ० २ । ७ । २) सोऽस्मिन् सापते सम्पज्यत इति वाजसातिः समाप्तस्मिन्, ‘वाजान्’ अजानि ‘जयतु’ स्वार्थिन करोतु । ‘जर्हणः’ अतिशयेन ह्ययन् ‘शश्वं जयतु’ । मन्त्रे वाजशब्दयोग्यं ताप्यर्थाह—वाजसा ह्यश्व इति । ‘अश्वः’ वाजमत्र मनोति सम्भजतीति ‘वाजमाः’ ‘जनसनञ्जनकामो विद्’ —(पा. सू. ३ । २ । १७) इति विद्वन्त्ययः । “विद्वनोऽनुनासिकस्यात्” —(पा. सू. १ । ४ । ४) इति आत्वम् । अथ जपमिदिसाधकत्वादनस्योदकत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेण साध्यसाधनमेदाविक्षेपाऽधस्तात्कृतं क्वचिदुपनायते—“अथो वै बृहद्रथः” (तै. सा. ३ । १५) इति । वयं शयननामवयेन् (निघं. २ । ७०) पसोऽधोऽस्य वाजसाः तस्मात्तदानाङ्गभूतस्य सावने मन्त्रे वाजशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विधत्ते—अथ हिरण्यमादायेत्यादि । दक्षिणेन वेदिमिति । “एतदा द्वितीया” (पा. सू. २ । ३ । ३१) इति द्वितीया । दक्षिणा इति । दक्षिणार्था गावः । सोऽग्रेणेति । शालाया अपमालो तिष्ठन् “रूपेण वोः” श्यादिना मन्त्रेण दक्षिणार्था गाः ‘अभिमन्त्रयते’ इत्यर्थः ॥

मन्त्रस्य प्रथममागं श्वाच्छे—न ह वा इति । ‘अग्रे’ पूर्वम् ‘पशवो दानाय’ ‘न’ समर्था बभूवुः किल वनः ‘ते’ पशवः ‘स्वानि रूपाणि’ सामर्थ्यानि ‘अपनिधाय’ शरीरमात्रेणैवोपस्थिताः; ‘एतद्’ एतेन रूपेण व इत्यादि मन्त्रभाष्योच्चारणेन ‘देवाः’ ‘तान्’ दानसमर्थान्यिच्छन् ‘स्वैरेव रूपैः’ सहिताः ‘यज्ञस्यार्धात्’ मय्यात् ‘उपायन्’ यज्ञस्य माध्यन्दिनमवनमाश्रित्य प्राञ्चुवन्नित्यर्थः । अर्धादिति कर्मणि लृक्लोपे पञ्चमी (पा. सू. १ । ४ । ३१ वा. १) । ततश्चेत् ‘स्वानि’ सामर्थ्यानि ‘जानानाः’ अभिमुञ्जामता पश्चान् स्वसामर्थ्येणैव तान् ‘रातमनमः’ मन्यो दानाय समर्था बभूवुः । एतन्मन्त्रमागोच्चारणेन तथैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१-अहिरण्यो वज्रमत्र सायणद्वयेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा च्छेदिं वेदिं तिष्ठन्नभिमन्त्रयते व इति । वा. सं. सू. १-१३५

तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति । ब्रह्म वै तुथस्तदेना ब्रह्मणा विभ-
जति ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तुथो हास्येत्ता दक्षिणीयायैव
दत्ता भवन्ति नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥

(यत्) ऋतस्य पथा प्रेतति । यो वै देवानां पयैति सु ऋतस्य पयैति
चन्द्रदक्षिणा इति तदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्य) अथ सुदोऽभ्यैति । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमिति वि त्वया
दक्षिणया लोके ख्येपमित्येवेतदाह ॥ १७ ॥

“ तुथो वो विश्ववेदा विभजतु ”—(वा०सं० ७ । ४५) इति । ब्रह्म वै तुथः । तद्दे-
वना ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद । तयो हास्येता दक्षिणीयायैव
दत्ता भवन्ति, नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥

“ ऋतस्य पथा प्रेत ”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । यो वै देवानां पयैति—स ऋतस्य
पयैति । “ चन्द्रदक्षिणाः ”—(वा. सं. ७ । ४५) इति । तदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥

अथ सुदोऽभ्यैति—“ वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् ”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । वि त्वया
दक्षिणया लोके ख्येपमित्येवेतदाह ॥ १७ ॥

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—तुथो व ह्वादि । तुथ इति साध्यात् परलभ ‘ दक्षिणस्यन् ’ दक्षिणार्हम् ‘ अद-
क्षिणस्यन् ’ दक्षिणार्हम् ‘ च ’ जानाति “ कञ्ङूरदक्षिणाञ्च च ”—(पा. सू. ९ । १ । १९) इति ।
अर्हायै उपस्यप । अन्. ‘ तुथो ’ ‘ विभजतु ’ श्युक्तेऽनेनैवादिमात्रं कृतो भवतीति । प्रमादाद्दक्षिणीयाय
दत्तापि दक्षिणीयायैव दत्ता भवतीति मात्र. ॥ १५ ॥

तृतीयं भागं व्याचष्टे—ऋतस्येत्यादि । देवानां मार्गेण गच्छत्यनेनाभिप्रायेण ‘ ऋतस्य ’ यज्ञस्य ‘ पथा ’
प्रगच्छत्युक्तम् । पशुमार्गस्य देवसम्बन्धादित्यर्थः ।

चतुर्थं भागं व्याचष्टे—चन्द्रदक्षिणा इति । चन्द्र दिश्यमानव्युहस्तपण तद् दक्षिणा समर्पकं मासा तास्त-
थोक्ता । अनेन चन्द्ररूपेण ‘ ज्योतिषा ’ सदैव गच्छेद्यु । हे दक्षिणार्था गत ‘ रूपेण ’ सामर्थ्येन पूर्वं
मर्कान्निप्रमिदितेन सह दो ‘ रूपम् ’ स्वरूपम् ‘ अभ्यागाम् ’ आभिसुरूपेण प्राप्तोऽस्मि । “ गातित्वा ”—
(पा. सू. २ । ४ । ७७) इत्यादिना तिचो लुक् । ‘ वो विश्ववेदा ’ सर्वज्ञः ‘ तुथः ’ ब्रह्म विभजतु ।
युव च चन्द्रदक्षिणा सत्य. यज्ञसम्बन्धिना मार्गेण गच्छतेति कृष्णमन्त्रस्यार्थः ॥ १६ ॥

समन्त्रकं सदोगमनं विधाय मन्त्रस्य तापर्यमाह—अथेत्यादि । वि स्वः इति । हे सदः ! त्वदी-
यया ‘ दक्षिणया स्वर्लोकमन्तरिक्षलोके च ‘ वि ’ रूपेण ’ समीक्षिष्यमिष्यैवमर्थम् ‘ एतन् ’ मन्त्रवाक्यम् ‘ आह ’
अस्ति च दक्षिणया सदमन्त्रं सम्बन्ध. सदस्यासन्निभ्य कत्वाम्यो दक्षिणया दानव्यन्वात् । मन्त्रे ‘ पश्य ’
इति पुन्यन्वत्यप—(पा. सू. २ । १ । ८५) पश्यामीत्यर्थः । एवं च ‘ वि रूपेण ’ इति व्याख्यान-
मुपपद्यते ॥ १७ ॥

(ह्यथ) अथ सद्ः प्रेक्षते । युतस्व सदस्यैरिति ग्नु त्वा सदस्याऽ अति-
रिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

(ह्यथ) अथ हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येति । ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमुन्तं
पैतृमत्यमिति यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्यो या वै ज्ञाता-
यापि कतिपयीर्दक्षिणा ददाति ताभिर्महज्वयत्यृषिमार्षेयमिति यो वै
ज्ञातोऽनुचानः स ऋषिार्षेयः सुघातुदक्षिणमिति स हि सुघातुदक्षिणः ॥ १९ ॥

(शां०) अथैवमुपमद्य । (या) अग्नीधे हिरण्यं ददात्यस्मद्राता देवत्रा

अथ सद्ः प्रेक्षते—“यतस्व सदस्यैः”—(वा० सं० ७ । ४५) इति । मा त्वा सदस्या अति-
रिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येति—“ ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमुन्तं पैतृमत्यम् ”—(वा०
सं० ७ । ४६) इति । यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्यः । या वै ज्ञातायापि
कतिपयीर्दक्षिणा ददाति, ताभिर्महज्वयति । “ ऋषिमार्षेयम् ”—(वा० सं० ७ । ४६) इति । यो
वै ज्ञातोऽनुचानः स ऋषिार्षेयः । “ सुघातुदक्षिणम् ”—(वा० सं० ७ । ४६) इति । स हि
सुघातुदक्षिणः ॥ १९ ॥

अथैवमुपमद्याग्नीधे (१) हिरण्यं ददाति—“ अस्मद्राता देवत्रा गच्छत ”—(वा०

विचते—अथैवादि । हे सद्ः । त्वम् सदस्यैः सहितमेव यदकार्षे प्रयतस्वेति मन्त्रस्यार्थः ।
मन्त्रस्य, सदसः सर्वदा सदस्यैः सह सम्बन्धोऽभिप्रेत इति न्यायष्टे—मा त्वेत्यादि । तथा च तैत्तिरीयके—
“ यमस्य सदस्यैरित्याह निबन्धान् ”—(तै. सं. १ । १ । १४)—इति । अतिरिक्षतेति । “ रंषिर्द्विदेवने ”
(वा. पा. व. ट. ४) इत्येवास्तुलिङि खेर्ङ्यस्येन (पा. सू. ३ । १ । ८५) क्सादेशे रूपम् ॥ १८ ॥

सहिरण्यमाग्रीध्रं प्रति गमनं विचते—अथ हिरण्यमित्येति । दातव्यम् “ हिरण्यम् ” स्वीकृत्य “ ब्राह्मणम् ”
अथ—इत्यादिना मन्त्रेण ‘आग्नीध्रम्’ अभिगच्छेत् । मन्त्रे पितृमुन्तं पैतृमत्यं शब्दयोस्तात्पर्यमाह—यो वै ज्ञात इत्यादि ।
‘ पितृमुन्तं पैतृमत्यम् ’ इत्येतान्या शब्दान्याम् ‘ज्ञातः’ ‘ ज्ञातकुलीनः ’ च विवक्षितः । ज्ञातः, प्रसिद्धः । तत्रा-
यमभिप्रायः—‘ पितृमान् ’ इति प्रशस्तया मत्सु इति प्रशस्तपितृमान्, प्रशस्तपितृमत्येन च प्रसिद्धिर्लभ्यते ।
‘ पैतृमत्यः ’ इति पितृमति कुले मवः । “ मवे छन्दसि ”—(पा. सू. ४ । ४ । ११०) इति यत् ।
इत्यत्र ज्ञानं प्रशस्तपुत्रमभ्यन्विन्नधनम् । एवं च प्रशस्तपितृयुके कुले जात इत्यनेन प्रशस्तकुलोत्पत्ति-
र्लभ्यते । तादृशाय ‘ ज्ञाताय ’ वाः ‘ कतिपयी ’ ‘ अरि ’ ‘ दक्षिणा. ददाति ताभिर्महत् ’ फलम् ‘ जयति ’
सार्धमां करोति । तस्मादेत्याभिप्रायेण पितृमुन्तं पैतृमत्यमिति शब्दप्रयोग इत्यर्थः । ऋष्यार्षेयशब्दयोरेर्य-
माह—यो ज्ञा इति । ‘ अनुचानः ’ साधे प्रवचनेऽपीति । ‘ आर्षेयः ’ “ इतथानिबन्धः ”—(पा. सू. ४ ।
१ । १२९) इति उक्तप्रत्ययः । सु हीति । प्रकृतत्वात् ‘ स ’ ज्ञातः ‘ अनुचानः ’ ‘ सुघातुदक्षिणः ’
सुघातुदक्षिणं तद् दक्षिणा यस्य स तयोक्तः । प्रसिद्धाय खलु हिरण्यं दीयते ॥ १९ ॥

उपसदानन्तरमग्नीधे सम्बन्धक हिरण्यदानं विचते—अथैवमित्यादि । मन्त्रार्थस्तु हिरण्यरूपा दक्षिणा

१-मन्त्रे क्वस्य सदस्यैरिति सदस्यम् । का. श्रौ. सू. १० । १ । २ । २-ब्राह्मणमद्यः ब्राह्मणमद्यम् । का. श्रौ. सू. १० । ४२ ।

२-अथैव हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति का. श्रौ. सू. १० । ४४ ।

गच्छतेति यां वै रातमनाऽअविचिकित्सन्दक्षिणां ददाति तथा महजयति देवत्रा गच्छतेति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोकऽ-
पुषैनमेतदपित्विनं करोति प्रदातास्माविशतेति मामाविशतेत्येवैतदाह तथा
हास्मादेताः पुराच्यो न प्रणश्यन्ति तद्दृग्भीषे प्रथमाय दक्षिणां ददा-
त्यतो हि विश्वे देवा अमृतत्वमपानयन् तस्माद्भीषे प्रथमाय दक्षिणां
ददाति ॥ २० ॥

(त्यु) अथैवमेवोपसद्य । (च्या) आत्रेयाय हिरण्यं ददाति यत्र वा-
ऽअदुः प्रातरनुवाकमन्वाहुस्तुद्ध स्मैतत्पुरा शशंसन्त्युत्रिवाऽऽरुपीणाथ

सं. ७ । ४६ ।) इति । यां वै रातमना अविचिकित्सन्दक्षिणां ददाति, तथा महजयति ।
देवत्रा गच्छत इति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते—यो यजते तद्देवलोकऽपुषैनमेतदपित्विनं
करोति । “ प्रदातास्माविशत ”—(वा. सं. ७ । ४६ ।) इति । मामाविशतेत्येवैतदाह
तयो हास्मादेताः पुराच्यो न प्रणश्यन्ति । तद् दृग्भीषे प्रथमाय दक्षिणां ददाति । अतो हि विश्वे-
देवा अमृतत्वमपानयन् । तस्माद्भीषे प्रथमाय दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

अथैवमेवोपसद्य आत्रेयाय (२) । हिरण्यं ददाति । यत्र वाऽअदुः प्रातरनुवाकमन्वाहुः—तद्द
स्मैतत् पुरा शंसन्ति । अत्रिवाऽऽरुपीणा होतास । अथैतत्तद्दोऽमुरसमसमभिपुमुवे । तऽरुपयोऽत्रि-

‘ अस्मद्राता ’ अस्माभिर्दत्ता. ‘ देवत्रा ’ ‘ देवमनु ’—(पा. सू. १ । ४ । १६) इत्यादिना
द्विर्नापार्ये प्राप्रत्य । देवान् गच्छतेत्यर्थः । किञ्च ‘ प्रदातास्म ’ मा व ‘ आविशत ’ प्रविशत ।
वद्वचन पूनार्थम् । मन्त्रपदानामभिप्रायमाह—यां वा इत्यादि । ‘ रातमना ’ दानमनाः ‘ अविचि-
कित्सन् ’ सन्देहमदुर्वन् ‘ याम् ’ ‘ दक्षिणा ददाति ’ तादृश्या ‘ तथा ’ दक्षिणया ‘ महन् ’ फलम्
‘ जयति ’ तस्माद्समद्राता इति मन्त्रम् आह—यजमानो न केवलमस्मित्लोके एव भवत्विति यजते, किन्तु
स्वर्गोऽपि । तस्मादेवत्रा गच्छतेत्युक्तम् । एवञ्च ‘ एतन् ’ हिरण्यम् ‘ देवलोक एव ’ ‘ अपित्विनम् ’
गमनयुक्तं कृतवान्भवति । अत्रिवाऽऽरुपीणा लिङ्गव्यत्ययः (पा. सू. ३ । १ । ८६) । प्रदातारामिति ।
यदेतन्न प्रयुज्येत्, तदा ‘ अस्माद् ’ यजमानाद् ‘ एताः ’ दक्षिणाः परान्य एव सत्यः प्रणश्येयुः । ‘ प्रदातास्मा-
विशतेति ’ प्रयुज्येत् ‘ मामा विशत ’ इत्युक्तत्वात् तथा न प्रणश्येयुर्त्यर्थः ।

दक्षिणादाने प्राप्तमार्गाभस्य प्रायश्चित्तमन्त्रं तत्र कारणमुपन्यस्यति—तद्यदित्यादिना । अतो हीनि । ‘ अतः ’
आग्नीध्रात् तकाराद् ‘ देवा ’ ‘ अमृतत्वम् ’ अविनश्वरत्वं प्राणुषविति प्रसिद्धम् । देवानां यज्ञे अग्निदेवा-
ग्नीध्रं—अत एव “ अग्नय आग्नीध्रं द्रुवते ” (शत. ४ । ३ । ४ । १४) । इत्युक्त्वात् यज्ञे “ अग्निर्नव साधनेन देवः
अमुरात्तभिभूय निर्वाका अमन्त्रुः । “ अत्रिमेव वरुषद्भृष्टवाऽमुपन्यस्यमन्त्रुः ” (सं. स. ६ । २ । २)—इत्यादिभिरुक्ते ।
‘ तस्माद् ’ आर्द्रपत्रान्यप्यपमृश्यात्, नतो देवः अमृतत्वमापुषेति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

आग्नीध्राय हिरण्यं दत्त्वा अत्रेयाय हिरण्यं दद्यादिति विश्वे—अथैवमेवेत्यादि । ‘ एवमेव ’ अनेनेव

(न्त्यु) अथाइन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ तच्छेन्द्र ईक्षां चक्रे सर्व्वं वाऽअग्रमिदं दास्यति नास्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति स एतं वृत्रमुदयच्छडिन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्यदानाय वृत्रो नाददात्स एषोऽप्येतर्हि त्वेषैव वृत्र उद्यम्यतऽइन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्यदानाय ततो नु ददाति ॥ २३ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः । (०) हिरण्यमायुर्वैतनात्मनस्त्रायतऽआयुर्हि हिरण्यं तदग्रपेऽआग्नीध्रं कुर्व्वतेऽददात्सुस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे हिरण्यं दीयते २४

च्छावाकाय (१३) । अयोत्रे (१४) । अय प्रावस्तुतं (१५) । अय मुनस्त्रण्यार्य प्रतिहृत्रं (१६) उत्तमाय ददाति । प्रतिहृत्रा वाऽप्यः । सांस्माऽपत्तन्ततः प्रतिहरति । तयो हास्मादेताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति ॥ २२ ॥

अयाइन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ । तच्छेन्द्र ईक्षां चक्रे—सर्व्वं वाऽअग्रमिदं दास्यति, नास्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति । स एतं वृत्रमुदयच्छट्—इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि इत्यदानाय । ततो नाददात् । स एषोऽप्येतर्हि त्वेषैव वृत्र उद्यम्यते—इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि इत्यदानाय । ततो न ददाति ॥ २३ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः । हिरण्यम्, आयुर्वैतनात्मनस्त्रायते । आयुर्हि हिरण्यम् ; तदग्रपेऽआग्नीध्रं कुर्व्वतेऽददात् । तस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे हिरण्यं दीयते ॥ २४ ॥

हृत्रं ' उत्तमाय ' अग्निनाय ' ददाति ' ' एष ' ' प्रतिहृत्रा ' ममातिरूपस्य प्रतिहृत्राणास्य कर्त्ता खलु, अतः ' सोऽग्ने ' वरुणनाय ' अन्ततः ' दक्षिणा. समापयति । ' तथा ' न सति ' एता. ' दक्षिणा पराभूता एव न प्रणश्यन्तु । अन्वया समात्प्रमाणात् ' परान्य ' सत्य प्रणश्येवुरेति भावः । ' न ह स्वेवाज्ञतदक्षिणाः सौम्योऽम्बर- स्वात् ' (श.श. ४।३।४।३) इति । प्रकृतसौम्यागे इतसङ्घवाका गावो दक्षिणा विहितास्ताः प्राक्मन्वोऽक्षरमेण शलादिम्यो दद्यात् । किमत्राप्रकारस्तु कान्यायनेन दाहिन—' यद्यरम्भ इदं दत्ता द्वादशशोभ्यः षट्षट् द्वितीयैश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयैश्च तिस्रश्चिन्न इतोम्य—'—' इति । अत्रायन्त्रं नाप्येवमेवोक्तम्—' यावदप्ययं ददाति तस्मादं प्रतिप्रत्याजे तृतीय नेष्टे चतुर्थमुत्तरे ' । एतेनेवैषा दानमुक्तमिति ॥ २२ ॥

दक्षिणादानानन्तरं मरुत्वत्सुहृत्स्यानुवाक्यासम्प्रति विभक्ते—अथाइन्द्रायि । उक्तसम्प्रवेशरणानन्तरं दद्यादिति विधातुमाह्वयिकामाह—यत्र वा इत्यादि । पुरा खलु ' यत्र ' यस्मिन् काले ' प्रजापति ' स्वसम्बन्धिनि यत्रे दक्षिणाः ' ददौ ' तदा प्रजापतिपुर ' इन्द्र ' त्रिचारयामास—' अयम् ' मय ' इदम् ' सर्व्वम् ' अपि धनम् ' दास्यति ' तदा ' अस्मभ्यम् ' तु किमग्रशेक्ष्यतीति । एव विचार्य्यत्प्रदानाय ' इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि ' इति एतदाकरूप्य (' वज्र ') चक्षु ' उदयच्छट् । पथात् ' स ' प्रजापति जो ' अददात् । विभक्ते—सर्व्वैवेति । ' सर्व्वैव ' इदानीमपि ' अदानाय ' इन्द्राय ' इत्यादिवाक्यरूप. ' वज्र उच्यन्ते ' । गम्यात्त दपटित्यर्थ ॥ २३ ॥

विहितज्ञानदक्षिणातिरिक्तानां चतुर्णां द्रव्याणां प्रवेशनाभिधानपूर्वकदृष्टिर्निशेषेषु दानमाह—चतस्रो वै

१-यद् द्वितीयैश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयैश्च तिस्रश्चिन्न इतोम्य—इति अ. का० यै० सू० पु वा । २-यद्य मरुत्वतेऽनुब्रूहन्वति । का. धो तु १० । ६४ । ३-वरुणाय का. धो तु १० । ६५ ।

(तेऽथ) अथ गीः । प्राणमेवैतयाऽऽत्मनश्चायते प्राणो हि गौऽत्रथं हि गी-
त्रथं हि प्राणस्ताथं रुद्राय द्वौऽददात् ॥ २५ ॥

(इ) अथ व्यासः । (स्त्व) त्वचमेवैतेनात्मनश्चायते त्वग्नि व्यासस्त-
द्वहस्पतयऽऽद्ग्रायतेऽददात् ॥ २६ ॥

(दृ) अथाश्वः । (श्वो) वृत्रो वाऽश्वो वृत्रमेवैतत्पुरो गांकुरुते यम-
लोकं मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तुद्यमलोकऽप्युवैनमेतदपित्तिरुं
करोति तं यमाय ब्रह्मणेऽददात् ॥ २७ ॥

(त्स) स हिरण्यं प्रत्यति । (न्य) अग्रये त्वा मुह्यं वुरुणा ददात्स्वित्यग्रये

अथ गीः । प्राणमेवैतयाऽऽत्मनश्चायते । प्राणो हि गीः । अत्रं हि गीः । अत्रं हि प्राणः तं
रुद्राय द्वौऽददात् ॥ २५ ॥

अथ व्यासः । त्वचमेवैतेनात्मनश्चायते । त्वग्नि व्यासः । तद् वृहस्पतयऽऽद्ग्रायतेऽददात् ॥ २६ ॥

अथाश्वः । वृत्रो वाऽश्वः । वृत्रमेवैतत् पुरोगां कुरुते । यमलोके मेऽप्यसदिति वै यजते-यो
यजते । तद् यमलोकऽर्ध्वेनमेतदपित्तिरुं करोति । तं यमाय ब्रह्मणेऽददात् ॥ २७ ॥

स हिरण्यं प्रत्यति - " अग्रये त्वा मुह्यं वुरुणा ददात् " - (वा० सं० ७ । ४७) इति ।

दक्षिणा रंवादिना । यद्दे उक्तानदक्षिणातिरिका 'दक्षिणा' 'यनन' इति । तत्र 'दिर'पय' प्रथमा दक्षिणा
'आयुहि हिरण्यम्' (दत्त. ४ । ३ । ४ । ६४) - रंवादिश्रुते 'दिरण्यमायु' - इति प्रसिद्धम् । अत एतेन
यजमानेन श्वान्न आयुर्वे श्वाति । 'तन्' य इत्यत्र प्रजापतिः 'आश्वोऽश्व' अश्वीय कर्म 'कुर्वते' अग्रये
'अददात्' । 'नम्नाद्' एतस्मिन् कांडेऽपि 'अश्वीये दिरानं शीमने' ॥ २४ ॥

अथ गीरिभाषिकं तु स्पष्टार्थम् । तामिति । 'नान' नाम प्रजापतिरित्युच्यते 'रुद्राय' 'अददात्'
समाद् शीमे गी ददादित्यर्थः । एवमुच्यतेति निश्चितव्यमप्युच्यते ॥ २५ ॥

त्वग्नि व्यास इति । 'हि' शब्दः प्रनिदिशोत्तरः । तृतीयकांडे शीमाप्रकरणे "अथ व्यासः परि-
यते" (द. प. ३ । १ । २ । १३-१९) इत्युपक्रम्यान्नात्म् । "नदिमन्नेनामिभ्यम्वचमदधुः, व्यास एव ।
तस्मान्नाय. पुरवाद्यानां विमर्ति" - इति ॥ २६ ॥

"वज्री वा वात." इत्यत्र वज्रत्व श्रूयते । अश्वध्वजः मन्भूतः "असुवोतिर्वा अश्व." (त. स. ५ । ३ ।
१२) इति श्रुतेः । तस्मान् कारणभूतानामर्गा वज्रत्वाकार्यभूत 'अश्व' अपि 'वज्रः' इत्यर्थः । 'पुरोगां कुरुते'
यमलोकेवायपरिहारत्वेन पुरोगामिनं कुरुते ॥ २७ ॥

क्रमेण विहितानां हिरण्यश्रीनां चतुर्णां प्रतिग्रहमन्त्रान्दर्शयति-स हिरण्यं प्रत्येत्यग्रये त्वेवादि ।

१-यमलोके इत्येव इत्येति । का. श्रौ. सू. १० । ३३ । २-अग्रये त्वेन हिरण्यं प्रतिग्रह्यते । रुद्राय त्वेने वां वुरुणाये त्वेति
स्वातो यमाय त्वेययम् । का. श्रौ. सू. १० । ५२ । ५४ ।

ह्येतद्गुरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽएधि मयो मुह्यं प्रतिग्रही-
त्रऽइति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ मां प्रत्येति । रुद्राय त्वा मुह्यं वरुणो ददात्विति रुद्राय
ह्येतां वरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽएधि वयो मुह्यं
प्रतिग्रहीत्र इति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथ व्वासः प्रत्येति । बृहस्पतये त्वा मुह्यं वरुणो ददात्विति
बृहस्पतये ह्येतद्गुरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीय त्वादत्रऽएधि मयो मुह्यं
प्रतिग्रहीत्रऽइति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथाश्वं प्रत्येति । यमाय त्वा मुह्यं वरुणो ददात्विति यमाय
ह्येतं वरुणोऽदद्वात्सोऽमृतत्वमशीय ह्यो दात्रऽएधि वयो मुह्यं प्रति-
ग्रहीत्रऽइति ॥ ३१ ॥

अग्रे ह्येतद्गुरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र ऽ एधि मयो मुह्यं प्रतिग्रहीत्रे ”-
(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ २८ ॥

अथ मां प्रत्येति-“ रुद्राय त्वा मुह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
रुद्राय ह्येतां वरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽएधि वयो मुह्यं प्रतिग्र-
हीत्रे ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ २९ ॥

अथ वासः प्रत्येति-“ बृहस्पतये त्वा मुह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
बृहस्पतये ह्येतद्गुरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीय त्वादत्रऽएधि मयो मुह्यं प्रतिग्रहीत्रे ”-
(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ ३० ॥

अथाश्वं प्रत्येति-“ यमाय त्वा मुह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
यमाय ह्येतं वरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीय ह्यो दात्रऽएधि वयो मुह्यं प्रति-
ग्रहीत्रे ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ ३१ ॥

‘ प्रत्येति ’ प्रतिगृह्णीयात् । ‘ अग्रे ह्येतद्गुरुणोऽददात् ’ इति ब्राह्मणवाक्यम् । अनेन च दत्त्वात्पञ्चाग्निपदस्य
प्रयोगे उपपत्तिरभिधीयते । सर्वत्रैव वृणोति व्याप्नोति इति ‘ वृण् ’ प्रत्ययस्य । वृणोतेः (धा. पा. ३।
उ. ८) निष्ठादिक (उ. सू. ३ । १२) उन्प्रत्ययः । ‘ स ’ च ‘ अग्रे ’ ‘ एतद् ’ हिरण्यम्
‘ अददात् ’ इति प्रसिद्धम् । अनन्तरमेव “ आयुर्हि हिरण्यं तदग्रे आग्नीप्रःकुर्वन्तेऽददात् ” (श. प
४ । ३ । ४ । २४) इत्युक्तत्वात् तस्मान्मन्त्रे अग्निपदप्रयोगः । एकमुत्तराणि मन्त्रमव्याप्तानां ब्राह्मण-
वाक्यानां मन्त्रे तत्संदेहनापदप्रयोगोऽपत्तिप्रतिपादनार्थत्वमवगन्तव्यम् । मन्त्रव्याचमर्थं - हे हिरण्य ! अग्नि-
रूपाय ‘ मह्यम् ’ ‘ वरुण. ’ प्रत्यापत्तिरूपत्वात् ‘ ददात् ’ । ‘ स. ’ अहं त्वं प्रतिगृह्णन् ‘ अमृतत्वम् ’ अमि-
नश्चरताम् ‘ अशीय ’ प्राप्नुयाम् । आशिधि ऋद्धमय- (पा. सू. ३ । १ । १७३) । किञ्च तस्य
‘ दात्रे ’ यत्रमानाय ‘ वरुण. ’ ‘ एधि ’ मव । अस्ते. (धा. पा. अ. प. ११) लोटि मध्यमपुंसैक-

(त्य) अथ यदन्यद्ददाति । कामेनैव तद्ददातीदं मेऽप्यमुत्रासदिति तत्प्र-
त्येति कोऽदात्कस्माऽअदात्कामोऽदात्कामायादात् ॥ कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामेतुत्तऽइति तुदेवतायाऽअतिदिशति ॥ ३२ ॥

तदाहुः । (त्रुं) न देवतायाऽअतिदिशेदिदं वै यां देवतां सुमिच्छं सा
दीप्यमाना श्वःश्वः श्रेयसी भवतीदं वै युस्मिन्नभावभ्यादधति स दीप्यमान

अथ यदन्यद्ददाति-कामेनैव तद्ददाति-इदं मेऽप्यमुत्रासदिति । तत्प्रत्येति-” कोऽदात्कस्मा-
अदात्कामोऽदात्कामायादान । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामेनत्ते ”-(वा०
मं० ७ । ४८) इति । तदेवतायाऽअतिदिशति ॥ ३२ ॥

तदाहुः-न देवतायाऽअतिदिशेत् । इदं वै यां देवतां सुमिच्छे । सा दीप्यमाना श्वःश्वः श्रेयसी
भवति । इदं वै युस्मिन्नभावभ्यादधति-स दीप्यमान एव श्वःश्वः श्रेयान्भवति । श्वःश्वो ह वै श्रेया-

वचने “ श्वसोरेदावम्यासकोषध ” (पा० सू० ६ । ४ । ११९) इत्येवम् । “ अतिदवदगमत् ”
(पा० सू० ६ । ४ । २२) इत्यसिद्धवद्वाद् “ इष्टमन्त्रो हेदिः ” (पा० सू० ६ । ४ । १०१) इति ।
शिवम् । ‘ प्रतिग्रहीते ’ ‘ मज्ज ’ च ‘ मय ’ सुम् भव । ‘ मयः ’ इति सुवन्तारोपम् (निग० ३ ।
६ । ७) । श्रुतं च नैनिरीयेके-“ मयो मयमस्य प्रतिग्रहीत इत्याह । यदं शिव तन्मय. ” (तै.शा २ ।
२ । १९) इति । एवमंत्रोदरितना अपि मन्त्रा व्याख्यायाः ॥ २८-३१ ॥

हिरण्यादिदानानुर धर्किचिन्मथादिदान विचत्-अथेयादि । ‘अथ’ उक्तदक्षिणादानानन्तरम् अन्यत्रस्य यदि
दद्यात् तदा कामेनैव यदेवामुर्ध्वोके मन्त्रोऽपि भवति दद्यात् । न पुनरित्याशयसि पूर्वोक्तदक्षिणादानवदवद
दातव्यमित्यर्थः । इत्युच्यते दत्तुः कस्तुनः प्रतिग्रहमन्त्रमाह-तत्प्रत्येति कोऽदात्दिति । मन्त्रस्य प्रोक्तमन्त्रमर्थमाह ।
तत्र ‘कोऽदात्, कस्मा अदात्’ इत्यनेन प्रश्नोऽभिधीयते । ‘कामोऽदात्’ इत्यादिनोत्तरम् । दाता च स्वर्गादिकत्वं
प्रेत्युद्ददाति, प्रतिग्रहीता च भोगेऽप्यपि प्रतिगृह्णातीति सर्वस्यापि ‘ काम ’ एव कर्त्तव्युच्यते । कामित्तत्त इति ।
तं काम ! यत् सर्वस्यापि त्वमेव कर्त्ता; तस्मादेतत् प्रतिगृहीत वस्तु ते’ स्वर्गादेव, न पुनरुपदीयति यर्थः ।

प्रतिग्रहणमन्त्रेऽपि तदेवतायाचक्रुत्तान्द्रोच्चारणस्य प्रयोजनमाह-तदेवताया अतिदिशति । ‘ तत् ’ तेन
मन्त्रेऽपि देवतायाचक्रुत्तान्द्रोच्चारणेन ‘ देवतायै ’ देवतार्थम् ‘ अतिदिशति ’ मन्त्रोरे प्रतिग्रीहृत्कारोपयति ।
देवतामेव प्रतिग्रहस्य कर्त्ता करोति । प्रतिग्रहीतुरात्मनः प्रतिग्रहीतुं च दोषम्, देवतारूपेण प्रतिग्रहीतुं च गुण च
तैत्तिरीयकभूतिराह-“द्रेडा वै वज्रमवाजयन् । स यन्म धार्ये देवतायै दक्षिणात्मनस्तु तामन्वीनात् । तेऽनुम् ।
व्याहृत्य प्रतिगृह्णाम । तथानो दक्षिणा न च्छेद्यतीति । ते व्याहृत्य प्रत्यगृह्णन्तान्तो वै तान् दक्षिणात्स्वीनात् ।
य एव विद्वान् व्याहृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैन दक्षिणात्स्वीनाति ” (तै.शा. २ । २ । १९) इति । तस्मादेवतायै
प्रतिग्रहीतुये निर्दिष्टं स्वत्मानो न कश्चिदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अत्रैव केषाचिन्मतमाह-तदाहुरित्यादि । ‘ तत् ’ तस्मिन्प्रतिग्रहे केषिदाहुः । किमिति ?

ऽएव श्रुःश्रुः श्रेयान्भवति श्रुःश्रुो ह वै श्रेयान्भवति य एव विद्वान्प्रति-
गृह्णाति तद्यथा समिद्धे जुहुयादेवमेतां जुहोति यामधीयते ददाति तस्मा-
दधीयन्नातिदिशेत् ॥ ३३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-१ ॥ (३ । ४) ॥

त्रया वै देवाः । (०) वसवो रुद्रा ऽआदित्यास्तेषां त्रिभक्तानि सुव-
नानि वसूनामेव प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यन्दिनं सुवनमादित्यानां
तृतीयसवनं तद्वाऽअमिश्रमेव वसूनां प्रातःसवनममिश्रं रुद्राणां माध्य-
न्दिनं सुवनं मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

भवति-य एव विद्वान्प्रतिगृह्णाति । तद् यथा समिद्धे जुहुयाद्-एवमेतां जुहोति । यामधीयते
ददाति । तस्मादधीयन्नातिदिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ तृतीयसवनप्रहाः ।

आदित्यप्रहाः ।

त्रया वै देवाः-वसवो, रुद्रा, आदित्याः । तेषां त्रिभक्तानि सवनानि । वसूनामेव प्रातःसवनम् ।
रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम् । आदित्यानां तृतीयसवनम् । तद्वाऽअमिश्रमेव वसूनां प्रातःसवनम् ।
अमिश्रं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम् । मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

‘ देवतायै ’ ‘ मा, अतिविशत् ’ किन्तु स्वयमेव प्रतिगृह्णीयादिति । तथा यदा ‘ च तेरावमममहाप-’ इत्य-
इदानीं ‘ च ’ या देवतायै ’ हवि प्रदानाय ’ समिद्धे ’ दीयति, ‘ सा दीयमाना ’ सत्सुतोत्तर श्रेयस्को
‘ भवति ’ । सामन्मेनेव तदुक्तम् । ‘ इदं वै यज्ञिन्नम्री ’ इत्यादिना विशेषविषयः प्रदर्शितः । ‘ य एव
विद्वान् ’ प्रतिप्रहाता स्वयमेव ‘ प्रतिगृह्णीयात् ’ तदुत्तरोत्तरम् ‘ अगम् ’ एव ‘ भवति ’ । ‘ अर्धयिते ’
अर्धयानाय । व्यत्ययेन परस्परम् (पा. सू. ३ । १ । ८५) । ‘ गम् ’ दक्षिणाम् ‘ ददाति ’ सा
‘ समिद्धे ’ अग्नी प्रक्षिप्त इतिरिच भवति । तस्मादधीयानो देवतायै नातिदिशेत् । अयमर्थः-दाता एतस्य
ददानि तस्यै देवतारूपयैव ददातीति ददाति । तथा च सति तस्य साद्गुणसम्बन्धादुत्तरोत्तर श्रेय एव भवति ।
तस्मादाहुः साद्गुणसम्पादनेन श्रेयोनिमित्तं देवताया अतिदिशेत् न प्रतिगृह्णीयात् । किन्तु स्वयमेव प्रतिगृह्णीया-
स्वेवोचार्थं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवतार्थविरचिते भाष्यव्याख्यानस्य वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणग्रन्थे चतुर्थकाण्डे
तृतीयोपाख्ये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-४ ॥

दक्षिणादानानन्तरं भक्तवतीश्रमाहेन्द्रेण्यप्रहाणां धर्मं कृते माध्यन्दिनं सवनं सन्तिष्ठते । ततस्तृतीयसवन-
स्वोपक्रमे आदित्यप्रहायाः क्रियन्ते । समेतयादित्यप्रहाया तृतीयसवनादौ किञ्चु प्रस्तौति-त्रया वै देवा
इत्यादिना । वसूनामेवेति । ‘ प्रातःसवनम् ’ गायत्रीहृन्दस्वम् । गायत्रीहृन्दाश्रयः सा चाश्रयताश्रव-
संख्या वसुष्वपि विधते । ‘ अग्नी वसवः ’ इति वसूनामप्यहत्वात् । अतः सङ्ख्यादारा गायत्रीमन्वाहाद्

(न्ते) तु हादित्या ऊचुः । (र्थ) युयेदममिथं वसूनां प्रातःसवनममिथं
रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमेवं न इमं पुरा मिथाद्ग्रहं जुहुयेति तथेति
देवा अश्रुवंस्ते सुप्रस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेव-
मजुहवुः स एषोऽप्येताहं तथैव ग्रहो हूयते सुप्रस्थितऽएव माध्यन्दिने
सवने पुरा तृतीयसवनात् ॥ २ ॥

(न्ते) तु हादित्या ऊचुः । (ने) नेव वाऽद्वतरस्मिन्सवने स्मो नेवे-
तरस्मिन्यद्वे नो रक्षांति नु द्विथं स्युरिति ॥ ३ ॥

ते ह द्विदेवत्यान्नुचुः । (न्न) उशोभ्यो वे विभीमो हुन्त युष्मान्
प्रविशामेति ॥ ४ ॥

ते ह द्विदेवत्या ऊचुः । किमस्माकं ततः स्यादित्यस्माभिरनुवपदकृता
भविष्यथेत्यु हादित्या ऽऊचुस्तथेति ते द्विदेवत्यान्प्रविशान् ॥ ५ ॥

ते हादित्या ऊचुः—युयेदममिथं वसूनां प्रातःसवनम्, अमिथं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम्,
एवं न इमं पुरा मिथाद्ग्रहं जुहुयेति । तथेति देवा अश्रुवन् । ते संस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने
पुरा तृतीयसवनादेवमजुहवुः । स एषोऽप्येताहं तथैव ग्रहो हूयते—संस्थितऽएवं माध्यन्दिने सवने पुरा
तृतीयसवनात् ॥ २ ॥

ते हादित्या ऊचुः—नेव वाऽद्वतरस्मिन्सवने स्मो, नेवेतरस्मिन् । यद्वै नो रक्षांति न द्विथ्यु-
रिति ॥ ३ ॥

ते ह द्विदेवत्यान्नुचुः—उशोभ्यो वे विभीमो, हुन्त युष्मान्प्रविशामेति ॥ ४ ॥

ते ह द्विदेवत्या ऊचुः—किमस्माकं ततः स्यादिति । अस्माभिर्नुवपदकृता भविष्यथ—इत्यु हा-
दित्या ऊचुः । तथेति ते द्विदेवत्यान् प्रविशान् ॥ ५ ॥

गायत्र प्रातःसवनं वसूनामेव विमत्तम् । एवमुत्तरयोषि सवनयोः क्रमेण प्रष्टुपजात्सवाद्दुक्तप्रकारेण ' रुद्राणां
माध्यन्दिनं सवनम्, आदित्यानां तृतीयसवनम् ' इत्यवगन्तव्यम् । तद्वा आश्रयामिति । प्रातःसवनं केवलं
गायत्रमतरद्वन्द्वोऽन्तरसम्बन्धविहादमिथम् । माध्यन्दिनं सवनं छन्दोऽन्तरसम्बन्धमहितमपि केवलमिन्द्रदेवत्य-
मिति तदयमिथम् । माध्यन्दिनं सवनं केवलमिन्द्रदेवत्यमिति क्वचिच्छ्रूयते । " प्रातःसुनमपित्री हर्षश्च
माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते "—इति । तृतीयसवनं तु छन्दोऽन्तरसङ्गतत्वाच्चात्रादेवत्यत्वाच्च मिथमिथैव द्रष्ट-
व्यम् । पुरा मिथादिति । ' मिथात् ' तृतीयसवनात् पूर्वमित्यर्थः । विधत्ते—स एषोऽपीत्यादि । ' संस्थित
एव ' इत्येवकारेण माध्यन्दिनसवनसमाप्त्यनन्तरमविलम्ब्यामिर्वापत्ते । नन्वादित्यमहमृतवीतवनम्योरक्रम-
रूपं, तत्कथम् ! पुरा तृतीयसवनादित्यादि । नादित्यमहस्य प्राक् तृतीयसवनादिभेदेन निर्देशः । एवं तर्क-
नेनैव "पुरा तृतीयसवनात्"—इति वचनेनादित्यमहस्तृतीयसवनाद्दहिर्भूतं स्वयमवगम्यते । अत एव कात्यायनः—
" माध्यन्दिनसवनममाप्तौ प्रसूतानं भवति " इत्युक्त्वाऽऽदित्यमहं विधाय तत्समाप्तौ प्रसूतानं भवति " अत्र

(न्त) स अत्र प्रातःसवने । द्विदेवत्यैः प्रचरति सत्प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्य-
पात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीतऽऽपयामगृहीतोऽसीत्येतावताऽऽध्वर्यु-
वा-
थाऽप्यन्यध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्येभ्यस्त्विति सऽऽध्व-
मवनयत्येतुयतेनुमेव सुर्वेषु ॥ ६ ॥

तद्यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन्नस्माभिरनुव-
पदकृता भविष्येत्यु हादित्या ऊचुर्या वाऽअमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति
स्विष्टकृते वै तां जुहोति स्विष्टकृतो वाऽऽप्तेऽनुवपदक्रियन्ते त्रयो हास्येते
ऽनुवपदकृताऽ इष्टस्विष्टकृतो भवन्त्युत्तराहुं जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य
दित्स्मादुत्तराहुं जुहोति ॥ ७ ॥

स पत्र प्रातःसवने द्विदेवत्यैः प्रचरति-सत् प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते ।
“ उपयामगृहीतोऽसि ”-(वा० सं० ८।१) इति । एतावताऽऽध्वर्युवा-
थाऽप्यन्यध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाताः । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं० ८।१) इति ।
मंथवमवनयत्येतावता । एवमेव सुर्वेषु ॥ ६ ॥

तद् यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन् । अस्माभिरनुवपदकृता भविष्य-
इत्यु हादित्या ऊचुः । यां वा अमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति-स्विष्टकृते वै तां जुहोति । स्विष्टकृतो वा
एतेऽनुवपदक्रियन्ते । तयो हास्येतेऽनुवपदकृता इष्टस्विष्टकृतो भवन्ति । उत्तराहुं जुहोति । एषा ह्येतस्य
देवस्य दित् । तस्मादुत्तराहुं जुहोति ॥ ७ ॥

मर्गान् “-इति सर्वगणभिषाष ” आदित्यप्राम्य प्राग् तृतीयमवनयते. ”-(का. धौ. सू. १०।२८) ।
-नि सूत्रयामान् ।

प्रह्लादि यमोदप्रोहिनीमात्प्रारिक्तप्रह-ते हादित्या ऊचुरित्यादिना । यदा इति । येनोपायेन मा
‘ एतानि न शिष्यु ’ इति विचार्येयर्थः । ‘ वै ’ धात्वे स्वरणे ॥ १-६ ॥

अस्माभिरनुवपदकृता भविष्यन्त इति प्रतिश्रुत द्विदेवत्यानामनुवपदकृता दर्शयितु द्विदेवत्ययागाकारे तदुपपुक्त
प्रयोगमत्र-म यत्रेयादि । ‘ ॥ ’ अत्रयुं प्रह्ला-मनेने यदा ‘ द्विदेवत्यै प्रचरति ’ । तदा ‘ प्रतिप्रस्थाता ’
‘ आदित्यपात्रेण ’ ‘ द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते ’ द्विदेव यमाम्य द्वितीयावेव गृहीते । तत्र “ उपयामगृहीतोऽसि ”-
इति एतावन्मन्त्र । अच्युर्गुंवाऽवच्येत् । न पुनः प्रतिप्रस्थाता । अच्युर्गुणा क्वं होममनुलक्ष्य जुहोति ।
प्र. दित्यपात्राऽध्वर्योरनुहोति । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-इति ‘ सुर्वेषु ’ एतद्वायवर्द्धावकृत्वादिनेषु ‘ एवमेव ’
उक्तमकारेणव प्रतिनिगृहादिक उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिप्रस्थान्कृतया द्वितीयाऽऽया द्विदेवत्यानामनुवपदकृतादिमाह-यां वा अमूमिति । ‘ वाग् ’ ‘ अमम् ’
१-द्विदेवत्येति । अत्रयुं इत्यनुवपदकृताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीतोऽपयामगृहीतोऽसीत्येतावताऽऽध्वर्यु-
वा-
थाऽप्यन्यध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्येभ्यस्त्विति सऽऽध्व-
मवनयत्येतुयतेनुमेव सुर्वेषु ॥ ६ ॥

१-वा २-यामादित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते । का. धौ. सू. १।२०० । २-१ ।

१-वा २-यामादित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते । का. धौ. सू. १।२०१ ।

यद्वेषु प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृह्णाति । द्विदेवत्यान्वे प्राविशन्त्स यानेव प्रावि-
शन्तेभ्य एवैतन्निर्मिमीतेऽथापि दधाति रक्षोभ्यो ह्युविभयुर्विष्णुऽउरु-
गायैषु ते सोमस्तु रक्षस्व मा त्वा दमन्निति यज्ञो वै विष्णुस्तु यज्ञाये-
वैतत्परिददाति गुप्त्याऽअथाह सुष्ठु स्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा
तृतीयसवनादेहि वजमानेति ॥ ८ ॥

ते संप्रपद्यन्ते । (न्तेऽध्व) अध्वर्युश्च युजमानश्चाग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता
चोत्रेताऽथ योऽन्युः परिचरो भवत्युभे द्वारेऽअपिदधाति रक्षोभ्यो ह्युविभ-
युथाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्यपात्रं चादत्ते सु उपर्युपरि पूतभृतं विष्णु-
ह्नाति नृद्यवश्चोतदिति ॥ ९ ॥

यद्वेषु प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृह्णाति । द्विदेवत्यान्वे प्राविशन् । स यानेव प्राविशन्-तेभ्य एवैत-
न्निर्मिमीते । अयापिदधाति रक्षोभ्यो ह्युविभयुः । “ विष्णुऽउरुगायैषु ते सोमस्त्वं रक्षस्व मा
त्वा दमन् ”—(वा. सं. ८ । १) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञायैवैतत् परिददाति गुप्त्यै ।
अथाह-संस्थिते एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनाद् एहि वजमान इति ॥ ८ ॥

ते सम्प्रपद्यन्ते-अध्वर्युश्च, वजमानश्च, आग्नीध्रश्च, प्रतिप्रस्थाता च, उत्रेता । अप योऽन्युः
परिचरो भवति । उभे द्वारेऽअपिदधाति । रक्षोभ्यो ह्युविभयुः । अयाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्य-
पात्रं चादत्ते । स उपर्युपरि पूतभृतं विष्णुह्नाति-नृद्यवश्चोतदिति ॥ ९ ॥

‘ दिनांयामाहर्नि ऊर्ध्वंति ’ शिवष्टकदशं हि तां करोति । यतः ‘ एते ’ सर्वेऽपि महा- ‘ शिवष्टकः ’ अर्धेऽनुव-
षट्क्रियन्ते । सोमस्यामे “ बीही बीवद् ” इत्यनेन क्रियमाणो होमोऽनुवषट्कारः । ‘ तथो ह ’ तथैवेतत्पहवद्
‘ अस्य ’ यज्ञस्य सम्पन्नित्वात् । ‘ एते ’ द्विदेवता भवि प्रतिप्रस्थातृहृतपाऽऽत्वाऽनुवषट्कारात् । अत एव ‘ शिवष्टको
भवन्ति ’ । उक्तहोमस्योत्तरार्द्धं देवा विवर्ते-उत्तरार्द्धं जुहोतीत्यादि । एषा हीति । ‘ एतन्न देवस्य ’ शिवष्ट-
कतोऽग्नेः सम्पन्नित्वात् ‘ एषा ’ उत्तरा ‘ दिक् ’ । अग्निरिति । एतस्य तूत्तरा दिगिति ध्रुवित्वात् प्रसिद्धम् ।
“ एषा वै एतस्य दिक् ” (ग. म. १ । ४ । ३) इत्यादिभ्यः ॥ ७ ॥

विहितं प्रतिनिगमं द्विदेवयसमृष्टादित्योपारकन्थेन च प्रकथितं-यद्वेवेति । द्विदेवयसमृष्टात्प्रारमादित्य-
पारेणादित्यरथान्याऽऽदानं समग्रक विवर्ते-अध्वे-वार्द्धि । अत्र का-वाचनः-“ समासित्य तेनापिदधाति विष्णु
उत्तराय ”—(का.श्री.सू. २ । २०७) इति । तेनेति । एतत् शारादित्यपारेण स्थालीर्मादित्यादित्युदाहृतसुत्र-
स्यार्थः । रक्षोभ्यो हीति । पिबान्नं प्रयोजनविधानम् । हे ‘ विष्णो ! ’ यज्ञ ‘ उरगाय ’ विस्तीर्णयते ।
‘ एषः ’ सोमः तत्र सम्पन्थो, अतः त्व ‘ रक्षस्व ’ गोपाय ‘ त्वा ’ त्वां रक्षति ‘ मा दमन् ’ मा हिंसिषुः इति
मन्त्रस्यार्थः । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ इत्यदिना मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनमभिधीयते । द्विदेवत्यमहोत्थेरादित्यमहो
गृह्यते; अतः “ ते हादित्या ऊचुः ”—(श. प. ४ । ३ । १ । २) इत्यादिना । ‘ अयापिदधाति
यज्ञायैवैतत् परिददाति गुप्त्यै ’ इत्यनेन तच्छेवप्रतिप्रस्थातः प्रदर्शितः ।

(त्यु) अथ गृह्णाति । कडा चनु स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुपे ॥ उपो-
पेन्नु मयवन्भूय इशु ते डानं देवस्य पृच्यतऽआदित्येभ्यस्त्विति ॥ १० ॥

तं ये नोपयामेन गृह्णीयात् । (ड) अग्रे ह्येवेषु ऽउपयामेन गृहीतो
भुवत्युजामितायै जामि इ कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अथ गृह्णाति—“ कडा चनु स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुपे । उपोपेन्नु मयवन् भूय
इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते, आदित्येभ्यस्त्वा ”—(वा. सं. ४ । २) इति ॥ १० ॥

तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । अग्रं ह्येषु उपयामेन गृहीतो भवति अजामितार्यं । जामि इ कुर्याद् ।
यदेनमत्राप्युपयामेन गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अथ निहिते कांठे ग्रहणत् प्राङ्मन्त्रमनुष्ठानविशेष विवक्षे—अथाह संस्थित एवेत्यादिना ।
द्योऽन्यः परिचरो भवतीति । ‘ अ. ’ च ‘ अन्य. ’ जन. पारिचर्यां ‘ मयति ’ अत्र परिचर इत्यनेन पत्नी
विवक्षयते, सा हि हविर्दानं प्रयत्ते । तथा च कात्यायनः—“ हविर्दानं प्रविशन्ति अर्घ्ययुजमानप्रतिप्रायात्र-
रतीवृजंताः । पत्नी चाप्येण ”—(का. श्रौ. सू. १० । ८८, ८९) इति । स उपर्युपरीति । ‘ वृत्त-
सुन्युपरि ’ वृत्तभूत. नभसि उपरिप्रदेशे । “ उपर्यभ्यग्नं सार्वभ्ये ”—(वा. सू. ८ । ११०) इति द्विर्भावः ।
“ भिगुर्योरिदं त्रिदं । तिर्नायाऽऽज्जेटितान्तेतु ” (वा. सू. १ । ४ । ४८ वा. २) इति द्विर्भावः । तत्रैव भूमी
सोमविन्दु हरत्विष्यभिप्रायेण गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

समन्त्रकथरण विवक्षे—अथ गृह्णाति कडां चनेयादि । हे इन्द्र ‘ कडा चन ’ काऽचिदिदि ‘ भूमीः ’
स्मिन्को न भवति । अथवा मरीचान्छादकं स नु विन्दुन वितक धनानाम्छादको न विनरमि । किन्तु
‘ दाशुपे ’ परिचरवने यजमानाय पत्न्यानायैव ‘ सश्वसि ’ गच्छति । ‘ उप ’ शब्द पादशुभे । “ प्रममुपोर ’ पाद-
इत्ये ” (वा. सू. ८ । ११६) इति द्विर्वचनम् । ‘ इत् ’ इत्यवधारणम् । ‘ तु ’ शब्दः क्षिप्रवचनः । हे मयवन् ।
‘ इन्नु ’ क्षिप्रमेव ‘ देवस्य ’ ‘ तं ’ तत्र ‘ दानम् ’ देव इति. ‘ भूय इन्नु ’ पुनरेव ‘ पृच्यते ’ सम्ब-
धयते । पत्रमानेन द्विर्वचनं इत्यर्थः । हे सोमपते । ‘ उपयामेन ’ गृहीतोऽपि त्वाम् ‘ आदित्येभ्यः ’
गृह्णीयाति शेषः ॥ १० ॥

अत्र इन्द्रनामभिगदित एव सूचते मन्त्रान्ते “ उपयामगृहीतोऽसि ”—इत्यस्य विशेषं मन्त्राणामाह-
तं वै नोपयामेनेयादि । अग्रे हीति । द्विर्वचनानां यागकांठे प्रतिप्रस्थाना उपयामगृहीतोऽपि गृहीतः खलु ।
तस्मान्मन्त्रमन्त्रयोक्त्वाद्वा तत्र प्रयोजक्यम् । अत एव तत्र उपयामगृहीतोऽपीत्येतावन्तम् ।
स्यदमन्त्यन् ॥ ११ ॥

१—अधिरित्वात् अदि च पञ्चमादस्य स एव येषु परि वृत्तकारत्वात् अदिवयद् गृह्णीति च—सोमेभ्य कडा चनेति । का. श्रौ.
सू. १० । १०१ ।

(यो) युद्धेव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वाऽण्ते सध्वंस्त्रया भवन्ति
नालमाहुत्यै तानेवैतत्पुनराप्याययति तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति तस्माद्दधि
गृह्णाति ॥ १४ ॥

सु गृह्णाति । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभ्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।
आ वोऽर्वाची सुमतिर्व्वृत्यादध्वंस्त्रयोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदादित्ये-
भ्यस्त्वेति ॥ १५ ॥

यद्देव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वाऽण्ते संख्या भवन्ति-नालमाहुत्यै । तानेवैतत्पुनराप्याय-
यति । तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति । तस्माद्दधि गृह्णाति ॥ १४ ॥

स गृह्णाति-“ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभ्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वो-
ऽर्वाची सुमतिर्व्वृत्यादध्वंस्त्रयोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदा । आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं०
८।४) इति ॥ १५ ॥

दधिग्रहणस्य स्थानविषये केषाञ्चिन्मतसमुत्पत्तयस्व स्वमतमेव निगमयति-मध्यत इवेत्यादि । ‘ इव ’-शब्दो
वाक्यालङ्कारे । मध्यस्थाने । “ सार्वत्रिमक्तिफलसि ”-(पा.सू. १।४।४। वा. १) इति सप्तम्यर्थे तपिः
“ कदा चन ” इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्ये द्वे ग्रहणे, तयोर्मध्ये दधि ‘ गृह्णीयात् ’ । एव च पराना मध्यभागे पयसो-
ऽवस्थानान्मध्य एव पयो निहित मवतीति केचिच्छाखिन आहु. । एतच्च तैत्तिरीयकशाखामतम् । तत्र-
“ दध्ना मध्यत. श्रीशाख्यैर्मेव पराना मध्यतो दधानि ”-(तै० स० १।५। ६।४) इत्यान्नात्वात् ।
नैगदादरणियम् । किन्तु प्रग्रहणादनन्तरमेव ‘ गृह्णीयात् ’ । यतः ‘ पराना पय. ’ पश्चाद्भाग एवावतिष्ठत
इत्यर्थः । अत्र ययसो मध्यभागावस्थानमात्रमभिप्रेत्य शाखान्तरीयीर्मध्यतो ग्रहणमभिहितम् । पराना मध्य-
शरीरे पयो नावतिष्ठते, किन्तु शरीरस्य पश्चाद्भागोऽवतिष्ठते । अतः पश्चादेव ग्रहणं युक्तमित्येतद्ब्राह्मण-
स्थाभिप्रायः ॥ १३ ॥

दधिग्रहणमादित्यग्रहस्य सम्पूर्णताहेतुन्येन प्रशंसति-यद्देव दधि गृह्णातीत्यादि । ‘ एते ’ आदित्यग्रहार्थाः
सोमाः हुतोच्छिष्टान् सन्नाकगिषा. प्रतिपत्तवर्हाः सन्त आहुत्यर्थं ‘ न ’ पर्यता. ‘ भवन्ति ’ । एत इति बहु-
वचन द्विदेवग्रहणतत्सोमापेक्षम् । तस्माद् ‘ तानेव ’ सोमानेतेन दधिग्रहणेन समर्द्धयति । समादिताः ‘ आहुत्यै ’
पर्याया ‘ भवन्ति ’ इति ‘ दधि गृह्णीयात् ’ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

निहितं दधिग्रहणे मन्त्र विनियुक्तं-स गृह्णाति यज्ञो देवानामित्यादि (का. धौ. सू. १०।११) ।
योऽन्मदीपो ‘ यज्ञो ’ ‘ देवानाम् ’ आदित्वानाम् ‘ सुभ्रम ’ सुभ्र (निघ० ३।६।१६) सम्पादयितुम्
‘ प्रत्येति ’ प्राप्नोति । यज्ञे इति प्रदानेन देवानां तृप्तिसम्पादनसुखमुत्पद्यते । तस्माद् द्वे ‘ आदित्यास ’
आदित्या ‘ आ-नरेरुक्तम् ”-(शा० सू० ७।१।५०) इति असुगामम् । ‘ मृडयन्तः ’ अस्मान्सुख-
यतो ‘ भवता ’ सार्हितो दीर्घः । किञ्च ‘ व ’ लुप्ताकृतं ‘ सुमति ’ शोभना भक्तानुग्रहरथ इति सा
‘ सर्वादी ’ अर्वाङ्चनरान्ना अन्वदिमुष्ठी ‘ आ ’ ‘ वृहत्यात् ’ आर्कनाम् । पुनरपि मतिर्विद्येत्येते

तमुपांशुसवनं मेक्षयति । विवस्वान्वाऽएषुऽआदित्यो निदानेन
यदुपांशुसवनऽआदित्यग्रहो वाऽएषु भवति तदंशुं स्वऽएषु भागे
प्रीणाति ॥ १६ ॥

तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । (त्ये) एते वै शुक्रवती उसवती
सुवने युत्प्रातःसवनं च माव्यन्दिनं च सुवनमथेतश्चिर्धीतशुक्रं युत्तृतीय-
सवनं स यत्र दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति तेनो हास्येतच्छुक्रवद्वसव-
चृतीयसवनं भवति तस्माच्च दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥

तमुपांशुसवनेन मेक्षयति । विवस्वान्वाऽएषु आदित्यो निदानेन, यदुपांशुसवनः । आदित्यग्रहो वा
एषु भवति । तदंशुं स्वऽएषु भागे प्रीणाति ॥ १६ ॥

तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । एते वै शुक्रवती रसवती सवने—यत्प्रातःसवनं च माव्यं-
दिनं च सवनम् । अथेतश्चिर्धीतशुक्रं तृतीयसवनम् । स यत्र दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति—तेनो
हास्येतच्छुक्रवद्वसवचृतीयसवनं भवति । तस्माच्च दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥

‘ अंहोधिवा वरिवोवित्तराऽप्यत् ’ । वा सुमनिः ‘ अहोधिवा ’ ‘ अदि गती ’ (वा. पा. म्वा. आ. ११९)
इत्यम्नादीणादिक उग्र-वधः । गर्गं गण्यथा ज्ञानार्थं भवतीति ‘ अहं ’ शब्दो विज्ञानमात्रेण, स चात्र यज्ञ-
मानः । विदिति निपातोऽपिन्द्रार्थे । विदुषो यत्रमानस्यापि ‘ वरिवोवित्तरा ’ वरिवो धनम् (निय०—२ ।
१० । १) तद् विन्दति वेदवति म्ममयतीति वरिवोविद् । अतिशयेन वरिवोविद् वरिवोवित्तरा, तादृशी
‘ अगात् ’ इत्यत् । आ सुमनिः अमदभिमुप्यी सखावर्त्ततामिति सवन्धः । हे दधि ! आदित्येऽप्यस्वा गृह-
माति शेषः ॥ १६ ॥

आदित्यग्रहसोपांशुसवनाख्येन मण्णाऽऽश्वोडनं विरते—तमुपांशुसवनेन मेक्षयतीति । ‘ मेक्षयति ’ आलो-
क्येत् । विवस्वान्वा इति । ‘ उपांशुसवनः ’ इति वद् ‘ एषः ’ ‘ निदानेन ’ कारणान्ना ‘ विवस्वान् ’
नामकः ‘ आदित्यः ’ एव । अत्र एव तैत्तरीयकथ्युक्तिः—‘ एष वै विवस्वानादित्यो पदुपांशुसवनः ’—
(तै० सं० १ । ६ । १ । १) इति । अतस्तेनादित्यग्रहस्यालोडने स्वर्काये माण आदित्यमेव प्रीणितवान्
भवतांत्वर्थः ॥ १६ ॥

महान्तरसाधारण्येन महणान्तरं प्राप्त दशापवित्रेण परिमार्जनं निषेधति—तं न दशाभिर्निति । ‘ दशाभिः ’
स्वाव्रतेः ‘ पवित्रेण ’ कामनार्थेन वक्षेण ‘ तम् ’ आदित्यग्रहम् ‘ नोत्स्पृशति ’ न परिस्पृशति । उक्तपरिमार्जन-
निषेधस्य प्रयोजनमाह—एते वै शुक्रवती इति । प्रातर्माव्यन्दिनमवन्तो. सवन्नेन तृतीयसवनस्य भार्गवादे
हेतुसंवाच्यत्वात् तृतीयसवनस्य प्रदक्षिणः (श. प. ४ । ३ । ३ । १९) अतो दशापवित्रेण परिमार्जन-
स्वाकरणे तृतीयसवनस्य रसवत् भवतीति दशाभिः पवित्रेण च न परिस्पृशति ॥ १७ ॥

सु मेक्षयति । त्रिवस्त्रत्रादित्येषु ते सोमपीयस्तुस्निग्धत्वेत्यथोत्रेण-
ऽऽत्पापंशुनवने प्रयच्छत्युधाहोत्रेणामासृज आत्प इति तानापवनीये
वा सृजति चमने वा ॥ १८ ॥

गुजानमुर्ध्वीय । (या) आदित्यानां वै तृतीयसूत्रमादित्यान्वाऽऽनु
श्रावाणमुर्ध्वानन्त्वुऽष्टम भागे शीणान्त्वुपोर्ध्वन्ति द्वारे ॥ १९ ॥

(३५३) अथापिशापोपनिष्कामति । ग्नाभ्यो ह्यत्रिभ्युत्पाहादि-
त्यभ्यांऽनुर्ध्वीन्त्वुत्र संपश्येद्वि कामयेताश्चाव्य त्वं संपश्येदादित्यभ्यः

सु मेक्षयति—“ त्रिवस्त्रत्रादित्येषु ते सोमपीयः. तस्निग्धत्वे ”—(वा. सं. ८१५)
इति । अथोत्रेणऽऽत्पापंशुनवने प्रयच्छति । अथाहोत्रेणाम्—आसृज आसृजा इति । तानापवनीये
वा सृजति चमने वा ॥ १८ ॥

गुजानमुर्ध्वीय । आदित्यानां वै तृतीयसूत्रम्, आदित्यान्वाऽऽनु श्रावाणः । तद्वान्त्वुऽष्टम
भागे शीणान्ति । अपोर्ध्वन्ति द्वारे ॥ १९ ॥

अथापिशापोपनिष्कामति । ग्नाभ्यो ह्यत्रिभ्युः । अथाह—आदित्योऽनुर्ध्वी इत्यत्र संपश्येद्वि-
शति कामयेत आश्चाव्य त्वं संपश्येद्वि । आदित्येभ्यः संप्य, त्रिभ्यः त्रिपदानभ्यः त्रिपदानभ्यो

प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियुधामभ्यः प्रियुव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्त-
रिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति व्युपद्रुते जुहोति नानुवपद्रुकरोति नेत्पशूनश्रो-
प्रवृणजानीति प्रयच्छति प्रतिप्रस्यात्रे सध्वस्रवो ॥ २० ॥

(वावु) अय पुनः प्रपुद्य । (धा) आग्रयणमुदत्तऽउदीचीनदशं पवित्रं

महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति । व्युपद्रुते जुहोति । नानुवपद्रुकरोति-नेत् पशू-
नश्री प्रवृणजानीति । प्रयच्छति प्रतिप्रस्यात्रे संस्रवो ॥ २० ॥

अय पुनः प्रपद्याग्रयणमुदत्ते । उदीचीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति । प्रस्कन्दयत्पध्वयुः आग्रय-
णस्य संप्रवृणानि प्रतिप्रस्याता । संस्रववानपत्युज्रेता चमसेन बोद्धवनेन वा ॥ २१ ॥

स्यात्वा वा आच्छाय हविर्दानानिष्क्रामेत् । अत एव कात्यायन-“ प्रहमपिवाय पाणिना स्यात्वा वा ”
(का. श्रौ. सू. १०।१९) इति । रक्षोभ्यो हीनि । ‘ हि ’ यस्मात्कारायादादित्वा । ‘ रक्षोभ्यः ’ ‘ अविमयुः ’
‘ र्माणा बधुवः । “ तिजन्मन्निदिम्यश्च ” (पा. सू. ३ । ४ । १०९) इति श्वेतुम् । तस्मात्तदोपस्य
प्रहत्यापिवाय पुनरिति मावः । आश्राप्य त्वेवेति । यदि मह इष्टमिच्छेत्तर्हि आश्रावणानन्तरमेव सत्यस्यैत्
न पुनः पूर्वोक्तानुवपनानन्तरमिदमर्थः । सत्यस्येदित्यत्र “ सतो गम्युच्छि ” इत्यादिके सूत्रे ‘ दशिम्पधेति
वक्यम् ” (पा. सू० १ । ३ । ३९ वा० १) इत्यनेनाश्रमनेपदं न भवति, तथाकर्मकादित्यधिकारात् । अने-
नोपारं होमकाले महो नावेद्यगोय इति दर्शितम् । अत एवापस्तम्बः “ अन्यत्रे(ने)श्चमाण आदित्य जुहोति ”-इति
आ० सू० श्रौ० सू०) अन्वयोः प्रेषमुत्याच कालविशिष्टं होम विधत्ते-आदित्येभ्यः प्रेष्येत्यादि । आदि-
त्वेभ्यः ‘ इयादिकं प्रेषमुद्याय होमो व्युपद्रुते ’ इति । प्रेषस्यामर्षः-‘ प्रियेभ्यः ’
‘ प्रीतिकरेभ्यः । “ इयुपद्रुतीकितः कः ” (पा० सू० ३ । १ । १३९) ‘ घाम ’ स्पष्टं तत्र प्रियं
घाम वंशं ते प्रियधामानस्तेभ्यः ‘ प्रियव्रतेभ्यः ’ अतमिति कर्मनामभेद्यम् । प्रियं कर्म यद्वरस्यं, देवां तेभ्यः ।
‘ महस्वसरस्य पतिभ्यः ’ स्वसरमित्यहर्षवीयते । (निर० ३ । ९ । ९) महसं विशिष्टं स्वसर महस्वसरश्च
सत्य पतिभ्यः अहर्षतिभ्यः ‘ उरोः ’ विस्तारणस्य ‘ अन्तरिक्षस्य ’ ‘ अयधेभ्यः ’ ‘ साक्षिभ्यः । तत्रैव सर्वदा
‘ वर्तमानत्वात् । एवंविधेभ्य आदित्येभ्यो हविर्दानुं मेवावरुणयाभ्यापाठाथं होमार्थं प्रेषेदित्यर्थः ।

प्रहान्तरसाधारण्येन प्राप्तमनुवपद्रुकारं निषेधति-नानुवपद्रुरोतीति । नेत्पशूनिति । अनुवपद्रुरो हि स्विष्ट-
कृद्राम्यर्थं क्रियते । “ स्विष्टकृतां वा एनेऽनुवपद्रुयन्ते ” इत्युक्तत्वात् । तथा च सत्यनुवपद्रुते कृते “ पशवो
वा एने यदादित्यः ” (तै. सं. का. १।१।१३) इति आदित्यप्रहस्य पश्चात्पकत्वात् पशव एवामो परित्यक्त-
स्युः । तस्मान्नैव ‘ पशूनश्री ’ ‘ प्रवृणजानि ’ परित्यजानीति च नानुवपद्रुकर्यादिति ।

यथाञ्च प्रतिप्रस्यात्रे विशेषप्रदानमाह-प्रयच्छति प्रतिप्रस्यात्रे संस्रवोविति । आदित्यरात्रत्याज्जिह्व-
सोमरोषांप्रक्षया ‘ संस्रवो ’ इति द्विवचनम् ॥ २० ॥

आदित्यप्रहयागानन्तरं हविर्दानमगमनपूर्वकमाग्रयणस्य ग्रहणप्रकारं विधत्ते-अथ पुनः प्रपद्येत्यादि । उदी-

१-अन्वयश्च आदित्येभ्योऽनुवपद्रुतेत्याह प्रेषानुवपनयोऽन्वयमिहाह प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य
पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति । का० श्रौ० सू० १०।१९। २-कृता प्रतिप्रस्यात्रे प्रयच्छति न शेषो । का० श्रौ० सू० १।१९।

धितन्वन्ति प्रत्कन्दयत्यधुंराययणस्य संप्रगृह्णाति प्रतिप्रत्यात्वा सधं-
सत्राज्ञानयत्युत्तेला चमलेन वांइञ्चनेन वा ॥ २१ ॥

तुं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । (त्या) आदित्यानां वै तृतीय-
सवतुमादित्यान्वाऽऽनु ग्रावस्तुस्मादिदं गृत्वां चतुर्थां विहितं प्रथस्तुस्माच्चत-
सृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥

तद्यत्प्रतिप्रत्यात्वा सधंश्चौ सम्प्रगृह्णाति । (त्या) आदित्यग्रहो वाऽऽप्य

तं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवतुम्, आदित्यान्वाऽऽनु ग्रावम् ।
तस्मादिदं गत्वां चतुर्थां विहितं पथः । तस्माच्चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥

वद् यत्प्रतिप्रत्यात्वा सधंश्चौ सम्प्रगृह्णाति । आदित्यग्रहो वा इह भवति । न वाऽऽदित्यग्रहः

भवति न वाऽआदित्यग्रहस्यानुवपदकरोत्येतस्माद्दे सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्य-
न्भवति तदस्य सावित्रेणैवानुवपदकृतो भवति ॥ २३ ॥

यद्वेव प्रतिप्रस्थाता संप्रवृत्तौ सम्प्रगृह्णाति । पुरा वाऽएभ्य एतन्मि-
थाद्ब्रह्महोषुः पुरा तृतीयसवनात्तृतीयसवनाय वाऽएष ग्रहो गृह्यते तदा-
दित्यास्तृतीयसवनमुपियन्ति तथा न वहिर्घ्ना यज्ञाद्भवन्ति तस्मात्प्रति-
प्रस्थाता संप्रवृत्तौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-२ ॥ [३-५]

स्यानुवपदकरोति । एतस्माद्दे सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तद् अस्म सावित्रेणैवानुवपद-
कृतो भवति ॥ २३ ॥

यदेव प्रतिप्रस्थाता संप्रवृत्तौ सम्प्रगृह्णाति । पुरा वाऽएभ्य एतन्मिथाद्ब्रह्महोषुः-पुरा तृतीयसव-
नात् । तृतीयसवनाय वाऽएष ग्रहो गृह्यते । तद् आदित्यास्तृतीयसवनमुपियन्ति । तथा न वहिर्घ्ना
यज्ञाद्भवन्ति । तस्मात्प्रतिप्रस्थाता संप्रवृत्तौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥

प्रस्थातेत्यादि । ' एषः ' संसवरूपः सोमः ' आदित्यग्रहः ' खलु' तच्छेषत्वात् ' आदित्यग्रहस्य ' इ ' अनु-
वपदकरोति ' इति तस्य निषिद्धत्वात् । अत आप्रपणे तच्छेषावनयने सप्तैतत्सावित्रग्रहस्य ग्रहीष्यमाणात्वात्,
सावित्रस्य चानुवपदकारसम्भवात्तैनेनायमादित्यग्रहः ' अनुवपदकृतो भवति ' ॥ २३ ॥

प्रकारान्तराणां च तत्रैव प्रसक्तौ-यदेव प्रतिप्रस्थातेत्यादि । पुरा ' तृतीयसवनात् ' इत्यादित्यस्य न्यायवा-
चनम् । ' एष ग्रहः ' इति, आदित्यग्रह इत्यर्थः । स्पष्टयन्त्यत् ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनसतपयब्राह्मणभाष्ये
अनुवपदकृतौ तृतीयाध्याये पञ्चमे ब्राह्मणम् ॥ (४-३-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तस्यो हार्दं निवारयन् । पुमर्थात्तुरो देवाद् विवार्तापर्यमदेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोलहसं कनकहयतुलागुह्यौ स्वर्णगर्भं सप्तान्वीन् पञ्चसीरंश्चिदसतस्त्वताचेनुमौवर्णमूषीः ।
रत्नोन्नां रुक्मवाजिदिपमहितरथौ सावधिः सिङ्गाण्यो व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटच ॥ १ ॥
धान्यादि धन्यजन्मा निरुमवमनुलः स्वर्णजं वर्णमुह्यः क्षार्पासीधं कृपावान् शुद्धतमजडो राजन् राजभूष्यः ।
आग्नेयं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चाकतेजा रत्नादशो रत्नरूपं गिरिमकृतं मुदा पात्रसात्सिङ्गाण्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरैदिसागं प्रवर्नकथीरीस्वरिहमहाराजसाध्यान्धुस्वर्णेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनसतपयब्राह्मणभाष्ये अनुवपदकृतौ तृतीयोऽध्यायेः संपातः ॥ ४-३ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

मनां ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति प्राणो ह वाऽअस्य सविता तमेवास्मिन्नेतत्पुरस्तात्प्राणं दधाति यदुपाशुं गृह्णाति तमेवास्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणं दधाति यत्सावित्रं गृह्णाति ताविमा उभयतः प्राणो हितो युश्चायमुपरिष्टाद्वापुस्तात् ॥ १ ॥

(ह) ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञः । (स्त) तेऽदुः प्रातःसवने प्रत्यक्षमुक्कल्पन्ते यद्वत्प्रदान्गृह्णात्यथेतत्पुरोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्पन्ते यद्वत्पात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति न वा अत्रतुभ्यऽडति कुं चन ग्रहे गृह्णन्ति नऽपुत्राभ्यां कश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥

सावित्रप्रदः ।

मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता-तमेवास्मिन्नेतत्पुरस्तात्प्राणं दधाति-यदुपाशुं गृह्णाति । तमेवास्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणं दधाति-यत् सावित्रं गृह्णाति । ताविमा-उभयतः प्राणां हितो-यश्चायमुपरिष्टात्, यश्चावस्तात् ॥ १ ॥

ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञः । तेऽदुः प्रातःसवने प्रत्यक्षमुक्कल्पन्ते-यद्वत्प्रदान्गृह्णाति । अथै-तत्पुरोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्पन्ते-यद्वत्पात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति । न वाऽअत्रतुभ्यः इति कश्चन ग्रहो गृह्णन्ति । नऽपुत्राभ्यां कश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥

हरिस्वामिमाप्यम् ॐ ।

मनो ह वा अस्येति । सवन्तिरेकानिः कण्डिकाणिः सावित्रगृह्णन्ते । 'मनः' इत्यत्राप्यवसापान्मिच्छा बुद्धिः परिगृह्यते । सा हि द्विदामु प्रतीतिरिति 'सविता' मनस्यवस्थिते प्राणइत्यमात्रं प्राणानुस्य मनः 'सविता' । सवन्तिरेकानिः प्रदः 'अस्य' यद्वत्प्रदानम् क्व दवेति चारयं मानोपयत् । अत आह-यस्मान्मनसाऽऽदयमप्य वमत् सावित्रमि-युत्प्रतिवाक्यम् । प्राणो ह वा अस्येति । दर्शनान्तर 'प्राणः' अपि इत्यत्राप्यप्रतीतिरिति संज्ञेति 'सविता' । रविपश्यन्मनि वायुनेवोपयान् कण्ठः स्वर्गमदृष्टिर् हेतुर्बुद्ध्या मरुत्तति वायुर्नि सवितेत्यभिप्रायः । तमेवास्मिन्नेतदिति । तेषांशुमिति । अस्य च विपर्ययेगानुबन्तम् । पुरस्तादिति । सुक्त्तः । पश्चादिति । जवनतः । ताविमौ वायू प्राणौ इयुक्त्तम् । नैव दोषः । मो येदन्-कर्मा पश्चात्प्राणः स धुक्, यन्वकायानिमात्ररूपः स सविता मतिथ्यन्ति ॥ १ ॥

ऋतवो वा इति । दर्शनान्तर कण्डिकाइत्येवम् । 'ऋतवः' 'संवत्सरो' अवयवैरप्योऽवयविनेोऽप्य-न्वतिरेकानामान् सवन्तिरेक कश्चनैवैरिमागाम्कृत्वाचङ्गः । सवन्तिरेकतो कश्चः प्रतिस्वन दर्शनीयोऽवयवस्य-

०-वा अत्रोत्तरं सवन्तिरेकानिः सुक्त्तं चेतुः अत्रावयव इत्येवदुर्बलं चैतदन्तरे सवन्तिरेक इत्येवम् । एतदन्तरे कश्चनैवैरिमागाम्कृत्वाचङ्गः पश्यन् इत्येवमेतदन्तरे सवन्तिरेकानिः । अत्रावयव इत्येवम् । कश्चनैवैरिमागाम्कृत्वाचङ्गः सवन्तिरेक इत्येवम् । एतदन्तरे कश्चनैवैरिमागाम्कृत्वाचङ्गः पश्यन् इत्येवम् ।

(तऽ) एष वै सविता बु एष तपति । (त्ये) एष उऽएव सर्वऽऋतु-
वस्तुहेतवः संवत्सऽऋत्तीयसवने प्रत्यक्षमुवकल्पन्ते तस्मात्सावित्रं
गृह्णाति ॥ ३ ॥

तं वाऽऽपांशुपात्रेण गृह्णाति । मनो ह वाऽऽस्य सविता प्राण उपांशु-
शुस्तस्मादुपांशुपात्रेण गृह्णात्यन्तर्यामपात्रेण वा समानं ह्येतदु-
पांशुश्वन्तर्यामो प्राणोदानौ हि ॥ ४ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

(ह्वा) आप्रयणाद् गृह्णाति । मनो ह वाऽऽस्य सविताऽऽत्माऽऽग्रयण
ऽऽत्मान्यैवेतन्मनो दधाति प्राणो ह वाऽऽस्य सविताऽऽत्माऽऽग्रयण
ऽऽत्मान्यैवेतत्प्राणं दधाति ॥ ५ ॥

(त्ये) अथातो गृह्णात्येव । वाममद्य सवितव्वाममु श्वो दिवेदिवे वाम-
मत्सुभ्यर्थं सावीः ॥ वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वाम-
भाजः स्याम ॥ उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि
चनो मुयि घेहि ॥ जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भुगायेति ॥ ६ ॥

एष वै सविता य एष तपति । एष उऽएव सर्वऽऋतवः । तद् ऋतवः संवत्सरऽऋदीपसवने
प्रत्यक्षमुवकल्पन्ते । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति ॥ ३ ॥

तं वाऽऽपांशुपात्रेण गृह्णाति । मनो ह वाऽऽस्य सविता, प्राण उपांशुः । तस्मादुपांशुपात्रेण
गृह्णाति, अन्तर्यामपात्रेण वा । समानं होनद्-यदुपांश्वन्तर्यामो-प्राणोदानौ हि ॥ ४ ॥

आग्रयणाद् गृह्णाति । मनो ह वाऽऽस्य सविता । आत्माऽऽग्रयणः । आत्मान्यैवेतन्मनो दधाति ।
प्राणो ह वाऽऽस्य सविता, आत्माऽऽग्रयणः । आत्मान्यैवेतत्प्राणं दधाति ॥ ५ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ वाममद्य सवितव्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममरमभ्यं सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरया धिया वामभाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि

सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मुयि घेहि ॥ जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भुगायेति ॥ ६ ॥

तं वा उपांशुपात्रेणेति । मनो ह वा अस्थेति । यन्मान् ' मनः ' सावित्रः, ' प्राण उपांशुः ' प्राणमन-
सोऽन्तर्मन्मनिधारः ' तस्मात् ' मनसः प्राणेश्विनानामवो यद् ' उपांशुपात्रेण ' बहोन्विनिधानः । परदि
प्राणः सविता, तदानी पूर्वादिभ्योः प्राणयोः सत्ये ' उपांशुपात्रेण ' गृह्णातीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

आग्रयणाद् इत्यतः प्रेमत्रास्त्रिवः ॥ ५-७ ॥

तुं गृहीत्वा नु सादयति । मनो ह वाऽअस्य सविता तस्मादिदमसन्नं मनः प्राणो ह वाऽअस्य सविता तस्मादयमसन्नः प्राणः संचरत्यग्राह देवाय सवित्रेऽनुब्रूहीत्याथग्राह देवाय सवित्रे प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति नानु-
वृषदकरोति मनो ह वाऽअस्य सविता नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणुजानीति प्राणो ह वाऽअस्य सविता नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणुजानीति ॥ ७ ॥

(त्यु) अयाभक्षितेन पात्रेण । वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति न वे सावित्रस्यानुवृषदकरोत्येतस्माद्दे वैश्वदेवं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्य वैश्वदेवेवानुवृषदकृतो भवति ॥ ८ ॥

सुद्रेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता सुर्वमिदं विश्वे देवा इदमेवेतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म करोति तदिदं सुर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म ॥ ९ ॥

सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि घेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं मगाय ११—(वा. सं. ८ । ६, ७) इति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मादिदमसन्नं मनः । प्राणो ह वाऽअस्य सविता । तस्मादयमसन्नः प्राणः संचरति । अग्राह—“देवाय सवित्रे”—अनुब्रूहि—इति । आश्रा-
ग्राह—देवाय सवित्रे प्रेष्येति । वृषदकृते जुहोति । नानुवृषद करोति । मनो ह वाऽअस्य सविता—
नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणुजानीति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता—नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणुजानीति ॥ ७ ॥

वैश्वदेवमहः ।

अयामक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । तद्यदभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । न वे सावित्रस्यानुवृषदकरोति । एतस्माद् वैश्वदेवं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तदस्य वैश्वदेवेवानुवृषद-
कृतो भवति ॥ ८ ॥

सुद्रेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता । सुर्वमिदं विश्वे देवाः । इदमेवेतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म करोति । तदिदं सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म ॥ ९ ॥

अयामक्षितेनेति । सप्तनिरेतामिर्गहैश्वदेवमह उच्यते, यस्मार्थव्यवमानस्तोत्रम्, एवं वैश्वदेव इ राज्ञ
मविष्यति । ताभ्येताः प्रसक्ता । एतदुच्यते—‘ सामनः ’ सोमस्तु ‘ यस्माद् वैश्वदेवं तुनीयसवन्म् ’ विधे

सुद्रेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता सर्वमिदं त्रिभुवेषु
देवाऽअस्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति त्रिभिर्भुवास्मिन्त्सर्वस्मि-
न्प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥

सुद्रेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तदुच्यतेऽएव सामतो
यस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनमुच्यतेऽऋकोऽयैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो
सुद्रेतुं महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥

तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृतेतो हि देवेभ्यऽउत्तयन्त्युतो
मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥

(तं) तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । त्रिभुवेषु हवेन देवेभ्यो गृह्णाति सर्वं वै
त्रिभुवेषु देवा बहुचो यजुश्चैपि यत्त्वात्मानि स सुद्रेवैनं त्रिभुवेषु देवेभ्यो
गृह्णाति तेनो हास्येऽपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥

सुद्रेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता । सर्वमिदं त्रिभुवेषु देवाः । अस्मिन्नेवैतत् सर्व-
स्मिन् प्राणोदानौ दधाति । त्रिभिर्भुवास्मिन्त्सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥

सुद्रेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । तदुच्यतेऽएव सामतः । यस्माद्वैश्वदेवं तृतीय-
सवनम्-उच्यते ऋक्तः । अयैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतः-यदेवं महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥

तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृत् । अतो हि देवेभ्य उत्तयन्ति, अतो मनुष्येभ्यः,
अतः पितृभ्यः-तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । त्रिभुवेषु हवेन देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै त्रिभुवेषु देवाः-यजुश्चो यज-
ुश्चैपि यत्त्वात्मानि । स सुद्रेवैनं त्रिभुवेषु देवेभ्यो गृह्णाति-तेनो हास्येऽपुरोरुक्कं गृह्णाति ।
तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥

त्रि देवाः सृष्टन्ते, एतमुच्यते । स ' ऋक्तः ' त्रिभुवेषु हि देवाः हास्ये । अयैतदेव कारणेन ' यजुष्टः '
यजुष्ट पुरश्चरन्ति, प्रश्चरन्ति, प्रथमतरंगेण सामस्यध्वन्येतिरिति पुरश्चरणं यजुश्चै, तत्रान्येन कारणेन
' वैश्वदेवं ' ' तृतीयसवनम् ' पर्यञ्चन् । ' एवं महावैश्वदेवं गृह्णाति ' अतो देवेभ्य उत्तयन्ति । यदुच्यते
एतदुच्यते उच्यते दत्तान्तरादिप्रकारेण । अतो मनुष्येभ्य इति । अस्मिन्नेव पुनर्नृणां नृणां देवेभ्यो
दत्तमिति । अतः पितृभ्य इति । स एवापादितानां शक्तिकर्मणाः निरुदेक्या मन्ति । तत्रैव तत्रान्येन
निरुदेक्या मन्ति ' इत्युच्यते ' इति दर्शयति । सर्वं वै त्रिभुवेषु देवा इति । त्रिभुवेषु देवाः-यजुश्चो यज-
ुश्चैपि यत्त्वात्मानि, स सुद्रेवैनं त्रिभुवेषु देवेभ्यो गृह्णाति-तेनो हास्येऽपुरोरुक्कं गृह्णाति । अतः पितृभ्य
इत्युक्ते हि तत्र पुरोरुक्कं पर्यः (१) ॥ ८-१३ ॥

सु ह देवेभ्यः पशुभिरपचक्राम । तं देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त सु
नोपाववर्त तं माध्यन्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त स ह नैवोपाववर्त तं तृतीय-
सवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥

सु होपावत्स्यंनुवाच । यद्दऽउपावर्तेय किं मे ततः स्यादिति त्वयैवैतानि
प्रात्राणि युज्येरंस्त्वया त्विमुच्येरदिति तदेनेनैतत्प्रात्राणि युज्यन्ते यदैन्द्र-
वायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णात्प्रथेनेनैतत्प्रात्राणि त्विमुच्यन्ते यदाह नियु-
द्धिर्वायविह ता त्विमुञ्चेति पशवो वै नियुतस्तत्पशुभिरेवैतत्प्रात्राणि
त्विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥

इति । तदेतस्यां वायव्यायामृचि प्रात्राणि त्विमुच्यन्ते । वायुप्रणेत्रा वै पशवः । प्राणो वै वायुः ।
प्राणेन हि पशवश्चरन्ति ॥ १६ ॥

स ह देवेभ्यः पशुभिरपचक्राम । तं देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त । स नोपाववर्त । तं माध्य-
न्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त । स ह नैवोपाववर्त । तं तृतीयसवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥

स होपावत्स्यंनुवाच—यद् उपावर्तेय—किं मे ततः स्यादिति । त्वयैवैतानि प्रात्राणि युज्येरन्,
त्वया त्विमुच्येरन्—इति । तद् एनेनैतत्प्रात्राणि युज्यन्ते, यदैन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णाति । अथे-
नेनैतत्प्रात्राणि त्विमुच्यन्ते—यदाह नियुद्धिर्वायविह ता त्विमुञ्चेति । पशवो वै नियुतः । तत्
पशुभिरेवैतत्प्रात्राणि त्विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥

शम्भुमानायामिति शेषः । “यस्य च मासेन मासलक्षणम्”—(पा. सू. २ । ३ । ३७) इत्येव सप्तमी ।
'प्रात्राणि' शाकान्तराद् द्विदेवत्वप्रायाणि 'त्विमुच्यन्ते' कथ । प्रशस्त्य खरे निर्धीयन्ते । एव हि तेषां
विशेषः शाकान्तरादेकत्रयोदशम् । यागोऽपि हि तेषां शाकान्तरैश्च एव । प्रातःसवने भक्षितानां कुतो
दक्षिण्यस्य वार्तन्ति निशाने अभ्यन्धे प्रतिगरे स्थापृत वात् प्रतिश्रथात्रा त्विमुच्यन्ते । किं पुनः कारणं वायव्याया-
मृचि त्विमुच्यन्त इत्यत्र आह—वायुप्रणेत्रा वा इति । वायुः प्रणेता नासक्तो येषां ते 'वायुप्रणेत्राः' । 'पशवः'
कथम् ? प्राणो दान्वात्म वायुः तेन हेतुना 'पशवः' गन्तवन्ति । यदि हि प्राणो न स्वादरूपेणैवार्ता इमाः प्रजाः
दर्शयन् ॥ १६ ॥

तत्र किं—यदि वायुः पशून् नेनेत्यत्र आह—स ह देवेभ्य इति । 'स' वायुः 'देवेभ्यः' अरन्तान्
पशुभिर्वन्धिः सह तृतीयसवने देवैस्तेन मागेनातीतः ॥ १६ ॥

त्वया वै सहितानि द्विदेवत्वप्रात्राणि त्विमुच्यन्ते । 'यदाह' होता 'त्विमुद्धिः' बल्लो ! इह ता त्विमुच्य
इति । एतेन वायु इत्यत्र शयभिन्नायः । 'पशवो वै नियुतः' इति पशूनामन्वेच सविभ्यागो भरति वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स अत्रातःसवनञ्चपावत्स्यत् । (द्वा) गायत्रं वै प्रातःसवनं ब्रह्म गायत्री
ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन्नथ यन्माध्यन्दिने सुवनञ्चपावत्स्यदेन्द्रं वै
माध्यन्दिनं सुवनं क्षत्रमिन्द्रः क्षत्रियेषु ह पशवोऽभविष्यन्नथ अतृतीय-
सवनञ्चपावर्तत वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं सर्वमिदं विश्वे देवास्तस्मा-
दिमे सर्वेषु पशवः ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥४१३॥ (४. १.)

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां हविरेषु तत्सोमायैव इति-
ष्क्रियते तथाऽतः सोमोऽनन्तार्हितो भवति चरुर्भवति चरुर्वै देवानामन्न-
मोदनो हि चरुरोदनो हि प्रत्यक्षमन्नं तस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥

तेन न प्रातःसवने प्रचरति । न माध्यन्दिने सुवनञ्चरेते वै देवानां
निष्क्रेवल्ये सुवने अत्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सुवनं पितृदेवत्यो
वै सोमः ॥ २ ॥

स अत्रातःसवनञ्चपावत्स्यत् । गायत्रं वै प्रातःसवनम् । ब्रह्म गायत्री । ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यत् ।
अथ यन्माध्यन्दिने सवनञ्चपावत्स्यदेन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम्, क्षत्रमिन्द्रः, क्षत्रियेषु ह
पशवोऽभविष्यत् । अथ यत्तृतीयसवनञ्चपावर्तत । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम्, सर्वमिदं विश्वे देवाः,
तस्मादिमे सर्वेषु पशवः ॥ १८ ॥

सौम्यश्चरुः ।

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां हविः । अयैवत्सोमायैव हविष्क्रियते । तथाऽतः सोमो-
ऽनन्तार्हितो भवति । चरुर्भवति । चरुर्वै देवानामन्नम् । ओदनो हि चरुः । ओदनो हि प्रत्यक्षमन्नम् ।
तस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥

तेन न प्रातःसवने प्रचरति, न माध्यन्दिने सवने । एते वै देवानां निष्क्रेवल्ये सवने-प्रातः-
सवनञ्च, माध्यन्दिनञ्च सवनम् । पितृदेवत्यो वै सोमः ॥ २ ॥

अत्रातरिति । प्रसजा ॥ १८ ॥

इति आचार्यहरेस्तामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थेऽध्याये
चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-४-१)

सौम्येनेति । एतामि षड्भिः कष्टिकाभिः 'सौम्येन चरुणा' चर्कणमुच्यते । ओदनो हि प्रत्यक्षमन्न-
मिति । चर्कणीयो दोहन इत्यग्निप्रायः ॥ १ ॥

'पितृदेवत्यः' पितरो देवता अत्येति पितृदेवत्यः । "देवानन्तात्तादर्थे यत्" (पा. घ. ५ । ४ ।
१४) । पितृप्रधानः सोम इत्यर्थः । तितृणां अ्योनित्कम् ॥ २ ॥

स युत्प्रातःसवने वा प्रचरेत् । (न्या) माध्यन्दिने वा सवने समुद्धं ह
 कुर्याद्वैभ्यश्च पितृभ्यश्च तेन तृतीयसवने प्रचरति वैश्वदेवं वे तृतीय-
 सवनं तथा हासमदं करोति नानुवाक्यामुन्वाह सकृद्दु ह्येव पराश्वः पितर-
 स्तस्मान्नानुवाक्यामुन्वाह ॥ ३ ॥

(हा) अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाथ्या) आथ्राव्याह घृतस्य
 यजेति व्युपदकृते जुहोति तथा ऽशुतः प्राच्य ऽआहुतयो हुता भवन्ति
 त्वाभ्यऽपुवैतदन्तर्दधाति तथा हासमदं करोति ॥ ४ ॥ (शतम् २६००)

स आज्यस्योपस्तीर्य । द्विश्वरोवद्यत्यथोपरिष्ठादान्यस्याभिघारयत्या-
 थ्राव्याह सौम्यस्य यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाथ्या) आथ्राव्याह
 घृतस्य यजेति व्युपदकृते जुहोति तथा ऽशुत ऽऋर्वा ऽआहुतीर्होप्य-
 न्भवति त्वाभ्यऽपुवैतदन्तर्दधाति तथा हासमदं करोति ॥ अदि कामये-
 तोभयुतः पुरियजेद्यु कामयेतान्यतरतः पुरियजेत् ॥ ६ ॥

स परमातःसवने वा प्रचरेत्, माध्यन्दिने वा सवने-समदं ह कुर्यात् देवेभ्यश्च, पितृभ्यश्च ।
 तेन तृतीयसवने प्रचरति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । तथा हासमदं करोति । नानुवाक्यामुन्वाह ।
 सकृद्दु ह्येव पराश्वः पितरः । तस्मान्नानुवाक्यामुन्वाह ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा, आथ्राव्याह-घृतस्य यजेति । वपदकृते जुहोति । तद् वा अतः
 प्राच्य आहुतयो हुता भवन्ति-त्वाभ्य एवैतदन्तर्दधाति, तथा हासमदं करोति ॥ ४ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्वरोवद्यति । अथोपरिष्ठादान्यस्याभिघारयति । आथ्राव्याह-सौम्यस्य
 यजेति । वपदकृते जुहोति ॥ ५ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा आथ्राव्याह-घृतस्य यजेति । वपदकृते जुहोति । तद् वा अतः
 'समदं' विरोधं इत्याम् । देवानां पितॄणां घष्टपथं चतुर्थां (पा. सू. २ । १ । ६९ वा. १) । नानु-
 वाक्यामुन्वाहोति । अनुवाद एव । आहुतकृत्वात् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गृहीतमित्यत्राप्याज्ये वायदुक्तमेव आधावगादिषु पुनर्वचनात् ॥ ४ ॥
 ॥ आज्यस्योपस्तीर्येति । उपस्तरणादीनां प्रकृतित एव प्राप्तत्वात् पुनर्वचनात्वात्पुनः । ततश्च
 निष्पद्यन्तिनाप्येतां चतुर्गृहीते हर्तव्यः । शास्त्रान्तरात् ॥ ५ ॥

'पुरियजेत्' सौम्यमाज्यमात्रं न परिगृहीयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

१-आधायनशास्त्रात् इत्यां सौम्येन चरति । आज्येनोक्तवतः परिचरति । अन्वतरतो वा । घृतस्य यजेत्याह पुनराह चतुर्गृहीतम् ।
 सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरत् । मावदुक्तं सौम्यस्य पुनर्वचनात् । का. श्रौ. सू. १०।१२१-१२६ । २-आज्यमात्रस्योपस्तीर्ये
 सौम्यं यज्यन्ति चतुर्गृहीतं प्रकृत्या यिज्येत् जुहोति यजन्तुस प्रभावयन्तःशास्त्रात् प्रकृत्य यद्व्यं निष्पद्यन्ति प्रतिमन्त्रम् ।
 का. श्रौ. सू. १० । १२७ ।

(घ) अथ प्रचरणीति कुम्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतान्मयं गृहीत्वाऽध्वर्युः
 शालकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति तद्यच्छालकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति बुद्धवै-
 नानदो देवा ऽह्वर्युत्तृतीपत्तवने वो धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न सौम्याऽप-
 हृतो हि बुष्मत्सोमपीपस्तेन सोमाहुतिं नार्हेयेति तेनानेया तृतीपत्तव-
 ऽएव धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न सौम्या बुच्छालकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति
 तानितरेव बुर्जुभिर्दोषकार्णं यथापूर्वं व्याधारयति मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ७
 तद्वैके । (कऽ) आग्नीध्रीये पुनराधारयन्त्युदग्रऽद्दं कुर्मानुत्तिष्ठाना-
 ऽहति तद् तया न कुर्मान्मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ॥ ८ ॥

वर्षा आहुतीर्धोष्ण्यान्वया-नाम्य एवमदत्तदेवाते । तदा हाननम् करोति । न यदि कानयेत-
 उमपतः परिपजेत् । अथ कानयेत-अन्यतः परिपजेत् ॥ ६ ॥

पार्श्वीचनञ्जः ।

अथ प्रचरणीति कुम्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतान्मयं गृहीत्वाऽध्वर्युः शालकैर्धिष्ण्यान्वा-
 धारयति । तद् यच्छालकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति । बुद्धवैनानदो देवा अह्वर्युत्तृतीपत्तवने वो
 धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति । न सौम्याऽपहृतो हि बुष्मत्सोमपीपस्तेन सोमाहुतिं नार्हेय इति । तेनानेया
 तृतीपत्तवनेऽएव धृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति, न सौम्या । यच्छालकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति-तानितरेव
 बुर्जुभिर्दोषकार्णं यथापूर्वं व्याधारयति । मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ॥ ७ ॥

तद्वैके आग्नीध्रीये पुनराधारयन्त्युदग्रऽद्दं कुर्मानुत्तिष्ठाना-
 ऽहति तद् तया न कुर्मान्मार्जालीयऽष्टवोत्तनम् ॥ ८ ॥

(म०) स यज्ञाच्चयुः । शालकैर्धिष्ण्यान्व्याचारयति तत्प्रतिप्रस्थाता पालीवतं ग्रहं गृह्णाति यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना ऽअन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना ऽएतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पालीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥

तं वाऽऽपार्थशुपात्रेण गृह्णाति । यदि सावित्रमुपात्थशुपात्रेण गृहीयादन्तर्यामपात्रेणेतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृहीयादुपात्थशुपात्रेणेतथं समानुत्थं हयेतद्यदुपात्थन्तर्यामिं प्राणो हि यो वै प्राणः सु उदानो वृषा वै प्राणो योपा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । वीर्यं वै पुरोरुद्नेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम तऽइति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मप्रसूतस्य देव सोम तऽइत्येवैतदादि-

स यज्ञाच्चयुः । शालकैर्धिष्ण्यान्व्याचारयति । तत् प्रतिप्रस्थाता पालीवतं ग्रहं गृह्णाति । यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते, यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते, मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते । तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति । तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मात्पालीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥

तं वाऽऽपार्थशुपात्रेण गृह्णाति-यदि सावित्रमुपात्थशुपात्रेण गृहीयात्-अन्तर्यामपात्रेणैतम् । यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृहीयात्-उपात्थशुपात्रेणैतम् । समानं होतत्-यदुपात्थन्तर्यामी । प्राणो हि । यो वै प्राणः स उदानः । वृषा वै प्राणः, योपा पत्नी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । वीर्यं वै पुरोरुक्कं-नेत् स्त्रीषु वीर्यं दधानीति । तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम ते ”-(वा०

अतः परं पालीवतमुच्यते-प्रागन्त्याम्या कण्डिकाभ्याम् । न सन्धति साक्षात् पत्नीभ्यो गृह्णाति इति । कथं तर्हि पर्येष्टव्या सोम उच्यते । हे सोम ! तव ‘पत्नीवतः’ सतो ‘ग्रहान्’ बहम् ‘कृत्यासन्’ । कथं च सोम, पत्नीवतन् मवति । यदि पत्यस्तस्य देवता मवति । एवं पतोषं पत्नीभ्यो गृह्णाति तदेवान्तरेद्विष्टम् ॥ ९-११ ॥

उपयामगृहीतोऽसीति । पत्नीम्भः-इत्येवम् । नेत्स्त्रीषु वीर्यमिति । देवत्वात् किञ्च देवैस्तुत्या मुक्ता-

न्दोरिन्द्रियावत इति वीर्यवतऽ इत्येवैतदाह यदाहेन्दोरिन्द्रियावत इति
पत्नीवतो गृहार्त्तः॥ ऽऋध्यासमिति नु सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति नेत्स्त्रीषु
वीर्यं उधानीति तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ युः प्रचरण्याहुं सश्रवः परिशिष्टो भवति । तेनैतथं
श्रीणाति समर्षयति वाऽअन्यान्गृहान्द्रीणन्नुथैतं व्यर्षयति वुत्रो वाऽआ-
ज्यमेतेन वै देवा वुत्रेणाज्येनाग्नत्रेव पत्नीर्निराक्षुर्वस्ता इता निरष्टा
नात्सुनश्चनेशत नु दापस्य चुनेशत तयोऽप्येषु ऽएतेन वुत्रेणाज्येन
हुन्त्येव पत्नीर्निरक्ष्णोति वा इता निरष्टा नात्सुनश्चनेशते नु दापस्य
चुनेशते ॥ १३ ॥

सं० ८ । ९) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मसप्ततस्य देव सोम त इत्येवैतदाह । “ इन्दोरि-
न्द्रियावतः ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । वीर्यवत इत्येवैतदाह—यदाह—इन्दोरिन्द्रियावत इति । “ पत्नी-
वतो गृहार्त्तः ॥ ऋध्यासम् ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति-
नेत्स्त्रीषु वीर्यं उधानीति । तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥

अथ यः प्रचरण्यां संश्रवः परिशिष्टो भवति—तेनैतं श्रीणाति । समर्षयति वाऽअन्यान्गृहान्द्रीणन् ।
अथैतं व्यर्षयति । वुत्रो वाऽआज्यम् । एतेन वै देवा वुत्रेणाज्येनाग्नत्रेव पत्नीर्निराक्षुर्वन् । वा इता
निरष्टा नात्सुनश्चनेशत, न दापस्य चुनेशत । तयोऽप्येषु एतेन वुत्रेणाज्येन हुन्त्येव पत्नीर्नि-
रक्ष्णोति । वा इता निरष्टा नात्सुनश्चनेशते, न दापस्य चुनेशते ॥ १३ ॥

एतदनुकरणान्मदुभ्योऽपि श्रियो वीर्यवत्यः पुमि तुन्याः कृताः स्युः । सबायुक न्यवहापस्वानवस्तुमे-
रित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

अथ यः प्रचरण्यांशेषैव पत्नीकृतं ‘ श्रीणाति ’ अर्धैर्युर्वेव । ‘ एतेन ’ ‘ आज्येन ’ ‘ देवाः ’ ‘ पत्नी ’
हयवन्तः तादृशवन्तः । तादृशत्वात् ‘ निरक्षुर्वन् ’ ऐश्वर्यानिर्मलवन्तः । “ अमुं व्यापौ ”—(वा. पा.
म्वा. आ. ८ । ७) इत्येव मौक्तिकस्तस्य न्यत्ययेन स्तुतिकरणः । एतस्यः ‘ हृता ’ बहवज्जेण तादृशताः ।
‘ निरष्टा ’ ऐश्वर्याद्भिर्भूताः सत्यः आचनोऽपि स्वतरीप्रस्थात्रि न र्दक्षिणवत्यः । तथा वाहः—“ न स्त्री
स्वातन्त्र्यमर्हति ”—इति । “ न दापस्य चनेशत दारस्य अपि विप्रश्च घनस्य ईशते, स्वीवत वा षट्त्रि दारमत्स्यादि
नेवैशत इति । तदनुकारेणापमन्वर्ग्युस्तथैव करोति । श्रियस्यापि तथैव नेशते ॥ १३ ॥

सु श्रीणाति । (त्य) अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यदिति स यदहमहमिति श्रीणाति पुष्टंस्वैवतदीर्घं दधाति ॥ १४ ॥

(त्य) अथाह्राग्नीत्पानीवतस्य यजेति वृषा वाऽअग्नीदोषा पत्नी मिथुनु-
मेवैतत्प्रजननं क्रियते, सु जुहोत्यग्रा ३ऽइ पत्नीवञ्चिति वृषा वा अग्निदोषा
पत्नी मिथुनुमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥

सजूदेवेन त्वद्मेति । त्वष्टा वै सिकृत् रेतो व्विकरोति तदेपुऽपुवैत-
त्सिकृत् रेतो व्विकरोति सोमं पिब स्वाहेत्युत्तराहं जुहोति वा इतरा
आहुतयस्ते देवाऽअर्थेताः पत्न्यऽपुवमिव हि मिथुनुं कल्पमुत्तरतो हि
स्त्री पुमाश्चसुपशोतऽआहरत्यध्वर्युरग्नीधे भक्षथं सुऽआहाध्वर्युऽवुप
माऽऽह्वयस्वेति तं नु प्रत्युपह्वयेत का हि इतस्य त्रिरष्टस्य प्रत्युपह्वयस्तं वै
प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याग्नौ वुपह्वयन्ति तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत ॥ १६ ॥

स श्रीणाति—“ अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहं सूर्य-
मुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यद् ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । स यदहमहमिति
श्रीणाति—पुष्टंस्वैवददीर्घं दधाति ॥ १४ ॥

अपाह—अग्नीत् । पानीवतस्य यजेति । वृषा वाऽअग्नीदु, योषा पत्नी, मिथुनुमेवैतत्प्रजननं
क्रियते ॥ जुहोति—“ अग्रा ३इ पत्नीवन् ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । वृषा वाऽअग्निः,
योषा पत्नी । मिथुनुमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥

“ सजूदेवेन त्वद्मे ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । त्वष्टा वै सिकृत् रेतो विकरोति । तदेव

पुरस्वैवतदीर्घं दधातीति । अन्वयुः किल पुमासं वा तमुवायन् पुत्त्वसामान्यात् सर्वेष्वेवं सर्वं दधाति
येन स्वतन्त्राः पुमासः सर्वस्वेवते ॥ १४ ॥

अथाह्राग्नीदिति । प्रतिप्रत्यागृहस्तादात्माध्वर्युराग्नीधमाह । “ अग्नीत् पानीवतस्य यजेति ” आश्रावण-
भाष्ये द्रष्टव्यमेव । प्रैषाह्वात् । पुरेतुवादनप्रभृति स्तुतशब्धे, तेनापि प्रैषस्याहं अहः ‘ अग्नीत् पानी-
वतस्य यजेति ’ ॥ १५ ॥

‘ या इतरा ’ उपाश्रान्या ‘ आहुतयः ’ ‘ ते देवाः ’ देवान्त्वदेवास्तदन्तः । ‘ अर्थेताः पत्न्यः ’ पत्नी-
देवत्वत्वात् पानीवतस्येति । पत्नीर्वा चोत्तरतः स्थानमतस्तदन्तर्भाषा अप्याहुतेत्तरत एव स्थान युक्तमित्य-
भिप्रायः । आहरत्यध्वर्युरिति । प्रतिप्रत्यागृह्णानिहृत्वर्यमध्वर्युग्रहणम् । ‘ को हि इतस्य ’ इत्यनादर-

(तु) अथ सम्प्रेष्यति (त्य) अग्नीन्नेष्टुरुपस्यमासीद् नेष्टः पुत्रीमुदान-
नयोद्गात्रा संस्यापयोत्रेतर्होतुश्चमसमनुन्नय सोमं माऽतिरीरिच इति यद्य-
ग्निष्टोमः स्यात् ॥ १७ ॥

(य) यद्युक्थ्यः स्यात् । (त्यो) सोमं प्रभावयेति ब्रूयात्स विभ्रदेवैत-
नेन चडाग्नीध्रो योषा नेष्टा
क्रियतऽउदानयति नेष्टा
पूर्वां तामुद्गात्रा संस्यापयति प्रजापतिर्वृषाऽसि उतोषा उतो मुषि धेहीति
प्रजापतिर्वृषाऽउद्गाता योषा पूर्वा मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्यं ब्राह्मणम् ॥ ४ । ३ । ४ ॥ (४. २.)

एवैतत् तिस्रं रेतो विक्रोति । “ सोमं पिब स्वाहा ”- (रा० सं० ८ । १०) इति । उत्तरार्द्धे
पुहोति । या इतरा आदृतयस्वे देवाः, अथैताः पत्न्यः । एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम् । उत्तरार्द्धे हि
स्त्री पुमांसमुपगते । आहृतयध्वयुरग्नीधे भक्षम् । स आह-अध्वयंउप माऽह्वयस्वेति । तं न
प्रत्युपह्वयेत् । यो हि हतस्य निरष्टस्य प्रत्युपह्वयः । तं वै प्रत्येषोपह्वयेत् जुह्वत्यस्माग्नीं वषट् कुर्वन्ति ।
तस्मात्प्रत्येषोपह्वयेत् ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यति-अग्नीन्नेष्टुरुपस्यमासीद्, नेष्टः पुत्रीमुदानय । उद्गात्रा सद्गधापय, उत्रेतर्होतुश्च-
मसमनुन्नय, सोमं माऽतिरीरिच इति । यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ १७ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात्-सोमं प्रभावयेति ब्रूयात् । स विभ्रदेवैतत्प्राक्प्रजापतिन्नेष्टुरुपस्यमासीदिति । अग्नि-
र्वाऽप्य निदानेन-यदाग्नीध्रः, योषा नेष्टा, वृषा वाऽअग्नीध्रः । योषा नेष्टा । मिथुनमेवैतत्प्रजननं

प्रकाशयत्यर्थम् । प्रतिवचनमपि न देयम् । एवं हि प्रत्येकं सुनयामग्नीनां हृता मन्तोऽप्यभिधानः । तत्र प्रत्युपह्वयेत्
' उपह्वय ' इत्येवमनुवर्ततेत्यर्थः । किं कारणं यस्माद्भवेति । अग्नीकदेवे ' अग्नीं वषट्कुर्वन्ति ' न वैत-
नारत्नानि प्रयुज्यन्ते । तस्मात् उपह्वयेत् ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यतीति । सद्गधायाः प्रदेसा ' उत्रेतर्होतुश्चमसमनु सर्वाधमसानुन्नय सोमं माऽतिरीरिचः '
सर्वेनैव इत्यन्तः ' सोमम् ' उन्नयन्ति । होमप्रदानमित्यभिधानः । ' यद्यग्निष्टोमः स्यात् ' अग्निष्टोमसंस्था-
क्रतुः स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

एते च सेज्जिष्टोमसमया येन इत्यस्य स्तोत्रं पठ्यात्तद्धिन्माऽग्निःस्त्रा च शब्दं इत्यर्थः । यद्युक्थ्यः स्यादिति ।

पशवो वै देवानां छन्दांसि । तद्युयेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो बृह-
न्त्येवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र च्छन्दांसि
देवान्समुत्तर्पयत्य च्छन्दांसि देवाः समतर्पयस्तदुत्तस्तत्यागभूद्यच्छ-
न्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमुवाक्षुर्द्युदेनान्तसमुतीतृपन् ॥ १ ॥

(३) अयं हारियोजनं गृह्णाति । च्छन्दांसि वै हारियोजनश्छन्दांसि
स्येवैतत्संतर्पयति तस्माद्धारियोजनं गृह्णाति ॥ २ ॥

क्रियते । उदानपति नेष्टा पत्नीम् । तामुद्रात्रा सद्रूपापयति । “ मजापतिर्दृष्याति रेतोषा
रेतो मयि घेहि ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । मजापतिर्वाऽऽद्राता, योषा पत्नी । मिथुन-
मैवैतत्पजननं क्रियते ॥ १८ ॥

हारियोजनप्रदः ।

पशवो वै देवानां छन्दांसि । तद्यु येदे पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति । एवं छन्दांसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति । तद्यु यत्र छन्दांसि देवान् समतर्पयन्—अथ छन्दांसि देवाः समतर्पयन् । तद्व-
स्तत्तमागभूद् यच्छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमुवाक्षुः—यदेनान्तसमुतीतृपन् ॥ १ ॥

अयं हारियोजनं गृह्णाति । छन्दांसि वै हारियोजनः । छन्दांस्येवैतत् संतर्पयति । तस्माद्धारि-
योजनं गृह्णाति ॥ २ ॥

उक्त्यप्रहणमुत्तराणां संग्रहानां लक्षणार्थम् । उक्त्यादिषु संख्यासु ‘ सौमं प्रभावय ’ प्रभूतं इत्ये । ययोत्तरान्यदि
प्रदानानि मिव्यन्तीत्यर्थः । सोऽऽर्द्रितसु पार्श्वान्नपत्र हन्ते चारपयेव नेदुत्तमद्रूपयन्ते । ‘ योषा नेष्टा ’ स
हि ‘ पत्नी ’ भवति वाचयति च ॥ १८ ॥

इति आचार्यहर्मिन्नामिनः कृत्वा भाष्यन्दिनशालपथशास्त्रणभाष्ये धनुर्पक्षाण्डे

धनुर्पाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-३-२ ॥

पशवो वा इति । हारियोजनप्रदब्राह्मणमेतत्—तस्माः सत कश्चिद्वा बर्जयित्वा । तद्यत्र च्छन्दांसि ।
यत्र काले अग्निष्टोमसंस्थे त्रुक्त्यादिसंस्थे वा कृत्वा समात्ते सति छन्दांसि देवान् स्तोत्रशस्त्रैः सन्तर्पितवन्ति
‘ अयं ’ अनन्तरं कृतोपकाराणि च्छन्दांसि देवाः सन्तर्पितवन्त—वर्ततिहासः । तमयुना महमुपसहयति—
सदिति । अतः हारियोजनत् प्राक् सौमि च्छन्दोगिदेवान्तर्पिताः ॥ १ ॥

अयं हारियोजनमिति । ‘ अयं ’ यथासंकलितसंज्ञे यज्ञे छन्दोभिस्तु देवेषु तर्पितेषु, पात्रुकेऽपि
वाऽनुयाजयो मुग्धिवोकान्तं छत्ते, अनन्तरं हारियोजनं गृह्णाति । हारितो योजनो हारियोजनो देवता मस्य
हारियोजनो प्रदः । ‘ छन्दांसि वै हारियोजनः ’ छान्दसमिति कृत्वा ॥ २ ॥

१-६६ भर्तृस्वन्तरं अहितासं—‘ मजापतेरे इष्ये रेतोषसो रेतोषाजसोव ’ इत्येवमिदं भागः पठ्यते ।

२-मिथुन्यु योषो रेतोषस्यो रेतोषो योजनप्रदश्चमुत्तमद्रूपयन्तीतोऽने हारियोजनि । वा. श्रौ. सू. १० । १५४ ॥

तं वाऽऽतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंयोरह्रथेनं गृह्णातीदं वै देवा-
ऽअथ च्छन्दाऽस्यतिरिक्तान्यथ मनुष्याऽअथ पशवोऽतिरिक्तास्तुस्मा-
दतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥

द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोम आसीत् यत्र देवा अग्रंस्तुस्य
मूर्धोद्वर्तं सु द्रोणकलशोऽभवत्तस्मिन्धावान्वा यावान्वा रसः समस्रव-
दतिरिक्तो वै सु आसीदतिरिक्त एष गृह्णातिदतिरिक्तऽपुवैतदतिरिक्तं
दधाति तुस्माद्द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं वाऽअपुरोहकं गृह्णाति । च्छन्दोभ्यो ह्येनं गृह्णाति स यदेवेनं च्छन्दो-
भ्यो गृह्णाति तेनो हास्येष पुरोहइमान्भवति तुस्मादपुरोहकं गृह्णाति ॥ ५ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारि-
योजनो हरिभ्यां त्येत्स्यसामे वै हरीऽऽक्रवसासुभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं वाऽअतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंयोरह्र-अथेनं गृह्णाति । इदं वै देवाः-अथ च्छन्दाऽस्यति-
रिक्तानि । अथ मनुष्याः-अथ पशवोऽतिरिक्ताः । तस्मादतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥

द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोम आसीत् । तं यत्र देवा अग्रम् । तस्य मूर्धोद्वर्तं । स द्रोण-
कलशोऽभवत् । तस्मिन् यावान्वा-यावान्वा रसः समस्रवत्-अतिरिक्तो वै स आसीत् । अतिरिक्त
एष ग्रहः । तद् अतिरिक्तऽर्धेत्तदतिरिक्तं दधाति । तस्माद् द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं वाऽअपुरोहकं गृह्णाति । छन्दोभ्यो ह्येनं गृह्णाति । स यदेवेनं छन्दोभ्यो गृह्णाति-तेनो
हास्येष पुरोहइमान्भवति । तस्मादपुरोहकं गृह्णाति ॥ ५ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा ”-
(वा. सं. ८ । ११) इति । ऋक्सामे वै हरी । ऋत्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं वा इति । देवदेवस्येभ्यो श्रेयो देवयहाद्दतिरिक्तं गृह्णाति । कथम् ? यदा हि शयोराह होता । अयो-
त्तरकाल कनी विमुक्तं त गृह्णाति तदा स देवाना यद्ग. सम्पन्नं, समसो भवतीत्यभिप्रायः । किं पुनः कारण
पक्ष एतदतिरिक्तं गृह्णाति यस्मात्तस्याविर्देवाभिर्भूतं अतिरिक्तं । एतदाह-इदं वै देवा इति । सन्तीति शेषः ।
‘ अथ च्छन्दाणि ’ तेषामतिरिक्तानि । पशव उपकारकाणि तपकायास्तु देवाः । अथशब्दोऽत्र विशेषणार्थः ।
एव तावदतिरिक्तमतिरिक्ता दक्षिता । अविभूतमित्याह-अथ मनुष्या इति । ‘ अथ मनुष्या ’ देवानामन्तराः
मन्ति । तेषाम् ‘ अथ पशवोऽतिरिक्ता ’ तदुपकारकत्वान् ॥ ३ ॥

द्रोणकलश इति । ऊर्ध्वोऽन्वसत्स्य मूर्धोद्वर्तमुद्वर्तं गत उद्वर्तं तस्मिन् ‘ यावान्वा यावान्वा ’ चेति
परद्वय विभक्त्यार्यायं वचते । यथा यदा तदा भुक्तं तथा जीर्णं चित्तमिति तस्मिन् द्रोणयो रसः ‘ समस्रवत् ’
इत्यर्थः । ‘ अतिरिक्तो वै ’ स्म. ‘ आसीत् ’ अथ. गृह्णाति । हरिरेव य. त देवा पात्रे जिगृह्णन्ता यत्र
तेनातिरिक्तो वो द्रोणकलशे गृह्णाति तदतिरिक्तं तस्मिन् कच्छोऽतिरिक्तमित्यत्र दधाति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथात इति । ऋत्सामे वै हरी इति । छन्दोभ्यामेते ह्यन्विज्यायः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ धानाऽऽवपति । ह्योर्धोना स्य सहसोमाऽऽन्द्रायेति तद्-
देवात्र मितुं च छन्दोऽमितं च तद्वैतत्सुर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥

तस्योन्नेताऽऽवपति । (त्यु) अतिरिक्तो वाऽऽन्नेता न ह्येषोऽन्यस्याथा
यत्रयत्यतिरिक्त एव ग्रहस्तस्मात्ततिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति तस्मादुन्ने
ताऽऽवपति ॥ ८ ॥

मूर्धन्नभिनिघायाऽवपति । मूर्धा ह्यस्यैषोऽथाह धानासोमेभ्योऽनुब्रूही-
त्याथाव्याह धानासोमान्यस्तितान्प्रेष्येति वृषदकृते जुहोत्यनुवपदकृते-
ऽथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ ९ ॥

तद्वैके । होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरन्ति वृषदकर्तुर्भक्ष इति वृदन्तस्तदु
तथा न कुर्याद्यथाचमसं वाऽऽन्ये भक्षाऽअथैषोऽतिरिक्तस्तस्मादेत-
स्मिन्नुर्वेषामेव भक्षस्तस्माद्धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ १० ॥

अथ धाना आवपति—“ह्योर्धोना स्य सहसोमा इन्द्राय”—(वा. सं. ८ । ११)
इति । तद् यदेवात्र मितं च छन्दः, अमितं च—तद्वैतत् सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥

तस्योन्नेताऽऽवपति । अतिरिक्तो वाऽऽन्नेता—न ह्येषोऽन्यस्याथावपति । अतिरिक्त एव ग्रहः ।
तस्मात्ततिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति । तस्मादुन्नेताऽऽवपति ॥ ८ ॥

मूर्धन्नभिनिघायाऽवपति । मूर्धा ह्यस्यैषः । अथाह—धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीति । आथाव्याह—
धानासोमान्यस्तितान्प्रेष्येति । वृषदकृते जुहोति—अनुवपदकृते । अथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ९.

तद्वैके—होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरन्ति—वृषदकर्तुर्भक्ष इति वदन्तः । तद् तथा न कुर्याद् । यथा-

अथ धाना इति । पदेता धाना आवपति । तदेव अत्र यज्ञे मितं नियताहरपाद इन्दुम-
लशयत् । यद्वाऽनियताहरपाद यज्ञः । तद्वैतत् सर्वं छन्दः । सोमं धानावन्तं मधुगति न दावपेत । सोमः
पशो भवत्यस्मिन् छन्दसा शक्तोऽसितपशितुमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्योन्नेतेति । आश्रावणदारेणानुवाचनादौ होमान्ते सर्वत्रैवेनितानाम विधीयते । ततश्चाद्यौ तत्रानु-
वपयेत्, जुहुवात् । मधुः केवलं निर्वर्तते । हि कारणे ! यस्मादनुवाचनादिकमेव प्रतिपन्नं उपावर्तते । तथा च
चरकाणां प्रधानमनुन्नेतरेवात्रात् । धानासहिताः सोमाः अनुवपदकृते जुहोतीति वर्तते । अथ होमानन्तरम् ।
धानाविमगे लभ्यमिच्छन्ति । लिप्सवा तूर्ध्वकामदान लभ्यते । विमज्य गृह्णीत्यर्थः कथम् । एतस्मिन्
सर्वेषामेव मधुः इति वास्यशेषादेव । मधु इति वास्यशेषात् सर्वे ऋत्विज्यव्रताना भक्षयति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तद्वैके होत्र इति । यथाचमसम्, यो यस्य चमसस्तस्य तस्मिन्मसि इत्येतस्मिन्नर्थे यथाचम-

१-तस्मात्ततिरिक्तो ह्योर्धोना इति । वा० श्रौ०सू०१०।११५५ २-उन्नेताऽनुवाचयति मूर्धेति इत्या धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीति ।
आथावप द धानासोमान्यस्तितान्प्रेष्येति । मधु ह्येदेदेच्छन् । उत्तरवेदी वा निघाव विज्ञायात् । वा धौ. सू. १०।११५६-११६

ता नु दद्विः खादेयुः । पशवो वाऽएते नृत्पशून्प्रभ्रद्रे कश्वामहाऽड्विति
 प्राणैरेव भक्षयन्ति वृस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिर्गिति पशवो ह्येते नुस्मा-
 दाह वृस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिर्गिति तस्य तऽऽष्टयजुष स्तुतस्तो-
 मस्युतीष्टानि हि यजृथंषि भवन्ति स्तुता स्तोमाः शस्तोक्यस्येति
 शस्तानि ह्युक्त्यानि भवन्त्युपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्युपहृतस्य
 ह्येतदुपहृतो भक्षयति ॥ ११ ॥

चमनं गऽअन्ये भक्षाः—अथपोऽतिगिक्तस्तस्माद् । एतस्मिन्सर्वेषामेव भक्षाः । तस्माद्द्वाना
 च्चिर्बिलप्यन्ते भक्षाय ॥ १० ॥

ता न दद्विः खादेयुः । पशवो वाऽएते—नेत् पशून्प्रभ्रद्रे कश्वामहाऽड्विति । प्राणैरेव भक्षयन्ति ।
 “ वृस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिः ”—(वा. सं. ८ । ३२) इति । पशवो ह्येते । तस्मा-
 दाह—यस्मै अश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिर्गिति । “ तस्य तऽऽष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य ”—(वा. सं.
 ८ । १२) इति । शस्तानि हि यजृथंषि भवन्ति, स्तुताः स्तोमाः । “ शस्तोक्यस्य ”—(वा. सं. ८ । १२)
 इति । शस्तानि ह्युक्त्यानि भवन्ति । “ उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि ”—(वा. सं. ८ । १२)
 इति । उपहृतस्य ह्येतदुपहृतो भक्षयति ॥ ११ ॥

सन् ' इयेत् पद वचने । ' अन्ये भक्षा ' चमनीसुमन्त्रिणां सर्वे चमना भवन्ति । अनुचमनानामपि अपहृ-
 कारदिना निमित्तेन भवन्ति । ' अथ ' इति विशेषणार्थं । तस्मिन्सु शरिषोऽनानां सर्वेषामेव क्षयिष्यज-
 मानानाः भक्षाः । तत्क्षयज फोताऽन्ये च नुत्या एवेति न होत्रे श्लोकद्वयो नेप., किन्तुत्तरपदेतिव धानाः
 सर्वेभ्यो विष्णुमानेभ्यो देवा ॥ १० ॥

ता न दद्विः खादेयुः । ' दद्विः ' दन्तैः । “ पशवोऽमाम्भन् ”—(पा. सू. १ । १ । १२) इति छन्दसि
 ह्यस्तस्य दद्विः । “ पशवो वा एते ” धानाः पशूनां छन्दनामजनिनि श्रुत्या । ' नेत्पशून्प्रभ्रद्रे ' प्रक-
 र्णेन मृच्यन्ते त्रप्यन्तेऽस्मिन्निति ' प्रभ्रद्रे ' आश्रयस्थानम् । वानास्त्या- जिन्त पशवो दन्तान्तर एवावात-
 स्थाने क्रियेरन् । यति दन्तैर्गता मधुशेरन् । ' प्राणैरेव ' वासिर्कर्त्तव्यं विप्रानो ' भक्षयन्ति ' । अत्राना-
 मेव भक्षणमित्यर्थः । ' पशवो ह्येते ' गोधा । छन्दोस्त्या. पशव. सम्प्रदा. अनेन मशुणेनेत्यभिप्राय ।
 ' शस्तानि हि यजृथंषि भवन्ति ' तस्मिन् सोमे यानि यजृथंषि गृह्यन्त ह्यभिप्राय । ' स्तुता स्तोमाः ' स्तोमा.
 स्तोमाणि । ' शस्तानि उक्त्यानि ' उक्तयुक्तानि ॥ ११ ॥

१-१२ छ दिवायो ' देवोऽन्ये ' इत्यादयः पश्यन्त्याः आह्वानाः पश्यन्ते । त इह यजृथंषि न यन्ति ।

२-पश्वे अत्रयमिति य. अत्र अत्रयि-शेता-पश्वे भिन्नमिति । आह्वानात्पशव देवोऽन्येति प्रतिपत्तम् । ७। धा. सू. १० ।
 ११० । १११ । आश्रयस्थानं दन्तान्तरस्थानमित्येति विनियुते ।

तु नाग्री प्रकिरेयुः । (नै) नेदुच्छिष्टमग्री जुह्वामेत्युत्तरवेदावेव निवपन्ति
तथा न वहिर्धा यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्य) अथ पूर्णपात्रान्तसम्बन्धमृशन्ति । यानुकेऽप्सुषोमाऽइत्यावृक्षते
यथा वै युक्तो ब्रह्मेदेवमेते यऽआर्त्विज्यं कुर्वन्त्युत वै युक्तः क्षणुते वा वि
वा लिशते शान्तिरापो भेषजं तद्दृष्ट्वात्र क्षणुते वा वि वा लिशन्ते शान्ति-
रापस्तुद्भिः शान्त्या शमयन्ते तद्भिः संदधते तस्मात्पूर्णपात्रान्तसम्-
बन्धमृशन्ति ॥ १३ ॥

वा नाग्री प्रकिरेयुः-नेदुच्छिष्टमग्री जुह्वामेति । उत्तरवेदावेव निवपन्ति । तथा न वहिर्धा
यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथ पूर्णपात्रान्तसम्बन्धमृशन्ति-यानुकेऽप्सुषोमा इत्यावृक्षते । यथा वै युक्तो ब्रह्मे-
देवमेते यऽआर्त्विज्यं कुर्वन्ति । उत वै युक्तः क्षणुते वा, वि वा लिशते । शान्तिरापः । भेषजं तद् । यदेवात्र
क्षणुते वा, वि वा लिशन्ते । शान्तिरापः । तद्भिः शान्त्या शमयन्ते । तद्भिः संदधते । तस्मात्पूर्ण-
पात्रान्तसम्बन्धमृशन्ति ॥ १३ ॥

सा नाग्राविति प्रनक्त ॥ १२ ॥

अथ पूर्णपात्रानिति । पूर्णान् पात्रान् अगाम् । कुत एतत् ? शान्तिरापो भेषजमिति वाक्यशेषान् ।
सम्बन्धमृशन्ति सर्वं ऋत्विजः । कुत एतत् ? ' य आर्त्विजं कुर्वन्ति ' इति वाक्यशेषान् । यजमानश्च युक्त-
स्वान् । कीरुशान् पूर्णपात्रान् ' यानुके ' शान्तिरापः ' अप्सुषोमाः ' अत्रान्यथाः सोमा इत्येवम् ' आवृक्षते ' ।
सुशब्द उपवनः । के पुनरप्सुषोमाः ? हरितवृक्षवन्तः पूर्णपात्राः सोमचममास्तांश्च शान्तिरापदेव यथास्व
चमसितोऽवमृशन्ति । एकमपि नात्त्विजः सर्वं चमसम्बन्धमृशन्ति । यथा वै युक्तो गौरयो वा ब्रह्मेदेवमेते पुरुषं
बहन्ति य आर्त्विजं कुर्वन्ति । तुन्यन्यापरत्याजमानश्च करोतीति द्रष्टव्यम् । ' युक्तः ' ' उत ' अपि च
' त्रिपुं' = त्रिपुं हिंसायान् '-(भा. पा. त. उ. ४) हिंसति विनाशयति । ' विन्दिशते
वा ' " लिश करीमावे "-(पा. पा. दि. भा. ७३) त्रिपुं विभेदणे वर्तते । विभेदयतीति । यद्यन्तर्पुनः
त्रिपुते वा विन्दिशते वा तस्यापामन भेषजं च प्रसिद्धम् । तद्दृष्ट्वापि यदवदिय नाम किञ्चिदुक्त्वा ' क्षिप्यते '
इति ' लिशन्ते ' वा विभेदयन्ति तद् ' अद्भिः ' अवमृशन्मानाभिः शान्त्या चमन्तीनि । प्रतिदाभिः शम-
यन्ते मन्दयन्ति च ॥ १३ ॥

१-अपरेण चतस्रसु यथाच चमसम् पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितवृक्षानवपासु च न्यर्षेति । पृ. भां नु. १०-१६१ ।

२-६६ सर्वत्र मध्ये त्रिपुंशोः प्रतीये स्वरागो न्यर्षेति । धृती नु क्षणुते इति पाठो हरये ॥

ते समवमृशन्ति । सं चूर्चसा प्रयसा सं तनुभिः उगन्महि मनुसा सुष्टु शिवेन ।
त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं
तत्सुन्दधते ॥ १४ ॥

(त्वेऽथ) अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्तेऽमृतं
वाऽआपोऽमृतं नैवेतत्सुष्टुस्पृशन्तऽएतद् चैवेतत्कर्मात्मन् कुर्वते तस्मान्मु-
खान्युपस्पृशन्ते ॥ १५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-५ ॥ (४-३) ॥

तानि वाऽएतानि । नव समिष्टयजूषि जुहोति तद्यत्रव समिष्टयजूषि
जुहोति नव वाऽअमूर्ध्वदिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति सैपोभयतो न्यूना
विराद् प्रजुननायै तुस्माद्वाऽऽभयतो न्यूनात्प्रजुननात्प्रजापतिः प्रजाः
ससृजऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तुथोऽपुर्वेषु एतस्माद्भयत एव न्यूनात्प्र-
जुननात्प्रजाः सृजतऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीः ॥ १ ॥

ते समवमृशन्ति—“ सं चूर्चसा प्रयसा सन्तनुभिरगन्महि मनुसा सं शिवेन । त्वष्टा
सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ”—(वा० सं० ८ । १६) इति । यद्वि-
वृढं तत् सुन्दधते ॥ १४ ॥

अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्—यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते । अमृतं वाऽआपः । अमृतं नैवेतत्सुष्टु-
शन्ते । एतद् चैवेतत्कर्मात्मन् कुर्वते । तस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते ॥ १५ ॥

समिष्टयजुः ।

तानि वाऽएतानि नव समिष्टयजूषि जुहोति । तद् यत्रव समिष्टयजूषि जुहोति । नव वाऽअमूर्-
ध्वदिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति । सैपोभयतो न्यूना विराद् प्रजुननाय । एतस्माद्वाऽऽभयतो न्यूनात्

ते समवमृशन्तीति । इतिर्विधे (श. प. १ । ७ । १ । ६) ते ग्याख्याते ॥ १४ ॥

“ एतद् चैवेतत् कर्मात्मन् कुर्वते ” इत्येतच्च न युज्यते । न दृष्टिविधिः कर्मात्मनि कर्तव्यम् । नैव दोषः ।
“ या वै वा न यद् ”—इत्येव यद्ब्रह्मात्मन्येव ते कुर्वते इति विशयते । बहुभिस्तु तद्विलिष्टमिति वै
बहुव ‘ सुन्दधते ’ अथ वा यजमानः करोतीति ॥ १५ ॥

इति आचार्यहोत्रिस्तापिनः कृती माय्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाथे चतुर्दशकाण्डे

चतुर्षोऽध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ (४-४-३) ॥

तानि वा इति । समिष्टयजुर्ब्राह्मणमेतत् । समिष्टयजूषि जुहोति—इत्यत्राहूव एव समिष्टयजुर्धर्मका नव होमा
ज्योतिष्टोमाद्भूता विधीयन्ते । न एतौ प्रसृत्यैव समिष्टयजुषः सख्यामात्रम् । किं कारणम् ? एतौ समिष्टयजुषः

(हिं) हिङ्गाः स्तोत्रियाणां दशमः । स्वाहाकारुऽप्लेषां त्रयो हास्यैषा
न्यूना विडाद्दशदंष्टिनी भवति ॥ २ ॥

(त्य) अथ युस्मात्समिष्टयजूषि नाम । या वाऽप्लेतेन यज्ञेन देवता
ह्रयति व्याभ्यऽप्य यजुस्तायते सुर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यज्ञासु
सुर्वासु समिष्टास्वथेतानि जुहोति तुस्मात्समिष्टयजूषि नाम ॥ ३ ॥

प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः समृजे-इतश्चोर्धाः, इतश्चावाचीः । तयोऽप्लेष एतस्माद्भुभयत एव
न्यूनात्प्रजनात् प्रजाः सृजते-इतश्चोर्धाः, इतश्चावाचीः ॥ १ ॥

हिङ्गारः स्तोत्रियाणां दशमः स्वाहाकारुऽप्लेषाम् । तयो हास्यैषा न्यूना विडाद् दशदंष्टिनी भवति ॥ २ ॥
अथ यस्मात्समिष्टयजूषि नाम । या वाऽप्लेतेन यज्ञेन देवता ह्रयति, याभ्य एव यजुस्तायते-
सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति । तद् यत् तासु सर्वासु समिष्टास्वथेतानि जुहोति-तस्मात्समिष्ट-
यजूषि नाम ॥ ३ ॥

प्रतेरभावात् । कथं वाऽर्थाभ्यां हि तस्य तत्प्रकृतिनं प्राप्नुवन्त्यस्य समिष्टयजूषि भाट्टताम्यासुरित्यव्युत्पन्न-
तद्विकारत्वात् सवनीयेनेव प्राप्नोति । इतस्तस्य सङ्ख्या विद्यम्यते । तेन ह्येतान्तराश्वेदेतामि । समिष्टयजू-
षाश्वप्रयोगात् । तत् क्रमेण, तेनैव द्वयेण नियमे । मन्त्रान्तर्गध प्रथमाश्वान्तं विशेषः । तथा च स्तोत्रि-
यामिभ्युत्पन्नं प्रसङ्गादुपरपक्षे । समिष्टयजूषाश्वस्य चारुवन्निर्वचनम् । तदपि चैनेन ज्योतिष्टोमयज्ञेन
देवता ह्रयत इति ज्योतिष्टोममन्त्रमेव पशुपङ्कशेकस्या एव देवताया अक्षये तापने येनैव च ननुपरान्तं स्यात् ।
तथा च " अथ यस्मात् समिष्टयजूषि जुहोति " कर्मविधानं यत् नियते । " पशस्य भवति तरत हि दश-
तांति " च सोमयागं । एतेनाथायनार्थतामेवाह । एवमुत्तरोऽपि, वास्यशेषान् । मन्त्राध दर्शनीयाः ।
तथा च-" उभेयानि ज्योतिष्यन्वरेण चाम्रेध " इत्यन्वरेण सम्यन्धमेवाह । तस्माद्विशिष्टविशेषः । एवं च सव-
नीयविकारेषु वैद्विभक्त्येव वचनादने समिष्टयजूषेव न भवति । निल्लटे तु प्रत्यक्षशिष्टमन्त्राणि समिष्टयजूषि ।
विकारिष्वपि ताव्यपि दशितानि च । तदाह-नेनस्य पशो समिष्टयजूषि जुह्यादिति नौतमण्यामपि च त्रीण्येव
समिष्टयजूषि बोधयनेन पठितानि । ततश्च तत्रापि त्रीण्येव होतव्यानि । ननु च सवनीयपुरोडाशानामनुपूर्वत
समिष्टयजूषः, एतन्नक्षत्रा नक्षत्रात् क्रमज्ञानं विधीयते । तद्वदे-समिष्टयजूष्यपुरोडाशानां नैव प्राप्नोति, प्राप्नुवद्वा
पुरोडाशप्रकारकाले एव प्राप्नोति न पशुपङ्कशेनैव । न चोत्कर्षेणैतदुत्कर्षति । श्रामहिकं च मोक्तुं शक्यं-
सम्बन्धान्तीति न्यायात् । अथापि पुरोडाशिकं समिष्टयजूष्यपुरोडाशानामपि नव सङ्ख्या विधीयते । तथापि न
कश्चिन् कर्मणि विशेषः । तस्माद्विशिष्टो होमान्तरविशेषात् युक्तः । इतश्चोर्धा इति । विःपमलात्प्रसा-
स्युत्कर्षाः समृजे । ' इतश्चावाची । ' समिष्टयजूषेनात्मकाद्वाचः प्राणात् ॥ १ ॥

हिङ्गारः स्तोत्रियाणामिति । हिङ्गार-स्वाहाकारार्थ्या सह त्रिगवेषमुभयतां विडाद् भवति । ' दशदंष्टिनी'
दशदशपरिमाणम्योपेतसिन्धुयं दशदशशब्दादिनिप्रत्ययः । पूर्वपदस्य च नुमागमः । अथ यस्मात्समिष्टयजूषि-
कथा । समिष्टेयु देवेषु इत्यनेन समिष्टयजूषि ॥ २ ॥ ३ ॥

(सु) अथ युस्मात्समिष्टयजूषुपि जुहोति । रिरिचानुऽइव वाऽएतु-
दीजानुस्यात्सु भवति बुद्धयस्य भवति तस्य हि उदाति तुमेवात-
स्त्रिभिः पुनराप्याययति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ यान्युत्तराणि त्रीणि जुहोति । वा वाऽएतेन बन्नेन देवता
ह्वयति ग्राम्य एष बन्नुस्तायतऽनुप हेव वाऽआसते यावन्न समिष्टयजूषुपि
जुह्वतीमानि नु नो जुह्वत्विति वाऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्रयत्रासां
चरणं तदनु ॥ ५ ॥

(न्यु) अथ यान्युत्तमानि त्रीणि जुहोति । ब्रह्मं वाऽएतदजीजनत बुदेनम-
तत तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजूषुपि
जुहोति ॥ ६ ॥

सु जुहोति । सुमिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिरिति मनसेति तस्मिन्सा रिरि-
चानुमाप्याययति गोभिरिति तद्गोभी रिरिचानुमाप्याययति सुथुं सू-
रिभिर्मघवन्तसुथुं स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्तीति ब्रह्मणेति तद्
ब्रह्मणा रिरिचानुमाप्याययति सं देवानां सुमतौ यजियानां स्वाहा ॥७॥

—एतदीजानुस्यात्सु भवति । यद्वचस्य
॥ ४ ॥

१ देवता ह्वयति, ग्राम्य एष यद्गोदापते-

उप हेव वा आसते—यावन्न समिष्टयजूषुपि जुह्वति; इमानि नु नो जुह्वत्विति । वा एवैतद् यथायथं
व्यवसृजति—यत्रयत्रासां चरणम्—तदनु ॥ ५ ॥

अथ यान्युत्तमानि त्रीणि जुहोति । यद् वाऽएतदजीजनत—बुदेनमतत । तं जनयित्वा, यत्रास्य
प्रतिष्ठा—तत् प्रतिष्ठापयति । तस्मात्समिष्टयजूषुपि जुहोति ॥ ६ ॥

स जुहोति—(१) “समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः”—(वा. सं. ८।१५) इति । मनसेति ।
तस्मिन्सा रिरिचानुमाप्याययति । गोभिरिति । तद्गोभी रिरिचानुमाप्याययति । “सं सुरिभिर्मघ-
वन्तसं स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति”—(वा. सं. ८।१५) इति । ब्रह्मणेति ।
तद्ब्रह्मणा रिरिचानुमाप्याययति । “सं देवानां सुमतौ यजियानां स्वाहा ”—(वा. सं.
८।१५) इति ॥ ७ ॥

अथ यस्मादिति । ' अथ ' अत्र प्रथमानि यजमानस्याप्यनार्यानिभ्येनदुच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ यान्युत्तराणीनि । अथान् यानि मध्यमानि त्रीणि देवताविष्णोर्गोर्वाणीत्याह ॥ ५ ॥

अथ यानीति । अत्रोत्तमस्य त्रिकस्य यद्ब्रह्मप्रतिष्ठापनार्थतामाह ॥ ६ ॥

स जुहोतीति । अत्र आर-२ मन्त्राणां बन्धुव्याजान् यत्रोक्तं प्रयोजनं सामर्थ्यं त्रिकाणां दर्शयति ।

१-समिन्द्र ण इति एव समिष्टयजूषुपि जुहोति इति मन्त्रम् । वा० सं० सू० १०-१५५।

सं व्वर्चसा । पयसा सं तनूभिर्गिति व्वर्चसेति तद्वर्चसा रिरिचानमाप्याय-
यति पयसेति उतो वै पयस्तत्पयसा रिरिचानमाप्याययत्यगन्महि मनसा
सुष्टं शिबेन । त्वष्टा सुदन्नो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्टमिति
यद्विवृढं तत्सुन्दधाति ॥ ८ ॥

धाता रातिः । सवितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवोऽभग्निः । त्वष्टा
विष्णुः प्रजया संरराणा यजमानाय इविणं दधात स्वाहेति तद्वेव
रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह यजमानाय इविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥

सुग्रावो देवाः । सुदना अकर्म यऽआजग्मेदथं सुवनं जुपाणा इति सुग्रानि
वो देवाः सुदनान्यकर्म यऽआगन्तेदथं सुवनं जुपाणा इत्येवेतदाह भ्र-
माणा व्वहमाना हवींषीति तद्देवता व्यवसृजति भ्रमाणा अह ते यन्तु
येऽवाहना व्वहमाना उते यन्तु ये वाहनवन्तऽइत्येवेतदाह तस्मादाह भ्र-
माणा व्वहमाना हवींष्यस्मे धत्त व्वसवो व्वसूनि स्वाहा ॥ १० ॥

यारं॥ आवहः । (५) उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वोऽअग्ने सुधस्यऽइत्य-
ग्निं वाऽआहामून्देवानावहामून्देवानावहेति तमेवेतदाह आन्देवानावाशी-

(२) “सं व्वर्चसा पयसा सं तनूभिः”-(वा० सं० ८।१६) इति । व्वर्चसेति । तद् व्वर्चसा
रिरिचानमाप्याययति । पयसेति । उतो वै पयः । तद् पयसा रिरिचानमाप्याययति । “अगन्महि
मनसा सं शिबेन । त्वष्टा सुदन्नो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्टम् ”-(वा० सं०
८।१६) इति । यद् विवृढं तत् सुन्दधाति ॥ ८ ॥

(३) “ धाता रातिः सवितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवोऽभग्निः । त्वष्टा विष्णुः
प्रजया संरराणा यजमानाय इविणं दधात स्वाहा ”-(वा० सं० ८।१७) इति । तद्वेव
रिरिचानं पुनराप्याययति । यदाह-यजमानाय इविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥

(४) “ सुग्रा वो देवाः सुदना अकर्म यऽआजग्मेदं सुवनं जुपाणाः ”-(वा० सं०
८।१८) इति । सुग्रानि वो देवाः सुदनान्यकर्म-यऽआगन्तेदं सुवनं जुपाणा इत्येवेतदाह । “भ्र-
माणा व्वहमाना हवींषि ”-(वा० सं० ८।१८) इति । तद् देवता व्यवसृजति । भ्रमाणा
अह ते यन्तु-येऽवाहनाः । व्वहमाना उ ते यन्तु-ये वाहनवन्तः इत्येवेतदाह । तस्मादाह-भ्रमाणा
व्वहमाना हवींषि । “ अस्मे धत्त व्वसवो व्वसूनि स्वाहा ”-(वा० सं० ८।१८) ॥ १० ॥

(५) “यान् राऽआविह उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वोऽअग्ने सुधस्ये” (वा० सं०
व्यवसृजति विमुदनीत्यर्थः । ‘ भ्रमाणा ’ एव ‘ ते ’ देवा ‘ यन्तु ’ ‘ ये ’ अवाहना व्वहमानाः ‘ स्तन्धे वा-
यन्त इत्यर्थः । ‘ व्वहमानाः ’ तु रपार्दना ते । ‘ यन्तु ’ उवाहनाः ॥ ७-१४ ॥

इति आचार्यैरिस्तामिनः कृतौ माय्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

चतुर्थोऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समप्तम् ॥४-४-४॥

स्तानामयु यत्रयत्रैषां चरणं तदन्विति जक्षिवाथुंसः पपिवाथुंसश्च विश्व
 ऽडुति जक्षिवाथुंसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति पपिवाथुंस इति पपिवा-
 थुंसो हि सोमं गजानं भवन्ति तस्मादाह जक्षिवाथुंसः पपिवाथुंसश्च
 विश्वेऽसुं धर्मं स्वरातिष्ठतानु स्वाहेति तद्देव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥

व्ययं हि त्वा । प्रयति यज्ञेऽजस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाऽ
 ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानुन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहेत्यग्निमेवैतया विमुञ्च-
 त्पि विवसृजति ॥ १२ ॥

देवा गातुविद इति । गातुविदो हि देवा गातुं वित्वेति यज्ञं वित्वेत्ये-
 तदाह गातुमिद्रेति तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं
 स्वाहा धा इत्ययं वेदज्ञो योऽयं पवते तदिमं यज्ञं सम्भृत्यै-
 तस्मिन्यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञं संदधाति तस्मादाह स्वाहा
 ध्याते धा इति ॥ १३ ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ । यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेति तत्प्रतिष्ठित-
 मेवेतद्यज्ञं सन्तं स्वायां योनौ प्रतिष्ठापयत्येष ते यज्ञो यज्ञपते सह-
 सूक्तवाकः सूर्ववीरस्तुं जुपस्व स्वांहति तत्प्रतिष्ठितमेवेतद्यज्ञं सन्तं
 सहसूक्तवाकं सूर्ववीरं युजमानेऽन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥४-३-६॥ (४-४) ॥

८ । १९)-इति । अग्निं वाऽआह-अमृन् देवानावह अमृन् देवानावेति । तमेवेतदाह-यान्देवाना-
 वाक्षिवास्तान्-गमय, यत्रयत्रैषां चरणं तदन्विति । “ जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे ”-
 (वा० सं० ८ । १९) इति । जक्षिवांसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति । पपिवांस इति; पपिवांसो
 हि सोमं गजानं भवन्ति । तस्मादाह-जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे । “ अशुं धर्मं स्वरातिष्ठ-
 तानुस्वाहा ” (वा. सं. ८ । १९) इति । तद्देव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥

(१) “ व्ययं हि त्वा प्रयति यज्ञेऽजस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाऽ
 ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानुन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहा ”-(वा० सं० ८ । २०) इति । अग्निमे-
 वैतया विमुञ्चति । अग्निं व्यवसृजति ॥ १२ ॥

(७) “ देवा गातुविदः ”-(वा० सं० ८ । २१) इति । गातुविदो हि देवाः । “ गातुं
 वित्वा ”-(वा. सं. ८ । २१) इति । यज्ञं वित्वेत्येवेतदाह । “ गातुमित ”-(वा. सं. ८ । २१)
 इति । तदेतेन यथायथं व्यवसृजति । “ मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं स्वाहा ध्याते धाः ”-
 (वा. सं. ८ । २१) इति । अयं वेदज्ञो योऽयं पवते । तद् इमं यज्ञं सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठाप-
 यति । यज्ञेन यज्ञं संदधाति । तस्मादाह-स्वाहा ध्याते धा इति ॥ १३ ॥

(८) “ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ”-(वा. सं. ८ । २२)

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थाध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

स वाऽअवभृथमभ्यवेति । तद्यदवभृथमभ्यवेति यो वाऽअस्य रसोऽभूद्वा-
हुतिभ्यो वाऽअस्य तमजीजनद्वयेतच्छरीरं तुस्मिन्न रसोऽस्ति तद्य परास्यं-
स्तद्वपोऽभ्यवहरन्ति रसो वाऽआपस्तुदस्मिन्नेतत्सं दधाति तुदेनमेतेन
रसेन संगमयति तुदेनमतो जनयति सुऽएनं जातुऽएव संजनयति तद्य-
द्वपोऽभ्यवहरन्ति तुस्मादवभृथः ॥ १ ॥

इति । तत् प्रतिष्ठितमेवंतद्यज्ञं सन्तं स्वायां वोनी प्रतिष्ठापयति । (९) “ एष ते यज्ञो यज्ञपते
सहस्रक्तवाकः सर्ववीरस्वर्नं जुवस्य स्याहाह ”—(वा० सं० ८ । २२) इति । तत् प्रतिष्ठितमेवंतद्यज्ञं
सन्तं सहस्रक्तवाकं सर्ववीरं यजमानेऽततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

अथभृथस्नानम् ।

स वाऽअवभृथमभ्यवेति । तद् यदवभृथमभ्यवेति । यां वा अस्य रसोऽभूद्वा-
हुतिभ्यो वाऽअस्य तमजीजनद् । अर्थेत्तच्छरीरं—तस्मिन्न रसोऽस्ति—तत्र परास्यन् । तद्वपोऽभ्यवहरन्ति । रसो
वाऽआपः । तदस्मिन्नेतं सं दधाति । तदेनमेतेन रसेन संगमयति । तदेनमतो जनयति । स एनं
जात एव संजनयति । तद् यद्वपोऽभ्यवहरन्ति—तस्मादवभृथः ॥ १ ॥

स वा इति । अवभृथशब्दात्तमेतन् । अवभृथशब्दानां शान्तिपुरोऽन्तर्गतानाम्यो पतिः । “अथ वारण्य एककपालः
पुरोऽन्तो भवति” इत्यश्वभृथकण्डिकाशामवभृथशब्दनिर्दिष्टतन्वुं शते । अवभृथार्थं चाश्वशरणात् । तत्र च शर्जाप-
स्यान्ववहरणम् एतदर्थं यः उमान् विशेषनिर्वचनार्थमत्रोपन्यस्यते स वा इति । स वै अवभृथं कर्तुमिति शेषः । ‘अभ्यवेति’
अवतरति । “ ॥ १ ॥ यं स्यन्दमानानां श्वावरो हृदः स्वात् ” इति वचनाद्प्रदादरो वक्ष्यमाणाः । ‘यो दे अस्य’
सोमस्य ‘ रसः ’ ‘ अभूत् ’ नमस्य सोमश्वात्स्यर्थं जनिताशानयमन्वयुरभिषवादिभिः । अथ तत्प्रति एतच्छरी-
रम्—शरीरं वर्तते एव । ‘तस्मिन् नरसोऽस्ति’ तथाऽपि ‘तत्’ देवा. ‘न पराऽस्यन्’ न बहिः शिस्तवन्तोऽद्भिः
प्रयोजनं मरोदिति छ-वाऽपुनापि तद्वर्जापत् ‘अपोऽन्यवहरन्ति’ अध्वर्यवः सहकार्येभ्यं बहवचनम् । किमर्थं
तद्वपोऽभ्यवहरन्त्यत आह—रसो वा आप इति । ‘ रसः ’ ‘ वै ’ ‘ आपः ’ ‘ तदस्मिन् ’ शरीरे ‘ एतं
रसम् ’ उदके ‘ दधाति ’ ‘ गत् ’ च ‘ एन ’ सोमम् ‘ एतेन रसेन ’ ‘ सङ्गमयति ’ यजमानः । तद्य

(थोऽथ) अथ समिष्टयजूँषि जुहोति । समिष्टयजूँषि ह्येवान्तो यज्ञस्य स हृत्वैव समिष्टयजूँषि युदेतमभितो भवति तेन चात्वालमुपसृष्टायन्ति स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले प्रास्यति ॥ २ ॥

माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति । (त्य) असौ वाऽऋजीषस्य स्वगाकारो युदेत-
दुपोऽभ्यवहरन्त्युथैपुऽप्रुवैतस्य स्वगाकारो रुञ्जुरिव हि सर्पाः कूपाऽइव
हि सर्पाणामायतनान्यस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च विभ्रातृव्यमिव नेत-
तः सम्भ्रवदिति तस्मादाह माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥

अथ समिष्टयजूँषि जुहोति । समिष्टयजूँषि ह्येवान्तो यज्ञस्य । स हृत्वैव समिष्टयजूँषि, युदेतमभितो भवति—तेन चात्वालमुपसृष्टायन्ति । स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले प्रास्यति ॥ २ ॥

“ माहिर्भूर्मा पृदाकुरुः ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । असौ वाऽऋजीषस्य स्वगाकारो युदेतदुपोऽभ्यवहरन्ति । अथैव एवैतस्य स्वगाकारः । रुञ्जुरिव हि सर्पाः । कूपा इव हि सर्पाणां मायतनानि । अस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च विभ्रातृव्यमिव नेतृत्तः संभवदिति । तस्मादाह—माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥

एन सोमवत् ततोऽद्भयोऽनुनयति । स च सोमो जानः समेन यजमानं जनरति * । अमृतत तेनात्मना एनं सम्मिनवष्टयामो यस्माद्पोऽभ्यवहरन्ति तस्मात् भागोऽवभृष्टः । अश्ववात् हृत्तेत्यन् प्रत्ययः, हकारस्य सकार इत्येतस्मिन्निर्वचनं दर्शयति ॥ १ ॥

अथ समिष्टयजूँषि जुहोति ” इति क्रमार्थं पुनर्वचनमाह—‘ स हृत्वैव समिष्टयजूँषि ’—अहिर्भूमिर्भृत्वेत्यर्थः । यत्किञ्चिदेव वा सोममभित उपकरणं भवति यमसादि तेन सह चात्वाल-मुपसृष्टायन्ति उपसृष्टयन्ति । * वा कृष्णविषाणा च मेखलां च चात्वाले ” प्रतिप्रति ॥ २ ॥

माऽहिर्भूर्मा । ‘ स्वगाकार ’ स्वस्थाननयनम् * ऋजीषस्याभ्यवहरणम् । ‘ अथ ’ ‘ एतन् ’ । कृष्ण-विषाणा मेखला एतयोरेव स्वस्थानोपनयनम् । यद्वा चात्वालोनयनम् । प्राक्तनम् । रुञ्जुरि सर्पाणां रूपं, कृष्णविषाणा इत्येतदपि दृश्यम् । ननु किम् ? कृपाश्च सर्पाणाम् * आयतनानि । तेन कृष्णविषाणामेखलायोरपि सर्वरूपयोः कूपा एवायतनानि । चात्वालप्राम्नायवाद् : * अग्नि वै मनुष्याणां च ” इति । मन्वार्थशब्दः । अन्योन्यप्राप्त्य-मात्रो विज्ञातव्यम् । तदस्ति मनुष्याणां च सर्पाणां च । ततश्च सर्वरूपं रुञ्जुरि स्थाने कियते तेन च मे ‘ माऽहिर्भूर्मा ’ इत्येवमहिमात् प्रकृतव्येने । ततो यज्ञेन सबन्धेन । तेषु सप्तदशितु च विभ्रातृव्य सम्भवेत् (उच्यते) । तत्र सम्भवेदित्येवमर्थे ‘ माऽहिर्भूर्मा ’ इत्याह ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ वाचयति । (त्यु) उरुर्ध्वं हि गुजा वरुणश्चकार सूर्याय पुन्यामन्वेतवाऽऽऽइति युथाऽयमुरुभयोऽनाष्टः सूर्याय पुन्याऽएव मेऽयमुरुभयोऽनाष्टः पुन्याऽअस्त्वित्येवेतदाह ॥ ४ ॥

(हा) अपदे पादा प्रतिघातवेऽकृति । यदि ह वाऽअप्यपाद्वत्पुल्ल-
मेव प्रतिक्रमणाय भवत्युतापवक्ता हृदयाविधश्चित्ति तदेनर्ध्वं सुर्वस्मा-
दृद्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति
हि साम तद्यत्साम गायेति नेदिदं बहिर्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्टा रक्षांति हि-
नुसञ्चिति साम हि नाष्टाणां रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥

(न्ताऽऽमे) आमेष्ट्यां गायति । (त्यु) अग्निर्हि रक्षसामपहन्ताऽति-
च्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि च्छन्दार्थंति यदतिच्छन्दास्त्रस्मादति-
च्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥

अथ वाचयति—“ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पुन्यामन्वेतवाऽऽइति ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । यथाऽयमुरुभयोऽनाष्टः सूर्याय पुन्याः—एवं मेऽयमुरुभयोऽनाष्टः पुन्याः अस्त्वित्येवेतदाह ॥ ४ ॥

“ अपदे पादा प्रतिघातवेऽकृतिः ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । यदि ह वाऽअप्यपाद-
वति—अलमेव प्रतिक्रमणाय भवति । “ उतापवक्ता हृदयाविधश्चित्ति ”—(वा० सं० ८ । २३)
इति । तदेनं सर्वस्मादृद्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥

अथाह—‘ साम गाय ’ इति । ‘ साम ब्रूहि ’ इति वा । गायेति त्वेव ब्रूयात् । गायन्ति हि साम ।
इदं यत्साम गायेति—नेदिदं बहिर्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्टा रक्षांति दिनसञ्चिति । साम हि नाष्टाणां
रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥

आमेष्ट्यां गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । अतिच्छन्दसि गायति एषा वै सर्वाणि च्छन्दार्थं-
यदतिच्छन्दाः । तस्मात्तिच्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥

अथ वाचयतीति । “ यथाऽयमुरुः ” इति मन्त्रव्याहार दर्शयति ॥ ४ ॥

अपदे पादा इति । यदि ह वा अप्यपादिनि । मन्त्रवचनात् यथायथासौ यजमानस्तथाऽप्यने गमनाय
भवति यथा, एवम् । वरुणस्तदु नश्य ॥ गुणः । मन्त्रवचनेनैव । यजमानोऽव्युत्सोच यच्छ्रुति । कथम् ?
अत्र हीदमुष्मत् । योऽयमुत्सक्तोऽनृतावादी हृदय दुर्वचनेर्जनाया विन्यति विदुनस्तस्यापि पादप्रतिघात एव
योग्यं वरणः पन्यानं करोतिविति । तव ह्येव सर्वस्मिन्नेनमि अनपनीतेऽप्यथः प्रतिक्रमणे योऽप्य पापकारी
स्यात् तेनेनो पन्यानं वरणं करोतिविति वचनेनैव सा मुबन्तीत्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

अथाह साम गायेति । इदं शरीरस्य जीव बहिर्धा यज्ञादेव यजमानात् ॥ ६ ॥

आमेष्ट्यां गायतीति । प्रसन्नास्तिव । ॥ ७-९ ॥

स गायति । (त्य) अग्निष्टपति प्रतिदहत्यद्वावोऽद्वावऽइति तत्राष्टा एवेत-
दृक्षात्स्यतोऽपहन्ति ॥ ८ ॥

तऽउदञ्चो निष्कामन्ति । जघनेन चात्वालमुप्रेणाग्नीध्रम् स यस्यां उतो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ ९ ॥

स यः स्यन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात् । (ज) तुमपोऽभ्यवेयादेता
वाऽ अपां वरुणगृहीता याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते वरुण्यो वाऽअव-
भृयो निर्व्वरुणतायै यद्यु ता न विन्देदपि वा एव काश्चापोऽभ्यवेयात् ॥ १० ॥
(ज) तुमपोऽवक्रमयन्वाचयति । नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य
पाश इति तदेनं सर्वस्मादरुणपाशात्सर्वस्मादरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ ११ ॥

स गायति—“ अग्निष्टपति प्रतिदहत्यद्वावोऽद्वावः ”—(साम संहिता) इति । तत्राष्टा
एवेतदृक्षात्स्यतोऽपहन्ति ॥ ८ ॥

तऽउदञ्चो निष्कामन्ति—जघनेन चात्वालम्—अप्रेणाग्नीध्रम् । स यस्यां उतो दिश्यापो भवन्ति-
तद्यन्ति ॥ ९ ॥

स यः स्यन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात्—तमपोऽभ्यवेयाद् । एता वाऽअपां वरुणगृहीताः-
याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते । वरुण्यो वाऽअवभृयः । निर्व्वरुणतायै । यद्यु ता न विन्देद्—अपि
या एव काश्चापोऽभ्यवेयाद् ॥ १० ॥

तमपोऽवक्रमयन्वाचयति—“ नमो वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पाशः ”—(वा. सं. ८ ।
२१) इति । तदेनं सर्वस्मादरुणपाशात्, सर्वस्मादरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ ११ ॥

स यः स्यन्दमानानामिति । यत्तत्प्रवभृय कर्तुमपोऽभ्यवेयाति, तत्राप विशेष बध्यते । वरुणगृहीताः,
गमनप्रतिधानात् । ‘ वरुण्यो वा अवभृयः ’ बर्णार्हः । स बर्णाकारैर्देवनात्वेनाभिकरण मविष्यतीति । तथा च
अपि यन्मानो निर्मकवर्णो मविष्यति । हृदात्मकोऽपि बर्ण एतावता निवृष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

तमपोऽवक्रमयन्ति । तदेनं सर्वस्मादिति । ‘ अमिष्टित ’ अवभृयः, स ‘ वरुणस्य पाशो ’ नात्
बन्धनायेवभिप्रायः । हेतुरपि यन्नेव मन्त्रेणास्वन्नरणाभावात् । तथाच सोऽप्यप्वेदावतीर्णो ह्येवं करोति ।
तस्य च पुरस्तादन्वैधरितव्यम् । तेन सामर्थ्यादितरे दूरतमवतीर्णोभवन्तीति गम्यते । तत्र पासम्भवाद्
वेदिनिवर्त्तते । तदमावाच बार्ह । तथाच सामर्थ्याच्च हन्तगृहीताया एव स्थाल्या अवदाय इह वरुणायम् । उद्वेन
वेवकृत्वा प्रवेद्, अग्नि वा रुद्रितीयया, ॥ तिमोऽग्नि मुच- प्रतोऽप्या इति वक्ष्यामः ॥ ११ ॥

(त्य) अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । समिधं प्रास्याभिजुहोत्यग्नेउनीक-
मपऽआविवेशापात्रपात्प्रतिरुक्षन्नसुर्धम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यमे प्रति
ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहेति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्नेर्ह वै देवाः । (०) यावद्वा यावद्वाऽप्सु प्रवेशयाञ्चकुरेन्दतो
नाद्या उक्षाऽंस्त्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि रुक्षसामपहन्ता तमेतया च समिधैतया
चाहुत्या समिद्धे समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति ॥ १३ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाऽऽथा) आश्राव्याह समिधो
चजेति सोऽपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा वै बर्हिर्व्वरुण्यो वाऽअव-
भृयोनेत्प्रजा व्वरुणो गृह्णादिति तस्मादपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधं प्रास्य, अभिजुहोति—“ अग्नेरनीकमप आविवेशापां
नपात्प्रतिरुक्षन्नसुर्धम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यमे प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ”—
(बा० सं० ८ । २४) इति ॥ १२ ॥

अग्निर्ह वै देवा यावद्वा यावद्वाऽप्सु प्रवेशयाञ्चकुरः । नेदतो नाद्या रसांस्त्युपोत्तिष्ठानिति । अग्निर्हि
रुक्षसामपहन्ता । तमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिद्धे—समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति ॥ १३ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा आश्राव्याह—समिधो चजेति । सोऽपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्य-
जति । प्रजा वै बर्हिः । वरुण्यो वाऽअवभृयो—नेत्प्रजा वरुणो गृह्णादिति । तस्मादपवर्हिपश्चतुरः
प्रयाजान्यजति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्गृहीतमिति । अवतरणानन्तरमेवाप्यग्रहणम् । तदत्र पूर्वसंस्कृतमेवाप्यस्यातीर्यमानां दर्शयति ।
सुव सुव च पपार्पमेव संस्कृतमपवृत्त, प्रायश्चित्ताद्यङ्क्या हा (न) पशुमेव तदादत्ते कर्मापवर्गात्स्वयं च । अन्येऽन-
ष्टयार्थं पृथगान्यादि सत्कार्यं द्वार्यं देवेऽन्ति । समिधं प्रास्य तामेवेतेन चतुर्गृहीतेनापि जुहोति इतः । एतया-
ऽप्यग्नेर्देवैः प्रवेशितः । ' तमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिद्धे '—इति मन्त्रवाक्यशेषाम्याम् उच्यते अथि च
प्रयाजाद्या आहुतपस्तत्रैव चापां प्रदेशो होतव्याः “ समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति ” इति वाक्यशेषाद् । अत एव
वाक्यशेषानात्रैष्योऽस्ति, न समिधेभ्य इति गम्यते । समिधश्च आम्यामेव समिदाहुतिभ्यां सिद्धत्वान् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथापरमिति । आदत्तेरनन्तरमेव चतुर्गृहीतकरणान्तरप्रदेने किञ्चित् करणीयमिति दर्शयति । एकस्य चतु-
र्गृहीतस्य बचनद्वैतस्यस्याप्यत्र दर्शयति । आश्रावणवचनात्सर्गाहोतवर्णादि निवर्तते । सोऽपवर्हिप इति ।
बर्हिर्वर्जितानां विविधैर्बर्हिषः प्रतिषेधः । प्रतिषेधामावाद् । ततश्चतुर्प्रयाजं न पुनः अत्रणादप्यवभृद्यो
गम्यते ॥ १४ ॥

१—अथ समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । का. यौ. सू. १० । १०६ ।

१—अपरेण प्रयाजम् बर्हिर्वर्जम् । अथ जुहोति । एकदपत्वेनावदाय चरति । का. यौ. सू. १० । १०७-१०९ ।

(त्यु) अथ वारुणऽएककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य रसो-
ऽभूदाहुतिभ्यो वाऽअस्य तुमजीजनदथैतच्छरीरं तस्मिन्न उसोऽस्ति उसो
वै पुरोडाशस्तदस्मिन्नेतथ् उसं दधाति तदेनमेतेन उसेन संगमयति तदेन-
मुतो जनयति सुऽएनं जातुऽएव संजनयति तस्माद्धारुणऽएककपालः
पुरडाशो भवति ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य । पुरोडाशस्यावद्यन्नाह वरुणापानुब्रूहीत्यत्र हेक-
ऽऋजीपस्य द्विरवद्यन्ति तद्दु तथा न कुर्वाच्छरीरं वाऽएतद्रवति नाल-
माहुत्ये द्विरवद्यति सकृदभिपारयति प्रत्यनक्तयवदानेऽआश्राव्याह वरुणं
यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ १६ ॥

अथ वारुण एककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य रसोऽभूत् । आहुतिभ्यो वाऽअस्य
तुमजीजनत् । अथैतच्छरीरम् तस्मिन्न रसोऽस्ति । रसो वै पुरोडाशः । तद् अस्मिन्नेत रसं दधाति ।
तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति । तदेनमुतो जनयति । स एनं जात एव संजनयति । तस्माद्धारुण
एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य पुरोडाशस्यावद्यन्नाह-‘ वरुणापानुब्रूहि ’ इति । अत्र हेके ऋजीपस्य
द्विरवद्यन्ति । तद्दु तथा न कुर्वात् । शरीरं वाऽएतद्रवति नालमाहुत्यै । द्विरवद्यति । सकृदभिपार-
यति । प्रत्यनक्तयवदाने । आश्राव्याह-‘ वरुणं यज ’ इति । वषद कृते जुहोति ॥ १६ ॥

अथ वारुण इति । अन्वृषेष्टेऽत्यन्तिः कर्त्तव्येनत् । यद्यपि च प्रयाजादीन् पुन श्रवणापूर्वेषा रश्तिस्तथापि
धर्मवान्य पुरोडाश । कथम् ? वारुण एककपाल द्रव्येनावर्त्तवै यामोऽप्यौ सिद्धाया पुरोडाश इति यथाप्रस
पुरोडाशस्य पुनःश्रवण विज्ञापने । तन्मथ यद्यपि द्रव्येनावर्त्तवै पुरोडाश-केवलेनापूर्वमात्रं करोति, तथापि प्रयाजादिपुन-
श्रवणेनापूर्वं । क्रियमाणे कर्मणि स कम्माच्छब्देति रश्तिपुन । प्रहृत्तौ हि धर्मैव पुरोडाशे निष्पादिते निष्पन्नस्यै-
वेद श्रवण यथा पर्वाप्रिकृतमुच्चजनयति कृतः पूर्वऽऽवत्यान्तर्मताऽऽपूर्वधर्मा इति न पयप्रिकरणेन तेषि प्रत्याह्वयान्ते,
पर एव धर्मा निरन्त्यन्ते, तद्दत्रापि द्रष्टव्यम् । एतेन गृह्येऽप्येवमसृष्ट्वेष्वपि धर्मलाभो वाप्यः । वोऽप्य सोमस्य
रसोऽभूत् ॥ यामार्थं अन्वितवान् नैवदर्वीष नौर्य वरुते । ‘ रसो वै पुरोडाशः ’ यथोक्तम् “ पुत्र ह वै
देवा अग्ने पशुनाग्नेभिरे-” इति । तदस्मिन् कर्त्तव्ये एव रस दधाति । पूर्वतस्मत्सु पुरोडाशो हृषते । यत्पुन-
पश्चादर्वीष, तेन कर्त्तव्य एव रसो निहितो भवति-इत्यभिप्रायः ॥

अत्रापि च “ अथ वारुण ” इति प्रयाजानन्तर्यादाश्रययोगाभावो गम्यते ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्येति । प्रयोगापुन श्रवणेनापूर्वकृतत्वाद्दुपस्तरादि निवर्त्तमान प्रतिश्रवणे । पुत्रापा-
स्त्वमावात्त्याजा एनेपस्तराणाभिधानौ द्रष्टव्यौ । प्रहृत्तावदानप्रतिप्रवनाव्यमध्यपूर्वन्ताभ्यां पुरोडाशस्य द्विर-
देवमिति गम्यते ॥ १६ ॥

(त्य) अथाज्यस्यांपस्तीर्ष । पुरोडाशमवदघदाहाग्नीवुरुणाभ्यामनुब्रू-
हीति तत्स्विष्टकृते स यन्नामयइत्याह नेदग्निं वुरुणो गृह्णादिति स यद्य-
मुत्रज्जीपस्य द्विस्वयेदथात्र सकृद्यद्यु न त्रिद्वियेतायोपरिष्टाद्विराज्यस्या-
भिधारयत्याथाव्याहाग्नीवुरुणो यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः । पडाहुतयो भवन्ति पद्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो
वरुणस्तुस्मात्पडाहुतयो भवन्ति ॥ १८ ॥

(न्ये) एतदादित्यानामयनम् । (मा) आदित्यानीमानि ब्रजूंषीति
वा आहुः स यावदस्य वृशः स्यादेवमेव चिकीर्षेद्युऽएनमितरथा ब्रज-
मानः कर्तव्ये ब्रूयादितरथो तर्हि कुयदितानेव चतुरः प्रयाजानुपबर्हिषो यजे-
द्वाव्राज्यभागौ वुरुणमग्नीवुरुणो द्वावनुयाजावुपबर्हिषौ तदृश उशाक्षरा वे
विराजिरोऽङ्गे यज्ञस्तुद्विगजमेवैतद्यजुमभिसुम्पादयति ॥ १९ ॥

अथाज्यस्योपस्तीर्यं पुरोडाशमवदघदाह—' अग्नीवुरुणाभ्यामनुब्रूहि ' इति । तत्स्विष्टकृते । स
यन्नामयइत्याह—नेदग्निं वुरुणो गृह्णादिति । स यद्यमुत्रज्जीपस्य द्विस्वयेद—अथात्र सकृत् । पद्यु
न त्रिद्वियेत् । अयोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिधारयति । आश्राग्याह—' अग्नीवुरुणो यज ' इति । वपद-
कृते जुहोति ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः पडाहुतयो भवन्ति । पद्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो वरुणः । तस्मात्पडाहु-
तयो भवन्ति ॥ १८ ॥

एतदादित्यानामयनम् । आदित्यानीमानि ब्रजूंषीति वा आहुः । स यावदस्य वृशः स्याद्—एवमेव
चिकीर्षत् । यद्युऽएनमितरथा यजमानः कर्तव्ये ब्रूयाद्—इतरथो तर्हि कुर्षाद् । एतानेव चतुरः प्रयाजा-

अथान्यस्येति । अत्र मान्त्रिकजर्णिकोऽग्नीवुरुणायामविधिर्दृश्यः । स च यागः—' तत् स्विष्टकृते ' इति
वचनात् स्विष्टकृत्कालो वर्तते । अत एव च केचिदत्राग्नीवुरुणायाम् स्विष्टकृत्प्रणामिति स्विष्टकृच्छन्दे प्रयुजते ।
तद्युक्तम्, ईशतान्तरप्रसङ्गात् । यथाहुतदेवताक एव यागः काम स्विष्टकृतः काव्यो न तु मन्त्र एवाग्नातो-
ऽन्यथा करणीयः ॥ १७ ॥

ता वाऽएता इति । ' एताः ' इति प्रयाजाः द्वे च पुरोडासाहुती । अर्थवादार्थं पुनर्वचनम् । सप्त्यार्थ-
मित्यन्वे । प्रिदोषानुपरिसंक्षयेति नानुपन्यसामहे । संवत्सरो वरुणः । तेन हीद सर्वं ॥ तस्मै विधेया काविद्व-
ष्टेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एतदादित्यानामिति । इयाः किन्वेताः प्रजा बभूवुः आदित्याभाजितसथ । तत्रावष्टयकर्म एवादित्याना-

१-यमोपवेत्ताप्रवेदमिदमाम्भारः अर्धद्वयं शेषम् । ऋजोस्य सप्तत्यर्वे वेत् । का. ओ. सू. १० । १८०-१८१ ॥
२-यत एतः इयाः । यन्मावोऽवताऽथभाषो बर्हिर्वैर्वै चतुषाणो । अन्वत्सव इत्या सद्ये त इत्येवोऽवद्वन्मं प्कारयति ।
१८. ओ. सू. १० । १८१-१८४ ।

(हा) अथाभ्यवेत्य स्यातः । (तोऽ) अन्योऽन्यस्य पृष्ठे शुधावतस्तावन्ये
 व्याससी परिधायोद्रेतः स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्यतैवथं सर्वस्मात्पाप्मनो
 निर्मुच्यते तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति यावत्कुमारेऽदृति स येनैव निष्का-
 मन्ति तेन पुनरुयन्ति पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति देवानार्थं समि-
 द्सीति युजमानमेवैतया समिन्द्रे देवानार्थं हि समिद्धिमनु युजमानः
 समिच्यते ॥ २३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-१ ॥ [४-५] ॥

अथाभ्यवेत्यं स्यातोऽन्योऽन्यस्य पृष्ठे शुधावतः। तावन्ये वाससी परिधायोद्रेतः। स यथाऽहिस्त्वचो
 निर्मुच्येत-एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते; तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति-यावत्कुमारेऽदृति। स येनैव
 निष्कामन्ति-तेन पुनरुयन्ति। पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति-“ देवानां समिदसि ”-
 (बा० सं० ८। ३७) इति। यजमानमेवैतया समिन्द्रे। देवानां हि समिद्धिमनु यजमानः समिच्यते ॥२३॥

इति श्रीमदानन्दहोत्रस्वामिन कृतौ सायण्विद्वाननयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थोऽध्याये
 प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-१ ॥
 इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४-४ ॥

१-एवंस्मित्वाभ्यवेत्यं स्यात्त्वचवद्रेतः। वरुणप्रपाठे दृष्टमेवेति सामयनप्रतिषेधः। अभ्यवेत्यं च दृष्टमिति अपो-
 ऽवकमयरावप्रतिषेधः। अदभ्यवेति निष्कामान्तांशमयम्। यावत्ततो जातोऽयवशी। अन्योऽन्यस्य पृष्ठे वापरा। वाप-
 रानीदुष्प्रोषिषि वापः। यजमानयन इन्वर्षः। अन्ये व्याससी परिधायते। यावत्परी। पूर्वो दृष्टदिदृष्टेभ्यो यत्ना दृष्टेत्। सर्व-
 एवेत्त्वचवद्रेतये समिदधाति देवानार्थं समिदसीति। अवेदमिति दृष्टमेवेत्त्वर्षः। देवानांहीत्यायनयपरतिषेधो वरुणप्रपाठे।
 यती च गार्गीत्ये दृष्टेत्। इति श्री. सू. १०१ १४०-१४१।

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद्यदादित्यश्चरुर्भवति बुद्धेर्नामदो देवाऽअश्रुवंस्तुवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीयऽइति तुमेवास्याऽएतदुभयत्र भागं करोति ॥ १ ॥

स यदमुत्र राजानं क्रैष्यन्नुपमैष्यन्त्यजते । तस्मात्तत्रप्रायणीयं नामाथ यद्-
त्रावभृथादुदेत्य यजते तस्मादेतदुदयनीयं नाम तद्वाऽएतत्समानमेव हवि-
रुदित्याऽएव प्रायणीयमुदित्याऽउदयनीयमियुष्टं ह्येवादितिः ॥ २ ॥

स वै पृथ्यामेवाग्रे स्वस्ति यजति । तद्देवाऽअप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्य-
पद्यन्त वाचा हि मुग्धं प्रज्ञायतेऽथात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥
सोऽग्निमेव प्रथमं यजति । (त्य) अथ सोममुथ सवितारमुथ पृथ्याथ

उदयनीयेष्टिः ।

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद् यदादित्यश्चरुर्भवति—यद्धेर्नामदो देवा अश्रुवन्-
तवैव प्रायणीयः, तवोदयनीय इति । तुमेवास्याऽएतदुभयत्र भागं करोति ॥ १ ॥

स यदमुत्र राजानं क्रैष्यन्नुपमैष्यन्त्यजते—तस्मात्प्रायणीयं नाम । अथ यद्-त्रावभृथादुदेत्य यजते—
तस्मादेतदुदयनीयं नाम । तद्वाऽएतत् समानमेव हविः—अदित्याऽएव प्रायणीयम्—अदित्याऽउदयनी-
यम् । इयं ह्येवादितिः ॥ २ ॥

स वै पृथ्यामेवाग्रे स्वस्ति यजति । तद्देवा अप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्यपद्यन्त । वाचा हि मुग्धं
प्रज्ञायते । अथात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥

सोऽग्निमेव प्रथमं यजति, अथ सोमम्, अथ सवितारम्, अथ पृथ्यां स्वस्तिम्, अथादितिम् ।

आदित्येनेति । उदयनीयब्राह्मणेत्तत् । आदित्यधरुः । तत्र—‘ आदित्येन ’ इत्युत्पत्तिवाक्यम् । यद्दे-
र्नामद इति । प्रायणीयायां य इतिहासस्तत्स्वेहातिदेशः ॥ १ ॥

स यदमुत्रेति । द्वयोरप्यर्थवचनम्—तद्वा एतत्समानमेव हविरिति । समानधर्मकं समानम् । यद्देव
प्रायणीये क्रियेत, तदुदयनीये क्रियेतेत्यस्यामनुवादः । इयं ह्येवादितिरेति । यदि किल पृथिव्यां मातः
कल्पितस्ततोऽदितेः किमप्यतितमित्यत आह—इयं ह्येवादितिरेति ॥ २ ॥

स वै पृथ्यामिति । प्रायणीये ‘ पृथ्यामेवाग्रे स्वस्ति यजति ’ तदिह मुग्धो यद्देवप्रज्ञान एव । यद्दे सति
यथापूर्वं करोति या प्रथमं देवता त्वं प्रथमं यजेति या द्वितीया तां द्वितीयमित्यदि ॥ ३ ॥

तद् कश्चित्यत आह—सोऽग्निमेवेति । अग्निः प्राच्या दिति, सा च प्रथमा ततः प्रदक्षिणं गम्यमाने

१-इत्युत्पत्तिं विद्यावेदकीया प्रायणीयात् । का. भौ. सू. १०।११२ ।

२-क्या स्वस्तिरुच्यते । तस्मात्पृथ्यां उदयनीया चरतीति च वाचात्तरुण्यन्तुर्वै कर्तव्येति कर्कः । का. भौ. सू. १०।११४ ।

स्वस्तिमथादिति व्याध्वै पुथ्या स्वस्तुरियमदितिस्त्यामेव तुदेवा व्याधं
प्रत्यष्टापयन्त्सेयं व्वागस्यां प्रतिष्ठिता व्वदति ॥ ४ ॥

(स्यु) अथ मैत्रावरुणी व्वशामनुब्रुध्यामालभते । सप्तपुष्योऽन्य एव
यजस्तायतं पशुवन्धुऽएव समिष्टयज्ञं ह्येवान्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणी व्वशा भवति । यद्वाऽईजानस्य स्विष्टं भवति मित्रोऽस्य
तद्गृह्णाति युद्धस्य दुरिष्टं भवति व्वरुणोऽस्य तद्गृह्णाति ॥ ६ ॥

वार्थं प०था स्वस्तिः इयमदितिः । अस्यामेव तद् देवा वार्थं प्रत्यष्टापयन् । सेयं वागस्यां प्रतिष्ठिता
वदति ॥ ४ ॥

अनुबन्ध्याथागः ।

अथ मैत्रावरुणी व्वाशामनुबन्ध्यामालभते । स ष्षोऽन्य एव यजस्तायते-पशुवन्ध एव समिष्ट-
यज्ञं ह्येवान्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥

तद् यन्मैत्रावरुणी व्वाशा भवति । यद्वाऽईजानस्य स्विष्टं भवति-मित्रोऽस्य तद् गृह्णाति । यद्स्य
दुरिष्टं भवति-वरुणोऽस्य तद् गृह्णाति ॥ ६ ॥

पथ्यावर्तिनन्तरं सा चतुर्थी भवन्त्यभिप्रायः । सेयं वागस्यां प्रतिष्ठितेति । देवतादयोऽपि यद्भवन्ति
तदुपलम्बिका पृथिवीमेवाश्रियेयमिप्रायः ॥ ४ ॥

अथ मैत्रावरुणीमिति । पञ्चमि कण्डिकाभिर्मैत्रावरुणी वशीच्यते । 'मैत्रावरुणीम्' मैत्रावरुणदेवस्य
'वशा' वन्तरिता बन्ध्या (अ. ६ । ७ । ६ । सा. भा.) यज्ञे समाप्ते पश्चाद् 'अनुबन्ध्याम्' नृनीया-
मालभते स्मृतीति यागविधिः । सप्तपुष्यं यज्ञ एव पूर्वस्यात् 'मन्वन्सावने सवनीयमन्वन्धात्' नृगाद्यम् । 'अन्य
एव' भिन्नमत सवनीयादिर्यथं । पशुवन्ध एव सवनीयपरिचितः । अथ सवनीयपुरोडाशावर्तगत एव कर्मान-
भवतीत्याह-समिष्टयज्ञं ह्येवान्तो यज्ञस्य । गन्धिन् समाने यदा गच्छति पृथक् न भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥
नृमैत्रावरुणीयन्तं यद् कारणं तद्गृह्णाति-यद् अन्य 'ईजानस्य' दृष्टवत् । 'स्विष्टं' सम्यग्भिगुणं 'भवति'
'तन्मित्रं' तावद् अन्य' एतद् 'गृह्णाति' अर्पितयातिक्रान्तानां प्रवर्तमानं प्रतिब्रजान्ति, मन्वमानः ॥ ६ ॥

१-पञ्चमोऽप्यायन्तिभिर्द्वैतानुबन्ध्यामालभते इति मैत्रावरुणी व्वाशामनुबन्ध्या । अत्र कर्त्तुः । पञ्चमोऽप्यायन्ति
यागानिपमन्वन्धात् । सवनीये द्वि यागान्त्विति । तन्ने सात्तदुत्तं यथेतिवन्तो इति । तद्गृह्णाति स भूति पशुवन्ध्या-
दित्युक्तम् । सा च सवनीयवन्ति पृथिव्यन्तं यद् अर्पितं । सप्तपुष्येणमिष्यमासाद्य यत्पयं सप्तपुष्यमिति । पञ्चपुष्येण
एवपयं विधानमस्तीत्यर्थं पञ्चपुष्येणयत्पयं पञ्चपुष्येणयत्पयं । अति । स्वर्देवगृह्णाति वा चतुर्थी । अत्र कर्त्तुः । स्वर्देवगृह्णा-
ति वा कर्त्तव्यः । न पान्ययणादिति । कुत एतद् । इत्यन्त्यापरिभ्रवणानुबन्ध्या । यूपस्यार्थं यत्पयं । न च यत्पं सर्वपथं ।
सा ह्योऽपि तद्देवनि । अत्र एव स्वर्देवगृह्णाति इत्युक्तानुबन्ध्यात् । स्वर्देवगृह्णाति । स्वर्देवगृह्णाति । तयोऽप्युक्तम् ।
एव कर्त्तुः । वाक्यमनुबन्ध्या विषय इति । का० शी० ह्ये १० । १५५-१५६ ॥

तदाहुः । केजानोऽभूदिति तद्यदेवास्यात्र मित्रः स्वियं गृह्णाति तदेवास्मा
ऽएतया प्रीतः प्रत्यवमृजति श्रुद् चास्य वुरुणो दुरियं गृह्णाति तज्जैवा-
स्माऽएतया प्रीतः स्वियं करोति तद् चास्मै प्रत्यवमृजति सोऽस्यैष स्वऽ
एव यज्ञो भवति स्वयं सुकृतम् ॥ ७ ॥

(न्त) तद्यन्मेत्रावरुणी वृशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सित्तं प्राजनयं-
स्तदाग्निमारुतमित्युक्तं तस्मिन्तद्गृह्णास्यायते यथा तदेवा रेतः सित्तं
प्राजनयंस्ततोऽङ्गाराः समभवत्तद्गारेभ्योऽङ्गिरसस्तद्वन्त्ये पशवः ॥ ८ ॥

(बोऽय) अथ यदासाः पांशुः सुवः पर्यशिष्यन्त । ततो गर्दभः समभवत्त-
स्माद्यत्र पांशुलं भवति गर्दभस्थानमिव वनेत्याहुः यदा न कुश्चन
रुमः पर्यशिष्यत ततऽएषा मैत्रावरुणी वृशा समभवत्तस्मादेया न प्रजायते
रसाद्धि रेतः सम्भवति रेतसः पशवस्तद्यदन्ततः समभवत्तस्मादन्तं यज्ञ-

तदाहुः-केजानोऽभूदिति । तद् यदेवास्यात्र मित्रः स्वियं गृह्णाति-तदेवास्माऽएतया प्रीतः प्रत्य-
वमृजति, यद् चास्य वुरुणो दुरियं गृह्णाति-तज्जैवास्माऽएतया प्रीतः सित्तं करोति । तद् चास्मै
प्रत्यवमृजति । सोऽस्यैष स्व एव यज्ञो भवति, स्वं सुकृतम् ॥ ७ ॥

तद् यन्मेत्रावरुणी वृशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सित्तं प्राजनयन्-तदाग्निमारुतमित्युक्तम् ।
तरिंस्तद्व्याख्यायते-यथा तदेवा रेतः प्राजनयन्, ततोऽङ्गाराः समभवन्, अङ्गारेभ्योऽङ्गिरसः,
तद्वन्त्ये पशवः ॥ ८ ॥

अथ यदासाः पांशुः पर्यशिष्यन्त-ततो गर्दभः समभवत् । तस्माद्यत्र पांशुलं भवति-गर्दभ-
स्थानमिव वनेत्याहुः । अथ यदा न कुश्चन रुमः पर्यशिष्यन्-तत एषा मैत्रावरुणी वृशा समम-

तदाहुरिति । के यत्र चोक्ता आहुः-म इदमिति शब्दान् क अन्तर्दित्युत्पयोः स्वियं दुरियं श्योः युक्तं
मीषिष्ठत इति प्रत्युत् (?) तत्तद्विषयविवरणम् ॥ ७ ॥

तथा ' मैत्रावरुणा वृशा ' वक्तव्यान्वर्तनित्यम् चेत् कश्चित्कृद्घनेन कारणमुत्पत्ते- ' यत्र ' काले प्रजा-
पतिना स्वर्गां दृष्टिते ' रेतः सित्तम् ' ' देवाः ' ' प्राजनयन् ' । तस्मिन् काले रेतसः प्रजनयमानादङ्गाराः
सम्भूतान्मेन्वधाङ्गिरस इत्यङ्गारेभ्योऽङ्गिरसन्त्माद् ' अङ्गिरस ' इत्यनेन क्रमेण दृश्यम् । एषामङ्गिरसामुत्पत्ति-
र नोपयुजत इति क ततः द्विगमाप्यत्रमित्यादौ योजनीया । तद्वन्त्ये पशव इति । एषा च पशूनामुत्पत्ति-
पथन्तरे ' अन्ये ' वसा गर्दभादयः ' पशवः ' तेषामङ्गिरसोऽनुसम्भवंततस्मिन् प्रजापतिप्रमावान्हात्वा-
नोऽङ्गारेभ्योऽप्यदय इति ॥ ८ ॥

अथ यादिति । यस्मिन् काले ' आसाः ' मग्नाः ' पांशवः ' पर्यशिष्यस्तदा ' ततः ' तस्यः पासुभ्यो
' गर्दभः ' सम्भूत इति प्रायश्चित्तं गर्दभस्य ब्राह्मणम् । तस्मादेव ' यत्र ' तत्स्थानं ' पांशुलं भवति ' ।

स्यानुवर्तते तुस्माद्वाऽपवाऽत्र मैत्रावरुणी वृशाऽवकलत्तमा भवति यदि
वृशां नु विन्देदप्युशवश एव स्यात् ॥ ९ ॥

(द) अथेतारं विश्वे देवाऽजमरीमृश्यन्त । ततो-वैश्वदेवी समभव-
दथ बार्हस्पत्या सोऽन्तोऽन्तो हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥

स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् । (त्सु) सुऽएनाः सुर्व्वा आलभेत
सुव वै तस्याप्तं भवति सुर्वं जितं यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति
सुर्वमेताऽएवमेव यथापूर्वं मैत्रावरुणीमेवाग्रेऽय वैश्वदेवीमथ बार्ह-
स्पत्यम् ॥ ११ ॥

वत् । तस्मादेवा न प्रजायते । रसादि रेतः सम्भवति । रेतसः पशवः । तद् पदन्ततः समभवत्-
तस्मादन्तं यत्तस्यानुवर्तते । तस्माद्वाऽपवाऽत्र मैत्रावरुणी वृशाऽवकलत्तमा भवति । यदि वृशां न
विन्देदप्युशवश एव स्यात् ॥ ९ ॥

अथेतारं विश्वेदेवा अमरीमृश्यन्त । ततो वैश्वदेवी समभवत् । अथ बार्हस्पत्या । सोऽन्तः । अन्तो
हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥

स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्-स एनाः सर्वा आलभेत । सर्वं वै तस्याप्तं भवति, सर्वं जितम्-
यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति । सर्वमेताः । एवमेव यथापूर्वं मैत्रावरुणीमेवाग्रे, अथ वैश्वदेवीम्,
अथ बार्हस्पत्यम् ॥ ११ ॥

पासरो विपन्ते पश्चिमिति पांसुमदित्यभ्याहारः । तद्गर्भस्यामपिवेत्याहः । 'इव नत' इत्यनुकम्पार्थं निपातः ।
पस्य तात्पर्यान सोऽनुकम्प्यते । 'अथ यदा न' कश्चिदपि रससारो रेतसः परिशिष्टत्वाद् 'ततः' 'एवा'
वशा संभूता सा 'मैत्रावरुणी' यस्मिन् क्षणिके रते सृता तस्मादेवा 'न प्रजायते' । कथम् ? 'रसादि
रेत' 'सम्भवति' । 'रेतसः' च 'पशवः' गर्भे न रसोऽस्या अन्तोत्वमिप्रायः । 'तद्यदन्ततः' तद-
न्त्यत्वे कादणम् 'अवकलत्तमा' (!) उक्तम् । वशायाः स्वातिशयेनावकलत्तये दिव्यं वृशां न लभते । अदि
वृशवशः । वृशां सेचनसमयो बलीषदो वशाश्चेत्पुत्रवश इत्यनुवादे वा । स उच्यतेसो मैत्रावरुणः एरात्तत्ताह-
र्वादिशापि गीरेवेति गम्यते ॥ ९ ॥

अथेतारमिति । 'अथ' मैत्रावरुणा वशाया अस्मपासुम्यो यदितरद्वयशिष्टे तद्विश्वेदेवा अत्यर्थं पाणिभिः
पिष्टवन्तत्वाद् वैश्वदेवी वशा संभूता । यैव ततः संभूता सेव विश्वेदेवयवैश्वदेवी 'अमवत्' । 'ततो' 'अयन-
न्तर' 'बार्हस्पत्या' सापि तथैव सायन्संभूतत्वेति गम्यते । मैत्रावरुणीम्या मृत्यमाने मस्मनि जाता मित्रा-
वरुणास्मन्पत्न्यावधनादप्यस्य सञ्चिवात्वात् । मोन्तः पशवाम् । ततो रेतस उच्यते । 'अन्तो हि बृहस्पतिः'
मरुणानां प्रकृतमत्वात् ॥ १० ॥

स यः सहस्रमिति । विहृतौ कस्यां विधौ सहस्रादि 'दद्यात्' । प्रकृतमिति वा प्रतिहृत्यपच्छेदे सर्वस-

१-अथेतारं वशाः । अमवत्वादे वशायाः । अस्मत्पांसुम्यनामपिवेत्याहः । एते अग्निवो मरुणवदन्वयम् । विहृत्य
एरात्तत्ताहर्वादिशापि गीरेवेति गम्यते । अ. अ. सू. १०-१९०-१९१ ।

तस्य द्विरण्यं दक्षिणा । (णाऽऽग्ने) आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने देतो
द्विरण्यं तुस्माद्विरण्यं दक्षिणाऽनहन्त्वा स हि ब्रह्मेनाग्नेयोऽग्निदग्धमिव
ह्यस्य व्यहं भवति ॥ १५ ॥

(त्य) अथां चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वा । विष्णुव्यऽर्चा जुहोत्युरु विष्णो
विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृषि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर
स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञमेवेत्पुनरुभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो
भवति तयोऽअस्मान्न पुराद्भवति तत्रो युच्छन्तुयात्तद्दद्यात्तादक्षिणुथं
हविः स्यादिति ह्यादुरथ यदेवैपोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठतेऽथ सायमाहुति
जुहोति कालुऽएषु प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-२ । (५. १) ॥

तस्य द्विरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने देतो द्विरण्यम् । तस्माद्विरण्यं दक्षिणा ।
अनहन्त्वा । न हि वदेनाग्नेयः । अग्निदग्धमिव ह्यस्य बहं भवति ॥ १५ ॥

अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वा विष्णुव्यर्चां जुहोति—“ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय
नस्कृषि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”—(वा. सं. ५ । १८) इति ।
यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञमेवेत्पुनरुभते—तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति—तयोऽअस्मान्न पुराद्
भवति । तत्रो यच्छन्तुयात्—तद्दद्यात् । नानभिर्णं हविः स्यादिति ह्यादुः । अथ यदेवैपोदवसानी-
येष्टिः संतिष्ठते—अथ सायमाहुतिं जुहोति । कालुऽएषु प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥

इत एतन् चतुर्गृहीतमेवे नाग्नेयश्चक्रपालकित्थवशाणान्नपत्रमेवेनेदिति च तुत्यार्धन्वचनान्न ' यदेवैवा
मन्तिष्ठते, अथ सायमाहुतिं जुहोति ' इत्येतावन्न, तत्र ' उदवसानीयेष्टि ' इत्येतावन्नदर्शनार्थम् । नित्यायाः
सायमाहुतेरनित्येष्टिकालेन तयोमास्य विरोधान् कार्यस्य लक्षणमात्रेष्टः कालः स च एक एव ततन्नात-
श्चाहुतिपक्षे नाहुतेरन्तः सायमाहुतिं जुहोतीति मिदम् । नित्याया एव सायमाहुतेरपकर्षवचनमेतत् । उरोनिष्टोम-
गतया विधानं इत एतत् । काल एव प्रातराहुतिरिति वाक्यशेषान्मायमाहुती तपहृष्ट्यां प्रातराहुतेरप-
कर्षशक्त्या युक्तम् । अवधारणे काल एव प्रातराहुतिरिति । यष्टि तु सायमाहुतिः सोमाहुत्वेन विहिता स्यात्त-
सायमाहुतिरिति काल एव क्रियते । अथ नित्या तत्र केवलस्या. प्रातराहुतेः काल एव । तथनं नोपपत्ते ।
अधोऽन्ते काल इत्येतेषु प्रातराहुतेः सोमाहुत्वेन निमित्तं न प्राग्वाहीतिनस्याऽपशितोत्र निमित्तम् । दोषो
वाग्भृथ ऽन्ते । वाक्यशेषान् । तत्र नित्यव्यवहृत एव काले प्रातराहुतिः प्राग्नेयनुवाद एवाप विज्ञाने ।
तन्प्रसङ्गादानिनाया सहस्यमित्युक्तानि (*) च ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मदावर्षारिवाग्नि. कृत्वा सायन्दिनशतपथब्राह्मणमाख्ये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमाख्ये प्रथम ब्राह्मणम् (४-५-१) ॥

१-यज्ञपदाऽऽहुति । चतुर्गृहीतमेवेत्तर्पे । तन्ने सायमाहुतिः । सोमाहुत्वा. नित्यव्यवहृतम् ।

नित्या वा प्रातराहुतिः । नित्यादित्या । अथ कर्षः । अथ. प. नित्यात् नित्या । न प्रागतः । अन्तुपरीक्षतेऽप
अवपत्तार्थमिति । वा. प्रो. सू. १० । १०३-१०६ ॥

वशासालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति संज्ञप्याह वषामुत्खिडेत्यु-
त्खिद्य वषामनुमूर्शं गर्भमेष्टवै ब्रूयात्स यदि न विन्दन्ति किमाद्विषेरन्त्यद्यु
विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

न वै तुद्वकल्पते । यदेकां मन्यमाना एकयैवेतया चुरेयुर्द्वे मन्यमाना
द्वाभ्यामिव चुरेयुः स्थाली चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥ २ ॥

अनुबन्धाभाष्यक्षिप्तम् ।

वशासालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति । संज्ञप्याह-वषामुत्खिडेति । उत्खिद्य वषामनुमूर्शं
गर्भमेष्टवै ब्रूयात् । स यदि न विन्दन्ति-किमाद्विषेरत् । यद्यु विन्दन्ति-तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

न वै तद्वकल्पते-यदेकां मन्यमाना एकयैवेतया चुरेयुः । यद्द्वे मन्यमाना
द्वाभ्यामिव चुरेयुः-स्थाली चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥ २ ॥

वशासालभन्ते इति । अनुबन्धाभाष्ये प्रायश्चित्तशास्त्राण्येवम् । तत् सम्बन्धार्थमनुब्रूवति वशासालभन्ते । तां
वषाप्रवर्गीभ्यां प्रतिप्रणयात्संभारमण इत्यादिना ' आलभ्य ' तत् समर्थाचरणेनैव संज्ञपयन्ति । ततोऽध्वर्युः
सहस्य तन्ममर्थाचरणेन शमितारमाह-वषामुत्खिडेति । तत् एतेनैव प्रेषणेन तामुत्खिद्याध्वर्युः शमितारम्
' अनुमूर्शम् ' अवमूर्श्याद्यमृशति प्रदंश ' गर्भमेष्टवै ' "रुचंरि रुच-"(३।१।९७) इत्यर्थे तथै । एव ब्रूयात् ।
नं यदा तत्र लभन्ते ततो न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तविशुद्धये क्रियते ॥ १ ॥

कस्तत्र दोष इति चेदत आह-न वै तदिति । यदि तादृकेनैव वशा चोदिता किं ततो गर्भेणेति ' मन्य-
माना ' एकयैवानया ' चुरेयुः ' ततो गर्भस्य यागार्थस्य हिंसा कृता स्यात्तेनैवसात्रकल्पने । अथ त्र्येकस्यामपि
चोदिताया कथमप्येते द्वे आयाति तेनालभ्यत्वात् पृथगेव वस्तुभ्यामिव ' द्वाभ्याम् ' अपि चराम इति मन्य-
माना ' चुरेयुः ' तदप्युक्तम् ।

१-अनुबन्धाभाष्ये वषामुत्खिद्यानुमूर्शं गर्भमेष्टवै ब्रूयात् । अनेन च प्रसिद्धा प्रेरणते । तत्राध्वर्युं शेषदाने । इति ५.१. । इति
स्थाली चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् । अथ च मन्त्रिणुः प्रति श्रेयः । तदनुबन्धाभाष्ये । इति कर्कः । अथानेऽपेभमप्युः
पेषणी निरक्षित गर्भमेष्टवै विषय्य शोणी प्रत्यर्थं निरक्षितवै ब्रूयात् । अत्र कर्कः । श्रेयः चेत । अथयत्र हि क्रियापरमाश्रयम् ।
श्रेयसि च न इहति च । तमेतिकल्पयतिरिक्त एव एकः श्रेयः । श्रेयो द्वितीयः । प्रयोजनं सन्ने विषयः । इति । निरक्षयमाप्यभिरक्षयवत्
एतदुक्तमात्र इति प्रयुक्तदत्त गर्भस्य । कण्ड बाऽऽहृत्य स्थान्यामेऽश्ववाम् । अत्र कर्कः । श्रेयसो च स्थान्या । अत्रक
प्रोक्षणम्, कुशोर्ति-वादिभिः । अश्वात्तद्विद्वान्निर्गोर्भाष्येऽपि गर्भे पाचनेो निद्वयभयनिर्वातमवदानेवदृष्टवा दक्षिणतो मेध
निद्वयसि । अत्र कर्कः । अनभिप्रायितमेधम् अनया वृषाशोभना दक्षिणोऽपाना । स्वयमेदिनि । प्रतिपथता वतावदानकाले
एतन्ना-मोभयवर्तनं । अत्र कर्कः । अथभाष्ये अथवेदिता अष्टककालेऽर्क्या । मेधस्य शोभनार्थं श्रेयदानं प्रयुक्तारथेति ।
अश्वात्तन्वृद्धोते यथै त इति । यत्तत्राश्वान्वमेष कुशोर्ति यथै त अनेन अथेति कर्कः । अथान्वरुणा अथ यथा इति
वपयतिगम् । यथोर्ति इति कर्कः । अनिप्राये पुनः । अनिप्राये यर्धं युक्तययोग इति कर्कः । स्वित्तद्वदत्तपत्यतरे प्रत्येय प्रति-
पथता प्रथमया चैव मेधमवयति । स्वित्ततमनुवृद्धोते युद्धस्य इति । स्वित्तद्वदत्त कर्णिवोर्तिनस्य दृष्टासज्जन वाऽऽप्यव-
रणे वाऽऽप्यवदोषे केरुं वा । अनुबन्धाभाष्ये अथ श्रेयोः । मन्त्रिणुस्ततो शास्त्रिण एव जुगुवातिन्तु यदा इत्यस्यहाहाय महो घोरे
त्यगरेऽप्युति । गर्भमेष्टवै । का. धी. सू. १. १. १५। १९८-१९९ ।

(वृ) अथ वृषया चरन्ति । अथैव तुस्यै चरणं वृषया चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः स आहाध्वर्युर्निरूहेतुं गर्भमिति तुष्टुं इ नोदरतो निरूहेद्वार्ताया वै मृताया उदरतो निरूहन्ति यदा वै गर्भः समृद्धो भवति प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यद्भेति तमुपि विरुज्य श्रोणी प्रत्यर्धं निरूहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(तुं) तुं निरूहयमाणमभिमन्त्रयते । एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सहेति स यदाहेजत्विति प्राणमेवास्मिन्नेतदृषाति दशमास्य इति यदा वै गर्भः समृद्धो भवत्यथ दशमास्यस्तमेतदप्युदशमास्यं तुन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥

जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयादेवमेतदाह यथाऽयं

अथ वरया चरन्ति—यथैव तस्यै चरणम् । वपया चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः । स आहाध्वर्युर्निरूहेतुं गर्भम्—इति । तं इ नोदरतो निरूहेद् । आर्ताया वै मृताया उदरतो निरूहन्ति । यदा वै गर्भः समृद्धो भवति—प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यद्भेति । तमुपि विरुज्य श्रोणी प्रत्यर्धं निरूहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तं निरूहयमाणमभिमन्त्रयते—“ एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ”—(वा. सं. ८।२८) इति । स यदाह—एजत्विति । प्राणमेवास्मिन्नेतदृषाति । दशमास्य इति । यदा वै गर्भः समृद्धो भवति—अथ दशमास्यः । तमेतदप्युदशमास्यं मन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥

जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयाद्—एवमेतदाह । “ यथाऽयं बायुरेजति

अचोदिनन्वात्तदरम्य एव यदापि जिनादोष । तस्या ' स्थासो विव ' मेवशरणार्थे ' उष्णिय ' च गर्भ-वेदनापन् ' उपच पवित्रे ' तपकल्पयतेति यजमानपुरय ' ब्रूयान् ' ॥ ३ ॥

अथ वषयेति । ' पुनरेतः ' अध्वर्युर्वैशेचवेदनार्थं पूर्वमेव । ततो यजमानोऽपि तृणाविष्टानार्थं तदभि-प्राय पुनर्वदन्तम् । ' न आहाध्वर्युर्निरूहेतुं गर्भम् इति ' शशिलारमाह—“ तं ' गर्भान्तरप्रदेरेण ' निरूहेत् । ” उह विरुहे ”—(वा. पा. भा. प्र. ८८४) नि पूर्वो निष्कर्षणे कर्त्तव्ये । निष्कर्षेत किं कारणम् । ' आर्तायाः ' हि ' मृतायाः ' गोविकर्त्तरि । ' उदरतो ' निष्कर्षयति । तन्वात्रामब्रूयत्युक्तम् । बहिर्वैशेचो जीवद्वचनात् । यदा तु ' समृद्धो ' निष्पन्नगर्भो ' मसति ' नदा ' प्रजननेन ' तन् प्राद् गच्छति । जेदरेण तिर्यक् । अथ च समृद्ध इत्यने । तत्रक्षेत्रमपि ब्रूयान् । ' विरुज्य ' विराय ' श्रोणी ' ' प्रत्यर्धं ' समृद्धममन् ' ' निरूहितवै ' इति । अथ यस्मादविशब्द इदमपि ब्रूयान् ॥ ३ ॥

तं निरूहयमाणमिति । आख्या द्वाभ्यां कृषि-काम्यामभिमन्त्रणमन्त्रो न्यास्यापते । सतभिर्नेदसा शोभिनेन चरणमुच्यते । यत्र यथाशुक्राद्भक्तार्त्तानं तदङ्गलकर्मणः क्रमनिदयथम् । तत्रः परं, चक्षुर्मिद्वप्रतिपत्तिरिह्यते—१८ इति श्रीमद्भारवहारीस्वामिनः कृतौ माय्यन्दिनसततरयब्राह्मणमाथ्ये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमाध्याये दिगीर जक्रणम् ॥ ४ । ९ । १ ॥

वायुरेजति यथा समुद्र एजतीति प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्येवायं दशमास्योऽब्रह्मजरायुणा सह इति तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सह स्रष्टुंसेतेवमेतुदाह ॥ ५ ॥

तदाहुः । कथमेतं गर्भं कुर्यादित्यद्वाद्वास्वावद्येयुर्यथैवेतरेषामवदानानामवदानं तद् तया न कुर्यादितु ह्येषोऽविकृताङ्गो भवत्यधस्तादेव ग्रीवा अपिकृत्येतस्याथं स्यात्यामेतं मेघथं श्रोतयेयुः सर्वेभ्यो वाऽअस्यैपोऽङ्गेभ्यो मेघ श्रोतति तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवत्यवद्यन्ति वशायाऽअवदानानि यथैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥

तानि पशुश्रुपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेघथं श्रपयन्त्युष्णीपेणावेष्टय गर्भं पार्श्वतः पशुश्रुपणस्योपनिदधाति यदा शृतो भवत्यथ समुद्रावदानान्येवाभिजुहोति नैतं मेघमुद्रासयन्ति पशुं तदेवैतं मेघमुद्रासयन्ति ॥ ७ ॥

तं जघनेन चात्वालमुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यत्यथ स्रुचोरुपस्तृणीतिऽथ मनोतायै हविषांऽनुवाच आहावद्यन्ति वशाया अवदानानां यथैव तेषामवदानम् ॥ ८ ॥

यथा समुद्र एजति ”- (वा. सं. ८ । २८) इति । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । “ पृथार्थं दशमास्योऽब्रह्मजरायुणा सह ”- (वा. सं. ८ । २८) इति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सह स्रष्टुंसेतेव-एवमेतदाह ॥ ५ ॥

तदाहुः-कथमेतं गर्भं कुर्यादिति । अद्वाद्वाद्वास्वावद्येयुः-एवैवेतरेषामवदानानामवदानम् । तद् तया न कुर्यादिति । उत ह्येषोऽविकृताङ्गो भवति । अधस्तादेव ग्रीवा अपिकृत्येतस्यां स्यात्यामेतं मेघं श्रोतयेयुः । सर्वेभ्यो वाऽअस्यैपोऽङ्गेभ्यो मेघ श्रोतति । तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवति । अवद्यन्ति वशाया अवदानानि-एवैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥

तानि पशुश्रुपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेघं श्रपयन्ति । उष्णीपेणावेष्टय गर्भं पार्श्वतः पशुश्रुपणस्योपनिदधाति । यदा शृतो भवति । अथ समुद्रावदानान्येवाभिजुहोति । नैतं मेघमुद्रासयन्ति । पशुं तदेवैतं मेघमुद्रासयन्ति ॥ ७ ॥

तं जघनेन चात्वालमुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति । अथ स्रुचोरुपस्तृणीति । अथ मनोतायै हविषांऽनुवाच आह । अवद्यन्ति वशाया अवदानानाम-एवैव तेषामवदानम् ॥ ८ ॥

(म) अथ प्रचरणीति सुग्भवति । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधापोपस्त्-
णीति द्विशवद्यति सकृदभिधारयति प्रत्यनत्तयवदानेऽअथानुवाच आह-
श्रुव्याह प्रेष्येति वपस्कृतेऽध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्योऽनु होमं जुहोति प्रति-
प्रस्थाता ॥ ९ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भ इति । (त्य) अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतद्ब्रह्मणैव
यजुषा यज्ञियं करोति यस्यै योनिर्हिरण्ययीत्यदो वाऽएतस्यै योनिं विच्छि-
न्दन्ति यददो निष्कर्षन्त्यमृतमायुर्हिरण्यं तामेवास्याऽएतदमृतां योनिं
करोत्यद्भान्यहता यस्य तं मात्रा समजीगमथं स्वाहेति यदि पुमान्स्या-
द्यद्यु स्त्री स्यादद्भान्यहता यस्यै तां मात्रा समजीगमथं स्वाहेति यद्युऽ-
अविज्ञातो गर्भो भवति पुंस्कृत्यैव जुह्यात्पुमाथंसां हि गर्भाः अद्भान्य-
हता यस्य तं मात्रा समजीगमथं स्वाहेत्यदो वाऽएतं मात्रा ध्विष्वञ्चं
कुर्वन्ति यददो निष्कर्षन्ति तमेतद्ब्रह्मणैव यजुषा समर्थं मध्यतो यज्ञस्य
पुनर्मात्रा सद्गमयति ॥ १० ॥

(त्य) अथाध्वर्युर्वनस्पतिना चरति । वनस्पतिनाऽध्वर्युश्चरित्वा यान्यु-
पभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमानोऽआहाम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रह्मी-
त्यत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता स एतथं सर्वमेव मेधं गृह्णीतेऽथोपरिष्टादि-

अथ प्रचरणीति सुग्भवति । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधापोपस्त्णीते द्विशवद्यति सकृदभिधारयति
प्रत्यनत्तयवदाने । अथानुवाच आह । आश्राव्याह-‘प्रेष्य’ इति । वपस्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति । अ-
ध्वर्यो-
रनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ९ ॥

“ यस्यै ते यज्ञियो गर्भः ”-(वा. सं. ८ । २९) इति । अयज्ञिया वै गर्भाः । तमेत-
द्ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति । “ यस्यै योनिर्हिरण्ययी ”-(वा. सं. ८ । २९) इति ।
अदो वाऽएतस्यै योनिं विच्छिन्दन्ति । यददो निष्कर्षन्ति-अमृतमायुर्हिरण्यम् । तामेवास्या एतद-
मृतां योनिं करोति । “ अद्भान्यहता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहा ”-(वा. सं. ८ ।
२९) इति, यदि पुमान्स्यात् । यद्यु स्त्री स्यात्-अद्भान्यहता यस्यै तां मात्रा समजीगमं स्वाहेति ।
यद्युऽअविज्ञातो गर्भो भवति, पुंस्कृत्यैव जुह्यात् । पुमानो हि गर्भाः । अद्भान्यहता यस्य तं मात्रा
समजीगमं स्वाहा-इति । अदो वाऽएतं मात्रा ध्विष्वञ्चं कुर्वन्ति-यददो निष्कर्षन्ति । तमेतद्ब्रह्मणैव
यजुषा समर्थं मध्यतो यज्ञस्य पुनर्मात्रा सद्गमयति ॥ १० ॥

अथाध्वर्युर्वनस्पतिना चरति । वनस्पतिनाऽध्वर्युश्चरित्वा यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति-तानि
समानयमान आह-‘अश्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रह्मि’ इति । अत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता । स एतं सर्वमेव मेधं

राज्यस्याभिधारयत्याश्राव्याह प्रेष्येति व्युत्पद्यतेऽप्यर्जुर्जुहांत्यप्यर्जुनु
होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥

पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुरिति । बहुदान इति हेतद्यदाह पुरुदस्म इति
विपुरुष इति विपुरुषा इति हि गर्भा इन्दुरन्तर्गहिमानमानञ्ज धीर इत्य-
न्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवत्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमष्टापदी भुव-
नात् प्रयन्ताथ स्वाहेति प्रथयत्येवैनामंतस्सुभूयो ह जयत्यष्टापद्यद्वा
यद्दु चानष्टापद्या ॥ १२ ॥

तदाहुः । कृतं गर्भं कुर्यादिति वृक्ष इत्येवमुद्व्युरन्तरिक्षायतना वै गर्भा
अन्तरिक्षमिवैतद्यद्दक्षस्तुदनथ स्व इत्युवायतने प्रतिष्ठापयति तद् वाऽ-
आहुष्य एनं तत्रानुव्याहरेद्दक्ष इत्येनं मृतमुद्धास्यन्तीति तथा हेव स्यात् ॥ १३ ॥

(द) अपु एवेनमभ्यवहरेयुः । (रु) आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा
तदेनमपस्वेव प्रतिष्ठापयति तद् वाऽआहुष्ये इत्येनं तत्रानुव्याहरेदपस्वेव मरि-
ष्यतीति तथा हेव स्यात् ॥ १४ ॥

(दा) आखुत्क इत्येवमुपकिरेयुः । (रि) इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा
तदेनमस्यामेव प्रतिष्ठापयति तद् वाऽआहुष्य एनं तत्रानुव्याहरेत्क्षिप्रैस्मै
मृताय इमजानं करिष्यन्तीति तथा हेव स्यात् ॥ १५ ॥

पृथ्वी । अयोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिधारयति । आश्राव्याह- 'प्रेष्य' इति । व्युत्पद्यतेऽप्यर्जुर्जुहांतेति ।
अध्ययोलु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥

"पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुः" - (वा. सं. ८ । ३०) इति । बहुदाना इति हेतद्-यदाह-
पुरुदस्म इति । विपुरुष इति । विपुरुषा इति हि गर्भाः । "इन्दुरन्तर्गहिमानमानञ्ज धीरः" -
(वा. सं. ८ । ३०) इति । अन्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवति । "एकपदी द्विपदी त्रिपदी
चतुष्पदीमष्टापदी भुवनात् प्रयन्ताथ स्वाहा" - (वा. सं. ८ । ३०) इति । प्रथयत्ये-
वैनामेतत् । सुभूयो ह जयति-अष्टापद्यद्वा, यद्दु चानष्टापद्या ॥ १२ ॥

तदाहुः-कृतं गर्भं कुर्यादिति । वृक्ष इत्येवमुद्व्युः । अन्तरिक्षायतना वै गर्भाः । अन्तरिक्षमिवैतद्
पृथ्वी । तदेनं स्व इत्युवायतने प्रतिष्ठापयति । तद् वाऽआहुः-य एनं तत्रानुव्याहरेद्-वृक्ष इत्येनं मृत-
मुद्धास्यन्तीति । तथा हेव स्यात् ॥ १३ ॥

अप एवेनमभ्यवहरेयुः । आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदेनमपस्वेव प्रतिष्ठापयति । तद्
वाऽआहुः-य एनं तत्रानुव्याहरेद्-अपस्वेव मरिष्यतीति । तथा हेव स्यात् ॥ १४ ॥

आखुत्क इत्येवमुपकिरेयुः । इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदेनमस्यामेव प्रतिष्ठापयति । तद्
वाऽआहुः-य एनं तत्रानुव्याहरेत्-क्षिप्रैस्मै मृताय इमजानं करिष्यन्तीति । तथा हेव स्यात् ॥ १५ ॥

(त्य)पशुश्रुपणऽपुत्रेनं मरुद्भ्यो जुहुयात् । (द) अहुतादो वै देवानां मरुतो
 विडहुतामिवैतद्यदुच्यते गर्भऽआहवनीयाद्वाऽएष आहृतो भवति पशु-
 श्रुपणस्तथा ह नु वहिर्ष्या यज्ञाद्भवति न प्रत्यक्षमिवाहवनीये देवानां वै मरुत-
 स्तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

सु हुत्वेव समिष्टयजूषि । प्रथमावशान्तेष्वुद्गारेष्वेतथै सोष्णीषं
 गर्भमादत्ते तं प्राहृतिष्ठञ्जुहोति मरुत्यऽर्चां मरुतो यस्य हि क्षये पाथा
 दिवो विमहसः ॥ सु सुगोपातमो जुन इति न स्वाहाकरोत्यहुतादो वै
 देवानां मरुतो विडहुतामिवैतद्यदस्वाहाकृतं देवानां वै मरुतस्तुदेनं मरु-
 त्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥

(त्य) अथाङ्गारैरभिसमूहति । महीं द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिक्ष-
 ताम् । पिपृतां नो भुरीमभिर्गिति ॥ १८ ॥ (शतम् २७००)

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-३ ॥ (५-२)

पशुश्रुपणऽपुत्रेन मरुद्भ्यो जुहुयात् । अहुतादो वै देवानां मरुतो विद । अहुतामिवैतद्-पदस्यतो
 गर्भः । आहवनीयाद्वाऽएष आहृतो भवति । पशुश्रुपणः । तथा ह न वहिर्ष्या यज्ञाद्भवति । न प्रत्यक्ष-
 मिव आहवनीये । देवानां वै मरुतः । तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

स हुत्वेव समिष्टयजूषि, प्रथमावशान्तेष्वुद्गारेष्वेतथै सोष्णीषं गर्भमादत्ते । तं प्राहृतिष्ठञ्जुहोति-
 मरुत्यर्चां । “ मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ॥ सु सुगोपातमो जनः ”-
 (वा. सं. ८ । ३१) इति । न स्वाहा करोति । अहुतादो वै देवानां मरुतो विद । अहुत-
 मिवैतद्-पदस्वाहाकृतम् । देवानां वै मरुतः । तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥

अथाङ्गारैरभिसमूहति-“ महीं द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिक्षताम् । पिपृतां नो
 भुरीमभिः ”-(वा. सं. ८ । ३१ ।) इति ॥ १८ ॥

इत्यग्निष्टोमः ।

इन्द्रो ह वै षोडशी । तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्यत्यरिच्यन्त प्रजा वै भूतानि
ता ह्येनेन सहभुवमिवासुः ॥ १ ॥

(ि) इन्द्रो ह वाऽईक्षाञ्चके । कथं न्वहमिदथं सर्वमिति विषेयमर्वा-
गेव मुदिदथं सर्वथं स्यादिति सुऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत सु इद-
थं सर्वमेवात्यतिष्ठद्वृगिवास्मादिदथं सर्वमभवत्सुर्वथं ह वाऽइदमति-
तिष्ठत्यर्वागिवास्मादिदथं सर्वं भवति युस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

अथ षोडशी ग्रहः ।

इन्द्रो ह वै षोडशी तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्यत्यरिच्यन्त । प्रजा वै भूतानि । ता ह्येनेन सहभुव-
मिवासुः ॥ १ ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षाञ्चके ' कथं न्वहमिदं सर्वमिति विषेयम् । अर्वागेव मुदिदं सर्वं स्याद् ' इति ।
स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । स इदं सर्वमेवात्यतिष्ठत्, अर्वागेवास्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं ॥
वाऽइदमतिविद्यति, अर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति यस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रो ह वै षोडशीति । ' षोडशी ' नाम षोडश उरोतिष्ठोमेो ग्रह एव काण्डो विधीयते तदर्थमितिहासो-
पन्यासः । ' इन्द्रः ' देवराजः षोडशामववशाकर्षणधनुः षोडशः सोऽस्यास्तांति ' षोडशी ' तच्छब्दः ध्रुवत
इत्यन्यथाः । षोडशं षोडशीन्द्रः । (प्रतिदानसकृन्निःपमेव प्रतिदः ।) प्राक् ' भूतानि ' तान्येवैष्टाकामाय
' अत्यरिच्यन्त ' । शानैश्वर्यप्रमाथै । ' प्रजा वै भूतानि ' देवराजव्यतिरिक्ताः ' प्रजाः ' ' भूतानि ' ' ताः '
' प्रजा एनेन ' इन्द्रेण ' सहभुवम् ' ' आसुः ' सहस्यो भूत्वा भूत्वा आसुः स्थिताः । इन्द्र भग्नि-
ष्टोमाम्ना ईजे ताऽअपि ताभ्यामीजिरे एवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथैव सति-इन्द्रो ह वा इति । स एतं ग्रहमिति । यवति पूर्वं नोरन्वसो ग्रहस्तापान्पानिष्ठेयनवा
पुरेतिवा क्रमादुपस्थितायाः प्रत्यशुबन्दिर्दसते वद्व्यमाणम् । स इदं सर्वमेवात्यतिष्ठदिति । परस्मादिन्द्रात्
कर्तृविद्याभावनाभिनिर्कृतं तत् सर्वमतिक्रम्य अतिष्ठत् । सर्वं इ ह वा इदमिति । ' तिष्ठति ' इति फलवचनम् ।
ननु च सं वै द्रतः सवने गृहीमादिति प्रातःसवनान्तर्गतोऽयं क्रमादुरोतिष्ठोमेन ग्रहोप्यते । ततश्च परार्थे
कुरुतिरर्पवादः स्यात् यथाऽजिमाद्ये प्रवर्षे च । नैतदेवं, तथा हि सति कत्वयोऽयं नियः स्याच्च ' यद्यग्नि-
ष्टोमः स्यात् । यनुरप्यः स्यात् । यदि षोडशी स्यात् ' इत्यन्यथा । दर्शनानि विहस्येत्, शाखान्तरत्सुकृ
एव स्यात्कामनिर्देशः । षोडशिता वीर्यकामः स्तुर्वात् । अतिप्रःसास्तु नियः शृष्टये विश्वजिति च । प्रवर्गोऽपि
निय एव चान्ते कचिन्प्रथमप्रयोगाद् नैरस्त इति विशेषः ॥ २ ॥

१-इन्द्रो ह वै षोडशीति । ' षोडशी ' नाम षोडश उरोतिष्ठोमेो ग्रह एव काण्डो विधीयते तदर्थमितिहासो-
पन्यासमितिहासविकारम् । अथ अर्वागेव मुदिदं सर्वं स्यादिति । स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । स इदं सर्वमेवात्यतिष्ठत्, अर्वागेवास्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं ॥
वाऽइदमतिविद्यति, अर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति यस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यनुक्तम् । न ते महित्वमनुभूदथ द्यौर्द्वन्द्वया सिङ्गया क्षामवस्थाऽइति न ह वाऽअस्यासौ द्यौरन्यतरां च न सिङ्गीमनुवभूव त्रयेद-
 ११ सुर्वमेवात्यतिप्रदब्धुगिवास्मादिदं ११ सुर्वमभवत्सर्वं ११ ह वाऽइदमति-
 तिप्रत्यब्धुगिवास्मादिदं ११ सुर्वं भवति यस्यैवं विदुषऽएतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥३॥
 तं वै हरिवत्स्यऽर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु स्तुवते हरिवतीऽनुशथं सति
 वीर्यं वै हर इन्द्रोऽसुराणाथं सपन्नानाथं समवृद्धं तयोऽपुवैषु एतद्वीर्यं
 हरः सपन्नानाथं संवृद्धे तस्माद्हरिवत्स्यऽर्चा गृह्णाति हरिवतीषु स्तुवते
 हरिवतीऽनुशथं सति ॥ ४ ॥

तं वाऽअनुष्टुभा गृह्णाति । गायत्रं वै प्रातःसवनं त्रेष्टुभं माघ्यन्दिनं ११

तस्मादेतद्विषयाभ्यनुक्तम्—“ न ते महित्वमनुभूदथ द्यौर्द्वन्द्वया सिङ्गया क्षामवस्थाः ”
 इति । न ह वाऽअस्यासौ द्यौरन्यतराञ्च न सिङ्गीमनुवभूव । तयेदं सर्वमेवात्यतिष्णु, अर्वागिवा-
 स्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं ह वा इदमतिप्रतिष्णुति । अर्वागिवास्मादिदं सर्वं भवति—यस्यैवं विदुष
 एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वै हरिवत्स्यऽर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु स्तुवते, हरिवतीऽनुशंसति । वीर्यं वै हर इन्द्रोऽसुराणां सप-
 नानां समवृद्धं । तयोऽपुवैषु एतद्वीर्यं हरः सपन्नानां संवृद्धे । तस्माद्हरिवत्स्यऽर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु
 स्तुवते, हरिवतीऽनुशंसति ॥ ४ ॥

तं वाऽअनुष्टुभा गृह्णाति । गायत्रं वै प्रातःसवनम्—त्रेष्टुभं माघ्यन्दिनं सवनं जागृतं तृतीयसव-
 नम् । अथातिरिक्तानुष्टुभं अत्येवैनमेतद्रेचयति । तस्मादनुष्टुभा गृह्णाति ॥ ५ ॥

तस्मादेतद्विषयेति । (त्रेष्टुभं तदिन्द्रम्यानिष्टानुत्तम् ‘ अम्यनुक्तम् ’ ‘ न ते महित्वम् ’ ‘ इह उच्यते—हे माघ-
 यन्दिने । विज्ञानतः बहुनि जातानि अस्मदादिन्पत्येति विज्ञानतः । तव महित्वं नानुभवति ‘ वीः ’ ‘ अथ ’
 अतः कारणान् चन ‘ यद् ’ यस्मान् कारणात् महाबलतया बलमिवात्मानमाचरितव्या एतव्या बलवत्तया ।
 अहन्ति परिचापानमर्मा जायमान नु विधातव्या । “ न ते महित्वमनुभूदथ द्यौर्द्वन्द्वया सिङ्गया क्षामवस्थाः ”
 इति नैव यदर्थकमपि सव्या दक्षिणा वा सिङ्गामन्तमनुभूता ” । “ अनुत्तंशणे—(पा. सू. १ । ४ । ८४ ।)
 इति कर्मप्रवचनीव ।) यस्मिन्नुपदेशस्य निष्पन्नस्य वा सिङ्गी समपि प्रदेसमुत्तया चोर्नं प्रातेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा तेन प्रकारेणैव सर्वमिन्द्रोऽत्यतिष्णु । यथा द्यौर्द्वन्द्वयि न जातेति मन्त्रेणेतिहास इदमपि । तेनाथ
 फलविधिः । तं वै हरिवत्स्येति । “ वीर्यं वै हरः ” ज्योतिः । तत्र ‘ इन्द्रोऽसुराणाम् ’ स्वभूत सप्ततानानि उ-
 च्चान् शतवानित्यर्थः । (तत्रथ एतदुक्तं निति हरिविन्दं) ‘ तयो एव ’ तत्रथ हरिरान्दं दत्तंवापि न प्रयुञ्जानो
 हतैव वीर्यस्य भवतीति ॥ ४ ॥

तं वा इति । प्रसन्ना ॥ ५ ॥ ६ ॥

१—अन्यत्रनेऽतिप्रसन्नं गृहीतवा योऽनेन कादित्यं ननु शक्यमातेषु सुप्तार्हाति वा । अतएवस्य बहुत्वभावात् बहुवचनमुच्य-
 त्वार्थम् । अतिप्रसन्नोऽनेनोः पूर्वोपसंशयस्यारहाति कर्तव्यः । अतिप्रसन्नत्वं ८ । ३ । ३ सुप्तार्हातिनेन ८ । १४ । ३ भवति अन्वयः ।
 इति नैव वीर्यं ८ । ३ । ३ । वृत्तवचनमिच्छन्तु अत्रवचनद्वैरेणैव इति गृहीतव्येति कश्चिदुच्यते इति ६ । अ. श्री. सू. १३ । १५५

(त्य) अनुया वा । युक्त्वा द्वि केशिना इरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामुग्रहीताऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनऽइति ॥ १० ॥

(त्य) अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोति । सोमोऽत्यरेच्युपावर्तध्वमित्युत्थेवैनमे-
तुद्रेचयति तं वै पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशं सति तुदनेना-
ऽहोरात्रे सुदधाति तस्मात्पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशं सति ११
इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-४ ॥ (५. ३.)

अनया वा "युक्त्वा द्वि केशिना इति वृषणा कक्ष्यप्रा । मया न इन्द्र सोमपा गिरा-
मुपश्रुतिं चर । उपयामुग्रहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिने "-(वा. सं. ८ । ३४) इति ॥ १० ॥

अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोति । सोमोऽत्यरेच्युपावर्तध्वमिति । अत्येवैनमेतद्रेचयति । तं वै पुरास्त-
मयादुपाकरोति, अस्तमितेऽनुशंसति । तुदनेनाहोरात्रे सन्ध्याति । तस्मात्पुरास्तमयादुपाकरोति,
अस्तमितेऽनुशंसति ॥ ११ ॥

अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । न प्रहणानन्तरम् " त वै प्रातःसर्वं गृह्णाति "-इति " तं वै
पुरास्तमयादुपाकरोति " इति च कालभेदात्तरमादेतदेव इत्यन्वयम् । यावत्प्रातःसर्वं सवनान्याम् उच्यते प्रहणान्तां
प्रतिप्रसवात् चरिते द्विविधानमप्यवर्गित्वा यस्मान्न यात इति षोडशिनमुपस्थायै तृणद्विरत्यैस्वरूपद्वयोस्ता-
मयमागव (१) स्तोत्र षोडशिनमनृणद्विरत्यैस्याङ्करोति । अथ १ हे उद्गातारोऽतिरेचितः सोमोऽस्माभिः
षोडश्यनुगोमे वमसार्थमन उपावर्तव्यं यूप स्तोत्रायेति । एव नृष्वेत षोडशिनमतिरेचयति । एवं सवनानि
षोडश्यनुकारेण च यत्रमान त वै पुरास्तमयादिति प्रहार्थत्वात् स्तोत्रेत्य स्तोत्र उपाक्रियमाणो ग्रह एवोपाक्रियत
इत्येतदनुशंसत्य तं षोडशिनं प्रहं स्तोत्रात्मकं पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमिते तु तमेवानुशंसति शक्यात्मनो तया
च क्रियमाणेन षोडशिनाहोरात्रे सन्ध्यातीर्णाह ॥ ११ ॥

इति श्रीमदाथर्वहरिस्तामिनः कृतौ माप्यन्दिनस्यशतपथब्राह्मणभाष्ये अतुर्थकाण्डे
पञ्चमोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-३ ॥

१-इत्यन्वये षोडशिनमुपस्थायैव अस्मान्न जात इति वमसनुगोमे । अथ नृष्वेतकमः । अथ्यद्वाराते षोडशिनमप्यनृ-
णतः प्रथमं वमसोमयन्म् । ततो नमस्त जान इति षोडशिनमुपस्थानम् । इति कर्त्त. । वा. श्रौ. सू. ११ । १३३ ।
२-स्तुद्रेऽत्यरेः स्तोत्रोपाकरोत्युपावर्तध्वमिति इत्येऽथ उच्यते इति । इति चैतौ २ तं. मतेषा । न ।
इति षोडशिनोक्तम् । वा. श्रौ. सू. १२ । ११५ ।
३-आषट्कान्तानां विद्वत्पुत्राणां कर्त्तुम् । इति अतुर्थेः अन्वये ३ अन्वयेऽतोऽतोऽतो ३ मित्यनुगतं अथहन्नादीत्यादि अथप्रत्य-
मित्यभिधत्तम् । षोडशीत्यादि द्विविधः । विद्वदोऽभिधत्तव्यम् । यत्र योर्विधं तत्र यजते स विद्वत् । यत्र विद्वत् तत्र यजते त
अविद्वत् । इति षोडशीत्यादि षोडश उच्यते ११ तृतीयकाण्डे ब्राह्मणं ११ तृतीये अध्यायेऽध्याये ३ । अतुर्थे षोडशिनोक्तं च १-१५ ।
४-इत्येव इत्यन्वयेऽन्वयम् । वा. श्रौ. सू. ११-११५ । इति षोडशीं वारित्याहः ।

नो ह वाऽइदमुग्रऽइन्द्रऽभोज आस । यदिदमस्मिन्नोजः सोऽकामयतेदं
मध्योजः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतदोज आसुः ॥

नो ह वाऽइदमुग्रे सूर्ध्वे भ्राजऽआस । यदिदमस्मिन्भ्राजः सोऽकामयतेदं
मयि भ्राजः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राज
ऽआसेत्तानि ह वै त्रेजाः^१स्येतानि वीर्याण्यात्सुन्धत्ते युस्यैवुं विदुष
ऽएतान्प्रहान्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥

तान्वै प्रातःसवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वात्मा वाऽआग्र-
यणो बहु वाऽइदमात्मनऽएकैकमतिरिक्तं क्लोम हृदयं त्वद्यत् ॥ ६ ॥

(न्मा) माध्यन्दिने वैनात्सवने गृहीयात् । (दु) दुक्थ्यं गृहीत्वोपाक-
रिष्यन्वा पूतभृतोऽयुथुं ह वाऽअस्येपोऽनिरुक्तऽआत्मा बुदुक्थ्युः
सोऽएषा मीमांसैव प्रातःसवनऽएवैनागृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥

ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं^२ हूयन्ते । (न्तऽ) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो

नो ह वाऽइदमुग्रऽइन्द्रऽभोज आस—यदिदमस्मिन्नोजः । सोऽकामयत । इदं मध्योजः स्यादिति ।
स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतदोज आस ॥ ५ ॥

नो ह वाऽइदमुग्रे सूर्ध्वे भ्राज आस—यदिदमस्मिन्भ्राजः । सोऽकामयत । इदं मयि भ्राजः स्यादिति ।
स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राज आस । एतानि ह वै त्रेजांसि । एतानि वीर्या-
ण्यात्मन्धत्ते—यस्यैव विदुषः एतान्प्रहान्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥

तान्वै प्रातःसवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा । आत्मा वाऽआग्रयणः । बहु वाऽइदमात्मन एक-
कमतिरिक्तं क्लोम, हृदयं त्वत् पश्यत् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिने वैनात्सवने गृहीयात् । उक्थ्यं गृहीत्वा उपाकरिष्यन्वा पूतभृतः । अयं ह
वाऽअस्येपोऽनिरुक्त आत्मा—बुदुक्थ्युः सोऽएषा मीमांसैव । प्रातःसवनऽएवैनागृहीयादाग्र-
यणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥

ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं हूयन्ते । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो धन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्नि-

भ्राजः^१ इत्येतरानि क्रियते । तेनासि दीक्षयः वीर्याणि वीरयन्ति विक्रमन्ते कार्यं सान्धयन्ते इति ॥ ३-५ ॥

तान्वै प्रातःसवन इति । ' आ मा ' शरीरस्यैव ' बहु ' अनिरिक्तमस्ति । किं किं ' क्लोम ' शोशिला-
वारम् ' हृदयं त्वत् ' त्वच्छब्दश्चशब्दार्थे । क्रोमबृहदर्थ ' यन्त्वन् ' अन्धत् यकृत्-रूपादि तद्वान्तोऽतिरि-
क्तम् । यस्यादेकैकमतिरिक्तं लक्षणयैकैकं पृथगवस्थितमेवेत्यर्थः । तत्र किं पञ्चामनो बहुनिरिक्तमस्ति । एते-
ऽप्यतिप्राज्ञाः अनिरिक्ता, तैर्नैरतिरिक्तग्यान एवान्तोऽन्तरे भवितव्यमिष्यमिष्यायः ॥ ६ ॥

माध्यन्दिन इति । ' उपाकरिष्यन्वा ' पृष्टय इन्द्र एतन् । ते माहेन्द्रस्यैवानुहोमं हूयन्त इति ।

१-माहेन्द्रपुरुषेण । अतिप्राज्ञाभ्यसिद्धिं तेषु । का० यो० सू० १२।५१।

ग्रहो युन्माहेन्द्रोऽप्यस्येतन्निक्रेवल्यमेतु स्तोत्रं निक्रेवल्यथं शम्भु-
मिन्द्रो वै युजमानो युजमानस्य वाऽएते कामाय गृह्यन्ते तुम्मान्माहेन्द्र-
स्यैवानु होमथं हूयन्ते ॥ ८ ॥

(न्तोऽया) अथातो गृह्णान्येव । (वा) अग्रे पवस्व स्तुपा ऽअस्मै वृचः
सुवीर्यम् ॥ दुधद्रयि मयि पुंपम् ॥ उपयामुगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वृचसऽ-
एष ते योनिरग्रये त्वा वृचसे ॥ ९ ॥

(सऽ) उक्तिष्ठन्नोजसा । सह पीत्वी शिप्रंऽअवेपयः ॥ सोममिन्द्रं चमू-
सुतम् ॥ उपयामुगृहीतोऽसिन्द्राय त्वोजसऽएष ते योनिर्दिन्द्राय त्वोजसः ॥ १० ॥

(सेऽह) अहश्रमस्य केतवः । (वां) विरदमयो जनारं ॥ अनु ॥
भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ उपयामुगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजयेषु ते
यानिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥ ११ ॥

प्रेवल्यमेव स्तोत्रम्, निक्रेवल्यं शम्भुम् । इन्द्रो वै यजमानः । यजमानस्य वाऽएते कामाय गृह्यन्ते ।
तस्मान्माहेन्द्रस्यैवानुहोमं हूयन्ते ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णान्येव । “ अग्रे पवस्व स्तुपा अस्मै वृचः सुवीर्यम् । दुधद्रयि मयि
पुंपम् । उपयामुगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वृचसऽएष ते योनिरग्रये त्वा वृचसे ”-
(वा० सं० ८ । १८) इति ॥ ९ ॥

‘ उक्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रंऽअवेपयः । सोममिन्द्रं चमू सुतम् । उपयामुगृही-
तोऽसिन्द्राय त्वोजसऽएष ते योनिर्दिन्द्राय त्वोजसे ’-(वा० सं० ८ । ३९) इति ॥ १० ॥

“ अहश्रमस्य केतवः विरदमयो जनारं ॥ अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा । उप-
यामुगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजयेषु ते यानिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ”-
(वा० सं० ८ । ४०) इति ॥ ११ ॥

माहेन्द्रमेतन्निकायः प्रदान् “ दूधद्रयो गृह्यन्ते ” किं पुनः कामाय उपयामुगृहीतो गृह्यन्ते । अतःह वा
अस्मैव । यतश्च “ अतिरक्तं अन्नात् पदुक्ष्ण- ” न च किनेदति (नदतिरेकमादित्यं कथमेतेदन्निग्रयः) ॥
प्रातःपवनं पूर्वनामिति । (यतः नत्वात् प्रत्ययान्तिनामन्ति । यदाति रगम्यन्तं क्थेनादितिः
स यत्वेन नानेतिन्यायः) ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथात इति । ‘ कने पवस्व ’ इत्यर्थात् तु मन्त्रं पृथर्वीन्द्रुक्तमान्वादेव तु प्रह्वान्वादेवपि
निलोच्यः ॥ ९-११ ॥

तेषां भक्षः । (धोऽग्ने) अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वास्त्वं देवेष्वसि व्यर्चस्वानहं
मनुष्येषु भूयासमिन्द्रो जिष्टो जिष्टस्त्वं देवेष्वस्यो जिष्टोऽहं मनुष्येषु भूया-
सम् ॥ सूर्यं भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्टोऽहं मनुष्येषु भूयास-
मित्येतानि ह वै भ्राजात्स्येतानि वीर्षाण्यात्मन्धत्ते वस्येवं विदुष
ऽएतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ १२ ॥

तान्नि पृष्ठये पदहे गृहीयात् । (तू) पूर्वं त्र्यहोऽआग्नेयमेव प्रथमेदन्नैहं
द्वितीये सौर्यं तृतीयऽएवमेवान्वहम् ॥ १३ ॥

तानु हेकऽउत्तरे त्र्यहं गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्वात्पूर्वऽएवैनांस्वये
गृहीयाद्यद्युत्तरे त्र्यहं गृहीप्यन्त्स्यात्पूर्वऽएवैनांरूपहे गृहीत्वाथोत्तरे त्र्यहं
गृहीयादेवमेव यथापूर्वं विश्वजिति सर्वपृष्ठऽएकाहऽएव गृह्यन्ते ॥ १४ ॥
इति चतुर्यप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-५ ॥ (५, ४.) ॥

तेषां भक्षः । “ अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वास्त्वं देवेष्वसि, वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ।
इन्द्रो जिष्टो जिष्टस्त्वं देवेष्वसि, ओ जिष्टोहं मनुष्येषु भूयासम् । सूर्यं भ्राजिष्ठ भ्राजि-
ष्ठस्त्वं देवेष्वसि, भ्राजिष्टोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ”- (वा. सं. ८ । ३८-४०) इति ।
एतानि ह वै भ्राजासि । एतानि वीर्षाण्यात्मन्धत्ते । वस्येवं विदुष एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ १२ ॥
तान्नि पृष्ठये पदहे गृहीयात् । पूर्वं त्र्यहो-आग्नेयमेव प्रथमेदहन् । ऐन्द्रं द्वितीये । सौर्यं
तृतीये-एवमेवान्वहम् ॥ १३ ॥

तानु हेकऽउत्तरे त्र्यहं गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्वात् । पूर्वऽएवैनांरूपहे गृहीयात् । यद्युत्तरे त्र्यहं
गृहीप्यन्त्स्यात्-पूर्वऽएवैनांरूपहे गृहीत्वा-अथोत्तरे त्र्यहं गृहीयात् । एवमेव यथापूर्वं विश्वजिति-
सर्वपृष्ठऽएकाहऽएव गृह्यन्ते ॥ १४ ॥ इति पृष्ठयः षडहः । विश्वजिदेकाहो वा ॥

तेषां भक्ष इति । अत्रापि लिङ्गक्रमात्प्रथमेव विनियोगः । यजमानस्यैव च भक्षो मन्त्रवर्णात् ‘ आत्मन्धत्ते ’
इति च वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

तान्नि पृष्ठये इति । प्रथमे मादेन्द्रस्तोत्र वासाधनत्वाद्ब्रह्मन्तर्गादीनि सामानि पृष्ठानि त सम्बन्धाद्दहानि
षट् पृष्ठानि तेषां समूहः पृष्ठयः षडहः । “ तस्य समूहः ” (पा. सू. ३ । १ । ३७ ।) इति प्रकृत्य
यत्प्रकरणे-पृष्ठयदित्येव उक्तं ब्रह्मन्तर्गाह-इति । अत्र.सवनसम्बन्धादन्यदास्य वाक्यप्रकृतिकमिदं कार्य-
विशेषसम्बन्धवचनम् । तानु हेक इति । यद्युत्तरे त्र्यहं गृहीप्यन्त्स्यादुत्तरे त्र्यहं गृह्णातीत्यतो वचनात्ततः पूर्वं
गृहीत्वेव गृहीयात् । विश्वजिति नाम्ना सर्वपृष्ठयान्दोऽत्र पृष्ठयान्ने रयन्तर्गादि सामान्यु वर्तते । सर्वोपि पृष्ठ-
माधनानि रयन्तर्गादीनि यत्प्र उच्यते सर्वपृष्ठयस्त्विकेकाह एकेन गृह्यन्त इति विनियोगान्तरम् ॥ १२ ॥ १४ ॥

इति श्रीभद्राचार्यहरिस्वामिन उक्तौ माण्डिक्यतन्त्रयजुर्वेदब्राह्मणे चतुर्यप्रपाठके

पञ्चमोऽध्यायः चतुर्यं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-४ ॥

एष वै प्रजापतिः । (र्धुं) र्धुं एष यज्ञस्तापते तस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताऽ
एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽच) उपाश्रमेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्वज्ञे प्रयुज्यते
तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्ते प्रजायन्ते ॥ २ ॥

(न्तेऽन्त) अन्तश्चोपाश्रमेवान्वयः प्रजायन्ते तद्वै तत्पुनर्वज्ञे प्रयुज्य-
ते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्ते प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

(न्तेऽथ) अथ अदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपाश्रुं पूर्वं जुहोति
तस्माद्दु सह सतोऽजाविक्रस्योभयस्यैवाजाः पूर्वा अन्त्यवृत्त्योऽवयः ॥ ४ ॥

(योऽथ) अथ यदुपाश्रुं हुत्वा । (त्वो) ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टिं तस्मादिमा
ऽअजाऽअराडीतरा आक्रममाणाऽइव यन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्यु) अथ यदन्तर्धाम् हुत्वा । (त्वा) अवाधमवमार्ष्टिं तस्मादिमाऽ-
अवयोऽवाचीनशीर्ष्यः अन्त्य इव यन्त्यता वै प्रजापतेः प्रत्यक्ष-

एष वै प्रजापतिर्ष एष यज्ञस्तापते । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १
उपाश्रममेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्वज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त-
प्रजायन्ते ॥ २ ॥

अन्तर्यामिनाश्रमेवान्वयः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्वज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्या-
वर्ते प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

अथ अदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपाश्रुं पूर्वं जुहोति-तस्माद्दु सह सतोऽजाविक्रस्योभयस्यैवाजाः
पूर्वा यन्ति-अन्त्यवृत्त्योऽवयः ॥ ४ ॥

अथ यदुपाश्रुं हुत्वा ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टिं-तस्मादिमा अजा अराडीतरा आक्रममाणा इव यन्ति ॥ ५ ॥

अथ यदन्तर्धाम् हुत्वाऽअवाधमवमार्ष्टिं-तस्मादिमा अवयोऽवाचीनशीर्ष्यः अन्त्य इव यन्ति ।

एष वै प्रजापतिरिति । यज्ञमकस्य प्रजापतेरुपाश्रमादिभ्यः प्रदेशेष्वेऽजावयः ' प्रजायन्ते ' तेषां च
पात्राणां पुन पुनः प्रयोगात्ता अथि प्रजाः पुनः पुनः प्रजायन्ते यथा यदाऽन्ते प्राजस्यन्तस्मात्सा देवो यदन्ततो
हारिषोऽनस्तदेताः ' प्रजाः ' पालयितुम् अभिजिघ्रति । उपाश्रमास्तादनेनेव सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इत्येत-
दर्थं भाष्येण कियते । (प्रायगेव वातः प्रथति) अजा अराडीतरा अतिशयेन शीघ्रमुत्तरेण्यन्त्याराडीतराः ।
कथमस्मिति निपातः शीघ्रवचनस्तत्र ' अन्त्यवृत्त्योऽवयः ' इति अन्त्यवृत्त्योऽवयः । " इति विहारा
गणो " - (धा. पा. ब्रा. आ. १९१) तस्मात् किम् । अस्मादन्ते शीघ्रमुत्तरेण्यन्ते इत्येवम् । अवयोऽरि
च शीघ्रमुत्तरेण्यन्ते । अतिशयेन त्वजा अराडीतराः अस्मादाद् आरडीतस्तदमे प्रसिद्धे तस्मिन् । अराडीतरा
रिति शीघ्रवचनोदमतार्था प्रयुज्यते ॥ १-५ ॥

' अवाचीनशीर्ष्यः ' इत्येतत्तत्र चोदमतार्था एव विपर्ययः । अवाचीनशीर्ष्यः आधोगतशिरस्का ' एता वै

(न्तुऽथ) अथ यद्ग्राहः । (वां) भूमिष्टानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तस्माद्देताः सकृत्संवत्सरस्य विजायमानाऽप्येकं जनयन्त्यां भूमिष्टा भूमिष्टानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥

(न्तुऽथ) अथ द्रोणकलशः । (शंसन्त) अन्ततां हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति प्रजापतिर्व्ये द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपावर्तते ता अवति ता अभिनि-
प्रत्यतद्वाऽपना अवति युदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥

पृथ ह त्वेव तानि पात्राणि । धानीमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते समानमुपाश्वन्तर्थासुपांः शुक्रपाश्वसृनुपात्रमाश्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रं पृथ द्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्व्येतां यद्यु पृथेवऽर्तवः संवत्स-
रस्येत्यादित्यपात्रमुवेतुपात्रं पृथम् ॥ १२ ॥

(सं) एकथं ह त्वेव तत्पात्रम् । युदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्तऽउपा-

अथ यद्ग्राहो भूमिष्टानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते । तस्माद्देताः सकृत्संवत्सरस्य विजायमाना एकैकं जनयन्त्यां भूमिष्टाः । भूमिष्टानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥

अथ द्रोणकलशं अन्ततां हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति । प्रजापतिर्व्ये द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपावर्तते । ता अवति । ता अभिनिप्रति । पनाऽपना अवति-युदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥

पृथ ह त्वेव तानि पात्राणि-धानीमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते-समानमुपाश्वन्तर्थासुपांः, शुक्र-
पात्रम्, ऋतुपात्रम्, आश्रयणपात्रम्, उक्थ्यपात्रम् । पृथ वाऽऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरः
प्रजापतिः । प्रजापतिर्व्येताः । यद्यु पृथेवऽर्तवः संवत्सरस्य-इत्यादित्यपात्रमुवेतुपात्रं पृथम् ॥ १२ ॥

एकं ह त्वेव तत् पात्रम्-युदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते-उपाश्वन्तर्थासुपांः, प्राणो र्मुपाश्वन्तः, प्राणो हि प्रजापतिः । प्रजापतिर्व्येतां सर्वेभ्यः ॥ १३ ॥

प्राणं ह दृष्टवम् । तस्मात्तु आश्रयणोक्थ्यादित्यपात्रेभ्यः स्तोत्रान्वेव अवति तावति हि प्रयोगभेदे प्राणैकं कर्तुं मवति ॥ ९ ॥

‘ भूमिष्टानि ’ इति बहुवचनानि (स्वकामान्तानि) प्रयोगभेदांश्चाप्यु बहुवचनानि । ‘ प्रजापतिर्व्ये द्रोणकलशः ’ इत्यादि पात्राण्यपेक्षत्वात् सर्वोपकारित्वात् । ‘ स इमाः प्रजा ’ इतरथापि मत्ता ‘ उपावर्तते ’ लटः प्रयुज्यमान उपाश्वन्तर्थाणि (न पतेव) ‘ अकथयतिप्रति ’ कथं पुनः । ‘ अवति ’ रजनीत्यत्र आह-‘ प्रजनयति ’ ॥ १० ॥ ११ ॥

‘ समानमुपाश्वन्तर्थासुपांः ’ ‘ प्राणं तयोर्वेव समान-वाश्र तयोर्वेव समान-वम-व्याश्रं वायोर्हृदिभेदाद्रीकरणात्कथं पुनः ’ ‘ पृथ ’ पुनः प्रयोगित्वात् । प्रजानामनुष्णाणि ध्यानान्वेव तेनेव चानुष्णाणां कथयति तेभ्य एव प्रदेष्टेभ्यः प्रजायन्ते नान्यत इत्यभिप्रायः ॥

ॐ शुपात्रमेव प्राणो ह्युपात्रं शुः प्राणो हि प्रजापतिः प्रजापतिं
हयवेदं सुर्वामनु ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४।४।६ ॥ (५.५.)

एष वै प्रजापतिः । (युं) अ एष यजस्तापुते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्तं सु आश्विनं ग्रहं गृहीत्वावकाशानुवका-
शयति ॥ १ ॥

सु उपात्रं शुमेव प्रथममवकाशयति । प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे-
त्यथोपात्रं सुसुवनं व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथान्तर्वाप्तमुदा-
नाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथैन्द्रवायवं व्वात्रे मे वर्चोदा वर्चसे

अथावकाशमन्त्राः ।

एष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्नायने । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ।
॥ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वावकाशानुवकाशयति ॥ १ ॥

स उपात्रमेव प्रथममवकाशयति—“ प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७।२७)
इति । अथोपात्रमवकाशम्—“ व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७।२७) इति ।

‘आदिःप्राणमेतेषाम्’ इति तदपि अनुहोमेऽप्युक्तं सत् पुनरादित्यगृहे प्रयुज्यत इत्यभिप्रायः । प्रजापतिं
ह्येवेदमिति । (यं चपि) ‘सुर्वैवस्थानीयात्पुत्रादिर्कर्मणः प्रजापतेस्तथापि प्राणानुगृहीतं एकं यमिप्रायः’ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीहरिवामिनः कृत्वा माव्यन्दिनीप्रदानपथशास्त्रभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

षष्ठम ब्राह्मणम् ॥ (४-५-५) ॥

एष वै प्रजापतिरिति । अल्पयुग्मदानवकाशाद्यवमानम् सप्राणं कृत्वा यज्ञं जनयित्वा येन कृते ।
“ प्राणाय मे ”—इत्यादिनिर्मन्त्रैरवमानमेव प्रजापतिं करोत्यन् मन्त्रमवकाशार्थं । सोऽप्यनुगृहीतं प्रहृष्टोत्वाऽव-
काशा उपात्रादप्यन्त्रम् ‘अवकाशयति’ अर्थयति । यजमानोऽवेक्षते अल्पयुग्मत्वमेवक्षयति । ‘प्राणाय मे’
इत्युपात्रमेवमेवैवमुक्तं तदपि । तत्रकारु मन्त्रानवकाशात्पुत्रावयतीति न्यायहारः ॥ १ ॥

स उपात्रमिति । प्रमत्ता ॥ २ ॥

१-इमे पाशावकाशमन्त्राः, होमकर्मणोरेषामन्त्र, अर्च, मन्त्र-संहितावामदिहोमविकार एव ध्रुवग्रहप्रदानवत् कर्म-
वत् ॥ १ ॥ न विदुः स मन्त्रा इत्यन्ते ।

२-‘यत्रिर्वैवस्थानीयात्पुत्रादिर्कर्मणः’—इत्यादि. यद्येव-सुतोप एषादिति मतिः ।

३-प्रदानवेदमिति यथागृहात्तत्रकाशान्तरवति प्रत्याय म इति प्रत्ययम् । कर्त्त-सुखन द्वितीयम् । यथाऽवकाशमन्त्र-
रादिदं सूत्रम् । आश्विन-२-४३ सुखमिति युगम् एतद्वदावकाशो य इति । एतद्वदावकाशमिति यथाऽव-
सुगम् १३ कर्त्त । का थो सू ५।११६-११८ ।

पवस्वेत्यथ मैत्रावरुणं क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथाश्विनथं
थोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ शुक्रामन्विनौ चक्षुभ्यां मे वर्चो-
दसौ वर्चसे पवेथामिति ॥ २ ॥

(त्यु) अथाग्रयणम् । (मा) आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्ययो-
क्थप्रयोजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ ध्रुवमागुषे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेत्यथाम्भृणौ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथामिति
वैश्वदेवौ वाऽऽभृणानुतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्य-
स्तुस्माद्वैश्वदेवावम्भृणौ ॥ ३ ॥

(पात्रु) अथ द्रोणकलशम् । कोऽसि कतमोऽसिति प्रजापतिर्वै कः
कस्यासि को नामासिति प्रजापतिर्वै को नाम अस्य ते नामान्मन्महीति
मनुते ह्यस्य नाम यं त्वा सोमेनातीवपामिति तर्पयति ह्येनथं सोमेन

अदान्तर्पामम्—“ उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अयैन्द्रवापवम्—“ धाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति । अय
मैत्रावरुणम्—“ क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अयाश्विनम्—“ श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अय शुक्रामन्विनौ—“ चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ॥ २ ॥

अयाग्रयणम्—“ आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति ।
अयोक्थम्—“ ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । अथ
ध्रुवम्—“ आगुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । अथाम्भृणौ—
“ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । वैश्व-
देवौ वाऽऽभृणौ अतो हि देवेभ्य उन्नयन्ति, अतो मनुष्येभ्यः, अतः पितृभ्यः । तस्माद्वैश्व-
देवावम्भृणौ ॥ ३ ॥

अय द्रोणकलशम् । “ कोऽसि कतमोऽसि ”—(वा. सं. ७ । २९ ।) इति । प्रजापतिर्वै
कः । “ कस्यासि को नामासि ”—(वा. सं. ७ । २९ ।) इति । प्रजापतिर्वै को नाम ।

अयाग्रयणमिति । अक्काशात्तानीर्षदेवतीरथाम्भृणौ इतश्चैवर्चोदावत आम्ना इतश्चैवर्चोदावर्चोदाव्या
देवेभ्य उन्नयन्ति सोमयागार्थमत एव मनुष्येभ्यः पितृभ्यश्च नाराक्षंस एतदभिप्रायमेतत् ॥ ३ ॥

अय द्रोणकलशमिति । ‘ मनुते ह्यस्य नाम ’ क इत्येतत् । ‘ ॥ अश्विनं प्रद गृहीत्वा ’ समर्थाचरणेन

सु आश्विनं ग्रहं गृहीत्वान्वद्गमाशिपुमाशास्ते तर्पयति सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यामिति तृप्त्रजामाशास्ते सुवीरो वीरैरिति तद्वीरानाशास्ते सुपोषः
पोषैरिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥

तान्वै न सर्वमिवावकाशयेत् । (द्यो) द्यो न्वेव ज्ञातस्तमवकाशयेद्यो
वास्य प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात्सु आश्विनं ग्रहं गृही-
त्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तं कृत्स्नं यज्ञं जनयित्वा तृमात्मन्धत्ते तृमा-
त्मन्कुरुते ॥ ५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-७ ॥ (५. ६.)

“ यस्य ते नामामन्महि ”-(वा. सं. ७।२९) इति । यजुते ह्यस्य नाम । “ यं त्वा
सीमेनातीद्वषाम ”-(वा. सं. ७।२९) इति । तर्पयति ह्येनं सोमेन । स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा-
न्वद्गमाशिपुमाशास्ते-“ सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम् ”-(वा. सं. ७।२९) इति । तत्
प्रजामाशास्ते । “ सुवीरो वीरैः ”-(वा. सं. ७।२९) इति । तद् वीरानाशास्ते । “ सुपोषः
पोषैः ”-(वा. सं. ७।२९) इति । तत् पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥

तान्वै न सर्वमिवावकाशयेत् । यो न्वेव ज्ञातः-तमवकाशयेत्, यो वास्य प्रियः स्याद्, यो
वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात् । स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति । तं कृत्स्नं
यज्ञं जनयित्वा तृमात्मन्धत्ते, तृमात्मन्कुरुते ॥ ५ ॥ इति पात्रावकाशमन्त्राः ।

यजमानः । ‘ अन्वद्गम् ’ प्राणतां प्राणादीनां पञ्चम् । अद्ग्रेव कणितेव स लब्धात्यक्तः सन् ‘ आशिपुमा-
शास्ते ’ धूर्तुषः स्वर्गति । यक्षितव्यं लिङ्गकमभ्रामेव विनिषेधस्य विद्धे तत् सत्पदेवैतदावत् सन्दर्शयतीति
ब्राह्मणस्य च प्रदेशान्तरेऽप्यवाम् ॥ ४ ॥

तान्वै न सर्वमिति । तपश्चादिभिः सम्बन्धादवकाशान् सर्वप्रयोगविषय प्राप्ते ज्ञातादिप्रयोग एव श्वन-
त्वाप्यते तत्रोपस्थासु । तानवकाशाणु सर्वं यजमानमज्ञातादिश्चमन्ववकाशयेत् । किंपिदेशवकाशयेदित्यर्थः ।
एतस्मादेव षष्ठ्यात् सर्वशब्दप्रदानवकाशोऽपि (यस्तु दसंबतीतारथा) अन्ववकाशोऽनूक्तेनकारित्वाद्भवति एव,
स्यादो न्वेव ज्ञातः श्रुत्याविजनतया यो वास्याध्वर्योः ‘ प्रियः ’ प्रियोऽदिरायेन ‘ यो वानूचानो ’ वेदार्थोऽनु-
बन्धनसमर्थोऽनूक्तेनानुबन्धनेन विवर्धव ‘ एनाम् ’ तपश्चादिरूपान् प्राणान् प्राप्नुयात् ।

यथा ह तं वेदैते विधाविन एवेति तमेव गुणं यजमानमवकाशयन् नन्ववकाशयत्वनवकाशित एव यजमान
आश्विनग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तदा हि प्राणैर्हृद्यैर्जितो मवतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इति श्रीहारेत्वामिनः कृतौ माण्डिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपाठके
पञ्चमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-६ ॥

ता वाऽएताः । (अ) चतुस्त्रिंशद्दद्याद्दहतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो
नामैष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायंतं युस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एत-
न्वैवाप्येत ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽष्टौ) अष्टौ वसवः । (५) एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमेऽएव
द्यावापृथिवी त्रयस्त्रिंशद्यौ त्रयस्त्रिंशद्दे देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिं-
शस्तुदेनं प्रजापतिं करोत्येतद्वाऽअस्त्येतद्द्वयमृतं युद्धयमृतं तद्धयस्त्येतद्दु-
तद्यन्मृत्युं सुऽ एष प्रजापतिः सुर्वं वै प्रजापतिस्तुदेनं प्रजापतिं करोति
तस्मादताश्चतुस्त्रिंशद्दद्याद्दहतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो नाम ॥ २ ॥

अथ प्रायश्चित्तम् ।

ता वाऽएताश्चतुस्त्रिंशद्दद्याद्दहतयो भवन्ति-प्रायश्चित्तयो नाम । एष वै प्रजापतिः-य एष यज्ञस्ता-
यंतं । यन्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतन्वैवाप्येत ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः । इमेऽएव द्यावापृथिवी त्रयस्त्रिंशद्दे-
देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तदनेन प्रजापतिं करोति । एतद्वाऽअस्ति, एतद्द्वयमृतम् । यद्धयमृतं

ना वा पृता इति । श्रौतश्रौतमन्त्रिकमन्त्रिकस्य तत्र च मन्त्राणामुपरोधेनातिमाया विहता अपि सत्र
उक्ताः । तदनन्तरं मन्त्रानुरोधेन विद्युत्वा महः गहात्रनीरो विवशाभ्यः । सत्रोत्थान सोमप्रायश्चित्तार्थान्येष
ब्राह्मणक्रमः प्राचोति तत्र मन्त्रक्रममनाद्यानिर्घनुशोऽश्वराह ज्योतिष्टोम एव पात्रविभोक्तावकाशवचने
षाधुनाऽपि उपोनिष्टोम एव प्रायश्चित्तानुष्यन्ते । तदर्थमुपक्रमते । ' सा वै एताः ' मन्त्रसामान्याय ' परमेष्ठप-
रिवात् ' इत्यत्र ' परमेष्ठिने स्वाहेनि जुहुयान् ' इत्यादि ब्राह्मणसहिते सिद्धाधनुस्त्रिशदप्राहृतयो भवन्ति ।
त्रिमत्तिल्यश्रुत्वा, परस्परं न्याद्विद्यन्ते पठन्त इति न्याहृतवः परमेष्ठिने स्वाहेत्यादवः प्रायश्चित्तप इत्येवना-
मिका पाटशमेव प्राण नाशात् कर्म तादृशमेव प्रायश्चित्तम् उत्तरकालमपरिचयं चोच्येते सम्भाषन्ते । आधिर्मेव-
व्यामिन्कामिरिति प्रायश्चित्तस्य एतद्वैश्वानरकः प्रजापतिः ॥ १ ॥

अष्टौ वसव इति । (देविको याज्ञिकककलभूतः ।) ' वसवः ' आन्यादय आरण्यके वश्यन्ते । ' रुद्रा '
आदित्य एकादश प्राणा आदित्या द्वादशमासास्त अनुशृण्वन्ते द्यावापृथिव्योस्त्रिशदेवाः प्रजापतिसामान्यरूपा-
श्चतुस्त्रिंशदुच्यन्ते । तेनात्रेतिहाससिद्धा वसवदयो देवगणाः (प्रातः सवनादिनामादि षुद्धिव्यादि यानाः) प्रहीतव्याः ।
शेषस्य देवबानस्य द्यावापृथिवीत्यां परिपहात्तेन त्रयस्त्रिंशदेवाः प्रजापतिसामान्यरूपाश्चतुस्त्रिंश एव सः अवि-
(देवधनुस्त्रिंशकाजः प्रजापतिः) । ततः किं षद् ' एताश्चतुस्त्रिंशद् द्याहृतयो भवन्ति ' । तदेनं यज्ञमविकलमिवापि-

१-परमेष्ठपदीष चतुस्त्रिंशतं जुहुयति । इदं परमेष्ठयं शुभमदप्य प्रमेदे प्रायश्चित्तं । चक्रतेन । चक्रनेतिदमिधिपः पृथगुभ्यश्चतुः ।
समावा तांषं मधवापुत्रश्चोपेत्तां विद्वत् प्रनांति च चर्यामिति एवंभूतेऽप्यत्र श्वेष शुभवचनमभिप्रायामभिप्रायैतमपि प्रायश्चित्तं ।
का. भौ. सू. २५ । १३० । पूषदाज्यश्चदने चैकं । परमेष्ठपदीषचतुस्त्रिंशदुच्यते । एषोपमहादिवाः । का. भौ. सू. २५ । १३१ । अग्निदेने मादनेन ब्रह्मपत्रा लुणोत् । यद्वाऽप्येषु यथैवान्मासात् । यथादिने ब्राह्मण्यश्चोत्तरेप्रहृतोमिदं ।
चतुस्त्रिंशदं मय । अग्निदेने मन्त्रोत्तरैः । का. भौ. सू. २५ । २९८ । २९९ ।

ता हुके । यज्ञं तुन्व इत्याचक्षते यज्ञस्य ह त्वेवैतानि पर्वाणि सु ऽएष
यज्ञस्तायमान ऽएताऽ एव देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥

सा यदि धर्मदुषा हलेत् । (६) अन्यामुपसृकामेयुः स यस्यामेवैनां
वेलायां पुरा पिन्वयन्ति तद्देवेनामुदीची ११ स्याप्येष्टमेण वा शालां
प्राचीम् ॥ ४ ॥

तद्वसति । एतद् दु इत्यन्वयस्यम् । स एष प्रजापतिः । सर्वे वै प्रजापतिः । तदेनं प्रजापतिं करोति ।
तस्मादेताश्चतुर्विंशद्गणहृतयो भवन्ति-प्रायश्चित्तयो नाम ॥ ३ ॥

ता हुके यज्ञं तुन्व इत्याचक्षते । यज्ञस्य ह त्वेवैतानि पर्वाणि । स एष यज्ञस्तायमान एता एव
देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥

सा यदि धर्मदुषा हलेत्-अन्यामुपसृकामेयुः । स यस्यामेवैनां वेलायां पुरा पिन्वयन्ति-तद्देवेना-
मुदीचीं स्याप्येत् । अमेण वा शालां प्राचीम् ॥ ४ ॥

द्वैक प्रजापतिं करोति तदनुकारेण च यजमानदेवतामन्त्राणि पुनः सदा मकलयन् वसारीनां यज्ञस्य व्याहृती-
नाम् प्रबान्ति-वसानादेवेति । एतद् न्याहति-यज्ञ स्वदिरूपक्रमेण किमपि यदेतन् तद्वन्दित्यर्थः । यजन् ।
' एतद् यज्ञस्य ' अविनाशपूर्णमित्यर्थः । कथं यज्ञादयन्तवन् प्रागविन्द्यामन्त्राः सङ्गतरुणास्तेषामाम्यरूपं
सावत्रिरूपवामेवावृत्तनागनिष्ठावेक्षयावृत्ताः । (रिण्ड एव चतुर्नर्या एव यज्ञेऽपि देवतावृत्ता हविर्मन्त्रं व्याहृति-
ष्वपि देवता परमेष्ठ्यादिका अप्युता । स्वाहाकारप्रदान इविर्मन्त्रं पश्च्युतागतवह्नौर्ह्येष्ट-) एतद् यज्ञस्य इति ।
तत्रः किमिन्द्र आह-यद्यमृतमस्ति न हि तत् कदाचिदपि कामान्त्रियेन तदुप प्रतिपद्यते, तस्मान्नेषा
अमृतानि सञ्छन्द्यर्थांसा इत्यभिप्राय । एतद् तु यद्यन्मर्त्यमिति । तन्मैत्र व्याहृतिपञ्चाग्यादे (१) मर्त्यांशान ययो-
क्तेनामृतपानाहा-यन्मर्त्यमिति । प्रतिद लोके स्पृन् विनाशि तदप्येष्टदेवतारूप सनात् ॥ १ ॥

(तन्मन्त्रस्य ते इतस्तन्मात्तव एव ता मित्रा एव ता मित्रा एव सा मित्रा एव यज्ञमन्त्रैरुत्थास्यन्वरे
वेव) प्रजा एव एतेनेवां मगन् । यज्ञस्य ह त्वेवेति । देवतारूपप्येष्ट प्रयेक तापि सनतापि । यज्ञस्य
तत्र व्यासज्यवह्नौक एव परमेष्ठ्यादीनि च पर्वाणीत्यर्थः । एता एव देवता इति । परमेष्ठ्यादिक अभिष्याना
विक्रयो यज्ञो भवन्नेति ॥ ३ ॥

ननु च व्याहृतिहाको यज्ञ इत्येव पूर्वमुपन्यस्तमपुना तु देवतारूपं दर्शयति । न्याहृतिमहणेन व्याहृ-
तिसम्बद्धा देवता होमद्रव्य कर्त्तृणादि सर्वमाहितम् । सर्वेषु यज्ञस्वात्तन्वोत्तरकाण्ड मन्त्रादिकाङ्ग चिकित्स-
नांश्च, एव निषण्णमन्त्रकर्म आनिन्नोभिकमेव कदाचित्कथयिद् व्यवह्रियते । कदाचिद् व्याहृतिनिः
कदाचिद्विष्णवा कदाचिद् व्याहृतिनिःशत्रुस्त्रिदविमात्रावृत्ताणि । सा यदि धर्मप्रसर्पायं परो दुग्दे वा
वेनु सा धर्मदुषा " दुहः बन्धव "-(पा० सू० ३ । १ । ७० ।) इति हकारस्य चकारः । ' हुकेदे '
निन्दयेदेषादेषादिना न वा गृहं ता तथापि सा धर्मधुम्भेदिसुष्यते । ततोऽया धर्मदुषामुपसृकामेयुः । अप
नान्या धर्मधुम्भेदितकथ तमुपसृकामेयु । यस्यामेव वेलाया तस्मिन्नेव प्रदेशे मार्गह्यस्य दक्षिणतो हेतुः
सन्दर्शनं पुरा (अविनाश पूर्वादि च यन्निनि सेवनायां बहुदुग्ममान्दुग्मप्रावन्ती ।) प्रयुञ्जते दैह्यन्ति तदा
तच्छन्दान् सप्तथा लुक् तस्यामेव विष्वेलागम्येनाम्यां गमुदीचीं तथाप्येष्टे किं कुर्वदित्यत आह- ॥ ४ ॥

तद्येऽएतेऽभ्युत्थिताः । पुच्छकाण्डेऽथ शिखण्डास्येऽनुच्छ्रयाते तयोर्बहु-
क्षिणं तस्मिन्नेत्राश्चतुस्त्रिंशत् शतमाज्याहुतीर्जुहोत्येतावान्ने सर्वो यज्ञो
यावत्स एताश्चतुस्त्रिंशद्दद्यात्तयो भवन्ति तदस्यां कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं
दधात्येषा ह्युतो धर्मं पिन्वतेऽप्युतो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥

(त्वेऽथ) अथ यद्यज्ञस्य हलेत् (तु) तत्समन्वीक्ष्य जुहुयादीक्षोपसु-
त्स्वाहवनीये प्रसुतऽआग्नीध्रे चि वाऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रष्टुं सते यद्बहुलति
सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्विपश्यति तया सुदधाति ॥ ६ ॥

तद् येऽएतेऽभ्युत्थिताः पुच्छकाण्डे शिखण्डास्येऽनुच्छ्रयाते-तयोर्बहुक्षिणं-तस्मिन्नेत्राश्चतुस्त्रिंशत्-
माज्याहुतीर्जुहोति । एतावान्ने सर्वा यज्ञे-यावत्स एताश्चतुस्त्रिंशद्दद्यात्तयो भवन्ति । तदस्यां
कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं दधाति । एषा ह्युतो धर्मं पिन्वते एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥

अथ यद्यज्ञस्य हलेत्-तत् समन्वीक्ष्य जुहुयात्-दीक्षोपसत्सु, आहवनीये प्रसुतऽआग्नीध्रे ।
विवाऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रंसते-यद्बहुलति । सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति-तयैवैतद्विपश्यति-तया
सुदधाति ॥ ६ ॥

तद्येऽएते इति । तस्या ये एते पुच्छकाण्डस्य पार्श्वतः श्वैः सिंघते शिखण्डेऽथवाग्नीध्री शिखण्डास्ये ।
अग्निशब्दस्य " छन्दस्यपि दृश्यते "- (पा० सू० ७ । १ । ७६) इत्यनङ्गि कृते " अनसन्तानपुंसकाच्छ-
न्दसि "- (पा० सू० १ । ४ । १०२) इति समासान्तः । तयोर्बहु बहुक्षिणं तस्मिन्नेत्राः परमेष्ठपादिरेवैष
सहस्रात् । ततश्च विज्ञापते । तस्मिन्नेत्रा इति । एताः व्याहृतिनामकाः आहुतीर्जुहोति इति । ' एतावान्ने सर्वो
यज्ञः ' इत्यभिधीयते । ' एवं चतुस्त्रिंशदवद्यावितो वा य इमे एतेषु परमेष्ठपादिकालका इत्यभिप्रायः । तदस्यामिति ।
(परमेष्ठपादपसत्सु कथं चाहुतिस्तत्रावतिष्ठते इत्यभिप्रायः ।) कृत्स्नमिति । कल्प्यते सर्वमित्यग्निष्टोत्रादिभेदभिन्नं
किमर्थं पुनरुक्त्वा ' यज्ञं ' ' दधाति ' इत्यत आह- ' एषा ' आभिनवा येनस्तर्भृतं ' धर्मं ' प्रवर्ष्येताधनं पयः
' पिन्वते ' दुग्धे तच्च दृश्यन्ति शिरसः सकलस्य स्त्रीसहो यदि वा अस्याः सकलेषुयोगो भवतीति । ततोऽस्याः
मुत्यादांशुतधर्मप्रादुर्भावो युज्यते नान्यथेति शेषेणैव ' तत्र प्रायश्चित्तिः ' ' क्रियते ' यदि धर्मदुधा हलेदि-
त्युपसंहारः ॥ ५ ॥

अथ यदिति । अन्यदपि क्वचित् सोमस्य विनश्येत् तत् तत्सम्प्राप्तुदस्य वा देवता तस्य परमेष्ठपादिकायै
एकमाज्याहुतिं हुत्वा प्रसा सकृद्दहीतां जुहुयात् । " दीक्षोपसत्सु " च वर्त्तमानसु ' आहवनीयस्य ' शालाह्वर्यवद्
' जुहुयात् ' । प्रसुते नु मुत्यादां यदि हले कृत आग्नीध्रायै जुहुयात् । (आज्याहुत्योर्भिधानाच्छालायामनुपक्रान्त
एव क्रान्ती गृह एवाहवनीये होतव्यतायै यैव निषज्याहुत्यां तृत्तये इत्यभिप्रायः ।) अथ यास्ता उक्ताहुतय इति ।

१-इत्याद्या दोहापनेऽप्यस्याः । अन्वया गोर्ध्वशिविताया इत्यर्थः । शालया वा पुरस्तादाज्याः । शालाया वा पुरस्ताद्व-
सितायाः इत्यन्याया गौरवयोनिर्वहः । पुच्छकाण्डादक्षिणेऽप्यनि हुत्वा दोहयेत् । तथैव न्यं दोहयेदित्यर्थः । का. धी.
सू. १५। ११६-११७ ।

(त्यु) अथ यदि स्कन्देत् । (त्र) तुदद्विरुपनिनयेदद्विर्वाऽर्धं इदं सुर्व्व-
माप्तं सुर्व्वस्यैवाप्त्यै वैष्णववारुण्यर्चा यद्वाऽर्धं किंचार्छति वरुण
पुवेदं सुर्व्वमार्पयति ययोरोजसा स्कमिता उजाऽसि व्वीर्भ्यैभिर्व्वीरुतमा
शुषिष्ठा ॥ या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिः, विष्णुऽअगन्वरुणा पूर्व्वहूताविति
यज्ञो वै विष्णुस्तुस्यैतदार्छति वरुणो वाऽआर्पयिता तद्यस्याश्चैवेतदेव-
ताया आर्छति यो च देवतापुपयति ताभ्यामेवेतदुभाभ्यां भिपज्यत्यु-
भाभ्यां सुदधाति ॥ ७ ॥

अथ यदि स्कन्देत्-तदद्विरुपनिनयेत् । अद्विर्वाऽर्धं सर्व्वमाप्तम् । सर्व्वस्यैवाप्त्यै । वैष्णव-
वारुण्यर्चा । यद्वाऽर्धं किंचि चार्छति-वरुण एवेदं सर्व्वमार्पयति । “ ययोरोजसा स्कमिता
रजासि वीर्यैभिर्व्वीरुतमा शशिष्ठा । या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिः, विष्णुऽअगन्वरुणा
पूर्व्वहूता ”-(वा. सं. ८ । ९९) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तस्यैतदार्छति । वरुणो वाऽआर्पयिता
तद् यस्याश्चैवेतदेवतायाऽआर्छति, यो च देवतापुपयति-ताभ्यामेवेतदुभाभ्यां भिपज्यति, उभाभ्यां-
सुदधाति ॥ ७ ॥

चतुर्हूतमित्याशयः प्रायश्चित्तयस्त्वामि, सह किमासा भिपज्यतीति कार्यमाप्त्यादिरूपः । आहोस्तिन् सनुषयः ।
मिनाह्ववर्त्तित्वात् सनुषयः । सन्धि भिषज्ये सामान्ये ऋग्वेदाद्यस्ताभिधिपज्यति । (यागापशानान्यानाप्यवस्त्या-
भिरुतश्चापैर्कोपैर् नानात्वान्सनुषयः ।) तद्यथेकस्मिन्नेव कार्ये वातपितादिभेषजानामभिन्नदेशानामप्यवस्तर-
कार्यभेदानामवधयो न विकल्प एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तथा च दर्शयत्युभयं होतृ कर्माप्तरुर्कर्म चेति तत्रैव
तत्रापि सन्धाने च क्षुद्रात्मन श्वेतं कर्म कल्पेदादिक चेत्वेव सति यत्र विशेषतो नादिष्टं प्रायश्चित्तं तत्र
कालाहुतिं हुत्वा वेदाहुतिं ब्रह्मा हुत्वात् । आदिष्टे ॥ प्रायश्चित्ते कालाहुतयस्तस्य च पात्रक्रमेण क्रिया एव-
मश्रावपि कालाहुतिं जन्वा ययोका प्रायश्चित्तिं इयात् ॥ ६ ॥

अथ यदीति । यज्ञस्येति वर्त्तते येन सम्बन्धी सोमोऽभिपुनः ‘ स्कन्देत् ’ तत एव सोम इति न तावदा-
श्यादिपुनन एतत्प्रायश्चित्तं पनितेऽपि तस्मिन्ब्रह्मस्य वैगुण्याभावात्पैष्टिकश्च यदा स्कन्देत्तत्रापि प्राहृतस्यैव
प्रायश्चित्तम्य मानान् । अनभिपुने सोमे स्कन्ते पुनर्हूतो शक्यत्वाद्गृहीते च तस्मिन् वैगुण्याभावाद्भिपुनस्तु यः
स्कन्दति तत्रावश्यं क्रियाधिदशः प्रत्यह्णोपयो भवति तन्नूनः सोमो भवतीति वैगुण्यात्तत्रैव युक्तं प्रायश्चित्तं ।
यदि सोमस्य रसः किञ्चिस्कन्देत्तद्विषयमिच्छेत् । वैष्णवी वासो वारुणिकियेनया वैष्णववारुण्या [कथयत द्वे ।
इदं किञ्चित्ते चार्छति । “ ऋग्वी ”-(वा. पा. ११ । १५.) इत्येव आऽपूर्वां विनाशे वर्त्तते । तस्य च
कच्छादेशः । यद् किञ्चिन्नश्यति सर्व्वमिदं वश्य एव ‘ अर्पयति ’ विनाशयति, तस्यैवर्त्तित्वेन पुत्रागमः
“ ययोरोजसैति ” एतया ऋचा यत्र ॥ “ देवता ” “ अर्पयति ” यस्माच्च विमृशति “ ताम्यामुमान्यां ।
‘ भिपज्यति ’ तस्य इन्त्यस्य ताम्यामुनुदेशादित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१-ययोरोजसैवेदं नोपदिशेत् । सोम एवस्कन्देत्तद्विषयमिच्छेत् कर्त्तुं । स्कन्तेनवावधितमिदमिति देश-
विशः । ययोवैष्णववारुणी विष्णुवेति कश्चायनतत्तनुष्म । वा. भा. सू. १५ । १८ ।

(त्पु) अयोऽअभ्येव मृशेत् । (हे) देवान्दिवमगन्यज्ञस्ततो मा
द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवी-
मगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कुं च लोकमगन्यज्ञस्ततो मे भद्रमभूडि-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तद् स्मैतदारुणिराह । किं यं तु यजेत सो यज्ञस्य दृष्ट्या पापी-
यान्मुन्येत यज्ञस्य वाऽअहं दृष्ट्या श्रेयान्भवामीत्येतद् स्म स तु-
भ्याह यदेता आशिप उपगच्छति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ५, ७, ॥

अयोऽअभ्येव मृशेत्—“ देवान्दिवमगन्यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु, मनुष्यानन्तरिक्षमग-
न्यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु, पितृन्पृथिवीमगन्यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु-
यं कुं च लोकमगन्यज्ञः । ततो मे भद्रमभूत् ” (वा. सं. ८। १०) इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तद् स्मैतदारुणिराह—किं स यजेत-यो यज्ञस्य दृष्ट्या पापीयान्मुन्येत । यज्ञस्य वाऽअहं
दृष्ट्या श्रेयान्भवामीत्येतद् स्म स तद्भ्याह—यदेता आशिप उपगच्छति ॥ ९ ॥

इति प्रायश्चित्तम् ।

अयो अभ्येव मृशेदिति । देवैस्त्वन सोम नाद्रिणानिनयेत् । कालाहुतिमिषैतत्समुर्षीयते । भिक्षाशवत्ति-
रादध्वर्युं धद कुर्यात् । समाख्यानात् । कालाहुतिमात्रमालग्नप्रवणात् ॥ ८ ॥

तद् स्मैतदिति । या एता आशिपस्ततो मा द्रविणमष्टिष्यादयः । एव तु स्कन्दविशेषात्स (नम्यन्त
संभ्रावयते न डिङ्गुमात्) प्रात मर्हथ दोह इत्यस्य वाचन दर्शयति पूर्वसु कालाहुतिः ॥ ९ ॥

इति श्रीहार्त्सव मिनः कृती सायण्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
पञ्चमोऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४—७ ॥

१-‘ य कथ ’ इत्यादिभागे मन्त्रवैवाजिन सहितायाम् । इह तु कौञ्च. कलितावैकनमार्यं प्रतीयते । अत्र सहितायाम्-
‘ यज्ञिष्यताम् । -इति, ‘ यज्ञस्य दोहः ’-इति, ‘ आशवत्स ’-इति, ‘ यज्ञेव यज्ञः प्रत्यक्षितार्था होमन्ना अभ्येऽयुक्तास्त इति
भाष्ये न दृश्यन्ते ।

२-देवाद् दिवमगतिनि सोमे । सोमे स्कन्धविशेषेण प्रायश्चित्तमिदमिति कर्कः । वा. श्रौ. सू. ११। २७ ।

३-सोमेऽयोऽगने ईद्रेऽयुक्तास्त इति इत्येवमिति । अन्य कर्कः ० सोमेऽयोऽगने सोमे-इति १०
४-यज्ञेव यज्ञः प्रत्यक्षितार्था होमन्ना अभ्येऽयुक्तास्त इति
५-यज्ञेव यज्ञः प्रत्यक्षितार्था होमन्ना अभ्येऽयुक्तास्त इति

तद्यत्रैतन्निरात्रे सहस्रं ददाति । तदेषा साहस्री क्रियते सु प्रथमेऽहंस्त्रीणि च शतानि नुयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चैवमेव द्वितीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नुयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चैवमेव तृतीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नुयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चाथेषा साहस्र्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । (रे) एतद्वचस्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यादेतुञ्जैवास्यै रूपतममिव ॥ २ ॥

सा स्यादुप्रवीता । वाग्वाऽप्या निदानेन अत्साहस्र्ययातयाम्नी वाऽह्यं वाग्वायातयाम्भ्युप्रवीता तुस्मादुप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥

गर्गन्निरात्रमहीनम् ।

तद् यत्रैतन्निरात्रे सहस्रं ददाति—तदेषा साहस्री क्रियते । सु प्रथमेऽहं स्त्रीणि च शतानि नुयति, त्रयस्त्रिंशत् च । एवमेव द्वितीयेऽहं स्त्रीणि चैव शतानि नुयति, त्रयस्त्रिंशत् च । एवमेव तृतीयेऽहं स्त्रीणि चैव शतानि नुयति त्रयस्त्रिंशत् च । अथेषा साहस्र्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । एतद्वचस्यै रूपतममिवेति । रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यात् । एतद्वचस्यै रूपतममिव ॥ २ ॥

सा स्यादुप्रवीता । वाग्वाऽप्या निदानेन—यत्साहस्री अयातयाम्नी वाऽह्यं वाग्वा, अयातयाम्नी अमवीता । तुस्मादुप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥

तद्यत्रैतन्निति । साहस्रीब्राह्मणमेतत् । संवत्सरस्तत्रविषयो वैश्वतो ॥ इति । मन्त्रकामदुपस्थितमनुस्मार्थादीनि गता 'साहस्री' तावदुप्यते । यत्र परिमिथं निरात्रं तिष्ठो रात्रयः सथाहतास्त्रिरात्रः । रात्र्या 'वाहोपध्व' इत्येते, हेनाप्यहोरात्रपरिमितं सोमपयस्ततश्च यत्र निरात्रे सोमपयस्तत्र सङ्घाते गार्गांस्ये सहस्रं दक्षिणां ददाति सचत्रेषा वक्ष्यमाणं त्रिरूपादिका गौः साहस्री सहस्रस्य पूर्णोत्थेतस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । सहस्राङ्कता क्रियते इति वक्ष्यमाणं सम्बन्धार्थं उपन्यासः । कथं नाम स यदेतत् प्रथमेऽहनि इत्याद्येत्तद्गर्गन्निरात्रविषयं विज्ञापयति । स प्रथमेऽहनीत्यसममथंनुवाद् एव । स एव समन्वितकाः प्रथमं ददातीत्यसहस्रमेव सर्वोद्दीनविषयत्वात् । 'अथेषा साहस्र्यतिरिच्यते' विमत्सुभ्रक्षयत्वात् ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपेति । 'त्रिरूपा' त्रिकर्णा 'रोहिणी' रक्षा 'उपध्वस्ता' वर्णान्तरैणाहता 'रूपतमम्' रूपान्तरैर्म्यः प्रकृतं रूपम् ॥ २ ॥

सा स्यादुप्रवीतेति । एवेणानुपगता । वाग्वा एवेति । वाग्मेव देवता भत्या आधिदैवतमित्यर्थः । 'अयातयाम्नी' अनुपधीगर्गीर्णा वाक् ससाप एवकार्यदिति हरिणा 'अप्रवीता' अस्मत्कृतवीर्यत्वम् ॥ ३ ॥

सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति वडाह
सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥

(त्यु) उरुधारा प्रयस्वती पुनर्माविशताद्रयिरिति । तद्देव रिरिचानं
पुनराप्याययति वडाह पुनर्माविशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥

(त्यु) अय दक्षिणे कर्णऽभ्राजपति । (ती) इहे इन्ते हव्ये काम्ये
चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति ॥ एता तेऽभ्रम्ये नामानि
देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतादिति वोचेरिति वैतानि इ वाऽभ्रस्यै देवत्रा नामानि
सा यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥
तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाभिर्वीता प्राचीयात्प्रविद्यादरात्सीदयं
यजमानः कल्याणं लोकमजैपीदिति यद्यदीचीयाच्छ्रेयानस्मिँल्लोके यज-
मानो भविष्यतीति विद्याद्यदि प्रतीचीयाद्विभ्यतिस्त्रिषु इव ग्रान्यति-
त्रिषु भविष्यतीति विद्याद्यदि दक्षिणेपात्त्रिषेऽस्माल्लोकाद्यजमानः
श्रेष्यतीतिविद्यादेतानि विज्ञानानि ॥ ११ ॥

“ सा नः सहस्रं धुक्ष्व ”—(वा. सं. ८।४२) इति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्मा-
ययति—यदाह—सानः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥

“ उरुधारा प्रयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ”—(वा. सं. ८।४२) इति । तद्देव रिरि-
चानं पुनराप्याययति—यदाह—पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥

अय दक्षिणे कर्णऽभ्राजपति—“ इहे इन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति
महि विश्रुति । एता तेऽभ्रम्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ”—(वा. सं. ८।४१)
इति । वोचेरिति वा । एतानि इ वाऽभ्रस्यै देवत्रा नामानि । सा यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा
देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥

तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाभिर्वीता प्राचीयात्—तत्र विद्यात्—अरात्सीदयं यजमानः, कल्याणं
लोकमजैपीदिति । यद्यदीचीयात्—श्रेयानस्मिँल्लोके यजमानो भविष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची-

अय दक्षिणे' इति । ' वोचेरित्येवैतदाह ' ब्रूतात् ' इत्यस्य स्थाने ' वोचेरिति ' इति ।
' एतानि ह वै अस्यै ' गोदेवत्रा देवेषु नामानि ॥ १० ॥

तामवार्जन्तीति । तामवार्जिता साहमीभ्योप्राय निरुक्तां सतीम् ' अवार्जन्ति ' अववृजन्ति विमुञ्चन्ति
साऽववृजन्ती ' पुत्रेषामिनीता ' अस्मिन्मिता अजैर्गोचर्यस्य (वीर्यस्य) वो आदेशः । यदि ' प्राचीयात् '

१-इहे इत् १० दक्षिणेऽयः कर्णं यजमानो जपति । रीरिचोत्सहस्रेऽयमिति कर्णः ॥ वोचेरिति वाऽने । ब्रूतादित्येवैतदाह
' भवे' इति वा ब्रूतादित्यर्थः कर्णो यो सु ॥ १२१ ॥ ७० ॥ १०८ ॥

तद्याऽपत्तास्तिष्ठस्तिष्ठद्विर्धत्त्यपि भवन्ति । त्रास्तेनामुपसमाकुर्वन्ति
वि वाऽपत्तां विराजं वृद्धन्ति धां व्याकुर्वन्ति विच्छिन्नोऽप्या विराड्या
विवृद्धा दशाक्षरा वे विराद्वत्कृत्स्नां विराजध् संदधाति त्राध् द्वे
दद्याद्धोता द्वि साहस्रस्तुस्मात्ताध् द्वे दद्यात् ॥ १२ ॥

(द्वे) द्वौ वीनेत्रारो कुर्वति तयोर्वतरो नात्राव्येत्स्माऽपनां दद्याद्वृद्धो
वाऽप्य उत्रेता यु ऋत्विक्सुत्रायावयति वृद्धोऽप्यां विराह्या विवृद्धा
तद्यद्वृद्धोऽप्येत्तद्वृद्धं दधाति ॥ १३ ॥

पाद्-इत्यनिल्विठ इव, पत्यनिल्विठो भवित्यनिति विद्यात् । यदि दक्षिणेपाद्-तिनेष्माद्धोका-
पजमानः प्रैव्यदीनि विद्यात् । एतानि चिदानानि ॥ ११ ॥

तद् वा एनास्तिर्धास्तिश्चिन्त्यापिभवति-तास्तेनामुपसमाकुर्वन्ति । वि वाऽपनां विराजं
वृद्धन्ति-धां व्याकुर्वन्ति । विच्छिन्नोऽप्या विराद्-या विवृद्धा । दशाक्षरा वे विराद् । तद् कृत्स्नां
विराजं संदधाति । तां द्वे दद्यात् । होना दि सादधः । तस्मात्तां द्वे दद्यात् ॥ १२ ॥

द्वौ वीनेत्रारो कुर्वति । तयोर्वतरो नात्रावपेत्-तस्मा एनां दद्यात् । वृद्धो वाऽप्य उत्रेता-य
ऋत्विक्सुत्रायावयति । वृद्धोऽप्या विराद् या विवृद्धा । तद् वृद्धोऽप्येत्तद्वृद्धं दधाति ॥ १३ ॥

गच्छन्तं ' तत्र ' निमित्ते ' विद्यादपसीद्ध ' " ऋतु इदौ "-(वा. पा. ला. प. २१) । इति पात्तो
रूपम् । निद्वक्तर्मा ' पञ्चकानः ' ' कत्यागन् ' शोभने कर्मा ' ठोके ' शिवत्वात् ' अयम् ' यदि ५ ' प्रतीचि ' ।
' इपात् ' उत ' इत्यनिल्विठो भवित्यनिति ' विद्यात् ' । " विन संवरणे "-(वा. पा. तु. १७)
विठ इव धात्वानिः पुण्यकृतेन वर्तते निव्विठं छान्दसोऽज्ञानेनः । इमा इतिनः इमेभ्यो द्विता इभ्याः
इतिनका इभ्यः तिल्विठो वृत् इति (इत्यनिल्विठ्यामभ्यइतिभ्यां भवतीति तत्पदानार्था एव इभ्याः ।)
इतिनो भवन्तीत्यर्थः । इत्यन्धः समुषये । धाव्याहृत इव धान्याहृतशेत्पर्यः ।

तद्या एता इति । अथैतां विवृद्धां सती किं कुर्वन्तीत्यत आह- ' या एताः ' प्रसिद्धिचतं ' निव्विठो गाव-
त्रिरातिरथिका अपि ' भवन्ति ' ' यस्यादधिकं यस्य वेद्यत्वेन-तत्र सप्तमी " (पा. सू. २।३।१९) ' तासु ' ।
' एतासु ' पूर्वनातासु एतां साहस्यमुपनिमित्तं स एकादशानिः कुर्वन्तेकादशत्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । ' विवृद्धि ' " वृद्ध उ धाने " -
(वा. पा. तु. प. ११) । विविधं द्विवेत् ' विराजं ' ' धां ' धृक् जानयन्ति । ' विच्छिन्ना उ एवा ' ।
' विराद् ' दक्षिणात्मिका ' या " ' विवृद्धा ' विमल्योत्पन्न नीता ततस्तस्माद्दुपसमाभवत् सप्तं सूत्रति ' विराजं
सदधाति ' । दशाक्षर ॥ विराद् विवृद्धो भवन्त्या च [सर्वा न्यामिस्तत्त्वदसप्तमेसु] संहित एवानया तु
' कृत्वा ' ' संदधाति ' इत्याशयः । होता दक्षिणं न्यतानि । न्यनेदनि प्रयुक्तत्वात् । ' तां ' द्वे दद्यात् ' ।
इति यदो दाने दर्शनात् । तास्तेनामुपसमाकुर्वन्तीति च पूर्वैर्नवायाः संसर्गवचनात् यदि तु संयुज्यैव तानिर्नवभिः
साहस्रं नीयते ततः कथं सा विवृद्धिविवृद्धा भ्याहृतार्थाः स्यात्सम्पदार्थेण एवमं नियमो भूत्वा दर्शनात्तत्रावदिति ।

१-अथैतां नवसु एतानां कृता द्वे दद्यात् । केतारी वा कृता नवावकाने । दद्यात्सामेन दक्षिणा दद्यात् । वा. पा. सू. २।३।१९-२१ ।

तदाहुः । (तु) तु सहस्रेऽधि किं चतु दद्यात्सहस्रेण ह्येव सर्वाङ्कामाना-
मानाप्रोतीति तदु होवाचासुरिः काममेव दद्यात्सहस्रेणह सर्वाङ्कामाना-
प्रोति कामनोऽअस्येतरदत्तं भवतीति ॥ १४ ॥

(त्यु) अय यदि रुथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात् । (द्यु) यद्वा वशायै वा
व्यप्रायाथं हुवायां दद्यादुदवसान्नीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणा नयन् । (जु) अन्यूना दशतो नयेद्यस्माऽएका दास्य-
न्त्स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपवर्तयेद्यस्मै द्वे दास्यन्त्स्यात्पञ्चभ्यस्तेभ्यो

तदाहुः—न सहस्रेऽधि किंचन दद्यात् सहस्रेण ह्येव सर्वाङ्कामानामोतीति । तदुहोवाचासुरि-
काममेव दद्यात् । सहस्रेणह सर्वाङ्कामानामोति । कामनोऽअस्येतरदत्तं भवतीति ॥ १४ ॥

अय यदि रुथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात्, यद्वा वशायै वा, वपायां हुवायां दद्यात्, उदवसानी-
यायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणा नयन्, अन्यूना दशतो नयेत् । यस्माऽएका दास्यन्त्स्याद् दशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपा-

नयनो नयन तु अर्चनगता सहिताना त्रयाणा शताना सहितानामेवेति द्रष्टव्यम् । तत्रतु प्रकृतशतविभागा
मुसारेण मुरयस्परिकल्प्य चतमशतस्रो दशतोऽर्पणीया प्रययन्ते । हेतुस्त्वयो दशत' सप्त च विभागो-
गाव. प्राप्नुवन्ति । तस्य हि साहस्र्या सहिते एकादशकार्पिष्यते । ततश्च तूर्ताविनानिहास्यैचो सर्पेणीया
प्राप्नोति । अथिना तु द्वे द्वे दशतान्येव एव (प्राप्नुनायाद्विचैका तूर्ताविना सत्रिमागा प्रयोदशकादशस्रो-
को कसा प्राप्नुवन्ति) तत्तदशतमर्पयित्वा पुनश्चयाणामेकादशतमर्पयेत्, चतुर्होत्रा सह पूर्णमर्पयेदित्येव
प्राकृतविभागोनापणं प्रसज्यमाने आह—यस्या एकामेकादशते आह—होवा हि साहस्र सत्युदये बृहतीनां
सहस्रमर्शाति साहस्र. य ऋषिक् सन्नियुक्तेना सन्नित्यर्थः । स ऋषिक्शब्द उक्तेतुमिधुगार्थः । एतस्या तु
बहव एव ऋषिजो नाश्रयवन्ति तेषामपि बृहती स्यात् । ' तदाहुर्न सदमे ' दीशमनेऽधिकमन्धादिक प्रतिवि-
ष्यते तेन विनेव क्रतुबल निरूपयतीत्येतरश्रुति ' सहस्रेण ह्येव काममेव ' ददाति विविधसामर्थ्या
रिशंभ । तदाह—साय तावन् सहस्रेणैव ' सर्वाङ्कामानामोति ' ' कामेन ' एव इच्छयाऽस्य यजमानस्येतरदत्तं
भवति (त च निष्कले दाने एव युक्ता तत्र भूमेऽथा ' इतरदत्त भवति ' सत्त्वमभूदत एवं निद्रे नान्य
एवेत्यभिप्रायः) ॥ १४ ॥

अथेति । ' अय यदि ' तत्राधिकार्यं वा युक्तं यदान्यत्किञ्चिदिति ' दास्यन्त्स्यात् ' ततो वशायै वपायां
' दद्यादुदवसानीयाया वेष्टौ ' । सूत्रकामेणाव " साहस्रमिषं तदशानां " त्युक्तम् । तच्छु यन्तस्तो हेयम् ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणेति । स वै यजमानकाल इत्यर्थः । नयनेन दान लक्ष्यते किं कारणम् । त्रीणि च शतानि
नयति त्र्यत्रिंशदमेवेति [त्र्यत्रिंशतानामप्यत्राभिर्दशभिर्नैतुमशयनवान् । तस्मादाहोत्रे दक्षिणा इय माध्ये व्याख्या-

दशतमुपावर्तयेद्यस्मै तिष्ठो दास्यन्त्स्यान्निभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेद्यस्मै
पुत्र दास्यन्त्स्याद्वाभ्यां त्राभ्यां दशतमुपावर्तयेदेवमाश्रुतानुयो दास्येषा-
ऽन्यूना विराडमुष्मिंल्लोके कामडुघा भवति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थपत्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ (५. ८.) ॥

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२५ ॥

वर्तयेत् । यस्मै द्वे दास्यन्त्स्यात्-पञ्चम्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेत् । यस्मै तिस्रो दास्यन्त्स्यात्-
त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेत् । यस्मै पञ्च दास्यन्त्स्याद्-द्वाभ्यां त्राभ्यां दशतमुपावर्तयेत् । एवमा-
श्रुतात् । तयो दास्येषाऽन्यूना विराडमुष्मिंल्लोके कामडुघा भवति ॥ १६ ॥

इति गर्गविराजम् ।

पूर्व कर्तव्या ।) ' यस्मा एकात् ' इत्यादि । तत्रेणाशनेशयो विधेयो दशम्यो मुह्यपादिभ्यो ' दशतमुपावर्त-
येत् ' अर्थयेत् पुनः एकादशतमुपावर्तयेदित्येतदपि प्राप्नोति तपाप्यर्थविरोधान्
भवति । पञ्चदशतमित्येतदत्र भवति पञ्चम्य एकेभ्यो द्विभ्य एकादशापनतामर्थयेत् । तत्रत्रिभ्य उपवर्तये-
त्प्रशाल्नु प्रन्तोभ्यो तिष्ठस्तिष्ठ उद्गन्ने चतस्र इत्येवं तपो द्वाभ्यां दशतमुपावर्तयेत् होत्रेष्वर्पुभ्यां पतो ' यस्मै '
वमारातात् दशम्यः पञ्चदशम्यो दशतमुपावर्तयेदिति प्राप्नोति तपाप्यर्थविरोधात् त्रिभ्य एव दशतमुपा-
वर्तयेत् कथं तु नवनदशम्यपानिनि निस्तस्तिष्ठो होत्रे च तिस्रः पुनः पात्रादिभ्य स्तिष्ठ इति तिस्रोऽप्यर्थये-
ष्वनवः पुनरपि वा द्विजा तिस्रस्तिष्ठो नेष्ट्रे चतस्र इत्येवं चार्थोऽस्तु तावन्ते प्रतिमहमन्नः सहदेव हि प्राहृतेन
कमेग ह्युः । एषान् सार्वगर्जिगृह्णातो तिस्रो होत्र उक्तेषु वा स्यादित्वा दशकर्मोक्तसंज्ञपादिभ्यो वा चतुष्कलो
शावस्तुत्त एवमेतान् तत्रोक्तेषु चोक्तं संपात् दशरात्रे सहस्र्या सह दशरात्रे । यदि तूक्तेषु दास्यन्ते
तेन उच्येऽहम्यनं शतं दददुक्तेषु द्वे एव दद्यात् (कोटुवं पञ्चमं) द्वितीयेऽऽ शतं दद्यात्प्रावस्तुते नेष्ट्रे च पञ्चमं
एषान्मेतारमन्तार । यदेव तृतीये पुनः शति दीगमाने नेष्ट्रे दद्यात्ततो प्रवस्तुते नपेदेवोक्तेषु मन्तारेण
तपोऽनेन सादयिषे उक्तेषु तामप्येकादशतं दद्यादित्येषा कर्मरोचना । अत्र च यस्मादित्येकानित्येक-
संभ्रान् एषान्देवोदित्येते ' तेभ्य ' इति बहुवचनात् तेन पञ्चम्यस्य तत्र विस्तृतिरिति सामर्थ्यादस्मै एका-
मेका दास्यन्त्स्यादित्यन्नासौ द्रष्टव्यः । एवमुक्तव्यारि द्रष्टव्यम् । एवमपि च प्रतिदे तेन संभ्रानस्योत्पन्न-
मुपावर्त । न चैका देवा कस्मैविदित्येतदस्यापि प्रतिदं कथं तेन-पुत्र्या उपवर्तयन्ते । सत्यमेतत् किन्तु
उपवर्तयन्तत्पानुगाम्यैकादशतं विधिर्वैश्व द्रष्टव्यः । एकामेकाप्येकस्मै दद्यात्तेभ्यश्च तानेकैः दद्यात्
तेभ्यस्तामेवं दशतं कृत्वा दद्यात् । येन पुत्र्युः पुणोत्रयस्मै द्वे दास्यन्त्स्यादित्यादि पोर्यम् । अपवा
दशम्यो दशतं दित्यन्तर्घादेव तेभ्य एकैकां दद्यात् मन्तारानुशादो वाऽऽम् । एवं यस्मै पंचेत्यादि । ननु
पञ्चम्यो-दशतं दित्यन्तर्घादेव तेषु एकैकां दद्यात् । कदाचिद्विचयेकस्मै दद्यात्प शतस्य
वा एकैकापेवमपि पञ्चम्य एव दशम्यो दत्तो भवति; नैतदेवं समं स्यादुक्तव्यदिति दशतो न्यायेन समो

तद्यत्रैतद्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते । तद्ग्रहान्व्यूहति व्यूहत् ऽच्छन्नात्वा
च होता च च्छन्दाश्ँसि स ऽएष प्रज्ञात ऽएव पूर्वखयहो भवति समूढ-
च्छन्दास्तुदैनद्रवायवाग्रान्यूहति ॥ १ ॥

(स्यु) अथ चतुर्थेऽहन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छन्दाश्ँसि तदाययणा-
ग्रान्यूहति प्राजापत्यं वाऽएतच्चतुर्थमुहर्भवत्यात्मा वाऽआग्रयण आत्मा वै
प्रजापतिस्त्वस्मादाययणाग्रान्यूहति ॥ २ ॥

व्यूढद्वादशाहः ।

तद् यत्रैतद् द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते-तद्ग्रहान्व्यूहति । व्यूहत् उद्गाता च होता च
छन्दांसि । स एष प्रज्ञात एव पूर्वखयहो भवति समूढच्छन्दाः । तदैनद्रवायवाग्रान्यूहति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थेऽहन्व्यूहति । ग्रहान् व्यूहन्ति छन्दांसि । तदाययणाग्रान्यूहति । प्राजापत्यं
वाऽएतच्चतुर्थमुहर्भवति । आत्मा वाऽआग्रयणः । आत्मा वै प्रजापतिः । तस्मादाययणा-
ग्रान्यूहति ॥ २ ॥

तद्यत्रैतद्वादशाहेनेति ' व्यूढच्छन्दसा ' दशरात्रस्य चतुर्थनक्षत्रमघोरहोर्द्धारा ग्रहणाम.प्रयणः पूर्वं प्रहोतव्यः ।
पञ्चमसप्तमयोस्तु शुक्रलाभद्वारणीयो ' यावत् पूर्वं प्रहा गृहीतास्ततः परिभृग्य सादनीयाः । आमयणस्तु
द्विहृत्य सादनीयः । बैराजा व्यूढच्छन्दांश्चपि दशरात्रे प्रहा व्यूहनीया इत्येतन्न ब्राह्मणे विधीयते । ' एतत् '
इति क्षुपन्तप्पत्तिद्वम् । द्वादशाहेन यजने प्रत्यक्षबहुत्वाविशेषया परामृशति । तत्तत्र ग्रहनेत्राभ्युर्वेदुश्चम गं
व्यूहति । आमयणादीनामप्यस्य स्थान भवति होत्रोद्गातारो अग्नि तत्र च्छन्दांसि व्यूहन्ती अन्योन्यस्य स्थान
नपतः ॥ एतार्थज्ञापयतिह एवाधिकृतं पूर्वं प्रयमहर्षहः ' प्रज्ञात. ' त्रिको भवति । सोऽंशा समूढं (हृदर-
होतृणावन्) तत्राभ्युर्वेदुश्चैन्द्रवायवानेवाधिकृतान् गृहान् गृहर्तास्तुत्तरविशेषयाऽनुवादः । अनुवादात्वादेव वाद-
रोत्रिरहर्षह इति गम्यते । होतृन्द्रागुणां द्विदशरत्रं चतुर्धादहोरात्र्यात्पो द्वादशाहस्य ॥ १ ॥

अथ चतुर्थं इति ' चतुर्थं ' अहनि ॥ सत्रस्य ' व्यूहति ' ग्रहान्चर्षुः । तै " धारयन्त एव " ति

१ अहनि व्यूढच्छन्दांसि दशरात्रस्य चतुर्थनक्षत्रमघोरहोर्द्धारा ग्रहणाम.प्रयणः । द्वादशाहे द्विगः । व्यूढच्छन्दाः १ चतुर्च्छन्दाश्च २
नि । तस्मिन्स्थानविपरिवर्तनेन ऊहति त्वागच्छेत् प्राक्षयति अक्षयति अस्मिन् द्वादशाहे सोऽस्य व्यूढच्छन्दाः । इति सायणः १११५ ।
ऐ० भा०) यत्रोद्गातृणः । ज्योतिष्टोमं प्रातः सवने माथर्वः । माथर्वदिने विष्टुच्छन्दः । तृतीयनक्षत्रे च जगतीऽहः । तत्र माथर्व-
दिनेऽवनीचविष्टुच्छन्दोऽप्यनेन प्रथमं सवनेन माथर्व्यां पञ्चमे । तर्णाविसरजनयतीत्यानेन माथर्वदिनेऽवनीचविष्टुच्छन्दोऽप्यनेन प्रातः सव-
नेऽहः । यत्रोद्गातृणः तर्णाविसरजयतीत्यानेन माथर्वदिनेऽवनीचविष्टुच्छन्दोऽप्यनेन प्रातः सवनेन माथर्व्यां पञ्चमे । इदमेव छन्दो व्यूहन् । तदेतद्व्यूहन् होतृपदागुणं विहितं सूत्रे । व्यूढच्छन्दतो-
ऽगुणोः । समूढच्छन्दांसि नैतच्छन्दोऽन्युद्गन् । साम्येन ऊहा यत्र स समूढः । नैवम्येनोद्गा यत्र स व्यूढः । द्वादशाहे
द्वादशरात्रे अहो महाप्रसा विहितः । तत्र प्रथमया नाम अनेकेषु अनेषु गृहणामेतेषु प्रथमं यावत् प्रहृत्य महर्षं वा तद्वादसात् ।
यथा अस्मिन्नेव ब्राह्मणे प्रयोदश्यां कञ्चिकावायुकाः प्रातः सवने ऐन्द्रवायवस्यः । माथर्वदिने ह्युक्ताः । तृतीये आमयणव्याः । इमे
ग्रहास्तोहाः साम्येन अस्मिन् स समूढः । इमे प्रहृत्यतोहाः व्यूढच्छन्दस्य भवति । अथ्युक्ते वा (११ । १२५) इति वस्य-
भाष्यमन् । तत्र द्वादशाहस्यार्होऽस्य व्यूढच्छन्दो दशरात्रस्यार्हः क्वाः । चतुर्थैवमयोऽन्तोऽयमवकाशाः । पञ्चमसप्तमयोः शुक्रायाः ।
पञ्चमनक्षत्रयोर्दवायवापता । तृतीये नक्षत्रे चतुर्धाः प्रजापतिरिति ज्येथेऽप्यने । तथाच सूत्रं । शुक्रस्य पञ्चमसप्तमयोऽस्ति । (१२ ।
१२२) असादनमापूर्वेषां प्रहणात् । पूर्वेषां प्रहणादवन्तु शुक्रस्यावकाशस्य च स्वस्यस्थाने नासादनं किन्तु वसयोः परिसादनं प्रभृति
शक्वा मास्ते काले आसादनं कर्तव्यं तदप्यासादनं यस्य हिंकारो विहितः । तस्य हिंकारोऽसादनं । इत्यस्य तु अर्होऽस्यैवासादनं ।
तथाच सूत्रं । परिसादनं वसुधैकिके हिंस्ये सादनमिति । का. धो. सू. १२ । १२१-१२५ ।

तुं गृहीत्वा नु सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा नेत्रप्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तुं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ब्रह्मन्गृह्णात्यथ यदा ब्रह्मन्गृह्णा-
त्यथ सुत्रैर्वैतस्य कालस्तुदेनर्थं हिङ्कृत्य सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममु-
हर्भवति तदैन्द्रवायवाग्नाग्नाहति ॥ ३ ॥

(त्पु) अथ पष्ठेऽहन्व्यूहति । ब्रह्मन्व्यूहन्ति च्छन्दांश्चि तच्छुक्राग्ना-
ग्नाहत्यैन्द्रं वाऽएतत्पष्ठमुहर्भवत्येव वै शुक्रो य एव तुपत्येष ऽऽऽएवेन्द्र-
स्तस्माच्छुक्राग्नाग्नाहति ॥ ४ ॥

तुं गृहीत्वा नु सादयति । प्राणा वै ब्रह्मा नेत्रप्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तुं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ब्रह्मन्गृह्णात्यथ यदा ब्रह्मन्गृह्णा-
त्यथ सुत्रैर्वैतस्य कालस्तुदेनर्थं सादयति ॥ ५ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ब्रह्माः । नेत्रप्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन् एवोपासते, अथ ब्रह्मन्गृह्णाति अथ यदा ब्रह्मन्गृह्णाति, अथ यत्रैवैतस्य
कालः—तदेनं हिङ्कृत्य सादयति । अथैतत् प्रज्ञातमेव पञ्चममुहर्भवति । तदैन्द्रवायवा-
ग्नाग्नाहति ॥ ३ ॥

अथ पष्ठेऽहन्व्यूहति ब्रह्मन्, व्यूहन्ति च्छन्दांसि तच्छुक्राग्नाग्नाहति । ऐन्द्रं वाऽएतत्पष्ठमुह-
र्भवति । एव वै शुक्रः य एव तपति । एव ऽऽएवेन्द्रः । तस्माच्छुक्राग्नाग्नाहति ॥ ४ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ब्रह्माः । नेत्रप्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ब्रह्मन्गृह्णाति । अथ यदा ब्रह्मन्गृह्णाति, अथ यत्रैवैतस्य
कालः—तदेनं सादयति ॥ ५ ॥

प्रयोगान्तरं धारयन्मिथ्या बहुवचनमेक एवात्र धारणात् । अथ यदाब्रह्मिति येन तस्मादाप्रयोगात्पूर्वं
चैन्द्रवायवादयः ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ पष्ठ इति । प्रमज्जो ब्रह्मण एव प्रायेण बर्हतः । बृहत्या आपतन बृहन्तीति च्छन्दांस्यनुसययन्ते ।
एवं जागतमपि ब्रह्मण्यथ । ब्रह्मिति वै ब्रह्मा इति सत्यं प्राणं ब्रह्मा एव प्राणाः स्वायत्तानि नयनगोळकादीनि
हिंवाऽप्यत्रैव वर्तन्ते तथापि तु वाणि तान्यज्ञानि नयनगोळकादीनि तान्यपि प्राणावतनत्वात् ब्रह्मा एव
तानि च पुरुषविधानि अन्यस्यान्य निक्षिप्य शंभेषु व्याक्षिप्यमाणेषु प्राणावपि व्यत्यस्यात् तस्मादस्य
यमशासिकानां महार्गां व्यत्यास इत्यधियाञ्जिकानामपि युक्ताश्चैव ब्रह्मिति पुनर्वचन । किन्तु तत्राधर्षोरित्येत-
दनेयमर्थम्, किन्तु तत्राधर्षोरिति । यद्यधर्षुर्ब्रह्मन्गृह्णातीति च च्छन्दांसि न्यूहतः । ततः कथं यत्रस्य
श्रवणाम्भामसंस्तरन भवति । (सामो वृत्तिस्त्रिपि मन्तरीयमतीति प्रथ एतद्वाऽप्युक्तिरिति प्रतिषेधनम्) ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ सप्तमेऽहुन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छुन्दाथँसि तुच्छुक्रामान्-
गृह्णाति बार्हतं वाऽएतत्सप्तममहर्भवत्येष वै शुक्रो य एष तुपत्येव उऽएव
वृहंस्तुस्माच्छुक्रामान्गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तं धाउयन्तऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णा-
त्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तुदेनथ सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेवाष्टममहर्भवति
तुदेन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ नवमेऽहुन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छुन्दाथँसि तुदाग्रयणा-
ग्रान्गृह्णाति जागतं वाऽएतन्नवममहर्भवत्यात्मा वाऽआग्रयणः सर्व्व
वाऽइदमात्मा जगत्तस्मादाग्रयणाग्रान्गृह्णाति ॥ ८ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्युत्सादयेत्तं धाउयन्त एवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृ-
ह्णात्यथ यत्रैवेतस्य कालस्तुदेनथ हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (नुं) न व्यूहेद्ग्रहान्प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोह-
येद् प्राणान्यद्व्यूहेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥

(ज) तुदु व्यूहेदेव (वाऽ) अङ्गानि वै ग्रहाः कामं वाऽइमान्यङ्गानि
व्यत्यासथँशेते तस्माद् व्यूहेदेव ॥ ११ ॥

अथ सप्तमेऽहुन्व्यूहति ग्रहान् व्यूहन्ति छुन्दासि तच्छुक्रामान्गृह्णाति । बार्हतं वाऽएतत्सप्तममह-
र्भवति । एष वै शुक्रो य एष तपति । एष उऽएव वृहन् । तस्माच्छुक्रामान्गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्गृह्णाति । अथ यदा ग्रहान्गृह्णाति, अथ यत्रैवेतस्य
कालः-तदेनं सादयति । अथैतत्प्रज्ञातमेवाष्टममहर्भवति । तदेन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ७ ॥

अथ नवमेऽहुन् व्यूहति ग्रहान्, व्यूहन्ति छुन्दासि । तदा ग्रयणाग्रान्गृह्णाति । जागतं वाऽएतन्न-
वममहर्भवति । आत्मा वा आग्रयणः, सर्व्व वाऽइदमात्मा जगत् । तस्मादाग्रयणाग्रान्गृह्णाति ॥ ८ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्-यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्गृह्णाति अथ यदा ग्रहान् गृह्णाति, अथ यत्रैवेतस्य
कालः-तदेनं हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥

तदाहुः-न व्यूहेद्ग्रहान् । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्-यद्व्यू-
हेत् । तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥

तदु व्यूहेदेव । अङ्गानि वै ग्रहाः । कामं वाऽइमान्यङ्गानि व्यत्यासं शेते । तस्माद् व्यूहेदेव ११

तुदुनेव व्यूहेत् । (त्प्रा) प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयान्तीति मोहयेद्
प्राणान्यद्बुधेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १२ ॥

(त्किं) किं तु तत्राध्वर्योः । (बु) बुधुद्गात्रा च होता च च्युन्दाध्वंसि
व्यूहते एतद्वाऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्यदेन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णाति
शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सुवनऽआश्रयणार्थास्तृतीयसवने ॥ १३ ॥

इति पञ्चम प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (५. ९. ॥)

बुद्धि सोममपहरेयुः । (वि) विधावतेच्छतेति ब्रूयात्स बुद्धि विन्दुन्ति
किमाद्रिपेरन्यद्यु तु विन्दुन्ति तुत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥
द्वयानि वै फाल्गुनानि । लोहितपुष्पाणि चारुणपुष्पाणि च स यान्यरुण-

तदु नेव व्यूहेत् । प्राणा वै ग्रहाः नेत्प्राणान्मोहयान्तीति । मोहयेद् प्राणान्-बुधेत् ।
तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १२ ॥

किं तु तत्राध्वर्योः-बुधुद्गात्रा च होता च च्युन्दाध्वंसि व्यूहते । एतद्वाऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्-
पदेन्द्रवायवाग्रान्प्रातः सवने गृह्णाति, शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सवने, आश्रयणार्थास्तृतीयसवने ॥ १३ ॥
यदि सोममपहरेयुः विधावतेच्छतेति ब्रूयात् । स यदि विन्दुन्ति किमाद्रिपेरन् । यद्युन विन्दुन्ति-
तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

द्वयानि वै फाल्गुनानि-लोहितपुष्पाणि चारुणपुष्पाणि च । स यान्यरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि

इति श्री हरिस्वामिन कृती श्राध्वन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे ऋष्यकाण्डे

पञ्चमोऽध्याये बार्हते नाम नवमं ब्राह्मणम् ॥ (४ । ९ । ९) ॥

यदि सोममिति । अत्र ब्राह्मणे सोमापहारे तन्मतिनिविनियमो गम्यते । कलराभेदसोमानिरेकयोश्च प्राय-
श्चित्तमुच्यते । (यदप्यपहारेयुक्तत्वात् सोममतिब्रह्मण्यम्) । स्वहितान्य प्रयोगादहातेनपचेरक्रीतत् सोम-
विक्रमिणो यदि द्वियते तेन यत्रयानस्याभिष्वान्मादिनि विषतिनिमिषा ॥ कल्पार्हानि ह्युपास्यं क्रेतव्यः
' यदि विन्दुन्ति ' मरेवेवेहृत न सोमान्परेषि कुतन्मप्यात्मै प्रायश्चित्तानुपपत्तेः ॥ १ ॥

द्वयानि वा इति ' द्वयानि, द्विभागानि ' फाल्गुनानि ' अर्जुनाह्वानि । कथम् द्विभागानि लोहितपुष्पाणि

१-सोमापहारे विधावतेच्छतेति ब्रूयात् । अध्वर्युः । बुद्धिविक्रवाध्वेऽप्येति कर्क । सत्रेषु सोमापहारे इति अत्रयान् पुरवन्
नेत्येत् । इत्येता गच्छन्, अन्वेपयन्, इति ब्रह्मद्वयार्थे । अद्वैतसकल्पान्ध्वर्युवन्मविपुषुवात् । अर्जुनस्यदत्तुमयनकः । अर्जु-
नाह्वान्य यामो यवश्च दृग्मर्जुनमिषमिषान्नात् । अणुमतिविधिरथ । ततश्च सोमसन्देनोपेत्युच्यते, इति कर्क । स्येनइव पूर्वाकज-
दात्मदत्तपूर्वाहातेवइत्येत् पूर्वाकमे पूर्वाक्याय वासरात् । अदिशदेवैतुकार्जुनइत्येत् नै वनोरुपा अङ्गा मयपदेते इनेनइव
मिषुच्यते । पूर्वाकाः पेरितावप । अस्तु इति श्रिकल्पना नामात्तर । एकां यां दावा सभान्च पुरवर्गः । अयद्वयसोमद्वये ॥
मोघतस्याने एका गार्दक्षिन्वेवर्क । अत्रच गो. सल्लवात्तवथ । तत्रच द्वित्वादेनामविहति, इति कर्कः । अयद्वयसो वा भुवि-
शामन्दीत् । इदवर्कसादइत्येत् अयद्वयसो एव वा पुनर्वसो मयर्जुनार्थे । १४. धो. सू. १५ । १००-१०४ ।

पुष्पाणि फाल्गुनानि तान्यभिपुणुयादेप वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि
फाल्गुनानि तस्मादरुणपुष्पाण्यभिपुणुयात् ॥ २ ॥

(ह्य) यदरुणपुष्पाणि नु विन्देयुः । इयेनहृतमभिपुणुयाद्यत्र वै गायत्री
सोममच्छापतत्तस्याऽआहुरन्त्यै सोमस्याश्शुरपतत्तच्छयेनहृतमभवत्त-
स्माच्छयेनहृतमभिपुणुयात् ॥ ३ ॥

(ह्य) यदि इयेनहृतं नु विन्देयुः । (३) आदायनभिपुणुयाद्यत्र वै
बनुस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य यो उसो व्यमुष्यत्तत आदाराः समभवंस्त-
स्मादादायानभिपुणुयात् ॥ ४ ॥

(ह्य) यद्यादारान् विन्देयुः । (२) अरुणदूर्वा अभिपुणुयादेप वै
सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वास्तस्मादरुणदूर्वाऽभिपुणुयात् ॥ ५ ॥

(ह्य) यदरुणदूर्वा नु विन्देयुः । (३) अपि यानेव कांश्च हरितान्कु-
शानभिपुणुयात्तत्राप्येकामेव गां दद्यादयावभृयादेवोदेत्य पुनर्दक्षित पुन-
र्बन्तो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु सोमापहृतानाम् ॥ ६ ॥

तान्यभिपुणुयात् । एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि । तस्मादरुणपुष्पाण्य-
भिपुणुयात् ॥ २ ॥

यदरुणपुष्पाणि न विन्देयुः इयेनहृतमभिपुणुयात्, यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् । तस्या-
ऽआहुरन्त्यै सोमस्याश्शुरपतत्, तच्छयेनहृतमभवत् । तस्माच्छयेनहृतमभिपुणुयात् ॥ ३ ॥

यदि इयेनहृतं नु विन्देयुः—आदारानभिपुणुयात् । यत्र वै यत्तस्य शिरोऽच्छिद्यत—तस्य यो उसो
व्यमुष्यत्—तत्र आदाराः समभवन् । तस्मादादारानभिपुणुयात् ॥ ४ ॥

यद्यादारान् विन्देयुः—अरुणदूर्वा अभिपुणुयात् । एष वै सोमस्य न्यङ्गो—यदरुणदूर्वाः । तस्माद-
रुणदूर्वा अभिपुणुयात् ॥ ५ ॥

यदरुणदूर्वा न विन्देयुः—अपि यानेव कांश्च हरितान्कुशानभिपुणुयात् । तत्राप्येकामेव गां
दद्यात् । अयावभृयादेवोदेत्य पुनर्दक्षित । पुनर्बन्तो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिः—इति नु सोमापहृतानाम् ॥ ६ ॥

वाक्यं गौरं गौरपुष्पाणि च तत्रैव सति यान्यरुणपुष्पाण्यर्जुनतृणानितान्यभिपुणुयात् । सोमोपहृते याने (द्रव्य-
मसंस्काराभिवसस्त्रत्वरणे) यागसाधनत्वमेव तेषामुच्यते । ' एष वै सोमस्य न्यङ्गः ' (निरुद्यो यो वत्वा
सोमः । अन्वा न न्ययते तस्मिन्नितिन्यङ्गः) सोमः अरुणपुष्पेष्वर्जुनेषु इयेनेष्वस्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥

यदरुणपुष्पाणीति । इयेनहृतं दृष्टेण सोमेन कामदृष्टसंस्पर्शे ज्ञायते ॥ ३ ॥

यदि इयेनहृतमिति । ' आदाराः ' प्रतिद्वानि मध्यदेशतृणानीति अरुणा (गोमो वा) दूर्वांशुशदर्मा हरितान्
कुशानपि यानेव काश्चिदपि तथान्यप्रकरणानामवस्थानियमः । (प्रत्यः प्रतरस्य) एषां गां दद्यादिति च संकल्पे

(मु) अथ सोमतिरिक्तानाम् । अथप्रिष्टोममतिरिच्येत पूतभूत एवो-
कथ्यं गृहीयाद्यशुक्लमतिरिच्येत षोडशिनमुपेयुर्द्युदि षोडशिनमतिरिच्येत
रात्रिमुपेयुर्द्युदि रात्रिमतिरिच्येत्ताद्वरुपेयुर्नैत्वेवार्तिरिक्तोऽस्ति ॥ ८ ॥ इति
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४ । ५ । २ ॥ (५-१०) ॥

इति चतुर्थकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥ (४ । ५) ॥

अथ सोमतिरिक्तानाम् । अथप्रिष्टोममतिरिच्येत-पूतभूत एवोऽप्यं गृहीयात् । अथशुक्लमति-
रिच्येत-षोडशिनमुपेयुः । यदि षोडशिनमतिरिच्येत-रात्रिमुपेयुः । यदि रात्रिमतिरिच्येत-अह-
रुपेयुः । नैत्वेवार्तिरिक्तोऽस्ति ॥ ८ ॥

स्यादितान्मेवो ' अथप्रमाव ' प्रमावन प्रमाव आध्यापनमित्यर्थः । यथा यथा प्रमावन्तया तथा इत्येतन्मित्रार्थं
समान् । तावन्तैव सोमेन यथा सर्वेषु प्रमावन मयनि तथा प्रचरेयुः । अप्रपगम्यैकदेशमिति गेयः । प्रस्कन्व
" स्कन्दिर गतिशोपगमो " - (भा. पा. श्वा. प. १००४) । प्रपात्ये-वर्थ । ' अथर्षीनासु ' इत्यनुवाद-
मात्रम् । एकामेवैयस्मानेकानिहानिपरवत्, (नीतायेव तानेकनिहाने सतवत्) । अथोपशुद्धादित्येतत्प्रमाव प्रच-
रेयुरित्येनेन सव्यन्ते । तत्रच नीतान्मयि दक्षिणासु कन्धे दीर्घे पुनर्दः स्यादेव; एतन्निहापरैवति
ऋत्स्मत् ॥ ७ ॥

अथ सोमतिरिक्तानामिति । सोमोऽतिरिक्तो येषां ते सोमतिरिक्तानेषां कर्म प्रवक्ष्यन् इति शेषः ।
यदि तावदप्रिष्टोमस्यः प्रकृतानः सोमोऽतिरिच्येते न सर्वस्वोपेयुक्तः स्यादित्यर्थः । तत्रोक्त्य तदुपयोगाय
गृहीयात् । तत्रापि विगृह्यमाणं दत्तात्मसा हूपन्ते तेन सर्वः सोमन्वयः उपरोक्ष्यन् इत्यभिप्रायः । तत्र
चोक्त्यस्तान्त.पवित्राद्भ्रमणं प्राप्तमग आह- ' पूतभूत एवोऽप्यं गृहीयात् ' नान्त.पवित्रादिति । अत्र
चोक्त्यप्रदण्बोदनादयैव विप्रहणां लोभदार्ढ्यं चमगोत्रयनहोमादि चोदितमित्यभिप्रायः । यदि तु उक्त्यसस्यं
ऋतुमारब्ध सोमोऽतिरिच्यन्वेव तत्र षोडशिनं प्रमुपगच्छेयुः । तस्यापि हि चमसोचतिरिक्तः सोम उप-
रोक्ष्यन्ते । यदि षोडशिनं ऋतुमारब्ध सोमोऽतिरिच्येत ततोऽतिरात्रमुपगच्छेयुः । रात्रिरिति ध्रुवन्तर-

१-मत्र सवनवेत्सोमोऽतिरिच्येत तदुपयोगकल्पमिति सोमो अथमिति । अथप्रमार्होत्रयनात्तर चमतेऽपि पूर्णेषु सोमः
पूतभूतेनविश्रान्तं वेत्सु तमातेरिक्त सोम विभागेन इत्यु चमतेपूतये दृष्टान्तां दृष्टवयनयुक्तयुत् अर्धेन सोमो अथमिति
मतेन लोभोपाकरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । मन्त्रकान्तं माथयेव स्यात्तर । अथवत्सु मन्त्रसंग्रहण्यु पात्रेण मात्रा सुवीरयुर्वा-
सा एतन्मन्त्रार्थः । ऐरावण्यवः होतः सः मर्दि । ऐरावण्यवः सत्र यस्यात्सोमोऽतिरिच्येत न एव कार्यः सर्वद । यस्यावे-
रानदरासतस्यैकनिभादेः सोमात् सोमो अतिरिच्येत स एव सर्वं प्राप्तव्यतां लोभेऽपि कार्यः । सर्वेन विधायि सवनेषु ।
इति सूत्रार्थः । माथ्यदिनाचैत्सुर्वदुपगच्छेयुः । माथ्यदिनतने अतिमोक्ष्यवमगोत्रयनत्तर पूतभु सोमतिरिक्ते होमादि दशसु
चमसोचित्यादिप्रात सवनयत् कुर्यादिति सूत्रार्थः । चमसोऽपिअसोति मुहूर्त्तमथदित्यवतोषु गोरीवन्तेन सुवीर । गोरीवन्ति साय ।
पूर्ववद्वेत्सु । ऐरावण्यवः सत्रं ज्ञानतत्सर्वं । दूर्गमवकनकोऽप्योः शोपिविद्वत्सोषु गोरीवन्ति । दूर्गवयने अतिमवम-
सोप्रयनानतर पूतभुति सोमतिरिक्ते तमातेरिक्तं सोम दशसु चमतेषु निगम्य अति सोमो अथमिति होत्रोपाकरणं तत्र
वदन्तः सिपिविद्विष्णुभिगासु ऋषु गोरीवन्तेन सुकीर्येति सूत्रार्थः । एतत्सोमोऽप्यं वा शुभ्वित् । एतत् माथ्यवित्त इवा
पुनर्नूतं सोमतिरिक्ते पूतभुत एव अथ्यवःत्यस्यैव गृहीता आयात्य एतो विगृहीयाद्वा । इति सूत्रार्थः । अथ्यवःषोडशो
कार्यः । अथ्यवसया वेत्सु दूर्गवयने सोमोऽतिरिच्येत तदा सोमसोपयोगव्य बोधोऽर्थं कार्यं अथ्यवसयः शारव्योऽपि निमित्त-

अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वाऽप्य युद्धयुः । सोऽस्येषु आत्मैवात्मा ह्ययं प्रजापतिस्त्व-
दस्येतमात्मानं कुर्वन्ति युवतं वृद्धन्ति तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति युथाय-
थेते प्राणा अहा व्याख्यायन्ते स इ सर्वतनूरेव युजमानोऽमुष्मिँह्लोके
सम्भवति ॥ १ ॥

अंशुग्रहः ।

प्रजापतिर्वाऽप्य पदंशुः सोऽस्यैव आत्मैव । आत्मा ह्ययं प्रजापतिः । तदस्यैतमात्मानं
कुर्वन्ति—युवतं वृद्धन्ति । तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति । यथा—यथैते प्राणा अहा व्याख्यायन्ते । स इ
सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँह्लोके सम्भवति ॥ १ ॥

प्रतिक्रान्ति द्वादशप्रदानानि शब्दां पूर्वं तानि गृह्णन्ते तेषा वैतं दशभिर्दशभिश्चमसैस्त्वैव च [प्रहोषानिरोहोप]
चमसप्रदानसन्निस्तोत्रमाधिन शशमेनामीरहो यन्निमुपेयुः । यदि तु रात्रिप्रकारस्या सोमोऽतिरिष्येत
ततोऽङ्कपेषु शतव्यपूर्वस्मादेवोक्तव्यात्तुल्यमणादतोर्योमात्मन्महुरिति गम्यते ततश्च तिरोहोपैस्य ऊर्ध्वं रात्रिन्याय
उच्यते । (स तु मृष्ट च स्वमास) प्रावणीये नेत्वेव अतीरेकोऽस्तीति सामान्यवचनमेतदुक्तं भवति
॥ क्वचिदपि सोमस्यातिरेकं स्वीकार्यं सर्वस्यातिरेकप्रदानविधेर्द्वया वा श्रुत्यन्तरोत्तेन योपायेन प्रदेयत्व-
मिति । ते च मुख्यतरोक्ता प्रदानोपायाः प्रातःस्वनत्वात्सोमोऽतिरिष्येत्युपकल्प्य दार्ढ्याः सर्वेषु सोमापहारविदु
परमेष्ठपादिहोमोऽप्यस्ति कलशाभेदेन स्वन्नप्राप्राधिकृतमित्यपरोक्षविशेषः ॥ ८ ॥

इति श्रीद्विस्वामिनः कृती माष्यान्दिनीयशतपथब्राह्मणस्याख्ये ऋष्यकण्ठे पञ्चमेऽध्याये

दशमं ब्राह्मणम् ॥ (४-५-१०) इति पञ्चमेऽध्यायः समाप्तः ॥ (४-५) ॥

प्रजापतिर्वा इति । अंशुग्राहणमेतत् । प्रजापतिरभिकानी अंशोऽपिदेव च । अयं हापो मिषाय प्रागित्ये-
ताम्योऽतिरिक्तत्वात्प्राप्यते, द्वादशदक्षिणधेत्सुपपद्यते ' प्रजापतिः ' ' अंशुः ' इति च सोमसम्बन्धाद् ग्रहस्य

—पद्यत् सोम्योक्तस्य कार्यं । इति सूत्रार्थः । षोडशिनधेद्विद्वान् । षोडशीणस्वाकम्बरो सुवीयवने सोमातिरेके षोडशीणस्य
प्रारम्भोऽपि अनिरात्रतस्यः कार्यं इति सूत्रार्थः । अनिरात्राभेदुत्तरं । अनिरात्रप्रकृत्या वेत् आधिक्यं चमसैर्प्रीतेषु पूतमृत्ति
सोमातिरेके तदुपयोगाय शिवितिशिवित्युत्पिणाम्पुत्रु कृतस्य कुर्वीत्युद्गातर इति सूत्रार्थः । यदात्मनोके योपकल्पं । अनिरात्रा
तिरेके सोमे महाशतं मत्स्य । यथेतत् प्रदेयतरे । यथा गवामन्ते उक्त् तेषाऽप्य ऊर्ध्वयेके । इति सूत्रार्थः । अश्वोर्ध्वो
वेति पञ्चमस्य । अनिरात्रे सोमातिरेके अनिरात्रकस्य प्रात्योऽपि अस्तोर्ध्वमस्यैव कार्यं । अत्यधिक्येवाहो-
मनिरेकोऽर्थाति ध्रुवे । अमोर्ध्वे सोमातिरेके तस्यासोर्ध्वमस्यैवाहोऽपि कार्यं । नप्यस्योर्ध्वमात्स्यं सत्यान्तरमिति अनिरिक्तसोमो-
पयोगाय । इति सूत्रार्थः । पूर्वस्वनत्वात्तिरेकस्योर्ध्वे सोमातिरेके । स तु स्वनेषु सोमातिरेके पदातिरामेत् । त निरुक्तव-
मानोऽप्यतिरेकस्य इति ध्रुवे । एके आचार्याः पूर्वस्वनत्वात्तिरेकसोम ऊर्ध्वे सोमे स्यादपि तद्विधिः कृत एतद् ध्रुवे ।
इति सूत्रार्थः । सुवीयवनाभेदोऽपि अनेनैव सुवीयवने । अस्तुतात्प्रतिप्रत्याप्त्वरहस्यम् । सोमातिरेके अत्रस्य
धनत्वात्तत्वात् च च क्रियतामितीतिरेकस्यैवाहोऽपि योपकल्पस्य सोमं हारियोजनमये भवनीय प्रसिध्य
सुदृश्यात् । हारियोजनमये प्रदेयत्वात्सोमं अतिरेकं सोमं ऊर्ध्वमये प्रसिध्य अयुपकल्पमत्रसमये अयु अयुत्स्यं मयेप
विद्वेषत इति सूत्रार्थः । इति सोमप्रतिरेकमावधिगादि । का० जी० सू० १५ । ३१०-३१८ ।

१-१२ अहोऽपि कार्यामन्त्रोऽपि कार्यादोऽप्यन्तरमदहमन्त्रः, मेदीनां खेत्वाहो यत्कालमन्त्रा, यत्किञ्च हेतव्याय
सोमे अंशुर्ध्वमन्त्राव्यावन्ते । स इह शब्दमेव सन्ति ।

तुदात्तम्भणवत् । (ह्र) युत्रैतं गृह्णन्त्यथैतदनारम्भणमिव युत्रैतं तु गृह्णन्ति
तस्माद्वाऽअर्थंशुं गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति । प्रजापतिर्वाऽप्य प्राजापत्य उदुम्बर-
स्तुस्मादौदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति ॥ ३ ॥

तद् आरम्भणवत्-यत्रैतं गृह्णन्ति । अथैतदनारम्भणमिव-यत्रैतं न गृह्णन्ति । तस्माद्वाऽअर्थंशुं
गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति । प्रजापतिर्वाऽप्यः । प्राजापत्य उदुम्बरः । तस्मादौदुम्ब-
रेण पात्रेण गृह्णाति ॥ ३ ॥

नामधेयम् साधकोऽशुरिति सौऽस्यैव आरम्भेत्प्यात्मभावा इयं प्रजापतिरिति यत्प्रजापतिः लिङ्गं तत्सर्वेषा-
मेव प्राणिनामन्यो लिङ्गात्मकः यदपि प्रजापतेः शरीरं वैराजं तदपि साधारणं शरीरिणाम् आत्मा सर्वप्राणि-
नामित्यभिप्रायः । ननु चत्मा ह वाऽस्याम्भयण आत्मा शरीरमित्युक्तं नैव न दोषः । स हि स्थूलोऽयं च निरुक्तो
लिङ्गानां मविष्यति द्रवमपि ध्रुवो निरुक्त आत्मेत्युक्तमेवमपि तद्विशिष्टं लिङ्गमिदं सामान्यमिति दोषः । तच्च-
स्मिन्नतावस्थेयं यजमानस्यैवमात्मानं महान्तं कुर्वन्ति ऋत्विजो यत्र चैतं गृह्णन्त्यशुमस्मिन् अन्तात्मके आत्मनि
'एतान्' प्रहात्मकान् 'प्राणान्' दध्यायप्यर्चुः । कथं ? 'यथायथा एते' उपाधादयो महाः प्राणोदान-
वागादिरूपेण व्याख्यायन्ते । अथ तथा कृते आत्मनि क्रियमाणस्य यजमानस्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः प्रविष्ट
मवतीत्यत आह-स हेति । यस्य य उपांशुकृतौ गृह्यतेऽशुः 'सर्वतनः' सर्वं जगत्तनुरस्येति सर्वतनः सर्वात्मक
हृष्यः ॥ १ ॥

॥ यजमानोऽमुर्ध्वलोके सम्भवति तदारम्भः अस्याय वाऽपरो विशेषः 'यत्र' कर्मणि 'एतम्' अंशुं
गृह्णन्ति इत्येतत् 'आरम्भणवत्' आरम्भते कार्यमनेनेत्यारम्भणम् उपादानं तदेवैगूतं संपृक्तं लिङ्गं संयुक्तं
तत्र विद्यते तदारम्भणवत् । एतदुक्तं भवति योऽशुमता ऋतुना यत्रैतं तस्मै तदुपादानमारम्भतेऽप्यमेव
भवति । यत्तु प्राकृतेन ऋतुना यजते स परकीतोपादानेन परिमितकार्यमाप्नोति तच्छाहीषैतत्कर्मणा प्रहा-
तादौ । 'यत्रैतं न गृह्णन्ति' इति ॥ २ ॥

तं वा औदुम्बरेणेति । प्रजापतिरथमित्येतस्मिन्नर्थे 'प्राजापत्यः' उद्वितो ष्यप्रत्ययः । 'उदुम्बरः'
'तस्मात्' सर्वस्मादात्मनः फलेनिष्पत्तेः ॥ ३ ॥

१-अथो निवायाय चदाभ्यप्रह्वमर्ध्वलोके चतु-राशिनः । अर्धलोकाणी २, सर्वत्र । अनुचक्ष्वस्विच्छन् । अद्यादानां शुनिवपनो-
पमार्जनं च इत्यहोमप्रह्वमर्ध्वलोकां हिण्यं चोपविशति । अ. शौ. सू. १२ । १९-१०२ ।

तं वै चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽसे लोकास्तुदिमानेव
लोकांस्तिष्ठभिरान्नोति प्रजापतिर्वाऽअनीमांश्लोकांश्चतुर्थस्तुत्प्रजापतिमेव
चतुर्थ्याऽऽप्नोति तस्माच्चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥

स वै तूष्णीमेव आवाणमादत्ते । तूष्णीमथ्शुश्रिवपति तूष्णीमप ऽवुप-
सृजति तूष्णीमुद्यत्य सकृदभिपुणोति तूष्णीमेनमनवानश्नुहोति तदेनं
प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥

(त्पु) अथास्याथ् हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स अदेवात्र
क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्यत्ते ॥ ६ ॥

तदु होवाच राम औपतस्विनिः । काममेव प्राण्यात्काममुदन्याथद्वै
तूष्णी जुहोति तदेनं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥

(त्पु) अथास्याथ् हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स अदेवात्र
क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्यत्ते ॥ ८ ॥

तं वै चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽसे लोकाः । तदिमानेन लोकांस्तिष्ठभि-
रान्नोति । प्रजापतिर्वाऽअनीमांश्लोकांश्चतुर्थः । तत् प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति । तस्माच्चतुः-
शक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥

स वै तूष्णीमेव आवाणमादत्ते । तूष्णीमथ्शुश्रिवपति । तूष्णीमप उपसृजति । तूष्णीमुद्यत्य,
सकृदभिपुणोति । तूष्णीमेनमनवानश्नुहोति । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥

अथास्या हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति । स अदेवात्र क्षणुते वा, वि वा लिशते-अमृत-
मायुर्हिरण्यं, तदमृतमायुरात्मन् यत्ते ॥ ६ ॥

तदु होवाच राम औपतस्विनिः-काममेव प्राण्यात्, काममुदन्यात् । यद्वै तूष्णीं जुहोति, तदे-
नं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥

अथास्यां हिरण्यं वद्धं भवति । तदुपजिघ्रति । स अदेवात्र क्षणुते वा, वि वा लिशते । अमृतमायु
हिरण्यम् । तदमृतमायुरात्मन्यत्ते ॥ ८ ॥

तं वै चतुःशक्तिनेति । प्रसन्नप्रायमत. परम् । ' स अदेवात्र क्षणुते वा ' (इतीदृशामद्विद्विद्वादि-
शायति । तद्विद्वः) पूर्ववाक्ये तत्समर्थयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपतस्विनस्यान्यम् ' औपतस्विनिः ' ॥ ७ ॥

अथास्यां हिरण्यमिति । पुनरेवाणवचनमुच्छ्रयणवचनप्रत्ययानिहृण्यम् । (पूर्ववाक्येन उपसृजत-
पद्येऽचनित्यर्थं पूर्ववाक्येनूद्वाद्यत्त दोष समानार्थकार्यमित्थं हिरण्यस्याववाणमित्यर्थः) ॥ ८ ॥

तदु होवाच बुद्धिः आश्वतराशिः । (रु) उद्यत्यैव गृहीयात्राभिपुण्या-
दभिपुण्वन्ति वाऽअन्याभ्यां देवताभ्यस्तदन्यया ततः करोति यथो
चाऽन्याभ्यो देवताभ्योऽथ यदुद्यच्छति तदेवास्याभिपुतं भवतीति ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (लयांऽभ्ये) अभ्येषुपुण्यात् सोम इन्द्रमसुतो
ममाद् नात्रह्लाणो मघवान् सुतास इत्यृषिणाभ्युऽनूक्तं न वाऽअन्यस्यै
कस्यै च न देवतायै सकृदभिपुणोति तदन्यया ततः करोति यथा चान्याभ्यो
देवताभ्यस्तस्मादभ्येषुपुण्यादिति ॥ १० ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । षष्ठौह्यो दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्स-
रस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरथं शुस्तुदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥
(शतम् ॥ २८०० ॥)

तदु होवाच बुद्धिः आश्वतराशिः—उद्यत्यैव गृहीयाद्, नाभिपुण्यात् । अभिपुण्वन्ति
वाऽअन्याभ्यो देवताभ्यः । तदन्यया ततः करोति । यथो चान्याभ्यो देवताभ्यः । अथ यदुद-
च्छति—तदेवास्याभिपुतं भवतीति ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—अभ्येषु पुण्यात् । “ न सोम इन्द्रमसुतो ममाद्, नात्रह्लाणो
मघवान् सुतासः ” इति ऋषिणाऽभ्यनूक्तम् । न वा अन्यस्यै कस्यै च न देवतायै सकृदभिपु-
णोति । तद् अन्यया ततः करोति । यथो चान्याभ्यो देवताभ्यः । तस्मादभ्येषु पुण्यादिति ॥ १० ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः षष्ठौह्यो दक्षिणा । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः
प्रजापतिरथं । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥

‘ बुद्धिः ’ नाम ब्रह्मरुद्रोऽथोऽस्यास्तीत्यश्वतराशिः । अश्वतराश्वत्वात्तन्मम् ‘ आश्वतराशिः ’ ॥
तवाच—‘ उद्यत्यैव ’ उद्यत्यैव प्राधान्यमभिवर्षणस्थानामसुतासुतारि ततोऽराव उत्सृष्टा आरोऽशु गृहीया गृहीयात् ।
प्राक्प्राशूनतिहस्यात् । किं कारणम् । ‘ अभिपुण्वन्ति ’ सोममन्याभ्यो ब्रह्मदेवताभ्यः प्रजापतेरेकादशीमृताभ्या
न यथा प्रजापतेः सामान्यात्मकस्य, ततश्च यदुद्यत्याभिपुण्य गृह्णाति तद्यथा ‘ अन्याभ्यो देवताभ्यो वै ’
तथा करोति ततः । अथ ‘ यदुद्यच्छतीति ’ (तद्यत्तत्पिण्वाभिपुण्यात्) ज्ञोति तं ह्येवा यद्मप्रायेव योनी
रेजोमूर्तं सिञ्चतीति (वाक् दक्षिणेण) सर्वत्र मान्यमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

तदु होवाचेति । याज्ञवल्क्यस्तु ‘ अभिपुण्यादेव ’ (सकृदभ्येषु गृहीयादिति) किं कारणम् । मन्त्रेणान-
भिपुण्वन्ति सोमस्य देवतर्पणत्वप्रतिषेवात् “ न सोम इन्द्रमि ” नि मन्त्रः । अस्यार्थः—उत्तरस्मिन्ने तच्छब्दः
ध्रुवते । पूर्वस्मिन् यच्छब्दोऽप्याहार्यः । मन्त्रे मन्वानमभिपुणः सोमो न प्रादयति न चाभिपुत. अपि सोमः
धर्म्याणः [प्राप्यक् कल्पयन्ति तस्मै इन्द्राय त्वा मूर्तिं जनयेऽहम् करोतममुक्त्वा यज्ञे योषित् यदुक्त्वा किंमाणं

तासां द्वादश गर्भाः । (स्ता) ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशं इतिर्वै
संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरश्शुस्तुदेनं प्रजा-
पतिं करोति ॥ १२ ॥

तदु ह कौकस्तः । (शु) चतुर्विंशतिर्मेवेताः प्रथमगर्भाः पृथ्वी-
र्दक्षिणा ददावृषभं पञ्चविंशत् द्विरप्यमेतदु ह सु ददौ ॥ १३ ॥

स वाऽप्य न सर्वस्यैव ग्रहीतव्यः । (ऽ) आत्मा ह्यस्यैव ओ न्वेव ज्ञात-
स्तस्य ग्रहीतव्यो यो वाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥

(त्त) सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रं सर्वमेपु सर्ववेदसे ग्रही-
तव्यः सर्वं वै सर्ववेदसं सर्वमेपु विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः सर्वं
वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेपु वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः सर्वं वै हि
तुत्सुत्रे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सत्रं सर्वमेपु एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-३ ॥ (६-१) ॥

तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । संवत्सरः प्रजापतिः
प्रजापतिरंशुः । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ १२ ॥

तदु ह कौकस्तः—चतुर्विंशतिर्मेवेताः प्रथमगर्भाः पृथ्वीर्दक्षिणा ददौ, ऋषभं पञ्चविंशत् । द्विर-
प्यम्, एतदु ह सु ददौ ॥ १३ ॥

स वाऽप्य न सर्वस्यैव ग्रहीतव्यः । आत्मा ह्यस्यैव । यो न्वेव ज्ञातः—तस्य ग्रहीतव्यः । यो
वाऽस्य प्रियः स्याद्, यो वाऽनूचानः । अनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमेपुः । सर्ववेदसे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सर्ववेदसम् । सर्वमेपुः
विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः । सर्वमेपुः । वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः ।
सर्वं वै हि तत्सुत्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सत्रम् । सर्वमेपुः । एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥

स एतौ जुषति सेवने किमर्थं तादृशं जनयति यथा स तज्जन्यमानं नवीयो नवतरं शस्त्रं ' शृणुवत् ' शृणुवान्
तन्मनुष्य इवास्माकं स्वमुत्सुकं तस्माद्गुरुव्यं जनयेव जुषेयं तृतीयं शृणुवत्तथा न इति शेषः । ततः स्वयं
नाभिजुतो तमेव प्रजापतिरित्यभिप्रायः ।] यथा चान्यास्यो देवता इति कुर्वन् अप्रजापत्योऽनुदितिं दर्शयति—
न सर्वग्रहस्य ग्रहीतव्योऽनुदित्युपपत्त्या समात्रां ज्ञानादिप्रयोगेष्वेवाविधानान् । यो वाऽनूचानोऽभिजितः शुद्धस्य
प्रयोगे ग्रहीतव्य इत्यत आह—सहस्रे इति । सहस्रेण सहस्रदक्षिणः कृत्येभ्यस्ते सहस्रदक्षिणे कृतौ ग्रहीतव्य

१—सत्र १ सहस्र २ सर्ववेदस ३ वाजपेय ४ राजसूय ५ विश्वजिति ६ सर्वपृष्ठमेपु ७ प्रहणमपकल्पयेत् । अथकाम्य इति
पत्रमीनं विष्टेयम् । अथकल्पयः शक्तिः प्रियेऽनूचानव्यः का. श्री. सू. १२ । १०४ । २—इत्यस्य कालगर्भो मणिष्यो दक्षिणाऽऽद्रे ।
का. श्री. सू. १२ । १०५ ।

एतं वाऽएते गच्छन्ति । पद्भिर्मांसैर्बु एष तपति श्रे संवत्सरमासते
तदुच्यतऽएव सामतो युथेतस्य रूपं क्रियतऽच्युतऽक्रुकोऽयैतदेव
यजुष्टः पुरश्चरणतो युदेतं गृह्णन्त्येतेनोऽएवैर्न गच्छन्ति ॥ १ ॥

(न्त्य) अथातो गृह्णात्येव । (बु) उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति
केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज्जा-
यैषु ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-४ ॥ (६. २.) ॥

अथातः पश्चयनस्यैव । पशुकादशिन्येवेयात्सु ऽआग्नेयं प्रथमं पशुमाल-
भतेऽथ व्वारुणमुय पुनराग्नेयमेवमेवैतया पशुकादशिन्येयात् ॥ १ ॥

विषुवदहः ।

एते वाऽएते गच्छन्ति पद्भिर्मांसैः य एष तपति, ये सम्वत्सरमासते । उदुच्यतऽएव सामतो-
पयैतस्य रूपं क्रियते उच्यतऽक्रुक्तः, अयैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो-पदेतं गृह्णन्ति । एतेनो
ऽएवैर्न गच्छन्ति ॥ १ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय, एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ”—
(वा. सं. ८ । ४१) इति ॥ २ ॥

अथातः पश्चयनस्यैव । पशुकादशिन्येवेयात् । स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते, अथ वारुणम्
अथ पुनराग्नेयम्—एवमेवैतया पशुकादशिन्येयात् ॥ १ ॥

एव । सर्वस्वदात्रिणे च ऋतौ विश्वजिदादिरतःत्वेन च । एतानि पक्ष्यानीयुतसहस्रः । एतच्च तेषु ऋतु-
क्षानादीनां प्राक्षोयन्वेवामिति ॥ १०-१५ ॥

इति श्रीहरीत्वाग्निः कृत्वा माप्यन्दिनीयस्तपयवाहणमाग्ये चतुर्थंकाण्डे
षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-१) ॥

एतं वा इति । सौमिकानां ऋतुमयिस्त्वमेतर्नते इत्यत्रैव गवामयनिहे विश्वकरोपमहो विश्वर्षात् । विश्वःशेव-
पार्श्वं विश्वीयने प्रसन्नान्यामेव कर्त्तव्यमायम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीहरीत्वाग्निः कृत्वा माप्यन्दिनीयस्तपयवाहणमाग्ये चतुर्थंकाण्डे
षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२) ॥

अथातो गवामयन एव सर्वनीयविकृत्यास्त्रयो ददन्ते । अथात इति । ' अथातः ' । पश्चयनस्य
विधानमिति शेषः । एतन्तपयनं पश्चयनं प्रातिकर्म समेत्यनेनेत्यनं मार्गः कल्पः । तत्र तावत्प्रथमं कल्पमाह—

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः सृजानुस्य पर्वाणि
विस्रस्रंसुः स विस्रस्तैः पूर्वभिर्न शशाक स्रष्टुं हातुं ततो देवा ऽअचन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽएतं महाव्रतीयं ददृशुस्तुमस्माऽवमृहंस्तेनास्य पर्वाणि
समदधुः ॥ १ ॥

स स्रष्टुं हितैः पूर्वभिः । (रि) इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्यौ श्रुदिदं प्रजापते-
रन्नाद्यं यद्वै मनुष्याणामुशनं तद्देवानां व्रतं महद्वाऽइदं व्रतमभूद्येनायुष्टं
समहास्तेति तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥

तृतीयमालभेत । इन्द्रो हि वोढशी । यथतिरात्रः स्यात्-सारस्वतं धनुर्ग्रामालभेत । वारवै सरस्वती ।
योषा वै वाक्, योषा रात्रिः । तद् यथापर्यं यज्ञकृत्स्न्यावर्तयति । एतानि श्रीण्यनानि । तेषां
यतमत्कामयेत्-तेनेयात् । द्वाऽऽपालम्भौ पशू । सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैपुवतेऽइन्, प्राजा-
पत्यं महाव्रते ॥ ३ ॥

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः सृजानुस्य पर्वाणि विस्रस्रंसुः । स विस्रस्तैः
पूर्वभिर्न शशाक संह्रातुम् । ततो देवा अचन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त एतं महाव्रतीयं ददृशुः ।
तमस्माऽअगृह्णन् । तेनास्य पर्वाणि समदधुः ॥ १ ॥

स स्रष्टुं हितैः पूर्वभिः इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्यौ-यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यम् । यद्वै मनुष्याणामुशनम्-
तद्देवानां व्रतम् । महद्वाऽइदं व्रतमभूद् येनायं समहास्तेति । तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥

एतया विहृतया पशुकादशिन्या गण्डेषान्ऽस्रस्रयति । अथो अथेताम्यां कण्डिकाप्यामरी कर्णाहुप्येते ।
(उपपत्ता ॥) स्वस्मिन्सञ्जीये सत्यालम्बन्ते इत्युपालम्बन्ते वैपुवतेऽइहिति यज्ञयोः सबस्तराद्वयोर्विसन्त-
शरदोश्चान्तरालं ॥ विपुवानेर्दं पाग उच्यते आत्मा विपुवानित्यादौ महाव्रतमुपान्यमर्हर्गनामपनस्य ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीहरिश्वाभिनः ऋतौ माष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाष्यं चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (४-१-३) ॥

अथात इति महाव्रतीयस्य ब्राह्मणमेतत् । ब्रह्म सद्मत्तं चैति महाव्रतम् त्वपान्त्यं गवानयनेऽइहस्तत्र मवो
महाव्रतीयः " गहादिभ्यश्च " (पा. सू. ४ । २ । १३८) इति षष्ठप्रत्ययः । 'सृजानुस्य' सृष्टवतः
पर्वाणि विस्रस्तानि ॥ विस्रस्तैः ' पूर्वभिर्न' शक्तवान् 'संह्रातुं' " ओहाङ्गातो "-(घा. पा. जु. आ. ७)
संगृहीतपूर्वभिः ' त एतं' महाव्रतीयमेव नाम्ना ब्रह्म दृष्टवन्तः । कुत एतत् । महमित्युत्तरज ' तमस्यै अगृह्णन्

१-कामेयोऽग्निष्टोमे धनवीर्यः पशुः । ऐन्द्रायवोऽस्ये द्विरिष्टः । ऐन्द्रो ऋषिः वोढशिमिं तृतीयः । सरस्वती धनुषोऽस्तिरात्रे
भेरी वा । एतत् सौमत्यन । का. धौ. सू. ९ । १०३-१०५ । २-यैत्रात्र. सक्नीयोऽन्वदम् । द्वापशस्वद. लु इमानि श्रीणि
पशुवराणि । स्तोमायनं वा । एकदशिनो वा विहृताः । द्वादश व्याध. । एकादशिनो विहृता इति तृतीयनसे इमानि पशुवराणि ।
सर्वशमाद्यो वा । ऐन्द्रो वा । याचयेत्पुनस्तसु । व्रतसु अहर्गेषु । का. धौ. सू. १२ । १२४-१२५ । ३-अग्निष्टोमो विपुवान् ।
प्रतनुशकः सन्निवेनायमुदितं यवोक्तं वा । सोर्वै ब्रह्मलम्बः । बहुत्वमिति ब्रह्मैह्यमस्तिप्राणवदस्यवर्धम् । का. धौ. सू. १३ ।
२१-२५ । षष्ठे मासे त्रयोऽग्निष्टोमः यो अस्तुषो एतदप्यो महाव्रतमग्निष्टोमः । का. धौ. सू. १३ । २५ ।

(मै) एवं वाऽएते भवन्ति । ये संवत्सरमासते युथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः समुजानऽआसीत्स युथैव तत्प्रजापतिः संवत्सुरेऽन्नाद्यमभ्युद-
तिष्ठदेवुमेवैतुऽएतत्संवत्सुरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति येपामेवं विदुपामेतं मुहं
गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वाऽइन्द्रायैव विमृषे गृहीयात् । (त्सु) सुर्व्या वै तेषां मृधो इता
भवन्ति सुर्व्यं जितं ये संवत्सरमासते तस्माद्विमृषे वि न इन्द्र मृधो
जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ॥ योऽअस्माँ ॥ १ ॥ अमिडासत्पुधरं गमया
तमः ॥ उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृषऽएष ते योनिऽन्द्राय त्वा
विमृषऽइति ॥ ४ ॥

(त्सु) अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं सुर्वं जितं
भवति ये संवत्सरमासते तस्माद्विश्वकर्मणे वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये

एवं वाऽएते भवन्ति—ये संवत्सरमासते । यथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः समुजान आसीत्—स यथैव
तत्प्रजापतिः संवत्सुरेऽन्नाद्यमभ्युदतिष्ठद्—एवमेवैतुऽएतत्संवत्सुरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति—येपामेवं
विदुपामेतं मुहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वाऽइन्द्रायैव विमृषे गृहीयात् । सर्वा वै तेषां मृधो इता भवन्ति, सर्वं जितम्—ये संवत्स-
रमासते । तस्माद्विमृषे “ वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । योऽअस्माँ १ ॥
१ अमिडासति, अधरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृषे; एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा विमृषे ”—(वा. सं. ८ । ४४) इति ॥ ४ ॥

अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं, सर्वं जितं भवति—ये संवत्सरमासते । तस्माद्विश्व-
कर्मणे—“ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमृतये अनोज्ञं वाजेऽअद्या हुयेव । स नो विश्वानि

इत्यादिग्रहणवचनादिना अतः प्रजापते. प्राणस्वाचार्यमिदमिति शतुर्थ्यन्ते शब्दे अस्मि अनाद्यादान्मुत्तथावि-
स्वर्ष. । यद्दे मनुष्याणामिति अतश्चन्द्रस्याजवाचित्वं व्यस्य्यात् महर्षा इदं प्रजापतेः प्रथमम जान ' येन '
अनेन ' क्य ' ' समहास्य ' संगतः स्वाचैरित्येव वस्मादनिकत तस्मान्महाप्रत नामेति वक्तव्ये ' महाप्रतीदो
नाम ' इति श्रुत्वा स्वार्थिकमंत्र छप्रत्यय दर्शयति एतत्समानि वचनानि प्रदर्शयार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

एवं वा एत इति । प्रसन्नो ब्राह्मणसौवः ॥ ३-६ ॥

इति श्रीदत्तस्वामिनः कृतौ माय्यन्दिनीयज्ञानपत्रखण्डपाठ्ये चतुर्थकाण्डे
षष्ठेऽध्याये महावृत्तीयं नाम चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-४) ॥

१-महं गृह्णति इति अत्राप्यसति विश्वकर्मणिते वा । क्य मा यदुजान्यसतीवा क्य मा लुप्तए मा मनीषा प्रियायर्षं
तन्मं पश्यमानो मयि एतो देवतां तेजने महाकर्णसालेनि अलुप यजमाने. । श्रुतित्वं विविरिणम् । का० ध्ये० १०१११११११११
२-महाप्रत्ययस्य प्रथममहः महाकर्णं । प्राणस्यैव वंशजस्य । का. ध्ये. सु. १२ । २० ।

मनोजुवं वृजोऽभष्टा हुवेम ॥ सु नो विश्वानि हुवनानि जोषद्विश्वम्भू-
उवस साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणऽएष ते
योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मण इति ॥ ५ ॥

युष्टुऽएन्द्रो वैश्वकर्मणां विद्यात् । (सु) तयैव गृहीयाद्विश्वकर्मन्ह-
विषा वर्धनेन व्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ॥ तस्मै विश्वः समनमन्त
पूर्वोरपमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
विश्वकर्मणऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणऽइति ॥ ६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-६ ॥ (६. ४.) ॥

एष वै ग्रहः । (हो) यु एष तुपति येनेमाः सुर्वाः प्रजा गृहीतास्तुस्मादाहु-
ग्रहान्गृहीम इति चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥

वागेव ग्रहः । (हो) वाचा हीदं सर्वं गृहीतं किमु तद्यद्वाग्रहः ॥ २ ॥

हुवनानि जोषद्; विश्वम्भूरघसे साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मणे; एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे—(वा. सं. ८ । ४५) इति ॥ ५ ॥

युष्टु एन्द्रो वैश्वकर्मणां विद्यात् तयैव गृहीयात् । “ विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन व्रातार-
मिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वोरपमुग्रो विहव्यो यथासत् ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे; एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ”—
(वा. सं. ८ । ४५) इति ॥ ६ ॥

महोपासनाव्राह्मणम् ।

एष वै ग्रहो य एष तशति, येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीताः । तस्मादाहुः—ग्रहान्गृहीम इति ।
चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥

वागेव ग्रहः । वाचा हीदं सर्वं गृहीतम् । किमु तद्—यद्वाग्रहः ॥ २ ॥

एष वै ग्रह इति । [सूर्योत्पत्तय व्याधिर्त्वि (१) कस्य] महस्याभिचारिकस्यैकमुत्स्थानमत्राभिधीयते । मह-
निकारत्तद्वाचाव्यात्मिकाधिमौनिका ग्रहाः प्रदर्शयन्ते । मह्यन्दस्य निर्वचनान्तरमुच्यते । तत्रोरस्येयं तावद्-
ग्रहमाह—एष वै ग्रह इति । येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीता इति सौर्येण तेजसा सर्व एव देहा अपिष्टिताः ।
यथोक्त तस्येमाः सर्वाः प्रजा रदिभिः प्राणेष्वभिहिता “ तस्य हेतस्य हृदये पादावतिहतौ तदेवा उचिता ”
विपत्तिम् । प्रजान्यो विमर्जतीति वा । येनेति कर्तरि तृतीया ततश्च गृह्णातीति ग्रह इति कर्तरि एव कारके
“महद्दनिषिगमष” इति (पा. सु. १-२-१८) अपूप्रययं दर्शयति—यस्यावैव आदित्यो ग्रहः ‘स्तामादाहुः’
ग्रहदिदो ‘महान् गृहीम इति’ एव मन्यमाना ऋत्विजः “ चरन्ति ग्रहेणादित्येन गृहीताः ‘ सन्तः ’ इत्यादि
स्वावकाशो “ स उच्यन्ते चादित्यमुपतिष्ठते ” एतत्पठित्वं व्यवहर्तुमिस्तद्वासायास्यैवादित्यस्य महस्य ग्रह एव-

(हो) नामैव ग्रहः । (हो) नाम्ना हीदथै सुर्वं गृहीतं किमु तद्यन्नाम
ग्रहो बहूनां वै नामानि विद्म्याथ नस्तेन ते नु गृहीता भवन्ति ॥ ३ ॥

(न्त्यु) अन्नमेव ग्रहः । (होऽन्ने) अन्नेन हीदथै सुर्वं गृहीतं तस्मा-
द्यावन्तो नोऽश्नमश्नुन्ति ते नः सुर्वं गृहीता भवन्त्युपैव स्थितिः ॥ ४ ॥

स यु एष सोमग्रहः । (होऽन्नं) अन्नं वाऽएष स यस्त्यै देवतायाऽएतं ग्रहं
गृह्णाति साऽस्मै देवतेतेन ग्रहेण गृहीता तं कामथै सुमर्षयति यत्काम्या

नामैव ग्रहः । नाम्ना हीदं सर्वं गृहीतम् । किमु तद् यन्नाम ग्रहः । बहूनां वै नामानि विद्म्याथ
नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥ ३ ॥

अन्नमेव ग्रहः । अन्नेन हीदं सर्वं गृहीतम् । तस्माद् यावन्तो नोऽश्नमश्नुन्ति ते नः सर्वं गृहीता
भवन्ति । एषैव स्थितिः ॥ ४ ॥

स य एष सोमग्रहः । अन्नं वाऽएष स यस्त्यै देवतायाऽएतं ग्रहं गृह्णाति साऽस्मै देवतेतेन ग्रहेण
गृहीता तं कामं समर्षयति—यत्काम्या गृह्णाति । स उद्यन्तं वाऽऽदित्यमुपरिच्यते, अस्ते यन्तं वा—

परमाहात्म्यान्महत्पुण्यं निरकरोति वागेवेति । आप्यात्मिकया ' वापा हि ' इति वरणे तुनीया । वापा
स पयाऽऽदित्यरूपे न्यावहारिकम् इदं सर्वं न्यावहारजान परिगृहीतं ग्रहवर्णमिदं हि यत्नेन यन्नाहितं तदतिक्र-
मिदमर्हति किमु नयद्वाह इति दूषण किरान्दे द्रष्टव्यम् । यदेतद्ग्रहमह इत्येतत्किमिति मिथैतदित्यर्थः ।
कप तस्येदं द्रष्टव्यम् । नहि वचने सर्वं गृह्यन्तेऽतिक्रमस्य निर्दर्शनादतथान्यदेवता यत्र भूपादिति निवामकं
न वाह्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥

नामैव ग्रह इति । ' नाम्ना ' कारणभूतेन व्यवहर्तुमिदं सर्वं नामभातं परिगृहीते बुद्ध्या चानीय इत्य-
भिप्रायः । ' किमु नयद् वाहनाम ' इति पूर्वपक्षः । ' बहूनां वै ' अर्थानामिन्द्रादीनां मघवानिन्द्र इत्यादीनि
' विद्म ' जानीम ' विदे लोको वा "—(पा. सू. ३ । ४ । ८३) इति मसो वादेशः । अथ तपानि ' न '
अस्माक ' ते ' इत्यादयो ' म ' ' तेन ' नाम्ना ' गृहीता ' ब्रह्मा इव वरावृत्तियो भवन्ति । वरावृत्तौ च ग्रहणं न
स्मरणमात्रमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

' अन्नमेव ' ' अन्नेन हि ' कारणभूतेन दातुमिः ' इदं ' ' सर्वं ' सर्वजातीयकं बरीहृतम् । यस्माद्
पावन्तः । प्रागिन्द्रोऽस्माकमन्नम् ' अन्नन्ति ' ' ते ' अस्माक ' सर्वं ' गृहीता ' वधा ' भवन्ति ' इति ' एषैव '
अन्न ' स्थितिः ॥ ४ ॥

न य एष इति । अत्र ग्रहणमाधिभौतिकमावियञ्जिके सोमपद्युत्सृजति । तत्रथोपस्थानदाद् ग्रहेणानां

१-वापान् बहूनां नामानि विद्म्याथ नस्तेनो भवति । तत्र अन्तिकु वज्रमालो वा ज्योतिषे भयदिकृष्टु इत्यनेन पदार्थाऽऽऽ-
धेत् । तदा यत्किमिदं स आत्मा भवति । स महो यदेकः । स देवता तदानीमस्त्य । तं देवतां एव वै एष इत्येव विधयोपासना-
बोधस्ततः । इत्यन्तमसि इति । तदुपस्थानं ' वरुणं अस्त वत वा आदित्यं यद्देवतयुजयाऽयवो इत्यन्तस्यवदो म । इत्यन् '
इति (२) यदेतेनोऽतिरेड । एषैव वाऽऽदित्यमुपरिच्यते । इदं कामक्यावृत्तियोग्यमुपरिच्यते । व इत्यन्तस्यवदो म । इत्यन् '
न. यान । अद् इत्यन्तस्येव उपस्थानमिदं । तुनीयुत्सृजति ।

गृह्णाति तु चद्यन्तं वाऽऽदित्यमुपलिषतेऽस्तं धुर्त्तं वा ग्रहोऽस्यमुमनयात्प्रा
 गृहाणासावदो मा प्रापडिति धुं द्विप्यादसावस्मै कामो मा मुमयीति वा नु
 ईवास्मै स कामः समृष्यते यस्माऽएवमुपलिषते ॥ ५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-७ ॥ (६-५) ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आनद्गाद्विभयांचकुस्ते
 होचुः को नो दक्षिणतु आसिष्यतेऽथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपच-
 रिष्याम इति ॥ १ ॥

ते होचुः । (यं) य एव नो वीर्यवत्तमः तु दक्षिणतु आस्तामथाभये-
 ऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । (डि) इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तमऽइन्द्रो दक्षिणतुऽआस्तामथा-
 भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ ३ ॥

“ प्रहोसि अनुमनयात्प्रा गृहाण असावदो मा प्रापत् ” इति । यं द्विष्यात् असावस्मै कामो मा
 समयीति वा । न ईवास्मै स कामः समृष्यते-यस्माऽएवमुपलिषते ॥ ५ ॥

यज्ञोपचारः ।

देवा इ वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आनद्गाद्विभयांचकुः । ते होचुः-को नो दक्षिणत
 आसिष्यते, अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ १ ॥

ते होचुः-य एव नो वीर्यवत्तमः स दक्षिणत आस्ताम्, अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुप-
 चरिष्याम इति ॥ २ ॥

ते होचुः-इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तमः । इन्द्रो दक्षिणत आस्ताम्, अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञ-
 मुपचरिष्याम इति ॥ ३ ॥

साधारणो वादो द्रष्टव्यः । उपसर्जनकमुक्त्वा तदुपस्थानमाह-स उद्यन्तं वेति । हविर्गृहादिदं विदुषः इत्यन्-
 प्रहणमाधेदविकम् । आधिपत्रिणं सोममुपसंहरति । उपस्थानमत्र च ग्रहोऽस्यमुमनयात्प्रा गृहाणेत्येतया । (वृ
 ऊर्षं शेषद्रवमुपनेष्यः मविकल्पः) अनुमनयेत्यभिवरणीयपाठ्यां प्राहयित्वा ततः कर्मविधायत आह-‘अमुम्’ इति
 इष्टनिर्देशः । ‘अनया’ इति ज्वलाध्यातिविशेषनिर्देशः । ‘असौ’ इति द्वेषत्व च निर्देशः । एव ‘अदः’
 इति योष्यः कामयते तन्निर्देशः । ‘असौ’ (स्वदि स्वता बद्धो ग्रामादभियन्ते तन्वा प्रापत् ।) ‘यं द्विष्यात्’
 तस्मैव नामादिशोत्; अथवा ‘असौ कामो’ षष्ठादिकः ‘अस्मै’ छदिरवर्गं ‘मा समर्थे’ इत्येवं श्रूयत् ॥ ५ ॥

इति श्रीहारीश्वामिनः कृती भाष्यदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये षट्पथकाण्डे षष्ठोऽध्याये

महोपासने नाम पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (४-५-९) ॥

देवा इ वा इति । दक्षिणतो गृह्णा दक्षिणत आसीत् स च प्रतोत्रा मन्त्रजपं जपित्वाऽनुजानीयादित्येता-
 ष्वसुररक्षसेभ्यते तामसद्गाव ब्राह्मणान्छंसिनो वरणम् मैत्रावरुणजपथामसन्नप्रायाधेताधतसः कण्डिकाः ॥ १-४ ॥

ते इन्द्रमुषुः । (स्त्वँ) त्वँ नो वीर्यवत्तमोऽसि त्वं दक्षिणत आस्ताथा-
भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ ४ ॥

सु होवाच । किं मे ततः स्यादिति ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ते ब्रह्मसाम
तऽइति तुस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्मिन् प्रवृणतिऽइन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिती-
न्द्रस्य ह्येषा स इन्द्रो दक्षिणत आस्ताथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपा-
चरंस्तुस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्सु दक्षिणत आस्ताथाभयेऽनाष्टु-
ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुर्धो वै ब्राह्मणानामब्रूचान्तमः सुऽ एषां वीर्यव-
त्तमोऽप्य सुविदं सु एव कुक्ष ब्रह्मा भवति कुत्रित्स्वणीमास्तऽइति तुस्माद्य

ते इन्द्रमुषुः—त्वं नो वीर्यवत्तमोऽसि । त्वं दक्षिणत आस्व । अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपच-
रिष्याम इति ॥ ४ ॥

सु होवाच—किं मे ततः स्यादिति । ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ते ब्रह्मसाम तऽइति । तुस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रु-
त्स्मिन् प्रवृणति । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति इन्द्रस्य ह्येषा । स इन्द्रो दक्षिणत आस्व, अथा-
भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरन् । तुस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्सु दक्षिणत आसीत् । अथाभयेऽनाष्टु-
ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुः । यो वै ब्राह्मणानामब्रूचान्तमः स एषां वीर्यवत्तमः । अप्य सुविदं य एव कुक्ष

सु होवाचेति । इन्द्रो दक्षिणतः स्यात्पमानो देवतुवाच ' कि ' मन फल ' ततः स्यादिति ' देवानु
तमिन्द्रमुषुर्माह्मणाच्छ्रुत्वा नाम होत्रो प्रथमो महत्सुखः सो (१) ततः प्रत्यात्मिका धारत्किचित्सा करिष्यति
राज्ञं वा भाग्य वा तत्तर्कं तत्र प्रतिष्ठातीत्यर्थः । न केवलं सा किं तर्हि ' ब्रह्मसाम ' अपरं तत्र मति यति
माप्यन्दिने तत्रने ब्राह्मणाच्छ्रुत्वाः इत्यत्र स्तोत्रं तद्ब्रह्मसाम तदपि तत्र एव देवा ऊचुस्तस्माद्देवानाऽप्यर्चयुर्गन्तु-
प्रहाराद्यर्थमव्याप्तुं होत्राद्युः श्रियमाणामु इत्यपि ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा प्रकृतमेव स त्वँव रूप यत्ते इति इन्द्रो
ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण इन्द्रस्य देवा स्वभूता ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा (देवैव व देत त्वादिति) ब्रह्मा इन्द्र इति सामानाधि-
कारण्ये ब्रह्मः । अथ च ब्राह्मणाच्छ्रुत्वादि प्रकृते तुस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रुत्वादिनि प्रयोगाद् ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा
स्याद्यर्चनीयत्व इति अनुमन्त्रणार्थं दर्शयामः । ' इन्द्रो ' देवराजः ब्रह्मासीति शेषः । इत एतन् प्रकृति
इति वचनादरण हि साम्ना कर्मणि प्रवर्तते । तत्वाप्येवेषा या शिष्यस्यैव भवति स एव शेषः कथं पुनरिन्द्रो (१)

.—होत्रसामप्रवृणति इत्येवमेव ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा मन्त्रयति नवास्तिवम् । होत्रोऽपि होत्रात् इति इन्द्रम् । इति कर्कः ।
अभिनाम्नः आनन्दवत् । अथ चान्दोऽपि होत्रः इति इन्द्रम् । अथ च तत्र कर्तेति कर्कः । विशावको मयास्ततो
मयात्तम् । अथ होत्रोऽपि होत्रात् । इति कर्कः । इतो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति मन्त्राच्छ्रुत्वात् । मन्त्रो ब्रह्मणीति कर्कः ।
मन्त्राच्छ्रुत्वात् ब्रह्मणाच्छ्रुत्वा इति मन्त्रात् । ब्राह्मणाच्छ्रुत्वात् अनुमन्त्रणार्थं इत्युच्यते । अथान्दोऽपि । अथानुपपन्नत्वात् ।
इत्यपि चिन्मन्त्रात् अन्तर्विदो ब्रह्म वैश्विदो होत्रस्यम् । मन्त्रः होत्रम् । मन्त्रो वेदम् । अन्तर्विदोऽपि । अन्तर्विदो देवीनादिति
यत्रावत् । इति । क. धी. सू. १ । १०६-१०८ ।

एव च्छीर्षवत्तमः स्यात्सु दक्षिणतु ऽआसीतायाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञ-
मुपचरेयुस्तस्माद्ब्राह्मणा दक्षिणतु ऽआसतेऽयाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुप-
चरन्ति ॥ ५ ॥

प्रज्ञा भवति—कुविन्तूष्णीमास्तुऽइति । तस्माद्य एव च्छीर्षवत्तमः स्यात् । ॥ दक्षिणत आसीत
अयाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा दक्षिणत आसते, अयाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो
यज्ञमुपचरन्ति ॥ ५ ॥

सानादिष्वित्यत आह—भाष्येणान् कर्मणो हेतोः ब्रह्मा ऋषिभू कतमः ब्राह्मणतस्माद्देतोः ब्राह्मणमथितइत्यत्रं
पुर्वनिन्दो ब्रह्मासित्यर्थः । हे च सनीन्द्रोऽत्र विद्यमानो ब्रह्मा न भवति कथं स ऋषिभू (१) नैव दोषः ।
नैरानुष्विभरणेनायं मानुषः स्यात्प्रयोगादायं वृत्तवान् । एवमपि ब्रह्मणो वरण मन्त्रेण क्रियते न वा ब्राह्मणा-
ण्डसिन, नैव दोषः । ब्राह्मणाण्डस्येवानुब्रूतेति ब्रह्मपुरुषत्वात् । ततश्चापमर्थः । इन्द्रो ब्राह्मणाण्डेति कर्म
करोति । कथं पुनरवसीयते मन्त्रार्थ इति । पूर्वोत्तरे मन्त्रेष्वीशानामेवार्थानां दर्शनात् । अचिनो भव्यूर्णो
आश्विनो ब्रह्मोर्मिब्राह्मणो प्रशास्तो तो (१) प्रशस्तौ कर्मणा एवैव इन्द्रो ब्राह्मणाण्डसीवादिति वक्तव्ये
सञ्ज्ञपाऽपमर्थः सेऽस्यतीति तथोक्तं तथोत्तरेषु मन्त्रतः पोताः सन्तु पोत्रात्त्वमानसुग्नावः द्विपो देवत्वः ।
तस्मान्मूलपनापानीनां सेठेप्रिशारीप्रोऽस्तु आग्नीधरकर्मण इति । अथ कस्मादेवं न भवति य एष ब्रह्मा एष
इन्द्रोऽसिबति न तदेवं न कोऽं राति वरण कृत स्वादि च मित्रावरुणौ प्रशास्तारसित्येतन्न संभवति । न हि द्वौ
प्रशास्तारी मित्रावरुणारको एवतां, तस्माद्यथोक्त एव मन्त्रार्थः । ननु ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मत्वं एवाह्वयवत् इति
विशेषविधानात् । नैतदेवं मन्त्रान्तरवशात्तावदयं मन्त्रार्थो विशिष्टस्ततश्च (२ तद्भवत्) इन्द्रादिष्वपि ब्रह्मणः पठि-
तव्यः । (उपपत्ते इह तावदिदं सुन्दे तापुरुषस्य वा शसनमुचितमयं नु होतारी न तपुदवः) तथापि ब्राह्मणकर्मणा
इतो संसतीति ब्राह्मणाण्डसी । एवमथा अहुरद्रह्यः । ब्रह्मणा किल विभिरपि देवकर्मकर्तव्यं तास एतैः पुदये
कारित्वा वैदिकं ब्राह्मणाण्डसिना अग्नीधा यज्ञार्थमन्त्राकुरोवा सामादिकं ततश्च यस्माद्ब्रह्मणः कर्म कर्तव्यं
तस्माण्डसीति ब्राह्मणाण्डसीति एवमेव ब्रह्मत्वं एवात्—“ कृत्यस्तुतो बह्वलम् ”—(पा.सू. १।१।११) ।
इति कर्तारि व्यप्रत्ययः । इन्द्रो दक्षिणत आसत्—“ आस उपचरेने ”—(भा. पा.अ.भा ११) उपविष्टः ।
‘ अथ यदिदम् ’ इति प्रसिद्धानुवादे निदर्शये यदि वा लोके दृश्यते यः कश्चिद्वीर्यवत्तमोऽपि ब्रह्मा भवति तत्र
किं प्रशंसिकारणं आह—‘ कुवित् ’ बहुप्रायः ‘ तूष्णीं ’ ब्रह्मा ‘ आस्ते ’ तूष्णीमिति न होयुद्रावृत्तवाचनेव
करोति (मन्त्रेण इति एवमव्युत्पद्यतीव परिसतोऽप्यभिप्रायः ।) एवं ब्रह्म प्रायस्तूष्णीमास्ते । (ततोऽहमपि
सन्त्यामि तूष्णीमासीति प्रापेति मन्वमानो) यः कश्चिदपि ब्रह्मा भवति । तत्र युक्तमवीर्यवत्तमेव अवीर्यत्वस्य
गोपयितुमशक्यत्वात्तस्माच्च्छीर्षवत्तम एव ब्रह्मा स्यादिति वक्तव्ये ब्रह्मणो दक्षिणतस्थानमुपसंहरति । ‘ तस्माद्ब्र-
ह्मण ’ इत्यन्वेऽपि ब्राह्मणा अहृता एतामेव दिशमथितिष्ठेयुरिति दर्शयति ॥ ५ ॥

स यत्राह । ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तारिति तु ब्रह्मा जपत्येतुं ते देव सवित-
र्यज्ञं ग्राह्वृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यजुमव तेन यजुपतिं तेन मामव । स्तुतु
सवितुः प्रसवऽइति सोऽसावेव वन्धुः । एतेन न्वेव भूपिष्ठाऽइवोपचरन्ति ॥६॥

(न्य) अनेन त्वेवोपचरेत् । (हे) देव सवितरेतद्बृहस्पते प्रेति तुत्सवितारं
प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पते प्रेति बृहस्पतिर्व्वे देवानां
ब्रह्मा तद्यऽएव देवानां ब्रह्मा तुस्माऽपुवेतत्याह तुस्मादाह बृहस्पते प्रेति ॥७

(त्य) अथ मैत्रावरुणो जपति । प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणा-
भ्यामिति तुत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता जुष्टं
मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रावरुणो वै मैत्रावरुणस्य देवते तुद्येऽएव मैत्रा-
वरुणस्य देवते ताभ्यामेवेतत्याह तुस्मादाह जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥८॥

इति पंचमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-८ ॥ (६. ६.) ॥

स यत्राह—ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तारिति । तद् ब्रह्मा जपति । “ एतं ते देव सवितर्यज्ञं
ग्राह्वृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यजुमव, तेन यजुपतिम्, तेन मामव (वा. सं. २ । १२) ।
स्तुतु सवितुः प्रसवे ” इति । सोऽसावेव वन्धुः । एतेन न्वेव भूपिष्ठा—इवोपचरन्ति ॥ ६ ॥

अनेन त्वेवोपचरेत् । “ देव सवितरेतद्बृहस्पते प्र ”—इति । तत् सवितारं प्रसवायो-
पधावति । स हि देवानां प्रसविता । बृहस्पते प्रेति । बृहस्पतिर्व्वे देवानां ब्रह्मा । तद् ॥ एव देवानां
ब्रह्मा—तस्माऽपुवेतत्याह—तस्मादाह—बृहस्पते प्रेति ॥ ७ ॥

अथ मैत्रावरुणो जपति । “ प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्याम् ”—इति । तत्
सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता । “ जुष्टं मित्रावरुणाभ्याम् ” इति ।
मित्रावरुणो वै मैत्रावरुणस्य देवते । तद् येऽएव मैत्रावरुणस्य देवते—ताभ्यामेवेतत्याह—तस्मादाह—
जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥ ८ ॥

स यत्राहेति । प्रसवा । बृहस्पते प्रसूतेति शेषः ॥ ६-८ ॥

इति श्रीहस्तिनामिना । कौमी माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाथे षतुर्धकाण्डे षष्ठेऽध्याये

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (४-५-९) ॥

१-३ प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति मैत्रावरुणस्य जपो निर्दिष्टः । अथ यत्राह—इति कात्यायनः देव न इत्यनेन ।
तत्राप्यत्राहो निश्चयः । मैत्रावरुणो वाचस्पतेर्वा चेत् तदा तत्र जपो “ प्रसूतं देवेनेति इत्यत्र अनंतरं आनुष्ण्यवच्छेद इति प्रसवे-
र्यत्रमित्येवमिति पांचायनान्तर्देवम् ॥ का० श्रौ० सू० । ११-२१ ॥

२-प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति । देवपत्नित्वेन बृहस्पते इति वा । इतिना
एवमेति वा इतिना । सवित्रा वाचस्पतेऽप्याथै च देवता कृत्वावेति एतेनैवम् २१ एतन्नाथपथः । न्यासिष्येने । इति
श्रोत्राणि तत्राहोर्वाहमित्येतिः प्रसिद्धम् इति तत्रैव सवित्रा कृत्वावेति इति मन्त्रान्ता सुप्रसिद्धिनिर्वाचनेन सर्व-
प्रसूतानां च । इति सूत्रार्थः । प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्याम् । इति । ।

त्रयी वै विद्या । (द्युर्वी) ऋचो यजुर्धृषि सामानीयमेवोऽर्चोऽस्याथ
ह्युर्चति योऽर्चति स व्यागेवोऽर्चो व्याचा ह्युर्चति योऽर्चति सोऽन्तरिक्ष-
मेव यजुर्धृषि द्यौः सामानि सैषा त्रयी विद्या सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥१॥
(तऽ) इममेव लोकमृचा जयति । (त्य) अन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव
साम्ना तुस्माद्यस्यैका विद्यानूक्ता स्यादन्वेवापीतरयोर्निर्मितं विवक्षेते-
ममेव लोकमृचा जयत्यन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव साम्ना ॥ २ ॥

पुरश्चरणोपनिषत् ।

त्रयी वै विद्या-ऋचो, यजुषि, सामानि । इममेवोऽर्चः । अस्यां ह्यर्चति-योऽर्चति-सः ।
वागेवोऽर्चः । व्याचा ह्यर्चति-योऽर्चति-सः अन्तरिक्षमेव यजुषि । द्यौः सामानि सैषा त्रयी विद्या
सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥ १ ॥

इममेव लोकमृचा जयति, अन्तरिक्षं यजुषा, दिवमेव साम्ना । तस्माद्यस्यैका विद्यानूक्तास्याह-
अन्वेवापीतरयोर्निर्मितं विवक्षेते । इममेव लोकमृचा जयति, अन्तरिक्षं यजुषा, दिवमेव साम्ना ॥ २ ॥

त्रयी वै विद्येति । अत्र सदोहविद्वानि अन्तरेण प्रेक्षमाणं ह्युक्तं प्रेक्षिष्योऽप्यने एव अत्यर्थं ज्योतिष्टोमे
रितिः वगोऽर्चोऽर्चः सरस्वती इत्येव सर्वकर्मसु एतस्मैवाह्वनं मन्वाऽऽवर्तते इति ज्योतिष्टोमे एतद्विहिते यदु-
क्षितं प्रश्नमिदं भाङ्गम् । अतुषङ्गाः तस्यां विद्यायां बह्वेददर्शनं कतिप्यति । यत्पत्र न ह्यं तदामिरेहस्येदु कति-
प्यते । 'त्रयी' इत्यपवा 'विद्या' 'विद्वाने'—(धा. पा. अ. प. १४) विद्वानाऽनया विद्वन् इति
विदा । क पुनस्तस्याः त्रयोऽववा ऋगाद्यः ते च विद्याशब्दादेर्यने अन्वयका एव ऋगाद्य इत्येवर्चा
रयुष्यमि लोकं एवञ्च सामानि चेन्द्र इत्यविदेवमुपरिष्ठाश्रयति । इदम् 'अस्यां ह्यर्चति' इत्यर्चन-
कारणत्वात् 'इयम्' शब्द एव इति वृत्तं तस्याभित्युच इत्युक्तस्ये इयिन्यां शब्दस्य न्युत्पत्तिं दर्शयति-
इयिन्वा तु कारणत्वानुपपत्तेरधिकरणत्वं दर्शयति । योऽर्चति सोऽस्यामर्चतीति संबन्धः । (हागाग सर्व
इत्यन्यकारिदियात्सकामनः) साहचर्यात् शब्दात्मिकायामस्यां ह्यर्चतीति इयिन्वित्त्वेन रूपते । न च
तस्माद्योऽर्चं योऽर्चति, तस्मात् कारणतोः साधर्म्यदर्शनमेव दृष्टव्यम् । तदाहि लोकेषु स्यमानेषु
शब्देऽप्युक्तमन्वयः । इयिन्वित्त्वं सर्वनामाद्योऽर्चतीत्युक्तमन्वयः इयिन्वित्त्वं सर्वनापुनः रिन्द्रेषु स्यमानेषु इयिन्वा
स्तुतिता तदपे शब्देर्द निष्ठात्मक सत्त्वं । एव वाचाऽपि स कार्यकारणभावो दर्शनीयः । स च रयुञ्ज एव
इत्यते शब्देऽसाम्यं ॥ कर्म कर्तव्यमिति तद्वागिन्द्रियं प्रयुक्ते न शब्देऽसामनानि कर्माणि क्रियन्त इति ।
एव एव प्रयुक्तो यजुर्वेदसामवेदयोरेविययोगो दर्शनीयः । अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकं ॥ यजुर्वेद उकार्यत्वात्-
अन्तरिक्षकारणत्वत्वात् एवं याजुषादस्यामनुत्तरेण ब्रह्मते-सोमं (तू वा) गन्धर्वश्च सामानि वेति को वा
सामवेदः उकार्यत्वात्सामवेदोऽर्चति च सैषा त्रयीविद्या 'सौम्ये' सौम्यत्वके यजे प्रयुज्यते नाग्निदेवता-
दवैकेन द्याम्यां तस्य निष्पत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथ किं तथा प्रयुक्तता स्वतीत्याह-इममेवेति । 'इममेव लोकम्' इति । ज्योतिष्टोम एवत्युच्यते-
यदः । 'तस्माद्यस्यैका विद्या' इति यामाज्योतिष्टोमेऽवगतः स ऋगाद्यैर्ना इयिन्वादिबदकारणत्वं तस्माद्-

१-इदमन्वयः । २-निष्पत्ताः इत्युच्यते । अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकं । अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकं यजुर्वेदस्यैव प्रयुक्तताया
वागेवोऽर्चते ।

तद्वाऽपत्तत् । (त्स) सद्ब्रह्मं वाचः प्रजातं द्वेऽड्न्द्रस्तृतीये तृतीयं विष्णु-
ऋचश्च सामानि चेन्द्रो यजूर्ध्वं विष्णुस्तस्मात्सदस्पृक्सामाभ्यां कुर्व-
न्त्येन्द्रं हि सदः ॥ ३ ॥ (अर्घप्रपाठकः) ॥

(डोऽथै) अथैतं विष्णुं यजुम् । (मे) एतेर्यजुभिः पुरऽइवैवु विभ्रति
तस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥ ४ ॥

व्यागेऽर्चश्च सामानि च । मुन एव यजूर्ध्वं सा यत्रेयं व्यागासीत्स-

तद्वाऽपत्तत् सदसं वाचः प्रजातम् । द्वेऽड्न्द्रस्तृतीये, तृतीयं विष्णुः ऋचश्च सामानि च इन्द्रः
यजूर्ध्वं विष्णुः । तस्मात्सदसि ऋचसामाभ्यां कुर्वन्ति ऐन्द्रं हि सदः ॥ ३ ॥

अथैतं विष्णुं यजुमेतेर्यजुभिः पुर इवैव विभ्रति । तस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥ ४ ॥

वागेऽर्चश्च सामानि च, मुन एव यजूर्ध्वं । सा यत्रेयं वागासीत्-सर्वत्रैव तत्राक्रियत्, सर्व

द्विषि स्तोत्रादन्तेनैव (लोकादि गीर्वाणेना) एका विधा देवान्का स्याद् प्रपतोऽर्घतश्च स्वयं गृहीत्वा
पथाच्छिष्येभ्य उक्ता सा इत्यव्याहारः । इत्यथेतेषु विषयो निर्मित बहुधाशाखासंघातान्कान् वेदान् (मिश्रत्य-
तमः (१) शाखात्मिकापि तमिष्ट्यादितम्) अन्यतमा शाखाभिर्यथैः । अनुविषयेनैवानुवक्तुमिच्छेत् ततश्चाचार्या-
दधीषते । (एतेषु हि शक्तिश्च सन्निधेतदुक्त भवति) स्मरन्ति च “ वेदानधीष वेदो वेति ” इत्यथेतेषु निर्मित-
मिति । (नापि शब्दपूर्वस्यापि विषयो नास्ती निर्माता कैका शाखेयमित्यर्थः) अनुशाखाऽनुकास्यादेतदिति
नियम्यते-इत्येते लोकादि ॥ २ ॥

इत्यस्यानुवचनविधेः एवमात्राधिकभवनवचनं विद्याय प्रयोगमेवाह-तद्वा एतदिति । तदेतमपीतिचात्मकं सद्ब्रह्मं
बहुतम वाचं व्याप्यात्मिकाया, प्रजातं वागिन्द्रवागामन्वादीनामभिव्यक्तिः । अविषयिवाश्च शब्दमात्रात्मिकाया
ऋगादि ‘ प्रजातं ’ विशेषविकाराभिदेवत्वानुपचर्य वाचा प्राप्ययापिति च्छदासि ‘ प्रजातं ’ । तस्यास्य सद्ब्रह्मत्व
वाच, प्रजातं ‘ द्वे ’ ‘ तृतीये ’ द्वीत्रिमागादिन्द्र एक ‘ तृतीयं ’ विष्णुरित्यभिदेवम् इन्द्राविष्णोरेती शब्द
(प्रयोग) शेषाभिर्यथैः । ‘ ऋचश्च सामानि चेन्द्र ’ इति विभागात्तद्वचनं तस्मात्सदमीति मस्माद्दृष्टो नैव
इन्द्रमन्वात्तान्वा सदसि स्तोत्रादि कुर्वन्ति च ‘ ऐन्द्रं हि ’ इन्द्रस्य स्व-नून सरः स्वायतने युक्तं स्तोत्र-
मित्यभिप्रायः । वेदनिर्द्देशैव चाप्यसदमिकरणस्यानुवादो बध्यमाणमिधुनोरोद्भावार्यं ॥ ३ ॥

अथैतं विष्णुमिति । अथशब्दो विशेषणार्थं । एतत्तदोनेद्रात्ततः सदस्पृक्सामाभ्यां कुर्वन्पथवर्षवक्तु
‘ एतं ’ प्रत्यर्थं सोमशरीरं ‘ विष्णुः ’ ‘ यजुम् ’ ‘ एतैः ’ वेदार्यवत् क्रिया प्रत्यासन्ने ‘ यजुभिः ’ ‘ पुरः ’
सदसं पूर्वस्यां दिदि इतिद्वानि वितन्वन्ति विपुनति सकृदर्थेऽन्वादेवमृक्सामाभ्यां सदसः पुरासाद्युमिथरति
‘ तस्मान् ’ यत् ‘ पुरश्चरणम् ’ इत्येव प्रतिष्ठानि यजुष्याभिव्यक्तिकरेणमित्यर्थं पुराणत्वं काठनितितमत्रि
वक्ष्यति । तद्वा एतत् मनोऽध्वर्युमित्यव्याप्तिकं च नो ह्यनभिगतमिति विष्णुं यजुं यजुर्ध्वं वदते विभागीत्यव-
मुवाच एव वक्ष्यमाणस्य मिलनव्यस्योन्वयात्तार्थः ॥ ४ ॥

वागेवर्चश्चेति । ‘ वाक् ’ व्याप्यात्मिकादिवागिभ्योर्वादिर्विकी सुपर्णात्मिकास्ता ऋचः सामानि च । कथं

र्वमेव तत्राक्रियत सुर्वं प्राज्ञायताथ युत्र मन आसीन्नेव तत्र किं चना-
क्रियत न प्राज्ञायत नो हि मनसा ध्यायतः कुरुनाजानाति ॥ ५ ॥

ते देवा वाचमब्रुवन् । (न्या) प्राची प्रेहीदं प्रज्ञपयेति सा होवाचं किं
मे ततः स्यादिति यत्किञ्चावपदकृत ७ं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तत्र
इति तस्माद्यत्किञ्चावपदकृत ७ं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तद्वाचः सा प्राची
प्रेतैतत्प्राज्ञपयद्वितीडं कुरुतेतीडं कुरुतेति ॥ ६ ॥

प्राज्ञायत । अथ यत्र मन आसीत्-नेव तत्र किञ्चनाक्रियत, न प्राज्ञायत । नो हि मनसा ध्यायतः
कुरुनाजानाति ॥ ५ ॥

ते देवा वाचमब्रुवन्-प्राची प्रेहिः इदं प्रज्ञपयेति । सा होवाच-किं मे ततः स्यादिति । यत्किं
चावपदकृतं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते-ततः इति । तस्माद्यत्किञ्चावपदकृतं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते-
तद् वाचः । सा प्राची प्रेतै । तैतत्प्राज्ञपयत्-इतीडं कुरुत, इतीडं कुरुतेति ॥ ६ ॥

एवमकानि तानि तावदस्सामानीति त्रिस्पष्टमेव; देवता त्वभिमानीनी मन्त्रे ऋक्सामानिन्द्रिपत्वसमुपापने
तेषामपि चैतदपि तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते मनश्च परंवीति मनः करण तत्र आसीत् सर्वमेव तत्राधिक्रियते यथाप
तत्राग्निदेविक्येन्द्रियमिकया वाचाऽधिष्ठितशब्दात्मिकया इन्द्रियात्मिकया वाचेरितमृगादीत्यभिप्रायः । अथ यत्र
हविर्दाने न किञ्चिदप्याक्रियत न प्राज्ञायत तत्र किं कारणं 'नोहि मनसा ध्यायत.' कस्यचित्कदाचिदपि
विकीर्षित जानाति न चाज्ञान क्रियते इत्यभिप्रायः । ततः किं मनसा तावद्बुद्धिः प्रकाशकधर्मस्तदात्मनामपि
पशुचं विष्णोश्च ॥ एव धर्मस्तेन तत्र हविर्दाने न किञ्चिदप्रायते ॥ ५ ॥

ते देवा इति । 'वाचं' विमब्रुवन् ' देवा अब्रुवन् ' तस्याम् उक्तयामिन्द्रियात्मिका प्रोक्तैव च मन्त्रवचना-
ऽप्युक्तैरुक्ता एव द्वेते संन्यवहारार्थं अवस्थाभेदाः । 'स्वाहाकारेण' इति । योऽयं स्वाहाकार एव वाचा निरु-
क्तवाद्ब्रूतो यथाह- " तस्मात् महिषाम्बुवाद् जुहुर्वीनि स प्रजापतिर्विदांकार स्वो वै मा महिमाहेति
स स्वाहेत्येवाहुतेति " तेन स्वाहाकारप्रदाने हविस्त इत्युक्तवन्तः । तस्माद्यत्किञ्चिदिहास्य यज्ञस्य उप-
सहारः स्यात् । ननु च स्वाहाकारप्रदानेयु मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः सन्त्यग्रे स्वाहेत्यादयः । तानि कथं वाचो
मन्त्रवचनेन यत्र नास्ति विस्तृष्टाऽन्यादेवानां तद्वाचो मन्त्रवचनं नैतदेवम्; एवं हि सति यत्किञ्चिदिति वीत्सार्य
वचन विद्वेत् एव तर्हान्यास्तु देवतासु सतीडु (आशवाचोमिष निजमिति) इदमुच्यते । ननु च सर्व एव यज्ञ
(इन्द्रस्यैन्द्रस्यैन्द्रस्यैन्द्रस्वाहाकारप्रदानेयु को विशेष इत्यत्रोच्यते । स्वाहाकारप्रदानेयु(वागस्याभिमानीः) सा वा
देवता प्राची सदसः (स्वात्मातनाश्च) हविर्धानं प्रेतै प्रासा शब्दशास्त्रकारेभ्योऽर्धुं प्राची इन्द्रं गत्वा च सा एतत्कर्म
प्रतिपत्तवती कथमर्धुः प्रतिपत्तवतीवत् प्रेषानुवचनोपाकरणे प्रजापिता मन्तीति एवमिदं कर्म कुतः हविः
(एतविमसरं) कुरुतेति ॥ ६ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येवर्चा इविधाने । प्रातरनुवाकमन्वाह सामिधेनीऽ-
न्वाह प्राणोऽभिष्टौत्येव ११ हि सयुजावभवताम् ॥ ७ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येव सदासि । यजुषोऽदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति सदः संमिन्वन्ति
धिष्ण्यानुपकिरन्त्येव ११ हि सयुजावभवताम् ॥ ८ ॥

तद्वाऽएतत्सदः परिश्रयन्ति । (न्ये) एतस्मै मिथुनाय तिऽऽइवेदं
मिथुनं चर्वाताऽइति व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनं युदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि
जायापती मिथुनं चरन्ती पश्यन्ति व्येव द्रवत आगऽ एव कुर्वाते तस्मा-
द्द्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षया इति युथा इ मिथुनं चर्षमाणं
पश्येदेवं सत्कामं द्वारेण देवकृत ११ हि द्वारम् ॥ ९ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येवर्चा इविधाने । प्रातरनुवाकमन्वाह । सामिधेनीरन्वाह । प्राणोऽभिष्टौति । एवं
हि सयुजावभवताम् ॥ ७ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येव सदासि । यजुषोऽदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति । सदः संमिन्वन्ति । धिष्ण्यानुपकिरन्ति ।
एवं हि सयुजावभवताम् ॥ ८ ॥

तद्वाऽएतत्सदः परिश्रयन्ति—एतस्मै मिथुनाय । तिर इवेदं मिथुनं चर्वाताऽ इति । व्यृद्धं वा-
ऽएतन्मिथुनम्—यदन्यः पश्यति । तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्ती पश्यन्ति—व्येव द्रवतः,
आग एव कुर्वाते । तस्माद्द्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयाद्—मा प्रेक्षया इति । युथा इ मिथुनं चर्षमाणं
पश्येद्—एवं तत् । कामं द्वारेण । देवकृतं हि द्वारम् ॥ ९ ॥

अभिष्टौतारोऽभिष्टौत्येव अग्नेऽनुवृद्धि उपवर्तयन्मिवादि । इविःस्थानेऽपि दर्शयति—तस्माद्भुक्तपने वर्येत
तस्माद्भुक्त्वा वाग्नेदेन वाग्नात्मकेन च कुर्वन्त्येवर्चा (काठकर्मप्रातरनुवाकानुवचनादि इविर्दानमनो यजुष्वामके
एवा तौत्रि विष्णु च सयुजो एकस्मान्नुऽधनादि) यां र्यां सह प्रयुज्येत इन्द्रः करणत्वेन विष्णुरधिकरणत्वेनेति
सयुजो चरति तस्माद्भुक्त्वा अत्राप्युक्त्वात्सद आत्मिकाया वाचो मनो यज्ञः स्वभावस्वावपश्य च मिथुनं गम्यत
एवेति नोक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्वा एतदिति एतस्मै मिथुनायेति । यदेतद् गम्यते वाच ऋक्सामात्मिकायाः सदसश्च यजुषाम्काय
तिरोहितम् ' इद मिथुन ' चर्वाते इत्येतत्प्रार्थयमानाः ' परिश्रयन्ति ' " प्रार्थनायां लिङ् " इत्यर्थे ङेद् ।
नृद्धमनुष्कलं परिसमाच्यमतो वायोऽति ॥ कलं कव्याह—) तदेतन्मिथुनं यदन्वस्ताम्या पश्यति तस्मादर्थेन
तस्माद्यद्यपि दम्पती अचिरमिथुनं चरन्ती केचिदन्ये पश्यन्ति तथापि सौ जायापती विशेषत एव न ब्रूयेते
(स्ववाचो स्माय (१) दर्शयो ददते न दृश्यमानो म (१) दृश्यमानो म (१) दृश्यमानेन सम्बन्धे वा स्वादेश इत्य-
भिप्रायः ।) ' आग. ' अपराय एव कुर्वति दम्पती इष्टुः किमिवेव इत्थामा आवा मिथुनं चरन्ती पश्यतीति ।
यस्माच्च दृश्यमान मिथुनं इत्येते तस्मान्मिथुनवृद्धिपरिहाराय द्वारेण प्रेक्षमाणं ब्रूयाद् । मा प्रेक्षया इति । मा

(मे) एवमेवेतद्दविर्धानं परिश्रयन्ति । (न्ये) एतस्मै मिथुनाय तिरऽइवेदं मिथुनं चर्याताऽइति व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चुरन्ती पश्यन्ति व्येव द्रवत आगऽ एव कुञ्वाते तस्माद्द्वारेण हविर्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षयाऽइति यथा इ मिथुनं चर्यमाणं पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृतं ॐ हि द्वारम् ॥ १० ॥

तद्वाऽएतद्दृष्या सोम । योषामृचं ॐ सुदस्युष्येति तस्मान्मिथुनादिन्द्रो जातस्तेजसो वै तत्तेजो जातं यद्वचुश्च साम्नेन्द्रऽ इन्द्रऽ इति ह्येतमाचक्षते यदप्य तुपति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथेतद्दृष्या सोमः (मो) योषाऽ अपो हविर्धानेऽप्येति तस्मान्मिथुनाचन्द्रमा जातोऽत्राद्रे तदत्रं जातं यद्वचुश्च सोमाच्च चन्द्रमाश्चन्द्रमा

एवमेवेतद्दविर्धानं परिश्रयन्ति—एतस्मै मिथुनाय । तिर—इवेदं मिथुनं चर्याताऽइति । व्यृद्धं वाऽ एतन्मिथुनम्—यदन्यः पश्यति । तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चुरन्ती पश्यन्ति—व्येव द्रवतः, आग एव कुञ्वाते । तस्माद्द्वारेण हविर्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयाद्—मा प्रेक्षया इति । यथा इ मिथुनं चर्यमाणं पश्येद्—एवं तत् । कामं द्वारेण । देवकृतं हि द्वारम् ॥ १० ॥

तद्वाऽएतद्दृष्या सोम योषामृचं सुदस्युष्येति । तस्मान्मिथुनादिन्द्रो जातः । तेजसो वै तत्तेजो जातम्—यद्वचुश्च साम्नेन्द्रऽ इन्द्रऽ इति ह्येतमाचक्षते—य एव तुपति ॥ ११ ॥

अथेतद् दृष्या सोमः, योषा अपो हविर्धानेऽप्येति । तस्मान्मिथुनाचन्द्रमा जातः । अत्राद्रे तदत्रं जातम्—यद्वचुश्च सोमाच्च चन्द्रमाः । चन्द्रमा ह्येतस्मात्सम्—य एव तुपति । तद्वचुश्च सोमं

प्रेक्षया इति मान्त्राणिकदृष्टप्रतिषेधः स तस्य पुरुषार्थस्तथा चाग एव द्रष्टुः न कुर्वतेति दक्षितम् । यथाह— मिथुनमिति कौत्सिकमिथुनदर्शनोपमानं (द्रष्टु इत्येव स्वे दोषदर्शनसमुत्थं दर्शयति—) काममिच्छया द्वारेण सदस- रररररः प्रेक्षतेऽत्र न दोषः । किं कारणं देवैरिह दर्शनार्थमेव द्वारं कृतम् । यदि च तेनापि दृश्यमाने दोषः स्यात्ततो न तदेवेकतापः करिष्यस इति दर्शनेनाथन्यस्येत्यापि च दोषोऽतिष्ठते । यथा तदेव मिथुनं लोके अनुमानिकं तमपि कञ्चयन्ति किं ताहिं प्रत्यक्षमेव ॥ ९ ॥

एवमेवेतदिति । पूर्वमेवा व्याख्याता ॥ १० ॥

तद्वा इति । सत्येवं पूर्वमिन्वाद्मनसयोर्मिथुने इयामागच्छन्सामयोर्वाक्याण्यथ मिथुनसंपदं दर्शयति ' तेजसो वै जातम् ' इत्येतेन सिद्धार्थः । तेजस इति प्रकाशस्वभावात्स्वाम्येतेन तेज इति अथ तु तेजसं सूर्यो वा ॥ ११ ॥

अथेतद्दृष्येति । इदमपि सत्येव यदस्य नावच मिथुने यजुर्वेदिकमेवोत्तरं मिथुनमतां सोमस्य च संपर्कस्त-

हयेतस्यान्नं य एष तृपति तद्यजमानं त्रैवेतुवनुयत्यद्वाद्यं चास्मे जनयत्यृ-
चुश्च साम्नश्च युजमानं अनुयत्यद्भुश्च सोमाचास्माऽअन्नाद्यम् ॥ १२ ॥

यजुषा इ वे देवाः । (५) अग्ने यज्ञं तेनिरेऽयश्चाय साम्ना तदिदम-
प्येतर्हि यजुषेवाग्ने यज्ञं तन्वेऽयऽश्चाय साम्ना यजो इ वे नुमेतद्य-
द्यजुरिति ॥ १३ ॥

यत्र वे देवाः (५) इमा विद्याः कामान्दुदुहे तद्ध यजुर्विद्यैव भूमि
ष्टान्कामान्दुदुहे सा निर्वीततमेवास सा नेतरे विद्ये प्रत्याश्र नान्तरिक्षलोकऽ
इतरो लोको प्रत्यास ॥ १४ ॥

धैरिऽजनयति-अग्नाय चास्मे जनयति । ऋचश्च साम्नश्च यजमानं जनयति, अग्नेश्च सोमाचास्मा-
ऽअन्नाद्यम् ॥ १२ ॥

यजुषा इ वे देवा अग्ने यज्ञं तेनिरे-अयश्चा, अय साम्ना । तदिदमप्येतर्हि यजुषेवाग्ने यज्ञं
तन्वे-अयश्चा, अय साम्ना । यजो इ वे नार्पितव्य-यद्यजुरिति ॥ १३ ॥

यत्र वे देवा इमा विद्याः कामान्दुदुहे-तद्ध यजुर्विद्यैव भूमिष्टान्कामान्दुदुहे । सा निर्वीततमे-
वास । सा नेतरे विद्ये प्रत्यास । नान्तरिक्षलोक इतरो लोको प्रत्यास ॥ १४ ॥

इमाश्च ऋग्ना वात इति दर्शनानुदहनस्य मिथुनस्य कार्येऽदर्शनम् । ' अग्नादे तद्वज्रम् ' इत्याहोमऽगदने
चन्द्रमा ऋचन्तं वैश्वानरायः । तया यजमानमिति इतिहासस्य यद् उच्यते । यत्रयानमगारं जनयत्यृचश्च
साम्नश्चाप्यनुर्मा प्रेक्षया इति वचने मिथुनं रश्मि (१) एवमेव हविर्हविऽज्जानं मिथुनमेव रश्मि (१) जनयित्वा
च सा प्रेक्षया इत्येव विधिः उच्यते ॥ १३ ॥

यजुषा इति । एतानिरुहानिः षड्विंशतानिः यजुर्वेदसाध्यकर्मण तयाद्युचरयं नाम धर्मो विधीयते । तत्रैका
तारदुपनिर्दिष्टाभ्याम्भार्यनिर्दिष्टयागो पुरधरयं ऋषिः प्रकाशमेव यजुर्वेदोत्तरयोः पुराधरणमध्वर्युष इति
इत्यकारिणो इत्यथ तेन ऋषिः प्रकाशधर्मकेण स(तेवेद्युक्त)मन्त्रितुमिति तस्या अरण्येऽथैव यद्वयागाया उरो-
द्वारार्पिदिद यजुर्वेदस्य कालः । पुराधरणत्वमेव प्रदर्शयते इति । यजेदार्तोः कारणसाधनप्रत्ययोऽत्र युक्त इत्ये-
तदर्थयति । तत्र इत्येवेऽनेनेति यत्र ह्येव प्रश्ने यजुरिति निरुद्धः । ननु य यदत्र प्रातिविमल्यने ततो
यजुर्वेदोऽप्यग्नेनेति त्वानि प्राचुरिति न यजत इति नैव दोषः । ॥ न्याकरणल्लप्रत्ययैः प्रत्ययैः क्व तर्हि
दत्र इत्येव वातः तितोऽग्नेः दष्टः प्रयोगेऽथवा कर्तारं कारके चानं प्रापयः (अतो वा इत्यादौ ययाः ।
इतिविध्यत्र वातुरेव तितोऽग्नेः इत्यनिर्णयः) ॥ १३ ॥

यत्र वे देवा इति । एतानिः पञ्चानिः कण्डिकाभिराग्नेने कारणमह- ' निर्वीततमेवास सा नेतरे ' -यजु-
र्वेदसाध्याद्युचरयताय इति ' यत्र ' काले ' देवाः इत्या विद्याः ' विष्णुवर्तीतिवन् ' कामान् ' मोक्षान्
दुदुहे तन्मन्त्र काते यजुर्वेदेन बहुमन्त्र ' कामान् ' दुग्धवतीं मुता । तत्र च सा निःसाध्याम् ' एतरे

ते देवाऽअकामयन्त । कथं न्वियं विद्येतरे विद्ये प्रतिस्थात्कथुमन्त-
रिक्षलोक इतरो लोको प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥

ते होचुः । (रु) उपशुभेव यजुर्भिश्चराम तुतऽएषा विद्येतरे विद्ये
प्रतिभविष्यति तुतोऽन्तरिक्षलोक इतरो लोको प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥

तेरुपाशुंश्चरन् । (घ्रा) आप्याययज्ञेवेनानि तत एषा विद्येतरे
विद्ये प्रत्यासीत्ततोऽन्तरिक्षलोक इतरो लोको प्रत्यासीत्तस्माद्यजुषि
निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि तस्मादयमन्तरिक्षलोको निरुक्तः सधु-
निरुक्तः ॥ १७ ॥

स य उपशु यजुर्भिश्चरति । (त्या) आप्याययज्ञेवेनानि स तान्येन

ते देवा अकामयन्त-कथं न्वियं विद्येतरे विद्ये प्रतिस्थात्, कथमन्तरिक्षलोक इतरो लोको
प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥

ते होचुः-उपशुभेव यजुर्भिश्चराम-तत एषा विद्येतरे विद्ये प्रतिभविष्यति, ततोऽन्तरिक्षलोक इतरो
लोको प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥

तेरुपाशुंश्चरन्-आप्याययज्ञेवेनानि तत् । तत एषा विद्येतरे विद्ये प्रत्यासीत्, ततोऽन्तरिक्षलोक
इतरो लोको प्रत्यासीत् । तस्माद्यजुषि निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि । तस्मादयमन्तरिक्षलोको
निरुक्तः सधुनिरुक्तः ॥ १७ ॥

स य उपशु यजुर्भिश्चरति-आप्याययज्ञेवेनानि सः तान्येनमार्थान्याप्याययन्ति । अयं य
उच्येन्नानि-कथययज्ञेवेनानि सः । तान्येन रूपाणि रूक्षयन्ति ॥ १८ ॥

विद्ये प्रति / न वदुव । प्रति प्रतिविधौ कर्मप्रवर्तनीयः तनुके द्वितीया (पा. सू. १।१।८) साधु प्रतिविधे
रिति निधे (१) इतिहासेन च वस्मादिति वचनी सा एव प्रयोगाद् । न गम्यति गम्यते । ततश्च इतरे विद्ये
प्रतिभविष्यतीति : प्रतिभविष्यतीति समाना बभूवत्यर्थः । तदनुकारित्वादन्तरिक्षलोकेऽपि यजुर्वेदप्रतिभविष्यति ।
यो लोकोऽयोः समानो बभूव ॥ १७ ॥

ते देवा इति । प्रमत्ता ॥ १९ ॥

ते होचुरिति । 'यजुर्भिः' यजुर्वेदेत्यर्थः । अथयैस्त्वपि न उपवन्तुर्गैर्वजुर्भिर्वाप्याययन्ति मणि आप्याय-
यज्ञेवेनानि विद्येयमिगमनम् ॥ १९ ॥

तेरुपाशुंश्चरति । 'आप्याययन्' इत्यन्त्यासोऽयुषां प्रयुज्यमानं संवादेन वादितवन्तः । यस्मादेव देवाः
'तस्मान्' इत्यादि 'गम्यन्ति' निरुक्तानि अर्थतः 'सन्त्यनिरुक्तानि' प्रयोगस्तोऽप्येषामवगम्यतीत्यादि प्रयुज्यन्ते ।
तदनुकारेण वायुन्तरिक्षलोकान्तरागतानि विधानचरित्तैः प्रयोगादियु क्रीर्तित्वानिरुक्तान्यपि विदुषुषिर्वा-
रुद्रार्कतारकादीन् न दृश्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स य उपशुविति । अर्थवादेनायं विधिः 'यजुर्भिः' यजुर्वेदमप्यवैरित्यर्थः । यजुर्भिर्विद्येयकमादेदो लक्ष्यते ।

सुपीनान्याप्यायन्त्यथ यऽउच्येति ह्युच्येवैनानि स तान्येनं
रूक्षाणि रूक्षयन्ति ॥ १८ ॥

व्यागेवऽर्चश्च सामानि च । मन एव यजूर्धपि स यऽऋचा च साम्ना
च चरन्ति व्वाक्ते भवन्त्यथ ये यजुषा चरन्ति मनस्ते भवन्ति तस्मान्ना-
नभिप्रेषितमध्वर्युणा किं च न क्रियते यदेवाध्वसुराद्दानुद्बुद्धि यजेत्यथैव
ते कुर्वन्ति यऽऋचा कुर्वन्ति यदेवाध्वसुराद्बुद्धि सोमः पवतऽउप-
वर्तध्वमित्यथैव ते कुर्वन्ति ये साम्ना कुर्वन्ति नो ह्यनभिगतं मनसा
व्यागवुदति ॥ १९ ॥

वागेवऽर्चश्च सामानि च, मन एव यजूर्धपि । स यऽऋचा च साम्ना च चरन्ति—वाक्ते भवन्ति ।
अथ ये यजुषा चरन्ति—मनस्ते भवन्ति । तस्मान्नानभिप्रेषितमध्वर्युणा किं च न क्रियते । यदेवा-
ध्वसुराद्—'अनुद्बुद्धि' 'यज' इति । अथैव ते कुर्वन्ति यऽऋचा कुर्वन्ति । यदेवाध्वसुराद्—
सोमः पवतऽउपवर्तध्वमिति । अथैव ते कुर्वन्ति—ये साम्ना कुर्वन्ति । नो ह्यनभिगतं मनसा
वागवुदति ॥ १९ ॥

वेदे हि यजुर्मन्त्रः । कुत एतत् । अङ्गानि वेदाश्चत्वार इति प्रकृत्य विद्यावेदाश्चतुर्दशेति वचनात् । तेनऽपि यजुर्वेदेनैव
स्वावयवैः पुनर्मन्त्रात्ता लक्ष्यन्ते किं कारणं सफल्यत्रे कारणत्वेन विद्यानादुपायुयजुधरतीत्यत्र च यजुधरेण उपा-
युवस्य धवणात् । ननु च जयसाधकतममिदमित्यत्र सफलस्य वेदस्य सामर्थ्यात्कारणत्वं नैतद्विपर्ययमुपायुत्वं किं
न इत्यतः किं लक्षणया पुनरवयवाख्याया श्रियन्त इत्युच्यते । "यजुषा ह वै देवा अग्ने यज्ञ तेनिः" [अग्नेशकण्ड-
कायां] इत्यत्र यज्ञफलमूलानि यजुषि प्रकृतानि न जयसाधकानि तेनोपक्रमवशात् यजुधरणोपसंहारः । शाखावयवैरेवैतद्
पायुत्वं विधीयते, तत्र च यजुर्वेदविद्यापस्तद्रतानामृचाभिः सिद्धमुपायुत्वं प्रयोगकाळे । नन्वेवं सति सोमाध्वरेणोपक्रम-
सोमा सौम्येऽध्वर एवैतदुपायुत्वं प्राप्नोति । ननु कर्मान्तराणि तदेवं यदि हि यजुर्वेदरूपाः (!) सौम्येऽध्वरे परिसमाप्त स्यात् ।
सचत्रोपक्रमवशात्पुनश्चात्र एवावतिष्ठते । अथ ॥ यजुर्विद्या सर्वकर्मसु वर्तते । तत्र च यजुर्विद्याऽवयवत्वात् सर्व-
कर्ममन्त्रैर्वैशेषाद्ब्रह्मव्यवहारेण च सौम्याध्वरोपक्रममिति । सत्रोच्यते—त्रया विशिष्टं उपक्रमोऽसौ वर इत्ययमु-
पक्रमेण प्रतिषेधे विशेषयोगो तत्रैवाच्यमानो (नाम्नाश्चर्याजो) ऽवयवदान्तरेण्यः शक्नोति उपायुत्वं निर्वर्तयितुम् ।
तस्मादुपपन्नं सर्वकर्मसु यजुषामुपायुत्वं चर्मस्तथापि तदेतज्जुष्याश्चनिरुक्तमिति प्रकृत्योपायुत्वं यजुषां हविर्निर्व-
पति सर्वधर्मतामेव (दनामिष्योच्यते) " सहायी ओष्यायी वृद्धी "—(या, पा. म्वा. आ. ४८९।४९०) ।
" यदाय. ॥ "—(या, सू. १।१।२८) निष्ठायां तकारस्य कवम् (या, सू. ८।२।४९) ।
' आप्नानि वृदातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वागेवर्चश्चेति अत्र यजुषां (तन्वारिणावयवमवसत् (१) मुख्यते) उपायुत्वरणोपसंहार (इषे) यजुषा
चरन्ति इति वदुवचनात् सर्व एवाध्वर्युषुष्या आप्नानि चोपायुत्वं चरन्तीति गम्यते ॥ १९ ॥

१—' अङ्गानि वेदाश्चत्वारो नामान्ता म्वावतिष्ठतः । पुनर्न मन्त्रात्ता च विद्या सोताश्चतुर्दश ॥ " इति स्पष्टिः ।

तद्वाऽएतन्मनोऽध्वर्युः । पुरऽइवेव चरति तुस्मात्पुरश्चरणं नाम पुरऽइव
इ वै श्रिया यशसा भवति अ एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वाऽएतदेव पुरश्चरणम् । अ एव तपति अ एतस्यैवावृता चरेद्ग्रहं
गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत प्रतिगीर्षितस्यैवावृतमन्वावर्तेत अहं हुत्वै-
तस्यैवावृतमन्वावर्तेत अ हेपु भर्ता स यो इवुं विद्वानेतस्यावृता शक्नोति
चरितुं शक्नोति इव भार्याभर्तुम् ॥ २१ ॥

इति पञ्चम प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-९ ॥ (६.७.) ॥

या वै दीक्षा सा निपत् । (तु)तुत्सन्नं तुस्मादेनान्नासतऽइत्याहुरुथ यज्जतो
यजं तन्वते तुयन्ति तुन्नयति यो नेता भवति स तुस्मादेनान्यन्तीत्याहुः ॥१॥

तद्वाऽएतन्मनोऽध्वर्युः पुर-इवेव चरति । तस्मात्पुरश्चरणं नाम । पुर-इव इ वै श्रिया यशसा
भवति-य एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वाऽएतदेव पुरश्चरणम्-य एव तपति । स एतस्यैवावृता चरेत् । ग्रहं गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वा-
वर्तेत । प्रतिगीर्षितस्यैवावृतमन्वावर्तेत । अहं हुत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत । स हेपु भर्ता । स यो इवुं
विद्वानेतस्यावृता शक्नोति चरितुं-शक्नोति इव भार्याभर्तुम् ॥ २१ ॥

सश्रोत्थानम् ।

या वै दीक्षा सा निपत्, तत् सन्नम् । तस्मादेनान्-आसतऽइत्याहुः । अथ यज्जतो यजं तन्वते-
तपन्ति, तन्नयति-यो नेता भवति सः । तस्मादेनान्यन्तीत्याहुः ॥ १ ॥

तदा एतदिति । अत्राध्वर्युः पुरश्चरणनिमित्तमित्युच्यते उपरविश्वया ॥ २० ॥

तदा एतदेवेति । अपेक्षिकस्य पुरश्चरणस्य 'आवृता' अध्वर्युधरेद् ग्रहप्रहणादेतरथेऽनुच्यते, सन्तोऽशखे
शामध्वर्ये तदावर्तनं द्रष्टव्यं, पुरश्चरणसन्धविषयनात् । तत्र स्व (१) नरापेक्षया पुरश्चरणस्योत्पत्तेः ' स यो
इव विश्वम् ' इति शक्तिमात्रेऽन्वयोः कलम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहोत्रिस्वामिनः कृती भाष्यन्दिनसततपर्यब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-६-७ ॥

या वै दीक्षेति । सत्रधर्मा वैशेषिका अत्र ब्राह्मणे उच्यन्ते । सत्राणां च प्रथमा प्रवृत्तिः (आग्नेयव्रीहो)
अदराह्मण्ये सत्राणामाह्वनी ॥ त्रिकल्पनादिति सत्रात्मको द्वादशहो विज्ञाप्यते; तस्मादेवोत्पद्ये एतेषु एते
विशेषधर्मा लभ्यन्ते इति तदर्थमप्याश्रयन्ते । तत्र द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यां सत्रादीन्कण्डास्याचष्टे सत्राधिकाराय
प्राप्येति हि सत्र एते; शब्देः सर्वत्रेदेव ध्वरहाः सत्रमासने उपयन्ति गवादीनामयनं तत्रोदितष्ठसत्रोत्थान-
मिति । नवैरेऽतीव बन्धमालप्रसिद्धत्वेन तान्याचष्टे । तत्र चैतद्व्यधिकृतं मविष्यति चैवाव्याख्याता

(यु) या इ दीक्षा सा निषत् (तु) तत्सत्रं तदयनं तत्सत्रायणमुप यत्ततो यत्तस्योदृषं गत्वोत्तिष्ठन्ति तदुत्थानं तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुर्इति नु पुरस्ताद्ददनम् ॥ २ ॥

(मु) अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेप्यमाणा भवन्त्य-
अग्निष्वेवाग्नीन्तसमाग्रेह्योपसमायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना बक्ष्यमाणा
भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं युजन्तऽएतेन प्राजाप-
त्येन पशुना ॥ ३ ॥

या इ दीक्षा-सा निषत्, तत्सत्रम्, तदयनम्, तत्सत्रायणम् । अथ यत्ततो यत्तस्योदृषं गत्वो
त्तिष्ठन्ति-तदुत्थानम् । तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुः-इति नु पुरस्ताद्ददनम् ॥ २ ॥

अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेप्यमाणा भवन्ति-अग्निष्वेवाग्नीन्तसमारोह्योप-
समायन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना बक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं यजन्ते-
एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ३ ॥

इति तावत्पर्यन्तं पानानाह- ' या वै दीक्षा सा निषत् ' इति वाग्यप्रवण्येन यो अविबक्षिते वेदे सर्वैरेव
दीक्षाऽनामिहिता सा दीक्षा निषत् ' बद्धं विशरणप्रत्यवसादनेऽ' (धा. पा. तु. प. १ ३६) निर्वृत्तः (प्रोक्षामर्षपादीनि
धत्ते) निवर्त्तते ' निषद् ' अस्माद् । अथासत्रमेव केचमिदमिति नियमवचनात् कस्यचित् कर्मण वृत्तरेणम् एव-
मिप्रायः । या सा निषत्तन्मिति प्रदर्शनमिदमेव मेद्विदर्शनमपि द्रष्टव्यम् । अथ हि निषदने निषद् एवं सदनम-
वसादनमिति । यस्मात् निषदनमवसादनमस्ति ' तत् ' दीक्षात्मकं ' सत्र ' ' तस्माद् ' एतस्माद् ' एतद् ' ।
सत्रिणो दीक्षितान्मन्त्रासनं ' इत्याहुः ' (' वै देवा दाधतद्विदसति धावन्तरं पर्यायतया दर्शितम्) । ' अथ
पत्नः ' ऊर्ध्वं प्रायणीषादि ' यत्तं तन्वते ' यत्तस्य समाप्ति तदेव ' नयति ' ' यो वेता ' ' ' मयति ' ।
' स ' गृहपतिं नयतीति वा सत्रिणः अस्मात्प्रायतनं दर्शिता उपपन्ति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दस्य प्रायणीयापत्तेरवचनप्रतानुष्ठानेन नेतव्यतया पुनः सत्रादीनां सकलप्रयोगवचनं दर्शयति-
या इ दीक्षेति । दीक्षया इदानीं सर्व एव प्रयोगो लक्ष्यते । अविबुक्तदीक्षेः क्षिपमाणत्वात्सर्व एव प्रयोगो
दीक्षेत्यभिप्रायः । अत एव च लौकिकेभ्यः कर्मभ्यः व्याहृतानां कर्मगामिनां मन्वते सदनमिदं ॥ निषदने
' निषद् ' तदेव च सदनं ' सत्र ' तदेव एतस्योत्सर्पणमित्यभिप्रायेण ' अयनं ' यजनं तदेव ' सत्रायणं ' सत्र च
तदयनं चेति सत्रायणं युगपत् कामनयाऽन्या विवधयेत्यभिप्रायः । ' अथ यत् ' तत् यत्रयमयं व्यासत् प्राय-
स्यतिष्ठन्ति कर्मान्तरं देशान्तरवयन्ति एव ते तदुत्थानं यस्यावैव ' तस्मादेनान् ' मन्त्रपरिसमाप्तेः समागतः
' उदस्थुः ' एतित्ताः सत्राद् ' इति ' एवम् ' आहुः ' वेदविदः । (यदि सत्राय दीक्षितानां प्रसीयेताथ सोः
(१) सुष्टिष्टप्रदित्वादि (१) एवमाययने शतैतत्तत्र शब्दनिरूपणं द्रष्टव्यम् ।) इति नु एतावदेव वैतद्वैशेषिक-
सत्रकर्मसिद्धेः पुरस्ताद्गुण्यसायेव ' वदन ' व्याख्यानमुपसहार ॥ २ ॥

अथ दीक्षितेष्वारभ्य वैशेषिककर्मविधिः समवस्यन्ति एकस्मिन्देशे द्वापरगामि विमुच्यन्ति ततश्च सामर्थ्या-

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेत्यऽग्निष्वेवाग्नीन्स-
मारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यदहरेषां दीक्षा समेति । (त्य) अग्निष्वेवाग्नीन्समा-
रोह्योपसमायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्यते
मुष्यं प्रति शालायाऽ अथेतरेषामर्घ्या दक्षिणत उत्पविशन्त्यर्घ्याऽ उत्तरतो
मथित्वोपसमाधायैकैकमेवोल्मुकमाद्रायोपसमायन्ति गृहपतेर्गार्हपत्यं गृह-
पतेरेव गार्हपत्याद्भृत्याहवनीयं दीक्षन्ते तेषां समानऽआहवनीयो भवति
नाना गार्हपत्या दीक्षोपसत्सु ॥ ५ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेति-अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्य यथायथं
विपरेत्य जुह्वति ॥ ४ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समेति-अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा
भवन्ति । गृहपतिरेव प्रथमो मन्यते-मुष्यं प्रति शालायाः । अथेतरेषामर्घ्या दक्षिणत उपविशन्ति,

दन्त्यार्हिसमुभ्य यजन्त इत्येतावदेवैतमभिषमवेभ्यमागन्ततःपरमात्राहणपरिसमाप्ति । अग्नि साधारण कल्पदे-
माह-अथेति । प्राजापत्यस्य नियमविकल्पविशेषनिबन्धनाद्वा विशेषो मंधने । प्रत्येकं गृहपतेर्दक्षिणोपरा
इत एतद् । एतस्मिन्नेव चाज्ये दीक्षाकालस्य नियमस्य वचनादतिरोधः । ' उत्पसमाधाय ' इत्युक्त्वा गृहपतेर्गार्ह-
पत्याहवनीयं सर्वस्य एकैकमर्घ्यं गृहपतेराहवनीये प्रात्येगुरेवमाहवनीयमुक्तम् । इति एवं शालान्तराद् गार्हपत्ये
एव प्रासनस्येह अत्रणान् । ' यजन्त एतेन प्राजापत्येन पशुना ' - इति प्राजापत्यनियमार्थं वचनम् ॥ ३ ॥

तस्य शिरो निदधतीति । अनुवाद एव ॥ ४ ॥

अथ यदहरिति । यदहरिति सतन्त्रा लुक् द्रष्टव्यः । यस्मिन्आहवनीयस्यः । ' समेति ' संप्रयतोऽस्मिन्नित्य-
प्याहारः । ' एव ' देशो ' दीक्षिष्यमाणा भवन्ति ' तत्रेति शेषः । ' गृहपतिरेव प्रथमः ' इति ऋषो

१-अथ इन्द्राहर्घ्याः । अग्नि वेधमाणाः समारोह्य गृहपतिर्मन्थयन्तर्दीक्षा एतरे दक्षिणोत्तरतः । गृहपत्याहवनीयेऽग्रात्प्रा-
गम् । तत्र प्राजापत्यः पशुः । आत्येन पत्नोत्सवाया गृहपतिवर्त्मम् । तदहर्दीक्षा अनेन सूत्रेण दीक्षायाः मात्रापत्यपशोर्भेदकाल-
दीक्ष्यते । तत्र दीक्षाकाले प्राजापत्यः कर्तव्यः । न पशुकाले दीक्षा । इति सूत्रार्थः । अत्रणो निवतक्रिया समारोहनिर्मितेषु
सर्वत्र । पशुदीक्षावारेककालात् अत्रणोत्सवात् पशु इत्या समारोपनिर्मितपशुदीक्षाप्रतिव्यवहार क्रियाः । सर्वत्रमहापात्र निवृत्ति
संभवनार्थम् । इति कार्यः सूत्रार्थः । अर्घ्यादिनारे दीक्षा । दीक्षाकाले बद्वत्पशुना पूर्णवन्मन्यतम् । अनेन दीक्षाकाले मन्थन
संभवे । तत्राय मन्थनकालस्यैवः पशुः । गार्हपत्ये प्रासनमत्र । आसिषेव पशुः । आहवनीयवत्ततः । अस्मिन्नेव पशुः । तुल्यन्वा-
दत्सोपसमाधायोपविशते इति कर्कः । सप्त दीक्षाः । का० श्रौ० सू० १२ । ११ । १६-१९ ।

अथ मंधने द्वितीयः पशुः । गृहपति वा सर्वुपविश्व मंधन्ते । गृहपतिः प्रथमः प्रथम सर्वत्र । सर्वत्र सर्वमंधनपशुः । जत
जत गृहपतिर्गार्हपत्ये प्रात्यत्युपवत्र । सर्वुपवेगनपशु पशो दीक्षावत्सोमवत्र अर्घ्यादिति कर्कः । का० श्रौ० सू० १२ । १२-१४ ।

अथ मंधने तृतीयः पशुः । अत्रणोर्वाङ्गुर्गृहपतेर्व इत्येभिर्निश्चिते स नः ॥ यदनेन पशवेन वेध्यामोऽनेन पशुवधेन तत्र स
सर्व सारुइत्या तानापसहत्या य एव सप्त करवत्सत्येव तस्मिन्नुक्त्वा गृहपतिः समारोहयते इत्ये प्रथमम् । यथास्य वेतरे । इति
मन्थने तृतीयः पशुः । का० श्रौ० सू० १२ । १६ । २० ।

(त्स्व) अय यद्गहरोषां क्रयो भवति । तद्गहर्गार्हपत्यां चितिसुपद्धान्य-
धेतरेभ्यऽ उपवसये धिष्ण्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पुत्स्यऽ उपसमा-
यन्ति प्रजहत्येतानुपरानशीन्दुत्सुऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयति । (त्स्व) उद्यत एवैष ऽआग्नीधीयोऽग्निर्भवत्यथेतुऽ-
पुक्कैःकमोत्रोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं चिपुरायन्ति तैरेव तेषामुल्मुकैः प्रप्र-
न्तीति ह स्माह ब्राह्मवल्कयो ये तथा कुर्वन्तीत्येतन्नुक्कमुयनम् ॥ ७ ॥

अर्था उत्तरतः । यथितोपसमापयिष्यैःकमेवोन्मुकमादायोपनमायन्ति- गृहपतेर्गार्हपत्यम् । गृहपते-
रेव गार्हपत्यादुद्वृत्ताहवनीषं दीक्षन्ते । तेषां समान आहवनीयो भवति, नाना गार्हपत्या-
दीक्षोपसत्सु ॥ ६ ॥

अय यद्गहरोषां क्रयो भवति-तद्गहर्गार्हपत्यां चितिसुपद्धानि । अयेतरेभ्य उपवसये धिष्ण्यान् ।
वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्स्यऽ उपसमायन्ति । प्रजहत्येतानुपरानशीन्दुत्सुऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयति । उद्यत एवैष आग्नीधीयोऽग्निर्भवति । तद्गहर्गार्हपत्यां यथाधिष्ण्यं
चिपुरायन्ति । तैरेव तेषामुल्मुकैः प्रप्रन्तीति ह स्माह-ब्राह्मवल्कयः-ये तथा कुर्वन्तीति । एत-
न्नुक्कमुयनम् ॥ ७ ॥

' मन्व प्रते ' अतिदेश उभयविदिग्मन्थन विधीयते । ' अयेतरेषामर्था दक्षिणतः ' इति यथाक्रमेण प्राच्य-
सति । ब्रह्मगृहपतेरुत्तरतो दक्षिण इति । उद्गमोत्तरतो ब्रह्मगो दक्षिणतो द्वीगोद्गमुदत्तलोऽध्वरुरेवमदि
दृष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अय यादिति । गार्हपत्या गृहपतिना मयुक्तानिति । गृहपतिर्गार्हपत्यस्य ' चिति ' कल्पयित्वा
चिनोति इत्येभ्यश्चिनत्सर्जितगार्हपत्येभ्य ' उपवसये ' चिनोति । तान् स्वधिष्ण्यान्वृत्तानिहोतानेकार्षतिर्
इत्येकानि ' वैसर्जिनानां काले ' प्रते ' प्राच्यः पुत्स्यो ' यथाधिष्ण्य संगत एव सुगारदुपगच्छन्ति ।
' प्रप्रहति ' इ प्रनुबन्ति च एतानुपरानुपधिष्ण्यन्वृत्तानिहोतानिहोतश्च नाक्षानामुपगमनमुच्यते, किं तर्हि
प्रतिगमायका निवन्ते नैवमादाङ्कनीयं वचनम् । प्राच्यगण्य पुनस्तानेव पराशीहनेऽ वैसर्जिनेऽु मन्वन्तीति इति
एव वैसर्जिने द्वितोरे राजानं प्रणयन्त्यनुवाद एवोत्तरवचनार्थः ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयतीति । ' उद्यत एव ' आग्नि एव ' एव ' ' आग्नीधीयो भवति ' दावच्छान्त्या न
तिच्छान्त्यात् । तावदेवैतद्विधौ सत्रिय माध्याह्न्याच्छान्त्यैर्गार्हाद् ' एकैकमुल्मुकमादाय ' दृष्टम् दृष्टम् एतत्-
सुवा गच्छन्तीति । एकोऽह्निकल्पः । एव एव याद्वैतन्मनने चिन्दति । तैरेवेति । येस्मुक्कैर्गृहपतेऽनु-
गच्छन्ति दीक्षुःकाले तैरेवैस्मुक्कैर्नैव सत्रिणां पुनर्दन् प्रकरणेण हन्ति तथा कुर्वन्तीत्येतन्नुक्कमुयनम् एवैक-
मित्युपमहार ॥ ७ ॥

१-उपवसयेऽग्निं प्रसर्जयित्वा उपवसयेऽग्निं चितिसुपद्धान्यधेतरेभ्यः उपवसये धिष्ण्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पुत्स्यऽ उपसमायन्ति । प्रजहत्येतानुपरानशीन्दुत्सुऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

(म) अयेदं द्वितीयम् । (म) अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति अत्र प्राजापत्येन पशुना वक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्घृत्याहवनीयं युजन्तऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ८ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेत्यग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्य यथाययं विप्रेत्य जुहति ॥ ९ ॥

(त्य) अय यदहरेषां दीक्षा समिति । (त्य) अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति अत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रयतो मन्यते-ऽधेतेरे पशुपविश्य मन्यन्ते ते जातं जातमेवानुग्रहरन्ति गृहपतेर्गार्हपत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्घृत्याहवनीयं दीक्षन्ते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥

(त्सु) अय यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपस्था-
त्येतेरेभ्य ऽउपवसथे धिष्ण्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पृत्य ऽउपस-
मायन्ति अग्रहत्येतमुपरमिथुं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ११ ॥

राजानं प्रणयति । (त्य) अयत ऽएवेषु ऽआग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्ययैतऽ
एकैकमेवोल्मुकमाशाय यथाधिष्ण्यं विपुरायन्ति समुद्रसु हव ते कुर्वन्ति

अयेदं द्वितीयम् अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना वक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्घृत्याहवनीयं यजन्ते-एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ८ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समेति-अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्य यथाययं विप्रेत्य जुहति ॥ ९ ॥

अय यदहरेषां दीक्षा समिति-अग्निष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति । गृहपतिरेव प्रयतो मन्यते-अधेतेरे पशुपविश्य मन्यन्ते । ते जातं जातमेवानुग्रहरन्ति-गृहपतेर्गार्ह-
पत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्घृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यो-दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥

अय यदहरेषां क्रयो भवति-तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपस्थाति । अयेतेरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यात् । वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पृत्य उपसमायन्ति । अग्रहत्येतमुपरमिथुं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ११ ॥

राजानं प्रणयति अयत एवेषु आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । अयैकैकमेवोल्मुकमाशाय यथाधिष्ण्यं

अयेदं द्वितीयम् । प्रस्तावः ॥ ८-११ ॥

राजानं प्रणयति । समुद्रमिति । अत्र अग्रहति गृहपतेर्गार्हपत्ये प्ररुन्ति तदहरे मन्यन्ते विप्रे-
११९

समुद्धैनान्विन्दत्यर्तुका इ भवन्त्यपि इ तमर्षं^१ समुद्धिन्दति युस्मिन्नर्षे
यजन्ते ये तथा कुर्वन्त्येतद्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥

(मु) अयेदं तृतीयम् । गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते य इतोऽग्निर्ज-
निष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह
सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपति-
रेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते
तऽआयन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मयित्वापसमा-
धायोद्धृत्याहवनीयं यजन्तऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यग्निष्वेवाग्नी-
न्तसमारोह्य यथायथं विपरेत्य जुहति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते य
इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्रेण तन्नः
सह सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपति-

विपरायन्ति । समदमु इव ते कुर्वन्ति । समुद्धैनान्विन्दति । अर्तुका इ भवन्ति । अपि इ तमर्षं सम-
द्धिन्दति—यस्मिन्नर्षं यजन्ते—ये तथा कुर्वन्ति एतद्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥

अयेदं तृतीयम्—गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते—^१ य इतोऽग्निर्जनिष्यते—स नः सह, यदनेन यज्ञेन
जेष्यामः—अनेन पशुबन्धेन—तन्नः सह, सह नः साधुकृत्या त एव पापं करवत्—तस्यैव तत्—
इत्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयते । अथेतरेभ्यः समारोहयति । स्वयं वैव समारोहयन्ते ।
तऽआयन्ति—यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति । मयित्वापसमाधायोद्धृत्याहवनीयं
यजन्ते—एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैति—अग्निष्वेवाग्नीन्तसमारोह्य यथायथं
विपरेत्य जुहति ॥ १४ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समैति—गृहपतेरेवारुण्योः संवदन्ते—^१ य इतोऽग्निर्जनिष्यते—स नः सह,
यदनेन यज्ञेन जेष्यामः—अनेन सत्रेण; तन्नः सह, सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्—तस्यैव

मर्षीनां कुर्वन्ति । तदनुकारेण वेदान् मन्त्रिणो विरोच. प्राप्नोति अतकस्तस्य स्पर्द्धनशीला. परस्पर्द्धं भवन्ति ये तथा
कुर्वन्ति तस्य कल्पस्यापवादः । न केवल सविण. 'समुद्धिन्दति' यस्मिन्नर्षे जनपदे तमपि जनपदविरोच
प्राप्नोति ॥ १२ ॥

अयेदं तृतीयमिति । प्रसन्नाथतन्न । 'गृहपतिरेव' प्रथमः स्वयं समारोहयति स्वपरोऽप्येतरेभ्यः
स्वपरोऽपि समारोहयति अनेन सागृह्यार्थेन यामु अग्निष्वेव दीक्षासमारोह्य यदने । सानां प्रकृत-

रेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते
तऽआयन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति मयित्वोपसमाधायोद्घृत्याहव-
नीयं दीक्षन्ते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो
दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥

(त्वु) अय यद्दहरेषां क्रयो भवति । तद्दहर्गार्हपत्यां चितिसुपदधा-
त्यथेतरेभ्य ऽउपवसथे पिप्प्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य ऽउप-
समायन्ति प्रजहत्येतमुपरमग्निं हुतुऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥

राजानं प्रणयति । [त्यु] उद्यतऽ एवेष ऽ आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथेतऽएकै-
कमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्यं विपरायन्ति तत्तत्कृतं नानाकृतं यत्रा-
नाधिष्या भवन्ति वृरीयानाकाशोऽस्तपरिचरणायेत्युथ यत्रानापुरोडाशा
भूयो हविरुच्छिष्टमसत्सुमाप्त्याऽइति ॥ १७ ॥

तत्-इत्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयते । अथेतरेभ्यः समारोहयति । स्वयं वैव समारोह-
यन्ते । तऽआयन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति । मयित्वोपसमाधायोद्घृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां
समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यो-दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥

अय यद्दहरेषां क्रयो भवति-तद्दहर्गार्हपत्यां चितिसुपदधाति । अथेतरेभ्य उपवसथे पिप्प्यान् ।
वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य उपसमायन्ति । प्रजहत्येतमुपरमग्निम् । हुतुऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥

राजानं प्रणयति । उद्यत एवेष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । अथेतऽएकैकमेवोल्मुकमादाय यथा-
धिष्यं विपरायन्ति । तत्तत्कृतं-नानाकृतम्-यत्रानाधिष्या भवन्ति । वरीयानाकाशोऽस्तपरिचरणा-
येति । अय यत्रानापुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्सुमाप्त्याऽइति ॥ १७ ॥

मिति तच्छब्दो वाक्योन्वयाम् । यदेतद्वीरण्यो समुपजाताग्नीना साधारण्यं कृतमस्मिन्कारणे तत्कृतमेव नाश-
यितव्यम् । गृहपतेरगिष्यां जानोऽग्निः सवाद्मात्रेण साधारण्यो भवतीति न तत्कृतमिगुत्सुकप्रेष्यानसगमाति-
दोषमेवं दर्शयति-दोषे हि सति साधारण्यं कृतं स्वादित्यभिप्रायः । नन्वेव सति पिष्यपुरोडाशैरपि साधा-
रण्यैरेव मवितव्यम्, मेदे कारणाभावादित्याशङ्कित आह । यत्र नाना पृथगिष्या भवन्ति तत्रैव तत्प्रयोजनं
कथं नाम वरीयान् । उत्तर-शालायामाकाशोऽवकाशः स्यादिति किं तेनावकारोनेति चेदत आह-परिचर-
णाय कस्यचिदीक्षितस्यापुत्रस्याह-तथाहि वक्ष्यति नानाविष्या एव स्युर्दि दीक्षितस्यैतत् प्रेथ्य पार्श्वतोऽग्निहोत्रे
उद्दहित्यर्षोऽभिप्रायः । अथ यत्र पुरोडाशा इति त्रिष्वपि पूर्वेषु त्रिविरयं प्राप्तत्वात् पुरोडाशा इति सवनीया-
नाह । भूयो बहुतरं हविर्देवानामुच्छिष्टमुपमुकामादायः समाप्यर्थं तद्वन्महो(१) तद्दपधन्तो दीक्षिता जीवन्तः
समापयन्तीतरया महन्तमन्नराशिष्येनाशनेन समापयेयुर्मिति भवन्ति विशेषादन्य आहारो नास्ति दीक्षि-
तस्येति दर्शयति ॥ १२-१७ ॥

(त्र्य) अथ येन सत्रेण देवाः । क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्ततेर्मा जितिमु-
जयन्त्येपामियं जितिस्तदुत्तऽ उद्यतऽएकगृहपतिका वै देवाऽएकपुरो-
डाशाऽ एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्त क्षिप्रे प्रजायन्ते तयोऽ-
एवेतऽएकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानम-
प्राप्तते क्षिप्रे प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

(न्तेऽया) अथादः पूर्वस्मिन्नुदीचीनवंशा शाला भवति । तन्मानुषं
समान आहवनीयो भवति नाना गार्हपत्यास्तद्विकृष्टं गृहपतेरेव गार्हपत्ये
जाघन्या पत्नीः संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्रतियुजन्तऽआसते तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥
(म) अथात्र प्राचीनवंशा शाला भवति । तुद्देवत्रा समानुऽ आहव-
नीयो भवति समानो गार्हपत्यः समानुऽ आग्नीध्रीयस्तुदेतुत्सत्रं सुमृद्धं

अथ येन सत्रेण देवाः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्त । इमं जितिमजयन्-त्येपामियं जितिः ।
तदुत्त उद्यते । एकगृहपतिका वै देवा एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप्राप्त,
क्षिप्रे प्रजायन्ते । तयोऽएवेतऽएकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप-
्राप्तते क्षिप्रे प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

अथादः पूर्वस्मिन्नुदीचीनवंशा शाला भवति-तन्मानुषम् । समान आहवनीयो भवति, नाना
गार्हपत्याः-तद्विकृष्टम् । गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, आज्येन । इतरे प्रति
युजन्त आसते, तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥

अथात्र प्राचीनवंशा शाला भवति-तद्देवत्रा । समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यः,

अथ येन सत्रेणेति । शाला गार्हपत्यपुरोडाशापत्नीमयाजा एकगृहपत्या इत्येतदेतत् कथिङ्कारये-
णोप्यते ' येन सत्रेण ' गार्हपत्येऽर्थः । एकगृहपतिका इति श्रुत्यन्तरे बहुवोऽपि गृहपतयो द्यवन्ते ।
" सप्तदशावसाधतुरीशानि परमाः सत्रमासीदन् " इत्यत्र हि वे सप्तदशाम्योऽधिकान्तो गृहपतयो भवति तन्नि-
वृत्त्यर्थमेकगृहपतिकवचनम् । कथं नामासिम्नपञ्चे एक एव गृहपतिः स्यादित्येकपुरोडाशा इत्येकशब्दः समानार्थे
नानात्वप्रतिपक्षे आहवनीय इति निन्दार्थमपि प्रवृत्त्यभिदमेव वचनमुदीचीनवंशत्वे दृश्यम् । समान आहवनीय इत्ये-
तत् प्राप्तमेव निन्दार्थमनुद्वेष्टं । विकृष्ट विविच्यन्त्याः कृष्टकृतं सालक्ष्येन गार्हपत्याहवनीययोर्भेदात्त्वभिप्रायः ।
गृहपतेरेकत्वेनद्व्यत एव वचनादवनीयते । इतरे दीक्षिता आज्येन प्रतियुजन्तः प्रत्यागमसाधारण्यान्वजन्त
आसते सत्रमेव नयन्तीत्यर्थः । तद्विकृष्टम् अपि पाषिण्विशेषात् किञ्चित्साधारण किञ्चित्तेति तन्मात्र
विशेषात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथात्रेति । प्राचीनवंशत्वेकगृहपतित्वमाहित्स्त्रियोगेन नियमविधिः । " समानो गार्हपत्यः " इत्यत्र च
समान आहवनीयः " समान आग्नीध्रीयश्च " इत्यनुवाद एवाकित्त्वप्रदर्शनार्थः । ' वयैकाहः समृद्धमिति '

युधैकाहः समृद्धऽ एवं तस्य न हलाऽस्ति तस्यैपैव समान्यावृद्धदन्यद्वि-
ष्ण्येभ्यः ॥ २० ॥

इति पञ्चमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-१० ॥ (६ ॥ ८)

देवा ह वै सत्रमासत । श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तेभ्यऽ
एतदन्नाद्यमभिमितमुपाचिक्रमिपत्पशवो वाऽभुन्नं पशवो ह वैभ्यस्तदुपाचि-
क्रमिपन्त्ये न इमे श्रान्ता नु हिँस्युः कथमिव स्वन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ १ ॥

तऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुतीऽअजुहवुः । (र्गुं) गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै
प्रतिष्ठा तदेनान्गृहेष्वेव न्ययच्छंस्तुयेभ्य एतदन्नाद्यमभिमितं नापा-
क्रामत् ॥ २ ॥

(तु) तयोऽएवेमे सत्रमासते । ये सत्रमासते श्रियं गच्छेम यशः स्यामा-
न्नादाः स्यामेति तेभ्यऽएतदन्नाद्यमभिमितमुपाचिक्रमिपति पशवो वाऽभुन्नं

समान आभीषीयः । तदेतत्सर्वं समृद्धम् । युधैकाहः समृद्धः—पवम् । तस्य न हलाऽस्ति । तस्यैपैव
समान्यावृद्ध—यदन्यद्विष्ण्येभ्यः ॥ २० ॥

देवा ह वै सत्रमासत—श्रियं गच्छेम, यशः स्याम, अनादाः स्यामेति । तेभ्य एतदन्नाद्यमभि-
मितमुपाचिक्रमिपत् । पशवो वाऽ अभुन्नम् । पशवो ह वैभ्यस्तदुपाचिक्रमिपत् । यदै न इमे श्रान्ता न
हिँस्युः—कथमिव स्वन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ १ ॥

तऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुतीऽअजुहवुः । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद् एनान्गृहेष्वेव
न्ययच्छन् । तयेभ्य एतदन्नाद्यमभिमितं नापाक्रामत् ॥ २ ॥

तयोऽएवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते—श्रियं गच्छेम, यशः स्याम अनादाः स्यामेति । तेभ्य

च्छन्दः ' तस्य ' सत्रस्य ' एवैव ' तुत्या आहृत्किपा । या तृतीयमन्यनसुपक्रम्यायेदं तृतीयमित्यादिकाः ।
सा किं सर्ववानेन पक्षेण तुत्या अत आह—यदन्यद्विष्ण्येभ्य इति । विष्ण्यविषयाया आहृतः अन्या या
आहृत्संवादादिका सा समानी या विष्ण्येष्वथ चयनं पुरोदाशनिष्पादनेन पत्नीसंयानादिका सा समानी-
इत्यनुवाद एवापम् ॥ २० ॥

इति श्रीहरित्वाग्निः ऋषी माण्डूकिनीयज्ञतपयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-८) ॥

देवा ह वा इति । सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य यो भवे दशपत्रसस्य दशमेऽहनि सत्रोत्थानकालोऽधिकोऽनेन
ब्राह्मणेन विधीयते; तदर्थमायानिबलतमुभिः कण्डिकाभिरितिहसप्रक्रमेणाहुतित्वोत्पत्तिः कियते । ततो द्वाभ्यां
पुरुषार्थासने नियमस्तत आब्राह्मणसमाप्तेः सत्रोत्थानप्रकल्पम् । एतदिति प्रत्यक्षं स्यूतं दर्शयति । 'अभिमितं'

पशुवो ह्येभ्यस्तदुपचिकमिपन्ति यद्वै न इमे शान्ता न हिर्ष्यन्तुः कथमिव
स्त्रिभः सस्यन्तऽडिति ॥ ३ ॥

तुऽपनें गार्हपत्ये द्वेऽद्यादुती हृद्वति । गृहा वै गार्हपत्यां गृहा वै प्रतिष्ठा
तुदेनान्गृहेष्वेव त्रियच्छन्ति तुयभ्यऽ एतदद्वाद्यमभिहितं तापकामति ॥४
तयोऽप्येवमुत्साम् । (३) एतदद्वाद्यमुपाहृतमुपचिकमिपति यद्वै माऽप्यं
न हिर्ष्यन्त्यात्कथमिव स्त्रिन्मा सस्यन्तऽडिति ॥ ५ ॥

तस्य पशुस्तादृश्यामेऽल्पमुऽहं श्रुश्रानि । तुदेनदुपनिमदति तुदेद न वै
तयाऽप्युद्ययाऽमर्षेति न वै माऽहिर्ष्यतीति तुदेनमुपावश्रपते सु इ प्रिय
ऽप्राज्ञस्याज्ञादो भवति यऽ एषुं विद्वानंतस्य व्यतुर्षुं शक्यतीति चरितुम् ॥६॥

एतदद्वाद्यमभिहितं तापकामति । पशुवो वाऽप्यत्रम् । पशुवो ह्येभ्यस्तदुपचिकमिपन्ति । यद्वै न
इमे शान्ता न हिर्ष्यन्तुः, कथमिव स्त्रिभः सस्यन्तऽडिति ॥ ३ ॥

तुऽपनें गार्हपत्ये द्वेऽद्यादुती हृद्वति । गृहा वै गार्हपत्यां, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद् पशुनान्गृहेष्वेव
त्रियच्छन्ति । तदेभ्यः एतदद्वाद्यमभिहितं तापकामति ॥ ४ ॥

तयोऽप्येवमुत्साम् । यद्वै माऽप्यं न हिर्ष्यन्तुः, कथमिव स्त्रिन्मा
सस्यन्तऽडिति ॥ ५ ॥

तस्य पशुस्तादृश्यामेऽल्पमुऽहं श्रुश्रानि । तुदेनदुपनिमदति-तुदेदं । न वै तयाऽप्युद्यया-मर्षमिति ।
न वै माऽहिर्ष्यतीति । तुदेनमुपावश्रपते । सु इ प्रियः प्राज्ञस्याज्ञादो भवति यः एषुं विद्वानंतस्य व्यतुर्षुं
शक्यतीति चरितुम् ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत् । (इ) दशमेऽहन्तसञ्ज्ञानं कियते तेषामेकैकऽएव
 वाचंयम् आस्ते वाचमाप्यायुयस्तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमुहस्त-
 न्वत्तेऽथेतरे विसृज्यन्ते समिद्धाय वा स्वाध्यायं वा तत्राप्यश्रन्ति ॥ ७ ॥

तेऽपराह्ण उपसमेत्य । (त्या) अप उपस्पृश्य पत्नीशालं सम्पद्यन्तं
 तेषु समन्वारब्धेष्वेतेऽआहुती जुहोतीह उतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह
 स्वधृतिः स्वाहेति पशूनेवैतदाह पशूनेवैतदात्मन्त्रियच्छन्ते ॥ ८ ॥

(न्येऽथ) अथ द्वितीयां जुहोति । (त्यु) उपसृजन्धरुणं मात्रऽइत्य-
 छिमुवैतत्पृथिव्याऽउपसृजन्नाह धरुणो मात्रं पृथञ्चित्यछिमुवै तत्पृथिवी

तद्वाऽएतद् दशमेऽहन्तसञ्ज्ञानं कियते । तेषामेकैक एव वाचंयम् आस्ते-वाचमाप्याययम् । तया-
 ऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमुहस्तन्वते । अथेतरे विसृज्यन्ते । समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्राप्यश्रन्ति ॥

तेऽपराह्ण उपसमेत्य, अप उपस्पृश्य, पत्नीशालं सम्पद्यन्ते । तेषु समन्वारब्धेष्वेतेऽआहुती
 जुहोति । " इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा " - (वा. सं. ८ । ५१)
 इति । पशूनेवैतदाह-पशूनेवैतदात्मन्त्रियच्छन्ते ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति- " उपसृजन्धरुणं मात्रे " - (वा. सं. ८ । ५१) इति । अप्रिमेवै-

तद्वाऽएतदिति । दशमेऽहनि दशमं तस्य (धततया ?) " तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते " इति
 ऋतिष्टोमातिरात्रस्योदपत्नीपस्य दर्शनम् । अहन्त्यहःकर्मात्मकं सञ्ज्ञेयानस्याह्नवेनोपायम् । इत एतत्कर्मणा
 सम्पद्यन्त इति प्रकृतत्वात् ' उपसमेत्यन्त ' इति तापमाने भ्रवणात्सत्रेऽपानमिति क्रियत इत्युपेक्षितं भवत्ये-
 " तेऽपराह्ण उपसमेत्येति " । इतरे तु तदन्वयतिरिक्ता दीक्षिताः ' विसृज्यन्ते ' पृथक् पृथक् गच्छन्ति । किमर्थं
 ' सविहारा वा ' सविधं हर्तमानं समिद्धारा " मन्त्रवचनात् " (पा. सू. ३ । ३ । ११) इति क्रिया क्रियार्थं यत्र
 ' स्वाध्यायं वा ' कर्तुमिति शेषः । ते च विगमाः सन्तः सर्वे मन्त्रीति संबन्धः । तत्रापि गताः सन्तो ये
 इति धिदासादयन्ति तद् ' अश्रन्ति ' ते वै सृष्टा अहतिरात्रेऽप्येति प्राप्तञ्चित्तो विधिः ॥ ७ ॥

तेऽपराह्ण इति । पत्न्याः शाला ' पत्नीशालम् " " विवाहा सेनामुखायाशालानिशानाम्- " (पा. सू. २ । ४ । २५) इति न्युपसकत्वम् । ' तेषु ' सत्रेषु अन्वयुष्णा ' समन्वारब्धेषु ' इति कर्तारि निष्ठा
 ' पशूनेवैतद् ' अन्वयुष्णाह । ' इह ' सत्रेषु ' रतिः ' वः ' इह रमध्वम् ' इत्यादि ' नियच्छन्ते ' सर्वे सन्निः-
 अनपक्रमिणः परस्परवृत्ति ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति । अग्निमेवैतत्सर्वनीयं मात्रभूतयाः पृथिव्याः पानायेति शेषः । पृथिव्याः पानादोष-

१-सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य मन्वे वो दशमः तस्य दशमेऽहनि सञ्ज्ञेयानं कर्म तद्दशं विधीयते ।

२-दशमेऽपराह्ण उपसमेत्यन्त इति प्रकृतत्वात् ' उपसमेत्यन्त ' इति तापमाने भ्रवणात्सत्रेऽपानमिति क्रियत इत्युपेक्षितं भवत्ये-

३-अपराह्ण उपसमेत्येति । इतरे तु तदन्वयतिरिक्ता दीक्षिताः ' विसृज्यन्ते ' पृथक् पृथक् गच्छन्ति । किमर्थं

धुयन्तमाह रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति पशवो वै रायस्पोषः पशून्-
वैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ९ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धानि सम्प्रपद्यन्ते पुर-
स्ताद्दे प्रत्यञ्चस्तस्यमानाऽअथैवथुं सत्रोत्थाने ॥ १० ॥

तऽउत्तरस्य हविर्धानस्य । जघन्यायां कूबर्षांथं सामाभिगायन्ति सत्रस्य
ऋद्धिर्पिति उद्धिमैवैतदभ्युत्तिष्ठन्त्युत्तरवेदेर्वोत्तरायाथं श्रोणावितरं तु
कृततरम् ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्य । जघन्यायां कूबर्षामुगन्म ज्योतिरमृताऽअभू-
मेति ज्योतिर्वाऽएते भवन्त्यमृता भवन्ति ये सत्रमासते दिवं पृथिव्याऽ
अद्ध्यारुहामेति दिवं प्राऽएते पृथिव्याऽअद्ध्यारोहन्ति ये सत्रमासतेऽविदाम

तत्पृथिव्याऽउपसृजन्नाह । “घरुणो मातरं घयन्” (वा. सं. ८।५१)-इति । अग्निमैवैतत्पृथिवीं
घयन्तमाह । “ रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ”-(वा. सं. ८।५१) इति । पशवो वै
रायस्पोषः । पशून्वैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ९ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धानि सम्प्रपद्यन्ते । पुरस्ताद्दे प्रत्यञ्चस्तस्यमानाः
अथैव सत्रोत्थाने ॥ १० ॥

तऽउत्तरस्य हविर्धानस्य जघन्यायां कूबर्षां सामाभिगायन्ति । “ सत्रस्य ऋद्धिः ”-इति ।
ऋद्धिमैवैतदभ्युत्तिष्ठन्ति । उत्तरवेदेर्वोत्तरायां श्रोणी । इतरं तु कृततरम् ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्य जघन्यायां कूबर्षाम् । “ अगन्म ज्योतिरमृता अभूम् ”-इति ।
ज्योतिर्वाऽएते भवन्ति । अमृता भवन्ति ये सत्रमासते । “ दिवं पृथिव्या अद्ध्यारुहाम ”-इति ।

सृजन्नाह । किंवाह ‘ रायस्पोषमस्मासु दीधरत् ’ भास्यतु त एव वाऽअन्वयीं कुर्यात् । सत्रिणः पशून्निवेद
कारेण हविर्धानं प्रवेद्यन्तीत्यर्थः । किं कारणं पुरस्ताद्पूर्वा दिशः ‘ प्रत्यञ्चस्तस्यमानाः ’ कारिष्यमाणाः सोम-
निधानार्थं प्रपद्यन्ते । ‘ अथ ’ शब्दो निरोधार्थः । ‘ अथैव ’ निरोधोत्तरं ‘ सत्रोत्थाने ’ प्रपद्यन्ते प्रथमसमाप्त्यर्थं
सङ्गणयेश्चमिमायः ॥ ९ ॥ १० ॥

त उत्तरस्येति । कूबरी नाम ईषाविधारिणी निष्कमिका सा चापतः पृष्ठतश्च मवतीति विशिनष्टि-जघ-
न्यायां कूबर्षामिति’ तस्यां च बहूनामप्रवेद्यन्त्यासंभवात्सामान्यं गायन्तीत्यर्थः । “ सत्रस्य ऋद्धिः ”
एवेतस्मिन्मन्त्रे सामाभिगायन्तीति वचनात्सर्वे । ‘ एतत् ’ तु कर्म ‘ कृततरम् ’ अतिशयेन पूर्वं वादिभिः कृतं
कृततरं कर्म ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्येति । कूबर्षां गतमेतत्कृतमेतस्मादुत्तरं हविर्धानम् । “ अगन्म ज्योतिरि ” इत्यादि मन्त्रः

देवानिति विन्दन्ति द्वि देवान्त्वज्योतिरिति त्रिभिर्घनमुपावयन्ति स्युर्ह्येते
ज्योतिर्ह्येते भवन्ति तद्वदेवैतस्य साम्नो रूपं तदेवैते भवन्ति ये
सत्रमासते ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्य हविर्धानस्याऽ(स्या)अधोऽधोऽक्षर्यं सर्पन्ति ॥ यथाऽहिस्त्वचो
निर्मुच्येतैवर्षं सुर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यन्तेऽतिच्छन्दसा सर्पन्त्येषा वै
सुर्वाणि छन्दाश्सि यदतिच्छन्दास्तुथैनान्पाप्मा नान्वत्येति तस्मादति-
च्छन्दसा सर्पन्ति ॥ १३ ॥

ते सर्पन्ति । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्याद्वपतंतमिद्धतं
वृत्रेण तंतमिद्धतम् । दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गृहनं यद्दिनक्षत् । अस्माकं
शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षाष्ट विश्वत इति ॥ १४ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते पश्चाद्दे
प्राञ्चस्तस्युमानाऽ अथैवर्षं सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥

दिवं वाऽपते पृथिव्या अद्भ्यारोहन्ति-ये सत्रमासते । “अविदाम देवान्” इति । विन्दन्ति द्वि देवान्
“स्वज्योतिः”-(वा. सं. ८।५२) इति । त्रिभिर्घनमुपावयन्ति । स्वर्ह्येते, ज्योतिर्ह्येते भवन्ति । तद्व
देवैतस्य साम्नो रूपम्-तदेवैते भवन्ति-ये सत्रमासते ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधोऽक्षर्यं सर्पन्ति । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत । एवं सर्वस्मात्पा-
प्मनो निर्मुच्यन्ते । अतिच्छन्दसा सर्पन्ति । एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तथैना
न्पाप्मा नान्वत्येति । तस्मादतिच्छन्दसा सर्पन्ति ॥ १३ ॥

ते सर्पन्ति-“ युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्याद्वपतंतमिद्धतम्, वृत्रेण
तंतमिद्धतम् । दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गृहनं यद्दिनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो
दर्मा दर्षाष्ट विश्वतः ”-(वा. सं. ८। ५३)-इति ॥ १४ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते । पश्चाद्दे प्राञ्चस्तस्यमानाः ।
अथैवं सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥

शेषं व्याख्यातम् । (पञ्च्योतिरित्येतत्साम्नो विधानमेव सा न त्वष्ट ?) उपगच्छन्ति वाङ्मनसाम्नां कुर्वन्ती
त्यर्थः । ‘अथ’ च्छन्दोऽयत्नयोतकः । ‘यदेतत्सद्गृहनं रूपं’ आन्त्रर्षीकं यद्द्वि ज्योतिरभुतमित्यदि ‘तदेवैते
भवन्ति’ तदन्तो भवन्ति ‘ ये सत्रमासते ’ ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्येति । प्रसलास्तिसः ॥ १३-१५ ॥

ते यथाधिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिपाञ्चकार स्र ऽइमामेव पुराङ्गत्यसिष्टृष्ठादियं वै व्वाक्कुस्या ऽएष रसो यदोपधयो यद्हनस्पृतयस्तुमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्त्सु ऽ एनानाप्तोऽभ्यावर्तत तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्तऽऊर्ध्वा व्वनस्पृतयस्तथोऽपुवै-
 त्तेभ्यऽएतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिपति स्र ऽइमामेव पुराङ्गतिसिष्ट-
 ष्मतीयं वै व्वाक्कुस्या ऽएष रसो यदोपधयो यद्हनस्पृतयस्तुमेतेन साम्ना-
 ऽऽप्नुवन्ति स्र ऽएनानाप्तोऽभ्यावर्तते तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्तऽ-
 ऊर्ध्वा व्वनस्पृतयः ॥ १६ ॥

ते यथाधिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिपाञ्चकार । स्र इमा-
 मेव पराङ्गरपसिष्टृष्ठात् । इयं वै वाक्-तस्या एष रसो-यदोपधयः, यद्हनस्पृतयः । तमेतेन साम्ना-
 ऽऽप्नुवन् । स एनानाप्तोऽभ्यावर्तते । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्ते, ऊर्ध्वा व्वनस्पृतयः । तयो
 ऽएवैतेभ्य एतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिपति । स्र इमामेव पराङ्गतिसिष्टृष्ठात् । इयं वै वाक्-
 तस्या एष रसो-यदोपधयः, यद्हनस्पृतयः । तमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्ति । स्र एनानाप्तोऽभ्यावर्तते ।
 तस्मादस्यामूर्ध्वा ओपधयो जायन्ते, ऊर्ध्वा व्वनस्पृतयः ॥ १६ ॥

ते यथाधिष्ण्यमिति । ' यथाधिष्ण्यं ' वचस्य पिष्ण्यमेतस्मिन्निवेतस्मिन्नर्थे यथाधिष्ण्यमित्येतत्पद वर्तते ।
 यथाधिष्ण्यमुपविष्टेभ्योर्ध्वं गृह्णाति प्राणाण्य वायु पृथिव्या पात्रेण तूष्णीं सादपित्वा च स्तोत्रमुपाकरोति ।
 भग्नोऽतःतो वाच्येन साम्ना स्तुवत इत्येतास्ति प्रुपन्तरास्तिडे केनाथ कक्षांन्वा स्तुवत इत्यादि श्रवणैस्तिडे
 देवेभ्यो वै वाक् इत्याह देवेभ्यो हेति । (देवेसोऽइत्येते) ' वाक् ' वागिन्द्रियस्य सबन्धी रसोऽपि (तवीत्तमुत्प)
 अभिजित स्तोत्रसाम्नाणां सनतप्रयोगादभिर्वायित, यथा कुपितो यथाधिनित इत्युच्यते ' अपचिक्रमिपाञ्चकार '
 अपचिक्रमिपिषेव । इमामेव भूमिम् अथमिमुष्मत् अतिसारितुमतिक्रमितुमेच्छत् । ' पराङ् ' मुखः पाताल
 प्रतिपर्यर्थः । किन्तु पुनः कारणमत्यमित्युष्मत् आह- ' इयं ' ' वाक् ' कथं वागिन्द्रियस्य मुखपादतनं
 तत्त्वपाथिवं ततश्च पराङ् मुखशरीरं वागिभ्यमेव पृथिवी एतत्वास्तु विशेषो मुखारमणायामस्ति; तात्वाद्यभिधाता-
 र्ध्वात्मिक, शब्दोऽभिव्यज्यते । इतरद्वयैर्ध्वं-भने इति तस्या एव रस इति ' तस्या ' आधिदैविक्याः
 पृथिव्यात्मिकाया वाच. ' एष रस ' सारः ओपध्यादिः स च तस्मादाध्यात्मिकत्वात्सादशितवीरतमुत्पादधि-
 तस्तत्कारणत्वान् । ततश्च तस्मिन्वागाध्यात्मिकी शरीरादपचिक्रमिपति तस्मादभिजितोऽपमिति पाथिवो रसः पृथिवी-
 मिति सिद्धसतीत्युपपन्नम् । ' सुख्य गती '-(धा. पा तु. १. १००८) (वस्तुकारित्वा यावमेतेन साम्नुनि(१)
 त रसस्यैरेभ्य पृथिव्या दभ्यापचिक्रमिपति) तमेतेन वाच्येन साम्ना माग्नामहस्तोऽङ्गदूतेनापूर्वकर्मणा कशीकृत-
 वन्त स च वशीकृत सत्रे साम्नेयान्भिमुख आहृत. अयोऽस्यि सरस वात पृथिव्योऽप्यथादिमती जातेत्यर्थः ।
 सरमादित्यम्प्राहृत्प्रदरानं तयो एवैतेभ्य इति पूर्ववदाह्वयेयम् ॥ १६ ॥

१-सदः प्रविश्य पूर्ववत् स्वाकरोत्पविशति । इह गृह्णाति प्राणाण्य वायु पृथिव्या पात्रेण । प्रहणपदान्तोत्प्रेयाकरण्योऽस्य.
 अथाहृत्पान्निमि सनतः । ५१० श्री० सू० १ १२ । ६० । १८१ ॥

सर्पराज्ञ्या ऋक्षु स्तुवते । (तऽ) इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी तदनुर्यैवेतत्सुर्व-
माप्नुवन्ति स्वयम्प्रस्तुतमनुपगीतं अथा नान्यऽपगृणुयादति इ रेचयेद्-
दन्यः प्रस्तुयादतिरेचयेद्यदन्यऽपगृणुयादतिरेचयेद्यदन्यऽपगृणुयात्तस्मा-
त्स्वयम्प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥

चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । (ष्टऽ) एतदेवेतत्स्तुतमनुशर्षति यदि होता न
विद्याद्गृहपतिर्व्याचक्षीत होतुस्त्वेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

(मु) अयाध्वर्योः प्रतिगरः । (रोऽ) अरात्सुरिमे युजमाना भद्रमेभ्यो
युजमानेभ्योऽभूदिति कल्याणमेवेतन्मानुष्ये व्याचो वदति ॥ १९ ॥

सर्पराज्ञ्या ऋक्षु स्तुवते । इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी, तदनुर्यैवेतत्सर्वमाप्नुवन्ति । स्वयम्प्रस्तुत-
मनुपगीतम् । यथा नान्यऽपगृणुयात् । अति इ रेचयेद्-यदन्यः प्रस्तुयात् । अतिरेचयेद्-यदन्यः
अपगृणुयात् । अतिरेचयेद्-यदन्यऽपगृणुयात् । तस्मात्स्वयं प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥

चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । एतदेवेतत् स्तुतमनुशर्षति । यदि होता न विद्याद्-गृहपतिर्व्याच-
क्षीत । होतुस्त्वेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

अयाध्वर्योः प्रतिगरः । अरात्सुरिमे युजमानाः-भद्रमेभ्योऽभूदिति । कल्याणमेवेतन्मानुष्ये
वाचो वदति ॥ १९ ॥

सर्पराज्ञ्या ऋक्षिति । सर्पराज्ञी कः पृथिव्या अभियानिनी तस्या आर्ष्यः ऋचः " आय गी. पृथिव्य-
र्क्षमन्" (वा. सं. १।१-८) इत्यादयः । ताम् ' स्तुवने ' तत्र प्रभुत यथाऽन्येषु स्तोत्रेषु प्रस्तोता प्रस्तौ-
षुद्रातोद्गायति प्रतिहर्ता प्रतिहरति तयाऽन । ऋच तर्हि स्वयमेव प्रस्तुत्य सर्वमानुष्यमनुपगीतं यथा अत्र
उक्तारहोकाराम्नात् उपगायति नैव मन्त्र गीयमानमन्यः समीपस्थोऽपि शृणुयान् । शृणुयाद्येन् दुर्वागः स्यादित्यर्थः ।
किं कारणमतिरेचयेदामान न साधनस्तस्यैकादश पुरश्चरैरे कुर्यात् । आत्मनि कृत्वा न कुर्यात् । यद् ' अन्यः
प्रस्तुयान्' उपगायते ' उपशृणुयाद्' वा ततश्च तदनुर्यैवेतत् सर्वमेदेन सखिणा न प्रस्तुयादित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

चतुर्होतृनि । चतुर्होतृनि मन्त्रसम्बन्धित्वात्पृथिवी होता यैरध्वर्युरित्यादयश्चत्वारो होतारस्तान् होता
स्तोत्रान्ते ' व्याचष्टे ' विमक्ययान् दर्शयति ॥ १८ ॥

अयाध्वर्योरिति । ' कल्याणं ' प्रशस्तम् ' एतन्मानुष्ये ' मानुष्या ' वाचः ' हता श्वस्ता इत्येवमादि-
तं कल्याणत्वे ॥ १९ ॥

(त्य) ध्रुव वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं ये सप्रमासतेऽचारिषुर्वृत्रिभिस्तत्तान्यापंस्तद्वारुत्सत्राश्रयसिपुर्वृचस्तत्राऽभापंस्तद्वारुत्सत्रास्तोपत सामभिस्तत्तान्यापंस्तद्वारुत्सत्रायै-
पामेतुदेवानात्प्रमनवरुद्धं भवति यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनाप्नुवन्ति तद्ववरुन्धते ॥ २० ॥

(तऽश्रु) औदुम्बरीमुपसर्त्सुष्य व्याचं यच्छन्ति । विदुहन्ति वाऽप्ले
यज्ञं निर्धयन्ति ये व्याञ्जा यज्ञं तन्वते वाग्मिषु यज्ञस्तामेषां पुरैकैकऽप्ले

अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्वं वै तेषामाप्तं भवति, सर्वं जितम्-ये सप्रमासते । अचा-
रिषुर्वृत्रिभिः-तत्तान्यापन्, तद्वारुत्सत्र । आशंसिपुर्वृचः-तत्रा आपन्; तद्वारुत्सत्र । अस्तोपत
सामभिः-तत्तान्यापन्; तद्वारुत्सत्र । अथैपामेतुदेवानात्प्रमनवरुद्धं भवति-यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणम् ।
तदेवैतेनाप्नुवन्ति, तद्ववरुन्धते ॥ २० ॥

औदुम्बरीमुपसर्त्सुष्य वाचं यच्छन्ति । विदुहन्ति वाऽप्ले यज्ञम्, निर्धयन्ति । ये वाचा यज्ञं तन्वते ।

अथ वाकोवाक्ये इति उच्यते इति वाकः पूर्वप्रवचनयथा “अत्रवीन्व उदङ्कः शौत्वापनः प्राणो वे श्लोति”
(श. प. भा. १४ । १ । १० । १) उच्यते इति । वाक्यम् उत्तरपञ्चवचनं यथा “ एकपादा एतत्सत्राद् ”
(श. प. भा. १४ । १ । १० । १) इति । वाकाश्च वाक्यानि चेति वाक्यावाक्यानीति प्राप्ते विमर्शेण
द्रष्टव्यः । वाकोवाक्यानि वाकोवाक्यानां समूहे वाकोवाक्यं पूर्वोत्तरपञ्चवचनमयानो जनक धाञ्चवचन-
सवादादित्स्मिन् ‘ वाकोवाक्ये ’ विधयभूते ‘ श्लोति ’ ‘ वदन्ति ’ सर्वे एवम् एवमना श्लोति
ब्राह्मणज्ञातीयस्य द्रष्टव्यम् । श्लोति किञ्चिद्ब्राह्मणानां वेदितव्यं ज्ञाते प्रकर्षविचित्रव्यापदिषया प्रज्ञो
विषये प्रथमप्रतिवचनसंघातलावङ्गलोचयप्रवृत्तिवाकोवाक्ये ब्राह्मणः कश्चिर्मन्त्रिणः कश्चित्पुच्छयर्मं प्रथं वा अन्ये
॥ प्रतिक्रियन्त इत्यर्थः । ‘ सर्वं वै ’ मन्त्रज्ञातं ‘ तेषामाप्तं भवति ’ इत्यभिप्रायः । ‘ सर्वं जितं ’ प्रथमोप
वर्तीकृतं कथं मञ्जुमितावद् ‘ अचारिषुः ’ चरितवन्तः । ‘ तम् ’ तैत्रैव चरणेन ‘ तादि ’ यञ्चि ‘ आपन् ’
आपन्नाः । तैत्रैव वचनानि ‘ अवारुत्सत ’ अवहृद्बन्तो वशीकृतवन्तः । एवम् ‘ अस्तोषत ’ स्तुतवन्तः ‘ सामभिः ’
‘ वाग्मिषुः ’ शरुवन्तः ‘ सल्लेष्टवः ’ ‘ अथेधाम् ’ ‘ अथ ’ शब्दो विशेषणार्थः । एतेव तेषां सत्रिणाम्
‘ अनाप्तं ’ भवति । यद्वाकोवाक्यमुक्तिप्रयुक्तिका ब्राह्मणं “ जनको इ वेदेह आत्ताचके ” (श. प. भा. १४-
१-१०-१) ” इत्यादि तदेवैतेन ब्रह्मोद्येनाप्नुवन्ति तदि प्रथमप्रतिवचनाभ्यां पाठयमान व्याख्यानं च प्रयुक्त-
मेव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

‘ औदुम्बरी ’ स्थूणासुपसङ्गम्य वाग्मिन्द्रियं यच्छन्ति अस्तमित्ते गृहीतौदुम्बरीं न्वाचं यच्छन्ति ।

व्याचंयमु आंस्ते व्याचमाप्याययन्ति तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्त-
न्वतेऽथात्र सुर्व्वेव व्यागाम्ना भवत्युपवृक्ता तार्थं सुर्व्वेऽएव व्याचंयमा व्याच-
माप्याययन्ति तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥

(तऽ) औद्दुम्बरमन्वारभ्यासते । (त्वेऽन्नं) अन्नं वाऽऽर्गुद्दुम्बुर उर्जुवै-
तद्वाचमाप्याययन्ति ॥ २२ ॥

त्वेऽस्तमेति प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते जघनेनाहवर्नीयमासतेऽग्रेण हवि-
र्धानि तान्वाचंयमानेषु व्याचंयमः प्रतिप्रस्थात्वा वसतीवृषीभिरभिपृरि-
हरति ते युत्कामाऽऽसीरिस्तुन व्याचं विसृजेरन्कामिर्ह स्म वै पुरऽर्पयः
सत्रमासतेऽसौ नः कुामः सु नः समृध्यतामिति युयुऽअनंककामाः स्युलौ-
ककामा वा प्रजाकामा वा पशुकामा वा ॥ २३ ॥

वाग्नि यतः । तामेषां पूर्व्विक एव वाचंयम आस्ते—वाचमाप्याययन् । तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्यो-
त्तरमहस्तन्वते । अथात्र सर्व्वेव व्यागाम्ना भवति । अपवृक्ता । तां सर्व्वेऽएव वाचंयमा व्याचमाप्याययन्ति ।
तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥

औद्दुम्बरमन्वारभ्यासते । अन्नं वा उर्गुद्दुम्बुरः । उर्जुवैतद्वाचमाप्याययन्ति ॥ २२ ॥

त्वेऽस्तमेति प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते जघनेनाहवर्नीयमासते—अग्रेण हविर्धानि । तान्वाचंयमा-
नेषु व्याचंयमः प्रतिप्रस्थात्वा वसतीवृषीभिरभिपृरिहरति । ते यत्कामाः आसीरन्—तेन वाचं विसृजेरन् ।

(वाऽने) अनेनैव वाचं विसृजेरन् । (भू) भूर्भुवः स्वप्तिरिति तत्सत्येवै-
वेतद्वाचं समर्धयन्ति तथा समृद्धयाऽऽशिष आशास्ते सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यामेति तत्प्रजामाशासते सुवीरा धीरिति तद्वीरानाशासते सुपोषाः पोषे-
रिति तत्पुष्टिमाशासते ॥ २४ ॥

(त्रेऽथ) अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्पृथगु
ह्वयेके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति गृहपतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेद्यं वा गृहपति-
र्ब्रूयात्तस्मिन्समुपह्वयमिद्वा समिधोऽभ्यादपति ॥ २५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-११ ॥ [६. ९]

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ अस्मिन्काण्डे
काण्डिकासंख्या ॥ ६४८ ॥

इति माध्यन्दिर्नाये शतपथब्राह्मणे ग्रहनामकं चतुर्थं काण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

कर्मैह स्म वै पुरऽर्षयः सत्रमासते—असी नः कामः—स नः समृध्यतामिति । षष्ठोऽनेककामाः
स्युः, लोककामा वा, मजाकामा वा, पशुकामा वा ॥ २३ ॥

अनेनैव वाचं विसृजेरन्—“ भूर्भुवः स्वः ”—इति । तत् सत्येनैवेतद्वाचं समर्धयन्ति । तथा
समृद्धयाऽशिष आशास्ते । “ सुप्रजाः, प्रजाभिः स्याम ”—इति । तत् प्रजामाशासते ।
“ सुवीरा धीरैः ”—इति । तद्वीरानाशासते । “ सुपोषाः पोषैः ”—(१० सं० २ । ५३)
इति । तत् पुष्टिमाशासते ॥ २४ ॥

अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति, यं वा गृहपतिर्ब्रूयात् । पृथगु ह्वयेके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति । गृह-
पतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेत् । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात् । तस्मिन्समुपह्वयमिद्वा समिधोऽभ्यादपति ॥ २५ ॥

इति सत्रोत्थानम् ॥

‘तेन’ एव कौमेत सुत्रं तत्कामाभिनादिनी ‘वाच’ ‘विसृजेरन्’ । कथम् ‘असी’ पाग. ‘कामः’ १ ॥
नः’ ‘समृध्यतामिति’ एव किं कारणं ‘कर्मैह स्म वै पुरः’ यद्यैः ह स्म ‘अपयः सत्रमासते’ २ च निवर्त्त-
निकामादशुनापि कामेन तेन वाचं विसृजेरन् इति नानाकामाः स्युः सन्निधः ॥ २३ ॥

अनेनेति । तदाः ‘अनेनैव’ अत्राणेन ‘भूर्भुवः स्वप्तिरिति’ मन्त्रेण ‘वाच विसृजेरन्’ वागादिना कामेन ॥ २४ ॥
एतच्च बुवश्रानाकामानामप्यस्ति सत्रमिति दर्शयति । अथेति अतोऽनेनैव वाचि विसृष्ट्यां गृहपतिः ‘सुब्रह्मण्या-

माह्वरति" यदा 'गृहपतिर्द्वेषान्' त्वमाह्वयेति 'सुत्रज्ञान्' आह्वयेत् यथ तामाह्वयेति । 'तस्मिन्' अर्धतिन (धार वा) 'समुपहव' अनुब्रूयम् 'इद्वा' " इच्छामान्"—(धा. पा. तु. १. ७१) तदूर्ध्वं प्राक् ल्युते 'सुत्रज्ञान्यामाह्वयस्येनैवमुक्त्वा' एकैकेन तत्र 'सन्निधोऽभ्याश्रयति' आदरवतीरे ॥ २६ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः श्रुतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्धकाण्डे षष्टोऽध्याये नवमं ब्रह्मणम् ॥ ४-६-२१

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

नागस्वामिमुनोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हारिः । श्रुत्यथं दर्शयामास शक्तिं पौश्वरीरकः ॥
श्रीमनोऽप्रतिनापस्य विक्रमार्कस्य भूतनेः । धर्माप्यश्रो हरिस्वामो व्यापयच्छान्तधीं श्रुतिम् ॥

इति श्रीमद्व्यासहरिस्वामिनः श्रुतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्धकाण्डे
षष्टोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

भूमर्त्रा विक्रमार्केण कृत्वा कनकवेदिकान् । दानोपाध्याय्यं कृतवान् श्रुत्यर्धविहृतिं हारिः ॥ १ ॥

इति श्रीतर्कविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां हरिस्वामिनः सुब्रह्मसुर्वेदीये सायणवृत्त-
शतपथब्राह्मणभाष्ये ब्रह्मनामिकं चतुर्थं काण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

१-सुत्रज्ञान्यामाह्वयस्येनैवमुक्त्वा सम्भारवचनम् । अथ इत्यसंनयेनम्भवेत्यनम् । इति
धनेत्यनम् । तदूर्ध्वोः । का० लो० सू० १२ । ११-१६ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
चतुर्थं काण्डम् ।

(मन्त्र ५ अध्यायादारभ्य हरिस्वामिन
पत्र भाष्यमुपलब्धम् ।)

श्रीमद्वा सनेयिमाच्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

पञ्चमं काण्डम् ५ ।

सवनामकपञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

नत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा
ऽअतिमानेनैव कस्मिन्नू व्युं जुहुयामेति स्वंप्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते-
ऽतिमानेनैव परावभूवुस्तुस्मान्नातिमन्येत पराभवुत्य हैतन्मुखं वृदतिमानः १
(नोऽय) अथ देवाः । (५) अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजा-
पतिरात्मानं वृददौ यज्ञो हैपामास यज्ञो हि देवानामुन्नम् ॥ २ ॥

अथ वाजपेययज्ञः ।

देवाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अतिमानेनैव- कस्मिन्नू व्यं
जुहुयामेति-स्वेव्वास्येषु जुह्वतश्चेरुः । तेऽतिमानेनैव परावभूवुः । तस्मान्नातिमन्येत । पराभवस्य
हैतन्मुखं-वृदतिमानः ॥ १ ॥

अथ देवा अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुः । तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं वृददा । यज्ञो हैपामाम ।
यज्ञो हि देवानामुन्नम् ॥ २ ॥

वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतहत्याः स्फुरं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

पस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेन्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं बन्दे वियातीर्षमहेधरम् ॥ २ ॥

काथित् सत्याः समुदितालुर्येऽग्निष्टोमपूर्विकाः । काण्डे तु पञ्चमे वाजपेयः प्रस्तूयते ततः ॥ ३ ॥

राजस्यः सम्प्रपन्नो मंत्राभ्रानक्रमेण तु । प्रकृतानुपदिष्टत्वादङ्गजातस्य नो बन्धः ॥ ४ ॥

वैशेषिकान्तु बक्ष्यन्ते यज्ञद्वयगता गुणाः । व्याख्यायते तन्निपुणं ब्राह्मणं तद्विधायकम् ॥ ५ ॥

तत्र वाजपेय विधातु प्रस्तौति-देवाश्च वा असुराश्चेति । 'प्राजापत्याः' प्रजापतिना सृष्टाः 'उभये'द्विविधाः
'देवाश्च असुराश्च' 'पस्पृधिरे' स्पर्धाव्यक्तुः । 'ततोऽसुराः' स्वतोऽन्यः प्रबलो नास्तीति 'अतिमानेन' अग्नि-
मानेन भूषिष्टेन दर्पेण 'कस्मिन्नू' खलु होमाधिकरणे 'व्यं' 'जुहुयाम' होमं कुर्याम 'इति' विकृत्य स्वकी-
येषु आत्येषु होम चक्रुः । 'ते' असुराः अत्यन्तगर्वेण पराजिताः । 'तस्मात्' जयायि कथिदपि नातिमानं
वृददात् 'अतिमानः' अग्निमानः 'यत्' तत् 'पराभवस्य' प्रापकमिति ॥ १ ॥

देवाना तद्विपर्ययं दर्शयति-अथ देवा इति । 'देवा' खलु 'अन्योऽन्यस्मिन्' जुह्वतुः, इन्द्रः अग्नौ
अग्निः इन्द्रे इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । 'तेभ्यः' देवेभ्यः, अन्योऽस्मिन् देवतात्वेन होमकारणात् प्रीतः 'प्रजापतिः'

ते होचुः । कस्य न इदं भविष्यतीति ते मुम ममेत्येव न सम्पादयाञ्च-
कृस्तं हासम्पाद्योचुराजिमेवास्मिन्ननामहै स यो न उज्येप्यति तस्य न इदं
भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजिमाजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः । सवितारमेव प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं
मे प्रमुव त्वत्प्रसूत इदमुज्यानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तत्स-
वितृप्रसूत इदुदजयत्सु इदं सर्वमभवत्सु इदं सर्वमुदजयत्प्रजापतिर्दु
हसुवुजयत्सुर्वसु हसुवेदं प्रजापतिस्तेनेद्वैतामेवोर्धा दिशसुदकामत्सु
वृश्च व्येद यश्च नेपोर्धा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

ते होचुः कस्य न इदं भविष्यतीति । ते-मम ममेत्येव न सम्पादयाञ्चकृः । ते हासम्पा-
द्योचुः-आजिमेवास्मिन्ननामहै, स यो न उज्येप्यति-तस्य न इदं भविष्यतीति । तथेति । तस्मि-
न्नाजिमाजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रमुव, त्वत्प्रसूत
इदमुज्यानीति । तद् अस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत्सवितृप्रसूत उदजयत् । स इदं सर्वमभवत् ।
स इदं सर्वमुदजयत् । प्रजापति ह्युदजयत् । सर्वसु होवेदं प्रजापतिः । तेनेद्वैतामेवोर्धा दिशसुदकामत् ।
तस्माद् यश्च वेद, यश्च न, एषोर्धा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

'आःमान' शरीर इत्यत्र । भद्रो ईषामिति । 'हि' यस्मात् 'देवानाम्ब यश्च' अतोऽज्ञान्योऽन्यस्मिन् इति-
पदान्ताज्यम्भवात् प्रजापतिशरीर यश्च एव तेषामात्तीदित्यर्थः । यज्ञश्चन्द्रेण वाजपेय उच्यते, प्रकृत्यवत्त्वात्,
तथा च तैत्तिरीयके- "एष वाज यज्ञो यद् वाजपेयः" (तै० ब्रा० १।१।२।१) इति ॥ ३ ॥

नत वाजपेय सर्वदेवानां पुरस्ताद् वाजपेयस्यानुष्ठानेन बृहस्पतेरेव श्रेष्ठ्य वक्तव्यमात्रिपारय दर्शयति-ते होचुरिति ।
'ते' देवा आगच्छन्त वन इष्ट्वा 'न' अस्माक मध्ये 'इदम्' इति सामान्येन निर्देशः । अथ वाजपेय यज्ञः
'कस्य भविष्यति' 'इति' उच्यते । नत 'ते' सर्वेऽपि मन्त्राय यज्ञो मन्त्राय यज्ञ इति विवदमाना
'न सम्पादयाञ्चकृ' अन्वेषाय यज्ञ इति न विधितवन्तः । 'ते' देवाः 'अस्मिन्' विषये 'आजिम् अनामहै'
गच्छाम इति समयञ्चकृ । 'न' अस्माक मध्ये आजिष्यावनेन 'य' कश्चित् 'उज्येप्यति' 'तस्य' अथ यज्ञो मन्त्र-
विधि सर्वेऽपि इत्यर्थः 'तस्मिन्' वाजपेयविषये विजयार्थम् 'आजिम्' आजन्त 'अनामन्' । " अथ गति-
क्षेपणयो " (वा पा. स्वा. प. २३०) " आजिनेनैव धावनप्रदेशस्यावधिर्भूमिर्लियेय " (श्र. प. २।१।२।४) ॥३॥

उपरत यज्ञपथस्य सकलकर्मप्रारम्भे मानिजहोमो विधास्यते । तदर्थं बृहस्पतेरपि प्रथमं सवितृविषयमुपधावन
दर्शयति-स बृहस्पतिरिच्छादिना । सजात्रिं ज्ञावन् 'बृहस्पतिः' 'सवितारमेव' 'प्रमवाय' अनुष्ठानाय
'उपाधावत्' । इतरदेवद् धावनप्रदेशमेव न उच्यते गत इत्येवकारार्थः । सवितृशुभ्रवावने कारगमाह-
सविता वा इति । 'प्रसविता' अनुष्ठानम् । इदं मे इति बृहस्पतेः प्रार्थनावाक्यमर्थव्यर्थं-इह सविता ! मयम्

(स्त) तद्ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते । (न्तऽ) एताँ ह स्मै-
वोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति ततऽओपाविनेषु जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततो-
ऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥

तद् ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते—एताँ ह स्मैवोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति । ततः ओपाविनेषु जान-
श्रुतेयेन प्रत्यवरूढम्, ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥

' हद् ' बक्ष्यमाणं कार्यं ' प्रसुव ' अनुजानीदि । ' पू प्रेरणे ' (धा. पा. तु. प. १२७)—इति धातुः । ' लघु-
स्मः ' त्वपाऽनुज्ञातः । ' हद् ' उजयानि साधयामि । सर्वदेवंभ्यः पुरस्तात् तेनानुज्ञात ' उदजयत् ' । यत् हद्-
जयत् ततः ' त ' ' हद् ' परित्यज्यमान ' सर्वे ' जगत् ' अमक्त ' । सर्वोऽजयेन प्रजापतिमेव जितवान् भवति । अनेन
वाजपेयस्य सर्वजगदात्मकप्रजापतिरूपप्राप्तिः कलमित्युक्तं भवति । तेनेष्टेति । तेन वाजपेयेन ' इष्टा ' गृह्यपतिः
' ऊर्ध्वा दिशमुत्क्रामन् ' । यत् एवै'तस्मान् ' ' यः ' पुमान् एतामास्यायिका गृहस्पतिरिष्टोर्ध्वा दिशः प्राप्तवानित्येव
रूपां ' वेद ' ' यो ' ' वा ' ' न ' ' वेति, ते सर्वेऽपि ' ऊर्ध्वा दिक् ' गृहस्पतेः ' इति ' ' आहः '
तथा च तैत्तिरीयके समावाहकम्—' ऊर्ध्वादिशाऽ हेमन्तशिशिराङ्गुनां गृहस्पतिर्देवता " (तै. म. ४ । १ ।
३ । २) इति ॥ ४ ॥

वाजपेयपाविनेस्तदानीमित्रोक्कमणम्, भूलोके यावदस्पन्तमोगानिलावस्त्रावदिहावस्थानम्; तत्र जानश्रुतेयो
यमिन्नुस्मन्नुपपद्यति—तद्ये ह स्मेति । यद्वा उत्तरत्र गृह्यारोहणं " वो रोहाव " (तै. म. १ । ३ ।
७ । २) (तै. सं. १ । ७ । १ । १) इति मन्त्रलिङ्गात् स्वमारोहणप्रतिनिधित्वेन बक्ष्यते ।
' ततः ' स्वार्थरूपाद् गृह्यारोहणं जानश्रुतेयेनेव पूर्वं कृतमित्यर्थः । प्रत्यवरोहध लिङ्गाद्गुणीयत् स्याह—तद्
ये हेति । अर्थे वाजपेयपाविने । " अग्रेष्टा साम्राज्येनाभिधियामि " (तै. सं. १ । ७ । १० । १ ।)
इत्यर्थमत्रलिङ्गैरन्यादिसाम्राज्येऽभिपिक्तत्वाद् देववदेन—तोऽपि मनुष्ये प्रति गन्वादिबाहवान् प्रत्यवरोहेदिति प्रत्य-
वरोहप्रतिषेधो विहितस्तीतिरीयके—' तस्माद् वाजपेयपावी न कश्चन प्रत्यवरोहति " इति (तै. म. १ । ३ ।
९ । २) न च प्रत्यवरोहणं विहितम् । आपस्तम्बेन तु तन्निषेधस्तदुपायधर्षितः—' यावज्जीवं न कश्चन प्रत्य-
वरोहेत् गृहस्पतिसत्वेन ॥ प्रत्यवरोहणमिदं यजेत " इति । तस्माद्गुणवत्प्राप्तत्वाद् कश्चिद् ग्राहणमित्याह—तद् ये
ह स्मेति । अक्षरार्थेण—' ततः ' तस्माद् गृहस्पतिनाऽनुष्ठितत्वाद् मे ' पुरा ' पूर्वं ' वाजपेयेन यजन्ते, ' ते सर्वे ऊर्ध्वं
गच्छन्ति, ' ततः ' ऊर्ध्वदिशः सकाशात् ' जानश्रुतेयेन ' जानश्रुतेः पुत्रेण ' औपाविने ' तन्नाम्ना ' एव '
एकेन रावर्षिणा ' प्रत्यवरूढं ' प्रत्यवरोहः कृतः । भावे निष्ठा । " इत्यथानिनः (पा. सू. ४ । १ । २२) "
इति जानश्रुतेर्द्वयं प्रत्ययः । ' ततः ' आरभ्य इदानीमनुष्ठातारोऽपि ' अर्वाचीनम् ' अत्राद्गुणध
' प्रत्यवरोहन्ति ' इति ॥ ५ ॥

तेनेन्द्रोऽयजत । स इदं सर्वमभवत्सु इदं सर्वमुदजयत्प्रजापतिः
ह्युदजयत्सर्वसु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदक्रामत् ॥६॥
(शतम् २९००)

तत्रे ह स्म पुगु वाजपेयेन यजन्ते । (न्तऽ) एताः ह स्मैवोर्ध्वा दिश-
मुत्क्रामन्ति ततः ऽधोपाविनेव जानश्रुतेयेन प्रत्यवरुढं ततोऽर्वाचीनं
प्रत्यवरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो वाजपेयेन यजते । स इदं सर्वं भवति स इदं सर्वं
मुजयति प्रजापतिः ह्युजयति सर्वमुह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

(स्तु) तदाहुः । (मुं) नु वाजपेयेन यजेत सर्वं वाऽप्य इदमुजयति यो
वाजपेयेन यजते प्रजापतिः ह्युजयति सर्वमुह्येवेदं प्रजापतिः स इह
न किञ्चन पुरिश्निति तुत्येश्वरुः प्रजा प्रापीयसी भवितोऽिति ॥ ९ ॥

तेनेन्द्रोऽयजत । स इदं सर्वमभवत् । स इदं सर्वमुदजयत् । प्रजापतिः ह्युदजयत् । सर्वमुह्येवेदं
प्रजापतिः । तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदक्रामत् ॥ ६ ॥

तद् ये ह स्म पुगु वाजपेयेन यजन्ते एताः ह स्मैवोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति । तत् अधोपाविनेव जान-
श्रुतेयेन प्रत्यवरुढम्, ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो वाजपेयेन यजते । स इदं सर्वं भवति । स इदं सर्वमुजयति । प्रजापतिः ह्युजयति । सर्वमु-
ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

तदाहुः—न वाजपेयेन यजेत । सर्वं वाऽप्य इदमुजयति—यो वाजपेयेन यजते । प्रजापतिः ह्युज-

एव वाजपेये ब्राह्मणस्वाधिकारविधिमतेषु बृहस्पतिवृत्तान्त प्रदर्श्य शत्रियस्वाणि त समर्थयितुमिन्द्रवृत्तान्त
दद्यति—तेनेन्द्रोऽयजतेति । निगद्यव्याख्यातोऽर्थः । अस्मिन् पर्यायेऽपि ' तवे ह स्म '—इति वाक्यतन्दर्शः
पूर्ववद् व्याख्येयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इथमाद्यधिक्या वाजपेये ब्राह्मणराज्याधिकारिणी प्रदर्श्य, ददानी ॥ वाजपेय विधत्ते—स यो वाजपे-
येन यजत इत्यादिना ॥ ८ ॥

सर्वजयेन विराडात्मकप्रजापतिजयस्यानुचितत्वात् तन्मन्त्रभूतो वाजपेयो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षमुद्गा-
यति—तदाहुर्न वाजपेयेनेत्यादि । इह न किञ्चनेति । सर्वान्मकप्रजापतिजयेन ' इह ' लोके ' न किञ्चन '

१—वाजपेय वाक्यवैक्यत्वं । का. श्री. सू. १४ । १ । २—जयते—अप्युपलौ जुहसतिक्त्वेन यजते । ज्योतिषोमेन वा । इत्यस्य
वा । पुष्पाप्युपु उपोतीक्षेत् । पार्थिवान्तरेषु । प्रतिक्रम पाठिकान्मुपारि । सर्वाण्येमेनो राजसूयस्ये । प्रतिक्रममुपारि । इमे
पारिवहा । का. श्री. सू. १४ । २—८ । २—न किञ्चिन्ने वाक्येन । का० श्री० सू० १५ । १ ।

तद्दु वै यजेतेव । यऽएवमेतं यज्ञं कलमं विद्युर्ऋक्तो यजुष्टः सामतो ये प्रजज्ञयस्तुऽएनं याजयेयुरेपा ह त्वेवेतस्य यज्ञस्य समृद्धिर्भूदेनं विद्याश्रुतो याजयन्ति तस्माद्दु यजेतेव ॥ १० ॥

स वा ऽएष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः । (ज्ञो) यदेनेन बृहस्पतिरयजत ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणोऽयो राजन्यस्य यदेनेन्द्रोऽयजत क्षत्रं ह्रीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ११ ॥

(न्यो) राज्ञ एव राजसूयम् । (श्रुं) राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति न वै ब्राह्मणो राज्यायालमवरं वै राजसूयं पुरं वाजपेयम् ॥ १२ ॥

यति, सर्वसु श्रेष्ठं प्रजापतिः । न इह न किञ्चन परिशिनाष्टि । तस्येश्वरः प्रजा पापीयसी भवितोरिति ॥ ९ ॥

तद्दु वै यजेतेव । यऽ एवमेतं यज्ञं कलमं विद्युः-ऋक्तो यजुष्टः सामतः, ये प्रजज्ञयः तऽ एनं याजयेयुः । एपा ह त्वेवेतस्य यज्ञस्य समृद्धिः-यदेनं विद्याश्रुतो याजयन्ति । तस्माद्दु यजेतेव ॥ १० ॥

न वाऽ एष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः-यदेनेन बृहस्पतिरयजत । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः । अयो राजन्यस्य-यदेनेन्द्रोऽयजत । क्षत्रं ह्रीन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ११ ॥

राज्ञ एव राजसूयम् । राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति । न वै ब्राह्मणो राज्यायालम् । अवरं वै राजसूयम्, पुरं वाजपेयम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टम्; तस्माद् 'तस्य' यज्ञमानस्य 'प्रजा' 'पापीयसी' अतिसयेन दारिद्र्यवती 'भवितो' भवितुम् 'ईश्वरः' समर्था, 'इति' श्रुतो हेतो वाजपेयो न कर्तव्य इति ॥ ९ ॥

तन्निषेधमधिकारविशेषभिरुपगेन परिहरति-तद्दु वै यजेतेवेति । सर्वथा वाजपेयपातः कर्तव्य इत्यवधारणार्थः । तत्र विद्युष एव यष्टृत्व विद्युषामेव याजयितृत्वमि युमयमेवोपगदयति-य एवमिति । 'य.' पुमान् 'एत' वाजपेय यज्ञम्, ऋणादिर्दत्रयेण 'कृत्' सेतिकर्तव्यत्वेन विहित इति 'विद्यात्' जानीमान्, 'ये' च 'प्रजज्ञय.' प्रजातवन्त साङ्गेभाङ्गं कर्म शतवन्त ऋत्विजः, 'ते' 'एनम्' अन्वादिष्ट विद्यामपहार 'वाजपेयु.' । अतः साधारणैर्वाजपेयपातो न कर्तव्य इत्यभिप्रायेण "न वाजपेयेन यजेत"-इत्युक्तम् । एपा ह त्वेवेतस्येति । क्रियाशुशालनाश्रुतिना याजयितृत्वमेव यज्ञसमृद्धिः; अङ्गवैकल्याभावेन यज्ञसमृद्धेः सम्भवात् ॥ १० ॥

सत्र वाजपेय अधिकारविधियुञ्जयति-स वा एष ब्राह्मणस्येति । यतो बृहस्पतिनाऽनुष्ठित, यतो देवानां मध्ये बृहस्पतिः ब्राह्मणजात्यभिमानो, ब्राह्मणवृहस्पत्योर्ब्रह्मसम्बन्धाद् एकरूपम्; 'ब्रह्म अर्वाते वेद वा ब्राह्मण.'-इति न्युत्पत्तेः । इन्द्रेणाप्यमनुष्ठित, यतो देवानां मध्ये इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानो । इन्द्रराज्ययोः क्षत्रसम्बन्धादिकरूपम् । अत्र नाम बलम्, तसद्भावात् उभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरेवाधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एव कात्यायननेक्तम्-"वाजपेय शरत्वेश्यस्य"- (का. श्रौ. सू. १४ । १) इति ॥ ११ ॥

वाजपेयस्य साम्राज्य फलमिति क्व प्रसङ्गात् राजसूयस्याधिकारिभेदेन फलभेदेन वा अत्रत्य दर्शयति-राज्ञ

(१३) राजा वै राजमूयेनेष्ट्वा भवति । सम्राट्वाजपेयेनावरथं हि राज्यं
 प्रथं साम्राज्यं कामयेत वै राजा सम्राड् भवितुमुवरथं हि राज्यं प्रथं
 साम्राज्यं न सम्राट्कामयेत राजा भवितुमुवरथं हि राज्यं प्रथं
 साम्राज्यम् ॥ १३ ॥

(१४) स यां वाजपयेनेष्ट्वा सम्राड्भवति । सु इदं सर्वं संवृद्धं । स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्री-
 नार्तिं व्रुहोति—“ देव सावित्रः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ”—(वा० सं०
 ९।१) इति ॥ १४ ॥

राजा वै राजमूयेनेष्ट्वा भवति सम्राट्वाजपेयेन । अवरं हि राज्यम् । परं साम्राज्यम् । कामयेत
 वै राजा सम्राड्भवितुम् । अवरं हि राज्यम्, परं साम्राज्यम् । न सम्राट् कामयेत राजा भवितुम् ।
 अवरं हि राज्यम्, परं साम्राज्यम् ॥ १३ ॥

स यां वाजपयेनेष्ट्वा सम्राड्भवति । स इदं सर्वं संवृद्धं । स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्री-
 नार्तिं व्रुहोति—“ देव सावित्रः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ”—(वा० सं०
 ९।१) इति ॥ १४ ॥

एव राजमूयमिवादिना । एवकारोऽप्ययोग्यवच्छेदार्थः । राजमूयेन क्षत्रिय उच्यते, न तु राज्ययोग्याजैति
 न्युत्पाना मासगादिभिर्वक्ष्यते । अवरं वा इति । राजसूयस्य कर्म ‘अवर’ विकृष्टम्, कतिपयदेशाधिपतित्व-
 लक्षणराज्यफलभाषणार्थत्वात् । कावयेनावर कर्मैव ‘परम्’ उल्लेख्य सर्वदेशाधिपतित्वरूपतासाम्यफल-
 साधनत्वात् । राजम् साधाम्यस्याधिक्यमाह—कामयेत वै राजेति ॥ १३ ॥ १३ ॥

अथ वाजपेयस्य लक्षणिकफल दर्शयति—स यो वाजपेयेनेति । ‘स’ सम्राट् वाजपेयराज्ञी ‘इदं’ परि-
 दृश्यमान ‘सर्वं’ अर्थात् ‘संवृद्धं’ सर्वव्यपति, बर्हीकरोमोत्तर्यः । एवं साम्राज्यफल वाजरेण विवाय तत्र
 कर्मादी सावित्रहोम विधये—स कर्मणः कर्मणोति । कर्मणः कर्मण इति वी-सया सर्वकर्मादी कर्तव्यत्वमभिधी-
 यते । येषां कर्मणाम्छी सावित्रहोमः कर्मण्यः, तासि कर्माणि कात्यायनेन सन्तुष्टीरुहोति—“ देवमविदरेति व्रुहोति
 यजत्यादिषु, ६१३ दीक्षारथे कर्मैकत्वात्, ऋषणवेत्तास्म्यप्रवरगोस्तादवाभिप्रणयन्वहिक्रीताप्रविभोगा सद-
 भाप्रीप्रशिष्यनिरदनवसनीतरीप्रहणपतैहलेषु च कर्मान्तरत्वात् ” इति ॥ (वा० शौ०सू० १४-११-१३)
 तत्र मत्र विधये—देव इवितारिति । तस्य मन्त्रस्थापयर्थः, हे ‘सवितः देव’ प्रेरक भन्तरामित् ‘यज्ञं’
 वाजपेय ‘प्रसुव’ प्रवर्तय, ‘यज्ञपतिं’ यजमान ‘भगाय’ अनुष्ठानरूपार्थभरत्वं ‘दिवः’ दिवि मवः यो
 ‘गन्धर्व’ सवितुस्तुमहाम्, ‘वेत्ता’ केतात् पुनाति, प्राणिना विद्वान्नि शीरयन् मवति, स ‘बः’
 प्रमाक ‘केत’ वाजपेयविज्ञानं ‘पुनातु’ शीरयति । वाचस्पतिः प्रजापतिश्च म्विवाइतुज्ञातः ‘न’ अस्मदीय
 ‘वाज’ इवीरूपमवम अत्र अस्मिन्विति ‘सवतु’ स्वदयतु ॥ १४ ॥

तद्यथैवादो वृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपधावत्सविता वै देवानां प्रस-
वितेडं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वन्नत्सवितृप्रसूत उदजयदेवुर्मेवेषुऽएतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति
सविता वै देवानां प्रसवितेडं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति तदस्मै
सविता प्रसविता प्रसौति वत्सवितृप्रसूत उजयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह । डेष सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो
गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्व्राजं नः स्वदत्तु स्वाहेति
प्रजापतिर्वै वाचस्पतिउत्रं व्राजः प्रजापतिर्न इदमग्यात्रथं स्वदत्त्वित्ये-
वैतदाह स एतामेवाहुतिं जुहोत्या इवः सुत्याया एतद्वचस्यैतत्कर्मार्थं
भवति प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-१ ॥ (१. १.) ॥

तद् यथैवादो वृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे
प्रसुव, त्वत्प्रसूत इदमुजयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत् सवितृप्रसूत उदजयत् ।
एतेवेषु एतत् सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव । त्वत्प्रसूत
इदमुजयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तस्मात्सवितृप्रसूत उजयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह—“द्वेष सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः
केतं नः पुनातु, वाचस्पतिर्व्राजं नः स्वदत्तु स्वाहा” (वा० सं० १।१) इति । प्रजापतिर्वै
वाचस्पतिः । अत्र व्राजः । प्रजापतिर्न इदमग्यात्रं स्वदत्त्वित्येवैतदाह । स एतामेवाहुतिं जुहोति ।
आं श्वः सुत्यायाः । एतद्वचस्यैतत्कर्मार्थं भवति । प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥

सन्निहृदवाचनं वृहस्पतिसम्बन्धेन स्तौति—तद्यथैवाद् इति । ‘अः’ सन्निम्नं विप्रहृष्टे पूर्वस्मिन् काठे
पपा ‘वृहस्पतिः सवितारम्’ ‘उपधावत्’, ततः तस्मै सविता चतुर्हां दरी, एवम् ‘एवः’ रदानीन्तु-
हात्काठेने तनेव ‘उपधावति’, तस्मै च ‘प्रसविता’ प्रेरयिता सविता प्रसौति, अनुजयानतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्मादाहेति । सवितृहोनेत्यु चंद्रचतुर्थां दशैवति—आ श्वः सुत्याया इति । आह मर्यादायान् । ‘श्वः ।
सुत्यायाः’ सुत्यादिनाद् पूर्वम्, नोच्येत्यर्थः । अत एव कात्यायनः—“ प्राक् सुत्यायाः ” इति ॥ (का०
श्री० सू० १४ । १२ ।) ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयसंहितायामाह्वर्यस्य
प्रथमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५-१-१) ॥

अथंशुं गृह्णाति । सर्वत्वायैव तस्माद्वा ऽअथंशुं गृह्णात्यथेतान्प्रजाता-
नेवाग्निष्टौमिकान्प्रहान्गृह्णात्याश्रयणात् ॥ १ ॥

(ङ) अथ पृष्ठयान्गृह्णाति । तद्यदेवैतेदेवा ऽचरुनयस्तुदेवेषु ऽएतेरु-
जयति ॥ २ ॥

(त्य) अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद्यदेवैतेनेन्द्र ऽचरुजयत्तुदेवेषु एते-
नोजयति ॥ ३ ॥

(त्य) अथेतान्पञ्च ध्वानपेयग्रहान्गृह्णाति । ध्रुवसदं त्वा नृपदं मनःसद-
मुपयामगृहीतोऽस्मिन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येषु ते योनिर्दिन्द्राय त्वा जुष्टतम-
मिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव ध्रुव ऽइयं पृथिवीसमैवैतेन
लोकमुजयति ॥ ४ ॥

अंशुं गृह्णाति सर्वत्वायैव । तस्माद्वाऽअंशुं गृह्णाति । अथैतान् प्रजातानेवाग्निष्टौमिकान् ग्रहान्
गृह्णात्याश्रयणात् ॥ १ ॥

अथ पृष्ठयान् गृह्णाति । तद् यदेवैतेदेवा उदजयन्, तदेवेषु एतेरुजयति ॥ २ ॥

अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद् यदेवैतेनेन्द्र उदजयन्, तदेवेषु एतेनोजयति ॥ ३ ॥

अथैतान् पञ्च ध्वानपेयग्रहान्गृह्णाति—“ ध्रुवसदं त्वा नृपदं मनःसदम्, उपयामगृही-
-

एव विहितं वागपेये महमिशेषा द्वितीययज्ञणेऽभिधीयन्ते, प्राकृतास्त्वितिदिसन्ते, तत्र तापदशुभं विषये-
अंशुं गृह्णातीति । ‘ अंशु ’ सोमग्रह सोमद्रव्येण गृहीयात् । ‘ सर्वत्वाय ’ स्वविरहप्रयुक्तपूततादोषपातहरणे
ग्रहस्य सद्गुणै रत्यर्थः । अंधद्रव्ययोगेप्राकृतत्वेन चोदकादप्राप्तपोरिह विधानं युक्तम् । अत एवापस्तम्ब—
ज्जातुव्यवतादाऽस्यो महीतयो बुभूवनाशुक्ली न सर्वत्र प्रहीतयो वागपेये रात्रमूये सन्ने सर्वदेवते” (भा० श्रौ०
सू० १२।८। १। १। ३।) इति । अथ प्रकृतिमत्तानुशास्त्राणांमाहीनितिदिशति—अथेतानिति । ‘ मङ्गतान् ’
प्रनिदान् ‘ आग्निष्टौमिकान् ’ अग्निष्टौमे विहितान् ‘ ग्रहान् ’ ‘ आ भाग्ययान् ’ भाग्ययान्पर्यन्तान्, गृहीयात् ।
उपाश्वस्तयानी, ऐश्वरायवमेत्रावरुणाश्विनान्, शुक्रामन्विनी, भाग्ययान् गृहीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथातिमाशान् विधत्ते—अथ पृष्ठयानिति । ‘ पृष्ठयान् ’ अतिमाशान् । ते हि पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धात् पृष्ठया
इत्यर्थः । पृष्ठयपदहे प्रतिदिवसमेकैरुच्य, विश्वजिति सर्वपृष्ठे चैकाहे ग्रहणात् एतेषां पृष्ठयसज्ञा । तथा च
चतुर्थकाण्डे समाप्तम्—“अग्निद्रसूर्या अतिमाशान् ददशु” —इत्यारम्भ, “ तान् वै पृष्ठये षडहे गृह्णीयात्,
पूर्वं ऽपह आशेषमेव प्रयमेऽहंनेन्द्र द्वितीये सौर्यं तृतीये एवमेवान्धम्” —इति, तथा “ विश्वजिति सर्वपृष्ठ एकाह
एव गृह्णन्ते” —इति च (श प. ४।१। ४। २—१३) तेषां प्रकृतिमत्ता निव्वसद्भूत्वेन शाखान्तरवत्; सङ्ख्यान-
तानुपदेशात् । अत्र कात्यायन—“प्रातस्सवनेऽतिमाशान् गृह्णीत्वा षोडशिनम्” (का.श्रौ.सू. १। ४। २६) २। ३
प्रहान्तरणि विषये—अथैतान् पञ्चेति । सूतं हि—“पञ्च चिन्दान्, ध्रुवसदमिति प्रतिपन्न” (का.श्रौ.सू.

(त्य) अम्बुपदं त्वा । घृतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव व्योमेदमन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमेवैतेनोजयति ॥ ५ ॥

पृथिविसदं त्वा । (त्वाऽन्त) अन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येष वै देवसन्नाकसदेषु ऽएव देवलोको देवलोकमेवैतेनोजयति ॥ ६ ॥

सोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम्"—(वा. सं. १५२) इति सादयति । एषां वै लोकानामयमेव ध्रुवः—इयं पृथिवी इममेवैतेन लोकमुजयति ॥ ४ ॥

"अम्बुपदं त्वा घृतसदं व्योमसदम्, उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्"—(वा. सं. १५२) इति सादयति एषां वै लोकानामयमेव व्योम—इदमन्तरिक्षलोकमेवैतेनोजयति ॥ ५ ॥

"पृथिविसदं त्वाऽन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम्, उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्"—(वा. सं. १५२) इति सादयति । एष वै देवसन्नाकसत् । एष एव देवलोकः । देवलोकमेवैतेनोजयति ॥ ६ ॥

{ ११२६१२७ } अथैतान् तेषां पञ्चानां प्रहाणामि पञ्च मन्त्रान् विचष्टे—ध्रुवसदं त्वेत्वादिना । तत्र, प्रथम-प्रहमन्त्रस्यायमर्थः—' ध्रुवसदं ' ध्रुवे स्थिते भूलोके सीदन्तम्, ' वृषदं ' वृषु नेष्टु सीदन्तम्, ' मनस्वदं ' मनसि वर्चमान 'त्वा' त्वां प्रहम् 'इन्द्राय' 'जुष्टम्' अपरिचित 'गृहामि' त्वं तु ' उपयामगृहीतोऽसि ' पृथिव्यात्मकेन पत्रेण गृहीतोऽसि; "इयं वा उपयामः"—(वा. सं. १११२१७) इति ध्रुवे : । अथ भित्तमः, यत् उपयाम-गृहीतोऽसि अतस्त्वं गृहामितीति । 'ते' त्वं एव परद्रेसो 'योनिः' स्थानम्, तस्मात् ' इन्द्राय ' ' जुष्टतमम् ' अतिप्रियतमं त्वानिह सादयामीति । " एष ते योनिः "—इति मन्त्रान्वयमागस्य विनियोगमाह—सादयतीति । मन्त्रगतं ध्रुवपदं व्याचष्टे—एषां वा इति । 'एषां लोकानां भूमादीनाम्'अथ' परिरक्ष्यमानो लोको' ध्रुवः । इदं सन्तस्वार्थमाह—इयं वै पृथिवीति ॥ ४ ॥

अम्बुपदमिति । द्वितीयप्रहमन्त्रस्यायमर्थः, अम्बु संदितं न्यम्बुपत् तम्, घृते सीदन्तम्, ' योनिः ' अन्तरिक्षे सीदन्तम् । उपयामगृहीतोऽसिन्त्यादि पूर्वेण समानार्थ इति नेह विनियते । व्योमसदिति पदस्य तात्पर्यमाह—इदमेव व्योमेति । विशेषण ओम् अवनं व्याप्तिर्यस्य तद्व्योम । तदेव 'अन्तरिक्षम्' तदेतैर्द्वितीयप्रहणेन वितवान् मन्त्रात्पर्यः ॥ ५ ॥

पृथिविसदमिति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—पृथिव्यादिषु लोकेषु सीदन्तमत एव देवसदम् । लोकत्रयाभिमानिषु अत्रिणावुर्ध्वेषु, अन्येभ्यन्द्रादिषु च आसीदन्तम् । ' नाकसदम् ' न विद्यते अर्के द्रुःख यस्मिन्निति नाक. स्वर्गो-

(त्य) अपार्थं रसमुद्रयसर्थं सूर्ये सन्तं समाहितम् । अपार्थं रसस्य यो रसस्तं वो गृहाम्युत्तमुपयामुगृहीतोऽसुन्द्राय त्वा जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिःसुन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येष वाऽअपार्थं रसो योऽयं पवते सुऽएष सूर्ये समाहितः सूर्यात्पवत्सुऽएतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥ ७ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयः । (यो) व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिपमूर्जं सुमग्रभमुपयामुगृहीतोऽसुन्द्राय त्वा जुष्टं गृहाम्येषु ते योनिःसुन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्यूर्वे रसो रसमेवैतेनोजयति ॥ ८ ॥

“ अपां रसमुद्रयसं सूर्ये सन्तं समाहितम् । अपां रसस्य यो रसः, तं वो गृहाम्युत्तमम-उपयामुगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ”-(वा. सं. ९ । ३) इति सादयति । एष वाऽअपां रसो योऽयं पवते । स एष सूर्ये समाहितः । सूर्यात् पवते । एतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥ ७ ॥

“ ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिपमूर्जं सुमग्रभमु-उपयामुगृहीतोऽसि । इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ”-(वा. सं. ८ । ४) इति सादयति । ऊर्वे रसः । रसमेवैतेनोजयति ॥ ८ ॥

देवलोक । अत एव स्वर्गपदस्य सुखवाचकत्वप्रत्ययान्वयः-“यत्र दुःखेन सम्मिश्रं च च प्रस्तमनन्तरम् । जमि-लापेपनीत च सुख स्वर्गपदास्यम् ” इति । सत्र जाकमत्पद व्याचष्टे-एष एव देवलोक इति ॥ १ ॥

अपां रसमिति । अतुर्थप्रदानत्रसायमर्थः-‘ अपां ’ ‘ रसं ’ सारभूतम्; उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणत-न्नम् । ‘ उद्रयसन् ’ उद्रच्छन्तम् । “ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसन्नसादनेषु ” (भा. पा. अ. प. १८) इत्यसादसुति रूपम् । यद्वा, वय इत्यमनाम, (निघ. २ । ७ । ७) उद्रतमन्न जीवन वा इतिम् । सोम-रसोऽन्नभूतो जीवभद्रेषु, “ अपाम सोमममृता अभूम् ”-(अ. सं. ८ । ४८ । १) इत्युक्तावात् । ‘ सूर्ये ’ ‘ सन्तं ’ विद्यमानं ‘ समाहितं ’ तत्रैव सम्प्रादित्यम्; रसस्येन्द्रादिरूपस्य आदित्ये एवावस्थानात् । ‘ अपां ’ ‘ रसस्य ’ सारभूतस्य क्लीबरूपेण परिणतस्य सोमस्य ‘ यो रसः ’ दशमविभक्त्यवयवम्, तम् आपः ! ‘ वः ’ सुष्वात् संवन्धितम् ‘ उज्जयन् ’ उच्छ्रित् स्वरस्य ‘ गृहामि ’ । उपयामेत्यादि । व्याख्याताम् । मन्त्र व्याचष्टे-एष वा अपामिति । ‘ योऽयं पवते ’ दशमविभक्त्यु स्रवति, ‘ सः ’ अपां रसः । एष सूर्ये इति । ‘ एषः ’ ससु सोमरसः उदकममृता पूर्वं ‘ सूर्ये ’ ‘ समाहितः ’ सम्यगवस्थितः, इदानीं ‘ सूर्यात् ’ सूर्यात्मकार दशम-विभक्तात् ‘ पवते ’ स्रवति ॥ ७ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतय इति । एतदप्रदानत्रसायमर्थः-‘ हे ग्रहाः ! गृह्यन्त इति ‘ अहः ’ सोमाः । ‘ ऊर्जाहुतयः ’ ऊर्जमन्तं धननीयं पुरोडाशमग्निच्छेषं हूयमानाः; यद्वा, अनाहुतिभूता वृषण् । ‘ विप्राय ’ मेवादिने, स्वापेक्षित-फल्यारिद्रकाव वा यजमानाय । ‘ मतिम् ’ विवक्षितां बुद्धिं ‘ व्यन्तः ’ व्यन्तोऽनुबन्धन्तो भवतेति शेषः ।

तान्वाऽएतान् । (त्यु) पुञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति प्रजापतिं वाऽएष जुजयति
यो वाजपेयेन युजते संवत्सरो वै प्रजापतिः पुञ्च वाऽऋतवः संवत्सरोस्य
तत्प्रजापतिमुजयति तस्मात्पुञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ सप्तदश सोमग्रहान्गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान्प्रजापतेर्वाऽएते-
ऽअन्धसी यत्सोमश्च सुरा च ततः सत्यं श्रीं श्रीज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा
तमः सुरैर्तुऽएवैतदुभे ऽअन्धसीऽजुजयति सुर्वं वा ऽएष इदमुजयति यो
वाजपेयेन युजते प्रजापतिं ह्युजयति सुर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तान्वाऽएतान् पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति । प्रजापतिं वाऽएष उजयति-यो वाजपेयेन युजते ।
संवत्सरो वै प्रजापतिः । पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरोस्य । तत् प्रजापतिमुजयति । तस्मात्पुञ्च वाज-
पेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ सप्तदश सोमग्रहान् गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान् । प्रजापतेर्वाऽएतेऽअन्धसी-यत् सोमश्च
सुरा च । ततः सत्यं श्रीः-ज्योतिः-सोमः । अनृतं पाप्मा । तमः-सुरा । एतेऽएवैतदुभेऽअन्धसी
ऽजुजयति । सर्वं वाऽएष इदमुजयति-यो वाजपेयेन युजते । प्रजापतिं युजयति । सर्वमु ह्येवेदं
प्रजापतिः ॥ १० ॥

‘ विशिप्रियाणां ’ ‘ शिप्रं हन् नातिके वा ’-(निरुक्त १ । ४ । १) इति हि यास्ववदनम्; इह हि हन्
गृणेत, तत्र नव कर्म शिप्रियम्, विगलं शिप्रिष्वेवां ते । अत्र हनुन्यापायामावात् शोमनाभिपवसक्तता
स्वर्यः । पद्म, विशिप्रानि शिप्रिनाणि हनुन्यानीयानि पात्राग्राणि, तत्पर्यन्तं, तेनां ‘ वः ’ युष्माकं सम्बन्धिनम्,
‘ इवम् ’ अन्नम् ‘ ऊर्गम् ’ बलग्रहं सोमसत् ‘ सप्तमम् ’ ‘ ह्यप्रहोर्गः ’ (पा. सू. १ । १ । १४) सप्तग्रहम्,
सवृहामि । शिष्टं पूर्वम् । ऊर्ग-शब्दसञ्चितमर्थमाह-ऊर्गं वै रस इति ॥ ८ ॥

ग्रहणा पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति-तान्वा एतानिति । वाजपेययागस्य स्वरूपावसिषार्थनत्वात् प्रजापतेषु संव-
त्सरोमतया पञ्चतुरूपत्वात् ग्रहणां पञ्चसङ्ख्या युक्तैरर्थैः ॥ ९ ॥

ग्रहातरणि सदन्धाणि विधत्ते-अथ सप्तदशेति । गृह्यन्त इति ग्रहाः सोमाः, सोमाश्च ते ग्रहाश्चेति विग्रहः,
सोमस्य वा ग्रहाः । उमयेषां ग्रहणां द्रव्यद्रव्यमन्त्रा प्रशंसति-प्रजापतेर्वा इति । ‘ अन्धसी ’ अन्धे स्वर्यः । सत्यं
श्रीः ज्योतिः सोमः । सत्य-श्री-ज्योतिरात्मकत्वं सोमस्य, इतरस्यास्तु ‘ अनृतं पाप्मा तमः ’-अनृतप्रापतमोरूप-
त्वं । पाप्मेति दारिद्र्यम् ॥ १० ॥

१-पुत्रवदिति पतिमन्त्रमस्तिग्रहणदोमः । का० श्री० सू० १४ । २७ २-एतद्व्यापदन् । सोमग्रहान् गृह्णातीति सूत्रयेव ।
नेष्ट च दावः सोपन् । चकारत् गृह्णाति । ध० धी० सू० १४ । २८ । २९ ।

स अत्सप्तदश । सोमप्रदान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः
स यावानेव यज्ञो यावत्पस्य माया तावतेवास्यैतत्सत्यथ् थियं ज्योति-
रुज्यति ॥ ११ ॥

(त्वु) अथ अत्सप्तदश । सुराग्रदान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
पतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्पस्य माया तावतेवास्यैतदनुवृत् पाप्मानं
तमऽज्ययति ॥ १२ ॥

तुऽउभये चतुस्त्रिंशद्ब्रह्माः सम्पद्यन्ते । इत्यस्त्रिंशद्देवाः प्रजापति-
श्चतुस्त्रिंशस्तत्प्रजापतिमुज्यति ॥ १३ ॥

(त्वु) अथ यत्र राजानं क्रीणाति । तुहक्षिणतुः प्रतिवेशतुः केशवात्पुरु-
पात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति न वा ऽएष स्त्री न पुमान्युत्केशवः पुरुषो

स यत् सप्तदश सोमप्रदान् गृह्णाति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । स यावानेव यज्ञो
यावत्पस्य माया—तावतेवास्यैतत्सत्यं थियं ज्योतिरुज्यति ॥ ११ ॥

अथ यत् सप्तदश सुराग्रदान् गृह्णाति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । स यावानेव
यज्ञो यावत्पस्य माया—तावतेवास्यैतदनुवृत् पाप्मानं तम उज्ययति ॥ १२ ॥

तेऽउभये चतुस्त्रिंशद्ब्रह्माः सम्पद्यन्ते । त्र्यस्त्रिंशद्देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तत् प्रजापति-
मुज्ययति ॥ १३ ॥

अथ यत्र राजानं क्रीणाति—तुहक्षिणतुः प्रतिवेशतुः केशवात्पुरुपाद् सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति ।
न वाऽएष स्त्री, न पुमान् युत्केशवः पुरुषः । यद्ब्रह्म पुमान्—तेन न स्त्री । यद्ब्रह्म केशवः—तेनो न

उत्सप्तदशान् प्रजापत्यात्मकत्वेन स्वीति—स अत्सप्तदशो वै प्रजापतिः सप्तदशत्वम् " आश्रयणम् " इत्यादि
सप्तदशाष्टमेन्द्रात्मकत्वादिप्रबन्धनम् स एव यद्ब्रह्म, आश्रयणत्वादिमन्त्रामावे यद्ब्रह्मानिष्टेः । श्रूयते च
" प्रजापतिर्वै पक्षे—" इति । अतः " यद्ब्रह्म " " यावान् " यत्परिमाणं, किंप्रसन्नवासाऽयव इत्यर्थः ।
'यावर्त्त' 'माया' परिमितेति, 'तावतेव' सप्तदशसोमप्रदाना यज्ञेन 'अस्यैतत्' अस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः
सत्यादिकं यथा कश्चित्तान् मन्त्रमिति ॥ ११ ॥

अथ यत्सप्तदशोति । यथा सोमप्रदानस्य योजितम्, एवमेव सुराग्रदानस्य योग्यम्; एतावत्तु विशेष—उत्र
सप्तदशान्गृह्णाति, अत्रानुवृत्तिर्निषेधत्वात् इति ॥ १२ ॥

द्वित्रिंशद्ब्रह्माणां सङ्ख्या निश्चित्वा स्त्रीति—त उभये चतुस्त्रिंशद्देवाः [अष्टौ चतस्र एकादश द्वा द्वादशादित्या
एतद्व्यवस्थाभिः ' त्र्यस्त्रिंशद्देवाः, ' प्रजापतिः ' तु ' चतुस्त्रिंशः ' इति ॥ १३ ॥

प्रहृतं सोमकणविविमनूद्य परिस्रुतं विषये—अथ यजेति । ' यत्र ' प्रदशे ' राजानं ' सोमकण-
-

१—'आश्रयणम्' चतुस्त्रिंशद्ब्रह्माणां सङ्ख्यां यजेति इत्यत्र वै यज्ञस्य इति एतावत् इत्यत्रेण यद्ब्रह्म एव सप्तदश
प्रजापतिः " इति (नै० ब्रा० ११६ । ११ । १)

२—'अस्यैतत्' वै यज्ञ इति प्रजापतेर्वै सप्तदशसोमप्रदानस्यैतत् इति । ब्रा० ११० । ब्रा० १११ । ११ । १ । इत्यादि इत्यन्वम् ।
११०८

बडह पुमांस्तेन न स्त्री ब्रु केशवस्तेन न पुमात्रैतदुयो न हिरण्यं वत्सीलं
 नैष सोमो न सुरा ब्रुत्परिषुत्तस्मात्केशवात्पुरुपात्सीसेन परिषुतं क्रीणाति १४

(त्यु) ब्रुय पूर्वेषुः । (द्रौ) द्रौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽध्नेवान्यं पश्चादध्-
 मन्यं नेत्सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च सह सादयामेति तस्मात्पूर्वेषुद्रौ खरौ
 कुर्वन्ति पुरोऽध्नेवान्यं पश्चादध्मन्यम् ॥ १५ ॥

पुनात् । नैषदपो, न हिरण्यं-वत्सीमन् । नैष सोमो, न सुरा पत्परिषुत् । तस्मात् केशवात्पुरुपा-
 त्सीसेन परिषुतं क्रीणाति ॥ १४ ॥

अप पूर्वेषुर्दौ खरौ कुर्वन्ति-पुरोऽध्नेवान्यम्, पश्चादध्मन्यम् । नेत्सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च सह
 सादयामेति । तस्मात् पूर्वेषुर्दौ खरौ कुर्वन्ति-पुरोऽध्नेवान्यम्, पश्चादध्मन्यम् ॥ १५ ॥

(म) सुय सुत्र पूर्वया द्राण । वसतीवुरीः प्रपाटयन्ति तदुपरया द्राण
 नेया परिष्ठुनं प्रपादयति दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति पुरोऽधुमेव
 प्रत्यङ्मूर्धाभितोऽध्वर्युः सामग्रहान्गृह्णाति पश्चाद्गुं प्राङ्मूर्धाभितो नेया सुरा-
 ग्रहान्सामग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेया मीनग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुरा-
 ग्रहं नेयुमुनेनान्यत्प्राप्तं गृहीतः ॥ १६ ॥

(नो) तु प्रत्युच्चमुक्षमध्वर्युः । सामग्रहमतिदुहति न शाब्दमक्षं नेया
 सुगग्रहं नेन्योनिश्च तुमश्च सध्वर्युर्गृह्णाति ॥ १७ ॥

(न्यु) उपयुंपपेवात्मध्वर्युः । सामग्रहं धारयत्ययोऽथोऽहं नेया सुरा-

अथ यत्र पूर्वया द्राण वसतीवुरीः प्रपादयन्ति-तदुपरया द्राण नेया परिष्ठुनं प्रपादयति ।
 दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । पुरोऽधुमेव प्रत्यङ्मूर्धाभितोऽध्वर्युः सामग्रहान्गृह्णाति । पश्चाद्गुं
 प्राङ्मूर्धाभितो नेया सुगग्रहम् । सामग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति, सुगग्रहं नेया । सामग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति,
 सुगग्रहं नेया । धर्ममेवात्म् अन्यत्प्राप्तं गृह्णाति ॥ १६ ॥

न प्रत्युच्चमुक्षमध्वर्युः मीनग्रहमतिदुहति, न शाब्दमक्षं नेया सुगग्रहम् । नेन्योनिश्च तुमश्च
 सध्वर्युर्गृह्णाति ॥ १७ ॥

उपयुंपपेवात्मध्वर्युः मीनग्रहं धारयति, अथोऽपौअं नेया सुगग्रहम् ॥ सध्वर्युर्गृह्णाति स्वः,

दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति-दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति-दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः
 'दृग' 'नेया' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः
 प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति ।
 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः
 प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति ।
 (घ. बी. सु. ११. १९-२१) इति । सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति ।
 सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः
 प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति ।
 (घ. बी. सु. ११. १९) इति । सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति । 'अपौअं' दक्षिणतः
 प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति ।
 (घ. बी. सु. ११. १९) इति । सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति-सध्वर्युर्गृह्णाति । 'अपौअं' दक्षिणतः
 प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति ।

प्रत्युच्चमुक्षमध्वर्युः मीनग्रहमतिदुहति । 'प्रत्युच्चमुक्ष' कथं च एवाह्वानं 'प्रति'
 'उच्चमुक्ष' 'कथं च' 'न कथिषति' कथिषति कथिषति । एवं च 'नेया' कति 'सुगग्रहं'
 'सामग्रहं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । एतच्च चरन्तः-नेन्योनिश्च । यदि प्रत्युच्चमुक्षमध्वर्युः
 दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति, तर्हि दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । एतच्च चरन्तः-नेन्योनिश्च ।
 सुगग्रहं नेया । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति । 'अपौअं' दक्षिणतः प्रात्राप्यभ्युपहरन्ति ।
 (घ. बी. सु. ११. १९) इति ।

उपयुंपपेवात्मध्वर्युः मीनग्रहं धारयति, अथोऽपौअं नेया सुगग्रहम् ॥ सध्वर्युर्गृह्णाति स्वः

ग्रहं सम्पृचो स्थः सं मा भद्रेण पृङ्गमिति नेत्पापमिति ब्रवावेति तो
पुनर्विहरतो विपृचो स्थो च्चि मा पाप्मना पृङ्गमिति तद्यथेयीकां मुञ्जाद्दि-
वृहदेवमेनं सुर्वस्मात्पाप्मनो विवृहत्स्त्वस्मिन्न तावच्चनेनो भवति
श्रावत्तृणस्याग्रं तो सादयतः ॥ १८ ॥

(तोऽया) अयाध्वर्युः । (हिं) हिरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति तं मध्ये-
सोमग्रहाणां सादयत्ययोक्त्यं गृह्णात्यय ध्रुवमथेतान्तसोमग्रहानुत्तमे
स्तांशुःकृत्विजां चमसेषु व्यवनीय जुह्वति तान्भक्षयन्त्यय माप्यन्दिने
सुवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोद्यते तस्यातः ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-२ ॥ (१.२.) ॥

सं मा भद्रेण पृङ्गम् ”-इति । नेत्पापमिति ब्रवावेति । तो पुनर्विहरतः । “ विपृचो स्थो, चि
मा पाप्मना पृङ्गम् ”-(बा. सं. ९।४) इति । तद्यथेयीकां मुञ्जाद्दिवृहदेवमेनं सर्वस्मात्पा-
प्मनो विवृहत् । तस्मिन्न तावच्चनेनो भवति-पावत्तृणस्याग्रम् । तो सादयतः ॥ १८ ॥

अयाध्वर्युर्हिरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति । तं मध्ये सोमग्रहाणां सादयति । अयोक्त्यं

ग्रहम्, कलिकृष्टाय प्रदेश एव सुग्रहस्य । “ तर्पण्यवतः सामीप्ये ”-(पा. सू. ८।१।७) इति
द्विवचनम् । धारणमन्त्र विवृते-सम्पृचो स्थ इति । तस्यार्थः-“ वाग्दयमप्ये एकैकस्योक्तप्रदेशे धारणात्
दमयोर्द्विवेन मन्त्रे ‘ सम्पृचो ’-इति, ‘ पृङ्गम् ’-इति च द्विवचनमुक्तम् । हे योमसुत्प्रदो ! ‘ सम्पृचो ’
संशुद्धौ ’ स्थः ’ यतो पुनो सम्पृक्ताकमवतम्, अतो ‘ मा ’ माम् अथि ‘ भद्रेण ’ प्रजादिना ‘ प्रजा वै मद्रम्,
पशवो मद्रम् ”-(तै. भा. १।१।४।१) इति श्रुतेः । ‘ पृङ्गम् ’ संयोजयतिमिति । कात्यायनस्य
शाम्बान्तरानुसारेण धारणाहरणमन्त्रयोः प्रत्येकं ब्रह्मचरन्वेनोद्वाजहात-“ अक्षानतिक्रमणं प्रहाणान्, तपसु-
र्पयस्मन्मधुर्वापरपयवोऽयो नेत्रा सम्पृचामिति, विवृचामि विवृहत्तः ”-(बा. श्रौ. सू. १।४।१-१२) इति ।
प्रयोजनकथनमुत्तेन मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-नेत्पापमिति ब्रवावेति । यद्युभयोर्भेदपूर्वधारणसमये सम्पृकं वाचकमन्त्रे
‘ भद्रेण पृङ्गमिति ’ यत् प्रार्थनम्, तत् सुराग्रहं पापमित्येव नैव ब्रवावेत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अथप्रदेशात्
स्थोः स्वल्पप्रदेशोऽवस्थापन समन्त्रकं विवृते-तो पुनर्विहरत इति । हे प्रदो ! ‘ विपृचो ’ विपृक्तो ‘ स्थः ’ ।
यत्र एवम्, अतो ममापि प्रार्थनां विवृतेयतिमिति । मन्त्रस्योत्तरपदां न्याचष्टे-तद्यथेयीकामिति । यथा
‘ मुञ्जान् ’ मुञ्जत्पात् ‘ र्षीकाम् ’ मध्यवर्तित्वात् ‘ विवृहत् ’ पृथक् ऊर्पात्, ‘ एवम् ’ ‘ एनं ’ यन्मानं
‘ सर्वस्मात् ’ ‘ पाप्मनः ’ पाप्मान् ‘ विवृहत् ’ शो प्रदो वाऽप्ययुनेष्टरी । एतदेव-तस्मिन्न तावच्चनेनि ।
‘ चन ’-शब्दोऽप्यर्थः । (अम. को. १।४।३) असाकले तु विवृतेति । यावत् तृणमं तावन्मध्वं
स्वनमसि ‘ वनः ’ पात्रं ‘ तस्मिन् ’ ‘ न ’ भवति ॥ १८ ॥

अथ मधुग्रहदर्शनं विवृते-अयाध्वर्युरिति । तस्य सादनप्रदेशं विवृते-तं मध्य इति । अत्र कात्यायनः-

आग्नेयमग्निष्टोमऽञ्जालभते । (तेऽग्नि) अग्निर्वा ऽअग्निष्टोमोऽग्निष्टोम-
मेवैतेनोजयत्यैन्द्राणमुक्थेभ्य ऽञ्जालभत ऽऐन्द्राग्रानि वा ऽउक्थान्युक्था-
न्यैवैतेनोजयत्यैन्द्रो ऽपोडशिन ऽञ्जालभत ऽइन्द्रो वै षोडशी षोडशिन-
मेवैतेनोजयति ॥ १ ॥

शुद्धाति । अयं ध्रुवम् । अथैतान्स्तोमग्रहान् उत्तमे स्तोत्रऽकृत्विनां चमसेषु व्यवनीय जुहति ।
सान्मभयति । अयं माध्यन्दिने सवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोचते । तस्यातः ॥ १९ ॥

आग्नेयमग्निष्टोमऽञ्जालभते । अग्निर्वाऽअग्निष्टोमः । अग्निष्टोममेवैतेनोजयति । ऐन्द्राणमुक्थेभ्य
आलभते । ऐन्द्राग्रानि वाऽउक्थानि उक्थान्यैवैतेनोजयति । ऐन्द्रं षोडशिनऽञ्जालभते । इन्द्रो वै
षोडशी । षोडशिनमेवैतेनोजयति ॥ १ ॥

“ हिरण्येन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमथ्ये सद्दयति ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ३४) इति । अयं प्राकृता-
नुक्थध्रुवमही दर्शयति—अयोक्थयमित्वादिभूत्कृता अनयोश्चोदकादेव प्रहृणंतिदिति सूत्रितम्—“उक्थ्यादि”
(का. श्रौ. सू. १४।३४) पृथग्रहणप्रसङ्गाद्विचक्राणां होमकाल मध्यं च विचते—अथैतान्स्तोमग्रहानिति ।
‘एतान्’ प्रार्तसंभवे गृहीतान्, ‘सोमग्रहान्’ ‘उत्तमे स्तोत्रे’ तृतीयसवने बृहत्स्तोत्रे वाजपेयसंस्थापननिमित्ते श्रुते
सति ‘ कृत्विनां चमसेषु ’ ‘ व्यवनीय ’ व्यवनयनं कृत्वा जुहुयुर्मेसुयेषु च । तद्यमज्ञात् सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च
माध्यन्दिनसवनमध्ये विनियोगो भविष्यतीत्याह—अयं माध्यन्दिन इति । ‘उचते’—इति, “वदंश्चक्राया वाचि”—
(वा. पा. ब्रा. प. १०।३४) कर्मणि यकि सम्प्रसारणम् । एतेषां होमस्तावत् तद्विनियोगप्रकारोऽपि “ अयाप्य-
र्युष मजमानध्रुवैर्वा द्वारा मधुग्रहमादाय निष्कामतः ”—इत्यारम्भम्, “ अयं नैष्टाऽपरवा द्वारा सुरग्रहानादाय
निष्कामति ”—इत्यादिना अस्मिन्नेवाध्याये बधयत इत्यर्थः । (श. प. १।२।१।२८) । तस्यात इति ।
‘ अत ’ सोमग्रहोममक्षणप्रतिपादनानन्तरं ‘ तस्य ’ आगतस्य सुराग्रहविनियोगप्रतिपादकवाक्यस्य पाठानु-
सन्धानं कार्ष्णिमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति धींसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणमाध्याये
पञ्चमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीये बर्हणम् ॥ (१-१-२) ॥

तृतीये पशुन्मन्मन्मिथीयने । तत्र तावद्वाजपेयस्याग्निष्टोमोक्थेष्वोदयतिशत्रुसंस्थानुक्षणमज्ञात्वेन सर्वप्रत्नवरोध-
कात्मस्तीनि वैदिकप्रसिद्धिः तच्छक्रवसाचारणपशुमहान्ने सत्युपपद्यते, गान्ध्या । तथा च तैत्तिरीयकम्—“मक्ष-
वादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नादित्यत्र, अयं कस्मात् वाजपेये सर्वे यवज्रतरोऽनुक्थ्यन्त्य
इति, पशुमिरीति ब्रूयान्”—(तै. ब्रा. १।३।१।१) इति । यज्ञशब्देन यजनिचोदिता वषट्कारप्रदाना अङ्ग-
प्रधानभूता पागा अमिथीयन्ते । तसमूहस्य एकफलसाधनावापूर्ववान् कर्मविशेषः क्रतुरित्यर्थः । अतस्तान-
ग्निष्टोमदिगतानग्नेयादिसवनीयपरह्न् विचते—आग्नेयमग्निष्टोम इति । तत्राग्निष्टोमस्य ह्यदस्तोत्रशास्त्राणि;
उक्थमथ उक्थमत्रयेण पश्यदश, षोडशिनः षोडशितोत्रेण सह षोडश; वाजपेयस्य बृहत्स्तोत्रेण सह सप्तदश, अति-

सारस्वतुं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं
क्रियते प्रजापतिं वाऽएष उच्यते यो वाजपेयेन यजते संवत्सरो वै
प्रजापतिस्तदेतेन सारस्वतेन रात्रिमुच्यति तस्मादेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे
रूपं क्रियते ॥ २ ॥

(तेऽय) अथ मरुद्भ्य उच्येभ्यः । (भ्यो) वृक्षां पृथिमालभतऽह्यं वै
वृक्षा पृथिर्द्युदिदमस्यां मूलि चामूलं चात्रायं श्रुतिष्ठितं तेनेयं वृक्षा

सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदेतदुनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते । प्रजापतिं वाऽएष
उच्यते—यो वाजपेयेन यजते । संवत्सरो वै प्रजापतिः । तदेतेन सारस्वतेन रात्रिमुच्यति ।
तस्मादेतदुनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं क्रियते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्य उच्येभ्यो वृक्षां पृथिमालभते । इयं वै वृक्षा पृथिः—यदिदमस्यां मूलि चामूलं चात्रायं
प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वृक्षा पृथिः । अत्रं वाऽएष उच्यते—यो वाजपेयेन यजते । अत्रपेयं इ वै

रात्रिर्वायव्येण सह षोडशिये एकोनविंशतिः पशूनाम् । तत्तत्कत्वसाधारण्यं योतयितु-
मग्निष्टोमोदिपशुनिवानम् । अग्निः सृपते अस्मिन्नि अग्निष्टोमो नाम साम, तस्मिन् विषयभूते 'आग्नेयमाल-
मते' । एतेन पशुना अस्मिन् वाजपेये अग्निष्टोमसंस्थं ऋतुमेवानुष्ठितवान् मन्वतीत्यर्थः । एवमुत्प्राणि योम्यम् ।
'उच्येभ्यः' तूर्णमित्तने स्तूपमानेभ्योऽप्येभ्यस्त्रिभ्य उच्यतेऽनेभ्यः । इन्द्रादिदेवताकः पशुपुलकमनीयः । 'षोड-
शिते' षोडशिलोवाय 'एन्द्र' पशुम् आत्मने ॥ १ ॥

सारस्वतमिति । 'सप्तदशाय' सप्तदशसङ्ख्यायुक्ताय बृहत्स्तोत्राय 'सारस्वत' सारस्वतीदेवत्य पशुमाल-
मेत । नन्वन्तिमिदं बृहत्स्तोत्रं वाजपेयस्यासाधारणं सिद्धम्; श्रूयते हि—'माह्वया बृहवः स्तोत्रम्'—
(ष. भा. १।३।४।२) इति । कथं वाजपेयं अतिरात्रन्तर्मात्र इत्याद्युक्त्य, अनेन सारस्वतालम्बनेनातिरात्र-
स्यान्तर्मात्रं दर्शयति—तदेतदिति । 'अनतिरात्रे, सति' प्रस्तुते वाजपेये यत्र अतिरात्रन्तर्मात्रवियुरे 'तदेतद्' ।
सारस्वतालम्बनं 'रात्रेः' रात्रिर्वायव्येत्यर्थः । 'रूपं क्रियते' अतिरात्रस्यासाधारण रूपं क्रियते तेन
वदन्तमन्त्रोऽपि सिद्ध इत्यर्थः । एतेषामाग्नेयादीनामग्निष्टोमादिसस्याचतुष्टयसामूह्यं सूत्रे दर्शितम्—'आग्नेयो-
ऽग्निष्टोमे सवनीयः पशु, ऐन्द्राग्नेयोऽग्नेयं द्वितीयः, ऐन्द्री शृनिः षोडशिति तृतीयः, सरस्वत्ये चतुर्थोऽतिरात्रे
मेयी वा, सारस्वती मेप्यतिरात्रे चतुर्थी' (का.श्री सू. ९।१७३-१७४) इति । नन्वतिरात्रन्तर्मात्राय रात्रि-
सामान्येण कस्मान्न प्रयोज्यान्तन्नाह—प्रजापतिं वा एष इति । प्रजापतेः सारस्वतस्यैव सङ्ख्यासाधारण्यं,
'शदश मासाः पञ्चतयः' इति सारस्वतस्य सप्तदशत्वम्, प्रजापतेरप्याश्विन्येत्यादिसप्तदशास्यस्यैव सारस्वतस्यैव ।
अतः सप्तदशेनेव बृहत्स्तोत्रेण सप्तदशात्मकप्रजापतेरिति सिद्धेति प्रयोजनाभावाद्वाश्रित्तमिति न प्रयोज्यानि ।
तस्मादुक्तविधे एवातिरात्रन्तर्मात्रः सार्वभौमित्याह—तदेतेन सारस्वतेनेति ॥ २ ॥

अथाम्य यज्ञस्यासाधारण्यं विवचे—अथ मरुद्भ्य इति । उच्येभ्योऽनेभ्यो मरुद्भवो देवेभ्यः 'शृनि' ।

पृश्निरन्नं वाऽएष जुज्याते शो व्वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयश्चै ह वै तुमैतद्यु-
द्वाजपेयं विशो वै मरुतोऽन्नं वै विशाऽरन्नेपेभ्य ऽइत्युजित्वाऽएव
दुर्वेदेऽरन्नेपवत्यौ याज्यानुवाक्ये बुद्युज्जेपवत्यौ नु विन्देदपि येऽएव के
च मारुत्यौ स्यातां दुर्वेदो ऽएव वशा पृश्निर्यदि वशां पृश्नि नु विन्दे-
दपि वैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥

(तु) तस्मा आवृत् । (ह्य) युज होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति तदस्यै
वपया प्रचरेयुरेव वा ऽडुन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो युन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैत-
न्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यश्चै सस्त्रिन्द्रो वै युजमानस्तुन्मध्यतु
ऽपुवेतद्युजमाने वीर्यं दधाति तस्मादस्या ऽअत्र वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

नामैतद्-यद्वाजपेयम् । विशो वै मरुतः । अन्नं वै विशाः । उज्जेपेभ्य इत्युजित्वाऽएव दुर्वेदे उज्जेप-
वत्यौ याज्यानुवाक्ये । बुद्युज्जेपवत्यौ न विन्देद्-अपि येऽएव के च मारुत्यौ स्याताम् । दुर्वेदोऽएव
वशा पृश्निः । यदि वशां पृश्नि न विन्देद् । अपि वैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥

तस्मा आवृत् । यत्र होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति-तदस्यै वपया प्रचरेयुः । एव वाऽडुन्द्रस्य
निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै
युजमानः । तन्मध्यतु दधेत्तद्युजमाने वीर्यं दधाति । तस्मादस्या अत्र वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

नावावर्णा 'वशा' बन्ध्याम् आश्रमेत । उक्तं पञ्च भूव्यक्त्येन स्तौति-इत्यं वै वशोति । ' इव ' भूमिः, वशा
पृश्निः । मूनेः पृश्निरन्नुपादवति- ' वदितम् ' अस्या ' भूमौ ' शक्ति ' मूषवत् स्यात्, ' अन्तः '
पञ्चादिकम्, एषमुपयम् ' अनाद्य ' आद्यम् अदन्तयम् अन्नं ' प्रतिष्ठितम् ' तेन ' अस्याः पृश्नित्वम् । अस्व
पशोर्महदेवतात्वं प्रशंसति-अन्नं वा एष इति । ' मानवेयम् ' इति यत्, तत् ' अन्नेयम् ' । वाजशब्दोऽन्न-
वादी । अन्नम् अन्नविकारमूत्रं मूत्रादन्नं पश्यते अत्रेति हि स्युत्पत्तिः । ' मस्तः ' सल्लु ' विशाः ' प्रजाः ;
" मरुतो दे देवतां विशाः " (तै. सं. २ । २ । ५ । ७) इति श्रुतेः । कपपेतावता मस्तामन्नरूपत्वम् ।
तत्रह-अन्नं वै विशा इति । ' अन्न ' वै ' सल्लु ' विशाः ' प्रजाः, अन्नोपवीमनात् तच्छब्देन व्यपदिश्यन्ते ।
तेषामुज्जेपविशोपणस्य प्रयेत्तन्माह-उज्जेपेभ्य इति । तत्र मस्तावपाहोमे उज्जेपवद्वत्यौ याज्यापुरोऽनुवाक्ये
विचये-दुर्वेदे उज्जेपवत्याविति । ' दुर्वेदे ' उद्युज्जक्ये, अतस्ते एव सम्पाद्ये इत्यर्थः । तयोर्मुदन्त्वं मत्वा
स्वमेव श्रुतिः पशान्तरमाह-यद्युज्जेपवत्यादित्यादि । ' मारुत्यौ ' मरुदेक्ये मवे वा । पशोरपि पृश्निरवर्णास्या-
सामे पशान्तरं दर्शयति-दुर्वेदो एवेत्यादिना । ' दुर्वेदो ' उद्युज्जक्यः ' उ ' सल्लु इति निपातेन सह
प्रयोगः । अत एव कात्यायनः-" वशा पृश्नि मरुद्व्य उज्जेपेव्यस्तद्वाने नृश्नित् " (का० श्रौ० सू०
१२ । ३५-३६) इति ॥ ३ ॥

मारुतीनामप्रचरणं प्राकृतानामग्नेयैर्ब्राह्मण्युतीनां वपामचरणेन सह विधास्यते । तत्र तावदेकेषां मत्त-
सम्पन्वस्यति-तस्या आवृद् यत्र होतेति । ' तस्या ' मारुत्या वशायाः ' आवृद् ' तन्त्रम्, वदत इति शेषः ।

(द्वे) द्वेषाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्हानां जुहामुपस्तीर्य द्विर्द्विरव-
द्यति सकृदभिघारयति प्रत्यनक्तयवदानान्युयोपभृति सकृत्सकृदवद्यति
द्विरभिघारयति न प्रत्यनक्तयवदानानि तद्यद्वर्हानां द्विर्द्विरवद्यति तुथेषा
कृत्स्ना भवत्यथ युदैतः प्रचरति तेन देवी विश्वमुज्जयत्यथार्हानि मानुष्ये
विश्वऽपहरति तेनो मानुषो विश्वमुज्जयति ॥ ५ ॥

द्वेषाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्हानां जुहामुपस्तीर्य द्विर्द्विरवद्यति, सकृदभिघारयति।प्रत्यन-
क्तयवदानानि । अयोपभृति सकृत्सकृदवद्यति । द्विरभिघारयति । न प्रत्यनक्तयवदानानि । तद्-
पदार्हानां द्विर्द्विरवद्यति-तथैता कृत्स्ना भवति । अथ युदैतः प्रचरति-तेन देवी विश्वमुज्जयति ।
अथार्हानि मानुष्ये विश्वऽपहरति तेनो मानुषो विश्वमुज्जयति ॥ ५ ॥

एष होता माहेन्द्र मह्य 'अनुशासति' अनुशानितवान् मवतीनि भूतार्थपरत्वेन व्याख्येयम्, " माहेन्द्रान्ते वशा-
वशाचरणम्"—(का. श्रौ. सू. १४।४०) इति कात्यायनेन सूत्रितत्वात् । 'तत्' तद् 'अस्यै' अस्या माख्याः
'वषया' 'प्रचरेयुः' । प्रचरणे माहेन्द्र इति यत् 'एष वे इन्द्रस्य' असाधारणो 'महः', मह्यमन्त्रे केवलेन्द्रस्यैव
देवतात्वेन प्रतिपादनात् । निदेशेषेण केवलमिन्द्रस्यायमिति 'निष्केवस्यो महः' । माष्यन्दिने सवने हि माहेन्द्र-
मह्यमह्यमः तच्च सवनमिन्द्रस्येति नियतम् । श्रूयते हि " प्रातः सुतमरिबो हर्षश्च माष्यन्दिने सवने केवलं
ते"—(अ. सं. ४।१।१७) न केवलं माहेन्द्रमह एव निष्केवस्य, अपि तु तद्ग्रहणानन्तरं प्रयोगे स्तुतशस्त्रे
अपि केवलेन्द्रदेवताकारवात् इन्द्रस्यासाधारणमित्यत आह-अप्यस्यैतन्निष्केवस्यमेवेति । अस्तु महादीनां
केवलेन्द्रदेवताकारं तेन प्रहणे किमाधानमित्यत आह-इन्द्रो वै यजमान इति । यस्माद्यालक्षणेन परमै-
श्वर्येण योगाद् 'यजमानः' इन्द्ररूपः । 'वैश्व-शाखान्तरीनीं प्रतिदिं घोतयति; " एष खड्ग वा एतद्इन्द्रो
यो यजते"—(तै. सं. १।१।१।१) इति तैत्तिरीयके श्रवणात् । 'अतः' इन्द्रयजमानोस्तादात्म्यान्माष्य-
न्दिनसवनवर्तिमाहेन्द्रप्रधान्ते वषाचरणेन यज्ञमध्ये एव 'यजमाने' 'वीर्य' निहितवान् मवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पसवदानानामप्येकप्येन श्रवणं सिद्धान्तपितु द्वैविष्ये पूर्वपक्षयति-द्वेषाऽवदानानि श्रपयन्तीति । कात्या-
यनस्तु उक्तं वषाचरणमवदानानां द्वेषा श्रपणं च विकल्पेन सूत्रयामास-" माहेन्द्रान्ते वशावशाचरणम्, अव-
दानैश्च द्वैषं श्रुतः"—(का. श्रौ. सू. १४।४०।४१) इति । " वषान्यायं बोमयोः, वशावाधः,
ऐक्यञ्च श्रपणम् " (का. श्रौ. सू. १६।४१।४७) इति च । ब्राह्मणे तु " तद् तदा न इत्यात् "—
इत्येकं निषिष्य, अन्यत् सिद्धान्तितम् । कथमनयोर्विकल्पः सिष्यतीति चेत्, अल्पम् मतान्तरनिषेधस्तु प्रसक्ति-
पूर्वको मवितुमर्हति, प्रसक्तितु शाखान्तरीयेति तन्मतानुसारेण सूत्रकृता विकल्पः कृत इत्यवितोषः । इदं विद्वा
वशो यकृद्-शकौ सभ्यो दोस्त्रे पात्रे दक्षिणा श्रोणिः युदतृतीयमिति देवतानि; दक्षिणो दोः सभ्या श्रोणिः
युदतृतीयमिति सौविष्टकृतानीति । एतानि सर्वान्यवदानानि द्वेषा श्रपयन्ति पक्षानि कुर्युः । देवतानां
इदपादीनां सौविष्टकृतानां श्रयद्वाणा च पृथक् श्रपणमित्यर्थः । हविषमवदानप्रकारमाह-ततोऽर्हानामिति । अथ
जुह्वामाष्येनेोपस्तणं कृत्वा 'अर्हानां' प्रधानहविषा इदपादीनां मध्ये एकैकस्याद् 'द्विर्द्वि' भवयेत् । एवमेकद-
शावदानान्यवदाप पुनराग्येनैकवारमभिघारणं कुर्यात् । एवमुपस्तरणद्विरवदानपुनरभिघारणैर्हविषां चतुरवक्तवं

तद् तु तथा न कुर्यात् । (वृध्व) हलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद् ऽएवं करोति तस्माद्यज्ञेतेरेषां पशूनां वप्राभिः प्रचरन्ति
तदेवेतस्यै च्वपया प्रचरेयुरेकधाऽवदानानि त्रययन्ति न मानुष्ये विश
ऽनुपहरन्ति ॥ ६ ॥

(न्यु) अथ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति

तद् तु तथा न कुर्यात् । हलति वाऽएष-यो यज्ञपथादेति । एते वाऽएष यज्ञपथाद्-य एवं
करोति । तस्माद्यज्ञेतेरेषां पशूनां वप्राभिः प्रचरन्ति-तदेवेतस्यै वपया प्रचरेयुः । एकधाऽवदानानि
त्रययन्ति । न मानुष्ये विशऽनुपहरन्ति ॥ ६ ॥

अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति, सर्वे इषामाः, सर्वे मुष्कराः ।

सम्पारितम् । अनन्तरं त्रिष्टुष्टुर्षान्पशूनालभते पुनः प्रत्यञ्जम् । अथोपभृतीनि । वाक्यं सप्तार्धम् । अत्र
उपसर्गावदाने सङ्घ्नु सङ्घ्नु द्विरभिप्रायमिति चतुरवदानसम्पत्तिः । अत्र द्वितीयादि अवसृष्टोषाणि न प्रत्य-
ञ्ज्यान्, उत्तरत्र त्रिनिशेगात्वात् । एतेषां द्विष्टुष्टुान् प्रथमनि-सङ्घद्वानादिति । अर्धानि इत्यादीनां प्रत्येकं
देवार्धं त्रिष्टुष्टुर्षं च द्विरवयतीति 'सत्' तेन द्विरवदानेन 'एषा' वशा 'कृत्वा' संपूर्णा भवति
यथेतरः पशूनालभते । अथेतेषां प्रचरणे स्तौति-यदेतेरिति । देवो विशमिति । अवदानानां देवतोद्देशे-
नाम्नो प्रकृतत्वात् तेन प्रचरणेन 'देवो' देवसम्बन्धिनी 'विशन्' प्रजाय् 'उच्यते । एवमर्धानां हविषा
विनियोगमनिवाय, अर्धान्तरत्यापि दर्शयति-अथादानीति । यागार्पणहविषः पृथक् पक्वानि अङ्गानि
मानुषी' मनुष्यसम्बन्धिन्धे 'विशे' प्रजायै 'उपहरति' ददाति 'तेन' वानेन 'मानुषी' प्रजां जित-
वान् भवतीति । अत एव सूत्रितम्-'पूर्वो देवनास्त्रिष्टुष्टुयावत्पुत्रप्राणि विशे ददाति'-(का. श्रौ.
सू. १४ । ४२) इति । अथ पूर्वोत्तरसन्देहो कर्कोपाध्यभेदेन व्याख्यातौ-'पूर्वाणि इत्यादीनि, उत्त-
राणि अङ्गानि'-इति ॥ ६ ॥

तदेदं माहेन्द्रान्ते व्याकरणे हविषां द्विषा अणम् च दूषयति-तद् तु तथा न कुर्यादिति । कर्णे
प्रत्ययान् दर्शयति-हलति वा एष इति । 'यो' यज्ञमार्गादिः सङ्घाशब्द 'एति' प्रच्युतो मन्ति, स. 'ह्वलति'
विश्रुते भवन्तीत्यर्थः । कस्य यज्ञपथाद् अत्रोत्तरम्, तस्य-एति वा एष इति । 'एष' उत्तरतोया 'वपया'
प्रातस्सवनकर्तव्यं वपादोम् माहेन्द्रान्ते अणम् करोति, स यज्ञमार्गादि प्रच्युतो भवेत्, अतस्तथा न कुर्यादिति
सम्बन्धः ॥ अथ प्राकृतपशुवप्राचरणकाले मास्तु-वपा-प्रचरणे हविषामैककालेन अणम् विधत्ते-तस्माद् यज्ञै-
वेत्यादिना । अग्निम् पक्षे ऋद्धेभ्यः त्रिष्टुष्टुयावदानमिति पृथक् पक्वानि हविषोभावान्नामुभे विशे
अवदानमिति शेषः ॥ ६ ॥

पक्ष-तराणि विधत्ते-अथ सप्तदशेति । 'प्राजापत्यान्' प्रजापतिदेवताकान् सप्तदशसङ्ख्याकान् पशून्

१- 'प्रापयित्वा' इति का. पा. । २- 'तदिदमादि सप्तदशे' इति का. पा. । ३- 'वपयाव' इति का. पा. । ४- 'वपयाव' इति का. पा. । ५- 'वपयाव' इति का. पा. । ६- 'वपयाव' इति का. पा. । ७- 'वपयाव' इति का. पा. । ८- 'वपयाव' इति का. पा. । ९- 'वपयाव' इति का. पा. । १०- 'वपयाव' इति का. पा. । ११- 'वपयाव' इति का. पा. । १२- 'वपयाव' इति का. पा. । १३- 'वपयाव' इति का. पा. । १४- 'वपयाव' इति का. पा. । १५- 'वपयाव' इति का. पा. । १६- 'वपयाव' इति का. पा. । १७- 'वपयाव' इति का. पा. । १८- 'वपयाव' इति का. पा. । १९- 'वपयाव' इति का. पा. । २०- 'वपयाव' इति का. पा. ।

सर्वे इयामाः सर्वे मुष्कराः प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति सो वाजपेयेन
युजतेऽन्नं वै प्रजापतिः पशुर्वाऽन्नं तत्प्रजापतिमुज्जयति सोमो वै प्रजा-
पतिः पशुर्वै प्रत्यक्षं सोमस्तत्प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति
सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सर्वे तृपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठुं सोऽयं तृपरोऽविषा-
णस्तृपरो वा ऽअविषाणः प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे
तृपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सर्वे इयामाः । (०) द्वे वै इयामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं
वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे इयामा
भवन्ति ॥ ९ ॥

प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन यजते । अन्नं वै प्रजापतिः । पशुर्वाऽन्नम् । तत् प्रजापति-
मुज्जयति । सोमो वै प्रजापतिः । पशुर्वै प्रत्यक्षं सोमः । तत् प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति । सप्तदश
भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सर्वे तृपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम् । सोऽयं तृपरो विषाणः । तृपरो वाऽ-
अविषाणः प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे तृपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सर्वे इयामाः । द्वे वै इयामस्य रूपे—शुक्लं चैव लोम, कृष्णं च । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् ।
प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे इयामा भवन्ति ॥ ९ ॥

आलमेत । अत्र देवतासङ्ख्यालक्षणद्वयविशिष्टपशुविधिः । तेषु पशुषु गुणयश्च विपत्ते—ते वै सर्वे तृपरा इति ।
' तृपराः ' अविषाणा इत्यर्थः । ' इयामाः ' शुक्लकृष्णवर्णाः, ' मुष्कराः ' मुष्को येषामस्तीति । " जषसुवि-
मुष्कमथौ रः " (वा. सू. १ । २ । १०७) इति मन्थर्वीयो उक्त्ययः । मुष्कशब्दिः सर्वाङ्गद्विप्रन्तरेण मं
घटते इति सर्वे पृथाङ्गा भवेयुरित्यर्थः ॥ पशुनम्ब्ररूपेण प्रत्यक्षसोमामना च स्तुवंस्तशालमरुप्रजापतिप्राप्ति
प्रतिपादयति—प्रजापतिर्वा इत्यादिना । सोमवत्पशोरेषु सवनवपण्यातिवासाच्छन्दसम्, अत्र देवतार्थ-
पारोक्ष्याभावात्प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

पशुगतां सङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति—ते वै सर्वे तृपरा इति । अस्यायमर्थः—यस्मात् ' पुरुषः ' ' प्रजापतेः '
' नेदिष्ठम् ' अद्विक्ततमं बसु, बसुम्-सृष्टेः प्रथममाग्निवान्, ' स. ' ' अयं ' पुरुषः ' ' तृपराः ' । तृपराशब्दार्थं
स्वयमेव दर्शयति—अविषाण इति । पुरुषत्वादविषाण, ततः प्रजापतिदेवत्याना पशुना तृपरात्वगुणेन
माष्यमिति ॥ ८ ॥

इयामत्वमन्यु ष्याच्छे—सर्वे इयामा इति । शुक्लकृष्णवर्णद्वयात्मकं इयामत्वमित्यर्थः । द्वित्वमालम्ब्य
प्रशंसति—द्वन्द्वं वा इति । ' प्रजापतिः प्रजननम् ' सर्वोत्पादकत्वान् ॥ ९ ॥

सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते
तस्मात्सर्वे मुष्करा भवन्ति । दुर्वेदा एवमुं समृद्धाः पशवो यद्येवमुं समृद्धा-
श्च विन्देदपि कतिपयाऽएवैवमुं समृद्धाः स्युः सर्वसु ह्येवेवं प्रजापतिः १०

(स्त) तद्धैके । वाचऽऽत्तममालभन्ते अदि वै प्रजापतेः पुरमुस्ति
व्यागेव तदेतद्वाचमुज्जयाम इति वृदन्तस्तद्दु तथा न कुर्यात्सर्वं वाऽइदं
प्रजापतिर्बुदिमे लोका अदिदं किं च सा बुदेवेषु लोकेषु वाग्बुदति तद्वाच-
मुज्जयति तस्माद् तद्वादिष्येत् ॥ ११ ॥

तेषामावृत् । (बु) युत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशुंति तदेपां

सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे मुष्करा
भवन्ति । दुर्वेदा एवं समृद्धाः पशवः । यद्येवं समृद्धान् न विन्देदपि कतिपया एव । एवं समृद्धाः
स्युः । सर्वसु ह्येवेवं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तद्धैके वाचऽऽत्तममालभन्ते । यदि वै प्रजापतेः परमस्ति-रागेव । तदेतद्वाचमुज्जयाम इति वदन्तः ।
तद् तया न कुर्यात् । सर्वं वाऽइदं प्रजापतिः-यदिमे लोकाः, यदिदं किञ्च । सा पदेवेषु लोकेषु
वाग्बुदति-तद्वाचमुज्जयति । तस्माद् तद्वादिष्येत् ॥ ११ ॥

तेषामावृत् । यत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशुंति-तदेपां वपाभिः प्रचरेयुः । प्रजननं वै वाम-
देव्यम् । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मादेवामत्र वपाभिः प्रचरेयुः ॥ १२ ॥

सर्वे मुष्करा इति, शक्य निम्नद्व्याख्यातम् । उक्तत्रिविधगुणानां पशूनामनुलमत्वप्रतिपादनपूर्वकं पशू-
नामप्राजापत्या इति । उक्तगुणानां पशूनाममम्यत्वे कतिपया एव पशवो गुणयुक्तवन्तो भवेयुः । अत्र सूत्रम्-
“ प्राजापत्याश्च सप्तदश इयाम-तृणान् अस्तास्तद्गुणानां सर्वेषामेकदेशोऽस्ति ”-(का. श्रौ. सू. १४।१७।१८)
इति । यद्येवं तां कतिपयपशूनां वर्णान्तरयुक्तत्वेऽपि कर्मणोऽङ्गवैकल्यं परिहरति-सर्वसु हीति । प्रजापतेः
सर्वात्मिकत्वाद् वर्णान्तरयुक्तत्वं पशूनां प्राजापत्यत्वं न निरन्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्र केचित् सप्तदशप्राजापत्यपशूनामन्ते वामदेव्यं पशूनाम्, यत्र चोपरतिं वदन्ति; तेषां पक्षं निरसितुमनुवदति-
तद्धैके वाच इति । “वाच उच्यते” (का. श्रौ. सू. १४।१।३९) । “एके शाखास्तस्याः ‘वाचे’ वाग्देवतायै
‘उच्यते’ अन्ते कर्त्तव्यात्परममित्यर्थः, तम् ‘आत्मन्ते’ । न हि ‘प्रजापतेः’ ‘परम्’ उक्तं पूर्वपति किञ्चिदपि
‘अस्ति’, यदर्थं पशूनामन्ते; यद्यस्ति, ‘वागेव’ अस्ति तस्या अन्यत्तदभ्यन्तकत्वेन पूर्ववस्थानादिति मंत्रः ।
ताम् ‘उज्जयाम.’ सावयामः ‘इति’ बुद्ध्या वामदेव्यः पशूनाममनीय इति । तद् इवपति-तद् तयेति । सर्वं
वा इदमिति । अस्यापमर्थः-प्रजापते सर्वव्यक्तत्वेन लोकात्मकत्वेन, तत्रत्येषां सर्वमूलात्मकत्वात्स्थेयः
अतो-लोकेषु वामना वाक् अपि प्रजापति रस्यैवेति तदर्थं वामदेव्यपदात्मन्ते वादणीयमिति ॥ ११ ॥

उक्तानां प्राजापत्यपशूनां वपाप्रचरणस्य इवियोगस्य च प्राकृतपशुव्याहृतिभिः सह होमकार्त्तं विधास्यति ।

१-“ प्रजापतिपशूनांतेकत्वमिदं प्रकृतत्वं ? ” इति क. पाठः । “ प्रजापतिपशूनांते कश्चित् ? ” इत्यपि क्वचित्पाठः । एतच्च
पाठद्वयमपि न वकीर्ष्यते प्रतिमार्ग्ये ।

व्यपाभिः प्रचरेयुः प्रजननं वै वामदेव्यं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या
ऽपते तुस्मादेपामुत्र व्यपाभिः प्रचरेयुः ॥ १२ ॥

(३) अयेष्टाऽअनुयाजा भवन्ति । (न्यु) अव्यूटे मुचात्रयेपाथँ हविर्भिः
प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो वै प्रजापतिस्तदन्ततु ऽएवैतुप्रजापतिमुज्जयत्यथ
यत्पुरा प्रचरेष्टया यमध्वानमेप्यन्त्यात्तं गत्वा सु क ततः स्यादेवं तुत्तस्मा-
देपामुत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तद् तु या न कुर्यात् । (ड) डलति वाऽएष यो यज्ञपयादेत्येति वाऽएषु
यज्ञपयाद्य एवं करोति तुस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां व्यपाभिः प्रचरन्ति तुड्वे-
तेषां व्यपाभिः प्रचरेयुष्वत्रैवेतरेषां पशूनाथँ हविर्भिः प्रचरन्ति तुड्वैतेपाथँ

अयेष्टा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूटे मुचो । अयेषां हविर्भिः प्रचरन्ति । सोऽन्तः । अन्तो वै
प्रजापतिः । तदन्तत एवैतत् प्रजापतिमुज्जयति । अथ यत् पुरा प्रचरेत् यथा यमध्वानमेप्यन्त्यात् ।
तं गत्वा—स क ततः स्यात् । एवं तत् । तस्मादेपामुत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तद् तु या न कुर्यात् । डलति वाऽएष—यो यज्ञपयादेति । एति वाऽएष यज्ञपयाद् य एवं करोति ।
तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां व्यपाभिः प्रचरन्ति तदेवैतेषां व्यपाभिः प्रचरेयुः । यत्रैवेतरेषां पशूनां हविर्भिः

॥ तावत् ईरुप्रमाद—तेषामावृष्टत्रेति । 'भैत्रावरुणः' नामन्विद् भाष्यन्दिने सवने 'वामदेव्यं' साम 'अनु-
शंसति' अनुशंसितवान् मवर्तति भूतार्थपरतया व्याख्येयम् । अत एव कात्यायनः—'वामदेव्यप्रधानं प्राजा-
पत्यानाम्'—(का. श्रौ. सू. १४।४३) इति । अनुष्ठानेति शेषः । तदा एषां सप्तदशानां वपा-
याः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अयेष्टा इति । दुर्गायसवने अनुशाजगामानन्तरं जुह्वयधृतोर्व्यूहनाद्वर्गेषां प्राजापत्यानां हविर्भागः कर्तव्यः
अत्र कात्यायनः ॥ 'सुन्व्यूहनात्प्राग्वयिषा' (का० श्रौ० सू० १४।४४) इति । त काळं प्रशंसति—
सोऽन्त इति । 'सः' एव काळः 'अन्तः' उक्त्वैवै कर्तव्यानां भाषाभासयति । प्रजापतेः सर्वोत्तमः वाद-
स्तत्त्वं । तस्मादन्तरूपे तस्मिन् काळे क्रियमाणेन हविर्होमेन 'प्रजापतिमेव' उज्जितवान् मवर्तयिष्यः ।
अथ यत् पुरेति । अत्यार्थः—'यत्' यदि उक्तकालात् 'पुरा' प्राकृत एव काळे वपाहविर्भिः प्रचरेत्, तर्हि
न्यर्थमेव । प्रजापतिप्राप्तेऽदरकर्मकलापकरणमयुक्तमितोममर्थं प्रदर्शयितुं दृष्टान्तः—यथा यामेति । 'यथा'
शोके पुश्वो य मार्गं गमिष्यन् मवेत्, 'तं' लक्ष्यं देशं प्राप्य 'क' कुत्र गच्छति; लक्ष्यप्राप्तेः सिद्धत्वात् ।
'एवम्' एवन्काळे होमकरणकालरूपप्रजापतिप्राप्तेः सिद्धत्वात्, उपरितनर्कमनुष्ठानं निश्फलं स्यात् । तस्मादनु-
शाजान्ते सुन्व्यूहनात् प्राक् पशूहविर्होम इति केषाञ्चिन्मतम् ॥ १३ ॥

तद् रूपयन् सिद्धान्तयति—तद् तु त्वेति । अत्र सूत्रम्—'यथान्यायं दोषयोः' (का० श्रौ० सू० १४।४५)
इति । 'दोषयोः' वपाहविर्भागयोः यथान्यायं प्रकृतिवत् कर्तव्यमित्यर्थः । एतेषां पशूनामिति । तद्विद्युत्या

हविषा प्रचरेयुरेकाऽनुवाक्या भवत्येका ध्रुव्यैकदेवतया हि प्रजापतयऽइत्युपाधुंशुक्त्वा च्छागानाधुं हविषोऽनुब्रूहीति प्रजापतयऽइत्येवोपाधुंशुक्त्वा च्छागानाधुं हविः प्रस्यितं प्रेष्येति व्यपद्रुते जुहोति ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-३ ॥ (१: ३.)

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सुवनऽमाञ्जि धावन्त्येष वै प्रजापतिर्बु एष यजुस्तायते वस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताऽएतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तुन्मध्यन्तुऽ एवैतत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥

प्रचरन्ति । तदेवैतेषां हविषा प्रचरेयुः । एका अनुवाक्या भवति । एका याज्या । एकदेवतया हि प्रजापतयः इत्युपाधुंशुक्त्वा छागानां हविषोऽनुब्रूहीति । प्रजापतय इत्येवोपाधुंशुक्त्वा छागानां हविः प्रस्यितं प्रेष्येति व्यपद्रुते जुहोति ॥ १४ ॥

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सुवनऽमाञ्जि धावन्ति । एष वै प्रजापतिः- एष यजुस्तायते । वस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तुन्मध्यन्तु एवैतत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥

पुषक् पुषग्देवतासिन्धुप्रतिपादकेन सप्तदशपागा मकत्वात् प्रतिपागं याज्यापुरोऽनुवाक्यामेदमाहाङ्ग देवतैक्यत्वात् सह प्रदत्तमिति मन्वानो याज्यापुरोऽनुवाक्यमेवैवियगाह—एकानुवाक्येति । यत् एते पसावः प्रजापत्येकदेवत्वात्तस्माद् याज्यानुवाक्ययभैरेवमित्यर्थः । अनुवाक्यापाठात् प्राग्वर्त्युगा कर्त्तव्येऽनुवचनत्रैवे विशेषं विधत्ते—प्रजापतय इति । देवतात्वात्क पदमुयांश्चत्वा छागानाभिव्यादिकमुर्ध्वैव्यदित्यर्थः । हे भैत्रवर्ण ! ' प्रजापतये देवतायै ' छागानां ' पदानां ' हविषः ' अवशीयमानस्य अर्थाय ' अनुब्रूहीति ' अनुवचनं ज्ञातेति तत्कार्यः ॥

आम्राज्यान्तरकर्त्तव्ये श्रेष्ठेऽपि विशेषं विधत्ते—प्रजापतय इति । अत्रापि भैत्रवर्णः सम्बोधनः । अथ हेतुः कर्त्तव्य इत्यपि—व्यपद्रुते इति । हेतुः यजुस्तायते व्यपद्रुते इति तस्मिन् ' जुहोति अर्धव्युत्तिरिति शेषः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृश्रुते वैदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे प्रथमाऽध्याये तृतीये ब्रह्मणम् ॥ (५-१-३) ॥

अथ माध्यन्दिने सुवने कर्त्तव्ये प्रथमोऽभिधीयते—तत्र, यजमानापिबेकमात्रिधानं च प्राथम्येन विधत्ते—तं वै माध्यन्दिने इति । अमिषेकात्रिधानयोः स्वरूपमुत्तरं निरुद्धमिति । एष वा इति । ' ए एष यजुः ' सवतत्रयाभ्यां ' तावते ' विन्तावते, ' एषः ' एव छल्ल सः ' प्रजापतिः ', ' यामान् ' ' इमाः प्रजाः ' मनुष्यान् यत्पत्ना । ' एतर्ह्ये ' इदानीम् ' अपि ' ' एतम्बेव ' यज्ञात्मके प्रजापतिम् ' अनु ' रूप्यं, प्रजा यजुस्तायते । ' तत् ' देव माध्यन्दिने सुवने अमिषेकेण आशिवावनेन च यज्ञमप्ये एव तं ' प्रजापतिं ' जितवान् भवतीति ॥ १ ॥

(स्य) अगृहीते माहेन्द्रे । (इन्द्रः) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो
पुन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै
वृजमानस्तुदेनं स्वऽष्टवायुतने ऽभिपिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

(इन्द्रेऽय) अथ रुथमुपावहरति । (वृजो) इन्द्रस्य वृजोऽसीति
वृजो वै रुथऽइन्द्रो वै वृजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वृजोऽसीति वृजसा
इति वृजसा हि रुथस्त्वयाऽयं वृजोऽसीति सेदित्युत्रं वै वृजस्त्वयाऽयमुत्र-
मुजयत्वित्युपैतुदाह ॥ ३ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव
स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । तदेवं स्वऽष्टवायुतनेऽभिपिञ्चति । तस्माद्-
गृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

अथ रुथमुपावहरति—“ इन्द्रस्य वृजोऽसि ”—इति । वृजो वै रुथः । इन्द्रो वै यजमानः
तस्मादाह—इन्द्रस्य वृजोऽसीति । “ वृजसा ”—इति । वृजसा हि रुथः । “ स्वयाऽयं वृजोऽ-
सीत् ”—अत्रं वै वृजः । त्वयाऽयमत्रमुजयत्वित्युपैतुदाह ॥ ३ ॥

तत्र काल विधत्ते—अगृहीत इति । माहेन्द्रदेवये ग्रहे ‘ अगृहीते ’ माहेन्द्रग्रहान् पूर्वमित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
“ मरुत्वतीरात् इन्द्रस्य वृज इति रथाग्रहणम् ”—(का. धो. सू. १४।१७) इति । “ एष वा इन्द्रस्य
निष्केवल्यः ”—(श. प. १।१।२।४।भा.) इत्यादिकं वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । स्व एवायतन
इति । यजमानस्येन्द्रतादात्म्यादिन्द्रस्य यदसाधारणं माहेन्द्रमहादिलक्षणं स्थानम्, तद् वृजमानस्यपि स्वकीय
भवतीति स्व-शब्दस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

पूर्वं रथमाहने काष्ठविशेषे स्थापितम्, आजिवावनाथ सत्रीकृतं तत्र रथस्य तस्मात् काष्ठदबहरणं समन्त्रं
विधत्ते—अथ रथमिति । ‘ उपावहति ’ ऊर्ध्वप्रदेशादवतारयेत् । मन्त्रस्याप्यर्थः—इहे रथ ! त्वम् ‘ इन्द्रस्य,
वृजोऽसि ’ । वृज एव हि रुथरथयुग्मेदेनै विना विभक्तः, “ इन्द्रो वृजाय वृजं प्राहरत्, स त्रेधा व्यमवत्
रथस्त्वृजायं, रथस्त्वृजायं, यूस्त्वृजायम् ”—(तं. स. ५।२।६।१. २.) इति श्रुतेः । ‘ वृजसाः ’
वृजमेतन्नं सतीति ददातीति वृजसाः, अन्नदानं च भवति । अतः ‘ अथ ’ यजमानः । ‘ त्वया ’ वृजभूतेन
‘ वृजम् ’ ‘ अन्नं ’ सेत् । भिन्नोक्तेः सेषणेशं रूपम्, सिन्धुयान् वृजोपात्, सायवत् वेति । तं यन्त्रं मागशोऽनुप
व्याचष्टे—वृजो वा इति । ‘ वै ’—शब्दः सर्वतः प्रसिद्धिरोत्तमार्थः । श्रुतिस्मृदाहता । मन्त्रव्याख्यानैरेव
मातार्थमन्यन् ॥ ३ ॥

तुं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्युववर्तयति । ब्राजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्यत्रं
 वै ब्राजोऽन्नस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्युवेतुदाहादिति नाम वचसा
 करामहे ऽडुतीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्मादाहादिति नाम वचसा करामहे
 ऽडुति युस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेशेत्यस्याथुं हीदथुं सर्वं भुवनमा-
 विष्टं तस्यां नो देवः सविता धुमं साविषडिति तस्यां नो देवः सविता युज-
 मानथुं सुवतामित्युवेतुदाह ॥ ४ ॥

(हा) अयाश्चानद्रिरभ्युक्षति । स्तपनायाभ्यवनीयमानान्त्सपितृान्बो-
 दुानीतानद्रच्यो ह वाऽअग्नेऽश्वः सम्यभूव सोऽद्रच्यः सम्भुवन्न सर्वः सम-
 भवन्नसर्वो हि वै समभवत्तस्मान्न सर्वः पद्भिः श्रुतितिष्ठत्येकमेव प्राव-
 सुवच्य तिष्ठति तद्युतेवास्यान्नाप्सुहीयत तैनेनेमेतत्सुमर्दयति कृत्स्नं

तं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्युववर्तयति—“ब्राजस्य नु प्रसवे मातरं महीम्”—इति । अन्नं वै ब्राजः ।
 अन्नस्य नु प्रसवे मातरं महीम्—इत्येवैतदाह । “अदिति नाम वचसा करामहे”—इति । एवं वै
 पृथिव्यदितिः । तस्मादाह—अदिति नाम वचसा करामहेइति । “यस्यामिदं विश्वं भुवनमा-
 विवेश”—इति । अस्यां हीदं सर्वं भुवनमाविष्टम् । “तस्यां नो देवः सविता धुमं साविषव्”—
 (बा० सं० ९ । ५) इति । तस्यां नो देवः सविता यजमानं सुवतामित्युवेतुदाह ॥ ४ ॥

अयाश्चानद्रिरभ्युक्षति—स्तपनायाभ्यवनीयमानान्, सपितृान् बोदानीतान् । अग्नो ह वाऽअग्ने-
 ष्वः सम्यभूव । सोऽद्रच्यः समभवन्न सर्वः समभवत् । असर्वो हि वै समभवत् । तस्मान्न सर्वैः पद्भिः

धूर्गृहीतस्य एतेषु वेदिसन्धेऽभ्यावर्तनं समन्त्रकं विवृते—तं धूर्गृहीतमिति । धूर्गृहीति अक्षयवन्वत्पानं
 युगम्, ‘अन्तर्वेदि’ सौमिकवेदिमन्त्रं प्रादक्षिण्येनामवेदितमर्थः । अत्र सूत्रम्—“दक्षिणेन बाह्याह्मावर्तयति
 वाजस्येति”—(का. श्रौ. सू. १४ । १८) इति । “धूर्गृहीतमिति ” मन्त्रस्यार्थः—‘वाजस्य’
 अन्नस्य ‘प्रसवे’ प्रेरणे अनुष्ठानविषये ‘करामहे’—करामहे इति सम्बन्धः । ‘मातरम्’ अन्नस्य निर्मात्री,
 ‘मही’ वेदिसन्धेः पृथिवीम्, ‘अदिति नाम’ अक्षयवनीयमेव ‘वचसा’ वेदवाक्पत्रेण मन्त्रेण ‘करामहे’
 अन्नप्रदात्री करामहे इति । ‘यस्यां पृथिव्याम्’ इदं विश्वं भुवनं सर्वं सूतवातम् ‘आविवेश’
 ‘आविष्टम्’ ‘तस्यां पृथिव्यमेव’ सविता प्रसविता ‘देवः’ ‘नः’ अस्माकं ‘धुमं’ धरणमनुष्ठानं
 ‘साविषव्’ अनुष्ठानम् । मन्त्रप्रतिपादनस्य व्यापष्टे—अन्नं वै वाज इति । व्याख्यातम् (श. प. १ । १ । ३ । ३ । म.) ॥ ४ ॥

अयाश्चानां प्रीत्यं तन्कोट्य विवृते—अयाश्चानिति । ‘अयनाय’ प्रयाजनाय चक्रायणम् ‘अमि’
 लक्ष्यं ‘नीयमानम्’ ‘अवितान्’ ‘कृत्स्नान्’ ‘उदानीतान्’ ‘आगतान् वा प्रीत्येन् । अयनार्थं गम-

करोति तुस्मादुश्चानद्भिः उभ्युक्षति स्तुपनायाभ्यवनीयमानान्-स्तुपितान्-
दानीतान् ॥ ५ ॥

(न्तु) सोऽभ्युक्षति । (त्य) अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रश-
स्तिष्वश्वा भवत व्याजिन ऽड्यत्यनेनापि देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः
ककुन्मान्वाजिसास्तेनायं व्याजध्वं सेदित्यन्नं वै व्याजस्तेनायमन्नमुज्य-
न्वित्युवेतुवाह ॥ ६ ॥

(हा) अथ उथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति सव्यायुग्यं वा
ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ७ ॥

प्रानितिद्यति । एकमेव पादमुदच्य तिष्ठति । तद्दृष्टेवास्यात्रापस्वहीयत-तेनेवेनमेतत्समर्द्धयति ।
कृत्स्नं करोति । तस्मादुश्चानद्भिः उभ्युक्षति अपनायाभ्यवनीयमानान्, अपितान् बोदानीतान् ॥ ५ ॥

सोऽभ्युक्षति-“अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत व्याजिनः”
इति अनेनापि-“देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः ककुन्मान् वाजिसाः, तेनायं
वार्ज सेत-” (वा. सं. ९ । ६) इति । अन्नं वै वाजः तेनायमन्नमुज्यतु-इत्येवेतदाह ॥ ६ ॥

अथ रथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । सव्यायुग्यं वाऽअग्रे मानुषे । अथैवं
देवत्रा ॥ ७ ॥

काले तदुत्तरकाले वा प्रोक्षणमित्यर्थः (का. श्रौ. सू. १४ । १९) । अद्भिः क्रियमाणं प्रोक्षणं प्रशंसति-
अग्नौ ह वा इति । अद्भिः उभ्योऽप्युक्षतिः प्रसिद्धा “अप्सुयोनिर्वा अधः”- (श. प. ११ । २ । १ । १९)
इति श्रुतेः । यस्मात्सु प्रतिष्ठितोऽधः, तस्मादिदानीं भूमावधो न सर्वैः पादैरवतिष्ठते । तदेवाह-एकैक-
मिति । ‘उदच्य’ उपपद्येत्यर्थः । तद्यदेवेति । तत् ‘तत्र आसु कारणमृतासु ‘अप्सु’ पदेवाहम्’ अही-
यत इति मवशिष्टमभूत्, ‘तेन’ अद्भेन ‘एनम्’ अधम् ‘एतम्’ एतेन प्रोक्षणेन कृत्स्नं सर्वपादयुक्तं ‘करोति’
कृतवान् मवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रोक्षणविधिमन्त्र मन्त्रद्वयं विधत्ते-सोऽभ्युक्षतीति । तत्र “अप्स्वन्तर्”-इति मन्त्रेण, “देवीरापः”-
इत्यनेनापि प्रोक्षणं कुर्यात् । ‘अपि’ शब्दः समुच्चयवार्त्ता । मन्त्रद्वयेन कुर्यात् । अत्र सूत्रम्-“अध्वान्
प्रोक्षत्यपोऽवसा नीयमानान् ज्ञातान् वाऽऽगतान्स्वन्तरिति, देवीराप इति वा, समुच्चयो वा”- (का. श्रौ. सू.
१४ । १९-२०) इति । मन्त्रयोरेवमर्थः-“अप्सु” मध्ये ‘अमृतम्’ अपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च वर्ध-
यति, हे ‘वाजिनः ।’ अन्नवन्तः ‘अधाः’ ‘अपां’ सम्बन्धिषु ‘प्रशस्तिषु’ अमृतत्वेन भेषजत्वं सदशीष-
व्याख्येण गुणवन्प्रशंसामु प्रशस्तप्रदेशेषु वा यूर्यं सम्पद्वा मवतेति । ‘देवीः’ शोतमानाः, हे ‘आपः ।’ ‘वः’
सुष्माकं ‘यः’ ऊर्मिः जलसङ्घः, ‘प्रवृत्तिः’ प्रतरणशीलः, निमज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसकः, ‘ककु-
न्मान्’ ककुब्धेन मृषमस्त्वेषे उच्चताप्रदेश उच्यते, तस्मान्निरुद्धकनिचपैस्त्वदान्, ‘वाजिसाः’ अन्नस्य संसक्तः,
य एवंविधः तेन ‘अपम्’ अथः प्रोक्षितः सन् ‘वाजम्’ अन्नं ‘सेत्’ सिनुयात्, साधयतुवेति । तत्र द्वितीय-
मन्त्रार्त्तं ‘वाजं सेत्’-इति पदं व्याचष्टे-अन्नं वा इति ॥ ६ ॥

अथाद्येन रथयोजनं विधत्ते-अथ रथमिति । तत्र, ‘अग्रे’ प्रथमं ‘दक्षिणा’ दक्षिणतः ‘सुव्य’ युगस्य बोद्धारम्

१-‘तद्यदेवेत्यादि’ इति क० पुराणे विधेयः । २-‘अग्निं युनक्ति वातो वेति ।। का. श्रौ. सू. १४ । १९ ।

स युनक्ति । व्यातो वा मनो वेति न वै व्यातात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति तस्मादाह व्यातो वा मनो वेति गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ॥ तेऽअग्नेऽश्वमयुञ्जन्ति गन्धर्वा इ वाऽअग्नेऽश्वं सुयुजुस्तद्येऽग्नेऽश्वमयुजंस्ते त्वा युञ्जन्त्वित्येवेतदाह तेऽअस्मिञ्जवमादधुंति तद्येऽस्मिञ्जवमादधुस्ते त्वपि जवमादधत्वित्येवेतदाह ॥ ८ ॥

(६) अथ सव्यायुग्यं युनक्ति । व्यातरथं वा भव व्वाजिन्युज्यमान इति व्यातजवो भव व्वाजिन्युज्यमान इत्येवेतदाहेन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियेधीति स्येन्द्रस्य दक्षिणः श्रियेवं युजमानस्य श्रियेधीत्येवेतदाह

स युनक्ति—“वातो वा मनो वा”—इति । न वै वातात् किञ्चनाशीयोऽस्ति । न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति । तस्मादाह—“वातो वा मनो वा” इति । “गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । तेऽअग्नेऽश्वमयुञ्जन्” इति । गन्धर्वा इ वा अग्नेऽश्वं सुयुजुः । तद्येऽअग्नेऽश्वमयुजन् ते त्वा युञ्जन्तु इत्येवेतदाह । “ते अस्मिन् जवमादधुः”—(बा० सं० ९ । ७) इति । तद् येऽस्मिन् जवमादधुः ते त्वपि जवमादधन्तु इत्येवेतदाह ॥ ८ ॥

अथ सव्यायुग्यं युनक्ति—“वातरंहा भव वाजिन् युज्यमानः”—इति । वातजवो भव वाजिन् युज्यमानः—इत्येवेतदाह । “इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियेधि”—इति । स्येन्द्रस्य दक्षिणः श्रिया—एवं यजमानस्य श्रियेधि—इत्येवेतदाह । “युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्वेदेसः”—इति ।

अथ युनक्ति । सव्यायुग्यमिति । सव्यायुग्यमर्थः—उक्ते ‘वातुरे’ मनुष्यसम्बन्धिनि कर्मणि ‘सव्या युग्य’ सव्यमागयोऽनीयमेवार्थं प्रथमं युजन्ति । दीर्घस्येन्द्रसः । (पा. सू. १ । ३ । १७) । अत्र तु दक्षिणस्य प्रथमं योजनम्, ‘एव देवता’ देवस्योपमेव कर्म कृतवान् भवतीति । ‘देवता’ देवस्येन्द्रस्य देवार्थं सप्तस्येवं वा प्राप्स्यथ ॥ ७ ॥

योजनमनुष्य मन्त्रं विधत्ते—स युनक्ति वातोवेति । ‘वा’ शब्दः समुच्चार्यः । वायुश्च मनस्य सप्तविंशति सङ्ख्याकाः ‘गन्धर्वाः’ नक्षत्राणां प्रथमः । ‘ते’ सर्वे ‘अग्ने’ अग्नयः पुरा रथे ‘अश्वं’ योजितवन्तः । ‘ते’ पुनः ‘अस्मिन्’ अस्ते जव वेगम् ‘आदधुः’ स्थापितवन्तः । उदरं लिट् । अस्मिन्मध्ये त्वपि जवमादधन्ति न्याचटे—न वै वातादिति । ‘वाताद्’ वायो. ‘मनसः’ च ‘आशीरः’ आशुनर किञ्चिदपि वस्तु अतिवेगवत् ‘न अस्ति’ । उच्यते इत्येव ॥ ८ ॥

अथ सव्यायुग्यस्य रथे योजने समन्त्रं विधत्ते—अथ सव्यायुग्यमिति । ‘सव्यायुग्य’ सव्ये मागे योजनीयम् । अञ्च—प्रत्ययसङ्घाततो द्रष्टव्यः । हे ‘वाजिन् !’ अथ ! युज्यमानस्त्व ‘वातरंहाः’ वायुवेगो ‘भव’ ।

मुञ्चन्तु त्वा मरुतो विश्वेदेस इति युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाह्ना ते
त्वष्टा पत्सु जवं दधात्विति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ दक्षिणाप्राष्टिं युनक्ति
सव्याप्राष्टिं वा ऽअग्ने मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ९ ॥

सु युनक्ति । जवो यस्ते व्वाजिष्ठिहितो गुहा यः श्येने परीतोऽअचरच्च
व्वात ऽइति जवो यस्ते व्वाजिष्ठ्यन्यत्रापनिहितस्तेन नऽइमं यज्ञं प्रजा-
पतिमुज्येत्येवैतदाह तेन नो व्वाजिन्बलवान्बलेन व्वाजिञ्च भुव समने
च पारयिष्णुरित्युग्रं वै व्वाजोऽन्नजिञ्च न ऽपुष्यस्मिन्श्व नो यज्ञे देवसमनु-
ऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्येत्येवैतदाह ॥ १० ॥

युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाह । "आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु" - (वा० सं० ९ । ८) इति
मात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ दक्षिणाप्राष्टिं युनक्ति । सव्याप्राष्टिं वाऽअग्ने मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ ९ ॥

स युनक्ति - " जवो यस्ते व्वाजिन् निहितो गुहा, यः श्येने परीतो अचरच्च वाते " -
इति । जवो यस्ते व्वाजिन्नप्यन्यत्रापनिहितः तेन न इमं यज्ञं प्रजापतिमुज्य-इत्येवैतदाह । " तेन
नो व्वाजिन् बलवान् बलेन व्वाजिञ्च भव, समने च पारयिष्णुः " - (वा० सं० ९ ।
९) इति । अन्नं वै वाजः, अन्नजिञ्च न एधि । अस्मिन्श्व नो यज्ञे देवसमनुऽइमं यज्ञं प्रजापति-
मुज्य-इत्येवैतदाह ॥ १० ॥

' इन्द्रस्य ' अधः ' एव ' ' दक्षिणः ' प्रष्टः पुष्टाहः त्व ' त्रिषा ' शोमपा युक्तः ' एधि ' मव पद्मा, श्री-
शम्भत् परस्य सोर्वादेशः । ' श्येन्द्रस्य ' अधस्य श्रीर्मवति, ' एव वज्रमानस्य ' श्रीर्मव । ' विश्वेदेसः ' सर्वज्ञः
' यदतो ' देवाः ' त्वा ' त्वाम् अध ' युञ्जन्तु ' । ' त्वष्टा ' ' ते ' तव रथे युक्तस्य ' पत्सु ' पादेषु ' ज्व '
वेग ' दधातु ' इति । नात्र तिरोहितमिति । मन्त्रगतचतुर्थपादे अनचबुद्धोऽर्षो नस्तत्त्वर्थः ।

तृतीयस्याश्चर्य भोजनं विधत्ते - अथ दक्षिणेति । प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्रादेरोच्चारः, तद्वत्
(ऋ० सं० १ । १९ । १) (ऋ० सं० १ । १०० । १७) (अथ. सं. १० । ४ । ९ । ८) अथेधि-
निर्युक्तं रथं कुर्यात् । अत्र पूर्वमध्यऽपस्य युक्तत्वाद् तृतीयस्य प्रष्टित्वमुक्तम् । अथ एवापस्तम्बः - " प्रष्टिवाहितं
रथं युनक्ति " इति । तृतीयेनाश्वेन रथं युक्त्वादित्यर्थः । तं ' दक्षिणा ' दक्षिणतः प्रथमं युञ्जात् । सव्याप्राष्टि-
मित्यादि, पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

भोजनमन्य भोजनं विधत्ते - स युनक्ति अतो य इति । हे ' वाजिन् ' ! ' ते ' तव हृदये ' यः ' जवः ' वेगः
' गुहा ' गुहायां गूढप्रदेशे ' निहितः ' स्थापितः, ' श्येने ' पक्षिणि च यो जवः ' परीचः ' व्यवस्थितः, यो
वेगो ' वाते ' वायो ' अचरत् ' तिष्ठति । - हे ' वाजिन् ! ' तेन बलेन बलवान् त्वं ' नः ' अस्माकं बलेन ' वाज-

१ - ' भोजनपात्रादेरोच्चारः ' इति ऋ. । ' भोजनपात्रादिवत्त्वात् ' इति च ऋ. । " प्रष्टिः " ' तिष्ठति ' ' आशनी ' इति ।
अथर्ववेद व्याख्यानः । १-तिष्ठति ' इति व्याख्येयं कृतम् । २ - दक्षिणं बलिं अतो वत्त इति । ऋ० थो० सू० १०० । ११ ।

ते वा ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राऽधि-
प्रष्टियुग एव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स तं यत्र दास्यन् भवति तच्चतुर्थ-
मुपयुज्य ददाति तस्मादपीतरस्मिन्यञ्च ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति
त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राऽधिप्रष्टियुग एव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स नं
यत्र दास्यन् भवति तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥

(स्य) अथ बार्हस्पत्यं चक्रुं नैवारुथं सप्तदशशरावं निर्व्वपति । (स्य)
अत्रं वा ऽएव उज्जयति यो व्याजपेयेन युजतेऽन्नपेयथं इ वै तुमित्यु-
द्वाजपेयं तद्युदेवैतदन्नमुदुनैपीत्तुदेवास्मा ऽएतत्करोति ॥ १२ ॥

ते वाऽएतऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानाम् । तद्धि देवत्रा । अधिप्रष्टियुग एव
चतुर्थोऽन्वेति । मानुषो हि सः । तं यत्र दास्यन् भवति-तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति । तस्मादपीतर-
स्मिन्-यज्ञऽएतऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानाम् । तद्धि देवत्रा । अधिप्रष्टियुग एव
चतुर्थोऽन्वेति । मानुषो हि सः । तं यत्र दास्यन् भवति-तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चक्रुं नैवारु सप्तदशशरावं निर्व्वपति । अत्रं वाऽ एव उज्जयति-यो व्याजपेयेन
युजते । अन्नपेयं इ वै नामित-यद्वाजपेयम् । तद्युदेवैतदन्नमुदुनैपीत्-तदेवास्माऽएतत्
करोति ॥ १२ ॥

त्रित् मव' अन्नस्य जेता दाता मव । 'समने' यज्ञरूपे सद्ग्रामे 'पारिष्यु' पारयिता पारामनशीलं
मवेति ॥ तमिमं मन्त्र व्याचष्टे-त्रयो यस्त इति । अप्यन्वशापनिहित इति । 'अप्यत्र' गृहारापेय्यापुप-
कल्पते, प्रवेशान्तरे 'अपनिहितः' निहितः । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह-तेन न इति । यज्ञप्रजापत्योस्तादास्य
युक्तम् । 'समने पारिष्यु'-इत्यस्याभिप्रायमाह-अस्मिन्नन्नो यज्ञ इति । 'देवसमने' समनमिति सद्ग्राम-
नम (निघ० २ । १७ । १९) । देवसमानं लक्षणंऽस्मिन् यज्ञे । गतार्थमन्यत् ॥ १० ॥

उक्तानाम्देवानां त्रित्सद्ग्रामन्युप प्रशासति-ते वा एत इति । त्रिवृत्त्रित्कृतिः । देवे कर्मणि प्रौढगतादौ
प्रसिद्धेति 'हि'-शब्दस्वार्थः । चतुर्थस्याश्वत्थानुगमन विषय-अधिप्रष्टीति । तृतीयस्यास्वत्य युगप्रदेशे ।
'अधिः' सप्तम्यर्थानुवादी । मन्त्रेण युक्तः सन्नेवानुगच्छेत् । यस्मात् स चतुर्थो 'मानुषः' मनुष्यसम्बन्धी
मानुषं हि कर्मणि चतुर्णां ब्राह्मण्यं योजनं दृश्यम् । अत्र मानुषरूपेण्युदास्य तस्यायोजनमिति । अत्र सूत्रम्-
"अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति"- (का. श्रौ. सू. १४ । १४) इति ॥ यदैव चतुर्थ्युक्तो रपोऽप्ययं दीयते,
तस्मिन् प्रदानसमये चतुर्थस्य रपे योजन दर्शयति-तं यत्र दास्यन्निति । तदुक्तं यत्र-"चतुर्थं युक्त्वाऽप्ययं
ददाति"- (का. श्रौ. सू. १४ । १०) इति । उक्तमर्थमन्वत्रा-शक्तिरिति-तस्मादपीति । 'इतरस्मिन्'
रान्यस्यादावित्यर्थः । शिष्टं गतार्थम् ॥ ११ ॥

विषय-अथ बार्हस्पत्यापिति । अत्र इत्यदेवताविशिष्टपराविधिः । सप्तदशशरावमिति । सप्तदशशराव-

(त्य) अथ बृहार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमुग्रऽउदजयत्तस्माद्बृहार्हस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अथ यन्नेवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नेवारास्तस्मान्नेवादेो भवति समुदशशरावो भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुप्रजापतिमुजयति ॥ १४ ॥

तमुशानुवप्रापयति । व्वाजिन इति व्वाजिनो ह्युश्वस्तस्मादाह व्वाजिन इति व्वाजित इत्यन्नं वै व्वाजोऽन्नजित ऽइत्येवैतदाह व्वाजिर् सारिष्यन्तऽइत्याजिर् हि सारिष्यन्तो भवन्ति बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्ह्येषु भागो भवति तुस्मादाह बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति तद्यदुशानवप्रापयतीममुज्जयातीति तुस्मादाह ऽअुशानुवप्रापयति ॥ १५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-४ ॥ (१, ४)

अथ बृहार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमुग्र उदजयत्-तस्माद्बृहार्हस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

अथ यन्नेवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नेवाराः । तस्मान्नेवारी भवति । सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुजयति ॥ १४ ॥

तमुशानुवप्रापयति-“ व्वाजिनः ”-इति । व्वाजिनो इत्यर्थः । तस्मादाह-व्वाजिन इति । “ व्वाजितः ”-इति । अन्नं वै वाजः । अन्नजित-इत्येवैतदाह । “ वाजं सारिष्यन्तः ”-इति । आजिं हि सारिष्यन्तो भवन्ति । “ बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रत ”-(वा. सं. १।१) इति । बृहस्पतेर्ह्येषु

पारैरितम् । मुष्टिमितिभित्त्वेन शरावस्य सत्सङ्ख्यायाश्च पूयतिथानान् प्रकृतिगतमुष्टितसंख्यानिर्दिष्टिः । तथा च कात्यायन-“ माध्यन्दिनीयेः सह नैवारचर्होर्हस्पत्यः सप्तदशशरावः, संख्यामुष्टिनिर्दिष्टिः ”-(का. श्रौ. सू. १।४।४२) इति । चर्होर्ह्ये प्रशंसति-अन्नं वा ह्य इति । तद्यदेवेत्यादि । तत्र बालेये ‘ यत् ’ ‘ एतत् ’ अक्षम् ‘ उदजयति ’, पुत्र बृहस्पतिरेव ऋतुना यदेतत्पलमूलमस्य साधितवान्, ‘ तदेव ’ अन्नम् ‘ अस्मै ’ बृहस्पतये ‘ एतन् ’ एतेन चरणा ‘ करोति ’ ॥ १२ ॥

देवताशरावसंख्याविधिवन्नुग्र प्रशंसति-अथ यदित्यादिना । पुत्र बृहस्पतिः ‘ एनं ’ चर्हं साधितवान्, अतोऽस्य चर्होर्हस्पतिर्देवतेति युक्तम् ॥ १३ ॥

अथ यन्नेवार इति । ‘ नीवार ’ इति यत्, ‘ एते ’ ‘ ब्रह्मणा ’ एव ‘ पच्यन्ते ’ न तु कृष्टेष्वेतेशराव्यादिवत्, अतः कालवशान् पका नीवार ब्रह्मरूपस्य बृहस्पतेर्योग्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विधत्ते-तमुशानुवप्रापयतीति । ‘ तं ’ अन्नम् ‘ अस्मान् ’ रथे युक्तान् अवप्रापयेत् । “ आ गन्धोशा-

तद्यद्वाजिं धावन्ति । (न्ती) इमुमेवैतेन लोकमुज्यत्यथ बृहद्वा रथचके
साम गायति नाभिदग्र ऽलुद्धितेऽन्तरिक्षलोकमुवेतेनोज्यत्यथ यदूपथं
रोहति देवलोकमुवेतेनोज्यति तस्माद्वाऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥

सु ब्रह्मा रथचक्रमुधिरोहति । नाभिदग्रऽलुद्धितं देवस्याहुं सवितुः
सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकथं रुहेयमिति यदि ब्राह्मणा
युजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥

भागो भवति । तस्माद्वाह बृहस्पतेर्भागमवतिप्रतेति । तद् यद्वानवप्रापयति-इममुज्यपानीति ।
तस्माद्वाऽअश्वानवप्रापयति ॥ १५ ॥

तद् यद्वाजिं धावन्ति-इममेवैतेन लोकमुज्यति । अथ यद्वाह रथचके साम गायति-नाभि-
दग्रऽलुद्धिते-अन्तरिक्षलोकमुवेतेनोज्यति । अथ यद् यूपं रोहति-देवलोकमुवेतेनोज्यति । तस्माद्वा-
ऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥

स ब्रह्मा रथचक्रमुधिरोहति-नाभिदग्रऽलुद्धितम्-“देवस्याहुं सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम्”-इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥

दाने ” (धा० पा० म्वा० प० ९२६) । तस्य मन्त्रवाह-वाजिन इति । हे ‘वाजिनः !’ अथाः ।
‘वाजितः’ अन्वस जेतारः, ‘वाज’ अन्व अन्वसाधनमिति प्रति सारिष्यन्ती भूमन्, ‘बृहस्पतेर्मा-
गम्’ अन्वजिन ‘अवाङ्मुखा गन्धोरादान् ब्रह्मेति तस्यार्थः । तद्वपाचष्टे-वाजिनो ह्यशवा इति ।
आजि९ हि सारिष्यन्त इति । सायणमूलान्वावा वावशब्दः उपचारम् सत्तापदे आजौ वर्धत इत्यर्थः ।
अवप्रापणस्य प्रयोजनमाह-तद्यद्वाजिनि । एवं यद्वा सावयामीति ब्रह्मवा ‘अस्वान्’ अवप्रापयेत् ॥ १५ ॥

इति श्रीस यण्यार्थविरचिते प्राचरीये वेदार्थप्रकाशे मायन्दिनसतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्रह्मणम् ॥ ५-१-४ ॥

विहितमानिधानमनूप प्रसमति-तद्यदिति । आनिवाधनेन भूयोक्तं जितवान् मवतीत्यर्थः । अथ साम-
गान् यूपारोहणं च सार्यवाद् विधेते-अथ यद् ब्रह्मेत्यादि । ‘ब्रह्मा’ नामर्हिबक् ‘नाभिदग्रे’ नामिमात्रे
‘लुद्धिते’ उन्नते ‘रथचके’ रियत्वा ‘साम’ गायेत् । ‘एतेन’ भूम्यूर्ध्वप्रदेशयोर्मन्व्यदेशे गीयमानेन
साम्ना ‘अन्तरिक्षलोक’ जितवान् भवति । अक्रद्गुन्तस्य समदसारतिपरिमितस्य यूपस्यारोहणेन तुनिरिष्योक्त-
मेव स्वार्थान् कृतवान् मवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणो रथचके गान विहितम्, तदारोहणमन्तरेण न सम्भवतीति तद्विधानी विषय-स ब्रह्मेति । तत्र
वाजयेद्वेदार्थकारिणौ, नाहणो राजन्यधेति, तत्र यजमानमेदेन-मन्त्रमेदं विवशुः प्रथमं ब्राह्मणपक्षे मन्त्रं
पठति-देवस्याहमेति । ‘सत्यसवसः’ सन्तनुजानस्य ‘सवितुः’ सर्वेषां प्रसवितुर्देवस्य ‘सवे’ प्रसवे

(न्योऽय) अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तश्च^१ सम्मिन्वन्ति । प्रतीच
आग्नीध्रात्प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति श्रो वाजपेयेन युजते वाग्ने प्रजा-
पतिरेषा वै परमा व्याग्या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमाभैवैतद्वाचं परमं
प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापति-
मुज्जयति ॥ ६ ॥

(स्य) अथैतेषां दुन्दुभीनाम् । (से) एकं यजुषाऽऽहन्ति तत्सुवै
यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥

अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तं सम्मिन्वन्ति प्रतीच आग्नीध्रात् । प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति
यो वाजपेयेन युजते । वाग्ने प्रजापतिः । एषा वै परमा वाग्—या सप्तदशानां दुन्दुभीनाम् ।
परमाभैवैतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्
प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥

अथैतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषाऽऽहन्ति । तत् सर्वं यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥

एवे दर्शितम्—“ इहा त्रिः नाम गावनि, दुन्दुभीन् वादयति, एष स्य इति प्रपूचं जुहोति ”—(का. श्रौ. सू.
१४ । ७८-८०) इत्युपक्रम्य “प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽपत्ति, आग्नेषु इहावरोहति देवत्वाहिति” (का. श्रौ.
सू. १४ । ८४, ८५) इति । अत्रापि पूर्ववद् यजमानभेदेनावरोहणं मन्त्रभेदं च दर्शयति—देवत्वाहामिति ।
अह्निमिति, रहंति किं “ कु-मृ इ-रहित्यः ”—रति (पा. उ. ३ । १ । ५९) च्छेरद्वादेशः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषये—अथ सप्तदशोति । सप्तदशसङ्ख्याकान् ‘ दुन्दुभीन् ’ ‘ अनुवेद्यन्तं ’ वेदिसमीपे ‘ प्रतीचः आग्नी-
ध्रात् आग्नीध्रियपश्चिमप्रदेशे स्थितान् ‘ सम्मिन्वन्ति ’ वादयित्वाव्रजन्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ सप्तदश
दुन्दुभीनास्तत्रत्यनुवेदि पश्चाद्वाग्नीध्रात् ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ९९ ।) इति । “ एषा वै इत्यादिक-
त्वापर्ययः ; दुन्दुभीनां नान्यत्सु महत्त्वान् परमवाक्यनः अतो वाग्पूज्यापतिमुज्जयतेतुदुन्दुभिवाद् इत्यर्थः ।
गतमन्यन् ॥ ६ ॥

विषये—अथैतेषामिति । सप्तदशानां दुन्दुभीनां मध्ये एकं दुन्दुभिम् “बृहस्पते वाजम्” इति ब्रह्ममागेन
मन्त्रेण समाह्वयम् । इत्येत्त्वं षोडशदुन्दुभीन् तूर्णां वादयेत् । एकाय समन्त्रकाहनेन सर्वेऽपि दुन्दुमयदग्नि-
न्यायेन समन्त्रकनेवाहताः तद्विहा वादिताः स्युर्त्त्वयः । अत्र सूत्रम्—बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति,
तूर्णामित्युत् ॥ (का. श्रौ. सू. १४ । ७०) इति ॥ ७ ॥

१-अनुमंत्रयते वा (इत्यन्यत्रमपेक्षम्) का. श्रौ. सू. १४ । ८१ ।

२-अत्रोपे न ब्रह्मैव । यजुषा उज्जयति । एषां प्रदक्षिणं कृत्वा रति । अन्तेषु प्रदक्षिणोत्तरे देवत्वाहामिति । का. श्रौ.
सू. १४ । ८२-८५ ।

स आहन्ति बृहस्पते व्वाजं जय बृहस्पतये व्वाचं वदत बृहस्पतिं व्वाजं
जापयतेति यदि ब्राह्मणो युजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

(षोऽथ) अथ यदि राजन्यो युजते । (तऽ) इन्द्र व्वाजं जयेन्द्राय
व्वाचं वदतेन्द्रं व्वाजं जापयतेति क्षत्रं इन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ९ ॥

(न्योऽथै) अथैतेष्वानि सृत्सु रयेषु । पुनरुसृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं
यजुषोप्रावहरति तत्सर्वं यजुषोप्रावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति । (त्ये) एषा वः सा सत्या संव्वागभूद्यया बृहस्पतिं
व्वाजमजीजपतजीजपत बृहस्पतिं व्वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति
यदि ब्राह्मणो युजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥

॥ आहन्ति—“बृहस्पते व्वाजं जय, बृहस्पतये व्वाचं वदत, बृहस्पतिं व्वाजं जाप-
यत”—इति । यदि ब्राह्मणो युजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

अथ यदि राजन्यो युजते—“इन्द्र व्वाजं जय, इन्द्राय व्वाचं वदत, इन्द्रं व्वाजं जापयत”
(वा. सं. १।११) इति । क्षत्रं इन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ९ ॥

अथैतेष्वानि सृत्सु रयेषु पुनरासृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषोप्रावहरति । तत् सर्वं यजुषो-
प्रावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति—“एषा वः सा सत्या संवागभूत् । यया बृहस्पतिं व्वाजमजीजपत,
अजीजपत बृहस्पतिं व्वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्”—इति । यदि ब्राह्मणो युजते । ब्रह्म
हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥

इतिविधिमन्य मन्त्र विधत्ते—स आहन्तीति । हे ‘ बृहस्पते ! ’ ‘ वाजम् ’ अन्नं ‘ जय ’ । हे दुन्दु-
मयः ! ‘ बृहस्पतये ’ बृहस्पतेरर्थाय ‘ व्वाचं ’ सत्यभूतां यजुं ‘ वदत ’ । ‘ बृहस्पतिम् ’ ‘ वाजम् ’ अन्नं
‘ जापयत ’ अन्नविषयं जयं प्रापयत । बृहस्पतिः स्वमेव व्वाजं जयति, तं जापयत । जयतेऽर्पन्तस्य
“ श्रीहृजीनां णी ” (वा. सू. १।१।४८) इत्याख्ये कृते पुगागमः ॥ ८ ॥

राजन्वमन्त्रेण दर्शयति—अथ यदीति ! बृहस्पतिर्याने इन्द्रपदं प्रथेण्यीयम् । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥
विधत्ते—अथैतेष्विति । ‘ रयेषु ’ ‘ आनि सृत्सु ’ सृष्टस्थानं प्रति सृत्तवस्तु गतवस्तु ‘ पुनरासृतेषु ’ पुनरा-
गतेषु सत्सु ‘ एतेषां ’ सर्वेषां ‘ दुन्दुभीनां ’ मध्ये ‘ एक ’ प्राग् ‘ यजुषा ’ मन्त्रेण ‘ उपावहरति ’ अवरुहयेत् ;
अन्येषां तु तूष्णीमित्यर्थः ॥ १० ॥

उपावहरतीति । अवरुहणमन्त्रस्यायमर्थः—हे दुन्दुमयः ‘ वः ’ युष्माकं सम्बन्धिनी ‘ सा सत्या ’ ‘ संवाग्-
स्तमुदिता वाक् ’ ‘ मभूत् ’, ‘ यया ’ वाचा ‘ बृहस्पतिं ’ ‘ वाजम् ’ ‘ अजीजपत ’ अन्नविषयं जयं प्रापयत । एतस्मैव
पुनर्वचनमजीजपतेति वाच्यम् । हे ‘ वनस्पतयः ! ’ कार्ये कारणशब्दः, वानस्पत्या दुन्दुमयः ‘ विमुच्यध्वम् ’
विमुक्त्य भवतेति ॥ ११ ॥

(णोऽथ) अथ युधि राजन्यो युजते । (तऽ) एषा वः सा सत्या सव्याग-
भूद्ययेन्द्रं व्याजमजीजपताजीजपतेन्द्रं व्याजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति
क्षत्रं ईन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ १२ ॥

(न्योऽथ) अथ वेद्यन्तात् । (द्रा) राजन्यऽनुदहसप्तदश प्रव्याधान्प्र-
विध्यति यावान्वाऽएकः प्रव्याधस्तावास्तिर्यङ्प्रजापतिरुथ यावत्सप्तदश
प्रव्याधास्तावानन्वङ्प्रजापतिः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । (त्ये) एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां
यद्राजन्यस्तस्मादेकः सन्बहूनामीष्टे यदेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो
राजन्यस्तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति सप्तदश प्रव्याधान्प्रविध्यति सप्तदशो
वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्यति ॥ १४ ॥

अथ यदि राजन्यो युजते—“एषा वः सा सत्या संव्यागभूत्, ययेन्द्रं व्याजमजीजपताजी-
जपते इन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्”—(वा. सं. ५ । १२) इति । क्षत्रं ईन्द्रः ।
क्षत्रं राजन्यः ॥ १२ ॥

अथ वेद्यन्ताद्राजस्य उदह सप्तदश प्रव्याधान् प्रविध्यति । यावान्वाऽएकः प्रव्याधः तावास्तिर्यङ्
प्रजापतिः । अथ यावत् सप्तदश प्रव्याधाः तावानन्वङ् प्रजापतिः ॥ १३ ॥

तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां—यद्राजन्यः । तस्मादेकः सन् बहूनामीष्टे ।
यदेव चतुरक्षरः प्रजापतिः, चतुरक्षरो राजन्यः । तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति । सप्तदश प्रव्याधान्
प्रविध्यति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्यति ॥ १४ ॥

अथेति । अत्राग्निं पूर्ववन्मन्त्रवेदे “ यदि राजन्यः ” इत्यादिना प्रदर्शितः ॥ १२ ॥

शुद्धमुत्पन्नवहसप्तमन्तरकर्तव्यं सत्रियस्य विधये—अथ वेद्यन्तादिति । ‘ प्रव्याधान् ’ प्रकर्षेण स्वाधि-
क्षेपेन विमुक्तो बाणो यावति देवो लक्ष्यं विध्यति, तावन्तकः प्रव्याधः । तावानिवात् सप्तदशसहस्र्याकान् ‘ वेद्य-
न्ताम् ’ आरभ्य उदहसुखः उदगपवर्गान् ‘ प्रविष्यति ’ । तमिमं प्रशंसति—यावान् वा एकः एति । ‘ प्रजा-
पतिः ’ एकप्रव्याधपरिमाणेन ‘ तिर्यङ् ’ एषोऽन्वेन नितातवान् वर्जते, सप्तदशप्रव्याधपरिमाणेन ‘ अन्वङ् ’
अप्यामवान् वर्जते । अथ. सप्तदशप्रव्याधकर्तव्यं प्रजापतिशरीरपरिभित्तवान् प्रशस्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एषामिश्रप्रव्याधानां राजन्यकरणमित्येव कारणमाह—तद्यद्राजन्यं एति । ‘ एष राजन्यः ’ खलु ‘ प्रजापतेः ’
‘ प्रत्यक्षतमां ’ प्रत्यक्षतमं रूपम् ; ‘ तस्मान् ’ प्रजापतेः प्रत्यक्षरूपत्वात् ‘ एकः ’ अग्निं ‘ सन् ’ ‘ राजन्यः ’

(त्यु) अथ यं युजुषा युनक्ति । तं युजमानऽआतिष्ठति देवस्याहर्षं
सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषमिति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रस-
वितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूतऽइदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता
प्रासुवत्तत्सवितृप्रसूतऽउदजयदेवमेवैषुऽएतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूतऽइदमुज्जयानीति तदस्मै
सविता प्रसविता प्रसीति तत्सवितृप्रसूतऽउज्जयति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ युद्यध्वयोंः । (२) अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी चैतद्यजुरधी-
यात्सोऽन्वास्याय व्याचयति वाजिन इति व्याजिनो ह्यश्वस्तुस्मादाह

अथ यं युजुषा युनक्ति-तं युजमान आतिष्ठति-“ देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसा
बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ”-इति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव,
त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत्सवितृप्रसूत उदजयत् । एवमेवैष
एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव, त्वत्प्रसूत इद-
मुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसीति । तत्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १६ ॥

अथ युद्यध्वयोरन्तेवासी वा, ब्रह्मचारी वा-एतद्यजुरधीयात् । सोऽन्वास्याय वाचयति-

‘ बहूनां प्रजानाम् ’ ईष्टे ईश्वरो भवति । ‘ प्रजापतिः ’ अपि ‘ अतुरक्षरः ’, ‘ रक्षन्वः ’ अपि ‘ नियः ’-
एत्यश्वरविशेषाद् ‘ अतुरक्षरः ’ । ‘ तस्मात् ’ प्रजापत्यात्मनात्वाद् रक्षन्वक्तृत्वं इदुप्रव्याधः करणीयः ।
मन्याधानां सतदशात्वं प्रजापत्यात्मना सौमि-सप्तदशैति । सतदशप्रव्याधकरणमुदीरितरीत्या प्रजापतिशरीर-
सम्पादनम् । तदन्ते वा ओदुम्बरी शाखा स्थापिता, तस्यामवस्थितेन यजमानेनाजिधाने कुर्वता प्रातःत्वात्
ह्यस्त प्रजापतिशरीरमेव प्रातः मन्वात्पर्यः ॥ १४ ॥

अर्धयुक्तस्य एतस्य यजमानकर्तृकं समन्वकमयोद्दिगं विषचे-अथ यमिति । उक्तं सतदशप्रव्याधान्तराया-
जिधाने कर्तुम् ‘ आतिष्ठति ’ आरौहेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्-“ देवस्याहमिति यजुर्पुक्तमारोहेति यजमानः ”-
(का. श्रौ. सू. १४ । ७३) इति । आरोहन्मन्त्रस्यायमर्थः-‘ सत्यप्रसवः ’ यथार्थप्रसवस्य ‘ सवितुर्देवस्य ’
‘ सवे ’ अन्वयुद्धानां वर्तमानः ‘ अहम् ’ ‘ वाजजितः ’ अन्वय जेतुः ‘ बृहस्पतेः ’ सम्बन्धि ‘ वाजन् ’ अन्वय
‘ जेषम् ’ जीवसामिति । सवितुरनुवैव प्रवर्तने वाजोन्वयो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इममर्थं बृहस्पतिदृष्टान्तेन द्रव्यति-तद्यथैवाद् इत्यादिना । ‘ अदः ’ अमुष्मिन् विप्रहृष्टे काठे, आजि-
धानकाठे ‘ बृहस्पतिः ’ ‘ सवितारम् ’ अनुसत्तार । एवमेवैष इत्यादिना दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ १६ ॥

विषचे-अथ यदीति । ‘ अथ ’ यजमानस्य श्यारोहणान्तरम्, ‘ अध्वर्योः ’ शिष्यो वा, अन्यो ब्रह्मचारी

व्याजिन इति व्याजितः इत्यत्रं वै व्याजोऽन्नजितः इत्युभैस्तुदाहाध्वन
स्कन्धुवन्त इत्यध्वनो द्वि स्कन्धुवन्तो धावन्ति योजना सिमाना इति
योजनशो द्वि सिमाना अध्वानं धावन्ति काष्ठां गच्छतेति युथेनानन्तरा
नाप्रा उक्षांसि नु द्विः स्युखमेतदाह धावन्त्याजिसाम्नन्ति दुन्दुभी-
नभि साम गायति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथैताभ्यां जुगतीभ्याम् । (श्रु) जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते
अदि जुहोति युधनुमन्त्रयते समानः ऽएव वन्धुः ॥ १८ ॥

“ वाजिनः ”—इति । वाजिनो ह्यश्वः । तस्मादाह—वाजिन इति । “ वाजितः ” इति ।
अत्रं वै वाजः । अन्नजित इत्येवैतदाह । “ अध्वनः स्कन्धुवन्तः ” इति । अध्वनो द्वि स्कन्धु-
वन्तो धावन्ति । “ योजना सिमानाः ” इति । योजनशो द्वि सिमाना अध्वानं धावन्ति । “ काष्ठां
गच्छत ” (का. सं. १।११) इति । युथेनानन्तरा नाप्रा उक्षांसि न द्विः स्युः । एवमेतदाह । धावन्त्या
जिम् । साम्नन्ति दुन्दुभीन् । अभि साम गायति ॥ १७ ॥

अथैताभ्यां जुगतीभ्यां जुहोति वा, अनु वा मन्त्रयते । यदि जुहोति, यद्यनुमन्त्रयते—समान
एव वन्धुः ॥ १८ ॥

॥ ‘ एतद् ’ वक्ष्यमाण मन्त्रम् ‘ अथैताम् ’ शस्ते, ‘ सः ’ तमेव रथम् ‘ अन्वस्थाप ’ तूर्णीभ्रातृषु “ वा-
जिनः ” इति मन्त्रं वाचयति, यत्रमलमिति शेषः । अत्र सूत्रम्—“ अन्वर्षेष्ट तूर्णी ब्रह्मचार्यत्वेवामी
वा वाचनाय ” (का. श्रौ. सू. १४।७४) इति, “ वाजिन इति वाचयति ” (का. श्रौ. सू. १४।७७)
इति । ‘ हे वाजिनः ! ’ अश्वः । ‘ वाजिनः ’ अश्वस्य जेतारः । अध्वनः ‘ मार्गान् ’ स्कन्धुवन्तः । “ स्कन्धि
इति प्रतिबन्धे ” लौकिकानु. (पा. सू. ३।१।८२) । स्कन्धन नाम वेगेनाक्रमणम्, मार्गान् पृष्टत् कृत्वा पुरो-
गमनम् । तद् ऊर्ध्वन्तः, क्षीपयन्तो वा ‘ योजना ’ योजनानि ‘ सिमानाः ’ । “ माद् मावे ” (पा. पा. जु. भा. १)
धीमिवात्वा परिशिष्टान्तः शीघ्रगामिनः, ‘ काष्ठां ’ आशिवावनस्यापिभूताम् । “ आन्वन्तोऽपि काष्ठो-
प्यने ” (नि. २।१।१) इति द्वि वाक् । सप्तदशप्रन्वायान्ते निर्मितामोदुम्बरीं शालां सक्षयभूत-
स्वर्गमिवात्वा, “ स्वर्गं वै लोकः काष्ठा ” (वै. श्रौ. १।३।१।१९) इति श्रुतेः । वेगेन गच्छतेति ॥

तस्मिन् व्यापष्टे—वाजिनोऽप्या इति । योजनशो हीति । लोके ‘ द्वि ’ अन्वयाः ‘ योजनशः ’ एकैक
योजनं ‘ सिमानाः ’ परिशिष्टान्तो महन्वयम् ‘ अध्वानम् ’ धावन्ति ‘ गच्छन्ति, एवमश्वो अशीति । यथैना-
निति । कस्यापमर्थः, ‘ अन्तरा ’ आशिवावनमध्ये ‘ नाप्रा ’ नाशकानि ‘ उक्षांसि ’ ‘ एतद् ’ अश्वान्
‘ यथा ’ न द्विः स्युः, तथा लक्ष्यस्यानं गच्छतेति, निहितानामाशिवावनदुन्दुम्बराहननप्रकर्तृकृतानागतानां
प्रयोगकालं दिवचे—धावन्त्याजिमिति । अत्र सूत्रम्—“ अन्तेवासी वा वाचनाय ” (का. श्रौ. सू. १४।७५)
इत्येतास्मान्तरम् “ आशि हीर्षं यन्ति, वाजिन इति वाचयति, अथा त्रिः साम गायति, दुन्दुभीन् वाचयति ”
इति (का. श्रौ. सू. १४।७६-७९) ॥ १७ ॥

दिवचे—अथैतामामिति । ‘ एताम्यां ’ वक्ष्यमाणाम्यां मन्त्राम्यां हवनमनुमन्त्रणे वा विकल्पेन कर्त-

स जुहोति । (त्ये) एष स्यु व्वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो-
ऽअपिकक्ष ऽआसुनि ॥ क्रतुं दधिका अनु सथ्सुनिप्यदत्पथामुक्ता-
थ्स्युन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १९ ॥

(हो) वतु स्म । (स्मा) अस्य द्रवतस्तुरण्यतुः पर्णं न वेरु-
वाति प्रगाहिनः ॥ इयेनुस्येव ध्रजतोऽअङ्कसं परिदधिक्रावणः सहोर्जा
तुरिन्नतः स्वाहेति ॥ २० ॥

स जुहोति-“ एष स्य व्वाजी क्षिपणिं तुरण्यति; ग्रीवायां बद्धोऽअपिकक्षऽआसुनि,
क्रतुं दधिका अनु संसनिप्यदत् पथामुक्तास्यन्वापनीफणत् स्वाहा ”-(वा० सं०
९। १४) ॥ १९ ॥

“ वत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरुवाति प्रगाहिनः । इयेनुस्येव ध्रजतो-
ऽअङ्कसं परि दधिक्रावणः सहोर्जा तरिन्नतः स्वाहा ”-(वा० सं० ९। १५) इति ॥ २० ॥

र्थम् । उभयवार्थवाक्यशेषः समान इत्याह-यदि जुहोतीति । ‘अनुः’ न्यतेऽनेन सुतिरिति अनुवार्थशेषः,
स तु सम नः । “ एतानेवैतद्वान् धावत उपवाजयति, एतेषु बीर्षं दधाति ”-इति शक्यशेषो वक्ष्यते ।
‘ एतत् ’ एतेन हवनेन अनुमन्त्रणेन वा ‘ धावत. ’ शीघ्रगमिनः तान् ‘ अश्वान् ’ ‘ उपवाजयति ’ भयन्त-
वेगयुक्तान् करोति, एतेषु श्वेषु ‘ बीर्षं ’ सामर्थ्यं निरहितवान् भवन्तीत्यर्थः । अतो वेगसाधनत्वाद् हवनेननुमन्त्रणं
वा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

हवनेननुमन्त्रणं त्रिषु-स जुहोत्येष स्म इति । ‘ एषः ’ ‘ स्यः ’ ‘ सः ’ ‘ व्वाजी ’ वेदनेनान् अश्वः
‘ ग्रीवायाम् ’ ‘ अति ’ ‘ बद्धे ’ कश्चिच्छेदे ‘ आसुनि ’ आसुने तद्वितरन्नुविशेषेः ‘ बद्धः ’ ‘ क्षिपणिं ’ कक्षा
‘ तुरण्यति ’ त्वरयति । ‘ दधिका. ’ पारकान् मार्गाविरोधकान् पाषाणादीन् अपि अतिक्रामन् अश्वः ‘ क्रतुं ’
क्रतुसादिनोऽभिप्रायम् ‘ अनुसंसनिप्यदत् ’ सम्पन्नस्तदधान. ‘ पथाम् ’ मार्गाणाम् ‘ अङ्कसि ’ लक्षणाणि
इति। निम्नोक्तानि च ‘ अन्वापनीफणत् ’ अनुक्रमेण ऋश्वन् समस्त वाऽऽपादयन्, तुरण्यतीति पूर्वत्र सम्बन्धः
‘ स्वाहा ’-इति होमच्छिन्नं वषट्कारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १९ ॥

उत स्मेति । द्विर्तापमन्त्रस्वायमर्थः-“ उत स्म ’ अपि च ‘ अश्व ’ यजमानस्य रथे नियुक्तस्य
‘ द्रवतः ’ गच्छतः ‘ तुरण्यतः ’ तूर्णमखानमस्तुवानस्य ‘ प्रगाहिनः ’ अर्धं प्राप्तुमनिकाङ्क्षतोऽश्वस्य
‘ अङ्कसं ’ शृङ्गारचिह्नं वस्त्रधारणादिकं ‘ परि ’ सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानम् अनुगच्छति । तत्र दृष्टान्तः ‘ वेः ’
पशुणः ‘ पर्णं न ’ वातोद्गलं पश्यन् हव । यथा श्वस्या गच्छतः पशुणः पक्षं संस्थितो गच्छन् नावन्तीत्यस्यै,
तथेत्यर्थः । शीघ्रगमने इयेनो दृष्टान्ते-‘ व्रजत. ’ परिधावतः ‘ इयेनस्य ॥ ’ ‘ दधिक्रावणः ’ पारकवर्षतापति-
क्रानिगोऽश्वस्य ‘ ऊर्जा ’ बडेन ‘ सह ’ तद्विन्न. ‘ श्वेषु तरतोऽधाम्येति योष्य. ’ ‘ स्वाहा ’-इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(त्य) अथोत्तरेण त्रिचेन । जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्मान्-
जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते अदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समानु ऽएव बन्धु-
रेतानुवैतद्वन्धान्धावत ऽनुपवाजयत्येतेषु वीर्यं दधाति तिस्रो वा ऽइमाः
पृथिव्य इयमहेका द्वे ऽअस्याः परे ता ऽएवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सोऽनुमन्त्रयते । अं नो भवन्तु वाजिनो ह्वेषु देवताता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सुनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ २२ ॥

अथोत्तरेण त्रिचेन जुहोति वाऽनुवा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्मान्जुहोति वा अनु वा मन्त्रयते । यदि
जुहोति, यद्यनुमन्त्रयते-समान एव बन्धुः । एतानुवैतद्वन्धान्धावत उपवाजयति । एतेषु वीर्यं
दधाति । तिस्रो वाऽइमाः पृथिव्यः-इयमहेका । द्वे ऽअस्याः परे । ता एवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सोऽनुमन्त्रयते-“अं नो भवन्तु वाजिनो ह्वेषु । देवताता, मितद्रवः, स्वर्काः । जम्भ-
यन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि, सुनेम्यस्मद्, युयवन्नमीवाः”-(वा. सं. १।११५) ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यात्तर विधये-अथोत्तरेणेति । अथमागेन तृचेन हवनमनुमन्त्रणं ता कुर्यात् । द्वयं तदिति । अस्या-
धर्म्यः-“जुहोत्यनुमन्त्रयते वा” इति यत्, तद् द्वयं सत्यादृतात्मरूपेण द्विप्रकारमिति, “द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति,
सत्यमैवादृतात्म”-(ध. प. १।१।१।१४) इति श्रुतेः । हवनानुमन्त्रणयोर्विषयव्यतिरेकवादावपरोषः समान इत्याह-
यदि जुहोतीति । ‘बन्धुः’ वाक्यशेषः समानः, जागतमन्त्रकरणयोस्तुषकरणयोश्च हवनानुमन्त्रणयोः स्तादकवाक्य-
शेषः समान इत्यर्थः । कः पुनस्तावित्याह-एतानुवैतदिति । हवनानुमन्त्रणयोर्वादावपरोषः “तिस्रो वा इमाः”
इत्यादिकं तृचेन त्रिवसस्यार्थवादभाषणम् । ‘पृथिव्यस्तिस्रः’, “अथो वा इमे त्रिभूतो लोकाः”-एति एकेकस्य
स्वारथकत्वश्रुतेः । तत्र ‘इयं परिदश्यमाना भूमिः’ ‘एका’ ‘अस्याः’ भूमेः ‘परे’ उपरि दृश्यमाने ‘द्वे’ ‘पृथिव्यौ’,
‘ताः’ तिस्रो भूमौ’ तृषकरणकेन होमेनानुमन्त्रणेन वा उज्जितवान् भवति ॥ २१ ॥

सत्रानुमन्त्रणमनुमन्त्रय पठति-सोऽनुमन्त्रयन् इति । अन्यदन्वस्योपलक्षकम् ; अत्रानुमन्त्रणानु-
वादत्वात्, मन्त्रान्ते हवनं वा कार्यम्, वचनत्रलादित्यवगन्तव्यम् । तत्र, प्रथममन्त्रस्याधर्म्यः, ‘वाजिनः’
अन्धाः ‘ह्वेषु’ यज्ञेषु, समागेषु वा । ‘नः’ आसाक ‘शं भवन्तु’ सुखप्राप्तका भवन्तु । ‘देवताता’
देवयोग्या । यज्ञा, देवास्तान्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र सा देवतातिर्यङ्ग, तस्मिन् । ‘ह्वेषु’ आह्वा-
नेषु शं भवन्तिवति योजना । ‘मितद्रवः’ मितमन्त्रं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः, ‘स्वर्काः’ शीघ्रधावनेन
सु अर्चनीया । ‘अहिं’ ‘वृकं’ ‘रक्षांसि’ सर्ववत् आरण्यकश्चवत् वाषकान् राक्षसान् ‘जम्भयन्तः’ जम्भन्तः,
वर्णज्यारथयः, क्षोभयन्तः । ‘सुनेमि’-इति पुष्पणनाम, (निव. १।१२९।४) इह ‘यु’ शिप्रदहनम् ।
शोभम् ‘अमीवान्’ रोगाः ‘आरयन्तु’ अस्वन्तः ‘युयवन्’ विजो जितवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

(वास्ते) ते नोऽभुर्वन्तः । (न्तो) ह्यनश्रुतो ह्यं विउश्ये शृण्वन्तु
 वाजिनो मितद्रवः ॥ सदससा सनिष्यो महो ये धनं सभिधेषु जग्धिरे ॥ २३ ॥

व्याजे वाजेऽवत । वाजिनो नो धनेषु विमा ऽवमृता ऽकृतज्ञाः ॥ अस्य
 मध्यः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयुनिरिति ॥ २४ ॥

(त्य) अथ वार्हस्पत्येन चक्षुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशत्यत्रं प्रा
 ऽएष ऽनुजयति यो वाजिपुथेन युजतेऽन्नपेयं ह वै त्रामेत्युद्राजपेयं
 तमुद्रंवेतदुन्नमुद्रुजेषन्निनेवेतदेतां गुतिं गत्वा सुष्ट्रस्पृशते त्रुदात्तमुःकुरुते ॥ २५ ॥

“ ते नोऽभुर्वन्तो ह्यनश्रुतो ह्यं विभो शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सदससा,
 मेधससासा सनिष्ययो महो ये धनं सभिधेषु जग्धिरे ”-(वा. टी. ९। १७) ॥ २३ ॥

“ वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विमा, अवमृता, कृतज्ञाः । अस्य मध्यः
 पिवत, मादयध्वम्, तृप्ता यात पथिभिर्देवयानिः ”-(वा. टी. ९। १८) इति ॥ २४ ॥

अथ वार्हस्पत्येन चक्षुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशति । अत्रं वाऽएष उजयति-यो वाजपेयेन
 युजते । अन्नपेयं ह वै नामेतद्-गदागपेयम् । तद् गदेवेतदायुद्रमेति-तेनेवेतदेतां गुतिं गत्वा
 त्रस्पृशते तदात्तमुः कुरुते ॥ २५ ॥

ते नो अर्ध्वन्त इति । इतिवदन्तराजमर्थः- ते ' अर्ध्वन्तः ' गतिक्रमना अर्धाः, ' ह्यनश्रुतोः '
 अस्यराहाजयोक्तारो ' वाजिनः ' अन्तर्गतोऽर्धाः सर्वेऽपि ' नः ' अस्वाकं ' ह्य' ' भादानाम् अस्यद्रवो
 ' शृण्वन्तु । ' मितद्रवः ' पूर्वम् । ' सदससाः ' महतोऽन्तस्य सनितारो दासाः । ' मेधससासा ' पत्रे । हु
 भाकारः (वा. टी. ७ । १ । २९) । ' सनिष्यः ' सनि इत्यन्तम् अस्याऽस्युत्पत्तः । ईदशाः ' ये '
 अधाः ' सभिधेषु ' तंवाजेषु ' महः ' महतः शतोः ' धनम् ' । मह इति धनविशेषणं वा, महद्वनो ' जग्धिरे '
 आहतवन्ताः । शृण्वन्तिः सनि पूर्वोक्तव्यः ॥ २३ ॥

वाजे वाजेऽवतेति । तृतीयमन्तराजमर्थः- हे ' वाजिनः ' । अर्धाः ? ' वाजे-वजे ' तद्यत्सन्निहितं
 धननिमित्तं च ' नः ' अस्मान् ' अस्त' । ' विमाः ' मेधाविनः ' अपृताः ' अस्वराजमर्थः ' वातताः ' वातं
 सायं गतव्यदेशं जानतः । तादृग्भाषिवाजिनो हे देवाः ? ' अत्र मध्यः पिवत ' हर्षं भाषयन् पूर्व
 पभाषावमायमानं मधुसामने ईजयत्सन्धुष्य पिवत । पीषा च ' मादयध्वम् ' इत्यत्र मध्य । ततः ' तृप्ताः '
 तृप्तो ' देवयानिः पथिभिः ' देवाभिहितैर्मार्गैः अपथिसानि प्रति ' यात ' इति ॥ २४ ॥

विषयं-अथ वार्हस्पत्येनेति ' प्रत्युपतिष्ठते ' वाजिवाचने ' कुरुवा तीर्थदेशं स्यात्तत्रोऽर्धाः प्रति

स ऽद्वपस्पृशति । (त्या) आ मा व्याजस्य प्रसवो जगम्यादित्यन्नं वे
व्याज आ माऽन्नस्य प्रसवो जगम्यादित्येवैतदाहमे यावापृथिवी विश्व-
रूपंऽद्वति यावापृथिवी हि प्रजापतिरा मा गन्तां पितरा मात्रा उेति
मातेव च हि पितेव च प्रजापतिरा मा सोमोऽभमृतत्वेन गम्यादिति
सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

(स्त) तमुद्वाजुवयापयति । व्याजिन इति व्याजिनो ह्युद्वास्तुमा-
दाह व्याजिन इति व्याजिनित ऽइत्यन्नं वे व्याजोऽन्नजित ऽद्वत्येवैतदाह
व्याजर्थं समृवाँस इति सरिप्युन्त ऽद्वति वा ऽसुग्रऽमाह सरिप्युन्त ऽइव
हि तर्हि भयन्त्ययान्न समृवाँस इति समृवाँस इव ह्युन्न भवन्ति

स उपस्पृशति-“ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यात् ”-इति । अन्नं वे वाजः । आ
माऽन्नस्य प्रसवो जगम्यात्-इत्येवैतदाह । “ एमे यावापृथिवी विश्वरूपे ”-इति । यावापृ-
थिवी हि प्रजापतिः । “ आ मा गन्तां पितरा मात्रा च ”-इति । मातेव च हि, पितेव च
प्रजापतिः । “ आ मा सोमोऽभमृतत्वेन गम्यात् ”-इति । सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

तमन्वानवयापयति-“ वाजिनः ”-इति । वाजिनो अन्वाः । तस्मादाह वाजिन इति ।
“ वाजाजितः ”-इति । अन्नं वे वाजः । अन्नाजित इत्येवैतदाह । “ वाजं समृवांसः ”-इति ।

नेवमचरणा एह गच्छेदित्यर्थः । तन्व चरोः सचनं विपचे-तमुपेति । तन् प्रचसति-अन्नं वेपादित्य । ‘एतां
गतिम्’ आश्रित्वात्तद्व्युत्पत्तं गन्ता चरुत्पत्तयेनेन एतदाश्रित्वात्तद्व्युत्पत्तयेनेन निहितवान् मरुतांवर्यः ॥ २६ ॥

तनसचनान्नस्य मन्त्रं विपचे-मु उपेति । अन्वस्याममर्यः-‘ वाजस्य ’ अन्नस्य ’ प्रसवः ’ अन्वदुहा
उपविवा ‘ मा ’ मां प्रति ‘ आगम्यात् ’ आगच्छतु । ‘ विश्वरूपे ’ वाजारूपे ‘ एमे ’ यावापृथिवी
यावापृथिवी प्रजापतिमिदं, समृवाँसन् ‘ अगम्यात् ’ आगच्छतान् । ‘ पितरा मात्रा च ’ ‘ उन्दति ’-
इत्यमरः (वा. सू. ६ । ३ । ३३ ।) निपाद्यते । अन्वदीमः पिता मात्रा च मां प्रत्यगात्तन्वः पितृ बीतिवा
आगच्छताम् । यथा, यावापृथिव्योः पितृति मतेति च परेष्वनाशा निर्देशः । तत्र तिनृत्तय योः, मन्वत्सु
पृथिवीतिः “ योर्वा पिता पृथिवी मात्रा ”-इति (अ. सं. १ । १९ । ६ ।) । ‘ सोमः ’ च ‘ अन्व-
स्येन मां प्रति ‘ आगम्यात् ’ आगच्छतुः “ अपाम सोममृता अमृत ” (अ. स. ८ । १८ । ३)-एति
उन्वत्र शृत्त् । मन्त्रं प्रतिशब्दस्य यावापृथिव्यादिके प्रजापत्याश्रया स्तोत्रि-आ मा वाजस्येति ॥ २६-॥

विपचे-तमन्वानिति ‘ तन्व ’ उदात्तमितं अन्व ’ अन्वान् । अन्वराजयेत् उन्वन्वस्याममर्यः-
हे ‘ वाजिनः ! ’ अन्वाः ! ‘ वाजाजितः ’ आगम्यात्तस्य नेवाम्, वाजमन्नं जेनुमिति शेषः । ‘ समृवांसः ’ आशि-

तस्मादाह ससृवा^१ इति बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्ह्येषु भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति निमृजानाऽइति तद्यजमाने वीर्यं दधाति तद्यदृश्वानवघ्रापयतीममुज्यानीति वा ऽअग्रे ऽवघ्रापयत्यथानेममुदज्ञेपमिति तस्माद्वा ऽअृश्वानुवघ्रापयति ॥ २७ ॥

(त्पु) अथेतेषामानिसृताथँ इयानाम् । (मुं) एकस्मिन्वेद्यो वा राज्ञ्यां वोषास्थितां भवति स च्छंदेरुत्तरायाथँ श्रृणाऽऽपविशत्यथाध्व-
युश्च यजमानश्च पूर्व्या द्वाग मधुग्रहमादाय निष्कामतस्तं व्येद्यस्य वा राज्ञ्यस्य वा पाणाश्रुतोऽथ नेप्राऽपरया द्वाग सुराग्रहानादाय निष्का-
मति सजघुनेन शालां पर्येत्येकं व्येद्यस्य वा राज्ञ्यस्य वा पाणाश्रुदधदा-

सरिष्यन्त-इति वा-अग्रऽआह । सरिष्यन्त इव हि ताँ भवन्ति-अथात्र समुवाग इति । समुवाग इव इव भवन्ति-तस्मादाह-समुवाग इति । “ बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रत ” इति । बृहस्पतेर्ह्येषु भागो भवति-तस्मादाह-बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति । “ निमृजानाः ”-(वा. सं. १।१९) इति । तद्यजमाने वीर्यं दधाति । तद्-यदृश्वानवघ्रापयति-इममुज्यानीति वाऽअग्रेऽवघ्रापयति-अथाप्रे-ममुदज्ञेपमिति । तस्माद्वाऽअृश्वानवघ्रापयति ॥ २७ ॥

अथेतेषामानिसृतां स्थानामेकस्मिन् वेद्यो वा, राज्ञ्यो वा उपास्थितो भवति । ग वेदे-
रुत्तरायां श्रृणाऽऽपविशति । अथाध्वयुश्च यजमानश्च पूर्व्या द्वाग मधुग्रहमादाय निष्कामतः ।

साराण्युक्तवन्तः सन्तो ' बृहस्पते ' सप्रतिज्ञ ' भागम् ' अग्रोऽप्यु ' अवजिघ्रत ' अवघ्राग उरत ।
' निमृजानाः ' च्छंदेरुत्तरायां श्रृणाः ' इति । मन्त्रं पदशोऽन्य उपाश्रये-वाजिनो हीति ।
समुवाग इति भूतार्थविहितकवन्तयेन प्रयोमन्यामिप्रयमाह-सरिष्यन्त इति । श्रृमाजिघातनश्रृणोते चरो-
रश्रितव्राण विदित्य, तन्मन्त्रे ' वाज सरिष्यन्तः '-इति तु ध्यजन्तयेन प्रयुक्तम्; आतिभावस्य कसिष्यमाण-
त्वात्, अत्र तस्य उन्वन्तु तदन्ते विधीयमाने चर्वाव्राणमन्त्रे समुर्धम इति भूतार्थवाचकत्वेन प्रयोगो युक्त
इत्यमिप्रयः । निमृजाना इत्यस्य तात्पर्यमाह-तद्यजमान इति । अजरसनिमार्जनस्य वीर्यहेतुत्वात् ' तद् ' तेन
' निमृजाना इति '-पदेन ' यजमाने ' ' वीर्यं ' स्थापितवान् भवति ॥ आतिघातन्यादौ तदन्ते च विधि-
तान् चर्वाव्राणमन्त्र प्रयोजनमर्थं दर्शयति-तद्यदृश्वानिति । ' अग्रं ' पूर्वं वाजोऽजित्यर्थम्, अत्र तूजितस्य
वाजस्य स्वार्थान्तरणार्थम्; अतः पूर्वमिमं वाजमुज्यानीति, अग्रं वाजमुदज्ञेपमित्वाश्रित्वादिर्व्यवाचि भूतार्थवाचि
च पद युक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुराग्रहानां मधुग्रहस्य च विनियोगप्रकारो भाष्यदिने सवने कथ्यत इति द्वितीयब्राह्मणान्ते-(वा. प.-
१।१।२।१९. मा.) प्रतिज्ञान्, तस्मिन्नामसस्यमन्त्रे दर्शयितुमाह-अथेतेषामिति । ' आजिगताम् ' आजि-
गति सरिष्यन्तां स्थानां यजमानस्यवाजिनिकानामेकस्मिन् स्थे वैश्वराज्यवोपेत्यतः सुराग्रहान् प्रतिग्रहयितुमानीतो

हानेन तद्भ्रमं निष्क्रीणामीति सत्यं वै श्रीज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा तुमः
सुरा सत्यमेवैतच्छ्रुयं ज्योतिर्यजमाने दधात्यनृतेन पाप्मुना तुमसा वैश्यं
विष्यति तेः स यं भोगं कामयते तं कुरुतेऽथैतथँ सु हिरण्यपात्रमेव
मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति तं ब्रह्मणे ददद्मृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतथँ ह्यायुर्हि-
रण्यं तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ॥ २८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-५ ॥ (१.५) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ । १ ॥

तं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधकः । अथ नेष्टाऽपरया द्वारा सुराग्रहानादाय निष्क्रा-
मति । स जघनेन शालां पर्येत्य एकं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधकदाह-अनेन तद्भ्रमं
निष्क्रीणामीति । सत्यं वै श्रीज्योतिः-सोमः अनृतं, पाप्मा तुमः-सुरा । सत्यमेवैतच्छ्रुयं
ज्योतिर्यजमाने दधाति । अनृतेन पाप्मुना तुमसा वैश्यं विष्यति । तेः स यं भोगं कामयते-
तं कुरुते । अथैतं तं हिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति । तं ब्रह्मणे ददद्मृतमायुरात्मन्
धत्ते । अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् । तेन स यं भोगं कामयते-तं कुरुते ॥ २८ ॥

मत्रति । अत्र कात्यायनो यजुर्वेदपुराणोद्देश्यत्वं शिष्यस्य यजमानवाचनार्थमुक्त्वा सूत्रयामास-“ इतरा-
मेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौम्यप्रतिमहापतिं शीघ्रं यन्ति ”-(का. श्रौ. सू. १४ । ७१ । ७१) इति ।
स वेद्वेदिति । अस्याध्वर्य-‘ सः ’ वैद्यवृत्तजन्यवोत्पत्तरो रथारक्षद्वोत्पत्त्या ‘ श्रौणौ ’ उपविशेत् । ‘ अथ ’
अनन्तरम् अथ्ययजमानो ‘ पूर्वया द्वाप ’ हविर्दानस्य पूर्वद्वारेण ‘ मधुग्रहम् ’ आदाय, निष्कम्य, वैश्यराजन्ययो-
रन्यतरस्य हस्ते निदधताम् । ‘ नेष्टा ’ अपि हविर्दानस्य पश्चिमद्वारेण ‘ सुराग्रहान् अदाय निष्कम्य ’ शाला
जघनेन ‘ परनीशालायाः पश्चिमद्वारेणाध्वरोत्तरस्या वेदिभ्रोगोत्पत्तिरथ उत्तयोरन्यतरस्य पाणावैक सुराग्रहं
प्रयच्छन् “ अनेन तं निष्क्रीणामि ”-इति वाक्यं पठेत् । ‘ अनेन ’ सुराग्रहेण ‘ ते ’ तत्र सम्पत्तिवन्त
‘ इमं ’ मधुग्रहं ‘ निष्क्रीणामि ’ स्वाधीनं करोमीति तस्यार्थः ॥

तस्मिन् निष्कम्य प्रशमति-सत्यं वै श्रीरिति । सोमस्य सत्यात्मकान्तरं, इतरस्य अनृतायाः अथवा न प्रागेव
व्याख्यातम् (श.प. १।२।२।१० । मा०) । सुराग्रहप्रतिग्रहान्तरं ‘ वैश्यं ’ ‘ विष्यति ’ वाचते । अनेन
राजन्यं च विष्यतीत्यर्थोः लक्ष्यं. वैद्यवृत्तजन्यवोत्पत्तरस्य हस्ते प्रदानस्योक्तत्वात् ॥

प्रतिग्रहप्रदाना तु सुराग्रहाणामिन्द्रियव्यवहारं दर्शयति-तैः स यं भोगमिति । क्रीतरय मधुग्रहस्य दानं
विधत्ते-अर्पयामिति । एतं मधुग्रहं हिरण्यपात्रसहितं ब्रह्मणे ददाति । जापस्तम्बेन सौवर्णपात्रपरिमाणमुक्तम्-
“ ब्रह्मणे ददाति हि मधुसालत्रयं सौवर्णं शतमानस्य कृत्वम् ”-(का. श्रौ. सू. १।१।११) इति ।

१-नेष्टा च द्योतयामिनेन निर्द्धेत्य शालाग्रहेण हस्तेन योग्यप्रतिग्रहाय प्रयच्छन् अनेन तं ह्य निष्क्रीणामिति । का. श्रौ. सू.
१४ । ११ । २-अनेन मधुग्रहं ददाति मधुग्रहम् । का. श्रौ. सू. १।१।१० । २-ब्रह्मण्यम् । ६. क. ।

तरानं प्रशसति—तं ब्रह्मण इति । 'तं' मधुप्रह 'ब्रह्मणे 'ददत्' प्रपच्छन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । हिण्यदानेन 'अमृतम्' अमरणशीलम् ' आयुः ' 'आत्मन्' आत्मनि निहितवान् भवतीति । ब्रह्मप्रतिगृहीतस्य मधुप्रहस्यैच्छिकं भ्यवहार दर्शयति—स भं भोगमिति । " ब्रह्मणे मधुप्रह ददाति सत्तानम् । त न पथेष्ट कुरुते "—(का. श्री. य. १४।९४।९९) इति हि कान्यायनेन द्रवितमिति ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
प्रथमाऽऽध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ (१-१-९) ॥

तेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्योश्चतुरो देवाद् विदात्तार्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयगुलाख्यौ स्वर्णगर्भ,
सप्तान्वीन्पञ्चसौरीखिदशतस्त्रिंशत्सौवर्णभूमीः ।
रत्नोक्ता द्रवमवाजिद्रिपमहितरथौ सायणि. सिङ्गणार्थे,
व्यश्रणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहामृतयुक्त घटं च ॥
धान्यार्द्रि धन्यजन्मा सिलमन्त्रमण्डलः स्वर्णत्र वर्णमुत्स्य ,
कार्पासीवं कृपावाग्नुदकृतमन्त्रो राजत राजसूयः ।
आग्नेयैर्ध प्राज्यजन्मा लवणनमनृगः शार्कर वाकतेजा,
रत्नादपो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाविराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरीहरमहाराजसाप्राग्शुक्लवरेण सायणाचार्येण विरचिते
मातृवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकिन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमाऽऽध्यायः सप्ततः ॥ १-१ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथ सुबुं चाग्यविद्यापनीं चाडाप (या) आहवनीयमभ्येति सु ऽपता
डादशानीर्जुहोति वा वाचपति वा यदि जुहोति यदि वाचपति समान
ऽएव वन्द्युः ॥ १ ॥

सु जुहोति । (न्या) आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिनाय स्वाहा
क्रनवे स्वाहा अहपने स्वाहाऽहपने स्वाहाऽह मुग्घाय स्वाहा मुग्घाय
वेनछंशिनाय स्वाहा विनछंशिन ऽआन्त्यायनाय स्वाहाऽऽन्त्याय
भावनाय स्वाहा भुवनस्य पुनये स्वाहाऽधिपनये स्वाहेत्येता डादशा-
नीर्जुहोति डादश वं आसाः संवत्सरस्य संवत्सरुः प्रजापतिः प्रजापति-
यज्ञस्तुष्टेवास्यातिथी सम्पत्तामवेतदुज्जयति तामात्मन्कुरुते ॥ २ ॥

अथ सुबुं चाग्यविद्यापनीं चाडापाहवनीयमभ्येति । स पता डादशानीर्जुहोति वा वाचपति वा ।
यदि जुहोति, यदि वाचपति नमान एव वन्द्युः ॥ १ ॥

स जुहोति—“आपये स्वाहा, स्वापये स्वाहा, अपिनाय स्वाहा, क्रनवे स्वाहा, वसवे
स्वाहा, अहपने स्वाहा, अहे मुग्घाय स्वाहा, मुग्घाय वेनछंशिनाय स्वाहा,
विनछंशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहा, आन्त्याय भावनाय स्वाहा, भुवनस्य पुनये
स्वाहा, अधिपनये स्वाहा”—(बा० सं० ९ । २०) इति । पता डादशानीर्जुहोति । डादश वं
मानाः सम्बन्धम्य संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिपतेः । तद् देवास्यानि, या सन्तु—वीनेक-
दुश्चपति—तामात्मन् कुरुते ॥ २ ॥

(तुऽथ) अथ पद्वल्गुतीः । (जुं) जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान एव वन्धुः ॥ ३ ॥

सु वाचयति । (त्या) आयुर्व्यञ्जेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्व्यञ्जेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पता-
मित्येताः पद्वल्गुतीर्वाचयति पद्वल्गुऽऽकृतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुष्टेवास्य वल्गुतिर्षु सम्पत्तामिवैतदुज्जयति तामा-
त्मन्कुरुते ॥ ४ ॥

अथ पद् वल्गुतीर्जुहोति वा वाचयति वा । यदि जुहोति यदि वाचयति-समान एव वन्धुः ॥ ३ ॥

॥ वाचयति-“ आयुर्व्यञ्जेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्, चक्षुर्व्यञ्जेन कल्प-
ताम्, श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्, पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम्, यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ”-इति ।
एताः पद् वल्गुतीर्वाचयति । पद्वल्गुऽऽकृतवः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्षुः ।
तद् वैवास्य वल्गुतिः, वा सम्पत्-तामिवैतदुज्जयति । तामात्मन् कुरुते ॥ ४ ॥

‘ ऋतये ’ संकल्पाय, यज्ञाय ॥ । ‘ वसवे ’ वासकाय । अहो पतिः अर्हति. सकलः, तस्मै । “ सुभ
वेचिधे ” (भा. पा. दि. प. ९२) अपकर्तुमनानते ‘अहे’ दिवसाय ‘अहे सुध्याय’ इत्येकं नाम । एवमुत्तर-
वादि विशेषणयुक्तमैकं नाम । ‘ वैनशिनाय ’ विनाशयुक्ते शितकारित्वेन वसतीति वैनशिनः, विनशिनः
पुत्रो वा वैनशिनः तस्मै । एवमुत्तरवाच्यत्वार्थं प्रथम इति वेदितव्यम् । ‘ विनशिनो ’ शत्रुविनाशकाय ।
अन्ये अर्थे प्रथः जगत्यायनः, अन्त्यायनश्च पुत्राय वा, तस्मै । ‘ अन्त्याय’ अन्ते मवार । ‘ मौत्रनाय’ (तै.
स. १ । ७ । ९ । १ ॥ ४ । ७ । १ । २ ॥ १ । ४ । ९ । १९) भुवनशाययार । ‘ भुवनश्च पतये ’
इत्येकं नाम, भुवनश्च पतिः प्रजापतिः, “ प्रजापतिर्वै भुवनश्चपतिः ” (तै. ब्र. १ । ३ । १० क. सं ४ । १९ । २)
इति हि तैत्तिरीयकम् । तथा ‘ अविपतये ’ इति, अविपतिः प्रजापत्यामरुतो वाज्रोपयज्ञः । अत्र स्वाहान्त
एकैको मन्त्र इत्यर्थः ॥

आहुतिगतां दादशतंस्यां प्रतापति-दादश वै मासा इति । अत्र वाचयशेषो होमवाचनधोरमयोरेषि
समानः । तद्येवास्यामिरेति । ‘ जस्य ’ नवत्सरस्य प्रजापत्यामरुतस्य यज्ञस्य ‘ या ’ ‘ अतिः ’ सर्वात्मक-
त्वेन व्यापनशक्तिः, ‘ या ’ ‘ सप्तन् ’ सप्त उत्सृष्टिः, सर्वात्मकता, तामेतामुमग्रमीनेनासिहोमेन जितवान् भवति ।
जिता च ‘ ताम् ’ ‘ आ-मन् ’ आगन्ति स्वग्निम् हृतवान् भवति ॥ २ ॥

विधत्ते-अथ पद् वल्गुतीर्गतिः । ‘ कर्त्नी. ’ कर्त्तव्यात्तुनिष्पन्नस्ययुक्तमन्त्रकरणिका आहुतीर्जुह्यात् ।
मन्त्राणां वाचनं कोमिति वा ॥ ३ ॥

वाचनमनूय मन्त्रान् विधत्ते-स वाचयतीति । अत्र वाचनविषयया मन्त्रान्ते स्वाहाशब्दो न प्रयुक्तः

(तेऽष्टा) अष्टाश्रियूपो भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रु-
मग्नेऽष्टुन्दो देवलोकमेवैतेनोज्जयति सप्तदशभिर्वांसोभिर्दूषो वेष्टितो वा
विप्रथितो वा भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्यजापतिमुज्जयति ॥ ५ ॥

गोधूमं चपालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टुं सोऽयमत्वुगेते वै
पुरुषस्त्र्योपधीनां नेदिष्टतमां बुद्गोधूमास्तेषां न त्वगस्ति मनुष्यलोकमे-
वैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

अष्टाश्रियूपो भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रमग्नेऽष्टुन्दः । देवलोकमेवैतेनोज्जयति ।
सप्तदशभिर्वांसोभिर्दूषो वेष्टितो वा विप्रथितो वा भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । सप्तजापति-
मुज्जयति ॥ ५ ॥

गोधूमं चपालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टुम् । सोऽयमत्वुङ् । एते वै पुरुषस्त्र्योपधीनां नेदे-
ष्टतमां-यद्गोधूमाः । तेषां न त्वगस्ति । मनुष्यलोकमेवैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

वचनरत्नाकरं वा कार्यम्, सदा रवाहासन्दः प्रयोक्तव्यः । मन्वायस्तु-^१ जायु-^२ मदीवं, ^३ पदेन ^४ वाजने-
पात्पेन ^५ कल्पता ^६ समर्थं मवतु ^७ पृष्ठं ^८ रथन्तः।।।।। पदा पृष्ठ वशवदायु प्रणादेतभारभूतो मध्यदेशः ।
' यद्ग. ' विष्णुः । अन्यत् सप्तम् । तामिमा षट्सप्तया प्रशसति-एद् वा ऋषव इति । हवनवाचनदौरव
वाक्यशेषः समान इत्यर्थः । तयोर्वाक्ये कल्पितित्यादि, पूर्ववद् योग्यम् ॥ ४ ॥

वद्वृत्तिवाचनमन्त्रदर्शानिज्ञस्य वदमानस्य युरारोहेण विबभ्रुतादी स्वर्गत्वेन निरूपयिष्यमाणस्य यूरस्य
प्राक्कन शुगमनुरदति अष्टाश्रियूप इति । अत्रिगतामष्टमक्षया प्रशंसति-अष्टाक्षरेति । यतः ' अग्नेदष्टन्दी
गायत्रम् ' तत्तत्पदार्थाद् देवलोकमेवैतेनुरष्टाश्रियूप इत्यर्थः । यूरस्य वेष्टन विषत्ते-सप्तदशाभिरिति ।
' वेष्टित ' यथा यूपो न दश्यते, तथा ह्यदान ' वा ' कार्यम्, ' विप्रथित ' यूपस्त्वेकत्र प्रदेशे वामशो
मन्थन ' वा ' कार्यम् । वासोपता सप्तया प्रजापत्यान्मना स्तौति-सप्तदशेति ॥ ६ ॥

चवालनामकस्य यूरशकटस्य दास्यन्वाग्वादाय विषत्ते-गोधूममिति । गोधूमपिष्टमय चपालं कृपादि-
त्यर्थः । पुरुषो वा इत्यादि । अन्वयमर्थः-^१ पुरुषो ^२ तु ^३ प्रजापतेः ^४ ' नेदिष्टुम् ' अन्तिकतम वस्तुः
पुरुषमुष्टेः प्रथमभावित्वात् । ' मोऽवम् अत्वङ् ' अश्वत्यादि वृक्ष इव बाह्य-व्यप्रहितः ' ओक्थीना ' मध्ये एते ' गोधूमा'
अपि ' पुरुषस्य ' सन्निहिततम वस्तु बलशक्तित्वात् । तेषां तु त्वग्भावः प्रसिद्धः । अतो गोधूमचवालकरणेन
' मनुष्यलोकमेव ' दिनान् मर्वतीति ॥ ६ ॥

१-यूपवेष्टन ४ सप्तदशभिर्वांसोभिर्दूषेण वा पदमेव्यपकल्पे । का. धी. सु. १४ । २० । २-अदोर्गवमाधो गोधूमचवालः ।
का. धी. सु. १४ । २१ ।

गर्तन्वान्पुषोऽतीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्तः पितृलोकमुर्वेतेनोज्जयति । सप्तदशारत्रिर्भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥७॥

(त्व) अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् । (कौ) कौशं व्यासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनाजघनाद्धौ वा ऽएषु यजुस्य यत्पुत्री तामेत्तप्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन्भवत्युस्ति वै पुत्न्याऽअमेध्यं शुद्धवाचीं नुभंमेध्या वै दर्भास्तद्युदेवास्या ऽअमेध्यं तुदेवास्याऽएतद्दर्भमेध्यं कृत्वाऽथैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन्कौशं व्यासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

गर्तन्वान् पुषोऽतीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्तः । पितृलोकमुर्वेतेनोज्जयति । सप्तदशारत्रिर्भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तस्मिन्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति । कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् । जघनाद्धौ वाऽएषु यज्ञस्य यत्पत्नी । तामेत्तप्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति । अस्ति वै पुत्न्या अमेध्यं—पुद्धवाचीं नामेः । मेध्या वै दर्भाः । तद्युदेवास्या अमेध्यं—तदेवास्या एतद् दर्भमेध्यं कृत्वाऽथैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति । तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति । कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

तस्मिन् यूपे गुणविशेषं विधत्ते—गर्तन्वानिति । गर्तवान्, यूपस्वामिः, निव्रमदेशः । गर्तवान् “अनो हृद्” — (पा. स. ८ । २ । ११) इति अत्रन्तात्परस्य मनुषो नुद्यग्रमो विहितः, व्यत्ययेनाकारान्तादपि भवति । ‘अतीक्ष्णाग्रः, अतनुकृतापः, स्थूलाग्रप्रदेशो भवेत् । गर्तं पितृलोककाल्पना प्रशसति—पितृदेवस्य इति । “पितृणां सदनमस्ति” — (ते. मं. ६ । ३ । ४ । ३ ।) इत्यादिमन्त्रवर्गाद्दूयावदस्य पितृदेवतास्थानत्वं प्रतिपिबेत् । अत एव तैत्तिरीयके यूपस्य सर्वदेवतामपवकथनप्रस्तावे—“पितृणां निवृत्तं मनुष्याणामूर्ध्वं निवृत्तात्” — (ते. स. ६ । ३ । ४ । १) इति गर्तावधिउक्तस्य यूपभागस्य पितृदेवत्वम् । ईदृशी प्रसिद्धिश्च ‘वै’ शब्देन लोच्यते । आरोहणवियूपस्य चोदकप्राप्तं प्रमाणमपवदितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—सप्तदशेति । चतुर्विंशत्यहुरपस्मिन्नोऽरणिः । सप्तदशसंख्याका अरुणयः प्रमाण यस्य यूपस्येति विप्रदः ॥ ७ ॥

विधत्ते—अथ नेष्टेति । ‘उदानेष्यन्’ शालातो निर्गमयिष्यन् ‘कौशः’ दर्भमय ‘वासः’ पत्नी परिधापयेत् । अत्र भाष्यमन्त्रम्—“यज्ञस्य योनिस्मिदि दर्भमयः पत्नीम्” — (भा. श्रौ. सू. १८ । १ । ७) (ते. स. १ । ७ । १ । १) इति । श्रुतिश्च भवति—“दर्भमयं परिधापयति” — (ते. प्रा. १ । १ । ७ । १) इति यद्वा क्रिमिपांशविकारभूत वासः ‘कौशम्’ तेन परित आच्छद्येत् । यद्वा, ‘कौशम्’ कुशमयं, चण्डातकम् अर्द्धैक परिधापयेत् । एवमेव हि चण्डातकपदं कर्कोपाख्यानेन व्याख्यातम्—“चण्डातकं चलेनैक-

सु रोहति । प्रजापतेः प्रजाऽवभूमेति प्रजापतेर्हर्षेण प्रजा भवति यां
व्वाजपेयेन युजते ॥ ११ ॥

(त्वेऽय) अथ गोधूमानुपस्पृशति । स्वर्देवाऽवगन्मेति स्तुर्हर्षेण गुच्छति
यो व्वाजपेयेन युजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति । (त्यु) अन्नं वै गोधूमाऽऽन्नं वा ऽएष उज्जयति
यो वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजै-
पीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सुष्टुस्पृशते तदात्मन्कुरुते तस्माद्गोधूमानु-
पस्पृशति ॥ १३ ॥

प्रजापते । अस्वर्गं हि तावद्भवति । अथ यदैव जायां विन्दते अथ प्रजापते । तर्हि हि तत्रां भवति ।
एतां गतिं गच्छतीति । तस्मान्जायामान्त्रपते ॥ १० ॥

सु रोहति—“ प्रजापतेः प्रजा अवगन्म ”—इति । प्रजापतेर्हर्षेण प्रजा भवति—यो वाजपेयेन
युजते ॥ ११ ॥

अथ गोधूमानुपस्पृशति—“ स्वर्देवा अवगन्म ” इति । स्वर्हर्षेण गुच्छति—यो वाजपे-
येन युजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति । अन्नं वै गोधूमाः । अन्नं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन युजते ।
अन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयम् । तद्यद्देवैतदन्नमुदजैपीत्—तेनैवैतां गतिं गत्वा संस्पृशते—तदा-
त्मन् कुरुते । तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥ १३ ॥

स्वर्गं ' रोहति ' आरोहणं करिष्येति । जायाया- प्रत्युक्तिं दर्शयति— रोहादेत्याह जायेति । अथान्वयव्यति-
रैकान्यां जायातदित्यस्य संपूर्णाविषयत्वं प्रतिपादयन्नत्र जायाऽऽमन्त्रणं विषये—तद्यदिति । प्रथमपर्याये अनर्थ इति
परिच्छेदः, असम्पूर्णा इत्यर्थः । ' ह ' यस्माद् यजमानस्य ' अर्द्धः एषः यत् जाया आत्मन्, ' तदभावे प्रजोत्प-
त्तमाव, यदा जायासाहित्यं तदा प्रजोत्पादनश्रमत्वम् । तथा च ' सर्वः ' सम्पूर्णावयवोऽस्त्वित्याह—एता
गतिमिति । ' एतां ' यूपारोहणलक्षणं ' गतिं ' ' गच्छानि ' प्रात्रवानरित्यभिप्रायेण जायाऽऽमन्त्रणं
कर्ममिति ॥ १० ॥

एतदुपारोहणमनुय मन्त्रं विषये—सु रोहतीति । प्रजापतेः ' प्रजाः ' अपत्यभूता ' अनूय ' इति ॥ ११ ॥
गोधूममयवचालस्यर्शनं समन्त्रक विषये—अथ गोधूमानिति । वयं ' देवाः ' सन्तः ' स्वः ' स्वर्गम् ' आगन्म'
गतवन्त इति मन्त्रस्यार्थः ॥ १२ ॥

तद्यद् गोधूमानित्यादि । गोधूमस्यर्शनेन वाजपेयजिन्यन्त्रं स्वाधीनं कृतवान् भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

१-आरोहन्त जायामामन्त्रयते जल एहि स्तो रोहतेति । रोहतेति प्रत्याह । प्रजापतेर्हर्षादेह । का. प्रौ. स. १. १. १०. ० ।
२-स्वर्गं हि गोधूममालमते । का. प्रौ. सू. १. १. १. १०. १ ।

(त्यु) अथ शीर्ष्णां यूपमत्युजिहीते । (त्सेम्) अमृता ऽअभूमति देव-
लोकमुर्वैतेनोजयति ॥ १४ ॥ (शतम् ३०००)

(त्यु) अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति । (त्य) अस्मे वोऽअस्तिय-
न्द्रियमस्मे नृष्णमुत् क्रतुरस्मे व्युर्चांश्चि सन्तु व इति सुर्व्वं वा ऽएषुऽइद-
मुज्जयति यो व्वाजपेयेन युजते प्रजापतिश्च ह्युज्जयति सुर्व्वं मु ह्येवेदं
प्रजापतिः सोऽस्य सुर्व्वस्य यज्ञ ऽइन्द्रियं व्युर्चांश्च संवृष्य तदात्मन् घत्ते
तदात्मन्कुरुते तस्माद्दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथैनमूपपुटैरनुदस्यन्ति । पशवो वाऽऽपा अन्नं वे पशवोऽन्नं
वाऽएषुऽजयति यो व्वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयश्च ह वै नामैतद्युद्वाजपेयं

अथ शीर्ष्णां यूपमत्युजिहीते- "अमृता अभूम"- (वा० सं० १।२१) इति । देव-
लोकमुर्वैतेनोजयति ॥ १४ ॥

अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति- "अस्मे वोऽअस्तियन्द्रियमस्मे नृष्णमुत् क्रतुः" अस्मे
व्युर्चांश्चि सन्तु वः"-इति । सर्वं वाऽएषु इदमुजयति-यो वाजपेयेन यजते । प्रजापतिं युजयति ।
सर्वंमुष्येवेदं प्रजापतिः । सोऽस्य सर्वस्य यज्ञः-इन्द्रियं वीर्यं संवृष्य तदात्मन् घत्ते-तदात्मन् कुरुते ।
तस्माद् दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

अथैनमूपपुटैरनुदस्यन्ति । पशवो वाऽऽपाः । अन्नं वे पशवः । अन्नं वाऽएषु उज्जयति-यो वाजपे-

विधत्ते-अथ शीर्ष्णां । 'शीर्ष्णां' शिरसा 'यूपम्' 'अत्युजिहीते' अतिज्यापेद्रमपति । यूप
शिरसा इदं तपतिक्रम्य स्वशिर उज्जयतिदित्यर्थः । 'अपुता' 'अमरणमार्गः' । 'अभूम' सम्भूया
इति उद्गमनप्रत्ययः । 'एतेन' यूपान्नम् स्वशिरस उज्जयन्नाद् यूपस्यातिक्रान्तत्वाद् देवनेरुजयः ॥ १४ ॥

विधत्ते-अथ दिश इति । यूपे निष्ठितेन यजमानः सर्वा दिशोऽनुक्रमेण पश्येद् "अस्मे"-इति मन्त्र
जपत् । तन्मन्त्रस्वात्मार्थः, -हे दिश ! 'वः' युष्मत्सम्बन्धि 'इन्द्रिय' वीर्यम् 'अस्मे' अस्मासु 'अन्तु'
तया 'नृष्ण' युष्मत्सम्बन्धि धनम् 'अस्मे' अस्मासु 'अत्यु' 'एत' अथि च 'क्रतुः' सद्गुणः, सत्य-
वैश्वी यज्ञोऽपि 'अस्मे' अत्यु ; 'व. वर्चांश्चि' युष्मत्सम्बन्धीनि तेजानि 'अस्मे' अस्मासु 'सन्तु' इति ।
इन्द्रियादीनामाशासनं युक्तमित्याह-सर्वं वा इत्यादि । प्रजापते सर्वोपक्रान्तवाद् वाजपेयेन च प्रजापति
प्रतिव्याद् "अस्य सर्वस्य" चातो यज्ञादिक "संवृष्य" नियज्यावाप्य स्वल्पानि धारयति, अनन्तर
स्वात्मनि वृष्टे, आ मसान् कृतवान् भक्ती-वर्ध ॥ १५ ॥

अथ काव्यापनः-"समदशाद्यथपरोत्तमान्पुटालुदस्यन्त्यस्मि विशः प्रतिगृह्यन्तेनाम्" (भा. श्री सू. १४।
१०४।१०५) इति यदमूपपुटैरनुदस्यन्ति । 'अपुटैः' उपा' अन्त्यादीन् । तानद्यथपनः ।

तद्यदेवैतदन्नमुदुजैपीजेवैतदेतां गतिं गत्वा सुष्ठुस्वृशते तदात्मन्कुरुते
तस्मादेनमूपपुटेरनुदस्यन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्या) आश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स षड्वेवादोऽश्वत्ये
त्रिष्वत इन्द्रो मरुत उग्रामन्त्रयत तस्माद्वाश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति
विशोऽनुदस्यन्ति विशो वै मरुतोऽन्नं विश्वस्तुस्माद्दिशोऽनुदस्यन्ति
सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्यति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथेष्टामुपावेक्षमाणो जपति । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे
पृथिव्या ऽडुति बृहस्पतेर्हं द्याऽभिमिपिचानात्पृथिवी विभयाश्चकार
महद्वाऽभयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्वै माऽयं नावदणीयादिति बृहस्पतिर्हं पृथिव्यै

येन पजते । अन्नपेयं ह वै नामैतद्-यदाजपेयम् । तद्यदेवैतदन्नमुदुजैपीत्-तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा
सुष्ठुस्वृशते-तदात्मन् कुरुते । तस्मादेनमूपपुटेरनुदस्यन्ति ॥ १६ ॥

आश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स यदेवादोऽश्वत्ये त्रिष्वत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत । तस्मा-
दाश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । विशोऽनुदस्यन्ति । विशो वै मरुतः । अन्नं विशः । तस्माद्दिशो-
ऽनुदस्यन्ति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्प्रजापतिमुज्यति ॥ १७ ॥

अथेष्टामुपावेक्षमाणो जपति-“ नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै ”-इति । बृहस्पतेर्हं
द्याऽभिमिपिचानात्पृथिवी विभयाश्चकार-‘ महद्वाऽभयमभूद्-योऽभ्युपेचि, यद्वै माऽयं नावदणी-

पुटीह्यत तैः पुटैः स्युऽऽश्रियतं पजमानमभिलक्ष्य ‘उदरः’ इति ऊर्ध्वं प्रतिदिशं प्रसिपेयुरित्यर्थः । अत एव
आश्वत्यामः-“तमाश्वत्यैरासप्तपुटीह्यपुटीकमथैर्वा निशः प्रतिदिशमर्षयन्ति ”-(आ. श्रौ. सू. १८ । १ । ११)
इति । “ पशवो वा ऊजाः ”-इत्यादिकस्यापमर्षाः, ऊजाणां यज्ञद्वारा पशुसाधकत्वात् तांशुदपम् । परनाम
अन्नात् क्षीरदिशापनयेन प्रसिद्धम् । अतः पशुद्वारा ऊजाणामन्त्रवाद्ब्रह्मपुदहननेन पजमानोऽन्नमेव निक्षि-
पान् मवतीति ॥ १६ ॥

विधत्ते-आश्वत्येदिति । अश्वत्येषुपलाशेषूपनद्धान् सन्नदान् कुर्वीत् । आश्वत्येरेव कारणे कारणमाह-स
यदेवेति । ‘अमुष्मिन्’ ‘अदः’ विप्रहृष्टे काले, ‘अश्वत्ये’ अवस्थितान् ‘मरुतः’ ‘इन्द्रः’ आह्वयत । एवमपमर्षार्थो
देवविशां मस्तामाश्रयभूतः अतस्तद्वेषु पुत्रेषु अन्नसंस्तुतानाम्पाणामुपनिबन्धनं प्रयस्तामित्यर्थः । ऊवपुटेषु
शेरगकर्तृन् विनत्ते-विश्व इति । ‘विश्व’ वैश्या अर्षयेषुः । मस्तां विद्वन्मिन्द्रस्य प्रजावत्वात्; अतो मनुष्यविशा-
मपि तस्मान्जात्येन तद्वत्प्रयत्नम् । तेषां वैश्यानामन्नात् कृषीवत्त्वात् । ऊवपुटानां संख्यां विधत्ते-
सप्तदशेति ॥ १७ ॥

सत्रेन पजमानस्य भूम्यवेक्षणं सम्प्रत्यक्तं विधत्ते-अयेमामिति । ‘मात्रे’ सर्वस्य निर्मातृत्वान्मातृभूताये

विभयाञ्चकार यद्दे मेयं नावधून्वीतेति तदनुयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो ब्राह्मण्युद्धानपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्भिभेति महद्वाऽभयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्दे माऽयं नावदणीयादित्येषु उ हास्येऽ विभेति यद्दे मेयं नावधून्वीतेति तदनुयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

(मु) अयं हिरण्यमभ्यवरोहति । (त्य) अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत-
ऽज्ञायुषि प्रतिविष्टति ॥ २० ॥

माह ' इति । बृहस्पतिर्हं पृथिव्यै विभयाञ्चकार—' यद्दे मेयं नावधून्वीत ' इति । तदनुयैवैतन्मित्र-
धेयमकुरुत । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो—ब्राह्मण्युद्धानपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्भिभेति । महद्वाऽभयमभूद्—योऽभ्युपेचि,
' यद्दे माऽयं नावदणीयात् ' इति । एष उ हास्ये विभेति—' यद्दे मेयं नावधून्वीत ' इति । तदनुयै-
वैतन्मित्रधेयं कुरुते । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

अयं हिरण्यमभ्यवरोहति । अमृतमायुर्हिरण्यम् । तदमृतऽभायुषि प्रतिविष्टति ॥ २० ॥

' पृथिव्यैः ' नम ' इति आदरार्थो मन्त्रवाक्याभ्यासः । मन्त्रगतमानुष्यस्य जननीवाचकत्वे विभक्ति-
निति बदनं सूच्येष्टेण बृहस्पतिदृष्टान्तमुनेन प्रदर्शयति—बृहस्पतेरिति । पूर्व वाक्येपक्षे बृहस्पतेरभिविक्तान्
भूमिर्भवेति स्म । मन्त्रकारणमाह—योऽभ्युपेचीति । यद् ' अयम् ' अभिविक्तः पुत्रो ' महद्मृत ' अयन्वयः ।
' यद् ' परमान् अभिविकेण महत्त्वगुणवान् ' अयं ' बृहस्पतिः ' मा ' मां भूमिम् ' न अकल्पितात् '
मावदारयेत् ' इति; ' अतो हेतोः ' मित्रधेयमकुरुत '—इति उचरवाक्यशेषसम्बन्धः । तथा ' बृह-
स्पतिः ' मरि भूम्याः सहायाद् विभेति स्म; ' यद् ' परमात् ' एवं ' भूमिः ' मा ' माम्
अभिविक्त ' नावधून्वीत ' न विवाङ्मयेत् ' इति; ' तन् ' तन्मात् कार्यात् ' अन्वया ' पृथिव्या- सद्
' एव ' एतन् ' निरिच्छणरूपं ' मित्रधेयं ' मैत्रिम् ' अकुरुत ' भूमिर्षि सत्यवकरोदित्यर्थः उपक्रमोप-
संहारम्यामवगम्यते,—उपक्रमे तावदुभयोषि भीतिरुक्ता, अत्रदारणात्तेहाण्य मित्रधेयकणेनिति चोक्तम् ।
उपसंहारेऽपि ' न पुत्रो मातरम् ' इति माह. पुत्रकर्तृकरोदवत्य निरेवान् ॥ १८ ॥

इदानीमुद्यतेऽपि सूच्येष्टेण मित्रः उपयोक्त्वन्मिन्माह—बृहस्पतिसवो वा इति । वाजपेयमिति । यदेव
बृहस्पतिसवः बृहस्पतेरभिविक्तो मस्मिन्निति स तथोक्तः । शिष्ट पूर्ववर्त्येकद् व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

विपक्षे—अयं हिरण्यमिति । ' हिरण्यम् ' ' अयि '—उक्तं युगादवरोहैर्न; पक्षः ' हिरण्यम् ' मन्त्रादिहा-
युक्तमकम्, उदावरोहणेन तथाविधे ' आयुषि ' एव प्रतिष्ठितो मन्त्रार्थः ॥ २० ॥

(त्यु) अथाजर्पभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठाद्वकम् निदधाति तमभ्य-
वरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥

(वाथा) अथास्मा ऽआसन्दीमाहरन्ति । (न्त्यु) उपरिसुद्यं वा ऽएषु
जयति यो जयत्यन्तरिक्षसुद्यं तदेनमुपस्थांसीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते
तस्मादस्मा ऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥

(न्त्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्यु) अन्नं वा ऽऽर्जुदुम्बुर ऊर्जोऽन्नाद्य-
स्यावरुद्धये तस्मादौदुम्बरी भवति तामग्रेण इविद्धानि जघनेनाहवनीयं
निदधाति ॥ २३ ॥

अथाजर्पभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठाद्वकम् निदधाति । तमभ्यवरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥
अथास्माऽआसन्दीमाहरन्ति । उपरिसद्यं वाऽएषु जयति—यो जयत्यन्तरिक्षसद्यम् । तदेनमु-
पस्थांसीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥

औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बुरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धये । तस्मादौदुम्बरी भवति ।
तामग्रेण इविद्धानि, जघनेनाहवनीयं निदधाति ॥ २३ ॥

द्विष्यन्निधानार्थं बस्ताजिनास्तरणं विषये—अयामेति । तत्रास्यास्तांर्जाजर्पणः 'उपरिष्ठात्' 'वकम्'
निदधात् । द्विष्ये अत्रोहणं वैकल्पिकमित्याह—इमां वैवेति । वकम् वाऽऽरोहदिति । अत एव कात्यायनः—
"स वकने बस्तवर्णोपररोहति, भूमौ वा"—(का. श्रौ. सू. १४।१०९) इति ॥ २१ ॥

विषये—अथास्मा इति । 'अग्ने' यूपारोहणाय । आसन्दीलक्षणमुक्त कात्यायनेन—'औदुम्बरीमासन्दी
मानिदशामरजिमात्राद्गीभूतामाहृति"—(का. श्रौ. सू. ७।२४८) इति । 'उपरिसद्यम्'—इत्यस्यामर्थः—
वाजरोहेन पापेन 'उपरिसद्यम्' उपरिसद्यम् 'जयति' मद्रपिष्ठादेरुपरोहस्थानं प्राप्नोति । एतदुपपादना-
याह—यो जयतीति । 'यः' यूपारोहणेन 'अन्तरिक्षसद्यम्' आकाशे उपरोहणं 'जयति' 'एषः' इति
द्वेषेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

औदुम्बरीति । उदुम्बरनिमित्ता आसन्दी (श. प. भा. १।७।१।१२-१९) । अन्नं वा ऊर्जिति ।
पदेत् 'ऊर्' बलकरम् 'अन्नम्' तदात्मकः 'उदुम्बरः' वृक्षः, तज्जन्यत्वात् । यूपते द्वि—'देवा वा
ऊर्जं व्यजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठन्"—इति । तामग्रेणेति । अर्थार्थः—'इविद्धानि'—इति द्विधादि-
वचनान्तं पदम्, ते 'अग्रेण' तयोरोपदेशम् 'आहवनीयं जघनेन' सोमाहुपथिकरणान्तेः पश्चिमप्रदेशे 'ताम्'
आसन्दी निदधात् । अन्नं सुवम्—'उत्तरवेदिमपरोणीदुम्बरीमासन्दी' बस्तवर्णमाऽऽस्तृणातीति चेति—
(का. श्रौ. सू. १४।१०७) इति ॥ २३ ॥

(त्सु) अधाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्वा ऽएष बुदजर्षभु
 ऽएता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां बुदजास्तृस्मादेतास्त्रिः संवत्सुरस्य विजा-
 यमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति तत्प्रजापतिर्भवेत्तुत्करोति तस्मादजर्षभस्या-
 जिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति । (ती) इयं ते राडिति राज्यमेवास्मिन्नेतद्दधात्यथैन-
 मासादयति युन्ताऽसि युमन इति यन्तारमेवैनमेतद्युमनमासां प्रजानां करोति
 ध्रुवोऽसि धरुणऽइति ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमास्मिँल्लोके करोति कृष्ये त्वा
 क्षेमाय त्वा रथ्ये त्वा प्रोषाय त्वेति साधुवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-६ ॥ (२.१.)

इति प्रथम प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । १ ॥

अथाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्वाऽएष बुदजर्षभः । एता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां
 बुदजाः । तस्मादेतास्त्रिः संवत्सुरस्य विजायमाना द्वौ, त्रीनिति जनयन्ति । तत् प्रजापतिर्भवेत्तु
 करोति । तस्मादजर्षभस्याजिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति—“इयं ते राड्”—इति । राज्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । अथैनमासादयति—“यन्ताऽसि
 युमनः” इति । यन्तारमेवैनमेतद्युमनमासां प्रजानां करोति । “ध्रुवोऽसि धरुणः”—इति ।
 ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमास्मिँल्लोके करोति । “कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रथ्ये त्वा प्रोषाय त्वा”—
 (वा. सं. ९। २२) इति । साधुवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

आमन्वामजात्रिनेनच्छादनं निवसे—अथानर्षभस्याजिनमिति । अस्तप्रजापत्योर्बुदप्रमोत्सादकत्वादेक-
 रूप्यं समर्षयते—एता वा इत्यादि । ‘एता. अजा. ‘ प्रजापतेः ’ ‘ प्रत्यक्षतमाम् ’ अतिशयेन प्रपञ्चं एतन्म,
 तस्मादेव ‘ तस्माद् ’ सवास्तमध्ये ‘ त्रिः ’ त्रिसारं ‘ द्वौ त्रीन् ’ वा सुत्रान् ‘ विजायमाना. ’ युजाना
 मवन्ति ॥ २४ ॥

आस्तृणाणमनूय मन्त्रं विषते—स आस्तृणातीति । हे अभिहित्यमानवाजयेषथाजिन् ! ‘ ते ’ तव ‘ रथम् ’
 आसन्दी ‘ राड् ’ राज्यसाधनम्, पीटादेव्यारितदनमत्र राज्यनिर्यथः । तस्याभिप्रायमाह—राज्यमिति । यदे-
 तेनास्त्रणेन यजमाने राज्यं निहितवान् भवति ॥

विषते—अथैनमिति । ‘ एन ’ यजमानम् अस्यामासन्व्याम् उपवेशयेत् । तन्मन्त्रस्याप्यर्थः—हे यजमान !
 ‘ यन्ता ’ सर्वस्य निपन्ता ‘ असि ’, ‘ युमनः ’ ‘ प्रजानां ’ नियमिता असि, ‘ ध्रुवः ’ स्थिरः ‘ असि ’,
 ‘ धरुणः ’ धारकः असि । ‘ कृष्ये ’ कर्षणाय ‘ त्वा ’ त्वाम्, उपवेशयामिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योजयन् ।
 ‘ क्षेमाय ’ सम्भवस्तुपरिपाठनाय । ‘ रथ्ये ’ धनाय, ‘ प्रोषाय ’ इति ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्टऽएव स्विएकृद्भवत्यथास्मा-
ऽअन्नं च सुम्भरत्यन्नं वाऽएवऽज्जयति यो वानपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह
वे नामैतद्यद्वागपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैपीजडेवास्माऽएतत्सुम्भरति ॥ १ ॥

(त्वो) औदुम्बरे पात्रे । (त्वेऽन्नं) अन्नं वा ऽकुरुदुम्बुरऽकुरुर्जोऽन्नाद्यस्या-
वरुद्धये तुस्मादौदुम्बरे पात्रे सोऽप एव प्रथमाः सुम्भरत्यथ पयोऽथ यथो-
पस्मारमुन्नानि ॥ २ ॥

बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विएकृद्भवति । अथास्माऽअन्नं सुम्भरति ।
अन्नं वाऽएव उज्जयति-यो वानपेयेन यजते । अन्नपेयं ह वै नामैतद्-पद्मानपेयम् । तद्यदेवैतदन्न-
मुदजैपीत्-तदेवास्माऽएतत् सुम्भरति ॥ १ ॥

औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽकुरुदुम्बुरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धये । तस्मादौदुम्बरे पात्रे ।
सोऽप एव प्रथमाः सुम्भरति, अथ पयः, अथ यथोपस्मारमुन्नानि ॥ २ ॥

मन्त्रं श्रावणे-मन्तारमिति । ध्रुवमेवेनामिति ॥ 'अस्मिन् लोके' 'ध्रुव' सन्ताम् 'एव' 'एव' यजमानम्
'एतत्' एतेन मन्त्रमागेन 'धरुग' धारकं 'करोते' । कृष्यादिपदानामर्थं शकृत्प्राह-सापदे इवेति । श्रेयते
वामुपदेशावापीति । अनेन कृष्यादिश्रवणति, अन्वामति संगृहीतानि मन्त्रो यथः ॥ २५ ॥

इति धीतायणाचार्यत्रिचिन्ने माधवीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकियसंस्कृतप्रवृत्तयाम्भ्ये पत्रमकारण्डे

द्वितीयाध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

इति पत्रमकारण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १-१ ॥

अथ नैराश्वदमचारं विधत्ते-बार्हस्पत्येनेति । प्रधाननैराश्वदतेत्यन्तरं कथं च वाजप्रततीवहोमं विधातुं
कालं विधत्ते-तस्यानिष्ट एवेति । 'तस्य' नैराश्वद रिशष्टकम् 'अनिष्टः' अनिष्टकम् 'मति' प्रधानवामा-
दूर्ध्वं रिशष्टकः प्राणित्यर्थः । होमार्थमन्त्रसम्प्लेणं विधत्ते-अथास्मा इति । 'अथ' यजमानाय अभिषेका-
र्थम् 'अन्नं सम्भरेत्' ॥ १ ॥

अन्नसम्भरणार्थं पात्रविशेषं विधत्ते-औदुम्बरेमिति । तत्र प्रथमपात्रं सम्भरणं विधत्ते-सोऽप एवेति ।
प्रथमम् 'अपः' जठानि सम्भरेत् । 'अथ पयः' क्षीरं तदनन्तरम् 'यथोपस्मारम्' उपसृत्यतिमन्त्रविक्रम

तद्धेके । समदशात्रानि सम्भरन्ति समदशः प्रजापतिरिति वृद्धन्तस्तुदु
तथा न कुर्यात्प्रजापतेर्नैव सर्वमुन्नमनवरुद्धं कऽउ तस्मै मनुष्यो यः सर्व-
मुन्नमवरुन्धीत तस्माद् सर्वमेवात्र यथोपस्मारं सम्भरन्नेकमुन्नं न
सम्भरेत् ॥ ३ ॥

स यद्यु सम्भरति । तस्योद्भवीत तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीवं तथा नान्तमेति
तथा ज्योग्जीवति स एतस्य सर्वस्यात्राद्यस्य सम्भृतस्य सुवेणोपघातं
वाजप्रसवीयानि जुहोति तद्याभ्यऽण्वैतुद्देवताभ्यो जुहोति सा ऽभस्मै
प्रसुवन्ति ताभिः प्रसूतऽज्जयति तस्माद्वाजप्रसवीयानि जुहोति ॥ ४ ॥

तद्धेके समदशात्रानि सम्भरन्ति । समदशः प्रजापतिरिति वृद्धन्तः । तद् तथा न कुर्यात् ।
प्रजापतेर्नैव सर्वमुन्नमवरुद्धम् । कऽउ तस्मै मनुष्यो-यः सर्वमुन्नमवरुन्धीति । तस्माद् सर्वमेवात्र
यथोपस्मारं सम्भरन्नेकमुन्नं न सम्भरेत् ॥ ३ ॥

स यद्यु सम्भरति-तस्योद्भवीत । तस्य नाश्रीयाद् यावज्जीवम् । तथा नान्तमेति । तथा
ज्योग्जीवति स एतस्य सर्वस्यात्राद्यस्य सम्भृतस्य सुवेणोपघातं वाजप्रसवीयानि जुहोति । तद् याभ्य

‘ भजानि ’ सम्भरेत्, यानि तदा सृष्टिगणमवतरानि तानीयेथ । तत्र प्राम्यारण्यमेदेन चतुर्दशान्यायमन्त्येन
‘ सृष्टितानि, तावपि यथोपस्मारपदेन प्राजाणि-“ नित्यमाया ब्रीहियशः प्रियरुशरीरो गोधूमा वेणुश्यामाक-
नीशाऽ’ अथैलाभ गवैधुका अश्वजा भ्रकटका विज्या गार्मुतमसया कुलत्यसतया वा ”-(का. श्रौ. सू.
१७ । १ । ३) इति । बुद्धिसयानि यानि वा, तानि सम्भरेत् ॥ ३ ॥

‘ यथोपस्मारमत्रानि सविष्टुवात् ’-इत्यत्र सङ्ख्याया अनुक्तेः वाच्येन सर्वमाणानि तावन्ति सम्भरेद्विषयो
भवति, तत्र सङ्ख्याविशेषे पूर्वपक्षयति-तद्धेक इति । ‘ समदश ’ समदश-संख्याम्भानि ‘ भजानि ’ सम्भ-
रन्ति । ‘ तन्नेमपत्तिमाह-समदशः प्रजापतिरिति । प्रजापते. समदशत्वं प्राणुकम् (श. प. १ । १ । १ । १)
माध्वे । तन्नेन निराधटे-“ तद् तथेति । प्रजापतेः-इति । अस्वापमर्थः,-इत् प्रजापतेरपि सफलमन
न वशीकृतम्, इदानीं ‘ तस्मै ’ प्रजापत्यर्थं मनुष्य- ‘ कः ’ समर्थः । सर्वानावरोधने, तस्माद् यावत्सृष्टि
सम्पत्तयानीति । बुद्धिसयानामपि सर्वेषा सम्मरणे प्राप्ते एकस्य निषेधति-‘ एकमुन्नमिति ॥ ३ ॥

असन्निध्यमाणान्विशयं क्विद् विशेषं विषये-स यदिति । ‘ यम् ’ अन्नं ‘ न ’ सम्भरेत्, ‘ तस्य ’

१-समदशात्रान्यावपति । कान्तसृष्टि वा ३ का. श्रौ. सू. १८ । ११-११२ । वसुदेवतानि तु श्रियः १ यवा. २
मत्स्यः ३ गोधूमा ४ सुराः ५ मत्स्यः ६ तिर्यकः ७ लम्बा ८ अश्वः ९ विषयः १० कीदृशः ११ मद्गुहः १२ कलायाः १३
कुलियाः १४ मत्स्यः १५ सर्पः १६ वातस्यः १७ इति सुकृतः । वा. सू. ५ । २ । ४ । अत्र यावत्जलमहाभावे समदशं
यान्य श्या १७ इत्युक्तम् । वसुदेवस्य प्राम्यारण्यमेदेः दशमन्त्राणि कार्त्तिके चतुर्दशे काले शीतपथकर्मणि प्रतियोगिनि । दश
प्राम्याणि धाम्यानि मवन्ति । ब्रीहियशः इत्येवमत्र अनुप्रेषणो गोधूमाय मनुष्याय सन्वाद्य सङ्कलन्येति । योपान्यारण्यानि ।
१-एकवर्षम् । का. श्रौ. सू. १४ । ११३ ।

स जुहोति । वाजस्येभ्यं प्रसवः सुपुत्रेभ्ये सोमर्थं राजानमोषधीष्वप्सु ॥
ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु व्ययर्थं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥ ५ ॥

वाजस्येभ्याम् (अप्र) प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्प्रादा ॥
अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्सु नो रयिर्षं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ ६ ॥

पर्वतद् देवताभ्यो जुहोति । ताऽअस्मै प्रसवन्तिः । ताभिः प्रसव उजयति । तस्माद्वाजप्रसव-
यानि जुहोति ॥ ४ ॥

स जुहोति—“ वाजस्येभ्यं प्रसवः सुपुत्रेभ्ये सोमं राजानमोषधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं
मधुमतीर्भवन्तु । व्ययं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ” । (१) (वा. मं. ९ । २३) ॥ ५ ॥

“ वाजस्येभ्यं प्रसवः शिश्रिये दिवम्, इमा च विश्वा भुवनानि सम्प्रादा ॥ अदित्सन्तं
दापयति प्रजानन्सु नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ” । (२) (वा. मं. ९ । २४) ॥ ६ ॥

‘ तद्भूवित ’ न सम्भृतमित्युचैः तन्नाम भूवन् यथा अस्मभृतस्य अनस्य यावज्जीवनमनोऽननेन ‘ अन्त ’ विनाश
‘ न एति, ’ ‘ उरोह् ’ विरकात् ‘ जीवति । ’ मोक्तव्यस्य सर्वस्य भोगे सति विनाशो भवति, अतस्तदंक्रमव-
शिष्य मुञ्जीतेति तात्पर्यम् ॥ विधत्ते—स एतस्पेति । मिलितस्य ‘ एतस्य ’ ‘ सर्वस्य ’ अनस्य एकदेशं
‘ सुवेण ’ ‘ उपचातम् ’ उपहृत्योरहस्य गृहीत्वा ‘ वाजप्रसवोषधीषु जुहोति ’ वाजप्रसवरात्र्युक्तमन्त्रं करणत-
होमान् कुर्यादित्यर्थः । तद्याभ्य इति । मान्त्रवर्णिकीष्वो ‘ याम्यः ’ अष्टादिदेवताभ्यो हूपने तद्वि । ‘ ताः ’
‘ अस्मै ’ पजमानाय एतयागच्छभूतमनमवरोहु ‘ प्रसवन्ति ’ अनुशानन्ति, ताभिरनुज्ञातः पश्चात् स्वाधीन
करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

होममनस्य मान्त्रान् विधत्ते—स जुहोति वाजस्येभ्यमिति । सर्वत्र ‘ स्वाहा ’—शन्शो हवनलिङ्गम् । प्रथम-
रथापमर्थः—‘ अग्ने ’ पूर्वं ‘ वाजस्य ’ अनस्य ‘ प्रसवः ’ उन्पादक. परमेश्वरः ‘ ओषधीषु ’ ‘ अन्सु ’ च सारभू-
तम् ‘ इम सोम सोमवह्नीरूप राजानं ’ ‘ सुपुत्रे ’ उत्पादयामाम, ‘ ताः ’ ओषधय आगध ‘ अस्मभ्यम् ’ अस्मदर्थं
‘ मधुमती. ’ माधुर्यं पिता भवन्तु । ‘ व्ययम् ’ अपि अस्मिन् ‘ राष्ट्रे ’ ‘ पुरोहिताः ’ यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो
‘ जागृयाम ’ जागरूका भूवास्येति ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः—वाजस्येभ्यमिति । ‘ वाजस्य प्रसवः ’ ईश्वर ‘ इमः ’ भूमिं ‘ दिवम् ’ इमानि चान्वानि
सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ ‘ शिश्रिये ’ आश्रितवान् । इ च ‘ सप्राद् ’ सर्वेषां भुवनानां भूत्वा ‘ अदित्सन्तं ’ दातु-
मनिच्छन्त मोक्षय ‘ प्रजानन् ’ ‘ दापयति ’ धनम् । ततः स ‘ नः ’ अस्मभ्यं ‘ सर्ववीरं ’ पुत्रादियुक्तं ‘ रयिं ’
धनं ‘ नियच्छतु ’ ददातु ॥ ६ ॥

१-अमोजन तस्योष्णतस्य । अ. धी. सू. १४ । ११८ । २-सुवेण उपहृत्योरहस्ये वाजस्येभ्यमिति प्रतीयंयम् ।
का. धी. सू. १४ । ११५ ।

व्याजस्य तु । प्रसवऽ आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ॥
सुनेमि राजा पुरियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानोऽजस्मे स्वाहा ॥ ७ ॥

सोमर्थे राजानम् । (सु) अवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्विष्णुर्थं
सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिर्थे स्वाहा ॥ ८ ॥

(द्वाऽर्थ) अयमग्नं बृहस्पतिम् । (सि) इन्द्रं ज्ञानाय चोदय । व्याधं
विष्णुर्थे सरस्वतीर्थे सवितां च वाजिनर्थे स्वाहा ॥ ९ ॥

(द्वाऽर्थ) अग्नेऽमुच्छा । वन्देह नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ
सहस्रजित्त्वर्थे हि धनदा असि स्वाहा ॥ १० ॥

“वाजस्य तु प्रसव आवभूव, इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सुनेमि राजा पुरि-
यानि विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानोऽजस्मे स्वाहा ” (३) (वा० सं० १।२५) ॥ ७ ॥

“ सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्याय, विष्णुन, सूर्येन, ब्रह्माणं च
बृहस्पतिम्, स्वाहा ” (४) (वा० सं० १।२६) ॥ ८ ॥

“ अयमग्नं बृहस्पतिमिन्द्रं ज्ञानाय चोदय । वाधं विष्णुं सरस्वतीं सवितां च
वाजिनं स्वाहा ” (५) (वा० सं० १।२७) ॥ ९ ॥

“ अग्नेऽमुच्छा वन्देह नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वर्थे
धनदा असि स्वाहा ” (६) (वा० सं० १।२८) ॥ १० ॥

अप दृष्टेः—वाजस्य विधिः । ‘वाजस्य प्रसवः’ ‘तु’ ‘वटु’ ‘इमा’ इत्यादि ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुव-
नानि’ सर्वतः ‘आवभूव’ व्यजसे । ‘सुनेमि’—एति पुण्यजनम् (निर्व० ३।१८।१२) इति । ‘सः’ पितृ-
भ्यो ‘राजा’ ‘पुरियाति’ सर्वतः स्वयति । ‘विद्वान्’ ऋद्धिमतां कर्षं प्रयात् । ‘आदित्यान्वृष्यं’ ‘प्रजा’
‘पुष्टिं’ च ‘वर्द्धयमानः’ पुरियाति अन्वयः ॥ ७ ॥

अप दृष्टेः—सोममिति । वं सोमर्द्धं देवात् ‘अवसे’ स्तुत्याय वर्णनाय वा ‘अवसरान्ते’ ते सर्वे
ऋद्धिमता इति अन्वयः ॥ ८ ॥

अप दृष्टेः—अयमग्निति । हे वाजस्य प्रसवत्वमवसेऽग्निं ‘इन्द्राय चोदय’ अयमग्नं धनदाकार्यं प्रेष ।
वाजस्येनैतौप्येते दृष्टव्यः ॥ ९ ॥

अप दृष्टेः—अग्ने अस्तेति । हे ‘अग्ने’ । ‘इह’ अस्मिन् सर्वेणि ‘नः’ अस्याहम् ‘अच्छ’ जनि-
सुन्देन ‘वद’ इति वदस्व । ‘नः’ अस्याहम् इति ‘सुमनाः’ सहस्रजित्त्वर्थे इति भव । हे सहस्रजित् ! त्व-
मेव धनदा वेदः ‘हि’ इत्यौ । वदः ‘त्वं’ सत्यमग्नौ ‘धनदा अति’ अतः ‘नः’ अस्याहम् ‘प्रच्छ’
धनमिति देव ॥ १० ॥

प्र नः । (ना) यच्छत्वर्थमा प्र पूषा प्रवृहस्पतिः । प्रवाग्देवी ददातु नः स्वाहेति ॥ ११ ॥

(त्यु) अयेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति । (त्य) अन्नाद्यन्वयेनमेतदभिपिञ्चत्यष्टाद्यमेवास्मिन्नेतदुद्घाति तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

सोऽभिपिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यामिति देवहस्तेरेवेनमेतदभिपिञ्चति सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामिनि व्याग्ये सुरस्वती तदेनं वाचो ऽएषु यन्तुर्थन्त्रिये दधाति १३

तदु हेकऽआहुः । (िवु) द्वियुष्वां त्वा देवानां यन्तुर्थन्त्रिये दधामिनि त्वं वै द्वियुष्वे देवान्नुदेनं सुर्वन्त्रिये यन्तुर्थन्त्रिये दधामि तदु तथा न ब्रूयात्सुरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामित्येषु ब्रूयाद्वाग्ये सुरस्वती

“ प्र नो यच्छत्वर्थमा, प्र पूषा, प्र वृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ”—(७) (वा. सं. ९। २९) इति ॥ ११ ॥

अयेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति । अन्नाद्यन्वयेनमेतदभिपिञ्चति । अन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदुद्घाति । तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

सोऽभिपिञ्चति “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्याम् ”—इति । देवहस्तेरेवेनमेतदभिपिञ्चति । “ सुरस्वत्यै वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामि ”—इति । वाग्ये सुरस्वती । तदेनं वाचो ऽएषु यन्तुर्थन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥

तदु हेकऽआहुः—द्वियुष्वां त्वा देवानां यन्तुर्थन्त्रिये दधामि—इति । त्वं वै द्वियुष्वे देवाः । तदेनं सर्वस्वैव यन्तुर्थन्त्रिये दधामि । तदु तथा न ब्रूयात् । सुरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्थन्त्रिये दधामि—

अथ सतवः—प्र न इति । अर्थमादयो ‘ न. ’ अस्मन्ने वन प्रपण्डन्तु । पूषादिदेवान्तात्त्वात्पुनरुदेऽपि क्रियापरस्यानुवर्त्त धीतयितुं पुष्यक् पृषक् प्रोत्सर्गप्रयोग, ‘ प्र ’ ‘ ददन्तु ’ प्रकर्त्तव्यं प्राण्डिति ॥ ११ ॥

हुतशेषत्यानस्य त्रिनिवोग दर्शयति—अयेनमिति । अथ ‘ एनं ’ सुव्यक्तं यत्रमाल ‘ परिशिष्टेन ’ अन्नेन अभिपिञ्चत् हुतशेषाभिषेकेण यत्रमाले अन्नेन निश्चितं मर्षति ॥ १२ ॥

अनिषेकमनुय मन्त्रं विरले—स इति । देवस्य त्वेति । व्याख्यानः । ‘ मन्त्रे ’ ‘ यत्रयं चतुर्थी (वा. म. २। ३। १२ वा.) सरस्वत्या ’ वाच. ’ यन्तुः ’ अन्तर्गमिणश्च ’ यन्त्रिये ’ नियमे अयन्तुर्वाचा ’ निदधामि ’ इति ॥ १३ ॥

अत्र ॥ ‘ सरस्वती वाचः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ सरस्वत्यै त्वा वाचः ’ इति सुभ्रूउत्तरं प्रक्षिप्य प्रयोक्तव्यमिति त्रिधातु पूर्वस्य सोऽपि तस्मिन्नावधिति—तदु हेक इति । कैचित्प्राणिनः ‘ आहुः ’ क्रिमिति । ‘ सरस्वत्यै

सु वाचयति । (त्य) अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्येपं प्रजापतिः
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत्तमुज्येपमिति तद्यद्वैवाभिरेवा
देवता ऽऽदुजयंस्तुद्वेषे ऽएवाभिरुज्यति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै
प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्यति ॥ १७ ॥

(त्य) अथाहाग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म
क्रियत् ऽएष वै प्रजापतिर्युऽएष ब्रह्मस्तायते शुस्मादिमुः प्रजाः प्रजाता
ऽएतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तन्मध्यतु ऽप्यवैतत्प्रजापतिमुज्यति
तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म क्रियत् ऽआश्राव्याहाद्विष्टुं स्विष्टकृतं
यजेति वुपदकृते जुहोति ॥ १८ ॥

स वाचयति—“ अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्-तमुज्येपम् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण
सप्तदशः, स्तोममुदजयत्-तमुज्येपम् ”—(वा० सं० १ । ३१-३४) इति । तद्यद्वैवाभिरेवा
देवता उदजयन्-तर्द्वेष एवाभिरुज्यति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्
प्रजापतिमुज्यति ॥ १७ ॥

अथाह—‘ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ’ इति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियते । एष वै प्रजा-
पतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमुः प्रजाः प्रजाताः—एतम्बेवाप्येतर्ह्यनुप्रजायन्ते । तन्मध्यतु एवं-
तत् प्रजापतिमुज्यति । तस्मादन्तरेणाहुतीऽएतत् कर्म क्रियते । आश्राव्याह—‘ अग्निं स्विष्टकृतं यज’-
इति । वुपदकृते जुहोति ॥ १८ ॥

वाचनमन्य मन्त्रान् विधत्ते—स वाचयतीति । महितायाम् “ अग्निरेकाक्षरेण ”—इत्यनुवाके सप्तदश मन्त्राः
पठिताः; अत्र अग्निरेकाक्षरेणेति प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेणेत्याद्यन्तयोर्मह्येन सप्तदश मन्त्राः सर्वेऽपि गृह्यन्त इत्य-
भिप्रायः । तेषां सप्रहेणायपर्यः; ओथास्येति चतुरश्रस्यु श्रौषडिति चतुरश्रं यजेति द्वाश्रं ये यजामह इति
पञ्चाश्रं द्वाश्रतो वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः—इति (वे. सं. १।१६।१।१६।१) (वा. प. भा. १।
१।२।१।१७) । सप्तदशाश्रगणि विद्यन्ते । तत्राभ्यादिसप्तदश देवाः एकाऽत्रप्रभृतेकेकाश्ररुद्विभुक्तैः प्राण-
मनुष्यादीन् त्रितवन्तः । तान्भ्यादिभिर्जितान् प्राणनरादीन्हमिदानीम् “ दज्येपम् ” उज्येवासम् । अदिवदेवतादि-
भिर्मन्त्राश्ररन्ध्रानुसारेण द्विषान्मनुष्यत्रिलोकादेर्नयो विद्वेषः । विष्टस्तोमगतानापृचां नवमस्योपेतवाज्रवाञ्च-
रेण तत्रयो द्रष्टव्यः । ऋषोदशकोमादावपि तिसृणां स्तोत्रियाणापृचासाहृत्तविद्येण तस्यत्या द्रष्टव्या । सममेव
तात्पर्यं प्रतिपादयति—तद्यद्वैवाभिरेति । ‘ एवाभिः ’ उज्यतिभिः । तेषां मन्त्राणां सप्तदशतल्या-
मन्य प्रजापत्यात्मना स्तौति—सप्तदशेति ॥ १७ ॥

नेतरुद्वेषः प्रवानस्विष्टकृतोर्मध्येऽनुष्टुभं कर्मजातमुपदर्शं ऋषोदशस्य स्विष्टकृताणादिकमनुसन्वते—अथाह-
त्यादि । “ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ”—इति ‘ अर्घ्युर्वैदेम् । ’ ‘ अनुब्रूहि ’ अनुवाक्यां पठेत्यर्थः ।

(त्य) अथेडामादधाति । (त्यु) उपहृतायामिडायामप उपस्पृश्य
माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तु स्तोत्राय
प्रमीवति स उपवारोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ १८ ॥

तद्वैके । (कऽ) एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वानि तदु तथा न कुर्वादात्मा वै
स्तोत्रं प्रजा शस्त्रमेतस्माद् स युजमानं प्रणाशयति स मिह्य एति स
हलति तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत्कुर्वात् ॥ २० ॥

अथेडामादधाति । उपहृतायामिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं
गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । उपवारोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवति;
अन्ते शस्त्रस्य ॥ १९ ॥

तद्वैके एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वानि । तदु तथा न कुर्वात् । आत्मा वै स्तोत्रम्, प्रजा शस्त्रम् ।
एतस्माद् स युजमानं प्रणाशयति । स मिह्य एति । स हलति । तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत्
कुर्वात् ॥ २० ॥

अत्र सम्बोधो होता । उपदन्तरेण यस्यावर्ष-नैवाहनिः स्थित्वागावृत्तोर्मध्ये क्रियमाणेन अमन्त्रम्-
रणशत्रुप्रवरीरहोमादिना यत्ररूप प्रजापति मित्रान् भवन्तीति । अनुवचनान्तत्वात्प्राग्यादिक प्रकृतिवत्
स्थित्वा, कार्यमियुक्तमनि-आश्राभ्येति । ' वध्दुहने ' होमा यागशान्ते ' वध्दुकारे प्रयुक्ते सति
' जुरोति ' सौविष्टकृत हविः ॥ १८ ॥

अथ स्थित्वागवृत्तमाधीनि कर्षाण्याह-अथेडामिनि । माहेन्द्रग्रहोऽन्तरा तस्मिन् वृत्त 'स्तोत्रम्' 'उपाकरोति'
भारभवेद्विपर्ययः । ' तम् ' आसन्त्यामिष्टितममिष्टित यत्रमान 'स्तोत्राय' 'प्रमीवति' ज्ञापयेत्, आहवेदिस्यर्षः ।
अत्र सूत्रम्- ' अन्तस्य गन्तव्यं स्तोत्राय प्रहितम् ' इति (का. श्री. सू. १४।१२१) । ' ए ' सुन्वन् ' उपा-
वारोहति' आसन्त्या. सहासात् ' स. ' एव स्तोत्रशस्त्रो. ' अन्ते ' तस्मिन् स्थितो भवेत् ॥ १९ ॥

अत्र वैश्विदुजितिवोचनान्तरं माहेन्द्रग्रहणं स्तोत्रशस्त्रे च कृत्वा स्थित्वागवृत्तादिक यजमानस्य पश्चादवरोहणमि-
च्छन्ति तद् दूषयितुमनुवदन्ति-तद्वैके इति । ' एतत् ' य हेन्द्रग्रहादि होमान्त तत्र कर्म कृत्वा 'अथ' अनन्तरम्
' एतत् ' उक्त स्थित्वागवृत्तयोपदानान्त कर्म कुर्वन्ति । अत एव सूत्रेणा शास्त्रान्तरेण पञ्चमऋषीकृतम् " उजि-
तिन्वो वोत्तरो माहेन्द्रः ' - (का. श्री. सू. १४।१२१) इति ॥

तद्व्यपत्ति-तदु तद्वैके । यवासन्त्यागात्तत्र एक यजमानो तस्मिन् आत्मप्रकारेण स्तोत्रशस्त्रे कुर्वात्, तर्हि
' यजमानम् ' आत्मप्रज इति कुर्वात्, अलाजिष्यकरणेऽप्यर्थः । ' मित्र. ' इति उक्तो गच्छति ' हलति '
यज्ञायात् प्रददति ॥ २० ॥

(६) अथेडामादधाति । (त्सु) उपहृतायामिडायामपु उपस्पृश्य
माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति त्रुँ स्तोत्राय
प्रमीवति सुऽ उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शश्वस्य ॥ २१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५.२.१) (२-२) ॥

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णं सर्वं परिगृह्य सूया ऽहुतिं तस्यां
व्युं ददाति सर्वं वै व्युः सर्वं परिगृह्य सूया ऽहुतिं स यदि कामयेत
जुहुयादेतां व्यु कामयेत्तापि नाद्रियेत ॥ १ ॥

अथेडामादधाति । उपहृतायामिडायामपु उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा
स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । स उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवति, अन्ते
शश्वस्य ॥ २१ ॥

इति वाजपेय्यज्ञाधिकारः ।

अथ राजसूययज्ञः ।

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वं परिगृह्य सूयाऽहुतिं । तस्यां वरं ददाति । सर्वं वै वरः ।
सर्वं परिगृह्य सूयाऽहुतिं । स यदि कामयेत-जुहुयादेताम् । यद्यु कामयेत-अपि नाद्रियेत ॥ १ ॥

अथ उक्त एव पञ्चः श्रेयानिति दर्शयितुं पुनः पठति-अथेडामित्यादि । पूर्ववद् ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-२) ॥

ब्राह्मणश्रियोन्मयकर्तृरुत्तरं स्यात्सो वाजपेय उक्तः, अथिक्तत्वेर्त्तुको विहतिभूतो राजसूरो विधास्यते । तत्र
अहृतवानपेयस्य राजसूयेव राजसूयेऽधिकारः, न तु तेनेत्यतः; इत्युक्तादपि सायण्यफलस्यातिसाधित-
त्वेन उक्तमन्तस्तथनवागानन्तमेवकेलहेतुकत्तुकरणशानुक्तत्वात् । अत एव कस्यापनः-“ एषो राजसूयो-
ऽनिरिणो वाजपेयेन ”-(का. श्रौ. सू. १५ । १ । २१) इति । एष्टि-यद्यु-स्तोक-दर्शोमेः शतप्रधानो
-राजसूयः । तत्र “ शोभूतेऽनुमत्ये पुरोडाशमष्टाकपारम् ”-इत्यादिना विहिताः एष्टयः, “ कम्प
क्ष्येनो विधिरगर्भानदित्या आरुमते ”-इत्यादिना विहिताः पशवः, पवित्राविषेचनीय-दशपेय-
केशवपनीय-स्युष्टि-दिशश्क्षत्रयुतिसंज्ञकाः सप्त सोमपाणाः पञ्चशतीपादयो दर्वाहोमाः । इह पवित्र
नामके प्रथमसोमपाणे प्रकृतिसमाभावेन बलव्यापाम्नात् सं परित्यज्य तददद्याने कर्तव्यं पूर्णाहुतिप्रवृत्ति
धिकमुत्तरेतन्नमभिधीयते (ते. सू. १ । ८ । १५) ॥ पूर्णाहुतेः कालं काल्यापनः सूत्रयामास-“ पवित्रा
र्दाशः, सप्तदक्षिणः, माधीपञ्चपजनीये दीश्व, तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतः ” (का. श्रौ. सू. १५)

(त्राय) अध श्चोभूते । (तेऽनु) अनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति स ये जघनेन शुभ्यां पिप्यमाणानामवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वा त्रान्तस्रुवे सार्द्धं संवपत्यन्वाहार्यपचनाद्ब्रह्मकमाद्दत्ते तेन दक्षिणा यन्ति स युज स्वकृतं वेरिणं विन्दति श्वभ्रप्रदं वा ॥ २ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति । (त्ये) एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व

(१) अथ श्चोभूतेऽनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । स ये जघनेन शुभ्यां पिप्यमाणानामवशीयन्ते-पिष्टानि वा तण्डुला वा-त्रान्त स्रुवे सार्द्धं संवपति । अन्वाहार्यपचनाद्ब्रह्मकमाद्दत्ते । तेन दक्षिणा यन्ति । स यत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति, श्वभ्रप्रदं वा ॥ १ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति-“ एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा ”-(वा. सं. १।३५)

४-७) इति । तद्विधत्ते-पूर्णेति । आग्नेयपूर्णा जुहा इवत इति पूर्णाहुतिः । सा अनाज्ञातमन्त्राणां प्राणा-पन्था “ यत् तृणीं तन् प्राणायायम् ”-(श. प. १ । १ । १२०) इति ध्रुवेः । तां जुह्वादित्यर्थः । पूर्णाहुतिकरणस्य कामार्थमित्यत्र विद्योति-सर्व्वमिति । पूर्णपदेन सर्व्वमुच्यते । ‘सर्व्वं’ जाद्व ‘परि-गुप्त’ स्वाधीनं कृत्वा, पथाज्ञानमूयाजुष्टानेन ‘स्यै’ अशिविको भूयासम् ‘वनि’ अग्निप्रायेण पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः ॥ तस्या दक्षिणा विधत्ते-तस्यार्थमिति । ‘तस्यो’ इत्यापासित्यर्थः । पूर्णाहुतेरित्याहुवद् अवश्य-कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते कामनासारेणैव फलश्रित्यन्वाह-सु यदि कामयेतेति । पूर्णाहुतिकरणेच्छया सर्वां तदनु-ष्ठान विपर्यये तद्विपर्ययेन इत्यर्थः ॥ १ ॥

आग्नेयपूर्णायां श्वभ्रं पवित्राह्वयादग्निश्रेष्ठेऽहः परस्मिन्नहनि कर्त्तव्यं विधत्ते-अथ श्चोभूत इति । सूत्र-कृता पवित्राह्वयनन्तमुक्तम्-“ अथ प्रभृत्यन्वद् पथोत्तमि हरीर्षिषष्टाकपालोऽनुमये ”-(का. धी. सू. १९ । १ । १९) इति । पाणानुष्ठानस्यावाप्त्येनानुष्ठाकरणान् अनुमतिः पृथिवी; ‘एष वा अनुमतिः’-इति ब्राह्मणपते । तस्यै अष्टस्रु फणालेषु संस्क्रानं पुरोडाशात्मक इतिनिर्व्वपेत् ॥ अत्रोत्तरं तन्त्रे सूत्रे संगृहीतम्-“ शम्पायाः पश्चाद् इतिन्मन्त्रं सुवे कृत्वा दक्षिणांभ्युत्सुर्गमादाय दक्षिणां गत्वा स्वयं प्रदीर्गं हरिणे वाञ्छी जुहोत्येव ते निर्ऋते इति, अनयोऽग्नेत्यानुमत्स्य संवपत्यादि करोति, वातो देवम् ”-(का. धी. सू. १९ । १००-११) इति । न सर्वं क्रमेण विधत्ते-स ये जघनेनेत्यादिना, “ श्चोभूत आग्नेयैष्यन्वम् ”-इत्यतः प्राक्तनेन । ‘शम्पा जघनेन’ ‘एतया प्रितिया’ (वा. सू. २।३ । ३१) इति द्वितीया । पश्चिमार्था दिशि दृषदमन्त्राश्रयत्व-स्थापितायाः शम्पायाः पश्चाद् ‘ये’ तण्डुलपिष्टेष्ट्या ‘अवशीयन्ते’ अजः पनन्ति, ‘तान्’ सुवेण सोऽष्टस्रुः ‘सार्द्धं’ ऋत्वं सवपेत् ॥ उन्मुक्तेन सार्द्धं दक्षिणादिमन्त्रेण विधत्ते-अन्वाहार्यमित्येति । तस्योन्मुक्तस्य स्थाननाय देशवि-शेष विधत्ते-स यत्रेति । ‘हरिणम्’ ऊर्ध्वसंश्रयम्, तत्र ‘स्वकृतं’ स्वतः तिरह्य, न तु यतः इतश्चिदानीवोषः प्रक्षिप्ताः; तस्मिन् ‘श्वभ्रप्रदरे’ गर्त्तकारेण विदीर्णप्रदेशे ‘वा’ ॥ २ ॥

उन्मुक्तस्य समाधाय, सुवपत्येन दग्नेण जुह्यात् । तत्र मन्त्रं विधत्ते-एष त इति । ‘निर्ऋते’ पापदेवते ।

स्वाहेतीयं वै निरुक्तिः सा यं पाप्मना गृह्णाति तं निरुक्त्या गृह्णाति तद्य-
 देवास्या ऽअत्र नैरुक्तुं रूपं तद्वेवेतुच्छमयति तयो हेनथं सूयमानं निरुक्तं
 तिर्न गृह्णात्यय यत्स्वकृते वेरिणे जुहोति श्वभ्रप्रदडे वैतदु ह्यस्यै निरुक्ति-
 गृहीतम् ॥ ३ ॥

(म) अयाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । (न्त्य) अयानुमत्याऽअष्टाकपालेन
 पुरोडाशेन प्रचरतीयं वा अनुमतिः स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुं यच्चि-
 कीर्षतीप्रथं हास्मै तदनुमन्यते तदिमासेवैतत्प्रीणात्यनयाऽनुमत्याऽनुमतः
 सूयाऽइति ॥ ४ ॥

इति । इयं वै निरुक्तिः । सा यं पाप्मना गृह्णाति-तं निरुक्त्या गृह्णाति । तद्यदेवास्या अत्र
 नैरुक्तं रूपम्-तद्वेवेतुच्छमयति । तयो हेनं सूयमानं निरुक्तिर्न गृह्णाति । अयं यत् स्वकृते वेरिणे
 जुहोति, श्वभ्रप्रदरे वा-एतदु ह्यस्यै निरुक्तिगृहीतम् ॥ ३ ॥

अयाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । अयानुमत्याऽअष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः ।
 स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुम्-यच्चिकीर्षति-इयं हास्मै तदनुमन्यते । तदिमासेवैतत् प्रीणाति ।
 अनयाऽनुमत्याऽनुमतः सूयाऽइति ॥ ४ ॥

'एव' तदुक्तपिष्टेषः 'ते' तत्र 'मागे' 'सं' मागे 'अस्व' सेवस्व । 'रवाहा'-शशो हरनलिह्व 'इति' ॥
 भूमिदिविधा; शक्तिगोभूमादिसर्वसत्पाठया, तदयोभवा च । तत्र आपभूमिरुक्ता अनुमतिः, द्वितीयभूमिरुक्ता
 निरुक्तिः; (तै. सं. १ । ८ । १ । १) सेवानिष्टकारिणी वाग्देवता, -तया भूमिः पारिष्टं जन् पीठयितुं
 गृह्णाति । 'तत्' तथा सति 'मस्याः' भूमेः 'अत्र' अस्मिन् राजसूयापुष्टान्तदेशे 'नैरुक्तं रूपम्' एतेन
 होमेन शमितवान् भवतीति । "तयो हेनम्"-इत्यादिना नैरुक्तहोमस्य प्रयोजनकथनम् एतदु स्वस्या इति ।
 'एतत्' एव शणिप्रदरात्मकं स्थानम् 'अस्यै' अस्याः भूमेः सम्बन्धि 'निरुक्तिगृहीतम्' निरुक्त्या
 पाग्देवतया भाग्यपरमेन स्वीकृतम्, अतस्त्वन नैरुक्तहोमापुष्टाने युक्तमिति ॥ ३ ॥

पुनरायमनं विषये-अयाप्रतीक्षामिति । 'अप्रतीक्षं' यत्र निरुक्त्यै होमः कृतः; तं प्रदेशम् अनमीक्षमाणा
 एव पुनर्गच्छेयुः । अयानुमतस्य इतिवैः प्रचारं विषये-अयानुमत्या इति । प्रचरन्तीति । आनुमतद्विषयः
 संरचनादिकं कर्तुमित्यर्थः । तथैवाप्यनुमताहृतम्-इयं वा अनुमतिरिति । भूमिरुक्ता अनुमतिः; तत्र यत् कर्म
 करोति यत् कर्तुमिच्छति, तत् सर्वं भूम्यादिका अनुमतिर्देवता अनुचरन्ति, तथा 'अनुमत्या' अनुष्ठानः
 'स्यै' राजसूयास्यं कर्म करवाणि, इत्यनेनाभिप्रायेणानुमतद्विभिर्वापः- । 'तत्' तेन इतिवा भूमिमेव
 प्रीणितवान् भवति ॥ ४ ॥

(१५) अथ अदशकपालो भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्री वा ऽइयं पृथिव्यथ यत्समानस्य हविष ऽरभयत्र जुहोत्येषा हर्षवैतदुभयं तस्य वासो दुक्षिणा यद्दे सवासाऽअरण्यं नोदाश्रुंसते निधाय वै तद्वा-
सोऽतिसुच्यते तयो हेनथँ सूयमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ श्वोभूते । (तऽ) आग्निवैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्टचेयं यजते तद्देवादः प्रज्ञातमाग्निवैष्णवं दीक्षणीयथँ हविस्त्रुदेवैतदभिर्व्वं सुर्वा देवताऽअग्नी हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्य-
भिर्व्वं यज्ञस्यावराध्यो विष्णुः परार्घ्यस्तत्सुर्वाश्वैतद्देवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य सूयाऽइति तस्मादाग्निवैष्णवऽ एकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्य द्विरण्यं दुक्षिणाऽऽग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने उतो द्विरण्यं यो वै विष्णुः स यज्ञोऽग्निरु वै यज्ञऽएव तद् तदाग्नेयमेव तस्माद्विरण्यं दुक्षिणा ॥ ६ ॥

अथ अदशकपालो भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्री वाऽइयं पृथिवी । अथ यत् समानस्य हविष उभयत्र जुहोति । एषा ह्यैवैतदुभयम् । तस्य वासो दुक्षिणा । यद्दे सवासा अरण्यं नोदा-
शंसते-निधाय वै तद्वासोऽतिसुच्यते । तयो हेनँ सूयमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥

(२) अथ श्वोभूतऽआग्निवैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तेन यथेष्टया-एवं यजते । तद्देवादः प्रज्ञातमाग्निवैष्णवं दीक्षणीयं हविः-तद्देवताः । अग्निं सर्वा देवताः । अग्नी हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति । अग्निं यज्ञस्यावराध्यो-विष्णुः परार्घ्यः । तत् सर्वाश्वैतद्देवताः परिगृह्य, सर्व

हविःश्राणसाधनकपालगतामष्टतल्लयां गायत्रांदात् पृथिवीशोष्यत्वेन प्रशंसति-अथ यद्देति । अथ-
यत् समानस्येति । अस्वार्घ्यं,--'समानस्य' एकमेव हविः 'उभयत्र' अनुमत्यै निर्कृत्ये च द्वयते, उभयोरपि
पृथिव्यात्मकत्वादिभिः । तस्य दुक्षिणां विधत्ते-तस्य वास इति । तत् प्रशंसति-यद्दे सवासा इति । यथा लोके
पुरुषो वस्त्रसहितः सन्नल्पगमनं शीतदिग्वात् न कामयते, तद् वस्त्र मयराहिते स्थाने 'निगद्य' चेत्गच्छति
तदा 'अतिमुच्यते' अ्याद् विमुक्तो भवति; तद् वासोदानेन 'सूयमानम्' 'एवं' यजमानम् 'आमङ्गः'
मय 'न' प्राप्नोति ॥ ५ ॥

तदनन्तरदिवसेऽनुष्ठेयं कर्म विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । अग्निवैष्णवधोमौ देवता यस्य हविष ; सं निर्व्वपेत् ।
तेन यथेष्टयेति । प्रैहतीष्टिवदेवेष्टिः कार्वा । तेन अनुमतीष्टिवत् तन्मध्ये वैह्वेन तन्नं किञ्चिदपि न विपत् इति

(अण्ड्य) अथ श्वोभूते । (तेऽग्नी) अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्टयैव यजतऽएतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन्नेतेनोऽएव व्यजयत याऽस्येयं विजितितस्तां तृथो ऽएवैष ऽएतेन पाप्मानं द्विपुन्तं ध्रातव्यं इति तृथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूया इति तस्माद्ग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणो-

य यज्ञं परिगृह्य, सूयाऽइति । तस्मादाग्रावैष्णवः एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । यो वै विष्णुः ॥ यज्ञः । अग्निरु वै यज्ञ एव । तद्दु तदाग्नेयमेव । तस्माद्विरण्यं दक्षिणा ॥ ६ ॥

(१) अथ श्वोभूतेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तेन यथेष्टया—एवं यजते । एतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन् । एतेनोऽएव व्यजयत—याऽस्येयं विजितितस्ताम् । त्वयो एवैष एतेन पाप्मानं

मावः । तद्दुयदेवेति । 'अद.' अमुष्मिन् विप्रकृष्टे सोमप्रकरणे 'प्रज्ञानं' 'दीपणीयं' दीक्षायां निरसम् 'आग्रावैष्णवं हविः' 'सदेव' इदानीं निरूप्यमाण हविरिति तत्प्रादाश्व्येन प्रशंसा । हविषो देवतासम्बन्ध प्रशंसति—अग्निर्वा इति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं प्रतिपादयति—अग्नी इति । अग्नी हि सर्वो देवता ह्यन्ते, अतः सर्वदेवतार्थं हविर्होमाधिकरणात्तदग्निः सर्वदेवतात्मकः । सः 'अग्निः' 'यज्ञस्व' 'अवरार्द्धः' आदौ स्थितः 'विष्णुः परार्द्धः' यज्ञस्य अरममागोऽवस्थितः । तथा हि प्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्य आदौ दीक्षणीयावाप्य आग्रावैष्णवे हविषि अग्नेः प्रथमदेवतात्वेन सम्बन्धः, अत्रसाधे चोद्भवसान्निध्यैरिष्ट्याने विष्णुदेवताका पूर्णा इति कथ्यते । यज्ञ आग्रावैष्णवे प्रथमे "सूरतिर्गोतिः"—(ऐ. ब्रा. २।१।१५) इति अग्नेः प्राथम्यम्, परमशखे चाग्निमास्ते 'विष्णोर्लोकम्'—(ऋ. सं. १।१।५।१) इति श्रवणाद् विष्णोर्ध्वरत्वम् । एतदेवाग्निर्देवतरेयकम्—'अग्निर्वै देवानामयमो विष्णुः परस्मादन्तरेण सर्वो अस्या देवता'—(ऐ. ब्रा. १।१।१।१) इति । तत् सर्वा इत्यादि । तस्मात् तन्मध्यवर्तिनीः वक्ष्यमाणाः 'सर्वाश्च' सोमदेवता अग्निसाप्यं विश्वात्मकं सर्वं पञ्चम् ' एतेन ' आग्रावैष्णवेन हविषा ' परिगृह्य ' परिवेष्टय स्वाधीनं कृत्वा ' यज्ञे ' राजसूयास्यं कर्म करवाणि ' इति ' हेतोर्वस्मादेवं तस्मादित्यन्वयः ॥

दक्षिणां विषचे—तस्य हिरण्यमिति । आग्नेयो वा इति । अस्यायमर्थः—यज्ञोऽग्निदेवत्यः खनु, तमन्तरेण यज्ञनिष्पत्तेरसंभवात् । ' हिरण्यम् अग्नेः रेतः ' विष्णोर्वैष्णवकत्वं शुक्तिप्रसिद्धं (श. प. १।१।१।१५) विधत्तमकस्य यज्ञस्य चाग्निताप्यत्वात् तद्रूपत्वम्; तस्मात् परम्परया ' तद्दु' तद् विष्णुदेवत्वमपि कर्म, 'तदाग्नेयम्' अग्निदेवत्यमेव जातम् । तस्मादाग्रावैष्णवस्य हविषः 'आग्नेयं हिरण्यं' दक्षिणाऽङ्गत्वेन भवितुं युक्तमिति ॥ ६ ॥

तस्मात् परोधुलुष्टं कर्म विषचे—अथ श्वोभूत इति । ' तेन ' अग्नीषोमीयेण हविषा यजेत । यथेष्टयेति । सर्वेऽग्नी पौर्णमासेष्टिः प्रकृतिभूताः तद्दत्तानि तदीयमज्जजातं कुर्यादित्यर्थः । एतेन वा इत्यादि । ' एतेन ' एतेन

स्तुर्जं वा ऽभसुं चन्द्रमसं प्रन्ति पौर्णमासेनाह मुन्त्यामावास्येन्नोत्सृजन्ति
तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(णाऽथ) अथ श्रोभूते । (तऽ) ऐन्द्रामं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व-
पति तेन यथेष्टैर्वा यजते यत्र वाऽऽन्द्रो वृत्रमुहेस्तुदस्य भीतस्येन्द्रियं
व्यीर्यमुपचक्राम सुऽ एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यं पुनरात्मन्नघत तथी ऽपुर्वैपु
ऽएतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यमात्मन्घते तेजो वाऽऽभिरिन्द्रियं व्यीर्यमिन्द्र
ऽउभे व्यीर्यं परिगृह्य सूयाऽऽहुति-तस्मादैन्द्रामो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति तस्यर्षभोऽनह्वान्दक्षिणा स हि वृहेनाग्नेयु ऽआण्डाभ्यामैन्द्रस्तु-
स्मादपभोऽनह्वान्दक्षिणा ॥ ८ ॥

द्विषन्तं भ्रातृष्व इति । तयोऽथ विजयते । विजितेऽभ्येऽनाह सूया इति । तस्मादग्नीषोमीय
एकादशकपालः-पुरोडाशो भवति । तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणा । उत्सृजं वाऽभसुं चन्द्रमसं प्रन्ति ।
पौर्णमासेनाह इति । अमावास्यास्येन्नोत्सृजन्ति । तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(४) अथ श्रोभूतेऽऐन्द्रामं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तेन यथेष्टया-एवं यजते । यत्र वा-
ऽन्द्रो वृत्रमुहे-तस्य भीतस्येन्द्रियं व्यीर्यमुपचक्राम । स एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यं पुनरात्मन्नघत । तयो
एवैव एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यमात्मन्घते । तेजो वाऽऽभिरिन्द्रियं व्यीर्यम् । इन्द्र-उभे व्यीर्यं परिगृह्य
सूयाऽऽहुति- तस्मादैन्द्रामो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्यर्षभोऽनह्वान् दक्षिणा । स हि
वृहेनाग्नेयः, आण्डाभ्यामैन्द्रः । तस्मादपभोऽनह्वान् दक्षिणा ॥ ८ ॥

हविषा इव हव्यं विजितवतः ' अथ ' इन्द्रस्य ' इवे- ' परिदृश्यमाना ' वा ' विजिति. ' जति,
' सान् ' ' इन्द्रो व्यजयत ' इति सम्बन्धः । ' तथा ' ' एवः ' अपि अनुष्ठता ' - एतेन ' हविषा सर्वान्
शत्रून् जयति ॥

तस्य दक्षिणा विधत्ते-उत्सृष्टो गौरिति । कियन्तं कालं शकटवहनादौ विधियोग्य एवात् य उच्यते,
स ' उत्सृष्टः ' । सा दक्षिणां प्रशंसति-उत्सृजमिति । ' असुम् ' अन्तरिक्षे दृश्यमानं ' अद्रमसम् ' इत्य-
योऽसुम् ' प्रन्ति ' । तदेव विद्योति-पौर्णमासेनेति । पौर्णमासीत्यस्य सप्त देवाः ' इति ' प्रतिदिक्त-
मेकैककलापचोरे एव तस्य इत्यन्वित्यर्थः । अमावास्याकालमारभ्य ' उत्सृजन्ति ' प्रतिदिक्तं तस्यैकैककलापदेः ।
' तस्मात् ' अथ हविषः सोमदेवतासम्बन्धादेव तादृशो गौर्दक्षिणात्वेन युक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदन्तरदिक्तं चर्चनमित्यन्तरं विधत्ते-अथ श्रोभूत इति । पुरा श्रुतवहनादमीत इन्द्रोऽपक्रान्तं स्वकीयं
वीर्यम् ' एतेन हविषा ' - ' पुनः ' आजन्वयात्पत्तः ; एवम् ' एवः ' अरि अनुष्ठता ' एतेन ' हविषा ।-परिदं-
तेजः ; स एवाग्निः ; परिदुम् ' इन्द्रियम् ' इन्द्रस्यात्प्राण सत्यं, स एवेन्द्रः ; व्यीर्यमिन्द्रोमेदोयकारत् तादा-

(णाऽथा) अथाग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकृतनुवरुन्धे सुव्वा
 ऽडुधीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्द्युदाग्रयणेष्टि-
 रनुया मेऽपीष्टमसदन्युपि सूयाऽइति तुस्मादाग्रयणेष्ट्या यजतऽओप-
 धीर्वाऽएषु सूयमानोऽभिसूयते तदोपधीर्देवतदनमीवाऽअकिस्त्रिपाः
 कुरुतेऽनमीवाऽअकिस्त्रिपाऽओपधीरभिसूयाऽइति तुस्य गौर्दक्षिणा ॥९॥
 (णाऽथ) अथ चातुर्मास्यैर्बजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकृतनुवरुन्धे सुव्वा

(९) अथाग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकृतनुवरुन्धे, सर्वा इष्टीः अर्घ्यं दर्विहोमान्-यो
 राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएषेष्टिः-यदाग्रयणेष्टिः । अनया मेऽपीष्टमतत् । अनयाऽपि सूयाऽइति ।
 तुस्मादाग्रयणेष्ट्या यजते । ओपधीर्वाऽएषु सूयमानोऽभिसूयते । तदोपधीर्देवतदनमीवा अकिस्त्रिपाः
 कुरुते । अनमीवा अकिस्त्रिपा ओपधीरभिसूयाऽइति । तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

(६) अथ चातुर्मास्यैर्बजते । सर्वांन्वाऽएष यज्ञकृतनुवरुन्धे, सर्वा इष्टीः आपेर्दर्विहोमान्-यो

एवम् । ते ' उमे ' तेजोवडलुभने ' वीरे ' ' पारिष्ट ' ' सूदे ' ' इति ' अग्निप्रायेण देवताद्विविधप्रकारः
 कर्त्तव्यः ॥ दक्षिणा विधत्ते-तस्यैर्षम इति । ऐन्द्रकल्प इति दक्षिणान्धेन विहिततः सान्ध्याप्रान्तयो
 देवताद्वययोगता दर्शयति-स हि बहूनेति । बहू नाम पुणवहनदेशः, कडुप्रदेशः । तस्य दक्षिणदेशतः दृश्य-
 धर्माचारान्नेवम् ' आग्नाभ्याम् ऐन्द्रः ' तेष्वनन्तर्भावादिभिः ॥ ८ ॥

सदनन्तरकर्त्तव्यमिति प्रवृत्तं विधत्ते-अथाग्रयणेष्ट्येति । सा चारणेष्टिः द्वितीयकाण्डे विहिता
 (श. प. २ । ४ । ३ ।) तथा अत्र राजसूयान्धेन प्रयोगः । सर्वांन् वा इत्यादि । इष्टि पशु लोम-
 दर्विहोमानक वादावसूयसः, तदनुष्ठानेन पशुकर्त्तव्येन । सर्वेऽनुष्ठाना मरन्ति । आग्रयणेष्टिरिति देवसृष्टत्वेन
 प्रशस्तत्वाद्वाक्चरोऽङ्गत्वात् । अर्घ्यः ' अर्घ्या ' अग्रयणेष्ट्या ' अर्घ्ये ' ' वे ' ' मन् ' ' एतन् अतन् ' ' पागः कृतो
 मवत् । ' अनयाऽपि ' इष्ट्या ' सूदे ' अग्निविक्रो भूरासन् ' इति ' अनेवानिन्द्रादेय आग्रयणेष्टिः कार्त्तव्यः ॥

तस्या इष्टेः प्रयोजनमाह-ओपधीर्वा इति । ' एषः सूयमानः ' यजमानः ' ओपधी ' परिपका ऋद्धि-
 पवायाः ' अग्नि'-रुद्र ' सूते ' अग्निविष्यते । ' तन् ' तथा सति ' अन्वया ' अग्रयणेष्ट्या ता एव
 ' सोपधीः ' ' अनमीवाः ' योगरहिताः आग्नेयकारिणीः, ' अकिस्त्रिपाः ' पाररहिताश्च ' कुरुते ' । आग्र-
 यणेष्टेर्वात्तमोर्वात्वात्, तद्वदने श्रीकृष्णं योगः पापं च हनन्, इह तु तदनुष्ठाने तदनुष्ठानेति तद्विदितः सोपधी-
 रनिरुध्य राजसूयारूपं कर्म करतः गतिं पशुराशयः ॥ दक्षिणं विधत्ते-तस्य गौर्दक्षिणि ' गौराग्रयणे ' । (कां.
 श्लो. सू. १९ । १९) ' तस्य ' आप्यग्रयणे ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्येति विधत्ते-अथ चातुर्मास्यैरिति । तेषां वाचः यजिनः उक्तवृत्तिः पशुद्वयान्तर-
 १-अनयाऽपि-कार्त्तव्ये ॥ १० ॥ अ० ११ । ११ ।

दुष्टीरुपि र्दर्विहोमान्यो राजसूयेन युजते देवसृष्टौ वाऽएष यज्ञक्रतुर्ब्रह्मातुर्मा-
स्यान्येभिर्मुंऽपीष्टमसदेभिरुपि सूयाऽडति तस्माच्चतुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ । २ । २ ॥ (२-३) ॥

वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं
प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽडति तयो ऽएवेषु ऽएतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः
सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽडति ॥ १ ॥

(त्मु) अथ ध्वरुणप्रघासैर्यजते । ध्वरुणप्रघासैर्व्युं प्रजापतिः प्रजा ध्वरुण-

राजसूयेन यजते । देवसृष्टौ वाऽएष यज्ञक्रतुः—यच्चातुर्मास्यानि । एभिर्मुंऽपीष्टमसद् । एभिरपि सूयाऽ
इति । तस्माच्चतुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥

चातुर्मास्यादियागाः ।

(१) वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः ससृजे । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽ
इति । तयोऽएवेषु एतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः सृजते । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽ इति ॥ १ ॥

(२) अथ ध्वरुणप्रघासैर्यजते । ध्वरुणप्रघासैर्व्युं प्रजापतिः प्रजा ध्वरुणपाशात्प्रामुञ्चत् । ता

" चातुर्मास्यप्रयोगः कात्यायन्यम् " (का. श्रौ. सू. १५।१७) इति । सर्वाग्वा इत्यादि । सर्वकविष्टि-
दर्वाहोनावरोधरूपराजसूयमध्ये चातुर्मास्यान्वयो यज्ञक्रतुरन्वयोऽहव्य इत्यनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठानम् । अन्वय-
पूर्ववद् योग्यम् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वैदर्भ्यप्रकाशे माण्डिकीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-३) ॥

एव चातुर्मास्यानि सामान्येन विभाष वैश्वदेवात्वं प्रथमं पर्वं विधत्ते—वैश्वदेवेनेति । वैश्वदेवमित्याश्रयादि-
हिरण्यकरूपप्रथमपर्वणो नामदेवम् । अत्र वैश्वदेवादीनां ऋतुर्णां पर्वणामपेक्षितान्यह्नानि मासाग्निहोत्र्यायेन
नमातिदेशादतिदेश्यानि । तदुपदेशतु द्वितीयकाण्डे पञ्चमेऽध्याये समाधत्त—“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः ”
इति । (श. प. २।५।२।१) अत्र वैश्वदेवशब्देन द्वालात्तरीया प्रसिद्धिर्वाच्यते । तथा च तैत्तिरीयके—
“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ”—(तै. मा. १ । १ । २ । १) इति । ' भूमानं ' ' प्रजा ' इति ।
भूयसीः प्रजा इत्यर्थः तयो एवैव इति । यथा पुत्र प्रजापतिः वैश्वदेवयोगेन भूयसीः प्रजाः सृष्टवान्, एवमयं
यजमानोऽपि तेन यामेन सृष्टविधाः ' प्रजाः ' ' सृजते ' सृजति । ताः ' सृष्टाः ' द्रव्याः अभिस्त्वय ' सृष्टे '
सर्वं यज्ञं कर्त्वाणीति ॥ १ ॥

द्वितीयं पर्वं विधत्ते—अथ ध्वरुणेति । ' अथ ' वैश्वदेवानन्तरं ऋतुर्णुं मासेषु ध्यतीतिषु ' ध्वरुणप्रघासैः ' यजेत ।

पाशात्प्रामुञ्चता अस्थानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्तानमीवा
 ऽअकिल्बिषाः प्रजा अभि सूया ऽइति त्रयो एवैष ऽएतद्गुरुणप्रयासैरेव
 प्रजा वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्थानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः
 प्रजायन्तेऽनमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजा ऽअभि सूयाऽइति ॥ २ ॥

(त्र्य) अथ साकमेधैर्पजते । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमप्रस्तैर्वै व्यजयन्तु
 येयुमेपां विजितिस्तां त्रयो ऽएवैष ऽएतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं
 हन्ति त्रयो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूयाऽइति ॥ ३ ॥

(त्र्य) अथ शुनासीर्षेण यजते । (तऽ) उभौ रसौ परिगृह्य सूया
 ऽइत्युथ पञ्चवासीयं सु पञ्चधाऽऽहवनीयं व्युह्य स्रुवेणोपघातं जुहोति ॥ ४ ॥

अस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्त । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूयाऽइति ।
 त्रयो एवैष एतद्गुरुणप्रयासैरेव प्रजा वरुणपाशात् प्रमुञ्चति । ता अस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः
 प्रजायन्ते । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूयाऽइति ॥ २ ॥

(३) अथ साकमेधैर्पजते । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमप्रन् । तैर्वै व्यजयन्त-देवमेपां विजिति-
 स्ताम् । त्रयोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति । त्रयोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे
 सूयाऽइति ॥ ३ ॥

(४) अथ शुनासीर्षेण यजते । उभौ रसौ परिगृह्य सूयाऽइति । अथ पञ्चवासीयम् । स
 पञ्चधाऽऽहवनीयं व्युह्य स्रुवेणोपघातं जुहोति ॥ ४ ॥

तान् वरुणपाशादवनसाधन्येन प्रसंसति-वरुणप्रयासैर्वा इति । ता अस्थेति । वरुणप्रयासपागेन पाश-
 विमोचनस्य कृतवान् 'अथ' प्रजायतेः 'ता' वैधदेवेन सृष्टाः 'प्रजाः' रोगमारहिता. सप्तः पुत्रपौत्रादि-
 रूपाण्यं प्रजायन्ते । गतमन्वत् । दार्ष्टान्तिके योजयति-त्रयो एवैष इति । ता अस्थेति । 'अथ'
 यजमानस्यैत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीयं पर्वं विषते-अथ साकमेधैर्विति । 'अथ' वरुणप्रयासालुष्ठानानन्तरं चतुर्षु प्रातेषु साकमेधाया
 पागाः कार्याः । तान् पापरूपशत्रुञ्चयसाधनत्वेन सदृशान्तं प्रसंसति-साकमेधैर्वा इति । 'वृत्रं' वृत्रासुरम्
 'अप्रन्' हतवन्तः । 'एषां' देवानां 'येषां' विजितिः' इदानीं इदयते 'तां' तैर्वै साकमेधैः 'यज-
 यन्त' प्राप्नुवन् । तयो एवेत्यादि, सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं पर्वं विषते-अथ शुनासीर्षेणिति । जुनो वासुः, सीर आदित्यः, सवेक्य हविः शुनासीरी-
 पम्; तद्योगात् चतुर्थं पर्वं शुनासीर्षमित्युच्यते । उभौ रसाविति । शुनासीरयो रसरूपत्वं हि द्वितीये काण्डे

सु पूर्वार्धे जुहोति । (त्य) अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसुद्र्यः स्वाहे-
त्यथ दक्षिणाध्वे जुहोति यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासुद्र्यः स्वाहेत्यथ
पश्चाध्वे जुहोति विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सुद्र्यः स्वाहेत्यथोत्तराध्वे
जुहोति मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्त्रेभ्यो वा देवेभ्यः उत्तरासुद्र्यः स्वाहे-
त्यथ मध्ये जुहोति सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उपरिसुद्र्यो दुवस्वद्र्यः स्वाहेति ।
(त्य) अथ साङ्गुं ससुह्य जुहोति । ये देवाः अग्निनेत्राः पुरःसुद्र-
स्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासुद्रस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्व-

स पूर्वार्धे जुहोति—“ अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसुद्र्यः स्वाहा ”—इति । अथ दक्षि-
णाध्वे जुहोति—“ यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासुद्र्यः स्वाहा ”—इति । अथ
पश्चाध्वे जुहोति—“ विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सुद्र्यः स्वाहा ”—इति । अथोत्तराध्वे
जुहोति—“ मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्त्रेभ्यो वा देवेभ्यः उत्तरासुद्र्यः स्वाहा ”—इति ।
अथ मध्ये जुहोति—“ सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उपरिसुद्र्यो दुवस्वद्र्यः स्वाहा ”—
(वा० सं० ९।३६) इति ॥ ६ ॥

अथ सार्द्धं ससुह्य जुहोति—“ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसुद्रस्तेभ्यः स्वाहा ” (१) “ ये
देवा यमनेत्रा दक्षिणासुद्रस्तेभ्यः स्वाहा ” (२) “ ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सुद्रस्तेभ्यः

एष्टसुक्तम्—“ अथ यस्माद्युनामर्षेण वस्रेत या वे देवानां श्रीतासीन् साकमेधैरीजानानां त्रिजिघानानां
तस्त्रुनमथ व सक्त्सस्य प्रजिनस्य सन आतोत्तत् तीरः सा या चैव देवानां श्रीतासीन् साकमेधैरीजानानां
त्रिजिघानानां, य उ च सक्त्सस्य प्रजिनस्य एह आसीत् तमेवैतुम्य परीगृत्वामन् कुरुते—” इति (त.प. १।१।
३।१) युनामर्षीयप्रयोगकाकः सूत्रितः—“ पवित्रदीक्षास्थाने जुनातीरीयम् ”—का. श्रौ. सू. १९।१९।
इति । पवित्रारण्य सोमयागस्य मन्त्रमरे तस्यां नियौ दीक्षा कृता, तस्यां फाल्गुनशुक्लवतिपदि चतुर्थं पर्क
कार्यम् । अर्थात् पवित्रयुनामर्षीयस्थे वैश्वदेवादीनि श्रीणि पर्वाणि क्रमेण चतुर्दशमासेषु कार्याणीत्युक्तं भवति ॥

पञ्चवर्णावहोम विधत्ते—(त. म. १।८।७) अथ पञ्चेति । ‘ पञ्चवर्णावहम् ’ इति कर्मनामधेयम् ।
‘ अहवनीयम् ’ अग्निं ‘ पञ्चवा ’ ‘ स्युदा ’ प्रतिदिश मध्ये च पृथक् कृत्वोपर्यः । आज्यस्थाल्या, ‘ सुवेण ’
‘ उपगतम् ’ उपत्योगस्य गृही वा ‘ जुहोति ’ ॥ ४ ॥

मत्र पूर्वार्धिकमेण पञ्चवर्णिषु समन्त्रक हवनं विधत्ते—स पूर्वार्धे शत्यादिना पूर्वार्धे मवः ‘ पूर्वार्धेः ’
अग्नि । अग्निनेत्रेभ्य इत्यादि । अग्नि ‘ नेत्रे ’ व्यनस्येष्टप्रभेः साधन विधातेभ्यः ‘ पुरःसुद्र्यः ’ पूर्वस्थां दिशि
मीदन्तीति तयोक्ता, तेभ्य ‘ देवेभ्यः ’ ‘ स्वाहा ’ सुहनयत् । एवमुत्तराग्नि योज्यम् । ‘ दुवस्वद्र्यः ’ दुव
इत्यभनयम्, (नि. १०।२।७) इतिर्देशुणावयुक्तम् ॥ ६ ॥

इत्यथ यमनेत्रैः कृत्वा अग्निषु हवा पुनस्तावन्निकीर्त्तव्यं तैरेव मन्त्रैरेव विधत्ते—अथ सार्द्धमिति ।

१-पञ्चवर्णावहोमवर्णावहोम इति शब्दो मध्ये च पूर्वार्धेण चतुर्दशदिनेभ्य इति प्रथमश्रुत्या समस्य ये देवा इति
प्रतिपत्त्यः । वा प्रो. सू. १९।१९।१० ।

देवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्य स्वाहा ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुत्रेत्रा
वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्राऽचपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहेति तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः । साकमेधैर्व्यजयन्तु येयमेपां विजितिस्तां तद्वोचुःउत्पि-
बन्ते वा ऽऽमानि दिक्षु नाश्रा रक्षाँसि हुन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति वुत्रो
वाऽआज्यं तु ऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाश्रा रक्षाँस्यवाघ्नंस्ते व्यजयन्तु
येयमेपां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाश्रा रक्षाँसि
स्यवहन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभ्येऽनाष्ट्रे सूया ऽइति ॥ ७ ॥

(१५) अथ यदेताऽ अपराः पश्चाहुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति व्या ऽएत-
दग्नेर्विवृहन्ति वृत्पञ्चधाऽऽहवनीयं व्यूहन्ति तदेवाऽस्यैतेन सन्ध्याति तस्मा-
देता ऽअपराः पश्चाहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

स्वाहा ” (३) “ ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुत्रेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ”
(४) “ ये देवाः सोमनेत्रा अचपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ” (५)—(वा० सं०
१ । ३६) इति । तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः साकमेधैर्व्यजयन्त-येयमेपां विजितिस्ताम् । तद्वोचुः—उत्पिबन्ते वाऽऽमानि दिक्षु
नाश्रा रक्षाँसि, हुन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति । वज्रो वाऽआज्यम् । तऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाश्रा
रक्षाँस्यवाघ्नम् । ते व्यजयन्त-येयमेपां विजितिस्ताम् । तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु
नाश्रा रक्षाँस्यवहन्ति । तथोऽएव विजयते । विजितेऽभ्येऽनाष्ट्रे सूयाऽइति ॥ ७ ॥

अथ यदेता अपराः पश्चाहुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति वाऽएतदग्नेर्विवृहन्ति—एत पश्चाधाऽऽहवनीयं
व्यूहन्ति । तदेवाऽस्यैतेन सन्ध्याति । तस्मादेता अपराः पश्चाहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

पश्चात्पश्चान् ' सार्द्धं ' ' समुद्य ' समस्त जुह्यात् । तानेव मन्त्रान् पुनः पठति—ये देवा इति । अर्धस्त
इवेव ॥ १ ॥

पञ्चवातीपहोमस्य इयं विधातुमाह—यत्र वै देवा इति । तद्वोचुरिति । ' तत् ' तत्र विजितप्रदेशे
देवाः ' ऊचुः ' उक्तवन्तः किम् । ' इमानि ' ' नाश्रा ' नाशकायं ' ' रक्षांसि ' ' दिक्षु ' ' उत्पिबन्ते '
उत्कटं पिबन्ति, प्राणिनो मनुष्यन्ति । ' हुन्त ' इति हर्षे । ' एभ्यः ' रश्मोभ्यः ' वज्रं प्रहराम इति ' विचार्य,
आम्बरुपेण वज्रेण तान् राक्षसान् एव अघ्नन् । ख्यते हि आज्यस्य वज्रत्वम् । " घृतं वै देवा वज्रं
कृत्वा "—(ते. सं. ६ । २ । २ । ४) इति । " तथो एवैव " इत्यादिना ददानीमनुष्ठानुरिति तथाविधकूल-
प्राप्तिदर्शनम् ॥ ७ ॥

आग्नीनो समासेन कृतमाहुतिपञ्चकं प्रशंसति—अथ यदेता इति । पूर्वमाहवनीयस्य पश्चात् व्यूहनेन सर्वाग्निं

तस्य प्रष्टिवाहनोऽश्वरथो दक्षिणा । त्रयोऽश्वा द्वौ सव्यभृसारथी ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः स व्यातस्तद्यदेतस्य कर्मणऽप्येषा दक्षिणा तस्मात्पञ्च-
वालीयं नाम ॥ ९ ॥

सु हेतेनापि भिषज्येत् । (द) अयं वै प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः
सऽआयुः सोऽयमेव इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितो
दश वा ऽपता ऽआहुतीर्जुहोति तदस्मिन्दश प्राणाःकृत्स्नुमेव सर्वमायु-
र्दधाति स मुदिद्वापि गतासुरिव भवत्या हुवेनेन हरति ॥ १० ॥

तस्य प्रष्टिवाहनोऽश्वरथो दक्षिणा । त्रयोऽश्वाः । द्वौ सव्यभृसारथी । ते पञ्च प्राणाः । यो वै
प्राणः स वातः । ३१११ कर्मण एषा दक्षिणा—तस्मात् पञ्चवालीयं नाम ॥ ९ ॥

स हेतेनापि भिषज्येत् । अयं वै प्राणो—योऽयं पवते । यो वै प्राणः—स आयुः । सोऽय-
मेव इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः । दश वाऽपता आहुतीर्जुहोति ।
तदस्मिन् दश प्राणान् कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति । स यदिद्वापि गतासुरिव भवति—आ
हुवेनेन हरति ॥ १० ॥

‘ क्षण्वन्ति ’ हिसन्ति । “अणु हिंसायाम्” (धा. पा. व. प. ३) इति धातुः । तथा तस्य ‘अग्नेः’ अवय-
वान् ‘विद्वन्ति’ विश्लेषयन्ति । “एह उयमने” (धा. पा. त्त. प. १९) इति धातुः । तन्नेन पुन नवस्य पञ्च-
द्विकरणेन सहितवान् मन्तीति ॥ ८ ॥

तस्य होमस्य त्रियुक्तमश्वस्य दक्षिणावेन विधत्ते—तस्य प्रष्टिवाहन इति । सव्य इति । रथस्य सव्यमानो
तिष्ठनेकः, सारथिकेक इति द्वौ । अश्वगतां त्रिवमंस्त्रयां सारथिगतां द्विवमंस्त्रयां मिच्छन्वा पञ्चप्राणात्मना
प्रसंसति—ते पञ्चेति । प्राणवतः तरेकवान् पञ्चवातीवहोमस्य सङ्घवादात् प्राणात्मनस्तस्य रथो
दक्षिणावेन पुज्यते । ‘ तस्मात् ’ कर्मणोऽपि पञ्च वाताः प्राणा अस्मिन् सन्तीति ‘ पञ्चवातीव ’
‘ नाम ’ सप्तमम् ॥ ९ ॥

आरोग्यक मलयापीम होम विधत्ते—सु हेतेनापीति । ‘ एतेन ’ होमेन ‘ भिषज्येत् ’ चिकित्सेत् । “ भिषज्
चिकित्सायाम् ” (धा. पा. क. प. २३) इति धातुः । अत एव सूत्रिनम्—“व्याधितस्याप्येवम्” (का.
धौ. सू. १५ । २२) इति । प्राणस्यायुर्द्धं शरीरवारकत्वान् । ‘ सः ’ प्राणरूपेण ‘ एकः ’ अपि पुरुष-
शरीरेऽनुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदात् दशसु चक्षुःश्रोत्रादित्येषु सव्यस्य ‘ दशधा विहितः ’ भवति । अत उक्त-
दशाहुतिक्रमात् ‘ दश प्राणान् ’ व्याधिते ‘ पुञ्जे ’ ‘ कृत्स्न ’ ‘ सर्वमायुः ’ वि—‘ दधाति ’ । ‘ यः ’ तु ‘ गतासुः
इव मति ’ तत्र ‘ अपि ’ अनेन होमेन आहृति एव पुनर्जीवयत्येकेत्यर्थः ॥ १० ॥

(त्पु) अयेन्द्रतुरीयम् । (मा) आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति वारुणो यवमयश्चरुः रोदो गावेषुकश्चरुः अनडुह्ये वहलाया ऽएन्द्रं दधि तेनेन्द्रतुरीयेण यजत ऽइन्द्राग्नी उ ह्वैतत्समूदाते ऽचुत्पिबन्ते वा ऽइमानि दिक्षु नाश्रा रक्षाँसि हुन्तेभ्यो वृत्रं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

सु हाग्निरुवाच । त्रयो मम भागाः सन्त्येकस्तवेति तथेति तवनेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षाँस्युवाहतां त्वो व्यजयेतां येनयोरियं विजितिस्तां त्रयो ऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षाँस्युवहन्ति त्रयोऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ १२ ॥

स बु एषऽ आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति सोऽग्नेरेको भागोऽथ यद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति यो वै वरुणः सोऽग्निः सोऽग्नेर्द्वितीयो भागोऽथ यद्गौडो गावेषुकश्चरुर्भवति यो वै रुद्रः सोऽग्निः सोऽग्नेस्त्वृतीयो भागोऽथ

अयेन्द्रतुरीयम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, वारुणो यवमयश्चरुः, रोदो गावेषुकश्चरुः, अनडुह्ये वहलाया ऐन्द्रं दधि । तेनेन्द्रतुरीयेण यजते । इन्द्राग्नीऽउ ह्वैतत् समूदाते-उत्पिबन्ते वाऽइमानि दिक्षु नाश्रा रक्षाँसि, हुन्तेभ्यो वृत्रं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

स हाग्निरुवाच-त्रयो मम भागाः सन्त्यु । एकस्तवेति । तथेति । तवनेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षाँस्यावाहताम् । त्वो व्यजयेताम्-येनयोरियं विजितिस्ताम् । त्रयोऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु नाश्रा रक्षाँस्यवहन्ति । त्रयोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ १२ ॥

स य एष आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सोऽग्नेरेको भागः । अथ यद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति । यो वै वरुणः सोऽग्निः । सोऽग्नेर्द्वितीयो भागः । अथ यद्गौडो गावेषुकश्चरुर्भवति । यो

यागात्तर विपत्ते-अयेन्द्रेति । 'अथ' पञ्चशतीपरमोमानन्तरम्, इन्द्रतुरीयश्चतुर्थहविर्देवता यस्मिन् कर्मणि, सत् 'इन्द्रतुरीयम्' कर्म व्युत्पत्त्यर्थम्. (तै. सं. १।८।७) तस्य हविर्धनुष्टयं विपत्ते-आग्नेय इत्यादि । गावेषुका. आरण्यगोत्सा. । 'वहलाये' वहं नाम कइत्यदेशः, तस्यै 'अनडुह्ये' षष्ठपर्यं चतुर्थी (ग्रा सू. २।३।१२वा.) तस्याः । 'दधि' 'ऐन्द्रम्' इन्द्रदेवस्यं इत्यर्थम् । अथ विपत्ते-तेनेन्द्रतुरीयेणेति ॥

यागस्येन्द्रतुरीयत्वमारुणाधिक्या दर्शयति-इन्द्राग्नी उ ह्वैतदिदि । 'समूदाते' सम्वादकृतवन्ती ॥ ११ ॥

स हाग्निरित्यादिना आग्नेयो भागः इन्द्रस्य तुरीय एको भाग इति यागस्यार्थत्वं इन्द्रतुरीयमिति नाम निष्कर्त्तम् । स्पष्टमन्वत् ॥ १२ ॥

अग्नेर्भागत्रयं क्रमेण प्रतिपादयति-स य एष आग्नेय इति । यो वै वरुण इत्यादि । वरुणो रुद्रश्चोभाव-

सुद्विधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तस्माद्
 द्वावेधुको भवत्यथ सुदनदुह्यै वहलाया ऽएन्द्रं दुधि भवति सऽ इन्द्रस्य
 चतुर्थो भागो यद्रे चतुर्थं तचुरीयं तस्मादिन्द्रतुरीयं नाम तस्यैपैवानडुही
 वहला दक्षिणा सा हि वह्नेनाग्नेष्वग्निदग्धमिव हस्यै वहं भवत्यथ
 यस्त्री सती वुहस्यधर्मेण तदस्यै वारुणं रूपमथ यद्वीस्तेन रोदस्य
 सुदस्या ऽएन्द्रं दुधि तेनेन्द्रेचपा हि वा ऽएतत्सर्वं व्यश्रुते तस्मादपैवान-
 डुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥

(णाऽथा) अधापामार्गहोमं जुहोति । (त्य) अपामार्गिर्वै देवा दिक्षु
 नाष्टा-रक्षांस्त्वयामृजत ते व्यजयन्त येयमेपां विजितिस्तां तुथोऽप्येषु
 ऽएतदपामार्गिरेव दिक्षु नाष्टा रक्षांस्त्वयामृष्टे तुथोऽएव विजयते विजि-
 तेऽभयेऽनाष्ट्रे सूयाऽडुति ॥ १४ ॥

वै रुद्रः सोऽग्निः । सोऽग्नेस्तृतीयो भागः । अथ यद्गानेधुको भवति । वास्तव्यो वाऽएष देवः । वास्तव्या
 गवेधुकाः । तस्माद्गानेधुको भवति । अथ सुदनदुह्यै वहलायाऽएन्द्रं दुधि भवति—स इन्द्रस्य चतुर्थो
 भागः । यद्रे चतुर्थं तचुरीयम् । तस्मादिन्द्रतुरीयं नाम । तस्यैपैवानडुही वहला दक्षिणा । सा हि
 वह्नेनाग्नेयी । अग्निदग्धमिव हस्यै वहं भवति । अथ यत् स्त्री सती वह्नि-अधर्मेण । तदस्यै वारुणं
 रूपम् । अथ यद्गौः, तेन रौद्री । अथ यदस्याऽएन्द्रं दुधि, तेनेन्द्री । एषा हि वाऽएतत्सर्वं व्यश्रुते ।
 तस्मादपैवानडुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥

अथापामार्गहोमं जुहोति । अपामार्गिर्वै देवा दिक्षु नाष्टा रक्षांस्त्वयामृजत । ते व्यजयन्त-येय-

अग्निरेव । तथा च तैत्तिरीयके—“ ते देवा अग्निमुक्वन् ” इति—प्रस्तुत्य “ स प्रेषाऽऽत्मानं ववृकताग्निं तृतीय
 रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयम् ”— (तै. भा. १ । ७ । १) इति । वास्तव्य इति । रुद्रः खलु वास्तुमवः ।
 प्राणाद्वापो यज्ञं नृमिदमशान्वादिर्वास्तुः । गवेधुका अपि ‘ वास्तुमवाः ’ । अतो गानेधुकादपि रद्रदेवत्वात्
 युक्तमिति । अथ यद्गानेधुका इत्यादि । उक्तार्थम् ॥ तस्य दक्षिणां विधत्ते—तस्यैपैवेति । दक्षिणात्प्राया
 धनदृष्ट्या अग्निवक्षणद्रेन्द्रदेवतानामौचित्य दर्शयति—सा हि वह्नेनेति । युगवहनप्रदेशे कृत्वावर्णत्वात् अग्नेः
 सन्वत्विनीः स्त्रीत्वे सायति, ‘ अधर्मेण ’ स्त्रिया अयोगेनानोवह्नेन वारुणी, वारुणो हि स्वपारोः सतीन् यत्राति ।
 गर्वा रुद्रदेवत्वात् ‘ तेन रौद्री ’ । एतदीयस्य द्रम ऐन्द्रत्वात् ‘ तेन ’ ‘ ऐन्द्री ’ इन्द्रदेवतायां । एतादृशी
 ‘ अनडुही ’ एतस्यैन्द्रतुरीयकर्माणो दक्षिणात्वेन संयुज्यत इत्यर्थः (तै. स. १ । ८ । ७ । १) ॥ १३ ॥

विधत्ते—अथापामार्गिरेति । स यज्ञो विजितिस्तावन्वेन प्रशंसति—अपामार्गिर्वै देवा इति । ‘ अमामृजत
 अपामार्जनं कृतवन्तः । अपमृष्ट इति । एतानीं मनुष्योऽप्यपमार्जनं करोति ॥ १४ ॥

स पालाशं वा स्रुवे वैरुद्धते वा । (वाऽपा) अपामार्गतण्डुलानादत्तेऽन्वा-
हार्थपचनादुल्मुकमाददते तेन प्राञ्चा बोदक्षो वा यन्ति तदग्निं समा-
धाय जुहोति ॥ १५ ॥

स ऽउल्मुकमादत्ते । (जेऽग्ने) अग्ने सहस्व पृतना इति युधो वै पृतना युधः
सहस्वेत्येवेतदाहाभिमातीरपास्येति सप्तनो वाऽअभिमातिः सपुत्रमपजही-
त्येवेतदाह दुष्टरस्तरञ्जरातीरिति दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्ट्राभिस्तरञ्जराती-
रिति स्रुव्यै ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तरञ्जरातीरिति व्वर्चो धा
यज्ञवाहस्येति साधु यजमाने दधदित्येवेतदाह ॥ १६ ॥

मेपां विजितिस्नाम् । नयोऽण्वेव एतदपामार्गेव दिक्षु नाष्ट्र रक्षांस्पपट्टे । नयोऽण्व विजयते ।
विजितेऽभये नाष्ट्रे स्यादिति ॥ १४ ॥

स पालाशे वा स्रुवे, वैरुद्धते वा, अपामार्गतण्डुलानादत्ते । अन्वाहार्थपचनादुल्मुकमाददते ।
तेन प्राञ्चो बोदक्षो वा यन्ति । तदग्निं समाधाय जुहोति ॥ १५ ॥

स उल्मुकमादत्ते—“ अग्ने सहस्व पृतनाः ”—इति । युधो वै पृतनाः । युधः सहस्वेत्येव-
तदाह । “ अभिमातीरपास्य ”—इति । सप्तनो वाऽअभिमातिः । सपुत्रमपजहीत्येवेतदाह ।
“ दुष्टरस्तरञ्जरातीः ”—इति । दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्ट्राभिः । “ तरञ्जरातीः ”—इति । सर्व-
ेषां पाप्मानं तरति । तस्मादाह—तरञ्जरातीरिति । “ वर्चो धा यज्ञवाहसि ”—(वा. सं. ९।३७)
इति । साधु यजमाने दधद्—इत्येवेतदाह ॥ १६ ॥

तस्मात्पुत्रान सविशेषमाह—स पालाशे वेति । पलाशपेकृत्तपोऽन्वतरऽश्रुनिमित्ते 'स्रुवे' अग्न्यार्गतण्डुला-
नादाय अन्वाहार्थपचनार्थेऽनुकवादाय प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वा 'यज्ञे' तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य होमः कर्तव्यः ॥ १५ ॥

उल्मुकादानमनूय मन्त्र विवचे—स उल्मुकमिति । हे ' अग्ने । ' पृतनाः ' संपापान् ' सहस्व ' ' अभि-
मानीः ' कभिमन्वमानान् सरणान् ' अग्रास्य ' अपक्षिप " अमु क्षेपणे " (धा. पा. दि. प. १०३) एव-
मनिष्टनिर्हतिमुक्तेऽप्राग्निं प्रार्थयते—' दुष्टर ' अन्येस्तारितुमशक्यः स्वयम् ' अरातोः ' शत्रून् ' तरन् ' ' यज्ञवाहसि ' यजमाने ' वर्चः ' अन्नम् ' धा ' धारयसि इति । मन्त्र प्रतिपादनमनूय व्याचष्टे—अग्ने सहस्वेति ।
वर्चः—पदस्य श्रेय परत्वमाह—साधु यजमान इति । ' दधद् ' धारयतिवर्षः ॥ १६ ॥

१—सुरे पालाशे वैरुद्धते वाऽपामार्गतण्डुलान् इत्या । न्यवन्तरेणो । प्राची वा । वा. धो. सू. १५। ३०-३३ । २—अग्ने
सहस्वेत्युल्मुकादानम् । वा० धो० सू० १५। ३३ ।

तदग्निं समाधाय जुहोति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽदिवुनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामुपाश्लोर्व्विण जुहोमीति यज्ञमुखं वा ऽवपाश्लुर्ध-
नमुखेनेवैतन्नाश्रा उक्षाश्लसि हन्ति इतश्च उक्षः स्वाहेति तन्नाश्रा उक्षाश्लसि
हन्ति ॥ १७ ॥

स यदि पालाशः स्रुवो भवति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैतन्नाश्रा उक्षाश्लसि
हन्ति यद्यु वैकङ्कतो व्वत्रो वै द्विकङ्कतो व्वत्रेणैवैतन्नाश्रा उक्षाश्लसि हन्ति
रक्षसां त्वा व्वधायेति तन्नाश्रा उक्षाश्लसि हन्ति ॥ १८ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति । प्राधश्च सुवमस्यति यद्युद्वडित्वा जुहोत्सु-
दधश्च सुवमस्यत्यवधिष्म उक्ष ऽडुति तन्नाश्रा उक्षाश्लसि हन्ति ॥ १९ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽदिवुनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामुपाश्लोर्व्विण जुहोमि ”—इति । यज्ञमुखं वा ऽवपाश्लुः । यज्ञमुखेनेवैतन्नाश्रा रक्षांसि इति ।
“ ह्यं रक्षः स्वाहा ”—इति । तन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति ॥ १७ ॥

स यदि पालाशः स्रुवो भवति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैवैतन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति । यद्यु वैकङ्कतः ।
वत्रो वै विकङ्कतः । वत्रेणैवैतन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति । “ रक्षसां त्वा व्वधाये ”—इति । तन्नाश्रा
रक्षांसि हन्ति ॥ १८ ॥

स यदि प्राडित्वा जुहोति—प्राधे सुवमस्यति । यद्युद्वडित्वा जुहोति—उदधे सुवमस्यति ।
“ अवधिष्म रक्षः ” इति । तन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति ॥ १९ ॥

हवतमन्त्र मन्त्र विधये—तदग्निमिते । देवस्य त्वेति । व्याहारात् । उपाश्लोरेति । “ उपाश्लुः ” नाम
‘ यज्ञमुख ’ प्रथमो मन्त्र, तस्य ‘ व्विण ’ ‘ जुहोमि ’ । तेन हवतेन ‘ उक्षः ’ इति निदानेन नष्ट मन्त्र । ‘ स्वाहा ’
रद इति । सुदतमस्तु इति ॥ १७ ॥

पालाशवैकङ्कतयोरेकतरस्य हवनोपयुक्तस्य सुवस्य क्षेत्रगं सार्थनाद विधत्ते—एतद् यदि पालाश इति । क्षेत्रग-
म म षडसि—रक्षसामिति । हे सुव । ‘ रक्षसां व्वधाये ’ ‘ स्वा ’ त्वात्, अस्मात्पानि शेषः ॥ १८ ॥

क्षेत्रगे दिविदोषमाह—स यदीति । ‘ यद्दि ’ अप्वर्तुः ‘ प्राध् ’ प्राध्मुखः पूर्व्वस्य दिशि गन्ता जुहोयात्,
तर्हि ‘ सुव ’ ‘ प्राध ’ प्राडित्कत्वात् ‘ अत्यसि ’ द्विपति । उद्वडित्वादात्तत्वेन योग्यम् । हवतमन्त्रेणात्
तन्निवर्तन विधिस्तुदोषो तन्मन्त्रं षडित्वा व्याचष्टे—अवधिष्मेति । अनेनापामार्गहोत्रेन ‘ उक्षः ’ ‘ अवधिष्म ’
मप इतवन्तः । भूते छद् ॥ १९ ॥

१—देवस्य त्वेति जुहोति । का० अ० सू० १५ । २ । १ । २—रक्षसां त्वेति सुवमस्यति इति त्विण अस्मात् उपाश्लोर्व्विण इति
शतपथब्राह्मणम् । ८०. प्रो. सू. १५ । १५ ।

(न्त्य) अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । इहेतेनापि प्रतिसरुं कुर्वीत स यस्यां ततो दिशि भवति तत्रप्रतीत्य जुहोति प्रतीचीनफलो वा ऽअपामार्गः स यो हास्मै तत्र किञ्चित्करोति तमेवतत्रप्रत्युपूर्वति तस्य नामादिशेडवधिष्मामुमसो हत इति तत्राशा रक्षांसि हन्ति ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-३ ॥ (२, ४.)

आम्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । (त्वै) ऐन्द्रावैष्णवं चहुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चहुं वा तेन त्रिपयुक्तेन यजते पुरुषानेतुदेवा ऽऽपुपायंस्तुथोऽपुवैपुऽएतत्पुरुषानेषुपैति ॥ १ ॥

अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । स इहेतेनापि प्रतिसरुं कुर्वीत । स यस्यां ततो दिशि भवति-तत्रप्रतीत्य जुहोति । प्रतीचीनफलो वाऽअपामार्गः । स यो हास्मै तत्र किञ्चित्करोति-तमेवतत्र प्रत्यापूर्वति । तस्य नामादिशेत् । “ अवाधिष्मामुम् असौ हतः ”-(वा० सं० १।१८) इति । तत्राशा रक्षांसि हन्ति ॥ २० ॥

त्रिपयुक्तादियागाः ।

आम्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति, ऐन्द्रावैष्णवं चहुं वैष्णवं त्रिकपालं वा

एतन्मन्त्रकरणक पुनरायन्तं विधत्ते-अथाप्रतीक्षमिति (का. धौ. सू. १९।१९) । ‘ अथ ’ ‘ अप्रतीक्षं ’ च प्रदेवं प्रतिनिश्चय, अनवेत्येत्यर्थः । अभिवर्द्धमानस्यापि स्वोदवपरिहारप्रेमं होम विधत्ते-स इहेतेनापीति । ‘ एतेन ’ अपामार्गहोषेन ‘ अरि ’ न केवलं पञ्चवातीशहोषेन, एतेनापि ‘ प्रतिसरुं ’ स्वर्क्षा-मभिचार्यमाणाः कुर्यात् । इवने कञ्चिदिशेवं विधत्ते-स यस्यापिति । अभिचारसो यस्यां ‘ दिशि ’ भवेत्, तां दिशं ‘ प्रतीय ’ गत्वा जुहुयात्-प्रतीचीनफल इति । अपामार्गमज्ज्वो यतः प्रतीचीनफलाः स्वात्मानं प्रतिगतेरवाहमुषेः कर्त्तव्यताः अतो योऽभिचारकः ‘ अस्मै ’ यजमानाय किञ्चित् पीडादिकं कुर्यात् । ‘ तमेव ’ एतेनापामार्गहोषेन प्रतिमुख ‘ पूर्वति ’ हिनस्ति, तत्कृतोऽभिचारः तमेव प्रतिनिश्चय हिनस्तीत्यर्थः । निवर्तन-मन्त्रेण शत्रुनामादेशं विधत्ते-तस्य नामेति । अवाधिष्मामुमिति । ‘ अमुम् ’ ‘ असौ ’ इति पश्योः स्यात्वे अभिचारकनामवेप द्वितीयान्तत्वेन प्रयमान्तत्वेन चादिशेदित्यर्थः ॥ अत्र सूत्रम्-“ देवस्य स्वेति जुहोति, रक्षसां स्वेति सूत्रमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोत्यवधिष्म रक्ष इत्याप्यन्त्यनपञ्चम् ”-(का. धौ. सू. १९। ३४।३५) इति । “ अविध्वंमाणोऽपि तां दिशं गत्वाऽभिचरतो नन्नादिशेत् ”-इति कर्कोक्तिः ॥ २० ॥

इति शंक्राण्णाचार्यविरचिते भाष्ये विद्येदार्थप्रकाशे माण्डूकिनिबन्धनप्रमाणमाये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-४) ॥

अथ त्रिपयुक्तेष्टिप्रथं विधिः प्रथमं त्रिपयुक्तमनुकामति-आम्रावैष्णवमिति । एद् विधत्ते-तेन

म युदाप्रविष्णवः । (५) एकदशकपालः पुरोद्वाशो भवत्यमिच्छं
 दाता वैष्णवाः पुरुषान्पुद्गमाञ्जिह्मिदाता पुरुषान्पुद्गानि ॥ २ ॥

(न्यु) अथ युद्धेन्द्रविष्णवः । (अ) चरुर्भुवनीन्द्रो वै युजमानो वैष्णवाः
 पुरुषाः म युनिवाल्मा ऽञ्जिह्मिदाता पुरुषान्पुद्गानि त्वंवेतत्सुंस्प्रदात
 तानान्मुन्दुरुने ॥ ३ ॥

(तुऽया) अथ युद्धेष्णवः । (खि) शिकपालो वा पुरोद्वाशो भवति चरुर्वा
 युनिवाल्मा ऽञ्जिह्मिदाता पुरुषान्पुद्गानि त्वंवेतत्सुदन्तः श्रुतितिष्ठति यद्दे
 पुरुषवान्कमे शिकीर्षति शक्नोति वै तन्कुरु तन्पुरुषान्पुद्गानिदुपैति पुरुष-
 वात्सूयाऽऽति तुस्य ध्यामनो गोर्दक्षिणा स हि वैष्णवो युद्धामनः ॥ ४ ॥

(नोऽथा) अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । स आग्रापोष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्येन्द्रापोष्णं चरुं पोष्णं चरुं तेन त्रिपंयुक्तेन यजते पशूनेव तद्देवाऽऽपार्यस्तुथाऽऽप्येषु पशून्पशूनेवापैति ॥ ५ ॥

स यदाग्रापोष्णः । (५) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्व्वं दाता पोष्णाः पशवस्तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून् ददाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यदेन्द्रापोष्णः । (अथ) चरुर्भुवर्त्तान्द्रो वै यजमानः पोष्णाः पशवः स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तदेवेतत्सुऽसृष्टशते तानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ युत्पोष्णः । (अथ) चरुर्भुवति यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तेष्वेवेतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै पशुमान्कर्म चिकीर्षति

अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । स आग्रापोष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति, ऐन्द्रापोष्णं चरुम्, पोष्णं चरुम् । तेन त्रिपंयुक्तेन यजते । पशूनेव तद्देवा उपायन् । तयोऽप्येष पशून्पशूनेवापैति ॥ ५ ॥

स यदाग्रापोष्णऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्व्वं दाता, पोष्णाः पशवः-तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून् ददाति ॥ ६ ॥

अथ यदेन्द्रापोष्णश्चरुर्भुवति-इन्द्रो वै यजमानः; पोष्णाः पशवः-स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति-तदेवेतत् संसृष्टशते । तानात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

अथ यत् पोष्णश्चरुर्भुवति-यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति-तेष्वेवेतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यदि पशुमान् कर्म चिकीर्षति-शक्नोति वै तत् कर्तुम् । तत् पशूनेवेतदुपैति । पशुमान्स्मृयाऽऽति ।

युनेन ' पुरोडाशेव ' प्राप्नोति । तस्य दक्षिणां विधाय स्तीति-तस्य वामन इति । ' वामनः ' इत्याहः । एतो वामनो त्रिण्युत्सम्बन्धो, अतो वेष्णव्यागो दक्षिणात्त्वेन मवितु शुश्रवत इत्येव्यः ॥ ४ ॥

द्वितीयं त्रिदिविधं विधत्ते-अथापरेणेति । अस्य त्रिपंयुक्तस्य पशुप्राप्तिहेतुतामाह-पशूनेवेति । पूर्व्वद् योग्यम् । अत्र विष्णुस्थाने शूषैव विशेषः ॥ ५ ॥

स यदाग्रापोष्ण इति । पोष्णाः पशव इति । पूषा हि पशूनामुत्पादकः अतस्ते पोष्णाः । श्रूयते हि- " पूषा पशूनां प्रजनयिता " (तै. ब्रा. १ । ७ । २ । १) इति ॥ ६ ॥

अथ यदेन्द्रापोष्ण इति ॥ ७ ॥

अथ यत्पोष्ण इति । अथैतस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य इयाम इति । इयामो गीर्षितो ' यत् ' स

शक्नोति वै तत्कृत्तुं तृप्तशूनैवेतदुपैति पशुमान्तसूयाऽइति तस्य इयामो
गौर्दक्षिणा स हि पौष्णो युच्छ्यामो द्वे वै इयामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम
कृष्णं च द्रव्यं वै मिथुनं प्रजुननं प्रजुननं वै पूषा पशवो हि पूषा पशवो
हि प्रजुननं मिथुनमेवेत्प्रजुननं क्रियते तस्माच्छ्यामो गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

(पाऽथा) अध्यापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपत्येन्द्रासौम्यं चरुं सौम्यं चरुं तेन त्रिपंयुक्तेन यजते
ध्वर्चं ऽएव तुहेया ऽनुपायंस्तुयोऽपुवेषु ऽएतद्वर्चं ऽएवोपैति ॥ ९ ॥

स यद्दग्नीषोमीयः । (९) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्व्युं दाता
ध्वर्चः सोमस्तदस्माऽअग्निरेव दाता ध्वर्चो ददाति ॥ १० ॥

तस्म इयामो गौर्दक्षिणा । स हि पौष्णो युच्छ्यामः । द्वे वै इयामस्य रूपे-शुक्लं चैव लोम, कृष्ण
य । द्रव्यं वै मिथुनं प्रजुननम् । प्रजुननं वै पूषा । पशवो हि पूषा । पशवो हि प्रजुननम् । मिथुनमेवेत्तत्
प्रजुननं क्रियते । तस्माच्छ्यामो गौर्दक्षिणा (९) ॥ ८ ॥

अध्यापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति, ऐन्द्रासौम्यं
चरुम्, सौम्यं चरुम् । तेन त्रिपंयुक्तेन यजते । वर्चं एव तुहेया उवाचन् । तयोऽपुवेषु
एतद्वर्चं एवोपैति ॥ ९ ॥

॥ यद्दग्नीषोमीयः एकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्व्युं दाता, ध्वर्चः सोमः । तदस्माऽअग्नि-
रेव दाता ध्वर्चो ददाति ॥ १० ॥

हि 'पौष्णः' इतिदेवताकः । तदेवैवाग्रादयति-द्वे वा इति । इयामवर्णस्य शुक्लकृष्णात्मकद्विरूपयो-
गाद् द्वित्वस्वरुपायाय रूपरूपतमाह-द्रव्यं वा इति । लोके हि कर्त्तुरपत्यक 'द्रव्यं' 'मिथुनं' परस्परं संवृष्ट
तत् 'प्रजुननं' प्रजोत्पत्तिकारणम्, पूष्णोऽपि तदेव स्वरूपमिति साक्षात् पशवोऽपि पूषेव । पतः पूषात्मकाः
'पशवः' सोऽपि 'प्रजुननं' प्रजोत्पत्ति निमित्तम् ; अतः शुक्लकृष्णात्मकस्य इयामस्य गौर्दानेन परस्परमितिनिर्णयं
मिथुनमेव संपादितं भवतीत्यर्थः । अतः पशुफलके यागे दक्षिणात्वेन युजयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतौय त्रिपयुक्तं निर्वपे-अध्यापरेणेति । तस्य ध्वर्चस्ताधनतामाह-ध्वर्चमेवेतदिति । 'ध्वर्चः' 'वाचं' तेनः ।
अत्र विष्णुस्थाने सोमो विशेयः ॥ ९ ॥

स यद्दग्नीषोमीय इति । ध्वर्चः सोम इति । सोमस्य यथाहारा ऋत्नवर्चसनिमित्तत्वात् तादृश्यव्यवदेशः ।
अभ्यर्चयित्वाऽप्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यद्देन्द्रासौम्यः । (श्व) चरुर्भुवतीन्द्रो वै युजमानो वुचः सोमः स यदेवास्माऽअग्निर्दाता वुचो उदाति तेनैवैतत्संस्पृशते तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥

(तेऽथ) अथ यत्सौम्यः । (श्व) चरुर्भुवति यदेवास्माऽअग्निर्दाता वुचो उदाति तस्मिन्नेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्दे व्वर्चस्वी कर्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कुरुं तद्वर्चं ऽएवैतदुपैति व्वर्चस्वी सूयाऽऽति नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या चनार्थोऽस्ति तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्बभ्रुः ॥ १२ ॥

(१) अथ श्वोभूते । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति व्वारुणं यवमयं चरुं त्राभ्यामनूचीनाहं व्वेष्टिभ्यां युजते समानुवर्दिभ्यां वा ॥ १३ ॥

अथ यद्देन्द्रासौम्यश्चरुर्भुवति । इन्द्रो वै यजमानः । वचः सोमः । स यदेवास्माऽअग्निर्दाता वचो उदातिः तेनैवैतत् संस्पृशते । तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥

अथ यत् सौम्यश्चरुर्भुवति—यदेवास्माऽअग्निर्दाता वचो उदाति तस्मिन्नेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यद्दे व्वर्चस्वी कर्म चिकीर्षति—शक्नोति वै तत्कुरुंम् । तद्वर्चं एवैतदुपैति । व्वर्चस्वी सूयाऽऽति नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या चनार्थोऽस्ति । तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा । स हि सौम्यो यद् बभ्रुः (१) ॥ १२ ॥

अथ श्वोभूते वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । व्वारुणं यवमयं चरुम् । त्राभ्यामनूचीनाहं वेष्टिभ्यां युजते समानुवर्दिभ्यां वा ॥ १३ ॥

अथ यत्सौम्य एति । नो ह्यवर्चस एति । 'अवर्चसः' अजेनस्कस्य यद्यपि न्यासिः सर्वपदार्थान्यापनशक्ति-रस्ति 'वन'—शब्दोऽप्यर्थः, तथापि तथा 'व्याप्त्या' अपि 'न'खलु 'अर्थः' प्रयोजनं विद्यते एति । तस्य दक्षिणां विधत्ते—बभ्रुर्गोर्दक्षिणा । ' स हि सौम्यः ' इति ' बभ्रुः ' मन्त्रेणैव; " एतद्दे सोमस्य रूपम्"—(ते. सं. २।१। ३।४) इति श्रवणात् ॥ १२ ॥

अथानन्तरदिवसकर्त्तव्यं द्विद्विष्क यागं विधत्ते—अथ श्वोभूत एति । अनूचीनाहमिति । अनूचीने पूर्वोपरीभूते अहनी ' अनूचीनाहं' क्रियाविशेषणमेतत् । वैश्वानरेष्टया पूर्वस्मिन् दिने यजेत, बारुण्या अपर-स्मिन् दिने; एवं भिन्नतन्त्रेणैतौ समौ कार्यौ । एकस्मिन्नेवाहनि वा समानतन्त्राभ्यां षष्ट्यनित्याह—समानुवर्दिभ्यामिति । महिषपल्लितं कृत्वा तन्त्रं समानं साधारण ययोः ते समानवर्दिनी । अत्र सूत्रम्—'श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो बारुणथैकतन्त्रे, श्वो वैकः"—(का. श्रौ. सू. १५। ४३।४४) इति ॥ १३ ॥

स युद्धेश्वानरो भवति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरेव तुद्रुमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽइति तथोऽएवैषु ऽएतुद्रुमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽइति ॥ १४ ॥

(त्व) अथ यद्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वैश्वानरस्तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥

(त्व) अथ युद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत्सर्वस्मादेवैतद् वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रजाः प्रमुञ्चति ता ऽअस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजा ऽअभि सूया ऽइति ॥ १६ ॥

(त्व) ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिर्ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिस्तस्माद्ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा

स यद् वैश्वानरो भवति । सम्बत्सरो वै वैश्वानरः । सम्बत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिरेव तुद्रुमानं प्रजाः ससृजे । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽइति । तथो एवैष एतद्रुमानं प्रजाः सृजते । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया इति ॥ १४ ॥

अथ यद् द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः सम्बत्सरस्य । सम्बत्सरो वैश्वानरः । तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥

अथ युद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत् सर्वस्मादेवैतद् वरुणपाशात्, सर्वस्माद् वरुण्यात् प्रजाः प्रमुञ्चति । ता अस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूयाऽइति ॥ १६ ॥

ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । सम्बत्सरो वै वैश्वानरः, सम्बत्सरः प्रजापतिः । ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिः । तस्माद्ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । कृष्णं वासो वारुणस्य । तदि वारुणो-यत्-

प्रथमस्य द्विविधो वैश्वानरः कृष्णः प्रशसति-स यद् वैश्वानर इति । अग्रेः मन्वन्तरात्मकत्वमुच्यतेः संवत्सराणां दिति षष्ठे काण्डे समाम्नास्यते (श. प. १।५।३।१२) । भूमानं प्रजा इति । भूपतीः प्रजा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कपालसंख्यां प्रशसति-अथ यद् द्वादशकपाल इति । वैश्वानरग्नोः संवत्सरात्मकत्वात् तस्य मासद्वादशकरूपत्वात् तद्विषय इति षः काण्डेषु द्वादशसंख्या मुच्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वितीय इति प्रशसति-अथ यद् वारुण इति । तत्सर्वस्मादिति । ' तत् ' तत्र ' एतत् ' एतेन वारुणयामेन सर्वस्मादेव ' वरुणपाशात्, ' तथा ' वरुण्यात् ' वरुणपाशात्कृत्वात् सर्वस्माद् दुःखात् प्रजा. ' प्रमुञ्चति ' ॥ १६ ॥

अनयोर्द्विविधोः ऋषभेण दक्षिणामभिधाय प्रशसति-ऋषभो, वैश्वानरस्य दक्षिणेति । ऋषभो वै पशू-

कृष्णं व्यासो व्वारुणस्य तद्धि व्वारुणं युत्कृष्णं युदि कृष्णं तु विन्देदुपि
यदेव किञ्च वासः स्याद्ग्रन्थिभिर्हि व्व्यासो व्वारुणं व्वरुण्यो हि ग्रन्थिः १७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-४ ॥ (२ ५.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ५ । २ ॥

कृष्णम् । यदि कृष्णं न विन्देद्-अपि यदेव किञ्च वासः स्यात् । ग्रन्थिभिर्हि वासा व्वारुणम् ।
वरुण्यो हि ग्रन्थिः (४) ॥ १७ ॥

नामिति । यतो वैश्वानरः परम्यस्या ' प्रजापतिः ' वृषमोऽपि पशूनां पतित्वत् प्रजापतिः, अतो वैश्वानर-
देवताकथागत्स दक्षिणात्वेन युगत इत्यर्थः । तद्धि व्वारुणमिति । राश्रयिमानिदेवता व्वरुणः रात्रिश्च कृष्णवर्णा,
अतो लोकेऽपि यत् कृष्णं तद् व्वारुणमित्युच्यते । कृष्णवज्राभावे वर्णान्तस्तुत ' वासः ' देवमित्युक्तम् । तस्यो-
पाप्यन्तरेण व्वरुणसम्बन्धित्वमुपपादयति-ग्रन्थिभिर्हि' इति । ग्रन्थिर्नाम पाशः, पाशो हि व्वरुणस्येति तपोव-
स्वम् । अर्थं दक्षिणामेद इष्टपोभिन्नतन्त्रत्वेन वेदितव्यः । समानतन्त्रत्वे हि एकैनेव तन्त्रेण परिक्रिता ऋषिद्वयः
कृ-श्च प्रयोगजातं कुर्वन्तीतीतरपेवर्ष्यम् । सतुक्तम् कर्कषाप्पायेन-^{५५} तन्त्रभेदे वैतद् भवति, देकतन्त्रे तु चोदक-
परिग्रामोऽव्याहार्य इति ॥ १७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमे ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

वेदार्थेण प्रकाशेन तन्नो हार्दं निवारयन् । पुनर्याधतुरो देवाद् विषातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

मद्राण्डे गोसहस्रं कनकवपुतमूर्खो स्वर्णकर्म,
सप्तान्धीन्पञ्चसीरीत्रिदशतस्तथाभेनुसीर्षण्भूषीः ।
रत्नोत्सां इवमवात्रिद्विपमदितरथो सायणिः सिङ्गणार्यो,
म्यभ्राणीद्विश्वक प्रथितविधिमाहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धाम्यार्द्रि धन्वजन्मा तिलमममनुक्तः स्वर्णजं वर्णमुत्प,
कार्पासीवं कृपावान्गुदहृतमजडो राजनं राज्ञ्युत्पः ।
आग्नोत्थे प्राञ्चजन्मा खड्गजपन्तृगः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नादयो रत्नरूप गिरिमिच्छत मुदा पात्रसास्त्रिह्वणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजधिराजपद्मेन्द्रवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाध्यागशुल्बरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये सप्तमः ॥ १-२ ॥

१-५२मः पूर्वस्य दक्षिण इत्यत्र वास वत्तरवामान्तेऽव्यम् । का० भो० सू० १५ । ४५ ॥ १-का० भो० सू० १५ । ४५ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अरण्योरग्नी समारोह्य । सेनान्यो गृहान्परेत्यग्रयेऽनीकवतेऽष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वे देवतानामनीकम्^१ सेनाया वै सेनानीरुनीकं
तुस्मादग्रयेऽनीकवत्ऽएतद्वा ऽअस्यैक^२ उन्नं अत्सेनानीस्तुस्माऽएवैतेन
सूयते त^३ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वाऽएषु
ब्रजो भवत्यग्ने उतो हिरण्यं तुस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥

रत्नयागाः ।

अरण्योरग्नी समारोह्य, सेनान्यो गृहान्परेत्य, अग्रयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति ।
अग्निर्व्वे देवतानामनीकम् । सेनाया वै सेनानीरुनीकम् । तस्मादग्रयेऽनीकवते । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं
यत् सेनानीः । तस्मादएवैतेन सूयते । १ स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो
वाऽएषु भवति । अग्ने रतो हिरण्यम् । तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा वो वेदेषुऽखिलं जागत् । निर्व्वपे तसहं वन्दे विवातोर्व्वमहेधरम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमकाण्डे द्वादशरात्रेऽग्नीष्वनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्पुण्यन्ते । अत्र कात्यायनो नैर्ऋतः-
हविषां द्वादशहवीषीति सूत्रितवान्—“ द्वादशोत्तराणि रत्नहवीषि, प्रतिगृहमेकैकं श्वं श्वः, समाकृतेऽग्नी निर्व्व-
पितेऽग्रयेऽनीकवते ”—(का. श्रौ. सू. १५ । ४९-४८) इत्यादि । तत्र प्रथमं हविर्व्विधत्ते—अरण्योरग्नी
इति । अग्नी गार्हपत्याद्द्वनीवौ^४ अरण्यो^५ पृथक् पृथक्^६ तमारोह^७ समातोय^८ प्रतिदिवस^९ तत्तद्गृह^{१०} गत्वा
तत्र तत्र निर्व्वप्य^{११} षष्ट्यमिति^{१२} सर्वेष्टिसाधारणमिदम् ॥

‘ सेनान्यः ’ सेनापतः^१ ‘ गृहान् ’^२ परेत्य^३ प्रथमं गत्वा ‘ अनीकवते ’ अनीकवद्गुणरूपं ‘ अग्रये ’
अष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरेत् । सेनानीगृहेऽनीकवद्गुणकारिदेवकवहविरनुष्ठाने कारणमाह—अग्निर्वा^४ इति ।
देवानाम् ‘ अनीकं ’ मुख्यम्^५ अग्निः ‘ सेनायाः ’ ‘ अनीकं ’ मुख्यं ‘ सेनानी ’ अस्य । रत्नः हविष्पुपपादयितुमाह—
एतद्वा इति । ‘ सेनानीः ’ इति । यदस्ति ‘ एतत् ’ ‘ वै ’ खलु ‘ अस्य ’ राज्ञो यन्मानस्य ‘ एक ’
‘ रत्न ’ रत्नवत् प्रशस्तं गवेषणीयं वस्तु । ‘ एतेन ’ तस्य गृहेऽनुष्ठितेनाग्नेयपार्श्वेन ‘ तस्मै ’ सेनान्ये ‘ सूयते ’
तेनानुज्ञायत इत्यर्थः । तद्गृहगमनेन ‘ तं ’ सेनान्यं ‘ स्वम् ’ आग्नीयम् ‘ अनपक्रमिणम् ’ अनतिक्रान्तिं कृत-
वान् भवतीति । एवमुत्तराणि न्यास्येषुम् (तै. सं. १ । ८ । ९ । १) ।

दक्षिणां विधत्ते—तस्य हिरण्यमिति । ‘ तस्य ’ अग्निदेवताकस्य यागस्य अग्निरेतोरूपं ‘ हिरण्यं ’ दक्षिणा-

१-यथासंस्कृतं दक्षिणा हिरण्यं । शिल्पिदर्शनो वेदुरथ. ४१५३वेदोऽन्वयान्वातमानेऽनुपूर्व्वे २-यथाश्रितरक्षिणो रीदः शिल्पिनाटु-
शित्वालयोरन्वयः १ का० श्रौ० सू० १५ । ९० ।

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । पुरोहितस्य गृहान्परेत्येवार्हस्पत्यं चरुं निर्व्व-
पति बृहस्पतिर्व्वं देवानां पुरोहित एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति तस्मा-
द्वार्हस्पत्यो भवत्येतद्वाऽअस्येकथं रुद्रं यत्पुरोहितस्तस्माऽएवैतेन
सूयते तथं स्वमुनपकमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गोर्द्धक्षिणेपा वाऽ
ऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दक्षिणोऽउपरिष्टादयम्णः पुन्यास्तस्माच्छितिपृष्ठो वार्ह-
स्पत्यस्य दक्षिणा ॥ २ ॥

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । सूयमानस्य गृहऽएन्द्रमेकादशकपालं पुरो-
द्भाशं निर्व्वपति क्षत्रं वाऽइन्द्रः क्षत्रं सूयमानस्तस्मादेन्द्रो भवति तस्य-
ऽर्षभो दक्षिणा सु ह्येन्द्रो युद्धपभः ॥ ३ ॥

अथ श्वोभूते पुरोहितस्य गृहान्परेत्येवार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । बृहस्पतिर्व्वं देवानां पुरोहितः ।
एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति । तस्माद्वार्हस्पत्यो भवति । एतद्वाऽअस्येकं रत्नम्-यत्पुरोहितः ।
तस्माऽएवैतेन सूयते । तं स्वमुनपकमिणं कुरुते । तस्य शितिपृष्ठो गोर्द्धक्षिणा । एषा वाऽऊर्ध्वा
बृहस्पतेर्दक्षिणः । तदेव उपरिष्टादयम्णः पुन्याः । तस्माच्छितिपृष्ठो वार्हस्पत्यस्य दक्षिणा ॥ २ ॥

अथ श्वोभूते सूयमानस्य गृहऽएन्द्रमेकादशकपालं पुरोद्भाशं निर्व्वपति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । क्षत्रं
सूयमानः । तस्मादेन्द्रो भवति । तस्यर्षभो दक्षिणा । सु ह्येन्द्रो-युद्धपभः ॥ ३ ॥

तेन युक्तमित्यर्थः । हिरण्यशशिनेषामात्रावते-“ भागो बहगव्य पञ्चर आसन्, ता अशिरम्यध्यायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परासन्, तद्विरण्यमभवत् ”-(ते. भा. १ । १ । ३ । ८ । ते. सं. १ । १ । ४ ।
१ ।) इति ॥ १ ॥

द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं रत्नद्विविधं-अथ श्वोभूत इति । पुरोहितस्य गृहे वार्हस्पत्यस्येव उपरिष्टाद-
बृहस्पतिर्व्वं देवानामिति । बृहस्पतेर्व्वं पुरोहितवान् तदेक्यो यागः पुरोहितगृहे कर्तुंशुचित इत्यर्थः । एतद्वा
इत्यादि गतम् । दक्षिणे विचते-तस्य शितिपृष्ठ इति । श्वेनपृष्ठः । तन्पञ्चसति-ऊर्ध्व्येति 'ऊर्ध्वा दिक्'
बृहस्पतिदेवताका तस्या उपरिमागे 'अयम्णः' 'सूर्यस्य' 'एषः' परित्पश्यमानः 'पुन्या.' मार्गः । स च किरण-
सम्बन्धात् श्वेतः । अतो बृहस्पतियागदक्षिणाभूतस्य गोः श्वेतपृष्ठत्व युक्तम् ॥ २ ॥

तृतीयदिवसे कर्त्तव्यं यागं विचते-अथ श्वोभूत इति । सूयमानस्येति । सुचतो यजमानस्यैव 'गृहे' ।
अत एवाश्विन्यु पर्णये " एतद्वा अस्येकं रत्नम् " इत्यादि वाक्यानुपपन्नतः । सूयमानस्यैव यजमानवाचक-
मित्यभिप्रेत्य सूत्रज्ञा यजमानपदमेवोक्तम्-"एन्द्रो यजमानस्य"- (का. श्रौ. सू. ११ । १०) इति ।
क्षत्रं वा इत्यादि । इन्द्रयजमानचरेकमात्रमित्यन्वाद् यजमानस्य गृहे ऐन्द्रस्य हरियो निर्वापो युक्तः ॥

(ओऽथ) अथ इवोभूते । महिष्ये गृहान्परेत्य । (त्या) आदित्यं चरुं निर्व्वपतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पुत्र्येषा वा ऽप्तस्य पुत्री भवति तस्मादादित्यो भवत्येतद्वा ऽभस्यैक^१ रत्नं यन्महिषी तस्याऽपुत्रे-
त्तेन सृयते तार्थं स्वामनपक्रमिणीं कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सुर्व्वान्कामान्दुहे माता धेनुमतिव वाऽइयं मनुष्यान्विभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

(प्राऽथ) अथ इवोभूते । सूरस्य गृहान्परेत्य व्वारुणं यवमयं चरुं निर्व्व-
पति सवो वै सूरः सवो वै देवानां व्वरुणस्तस्माद्वारुणो भवत्येतद्वाऽ-
भस्यैक^२ रत्नं यत्सूरस्तस्माऽपुत्रेतेन सृयते तार्थं स्वामनपक्रमिणं कुरुते
तस्याश्चो दक्षिणा स हि व्वारुणो वदश्वः ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते महिष्ये गृहान् परेत्य, आदित्यं चरुं निर्व्वपति । इयं वै पृथिव्यादितिः । सेयं देवानां पुत्री । एषा वाऽप्तस्य पुत्री भवति । तस्मादादित्यो भवति । एतद्वाऽभस्यैकं रत्नं यन्म-
हिषी । तस्याऽपुत्रेतेन सृयते । तां स्वामनपक्रमिणीं कुरुते । तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सर्वान् कामान् दुहे । माता धेनुमतिव वाऽइयं मनुष्यान् विभर्ति । तस्मा-
द्धेनुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

अथ श्वोभूते सूरस्य गृहान्परेत्य, वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । सवो वै सूरः । सवो वै देवान

दक्षिणा विषये-तदुपसर्गम इति (का. शौ. सू. ११।१०।) । स सौन्द्र इति । "आम्नाम्यामैन्द्रः"-
(छ. प. १।२।२।८) इति प्राणाश्वातत्वात् सद्रत कृत्वमैन्द्रत्वं प्रसिद्धमिति ' ॥ ' शब्दस्वार्थः ॥ ३ ॥

धेनुर्दक्षिणकर्तव्यामिति विषये-अथ श्वोभूत इति । महिष्या इति । कृताभिवेकस्य एवो मुपना श्वो
महिषी, तस्या गृहे । वदश्वे चनुषी (पा. सू. २।३।१२ वा.) । इयं वै पृथिवीति । देवानां
इत्थिन्मयादनद्वारा भोग्यत्वात् पृथिव्यादिक्रिया अदितेर्देवपत्नीत्वम् । तस्मादिति । यस्माददितेर्देवपत्नीत्वम्
' तस्मात् ' तदेवत्यद्विविधः पत्नीगृहे निवर्तते युक्त इत्यर्थः ॥

दक्षिणा विषये-तस्यै धेनुर्दक्षिणा (का. शौ. सू. ११।१०।) । ' तस्यै ' अदित्ये तरेकस्यै च पागत्ये-
त्यर्थः । धेनुरिव वा इति । यथा ' धेनुः ' धीशदिरूपान् सर्वान् कामान् दोगिव, एवम् ' एवं ' पृथिव्यात्क्रिया
अदितिः ' मनुष्येभ्यः ' सर्वान् ' कामान् ' ' दुहे ' दुग्धे । दुहेः " उरस्त वाचनेरदौ " (पा. सू. १।
१।४१) इति तजोरः । ' धेनुः ' हि ' माता ' प्रत्ययप्रसृतत्वात्, तथा ' एवं ' श्रुतिरिति ' मातेव ' ' मनु-
ष्यान् ' ' विभर्ति ' पोषयति । ' तस्मात् ' तदौचित्येन अदितेर्देवो, तस्मात्प्रादादित्येवोः धेनुर्दक्षिणावेन
सृयते (नै. सं. १।१।२।१) ॥ ४ ॥

पथमदिवे कर्तव्यामिति विषये-अथ श्वोभूत इति ॥ ५ ॥

(इवोऽय) अथ इवोभूते । ग्रामण्यो गृहान्परेत्य मारुतुं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति विशो वै मरुतो ज्येयो वै ग्रामणीस्तुस्मान्मारुतो भवत्येतद्वा ऽअस्येकं रत्नं युद्गामणीस्तुस्मा ऽपुर्व्वेतेन सूयते तथै स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य पृषन्गोर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गोर्विशो वै मरुतो भूमो वै विदुस्तुस्मात्पृषन्गोर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

(शाऽय) अथ इवोभूते । क्षत्तुर्गृहान्परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं व्याऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति सविता वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै
क्षत्ता तुस्मात्सावित्रो भवत्येतद्वा ऽअस्येकं रत्नं युद्गत्ता तुस्मा ऽपुर्व्वे-
तेन सूयते तथै स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य ज्येतोऽनङ्गान्दक्षिणैव वै

वरुणः । तस्माद् वारुणो भवति । एतद्वाऽअस्येकं रत्नं-यद् सूतः । तस्माऽपुर्व्वेतेन सूयते । तं स्वमनप-
क्रमिणं कुरुते । तस्याश्वो दक्षिणा । स हि वारुणो-यदश्वः ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते ग्रामण्यो गृहान् परेत्य, मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । विशो वै मरुतः ।
ज्येयो वै ग्रामणीः । तस्मान्मारुतो भवति । एतद्वाऽअस्येकं रत्नं-यद् ग्रामणीः । तस्माऽपुर्व्वेतेन
सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य पृषन् गोर्दक्षिणा । भूमा वाऽएतद्रूपाणां-यत्पृषतो गोः ।
विशो वै मरुतः । भूमो वै विद् । तस्मात् पृषन् गोर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूते क्षत्तुर्गृहान् परेत्य, सावित्रं द्वादशकपालं वा अष्टकपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति ।
सविता वै देवानां प्रसविता । प्रसविता वै क्षत्ता । तस्मात्सावित्रो भवति । एतद्वा अस्येकं रत्नं-

पद्यद्विभक्तं कर्त्तव्यमिति विधत्ते-अथ श्वोभूते इति । 'ग्रामण्यः' ग्राम नयतीति प्र.मणीः, येष्वान्
महत्तः तस्य 'गृहान्' । मरुतो सप्तकपालमश्वत्तु तदेक-यद्विधः सप्तसु कपालेषु अथवा युक्तमित्याह-सप्त-
कपालमिति । ग्रामणीगृहे मास्तकरणमुमवोर्दक्षिणनिबन्धनकृतमित्याह-विशो वा इति । 'विशः' प्रजाः
देवानामिति शेषः ॥

मारुतस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य पृषन्निति । (का. धी. सू. १५ । १०) । पृषन् 'विन्दुमान् श्वेतस्त-
कृष्णविन्दुयुत इत्यर्थः । पृषन् प्रदंशति-भूमा वा इति । 'पृषतः'-इति वपुषन्त गोविशेषणम् । पृषतो
गोर्दक्षिण एतद् रूपानां भूमा इति पदबोधना । सादृशे गवि नानाविधवर्णानां सद्भावाद्वाचाइत्यमित्यर्थः ।
भूमानमेवावलम्ब्य विधिवर्णस्य गोर्मादतद्विधेयतायाह-विशो वा इति । भूमो वा इति । भूमा उ इति ।
भूमरूपेव सादृशेयजातिः ॥ ९ ॥

सप्तमद्विभक्तं कर्त्तव्यमिति विधत्ते-अथ श्वोभूते इति । क्षत्तुर्गृहानिति । क्षत्ता नाम यद्विदुस्तोऽन्तः-

सविता अ ऽएष तपत्येति वा ऽएष ऽएत्यनद्भवान्युक्तस्तद्यच्छेते भवति
इयेत इव ह्येषु उद्यंश्चास्तं च यन्भवति तस्माच्छेतेऽनद्भवान्दक्षिणा ॥७॥

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । सद्ब्रह्मीतुर्गृहान्परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं
निर्व्वपति स्योनी वा ऽअश्विनो स्योनी सव्यष्टसारथी समानं हि रथ-
माधितिष्ठतस्तस्मादश्विनो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं यत्संप्रहीता तस्मा
ऽएवेतेन सूयते तथै स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य यमो गावो दक्षिणा तौ
हि स्योनी यद्यमो यदि यमो नु विन्देदुप्युनूचीनगभुविष गावो दक्षिणा
स्यातां त्वा ऽऽ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

पद-रक्षा । तस्माऽएवेतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य इयेतोऽनद्भवान् दक्षिणा । एष
वै सविता—य एष तपति । एति वाऽएषः । एत्यनद्वान् युक्तः । तद् यच्छेते भवति । इयेत इव
ह्येष उद्यंश्चास्ते च यन् भवति । तस्माच्छेतेऽनद्भवान् दक्षिणा ॥ ७ ॥

अथ श्वोभूते सद्ब्रह्मीतुर्गृहान्परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । स्योनी वाऽअश्विनी,
स्योनी सव्यष्टसारथी । समानं हि रथमाधितिष्ठतः । तस्मादाश्विनो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नम् ।
यद् सद्ब्रह्मीतः । तस्माऽएवेतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य यमो गावो दक्षिणा ।

पुराप्यश्वः, सर्वेषां नियन्ता, प्रतिहासपरपर्यायः । 'साश्विन' सवितुरेवत्वम् । क्षयुः सवितुश्च प्रसवितुर्वै
साधारणो धर्म इत्याह—सविता वै देवानामिति ॥

दक्षिणा विधत्ते—तस्य इयेत इति । 'इयेतः' शुक्लवर्णः 'अनद्भवान्' (तै. स. १ । ८ । १ । १, २) ।
इयेतस्यानद्ब्रह्मः सवितुसम्बन्धमाह—एष वा इति । 'यः' 'एषः' 'यस्यः' 'तपति' 'एषः' 'वै' 'खड्ग'
'सविता' ॥ च सूर्यः 'एति' प्रकर्षप्रकाशादिना जगत्त्रिवर्हि कुर्वन् सर्वदा सञ्चरति; 'अनद्भवान्' अपि
शकटरथवहनदी' युक्तः' सन् सर्वत्र गच्छति, अतो गन्तृत्वमुपयोः सम्बन्धहेतुः साधारणो धर्मः इवेताव-
मन्य सौमि-तद्यच्छेते इति । 'एषः' सूर्यात्मकः सविता 'उद्यन्' यद्यन् 'अस्यैकं यन् च उदपास्त-
कालेषु' इयेतः 'शुक्लवर्णः' इव हि भवति ॥ ७ ॥

अष्टमदिवसकर्त्तव्यामिष्टि विधत्ते—अथ श्वोभूत इति । सद्ब्रह्मीतुर्गृहानिर्नि (तै. सं. १ । ८ । १ । २)
संप्रहीता नाम रथयोर्मथिता । 'आश्विनम्' अश्विदेवत्वम् । सद्ब्रह्मीतुर्गृहे आश्विनइविधो दिवापे कारणमाह—
स्योनी इति । 'हि' यस्मात् 'सव्यष्टसारथी' सव्यष्टपदेन संप्रहीतोप्यते, स च सारथिश्च 'स्योनी' समान-
स्थानी, एवम्, 'अश्विनी' अपि 'स्योनी' सहायनी । तौ द्विविधौ 'समानम्' एकं 'रथम्' 'अधिति-
ष्ठतः' ॥ युर्व कवीन्द्र-पूर्वधिया रथम्' (ऋ. स. १० । ४० । १) इति ध्रुवात् ॥

(नीऽञ्) अथ इवोभूते । भागदुघस्य गृहान्परेत्य पौष्णं चरुं निर्व्वपति
 पूषा वै देवानां भागदुघऽएष वा ऽएतस्य भागदुघो भवति तस्मात्पौष्णो
 भवत्येतद्वा ऽअस्येकत्वं उन्नं युद्भागदुघस्तस्मा ऽएवैतेन सृयते तर्ध्
 स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्यामो गोर्दक्षिणा तस्यासावेव बन्धुर्दक्षिणी
 त्रिपंयुक्तेषु ॥ ९ ॥

(एव) अथ इवोभूते । (तेऽक्षा) अक्षावापस्य च गृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य
 च गवेधुकाः सम्भृत्य सृयमानस्य गृहे रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्व्वपति ते

ही हि सयोनी-यद्यमी । यदि यमी न दिन्देद्-अप्यनृचीनगर्भावेव गावी दक्षिणा स्याताम् ।
 ताऽऽ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

अथ इवोभूते भागदुघस्य गृहान् परेत्य, पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पूषा वै देवानां भागदुघः । एष
 वाऽएतस्य भागदुघो भवति । तस्मात् पौष्णो भवति । एतद्वाऽअस्येकं रत्वं-यद्भागदुघः । तस्माऽएवै-
 तेन सृयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य श्यामो गोर्दक्षिणा । तस्यासावेव बन्धुः-योऽती
 त्रिपंयुक्तेषु ॥ ९ ॥

अथ श्वोभूतेऽक्षावापस्य च गृहेभ्यो, गोविकर्त्तस्य च गवेधुकाः सम्भृत्य, सृयमानस्य गृहे
 रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्व्वपति । ते वाऽएते द्वे सती रत्नेऽएकं करोति-सम्पदः कामाय । तदपदेतेन

आश्विनस्य हनिषो पौष्णदक्षिणां विधत्ते-तस्य यमाविति (का. श्रौ. सू. ११।१०) । यमी सर्वैरुस्या-
 मातुर्गर्मादित्यनी । यमयोःशिवसायमाह-ती हि सयोनी इति । यमयोःलाभे पशान्तरमाह-यदि यमाविति ।
 (का. श्रौ. सू. ११।१०) । 'अनुचीनगर्मा' अनुक्रमेण यैर्मापर्येण जातगर्मा । तयोरेपि समान-
 योनिवं दर्शयति-ता उ हीति । यी क्रमेणोत्पत्नी 'ती उ अपि हि' 'समानयोनी' मध्ये गर्मान्तरेणा-
 भ्यवहितत्वान् ॥ ८ ॥

नमदिवसकर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । भागदुघस्य गृहानिति । यो एतः प्राच्यं पञ्च मार्गं
 प्रजाभ्यो गृहीत्वा रात्रे दोग्धि प्रयच्छति, स भागदुघः । पूषा वा इति । 'पूषा' नाम मार्गसंरक्षको देवः,
 'देवानां' भागदुघः । मार्गं दोग्धिः, स हि यत्रमानदक्षानि हवीषि मार्गं रक्षोभ्यः संरक्ष्य तान् देवान् गमयतीत्यर्थः ॥

पौष्णचरणो श्यामवर्णं गां दक्षिणां विधत्ते-तस्य श्याम इति (का. श्रौ. सू. ११।१०) (तै. सं.
 १।८।१।१०) । श्यामत्वस्तावकमतिदिशति-तस्यासाविति । 'बन्धुः' वाक्यशेषः । कः पुनरसाविति तमाह-
 योऽती त्रिपंयुक्तेष्विति । त्रिपंयुक्तानि उक्तानि; एतद् द्वितीये, पौष्णचरोर्दक्षिणात्वेन विहितस्य गोः श्याम-
 त्वस्तावकः "स हि पौष्णो यच्छ्यामो द्वे वै श्यामस्य रूपे" (श. प. १।२।१।८) इत्यादिः यो वाक्यशेषः
 सोऽत्रापि समान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्रमानगृहे कर्त्तव्यं दशमं रत्नहविर्विधत्ते-अथ श्वोभूत इति (तै. सं. १।८।१।२) । अक्षावापो

वाऽपति वे राती रुते ऽपुङ्गं करोति सम्पुदः क्रामाय तद्यदेतेन युजते यां
 वाऽइसाधुं सभायां घृन्ति रुद्रो हैतामभिमन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधिदेवनं वा
 अभिस्तुस्त्वैते ऽअङ्गारा बुदक्षास्तुमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽपुषाऽनुमता
 गृहेषु हस्यते यो वा राजसूयेन युजते यो वैतुदेवं वेदैतद्वा ऽअस्त्यैकधुं
 उत्रं बुदक्षावापुश्च गोविकर्त्तुश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावुनपक्रामिणौ
 कुर्वते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिवाहुर्वा शितिवालो वाऽसिर्नखरो
 बालदात्राऽभावुपनं प्रबद्धमेतदु हि तयोर्भवति ॥ १० ॥

यजते-यां वाऽग्नां समायां घृन्ति-रुद्रो हैतामभिमन्यते । अग्निर्वै रुद्रः । अधिदेवनं वाऽग्निः ।
 तस्यैतेऽअङ्गाराः-यक्षताः । तमेवैतेन प्रीणाति । तस्य ह वाऽपुषाऽनुमता गृहेषु हस्यते-यो वा राज-
 सूयेन यजते, यो वैतुदेवं वेद । एतद्वाऽअस्त्यैकं रत्नं-यदक्षारवापुश्च, गोविकर्त्तुश्च । ताभ्यामेवैतेन
 सूयते । तौ स्वावुनपक्रामिणौ कुर्वते । तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा । शितिवाहुर्वा, शितिवालो वा ।
 असिर्नखरः, बालदात्राऽभावुपनं प्रबद्धम् । एतदु हि तयोर्भवति ॥ १० ॥

नाम अक्षाणां क्षेता, अक्षगोसा मा एतकारः; गोविकर्त्तुं युग्यासहायभूतो गौर्दक्षिणो व्याधः; तयोस्मयो-
 भूद्देवो ' गवेधुका, ' आरुण्यगोभुमान् ' सम्भृत् ' तैः रुद्रदेवस्य चर ' मृगमानस्य ' वज्रमानस्य ' गृहे '
 निर्वपेत् । तयोर्गृहेन्दो गवेधुकाला युगपत् सम्मरणं प्रदासति-ते वा एते इति । अक्षावाप गोविकर्त्तुस्यपो-
 र्द्वयोः सतोरनयोरेकत्र करणं सम्पदेतुरित्यर्थः । ' सम्पुदः कामाय ' सम्पुदपमिडावसिद्धपर्यमिर्यर्थः ।
 अक्षावापगोविकर्त्तुसम्भृतेरेवारुण्यगोभुमे, रौद्रधरः कर्त्तव्य इत्यत्रोपपत्तिमाह-यां वा इमामिति ।
 ' समीयां ' समारण्ये घृतरक्षणे ' याम् इमाम् ' एणत्वेन कृतां मां ' घृन्ति ' कितवाः । अत
 एव षतुर्थाध्याये आत्रास्यते-" एतेष्वक्षेप्याह मां दीप्यध्वमिति "-(श. प. ४ । ४ । २२) इति । तत्र
 सूत्रम्-" गामस्यानीयं घृन्ति "-(का. श्रौ. सू. १५ । २०३) इति । तत्र ताम् ' एतां ' ' रुद्रः '
 ' अभिमन्यते ' कूरकर्मत्वात् । स लक्ष्य रुद्रः परम्पत्या अधिदेवनामक इत्याह-अग्निर्वा इति । अग्निरेव
 खलु रोदनादुदनामा सम्पुजः । अत एव तैत्तिरीयके अग्निं प्रस्तुत्याज्रातम्-" सोऽरोदीद् यदरोदीद् तदुद्गत्य
 खल्वम् "-(तै. सं. १ । ५ । १ । १) इति । स च ' अग्निः ' ' अधिदेवनं ' घृताधिकरण स्थानम्,
 अधिदेवनामकस्याग्नेः अक्षावाप्राज्ञाः ' तमेव ' अधिदेवनामकं रुद्रम् ' एतेन ' अक्षावापगृहसम्भृतावेधुका-
 निष्पन्नहविषा ' प्रीणाति ' तर्पयति । तस्य ह वा इत्यादि । ' यो राजसूयेन यजते ' ' यो वा ' ' एतत् '
 एत राजसूयप्रयोग ' वेद, ' तस्य गृहेषु ' ' अनुमता ' अन्वयुं प्रवृत्तिभिरनुज्ञाता सती ' गौ. इत्यन्ते '
 गोविकर्त्तुं हिस्थाने, अतो गोविकर्त्तुगृहादार्यातावेधुका हननामिमानिो रुद्रस्य हविष्टे योम्या इत्यर्थः ॥

तस्य रौद्रहविषो दक्षिणां विषत्ते-तस्य द्विरूप इति (का. श्रौ. सू. १५ । २०) । ' शितिवाहुः '
 श्वेतवाहुः ' वा ' भवेत्, ' शितिवाल ' श्वेतवालो ' वा ' वाहौ वाले वा श्वेतत्वम्, सर्वद्वे ' कृष्णवर्ण इति
 द्विरूपत्वम् । दक्षिणान्तर विषत्ते-असिरिति । ' नखरो ' निःकोष. ' असिः ' कृपाणः । ' बालदात्रा '
 १२६०

(त्य) अथ श्वोभूते । पालागलस्य गृहान्परेत्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वनऽआज्यं जुहोति जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतु स्वाहेति प्रहेयो वै पालागलोऽध्वानं वै ग्रहितऽएति तुस्मादध्वन आज्यं जुहोत्येतद्वाऽवस्यैकथं रुवं युत्पालागलस्तस्माऽपुर्वेतेन स्यूते तथै स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य दक्षिणाऽप्युक्षणवेष्टितं घुनुश्चर्ममया व्राणवन्तो लोहितऽचष्णीपऽएतदु हि तस्य भवति ॥ ११ ॥

अथ श्वोभूते पालागलस्य गृहान्परेत्य, चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वन आज्यं जुहोति—“जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य येतु स्वाहा”—इति । प्रहेयो वै पालागलः अध्वानं वै ग्रहित एति । तस्मादध्वन आज्यं जुहोति । एतद्वाऽवस्यैकं रत्नं—एतु पालागलः । तस्माऽपुर्वेतेन स्यूते । तं

रोमज्ञा ' प्रबद्धम् ' ' अज्ञानने ' पात्रम् ; अज्ञा ल्यन्ते अभिमिति ' अक्षावपनम् ' अक्षरयानावपन पात्रम् । एव गौ, अतिः, अक्षावपनमिदि श्रीयपि समुक्षिष्य दक्षिणेत्यर्थः । तथैव कात्यायनः—“ त्रिदक्षिणो रौद्रः, शितिवाहुशितिवाल्योरस्यतरः, अभिर्नखरो, बान्द्रामबद्धमक्षवपनम् ”—(का. श्रौ. सू. १५।१०-१२) इति । किमर्थं नवरास्यस्यप्राग्रथ दक्षिणात्वेनोप्यते इति तत्राह—एतदु हीति । ' तयोः ' अज्ञावापगोवि-कर्त्तव्योः तद्द्वयं स्व ' भवति ' एकैकस्यैकैकमिति ; अतोऽत्र तदुभयसम्बन्धात्तद्द्वयं दक्षिणात्वेन प्रयु-ष्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

दूतगृहे कर्षणमाग्न्यहोमरूपमेकादशं रत्नद्विविधत्ते—अयेति । पालागलो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालागलाख्येने दूतस्य प्रयुक्तवान्—“ चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतिविति दूतस्य ” (का. श्रौ. सू. १५।१८ ।)—इति । आस्तवेन तु दूतविशेषरत्नेन व्याख्यातः—“ अध्वने स्वाहेति पालागलस्य गृहे जुहोत्यनुत् दूत भवते ” (का. श्रौ. सू. १८।१०।२९) इति । ' पालागलम् ' अन्वृत्तनादिनं दूतमिति भवते आचार्या इत्यर्थः । अध्वदेवत्यधनुर्गृहीताग्न्यहोम एवैकादश हविरित्यर्थः ।

मन्त्रस्वार्थः—' आग्नेय जुषागः ' आजगमाग सेवमानः ' अध्वा ' देवता ' अज्यस्य वेतु ' आग्नेय पितृ । ' स्वाहा ' सुदुत्तमतु ' इति । ' दूतगृहेऽध्वदेवस्य होमस्य उपपत्तिमाह—प्रहेय इति । ' पालागलः ' दूतः ' प्रहेयः ' राजा प्रेष्यः, प्रस्थापनीयः । प्रेष्यत्वमेवाह—अध्वानमिति । ग्रहितः प्रेषितः प्रस्थापितः सन् अध्वानं गच्छति, अतोऽध्वसम्बन्धात् तद्गृहे होमः कार्य इत्यर्थः ॥

तस्य होमस्य दक्षिणां विधत्ते—तस्य दक्षिणेति । ' उक्षणवेष्टितम् ' उक्षणस्येन्द्रं ज्ञानभिधीयते, उक्ष विकारः धातुभिः ' वेष्टिन ' स्यूत ' घनुः ' ' चर्ममयाः बाणवन्तः ' इत्यर्थः, ' लोहितः ' लोहित-वर्णः ' उष्णीष ' शिरोवेष्टनम् एतत् सर्वं दक्षिणेण्यह—एतदु हीति । एतावदेव हि ' तस्य ' दूतस्य स्वं भवति ॥ ११ ॥

त्वामि वा ऽएतानि । (न्ये) एकादश रत्नानि सम्पादयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुम्बीर्षं त्रिष्टुम्बीर्षमेवैतद्ब्रह्मन्वान्यभिसम्पादयति तद्यद्ब्रह्मिना ११ हविर्भियजतऽएतेषां वै राजा भवति तेभ्यऽ एवैतेन सृयते तान्स्वानुनपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥

(तेऽथ) अथ श्रोभूते । परिवृत्त्यै गृह्यान्पेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्वपति वा वाऽअपुत्रा पत्नी सा परिवृत्ती स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य तण्डुला-
नैर्ऋतं चरुं थपयति स जुहोत्येषु ते निर्ऋते भागस्तं जुपस्व स्वाहेति वा वाऽअपुत्रा पत्नी सा निर्ऋतिगृहीता तद्यदेवास्याऽअत्र नैर्ऋतुं रूपं तुवैतच्छ्रमयति तयो हैन ११ सृयमानं निर्ऋतिं गृह्णाति तस्य दक्षिणा कृष्णा गोः परिमूर्षी पर्याडिणी सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता तामाह मा मे-
ऽद्येद्यां वात्सीदिति तत्पाप्मानमपादते ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । २ । ५ ॥ (३-१) ॥

स्वनपक्रमिणं कुरुते । तस्य दक्षिणा—अप्युष्णवेष्टितं धनुः, चर्ममया बाणवन्तो, लोहितऽ-
उष्णीषः । एतद् इति तस्य भवति ॥ १२ ॥

त्वानि वाऽएतान्येकादश रत्नानि सम्पादयति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, वीर्यं त्रिष्टुप्, वीर्य-
मेवैतद्ब्रह्मन्वान्यभिसम्पादयति । तद्यद्ब्रह्मिना हविर्भियजते । एतेषां वै राजा भवति । तेभ्य एवैतेन
सृयते । तान् स्वानुनपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥

अथ श्रोभूते परिवृत्त्यै गृह्यान्पेत्य, नैर्ऋतं चरुं निर्वपति । वा वाऽअपुत्रा पत्नी—सा परिवृत्ती ।
स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य; तण्डुलानैर्ऋतं चरुं थपयति । स जुहोति—“ एष ते
निर्ऋते भागः, तं जुपस्व स्वाहा ”—(वा० सं० ९ । ३५) इति । वा वाऽअपुत्रा पत्नी—
सा निर्ऋतिगृहीता । तद् यदेवास्याऽअत्र नैर्ऋतं रूपम्—उद्वैतच्छ्रमयति । तयो हैनं सृयमानं

एतेषां एतद्विषयमेकादशसंख्यां प्रशस्तति—त्वानि वा एतानि । संख्यासाम्यत्वं त्रिष्टुप्त्वम् । त्रिष्टुमो वीर्य-
त्वमिन्द्रेण सद्योत्पत्तिरित्यवगन्तव्यम् । “ एतद् ” एतेन रत्नहविरुत्थानेन यजमाने वीर्यमेव सम्पादितवान् भवति ।
प्रकाशन्तरेण तदेव प्रशस्तति—तद्यदिति । यथोक्तमेतानिपुरोहितमहिष्यादयो रत्नानः; तदभिमानिदेवतानां
प्रियावैतानि हवीषि; अतस्तद्गृह्येभ्यै कर्त्तव्यं गत्वा निर्वपेत् । एतैः “ रत्नानां ” हविर्मियागेन सेनानीयम्-
तीव्रं रत्नानां स्वरं ‘ राजा ’ भवेत् । तेभ्यः तत्सङ्गर्हणम् “ एतेन ” रत्नहविरुत्थानेन ‘ सृयते ’ प्रैयते ॥ १२ ॥

परिवृत्तीगृहे कर्त्तव्यं नैर्ऋतहविर्विषयते—अथ श्रोभूत इति । “ परिवृत्ती ” शब्दस्यार्थमाह—वा वा इति ।
“ अपुत्रा ” राज्ञः पत्नी केवलं मोक्षार्थां परिवृत्ती । हविषो दान्यं विदधन्वोदकमाश्रमवशात् निषेधति—स कृष्णा-

उपरिष्टाद्दत्नानां^१ सौमारौद्रेण यजते । सु श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि
शृतो भवति तद्दुपरिष्टाद्दत्नानां^२ सौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥

निर्ऋतिर्न गृह्णाति । तस्य दक्षिणा-कृष्णा गौः परिपूर्णां पर्यारिणी । सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता ।
वामाह-“ मा मेऽप्येक्षायां वात्सीत् ”-इति । तत् पाप्मानमपादते ॥ १३ ॥

अथोपरियागाः ।

उपरिष्टाद्दत्नानां सौमारौद्रेण यजते । स श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति । तद्दुपरिष्टाद्दत्नानां सौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥

नामिति । नखनिर्मिकाना कृष्णाब्रीह्याणां सण्डुलैः नैर्ऋतं चरं 'अपयति' निर्वपेत् । इवमसम्भवं विषये-
स जुहोतीति । जुहोतिचोदितत्वात् स्वाहाकारप्रदानत्वात्वाय होमो दर्शहोमः । काव्यायनेन तु पञ्चान्तरं
सूत्रितम्-“ दर्शहोम एष ” ते निर्ऋत इति जुहोति वपन्कृते वा ”-(का. श्रौ. सू. १५।१९) इति । परि-
ष्टादौ नैर्ऋतचर्वनुष्ठानस्योपपत्तिमाह-या वा इति । अपुत्रा स्त्री^३ निर्ऋतिगृहीता पाप्मना गृहीता भवति ।
अतः 'अस्या नैर्ऋतं रुषं' 'अत्र' गृहेऽनुष्ठितेन नैर्ऋतचरहोमेन शमितवान् भवति ॥

तस्य दक्षिणां विषये-तस्य दक्षिणा कृष्णा गौरिति । 'परिपूर्णा' । "सूर्ध्वं मोहसमुद्भूययोः"-
(वा. पा. न्वा. प. २।२) इति अस्मात् क्विति "सङ्गोप"- (पा. सू. १।४।२।) इति षष्ठ्यं
लोपे, निष्ठानत्वे च कृते रूपम् । परिपूर्णा अक्षमा । 'पर्यारिणी' परित आदिमती व्याधिगृहीता केन-
चिद्वेदेन अपहृता वा 'कृष्णा गौः दक्षिणा' । अत्र सूत्रम्-“कृष्णा परिपूर्णपहृतोत्तमस्य”-(का.
श्रौ. सू. १५।१९) इति ॥

तैत्तिरीयके तु परिष्टादौ गृहकर्तव्यनैर्ऋतचरोः कृष्णा मग्नशृङ्गा गौरिक्षिणात्वेन शृता-“नैर्ऋतं चरं परिष्ट्ये
गृहे कृष्णानां ब्रीह्याणां नखनिर्मिकानां कृष्णा कृटा दक्षिणा”-(तै. सं. १।८।९।१) इति । 'कृटा'
मग्नशृङ्गा इति हि व्याख्यातम् । दक्षिणाभूताया गौर्नैर्ऋतचरव्यंशपतामाह-सा ह्यपीति । जीर्णा निष्टुचप्रसवा
गौः निर्ऋतिगृहीता भवति ॥

इष्टपन्ते किञ्चित् कर्तव्यं विषये-तामाहेति । 'तां' परिष्टतीम् 'आह' वदेत् । वाक्यस्यायमर्थः-
'अयं' इदानीम् इतः परं 'मे' मम 'ईश्यायां' स्वाम्ये 'मा वात्सीत्' मद्भोग्या मा भूरित्वैर्यः । वचनं
स्तौति-तदिति । निर्ऋतिगृहीतां परिष्टतीं प्रति एतेन वचनेन 'पाप्मानम् एव' 'अपादते' अपसारित-
वान् भवतीति ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे

तृतीयाऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणम् ॥ (९-३-१) ॥

अथ सौमारौद्रयाग विषये-उपरिष्टाद्दत्नानामिति-(तै. सं. १।८।९।२) । रत्नहविषामुपरी

१-नैर्ऋतः परिष्टत्ये कृष्णाब्रीह्याणां नखनिर्मिकानाम् इति अत्र सूत्रस्यादित्यो भागः । २-परिष्टतीं चाह मा मेऽप्येक्षायां वात्सी-
इति । का. श्रौ. सू. १५।१९ । ३-सौमारौद्रयागः अक्षययति अक्षयत्वायाः । का० श्रौ० सू० १५।१९ ।

स्वर्भानुर्ह वा ऽआसुरः । सूर्यं तुमसा विव्याध स तुमसा विद्धो नु
 व्यरोचतु तस्य सोमारुद्रावैवैतत्तमोऽपाहताथ् सु एषो ऽपहतपाप्मा तपति
 तुथो ऽपुवैपुऽ एतत्तमः प्रविशत्येत्वं वा तुमः प्रविशति अदयज्ञियान्यज्ञेन
 प्रसजत्ययज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वर्थांस्त्वत्तस्य सोमा-
 रुद्रावैवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मैव दीक्षते तद्गच्छेत्तुयाये श्वेतवत्साये
 पयसि श्रुतो भवति कृष्णं वै तुमस्तत्तमोऽपहन्ति तस्यैपैव श्वेता श्वेत-
 वत्सा दुक्षिणा ॥ २ ॥

स्वर्भानुर्ह वाऽआसुरः सूर्यं तुमसा विव्याध । स तुमसा विद्धो न व्यरोचत । तस्य सोमारुद्रावैवै-
 तत्तमोऽपाहताम् । स एषोऽपहतपाप्मा तपति । तयोऽपवैप एतत्तमः प्रविशति, एतं वा तुमः प्रविशति
 अदयज्ञियान् यज्ञेन प्रसजति । अयज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वत्, यांस्त्वत् । तस्य सोमा-
 रुद्रावैवैतत्तमोऽपहतः । सोऽपहतपाप्मैव दीक्षते । तद् गच्छेत्तुयाये श्वेतवत्साये पयसि श्रुतो भवति ।
 कृष्णं वै तुमः । तत् तमोऽपहन्ति । तस्यैपैव श्वेता श्वेतवत्सा दुक्षिणा ॥ २ ॥

इतद्दे सोमरौद्रयाग, कर्त्तव्यः । स व फ १ 'श्वेतवत्साये श्वेतायै' । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा. सू. २ । ३ । १२ । वा.) शुक्रवत्साया, शुक्राया गो, 'पयसि' श्रुतः 'पको' भवति ॥ १ ॥

रानहविर्भ्योऽन्तर विहित सोमारौद्रयागमनूराख्यायिकया प्रशंसति—स्वर्भानुर्हति । 'आसुरः' असुरपुत्रः
 'स्वर्भानुः', 'सूर्यम्', 'तुमसा', 'विव्याध', आग्नादितवान् । 'सः' सूर्यः तेन 'तुमसा', 'विद्धः' आग्ना-
 दितः । 'न व्यरोचत' नानिप्रकाशवान् जातः । 'तस्य', 'तन् तुमः', 'सोमारुद्रो एव', 'अपाहताम्',
 अपहतवत्सौ । तस्य आरम्य सूर्यो निवृत्ततमस्कः सन् 'तपति' नमसि दीप्यते । श्वेतौ तददृष्टानुपि तुमसा-
 ऽऽप्यादनमाह—तयो एवैप इति । 'अयज्ञियान्' अयज्ञान् सेनान्यादीन् 'यज्ञेन' प्रसजति 'प्रसजान्' तत्तथा-
 गानुष्ठानेन सम्बद्धान् करोतीति 'यन्', 'एतत्', 'एतेन' एवः 'अनुष्ठाना राजव्यः' तथा इ' तथैव सूर्य-
 ऋदेव' तुमः प्रविशति । तुमः वा कर्त्तुं 'एतं' शुक्लं 'प्रविशति' । सेनान्यादीनामयशित्वं प्रसिद्धमित्याह—
 अयज्ञियान् वा इति । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—शूद्रानिति । 'त्वत्'—इति एकवचनः । एकदा 'शूद्रान्'
 सेनान्यादीन्, 'त्वत्' एकदा 'यान्' काश्व गोत्रिकर्त्तव्येन हीनजातीनामि 'यज्ञेन' 'प्रसजति' । तेन
 अयज्ञियसम्बन्धेन तुमः प्रविशतीति अतः 'तस्य' यष्टु- तमाविधं तुमः 'सोमारुद्रो एव' एतन् एतेन चरुणा
 प्रीणितो 'अपहतः' विनाशयतः । तस्य पापकेशसत्पृष्टः सन् 'दक्षिणे' दीक्षाहो भवतीत्यर्थः । श्वेतापयसि
 रूपेण प्रशंसति—तयादिति । 'तद्' 'यद्' यदि, 'तमो' नाम 'कृष्ण' श्वेतवत्सायाः श्वेतायाः शुक्रवर्णं
 'पयसि' श्रपणेन कृष्णरूपं तुमः अपहारितवान् भवतीत्यर्थः ॥

पस्याः पयसि अरुः पकः सामेव दुक्षिणावनेन विषते—तस्यैपैवेति ॥ २ ॥

पु हेतेऽपि मजेत । योऽलं युशसे सप्तयुशो भवति यो प्राऽभयुवानः
 योऽलं युशसे सप्तयुशो भवति यो न युशो भवति स तुमसा पे स सत्प्रा-
 यृतो भवति तुस्य सोमारुद्राऽप्येतत्प्रायोऽपहतः प्राऽपहतपाप्मा ज्योतिरेषु
 श्रिया युशसा भवति ॥ ३ ॥

(त्र्यु) अथ भेदानार्हस्त्वत्यं चर्हं निर्णयति । इत्यसि प्राऽएषु यो मक्ष-
 पथादेत्येति प्राऽएषु मक्षपथाश्रयमाक्षिप्रान्मधेन मप्रुमत्स्यमशियान्प्राऽएषु-
 यधेन प्रसजति ।
 मित्रो म्रदा हि मक्षो ।
 सोऽपि पुष्येषु मक्षपथे वीशसे तुस्मान्भेदानार्हस्त्वत्यं चर्हं निर्णयति ॥ ४ ॥

॥ हेतेन-अपि मजेत-योऽलं युशसे सप्तयुशो भवति । यो प्राऽभयुवानः सोऽलं युशसे सप्तयुशो
 भवति । यो न युशो भवति-स तुमसा पे स सत् प्रायृतो भवति । तुस्य सोमारुद्राऽप्येतत्प्रायोऽपहतः ।
 सोऽपहतपाप्मा ज्योतिरेषु श्रिया युशसा भवति (१) ॥ ३ ॥

अथ भेदानार्हस्त्वत्यं चर्हं निर्णयति । इत्यसि प्राऽएषु-यो मक्षपथादेत्येति । अथ प्राऽएषु मक्षपथाश्रय-
 माक्षिप्रान्मधेन मप्रुमत्स्यमशियान्प्राऽएषु यधेन प्रसजति । अपि प्राऽएषु यो मक्षपथादेत्येति । म्रदा हि मित्रो, म्रदा हि मक्षः । म्रदा हि म्रदा हि म्रदाः । तस्य पुनर्गते-
 पनमपिपद्यते । सोऽपिपद्यते मक्षपथे वीशसे । तस्मान्भेदानार्हस्त्वत्यं चर्हं निर्णयति ॥ ४ ॥

सायणभाष्यसमेतम् हेतेन-अपि मजेत-योऽलं युशसे सप्तयुशो भवति । यो प्राऽभयुवानः सोऽलं युशसे सप्तयुशो
 भवति । यो न युशो भवति-स तुमसा पे स सत् प्रायृतो भवति । तुस्य सोमारुद्राऽप्येतत्प्रायोऽपहतः । सोऽपहतपाप्मा
 ज्योतिरेषु श्रिया युशसा भवति ॥ ३ ॥

त्र्यु अथ भेदानार्हस्त्वत्यं चर्हं निर्णयति । इत्यसि प्राऽएषु यो मक्षपथादेत्येति । अपि प्राऽएषु यो मक्षपथाश्रय-
 माक्षिप्रान्मधेन मप्रुमत्स्यमशियान्प्राऽएषु यधेन प्रसजति । अपि प्राऽएषु यो मक्षपथादेत्येति । म्रदा हि मित्रो, म्रदा हि मक्षः । म्रदा हि म्रदा हि म्रदाः । तस्य पुनर्गते-
 पनमपिपद्यते । सोऽपिपद्यते मक्षपथे वीशसे । तस्मान्भेदानार्हस्त्वत्यं चर्हं निर्णयति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । (द्या) या स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्राची वृदीची वा भवति तस्यै मैत्रं प्रात्रं करोति वरुण्या वा ऽएपाश्वा परशुवृक्णाऽथेपा मैत्री या स्वयम्प्रशीर्णा तस्मात्स्वयम्प्रशीर्णायै शाखायै मैत्रं प्रात्रं करोति॥

(स्य) अथातच्य दधि । विनाट ऽआसिच्य रथं युक्त्वा ऽऽबुध्य देदी-
यितया ऽआह तद्यत्स्वयमुदितं नवनीतं तद्वाज्यं भवति वरुण्यं वा
ऽएतद्यन्मथितमथेतन्मैत्रं युत्स्वयमुदितं तस्मात्स्वयमुदितमाज्यं भवति॥

तस्यावृत् । या स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्राची वृदीची वा भवति । तस्यै मैत्रं प्रात्रं
करोति । वरुण्या वाऽएपा—या परशुवृक्णा । अथेपा मैत्री—या स्वयम्प्रशीर्णा । तस्मात् स्वयम्प्रशी-
र्णायै शाखायै मैत्रं प्रात्रं करोति ॥ ६ ॥

अथातच्य दधि, विनाटऽआसिच्य, रथं युक्त्वा, आवध्य, देदीयितवाऽआह । तद् यत् स्वय-
मुदितं नवनीतम्—तदाम्यं भवति । वरुण्यं वाऽएतद्—यन्मथितम् । अथैतन्मथम्—यत् स्वयमुदि-
तम् । तस्मात् स्वयमुदितमाज्यं भवति ॥ ६ ॥

तस्य चरोलुष्ठानप्रकारं कतु प्रतिजानन्ति—तस्यावृत्तिनि । 'तम्ब' मैत्रावाहस्यवागम्य 'आहृन्' क्रिया,
अनुष्ठानप्रकारो वक्ष्यत इति शेषः । 'स्वयम्प्रशीर्णा' स्वयमेव मन्त्रा, 'प्राची' प्रागापता, 'वृदीची'
उदगापता 'वा' या 'आहृकवी' 'अहृकपत्य' शाखा 'भवति' तस्या. शाखायाः 'मैत्र' मित्रमन्वन्धि-
चरुपाकार्यं 'प्रात्र' कृषीर्त्तं । स्वयम्प्रशाया मैत्रत्वं व्यतिरेकपूर्वकमुपपादयति—वरुण्या वा एपेति । 'मा'
शाखा 'परशुवृक्णा' छिन्ना प्रश्ननेन, सा हिंसितावाद् 'वरुण्या' वरुणदेवत्या, स्वयम्प्रशाया तु मित्राहा,
हिंसाविहात, सर्वसुहृन्मन्त्रिभवेत्य परशुच्छिन्नशाखानिमित्तं प्रात्रमथोपमथित्यर्थः ॥ ६ ॥

मैत्रवर्चसमन्वयकरणं विधत्ते—अथातच्येति । पयोविशेषलैतिरीयके कृतः—“शेनायै श्वेतवत्सायै दुरथे
स्वयंमूर्त्तं” (तै. सं. १ । ८ । ९ । २)—इति । तादृशं पयः “आतच्य” आतजनदम्प्येण ‘दधि’
छाना ‘विनाटे’ चर्ममे पाने दती ‘आसिच्य,’ ‘रथ’ ‘युक्त्वा’ अन्वे. सयोग्य, आवध्य ‘दधिरूपं
विनाटे रथे सम्बध्य, ‘देदीयितवै’ रथधानयम् ‘आह’ नियुञ्जति । दातेषां गतिकर्मणो पदद्वयत्वात् छरायै
तयै प्रत्ययः । तत्र रथधानेन दत्तो यत् स्वयमुदितम् तदनन्तरेण निष्पन्न, नवनीतं तदेव स्वयमेव विधीनं
सद् आर्ज्यं भवति । आर्ज्यकरणप्रकाररूपापस्तम्बेन विशद उक्तः—“श्वेतां श्वेतकंसामामस्ये दती दुहन्ति, तद्
स्वयंमूर्त्तं सयोगेन परित्वहन्ति, तद् स्वयं मथितमापते विचञ्चन्ति, तद् स्वयं विधीनमाज्यं भवति”—(आ. श्रौ.
४. १८ । ११ । ३—९) इति । स्वयमुदितान्यस्य मित्रयोष्यत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—वरुण्यमिति ।
यन्मथननिष्पन्नमाज्यं तद् ‘वरुण्यम्’ तपद्रवकारिणो वरुणस्य योष्यम्, न तु सर्वसुहृदो मित्रस्य । मत्तु तदे-
रितस्य स्वयमुदितं तन्मथनरूपस्य दिसमस्य विरहामैत्रम् ॥ ६ ॥

द्वेषा तण्डुलान्कुर्वन्ति । स येऽणीयाथं सः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्या
ऽञ्चथ वै स्थवीयाथं सोऽपरिभिन्नास्ते मैत्रा न वै मित्रः कुञ्चतु हिनस्ति
न मित्रं कुञ्चतु हिनस्ति नैनं कुशो न कुण्टको विभिन्नञ्चि नास्य वृण-
श्चनास्ति सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥

(मु) अथ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति
तडाज्यमानयति तत्तण्डुलानावपति स एष ऊष्मणैव श्रप्यते वरुण्यो
वा एष योऽग्निना शृतोऽथैष मैत्रो य उष्मणा शृतस्तस्मादूष्मणा शृतो
भवति तपोरुभयोस्वद्यन्नाह मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्रा-
बृहस्पती अजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-६ ॥ (३. २.) ॥

द्वेषा तण्डुलान् कुर्वन्ति । स येऽणीयांसः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्याः । अथ ये स्थवीयांसोऽपरि-
भिन्नास्ते मैत्राः । न वै मित्रः कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति । नैनं कुशो न कुण्टको
विभिन्नञ्चि । नास्य वृणश्चनास्ति । सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति । तदाज्यमानयति । तत् तण्डुलाना-
वपति । स एष ऊष्मणैव श्रप्यते । वरुण्यो वाऽएष-योऽग्निना शृतः । अथैष मैत्रः । य ऊष्मणा शृतः ।

देवताद्वयस्य पृथक् शरोः अरणं विभिसुः तण्डुलानां द्वेषाकरण विधत्ते-द्वेषेति । ' ये ' ' अणीयांसः '
अणुतराः ' परिभिन्नाः ' डिन्नाप्रातण्डुलाः, ' ते ' बृहस्पतिदेवत्याः कर्त्तव्याः ' ये ' ' स्थवीयांसः ' स्थूलतराः
' अपरिभिन्नाः ' अष्टिन्नाप्राः अचूर्णाष्ट्याः, ' ते ' मित्रदेवत्याः कर्त्तव्योः । मैत्राणामभिन्वं प्रशंसति-
न वै मित्र इति । ' मित्रो ' देवः ' कश्चन ' प्रागिन ' न हिनस्ति, ' ' मित्रम् ' अपि ' न कश्चन ' कोऽपि
' हिनस्ति ' ' एनं ' मित्रं ' कुञ्चतुः ' दमो वा ' कुण्टकः ' वा ' न भिनञ्चि ' न विभ्यति; अत एव तस्य
' वृणः ' अपि ' नास्ति ' । सर्वस्य मित्रत्वादिति हेतुमाह-सर्वस्य ह्येवेति । पुंस्त्रिहो मित्रशब्दो देवतामाची,
नपुंसकलिङ्गस्तु सुहृद्वचनः ॥ ७ ॥

अपणप्रकारं विधत्ते-अथ बार्हस्पत्यामिति । ' बार्हस्पत्यं चरुम् ' अधिश्रित्य, अग्निमप्ये स्यादशामाभिन्-
तायां बृहस्पत्यप्यस्तण्डुलानोप्य, ' त ' चरुम् अभ्यत्यशाखाभिमितेन ' मैत्रेण पात्रेण ' अपि-दधेत् । ' तत् ' ।

१-विनाटद्वयपूर्वां नवनंत २-स्वयं अशामाभिन्नाः शिष्यं यत्रे अस्मिन् स्वमित्तस्तद्वृत्तमिच्छामावपति । ऊष्मणा पृथो भवति ।
अष्टिन्नाप्रातण्डुलाः । का. धौ. सू. १५ । ७४-७६ । २-बार्हस्पत्यमधिभित्वाप्यर्ष्यां वा स्वयं मया प्राप्स्युर्वाचो वा शासा
दस्यात्रणापिदधाति । का. धौ. सू. ७ । ७६ ।

स वै दीक्षते । स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपुया
प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तदनु देवस्वाथँ हवीं-
थँषि निरुप्यन्ते ॥ ३ ॥

तस्मादूष्मणा शृतो भवति । तयोऽहमयोरवयवनाह—“ मित्रावृहस्पतिभ्यामनुमूहि ” इति । आश्रा-
ध्याह—मित्रावृहस्पती यज्ञ इति वषदकृते जुहोति (२) ॥ ८ ॥

दीक्षणीययागाः ।

स वै दीक्षते । स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते । तस्य वपुया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्व्वपति । तदनु देवस्वां हवींषि निरुप्यन्ते ॥ ३ ॥

तस्मिन् पात्रे स्वप्नुवन् ' आम्बन् ' ' आनयति ' नासिजेत् । ' सत् ' तत्र स्वयिष्ठान् अपरिभिनान् रेव्रान्
' तन्मुकान् ' आवयेत् । ' स एषः ' मैत्रधरः ' ऊष्णैव ' ' अयते ' पच्यते ' अग्निना ' ' शृतः ' ' पको ' बह्व्यः ' दाहप्रयुक्तर्हिंसासम्बन्धत् ' बह्व्यः ' वरुणाहो, न मित्रार्हः । ' ऊष्ण्या शृतः ' तु ' मैत्रः ' ' मित्रदेवयो जुक्तः, दोषविरहश्च ॥

एवं पृथक् अणमभिषाय देवताप्रदाने साद्विष्यं विषये—तयोऽहमयोरिति । ' तयोऽहमयोः ' यवोर्द्विपपसोर्द्विर्हिं-
कनोरिव एकैकस्माद् द्विर्दिवपन् जुहा सहावदाने कुर्वन् " मित्रावृहस्पतिभ्यामनुमूहि "—' इति ' एवं संयुज्य अनु-
वाक्यामिषं जूपात्; एन ' यजेति ' याग्यामिषेऽपि ' वषदकृते ' सहेष प्रथेपः ॥ ८ ॥

इति त्रींसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१-३-२) ॥

एवं पवित्राध्याह् प्रथमसोमयागादन्तरमावीनि आनुमतादीनि इष्टिर्दीक्षोमात्मकानि संवत्सर्पर्वन्तमनु-
ष्ठेयानि कर्माप्यनुकान्तानि (श. प. १ । ३ । ३ । २) । अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयाहमस्य सोमदास्य प्रयो-
गोऽभिषास्यते; तत्राभिषेचनीयस्य श्वेदकपातां दीक्षामाह—स वै दीक्षते इति । तत्कालः सूत्रे दक्षितः—
" पाश्यानीयञ्चयजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते " (का. श्रौ. सू. ११ । ८०) इति ॥

देवत्वा हवींषि विधिःसुतेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरमावित्वं बक्तुमाह—स उपवसथ इति । ' उप-
वसथः ' सुपादिवसान् पूर्व्वमहः, अग्नीषोमीय पशुपुरोडाश निरुप्य, तदनु देवत्वां हवींषि निर्व्वपेत् । सुवन्त्यनु-
जानन्ताति सुवः, देवाश्च ते सुवधेति देवसुवः, तेषां ' देवसाम् ' ; " ओः सुपि " (पा. सू. ४ । ४ । ८३) इति
एणादेशः । प्रसवितृत्वं शैश्वरस्यते—' देवसुवामेतानि हवींषि मन्वित, एतान्तो वै देवत्वां सदा, त एवास्मै
सदान् प्रपच्छन्ति, य एनं सुवन्ते " (तै. ब्रा. १ । ७ । ४) इति ॥ १ ॥

१-ऊष्ण्या शृतो भवति । का. श्रौ. सू. ११ । ७१ । १-अग्नीषोमीयाय पशुपुरोडाशम्पु देवसुवर्षीनि निर्व्वपति वषयेति
का. श्रौ. सू. ११ । ८४ ।

सवित्रे सत्यप्रसवाय । द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्व-
पति प्लाशुकानां व्रीहीणां^१ सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः
सूयाऽइत्यथ यत्प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति ॥ २ ॥

(स्य) अथाप्रये गृहपतये । (येऽष्टा) अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्या-
शूना^२ श्रीर्व्वं गार्हपतं यावतो यावत्ऽष्टुष्टे तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपत-
मभि परिणयत्यथ यदाशूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥ ३ ॥

(स्य) अथ सोमाय वनस्पतये । इयामाकं चरुं निर्व्वपति तदेन^३

सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति—प्लाशुकानां व्रीहीणाम् ।
सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूतः सूयाऽइति । अथ यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां—क्षिप्रे मा
प्रसुवानिति ॥ २ ॥

अथाप्रये गृहपतयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति—आशूनाम् । श्रीर्व्वं गार्हपतम् । यावतो—यावत्
इष्टे—तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभिपरिणयति । अथ यदाशूनां—क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥ ३ ॥

अथ सोमाय वनस्पतये इयामाकं चरुं निर्व्वपति । तदेनं सोम एव वनस्पतिरोपधिभ्यः

एत प्रथमं सवित्रं हविर्व्विधत्ते—सवित्रे मत्प्रमर्वायेति (ष० सू. १।८।१०।१) । 'सत्यप्रसवाय'
धर्मोऽभ्यनुज्ञाय 'सवित्रे' 'प्लाशुकानाम्' प्रकर्त्तव्यं आशु शीघ्रं पच्यमानानां पुनः प्रकृष्टानां व्रीहीणां । रेफस्य
छान्दसो हत्वनिर्देशः । सवितृदेवतासम्बन्धं प्रशंसति—सवितेति । 'सूरे' सने करवाणि । प्राशुकानां व्रीहीणां
प्रशंसति—अथ यदिति । 'क्षिप्रे' क्षिप्रकाले 'मा' मां 'प्रसुवान्' सवितृदेवत्याः प्राशुकां प्रीहयः; प्रसुवन्तु
मरेण्यन्विति प्राशुकत्वम् । प्रसुवानिति, प्रसुवान् सुवतेऽष्टुष्टुगमे सेरिकारकोने कृते रूपम् ॥ २ ॥

द्वितीयं हविर्व्विधत्ते—अथाप्रय इति । 'गृहपतये' गृहपतित्वगुणत्वाय 'अप्रये' 'आशूनां' व्रीहीणां
'पुरोडाशं' निर्व्वपेत् । आशूनामिति । प्लाशुकाः पुनः प्रकृष्टा श्रीर्व्वं इत्युक्तम्, सतोऽप्यधिककाले पञ्च-
प्रये पच्यमानाः बहिका श्रीहय आरावः । तेषामाशुन्वं च त्रिचतुरासत्तनियवोपर्याकनीप्रवेशम् । गृहपतिर्पदं
प्रशंसति—श्रीर्वा इति । 'श्रीः' खलु 'गार्हपतं' गृहपतित्वमेव, तस्माद् यजमानो 'यावतः' धनस्य 'इष्टे'
ईश्वरो भवति । 'तद्' 'गार्हपतं' गृहपतिसम्बन्धि सर्वं वस्तुजातम् 'अभि' 'एव' यजमानं गृहपतिगुण-
कोऽग्निः 'परिणयन्' 'परिणयति' प्रापयति । मोर्हीणाणां च प्रशंसति—अथ यदिति । 'क्षिप्रे' क्षिप्रं
'मा' मां परिणयेयुः । 'इति' अतो हेतोःपञ्चभिरेव हविः कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तृतीयं हविर्व्विधत्ते—अथ सोमायेति । 'वनस्पतये' वनानामोर्ध्वीनां पतिः वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्

१—प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवाय । का. धौ. सू. १५।८५। २—प्लाशुकाः पुनः प्रकृष्टा श्रीर्व्वः 'इति कर्त्तव्यः ।

३—आशूनामपये गृहपतये । का. धौ. सू. १५।८५। ४—इयामाकं सोमस्य वनस्पतये । का० धौ० सू० १५।८८०

सोम ऽएव व्वनस्पतिरोपधिभ्यः सुवत्युथ युच्छयामाको भवत्येते वै सोम-
स्यौपधीनां प्रत्यक्षतमां युच्छयामुक्तास्तुस्माच्छयामाको भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ बृहस्पतये वाचे । नैवारुं चरुं निर्व्वर्षति तदेनं बृहस्पतिरेव
वाचे सुवत्युथ युत्रैवारो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पृच्यन्ते
युत्रीवारास्तुस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

(त्य) अयेन्द्राय ज्येष्ठाय । हायनानां चरुं निर्व्वर्षति तदेनामिन्द्र ऽएव
ज्येष्ठो ज्येष्ठमभि परिणयत्युथ युद्धायनानां भवत्यतिष्ठा वा ऽएता ओष-
धयो युद्धायना ऽअतिष्ठो वा ऽइन्द्रस्तुस्माद्धायनानां भवति ॥ ६ ॥

सुवति । अथ यच्छयामाको भवति । एते वै सोमस्यौपधीनां प्रत्यक्षतमाम्—यच्छयामाकाः ।
तस्माच्छयामाको भवति ॥ ४ ॥

अथ बृहस्पतये वाचे नैवारं चरुं निर्व्वर्षति । तदेनं बृहस्पतिरेव वाचे सुवति । अथ युत्रैवारो
भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एते वै ब्रह्मणा पृच्यन्ते—यत्रीवाराः । तस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

अयेन्द्राय ज्येष्ठाय हायनानां चरुं निर्व्वर्षति । तदेनामिन्द्र एव ज्येष्ठो ज्येष्ठमभिपरिणयति ।
अथ युद्धायनानां भवति । अतिष्ठा वाऽएता ओषधयो—युद्धायनाः । अतिष्ठो वाऽइन्द्रः । तस्मा-
द्धायनानां भवति ॥ ६ ॥

इद् । तस्यै ' सोमाय ' इयामाकप्रकृतिरु ' चरु ' निर्व्वर्षेत् । देवतासम्बन्ध प्रशंसति—तदेनामिति । इयामा-
फानां सोमार्हत्वमुपादयति—अथ यच्छयामाका इति । ' इयामाका इति षत् ' ' एते ' खलु ' ओषधीनां '
मध्ये ' सोमस्य ' ' प्रत्यक्षतमान् ' अतिशयेन प्रत्यञ्च स्वरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चतुर्थं हविर्विधत्ते—अथ बृहस्पतये इति । ' वाचे ' वासुपाय । तन् तेन नैवारचरुगा प्रीतो ' बृहस्पति-
रेव ' ' एन ' यजमान ' वाचे ' ' सुवति ' अनुजन्नाति । " अथ युत्रैवारो भवति "—इत्यादिक वाचयेषु
व्याख्यातम् (श. प. ५ । १ । ४ । १३१) ॥ ५ ॥

प्रथमं हविर्विधत्ते—अयेन्द्रायेति । ज्येष्ठत्वगुणकायेन्द्राय ' हायनानां ' सक्तसप्तकानां शतशालीनां ' चरुं '
निर्व्वर्षेत् । सवत्सरेपकानां ज्येष्ठगुणकेन्द्रयोर्म्यत्वमुपादयति—अथ युद्धायनानामिति । ' हायनाः ' सवत्स-
रका मोह्य इति (पा. सू. ३ । १ । १४८) ॥ ' यद् ' ' एता. ' ' अतिष्ठाः ' अतस्मिन् तिष्ठन्त्यः
' ओषधयः ' चिरकायेन पाकात् ' इन्द्रः ' अग्नि ' अतिष्ठः ' सर्वानतिस्म्य स्थित. ॥ ६ ॥

(त्र्य) अथ रुद्राय पशुपतये । रौद्रं गावेषुक्तं चरुं त्रिर्वपति तदेनं^१ रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्युय बुद्रावेषुको भवति वास्तुव्यो वा ऽएष देवो वास्तुव्या गवेषुकास्तस्माद्गावेषुको भवति ॥ ७ ॥

(त्र्य) अथ मित्राय सत्याय । नाम्बानां चरुं त्रिर्वपति तदेनं मित्र ऽएष सत्यो ब्रह्मणे सुवत्युय बुत्राम्बानां भवति वरुण्या वा ऽएताऽ श्योषधयो वाः कृष्टे जायन्तेऽथैते मैत्रा बुत्राम्बास्तस्मान्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥

(त्र्य) अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं त्रिर्वपति तदेनं वरुणऽ एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति परमता वै सा वो धर्मस्य पतिरुसृद्यो हि परमतां गुच्छति तथै हि धर्मऽचपयन्ति तस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथ रुद्राय पशुपतये रौद्रं गावेषुक्तं चरुं त्रिर्वपति । तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवति । अथ यद्रावेषुको भवति । वास्तुव्यो वाऽएष देवः । वास्तुव्या गवेषुकाः । तस्माद्गावेषुको भवति ॥ ७ ॥

अथ मित्राय सत्याय नाम्बानां चरुं त्रिर्वपति । तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुवति । अथ यत्राम्बानां भवति । वरुण्या वाऽएता श्योषधयो वाः कृष्टे जायन्ते अथैते मैत्राः—यत्राम्बाः । तस्मान्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥

अथ वरुणाय धर्मपतये वारुणं यवमयं चरुं त्रिर्वपति । तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं

पद्यं इतिर्विधत्ते—अथ रुद्रायैति । ' पशुपतये ' पशुपतिगुणज्ञाय ' रद्राय ' । रौद्रमिति तद्वितेन विहित एव रुद्रसम्बन्धः, पुनः ' पशुपतये ' इति विशेषसम्बन्धाय ' रद्राय '—इति चतुर्थी उक्ता । पशुपतिपदं प्रसृतं—तदेनामिति । ' तत् ' तेन हविषा एनं मुच्यन्ते ' पशुपतिः ' ' रद्र एव ' ' पशुभ्यः ' तदर्थं ' सुवति ' ' प्रेस्यति, पशुमन्तं करोति' इत्यर्थः । ' वास्तव्य '—इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते—अथ मित्रायैति । ' सत्याय ' सत्यगुणकाय ' मित्राय ' ' नाम्बानां ' नाम्बा नाम अकृष्ट-पन्याः स्वयंजाता श्रीहयः । नाम्बानां मित्रयोम्यत्वमुदात्तयति—अथ यत्राम्बानामिति । कृष्टश्रेयोपनाः ' श्योषधयः ' ' वरुण्याः ' कर्षणादिरुक्षुणाहिसासम्बन्धाद्भरुणाहो, अकृष्टपन्यास्तु सदिरहात् ' मैत्राः ' ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—अथ वरुणायैति । ' धर्मपतये ' धर्मपतिगुणकाय ' वरुणाय ' ' यवमयं ' ' चरु ' त्रिर्वपति । रौद्रमिति वद् वारुणमिति व्याख्येयम् । ' तत् ' तेन ' एनं ' यद्यमाने तादृशो ' वरुणः ' ' धर्मस्य

हितमिवास्ति महते जुनराज्यायेति महते जुनानाथं राज्यायेत्येवैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति वृषीर्वायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेतीमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्मऽतुत एवैतदाहास्यै विशऽइति वृस्यै विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाथं राजेति तदस्माऽइदथं सर्वमाद्यं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥

जनानां राज्यायेत्येवैतदाह । "इन्द्रस्येन्द्रियाय"—इति । वीर्यपितृवैतदाह—यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति । "इमममुष्य पुत्रम्, अमुष्यै पुत्रम्"—इति । तद् यदेवास्य जन्म—तत एवैतदाह । "अस्यै विशे"—इति । यस्यै विशो राजा भवति । "एष वोऽमी राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा"—(वा० सं० ९ । ४०) इति । तदस्माऽइदं सर्वमाद्यं करोति । ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥

श्रौष्ठ्याय 'श्रेष्ठ्याय अग्रतिष्ठतनिपमसानम्प्येयर्थः । 'महते जानराज्याय' जगत्सम्बन्धि यदास्य तत्र सागरपर्यन्तभूमिविषयवस्तु, महत्कार्यमौचित्याय । 'इन्द्रस्य' सम्बन्धिने 'इन्द्रियाय' वीर्याय 'इमम्' एतन्मानं यजमानम्, 'अमुष्य' त्रितुः 'पुत्रम्,' 'अमुष्यै' अमुष्या मातुः 'पुत्रम्,' सुवचन्निष्पत्तुवत्तुः । 'अस्यै' अस्याः 'विशः' प्रजापतिः 'राजा,' एष यजमान इत्यर्थः । प्रजा अपि सम्बोधाः—एष इति । 'अमी'—इति सम्बोधनप्रयत्नात्पुत्रवचनान्तरम् । अइन्द्रस्याने जनरदनाय सम्बोधनप्रयत्नात्पुत्रवचनान्तर्गृह्यमादित्यर्थः । तत एवामी इत्यस्य स्थाने मातरदं प्रक्षिप्य पठितं वीर्यायेन—“अपेनं रत्निम्भ आवेदयति, एष वो भरता राजा”—इति । आपस्तम्बेन तु राजविरोधेन जनरदनामग्रहणमुक्तम्—“अपेनं रत्निम्भ आवेदयति, एष वो भरता राजेत्येष वः कुत्रो राजेति कौरव्येव वः पञ्चाल राजेति पाञ्चालेव वः कुस्ताञ्चाल राजेति वा कुस्ताञ्चालेव वो जनता राजेत्यन्यात् राजः” (भा. श्रौ. सू. १८ । १२ । ७)—इति । कात्यायनेन त्विदं सर्वं संगृह्योक्तम्—“यस्याब्जं जते राजा भवति देशस्यानरतिपतवान्”—(का. श्रौ. सू. १९ । ९१ । ९७) इति । हे प्रजाः ! 'वः' युष्माकन् एव राजा, एनं त्वानिने ययेरितं सेवचनित्यर्थः । 'ब्राह्मणानामस्माकं' सोमः 'एव' राजा 'न तु छत्रिय इत्यर्थः ॥

मन्त्रं मागसोऽनुसंन्याषष्टे—इमं देवा इति । आनृत्यः शत्रुः । "अनृ सारन्ते" (पा. सू. ४ । १ । १४९)—इति । अनृ प्रत्ययः । शेषं सुगमम् । यजमानस्य तन्मातापित्रोश्च नामनङ्गस्थानं दर्शयति—इमममुष्येति । इममित्यस्थानन्तरं यजमानस्य नाम; 'अमुष्य' 'अमुष्याः' इत्येनयोः स्थाने तस्य मातापित्रोर्नामित्यर्थः । अत एव सूत्रम्—“नामास्य गृह्णाति मन्त्रे ययत्स्थानं, मातापित्रोश्च” (का. श्रौ. १९ । ९४, ९९) इति । मन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह—तदस्मा इति । 'तन्' तेन, एष वो राजेति त्वानिचप्रतिपादनेन 'अस्मै' राज्ञे 'इदं' इत्यमानं 'सर्वं' अष्ट्वाङ्गन्यतिरिक्तम् 'आद्य' मोक्षं करोति । सोमोऽस्माकमिति मन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह—ब्राह्मणमेवेति । यतः सोमोऽस्माकं नङ्गणानां राजेति नङ्गणजातिः सोमस्मानिन्वेन पूषकृता, तस्माद्ब्राह्मणः छत्रियेण नायः । 'हि' यस्माद् 'ब्राह्मणः' 'सोमराजा' सोमो राजा यत्येति वदनीतिः, अत एव "राजाहस्तस्मिन्"—(पा. सू. ९ । ४ । ९१) इति टच् सनासन्तो न कृतः ।

(त्ये) एता इ वै देवताः सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम तदेनमेता ऽएव देवताः सुवते ताभिः सूत इवुः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । इन्द्रं वै वीर्यं वीर्यवत्यः सुवान्ताऽइति तस्माद्द्विनाम्यो भवन्ति ॥ १४ ॥

(न्त्यु) अथाहाम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते सुस्मादिभ्याः प्रजाः प्रजाता ऽएतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यतु ऽएवेतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म क्रियत ऽआथाव्याहाम्रये स्विष्टकृते प्रेष्येति व्युपदकृते जुहोति ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-७ ॥ (३. ३.) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । २ ॥

एता इ वै देवाः सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम । तदेनमेता एव देवताः सुवते । ताभिः सूतः इवुः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । इन्द्रं वै वीर्यम् । वीर्यवत्यः सुवान्ताऽइति । तस्माद्द्विनाम्यो भवन्ति ॥ १४ ॥

अथाह-अम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि इति । तद् यदन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियते । एष वै प्रजापतिः-

यस्मान्मन्त्रेषाञ्चर्षुः स्वकीयं राजानं विमज्य निर्दिष्टवान्, तस्माद्दोकेऽपि ब्राह्मणा अग्निष्टोमादिपागेऽ सोममेव राजशब्दोदितं " सोम राजमेदवरोह मा मः " इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपचरन्ति (वै. सं. १।१।१३।१) ॥ १२ ॥

उक्तश्विरष्टकस्य देवतानां सम्भूय नाम निर्वक्ति-एता इ वा इति । तदेनमिति । एताः ' एताः ' देवताः ' सवस्य ' ईशमित्यः, ' तत् ' तस्मात् ' एताः देवताः ' देवमूनामिरु सवितुपसूतम्, ' एनं ' ह्यन्वयं हविः ' सुवते ' अनुजानन्ति, ' ताभिः ' देवतानिः ' सूत. ' अनुवातः सन् ' अ ' मुत्यादिभ्यो ' सूयते ' अनुवा-यते; देवसूहविःप्रधारस्य अग्नीषोमीयदिशतकर्तव्यत्वात् ' अः ' इत्यनेन सुत्यादितं विवक्ष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

उक्तानां देवतानामेकैकस्य ' सवित्रे सव्यप्रसन्नस्य " इत्यादिविशेषणविशेषणस्य नामस्य तद्ब्रह्मामना प्रशंसति-ता वै द्विनाम्य इति । ' सुवान्ते " इति पञ्चमलकारान्त पदम् । " छेदोऽदादौ " - (पा. सू. ३ । ४ । ९४) इत्यादास्य, " एत दे " इत्येकाग्रदेशश्च (पा. सू. ३ । ४ । ९३) ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडासप्रधानाहुतेरनन्तरं कर्तव्यं विधाय प्रकृत स्विष्टकृत्यागमनुवृत्ति-अथाहिति । प्रधान-स्विष्टकृदाहुत्योर्भये देवमह्वि-प्रचारेण यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव यजमानं निहितवान् मन्तव्यैः ॥ १५ ॥

इति श्रीसायण्यज्ञसर्वविहिते माध्वमध्ये वेदार्थप्रकाशे माध्वदिनसप्तपद्यज्ञस्य नाम्ने

यजमकण्डे तृतीराध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥ ५-२-३ ॥

इति यजमकण्डे द्वितीयः प्रपाठकः । (५-२)

अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

स वाऽअपः सम्भरति । तद्दपः सम्भरति वीर्यं वाऽआपो वीर्यमेवैत-
द्रसमपाथं सम्भरति ॥ १ ॥

(त्यौ) औदुम्बरे पात्रे । (त्रेऽन्नं) अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बराऽऽर्जोऽञ्जाद्यस्याव-
रुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥

सु सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । (त्य) अपो देवा मधुमतीरगृह्णाञ्चि-
त्यपो देवा रसवतीरगृह्णाञ्चित्यैतदाहोर्जस्वती राजस्वञ्चिताना ऽडुति रस-

य एष यज्ञस्तापते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतन्वेवाप्येतर्हानुप्रजायन्ते । तद् एनं मध्यत
प्रवैतस्य प्रजापतेर्दधाति । मध्यतः सुवति । तस्मादन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म कियते । आश्राव्याहा-अप्रये
स्विष्टकृते मेप्येति । वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अभिषेचनीयानामपी सम्भरणम् ।

स वा ऽअपः सम्भरति । तद्दपः सम्भरति । वीर्यं वाऽआपः । वीर्यमेवैतद्रसमपां सम्भरति ॥ १ ॥
औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बराः । ऽर्जोऽञ्जाद्यस्यावरुद्ध्यै । तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥
स सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । "अपो देवा मधुमतीरगृह्णाञ्चि" इति । अपो देवा रसवती-
रगृह्णाञ्चित्यैतदाह । "ऽर्जस्वती राजस्वञ्चितानाः" इति । रसवतीरित्यैतदाह-यदाहोर्जस्वतीरिति ।

चतुर्थब्राह्मणे यजमानाभिषेकार्यं सप्तदशतद्गुण्यकानामपी सम्भरणमुच्यते । कात्यायनः अत्र कञ्चिद्विशेषं
सूत्रयामास— "इष्टान्तेऽपो गृह्णाति, यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्, गवेषेराः, पृषक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु " (का.
शौ.सू. १५।१०।१—१०३) इति आतपनर्ष्याणांमुदकानि मूस्वोत्तरप्रदेशे विधाय गृह्णीयात् । इतराः सम्भवि-
नीरपस्तु तत्र तत्र गत्वा गृह्णीयात् । तदिदमसम्भरणं विधत्ते—स वा अप इति । उदकसम्भरणं वीर्याभना
प्रशंसति—तद्यदिति । अपी वीर्यरूप रसमेव सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सम्भरणस्य पात्रविशेषं विधत्ते—औदुम्बर इति । 'पात्रे'—इति जात्येकवचनम् । सर्वाणि सप्तदश-पात्राणि
औदुम्बरपाणि मवेयुः । तथा च सूत्रमुदाहृतम् । औदुम्बरत्वमत्रावरोधकत्वेन प्रशंसति—अन्नं वा इति ॥ २ ॥

जठसम्भरणे क्रमं विधत्ते—स सारस्वतीरेवेति । सारस्वतीं नद्यां मवाः अपः प्रथमं गृह्णीयात् ।

१—यत्नेनराः पृषक्पृषिचौदुम्बरेण सारस्वती । २ । अथगन्धर्वानुप्रातःशुभः पुष्याहा पूर्वोपत ऊर्ध्वः । अर्ह्यदमाताः ४५।
मतिक्रमः । ६ । अपयतीः । ७ । नदीपतिः—सुधाः । ८ । कर्मं परिष्कृतोत्तम् । ९ । निरेष्येन । १० । त्वंदमानात्प्रायशः
प्रत्यक्षणे । ११ । अतरेऽस्यप्रतिगृह्णा आतपनर्ष्याः । १२ । सरस्वाः कृत्वाः प्रथा मधुमतीकृत्वाः पयोपुम् । १३ । सारस्वती-
र्यज्ञरूपो देवा इति ॥ १४। का. शौ. सू. १५।१०३—११४ ।

वतीरित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वतीरिति राजस्वश्चित्ताना इति याः प्रज्ञाता राजस्व इत्येवैतदाह याभिर्मित्रावरुणावभ्युपिञ्चित्येताभिर्हि मित्रावरुणावभ्युपिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीरित्येताभिर्होन्द्रं नाष्टा रक्षां स्पत्युनयंस्तुभिरभिपिञ्चति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएका वाऽआपस्ता ऽएवेतत्सुम्भरति ॥ ३ ॥

(त्पु) अथाध्वर्युः । (श्व) चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽपोऽभ्युवेति तद्याऽऽरुमी व्यर्दतः पशौ वा पुरुषे वाऽभ्युवेते तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

राजस्वश्चित्ताना इति । याः प्रज्ञाता राजस्व इत्येवैतदाह । “ याभिर्मित्रावरुणावभ्युपिञ्चद् ”— इति । एताभिर्हि मित्रावरुणावभ्युपिञ्चन् । “ याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ”—(वा. सं. १० । १) इति । एताभिर्होन्द्रं नाष्टा रक्षां स्पत्युनयन् । ताभिरभिपिञ्चति । वाग्वै सरस्वतीवाचैवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवेतत्सुम्भरति ॥ ३ ॥

(३) अथाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽपोऽभ्युवेति । तद्याऽऽरुमी व्यर्दतः । पशौ वा, पुरुषे वाऽभ्युवेते—तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

एव—शब्देऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र मन्त्र विषये—अपो देवा इति । ‘ मधुमतीः ’ मधुररसवती., ‘ ऊर्जस्वतीः ’ विशिष्टाभवत्सवतीः ‘ राजस्वः ’ राजानं सुषेते, जनयन्ति, अनुजानन्तीति राजस्वःताः ‘ चित्तानाः ’ देवतात्वेन चेतयमानाः, ‘ अपः ’ उदकानि ‘ देवाः ’ ‘ अगृष्णन् ’ मकारच्छान्दसः । ता अपो विशिनष्टि—‘ पानिः ’ अग्निः ‘ मित्रावरुणौ ’ अम्युपिञ्चन् देवाः, ‘ याभिः ’ च ‘ इन्द्रम् ’ । ‘ भरतीः ’ अद्वन्द्वश्रीलाः शत्रुसेनाः ‘ अत्यनयन् ’ अतिक्रम्य नीतवन्ता इति ॥

मन्त्रं प्रतिपादयन्त्याप्येव—अपो देवा इति । चित्ताना इत्यस्य व्याख्यानम्—‘ प्रज्ञाता. ’—इति । शेषं निगदति इत् । एतासामभिषेकार्थत्वं प्रसक्तं—ताभिरभिपिञ्चतीति । यस्या अपो गृह्यन्ते, तां सरस्वतीं नदीं वाग्वातना प्रसक्तं—वाग्वै सरस्वतीति । सारस्वतीभिरद्विरभिषेककरणेन वाचैकभिषेकं कृतवान् मवतीत्यर्थः । एता वा एका इति । सारस्वत्यः ‘ आपः ’ ‘ एकाः ’ एकमुदकम् । एवं सारस्वतीरपो गृहीत्वा षोडशपो गृह्णीयात् ॥

तत्र विशेषे दर्शयामास कात्यायनः—“ सारस्वतीर्गृह्णन्त्यपो देवा इति, जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि इष्ट्या उर्ष्यादिभिः स्वाहाकारान्ते पूर्वेः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरेत्तरेर्गृह्णाति ”—इति (का. श्रौ. सू. १५ । १४ । १५) । उत्तरासु षोडशसु चतुर्गृहीतेनाज्येन पूर्वं स्वाहाकारैर्नैर्गृह्णात्वा हुत्वा उत्तरेत्तरेत्तास्ता अपो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

तदिदानीं क्रमेण विधास्यते—तत्र प्रथममूर्ध्वप्रमाणं विषये—अथाध्वर्युरिति । चतुर्गृहीतानयेन सद्यः ‘ आरः ’ वक्ष्यमाणः षोडश ‘ अभि ’—इत्य ‘ अनेति ’ गच्छतीति सर्वशेषः । ‘ तत् ’ तत्र नदीं पशु-

स यः प्राहुर्ददति । तं गृह्णाति वृष्णऽऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा वृष्णऽऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहीति ॥ ५ ॥

(त्यु)अथ यः प्रत्यङ्हुर्ददति । तं गृह्णाति वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहीति त्वाभिरभिपिञ्चति वीर्यं
वाऽएतदपामुददति पशौ वा पुरुषे वाऽभ्युक्ते वृथिण्वेनमेतदभिपिञ्चत्येता
वाऽएका ऽञ्जापस्ताऽपुवैतत्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ स्यन्दमाना गृह्णाति । अर्थेत् स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा-

॥ यः प्राहुर्ददति-तं गृह्णाति-“ वृष्णऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, वृष्ण
ऽर्भिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि ”-इति ॥ ५ ॥

अथ यः प्रत्यङ्हुर्ददति-तं गृह्णाति-“ वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, वृषसेनो-
ऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे देहि ”-(वा. सं. १०१ २) इति । त्वाभिरभिपिञ्चति । वीर्यं वाऽएत-
दपामुददति । पशौ वा पुरुषे वाऽभ्युक्ते । वृथिण्वेनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता
पुवैतत्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(३) अथ स्यन्दमाना गृह्णाति-“ अर्थेत् स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, अर्थेत् स्य

पुरुषपोरन्पतरस्मिन् ' अभ्युक्ते ' अकारादे सति ' यो ऊर्वा ' ' व्यर्तः ' विविधं पूर्वापरिमाणेन गच्छतः
' तौ गृह्णाम् ' ॥ ४ ॥

तत्रोर्मिद्वयस्यान्वयेन समस्य वा ग्रहणे प्राप्ते कर्म विधत्ते-स यः प्राडिति । ' यः ' ऊर्भिः ' प्राहुः
प्राहुः ' ' उददति ' उद्गच्छेत्, ' तं ' गृह्णाम् ॥

॥॥ हवनमन्त्रं महणमन्त्रं च विधत्ते-वृष्णऽर्भिरसि । स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, द्वितीयो महणमन्त्र इति
विभागः । अर्थस्तु हे ऊर्मे ' वृष्णः ' बर्हिषुः सेतुर्वा सम्बन्धी ' ऊर्भिः ' मवति । ' राष्ट्रदाः ' त्वं तु स्वमावत
एव राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदा । अतो ' राष्ट्रं ' ' मे ' मयं ' देहि ' । ' स्वाहा '-इति होमार्थः ।
द्वितीयोऽप्येवं व्याख्येयः । तत्र ' अमुष्मे '-इति विशेषः । एतन्नामकाय यजमानाय मह्यं देहीति तस्यार्थः ।
एवमुपारितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ६ ॥

द्वितीयस्वोर्मिग्रहणं विधत्ते-अथ यः प्रत्यङ्हुडिति । वृषसेन इति । ' वृषसेनः ' " वृष सेने, " (वा.
पा. शा. प. २०९) सेनो नाम संहतिः वर्षणशीलजलसहो मवति । निष्टं पूर्ववत् ॥

ऊर्भिर्दयं जलवीर्यमना प्रशंसति-वीर्यं वा, इति । उपयोऽप्युष्मोरेकत्वेन परिगणनमाह-एता वा एका
आप इति ॥ ६ ॥

प्रवहन्तीनामत्रं ग्रहणं विधत्ते-अथ स्यन्दमाना इति । ' स्यन्दमानाः ' प्रवहन्तीरपो गृह्णाम् ॥

स्येति स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्वै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति व्रीषेण वाऽएताः
 स्पन्दन्ते तस्मादेनाः स्पन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते व्रीषेणैवैनेमेत-
 दभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽ आपस्ताऽ एवेतत्सम्भरति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ याः स्पन्दमानानां प्रतीपथं स्पन्दन्ते । ता गृहात्योजस्वती
 स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाजस्वती स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्वै दत्तेति
 ताभिरभिपिञ्चति व्रीषेण वाऽएताः स्पन्दमानानां प्रतीपथं स्पन्दन्ते
 व्रीषेणैवैनेमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽ आपस्ताऽ एवेतत्सम्भरति ॥ ८ ॥

(त्य) अथापयतीरुहति । (त्या) आपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं
 मे दत्त स्वाहाऽपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्वै दत्तेति ताभिरभि-

राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्वै दत्त—” इति । ताभिरभिपिञ्चति । व्रीषेण वाऽएताः स्पन्दन्ते । तस्मादेनाः
 स्पन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते । व्रीषेणैवैनेमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः ।
 ता एवेतत्सम्भरति ॥ ७ ॥

(४) अथ याः स्पन्दमानानां प्रतीप स्पन्दन्ते—ता गृहाति—“ओजस्वती स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं
 मे दत्त स्वाहा, ओजस्वती स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्वै दत्त”—इति । ताभिरभिपिञ्चति ।
 व्रीषेण वाऽएताः स्पन्दमानानां प्रतीप स्पन्दन्ते । व्रीषेणैवैनेमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः ।
 ता एवेतत्सम्भरति ॥ ८ ॥

(५) अथापयतीरुहति—“आपः परिवाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा” आपः परि-
 वाहिणी स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्वै दत्त”—इति । ताभिरभिपिञ्चति । एतस्य वाऽएताऽवाच्छिदै-

तन्मन्त्रस्यापयमर्थः—हे आप ! ‘अथेत्’ अर्थः प्रबोद्धं गच्छन्तीति तादृशः ‘स्य’ मन्त्र । अत्र
 ‘दत्त’ इति विशेषः । प्रवहन्तीनामना वीर्यात्मिकवमाह—व्रीषेणेति । यत् आपो व्रीषेणैव ‘स्पन्दन्ते’, ‘तस्माद्’
 ‘स्पन्दमाना’ ‘एताः’ अप. ‘किञ्चन’ वक्ष्यति ‘प्रति’ मुञ्जं ‘न वाक्यते’ न वृत्तम्भवति । यदा, प्रवहन्तीत्यो
 न कश्चिदपि धारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिलोमं प्रवहन्तीनामनां ग्रहणं निषत्ते—अथ याः स्पन्दमानानामिति ! ‘स्पन्दमानान्’ अया मध्ये
 ‘प्रतीप’ प्रतिकूलं ‘स्पन्दन्ते’ ‘ताः’ गृहीयात् । ‘ओजस्वती.’ बलवत्यः ‘स्य’ । व्रीषेणैत्यादि पूर्व-
 वद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

नयाः स्रक्वाद् अन्विज्ज्व गच्छन्तीनामनां ग्रहणं निषत्ते—अथापयतीरिति । ‘अपयतीः’ नदीप्रवाहं
 परित्यज्य पृथक् प्रवाहरूपेण याः स्पन्दन्ते अपयत्याः, ता गृहीयात् । हे ‘आपः ।’ आनुवन्ति सर्वमि-

वाऽएतदाप ऽवपनिवेष्टन्ते विशामिवैनमेतद्गर्भं करोत्येता वा ऽएका
ऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यः स्युन्दमानानां स्यावरो हृदो भवति । प्रत्यात्तापे ता
गृह्णाति सूर्यत्वचस स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्य राष्ट्रदा
राष्ट्रमसुप्मे दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति वृषंसुवैनमेतदभिपिञ्चति सूर्य-
त्वचसमेवैनमेतत्करोति वरुण्या वा ऽएताऽआपो भवन्ति याः स्युन्द-
मानानां न स्युन्दन्ते वरुणसरो वाऽएष यद्राजसूर्यं तुस्मादेताभिरभि-
पिञ्चत्येता वा ऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ याऽआतपति वरुणन्ति । ता गृह्णाति सूर्यवचस स्य राष्ट्रदा

गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमसुप्मे देहि ”—(वा० सं० १० । ३) इति । ताभिरभिपिञ्चति ।
गर्भं वाऽएतदाप उपनिवेष्टन्ते । विशामिवैनमेतद्गर्भं करोति । एता वाऽएका आपः । ता एवै-
तत्सुम्भरति ॥ ११ ॥

(८) अथ यः स्युन्दमानानां स्यावरो हृदो भवति प्रत्यात्तापे—ता गृह्णाति—“ सूर्यत्वचस
स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, सूर्यत्वचस स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसुप्मे दत्त ”—इति ।
ताभिरभिपिञ्चति । वरुणसुवैनमेतदभिपिञ्चति । सूर्यत्वचसमेवैनमेतत्करोति । वरुण्या वाऽएता आपो
भवन्ति—याः स्युन्दमानानां न स्युन्दन्ते । वरुणसरो वाऽएष—यद्राजसूर्यम् । तस्मादेताभिरभि-
पिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १२ ॥

(९) अथ या आतपति वरुणन्ति—ता गृह्णाति—“ सूर्यवचस स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त

आवर्ष । तत्रत्यमुदकं गृहीषाम् । * अपाम् ’ उदकानां * गर्भः ’ अपत्य भवति । ” गर्भं वा एतद् ”—
इत्यादिभ्यदर्षः ॥ ११ ॥

अथ यः स्युन्दमानानामिति । हे ‘ आपः ’ ! ‘ सूर्यत्वचस ’ वरुणस्य वरुणं दधतिप्रांतां ताः ; यदा, वरुणस्य
सकृ शरीर प्रतिबिम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः ; तथाविधा ‘ स्यः ’ । वरुणस्येति । ‘ वरुणा ’ दीर्या अभि-
षिक्तान् मर्षति । ‘ सूर्यत्वचस ’ सूर्यसमानोऽस्मिन्नस्मिन् कृतवान् भवति ॥

वरुण्या इति । स्यावरो अतो वरुणदेवता इत्यर्थः । वरुणमव इति । ‘ राजसूर्यम् ’—इति यत् ‘ एतः
वरुणसरो ’ वरुणामिषेकः ; वरुणोऽभिपिञ्चत्येने पत्सिनिति स । अतो वरुणदेवत्याभिः इयाभिरदि-
रमिषेकः कर्षन्वः ॥ १२ ॥

अथातपत्पर्यामह्य निषत्ते—अथ या आतपतीति । सूर्ये आतपति सति या वरुणन्ति, स्युन्दन्ते, ता गृही-

राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ताभिरभिध्वति
वुर्चसुवैनमेतदभिपिध्वति सूर्यवर्चसमेवैनमेतत्करोति मेध्या वाऽएताऽआपो
भवन्ति वाऽआतपति वर्षन्ति हीमां भवन्त्यथैना गृह्णाति मेध्यमे-
वैनमेतत्करोत्येता वाऽयुकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ वैशन्तीर्गृह्णाति मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ताभिरभिपिध्वति विश्वमेवास्मा-
ऽएतत्स्थावरामुनपक्रमिणीं करोत्येता वाऽयुका आपस्ताऽएवैतत्सु-
म्भरति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ कूप्या गृह्णाति । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

स्वाहा, सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । ताभिरभिपिध्वति । वर्चसुवैन-
मेतदभिपिध्वति । सूर्यवर्चसमेवैनमेतत्करोति । मेध्या वाऽएता आपो भवन्ति-या आतपति वर्षन्ति ।
अप्राप्ता हीमां भवन्ति । अथैना गृह्णाति । मेध्यमेवैनमेतत्करोति । एता वाऽयुका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ १३ ॥

(१०) अथ वैशन्तीर्गृह्णाति-“ मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, मान्दा स्थ
राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । ताभिरभिपिध्वति विश्वमेवास्माऽएतत् स्थावरामुनपक्रमिणीं
करोति । एता वाऽयुका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १४ ॥

(११) अथ कूप्या गृह्णाति-“ व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, व्रजक्षित

पात् । “ सूर्यवर्चस इत्यातपति वर्षन्तिनाम् ”-इति हि आपस्तम्बः (आ. श्रौ. सू. १८ । १३ । १०) ।
‘ सूर्यवर्चसः ’ सूर्यदीतिपुत्राः । शिष्ट पूर्ववत् । मेध्या वा इति । सूर्यतेजसा युक्तवान् आतपवर्षा. शुभ्रा
शयर्षः । तासां ग्रहणे कश्चिद् विशेषं विधत्ते-अप्राप्ता हीति । ‘ रमां ’ भूमिम् ‘ अप्राप्ताः भवन्ति ’, भूमौ न
पतिता भवन्ति; ‘ अथ ’ तदानामेव ‘ एना-’ अपः गृह्णीयात् ॥ १३ ॥

अथ सरस्थानामर्षा ग्रहणं विधत्ते-अथ वैशन्तीरिति । वेशन्तोऽत्यसः, तत्र मना अपो गृह्णीयात् ।
हे आपः ! ‘ मान्दाः स्थ ’ प्रवाहामःवात् मन्दस्वभावा इति । यज्ञा, मन्दते रूपम् । भूतानि यत्र मन्दन्त इति
मान्दाः । विश्वमेवेति । मान्दाभिः अद्विरभिषेकेण ‘ जस्यै ’ ‘ विश ’ प्रजां ‘ स्थावरां ’ दिश्वाम् अनपक्रमिणीं
स्वाधीनां कृतवान् मन्तीयर्थ ॥ १४ ॥

कूप्यानामर्षा ग्रहणं विधत्ते-अथ कूप्या इति । कूपे मनाः कूप्याः । व्रजक्षितः स्येति । ‘ व्रजः’-इति

व्रजक्षित स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रमसुप्ते दत्तेति त्वाभिरभिमिष्वति तद्या इमां
पुरेणापस्ताऽएवैतत्सुम्भरत्यपामु चैव सर्व्वत्वाय तस्मादेताभिरभिमिष्व-
त्येता वाऽपुकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

(त्यु) अयं गृह्णाति । व्वाशा स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
व्वाशा स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रमसुप्ते दत्तेति त्वाभिरभिमिष्वत्यञ्जाद्येनैवैतद-
भिमिष्वत्यञ्जाद्यमेवास्मिन्नेतद्दधातीदं वाऽअसावादित्य उद्यन्नेव यथाऽयम-
ग्निर्निर्देहेदेवसोपधीरञ्जाद्यं निर्देहति तदेता आपोऽभ्यवयुत्यः शमयन्ति न
ह वाऽइहाञ्जाद्यं परिशिष्येत सुदेताऽआपो नाभ्यवेयुरञ्जाद्येनैवैतदभिमि-
ष्वत्येता वाऽपुकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १६ ॥

स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रमसुप्ते दत्त ”-इति । त्वाभिरभिमिष्वति । तद् या इमां पुरेणापस्ताः-एवैतत्सु-
म्भरति । अपामु चैव सर्व्वत्वाय । तस्मादेताभिरभिमिष्वति । एता वाऽपुका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

(१२) अयं गृह्णाति-“वाशा स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, वाशा स्थ राष्ट्रडा
राष्ट्रमसुप्ते दत्त”-इति । त्वाभिरभिमिष्वति । अत्राद्येनैवैतदभिमिष्वति । अत्राद्यमेवास्मिन्नेत-
दधाति । इदं वाऽअसावादित्य उद्यन्नेव-यथाऽयमग्निर्निर्देहेद् एवसोपधीरञ्जाद्यं निर्देहति । तदेता
आपोऽभ्यवयुत्यः शमयन्ति । न ह वाऽइहाञ्जाद्यं परिशिष्येत । सुदेता आपो नाभ्यवेयुः । अत्राद्ये-
नैवैतदभिमिष्वति । एता वा एकः आपः ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १६ ॥

मेवताममु पठित, (निव. १ । १० । ११) इह तदकभाषणसामान्यात् कूपोऽभिधीयते ब्रजे कूपे क्षितः
निवसन्त्यः । “ क्षि निवासग्रयो ”-(धा. पा. श्र. प. १२९) किर । कूपस्था. स्थ । तद्या इमामिति ।
‘ इमा ’ भूमि ‘ पुरेण ’ गृहेस्थानाद् विप्रकृष्टे देशे कूपे स्थिताः अपः गृह्णीयात् । किमर्थं भूमिस्थितानामपं
ग्रहणम् । तत्राह-अपामु चेति । ‘ अपां सर्व्वत्वाय ’ सर्व्वेषामुदकानां समष्टया इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अयं नीहारोदकानां ग्रहणं विधत्ते-अयं गृह्णाति इति ‘ गृह्णा. ’ नीहारा. हे आपः ‘ वाशाः स्थ. ’ ।
“ वरा कान्तौ ” (धा. पा. अ. प. ७०) सर्व्वे. काम्ययाना मवथ । यदा, वस्था. एव नीहारो हि
नदीप्रवाहवन्मुल्यादिगति न प्रतिव्रजति, अतो नक्षत्रम् । गृह्णाणामन्नाद्यात्मकत्वमुपपादयति-इदं वा असा-
विति । ‘ दचन् ’ ‘ अमौ ’ अन्तर्दिशे दृश्यमान ‘ आदित्य ’ ‘ इदम् ’ ओषविरूपम् ‘ अनाय ’ निर्देहति ।
अत्र थ तदाद्यमदनीय चैन्यआयम् । सत्र दृष्टान्त-यथाऽयमग्निर्निर्देहेदेवमित्यादि । ‘ तद् ’ तदा सदानामा-
सपजातस्त्रानिममये नीहारोदका ‘ आप ’ ‘ अभ्यवयय ’ । सन्त्यनिरैक दर्शयन्ति-न ह वेत्यादिना । तस्या-
दोषधिवर्द्धनेहेतुभूतानि. गृह्णाभिरग्निः अभिवेक्षेण यजमाने अन्नाद्यमेव निहितवान् मवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(त्पु) अथ मधु गृह्णाति । श्विष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा श्विष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति त्वाभिरभिपिञ्चत्यर्षा चैवैनमेतदोप-
धीनां च रसेनाभिपिञ्चत्येता वाऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सुम्भरति ॥१७॥

(त्पु) अथ गोर्विजायमानाया ऽउल्या गृह्णाति । शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति त्वाभिरभिपिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सुम्भरति ॥१८॥

(त्पु) अथ पयो गृह्णाति । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तेति त्वाभिरभिपिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १९ ॥

(११) अथ मधु गृह्णाति । “ श्विष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, श्विष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । त्वाभिरभिपिञ्चति । अर्षा चैवैनमेतदोपधीनां च रसेनाभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १७ ॥

(१४) अथ गोर्विजायमानाया उल्या गृह्णाति-“ शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । त्वाभिरभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १८ ॥

(१९) अथ पयो गृह्णाति-“ जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति । त्वाभिरभिपिञ्चति । पशुभिरेवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १९ ॥

अथ मधुनो ग्रहण विधत्ते-अथ मध्विति । हे ‘ मधु ! ’ इदंरूपा आपः ‘ श्विष्ठाः ’ बलवत्तमाः ‘ स्थ ’ अपाञ्चैवेति । ‘ एतत् ’ एताभिः मधुद्रवरूपाभिरद्भिः अभिषेकेण ‘ अर्षां च ओषधीनाम् ’ ‘ रसेन ’ अभिपिञ्चन्तान् भवति; मधुनो द्रव्यभक्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ गोस्त्वानां ग्रहण विधत्ते-अथ गोरिति । ‘ विजायमानाया ’ प्रसूयमानाया ‘ गोः ’ उल्या । ‘ उल्ये ’ गर्भवेष्टने मत्वा अप गृह्णीयात् । हे अथ ! ‘ शकरीः ’ गर्भरक्षणे शक्ता. समर्था मत्वा ।

पशुभिरिति । पशुसम्बन्धिनीभिरेताभिरद्भिः अभिषेकेण ‘ पशुभिः एव ’ ‘ एतं सुन्वन्तमभिपिञ्चन्तान् मवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पयसां ग्रहण विधत्ते-अथ पर्ये इति । हे क्षीरयुक्ता आपः ! ‘ जनभृतः इव ’ जनान् विभ्रतीति जनभृतः; क्षीरेण हि प्राणिजातं पुष्यते ॥ १९ ॥

(त्य) अथ घृतं गृह्णाति । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्मे दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति पशूनामेवैन-
मेतद्भसेनाभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽऽपस्ताऽ एवैतत्सुम्भरति ॥ २० ॥

(त्य) अथ मरीचीः । (र) अञ्जलिना संगृह्यापिसृजत्यापः स्वराज
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्मे दत्तेत्येता वाऽऽपः स्वराजो वन्मरीचयस्ता
यत्स्यन्दन्तऽइवान्योऽन्यस्याऽ एवैतच्छ्रियाऽ अतिष्ठमानाऽ उत्तराधरा इव
भवन्त्यो यन्ति स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतद्दधात्येता वाऽएकाऽऽपस्ता
ऽ एवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

(१६) अथ घृतं गृह्णाति—“ विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, विश्वभृत
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमसृष्ट्मे दत्त ”—इति । ताभिरभिपिञ्चति । पशूनामेवैनमेतद्भसेनाभिपिञ्चति ।
एता वाऽएकाऽऽपः ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २० ॥

(१७) अथ मरीचीरञ्जलिना संगृह्यापिसृजति—“ आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम-
सृष्ट्मे दत्त ”—इति । एता वाऽऽपः स्वराजो वन्मरीचयः । ता यत्स्यन्दन्तऽइवान्योऽन्यस्या
एवैतच्छ्रियाऽ अतिष्ठमाना उत्तराधरा इव भवन्त्यो यन्ति—स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति । एता वा
एकाऽऽपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

अथ घृतस्य ग्रहण विधत्ते—अथ घृतमिति । ‘ विश्वभृत. स्थ ’ हे घृतद्रवरूपाः आपः । विश्वपौषिका मवथ ।
पशूनामिति । घृतस्य पशुरसत्त्वं क्षीरदिदारा प्रतिद्वय ॥ २० ॥

एतदेव सारस्वतवर्जं चतुर्गृहीतामेवैतं पूर्वं ब्रूत्वा-ब्रूत्वा पञ्चदशामास्या ग्रहण विहितम्, अयान्तिमस्य जलस्य
ग्रहणं सविशेष विधत्ते—अथ मरीचीरिति । ‘ मरीची. ’ अञ्जलिना ‘ संगृह्या ’ गृहीत्वा ‘ अपि-
सृजति ’ । सर्वासु गृहीतासु अ-सु ससृजेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आप स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वाऽऽजलिना
सर्वासु ससृजति ”—(का. शौ. सू. ११. ११६ ।) इति हे मरीचिरूपा आपः । ‘ स्वराजः स्थ ’ स्वयमेव
राजमाना मवथ । अत्र होमभावात् स्वाहन्तः पूर्वा मन्त्रो न पठितः । कथं मरीचीनामप्येव परिगणनमिति
तदुपपद्यति—एता वा आपः इति । ‘ मरीचयः ’ इति ‘ यत्, ’ ‘ एता. ’ ‘ स्वराजः ’ स्वयमेव दीप्यमानाः
‘ आपः ’ । ता यत् स्यन्दन्त इति । ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ ताः ’ मरीचयः ‘ स्यन्दन्त एव ’ प्रवहन्तीव ।
‘ एव ’—शब्दः उपमायै साध्यात् प्रवरूपाभावात् । यथा जलसङ्घा उपर्युपरिभावेन वर्तन्ते, तद्वदेता मरीचयः
‘ अन्योऽन्यस्याः ’ मरीचै. ‘ श्रियै ’ शोभायै ‘ अतिष्ठमानाः ’ स्थातुमसहिष्णवः ‘ उत्तराधरा इव भवन्त्यः ’
‘ यन्ति ’ गच्छन्ति । अतो जलसाम्यादप्येव परिगणनमित्यर्थः । मरीचीनां ग्रहण स्वाराज्यहेतुत्वेन प्रदांसति—
स्वाराज्यमिति । एतो ‘ मरीचयः ’ स्वराज आपः ॥ २१ ॥

ता वाऽएताः । सप्तदशापः सुम्भरति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तस्मात्सप्तदशापः सुम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ताऽआपो याऽजभिर्जुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति ता द्वात्रिंशत्
शद्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च ताश्चतुस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्
शब्दे देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशत् शस्तुदेनं प्रजापतिं करोति ॥ २३ ॥

(त्व) अथ युद्धत्वा हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवेतद्वाज्येन
स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य गृह्णाति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ युत्सारस्वतीषु न जुहोति । व्याग्ये सारस्वती व्यञ्जऽआज्यं
नेदुञ्जेणाज्येन व्याचक्षत् द्विनुसान्तीति तस्मात्सारस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥

ता वाऽएताः सप्तदशापः सुम्भरति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तस्मात्सप्तदशापः
सुम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ता आपो—या अभिर्जुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति । ता द्वात्रिंशत् । द्वयीषु न जुहोति—
सारस्वतीषु च मरीचिषु च । ताश्चतुस्त्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशद् देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तदेनं प्रजा-
पतिं करोति ॥ २३ ॥

अथ युद्धत्वा-हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवेतद्वाज्येन स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य
गृह्णाति ॥ २४ ॥

अथ युत्-सारस्वतीषु न जुहोति । व्याग्ये सारस्वती । व्यञ्ज आज्यम् । नेदुञ्जेणाज्येन वानं द्विनुसा-
नीति । तस्मात् सारस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥

सम्भृतानामपि सप्तदशतद्गणं प्रजापतिप्रमत्ता स्तीति—ता वा एताः सप्तदशेति । प्रजापतेः सप्तदशासं-
प्रागुक्तम् (श. प. १ । १ । २ । १ । १ । माथ्ये) ॥ २२ ॥

अधोक्तानां सारस्वतीप्रभृतिमरीच्यन्तानामपामाहुतीनां च सङ्ख्यां समस्य प्रजापतिप्रमत्ता प्रशंसति—षोडश
ता आप इति । ' याः ' ' अज्यः ' अभिर्जुहोति, ' ताः ' ' षोडश ' उदित्यस्य निवेके षोडशसङ्ख्याकाः
मवन्ति; आहुतषोडशि षोडश; आहुतिभिः रक्षिताः सारस्वती मरीचिष इति इत्यः; ताः सम्भूय चतुस्त्रिंशत्
सप्तदशेति । अत्र चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्यायां चतुस्त्रिंशद्देवतात्मकं प्रजापतिमेव हतवान् मवतीति तत्करण
प्रशंसति-पर्यः ॥ २३ ॥

होमपूर्वकं मह्यं प्रशंसति—अथ युद्धत्वा हुत्वेति । आज्यस्य वज्रमयत्वशुक्तिः प्रागुदाहता (श. प.
१ । १ । १ । १ । १) वज्ररूपेण ' आज्येन ' ' स्पृत्वा स्पृत्वा ' द्वितित्वा द्वितित्वा, ततः ' वरीच्य ' स्वार्थिनं हुत्वा
गृह्णातीति । यथा लोके राजादिः प्रवक्तुं शयुप्रभृति जनं प्रथमं वाचिषा पथाम् स्वार्थिनं करोति,
तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

सारस्वतीषु मरीचिषु च होमामात्रं कारणमाह—अथ यदिति । सारस्वत्या वाक-वात् वाचो वज्रेण द्विता मा
भूदिति न होतव्यम् ॥ २५ ॥

(त्पु) अथ यन्मुरीचिषु न जुहोति । नेदनद्धवैतामाहुतिं जुहुवानीति तस्मान्मुरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥

ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता-
मिति रसवती रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवेतदाह मुहि क्षत्रं क्षत्रियाय
वन्वाना इति तत्परोऽक्षं क्षत्रं युजमानायाशिपमाशास्ते वडाह मुहि क्षत्रं
क्षत्रियाय वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता ऽअग्नेण मैत्रावरुणस्य धिष्यथँ सादयति । (त्पु) अनाधृष्टाः सीदत
सहौजस ऽइत्यनाधृष्टाः सीदत उक्षोभिरित्येवेतदाह सहौजस इति सुवीर्या
ऽइत्येवेतदाह मुहि क्षत्रं क्षत्रियाय दुधतीरिति तत्प्रत्यक्षं क्षत्रं युजमानाया-
शिपमाशास्ते वडाह मुहि क्षत्रं क्षत्रियाय दुधतीरिति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ३ । १ ॥ (३ । ४)

अथ यन्मुरीचिषु न जुहोति । नेदनद्धवैतामाहुतिं जुहुवानीति । तस्मान्मुरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥
ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति—“ मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ” इति । रसवती
रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवेतदाह । “ मुहि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः ”—इति । तत् परोऽक्षं क्षत्रं
युजमानायाशिपमाशास्ते वडाह—मुहि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता अग्नेण मैत्रावरुणस्य धिष्यथँ सादयति—“ अनाधृष्टाः सीदत सहौजसः ”—इति ।

अथ यन्मुरीचिषु न जुहोति । मुरीचिषुषि ‘ अन्वदा ’ अत्यन्ते तासां होमाधिकरणत्वात्सम्भवात् होतव्यमित्यर्थः ।
‘ नेत् ’ इति निपातः परिमये (निरु. १।१।१५) ‘ जुहुवानीति ’ इत्यनेन सम्बन्धते ॥ २६ ॥

विषये—ताः सार्धमिति । ‘ ताः ’ विहिताः, पृथक् पृथक् पात्रे गृहीताः आपः ‘ सार्धं ’ सम्भूय एक-
रिषन् ‘ पात्रे ’ ‘ समवनयति ’ आसिद्धेदित्यर्थः । ‘ मधुमती ’ मधुररसवत्यः आपः ‘ मधुमतीभिः ’ अग्नि-
‘ पृच्यन्ताम् ’ । ‘ पृची सम्पर्के ’ (धा. पा. क. आ. १.१) सम्पृच्यन्ताम् । ता विशिनष्टि—‘ मुहि ’ महत् ‘ क्षत्र-
बल क्षत्रिकुल वा ‘ क्षत्रियाय ’ यजमानाय ‘ वन्वानाः ’ दधु वायमानाः कामयमाना इति । मन्त्रमनुष्य
व्याचष्टे—मधुमतीरित्यादि । ‘ मुहि क्षत्र क्षत्रियाय वन्वानाः ’—इति यदाह, ‘ तत् ’ तेन ‘ यजमानाय ’ ‘ परोक्ष ’
‘ क्षत्रम् ’ आश्रयमानमादासितवान् मन्त्रोति योबन्दा । ‘ क्षत्रियाय ’ इति तास्तव्याभिधानाद् ‘ वन्वानाः ’ इति
याचनाभिधानाद्वा, आश्रित्य परोक्षत्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

संस्पृशानामया मैत्रावरुणधिष्यथस्य पुरोदेशे सादन समन्त्रक विषये—ता अग्नेणेति । हे आपः ।

१-ओदुम्बरे पात्रे सार्धमौदुम्बरेण मधुमतीरिति । का० ध्ये० सू० १५।१।१० ।

२-मैत्रावरुणधिष्यथस्य पुरोशासितवन्मधुमती-क्षत्रोत्तरे । का० ध्ये० सू० १५।१।१० ।

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । (त्ये) एष वै प्रजापतिर्ध्रु एष यज्ञ-
स्तायते ध्रुस्मादिष्ठाः प्रजाः प्रजाता एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं
मध्यतुऽ एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति ॥ १ ॥

(त्यु) अग्रहीति माहेन्द्रे । (न्द्रु) एष वाऽ इन्द्रस्य निष्केवल्पो ग्रहो बुन्मा-
हेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्पमेव स्तोत्रं निष्केवल्पथं शस्त्रमिन्द्रो वै ध्रुवमा-
नस्तुदेनथं स्वऽपुवायतनेऽभिषिञ्चति तस्मादग्रहीति माहेन्द्रे ॥ २ ॥

अनाधृष्टाः सीदत रक्षोभिरस्थैवैतदाह । सहोजस इति—सर्वीया इत्येवैतदाह । “महि क्षत्रं क्षत्रियाय
दधतीः” — (वा. सं. १०।४) इति । तत् मत्पतं सत्रं यजमानायाशिपमाशास्ते—यदाह—महि
क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति ॥ २८ ॥

अथ अभिषेकः :

तं वै माध्यन्दिने सुवनेऽभिषिञ्चति । एष वै प्रजापतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिनाः प्रजाः
प्रजाताः । एतन्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति, मध्यतः सुवति ॥ १ ॥

अग्रहीति माहेन्द्रे । एष वाऽ इन्द्रस्य निष्केवल्पो ग्रहः—बुन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्पमेव
स्तोत्रमन्—निष्केवल्पं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । तदेनं स्वऽपुवायतनेऽभिषिञ्चति । तस्माद-
ग्रहीति माहेन्द्रे ॥ २ ॥

‘अनाधृष्टाः’ रक्षोभिरस्थिताः, ‘सहोजस’ अोजसत यजेन सहिताः, सर्वीया ‘सीदत’ उपविशत । ‘महि’
महान्, ‘क्षत्रं’ बलं क्षत्रियै वा, ‘क्षत्रियाय’ ‘दधतीः’ दधन्, धारयन्त्यः, प्रददन्त्य इति । मन्त्रं
व्यापद्ये—अनाधृष्टा इति ।

‘दधतीः’ इति प्रश्नस्य साक्षादुक्तेः प्रत्यक्षः साक्षिणः, ‘सीदत’—इति माध्यमपुत्रमरोऽप्येति
वेदितव्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मध्ववीये वेदार्थब्रह्मणे माध्यन्दिनीयशतसप्ततमोऽध्याये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाऽध्याये चतुर्थं ब्रह्मणम् ॥ (१-१-४) ॥

पञ्चमे ब्रह्मणे यजमानाभिषेकः, तत्रत्या धर्माद्य विधीयन्ते । तत्र यजमानाभिषेके सहास्रं विषये—तं वै
माध्यन्दिने इति । माध्यन्दिनसवने क्षिप्रमाणमभिषेकं प्रशंसति—एष वै प्रजापतिरिति । माध्यन्दिनसवने
क्षिप्रमाणेनाभिषेकेण ‘एने’ यजमानं ‘अधतः एव’ यज्ञस्यप्रजापतिमध्ये एव निहितवन् मरति । ‘अधतः’
मध्ये ‘सुवति’ प्रेरयति, अन्वयुत्पिपर्यः ॥ १ ॥

काण्डविषयं विषये—अग्रहीत (का. श्रौ. सू. ११।१२२) इति । ‘माहेन्द्रे’ महे ‘अग्रहीति’ सोम-
रतेनाग्रही, मत्त्वर्तायन्ते इत्यर्थः । माहेन्द्रमग्रहन्तु इति यजमानाभिषेके इत्यन्तनिधानरूपेण प्रशंसति—एष
वा इन्द्रस्येति । इदं प्रथमाण्याये व्याख्यानम् (श. प. १।१।३।४ भा.) ॥ २ ॥

(ऋ३ये) अयेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । (१५) शार्दूलचर्मोपस्तु-
पाति सोमस्य त्विपिरसीति यत्र वै सोमऽ इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः
समुभवत्तेन सोमस्य त्विपिस्तुत्स्मादाह सोमस्य त्विपिरसीति त्वेव मे
त्विपिर्भूयादिति शार्दूलत्विपिमेवास्मिन्नेतुदधाति तुस्मादाह त्वेव मे
त्विपिर्भूयादिति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ पार्थानि जुहोति । पृथी इ वै वैन्वो मनुष्याणां प्रथमोऽभि-
पिपिञ्चे साऽकामयत सर्वमन्नाद्यसुवरुन्धीयेति तुस्मा ऽएतान्यजुह्वुः सुऽ
इदं१५ सर्वमन्नाद्यसुवरुद्भुऽपि इ स्मास्माऽआरण्यान्पशूनभिह्वयन्त्यसावेहि

अयेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं शार्दूलचर्मोपस्तुपाति-“ सोमस्य त्विपिरसि ”-इति । यत्र वै
सोम इन्द्रमत्यपवत-स यत्ततः शार्दूलः समुभवत्-तेन सोमस्य त्विपिः । तस्मादाह- सोमस्य त्विपि-
सीति । “ त्वेव मे त्विपिर्भूयात् ”-इति । शार्दूलत्विपिमेवास्मिन्नेतदधाति । तस्मादाह-
त्वेव मे त्विपिर्भूयादिति ॥ ३ ॥

अथ पार्थानि जुहोति । पृथी इ वै वैन्वो मनुष्याणां प्रथमोऽभिपिपिञ्चे । सोऽकामयत-सर्वमन्नाद्य-

अत्र यदुक्तं वाचापनेन-“मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तात्तदधाति अन्नापृष्टाः सीदतेति, पात्राणि च तूष्णीं
पात्राद्युन्मरनेपशोवदधाध्वत्यान्पिपेकाय ”-(का. श्रौ. व. ११।१।८) इति । “ मरुवतीयान्ते पात्राणि
विंश व्याघ्रचर्मस्तुपाति सोमस्य त्विपिरसि, अपरेऽन्ते सीस निदधाति, पार्थानामप्रथे स्वाहेति वद् जुहोति
गतेमन्त्रम् ”-इति च । (का. श्रौ. व. ११।१।२१-१२४) ॥

तद्विद क्रमेण विंशसुव्याघ्रचर्मास्तरण समन्त्रक विचरे-अयेणेति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वमागे व्याघ्र-
चर्मास्तुपीभ्याम् । हे चर्मन् ! ‘ सोमस्य ’ ‘ त्विपिः ’ दीप्तिः ‘ अस्ति ’ । ‘ त्वेव ’ यथा तव दीप्तिरस्ति, तथा
‘ मे ’ मम ‘ त्विपिः ’ दीप्तिः ‘ मृशम् ’ अस्तिविति ।

शार्दूलस्य सोमविशिवमारुपायिकामुत्तेनोपपादयति-यत्र वै सोम इति । पूर्वमिन्द्रेण पीषमानः, सोमः तम्
‘ अत्यपवत ’ शरीरादथो निरागच्छत् । ॥ सोमो यदा अत्यपवत, ततः सोऽतिपवितः सोमः शार्दूलः सम्भूत-
वान् । ‘ तस्मात् ’ शार्दूलस्य सोमकार्यत्वान्-तदीपत्वचः सोमत्वित्त्वम् । “ त्वेव मे ”-इति मन्त्रपागस्य
तात्पर्यमाह-त्वेव मे इति । ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रपागच्छतेन ‘ अस्मिन् ’ यत्रमाने शार्दूलदीप्तिमेव निहित-
वान् भवति ॥ ३ ॥

अयामिपेकस्य पुरस्तात् पश्चाच्च क्रियमाणान् पार्थहोमान विचरे-अथ पार्थानि इति । ‘ पार्थानि ’ पृथिना-
ऽजुष्टितानि । एतेषां पृथिसम्बन्धं दर्शयति-पृथी इति । ‘ वैन्वः ’ वेनो नाम राजा, तस्य पुत्रः ‘ पृथी ’ नाम,

१-अत्र मूले-‘ पृथी इ वै वैन्वः ’-इति पाठमनुलक्ष्य मात्वकारेण ‘ पृथी इति ’ इति प्रतीकमुपात्तम् । अथ पुराणप्रसिद्धेनैव-
पृथुयाम्बानदी दि ‘ पृथिन् ’ इत्य ‘ पृथि ’ छन्दो वा नास्तुयईति । कर्त्तव्यत्वनकनोः ‘ पृथिन्-पृथि ’ छन्दोर्नैवमन्त्रेषु प्रथमो
दत्तव । तत्र ‘ इ ’ इत्य ‘ पृथि ’ छन्दस्य-‘वाग्भैरवैश्चमृणु विद्यावतम्’ (अ. १।१।१२।१५) इत्यत्र ‘ पृथिमेवत्यत्र यत्रसिम् ।’

राजा त्वा पश्यतऽइति त्रयेदर्थं सर्वमन्त्राद्यमववरुषं सर्वं ह वाऽअन्त्रा-
द्यमववरुद्धे युस्यैवं विदुषऽएतानि ह्युन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वाद-
दश भवन्ति ॥ ५ ॥

पृष्टुगुस्तादाभिपेक्षस्य जुहोति पृष्टुपरिष्टात्तदेनं मध्यत एवेतस्य प्रजा-
पतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादाभिपेक्षस्य जुहोति । बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवत्यथ

मवरुधीयेति तस्मादएतान्यजुहवुः । स इदं सर्वमन्त्राद्यमववरुषे । अपि ह स्मास्माऽआरण्यान्पशून्-
भिह्वयन्ति-अमावेद्दि राजा त्वा पश्यतऽइति । तयेदं सर्वमन्त्राद्यमववरुषे । सर्वं ह वाऽअन्त्राद्यमव-
रुद्धे-पस्यैवं विदुषऽएतानि ह्युन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद् द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥

पृष्टुगुस्तादाभिपेक्षस्य जुहोति । पृष्टुपरिष्टात् । तदेनं मध्यत एवेतस्य प्रजापतेर्दधाति,
मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादाभिपेक्षस्य जुहोति-बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवति । अयं यान्युपरिष्टादाभिपेक्षस्य

‘ मनुष्याणां ’ मध्ये ‘ प्रथमः ’ अभिविक्तः । ‘ सर्वम् अन्त्राद्यम् ’ ‘ अवरुधीय ’ स्वाधीनं कुर्यात् ‘ इति ’
कामयमानाय ‘ तस्मै ’ प्रथमे ‘ एतानि ’ पार्थानि ‘अजुहवुः’ अभ्ययवः । तन. ‘ स ’ राजा ‘ इदं सर्वमन्त्रा-
द्यम् ’ ‘ अवरुषे ’ स्वाधीनं कृतवान् । सर्वान्नावरोचकत्वं दर्शयति-अपि ह स्मेनि । ‘अपि’ खलु ‘अस्मै’
यजमानाय, तदर्धम्, ‘ आरण्यान् ’ अरण्ये मन्त्रान् ‘ पशून् ’ ‘ अभिह्वयन्ति ’ । किम् ! इति । असाविति ।
तत्तन्मृगानाम्ः सम्युद्धपत्तस्य सामान्यनिर्देशः । हे पशो ! ‘ एहि ’ आगच्छ, अयं ‘ राजा ’ ‘ त्वा ’ त्वा
‘ पश्यते ’ मोक्षु पक्वं करिष्यति ‘ इति ’ । सोऽपि पशु. तद्वचः श्रुत्वा तत्समीपं स्वयमेवागच्छति । ‘ तथा ’
सति ग्राम्यारण्यमक्षगच्छ सर्वस्थावरोचकत्वं ; विदुषोऽप्यतनस्यापि अनुश्रानुस्तःकलमाह- सर्वं ह वा इति ॥४॥

एतेषां सङ्ख्या विधत्ते-तानि वै द्वादशेति । उक्ता सङ्ख्या संवत्सरस्य प्रशंसति-द्वादशेति ॥ ५ ॥

एतेषां हवनकालं विधत्ते-पठिति । द्वादशानां पदार्थानां मध्ये पूर्ववत्कस्यान्ते “ बृहस्पतये स्वाहा ”-इति

-इति भाष्यम्, किञ्च-“ पृषो ष्टु वेन्य. सत्येषु ” (५. ८. १५. १०. १) इत्यत्र “ वेनस्य पुत्र. पृथेतस्यो रःप.वे. ” इति च
भाष्यम् । एव चेतन्मन्त्रद्वयमेतान्-“ शृषिन्, -शृषि ” उच्यते । वेदे वेन्दगावकी सिद्धे । तथा च स्वप्नादकार-“ शृषुमिति प्राप्ते
छन्दसो वर्णव्यत्ययः ” इति शृषुमेव वदन्ति । एव विमये द्वियमाण्ड्य मातये-“ शृषो हेति ” इति, ‘ शृषी नाम ’ इति प्रयो-
गस्तु-इत्यन्तं ‘ शृषिन् ’ शब्दाभिप्रायेण, अयं ‘ प्रथमः ’ इति चतुर्थ-तदवरोचक इकारान्न ‘ शृषि ’ शब्दाभिप्रायेण त्यादिभि
शुचिं विचिन्त्य अपाल्प्य एव पाठो भाष्ये सखिप्रोऽर्पति सप्तमेव सुधीभिः । ‘ शृषुर्दं वै ’ इति मूल्यत्स्तु लेखक-
प्रमाणम् ।

ग्रान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै बृहस्पति-
रिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेवैनमेतद्वीर्याभ्यामुभयतः परिवृष्ट्वैति ॥ ७ ॥

स जुहोति । ग्रानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहेति तेजो वाऽ-
अग्निस्तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति सोमाय स्वाहेति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रेणैवैन-
मेतदभिषिञ्चति सवित्रे स्वाहेति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
एवैनमेतदभिषिञ्चति सुरस्वत्यै स्वाहेति वाम्बे सुरस्वती वाचैवैनमेतद-
भिषिञ्चति पूष्णे स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरैवैनमेतदभिषिञ्चति बृह-
स्पतये स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्वृह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येतानि पुरस्ताद-
भिषेकस्य जुहोति ग्रान्येतान्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ जुहोति । ग्रान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीन्द्राय स्वाहेति
वीर्यं वाऽइन्द्रो वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति घोषाय स्वाहेति वीर्यं वै घोषो

जुहोति—इन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । इन्द्रियं वीर्यम् । इन्द्र एताभ्यामेवैनमेतद्वी-
र्याभ्यामुभयतः परिवृष्ट्वैति ॥ ७ ॥

स जुहोति ग्रानि । पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति—“ अग्नये स्वाहा ”—इति । तेजो वाऽअग्निः ।
तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ सोमाय स्वाहा ”—इति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रेणैवैनमेतदभिषि-
ञ्चति । “ सवित्रे स्वाहा ”—इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैनमेतदभिषि-
ञ्चति । “ सुरस्वत्यै स्वाहा ”—इति । वाम्बे सुरस्वती । वाचैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ पूष्णे
स्वाहा ”—इति । पशवो वै पूषा । पशुभिरैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ बृहस्पतये स्वाहा ”—इति ।
ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति । एतानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । ग्रान्येता-
न्याग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

अथ जुहोति—ग्रान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति—“ इन्द्राय स्वाहा ”—इति । वीर्यं वाऽइन्द्रो ।
वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ घोषाय स्वाहा ”—इति । वीर्यं वै घोषः । वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति ।

पठपठे, उचरषट्कत्पारी “ इन्द्राय स्वाहा ”—इति । तयोश्चयोर्मध्ये अभिषेकेण यजमान ब्रह्मण्यरीर्षान्याम्
उभयतः संबद्धितान् भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभिषेकस्य पुरस्तात् कर्त्तव्य होममन्त्र मन्त्रान् विषचे—स जुहोतीति । “ अग्नये स्वाहा ”—इत्यादयो
मन्त्राः । तत्रैकैकमन्त्रं स्तौति—तेजो वा अग्निरित्यादिना । अर्षवाद्वाक्येषु स्पष्टोऽर्थः । सोमादिपदानां
देवतान्तरेष्वचकत्वं न्युदस्यति—ग्रान्येतान्याग्निनामानीति । ‘ तानि ’ पूर्वाणि पार्यानि ‘ अग्निनामान्याचक्षते ’,
प्रसवादिन इति शेषः ; अग्नेः सर्वदेवताभ्यकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अभिषेकस्योपरिकर्त्तव्य होममन्त्रमन्त्रान् मन्त्रान् सार्यवाद् विषचे—अथ जुहोतीति । “ इन्द्राय स्वाहा ”

व्यथिणैर्वैनमेतदभिपिञ्चति श्लोकाय स्वाहेति व्यथि वै श्लोकां व्यथिणैर्वे-
नमेतदभिपिञ्चत्युशाय स्वाहेति व्यथि वाऽअशौ व्यथिणैर्वैनमेतदभि-
पिञ्चति भुगाय स्वाहेति व्यथि वै भुगो व्यथिणैर्वैनमेतदभिपिञ्चत्यर्षणे
स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्वार्थमुणं करोत्येतान्युपरिष्ठादभिपेकुस्य
जुहोति तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते ॥ ९ ॥

(तेऽग्रे) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । (म) अभिपेचनीयानि पात्राणि
भवन्ति युत्रैता ऽआपोऽभिपेचनीया भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैर्वैनमेत-
दभिपिञ्चति ॥ ११ ॥

“अंशाय स्वाहा”-इति । वीर्यं वाऽअंशः । वीर्येणैर्वैनमेतदभिपिञ्चति । “भुगाय स्वाहा”-इति ।
वीर्यं वै भुगः । वीर्येणैर्वैनमेतदभिपिञ्चति । “अर्षणे स्वाहा”-(वा.मं. १०५) इति । तदेनमस्य
सर्वस्वार्थमुणं करोति । एतान्युपरिष्ठादभिपेकुस्य जुहोति । तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यमभिपेचनीयानि पात्राणि भवन्ति-युत्रैता आपोऽभिपेचनी-
यानि भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैर्वैनमेतदभिपिञ्चति ॥ ११ ॥

इत्यादयो मन्त्राः । अत्रेन्द्रादयः पञ्च देवता अग्नि वीर्यात्मना स्तुताः । तदेनमस्य सर्वस्येति । अर्षमर्षव्य-
होमेन 'एनं' पञ्चमानं 'सर्वस्व' अर्षमर्षं निवन्तारमभिवर्ति कृतवान् भवतीत्यर्थः । इन्द्रादिषु देवता-
वाचकानां पदानां देवतानामाववाचकत्वं व्युत्स्यति-आदित्यनामानीति । इन्द्रादयः शग्ना आदित्यस्यैव
मूर्तिभेदेनावरिषतस्य नामानि । पूर्वभगिवाचकैर्नामभिर्होमिन भूलोके पञ्चमानं निहितवान् भवति, अन्नम आदित्य-
वाचकैर्नामभिर्होमेन स्वर्गलोकेऽवरिषापितवान् भवतीत्युभयार्थवदवाङ्मतात्वर्थार्थः ॥ ९ ॥

अभिपेचनीयानां पात्राणामासादनप्रदेश विधत्ते-अग्रेणेति । सूत्रान्तु पूर्वमुदाहरणम् । अभिपेचनीयशब्दं
निर्वक्ति-यत्रेति । ९५ तेषु 'एताः' विहिताः सप्तदश 'आपः' अभिपेचनीयाः 'अभिपेकव्याः' आसि-
ष्यमानाः 'भवन्ति' तानि अभिपेचनीयानीति ॥ १० ॥

तानि पात्राणि अभिपेक्तुविशेषसहितानि क्रमेण विधत्ते-पालाशमिति । 'पालाशम्' पलाशराशानिहित-
मेकं पात्रम् । 'तेन' पात्रेण 'ब्राह्मणः' पञ्चमानमभिपिञ्चति । पालाशेनैव ब्राह्मणकर्तृकपञ्चमानाभिपेककरणे
कारणमाह-ब्रह्म वा इति । 'पलाशः' 'ब्रह्म वै' वृक्षेषु ब्राह्मणजातिः ॥ ११ ॥

(त्यौ) औदुम्बरं भवति । तेन स्वोऽभिपिञ्चत्यन्नं वाऽऽर्जुन्दुम्बरऽऽर्ज्वं स्वं
यावद्दे पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदज्ञनायति तेनोक्त्वं तुस्मादौदुम्ब-
रेण स्वोऽभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयप्रोषपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति पद्भिर्वै न्यप्रोषः
प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तुस्माद्वैयप्रोषपादेन मित्र्यो
राजन्योऽभिपिञ्चति ॥ १३ ॥

(त्या) आश्वत्यं भवति । तेन वैश्योऽभिपिञ्चति स यदेवादोऽश्वत्ये
तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत तुस्मादाश्वत्येन वैश्योऽभिपिञ्चत्येता-
न्यभिपेचनीयानि प्रात्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥

(न्त्यु) अथ पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णव्यायिति सोऽसावेव

औदुम्बरं भवति । तेन स्वोऽभिपिञ्चति । अन्नं वाऽऽर्जुन्दुम्बरः । अर्ज्वं स्वम् । यावद्दे पुरुषस्य
स्वं भवति—नैव तावदज्ञनायति । तेनोक्त्वं स्वम् । तुस्मादौदुम्बरेण स्वोऽभिपिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयप्रोषपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति । पद्भिर्वै न्यप्रोषः प्रतिष्ठितः । मित्रेण वै
राजन्यः प्रतिष्ठितः । तुस्माद्वैयप्रोषपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिपिञ्चति ॥ १३ ॥

आश्वत्यं भवति । तेन वैश्योऽभिपिञ्चति । स यदेवादोऽश्वत्ये तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत ।
तुस्मादाश्वत्येन वैश्योऽभिपिञ्चति । एतान्यभिपेचनीयानि प्रात्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥

अथ पवित्रे करोति । “पवित्रे स्थो वैष्णव्यो”—इति । सोऽसावेव बन्धुः । तपोर्हिरण्यं भवति ।

औदुम्बरमिति । ‘ औदुम्बरम् ’ उदुम्बरमिति पात्र द्विर्वापम् । ‘ तेन ’ पात्रेण ‘ स्वः ’ ज्ञातिः आत्मा
अभिपेकं कुर्यात् । तत्रोपर्यति दर्शयति—अन्नं वा इति । उदुम्बरस्याजसायनत्वात् उदुक्तम् । अन्ननेव पुरुषस्य
‘ स्वः ’ धनं यतः, अतोऽस्य ‘ पुरुषस्य पावत् स्वं भवति ’ ‘ तावत् ’ ‘ न एव अज्ञनायति ’ क्षुधितो न
भवतीत्यर्थः; अन्नस्य विद्यमानत्वात् । अतोऽस्य स्वत्वाद्दत्तत्वेनैदुम्बरपात्रेण ‘ स्वः ’ ज्ञातिर्ज्ञाता
एवाभिपिञ्चेत् ॥ १२ ॥

नैयप्रोषपादमिति । तुल्यं ‘ नैयप्रोषपादम् ’ । न्यप्रोषो नाम बटः, तस्य पादः शाखापरोक्षः, तेन
निर्मतं नैयप्रोषपादम् । ‘ तेन ’ ‘ मित्र्यः ’ सखिकर्मणि साधुः सखा ‘ राजन्यः ’ अभिपिञ्चेत् । तत्र हेतु-
माह—पद्भिरिति । न्यप्रोषस्य पादैरेव प्रतिष्ठा दृश्यते, राज्ञापि हितोभदेयैर्गणैः सखिभिः प्रतिष्ठितो भवति,
नान्यथा; अतस्तेन पात्रेण ‘ मित्रकर्तृकमभिपेककरणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

आश्वत्यमिति । अतुल्यं ‘ आश्वत्यम् ’ अश्वत्यनिर्मितम्, तेन ‘ वैश्यः ’ अभिपिञ्चेत् । अश्वत्यस्य
वैश्यसम्बन्धं दर्शयति—स यदेवेति । व्याख्यातम् । विदूषाणां मरुतामश्वत्येऽवस्थावादेशस्य तत्सम्बन्धः ॥ १४ ॥

अथ पवित्रकरणं विधत्ते—अथ पवित्रे इति । ‘ हे पवित्रे ! ’ ‘ वैष्णव्यो ’ दिव्युर्गणः, तत्सम्बन्धिन्यौ

बन्धुस्तयोर्द्विरण्यं प्रवयति ताभ्यामेता ऽअभिषेचनीया ऽअप ऽडुत्पुनाति तद्यद्विरण्यं प्रवयत्यमृतमायुर्द्विरण्यं तदास्वमृतमायुर्दधाति तस्माद्विरण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥

स ऽडुत्पुनाति । सवितुर्व्यः प्रसव ऽडुत्पुनाम्युच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिति सोऽसावेव बन्धुः । अनिमृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजा ऽइत्युनाधृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानिमृष्टमसीति वाचो बन्धुरिति प्रावद्रे प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदति तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

ताभ्यामेता अभिषेचनीया अप उत्पुनाति । तद्यद्विरण्यं प्रवयति । अमृतमायुर्द्विरण्यम् । तदास्वमृतमायुर्दधाति । तस्माद्विरण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥

स उत्पुनाति—“ सवितुर्व्यः प्रसवऽडुत्पुनाम्युच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ” इति । सोऽसावेव बन्धुः । “ अनिमृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः ”—इति । अनाधृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह—यदाह अनिमृष्टमसीति । वाचो बन्धुरिति । प्रावद्रे प्राणेष्वपो भवन्ति—तावद्वाचा वदति । तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

दर्शनाद्यो 'स्यः' मवयः, इति मन्त्रस्यार्थः । दर्शनाद्योर्विष्णुमन्त्रव्यतिपादकमर्मवाद्वाक्यमनिदिशति—सोऽसावेव बन्धुरिति । 'बन्धुः' वाक्यशेषः । 'अनौ' विप्रकृष्टः । प्रथमकाण्डे पवित्रकरणसमये समाघातः (श. प. १ । १ । २ । १) । तत्र देवमाग्नात्—“ पवित्रे स्यो वैष्णवाविति, पत्नो वै विष्णुर्वश्विदे स्य श्येवैतदाह ” इत्यदिना ॥

तयोर्दर्मयोर्द्विरण्यमवयं विषत्ते—तयोरिति । दर्मयोर्मनयोरिति सप्तमी । तत्र 'द्विरण्यं' 'प्रवयति' । “ वैञ्च तन्नुमन्ताने ” (धा. पा. स्वा. प. १०२१) सप्रथियादित्यर्थः विषत्ते—ताभ्यामिति । तच्छब्देन द्विरण्यप्रोते पवित्रे लक्ष्यते, 'ताभ्याम्' 'एताः' उक्ताः 'अपः' उन्पुनीयान् । द्विरण्यमवयनमनूय प्रशसति—तद्यद्विरण्यमिति । अमृतमिति । 'आयु' अस्त्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

रापवतमनूय मन्त्र विषत्ते—स उत्पुनातीति । “ सवितुर्व्यः ” इति मन्त्रस्य पूर्वमागो व्याख्यातः । हे उदत्त ! 'अनिमृष्टम्', 'अस्व पात्रे' (धा. पा. तु. प. ४) यत्रादिबद् बहुिमयोगेऽपि न निततं शृष्ट, न विनश्यतीति यावत्; रक्षोभिर्वा न बाधित मवर्तित्यर्थः । 'वाचो बन्धुः' वाग्णवद्वाक्यस्य कारणम् । 'तपोजाः' " तप सन्तापे " (धा. पा. स्वा. प. १०१०) तप शब्देनाग्निरूपते, तस्माज्जातः । 'सोमस्य' 'दात्र' दानसाधनमवसति । उदकसम्बन्धादेव सोमसन्निवृत्तिः; तादृशो रम एव ह्यते. अतः सोमस्य दानसाधनभूता मवन । स्वाहाकारेण पूताः स्य । अत्र स्वाहाशब्दे न होमार्थः; मन्त्रान्ते पाठामावात् । 'राजव्यः' राजानं सुरते जनयन्तीति राजस्वः राजोत्पादका इत्यर्थः ॥

तपोजा ऽडुति । (त्य) अग्नेर्वु धूमो जायते धूमादध्रमभ्राद्दृष्टिरेवर्वा-
ऽएता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति ॥ १७ ॥

सोमस्य दात्रमसीति । यदा वाऽएनमेताभिरभिपुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति
तस्मादाह सोमस्य दात्रमसीति स्वाहा राजस्व ऽडुति तुदेनाः स्वाहाकारेणै-
वोत्पुनाति ॥ १८ ॥

सा ऽएतेषु पात्रेषु व्यानयति । सधमादो द्युम्निनीराप ऽएता ऽइत्युनति-
मानिन्य ऽडुत्येवैतदाह यडाह सधमाद् इति द्युम्निनीराप ऽएताऽडुति व्वीर्ष-
वत्य इत्येवैतदाहानाधृष्टा ऽअपुस्यो व्वसाना ऽइत्युनाधृष्टा स्थ रक्षोभि-

तपोजा इति । अग्नेर्वु धूमो जायते, धूमादध्रम, अभ्राद्दृष्टिः । अग्नेर्वाऽएता जायन्ते । तस्मादाह-
तपोजा इति ॥ १७ ॥

“सोमस्य दात्रमसि”-इति । यदा वाऽएनमेताभिरभिपुण्वन्ति-अथाहुतिर्भवति । तस्मादाह-
सोमस्य दात्रमसीति । “स्वाहा राजस्वः”-(वा. सं. १०।६) इति । तुदेनाः स्वाहाकारेणै-
वोत्पुनाति ॥ १८ ॥

ता एतेषु पात्रेषु व्यानयति-“सधमादो द्युम्निनीराप एताः”-इति । अनतिमानिन्य इत्येव-

मन्व भागशोऽनुष ष्याद्यम्यन् सवितुर्वे इति मन्त्रभागस्य प्रथमकाण्डे उत्पन्नसमये समान्नात्मर्षाद्-
ब्राह्मणमनिदिशति-सोऽसाविति । तत्र देवमान्नात्म-“सवितुर्वे प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्धस्य
रदिमभिरिति, सतिना वै देवान् प्रमविता तत्सवितुप्रसूत एवेतदुत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेणैति, योवा अय पशस
पधोऽच्छिद्र पवित्रमेतेनैतदाह सूर्धस्य रदिमभिरिति, एते वा त्वपवितारो यत्सूर्धस्य सधमा, तस्मादाह सूर्धस्य
रदिमभिरिति ” (श. प. १ । १।३।१) इति । अनिभृष्टमसीति । सामान्यविवक्षयेकरवन्तत्वेन प्रयुक्तम् ।
अपा बहुवचने बहुवचनान्ततया व्याचष्टे-अनाधृष्टाः स्येति । अथा वाचश्चुत्सुपपादपति-यावद्द्वै प्राणोऽश्निति ।
' प्राणेषु ' मुखनासिकादिषु यावदपा सद्भावः, तावत् पुरुषा नाच वदति, तदिरहे शुष्का निहा शम्वाशुचार-
न्ति ॥ शक्रोर्ताप्यर्थः ॥

तपोजा इति । अपा परमपत्या अग्निजनकत्व दर्शयति-अग्नेर्वा इति ॥

सोमदानसाधनत्वमुदकत्र निरूपयति-यदा वा एनमिति । ' यदा ' यस्मिन् काठे ' एन ' सोमम्
' एतामि. ' अग्निः ' अभिपुण्वन्ति ' अभिषव कुर्वन्ति, अप्वर्धव. । ' अय ' अभिषवान्तरम् 'माहुति-
र्भवति ' ॥ १९-१८ ॥

विधत्त-सा एतोऽश्निति । ' एतेषु ' अभिषेचनार्थे ' पात्रेषु ' ' एता. ' उक्ता. ' अप. ' ' व्यानयति '
वासिधेदित्यर्थः । ' सधमाद् ' सह भावन्तीति सधमाद्, परस्परमनस्तिमानिन्य इत्यर्थः । " सधमादत्यपो-

प्रित्येवैतदाह यदाह्वानाघृष्टाऽपस्यो वृत्तानाऽऽ इति पुस्त्यासु चक्रे वृरुणः
सद्यस्थमिति विदुशो वै पुस्त्या विक्षु चक्रे वृरुणः प्रतिष्ठाप्रित्येवैतदा-
हापाथं शिशुर्मातृत्वमास्वन्तरित्यपां वाऽएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन
यजते तस्मादाहापाथं शिशुर्मातृत्वमास्वन्तरिति ॥ १९ ॥

(त्यु) अयेनं व्यासाथं सि परिधापयति । तत्ताप्यमिति व्यासो भवति
तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्पृतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति क्षत्र-
स्योत्वमसीति तद्यदेव क्षत्रस्योत्वं तुतऽ एवेनमेतज्जनयति ॥ २० ॥

तदाह-यदाह-सधमाद् इति । युञ्जिरीराप एताः इति । वीर्यवत्य इत्येवंतदाह । “अनाघृष्टा
अपस्यो वृत्तानाः”-इति । अनाघृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवंतदाह-यदाह अनाघृष्टा अपस्यो वृत्ताना
इति । “पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्यम्”-इति । विदुशो वै पस्त्या । विक्षु चक्रे वरुणः प्रतिष्ठा-
मित्येवैतदाह । “अपां शिशुर्मातृत्वमास्वन्नः”-(वा. मं १०।७) इति । अपां वाऽएष शिशुर्भ-
वति-यो राजसूयेन यजते तस्मादाह-अपां शिशुर्मातृत्वमास्वन्तरिति ॥ १९ ॥

अयेनं वामांसि परिधापयति । तत् ताप्यमिति वामो भवति । तस्मिन् सर्वाणि यज्ञरूपाणि
निष्पृतानि भवन्ति । तदेनं परिधापयति-“क्षत्रस्योत्वमसि”-इति । तद्यदेव क्षत्रस्योत्वम-
तत एवेनमेतज्जनयति ॥ २० ॥

इन्द्रवति” (पा. सू. ६।३।९६) इति सहस्र सप्तदशः । ‘युञ्जिनी’ वीर्यवत्य. ‘एता आरा.’ । ‘रक्षोभिः’
‘अनाघृष्टाः’ अनभिभूता, ‘अस्य.’ अप इति कर्मनाम (निघ. २।१।११) राजसूयाख्यं कर्म इन्द्रवत्यः,
‘वृत्ताना’ ‘वस आन्तादने’ (धा पा. अदा. या. १३) आन्तादपस्यो वा अपा, सन्तीति शेष । तासु
एतिशयेन मातृभूतासु ‘पन्थासु’ ‘पन्था’ इति गृह्णाम (निघ. ३।४।११) गृह्णातिपिताम्भु ‘अन्त.’
मये ‘सधस्यं’ सहस्रान् ‘प्रतिष्ठासु’, ‘अथ शिशु’ वरुण, राजसूयेऽङ्गरभिरितिक्रवात् तज्जम्बमुच्यते । तथा-
विदुशो वरुण. ‘चक्रे’ कृतवानिति । यद्वा, ‘पस्त्यासु’ गृह्णातिपितासु ‘विक्षु’ प्रकान्विति व्याख्येयम् । मन्त्रं
प्रतिपादमन्त्रं ताप्यं पुरस्तर व्याचष्टे-अनन्तिमनिन्य इति ॥ १९ ॥

विधत्ते अयेनं वामांसि । ‘एन’ यजमान ‘वामांसि’ ताप्यं पाण्डुवाधिवसोऽग्नीषाणि परिधापयेदिति
सामान्यविधिः । तत्ताप्यं यकथनपुरस्तरं विधत्ते-तत्ताप्यमिति । ‘तत्’ तत्र, तेषु प्रथमं ‘ताप्यमिति’
वासः न त्वन्यत् कन्वतादिकमित्यर्थः । अन एव कान्वापन -“ताप्यं परिधापयति, क्षीमं, त्रिपाण वा, घृतो-
न्नमेके- (का. श्रौ. सू. १६ । १२७ । १३०)-इति । तृणानाम्पीषविशेषः, तत्तन्नुनिर्मितम्, क्षीमं
वन्न ताप्यम् त्रि-कृत्वः पावितम् त्रिपाणम्, ‘घृतोन्नम्’ ‘उन्तो ऊदने’ (धातु. व. प. २०) घृतसिक्तमिति
‘एके आचार्या वदन्ति ॥ तत्र कथित्विशेषं विवचे-तस्मिन्सर्वाणीति । ‘यज्ञरूपाणि’ जुम्बससादीनि
‘सर्वाणि’ तस्मिन् ‘स्यूतानि’ मन्त्रेषु । ताप्यस्य परिधापने मन्त्रं विधत्ते-क्षत्रस्येति । हे ताप्य ! ‘क्षत्रस्य’ राज्ञो

(त्पु) अयैनं पाण्डूवं परिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसीति तद्यदेव
क्षत्रस्य जरायु ततऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २१ ॥

(त्पु) अयाधीवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसीति तुद्येव क्षत्रस्य
योनिस्तस्याऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥

(त्पु) अयोष्णीपथं सध्वँहृत्य । पुरस्ताद्वगूहति क्षत्रस्य नाभिरसीति
तुद्येव क्षत्रस्य नाभिस्तामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २३ ॥

अयैनं पाण्डूवं परिधापयति—“ क्षत्रस्य जराय्वसि ”—इति । तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु—तत
एवैनमेतज्जनयति ॥ २१ ॥

अयाधीवासं प्रतिमुञ्चति—“ क्षत्रस्य योनिरसि ”—इति । तद्यदेव क्षत्रस्य योनिः—तस्या
एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥

अयोष्णीपं सध्वँहृत्य पुरस्ताद्वगूहति—“ क्षत्रस्य नाभिरसि ”—इति । तद्यदेव क्षत्रस्य नाभि-
तामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २३ ॥

यजमानस्य गर्भत्वेनोरुषर्व्यमाणस्य ‘ उल्बम् ’ अत्ररुम् ‘ असि ’ “ उल्बाट्ठौ गर्भ ” इति छन्दोग आननन्ति ।
उल्बत्वं साधयति—तद्यदेवेति । ‘ यद् उल्ब ’ तस्मादेव ‘ एन ’ यजमानम् ‘ एतन् ’ एतेन तार्षपरिधापनेन
उत्पादितवान् प्रवति ॥ २० ॥

विषये—अयैनमिति । ‘ पाण्डूवम् ’ पाण्डुरम्, श्वेत कम्बज परिधापयेन्, तार्षम्योपरि प्राङ्गुमादित्यर्थः
‘ पाण्डूव ’—इन्द्रार्ध उक्त । तद्विदे पाण्डुरं द्वितीयम्; स्वेत पाण्डुरमित्याचक्षते । हे पाण्डुर-कम्बज ! ‘ क्षत्रस्य ’
पूर्वोक्तविशेषणम् ‘ जरायु ’ जरायुस्थानीयम् ‘ असि ’—इति । ‘ एतेन ’ एतदुत्परिधापनेन । ‘ तत ’
जरायो ॥ २१ ॥

विषये—अयाधीवासमिति । अत्र उपरि वसन्तीषकाद्यादनीष वज्रम् ‘ अधीवासम्, ’ तन् प्रतिमुञ्चन् ।
तार्षमुत्सव्वाय पाण्डुरमुत्तरीषकाद्याय, ‘ अधीवास ’ कञ्जुकादिकम्, उपरि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः । हे वज्र !
‘ क्षत्रस्य ’ ‘ योनिः ’ योनिस्तानीयम् ‘ असि ’ इति । गर्भरूपयजमानस्य एतानि त्रीणि वजाणि उल्ब-जरायु-
योनिरूपत्वेन प्रशस्तानीति समुद्दिशोऽर्थः ॥ २२ ॥

उष्णीपवेष्टन विषये—अयोष्णीपमिति । ‘ उष्णीप संद्वय ’ त्रिद्वीतरूपेण कण्ठेऽसज्य ‘ पुरस्तात् ’
पूर्वभागे नाभिदेशे ‘ अयगूहति ’ उष्णीपान्त नीचोष्णाने मथयेदित्यर्थः । तन्मन्त्रस्यापमर्शः—‘ क्षत्रस्य ’ ‘ नाभि ’
नाभिस्थानीयम् ‘ असि ’ इति ॥ २३ ॥

तद्धैके । समन्तं परिवेष्टयन्ति नाभिर्वाऽअस्यैषा समन्तं वाऽइयं नाभिः
पर्येतीति वृद्धन्तस्तद् तुथा न कुर्यात्पुरस्तादेवावगूहेत्पुरस्ताद्दीपं नाभि-
स्तद्वृद्धेन व्यासाथ्सि परिधापयति जनयत्येवेनमेतज्जातमभिपिधानीति
तस्मादेनं व्यासाथ्सि परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्धैके । निदधत्येतानि व्यासाथ्स्युधेनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति
तद् तुथा न कुर्यात्तद्गानि वाऽअस्य जनूर्वासाथ्स्यङ्गेहं सजन्वा
तन्वा व्यर्षयति वक्रुण्यं दीक्षितवसनं सुऽएतेपामेवेकं वाससां परिद-
धीत् तदेनमुद्गेर्जन्वा तन्वा सुमर्षयति वक्रुण्यं दीक्षितवसनं तदेनं वक्रु-
ण्याद्दीक्षितवसनात्प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥

तद्धैके समन्तं परिवेष्टयन्ति । नाभिर्वाऽअस्यैषा । समन्तं वाऽइयं नाभिः पर्येतीति वृद्धन्तः । तद्
तथा न कुर्यात् । पुरस्तादेवावगूहेत् । पुरस्ताद्दीपं नाभिः । तद्वृद्धेनं वासांसि परिधापयति-जनय-
त्येवेनमेतद्-जातमभिपिधानीति । तस्मादेनं वासांसि परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्धैके-निदधत्येतानि वासांसि-अधेनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति । तद् तु तथा न कुर्यात् ।
अङ्गानि वाऽअस्य जनूर्वासांसि । अङ्गेहं सजन्वा तन्वा व्यर्षयति । वक्रुण्यं दीक्षितवसनम् । स

उक्तमुष्णीषामस्य पूर्वदेशोऽवगूहेन द्रढयितुं पूर्वपञ्च सौपथिकमनुवदति-तद्धैके इति । ' एके ' शाखान्तरानु-
सारिणः ' तत् ' उष्णीषं ' समन्तं ' सर्वतो नाभिदेशे ' परिवेष्टयन्ति ' । तदुपवादपति-नाभिर्वा इति ।
' अस्य ' क्षत्रियस्य ' एषा ' उष्णीषरूपा ' नाभिः ' अथि ' समन्तं ' ' पर्येति ' परिवेष्टिता भवति । अतः
' क्षत्रस्य नाभिरसि " इति मन्त्रे उष्णीषस्य नाभित्ववचनात् तत्साग्वास समन्ताद् वेष्टनमुक्तमित्येकेषां मतम् ।
तदुपपत्ति-तद् तु इत्येति । उक्त स्वमतं निगमयति-पुरस्तादेवेति । तत्र हेतुमाह-पुरस्ताद्दीपमिति ।
तार्क्यदिवाहःपरिधापनं सम्भूय प्रशांसति-तद्वृद्धेनं वासांसीति । ' एतत् ' एतेन वासःपरिधापनेन ' एनं '
यजमानं ' जनयति ' तस्यादित्यजम् भवति; तेषां वाससामुन्वजरायुषोभिरुपलभेतेः । विमर्षं जननमिति
तत्राह-जातममीति । ' जातं ' यजमानम् ' अनिपिधानि ' अभिविक्तं करवाणि ' इति ' मुदया ' वासांसि
परिधापयति ' परिधापयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

पूर्वं निहितस्य दीक्षितवसनस्य परिष्वाणं विधियुरेकेषां मतमून्यस्यति । यद्वा, अथमपरः सम्बन्धः-
विहितानां तार्क्यदीनां परिधापनादिकमेव द्रढयितुं पूर्वपञ्चपति-तद्धैके इति । ' एके ' शाखिनः एकानां

१-निहितेऽनुवृत्ते नाभिदेशे परिवेष्टे वा । का. श्री. सू. १५ । १११ । २-तार्क्यवृत्तीनि उक्तमेति अविमर्शम् । का. श्री. सू. १५ । १११ ।

स यत्रावभृथुमभ्यवेति । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति तत्सुलोम क्रियते सु ऽएते-
पामेवैकं व्वाससां परिधायोडैति तानि व्वशायै वा व्वप्रायाथँ हुत्वायां
दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

एतेपामेवैकं वाससां परिधीत । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति तत्सुलोम क्रियते । स एतेपामेवैकं वाससां
परिधायोडैति । तानि व्वशायै वा व्वप्रायां दद्यात्, उदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

स यत्रावभृथुमभ्यवेति । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति । तत् सुलोम क्रियते । स एतेपामेवैकं वाससां
परिधायोडैति । तानि व्वशायै वा व्वप्रायां दद्यात्, उदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

परिधानितानि ' एतानि वाससाि ' ' निदधानि ' विमृश्य निदधुः । ' अथ ' सदांनोदेव तार्यादिवसनकाळे
निहित ' दीक्षितवसनम् ' ' एत ' यजमान ' पुनः परिधायवन्ति ' । पुनःपरिधानकालस्तु सूत्रकृता दर्शितः—
"दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधात्, माहेन्द्रदो वा पुनः परिधानं निधायितानि"—(का. श्रौ. सू. १५।१३५) इति ।
तद् दूषयति—तद् तु तथेति । अङ्गानि वा इति । ' अङ्गानि ' इति यत् तानि ' अल्प ' यजमानस्य ' अन्
अङ्गानि ' सहोत्पन्नानि । तार्यादीनां वाससामुत्पन्नानि—नपुंसप्रसृत्यात्वरुत्वाद्भ्रूत्त्वम् । उल्पादीनां तु गर्भावर्याया सह
निवासाद्भ्रूत्त्वमुदवारितम् ॥

यद्वा, अपमर्धः—' वाससि जनूवङ्गानि ' सहोत्पन्नानि स्वप्रपाप्पङ्गानि । ' वै ' शब्दः प्रसिद्धियुक्तः ।
तृतीयकाण्डे दीक्षाप्रकरणे " अथ वासः परिधत्ते"—इत्युपक्रम्यात्प्रातम्—" तस्मिन्नेतेषां स्वचमदधुः वास एव
तस्मान्नास्य पुण्याद् वासो विपार्थि"—(वा. प. ३।१।२।१३-१९) इति । अतो वासोनिः परिधाय-
नेन ' जन्वा ' ' तन्वा ' सहोत्पन्निः शरीरकरीः ' अङ्गैः ' समर्चितवान् भवति । अङ्गत्समुदाय एव हि तन्वा,
शरीरेण तदङ्गैश्च समर्चितवान् भवति । दीक्षितवसनस्य परित्यग्नौ दर्शयितुं तस्य दुष्टत्वमाह—चरुण्यमिति ।
वरुणगृहीतं दुष्टमित्यर्थः ॥ स एतेपामित्यादिक्रम्यापमर्धः—उक्तानां वाससामेकेन तार्येण प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावाद् । यद्वा ' एकम् ' प्रथममित्यर्थः । प्रथमस्तु तार्यम्, तेन परिधाने कर्त्तव्यम् । न तु दीक्षितवसनस्य
पुनःपरिधानमित्यर्थः ॥ २६ ॥

विहितस्य दीक्षितवसनस्य अवभृथे प्रासनं विधत्ते—स यत्रेति । ' अवभृथम् ' ' अम्यवहरन्ति ' आहूतेषु,
रुसु प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । ' तत् ' तथा सति ' सन्तोप क्रियते ' प्रकृतिपतनमुच्यते मवसित्यर्थः । प्रकृतौ ॥
दीक्षितवसनस्य अवभृथे परित्याग उक्तः । स एतेपामित्यादि । माहेन्द्रदो दीक्षितवसनस्य पुनः
परिधानं कृतम्, तदा तार्यादीनामेकेकेनैव परिहितेन वाससा अवभृथावतरणमुदरणं च कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
' उदेति ' चरते । तेषां वाससां दानकाक विधत्ते—तानि व्वशया इति । अनुरूप्यावरशाया व्वपायाकाळे
वाऽप्यर्थे ' दद्यात् ' । अनसामे कर्त्तव्या उदवसानीयैश्चि, तस्या वा दद्यात् । अत एव कात्यायनः—' अव-
भृथमेकेन तार्यादीनि चेदुदवसनेन, दीक्षितवसनं च प्रासयति, अनुरूप्यावरशायाहोमान्ते दद्यादेतानि, उदवसानी-
य्यां वा"—(का. श्रौ. सू. १५।२०९-२१३) इति ॥ २६ ॥

(ष्टावु) अथ धनुरधितनोति । (त्री) इन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति वार्ष्णिं वै धनुरिन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वाऽ एषऽ इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाद्दिन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति ॥ २७ ॥

(त्य) अथ बाहू विमार्ष्टि । मित्रस्यासि वरुणस्यासीति बाह्वोर्वै धनु-
र्बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मादाह मित्रस्यासि वरुणस्यासीति
तदस्मै प्रयच्छति त्वयाऽयं वृत्रं वधेदिति त्वयाऽयं द्विपुत्रं भ्रातृव्यं
वधेदित्येवेतदाह ॥ २८ ॥

(द्वा) अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स यथा प्रथमया समर्पणेन परा-
भिनुत्ति सैका सेयं पृथिवी सैषा दृवा नामाथ यथा विच्छुः शयित्वा जीवति

अथ धनुरधितनोति--“ इन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति ”-इति । वार्ष्णिं वै धनुः । इन्द्रो वै यज-
मानः । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति--यच्च क्षत्रियो, यदु च यजमानः । तस्मादाह--इन्द्रस्य
वार्ष्णिमसीति ॥ २७ ॥

अथ बाहू विमार्ष्टि । “ मित्रस्यासि वरुणस्यासि ”-इति । बाह्वोर्वै धनुः । बाहुभ्यां वै
राजन्यो मैत्रावरुणः । तस्मादाह--मित्रस्यासि वरुणस्यासीति । तदस्मै प्रयच्छति--“ त्वयाऽयं
वृत्रं वधेत् ”-इति । त्वयाऽयं द्विपुत्रं भ्रातृव्यं वधेदित्येवेतदाह ॥ २८ ॥

अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स यथा प्रथमया समर्पणेन पराभिनुत्ति सैका । सेयं पृथिवी सैषा

अथ धनुरधीति । ‘ अधितनोति ’ आतनोतीत्यर्थः । मन्त्रस्याधमर्थः--हे धनुः ! त्वम् ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ वार्ष्णिं ’
इन्द्रहन्तसाधनमायुधम् ‘ असि ’ भवति । इन्द्रशब्दार्थमाह--इन्द्रो वा इति । कर्णं यजमानस्येन्द्रत्वमिति
तदुपपादयति--द्वयेनेति । क्षत्रिय इति यत्, यजमान इति च यत्, तेन द्वयेनेत्यर्थः । क्षत्रं नाम बलम्,
तासन्वन्घात, यदृत्वाद्येत्यर्थः । इन्द्रस्य यजमानत्वं प्राणुक्तम् ॥ २७ ॥

विधत्ते--अथ बाहू इति । हे बाहो ! ‘ मित्रस्य ’ ‘ असि ’ भवति । तयाऽपरं बाहुं प्रत्याह--वरुणस्यासीति ।
बाहुद्वयं विमृश्यात् । कर्कोपाध्यायेन तु बाहुशब्दस्य धनुष्कोटिपत्वं व्याख्यातम् । तमिमं प्रशंसति--बाह्वोरिति ।
बाहुभ्यां क्लृप्त मित्रवरुणसम्बन्धी राजन्यो भवति; बाहुवीर्यसद्भावो रक्षो लक्षणमित्यर्थः । धनुःप्रदानं समन्त्रकं
विधत्ते--तदस्मां इति । हे धनुः ! ‘ त्वया ’ साधनेन ‘ अयं ’ यजमानो ‘ वृत्रं ’ शत्रुं ‘ वधेत् ’ हिंसादिति ।
मन्त्रं व्याचष्टे--त्वयाऽयं द्विपुत्रमिति ॥ २८ ॥

अपेक्षुप्रदानं विधत्ते--अथास्मा इति । ‘ तिस्रः ’-इति । लोकत्रयात्मकत्वेन शस्तानामिष्टाणां लक्षण

१-इन्द्रस्य वार्ष्णिमसीति धनुरधितनोति । का. शौ. सू. १५ । १३६ । २-मित्रस्य वरुणस्येन्द्रस्य बाहु विमार्ष्टि । का. शौ.
सू. १५ । १३७ । ३-कर्कोपाध्याये-‘ बाहु धनुष्कोटिपत्वं ’ इति पाठः । ४-धनुः प्रयच्छति त्वयाऽयमिति । का. शौ.
सू. १५ । १३८ ॥

वा म्रियते वा सा द्वितीया तदिदमन्तरिक्षं^१ सैषा रुजा नामाथ वयाऽपैव
राधोति सा तृतीया साऽसौ योः सैषा क्षुमा नामैता हि वै तिस्रऽड्पवस्तु-
स्मादस्मै तिस्रऽड्पूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पातेति
तदस्मै सुर्वा एव दिशोऽश्रव्याः करोति तद्दस्मै धनुः प्रयच्छति वीर्यं
वाऽएतद्राजुन्यस्य बद्धनुर्वीर्यवन्तमभिपिधानीति तस्माद्वाऽअस्मा
ऽआयुधं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

इवा नाम । अथ यथा विदः शयित्वा जीवति वा म्रियते वा—सा द्वितीया । तदिदमन्तरिक्षम् ।
सैषा रुजा नाम । अथ यथाऽपैव राधोति—सा तृतीया । साऽसौ योः । सैषा क्षुमा नाम । एता हि
वै तिस्र इवः । तस्मादस्मै तिस्रऽड्पूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति—“पातैनं प्राञ्चम्, पातैनं प्रत्यञ्चम्, पातैनं तिर्यञ्चम्, दिग्भ्यः पात”-
(बा. सं. १० । ८)—इति । तदस्मै सर्वा एव दिशोऽश्रव्याः करोति । तद् दस्मै धनुः
प्रयच्छति । वीर्यं वाऽएतद्राजुन्यस्य—यद्दनुः । वीर्यवन्तमभिपिधानीति । तस्माद्वाऽअस्मा
आयुधं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

सञ्जा 'य दर्शयति—स यथेति । 'समर्पणेन' परिवर्णनात्प्राज्ञेन 'यथा' 'पठन् भिनति' इत्यन् विदारयति,
तस्या एकस्याः 'दृवा'—नामधेयायाः पृथिव्यात्मकत्वेन प्राज्ञस्यमित्यर्थः । 'यथा' विदस्य ताडितस्य जीवने
सन्देशः, तस्या 'रुजा'—नाम्न्या अन्तारिक्षप्रत्यक्षत्वम् । यथा एता शत्रुन् 'अपठन्ते' दिनहरेषु, तस्याः
'क्षुमा'—नामधेयायाः तृतीयलोकात्प्रकृतेन प्राज्ञस्यमित्यर्थः । अत्र कश्चिद् विशेषं काल्पादनं सूत्रपामासः—
'दृवाऽसौति प्रतिमन्त्रमादस्य तिस्र इवः प्रयच्छति' (बा. श्रौ. सू. १५ । १९)—इति । तेषां मन्त्राणामपनर्षः—
दृवा, "ए विदारणे"—(बा. पा. ब्राह्म. प. २१) दृवाऽसौति 'दृवा' विदारिका 'असि' इति । इत्युतेर्वा रूपम् ।
इति प्रपनेप्रुषणम् । 'रुजा' "रुजो मङ्गे" (बा. पा. ब्रा. प. १९५) मङ्गुतेर्वाऽपठति । अनेन द्वितीय-
श्रवणम् । 'क्षुमा' "क्षुप निचूर्णे" (सोमो बालः) क्षुपतिति क्षुमा, पकारस्य स्थाने मकारः, अत्र-
क्षुपणकारिणी इति । अनेन तृतीयश्रवणम् । एवमादस्य दद्यात् ॥ २९ ॥

एतानमन्त्रं मन्त्रं विष्णवे—साः प्रयच्छतीति । 'एने' धन्मानं 'प्राञ्चम्' प्राञ्चनम्, प्रम् गन्तारम् हे इवः
'पात' पाठयत् । 'प्रत्यञ्चम्' प्रत्यागन्तारम्, 'तिर्यञ्चम्' तिर्यगन्तारम्, किं बहुवा 'दिग्भ्यः' सर्वाभ्यः
'पात' इति । तदस्मा इति । 'अश्रव्याः' अर्हिसकाः; अस्म्यं अश्रव्यम्, तद्विदाः 'करोति' । अनेन सर्वास्तनि

१—'सहीचरेण तु' इत्यानो निचूर्णे' इत्यानो अत्रु इत्यनो इति क्षुमा"—इति व्याख्यानम् ।

(तऽआ) आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाऽ इति । शत्रं वाऽइन्द्रस्तुदेनं क्षत्रा-
यावेदयति तदस्मै सवमुमुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

(तऽ) आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ
तुदेनं प्राणोदानाभ्यामावेदयति तावस्मै सवमुमुमन्यते ताभ्यामनुमतः
सूयते ॥ ३४ ॥

(तऽ) आवित्तः पूषा विश्ववेदाऽ इति । पशुवो वै पूषा तुदेनं पशुभ्य
ऽआवेदयति तेऽस्मै सवमुमुमन्यन्ते तेऽनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

(तऽ) आवित्ते यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति । तुदेनमाभ्यां यावा-
पृथिवीभ्यामावेदयति तेऽस्मै सवमुमुमन्यते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

(तऽ) आवित्ताऽदितिरुरुशर्मति । (ती) इयं वै पृथिव्यदितिस्तुदेनमस्यै
पृथिव्याऽआवेदयति साऽस्मै सवमुमुमन्यते तयाऽनुमतः सूयते तयाभ्य

“ आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः ”-इति । शत्रं वाऽइन्द्रः । तुदेनं क्षत्रायावेदयति । तदस्मै
सवमुमुमन्यते । तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

“ आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति ”-इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ, तुदेनं प्राणोदाना-
भ्यामावेदयति । तावस्मै सवमुमुमन्यते । ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३४ ॥

“ आवित्तः पूषा विश्ववेदाः ”-इति । पशुवो वै पूषा । तुदेनं पशुभ्य आवेदयति । तेऽस्मै
सवमुमुमन्यन्ते । तेऽनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

“ आवित्ते यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति ”-इति । तुदेनमाभ्यां यावापृथिवीभ्यामावेदयति ।
तेऽस्मै सवमुमुमन्यते । ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

“ आवित्ताऽदितिरुरुशर्मति ”-(वा. सं. १० । ९) इति । इयं वै पृथिव्यदितिः । तुदेनमस्यै

अवित्तऽइन्द्र इति । ' वृद्धश्रवाः ' । " अव इत्यत्रनाम, धृतते इति श्रवः " इति हि यास्कः (निर १० ।
१११) इदं प्रभूतमज्ञ यस्य ॥ ३३ ॥

आवित्तौ मित्रावरुणाविति । ' धृतव्रताविति ' अतथिति कर्मनाम (निर २ । ११०) अवधीरेतकर्मणो ॥ ३४ ॥

आवित्तः पूषा इति । ' विश्ववेदा ' सर्वधनः ॥ ३५ ॥

आवित्ते यावापृथिवी इति । विश्वशम्भुवो सर्वस्य जागतः सुखस्य भावयिष्यौ ॥ ३६ ॥

आवित्ताऽदितिरिति । ' उरुशर्मा ' प्रभूत सुख यस्य, ' अदितिः ' अखण्डनीया देवमाता ।

ऽएवैनमेतद्देवताभ्य ऽआवेडयति त्वा ऽअस्मै सवमनुमन्यन्ते ताभिस्तुमतः
सूयते ॥ ३७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-२ ॥ (३. ५.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पृथिव्याऽआवेडयति । साऽस्मै सवमनुमन्यते तयाऽनुमतः सूयते । तद्याभ्य एवैनमेतद्देवताभ्य आवेड-
यति । ता अस्मै सवमनुमन्यन्ते । ताभिस्तुमतः सूयते ॥ ३७ ॥

भूमिरेव काञ्चिन्मूर्तिं धृत्वा देवताणाऽदितिस्त्युच्यते । एता देवताः सम्भूय प्रशंसति-तद्याभ्य
एवैनमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-३-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्याधतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहम कनकहयगुन्नाद्रस्यो स्वर्गमर्म,
सत्ताञ्चीन्यञ्चसीरीखिदरातकलताधेनुमौवर्गभूमी ।
रुनेस्तां इवमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यघ्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटं च ॥
धान्यादिं धन्यजन्मा निलमत्रमतुलः स्वर्गं तं वर्णमुत्स्यः,
कार्पासीर्धं कृपावान्गुडहृतमजसो राजते राजसूयः ।
आग्नेयेथं प्राज्यजन्मा लवणममनृगः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसत्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्रामाभिराजपरमेश्वरशैलिकर्मागप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाध्विपुत्रश्रेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ५-३-५ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

केशवस्य पुरुषस्य । लोहायसमास्यऽञ्जाविध्यत्यवेष्टा दन्दशूकाऽ इति
सर्वान्वाऽएषु मृत्युनृतिमुच्यते सर्वान्वधान्यो राजसूयेन युजते तस्य
श्रौतु मृत्युर्भवति तद्यो मृत्युर्यो अथस्तुमेवैतदतिनयति युद्दशूकान् ॥ १ ॥

(नु) अथ युक्तेशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री न पुमान्युक्तेशवः
पुरुषो यद्दह पुमांस्तेन न स्त्री यद्दु केशवस्तेनो न पुमात्रैतदुयो न हिरण्यं
यद्धोहायसं नैते क्रिमयो नाकिमयो बुद्दशूकाऽ अथ यद्धोहायसं भवति
लोहिता इव हि दन्दशूकास्तस्मात्केशवस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

केशवस्य पुरुषस्य लोहायसमास्यऽञ्जाविध्यति—“अवेष्टा दन्दशूकाः”—इति । सर्वान्वाऽएषु
मृत्युनृतिमुच्यते, सर्वान् ववान् पो राजसूयेन यजते । तस्य श्रौतु मृत्युर्भवति । तद्यो मृत्युः, पो
वयः—तमेवैतदतिनयति यद्दशूकान् ॥ १ ॥

अथ युक्तेशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री, न पुमान्, युक्तेशवः पुरुषः । यद्दह पुमान्—तेन
न स्त्री । यद्दु केशवः—तेनो न पुमान् । नैतद्यो, न हिरण्यम्—यद्धोहायसम् । नैते क्रिमयो
। नाकिमयो—यद्दशूकाः । अथ यद्धोहायसं भवति । लोहिता इव हि दन्दशूकाः । तस्मात्केशवस्य
पुरुषस्य ॥ २ ॥

यस्य निर्वृत्तं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं ज्ञात् । निर्वृत्ते, तपहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

कात्यायनः—“अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवस्ये सदेष्टत उपविष्टाय”—(का. श्रौ. सू. १९ ।
१ ॥ १११) इति । सदेष्टो मन्वे उपविष्टस्य केशवस्य स्त्रीवत्त्वं वदने “अवेष्टा” इति मन्वेण ताभ्यमप्येत् ।
तदिदं विवक्षे—केशवस्येति । ‘लोहायस’ ताभ्यन् ‘आविध्यति’ अप्येत् । ‘दन्दशूकाः’ देशान्तरिकाः,
मृत्युप इहान्निदेतः । ‘अवेष्टाः’ अन्वृत्तौ यजिनर्दशार्थे वर्तते, विनाशित्वा इति ॥

व्यासहे—सर्वान् वा इति । ‘यो राजसूयेन यजते’ स ‘सर्वान् मृत्युन्’ सर्वान् परहजान् ‘ववान्’
अपि ‘अतिमुच्यते’ अतिक्रमेत् । मुन्वतो ‘मृत्युः’ नाम ‘जरा’ देहविदारकत्वान् । तस्माद्दन्दशूक-
पदेन मृत्युनो व्वाच्यं विवक्षिताः, तान् केशववदने ताभ्यनिवलेन नाशितवान् मन्वतोति ताभ्यर्थायः ॥ १ ॥

केशवलोहायसदन्दशूकान्मन्वतरालवर्तिचं सम्पशुनादयति—अथ युक्तेशवस्येति । एतद्वाक्यं परिशुक्र-
मणे व्याख्यातम् । दन्दशूकानामन्वतरालवर्तिचं दर्शयति—नैते क्रिमय इति । दन्दशूकानामपि लोहितत्वम्
लोहितत्वमेव माष्यनित्यम् ॥ २ ॥

(स्या) अथैनं दिशः समारोहयति । प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु
र्यन्तरं साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्वृद्धं द्रविणम् ॥ ३ ॥

दक्षिणामारोह । त्रिष्टुप्त्वाऽवतु वृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः
क्षत्रं द्रविणम् ॥ ४ ॥

(अग्र) प्रतीचीमारोह । जुगती त्वाऽवतु वैरूपं साम सप्तदश स्तोमो
वर्षाऽऋतुर्विहृद्द्रविणम् ॥ ५ ॥

(१)—अथैनं दिशः समारोहयति—“प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु र्यन्तरं साम त्रिवृ-
त्स्तोमो वसन्त ऋतुर्वृद्धं द्रविणम् । ” ॥ ३ ॥

(२)—“दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वाऽवतु वृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः
क्षत्रं द्रविणम् ” ॥ ४ ॥

(३)—“प्रतीचीमारोह जुगती त्वाऽवतु वैरूपं साम सप्तदश स्तोमो वर्षाऽऋतुः,
विहृद्द्रविणम् ” ॥ ५ ॥

एतन्—“मुच्यन्तेमाक्रमण्य दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्र प्रतिदिश यथालिङ्गमाक्रम्य”—(का.
श्री. सू. ११ । १४२ । १४३ ।) इति अथर्व्युः प्राच्यादिकाः पश्चदिशो वज्रमानमाक्रमण्य “प्राचीमा-
रोह”—स्यादिकंस्तत्तदिकप्रतिपादकान् मन्त्रान् वाचयेदित्यर्थः । तत्र दिशाक्रमण विधत्ते—अथैनं दिश इति ।
'समारोहयति' आक्रमेत् । प्राचीदिशाक्रमणमन्त्रं विधत्ते—प्राचीमारोहेति । हे वज्रमान ! 'प्राचीन्'
'मारोह' तथा स्थितं 'त्वा' 'त्वा' इत्यस्य मध्ये गायत्री 'अवतु' शब्दो मध्ये 'र्यन्तरं' साम रक्षत,
स्तोमानां मध्ये 'त्रिवृत्' ऋतुवकाक्रमकः स्तोमः, ऋतुनां मध्ये वसन्ताख्य ऋतुः, 'वृद्धं' त्वदीयं 'द्रविण',
घनं रक्षत; ऋतुरूपं घनं वा अवञ्चति । एवमुत्तरप्रापि ॥ अथि त्वां वर नोतुमः—इत्यस्याम्—(सा. छ.-
भा. ३ । १ । ११) ऋष्युत्पन्न साम र्यन्तरमित्युच्यते । “उपस्थे गायता नरः”—(सा. गा. भा. २ ।
१ । २१) इति सूक्तत्रये आयामितित्वभिर्मन्त्रमाभिरुत्तमाभिश्चेष्टानुगानेन त्रिवृत्तस्त्रिंशस्तोमो भवति ।
(सां. भा. १ । २ । १-३) ॥ ३ ॥

दक्षिणदिशाक्रमणं विधत्ते—दक्षिणामारोहेति । पूर्ववद् बोधनीयम् । “त्वामिदि हवामहे”—इत्यस्यामृषि
(सा. छ. ३ । १ । १ । २) उत्पन्नं साम 'वृद्धं' (सा. गा. अ. १ । १ । २७) पञ्चदशस्तोम-
करणमेवम्—पूर्वोक्तत्रिंशस्तोमः खलु सूक्तत्रयनिष्पाद्य; अन्ये तु लोमा एकैकेन त्र्युचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते ।
तत्र चाय क्रमः—प्रथमं पर्ययं पञ्चभिर्ऋग्भिर्गायते । तद्यथा—प्रथमामृषिं निर्गायते, इतरे द्वे सहजं-सहजः; तृतीये
तु उत्तमं निर्गायते, अग्रे द्वे सहजं-सहजदिति (सां. भा. १ । २ । ४ । १) 'अग्रम्' श्रियिः ॥ ४ ॥

प्रतीच्या मन्त्रं विधत्ते—प्रतीचीमारोहेति । “यद् वाच इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्यामृषि (सा. छ.-
भा. ३ । २ । ४ । १) उत्पन्नं साम 'वैरूपम्' (सा. गा. अ. १ । ३ । १) सप्तदशस्तोमसम्पादन-
मेवम्—प्रथमगर्वाये प्रथमामृषिं निर्गायते, द्वितीयगर्वाये मध्यमां त्रिः, तृतीयगर्वाये मध्यमात्तुत्तमात्रं त्रिः, अन्त्याः
सहजं-सहजदिति (सां. भा. १ । २ । ७-१३) वैश्यो जातिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

(मु) उदीचीमारोह । (हा) अनुष्टुप्त्वाऽवतु वैराजश्च सामैकविंश
स्तोमः शरदतुः फुलं द्रविणम् ॥ ६ ॥

(मू) ऊर्ध्वामारोह । पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंश
शौ स्तोमो हेमन्तशिशिरावृत्तु चूर्चो द्रविणमिति ॥ ७ ॥

तद्युदेनं दिशः समारोहयति । (त्यु) ऋतुनामेवैतद्रूपमृतुनेवैतत्संस्व-
त्सरश्च समारोहयति तु ऽऋतुस्संस्वत्सरश्च समारोहय सुवमेवेदमुपस्युपरि
भवत्यवुगिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥

(४) —“ उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वाऽवतु । वैराजं साम, एकविंश स्तोमः, शरदतुः
फलं द्रविणम् ” ॥ ६ ॥

(५) —“ ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमो
हेमन्तशिशिरावृत्तु चूर्चो द्रविणम् ”—इति ॥ ७ ॥

तद्युदेनं दिशः समारोहयति । ऋतुनामेवैतद्रूपम् । ऋतुनेवैतत्संस्वत्सरं समारोहयति । स
ऋतुस्संस्वत्सरं समारोहय सर्वमेवेदमुपस्युपरि भवति । अवगिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥

उदीच्या मन्त्रं विवत्ते—उदीचीमारोहेति । “ पिवा सोममिन्द्र ब्रह्मन् त्वा ”—इत्यस्यामृषि (सा. छ. ०
भा. १ । १ । १ । ८) उच्यते साम ‘ वैराजम् ’ (सा. गा. मे २ । २ । ११) एकविंशतिस्तोमनि-
ष्पत्तिप्रकारस्त्वैवम्—प्रथमे पर्याये उच्यते सङ्घं गायेत्, द्वितीये पर्याये मध्यमां सङ्घं गायेत्, तृतीये पर्याये
सर्वत्रैतदास्तिस्वित्स्वित्स्वैव कृते एकविंशः स्तोमो भवति । (तां. ब्रा. १ । २ । १४—१७) ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वाया मन्त्रं विवत्ते—ऊर्ध्वामारोहेति । “ प्रोषस्ते पुरोरथम् ”—इत्यस्यामृषि (सा. व. भा. १ ।
१ । १४ । १) उच्यते साम ‘ शाकरम् ’ (सा. गा. व. १ । २ । ११) “ रेवतीर्न. सधमादः ”—
इत्यस्यामृषि (सा. छ. भा. २ । २ । १ । ९१) उच्यते साम ‘ रेवतम् ’ (सा. गा. भा. १ । १ । ७) ।
त्रिणवस्तोमनिष्पत्तिप्रकारस्त्वैवम्—प्रथमे पर्याये प्रथमा त्रिर्गायेत्, मध्यमां पञ्चहृत्वे गायेत्, उच्यते सङ्घं
द्वितीये पर्याये प्रथमां सङ्घं, मध्यमां त्रिः, उच्यते पञ्चहृत्वं, तृतीये पर्याये प्रथमां पञ्चहृत्वं, मध्यमां सङ्घं,
उच्यते त्रिर्गायेदिति । सोऽयं त्रिणवत्तनवत्सङ्घोरेतत्वात् ‘ त्रिणव ’—नामक. स्तोमो भवति । (तां. ब्रा. १ ।
२ । १ । २) । त्रयस्त्रिंशस्तोमनिष्पत्तिप्रकार उच्यते—प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिः कृत्वा, मध्यमां सप्तहृत्वं, उच्यते
सङ्घं, द्वितीये प्रथमां सङ्घं, मध्यमां त्रिः, उच्यते सप्तहृत्वं; तृतीये पर्याये प्रथमां सप्तहृत्वं, मध्यमां सङ्घं,
उच्यते त्रिः । सोऽयं त्रयस्त्रिंशस्तोमो नाम (तां. ब्रा. १ । २ । ३—७) त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणश्रुतिपर्येया धनरक्ष-
कात्वेन धनरूपत्वेन वा कथिता, चतुर्थे उदुम्बरादिफलस्य तद्रूपत्वम्, पञ्चमे ‘ बर्षसः ’ प्रख्यातशरताकृतस्य
तेजसो रश्मिकत्व तद्रूपत्वं चोक्तम् ॥ ७ ॥

दिशं समारोहणं सामस्य संक्षरारोहात्मना प्रशंसति—तद्युदेनमिति । पञ्चानां दिशं समारोहणम् ऋतुरूप-
त्वम् । ऋतुतामपि “ हेमन्तशिशिरस्यो समाधेन ” (रे. ब्रा. १ । १ । १) पञ्चद्वयवात्मकत्वान् संवत्सरा-

शार्दूलचर्मणां जघनाधे । सीसं निहितं भवति तत्पदा प्रत्यस्यति प्रत्यस्तं
नमुचेः शिरऽ इति नमुचिर्ह वे नामासुरऽ आस तमिन्द्रो निविष्याथ तस्य
पदा शिरोऽभितष्टौ स युद्धमिष्टितऽउद्वाधत मुऽ उच्छ्रवद्भुस्तस्य पदा
शिरः प्रचिच्छेद् ततो रक्षः समभवत्तद् स्मेनमनुभाषते क गमिष्यसि क
मे मोक्ष्यसऽइति ॥ ९ ॥

तत्सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु सृतजवथं हि सर्वेण हि वीर्येणा-
पजघान तस्माद्धिरण्यरूपथं सन्न क्रियञ्जनाहति सृतजवथं हि सर्वेण हि
वीर्येणापजघान तद्दे स तन्नाम्ना रक्षार्थस्यपजघान तयांऽप्येषु ऽएतन्नाम्ना
रक्षार्थस्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥

शार्दूलचर्मणो जघनाधे सीसे निहितं भवति । तत् पदा मत्यरपनि-“प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः”
(का. सं. १०।१०-१४) इति । नमुचिर्ह वे नामासुर आस । तमिन्द्रो निविष्याथ । तस्य पदा
शिरोऽभितष्टौ । स यदाभिष्टित उद्वाधत-स उच्छ्रवद्भुः । तस्य पदा शिरः प्रचिच्छेद् । ततो रक्षः
समभवत् । तद् स्मेनमनुभाषते क गमिष्यसि, क मे मोक्ष्यसऽइति ॥ ९ ॥

तत् सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु । सृतजवं हि । सर्वेण हि वीर्येणापजघान । तस्माद्धि-

रोगेन पत्रवानः ' सर्वेवेदे ' जगत् ' उपसुपरि मवति ' सर्वस्वोपरि वर्तमानो भवति; काव्य सर्वेषामुपरि
भावाद । ' अस्मात् ' सुन्वतः सकाशात् ' इदं सर्वम् ' ' अर्वाद् ' अर्वाचीनम् अपस्तन ' भवति ' इति ॥ ८ ॥

पूर्वं मैत्रावरुणविष्वक्स्व मुस्तादभिहितानामभिषेचनीयगजागामिरे आस्तृणस्य शार्दूलचर्मणोऽपरेऽन्ते निदि-
तस्य सीसस्य प्राप्तमिदानीं विधत्ते-शार्दूलेति । ' शार्दूलचर्मणः ' ' जघनाधे ' अपरमागे ' सीसं निहितं
भवति ' । निहितमिति निष्ठाप्रयोगेण पूर्वं चर्मास्तरणममये एव सीसनिधानं सम्प्रक्रमिणि मन्तव्यम् । तथैव
कात्यायनः-“मन्वनीयान्ते पात्राणि पूर्वेण चर्मास्तरणमनुणाति सोमस्य विधिरिति, अपरेऽन्ते सीम निदधाति-
(का. श्रौ. सू. १९।१२१।२२) इति । अत्र तु “ आरभ्य पादेन सीम निरस्यति प्रत्यस्तं ”-इत्येतावदेवा-
स्तृण्यत् (का. श्रौ. सू. १९।१०३) ' तत् ' सीसं ' पदा ' पादेन “ प्रत्यस्तम् ”-इति मन्त्रेण निरस्येत् ।
' नमुचेः ' असुरस्य ' शिरः ' ' प्रत्यस्तं ' निरस्तमिति तात्पर्यः ॥

नमुचिशिरसः सीसेन निरासमाध्यायिकयोगादयति-नमुचिर्ह वा इति । पूर्वमिन्द्रो नमुचिनाम्नोऽसुरस्य
' शिरः ' स्मेन पादेन ' अभितष्टौ ' आचक्रमे । ' सः ' आकान्तः ' उद्वाधत ' । ' उच्छ्रवद्भुः ' उद्धृत
थद्भुः । श्वद्वो नाम प्राणिविशेषः, श्वद्वुर्जीनशीर्ष्णीति दान्यत्रात्रालम् ' तस्य ' शिरः ' पदा ' स्वीयेन पादेन
' प्रचिच्छेद् ' छिन्नवान्, ' ततः ' छिन्नशिरः ' रक्षः ' राक्षसः समभवत् ' ' तत् ' रथः ' एनं ' पातकमिन्द्रम् ' अनु-
भाषते वदति, हे इन्द्र ! ' क गमिष्यसि ' ' मे ' मत्तः सकाशात् ' क मोक्ष्यसे ' मुक्तो भविष्यसि ' इति वदति ॥ ९ ॥

तत्सीसेनेति । ' तत् ' रथः, एतददन्तं राक्षतं ' सीसेन अपजघान ' । ' तस्मात् ' ' सीसं ' ' मृदु ' जातम् ।
' हि ' यस्मात् ' सृतजव गतवन्मृ । तन्वमुपपादयति-सर्वेण हीति । तस्माद् गतसारमेतत् सीसं ' हिरण्य-

(न्यु) अथैनर्थां शार्दूलचर्मारोहयति । सोमस्य त्विपिरसीति युव
वै सोमऽ इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विपि
स्तुस्मादाह सोमस्य त्विपिरसीति तुवेव मे त्विपिर्भूयादिति शार्दूलत्वि-
पिमेवास्मिन्नेतद्दधाति तुस्मादाह तुवेव मे त्विपिर्भूयादिति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ रुक्ममधस्ताडुपास्यति । मृत्योः पाहीत्यमृतमायुर्दिरण्यं
तदमृतऽ आयुषि श्रुतितिष्ठति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ रुक्मः शतवितृष्णो वा भवति । नववितृष्णो वा स यदि

रण्यरूपं स्रजं कियन्नारोहति । मृत्युर्न हि । सर्वेण हि र्विष्णोपजघान । तर्हि स तत्राद्या रक्षांस्प-
जघान । तयो एवैष एतन्नाद्या रक्षांस्पतोऽपहन्ति ॥ १० ॥

अथैनं शार्दूलचर्मारोहयति—“सोमस्य त्विपिरसीति”—इति । यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स
यत्ततः शार्दूलः समभवत्—तेन सोमस्य त्विपिः । तस्मादाह—सोमस्य त्विपिरसीति इति ।
“तुवेव मे त्विपिर्भूयात्”—(वा. सं. १०।१५) इति । शार्दूलत्विपिमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तस्मा-
दाह—तुवेव मे त्विपिर्भूयादिति ॥ ११ ॥

अथ रुक्ममधस्ताडुपास्यति—“मृत्योः पाहि ”—इति । अमृतमायुर्दिरण्यम् । तदमृतऽजा-
युषि श्रुतितिष्ठति ॥ १२ ॥

अथ रुक्मः शतवितृष्णो वा भवति, नववितृष्णो वा । स यदि शतवितृष्णः, शतायुर्वाञ्छयं

रूपं रजतरूपं 'स्रजं' अपि 'कियन्न' कियदपि मूल्यं 'नारोहति' न कर्मे । रजतरूपेण हिरण्यशब्दन्वयपदयोरेऽस्ति,
“यदस्त्रशीयत तद्रजतं हिरण्यममकत्” (तै. सं. १।१।१।१—२) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । अतः पूर्वं रजतः
सौक्ष्मेण हतत्वादिदानंमपि सौक्ष्म्यप्रप्तनेन रक्षाति इतानि मन्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषये—अथैनमिति । 'नारोहयति' आकाशयति । सोमस्य त्विपिरित्यादि । पूर्वं व्याख्यातम्
(वा. प. ब्रा. १।१।१।१) ॥ ११ ॥

विषये—अथ रुक्ममिति । 'रुक्मं' हिरण्यम्—'नववितृष्णो' अथ प्रदेरो 'तपासयति' निद्रध्यात् ।
अत्र सूत्रम्—“रुक्ममधस्ताडुपास्यति” का. श्रौ. सू. ११।१।१५) हे रुक्म ! मृत्योः 'तकाशात्'
'पाहि' पाठय, एनमित्यर्थेऽस्ति । रुक्मस्य मृत्युपरिहारकत्वंमुपपास्यति—अमृतमिति । हिरण्यममृतमायुः
हिरण्यदानेन अपमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात् आयुर्देत्वम् । तस्मात् अतो यजमानः पादस्थापःप्रदेरो रुक्मनिधानेन
आयुषि एव प्रतिष्ठितवान् मन्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

शिरसि निधीयमानस्य रुक्मस्य कश्चिद्गुणं विषये—अथ रुक्ममिति । 'शतवितृष्णः' शतवितृष्णः,

१—व्याख्यातमरारोहयति सोमस्य निधीयति । का. श्रौ. सू. १५।१।१५—“रुक्मम्” अमृतमितिः । इति रुक्मः ।

२—शिरसि च नववितृष्णं शतवितृष्णं व्योक्तव्येति । का. श्रौ. सू. १५।१।१५ ।

नैतेनोद्गृहीयात् । (न्मि) मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयाद्वाहू वै
मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राज्ञ्यो मैत्रावरुणस्तस्मान्मित्रोऽसि वरुणो-
ऽसीत्येवोद्गृहीयात् ॥ १६ ॥

(त्त) तद्यदेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएतद्राज्यस्य अद्वाहू
वीर्यं वाऽएतदपाथं उरसः सम्भृतो भवति येनमेतदभिषिञ्चति नेन्मऽइदं
वीर्यं वीर्यमपाथं उरसः सम्भृतो वाहू व्लिनादिति तस्मादेनमूर्ध्वबाहुम-
भिषिञ्चति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥५॥३॥३॥ (४ । १) ॥

वरुणौ, पुरुषो गर्तः । तस्मादाह—आरोहत् वरुण मित्र गर्तमिति । तत्रभक्षायामादिति दिवि चेति ।
ततः पश्यत् स्वं चारणञ्चेत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

नैतेनोद्गृह्णीयात् । “ मित्रोऽसि वरुणोऽसि ”—(वा० सं० १० । १६ ।) इत्येवो-
द्गृह्णीयात् । बाहू वै मित्रावरुणौ । बाहुभ्यां वै राज्ञ्यो मैत्रावरुणः । तस्मान्मित्रोऽसि वरुणो-
ऽसीत्येवोद्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥

तद्द एदेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएतद्राज्यस्य यद्वाहू । वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो

काल्याणो विकल्पेन स्वयामान—“ बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति मित्रोऽसि वरुणोऽसीति ॥ ”—
(का. धौ. सू. १५।१४७।४८) इति । हिरण्येति मन्त्रस्य अयमाध्यात्मिकोऽर्थः । हे वरुण ! हे मित्र !
बाहुद्वयं इत्यहं सम्भुवि । ‘ हिरण्यरूपी ’ हितमनश्चिररूपी, हिरण्यस्वरूपी वा साकल्लकारवात् । ‘ इन्द्रो ’
परमेश्वर्यतन्पत्नी उमौ पुत्रम् ‘ उषमः ’ । ‘ विरोके ’ विरोचने ‘ उदियः ’ ‘ सुर्वेष ’ उद्भवः । एतेर्लेटि मध्यम-
द्विवचने रूपम् । हे मित्रावरुणौ ! बाहूरूपी ‘ गर्तं ’ पुरुषम् ‘ आरोहत् ’ पुरुषस्योपरि प्रवृत्तमित्यर्थः । ‘ ततः ’
अनन्तरम् ‘ अदितिम् ’ अलण्डनीयाम्, पृथिवीरूपा स्वीयां प्रजा ‘ वक्षायाम् ’ पश्यताम् । ‘ दिति ’
खण्डनीयाम्, परमेतत् । तस्य तद्बाहुद्वयमेव स्ववत् रक्षति, परवत् हन्ति, अत एवमुच्यत इत्य-
ध्यात्मविषयोऽर्थः ॥

आविर्दिविके स्वय विशेष — ‘ गर्तः ’ रथः ; हे ‘ मित्रावरुणौ ! ’ हे देवते ! रथम् ‘ आरोहत्म् ’ । ‘ ततः ’
रथारोहणानन्तरम् ‘ अदितिम् ’ अदीन समर्थं विदितस्य कर्मणः कर्त्तारं पुरुषं प्रपश्यत्, ‘ दिति ’ दीने विवेक-
रहितमनुष्ठायारं च पश्यतमिति । तस्मिन् मन्त्रे वाहुद्वयस्येव न्याचष्टे—बाहू वै मित्रेति । अन्तिमप्रादस्यार्थ-
माह—ततः पश्यतमिति । ‘ स्व ’ स्वीयम् ‘ आणम् ’ अलमर्णयम्, पर च पश्यतमिति । ‘ अदिति ’ शब्दस्य
स्वोऽर्थः ‘ दिति ’ शब्दस्य परोऽर्थः इति विनाशः ॥ १५ ॥

एतेन मन्त्रेणोद्गृहणं दूषयति—नैतेनेति । स्वमतमाह—मित्रोऽसीति । एवकारोऽन्वयमन्त्रनिवृत्त्यर्थः । मन्त्रस्तु
पूर्वं व्याख्यातः । तस्मिन् मन्त्रं प्रशंसति बाहू वै मित्रेति ॥ १६ ॥

एवमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति इत्यस्य यजमानस्याभिवेको विधास्यते, तस्मिन् पुनः प्रशंसति—तद्यदेनमिधि । एवकारो

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति । पुरस्ताद्ब्राह्मणोऽभिपिञ्चत्यव्यर्चुर्वा यो वाऽस्य पुरोहितो भवति पश्चादितरे ॥ १ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिपिञ्चामीति । व्यर्चिणैतदाहाम्रेभ्रजिद्येति व्यर्चिणैवेतदाह सूर्यस्य व्यर्चसुति व्यर्चिणैवेतदाहेन्द्रस्येन्द्रियेणेति व्यर्चिणैवेतदाह क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति राज्ञामधिराजुऽएधीत्यैवेतदाहाति दिव्यून्पाहीतीपवो वै दिव्युव ऽइपुवधुमुवैनमेतदुतिनयति तुस्मादाहाति दिव्यून्पाहीति ॥ २ ॥

भवति-यैनैनेतदभिपिञ्चति । नेन्मऽइदं वीर्यम् । वीर्यमपां रसः सम्भृतो बाहू बलिनादिति । तस्मादेनमूर्ध्वबाहुमभिपिञ्चति ॥ १७ ॥

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिपिञ्चति । पुरस्ताद्ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति, अव्यर्चुर्वा, यो वाऽस्य पुरोहितो भवति । पश्चादितरे ॥ १ ॥

“सोमस्य त्वर द्युम्नेनाभिपिञ्चामि”-इति । वीर्यणैतदाह । “अम्रेभ्रजिस्ता”-इति ।

मिलक्रमः; ऊर्ध्वबाहुमेति योजना । राजन्यस्य बाहू एव वीर्ये । अभिषेचनीपरात्रेण न्यासिकालमपां रसोऽपि वीर्यम्; वीर्यापादकत्वात् । अतः तेन रसेनाभिषेके ऊर्ध्वबाहुत्वमेव युक्तमित्यर्थः । तस्य कारणमाह-नेन्म इति । ‘ने’ मम ‘इदं वीर्यं’ वीर्यरूपी ‘बाहू’ कर्म, वीर्यरूपः ‘अपां रसः’ ‘नेत् बलिनात्’ न वर्जयेत् ‘इति’ अतो हेतोः ‘ऊर्ध्वबाहुम्’ एव अभिपिञ्चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीथे वेदार्थप्रकाशे भाष्यदिनसतरथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ४ । १ ॥

अथ द्वितीयब्राह्मणोऽभिषेक उच्यते । अत्र कान्यायन.-“स्थित प्राञ्चमभिपिञ्चति पुरोहितोऽप्यर्चुर्वा पुरस्तात् पालाशेन प्रथमम्, पश्चादितरे द्वितीयेन, स्वलृणीयेन, मिषो राजन्यो देशधनुयेन, सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम्, अभिपिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, सत्राणां क्षत्रपतिरेधीति वेप्रममुष्य”-(का. श्रौ. सू. ११ । १४९-१५२) ऊर्ध्वबाहुत्वेन स्थितं प्राङ्मुखं यजमानं पुरोहितात्त्र्योऽप्यतरो ब्राह्मणः सुन्वतः पुरोदेशे स्थित्वा पालाशेन पात्रेणमभिपिञ्चेत् । इतरे स्वादशस्त्रयोऽभिषिष्यमानस्य पश्चाद्भागो स्थित्वा स्वस्वपात्रेणमभिषिष्येयुः । तत्र “सोमस्य”-इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राश्चतुर्णाम् । तत्राभिपिञ्चामीति प्रथममन्त्रगतस्य पदस्योत्तरेण त्रिष्वनुषङ्गः साकङ्क्ष्यत्वान्मन्त्राणाम् । “क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि”-इति च सर्वत्रानुपपद्यते, “इमं देवा अमपत्नम्”-इत्येष मन्त्रश्च । तत्र ‘इमम्’-अमुष्य”-इति स्थाने यष्टुस्तपितुश्च नाम गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ तस्मिन् क्रमेण विषत्ते-तं वै प्राञ्चमिति । तच्छब्दः प्रकृतवाचां, तदूर्ध्वबाहुमित्यर्थः । ‘प्राञ्चं’ प्राङ्मुख ‘तिष्ठन्तम्’-अभिषिष्यन्तः; ‘पुरस्ताद्’-अभिषिष्यमानस्य पुरोदेशे ‘ब्राह्मणः’-अभिपिञ्चेत्, ‘इतरे’-त्रयः ‘पश्चात्’-सुन्वतः पश्चिमभागे स्थित्वा अभिपिष्येयुः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रान् सार्धवाद विषत्ते-सोमस्येति । हे यजमान ! ‘त्वा’ त्वा ‘सोमस्य’ ‘द्युम्नेन’ द्योतन-

(ती) इमं देवाः । (५) असपत्न्युं सुबध्वमितीमं देवा ऽअभ्रातृव्युं सुबध्वमित्येवैतदाह महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरोहितमिवास्ति महते जानराज्यायेति महते जनानाथं राज्यायेत्येवैतदाहुन्द्रस्येन्द्रियायेति व्रीषीयेत्येवैतदाह यदाहुन्द्रस्येन्द्रियायेतीमममुष्य पुत्रममुष्ये पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्म ततऽएवैतदाहास्यै विशऽइति यस्यै विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाथं राज्ञेति तदस्माऽइदथं सर्वमाद्यं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमराजा हि भवति ॥ ३ ॥ [अतम् ३२००]

वीषीयेत्येवैतदाह । “ सूर्यस्य वर्चसा ”-इति । वीषीयेत्येवैतदाह । “ इन्द्रस्येन्द्रियेण ” इति । वीषीयेत्येवैतदाह । “ क्षत्राणां क्षत्रपातिरोधि ”-इति । राज्ञामधिराज एधीत्येवैतदाह । “ अस्ति दिष्ट्युपाहि ”-(भा. सं. १० । १०) इति । इषवो रे दियवः । इषुवधमेवैतमेतद्विनयति । तस्मादाह-अति दिष्ट्यादीति ॥ २ ॥

“ इमं देवा असपत्नं सुबध्वम् ”-इति । इमं देवा अभ्रातृव्यं सुबध्वमित्येवैतदाहः । “ महते क्षत्राय, महते ज्यैष्ठ्याय ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ महते जानराज्याय ”-इति । महते जनानां राज्यायेत्येवैतदाह । “ इन्द्रस्येन्द्रियाय ”-इति । वीषीयेत्येवैतदाह-यदाह इन्द्रस्येन्द्रियायेति । “ इमममुष्य पुत्रममुष्ये पुष्यम् ”-इति । तद्यदेवास्य जन्म तत एवैतदाह । “ अस्यै विशः ”-इति । यस्यै विशो राजा भवति । “ एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ”-(वा० सं० १० । १८) इति । तद् अस्माद्इदं सर्वमाद्यं करोति । ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमराजा हि भवति ॥ ३ ॥

शक्तिया दीप्त्या अमिषिष्णामित्येको मन्त्रः । “ अग्नेर्भोजसा ”-इत्यपरः । अमिषियामीत्यनुष्यते, वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् । “ सूर्यस्य वर्चसा ” इति तृतीयः । ‘ वर्चसा ’ रोचिवा । “ इन्द्रस्येन्द्रियेण ”-इति चतुर्थः । ‘ इन्द्रियेण ’ वीषेण । सर्वेषु मन्त्राणां प्रथममर्थपुरस्करमाह-क्षत्राणामिति । “ क्षत्राणां ’ बहूनां क्षत्रियाणां राज्ञां वा ‘ क्षत्रपातिः ’ क्षत्रियस्य पतिः ‘ एधि ’ मव । आतृत्तिरुत्तिष्ठां स्तमित्वं बहुव च विवक्ष्यते । ‘ दिष्ट्यु ’ वाधकानिष्ट्युर् ‘ अति ’-कर्म्य ‘ पाहि ’ रक्ष, इष्टुमिर्न वापो मयेदित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वेभ्योऽनुष्यमाने मन्त्रान्त मार्यवाद निषेधे-इमं देवा इति । अय मन्त्रः पूर्वमेवार्थवादवाक्येन च सह त्रिलश व्याख्यातः (श. प. १ । ३ । ३ । १२ मा.) ॥ ३ ॥

(त्यु) अथैतमभिषेकम् । (हृक्) कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे वीर्यं वाऽएतद-
पाथं उक्तः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभिषिञ्चतीदं मे वीर्यं सुर्वमात्मान-
नमुपस्पृशादिति तस्माद्वाऽऽनुविमृष्टे ॥ ४ ॥

सोऽनुविमृष्टे । प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठादिति यथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठत्वा
ययऽर्षभः पशूनतिष्ठत्वावैवं वाऽएष इदं सुर्वमतितिष्ठत्यव्युग्रेवास्मादिदं
सुर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादाह प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठा-
द्भावश्चरन्ति स्वसिचऽ इयानाः । ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनु-
रीयमाणाऽ इति ॥ ५ ॥

अथैतमभिषेकं कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे । वीर्यं वाऽएतदपां रमः सम्भृतो भवति-येनैतमेतदभि-
षिञ्चति । इदं मे वीर्यं सर्वमात्मानमुपस्पृशादिति । तस्माद्वाऽऽनुविमृष्टे ॥ ४ ॥

सोऽनु विमृष्टे-“ प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठात् ”-इति । यथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठत्वा, ययऽर्षभः
पशूनतिष्ठत्वा । एवं वा एष इदं सर्वमतितिष्ठति । अव्युग्रेवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते ।
तस्मादाह-प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठात् । “ नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः, ता आववृत्र-
न्नधरागुदक्ता अहिं बुध्यमनुरीयमाणाः ”-इति ॥ ५ ॥

विषये-अथैतमभिषेकमिति । एव क्रियमाणम् ‘अभिषेक’ स्वदेश्यतितमभिषेकजलमित्यर्थः । ‘कृष्ण-
विषाणया’ कृष्णयन्त्या ‘अनुविमृष्टे’ प्रलिम्पयति यजमानम् । तस्मिन् वीर्यसम्पादनरूपेण प्रशंसति-वीर्यं वा
इति । इदमभिषेकजलरूपं ‘वीर्यं’ ‘मे’ मन् ‘सर्वम् आत्मानम्’ ‘उपस्पृशात्’ उपस्पृशतु ‘इति’ बुद्ध्या
विमार्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र मन्त्रं विषये-सोऽनुविमृष्टे प्र पर्वतसेति । या आपो ‘वृषभस्य’ वर्षणक्षयस्य ‘पर्वतस्य’ । पर्वत इति
मेघनाम (निघं० १ । १० । १९) । मेघस्य ‘पृष्ठात्’ ‘नावः’ नाभ्या इत्यर्थः, ‘प्रचरन्ति’ । कीदृश्यः
‘स्वसिचः’ स्वमात्मीयं यजमानशरीरं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । ‘इयानाः’ गच्छन्त्याः, आहूत्येन सर्वत्र प्रव-
हन्त्याः, ‘ताः’ आपः ‘उदक्ताः’ उच्छिताः । उद्वृत्त्याश्चतेर्निष्ठायां रूपम् । इदानीम् ‘अधराग्’ अधोभागो
‘अहिम्’ आरभ्येति; अहिरुत्तमाङ्गम् । ‘बुध्यम्’ बुधस्य पादस्याग्रभागो बुध्यम्, तम् शिरःप्रवृत्ति पाद-
पर्वन्तम् ‘अनु’ अनुक्रमेण ‘रीयमाणाः’ छेपरूपेण सवन्याः, ‘आववृत्रन्’ यजमानशरीरं सम्भगावृ-
त्तयः, तिष्ठन्तीति श्लाघ्यात्मिकोऽयं । आदिदेविकम्पु ‘पर्वत’ आदित्य, ‘वृषभस्य’ ‘पृष्ठात्’
‘इयानाः’ निर्गच्छन्त्याः, ‘नावः’ नाभ्या आपः ‘चरन्ति’ । तथा च श्रुतिः-“ नाभ्या उ एव यजुष्म-
दृष्टकाः ” इत्युदकस्य, “वष्टिष ॥ वै त्रीणि च शतान्यादित्य नाभ्या अभिश्चरन्ति”-(सं. प. भा. १०।१।४ ।
१४) इति । ‘ताः’ प्रावृत्तकाले ‘आववृत्रन्’ ‘आवर्त्तन्ते’; ‘अधराग्’ आदित्यमन्त्रेणाद् भूमिं प्रति अधोगमन-

(त्य) अथैनमन्त्रेषु शार्दूलचर्मणि । विष्णुक्रमान्क्रमयति विष्णो-
र्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसीतीमे वै लोका
विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तं तदिमानेषु लोकान्तस-
माह्वय सुर्वमेवेदमुपयुषुरि भवत्यव्युग्निस्मादिदृष्टं सुर्वं भवति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ ब्राह्मणस्य पात्रे । सध्वंस्त्रान्तसुवनयति तद्ब्राह्मणध्वं राजा-
नमुनु यशः करोति तस्माद्ब्राह्मणो राजानमुनुयशः ॥ ७ ॥

अथैनमन्त्रेषु शार्दूलचर्मणि विष्णुक्रमान् क्रमयति—“ विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि ”—(वा. सं. १० : १९) इति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रम-
णम्, विष्णोर्विक्रान्तम्, विष्णोः क्रान्तम् । तदिमानेषु लोकान्तसमाह्वय सर्वमेवेदमुपयुषुरि भवति ।
अर्वाग्वास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणस्य पात्रे संस्त्रान्तसुवनयति । तद्ब्राह्मणं राजानमुनु यशः करोति । तस्माद्ब्राह्मणो
राजानमुनु यशः ॥ ७ ॥

शीलाः, ‘ उदक् ’ ‘ ता. ’ पूर्व भूमे सकाशात् आदित्यमण्डल प्रति ‘ उदक् ’ उदूर्ध्वगमनशीलाः ‘ अक्षिम् ’
मैत्रम् ‘ बुभ्रम् ’ अन्तरिक्षम्, तत्र मन्त्र ‘ सुप्त्वं ’ मध्यमस्थानम् ‘ अनुरीथपाया. ’ अनुप्रविश्य तस्मान्निर्गच्छन्त्यः,
भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः ॥

मन्त्रस्य प्रथमपादस्य सात्पर्यमाह—यथाऽयं पर्वत इति । ‘ यथा पर्वत. ’ ‘ अनिष्टासा ’ सर्वमतिक्रम्य
स्थाला । तिष्ठते “ आतो मनिन् ”—इति (वा. सू. १ । २ । ७४) इत्यादिना बनिन् । ‘ यथा ऋषमः ’
पशूनातिक्रम्य तिष्ठति, एवमेव राजा तिष्ठति, सर्वस्योपरि भवति । ‘ अस्माद् ’ यजमानाद् ‘ इदं ’ सर्वम्
‘ अर्वाक् ’ भवति ‘ तस्माद् ’ प्रपर्वतस्येति पाठः प्रथस्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

विधत्ते—अथैनमिति । शार्दूलचर्ममध्ये एव यजमान त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमयेदप्युषुः । तत्र मन्त्रत्रय
विधत्ते—विष्णोरिति । एकैकस्य क्रमणस्यैकैको मन्त्र इत्यर्थः । ‘ विष्णो ’ मन्त्रस्य यच्च ‘ विक्रमणं ’ यच्च
‘ विक्रान्तं ’ यच्च ‘ क्रान्तम्. ’ तत्सर्वं त्वमसीति योजनीयाः । क्रमणत्रय लोकप्रयागमना प्रशंसति—इमे वै
लोका इति ॥ ६ ॥

अथ स्वमित्त्रवैयपात्रत्रयशोषाणां पालाशपात्रे व्यामेधन विधत्ते—अथ ब्राह्मणस्येति । तद् ब्राह्मणमिति ।
‘ तद् ’ तेन व्यवनयनेन ‘ राजानम् ’ ‘ अनु ’ पश्चाद् ‘ नाह्वयम् ’ ‘ यशः. ’ यशस्विन कृतवान् न्वति । लोकै
हि राजा कीर्तिमान्, नाह्वयमोऽपि तदनन्तर कीर्तिमान् नियुज्यते ॥ ७ ॥

१—अर्वाग्निं निर्वाचयन्वति विष्णोर्वेति प्रतिशतम् । वा. यो. सू. १५ । १९९ । २—अव्युग्ने शेषान्दमित्यर्थः । वा० यो०
सू० १५ । १९९ ।

(स्तु) तुत्रोऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्प्रात्रं प्रयच्छतीदं मेऽयं व्यीर्यं पुत्रोऽनुसंतनवदिति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमन्त्रारब्धे जुहोति । प्रजापते न त्युदे-
तान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि तु वभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तुत्रोऽ-
थस्त्वयममुष्य पितृति तद्युः पुत्रस्तुं पितुरं करोति युः पिता तुं पुत्रं तुदेन-
योर्व्यीर्यं व्यतिपनत्यसावस्य पितृति तद्युः पिता तुं पितुरं करोति युः
पुत्रस्तुं पुत्रं तुदेनयोर्व्यीर्यं व्यतिपुन्य पुनरंयु यथायथं करोति व्ययुः स्याम
पतयो रयीणां स्वाहृत्याशीरुवेपेतुस्य कर्मणः आशिपमेतद्दाशास्ते ॥ ९ ॥

तद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्प्रात्रं प्रयच्छति—“ इदं मेऽयं व्यीर्यं पुत्रो-
ऽनुसंतनवत् ”—इति ॥ ८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमन्त्रारब्धे जुहोति—“ प्रजापते न त्युदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
परि तु वभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तुत्रोऽथस्त्वयममुष्य पितृति तद्युः पुत्रस्तुं पितुरं
करोति युः पिता तुं पुत्रं तुदेनयोर्व्यीर्यं व्यतिपनत्यसावस्य पितृति तद्युः पिता तुं पितुरं
करोति युः पुत्रस्तुं पुत्रं तुदेनयोर्व्यीर्यं व्यतिपुन्य पुनरंयु यथायथं करोति व्ययुः स्याम
पतयो रयीणां स्वाहृत्याशीरुवेपेतुस्य कर्मणः आशिपमेतद्दाशास्ते ॥ ९ ॥

विधे—तद् योऽस्येति । 'एतद्' संसर्गेः प्राक्तिक वाक्यस्य पात्रासापत्रं सत्रः प्रियतमाय पुत्राय प्रय-
च्छेत् । प्रदाने ब्राह्मणोक्तं मन्त्रमहा-इदं मे इति । अत एव कल्पवाचनो मन्त्रं पठत्— पुत्राय प्रयच्छति निय-
तमावेद मे कर्त्तव्यं व्यीर्यं पुत्रोऽनुसंतनोत् (का. श्रौ. सू. १५१११२) 'अयं' मे पुत्र, 'मे' मम व्यीर्यत्वं
कर्म 'अनुसंतनोत्' विचारयति ॥ ८ ॥

विधे—अथ प्रतीति । 'गार्हपत्य प्रतिपरेत्य'—प्रवृत्तगो गम्बा 'अन्वारब्धे' प्रकृतत्वात्पुत्र इति गम्पने ।
अत्र सूत्रम् 'शाखाशर्त्तं जुहोति पुत्रोऽन्वारब्धे प्रव.पत्त इति' (का. श्रौ. सू. १५१११४) इति । मन्त्र-
सार्थः—हे 'प्रजापते ! ' 'स्वद्वयः' 'कोऽपि पुष्यः उत्पन्नानि तानि 'एतानि' 'विधा' विश्वानि 'न परि वभूव'
'परिमर्त्तुं' व्याप्तुं समयोऽभूत् । परिपूर्तो मरिच्योऽर्थो वर्त्तने । अतश्चेन वयं 'यत्कामा जुहुमः', 'राद्' 'कल्मसमाकम्' 'अनु' । वयं धनानां पतयः स्वामेति । अत्र तुर्न्निपादान्ते 'अयम्' अमुष्य पिता, 'अथो
अस्य पिता' इति मन्त्रमात्र आघ्रातः । 'अयं' पुत्रः अशिमन्तुः, 'अमुष्य' अर्जुनाय 'पिता' 'इति'
पूर्व निवृत्तान्दं पुत्रं कृत्वा भूयान्, पश्चात् 'अस्यो पिता' अर्जुनः 'अस्य' पुत्रस्याशिमन्तोः 'पिता' इति'पया-
ययं' भूयादित्यर्थः । अत एव कल्पवाचनः—“ प्रजापत इति पुत्रयजमानयोर्नाम गृह्णानि निवृत्तान्दं पुत्रं कृत्वा

(स्तु०५) अथ सु० एष सध्वंस्रवोऽतिरिक्तो भवति । तमाग्नीध्रीये जुहोत्य-
तिरिक्तो वाऽएष सध्वंस्रवो भवत्यतिरिक्तऽ आग्नीध्रीयो गार्हपत्ये इवीध्वंस्रपि
श्रपयन्त्याहवनीये जुह्वत्यथैपोऽतिरिक्तस्तदतिरिक्तऽपुवैतदतिरिक्तं दधा-
त्युत्तरार्धं जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्स्मादुत्तरार्धं जुहोति स जुहोति
रुद्र युत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन्हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहेति ॥ १० ॥
इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-४ ॥ (४, २.) ॥

अथ य एष संस्त्रवोऽतिरिक्तो भवति-तमाग्नीध्रीये जुहोति । अतिरिक्तो वाऽएष संस्त्रवो भवति,
अतिरिक्त आग्नीध्रीयः । गार्हपत्ये इवीध्वंस्रपि श्रपयन्ति । आहवनीये जुहोति । अथैपोऽतिरिक्तः ।
तस्मादतिरिक्तऽपुवैतदतिरिक्तं दधाति । उत्तरार्धं जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । तस्मादुत्त-
रार्धं जुहोति । स जुहोति-“ रुद्र युत्ते क्रिवि परं नाम-तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि
स्वाहा ”-(वा० सं० १० । २०) इति ॥ १० ॥

यथायमं पथात्”-(का. श्रौ. सू. ११ । ११४) इति । समिप पश्चिमपुरस्सर पठति-प्रजापत इति । तयापमनुष्य
पितृत्वस्वार्थमाह-तथाः पुत्रः इति । पुत्रे पितरं, पितरं पुत्रं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तदन्तेन पुत्रस्य पितृकण्ठेन
पितृत्वं पुत्रकण्ठेन एतयोः पितापुत्रयोः वीर्यं न्यतिपन्नतिपरस्परं सद्युते कृतवान् भवति । अतस्त्वं पिते-
त्यस्वार्थमाह-तथाः पितेति । अत्र पितृत्वेन पितृत्वम्, पुत्रत्वेन पुत्रत्वम् । अनेनैतयोर्वीर्यं पूर्वं न्यतिपन्नं पथात्
यथा पुत्रस्य वीर्यं पुत्र एव, पितृत्वोर्वीर्यं पितृत्वेन कृतवान् भवतीत्यर्थः । अन्तिमपश्चिमपुरस्सरं दर्शयति-
आशीरिद्वैवेति ॥ ९ ॥

पाठानुपात्रशेषस्य आग्नीध्रीये आत्वा हवनं विवचे-अथ य एष संस्त्रव इति । अतिरिक्तस्य शेषस्य आग्नी-
ध्रीये हवनस्योपपाठं दर्शयति-अतिरिक्त इति । तदेवोपपादयति-गार्हपत्ये इवीध्वंस्रपि । गार्हपत्ये सर्वेषां
इविषां अरण्यम्, आहवनीये तेषां होमः । अतः अरण्यहवनयोरेतुपयुक्तत्वादाग्नीध्रियोऽतिरिक्त इत्यर्थः । प्रदेश-
विरोधं विवचे-उत्तरार्धं इति । अस्य रुद्रसम्बन्धं दर्शयति-एषा इति । ‘ एतस्य देवस्य ’ रुद्रस्येत्यर्थः ।
होममनुष्यं मन्त्रं विवचे-स जुहोतीति । हे ‘ रुद्र ! ’ इत् सात्कारिकं दुःखं श्रावयतीति, तस्य सम्बुद्धिः । ‘ ते’
तव ‘ परम् ’ उल्लङ्घं ‘ यत् नाम ’ = नमः शिवाय ”-“ पशुपतये ”-इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धम् (वा. सं.
११ । ४० । ४१) (तै. स. ४ । १ । ८ । १) ‘ क्रिवि ’ “ कृवि हिंसाकर्तव्यो. ” (धा. पा. म्वा.
९. ५९८) विरोधिनो हिंसकमसि, ‘ तस्मिन् ’ नास्ति ‘ हुतमसि ’ अभिषेकशेषमूतमुल्यपात्रायजल । त्व
इत भवेति जलं सम्बुध्यार्थं उभेय । अमेष्टमसीति । ‘ अमा ”-शब्दोऽत्र गृहवचन. । मदीये गृहे त्वम् इष्ट
भव । ‘ स्वाहा ’ हुतमसिपति (तै. स. १ । ८ । १४ । १-२) ॥ १० ॥

इति त्रिसावपात्रार्थविरचिते माषवर्षे वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनीशतपथब्राह्मणमाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-४-२) ॥

तद्योऽस्य स्वो भवति । तस्य शतं वा परःशता वा गाऽ उत्तरेणाहवनी-
यथ सुस्थापयति तद्यदेवं करोति ॥ १ ॥

वरुणाद् वाऽअभिपिपिचानात् । (दि) इन्द्रियं वीर्यमपचक्राम शुश्वद्य
ऽपुपोऽपाथ रसः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभिपिञ्चति सोऽस्येन्द्रियं
वीर्यं निर्जघान तत्पशुपुन्वविन्दत्तस्मात्पशवो यशो यदेष्वन्वविन्दत्तप-
शुप्यनुविद्येन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नघत्त तयोऽपुवैपुऽ एतद्वाह्वैवास्मान्वि-
न्द्रियं वीर्यमपक्रामति वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति वरुणो-
ऽकरोदिति त्वेवैपुऽ एतत्करोति ॥ २ ॥

अथ अभिपेकोत्तरकर्माणि ।

तद्योऽस्य स्वो भवति—तस्य शतं वा परःशता वा गा उत्तरेणाहवनीयं संस्थापयति । तद्
यदेवं करोति ॥ १ ॥

वरुणाद् वा अभिपिपिचानादिन्द्रियं वीर्यमपचक्राम । शुश्वद्य अपोऽपां रसः सम्भृतो भवति—
येनैतमेतदभिपिञ्चति—सोऽस्येन्द्रियं वीर्यं निर्जघान । तत्पशुपुन्वविन्दत् । तस्मात्पशवो यशः ।
यदेष्वन्वविन्दत् । तत् पशुपुन्वविद्येन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नघत्त । तयोऽपुवैप एतत् । नाह्वैवास्मान्विन्द्रियं
वीर्यमपक्रामति । वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति । वरुणोऽकरोदिति त्वेवैप एतत्करोति ॥ २ ॥

कात्यायनः—“ गवाश् शतमधिक वा स्वस्याहवनीयप्रोत्तरतः स्थापयति ”—(का. श्रौ. सू. १५ ।
१११) इति । ‘ स्वस्य ’ श्रौतः ब्रातुः, तदर्थमाहवनीयप्रोत्तरप्रदेशे शततद्गवाश् अधिका वा गाः स्थापये-
दिति । तदिदं सार्यवाद विधत्ते—तद्योऽस्य स्वो भवतीति । ‘ परःशता. ’ शताधिका इत्यर्थः । ‘ एवं ’
पशुनस्थापनरूपं कर्म ‘ करोति ’ इति ‘ यन् ’ एतन् ‘ तन् ’ ‘ तयो ’ तथैव, वरुणेन कृतत्वादित्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ १ ॥

वरुणादिति । पूर्वं राजसूयेऽभिपिचयमानाद् वरुणाद् ‘ इन्द्रिय ’ ‘ वीर्यम् ’ ‘ अपचक्राम ’ अपसृ-
तम् । वीर्यपसरणं कारणमाह—शुश्वद्य एष इति । ‘ शुश्वन् ’ निधिन ‘ सम्भृत. ’ ‘ भया रस. ’ ‘ येन ’
सम्भृतं न रसेन हृदानीमध्वर्युः. ‘ अभिपिञ्चति ’ ‘ स. ’ रस. ‘ अरय ’ वरुणस्य ‘ वीर्यं ’ ‘ निर्जघान ’
हनवान् । वरुणः ‘ पशुद् ’ ‘ अन्वविन्दत् ’ अत्तमन् । ‘ तस्मान् ’ पशूनां यशोऽपत्यम् ; पशुन एव यश-
सम्भवात् । तद्गन्धं वीर्यं वरुण- ‘ पुन ’ आत्मनि स्थानिजान् । ‘ तयो ’ तेनैव प्रकारेण ‘ एष. ’ यजमा-
नोऽपि ‘ एतत् ’ पशुसंस्थापनेन ‘ इन्द्रिय ’ ‘ वीर्यम् ’ आत्मनि घत्ते । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—नाह्वैवा-
स्मादिति । ‘ अह ’ शब्दः प्रतिद्विवाची । तस्मादेव पशुनिजानरूपं कर्म कुर्वत मुन्वत सकाशात् ‘ वीर्यम् ’
‘ न अपक्रामति ’ नापसरति । राजसूयमिति यन्, तद्व्यङ्गमव ; राजसूये वरुण एवमकरोदिति मुञ्चा ‘ एष. ’
यजमानोऽपि ‘ एतत् ’ ‘ करोति ’ ‘ यत् ’—इति सङ्ग्रहार्थः ॥ २ ॥

(त्पु) अथ उथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्पुराग्भवति रथेन वै तदनुयुङ्क्ते तस्माद्द्वयमुपावहरति ॥ ३ ॥

सऽ उपावहरति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसीति वृत्रो वै उथ इन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वाऽएषऽ इन्द्रो भवति बुधक्षत्रियो बुधु च यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वृत्रोऽसीति ॥ ४ ॥

तमन्तर्वेद्यभ्यववृत्त्यं युनक्ति । मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति बाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मित्रावरुणस्तस्मादाह मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥

अथ रथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्पुराग्भवति रथेन वै तदनुयुङ्क्ते । तस्माद्द्वयमुपावहरति ॥ ३ ॥

स उपावहरति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि ”—इति । वृत्रो वै रथः । इन्द्रो वै यजमानः । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति—यध क्षत्रियः, बुधु च यजमानः । तस्मादाह—इन्द्रस्य वृत्रोऽसीति ॥ ४ ॥

तमन्तर्वेद्यभ्यववृत्त्यं युनक्ति—“ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ”—इति । बाहू वै मित्रावरुणौ । बाहुभ्यां वै राजन्यो मित्रावरुणः । तस्मादाह—मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥

अथ रथोपावहरण विषये—अथ रथमिति । रथोपावहरणं प्रशंसति—यद्वै राजन्यादिति । ‘यद्’ वक्तुं ‘राजन्यात्’ ‘पराङ्’ पद्यधीनमवशम् अस्ति, ‘सद्’ एतत् अनेन ‘रथेन’ ‘अनुयुङ्क्ते’ अनुकूलं स्वाधीनं कुर्यात् । तस्माद् रथ उपावहर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मन्त्र विषये—स उपावहरतीति । इन्द्रस्येति । (श. प. १।१।४।३। भा.) बाजपेये व्याख्यातः रथ-यजमानयोर्वैज्रेन्द्रात्म-रथमुपावहयति—वृत्रो वा इति ॥ ४ ॥

रथस्य वज्रात्मकत्वमुक्तम् (श. प. १।१।४।३), तस्य प्रदेशविधानपुरस्तरमभ्ययोर्दोजन समन्त्रक विषये—तमन्तर्वेदीति । ‘अन्तर्वेदि’ वेदिमन्त्रे ‘अन्यात्तन्त्रं’ अग्निमुखमाग्नीष्व दक्षिणस्या वेदिश्रोत्रो युष्वा-दित्यर्थः । हे रथ ! त्वां ‘प्रशास्त्रोः’ अनुशासकयोः आड्यापित्रोः । ‘मित्रावरुणयोः’ ‘प्रशिषा’ प्रशासनेन यद्वत्सम्बन्धमिति ‘युनज्मि’ अर्धे संयोजयामि इति । मित्रावरुणद्वन्द्वार्थमाह—बाहू वा इति ॥ ५ ॥

१—वाजपेयवदमवहण का. धौ. सू. १५।१६८। मन्त्रतोर्वेदि इत्यत्र मन्त्र इति रथवदस्यम् । का. धौ. सू. १४।५० । २—दक्षिणस्या त्वे. देवेर्भां युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोर्वेदि अनुमि. । का० धौ० सू० १।१५।१६६।

तुं चतुर्भुजं युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्नेण शालां येनैव दक्षिणा युन्ति
तेन प्रतिपद्यते तुं जघनेन चात्वालमुग्नेऽग्नीध्रमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

तमातिष्ठति । (त्य) अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वेत्युनात्यै त्वेत्येवैतदाह
यदाह्वाव्यथायै त्वेति स्वधायै त्वेति रसाय त्वेत्येवैतदाहारिष्टोऽर्जुन
ऽइत्यर्जुनो ह वै नामेन्द्रो युदस्य गुह्यं नाम द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति
युञ्ज क्षत्रियो युद्दु च युजमानस्तुस्मादाहारिष्टोऽर्जुन इति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति । मरुतां प्रसवेन जयेति विशो वै

तं चतुर्भुजं युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्नेण शालां येनैव दक्षिणा युन्ति; तेन प्रतिपद्यते । स
जघनेन चात्वालम् अग्नेऽग्नीध्रमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

तमातिष्ठति । “ अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वा ” इति । अनात्त्यै त्वेत्येवैतदाह—यदाह—
व्यथायै त्वेति । स्वधायै त्वेति । रसाय त्वेत्येवैतदाह । “ अरिष्टोऽर्जुनः ”—इति । अर्जुनो
ह वै नामेन्द्रो—यदस्य गुह्यं नाम । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति—यच्च क्षत्रियो, यद्दु च यजमानः ।
तस्मादाह—अरिष्टो अर्जुन इति ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति—“ मरुतां प्रसवेन जय ”—इति । विशो वै मरुतः । विशा वै तत्
क्षत्रियो जयति यन्निगीयति । तस्मादाह—मरुतां प्रसवेन जयेति ॥ ८ ॥

रथस्याध्वश्चतुष्टोरेतत्वं विधत्ते—तं चतुर्भुजमिति । दक्षिणापथेन गमन विधत्ते—स जघनेनेति । ‘ स. ’
अर्जुनः ‘ सदो जघनेन ’ सदोमण्डपस्य पश्चिमभागे ‘ शालामणेन ’ प्राग्गशस्याप्रभागे ‘ येनैव ’ येन मार्गेण
‘ दक्षिणाः ’ दक्षिणार्थं दीयमाना गावः ‘ युन्ति ’ गच्छन्ति, ‘ तेन प्रतिपद्यते ’ रथेन सहितं प्रविशेदित्यर्थः ।
“ दक्षिणेन वैदि दक्षिणा उपतिष्ठन्ते ” इति चतुर्थकाण्डे दक्षिणागमनमुक्त्वा (स. प. ४ । ३ । ४ । १४) ।
रथसंस्थापनस्य प्रदेशविशेषे विधत्ते—तं जघनेनेति । आग्नीध्रचात्वालमग्नेऽग्नेयदेशे रथम् ‘ उद्यच्छति ’ ऊर्ध्वमुत्त
रथापयेत् ॥ ९ ॥

अथ यजमानस्य रथारोहणं समन्त्रक विधत्ते—तमातिष्ठतीति । ‘ आतिष्ठति ’ अग्नेर्हेतित्यर्थः । ‘ अव्य-
थायै ’ “ अव्य मयसचलनयो. ” (धा. पा. म्वा. प. ७९९ ।) अमयाय ‘ त्वा ’ गत् आतिष्ठामीति
शेषः । ‘ स्वधायै ’ अत्राय त्वामातिष्ठामि ‘ इति । ‘ अर्जुन इति ’ इन्द्रस्य शिर नाम, इन्द्रात्मकोऽह-
मातिष्ठामीति सम्बन्धः ॥

मन्त्र पदशोऽनूप न्याचष्टे—अनात्त्यै त्वेति । अर्जुनपदस्येन्द्रनामकेत्वं दर्शयति—अर्जुनो ह वा इति ।
‘ इन्द्रस्य ’ ‘ युद्धं गूढं नामधेयम्, तस्मिन् अर्जुन इन्द्रः ! अस्मिन्दस्यार्जुननामधेयम्, प्रकृते किमावातमित्याश-
ङ्क्य, यष्टुस्मिन्नात्मकत्वमाह—द्वयेन वा इति । क्षत्रसम्बन्धात् यष्टुत्वात् सुन्वत इन्द्रत्वम्; तस्मान्मन्त्रे अर्जुनपदेन
यजमानामिधानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणामागे युक्तस्याध्वस्य प्राञ्जन समन्त्रक विधत्ते—अथ दक्षिणेति । ‘ उपापति ’ “ अधी

१-दक्षिणापथेन यत्वात्परेण चत्वालम्-स्यात्ययति । का. धी. सू. १५।३९। २-अव्यथायै त्वेति सुनपारोहति । का. धी.
सू. १५।१००। ३-मरुतामिति दक्षिणाध्वं प्रावति । का. धी. सू. १५।१०३।

मरुतो विशा वै तुत्सवित्यो जयति वज्रिगीपति तुस्मादाह मरुतां प्रस-
वेन जयेति ॥ ८ ॥

(त्य) अय मुच्ये गवामुद्यच्छति । (त्या) आपाम मनसेति मनसा
वाऽइदृशं सुर्वमातं तन्मनसेवेतन्सुर्वमाप्नोति तुस्मादाह आपाम मनसेति ॥ ९ ॥

(त्य) अय घनुरात्त्यां गामुपस्पृशति । समिन्द्रियेणेतीन्द्रियं वै व्रीर्यं
गवुऽइन्द्रियमेवतद्वीर्यमात्मन्वचेऽथाह जिनामीमाः कुर्वेऽहमाऽ इति ॥ १० ॥
तद्यत्स्वस्य गोषूद्यच्छति । अद्वै पुरुषात्पराग्भवति अशो वा किञ्चिद्वा स्वं ह्यैवास्य तत् । प्रतमा-
मिवाभ्यपकामति । तद् स्वादेकैवादिन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्वचे । तस्मात्स्वस्य गोषूद्यच्छति ॥ ११ ॥

अय मध्ये गवामुद्यच्छति—“ आपाम मनसा ”—इति । मनसा वाऽइह सर्वमात्मम् । तन्मनसे-
वेतत्सर्वमाप्नोति । तुस्मादाह—आपाम मनसेति ॥ ९ ॥

अय घनुरात्त्यां गामुपस्पृशति—“ समिन्द्रियेण ”—(वा. सं. १० । २१) इति । इन्द्रियं वै
वीर्यम्—गवः । इन्द्रियमेवेतद्वीर्यमात्मन्वचे । अयाह—“ जीनामीमाः कुर्वेऽहमाः ” इति ॥ १० ॥

तद् यत्स्वस्य गोषूद्यच्छति, यद्वै पुरुषात्पराग्भवति अशो वा किञ्चिद्वा स्वं ह्यैवास्य तत् । प्रतमा-
मिवाभ्यपकामति । तद् स्वादेकैवादिन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्वचे । तस्मात्स्वस्य गोषूद्यच्छति ॥ ११ ॥

गवौ ” (घा. तु. प. ७) ; प्रकृतोत्पत्त्यर्थः । हे अश्व ! “ वस्ता ” विदुर्वाण्य “ प्रसवेन ” प्रेरणया “ अय ”
सर्वं स्वार्थिन इति ॥

मन्त्र व्याचष्टे—विशो वा इति । यद् राजा जेतन्यमस्ति, तद् “ विशा ” प्रकृत्या “ जयति ” ; तस्माद्विदुर्वाण्य-
वत्प्रतिपादनमनो युक्तः ॥ ८ ॥

विचचे—अय मध्य इति । “ गवा ” पूर्वं स्थापितानां “ मध्ये ” “ द्यच्छति ” स्थापयति । “ मनसा ”
“ आपाम ” मत्प्रवृत्तौ भवाम । आप्नोतेति इति तद्व्याचष्टे इति रूपम् । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—
मनसा वा इति ॥ ९ ॥

अय घनच्छोटया स्वानां स्थापिताना गवां मध्ये एकस्याः स्वर्धन समन्त्रक विचचे—अशुरिति (का. धी.
सू. ११ । १७३) । इन्द्रियेण वडेन सङ्गता मवामः । इन्द्रियं वा इति । “ समिन्द्रियेण ” इति मन्त्रेण
गोस्वस्वस्य इन्द्रियस्यैव वीर्यस्य धारण कृते मन्त्रोत्पत्त्यर्थः । शिशुना गवां स्वार्थिनकरणार्थं “ जिनामि ” इति
श्रूयात् । इदं ब्राह्मणिक वाक्यम्; न तु मन्त्रः । तस्याप्यमर्थः—“ इमाः ” गाः “ जिनामि ”, अनि चेमाः “ कुर्वे ”
स्वार्थिनाः कर्त्वा इति । “ अया वयोहानौ ”, (घा. पा. मया. प. २७) “ महिष्या ” इत्यादिना (पा. सू. १ ।
१ । ६) सम्प्रसारणम् । अत्र सूत्रम्—“ घनुरात्त्यां गामुपस्पृशति गवं वज्रनामः समिन्द्रियेणेति । जिनामीमाः कुर्वे
इमा इति चाह ” (का. श्रौ. सू. ११ । ७३ । १७४) इति ॥ १० ॥

स्वानां स्थापितानामु गोषु स्वस्य स्वानेन प्रसवेति—तद्यदिति । “ यद् ” वस्तु “ पुरवाह ” “ पराक् ” परा-

स्वधुँ द्वैवास्य तत्प्रतस्मामिवाभ्युपक्रामति तत्स्वाडेवैतुदिन्द्रियं ध्वीर्यं पुन-
रात्सन्धते तुस्मात्स्वस्य गोपृथच्छति ॥ ११ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वाऽएष कूरकर्मणे भवति
यद्यजमानः क्रूरमिव वाऽएतत्करोति यदाह जिनामीमाः कुर्वुऽइमाऽ इति
तयो हास्यैतदक्रूरं कृतं भवति तस्मात्तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रति-
ददाति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्नेण यूपं दक्षिणेन वेदिं येनैव
दक्षिणा युन्ति तेन प्रतिपद्यते तुं जघनेन सदोऽग्नेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वाऽएष कूरकर्मणे भवति यद्यजमानः । क्रूरमिव
वाऽएतत्करोति यदाह-जिनामीमाः कुर्वुऽइमा इति । तयो हास्यैतदक्रूरं कृतं भवति । तस्मात्तावन्मा-
त्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्नेण यूपं दक्षिणेन वेदिम्-येनैव दक्षिणाः युन्ति-तेन प्रतिपद्यते ।
तं जघनेन सदः, अग्नेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥

धीनं बहिर्मुपे नष्ट ' मवति ' । किं तत् ? तदाह-यज्ञो वा किञ्चिदिति । तद् यशभादिक ' किञ्चित् '
अन्यत् ' स्व ' स्वीयं वस्तु अभिलष्य ' प्रतमा ' प्रकर्षेण गच्छति । ' तद् ' अनेन ' अस्य ' ज्ञातेर्गोषु
स्थापनेन पराद्मुखं धर्म ' स्वात् ' ज्ञातेः सकाशात् पुनः स्वाधीने कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ स्थापितान् गवां स्वामिने स्वाय, अन्यासां तावतीनां गवां प्रतिदाने दर्शयति-तस्मै तावन्मात्रीरिति ।
यावत्सह्यपाकाः पूर्वमाहवनीयस्योत्तरतो वा अवस्थापिताः, 'तावन्मात्री.' तावत् परिमाणं यासाताः तावन्मात्र्यः ।
प्रमाणे मात्रश्च-प्रत्ययः (III. सू. १ । २।२।७) "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेण ङीप् (पा. सू. ४।१।१९) ।
' भूयसीः ' ततोऽप्यधिकाः । प्रतिदानं प्रशंसति-न वा एष कूरेति । यजमान इति । यद् एष कूरकर्मणे न भवति
इत्यन्वयः । यजमानेनान्यस्य प्रीतिजनकं कर्म कर्त्तव्यम् । किं सत् कूरकर्मति तद् दर्शयति-यदाह जिनामीति ।
तस्माद्गोस्वामिने स्वाय अन्यास्तावती. ' भूयसीर्वा ' गाश्च दत्त्वा वेदिमध्ये स्थितानां गवां स्थाधीनकरणेन कूर
कर्म न कृत भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

आहवनीयस्योत्तरतेः स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतोऽध्यानां स्थापन विषये-अथ दक्षिणानिति । यूपस्य
पूर्वतो वेदेर्दक्षिणतः ' दक्षिणान् ' दक्षिणदिङ्मुखानध्यान् भाष्यच्छेत् । अथान्तःपात्पदेशे रथस्य स्थापनं
विधात्तमुदगमनमार्गमाह-सोऽग्नेपोति । अनेन मार्गेण रथं प्रदक्षिणमावर्त्य । येनैव दक्षिणा इति ।

मा तऽइन्द्र ते व्ययं तुरापाद् । (३) अयुक्तासोऽअब्रह्मता विदसाम ॥
तिष्ठा रथमुधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्वानित्युद्यच्छत्येवैतया-
ऽभीशवो वै रश्मयस्तुस्मादाद्वा रश्मीन्देव यमसे स्वश्वानित्युद्य रथविमो-
चनीयानि जुहोति प्रीतो रथो विमुच्यताऽइति तस्माद्रथविमोचनी-
यानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति । (त्य) अग्नये गृहपतये स्वाहेति स षडेवाग्नेयं रथस्य
तुडेवैतेन प्रीणाति वृहा वाऽआग्नेया रथस्य वृहानेवैतेन प्रीणाति श्रीर्वै
गार्हपतं व्राततोयावत ऽइष्टे तच्छ्रियमेवास्यैतद्गार्हपतुः । राज्यमभि-
विमुच्य २ ॥

“ मा त इन्द्र ते व्ययं तुरापाद्, अयुक्तासोऽअब्रह्मता विदसाम । तिष्ठा रथमुधि यं
वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्वान् ”—(वा. सं. १० । २२) इति । उद्यच्छत्येवैतया ।
अभीशवो वै रश्मयः । तस्मादाद्—आ रश्मीन्देव यमसे स्वश्वानिति । अथ रथविमोचनीयानि जुहोति ।
प्रीतो रथो विमुच्यताऽइति । तस्माद्रथविमोचनीयानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति—“ अग्नये गृहपतये स्वाहा ”—(वा. सं. १० । २३) इति । स षडेवाग्नेयं
रथस्य तुडेवैतेन प्रीणाति । वृहा वाऽआग्नेयाः रथस्य । वृहानेवैतेन प्रीणाति । श्रीर्वै गार्हपतम् ।
यावतो-यावत इष्टे—तच्छ्रियमेवास्यैतद्गार्हपतं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १५ ॥

दक्षिणागमनमार्गान् इर्वनेवोक्तः । सदसः पश्चिमे, शालायाः पूर्वदेशे रथम् “ उद्यच्छति ” स्थापयेत् । सूत्रितं
हि—“ पूर्वेण मूप परिष्पान् पार्ष्णदेशे स्थापयति मा ॥ इति ” ॥ १९ ॥

मा त इति—मन्त्राणामर्थः—हे ‘ वज्रहस्त ! ’ ‘ य रथम् ’ ‘ अषितिष्ठ ’ अषितिष्ठसि, हे ‘ देव ! ’
यस्मिन्त्वज्रवरियस्य ‘ स्वश्वान् ’ शोभनाश्वान् ‘ रश्मीन् ’ ‘ आशमसे ’ निवच्छसि । हे ‘ तुरापाद् ! ’
तुं सहत इति तुरापाद्, तस्य सम्बुद्धिः, हे ‘ इन्द्र ! ’ ‘ ते ’ तत्र स्वभूते ‘ रथे ’ ‘ अयुक्तासः ’ सयोगरहिता
व्यम् ‘ अब्रह्मता ’ अब्रह्मत्वम् ‘ विदसाम ’ । विदेतेति निचि, “ छेटोऽदष्टौ ” (पा. सू. ३ । ४ । ७ ।
३ । १ । ३४ । ३ । ४ । १० । ३ । ४ । १४) इत्यदष्टौ ” च, विदेव । तत्र रथे अयुक्ताः वयं ब्रह्मवर्चसम्
न क्लामहे, किन्तु युक्ताः सन्तो ब्रह्मवर्चसमेव लभेमहीत्यर्थः । रथिपदस्यार्थमाह—अभीशव इति ॥

रथविमोचनीयहोम विषत्ते—अथ रथेति । रथः होमेन ‘ प्रीतः ’ रन् ‘ विमुच्यते ’ विमुक्तो मन्वति ॥ १४ ॥
होममन्त्रं चतुरो मन्त्रान् सार्यवाद पृथग् विवत्ते—स जुहोत्यग्नये इति । चतुर्णां मन्त्राणामर्थः—
‘ गृहपतये अग्नये ’ ‘ स्वाहा ’ गृहपतये ? ‘ वनस्पतये ’ वनस्पतिपुण्यकारं ‘ होमस्य स्वाहा ’ ‘ मरता ’

सोमाय व्वनस्पतये स्वाहेति । द्वयानि वै व्वानस्पत्यानि चक्राणि उथ्यानि चानसानि च तेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्योऽरिष्टिं कुरुते सोमो वै व्वनस्पतिः स युदेव व्वानस्पत्यथ् रथस्य तुदेवैतेन प्रीणाति दारूणि वै व्वानस्पत्यानि रथस्य दारूप्येवैतेन प्रीणाति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रमेवास्पैतद्राज्यमभिविमुच्यते ॥ १६ ॥

मरुतामोजसे स्वाहेति । स युदेव मारुतथ् रथस्य तुदेवैतेन प्रीणाति चत्वारोऽश्वा रथः पञ्चमो द्वौ सव्यष्टमारथी ते सप्त सप्त वै मारुतो गणः सुर्वमेवैतेन रथं प्रीणाति विशो वै मरुतो विशमेवास्पैतद्राज्यमभिविमुच्यते ॥ १७ ॥

“ सोमाय व्वनस्पतये स्वाहा ”—(वा. सं. १० । २३) इति । द्वयानि वै व्वानस्पत्यानि चक्राणि—उथ्यानि च आनसानि च । तेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्योऽरिष्टिं कुरुते । सोमो वै व्वनस्पतिः । स युदेव व्वानस्पत्यथ् रथस्य—तदेवैतेन प्रीणाति । दारूणि वै व्वानस्पत्यानि रथस्य । दारूप्येवैतेन प्रीणाति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रमेवास्पैतद्राज्यमभिविमुच्यते ॥ १६ ॥

“ मरुतामोजसे स्वाहा ”—(वा० सं० १० । ३२) इति । स युदेव मारुतं रथस्य—तदेवैतेन प्रीणाति । चत्वारोऽश्वाः, रथः पञ्चमो, द्वौ सव्यष्टमारथी—ते सप्त । सप्त सप्त वै मारुतो गणः । सुर्वमेवैतेन रथं प्रीणाति । विशो वै मरुतः । विशमेवास्पैतद्राज्यमभिविमुच्यते ॥ १७ ॥

सम्बन्धिने ‘ओजसे’ बलाय ‘स्वाहा’ । ‘इन्द्रस्य’ स्वभूताय ‘इन्द्रियाय’ वीर्याय ‘स्वाहा’ इति ॥ सत्र प्रथममन्त्रं प्रशंसति—यदेवाग्नेयमिति । मन्त्रैकदेशेनाग्निपदेन रथस्य आग्नेयमङ्गं प्रीणितवान् भवति । रथस्याग्नेरमङ्गं दर्शयति—वहा वा इति । अग्नेर्यजमानस्य युगास्य प्रान्तप्रदेशा बहाः, ते आग्नेयाः, “ अग्निदग्निवैषां बहू भवति ”—(श. प. १ । १ । २ । ९) इति श्रुतेः । अग्निदग्निवैषां बहा आग्नेयाः । प्रथममन्त्रे ‘अग्ने’ इत्येकदेशेनाग्नेयं रथमङ्गं प्रीणितम् । ‘गृहपतये’ इति मागं प्रशंसति—श्रीर्वा इति । ‘गार्हपतं’ गृहपतित्वं नाम ‘श्रीः’; यतः पुरुषो ‘यावत्’ धनस्य पुरुषस्य वा ‘ईष्ट’ ‘तद्’ एतेन गृहपतये इति मन्त्रमागम्यतेन यजमानस्य गार्हपततन्त्रणं राज्यमभिलक्ष्य रथो विमुक्तो भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरेषु मन्त्रेषु एकदेशेन रथमङ्गं प्रीणितम्, अपरेण यजमानफलार्थं रथविमुक्तं उच्यते इति ॥ १६ ॥

सोमापेति । द्वयानीति । व्वनस्पतिनिर्मितानि ‘चक्राणि’ ‘द्वयानि’ द्विप्रकाराणि ‘उथ्यानि’ रथसम्बन्धीनि, ‘आनसानि’ व्वनस्पत्यन्धीनि ‘च’ इति । तदेतेन “ सोमाय व्वनस्पतये ”—इति मन्त्रपाठेन उभयविधेभ्यो रथ्यान्तत्पदेभ्यः, तदर्थम्, ‘अरिष्टिम्’ अहिंसां कृतवान् भवति । सोमस्य व्वनस्पतित्वात् ओषधिविशेषकत्वात् व्वनस्पतिपदेन रथस्य दारूविनिर्मितान्यद्द्वयानि प्रीणयति । सोमस्य क्षत्ररूपत्वम्, राजत्वाद् बलसम्पादकत्वात् । तस्मात्सोमपदेन क्षत्रियसम्बन्धिं स्वाराज्यमभिलक्ष्य रथो विमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मरुतामिति । तृतीयेऽत्र मन्त्रे मरुतामिति पदेन रथस्यैव प्रीणितम् । रथस्य मारुतत्वं सम्पादयति—चत्वारो-

(तऽ) इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहेति । स युदेवेन्द्र^१ उयस्य तुदेवेतेन प्रीणाति
सव्यष्टा वाऽपेन्द्रो उयस्य सव्यष्टास्मेवेतेन प्रीणातीन्द्रियं वै व्यीर्यमिन्द्र
ऽइन्द्रियमेवास्मैतुदीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥

(तेऽथ) अथ वाराह्याऽऽपानुहाऽऽपमुञ्चते । (तेऽग्नौ) अग्नौ ह वै देवा
घृतकुम्भं प्रवेद्यायां चकृस्ततो वराहः सुम्बभूव तस्माद्गराहो मेदुरो घृताद्भि
सुम्भूतस्तस्माद्गराहे गावः संजानते स्वमेवैतद्रसमभिसंजानते तत्पशूना-
मेवैतद्रसे प्रतिप्रिष्टति तस्माद्गराह्याऽऽपानुहाऽऽपमुञ्चते ॥ १९ ॥

(तेऽथे) अथेमां प्रत्यवेक्षमाणो जपति । पृथिवि मातर्मा मा हिंसीमो-

“ इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ”—(वा० सं० १० । २३) इति । स परदेवेन्द्र उयस्य—उदे-
वेतेन प्रीणाति । सव्यष्टा वाऽपेन्द्रो उयस्य । सव्यष्टास्मेवेतेन प्रीणाति । इन्द्रियं वै वीर्यम्—इन्द्र
इन्द्रियमेवास्मैतुदीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥

अथ वाराह्याऽऽपानुहाऽऽपमुञ्चते । अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेद्यायां चकृः । अतो वराहः
सुम्बभूव । तस्माद्गराहो मेदुरः । घृताद्भि मस्युवः । तस्माद्गराहे गावः संजानते । स्वमेवैतद्रसमभि-
संजानते । तद्—पशूनामेवैतद्रसे प्रतिप्रिष्टति । तस्माद्गराह्याऽऽपानुहाऽऽपमुञ्चते ॥ १९ ॥

अथेमां प्रत्यवेक्षमाणो जपति—“ पृथिवि मातर्मा मा हिंसीमो, मोऽग्रहं त्वाम् ”—(वा०

उप्या इति । एतन्व्याम्बुपुत्र्यन्, ‘ इयः ’ स्वय पयसः, ‘ द्वी सत्यपृथ्वारयी ’ सव्यदक्षिणामग्येतेवस्वित्प्री द्वी
सात्प्री इति ‘ सप्त ’ सङ्ख्या जतिः, मरुतामनि सप्तमगात्मकवान् सप्ततन्वास्तवन् ; अतः सप्ततन्वासांस्या-
न्मरुतामिति पदेन रश्मैव प्रीणनं कृत मरुतान्दर्यः । मरुतदमेव यत्रमानस्व कर्तार्यमनि प्रशंसति-
विशो वा इति ॥ १७ ॥

इन्द्रस्येति । अत्र चतुर्थमन्त्रे इन्द्रदेव रश्म्य सात्पित्रीणन् । सम्पमां तिष्ठतीति ‘ सव्यष्टा ’ । तिष्ठते-
रौगादिक ककारप्रत्ययः । विश्व, कित्वात्प्रत्ययः, “ अन्वाग्गोमूनि ” (पा. सू. ८ । १ । ९७) इति सूत्रे
‘ स्यात्पिन् स्पृगात् ’ इति वचनत् पचन् ॥ १८ ॥

विचते—अथ वाराह्या इति । ‘ वाऽग्नौ ’ वराहवर्तितेति ‘ टनलहो ’ ‘ तपमुञ्चते ’ । कान्दाननेन पर्यात्
रतोऽतीति मन्त्रेण वाऽग्नौत्पनलहोत्पमोक्तो (ऐ. भा. ६ । १४ । ७) विहितः । तत्र मन्त्रे वराहस्य पशुसत्त्व-
मभिर्वास्ते, तदुत्पन्नदपति—अग्नौ ह वै देवा इति । ह वै देवा घृतकुम्भमग्नौ प्रसृज्य, तस्माद् वराह उयस्यः; अतो
घृतात्पचवाद् वराहस्य ‘ मेदुरव ’ मासकृत् । तस्मिन् ‘ वराहे ’ ‘ गावः ’ ‘ संजानते ’ स्वदन्ते; स्वीयस-
सूतघृतात्पचवात् । तस्माद् वाऽग्नौत्पनलहोत्पमोक्तेन एतुत्पन्न एव स्वयं प्रतिप्रिष्टीमो मरुतान्दर्यः ॥ १९ ॥

अथेमांमिति । ‘ पृथिवि ’ ‘ मातः ’ सर्वेषां निर्मात्रि, पृथिव्या मरुतवन् ‘ वीः विष्ठा पृथिवी माता ’ इति

१-पदप्रकार संश्लेषिते वराहेपराहा इत्युक्ते । वा. श्रौ. सू. १५ । १७६ । २-सूक्तियवेद्ये पृथिवि मताऽपि । वा.
श्रौ. सू. १५ । १७७ ।

ऽअहं त्वामिति व्वरुणाद् वाऽअभिपिपिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार
महद्वाऽअयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्दे माऽयं नावहणीयादिति व्वरुणऽउ ह
पृथिव्यै विभयाञ्चकार यद्दे मेयं नावधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत
न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥

व्वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयम् । पृथिव्यु हेतुस्माद्रिभेति महद्वाऽअयु-
मभूद्योऽभ्युपेचि यद्दे माऽयं नावहणीयादित्येपऽउ हास्ये विभेति यद्दे मेयं
नावधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हिनस्ति न
पुत्रो मातरं तुस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥

सोऽवतिष्ठति । इत्थं सुः शुचिपद्सुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोण-
सत् ॥ नृपद्मसहस्रद्रघोमसदब्जा गोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतं बृहदित्ये-
तामतिच्छन्दसं जपन्नेपा वै सर्वाणि च्छन्दाश्ँसि यद्वतिच्छन्दास्तुथैनं
पाप्मा नान्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥

सं० १०।२३) इति । वरुणाद् वाऽअभिपिपिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार—महद्वाऽअयमभूद्,
योऽभ्युपेचि । यद्दे माऽयं नावहणीयादिति । वरुण उ ह पृथिव्यै विभयाञ्चकार—यद्दे मेयं नावधू-
न्वीतेति । तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥

वरुणसवो वाऽएषः—यद्राजसूयम् । पृथिव्यु हेतुस्माद्रिभेति—महद्वाऽअयमभूद्—योऽभ्युपेचि,
यद्दे माऽयं नावहणीयादिति । एष उ हास्ये विभेति—यद्दे मेयं नावधून्वीतेति । तदनयैवैतन्मित्रधेयं
कुरुते । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम्, तस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥

सोऽवतिष्ठति—“ हंसः शुचिपद् वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् । नृप-
द्मसहस्रद्रघोमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ”—(वा. सं. १०।२४) इति ।
एतामतिच्छन्दसं जपन् । एपा वै सर्वाणि—छन्दांसि यदातिच्छन्दाः । तथैनं पाप्मा नान्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥

(अ. स. १।१।३३) श्रुत्यन्तरेषु श्रूयते । ‘ मा ’ मा ‘ मा हिंसीः ’ मा वदिष्ठाः, ‘ अहन् ’ अति ‘ त्वा ’
नेत्र हित्तिमिति मन्त्रार्थः । ‘ वरुणाद् वा अभिपिपिचानात् ’ इत्यादिकः, “ न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो
मातरम् ”—इत्यन्तो वाक्यसन्दर्भो भावयै भूयवैश्वप्रसङ्गे व्याख्यातः (अ. प. १।२।१।१८ माथ्ये) ॥ २० ॥ २१ ॥

रयादवरोद्देशं विधत्ते सोऽवतिष्ठतीति । अवहस्य तिष्ठतीति अवशब्दस्य रहिकर्मणा समन्वये “ समन्-
प्रविभ्यः स्यः ” इति (पा. सू. १।३।२२) आत्मनेपदं न म्रतिः तिष्ठतिविधायोऽभावेन प्रेत्युपसर्गसंज्ञाय ।
अमातात्, अन्वया आत्मनेपदं दुर्निवारं स्यात् । अथवा व्ययधेन परस्मैपदम् ॥

तं नु संग्रहीताऽन्ववतिष्ठेत् । (त्रे) नेतुं लोकमन्ववतिष्ठाद्युधुं सुपुत्राणो
ऽन्ववास्थादिति तथुं सरथमेव रथवाहनं ऽश्वाद्धाति ततोऽवाहूपप्रवते
तथा तुं लोकं नान्ववतिष्ठति युधुं सुपुत्राणोऽन्ववास्थात् ॥ २३ ॥

तं न सहृदीताऽन्ववतिष्ठेत्—नेतुं लोकमन्ववतिष्ठाद्—यं सुपुत्राणोऽन्ववास्थादिति । तं सरथ-
मेव रथवाहनं ऽश्वाद्धाति । ततोऽवाहूपप्रवते । तथा तं लोकं नान्ववतिष्ठाते—यं सुपुत्राणो-
ऽन्ववास्थात् ॥ २३ ॥

हंस इति । मन्वस्यावमर्थ—इति वृषिर्विमिति 'हसः' रथः, शुची देवयजने रथवाहने च सीदतीति 'शुचि-
षत्', तस्योपरि यजमान आस्यतीति 'वसुः', तस्युत्पत्त्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', 'होता'
होतृसमानः, तदेव कथमिद्युष्यते—वेदां सीदतीति 'वेदिषत्', 'अतिथिः' अतिथिसदृशः, तदपि कथमि-
द्युष्यते—दुरोगेण गृहेषु सीदतीति 'दुरोणसत्' यो यत्नमारोह्य नयति तस्य गृहे सीदति, वृद्धं मनुष्येभ्योपकार
कर्तुं सीदतीति 'दृषत्', अरे श्रेष्ठे राजादिगृहे सीदतीति 'वरसत्', कते यद्दं वाजरोपादौ सीदतीति 'कत-
सत्' सूर्यं बोद्धुं ज्योतिनि आकारं सीदतीति 'ज्योमसत्' । " अशुभोनिर्वा अशुभ " इति श्रुतेः (ध. प.
११।२।१।५) अदृश्यो जातैरशेषैरेतवात् 'अञ्जाः', गोशब्दव्याप्याद् अञ्जाजायन इति 'गोजाः', एतव
'स्वपस्वृतीयं रथमृतीयम्' इत्याह्वात् (सै. त. १।२।१।२) कतार्यं यद्वायं आतत्वान् 'कतजाः' अद्रिम्यो
दृढकाष्ठम्यो जातःवात् 'अद्रिजाः' । ईदसो रथो 'वृहत्' प्रौढं यजसूपाक्ष्यम्, 'कत' यद्दं सम्पादय-
त्विति रथपक्षेऽयं ॥

सूर्यपक्षे रथमर्थ—इति गच्छतीति 'हसः' आदित्यः, शुची निर्मले मण्डले सीदतीति 'शुचिषत्',
'वसुः' निवासहेतुः, प्राणात्मकवयुक्तोऽन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', अग्निरूपेण वेदां सीदतीति 'वेदि-
षत्', अप्सु वसुभूतेषु जायत इति 'अञ्जाः', गोषु वृषिर्विप्रधानेषु रथुभूतेषु जायत इति 'गोजाः' कते
सन्धमूने मण्डले जायत इति 'कतजाः' अद्री पाषाणे वा मेघे लढकरूपेण जायत इति अद्रिजाः । 'कतम्'
" कत गतो " (ध. पा. म्वा. प. ५।११) सर्वत्र व्यक्तं ज्ञानात्मकम्, 'वृहत्' " वृदि वृद्धौ " (भा. पा.
म्वा. प. ७।१५) प्रवृद्धम्, परमानन्दलक्षणमिति ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति—एतामतिच्छन्दसमिति । हंसमन्त्रस्यातिजगतीच्छन्दः, सा च गापद्या-
दीनि छन्दानि व्यतिक्रम्य वर्तत इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । सर्वासांमेव छन्दसां तजान्तर्भावात् सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम्, तस्माद् सर्वच्छन्दोऽतिक्रमणात् 'एता' जपित्वा, अवरोहन्तम् 'एनम्' यजमानम् 'अनु' 'पाया'
'नाततिष्ठति' नावरोहति, पामानमतिक्रमेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

स्यन्वृद्धस्य रथस्य रथवाहनेऽनसि स्वापनं विधातुं यन्तुस्वस्थानं निवेचति—तद्येति । सम्पू प्रमहं गृह्णातीति
'सद्ग्रहीता' सारथिः स, 'त' यजमानम् 'अनु' 'नावतिष्ठेत्' नावरोहेत् । तत्र कारणमाह—नेदिति ।
मुन्वन् यं लोकं प्राप्नोति, तं लोकं सारथिरपि न प्राप्नुयादिति । तं सरथमिति । 'रथवाहने' रथस्यापन-

(दु) उत्तरेणाहवनीयं पूर्वाम्निरुद्धवृत्तो भवति । स रथवाहनस्य दक्षिण-
मुन्वनुप्यन्दुं शतमानो प्रवृत्तावावभ्राति ॥ २४ ॥

(त्यौ) औदुम्बरीर्थां शाखासुपगृहति । तयोरन्यतरमुपस्पृशतीयदस्या-
पुरस्यायुर्मयि धेहि युद्धसि वृचोऽसि वृचो मयि धेहीति तदायुर्वृचं
ऽआत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥

उत्तरेणाहवनीयं पूर्वाम्निरुद्धवृत्तो भवति । स रथवाहनस्य दक्षिणमुन्वनुप्यन्दं शतमानो प्रवृत्ता-
वावभ्राति ॥ २४ ॥

औदुम्बरीं शाखासुपगृहति । तयोरन्यतरमुपस्पृशति—“ इयदस्यापुरस्यायुर्मयि धेहि ।
युद्धसि वृचोऽसि वृचो मयि धेहि ”—इति । तद् आयुर्वृचं आत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥

साधने ' अनमि ' ' तम् ' मयन्तुक ' रथम् ' ' आदवाति ' निदप्यात् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ षट्पदो
सहावनिष्ठेता सपान लोहमियागो सह समहीजा रथवाहने रथमादधाति सुवर्गादेन लोकोदन्दर्धाति ” (ते.
भा. १।७।९।९) तत्र इति । ' इति । ततः ' पश्चाद् यन्ता ' अवाहू ' अवाहूमुतः सन् ' अपप्रवते ' ' युद्ध
गती ' (धा. पा. न्वा. प. २८२) इति । चातु, अवरोहतीत्यर्थः । तथा च सूत्रितम्—“शाखाया दक्षिणतो-
ऽपप्रवते यन्ता ”—(का. धौ. सू. १५ । १७२) इति ॥ २३ ॥

पूर्वं स्वस्य शत्रुवर्षाय गोः स्थापनकाले पूर्वाम्निवहनस्याहवनीयस्योत्तरत्न. स्थापनं सूत्रकृतोक्तम्—“ गवां
शानमधिकं वा स्वस्थाहवनीयस्योत्तरत्न. स्थापयत्, पूर्वाम्निवदत्र साग्नि ” (का. धौ. सू. १५।१६६।१६७)
इति । तद्विशर्त्तुं विधत्ते—उत्तरेणाहवनीयमिति । पूर्वाम्निरिति । शान्तिर्षोष्णिकार्योऽग्निः, ' पूर्वाम्निः,
' स. ' अनमा ' उद्धृतः ' ऊद्धृत. इत्यः स्थापितौ ' भवति ॥

अथ रथवाहनस्य दक्षिणे अश्वे शतमानयोःसामञ्जनम्, कर्मणि औदुम्बरीयाः शाखाया उपगृहन्तश्च विधत्ते-
म रथेति । ' दक्षिणम् ' ' अनुप्यन्दं ' प्रान्तमनु ' प्रवृत्तौ ' वर्तुनी ' शतमानो ' शतमानपरिमितौ द्वौ
इवमौ ' आवभ्राति ' आसजेत् ॥ २४ ॥

औदुम्बरीमिति । तयोः शतमानयोःत्यतरस्योपस्पर्शनं सम्पन्नक विधत्ते—तयोरिति । कात्यायनेनान्तर-
द्वयं कृत्वा उपस्पर्शेति रथशने त्रिभोगमुक्तवान्—“ उपस्पृशति शतमानाविपदमीत्येतं युद्धस्योत्तरम् ” इति ।
' इयदसि ' एतावत्परिमाणोऽग्निः । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिधीयते, स्वस्पर्शपरिमितत्वात् । ' आयुरसि ' आयुः-

१-रथवाहनस्य दक्षिणेऽंशे शतमानोवावभ्राति इति । का. धौ. सू. १५ । १८१ । २-कालवायनेसु मन्त्रद्वयं कर्त्तव्यमिति-
मुद्धर्त्तव्यमिति व्याख्यानं विद्यम् । तद्यथा सूत्रं तु—उपस्पृशति शतमानाविपदमीत्येतान्तरद्वयं अत्र । इयदस्योत्तरम् अथेता-
न्यतरं शतमानमुपस्पृशति । तयोः अन्यतरमुपस्पृशतीति माष्यद्विनन्ता उभयोःकर्मस्पर्शनं शाखात्तरादिभिः विभूभिः । इयदस्योत्तरम्
मुद्धर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यमिति । तदा यत्रयान एव इयदस्येति मन्त्रे च तौ शतमानावुपस्पृशति आत्मने । ध्रुवो तु अन्य-
तरस्योपस्पर्शनं विधत्तम् । तयोः अन्यतरमुपस्पृशतीत्यदस्येति अतोऽपि देववाक्यिकं । कर्त्तव्यमिति मन्त्रद्वयस्य विनियोगव्यवस्थाप्रदर्शने-
नाप्यन्योपस्पर्शनं विधत्तम् । इयं मूलव्यवस्थां कृत्वा कर्त्तव्यव्यवस्थां अक्षरान्तरात्स्वस्पर्शकालमालोच्य कालवायने. सूत्रयामादि-
त्ययम् । ३-अनुप्यन्दंमोर्धुवत् २-शाखासुपगृहति । उपस्पृशति । शतमानाविपदमीति । का. धौ. सू. १५ । १८१ ॥

(त्तैऽथो) अथौदुम्बरीर्षे शाखामुपस्पृशति । (त्यू) ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहीति तदूर्जमात्मन्धत्ते तस्यैतस्य कर्मण एतविव शतमानी प्रवृत्तौ दुक्षिणा तौ ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥

(त्यू) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । मैत्रावरुणी पयस्या निहिता भवति तामस्य बाहूऽअभ्युपावहरतीन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहूऽअभ्युपावहरतीति पशूनां वाऽएष रसो यत्पयस्या तत्पशूनामिवास्पैतद्रसं बाहूऽअभ्युपावहरति तद्यन्मैत्रावरुणो भवति मित्रावरुणाऽऽ हि बाहू तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-५ ॥ (४. ३.) ॥

तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । ३ ॥

अथौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति—“ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि ”—इति । तद् ऊर्जमात्मन्धत्ते । तस्यैतस्य कर्मण एतविव शतमानी प्रवृत्तौ दुक्षिणा । तौ ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति । तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं मैत्रावरुणी पयस्या निहिता भवति । तामस्य बाहूऽअभ्युपावहरति । “ इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहूऽअभ्युपावहरामि ”—(बा० सं० १० । २५) इति । पशूनां वाऽएष रसो—यत्पयस्या । तत्—पशूनामिवास्पैतद्रसं बाहूऽअभ्युपावहरति । तदप्यन्मैत्रावरुणी भवति । मित्रावरुणाऽऽ हि बाहू । तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥

स्वरूपोऽसि, “ आयुर्दिरण्यम् ” (ती. ब्रा. १ । ७ । १ । १) इति श्रुतेः । तस्मात् ‘ आयुर्मयि धेहि ’ यो हि पयस्यको भवति, एव तद् दत्तमुच्यते । ‘ युद्भति ’ ‘ युनिर् योगे ’ (भा. पा. ६. ४. ७ ।) यज्ञं युनजोति ‘ युद्भ, ’ तथाविधः ‘ असि ’ ‘ बर्बः ’ तेजः ‘ असि ’ । तस्माद् ‘ यज्ञो मयि धेहि ’ मन्त्रस्यार्थं तद्गुणव्याह—तदायुर्वर्द्धं धति ॥ २६ ॥

शाखाया उपस्पर्शनं समन्त्र विधत्ते—औदुम्बरीमिति । ‘ ऊर्जू ’ अथम् ‘ असि ’ । तस्मात् ‘ मयि ’ ‘ ऊर्जम् ’ अत्र ‘ धेहि ’ इति । एतयोर्द्वयं विधत्ते—तस्यैतस्येति । ब्रह्मणे दानं प्रशंसति—ब्रह्मा हि यज्ञमिति ॥ २६ ॥

विधत्ते—अग्रेण मैत्रेति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वभागे व्याजवर्धदेशे मित्रावरुणदेवत्या ‘ पयस्या ’ आभिः ‘ निहिता भवति ’ । तस्या यजमानबाहोवहरणं विधत्ते—तामस्य बाहू र्णि । ‘ अस्य ’ सुन्वते ‘ बाहू ’ ‘ ताम् ’ ‘ अभि ’ लक्ष्य ‘ उपावहरति ’ प्रणमयति । हे ‘ बाहू ! ’ ‘ वीर्यकृतः ’ वीर्यकारिणः ‘ इन्द्रस्य ’ यजमानस्य सम्बन्धिनौ ‘ यो ’ युनां ‘ बाहू ’ ‘ अभ्युपावहरामि ’ ‘ अभि ’ लक्ष्य स्थापयामि बाहूप्रक्षेपं

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्याऽ अनिष्ट एव स्विष्टकृद्भवत्य-
थास्माऽऽसासन्दीमाहरन्त्युपरिसद्यं वाऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यं
तदेनमुपर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजाऽ उपासते तस्मादस्माऽऽसासन्दीमाह-
रन्ति सैषा स्वादिरी वितृष्णा भवति वेयं वर्धन्व्यूता भरतानाम् ॥ १ ॥

तामुप्रेण । मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निदधाति स्योनाऽसि सुषदाऽसि इति
शिवामेवैतच्छ्रमां करोति ॥ २ ॥

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्या अनिष्ट एव स्विष्टकृद्भवति । अथास्माऽऽसासन्दीमा-
हरन्ति । उपरिसद्यं वाऽएष जयति । यो जयत्यन्तरिक्षसद्यम् । तदेनमुपर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा
उपासते । तस्मादस्माऽऽसासन्दीमाहरन्ति । सैषा स्वादिरी वितृष्णा भवति—वेयं वर्धन्व्यूता
भरतानाम् ॥ १ ॥

तामुप्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निदधाति । “ स्योनाऽसि सुषदाऽसि ”—इति । शिवामेवै
तच्छ्रमां करोति ॥ २ ॥

प्रशंसति—पशूनां वा इति । पयस्यायाः पशुरसप्रकृत्वात् पशुरसमधिक्यस्य वाहू रथापितवान् भवतीति । पय-
स्याया मैत्रावरुणत्वं प्रशंसति—सद्यमैत्रावरुणीति ॥ २७ ॥

इति अग्निायाणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे साध्यन्दिनीपरातपयब्राह्मणाम्ने
पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-४-२) ॥

अथ पयस्यायाः प्रचारं विधत्ते—मैत्रावरुण्येति । तस्या अनिष्ट इति । ‘ तस्या. ’ पयस्यायाः स्विष्ट-
कृत् ‘ अनिष्ट. ’ अदुनो भवति, प्राक् स्विष्टकृत् इत्यर्थः । विधत्ते—अथास्मा आसन्दीमिति । आसन्दीमर्षणं
पूर्वमुक्तम् । आसन्दीमर्षणं प्रशंसति—उपरिसद्यमिति । एतद्वाक्यं वाजपेये व्याख्यातम् (छ. प. १ । २ ।
। २२ मा.) तस्याः वृद्धविशेषगुणान्तरं वाजपेयभेदमहोक्त्यं विधत्ते—सैषा स्वादिरीति । ‘ वितृष्णा ’
सच्छिद्रा भवेत् । तस्या आसन्त्या रज्जुव्यूतव्यस्तित्, तत्र यजमानविशेषेण रज्जुविशेषं दर्शयति—येयमिति ।
‘ वर्धन्व्यूता ’ वर्धाधर्मरत्नवः, धामिन्व्यूता सन्नद्धा भवति ‘ भरतानाम् ’ जन्मेषाम्नु रज्जुवाजम् । कात्यायनो
निर्विशेषं सूत्रधामास—“ स्वादिरीमासन्दी रज्जुताम् ” (का. श्रौ. सू. ११ । १८७) इति ॥ १ ॥

तस्या निधानप्रदेशं विधत्ते—तामुप्रेणेति । मन्त्रं विधत्ते—स्योनेति । हे आसन्दि ! ‘ स्योना ’ सुखरूपा
‘ असि ’, ‘ सुषदा ’ सुषदनयोभ्या ‘ असि ’ । मन्त्रं वितृष्णोति—शिवामिति । ‘ श्रमां ’ सुखकर्मम् ॥ २ ॥

(त्यु) अथाधीवासमास्तृणाति । क्षत्रस्य योनिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तामैवैतत्करोति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथैनमासादयति । स्योनामासीद् सुपुदामासीदिति शिवात् शग्मामासीदित्येवैतदाह क्षत्रस्य योनिमासीदिति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामैवैनमेतदधाति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथान्तरात्तेऽभिमृश्य जपति । निपसाद् धृतव्रत इति धृतव्रतो वै राजा न वाऽएष सुर्व्वस्माऽइव वदनाय न सुर्व्वस्माऽ इव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात्तस्मै वाऽएष च योत्रियश्चैतौ इ वै द्वौ मनुष्येषु धृतव्रतो तुस्मादाह निपसाद् धृतव्रतऽ इति वरुणः पुस्त्यास्त्येति विश्वो वै पुस्त्या विश्वेत्येवैतदाह ब्राम्नाज्याय सुकृत्वुरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह ब्राम्नाज्याय सुकृत्वुरिति ॥ ५ ॥

अथाधीवासमास्तृणाति—“ क्षत्रस्य योनिरसि ”—इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तामैवैतत्करोति ॥ ३ ॥

अथैनमासादयति—“ स्योनामासीद् सुपुदामासीद् ”—इति । शिवां शग्मामासीदित्येवैतदाह । “ क्षत्रस्य योनिमासीद् ”—(वा. सं. १० । २६) इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामैवैनमेतदधाति ॥ ४ ॥

अथान्तरात्तेऽभिमृश्य जपति—“ निपसाद् धृतव्रतः ”—इति । धृतव्रतो वै राजा । न वाऽएष सर्व्वस्माऽइव वदनाय, न सर्व्वस्माऽइव कर्मणे । यदेव साधु वदेत्, यत् साधु कुर्यात्—तस्मै वाऽएष

विषते—अथाधीवासमिति । ‘ अधीवास ’ आस्तरणम्, शिवकम्बलादिकम् । क्षत्रस्येति । एष मन्त्रो म्याह्यात् (श. प. ५ । २ । ५ । २२ । भा.) ॥ ३ ॥

अस्यां सुन्वण उपवेशन समन्त्रक विषते—अथैनमिति । ‘ आसादयति ’ उपवेशयतीत्यर्थः । हे यजमान ! ‘ स्योना ’ सुखस्वप्नम् आसन्दम् । ‘ आसीद् ’ आरोह, सुखसाधनयोग्यामवितिष्ठेत्यर्थः । “ क्षत्रस्य योनिमासीद् ” इति उपवेशनमन्त्रस्योत्तरभागः । अधीवासस्तरणे ‘ क्षत्रस्य योनिः ’ अधीवासः, तमारोहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदपदेशादित्यर्थान्पूर्वकं जप विषते—अथान्तरात् इति । ‘ अन्तरात्ते ’ अस्तमभ्ये ‘ अभिमृश्य ’ जपेत् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः—अथ यथा ‘ धृतव्रतः ’ स्वीकृतव्रतः, नियमितवचनदिव्यापारो ‘ वरुणः ’ अनिष्टनिवारको भूत्वा ‘ निपसाद् ’ अस्यामासन्त्रास्तुर्गार्देशे । ‘ परयासु ’ नद्वय वैरिगृहेषु, ‘ विश्व ’ प्रजासु चागत्य साक्षात्प कर्तुं ‘ सुकृतः ’ शोभनसङ्कल्पो भवतु ॥

१-अधीवासमास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरसि । ब्रा० धो० सू० १५ । १०८ । २-इन्वणमस्वसुपवेशयति स्योनामासीदिति । ब्रा० धो० सू० १५ । १०५ । ३-निपसाद्दुपेऽस्यान्वते । ब्रा० धो० सू० । १५३ । १५० ।

(त्य) अध्यास्मै पश्चाध्यान्पाणावावपति । (त्य) अभिभूरस्येतास्ते
पुञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽऽभुयानभिभूर्भ्यत्कुलिषु हि सुर्वानुपान-
भिभवति तस्मादाह्यभिभूरसीत्येतास्ते पुञ्च दिशः कल्पन्तामिति पुञ्च
वै दिशस्तुदस्मै सुर्वा ऽएव दिशः कल्पयति ॥ ६ ॥

च श्रोत्रियश्च । एतौ इ वै द्वौ-मनुष्येषु धृतप्रती । तस्मादाह-निपसाद धृतप्रत इति । “ धरुणः
पस्त्यास्वा ”-इति । विशो वै पस्त्या । विश्वेत्वेवैतदाह-“ साध्याज्याय सुक्रतुः ”-
(वा. सं. १० । २७) इति । राज्यापेत्पेवैतदाह-यदाह सामान्याय सुक्रतुरिति ॥ ५ ॥

अयास्मै पश्चासात् पाणावावपति-“ अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ”-
इति । एष वाऽऽभुयानभिभूः-यत्कुलिः-एष हि सर्वानुपानभिभवति । तस्मादाह-अभिभूरसीति ।
एतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति । पञ्च वै दिशः । तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ॥ ६ ॥

मन्त्रं प्रतिपादनयुक् स्याच्छे-धृतप्रतो वै राजेति । धृतप्रतत्वं दर्शयति-न वा एष, इति । ‘ एष ’
सुम्बन् ‘ सर्वस्मै ’ ‘ वदन्त्ये ’ कावय, असम्बद्धप्रतापायेत्यर्थः । तथा अनुयुक्तकर्मणे वा दोषो न भवति ।
कस्मै दोषय इति तदाह-यदेवेति । तस्मै साधुवदनाय साधुकर्मणे च ‘ एषः ’ सुम्बन् राजा, ‘ श्रोत्रियश्च ’
श्राद्धणः, उमावहो भवतः । एतयोर्भियतप्रतत्वमाह-एतौ इ वा इति । ‘ मनुष्येषु ’ मध्ये ‘ एतौ ’ एव ‘ धृतप्रती ’
श्रोत्रियोऽपि न बहुभाषो नासाधुकर्मकारौ । ‘ पस्त्या ’-राज्यार्थमाह-विशो वा इति ॥ ५ ॥

यजमानहस्ते पञ्चाङ्गाणां च निषेधे-अयास्मा इति । अङ्गा नाम कपर्दकाः सुवर्गनिर्मिताः, विभक्तक-
फलानि सौवर्णानि वेत्येके ते पञ्चाङ्गा इत्यनेन निषेधनीयाः । तेषां चतुर्गामिशाणां ‘ कृत् ’-सम्भ्रा, पञ्चानां ‘ कृत् ’
सम्भ्रा । तथा च शास्त्रान्तरे स्तोत्रसङ्ख्यायां कृतादिन्यवहारः कृतः-“ ये वै चकारः स्तोमाः कृतं तत् अथ ये
पञ्च कृतिः साः ”-इति । यदा पञ्चाङ्गशा उच्यन्ते भवन्ति, तदा देवितुर्जयो भवति, पञ्चसु त्वैकरूपासु ज्य एव
भविष्यतांस्त्वन्प्रोक्तम् । अतः कृतेः सर्वाद्याभिमामुक्तत्वात्, सुन्वतोऽपि जपापेक्षत्वात्पञ्चानिवाय इत्यर्थः ।
तथा च मन्त्रे कृतिर्वा तास्त्वन्ध्रदू यजमानो वा उच्यते । हे यजमान ! ‘ अभिभूः ’ इतरेषामङ्गाणामभिभ-
विता भवति । तदर्थम् ‘ एताः पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ’ स्वार्थिना भवन्तिवति । मन्त्रं न्याच्छे-एष वा अया-
निति । अयश्चन्द्रोऽशुवाचीः ‘ कृतिर्हि सर्वान् अयान् अभिमवतिः ’ अथिकतत्त्वंयत्वात् एषोऽपि यजमानस्तत्स-
म्बन्धादभिमामुको भवतीत्यर्थः ॥

पञ्चदिग्भिजयसङ्कल्पतिद्विमेव दर्शयति-पञ्च वै दिश इति ॥ ६ ॥

(त्पु) अथैनं पृष्ठतस्त्पुष्पीमेव दण्डैर्भ्रन्ति तं दण्डैर्भ्रन्तो दण्डवधमति-
नयन्ति तस्माद्वाजा ऽदण्डयो युदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथ वरं वृणीते । यथुँ ह वै कं च सुपुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै
सर्वः समृध्यते तस्माद्दरं वृणीते ॥ ८ ॥

स ब्रह्माश्रित्येषु प्रथममामन्त्रयते । ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि ब्रह्मप्रसूतां
व्याचं वदानीति तस्माद् ब्रह्माश्रित्येषु प्रथममामन्त्रयते त्वं ब्रह्मासीतीतरः
प्रत्याह सवित्ताऽसि सत्यप्रसवऽ इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति सवितारमेव
सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

अथैनं पृष्ठतस्त्पुष्पीमेव दण्डैर्भ्रन्ति । तं दण्डैर्भ्रन्तो दण्डवधमतिनयन्ति । तस्माद्वाजाऽदण्डयो
युदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥

अथ वरं वृणीते । यं ह वै कं च सुपुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै सर्वः समृध्यते । तस्माद्दरं
वृणीते ॥ ८ ॥

स “ ब्रह्मन् ”—इत्येषु प्रथममामन्त्रयते—ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि । ब्रह्मप्रसूतां व्याचं वदा-
नीति । तस्माद्ब्रह्माश्रित्येषु प्रथममामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”—इतीतरः प्रत्याह । “ सवि-
त्ताऽसि सत्यप्रसवः ”—इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । सवितारमेव सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

विषये—अथैनमिति । ‘ दण्डैः ’ पण्डियवृद्धकाष्ठैः ‘ एन ’ सुन्वन्त ‘ पृष्ठत. ’ पश्चाद्भागो ‘ त्पुष्पीम् ’
अमन्त्रक ‘ भ्रन्ति ’ हन्त्युः । अत्र सूत्रकृतसमन्त्रकमवहननं शास्त्रान्तरीयमन्त्रत्रय निकल्पेन दर्शयामास—“ पश्चा-
देनं पण्डियवृद्धदण्डैः शनैस्तुष्पीं भ्रन्ति पश्चान्तेऽपहन्त्योऽसि त्वा वध नयानीति वा ”—(का. श्रौ. सू. १५ ।
१९१ । १९२) इति । तं दण्डैरिति । सुन्वन्तो दण्डवधेन अग्न्यकर्तृकस्य दण्डवधस्य प्राप्नोमैव कृतवन्तो
भवन्ति, तस्माद् वाजो दण्डमानः पथा राजा एवा अपराहाः प्रजा दण्डयति, एवं त्वय न दण्डय शयर्थः ॥७॥

विषये—अथ वरमिति । ‘ वरं ’ ‘ वृणीते ’ याचते, यजमानः कर्ता । वरवरणं प्रदशसि—यं ह
वै कञ्चेति ॥ ८ ॥

कात्यायनः—“ वरं कृत्वा ब्रह्मभिव्यामन्त्रयते पञ्चकृन्व., प्रत्याह व्यत्यासश्च सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति, त्वं
ब्रह्मासीत्यादिभिः ” (का. श्रौ. सू. १५ । १९३ । १९४) इति । अल्पार्थः—यजमानो वरं कृत्वा ब्रह्मभ्रित्ति
पद पञ्चकृत्वो वदेत् । तं सुन्वन्तं सवितृवल्लोकेन्द्रद्रवाचकैश्च ब्रह्मसीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरितरः ऽ उच्येत्, पञ्चमा-
मन्त्रणे केवलं त्वं ब्रह्मासीति प्रतिवदेदिति । तदिदं ऋषेण विषये—स ब्रह्माश्रित्ति । ‘ प्रथम ’ पूर्वम् ‘ प्रथम-
मिति । सप्तोऽर्षः । प्रथममभिव्यामन्त्रयत्यमर्थः—हे यजमान ! ‘ त्वं ब्रह्मा जसि ’ ‘ सत्यप्रसवः ’ यथार्था-
म्यनुवृत्तः ‘ सविता असि ’ “ इति ” प्रथमामन्त्रवितारं सुन्वन्तं ब्रह्मा भ्रित्तिव्याप्तुं, सवित्रादिवाचकैः मन्त्रैः प्रति-
वचनेन यजमान उच्येत्तत्कल्पनेन कृतवान् मवर्तात्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मन्नित्येव द्वितीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह वरुणोऽसि सत्यौजा इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदुद्घाति वरुणमेव सत्यौजसं करोति ॥ १० ॥

ब्रह्मन्नित्येव तृतीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह इन्द्रोऽसि विश्वौजाऽ इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदुद्घातीन्द्रमेव विश्वौजसं करोति ॥ ११ ॥

ब्रह्मन्नित्येव चतुर्थमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह रुद्रोऽसि सुशेवऽ इति तृतीयाण्येवास्मिन्नेतत्पूर्वाणि दधात्यथैनमेतच्छमयत्येव तस्मादेव सर्वस्येशानो मृडयति यदेन शमयति ॥ १२ ॥

ब्रह्मन्नित्येव पञ्चममामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरोऽनिरुक्तं प्रत्याह परिमितं वै निरुक्तं तत्परिमितमेवास्मिन्नेतत्पूर्वं वीर्यं दधात्यथात्रानिरुक्तं प्रत्याहापरिमितं वाऽऽनिरुक्तं तदुपरिमितमेवास्मिन्नेतत्सर्वं वीर्यं दधाति तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३ ॥

“ ब्रह्मन् ”-इत्येव द्वितीयमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीतरः प्रत्याह । “ वरुणो-
ऽसि सत्यौजाः ”-इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदुद्घाति । वरुणमेव सत्यौजसं करोति ॥ १० ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव तृतीयमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ” इतीतरः प्रत्याह । “ इन्द्रोऽसि
विश्वौजाः ”-इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदुद्घाति । इन्द्रमेव विश्वौजसं करोति ॥ ११ ॥

“ ब्रह्मन् ”-इत्येव चतुर्थमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीतरः प्रत्याह । “ रुद्रोऽसि
सुशेवः ” इति । तद्-वीर्याण्येवास्मिन्नेतत् पूर्वाणि दधाति । अथैनमेतच्छमयत्येव । तस्मादेव
सर्वस्येशानो मृडयति यदेन शमयति ॥ १२ ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव पञ्चममामन्त्रयते-“ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीरोऽनिरुक्तं प्रत्याह । परि-
मितं वै निरुक्तम् । तत्परिमितमेवास्मिन्नेतत् पूर्वं वीर्यं दधाति । अथात्रानिरुक्तं प्रत्याह । अपरिमितं
वाऽऽनिरुक्तम् । तद् अपरिमितमेवास्मिन्नेतत् सर्वं वीर्यं दधाति । तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३ ॥

द्वितीयादिषु मन्त्रेषु ॥ ब्रह्मासीति पूर्ववत् । ‘ सत्यौजा. ’ सत्यवीर्यः ‘ वरुणः ’ ‘ असि ’ विभु प्रजासु
‘ ओजः ’ बलं यस्य, यदा विश्व एवौजो यस्येति ‘ विश्वौजाः ’ तादृशः ‘ इन्द्र- ’ ‘ असि ’ । ‘ देवतापक्षे भक्तो
विश्वः तदात्मकाः, राजपक्षे प्रजाः । ‘ सुशेवः ’ सुशुभः ‘ रुद्रः ’ ‘ अनि ’ रुद्रस्य सुशेवत्वं प्रसक्तं-तृतीयाणीति ।
ईशानस्य सर्वसुखकर्त्तात् पूर्वमन्त्रप्रतिबन्धनेन यजमाने स्थापितानि वीर्याणि शमयति वीर्यवन्तन् ‘ एन ’
‘ रुद्रोऽसि सुशेवः ’ इति सुशुभप्रतिपादनात् ॥ १०-१२ ॥

यजमानकर्तृकपञ्चममन्त्रगस्य प्रतिबन्धने विशेष दर्शयति-‘ ब्रह्मन्नित्येवेति ’ । त्वं ब्रह्मासीति । प्रकृति-

(द्वा) अथ सुमङ्गलनामानं ह्वयति । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्क-
रेति युऽ एवंनामा भवति कल्याणमेवैतन्मानुष्ये वाचो वदति ॥ १४ ॥

(त्र्य) अथास्मै ब्राह्मण स्फयं प्रयच्छति । (त्र्य) अध्वर्युर्वा यो वाऽस्य
पुरोहितो भवतीन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति वृत्रो वै स्फयः सुऽए-
तेन वृत्रेण ब्राह्मणो गृजानमात्मनोऽबलीयाथ्सं कुरुते यो वै राजा
ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति तुदमित्रेभ्यऽएवैनमेतद्वली-
याथ्सं करोति ॥ १५ ॥

अथ सुमङ्गलनामानं ह्वयति—“ बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ” इति । य एवंनामा भवति
कल्याणमेवैतन्मानुष्ये वाचो वदति ॥ १४ ॥

अथास्मै ब्राह्मणः स्फयं प्रयच्छति, अध्वर्युर्वा, यो वाऽस्य पुरोहितो भवति । “ इन्द्रस्य वृत्रो-
ऽसि तेन मे रघ्य ” (का. सं. १० । २८)—इति । वृत्रो वै स्फयः । स एतेन वृत्रेण ब्राह्मणो
राजानमात्मनोऽबलीयासं कुरुते । यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयान्-अमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति ।
तद् अमित्रेभ्य एवैनमेतद्वलीयासं करोति ॥ १५ ॥

(यामन्त्रणे । ' त्वं ब्रह्मानि ' ' इति ' एतावदेव ' अनिरुक्तम् ' कस्यचिदपि देवताविशेषस्य प्रतिपा-
दक वाक्य प्रतिपदेत् । एष प्रतासति—अपरिमितमिति । निरुक्तम् ' नि. शेषेण वक्तुं शक्यं निरुक्तम्
' परिमितम् ' तत्पूर्वमन्त्रेण “ सविताऽसि ” इत्यादिषु कृतम् । अज्ञानिरुक्तप्रतिवचनेन पञ्चम्याने अपरिमित वीर्यं
निहितवान् भवतीति ॥ १३ ॥

विषये—अथ सुमङ्गलेति । सुमङ्गलनामानमाहूय बहुकारेति मन्त्रेण यजमान कीर्तयेत् । पदत्रय सम्बुध्यन्तम् ।
बहु करोतीति बहुकारः । “ कर्मव्यण् ” (पा. सू. ३ । २ । १) श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । “ कृणो
हेतुताप्टीत्यानुलोभ्येष्टु ” (पा. सू. ३ । २ । २०) इति टच् भूषो भूयो महत्तर करोतीति भूयस्करः ।
ए एवमिति । ' य. ' पुरुषो लोके प्रियकरनामा ' भवति ' , त ' मानुष्यै ' मनुष्याः ' वाचः ' ' कल्याण '
सर्वथा त्रिपदेव ' वदति ' ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायन उत्तर तन्त्र सगृह्य दर्शितवान्—“ स्वयमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा इन्द्रस्य वृत्र इति,
राजा शत्रुक्राता मृतस्यपत्न्योऽप्यतरो प्रायणी. सजातश्वेव पूर्वः पूर्व उत्तरस्मै ” (का. श्री. सू. १५ । १९७ ।
१६८) इति । तदिदं क्रमेण त्रिपत्ते—अथास्मा इत्यादिना । - अस्मै ' सुजने ' स्यं ' ' ब्राह्मणः '
दयात् । हे हम् ! “ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि ” । “ स्यलृणीयम्, स्यलृणीयम् ” (तै. म. ५ । २ । ११२)
इति युने. । तेन कारणेन ' मे ' मम “ रघ्य ” रघ्यनिर्वृत्तायने ” (निरु. १० । ४ । ३) मदीयाय यजमानाय
सर्वं वशीकुर्व । यदा, “ रघ्य ” घृतस्थानपरिलेखनरूपं कार्यं साधयेति ॥

तथै राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते ॥ १६ ॥

तथै राजभ्राता सूताय वा स्यपुतये वा प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन राजभ्राता सूतं वा स्यपुतिं वाऽऽत्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते ॥ १७ ॥

तथै सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुष्ये प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुष्यमात्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते ॥ १८ ॥

तुं ग्रामणीः सजानाय प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्येति तेन ग्रामणीः सजानुमात्मनोऽवलीयाथैसं कुरुते तद्यदेवुं सम्प्रयच्छन्ते नृत्पापवस्यसमुसद्ययापूर्वमसदिति तुस्मादेवुं सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥

तं राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—(वा. सं. १०।२८) इति । तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽवलीयासं कुरुते ॥ १६ ॥

तं राजभ्राता सूताय वा स्यपुतये वा प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—इति । तेन राजभ्राता सूतं वा स्यपुतिं वाऽऽत्मनोऽवलीयासं कुरुते ॥ १७ ॥

तं सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुष्ये प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—इति । तेन सूतो वा स्यपुतिर्वा ग्रामुष्यमात्मनोऽवलीयासं कुरुते ॥ १८ ॥

तं ग्रामणीः सजानाय प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृत्रोऽसि तेन मे रघ्य ”—इति । तेन ग्रामणीः सजानुमात्मनोऽवलीयासं कुरुते । तद् यदेवं सम्प्रयच्छन्ते—नेत् पापवस्यममद्, यथापूर्वमसदिति । तुस्मादेवं सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—वृत्रो वा इति । अथर्वः—ब्राह्मणो यत्रै ब्रह्मरूपस्यप्रदानेन स्वमादवलीयासमपि राजानं बलवन्तं कृतवान् भवति । तदेवाह—यो वा इति । ‘यः’ छद्म राजन्यो ‘ ब्राह्मणात् ’ इति निलः, ‘सः’ ‘अभिप्रेम्यः’ शत्रुण्यो बलवत्तरः भवति; तस्माद् ब्राह्मणः स्वप्रदानेन शत्रुन्योऽधिकबलं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

एवमुक्त्यापि योग्यम् । सूतग्रामणीभ्राता व्याख्याताः (श. प. १।३।१।१६) राजादिय सजानान्तेऽप्यप्रदानं सम्भूय प्रशंसति—तद्यदेवमिति । ‘पापवस्यसं’ पापिष्ठं कर्म ‘नेदमन्’ न भवेत्, किन्तु यथापूर्वं भवेदिति सुदृषा प्रदानमित्यर्थः ॥ १६-१९ ॥

(न्तेऽय) अथ सजातश्च प्रतिप्रस्थाता च । (चै) एतेन स्फ्येन पूर्वाम्नी शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवं कुरुतोऽत्ता वै शुक्रोऽत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥ २० ॥

(तोऽय) अथ मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः । (ऽ) आघो वै मन्या तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽयास्माऽएतदाद्यं जनयतस्तस्मान्मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥ २१ ॥

(तोऽया) अयाध्वर्युः । (श्व) चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो ऽग्निः पृथुर्धर्मणस्पति-
राज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥ २२ ॥

अथ सजातश्च प्रतिप्रस्थाता चैतेन स्फ्येन पूर्वाम्नी शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवं कुरुतः । अत्ता वै शुक्रः । अत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥ २० ॥

अथ मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः । आघो वै मन्याः । तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽयास्माऽएतदाद्यं जनयतः । तस्मान्मन्यिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥ २१ ॥

अयाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोति—“अग्निः पृथुर्धर्मणस्पति-
र्जुषाणोऽग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा ”—इति ॥ २२ ॥

अथ दूतस्थानकरण च सविशेषं सम्पन्नकञ्च विधत्ते—अथ सजातश्चेति । आह्वनव्यस्योत्तरप्रदेशे स्थापितः ॥ पूर्वाम्नी, तस्मिन् शक्तसंपुष्टन् अधिदेव्यन्त्यवेति 'अधिदेवनम्' शूतभूमि, तां शुक्रप्रदं पुरोरुचा " तं सजातं पूर्वया विधयेमथा"—इत्यनया (वा. सं. ७।१२) (क. सं. १।४४।१) "कुरुतः" । अत एव सूत्रम्—
"प्रत्नेन सजातं प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाम्निहितं शुक्रपुरोरुचा दूतभूमिं कुरुतः"—(वा. सं. १।१।२९) ॥
चतुर्धर्मण्ये द्विर्नयेऽप्याये शुक्रमन्यिमहयोत्प्रागभावेन सृतयोः पुरोरुचयं विहितम्; पदार्थस्तु तत्रैव
स्थाह्वयात् इति नैह पुनर्न्यास्यायते (श. प. १।२।१।३।०) । शुक्रस्यातृत्वात् तन्मन्त्रेण शूतभूमिकरणत्वाद्
सज्जमानमचारं कृण्वन्तौ मरुतः ॥ २० ॥

अथ मन्यिन इति । मन्धिग्रहपुरोरुचा " अथ वेनश्चोदयत् पृथिवीर्मा"—(वा. सं. ७ । १९) इत्यनया
विमितं विमिन्त्यनेति विमितं चतुर्धर्मं चतुरस्रं मण्डपं सद् 'विमिनुतः' इत्यनं । आघो वा एत्यादेरपमर्थं—
मन्यिन आघत्वात् तन्मन्त्रेण विमितकरणाद्दृष्टत्वात् यन्नमानाय आघ सम्पादितकन्तो मवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥
अयाधिदेवने हिरण्यनिधानपूर्वकं होमं सम्पन्नकञ्च विधत्ते—अयाध्वर्युरिति । यत्र देवानां प्रपनात् 'पृथु',
पृथुर्धर्मणस्पतिः धर्मणः धारणस्य पतिः, अतो देवतोद्देशेन ह्यवमान इति 'जुषाणः' सेवमानः 'अग्निः' ।
'पृथुर्धर्मणस्पतिः'—इति पुनर्वचनमादिसर्वम्, विन्यनुवादाधिप्राय वा । 'आज्यस्य' शूतस्य । कर्मणि

१—मन्यिनो विमितम् । का० शौ० सू० १।२०० । २—शूतभूम्यो हिरण्यं निधानमिति इति चतुर्धर्मण्येनाग्निः शूतभूमिः ।
वा. सं. सू. १।१।२०।१ ।

(त्य) अयाशाश्रिवपति । स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतव्वत्^१ सजातानां मध्यमेष्टयायेत्येष वाऽअग्निः पृथुर्यदधिदेवनं तस्येतेऽङ्गारा यदक्षास्तुमेवेतेन प्रीणाति तस्य ह वाऽष्पाऽनुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन युजते यो वेतदेवं व्येदेतेष्वधेष्वाह गां दीव्यध्वमिति पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २३ ॥

अयाशाश्रिवपति—“ स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतव्वत् । सजातानां मध्यमेष्टयाय ”-(का० श्रौ० सू० १० । २९) इति । एष वाऽअग्निः पृथुः । यदधिदेवनम् । तस्येतेऽङ्गाराः—यदक्षाः । तमेवेतेन प्रीणाति । तस्य ॥ वाऽष्पाऽनुमता गृहेषु हन्यन्ते—यो वा राजसूयेन युजते, यो वेतदेवं वेद । एतेष्वधेष्वाह—गां दीव्यध्वमिति । पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २३ ॥

पट्टी । आद्य ' वेदु ' विवदु । “ वी गतिल्यातिप्रजनकान्त्वसननादनेदु ” (धा वा, अ. प. ३८ ।) ' स्वाहा '—इति इमार्थः ॥ २२ ॥

तत्र विहिते अङ्गनिवाप सन्त्रक विधत्ते—अयाशानिति । ' स्वाहाकृताः ' स्वाहाकारपूर्विकया आहुत्या तर्पिताः । हे अथाः । ' सजातानां ' समानकर्मनां प्राणुणां ' मध्यमेष्टयाय ' मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय ' सूर्यस्य रश्मिभिः ' ' वतव्वम् ' सङ्गता भवन्ति ॥

मन्त्रवत्कर्मकरणं प्रायेण कश्चेद्विद् देवताथे भवति, अतो घृतभूमावधनिवापस्य देवतामन्तर्पकत्व दर्शयति—एष वा अग्निरिति । ' अधिदेवन ' घृतमपानम् । तदेवोपाह्वयति—तस्येत इति । ' तस्य ' अग्नेः ' अङ्गारा ' एव देवनवाधनभूता, ' अथाः ' सम्पद् तेनाथनिधानेन अग्निमेव प्रीणितवान् भवतीति ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रे—“ अयाज् निवपति स्वाहाकृता इति, गां दीव्यध्वमिवाह ”—इति “ सजाताय कर्मिणां ” इति च (का. श्रौ. सू. १५ । २०२-२०५) देवनकान्ते गामेव पशुकेन कृत्वा, “ गां दीव्यध्वम् ”—इति घृतकरणप्रेषं ब्रूयात् । ततोऽहं कर्णवनाङ्गिष्ठतां गामानीय प्रणि । “ इत्तिथ आह्वनमाराधो न मारणाधं. ” (का. श्रौ. सू. १५ । २०५ मा.) । तदिदं विधत्ते—तस्य ह ॥ इति । यो राजसूयेन युजते, यो वा एतत् कर्म वेत्ति, तस्य गृहेष्वेवा गौ ' अनुमता ' अङ्गिष्ठता ' हन्यते ' । अत्र गौमसक्तिं दर्शयति—एतेष्वधेष्वाह्विति । घृतकर्मणो दक्षिणां विधत्ते—पूर्वाग्नीति । पूर्वाग्निम् आह्वनमर्थं बहूत इति पूर्वाग्निवाहो तावन्ब्रूवाहो ' दक्षिणाः ' । आपस्तम्बोऽप्याह—“ पशूहो विदीव्यन्त ओदनमुद्वृक्ते, तदेताम् कर्मणः पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा, तो ऋणे देवो ”—(ब्रा. श्रौ. व. १९।१९।२,३) इति ।

तदिदं देवन सन्निधिबलादग्निपञ्चनीयास्यसोमयागमन्यागतमग्निं महाप्रकरणञ्चाह इष्टिपशुनोमयागा-मकराज-स्यशेष इति गम्यते, प्रकरणेन सन्निवेशीय इति हि सिद्धान्तितम् (मा. जे. सू. ३।३।१४) ॥ २३ ॥

(णाऽया) अयाहाप्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुतीऽपत्तुर्कर्म कियत् ऽप्य वै प्रजापतिर्यु एष यजुस्तायते युस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽपत्तुम्बेवाप्येतद्वयं प्रजायन्ते तुदेनं मध्यतु ऽप्येतस्य प्रजापतेर्देधाति मध्यतुः सुवति तुस्मादन्तरेणाहुतीऽपत्तुर्कर्म कियत् ऽवाथाव्याहामिथुं स्विष्टकृतं यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ २४ ॥

(त्य) अयेहामादधाति । (त्यु) व्युपदृतायामिहायामपु ऽपत्तुर्कर्म माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तथुं स्तोत्राय प्रमीवति तुऽ उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-१ ॥ (४. ४.) ॥

व्युरूणाद् वाऽमभिपिपिचानाद्गुंऽपचक्राम । वीर्यं वै भुर्गं ऽप्य विष्णुर्यजुः सोऽस्मादुपचक्राम शुश्रुद् ऽप्योऽपां रसः सम्भृतो भवति येनमेतद्भिपिभति सोऽस्य भुर्गं निर्जघान ॥ १ ॥

अयाह—अप्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि—इति । तद् यदन्तरेणाहुतीऽपत्तुर्कर्म कियते । एष वै प्रजापतिः—य एष यजुस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतद्वयं प्रजायन्ते । तुदेनं मध्यतु एतस्य प्रजापतेर्देधाति, मध्यतुः सुवति । तुस्मादन्तरेणाहुतीऽपत्तुर्कर्म कियते । आथाव्याहा । ‘अग्निं स्विष्टकृतं यज’—इति । व्युपदकृते जुहोति ॥ २४ ॥

अयेहामादधाति । व्युपदृतायामिहायामपु एतत्तुर्कर्म माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥

वरुणाद् वाऽमभिपिपिचानाद्गुंऽपचक्राम । वीर्यं वै भुर्गः । एष विष्णुर्यजुः । सोऽस्मादुपचक्राम । शुश्रुद्—य एषोऽपां रसः सम्भृतो भवति—येनमेतद्भिपिभति । सोऽस्य भुर्गं निर्जघान ॥ १ ॥

अयं वरुणाद्विष्णुर्कृतेऽनुब्रूहि दशवति—अयाहाप्रय इति । प्रवाननोऽविष्णुर्कृतेऽनुब्रूहि दशवति यद् देवतादिक इत्य, तद् प्रजापतिमध्यनिघानरूपेण प्रवर्तयति—तद् यदन्तरेणेति । आथाव्याहा इति । एतद् (वै. सं. १।८।१९) ॥ २४ ॥

“अयेहामादधाति” (श्र. प. १।२।२।१९) कण्डिका वाग्ये व्याख्याता ॥ २५ ॥

इति ब्रह्म यगावर्षविरचितं भाष्ये वैदिकप्रकाशे भाष्येन्द्रनिघण्टुपर्यवस्यमान्ये

पञ्चमस्कन्धे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-४ ॥

अयं पञ्चमे ब्राह्मणे संयुतो हवीरि दशतद्वयान्दशानि दशमेवाह्वयं सोमयागस्य दश्याः, दशतयागः, अन्विशयेन दशियागं निर्वचन्ते, तत्र हवीरि विषातं प्रनोति—वरुणाद् वा इति । पूर्वमनिघण्टुमन्त्राद्

तुमेलाभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । (त्त) सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या
वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-
नोजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुनेव दशम्या देवतयाऽन्वविन्दत् ॥

(त्त) तद्यदेनमेलाभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । (त्त) तुस्मात्संस्पृपो
नामाथ यद्दशमेऽह्नमसुतो भवति तुस्माद्दशपेयोऽथो यद्दशदशकैकं चमसु-
मनुप्रसृता भवन्ति तुस्माद्देव दशपेयः ॥ ३ ॥

तमेलाभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । " सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा
पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनोजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णु-
नेव दशम्या देवतया "—(वा० सं० १० । ३०) अन्वविन्दत् ॥ ३ ॥

तद् यदेनमेलाभिर्देवताभिरनुसमसर्पत्—तस्मात्संस्पृपो नाम । अथ यद्दशमेऽह्नमसुतो भवति—
तस्माद् दशपेयः । अथो यद्दश—दर्शकैकं चममनुमसृता भवन्ति—तस्माद्देव दशपेयः ॥ ३ ॥

‘ वरुणात् ’ सकाशात्, ‘ मर्गः ’ यद्ब्रह्म वीर्यम् ‘ अपचक्राम ’ अपमृतम् । तदेव प्रतिपादयति—‘ शश्वद्य
एव इति ॥ १ ॥

तमेलाभिरित्यादि । ‘ तम् ’ अपसृतम् मर्गम् ‘ एताभिः ’ बभूवमाणाभिः सावित्रादिभिः ‘ अनुसमसर्पत् ’
वरुणोऽनुक्रमेण प्राप्तवान् । तादृशदेवताः क्रमेण दर्शयति—सवित्रेति । ‘ प्रसवित्रा ’ प्रसवकारिणा ‘ सवित्रा ’
देवतया, ‘ अन्वविन्दत् ’—इति सर्वत्रानुबन्धः । ‘ वाचा ’ वाष्पया ‘ सरस्वत्या ’, ‘ रूपैः ’ उपलक्षितेन ‘ त्वष्टा ’,
‘ पशुभिः ’ उपलक्षितेन ‘ पूष्णा ’, ‘ अस्मे ’ अस्मै अपसृतय वीर्यं तदधीनकरणार्थम् ‘ इन्द्रेण ’; यद्वा,
विमक्तिव्यत्ययः, अनेन वर्धिणो वीर्यवता इन्द्रेण, ‘ ब्रह्मणा ’ ब्राह्मणजात्ययिमानिना ‘ बृहस्पतिना ’ ‘ ओजसा
वरुणेन ’ स्वयिदेवतारूपेण, अतीतकल्पगतं वरुणेन वा, ‘ तेजसा अग्निना ’ तेजोरूपेणाग्निना, ‘ राज्ञा सोमेन ’
‘ दशम्या ’ दशसङ्कपाग्रसिन्ध्या ‘ विष्णुना ’ ‘ एव ’ ‘ देवतया ’ ‘ अन्वविन्दत् ’ अपक्रान्त वीर्यमिति ॥ ३ ॥

हविषा नाम निर्वृते—तद्यदेनमेलाभिरित्यादिना । ‘ तत् ’ तत्र यस्मात् ‘ एताभिः ’ ‘ अनुसमसर्पत् ’ अन्व-
विन्दत् सम्पक् सृप्यते प्रायते वीर्यमाभिरम्यादिभिर्देवताभिरिति ‘ संस्पृः ’ देवताः, तासां हवीष्यणि तन्ना-
मानि । अप दशपेय विधातुं तच्छब्द निर्वक्ति—अथ यद् दशमेऽह्नमिति । श्वेतुकानि दशससृपा हवीषि प्रत्येक-
मेकैकदिने कर्त्तव्यानि । तथाच सूत्रम्—“ दशोत्तपि ससृपां हवीषि निर्वपति, देवयजनान्तरमेकैकैकोत्सर्पति,
शालायामन्त्यम् ”—(का. श्रौ. सू. १५ । २१९—२२१) इति । तैत्तिरीये तु स्रष्टमुक्तम्—“ अग्निना देवेन
प्रथमेऽह्नजनुवायुङ्क, सरस्वत्या वाचा द्वितीये, सवित्रा प्रसवेन तृतीये ” इत्यादिना (तै. ब्रा. १ । १ । १ । १)
संस्पृशब्दवाच्याम्यो दशम्य इष्टिम् उद्बुधं दशपेयार्थसोमाभिषवः । तथा च दशमे दिने दशपेयार्थसोमाभि-
षवप्रवृत्तेर्दशपेयत्वम् ॥ अथमत्र क्रमः—दशाना ससृपा हविषा मध्ये सप्तहवीषि प्रतिदिन क्रमेणैकैकं कृत्वा
सप्तमे दिने सप्तम्याभिष्टौ अतीतायाम् अष्टम हविर्निर्वपेत् । अपराद्दशपेयस्य द्वादशपुण्डरीकसकप्रतिमोक्तशुष्णां,
दीक्षां कृत्वा तदानीमेव प्रथमासुपसर्दं कृत्वा, तदन्ते सप्तमामष्टमं हविर्निर्वपेत् । अष्टमे दिने उपसदन्ते संस्पृपा

(स्तु) तदाहुः । (ई) दश पितामहान्त्सोमपान्त्संख्याय प्रसर्पेत्तयो हास्य सोमपीथुमश्रुते दशपेयो हीति तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येबु पितामहान्त्सोमपान्त्संख्याय प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

(दे) एताभिर्वै देवताभिर्वरुण एतस्य सोमपीथुमाश्रुत । तयोऽप्येव एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथुमश्रुते तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेदथ यद्वैवोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठत एतस्याभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥

तदाहुः—दश पितामहान्त्सोमपान्त्संख्याय प्रसर्पेत् । तयो हास्य सोमपीथुमश्रुते । दशपेयो हीति । तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येबु पितामहान्त्सोमपान्त्संख्याय प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवताभिर्वरुण एतस्य सोमपीथुमाश्रुत । तयोऽप्येव एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथुमश्रुते । तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् । अथ यद्वैवोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठत एतस्याभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥

अत्र हविर्निष्ठस्य, नवमे दिवसे एतौबोभमदन्ते सख्यां दशम हविर्निष्ठस्य, तस्मिन्नेवाहनि भग्नौबोभीयपशुप्रचारं कुर्यात् । ततो दशमेऽहनि सोमोऽभिषुषते, इतशेषथ पीयत इति दशपेयत्वमिति ॥ निर्वचनान्तरं दर्शयति—अथ यद् दश-दशेति । एकैकस्मिन् पात्रे दशभिर्जासूयैः पाठव्यः सोमस्यो यस्मिन् काले ॥ दशपेयो मह्यकालः । " दशदशैकैकं चमसमनुमस्यति "—(का. श्रौ. सू. ११ । २२१) इति हि सूत्रम् ॥ १ ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रकृता दशपेय प्रसृत्य—“ पितामहदशमम सोमपाना सङ्ख्याय प्रसर्पण-सर्वितेति वाऽनुवाक-मुक्त्वा ”—(का. श्रौ. सू. ११ । २२२ । २३४) इति । अस्वार्पणं—मक्षगार्पणं सर्व प्रसर्पणकाले सोमपाना इतसङ्ख्यापाकजासूयानां मध्ये एकैकस्य पात्रस्य मह्ययितातो दश-दश प्रस्था. यजमानस्य दश सोमपान् ‘ पितामहान् ’ यजमानस्य पितामहः, तत्पितामहस्तत्पितामह श्रव्येवं पितामहदशमगणं सङ्ख्याय गणयित्वा प्रसर्पेत् । यदा “ सक्त्रा प्रमक्त्रा सत्स्वस्था वाचा ”—(का. स. १० । ३०) इति संहितोक्तमन्त्रेण प्रसर्पणं कुर्यादिति ॥

अत्र पितामहगणनेन प्रसर्पणं पूर्वपशुपति—तदाहुरिति । तद् दृश्यति—तद् वै ज्येभि । ‘ ज्या ’ ज्यानि, मिष्ठश्च इत्यर्थः । अत्रोपचिमाह—द्वौ त्रीनिति । यदि पितामहान् जानीयुः, तर्हि ‘ द्वौ त्रीन् एव ’ जानीयुः, न सर्वान्; तस्मात् सक्त्रादिदशदेवताः सङ्ख्याय प्रसर्पणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदिदं वरणवृत्तान्तेन प्रशंसति—एताभिर्वा इति । संसृष्ट्याद्वाष्यहविर्निर्वापकालं दर्शयति—अथ यद्वै-वेवेति । ‘ अभिषेचनीयस्य ’ एतदाख्यस्य सोमयज्ञस्य ‘ उदवसानीयेष्टिः ’ ‘ यदा ’ ‘ संतिष्ठते ’ समाप्यते ॥ ५ ॥

(स्या) अयेतानि हवींषि पि निर्व्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएव
तद्वरुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽ एवेषु एतत्सवितृप्रसूत ऽएवानुसुत्सर्पति
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

(त्य) अय सारस्वतं चरुं निर्व्वपति । वाग्वै सरस्वती वाचेव तद्वरुणो-
ऽनुसुमसर्पत्तयो ऽएवेषु एतद्वाचेवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ७ ॥

(त्य) अय त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । त्वष्टा वै रूपाणा-
मीष्टं त्वष्ट्रैव तद्रूपैर्व्वरुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽएवेषु एतत्त्वष्ट्रैव रूपैरनुसुत्सर्पति
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥

(त्य) अय पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तद्वरुणो-
ऽनुसुमसर्पत्तयो ऽएवेषु ऽएतत्पशुभिरेवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ९ ॥

अयेतानि हवींषि निर्व्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम् । सविता वै देवानां
प्रसविता, सवितृप्रसूत एव तद् वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैव एतत्सवितृप्रसूत एवानुसुत्सर्पति ।
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

अय सारस्वतं चरुं निर्व्वपति । वाग्वै सरस्वती । वाचेव तद्वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैव एतद्वाचे-
वानुसुत्सर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ७ ॥

अय त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । त्वष्टा वै रूपाणामीष्टे । त्वष्ट्रैव तद्रूपैर्व्वरुणोऽनुसुमस-
र्पत् । तयोऽएवैव एतत्त्वष्ट्रैव रूपैरनुसुत्सर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥

अय पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेव तद्वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽएवैव एत-
त्पशुभिरेवानुसुत्सर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ९ ॥

अयेतानीति । ' अय ' उदन्तरम् ' एतानि हवींषि ' निर्व्वपित्वर्थः । तत्रकारः कात्यायनेन स्पष्टी-
कृतः— " सावित्र-सारस्वत-त्वाष्ट्र-पौष्णैश्च-वाहृशतव-वाहृगाश्रेव सौम्य-वैष्णवानि यथोक्तं प्रतीक्षिपुण्डरीकाणि
प्रयच्छति, हिरण्यमानि बोटमासु निस्तु पथ तेषां सज प्रतिमुखे तद्विधौ भवति "—(का. श्रौ. ध. ११।-
२२२-२२७) इति । सप्तम्यां ब्रह्मगारात् सोममाहृत्यासन्धिमर्शनादि करोत्युपसर्पदेवताहवींषि निर्व्वपत्यु-
पसर्पत् स एच्छमिति । उक्तानां दशसङ्ख्याकानां हवीषां मध्ये सप्त हवींषि पूर्वमिष्टितन्त्रेण कृत्वा, सप्त हिरण्य-
पुण्डरीकाणि दत्त्वा, उत्तरासु निस्तु पथ दत्त्वा, द्वादश पुण्डरीकमकप्रतिमोक्तदक्षिणां दशपेयदीक्षां कृत्वा,

(त्व) अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । (ती) इन्द्रियं वै वीर्य-
मिन्द्र ऽइन्द्रियेणैव तद्वीर्येण व्वरुणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽप्यैष एतदिन्द्रियेणैव
वीर्येणानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १० ॥

(त्व) अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्व्वैज्ञेयैव तद्ब्र-
ह्मणोऽनुसुमसर्पत्तयोऽप्यैष एतद्ब्रह्मणैवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ११ ॥

(त्व) अथ व्वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । स येनैवोजसेमाः प्रजा व्वरु-
णोऽगृह्णातेनैव तदोजसा व्वरुणोऽनुसुमसर्पत्तेनोऽप्यैष तदोजसाऽनुसुत्स-
र्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥

(त्व) उपसुदो दशम्यो देवताः । (स्तु) तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्रयच्छति
तां द्वादशपुण्डरीकांश्च भुजं प्रतिमुञ्चते सा दीक्षा तया दीक्षया दीक्षते ॥ १३ ॥

अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्रः । इन्द्रियेणैव तद्
वीर्येण वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽप्यैष एतदिन्द्रियेणैव वीर्येणानुसुमसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैतद्ब्रह्मणोऽनुसुमसर्पत् । तयोऽप्यैष
एतद्ब्रह्मणैवानुसुमसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ११ ॥

अथ वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । स येनैवोजसेमाः प्रजा वरुणोऽगृह्णात्-तेनैव तदोजसा
वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तेनोऽप्यैष तदोजसाऽनुसुमसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥

उपसुदो दशम्यो देवताः । तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्रयच्छति । तां द्वादशपुण्डरीकां स्तनं प्रति-
मुञ्चते-सा दीक्षा । तया दीक्षया दीक्षते ॥ १३ ॥

सप्तम्यां संवृत्त्यागामव्यञ्जित्या सप्तमदिने क्रियमाग्याया बह्वृत्त्यानिष्ठावनीनाया २५मेनाभियेदनीयदशनेरयोदरि
दिषा सोम क्रीत्वा दशनेवार्थं नक्षत्रागारे स्थापित सोममाहृत्य, आगम्यनिमर्शनाद्यानिष्पन्नं कृत्वा, संवृत्तां हविषां
मध्ये अन्त्यानि भाग्रेय-सोमैय-वैष्णवानि त्रीणि हवींषि उपसत्प्रतिनिरित्वेन कर्त्तव्यानि । वरसप्तमप्रिसोमविष्णु
देवता अन्तिमत्वत्, सत्याप्यग्नीषोमयोरेकस्याप्यभावे दशमस्यागृह्णामान्त् तयोरीषि दशमत्वमुच्यते । ' सप्त '
निष्णु देवतासु तदेवत्वद्वि. पु ' पञ्च पुण्डरीकाणि ' देवानि यन्त्रोच्येत् ॥

अथ द्वादशनेरस्य दीक्षां विधत्ते-तां द्वादशेति । दत्तानि सप्त, अन्तिमहविस्त्रये दास्यमानानि पठेति
द्वादश पुण्डरीकाणि भवन्ति । प्रकृतौ " अशु खाल्यपोऽशानि " -श्यादिना यद्दक्षिणायां विहितम्, तद-
त्रासदित दत्तदास्यमानपुण्डरीकसकप्रतिमोक्तो विहितः । सूत्रन्तु पूर्वमुदाहृतम् । आगम्यन्तेन तु विशेष उक्तः-
' अग्रे दीक्षाया स्थाने द्वादशपुण्डरीकं सप्त प्रतिमुञ्चते " - (आ, श्रौ, सू, १९।२० । १४) इति । प्रति-
मोचयेदित्यर्थः ॥ ६-१३ ॥

(तेऽथ) अथ यद्वाद्दश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य सर्व्वं वै संवत्सरः सर्व्वेष्वेवैतमेतद्दीक्षयति यानि पुण्डरीकाणि तानि दिवो रूपं तानि नक्षत्राणां रूपं ये व्युपक्रास्तेऽन्तरिक्षस्य रूपं यानि वितानि तान्यस्यै तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ राजानं क्रीत्वा । द्वेषोपनुहस्य परिवहन्ति ततोऽर्धमासन्त्या-मासाद्य प्रचरत्यथ यः ऽपुपोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति तमासन्त्या-मासाद्यातिथ्येन प्रचरति यदातिथ्येन प्रचरत्यथोपसद्भिः प्रचरति बुदो-पसद्भिः प्रचरति ॥ १५ ॥

(त्य) अथैतानि हवींषि निर्व्वपति । (त्या) आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चक्रुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चक्रुं वा तेन यथे-ष्ट्यैव यजते ॥ १६ ॥

अथ यद्वाद्दश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । सर्व्वं वै संवत्सरः । सर्व्वेष्वेवैतमेतद्दी-क्षयति । यानि पुण्डरीकाणि-तानि दिवो रूपम्, तानि नक्षत्राणां रूपम् । ये व्युपक्रास्तेऽन्तरिक्ष-रूपम् । यानि वितानि-तान्यस्यै । तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वा द्वेषोपनुहस्य परिवहन्ति । ततोऽर्धमासन्त्यामासाद्य प्रचरति । अथ यः अपुपोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति-तमासन्त्यामासाद्य आतिथ्येन प्रचरति । यदातिथ्येन प्रचरति-अथो-पसद्भिः प्रचरति । यदोपसद्भिः प्रचरति ॥ १५ ॥

अथैतानि हवींषि निर्व्वपति-आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशम्, सौम्यं चक्रुम्, वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चक्रुं ॥ यथेष्ट्या एवं यजते ॥ १६ ॥

पुण्डरीकाणां सङ्ख्या सम्भूय मासान्मरुतवत्सङ्ख्याया प्रशसति-अथ यद्वाद्दशेति । अतस्तावत्तद्वाप-विशिष्टपदैर्दीक्षाकरणेन सर्व्वमसकसरेण यजमान दीक्षासुक्तं कृतवान् भवति । प्रकारान्तरेण प्रशसति-यानीति । पद्मगतपत्रनालविमानं स्वर्गान्तरिक्षमूष्याद्यलोकत्रयसकलान्तत्यतिमोक्तलक्षणरीक्षाकरणेन ' एनं ' यजमानम् ' एषु ' त्रिषु ' लोकेषु ' दीक्षितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वाद्वेषोपनुहस्य-पूर्व्वमनिषेवनांयदीदृशन्ते राजानं ' क्रीत्वा ' ' द्वेषोपनुहस्य, ' तत्रैकं दशरे-वार्यं पशुं यजमाने स्थापयित्वा, एकेनाग्निवेशनीये प्रचारः कृतः; अथ दशरेये यजमाने स्थापितं त सोममा-हस्य, ' आसन्त्यामासाद्य, ' आतिथ्यया प्रचोयुः; तदनन्तरमुपसदायाः । तत्राग्निस्तोमविष्णुदेवताकौण्डिन्यति-निषित्वेन संस्र्वाणसम्बन्धिनमुत्तमानां त्रयाणामग्नेयस्तोष्यैष्णवानामेव निर्वाणं पूर्व्वपश्यति-यदोपसद्भिः प्रचरतीति ॥ १५ ॥

अथैतानि हवींषि निर्व्वपत्याग्नेयमिति । तेन यथेष्ट्येति । एकैकोत्तरत्याने ' तेन ' एकेन हविषा

तद् तुथा न कुर्यात् । (इ) इलति वाऽएष षो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद्यऽ उपसत्पथादेति तुस्मादुपसत्पथादेव मेयात् ॥ १७ ॥

(त्स) स युदाग्निं यजति । (त्य) अग्निनेवैतत्तेजसाऽनुसृष्टुं सर्पत्यथ यत्सोमं
यजति सोमेनेवैतद्वाज्ञाऽनुसृष्टुं सर्पत्यथ यदिष्णुं यजति यज्ञो वै विष्णुः
स्तुयञ्जं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥

स एष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तुयञ्जं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १९ ॥

तद् तुथा न कुर्यात् । इलति वाऽएष—यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्—य उपसत्प-
थादेति । तुस्मादुपसत्पथादेव मेयात् ॥ १७ ॥

स युदाग्निं यजति—अग्निनेवैतत्तेजसाऽनुसृष्टुं सर्पति । अथ यत् सोमं यजति—सोमेनेवैतद्वाज्ञाऽनुसृ-
ष्टुं सर्पति—अथ यदिष्णुं यजति । यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वा-
ऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥

स एष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमा-
प्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १९ ॥

‘ यद्येष्टया ’ इदितन्नेण कुर्यात् । उपसत्पथार्यभेदद्विविधेण कर्तव्यमिति शाखान्तरीयः पञ्चः (भाष. श्री.
सू. १८ । २० । १८) ॥ १९ ॥

तस्मिन् निराकरोति—तद् तु तथेति । ‘तत्’ ‘तथा’ ‘न कुर्यात्’ । ‘एषः इलति दे’ प्रच्युतो मवेत् । एतज्ज-
ध्वार्यमाह—यो यज्ञपथादेतीति । ‘एति’ अण्यच्छति । तदेव पुनर्दर्शयति—एति वा एष इति । तस्मात् ‘उप-
सत्पथात्’ ‘उपसत्पथात्’ ‘मेयात्’ न प्रच्युतो मवेत्, तत् उपसदो न पृथक् कुर्यात् । तदन्ते एतानि सप्तदा-
मग्निष्टोमानि हवीषि त्रीणि केदितन्नेण पृथक् कुर्यात् । अथ एव तुक्कार उपसत्पथान्ते एतेषां निर्वाणं विकल्पेन
दर्शयामास—‘उपसदन्त इच्छन्’ (का. श्री. सू. १९ । २३२) इति ॥ १७ ॥

तद् उपसदेवतादिविषयमाश्लेषस्य—वैष्णवानां संस्थां इतिवामनिर्वाणं सहेतुकसर्पणस्यप्रासिद्धिमाशङ्क्य निरस्यति—
स यदाग्निमिति । उपसदाग्निरेव अष्टिसोमविष्णव इष्टाः; तदानीमेव तैः ससर्पणं जायमिति ॥ १८ ॥

दशपेपथे सौमनस्यारूपे विपत्ते—स एष सप्तदश इति । ‘ स एष-’ दशपेपथः कतुः सप्तदशस्तो-
मसाध्वोऽग्निष्टोमस्यो मन्वन्तिवर्षः । “ सप्तदश स्तोत्रं भवति ” (तै. सं. १ । ८ । १८ । १) इति
दि तैत्तिरीयकम् ॥ १९ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । षष्ठो ह्यसौ दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्सर-
स्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्ष-
माप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । (स्ता) ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
स्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति
तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्ता
ब्रह्मणे ददाति हिरण्मयीं सृजमुद्गात्रे रुक्मं होत्रे हिरण्मयीं प्राकाशा-
वध्वयुभ्यामुश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायऽर्पभुं ब्राह्मणाच्छंसिने
व्याससी नेष्टापोऽभ्यामन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय ग्राममीधे ॥ २२ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः षष्ठीसौ दक्षिणा । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः ।
प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । संवत्सरः प्रजा-
पतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो गोपायति । तस्मात्ता ब्रह्मणे ददाति । हिरण्मयीं
सृजमुद्गात्रे । रुक्मं होत्रे । हिरण्मयीं प्राकाशावध्वयुभ्याम् । अश्वं प्रस्तोत्रे । वशां मैत्रावरुणाय । अर्पभुं
ब्राह्मणाच्छंसिने । व्याससी नेष्टापोऽभ्याम् । अन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय । ग्राममीधे ॥ २२ ॥

गर्भिणीनां गर्वा दानं विधत्ते-तस्य द्वादशेति । ता द्वादशसङ्ख्याका गाः ब्रह्मणे दद्यादित्युत्तरेण (२२६०)
सम्बन्धः । संख्यां सम्भूय संवत्सरान्मना स्वीति-द्वादश वै मासा इति ॥ २० ॥

प्रकाशान्तरेणापि प्रशंसति-तासां द्वादश गर्भा इति । ना गार्वा द्वादश, तासां गर्वा अपि द्वादश,
मिथिस्वा चतुर्विंशतिः, संवत्सरस्यापि चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः, तस्यात् संवत्सरान्मत्वेन ता बालगर्वा गावः
प्रशस्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददातीति । हिरण्यसज्जो दानं विधत्ते-हिरण्यमीमिनि । ददातीत्यनुवर्तते ॥

वर्तुलस्य स्वर्णामरणस्य दानं विधत्ते-रुक्मं होत्र इति (का. श्रौ. सू. १९ । २४०) । द्वाभ्यां ग्रह्येकं
प्राकाशादानं विधत्ते-हिरण्यमाविति । प्राकाशी दीपस्तम्भावित्येके, सृजर्णदर्यणावित्यपरे । अश्वदानं विधत्ते-
अश्वं प्रस्तोत्रे इति । वश्याया गोर्दानं विधत्ते-वशामिति (का. श्रौ. सू. १९ । २४०) । रेतसेचनसम-

१-ब्रह्मणे दद्यात् २-वृषसिणा । का. श्रौ. सू. १९ । २३६ । २-हिरण्यमीमिनि-सृजमुद्गात्रे रुक्मं होत्रे हिरण्यमी प्राकाशा-
वध्वयुभ्यामर्थं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायर्पभुं ब्राह्मणाच्छंसिने व्याससी नेष्टापोऽभ्यामन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय
ग्राममीधे । का. श्रौ. सू. १९ । २४० ।

ता वाऽएताः । (०) द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश
 वा ये त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापति-
 यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-२ ॥ (४. ५.)

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ता वाऽएताः द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति । द्वादश वा ये त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः ।
 संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्द्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तम्प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन् कुरुते ॥ २३ ॥

यस्य गोर्दान विषये-ऋषभमिति । द्वाभ्यां प्रत्येक बलदान विषये-वाससी इति । एकैकानहुता युक्तस्य
 यवपूर्णस्य शकटस्य दान विषये-अन्यतरत इति । अनहुतो दान विषये-गामग्रीथ इति । " अनहुवाह-
 मग्रीथे " इति हि सूत्रितम् (का. श्री. सू. १५ । २४०) । " अनहुवाहमग्रीथे बहिर्वा अनहुवान् " इति
 हि तैत्तिरीयकम् (तै. भा. १।८।२।५) ॥ २२ ॥

ता एता दक्षिणाः सम्भूय सक्तसंश्रमनां प्रशस्तं-ता वा एता द्वादशेति । पशुध्यादपोऽनहुदन्ता द्वादश
 दक्षिणाः, बालगार्भिणीनां गत्रा दक्षिणाः बालगार्भिणीनामपि दक्षिणास्यैव परिगणने त्रयोदश भवन्ति;
 सक्तसंश्रमयापि द्वादश चैत्रादयः अधिकमासेन सह त्रयोदश मासा भवन्ति । तस्मादेताभिर्दक्षिणाभिर्वैश्वदेवैः
 सक्तसंश्रमेवासवान् भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
 चतुर्थोऽध्याये पञ्चमशालणम् ॥ (५-४-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्याधत्तरो देवाद् विवातोर्यमहेभरः ॥ १ ॥

महाण्डं गोमहस कनकहयतुलाशुष्णी स्वर्णगर्भं,
 सताम्भीन्पञ्चसीर्भीष्टिदशतस्तताधेनुमौवर्णभूमीः ।
 इनेमेता इवमवाजिद्विपमहितरथौ सायणि. यिज्ञुणावीर्,
 व्यश्रणीदिश्वचक प्रवितविनिमहामृतयुक्त षट् च ॥
 धान्यार्द्रं धन्यजन्मा तिलमवमनुसः स्वर्णं च वर्णमुल्लर.,
 कार्पासीथ कृपावान्गुडकृत्तमनडो राजन राजभूयन् ।
 आश्वरोत्थं प्राज्यजन्मा कवणजमनृणः शार्कर चार्कतेजा,
 रत्नद्वयो रत्नरूप गिरिमकुत मुदा पात्रसोऽन्निस्त्रुणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहृदयमहाराजसाध्याय्युक्तपरेण सायणाचार्येण विरचिते
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५-४ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तं पूर्वार्धंऽआसादयत्येन्द्र
ऽपुकादशकपालः पुरोडाशो भवति सौम्यो वा चरुस्तुं दक्षिणार्धं ऽआसा-
दयति वैश्वदेवश्चरुर्भवति तं पश्चार्धंऽआसादयति मैत्रावरुणी पयस्या
भवति तामुत्तरार्धंऽआसादयति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति तं मध्यऽआसादय-
त्येषु चरुः पञ्चविलस्तद्यत्पञ्च इवीथुँपि भवन्ति तेषां पञ्च विलानि तस्मा-
च्चरुः पञ्चविलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाजी युजते । युजैवेनं दिशः समारोहयति बुद्धतूम्य-
स्ततोमान्यच्छुन्दाँसि तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति स बुद्धेतेन राज-

अथ पञ्चविलारुयाश्चरुहोमाः ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, तं पूर्वार्धंऽआसादयति (१) । ऐन्द्र एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति । सौम्यो वा चरुः । तं दक्षिणार्धंऽआसादयति (२) । वैश्वदेवश्चरुर्भवति । तं पश्चार्धं
आसादयति (३) । मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तामुत्तरार्धंऽआसादयति (४) । बार्हस्पत्यश्चरु-
र्भवति । तं मध्यऽआसादयति (५) । एष चरुः पञ्चविलः । तद् यत् पञ्च इवीपि भवन्ति । तेषां
पञ्च विलानि । तस्माच्चरुः पञ्चविलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाजी यजते—यदेवेनं दिशः समारोहयति, यद्धतून्, यस्ततोमान्, यच्छुन्दाँसि—

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽश्विनं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विपातीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्याये पञ्चविलसञ्चरुचरुः, द्वादश प्रयुजा इवीपि, पञ्चदशम्, केशवपनीपातिरात्रः, सौत्रामणी-
प्रयोगः, राजसूयसमाप्युदवसानोपेष्टिष विधीयते । अत्र कल्पायनः—“ वरुणे शुक्ले पञ्चविलः, आग्नेय ऐन्द्रः
सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः, पयस्या मैत्रावरुणीऽबार्हस्पत्यश्चरुः, प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात् प्रदक्षिणमित्यपि
मन्वेऽस्तम् ” (का. श्रौ. सू. १५।२४४-२४६) इति । आग्नेयदीनि पञ्च इवीपि पूर्वदिकमेव मन्वे च
स्यापयेत् । सोऽयं पञ्चविलसञ्चरुचरुः इति । तद्विदं विचते—आग्नेयमिति । वेदिमध्ये ‘ पूर्वार्द्धे ’
पूर्वमागे आसादयेत् । एवमुत्तरं ‘ दक्षिणार्द्धे ’ इति योज्यम् । ‘ पयस्या ’ आमिन्ना ॥ हविःपञ्चकस्य
पञ्चविलसञ्चरुः निर्वृत्तिः—तदादिति । तेषां हविषामासादनार्थानि एकस्यां पात्र्यां प्रागादिक्रमेण यतः पञ्च
विलानि, तस्मादेवा मागपञ्चकस्य पञ्चविलश्चरुरिति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

एतेषां हविषां करणे प्रयोजनमाह—तद्यदेतेनेति । ‘ एतेन ’ हविः—पञ्चकेन राजसूययाजिना पष्टव्यम् ।
इतः । यतः पूर्वम् ‘ एनं ’ यजमानं प्राचीमारोहेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राच्यायाः पञ्च दिशः, वसन्तापृतम्, त्रिहदा-

सूययाजी न यजेतोद्वा ह माद्येत्प्र वा पतेत्तस्माद्वाऽएतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥

स यदाग्नेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचुरति । युदेवेनं प्राचीं दिशथ् समारोहयति युद्वतून्यत्स्तोमान्यच्छुन्दार्थसि तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रुं वार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ युदेन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचुरति । सौम्येन वा चरुणा युदेवेनं दक्षिणां दिशथ् समारोहयति युद्वतून्यत्स्तोमान्य-च्छुन्दार्थसि तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रुं वार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ युद्वैश्वदेवेन चरुणा प्रचुरति । युदेवेनं मत्तीचीं दिशथ् समारोहयति युद्वतून्यत्स्तोमान्यच्छुन्दार्थसि तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रुं वार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ५ ॥

तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति । स यदेतेन राजसूययाजी न यजेत । उद्वा ह मायेत्, प्र वा पतेत् । तस्माद्वाऽएतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥

स यदाग्नेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति—यदेवेनं प्राचीं दिशं समारोहयति, यद्वत्, यत्स्तोमान्, यच्छुन्दार्थसि—तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्रुवं वार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ३ ॥

अथ यदेन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति, सौम्येन वा चरुणा—यदेवेनं दक्षिणां दिशं समारोहयति, यद्वत्, यत्स्तोमान्, यच्छुन्दार्थसि—तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्रुवं वार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ४ ॥

अथ यद्वैश्वदेवेन चरुणा प्रचरति—यदेवेनं मत्तीचीं दिशं समारोहयति, यद्वत्, यत्स्तोमान्, यच्छुन्दार्थसि—तस्मादेवेनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्रुवं वार्हस्पत्ये चरावुवनयति ॥ ५ ॥

दन्तिस्तोमान्, गावत्र्यादीनि च्छुन्दानि चाम्बुर्गुरोहितवान्; ' तस्माद् ' ' एतेन ' इतिःपञ्चकेन ' एनं ' यजमानं दिगादिभ्यः सकाशात् पुनः ' निष्क्रीणाति ' स्वादीनं कृतवान् भवति ॥

अकरणे प्रायवायमाह—स यद्वेति । यदि न यजेत तर्हि अयमानः ' उन्वायेत् ' उन्वतो मवेत्, ' प्रपतेत् ' प्रप्नुतो मवेत् । ' वा '—शब्दद्वयमन्वोन्वविकल्पार्थम् ॥ २ ॥

इतिषां क्रमेण निष्कयणसाधनत्व विवृणोति—स यदाग्नेनेत्यादि । प्रयेकइतिःप्रचारात्तत्परं वार्हस्पत्ये चरो सप्तपत्नयनं विषये—संस्रुवमिति । सप्रथमं भवति—' पूर्वैः—पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा अन्ये संस्रुवतेकम्"—(का. श्रौ. सू. १५ । २१०) इति । ' अन्ये ' अन्यमप्रदेशे स्थापिते वार्हस्पत्ये चरावित्यर्थः ॥ २-५ ॥

(त्पु) अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । युदेवैनमुदीर्चां दिशथँ समारोहयति युद्वतून्यत्स्तोमान्यच्छुन्दाथँसि तुस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सथँस्रुवं वार्हस्पत्ये चराववनयति तद्दत्त्सथँस्रवान्वाहस्पत्ये चराववनयति सर्व्वत ऽपवास्मिन्नेतद्दद्याद्यं दधाति तुस्माद्दु दिशो दिश एव युज्ञेऽज्ञायमभिहिते ॥ ६ ॥

(तेऽथ) अथ युद्वाहस्पत्येन चरुणा प्रचरति । युदेवैनमूर्ध्वां दिशथँ समारोहयति युद्वतून्यत्स्तोमान्यच्छुन्दाथँसि तुस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥

स युऽ एषऽ आप्रेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वाऽएषु यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तुस्माद्धिरण्यं दक्षिणा तदग्नीधे ददात्यग्निर्वाऽएषु निदानेन यदाग्नीध्रस्तुस्मात्तदग्नीधे ददाति ॥ ८ ॥

अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति—यदेवैनमुदीर्चां दिशं समारोहयति, युद्वत्, यत्स्तोमान्, यच्छुन्दांसि—तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । सर्व्वं वार्हस्पत्ये चराववनयति । तद् यत् संखवान्वाहस्पत्ये चराववनयति—सर्व्वत एवास्मिन्नेतद्दद्याद्यं दधाति । तस्माद्दु दिशो दिश एव युज्ञेऽज्ञायमभिहिते ॥ ६ ॥

अथ युद्वाहस्पत्येन चरुणा प्रचरति—यदेवैनमूर्ध्वां दिशं समारोहयति, युद्वत्, यत्स्तोमान्, यच्छुन्दांसि—तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥

स य एष आप्रेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति—तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आप्रेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा । तदग्नीधे ददाति । अग्निर्वाऽएष निदानेन—यदाग्नीध्रः । तस्मात्तदग्नीधे ददाति ॥ ८ ॥

अथ यन्मैत्रावरुण्येति । अतुर्णां हविषां सप्तकस्य वार्हस्पत्ये चरी अवनयने सम्भूयान्नायसम्पादनरूपेण प्रशंसति—तद् यत् संखवानिति । यतो ' वार्हस्पत्ये चरी ' सर्व्वेषां हविषां इतसिष्टस्यावनयनम्, ' तस्मात् ' ' राजे ' ' दिशो दिशः ' सर्व्वस्या अपि दिशः सकानान् ' अज्ञायम् ' ' अभिहिते ' आनीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ यद् वार्हस्पत्येनेत्यादि । पूर्व्वयत् । अत्र संखवानयनप्रभावो विशेषः ॥ ७ ॥

आग्नेयादिहविषामृषिन्विशेषेभ्यो हिरण्यादिदक्षिणादानं विधत्ते—स य एष इति । आग्नेयहविषः, तदक्षिणात्वेन विहितस्य हिरण्यस्य च अग्निसम्बन्धिन्त्वं समानो धर्मः । हिरण्यस्याग्निरेतसत्वं श्रूयते—“ तस्य रेतः परापत्, तदहिरण्यम् ” (तै. ब्रा. १ । ३ । ८) इति । अग्नेरेवाग्नीध्रत्वं प्रथमकाले स्तन्वपशुहणक्राहणे

ह्येव व्वञ्जाऽप्रवीता तामध्वर्युभ्यां ददाति प्राणोदानो व्वञ्जाऽअध्वर्युं प्राणो-
दानो मित्रावरुणौ तुस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ युऽएष बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति । तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षि-
णैपा वाऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक्रुदेष ऽउपरिष्टादर्षम्यः पुन्यास्तुस्माच्छिति-
पृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मैष
वाऽएतस्य ब्रह्मा भवति तुस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति स हैतेनापि विष्टाव्वा-
ज्यघ्राद्यकामो यजेत तदस्मिन्सर्वतोऽघ्राद्यं दधाति स हान्नाड
ऽएष भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-३ ॥ (५. १.) ॥

वशां न विन्देद् । अपि यैव काचामवीता स्यात् । सर्वां ह्येव वशाऽप्रवीता, तामध्वर्युभ्यां ददाति ।
प्राणोदानो वाऽअध्वर्युं । प्राणोदानो मित्रावरुणौ । तस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥

अथ य एष बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति-तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणा । एषा वाऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक्रु ।
तदेष उपरिष्टादर्षम्यः पुन्याः । तस्माच्छितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा । तं ब्रह्मणे ददाति । बृह-
स्पतिर्वैदेवानां ब्रह्मा । एष वा एतस्य ब्रह्मा भवति । तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति । स हैतेनापि
विष्टाप्राणी-अत्राद्यकामो यजेत । तदस्मिन्सर्वतोऽघ्राद्यं दधाति । स हान्नाड एष भवति ॥ १२ ॥

अथ य एष बार्हस्पत्य इति । ' शितिपृष्ठः ' श्वेतपृष्ठः । बार्हस्पत्यश्वरोः श्वेतपृष्ठस्य गौर्दक्षिणात्वमु-
पादयति-एषा वा ऊर्ध्वेति । " ऊर्ध्वा दिक् बृहस्पतिर्दक्षता " - इति श्रुतेः ऊर्ध्वा दिक् बार्हस्पत्या ।
' उपरिष्टात् ' उपरिमाने ' अर्षम्यः ' सर्वस्य ' पुन्याः ' मार्गाः ; ' तस्मात् ' उपरिमाने श्वेतत्वसाम्यात्,
तादृशो गौर्दक्षिणात्वेन सुगन्त इत्यर्थः ॥

अपैतस्य हविःपञ्चकस्य कलाभन्तराय राजदशद् बहिः प्रयोगं दर्शयति-स हैतेनापीति । " विश्वजात्वी "
एकत्र सन्निविष्टः इतस्ततः पर्यटनमकुर्वन् अजाद्यकामः । एकत्र स्थितैव सर्वतो मेऽन्तं स्यादिति कामपमान
इत्यर्थः । पुरोऽपि एतेन हविःपञ्चकेन यजनं कुर्यात् । तन् प्रशस्तति-तदस्मिन्निति (तै. सं. १ । ८ । १२)
(तै. भा. १ । ८ । १३) ॥ १२ ॥

इति धीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सायण्यदिनीयसतपयब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५-१-१) ॥

स वै प्रयुजाथँ हविर्भिर्भजते । तद्यत्प्रयुजाथँ हविर्भिर्भजते ऋतून्वाऽएत-
त्सुपुवाणो युक्ते त्वाऽएनमृतवो युक्ता वहन्ति ऋतून्वा प्रयुक्ताननुचरति तस्मा-
त्प्रयुजाथँ हविर्भिर्भजते ॥ १ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश
भवन्ति मासि मासि यजेतेत्याहुः को वेद मनुष्यस्य तस्मात्तु मासि
मासि यजेत शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव पद्भिर्भजते प्राङ्चानुथ
पुनरावृत्तः शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव पद्भिर्भजते ॥ २ ॥

अथ द्वादश प्रयुजां हवीषि ।

स वै प्रयुजां हविर्भिर्भजते । तद् यत्प्रयुजां हविर्भिर्भजते—ऋतून्वाऽएतत्सुपुवाणो युक्ते—त
ऽएनमृतवो युक्ता वहन्ति—ऋतून्वा प्रयुक्ताननुचरति—तस्मात्प्रयुजां हविर्भिर्भजते ॥ १ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद्द्वादश भवन्ति । मासि मासि
यजेतेत्याहुः—को वेद मनुष्यस्य । तस्मात्तु मासि मासि यजेत । शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव
पद्भिर्भजते प्राङ् चानु । अथ पुनरावृत्तः शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव पद्भिर्भजते ॥ २ ॥

द्वितीये ब्राह्मणे प्रयुजा हवीषि विधीयन्ते । ऋष्यायन—“ द्वादशोचराणि प्रयुग्धवीषि, मासान्तराणि,
आहवनीयाद्वा पुरस्तात्तन्मासान्ते दत्त्वाग्रस्त आग्नेय—सौर्य—सावित्र—वार्हस्पत्य—रात्र—वैश्वानरा यपोक्तम्,
एवमावृत्तस्य चावः सारस्वत—गौण—मित्र—शैब्यस्य—वारुणादित्याः षट्—षट् वैकृतन्वे पूर्वाभिवाही द्वौ—द्वौ षण्णा—
षण्णा दक्षिणा ”—(का. श्री. सू. १९ । २९०—२९९) इति । अथर्ववेदः । द्वादशान्तेषादीनि प्रयुजा
हवीषि आहवनीयात्—पूर्वदेशे एकैकशम्याव्याधप्रदेशे एकैकस्मिन् मासि एकैकं हविरिति क्रमेण षट् यष्ट्यानिः
तथा प्रत्याहृत्य तेभ्यैव स्थानेषु क्रमेण षट् यष्ट्यानि । यद्वा, षट्क षट्कमेकीकृत्य एतन्त्रेण पुनार्त् । तेषां
पूर्वाभिवाहको द्वौ—द्वौ अनद्वाही दक्षिणेति ॥

तदिदं विधत्ते—स वै प्रयुजामिति । विविध प्रवर्तति—ऋतून्वा ॥ इति । एव ‘ सुपुवाणः ’ यद्वा ‘ ऋतून्वा ’
मासान्तेषु प्र-‘ युक्ते ’ कर्मणे योजयति । ‘ ऋतून्वा ’ अपि ‘ एत ’ ‘ युक्तः ’ सन्तो ‘ वहन्ति ’ प्रापयन्त्यांष्ट
कलेन् । इदानीमनुष्ठानादपि प्रयुक्तान् ‘ ऋतून्वा ’ ‘ अनु ’—‘ रक्ष ’ ‘ चरति ’ अनुसरति, तत्तदनुसरण-
जनितफल प्राप्ताकामः, तस्मात् प्रयुजा हविर्भागः कर्तव्यः । तथा च तैत्तिरीयके—“ मासि मासि एतानि
हवीषि निरूप्याणीत्याहुः, तेनैवर्तूर प्रयुक्ते ”—(वै. भा. १ । ८ । ४ । ३ ।) इति ॥ १ ॥

तेषां सङ्ख्यां विधत्ते—तानि वै द्वादशेति । तेषां प्रतिमासे यजन पूर्वपञ्चकेनोपन्यस्यति—मासि मामीनि ।
त एव निराकरोति को वेदेति । मनुष्यस्यायु परिमाणस्यज्ञान्मुमुक्षुस्यन्वासांसि—मानि यत्र न
कर्तव्यमित्यर्थः ।

इति षट्कमेकीकृत्य यागकारणेषु कश्चिद् विशेषः पूर्वपञ्चकेनोपन्यस्यति—शम्यापराव्याध इति । शम्या-

तद् तु तथा न कुर्यात् । (त्प) पडंवेतानि पूर्वाणि हवींषि निर्व्वपति
समानवर्हींषि पि तासां देवतानां रूपं यथा शिशिरे युक्त्वा प्राञ्चऽआप्रावृपुं
यायुस्तत्पृहृतृयुक्तेः तुऽएनर्थे पृहृतवो युक्ताः प्राञ्चऽआप्रावृपुं ब्वहन्ति
पृहृत्पृहृतृयुक्तानाप्रावृपमनुचरति पूर्वाभिवाहा द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पडंवेत्तराणि हवींषि निर्व्वपति । समानवर्हींषि तासां देवतानां
रूपं यथा पुनरावृत्तेरन्वार्पिकमभि तत्पृहृतृयुक्तेः तुऽएनर्थे पृहृतवो युक्ता

तद् तु तथा न कुर्यात् । पडंवेतानि पूर्वाणि हवींषि निर्व्वपति—समानवर्हींषि । तासां देवतानां रूपम् ।
यथा शिशिरे युक्त्वा प्राञ्चऽआप्रावृपुं यायुः । तत् पृहृतृयुक्तेः तुऽएनं पृहृतवो युक्ताः प्राञ्चऽआप्रा-
वृपुं ब्वहन्ति । पृहृतृयुक्तानाप्रावृपमनुचरति । पूर्वाभिवाहा द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पडंवेत्तराणि हवींषि निर्व्वपति—समानवर्हींषि । तासां देवतानां रूपम्—यथा पुनरावृत्तेरन्वार्पिक-
मभि । तत् पृहृतृयुक्तेः । तुऽएनं पृहृतवो युक्ता वार्पिकमभिवहन्ति । पृहृतृयुक्तान्वार्पिकमनुचरति ।

परास्ता विष्पति निरयति यजेति ॥ शम्भाराम्याधो देसः । तत्र देसो पूर्वः ' बद्धिः ' ' प्राञ् ' ' प्राङ्मुतो
' वान् ' गच्छन् यजेत । आहवनीयान् पूर्वदेशे एदेकशम्भाराम्यो बद्ध कर्षन्वानीत्यर्थः । अथ पुनरिति ।
पुनरावृत्तेन एदेकशम्भाराम्यप्रदेशो अपराणि बद्ध कर्षन्वानीति ॥ ३ ॥

त पक्षं निराहृत्य पृथगन्तरं विधत्ते—तद् तु तथेति । ' पूर्वाणि ' ' बद्ध हवींषि ' ' समानवर्हींषि ' ; यर्हिः-
शब्दस्तन्त्रोत्पत्तकः, एकान्त्राणि कर्षन्वानीत्यर्थः । पूर्वहविःबद्धकदेवताः प्रशंसति—तासां देवतानामिति ।
' तासां ' पूर्वहविःबद्धकस्य देवतानाम् अग्नीधोमादीनां वृष्णां रूपमेतत् । ' यथा ' ' शिशिरे ' कसौ ' युक्त्वा '
युक्ताश्वाः राजानः । ' प्राञ्चः ' सन्तः ' आप्रावृपुं ' प्रावृत्कालपर्यन्तं ' यायुः ' गच्छेद्युः । तद्विद् प्राङ्मुल
यानं पूर्वपूर्वशम्भाराम्येऽपि वृष्ट्याशाम्भाराम्येऽपि देवतानां सम्बन्धि रूपमित्यर्थः । प्रयुजां पूर्वाणि बद्धहवींषि प्रशुत्य
नेतिरीपके शितिरादिषु बद्धसु मासेषु राज्ञेदेन प्राङ्मुला यात्रा प्रतिमासं व्यापारभेदम सप्तमासातः—
" आग्नेयमष्टाकान्ते निर्व्वपति, तस्मादिशिशिरे कुर्याज्जालाः प्राञ्चो यान्ति । सोम्य षरं, तस्माद् वसन्तं ष्वव-
सावाद्भवति । सामित्र द्वादशकपाल, तस्मात् पुरस्ताद्भवानां सत्रिणा विरुधते । मार्हरथः षरं, सत्रिष्वेव
विहस्य ऋद्धया यजानाद्भवते । त्वाष्ट्रमष्टाकपाल रूपान्येव तेन कुर्वते । वैश्वानरं द्वादशकपालं, तस्माज्जल्पे
नेदामे प्रथमः कुर्याज्जाला यान्ति " — (ति. भा. १ । ८ । ४ । १, २ ।) इति । तदनेन पूर्वहविःबद्धेन
पृहृतृमागानेन युक्ते । " ऋतु " — शब्दो मासपरः ; " वासन्तिकशतृ " — इति व्यवहारान् (वा. स. १ । १ । २९ ।)
यद्वा, " यथा ये मासाः " इति पञ्चाणां मासव्यवहारान् पञ्चदशमक ऋतुरित्यर्थः ॥ पूर्वपृहृतस्य दक्षिणा
विधत्ते—पूर्वां प्रीति । पूर्वाग्निमाहवनीयं बहतीति पूर्वाग्निवह्नोऽनूपाहः । तेषां भव्ये द्वौ दक्षिणात्वेन
देवातित्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरहविःपृहृतृयाणि समानतन्त्राव दर्शयति—पडंवेत्तराणीति । तानि प्रशंसति—तासां देवतानामिति ।
' वार्पिकमभि ' वर्षं पुंसम्बन्धिनं प्रथमं मासमभिलक्ष्य पुनरावृत्तेन । शिशिरे दिव्यजयाय प्राञ्चः प्रयाताः

व्यापिकमभि वहन्ति पृथ्वऽर्तुन्प्रयुक्तान्व्यापिकमनुचरति पूर्वामिवाहां द्वौ
दक्षिणा तद्यत्पूर्वामिवाहो दक्षिणऽर्तुन्वाऽएतत्सुपुवाणो बुद्धे वहन्ति
वाऽअनद्वाहस्तस्मात्पूर्वामिवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद् स्मैतत्पुरा कुरुपञ्चाला आहुः । (ऋ) ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता
वहन्त्यर्तुन्वा प्रयुक्तानुचरामऽइति यदेपाथै राजानो राजसूययाजिन
ऽआसुस्तद् स्म तदुभ्याहुः ॥ ५ ॥

(१) आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सौम्यश्वरुः सावित्रो
द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो वार्हस्पत्यश्वरुस्त्वाष्टो दश-
कपालः पुरोडाशो वैश्वानरो द्वादशकपालऽएतानि पदपूर्वाणि हवींषि
भवन्ति ॥ ६ ॥ (शतम् ३३००)

पडेवोत्तरे चरवः । सारस्वतश्वरुः पौष्णश्वरुर्मैत्रश्वरुः क्षेत्रपत्यश्वरुर्वा-
रुणश्वरुरादित्यश्वरुस्तुऽउ पडुत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

पूर्वामिवाहां द्वौ दक्षिणा । तद्यत्पूर्वामिवाहो दक्षिणा । ऋतुन्वाऽएतत्सुपुवाणो बुद्धे वहन्ति वा
ऽअनद्वाहः—तस्मात्पूर्वामिवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद् स्मैतत्पुरा कुरुपञ्चाला आहुः । ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता वहन्ति—ऋतुन्वा मयुक्तानुचराम
इति । यदेपां राजानो राजसूययाजिन आसुः—तद् स्म तदुभ्याहुः ॥ ५ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः (१) पुरोडाशो भवति, सौम्यश्वरुः (२), सावित्रो द्वादशकपालो
वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशः (३), वार्हस्पत्यश्वरुः (४), त्वाष्टो दशकपालः पुरोडाशः (५),
वैश्वानरो द्वादशकपालः (६)—एतानि पदपूर्वाणि हवींषि भवन्ति ॥ ६ ॥

पडेवोत्तरे चरवः । सारस्वतश्वरुः (१), पौष्णश्वरुः (२), मैत्रश्वरुः (३), क्षेत्रपत्य-
श्वरुः (४), वारुणश्वरुः (५), आदित्यश्वरुः (६)—एतऽउ पडुत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

इत्यब्राह्मणो निदायुर्द्वितीयममे परकीय राष्ट्र सर्वाग्नेना विनाश्व स्वदेश प्रति प्रत्यङ्मुखा निवर्तन्ते ।
रात् ' एतत् ' सारस्वत्यादिदेवताया प्रतिनिहृत्वा यष्टव्याना रूपनित्यर्थः । तत् षड्वृत्तिरिति । ' तत् ' तेन
वचनद्वयः पदकपालेन प्राहृडादीन् षण्म.सम् योजितवान् मयति । तेषामनदुद्भव दक्षिणां विचये—पूर्वामिवा ।
पूर्वामिवाहा दक्षिणां सम्पूय प्रचरति—तद्यत्पूर्वामिवा ॥ ४ ॥

उक्तं ब्राह्मणप्रयुचति.कवणेन ऋतुप्रयोगे नृस्यञ्चान्वृत्तत्तमुक्तेन द्रवयति—तद् स्मैतदिति । एवं ' इत्-
पञ्चालः ' ' अद् ' वदन्ति, विचारयन्ति,—' आस्यन् ऋतवो युक्ता. ' सन्तो ' वहन्ति ' प्रयुक्तान् ऋतु ' अनु-
लभ्य ' शरामः ' अनुस्मराम इति । आशसमानानाम् ' एषां ' राहा मध्ये ये ' राजान् राजसूययाजिनः आसुः',
ते प्रयुचति.व रणमनुप्रयोगरूपमिति प्रयुचतिरिति तत्पर्यः ॥ ५ ॥

वानि द्वादश हवींषि दक्षिणति—आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । तत्र पूर्वाणि षड्वृत्तिषु च पुरोडाशमकानि,
दशकपालि तु सर्वात्मकान्येवैपर्य. (वै स. १ । ८ । ४ । २०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

(बोऽथ) अथ श्येनी विचित्रगर्भामुदित्याऽआलभते । तस्या ऽपुषैवा-
वृष्ट्याऽष्टापथै व्वशायाऽइयं वाऽअदितिस्तस्याऽपुषैनमेतद्गुर्भं करोति तस्या
ऽएतादृश्येव श्येनी विचित्रगर्भा दुक्षिणा ॥ ८ ॥

(प्राऽथ) अथ पृषती विचित्रगर्भामरुद्ध्य ऽआलभते । तस्या पुषैवा-
वृद्धिशो वै मरुतो विचित्रगर्भेनमेतद्गुर्भं करोति तस्या ऽएतादृश्येव पृषती
विचित्रगर्भा दुक्षिणा ॥ ९ ॥

(णै) एतौ पशुबन्धौ । तदेतावेव सन्तावन्ययेवालभन्ते वामुदित्याऽआ-

अथ पशुद्वयम् ।

(१) अथ श्येनी विचित्रगर्भामुदित्याऽआलभते । तस्या एषैवावृद्, याऽष्टापथं वशापै । इयं
वाऽअदितिः । अस्या एवैनमेतद्गर्भं करोति । तस्या एतादृश्येव श्येनी विचित्रगर्भा दुक्षिणा ॥ ८ ॥

(२) अथ पृषती विचित्रगर्भां मरुद्ध्य आलभते । तस्या एषैवावृद् । विशो वै मरुतः ।
विशामेवैनमेतद्गर्भं करोति । तस्या एतादृश्येव पृषती विचित्रगर्भा दुक्षिणा ॥ ९ ॥

एतौ पशुबन्धौ । तदेतावेव सन्तावन्ययेवालभन्ते । वामुदित्या आलभन्ते-आदित्येभ्यस्तामाल-

अथ पशुद्वय विधीयते । तत्र कात्यायनः-“ अष्टोपरद्वैवपशुबन्धौ गर्भिणीभ्यां स्वगुणदक्षिणौ, श्येन्यादि-
रदेव्योऽदित्ये वा, वैश्वदेवी पृषतां माहतां वा ”-(का. श्रौ. सू. १९ । २५९-२६८) इति । श्वेता
गर्भिणीमादित्येभ्योऽदित्ये वा आलभते, पृषती गर्भिणी विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यो वेति तदर्थः ।

तत्र स्वमतानुसारेणादितिदेव्यं पशुबन्ध विधत्ते-अथ श्येनीमिति । ‘ श्येनी ’ श्वेतवर्णा ‘ विचित्रगर्भा ’
प्रजातागर्भां ‘ अदित्ये ’ आलभते । प्रयोगमतिदिकृति-तस्या एपेति । ‘ आहृन् ’ क्रिया ‘ या ’ ‘ अष्टापथै ’
‘ वशापै ’ गर्भिण्या वशाया अनुकम्पायाः प्रयोगक्रमः, स एवास्या इत्यर्थः । तत्रप्रयोगस्तु चतुर्थकान्ठे पञ्चमैऽप्यापे
दितौये वशापे-“ उच्छिद्य वशामनुमर्शं गर्भमैष्टधे हृयात् ”-इत्यादिना स्पष्टीकृतः (श. प. ४ । ९ ।
२ । १ ।) । एतदेवता प्रशंसति-इयं वा इति । ‘ अदितिः ’ नाम ‘ इयं ’ पृषिती, तस्माददितिदेव्यगर्भिणी-
पागेन ‘ एनं ’ पञ्चमानं भूमिरेव गर्भवेन कृतवान् भवति ॥ एतस्य कर्मणो दक्षिणां विधत्ते-तस्या एता-
दृश्येवेति । ‘ एतादृशी ’ एतद्वर्णा प्रजातागर्भां ‘ दक्षिणा ’ ॥ ८ ॥

पशुबन्धान्तर विधत्ते-अथ पृषतीमिति । ‘ पृषती ’ विन्दुयुक्तं, ‘ विचित्रगर्भां ’ विचित्रगर्भां गर्भिणीन्
‘ मरुद्ध्यः ’ देव्यः आलभते । तस्यापि प्रयोगप्रकारं पूर्ववदितिदक्षिणि-तस्या एपेति । मरुतां विद्वान्मरु-
देवस्यपशुयज्ञानं ‘ एनं ’ सुन्दरं ‘ विद्यां ’ प्रजापतां ‘ गर्भय्, ’ तदुपजीव्यं कृतवान् भवति । तस्यापि
दक्षिणां विधत्ते-तस्या एतादृशीति । एवकारेणान्यवर्गदक्षिणानिदृष्टिः । दक्षिणामेदेनालयो. कर्मदेद. ॥ ९ ॥

एतौ पशुबन्धाविति । तस्य पशुबन्धस्य शाखामेदेन देवतान्तरसम्बन्धं दर्शयति-तदेतावेवेति ।

लुभन्तऽआदित्येभ्यस्तामालभन्ते सुर्वं वाऽआदित्याः सुर्वस्यैवैनमेत-
द्गुर्भं करोति यां मरुद्भ्य आलुभन्ते विश्वेभ्यस्तां देवेभ्यऽ आलभन्ते सुर्वं
वे विश्वेदेवाः सुर्वस्यैवैनमेतद्गुर्भं करोति ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । (५-४-४) (५.२.)

अभिषेचनीयेनेद्वा । केशान्नु वपते तद्यत्केशान्नु वपते धीर्वं वाऽएत-
दपार्थं रसः सुम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशा-
न्प्रथमान्प्राप्नोति स यत्केशान्नुवपेत्तार्थं श्रियं जिह्वां विनाशयेद्द्रव्युदुह्या-
त्तस्मात्केशान्नु वपते ॥ १ ॥

भन्ते । सर्वं वाऽआदित्याः । सर्वस्यैवैनमेतद्गुर्भं करोति । यां मरुद्भ्य आलभन्ते-विश्वेभ्यस्तां देवेभ्य
आलभन्ते । सर्वं वे विश्वेदेवाः, सर्वस्यैवैनमेतद्गुर्भं करोति ॥ १० ॥

अथ केशवपनीयोऽतिरात्रः ।

अभिषेचनीयेनेद्वा केशान्नु वपते । तद् यत्केशान्नु वपते । धीर्वं वाऽएतद्वर्णः रसः सुम्भृतो भवति ।
येनैनमेतदभिषिञ्चति । तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान् प्राप्नोति । ॥ यत्केशान्नुवपेत् । एतां श्रियं
जिह्वां विनाशयेद् द्रव्युदुह्यात् तस्मात्केशान्नु वपते ॥ १ ॥

एवकारेणादिति मरुत्सम्बन्धो विवक्षितः । ' अन्वयेव ' इति यदुक्तम्, तदेव स्पष्टपति-यामदित्या इत्यादिना ।
(तै. त. १ । ८ । १९ ।) ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मण-

माध्ये पञ्चमब्राह्मणे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-५-२) ॥

तृतीयं केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । सूत्रम्-“ अभिषेचनीयाद्वा सवत्सराद् केशवप-
नीयोऽतिरात्रः सोमापवर्णः ” (का. ग्री. सू. १५१२९५) इति । पशुपन्थयानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयाग,
कर्त्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा सवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं प्रथमाचर्यम्, ततस्तद्भ्रतवित्त-
र्कतार्थमेकं सोमयागः पूर्णमानीयुत्यः कार्यः, स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते । रात्रिमर्तव्यं वर्चत इत्यति-
रात्रः अतिरात्रमरयया कार्य इत्यर्थः ॥

तस्मिन् विधये-अभिषेचनीयेनेद्देति । अभिषेचनीयवागादन्तरं केशवपनीयकरणे कारणमाह-धीर्वं वा
एतदपामिति । पूर्वमाभिषेककाले धीर्वंरूपोऽया रसः प्रथमं केशानेव प्राप्तवान्, तेषां केशानां वपने अभिषेक-
यागच्छन्ती ' श्रियम् ' एव ' जिह्वा ' इतिरां विनाशितवान् भवति । किञ्च ' द्रव्युदुह्यात् ' गतकारोऽपि भवेत् ।
तस्मात् केशवानो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

संवत्सरं नु वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्चा तुस्मात्संवत्सरं नु
वपते सुऽएष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशव-
पनीयः ॥ २ ॥

तुस्यैकविंशं प्रातःसवनं सप्तदशं माध्यन्दिनं सुवनं पञ्चदशं
तृतीयसवनं सहोक्तैः सह षोडशिनः सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्वायन्तरः सन्धिर्भवति । (त्ये) एषऽप्येकविंशो यऽएष तुपति सु
ऽएतस्मादेकविंशादपयुक्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात्पञ्चदशं
पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥ ४ ॥

संवत्सरं न वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्चा । तस्मात्संवत्सरं न वपते । स एष व्रतविसर्जनी-
योपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशं प्रातःसवनम्, सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनम् पञ्चदशं तृतीयसवनम् । सहोक्तैः, सह
षोडशिनः, सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्वायन्तरः सन्धिर्भवति । एष एवैकविंशो य एष तुपति । स एतस्मादेकविंशादपयुक्ते ।
स सप्तदशमभि प्रत्यवैति, सप्तदशात्पञ्चदशम्, पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥४॥

तस्मात्सन्धिकालं दर्शयति—संवत्सरं न वपत इति । केशवपनीयसम्बन्धं निर्वक्ति—स एष व्रतेति । संव-
त्सरसंमितव्रतविसर्जनद्वारा केशवपनार्यम् उपयुज्यमानः क्रियमाणः ' स्तोमः ' एकविंशादिस्तोमवान् पागः
केशवपनीय इत्यर्थः ॥ २ ॥

एष सामगोपीयमानेऽस्त्रौत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्रानौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति—
तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्तव्यम्, माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् ; अथ सोमयागस्य
अतिरात्रसम्यात्वात् । तृतीयसवनं अग्निष्टोमकम् द्वादशस्तोत्राणि, तत उत्तरं त्रीण्युक्त्यस्तोत्राणि, एकं षोडशस्तोत्रम्,
रात्रिपर्याप्तस्तोत्राणि द्वादश; तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्तव्यान्तीत्यर्थः । स्तोमकल्पितप्रकारस्तु "प्राची-
मारोह " इत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः (अ. व. ६ । ४ । १ । ४) ॥ ३ ॥

किञ्च—त्रिवृद्वायन्तर इति । पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योदकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमे स्तोत्रे तृतीय-
स्तोत्रं तृतीयपर्याप्त्यान्ते रथन्तरसाम्ना ग्रातव्यम्, तन्सन्धितोत्रमित्युच्यते । तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोमयुक्तं कार्यम् ।
एकविंशादवरोहणक्रमेण त्रिवृत्पर्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तम्, तत् सर्वलोकादिकमाद् भूम्यवस्थानात्प्रना प्रशंसति—
एष एवैकविंश इति । ' य एष तुपति ', ' सः ' ' एकविंशः ' सर्व इत्यर्थः ; तस्मात् ' अपयुक्ते ' अव-
रोहतीत्यर्थः । सोऽवरोहणवस्था त्रिवृत्पाप्यामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति ॥ ४ ॥

तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । (ती) इयं वै रथन्तरमुपस्यासुवैतुप्रतिष्ठा-
यां प्रतिष्ठित्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वाऽअतिरात्रस्तुस्मादतिरात्रो
भवति ॥ ५ ॥

स वै न्येव वर्तयते । केशान्न वपते वीर्यं वाऽएतद्वा रसः सम्भृतो
भवति येनैतमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति स
यत्केशान्वपेतेतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद्व्युदुहयादथ वृन्निवर्तयते
तदात्मन्युवैतां श्रियं नियुनक्ति तस्माद्भ्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यै-
पैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति ॥ ६ ॥

(त्या) आसन्वाऽ उपानहाऽउपमुञ्चते । (तऽ) उपानुब्ध्यामुपि बुदस्य
ज्ञानं भवति उयो वा किञ्चिद्वा सूर्यं वाऽएपुऽ इदमुपर्युपरि भवत्यव्युत्तिष्ठा-

तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । इयं वै रथन्तरम् । अस्यामेवैतुप्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति । अतिरात्रो
भवति । प्रतिष्ठा वाऽअतिरात्रः । तस्मादतिरात्रो भवति ॥ ५ ॥

स वै न्येव वर्तयते, केशान्न वपते । वीर्यं वाऽएतद्वा रसः सम्भृतो भवति—येनैतमेतदभिषिञ्चति ।
तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति । स यत् केशान्वपेते—यतां श्रियं जिह्वां विनाशापेद् व्युदुहयात् ।
अथ वृन्निवर्तयते । तदात्मन्युवैतां श्रियं नियुनक्ति । तस्माद्भ्येव वर्तयते । केशान्न वपते । तस्यैपैव
व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति ॥ ६ ॥

आसन्वा उपानहाऽउपमुञ्चते । उपानुब्ध्यामुपि बुदस्य ज्ञानं भवति, उयो वा किञ्चिद्वा—सर्वं

माध्यन्दिने सवने रथन्तरं बृहस्पतिं वा पृष्ठस्तौत्रं प्रकृती विकल्पितम्, अथ स्वेकं नियमयति—तस्य रथ-
न्तरमिति । अस्य सोमयाग्यातिरात्रसम्बन्धत्वं प्रतिष्ठामना प्रशंसति—अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थानना
कृत एव कठुः प्रतिष्ठाकथः ॥ ५ ॥

अस्य कठोः केशान्नवपनविमर्जनार्थं क्रियमाणत्वात् तदन्ते केशधारः कार्यः ; तत्र कश्चिद् विशेषं विधत्ते—
स वै न्येव वर्तयते इति । ' स ' वज्रवानो निवर्तयते केशान् निवृत्तेदेव, न कोन, वपन नाम मुण्डनं सन्न
कुर्यात्, निवर्तनं कर्त्तव्यम्, तत् कुर्यादित्यर्थः । वीर्यं वा रत्यादेरर्थः पूर्वं व्याख्यातः । निवर्तयत्ये केशान्पुराणां
विद्यमानत्वान् ' आसन्वेव ' एता श्रियं निवर्तयितवान् मवर्तयत्यर्थः ॥

मुञ्चतः कश्चिद्विषयमन् दर्शयति—तस्यैपैवेति । ' एषा ' केशकर्त्तव्यत्वात् ' व्रतचर्या ' यावज्जीवं कर्त्तव्या
न केशमुण्डनं कार्यम् । कदाचिदपि ' अस्यां ' मृत्यो ' न प्रतिष्ठति ' अवस्थानं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

उपानुब्धयेति तस्यैपैवेति—आसन्वा इति । ' आसन्वाः ' अवरोहणसमयेऽपि ' उभयन्तौ ' पादुके उप-

स्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन युजते तस्मात्स्यैषैव व्रतचर्या
भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-५ ॥ (५, ३.) ॥

इयेत ऽआश्विनो भवति । इयेताविव ह्यश्विनाविर्विमल्हा सारस्वती भव-
त्पृथग्भूमिन्द्राय सुत्राम्ण ऽआलभते दुर्वेदा ऽएवुं सप्तमृदाः पशवो
यद्येवुं सप्तमृदास्तु विन्देदुप्यजानेवालभेरंस्ते हि सुश्रुपतरा भवन्ति स
यद्यजानालभेरंस्तेऽहोहित ऽआश्विनो भवति तद्यदेतया युजते ॥ १ ॥

वाऽएव इदमुपयुं परि भवति । अर्वांगेवास्मादिदं सर्वं भवति—यो राजसूयेन युजते । तस्मात्स्यैषैव
व्रतचर्या भवति—यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथ चरकसौत्रामाणिः ।

इयेत आश्विनो भवति । इयेताविव ह्यश्विनी । अविर्मल्हा सारस्वती भवति । ऋषभमिन्द्राय
सुत्राम्णऽआलभते । दुर्वेदा एवं सप्तमृदाः पशवः । यद्येवं सप्तमृदास्तु विन्देद्—अप्यजानेवालभेरन् । ते
हि सुश्रुपतरा भवन्ति । स यद्यजानालभेरन्—लोहित आश्विनो भवति । तद् यदेतया युजते ॥ १ ॥

मुञ्जे । इत्यन्ततः सञ्चरणसमये रथ वा यान वाऽऽरोहेत् । एतादृशं यत्र राजसूयपात्रिनो 'यावज्जीवं'
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्येऽन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्यं
पञ्चमकाण्डे पञ्चमोऽध्याये तृतीया ब्राह्मणम् ॥ (५-५-१) ॥

सोमप्रधाने राजसूये सक्त सोमवागा । तत्र, पवित्राह्वयसोमवागे विशेषाभावात् त नोक्तः; अन्विवेचनीय-
दशपैप-नेशवन्तीपातिरात्रेण केचिद् वैशेषिका धर्मा ङ्काः; 'गृह्णित्वाश्रोत्रमिश्रोमातिरात्रः धृत्रपृथिरिति
सोमवागत्रय केसवपनीवादनन्तरं कर्तव्यम् । तेषां सोमवागविकृतिवत्प्रतिश्रोमन् सर्वमहं प्रातं कर्तव्यम्, तत्र
विशेषाभावाद् नोक्ताः; तदन्तरकर्मण्यां सौमाम्यभिवीपते (आ. श्रौ. सू. १८।२२।२०।२१)
इति । तत्र पशुत्रयं देवतासम्बन्धविशिष्टं विधत्ते—इयेत आश्विन इति । अश्विदेवत्यः 'इयेतः' पशुतात्म्यः ।
'मत्वा' गच्छन्तनुतेत्यर्थः । ताम् 'अविम्' भेषीं सस्त्व-थै आलभेत । 'सुत्राम्णे' सुपुत्रात्रे, एतद्-
गुणकाय 'इन्द्राय' 'ऋषभं' सेचनसमर्थमालभेत । उक्तपशुद् इयेतपञ्चतनयुक्तवत्स्यं गुणसत्समाविनं मत्वा
श्रुतिः स्वयमेवं पञ्चास्तमाह—दुर्वेदा इति । 'एवम्' उक्तत्वा 'सप्तमृदाः' गुणवाचेन सप्तमृदाः पशवो
'दुर्वेदाः' दुर्लभाः, तेषामलभे तच्छेदेत्याम् 'त्रीन् अशान् एव' आलभेत । 'सुश्रुपतराः' सुखेन श्रुपित-
मर्शाः । अत्रत्रयपक्षे आश्विनपशुः कश्चिद्गुणं विधत्ते—लोहित आश्विन इति । अत एव कत्यापनः—

त्वद्दुर्ह वै पुत्रः । (त्रि) त्रिशीर्षा पडक्षुऽभास तस्य त्रीण्येव सुखान्या-
सुस्तद्यदेवैर्ध्रुपऽभ्रास तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं सुप्तमास । सुरापानमेकमन्यस्माऽअज्ञानायैकं
तमिन्द्रो दिद्वेप तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद् ॥ ३ ॥

स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्सु वभ्रुकुऽइव वभ्रु-
रिव हि सोमो राजा ॥ ४ ॥

(ज्ञाऽथ) अथ यत्सुरापानमास । ततः कलविड्ढः समभवत्तस्मात्सोऽभि-
माद्यत्कुऽइव ध्वदस्यभिमाद्यमिव हि सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ५ ॥

(त्र्यु) अथ यदन्यस्माऽअज्ञानायाम् । ततस्तिष्ठिरिः समभवत्तस्मात्सु
विश्वरूपतमऽइव सुप्त्येव पृतस्तोक्ताऽइव त्वन्मधुस्तोक्ताऽइव त्वत्पर्णे-
प्लाश्चतित्ताऽएवैर्ध्रुपमिव हि स तेनाज्ञानमावयत् ॥ ६ ॥

त्वद्दुर्ह वै पुत्रश्चिशीर्षा पडक्ष आम । तस्य त्रीण्येव सुखान्यासुः । तद्दु यदेवैरूप आस-तस्माद्वि-
श्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं सुप्तमाम, सुरापानमेकम्, अन्यस्माऽअज्ञानायैकम् । तमिन्द्रो दिद्वेप ।
तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद् ॥ ३ ॥

स यत्सोमपानमास-ततः कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात्सु वभ्रुक इव । वभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥
अथ यत्सुरापानमास-ततः कलविड्ढः समभवत् । तस्मात्सोऽभिमाद्यत्क-इव ध्वदति-अभिमाद्य-
मिव हि सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ५ ॥

अथ यदन्यस्माऽअज्ञानायाम्-ततस्तिष्ठिरिः समभवत् । तस्मात्सु विश्वरूपतम इव । सन्त्पेव

"आधिनोऽज इवेनः, मन्दाऽवि सास्वती, ऋषमिन्द्राय सुप्राग्ने, तद्गुणाभायेऽजाः, प्रयमो लोहित."-
(का. श्रौ. सू. १५. २७५ २७८) इति । एतेषां पदानां सौत्रात्म्यामन्वथ दर्शयति-तद्यदेतयेति ।
पुत्रवचन्या 'पतवा' सीत्रात्मन्या मह्यमिन्वथः ॥ १ ॥

अथ सीत्रात्मन्या सुत्रामेन्द्रमन्वथपतिवसतस्त्रांसम्बन्धम्, तत्रोत्सुतऽन्यादिकधाख्यायिकामुखेन दर्शयति-
त्वद्दुर्ह वै पुत्र इति । एवं त्वद्दुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य त्रिशीर्षाः त्रीणि सुखान्यासु । तत्र 'एक' सुप्त
'सोमपानम्', द्वितीयं 'सुरापानम्' तृतीयम् 'अन्यस्मै अज्ञानाय' इत्येव । एकमूत्रस्य विश्वरूपस्य त्रीणि शिवाभि
'इन्द्र' 'दिद्वेप' चिच्छेद् । ततस्तिष्ठिरिः सोमस्य । कपिञ्जलकलविड्ढिष्ठिरिः पक्षिणः समभवत् ।
कलविड्ढस्य सोमपानमुद्रात्पानम् तत्समानो वभ्रुवर्गो जात, कलविड्ढस्य सुरापानमुद्रात्पानम् सुरापानि-
वधिमिन्द्रवचनम्, तिष्ठिरिःसोमपानमेकमुद्रात्पानम् । अज्ञाने हि घृतमधुविन्दुमद्वादादग्निपत्रि
पक्षिणि तदाकापपश्मद्वात् । "अवपन्"-इति वने. आद्वानार्पाच्छन्दसः शान् ॥ २-६ ॥

(तस) स त्वष्टा बुक्रोध । कुत्रिन्मे पुत्रमवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे स यथाऽयं सोमः प्रसुतऽ एवमुपेन्द्रऽ एवास ॥ ७ ॥

(से) इन्द्रो ह वाऽईक्षांश्चक्रे । (ऋऽ) इदं वै मा सोमादन्तर्पन्तीति स यथा बलीयानबलीयसऽ एवमुनुपहृतऽ एव यो द्रोणकलशे शुक्रऽ आस तं भक्षयांचकार स हिनं जिहिँसु सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव मुस्ताद्देवास्य स दुद्राव तस्मात्प्रायश्चित्तिरास स यद्वापि मुस्ताद्द्रोष्यसु हेव प्रायश्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

(च) चत्वारो वै वर्णाः । (०) ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो न हितेपामेकश्च न भवति यः सोमं व्रमति स मुद्वैतेपामेकश्चित्स्यात्स्याद्देव प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

धृतस्तोका इव तत्-मधुस्तोका इव तत्-पणंष्वरश्रुतिनाः । एवंरूपमिव हि सः । तेनाशनमा-
ष्यत् ॥ ६ ॥

स त्वष्टा बुक्रोध-कुत्रिन्मे पुत्रमवधीदिति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे । स यथाऽयं सोमः प्रसुतः
एवमुपेन्द्र एवास ॥ ७ ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षांश्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्पन्तीति । स यथा बलीयानबलीयसः-एवमुनुपहृत
एव-यो द्रोणकलशे शुक्र आस-तं भक्षयांचकार । स हिनं जिहिँसु । सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो
दुद्राव । मुस्ताद्देवास्य न दुद्राव । तस्मात्प्रायश्चित्तिरास । स यद्वापि मुस्ताद्द्रोष्यसु-न हेव प्राय-
श्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

चत्वारो वै वर्णाः-ब्राह्मणो, राजन्यो, वैश्यः, शूद्रः । न हितेपामेकश्च न भवति-यः सोमं व्रमति ।
स मुद्वैतेपामेकश्चित् स्यात्-स्याद्देव प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

स त्वष्टेति । ततस्तस्य ष्टिभ्रश्रीर्णो विश्वरूपस्य पिता ' त्वष्टा ' ' कुत्रिन् ' व्यर्थम् ' मे ' मम ' पुत्रम् ' ' अवधीत् ' ' इति ' क्रुद्धः सन् ' अपेन्द्रम् ' इन्द्रवर्जितम् ' एव ' ' सोमं ' सोमयामम् ' आजहे ' अनु-
श्रितवान्-यथा सोमः इन्द्रवर्जितः ' प्रसुतः ' अभिपुनः स्यात् तपेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अयं ' इन्द्रः ' त्वष्टादयः मा सोमव्यवहितं कुर्वन्तीति निश्चित्य ' अनुपहृतः ' सन् द्रोणकलशदियत
सोममपहृत्य ' भक्षयांचकार ' । यथा ब्रह्मन् पुत्रो बरहदितस्य अन्नादिकमपहरति, तदन् । ॥ पीतः सोमः
' एनं ' ' जिहिँसु ' कथितवान् । अस्य ' प्राणेषु ' नासिकादिस्थानेषुः ' एव ' ' विष्वङ् ' सर्वतः ' दुद्राव
मुतः, ' न मुखाद् दुद्राव ' । ' तस्मात् ' ' सः ' इन्द्र ' प्रायश्चित्तिः ' प्रायश्चित्तयोगः ' आस ' ।
प्रायो विनाशः, तस्य चितिः सन्धानं यस्येति तथाविधो बभूव । यदि मुखात्सुतः स्यात्, तर्हि प्रायश्चित्तयोगे
एव न स्यात्; उत्तरत्र सोमसन्वृद्धस्येन्द्रस्याधिष्ठां समर्द्धेन वक्ष्यते ॥ ८ ॥

मुखवमनपक्षे प्रायश्चित्तिर्नास्तीति दर्शयति-चत्वारो वा इति । लोके हि वर्णचतुष्टयस्यैव प्रायश्चित्त-

(६) अथ पूर्वेषुः । परिस्फुतश्च सुंदघात्यश्विभ्यां पच्यस्व सुरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेति सा यदा परिस्फुटवत्यथैनया प्रचरति २० ॥

द्वावग्नीऽज्ज्वरन्ति । (न्यु) उत्तरवेदावेवोत्तरमुद्धते दक्षिणं त्रेत्सोमाहु-
तीश्च सुराहुतीश्च सह जुहुवामेति तस्माद्द्वावग्नीऽज्ज्वरन्त्युत्तरवेदावेवोत्तर-
मुद्धते दक्षिणमथ यदा वपाभिः प्रचरन्त्यथैतया परिस्फुता प्रचरति ॥२१॥

तां दर्भैः पावयति । पूताऽसदिति वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यद्सोमोऽ-
अतिस्फुतः । इन्द्रस्य युज्यः सख्येति तत्कुवलसकून्ककन्धुसकून्वदरसकू-
नित्यावपत्येतद्वै ततः सुमभवद्यत्त्रिर्निऽप्रीवत्तेनैवैनमेतत्सुमर्धयति कृत्स्नं
करोति तस्मादेतान्पावयति ॥ २२ ॥

अथ पूर्वेषुः परिस्फुतं सन्दधाति—“अश्विभ्यां पच्यस्व, सुरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय
सुत्राम्णे पच्यस्व”—(वा० सं० १० । ३१) इति । सा यदा परिस्फुटवति—अथैनया
प्रचरति ॥ २० ॥

द्वावग्नीऽज्ज्वरन्ति । उत्तरवेदावेवोत्तरम्, उद्धते दक्षिणम् । नेद् सोमाहुतीश्च सुराहुतीश्च सह
जुहुवामेति । तस्माद्द्वावग्नीऽज्ज्वरन्ति—उत्तरवेदावेवोत्तरम्, उद्धते दक्षिणम् । अथ यदा वपाभिः प्रच-
रन्ति । अथैतया परिस्फुता प्रचरति ॥ २१ ॥

तां दर्भैः पावयति—पूताऽसदिति । “वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यद्सोमोऽअतिस्फुतः । इन्द्रस्य
युज्यः सखा”—(वा० सं० १० । ३१) इति । तत् कुवलसकून्, ककन्धुसकून्, वदरसकून् इत्यावपति ।
एतद्वै ततः सुमभवद् । यत्त्रिर्निऽप्रीवत् । तेनैवैनमेतत्सुमर्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मादेतान्पावयति ॥ २२ ॥

वत्या ‘उत्कथा’ एव परान् प्रेरितवान् भवति । तस्मात् ‘तथा न कुर्यात्’; किन्तु ‘परिस्फुटवैव’ संसृजेत् ।
तत्राभावेन परानामुत्कथा प्रेरणं कृतं न भवति । इन्द्रस्य तु कृत्वकारणमत्रापि कृतं मवेत् ॥ १९ ॥

अथ परिस्फुत्स्थानं समन्त्रक विषष्टे—अथ पूर्वेषुरिति । ‘सन्दधाति’ सन्धादेदित्यर्थः । तत्रप्रकारः
कात्यायनेन स्पष्टमीरितः—“श्रीभिर् विरुडाविरुडान् शौम उपनय क्रीणाति क्लीरात् सीसेन, पकौदनं विरु-
टाऽशूर्णाऽपाश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजति”—(का. श्रौ. सू. १ । १ । २६७ । २६८) इति । हे परिस्फुत् । ‘अश्विभ्यां’
‘पच्यस्व’ पका मव । एकमुत्तरत्रापि ॥ २० ॥

परिस्फुत्प्रपणे कश्चिद् विशेषमाह—द्वावग्नी इति । उत्तरवेद्यामेकमग्निं, तदक्षिणभागे ‘उद्धते’ प्रदेरो एक-
मग्निमुद्धरेत् । अग्निशपोद्दारे कारणमाह—नेदिति । एकस्मिन्नेवाग्नी सोमसुत्तुतयः सह होतुमयोऽयाः, अतस्तत्सं-
सर्गाहोमनिश्चयार्थमग्निदत्तं कार्यमित्यर्थः । तस्याः प्रचरणकालमाह—यदा वपाभिरिति । पशुवपाभिर्यदा
प्रचरेयुः, तदैतपेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विषष्टे—तां दर्भैरिति । सा परिस्फुत् ‘पूता’ ‘अस्त’ मवेत् ‘इति’ ‘तां दर्भैः’ पावयेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—

(त्य) अयं ग्रहान्गृह्णाति । (त्ये) एकं वा त्रीन्बैकुल्येभ्यु ग्रहीतुव्य ऽपुका
हि पुरोरुभुवत्येकाऽनुवाक्यैका ग्रान्या तस्मादेक ऽएव ग्रहीतुव्यः ॥ २३ ॥

सु गृह्णाति । कुविदङ्ग यवमन्तो एवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वुं वियूय ॥
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषोऽनुमर्त्तुं यजन्ति ॥ उपयाम्गृहीतोऽ-
स्यङ्गिभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुवाम्णे ऽडति यद्यु त्रीन्गृहीया-
देतयेव गृहीयादुपयामैस्तु तर्हि नाना गृहीयादुयाद्वाङ्गिभ्याथ् सर-
स्वत्याऽइन्द्राय सुवाम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥

अयं ग्रहान्गृह्णाति एकं वा, त्रीन्वा । एकस्त्वेव ग्रहीतुव्यः । एका हि पुरोरुग् भवति, एकाऽनु-
वाक्या, एका ग्रान्या । तस्मादेक एव ग्रहीतुव्यः ॥ २३ ॥

स गृह्णाति—“ कुविदङ्ग यवमन्तो एवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्व वियूय । इहेहैषां
कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषोऽनुमर्त्तुं यजन्ति । उपयाम्गृहीतोऽस्यङ्गिभ्यां त्वा,
सरस्वत्यै त्वा, इन्द्राय त्वा सुवाम्णे ”—(वा. सं. १० । ३२ ।) इति । यद्यु त्रीन् गृही-
याद् एतयेव गृहीयाद् । उपयामैस्तु तर्हि नाना गृहीयाद् । अयाह—अङ्गिभ्यां सरस्वत्याऽइन्द्राय
सुवाम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥

‘ पवित्रेण ’ इतः ‘ सोम ’ सोमस्यना निष्पादितः (का. श्रौ. सू. १९ । ३८२) तथा च । तस्मिन्पत्न-
“ त्वादीं त्वा स्वादुनेत्याह सोममेवैनां करोति ” (वी. श्रौ. १ । ८ । १९४) इति । वायुः पामाणि गच्छन्, वायु-
वर्ष्वाङ्गामी वा भूत्वा ‘ प्रवद् ’ अथोर्वात्पामामिमुखः सन् ‘ अतिक्रुतः ’ अतिक्रम्योत्ततः ‘ इन्द्रस्य ’ युष्म-
योस्यः ‘ सखा ’ समानकामान. ‘ इति ’ ॥

विषये—सत्सुवलेति । तस्या परिभुति इवउर्कन्सुवदरघतुत्रयं निषेदित्पर्यः । अत्र सूत्रम्—“ वषा-
मार्त्तान्ते कुटीः परिभुत पुनाति वायुः शू ३णि, इवउर्कन्सुवदरघुर्गोनि चाशति ” (का. श्रौ. सू. १९ ।
३८१ । ३८२) इति ॥ २२ ॥

ग्रहग्रहण विषये—अयं ग्रहानिति । एको वा ग्रहः अथो वा ग्रहीतुव्याः । तत्रैकं त्रिदन्तपति—
एकस्त्वेवेति । एकस्त्वेव ग्रहणसुपपादयति—एका हीति । पुरोरुक्-पुरोरुवाक्या-वाग्यानामेकत्वादेक एव
ग्रहीतुव्यः ॥ २३ ॥

ग्रहणमन्त्रं विषये—स गृह्णाति कुविदङ्गैति । ‘ अङ्ग ’ उच्यतेः सप्तोचनवाची । हे सोम ! कुवि-
दङ्गो बर्हस्पतिर्वाची । चिन्त्युच्यतेः समुचये । यथा लोके ‘ यवमन्तः ’ यवादिभान्योनेताः ऊतिका ‘ इविद् ’
यववङ्ग, यवमन्त्यानि च गोपूषप्रियङ्गुवादिवाप्यानि ‘ अनुपूर्व ’ तद्वारिपाकालुक्रमेण इदं पकमेदमपक-
मिति ‘ वियूय ’ विशेषेण वृथक् कृत्य ‘ दान्ति ’ “ दाप् कृत्वे ” (या. पा. अ. प. ४२) युजन्ति तथा

सोऽन्वाह । युवुथुं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभ-
स्पतीऽइन्द्रं कर्मस्वावतमित्याथाव्याहाश्चिनो सुरस्वतीमिन्द्रथुं सुत्रा-
माणं यजेति ॥ २५ ॥

स यजति । पुत्रमिव पितरावश्चिनोभेन्द्रावयुः काव्यैर्दथुंसनाभिः ।
यत्सुरामं व्यपिवः शचीभिः सुरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णगिति द्विहोता
व्यपस्करोति द्विरध्वयुंजुहोत्याहरति भक्षं यद्यु त्रीन्गृहीयादेतस्यैवानु-
होममितरौ हूयेते ॥ २६ ॥

सोऽन्वाह—“ युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं
कर्मस्वावतम् ”—(वा. मं. १० । ३३) इति । आश्राव्याह—अश्विनी, सरस्वतीम्, इन्द्रं
सुत्रामाणं यजेति ॥ २५ ॥

स यजति—“पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावयुः, काव्यैर्दसनाभिः । यत् सुरामं व्यपिवः
शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन् अभिष्णक्”—(वा. सं. १० । ३४) इति । द्विहोता व्यप-
करोति, द्विरध्वयुंजुहोति । आहरति भक्षम् । यद्यु त्रीन्गृहीयात् । एतस्यैवानुहोममितरौ हूयेते २६ ॥

‘ एषा ’ पञ्चनी ‘ मोजनानि ’ अज्ञानि ‘ दह ’ य ‘ कृणुहि ’ कुरुत ‘ ये ’ यजमानाः ‘ बर्हिषः ’ यागस्य ‘ नम-
उक्तिं नम इत्यन्तनाम (निघ. २ । ७ अ.) नमस्कारो वा, तस्योक्तिं ‘ यजन्ति ’ कुर्वन्तीत्यर्थः । “ उपयाम-
गृहीतः ” इत्यादिर्मन्त्रशेषः स्पष्टः ॥

प्रह्वयप्रह्वयपक्षेऽपीममेव मन्त्रमुपयामेत्यत्र विशेषश्च दर्शयति—यद्यु त्रीनिति । “ नाना ” इत्यक् इपक्
उपयामेन निवृत्त्यो देवतास्यो गृहीयात् ॥

अनुवचनप्रैषे विशेषं दर्शयति—अयाहेति ॥ २४ ॥

होतारमनुष्याश्विसरस्वतीन्द्रप्रतिपादक मन्त्रमाह—सोऽन्वाह युवमिति । हे अश्विनौ ! ‘ युवं ’ युवं
‘ सुराम् ’ सुरमणीयम् ‘ आसुरे भृगुचौ ’ स्थितं सोम ‘ सचा ’ सहभूतौ एकीभूय ‘ विपिपाना ’
विविधं दिवन्ती हे ‘ शुभस्पती ’ शुभस्य पालकौ स्वामिनौ ! ‘ कर्मसु ’ निमित्तमूतेषु कर्मकरणार्थम् ‘ इन्द्रम् ’
‘ आश्रतं ’ रक्षतम् ‘ इति ’ ॥

‘ यज ’ इति प्रैषे देवताशसनं विधत्ते—आश्राव्याहेति । देवतात्रयप्रतिपादिकां वा याज्यां पठतीति ॥ २५ ॥

स यजति पुत्रमिवेति । ‘ पितरौ पुत्रमिव ’ यथा पालयतः, तथा तमौ अश्विनौ हे इन्द्र ! ‘ त्वा ’
त्वाम् ‘ आश्रयुः ’ “ अत्र रक्षणे ” (धा. पठ. म्वर. प. ६०१) । पुल्लभ्यत्वयः, रक्षितवन्तौ । ‘ काव्यैः ’
कविर्कर्मभिः स्तत्रैः, ‘ दंसनाभिः ’, ‘ दस ’ इति कर्मनाम (निघ. २।१।३) कर्मविध इन्द्रं पालितवन्तौ
कपमवगम्यते ! ‘ यद् ’ यस्मात् ‘ सुरामं ’ सुरमणीय सोमं ‘ व्यपिव. ’ विशेषेण पीतवानिति । ‘ शचीभिः ’

(तेऽञ्ज) अय कुम्भः । शतवितृष्णो वा भवति नववितृष्णो वा स बुद्धिः
शतवितृष्णः शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तस्माच्छत-
वितृष्णो बुद्धि नववितृष्णो नवेमे पुरुषे प्राणास्तस्मान्नववितृष्णः ॥ २७ ॥

(स्तथे) तथेऽं शिक्योदुतम् । (सु) उष्टुर्षुपत्राहवनीयं धारयन्ति सा या
पुरिशिष्टा परिसुद्रवति तामासिञ्चति तां विञ्जरन्तीमुपतिष्ठते पितृणां
सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणामग्नि-
ष्वानानां तिसृभिर्ऋग्भिस्तद्यदेवमुपतिष्ठते यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स
बुत्पितृनुगच्छन्नया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्सुमर्षयति कृत्स्नं करोति तस्मा-
देवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥

अय कुम्भः शतवितृष्णो वा भवति, नववितृष्णो वा । स यदि शतवितृष्णः—शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः
शततेजाः शतवीर्यः । तस्माच्छतवितृष्णः । यद्य नववितृष्णो—नवेमे पुरुषे प्राणाः—तस्मान्नव-
वितृष्णः ॥ २७ ॥

तं शिक्योदुतमुपयुर्षुपत्राहवनीयं धारयन्ति । सा या पुरिशिष्टा परिसुद्रवति—तामासिञ्चति । तां
विञ्जरन्तीमुपतिष्ठते—पितृणां सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः, पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः, पितृणां-
मग्निष्वानानां तिसृभिर्ऋग्भिः । तद् यदेवमुपतिष्ठते । यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत । स यद् पितृनुगच्छद्-
न्नया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्सुमर्षयति, कृत्स्नं करोति । तस्मादेवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥

कर्मभिः हे ' मयक् ' इन्द्र ! तां सोमातिष्ठन् ' सरस्वती ' ' अग्निष्वाक् ' मेवजस्रानि कृतवतां । ' निवह् ' इति कण्वनादिषु पठ्यते (घा. पा. कं. २१) ॥

विशेषं विचष्टे—द्विहेतिति । होत्रा द्विवारं वदत्कार. कर्त्तव्यः । ' द्विरभ्यर्च्युः ' अभ्यर्च्युणाऽपि द्विवारं हवनं कार्त्तम् । ' आहवति मयन् ' इवजस्रानि मशार्थमाहरेयुः । अहवयस्ये हवने कश्चिद् विशेषमाह—यस्य श्रीनिति । एतस्य होमस्य इतरी द्वौ परिसुद्रोमौ होत्रयो । एष परिसुद्रोमो दक्षिणेऽप्राविति प्रीयुक्तः ॥ २९ ॥

श्राव्यामनः—' परिसुद्रोपमात्रिच्य रुक्मवकिञ्चद् कुम्भं शिक्ये कृत्वोमरि दक्षिणस्य वारपन् सवन्तनुगति-
ष्ठे सृषैः सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वानानाम् '—(का. श्री. सू. १९।२८८) इति । इत्यायाः सुप्याः रेच रुक्मवति शतवितृष्णे नववितृष्णे वा कुम्भे आनिच्य, तं कुम्भं दक्षिणस्याहवनीनित्योमरि शिक्ये कृत्वा सवन्त सोमवदादिपितृणां तिसृष्वैरुपतिष्ठेति तर्कः । तदिदं विचष्टे—अथ कुम्भ इति । रुक्मवानगे व्याख्यातवन् (ज. प. भा. ९।४।१।१२) ॥ २७ ॥

तं शिक्योदुतमिति । आहवनीरस्योमरि उच्यते प्रदेशे परिसुद्रोपमात्र्यं दक्षिणः स्थानितस्यामेत्सरोत्सर्पः । तथा सूत्रमुदाहृतम् (का. श्री. सू. १९।२८८) । ' विसरन्ती ' कुम्भात् सवन्तीन् परिसुतम् ' उपतिष्ठते ' ।

१-वपमत्सुद्रोत्सरोत्सरे का. श्री. सू. १९।२८६ । २-सुप्यात्का. श्री. सू. १९।२८८ । ३-परिसुद्रोमो दक्षिणेऽप्री । का. श्री. सू. १९।२८७ ।

(तुष्ट्यै) अथैतानि हवींषिर्निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं वारुणं यवमयं चरुमेन्द्रमेकादशकपालं
पुरोडाशम् ॥ २९ ॥

(३) ॥ यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
ऽपुवैतुद्रिपज्यति तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ यद्दारुणो भवति । व्वरुणो वाऽआर्पयिता तद्यु ऽपुवार्पयिता
तुवैतुद्रिपज्यति तस्माद्दारुणो भवति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अथ युदैन्द्रो भवति । (ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येव यज्ञ-
स्य देवता तुयैतुद्रिपज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥

अथैतानि हवींषिर्निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम्, वारुणं यवमयं
चरुम्, ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् ॥ २९ ॥

स यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैतुद्रिपज्यति ।
तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ३० ॥

अथ यद्दारुणो भवति । वरुणो वाऽआर्पयिता । तद्यु एवार्पयिता—तेनैतुद्रिपज्यति । तस्मा-
द्दारुणो भवति ॥ ३१ ॥

अथ युदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा येव यज्ञस्य देवता तयैतुद्रिपज्यति
तस्मादैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥

उपस्थाने मन्त्रान् दर्शयति—वितृणामिति । 'सोमवता' सोमदेवतायुतानां 'वितृणां' यान्यापुरोस्तुवाक्पाकरूपाः
" उदीरतामवर उत्परासः "—इत्याद्यास्तिस ऋषः (वा. सं. १९। ४९-५१) ' बर्हिषदा ' बर्हिषि सिदि-
ताम् एतद्गणकानां ' वितृणां ' " बर्हिषदः पितर ऊर्षर्वाग् "—इत्याद्यास्तिस ऋषः (वा. सं. १९। ५५-५७)
' अग्निष्वात्तानां ' वितृणाम् " आयन्तु नः पितरः सोम्यासः "—इत्याद्यास्तिस ऋषः (वा. सं. १९।
५८-६०) इति नवर्चः संहितायां कथेणाप्राताः । ताभिस्त्वस्थान कर्त्तव्यमित्यर्थः । विज्यमन्त्रैस्त्वस्थानं
प्रशंसति—यज्ञ-वै सोम इति । पूर्वमिन्द्रेण पातः सोमः, अतिप्रतः सन् वितृणैव प्राप्नोत्, अतस्तन्मन्त्रोपस्थाने-
नेन्द्रमेव सभूणं कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ पञ्चपुरोडाशार्थं सावित्रवारुणैन्द्राद्यैर्हविरुच्यं विधत्ते—अथैतानि हवींषीति ॥ २९ ॥

पुरोडाशदेवताः प्रशंसति—अथ यत् सावित्र इति । कात्यायनः—“ सोमातिपूतस्याप्येषा, अनुयाजान्ते
पञ्चपुरोडाशार्थं धरन्त्याग्निनेन प्राग्भवान्तेभ्यः, हविर्निर्वाऽऽश्विनभ्यवस्तु ”—(का. श्रौ. सू. १९। २९१-२९४) इति ।
अथमर्थः—एषा सौरामणी सोमातिपूतस्यापि मेषज्यार्थं कर्त्तव्येति । राजसूयाद्बहिः प्रयोगः । तत्र पञ्चपुरोडाशार्थं
विहितान्येवेतानि सावित्रादिहवींषि अनुयाजान्ते यष्टव्यानि, तदा छिद्रापिधानार्थं पञ्चगव्यवरणानन्तरमवदानात्

स यदि हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । (दि) इन्द्राऽअनुयाजा भवन्त्यव्यूढे सुचावुथैर्त्वेर्हविर्भिः प्रचरति पश्चाद्दे सोमोऽतिपवते पश्चाद्दे-
वैनमेतेन मेधेनापि दधात्याश्विनमु तर्हि द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्व-
पेदथ यदा वषाभिः प्रचरत्यथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडाशेन
प्रचरति ॥ ३३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (दृष्व) हलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद्युऽएवं करोति तस्माद्यज्ञैर्वैतेषां पशूनां वषाभिः प्रचरन्ति तदेवै-
त्वेर्हविर्भिः प्रचरेयुर्नो तुहर्वाश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणा । न वाऽएष स्त्री न पुमान्यष्टपुंस्तको
गौर्बुह पुमांस्तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तस्माद्यष्टपुंस्तको

स यदि हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत्—इहा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूढे सुचौ । अथैर्त्वेर्हविर्भिः
प्रचरति । पश्चाद्दे सोमोऽतिपवते । पश्चाद्देवैनमेतेन मेधेनापि दधाति । आश्विनमु तर्हि द्विकपालं
पुरोडाशं निर्व्वपेत् । अथ यदा वषाभिः प्रचरति । अथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडा-
शेन प्रचरति ॥ ३३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । हलति वाऽएष—यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाह—य एवं
करोति । तस्माद्यज्ञैर्वैतेषां पशूनां वषाभिः प्रचरन्ति—तदेवैर्त्वेर्हविर्भिः प्रचरेयुः । नो तस्यांश्विनं द्विक-
पालं पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणा । न वाऽएष स्त्री, न पुमान् । यज्ञपुंसको गौः । यदह पुमान्—तेन न

पुरा आश्विनेन पुरोडाशेन यागः कर्त्तव्य इत्येकः शक्यन्तरीयः पक्षः । पशुवषाप्रचरणानन्तरमेवैतैः सावित्रा-
दिभिर्हविर्भिर्यागः कर्त्तव्यः, तदा यज्ञपतिच्छिद्रपिधानार्थमेतेषामिष्टत्वादाश्विनहविर्निर्वाप्ये न कर्त्तव्य इत्यपरः
पक्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र पूर्वपक्षमाह—स यदि हैतयापि सोमातिपूतमिति । ' यदि ' ' एतया ' सोमाम्या ' सोमातिपूत ' ,
' भिषज्येत् ' समादभ्यास, तर्हि अनुयाजयागान्ते सुव्यूहनात् पुरस्तात् ' एतेः ' सावित्रादिभिः ' हविर्भिः ' ,
प्रचरण कर्त्तव्यम् । पश्चाद्वा इति । सोमः पश्चाद्गो अतिपूत, अत एतस्मिन् काले यज्ञस्य पश्चाद्गो एत-
द्विःप्रचरणेन त सोमातिपूत पुलकमपिहितवन् मवर्त्तति । तन्पक्षे हविर्त्वरं विचत्ते—आश्विनमु तर्हि ।
तस्य प्रचारकालमाह—अथ यदेति ॥ ३३ ॥

त पशुं निराकृत्य समत दर्शयति—तदु तथेति ; स्पष्टोऽर्थः ॥ ३४ ॥

तस्य दक्षिणां विचत्ते—तस्य नपुंसक इति । नपुंसकस्य स्त्रीपुंसैरत्वप्रतिपादकं वाक्यं स्यात् । विकल्पेन

गौर्यक्षिणाऽथा वा रथवादी सा हि न स्त्री न पुमान्यथुश्चारथवादी यद्यु
 रुधं व्युदति तेन न स्त्री यद्यु स्त्री तेनो न पुमांस्तुस्मात्तुश्चारथवादी
 दुक्षिणा ॥ ३५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-६ ॥ (५, ४.) ॥

ऐन्द्रायेष्णयं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तथुदेतया युजते व्युत्से
 ह वाऽहृदग्रमे सुर्वमास सद्युनो यद्युत्सेपि सद्युत्सेमानि तुस्माऽद्युन्दो
 व्युत्सेमं प्राजिदीर्षत् ॥ १ ॥

(तु) तु ह विष्णुमुवाच । व्युत्सेय वै व्युत्सेमं प्रदरिष्याम्यनु मा तिष्ठ-
 स्येति तथेति ह विष्णुरुवाचातु त्वा स्थास्ये मद्देति तुस्माऽद्युन्दो व्युत्से-
 मुद्ययाम सऽ उद्यताद्युत्सेमो विभयुत्सेकार ॥ २ ॥

स्त्री । यद्यु स्त्री-तेनो न पुमान् । तस्मात्पुरोडाशो गौर्यक्षिणा । अथा वा रथवादी । सा हि न स्त्री
 न पुमान्-यथुश्चारथवादी । यद्यु रुधं व्युदति-तेन न स्त्री । यद्यु स्त्री-तेनो न पुमान् । तस्मात्तुश्चार
 रथवादी दुक्षिणा ॥ ३५ ॥

अथ भैषासाधीरांशिका उद्ययमानीयेष्टिः ।

ऐन्द्रायेष्णयं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तथु यदेतया युजते । षुमे ह वाऽहृदग्रमे सर्व-
 मास-सद्युनो, यद्युत्सेपि, यद्यु-सामानि । तस्माऽहृदग्रमे षुमे प्राजिदीर्षत् ॥ १ ॥
 सा ह विष्णुमुवाच-वृत्राय वै षुमे प्रदरिष्यामि-अनु मा तिष्ठस्येति । तथेति ह विष्णुरुवाच-
 अनु त्वा स्थास्ये, मद्देति । तस्माऽहृदग्रमे यद्युद्ययाम । स उद्यताद्युत्सेमो विभयुत्सेकार ॥ २ ॥

दक्षिणागतं विभतं-अथा भेति (का. शी. सू. १५।१९०) । रथं व्युदति ' रथवादी ' । " कर्मण्यु " (पा. सू. १।१।१) ' सा' मन्वा वा दक्षिणोत्तराः । तस्मा अथि अतकल्पमुपगारयति-यद्यु रुधं व्युदतीति ।
 रथवाद्युत्से स्त्रीत्वान्वासा, स्त्रीत्वजनतत्राचारं पुरोडाशात्; रथवाद्युत्सेपि न इष्टिः (ते. सं. १।८।११)
 न यद्युत्सेमं ह्ययतिप्रायः । तस्मात् अथा रथवादी दक्षिणेति नियमनवाक्यम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदांगप्रकाशे माण्डूकिरीत्यायतनप्रकाशमन्त्रे षष्ठमकाण्डे
 षष्ठमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ५।५।४ ॥

राजसूयाभ्ये कर्त्तव्यावास्त्रैभ्यस्तस्युदयतानीयायोः देवतासम्बन्धं हरिविभये-ऐन्द्रायेष्णामिति । द्वादशक
 पालाद्यु शीघ्रतमिन्द्राविष्णुदेवताकं पुरोडाशं निर्वपेत् (ते. सं. १।७।११।१) । एतदिति विभयक-
 वास्यानुवादपूर्वकं देवतासम्बन्धतात्पर्यादित्यस्य रतास्येति-सद्युदेतयेष्वारिना (ते. सं. १।४।१५) ।

सु होवाच । (उा) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहापीरिति तस्मै यजूर्ध्वं पि प्रायच्छत्तस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥

सु होवाच । (उा) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहापीरिति तस्माऽऽरुचः प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥ ४ ॥

स होवाच—अस्ति वाऽइदं वीर्यम्—तन्न ते प्रयच्छानि—मा नु मे प्रहापीरिति । तस्मै यजूर्ध्वं प्राय-
च्छत् । तस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥

स होवाच—अस्ति वाऽइदं वीर्यम्—तन्न प्रयच्छानि—मा नु मे प्रहापीरिति । तस्माऽऽरुचः प्राय-
च्छत् । तस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥ ४ ॥

भाकारणादेतपेष्टया पञ्चते, तत्कारणमुच्यत इति वाक्यशेषः । वृत्रे ह वा इति । पुरा किल वृत्रासुरे इदं
सर्वमभूर । तदेव विशदयति—यदृच इति । ऋग्यजुस्सामवेदाविद्याऽथो देवताः वृत्रे विप्रह्वस्य एव
बभूवुरित्यर्थः । 'तस्मै वृत्राय ' इन्द्रः ' वज्रं प्रार्थुमेष्यत् । प्रविहीरुः ' सः ' इन्द्रः ' विष्णुः ' प्रत्यशोचत् ।
किमुवापेत्याह—युत्राप वा इति । ' वृत्राय ' वृत्रहननार्थमित्यर्थः । वज्रप्रहार करिष्याम्यहन्, तत्र ' मा ' मां
त्वम् ' अनुनिष्ठस्व ' मन्समीपे आत्मानं प्रदर्शयेत्यर्थः । " अनुलक्षणे " कर्मप्रवचनीयः (पा. सू. १।१।८४)
तदुक्ते द्वितीया (पा. सू. २।१।८) तिष्ठते । " प्रकाशानर्षेयाख्ययोश्च "—(पा. सू. १।१।१२)
इत्यात्मनेपदम् ' तमा इति ' अङ्गीकृत्यामवीद् ' विष्णुः ' । किमित्यत आह—अनु त्वेति । ' त्वा '
त्वाम् अहम् ' अनुत्पास्ये ' त्वत्समीपे आत्मानं प्रदर्शयिष्यामितिर्थः । त्वं ' प्रहर ' निर्मपः प्रहारं कुर्वित्यभि-
प्रायः । तथा सति इन्द्रस्य वीर्यं वर्द्धते, वृत्रस्यापचीयते ' इति ' । ' तस्मै ' वृत्राय ' वज्रम् ' उद्ययाम '
उत्थितवान् ' वज्रम् ' । तस्माद् ' उपताद् वज्राद् ' ' वृत्रः ' असुरः ' विमवाचकार ' । ' भीत्रार्थानां
मयहेतुः "—(पा. सू. १।४।२९) इत्यपादाने पञ्चमी । विमवाचकारेति " भीही " (पा. सू. १।
१।१९) इत्यादिना आम् ॥ १ ॥ २ ॥

स होवाचेति । ' सः ' उपतवज्राद् मीतो वृत्रोऽसोचत् । किमित्यत आह—अस्ति वा इति । ' इदं
वीर्यम् ' ऋगादित्यक्षणम् ' अस्ति ' सन्न । वीरयति—मानाप्रकारकार्यात्मनाम ईरयति तद् वीर्यम् ; निविषते-
ऽनेनेति वा वीर्यम् । ' तन्न तु ' तदेव वीर्यम् ' ते ' इन्द्राय ' प्रयच्छानि ' अहं वृत्रो ददानीत्यर्थः ।
तेन च ' मे ' वृत्राय त्वं ' मा प्रहापीः ' प्रहारं वा कार्षीः ' इति ' सन्नदन् वृत्रः ' तस्मै ' वृत्राय
' यजूर्ध्वं ' यजूर्ध्वं प्रदात् ।

इत्यमेवैव वज्रोपभवेन यजूर्ध्वं प्रायच्छत्, ऋक्सामवेदे अग्नि आदिसौरिन्द्रस्यावरं द्विर्वज्रोपमनसाह—तस्मै
द्वितीयमिति । तमेव वज्रं पुनरत्युपगतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाचेत्यादि, व्याख्यातवचम् । ' ऋचः ' ऋग्वेदमित्यर्थः । तस्मै तृतीयमित्यादि, स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सुहोवाच । (च्वा) अस्ति वाऽ इदं वीर्यं तच्च ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहापीरिति तस्मै सामानि प्रायच्छन्नुस्मादप्येतुह्येवमुवेतेव्येदयं तन्वते
यजुभिरेवाग्रंऽथऽग्निभृद्य सामभिरेवुऽ ह्यस्माऽएतत्प्रायच्छत् ॥ ५ ॥

(च्चु) तस्य यो योनिराशयऽ आस । तमनुपरामृश्य संलुप्याच्छिनुत्सेपेष्टि-
रभवत्तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत तस्मात्रैषातवी नाम ६

(मुा) अथ यद्देन्द्रावैष्णवुऽ हविर्भवति । (तुा) इन्द्रो हि वज्रमुदय-
च्छद्विष्णुरन्वतिष्ठत् ॥ ७ ॥

(तुा) अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरसंमितेपुंष्टिस्तुस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥

सुहोवाच । अस्ति वाऽ इदं वीर्यं-तच्च ते प्रयच्छानि-मा नु मे प्रहापीरिति । तस्मै सामानि
प्रायच्छत् । तस्यादप्येतादं-एवमेवतेवेदयं तन्वते । यजुभिरेवाग्रे, अथऽग्निः, अथ सामभिः ।
एवं ह्यस्माऽएतत्प्रायच्छत् ॥ ५ ॥

तस्य यो योनिराशय आस-तमनुपरामृश्य संलुप्याच्छिनुत् । सेपेष्टिरभवत् । तद् यदेतस्मि-
न्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत-तस्मात्रैषातवी नाम ॥ ६ ॥

अथ यद्देन्द्रावैष्णवं हविर्भवति । इन्द्रो हि वज्रमुदयच्छत्, विष्णुरन्वतिष्ठत् ॥ ७ ॥

अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमितेपुंष्टिः । तस्मा-
द्द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥

सुहोवाचेति । एव वेदप्रदानानुकरणेन धामविधानं मिदमिति दर्शयति-तस्मादिति । एवं कथमित्यत
आह-यजुभिरेवाग्रं इति ॥ ५ ॥

इदं वीर्यं तच्च ते प्रयच्छानि-तस्य य इति । तस्य यजुर्वेदादेवीर्यस्य 'यः' 'योनिः' स्थानम्, 'आशयः'
इत्यप्रदेशरूपं यभूत् । आशयेऽग्निमित्रियाशयः । 'त' योनिमाशयम् 'अनुपरामृश्य' इत्यप्रदेशे किं
धारक्रममिति विचार्य, 'सल्ल' 'हस्तेनावेष्टय' 'अग्निमन्' 'उज्ज्वलन्' इन्द्र इति शेषः । 'सा एषा इष्टिः'
त्रैलगी जाता तस्याग्निदेविकस्य भावस्य इदमाशयिकं रूपं प्रवृत्तमित्यर्थः । तद्यदेतस्मिन्निति । तस्मात्
'एतस्मिन्नाशये' इत्यप्रदेशे 'विषलुः' 'व्यवयवः' 'इव' 'एषा' त्रयी विद्या 'आशेत' अवस्थिता,
'तस्मात्' स आशयस्त्रिधातुः, त्रिधातोर्विमिति त्रिधातुवात्मिका इष्टिः 'त्रैषातवी नाम' (तै. श्र.
२।४।१९।) ॥ ६ ॥

अथ यदिति । उभयोर्वेदाविष्णोर्व्यापृतत्वात् उभयदेक्या सा मवेदित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

अथ यद् द्वादशकपाल इति । एषा त्रैवत्तवीष्टिः संवत्सरव्यापिनी ॥ ८ ॥

तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमुधिश्रयति
तद्यजुषां रूपमुय यवमुयं तदृचां रूपमुय व्रीहिमुयं तत्साम्नां रूपं
तदेतन्नस्यै ध्विश्रयै रूपं क्रियते सैषा राजसूययाजिन उदवसानीये-
ष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सुर्वांवा ऽएष यज्ञकतूनवरुन्दे । सुर्वा ऽडुष्टिऽपि दर्विहोमान्यो राजसू-
येन युजते तस्य यातयामेव यज्ञो भवति सोऽस्मात्पुराङ्गि भवत्येवावान्वै
सुर्वो यज्ञो यावानेषु त्रयो वेदस्तस्येतद्रूपं क्रियतऽएष धोनिराशयस्तुदे-
तेन त्रयेण व्येदेन पुनर्यज्ञमारभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति तयो-
ऽम्स्मान्न पुराङ्ग भवति ॥ १० ॥

तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमुधिश्रयति—तद् यजुषां रूपम् । अयं
यवमयं—तदृचां रूपम् । अथ व्रीहिमयं—तत् साम्नां रूपम् । तदेतन्नस्यै विद्यायै रूपं क्रियते ।
सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सुर्वांवाऽएष यज्ञकतूनवरुन्दे, सुर्वा इष्टिः, अपि, दर्विहोमान्—यो राजसूयेन युजते । तस्य यात-
यामेव यज्ञो भवति । सोऽस्मात्पुराङ्गि भवति । एतावान्वै सर्वो यज्ञो यावानेषु त्रयो वेदः । तस्यैत-
द्रूपं क्रियते । एष धोनिराशयः । तद् एतेन त्रयेण वेदेन पुनर्यज्ञमारभते । तथाऽस्यायातयामा यज्ञो
भवति । तयोऽम्स्मान्न पुराङ्ग भवति ॥ १० ॥

त्रयीविद्यारूपात् सप्तादधिकु द्विविधो व्रीहियवमयत्वं विधत्ते—तमुभयेषामिति । ‘सं’ व्रीह्यादिपिण्डम्
‘उभयेषाम्’ इति जुञ्ज् अन्वयं विकल्प दर्शयति—अत एव कात्यायनः—“ व्रीहिन् यवान् वा द्विविधे ”
(का. श्रौ. सू. ११ । २११) इति । व्रीहिमयमेवाग्रे इति न्यवस्थावचनात् ग्रहणवदेवात्सङ्कीर्णानामग्रहनर्त-
वेषणञ्चेति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रम्—“ तृतीयं यवानां मध्ये ” (का. श्रौ. सू. ११ । २११) इति ।
मध्ये तृतीयं मागं यवानां गृह्णीयात्, यागस्य तु व्रीहीणामेव । न केवलं यवानां तृतीयमागत्य मध्ये ग्रहणे
किन्तु अग्निप्रयणमपि तथैवेत्याह—व्रीहिमयमेवाग्रे इति ।

इयं त्रैधातव्यास्त्रयीरूपात्वं प्रतिपाद्य राजसूययज्ज्जो विधेयताभाह—सैषा राजसूययाजिन इति । उच्यते
विधिभेदे तु राजसूयेनोदवसानीयाया अग्रहणमात्रकृत् यजन्सूयान्तर्मवयापादादयति आग्रयणादिवत् । ततश्च सैषा
राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवतीत्येतावदेवाह विधीयते । उदवसानीयेति । एतत्तु, क्त्वादेव प्राप्तयन्त्यते ।
उत्तमं कर्मावस्यति विमुच्यन्त्येति ‘ उदवसानीया ’ योगिकोऽयं सन्दः ॥ ९ ॥

यज्ञस्यायातयामत्वसंपादानाय त्रैधातवीष्टिः कर्त्तव्येत्याह—सुर्वान् वा इत्यादिना । इष्टिपशुसमेदर्विहोमान-
क्त्वाद् राजसूयस्य तदनुष्ठानेन यज्ञकत्वित्यादयः सर्वेऽनुष्ठिता भवन्तीति । ‘तस्य’ यजमानस्य अपेक्षितकर्मणः
कृतत्वादवशिष्टः ‘ यज्ञो ’ यातयाम् । गतसमः ‘ यव ’ भवति । ‘ सं ’ ‘ यज्ञः ’ ‘ अस्माद् ’ ‘ यज्ञ-

सुर्वान्वाऽएषु यज्ञकृतूनवरुन्धे । सुर्वाऽ इष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन
यजते देवसृष्टो वाऽएषुपेष्टिर्द्युत्त्रैधातुव्यनया मेऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति
तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिनऽचदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

(त्पु) अथो यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् । (च्चि) तुस्य हाप्युदवसानीया
स्याद्रिरिचानुऽ इव वाऽएषु भवति यः सहस्रं वा भूयो वा ददात्येतद्वै सहस्रं
वाचः प्रजातं बुदेपु त्रयो व्वेदस्तुत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति
तस्माद्बु ह तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

सर्वान्वाऽएषु यज्ञकृतूनवरुन्धे, सर्वा इष्टीः, अपि दर्विहोमान्—यो राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वा
एषेष्टिः यत्रैधातवी । अनया मेऽपीष्टमसद्, अनयापि सूयाऽइति । तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिन
उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

अथो यः सहस्रं वाऽ भूयो वा दद्यात्—तस्य हाप्युदवसानीया स्यात् । रिरिचान इव
वाऽएषु भवति—यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति । एतद्वै सहस्रं वाचः प्रजातम्—यत्रेपु त्रयो वेदः । तत्
सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति । तस्माद्बु ह तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

मानान् कृतावशिष्ट-वेन 'पराद्' पराचीन ' इव ' मति ' । यातयामत्वपरिहारमुत्पादयति—एतावानिति ।
' एष त्रयः ' ऋग्यजुस्तामामक—त्र्यवयवो ' वेद यत्परिमाणं सर्वं यज्ञः एतत्परिमाणः खलु । ' तस्य '
त्र्यवयवस्य वेदस्य ' एतत् ' स्वरूपं ' क्रियते, ' य एव आशयो योनिः, ' तन् ' तेन ' एतेन ' त्र्यवयवेन
' वेदेन ' पुन. ' यज्ञम् ' आरब्धवान् भवति, तथा कृति ' अस्य ' ' यज्ञ. ' अगतसारः स्यात्, यज्ञ-
मानाच्च न पराचीनः स्यात् ॥ १० ॥

सर्वान् वा इत्यादि । व्याख्यातव्यम् । त्रैधातवी ' इष्टिणि ' देवसृष्ट्येन प्रशस्तत्वाद्भावरोहण्या, अतः
' अनया ' त्रैधातव्याऽपि मम ' इष्टमसत् ' पाग. कृनो मस्तु । ' अनयापि ' इष्टया ' सूये ' अभिषिक्तो
भूयास्तन् ' इति ' अभिप्रायेण त्रैधातवी कार्येत्यर्थः । तस्माद्वा एषेति, निगमनम् ॥ ११ ॥

एतस्या विनियोगान्तरमप्याह—अथो य इति । ' सहस्रं ' बहुतरं ' वा ' दक्षिणा ' दद्यात् ' तस्यापि
तस्मिन्नपि कर्मणि एषाऽङ्गभूतामवेत् । सा च भवन्ती आगन्तुकत्वाद्दन्ते एव भवतीत्युदवसानीयेति व्यपदिश्यते ।
' रिरिचान. ' अनिरिक्तः । ' एतत् ' खलु ' सहस्रं ' बहु ' वाचः ' वागायतनान्मुखाद्दुरानं, योऽयं त्र्यवयवो
वेदः ' तत् ' तेन त्रीणादिपिण्डात्मकेनाधिवाञ्छिकेन त्रयेण वेदेन ' पुनराप्याययति ' आदूयति । तस्मादिति,
निगमनम् ॥ १२ ॥

(उ) अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् । (न्तं) संवत्सरं वा भूयो वा तेषाम् हाप्युदवसानीया स्यात्सुर्वं वै तेषामाहं भवति सुर्वं जितं ये दीर्घसत्रमासते संवत्सरं वा भूयो वा सुर्वमेपा तस्माद् इ तेषामप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

(इ) अथो हैनयाऽप्यभिचरेत् । (दे) एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार क्षिप्रं किलास्तृणुतेति इ स्माद् ब्राह्मवल्क्योऽपि इ ब्राऽएनयेन्द्रो वृत्रस्यास्थानमच्छिनदपि इ ब्राऽएनयाऽऽस्थानं छिनत्ति इ एनयाऽभिचरति तस्माद् हैनयाऽप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

(इ) अथो हैनयापि भिषज्येत् । (थं) थं न्वेवैकयऽर्चा भिषज्येडेकेन वृजुपैकेन साम्ना तं न्वेवागदं कुर्यात्किमु थं त्रयेण न्वेदेन तस्माद् हैनयापि भिषज्येत् ॥ १५ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमासीरन्—संवत्सरं वा भूयो वा—तेषां हाप्युदवसानीया स्यात् । सर्वं वै तेषामाहं भवति, सर्वं जितं—ये दीर्घसत्रमासते । संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेपा । तस्माद् इ तेषामप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

अथो हैनयाऽप्यभिचरेत् । एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार । क्षिप्रं किलास्तृणुतेति इ स्माद् ब्राह्मवल्क्यः । अपि इ ब्राऽएनयेन्द्रो वृत्रस्यास्थानमच्छिनत् । अपि इ ब्राऽएनयाऽऽस्थानं छिनत्ति; य एनयाऽभिचरति । तस्माद् हैनयाऽप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येत् । थं न्वेवैकयऽर्चा भिषज्येद्, एकेन वजुषा, एकेन साम्ना—तं न्वेवागदं कुर्यात्—किमु थं त्रयेण वेदेन । तस्माद् हैनयापि भिषज्येत् ॥ १५ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमित्यादि । प्रसन्नम् । संवत्सरं वा भूयो वेति, दीर्घसत्रेण सम्भष्यते । सर्वमेवेति । वेदत्रयस्य पौतोडाशिक्षातुत्रयीत्वेनेह कल्पनादित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अथो हैनयेति । अजातशत्रोएत्यम् ' अजातशत्रवः ' तम्, मद्रसेननामान सन्नयम्, अरुणस्यापत्यम् ' आरुणिः ' कश्चिद्दालकः ' अभिचचार ' अभिचरितवान् । क्षिप्रं किलेति । ' क्षिप्रं किम् ' शीघ्रमेव ' अस्तृणुत ' अभिचारेण तं हितितवानेकेत्यर्थः । एतस्मिन्नेवं श्रुतिर्वाङ्मन्त्रकर्म्यं प्रमाणयति—इति इ स्मादेति । ' इन्द्रः ' ' अपि ' ' एनया ' इष्टया ' वृत्रस्यास्थान ' त्रयीवियाशयम् ' अच्छिनत् । ' ' तस्मात् ' परस्य स्थाननाराथम् ' एनया ' अभिचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येदिति । अनया इष्टया कर्म परकृताभिचारपरिहार इत्याशङ्क्य स कैमुतिकम्पायेन समर्थयते—यं न्वेवैकयर्चेति । एकैकेन यजुरादिमन्त्रेण नाम यदि भेषज्य क्रियते, तेन परकृतवाचा परिह्रियते, ' किमु ' किमुल वेदत्रयस्वरपाङ्गना त्रैधातव्या अभिचारपरिहारः । (शि. सं. २।४।११।७) इति ॥ १५ ॥

(च) तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति न वै ब्रह्मा प्रचरति न स्तुते न शश्वत्स्यथ स यशो न वै हिरण्येन किञ्चन कुर्वन्त्यथ तद्यशस्तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

तिष्ठो धेनुहोत्रे । भूमा वै तिष्ठो धेनुवो भूमा होता तस्मात्तिष्ठो धेनुहोत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि व्वासाथ्स्यध्वर्यवे । तनुते व्वाऽअध्वर्युर्ग्रजं तन्वते व्वासाथ्सि तस्मात्त्रीणि व्वासाथ्स्यध्वर्यवे ग्रामग्रीधे ॥ १८ ॥

तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति । न वै ब्रह्मा प्रचरति, न स्तुते । न शंसति । अथ स यशः । न वै हिरण्येन किञ्चन कुर्वन्ति । अथ तद् यशः । तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

तिष्ठो धेनुहोत्रे । भूमा वै तिष्ठो धेनुवः । भूमा होता तस्मानितिष्ठो धेनुहोत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्पध्वर्यवे । तनुते वाऽअध्वर्युर्ग्रजम् । तन्वते वासांति । तस्मात्त्रीणि वासांस्पध्वर्यवे । ग्रामग्रीधे ॥ १८ ॥

कात्यायनेन राजसूयान्त.पानिनीयैः प्रभृत्य षड्दक्षिणादानमुक्तम्—“ तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्रह्मणे धेनुहोत्रे वासांस्पध्वर्यवे ग्रामग्रीधे ” (का.श्री.सू. ११।२।७) इति । तदिदमिदानीं विभक्तं—तस्यै त्रीणीति । शतमानलक्षणमुक्तं पुरस्तात् (श. प. ब्रा. १।४।२।४) । न वै ब्रह्मेति ; अस्वात्मर्षः—‘ ब्रह्मा हि न प्रचरति ’ इत्यादिकमप्यनुवर्गवन्न करोति, ‘ न स्तुते ’ उद्गाता इव न शोच प्रयुङ्क्ते, ‘ न शंसति ’ होतृवच्छब्दं न पठति । तस्मात् ‘ सः ’ ब्रह्मा यशोऽयः । ‘ हिरण्येन ’ अपि ‘ किञ्चन ’ ‘ न कुर्वन्ति ’; हिरण्यं साधनं कृत्वा यदनादिकमुपयुज्यते, न तु हिरण्यमेव भुञ्जन्ति । अतो न्यवहारविद्वांसुवर्गे दृष्टेऽपि तस्य स्वरूपहानिर्नाशितं, अतस्तदपि यशोऽयम् । तस्मात् हिरण्यस्य तत्सम्प्रदानकत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तिष्ठो धेनुरिति । पयश्चिन्वी सवस्ता गाः होत्रे दद्यात् । उमवो परस्परं योष्यतामाह—भूमा वै तिष्ठ इति । तिस्रणा सवस्तानां भूयस्त्वम्, होतुरपि नानामन्त्रपठनम्; अतस्तासां होतृमन्त्रदानकत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्पध्वर्यवे इति । दधादिति शेषः । वज्राणां सर्वशरीराण्युदकत्वात् वासस्त्वम्; अचयोरपि यद्दशरिष्य विस्तारकत्वमस्ति; “ यद्भव्यं मात्रां विमिमीत उ त्व ”—इति मन्त्रवर्णनम् (ऋ. स. १० । ७।१।१) तत्र “ त एकोऽध्वर्युः ” इति यास्काचनम् (पा. नि. १।३।२) यद्भव्यं मात्रां शरीरमित्यर्थः । गोर्दानं विभक्तं—ग्रामग्रीधे इति ॥ १८ ॥

ता वाऽएता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा
 वै त्रयोदश वा (संवत्सरस्य मासाः) संवत्सरसंमितेषुष्टुस्माद्द्वादश
 वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति, १५ १९ ॥

इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-७॥ (५.५.) ॥

चतुर्थः प्रपाठकः पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ।
 अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४७१ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे सवनाम पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

ता वाऽएता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य
 मासाः । संवत्सरसंमितेषुष्टुः । तस्माद्द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥
 इति राजसूयपञ्चाधिकारः ।

एता दक्षिणाः सम्भूय सवसरामना प्रशंसति-ता वा एता द्वादशेति । त्रीणि शतमानानि, तिस्रो धेनुवः,
 त्रीणि वासांसि, इति नव क्षुत्युक्ताणि; वससहितानां पयस्विनीनां दानस्य सिद्धत्वात् तासां वत्सा अपि त्रय इति
 द्वादश । आप्रीधस्य ब्रह्मणा सह परिगणनात्पादात् दक्षिणां विहाय द्वादश दक्षिणा ह्युक्तम् । "गामप्रधे"
 इति श्रुत्य् दक्षिणाविधानात् तेन सह परिगणनात्त्रे त्रयोदश भवन्ति । सवसरस्वापि यद्योक्ताः चित्रादिमासाः
 द्वादश एता मलिभुवो भवति तदा त्रयोदश । अतोऽस्या इष्टेर्द्वादशकारकसंस्कृतहविर्व्युक्तत्वात् संवत्सर-
 सम्मितवाम्, अतः संवत्सररूपाया इष्टेः द्वादश त्रयोदश वा दक्षिणा युक्ता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
 पञ्चमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-५) ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् । पुनर्याधुनो देयाद् विद्यातीर्थमहेधुः ॥ १ ॥
 ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलायूथ्वी स्वर्गगर्भं,
 शताब्धीन्पञ्च सीमीन्निदशतस्रस्ताधेनुतीर्णभूथ्वीः ।
 रत्नोक्ता इवमवाजिद्विषमद्वितरपी सायनि- सिङ्गणार्थो,
 म्यत्राणीद्विश्वक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटं च ॥
 धान्वाद्वि धन्यजन्मा तिलमवमतुलः स्वर्गजं वर्णमुल्बः,
 कार्पासीयं कृपात्रान्पुहकृतमजडो राजन राजगूथः ।
 व्याज्योश्च प्राज्यजन्मा ऊवणजमटुणः शार्करं चार्कसेजा,
 रत्नादधो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकर्मांगप्रवर्णकब्रह्मविद्गणेशराजसायण्यगुल्बरेण सायणाचार्येण विरचिते
 माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५-४ ॥

इति श्रीसायणभाष्यसमेतं सवनामकं पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ।